КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ.

Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новѣйша история:

отъ

Конст. Иречекъ,

професоръ въ Виенския университетъ.

Въ 2 части:

Часть I. Българска Държава.
Часть II. Пѫтувания по България.

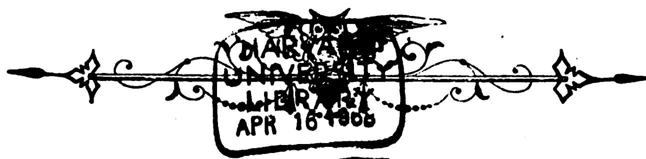

Пловдивъ

Издание и печать на Хр. Г. Дановъ

1899

Прѣдговоръ.

(Отъ съчинителя)

Прѣдлагаемата книга съдържа опитъ на едно всестранно описание на сжществующето само отъ дванадесеть години насамъ Княжество България въ неговитѣ днешни граници.

Въпрѣки нейното положение между Цариградъ и най-голѣмийтъ воденъ пжть на Срѣдня Европа, България принадлѣжи къмъ оние земи, изучаванието на които се намира още въ зачатъкъ. Редътъ на научнитѣ наблюдатели откриватъ двоица прочути пжтешественници на 18-тъ вѣкъ, Дубровничанинътъ астрономъ Босковичъ (1762) и Нѣмецътъ Карстенъ Нибуръ (1767), които макаръ и да прѣминали бързо тука по пжтьтъ отъ Цариградъ за Полша, но пакъ между друго сж дали опитъ за първитѣ астрономически опрѣдѣления на мѣстото. Слѣдъ единъ дългъ междулекъ, поради военнитѣ врѣмена, четворица лични специалисти отъ различни националности (1836—1845) ставатъ основатели на специалното изучавание на тие земи: геологътъ Буе, ботаникътъ Гризбахъ, економистътъ Бланки и русскийтъ филологъ Григоровичъ. Отъ-подирѣ най-голѣмъ напрѣдъкъ направи геологията, въ която изслѣдванията на Ами Буе бидоха продължавани особенно отъ Викенель, Шпраттъ, Хохштеттеръ, Тоула и Златарский. Цѣнни сж пжтнитѣ отчети на двоицата всеизвѣстни, твърдѣ рано умрѣли африкански изслѣдователи, които сжщо се занимавали и съ Балканский полуостровъ, д-ръ Хейнрихъ Бартъ († 1865) и Гилльомъ Лежанъ († 1871). Като подробно описание на българската Дунавска область въ навечерие на освобождението продължава да има цѣна произлѣзлото между 1860 — 1875 тритомно съчинение, прѣвъсходно иллюстрирано отъ самийтъ авторъ, виенскийтъ пжтешественникъ Ф. Каницъ; но то обема само три петини отъ нинѣшното Княжество, съ исключение на шестьтѣ окржзи на бивша Источна Румелия (освѣнъ нѣкои гранични кжтове) и окржзитѣ Софийский (освѣнъ столицата), Трънский и Кюстендилский. Напрѣдъкътъ въ изучаванието на България най-добрѣ се пояснява отъ сравнение картитѣ на полуостровътъ отъ Хейнриха Киперта, въ изданията отъ 1853 до 1885. До неотколѣ по-добрѣ бѣше извѣстна само Черноморската область отъ Силистра до Цариградъ, снемена отъ Русситѣ прѣзъ войната 1828 — 1829. Картата на останалитѣ части на страната

биде очистена около 1870 отъ най-значителни погрѣшки, бѣли петна и съмнителни рѣчни течения отъ Лежана, Каница и инженеритѣ, които бѣха прѣдприели прѣдварителното изучение на проектираната турска мрѣжа желѣзници. — Първото подробно изображение на земята дадоха появившитѣ се отъ 1877 г. листове на издадената отъ Импер. Крал. военно-географический Институтъ въ Виена генерална карта на централна Европа, за която бѣха се възползували съ обширнийтъ материалъ, събранъ въ Турция отъ австрийски офицери.

На всички съмнѣния и комбинации върху частноститѣ на образътъ на почвата най-сѣтнѣ тури край тригонометрическата съемка на цѣлата мѣстность отъ сръбската граница до Босфорьтъ и устието на Марица, извършена отъ Русситѣ 1877—1879; сега вече притежаваме двѣ издания на една подробна карта (1884 и слѣд.). Една научна експедиция по образътъ на французскитѣ експедиции въ Египетъ и Морея прѣзъ врѣме на войната и окупацията се тъкмеше въ Петербургскитѣ кржгове, но наврѣмнийтъ моментъ биде пропустнатъ. Русското оккупационно управление между това напечата едно прѣимуществено статистическо и юридическо събрание „Матеріялы для изученія Болгаріи“, отъ които, обаче, намъ е достжпенъ единъ томъ съ църковенъ и финанциаленъ списъкъ на мѣста.

Отъ освобождението Българетѣ сами прѣдставиха много цѣнни трудове за изслѣдванието на страната. Обширнитѣ публикации на Статистическото бюро, на българското Книжовно дружество и на министерствата на Финанциитѣ и на Просвѣщението въ Княжеството даватъ първитѣ положителни основи за етнографическо и економическо описание. Економическитѣ данни за него станаха сжщо достжпни и на иностраненъ кржгъ читатели чрѣзъ съчинението на принцъ Францъ Иосифъ фонъ Баттенберъ; «Die volkswirthschaftliche Entwicklung Bulgariens». (Leipzig 1891).

Авторътъ на настоящата книга се занимаваше съ българската история и языкъ още по врѣмето, когато мѣстноститѣ на България бѣха още турски провинции, а по-късно почти въ продължение на петь години, отъ Ноемврий 1879 до Септемврий 1884, се намираше на служба въ юното Княжество, като Главенъ Секретарь въ Министерството на Просвѣщението, въ продължение на нѣкое врѣме като началникъ на това министерство, най-послѣ като прѣдсѣдатель на Учебнийтъ Съвѣтъ. Макаръ първото врѣме на държавнийтъ животъ, съ напорътъ на длъжноститѣ занятия и безпокойството на бързо слѣдующитѣ единъ подирь другъ прѣврати, не бѣше твърдѣ благоприятно за научни стремления, той се постара да добие колкото е възможно точно знание на земята и нейнитѣ жители, и въ свободнитѣ мѣсеци пропжтува нѣколко пжти както Княжеството, тъй и бившата Източна Румелия. Сжщо и покъсно, той внимателно слѣдеше за нататашното развитие на

страната. Слѣдъ единъ редъ отчети и изслѣдвания на български, нѣмски и чески, по-вечето съ археологическо, етнографическо и економическо съдържание[1], настоящата книга, като заключение на тие изучения, прѣдставлява една всеобща картина на страната въ всички отношения.

За една страна, която по своята повърхнина малко прѣвъсходи Португалия, Ирландия или Бавария и по-вече отъ два пѫти е по-голѣма отъ Швейцария, може да се напише многотомно съчинение. Ние се домогваме, обаче, да бѫдемъ колко се може кратки, още по-вече, понеже при недостатъчностьта на сѫществующийтъ материалъ и новизната на цѣлийтъ прѣдмѣтъ много работи трѣбваше да останатъ откѫслечни. Въ геологията и ботаниката радваме се, че можемъ да се похвалимъ съ сърдечна благодарность съ многоцѣнното съдѣйствие на двоица лични естествоиспитатели. Изъ подъ перото на нашийтъ уважаемъ другарь, профессоръ д-ръ Францъ *Тоула*[2] въ Виена, който 1875 — 1890 подложи особенно Балканскитѣ планини на точно изслѣдвание, произлиза главата върху геологическийтъ строй на страната. Ботаническийтъ очеркъ, който привождаме, е отъ д-ръ Иосифъ *Веленовский* въ Прага, чиято флора на България се намира тъкмо подъ печатъ[3]. Зоологията, за съжалѣние, е почти непокѫтната областъ. Сѫщо липсва до сега материалъ за климатология, антропометрия,

---

[1] Вънъ отъ дребнитѣ статии особенно слѣдующитѣ:

Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik von Bulgarien und Rumelien. Monatsberichte der Kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Sitzung vom 12 Mai 1881 стр. **434 — 469.**

Eine Reise durch Ost-Rumelien 1880 (чески въ писанието **„Osvěta“ 1882).**

Пѫтни бѣлѣжки за Срѣдня Гора и за Родопскитѣ планини (въ Период. Спис. на бълг. Книж. дружество въ Срѣдецъ, книжка 8 — 11).

Археологически откѫслеци изъ България: **I. Dacia mediterranea, II. Alte Bergwerke, III. Römische Strassen, IV. Das Pontusgebiet und der östliche Haemus. Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich — Ungarn, Wien 1886, X, 43 — 104, 129 — 209.**

Пѫтувания по България (**Cesty po Bulharsku**) на чески Прага (издание на Ческийтъ музеумъ) 1888, XVI и 710 стр. Главно внимание къмъ нуждитѣ на славистиката; отъ пѫтешествията по-вечето тука сѫ дадени въ втората часть.

Einige Bemerkungen über die Ueberreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannteu Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien. Sitzungsberichte der Kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften 1889.

Ethnographische Veränderungen in Bulgarien seit der Errichtung des Fürstenthums. Oesterreichisch — ungarische Revue, Wien, Nov. und Dec 1890 стр. **173 — 192.**

[2] Срав. Ф. Тоула, **Reisen und geologische Untersuchungen in Bulgarien. Wien, Hölzel 1890 (Vorträge des Vereines, Zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien, XXX Jahrgang, Heft 16)** съ 1 геологическа карта, профили и изображения.

[3] **Flora bulgarica. Descriptio et enumeratio systematica plantarum vascularium in principatu Bulgariae spont nascentium.** Съдържа около 2500 вида и се яви 1891.

углавна и медицинска статистика, статистика за добитъкъ и т. н. Така и въ останалото твърдѣ много нѣща сѫ само приблизителни, напр. даннитѣ за размѣрътъ на обработваната земя, въ неточнитѣ още стари туземни мѣри. По-старата история на Българетѣ въ свое врѣме (1876) ние изложихме въ отдѣлна книга, която сега въ всѣкий случай изисква нѣкои прѣработвания. Тука прѣдставляваме само единъ кратъкъ лѣтописенъ прѣгледъ на новѣйшата история, на която бѣхме отчасти очевидци и личноститѣ на която почти всички знаемъ отъ близу. При тойзи случай изрично трѣбва да се забѣлѣжи, че нашето рѫководство не е никаква официозна, подбудена отъ българското правителство публикация. То е частно прѣдприятие, гледната точка на което може да бѫде само оная на единъ любознателенъ пѫтешественникъ и наблюдатель.

Въ втората часть ние прѣдпочетохме намѣсто сухо едно описание на отдѣлнитѣ окрѫзи и тѣхнитѣ околии да дадемъ пѫтешествия, отъ една страна защото дѣлението на страната е още твърдѣ измѣнчиво, отъ друга защото пѫтешествията ни даватъ възможность да прѣдставимъ по-подробно нѣкоя малко извѣстна мѣстность. При това не всички мѣстности ние знаемъ равномѣрно по свое собственно наблюдение.

Числата за населението сѫ вземени отъ резултатитѣ на прѣброяванието отъ 1888, числата на височинитѣ отъ картата на русскийтъ генераленъ штабъ. Въ хронологическитѣ дати, въ цитатитѣ отъ мѣстни документи и вѣстници трѣбва да се разбира тамошнийтъ источенъ календарь, който спрямо западнийтъ закъснява на 12 деня; при всичко, че по възможность, се притуряше датата на новийтъ западенъ стиль. Изображенията сѫ вземени всички отъ български фотографи; при изборътъ отъ една голѣма коллекция техническата възпроизводимость отстѫпя твърдѣ често на научнийтъ интересъ. Прѣгледната малка карта (споредъ картата на Киперта), съ границитѣ на окрѫзитѣ, желѣзницитѣ и пѫтищата споредъ официални данни, трѣбва да служи само за първо ориентиране, понеже подробнитѣ австрийски и русски военни карти на България по настоящемъ сѫ и распространени, и достѫпни.

На свършекъ исказваме своята дѫлбока благодарность на българското Статистическо бюро, което ни испращаше всички свои публикации, и на многобройнитѣ приятели въ Балканската земя, които неуморно ни поддържаха съ писменнитѣ си съобщения и испращанието на печатни книги.

Прага, Февруарий 1891.

Съчинительтъ.

Прѣдговоръ.

(Отъ прѣводача)

Настоящата книга бѣше готова за печатъ още въ годината на нейното появявание на нѣмский язикъ, прѣзъ 1891. Но по причини, независящи нито отъ издательтъ, нито отъ мене, прѣводачътъ на тойзи томъ, нейното отпечатвание стана едва сега, слѣдъ четири години. Разбира се, отъ това забавяние съчинението на г. Иречка нищо не губи: съ него той дава здрава основа и скѫпоцѣнно упѫтвание, какъ и що да изучаваме въ отечеството си, съ което улеснява задачата на всички ония, които би пожелали да поработятъ на това благородно и благодарно поле. Истина, въ животътъ ни сѫ станали за това врѣме нѣкои промѣни, но тѣ сѫ до толкова извѣстни на всички, щото могатъ се отмина безъ бѣлѣжки; интересующитѣ се съ статистиката могатъ намѣри по-прѣсни данни въ изданията на Статистическото Бюро. Прѣдлагаемийтъ I-й томъ е прѣводъ на първата часть отъ нѣмското съчинение **«Das Fürstenthum Bulgarien»**, а на мѣсто втората нѣмска часть, по инициативата на издателя и горѣщата прѣпорѫка на вѣщи лица, е прѣведено ческото съчинение отъ сѫщий авторъ **«Cesty po Bulharsku»** като по-пълно и по-цѣлесъобразно за българскитѣ читатели. Съ това издание тѣ иматъ възможность напълно да се запознаятъ съ обилнийтъ и скѫпоцѣненъ материалъ, който г. Иречекъ е събралъ прѣзъ нѣколкогодишното си прѣбивание въ България и който е изложилъ съ свойственната нему вѣщина: въ строга послѣдователность, съ язикъ понятенъ, съ издържано обективно отношение къмъ въпроситѣ, които разглеждва. Отъ първа до послѣдня страница читательтъ черпи свѣдѣния, знание; въ негово изложение

дори картинитѣ на нашето най-близко минало не нарушаватъ ни на мигъ спокойното биение на сърдцето. За освѣтление на съдържанието къмъ съчинението сѫ приложени картини, изобразяващи разни български типове и мѣстности, и малка карта на Княжество България, колкото да даде общото очертание на страната. Който, обаче, желае да се запознае съ прѣдметътъ по-добрѣ и да извлѣче по-голѣма полза, — особенно отъ четението на втората часть, която исключително се занимава съ разни мѣстности въ отечеството ни, — трѣбва да има подъ рѫка прѣкрасната голѣма карта, издадена отъ г. Хр. Дановъ.

Априлий.
Руссе.

Е. Каравелова.

Забѣлѣженитѣ по-важни грѣшки.

Стр.	редъ		напечатано	чети
62	6	«	окрѫзи Казанлъшкий и Новозагорский	околии Казанлъшка и Новозагорска.
67	9	«	Кроати	Хървати
124	7	отдолу	(С —)	Стр. 100
138	14	«	питатия	питания
187	4	отгорѣ	(С —)	(Стр. 170).
187	13	отдолу	(С —)	(Стр. 177).
396	23	«	Хитровъ	Хитровó.
399	(бѣлѣжката редъ 3)		Копитковъ	Копиткинъ.

ЧАСТЬ ПЬРВА.

БЪЛГАРСКАТА ДЬРЖАВА.

Книга пьрва.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРѢГЛЕДЪ.

I. Граници, протежение и видове землище.

Княжество България заема, подиръ извьршеното прѣзъ 1885 г. присъединение на прѣдишнята турска автономна область Източна Румелия, по-голѣмата часть отъ източната половина на Балканский полуостровъ. Границитѣ, слѣдъ заличаванието на пограничната линия между България и Източна Румелия, сѫ онис, що сѫ обозначени споредъ Берлинский договоръ 1878. Само на югъ въ Родопитѣ на-послѣдне сѫ останали въ полза на Турцитѣ два обьрнѫти къмъ сѣверъ обрѣзъци. България именно 1886 отстѫпи на Портата слѣдъ завземанието на Румелия прѣдѣлътъ на мухамеданскитѣ Българе между градецътъ Батакъ и изворитѣ на Арда, въ чието владѣние собственно Източно-румелийското Областно Правителство никога не е прониквало, и румелийската околия Кърджали при долния Арда.

Пространството на Княжеството въ начало се смѣташе съ 63,972, а Източно-румелийската Область съ 35.900 квадратни километра. Споредъ едно изчисление на българскийтъ миненъ инжинеръ Т. И. Каракашевъ върху основата на най-новата Руска Карта на Генералнийтъ Щабъ сегашнето Княжество, слѣдъ изваждание отстѫпенитѣ прѣдѣли въ Родопитѣ, има 99.276 квадратни километра.[1]

Княжеството съдьржа на своята повьрхнина всички степени на землище отъ значителни планински земи до обширни топли равнини, и то въ доста просто расподѣление.[2] Въ срѣдата между Дунавътъ

[1] Иванъ Славовъ (Директоръ на Статистическото бюро), Повьрхността на България, въ Сборникътъ на Министерството на Просвѣщението. София 1889, I. 313 стр.

[2] Единъ нагледенъ образъ на планинскитѣ отношения на Балканскийтъ полуостровъ ни дава издадената хипсометрическа карта отъ Императорско-кралевскийтъ военно-географический институтъ съ бои: „Der Europäische Orient im Masse 1 : 1,200,000 (Wien 1887, 4 Bl).

и южната граница дългата лжкообразно расположена верига на Б
канътъ образува, тъй да се рече, гръбнакътъ на земята. Къмъ
Княжеството сключватъ Родопитѣ и тѣсно свързаната съ тѣхъ Р
планина. На западъ, гдѣто тие двѣ голѣми планински системи
доближаватъ една до друга, при столицата София лѣжи една мн
образна планинска земя съ високи върхове и отдѣлни котлови
характеръ на мѣстность, който отъ тамъ чрѣзъ планинскийтъ зап
на полуостровътъ се продължава до Адриатическо море. Гол
равнини има двѣ, едната между Дунавътъ и Балканътъ, другата
стара Тракия между Балканътъ и Родопитѣ. Тѣ сж най-голѣмитѣ
полуостровътъ, обстоятелство, което прави България една по п
имущество земледѣлческа страна, но въ цѣлото си протежение
не влизатъ въ границитѣ на Княжеството.

България не е бѣдна съ живописни мѣста, особенно въ п
нинската земя на западъ и въ Тракийската равнина съ нейн
величественна рамка; мѣстностьта между Дунавътъ и Балканътъ
по-вечето еднообразна.

2. Планинитѣ.

Балканскийтъ полуостровъ е много планинистъ, но негов
възвишения не могатъ да се сравняватъ съ Алпитѣ или Кавказъ.
нѣматъ глетчери или ледници и най-високитѣ върхове не достига
дори до височината на Етна (3310 м). Въ България надъ лѣсний
поясъ винаги се распростиратъ голѣми пасища съ хлъзгава трѣв
надъ тѣхъ слѣдватъ каменисти поля, въ които снѣгъ се запазва са
въ нѣкои затулени падини. Върховетѣ, по-вечето крѫгли, се издига
малко надъ гребеньтъ и всички относително сж лесно проходи

[1] Българската народна топографическа номенклатура е слѣдую
планина (турс. балканъ); гора, лѣсъ (планина първоначално означавала Алп
скитѣ пасища и е истикала думата гора за означавание на планина само о
14-то столѣтие); върхъ — най-високитѣ точки на гребеньтъ; чука — скалист
върхъ (въ Балканътъ); било — планинский гребень; бърдо (турс. баир
хълмъ или могила (турски тепе); прѣсѣка (въ Срѣдня Гора) водораздѣлъ; п
слопъ (въ Балканътъ) спускъ; рътъ (на Западъ ридъ) отдѣленъ клонъ на
нината, който се издава на навънъ отъ главната часть; брѣгъ е склонъ на
нината (сжщо се употрѣбява и за рѣкитѣ); сипей — гола урва отъ пѣсъкъ
глина; пещера; скала, македонски карпа (турс. канара); рѣка (турс. дере); до
(умалително долчина) означава както една тѣсна долина, тъй и рѣченъ пото
суходолъ периодический потокъ; долина; падина; валогъ; скокъ (прѣскало
Балканътъ) водопадъ; виръ; завой; изворъ; кладенецъ (стубель на Дунавът
поляна (турски аланъ, яйла) пасище на планината; ливада; поле е широка р
нина. Думата дѣлъ въ смисълъ на водораздѣлъ се срѣща въ живийтъ язикъ са
при София; въ другитѣ мѣста се явява само въ многобройни собственни мѣст
имена; така сжщо думата потокъ на Истокъ се срѣща въ мѣстнитѣ собствен
имена; езеро; блато; търсина, търсище, потърсище.

Най-високата планина въ страната, Рила-планина се издига надъ изворитѣ на Марица, Места и Искъръ.[1] Протежението а веригата отъ западъ къмъ истокъ брои само около 50 километра. [Н]ай-високийтъ върхъ е Мусалла, който цѣлъ лѣжи на българска [з]емя, най-близу до прѣдишнийтъ триѫгълникъ между България, [И]сточна Румелия и Турция.[2] Тойзи планинский исполинъ за първъ [п]ѫть е внесенъ въ картитѣ прѣзъ послѣдното русско измѣрение на [с]траната; той се вижда еднакво добрѣ както отъ Пловдивската равнина, тъй и отъ Софийската котловина. Съ своитѣ 2930 метра, [с]одирь малко нѣщо съмнителнийтъ Люботрънъ (3050 м?) въ Шаръ [и] Олимпъ (2973 м), той е третий по височина отъ до сега измѣренитѣ върхове на цѣлийтъ полуостровъ. На истокъ Рила непосрѣдствено се свързва съ Родопитѣ, на югъ съ Перинъ-планина (старийтъ Орбелосъ), въ долината на Струма, чиято величествена пирамида (2680 м), наистина най-прѣкраснийтъ планинский образъ по тие прѣдѣли, гледа далечъ прѣзъ границата къмъ България. Въ вилообразната точка на тие двѣ вериги лѣжи басейнътъ на Места въ мѣстностьта Разлогъ, съвършенно на турска земя.

На западъ отъ Рила се издига отвадъ Струмската долина Осоговска планина,[3] сегашната погранична линия въ Кюстендилскийтъ окрѫгъ, съ върхъ Руенъ (2253 м). На югъ Осоговъ се присъединява къмъ още малко изслѣдванийтъ лабиринтъ на лѣснитѣ планини въ източна Македония.

Истинскийтъ признакъ на западна България е осамотената, отъ вси страни отъ далечъ видима Витоша[4] при столица София (2291 м). Къмъ СЗ отъ нея се распростира богато расчленената Трънска планинска земя; нейнитѣ най-високи върхове сѫ Руй (1712 м) при Трънъ съ неговийтъ великолѣпенъ окологледъ и Любатска планина (1932 м) на Сръбската граница къмъ сѣверъ отъ Кюстендилъ.

---

[1] По български сега се нарича Рила, старобългарски Рыла (у Бузбека 1554 Rulla), понеже българскийтъ языкъ е изгубилъ тая буква; слѣдователно формитѣ на западноевропейскитѣ карти Рилъ (мжж. родъ) и Рило (срѣд. родъ) не сѫ заимствувани отъ мѣстното употрѣбление

[2] Името Мусалла е турско, както по-вечето планински имена на съсѣднитѣ Родопи, единъ споменъ за туркоманскитѣ катунаре — пастири (Юруцитѣ).

[3] Думата *Осоговъ* е стара, добрѣ извѣстна отъ срѣдневѣковнитѣ источници. Названието „Ydoваница планина" на нѣкои карти е неизвѣстно въ страната и почива на недоразумѣние; къмъ СЗ отъ Кюстендилъ лѣжи едно село Доганица и при него на границата единъ незначителенъ гребень Догановска планина.

[4] Името на български е така (жен. родъ), а не Витошъ (мжж. родъ), както се обозначава на нѣкои карти.

Между тие планини на западъ лѣжатъ многобройни плодовити котловини, по-вечето бассейни на нѣкогашни езера, раздѣлени една отъ друга съ високи проходи и по краищата одарени често съ топли извори. Тѣхнитѣ текущи води принадлѣжатъ къмъ бассейнитѣ на Струма, Искъръ и Нишава. Главнитѣ, земени споредъ височината имъ, сѫ Самоковската котловина (930 м), тъй нареченото Знеполе или Трънска котловина (770 м), Грахово или Брѣзнишка котловина (750 м), Радомирска котловина (най-дѫлбоки мѣста надъ 630 м), Дупнишката (550 м), Софийската (най-дѫлбоки мѣста 500 м) и Кюстендилската (470—500 м). Тъй сѫщо и отвадъ границата въ Сърбия Пиротъ, Нишъ и Враня сѫ расположени въ подобни планински котловини.

Най-дългата планинска верига въ страната е древний Хемусъ, побългарски Стара Планина,[1] а въ странство отъ турскитѣ войни прѣзъ миналото столѣтие по-вечето е извѣстна подъ името Балканъ, което турски главно означава планина. Веригата се простира отъ долината на Тимокъ на Сръбската граница до Черно море, образува (освѣнъ при Враца) единъ единственъ гребень, а по височината на върховетѣ си не достига дори до лѣжащитѣ насрѣща Седмоградски Карпати. Искъръ е единственната рѣка, която разсича планината напрѣки чрѣзъ единъ малко достѫпенъ тѣсенъ проходъ. Къмъ западъ отъ тойзи проломъ сѣверниятъ склонъ е стрьменъ, южниятъ е обгѫрнатъ отъ много рътове, които улесняватъ искачванието на това значително разстояние. Къмъ истокъ отъ проломътъ чакъ до градъ Сливенъ южната страна пакъ си остава стрьмна и оголена, когато сѣверната прѣдставлява една широка, ниска, добрѣ заселена лѣсиста планина. Отъ проходътъ по пѫтьтъ отъ Сливенъ за Търново планината почева да губи въ височина, и се раздѣля на три вериги, между които Камчия сбира водитѣ си, за да ги отнесе въ Черно море. Сѣверната отъ тие вериги образува прѣсѣката между Дунавътъ и текущитѣ въ Понтъ рѣки: Сакаръ-Балканъ при Османпазаръ, гѫстолѣсистийтъ Прѣславский Балканъ съ проломътъ на Тича при развалинитѣ на старо-българската столица Прѣславъ и осамотеното Шумненско плато. Южната верига се свършва вече при Карнобатъ. Срѣдната достига до Черно море при носъ Емонъ (турс. Емине), въ чието име се е запазилъ споменъ за древниятъ Хемусъ, и се спуща съ стрьмни лѣсисти склонове къмъ морето.

Най-високитѣ върхове се намиратъ въ срѣдата на цѣлата ве-

[1] Прилагателнотото *старъ* означава тука, както въ често срѣщающето се име Стара-рѣка, по-вече голѣма отъ колкото стара.

рига, при Калоферъ възъ изворитѣ на Тунджа: Гюмрукчалъ 2374 м и Кадимлия 2279 м. Най-важнитѣ върхове отъ тамъ къмъ Срьбската граница сѫ: Амбарица 2134 м, Вѣженъ 2201 м, Баба 1793 м, Мургашъ 1693 м, Комъ 1966 м и Миджоръ 2166 м. На истокъ има само по-ниски върхове: Чемерна при Твьрдица 1535 м. Чаталка при Сливенъ 1183 м. Височината на билото въ срѣднийтъ Балканъ често надминава 1500 м, близу до Черно море достига само 6—800 м.

Сѣвернитѣ клонове при незначителна височина притежаватъ достатъчно протежение. На западъ сѫ богатообразнитѣ живописни скали при Бѣлоградчикъ, отдѣлнитѣ Пастрински върхове (555 м) при Кутловица и редъ хълмове (785 м) на сѣверъ отъ Враца. Въ срѣдата най-далечнитѣ клонове между Витъ и Росица достигатъ на мѣста до по-вече отъ 200 м високитѣ хълмове при Никополь; между Осъмъ и Янтра лѣжи на 40 километра дългъ редъ базалтови конуси (до 480 м). Раздѣлена на много рѣчни долини, съ приятенъ изгледъ и добрѣ населена е почти чисто българската подбалканска хълмиста мѣстность при Търново. Нататакъ къмъ истокъ нейното продължение, вече въ чисто турска область, къмъ Осман-пазаръ носи мѣстното название Тузлукъ. Названието не произлиза никакъ, както мислятъ Българетѣ, отъ турск. туз — соль, която вслѣдствие на тая народна етимология тука усьрдно тьрсятъ, но нигдѣ не намиратъ. Споредъ нашето мнѣние, то не е нищо друго освѣнъ османското дюзлюкъ — ниско мѣсто, поле, което споредъ грубото анадолско или както въ Турция го наричатъ «манафско» изговаряние, въ което Tenues (ясни к, с) и Mediae (тьмни г, з) често се мѣнуватъ и о и у оставатъ безъ смегчение, и се изговаря дузлукъ или тузлукъ. По-нататакъ къмъ истокъ отъ сѣверното подножие на Балканътъ до Дунавътъ при Силистра се простира лѣсисто издигнато землище съ многобройни плато, чиито страни тъй сѫщо достигатъ до морето на сѣверъ отъ Варна.

Най-главнитѣ прѣходи съ прокарани пѫтища прѣзъ Балканътъ, като се смѣта отъ З. къмъ И., сѫ слѣдующитѣ: проходътъ Св. Никола при Бѣлоградчикъ 1374 м, спускътъ отъ Петроханъ при Берковица 1442 м, спускътъ отъ Арабаконакъ при Орхание 988 м, прѣходътъ при Троянъ 1434 м (австр. карта), Шипка 1334 м, Хаинкьой около 650 м (споредъ профессоръ Тоула, не означенъ на Русск. Карта между височинитѣ), Твьрдица 1097 м, Демиркапия или Вратникъ при Сливенъ 1069 м, водораздѣлътъ при спусковетѣ отъ Котелъ 624 м, отъ Върбица 474 м, отъ Чалѫкавакъ 402 м, проходътъ Акбоазъ по пѫтьтъ отъ Варна за Бургасъ 427 м.

Паралелно съ Балканътъ покрай голѣма една часть отъ неговата южна страна върги дългопроточената Срѣдня Гора.[1] Нейното начало лѣжи между изворитѣ на Искъръ и Марица на сѣвернийтѣ склонъ на Рила, а крайтъ въ завойтъ на Тунджа при Ямболъ. Южната часть се раздѣля на дълги рътове въ Тракийското поле. Веригата се распада на три части: 1. Западната Срѣдня Гора се простира отъ Рила до проломътъ на Тополница прѣзъ Срѣдня Гора. По тая часть на планината минува желѣзнийтъ пѫть за Цариградъ, който при това разсича Ихтиманската котловина, тъй сѫщо корито на нѣкогашно едно старо езеро (610 м). 2. Централната Срѣдня Гора около градоветѣ Панагюрище и Копривщица, отъ срѣдня Тополница до срѣдня Стрѣма, 70 километра дълга и 35 широка, прѣкрасна, чисто българска лѣсиста мѣстность съ най-високитѣ върхове отъ цѣлата верига: Богданъ 1572 м, Буная, Братия. Въ Тракийското поле отъ къмъ нейното южно подножие върви редъ вулканически конуси Коюнъ-тепе (Овчья могила). 3. Източната Срѣдня Гора се нарича турски Караджа-дагъ (Сърнена планина). Най-высокийтъ върхъ при Рахманлии достига до 1440 м. Източнийтъ край е много нисъкъ.[2]

Между Срѣдня Гора и Балканътъ лѣжатъ три планински котловини, чиито съединени води се сливатъ на югъ къмъ Марица. Всички сѫ отъ сѫщий типъ: между сивитѣ скалисти склонове на высокий Балканъ и зеленитѣ лѣсисти полѣгатости на ниската Срѣдня Гора плодоносна, само намѣста съ пѣсъкъ или едри камъни покрита долина, съ островоподобни стари бранища (кории) и високи могили. Отъ западъ къмъ истокъ тѣхната височина намалява: котловината на Златица е около 700м, Гьопса или котловината на Горня Стрѣма 500м, Туловско поле или Казанлъшката котловина 400м. По-нататакъ между стръмнинитѣ на Балканътъ и източнийтъ край на Срѣдня Гора лѣжи котловината на Сливенъ (Сливенско поле 250м) отъ сѫщий характеръ. Още по-нататакъ слѣдва блатистата Карнобатска котловина между Балканътъ и расположената прѣдъ Странджа вулканическа верига хълмове.

Странджа е проточена лѣсиста планина отъ незначителна височина, отдѣлена отъ Балканътъ чрѣзъ Сливенската и Карнобат-

[1] Собственно Срѣдня Гора; тая смегчена форма се чуе по-рѣдко (въ Панагюрище). Турското Орта-дагъ е прѣводъ отъ българското име.

[2] Въ 1879 при Румелийското административно дѣление Коюнъ-тепе прѣведоха на български Овчий-хълмъ, Караджа-дагъ—Сърнена Гора, като имена на двѣ околии.

ска котловини: тя се издига при Ямболъ на Тунджа съ два еруптивни върха Голѣмий и Малий **Бакаджикъ** (500м) и отива покрай морскийтъ брѣгъ до Босфорътъ. Най-високийтъ върхъ **Магиада** между Агатополисъ и Бунаръ-Хиссаръ лѣжи на турска земя (1035м). Въ българскитѣ прѣдѣли най-високитѣ върхове на Странджа достигатъ на границата само до 630м.

На югъ отъ източнийтъ край на Срѣдня Гора отъ равнината се издигатъ два отдѣлни върха отъ еруптивно происхождение, отдалечъ видимитѣ планини на Монастирь (604м), къмъ които на сѣверозападъ се присъединява малката верига хълмове **Текебаиръ** (418м). На югъ отъ тѣхъ въ жгълътъ между устието на Марица и Тунджа се извишава **Сакаръ-планина**, една отъ СЗ къмъ ЮИ идуща, 12 километра дълга, гориста верига (824м), по чието било върви границата.

Мощнитѣ масси на **Родопитѣ**[1] напълнятъ голѣмото пространство между равнината на Пловдивъ, долня Марица и Егейскийтъ брѣгъ. Отъ Рила къмъ ЮИ при изворитѣ на Арда, чиято долина образува най-голѣмийтъ дѣлъ на тая планинска страна, планината се раздѣля на двѣ вериги, отъ които едната образува Българската граница, другата обгржща морскийтъ брѣгъ. Отъ най-високитѣ върхове **Сютке** 2188м и **Карликъ** 2081м лѣжатъ между Рила и изворитѣ на Арда. На истокъ отъ тѣхъ се извишаватъ по-горѣ отъ своитѣ съсѣди **Персенкъ** (2080м) и **Переликъ** (2194м) въ територията на мухамеданскитѣ Българе или Помаци, както и и **Чилъ-Тепе** (2001м) на южната граница на румелийската околия Рупчосъ. Сѣверната страна е стрьмна и прѣдставлява внушителенъ изгледъ. По-вечетр отъ скотовъдци и дървodѣлци осеждно населената вжтрѣшность е напълнена съ голѣми гори, часть съ платообразни планински поляни, които благоприятствуватъ на распространеното скитническо занимание на овчаритѣ. Отъ мѣстата сж забѣлѣжителни въ българскийтъ, часть християнский, часть мухамеданский западъ **Чепинската** котловина, **Доспатскитѣ** плато и котловина, планинската мѣстность **Рупчосъ**, долината **Ахъръ-Челеби** при изворитѣ на Арда, въ чисто османскийтъ истокъ кжтоветѣ **Султанъ-Ери** и **Кърджали**. Отъ тѣхъ Княжеството владѣе само Чепино и часть отъ старий Рупчосъ. По-богатъ и по-

---

[1] Античното име Родопа се е запазило въ страната чрѣзъ влиянието на литературата. Българетѣ го употрѣбяватъ споредъ новогрьцкото изговаряние **Родопи**, като множественно число отъ женский родъ (Родопитѣ), макаръ че трѣбваше да се пише и изговаря **Родопа**.

добрѣ населенъ отъ вжтрѣшностьта е опоясанийтъ съ лозя сѣверенъ склонъ, и защитената Гюмюрджинска равнина на югъ при Егейскитѣ брѣгове. Тритѣ най-важни прѣходи сж само мжчнитѣ пжтеки: 1. прѣзъ Чепино за Разлогъ; 2. прѣзъ Батакъ, Доспатъ и Неврокопъ за Сѣръ или Кавала; 3. отъ Пловдивъ прѣзъ Рупчосъ и Ахъръ-Челеби за Лагоскій Заливъ или за Гюмюрджина.

3. Равнинитѣ.

Отъ подножието на Балканътъ и неговитѣ клонове до Дунавътъ се разстила една отъ 10—50 километра широка ниска мѣстность, която къмъ Дунавътъ и морето се спуща по-вечето доста стръмно. Въ частноститѣ тя се распада на три дѣла:

Западната часть отъ Тимокъ до Янтра, издигната надъ морето 150—200 м, вънъ отъ многобройнитѣ потоци и малкитѣ редове хълмове, има по-вечето степенъ характеръ, безлѣсна, на мѣста (като напр. при Рахово) много ненаселена равнина въ далечна джлбочина съ очертанията на Балканътъ.

На истокъ отъ Янтра земята на мѣста се издига до 300 или 500 м, гориста е, но е безводна. Обширни промѣшени съ буки и букови корни джбрави, обвити по краищата съ павой и обрасли на всжду съ храстье, образуватъ единъ широкъ поясъ, който, като се ниспуща отъ Балканътъ, между Русчукъ и Силистра достига до Дунавскийтъ брѣгъ. Тойзи лѣсенъ прѣдѣлъ между Шуменъ и Силистра се нарича Дели-Орманъ турс. луда, дива гора, първобитенъ лѣсъ.[1] Той по-вечето е заселенъ отъ Турци, и на истокъ отъ Русчукскийтъ Ломъ нѣма други рѣки, но само глинести падини съ периодически локви и потоци вода.

Источната лѣсна граница образува една извита линия отъ Силистра до морскийтъ брѣгъ при устието на рѣчица Батова. Отъ тамъ на истокъ се разстила Добруджа, истинска къмъ морето наведена (200—70 м) степь безъ гора и бърда, съ много могили и стръмни брѣгове. Като южна граница на Добруджа народътъ смѣта террасситѣ при рѣката Батова, изворитѣ на Девна и хълмътъ Ясж-тепе на сѣверъ отъ Провадия.

Тракийската равнина се распада на двѣ части, които се раз-

---

[1] Въ 16 вѣкъ къмъ Дели-Орманъ се причислявали сжщо и градоветѣ Шуменъ, Прѣславъ, Разградъ и Русчукъ. Това име се повтаря като Телеорманъ на румънскийтъ брѣгъ на Дунавътъ и може би да е отъ кумански произхождение. Сравни моитѣ Bemerkungen in den Sitzungsber. der kgl. böhm. Ges. d. Wiss. 1889 С. 11.

дѣлятъ отъ напълняющата междулекътъ между Родопитѣ и Странджа Сакаръ-планина съ клисурата на Марица при Харманлии.

Горне-тракийската равнина около Татаръ-Пазарджикъ и осамотенитѣ сиенитни Пловдивски хълмове образуватъ единъ тристгълникъ, за чиято основа служи сѣверното подножие на Родопитѣ отъ тѣснийтъ проходъ Момина Клисура, гдѣто Марица си пробива пѫть прѣзъ планинитѣ, включително до градецътъ Хаджи-Елесъ, а върхътъ му пада въ проломътъ на Стрѣма прѣзъ Срѣдня Гора. Морската височина стига при Пазарджикъ 205 м, въ околностьта на Пловдивъ 150—170 м, въ най-нискитѣ мѣста при устието на Стрѣма 135 м. Опасана съ лозя, равнината е необикновенно плодоносна, съ раскошни ниви и оризови поля, а много отъ необработенитѣ й мѣста сѫ покрити съ храстье палиурусъ. На истокъ отвадъ достигающитѣ до Чирпанъ рътове (400—600) на Караджадагъ лѣжи Загорското поле, което къмъ Срѣдня Гора постепенно се издига, съ морска височина отъ 150—215 м; къмъ него се присъединяватъ слѣдующитѣ едно до друго Ямболско (160 м) и Сливенско поля.

Тая обширна ниска мѣстность още и днесь носи забѣлѣжително историческо име. Планинцитѣ отъ Ихтиманъ и Вакарель, въ Срѣдня Гора, къмъ Търново, Трѣвна и Елена, както и къмъ Котелъ, наричатъ Тракийското поле Романья, неговийтъ житель Романецъ, жената на послѣднийтъ Романка. Въ Трѣвна различаватъ Малка Романья при Стара-Загора и Нова-Загора отъ Голѣма Романья татакъ къмъ Ямболъ или Марица. Романия се е наричало Источно-римското царство у Гърцитѣ, Арабитѣ, Славянетѣ и Италиянцитѣ до неговото падение. Оставено за Тракия името Романия се срѣща вече въ нѣкои старобългарски писмена и пѫтешествия отъ 16-то столѣтие; тъй сѫщо и турското Румили (Румелия) е произлѣзло отъ тамъ.

Долне-тракийската равнина, много плодоносна, по настоящемъ доста пустинна земя, пропъстрена съ много вериги ниски хълмове и къмъ Марица само 40 м и по-малко висока, се простира въ оттоманската область Одринъ; отъ своитѣ граници Българетѣ могатъ само да гледатъ на нея.

4. Води.

Единственната плавателна рѣка, въ която Българетѣ иматъ участие, е Дунавъ, на протежение отъ устието на Тимокъ до Силистра. Останалитѣ рѣки, като пѫтища за съобщение, въ сегашното

си състояние сѫ безъ всѣкакво значение. Тѣ текатъ по-вечето между високи брѣгове, затова и наводнения ставатъ рѣдко. Въ потоци и бързеи недостатъкъ нѣма, но сѫщински водопади дори въ самийтъ Балканъ се срѣщатъ въ миниатюрни форми. Истински порои съ грамадно количество тлакъ (илъ) се виждатъ по склоноветѣ на всички планини. [1]

Въ бассейнътъ на Дунавътъ Княжеството има една малка часть отъ областьта на Морава, понеже въ него се намиратъ изворитѣ на Нишава. Името Нишава се почева отъ сливанието на Ежевица изъ Драгоманскийтъ проходъ и на Годечка Рѣка, която бере начало близу до Гинци, надъ пограничнийтъ градецъ Цариб родъ. На истокъ отъ нея на южнийтъ склонъ на Балканътъ лѣжатъ изворитѣ на Височница, която подъ Пиротъ се влива въ Нишава. Нейната долина, мѣстностьта Високъ, се раздѣля отъ границата; Горний-Високъ принадлѣжи на Българетѣ, Долний-Високъ на Сърбитѣ. Собствената изворна рѣка на Нишава има по-голѣмо развитие отъ поименованитѣ, но нѣма отдѣлно име; въ Трънската котловина тя се нарича Голѣма Рѣка, а при дивитѣ бездни на източната страна на Руй въ котловината на Пиротъ Суковска Рѣка. [2]

Отъ прѣкитѣ притоци на Дунавътъ долний Тимокъ, твърдѣ криволична, капризна рѣка, съставя часть отъ границата къмъ Сърбия. Не безъ значение е вливающий се при Ломъ-Паланка западний или Горний Ломъ. Нататакъ слѣдватъ Цибъръ и Огостъ; Скътъ извира не отъ самийтъ Балканъ, както послѣднитѣ три, но отъ Врачанскитѣ бърда. По-голѣма рѣка е Искъръ, който извира отъ Рила-планина, протича Самоковската и Софийската котловини и подирь проломътъ прѣзъ Балканътъ приема въ себе си Панегъ, който произлиза отъ единъ чуденъ изворъ. Близу единъ до другъ се вливатъ Витъ и Осъмъ. [3] Отъ многобройнитѣ изворни рѣки въ Търновскийтъ Балканъ се съставя Янтра, наричана въ горнето течение Етъръ, [4] съ свойтъ голѣмъ лѣвъ притокъ Русица.

[1] Падението на българскитѣ рѣки споредъ русскитѣ измѣрения въ метрове per 1 км.: Дунавъ 0·044 (Видинъ 34 м., Тутраканъ 15 м. морска височина). Ломъ 2·909, Искъръ 4·258 (Самоковъ-София на 48 км. 8·521, София-Враца на 69 км. 4·652), Витъ 1·791, Осъмъ 3·006, Янтра 1·495, Марица 1·536 (горнето течение Баня-Татаръ-Пазарджикъ на 53 км. дължина 7·924). Literaturbericht in Petermanns Mitth. 1889 С. 166.

[2] Името Ерма на по-новитѣ книги и карти е отъ скорошно съвсѣмъ забѣлѣжително происхождение. Виждь нашитѣ пѫтувания.

[3] Името на римскийтъ Asemus звучи на български Осъмъ (мѫжский родъ); формата Осма е турска.

[4] Янтра струва се да е по вече турската форма на името на старийтъ Jatrus. Епископъ Богданъ нарича въ 1640 цѣлата рѣка Етаръ (Acta Bulg. ecc. 78), митрополитъ Мелетий († 1714) въ своето ново-грьцко землеописание (Венеция 1728 с. 415 а) Ἰέτερ.

Надъ старата Русчукска крѣпость се влива източний или Долний Ломъ. чиито извори лѣжатъ срѣдъ лѣсистата хълмиста земя на сѣверъ отъ Балканътъ.

Въ Черно море се влива рѣчицата Батова съ своята гориста делта. Татакъ на югъ при Варна слѣдва устието на Провадийската рѣка; нейнитѣ извори лѣжатъ срѣдъ бърдата на сѣверъ отъ Шуменъ. обаче само слѣдъ вливанието въ нея на рѣката Девна. която се образува отъ удивително силни източници, тя добива по-голѣмо количество вода и образува при Варна двѣ сладководни езера. За това въ Варна тя се нарича съ името на послѣдпята Девненска Рѣка. Най-голѣмийтъ прѣкъ притокъ на морето е Камчия (турс. Камчикъ); нейната сѣверна изворна рѣка (Акжлж-Камчикъ. «умний Камчикъ» у Турцитѣ) по български се нарича и сега, както въ Срѣднитѣ вѣкове, Тича (притокъ Врана). Южната Луда-Камчия у Българетѣ или Дели-Камчикъ у Турцитѣ носи това име вече подирь сливанието на нѣколко потоци при градецътъ Градецъ. Потоцитѣ. които хранятъ Бургасскитѣ лагуни, сж незначителни.

Голѣмъ е дѣлътъ на Егейската область. Изворитѣ на Струма лѣжатъ въ западната страна на Витоша; при вливание на многобройни притоци. особенно на Брѣзнишка Рѣка отъ мѣстностьта Грахово, на Нещерската (горѣ Трекленска) Рѣка и на Драговищица отъ мѣстностьта Кранище, на Соволщица. Банщица и Елешница отъ Осоговъ, както и на Джерменъ и р. Рила отъ Рилската планина, тя минува по Радомирската и Кюстендилската котловини, както и по двѣ величественни дълги клисури и оставя Българската граница при Кочериново.

Марица извира въ Рила-планина близу до Мусалла и като пълноводна спокойна рѣка подъ Хебибчево прѣминава Турската граница. Отъ сѣвернитѣ притоци Тополница и Стрѣма идатъ отъ долинитѣ между Балканътъ и Срѣдня Гора съ проломъ прѣзъ послѣдната.[1] Водитѣ на Загорско поле сбира истекающата отъ Срѣдня Гора Сазлийка (притокъ Суютлийка). Значителна рѣка е Тунджа, която извира отъ склоноветѣ на най-високитѣ Балкански върхове, обива мѣстноститѣ Казанлъкъ, Сливенъ и Ямболъ и въ една тѣснина между ротоветѣ на Сакаръ-планина и Странджа оставя българската земя за да се съедини скоро съ Марица прѣдъ жилищата на Одринъ. Най-важнитѣ притоци на Марица отъ югъ сж три силни планински рѣки. които браздятъ странитѣ на Родопа съ тѣсни бързеи. Еллидере

[1] Името Гиопса тукъ-тамѣ се дава и на Стрѣма, но принадлѣжи собственно на нейната изворна котловина.

отъ Чепино, пълноводната **Въча** отъ високитѣ долини между Кар-ликъ и Персенкъ (горнето течение наречено **Крива Рѣка**), коят се влива съ два ржкава, отъ тѣхъ источнийтъ, по-многоводенъ по-бързъ, обикновенно се нарича **Кричимска Рѣка**, и най-посл **Чепеларската рѣка** отъ Рупчосъ. По-кжсо е течението на **Олу-дере** при Хасково. Подирь отстжпванието на мѣстностьта Кърджал **Арда**, голѣма, пълноводна рѣка, образува границата само на нѣ-колко часа пжть въ южната часть на Харманлийската околия.

По-голѣми езера нѣма. Освѣнъ блатиститѣ Дунавски езера Бъл-гария има нѣколко прибрѣжни лагуни въ Добруджа при Шабла, по нататакъ сладководното **Девненско езеро** при Варна, солената лагуна при Анхиало и тритѣ Бургасски лагуни. Около 70 малки високи езера лѣжатъ на купчини въ сгънкитѣ на Рила-планина; такива не липсватъ и на Перинъ, напротивъ Родопа притежава само едно малко езеро въ Доспатската котловина. Въ Балканската верига езера има рѣдко. Най-голѣмото е **Каябашъ** въ прѣдѣлътъ на Камчия. Русската карта обозначава едно малко безименно около вpъхътъ Остра-Могила на сѣверъ отъ Карлово и друго едно по име **Саржгьолъ** (турс. жълто езеро) на югъ отъ Троянъ. За сжще-ствуванието на четвърто едно езеро въ Тетевенскийтъ Балканъ азъ се научихъ въ Пирдопъ; то ще е **Карагьолъ** (турс. черно езеро) на сѣверъ отъ Рахманлии, споредъ една турска карта.[1] Едно малко кржгло езеро се намира при **Рабишъ** всрѣдъ Видинската хълмиста мѣстность.

Блата има рѣдко: покрай Дунавътъ (особенно при Видинъ), по Провадийската рѣка, по долня Камчия и срѣдня Тунджа, по най-джлбокитѣ мѣста на котловинитѣ Софийска, Радомирска и Карнобат-ска, както и по неимущитѣ стокъ мѣста при политѣ на планинитѣ. По-голѣми търсища сж **Езирлийско Блато** и проточеното край южнитѣ поли на Балканътъ на истокъ отъ Сливенъ **Стралджанско Блато**, послѣ **Баташкото Блато** въ Родопитѣ между Чепино и Батакъ.

5. Климатътъ.

Климатътъ на Балканскийтъ полуостровъ при планинскийтъ характеръ на послѣднийтъ е несравненно по-суровъ отъ оня на Апен-нинскийтъ и Пиринейскийтъ полуострови. Вече Римлянетѣ спомену-

---

[1] Karte des Sandjak Filibe, aufgenommen nach Anordnung des Provinzialgouverneurs Mehemmed-Nusret-Pascha Herausg. von H. Kiepert. Berlin 1876.

ватъ за строгата и ранния зима на Хемусъ и въ провинциитѣ Moesia и Dacia mediterranea.[1]

Климатътъ на България се распада на области, които почти сѫ тождественни съ растителнитѣ пояси: Понтийскийтъ брѣгъ, нискитѣ мѣста по Дунавътъ, Тракийското поле и планинитѣ, особенно западната планинска земя. Научното изучение на климатическитѣ съотношения се намира въ най-ранне дѣтство. Първитѣ стѫпки сѫ направени отъ австрийски и французски консулски чиновници, особенно отъ неуморимийтъ Австрийский Консулъ Лутеротти, Тиролецъ отъ Роверedo, който още отъ турско врѣме е билъ въ София, за метеорологическото Централно учреждение въ Виена.[2] Съставительтъ на тая книга, като българский Министръ на Просвѣщението 1881, се распореди да набавятъ инструменти за петьтѣ проектирани станции при държавнитѣ училища Варненско, Габровско, Ломпаланско, Софийско и Кюстендилско, но врѣмената не бѣха благоприятни за такива прѣдначинания. Само при Софийската Гимназия сѫ прѣдприети редовни наблюдения отъ учитель М. Бъчеваровъ.[3] Учительтъ С. Вацовъ даде 1888 въ Списанията на Софийското Литературно Дружество едно подробно рѫководство за метеорологически наблюдения. По-успѣшни нежели при училищата би били тѣзи наблюдения по болницитѣ, гдѣто нѣма никакви установени часове и ваканции.

Най-главнитѣ свойства на климатътъ сѫ: кратко, горѣщо и бѣдно съ дъждове лѣто, кратка, суха зима, дъждовни пролѣть и есень, при това рѣзки прѣходи и голѣма разлика между най-високата лѣтня топлина и най-силнийтъ зименъ студъ, въ София отъ $+ 30^{0}$ Ц. до $- 19^{0}$ Ц. Редовно е тъй сѫщо «бабино лѣто» или сиромашкото лѣто прѣзъ Ноемврий, както и късенъ снѣгъ по планинскитѣ мѣста прѣзъ Априлий и въ начало на Май.

За климатътъ на Румелия нѣмаме никакви данни, лѣтото тамъ е толкова топло, щото даже памукътъ добрѣ успѣва, зимата е кратка, но подъ влиянието на Родопитѣ и на Балканътъ често бива остра. Интересно би било едно сравнение между климатътъ на крайдунав-

---

[1] Praematura montis Haemi et saeva hiems. Taciti Annales IV, 51. Провинциитѣ Мезия и Дакия съ градътъ Naissus, „frigora magna habentes“, въ едно описание на Империята отъ срѣдата на 4-то столѣтие. (Georgr graeci minores ed. C. Müller II., § 57.)

[2] Отъ неговитѣ наблюдения 1880—1882 се е въсползувалъ Директоръ H. Ханнъ, Ueber die klimatischen Verh von Bosnien. Sitzungber d. Wiener Akad. 1883, Bd. 88.

[3] Бъчеваровъ. Отчетъ върху климатътъ на София въ Сборникътъ на Мин. на Нар. Просвѣщение I., 1889, с. 291 и слѣд. (Първийтъ опитъ на Златарский за 7 мѣсеци 1881—2 въ Период. Списание, книжка I.).

ската земя и оня на Влашко; годишната температура на Русчукъ съставя 12·2° Ц., оная на Букурещъ 10·6° Ц. Дунавътъ цѣлъ не замръзва всѣка зима. За годишната температура на София имаме двѣ данни, и двѣтѣ основани само на двѣгодишни наблюдения: Лутеротти (1880—2) 9·4° Ц., Бъчеваровъ (1887—9) 9·7 Ц. (Цариградъ 14°2, Призренъ 11·8), а именно: пролѣть 12·2, лѣто 21. есень 7·8, зима —2·4.

Въ София господствуватъ Сѣверозападний и Югоисточний вѣтрове. Мѣстенъ вѣтъръ е прохладнийтъ вечерникъ. който прѣзъ обърнатитѣ къмъ сѣверъ Родопски долини редовно духа лѣтѣ отъ планината въ горѣщото Тракийско поле (при Станимака). При Бургасскийтъ заливъ чухъ за нѣкакъвъ си горѣщъ лѣтенъ вѣтъръ Самили, който по нѣкои години вѣе отъ вжтрѣшностьта на страната (ЮЗ?) и поврѣжда сѣидбитѣ, сирѣчь нѣщо като Сирокко.[1]

Количеството на осадъцитѣ (Цариградъ 720) се смѣта въ Русчукъ съ 685мм, въ София споредъ Лутеротти (1881) 731мм. споредъ Бъчеваровъ (1888) 526мм: пролѣть 187 (Май 89) лѣто 91 (Августъ 15), есень 138, зима 70—85. Снѣжни дни (1888) 26, дъждовни дни 72. Влагата на въздухътъ първийтъ дава съ 79. послѣднийтъ съ 70 проц.: пролѣть 65. лѣто 56 (Августъ 52), есень 77, зима 83 (Ноемврий 85·5). Споредъ Бъчеварова бури въ София имало прѣзъ пролѣтьта 11, прѣзъ лѣтото 17, прѣзъ есеньта 3. Облачни дни сжщо така: 48, максимумъ въ Февруарий 66. въ Октомврий 61, минимумъ въ Юлий 23, въ Августъ 19. Срѣдното положение на барометрътъ споредъ Лутеротти 715·1 мм, споредъ Бъчеваровъ 712·9. Гжсти мъгли особенно есень сж извѣстна спънка за параходството по Дунавътъ и по Черно море. Обилната утренна роса е добрѣ позната още отъ по-старитѣ русски походи.

Въ общность климатътъ е здравъ. При все това има и малария, по Дунавътъ особенно въ Видинъ, по Марица въ Пловдивската мѣстность, на Черно море при Бургасъ. дори въ самата София отъ влиянието на блатиститѣ пустоши при ближний Искъръ.

6. Геологический очеркъ.

От проф. д-ръ Францъ Тоула въ Виена.

Дунавска България и Източна Румелия въ орографо-геологическо отношение могатъ да се раздѣлятъ приблизително на слѣдующий начинъ:

[1] Гърцитѣ покрай Бургасский заливъ употрѣбяватъ за вѣтроветѣ италиянски имена: повенде утренникъ отъ сушата, саракосъ вечерникъ отъ морето, бонатца затишьето по пладнѣ и по полунощь (итал. ponente, scirocco, bonazza).

1. Сѣверната прѣдбалканска земя, състояща отъ почти хоризонтално расположени младо мезозоически (Юра и Креда) каменни пластове, послѣ покрита съ терциарни образования и дилувиални глинени наноси, а къмъ Дунавътъ, като се спуща въ видъ на террасси, образува изравнена трапезовидна массивна земя.

2. Набърчената Балканска система цѣла съ исключение на една малка западна часть отъ тая планина пада въ нашийть прѣдѣлъ.

3. Расположената на югъ отъ Балканътъ Срѣдня Гора съ Караджа-дагъ на западъ и

4. Еруптивнитѣ планини, Ямболска, Айтоска, Бургасска на истокъ.

5. Части отъ голѣмийтъ старъ кристаллиненъ македонский материкъ (Родопска планина) съ неговитѣ по-млади издигнати еруптивни планински масси въ генетическа свръзка съ сѣверната часть на по-малкийтъ Источно-Тракийский массивъ (или Странджа-планина).

6. Най-послѣ въ българскитѣ прѣдѣли тъй сѫщо нѣсъчноваровитийтъ клонъ, който се простира прѣзъ Източна Сърбия отъ ССЗ къмъ ЮЮИ и който отъ една страна допира съ южнийтъ си край до западнийтъ Балканъ, а отъ друга съ сѣвернийтъ си край до македонскийтъ материкъ.[1]

Едно описание на отдѣлнитѣ членове на формациитѣ въ хронологический редъ ще даде, може би, най-естественно материальтъ за една обща геологическа история на страната и ще поведе къмъ запознавание условията, въ които названнитѣ орографо-тектонически планински части стоятъ една спрямо друга.

Най-старитѣ образования излизатъ на-явѣ отъ една страна въ Тунджепскийтъ массивъ съ Странджа-планина между Марица, южно-балканската ниска мѣстность и крайбрѣжнийтъ прѣдѣлъ на Черно море и отъ друга страна въ Родопската масса.

---

[1] По старитѣ трудове, относящитѣ се къмъ геологията на България и Румелия, се намиратъ събрани у: Ф. Тоула, Materialien zu einer Geologie der Balkanhalbinsel. Jahrb geol. Reichsanstalt 1883 61 — 114 Забѣлѣжителни между тѣхъ сѫ съчиненията и изслѣдванията: Boué, die Europäische Türkei (1840). Neue deutsche Ausgabe. Wien 1889. Peters, Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudza, Wiener Denkschriften 1867. Hochstetter, Die geologischen Verhältnisse des östl. Theiles der Europäischen Türkei. Jb. geolog. Reichsanstalt 1870 und 1872. Toula, Geolog. Untersuchungen im westl. und centralen Balkan und in den angrenzenden Gebieten. Sitzungsb. d kais. Ak d. Wissensch LXXII Bd 1875, LXXV. 1877, 2 Abh, LXXVII. 1878, 3. Abh., LXXXI. 1880, LXXXVIII. 1883, Denkschriften XLIV. Bd. 1881, LV. 1889 Едно изслѣдвание върху източнийтъ Балканъ се намира подъ печатъ. Георгий Златарский, Zur Geologie des nördl. Balcanvorlandes zw. den Flüssen Isker und Jantra Sitzber. 1886.

И двата сѫ съединени единъ съ другъ тоже и на повърхностьта чрѣзъ Харманлийскийтъ провлакъ на Марица. Послѣднята (Родопа) се съединява чрѣзъ подобни планински мостове отъ една страна съ издигнатата масса на Витоша, отъ друга съ кристаллинната часть на Срѣдня Гора, и то близу до прѣдѣлътъ, гдѣто Искърътъ и Марица зематъ своето начало.

Но Срѣдня Гора пакъ е въ съединение съ най-старитѣ планински части на южно-балканскитѣ поли, тъй въ изворнийтъ прѣдѣлъ на Стрѣма и Тунджа, наприм. при Клисура, Калоферъ, както и при Златица на западъ и при Твърдица на истокъ, така щото ние дохождаме къмъ едно свързано цѣло и при това къмъ единъ първобитенъ материкъ.

По тойзи начинъ, да се пустнехме дори къмъ западъ до Вардаръ, макаръ че сѫщитѣ скали и да достигатъ до прѣдѣлътъ на Охридъ, ние получаваме една основна планинска масса, която по величината си надминува оная на югоисточна и срѣдня Франция «массата на Централното плато,» и нея можемъ да обозначимъ като старийтъ румелийский материкъ. Това е било сѫщеврѣменно и приблизителното пространство на «балканскийтъ материкъ», отъ което Петерсъ излиза за да обясни появяването на морскитѣ и плитководнитѣ наслаги, отъ които често той се явява обиколенъ. Прѣди всичко тука трѣбвало би да бѫде отнесенъ материальтъ за образованието на кварцититѣ, пѣсъчницитѣ и конгломератитѣ на диадо-триадскийтъ периодъ; но така сѫщо пѣсъчницитѣ и конгломератитѣ на младитѣ периоди: Лиясъ, Доггеръ, Креда и Еоценъ. Петерсъ билъ заетъ прѣди всичко съ Лиясовитѣ отложения, съдържащи вѫглища въ мѣстностьта на Фюнфкирхенъ и Банатъ («Забѣлѣжки върху значението на Балканскийтъ полуостровъ, като материкъ въ Лиясовийтъ периодъ» Sitzb. 19 Nov. 1863), при това той разгледвалъ Трансилванската висока планина, като «сѣверно крило» на тойзи материкъ. Приетийтъ отъ Мойсисовичъ «источенъ материкъ. (Grundlinien der Gelogie v. Bosnien-Herzegovina 1880), който даде поводъ на Тице за извънмѣрно остри «укори» (Zur Würdigung der theoretischen Speculationen über die Geologie von Bosnien". Deutsehe geol. Ges. 1881), прѣминува още по-вече границитѣ на «румелийскийтъ материкъ» и въ сѫщо врѣме, поне отчасти, обхваща прѣдѣлитѣ, които при образованието на планинскитѣ вериги, сѫ били включени въ тѣхъ, и които, както вѣрваме, като «издигнати» вече масси трѣбва да се различаватъ отъ издигающитѣ се.

Що се касае до неговийтъ геологический съставъ, то прѣди

всичко трѣбва да се упомене появяванието на чисто кристаллинитѣ каменни масси (гранитъ, сиенитъ, диоритъ и т. н.), които образуватъ по-голѣми и по-малки массиви и сѫ явяватъ покрити отъ кристаллинни шиферни скали, и то послѣднитѣ завзематъ очевидно много по-голѣмо пространство. Това се срѣща, както въ централнийтъ Балканъ, така сѫщо и въ Срѣдня Гора и Родопитѣ. Въ Витоша се показватъ сиенитъ и хорнбленде-гранитъ. Найвисокото възвишение на Рила (Еленинъ врьхъ) надъ монастирьтъ (по показанието на Златарский) се състои отъ сивъ гнейсъ, и тука гранититѣ се показватъ като подчинени. Сѫщото ще бѫде и въ централнийтъ Балканъ, гдѣто кристаллинитѣ камьни заематъ по-голѣмо пространство, за което деталираната геологическа снимка ще покаже окончателнийтъ резултатъ за отлѫчванието на чисто кристаллинитѣ масси, въ изолировани съ кристаллинни шисти затворени ганги, отъ гранитнитѣ скали.

Кристаллинитѣ шистозни скали сѫ отъ голѣмо разнообразие: гнейсъ-гранити и гранитъ-гнейси едвамъ се различаватъ отъ массивнитѣ скали, сѫщински по-стари слюдни гнейси, слюдни и амфиболни шисти, но тъй сѫщо и хлоритни и серицитни шисти съ слойове отъ кристаллинно-зьрновиденъ варовикъ.

Колкото се относи до тектониката (строението), то за тая обширна и прѣстара область е прието като основна черта, че тя много пѫти е прорѣзвана чрѣзъ дислокационни линии, тъй щото може да бѫде обозначена като истинска массивна планина. Една отъ главнитѣ дислокационни линии, очевидно, отъ по-млада възрасть, може да се обозначи като южно-балканска термална линия. Тя се простира почти отъ западъ къмъ истокъ отъ Баня при Панагюрище до Лъджа при Айтосъ. Втора една дислокационна линия ясно се показва да върви отъ СЗ къмъ ЮИ прѣзъ Родопитѣ чрѣзъ термалната линия София-Бали-Еффенди, Баня между Ихтиманъ и Самоковъ, и Баня на ЮЗ отъ Татаръ-Пазарджикъ. На други подобни линии указватъ топлитѣ извори на Джумая, Кюстендилъ, Враня, както и оная приблизително по сѫщата посока ЮЮИ къмъ ССЗ слѣдующитѣ бани при Нишъ и при Алексинацъ, и т. н. [1]

---

[1] Банитѣ въ България, които всички сѫ сѣрни, сѫ слѣдующитѣ: А. Южнобалканската термална линия: Анхиалската баня (42° Ц), двѣ бани при Сливенъ, три при Казанлъкъ, една при Стара-Загора, Карловската баня (44°), Хиссаръ (47°), Крастово (45°), Стрѣлча, Панагюрската баня (44°). В. Въ Родопитѣ: Хасковската баня, Беденската баня въ Помашката земя на Кричимската рѣка (сега въ турска територия), тритѣ бани на Баня (46°). Лъжене и Каменица (62°?) въ прѣдѣлътъ на Чепино. топлитѣ извори при Еллидере и Варвара край сѣверното подножие на Родопитѣ, Костенецка Баня при сѣверного

Но тъй сжщо и многобройнитѣ и распространенитѣ трахитни планини, които се явяватъ като купообразни върхове въздигнати врьхъ кристаллинни массиви, обозначаватъ сжществуванието на понататашни разломи между массивитѣ. Въ прѣдѣлътъ на Родопитѣ такива сж планинитѣ при Фереджикъ, при Арда, между Арда и Места, и между Места и Кричимска рѣка и т. н., групи и очертания на купообразни и конусообразни планини, които достигатъ до значителна височина и се състоятъ отъ кварцъ-трахити, истински трахити и андезити, и споредъ възрастьта си биха могли да се сравнятъ съ обширнитѣ прѣдѣли въ массивнитѣ планини, обемающи Еоценовитѣ наслаги, напр. оние при Хасково.

Като обвивка на основата, надъ кристаллиннитѣ массиви на широки пространства лѣжатъ и по-млади наслаги, които, като се сж спущали въ разни врѣмена все по-надълбоко, образували коритообразни падини, събития, които очевидно сж прѣдизвикали сжщо и оние нахлувания на морета въ Еоценовийтъ периодъ, стоящи въ извѣстна врѣменна свръзка съ избухванието на еруптивнитѣ скали. По-вечето и най-обширнитѣ отъ тие котловини лѣжатъ въ прѣдѣлътъ на кристаллинната планина или край нейнитѣ поли. Отъ тие котловини въ нашата область подпада веригата на малкитѣ, понови долини покрай южнитѣ поли на Балканътъ: котловината на София, на Златица, оная на Гьопса и котловината на горня Тунджа, между Калоферъ и Твърдица, най-много оная на Казанлъкъ. Почти всички тие котловини сж отъ ново-терциарна или дилувиална възрасть. Аллувиитѣ на сегашнитѣ рѣки и отчасти расположенитѣ на терраси стари пѣсъчни и глинени масси сж изравнили почвата и образували лѣглата на рѣчнитѣ течения.

Нѣкои иматъ съвършенно изгледътъ на стари езера. Езерната котловина на София е била обезводена чрѣзъ Искрътъ къмъ сѣверъ, а Казанлъшката чрѣзъ Тунджа къмъ истокъ.

Подобно нѣщо се е случило съ котловината на Самоковъ по горнийтъ Искъръ и съ оние на Баня и Ихтиманъ на Марица, както и съ подножнитѣ котловини на Кюстендилъ, Дупница и Радомиръ. Обшир-

подножие на Рила (+68°). Освѣнъ тѣхъ въ вжтрѣшностьта на планината, въ Разложскийтъ прѣдѣлъ и въ градоветѣ Джумая и Неврокопъ. С. На западъ: София (47·5°) и ближнята Горня (Юкари) баня, сжщо и топлата тинна баня Банкя, топлийтъ изворъ на Звонци при Трънъ (30°?), Кюстендилъ (75°?). Освѣнъ тѣхъ има два минерални термални извори: близу Панчерево и Желѣзница на источнитѣ поли на Витоша. Отвадъ границата слѣдватъ изворитѣ при Враня, Топлица, Нишъ, Алексинацъ, Сврлигъ и т. н. На сѣверъ отъ Балканътъ може да се укаже само на единъ топълъ изворъ, при Вършецъ (Берковишка околия) въ ложето на рѣка Ботуня; инакъ тамъ се намиратъ само студени по-вечето горчиви минерални извори, като при Кутловица и т. н. К. И.

ната котловина на Татаръ-Пазарджикъ-Пловдивъ, както що тя днесь се прѣдставлява, не е по-стара; цѣлийтъ изравняващъ материалъ е алувиаленъ или дилувиаленъ; безъ съмнѣние, то е, както показва появяванието на Еоценови наслаги на югоистокъ, само часть на една много по-голѣма и въ първото си очертание много по-стара котловина.-

Сѫщо е станало и съ котловинитѣ на Стара-Загора — Нова-Загора, въ напълванието на които сѫ зимали участие пакъ съ сѣхъ ново-терциарни пѣсъчни и чакълени (грамадачни) масси, гдѣто сѫ намѣрени остатъци на единъ ново-терциаренъ слонъ (Elephas meridionalis) и на единъ хиппопотамъ (Hippopotamus major). Терциарни испълващи масси се узнавать сѫщо отъ подножнитѣ котловини; така напр. ново-терциарни хубави сури вѫглища се намиратъ въ котловината на Църква (на западъ отъ София). Къмъ горѣказаната материкова масса сега сѫ съчленени входоветѣ на назованитѣ по-нови планини.

Балканътъ, чиито най-стари скали въ централнийтъ Балканъ ние узнахме като подножни массивни части на Румелийската масса, показва своитѣ най-стари планински видове въ западната часть, гдѣто сѫщо намираме неговото строение най-заплѣтено, когато къмъ истокъ въ централната часть той прѣдставлява най-грамадно подигание, и при това по своето тектоническо строение проявява сѫществено по-прости отношения, а въ источнийтъ Балканъ, сравнително единъ много по-нисъкъ гръбнакъ съ разгѫрнати дипли, тукъ-тамъ си показва по-старитѣ скали, като че енергията на образованието на планината сѫщественно е намалѣла. Въ западнийтъ Балканъ ние срѣщаме проникнати нѣкои чисто кристаллинни скали, които очевидно не стоятъ въ никаква непосрѣдственна свръзка съ оние на Румелийската масса и които на много мѣста се простиратъ до сѣверното подножие на планината, и ни дозволяватъ да се запознаемъ съ най-старитѣ елементи на планината. Тука се срѣщатъ гранититѣ, сиенититѣ и диорититѣ на Св. Никола, както и оние въ Берковишкийтъ Балканъ, на Ржана-връхъ и въ Етрополскийтъ Балканъ, които често сѫ прокѫсани отъ по-нови порфиро-андезитски скали (които най-разнообразно се срѣщатъ въ Искърското пробивание). Кристаллинни и полукристаллинни шисти прѣкриватъ много пѫти массивнитѣ скали. Въ Берковишкийтъ и Етрополскийтъ Балканъ тѣ лѣжатъ забулени съ филитъ и филитъ-гнейсъ. Най-поразителната между кристаллиннитѣ области е оная при сѣверното подножие на Бѣлоградчикската и Рабишка планини, гдѣто гранититѣ образуватъ основата на вълнообразното и почти изравнено прѣдземелие.

На западъ се намиратъ пълни еквиваленти на каменновжглен ната формация, а именно Кулмскийтъ пластъ и горний Карбон („Farnenzone“ папрътний поясъ). Дали тука сжщо могатъ се по стави извѣстнитѣ зелени шисти, остая нерѣшено. Диадеки пѣсъчниц съ отложения на каменни вжглища (при Бѣлоградчикъ) се явяватъ та ка исто само на западъ, а именно стрьмно се издигатъ надъ дис кордантно положенитѣ отгорѣ имъ червени пѣсъчници и конгломерати

Върху онне червени пѣсъчници, които образуватъ чуднитѣ ска листи форми при Бѣлоградчикъ, една отъ геологическитѣ забѣлѣжи телности на страната, а сжщо и въ Чипоровскийтъ Балканъ се по казватъ мощни масси, образующи силни стрьмнини къмъ сѣвер и които се намиратъ далечъ на истокъ, и пакъ се показватъ в западний Балканъ съ плочестъ варовикъ и доломитский варовик които отговарятъ на Триясъ и могатъ да се прослѣдатъ, макар и въ по-малко распространение, въ централнийтъ Балканъ, а имен но както въ Тетевенскийтъ, тъй и въ Шипченскийтъ, Трѣвненскийт Еленскийтъ и Сливенскийтъ Балканъ, а напротивъ съвършени липсватъ въ источнийтъ Балканъ, сжщо както и въ Банатъ. Слѣд едно по-голѣмо прѣкжсвание въ послѣдователностьта на пластовет въ Балканътъ се срѣща срѣдний и горний Лиясъ, който отчаст безъ строго дѣление прѣминува въ Доггеръ. По-длъбокийтъ уровен който се срѣща въ Банатъ и който съдържа каменни вжглища, лип сва въ Балканътъ. Въ Тетевенскийтъ Балканъ Лиясъ-Юрската форма ция е най-широко развита; когато единъ сравнително тѣсенъ пояс се протака чрѣзъ Троянскийтъ Балканъ до прѣдѣлътъ на билото за да се покаже раскжсанъ на истокъ и на западъ само въ изо лировани случаи, като на югъ отъ Бѣлоградчикъ въ Берковишкийт Прѣславскийтъ и Карнобатскийтъ Балканъ. Така сжщо Юра се по казва съвсѣмъ спорадически въ западната часть на планината, сам Кредата (мѣлъ) образува широкопространенъ и свързанъ прѣдѣлъ и то въ твърдѣ разновидно развитие, въ чието диплесто землищ се издаватъ изолированитѣ по-стари формации Триясъ и Юра в форма на пробивание, въ сжщото врѣме когато Мѣлътъ и тук прѣдставлява трансгрессия върху по-старитѣ образования.

Расчленението на Мѣлътъ въ западнийтъ Балканъ е слѣдующе то: най-отдолу се показватъ и то само на западъ перинейский пентакринитский и кораловий варовикъ, които поразително напомню ватъ извѣстнитѣ образования въ скалистийтъ поясъ на Карпатит (Титонийский етажъ?). Слѣдъ тѣхъ иде по-новъ плочестъ мергелов варовикъ, който съдържа доста много вкаменѣлости (разни форм

Амонити. Crioceras Duvali и много други). Той се показва вече на западъ и върви, както се струва, по единъ непрѣкжснатъ поясъ отъ мѣстностьта на Кутловица, прѣзъ Ябланица, Троянъ, Елена (на югъ отъ Османъ-Пазаръ) до отвадъ Шуменъ. Това сж еквиваленти на обозначенитѣ въ источнитѣ Алпи като «Россфелдскій пластъ», а въ Франция „Hauterive-étage".

На единъ по-високъ уровень принадлѣжи мергеловийтъ варовикъ, който при Разградъ се показва съ чудесно голѣмо богатство на форми, които най-добрѣ отговарятъ на югоисточнийтъ французскій (Алпинскій) „Barême-étage". Тая долня Креда, която вече се показва въ сѣверното подножие на планината и прѣминува въ сѣверно-балканското прѣдземелие, трѣбва поне да се намира въ источнийтъ Балканъ, а може би сжщо и въ южно-балканскийтъ склонъ въ форма на добрѣ напластованъ пѣсъчникъ и пѣсъчно зърнестъ плочестъ варовикъ.

Съвършенно други условия на происхождение прѣдставляватъ пѣсъчницитѣ, понеже тѣ се сж образували въ плитка вода, когато Криоцерскитѣ или Хотривски и Баремски пластове прѣдставляватъ образования въ джлбока вода. Но покрай тие се намиратъ пакъ и други варовици съ много дебелокори раковини, «Капротински варовици», които происхождатъ отъ рифоскалисти натрупвания. Тукъ-тамъ се попадатъ сжщо и междурифни образования, мергелови «Бриозойски и морско ехинидни пластове, както тѣ се срѣщатъ между кораловитѣ рифове и въ нинѣшнитѣ морета, така особенно по сѣверното подножие на Врачанскийтъ Балканъ варовичната масса се състои отчасти отъ Капротинскій варовикъ. Единъ по-обширенъ, макаръ че съвършенно отличенъ формационенъ членъ образуватъ пѣсъчницитѣ и мергеловитѣ скали съ корали и безбройни, отъ едната страна вдлжбнати, крждообразни колелца, Орбитолини. И тойзи хоризонтъ (уровень) се намира, както на най-крайнята западна граница, така и въ Врачанската область на сѣверъ отъ Ловечь, Търново и послѣ при Котелъ, дѣто се показва съвършенно едновъзрастенъ мергелъ съ корали, който съдържа кълбообразни тѣла, Паркерии, хидрозои, които до сега ни бѣха извѣстни отъ Кембриджскийтъ Ценоменъ въ Англия и прѣзъ Столичка отъ Каракорумскийтъ проходъ въ Хималаи. На западъ пакъ Ценоменскитѣ пластове се показватъ по-близу до сѣверниитѣ поли или поне далечъ отъ височината на билото, дори къмъ Срьбската граница, както на сѣверъ, тъй и на югъ, тѣ се показватъ въ срѣднийтъ прѣдѣлъ на планината, на истокъ достигатъ близу до прѣдѣлътъ на билото (при Котелъ). Пространственно най-

распространении сѫ пѣсъчницитѣ съ характерътъ на Виенскийтъ ил Карпатский пѣсъчникъ, който много пѫти наричатъ Флишский пѣсъчникъ. Тѣ се попадатъ въ западнийтъ Балканъ, макаръ че н въ твърдѣ широки поеси и по двѣтѣ страни на по-старитѣ скали на водораздѣлното било, но въ централнийтъ Балканъ стават вече много по-широки и образуватъ далечъ простиращи се широк поеси, които често се проявяватъ въ диплитѣ, за да достигнат вече въ Троянскийтъ, а още по-вече въ Еленскийтъ Балканъ д прѣдѣлътъ на билото. Тукъ-тамъ въ тѣхъ се показватъ обозначенитѣ за Креда Иноцерами, и това както въ пѣсъчницитѣ, така в въ лѣжащитѣ често размѣсено съ тѣхъ мергелови пластове. Отвадъ Сливенъ въ Карнобатский, Айтоский и Еминский Балканъ тѣ съставятъ наедно съ тѣхнитѣ дипли главната масса на планината, която при Черно море се състои само отъ тѣхъ.

Освѣнъ мѣловнийтъ Флишъ, който прѣдставлява горнийтъ отдѣлъ на Мѣловната формация, въ източнийтъ Балканъ при устройството на относително нискитѣ планински клонове е земала още участие Еоценовата формация съ Нуммулити. Това най-напрѣдъ ние сами наблюдавахме въ Сѣверна България (1884) при Търново и по-късно то биде потвърдено въ много и по-обширни мѣста въ областьта на набърчената планина, а особенно въ Сливенската мѣстность, гдѣто Еоценъ се срѣща въ много форми на образование и навѣрно може да се установи точно по врѣмето на пластоветѣ Ронка въ Виcентинийскитѣ. Едно малко инакво образование иматъ извѣстнитѣ още отъ 1856 Еоценови наслаги на западъ отъ Варна. Твърдѣ е вѣроятно, че съдържащата каменни вѫглища формация на Балканътъ принадлѣжи на Еоценъ, поне съ това се съгласяватъ находящитѣ се тамъ скойчести остатъци съ формитѣ на Циренский мергелъ, когато пакъ находящитѣ се на други мѣста оскѫдни растителни остатъци по-скоро говорятъ за горня Креда. Сходството на флишскитѣ скали съ оние на Апенинитѣ, Алпитѣ и Карпатитѣ е твърдѣ голѣмо и прѣди всичко би трѣбвало едно сравнение съ най-близу лѣжащитѣ флишови планини, които вървятъ по границата на източна Трансилвания и Молдавия. Наистина, чувствувамъ се прѣнесенъ въ нареченитѣ флишови планини. Петрографическийтъ характеръ и оскѫднитѣ органически части показватъ най-голѣмо сходство. На мѣста въ массата се срѣщатъ фукоиди, наприм. при Айваджикъ, а сѫщо хиероглифи и др. п. сѫ твърдѣ обикновенни въ пѣсъчницитѣ и мергеловитѣ повърхности, особенно на истокъ. И тука, както и въ другитѣ наречени флишово-пѣсъчни планини, отдѣлението на

принадлѣжащитѣ къмъ Кредата части отъ оние на Еоценътъ изисква дълга деталирана работа.

Горня Креда (Мѣлъ) отъ типътъ на оная на западна и сѣверо-западна Европа тъй исто не отсѫтствува. Въ прѣдѣлътъ на самий Балканъ горнята Креда се ограничава съ срѣщанието на Иноцерамска и Спатангидска Креда.

Образования отъ тойзи родъ вѫтрѣ въ балканската область азъ срѣщнахъ въ Трѣвненский Балканъ. Тука въ западнийтъ Балканъ се относятъ мергеловийтъ варовикъ при Челопечъ на ЮИ отъ Враца, образования, които къмъ сѣвероистокъ очевидно достигатъ до по-широко распространение, и най-послѣ Иноцерамовитѣ пластове въ фишекийтъ прѣдѣлъ на източний Балканъ.

Най-младитѣ отъ срѣщающитѣ се въ новата балканска область образования сѫ упоменатитѣ Еоценови наслаги, които играятъ твърдѣ значителна роля въ източнийтъ Балканъ.

Съ условията на вѫтрѣшнийтъ Балканъ трѣбва да бѫдатъ сравнени сѣвернитѣ и южнитѣ клонове, и желателно е да се иматъ прѣдъ очи по-напрѣдъ южнитѣ, които така тѣсно се съчетаватъ отъ една страна съ централнийтъ Балканъ и отъ друга съ Родопитѣ. Въ западната Срѣдня Гора, върху която притежаваме единъ прѣвъсходенъ трудъ на бившийй мой другарь по пѫтуванието. Златарский, ние срѣщаме прѣди всичко сѫщитѣ кристаллинни скали, както въ централнийтъ Балканъ съ по-старийтъ характеръ (гранитъ, сиенитъ, диоритъ) и по-нови еруптивни скали (амфиболъ-андезитъ и аугитъ-андезитъ, трахитъ, риолитъ и т. н.). Освѣнъ това срѣщаме само доломитски варовици (Триясъ?), които падатъ на югъ и юго-западъ и мергелошистни камъни отъ Мѣловна формация.[1] Сѫщо и Караджа-дагъ или източната Срѣдня Гора на сѣверъ ни се показва кристаллинна основна планина (гнейсъ-гранитъ и гранитъ, кристаллинни шисти отъ различни видове и массиви отъ Триясовъ доломитъ), когато на югъ твърдѣ голѣмъ прѣдѣлъ заема единъ съвършенно своеобразенъ редъ отъ мергелошистни-пѣсъчни скали (отчасти удивително дискордантно наложени), камъни, които стоятъ въ най-тѣсна свръзка съ еруптивнитѣ скали, що отчасти се относятъ къмъ редътъ на порфиритътъ и порфирътъ, и часть къмъ андезитътъ, и пакъ трѣбва да сѫ отъ различна възрасть.

Туфове отъ еруптивни скали се изреждатъ также въ много-

[1] G. N. Zlatarski. — Ein geologischer Bericht über die Srednja-Gora, zwischen den Flüssen Topolnica und Strema (mit 1 geologischen karte). Denkschriften d kais. Akademie d. Wissenschaften LVII. Bd. Wien 1890.

бройни повторения съ поименованитѣ наслагани скали, отъ конто по-голѣмата часть поне трѣбова да принадлѣжатъ къмъ Кредата, макаръ че тѣ вѣроятно отговарятъ на по-високъ хоризонтъ, отъ колкото се приемаше по-напрѣдъ.

Въ мѣстностьта на Айтосъ на истокъ, струва се, подобни отношения да господствуватъ. И тука се намиратъ наслагани туфове отъ Кредна възрасть (съдържащи Иноцерами) съ наслагани жилки на еруптивни скали.

На югъ отъ Айтоский и Карнобатский Балканъ, до кждѣ Ямболъ и въ едно продължение до самото Черно море, се простира обширнийтъ еруптивенъ прѣдѣлъ, въ който главната роля играятъ тъмнийтъ аугитъ-андезитъ и съединенитѣ съ него амигдалитни скали, сжщеврѣменно не липсватъ и осамотени трахити.

Възрастьта на тие ерупции (избухвания) безъ мжка може да се приведе въ извѣстни граници. Тѣ безъ-друго се сж почнали, както излиза изъ горнитѣ показания, вече въ Мѣловнийтъ периодъ. Срѣщанието на Нуммулити въ извѣстни туфове на тие избухвания ни дава възможность да заключимъ, че тѣ се сж продължавали още въ врѣмето на Еоценъ.

Удостовѣрението на условието между еруптивнитѣ камъни на истокъ, особенно при Айтосъ, оние на Срѣдня Гора и най-послѣ оние, образующи сѣверннйтъ склонъ на Витоша масси отъ андезитский изгледъ и особенно при Вискеръ и Лилинъ-планина въ западна България, що се показватъ въ съединение съ туфове, обозначени отъ Хохштетера като мелафирни скали, е въ висока степень интересна задача. Споредъ състоянието на нашитѣ сегашни знания, струва се, можемъ допустна, че и тритѣ принадлѣжатъ къмъ една и сжща система; сжщо, че великата верига на банитѣ и еруптивнитѣ мѣста се протака отъ Черно море до мѣстностьта на Трънъ и прѣдставлява една линия: че дѣятелностьта на ерупцията се е продължавала отъ горня Креда до Еоценъ и дори го е прѣминала, когато най-послѣдното възбуждение на термалната дѣятелность достига и до днесь. Еруптивнитѣ каменни планини на крайний истокъ се издигатъ отъ политѣ на обгржщающата Бургасскийтъ заливъ равнина и достигатъ на ЮИ до морето, като покриватъ едно широко пространство отъ старокристаллинни планини. Тази равнина прѣдставлява единъ заливъ отъ Терциарно море, по подобие на онзи, който на сѣверъ отъ Балканътъ, въ прѣдѣлътъ на Варна, се простира на западъ въ земята. Сѣвернийтъ заливъ въ всѣкий случай е сжществувалъ въ Еоценово врѣме (Нуммулитска формация на

западъ отъ Варна), но е билъ напълненъ още въ Миоценовийтъ периодъ отъ едно море съ срѣдиземенъ характеръ, което по-късно е преживѣло една фаза на голѣмо богатство отъ соль и най-сѣтнѣ приело соленопрѣсенъ характеръ (Спаниодонски пластове и Сарматски наслаги). По-близки и по-точни подробности могатъ да ни дадатъ само многократни посѣщения на страната. Въ южнийтъ заливъ Коценътъ и Сарматскийтъ етажъ сѫ по-вече развити. Спаниодонскитѣ пластове, напротивъ, тамъ не могатъ да бѫдатъ засвидѣтелствувани. Но еквивалента на Конгерскитѣ пластове, струва се, да липсватъ и на сѣверъ, и на югъ.

Да разгледаме сега по-внимателно прѣдѣлътъ лѣжащъ въ к р а й н а з а п а д н а Б ъ л г а р и я.

Тука прѣминува, както казахме въ начало, единъ клонъ отъ Дунавътъ, между Морава и Тимокъ и по-нататакъ между Морава и Нишава, като върви на югоизтокъ, който стои въ извѣстна свръзка съ на сѣверъ отъ Дунавътъ на югъ прѣминаващи Банатски планини, но споредъ посоката си (въ нашийтъ прѣдѣлъ) може да се свърже съ динарската система.

Дѣлътъ на югъ отъ Нишъ показва два доста паралелно протекающи пояси, единъ западенъ отъ кристаллинни шисти (гнейсъ, либашистъ, хлоритошистъ и филлитъ) и единъ източенъ, състоящъ въ по-голѣмата си часть отъ Мѣловни варовици, които образуватъ обширно плато. Перинейски, кораловн и капротински варовици прѣобладаватъ, но пакъ се развиватъ пѣсъчливи варовици и плочести варовици, както и Брекчиянски варовици, съдържащи вароятний оолитъ и криноиди. На много мѣста подъ тѣхъ се появяватъ наслаги отъ Юрска формация, които отъ своя страна пакъ притежаватъ членове отъ долний Триясъ: вълновиденъ варовикъ и черенъ пѣсъчникъ. Срѣщата на палеозойски наслаги е съмнителна. Наредъ съ варовичното развитие на Мѣловната формация могатъ да се прослѣдатъ въ тойзи прѣдѣлъ тъй сѫщо и пѣсъчницитѣ, които се характеризиратъ отчасти чрѣзъ орбитолини, часть чрѣзъ екзогири, брахиоподи и белемнити, като срѣдний и горний Неокомъ. Но въ по-новитѣ врѣмена також де и горнята Креда може да се докаже въ тоя прѣдѣлъ (между София и Трънъ) и то въ една образователна форма, която отговаря на Госавската формация и между другото показва органически остатьци, които се съгласяватъ съ находящитѣ се въ неморскитѣ горне-кретацейски наслаги на Айка въ Бакони и съ източно-алпийскийтъ Госавъ. Поразително явление образува осамотената, отдѣлена отъ шистнийтъ поясъ грамада на Руй-планина

на сѣверъ отъ Трънъ, която се издига до 1712 м. височина, чия то ядка е образована отъ амфиболъ-гнейсъ и забулена наоколо с мезозоически наслаги.

Еруптивнитѣ камьни отъ андезитска природа на юго-истокъ сѫ вече споменати. Въ прѣдѣлътъ на филитътъ, обаче, а сѫщо и въ мѣловно-пѣсъчнийтъ прѣдѣлъ играятъ рола и много трахитни пробивания и на границата на седиментарната формация срѣщу филитътъ се наблюдава и една диябазовидна скала.

Трахититѣ на Власидица при Лѣсковецъ лѣжатъ на филитъ, но онне въ мѣстностьта Трънъ лѣжатъ близу до формационната граница, както и топлитѣ извори на Баня при Нишъ.

Ако се сравни редътъ на тие пластове съ онне на западнийтъ Балканъ, то ще се окажатъ нѣкои разлики. Точнийтъ Карбоновъ хоризонтъ на послѣднитѣ липсва, Валхненскитѣ пѣсъчници до сега сѫ неизвѣстни. Червенитѣ пѣсъчници и вълновиднийтъ варовикъ се съгласяватъ, така сѫщо се намира и Лиясъ-доггеръ. Расчлененнето на Кредата стои въ близко съгласие съ параллелнитѣ пояси, които се показватъ на южнийтъ склонъ на Балканътъ при Нишава (Темска) и прѣдѣлътъ на Тимокъ, които обаче образуватъ непосрѣдственно продължение на юго-источно сръбский Мѣловенъ терренъ. Терциарни наслаги въ българската часть на тойзи клонъ не сѫ намѣрени освѣнъ осамотени чисто земни сури (кафеяви) каменновѫглении котловини. Съ това ние имаме прѣдъ насъ единъ планинский клонъ, който върви отъ една страна отъ Дунавътъ на ЮИ до политѣ на Софийската котловина, но отъ друга къмъ югъ той се простира до прѣдѣлътъ на горнето течение на Струма и нейнитѣ извори, гдѣто при Дупница като да се свършва въ Коновската планина, заливообразно окрѫженъ отъ материковитѣ поли на по-старитѣ кристаллинни планини. Тойзи планинский клонъ види се като да е съвсѣмъ особенъ, състоящъ въ извѣстна генетическа свръзка съ Банатскитѣ планини, и притиснатъ отъ протекающийтъ западенъ Балканъ, той е билъ расчлененъ. Само старитѣ масиви, като онне на Берковица и Бѣлограчикъ въ западнийтъ Балканъ, струва се да стоятъ въ извѣстна свръзка съ шистознитѣ планини, що вървятъ на югъ отъ тѣснинитѣ на Дунавътъ къмъ Тимокъ.

Упоменатата мѣловна планина по тойзи начинъ се явява съвършенно притисната и надиплена между два кристаллинни клона, макаръ че дипленнето на югъ не отива толкова на далечъ, както въ забѣлѣжителнитѣ Банатски надиплени планини.

Остава ни сега да поговоримъ за сѣверното балканско

прѣдземелие. Отъ даденитѣ до сега изложения ние можемъ да извлечемъ, че Балканътъ, поне въ западната часть, до надъ Сливенъ на истокъ показва по-стари формации, върху които лѣжатъ пѣсъчници на Креднитѣ пластове, които въ централната часть на планината отъ Троянскийтъ Балканъ на истокъ достигатъ на югъ до прѣдѣлътъ на билото.

На западъ сѣверо-балканскийтъ Мѣловенъ поясъ има малка широчина, но вече подъ Врачанскийтъ меридианъ силно се расширява и поясъ прѣдъ поясъ лѣжи отъ сѣвернийтъ склонъ на планината до равнината, а на истокъ обзема цѣлата широчина на планината.

Тѣзи пояси споредъ редътъ сѫ: поясътъ на прѣобладающийтъ мергеловъ шистъ съ аммонити и криоцерасъ (криоцерасъ или хоплитъ-криптоцерасъ пластове), които се простиратъ отъ Яблaница на западъ, гдѣто най-напрѣдъ ги е намѣрилъ Фетерле, чрѣзъ Троянъ и Елена къмъ Османъ-Пазаръ и Шуменъ. Вече въ тойзи поясъ се срѣщатъ отдѣлни клонове отъ Капротинскій варовикъ, като на сѣверъ отъ Троянъ и на сѣверъ отъ Габрово. Единъ широкъ пѣсъченъ поясъ се простира на сѣверъ; послѣ слѣдва единъ обширенъ поясъ отъ Капротинскій варовикъ, който върви отъ югъ на Ловечъ къмъ Търново и чрѣзъ стѣнообразни граници низпада на находящитѣ се тамъ трапезообразни планини и платообразни рътове. Особенно типически сѫ развити въ мѣстностьта Търново, гдѣто, разбити отъ цѣла система пукнотини, тѣ прѣдставляватъ граничащи една съ друга скалисти трапези, и въ сѫщо врѣме на нѣкое мѣсто тѣ длъбоко пропадатъ, а пакъ на друго заематъ едно твърдѣ високо ниво. Сѫществующийтъ единственъ отъ тойзи родъ характеръ на българската стара столица зависи на първо мѣсто отъ това тектоническо отношение.

На сѣверъ пакъ отъ тойзи поясъ върви поясътъ на Орбитолиновий пѣсъчникъ и мергелъ отъ западъ къмъ истокъ. Той може да се прослѣди отъ Враца, най-силно се разширява при Ловечъ и може още да се засвидѣтелствува при Котелъ. Надъ него въ неговото западно распространение лѣжатъ пѣсъчницитѣ и варовицитѣ на срѣдната Креда, отъ които се издигатъ Капротино-варовичнитѣ стѣни на Косматица, на западъ отъ Искъръ, които достигатъ на сѣверъ отъ Враца. Тѣзи срѣдни Мѣлови пластове потъватъ подъ новитѣ наслаги на широката равна ивица, която върви на югъ отъ Дунавъ, и отъ Бѣлоградчикъ чакъ до деснийтъ брѣгъ на Витъ не дозволява да се покажатъ никакви по-стари образования. Най-старитѣ образования въ областьта на сѣверо-българската равнина съставятъ

Миоценови наслаги, по които може да се познае, че обширната западна часть на Искърската котловина, отъ Тимокъ до Витъ, е била образовала единъ широкъ заливъ, който въ цѣлото дадено протежание навѣрно е билъ покритъ отъ Сарматското море, когато сега само на едно мѣсто може съ точность да се засвидѣтелствува Срѣдиземното море въ тая область, а именно при Плѣвенъ, гдѣто още Фетерле е намѣрилъ синь мергелъ, който напълно отговаря на Баденский тегелъ, дори се срѣщатъ еквиваленти на Лейтанский варовикъ надъ Баденскийтъ тегелъ, които показватъ истински каралорифови видове. Колко надалечъ се е простирала тая по-стара котловина, не може да се опрѣдѣли, понеже относящитѣ се наслаги, съ исключение на Плѣвенскийтъ заливъ отъ дѣсныйтъ брѣгъ на Витъ, лѣжатъ заровени подъ наслагитѣ на Сарматското море и подъ мощнитѣ глинени масси отъ дилувиална възрасть. Сарматскитѣ образования въ свързани масси тъй исто не могатъ се прослѣди на повърхностьта, но тѣ се появяватъ отъ Видинъ, гдѣто образуватъ стръмнитѣ брѣгове на Дунавътъ, по-горѣ отъ Видинъ, въ многобройни изолирвани случаи подъ Льосе-глиненийтъ покривъ, като при Арчаръ, при Ломъ и Огость, едно протежание при Скътъ и най-сѣтнѣ при Искъръ, при това при послѣдне наименованитѣ рѣки тѣ открито се появяватъ главно по стръмно разрѣзанитѣ дѣсни источни брѣгове.

По дѣсныйтъ брѣгъ на долний Витъ тѣ по-вече не се срѣщатъ и тука, съ исключение на споменатитѣ Срѣдиземноморски образования, на голѣмо протежение се показва горний Мѣлъ (Креда), като образува едно обнажение, което на югъ значително се расширочава. Тука се намиратъ бѣли варовици, които лѣжатъ почти хоризонтално и съдържатъ исконаеми, както що тѣ се срѣщатъ въ сѣверозападнийтъ европейский Мѣлъ. Къмъ истокъ тѣ пропадатъ подъ глиненийтъ покривъ и се появяватъ само на дѣсныйтъ стръменъ брѣгъ на долня Янтра на сѣверъ отъ Търново.

Почти въ срѣдата между Искъръ и Янтра лѣжи, — това е една отъ поразителнитѣ черти въ геологията на България, — цѣлъ единъ редъ базалтови еруптивни точки, които съставятъ около 40 километра дълга верига на конически планини, отъ които най-значителната надали достига до 110 метра относителна височина. Тѣ вървятъ отъ С. 15° И. къмъ Ю. 15° З. и указватъ на една дълбока пукнотина въ плоско-трапезообразната земя. Тука на югъ между Витъ и Янтра Орбитолиновитѣ пластове образуватъ сѣверната граница на лѣжащитѣ днесъ подъ Льосовийтъ покривѣ Мѣлови поясн. Но че тѣ се простиратъ далечъ на сѣверъ, произлиза отъ

фактътъ, че Орбитолиновитѣ пластове исчезватъ подъ горнята Креда и че по покритата съ базалтови конуси дислокационна линия на много мѣста се намиратъ включени варовно-Оолитски Орбитолинови пластове, на които отговарятъ сѫщо и варовицитѣ при Свищовъ и между Янтра и Дунавъ.

Къмъ почти непокѫтнато лѣжащата Креда принадлѣжатъ исто плато-планинитѣ при Шуменъ и Провадия, отъ които първитѣ стоятъ като мощна естествена крѣпость срѣщу лѣсистийтъ Балканъ, а пакъ послѣднитѣ сѫ забѣлѣжителни по своитѣ поетически форми, колеже се явяватъ раскѫсани на дълбоки долове и стръмни като стѣна долини, които въ малъкъ обемъ напомнятъ Канонскитѣ образования на далечнийтъ западъ въ Сѣверна Америка или урвитѣ въ Южнийтъ прѣдѣлъ на южний Кримъ.

Подъ тие, само чрѣзъ вертикални движения раскѫсани части на сѣверна България, се появяватъ равно лѣжащи наслаги отъ срѣдня и долня Креда, които по-прѣди бѣха характеризирани. Върху нататашнийтъ все плоскоземенъ прѣдѣлъ между Русе-Варненската желѣзница и геологически прѣди четвъртина вѣкъ изслѣдваната отъ Петерсъ Добруджа ние располагаме съ твърдѣ малки свѣдения, но можемъ да се надѣваме, че и тойзи прѣдѣлъ скоро ще получи нѣкои нови освѣтления. Едно е твърдѣ установено, че тука отъ Русчукъ на долу пластоветѣ на горня Юра, «диceратски варовици», образуватъ една твърдѣ обширна трапеза, която може да се прослѣди при Расово, Черна-вода и Хърсово, а сѫщо и при политѣ на Черно море близу до носъ Мидия, и така исто нови непокѫтнати Мѣловни пластове, които трѣбва да отговарятъ на Иноцерамовийтъ хоризонтъ въ Шуменската и Провадийската Креда. Изъ Кредата на канара-езеро (СЗ отъ Кюстенджe) Петерсъ поне извадилъ ископаеми, които се намиратъ както при Шуменъ, така и по-далечъ на западъ при Витъ. Надъ тѣхъ на много мѣста пакъ лѣжатъ съвършенно такива Сарматски наслаги, каквито твърдѣ ясно се показватъ въ Сѣверна България на западъ и въ срѣдата. Напротивъ въ изстѫпающийтъ сѣверно отъ горѣказаната трапеза планинский островъ, който се простира отъ Мачинъ на ЮИ до Черно море, се показва една по-стара основна планина, която въ сравнение съ България прѣдставлява чужди черти.

Най-распространени тука сѫ мощни зелени шисти, съединени съ диабази, пластове, които се показватъ на югъ отъ Бабадагъ и ни напомнятъ зеленитѣ шисти съ еруптивни камъни, които азъ самъ срѣщахъ въ Искърскийтъ проломъ и Берковишкийтъ Балканъ. Подъ

тѣхъ въ южнитѣ части на планината при Мачинъ лѣжатъ глинени шисти съ кварцитъ, гнейси съ гранитни и порфирни массиви и диоритни жилки, както и съ диорито-шистни наслаги въ кварцитни шисти, скали, които ни наумявать, както за западно-балканскитѣ, така сжщо и за условията въ Караджа-дагъ.

На тие стари скали въ Мачинската планина на истокъ сж расположени шисти, пѣсъчници и тъмни варовици отъ Триясъ, които се прорѣзвать отъ кварцъ-порфиръ и мелафиръ и които могатъ се сравни съ западно-балканскитѣ мѣстонахождения, съ исключение срѣщанието на Алпински еквиваленти, включающи въ себе си бѣлъ или свѣтлочервенъ варовикъ (варовични брекчи), които особенно въ

Параллелитѣ на наслагитѣ сравнително въ отдѣлнитѣ приведени роля, много по-добрѣ могать се обозря чрѣзъ

Банатски планини	Прѣдѣлъ между Морава и Тимокъ-Нишава (Источна Сърбия, Южна)	Западний Балканъ НАСЪ
Аллувий	Аллувий	Аллувий
Льосъ	Дилувий въ видъ на терраси	Льосъ и дилувий въ видъ на террасси
Конгерийски слойове	Кварцовъ пѣсъчникъ и грамадакъ (локаленъ) Каменновъглищни котловини	—
Сарматский етажъ Медитеранский етажъ	(Трахитъ)	Сарматский етажъ
(Андезити)	(Андезити)	

источнитѣ скалисти островчета, на югъ отъ Тулча, стаятъ чести и се срѣщатъ заедно съ мергелови шисти, що наумявать алпинскитѣ Венгенерски шисти, хоризонти, които до сега не сѫ извѣстни отъ Балканътъ, но отъ Босна-Херцеговина. Лиясътъ и Юра осѫждно се вмирагъ на нѣкои основни точки и всички тие наречени по-стари образования, отъ най-старата до срѣдня Юра сѫ раскѫсани, възправени, положени дори въ самитѣ дипли; въ сѫщо врѣме горнята Юра (диператскитѣ варовици) и наслагитѣ на Кредата, които прѣзъ по-старата основна планина прѣкрачвать въ распространението на Балдагъ, лѣжатъ въ сѫщо хоризонтално положение, както въ сѣверно-българското прѣдземелие.

области, въ които седиментарнитѣ формации играятъ главната тѣхното съпостановление на една таблица.

Срѣдний Балканъ	Источний Балканъ	Добруджа
ВЕРЪ ОТЪ БАЛКАНЪТЪ		
Аллувий	Аллувий	Аллувий
Льосъ на сѣверъ отъ Балканътъ, а въ планинскитѣ мѣста испълнени котловини	Льосъ и дилувий въ видъ на террасси	Льосъ (локаленъ чакълъ)
(Базалтни изливания на сѣверъ отъ Балканътъ и при Казанлъкъ)	Белведерский грамадакъ (локаленъ при Лѫджа)	Конгерийски слойове
Сарматский етажъ Медитерански тегелъ и коралень варовикъ при Варна	Сарматский етажъ при Варна Слойове съ Spaniodon при Варна Морский варовикъ при Варна Морский пѣсъченъ лѣскарь при Варна	Сарматский етажъ
Еоценъ при Търново	Еоценъ въ Балканътъ Еоценъ при Варна Еоценский флишъ (Еруптивни туфи съ нуммулити на югъ)	

Банатски планини	Прѣдѣлъ между Морава и Тимокъ-Нишава (Източна Сърбия, Южна)	Западний Балканъ НА СѢ
Сенонъ отъ Вайценридъ Аптийски слойове отъ Свиница Орбитолиненъ пѣсъчникъ Капротинский варовикъ Россфелдски слойове	Горни госавски слойове Креда съ Ананхити Креда съ Иноцерами Тъменъ плочестъ варовикъ Орбитолиненъ кораленъ лѣскаръ Капротински слойове Слойове съ Exogyra Couloni (само съвсѣмъ въ ЮИ)	Креда съ Ананхити Креда съ Иноцерами Карпатский пѣсъчникъ Орбитолинни слойове Капротинский варовикъ и бриозойский лѣскаръ Хотривский етажъ (Неокомъ) при Кутловица
Бѣлъ варовикъ (Ostrea macroptera и пентакринити)	Варовикъ съ корали и церинеи	Церинейски-Пентакринитски слойове
Малмъ Клаузки слойове Горний } Срѣдний } Лиясъ Долний }	Пѣсъчникъ отъ горний Малмъ при Трънъ Доггеръ Лиясъ-Доггеръ	Горний Малмъ отъ Върбово Горний Малмъ отъ Етрополе Доггеръ (Долний оолитъ) Горний Лиясъ
Червенъ пѣсъчникъ и Конгломерати	Вълновиденъ варовикъ Червенъ пѣсъчникъ и конгломерати	Доломитенъ варовикъ (съ криноиди) Вълновиденъ варовикъ Червенъ и бѣлъ пѣсъчникъ
Пѣсъчникъ съ Валхии	Веррукано-кварцъ конгломерати	Пѣсъчникъ съ Валхии (при Бѣлоградчикъ)
Папратенъ поясъ Пѣсъчникъ и шисти Хлоритни шисти Микашистъ Гнейсъ	Палеозойски шисти Филитъ Филитенъ-гнейсъ Микашистъ Амфиболъ-гнейсъ (Гранити. Сиенити. Диоритъ. Диабазъ)	Горний Карбонъ (Папратенъ поясъ) Долний Карбонъ (Кулмски шисти) Палеозойски шисти и кварцити Зелени шисти Филитъ Микашистъ Гнейсъ (на юго-истокъ) (Гранитъ, Сиенитъ и пр.)

Срѣдний Балканъ	Источний Балканъ	Добруджа
ВЕРЪ ОТЪ БАЛКАНА		
Сенонъ / Туронъ } хоризонтални на сѣверъ отъ Балканътъ Креда съ Иноцерами и галерити Лѣкарни шисти въ Балканътъ Карпатский пѣсъчникъ Варовитъ пѣсъчникъ отъ Свищовъ Орбитолинни слойове на сѣверъ отъ Балканътъ Капротинский варовикъ Хотривски слойове отъ Яблaница	Сенонъ (Ostrea vesicularis) Креда съ Иноцерами. въ която има и еруптивенъ материялъ (Айтосъ) Карпатский пѣсъчникъ. Орбитолинни слойове отъ Котелъ Корално-паркерийский лѣскарь (Котелъ)? Баремски слойове (Разградъ) Хотривски слойове (Ески Джумая)	Креда съ кремъкъ и бакулити Креда съ Иноцерами Карпатский пѣсъчникъ
(Титонъ въ Троянский Балканъ)	(при Котелъ)	Страмберский варовикъ
Горний Малмъ отъ Гложене Горний и срѣдний Лиясъ	Лиясъ-Доггеръ	Птероцерски слойове Варовикъ съ плануляти Доггеръ (съ Klippenkalk) Срѣдний Лиясъ (Мелафиръ)
Варовикъ съ Гиропорелли Доломитенъ варовикъ (съ криноиди) Варовикъ съ Миофории (вълновиденъ варовикъ) Пѣсъчникъ	Доломитенъ варовикъ' Кварцъ-порфиръ (Сливенъ)	Халобийски шисти Скойчесть варовикъ Кварцъ-порфиръ „Гутенщайнски варовикъ“ Пѣсъчникъ
Кристаллинни шисти и гранитъ-гнейсъ Гнейсъ Гранити. Сиенити, Диорити въ жилки и ганги.	Кристал. скали само въ западний дѣлъ	Палеозойски шисти и кварцити Зелени шисти (съ зеленци) филитъ Микашисти (Млади гранити) Гнейсъ (гранитъ).

Банатски планини	Прѣдѣлъ между Морава и Тимокъ-Нишава (Източна Сърбия, Южна)	Западний Балканъ НАСЪ
Сенонъ отъ Вайценридъ Антийски слойове отъ Свиница Орбитолиненъ пѣсъчникъ Капротинский варовикъ Рьосефелдски слойове	Горни госавски слойове Креда съ Ананхити Креда съ Иноцерами Тъменъ плочестъ варовикъ Орбитолиненъ-кораленъ лѣскаръ Капротински слойове Слойове съ Exogyra Couloni (само съвсѣмъ въ ЮИ)	Креда съ Ананхити Креда съ Иноцерами Карпатский пѣсъчникъ Орбитолинни слойове Капротинский варовикъ и бриозойский лѣскаръ Хотривский етажъ (Неокомъ) при Кутловица
Бѣлъ варовикъ (Ostrea macroptera и пентакринити)	Варовикъ съ корали и церинеи	Церинейски-Пентакринитски слойове
Малмъ Клаузки слойове Горний, Срѣдний, Долний } Лиясъ	Пѣсъчникъ отъ горний Малмъ при Трънъ Доггеръ Лиясъ-Доггеръ	Горний Малмъ отъ Върбово Горний Малмъ отъ Етрополе Доггеръ (Долний оолитъ) Горний Лиясъ
Червенъ пѣсъчникъ и Конгломерати	Вълновиденъ варовикъ Червенъ пѣсъчникъ и конгломерати	Доломитенъ варовикъ (съ криноиди) Вълновиденъ варовикъ Червенъ и бѣлъ пѣсъчникъ
Пѣсъчникъ съ Валхии	Веррукано-кварцъ конгломерати	Пѣсъчникъ съ Валхии (при Бѣлоградчикъ)
Папрътенъ поясъ Пѣсъчникъ и шисти Хлоритни шисти Микашистъ Гнейсъ	Палеозойски шисти Филитъ Филитенъ-гнейсъ Микашистъ Амфиболъ-гнейсъ (Гранити, Сиенити, Диоритъ, Диябазъ)	Горний Карбонъ (Папратенъ поясъ) Долний Карбонъ (Кулмски шисти) Палеозойски шисти и кварцити Зелени шисти Филитъ Микашистъ Гнейсъ (на юго-истокъ) (Гранитъ, Сиенитъ и пр.)

Срѣдний Балканъ	Источний Балканъ	Добруджа
ВЕРЪ ОТЪ БАЛКАНА		
Сенонъ, Туронъ } хоризонтални на сѣверъ отъ Балканътъ Креда съ Иноцерами и галерити Лѣскарни шисти въ Балканътъ Карпатский пѣсъчникъ Варовитъ пѣсъчникъ отъ Свищовъ Орбитолинии слойове на сѣверъ отъ Балканътъ Барътинский варовикъ Хотривски слойове отъ Ябланица	Сенонъ (Ostrea vesicularis) Креда съ Иноцерами. въ които има и еруптивенъ материялъ (Айтосъ) Карпатский пѣсъчникъ. Орбитолинии слойове отъ Котелъ Коралио-паркерайский лѣскарь (Котелъ)? Баремски слойове (Разградъ) Хотривски слойове (Ески Джумая)	Креда съ кремъкъ и бакулити Креда съ Иноцерами Карпатский пѣсъчникъ
(Титонъ въ Троянский Балканъ)	(при Котелъ)	Страмберский варовикъ
Горний Малмъ отъ Гложене Горний и срѣдний Лиясъ	Лиясъ-Доггеръ	Птероцерски слойове Варовикъ съ планулати Доггеръ (съ Klippenkalk) Срѣдний Лиясъ (Мелафиръ)
Варовикъ съ Гиропорелли Доломитенъ варовикъ (съ криноиди) Варовикъ съ Миофории (вълновиденъ варовикъ) Пѣсъчникъ	Доломитенъ варовикъ Кварцъ-порфиръ (Сливенъ)	Халобийски шисти Скойчесть варовикъ Кварцъ-порфиръ „Гутенщайнски варовикъ“ Пѣсъчникъ
Кристаллинни шисти и гранитъ-гнейсъ Гнейсъ Гранити. Сиенити, Диорити въ жилки и ганги.	Кристал. скали само въ западний дѣлъ	Палеозойски шисти и кварцити Зелени шисти (съ зеленци) филитъ Микашисти (Млади гранити) Гнейсъ (гранитъ).

На основание на горѣдаденитѣ показания на условията, **историята на геологическото развитие на България** може приблизително да се очертае по слѣдующий начинъ:

Единъ голѣмъ първобитенъ материкъ, който на западъ и истокъ достига до Дунавъ и прѣминава далечъ прѣзъ България, се е прѣгжвалъ твърдѣ неравномѣрно, така щото притиснатитѣ единъ до другъ массиви на югъ образували една свързана дизюнктивна планина, която по всѣка вѣроятность до по-старийтъ Терциаренъ периодъ е стояла надъ уровеньтъ на морето, а сжщо не е била покжтната отъ толкова распространенийтъ захватъ на морето и въ горната Мѣловна формация. Сѣвернитѣ массиви неравномѣрно падали въ джлбочината, така щото на голѣмо пространство не могатъ да излѣзатъ на бѣлъ свѣтъ и лѣжатъ скрити подъ по-новитѣ седименти. Размѣствания, прѣимуществено спущания на массивитѣ, се сж продължавали до геологически по-новий периодъ (термалнитѣ линии, млади еруптивни скали).

Прѣзъ врѣмето на по-новата Палеозойска ера и до началото на Триясъ ние притежаваме въ цѣлийтъ край само наслаги отъ земно происхождение. Всѣкакъвъ признакъ за срѣщание Палеозойски морски наслаги съвършенно липсватъ на истокъ на полуостровътъ, съ единственно исключение въ лѣжащийтъ вънъ отъ нашийтъ прѣдѣлъ Девонъ край Босфорътъ. Напротивъ на западъ на полуостровътъ, по Босна-Херцеговина, ни станаха извѣстни Новопалеозойски морски образования. Порфиритѣ на Сливенскийтъ Балканъ навѣрно се сж показали къмъ свършекътъ на Палеозойската ера.

Прѣзъ врѣмето на Триясъ се показва първо пробиване на морето. Плитководни наслаги, твърдѣ подобни на ония на источно-алпинский доленъ Триясъ и на извънъ алпинский вълновиденъ варовикъ, се намиратъ твърдѣ распространени, съ исключение на источний Балканъ, гдѣто тектоническитѣ происшествия по натрупванието на планината сж дѣйствували най-слабо, така щото по-старитѣ наслаги лѣжатъ почти напълно скрити въ джлбочинитѣ. Триясо-морскийтъ покривъ не е траялъ дълго врѣме,—най-дълго въ централнийтъ Балканъ и въ Добруджа. Подирь послѣдовали изново морски наслаги. Морето се е повърнало пакъ назадъ прѣзъ Лиясовийтъ периодъ.

Най-старитѣ признаци се прѣдставляватъ въ Банатъ, гдѣто нѣкои плитководни прибрѣжни видове сж спомогнали за образуванието на каменнитѣ вжглища.

Сжщо и Юрското море не е траяло непрѣкжснато; ние знаемъ до сега само нѣкои отъ етажитѣ на Доггеръ и Малмъ, които най-

що сѫ развити въ западнийтъ Балканъ и Добруджа, а пакъ най-
[illegible] въ источнийтъ Балканъ. Южната граница на Юра изобщо е
[illegible] образувана чрѣзъ кристаллиннитѣ камьни по южнитѣ поли на
[illegible]ътъ и струва се да заема подобно, но по-малко пространство
[illegible] прѣдшествующата Триясова формация. Триясовитѣ и Юрски о-
[illegible]жения, обаче, сѫ въ висока степень разнебитени; тѣ се явя-
[illegible] издигнати вслѣдствие на планинообразующитѣ произшествия
[illegible] цѣлната височина на Балканътъ и чрѣзъ трансверсални раз-
[illegible] линии сѫ раздробени и дори смѣстени като на лиственни сло-
[illegible] Кораловни и Неринейски варовици, които могатъ да прѣдста-
[illegible]тъ еквиваленти на Титонъ, се явяватъ като най-новъ членъ
[illegible] Юра, обаче, не можаха да бѫдатъ доказани въ источнийтъ Бал-
[illegible], както и Малмъ.

Една широка трансгрессия обозначава настѫпванието на Кредата,
[illegible] чийто прѣдѣлъ много пѫти по-старитѣ образования исчезватъ
[illegible]къвъ начинъ, щото ни напомняватъ скалиститѣ образования въ
[illegible]тѣ.

Голѣмо при това е разнообразнето на Мѣловнитѣ наслаги, кое-
[illegible]мо отчасти може да се отнесе къмъ промѣнитѣ въ течение на
[illegible]то, но отчасти сѫщо и къмъ сѫщеврѣменнитѣ прѣобладающи
[illegible] различия. Най-голѣмо е сходството на долне-Креднитѣ о-
[illegible]вания. Въ цѣлийтъ прѣдѣлъ на сѣверобалканскийтъ край се
[illegible]ратъ именно дѫлбокоморскитѣ наслаги на Неокомътъ (Хотривский
[illegible]ъ), които до сега не можаха да бѫдатъ доказани само въ за-
[illegible]ната прѣминавающа въ источна Сърбия планина и въ Добруджа,
[illegible] въ Банатскитѣ планини могатъ да бѫдатъ посочени еквива-
[illegible]нитѣ «Россфелдски пластове». Дали долнята Креда, Неокомътъ,
[illegible] сѫщо до прѣдѣлътъ на югъ отъ сегашното балканско било,
[illegible]рдѣ спорно; показанитѣ като Неокомъ Мѣловни образования на
[illegible]балканскитѣ поли и въ Срѣдня Гора по тѣхната възрасть не
[illegible] добрѣ опрѣдѣлени, и само наистина е констатирано срѣщанието
[illegible] по-високи или по-добрѣ по-нови образования (Иноцерамова Креда).
[illegible]зонтътъ на Капротинскийтъ варовикъ не достига, както се види,
[illegible] источнийтъ Балканъ, и липсва както въ Добруджа, така и въ
[illegible]атскитѣ планини. Орбитолинови слойове се срѣщатъ, като поч-
[illegible]ъ отъ Банатскитѣ планини до источнийтъ Балканъ при Котелъ.
[illegible] тие най-источни слойове струва се да отговарятъ на по-високъ
[illegible]ановъ орбитолиновъ хоризонтъ. Срѣдната Креда, съ исключе-
[illegible] на Банатскитѣ планини, се прѣдставлява въ цѣлийтъ приве-
[illegible] за сравнение прѣдѣлъ чрѣзъ пѣсъчници отъ характерътъ на

Карпатскийтъ пѣсъчникъ, които на мѣста могатъ да достигатъ Ценоманъ до въ Туронъ. Въ това врѣме на югъ и истокъ, вид да се сж почнали ерупциитѣ на основнитѣ скали (туфове съ И рами при Айтосъ и въ источната Срѣдня Гора). Иноцерамовата да отъ Туронска възрасть е твърдѣ распространена и достига сѣверната трапезовидна земя чакъ до бръчкитѣ на Балканътъ. Креда (Сенонъ) се намира въ цѣлийтъ нашъ край, когато с врѣменно липсва въ Банатъ. Своеобразното развитие на Кр съ характеритѣ на горнебракийската Госавска формация знаемъ отъ най-крайнийтъ западъ. Сжщественно друго-яче ще е прѣзъ ценовийтъ периодъ. Въ това врѣме сж послѣдвали скорошни еру на андезитовитѣ скали на истокъ и на западъ, но морето се граничавало само въ источнийтъ и отчасти въ централнийтъ канъ, гдѣто въ пѣсъчници отъ характеръ на флишопѣсъчни пас могатъ да бждатъ показани пластове, богати съ скойки и пѣс ци, съдържащи нумулити.

Съвършенно отличителенъ характеръ носатъ Нумулито-Алвео нитѣ пластове въ прѣдѣлътъ на Варна (Аладинъ). На западъ д га липсва всѣкакъвъ признакъ за това, напротивъ тойзи вѣкъ значава една особенна и широкопространна трансгрессия на въ прѣдѣлътъ на старийтъ материкъ, гдѣто, както и въ цен нийтъ Балканъ сж могли да се образуватъ каменновжглении сло

Когато тие въ централнийтъ Балканъ (съединени съ съд щи Сиренни скали) били изложени на голѣми послѣдующи размѣ ния, които отивали тъй надалечъ, щото относително толкова м каменни вжглища могли да приематъ изгледътъ и свойствата черни каменни вжглища, Коценовитѣ наслаги на югъ лѣжатъ, не отчасти, почти хоризонтално или просто сж само възпра Отъ него става ясно, че планинообразующитѣ происшествия слѣдъ наслагата на Коценовитѣ образования сж били въ висока пень дѣятелни, но тѣ произвели въ Балканътъ много по-обш тектонически измѣнения, нежели на югъ, гдѣто, обаче, простран трахитни проломи сж сжщеврѣменни.

Отъ която страна при това и да сж могли да работятъ телнитѣ сили, поясътъ на Балканътъ, срѣднийтъ поясъ на цѣл нашъ прѣдѣлъ, е най-много обезобразенъ, размѣстенъ и вслѣдс на това подигнатъ на горѣ; обширнитѣ трапезовидни масси, на сѣверъ и старитѣ кристаллинни массиви на югъ сж помѣс само въ по-малка степень и то главно въ вертикално отноше Достовѣренъ е при това фактътъ, че въ сѣверното прѣдземелие

е до сега не се знае за Нумулитски слойове, когато на югъ тѣ сж ...рѣ извѣстни. Сѣверъ не е билъ залѣнъ отъ Еоценовото море, но ...ъ доста, и отъ истокъ то джлбоко е влизало въ днешнийтъ Бал...нский край.

Другояче е въ послѣдующийтъ периодъ: котловината на Истеръ ...навъ) е била широко залѣна отъ Миоценово море, на югъ и ис...къ, обаче, въ медитерранската и сарматска епоха морето само за...образно пробива отъ истокъ вжтрѣ въ земята. Отъ това може да ... заключи, че нахлуванието на морето е било възможно по-рано на ...ъ и послѣ на сѣверъ. Че на сѣверъ сж ставали още и по-нови ...ртурбации, това показва забѣлѣжителнийтъ редъ базалтови кону... къ югъ отъ Свищовъ. Но имало е пертурбации, които мѣстно ... могли да се распространяватъ напрѣки прѣзъ Балканътъ, както ...казва срѣщанието на базалтъ при Гюсово-Казанлъкъ. Въ сжщото ...ме навѣрно е произлѣзла пробѣгающата отъ западъ къмъ истокъ ...лна линия на югъ и термалнитѣ и еруптивнитѣ линии отъ ... къмъ СЗ въ Моравскийтъ прѣдѣлъ, или поне послѣднийтъ актъ ... тѣхното происхождение. Сравнението съ далечъ на истокъ лѣжа...тѣ земи не може да бжде свършено, ако се не земать въ прѣд... отклицитѣ на отношенията на Миоценътъ въ източна Бълга... съ оние джлбоко захватиающи сравнения въ Кримъ, сравнения, ...то, струва се, сж способни да пролѣятъ нова свѣтлина върху ...лнитѣ фази отъ първобитната история на сегашний Понтъ.

7. Растителностьта.

Лѣсове и лѣсовни дървета. Ботанически изслѣдвания. Характеристика на българската флора отъ Д-ръ Веленовский.

Мнозина съврѣменни пжтешественници се оплакватъ отъ без...ната пустошь, която ги поражава при бързо прѣминувание на ...рскитѣ мѣстности. Това, обаче, се относи само къмъ голѣмитѣ ...нини, долинитѣ на извѣстни планински котловини и особенно, ...то въ всички сегашни или прѣдишни турски области, къмъ окол...тта на голѣмитѣ градове. Това печално впечатлѣние се прѣдиз... тъй сжщо и отъ отсжтствието на аллеи покрай шосеетата и на ...ни дървета. На страна отъ главнитѣ пжтища, обаче, скоро че...ъ всжпя въ обширни ниски шумаци, а въ планинскитѣ до... може да се наслаждава на великолѣпни високи първобитни ...е, на каквито може да указва южна Европа. Расподѣлението ...ова лѣсисто землище на новата Русска Карта навсжду точно е ...ано съ цвѣтенъ отпечатъ.

Общата цифра на горитѣ, включително, обаче, съ нискитѣ маци, оффициално се дава съ около $4^1/_2$ мил. хектари (28,730 български уврати). [1]

Въ срѣднитѣ вѣкове, нѣма съмнѣние, горитѣ сѫ били по-голѣми. Прочута е била исполинската **Silva Bulgariae**, то крьстоносцитѣ имали да прѣминувать по пѫтьтъ отъ Ду къмъ Траяновитѣ порти. [2] Но вече рицарьтъ Дернивамъ въ вина на 16-то столѣтие намѣрилъ планинитѣ между София и ротъ така голи и цѣлата тамошна мѣстность тъй безлѣсна, ние днесь ги виждаме. [3] Въ начало на нашето столѣтие Тур при прѣслѣдване на разбойническитѣ Кърджалийски чети произ даха искусственни пожари на лѣсоветѣ и чрѣзъ това не малко оп шиха страната. Голѣми врѣди на горитѣ причиняватъ, както другитѣ страни на полуостровътъ, безцѣлнитѣ опустошения при чението дьрва, многобройнитѣ тъй врѣдни за младоцитѣ козьи да и пожаритѣ на трѣвата, произвождани есень отъ скитници ри да добиятъ по-добро паснще.

Бѣдни на дьрва и почти безлѣсни сѫ Дунавскитѣ мѣста Видинъ, Ломпаланка, Рахово и Свищовъ, Добруджанската степь, кийскитѣ равнини и най-послѣ единъ широкъ поясъ, който се тира на сѣверъ отъ Рила-планина чакъ кѫдѣ Пиротъ и обгрѫща нишката, Радомирската, Софийската и Брѣзнишката котловини з съ нѣкои тукъ граничащи височини (като напрм. Лилинъ-план Има мѣстности, гдѣто тухли пекатъ на огънь отъ слама на навътъ при Видинъ тъй сѫщо, както напр. и при Сливница.

Въ равнинитѣ покрай рѣкитѣ се намиратъ така исто л и блатисти гори. Най-голѣмитѣ, състоящи отъ върби, елхи и ли, естественно лѣжатъ по Дунавьтъ, но тѣ по-вечето принадлѣ съ островитѣ и блатата на Румѫния, понеже образующийтъ г цата плавателенъ районъ на рѣката минува покрай високийтъ гарский брѣгъ. Лѫгове сѫщо има по Марица, по долня Тунджа прѣдѣлътъ на устието на Камчия.

Хълмистата страна, напр. въ Старо-Загорский окрѫгъ, в лиорманъ и т. н. и голѣма часть отъ планинскитѣ склонове сѫ крити съ нисъкъ шумакъ, който на мѣста по равнинитѣ прѣ влява нѣщо като испанскитѣ и италиянскитѣ макии. Бълга

---

[1] Върху лѣсовъдството виждь III Глава 10.
[2] Ср. моето съчинение Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel
[3] H. Kiepert, Hans Dernschwam's orientalische Reise, виждь други в bus томъ LII, Braunschweig 1887 С. 18.

иматъ за неговото обозначение особенни изражения: шумалакъ, гъсталакъ. храсталакъ, балталакъ, въ противоположность на гора, високъ лѣсъ.[1] По-голѣмата часть съставляватъ ниски дѫбапи. размѣсени съ смрадлика (Rhus) *) и драка (Paliurus australis, тур. карачалѫ), която като жълтоцъвтящъ, достигающъ до человѣческий растъ храсталакъ се простира отъ топлитѣ ниски равнини при Бургасъ и Стара-Загора до Търново. Варна. Разградъ и отъ Македония до планинскитѣ Дупнишка и Кюстендилска котловини. Крайне изненаданъ бѣхъ азъ тъй сѫщо да срѣщамъ въ България навсѣкждѣ люлякъ (Syringa vulgaris) въ диво състояние. пролѣтно врѣме синьоцъвтящъ храсталакъ. Българетѣ утвърждаватъ, че тойзи храстъ особенно вирѣялъ на развалини отъ градове. По подивѣването му отъ старо градинско културно растение е съмнително: освѣнъ по твърдинитѣ скали азъ често съмъ го виждалъ и по изложенитѣ на припекъ (присой) склонове отъ двѣтѣ страни на Балканската верига и вънъ отъ тамъ чакъ до Трънъ. «Лилекова гора» често се въспѣва въ българскитѣ народни пѣсни.

Типическото дърво на Тракийската мѣстна картина е орѣхътъ, който въ отдѣлни великолѣпни екземпляри съ сѣнчести кржгли корони приятно прѣкжсва еднообразието на равнинитѣ, особенно въ подножието на планинитѣ и нерѣдко се срѣща сжщо и на сѣверъ отъ Балканътъ.[2] Въ долинитѣ между Балканътъ и Срѣдня Гора, особенно при Казанлъкъ и Сливенъ, стари орѣхи, брѣстове и джбове се съединяватъ въ приятни островообразни кории. Въ Казанлъшкитѣ кории се намиратъ исто и кестени (Castanea vesca), но освѣнъ въ тая защитена мѣстность азъ съмъ ги виждалъ само нарѣдко по градини (напр. въ Карлово); напр, климатътъ на Кюстендилъ не поноси на това дърво. Чакъ въ по-топла часть на Македония то съставя, особенно край южното подножие на Шаръ-планина, голѣми описани отъ Гризебахъ лѣсове.[3]

---

[1] За тая форма крушакъ, орѣшакъ, шумакъ виждь (Илиевъ, Народнитѣ пѣсни 1, 35).

*) Това растение се именува на български още: тетра (Тракия). руй (Западна България); на нѣкои мѣста се именува япракъ и япракова шумка. Прѣв.

[2] Свчението на тие орѣхи отъ грьцки прѣдприемачи. за да ги искарватъ въ Марсилия, трѣбваше да се прѣкрати чрѣзъ строги правителственни запрѣщения.

[3] При този случай за прѣдупрѣждение на бждущитѣ пжтешественници, нужно е да се спомене распространенийтъ слухъ за една „кестенова гора" при развалинитѣ на Прѣславъ. Азъ я посѣтихъ 1884: въ гората край воденицитѣ при Тичанската Клисура стоятъ нѣколко около 15 годишни екземпляри отъ Aesculus Hippocastanum! Нѣкой си ги донесълъ и посадилъ като рѣдкость Това дърво, обаче, както по-вечето наши градински дървета, е неизвѣстно въ България; дори Robinia и Ailanthus се срѣщатъ още нарѣдко.

Поразителна е по нискитѣ мѣста и склоноветѣ раскошностьта на плѣтищата покрай полскитѣ пѫтеки, често дори въ осѫднитѣ съ дървета кѫтове. Най-раскошни такива азъ видѣхъ по сѣверната страна на Родопитѣ при Брацигово: дрѣнъ (Cornus mas), чиито голѣми плодове се ѣдатъ, лѣската (Corylus avellana), дребнолистний мекишъ или жещелъ (Acer tataricum), глогътъ (Crataegus), смрадликата (Rhus), бъзътъ (Sambucus) и диви шипки, всичкото обгѫрнато отъ кѫпини и малини, диви лози, павой (Clematis) и съвлякъ (Convolvulus), по между тѣхъ червенитѣ гроздовидни плодове на змийското грозде (Arum maculatum) и всѣкакви малки цвѣтущи растения. Сѫщитѣ видове се срѣщатъ и по краищата на горитѣ, често заедно съ малки дървета киселици и сливи.

Освѣнъ въ Делиорманъ гори има само по планинитѣ. Въ Балканътъ най-хубавитѣ гори лѣжатъ на сѣверната страна: тѣхнитѣ най-диви мѣста сѫ въ Тетевенскийтъ Балканъ и между Котелъ и морето. Истински лѣсисти ниски планини сѫ Странджа и западна Срѣдня Гора. Значителни лѣсове има сѫщо и на Руй по срьбската граница. Най-величественитѣ първобитни лѣсове (пралѣсове) иматъ Рила и Родопитѣ.

Между лѣсовнитѣ дървета най-много сѫ застѫпени дѫбоветѣ съ различни видове (сѫщо и церъ, Quercus cerris), често размѣсени съ буки и ясени (Fraxinus ornus). Вѣчнозелени дѫбове нѣма. Тѣзи се явяватъ тепърва покрай Егейский брѣгъ, гдѣто при устието на Марица се срѣща и валлонский дѫбъ (Quercus vallonea Kotschy), чиито плодове (желѫди) и шикалки се искарватъ въ голѣмо количество за щавение кожи; Българетѣ го наричатъ паламуда, тая дума е произлѣзла, подобно италиянската vallonea отъ грьц. βαλάνια, βαλάνιδια желѫди. Ягко распространени сѫ лѣсове отъ габери (Carpinus Betulus) надъ дѫбовнийтъ поясъ прѣдъ всички прѣдгория на Балканътъ, Родопитѣ, при Трояновитѣ порти и т. н. Букътъ (Fagus sylvatica) образува прѣвъсходни гори въ централна Срѣдня Гора, въ Берковишкий, Ловчанский и Търновский Балканъ, въ планинитѣ при Трънъ, на Огосовъ, Рила и Родопитѣ, особенно на тѣхната южна страна. Прѣкрасенъ изгледъ прѣдставляватъ пръснатитѣ въ хоризонтални поясы помежду буковитѣ и габерови гори срѣбърни липи (Tilia argentea), които при всѣко дуновение на вѣтърътъ показватъ лъскавата долня часть на своитѣ листа, на Рила, въ Калоферский, Сливенский, Прѣславский Балканъ и т. н.

Брѣза (Betula alba) отсѫтствува въ българскитѣ планини сѫщо тъй, както на Кавказъ или на Етна; тя се срѣща пръснато на

Рила. Витоша, Родопитѣ и по Балканьтъ, гдѣто образува нето тъй малки корни.[1]

Хвойнолистни (иглолистни) растения по Балканьтъ има рѣдко, тѣ се ограничавать само въ околностьта на най-високитѣ върхове. На Странджа, Срѣдня Гора, Витоша, Осоговъ и т. н. тѣ съвършенно отсѫтствувать. За това пакъ има цѣли хвойни лѣсове на Рила и особенно въ западната часть на Родопитѣ. Наредъ съ борикитѣ (Pinus silvestris), елитѣ, червенитѣ ели или смърчове, при това и нискитѣ смърчове (Picea excelsa Link., var. Balkanica Velenovsky на Витоша, споредъ Георгиевъ сѫщо и на Родопитѣ), вирѣе тука черната борика (Pinus Laricio), а по-най-високитѣ мѣста, като на Перинъ, Перистерий въ Македония, както и по Комъ въ Черна-Гора се срѣща курата (Pinus Peuce Gris). При това на вѣждy дори по нискитѣ мѣста се съглеждать най-разни видове смрика или хвойна (Juniperus). Южноевропейската Ефедра расте само по брѣговетѣ при Созополъ и Варна.

Поясытѣ (районитѣ) на растенията най-добрѣ знаемъ ние отъ околностьта на Рилскийтъ монастирь. Въ поясътъ на лиственнитѣ дървета подирь дѫбовитѣ гори, слѣдвать размѣсенитѣ съ липи габерови, послѣ букови гори съ пръснати срѣдъ тѣхъ трепетлики или ясики (Populus tremula). На около 1000 *м* височина захващать хвойнолистнитѣ дървета, до 1300 *м* още размѣсени съ буки и ясики. Висшата граница на дърветата лѣжи на 2000 *м*; отъ тамъ на горѣ вървять поляни съ хлъзгава трѣва и храстье на смрика. На сѣверната страна на Родопитѣ, споредъ Д-ръ Динглеръ, дѫбоветѣ достигать до кѫдѣ 700 *м*, червенитѣ буки до 1300 *м*, понѣкога размѣсени съ хвойнолистни дървета и по-високо, но на мѣста хвойнийтъ лѣсъ наддѣлява вече при 1100 *м*; крайната граница на дърветата лѣжи тамъ около 1900 *м* морска височина.[2] Въ Котленскийтъ Балканъ азъ намѣрихъ границата между дѫбове и буки на 880 *м*; на южнийтъ склонъ на веригата напр. при Калоферъ границата на дърветата лѣжи значително долу, вижда се, поради стръмностьта на планината.

[1] Панчичъ въ Гласникъ 53, 221. Георгиевъ с. 244. Нѣкои български писатели, не твърдѣ вѣщи въ ботаниката, смѣсвать брѣза (Betula) съ брѣстъ (Ulmus), което увело Крека въ прѣвъсходното му „Einleitung in die slav. Literaturgesch". (2 Aufl 1887 с. 136) въ лъжовно мнѣние, че брѣзата е съвсѣмъ неизвѣстна въ България. За распространението на това дърво показвать и имената на мѣстности: село Брѣзи (околия Искрецъ) и Брѣзовъ-долъ (при Огоя), Брѣзова рѣка въ изворнийтъ прѣдѣлъ на бѣлий Витъ, колиби Брѣзовица при Помбрене и Брѣзово при Елена, градъ Брѣзникъ и т. н.

[2] Д-ръ Х. Динглеръ, Das Rhodopegebirge in der Europ. Türkei und seine Vegetation. Zeitschrift des Alpenvereins 1877, 195—223.

Научното изучение на българската флора едвамъ почева. Ст пѫтникътъ на Буе прѣзъ първото пѫтувание 1836, Моравский б таникъ Ем. фонъ Фридрихсталь, никѫдѣ не стѫпва на почвата н сегашното Княжество, тъй сѫщо и Гризебахъ, който 1839 ботани чески е изслѣдвалъ Южна Тракия, Македония и Албания.[1] Флорат на Балканский и Родопский прѣдѣлъ првъ изслѣдва 1871 Виктор Янка, тогавашенъ кустосъ въ Венгерскийтъ Народенъ Музей.[2] Н диръ основанието на Княжеството старийтъ Бѣлградский професор Панчичъ прѣдприе 1882 и 1883 двѣ ботанически обиколки прѣз Западна България до височинитѣ на Рила и въ скоро врѣме издал резултатитѣ отъ тѣхъ.[3] Отъ 1885 Д-ръ Веленовский въ Прага се риозно се залови за ботаническото изслѣдвание на страната, въ тр пѫтувания събра 3000 вида и издаде върху тѣхъ нѣколко съчинения като подготовка за систематическата флора на България.[4] Мѣстнат ботаническа литература се прѣдставлява отъ едно съчинение на Ява шова и отъ една студия върху Тракийската флора на Стефанъ Геор гиевъ.[5] Ботаническитѣ училищни рѫководства на Българетѣ, по-вече то набързо искарани прѣводи, още не отговарятъ на мѣстната флора

Господинъ Д-ръ Веленовский има любезность да ми напиш кратъкъ прѣгледъ на българската флора, който азъ тука съ край ня благодарность и съобщавамъ:

«При единъ общъ прѣгледъ на българската флора трѣбва д се прави главна разлика между флората на равнинитѣ низкитѣ мѣста и оная на високитѣ планини. Флората на ниски тѣ равнини пакъ се раздѣля чрѣзъ дългата Балканска верига н двѣ съвсѣмъ различни области, сѣверна и южна.

---

[1] Резултатитѣ на по-старитѣ изслѣдвания (Буе, Фридрихсталь, Фривалд ский, Гризебахъ) сѫ събрани у Е. Боассие. Flora orientalis, Genevae et Basilea 1874—1882

[2] Кратъкъ отчетъ върху четиремѣсечното пѫтувание на Янка въ Mitth der Wiener geogr. Gesellschaft 1872. 289 и слѣд.

[3] Д-ръ на медицината Иосифъ Панчичъ (1814) родомъ хърватинъ изъ Брибиръ въ прибрѣжната область, който има голѣми заслуги за естественно историческото изучение на Сърбия и съсѣднитѣ прѣдѣли и който билъ високо цѣнимъ отъ всички, които го познавали, се е поминалъ въ Бѣлградъ 1888 като прѣдсѣдатель на Сръбската Академия на Наукитѣ. — Elementa ad floram prin cipatus Bulgaria, Бѣлградъ 1883, 8°. 71 с. (изъ Гласникъ томъ 53) и Nova elementa и т. н. 1884. 43 с.

[4] Веленовский. Beiträge zur Kenntniss der bulg. Flora, Прага 1886. Neue Beiträge zur Kenntniss der Flora von Ost-Rumelien und Bulgarien, Прага 1887 (въ списанията на kgl. böhm. Gesellsch. der Wiss.) Resultate der zweiten botanischen Reise nach Bulgarien (пакъ тамъ 1888). Plantae novae bulgaricae (пакъ тамъ) и др.

[5] Явашовъ (прѣработка отъ изслѣдванията на Веленовский) въ Период. Списание. книжка 21 и слѣд; Ст. Георгиевъ, Материали за флората на Южна България (Тракия). Сборникъ на Мин. на Просв. I. 191—254.

Растителностьта на мѣстноститѣ на сѣверъ отъ Балканътъ, отъ Варна и Силистра до Видинъ, въ всичко има степенъ характеръ. Тя съставя продължение отъ флората на ромънска Добруджа, единъ растителенъ характеръ, който се простира покрай Дунавътъ чакъ до Банатъ и Славония. Обширни ливади отъ трѣва, тукъ-тамѣ съ влажни мѣста, се мѣнуватъ съ сухи, обрасли съ храстье хълмове. На тучната, глинеста, често черна почва, по-вечето по прѣимущество пригодна за земледѣлие, прѣзъ пролѣтнитѣ мѣсеци вирѣе множество луковични и грудчести растения (Ornithogalum, Crocus, Muscari, Orchideae, Jris). Прѣзъ горѣщото лѣто израсва буйна, висока трѣва, мамѣста цѣли пространства заети отъ единъ видъ (напр. Артемизия близу до морето). Прѣкрасни сѣнникоцвѣтни растения (Umbelliferae), безбройни скрипалци (Sileneae) и карамфили (Dianthus) и богатъ изборъ отъ неперудоцвѣтни растения (Astragalus, Onobrychis, Lathyrus, Vicia и т. н.) заедно съ всевъзможни видове трѣви (Andropogon, Festuca, Erianthus) отличаватъ тая картина отъ обикновеннитѣ наши (срѣдноевропейски) сочни и влажни ливади. Тая трѣвениста степь често прѣминува въ нисъкъ храсталакъ съ слѣдующи главни характерни видове: Paliurus, Quercus pubescens, Rhamnus cathartica, Rhus cotinus, Prunus Mahaleb и Syringa vulgaris, която често образува цѣли диви шубрацн (Бѣла, Ловечъ, Кутловица). На сѣверъ отъ Русе-Варненската желѣзница тѣзи храсталаци се прѣвръщатъ въ висока лиственна гора Делиорманъ, който по-вечето съставя почти непроходимъ първобитенъ лѣсъ.

При брѣговетѣ на Черно море тая растителность се измѣнява въ значителенъ размѣръ. Покриттѣ съ храстье брѣгове иматъ при Бургасъ сжщий характеръ, както при Варна. Най-забѣлѣжителното растение на тойзи поясъ е дивата лоза (Vitis vinifera L.), която тука се надпрѣваря да кичи всички дървета заедно съ виющитѣ се растения Periploca graeca и Smilax excelsa, и есень дава хиляди гроздове съ дребни зрънца. Тя изобщо е распространена по цѣлийтъ поясъ около Черно море и мжчно е да се прѣдположи, че въ начало тя се е намирала тука само въ подивѣло състояние.[1] Необикновенно богатата флора на тойзи българский приорѣженъ кжтъ собственно е часть отъ еднаквата, особенно характеристична Пон-

[1] Освѣнъ въ упоменатата отъ Веленовский Черноморска областъ азъ срѣщнахъ диви лози и по долия Тунджа и при сѣверното подножие на Родопитѣ. Нейнитѣ по-вечето черни плодове, любимо ѣдение на горскитѣ птици, се употрѣбяватъ за напсване на винаѣа въ яркочервенъ цвѣтъ.

тийска флора. Наредъ съ растенията на цѣлийтъ горѣ споменатъ поясъ тая мѣстность има безбройни елементи отъ Кримската степна флора и оная на Южна Руссия, както и многочисленни Задкавказски видове. Тойзи тѣсенъ прибрѣженъ поясъ е мѣсто, въ което сжщо се срѣщатъ и нѣкои типове отъ Срѣдиземно-морската флора, макаръ че само въ незначително число (напр. Juniperus macrocarpa, Ephedra vulgaris, Arundo Pliniana, Rhus coriaria и др.).

Флората на Софийската, Самоковската и Кюстендилската котловини малко се отдалечава отъ рамкитѣ на нашето распрѣдѣление. Оная на първитѣ двѣ е размѣсена съ подалпийски видове безъ особенъ характеръ. По пустиннитѣ мѣста изъ Софийскитѣ улици азъ съмъ намиралъ нѣкои видове, които растатъ по ближнитѣ склонове на Витоша високо въ подалпийскийтъ поясъ. Кюстендилската котловина има богата топла растителность, която е по-близу до Македонската, нежели до Тракийската.

На югъ отъ Балканътъ растителното царство е по-раскошно и по-богато и по характерътъ много се различава отъ флората на Дунавската область. Високата планинска стѣна на Балканътъ защищава тойзи благословенъ край отъ суровитѣ сѣверни вѣтрове. а отъ истокъ отъ къмъ крайморската область има свободенъ достжпъ топлото течение. Степнийтъ характеръ прѣстава и флората прѣдставлява сѣверно продължение на оная, която человѣкъ вижда прѣдъ портитѣ на турската столица и въ южна Тракия. Имаме на ржка редъ растения отъ мѣстноститѣ Бургасъ, Сливенъ и Ямболъ, които до сега бѣха извѣстни само за околностьта на Цариградъ. Тая флора се състои отчасти отъ туземнитѣ на Балканский полуостровъ елементи. отчасти отъ видове, които характеризиратъ обширната флора на ближня Мала-Азия. Особенно забѣлѣжителна е зелениката, Prunus Laurocerasus, която се намира по склоноветѣ на Балканътъ при Калоферъ и която неотдавна Панчичъ откри въ Сърбия; тя достига прѣзъ Тракия до околностьта на Византия, Витиния, чакъ до Персия и други далечни азиятски земи.

Своеобразна е флората на високитѣ планини, Балканътъ, Витоша, Коньовска планина, Осоговъ, Рила, Родопи и т. н. По своето сложение и стройтъ на растителнитѣ типове тя почти никакъ не различава отъ флората на срѣдноевропейскитѣ планини, но по видоветѣ тя е съвсѣмъ различна. Тя е самостоятелна флора отъ старо потекло, която прѣдставлява изолирана источна область по подобие на планинската флора на Пиринейскийтъ полуостровъ.

Заедно съ много видове, распространени по планинитѣ на цѣла Европа и по най-голѣма часть отъ Срѣдня Азия, тука има прѣкрасенъ редъ други, които сѫ като замѣстващи (викариатни) типове на срѣднеевропейскитѣ видове. [1] Къмъ тѣхъ се присъединяватъ много съвършенно ендемически планински растения. Нѣма съмнѣние, че българскитѣ планини сподѣлятъ тѣзи особенности съ оние на Македония и Сърбия, на които флората е идентична (тождественна).

Растителностьта на Балканскийтъ гребенъ има много общи видове съ планинитѣ въ Трансилвания. Останалитѣ планински вериги, обаче, се отклоняватъ отъ тѣхъ. Особенно забѣлѣжително е явлението, че по планинитѣ въ България растатъ много видове, които не се срѣщатъ нигдѣ въ Европа, а напротивъ се намиратъ на Кавказъ. Поразителни сѫ въ това отношение напр. Chamaemelum caucasicum, Campanula Steveni, C. Hemschinica, Doronicum macrophyllum, Hypericum repens и др.

Планинитѣ въ България, както и на цѣлийтъ полуостровъ, сѫ чудни въ Европа по високо развитийтъ ендемизмъ на отдѣлни видове растения. Най-удивителнийтъ примѣръ е растущата по склоноветѣ на Балканътъ при Калоферъ Haberlea Rhodopensis Friv, която има свръзка съ родственната ней Jankea Heldreichii Boiss. на тессалийский Олимпъ. Третий сродственъ видъ е Ramondia pyrenaica Lam., който се срѣща въ Сърбия въ околностьта на Нишъ (вѣроятно и въ планинската земя около Трънъ) и послѣ пакъ по планинитѣ въ Испания. Всички тие растения сѫ изолирани типове срѣдъ европейската растителность, безъ съмнѣние като живъ остатъкъ отъ флората на Терциарний периодъ. По настоящемъ сродственнитѣ тѣмъ видове (Cyrtandraceae) сѫ распространени едвамъ само подъ тропицитѣ, близу до Индия.

Тукъ се относи цѣло множество ендемически видове отъ извѣстни родове. При това необходимо е изрично да се забѣлѣжи, че Княжеството не образува никакъвъ собственъ флористический прѣдѣлъ, че неговитѣ свойства сподѣля цѣлокупнийтъ Балканский полуостровъ, и че макаръ много растения ние днесь знаемъ само въ България, съ врѣме тѣ могатъ да бѫдатъ открити и въ неизвѣ-

---

[1] Така напр. Campanula alpina се прѣдставлява чрѣзъ видътъ C. orbelica, Primula farinosa чрѣзъ P. frondosa и P. exigua, Calluna vulgaris чрѣзъ Bruckenthalia spiculifolia, Linaria striata чрѣзъ L concolor, Gentiana germanica чрѣзъ G. bulgarica, Jasione montana чрѣзъ J. Heldreichii, Achillea Clusiana чрѣзъ A. multifida, Galium vernum чрѣзъ G. alpinum, Potentilla aurea чрѣзъ P chrysocraspeda и т. н.

стнитѣ мѣста въ Албания, Македония или турски области въ Тракия.[1]

Характерътъ на флората въ всѣка една страна особенно се отбѣлѣзва по родоветѣ, които тамъ живѣятъ въ многобройни, малко или много свързани единъ съ другъ видове. За България характерно е крайне богатото застѫпвание на слѣдующитѣ родове: Centaurea, Cirsium Linaria, Scrophularia, Verbascum (никѫдѣ въ Европа тъй богато не се прѣдставлява), Dianthus, Silene, Trifolium, Euphorbia, Cytisus, Astragalus, Ornithogalum, Allium, Crocus, Iris, Thymus, сѣнникоцвѣтнитѣ растения, Sedum, Hypericum, Scabiosa, Ranunculus, Orchis, Ophris."

(За културнитѣ растения ще се говори въ главата за Народното стопанство, въ параграфитѣ върху Земледѣлие и Градинарство).

8. Животнийтъ свѣтъ.

Фауната на България е неизслѣдвано поле. Прѣдставенитѣ отъ Буе данни въ неговото съчинение «Turquie d'Europe» прѣди половина столѣтие и днесь още не сѫ замѣстени съ нѣщо по-точно. Отъ мѣстна страна до сега има само единъ единственъ орнитологический опитъ. Истина по-едрийтъ животенъ свѣтъ въ България не притежава никакви особенно отличителни мѣстни явления, но това не умалява цѣнностьта на неговото научно изслѣдвание. Ние трѣбва да се ограничимъ съ нѣколко забѣлѣжки върху домашнитѣ и ловчийскитѣ животни.

Отъ домашнитѣ животни на първо мѣсто трѣбва да споменемъ коньтъ. На цѣлийтъ полуостровъ прѣобладава една туземна планинска порода, малки рунтави животни съ тъмнокафянъ (суръ, мръкъ), рѣдко бѣлъ косъмъ, които, макаръ и не красиви на глéдъ, сѫ силни и издръжливи, и тѣхъ развъждатъ на голѣми стада (ергелета) по високитѣ планински пасища. Заедно съ тѣзи се срѣщатъ добри коньe отъ малоазийска порода, докарана отъ Турцитѣ, но нѣкога цѣнимитѣ Делиормански и Добруджански коньe отъ година на година намаля-

[1] Примѣри на особенно характеристическитѣ ендемически видове на България: Silene Frivaldskyana, S macropoda, Dianthus Nočanus, Cerastium balcanicum, Acer intermedium, A. Visianii, Genista trifoliolata, Astragalus thracicus, Potentilla holosericea, Geum coccineum, Peucedanum aegopodioides, Pastinaca hirsuta, Bidens orientalis, Senecio erubescens, Cirsium armatum, C. ligulare, Centaurea tartarea, C. rumelica, Campanula orbelica, Gentiana bulgarica, Verbascum glanduligerum, V. heterophyllum, V pulchrum, Digitalis viridiflora, Satureja coerulea, Utricularia Jankae, Primula frondosa, P exigua, Pinus Peuce, Iris Sintenisii, I balcana, Crocus pulchellus, C. veluchensis, Smilax excelsa, Fritillaria pontica, Merendera sobolifera, Sesteria comosa.

вать.¹ По врѣме на послѣднята русска война въ страната се вкараха сумма казашки коньe и русски войнишки коньe отъ Кавказъ, отъ тѣхъ бѣ съставена и българската кавалерия; но напослѣдъкъ почнаха да ги замѣстятъ съ венгерски. На полуостровътъ коньетѣ служатъ само за ѣздение и носение товари, за това и тѣхното число относително е незначително.

Магарето е распространено на всѣкждѣ, дори въ Румелийскитѣ равнини по-вече нежели коньтъ. Катърътъ или мулето е главното животно въ Родопитѣ. Камилата се е явила заедно съ Турцитѣ по тие страни и заедно съ тѣхъ се оттегля пакъ назадъ. Въ цвѣтущийтъ периодъ на османското царство въ много градове, напр. въ Пловдивъ отсамъ мостътъ на Марица, сж били построени голѣми хановища (деве ханъ) за много стотини камили, които прѣзъ походитѣ за въ Унгария сж носили артиллерийскитѣ муниции. Въ Сърбия сж виждали, истина не често, кервани камили до тогава, до когато въ Бѣлградъ е стоялъ турский гарнизонъ (до 1867). Сега това животно се ограничава по-вече до Одринскийтъ вилаетъ. Даже въ Источна Румелия керванъ камили се смѣта за голѣма рѣдкость: азъ срѣщнахъ само веднажъ единъ при Бургасъ.

Най-важното домашно животно на българскийтъ земледѣлецъ е биволътъ. Това въ сѣверна Европа малко познато и дори въ Унгария и Италия не често животно е по-ниско и по-дълго отъ волътъ, съ силно извити рогове и съ хубава черна или тъмносива козина. Неговитѣ движения сж лѣниви и бавни, но неговата работна сила надминува оная на волътъ, макаръ той и да изисква добро гледание, почти като коньтъ. Отъ тъй наречената свирѣпость и буйность у флегматическото животно не се съглежда никаква диря. Биволското млѣко е по-бѣло и по-вкусно отъ кравьето, тъй сжщо и маслото. Сжществуването на животното е свързано съ редовни топли кжпания; то трѣбва всѣкидневно по нѣколко часа да стои въ вода или да се търкаля въ каль. По тая причина селянетѣ иматъ при кжщитѣ си калища, гдѣто биволитѣ охолно могатъ да се заравятъ до глава; нѣкои села иматъ за тая цѣль общи блата. Лѣтѣ човѣкъ на всѣкждѣ по пжтищата вижда биволи, покрити съ дебѣла кална кора за защита отъ слънцето и насѣкомитѣ, че теглятъ бавно тежко натоварени кола. Необходимъ сеждъ при всѣка бивол-

---

¹) Тие Добруджански коньe упоменава Болонезецътъ контъ Марсили въ своето описание на добитъкътъ за ѣздение въ турскитѣ войски: „Cavalli di fatezza non gentili, ma alti di corpo, che sono in molta stima" (Stato militare dell' imperio ottomano. Amsterdam 1732 c. 41).

ска кола е едно дървено или мѣдно кепче за поливание на животни-тѣ. По пазаритѣ биволътъ винаги има по-висока цѣна отъ волътъ. Въ планинскитѣ мѣстности той се срѣща рѣдко, въ Трънский окрѫгъ и Рупчосъ липсва съвършенно; напротивъ на голѣми стада се намира по равнинитѣ покрай Дунавъ, Марица и морето. Това животно, докарано отъ далечний истокъ въ България, както и въ Гърция, още въ срѣднитѣ вѣкове е получило тука туземенъ характеръ.[1]

Говедата сѫ дребни, по-дребни отъ унгарскитѣ, бѣли или не чисто-бѣли съ голѣми рогове. Най-добрата раса е въ централний Балканъ, въ централна Срѣдня Гора и Родопитѣ, гдѣто развъждатъ голѣми стада за търговия. Кафяно или съвсѣмъ шарено говедо е за българскийтъ селяninъ сѫщинско чудо на свѣтътъ, особенно голѣмитѣ екземпляри отъ Швейцарска порода, каквито притежаваше князъ Александръ I на чифликътъ си при София.

Овцитѣ, козитѣ и свинитѣ не се различаватъ отъ сѫщитѣ въ другитѣ балкански земи. Съ бѣсно нападающитѣ селски и овчарски кучета пѫтникътъ често е дълженъ да прави неприятно познанство; сивитѣ овчарски кучета не рѣдко изглеждатъ като мелези (бастарди) отъ кучета и вълци. За ловчийски кучета (на западъ загъри) служатъ по-вечето хъртки.

Отъ птицитѣ освѣнъ кокошки отъ единъ дребенъ мѣстенъ видъ развъждатъ още гѫски, патици и пуйки. Множеството гѫски по турскитѣ села замѣняватъ, както увѣряватъ, у мусулманинътъ свинята на християнинътъ. Като украшение на дворътъ у богатитѣ хора служи паунътъ. Неотколѣ сѫ въведени «нѣмскитѣ кокошки» именно Numida meleagris у Българетѣ подъ име токачка.

Отъ звѣроветѣ (грабливитѣ бозайници) най-голѣмийтъ е мечката. Нейното распространение е вече доста ограничено; онние врѣмена, когато въ Родопитѣ въ една зима сѫ убивали по 60—100 мечки, както описва Буе, се сѫ изминали.[2] Мечки често се срѣщатъ по горитѣ на Рила, западни Родопи и Перинъ, както и на Витоша. На Срѣдня Гора тя се въди по-вече изъ сѣнчеститѣ старı

[1] Βόες ἄγριοι въ Македония у Херодота 7, 126 и въ Добружда на единъ надписъ, Arch. epigr. Mitth VIII, 9 не сѫ биволи, но зуброве, за които тука сега не е останало нито прѣдание. Смѣсванието на африканскийтъ биволъ (bubalus) съ зубрътъ (bison, urus), порицава още Плиний nat. hist. VIII § 38. Срѣдневѣковни свидѣтелства: *buffles* 1206 въ мѣстностьта на Берое (Стара-Загора) у Вилхардуена, *bufale* въ крайтъ на 13-то столѣтие въ Морея у Сануто (Hopf, chroniques grécoromanes 117), въ Епиръ 1303 (Hopf, Ersch-Grubers Encycl. Томъ 85, 352). Изображение на едни биволски кола съ описанието на животното у Марсили, Stato militare dell' imperio ottomano c. 64.

[2]) Буе, Die Eur. Türkei, нѣмский прѣводъ (1889) I. 320.

лѣсове на Богданъ; при Панагюрище се срѣща рѣдко, а въ Караджа-дагъ се показва наврѣмени при Нова Махала на истокъ отъ Дервентъ. По Балканската верига се срѣща въ горитѣ при Берковица, Тетевенъ, Шипка, Твърдица и особенно при Котелъ; инакъ тя скоро ще стане рѣдкость. На Странджа и Осоговска планина я нѣма никакъ, но се попада въ Трънската котловина близу до Руй и дори въ скалитѣ на Драгоманский̆тъ проходъ. Тая българска мечка прилича на оная въ Карпатитѣ, по-вечето е дребна и сура, но при Котелъ, на Богданъ и на Рила се срѣщатъ голѣми черни екземпляри. Народътъ расправя, че това неодѣлано животно въ сѫщность било плахо, че се храни само съ лѣщници и горски плодове, но че става опасно, щомъ вкуси месо; тогава вече тя се научава да напада на отдѣлни овци, кози, телета или ждребета и нощемъ да обеспокоява егрецитѣ. Развожданитѣ отъ циганетѣ мечки не ще сѫ отъ туземнитѣ, но ще сѫ докарани отъ Мала Азия.

Една язва за страната сѫ вълцитѣ. Тѣ не липсватъ въ никоя мѣстность. Лѣтото прѣкарватъ по планинитѣ, гдѣто ги привличатъ искаранитѣ за паша стада, а зимѣ тѣ отново се спущатъ въ долинитѣ и равнинитѣ. И срѣдъ лѣто человѣкъ може лесно да срѣщне тойзи звѣръ изъ пѫтьтъ по нѣкои затънтени мѣста; но тогава той е плахъ, защото има доста храна. Зимѣ навредъ прѣдприематъ хайки срѣщу нападающитѣ лакоми вълчьи глутници, които обеспокояватъ всички планински проходи и особенно котловинитѣ по южната страна на Балканската верига. Нощемъ по снѣжнитѣ полета звѣроветѣ доближаватъ дори до голѣмитѣ градове, а въ първитѣ години на новото управление най-смѣлитѣ по мѣсечина се вмъкваха дори въ крайнитѣ нови улици на София.

Въ българский̆тъ бюджетъ сега е прѣдвидена една сумма 22000 лева за истрѣбление на вълци и мечки; правителството заплаща за мечка или вълчица 15, за вълкъ 10, за всѣко тѣхно малко 5 лева.

Чакальтъ (Canis aureus) се въди, до колкото можемъ да знаемъ, само на истокъ въ Тракийско поле и по Понтийский̆тъ брѣгъ при Бургасъ; въ планинский западъ той е непознатъ, както и въ Сърбия. Лисици и диви котки има навсѣкждѣ изъ горитѣ. Рисъ (Felix lynx) се попада рѣдко; азъ чухъ за него само въ Рила-планина, на Руй, въ централна Срѣдня Гора и при Бургасъ. Подребни звѣрове отъ породата на кунитѣ, разбира се, не липсватъ нигдѣ, бѣлки (**Mustela foina**), златки (**M. martes**), порове (**Foetorius putorius**), невѣстулки (**F. vulgaris**). Язовецьтъ (борсукътъ)

(Meles taxus) сѫщо е всеобщо извѣстенъ. Видри има въ всички рѣки, но по-прѣди трѣбва да ги е имало по-много. Дали бобрътъ, на когото указватъ нѣкои мѣстни имена (Беброво при Елена, Бебрешъ при Орхание и т. н.), се срѣща още нѣкѫдѣ, положително не можемъ каза.

Най-обикновенний дивечь е дивата свиня, (глигъ, глиганъ), които на стада се срѣщатъ въ всички дѫбови и букови гори. Сѫщо всеобщо распространени сѫ заекътъ и сърната. Рогачътъ или еленьтъ се попада рѣдко; неговото распространение се ограничава по гориститѣ планински вериги, по Рила, Родопитѣ, централна Срѣдня Гора, — отгдѣто той опустошава съсѣднитѣ ниви въ равнината, — найбогатитѣ части съ лѣсове на Балканътъ при Берковица, Котелъ и т. н., околностьта на Руй, пустошитѣ на Сакаръ-планина и Странджа.

Дивата коза (новогрьц. ἀγριογίδαις съ сѫщо означение, турс. дагъ-кешиси) по планинитѣ на Балканскийтъ полуостровъ си е тъй сѫщо у дома си, както на Карпатитѣ. Въ България тя се намира много често по камениститѣ гребени на Рила. Въ Балканската верига нейното распространение се ограничава въ мѣстностьта на най-високитѣ върхове при Тетевенъ, Калоферъ и Твърдица. На Западъ на полуостровътъ диви кози има на Шаръ, Олимпъ,[1] и нѣкои планини въ Сърбия,[2] Черна Гора, Херцеговина и Албания. Между пандуритѣ на Рилскийтъ монастирь има страстни ловчии на диви кози, както въ Балканътъ и Срѣдня Гора страстни ловчии на мечки. По цвѣтътъ человѣкъ мѫчно може да различи тѣзи пасущи се на общества животни отъ скалитѣ; тѣ подушватъ человѣка на голѣмо разстояние. Пандуритѣ ми расказаха за мое очудвание сѫщата история, която въ Алпитѣ прѣдаватъ за своя: отъ дивитѣ кози винаги една стояла на стража и давала на останалитѣ знакъ да бѣгатъ отъ приближающата се опасность. Алпийский козирогъ липсва съвършенно, сѫщо и дивата овца, която се срѣща въ Мала Азия.

Отъ останалитѣ горски млѣкопитающи животни ще споменемъ още катерицата и таралежътъ. Забавни животни сѫ лалугеритѣ (Spermophilus суеци, съсели), които навредъ покрай пѫтищата не прѣкѫсватъ своитѣ игри; щомъ наближи человѣкъ, тѣ се исправятъ на заднитѣ си крачка и веднага исчезватъ въ своитѣ подземни дупки.

---

[1] Бартъ, Reise durch das Innere der Eur. Türkei 185.

[2] Проф. Панчичъ, Материали за Срьбската Фауна въ „Гласникъ" томъ 26, стр. 89.

За птичьйтъ свѣтъ неотдавна се яви единъ мѣстенъ трудъ отъ Георгий К. Христовичъ, Материали за изучение на Българската Фауна, въ Сборникътъ на Министерството на Просвѣщението (1890, II), съ описание на 207 вида. Поразително е на цѣлийтъ полуостровъ множеството хищни или грабливи птици: орли (Aquila fulva, imperialis) и гологлави мършляци, картали (Vultur monachus, Gyps fulvus, сѫщо Neophron percnopterus при Сливенъ), които се навъртатъ покрай всички планини и гнѣздатъ навредъ въ скалиститѣ падини, както и всѣкакви видове соколи, крагуи, чиито дребни прѣдставители заедно съ свракитѣ обичатъ да кацатъ по телеграфнитѣ стълбове край пѫтищата. Нощемъ се вѣстяватъ многобройни бухали и кукумявки (ухолици). Водни птици, чапли, пеликани, лебеди въ несмѣтни количества оживяватъ ливадитѣ по Дунавътъ и брѣговетѣ на лагунитѣ по Понтийското крайбрѣжие. При множеството хищни животни пойни птици има по-малко нежели другадѣ въ Европа; за това горитѣ сѫ удивително пустинни. По голѣмитѣ равнини и дори по Софийската котловина дроплата се расхожда (Otis tarda) на стада отъ десеть и повече птици. Най-обикновенныйтъ птичий дивечь е яребицата и прѣпелицата. Тетревитѣ (глухари, Tetrao urogallus въ Балканътъ, Рила и Родопитѣ и т. н.) у Българетѣ сѫ извѣстни всички скупомъ подъ името «диви кокошки.» Диви фазани (fasian, Phasianus colchicus) живѣятъ при Бургасъ, Карнобатъ и по ливадитѣ на долня Тунджа между Ямболъ и Одринъ. По сградитѣ гнѣздатъ обикновеннитѣ по джамиитѣ щъркели, гарги, ластовици и врабци, а въ Анхиало и Месемврия, за чудо, дори морски гълѫби (Larus). Стадата на прѣлѣтнитѣ птици прилѣжно се наблюдаватъ отъ населението; въ народнийтъ календарь отлѣтътъ на жеравитѣ се смѣта за начало на есень. Периодический гостенинъ е червенокосътъ (Pastor roseus), който прѣзъ 1889 се съглѣдваше въ голѣмо множество около София.

Отъ костенуркитѣ се въди Testudo graeca въ румелийскитѣ пѣсъчливи, топли долини и храсталаци, на сѣверъ отъ Балканътъ я има по-рѣдко. Змии има много, особенно не отровната синьосива, рибоѣдна водна змия (Coluber natrix), опасната пепелянка (Vipera berus) и злата южноевропейска усойница (Vipera ammodytes).

Най-голѣмитѣ сладководни риби, разбира се, притежава Дунавътъ; къмъ тѣхъ се отнасятъ моруната (Accipenser huso), отъ която на Видинското пристанище азъ видѣхъ веднажъ прѣвъсходенъ екземпляръ человѣческий бой дълга, — есетра (Accipenser sturio), чига (Accipenser ruthenus), най-хубавата лакома госба на трапезата по Дунавскитѣ параходи, послѣ расперъ (Salmo hucho), шаранъ и т. н.

Сомътъ (Silurus) освѣнъ въ Дунавъ се въди и въ Янтра, Камчия, Тунджа, Марица и Струма въ хубави голѣми екземпляри. Най-обикновенни рѣчни риби сѫ змиоркитѣ, въ планинскитѣ рѣки прѣстървитѣ, напр. въ Рилскийтъ монастирь тѣ сѫ едно отъ най-важнитѣ срѣдства за прѣхрана на калугеритѣ, и мрѣнитѣ. На науката вѣроятно още не сѫ извѣстни единъ видъ голѣми, принадлѣжащи къмъ прѣстървитѣ риби, които зимно врѣме докарватъ въ София отъ езерата на западна Македония, особенно отъ Охридското. Много морска риба се лови, особенно скумрии (Scomber) въ Бургасскийтъ заливъ.

Заедно съ обикновеннитѣ рѣчни раци (Astacus) въ Румелия, напр. въ Котленскийтъ Балканъ или централна Срѣдня Гора, навсѣкждѣ се въди южноевропейскийтъ ракъ (Thelephusa), у Българетѣ нареченъ кривъ ракъ, опакъ ракъ.

За българскитѣ насѣкоми говори Панчичъ въ своето съчинение върху Срьбскитѣ Ортоптери, което по-вечето се опира на съчиненията отъ Д-ръ Бруннеръ фонъ Ваттенвиль, който бѣ посѣтилъ България наедно съ Панчича.[1]

Отъ тѣхъ въ България, както въ Сърбия и Влашко, много добрѣ е познатъ прѣселвающийтъ се скакалецъ, който, обаче, отдавна вече не се е явявалъ.

[1] Панчичъ, Orthoptera in Serbia hucdum detecta (текстътъ тъй сѫщо е по срьбски), Бѣлградъ 1883.

Книга втора.

НАРОДОНАСЕЛЕНИЕТО.

I. Статистиката на населението.

Народопрѣброяване. Статистика на народности. Родовно съотношение. Прирастъ на населението.

Княжеството извърши първото си народопрѣброяване 1879 съ своитѣ общински чиновници, по съвършенно примитивенъ начинъ; намѣриха се 1,714,000 жители, но подробноститѣ останаха ненапечатани. Второ прѣброяване прѣдприе новоучреденото Статистическо Бюро подъ управлението на г. Михаилъ К. Сарафовъ, който отподирѣ биде министъръ на Просвѣщението и на Финанциитѣ, на 1 (13) Януарий 1881. Водението на работата стана съвсѣмъ правилно, посрѣдствомъ отпечатани формуляри съ отдѣли за имената на лицата, тѣхната възрасть, родний языкъ, вѣроисповѣдание, занятие и т. н.; всѣка кѫща въ общината имаше да испълни такъвъ единъ листъ, съ помощьта на прѣброителитѣ, по-вечето учители, чиновници, войници и ученици, които него день бѣха за това поставени. Работата се извърши безъ ни най-малко съпротивление отъ страна на населението. Отъ резултатитѣ се публикуваха само два прѣдварителни общински списъци; непрѣстаннитѣ промѣни на министерства не благоприятствува за едно пълно оцѣнение на материалътъ, което е твърдѣ за съжалѣние, защото чрѣзъ него се губи единъ високо-важенъ сравнителенъ елементъ за изучението на всички по-подирѣшни прѣброявания. [1] Извѣстна замѣна за това даватъ многобройнитѣ достойни статии на Сарафова въ Списанието на българското Книжовно Дружество въ София; тѣ напр. съдържатъ единственнийтъ до сега прѣгледъ върху расподѣлението на народноститѣ въ Княжеството. [2] Сборнийтъ резултатъ дава на Княжеството 2,007,919 жители: [3]

---

[1] Прѣдварителнитѣ резултати отъ прѣброяванието на населението отъ 1/13 Януарий 1881. София 1881, 8°, 50 стр. (съ българский и француз. текстове). — Списъкъ на населенитѣ мѣста (по прѣброяванието на 1 Януарий 1881). София 1885, 8°, 119 стр.

[2] Сарафовъ, Населението на София въ 1-та, на Русчукъ, Варна и Шуменъ въ 3-та и 4-та, народноститѣ въ Источната часть на Княжеството въ 5-та, въ Западната часть въ 8-та книжка на Период. Списание.

[3] За тая цифра сравни Сарафовъ пакъ тамъ VIII, 47.

1,345,507 Българе (отъ всички вѣроисповѣдания), 527,284 Турц 49,070 Румжне, 37,600 Цигане, 14,020 испански Евреи, 12,37 Татаре, 11,552 Гърци, 3,837 Ерменци, 1894 Сърби, Хървати Черногорци, 1,275 Нѣмци (и нѣмски Евреи), 1123 Русси, 530 банци, 515 Италиянци, 220 Маджари, 174 Чехи, 164 Францу 97 Арапи, 92 Поляци, 64 Англичане, 63 Черкеси, 58 Перси и 402 различни (Курди, Финляндци, Холландци, Шведи и др.).

Въ Източна Румелия първото прѣброяване на населението ста 1880, сжщо повърхностно извършено отъ общинскитѣ чиновници 815.951 жители: 573.560 Българе, 174.700 Турци (по меж тѣхъ 16.267 Помаци или мухамедански Българе), 42.659 Гърц 19.549 Цигане, 4177 Евреи и 1306 Ерменци.[1] Второ редов прѣброяване на населението се извърши на 1 Януарий 1885. Пъ вата половина на резултатитѣ обнародва Източно-Румелийското о ластно правителство още 1885, втората подирь Съединението Ст тистическото бюро въ София чакъ прѣзъ 1888, и пакъ безъ вс какъвъ общъ прѣгледъ. Споредъ него прѣброение Източна Румел е имала тойзи день 975.130 присжтствующи и 7867 отсжтству щи отъ страната жители: 681.734 Българе, 200.318 Турц 53.028 Гърци, 27.190 Цигане, 6.982 испански Евреи, 181 Ерменци, 210 Италиянци, 159 Нѣмци, 148 Русси, 102 Франц зи и 2375 различни, за които отпечатаний доклад не дава н какво приблизително опрѣдѣление.[2]

Слѣдъ Съединението на 1 Януарий 1888 подъ ржководство на сегашний директоръ г. Иванъ Славовъ се прѣдприе ново ед прѣброяване. Резултатитѣ се явиха 1888—1889 въ 23 книжки. Заключителната книжка съ общитѣ резултати е подъ печатъ.

Споредъ него Княжеството има 3,154.375 жители, отъ кои 1,605.389 мжжье, 1,548.986 жени. Статистиката на народност тѣ въ това ново издание е несъвършенна. Тя има рубрики за чу денци, каквито въ нѣкои околии нѣма никакъ, за Русси, Сърб други Славяне, Нѣмци и Французи, а пакъ мѣстнитѣ, далечъ п

[1] Оффициална статистика на Източно-Румелийското население. Пловди 1880, 4°, 80 стр., съ распрѣдѣление споредъ народноститѣ (нѣма я за продан
[2] Резултати отъ прѣброяване населението въ Източна Румелия на Януарий 1885, шесть книжки въ 4°, първитѣ три, съдържащи окржзитѣ Пло дивский, Татаръ-Пазарджикский, Хасковский, сж напечатани въ Пловдивъ 188 останалитѣ въ София 1888. Съдържатъ така исто таблици за възрастьта, рел гията, занятието, семейното положение и т. н.
[3] Резултати отъ прѣброяване на населението въ Сѣверна и Юж България на 1 Януарий 1888 година. София 1888, 4°, 23 книжки (послѣдни три се явиха въ Августъ 1889).

многобройни Ромъне и Татаре смѣсва въ една рубрика подъ «други язици.» Изцѣло имало:

Българе	2,326.250	73·74 %
Турци	607.331	19·25 «
Гърци	58.326	1·85 «
Цигане	50.291	1·60 «
Испански Евреи	23.541	0.75 «
Други Славяне	5.768	0·18 «
Нѣмци	2.245	2·63 «
Французи	544	
Други язици	80.079	

На квадратенъ километръ се падатъ 31·7 жители. Въ отдѣлнитѣ 23 окръга гъстотата на населението е твърдѣ различна: Севлиево 49·5, Разградъ 42·7, Търново 42·0, Русчукъ, 39·5, Силистра 38·6, Видинъ 37·0, Шуменъ 35·8, Хасково 35·0, Трънъ 34·8, Плѣвенъ 34·1, Враца 33·5, Свищовъ 33·2, София 32·6, Пловдивъ 32·5, Ломъ 32·1, Стара Загора 31·5, Кюстендилъ 30·6, Рахово 29·8, Ловечъ 28·3, Сливенъ 26.0, Варна 24·7, Татаръ-Пазарджикъ 23·9, Бургасъ 18·7. Прѣдишнитѣ Источно-Румелийски окръзи сѫ по-слабо населени отъ оние при Дунавътъ. Въ околиитѣ има още по-голѣма разлика: Търновска околия 123.6, пакъ Пещера 20, Добричъ 18·9, Балчикъ 14·9, Бургасъ 14·6, а Рупчосъ вече само 9 жители на единъ квадратенъ километръ.[1] Въ Ромѫния се падатъ 41, въ Сърбия 38, въ Гърция (1889) 34 жители на 1 квадратенъ километръ.

Родени въ Княжеството сѫ 3,062.120 жители, въ Турция 54.462, въ Ромѫния 11.843, въ Руссия 9831, въ Сърбия 2690, въ други държави 7273, неизвѣстно гдѣ 6156.

На 1000 мѫжье се падатъ 952·4 жени. Отношението е различно у отдѣлни народи: у Евреитѣ на 1000 мѫжье 1006·6 жени, у Гърцитѣ 982, у Българетѣ 967·4, у Турцитѣ 960·6, у Циганетѣ 943·1. Отношението се мѣнува въ нѣкои окръзи: въ Търновскийтъ окръгъ на 1000 мѫжье 1016 жени (1881 : 1014), въ Трънскийтъ 940 (1881 : 986), въ Варненскийтъ 913; въ Старо-Загорскийтъ окръгъ родоветѣ сѫ еднакво силни. Въ Търново рѣшава врѣменната отлѫчка на много градинари и зидари въ чужбина, въ Варна, както въ всичкитѣ окръзи съ голѣми градища, гарнизонътъ.

[1] Прѣсмѣтнати отъ насъ върху основата на даннитѣ за повърхностьта отъ Славова (ср. стр. 1).

На възрасть до 15 години сѫ 43·65 проц. отъ населението (22·36 мѫжье, 21·29 жени). Отъ жителитѣ по-горѣ отъ 15 години неоженени сѫ 9·41 проц. (5·80 мѫжье, 3·61 жени), оженени 41·96 проц. (21·06 и 20·90), овдовѣли 4·41 проц. (1·35 и 3·06), разведени 0·08 проц. (въ двата пола еднакво).

Метрически книги въ турско врѣме е имало само по градоветѣ; навредъ тѣ сѫ въведени едвамъ 1880 и сѫ повѣрени на религиознитѣ власти. За движение на населението има до сега данни само за Сѣверна България и то за четиритѣ години 1881—1884. [1] Споредъ тѣхъ срѣдне число на годината се падатъ 9·6 брака, 37·2 рождения и 18·4 смъртни случаи. Максимумътъ рождения се пада есень, минимумътъ пролѣть, максимумътъ на браковетѣ зимѣ, минимумътъ лѣтѣ, максимумътъ на смъртнитѣ случаи тъй сѫщо зимѣ. Числото на незаконнороденитѣ е съвсѣмъ незначително, напр. прѣзъ 1884 75 срѣщу 80.257 рождения.

Въ румелийскийтъ Старо-Загорский окрѫгъ, който е най-основателно познатъ по трудоветѣ на г. Илиева, [2] прѣзъ 1884 на 1000 жители пакъ се падатъ 10 брака (у Българетѣ 10·4, у Турцитѣ 8), 42·9 рождения (у Българетѣ 44·6, у Турцитѣ 32·2) и 15·3 смъртни случаи (Българетѣ 15·9, Турцитѣ 11·8).

Споредъ твърдѣ поучителнийтъ подробенъ рапортъ на управительтъ Драсовъ върху Варненскийтъ окрѫгъ тамъ исто се падатъ 1888 на 1000 жители 7·23 брака, 33 рождения и 14 смъртни случаи; тѣзи цифри се мѣнуватъ, обаче, споредъ прѣдставенитѣ отъ него таблици 1881—1888 и по години и по отдѣлни околии въ окрѫгътъ. [3]

Силното нараствание на населението, при единъ излишекъ отъ 18 рождения надъ смъртнитѣ случаи pro хиляда, ще е очевидно, щомъ се сравнятъ главнитѣ резултати на досегашнитѣ три немарливи прѣброявания. Прирастътъ на населението на сѣверъ отъ Балканътъ вѫтрѣ въ седемь години 1881—1888 е много не еднакъвъ: Варненскій окрѫгъ 22·2, [4] Кюстендилский 13·8, Видинский 11·4,

---

[1] Движение на населението. София 1889 и слѣд. (Ние го получихме по врѣмето на печатанието).

[2] Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ въ економическо отношение. Стара Загора 1885, стр 18 и слѣд

[3] Драсовъ, Докладъ върху състоянието на Варненскийтъ окрѫгъ 1888 — 9. Прѣдставенъ на 1 Септемврий 1889 отъ Варненскийтъ Окрѫженъ Управитель при откриванието втората сессия на Варненското Окрѫжно прѣдставителство. Варна 1889, стр. 28 и слѣд.

[4] Варненскийтъ окрѫгъ получи между това 34 села съ 11,310 ж. отъ Силистренскийтъ окрѫгъ и отстѫпи по едно село на окрѫзитѣ Силистренский и Шуменский.

Силистренский 6·4, най-послѣ да прѣдставя единъ примѣръ отъ чисто българскийтъ Централний Балканъ, въ Габровската околия 10·1. Въ бивша Източна Румелия се знае едно постоянно умножавание за три години 1885—1888: напр. Татаръ-Пазарджикскийтъ окржгъ около 3·7, Старо-Загорскийтъ 3·5 проц.

2. Движение на населението чрѣзъ прѣселвания.

Бавно народозаселвание. Прѣвъсходство на Турцитѣ по равнинитѣ и тѣхното възврьщание. Прѣселвания на Българетѣ Грамадно изселвание на Турцитѣ отъ 1877 насамъ. Продължение на вжтрѣшното заселвание. Нова колонизация на равнинитѣ.

Населението на България е въ постоянно движение отъ прѣселявание, изселвание и заселвание. На първо мѣсто стои отъ една страна исчезванието на Турцитѣ, напослѣдне чрѣзъ грамадни емиграции, отъ друга страна неудържимото распространение на Българетѣ по цѣлата страна. Тойзи процессъ не е новъ и е отъ исторический интересъ. По-силното расширение на българскийтъ елементъ захвана още отъ начало на нашето столѣтие, като првъ бѣлѣгъ на възраждающата се отново народна мощь. По-ранното количественно прѣобладание на Турци въ по-вечето равнини разяснява сжщо късното настжпвание на българското народно движение.

Планинскитѣ мѣстности, освѣнъ источната часть на Родопитѣ и Балканътъ, не промѣниха жителитѣ си, както и Западъ, гдѣто при завоюванието Турцитѣ се заселиха само по градоветѣ, понеже намѣриха отворената земя добрѣ заселена. Инакъ стоеше работата въ голѣмитѣ Тракийски равнини и источна Придунавска България. По врѣме на завоюванието тѣ бѣха опустошени и за това прѣдставиха съвършенно свободно поле за османска колонизация.

Въ Тракия прѣзъ втората половина на срѣднитѣ вѣкове сж живѣли Българе съ распрьснати влашки елементи по планинитѣ, въ Балканътъ, Срѣдня Гора и Родопитѣ. Долня Тракия отъ Одринъ до Пропонтида е била цвѣтуща страна съ многобройни грьцки градове и укрѣпени замъци, които сж образували ржбътъ по сѣверний край на Родопитѣ. Въ междулечното пространство покрай границата между България и Источно-Римска империя се е простирала една слабо заселена пустиня, за чието незавидно състояние военната история и легендитѣ отъ онне врѣмена (особенно на Gregorios Sinaites) даватъ нѣкои данни. Турското завоевание докара на тие земи продължителенъ миръ и, още въ крайтъ на 14-то столѣтие, османска колонизация. Споредъ Халкокондилъ мѣстностьта Пловдивъ и Загора

е била колонизирана при Мурадъ I, а прѣдѣлътъ между Пловдивъ и Стара Планина при Баязидъ I. И отъ тогава до начало на настоящето столѣтие Турцитѣ сж били въ болшинство въ рѣчнийтъ прѣдѣлъ на Марица, особенно по нейнитѣ равнини. Ние знаемъ за това не само отъ мѣстни прѣдания, но сжщо и отъ ясното свидѣтелствование на мѣстнийтъ писатель, попъ Константинъ въ неговото 1819 по грьцки напечатано описание на Пловдивската епархия, както и отъ имената на мѣстата. Въ околноститѣ на Татаръ-Пазарджикъ, Пловдивъ, Чирпанъ, Стара-Загора, Ямболъ, Карнобатъ, Бургасъ и отъ тамъ на югъ до Одринъ, гдѣто сега оставатъ само незначителни остатки отъ османското население, имената на села, полета, рѣки, гори, пасища, бърда, и т. н. прѣимущественно сж турски. Отъ 52 села въ Чирпанска околия само 2, а отъ 48 въ Сейменска околия само 3 носятъ не турски имена. Чакъ при подножието на планинитѣ почева прѣдѣлътъ, гдѣто надвива българската номенклатура.

Бавно се е распространявалъ отново българскийтъ елементъ, чрѣзъ измирание на Османитѣ, на които сж тежѣли всичкитѣ бѣдствия отъ военната служба и чрѣзъ колонизирание християнски селяне по турскитѣ имоти и вакуфи, за което сжществуватъ свидѣтелства отъ 16-то и 17-то столѣтия. Османското население не е било подкрѣпявано отъ никакви пришлеци, а пакъ християнското се е усилвало чрѣзъ непрѣкжснато прихождание отъ ближнитѣ планини. Така Пловдивъ, Татаръ-Пазарджикъ и др. по врѣмето на Герлаха и други пжтешественници отъ 16-то столѣтие сж били голѣми мухамедански градове съ незначителни християнски общини; послѣднитѣ бавно нарастваха въ по-ново врѣме съ исчезването на османскийтъ елементъ.

Въ Понтийскийтъ прѣдѣлъ по врѣмето на турското завоевание Добруджанската степь е била пустиня, „desertum“ на Andreas de Palatio 1444, останалитѣ по-добри мѣстности сж били опустошени чрѣзъ татарски нахлувания отъ Южна Руссия. Заселени отъ срѣднитѣ вѣкове тамъ собственно сега сж Българетѣ въ мѣстата Шуменъ, Котелъ и Сливенъ, послѣ турски говорящитѣ «Гагаузи» (Кумане) при Варна и Гърцитѣ въ старитѣ Понтийски градове. Успѣхътъ на османската колонизация по тие прѣдѣли намъ е малко познатъ. Тя, безъ съмнѣние, се е развивала бавно, съ съдѣйствието на различни фактори. Прѣзъ пжтуванието по Источний Балканъ за мень стана ясно, че между тамошнитѣ Турци, заедно съ прѣселенитѣ Анадолци, се намиратъ и потомци отъ Българе, които наедно съ исламътъ сж приели и турскийтъ язикъ, защото тѣхнитѣ мѣста още

носятъ български имена на села и ливади (по долня Луда Камчия, при Ески-Джумая и т. н.). Отъ друга страна съ заселванието на Турци въ нѣкое село често остатъкътъ християне трѣбвало е най-послѣ доброволно да отстжпятъ. Много пжти то си е оставало при опитванието, като въ нѣкои села по Котленскийтъ Балканъ, гдѣто малката османска колония наредъ съ силната християнска община е западнала едвамъ неотколѣ (въ Градецъ, Жеравна, Медвѣнъ и др.) При Котелъ, Ески-Джумая и на западъ въ Тузлукътъ по языкословната граница има Българе, бащитѣ на които сж живѣли въ още сега напълно турски села и отъ тамъ доброволно се сж прѣселили въ ближнитѣ български села. Тукъ-тамъ се настаняватъ отдѣлни български общини съвсѣмъ заобиколени отъ Османи (напр. Вардунъ при Османъ-Пазаръ, Девна и др.). Това мудно напрѣдвание на Османизмътъ се спря отъ събитията на нашето столѣтие.

Струва се, че между увеличението на българскийтъ елементъ въ Тракия и възвръщанието на послѣднийтъ въ мѣстноститѣ Тузлукъ, Герлово, Делиорманъ и т. н. на сѣверъ отъ Балканската верига има взаимно отношение. Отъ документитѣ на 17-то столѣтие узнаваме за бѣганието на български селяне отъ Никополско и Ловчанско на югъ въ равнинитѣ между Балканътъ и Пловдивъ, и мѣстни прѣдания расправятъ сжщо напр. за бѣжанци отъ Девна при Провадия, които се упжтили въ «долний вилаетъ» при Ямболъ. Тракийското поле е било мирна страна, а пакъ Дунавската область е била постоянно обеспокоявана отъ войнитѣ на Турцитѣ срѣщу Трансилванци, Австрийци, Поляци и Русси. Селянетѣ отъ при Дунавътъ често сж бѣгали и въ Влашко, и послѣ прѣзъ Татарскитѣ походи пакъ се връщали назадъ. Около 1730 множество семейства се изселили отъ Никополско въ Банатъ, гдѣто и днесь живѣятъ 22.000 Българе.[1]

Русскитѣ войни отъ врѣмето на походитѣ на Императрица Екатерина II причиниха още по-голѣми движения. Завоюваната отъ Русситѣ 1812 Бессарабия стана благословена земя за забѣгналата раня, на която животътъ бѣ тежъкъ прѣзъ анархията при Селимъ III, възстанието на Видинский Пазванъ-Паша и разбойничествата на Кърджалиитѣ. Отъ Видинската епархия тогава забѣгна въ Влашко голѣмо число жители и едвамъ по-късно полегка се възвърна надирѣ. Русската война 1828—1829 има за слѣдствие едно малко народопрѣселение. 4400 семейства съ около 27.000 души потеглиха

---

[1] Acta Bulgariae ecclesiastica (Monumenta spect hist. Slavorum merid XVIII), Загребъ (Югослав. Академия) 1887.

отъ мѣстноститѣ Одринъ, Ямболъ, Сливенъ, Бургасъ и Провадия къмъ Бессарабия, най-много Бѫлгаре, заедно съ нѣколцина Гагаузи, Албанци отъ Провадия и Одрински Гърци.

По имената на Бессарабскитѣ български села се наричатъ много мѣста на югъ отъ Балканътъ, но сѫщински по-вечето сѫ турски; така щото и въ роднитѣ си села тѣзи Българе сѫ нови колонисти. Много Българе по онова врѣме се настаниха въ Молдава и Влашко. Но вече около 1833 се почна едно прѣселение назадъ, въ което прияха участие близу 900 семейства изъ Бессарабия. Мнозина, обаче, не стигнаха до родното си мѣсто, а останаха по пѫтьтъ изъ опустошенитѣ села по Варненско и Провадийско, като свободни поселенци или като работници по чифлицитѣ на турскитѣ беове. Въ слѣдствие на това часть отъ тие Понтийски Българе отъ второ и третьо поколѣние произлиза отъ Ямболско. [1]

Прѣзъ мирнийтъ периодъ 1829—1877 пустинната Дунавска страна заселили Българе отъ гѫсто населенийтъ сѣверенъ склонъ на Балканската верига. Балканджии отъ Търновский окрѫгъ се настанили около Русчукъ, овчари отъ Котленско въ Добруджанската равнина, гдѣто първо врѣме тѣ сѫ ходили само на пасища зимѣ, отъ послѣ, обаче, си купили земи и останали. По сѫщото врѣме поради аграрни причини, особенно отъ угнетението на турскитѣ земевладѣлци, е произлѣзла силна емиграция на земледѣлци отъ Чирпанската и Старо-Загорска равнини въ доста опустошенитѣ слѣдъ 1829 прѣдѣли между Одринъ и Бургасский заливъ, въ мѣстноститѣ Кавакли, Къзълъ-Агачъ, Ямболъ и Бургасъ; до своя най-висока точка тази емиграция трѣбва да е стигнала около 1860. Третьо течение се е упѫтило прѣзъ мирнитѣ врѣмена на Султанъ Махмудъ II къмъ равнинитѣ на долня Тракия, до околноститѣ на Родосто, Деркосъ и самий Цариградъ; то се е почнало тъй сѫщо отъ Загорско и ближнитѣ планини, Родопитѣ и Странджа. Пѫтешествията отъ 18-то столѣтие между Цариградъ и Лозенградъ (Кърклисе) още не споменуватъ никакъ за Българе. Опитванието на турското правителство, да усили мухамеданскийтъ елементъ чрѣзъ заселвание на Татаре (1861) и Черкеси (1864), остана на пусто.

Нови прѣврати докара рѣшающата война 1877—1878. Още при първитѣ дѣйствия Българетѣ отъ Стара-Загора, Казанлъкъ, Гьопса и Златица забѣгнаха въ оккупираната часть при Търново и Свищовъ, и чакъ съ напрѣдванието на Руситѣ се завърнаха пакъ на-

[1] Тогава нѣкои Одрински Гърци се сѫ заселили въ прѣди 1829 арнаутскийтъ Карахюссеинъ при Козлуджа, гдѣто тѣ намѣрили само три турски кѫщи.

задъ. Подирь падението на Плѣвенъ всички Черкеси и твърдѣ голѣмъ дѣлъ отъ османското население на тълпи забѣгнаха къмъ Цариградъ, Сѣръ и Солунъ. Слѣдъ сключванието на мирътъ възврыщанието на турскитѣ бѣжанци (мухаджири) се продължава цѣли три години. Мнозина, напр. Софийскитѣ граждане, изобщо не се върнаха назадъ, и много турски села запустѣха. Скоро, обаче, оние, що се върнаха, почнаха отново да се оттеглятъ и съ тѣхъ заедно и оние мухамеданци, които всичко врѣме спокойно си бѣха стояли въ кѫщи. Това движение се продължава още и днесь. Причинитѣ за това сѫ разнообразни. Господствующето положение на християнетѣ, военната служба въ християнска войска, нивеллированието на цѣлийтъ животъ посрѣдствомъ нови закони сѫ противни на Турцитѣ. Отъ друга страна Портата благоприятствува на тая емиграция, като надѣлява бѣжанцитѣ съ земя между Одринъ и Цариградъ и особенно въ Мала Азия (при Брусса и др.). За съжалѣние, нѣма статистически данни върху тая емиграция за цѣлата страна, та и сравнението цифритѣ на населението 1880—81 и 1888 не помага за нищо, защото завръщанието и новото оттегляние на бѣжанцитѣ пада въ междулѣтъ на това врѣме. Най-силна тя е била 1878—1884, когато цѣли села се сѫ изселили. Отъ 1877 насамъ общото число на изселенитѣ Турци трѣбва да надминува сто хиляди. Изселванието не прѣстава: 1889 отъ Варненский окрѫгъ до 1 Августъ сѫ излѣзли 976 Турци. [1]

Прѣзъ Русската пакъ оккупация български емигранти потеглиха изъ оставенитѣ на Портата прѣдѣли въ освободената земя. По официални данни прѣзъ зимата 1878/9 въ България и Румелия е имало почти 50000 прѣселенци изъ Южна Тракия, прѣимущественно изъ мѣстата по долна Марица при Феря, Димотика, Узунъ-кюприя, Хайреболъ (виз. Chariupolis), Одринъ и Лозенградъ, и освѣнъ тѣхъ 20000 бѣжанци изъ сѣверна Македония. Голѣмо число скоро се върна назадъ, понеже Реуфъ Паша, като пръвъ Губернаторъ въ Одринъ подирь войната, въведе тамъ доста добрѣ наредено управление. Въ Източна Румелия 1880 останаха само 18.173 такива бѣжанци (по между имъ 203 Гърци), отъ които почти половината се настаниха въ Бургаскийтъ окрѫгъ. Около 4500 се поселиха въ Княжеството въ Варненскийтъ окрѫгъ, по-вечето въ запустѣлитѣ

[1] Прѣзъ годинитѣ 1881—1889 се сѫ изселили изъ Варненскийтъ окрѫгъ 12.534 Турци (максимумъ 1883 : 3427), изъ Разградскийтъ окрѫгъ 1882—3 въ продължение на 22 мѣсеци 15.099 Въ румелийскитѣ околии Чирпанска и Сейменска въ 1885 въ 25 неотколѣшни мухамедански общини нѣмаше вече Турци.

турски и черкески села. Сжщо и отъ Македонцитѣ прѣзъ зимата 1879—80 е имало само малко нѣщо повече отъ 7000 въ пограничнитѣ мѣста. Отъ тѣхъ мнозина се завърнаха въ отечеството си; други се заселиха въ Варна, Тузлукъ, Златица, София, Дупница и Кюстендилъ.

Скоро се вѣстиха и Българе, чиито прѣдѣди бѣха отишли въ по-далечни земи. Изъ Бессарабски и Ружнски градове по-голѣмата часть отъ образованната и заможна класса се исели въ Княжеството. Около 1000 Българе отъ ружнска Добруджа потеглиха въ Варненскийтъ окржгъ. Въ Ломскийтъ окржгъ се върнаха двѣ села, изселени при колонизацията на Татаретѣ 1861 въ Таврическа Губерния, въ южна Руссия. Нѣколко стотини католически Българе отъ Банатъ се настаниха въ Свищовскийтъ окржгъ. Достопримѣчателни сж близу 1000 Българе отъ Мала-Азия, заселени отъ 1880 въ окржзитѣ Свищовский (Дели-Сюле, Акчаръ, Александрово) и Варненский (Козлуджа, Арайлари). и въ Тузлукътъ (Куруджи-еренъ). Тѣ произлизатъ отъ двѣ изолирани поселения, едно по-старо въ селото Кжзъ-дервентъ при Никея и друго по-ново въ мѣстностьта Мухаличъ при Брусса. Жителитѣ на първото трѣбва да се сж изселили около 17-то столѣтие, на послѣднето въ крайтъ на 18-то столѣтие и то отъ различни Тракийски мѣстности (Димотика, Чирпанъ и др.); тѣ говорятъ почти половинъ турски.

Вжтрѣшното прѣселвание отъ планинитѣ въ равнината слѣдва непрѣкжснато. Планинцитѣ отъ Тетевенъ бавно се спущатъ въ Раховското поле, оние отъ Севлиево и Габрово въ равнището между Търново и Свищовъ, оние отъ Трѣвна и Елена по-вече кsurvey Разградъ, оние отъ Котелъ, както по-прѣди, въ Добруджа. Течението върви къмъ най-добритѣ и най-тучни полета на Дунавската область; затова колонизацията на осждднийтъ изоставенъ отъ Турцитѣ Тузлукъ напрѣдва тъй по-легка. Въ Декемврий 1881 въ Княжеството насчитаха 40.000 земледѣлчески нови поселенци; наредъ съ емигрантитѣ изъ Македония и Южна Тракия балканджиитѣ въ всѣкий случай съставятъ болшинство. Правителството имъ отпущаше парични пособия за да си купятъ земледѣлчески сѣчива. Изселванието отъ бѣднитѣ, студени балкански долини неотдавна се упжтва на югъ, отъ Габровскитѣ и Трѣвненски планини къмъ плодоноснитѣ не твърдѣ гжсто населени окржзи Казанлъшкий и Ново-Загорский.

Най-доброто доказателство за силата на тая вжтрѣшна колонизация е обстоятелството, че отъ 338 християнски села въ Варненската и Шуменска епархия не по-малко отъ 135 слѣдъ русско-турската война иматъ нови жители, и все Българе. Постепенно тя ще поведе къмъ по-гжсто и по-равномѣрно заселяване на цѣлата страна.

3. ОТДѢЛНИТѢ НАРОДИ.

А. Индоевропейци.

I. Българетѣ

а) въ общность.

Распрѣдѣление въ страната. Родовни и селски имена. Языкътъ и неговитѣ нарѣчия. Типъ, темпераментъ, характеръ. Кретинизмъ. Облѣкло. Семеенъ строй. Брачно и народно право. Обичаи, етикети, народни празднества, игри, музика. Пѣсни, приказки, прѣдания, пословици Рабоши и писмо. Религиозность. Остатки отъ язичество: самодиви, песоглавци, повѣрия въ животни, пеперуга, свещенни извори и огънь, курбани, таласъми. Магьосници, заклѣвание животнитѣ, вампири, иманярство.

Ядката на българскийтъ народъ лѣжи въ планинскитѣ вериги; неговото бавно усилване въ твърдѣ смѣсенитѣ до сега Понтийски и Тракийски равнини вече може да се прослѣди по отдалеченитѣ съ малко години единъ отъ другъ резултати на досегашнитѣ прѣброявания. Чисто българский отъ старо врѣме прѣдѣлъ е срѣдата и западъ на страната. Той обгрѫща Дунавскитѣ земи отъ Тимокъ къмъ Искъръ, сѣвернийтъ склонъ на Балканската верига отъ срьбската граница до Елена, цѣлийтъ западъ по горний Искъръ и Струма, най-високитѣ части на Срѣдня Гора и западната половина на Родопитѣ.

По нареченото Дунавско протежение (1888) околия Ломъ смѣта 85·2 и Рахово 73·0 проц. Българе; само Видинската околия съ своитѣ Румѫне има Българе 47·4. Най-чистъ българский характеръ обладава сѣверната страна на Балканътъ: околия Бѣлоградчикъ 97·6, Берковица и Враца 95·7, Орхание 98·3 (1881: 97·8), Тетевенъ 98·1, Троянъ 96·6, Габрово и Трѣвна 99·7, Търново 97·0 (1881: 92·3), Дрѣново 92·7, Горня Орѣховица 92·1, Елена 82·1 проц. Българе. Татакъ на истокъ въ сѫщата планинска верига сѫ български само Сливенъ и Котелъ, послѣ по-нататакъ една группа стари села (Гулица, Еркечъ, Вресово, Ченге и др.) близу до морето. Исто и западъ горѣ-долу е свободенъ отъ всѣкаква примѣсь: околия Царибродъ 98·0, Трънъ 99·2, Брѣзникъ 99·3, Изворъ 99·9, Кюстендилъ 94·2, Дупница 96·6, Самоковъ 94.1, София (включително съ многоязичната столица) 82·8, Искрецъ 99·8, Новоселци при София 98·0, Златица 98·7. Въ Румелия почти чисто българска планинска страна е западната и централна Срѣдня Гора: околия Ихтиманъ и Панагюрище 96·5, Овчехълмъ 96·3. Най-сѣтнѣ въ Родопитѣ такива сѫ околиитѣ Пещера и Рупчосъ, разбира се,

заедно съ българскитѣ мухамедане. Въ сѣверната часть на Странджа планина живѣе едно старо българско селско население около Факия и Русокастро.

Всичко останало е смѣшано и по настоящемъ се намира въ едно прѣходно положение. Дунавската равнина между Искъръ и Янтра вече е пропъстрена, съ Турци, Румжне и Цигане: околия Плѣвенъ 91·6, Никополъ 61·9, Свищовъ 81·2, Севлиево 84·2, Ловечъ 93·3 проц. Българе.

Много слабъ е българский́тъ елементъ въ цѣлий истокъ на Княжеството, между Янтра и Черно море. Спорѣдъ прѣброението 1881 тамъ по него врѣме Исламътъ е ималъ една съвсѣмъ малка прѣднина прѣдъ Християнството, спорѣдъ Сарафова 49·6 проц. мухамедане срѣщу 49·4 християне. На протежение Търново-Шуменъ-Силистра человѣкъ пжтува като въ турска земя, наистина, тамъ има мѣста, гдѣто Българетѣ, като Турцитѣ на западъ, живѣятъ само по градоветѣ. Но и тука не липсватъ стари български языкословни острови. Въ течение на седемь години, обаче, тамъ много нѣща се промѣниха. При описание на Турцитѣ ние даваме една пълна сравнителна таблица. По нея става очевидно, че въ тие источни околии максимумътъ на българското население 1881 се е намирало въ околиитѣ Кесарево (59·1) и Русчукъ (59.0), минимумътъ въ оние на Османъ-Пазаръ (12·5) и Хаскьой при Силистра (8·6). Прѣзъ годината 1888 се намѣри максимумъ въ Бѣла почти 67·3 проц., минимумъ въ ново-пограничната околия Акъ-Кадънларъ при Силистра съ 6·8 проц. Българе. Най-силенъ прирастъ на българското население е послѣдвалъ въ Поповска околия (Разградский окржгъ) около 31·5 проц.; тая околия е имала 1881 42.504, а 1888 въ слѣдствие изселванието на Турцитѣ само 39.390 жители.[1]

Въ Источна Румелия най-слабъ процентъ българско население иматъ двѣ околии въ Понтийский́тъ кжтъ: Анхиало 1885 23, 1888 31·1, Айтосъ 1885 27, 1888 29·4 проц. Инакъ тамъ нигдѣ процентътъ на Българетѣ не пада по-долу отъ 50, дори и въ тѣй силно пропъстренитѣ съ Турци и Гърци мѣста по долината на Марица и навредъ се забѣлѣзва нараствание: 1888 околия Кавакли 54·7, Конушъ (Станимака) 63·7, Пловдивъ 67·4 (1885: 52, 57·1, 59·1). Но че напр. Сейменска околия по брѣговетѣ на Марица 1888 е била заселена отъ 97·6 проц. Българе (1885: 91·7) е съвършенно нова стадия (срав. с. 57 и 60).

---

[1] Горѣ упоменатата Еленска околия не влиза въ това сравнение; само къмъ българската ѝ ядка създателитѣ на административнитѣ граници притуриха едно парче отъ турский́тъ Тузлукъ.

Народнийтъ животъ на Българетѣ е оригиналенъ, но въ настояще врѣме се намира въ пълно прѣходно положение. Дълговрѣменното изолирание прѣзъ многото вѣкове турско господство ягката е удържало Българетѣ на една архаическа степень. Незначителното общение между отдѣлнитѣ мѣстности и отсѫтствието на нѣкакъвъ народенъ центръ е благоприятствовало да се развиятъ мѣстни особенности. Почти всѣкий окрѫгъ и всѣка долина има свое нарѣчие, свои типове на лица, свое облѣкло, свой собственъ темпераментъ, сѫщо дори и собственни мѣрки и теглилки. По тая причина пѫтникътъ не рѣдко поражаватъ непосрѣдственни прѣходи, напр. отъ плодороднийтъ Търновский окрѫгъ въ Тузлушкитѣ пустоши, отъ богатата, напрѣднала Пловдивска долина въ полудивитѣ планински мѣста по Родопитѣ. Освобождението и новийтъ политический и економический животъ въ това отношение докараха промѣни, съ тѣхъ се постига едно всеобщо освоеврѣменение и уравновѣсвание, чрѣзъ пѫтища и желѣзници, училища и военна служба. Новото се смѣта за по-добро отъ старото. Откѫснатостьта на затънтенитѣ планински мѣстности зема край, нарѣчия, народни пѣсни, облѣкла, нрави и обичаи исчезватъ, и подъ массата нови впечатлѣния изъ паметьта се изличаватъ старитѣ прѣдания.

Раздѣлението народътъ на колѣна или родове въ България не се е запазило. Таково нѣщо на полуостровътъ се срѣща по-вече въ планинскитѣ земи на западъ, особенно въ Черна Гора и Албания. Дори старитѣ имена на мѣстности исчезватъ или сѫ почти като прѣкори за присмѣхъ (като напр. Грахово при Брѣзникъ). Малкото названия за отдѣлни части Българе сѫ по-вече или обикновенни имена на мѣстности, или означения споредъ особеноститѣ на нарѣчията.

Къмъ най-обикновеннитѣ етнографически имена принадлѣжатъ оние, що се касаятъ до живѣяние въ планина и долини. Жителитѣ по сѣвернийтъ склонъ на Хемусъ се наричатъ изобщо балканджии (турс. балканъ планина). Сѫщото значение има името планинци, съ което напр. въ Родопитѣ означаватъ жителитѣ на Доспатското плато. Противоположность на тѣхъ съставятъ обитателитѣ по равнинитѣ и планинскитѣ котловини: Брѣзничанетѣ наричатъ людьето на Софийската котловина полци, жителитѣ на Краище така сѫщо зоватъ своитѣ съсѣди въ Кюстендилската котловина пòлци, пòлчане, подобно и населението на долината при Кратово зоватъ пòляци, все по думата поле. Името Загорци означава «хора отвадъ планината.» Жителитѣ въ прѣдѣлитѣ на Марица наричатъ така съсѣдитѣ си отвадъ Балканската верига, исто и Златичанетѣ—ближнитѣ планински обитатели при Орхание, а Котленцитѣ—Еленскитѣ Българе. То е историче-

ский терминъ; българското Търновско царство се е наричало у Сърбитѣ, Византийцитѣ и Италиянцитѣ Загорие, Загора, l'imperio di Zagora.[1] По настоящемъ то е економический терминъ; Загорци въ Румелия прѣимуществено наричатъ полскитѣ работници, които по жетва се спущатъ отъ планинитѣ въ равнищата. На западъ това име още е запазило своето първоначално значение и се употрѣбява и по двѣтѣ страни на планината; около Кюстендилъ, София и Трънъ Загорие наричатъ Дунавскийтъ прѣдѣлъ при Ломъ-Паланка и т. н., а пакъ Видинцитѣ наричатъ тъй вжтрѣшната страна отвадъ Балканътъ. Сжщото происхождение има името Отвъденци, както Търновци и Троянчане наричатъ жителитѣ на югъ отъ Балканската верига.

Неопрѣдѣленно и тъмно е твърдѣ распространеното име Шопи (Шопско, Шоплукъ). Исторически то едвамъ може да се прослѣди и нѣкакво научно трайно обяснение[2] до сега не е изнамѣрено. Та и неговото протежение е съмнително. Българетѣ отъ истокъ броятъ къмъ Шопитѣ и жителитѣ отъ Врачанско, Трънско и т. н., гдѣто, обаче, за тѣхъ не щатъ и да знаятъ.[3] На западъ при Кюстендилъ (въ Краище) и Кратово името Шопи прѣимуществено обозначава планинскитѣ обитатели отъ ближнята околность, както и жителитѣ на високолѣжащитѣ котловини Радомирска, Брѣзнишка и Софийска, гдѣто носятъ тѣсни бѣли гащи (за това се казватъ и «гащници»). То се придържа до планини и облѣкло, но никакъ не до нѣкакво собственно нарѣчие. Населението на сега-що поименованнитѣ три котловини, които изобщо се смѣтатъ за иста Шопска земя, прѣдставлява едно извѣстно цѣло, съ бѣло облѣкло и високъ растъ. Българетѣ отъ пограничнийтъ Дунавский кжтъ между Тимокъ и Искъръ по язикътъ и мжжкото облѣкло иматъ извѣстна прилика съ тие Софийски Шопи, но притежаватъ другъ типъ и характеръ; съвсѣмъ другоячо сж вече, подобни на Македонцитѣ, хората отъ Самоковъ, Дупница, Кюстендилъ и Трънъ, и особенно по язикъ, лице, облѣкло и образъ на мисли напълно различнитѣ источни съсѣди на Софиянцитѣ при Орхание въ Срѣдня Гора и при Ихтиманъ.

Староврѣмски сж названията въ Родопитѣ. Българетѣ по цѣ-

---

[1] Gesch. der Bulgaren, стр 375

[2] Множ. число сжщо Шопье или събирателно съ членъ отъ срѣд. родъ единственно число (Ср. Пер. Спис. VIII. 89) Шопето. Тракийскитѣ Σάπαι Σαπαῖοι, за които мислилъ Шафарикъ, сж живѣяли само при морскийтъ брѣгъ срѣщу Тасосъ; при това латин. и грьц. *s* си остава при приеманието думата въ славянскийтъ язикъ, безъ да се измѣнява въ *ш*: Тессалоника Солунъ, Стримонъ Струма, Асемусъ Осъмъ, Салона Солинъ и т. н.

[3] Славейковъ „Нѣколко думи за Шопитѣ", Периодич. Списание IX.

[Родопска]та планина отъ Перущица до Еносъ, които говорятъ на едно свое нарѣчие, както и тѣхнитѣ сродници на Странджа, изобщо се наричатъ Рупченци, Рупци, Рупалане, Рупалии. Това име има и свой центръ мѣстностьта Рупчосъ между Станимака и изворитѣ на Арда. То изгледва да се е съставило отъ Мерòпе, планинско влашко име, което се споменува за сѫщата мѣстность прѣзъ 14-то столѣтие, чрѣзъ исхвърлянието на беззвучнийтъ началенъ слогъ.[1] Още Verantius е чулъ въ Пловдивъ 1553 името Рупска за цѣлата Родопска планина. Друго име е Мървaци; така се наричатъ Българетѣ при Мелникъ, Сѣръ и Драма, послѣ старозаселенитѣ Родопчане въ градецътъ Брацигово и часть отъ говорящитѣ на Родопско нарѣчие жители на Странджа въ Бургасскийтъ окрѫгъ. Мухамеданскитѣ Българе по горня Арда и по Кричимска рѣка зоватъ Ахаряне, очевидно отъ Агаряне; съ името на библейскитѣ Агаряне у Гърцитѣ, Българетѣ, Сърбитѣ и Русситѣ отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ постоянно означавали мухамеданетѣ. До прѣдѣлътъ на Ахарянетѣ граничи областьта Чечко (тур. Чечкоолу), съ жителитѣ Чеченци (така въ Ахъръ-Челеби) или Чешлии (така въ Доспатъ), една мѣстность отъ 50 българо-мухамедански села между Доспатъ и Места, повечето въ Неврокопската каза.

Названия за отдѣлни части на народътъ има много, за такива служатъ изражения отъ разнитѣ нарѣчия. Пиротчанетѣ наричатъ Софиянцитѣ Токунци (отъ вставната дума току, въ Пиротъ тике, сѫщ. тъй, сродственна съ толико). Българетѣ по источнийтъ брѣгъ на долний Осъмъ зоватъ Ниньовци (защото тѣ говорятъ нинѣ на мѣсто сега); съсѣдитѣ имъ, изъ 20 села между Искъръ и Осъмъ, наричатъ Марашни, Марашане (отъ турс. марашъ пазаръ?). Само таково диалектическо происхождение има името Тронковци при Бургасъ и много други обозначения въ Румелия. Имена отъ подобно происхождение се срѣщатъ у Кроатитѣ (Щокавци, Чакавци, Кайковци отъ частичкитѣ що, ча, кой = що?), въ западна Македония (Миянци отъ мие на мѣсто ние), у Новогърцитѣ (при устието на Струма Δαρναχας множ. -χις, отъ δάρε намѣсто τώρα сега) и Албанцитѣ (Миредити отъ «мире дита,» добъръ день). Напразденъ трудъ е да се дири далечна историческа генеология за подобни често съвършенно прости имена, както това често се прѣдприема отъ излишъкъ на голѣма ученость.

Послѣ има и напълно шеговити етнографически имена. Къмъ

[1] Срав. моето изслѣдване: Der Ursprung des Namens der Rupci in der Rodope, Archiv für slav. Phil, VIII, 96.

тѣхъ се относи името Торлакъ (сѫщо и Турлакъ), Торлаци. Тъй Софиянцитѣ наричатъ своитѣ съсѣди около Царибродъ и Пиротъ, а пакъ тѣзи наопаки людьето покрай българската столица. Румелиотитѣ въ Гьопса прикачатъ това име къмъ своитѣ задбалкански съсѣди, а пакъ въ Берковишкийтъ Балканъ жителитѣ отъ двѣтѣ страни на планината наричатъ така взаимно едни други. Това име е извѣстно сѫщо и въ Сливенъ, Бургасъ, Шуменъ; Родопцитѣ означаватъ съ него жителитѣ на Тракийско поле. То е албанското торолàкъ, трулàкъ, турлàкъ, глупецъ, терминъ заимствуванъ отъ жаргонътъ на употрѣбляемитѣ за събирание даждия башибозуци.[1] Общепознатъ е въ цѣлата страна друга една дума, съ която именуватъ Румелийцитѣ: Вариклѣчка, (множ. ч. Вариклѣчковци), що означава исто и егоистъ или педантъ. Като пояснение расправятъ за Румелийцитѣ, че, кога на пѫть варятъ месото си въ единъ общъ котелъ, всѣкий грижливо отбѣлѣзвалъ своята собственность съ клѣчка. Въ Тракия наричатъ западнитѣ Македонци, които дохождатъ въ страната като зидари, фурнаджии и др., Бренда (алб. бренда срѣдъ, между). Защото тѣ се мѫчатъ да говорятъ помежду си албански, за да ги не разбиратъ другитѣ.

Българскийтъ языкъ принадлѣжи къмъ славянскитѣ языци, има, обаче, свои особенности, които му даватъ едно изолирано положение, прѣди всичко замѣна на склоненията чрѣзъ членътъ. Неговото историческо развитие е още малко извѣстно, понеже изучението и на сегашнето му състояние прѣдставлява твърдѣ голѣми празднини.[2] Българинъ и Сърбинъ при извѣстно внимание се споразумѣватъ безъ голѣма мѫка. Русскийтъ говоръ Българинътъ е дълженъ да изучава, и слѣдъ дългогодишни упражнения се издава съ грѣшки въ падежитѣ и съ твърдо изговаряние на мегкитѣ звукове; но русски книги всѣкий образованъ Българинъ се научава лесно да чете.

Въ звуковната система, както въ ружнскийтъ и албанскийтъ языци, чудна е глухата полугласна *ъ*. Въ источнитѣ нарѣчия всѣко безъ ударение *а* се замрачава въ *ъ* и изобщо всѣка гласна безъ ударение се ослабва (*е* безъ ударение въ *и*, *о* въ *ю*, напр. кончи-то)

[1] Обаче, ще бѫде погрѣшно (ср. наприм. Годишница IV. 241 и слѣд.) да се приематъ Торлакъ, Шопско, Загорие, като строго разграничени географически имена. Върху распространението на името въ Тракия, Славейковъ въ списанието Наука II. 462. Споредъ сѫщийтъ (Пер. Спис. IX, 111) думата турлакъ въ българскийтъ языкъ е добила значение на дивакъ, простакъ.

[2] Единственно наученъ, макаръ само отъ писменни извори съставенъ прѣгледъ на българскийтъ языкъ ни дава Миклошичъ въ своята Сравнителна Грамматика на славян. языци (Виена 1868 и сл., 4 тома). Туземнитѣ български училищни грамматики сѫ първобитни. Върху историята на българскийтъ языкъ трѣбва да се очаква по-точно разяснение отъ единъ български ученъ, Дриновъ, който е събралъ голѣмъ рѫкописенъ материалъ върху нея

Остатъкъ отъ носовни гласни се е запазилъ само въ отдѣлни думи, особенно въ едно нарѣчие отъ крайний югозападъ. Характерна въ българскийтъ языкъ е гласната *ѣ*, която на истокъ се изговаря *я*, на западъ *е*. Важно влияние върху изложената на силни измѣнения гласна система има удареннето, което притежава много мѣстни отсѣнки; на истокъ то пада по-вече къмъ свършекътъ на думата, на западъ къмъ началото. Языкътъ има въ сегашне врѣме на истокъ открита склонность противъ всѣко смегчавание на съгласнитѣ и противъ *и*. [1] Понеже нѣма никаква разлика между дълги и кратки слогове, българскийтъ языкъ, особенно въ сравнение съ срьбскийтъ, е еднообразенъ, но винаги се приказва въ бързъ темпъ.

Членътъ, както въ албанскийтъ и румѫнскийтъ, се туря подирь имената, и е произлѣзълъ отъ показателни мѣстоимения. Той тукъ-тамѣ се пробива и въ диалектитѣ на русскийтъ языкъ. Въ България неговитѣ първи дири человѣкъ може да прослѣди чакъ въ срѣдневѣковнитѣ рѫкописи.731овъ по-старъ типъ е тройнийтъ членъ, който островообразно се е спазилъ въ двѣ отдѣлни нарѣчия срѣдъ планински кѫтове, въ Родопитѣ и въ Дебъръ при Шаръ-планина: глава-та, глава-на, глава-са (въ Дебъръ на мѣсто това глава-ва), що въ лат. отговаря на caput hoc, caput illud, caput istud. [2] Въ по-вечето мѣста той гласи за мѫжский родъ *тъ*, за женский навредъ *та*. [3] Отъ склоненията е останалъ само именителнийтъ падежъ като casus generalis, и сѫщо съ остатькътъ на старославянскийтъ отзвукъ на — ъ: градо (инакъ градъ) и града въ нѣкои нарѣчия, въ които тойзи отзвукъ замѣнява мѫжскийтъ членъ. Распрѣдѣлението на тие различни членове и отзвуци прѣдставлява една чудно раздѣлена карта. [4] Само въ нарѣчието на планинската земя между

---

[1] За това напр. български Силистра намѣсто Силистрия. Иоаннесъ става Иванъ, по мѣстнитѣ говори въ Панагюрище Еванъ, въ Коприщица Ованъ. Въ София и въ централнийтъ Балканъ казватъ абълка (намѣсто ябълка), асенъ, осенъ (намѣсто ясенъ, fraxinus). Смегчено *н, д, т, г, к,* е распространено на западъ твърдѣ много, на истокъ само въ Родопитѣ, Странджа, Котелъ и у Банатскитѣ Българе.

[2] Форми като дѣте-во, дѣте-но се срѣщатъ и въ Пиротъ (Cetsy po Bulharsku 369), въ домашнийтъ старовремский жаргонъ, който тамъ, както въ Кратово и другадѣ, наричатъ женский языкъ.

[3] Показателното мѣстоимение *тъ* се е склонявало изначало като членъ, както това показватъ многобройни диалектически форми при Шуменъ, въ Родопитѣ, при Трънъ, въ Македония (човѣка-тога, човѣку-тому).

[4] Звукътъ *-о* (градо) въ имената отъ мѫж. родъ господствува при Одринъ, Шуменъ, Русчукъ, слѣдъ това въ единъ поясъ, който се простира отъ Дунавъ до Костурското езеро, въ една часть на Видинската мѣстность, изъ мѣстата Софийско, Самоковско, Радомирско, Кюстендилско, Дупнишко, Разложско, Джумайско, Кратовско, Сѣрско, по-нататакъ съвсѣмъ на-страна при Воденъ и Костуръ. Звукътъ *-а* (града) въ окончанията обхваща прѣимущественно мѣст-

горне-Нишавскийтъ прѣдѣлъ и оня на Струма изстжпя винителни падежъ, като вторий casus generalis. [1] Оскждни остатъци отъ склонения живѣятъ само въ Македония, Родопитѣ и на Странджа; инакъ тѣ се срѣщатъ въ форма на нарѣчия, свързани съ прѣдлози. [2]

Глаголътъ притежава, както въ сръбскийтъ языкъ, още минало несвършенно и аористъ, които въ сѣверно-славянскитѣ язици отдавна сж изоставени. Бждущето врѣме, както въ сръбскийтъ, румжнский, албанский и новогрьцкий, се образува чрѣзъ съединение съ глаголътъ ще. Сжщо и въ загубата формата на неопрѣдѣлителното наклонение българскийтъ има общо съ новогрьцкийтъ и албанскийтъ (да пиша: scribere, собственно «ut scribam»).

Богатството на рѣчьта по своята древность свидѣтелствува за консервативнийтъ характеръ на народътъ. При по-близко наблюдение това голѣмо богатство се хвърля въ очи. Турски чужди думи относително нѣма много; Българинътъ, който въ кжщата си почти още всичко нарича по славянски, се присмива надъ прѣпълнената съ турски елементи разговорна рѣчь на Сърбитѣ. [3] Напротивъ сжществуватъ многочисленни, въведени вече въ византийский периодъ, грьцки и нѣкои романски чужди думи. Наржчнитѣ рѣчници едвамъ постигатъ за практическото всѣкидневно употрѣбление. Нѣкои по-голѣми прѣдприятия отъ мѣстнитѣ писатели въ наше столѣтие сж останали недовършени въ ржкописъ. Отъ голѣма нужда щеше да е рѣчникъ, който да прѣдставеше само материалъ за живийтъ народенъ языкъ съ неговитѣ пословици и пѣсни, съ указание на всички мѣстни форми и описание на народнитѣ обичаи, нрави и прѣдания, заедно съ най-важнитѣ имена на мѣста; та и полуостровътъ вече има прѣкрасенъ образецъ за такъвъ единъ трудъ въ Сръбскийтъ Рѣчникъ отъ Вукъ Караджичъ. [4]

воститѣ на Търново, на Срѣдня Гора и Родопитѣ при Доспатъ. Мжжскийтъ членъ *-тъ* (градътъ) прѣобладава въ Балканътъ, въ по-голѣмата часть отъ източното нарѣчие, при Трънъ и Пиротъ. Мжжскийтъ членъ *-отъ* (градотъ) господствува въ западна Македония: Щипъ, Велесъ, Струмица, Кукушъ (тур. Авретъ Хиссаръ), Тетово, (при Калканделенъ), Прилѣпъ, Битоля, Охридъ. Трите форми на членъ иматъ, както вече забѣлѣжихме, нарѣчията на Родопитѣ и Дебъръ.

[1] Ср. моитѣ подробни бѣлѣжки въ Cesty po Bulharsku 369.

[2] Напр. отъ-ржки, при-ржцѣ, текомъ, викомъ. Въ Родопското нарѣчие сжществува особенно дателенъ падежъ множ. число: сейменемъ, Турцемъ. Единъ сводъ на падежни остатъци отъ Д-ръ Милетичъ въ Сборникъ 1890, II.

[3] Характеристично е, че Българетѣ притежаватъ и за чисто турски нѣща свои собственни национални изражения. Минаретътъ напр. се нарича викало отъ викамъ, чалмата — гъжва и т. н.

[4] Единъ високозаслужилъ калугеръ отъ Рилскийтъ монастирь, Неофитъ († 1881) работилъ дълги години надъ единъ обширенъ рѣчникъ, който раздѣлено съдържа ново и старо-български языкъ, но е стигналъ само до думи

Стройтъ на изрѣчението е простъ и ясенъ. Загубата на причастията и на много падежи отъ славянското склонение дава възможность за лесна стилистика, почти като въ английскийтъ языкъ. Сегашнийтъ писмененъ языкъ, истина, е още несъвършененъ. Недостаточно задълбочавание въ живата народна рѣчь, незнаяние на роднийтъ синтаксисъ (напр. неправилно употрѣбявание на членътъ), чрѣзъ учение въ странство вкарваното влияние на чужди языци и купъ французски думи и русски канцелярски изражения — ето неговитѣ главни рани. Но вече легка по-легка се срѣщатъ добри образци и отъ тая гледна точка.

Употрѣбляемото въ цѣлата страна кирилско писмо има съ една буква по-вече (ж) и съ нѣколко по-малко, нежели онова у Сърбитѣ и Русситѣ. Курсивното писмо прѣдъ латинското има оная не малка сгода, че върви въ една черта, безъ снемание перото за І-точечно, диакритически знакове и ударения. Ортографията е неустановена и неодѣлана; най-распространена е оная на Книжовното Дружество въ София. [1]

Твърдѣ многообразни, но още малко изслѣдвани сж нарѣчията. Русскийтъ филологъ и пжтешественникъ Викторъ Григоровичъ (1845) има оная заслуга, че е начерталъ първитѣ основи на българската

овца (за неговото наслѣдство ср. мойтъ докладъ въ Пер. Спис. II, 1882, 131 и слѣд.). Бившии Императорский русский консулъ господинъ Найденъ Геровъ (родомъ изъ Коприщица) ми показа 1884 въ Пловдивъ свойтъ ржкописенъ рѣчникъ до *и* на чисто прѣписанъ, останалата часть на хартийки. Той съдържа само народни думи съ ударения, цитати изъ пѣсни и пословици, и български, и русски обяснения; единъ образецъ отъ него (А, Б, часть отъ В) се е явилъ още 1853 въ Москва. Българо-русскийтъ словарь, който бѣше започналъ да издава прѣди малко починалийтъ московский университетский профессоръ Дювернуа, до сега не съмь виждалъ; той трѣбва да е съставенъ само отъ печатанъ материалъ, съ включение на писменнийтъ языкъ. Множество рѣчници се намиратъ въ частни ржцѣ. Въ България трѣбва да разбератъ, че такъва една работа най-добрѣ се сполучва, когато се появи бързо, и постоянно се допълнява и подобрява чрѣзъ добавки отъ читателитѣ и отъ доброволни събиратели при новитѣ издания.

[1] Най-излишнийтъ въ ортографията е непроизносимийтъ ъ (или ь), който, както и въ русскийтъ, се прикача към всички думи, които се свършватъ съ съгласни; изоставянието на това историческо наслѣдие ще съкрати употрѣбяванието на буквитѣ около на една седемнадесета. За полугласнитѣ се употрѣбява както старо-славянската носовка *ж*, тъй и *ъ*, първата по-вечето въореннитѣ слогове. До неотколѣ употрѣбяваха освѣнъ *и* още *ы* и *і*, само отъ историческо благочестие и отъ подражание на Русситѣ, които, обаче, изговарятъ съвсѣмъ различно *і* и *ы*. Отдалечението на писменнийтъ отъ говоримийтъ языкъ е голѣмо; напр. фонетически тъй звучаще изрѣчение „мжжът влязналъ въф къщата си" трѣбва да се пише „мжжътъ влѣзналъ въ кжщата си." Историческийтъ педантизмъ е затруднилъ искусството на писание въ всички тие земи твърдѣ много; колко е мжчно напр. за единъ обикновененъ новогрькъ да знае, дали трѣбва да тури ι, η, ει или οι! Единственно Сърбитѣ се осмѣлиха съвършенно да скжсатъ сношения съ традицията.

диалектология.[1] Отъ тогава е сбранъ много материалъ отъ мѣстни хора, но, за жалость, той е пръстнатъ по разни списания.[2] За младитѣ български филолози тука се отваря едно обширно прѣкрасно поле.

За давностьта на нарѣчията ние знаемъ малко. Клинътъ на източното нарѣчие, което отъ Тракийската равнина се промъква всрѣдъ Родопското нарѣчие и обгржща мухамеданскитѣ Българе отъ Доспатъ, трѣбва да е изникнало още при распространението на Исламизмътъ и можеше да се смѣта за доказателство, че двѣтѣ нарѣчия сж изникнали едно до друго почти въ крайтъ на срѣднитѣ вѣкове. Архаизмитѣ или особеннитѣ степени на развитие, що се продължаватъ далечь едни отъ други въ островоподобно обградени прѣдѣли, показватъ, че много нарѣчия отчасти сж само разни, въ слѣдствие на мѣстни общения, по-вече или по-малко напрѣднали исторически фази на языкътъ.

По-вечето раздѣлятъ нарѣчията на двѣ голѣми групи, източна и западна;[3] по право нѣкои отдѣлятъ чуднийтъ языкъ на Родопитѣ отъ източната група, като третьо нарѣчие. Но отбѣлѣжи ли человѣкъ распрѣдѣлението на извѣстни особенности отдѣлно графически на карта, явява се една твърдѣ пъстра картина, образитѣ на която никакъ не падатъ въ твърди граници.[4] Сжщеврѣменно се срѣщатъ

---

[1] Григоровичъ, Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турціи. Казань 1848, 2 издание 1877.

[2] Изслѣдванията на Дринова, Славейкова, Стоянова, Тодорова, Гжбова и др. въ Период. Списание; пакъ тамъ VIII (1883) 80 и слѣд. единъ кратъкъ общъ обзоръ на диалектологията отъ мене, като уводъ къмъ нѣколко пѣсни отъ Чепино.

[3] Главнитѣ разлики сж, освѣнъ ударението, заглжхването или притжпяването на гласнитѣ безъ ударение на истокъ и на сѣверо-истокъ (плънина намѣсто планина, жилязуту намѣсто желѣзото) срѣщу по-чиститѣ гласни на югъ и западъ; изговарянието на старото *ѣ* като *я* на истокъ (особенно запазено въ Родопитѣ), *е* на западъ; появяванието на *г* и *к* или *ч* на западъ намѣсто източното *жд* и *щ;* окончанието на старо-славянскитѣ глаголи на *-ж* въ 1 лице един. ч сегашне врѣме, *-а* на истокъ, на *-емъ* на западъ (пиша, пишемъ).

[4] Върху нееднаквото распрѣдѣление на мжжскийтъ членъ и звуковнитѣ окончания погледни стр 69 бѣлѣжка 4. Подобна разлика сжществува въ застжпянието старо-славян. *ж:* на истокъ *ъ* (ръка при Видинъ, отчасти въ Софийско и въ една часть на Македония съ ударение *ъ*, безъ ударение *а* (ръка, умалително рачица; пъть, патувамъ), въ другата часть на Софийската котловина, наоколо Рилската планина, при Кюстендилъ, въ сѣверна Македония само *а* (рака, пато), въ планинската Трънска мѣстность и въ западна Македония *у* (рука, путъ), въ Родопитѣ и Дебъръ *о* (рока, потъ), въ Костурското нарѣчие и Брацигово въ нѣкои случаи *ън* (рънка) Така сжщо нееднакво е размѣстено изговарянието на *р* и *л:* на истокъ по-вечето като съгласна *ър, ъл* (търн, вълк), само въ Коприщица като *ръ, лъ* (влъкъ, Блъгаринъ почти като Благаринъ); въ срѣдата отъ Златица чакъ до Вардаръ като гласна, както въ сръбскийтъ и чехскийтъ языци; на западъ отъ Вардаръ пакъ *ър, ъл*, въ Родопитѣ, Дебъръ и Охридъ *ор, ол* (дорво, дърво, порви, първи), но не на всѣкждѣ, обаче, послѣдователно. Глаголътъ, който образува бждущето врѣме звучи на истокъ *ще* (отдѣлни гòвори *ше* и *же*), отъ Видинъ прѣзъ София до сѣверна Македония *че*, около Рилската планина отъ Самоковъ до Сѣръ *ке* (отъ сръбското *че*, въ качество на *ч*, което азъ научихъ въ Черна-Гора и Дубровникъ, твърдѣ различно; срав. албанското палатале *к*).

значителни противоположности едно-до-друго, често между градъ и околность. [1]

Източното нарѣчие се простира на истокъ въ полутурскитѣ Черноморски мѣстности, на югъ въ долне-Тракийската равнина между Одринъ и Цариградъ (въ междини срѣдъ Родопскийтъ диалектъ), задѣва подножието на Родопитѣ, обгрѫща въ клинообразенъ полуостровъ християнскитѣ градове Пещера и Батакъ, и мухамеданското Доспатско плато, изоставя на западното нарѣчие кѫтътъ край източницитѣ на Марица и се опира на западъ горѣ-долу о Искъръ. Мѣстностьта Ихтиманъ и Вакарель е смѣсена, прѣобладава по-вече западното; и Софийската котловина принадлѣжи исто почти съвсѣмъ къмъ западното нарѣчие, кога чрѣзъ нови прѣселявания по Дунавътъ източното се простира къмъ Рахово. Тука принадлѣжи сѫщо и язикътъ на Българетѣ въ Бессарабия и Банатъ.

Най-чисто българско нарѣчие, съ най-малко обезобразени гласни, се намира близу до ѫгълътъ на тритѣ нарѣчия, въ централна Срѣдня Гора. Осакатяванието на гласнитѣ безъ ударение е много силно на истокъ отъ линията Пловдивъ—Никополь и расте главно къмъ сѣвероистокъ на тая цѣлокупна язикословна область. По смегчение на съгласнитѣ поразително е Котленското нарѣчие, говоримо сѫщо и въ Върбица, Тича, Елена, но не и въ останалата ближна околность на градътъ Котелъ; истото явление се забѣлѣзва въ нарѣчието на Странджа-планина при Малко Търново.

Това източно нарѣчие е послужило за основа на сегашнийтъ писменъ язикъ, понеже първитѣ и най-добри новобългарски писатели сѫ произлѣзли отъ земята покрай източнийтъ и централнийтъ Балканъ.

Старо е второто, рупско (рупский язикъ) нарѣчие въ Родопитѣ. То обгрѫща цѣлитѣ Родопски планини отъ долня Струма до Еносъ, съ исключение мѣстноститѣ Разлогъ (западно), Батакъ и Доспатъ (източно), сѫщо и Мелникъ, Демиръ-Хиссаръ, Сѣръ, Драма, Неврокопъ, Чепино, Ахъръ-Челеби, Рупчосъ, Хасково, Димотика и Феря. На истокъ отъ долня Марица то господствува, много пѫти прѣкѫсвано отъ източното нарѣчие, въ равнинитѣ при Узунъ-Кюприя и въ Странджа-планина при Лозенградъ, Бунаръ-Хиссаръ, Факия, до Черноморското крайбрѣжие при Бургасъ и Мидия. Споради-

---

[1] Напр. на 4 часа отдалеченитѣ едно отъ друго Панагюрище и Копривщица иматъ вече разлика въ *ъ, р* ил (Cesty 250, заб. 42). При Щипъ сѫществителнитѣ отъ мѫжс. родъ въ градътъ звучатъ съ окончание *-о*, въ околностьта съ членътъ *-атъ:* градо, градатъ.

чески то стига въ Загорско поле, прѣскача дори въ Провадийс (мѣстность Сърткьойлеръ). [1]

Разновидни сж нарѣчията на голѣмата трета западн група, която се простира до границитѣ на срьбскийтъ, албански и грьцкий язици. По богатството на думи и отдѣлни форми това н рѣчие звучи като срьбското, но има друга гласна система и прит жава въ сходни форми много отъ типическитѣ явления на другит български нарѣчия. Тѣзи нарѣчия могатъ се группира въ петь дѣл Пьрвийтъ се простира отъ Дунавъ до Вардаръ; отличително е г сподствующето около цѣла Рила-планина нарѣчие (Самоковъ, Ду ница, Кюстендилъ, Джумая, Разлогъ), на което калугерътъ о. Неофит родомъ Разложенецъ, е прѣвелъ (1840) Св. Писание. Вторийт дѣлъ обгржща чуднийтъ язикъ на планинската земя между Искърт Струма и Нишава, при Враня, Трънъ, Брѣзникъ, Царибродъ и Пи ротъ. Отъ сѣверната страна той е съвършенно затиснатъ отъ сил ното развитие на срьбскийтъ елементъ и ассимилирующата сила н срьбскийтъ язикъ; както послѣднийтъ на югъ е удавенъ отъ с сѣднитѣ български нарѣчия, гдѣто тѣхнитѣ слѣди се простиратъ д Кратово. [2] Обширенъ прѣдѣлъ обгржщатъ малко отличающитѣ (едно отъ друго нарѣчия на западъ отъ Вардаръ, при Прилѣпъ, Би толя, Охридъ и т. н. На крайний югозападъ около Костурското езер по границата къмъ Гърцитѣ и Власитѣ, има едно изолировано старо на рѣчие съ остатки на носовки, което като островъ отъ ново проис хождение се срѣща и въ Брацигово въ Родопитѣ. [3] Най-сѣтнѣ н крайний западъ, по прѣдѣлната граница на албанскийтъ язикъ, сж ществува едно собственно нарѣчие въ славянската часть на Дебъръ което по нѣкои признаци е сходно съ Родопското нарѣчие (языкът на тъй нареченитѣ Мияци по долината на Радика и въ Крушево).

[1] Тройнийтъ членъ, нигдѣ другадѣ не находящето се третьо показател мѣстоимение *соя, сая, сова,* относителното *котри* (намѣсто повсемѣстното *ко* и многобройни лексически особенности правятъ язикътъ на Родопцитѣ дори з оние, които свободно говорятъ български, при първа срѣща чуждъ и малко по нятенъ. Върху распространението му ср. Славейковъ, въ „Наука", II, 466.

[2] Подробности въ Cesty po Bulharsku 369 — 370. Мжжьетѣ, които лѣт отиватъ, като работници, въ странство, по-вечето въ Сърбия или по Дунавътъ почти всички говорятъ добрѣ срьбски или источно-български. Върху отстжпва нието на българскийтъ язикъ прѣдъ срьбскийтъ сравни моето съчинение He erstrasse 78.

[3] Носовкитѣ сжществуватъ въ около 21 думи. Ср. Cesty 320. Тѣ трѣбв да се срѣщатъ и въ околностьта на Солунъ.

[4] Въ западна Македония поражаватъ пропуски съ силенъ хиатусъ (су'о дре'о я'оро'о. Миладиновъ 371) и метатези на *и* (въ Краище *куйка* намѣст куня, кука, която се нарича въ Кюстендилъ и София каща, источнобългарск кжща; при Костуръ камейне, чудейне. на койна). Тротьото лице един. число на стояще врѣме има окончание *-тъ (видитъ, даватъ*; *сетъ* = источнобълг *са*, сж)

Тѣзи западни нарѣчия влѣзоха сѫщо и въ литературно употрѣбление, чрѣзъ Списанията на Архимандритътъ Пейчиновичъ (1816, Тетовско нарѣчие), Солунскийтъ печатъ отъ Архимандритъ Теодосий (1838), прѣводътъ на Евангелието отъ Иеромонахъ Павелъ изъ Воденъ (1852), Списанията на монахъ Неофитъ Рилский, епископъ Партений (Дебърско нарѣчие), братья Миладинови (Охридско нарѣчие), поетъ Жинзифовъ (Велесско нарѣчие) и т. н.

Върху физическийтъ характеръ на Българетѣ до сега нѣма никакъвъ систематически събранъ материалъ, макаръ че въ страната сѫществува настанено Медицинско Управление и редовнитѣ военни набори даватъ достатъчна възможность за научни наблюдения. Едно пълно и равномѣрно за цѣлата страна изучение съ измѣрения на черепи и тѣла, съ издирвание распространението на тъмни и свѣтли коси, цвѣтътъ на очитѣ, съ сбирки фотографиитѣ на типически образи и т. н. остава още за бѫдущето. Ние тука трѣбва да се ограничимъ съ нѣкои кратки забѣлѣжки.

Единиченъ българский типъ нѣма и слѣдъ прѣмахвание националното облѣкло на пръвъ погледъ Българинътъ не може така лесно да се распознае, както напр. Ерменецътъ или Евреинътъ. То е слѣдствие на народната смѣсь, отъ която се е образувало днешното население въ течение на по-вече отъ едно столѣтие. По растъ Българинътъ по скоро е нисъкъ, нежели високъ. Планинскийтъ обитатель на Балканътъ отъ Искъръ до Черно море, както и сродственийтъ нему селянинъ отъ съсѣдната Дунавска или Марицска равнина, по-вечето има дребна, кѫса, кокалеста и еластична снага. Високорасли, тънки фигури наддѣлятъ въ равнинитѣ по Дунавътъ отъ Тимокъ до Плѣвенъ и въ планинската мѣстность около София, Радомиръ и Трънъ. Пълни хора сѫ рѣдки, много по-нарѣдко нежели между Турцитѣ. Коситѣ сѫ по-вече тъмни и дебели; кѫдряви глави се срѣщатъ малко. Наредъ съ черни коси се виждатъ по-вече тъмнокафяви съ червеникавъ отливъ; сѣверна свѣтлоруса глава е исключение. Крайно разнообразни сѫ типоветѣ на лица. Има славянски лица, каквито се срѣщатъ въ Руссия, Полша и Чехия, наредъ съ тѣхъ римски, които често се попадатъ и по сръбскитѣ земи, послѣ грьцки, особенно по градоветѣ (Пловдивъ, Търново, Свищовъ и др.), сѣтнѣ ермински и кавказски съ голѣми носове, и такива не само

третьо лице множ. число настояще врѣме *-аатъ*, *-аетъ* (отъ -аятъ: вела'атъ, зна'атъ). Не въ *к* (като нокь, източнобългарски нощь) прѣвърнатото *щ* звучи западномакедонски *шч* (опшче, още; потишча, източнобълг. пѫтища). Въ подробность тѣзи нарѣчия сѫ още малко анализирани; въ по-новитѣ врѣмена тѣхното изучвание е насочено къмъ твърдѣ многообразни политически цѣли.

помежду градското население, но сѫщо напр. и въ равнината при Пловдивъ. Широкитѣ, почти издути образи съ малъкъ носъ и испѫкнали скули, напр. около София и въ нѣкои Балкански долини,

Фиг. 1. Селянинъ отъ Брѣзнишко.

издаватъ старотюркско, печенежско или куманско потекло. както нѣкои Българе отъ Балканътъ изъ Търповскийтъ окрѫгъ съ червенитѣ си страни, съ своитѣ дебели вѣжди надъ тъмнитѣ очи, дълги назадъ засукани

мустаци и оскждна брада изгледватъ съвършенно като Татаре или Калмъци. Най-послѣ не липсватъ, както и въ Ромжния, цигански типове. Въ Македония и въ Родопитѣ има живъ, сухъ типъ на мжжье брюнети, съ малка глава и кжса брада. Между мжжьетѣ се срѣщатъ хубави лица. Женитѣ иматъ по-вече интеллигентни, нежели хубави образи; по хубостьта на женскийтъ полъ всички други Балкански народи сж по-богато надарени, нежели Българетѣ. За най-хубави въ страната се смѣтатъ Българкитѣ отъ Шуменъ, Карлово и Враца.

Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове мжжьетѣ сж носили дълги коси и дълги бради. Турскитѣ нрави сж промѣнили това. Дълга коса се срѣща у селянетѣ, и то не често; по-вечето я стрижатъ на кжсо, а пакъ напр. въ западна България или около Хасково съвсѣмъ я обръсватъ, като оставятъ само единъ перчень. Цѣла брада си оставятъ до расте поповетѣ и старцитѣ; всички други се бръснатъ и оставятъ само мустацитѣ. Сега носението на дълги бради отъ день на день печели по-вече привърженници. Тѣзи вънкашни черти заедно съ облѣклото вкарватъ человѣка въ заблуждение при опрѣдѣление физиономията на източнитѣ народи. На всѣкий новакъ на Истокъ еднакво облѣченитѣ, зачесани и обръснати жители по градоветѣ отъ разни нации се прѣдставляватъ като единъ народъ; Българе, Ромжне и Кавказскитѣ народи съ своитѣ овчьи калпаци му правятъ впечатлѣние на единородни нации. Отъ друга страна, на прьвъ погледъ, като че ли е съмнителна свръзката между единъ образованъ Българинъ въ фракъ и цилиндръ, единъ българский селянинъ въ народно облѣкло и калпакъ и единъ мухамедански Българинъ въ чалма и контошь, макаръ тие три личности и да произлизатъ отъ сжщата мѣстность и да могатъ лесно да размѣнатъ по между дрѣхитѣ си.

Мускулатурата на Българинътъ е прѣвъсходна. Той има здраво, силно тѣло и прѣнася невѣроятни усилия, тежка работа и далечни прѣходи. Тая издръжливость, обаче, е само притежание на селскитѣ и полуселскитѣ класси. Градскитѣ жители, които се занимаватъ съ търговия, интеллигенцията, и то у всички източни народи безъ исключение, изобщо сж изнѣжени и размекнали въ слѣдствие на занемареното физическо въспитание, отсжтствието на тѣлесни упражнения и заякване на млади години, както и исключванието християнинътъ отъ военна служба въ течение на много вѣкове. Сжщо и чрѣзмѣрното употрѣбявание на топли бани дѣйствува разслабающе.

По свойтъ характеръ Българинътъ външно изгледва спокоенъ и флегматиченъ; но отъ близу скоро се забѣлѣзва, че подъ това външно спокойствие често се крие горѣщо-буенъ холерический темпе-

раментъ. Отъ поетическото хвърчение и радостно наслаждение съ животътъ той стои доста далечъ. Българинътъ е трѣзвенъ въ всѣко отношение, смѣтливъ и работливъ. Неговата работна сила било при обработвание на нива или при друго занимание е неисчерпаема. Задъ недовѣрчивата нагледъ селашка хитрость на простийтъ человѣкъ се крие остро наблюдателенъ погледъ; съ спокойна прѣимливость и като ученикъ, и като войникъ, било като работникъ или търговецъ, той скоро влиза въ сѫщностьта на повѣреената нему работа. По духъ той е миролюбивъ и добросърдеченъ, но не липсватъ исключения, гдѣто страсть и зависть играятъ голѣма роля. Къмъ тѣхъ често се присъединяватъ своенравие и упоритость, инатъ. Въ размирни врѣмена, при избори, възстания, войни и т. н., Българетѣ купомъ обхваща ентузиазмъ или сѫщо фанатизмъ, който имъ придава голѣма енергия. Инакъ огъньтъ на Българинътъ угасва бързо и скоро отстѫпя мѣсто на обикновенното спокойно занятие.

Начинътъ на живѣяние е простъ и съ малко задоволенъ. Голѣми зелени пиперки, черенъ дупчестъ хлѣбъ и кепче вода сѫ обѣдътъ на българскийтъ земледѣлецъ въ полето и на кираджията по пѫть, и то наймного още съ прибавка на суровъ чесънъ, овче сирение и сланина. Градскийтъ житель не живѣе много по-добрѣ. Готварскийтъ списъкъ на Българетѣ, Гърцитѣ, Сърбитѣ прѣдставлява, както оня на Италиянецътъ и Испанецътъ, крайно прости ѣстия, конто обладаватъ извѣстно фамилно сходство въ цѣла Южна Европа. То сѫ естественни, повечето растителни вещества, просто приготвени, мѫчното искусно готвение е неизвѣстно на Источнитѣ народи. Терминологията на ѣстията не прѣдставлява никакъвъ добивъ нито за славистъ, нито за византологъ, защото не е никакъ национална; учителитѣ на Балканскитѣ народи въ ѣдението сѫ били Турцитѣ. [1]

---

[1] Мѣстнитѣ ѣстия сѫ: кисела пиперлива чорба отъ кокошка, подирь това разно приготвено овчье или говеждо месо, именно печено на шишъ, варено на яхния съ зеленчукъ, по италиянский образецъ пръжено на кюфтета, печено на тънки филии, пръжоли, или сушено на слънце, пастърма, послѣ птица и риби. Въ София зимѣ докарватъ голѣми риби отъ Дунавьтъ и изъ Македонскитѣ езера. Между растителнитѣ ѣстия първо мѣсто заематъ оризътъ, смѣсенъ съ кълцано месо, пилавъ, напълненъ въ чушки или тиквички или обвитъ съ лозови листа (сарма). Къмъ това се присъединяватъ томати, бамия (Hibiscus esculentus), патладжани (Solanum melongena) и особенно зелени чушки или пиперки (Capsicum annuum) отъ всѣкаква величина, благи и люти. Силната меризма на чесънътъ често дори и въ София при черковнитѣ тържества се смѣсва съ темянътъ. Отъ кукурузно брашно приготовляватъ качамакъ. Сладки ѣстия нѣма, освѣнъ твърдѣ сладкитѣ турски нѣща; при това се ѣде твърдѣ много хлѣбъ, който, обаче, при първобитното си приготовление става твърдѣ скоро непригоденъ за ѣдение. Овчье сирение и овощи не могатъ да липсватъ отъ българската трапеза; лѣтѣ много ѣдатъ кисело млѣко. Ѣстията се готвятъ на откритъ огънь (огнище) въ плоски металлически сѫдове: тенджера, тиганъ, тепсия.

Освѣнъ вино и добиваема отъ винени прьщини и сливи ракия се пие буза, студено, сиво, непрозрачно питие отъ просо, което не произвожда опиянѣюще дѣйствие.[1] България нѣма нужда отъ законъ противъ пиянството. Само Шопитѣ по Софийската котловина се славятъ като усьрдни любители на ракията: инакъ Българинътъ прѣпива малко нѣщо само по праздницитѣ. Пиението и ѣдението всемѣстно тука сѫ второстепенно нѣщо; за това пакъ сѫ неизвѣстни и отвратителнитѣ сцени по сѣвернитѣ земи отъ невъздьржание и пиянство. Единственни възбуждающи срѣдства сѫ кафето и тютюнътъ; опиумъ пущатъ само Турцитѣ по градоветѣ, за тѣхна голѣма гибель.

Тая умѣренность, съединена съ спокоенъ, трудолюбивъ, само наврѣмени възбуждающий се темпераментъ, приближава Българинътъ къмъ Италиянецътъ и Гъркътъ. Голѣма е разликата между Руссинъ и Българинъ. Руссинътъ е откритъ, веселъ, съвьршенно душа-человѣкъ; което печели, той пакъ бързо разнася съ легко сьрдце. Българинътъ напротивъ е потаенъ, сериозенъ, разгледва всичко съ спекулативенъ духъ и постоянно смѣта, колко може да спести. Прахосникъ между Българетѣ не сьмь срѣщалъ ни единъ, освѣнъ хора, които живѣеха безъ смѣтка или отъ политическо упорство харчеха твьрдѣ много; примѣри, напротивъ, на необикновенно отсѫтствие на расходи и искусство на приобрѣтение, по грьцкий и ерменский образецъ, сѫ доста обикновенни. Най-голѣми пестовници сѫ Македонцитѣ отъ всички класси; азъ напр. имахъ въ канцелярията единъ добрѣ заплащанъ младъ чиновникъ, родомъ отъ Вардарската долина, който на день едвамъ иждивяваше единъ левъ. Отъ това произлиза непрѣкѫснатото мѣнувание на карриери въ младата държава; человѣкъ става учитель, сѫдия, секретарь или прѣдприемачъ бързо едно по друго, именно гдѣто има по-вече да спести или спечели. Въ София много дребни чиновници въ кратко врѣме сполучватъ да си купятъ или направятъ скромна малка кѫщица. Външна раскошь за Българинътъ при неговата необичь да харчи е ужасъ, особенно оная на държавни смѣтки. Сѫщо и интеллигентнитѣ класси носятъ европейски ушити дрѣхи отъ дебела българска овчья вълна, жьлтъ, кафянъ или бѣлъ шаякъ и покриватъ главата си съ рунтавийтъ калпакъ. Само европейскитѣ мебели, като ново и хубаво нѣщо, намиратъ въ градоветѣ много купувачи; подъ влиянието на многобройни праздници распространяватъ се и елегантнитѣ западни женски дрѣхи. Това възбужда оппозиция, която се мѫчи да извади

[1] То е турско питие; 1680 Султанъ Мухамедъ забранилъ продаванието на тая „буза". Хаммеръ Gesch. des osm. Reiches III [2] 715.

на мода народното облѣкло и грубитѣ произведения на народнат промишленность; дори въ София контета, що пушатъ, носятъ в джебъ старо огнило съ прахънъ, което, истина, подъ открито небо по-практично отъ всѣкакъвъ кибритъ.

Паталогически особенности има малко. Макаръ страната и д е прѣсѣчена съ високи планини, кретинизмътъ е рѣдкость. какт по цѣлийтъ Балканский полуостровъ. Въ пълно развито състояние което съвършенно да при лича на явленията по из вѣстнитѣ Алпийски долини той се явява само окол Рила-планина, особенно п изворитѣ на Марица и Джер менъ, както и по срѣднет течение на рѣката Рила. Та мошнитѣ кретини сѫ безбра ди, съ голѣми глави, дебел страни, дребно тѣло, жен ственъ гласъ и се люлѣятъ при ходението. Въ Сапа ревска Баня (Дупнишка око лия) ние наблюдавахме е динъ 18-годишенъ кретинъ на рашъ колкото единъ ма лъкъ ученикъ, но безъ не говата интеллигентность, въ селцето Рила прѣмѣрихме едного израсълъ само до 80 см. на височина. Въ най-богатото съ кретини се ло Пастра на р. Рила най голѣма часть отъ население то има гуши. Вънъ отъ тоя прѣдѣлъ кретинизмътъ не се срѣща. Лица съ гуши спорадически се виждатъ въ Родопската долина Чепино, послѣ по югоисточнитѣ поли на Витоша, както и въ нѣкои Балкански долини, именно при Бѣлоградчикъ и Габрово отъ сѣверната страна, въ Клисура въ долината на Гьопса и при Сливенъ отъ южната страна, но все само като исключения. При Изворъ на сѣверъ отъ Кюстендилъ азъ забѣлѣжихъ карлици, но никакъ не кретини и гуши. Въ Клисура

Фиг. 2. Селянинъ отъ Дупнишката котловина.

и Пастра образованието на гушитѣ приписватъ съвсѣмъ както въ Алпийскитѣ страни на пиение вода отъ извѣстни нездрави извори (гушави води).

Облѣклото на българскитѣ селяне е твърдѣ разнообразно, особенно женското (фиг. 1—14). Народна мѫжска покривка за глава образува кафяната или черна рунтава отъ овчья кожа шапка, ниска и горѣ плоска (калпакъ, гугла отъ лат. cucullus). Легкитѣ черни калпаци по градоветѣ сѫ само утънчено подражание на тие тежки селски шапки. Въ мѣстноститѣ по долня Марица се носятъ сѫщо черни чалми, при София съвсѣмъ малки алени шапки, които на цѣлий западъ принадлѣжатъ исто къмъ облѣклото на малкитѣ дѣца. [1] Дрѣхата и широкитѣ гащи сѫ по-вечето отъ тъмнокафяна овчья вълна (отъ платъ аба). Само на западъ, около Видинъ, София, Трънъ се носятъ бѣли дрѣхи и съвсѣмъ тѣсни гащи. [2] По шевоветѣ и краищата дрѣхитѣ се шаратъ съ цвѣтни гайтани. Около снагата се опасва тъмночервенъ широкъ поясъ, често дългъ нѣколко метра; въ неговитѣ сгънки често человѣкъ носи своитѣ дребни потрѣби. Овчаритѣ въ западний Балканъ и при Драгоманъ се обличатъ въ груби дрѣхи и гащи отъ черни рунтави козьи кожи, и съ своитѣ голѣми кожани шапки отдалечъ изгледватъ, като мечки или живи картини на старий богъ Панъ. Планинскитѣ жители по-вечето носятъ дебели, бѣли вълнени чорапи (калцуни). Народнитѣ обуща сѫ опинци (царвули) съ навуща, обмотани съ тънки ремици, които даватъ възможность за легки, бързи движения и не правятъ никакъ шумъ при ходението. Боси връстни мѫжье се виждатъ рѣдко. Бѣлата риза (кошуля) по гѫрдитѣ и по широкитѣ рѫкави е богато обшита, по-вечето съ червени орнаменти; всѣка мѣстность има свой образецъ за тие накити. Простийтъ человѣкъ не носи долни гащи. Зимѣ и мѫжьетѣ, и женитѣ носятъ различна голѣмина кожуси, по-вечето отъ овчьи кожи съ обърната навѫтрѣ козина.

Безконечно разнообразие сѫществува въ женскитѣ дрѣхи; дори близу едно до друго лѣжащи села се различаватъ по между си по своитѣ орнаменти. Най-простото облѣкло, двѣ тежки като килими прѣстилки, една отпрѣдъ, другата отдирѣ, се срѣща само изъ Дунавската об-

---

[1] Това носение е старо. Още Бузбекъ е забѣлѣжилъ „pileolum purpureum“ на „virgines nobiles“, въ Сърбия 1553 при Ягодина (изд. 1633 стр. 34).

[2] Тие тѣсни гащи наричатъ въ София и Пиротъ *бревенеци, беневреци*, една загадочна дума, която е позната въ цѣлата сѣверна половина на полуостровътъ, отъ Родопитѣ до Далматинскитѣ брѣгове (сѫщо и по албански брендевекъ, румѫнски берневечи). Словарьтъ на Югославянската Академия въ Загребъ се опитва да отнесе тая дума къмъ латинското bracae.

ласть. Инакъ се носятъ цѣли фусти отъ най-различни цвѣтове, заедно съ една особенна дрѣшка безъ ржкави; богато нашарена прѣстилка (фута, скутачъ) не липсва никога. Ризата по-вечето се подава изъ-подъ политѣ на фустата. Широкийтъ поясъ е или тежъкъ отъ кожа, или легкъ отъ синя или червена вълна, понѣкога е украсенъ съ срѣбърни нашивки. За пахти (пафти, въ Търново пъхти) служатъ двѣ голѣми металлически, често срѣбърни щитчета. Женитѣ си защищаватъ главата съ едноцвѣтни кърпи, които се свързватъ подъ косата, момитѣ напротивъ по-вечето ходятъ гологлави. По Родопитѣ и на Странджа, както въ Херцеговина, женитѣ носятъ червенъ фесъ и врьхъ него бѣла кърпа, покрай долня Марица черна чалма и отгорѣ се развѣва бѣла кърпа. На много мѣста къмъ косата прикрѣпяватъ фалшива коса отъ козьи косми или вълна, която е обшита съ срѣбърни пари.[1] Пари около шията, по кожанийтъ поясъ, дори покрай челото въ видъ на диадема допълнятъ наедно съ цвѣтя, вѣтки и трѣви накитътъ на всѣка млада бързо двигающа се съ своитѣ опинци Българка. Богатитѣ жени, намѣсто обикновеннитѣ на конци нанизани огърлици (нанизи, синци) отъ коралли, мониста и срѣбърни кжсчета, носятъ многобройни жьлтици (алтъни). Не сж за забравяние прьстенитѣ, обицитѣ, гривнитѣ, послѣднитѣ, напр. при София массивни отъ жьлта мѣдь, наумяватъ по формитѣ си западноевропейскитѣ «доисторически» изнамѣрвания. Промѣната въ цвѣтоветѣ е голѣма, отъ черни дрѣхи въ Срѣдня Гора до бѣлоснѣжни около Ломъ-Паланка, тьмносини по Родопитѣ и мѣстноститѣ покрай Витоша, и зелени при Кюстендилъ, разбира се, всѣко облѣкло съ другоцвѣтни примѣси. Въ прѣстилкитѣ и поясите червенийтъ цвѣтъ надделява всички други. Платътъ за тие раскошни, массивни облѣкла се прави въ самитѣ селски кжщи, чрѣзъ женска работа на станове, и тамъ сжщо се боядисва.[2]

Селянинътъ никога не излиза отъ село безъ тояга или дълга, дебела сопа, която му служи за подкарвание на впрѣгнатитѣ волове и биволи. Споредъ свидѣтелството на едного отъ най-добритѣ наблюдатели между пжтешественницитѣ на 16-то столѣтие, рицарьтъ Hanns von Dernschvam (1553), Българетѣ още тогава изобщо сж носили «голѣми колове.» Жената зема хурката съ себе си и на пжть.

Отъ старитѣ пжтешествия ние се учимъ, че тѣзи облѣкла въ

---

[1] Тая фалшива плѣтеница се нарича въ София коцакъ, коцалъ; на истокъ косичнийтъ накитъ наричатъ кокъ, косичникъ.

[2] *Станътъ* около София и на Странджа и т н се зове *разбой*. И двѣтѣ тие изражения граничатъ едно съ друго и въ срьбскийтъ язикъ въ Дубровникъ (въ градътъ *разбой*, въ планинитѣ на Херцеговина *станъ*).

цѣлокупность вжтрѣ въ 3—400 години не се сж измѣнили много. По прѣданието на жителитѣ прѣзъ послѣдното столѣтие е настжпилъ вече повратъ. Расправятъ за чудесни костюми, които сж исчезнали токо прѣди малко. Напр. покрай устието на Искъръ женитѣ попрѣди носили голѣми дървени танури на главата си; съ цвѣтя, пари и други украшения. То е било облѣкло, каквото описва венецианецътъ Рамберти 1534. [1]

Гражданетѣ по-вечето носятъ турско облѣкло. Господствующийтъ прѣди червенъ фесъ сега съвсѣмъ е изтѣсненъ отъ калпакътъ. Дрѣхитѣ се състоятъ отъ коравъ, но по-легкъ мѣстенъ вълненъ платъ (шаякъ) отъ кафянъ или жълтавъ цвѣтъ; подплатено съ кожи контошче, червенъ нѣколко пжти около снагата обвитъ поясъ, широки, отъ колѣнѣтѣ надолу пристиснати гащи (потури) и тежки кожани еменин образуватъ обикновеннийтъ костюмъ на всѣкий бакалинъ и занаятчия. Женитѣ носатъ на главата тъмна кърпа, прѣди често и фесъ, пакъ прѣпокритъ съ кърпа, дрѣха съ кожи, тежъкъ, не рѣдко искусно украсенъ поясъ и набърчанъ, по-вечето черенъ сукманъ. Още прѣди малко тукъ-тамѣ изъ градоветѣ се срѣщаха християнски жени отъ по-старо поколѣние въ широки черни шалвари, по подобие на туркинитѣ. Сега се распространяватъ мжжски дрѣхи по европейский крой (а-ла-франга), истина широки като човали, а Българкитѣ бързо заимствуватъ шапки и западноевропейски модни рокли.

Личнитѣ имена сж часть старо-мѣстни, часть земени отъ християнскийтъ календарь; имената на светцитѣ въ послѣдне врѣме печелятъ прѣднина. Старитѣ имена, както у всички народи, сж заимствовани отъ природата: Соколъ, Гължбъ, Вълко, Пауна, Желѣзъ, Каменъ, Върбанъ и т. н. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ старославянски и старобългарски имена: Десимиръ, Радомиръ, Делянъ (това въ Срѣдня Гора), Радославъ, Дойчинъ, Станимиръ, Шишманъ, Стоянъ, Драганъ, Първанъ, Хубенъ, Искренъ, женскитѣ Стана, Велика, Рада, Донка и т. н. Голѣмо е числото на разнообразно производжданитѣ двусложни умалителни имена. [2] По градоветѣ почти все се срѣ-

1 Съобщение на училищнийтъ инспекторъ Цане Гинчевъ. Рамберти видѣлъ такъвъ пакитъ на главата между Нишъ и Пиротъ: „uno tagliero molto grande in capo, alquale ligano argenti, aspri, vetri, ambri e ducati rasonati, che pendeno.“ (Viaggi fatti da Vinetia alla Tana и т. н. Vinegia 1545 f. 141 v.).

2 Умалителнитѣ или галенитѣ често се съпоставятъ съ твърдѣ несходни календарни имена: Кочо Константинъ, Кольо Никола, Петко (Пенчо, Пейо, Пело) Петъръ, Тотьо Тодоръ, Гого Григорий или Георгий, Ячо Кириякъ, Мишчо (Мишо) Димитръ, Ганчо Драганъ, Цане (Цончо) Стефанъ или Стоянъ и т. н. Въ цѣлийтъ истокъ и сѣверъ включително съ София тѣхното окончание звучи *-о* (Пеньо, Кольо, Вельо), диалектически *-у* (Радку, Иванчу), въ Струмската область *-е* (Пепе, Коле, Веле), при Трънъ между друго *-а* (мжжски имена Мита, Васа, Лила).

щатъ християнски календарни имена: Димитръ, Георгий, Ангелъ, Филипъ, Лазаръ, Маринъ и др., или пакъ славянский прѣводъ отъ сѫщитѣ, като Спасъ (Сотиръ) или Богданъ (Теодоръ). Въ Пловдивъ, Търново и други голѣми градове сѫ на мода умалителни съ грьцки окончания: Янаки, Костаки, Михалаки, Андонаки и т. н.

Прѣкори до сега сѫ били рѣдкость. Такива се срѣщатъ само въ старинннитѣ, чисто български мѣста по Срѣдня Гора (Коприщица, Панагюрище), сѣтнѣ на Западъ, докато родоветѣ се дьржаха споредъ срьбската задруга, съ форми на именното прилагателно (на *-овъ* и *-евъ*. Радомировъ, Даневъ). Членоветѣ на тие семейства се подписваха, както Русситѣ, съ три имена, личното име, името на бащата и онова на родътъ (напр. Маринъ Стояновъ Дриновъ). Другадѣ, дори въ инакъ тъй събудената мѣстность около Търново, нѣма никакви прѣкори, а сѫщо, разбира се, и никаква традиционна фамилна история. Рѣдко сѫ прѣкори на *-инъ* (прилагателно, собственно Metronymicon, на Западъ при Трънъ: Станинъ, Колинъ, Панинъ), *-лия* (отъ турс. суффиксъ *-ли* за житель на извѣстно мѣсто: Софиялия, Софпанецъ), *ски* (въ прѣдѣлътъ на Струма Жабленски, Любатски, и т. н. отъ мѣстата Жаблено, Любата). Инакъ името на бащата се притуря при собственното име, както у всички Балкански народи: Иванъ Георгиевъ или Георговъ, Иованъ Жоржевичъ, Ἰωάννης Γεωργιάδης, Иоанъ Георгеску, (Иванъ Георговъ—синъ) прѣдставляватъ типътъ на еднообразно повторяемитѣ много стотини пѫти сьврѣменни лични имена у Българе, Сьрби, Гьрци и Румѫне. При незначителенъ изборъ тая номенклатура може да стане съвършенно еднообразна и индивидуалностьта на всѣкиго твьрдѣ да се заличи. Въ България, обаче, разнообразието е доста значително. Намѣсто бащиното име често бащиното занимание става основа за прѣкоръ: Касаповъ, Чобановъ, Ножаровъ и др. Отъ тука произлиза и тъй често срѣщающийтъ се прѣкоръ Поповъ. Прѣкори на *-овичъ*, произведени вторий пѫть отъ оние на *-овъ*, сѫ рѣдки, напр. въ Свищовъ.

Обичайното право на Българетѣ е още малко извѣстно. Въ голѣмийтъ Сборникъ на юго-славянскитѣ правообичаи отъ профессоръ Богишичъ (1874) България се прѣдставлява само съ оскѫдни примѣри. Съставеното отъ Богишича рѫководство за сбирание на материалътъ се е явило въ двѣ български прѣработени форми, но до сега безъ всѣкакъвъ видимъ резултатъ.[1] Мѣстната юридическа ли-

[1] Отъ Оджаковъ (Прага 1874) и Бобчевъ въ Пловдивсквто списание „Наука“, II. 1882, стр. 1019—1038, 112 въпроси); въпроситѣ на русскийтъ юристъ на румелийска служба Матвѣевъ въ „Наука“ I, 175 и слѣд. Бобчевъ прѣдстави въ „Наука“ III цѣлъ редъ материали изъ Хиссаръ, Хасково и т.

тература едвамъ що почева; изучението на правообичаитѣ би била прѣкрасна задача за новото юридическо общество въ София и неговото Списание.

При това прѣди всичко да се обьрне внимание на семейнийтъ строй. Селскитѣ семейства често сѫ многочисленни. Срѣщатъ се брачни двойки съ по 12 дѣца, дори прѣдъ мене привождаха случаи, и не безъ извѣстна гордость, гдѣто единъ на два пѫти ожененъ человѣкъ е ималъ 18—24 потомци.[1] Споредъ Илиевъ въ Старо-Загорский окрѫгъ на едно българско семейство се падатъ срѣдньо число 5·3 души, на едно турско 4, сѫщо на една българска кѫща 5·5 души, на турска 4·3, затова и по-голѣмата гѫстота на българското население прѣдъ турското се хвьрля въ очи. Въ Княжеството, споредъ народоизброението отъ 1881, на една селска кѫща срѣдньо се падатъ 5·9 жители, въ Софийский окрѫгъ 6·37, въ Кюстендилский 7·82, по нѣкои села въ Трънский окрѫгъ 10—11.

Новоизлѣзлитѣ резултати отъ прѣброяванието въ 1888 не даватъ числото на кѫщитѣ, но числото на домакинствата. Споредъ тѣхъ въ Княжеството имало 556.400 домакинства: 8877 съ по 1 лице, 199.779 съ 1—5, 305.500 съ 5—10, 42.244 съ по-вече отъ 10 души. Най-силнитѣ кѫщи сѫ на Западъ: селата на Трънската околия съ 7·6 лица, околия Брѣзникъ и София 7·5, Царибродъ 7·0, Самоковъ 6·9, всички съ исключение на градскитѣ общини. Послѣ слѣдватъ Изворъ (при Кюстендилъ) 6·8, Искрецъ 6·7, Бѣлоградчикъ 6·5, Бѣла Слатина (при Рахово), Никополь, Новоселци (Софийский окрѫгъ) 6·3, Кутловица и Ломъ-Паланка 6·2. Въ останалитѣ мѣстности срѣдньото число членове на домакинството варира отъ 6·1 до 4·7, безъ умалението или увеличението на цифрата да бѫде свързано съ извѣстни групи или пояси.

Съвмѣстното жителство на нѣколко братья заедно съ дѣцата имъ и внуцитѣ (срьб. задруга, по австр. военна граница наречено „Hauscommunion") подъ рѫководението на единъ старей, което у Сърбитѣ, Хърватитѣ и Албанцитѣ по-прѣди е било повсѫду обикновенно, но въ наше столѣтие, особенно въ кралевство Сърбия бързо исчезва, въ България е познато само по нѣколко остатъци. Въ повечето мѣста домакинътъ (домовладика, стопанинъ, дѣдо) има въ

[1] Въ Анхиало и Гърцинитѣ иматъ наврѣмена до 16 дѣца. Като особенность азъ забѣлѣжихъ при Пловдивъ и въ градецътъ Рила, че майкитѣ продължаватъ да кърмятъ такива дѣца, които вече свободно ходятъ и тичатъ, до третята година и нагорѣ, особенно най-малкитѣ; тойзи обичай се срѣща и у Турцитѣ, и у Кавказскитѣ народи (напр. въ Лезгистанъ).

кѫщи само своитѣ дѣца, отъ които по-вечето се настаняватъ вънъ отъ бащиното огнище; дори съвмѣстно жителство на нѣколко братья съ тѣхнитѣ челяди се срѣща рѣдко. Въ малкитѣ градовце по Срѣдня Гора (напр. въ Коприщица) има семейства, които насчитатъ близу 40 члена, но тѣзи не живѣятъ въ никакво юридическо съединено общество и не живѣятъ заедно. Извънредно многобройнитѣ, произлѣзли отъ лични имена, названия на планинскитѣ села указватъ на врѣме, когато всѣка група дворове въ сѫщность е била населена отъ едно единственно семейство. Турскийтъ законъ за подданинцитѣ (Кануни Раия) на Султанъ Сулейманъ отъ 16-то столѣтие признава съвмѣстното живѣяние на многобройни братья, а тъй сѫщо и раздѣлътъ; той опрѣдѣля, че ако подирь смъртьта на единъ рая оставатъ петь или шесть сина, тѣ всички наедно ще притежаватъ имотътъ, но по еднакви дѣлове; умре ли нѣкой отъ тѣхъ, безъ да остави синове, неговата часть наслѣдва само най-старийтъ братъ.[1]

Фиг. 3. Селянки отъ околноститѣ на София.

Остатъци отъ по-голѣми семейни общества се ограничаватъ съ околнитѣ Царибродъ, Трънъ и Брѣзникъ, планинскитѣ части въ Радомирско, околностьта на Лилинъ-Планина и Витоша около София и Перникъ и македонскитѣ мѣстности Кратово и Щипъ близу отвадъ границата (фиг. 15).

Голѣмо, съставено отъ нѣколко брачни двойки семейство се нарича родъ или рода.[2] То винаги носи старо име, по-вечето нѣкое лично

---

1 Хаммеръ, Osman. Staatsverfassung I, 191.

2 Около София азъ често чувахъ тази дума; Карановъ (Период. Списание по-старата серия XI, 127) я знае отъ мѣстностьта Кратово. Въ централната Срѣдня Гора думата *рода* изобщо означава понятие за родство. Ср. „Попъ Тодоръ съ неговитѣ дѣца и неговийтъ родъ *(съ родомъ му)*, и Петръ Теодосовъ съ неговитѣ братья" въ село Градечница на Струма, въ единъ документъ отъ царь Шишмана 1378 (Шафарикъ, Památky 2 изд. 106).

име отъ нѣкой прадѣдъ (напр. Златови, Златовци отъ нѣкой Златъ). Най-старийтъ около София се нарича домакинъ, около Трънъ старѣйшина, при Брѣзникъ дори и турски чорбаджия. Има единъ изборенъ глава, който между друго може да бжде вдовецъ или неоженenъ момъкъ. Той държи смѣткитѣ, купува и продава, прѣдставлява кжщата прѣдъ сждилището, всичко по рѣшение на домашнитѣ; тѣ подѣлятъ по между си дори работата, най-старийтъ само надзирава за испълнението. Наредъ съ него сподѣля и ржководи женскитѣ работи домакинята; такава може да бжде жената на найстарийтъ или друга нѣкоя избрана за това роднина, дори една неомжжена мома. Женитѣ готвятъ за цѣлата кжща на общото огнище една слѣдъ друга, по опрѣдѣленъ редъ. Всѣкий членъ прѣдава печалата отъ работата си на цѣлийтъ родъ, който за това го храни и облича съ дѣцата му заедно. Всѣкой единъ може да се отдѣли отъ обществото или да бжде исключенъ отъ него; при излизанието той получава свойтъ дѣлъ и дрѣхи, но до като е живъ бащата, синътъ не може да иска своята часть. Родътъ съдържа освѣнъ роднини по кръвь сжщо и зетьове, и снахи; наетитѣ за опрѣдѣленни срокове ратаи нѣматъ никаква особенна свръзка съ родътъ. Дъщеритѣ получаватъ за свадбата само придань (приidь, прикия) отъ дрѣхи и покривки, но зетътъ дава на родътъ затова извѣстна сумма пари. Прикията на встжпающата въ домътъ снаха остава нейно частно добро.

Тойзи строй на родоветѣ не е исплъзналъ изъ подъ вниманието на единъ пжтешественникъ отъ 18-то столѣтие. Gerard Cornelius van der Driesch, който 1719 е съпровождалъ едно Австрийско посолство въ Цариградъ, забѣлѣзва, че една особенность на селянетѣ около Пиротъ била, «че тѣ по примѣрътъ на старитѣ Римляне още сж раздѣлени на родове, именно, че кога единъ синъ стигне на възрасть, щото да може да се ожени, той строи на бащината си земя кжща за себе си и за невѣстата си, ако на нея има още праздно мѣсто, и това се продължава до тогава, докато бащиното наслѣдие постига да го издържа; но кога вече то не е въ състояние по-вече да побере, той трѣбва отъ тамъ да излѣзе и да си търси друго жилище.» [1]

Въ Трънский окржгъ родътъ понѣкога насчита 30—50 души. [2]

---

1 Дришъ, нѣмский прѣводъ, стр. 85.

2 Миличевичъ (Годишница IV, 266) въ село Червена Ябука къмъ сѣверозападъ отъ планината Руй, на сръбска территория близу до границата, споменува едно семейство отъ 66 членове (между които 17 оженени).

Като основание, защо тамъ тойзи строй на родове все още якката се държи, жителитѣ ми дадоха онова обстоятелство, че мѫжското население лѣтѣ отива на работа въ чужбина и че тѣхното дълго отсѫтствие свързва по-тѣсно домашнитѣ. Въ Брѣзнишката котловина родоветѣ наброяватъ до 45 члена, но сѫ на западвание отъ постоянни раздѣли и вѫтрѣшни неспогодби. Старѣйшинитѣ често се мѣняватъ поради недовѣрие и незадоволство, което води къмъ раздори и дори къмъ кървави сблъсквания. За това тамошнитѣ урожденци на моитѣ запитвания върху това учреждение ми отговаряха неохотно.

За родовнийтъ строй въ ближнята Софийска околность ние узнахме прѣди малко по твърдѣ достойното съчинение на българскийтъ народоекономистъ Иванъ Евст. Гешовъ, комуто принадлѣжи заслугата, че той првъ отъ всички Българе въ отечеството си е изучилъ тойзи тъй точно освѣтленъ въпросъ на србъска и хърватска почва чрѣзъ прочутитѣ трудове на профессора Богишича.[1] Близу до градътъ, въ Драгалевци, край политѣ на Витоша има два голѣми рода, Алулови (37 души) и Даневи (34 члена: една вдовица, нейнитѣ 4 оженени сина, 3 оженени внука и 19 дѣца). Въ Горня Баня родътъ Божови смѣта 35 души; най-важнитѣ членове, попъ, земледѣлецъ, воденчарь, механджия, овчарь и селский шивачъ «ѣдатъ отъ единъ котелъ» и притежаватъ всичко въ общность, освѣнъ облѣклото. Заедно съ тѣхъ въ сѫщото мѣсто наброяватъ други 20 рода (Богровци, Дърневци, Бижови и др.) Напротивъ въ Суховъ Долъ и Обѣля, които съ Горня Баня образуватъ една черковна енория, нѣма ни единъ такъвъ родъ, а въ Германъ (по пѫтьтъ за Пловдивъ) и Гурмазово (къмъ Сливница) послѣднийтъ неотколѣ се е разстроилъ. Отвадъ Витоша Мошино при каменновѫглищнитѣ рудници цѣлото е раздѣлено на голѣми родове. Сѫщото се срѣща въ ближнийтъ Перникъ на Струма. Главнийтъ родъ Попчеви брои 34 души, между които 6 оженени брата, единъ земледѣлецъ, единъ воденчарь, единъ механджия, двама говедари; домакинътъ едно врѣме е билъ кассиеръ на Земледѣлческата Софийска Касса, но всѣка сѫббота се е врьщалъ дома, за да държи въ редъ своитѣ дѣла. Освѣнъ това има още родове въ Ярлово, къмъ южна страна на Витоша, и въ Жабляно, Вранна Стѣна и т. н. по Струма въ Радомирска околия. Споредъ Гешовото издирвание родоветѣ се държатъ тамъ, има ги нѣколко и единъ отъ тѣхъ поради но-

[1] Гешовъ, Задругата въ западна България. Периодическо Списание XXI и XXII (Май 1888) 426—449 и сѫщо въ „Nouvelle Revue" 15 Май 1890.

голѣмитѣ си имоти има първенствующе положение. Обичьта кымъ дѣлба, обаче, е голѣма, отъ лично себелюбие, отъ взаимно недовѣрие и подъ влиянието на женска несговорность.

Около Кюстендилъ и въ прѣдѣлътъ на долня Струма найсилнийтъ домъ брои само 10—15 души; за голѣми семейства, които да водятъ общо стопанство, тамъ нито се чуе. Напротивъ въ Кратово има роди съ по 30—40 члена, сѫщо и при Щипъ съ 40—50 души.

Извѣстно разяснение върху тие занимателни въпроси даватъ отпечатанитѣ резултати отъ прѣброяване на населението прѣзъ 1888, гдѣто не е забравена силата на домакинствата. Максимумътъ на домакинства съ по-вече отъ десеть души пакъ се пада на Западъ. Тамъ принадлѣжатъ 24·2 проц. отъ селскитѣ домакинства въ Трънска околия, 23·5 въ Брѣзнишка околия, 23·3 въ Софийска околия, 19·9 въ Царибродска околия, 19·1 въ Самоковска околия, 18·8 въ Радомирска околия, 15·5 въ Изворска околия, 15·2 въ Искрецка, всички съ исключение на градскитѣ общини. Подробноститѣ на това сѫ още по-поразителни. Селото Насалевци (Трънска околия) напр. има 555 жители въ 56 домакинства (слѣдователно срѣдньо съ по 9·9 члена), отъ тѣхъ 27 съ по-вече отъ 10 души, 18 съ 5—10, 10 съ 1—5, 1 съ 1 человѣкъ. Около София отношението се понизява: въ Драгалевци отъ 114 само 23, въ Бояна отъ 103 само 20, въ Горня Баня отъ 63 само 15 иматъ по-вече отъ десеть члена. Извѣстната Сливница (Царибродска околия) отъ 29 домакинства нѣма ни едно отъ висша категория.

Татакъ на истокъ процентната цифра на домакинства съ по-вече отъ 10 души е значителна само въ една опрѣдѣленна часть отъ Дунавската область, въ единъ дългопростнатъ поясъ, който се простира отъ Бѣлоградчикъ прѣзъ равнинитѣ покрай Дунавътъ чакъ до отвадъ Русчукъ (13·9 до 11·2 проц.). Инакъ цифрата постоянно пада. Вече съсѣднята до токо що нареченийтъ поясъ подбалканска область показва значителенъ възвратъ: Берковица 6·3 (въ срѣдата между Искрецъ 15·2, Бѣлоградчикъ 11·7 и Кутловица 12·0), Враца 9·4, Орхание само 3·3 (непосрѣдственно до Софийската околия Новоселци 12·5), послѣ вече все слѣдватъ минималии цифри: Златица 2·1, Троянъ само 1·9 проц. домакинства съ по-вече отъ 10 члена. Въ централнийтъ Балканъ, както по Срѣдня Гора и Родопитѣ, по-голѣми домакинства сѫ рѣдки, понеже всѣкий при по-развитото народостопанско състояние има по-силна индивидуалность, нежели на западъ. По-значителна е цифрата на

по-голѣми домакинства пакъ въ турскитѣ околии на истокъ 1—9 процента.[1]

Подирь семейнийтъ строй прѣди всичко да разгледаме брачното право. Бракътъ у Българетѣ се смѣта като търговский договоръ, при чието староврѣмско извършвание черковната благословия се явява като по-ново християнско дѣйствие.[2] Исканнето за бракъ става отъ страна на момъкътъ. Той праща майка си или нѣкоя роднина на сгледа по селскитѣ празднества и хора, или ако самъ вече си е изгледалъ, направо въ кѫщата на познатата мома. По селата по-вечето бракътъ се сключва по взаимна склонность, когато въ градоветѣ често рѣшава простата спогодба на родителитѣ; казватъ сѫщо, че любовь се намира изъ селата, а не по градоветѣ. Подирь първо испитвание на почвата отиватъ годежници (годежари, сватове), между тѣхъ особенно бащата на момъкътъ, въ кѫщата на невѣстата и се споразумѣватъ съ нейний баща за условията на годежътъ (тъкмежъ, около София обрѫки). Прѣдставителитѣ на момъкътъ или женихътъ (годеникъ, въ Родопитѣ главеникъ) дава даръ (придь, мѣна, агирликъ), въ пари (100—500 гроша), украшения нѣкакви, обуща за всички роднини и т. н., семейството на невѣстата (годеница, въ Родопитѣ главеница) дава прдань (года, зестра, прикия отъ προῖκα) съ кѫщни сѫдове, добитъкъ, пари или недвижими имоти. На западъ, гдѣто прикията е много малка, тая работа има съвършенно характеръ на търговия. Въ единъ точно опрѣдѣленъ день, по-вечето праздникъ, става прѣдаваннето на дароветѣ и мѣнуванието на пръстени (мѣна, мѣнежъ), при това годежътъ се обявява прѣдъ гости и свидѣтели, а по нѣкои мѣста се благославя отъ попъ и опрѣдѣля писменно. При него не липсва и кръчма, както при обикновеннитѣ договори. Съ това споредъ народното право брачнийтъ договоръ е свършенъ. Годежътъ мѫчно може да се развали само подирь нови прѣговори; това се случва по-вечето, ако се узнае нѣкоя до тогава тайна грѣшка на нѣкоя отъ странитѣ, или ако момичето, както често се случва, намѣри нѣкой по-добъръ женихъ. Свадбата съ черковното вѣнчание, вѣнчило трае три дни и по-вече, съ продължителни, често съвсѣмъ мѣстни цере-

[1] Напечатанитѣ цифри на Статистиката отъ 1888 за чисто турската околия Аккадънларъ (Силистренский окрѫгъ) сѫ въ всѣкий случай невѣрни: домакинствата имали били тамъ срѣдньо 12·4 души и отъ домакинствата 21·2 проц имали по-вече отъ 10 членове. Тие отношения рѣзко противорѣчатъ съ съсѣдната околия Куртъ-Бунаръ. Неясното прѣдставление за „домакинството" у прѣброителитѣ струва се да е причина на това.

[2] Въпросътъ разгледва Родопски, Материалъ за българското обичайно право. Пер. Спис. XVIII, 414.

ини, угощения, игри, пѣсни и голѣмо изтрѣбление на барутъ. Софийско и споредъ нѣкои форми на бракъ, за които ние още ще воримъ, черковната церемония слѣдва първо, кога момичето вече е живѣло нѣколко дни въ домътъ на момъкътъ.[1] Невѣстата, була около София носи лито си затулено съ було съ пари и мониста, и въ маскировка дохожда на пазаръ въ градътъ.

Фиг. 4. Селянки отъ околноститѣ на София.

Сроковетѣ за сключване бракътъ дори въ градоветѣ сж много кратки. Раскажватъ за бързината на сътавлението почти невѣроятни истории.

Прѣдписваемото отъ черквата строго съблюдение на родственнитѣ степени налага голѣми прѣчки. Въ градоветѣ единъ момъкъ само тогава може да се обзаведе съ домакинство подиръ смъртьта на баща си, слѣдъ като ожени своитѣ сестри. По селата се срѣщува екзогамия, отъ село въ село. Ендогамия на мѣстни основания сжществува въ извѣстни изолирани села по Родопитѣ (въ Чепино) и Странджа, по економически съображения въ нѣкои Балкански общини. Въ Елена напр. богатитѣ дъщери се омжжватъ само вжтрѣ въ общината, често и за съвсѣмъ бѣдни хора, за да не изнесатъ имотътъ вънъ отъ мѣстото.

Смѣсени бракове при противоположность на вѣроисповѣдания сж почти невъзможни. Само въ по-ново врѣме млади Българе, които свършватъ учение въ странство, си довождатъ отъ тамъ жени.

Въ планинскитѣ земи на западъ сжществува една особенность, която за Българетѣ отъ съсѣднитѣ страни прѣдставлява богатъ ма-

1 Въ нѣкои мѣста, споредъ обичайтѣ на много източни народи, попрѣди много се гледало за дѣвственностьта на невѣстата, и присжтствието на нейнитѣ видими знакове по ризата на невѣстата се извѣстявало отъ страна на деверътъ още въ брачната нощь чрѣзъ изгърмяване изъ пушки. По настоящемъ тия обичаи поради общественната имъ непристойность като да сж прѣмахнати.

териалъ за жестоки шеги и анекдоти. По нѣкои мѣста въ Софийский окржгъ, въ околнитѣ Царибродъ, Брѣзникъ и Радомиръ, както по Кюстендилско и Кращще, селскитѣ момци се женатъ много млади, понѣкога дори прѣди зрѣла мжжска възрасть, за по-стари, вече съвършенно врьстни прѣзрѣли моми, въ по-вечето случаи момчета отъ 15 до 18 години за моми отъ 20 до 25. Най-голѣми разлики въ възрастьта срѣща человѣкъ около Царибродъ, гдѣто между друго отъ това силно страда и нравственностьта на населението. Често въ селска кжща азъ мислѣхъ че виждамъ по-млади братья наредъ съ по-стари сестри, а то бѣха оженени двойки! Като причина на това ми даваха стремлението, отъ една страна въ кжщата на младийтъ селянинъ да се спечели за земледѣлието възможно по-скоро развита женска работна сила, отъ друга страна дъщеритѣ се задържатъ колкото се може по-дълго въ домътъ на родителитѣ по сжщитѣ съображения. Тойзи обичай има печални послѣдствия. Свадбитѣ се рѣшаватъ отъ родителитѣ, безъ да се питатъ дѣцата. Момичетата често иматъ своитѣ любовни свръзки и противъ воля сж длъжни да встжпятъ въ бракъ. Брачнитѣ длъжности на невръстнитѣ синове испълняватъ бащитѣ или старѣйшинитѣ отъ родътъ, гдѣто такива още сжществуватъ, или поне се домогватъ къмъ това. Слѣдствие на което сж домашни раздори, разводи, сжщо и смъртоубийства. Въ Кращще неотдавна единъ селянинъ оженилъ свойтъ още твърдѣ младъ синъ, но не можалъ да се добие до желаеми сношения съ снаха си и я убилъ съ коса; сждътъ го осждилъ на 15 години затворъ.

Наредъ съ формалнитѣ свадби и тѣхнитѣ церемонии иде тъкмо исто и споменатото бѣгание на невѣстата или нейното отмъкване. Причината на това не е толкова противението на родителитѣ, колкото желание да се отърватъ отъ дарове и свадебни гощавки.

Бѣганието на невѣстата става по прѣдварителенъ сговоръ по-вечето вечерно врѣме. Въ Румелия момиче, родителитѣ на което се противятъ на желаемийтъ бракъ, тайно сбира дрѣхитѣ си въ бохча, тихата си отива въ кжщата на избраннийтъ, на влизание прѣди всичко стъква огъньтъ на огнището въ знакъ, че моли защита, цѣлува на домашнитѣ ржка и тѣ го канятъ да остане. Свадбата се извършва безъ блѣсъкъ, и несъгласието между двѣтѣ семейства скоро се изглажда. Такава една невѣста, около Търново, Ломъ-Паланка и т. н. се нарича пристанка, пристануша, въ Родопитѣ намѣтница. Въ Кюстендилската епархия почти половината брачни съюзи се падатъ на такива «бѣжански свадби.»

При отмъкванието (грабвание) женихътъ съ нѣколко другари, по-вечето на коньe, дохожда или на полето въ работно врѣме срѣдъ бѣлъ день, или къмъ оградата на кѫщата прѣзъ тъмна нощь. Въ Румелия и около Търново такива случаи сѫ рѣдки и не се гледатъ съ добро око; по чуденъ начинъ тойзи обичай господствува тамъ между Османитѣ на Казанлъшката долина. Много обикновено е открадванието моми по прѣдварителенъ сговоръ на западъ, отъ Искъръ до сръбската граница и въ Македония, въ приложение на старинното распространение на тойзи обичай въ сръбскитѣ и влашки мѣстности.[1] Около Ломъ-Паланка сегизъ-тогизъ работата дохожда до сериозни сбивания и наранявания, кога партиитѣ на момъкътъ и на родителитѣ на момичето се спуснатъ едни срѣщу други съ сопи и брадви. Тойзи обичай не е чуждъ и на българскитѣ мухамедане, напр. въ мѣстностьта Пиянецъ отвадъ границата на Осоговската планина. Навсѣкждѣ момичето трѣбва да исповѣда прѣдъ духовно лице или старѣитѣ на мѣстото, че отмъкванието не е било грабежъ, а е послѣдвало по сговоръ. Черковнитѣ власти, често самий епископъ, изслѣдватъ станалото и никога не отказватъ своето подтвърждение, понеже семейстата вѫтрѣ въ нѣколко недѣли се примиряватъ.

Отмъкванието противъ волята на момичето се сматря на истокъ като тежко прѣстѫпление, което извършительтъ заедно съ другаритѣ си заплаща съ свойтъ имотъ. На западъ около Кюстендилъ отвлечени моми не сѫ рѣдкость, но тие насилни бракове почти всѣкога биватъ злочести.

Брачни разводи сѫ рѣдкость и на тѣхъ лоше се гледа, освѣнъ въ случай на полуда или физически пороци на нѣкоя отъ странитѣ. Държанки иматъ търговцитѣ прѣзъ стоението си въ странство, твърдѣ рѣдко гражданетѣ въ по-голѣмитѣ градове. Въ по-малкитѣ паланки и по селата незаконни бракове не се търпатъ, но тамъ и младежитѣ се женятъ много рано. Новийтъ политический и общественъ животъ съ многото постоянно прѣмѣстващи се чиновници и офицери захваща да подкопава тѣзи отношения.

Положението на жената въ кѫщи въ всичко е по-добро, нежели у другитѣ источни народи. Българката е помощница на мѫжътъ; грижата за кѫщата, дѣцата, домашнитѣ животни, ѣдението и облѣклото е нейна работа, когато орание и сѣяние, купуване и продава-

[1] Още Бузбекъ 1553 въ Ягодина въ Сърбия чулъ за отмъкванието на невѣстата „*postquam* inter majores de nuptiis juvenis et puellae convenerat“, като за *повсемѣстенъ обичай* въ страната. Epistolae ed. Lugduni Bat. 1633 стр. 35.

ние съставять мѫжската работа. Най-голѣмата хвала е да се
рече добра кѫщовница, домакинка. Спрямо чужденець селянкитѣ
относять естественно, безъ боязнь, сериозни, работни образи б
кокетство; само въ до сега попрѣимуществено турскитѣ градове (
фия, Кюстендилъ, Силистра и др.) подъ влияние на мухамеданс
тѣ обичаи тя се крие. Въ отсѫтствие на мѫжътъ, особенно по п
нинскитѣ села, гдѣто мѫжското население отива на работа въ ч
бина, жената е абсолютна господарка въ кѫщи. Нравитѣ на б
гарский домъ сѫ патриархално чисти и строги. Има малко мѣс
на които българската мълва приписва по-голѣма опитность въ л
бовното искусство. Нарушение на бракътъ отъ страна на женат
рѣдкость. По пѣснитѣ и прѣданията наказание за това споредъ с
рото народно право струва се да е било смърть съ огънь; въ
ново врѣме виновната раскарвать изъ мѣстото и я плюять.
Панагюрище напр. нарушителката на бракътъ (блудница) качвали
магаре съ назадъ обърнато лице и опашката на животното въ рѫ
нейнийтъ съучастникъ трѣбвало да кара животното за поводникъ

Бездѣтни хора или такива, които сѫ изгубили дѣцата си,
гать да усиновять чуждо нѣкое дѣте или да земать таково на в
питание въ кѫщата си (храненикъ, храненица). За сирацитѣ
грижать роднинитѣ. Незаконнорожденни дѣца (копиле, пичъ) сѫ р
кость. Статистиката на Княжеството за 1881 дава само 102 в
брачни рождения, отъ които 10 у мухамедане, все въ по-голѣм
градове, отъ слугини. Въ грьцкитѣ прибрѣжни градове край Бур
ский заливъ, азъ чувахъ, че дѣцата на много бѣдни хора или
законнорожденнитѣ тамъ понѣкога тайно се подхвърлять въ черкови
за да имъ обезпечать животътъ чрѣзъ състрадание на съгражданe

Къмъ насилства народътъ е малко склоненъ. Нѣма сѫщ
никакви състезания, освѣнъ надпрѣварение въ тичание, скачание
хвърляние камъни прѣзъ селскитѣ празднества. Само около Вр
и Плѣвенъ се срѣщать борци, по подобие на турскитѣ пехлева
Кървава местъ, както тя е сѫществувала до прѣди малко въ
бания, Черна-Гора и Херцеговина, съ происходящитѣ отъ нея д
говрѣменни вражди е неизвѣстна на днешнитѣ Българе; остатъкъ
нея е било да се убивать Турци въ отмъщение, при това участник
е трѣбвало да избѣга и да стане хайдукъ. Хайдукъ, който се е
рилъ само срѣщу Турци, не се е смѣталъ за прѣстѫпникъ, а с
обикновенний хайдутинъ по пѫтищата, който при обирътъ
прави никаква разлика между жертвитѣ. Забѣлѣжително е, че
истокъ (Свищовъ, Русчукъ, Котелъ и др.) крадецътъ нарича

влъхва, съ дума, която инакъ въ славянскитѣ языци означава магьосникъ.

Кражба по селата е рѣдкость; всѣкий се чувствува въ пълна безопасность, и спятъ почти при отворени врати. Само въ нѣкои

Фиг. 5. Селянка отъ Радомирско.

мѣста, напр. за едно село въ източната часть на Балканската верига се носи мълва, че на всѣкий пѫтникъ на тръгване отъ тамъ по нѣщо липсва. Устнитѣ псувни сѫ силни, но въ невъзбудено състояние Българинътъ не е навикнатъ да си служи съ остри изра-

жения, както изобщо по правило той е сдържанъ и мълчаливъ; та и кълне той малко. [1]

Въ турско врѣме изъ затънтенитѣ мѣста правото сѫ раздавали първенцитѣ, старѣйшини или посрѣдници, попове, калугери и старци. Наказанията сѫ били пари или естественни произведения за благото на черковата. При кражба крадцитѣ съ открадннйтъ прѣдметъ, — теле или свинья на гръбъ или платъ и сѫдъ, надѣнатъ на тояга, — съ пѣсни и тѫпани се развождали изъ цѣлата община, за да се научи всѣкий да ги распознава.

Обредности, които прѣкарва человѣкъ отъ рождение до смърть, има много, но отъ день на день тѣ намаляватъ. По селенията, гдѣто жителитѣ отиватъ на чужбина като овчари, занаятчии или търговци, има опрѣдѣлено мѣсто, гдѣто отпѫтующитѣ се прощаватъ съ своитѣ, наречено Оплачи-камъкъ, Плачи-могила, Плачи-топола или просто Сополовитѣ камьнье, като около Копривщица.

Народната медицина е смѣсь отъ остатъци на срѣдневѣковната византийско-арабска школна мѫдрость съ мѣстна естественна практика, магия и суевѣрия. Ботаническийтъ дѣлъ е анализиралъ г. Михаилъ Георгиевъ. [2] При това има нѣкаква съвсѣмъ глупешка варварщина; видвалъ съмь хора, на които очитѣ отъ варъ и пиперъ бѣха неисцѣримо поврѣдени. Съ продажба на билки по-прѣди се сѫ занимавали скитници-търговци и биляре, по-вечето Евреици Грьци.

Мъртавцитѣ и по градоветѣ се ровятъ въ открити груби дъчени сандъци; закрити, искусно направени сандъци нѣма. По селата сѫ въ употрѣбление проточени пѣсни за оплакване. Гробищата по-вечето сѫ расположени около черковата, и на тѣхъ наредъ съ надписитѣ личатъ всевъзможни съ прости черти изобразени емблеми на занимането при-живѣ: свѣщи на сапунджия, казанъ на гюлово производство, женский гергевъ и т. н. По селата на гробътъ се тури дървенъ или каменъ кръстъ; массивни каменни колони, плочи или цѣли антични олтари се намиратъ само по мухамеданскитѣ и еврейскитѣ гробове. Особенно впечатлѣние произвождатъ гробоветѣ на убититѣ отъ разбойници хора по тѣснинитѣ и горитѣ, сиви безиме-

[1] Най-обикновенната клетва е: „Господь да го убие". Слѣдъ това идатъ обрьщенията къмъ синътъ, като къмъ всевъзможни грозни сѫщества: дьяволский сине, свинский сине и т. н. Покрай Дунавътъ и въ Софийско се счита като голѣмо оскърбление да нарекатъ нѣкой мѫжъ жена. Отвратителни сѫ у всички народи на полуостровътъ псувнитѣ и попрѣжнитѣ свързани съ coitus, които не сѫ чужди даже на Италиянцитѣ и Испанцитѣ.

[2] М. Георгиевъ, Билкитѣ въ народната ни медицина. София, 1833 (Особенъ отпечатъкъ отъ „Медицинска Сбирка", 8°, 33 стр).

ни исправени балвани срѣдъ гжсталакътъ, близу до пжтьтъ. Всѣка сжбота роднинитѣ занасятъ на своитѣ умрѣли ѣдение и поливатъ гробътъ съ вино (задушница); лѣтня вечерь таково едно шествие отъ скрьбни жени и дѣца въ живописни костюми съ блюда и бжклици, както често сме виждали, особенно веднажъ въ Котелъ, произвожда съвършенно антично впечатлѣние.

Етикетътъ е простъ. Хората горѣ-долу сж равни по между си и си говорятъ единъ другиму на «ти». Остатъцитѣ на по-стари вѣжливи фрази наумяватъ проститѣ, но пакъ прѣкрасни формули на срѣдневѣковнитѣ Славяне на полуостровътъ, които ние знаемъ по рагузинскитѣ корреспонденции отъ 14-то и 15-то столѣтия. Къмъ тѣхъ принадлѣжатъ обрьщенията «ваша милость», «негова милость». Духовното лице е дѣдо, дѣдо попъ, дѣдо владика. Къмъ свещенникътъ се относи сжщо «светиня му». Господинъ (грьц. δεσπότης) прѣди малко е билъ само епископътъ; при това тая дума служи и за лично име, сжщо и въ женска форма Господина, грьцкото Деспина.[1] Градскитѣ и селски пьрвенци се наричали прѣди едно поколѣние киръ (κύριος), жената кира (κυρά), госпожицата кирана (κυράτσα); послѣдната византийска дума, за мое очудвание, азъ чухъ въ нѣкои старо-софиянски кжщи като живоостанала древность. Богата християнска градска жена се зовяла кокона, загадочна, извѣстна и на Гърци и на Румжне дума.[2] Въ планинскитѣ мѣстности по Балканътъ и Срѣдня Гора прѣобладава прибавката побратиме, бай отъ байо, по-старий братъ. Сега по градоветѣ всичко е господинъ, госпожа (по-старитѣ хора казватъ сжщо и господжа, — жда), госпожица, равнозначущи на французскитѣ Monsieur, Madame, Mademoiselle. Пжтешественникъ отъ пжтници или полски работници се привѣтствува съ обрьщението: добра срѣща, на добъръ часъ, добъръ пжть, добра стига; при пристигание въ нѣкоя кжща или мѣсто съ «добрѣ дошли». Само при Трънъ срѣщачитѣ поздравяватъ на кжсо съ «Бо!» (сир. Богъ да те пази). Очаква ли се епископъ, нѣкой по-високъ чиновникъ или изобщо нѣкой извънреденъ гость, жителитѣ излизатъ насрѣща му на коньe и често го съпровождатъ съ блѣскава кавалкада до тѣхната община, обичай употрѣбляемъ въ цѣло Турско и на Кавказъ. Търговецъ, особенно скотовъдецъ въ планинскитѣ градове, много държи на добъръ конь и хубаво сѣдло,

[1] Женското Госпожа означава у Шопитѣ прѣимуществено Света Богородица: Госпожинъ день — Успѣние на Прѣсвета Богородица.

[2] У Иосафата Барбаро въ 15-то столѣтие въ описанието на Мингрелия четемъ: Мингрелски „surina patroin, *cocon*? che vuol dire: madonna, è il patrone in casa"? Viaggi fatti da Vinetia etc. Vinegia 1545 f. 16 a.

така сѫщо и селянинътъ напр. въ околностьта на София; като най страстни любители на конье се считатъ калугеритѣ и епископитѣ По-прѣди посѣтительтъ въ кѫщи се служеше съ вино и раки съ карчага или бѫклица. Отъ нѣколко десетини години насамъ н тѣхно мѣсто въ градоветѣ застѫпя черното кафе, и споредъ грьцки и румѫнский образецъ «сладкото», сварени, по-нѣкога захаросан плодове въ стъклени паници, отъ гдѣто гостенинътъ съ лъжица с зема едно парче подъ благопожеланието на домакинътъ (на здравие да ти е сладко) и го запива съ чаша вода. Ако человѣкъ има д прави много посѣщения, това задължително черпение съ сладк и кафе се обрьща въ мѫка. Гостолюбието на Българинътъ по мал китѣ градове е голѣмо. Прѣзъ пѫтуванието си азъ самъ видѣх примѣри, които по своята невѣроятность наумяватъ разказитѣ от древнитѣ врѣмена. Чужденецътъ при това се намира не въ мал затруднение, понеже често никакъ не може да възнагради добрит хора; давание пари на дѣцата се гледа съ добро око, но по нѣко пѫть и тѣ се поврьщатъ назадъ по най-дружелюбенъ начинъ.

Много се дьржи на приятелство и добро съсѣдство. Практи ческитѣ Българе рѣдко даватъ дарове единъ другиму, най-много н свадба и други подобни тържественни случаи. Обичай е да се донас на приятелитѣ споменъ или армаганъ отъ пѫть.

Българскитѣ угощения сѫ прости. Гоститѣ по-вечето сѣдатъ н келими или губери, възглавници или низки скемли около една крѫгл трапеза, и съ лъжица и вилица черпятъ отъ общата паница. Ченинит по колѣнѣтѣ по-вечето служатъ само, за да се не зацапатъ дрѣхитѣ По-напрѣдъ се ѣде и послѣ чакъ се пие. Главното народно удовол ствие е угощение на зелена морава, въ гора или на ливада, с опечено на шишъ ягне, овчо сирение и голѣма бѫклица вино. В моята память тѣзи прости мѣстни празднества сѫ оставили несра вненно по-добъръ споменъ, нежели нѣкои принудителни банкет съ модернизирани Българе въ фракове и бѣли вратоврьзки.

Между народнитѣ увеселения **съборътъ** заема първенствующето мѣсто. На него се стича цѣлата околность, утреньта присѫтствува на богослужението, всичко врѣме подирь обѣдъ играе хоро подъ открито небо на нѣкоя ливада и вечерь прѣдъ заходъ на слънцето спокойно се разотива. Изобщо всичко носи тържественъ, церемониаленъ характеръ, тихо невинно веселие безъ шумъ и распасаность, и безъ извънмѣрность на тѣлесни потрѣбления. Такива тържества человѣкъ може да види около самата София, напр. въ петъкъ на Великденската седмица въ Подуене, първото село по

Орханийското шоссе и на 17 май, деньтъ на Св. Никола Софийский, на Ючбунаръ (турс. «три кладенци») до Нишското шоссе. Още повече се посѣщаватъ тѣзи праздници въ отдалеченнитѣ отъ градове планински мѣстности, като при монастиритѣ, гдѣто къмъ тѣхъ понѣкога се присъединява малъкъ единъ панаиръ.

Зимнитѣ развлечения на селското население сѫ събрания за обща работа (тлака); въ сѣдянката участвуватъ моми и момци, напр. да лющатъ царевица, въ прѣденката само жени и момичета за женска рѫчна работа, и двѣтѣ се прѣкарватъ въ шеги и пѣсни.

Господствующийтъ народенъ танецъ, хорото, е много простъ: танцующитѣ се държатъ за рѫцѣ въ единъ редъ или голѣмъ крѫгъ или полукрѫгъ, и стѫпятъ двѣ крачки надѣсно напрѣдъ и една крачка налѣво назадъ, то по-бързо, то по-бавно, съвършенно като въ срьбско коло, румѫнското хоро, грьцкото χορός и провансалската farandola. Понѣкога редътъ се прѣкѫсва отъ двѣ танчарки, които образуватъ мостъ съ рѫцѣтѣ. По-голѣма живость проявява само първийтъ танчарь, който води хорото и послѣднийтъ, като «опашка». Пристойностьта въ танцитѣ на балканскитѣ народи се е хвьрлила въ очи още на старийтъ внимателенъ на-

Фиг. 6. Момиче отъ Годечъ (Мѣстность Високъ).

блюдатель, Stephan Gerlach von Tübingen, който е проживѣлъ въ Цариградъ 1573—1578: «въ танцуванието тѣ сѫ много по-скромни отъ нашитѣ», не скачатъ и мѫжьетѣ никакъ не закачатъ женитѣ. Характеренъ отъ по-ново врѣме е единъ турский анекдотъ. Кога Султанъ Махмудъ II въвелъ западноевропейскитѣ упражнения въ Цариградскитѣ казарми, Арнаутитѣ ги приели за нѣкакъвъ-си войнишкий танецъ и били много зачудени, че Турцитѣ захванали въ войската си «хоро да играятъ». Въ Софийската околность танцуватъ безъ музикално придружавание, само подъ пѣяние на дълги хоровни пѣсни съ проточени припѣви, отъ които дори едно привично ухо малко може да разбере. Дрънканието на многото пари по пояситтѣ и косацитѣ; обикновеннитѣ накити отъ цвѣтя, трѣви и пера на танчаркитѣ и живописнитѣ костюми се съединяватъ въ великолѣпна цвѣтна картина. Моми, жени и мѫжье танцуватъ или въ отдѣлни редове, или размѣсено. По-живи сѫ хората на Македонцитѣ и Албанцитѣ, както и грьцкитѣ и влашкитѣ игри съ приклѣквание на земь отъ врѣме на врѣме.

Като народенъ музикаленъ инструментъ въ цѣла България господствува гайдата. За Българетѣ меланхоличнитѣ и еднообразни звукове на гайдата дори на далечна чужбина звучатъ като гласъ нѣкой отъ отечеството. Единъ родомъ отъ Котленский Балканъ търговецъ въ Тулча, при устието на Дунавътъ, пазилъ своята гайда като скѫпоцѣнно съкровище въ желѣзна касса и си свирилъ самъ вечерь слѣдъ свършвание на денната работа или недѣленъ день, като си вспомнялъ за далечната родна планина. По жьтва въ Тракийскитѣ полета навредъ се чуватъ пѣсни подъ акомпаниментъ на гайда. Вторий националенъ инструментъ е кавалътъ, крайне проста, дълга, дьрвена овчарска свирка съ високъ тонъ. Единъ инструментъ съ двѣ струни, отъ който съ прѫчка се извличатъ меланхолически звукове, е гадулката или цигулка (глаголъ гадувамъ или гъдувамъ, музикантитѣ гадуларь, цигуларь). По́-усъвършенствувана е циганската цигулка, наречена съ турско име отъ персидско происхождение кемене. Често по частнитѣ кѫщи и по механитѣ се чуе нѣжно, еднообразно дрънчение на булгарината (турс. тамбура), тя е малка гитара, на чиито четири струни се свири съ гѫшье перо безъ да се придружава съ пѣние, а само за музикално наслаждение. Мухамеданскитѣ Българе по Родопитѣ съпровождатъ пѣснитѣ си съ звуковетѣ на подобна една гитара, по чиито струни се до-

[1] Stephan Gerlachs des Aelteren Tagebuch. Frankfurth am Mayn 1674 стр. 157.

косва съ прьсти; въ Чепино я наричатъ дрънкя, по Доспатската висока равнина съ една турска дума, добрѣ извѣстна въ Мала Азия, байлама (собственно баглама), която турскитѣ скитници-овчари сѫ донесли въ Родопитѣ. Всички тие инструменти правятъ гайдаритѣ, които прѣди сѫ образували въ градоветѣ единъ собственъ еснафъ.

Твърдѣ многообразна е българската народна пѣсень. Тя е намѣрила много събирателя, отъ които особенно трѣбва да се назоватъ Раковски, Любенъ Каравеловъ, братия Миладинови, архимандритъ Василий Чолаковъ, бошнякътъ Верковичъ, французинъ Дозонъ и руссятѣ Безсоновъ и Качановский. Въ всички български списания има множество такива внесени. Напослѣдне пакъ въ София 1889 се явиха двѣ нови сьчинения, пьрвий томъ отъ сбирката на А. М. Илиевъ и пьрвий томъ отъ единъ прѣкрасенъ сборникъ за произведения на народнийтъ духъ и научни статии, издадени отъ Министерството на Просвѣщението. Разсѫждението на младий Д-ръ Иванъ Шишмановъ, «върху значението и задачата на нашата етнография», е радостенъ бѣлѣгъ на ново врѣме, защото голѣмийтъ материалъ съ множеството варианти изисква най-послѣ една научна сравнителна разработка.

Отъ старийтъ епосъ сѫ се запазили само оскѫдни слѣди; новата епика въспѣва по-вечето хайдуцитѣ. Извънредно еднообразни сѫ лирическитѣ пѣсни: свадебни и хороводни, за оплакваніе умрѣлитѣ, жьтварски, празднични, еротически и сатирически пѣсни и т. н.

Има сѫщо пѣснопойци, които приличатъ на срьбскитѣ гуслари. По пазарнитѣ Софийски площади и особенно на пьрвийтъ мостъ по Цариградското шоссе всѣкий день человѣкъ може да види слѣпи гадулари изъ Вакарель, какъ тѣ, всрѣдъ крѫгъ внимателни слушатели, сѣднали на-земь, пѣятъ съ дългопроточени припѣви и много прѣкѫсвания за Момчилъ войвода, Дойчинъ, Краль Марко и старитѣ хайдушки войводи, подъ акомпанииментъ на тѫжнозвучната гадулка. Като пѣвци прочути сѫ така сѫщо Тетевенскитѣ цигулари и Разложскитѣ слѣпци. Такива «български просяци съ момчета» е забѣлѣжилъ още 1555 Ritter Dernschwam по пѫтьтъ близу до Пловдивъ. [1] Инакъ знаянието на народни пѣсни, прѣимущественно лирическитѣ, е притежание на отдѣлни жени съ добра паметь; подобна една пѣснопойка знае такива често по-вече отъ стотина и се

[1] Дерншвамъ забѣлѣзва при Конушъ: „Item 8 bulgarische bettler seind uns begegnet, haben sich an dei strassen niedergesetzt, unter denen ir zwen auf fideln gefidelt". Рѫкопись въ Пражскийтъ музеумъ, листъ 237.

наслаждава съ извѣстенъ почитъ.[1] За най-дългитѣ и най-старинни пѣсни трѣбва да се пита у старитѣ жени.

Пѣе се много, не само въ увеселителни случаи, но сѫщо и на работа, въ кѫщи и на полето, особенно пакъ по жътва. Овчаритѣ или жътваритѣ по противолѣжащи възвишения често пѣятъ попрѣмѣнно еднитѣ една строфа, другитѣ слѣдующата. Това вече е наблюдавалъ Герлахъ, кога въ крайтъ па юний 1578 влизалъ въ Вѣтренъ подъ Трояновитѣ порти.[2] Гората вечерно врѣме особенно располага балканскитѣ народи къмъ пѣяние; прѣзъ пѫтувание по страната често человѣкъ вижда, какъ пѫтници, тѣхни слуги и обрѫжена свита при залѣзвание на слънцето по старъ обичай инстиктивно съединяватъ гласоветѣ си въ общъ хоръ, и какъ при това подиръ дълго ходене оживяватъ и хората, и коньетѣ.[3] Българскитѣ войски при маршируване почти непрѣкѫснато пѣятъ, както Русситѣ, у които пѣянието токо-речи замѣстя тъпанитѣ и трѫбитѣ. Исто и интеллигентнитѣ градски класси не могатъ да се съберать, безъ да попѣятъ. Всѣко угощение се завършва съ пѣсни и хоро, и съобщото пѣяние на лирически, както и на хайдушки и хороводни пѣсни, заема мѣстото на часть отъ разговоритѣ. Дори годишнитѣ, чествуеми отъ учители и писатели, праздници Св. Кирилъ и Методий и годишнитѣ събрания па литературнитѣ дружества се сключватъ съ пѣсни и весело тропливо исполинско хоро.

Мелодиитѣ на пѣснитѣ безъ съмнѣние сѫ подъ влиянието на примитивнитѣ музикални инструменти, а часть и на носовното грьцко черковно пѣние, и сѫ монотонни, но въ оживенитѣ лирически пѣсни, при по-близко запознавание, вече се намира нѣщо музикално интересно.

Оригиналнитѣ стари пѣсни подъ влияние на новийтъ държавенъ, икономический и общественъ животъ почеватъ бързо да изчезватъ и отварятъ мѣсто на всевъзможни безвкусни и безсъдържателни произведения.

---

[1] Мѫжската форма е *пѣвецъ*, но старата форма *пѣснопой* сега вече не е въ употрѣбление, за нея, обаче, свидѣтелствува едно собственно мѣстно име: въ Срѣдня Гора наричатъ една могила на лѣвийтъ брѣгъ на Стрѣма, срѣщу Чукурлие и Хиссарскитѣ бани, Пѣснопой (означена още на картата на Бартъ „Пѣснопой Тепе").

[2] „Auff den Abend haben die bulgarischen Thätern zwischen beyden Gebürgen lustig und chorweise gegen einander über gesungen und eh' eine Parthey aufgehöret, hat die andere angefangen". Герлахъ, стр. 518.

[3] Византиецътъ Никифоръ Грегорасъ (VIII, гл. 14), единъ високомѣренъ педантъ изобразява своето незадоволство, когато въ едно пѫтувание, като пратеникъ за въ Сърбия 1326, неговитѣ проводници вечерьта въ една гѫста гора при Струмица запѣли юнашки пѣсни, които страшно ехтяли въ тъмнината и безлунната нощь срѣдь скалитѣ и горскитѣ урви.

Много желателни сѫ сборници отъ приказки, за да може по мѣстнитѣ, источни и западни материали да се изучи българската народна приказка. До днесь има само единъ такъвъ сборникъ.[1]

Въ прѣдания недостатъкъ нѣма. Прѣдание и история бързо се сливатъ наедно. Най-далечната граница на историческата народна паметъ днесь е врѣмето на «Кърджалиитѣ» или «Далии», разбойнически чети, които прѣзъ управлението на Селимъ III (1789—1807) сѫ оплѣнили цѣлата страна. Въ по-старитѣ прѣдания звучи нѣщо отъ западнитѣ разкази. Около Трънъ за скалиститѣ кули или замъци на Ломница, около Карнобатъ за Скендерли, въ Провадия, както и надъ пещеритѣ по планинитѣ около Шуменъ имало горѣ желѣзни халки, бѣлѣгъ, колко високо нѣкога-си е стигало морето; това съвършенно наумява «anneaux d'amarre», за които расправя народътъ въ Южна Франция около Нимъ. Западнитѣ котловини въ легендитѣ се явяватъ като езера, съ замъци по брѣговетѣ и мостове прѣзъ тѣхъ. Много се разказва за животътъ изъ старитѣ замъци; тѣ имали напр. «водопроводи» не само за прѣкарвание на обикновенна вода за пиение, но сѫщо и проводи за вино и млѣко, както и подземни тайни ходове за черпение вода отъ близутекущитѣ рѣки. По прѣдание Турцитѣ винаги прѣвземали замъкътъ чрѣзъ военна хитрость, по прѣдателство на нѣкоя магиосница или нѣкой непрѣдвиденъ случай. Покрай многобройнитѣ развалини по Балканътъ, по Срѣдня Гора и др. се чуе, че то сѫ били гѫски или патици, които съ своитѣ движения издали на неприятельтъ тоя или оня подземенъ ходъ; въ Созополь то били свиньи. Днешни нѣкои имена на замъци, ако се не лъжемъ, не сѫ географически, а сѫ земени отъ старитѣ пѣсни, както се наричатъ у Българетѣ С т ъ к л е н ъ около Свищовъ, К р а с е н ъ старосл. прѣкрасенъ, както и една развалина при Панагюрище и остаткитѣ на старий Траянополисъ при устието на Марица.[2]

Пословицитѣ, поговорки, при особенната любовь на всички источни народи къмъ тѣхъ, сѫ многобройни и нѣколко пѫти вече сѫ събирани. Наредъ съ всѣкаква турска, персидска, арабска и грьцка мѫдрость въ тѣхъ има много оригинално българско, което дава извѣстно разяснение върху образътъ на мислитѣ у народътъ.[3]

---

[1] Една сбирка отъ Шапкаревъ 1885; много има пръснати у Раковский, Чолаковъ и въ Периодическитѣ Списания, ср. списъкътъ на Сирку въ Jagić's Archiv VI, 130.

[2] Красенъ-Калесси при Панагюрище, Красно кале Траянополисъ; и при Русчукъ има едно село Красенъ.

[3] Пословици отъ Мутевъ (602 парчета) и Безсоновъ у Срѣзневский Памятники слав. народ. Языковъ (Изд. на русс. Академия 1852—6), около 3000 у Любенъ Каравеловъ (прѣпечатани у Василий Чолаковъ въ неговитѣ българ-

Къмъ неописаната народна книжнина принадлѣжатъ най-послѣ множество гатанки. [1]

Писменностьта още не е истикала своитѣ по-стари спомагатели. На западъ общинскитѣ смѣтки държатъ на ръбушъ, чиито рѣзки на село се ползуватъ съ по-голѣмо довѣрие, нежели всѣка исписана хартия. У кметътъ всѣкий селянинъ има своя клѣчка съ отбѣлѣзани съ рѣзки държавни и общински даждия, а общината своя подобна «главна книга», дълга пръчка съ общинскитѣ смѣтки (масрафи турс.). Напр. въ селото Долни Пасарель (829 жители въ 129 домакинства) въ Софийский окржгъ азъ видѣхъ 1883 г. единъ «общинский архивъ», който се състоеше отъ близу 250 кжси пръчки споредъ лицата и 4 дълги съ общинскитѣ смѣтки. Кметътъ знаеше наустъ, кому принадлѣжи всѣка клѣчка и сжщо всѣкий селянинъ распознаваше знакътъ на своята клѣчка, която на горнийтъ край бѣ изрѣзана съ хоризонтални и вертикални, въ разно число и положение кръстосани черти. Ръбушитѣ из-

Фиг. 7. Момиче отъ Вакарелъ.

ский народенъ сборникъ. Болградъ 1872) и т. н., както и въ периодическитѣ списания. Голѣмо едно събрание токо-що отпечата П. Р. Славейковъ, който още 1859 бѣ обнародвалъ много пословици въ Цариградското списание „Български книжици". Нѣкои образци най-добрѣ разясняватъ духътъ на тие изрѣчения. Здравие безъ пари — цѣла болесть. Дума дупка не прави. Лозе иска мотика, а не молитва. Молитва кесия не пълни. Съ единъ камъкъ зидъ не става. Юнакъ безъ рана не бива. Кой на чуждъ гробъ плаче, безъ очи остава. Който гони два заяка, безъ ни единъ остава. Слама огънь не гаси. Сърдитъ попъ празна му торбаличка. Чужда госба не соли. Който пие на вересия, опива се дважъ. Кривийтъ пжть е най-близкийтъ. Господь не е Арнаутинъ. Умъ царува, умъ робува, умъ патки пасе. Доброто се забравя, злото никога. Който хвърля камъкъ на горѣ — пада на главата му. Който бие жена си, бие главата си.

[1] Една несполучлива, размѣсена съ собственнитѣ произведения на авторътъ, сбирка отъ Тончо Мариновъ се появи въ София 1879. Други влогове въ списанията.

общо прѣдставляватъ четирѫжби клѣчки; отъ едната страна се отбѣлѣзватъ надлѣжащитѣ да се платятъ, а на противоположната исплатенитѣ вече пари. То сѫ «черти и рѣзи», съ които Славянетѣ, споредъ свидѣтелството на старобългарский калугеръ Храбръ, сѫ си служили до въведение на писменностьта. Много термини за даждия на полуостровътъ указватъ на подобни рѣзи: турски кесимъ (отъ кесмекъ рѣжа), срьбски порез даждие (резати рѣжа) и др.

Макаръ съврѣменнитѣ училища да сѫществуватъ едвамъ отъ 50 години насамъ и въ много мѣстности и да сѫ въведени твърдѣ неотколѣ, знаянието на писменность и отъ двѣтѣ страни на Балканътъ и по-прѣди не е било незначително.[1] Старитѣ хòра, обаче, не знаятъ въведеното отъ Петръ Великий новорусско курсивно писмо, но само сѫществующето старо кирилловско писмо съ отдѣлни не съединени помежду си бѣлѣзи, както то се срѣща по срѣдневѣковнитѣ рѫкописи и въ отпечатанитѣ черковни книги. Това знаяние на писмо, се е удьржало чрѣзъ частнитѣ черковни и монастирски училища, както и чрѣзъ прилѣжанието на учащитѣ се. Въ западна Срѣдня Гора, въ промишленнитѣ градовце по централний Балканъ, въ Котленский Балканъ изъ градоветѣ се намиратъ дори стари жени, които свободно пишатъ на това писмо. Това писмо личи по надгробнитѣ камъни чакъ до най-новитѣ войнишки гробища около София, сѫщо и по пограничнитѣ камъни, напр. при Ломъ-Паланка, и автографитѣ на много Рилски монаси или на старийтъ попъ отъ Градецъ, та дори и на търговци отъ по-старото поколѣние поражаватъ палеографитѣ съ староврѣмский характеръ отъ вчерашна дата. Употрѣблението на грьцко писмо намѣсто кириллица е било рѣдко.

Въ срѣднитѣ вѣкове България е била страна на сектантский животъ и на суевѣрия. До 17 столѣтие послѣднитѣ остатки на Богомилитѣ или Павликияне сѫ се дьржали въ рѣзко обособявание, а влиянието на византийската апокрифическа литература, на книжици за хождение на Богородица въ адътъ и всевъзможни легенди на неканонически светци, стига чакъ до наши дни. Днешнитѣ Българе напротивъ по-вече сѫ обладани отъ съврѣменний индифферентизмъ, който еднакво равнодушно се относи къмъ черковната набожность и остаткитѣ на язичеството.

---

[1] Думата книга (при Нова Загора гънига, при Хасково въ Родопитѣ кънига) има широко значение у народътъ, тя означава и писмо; училъ се на книга, знае книгата, той се е училъ да чете, той може да чете, книжовникъ писатель, ученъ. Глаголътъ пиша означава още, както и грьцкото γράφω, рисувамъ; ако нѣкой селянинъ ви каже, че въ нѣкоя развалина на стѣната има нѣщо писано, то трѣбва да се разбиратъ по-скоро фрески, нежели надписи.

Благочестието на българскийтъ селянинъ е просто, безъ дълбока прѣкалена възсторженность. Сектантство, основано на религиозни умствувания, както се срѣща въ Руссия, между Българетѣ днесь е немислимо, както и между Сърбитѣ и Гърцитѣ при настоящего имъ положение. Единственна диря се намира въ голѣмото Ново-Село при Видинъ, жителитѣ на което (2729) Българе съ нѣколцина Румжне, се гнусятъ отъ тютюнътъ, като отъ дьяволско билие, както русскитѣ старовѣрчески Липоване; това вѣрование трѣбва да е влѣзло отъ скоро врѣме вслѣдствие четение на една румжнска книга. Най-набожнитѣ хора сж, като на всѣкждѣ, планинското население, именно между женитѣ, прѣимущественно по Балканътъ и Срѣдня Гора, напр. въ Панагюрище или Котелъ. Многото пости на православната черкова, особенно 40-дневнийтъ прѣдъ Великдень, още строго се съблюдаватъ въ страната. Монастиритѣ до прѣди малко сж имали още значителенъ авторитетъ, който, обаче, бързо пада, не само отъ влиянието на нови идеи, но сжщо и отъ недостатъкъ на черковно краснорѣчие и наука между калугеритѣ. Отиватъ на поклонение въ всенароднийтъ Рилский монастирь, на Св. Гора (Атонъ), по-рѣдко въ Иерусалимъ; поклонникътъ на светитѣ мѣста въ Иерусалимъ, както мухамеданскийтъ поклонникъ въ Мекка, въ продължение на цѣлийтъ си животъ носи почетната титла Хаджи. Посѣщението малкитѣ монастири въ България на истокъ, като у Гърцитѣ, се е обьрнало на весела расходка; само на западъ то става съ по-голѣмо съсрѣдочавание на духътъ.

Остатки отъ язичеството сж многобройни. По-вечето се е закачило и запазило съ стари обичаи по разни праздници, главнитѣ между които сж Коледа и Великдень, и е описано сжщо въ календарна форма по пѣсеннитѣ сбирки, гдѣто сж присъединени и описания на народнийтъ животъ. Къмъ тѣхъ се относятъ разнообразни суевѣрия, знаянието на които съставлява притежание на стари и млади жени. Работението не само прѣзъ християнски, но исто и прѣзъ всѣкакви не черковни праздници е забранено подъ страхъ на наказание.

Пълни съ доста забѣлѣжителни чудни вѣрования сж мѣстноститѣ около Провадия и по Странджа на истокъ, особенно, обаче, планинскийтъ кжтъ между София, Кюстендилъ и Нишъ на западъ. Отъ тие язически прѣдания ние ще приведемъ само най-важнитѣ, особенно до колкото тѣ ни сж извѣстни отъ собственно виждание.

Голѣма роля играе на истокъ самодива, на западъ самовила или както я наричатъ Сърбитѣ просто вила, въздушни

ско сѫщество, което прѣкарва животътъ си въ цѣли общества по камениститѣ била и трѣвоносни пасища, и въ народнитѣ пѣсни се явява като другарка на героитѣ. Въ Балканътъ около Котель и Търново, въ Срѣдня Гора и по планинитѣ при Кюстендилъ често ми сѫ посочвали нощното танцувално мѣсто на самодивитѣ по планинскитѣ мурави, Самодивско хоро, хорище или игрило. То е кржгъ или полукржгъ отъ по-раскошна, по-висока и по-зелена трѣва или ягоди и други лиственни растения, отъ неравенъ диаметръ, споредъ както вѣтърътъ съ по-голѣма или по-малка сила е прѣсналъ сѣмената въ кржгъ. То сѫ извѣстнитѣ «fairy-rings» у Англичанетѣ, «cercles de fées» у Французитѣ. Къмъ такива мѣста нощно врѣме Българетѣ не смѣятъ да пристѫпятъ и при косидба или дори срѣдъ нивитѣ ги оставятъ непокѫтнато цѣли. Най-величественъ кржгъ отъ тойзи родъ е прочутото Вильо Коло на вѣтровитото планинско било между Кюстендилъ и Враня. Срьбско-българската граница минува тъкмо по срѣдата, и кога всичко наоколо е искосено, тамъ на «Вильо Коло» трѣвата все още си стои висока, като ечемикъ; никой не смѣе да се докосне до нея [1]. Като име на планина това Вильо Коло се явява и на картитѣ, и дори е поименовано като погранична точка въ Берлинскийтъ договоръ.

Червенитѣ плодове на Pirus aucuparia (около Котелъ брекини, у Русситѣ рябина) сѫ най-обичната услада на самодивитѣ. Освѣнъ тѣхъ на самодивитѣ се посвещаватъ разни цвѣтя, особенно мащерига (Thymus serpillum, сѫщо риганина, вѣроятно отъ ὀρίγανον, име което собственно подобава на критскийтъ Diptam, Origanum creticum) и ярко-червенъ или бѣлъ цвѣтущий, който по своята силна меризма още въ древность се е цѣнилъ като лѣчебно растение, росенъ (Dictamnus albus). [2]

Прѣзъ Русаля или Самодивскитѣ праздници, тъй наречени дни въ май, болни хора лѣгатъ въ гората за да прѣспятъ тамъ подъ мерисътъ на росенътъ и да оздравѣятъ.

Самодивски извори, кладенци има на всѣкѫдѣ. Единъ много извѣстенъ лѣжи на валогътъ близу до Балканский върхъ Марагидикъ, по козьята пѫтека отъ Калоферъ за Ново-Село. И тамъ разбира се нощемъ самодивитѣ играятъ. Тамъ пѫтницитѣ трѣбва да

---

[1] Описано отъ Миличевича въ Бѣлградската „Годишница" IV 1882, 280). Азъ бѣхъ веднажъ твърдѣ близу до това светилище, но дъждътъ ми попрѣчи да го посѣтя.

[2] Въ моитѣ пѫтувания нигдѣ не можаха да ми покажатъ прочутийтъ росенъ, вѣроятно, защото той винаги бѣше прѣцъвтѣлъ; констатирането за него, че е Dictamnus, азъ дължа на д-ръ А. Теодоровъ.

оставятъ на невидимитѣ планински дѣви кравайчета като жертвоприношение. Самото мѣсто се нарича Русалиитѣ или Русалскитѣ гробища.[1] Други «Русалски гробища» ми показваха близу до Траяновитѣ порти до селото Василица (хунски гробища съ стари камъни), единъ «Русалский лѫгъ» между Боровци и Живовци при Берковица. Думата Русалия, което въ България винаги се явява въ свръзка съ самодивитѣ по митологически важни мѣста, въ византийската и старорусска литература означава единъ язический прѣслѣдуемъ отъ черковата праздникъ. Отъ друга страна така се наричалъ по черковнославянски праздникътъ Св. Духа, както и у Руситѣ, Сърбитѣ, Румѫнитѣ (rusale) и Албанцитѣ (ршаи). Миклошичъ още въ 1864 въ едно свое съчинение произвожда и двѣтѣ отъ латинското rosalia (сѫщо и въ черковата «pascha rosarum»).

Малко нѣщо по-добронравни митически сѫщества сѫ самодивитѣ при бродоветѣ, които при прѣминувание коварно мамятъ человѣка въ водата. Нейното име е бродница; мѣстожителството ѝ сѫ извѣстни извори, за които иде рѣчь въ пѣснитѣ (бродинско кладенче).

Злъ образъ е песоглавътъ, циклопъ нѣкакъвъ съ едно око на челото.[2] Твърдѣ распространени сѫ прѣдания за измрѣли великани, които български се наричатъ жидъ, жидавецъ.[3] Около София изъ пѫтьтъ за Нишъ сочатъ двѣ могили за жидовски гробове, при Търново на Карталъ-баиръ единъ подобенъ исполинский гробъ (жидовъ гробъ), така сѫщо и при Отушлии въ Ихтиманско дълги гробове все за по единъ великанъ (жидавецъ) и т. н. У Турцитѣ митическийтъ великанъ се нарича дев, камънитѣ, които служили на великанитѣ за играние (напр. около Шуменъ) девташларъ. Голѣмитѣ животни черепи и кости отъ палеонтологическо изнамѣрвание въ България тъй сѫщо се смѣтатъ за остатки отъ кости на исполини.

По-дребни духове (духовци, караконџовци) се расхождатъ нощно врѣме изъ гробищата и скалиститѣ пустоши; като защитително срѣдство противъ тѣхнитѣ домогвания се счита истропванието, истрополяванието. За старо съприкосновение съ византийскитѣ

[1] По неразбирание на българското множественно число съ членътъ е произлѣзло „Rosalita-Pass" у Каница.

[2] Въ София учатъ дѣцата да казватъ, че въ развалинитѣ на старийтъ безистенъ живѣялъ единъ цоглавъ. За песоглавцитѣ въ южнослав. приказка ср. Крекъ, Einleitung in die slav Literaturgeschichte. 2 Aufl. (1887) 704, 734.

[3] Происхождението на думата е тъмно. У другитѣ славян. народи жидъ е = Judaeus, но който въ България на всѣкѫдѣ се нарича Евреинъ.

Фиг. 8. Семейство отъ Балкана подъ върхътъ Мургашъ.

народни повѣрия свидѣтелствуватъ имената на феитѣ, що опрѣдѣлятъ сждбата на человѣка отъ рождение (орисница отъ ὁρίζω, но сжщо и български наржчница) и на драконитѣ (ламии отъ λαμια).

Въ повѣрията за животни първо мѣсто иматъ змиитѣ. Има зли и добри змии. Сжществували и такива, които пазятъ междитѣ на полетата и пограничнитѣ камъни, когато пакъ други вар-

дятъ закопани имания. Народътъ расправя, че змиитѣ иматъ царица и събрания; тѣмъ сѫ посветени различни растения, напр. червенитѣ плодове на Arum maculatum, нарѣчени зъмский мисиръ, зъмско грозлие, и тѣхно мьртво тѣло или глава се смѣта за магийно и лѣковито срѣдство.[1] Много легенди се относятъ до орлитѣ. На западъ вѣрватъ, че убиванието на орелъ докарва градъ; на истокъ стрѣлятъ въ кружащитѣ се орли, за да разгонятъ приближающитѣ се, мнимо отъ тѣхъ съпровождаеми бурни облаци. Скрити съкровища въ непристѫпни пещери се пазятъ отъ орли и ястреби. Сѫщо и мечката има свойтъ циклъ легенди и растения. Свраката е любимото животно на самодивитѣ, които съ тѣзи птици вършѣятъ своето жито, а пакъ орлитѣ и доганитѣ имъ теглятъ колата. Врѣднитѣ животни иматъ свои празднични дни. Цѣла седмица прѣзъ ноемврий (10 — 17) се продължаватъ навредъ распространенитѣ Вълчьи праздници, тогава всичка работа почива, сѣкирата на селянинътъ, иглата на селянката, и овчарьтъ ни веднажъ не хвърля обущата си; дрѣха или риза, ушита прѣзъ тѣзи дни, безъ-друго ще попадне подъ зѫбитѣ на тие хищници. При това се правятъ магии, щото очитѣ, носоветѣ и ушитѣ на вълцитѣ да се затворятъ. Въ Кюстендилско (и другадѣ) има дори Мишовъ день, деньтъ на Св. Несторъ (27 октомврий), кога всичко е затворено и пакъ се нищо не работи, за да се не размножаватъ мишкитѣ. Планинскитѣ обитатели стоятъ всѣкога на дружеска нога съ горскитѣ животни; въ тѣхнитѣ пѣсни и приказки тѣ се явяватъ като дѣйствующи лица; всички тѣхни движения се наблюдаватъ и обясняватъ; напр. по глухийтъ или ясенъ викъ на кукумявката по дърветата или изъ дѫлбочината овчарьтъ распознава врѣмето на слѣдующийтъ день.

Небеснитѣ тѣла сѫщо играятъ извѣстна роля. Въ село Микре въ Ловчанский Балканъ ме порази остатъкъ отъ поклонение на слънцето. Бѣше прѣзъ жетва, въ понедѣлникъ утреньта; женитѣ подиръ изгрѣвание на слънцето отиваха на купчини най-напрѣдъ нѣколко стѫпки срѣщу слънцето и праслѣ вече на полето, споредъ както изрично ми казаха, за да имъ спорѣла работата прѣзъ цѣлата седмица. Млѣчнийтъ пѫть се нарича «кумова слама», което наумѣва турското название за сѫщото saman-ogrusu (сламенъ крадецъ). Отъ съзвѣздията Голѣмата Мечка се нарича «колата», нейнитѣ три звѣзди въ главата «вълкъ», плеядитѣ «кокошки», «ралица» наричатъ тритѣ звѣзди на Ориона или тъй исто на Голѣмата Мечка.

---

[1] Единъ прѣгледъ на българското вѣрвание въ змиитѣ (80 номера) отъ проф. Карановъ въ Период. Списание IX, 129 и сл.

Слѣди отъ поклонение на дървета сѫ рѣдки. Въ Дунавската равнина (напр. около Ломъ-Паланка) по безлѣснитѣ ливади стоятъ голѣми осамотени дървета, подъ които селянетѣ служатъ молебни за добра жьтва. Особенна церемония става, кога закъснѣе тъй необходимийтъ за прѣуспѣвание на полскитѣ плодове дъждъ. Младо едно момиче по голо гѫсто се обвива съ трѣва, листа и цвѣтя, безъ да прави лицето исключение отъ това прѣбулвание. Въ това одѣяние то отива съ нѣколко другарки отъ кѫща въ кѫща, играе по дворовѣтѣ, като пѣе все една опрѣдѣленна пѣсень за да прѣдизвика роса и дъждъ, и се оставя стопанката да го полѣе съ мѣнче вода. Това момиче български се нарича пеперуга, пеперуда; тойзи обичай е распространенъ и по Сърбия, гдѣто тъй прѣбуленото момиче наричатъ додола, сѫщо и въ Далмация (prporusa) и у Новогърцитѣ (перперуна, перперия).[1] Прѣзъ пролѣтьта 1880 азъ самъ видѣхъ такава церемония въ София; пеперудата и нейната свита бѣха млади циганки, които, разбира се, при това митологическо прѣдставление прѣди всичко се пазарѣха за кръчмата. По Родопитѣ между мухамеданскитѣ Българе така сѫщо се срѣща пеперуда.

Свещенни извори, кладенци не сѫ рѣдки и именно сѫ отъ два вида. Едни още си оставатъ посветени на самодивитѣ, други, обаче, сѫ станали християнски, и се намиратъ по-вечето като аязма (ἁγίασμα) при нѣкой малъкъ монастирь или параклисъ. Въ много отъ язическитѣ пѫтницитѣ гледатъ да хвърлятъ мѣдни пари и парцали отъ дрѣхи. Отъ турско происхождение е обичайтъ, при ходение на аязма или въ нѣкой параклисъ по клоноветѣ на съсѣдното дърво да се завързватъ червени нишки отъ поясътъ и малки парцалчета.

Прѣзъ извѣстни дни влѣзло е въ обикновение да се запалватъ голѣми огньове на открито небо. Въ Софийската котловина, по централна Срѣдня Гора и другадѣ такива огньове се подклаждатъ край всички села прѣзъ послѣднитѣ двѣ недѣли прѣдъ Велики пости, на заговѣзни вечерьта; тогава момчетата разнасятъ запалени вързопи слама на дълги прътове. Въ Бургасъ въ навечерието на Еневъ день (24 юний) тѣ докараха ми наумъ ческитѣ огньове по Ивановъ день. Изъ широкитѣ покрити съ камъни улици прѣзъ свѣтлата лунна нощь гражданетѣ запалиха малки огньове отъ стари кошници и всевъзможно храстье и прѣскачаха прѣзъ тѣхъ, при

[1] Думата най-накрайтъ може да се отнесе къмъ латинското papilio. Новогръцкото перперуна е македорум. pâperúnâ отъ лат. papilionem споредъ G. Weigand, Die Sprache der Olympo-Walachen, Leipzig 1888 стр. 47.

това старитѣ дюгенджии се надпрѣваряха въ пъргавина съ младитѣ момчета. Такива огньове прѣзъ тойзи день и въ навечерието на Константиновъ день изъ грьцкитѣ и българскитѣ села по Странджа-Планина по-прѣди сѫ били много распространени. Тѣхни остатки сѫществуватъ въ изолиранитѣ грьцки села Бродилово и Кости при Агатополисъ, заселени съ земледѣлци и които се женятъ само по между си. Прѣдъ черковата въ Кости прѣдъ Константиновъ день се подклажда единъ голѣмъ огънь отъ 4—5 кола дьрва. Жителитѣ съ тъпани се събиратъ наоколо му. Кога вече стане червеносвѣтлива жаравата, нѣкои влизатъ въ изстѫпление и припкатъ, играятъ и скачатъ на босъ кракъ или по чорапи съ икона въ рѫка прѣзъ пламъкътъ, мѫжье и жени безъ разлика. Колкото по-вече се припка прѣзъ него, толкова по-добри надѣжди има жътвата. Тѣзи сцени се повтарятъ седемъ нощи една подиръ друга. Хората, които минуватъ прѣзъ пламъцитѣ, се наричатъ **нестинари**.[1]

Отъ мухамеданско происхождение сѫ, нареченитѣ съ арабска дума **курбанъ**, принасяни жертви, противъ които дълго врѣме сѫ се борили християнскитѣ архипастири, като противъ грѣховенъ, еврейский и турский обичай.[2] Тѣ се срѣщатъ еднакво и по Дунавътъ, и по Марица, и въ Македония. Християнетѣ се събирали прѣзъ опрѣдѣлени праздници (Ильинъ, Георгевъ день и др.) при нѣкоя черковна развалина, старъ нѣкакъвъ гробъ, могила или изворъ, закаляли ягне, овенъ или дори волъ, и весело се угощавали на широко. Въ самата София въ навечерието на Георгевъ день черковата еква отъ блѣянието на окиченитѣ съ вѣнци ягнета, които хората донасятъ на рѫцѣ, а поповетѣ освещаватъ съ молитви; на слѣдующий день тѣхъ убиватъ като **курбанъ** и изѣдатъ.

Единъ свой митологический цикль е свьрзанъ съ градитѣ. На цѣлийтъ полуостровъ утвърждаватъ, че никоя каменна сграда не може да сполучи, ако въ нейнитѣ основи не се зазида ягне, пѣтелъ или поне нѣкоя человѣческа сѣнка. Българетѣ казватъ, че майсторитѣ-зидари притежаватъ искусството да измѣрватъ сѣнката на проходящийтъ человѣкъ и да я зазидатъ; измѣренийтъ человѣкъ умира и става **таласъмъ** на зданието, гдѣто и се рас-

[1] Славейковъ описа нестинаритѣ въ Българската Христоматия отъ Вазовъ и Величковъ (1884) I 131—135. По-прѣди подобна церемония ставала дори въ градътъ Иена при Бунаръ-Хиссаръ и въ околностьта.

[2] Рѣзко проповѣдватъ противъ принасянието на кървавъ курбанъ напр. Кириллъ Пейчиновичъ изъ Тетово, игуменътъ на монастирьтъ Св. Димитрий при Скопье, въ своята днесь рѣдка книга „Огледало“ Будинъ 1816 стр. 68 и слѣд. (ср. Jagic's Archiv XII, 303). Отъ неговитѣ думи се вижда, че по него врѣме ягнетата клали вѫтрѣ въ самата черкова.

хожда до първи пѣтли. Съ това суевѣрие може би е свързано и употрѣбляемото по-прѣди зазидвание въ черковнитѣ стѣни стари непотрѣбни черковни книги и особенно ръкописи. Въ свръзка съ това вѣроятно се намиратъ и загадочнитѣ basreliefs, що забѣлѣжихъ по нѣкои массивни строения: фигури на змии по стълбоветѣ на старийтъ Ямболский мостъ, драконова глава на Перникскийтъ мостъ, послѣ високо, отъ външната стѣна на Рилский монастирь, на лѣво отъ Дупнишката порта, два крайне примитивни овала на человѣчески образи съ очи, носъ и уста, безъ съмнѣние турени тамъ отъ майсторитѣ «за украшение», спорѣдъ увѣренията на монастирскитѣ братья. У всички народи на полуостровътъ е распространена легендата, прѣложена и въ пѣсень, какъ единъ мъченъ зидъ чакъ тогава сполучилъ, когато зазидали въ него жената на най-младийтъ отъ тритѣ първомайстори. Новогърцитѣ расправятъ това за мостътъ на Арта, Румънетѣ за черковата Curtea de Ardzis въ Влашко, Сърбитѣ за замъкътъ Скадаръ (Скутари), Българетѣ за старийтъ замъкъ Лъджа-Хиссаръ на сѣверъ отъ Пловдивъ и за «Кадийскийтъ мостъ» около Кюстендилъ.

Стари жени, които да се занимаватъ съ магии и врачувание, разбира се, нигдѣ не липсватъ. Една особенна класса такива тъй да река язически жрици съществува въ планинскитѣ мѣстности на западъ, около Трънъ, Кюстендилъ, Кратово и т. н. Тамъ има множество вражалци и врачки, дѣдовци и баби, които чрѣзъ магии (враженье, врачувание, баяние) цѣрятъ болни и търсятъ изгубена стока, разбира се, никога не безъ добро възнаграждение. Само оние тамошни села, чиито жители прѣзъ лѣтото отиватъ като работници на чужбина, сѫ свободни отъ тѣхъ.

Около Царибродъ прѣзъ моето прѣминувание отъ тамъ 1883 г. имаше единъ чуденъ светецъ и светица, които нощемъ се разговаряли съ Св. Богородица и Св. Троица, която имъ се явявала като жена въ бѣло одѣяние, и за това бѣха оракулътъ на всички жени отъ околностьта. Нѣколко дни подирь това, когато азъ се мъчехъ да распозная латинскитѣ надписи на Прѣстолъ въ пустинната урва подъ Трънъ, единъ селянинъ пристъпи къмъ мене и почна чудновати излияния: «Ние сме глупаци, прости планински хора: кажи ми, може ли жена да бѫде попъ?» Отъ по-нататашната рѣчь азъ разбрахъ, че въ ближнето село имало нѣкоя си врачка, която не припознавала мѣстнийтъ попъ и упражнявала занаятътъ на една света аязма. Около Брѣзникъ ми расправяха за една баба, която баяла и прѣдсказвала по коститѣ на печени кокошки; тя

Фиг. 9. Семейство отъ Западна Срѣдня Гора.

трѣбва да е въ споразумѣние съ поповетѣ, защото подиръ баяние прѣпраща своитѣ клиенти при тѣхъ, за да имъ отчетатъ още молитви, което естественно не става даромъ. По селата въ Трънско има всевъзможни бабини дни, прѣзъ които не се работи и които така строго се съблюдаватъ, щото нарушительтъ застрашава опасность да види земледѣлческитѣ си оръдия счупени.

По Кюстендилско и Кратовско въ това отношение не стоятъ

по-добрѣ. Прѣзъ нашето пѫтувание 1883 въ горитѣ при Кратово на турска почва живѣеше единъ магиосникъ въ таинственно общение съ светцитѣ на небото, и къмъ него отъ твърдѣ далечъ се стичаха множество хора пѣши и съ кола. Забѣлѣжителни разяснения дава една занимателна, неотдавна издадена книжка отъ попъ Петръ Любеновъ изъ Кюстендилъ върху народнитѣ обичаи па тамошнийтъ окрѫгъ.[1] Любеновъ поименува деветь души, които се занимаватъ съ подобни искусства. На западъ отъ Кюстендилъ прѣдсказва въ село Прѣколница нѣкой Дѣдо Рано, прозванъ К о с т а р о (отъ кость), по овчьи и кокошьи кокали, въ Жеравино лѣкува баба Цвѣта Кранке, при нея се стичатъ отъ Кюстендилъ и Крива-Паланка, а въ село Враца прѣдсказва Станое Стаменковъ за болести по паданието на бобъ въ паница, напълнена съ вода, и раздава на хората билки за лѣковито кадение. Въ самийтъ градъ Кюстендилъ има прѣдсказатели отъ съврѣмененъ типъ, които по чертитѣ на дланьта и по картитѣ прѣдсказватъ бѫдущето. Старата баба Гоца Стойчева въ Брѣзница, село въ Краище, която често падала въ несвѣсть и при това казвала че вижда светци, възбудила 1860 таково движение, щото селянетѣ по нейно искание почнали да градятъ не само монастирь въ сѫщото село, но и седемь черкви изъ околностьта, отъ които нѣкои още стоятъ като прѣпокрити съ слама колиби, но сега служатъ само за прибѣжище на добитъкъ лѣтно врѣме.

Авторитетътъ на всички тие лица е по-голѣмъ, нежели оня на поповетѣ или учителитѣ; изобще по селата за доктори искатъ още малко да знаятъ. Самитѣ вражалци сѫ много прѣдпазливи и точно распитватъ касателно обстоятелствата на просительтъ; ако свѣдѣнията сѫ неудовлетворителни, тѣ го връщатъ назадъ. Като заплата богато се поднасятъ пари, овци, добитъкъ, масло, платно, вино, ракия и други произведения. Една напечатана у Любенова формула на баба Цвѣта за заклѣвание на болесть показва смѣсь на християнски и язически елементи; наредъ съ Св. Недѣля (Кирияки) и св. Петка (Параскева) се призоваватъ и «моитѣ любезни другарки отъ Вилью Коло, отъ Витоша и отъ Рилска планина», сирѣчь самодивитѣ на планинитѣ.[2]

Много магии има за прѣмахвание на уроци, урочасвание, които могатъ да бѫдатъ врѣдни за хората и за животнитѣ. Противъ

---

[1] Петъръ Любеновъ, Баба Яга или сборникъ отъ различни вѣрвания, народни лѣкувания, магии, баяния и обичаи въ Кюстендилско. Търново 1887.

[2] Сѫщо и въ срьбската часть на тая планинска мѣстность, въ Нишкийтъ окрѫгъ, сѫществуватъ такива селски врачки. Официално извѣстие у Миличевичъ, Кралевина Сърбия 154—158

това зло на дѣцата и домашнитѣ животни вързватъ многобройни амулети, коралли, цвѣтни камъчета панделки и т. н. Въ отношение къмъ мѣстнитѣ урожденци человѣкъ трѣбва да се въздържа да хвали принадлѣжащийтъ тѣмъ конь или говедо, защото тая похвала може да поведе къмъ уроки.

Пазенпето на добитъкътъ е прѣдмѣтъ на различни народни повѣрия. Прѣзъ нощьта срѣщу Благовѣщение (Благовецъ на 25 Мартъ) пжтникътъ въ цѣла България, особенно изъ селата на западъ, поражаватъ таинственни сцени на съвсѣмъ язический церемониалъ Искарватъ воловетѣ и коньетѣ, селяне и селянки прѣзъ свѣтлата лунна нощь обикалятъ около кжщата, кадятъ добитъкътъ си, дрънкатъ съ вериги, удрятъ съ лъжици о мѣдници и о друго желѣзо, и викатъ: «бѣгайте змии и гущери!» По нѣкои мѣста тая церемония става срѣщу Св. Еремия (1 май).

При опасность на нѣкоя епидемия по животнитѣ, всичкийтъ добитъкъ отъ нѣколко съсѣдни села се прѣкарва прѣзъ редъ священни огньове, за да го дезинфициратъ. Въ опрѣдѣленъ день огъньтъ по кжщнитѣ огнища на всички участвующи въ това общини се изгасява и отново се подпалва отъ свещенниятъ огънь чакъ подирь церемонията. Въ смѣсенитѣ села около Провадия, Турци и Българе приематъ участие въ това, съ братско съгласие; попове и ходжи при прѣминувание на добитъкътъ ломотятъ славянски и турски молитви, жителитѣ отъ двата народа варятъ ѣстието си на тие церемониални огньове и въ заключение зематъ отъ тѣхъ главни за подклаждание на домашното огнище. При Кюстендилъ свещенниятъ огънь се подпалва чрѣзъ търкание на двѣ ясеневи дървета; церемонията се извършва въ нѣкой обкопъ на границата на землищата на двѣ поселения.

Страхътъ за добитъкътъ е причината, защо вѣрата въ вампири тъй още ягката се държи срѣдъ Българетѣ, както и срѣдъ всички Балкански народи. *Вампиръ* (вампиринъ) става нѣкой умрѣлъ человѣкъ, когато малко прѣди смъртьта го прѣскочи куче или котка, или ако отгорѣ му падне нѣкоя врѣдитолна сѣнка; тѣлото лѣжи въ гробътъ, но невидимийтъ вампиръ се носи наоколо въ въздухътъ и смуче кръвьта на хората и животнитѣ. По селата около Котелъ на нова година по пещитѣ турятъ трънье, за да немогатъ вампиритѣ да влѣзатъ въ кжщитѣ. Откриятъ ли, кой се е обърналъ на вампиръ, гробътъ му се отравя, трупътъ се пробожда на гжрдитѣ съ глоговъ колъ, слага се врьхъ накладенъ огънь, тъй сжщо отъ глогово храстье, и публично изгаря.

Това повѣрие въ вампири е распростанено изъ цѣлата страна, но особенно се държи въ мѣстностьта около Провадия. Тамъ има свои магиосници, наречени *джададжии* (турски джада магия), които се занимаватъ съ прѣслѣдвание на вампири; тѣхното главно свърталище е селото Девна. Въ село Невша (първоначално нарицаемо споредъ прѣданието Нѣгошь, у Джорджича 1595 Гнесишия) неотколѣ при една овчья болесть, нѣкой-си подобенъ джададжия гонилъ невидимийтъ зълъ духъ съ дървена икона въ ржка отъ животно на животно. Злийтъ бѣгалъ отъ иконата въ звънцитѣ, въ козината на животнитѣ, въ устата на едно куче и най-послѣ въ една дървена свирка, която и била затулена и изгорена, а морътъ трѣбвало да прѣстане слѣдъ нѣколко дни. По сжщий поводъ билъ повиканъ отъ Девна въ селото Вѣнчанъ магьосникъ, който се пустналъ да лови вампиръть съ една стара икона въ ржка отъ кжща въ кжща, до когато иконата почнала да трепере, знакъ, че се е докоснала до злийтъ духъ. Тогава настаналъ дивъ ловъ. Джададжията бездиханенъ прѣслѣдвалъ духътъ, отъ домъ въ домъ, прѣзъ плѣтища и стобори, до като му паднали поясъ и царвули. Найсѣтнѣ той застаналъ недвижно върху прѣснийтъ гробъ на единъ циганинъ. Селянетѣ дотърчали съ лопати и търнокопи, изровили кърваво-червенийтъ издутъ трупъ и го изгорили на огънь отъ дърва и трънье. Наоколо-стоящитѣ явственно били чули виението на умиращийтъ вампиръ посрѣдъ пръщението на пламацитѣ; магьосникътъ стоялъ до огъньтъ съ своята икона до свършекътъ, за да не може злийтъ духъ да избѣгне. Въ 15 дни отгорѣ морътъ трѣбвало да се прѣкрати. Заплатата на джададжията за такъвъ единъ подвигъ възлиза до 5—6 рубли.[1] Отъ сношение на вампири съ жени произлиза *фърколакътъ* (вълколакъ въ начало, отъ тамъ новогрьц. вурколакосъ) на свѣтъ, единъ человѣкъ, който може да види съ своитѣ очи невидийтъ инакъ вампиръ; джададжиитѣ сж потомци на тѣзи смѣсители и за това съзиратъ злийтъ духъ дори прѣзъ най-гжстата мъгла.

Сжщото повѣрие, ако и не въ еднаква сила, се срѣща около Ловечъ и по нѣкои западнали Дунавски мѣста, сжщо и на западъ.

---

[1] Тие два скорошни случаи азъ зѣмамъ отъ единъ рапортъ на Варненскийтъ училищенъ инспекторъ до Министрътъ на Просвѣщението отъ 12-й Мартъ 1882. Захарий Стояновъ въ своитѣ Записки I, 160 описва подобна една сцена въ Руссенската мѣстность, гдѣто въ 1873 попътъ на селото Пиргосъ оставилъ да изроватъ единъ умрѣлъ циганинъ и да го изгорятъ. Сжщийтъ обичай се е срѣщалъ неотколѣ още у Сърбитѣ въ Херцеговина и Ружмнитѣ въ Трансилвания. Върху славянското вѣрование въ вампири изобщо вижь Крекъ op. cit. 409.

При Кюстендилъ занаятътъ на вампирджии до прѣди малко сѫ упражнявали нѣкои Турци; тѣ убивали хвърчащийтъ вампиръ съ брадва въ въздухътъ, подиръ което на земята намирали капки кръвь. Споредъ Славейкова на сѣвероистокъ въ Тракия, по Странджа-планина, има варварский обичай, щото по-вечето трупове прѣди полагание въ гробъ да се пробождатъ съ ножъ или игла въ гѫрдитѣ; та и извѣстнитѣ затънтени приморски села, сѫщитѣ, въ които живѣе по-горѣспоменатото забѣлѣжително поклонение на огъньтъ, още неотдавна изгаряха всички мъртавци, като язичницитѣ, за да се не прѣобърнатъ въ вампири. Сѫщо и въ западна Тракия на еднакво основание често около трупътъ турятъ трънье.

Особенъ родъ магьосници сѫ иманяритѣ (малджиитѣ), които въ нощенъ часъ слѣдъ таинственни приготовления дигатъ иманета, които лѣжатъ закопани по развалини и пустоши или се пазятъ въ пещери отъ змии, орли и ястреби. Землищата на стари укрѣпления, околностьта на антични паметници, остаткитѣ отъ срѣдневѣковни черкови, дори мѣстата около турски джамии, Керванъ-сараи и кладенци по-вечето сѫ изровени наоколо. Сънища и тайни бѣлѣзи, особенно протежението на полдневната сѣнка отъ нѣкоя стѣна или стълбъ, издаватъ мѣстото на иманьето, извѣстни «расковни» цвѣтя го правятъ видимо. Който, като авторътъ, пѫтува по археологически цѣли, веднага се подозира въ иманярство и по тая причина има да се бори съ много прѣпятствия. Често

...не отъ Вакарелъ.

коло Котелъ ...
могатъ вампирит...
е обьрналъ на в...
божда на гѫрдитѣ...ществуванието на нѣкоя развалина, за да не имъ
гънь, тъй сѫщо о...съкровище или за да ги не обеспокояватъ поради
...на такова едно имание; за това е тъй мѫчно
...н ...вично мѣстото, гдѣто сѫ намѣрени монетитѣ или
...о мѣсѣм ос...

древноститѣ, които показватъ. То е естественно слѣдствие на хилядогодишното влияние отъ строгитѣ византийски и по-късно турски закони относително намирането на имание (ἕνρησις θησαυροῦ). Страстьта къмъ иманярството никакъ не е безосновна. Намирание пари въ гърнета се простира отъ съврѣменницитѣ на сѣчения отъ Thasos и Dyrrhachium до наши дни, по своето множество тѣ сѫ отличетелно наумявание за оние многобройни бури, които прѣзъ толкова тисящелѣтия сѫ прѣминували прѣзъ земята. Още прѣзъ боеветѣ 1876 и 1877 граждане и селяне закопваха своето имание въ кѫщнитѣ стѣни, по лозята или по краищата на гори и поля, въ сѫдове и биволски рогове. Търновскитѣ иманяри търсятъ тъй сѫщо и соль въ Балканътъ, и за това тамошнитѣ селяне силно ги подигравать.

в) Помацитѣ (мухамедански Българе).

Жилища по Родопитѣ и въ Дунавскттѣ кѫтъ. Исторический прѣглесъ. Облѣкло, обичаи, народни пѣсни. Влияние на българската школа.

Мухамеданскитѣ Българе се наричатъ отъ своитѣ християнски съплѣменници изобщо Помаци. Происхождението на това название е тьмно; мѣстнитѣ тълкования като спомагателни войски (помагачи) и др. сѫ твърдѣ непонятни. [1]

Числото на тѣзи български привьрженници на Исламътъ въ прѣдѣлътъ на Егейско море не е незначително, по Дунавскитѣ мѣста е малко, въ землището на Княжеството въ цѣлокупность възлиза най-много до 28.000 души.

Въ Родопитѣ и по планинитѣ на источна Македония прѣдѣлътъ на Помацитѣ съставлява единъ широкъ поясъ, който се простира отъ Пловдивъ до Солунъ, именно отъ срѣдното течение на Арда до Вардаръ и още нататакъ. Въ него влизатъ мѣстноститѣ Рупчосъ, Ахъръ-Челеби, Доспатското плато, Чепинската котловина и Разлогъ, Неврокопското окрѫжие и голѣма часть отъ централна Македония съ мѣстноститѣ Джумая, Пиянецъ, Тиквешъ, Кукушъ, та и отвадъ Вардаръ Могленската долина и други. Но навредъ изъ тойзи слабо заселенъ прѣдѣлъ сѫ пръснати християнски кѫтове. Участието на Българското Княжество въ тая Помашка страна не е голѣмо. Споредъ даннитѣ на прѣброението отъ 1885 по источноруменийскитѣ части на Родопитѣ имало 17.873 Помаци: 10.674 въ околия Рупчосъ (заедно съ 10.046 християнски Българе), 656 въ Конушъ,

[1] Въ сѣверозападна Македония казватъ намѣсто Помаци: Торбеши, Улуфи, Курки.

6543 въ Пещерската околия.[1] Резултатитѣ отъ 1888 показватъ между числото на православнитѣ и говорящитѣ по български една разлика отъ 13.719, която прѣдставлява Помацитѣ, отъ тѣхъ 7389[2] въ Рупчосъ (при 10.137 християнски Българе) и 5944 въ Пещерската околия. Умалението спрямо прѣдишнитѣ цифри произлиза отъ това, че много Помаци поради невнимание на властитѣ се сѫ записали съ турский матеренъ езикъ. Слѣдъ Съединението 1885 обаче захванаха и Родопскитѣ Помаци да се изселяватъ: 1885 Рупчосъ имаше 20.821, 1888 само 18.751 жители.

На сѣверъ отъ Балканската верига Помаци има пръснати по окрѫзитѣ Ловчанский, Плѣвненский и Раховский. Тѣхното главно сѣдалище се намира къмъ югозападъ отъ Плѣвенъ между рѣкитѣ Витъ и Панегъ, и по рѣката Скътъ въ Раховско. Сарафовъ (1881) ги искарваше до 10.220;[3] прѣброяването отъ 1888 дава тамъ между православнитѣ и по български говорящитѣ една разлика само отъ 5277 не християнски Българе: околия Тетевенъ 2994, Бѣла Слатина 1764, Луковитъ 242, Троянъ 171, Ловечъ 106. Но и тука, безъ съмнѣние, мнозина погрѣшно сѫ внесени като турски говорящи. То е едно население на измирание. Прѣзъ обсадата на Плѣвенъ и настѫплението на Генерала Гурко къмъ София почти всички избѣгаха въ Македония. Въ 1880 се захвана възврьщанието назадъ, подирь което скоро послѣдва ново изселение въ Турция. Хората тръгваха неохотно, но къмъ изселвание ги караше отъ една страна тайната агитация на турскитѣ софти, отъ друга страна старата неприязнь на тѣхнитѣ християнски съсѣди, които гледаха колкото се може по-ефтино да купуватъ Помашкитѣ двороове иниви, и по сѫщата причина употрѣбяваха всичко, за да поддържатъ емиграцията въ движение. Въ съвършенно помашкото още 1881 село Асенъ (Тетевенска околия) въ 1888 нѣмало вече ни единъ Помакъ, въ сѫщо помашката Пещерна само 7 такива мусулмане. 270-тѣ помашки кѫщи[4] въ градъ Етрополе прѣдъ русската война се отнасятъ вече къмъ историята; мухамеданскийтъ елементъ тамъ днесъ прѣдставляватъ 6 цигане.

Историческото начало на тие мухамедански групи въ българскийтъ народъ е тьмно. То е послѣдвало не отведнаждъ, но твър-

---

[1] Въ Конушската околия селата Добралѫка и Орѣшецъ въ Пещерската околия Форцово, Осеново и Чепинската мѣстность.

[2] Правилно 8588, понеже 1199-тѣ „Турци" въ общинитѣ Борово, Лилково и Павелъ сѫ Помаци.

[3] Пер. Спис. VIII, 56.

[4] Заимовъ III, 69 показва 500 мух. кѫщи, турскийтъ оффициаленъ [illegible] съкъ 270 мух. и 403 християнски.

дѣ бавно, и въ всѣкий случай, до колкото знаемъ, не веднага слѣдъ завоюванието на страната отъ Османитѣ. Отдѣлни случаи на обращение несъмнѣнно сж ставали при паданието на мѣстнитѣ царства. Тогавашни писатели повѣщаватъ, че подирь падението на Търново много Българе приели вѣрата на Мухамеда, въ надѣжда да получатъ длъжности и богатства, или отъ страхъ или незнаяние, и че изгоненийтъ подирь тая катастрофа въ Македония Патриархъ Евтимий чрѣзъ своитѣ проповѣди не само мнозина билъ отклонилъ тамъ отъ ереси, но и отъ «Сарацинско помрачение.»[1] Отъ друга страна по Списанията на Владиславъ Грамматикъ (1469), узнаваме че по него врѣме въ Крупникъ на Струма било сѣдалището на епископъ, когато днесь това село е отколѣ чисто помашко. По-нови български бѣлѣжки относятъ обращението на «Доспатъ Планина, Чепино, Крупникъ, Кочани» въ царуванието на Султанъ Селимъ I (1512—1520).[2] На сжщийтъ господарь приписватъ това дѣло и прѣданията на Българетѣ въ Тракия, както самъ често съмъ слушалъ. Захариевъ въ своето описание на Татаръ-Пазарджикский окржгъ относи обращението на Родопитѣ въ царуванието на Баязидъ II къмъ 1495 г., безъ обаче да показва източницитѣ.[3] Господинъ П. Р. Славейкоръ ми расказа, че въ Бачковскийтъ монастирь прѣди години сжществувалъ Помѣникъ за записвание поклонницитѣ, отъ който било видно, въ кои години отдѣлнитѣ сегашни мухамедански села оръ ближний Рупчосъ сж прѣстанали да посѣщаветъ монастирьтъ. Самитѣ Родопски Помаци иматъ тъмни легенди за своето обращение, но пакъ утвърждаватъ, че приеманието на Исламътъ не на всѣкждѣ е послѣдвало въ едно врѣме; най-напрѣдъ се е обърналъ Доспатъ, сѣтнѣ Наипли, Довленъ и неговата околность, и най-послѣ мѣстностьта Чепино. Послѣднето се подтвърждава и чрѣзъ писменни паметници. Чепинцитѣ притежаватъ единъ документъ за тѣхнитѣ полски междѝ, който имъ билъ даденъ веднага слѣдъ обращението имъ, сирѣчь 227 години прѣди нашето посѣщение тойзи пжтъ въ 1883 г. Това е съгласно съ едно българско познато извѣстие, което относи това събитие къмъ врѣмената на Султанъ Мухамедъ IV и неговий Великъ везиръ Мухамедъ Кюприли (1656—1661).[4] Ос-

[1] Иосафъ, Видинский Митрополитъ въ Периодич. Спис. I (1882) 44, Цамблакъ въ Гласникъ томъ 31, стр. 388.

[2] Ср. Дриновъ въ Период. Спис. VII, 9.

[3] Захариевъ 74.

[4] Вижъ моята Geschichte der Bulgaren 455. Господинъ Славейковъ ми каза, че напечатаната отъ Захариевъ записка, отъ която се ползувахъ и азъ, е съвършенно истинска, освѣнъ нѣкои измѣнения въ езикътъ отъ издательтъ. Но въ никакъвъ случай тя не е съврѣменна, а е само по-късно отбѣлѣзвание ни числа.

вънъ това отъ прѣданията на Помацитѣ очевидно е, че на това движение не малко сѫ спомогнали тъй силнитѣ нѣкога по Родопитѣ туркомански овчари или юруци.

Споменатитѣ легенди за Баязидъ II и Селимъ I не сѫ безосновни. При тѣзи Султани първъ пѫть се прѣвърнаха въ джамии старопрочутийтъ съборъ Св. Димитръ въ Солунъ и черковата Св. Георгий въ София;[1] изобщо Селимъ I отне отъ християнетѣ всички каменни черкови, та дори споредъ данни отъ турски источници, го е занимавала и мисъль, съ сила да обърне или истрѣби всички християнски подданници.[2] Може би, къмъ тие врѣмена да се относятъ нѣкои дѣйствителни опити на обращение. Многократното прѣстояване на дворътъ на «Деспотъ Яласѫ» по височинитѣ на Родопитѣ при Мухамедъ IV «Ловчийтъ» е давало по-голѣмъ потикъ за распространение Исламътъ между планинскитѣ жители.

Още по-малко знаемъ ние за историята на обращение Помацитѣ въ Дунавската область. Знаемъ едно важно обстоятелство отъ донесенията на католическитѣ проповѣдници отъ 17-то столѣтие. По него врѣме въ всички православни и еретически (павликиянски) села между Никополь и Търново имало вече нѣколцина български селяне, които приели Исламътъ; тѣзи мусулмански меншинства въ отдѣлни мѣстности лесно могли всѣкий пѫть да спечелатъ връхнина. И сега тамошнитѣ помашки села повечето все още сѫ смѣсени.

Като аналогия може да се приведе Критъ и Албания. Срѣдъ Критскитѣ Гърци Исламътъ се е распространилъ чакъ слѣдъ падението на венецианското господство въ втората половина на 17-то столѣтие, а въ Албания Ханъ привожда случаи на обращение цѣли общини, станали въ начало на нашето столѣтие.[3]

Чрѣзъ обращение Помацитѣ Турцитѣ спечелиха не маловажна подпора за своето господство, единъ първобитенъ, воинственъ и храбръ народъ, който вѣрно се прѣдалъ на Османската империя. Прѣзъ грьцкото възстание населението отъ Родопитѣ спомогна 1821 да се усмири революцията въ Халкидика и на Атонъ, и сѫщо прѣзъ българското възстание 1876 способствува къмъ неговото бързо удавяние. Само сѫразмѣрно незначителната численность е била

[1] Тафель, De Thessalonica eiusque agro (Берлинъ 1836) 133, намѣрилъ че храмътъ Св. Димитрий е билъ още християнский около 1480, но не могълъ да разясни врѣмето на неговото прѣвръщение въ джамия. Открититѣ отъ тогава, текстове на срьбскитѣ лѣтописи отнасятъ това събитие къмъ 20 Августъ 1494 или (вариянтъ) 1499 (Шафарикъ, Pamatky 82, Гласникъ томъ 53, стр. 104). Върху черковата Св. Георгий вижъ при София.

[2] Хаммеръ, Gesch. des osm. Reiches II[2], 804.

[3] Ханъ, Alb. Studien I, 82.

Фиг. 11. Българка отъ Златишката мѣстность.

причина, гдѣто Помацитѣ не сѫ взели прѣднина, както мухамеданскитѣ Бошняци и Албанци. Помацитѣ ми привождаха имена на нѣкои лични селяне, които сѫ стигнали до високи почести. Отъ Родопитѣ били родомъ Тахиръ-Паша (отъ Драмско) и Али-Паша (отъ Хусеница на Доспатъ), който загина при Плѣвенъ. Помашкото село Турский Изворъ между Ловечъ и Орхание е родното мѣсто на из-

вѣстнийтъ по Херцеговина и Египетъ Дервишъ-Паша и неговий братъ Феимъ-Паша, та дори и прочутийтъ турский юристъ Джевджетъ-Паша казватъ да е Помакъ отъ Ловечъ.

Мѫжското облѣкло е турско, съ бѣла или пъстра чалма; женитѣ носятъ подъ турското фередже още български шарени народни дрѣхи. Къмъ иститѣ Османлии Псмацитѣ, както и Бошняцитѣ, и Албанцитѣ, иматъ дѫлбоко отврьщение, което при языкословната противоположность трѣбва да е взаимно. Исламитическийтъ фанатизмъ у женитѣ се проявява чрѣзъ бързо навождание, отврьщание на страна и прѣбулвание при доближаванието на нѣкой мѫжъ. Спрямо невѣрницитѣ, които тѣ наричатъ Каури (отъ гяуръ), сѫществува дѫлбока омраза, обаче, не е лесно да се каже, колко отъ нея трѣбва да се отдаде на религиозниятъ фанатизмъ и колко на обикновенната ненависть между съсѣди отъ разни вѣри. Послѣдната наприм. е накарала Помацитѣ да зематъ значително участие 1876 въ Баташката катастрофа.

Езикътъ е пъленъ съ турски термини, но пакъ при странението отъ Християнетѣ въ рѣчьта има нѣкои архаизми.[1] У инакъ добрѣ български говорящитѣ Родопски Помаци се срѣща едно интересно явление, че тѣ по-вечето броятъ отъ едно до чедиредесеть само турски. Въ обичаитѣ се е запазило много още отъ доисламитическото. И по Родопитѣ, както и около Ловечъ сѫществува обичай, щото прѣзъ Байрамътъ момичетата да играятъ не прѣбулени, макаръ и на извѣстна отдаленность, за да можатъ момцитѣ, стигнали за женение, да ги видятъ въ лицето. Помацитѣ въ Ловченско празднуватъ и християнски праздници, Св. Василий, Св. Георгий, Св. Димитръ, 40-тѣ мѫченици, та дори и Великдень.

Народнитѣ пѣсни на Помацитѣ отъ Дунавската область, мѣстноститѣ Чепино и Доспатъ не се различаватъ отъ останалата българска народна поезия. Въ тѣхъ изобилватъ лирически, еротически и сатирически теми. Пѣятъ отдѣлно или хоръ подъ аккомпаниментъ на мѣстнитѣ гитари (С —). Азъ узнахъ тая поезия въ Чепино. Тамъ се чуватъ хайдушки пѣсни за мухамеданскитѣ горски рицари по «Карловска планина» (Карликъ) и за християнскитѣ хайдуци изъ Батакъ, съ чиито жители отъ старо врѣме насамъ Чепинци открито се намиратъ въ неприязненни отношения. Въ по-старийтъ епосъ се явява всеизвѣстнийтъ Краль Марко, наредъ съ него и всѣкакви понови герои съ християнски и мухамедански имена. Въ една пѣсень

[1] Българинътъ нарича стрѣмето винаги съ турска дума зенгия, но у Помацитѣ при Ловечъ тя още се казва по славянски стрѣме.

се споменува «Мендеръ градъ», бессарабската крѣпость Бендеръ, която влиза и въ пѣснитѣ на албанскитѣ башибозуци, спомени отъ походитѣ на 18-то столѣтие. Въ друга една ни пѣха за боеветѣ при Плѣвенъ, но безъ дѣйствие: обща бойна картина съ свѣткавица отъ сабли и гърмотевици отъ топове. По Доспатското плато пѣятъ само за герои съ ислямски имена; само въ пѣснитѣ на селото Бартина влизатъ вече християнски юнаци.

Тая поезия на мухамеданскитѣ Българе наумѣва пѣснитѣ на тѣхнитѣ боснийски братья по вѣра, които притежаватъ множество нѣжни или жални любовни пѣсни и извънредни дълги епически произведения по османската военна история, но отъ срѣдневѣковната епика, както що тя се е запазила у християнскитѣ Сърби и Хървати, останали сѫ само слаби образци. Мѣнуванието на вѣрата е скѫсало свръзката съ старитѣ исторически прѣдания, понеже тѣ горѣ-долу сѫ имали християнский характеръ. Срьбскитѣ и българскитѣ мухамедане изобщо сѫ фанатически привьрженници на Исламътъ и слѣдватъ неговитѣ прѣдписания съ по-голѣма искренность и упорство отъ самитѣ Османи. Изъ пѣснитѣ прочее се вижда, че между Бошняцитѣ и Помацитѣ въ турската войска сѫ сѫществували дружелюбни отношения; въ Чепино се въспѣва единъ боснийский делия, притежатель на единъ несравненъ конь, който съ дишението си затварялъ прозорцитѣ изъ пѫтьтъ, а съ пръханието си разлюлявалъ керемидитѣ по покривитѣ; а идеалътъ на младата помакиня, ѣздачътъ, е който говори съ «боснийски думи«. [1])

[1]) За „доисторическитѣ и дохристианскитѣ пѣсни“, които бошнякътъ Верковичъ, търговецъ съ антики въ Сѣръ, издаде подъ високозвучний надсловъ „Вѣда Славянъ“, проститѣ Родопци нищо не знаятъ. Това е още по-забѣлѣжително, понеже издательтъ (Веда Словена, Бѣлградъ 1874, томъ I стр. XV) поименно изброява за личности, подъ чиято диктовка нѣкои отъ сътрудницитѣ записали тие пѣсни за него, не само Помаци (сѫщо и отъ Доспадъ), но и християнски Българе отъ желѣзаритѣ при Мелникъ и въ Разлогътъ, дори влашки пастири и цигане. Отъ тука може да се заключи за едно обширно пространство на територия, въ което тойзи образецъ на поезия щешеда бѫде извѣстенъ на единъ голѣмъ крѫгъ хора отъ различни състояния и плѣмена. Азъ много пѫти имахъ лични спошения съ Помацитѣ отъ Доспадъ, Чепино, Неврокопъ, имахъ по години за слуги християне отъ Разлогътъ и Мелнишката мѣстность, често съмъ говорилъ съ християнскитѣ Българе отъ цѣлитѣ Родопи, но никому не бѣха извѣстни никакви пѣсни за прѣселванието въ страната, за изнамѣрванието на житото, на виното, писменностьта, за богове съ индуски имена, за Орфея и тѣмъ подобни. Само Мустафа отъ Доспадъ ми каза веднажъ, че наистина той дома никога не билъ чувалъ за такова нѣщо, но че цѣла книга съ такива пѣсни—може да се намѣри въ Пловдивъ въ книжарницата! Мнозина Българе, които добрѣ познаватъ България, отдавна ми сѫ говорили за тѣзи мними открития като за шарлатания, за това и азъ въ Българската История стр. 568 ги оборвахъ като неистински. Господинъ П. Р. Славейковъ, който най-добрѣ познава българскийтъ народенъ живогъ, не веднажъ рѣшително ми е утвърждавалъ, че тие Веди сѫ издѣлие на цѣло дружество учители изъ мѣстностьта на

Отъ каквито и да е литературни опити между Помацитѣ по подобие на боснийскитѣ паметници, каквито е събралъ Блау, по Родопитѣ нѣма и диря. Въ писменнитѣ съобщения Помацитѣ си служатъ съ турский языкъ, който изобщо имъ е познатъ поради сношението съ Османитѣ отъ източната часть на планината. За това азъ узнахъ нѣщо за писменни опити между Помацитѣ въ Македония. Господинъ Иос. Ковачовъ, бившъ главенъ секретарь въ Министерството на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла ми разказа, какъ въ неговийтъ роденъ градъ Щипъ веднажъ го посѣтилъ единъ ходжа отъ помашката мѣстность Тиквешъ по тѣснинитѣ на Вардаръ и му прочелъ едно полуфилософско, не твърдѣ ясно художественно стихотворение, написано на много чистъ языкъ съ арабско писмо.[1]

Кървавитѣ събития прѣзъ 1876 докараха рѣзко раздѣление между Родопскитѣ Помаци и Българетѣ. Но пакъ между тѣхъ сѫществува двѣ течения, едно старо-турско, спомагаемо отъ силни беюве, и едно ново, което се стреми да се присъедини къмъ Българщината въ нейнийтъ днешенъ държавенъ строй. Млади муслумане въ фесове и чалми по чиноветѣ изъ българскитѣ гимназии въ София и Пловдивъ вече не сѫ рѣдкость, така сѫщо и по селскитѣ училища въ Чепино и Рупчосъ. Тамъ събуденитѣ се смѣха надъ нѣкои свои събратия, които сѫ били уплашили отъ иллюстрираннитѣ естественни истории, понеже Исламътъ забранява всички изображения. Сѫщо и въ Раховскийтъ окрѫгъ отдѣлни Помаци почнаха да посѣщаватъ българското училище. Политическо значение, обаче, тѣзи мусюлмански Българе нѣматъ въ прѣдѣлитѣ на Княжеството, вече поради тѣхното незначително число.

Сѣръ и Мелникъ; единъ пѫть (то бѣ въ София на 5 Януарий 1882) той ми разказа, че единъ учитель изъ Мелнишко, който, може би, и сега да служи въ Княжеството, като сѫдия, му се съзналъ, че и тойземалъ дѣятелно участие, като ортакъ, въ изникванието на Верковичовитѣ пѣсни. Тѣ мисляли били чрѣзъ това да послужатъ за славата на своята народность; Верковичъ пакъ се надѣвалъ чрѣзъ тѣзи пѣсни да докаже автоктонията на Българетѣ и „изобрѣтеннието на цивилизацията“ отъ Славянетѣ. Тие пѣсни естественно били съставени по-вечето чрѣзъ прѣработвание и оглаждание истинскитѣ народни пѣсни, като прѣдполагали, че „чудовищната“ дължина е признакъ на голѣма древность. Между българската интеллигенция тие пѣсни признаватъ само нѣкои λογιώτατοι, които се сѫ обучавали въ странство и по-вечето познаватъ отечеството си само изъ книги, или съдружницитѣ на Верковича, които сега всички се намиратъ въ Княжеството. Самъ Верковичъ, до колкото зная, отъ послѣдната турска война живѣе въ Петербургъ.

[1] При това Ходжата казалъ: „и ние си имаме наша елиника“, ср. стари изящни думи и обрати, като напр. старославянското человѣкъ намѣсто всѣкидневното човѣкъ.

c). Павликиянетѣ (католически Българе).

Исторически. Павликиянетѣ около Пловдивъ и Свищовъ.

Католическитѣ Българе се наричатъ Павликияне. Това име въ начало е принадлѣжало на една срѣдневѣковна дуалистическа секта,

Фиг. 12. Гражданка изъ Търново, съ носия каквато носьтъ въ околностьта.

която български наричали исто и Богомили, а въ Босния Патарени. Тѣ живѣятъ, около 14,000 души, въ двѣ далечъ една отъ друга лѣжащи мѣсности, въ Пловдивската равнина и по Дунавътъ при Никополь.

Върху тѣхната история ние едвамъ неотдавна получихме основателно разяснение въ единъ Сборникъ донесения на папски проповѣдници, съставенъ отъ ученийтъ францисканецъ Ферменджиу, единъ Българинъ отъ Банатъ, и издаденъ отъ югославянската Академия въ Загребъ. [1]

Въ 17-то столѣтие тѣзи Павликияне (Paulini, Pauliani Paulinisti, Paulianisti, слав. Павликяни) били сж още твърдо убѣдени еретици, строго отдѣлени отъ своитѣ врагове, православнитѣ християне отъ околностьта. Тѣхнитѣ общини сж образували единъ поясъ отъ Никополь до Пловдивъ. Подъ турското господство тѣ се наслаждавали съ пълна свобода на вѣроисповѣдание. Тѣ мразили кръстътъ и иконитѣ, и обвинявали православнитѣ въ идолопоклонство. При кръщавание, споредъ думитѣ на английскийтъ пжтешественникъ Рико (Ricaut 1665) тѣ употрѣбявали огънь; по донесенията на проповѣдницитѣ то ставало така, че свещенникътъ се докосвалъ до главата на вѣрующийтъ на четири мѣста съ една свѣщь, и то се наричало у тѣхъ кръщение съ огънь на св. Иоаннъ Кръститель. [2] По него врѣме тѣ нѣмали още епископи, а само свещенници, които се поставяли отъ общината чрѣзъ вржчвание на една патерица; тѣ могли да четатъ, освещавали питиета и благославяли бракове чрѣзъ прости обреди. Въ черковитѣ вѣрующитѣ отивали съ ѣдение и пиение всички наедно за весело жертвенно пиршество, ѣдѣли, пиели и се опивали, пѣяли и играяли; и слѣдъ приемание католицизмътъ тѣ искали да продължаватъ тойзи родъ благоговѣние, и въ едно село направили отъ олтарьтъ трапеза за ѣдение. [3] Отъ книги имали Евангелия, писмата на апостолъ Павелъ, Дѣянията на апостолитѣ и Апокалипсисътъ, всички въ образътъ на старославянски пергаментни ржкописи; нѣкои Codices били отъ боснийско происхождение, написани при днитѣ на краль Твърдко. Тѣ исто постили, празднували недѣлята и подвижнитѣ праздници и наредъ съ българскитѣ народни имена носили между друго и християнски кръщелни имена (Иванъ, Димитръ и др.).

---

[1] Acta ecclesiastica Bulgariae ab a. 1565 usque ad 1799. Collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžiu, ordinis S. Francisci. Zagrabiae 1887 (XVIII томъ на Monumenta).

[2] Ricaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman 711. Acta 80.

[3] За угощенията въ черковитѣ ср. Acta p. 17, 18, 80 etc. Онова, което контъ Марсили (Stato militare dell'imperio ottomano p. 24) показва като павликиянска моления е било само оброчище (мѣсто на бивша черкова), гдѣто още и днесь се принася курбанъ: голѣмо дърво съ окачени кжсове месо, съ единъ простъ дървенъ кръстъ помежду тѣхъ (което вече не е никакъ павликиянски), една голѣма каменна жертвенна плоча и единъ кржгообразенъ редъ малки каменни столчета.

Отстранението и антогонизмътъ спрямо грьцко-православната черкова пробудили у остаткитѣ на нѣкога тъй силната секта симпатии къмъ римската черкова. Планътъ, да се спечелатъ Павликиянетѣ за Римъ, за прьвъ пжть е изникналъ въ 1581 г. Пьрвий духовенъ пратеникъ при тѣхъ е билъ боснийский францисканецъ Фра Петръ отъ Соли (Тузла), който билъ нареченъ отъ Папа Климентъ VIII (1592—1603) Епископъ Софийский, съ сѣдалище въ рударското мѣсто Чипоровци въ Балканътъ, една стара латинска община, и тамъ се поминалъ 1623 г. подирь незнающий почивка животъ. Въ пьрвитѣ години на 17-то столѣтие той захваналъ своята дѣятелность въ село Петь-кладенци при Никополь, проповѣдвалъ и покрьствалъ успѣшно между Павликиянетѣ по Дунавътъ и почналъ дѣлото на обращение сжщо и около Пловдивъ, всичко това не безъ опасность, защото грьцкитѣ епископи и правовѣрнитѣ Павликияне нѣколко пжти го обвинявали прѣдъ Турцитѣ като испанский и папский съгледатай. Богослуженето често се извьршвало по гумна всрѣдъ копи жито, а гдѣто имало направени черкови, то сж били колиби покрити съ слама. Нѣкои млади Павликияне се пращали въ Римъ, за да се приготвятъ за священници. При Дунавътъ дѣлото тогава напрѣдвало по-добрѣ, нежели около Пловдивъ, гдѣто чисто павликиянскитѣ села Даваджово при Хиссаръ и Калачево (сега Калъчли, тур. Калъчъ сабля) сж били главната опора на католицизмътъ.[1] Тамъ още въ половина на 17-то столѣтие се покрьстили много души отъ двата пола, старци и юноши, и къмъ крайтъ на сжщий вѣкъ струва се привьрженницитѣ на старата вѣра съвсѣмъ да сж исчезнали. Священницитѣ на миссиитѣ били мѣстни Българе, Бошнаци, по-рѣдко Рагузинци; тѣ били плащани отъ Римъ, така щото общината не е имала никакви разноски за тѣхното сдьржание. Паданието на Чипоровци 1688 силно расклатило проповѣдничеството; прѣзъ тогавашнитѣ турски войни много общини останали безъ духовни пастири, но пакъ се не отклонили отъ римската черкова и продължавали да живѣятъ подъ французско покровителство.

Около Пловдивъ има 9444 (1885) Павликияне[2] или както

---

[1] А. Шоповъ, България въ цьрковно отношение, Пловдивъ 1889 стр. 22, погрѣшно привожда едно сказание за происхожденето на тие Пловдивски Павликияне. Спорѣдъ него Даваджово, Хамбарли и Дуванли происхождатъ изъ Софийско, което могло било още да се распознае по езикътъ, Калъчли, Балтаджи и Геренъ изъ Никополско.

[2] Прѣброяването на населението отъ 1888 намѣри въ Пловдивскийтъ окржгъ 9848 католици, но включително съ чужденцитѣ въ градътъ.

тѣ сега оффициално се наричатъ «Българокатолици», въ една махала на градътъ и изъ 10 села въ три групи: къмъ сѣверъ отъ градътъ по пжтьтъ за Хиссаръ (Даваджово, Дуванлии чисти, Селджиково, Хамбарлии смѣсени), на сѣвероистокъ отъ сжщийтъ къмъ устието на Стрѣма (Калачлии, Балтаджии, двѣтѣ съвсѣмъ павликиянски, близу до 2000 души, Геренъ смѣсено) и на югъ кждѣ Родопитѣ (нѣколко семейства въ Ахланъ и Коматьово). Въ Павликиянската махала на градътъ живѣе католическийтъ епископъ на Сердика (София), Monsignore Менини, родомъ Далматинецъ. Свещеницитѣ сж по-вечето капуцини, Италиянци и Французи, рѣдко родени Павликияни; расправятъ, че тѣ много строго държатъ своитѣ вѣрующи. Въ тѣхното училище наредъ съ българскийтъ прѣобладава французский езикъ, обстоятелство, което на мнозина Павликияне при постжпване на българска държавна служба отваря добра карриера. Типътъ на тѣзи Павликияне се различава отъ българскийтъ и грыцкийтъ; тѣ сж дребни хора съ тѣсни лица и голѣми носове, изобщо брюнети. По между имъ навѣрно има и потомци отъ Ерменцитѣ, които бѣха заселени около Пловдивъ отъ византийски императори и които донесоха на полуостровътъ така сжщо и павликиянското учение. Тѣхний български езикъ има свой ритмъ, но инакъ не се отличава отъ оня на съсѣдитѣ.[1]

Прѣдѣлътъ на сѣвернитѣ Павликияне при Никополь се простиралъ близу до Ловечъ, но въ 1727 часть отъ тѣхъ се дръпнала въ австрийската тогава Мала Влахия и отъ тамъ въ Банатъ въ мѣстностьта Темешваръ, гдѣто тѣхнитѣ потомци още днесь говорятъ по български и се наричатъ Павликени. Въ отечеството оставятъ само 4 села съ 4462 (1888) католици: Бѣлени, Орѣше, Лъжени, Трънчевица.

II. Гърцитѣ.

Тѣхно политическо положение. Мѣстожителства по Черноморскийтъ брѣгъ и въ Тракия. Слѣди отъ минали еллински елементи.

Гърцитѣ въ Княжеството сж по-вечето градско население, търговци, занаятчии, лозари, по крайбрѣжието тъй сжщо и рибари и

[1] Врѣмената се измѣниха. Старитѣ, неприпознающи икони Павликияне, считали православнитѣ за язичници поради тѣхнитѣ икони; а новитѣ Павликияне иматъ не само икони, но и статуи на светци, които пакъ сж ужасъ за православнитѣ. Една стара православна Пловдивчанка ме питаше веднжъ: „видя ли ти и павликиянската черкова и идолитѣ въ нея." Въззрѣнията върху черковнитѣ статуи на Истокъ и на Западъ и подирь хиляда години още рѣзко се различаватъ едно отъ друго.

соловари; съ земледѣлие се занимаватъ малцина, и то по-вече съ бостани и градини. Тѣ сѫ, като навсѫду, живъ, интеллигентенъ, самосъзнателенъ народъ отъ лесно распознаваемъ, и между женитѣ, често твърдѣ красивъ типъ, и много държатъ на школно образование.

Отношението на Българетѣ къмъ Гърцитѣ е недружелюбно. Прѣснийтъ споменъ на българската черковна борба противъ Цариградската Патриаршия за възстановление на националната цьрква е докарвалъ взаимни съприкосновения и послѣ основанието на българската държава. Въ Княжеството това ясно можеше да се наблюдава въ Варна. Въ Румелия прѣзъ траянието на автономната областъ Гърцитѣ бѣха доста покровителствовани отъ Органическийтъ Уставъ; тѣхнийтъ езикъ, наредъ съ българскийтъ и турскийтъ, се смѣташе за служебенъ езикъ, три околии съ смѣсено население се управляваха отъ началници съ грьцка народность и въ Областното събрание засѣдаваха много грьцки прѣставители. Слѣдъ присъединението Источна Румелия къмъ Княжеството това много се е промѣнило. Въ списъкътъ на сегашнитѣ правителственни чиновници и депутати личатъ само двоица отъ грьцка народность, единъ околийский началникъ и единъ народенъ прѣдставитель, и двамата отъ Анхиало. Нѣкои Гърци служатъ като околийски лѣкари; въ централното управление и между рѫководителитѣ на войската тѣхната народность нѣма никакви прѣдставители.

Въ етнографическо отношение Гърцитѣ на българското Княжество принадлѣжатъ къмъ два прѣдѣла, именно къмъ прибрѣжното население, което се простира отъ Босфорътъ покрай Черноморскитѣ брѣгове на сѣверъ, и къмъ еллинскийтъ елементъ, който е распрьснатъ изъ вѫтрѣшностьта на Одринскийтъ вилаетъ, и покрай Тунджа и Марица стига така исто и въ горня Тракия.

Прибрѣжното население пакъ се распада на двѣ группи. Първата образуватъ Гърцитѣ около Бургасский заливъ, въ старитѣ еллински морски градове С о з о п о л ь, А н х и а л о и М е с е м в р и я, както и въ новийтъ градъ Б у р г а с ъ. Тука се относятъ още двѣ разединени села на западъ отъ Бургасскитѣ Лагуни (Урумъ-Еникьой и смѣсеното Кабасакалъ), нѣколко по-вечето размѣсени села въ Анхиалската равнина и населението на мѣстноститѣ при н о с ъ Е м о н ъ. (Хагиосъ Власиосъ, Емонъ, Ираклионъ или Ерекли, Баня). Изцѣло въ Бургасскийтъ окрѫгъ има 13,656 Гърци, 12·3 проц. отъ окрѫжното население; отъ тѣхъ 7536 падатъ на Анхиалската околия, като 36·5 проц. отъ нейнитѣ жители. Тѣзи Гърци изобщо сѫ исти, старозаселени Еллини.

Втората крайбрѣжна група обгрѫща Гърцитѣ на Варненский окрѫгъ, които 1881 въ градътъ и множество мѣста отъ Аспро (бълг.. Бѣла, турс. Акдере) до носъ Калиакра сѫ показани съ 9371

Фиг. 13. Българинъ отъ Пловдивската равнина.

души (8 проц. отъ населението на окрѫгътъ). Въ 1888 въ Варненска околия имало 8309 Гърци (14·2 проц.), въ Балчикска 697 (2·8 проц.), всичко 4·4 проц. отъ окрѫжното население. Тамъ се

намира една стара грьцка ядка, понеже въ пристанищнийтъ градъ Варна, еллинскийтъ Одессосъ, въ всѣко врѣме сѫ се срѣщали Гърци; болшинството обаче, както въ самата Варна и особенно изъ селата, сѫ Гагаузи, които въ кѫщи говорятъ само турски и по настоящемъ се колебаятъ между погърчвание и побългаряване. Чисто грьцка колония сѫществува въ общината Карахюссеинъ, която едвамъ прѣди 50 години се е съставила отъ Одрински прѣселници (стр. 59—60) 692 Гърци между 1841 жители.

Съ Гърцитѣ на Одринската область сѫ свързани оние по долината на долня Тунджа. градинари и земледѣлци, които обикновенно наричатъ Кариоти, вѣроятно отъ Καρύαις, грьцкото име на нѣкогашното главно мѣсто Козлуджа. Тѣхъ смѣтаха (1888) 14.925 въ седемь богати и голѣми села въ околия Каваклий (42·3 проц.), 2635 въ три мѣста отъ околия Кѫзълъ-Агачъ (7·9 проц.) и 826 въ едно село отъ Ямболска околия.[1] Почти исключително турскитѣ имена на мѣстата показватъ, че грьцката колонизация тука е нова; при по-близко наблюдение на хората откриватъ се слѣди на смѣшение отъ първоначално български елементи.

Пръстнатъ клонъ отъ сѫщата территория сѫ исто и Гърцитѣ въ градъ Хасково и по нѣкои села въ неговийтъ окрѫгъ.[2]

Най-отличнийтъ еллинский езикословенъ островъ срѣдъ румелийскитѣ Славяне и Турци е послѣ татакъ на западъ градътъ Станимака (грьц. Стенимахосъ) край сѣвернитѣ поли на Родопитѣ съ съсѣднитѣ голѣми общини Горний и Доленъ Воденъ, Долне-Арбанаси и Кукленъ. Въ Станимашка околия тѣ наброяватъ 9969 души (23·6 проц.). Тѣ сѫ потомци на византийскитѣ Гърци, които едно врѣме сѫ бранили Пловдивъ и Родопскитѣ замъци срѣщу сѣвернитѣ съсѣди; тѣ и до днесь сѫ непримиримо настроени спрямо Българетѣ. Но при всичко това и у тѣхъ не липсва славянска примѣсь. Тѣхното старо нарѣчие отдавна вече е привлѣкло вниманието на новогрьцкитѣ филолози. Станимакалиитѣ сѫ по-вечето лозари и винотърговци, и Българете ги наричатъ Лангери, отъ новогрьц.

---

[1] То сѫ мѣстата: 1) Каваклий, Козлуджа, Доганово, Синапли, Чукуркьой, Голѣмъ и Малъкъ Монастирь; 2) Голѣмъ и Малъкъ Боялъкъ, смѣсеното Мураданли; 3) Акбунаръ.

[2] Печатанитѣ прѣброявания сѫ пълни тукъ съ противорѣчия:

Село Козлукъ (Хаджи-Елеска околия). 1885: 890 Българе, 425 Гърци, 40 Цигане, 3 Турци. 1888: 1396 Българе, 37 Цигане, 4 Гърци.

Село Козлуджа (Харманлийска околия). 1885: 657 Гърци, 12 Цигане, 1 Българинъ. 1888: 625 Турци, 26 Българе, но 651 православни.

Село Урумкьой (сѫщата околия). 1885: 522 Гърци, 10 Цигане. 1888: 600 Турци, 5 Българе, но 605 православни. Види се, въ тия двѣ села има турски говорящи християне (Сиргучи), които се издаватъ за Гърци.

ἡ λαγγερας легко, лошо вино. Въ най-тѣсни сношения съ тѣхъ се намиратъ Гърцитѣ отъ Пловдивъ, които (3930) съставятъ около осмина и по-вече отъ градското население, но по-вечето сѫ се образували отъ Станимакалии и погърчени Българе и Власи, понеже прѣзъ по-старитѣ Турски врѣмена градътъ е билъ чисто османския. Тъй нареченитѣ Гърци въ Пещера (грьц. Перистерà) сѫ Власи, които дома си говорятъ румѫнски.

Освѣнъ поименованитѣ мѣста малки грьцки колонии се намиратъ въ всички търговски градове, напр. въ Русчукъ (340), София (333) Силистра (243), Татаръ-Пазарджикъ (240) и т. н. Сѫщо въ всѣкий окрѫгъ се срѣщатъ по нѣколко грьцки бакале или механджии.

По слѣдитѣ личи, че едно врѣме въ страната грьцкийтъ елементъ е билъ много по-голѣмъ. Въ Тракия то е несъмнѣнно за византийскийтъ периодъ; напр. споредъ Акрополитъ, крѣпостнийтъ градъ Мелникъ въ долината на Стримонъ въ 13-то столѣтие е билъ ново колонизиранъ съ Гърци отъ Пловдивъ. Още пѫтешественникъ Курипешичъ (1530) забѣлѣжилъ, че «Романия» отъ Вѣтренъ до Мустафа-Паша-Паланка била еднаква съ земята на България, освѣнъ онова че «въ Романия имало по-вече Гърци, [1]) които не можеха съ насъ да говорятъ по виндавски». По Родопитѣ освѣнъ Станимакалиитѣ личатъ още други остатки отъ нѣкогашнитѣ византийски крѣпостни обитатели. Между българскитѣ мухамедане по планината има сѫщо и нѣколко грьцки. Споредъ разказитѣ на мои мусулмански повѣрители голѣмото село Лялово (90 кѫщи) на югъ отъ градътъ Неврокопъ било населено отъ Гърци, които припознаватъ Исламътъ; сѫщо и ближнитѣ Лозникъ и Корникъ сѫ имали такова население, но отъ сношавание обаче съ съсѣднитѣ Помаци били сѫ вече побългарили. [2] Легендата утвърждава, че въ Помацитѣ отъ Тъмрѫшъ бияла «грьцка жилка»; исто и въ чистобългарскийтъ сега градецъ Перущица долу подъ планинската страна ми сѫ казвали нѣкои поразителни, грьцки имена на ливади. [3] На сѣверъ отъ Балканската верига Арбанаси при Търново е сега побългарено поселение отъ Албанци или Епирейци, които още малко говорятъ по новегрьцки. [4]

---

[1] Въ изданието отъ 1531 е напечатано „Kirchen“ черкови намѣсто „Krichen“ Гърци.

[2] Освѣнъ въ Критъ това сѫ единственнитѣ Мусулмане отъ гърцка народность. Мухамедане отъ румѫнско происхождение има въ мѣстностьта Моглена въ Македония.

[3] Мавроги (μαυρόγη чернозем), Кокино (κόκκινο червенъ).

[4] Пръснати Гърци имало е сѫщо и между откѫслецитѣ плѣмена, които сѫ намѣрили заслонъ въ Балканскитѣ села; двѣ купчини колиби при Габрово

III. Румжнетѣ (Власитѣ.)

Румжнетѣ на Бълг. Дунавский брѣгъ и тѣхно происхождение. Македоаски Румжне по градоветѣ. Влашкитѣ овчари, тѣхний образъ на живѣяние и история. Румжнскитѣ слѣди въ имена на мѣста.

Румжнетѣ (бълг. и срьб. Влахъ, новогрьц. Βλάχος) въ България принадлѣжатъ на двѣтѣ плѣмена. Дакорумжнетѣ, сродници на жителитѣ въ Румжнското Кралевство и Седмоградие, живѣятъ на една тѣсна ивица покрай южнийтъ брѣгъ на Дунавътъ, а пакъ Македонорумжне (Македоновласи, Кутцовласи) сж прьстнати на малки групи по градоветѣ като занаятчии, механджии и търговци или пакъ периодически дохождатъ въ страната като овчари-скитници.

Единственни данни върху численностьта и распрѣдѣлението на Румжнетѣ въ България ние притежаваме въ трудоветѣ на Сарафова. Споредъ него, народопрѣброението 1881 намѣрило въ Княжеството 49.070 Румжне; отъ тѣхъ 42.407 сж се падали на западната половина, отъ Тимокъ до Янтра, а само 6.663 на источната половина, отъ Янтра до морето. Отпечатанитѣ резултати отъ прѣброението 1888 съвьршенно ги изоставятъ, защото Румжнетѣ въ тѣхъ влизатъ между «Разнитѣ», които, обаче, напр. въ Видинска околия съставляватъ 20.372 души отъ всички 51.333. Въ Источна Румелия Румжнетѣ се прѣдставляватъ едвамъ съ нѣколко стотини, та и въ сжщность въ никоя статистика тѣ не сж показани точно.

Междата румжнски села па българскийтъ Дунавский брѣгъ се распада на три несвьрзани по между си дѣла. Първийтъ, който се присъединява къмъ румжнскитѣ колонни въ Добруджа, заема брѣгътъ около Силистра и Тутраканъ; въ Силистренский окржгъ 1881 г. имало 1629 Румжне, въ Тутраканска околия принадлѣжаща къмъ Русчукский окржгъ 3403, отъ които 2804 се падатъ на самийтъ Тутраканъ (7172 жителя). Сѣтнѣ слѣдва единъ междулекъ, въ който има само 1260 Румжне въ Свищовскийтъ окржгъ. Втората группа румжнски села се намира надъ Никопoль, отъ устието на Осъмъ до онова на Огость (1881: въ Плѣвенский окржгъ, къмъ който тогава принадлѣжеше и Никопoль, 6077, въ Раховскийтъ

и Трѣвна се наричатъ Гърци. Остатъци отъ една византийска номенклатура сж имената на селата Калакастра между Плѣвенъ и Търново, послѣ въ Кюстендилската котловина Периволъ (περίβολος градина), Стенско (στενά клисура) и Ямборени (отъ ἔμπορος търговецъ?), които при това могатъ да бждатъ само остатъци отъ една господетвующа политическа терминология, по която не може още да се заключи за грьцки жители.

8054). Послѣ върви пакъ единъ проломъ само съ 1494 Ружъне около Ломъ-Паланка. Най-силно се прѣдставлява ружънскийтъ елементъ въ третьото мѣсто, въ трижгълникътъ между градътъ Видинъ, Дунавътъ и Тимокъ, който е почти напълно ружънский, съ исключение на сѣверъ отъ Видинъ влизающий тамъ полуостровообразенъ български езикословенъ островъ. Тамъ заселенитѣ въ 36 села 23.845 Ружъне съставляваха 1881 23% отъ населението на Видинский окржгъ и почти половината отъ всички Ружъне въ Княжеството. На западъ тѣ граничатъ съ единъ много по-обширенъ, заемающий планинската страна между Тимокъ и Морава ружънски езикославенъ прѣдѣлъ по землището на Кралевство Сърбия, чието население е по-вече отъ двойно, нежели онова, що се намира въ цѣлото Княжество България.[1]

Тойзи дългъ редъ ружънски Дунавски села е отъ по-ново происхождение. Още прѣзъ 18-то столѣтие не рѣдко ружънски селяне се спасявали отъ угнетението на болярѣтѣ въ турската земя, гдѣто нѣмало нито болярство, нито ангария въ тѣхна полза; тая емиграция ни е извѣстна по свидѣтелствуванията на тогавашни пжтешественници, които описватъ съ най-рѣзки цвѣтове упражняемата тогава въ Влашко тирания. Въ нашето столѣтие това движение се усилило, особенно слѣдъ като турскийтъ Дунавский брѣгъ не ставалъ тъй често мѣсто на военни дѣйствия, а турското правителство отъ своя страна поддържало бързото заселвание на тие пустинни прибрѣжия. Чакъ освобождението на селянетѣ въ Влахия турило край на това изселвание на ружънски бѣжанци въ Турция.[2] Че тая колонизация е нова, показватъ сжщо почти исключително българскитѣ или турски имена на селата. Между ружънетѣ на българскийтъ брѣгъ има още хора родени отвждъ Дунавъ въ Ружъния. Споредъ прѣброението 1888

[1] Цифритѣ споредъ Сарафовъ, Период. Спис. IV, 15 и VIII, 59.

[2] Дубровчанинътъ Босковичъ прѣнощувалъ 1762 въ Новий-Пазаръ при Шуменъ въ хижата на една „famiglia valaca, venuta là da un anno“, понеже подъ турскитѣ паши се живѣяло по-добрѣ, нежели подъ влашкитѣ и молдовскитѣ князье, „da quali si fanno estorsioni incredibili che farzano i villani ad abbandonare i loro paesi“ (Boscovich, Giornale di un voiaggio da Constantinopoli in Polonia. Bassano 1784 ст. 66; ср. стр. 109). На Карстенъ Нибуръ (Пжтувания III 190) жителитѣ на Влашко се показали по-нещастни и по-вече угнетени отъ данъци, нежели народътъ въ турскитѣ провинции, „за това мнозина се прѣселватъ у Турцитѣ и Татаритѣ за да не бждать тиранизирани отъ собственнитѣ си единовѣрци“. Лежанъ пише 1867 (Voyage en Bulgarie, Tour du Monde XIII, 122), че Ружънетѣ въ България сж „бѣжанци избѣгнали отъ ужаснийтъ феодаленъ режимъ, който тежялъ прѣди 1848 върху ружънскитѣ княжества“, но забѣлѣзва обаче, че тая емиграция на-мѣста е станала „прѣди това столѣтие.“ Сжщо и Каницъ (II 40, 276, 282) отнася това прѣселвание въ най-новитѣ врѣмена и го приписва на влиянието на „враждебнийтъ къмъ селянетѣ режимъ на влашкитѣ бояре“.

въ Видинска околия 506 души, въ Раховска 389, въ Никополска 180 сж родени въ Румжния.

Единственната по-голѣма градка община отъ Македонорумжне въ България се намира въ Пещера въ Родопитѣ, на югъ отъ Татаръ-

Фиг. 14. Българка отъ мѣстностьта Рупчосъ въ Родопитѣ.

Пазарджикъ. 1885 насчита 404 души.[1] Споредъ свидѣтелствуванието на попъ Константинъ (1819) тѣзи сж прѣселени отъ

[1] Статистиката отъ 1888 знае въ Пещера само 212 „Гърци".

Москополисъ или Воскополисъ, който въ 18-то столѣтие станалъ бързо прочутъ, но послѣ пакъ сѫщо скоро западналъ влашкий градъ въ планинитѣ на югъ отъ Охридъ отъ гнетътъ на Албанци и разбойничествата на Кърджалии.[1] Сегашното поколѣние разказва, че прѣдшественницитѣ имъ нѣщо около прѣди 80 години се прѣселили изъ Македония и Тесалия. Хората още днесь приказватъ, както самъ се убѣдихъ, всички румѫнски съ много грьцки и български думи, но издаватъ обаче себе си открито за Гърци и иматъ грьцки училища и черковни книги. Тѣхнитѣ сродници въ Татаръ-Пазарджикъ и Пловдивъ сѫ сега почти огърчени. Исто и въ Стара-Загора миналото столѣтие се поселили петь семейства Москополити; малката колония се е умножила, но е обългарена. Още прѣди малко бѣха живи нѣколко стари жени, които знаеха влашки, и още си спомняха на моитѣ питатия фразата: ce face? (quid facis?). Въ Княжеството има влашки дюгенджии и запаятчии, по-вечето работници на срѣбърни работи и бояджии, обаче въ много градове[2] при своята изолированность тѣ се прѣврьщатъ въ Българе; много заможни семейства напр. въ Плѣвенъ и Орхание сѫ отъ влашко происхождение. По-голѣмо съзнание на народность притежаватъ македонорумѫнскитѣ ханджии по всичкитѣ шоссета и градове, които почти вси сѫ родомъ отъ планината Перистери при Битоля (Гопешъ, Магарово и др.) и само врѣменно живѣятъ тука като наемачи.

Особонъ народъ сѫ влашкитѣ овчари скитници, които лѣтѣ живѣятъ по високорасположенитѣ поляни на всички планински вериги въ страната. Тѣ се срѣщатъ по цѣлийтъ Балканъ отъ Сърбия чакъ до Черно Море, по Срѣдня Гора, Родопитѣ, Рила, Витоша, Осоговска и Трънски планини. Българетѣ ги наричатъ **Власи**, понѣкога сѫщо **Уруци**, което е турско изражение изобщо за овчари скитници, около Котелъ **Арнаути**. Раздѣлятъ ги на двѣ плѣмена, румѫнски говорящи **Куцовласи** и погърчени **Каракачани**; двѣтѣ ненавиждали едно друго и не се женяли помежду си.[3] Тѣ дохождатъ всѣка година

[1] Въ Пещера μέτοικοι ἱκανοὶ ἀπὸ Βοσκοπόλεως. Константинъ стр. 43

[2] Въ София при прѣброяванието 1881 сѫ показани 225 лица, въ Самоковъ 130, въ Берковица 60, въ Орхание 26 съ румѫнский като матеренъ езикъ.

[3] Сѫщо и въ Македония се различаватъ, чакъ до Дебъръ, влашки говорящитѣ Куцовласи и грьцки говорящитѣ Каракачани. Каравласи (черни Власи) се зоватъ тамъ, както по-прѣди въ Сърбия, жителитѣ на Влахия (срьб. Каравлашка). Единъ Македонецъ ми нарече и формата Караколчани, и той различаваше „бѣли Власи" или овчари и „черни Власи" или коняри. Въ Гърция влашкитѣ катунари-пастири наричатъ Καραγουνιδες, въ Сърбия Црновунци Черновълненци; за тойзи епитетъ, свързанъ съ чернийтъ цвѣтъ, ср. сѫщо далматинскитѣ Мавровласи на срѣднитѣ вѣкове (върху тѣхъ) вижъ моето изслѣдвание въ Sitzungsberichten des böhm. Gesellsch. d. Wiss. 187[illegible]

заедно съ семейството си и живѣятъ по наети пасища на височина отъ 1000—1500 метра въ дървени или гнилени колиби съ дъсченъ покривъ, които цѣла зима стоятъ праздни; тойзи родъ жилища трѣбва да е новъ, понеже по-прѣди тѣ сж живѣяли подъ стрѣхи отъ сухи клонье или въ полуподземни салаши. Тѣзи жилища винаги сж на едно мѣсто, като малко село, защото Власитѣ живѣятъ на общества отъ нѣколко семейства, наврѣмени отъ 60—100 души. Главатарьтъ на подобно едно поселение се нарича съ турската дума кехая (що означава и общинский служитель), въ Македония исто и по славянски челникъ, отъ тамъ въ грьцкитѣ мѣстности по Олимпъ и Пиндъ челингасъ (отъ челникосъ).[1] Въ тѣзи общества има бѣдни и богати Власи, господари и слуги. Тѣ пасатъ много овци и конье, но никога говеда. Животътъ имъ е първобитенъ и дивъ. Мжжьетѣ носятъ сини чалми,[2] бѣли или черни вълнени дрѣхи споредъ обикновененъ въ Македония крой, обшити съ черни гайтани и притова дълъгъ, нѣколко пжти обвитъ около снагата червенъ вълненъ поясъ. Женското облѣкло твърдѣ малко се различава отъ мжжското. Чертитѣ на лицето сж груби и свидѣтелствуватъ за постоянното прѣбивание по вѣтровити планини; между мжжьетѣ все се намиратъ доста хубави типове, но женитѣ сж грозни, защото отъ млади години всичката кжщна работа лѣжи на тѣхъ. Своята състояща по-вечето отъ сирение и млѣко храна тѣзи овчари подслаждатъ съ стукани парчета отъ млади букове, което заедно съ есенното подпалвание на пасищата клони към истрѣбление на горитѣ. Влахътъ се явява на свѣтъ и умира високо по планинитѣ. Само за свадба и за кръщение тѣзи планински обитатели слизатъ долу въ ближната черкова. При това тѣ иматъ свои собственни обичаи, напр. при свадба намазватъ всички свои колиби съ масло и прьскатъ ячмикъ, оризъ и нахутъ, като символи на плодородие. Влахъ се жени само за Влахиня. Главното занимание въ мѣстното село е доение и приготовление на масло и сирение, както и два пжти на годината стрижение овци, което постоянно се захваща съ едно весело праздненство

[1] Въ срѣднитѣ вѣкове жилищата на пастиритѣ се нарича клети (въ документитѣ на Рилскийтъ монастирь 1378) или клетища (въ Дубровниш. паметници отъ 1430). Влашко село нѣкога на цѣлийтъ полуостровъ наричали катунъ (вѣроятно отъ романското кантоне); оттукъ въ България мѣстни имена Катуница, Катуница; катунари днесь се зоватъ сжщо и номадитѣ цигане.

[2] Синитѣ чалми принадлѣжатъ къмъ грьцкото облѣкло въ южна Тракия и Тессалия. Още Курипешичъ описва 1530 Гърцитѣ между Одринъ и Цариградъ: „tragen auch türkisch pündt, aber nur plaw.“ Това като Турцитѣ да се прѣнесли тукъ остатъкъ отъ разноредннтѣ облѣкла на арабскитѣ Халифи, вслѣдствие на което на християнетѣ се дозволявало да носятъ чалми само отъ тойзи цвѣтъ.

и пушечни гърмежи. Силно е развито по между тѣхъ побратимството (Старосл. братотворение, ἀδελφοποίησις), което при тѣхнийтъ животъ, който има непрѣкжснато съприкосновение съ разбойници, диви звѣрове и бурни елементи, обезпечва взаимна поддрьжка на личноститѣ. То се освещава чрѣзъ черковата; Власитѣ, които встжпятъ въ тоя свещенъ съюзъ, се исправятъ въ черковата въ единъ редъ, завързани единъ съ другъ съ вьрви, и попътъ ги благославя съ особенни молитви. Така се извьршва то и въ монастиритѣ Калоферский и

Фиг. 15. Родъ отъ Горня Баня около София (Майката съ синове и внуци).

Рилский.[1] Инакъ Власитѣ, като исти планински жители, сж твърдѣ набожни, но то не прѣчи да ставатъ по между имъ доста кървави сбивания. Спрямо чужденецъ тѣ сж гостолюбиви, и българскитѣ поборници отъ периодътъ прѣди освобождението на страната расправятъ за тѣхъ само похвални нѣща.

По Балканътъ Власитѣ пасатъ отъ Георговъ день (23 Априлий) до Крьстовъ день (14 Септемврий). Послѣ натоварватъ жени, дѣца,

[1] Грьцки и славянски молитви за това вижь въ Бѣлградскийтъ „Гласникъ", томъ 63, стр. 273 и слѣд.

млѣчни каци, готварски сждове и друга покжщнина на своитѣ ючни коньe, и каратъ стадата съ голѣмитѣ си овчарски кучета на зимни жилища. Хилядогодишенъ навикъ и вроденийтъ непостояненъ характеръ не ги оставятъ да прѣзимуватъ при политѣ на сжщата планина. Тѣ вървятъ бавно, понѣкога цѣли два мѣсеци, докато стигнатъ до своитѣ зимни селения.

Власитѣ отъ Балканътъ всички зимуваха до прѣди неотколѣ въ равнината между Одринъ, Мраморно море и устието на Марица,

Фиг. 16. Селска свадба въ Софийско.

по-вечето въ грьцкитѣ села при Еносъ. Ония отъ Родопитѣ прѣкарватъ зимата въ топлата крайбрѣжна равнина при Гюмюрджина или въ котловината на Драма и Сѣръ, ония пакъ отъ Рила, Осоговска планина и Моравската область въ Солунско. Сжщо и тѣхнитѣ еднопламенни братья отъ Пиндъ и Македонски и Албански планини есень потеглятъ къмъ Тессалия и полуостровъ Кассандра; само една малка часть търси прибѣжище въ Албанската крайбрѣжна равнина при Валона. Пролѣть пакъ се почева тихийтъ походъ на горѣ къмъ мѣстнитѣ пасища.

Новитѣ граници съ тѣхнитѣ митничари и вземането беглик

въ разнитѣ държави по нѣколко пѫти сѫ докарали на това ски ническо стопанство голѣма спънка. Къмъ това се съединяватъ ик номически причини, които още въ послѣдне турско врѣме сѫ пр нудили много Власи да ограничатъ своитѣ хождения въ по-тѣсн прѣдѣли и да се прибиратъ на зимовище близу до лѣтнитѣ пас ща. Отъ оние, що продължаватъ да пасатъ стадата си и при н вото управление въ България и Румелия, едни прѣзимуватъ по-веч само въ прибрѣжната страна около Бургасъ и Анхиало, друг изъ равнинитѣ отъ Видинъ до Варна, понѣкога край политѣ н самий Балканъ изъ мѣстноститѣ около Враца, Ловечъ (исто и п помашкитѣ села), Търново, Шуменъ и т. н. Власитѣ отъ Витош прѣкарватъ зимата напр. около Плѣвенъ.

Зимнитѣ жилища на скитницитѣ овчари сѫ дали поводъ към нѣкои етнографически заблуждения. Отбѣлѣженийтъ на етнографичес ката карта отъ Лежана румѫнски езикославенъ островъ при Враца и по-прѣди неоткритъ отъ Каницца и други, е произлѣзълъ по тоя начинъ; има български села, мѣритѣ на които и сега служатъ за зимно сѣдалище на влашкитѣ овчари и ще продължаватъ да служатъ, до когато селянетѣ се не сѣтятъ да извличатъ отъ тѣхъ по-голѣма полза. Сѫщо и въ Албания Лежанъ е направилъ подобна грѣшка. Въ равнината Мусакия при Валона той отбѣлѣзва нѣколко изолирани славянски села, но споредъ моитѣ свѣдѣния то сѫ само славянски овчари изъ мѣстностьта отъ кѫдѣ Охридъ и Струга, които тамъ се навъртатъ врѣменно за да прѣзимуватъ.

Прѣдприетото срѣдъ зима на новата година 1881 народопрѣброение дава възможность приблизително да се узнае числото на зимующитѣ въ Княжеството Власи. То възлиза до около 2300 румѫнски и 700 грьцки говорящи лица.[1] Тѣ живѣяли въ отдѣлни села накупъ отъ 20—70, въ източнитѣ мѣстности до 163 души.

Сѫщитѣ явления се наблюдаватъ въ новитѣ срьбски окрѫзи. Власитѣ отъ Пиротский Балканъ, мѣстностьта Враня и планинский исполинъ Копаоникъ, споредъ Миличевичъ 134 семейства съ

[1] Тие цифри добиваме само като приблизителни, отъ прибавянието на малкитѣ откѫслеци на влашко население вънъ отъ крайдунавскитѣ земи у Сарафова, Пер. Спис. V, 16 и VIII, 58 и слѣд., слѣдъ изваждание на градскитѣ Власи и солдати отъ румѫнскитѣ крайдунавски села (въ Варна наприм. стоеше Видинската дружина, Пер. Спис. III, 45): Ловчанскийтъ окрѫгъ 450, Търновскийтъ 409, Шуменскийтъ 396, Берковишкийтъ 247, Врачанскийтъ 286, Севлиевскийтъ 148, Ески-Джумайскийтъ 122, Орханийскийтъ 89 и т. н. Въ окрѫзитѣ Видинский, Раховский и т. н. нѣкои катунари се сѫ записали като Гърци; наприм. въ българомухамеданското село Тлачене въ Врачанска околия прѣзимували наедно 41 Влахъ и 50 Гърци.

33000 овци и 1800 конье зимуватъ сега въ долината на Морава.[1] Ходътъ на развитието на Балканский полуостровъ е сжщъ, както въ Испания и долня Италия (Апулия и Самниумъ), гдѣто скитническото стопанство отдавна е на упадвание вслѣдствие увеличение на обработваната земя и умаление на пасищата; намиратъ се още лѣтни и зимни пасища, но прѣминуванието прѣзъ обработени мѣстности испрѣчва все по-голѣми затруднения. Въ България вече селянетѣ и сега се оплакватъ отъ прѣминуванието на голѣми стада. Освѣнъ това влашкото дребно скотовъдство нѣма голѣми надѣжди срѣщу увеличающето се развъждание едъръ добитъкъ, което е много по-износно, но се движи само въ по-малъкъ кржгъ, и по тая причина почти е въ ржцѣтѣ на мѣстнитѣ Българе.

Съ скитнитѣ овчари сж свързани и влашкитѣ кираджии, които съ своитѣ ючни конье произвождатъ керванната търговия между Дунавътъ и Македония. Всички тие хора, овчари и кираджии, на въпросътъ за народность винаги отговарятъ «азъ съмъ Влахъ,» но тѣхната националность е на упадвание. Румжнското нарѣчие на скитницитѣ овчари е прѣпълнено съ грьцки думи; мжжьете всички сжщо говоратъ български. Чрѣзъ зимното прѣстояванне изъ грьцки земи по между тѣхъ се распространява грьцкий езикъ, та мнозина дори сж забравили румжнски и се издаватъ въ България, както и въ Сьрбия, само за Гьрци. Отъ овчаритѣ на Балканътъ, Осоговъ и Витоша нѣкои могатъ да пишатъ исто и грьцки, което тѣ сж научили на зимното сѣдалище; отъ такива влашки писачи проистичатъ грьцки исписанитѣ кжсчета хартия, които донасятъ на българскитѣ власти въ Кюстендилъ и на турскитѣ въ Македония за появяванието въ планината на всевъзможни разбойнически чети и тѣхни главатари. Издигванието на румжнско кралевство е възбудило сжщо и малко южнорумжнско народно движение по Пиндъ и по-малкитѣ градовце при Костуръ и Битоля въ Македония, гдѣто сж открили така исто румжнски училища.[2] Но това течение, до колкото можахъ да забѣлѣжа, не се докосна до катунарскитѣ Власи и до пръснатитѣ, полуобългарени, полуогърчени влашки градски обитатели въ България и Источна Румелия. Само въ София нѣколцина Куцовласи приеха румжнско подданство, за да не бждатъ задължени да служатъ въ българската войска.

Влашкото катунарство е старо. Вече въ 11-то столѣтие, както

---

[1] Годишница IV, 247.

[2] За тие Македоновласи ср. Die Sprache der Olympo-Walachen nebst einer Einleitung über Land und Leute отъ Густавъ Вейгандъ, Лейпцигъ 1888.

разказва Кекавменъ, Тессалийски Власи пращали своитѣ стада съ семействата си лѣтѣ, отъ Априлий до Септемврий, по планинитѣ въ България.[1] Историята на Раситѣ отъ Адриатическийтъ прѣдѣлъ и въ Сърбия е добрѣ извѣстна по многобройни източници. Скитанието между топлитѣ зимни пасища въ южна Тракия и наоколо лѣжащитѣ планини е ставало сжщо и въ срѣднитѣ вѣкове; Пахимеръ разказва, какъ Византийцитѣ 1285 при едно татарско нашествие въ България всрѣдъ сурова зима прѣкарали въ Мала Азия катунаритѣ Власи, що били между Виза и Цариградъ, заедно съ стадата имъ, за да не би тѣ да се присъединатъ съ настжпающитѣ Татаре.[2] Попрѣмѣнниитъ животъ на овчаритѣ между Родопитѣ и пограничното крайбрѣжие се споменува отъ Кантакузена въ 14-то столѣтие.

Ружнскийтъ елементъ нѣкога е билъ въ България много поспленъ, и множество Власи отдавна вече се сж обългарили. Въ много мѣсности, гдѣто въ настоящемъ само лѣтѣ се виждатъ нѣколко влашки катунари овчари, една романска номенклатура, запазена по планинскитѣ върхове и високитѣ долини, свидѣтелствува исчезнало за днесь постоянно население отъ латинский езикъ. Въ Искрецка околии въ Балканътъ едно село се нарича Черечелъ (рум. cercel обица), въ ближнята мѣстность Високъ има едно мѣсто Букоровци (рум. букоръ прѣкрасенъ); въ мѣстностьта Бурелъ, между Царибродъ и Брѣзникъ, лѣжатъ мѣстата Крпулъ, Чорулъ, Гургулятъ, Радуловци (потомци на нѣкой си Радулъ), Чакуровци. Едно значително село въ тѣснинитѣ на Сукова рѣка се нарича Власи, скалата до него Мумулъ. Една планина наредъ съ градецътъ Трънъ е наречена Чирчилатъ, двѣ села въ околностьта Херулъ (или Ерулъ) и Банишоръ. Въ Кращие (на сѣверъ отъ Кюстендилъ) срѣщаме имена за купове кжщи: Крецулъ (рум. крекъ бърчкавъ, часть отъ Горно Уйно), Борбуловци (отъ личното име Борбулъ, часть отъ Рѣсенъ), Витурци (къмъ Чешлянци), Мусулъ (при Любата). Сжщото явление се срѣща и въ централна Срѣдня Гора: при Коприщица една ливада Урсулица (рум. Урсулъ мечка), една полѣгатость Крецулъ, една долина Джлбоки Валъ (бълг. джлбокъ и рум. vale), единъ горский долъ Чербулъ (чербу рум. еленъ), сжщо около Панагюрище единъ

---

1 Εἰς τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας Васильевскій, Совѣты и разсказы одного византийскаго боярина XI-го столѣтія, Петербургъ 1881, 90, 106. Срав. Томашекъ, Zur Kunde der Haemushalbinse 1, 68. Кекавменъ упоминава сжщо за побратимството и между Раситѣ (Васильевскій 106).

2 Пахимеръ, Андроникъ Палеологъ 1-ий. I глава 37.

потокъ Мерулъ (рум. ябълка). Въ двата поименовани града се срѣщатъ румънски лични имена Нѣгулъ, Драгулъ, Янкулъ, Радулъ, сѫщо и въ произведени отъ тѣхъ (съ окончание -овъ) прѣкори. Въ селото Аджаръ въ Караджа-дагъ на югъ отъ Калоферъ една улица се нарича Влашка махала, макаръ тамъ вече и да нѣма никакъ Власи. Исто и въ Родопитѣ се хвърлятъ въ очи подобни слѣди; на лѣвийтъ брѣгъ па Места двѣ мухамедано-български села се зоватъ Сингуръ (рум. самъ отъ лат. singuli) и Крбулъ. За жителитѣ на българскийтъ градъ Котелъ два мѣстни писателя, Раковски и Славейковъ утвърждаватъ, че тѣ сѫ потомци на заселени тукъ влашки катунари овчари. Забѣлѣжително е, че номенклатурата на селата и дворовето по сѣвернийтъ склонъ на Балканътъ е свободна отъ такива румънски елементи; можеха да ми се попаднатъ само Батулци (отъ Батулъ) и Драгулинъ Долъ около Тетевенъ. Това цѣло явление наумява срѣщанието на мѣста римски имена въ сегашнитѣ германски части на Тиролски и Швейцарски Алпи, далечъ прѣзъ настоящитѣ граници на ретороманскийтъ и италиянский езици.[1]

IV. Албанцитѣ.

Распилени Албански колонии въ историческо врѣме. Албанци въ Бессарабия, прѣселени въ 1829 г. изъ България. Албанскийтъ езикъ като таенъ езикъ.

Прѣброяванието на 1881 г. намѣри само петстотинъ души, които явиха албанскийтъ[2] езикъ за матеренъ, навѣрно исключително само врѣменно дошли чужденци. Имена на мѣста, прѣдания и исторически свидѣтелствувания показватъ, че тука нѣкога е имало постоянно живущи Албанци. Дубровчанинътъ Джорджичъ (1595) пише, че въ България имало много села съ храбри и добрѣ обрѫжени християнски Албанци, които могли да искаратъ на бойно поле 7000 души, само отъ Търново 1500 конници.[3] На западъ въ Берковишкийтъ Балканъ *Копеловци* въ 17 столѣтие е било населено съ католически Албанци. Извѣстното голѣмо «Албанско село» (Арбанаси) при Търново напротивъ, както показватъ исторически свѣдѣния, отъ самото начало е имало грьцкий характеръ; за албанското происхождение на жителитѣ освѣнъ името нѣма никак-

1 Ср. прѣвъсходната книга на проф. Юлиусъ Юнгъ, Römer und Romanen in den Donauländern 2 Aufl. Innsbruck 1887.

2 Старо-българското име Арбанасинъ се е замѣнило сега съ турското Арнаутинъ или дори съ западноевропейското Албанецъ.

3 Макушевъ, Monumenta hist. Slavorum merid. II 246, 25.

во друго свидѣтелствувание. Въ *Кара-Арнаутъ* и *Бей-Арнаутъ* при Разградъ нѣкои по-стари хора още днесь си припомватъ отдѣлни албански думи. Многобройни албански колонии е имало около Провадия: въ *Добрина* (Диздаркьой), въ сегашото турско Ески-Арнаутларъ (бъл. Арбанаси), въ Дерекьой (по-прѣди споредъ прѣданието наричаемо Петрина Рѣка) и Девна, гдѣто сега се намиратъ само Българе и въ грьцкий днесь Карахюсеинъ. Сѫщо и Тюркъ-Арнаутларъ къмъ сѣверозападъ отъ Провадия споредъ името трѣбва да е принадлѣжалъ къмъ тѣхъ. Прѣданието повѣствува, че тѣзи Албанци били по-вечето земледѣлци и скотопродавци, които съ своитѣ дълги пушки храбро се защищавали срѣщу разбойническитѣ Кърджалийски чети. Русско-турскитѣ войни подкопаха благосъстоянието на тие поселения и 1829 всички Албанци отъ Провадийска околия потеглиха съ Русситѣ къмъ Бессарабия, гдѣто въ 1850 г. още се намирали 1328 души. Тѣхнитѣ потомци тамъ живѣятъ днесь само въ селото Каракуртъ при Болградъ. Неотколѣ сполучихъ да добия по добрината на господинъ Д-ръ Александръ Теодоровъ единъ образецъ на тойзи бессарабский албанский езикъ; той принадлѣжи на тоскийското нарѣчие. Но и тамъ сѫ само остатки отъ езикъ на измирание, притежание на по-старото поколѣние, когато по-младото вече говори българскп и гагаузки-турски.

Къмъ кое врѣме се относи тая албанска колонизация въ България не е извѣстно; тя надали е била доброволна, и може да е свьрзана съ покоряванието на Албания и Морея отъ Турцитѣ и едноврѣменна съ тоскийската емиграция къмъ долня Италия.

Имена на мѣста, включающи названието Арнаутъ, има много и въ Тракия. При Станимака въ Родопитѣ лѣжатъ двѣ Ἀλβανιτοχώρια, българскя наречени Горне-и Долне-Арбанаси; сега първото говори български, второто грьцки, но жителитѣ и на двѣтѣ първоначално трѣбва да сѫ били Албанци или поне Власи изъ Албания.

Албанското нарѣчие на не Албанци е малко познато. При своята изолированность то дава основата за употрѣбляемитѣ на полуостровътъ тайни нарѣчия, които сѫ отъ македонско происхождение и съставятъ притежание на отдѣлни занаятчийски групи: зидаритѣ отъ Дебъръ, Костуръ, Брацигово и боснийскийтъ Осатъ, на мутафчиитѣ въ Враня и др.[1]

---

[1] Сравни моитѣ бѣлѣжки върху „Conventionelle Geheimsprashen au der Balkanhalbinsel" im Archiv für slav. Phil. VIII, 99.

V. Ерменцитѣ.

Старъ елементъ на население сѫ Ерменцитѣ, възлизающи до 5200 души. Тѣ сѫ били населени още отъ византийскитѣ императори изъ Тракийскитѣ крѣпости, прѣди всичко въ Пловдивъ, като погранична стража, и прѣзъ по-старитѣ турски врѣмена се пръснали по всички по-голѣми градове, като пъргавъ търговский народъ. По настоящемъ тѣ твърдѣ слабо се прѣдставляватъ, по-вечето като бѣденъ народъ, при това трѣзвенъ, работливъ и хитръ, най много занаятчии, механджии, тютюнджии, сарафи, бръснари, слуги, кочияши и т. н.; само въ Источна Румелия има нѣколцина ермепски голѣми търговци, житни продавци. Между интеллигенцията тукъ-тамѣ се попадатъ ерменски доктори, чиновници по желѣзницитѣ и телеграфитѣ или прѣводачи за турскийтъ езикъ. Тѣзи Ерменци припадлѣжатъ всички къмъ Григорианската черкова. Ерменскийтъ езикъ се държи у тѣхъ, както у голѣмо число тѣхни сродници въ Турция, само въ черковата, училището и книжнината; всѣкидневнийтъ имъ разговоренъ езикъ е турскийтъ. Въ Цариградъ за тѣзи Ерменци се издаватъ турски написани книги и вѣстници, напечатани съ ерменски букви. Ерменскитѣ букви, каквито често се виждатъ по книжарницитѣ, по вънншийтъ си изгледъ много приличатъ на старославянската глаголица. Като се наслаждаватъ на една богата литература, Ерменцитѣ на всѣкждѣ иматъ добри училища за дѣцата си.

На сѣверъ сѫществуватъ по-голѣми ерменски общини въ Варна (1282 души), Шуменъ (832), Русчукъ (915), сѫщо и въ ближня Силистра (356) и Добричъ (314). Въ Търново само стари надгробни камъни край подножието на Трапезица свидѣтелствуватъ за нѣкогашното тука присѫтствие нъ Ерменци, които се споменуватъ тамъ още въ крайнтъ на 17 столѣтие.[1] Сега скоро тамъ се настаниха 11 Ерменци. Колонията въ София, сега стигнала до 106 души, която притежава една стара, полуподземна каменна черкова, се е образувала така сѫщо отъ скоро, отъ както градътъ стана княжеска столица; старата община бѣше се стопила до едно семейство.

На югъ по-голѣма община сѫществува въ Пловдивъ (903), по-малка въ Сливенъ (235), Татаръ-Пазарджикъ (163), Бургасъ (107), Хаджи Елесъ (80), Хасково (61).

---

1 Acta Bulgariae ecclesiastica, p. 299: 1685 Търновскитѣ Ерменци, заможни хора, си служили за богослужение въ Дубровнишката капелла. Нѣкои тѣхни потомци се сѫ побългарили

VI. Циганетѣ.

Географическо расподѣление. Циганскитѣ части по градоветѣ и тѣхний образъ на живѣяние. Обичаи и характеръ. Християнски Цигане. Катунари.

Изъ цѣлата страна на малки части сѫ распрѣдѣлени Циганетѣ, които се дѣлятъ на постоянни жители и катунари. Български Циганинътъ изобщо се вика Циганинъ, турски Чингене; само по Родопитѣ ги наричатъ Агуптинъ (Агупка), въ Македония Гюпецъ, двѣтѣ отъ новогрьцкото Γύφτος и по старотурското Кибтъ, име, което като английското Gypsies и испанското Gitanos има отношение къмъ мнимото происхождение на Циганетѣ отъ Египетъ. Тойзи малъкъ народъ, който се е показалъ на землището на полуостровътъ още въ 14 столѣтие, произлиза изъ Индия, и днесь още по между себе си говори на единъ индийский езикъ, чието богатство на рѣчьта въ ново врѣме Миклошичъ е подложилъ на точенъ анализъ, разясняющъ скитанията на Циганетѣ изъ цѣла Европа. Множеството признава Исламътъ; християнски Цигане се срѣщатъ само въ планинскитѣ села въ Балканътъ, въ Сливенъ, въ Котленската планина, въ Елена и т. н. Останалитѣ народности, както навредъ, считатъ Циганетѣ като нечисто, умственно и нравственно подолу стояще плѣме, мнѣние, което се проявява въ много пословици и анекдоти. [1]

Географическото распрѣдѣление на Циганетѣ е твърдѣ неравно. Отъ цѣлото населенее 1888 тѣ образуватъ 1.6 процента. На югъ отъ Балканската верига тѣ сѫ по много. Тамъ се намира сѫщо тѣхний максимумъ въ Сливенска околия, 5.6 проц. отъ населението й (2242 души). Послѣ слѣдватъ околиитѣ: Ломъ-Паланка 4.8, Татаръ-Пазарджикъ 4.4, Рахово 4.3, Котелъ 4.2. Най-малкото число Цигане се срѣща изъ планинскитѣ мѣстности. Още въ Софийска околия тѣ съставятъ 2.1 процента отъ жителитѣ, въ Казанлъшка 1.5, въ Орханийска и Еленска 1.2. Послѣ вървятъ околиитѣ: Кюстендилъ и Панагюрище 0.9, Троянъ 0.8, Севлиево, Тетевенъ, Царибродъ, Трънъ 0.6, Брѣзникъ 0.5, Търново 0.4, Ловечъ 0.3, Габрово, Трѣвна, Рупчосъ едвамъ само 0.1 проц. По-долу отъ 0.1 пада числото на Циганетѣ въ околиитѣ Изворъ, Дрѣново и Искрецъ (само 4 души), макаръ тѣ дори и тамъ да се прѣдставляватъ поне съ нѣколко екземпляри.

---

[1] Български пословици напр.: той лъже (или се кълне) като Ц[illegible] Дай на Циганинъ хлѣбъ да те кълне. Три Циганки цѣло хоро. Напр[illegible]нинътъ царь, да обѣси най-напрѣдъ баща си и т. н.

Постояннитѣ Цигане се намиратъ навсѫду изъ градоветѣ, по-вечето като малко-много мрьсенъ паразитенъ народъ прѣдъ входътъ на всѣкий градъ. Тѣхъ може человѣкъ и въ София да види. Въ начало тѣ живѣеха тамъ прьснато по крайнйтъ на градътъ въ полуподземни убѣжища или глинени колиби отъ най-първобитенъ видъ; новото управление ги засели при станцията на новопостроената желѣзница въ отдѣлно село, бѣлитѣ кѫщи на което съ своитѣ керамидени покриви не изгледватъ лошо отъ далечъ. Типътъ е мургавъ, облѣклото турско, макаръ вече калпакътъ сѫщо захваща да измѣстя у тѣхъ чалмата. Въ дрѣхитѣ имъ се появява страстно прѣдпочтение къмъ ярки цвѣтове. Занаятието имъ е непостоянно. Като музиканти Циганетѣ не липсватъ на никой народенъ праздникъ, при това мѫжьетѣ надуватъ гайди и удрятъ въ грамадни турски тъпани (отъ τύμπανον) съ мортироподобенъ шумъ или пакъ свирятъ крѣсливи мелодии съ своитѣ свирки и цигулки, а женитѣ имъ въ това врѣме неуморно тупатъ съ прьсти по обкичено съ звънчета дааре. Между тѣхъ не се сѫ още развили музиканти-виртуози, както срѣдъ унгарскитѣ и румѫнски Цигане. Понѣкогажъ при това тѣ ревватъ пѣсни съ страшно проточени гласове; по-прѣди на Турцитѣ тѣ пѣяли турски за мощьта и великолѣпието на исламската империя, а на Българетѣ сега пѣятъ за паданието на Плѣвенъ и побѣдата на християнството. Въ недѣля на Великъ-день тѣ си турятъ най-хубавитѣ накити и подъ обичнитѣ звукове на своитѣ инструменти ходятъ изъ улицитѣ въ нови огненночервени шалвари. При това тѣ сѫ исто продавци на конье, ковачи, кърпачи на ветхи котли, дерачи на умрѣли животни, хамали, дьрвари, палячи, вехтари и улични метачи. Ковачничеството е по-вечето въ тѣхни рѫцѣ и за това по тие земи не се ползува съ почитъ, като другадѣ; и сѫщо исключително Цигане се занимаватъ съ калаисвание на мѣднитѣ сѫдове. Циганкитѣ всѣкий день посѣщаватъ по-добритѣ части на градътъ, или въ процессия съ музиканти, или пакъ да търсятъ работа по кѫщитѣ, да омиятъ дъски или варосатъ стѣни, или само да съберътъ изъ улицитѣ и дворовеtѣ разни остатъци. Тѣ сѫ мрьсни, боси сѫщества, съ цвѣтна кърпа на глава, изъ подъ която висятъ дълги черни коси; момичетата носятъ втикнати цвѣтя или череши задъ ухо, зелени салтамарки и наперени шалвари отъ жьлтъ, червенъ, зеленъ или шаренъ платъ. Между тѣхъ се попадатъ тънки гиздави личности, но пакъ наредъ съ тѣхъ и отвратителни, загорѣли отъ слънцето неомити лица съ подивѣло изражение, които почти се доближаватъ до типътъ на негритѣ. Грозотата

на стара Циганка нѣма подобна на себе си. Черноокитѣ Циганчета просятъ, при това въ крайне несъвършенно облѣкло, изъ всички оживѣни улици.

Циганинътъ има легко, весело сърдце; радостни и гнѣвни движения се мѣнуватъ у него бързо, но чувството на весела безгрижливость зема винаги връхъ. Инакъ неговий характеръ се слави като лѣнивъ, страхливъ, добродушно лукавъ и недостойно користолюбивъ. Благонравието на Циганкитѣ отъ старо врѣме насамъ не се радва на най-добра слава; извѣстни сж непристойнитѣ имъ кьочеци, а за нощнитѣ оргии и распасаното поведение на мургавитѣ баядерки изъ циганскитѣ махали се расправятъ много басногловни работи. Религиознитѣ прѣдставления на тие хора не сж ясни; понѣкога се срѣща циганска процессия съ накичени момчета на конье, които водятъ за обрѣзвание, а при това тѣ празднуватъ и християнската Нова година (Василовъ день), както и празницитѣ Георговъ день и Никулъ день. Отъ забраненото свинско месо тѣ се гнусятъ, а пакъ инакъ ѣдатъ най-нечисти нѣща. Турскийтъ муфтия въ София, комуто слѣдъ изселванието на Османитѣ е останала само циганската община, не може особенно да се радва на благочестието и поведението на своитѣ енурияти.

Циганетѣ въ всѣкий градъ и село имаха попрѣди, та още и сега иматъ отчасти свой кметъ, който се нарича Царибашия[1]. Въ София при тържества наредъ съ българскитѣ и турски еснафи и съ Евреитѣ съ тѣхната златна скрижаль законовъ и циганството се прѣдставлява съ едно червено байряче. Отдѣлни Цигане има и въ войската; въ ескадронътъ княжески тѣлохранители имаше въ свое врѣме такъвъ единъ прѣкрасенъ бронзовъ мжжяга. Озлобление на Българе срѣщу мухамедански Цигане срѣщнахъ само въ Тракийската равнина, гдѣто тѣ прѣзъ кланието 1876 се отличавали съ ревностни грабежи.

Християнскитѣ Цигане по Балканътъ сж много по-прибранъ народъ и сж на пжть да се ассимилиратъ съ българскийтъ елементъ, пращатъ дѣцата си на училище, но не влизатъ обаче въ

---

[1] Думата като титулъ е твърдѣ западнала. Codex Cumanicus отъ 1303 (издание на графъ Куунъ стр. 105, 118) има чери като войска, черибаши като полководецъ (armiragius). Въ това значение и двѣтѣ сж извѣстни въ другитѣ тюркски езици (отъ тамъ и еничери, нова войска). Въ по-старитѣ турски държавни постановления Джерибаши се нарича единъ офицеръ на феодалната конница; освѣнъ него тойзи титулъ носилъ и главатарьтъ на обознитѣ солдати или войници (Хаммеръ, Osm. Staatsverfasscung I, 310, 370).

открити бракове съ християнскитѣ съселяне [1]. И пакъ между Българетѣ отъ извѣстни мѣста не липсватъ цигански физиономии, които исплувватъ сѫщо и срѣдъ най-добритѣ класси въ Румѫния.

Циганинътъ на село така исто по вечето е ковачъ, дърводѣлецъ, именно прави корита и лъжици, или музикантъ; но наема се сѫщо и работникъ при селското стопанство.

Чергаритѣ, катунари сѫ така сѫщо повечето кърпачи на котли, правятъ лъжици или мечкари, но сами по себе не сѫ многобройни, и се срѣщатъ все по нарѣдко, понеже правителството ги принуждава да се настанатъ въ постоянно селение. Тѣхнитѣ черни катуни, становището на които се мѣнува почти всѣкий день, отдалечъ приличатъ на купове торъ. Скитанията на тие хора понѣкога обгрѫщатъ голѣмо едно пространство; на пустиннитѣ пасища около София веднаждъ срѣщнахме катунъ, който си мѣнуваше сѣдалището между Татаръ-Пазарджикската равнина и Мала Влахия и наредъ съ свойтъ езикъ свободно говореше турски, български и румѫнски. Съединение на вагабонтствующи Цигане съ всевъзможни шайки отъ «бѣло» произхождение, което се срѣща въ Срѣдня Европа, на Истокъ не сѫществува, понеже истина тамъ се навъртатъ всѣкакви горски рицари, но нѣма още безродни мѣстни главорѣзи.

VII. Други народи.

Наредъ съ тѣзи народи въ България има прѣдставители и на други Индоевропейци, но освѣнъ два славянски народа, само по нѣколцина градски жители, които по-вечето принадлѣжатъ къмъ пришлото население.

Сърби има 2142. Тѣ населяватъ селото Бракевци или Брачевци (1357 жители) на Тимокъ. Освѣнъ това тѣ се попадатъ почти въ всички градове, особенно въ София, като търговци, гостинничари, занаятчии и т. н. [2] Заселени Русси (въ цѣлата страна 1060) има въ село Татарица (387) край Дунавътъ на западъ отъ Силистра; тѣ сѫ «упорититѣ Казаци» (турск. инатъ-казакларъ), най-крайний клонъ отъ населенията на русскитѣ старовѣрци, които

[1] Тѣ сами вече не искатъ да се считатъ Цигане. Въ Статистиката отъ 1888 всички Цигане напр. на Жеравна (християне) сѫ показани като говорящи български; циганскийтъ езикъ никой вече не е признавалъ за свой.

[2] Осамотени имена на села посочватъ и на други бивши сръбски поселения: едно село Сърбе между Ловечъ и Севлиево, друго при Трѣвна, Сръбско Село при Самоковъ. Името Сръбский Самоковъ въ изворната область на Струма вѣроятно първоначално е означавало нѣкога внесенъ нѣкой видъ срѣдневѣковенъ самоковъ изъ Ново-Брдо или другъ сръбский рударский градъ.

прѣзъ 18 столѣтие се настанихи въ Добруджа. Останалитѣ Руси въ страната освѣнъ нѣколко офицери и доктори сѫ по-вечето търговци, кочияши и разносвачи на икони. Отъ австрийскитѣ Славяне най-много прѣдставители иматъ Чехитѣ, като инжинери, профессори, пивовари и т. н.

Отдавна заселени отъ западно романско происхождение сѫ само нѣколко търговски семейства въ Пловдивъ, всички «Левантинци» отъ Пера или Галата; имената сѫ по-вечето италиянски, но хората днесь сѫ **Французи**. **Нѣмци** се срѣщатъ въ всички по-голѣми градове, като лица отъ княжеска свита, инжинери, прѣдприемачи на сгради, търговци и занаятчии; къмъ тѣхъ причисляватъ себе си и нѣмски говорящитѣ Евреи.

Отъ арийско източно плѣме има тъй исто нѣколцина **Персияне**, повечето тютюнопродавци.

В Симити.

Евреи.

Испански Евреи, тѣхни градски колонии, характеръ и образъ на живѣяние. Отношение на Балканскитѣ народи къмъ Евреитѣ изобщо.

Всеизвѣстно е, какво силно, почти въ всѣко село не липсвающе еврейско население иматъ Карпатскитѣ земи, Унгария, Ромѫния, Галиция и вънъ отъ тѣхъ въ Полскитѣ и Малорусски равнини, и именно тамъ живѣятъ Евреи, които говорятъ на исхабенъ нѣмский езикъ. На югъ отъ Дунавътъ, на Балканскийтъ полуостровъ, се срѣщатъ само слаби еврейски колонии по търговскитѣ градове, съставени отъ хора, матерний тѣ езикъ на които е испанский [1]. Духътъ на Българетѣ, Сърбитѣ, Гърцитѣ, Албанцитѣ, Южноромѫнитѣ е неблагоприятенъ за по-обширна еврейска колонизация; тѣзи мѣстни народи на полуостровътъ притежаватъ въ всички класси изриченъ дюгенджийский талантъ, тѣ сѫ хитри и пестеливи и изобщо не съ добро око гледатъ на чужда конкуренция. Съ единъ лукавъ македоновлашкий, ерменский, грьцкий селский дюгенджия или механджия мѫчно може да се мѣри Евреинътъ.

Гражданетѣ отъ Търново и Свищовъ, все родени търговци, се хвалятъ, че въ тѣхний градъ не може да се засели ни единъ Евреинъ. За Търново безъ съмнѣние то е право само за по-новитѣ врѣмена. Прѣзъ 13 и 14 столѣтия тамъ изрично се споменуватъ

[1] На български Иудеинъ се нарича **Евреинъ**, **Иевреинъ**, а испанскийтъ евреинъ и Шпаниолинъ.

Евреи, та и сжпругата на българский царь Иоаннъ Александръ и и майката на послѣднийтъ царь Иоаннъ Шишманъ била покрьстена Еврейка. До старитѣ ерменски гробища подъ крѣпостнитѣ скали на Трапезица още се виждатъ стари еврейски надгробни камьни на тѣзи Израилитѣ, които навѣрно сж били въ свръзка съ старитѣ Евреи въ Византия и Кримъ. Отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ тѣ пропадатъ. Двѣтѣ прѣброявания, 1881 и 1888, намиратъ въ цѣлийтъ Търновский обширенъ окржгъ само 19 испански Евреи, отъ тѣхъ 13 въ самийтъ градъ. Напротивъ за Свищовъ въ наши дни бързо се губи славата за тамошното отсжтствие на Евреи: 1881 въ цѣлийтъ окржгъ 29, 1888 само въ градътъ 130 Спаньоли.

Съвършенно безъ Евреи сж многобройни планински мѣстности, околиитѣ: Златица, Луковитъ (при Плѣвенъ). Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Дрѣново, Трѣвна, Елена, Кесарево, Османъ-Пазаръ, Прѣславъ, Ново-Село (на Камчия), Кеманларъ. Балбунаръ, Сърнена Гора, Хаджи-Елесъ, Рупчосъ. По другитѣ се намиратъ съвсѣмъ малко прѣдставители, често заварени тамъ само случайно при прѣброяването: Ески Джумая (9), Горня Ряховица (4), Севлиево (26), Ловечъ (9), Орхание (29), Рахово (7), Бѣлоградчикъ (13), Царибродъ (19), Трънъ (2), Брѣзникъ (5), Радомиръ (3), Изворъ (4), подобно и въ прѣдишня Источна Румелия въ околиитѣ Анхиало (17), Котелъ (5), Карлово (13) по Балканътъ, въ Панагюрище (6) и Овчехълмъ (14) по Срѣдня Гора, сетнѣ въ Пещерска (33), Сейменска (11), Харманлийска (10) и Каваклийска (14) по долината на Марица. Изъ селата се намиратъ осждно разединени еврейски търговци около Видинъ, а именно по тамошнитѣ ружмнски мѣста, около Кюстендилъ, самъ-тамъ изъ Пловдивската равнина, около Казанлъкъ, Ямболъ, Карнобатъ, Бургасъ. По-поразително е само тѣхното присжтствие въ Карнобатската околия, гдѣто въ 18 села (отъ 54) живѣятъ еврейски дюгенджии заедно съ семействата си и гдѣто сжщо трѣбва да вирѣе най-голѣмото лихварство.

Най-силната испанска еврейска община сжществува въ столицата София, възлизающа 1888 до 5102 души. Къмъ нея се присъединяватъ общинитѣ въ съсѣднитѣ градове Самоковъ (962), Дупница (688) и Кюстендилъ (940). По Дунавскитѣ мѣстности найголѣмитѣ колонии сж въ Видинъ (1323), Русчукъ (1975) и Шуменъ (1153); къмъ тѣхъ се отнасятъ по-малки отъ 160 — 600 души въ Ломъ-Паланка. Берковица, Кутловица, Враца, Плѣвенъ, Никополь. татакъ въ Силистра, Разградъ, Провадия и Варна На югъ отъ Балканътъ главнитѣ общини се намиратъ въ Пловдивъ:

(2202) и Татаръ-Пазарджикъ (1277); по-малки поселения има въ Ихтиманъ, Станимака, Хасково, Чирпанъ, Стара-Загора, Нова-Загора, Казанлъкъ, Сливенъ, Ямболъ, Карнобатъ, Айтосъ и Бургасъ, съ исключение на Ямболци (783 души), достигатъ отъ 60—420 души. Много се намиратъ въ мѣста, пазаритѣ на които отдавна сѫ западнали, като въ Провадия, Никополь и Карнобатъ; малката колония въ послѣднийтъ градъ (240 души) е по-старъ центръ, и на нейнитѣ гробища се погребватъ сѫщо и едновѣрцитѣ отъ ближний Айтосъ и Бургасъ.

Тѣзи Евреи сѫ прѣселени въ Туция въ начало на 16 столѣтие, когато малодушната политика на испанскитѣ и португалски кралье ги пропѫдила отъ домоветѣ, въ замѣна на това въ империята на Султанитѣ тѣ намѣрили най-благожелателенъ приемъ. Тѣхнитѣ главни сѣдалища сѫ въ Цариградъ и Солунъ; отъ тамъ тѣ прѣминали и въ градоветѣ на България. Тѣ по вечето сѫ русокоси, единъ умѣренъ, скроменъ, работливъ и благоправенъ народъ. По-голѣми капиталисти помежду тѣхъ се намиратъ само въ София, Пловдивъ и най-много въ Бургасъ. Тѣ не сѫ само дюгенджии, сарафи и разносвачи, но и занаятчии, особенно тенекеджии и стъклари, та дори и хамали. Въ София въ турско врѣме тѣ сѫ образували пожарната команда. Тѣхнийтъ езикъ е доста доброзапазено Кастилско нарѣчие, истина, съ многобройни еврейски, арабски и турски елементи, за знающийтъ романски езици не е мѫченъ за изучване. Тѣ си иматъ вѣстници, испански съ еврейско писмо, които, ако сьмь добрѣ извѣстенъ, се печататъ въ Виена. Но испанскийтъ обаче се намира сега въ опасность да бѫде погълнатъ отъ французский. Парижский «Израилтянский Съюзъ» (Alliance Israélite) основа, сѫщо и въ България подирь освобождението, въ всички по-голѣми Спаньолски общини на Истокъ, сѫщо въ София, Пловдивъ и Варна, съврѣменно наредени училища съ прѣподавание на французский езикъ. Учителитѣ и учителкитѣ по тѣхъ сѫ почти всички родомъ изъ Марокко и получили образование въ Франция. При това съ поддрьжка на правителството се прѣподава и българский езикъ, а нѣколко спаньолски ученици посѣщаватъ българскитѣ държавни заведения.

Още прѣди малко Спаньолитѣ носѣха дори въ София фесъ и полутурско облѣкло, съ дълга до земя антерия отъ жьлтъ или пьстръ платъ, но по настоящемъ европейскитѣ дрѣхи и калпакътъ печелятъ врьхъ. Общинитѣ живѣятъ мирно, едвамъ помежду имъ се забѣлѣзва противоположностьта на имотни хора и по-бѣдни демо-

врати. По-рано Евреитѣ живѣеха въ отдѣлни части на градътъ, които, като всички Ghettos на свѣта, се отличаваха съ недостатъкъ на свѣтлина, въздухъ и чистота, но новото врѣме разбива тѣзи прѣгради. Такава вонеща еврейска махала съ тѣсни непроходими улички, прѣпълнени съ множество крѣсливи дѣца, можеше человѣкъ да изучава още до пробиванието на улицитѣ 1889 въ центрътъ на София.

Съ Българетѣ Спаньолитѣ поминуватъ съвсѣмъ добрѣ. Въ София главнийтъ раввинъ (турс. хахамъ-баши), бѣлобрадъ старецъ съ черна чалма, личи между цьрвенцитѣ на градътъ, които не трѣбва да отсѫтствуватъ при никое тържество. При избоpитѣ Спаньолитѣ винаги гласуватъ съ правителството, на голѣми тълпи като по команда.

Нѣмски говорящи Евреи, изъ Ромѫния, Унгария и Руссия, новопрѣселени, има само 811, въ Русчукъ, Видинъ и София (1881 131, 1888 301) като кочияши, дюгенджии, механджии и т. н. Българетѣ се отнасятъ спрямо тѣхъ враждебно и не пропущатъ нищо за да осуетатъ тѣхното прѣселение въ страната.

С. Тюркски народи.

I. Турцитѣ (Османи).

Географическо распрѣдѣление и бавно оттегляние. Типъ, характеръ, нрави, домашенъ битъ. Отношение къмъ Българетѣ. Беeве и Мутевеллии. Потомцитѣ на Исфендиарската династия. Скитнически Юруци. Сектанти Къзълбаши.

Турскийтъ елементъ въпрѣки всичко изселвание днесь още наредъ съ българскийтъ е най-силнийтъ въ страната. При прѣброяванието 1888 той съставяше 19·25 проц. отъ населението на съединеното Княжество.

Географическото расподѣление не е еднакво. Въ Източна Румелия Турцитѣ 1885 съставляваха само 20·5 проц., въ Княжеството 1881 споредъ Сарафова 26·26 проц., които обаче сѫ распрѣдѣлени много разно; въ източната половина тѣ образуваха 47.39, въ западната само 4·64 проц. отъ всичкитѣ жители.

По-вече отъ петь шестини (517.692) отъ всички Турци на Княжеството населяватъ окрѫзитѣ Търновский, Севлиевский, Русчукский, Силистренский, Разградский, Шумненский на сѣверъ и Бургаский, Сливенский и Хасковский на югъ отъ Балканътъ. И тъй идеата на турското население лѣжи по съсѣдството съ Черно море.

Източната часть на Дунавска България до прѣди малко бѣ

по-вече турска, нежели българска. Отдѣлни междини земя между Дунавътъ, Янтра, Балканътъ и морето още неотколѣ имаха съвършенно османский характеръ, особенно мѣстноститѣ Тузлукъ, Герлово и Делиорманъ, както и Добруджанскитѣ степи. Обаче вжтрѣ въ седемь години отношенията силно се сж измѣнили. Отъ споменатитѣ 47·3 Турци на истокъ въ 1881 останаха 1888 само 41·5 проц. въ страната. Тѣхната сила, споредъ сегашното раздѣление на земята, се изражава за тие двѣ години по слѣдующий начинъ:

Окржгъ:	1881 (споредъ Сарафовъ)	1888:
Севлиево	15.537	8.811
Търново.	40.573	20.895
Русчукъ.	65.979	68.659
Силистра	65.092	71.367
Разградъ	82.559	67.181
Шуменъ.	129.797	113.706
Варна	82.812	92.817
	482.349	443.436 Турци.

При това азъ сьмъ длъженъ изрично да забѣлѣжа, че окржжнитѣ граници прѣзъ тойзи междулекъ врѣме се много измѣниха и че то увеличава само нагледъ отдѣлни цифри; въпрѣки него сборната цифра е по-малка съ 38.913. Ние привождаме още една втора сравнителна таблица на турското и българското населения въ останалитѣ околии 1881 (споредъ Сарафовъ) и 1888, съ изоставяние на повечето околии отъ Търновский окржгъ и цѣлийтъ Севлиевский окржгъ. Прѣзъ 1881 година най-силнийтъ процентъ Османи тамъ се е намиралъ въ Османъ-Пазарска околия (85.1), най-слабийтъ въ Еленска (26.3); 1888 най-силнийтъ (90.1) въ новообразуваната околия Аккадънларъ (Силистренский окржгъ), най-слабийтъ (23.5) въ околията на самийтъ градъ Силистра. Освѣнъ новоразграниченитѣ околии отъ Силистренский окржгъ нѣма ни една околия безъ отстжпление на турскийтъ елементъ; най-малко ослабление показва Кесаревската околия (0.7), най-голѣмото Поповска околия (31.0 проц.).

Околия:	Турци		Българе	
Окржгъ Варна:	1881	1888	1881	1888
Варна	37.7	33.0	38.8	44.9
Балчикъ. . . .	40.0	38.8	50.2	51.4
Добричъ	55.3	53.1	31.1	36.6
Провадия . . .	52.8	45.1	41.4	51.2
Ново-Село	71.4	56.6	24.0	38.2

Окрѫгъ Силистра:					
	Силистра. . . .	33.1	23.5	55.8	67.0
1881	Базауртъ . . .	75.2	—	14.0	—
1881	Хасково	83.9	—	8.6	—
1888	Куртъ-Бунаръ . .	—	81.1	—	13.0
1888	Аккадънларъ[1] . .	—	90.1	—	6.8
Окрѫгъ Шуменъ:					
	Шуменъ	69.5	62.1	24.3	31.0
	Прѣславъ . . .	55.8	51.0	40.0	46.4
	Новий-Пазаръ . .	66.7	64.7	26.1	30.3
	Ески-Джумая . .	73.0	71.4	23.1	26.7
	Османъ-Пазаръ . .	85.1	77.7	12.5	19.1
Окрѫгъ Разградъ;					
	Разградъ. . . .	62.2	56.4	35.5	41.3
	Кокарджа (Кеманларъ)	78.5	76.6	17.9	20.1
	Попово	66.1	35.1	31.5	62.5
Окрѫгъ Русчукъ:					
	Русчукъ	29.3	25.7	59.0	65.4
	Тутраканъ . . .	61.4	64.8	23.4	22.2
	Балбунаръ . . .	78.7	75.4	17.8	21.6
	Бѣла.	42.6	31.2	54.6	67.3
Окрѫгъ Търново:					
	Кесарево. . . .	39.7	39.0	59.1	59.4
	Елена	26.3	16.3	73.0	82.1

Третя една таблица прѣдставлява положението на турското население въ бивша Източна Румелия 1885 и 1888. Статистиката отъ 1880 не е удовлетворителна за нашата цѣль, защото по него врѣме тъкмо се възврьщаха османскитѣ бѣжанци; тя дава въ Пловдивската околия само 6.6, а пакъ въ околиитѣ Карнобатъ и Айтосъ 60.8 проц. Турци. Почти чисто турска е Кърджалийската околия на Арда (1885 97. 4 проц.), но тя обаче отъ България биде отново отстѫпена на Портата. Послѣ вървятъ околиитѣ Айтосъ (64.8), Карнобатъ (34.7) и Анхиало (29.0), клонове отъ сѣвернобалканската турска земя, сетнѣ Казанлъкъ, Хасково и Харманлий. Пьстра образцова карта прѣдставлява долината на Марица, още на

[1] Въ цѣлокупнийтъ Силистренский окрѫгъ, вѫтрѣ въ който околийскитѣ граници потьрпѣха голѣми измѣнения, 1881 Турцитѣ образуваха 64·4 проц. (65.092 души), Българетѣ 25.9 (26.156), 1888 Турцитѣ 66·3 (71.367). Българетѣ 27·7 проц. (29.825). Окрѫгътъ имаше 1881 101.142, 1888 107.637 жители.

людска паметь прѣимуществено турска; въ Сейменската околия турското население вжтрѣ въ три години се намали отъ 6 проц. на 0.2! Най-малко Турци имаше крайний западъ, околиитѣ Ихтиманъ, Панагюрище (езикословенъ островъ Стрѣлча и нѣколко села заселени съ юруци) и Овчехълмъ, послѣ високитѣ мѣста по Родопитѣ, гдѣто само по погрѣшка на българскитѣ статистици Помацитѣ личатъ като Турци. Съвсѣмъ безъ Турци нѣма днесь нито една отъ румелийскитѣ околии, но напр. Сейменъ скоро ще бжде такава.

Околия:	Турци:		Околия:	Турци:	
	1885	1888		1885	1888
Окржгъ Пловдивъ:			**Окржгъ Ст.-Загора:**		
Пловдивъ . .	19.9	15.9	Стара-Загора .	9.1	6.8
Конушъ. . .	11.9	10.2	Казанлъкъ . .	26.7	25.1
Стрѣма (Карлово)	18.8	11.9	Чирпанъ . .	10.3	5.1
Овчехълмъ . .	3.4	2.0	Н.-Загора . .	12.1	8.0
Сърнена Гора .	13.6	5.5	Сейменъ. . .	6.0	0.2
Рупчосъ. . .	?	6.4(?)	**Окржгъ Сливенъ:**		
Окржгъ Т.-Пазарджикъ:			Сливенъ. . .	17.0	14.1
Т.-Пазарджикъ .	7.5	5.5	Ямболъ . . .	10.0	8.4
Пещера . . .	?	15.8(?)	Кързълъ-Агачъ .	9.5	5.3
Папагюрище .	3.6	2.3	Каваклий . .	3.4	1.7
Ихтиманъ . .	3.2	0.79	Котелъ . . .	16.0	11.9
Окржгъ Хасково:			**Окржгъ Бургасъ:**		
Хасково . .	25.0	23.7	Бургасъ . . .	10.2	8.6
Хаджи-Елесъ .	18.4	16.8	Айтосъ . . .	65.8	64.8
Харманлий. .	21.4	20.3	Анхиало. . .	33.7	29.0
Кърджалий .	97.4	—	Карнобатъ . .	40.4	34.7

Въ срѣдната часть на Дунавска България между рѣкитѣ Янтра и Осъмъ Турци се срѣщатъ вече по-рѣдко: околия Свищовъ 14.8, Никопоть 15.8, Плѣвенъ 4.9, Севлиево 14.6 (1881 25.2), Ловечъ 5.6, Дрѣново 7.1, Троянъ 2.3 проц. Турский центръ си остава градътъ Никополь, въ който живѣятъ четири пжти по-вече Турци, нежели Българе. Изолирана група турски села обгржща Севлиево и Ловечъ.[1] Планината е почти чисто българска: Търново 2.1, Трѣвна 1888 само седемь Турци (1881 още 3.4 проц.), Габрово 27 Турци или 0.07 (1881 20.1), Тетевенъ 0.9, Орхание 0.09.

---

[1] Славянскитѣ имена на тамошнитѣ турски села (Хърсово, Дамяново и т. н.) свидѣтелствуватъ за скорошното происхождение на тие колонии.

Въ западна България достоенъ за привождание процентъ Турци иматъ само околиитѣ Ломъ (4.6) и Видинъ (7.9). Инакъ осѫдното османско население тамъ съ малки исключения се ограничава само по градоветѣ и паланкитѣ Враца, Кутловица, Берковица, Бѣлоградчикъ, София, Самоковъ, Дупница и Кюстендилъ. Турцитѣ изъ селата Бѣлонопци и Орманлия въ Софийската котловина вече отъ 1881 сѫ исчезнали; на мѣсто тѣхъ има още 55 Турци въ смѣсеното Мусибей (Радомирска околия) 82 въ Сапаревска Баня (Дупнишка околия) и 837 въ Згурово, Пелатиково и Рашка Гращица (Кюстендилска околия).[1] Съвсѣмъ безъ Турци сѫ околиитѣ Трънъ, Царибродъ, Брѣзникъ, Изворъ; само 2—6 души отъ турска народность иматъ околиитѣ Кула, Искрецъ и Златица.[2]

Неравното распрѣдѣление на османскийтъ елементъ има влияние и на распространението на турскийтъ езикъ. Въ Дунавската область на истокъ отъ Янтра и въ Източна Румелия болшинството християне, а въ градоветѣ не рѣдко и женитѣ по-малко, приказватъ криво-лѣво турски, когато на Турцитѣ тамъ никакъ не е познатъ българскийтъ езикъ. Варна, Шуменъ, Силистра до прѣди неотдавна бѣха въ сѫщность двуезични градове съ прѣобладающъ турский характеръ. Напротивъ на цѣлий западъ Турскийтъ езикъ се ограничава изъ турскитѣ кѫщи; на християнетѣ той е неизвѣстенъ и бееветѣ и османскитѣ занаятчии въ София, Самоковъ или Кюстендилъ свободно говорятъ славянски. Сѫщото отношение се забѣлѣзва и татакъ по назападъ, въ Македония, Албания и Босна, гдѣто исти Турци се срѣщатъ само рѣдко.

Турчинътъ навредъ не е еднакъвъ. Градскитѣ класси, особенно дребното болярство отъ бееве, сѫ малко-много развалени отъ расточителность, праздность, родовни распутства, спиртни питиета, между друго и отъ употрѣбление на опиумъ; на тѣхъ едвамъ се вижда вече происхождението отъ единъ воинственъ, завоевателенъ народъ. Османскийтъ селянинъ или планинский обитатель напротивъ е напълно здравъ, работенъ и храбръ мѫжъ, въ живѣянието си е трѣзвенъ, благонравенъ и гостолюбивъ. Мухамеданетѣ отъ источний Балканъ и Родопитѣ за това и гледатъ съ прѣзрѣние на изнѣженитѣ богати градски Турци. Като работникъ и търговецъ Турчинътъ е отъ призната честность, що при обикновенната хитрость на источ-

[1] Прѣди 1877 Турцитѣ живѣяли още при Кюстендилъ въ Берсинъ, Гращица, Лиляче, Коньово, Скакавица.

[2] Прѣди 1877 въ Брѣзникъ броили 60 турски кѫщи и ближнето Конарево било по-вечето турско. Въ Трънъ въ турско врѣме е имало само 10 турски кѫщи. Градътъ Златица билъ почти турский.

нитѣ християне благоприятно го отбѣлѣзва. Старийтъ навикъ на нѣкога господствующата класса се забѣлѣзва между Османитѣ навсѫду въ служебно отношение. Тѣхнитѣ въпроси и отговори сѫ добрѣ обмислени и изразени въ най пристойна форма. Уважение къмъ властитѣ и военна дисциплина прониква цѣлата масса; като стражаринъ и солдатинъ Турчинътъ е вѣренъ и надѣженъ, и за това се цѣни и отъ българското управление. Като данооплатецъ турскийтъ селянинъ е по-точенъ отъ българскийтъ.

При дългото траяние на турското господство поразителенъ е въ народътъ недостатъкътъ на историческата паметь. Опрѣдѣлятъ Дженевизитѣ (Генуесцитѣ) като основатели на прѣди-турскитѣ крѣпости, както въ Мала-Азия, тъй и въ Европа, разказватъ тукътамѣ легенди за завоевание на страната, наумяватъ си за имената на стари Султани, особенно по долината на Тунджа за «Авджи-Мухаметъ-Султанъ», страстнийтъ ловчий Мухамедъ IV (1648 — 1687), расправятъ нѣщо за бурнитѣ врѣмена на Пазванъ-Оглу Видинский и за походитѣ на нашето столѣтие, но то всичко е твърдѣ малко за единъ исторически старъ народъ, особенно ако сравни человѣкъ съ тѣхъ напр. забѣлѣжително многото и отколѣшни прѣдания на Сърбитѣ. Това явление се дължи на ранното падание на турската епика и недостатъкътъ на една национална литература, достѫпна за най-обширни крѫгове отъ народътъ. На говоримийтъ «простъ» езикъ не се пише, прѣпълненийтъ съ арабски и персийски елементи писменъ езикъ е достояние само на по-високитѣ класси, и мѫчното писменно искуство е твърдѣ малко распространено.

Типътъ на Османитѣ по Балканский полуостровъ, особенно изъ градоветѣ, отколѣ вече не е турский; попадатъ се руси образи и славянски, албански, ерменски и кавказски черти на лице. Червенийтъ фесъ, символътъ на турската реформа въ 19 столѣтие, се употрѣбява само въ градоветѣ; турскийтъ селянинъ носи само бѣла чалма. Набожностьта и вѣрата на мухамеданецътъ е по-силна отъ оная на християнинътъ. Само забранението да се пие вино се усърдно нарушава и то обаче слѣдъ вѣкове дълго съблюдавание; шумливъ, отъ вино зашеметенъ турский кираджия е обикновенно нощно явление изъ голѣмитѣ дворове по ханищата.

Турскийтъ домашенъ битъ основно се различава отъ християнскийтъ. Жената излиза отъ вѫтрѣшностьта на кѫщата само съ бѣлъ яшмакъ на глава и безформенно черно фередже. Но при това Туркинята може свободно да се явява въ всѣка присѫтственно мѣсто или сѫдилище и да си води работата, което тѣзи прѣбулени фи-

ри умѣять да вършатъ съ голѣмо многословие и прѣкалена откровенность. Многоженство се срѣща само у заможнитѣ градски Турци; селянинътъ и изобщо простийтъ человѣкъ живѣе само въ моногамия. Туркинята работи въ кѫщи малко; затова у Османитѣ нѣма никаква домашна промишленность, като изъ българскитѣ села. Забулванието на лицето се строго пази. Комиченъ изгледъ се прѣдставлява, кога доближи человѣкъ въ поле до купъ работающи селянки-туркини; съ най-голѣма бързина се спущатъ тѣ къмъ яшмацитѣ си, сърдечно го навличатъ на коса, носъ и уста, оставятъ само свободни безпокойнитѣ очи, за да разгледатъ внимателно прѣминувающийтъ отъ тамъ на-бързо невѣренъ съ свойственното тѣмъ любопитство. Това може человѣкъ да види покрай желѣзницата Русчукъ-Варна, кога тренътъ по жътва минува прѣзъ турски мѣста. Промѣната на врѣмената не остана безъ влияние и върху Туркинитѣ. Веднага слѣдъ встѫпванието на Русситѣ не малко Туркини се измъкнаха изъ подъ гнетътъ на харемитѣ и вкусиха напълно отъ свободата. Нѣкои се покрьстиха, за да се отърватъ отъ прѣбулвание, та дори се намѣриха съврѣменно настроени Турци по градоветѣ, които за ужасъ на своитѣ единовѣрци разрѣшиха на женитѣ си да ходятъ въ европейски дрѣхи.

Отношението на Турцитѣ къмъ Българетѣ е само на-глѣдъ добро [1]. Войната, изселванието, загубата на господство сѫ твърдѣ тежки удари, а отъ друга страна книгата страдания, що Българетѣ сѫ прѣтеглили, е била твърдѣ дълга. Пѫтешественникътъ трѣбва да се свикне съ упоритомрачнийтъ погледъ, съ който мухамеданскитѣ селяне нарѣдко го поздравлявятъ изъ пѫтьтъ. Къмъ всичко това въ извѣстни мѣстности се присъединява вината за извършенитѣ отъ распалвание на мухамеданский фанатизмъ клапиета 1876 и за турскитѣ разбойничества. Отъ държавата турската народность вече поради своята численность е доста покровителствувана. Има турски помощници на началници въ смѣсенитѣ околии, турски членове въ окрѫжнитѣ сѫдилища и окрѫжни съвѣти, турски прѣдставители въ Народното Събрание, и по присѫтственнитѣ мѣста не рѣдко се виждатъ така исто и турски написани обявления; сѫщо и Софийскийтъ Държавенъ Вѣстникъ извѣстно врѣме излизаше и въ турско издание. При все това Турцитѣ не могатъ трайно да се спечелятъ и

[1] Противоположностьта се изразява сѫщо и въ присмѣхнитѣ прѣкори, които и двата народа даватъ единъ на другий; срав. на З. Стояновъ Запискитѣ II 379. Българетѣ наричатъ Турцитѣ „Зеленитѣ“, Турцитѣ — Българетѣ „Черношапковци“ (Каракалпакларъ) и т. н.

яко удьржатъ; тѣ ще си останатъ сѫщитѣ и по-вечето бавно ще се изселятъ.

Връху отдѣлни класси и части отъ народътъ има още да се укажатъ нѣкои особенности.

Наслѣдственно благородство въ европейский смисълъ между Турцитѣ нѣма; старотурската ленна система е била само лична, семействата нѣмали никаква наслѣдственна титла или име, къмъ личното си име всѣкий притуря само името на баща си (напр. Хасанъ-бей Хаджи-Исмаилъ-оглу), и отъ богатитѣ градски Турци или притежатели на чифлици малцина сѫ само въ състояние да прѣдставятъ далечъ въсходяща генеалогия на свойтъ родъ. При това въ Турция никому не е затворена карриерата; послѣднийтъ хамалинъ може съ врѣме да стане паша и да основе богато семейство. Въ Сѣверна България тая по-висока класса аги и бееве, по-вечето потомци на дьржавни чиновници, най-голѣма часть се изселиха; само въ Румелия отъ тѣхъ мнозина сѫ останали.

Къмъ семействата, що иматъ минало, принадлѣжатъ Мютевеллиитѣ. Мютевелликъ е религиозенъ даръ, чийто управители, наслѣдници на основательтъ, получаватъ отъ дьржавата извѣстна сумма отъ околийскийтъ десятъкъ, за да поддьржатъ опрѣдѣленъ вакъфъ; по-вечето джамия, училище или мостъ. Въ Сѣверна България, гдѣто напр. джамиитѣ въ Разградъ се наслаждаваха на такива богати приношения, не се уважиха тѣзи задължения. Източно-румелийското правителство заплащаше на мютевеллиитѣ тѣхний дѣлъ, колкото правото имъ отчасти и да е било съмнително: въ Ихтиманъ на семейството Михалбеевци (около 2500 лири), въ Марково, Митеризово при Карлово, въ Карнабатъ и т. н. Българското правителство подирь Съединението спрѣ тѣзи заплащания; дѣлото на мютевеллиитѣ стои висяще отъ години въ Вакуфската коммиссия.

Мютевеллиитѣ въ Марково, при политѣ на Родопитѣ около Пловдивъ, сѫ потомци на една стара малоазийска династия. Когато Султанъ Мухамедъ II турилъ край 1461 на господството на селджукската династия Исфендиаръ, князье на Кастамуни, чрѣзъ завоеванието Синопъ, той назначилъ на послѣднийтъ отъ тѣхъ Измаилъ-бегъ жилище при Пловдивъ. Добровчанинътъ Луккари, който въ крайтъ на 16 столѣтие често е посѣщавалъ тѣзи мѣстности, разказва, че прѣемникътъ на Мухамедъ II Баязидъ II подарилъ на Измаилъ-бега селото Марково, и при това забѣлѣзва, че той самъ познавалъ двоица братья отъ потомството на Смаилоглу, които носили своето старо име и живѣяли много по-добрѣ отъ другитѣ вар-

вари[1]. Измаилъ-беговци още днесь живѣятъ часть въ Пловдивъ, часть въ тѣхний конакъ въ Марково. На чело на семейството стои не бащата, но избранний отъ всички мѫжски членове глава. У Българетѣ тѣ се наслаждаватъ съ извѣстно уважение. Хаджи Измаилъ-беи прѣзъ кланиетата 1876 щетно се опитвалъ да спре кървавото дѣло на другитѣ Турци[2].

Въ градоветѣ Турцитѣ усьрдно се залавятъ за занаяти. Прѣдпочтителната турска промишленность бѣше кожевното дѣло, сега съвсѣмъ на западвание, и сѣдларството. Прѣобладаватъ Турцитѣ днесь като файтонджии, затова и кочияшитѣ отъ други народи, кога се касае до работа, си служатъ помежду си по-вечето съ турский езикъ.

Най-чиститѣ Турци на европейска земя се намиратъ въ източнитѣ Родони, отвадъ сегашната граница, въ мѣстноститѣ Кърджали и Султанъ-ери. По типъ, езикъ и нравъ тѣ сѫ първоначални потомци на старитѣ завоеватели, най-близу до първитѣ сѣдалища на Султанитѣ въ Европа, Одринъ и Димотика. Тѣ сѫ приемали живо участие въ смутоветѣ въ начало на това столѣтие, прѣзъ конто името Кърджали се сдоби съ голѣма извѣстность, и сѫ добри тютюноразвъдители.

Къмъ тѣзи твьрдо заселени Турци се присъединяватъ скитнически овчари, извѣстни подъ името Юруци или Коняри. До прѣселванието въ Европа Османитѣ живѣяли въ Витиния[3] и други малоазийски мѣстности по-вечето като странствующи овчари, лѣтѣ по планината, зимѣ по крайбрѣжията. Слѣдъ завоеванието византийскитѣ и славянски земи на полуостровътъ тѣ прѣнесли тойзи свой животъ въ Тракия и Македония, зимѣ прѣкарвали тука по брѣговетѣ отъ Еносъ до Солунъ, а лѣтѣ по Родопитѣ, Перинъ, Осоговъ и други планини въ Македония. Прѣобладающето болшинство отъ османскийтъ народъ прѣзъ това врѣме легка-полегка се е отказало отъ овчарскийтъ животъ, но Юруцитѣ въ Анадолъ и въ Европа си каратъ старийтъ образъ на живѣяние. Зимнитѣ села на Юруцитѣ се намиратъ по крайбрѣжнята Гюмюрджинска равнина, въ вълнообразната страна отъ Сѣръ до Вардаръ, въ мѣстностьта Мъглена и

---

[1] Че Измаилъ-бегъ Синопский е билъ поселенъ въ Пловдивъ показватъ Халкокондилъ, Дука и Несри (ср, Хаммеръ Gesch. d. osm. Reiches 112 146, Цинкейзенъ II 388). Сърбинътъ Константиновичъ изъ Островица (гл. 31) пише, че Смаилъ-бегъ получилъ Станимака въ „Българската Земя“. Луккари, Annali di Ragusa (1605) стр. 106.

[2] Процессътъ на Хаджи Арифъ и Хаджи Шабанъ прѣдъ русското военно сѫдилище въ Пловдивъ на 18 Августъ 1878, вѣстникъ „Марица“, брой 9. стран. 7.

[3] Kantakuzenos ed. Conn. I 341.

въ Тессалийската равнина. Името Коняри[1] (новогрьц. Κονιαρίδε урожденцитѣ на Родопитѣ произвождатъ отъ турското коюнъ ов или отъ бълг. конь, но по прѣданията на Солунскитѣ и Тесс лийски Коняри става явно, че то има отношение къмъ стара Селджукска резиденция Конья, античний Иконионъ. Името Юрук произлиза отъ турск. юрюмекъ скитамъ се и означава изобщо вс кий скитникъ, катунарь; тѣ сами наричатъ себе си така съ го дость (бенъ Юрюкумъ: азъ сьмь Юрюкъ). Тѣхното нарѣчие се о личава отъ онова на осѣдлитѣ Турци; въ Мала Азия езикътъ н Юруцитѣ споредъ Вамбери се приближава къмъ Азербайджанско тюркско нарѣчие и съдържа много стари думи, които инакъ у О манитѣ сж замѣнени съ арабски и персийски чужди думи[2].

Прѣселвание на Юруцитѣ е ставало въ разни врѣмена. Пь витѣ отъ страната Саруханъ въ стара Лидия прѣселилъ Султан Баязидъ (1389—1402) въ Пловдивската область[3]. Други сж слѣ вали по-късно. Македонци ми сж разказвали, че Конҗритѣ въ Со лунско сж дошли въ различни врѣмена, нѣкои прѣди 200, друг навѣрно едвамъ прѣди 50 години. Изъ прѣданията на Родопскит Помаци се вижда, че тѣзи овчари нѣкога сж обладавали голѣм мощь. На Доспатското плато тѣ, спорѣдъ свободно даденитѣ цифр на легендата, насчитвали 70.000 оджаци, прьснати на 10 час пространство колиби, въ които тѣ въ начало зимували, до когат суровитѣ зимни студове не ги накарали да се прѣмѣстатъ по край брѣжията около Солунъ; въ Солунъ имало една часть Карликъ-Ма халесси, чиито Юруци нѣкога-си пасли на Карликъ въ Родопитѣ. Отъ писменни източници ние знаемъ, че въ 17 столѣтие тѣ били раздѣлени на околии съ седемь Юрукбега[4].

Слѣдитѣ отъ странствованията на Юруцитѣ стигатъ много далечъ къмъ сѣверъ. На сръбско-българската граница при рѣка Власина едно мѣсто се нарича «Юручки колиби». Въ Осоговската планина показватъ «Юручки гробища», 5—6 мухамедански надгробни камьни на висока една ливада по склонътъ на Руй, всѣкий гробъ съ по два исправени камьни, на главата и краката. Сега вече ни

---

[1] Върху Тессалийскитѣ Коньяриди ср. Финлей, History of Greece (ed. Tozer, Oxford 1877) V, 125.

[2] Вамбери, Das Türkenvolk, Leipzig 1885 стр. 605.

[3] Леонклавчусъ, Hist. musulm. 337 — 8.

[4] Споредъ Ricaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman стр. 612 Юруцитѣ броили тогава въ Европейска Турция 1294 семейства, споредъ Marsigli, Stata militare dell'imperio ottomano (Amsterdam 1732) стр. 129 1702 семейства съ 298 войници. Тѣхнитѣ седемь бея (ср. Хаммеръ, Osm. Staatsverf. II 249) живѣяли въ Виза, Ямболъ, Текирдагъ (Родосто), Солунъ (съ 400 семейства) и въ „Aghra, Cogiok, Nalauchen“ (?).

единъ Юрукъ не стига до тамъ. Въ Срѣдня Гора има една твърдо заселена турска община Юруци при Панагюрище. Помацитѣ около Ловечь наричатъ всички Османи Юруци. Едно полутурско селце Юруци има въ Орханийский Балканъ, едно българско съ сжщо име въ Трѣвненскийтъ Балканъ; шесть турски Юрюклеръ сж разсѣяни отъ Ловечъ до Силистра.

Сега още може человѣкъ да види странствующи Юруци по Родопитѣ, на общества до 100 души, съ конье и овци; 1884 тѣ откупиха пасища най-близу до Румелийскитѣ градовце Батакъ и Брацигово.

Траенъ паметникъ оставятъ подирѣ си тѣзи тюркски странствующи овчари въ географическата номенклатура. Отъ Одринъ и Димотика до изворитѣ на Искъръ и Перинъ-Планина въ горнийтъ поясъ по-вечето планински върхове и поляни (яйла) надъ славянскитѣ имена на села, рѣки и долини иматъ тюркски имена, които се употрѣбяватъ еднакво отъ Турци, Българе и Власи. Характерно е, че дори най-високитѣ върхове на Рила, Перинъ и Родопитѣ иматъ само турски названия: Мусалла, Гьолъ-тепе, Пореликъ.

На свършекъ има да се спомене още единъ загадоченъ народецъ. Между Турцитѣ отъ околноститѣ на Стара-Загора, въ Балканътъ при Карнобатъ и въ мѣстноститѣ Делиорманъ и Герлово сж пръснати мухамедански сектанти, които се наричатъ Късълбаши (турс. червеноглави). Споредъ разказитѣ на Българетѣ тѣ сж миренъ, земледѣлческий народъ, піятъ вино безъ всѣкакви угризения на съвѣстьта, оставятъ женитѣ си да ходятъ не прѣбулени, гледатъ на проливание кръвь като грѣхъ, смѣтатъ себе си за нѣщо по-добро отъ останалитѣ Турци, и изобщо малко се грижатъ за строгитѣ прѣдписания на Коранътъ. Тѣ се срѣщатъ и въ вжтрѣшностьга на Мала Азия. Споредъ Д-ръ Мордтманнъ тѣ не сж шиити, но «единъ видъ волнодумци», които само външно припознаватъ Исламътъ, иматъ джамии, но не ги посѣщаватъ. Вамбери произвожда Късълбашитѣ отъ военноплѣненитѣ ирански Тюрки изъ Азербайджанъ и Задкавказие, които слѣдъ по-старитѣ войни съ Персия Султанитѣ сж калонизирали въ разни области.[1]

II. Татаретѣ.

Татаретѣ сж распилени изъ прибрѣжната область около Варна покрай цѣлийтъ Дунавский брѣгъ. Ние знаемъ за тѣхното рас-

[1] Мордтманнъ въ Barth's Reise von Trapezunt nach Scutari, Gotha 1860 (Ergänzungsheft zu Petermann's Mitth.) Стр. 20 бѣл. Вамбери а. а. О. 607.

прѣдѣление само отъ прѣброяванието 1881. По-вечето живѣятъ в окрѫзитѣ Варненский (4826) и Силистренский (3434) и именн споредъ Сарафова, особенно между линията Тутраканъ-Балчикъ границата на ромѫнска Добружда, въ присъединение къмъ единъ п гѫстъ прѣдѣлъ отвадъ тая граница. Чисто татарски сѫ само 8 с ла, но тамъ нѣма почти ни едно селение безъ нѣколцина Татар Въ Варна тѣ заематъ свое собственно прѣдградие. Татакъ къмъ з падъ ги има по-малко, въ окрѫзитѣ Шуменский (1262), Разгра ский, Русчукский (764), Свищовский, Плѣвенский (1093), Рахо ский, Ломский (само 62) и Видинский (175).

Въ Южна България Татаретѣ не сѫ отбѣлѣжени въ стати тикитѣ. Азъ забѣлѣжихъ само една колония въ градътъ Бургас около Ямболъ и Карнобатъ така сѫщо живѣятъ нѣколко беeве, т наречени «Султани» изъ Кримъ, роднини на нѣкогашнитѣ господ ри на тойзи полуостровъ. Отдѣлни по-стари, нѣкогашни татарск поселения се издаватъ по имената на мѣста, прѣди всичко градът Татаръ-Пазарджикъ.

Въ Дунавска България тѣ сѫ нови поселенци, едвамъ ка второ поколѣние въ страната. Въ прѣбронтелнитѣ списъци твърд много сѫ показани като родени още въ Руссия. Тѣ се сѫ прѣс лили 1861 въ Турция отъ крайбрѣжнитѣ Кримски прѣдѣли, как това се описва отъ Каницъ, като отъ очевидецъ; отъ тогава н самъ една часть пакъ се върнала назадъ въ кѫщитѣ си и бо шинството прѣзъ войната се е оттеглило назадъ съ Турцитѣ. Тѣзи Т таре сѫ пъргавъ и интеллигентенъ народъ, работливи градинари земледѣлци, за тѣхъ се чуе само добро. Тѣхнитѣ жени носятъ сво то четвъртито, червеникаво лице често незабулено.

III. Гагаузитѣ.

Турски говорящи християне: Гагаузи въ Добруджа, Сургучи при Одринъ. Бо бата между Гърци и Българе за тѣхното присъединение. Вѣроятни потомци Куманитѣ.

Въ источната половина на България има спорадически пръ нати православни християне, които говорятъ турски като матерни езикъ и които по свойтъ типъ явно се различаватъ отъ старом стнитѣ християнски Гърци, Румѫне и Славяне. Въ Добруджа и в Бессарабия ги наричатъ Гагаузи, въ Одринската область Сург чи. Тѣ сѫ усвоили турскийтъ езикъ не въ по-новитѣ вѣкове, к то часть отъ Ерменцитѣ и тъй нареченитѣ Караманлии, потом на византийски Гърци въ вѫтрѣшностьта на Мала Азия. Тѣ с

като происходящитѣ отъ Кримъ Базаряне по сѣверната страна на Азовско море, остатъкъ отъ едно старотюркско плѣме, което приело християнство още прѣзъ срѣднитѣ вѣкове до османското завоевание, безъ съмнѣние потомци на Куманитѣ. Сега тѣ сѫ само слаби отжслеци отъ народи, които поради побългаряванie и погърчванie сѫ близу до измиранie.[1]

Сѣдалищата на Гагаузитѣ нѣкога сѫ били распилени по цѣлата область отъ устията на Дунавътъ до Силистра и носъ Емонъ, но чрѣзъ русоко-турскитѣ войни прѣзъ послѣднитѣ 120 години и свързаната съ тѣхъ размѣна на населението тѣ сѫ били прокжсани и намалени. Покрай морскийтъ брѣгъ отъ Варна на сѣверъ Гагаузитѣ днесь сѫ единственното старозаселено население. Въ самата Варна тѣ съставятъ болшинството отъ старитѣ християнски граждане; споредъ Сарафовъ 1881 отъ населението имало 7.34% такива турски говорящи християне, но числото на тамошнитѣ Гагаузи е по-голѣмо, понеже други се вписватъ вече като Гърци. Като най-юженъ клонъ отъ гагаузскийтъ елементъ се смѣта голѣмото село Акдере (грьц. Аспро, бълг. Бѣла) на морскийтъ брѣгъ между устието на Камчия и носъ Емонъ, жителитѣ обаче пакъ се издаватъ за Гърци. Цѣла гагаузска мѣстность лѣжи по лѣсистата терраса къмъ сѣверъ отъ Варна (села Кестеричъ, Джеферли, Еникьой, Джевизли, Капакли, Чаушкьой, Екрене и т. н.). Центръ на тойзи народецъ сѫ послѣ пристанищнитѣ градовце Балчикъ, гдѣто прѣди 1830 година не е имало нито една българска кѫща, и Каварна заедно съ мѣстностьта около Калиакра (Гяуръ-Суютчукъ, Шабла и т. н.). Татакъ къмъ вжтрѣшностьта въ сѣверна часть отъ Провадийска околия Гагаузитѣ сѫ вече силно обългарени, но по-старото поколѣние говори само на единъ исхабенъ българский езикъ, почти като Османитѣ, кога тѣ набутватъ български. По нататакъ на западъ въ селото Войвода-кьой изъ пжтьтъ отъ Шуменъ за Силистра има още християнски семейства, които говорятъ само турски. Освѣнъ това живѣятъ Гагаузи още по Дунавътъ въ Силистра и околностьта, въ ружнска Добруджа и въ слѣдствие емиграцията 1829 сжщо и въ южна Бессарабия, тамъ въ 19 мѣста, споредъ нѣкои сега се били въскачили отъ 15—20.000 души (въ

[1] По-подробно вижь моето изслѣдванie: Einige Bemerkungen über die Ueberreste des Petschenegen und Kumanen, Sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguci im heutigen Bulgarien (Sitzungsber. der Kgl. böhm. Gesellschaft der Wiss. 21 Януарий 1889). (Българ. прѣводъ отъ Е. К. „Периодич. Списанie. кн. XXXII—XXXIII).

Табакъ, Конгасъ, Кубей, Копкуй и др.)[1] Мжчно е да се даде общото число на Гагаузитѣ, понеже тѣ вече не се държатъ като отдѣленъ народъ, а се присъединяватъ къмъ други. Споредъ резултатитѣ на прѣброяванието отъ 1888 е имало турски говорящи християне въ околиитѣ: Балчикъ 4091, Варна 3207, Добричъ 338, Провадия 140, но тѣзи цифри навсждѣ стоятъ по-долу отъ дѣйствителностьта, защото множеството се издава за Гърци или Българе.

Гагаузитѣ сж по-вечето лозари и земледѣлци, изъ градоветѣ сжщо и занаятчии, покрай морето рибари и каикчии. Тѣ иматъ дребна, безмускулна снага, съ широка, жглеста глава и силни ржцѣ и нозѣ, и сж изобщо силни брюнети и съ тъмна кожа. Въ очитѣ на младитѣ момичета свѣти особенъ огънь, но ститѣ жени сж по-вечето отъ необикновенна грозота. Характерътъ на Гагаузитѣ е извѣстенъ като страстенъ. Насмѣшливитѣ разкази на съсѣдитѣ за тѣхнитѣ свойства сж най-доброто доказателство на стара етнографическа противоположность. Много се расправя за грубостьта, своенравната упоритость и охотата на тие хора да пиятъ и да се биятъ. Между грьцката и българската партии по Гагаузскитѣ села въ сжщность не рѣдко сж ставали кървави черковно-политически сблъсквания. Много се разглашава за тѣхната чувственность; Варна и Провадия иматъ своята мѣстна «chronigue scandaleuse» въ разкази пълни съ варварска непринужденность. При това Гагаузитѣ сж упорити, почти фанатични християне и сж прѣтърпѣли отъ това доста; прѣзъ 1877 населението около носъ Калиакра трѣбвало да избѣга отъ грабежитѣ на Турци и Черкези по скалитѣ, а градецътъ Каварна по-вечето загина всрѣдъ пламаци. Облѣклото и нравитѣ сж на подобие турскитѣ. Мжжьетѣ носятъ червенъ фесъ (въ по-ново врѣме и български овчьи калпаци), сини елеци или жакети, червенъ поясъ, широки кафяни гащи отъ овчья вълна и турски кожани емении. Женското облѣкло се състои отъ кърпа на глава, безржкавка и широки турски шалвари отъ шарени платове. Въ това одѣяние тѣ приличатъ, напр. по жьтва на полето, на прьвъ погледъ на Туркини, що хвьрлили яшмацитѣ си, или на Циганки. При това тѣ често се намѣтатъ съ турско фередже и си прѣбулватъ дори устата. Мжжьетѣ ѣдатъ на страна отъ женитѣ; жената остава невидима за чужденецътъ въ кжщи.

Езикътъ малко се различава отъ обикновенният турский на Османитѣ, само има отдѣлни думи и форми близки на татарският, а сжщо и грьцки и български чужди думи. Въ тѣхнитѣ черкови

[1] Пер. Списание XXXI, 173.

може человѣкъ да чуе и турски проповѣди съ обрьщението «Християнъ кардашларъ» (християнски братья). Отъ 1840 насамъ Гърцитѣ въ Варна, Балчикъ и околностьта чрѣзъ своето духовенство и училища спечелиха часть Гагаузи за себе си, но безъ обаче да могатъ да изгонятъ Турскийтъ езикъ отъ вжтрѣшностьта на кжщитѣ имъ. Въ мѣстноститѣ Провадия, Силистра и въ Бессарабия пакъ българската черкова и школа е успѣла да направи своето. Въ първитѣ години подирь основанието на княжеството Българе и Гърци въ Варна стоеха наежени едни срѣщу други; прѣдмѣтътъ за борба бѣха Гагаузитѣ. Срѣдствата на българската държава несъмнѣнно сж по-силни, вече по военната служба и раздаване на длъжности.

Името Гагаузъ, извѣстно въ цѣлийтъ прѣдѣлъ отъ Одринъ до Одесса, ми опрѣдѣлиха като отъ по-ново происхождение. То се счита почти като псувня, сждба, която постига толкова имена на народи на измирание. Славейковъ по звукътъ на послѣднето обрьща внимание на мѣстното име на старитѣ Кумани, които наричали себе си Узи или Огузи. Въ Добруджа и Бессарабия полу-объгарениитѣ Гагаузи наричатъ Черни Българе.

На Гагаузитѣ съвършенно приличатъ Сургучитѣ, по-вечето винодѣлци, изъ 5—6 села въ Одринската каза и множество мѣста около Хафса и Баба Ески изъ пжтьтъ отъ Одринъ за Цариградъ. За жалость, не ги познавамъ отъ лично виждание.

Тѣзи народности сж остатки отъ старитѣ Кумани. Тойзи тюркский степенъ народъ прѣзъ 11—13 столѣтия се располагалъ по цѣлата низменность на седмоградскитѣ Карпати, долня Алута и устията на Дунавътъ чакъ до долня Волга, сжщо и въ една часть отъ Кримъ. Нашествието на Монголитѣ 1239 тури край на тѣхното могущество. Само часть остана по старитѣ си обиталища, гдѣто Молдавия и Влахия, както и сѣверното прибрѣжие на Азовско море още дълго врѣме се наричали Кумания. Тѣ съставили тамъ основа за народосмѣшението на Ногайскитѣ Татаре. «Lingua cumanesca» още въ 14 столѣтие е билъ необходимъ на търговци и проповѣдници за сношения въ вжтрѣшностьта на Азия. Ние го знаемъ по единъ написанъ 1303, сега съхраняемъ въ Венеция «Букварь», по единъ Кодексъ, съставенъ отъ генуезски търговци и нѣмски проповѣдници, за прьвъ пжть пълно и точно изданенъ не отколѣ отъ графъ Геза Куунъ и анализиранъ отъ Д-ръ В. Радлофъ.[1] Споредъ

---

[1] Codex cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit comes Géza Kuun. Буда-Пеща 1880 (Издание на Унгарската Академия). Д-ръ W. Radloff, Das türkische Sprachmateriale des Codex Comanicus. Петербургъ 1887 (Mémoires de l'acad. impériale m. 35, бр. 6).

Радлофъ езикътъ на Куманитѣ е най-старийтъ прѣдставитель на Кипчакскитѣ нарѣчия, най-близу сродни съ нарѣчията на Татарскитѣ народи по Волга; той се е продължавалъ още дълго врѣме у Кримскитѣ Татаре, сѫщо и у тамошнитѣ еврейски Караими и християнски «Базаряне».

Други дѣлове Кумани се распрьснали изъ християнскитѣ съсѣдни земи. Седемъ плѣмена намѣриха убѣжище въ Унгария и вземаха тамъ голѣмо участие въ сѫдбинитѣ на страната; името на мѣстноститѣ Голѣма и Малка Кумания още живѣе, но куманскийтъ езикъ е угасналъ тамъ напълно въ 18 столѣтие. На балканскийтъ полуостровъ дълго врѣме е имало кумански наемни войски у Цариградскитѣ Латинци, Византийцитѣ, Сърбитѣ и Българетѣ. Отъ 10.000 Кумани, които императоръ Иоаннъ Дукасъ Ватацисъ слѣдъ распадванието на Куманитѣ отъ Монголското нахлувание заселилъ като военни колонисти прѣимущественно въ Тракия, вѣроятно произлизатъ Сургучитѣ.

Въ България Куманитѣ добили голѣмо значение. Три поколѣния наредъ Търновскийтъ прѣстолъ 1280—1323 е заемала Куманска династя, Тертеровци. Могущественъ отдѣленъ князь билъ братътъ на Тертерий I Елтимиръ. Името съдьржа кум. темиръ, осм. демиръ желѣзо; още и сега у Силистренскитѣ Гагаузи християнското име Димитръ се прѣврьща въ Демиръ. Него наумяватъ селскитѣ имена Алтимиръ въ Раховский окрѫгъ, Алдимировци при Сливница и прѣкори Алтимировъ. Сѫщо и царь Михаилъ (1323—1330) споредъ Кантакузина билъ отъ полукуманско произхождение. Многобройни имена на мѣста още днесь пазятъ споменътъ за Куманитѣ (селце Куманитѣ въ Трѣвненскийтъ Балканъ, село Куманица до София и т. н.). Сѫщо така и имена, и прѣкори Куманъ, Кумановъ. По-вечето Кумани безъ друго сѫ населявали днешната Гагаузска земя, гдѣто свръзката на населението може исторически да се прослѣди. Въ Карбона, днешний Балчикъ, е живѣлъ около 1346 единъ могущественъ болеринъ Баликасъ съ съвсѣмъ тюркско име (осм. Балъкъ, кум. балукъ риба); неговий братъ Добротичъ билъ сѫщо господарь и на Калиакра, Варна и Емона, а синъ му Иванко сключилъ 1386 въ Пера договоръ съ Генуезцитѣ, чрѣзъ двама пратенници, единътъ отъ които се наричалъ Иоалпани (источ. турски чолбанъ утренна звѣзда, зорница). Давностьта на християнското население по тая прибрѣжна страна между Варна и Кюстенджа доказватъ описанията на Дубровчанинътъ Джорджичъ 1595 и на епископъ Станиславовъ 1659, както и за

пазенитѣ толкова много стари имена на мѣста. Сжщо и не османскитѣ елементи въ рѣчьта на Гагаузитѣ се отдаватъ на езикътъ на Codex Cumanicus (шитлаукъ лѣщникъ, кум. чатлаукъ; косъ орѣхъ; име Балчикъ отъ кум. Балчукъ гнила, тина).

Д. Кавказци.

Черкези.

Въ заключение трѣбва да споменемъ още единъ народъ, истина вече само като прѣсенъ исторический споменъ.

Прѣброяванията намѣриха едвамъ стотина души Черкези. Азъ проживѣхъ въ страната съ години, безъ да видя въ лице единъ истинский Черкезинъ. Обаче прѣди 1877 тѣ сж били пръстнатъ изъ всички околии елементъ, и тѣхното число въ Европейска Турция се е смѣтало по-горѣ отъ 100.000.

Тѣхното прѣстояване въ България е траяло само 14 години и малко слѣди е оставило подирѣ си. Слѣдъ съвършенното покорение на Кавказъ отъ Русситѣ 1864 около 400.000 мухамедански планински обитатели потеглиха къмъ Турция и се заселиха въ Азия и Европа, особенно изъ пограничнитѣ окржзи и по всички планински проходи; въ България и Източна Румелия около 40.000 семейства. Чрѣзъ това разцѣпване сждбата на народътъ имъ въ бждяще е била знайна. При всички помощи отъ страна на правителството тѣ живѣяли бѣдно, не много по-добрѣ отъ Циганетѣ, отъ икономическото положение на които тѣ сж различавали само почти чрѣзъ постоянното носение на оржжие и подвиженъ воинственъ духъ. Тѣ били даровитъ, смѣлъ, първобитень народъ, твърдѣ малко запознатъ съ земледѣлие и никакъ съ занаяти. Тѣхното съсѣдство силно тежяло на земледѣлческитѣ Християне и Мухамедане отъ околностьта. Крадение добитъкъ, обири по пжтищата изъ проходитѣ и продавание дъщеритѣ си въ харемитѣ на турски голѣмци били тѣхната главна печала. Разказваха ми, че млада една Черкескиня, ако тя не била извънредно хубава, въ София струвала срѣдно около 10 лири; при продажбата дрѣхитѣ оставали на родителитѣ, купующата партия трѣбвало да има приготвенъ катъ облѣкло. При кражба тѣзи кавказски гости особенно удряли око на конье и пчелни кошари. Мжжьетѣ имъ служили въ войската като нередовна конница. Нѣкои отъ Черкезскитѣ офицери още днесь заематъ по нѣкой високъ постъ въ турската армия.

Сега въ България тѣ сж полуозбравени; показватъ само на

почти съвсѣмъ вече истрититѣ отъ дъждовни порои тѣхни сиромашски, глинени съ слама покрити хижи. Вече при прѣселванието въ Турция много хиляди отъ тѣхъ измрѣли отъ болести, както това описва Каницъ като очевидецъ.[1] Нередовенъ животъ, войната и най-послѣ излизанието изъ България още по-вече ги намалиха. Подирь нѣколко десетини години дори въ вѫтрѣшностьта на Мала-Азия ще се намѣратъ само слаби остатки отъ тѣхъ и голѣма мѫка ще бѫде да се узнае нѣщо за измиращитѣ, тъй малко извѣстни езици на Абхази, Убихи и други плѣмена.

---

[1] Каницъ, Donau-Bulgarien I, 306 и слѣд.

Книга трета.

НАРОДОСТОПАНСТВО.

I. Народостопански изучения.

Първийтъ очеркъ върху народостопанското състояние на България даде 1841 Адолфъ Бланки. Знаянието на страната отъ тогава толкова малко е напрѣднало, щото Емилъ Лавеле 45 години по-късно повтори точно прѣпечатано полузабравеното описание на българското стопанство отъ Бланки. [1]

Въ България икономическата литература може още да се очаква въ бѫдущето. Има по-вечето неразработени материали, твърдѣ малко специални изслѣдвания. Естественно, поради държавнитѣ интереси най-напрѣдъ се заловиха за митническата статистика. Статистическа годишна книга за всички клонове на управлението се яви само за Румелия въ 1883 г., сѫщо и по-напрѣдъ финансова статистика за тая автономна область за 1882 [2] Въ съединена България финансовото министерство подъ рѫководството на началника на отдѣлението Михаилъ Георгиевъ, образованъ агрономъ, издаде 1888 единъ томъ материали за икономическото състояние на България, които сѫ сбрани чрѣзъ окрѫжнитѣ управители натоварени да отговарятъ на извѣстни въпроси.[3] Въ Румелия окрѫжнитѣ управители бѣха задължени годишно въ Окрѫжнийтъ Съвѣтъ да даватъ докладъ за стопанското положение на окрѫгътъ; въ съединена България това се въведе чакъ въ 1888. [4]

---

[1] Бланки, Voyage en Bulgarie 1841, Парижъ 1843 стр. 223—237, прѣпечатано у Лавеле, La péninsule des Balkans (Брюксель 1886) II 114 и слѣд.

[2] И двѣтѣ сѫщо съ франц. пadсловъ: Renseignements statistiques de la direction des finances de la Roumélie Orientale. Пловдивъ 1883, 8-о, 20 стр. — Annuaire Statistique de la Roumélie Orientale. Година 1883. Пловдивъ 1885, 4-о, 163 стр. Статистически свѣдѣния отъ дирекцията на финанситѣ въ Източна Румелия. Годишна статистика на Източна Румелия.

[3] Свѣдѣния върху икономическото положение на България. Издадено отъ отдѣлението на държавнитѣ имоти, лѣсовъдство, земледѣлие и търговия при министерството на Финанциитѣ, София 1888, 8-о, VI и 208 стр. Богато по съдържание, но не пълно и не безъ грѣшки. Естествоиспитателитѣ ще бѫдатъ зачудени, когато прочетатъ напр. на стр. 179 и слѣд., че не въ по-малко отъ 15 окрѫзи на България южноамериканскийтъ кондоръ на Кордилиеритѣ си е като у дома! Той е извѣстенъ на г-да окрѫж. управители само по картинкитѣ на школнитѣ книги и него приематъ тѣ на мѣсто туземнийтъ доганъ.

[4] Единъ сводъ отъ тие доклади е направилъ Т. Васильевъ, Пер. Списание XXVIII. Отъ тие доклади за 1889 година е достоенъ да се отбѣлѣжи онзи на Варненскийтъ Окрѫженъ Управитель Драсовъ. (Стр. 47).

Цѣнно е точното статистическо и народноикономическо описание на Старо-Загорскийтъ окржгъ отъ окржжнийтъ управитель Атанасъ Т. Илиевъ, до сега единственний опитъ отъ тойзи родъ. [1] Отдѣлни въпроси сж разработени отъ Михаилъ Сарафовъ и Иванъ Евстр. Гешовъ.

2. Село.

Селска и подворна система. Историческо развитие на селото. Имена на мѣста. Никакво общино землевладѣние. Прѣходното стжпало къмъ градъ. Гранично право. Кютюкъ, видъ турска земелна таблица. Типъ селски кжщи. Троглодити. Покжщнина.

Въ подобни на Фиг. 17 поселения съ неградско население сжществуватъ селска и подворна системи една до друга, всѣка въ територнално опрѣдѣлено ограничени и чрѣзъ образътъ на землището обусловени прѣдѣли. Първата господствува въ равнинитѣ, втората по планинитѣ.

По голѣмитѣ равнини покрай Дунавътъ и Марица, както и по котловинитѣ и долини съ равна повърхнина има само обособени, силно населени села, които по-вече сж расположени край рѣки. Тѣ сж застроени безъ планъ, съ криви улици и площь (хорище) прѣдъ черкова, гдѣто недѣленъ день се играе обичното хоро. Сжщо има села съ смѣсено население, но въ такъвъ случай Българе, Турци, Татаре или Цигане, както и по градоветѣ, винаги живѣятъ въ раздѣлни махали. Поради небезопасностьта въ страната вънъ отъ селото нѣма никакви осамотени жилища, а само отдѣлни ханища, воденици или нѣколко затулени въ диплитѣ на нѣкое лѣсисто бърдо малки монастири. Дори кжщичкитѣ по лозята служатъ по-вече като увеселителни мѣста, а не за жилища.

По равнинитѣ села съ по-вече отъ 1000 жители не сж рѣдкость. За примѣръ да приведемъ отъ Дунавската область Раховский окржгъ, тамъ отъ 66 селски общини, 27 иматъ 1000—2000 жители, 7 по 2000—3000, 1 отъ 3000—4000; Кнежа съ 4988 жители (1888) дори е по-голѣма отъ старийтъ градъ Рахово (4379 ж.). Въ окржзитѣ Видинский, Ломский, Свищовский, Русчукский сжществуватъ подобни отношения, макаръ тамъ процентътъ на мѣста отъ сжща величина и да е нѣщо по-малъкъ, Въ равнината между Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ, Овчехълмската околия (Коюнъ-тепе) прѣдставлява отъ 34 мѣста 7 съ 1000—2000 ж.,

[1] Илиевъ. Старо-Загорский окржгъ въ икономическо отношение, Стара-Загора 1885, 4-о, III стр. Сравни напечатанийтъ докладъ на сжщийтъ като окржженъ управитель 1884 (4-о, 84 стр.) и два издадени отъ префектурата мѣстни календари за 1882 и 1883.

2 съ 3000—5000. Сѫщо и долинитѣ покрай южната страна на Балканътъ сѫ населени по сѫщий начинъ. Отъ 14 села въ малката Златишка околия 7 сѫ съ по 1000—2000 жители, и 2 почти градски общини съ 3000—4000 жители; сѫщо отъ 50 мѣста въ Стрѣмската околия (главно мѣсто Карлово) 13 иматъ по 1000—2000 ж. и 3 почти градски общини още по-голѣмо число жители. Сѫщо и въ Источний Балканъ малката Прѣславска околия има между 41 мѣсто 12 съ по-вече отъ 1000 души. Изъ долинитѣ на западъ селата сѫ по-дребни; въ Кюстендилската котловина 1881 ни едно село нѣмаше по-вече отъ 1000 жители, но 1888 вече 6. Сѫщо и селата по Срѣдня Гора къмъ Одринъ, както и оние на Черноморската область около Варна и Бургасъ сѫ дребни; основанието на това лѣжи не въ икономически отношения, но въ слѣдствие на тѣхното по-ново заселяване, както и на честитѣ войни въ по-новий периодъ.

Подворната система господствува по планинскитѣ мѣста: покрай цѣлийтъ сѣверенъ склонъ на Балканътъ отъ Османъ-Пазаръ до Искъръ, въ западна Срѣдня Гора между Панагюрище и Вакарель, по всички височини на западъ чакъ до срьбската и турска граници, и на Родопитѣ. Тя се срѣща и по българскитѣ, както и по турскитѣ мѣстности (като напр. въ Тузлукъ). Общинитѣ се распадатъ тамъ на селца или купъ дворове, които отстоятъ едни отъ други на человѣческий кличъ, и български се наричатъ Колиби или Кошари, турски махала. Дворовето сѫ расположени часть покрай рѣки, часть високо по планински склонове край нѣкоя гора при пасища и оскѫдни ниви. Много групи отъ старо врѣме насамъ носятъ общо име, макарь често и да заематъ значително протежение, напр. въ Изворска околия общината Божица се простира на 4 часа разстояние. Центрътъ е при черковата, гдѣто обикновенно има нѣколко дюкенчета и механи, въ турскитѣ мѣста при джамията. По Балканътъ съединението на отдѣлни части въ цѣлокупни общини е въведено твърдѣ отъ скоро по служебни причини, което е свързано съ значителни мѫчнотии, защото при опрѣдѣляване срѣдоточието за сѣдалище на мѣстнийтъ прѣдставитель на властьта и общинското училище жителитѣ отъ отдѣлнитѣ групи не всѣкога оставатъ съгласни. Подворната система е повела къмъ силно заселяване сѣвернийтъ склонъ на Балканската верига; единъ погледъ на новата русска карта показва разликата между безлѣснитѣ равнини на Румелия и Дунавската область съ тѣхнитѣ голѣми, едно отъ друго раздалечени села спрямо массата съвсѣмъ малки поселения, които гѫсто

испълнятъ гористото землище на сѣверннйтъ Балканский склонъ. Колибаритѣ въ начало навѣрно сж били по-вече овчари, които при това се занимавали слабо и съ земледѣлие; въ наши дни на първо мѣсто стои у тѣхъ занаятътъ, и той искарва по-голѣмата часть отъ мжжското население лѣтѣ въ равнинитѣ и градоветѣ, а есенно врѣме тѣ се врыщатъ дома съ спечеленийтъ добивъ.

Числото на групнитѣ често е твърдѣ значително. Габровска околия напр. освѣнъ градътъ брои 23 селски общини, които се съставятъ не по-малко отъ 182 селения съ 25.948 (1888) жители. Срѣдне на всѣко селение тамъ се падатъ 142 (1881 само 125) души; въ сжщность най-малкитѣ колиби се състоятъ отъ единственъ дворъ съ 4, 8, 15 или 24 обитатели, а пакъ най-голѣмитѣ иматъ по вече отъ 300 жители.

Историческийтъ прѣходъ отъ прьснати дворове въ цѣло село на нѣкои мѣста още може ясно да ее наблюдава. Въ нѣкои по настоящемъ съвършенно развити градове, напр. въ Панагюрище, Калоферъ и Пещера, сжществува прѣдание, че въ начало тѣ били редъ колиби по околнитѣ планини, положението на които още е обозначено чрѣзъ осамотена черковка или крьстъ (оброчище, черковище) и легка по-легка се съсрѣдоточили на общата пазарна площадь. Въ двѣ мѣста азъ още срѣщнахъ живо прѣходно състояние; въ голѣмитѣ села Поибрене на Тополница въ Панагюрска околия и Босилоградъ въ Крааще на сѣверъ отъ Кюстендилъ всѣко семейство има освѣнъ кжщата си въ обединеното село въ долината за зимно врѣме, още и отдѣлна кошара при нивитѣ и пасищата по височинитѣ за лѣтно врѣме. Въ размирнитѣ врѣмена при Султанъ Селимъ III (1789—1807) жителитѣ на много села подирь унищожението на центрътъ отново се прьснали по отдѣлни колиби изъ планинската околность, които имъ прѣдставяли по-голѣма безопасность, нежели открито поселение въ долина, и съ настжпвание на мирни врѣмена пакъ се върнали къмъ прѣдишното общо мѣсто.

Много поселения сж станали около по-стари сгради. Нѣкои се развили отъ редъ ханища изъ пжтьтъ, като сегашний градъ Дупница или селото Клисура въ Берковишкийтъ Балканъ, или сж израсли наредъ съ турски Керванъ-сораи, като селото Новий-ханъ (Ени-ханъ) при София. Други сж основани около рудници (мѣстата съ име Самоковъ и др.), или при топли извори, или като suburbia (прѣдградия) на срѣдневѣковни замъци. По име се познавитъ основанитѣ на пазарни площади (имена на мѣста, произведени отъ панаиръ, πανήγυρις и отъ турс. пазаръ, джумаа), при

стиянски монастири (селата Монастиръ, Монастирци, Монастирище), при воденици (името Дермендере, турс. дерменъ воденица), или при монастири на мухамедански дервиши (села съ име Текке) и т. н. Исторически свидѣтелства ни даватъ ясно да видимъ, какъ напр. якийтъ основанъ отъ Комненитѣ монастирь Вира (Βήρα) при устието на Марица прѣзъ византийскитѣ междуусобици и първитѣ турски нападения въ 14 столѣтие се е прѣвърналъ въ твърдѣ кратко врѣме въ градъ чрѣзъ стечение на околнитѣ селски жители, днешня Феря.[1] Твърдѣ много села въ по-ново врѣме се сѫ образували отъ работнически поселения по Чифлици, що се подтвърждава отъ доста имена изъ Тракийскитѣ равнини, въ котловинитѣ на западната планинска страна и въ Македония (Урумъ-Чифликъ при Ямболъ, Бейлеръ-Чифликъ при София, Новий-Чифликъ при Кюстендилъ и т. н.). Има исто и християнски планински села, които сѫ основани отъ турското правителство собственно за пазение на пѫтищата (селата на дервентджиитѣ). Въ мѣстнитѣ прѣдания поразително е понѣкога честата промѣна положението на нѣкое село, въ слѣдствие на пожари, чума или опустошения чрѣзъ войни. Селата изобщо сѫ расположени на страна отъ голѣмитѣ пѫтища, което се е хвърляло въ очи още на пѫтешественницитѣ отъ 16 столѣтие; това надали е станало за пръвъ пѫть подъ турското господство, напротивъ, както може человѣкъ да сѫди по бѣлѣжкитѣ на Вилхелмъ Тирский върху България въ 12 столѣтие, въ много по-ранно врѣме, защото още при българскитѣ стари и византийски господари на селата покрай военнитѣ пѫтища лѣжели всѣкакви тегоби (старобълг. падалище, старосрѫб. приселица), особенно давание квартири на пѫтешествующитѣ чиновници и дворътъ, и най-много на минувающитѣ прѣзъ тѣхъ войски.

Въ самитѣ имена на села, както въ българскитѣ, така и турскитѣ, господствуватъ, като у вси народи, имена на растения. Колибитѣ изъ планинитѣ носятъ у Българе и у Турци по-вечето прѣкори, название произведено отъ името на прадѣдътъ или основательтъ, напр. често срѣщающитѣ се Добревци, потомци на нѣкой Добре, Радомирци (при Плѣвенъ) отъ нѣкой прѣдѣдо Радомиръ, Мирославовци (при Елена) отъ нѣкой Мирославъ, или подъ турскитѣ имена Хюссеинлеръ (въ Тузлукъ), собственно Хюссеиновци отъ нѣкой

[1] Прѣвръщанието на основанийтъ монастирь отъ Исаакъ, бащата на императоръ Андроникъ Комненъ (Никита Акоминатъ стр. 595) става ясно изъ разказътъ на Кантакузина ed. Bonn. II, 196 (1342) и III, 310. Брокиеръ намѣрилъ Вира вече 1433 като градъ, населенъ отъ Турци и Гърци около единъ замъкъ (пиргосъ), въ който сѫ могли да живѣятъ 300 калугери.

основатель Хюссеинъ, Карамустафаларъ (при Пловдивъ) на нѣкой-си «Черенъ Мустафа», Хассанларъ (при Разградъ) отъ нѣкой Хассанъ и т. н. Въ мѣстностьта Краище има прѣдания, които произвождатъ начало на селото отъ нѣкой прѣдъкъ [1]. Забѣлѣжителенъ примѣръ на развитие по-голѣмо поселение отъ една кѫща прѣдставляватъ двѣ имена на мѣста въ Македония при Струмица, мухамеданското Еднокукево (150 кѫщи) и християнското Моноспитово; и двѣтѣ означаватъ «една кѫща» (една кукя, μονοσπίτι).

Общинно землевладѣние въ България нѣма. Всѣкий селянинъ има свое парче земя, което той свободно може да продаде или да остави въ наслѣдство. Общото владѣяние на селото се ограничава съ нѣкои храсталаци или гори и съ общинско пасище, за това селската община си има също и общъ пастирь (говедарь, овчарь, свинарь), комуто отдѣлнитѣ членове на общината заплащатъ съ пари и жито. Земя не притежаватъ само ратаитѣ по чифлици и по-голѣмата часть Цигане.

Прѣходна степень отъ село къмъ градъ съставятъ голѣмитѣ, по-вечето отъ винари, градинари, копринари и дюгенджии заселени мѣста съ зидани двукатни кѫщи, керемидени покриви, грубо постлани съ камьни улици и съ малка чаршия, каквито человѣкъ вижда въ Търновский окрѫгъ, покрай южний склонъ на Балканътъ и при политѣ на Родопитѣ. Тѣхенъ образецъ сѫ старитѣ грьцки крайморски градове Месемврия, Созополисъ, Еносъ и др. Византийцитѣ наричали поселение отъ тойзи родъ χωμόπολις, «селский градъ». Турски наричатъ тая прѣходна степень Паланка, което въ начало обозначавало малко обградено съ плѣтища укрѣпление [2], но тая добрѣ познатa въ Сърбия дума се срѣща въ България почти само по Дунавътъ (Ломъ-Паланка, Цибъръ-Паланка, Арчаръ-Паланка и др. п.). Инакъ до паданието на турското владичество всѣка съдьржаша по толкова хиляди жители неукрѣпена община, като Габрово, Панагюрище, Брацигово и др. се смѣтала просто село (турск. кьой). Като градъ (турс. касаба) се считало само укрѣпено поселение, съ стара крѣпость или поне съ обкопъ наоколо и порти, сѣдалище на властитѣ и на епископъ, като напр. Видинъ, Русчукъ, Търново, София, Пловдивъ. Тѣзи градове, както добрѣ ни е извѣстно по старитѣ пѫтешествия, имали прѣзъ 16 и 17 столѣтие прѣобладающе турско

[1] Селцето Цьрна-Рѣка на турската граница подъ планината Цьрноокъ, сега 8 кѫщи, прѣди 80 години е било само една кѫща, въ която живѣялъ нѣкой-си дѣдо Златанъ; неговото потомство увеличило орапьта си и сградило нови хижи.

[2] Върху старитѣ паланки ср. Heerstrasse 115.

население; християнската градска община се е усилвала, което добрѣ може да се прослѣди, постепенно чрѣзъ прѣселвание изъ околнитѣ села. Това правно отношение въ най-ново врѣме се промѣни. Органическийтъ уставъ на Източна Румелия (Гл. III) обявяваше за градове само оние общини, които «ab antiquo» се знаяли за такива; напротивъ въ Княжеството всѣко по-голѣмо, градско поселение се сматря за градъ, и всѣко село съ по-вече отъ 2000 жители се обявява за градецъ.

Приведенитѣ отношения сѫ еднакви за цѣлийтъ полуостровъ. Обединени села и при тѣхъ групши разсѣяни дворове (срьб. заселякъ, новогрьц. καλίβια, рум. колиба, обитательтъ колибашъ) се срѣщатъ еднакво въ Седмоградие, Сърбия, Албания и Гърция. Изобщо въ животътъ на Сърби, Българи, Албанци, Румѫне и Гърци има твърдѣ много общо, което отъ една страна е свързано съ горѣдолу еднаквата природа на полуостровътъ, отъ друга страна може да се припише на стародавното влияние на цивилизацията отъ Срѣдиземноморский прѣдѣлъ, особенно отъ византийската империя съ наслѣдието на римскитѣ учреждения. Къмъ него се присъедини влиянието на Турцитѣ, които толкова дълго врѣме владѣеха почти цѣлокупнийтъ полуостровъ като едно икономическо цѣло; при това равномѣрно се приеха множество турски термини отъ разни народи.

Границитѣ на общината въ България навсѫду сѫ точно обозначени, въ гѫсто населенитѣ кѫтове, както и въ слабо обитаемитѣ. Пространството вѫтрѣ въ границитѣ се нарича български землище или мера, турски топракъ. Думата мера произлиза отъ турското мири, мирие, прѣдоставенъ за ползувание на поданницитѣ държавенъ имотъ, и първоначално означавала само общо пасище, което споредъ старотурскитѣ закони трѣбвало да обграща една миля въ окрѫжность пазаритѣ и селата, една и половина миля въ окрѫжность градоветѣ[1]. Пограничната черта сама се нарича синоръ (турс. сънъръ, отъ σύνορον); межда е границата на отдѣлни ниви, прѣдѣлъ границата на една мѣстность.

Въ Търновскийтъ окрѫгъ въ това отношение има нѣкои особенности. Въ слѣдствие на гѫстото население и тѣсното землище на отдѣлни общини се е съставилъ правенъ обичай, че едно село на основание стари договори засѣва извѣстни мѣста отъ землището на съсѣдната община или че двѣ съсѣдни общини една у друга взаимно обработватъ земя. На чуждо землище изорани дѣлове се наричатъ паракенде, и помежду тѣхъ именно се различава едно-

[1] Хаммеръ, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815, I 193.

странни и взаимни паракендета. Населенийтъ отъ градинари градецъ Лѣсковецъ напр. обработва земя въ седемь съсѣдни села, градецътъ Елена въ землището на село Златарица, но не и обратно; взаимно паракенде сѫществува напр. между селата Бурумли и Мушикли по лѣвийтъ брѣгъ на Янтра къмъ сѣверъ отъ Никюпъ, или между Сушица и Драганово по дѣсний брѣгъ къмъ сѣверъ отъ Лѣсковецъ. Землища не принадлѣжащи на никоя опрѣдѣленна община, между границитѣ на нѣколко съсѣдни села и се обработва отъ тѣхъ въ опрѣдѣленъ послѣдователенъ редъ, се нарича мездра[1].

Прѣдѣлнитѣ граници сѫ точно опрѣдѣлени по рѣки, осамотени стари дървета, извори, камьни, стари гробни могили, водораздѣли и т. н. Всѣко по-старо село притежава за своитѣ граници турско синоръ-наме (обикновенно казватъ санъръ-ламе), старъ документъ съ точно описание на граничнитѣ линии. Висшата инстанция въ погранични распри е единъ видъ турска «земелна таблица» въ старата Архива (Дефтерхане) въ Цариградъ, списъкъ на всички села въ европейскитѣ и азиатски области на Империята съ тѣхнитѣ граници, число кѫщи и особенни правдини. Тѣзи книги изобщо се наричатъ кютюкъ; това име означава турс. сѫщо и дънеръ или пьнь, но вѣроятно е произлѣзло отъ новогрьц. κώδικας (лат. кодексъ). Тѣ иматъ грамадна цѣна за историческата география, но сѫ неизвѣстни и недостѫпни за научната литература. Само Fallmerayer чулъ въ Керасунтъ 1840 за «Кютюкъ или Дефтерхане», що билъ съдържалъ данни върху населението на тойзи градъ при неговото прѣдавание 1461, и бѣлѣжи върху него: «Извѣстието, че такива бѣлѣжки сѫ скрити въ турската имперска архива, е откритие отъ извѣстна важность. Може навѣрно да се мисли, че въ Кютюкътъ или Стамболскитѣ данъчни книги ще се намѣратъ статистически данни отъ сѫща значителность и за други градове и области на разнебитената Византийска монархия, и че само по тойзи отъ никого още неизслѣдванъ пѫть могатъ се откри нови и основателни разяснения по историята на источната империя и за истинскийтъ характеръ на анатолийско-грьцкото държавно управление»[2]. Азъ само отъ втори, трети рѫцѣ можахъ да се сдобия съ отдѣлни откѫслеци, описания на селски граници въ околноститѣ на Бѣлово,

---

[1] Вѣроятно отъ араб. мезраа, ferme isolé (осамотенъ недвижимъ имотъ); ср. мезраа „abgegrenztes Saatfeld" обграничена нива въ Силистренскийтъ санджакъ у Хаммера op. cit I, 284. Има и села Мездра въ Врачанскийтъ окрѫгъ, Мездрея въ Ломский окрѫгъ Берковишка околия. За приведенитѣ отношения въ Търновскийтъ окрѫгъ азъ чухъ въ едно засѣдание на Държавнийтъ Съвѣтъ 1882.

[2] Фаллмерайеръ, Fragmente aus dem Orient (1845) I, 210.

Панагюрище, Калоферъ, Елена, Одринъ и т. н. Книгитѣ сѫ написани по турски, водятъ начало отъ първитѣ двѣ столѣтия на турското владичество, и отъ крайтъ на 16 столѣтие надали сѫ били по-вече допълнявани или провѣрявани. По тая причина въ тѣхъ днешни мѣстности се явяватъ подъ стари, сега излѣзли отъ употрѣбление и на мѣста и точки днесь забравени имена, както и укрѣпления и села, които днесь сѫ пусти [1]. Съ сбранитѣ отъ Хаммера материали на-рѫка възможно е да се състави една основателна догадка върху началото на тие книжа. Тѣ безъ съмнѣние сѫ тождествени съ финанциалното описание на всички области, което е било правено два пѫти. Старийтъ списъкъ, «дефтери-атикъ», билъ съставенъ при Мухамедъ II (1451—1481) и Баязидъ II (1481—1512), за него се натяква въ едно рагузанско сенатско рѣшение 1477. Второйтъ новъ списъкъ, «дефтери джедидъ», принадлѣжи къмъ врѣмената на Сулейманъ II (1520—1566) и Селимъ II (1566—1574); работитѣ въ Румелия при това рѫководилъ Дефтердаръ Мухамедъ Челеби Ефенди, който при това обстоятелство 1566 издалъ едно съчинение върху правнитѣ отношения на мѣстата въ тая область. И двата сѫ свързани съ списъцитѣ на ленитѣ или спахилъци, които сѫ основани 1474 отъ Мухамедъ II и се разработвали при Сулейманъ II 1530 и Муратъ III 1575, безъ да се подлагатъ по-късно на ново прѣглеждание [2].

За сегашнитѣ отношения «Кютюкътъ», изъ който се добиватъ извлѣчения само съ значителни разноски, въ всѣкий случай е остарѣлъ; понеже въ размирнитѣ врѣмена много села сѫ унищожени и и други нови издигнати, и понеже отдѣлнитѣ камьни, дървета и подобни особенности на землището прѣзъ тритѣ столѣтия не малко се сѫ измѣнили. За това въ България днесь ставатъ доста расприи дори кървави сблъсквания поради общински граници [3].

---

[1] Въ Срѣдня-Гора Стрѣлча се броила като градъ (касаба), Коприщица само като колиби. Миличевичъ, Кралство Сърбия 113, чулъ, че градътъ Лѣсковацъ на Морава въ старитѣ Цариградски книжа се наричалъ още Джлобочица (срѣдневѣковното Глѫбочица).

[2] Показанията на Хаммера, Osm Staatsverfassung I 262. 335, 342, 376, сѫ, както обикновенно, не безъ противорѣчия; описванието при Мухамедъ II и Баязидъ II се споменува само на първото мѣсто. Изслѣдванието на Дефтердарътъ пакъ томъ I 342 и слѣд. Върху регистрътъ на леноветѣ Хаммеръ, Gesch. des osm. Reiches 1² 530, 11 339—341 и т. н. Рѣшението на Рагузанскийтъ (Дубровникъ) Сенатъ отъ 26 Февр. 1477 „de mittendo ad illum, qui scribit domos Bosne Mt. Imperatoris“ (Liber Rog. 1476—8 въ Рагузанскийтъ архивъ.

[3] Напр. въ Софийскийтъ окрѫгъ или между Стрѣлча, Панагюрище и Коприщица. Веднажъ жителитѣ на градътъ София въ една нощь искаха да изтъпчатъ посѣвитѣ на Боянченетѣ, които били ужъ на градска мера, но правителството попрѣчи на „старийтъ правенъ обичай“ чрѣзъ своеврѣменно заемание мѣстото съ стражари.

Турскитѣ закони забраняватъ отъ старо врѣме насамъ да се прѣвръщатъ меритѣ въ ниви [1]. Отъ паданието на турското господство тая спънка се прѣмахна, и навредъ, дори въ градскийтъ прѣдѣлъ на София или Пловдивъ, може человѣкъ да наблюдава увеличивающето се распространение на обработени ниви по пустиннитѣ пасища.

Отдѣлнитѣ владѣлци въ послѣднитѣ врѣмена на турското господство имаха документи, които турски се наричаха тапу, отъ тамъ български тапия (въ Источна Румелия оффициално прѣведена въ владало, отъ владамъ), съ обозначение положението на кѫщата или нивата между съсѣдитѣ и цѣната ѝ [2]. Едно отъ послѣднитѣ притеснения отъ страна на турското управление се състоеше въ това, че често тѣзи документи обявяваха за несъстоятелни, и селянетѣ се принуждаваха у чиновницитѣ да се молятъ съ даждия и бакшиши за нови. Послѣднитѣ книги върху Тапу Портата прѣдаде на Българското правителство. Тѣхно систематическо замѣствание съ новъ кадастръ още не е взето въ внимание; даванието крѣпостни актове е повѣрено на сѫдилищата.

Къмъ всичко това трѣбва да се забѣлѣжи, че споредъ турското право истинскийтъ притежатель на цѣлата земелна повърхнина е държавата и че съселянетѣ се смѣтатъ като наслѣдственни ползователи. Споредъ Коранътъ земята принадлѣжи на Бога и послѣ него на Божийтъ прѣдставитель на земята, на Калифътъ, слѣдователно на Султанътъ. Споредъ Старотурското Канунъ-наме всѣкий дѣлъ земя, който въ слѣдствие умиранието на съселянинътъ безъ кръвни наслѣдници или поради избѣгванието му или исчезванието, бѫде ли той мусулманинъ или християнинъ (съ исключение на случайно отсѫтствие поради военеnъ плѣнъ), остава свободенъ, и спахиятъ го дава на другъ съселянинъ. По сѫщий начинъ турското правителство чакъ до послѣдне врѣме се е распореждало съ всѣка земя, щомъ тя оставала необработена по-вече отъ три години и чрѣзъ това ставала свободна (махлюлъ). Българското правителство не се отрече отъ това право и го упражни срѣщу турскитѣ бѣжанци, щомъ послѣднитѣ се не вѣстѣха до опрѣдѣленийтъ срокъ.

Селската кѫща по правило стои всрѣдъ обширенъ заграденъ съ трънливъ плѣтъ (плѣтище) дворъ, обиколена отъ овощни дър-

---

[1] Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung I, 284, 406.

[2] Споредъ Хаммеръ а. а. O. I 376 думата тапу първоначално означавала наслѣдственна аренда, наслѣдственно владѣние; поземелно владѣние и трѣбва да происхожда отъ τ.πος.

вета, по-вечето сливи, круши и орѣхи. На плѣтътъ помежду храстьето на бѣлоцвѣтний бѫзъ (Sambucus) по кольето често стърчатъ черепи отъ биволи, конье и овци, които сѫщо и по нивитѣ служатъ за плашила противъ птицитѣ. Такива человѣкъ намира навредъ, въ София така исто, както и въ Търново или Русокастро, сѫщо и вънъ отъ България, въ Сърбия и Херцеговина. Тойзи обичай въ южна Европа е отъ много старо врѣме; въ по ранни врѣмена тѣзи черепи сѫ имали задача да сплашватъ не само грабливи птици, но и зли духове отъ притежанието и жилището на человѣка. Отъ единъ разказъ изъ Декамеронъ на Боккаччио (VII, I) ние узнаваме, че прѣзъ 14 столѣтие изъ полетата около Флоренция навсѫду имало втикнати магарешки черепи; чрѣзъ обрьщание носътъ на единъ такъвъ къмъ градътъ или обратно една флорентинка въ лѣтното си жилище срѣдъ лозя давала да разбере на свойтъ приятель, да ли мѫжътъ ѝ ще прѣкара нощьта въ градътъ или не.

Особенность на българската селска кѫща сѫ дълги нанизи червени чушки (Capsicum annuum), които сѫ окачени въ откритийтъ прустъ отъ двѣтѣ страни на кѫщната врата и които по свойтъ силно червенъ цвѣтъ се хвърлятъ въ очи на всѣкий пѫтникъ още отъ дачечъ [1].

Самата кѫща не е еднаква на всѫду. Около Търново и покрай политѣ на Родопитѣ человѣкъ пѫтува прѣзъ села съ двукатни каменни кѫщи, които на прьвъ погледъ още свидѣтелствуватъ за благосъстоятелность и стара цивилизация. По безлѣснитѣ равнини на Дунавското крайбрѣжие въ окрѫзитѣ Раховский, Ломский и Видинский, гдѣто дървото за строение има голѣма парична цѣна, а дървото за горѣние е замѣстено съ плѣва или торъ отъ добитъкъ, има сѫщински троглодитски села. Тѣзи подземни кѫщици се зоватъ бурдеи. Тѣ се състоятъ отъ четвъртито ископано въ глинена земя пространство, съ гладки стѣни и дървенъ покривъ, прѣкритъ съ пластъ земя или чимове, отъ който се издига широка трѫба повечето само съставена отъ тръстиковъ плѣтъ. Вѫтрѣшностьта, която често изглежда съвсѣмъ чиста и зимѣ е доста топла, получава своята свѣтлина чрѣзъ вратата и коминътъ. Около кѫщата се намиратъ житници, именно голѣми исправени на стълбове кошове, есенно врѣме накачени съ царевици или тикви. Такова едно жилище отъ-вънъ изглежда като дългнеста глинена могила; може человѣкъ да прѣмине

---

[1] Тие чушки може человѣкъ да види и въ полуселскитѣ махали на София. Въ една кѫща въ мое съсѣдство употрѣбяваха едната страна на вратата до Нова година, другата до пролѣтьта—пакъ единъ видъ календарь!

покрай такова село, безъ да го забѣлѣжи, когато широкитѣ обиколени съ обкопи и трънливи плѣтища дворове съ тѣхнитѣ овощки не могатъ да не възбудатъ нашето внимание. Тойзи родъ жилища по долний Дунавъ е староврѣменъ. Страбонъ споменува троглодити въ Дардания и днешна Добруджа, Птолемей сѫщо и близу до устията на Дунавътъ. Английский пѫтешественникъ Броунъ видѣлъ подобни кѫщи 1669 г. въ Сирмия между Ессегъ и Митровица, и въ Влахия селянетѣ живѣяли, още то е прѣено въ паметьта на хората, въ подобни подземни колиби, въ Мала Влахия дори исключително и при австрийското управление (1718—1737).[1]

Въ по-голѣмата часть на страната по селата се виждатъ само неваросани слаби кѫщици отъ сивокафянъ землистъ цвѣтъ, чиито покриви въ турско врѣмо повечето се състояли отъ плѣва. И прѣзъ по-добритѣ врѣмена на Срѣднитѣ вѣкове тѣ не били инакви; споредъ свидѣтелствуванието на Иоаннъ Екзархъ въ България по врѣмето на царь Симеона освѣнъ Прѣславскитѣ дворци имало само съ плѣва покрити хижи, и императоръ Кантакузинъ описва една малка крѣпость при Силимврия, задъ чиито слаби стѣни живѣяли земледѣлци подъ плѣвени покриви[2]. Чакъ по новото врѣме слѣдъ освобождението всѣка година увеличава керамиденитѣ покриви. Стѣнитѣ на кѫщитѣ обикновенно се състоятъ отъ дървета, прѣмрѣжени съ плѣтъ, запълненъ съ глина. До кѫщата стоятъ четвъртити или крѫгли житници за житото и царевицитѣ, сѫщо отъ плѣтъ (кошъ, житница, амбаръ), както и обори за домашнитѣ животни (кошара за овцитѣ, кочина за свиньетѣ, оборъ, хлѣвъ или турс. ахъръ за говеда и конье). Прозорцитѣ сѫ малки дупки, които се затварятъ съ дървени капаци или съ обтегнати съ хартия черчевета. Никога не липсва отворенъ прустъ (сундурма) подъ стрѣха, опрѣна на дървени стълбове. Вѫтрѣ кѫщата обикновенно има само единственно низко пространство съ глиненъ подъ и открито огнище. За това думата **кѫща** не само означава домъ, но сѫщо, особенно въ источний Балканъ, и стая. Старославянската дума **ижа** (собственно хижа) се упо-

---

[1] Страбонъ 7 стр. 316 и 318. На Броуна (нѣмс. прѣводъ, Нюрнбергъ 1750 стр. 119) вѫтрѣшностьта на тие подземни жилища се показала по-чиста и по уредна отъ външната. Каницъ I, 197 се заблуждава въ мнѣнието си, че такива първобитни троглодитски жилища въ Ломъ-Паланската мѣстность Българетѣ били направили само отъ нужда, когато отъ тамъ се изселили въ Кримъ и незадоволни 1848 се завърнали назадъ. Първо описание на едно троглодитско село при Ломъ-Паланка ни дава и Тоула, Mitth der Wiener geogr. Gesellschaft 1882, 104.

[2] Ср. Gesch. der Bulgaren 166. Kantakuzenos ed. Bonn 1, 144 (кастеллъ замъкъ Σάκκον, покриви ἐκ χόρτων ξηρῶν).

трѣбява само въ планинската мѣстность около Пиротъ и Трънъ, както и въ Високъ и Краище за означение жилище; колиба въ единственно число означава врѣменно жилище, колибата на нѣкой овчарь или стража, въ множественно число распрьснатитѣ дворове по планинитѣ.

Вжтрѣ въ селската кжща нѣма никакви подвижни мобили, въ краенъ случай нѣкое столче на три крака или дьрвенъ пьнь за сѣдание и една сжщо низка кржгла маса за ѣдение, около която се нареждатъ на земь съ крьстосани нозѣ (софрица, паралия, или търкулеста табла). По стѣнитѣ висятъ или стоятъ опрени всѣкакви сѣчива: лопати, вили, сѣкири, брадви (монара отъ грьц., балтия отъ турс.), мотики, търнокопи, сита (малкитѣ рашета, голѣмитѣ дармонъ), пьрвобитни каменни ржчни мелници за меление жито и соль (хромель отъ χειρομύλι), всѣкакви чували, фурки (хурки), вретена и прежда. Главното притежание съставятъ келими или черги, повечето на свѣтли и тьмни шарове. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ котли и мѣдни сждове (мѣдници или мѣнци, мѣнчета, или турс. бакъръ, по Родопитѣ харкомка отъ χάλκωμα), глинени сждове, особенно стомни (стовни) съ тѣсни уста (отъ στομνος) и паници, сѣтнѣ нѣколко дьрвени издѣлия, издълбани отъ дрьвесни стволове корита, копани и т. н. Тая покжщнина е еднаква по цѣлийтъ полуостровъ и малко се е промѣнила отъ хилядо години насамъ. Келими, черги и метални сждове (χαλκώματα) били още 813 г. главната покжщнина изъ жилищата на селското население въ источна Тракия между Одринъ и Цариградъ[1]. Въ единъ кжтъ се вижда икона, живопись на дьрво или отпечатана въ Руссия, наредъ съ нея подобни цвѣтни печатани изображения на русското царско семейство, на българскийтъ князь и битвитѣ на послѣдната русско-турска война.

Вечерното освѣщение на селската стая дава запаленийтъ въ срѣдата или до нѣкоя стѣна на откритото огнище огънь, борина или свѣщь.

За поение животнитѣ и изобщо за држжание вода служатъ грамадни глинени сждове (кюпъ, делва отъ турс. делвъ), които не липсватъ въ никоя кжща изъ тракийската равнина. Тѣ между друго достигатъ до человѣческий бой, отдолу сж окржглени, така щото не могатъ да стоятъ исправени на гладка повьрхнина, и напр. въ околностьта на Пловдивъ се пекатъ въ пещитѣ за тухли и керамиди. Обикновенно ги заравятъ въ дворътъ. Въ старо врѣме тѣ сж слу-

[1] Anonymus de Leone Armenio imp. ed. Bonn. 347.

жили, като еллинскитѣ питои, като сждове за вино, амбаръ за жито, или цистерни; такива намира человѣкъ по всички крѣпости и развалини изъ цѣла България.

Въ санитарно отношение българскийтъ селянинъ живѣе лошо. Кжщитѣ по-вечето сж тъмни и влажни, задимени отъ откритийтъ огънь. Хората спатъ на рогозки и черги върху ягкоутъпканъ, често влаженъ глиненъ подъ, и рѣдко мѣнуватъ горни и долни дрѣхи. Отъ това особенно страдатъ малкитѣ дѣца, между които относително владѣе значителна смъртность.

Бързото разрасвание на селата отъ начало на нашето столѣтие подъ влияние на благоприятнитѣ условия за населението може добрѣ да се прослѣди въ нѣкои мѣста[1]. Напротивъ прибавлението на съвсѣмъ нови села е рѣдко.

3. Градоветѣ.

Отношение по величиня. Типове градове. Жилищата и тѣхната покжщнина. Части на градътъ, площади, водопроводи, бани, часовници, пожари. Пустинни околности. Явление на новото врѣме, регулиране на градове. Нови сгради. Истрѣбление на уличнитѣ псета.

Голѣмото протежение на градоветѣ съ тѣхнитѣ кжщни дворове и кжщни градини по-прѣди е карало да се мамимъ при оцѣняване числото на населението. Прѣброяванието на новото управление намали до скроменъ размѣръ очакванията. Въ България нѣма още градъ по голѣмината на Букурещъ, Галацъ и Атини. Най-голѣмото население има Пловдивъ съ (1888) 33.032 жители. Вече на второ мѣсто слѣдва столицата София съ 30.428. По-вече отъ 20.000 жители иматъ само четири града: Русчукъ (27.194), Варна (25.256), Шуменъ (23.161), Сливенъ (20.893). Два града само иматъ 20—15.000 жители (Стара-Загора, Татаръ-Пазарджикъ); три иматъ 15—14.000 (Видинъ, Плѣвенъ, Хасково), десеть 13—10.000 (Разградъ, Свищовъ, Станимака, Силистра, Враца, Търново чакъ на седмо мѣсто, Ямболъ, Чирпанъ, Добричъ, Кюстендилъ). По-вече отъ 5.000 жители иматъ изобщо 41 градски общини. Като най-голѣмъ прирастъ на населението, почти до 50% въ послѣднитѣ седемь години има да посочи столицата София.

---

[1] Ние даваме като примѣръ християнското чисто българско село Каменица въ Родопската мѣстность Чепино. То броило 1819 г. споредъ свещеникъ Константинъ 80 кжщи, 1870 споредъ Захариевъ 140, 1880 споредъ първата румелийска статистика 238 кжщи и 1264 жители, 1885: 268 кжщи, 281 семейства, 1496 жители (758 мжжье, 738 жени), 1888: 1621 жители (830 м., 891 ж.) въ 295 домакинства, отъ които само 14 иматъ по.вече отъ 10 членове.

Новото управление тукъ тамѣ направи промѣнения въ имената на мѣстата. Не беззначителнийтъ градъ Хаджи-оглу-Пазарджикъ се нарича отъ 1882 Добричъ (но князь Добричъ или Добротичъ, *С—*),[1] селото Бали Еффенди при София отъ 1881 Княжево, селото Абрашларе, главното мѣсто въ Сърнено-горската околия (Караджа-дагъ) Брѣзово. Въ селскитѣ имена, особенно отъ турско происхождение. числото на прѣименованията е още по-голѣмо, по имена на русски пълководци и български възстанници.

Въ основата на градоветѣ както на селата господствуватъ така исто два главни типа. Единътъ е источенъ и обгръща широкопръснатитѣ градове изъ равнинитѣ по правило съ смѣсено население, гдѣто къщитѣ по-вечето сѫ расположени срѣдъ голѣми дворове или градини, а по улицитѣ и по двѣтѣ страни отчасти вървятъ еднообразни дворски стѣни. Отъ тойзи родъ е София въ по-старитѣ си части, Русчукъ, Казанлъкъ и т. н. Вторийтъ типъ наумява по-вече построенитѣ на възможно тѣсно пространство западноевропейски градове отъ срѣдневѣковно происхождение, съ едно до друго гъсти, излизающи на самата улица жилища; къмъ него принадлѣжатъ прѣобладающе християнскитѣ градове изъ планинскитѣ мѣста, напр. Търново на неговитѣ тѣсни скали, чисто българското Габрово или расположенитѣ въ тѣсни котловини планински градове Котелъ въ Балканътъ и Брацигово въ Родопитѣ. Тѣ сѫ въ сѫщность по горѣ описанийтъ типъ *(С—)* израсли въ градъ планински села. Често се срѣща и смѣсъ отъ двата рода, като въ Пловдивъ, гдѣто частитѣ по тепетата се относатъ къмъ вторийтъ, а ония по равнината къмъ първийтъ типъ.

Изобщо по-вечето градове отдалечъ прѣдставляватъ живописенъ изгледъ, по множеството дървета, минарета и кубета отъ черкови, джамии и бани. Вѫтрѣшностьта отъ първийтъ типъ по своята неправилность и нечистота бързо исцѣряватъ отъ това заблуждение. Въ общность селенията отъ вторийтъ типъ сѫ по-чисти и по-приятни. Но безъ съмнѣние такъвъ единъ градъ отъ турский типъ съ своитѣ едно отъ други далечъ стоящи кѫщя е по здравъ, нежели нѣкоя италианска община съ многокатни кѫщи, тѣсни улици и тъмни жилища.

Отъ камъкъ и тухла сѫ само черкови, джамии и изобщо правителственни здания. Въ строителнийтъ материалъ за частна кѫща

---

[1]) Прѣименуванието въ Добричъ стана по прѣдложението на жителитѣ и биде утвърдено отъ Князътъ на 19 Февруарий 1882 (Държавенъ вѣстникъ 1882 брой 22).

иматъ прѣднина дървото и глината; по правило прѣди всичко се построява дървенъ скелетъ отъ ягки греди и междулечното пространство се испълва съ сурова, размѣсена съ дребна плѣва глина или кирпичи, твърдѣ рѣдко съ тухли. По нѣкои мѣста основитѣ до извѣстна височина сѫ отъ камъкъ, а горнята часть отъ токо-що описаний строителенъ материалъ. Употрѣбление тухли за построявание цѣла кѫща е нововъведение отъ скорошно врѣме. По тая причина зданията отъ по-старо врѣме сѫ твърдѣ разнебитени, не толкова лесно се подпалватъ и бързо овехтяватъ.

Жилището по своето вѫтрѣшно устройство е твърдѣ разнообразно споредъ, състоянието на притежательтъ, но въ основнитѣ черти у заможнитѣ класси на всѣкѫдѣ е горѣ-долу еднакво. То има само единъ или много два ката; кѫщи въ нѣколко ката сѫ голѣма рѣдкость. Покриттитѣ съ тънки керамиди покриви, а по планинскитѣ мѣста съ тежки плочи, обикновенно се издигатъ на 2—3 фута и иматъ тънки, високи комини. Външнитѣ стѣни на кѫщата врьхъ тънкийтъ варовитъ пластъ се измазватъ бѣло, жълто, а понѣкога и се нашарватъ, което придава често на градоветѣ отдалечъ пълноцвѣтенъ изгледъ. Долнийтъ катъ въ земята служи за дюгенъ. работилница, скривалище за припаси, зимникъ за вино. оборъ или сѫщо и за живѣяние. Въ послѣднийтъ случай отъ портата се влиза въ прустъ съ входове въ двѣ или четири стаи (турс. одая) налѣво и надѣсно. Дървена стълба води въ горнийтъ катъ, съ подобенъ прустъ съ съотвѣтствующи врати въ стаи по странитѣ и съ кьошкъ надъ кѫщната порта, който обикновенно е затворенъ, закрѫгленъ и снабденъ съ много прозорци. Особенность съставляватъ многото, често единъ до другъ наредени, но твърдѣ прости прозорци, (турс. пенджери), особенно въ ѫгълнитѣ стаи, въ които человѣкъ се чувствува като въ фенеръ. На турцитѣ това не е прѣчило, защото тѣхнитѣ кѫщи не се виждатъ отъ улицата. Горнийтъ катъ почти всѣкога се издава единъ метръ напрѣдъ, сѫщо въ Пловдивъ, Търново, Габрово и други градове, гдѣто християнскитѣ кѫщи съ горнята си часть по тоя начинъ се извишаватъ надъ тѣснитѣ улици. Нѣкои кѫщи иматъ или долу. или горѣ откритъ чердакъ, подпрянъ съ дървени стълбове и който гледа къмъ дворътъ или градината. Подътъ (потонъ) е покритъ съ дъски, а въ долнийтъ катъ понѣкога само съ глина или кирпичи; обикновенно по него, както и по голитѣ стѣни постилатъ келими, които съставятъ най важната покѫщнина и блѣскаво затулятъ голотата на стѣнитѣ. Писани стѣни сѫ исключение. Таванитѣ исто сѫ дървени, боядисани съ по-свѣтла

или по-тьмна боя. Въ по-добритѣ кѫщи поражаватъ прѣкрасно изрѣзани тавани съ арабески и издадени, червено боядисани или позлатени орнаменти въ образъ на борови шикалки и ябълки, при това испълнени не безъ вкусъ; прѣзъ оккупацията не малко такива отъ изоставенитѣ турски кѫщи се откараха отъ любители въ Руссия. Високъ таванъ съ прѣградки за провизия или стаи обикновеннитѣ мѣстни кѫщи нѣматъ; надъ таванътъ подъ малко надвѣсенийтъ покривъ лѣжи само пластъ лѣпило за запазвание топлината и защита противъ пробиванието на дъждовната вода. Напротивъ кѫщата има малъкъ зимникъ (по Дунавътъ подница, понца, сѫщо изба, килеръ отъ κελλάρι, тур. мааза), въ който българинътъ дьржи своето зимовище въ голѣми качета, прѣди всичко овчьо сиренье, масло и въ оцетъ турени зеленчуци. Кухнята (готварница, тур. мутвакъ) заедно съ обиталището на слугитѣ редовно се намира въ отдѣлна кѫщица на дворътъ, по съсѣдство съ оборитѣ, стрѣхата за дьрва и т. н.; нейната покѫщнина се ограничава съ котли, шишове, тегани и гърнета, които по-прѣди се окачвали или туряли само на откритъ огънь.

По стаитѣ нѣма подвижни мебели. Около цѣлата стая върви низка дьрвена лавица, врьхъ нея сламеници, покрити съ цвѣтни платове или келими, миндери. Освѣнъ него се намиратъ само низки, кржгли софри за слагание ѣстие.[1] Въ стѣнитѣ сѫ съзидани голѣми, дьрвени ракли (долапи), каквито по нѣкогажъ се срѣщатъ и по старитѣ кѫщи въ западна Европа, въ които жителитѣ пазятъ своето имущество; вратитѣ имъ, често украсени съ орнаменти, запазватъ по-вечето дьрвеснийтъ цвѣтъ. Хората спатъ на подътъ; потрѣбнитѣ зе това губери, черги и възглавници денемъ почиватъ по раклитѣ. Селяне и прости граждане зимно врѣме по-вечето спатъ съ дрѣхитѣ си, дори съ кожуситѣ. Пещитѣ (грънци, соба, турс. оджакъ) прѣдставляватъ часть свободно стоящи глинени цилиндри, часть открити огнища; най-съвършенни мѣстни пещи, четвьртити, отъ бѣли изразци, понѣкога съ една зелена плочка помежду, може да види человѣкъ въ Рилскийтъ монастирь. Обаче въ по-вечето кѫщи, дори изъ студенитѣ планински мѣстности, пещьта прѣдставляватъ само глинени или металически мангали съ пламтѣющи дьрвени вжглища. Вратитѣ по стаитѣ нѣматъ заключалки, а прости желѣзни ширтове; който желае, може да ги заключи съ кофаръ. Съврѣменни брави съ ключове по вратитѣ сѫ скорошно «европейско» нововъведение. Голѣмата

[1] Покѫщнината, на която Българетѣ слагатъ за ѣдение, наричатъ само съ чужди думи: грьц. трапеза, румжн. маса и турски софра. Мѣстната дума столъ (умалително столче) означава по-вечето покѫщнината за сѣдание.

порта, служаща за съобщение между дворътъ и улицата, чиято височина споредъ мѣстното въззрѣние трѣбва да се поддига съ богатството и значението на притежательтъ, нощно врѣме ягката се затваря; дори и денемъ има обичай да се хлопа, щомъ портицата се намѣри не отворена. Дворовет̀ѣ на отдѣлнитѣ кѫщи сѫ свързани помежду-си съ малки вратни (компилуци), понеже въ тие земи много държатъ на приятелство между съсѣди.

Въ турскитѣ кѫщи има отдѣления за мѫжье (селамликъ) и жени (харемликъ) съ свои собственни ходове или пакъ съвсѣмъ въ раздѣлѣни сгради. Гѫста горица отъ сливи, черници, дули, орѣхи затуля червенитѣ покриви и брани прѣкраснитѣ отъ несноснитѣ погледи на неканенитѣ. Оградната стѣна е отъ непечени кирпичи съ хоризонтално положени греди, остаɛя се така естественно кафянъ или се вапсва бѣлъ, съ тѣсенъ, керамиденъ покривъ надъ глинената масса за да я пази отъ влияние на метеорологическитѣ води, и тя се издига на височина съобразно съ значението на господарьтъ и численностьта на харемътъ. Най-високитѣ турски градински стѣни азъ видѣхъ въ Дупница.

На западъ въ полуостровътъ, въ Херцеговина, въ Албания, Македония навредъ се издигатъ по градоветѣ и селата горди 3—4 катни, четвъртити кули, вѣренъ бѣлѣгъ за сѣдалище на нѣкой могѫщественъ бей. Тѣ се намиратъ и у Сърбитѣ отъ Бокка ди Каттаро (въ Перасто). Въ България тѣ сѫ рѣдкость. Има само нѣколко въ Кюстендилъ и околностьта, по чифлицитѣ при Татаръ-Пазарджикъ, една въ Казанлъкъ и т. н., прочутата отъ врѣмето на Кърджалиитѣ Трънска кула неотдавна е съборена.

Отъ описаната форма кѫща има извѣстни мѣстни отклонения. По-бѣднитѣ класси на населението отъ всички езици живѣятъ въ голѣмитѣ градове на равнината въ съвсѣмъ клѣти хижи, които никакъ не различаватъ отъ селскитѣ колиби и на новодошелъ пѫтникъ, особенно прѣзъ кално зимно врѣме, произвождатъ неописуемо печално впечатление. Всичко, улици, вратни, прозорци, покриви се очертава въ своето геометрическо основно положение съ отсѫтствие на прави линии. Колибитѣ сѫ малки, стари, тѣсно долѣпени една до друга, проста сбирщина на по-голѣми и по-малки рамки, испълнени съ глина; по не-всѣкога измазанитѣ, често само жълто кафяни стѣни отъ улицата не се вижда друго освѣнъ неравни малки прозорци съ дървени прѣчки и съвсѣмъ низка, раскривена врата. По-голѣмитѣ прозорци отъ стаитѣ сѫ обърнати къмъ дворътъ. Низкитѣ врати по християнскитѣ и еврейски кѫщи въ София сѫ били забѣлѣжени още отъ пѫтешественницитѣ отъ 16 и 17 столѣтия,

които сѫщо знаяли и причината на това; правили ги така, щото въ кѫщитѣ имъ да се не настаняватъ турскитѣ конници, които прѣминували отъ тука за Унгария. Риттеръ Дерншвамъ (1555) пише, че жителитѣ въ София и Пловдивъ имали само лоши, низки, «сиромашки кѫщи отъ дърво,» едвамъ за защита отъ промѣнитѣ на врѣмето и че не било никакъ чудно, че тѣ толкова много страдали отъ заразителни болести, «понеже тѣ иматъ невесели кѫщи, като кочини! По улицитѣ на тие махали лѣтно врѣме, есобенно подирь силни дъждове, винаги се забѣлѣзва особенна гнила меризма, която произтича отъ градинскитѣ стѣни и самитѣ кѫщи.

Противоположность на тѣзи сиромашки жилища прѣдставлява своеобразната и между друго не безвкусна дървена архитектура по градоветѣ въ Търновский окрѫгъ. Съвършенно юженъ характеръ иматъ по-добритѣ кѫщи въ Пловдивъ, които исто надлъжь и на ширь въ околностьта, до Копрището и Калоферъ, сѫ послужили за образецъ. Отъ пѫтната порта человѣкъ влиза въ добрѣ пстланъ съ камьни дворъ, искачва се по широка стълба въ широка, опряна на стълбове веранда, отъ която се влиза въ обширни стаи съ голѣми четвъртити прозорци; украсенийтъ первазъ на издаденийтъ покривъ и затворени чакми и кьошкове къмъ уличната страна допълнятъ приятното впечатлѣние. При това обаче не трѣбва да се забравя че дори тука най-многото все пакъ е направено отъ дърво.

Чудно е често повторяемото прѣдание, че въ градътъ имало кѫщи, построени отъ сѫщитѣ дървета. които сѫ расли на тѣхното мѣсто, споменъ за исчезналитѣ дѣвственни гори, които сѫ обгрѫжщали самийтъ градский прѣдѣлъ. Такова прѣдание чувахъ не само изъ планински мѣста, каквото въ Коприщица, но дори и въ Шуменъ.

Множеството дървено-глинени сгради прѣдставлява постоянна опасность отъ пожаръ, която още се увеличава отъ лабиринтътъ криви улици. Строението на кѫщитѣ пояснява, защо голѣми селения, като Стара-Загора, прѣзъ войната 1877, сѫ могли да прѣтърпатъ такова пълно унищожение. Историята на нѣкои градове е отбѣлѣжила голѣми пожари. София въ първитѣ години на новото управление злѣ страдаше отъ тѣхъ. Прѣзъ русската оккупация на бързо туриха желѣзни пещи или направени русски пещи отъ тухли, които често достигаха до опасно съприкосновение съ гнилитѣ дървени стѣни. Въ първитѣ зими ставаха пожари, които съ страшна бързина поглъщаха до 40 кѫщици; между други изгорѣха Кассационний Сѫдъ заедно съ архивитѣ си, та дори и приврѣменното дървено здание на Народното Събрание.

Самитѣ кѫщи иматъ много недостатъци. Тънкостьта на стѣнитѣ и голѣмото число прозорци заедно съ първобитнийтъ способъ на топление прави зимата да се показва по-строга, отъ колкото тя е въ сѫщность, особенно въ планинскитѣ мѣстности. Подиръ силни дъждове и особенно подиръ топението на снѣгътъ трѣбва бързо да се подставятъ сѫдове за поемание водата, която капе отъ таванитѣ; въ София три години наредъ азъ живѣхъ въ кѫщя, покривитѣ на които не бѣха непромъкаеми. Къмъ това се присъединява множеството прѣпускающи се между дървенитѣ части мишки заедно съ мажката отъ всевъзможни насѣкоми[1].

Споредъ Сарафова дори въ София на една кѫща срѣдньо се падатъ само 6·9 жители, въ други градове още по-малко[2]. Българинътъ, както и Турчинътъ, неохотно живѣе подъ кирия, и съвмѣсно живѣение на нѣколко семейства въ една кѫща е необикновенно и съвсѣмъ противно явление по възгледитѣ на обитателитѣ. Всѣкий се домогва да притежава собственна кѫща, макаръ да била тя бѣдна и малка. Сѫщо и въ най-скоро бѫдуще нѣма надѣжда да се строятъ голѣми кѫщи за подъ наемъ, понеже тѣзи най-много могатъ да служатъ за врѣменно тукъ прѣбиваюши чужденци, безъ вече да се споменува за постояннитѣ землетресения, които рѣшително отсъвѣтватъ построяване високи сгради.

Всѣкий градъ има едно старо раздѣление на части, наречени махали; въ София такива е имало около двадесеть. По-прѣди разнитѣ народности, Турци, Българе, Евреe, Ерменци, Цигане и т. н. постоянно сѫ живѣли въ свои махали, затова обитателитѣ на такива градски части, махаленитѣ, сѫ обладавали чувство на мѣстна общность. Още 1880 министръ-прѣдсѣдатель Цанковъ искаше да тури въ основата на общинското устройство махалата като единица, при живо противорѣчие на своитѣ противници. Новото врѣме е прѣмахнало значението на градскитѣ махали и свободно е размѣсило народности и вѣроисповѣдания.

---

[1] Въ по-старитѣ дървени кѫщи има безбройно число дървеници (на западъ стѣници. турс. тахтабъ), които нощно врѣме прѣвръщатъ най-хубавитѣ тънко-изрѣзани дървени работи въ истинский пъкълъ. Въ глиненитѣ стѣни живѣятъ обикновеннитѣ въ Южна Европа бѣлизникави по грьц. и бълг. називаеми сарандаподари (Scutigera, турски кърканкъ), които привечерь оживяватъ стѣнитѣ и не липсватъ дори въ тухленитѣ зидове; опасно трѣбва да е ухапването на една по-голѣма. рѣдка черна разновидность. По дървенийтъ покривъ на една турска кѫща въ София, въ която азъ живѣхъ нѣколко седмици, всѣка зарань все имаше голѣми черни гѫсеницьобразни своящи (Julus). Въ Пловдивъ има сѫщо и скорпиони, наречени тукъ диви раци (грьц. ἄλρια καραβίδια).

[2] Периодическо Списание Ш (1882) 31.

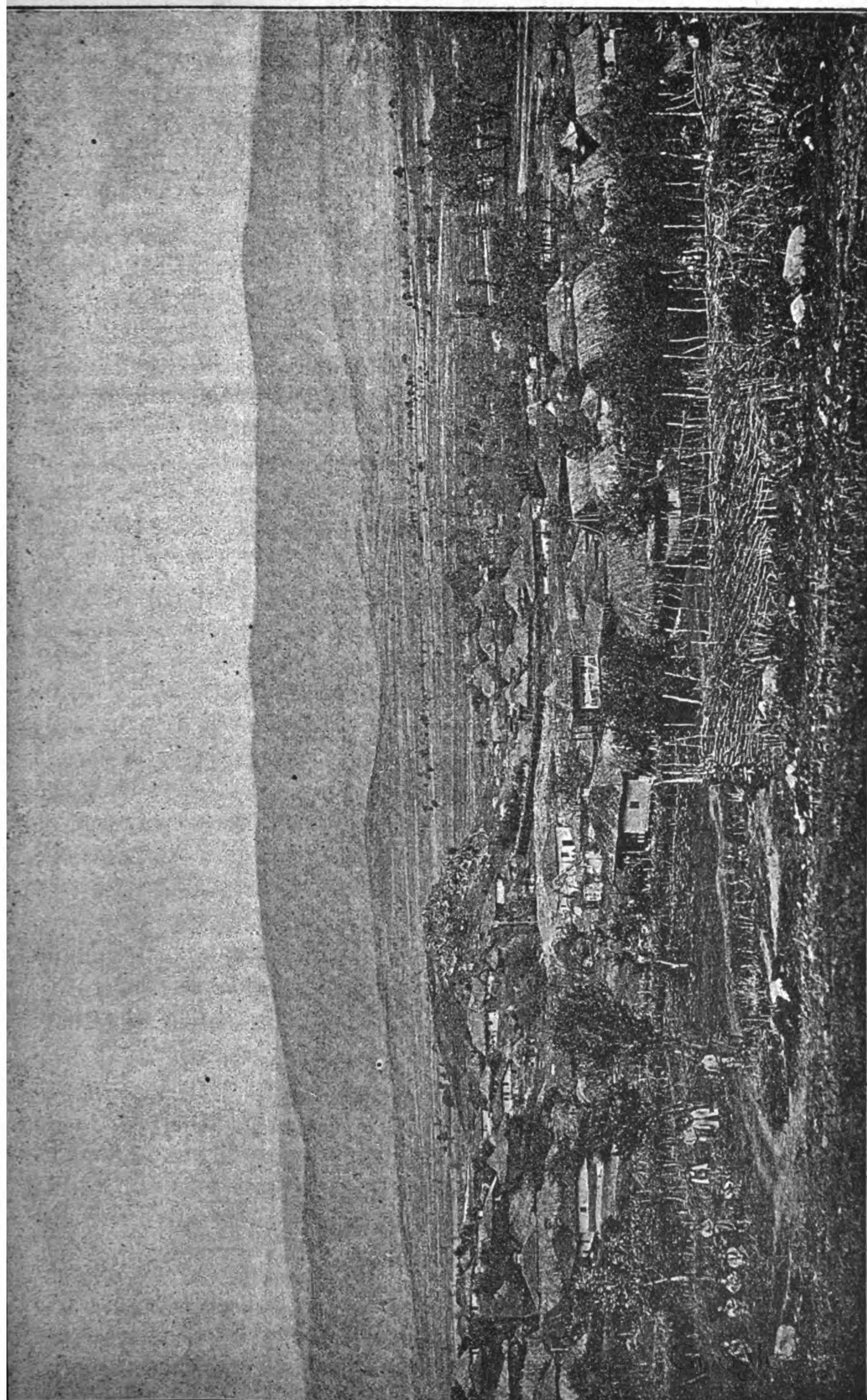

Лошото расположение на улицитѣ съ криви линии, издадени кжтове и неравна широчина е най-доброто доказателство, че градоветѣ се сж застроявали не по планъ, както много други градове въ западна Европа, които водатъ началото си отъ римски колонии или срѣдневѣковни градски общини. Чакъ въ послѣдне прѣобразователно врѣме самъ-тамъ почнаха да се грижатъ турски паши за прокарвание на прави линии. Не липсватъ сжщо и безисходни улици (турс. чикмакъ-сокакъ), които се свършватъ прѣдъ нѣкоя кжщна порта. Калдаръмътъ е неравенъ, отъ неправилни, често земени изъ рѣката камьни, цѣла мжка за конникъ и особенно за пжтникъ въ кола. По-малкитѣ улици иматъ само непокрита съ калдаръмъ глинена земя съ редъ камьни отъ страна за дъждовно врѣме. При много каль носението калоши отъ кожа или ластикъ е съвсѣмъ обикновенна работа. За прѣминувание прѣзъ улицитѣ служатъ голѣми издадени плоски камьни, като въ Помпея.

Така сжщо неправилни и до негдѣ случайни сж малкото площади (пазари) прѣдъ общественни сгради, черкови или джамии. Въ София тѣ трѣбва да сж само стари пожарища, които вече не били застроени [1].

Най-оживена часть въ всѣкий градъ е чаршията, търговската улица, отъ двѣтѣ страни на която се намиратъ низки дюгени (дюкянъ), именно открити лавици, които нощемъ се затварятъ съ голѣми, спущающи се отгорѣ дървени кепенци, които отведнаждъ изображаватъ отъ себе-си прозорецъ, врата и цѣло лице. Вжтрѣшностьта съ стокитѣ и работающитѣ занаятчии, които сѣдатъ съ кръстосани нозѣ, е съвсѣмъ открита прѣдъ погледитѣ на публиката. Наредъ съ тѣхъ има вече магазини отъ по-ново врѣме, съ врати и прозорци съ изложени стоки. Съ голѣмъ викъ се вѣстяватъ уличнитѣ продавачи, които прѣдлагатъ хлѣбъ, боза, халва, портокали и други овощия, а лѣтѣ и ледено отъ млѣко (турс. дондурма), и сж освѣнъ мѣстнитѣ по-вечето Спаньоли, Македонци и Албанци. Въ утреннитѣ часове сж явяватъ и селяне съ скрибучащи биволски кола или кираджийски конье съ окачени звънци, и продаватъ между други продукти особенно млѣко въ металически котли, които носятъ по два на рамо съ кобилица. При дюгенитѣ се намиратъ общественни фурни, исто съвършенно отворени; за навикналий на редъ по западноевропейскитѣ улици чужденецъ комично зрѣлище прѣдставлява, кога дългата дръжка на лопатата, що искарва хлѣбъ изъ

[1] Името Битъ-Пазаръ, което често се срѣща по градоветѣ, буквално по турски означава, както на всѣкждѣ, мръснийтъ пазаръ на дрипи.

пещьта, при прѣдпазителнийтъ викъ на фурнаджиятъ, се измъкне далечъ на улицата срѣдъ минувачитѣ. Фурната не работи само за фурнаджиятъ, но за всѣкиго, който въ кѫщи нѣма потрѣбнитѣ принадлѣжности, праща хлѣбъ и печение на общественната фурна.

За градски водопроводи отъ старо врѣме насамъ се полагали особенни грижи; тѣ се надглеждали отъ свой собственъ градский майсторъ (чешмеджи). Римскитѣ водопроводи напр. въ Пловдивъ сѫ съвсѣмъ пропаднали, и по нужда сѫ замѣнени съ цистерни и малко примамливата вода на Марица, която се разнася и продава съ високъ викъ изъ улицитѣ въ кожени мѣхове отъ сакаджии. Въ София храни чишмитѣ часть идущийтъ отъ склонѣтъ на Витоша, часть отъ Боянската рѣка водопроводъ. Единъ старъ отъ далечъ прѣкаранъ студенъ водопроводъ има Кюстендилъ. Старитѣ чешми никога не сѫ стояли свободно, но всѣкога сѫ били опрѣни о кѫщи или нѣкое бърдо, по-вечето учреждения на благочестиви мухамеданци. Тѣ се срѣщатъ исто освѣнъ въ населенитѣ мѣста, и по шоссетата и по козьитѣ пѫтеки, често въ съвсѣмъ пустинни кѫтове. Украшенията на градскитѣ чешми сѫ разнообразни: синкави древне-фаянсови орнаменти, позлатени арабески, цвѣтисти турски надписи, антични basreliefs и надписи или прости гладки мраморни плочи. Българетѣ ги оставятъ да се развалятъ, не отъ безгрижие, но отъ нелюбовь къмъ всички остатки отъ мухамеданското господство. Но сѫществуватъ такива и съ български надписи, и забѣлѣжително е, че единъ отъ най-старитѣ български паметници, единъ по грьцки съставенъ надписъ отъ врѣмето на язическийтъ князь Маламиръ въ 9 столѣтие, се касае до основанието на нѣкаква общественна чешма[1]. Източнитѣ народи, Християне и Мухамедане, се произнасятъ за вкусътъ на разни води съ сѫщото разбирание на въпросътъ, като западнитѣ за видоветѣ вино и бира.

Едно достойно за отбѣлѣзвание мѣсто заематъ банитѣ. Има бани съ естественна топла вода и такива, за които водата искусственно се стопля. Горѣ (стр. 17) споменатитѣ топли извори се наричатъ български, както и по срьбски и турски, баня, що както итал. bagno произлиза отъ лат. balnea. Въ Румелия ги наричатъ сѫщо лъджа, собственно турски лиджа, илиджа, изражение, което се срѣща и въ Мала Азия. Банитѣ отъ второй редъ се наричатъ (турс.) хамамъ. Такива се намиратъ въ Пловдивъ, Ямболъ, Търново и т. н. дори надареноата съ топли извори

[1] Corpus inscr. graec. IV p. 319 hrs. 8691, B (изъ Шуменъ).

София притежава развалинитѣ на една голѣма турска баня съ обикновенна вода. Массивното устройство и на двата рода често е поразително, у първитѣ отчасти отъ римско происхождение, у послѣднитѣ по-вечето турско учреждение. Сградата баня обикновенно има съ свинецъ покрито кубе съ малки отверстия, като бойници, за излизание на парата. Вжтрѣшностьта съдържа единъ хавузъ, бассейнъ, построенъ отъ хубави плочи, при топлитѣ извори често отъ твърдѣ старо врѣме, отъ четвъртитъ или многожгъленъ видъ, въ който водата достига до гжрдитѣ на кжпающитѣ се. Посѣщението по обичай или по прѣдписание на властитѣ е наредено така, щото единъ день напр. е опрѣдѣленъ за християнетѣ, вторий за християнкитѣ, третий за мухамеданетѣ, четвъртий за мухамеданкитѣ отъ утреньта до вечерьта; въ Софийската баня има сжщо дни и половинъ-дни за чиновници, войници, евреи, затворници и т. н. Человѣкъ се чуди, какъ тѣзи хора могатъ цѣли часове да издържатъ въ температура, която за Западенъ житель е съвсѣмъ нетърпима. Въ хавузътъ на Хисарскитѣ бани азъ заварихъ веднаждъ тълпа весели Турци, Ерменци и Българе, които съ силно зачервена кожа сѣдѣха въ бистра вода отъ такъва топлина, щото азъ едвамъ можехъ да туря ржката си въ нея; при вливание изворътъ въ хавузътъ мойтъ термометъръ показваше + 47 Ц.! Въ нѣкои бани въ вжтрѣшностьта господствува полутьмнина, усилена отъ водната пара, така щото при влизание окото навикнало на слънчева свѣтлина едвамъ легка полегка различава фигуритѣ, що се плѣскатъ и дигатъ врѣва въ водата подъ акустическото кубе. Посѣтителитѣ влизатъ въ банята съ бѣли памучни пештемали (турс.) и налъми. Подирь кжпание человѣкъ лѣжи съ часъ въ силенъ потъ, при това обвитъ въ хавлии, пие въ кабинетитѣ ликьоръ и кафе, и пуши папироси подъ веселъ говоръ. Исто и съвсѣмъ малки общини иматъ баня и много частни кжщи своя собствена, постлана съ плочи или цементирана банна станичка.

Освѣнъ банитѣ, богослужебнитѣ домове и кервансараитѣ градоветѣ притежаватъ само малко монументални сгради отъ врѣмето прѣди русско-турската война, най-много нѣколко по-нови училища. Хилостьта на турското управление се вижда най-добрѣ по общественнитѣ сгради, които остави подирѣ си. Казармитѣ и конацитѣ, макаръ и не стари, сж по-вечето гнили и полусрутени, и могатъ да служатъ на новото управление само съ постоянни поправки. Въ Софийскийтъ конакъ, който се прѣвърна въ Княжеский дворецъ, прѣзъ 1879 въ горнийтъ катъ имаше само двѣ стаи за живѣяние, а въ

Търновскийтъ конакъ управительтъ 1880 можеше прѣзъ разтрозитѣ на подътъ отъ първийтъ катъ да гледа сѫдебнитѣ прения, що ставаха долу! Софийската «Полиция» съ граничащитѣ до нея каваллерийски казарми биде разрушена поради своята срутеность 1879, именно нѣколко момчета съ колове я събориха въ единъ день и въ кратко врѣме я сравниха съ земята.

Истинскийтъ бѣлѣгъ на по-старъ голѣмъ градъ въ Турция е четирежгълна кула съ часовникъ (сааткула), подъ варовитийтъ слой на която обикновенно се крие само дървенъ градежъ съ глина и плѣтъ.[1] Въ Пловдивъ тънката кула за часовникъ поради нейното изолирано мѣстоположение на скалисто бърдо се вижда отъ далечъ. Часоветѣ споредъ турското смѣтание се броятъ отъ залѣзвание на слънцето; само въ Самоковъ чухъ такъвъ часовникъ на кула да бие часоветѣ «алафранка». Часовникътъ е или собственно направенъ съ тая цѣль, като Златишкийтъ (сега е при черковата) съ година 1191 споредъ арабското лѣтосчиление съ персийски цифри и 1777 съ кирриловски букви, или е стара християнска черковна камбана. На Кюстендилската кула виси една може би произлѣзла отъ срьбскийтъ рударский градъ Новобрърдо черковна камбана съ славянский надписъ отъ 1429 година.[2] Исто и въ Нова Загора и Баня, при изворитѣ на Марица, трѣбва да има прѣнесени отъ Турцитѣ прѣди 200 години часовници изъ Австрия, както и на кулата въ Търново има черковна камбана съ румѫнский надписъ, гдѣто се поминува Князь Бранкованъ.

По-прѣди градоветѣ бѣха обиколени съ обкопи (хендеци турс.) и снабдени съ порти, отъ които обаче сѫ останали твърдѣ малки слѣди, понеже напр. въ София портитѣ унищожиха веднага слѣдъ паданието на турското господство и почнаха да градятъ далечъ и вънъ отъ тие първобитни обкопи. Сѫщо почти исчезватъ и печалнитѣ турски гробища съ хиляди исправени по тѣхъ каменни колони и стрѣли, които покриваха осѫднитѣ поляни около голѣмитѣ градове. Въ София употрѣбиха тѣхнитѣ камъни за постилание на улицитѣ; по тротуаритѣ пѫтникътъ често болѣзненно покъртватъ отломъци мраморъ съ изящно изрѣзани арабски надписи. По-рано християнетѣ се ровяли около черковитѣ или въ самитѣ черкови вѫтрѣ; чакъ въ по-ново врѣме гробищата се прѣнесени вънъ отъ градътъ.

---

[1] Часовническата кула въ София стоеше близу къмъ сѣверозападъ отъ Дворецътъ и се считаше като непристѫпна; пазачитѣ на кулата въ тѣхната служебна стая нѣмаха особенъ просторъ за осамотени размишления, което обстоятелство придаваше и на външнитѣ стѣни на кулата особенъ блѣсъкъ.

[2] Описанъ отъ менe въ Jagič's Archi'v. f. slav. Phil VIII (1884) 133.

Ближната околность на голѣмитѣ градове и крѣпости въ Турция е широка, печална, безлѣсна поляна, която служила само като пасище. По това си приличатъ София, Пловдивъ, Видинъ и много други; до прѣди не твърдѣ отколѣ и околностьта на Бѣлградъ не изглеждаше другояче. Само по-малки градове въ планината, като Сливенъ, Стара Загора или Търново, се присъединяватъ непосрѣдственно къмъ лозя и овошки.

Новото врѣме е наложило тежка ржка на всички тие отношения. Съ голѣма бързина градоветѣ въ България се модернизиратъ, инжинери изработватъ градски планове, проектиратъ се оправения на улици, понѣкога и безпощадно се прокарватъ, и се застрояватъ нови градски участъци. Токо до Стара София се застрои новъ почти модеренъ градъ. Та и много градове, разрушени въ войната, като Стара-Загора или Калоферъ, трѣбваше съвсѣмъ отъ ново да се градятъ. Още прѣзъ русската окупация всички кжщи се сдобиха съ номера, улицитѣ съ имена и всички дюгени съ надписани табли. Улицитѣ се поименуваха най-много споредъ имената на русски генерали и прочути личности изъ българската история. Така въ София напр. има Гурковска площадь, Алабинска улица, Раковска улица, Дондуковъ булваръ, и т. н., а въ названията на улицитѣ въ турскийтъ градъ Видинъ се увѣковѣчиха имената на всички български възстанници. При своята новина тѣ обаче не се удържаха, освѣнъ чисто мѣстнитѣ, споредъ имената на съсѣднитѣ мѣстности, по които человѣкъ се упжтва. Подирь съединението и Срьбската война къмъ тѣхъ се присъединиха имена отъ новѣйшата история; напр. Варна има една улица «6 Септемврий» (деньтъ на Пловдивското възстание), друга улица Сливница, третя Драгоманъ, Царибродска, Регентска и т. н. Надписитѣ на дюгенитѣ бѣха по-вечето малки черни табли съ криви черковнославянски букви отъ бѣлъ цвѣтъ. По пустошитѣ и турскитѣ гробища насадиха паркове, въ София, Варна и Пловдивъ не безуспѣшно. Голѣмо нововъведение бѣ редовното освѣтление на улицитѣ съ газъ, което накара съвсѣмъ да исчезне отъ паметьта нѣкогашното въ турско врѣме полицейско прѣдписание да се носятъ фенери. Улицитѣ поне се постлаха съ нови тротуари, неравноститѣ се изгладиха, водопроводитѣ подновиха и подобриха, и още никога небивало нѣщо, опита се канализация. Пожарни тулумби и пожарни команда заедно съ строгийтъ надгледъ за постройкитѣ и пещитѣ правятъ прѣдишнята опасность отъ огънь по-рѣдка. Пустиннитѣ околности бавно се оживяватъ съ градини, аллеи, промишленни заведения, казарми и лѣтни кжщици, макаръ че

още много трѣбва да се направи, за да се прѣмахне безотрадното отсѫтствие на дървета.

Турскитѣ здания подирь изселванието на по-голѣмата часть мухамедански граждане паднаха въ всеобщо разрушение. Въ София и Търново се виждатъ голѣми стари джамии, прѣвърнати въ казарми и складове. По-малкитѣ, които стоеха на пѫтьтъ споредъ планътъ за оправяние улицитѣ и бѣха напуснати отъ своитѣ правовѣрни, се срутиха. При това въ София можеше человѣкъ да види, съ какво сърдечно удоволствие християнетѣ подкопаваха и събаряха съ вѫжа тънкитѣ минарета отъ дърво или тухли.

Пристѫпиха сѫщо и къмъ очистване полутурскитѣ градове отъ улични псета, които въ съединение съ хиляди гарги въ турско врѣме изображаваха санитарната стража, и тогава никакъ не се дозволяваше да се убиватъ. Въ София още 1879 ги имаше съ стотини, които по-вечето се навъртаха прѣдъ месарницитѣ и механитѣ. Тѣ принадлѣжаха на различни видове; по между имъ имаше обикновенни черни кучета, както и желти съ кѫси уши, други съ вълчья физиономия, самъ-тамъ и бѣли загъри, одивѣли остатки отъ ловчийската глутница на нѣкой бей. Прѣзъ свѣтли лунни нощи тѣхното жаловно виение не оставяше человѣка да спи. Мнѣнието, че источнитѣ улични кучета не хващало бѣсъ, е лъжовно; въ София прѣзъ 1882 зима се поминаха троица мѫжие отъ ужаснитѣ послѣдствия на такова ухапвание. Прѣслѣдвани съ отрова и ножове отъ циганскитѣ живодери, уличнитѣ псета сѫ исчезнали до оскѫдни остатки, които намиратъ прибѣжище по многобройнитѣ още незастроени мѣста. На послѣдне тѣхнийтъ ловъ бѣ откупенъ отъ единъ букурешкий търговецъ за рѫкавици.

Влиянието отъ засипвание влажнитѣ мѣста и по всемѣстното чистение на улицитѣ се отражава въ София съ бързо исчезвание на други двѣ язви, изобилието мухи, що се развъждатъ изъ уличнитѣ нечистотии и оглушителнитѣ концерти подъ самитѣ прозорци на градскитѣ кѫщи изъ градини и обкопи, испълняеми отъ жаби. Послѣднитѣ се чуватъ вече вънъ отъ градътъ само по ливадитѣ: тамъ въ пролѣтни нощи се разнасятъ мириади тѣхни гласове, които отъ близу наумяватъ Аристофановитѣ «Брекекесъ», а отдалечъ приличатъ на шумътъ, произвожданъ отъ наближающъ да се спре тренъ. И въ славнитѣ врѣмена на турското царство то не било другояче; споредъ свидѣтелствованието на Австрийскийтъ пратеникъ Бузбекъ Султанъ Сулейманъ I се готвилъ да замине пролѣтьта отъ Одринъ

за Цариградъ, «щомъ кваканието на жабитѣ почнало да става нетърпимо.»[1]

По София и по Стара-Загора може человѣкъ да сѫди за бѫдущийтъ типъ на българскитѣ градове. Въ новитѣ квартали покрай правитѣ улици стоятъ по-вечето малки еднокатни кѫщи съ голѣми дворове и градини. Старото кѫщно распрѣдѣление е запазено въ тѣхъ, само стѣнитѣ сѫ сградени отъ тухли, и покриви, врата, прозорци и пещи сѫ направени много по-солидно. Мѣстнитѣ странствующи зидари-майстори сѫ видѣли по-добри сгради въ Румѫния, Сърбия и Банатъ и сѫ научили нѣкои нѣща. Пещитѣ по-вечето сѫ споредъ влашкий образецъ, високъ глиненъ многоѫгълникъ съ праздни колони отъ странитѣ на лицето; подирь изгарянието на дървата оная топлина, която испуща останалата жарава, се поврьща на вѫтрѣ чрѣзъ закривание пещьта съ тежки желѣзни капаци. Кѫщата има, освѣнъ прустътъ, по-вечето само четири или шесть стаи. Готварницата си остава отъ вънъ въ отдѣлна пристройка, старата печална градинска стѣна се замѣнява съ низъкъ, често на разтрози стоборъ или дървена рашетка, а на мѣсто дългитѣ миндери и ракли по стѣнитѣ се въвеждатъ съврѣменни подвижни мобели, които се докарватъ по-вечето отъ странство (отъ Виена) и се настаняватъ въ страната едвамъ за опитъ.

4. Селското стопанство.

а) Земледѣлието.

България е прѣимущественно замледѣлческа страна, занимава се обаче при това не въ незначителенъ размѣръ и съ скотовъдство. Сравнение на експортнитѣ цифри показва, че въ това отношение тя стои между Румѫния и Сърбия. Въ Румѫния произведенията отъ земледѣлието напълно наддѣляватъ (1886 85 проц.), въ Сърбия напротивъ почти $^3/_4$ отъ износътъ се падатъ на произведения отъ скотовъдството. Въ България прѣзъ 1886 произведенията отъ земната култура съставяха 72·5 проц., ония отъ скотовъдството 23·5 проц. отъ стойностьта на износътъ. Особенно по-силно и отъ Дунавската область е земледѣлието въ Румелия, която се занимава и съ промишленность.[2]

---

[1] Busbequii Epistolae, ed. Lugduni Bat. 1633 п. 146.

[2] Сарафовъ показва 1883 за княжеството само износътъ на хранитѣ до 52—61 проц., произведенията на скотовъдството до 31—36 проц. Пер. Спис. VI). Точенъ анализъ на нинѣ десеттодишната митническа статистика 1879—1889 трѣбва отъ самитѣ Българе да се очаква въ най-скоро врѣме.

Най-добрата земя за обработвание съ прѣвъсходенъ черноземъ (тур. каратопракъ) иматъ тракийското поле отъ Татаръ-Пазарджикъ до Ямболъ, Дунавската равнина отъ Видинъ до Варна и низменностьта покрай Бургазский заливъ.

Между житото пшеницата (или жито κατ' ἐξοχήν) заема първо мѣсто; въ Румелия различаватъ два рода, загарка или загария отъ плодороднитѣ мѣстности Стара и Нова-Загора (въ търговията «blé dur») и червенка (турски къзълджа, blé tendre). Сѣе се още ръжь, ечимикъ (въ Родопитѣ ячмень, ичмень), овесъ, просо и лимецъ или иза (Triticum spelta, турски капладжа). Много развъждатъ царевица, която по български носи многобройни имена (по Дунавътъ папуръ, мисиръ, кукурузъ, мамули, гагуци, гължби, на Западъ още и моруза); въ окрѫзитѣ Видинский, Ломский, Плѣвненский, Разградский нея най-много обработватъ отъ житнитѣ произведения, въ останалитѣ, особенно въ Румелия, наддѣлява пшеницата. Polygonum (сръбс. и български елда) видѣхъ азъ самъ кѫдѣ сръбската граница въ Трънский окрѫгъ, сѫщо и по планинскитѣ земи въ Сърбия. Отъ чушечнитѣ плодове въ по-голѣма маса обработватъ ровъ (фий, бурчакъ), грахъ, леща, бобъ или фасуль, и нохудъ (отъ турс., ревитъ отъ ῥεβίθιον). Посѣяна детелина (трифилъ) се срѣща само въ Търновский окрѫгъ, донесена отъ Западъ отъ странствующитѣ градинари.

Особенна сѫдба е имало оризовото производство въ равнината на Марица при Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ. То било въведено отъ Турцитѣ въ 15 столѣтие и траяло до 1878 година. Периодическото, при отсѫтствие на редовни канали и бентове, първобитно поение на оризовитѣ полета (чалтици) докарало едновремѣнно облатяване цѣлата околность на двата града, и изобщо се сматряло като изворъ на мѣстнитѣ трѣски-малярии. Въ слѣдствие на това Източнорумелийското правителство въ начало забрани обработването оризъ, макаръ че неговийтъ износъ изъ страната да не бѣ отъ незначителнитѣ. Подиръ това отъ 1879—1885 прѣдишнитѣ чалтици, обиколени съ бентове, по-вечето останаха пустинно голо поле, и не малко способствуваха за началнийтъ изгледъ на ближнята Пловдивска околность. Слѣдъ Съединението запрещението се вдигна, понеже се забѣлѣжи, че въ санитарно отношение то малко ползува и че трѣската въ двата града може да си има основата въ отсѫтствие на здрава вода за пиение, правилна канализация и чистота изъ кѫщитѣ и улицатѣ. Въ 1887 бѣха пакъ внесени по-вече отъ 700.000

килограмма оризъ. Сжщо и въ Кюстендилско и Плѣвненско се направиха опити за сѣяние оризъ.[1]

Относително протежението на обработенитѣ поля ни дава разяснение една таблица въ Свѣдѣнията на Финансовото министерство 1888.[2] Повърхнината се измѣря съ увратъ, турскийтъ дьонюмъ, 40 крачки отъ четиритѣ страни (въ окржжность 1600 квадратни метра). Споредъ тая таблица нивитѣ заематъ 18,009,715 уврата (около 2,900.000 хектари), ливадитѣ 3,215.411 (около 515.000 хектари), пасищата 1,982.660 (около 318.000 хектари),

Фиг. 18. Земледѣлецъ съ биволски кола.

градинитѣ 132.151, бостанитѣ 21.477, гюловетѣ 20.425, чалтицитѣ 9281, памукътъ 46 уврата.

За общото производство ние знаемъ по даннитѣ на десетъкътъ, който се унищожи 1882 и отново се въведе въ 1889. Княжеството

[1] Отвъдъ границата културата на оризътъ въ Македония е силно развита: при Кочани на Брѣгалница, при Струмица и въ Тиквешкийтъ окржгъ по рѣкитѣ Бошева и Църна.

[2] Свѣдѣния стр. 188.

само произвело 1880 г. 12·11 мил. центнери, Источна Румелия 1881 7·09 мил. центнери, що за благоприятни години дава да се заключи 19 милиона центнери общо производство на съединена България. Споредъ една съобщена намъ официална бѣлѣжка държавата получила 1889 г. 1,611.798 центнери = 125,720.298 оки жито десетъкъ въ 301,069.798 снопа, което дава една жьтва отъ 16,117.980 центнери. Споредъ видове жито жътвата отъ 1889 дала въ центнери: 9,613.870 пшеница, 2,416.120 ечмикъ, 1,988,580 ръжь, 1,334,930 овесъ, 357.730 пшеница и ръжь размѣсено (карършакъ),

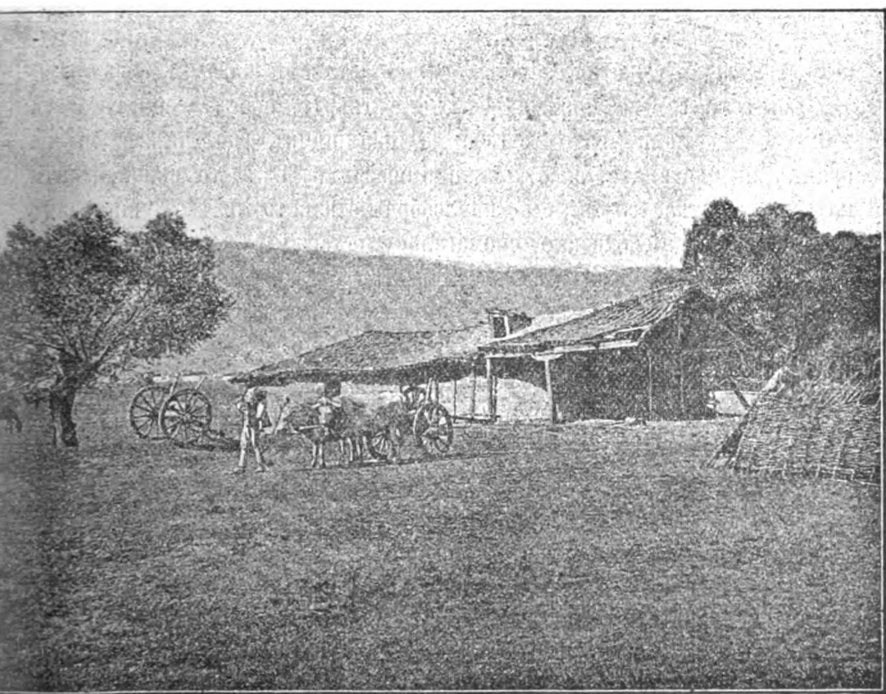

Фиг. 19. Български селски воденици.

181.540 лимецъ, иза, 134.950 просо, 8690 сусамъ, 3610 анасонъ, 202 рапица, 112 елда. За оризътъ сѫ опрѣдѣлени 75.606 лева въ пари, а не десетъкъ въ натура. Царевичната жьтва споредъ сбранийтъ чакъ прѣзъ пролѣтьта 1890 десетъкъ възлиза на пълни 4,560.000 центнери

Що се касае до распрѣдѣлението на производството, въ Румелия почти една четвьрть се пада само на Старо-Загорскийтъ окрѫгъ,

сѣтнѣ вървятъ окрѫзитѣ Пловдивский, Сливенский и Хасковский, които наедно съставятъ по-вече отъ половината, когато Татаръ-Пазарджикский и Бургазский окрѫзи наедно не даватъ и цѣла четвърть отъ цѣлото. За Сѣверна-България не можемъ да съобщимъ такива подробности. Бѣдни съ жито и зависими отъ вкарвание отъ съсѣдството сѫ околия Кранище при Кюстендилъ, отдѣлни части отъ Трънска и Царибродска околии, по Балканътъ околиитѣ Орхание и Габрово съ планинскитѣ села отъ Севлиевска околия, и Родопската мѣстность Рупчосъ. Удовлетворяватъ себе-си сами окрѫзитѣ Софийский и Ловчанский. Всички останали мѣстности искарватъ жито за износъ

Земледѣлието е първобитно, за това и резултатитѣ при всичкото трудолюбие на населението силно оставатъ назадъ.

Нивата се оре плитко. Ралото е твърдѣ просто, винаги безъ колелета, съ малко едно желѣзо за палишникъ (палечникъ) къмъ крайтъ на плазицата. За откривание браздитѣ, намѣсто европейската плугова лопатка, служи едно крилообразно извито желѣзо, уши, задъ палишникътъ. Необходимо спомагало е остенътъ (копраля), прѫтъ обкованъ съ желѣзо на крайтъ. При недостатъчностьта на сѣчивото, което поради недостатъкъ на острина не може да влиза доста дълбоко, често се виждатъ никакъ не правилни бразди, но само неравно изорана нива съ голѣми крупи земя [1]

Косата служи по-вечето само за косидба, защото при жътва почти исключително се работи съ сърпъ. За сбирание житнитѣ стъбла отъ сърпътъ на жътварьтъ служи едно дървено закривено сѣчиво, единъ видъ рѫкавица, която се туря на лѣвата рѫка, така наречената паламарка (отъ παλάμη длань). Това дървено издѣлие забѣлѣжили още французскитѣ пѫтешественници Des Hayes 1621 и Paul Lucas 1706 изъ пѫтьтъ за Цариградъ. Сноповетѣ се полагатъ въ малки кръстци. Въ слѣдствие на твърдѣ плиткото изоравание на земята между житнитѣ класове често растатъ несмѣтни трѣви и цѣли острови цвѣтущи растения, дори дѫбови храстья и Sambucus. Вършидбата става на полето подъ открито небо, на крѫгло гумно (арманъ турс.) отъ добрѣ истъпкана и изсѫхнала на слънце глина. По-нѣкогажъ цѣлото село притежава едно общо гумно, отъ врѣмето на десетъкътъ въ натура за неговото по-лесно събирание. Вършението става съ коньe, които подкарватъ на крѫгъ по проснатитѣ снопье. Често си служатъ съ дикани, съставени отъ нѣколко дъски,

[1] Българската номенклатура за всичкитѣ части на плугътъ: Cesty 132.

въ долнята часть на които се намиратъ кременчета; за увеличаване тежината на това оръдие, което теглятъ волове на кржгъ, врьхъ него сѣдатъ жени и дѣца. Полученото зърно се хвърля съ лопати на горѣ, при това течението на въздухътъ отвѣва осилътъ на страна, а зърното пада долу; по него врѣме изъ всички села надъ гумната се издигатъ видими облаци жьлтъ прахъ. Зърното се прибира въ кошове или амбари, а плѣвата (слама) се слага на копи. Царевицата се прибира по-късно и чакъ слѣдъ по-дълго врѣме се лющи отъ кочанитѣ, за да я искаратъ пролѣтьта на пазарьтъ.

Най-силната земя въ богатитѣ мѣстности оставатъ слѣдъ три години подъ угари (въ Румелия просѣнище, папурище, турс. келеме), срѣдната подирь двѣ, слабата подирь една. По планинскитѣ мѣста поминуватъ безъ да оставятъ нивитѣ подъ угари, като постоянно промѣняватъ плодоветѣ или като засѣватъ вече пакъ есеньта угарното поле. По равнинитѣ въ Тракия и Дунавската область изобщо сжществува по-вечето триполно стопанство, изъ долинитѣ подъ Балканътъ (Златица), по Срѣдни Гора и т. н. двѣполно стопанство. Слѣдъ жьтва часть отъ стърнището се оре, а часть изгаря.

Торението до прѣди малко врѣме е било почти съвсѣмъ неизвѣстно, и напр. по Дунавътъ въ Рахово никога не се употрѣбява. Чакъ сега захваща българскийтъ селянинъ да разбира, че до сегашното първобитно стопанство обезсилва земята. Легка по легка вече се ползуватъ отъ торътъ на говеда, конье, овци и кози за слаби ниви, но при оскждностьта на оборно-стопанство той не се намира въ потрѣбно количество. По нѣкои мѣста въ Източна Румелия жителитѣ се ползуватъ съ това срѣдство: каратъ прѣминавающитѣ лѣтѣ и есени овчари на мѣсто заплата за наемъ да прѣспиватъ по нивитѣ, и по тоя начинъ чрѣзъ прѣстояванио на голѣмитѣ стада да ги наторяватъ. Като замѣна на торъ служатъ пръщини, пепелъ или гнила плѣва. Торятъ исто и слаби лозя.

Като работни животни служатъ волове и биволи; конь никога не се вижда да тегли рало или съ кола жито, освѣнь при Търново подъ влиянието на тамошнитѣ странствующи градинари. Тѣзи животни нѣматъ друга запрѣжка, освѣнъ гдѣто имъ се промъкватъ главитѣ въ яремъ, раздѣленъ на двѣ съ жегло, така щото цѣлата сила на теглението пада на тилътъ. Колата сж първобитни и на тѣхъ много малко може да се товари; най-голѣми четирижгълни ритли се срѣщатъ по плодоноснитѣ равнини на Марица.

Повсемѣстно се забѣлѣзва стремление да се прѣобрази земледѣлието. Легка по легка захващатъ да се употрѣбяватъ съврѣменни

железни плугове, но тѣхното распространение срѣща спънка, както въ незнаянието какъ да се управляватъ, така и въ невъзможностьта при тѣхни нѣкои поврѣди отново бързо да се поправятъ отъ вѣщи занаятчии. Скоро се распространяватъ вѣйкитѣ; тѣхъ искусно подражаватъ мѣстнитѣ майстори по Гьопса и около Търново. Напослѣдъкъ особенно въ Румелия, отъ окрѫжнитѣ съвѣти се купиха многобройни машини (по-вечето косилни), но тѣхното настанявание вънъ отъ недовѣрието на селянетѣ е свързано съ сѫщитѣ мѫчнотии, като онова на западно европейскитѣ плугове. Сѫществуватъ вече двѣ земледѣлчески училища, едно отъ 1883 въ единъ държавенъ образцовъ чифликъ при Русчукъ, другото, основано 1882 отъ Източнорумелийското правителство, въ Садово при Пловдивъ, и двѣтѣ съ тригодишенъ курсъ, и (1888) двѣтѣ наедно съ 16 учители и 120 ученици. Отъ свършившитѣ ученици правителството назначи 1889 петь за селскостопански учители да обикалятъ изъ страната. Първото има въ расположението си 585, послѣдното 273 хектари земя. Освѣнъ това на българский езикъ се издаватъ три агрономически Списания.

в) Градинарство.

При прѣобладаванието на растителната храна градинарството въ България заема лично мѣсто. Обширнитѣ бостани, съ обикновеннитѣ дървени долапи изъ цѣлий Истокъ за поддигание водата отъ рѣкитѣ по каналитѣ за поливание, надали могатъ да останатъ незабѣлѣжени отъ всѣкий пѫтникъ въ околностьта на всички градове. Странствующи български градинари, (бахчоване) сѫ дали поводъ да се распространи въ странство мнѣние, че странствующето градинарство е въ тая земя силно развитъ, старъ мѣстенъ занаятъ. Въ сѫщность то се ограничава вѫтрѣ въ прѣдѣлитѣ на българската държава само въ двѣ мѣстности, жителитѣ на които лѣтѣ отиватъ за градинари въ чужбина: по прѣдбалканската хълместа страна при Търново, съ срѣдоточие Лѣсковецъ, и по крайграничната Кавaклийска мѣстность, която вече принадлѣжи на стопанскийтъ Одринский прѣдѣлъ.

Стародавно е градинарство въ хълместата земя около Одринската равнина.[1] По настоящемъ бахчаванджийството вирѣе въ много мѣста отъ долня Тракия, свързано съ обработвание на памукъ, ко-

[1] Споредъ Мареили, Stato militare dele'imperio ottomano p. 56 (списъкътъ на натуралнитѣ даждия) санджакътъ Виза трѣбвало годишно да доставя въ сарайтъ на Султанътъ 6000 кантаря лукъ.

нопъ, тютюнъ, сусамъ и т. н., както у Гърци, така и Българе. България зема въ това участие само въ токонаречената Каваклийска околия.

Интересно явление е градинарството въ Търновский окрѫгъ. Българский старъ родомъ отъ Лѣсковецъ писатель Цаню Гинчевъ неотдавна сбра прѣданията на тойзи занаятъ.[1] Занаятътъ тамъ едвамъ е отъ 150—160 старъ. Жители отъ Лѣсковецъ работили около 1720 въ Цариградъ по походнитѣ фурни на турската войска. Понеже не могли тамъ всички да намѣрятъ работа, мнозина се хванали работници при Гърцитѣ и Караманлиитѣ отъ Цариградскийтъ градинарский еснафъ и изучили тойзи занаятъ. Тѣхното самостоятелно настаняване въ турската столица се осуетило отъ противодѣйствието на еснафътъ. На единъ Търновский търговецъ теквала мисъль, да опитатъ щастието си въ цвѣтущий по него врѣме Кронштатъ (Брашовъ), което тѣ добрѣ сполучили. Скоро Лѣсковски градинари се замѣркаха изъ всички градове на Молдавия, Влахия и България, подкрѣпени отъ съдружници изъ околностьта на тѣхно родно, бързо поддигнато село. Въ първитѣ години на князь Милошъ тѣ си пробиха пѫть къмъ Бѣлградъ, гдѣто тѣхната първа градина въ Топчидере върхъ по прѣди съвсѣмъ пустинна почва възбудила удивлението на князьтъ. Вече въ двадесетитѣ години стигнаха тѣ по Южна Унгария и Южна Руссия. Още по-голѣми размѣри добі това скитническо стопанство отъ Кримската война насамъ. За Грьцкото происхождение на тойзи занаятъ свидѣтелствува неговата терминология, за която азъ се допитвахъ до родени Лѣсковчане.[2]

Стопанската организация на тойзи занаятъ, която по-нататъкъ ще опиша въ свързка съ други ней подобни, неотколѣ г. Иванъ Е. Гешовъ избра за прѣдмѣтъ на изучение.[3] Числото на странствующитѣ градинари отъ Търновскийтъ окрѫгъ възлиза въ 1888 г. до 9555 мѫжье отъ 126 общини, отъ тѣхъ на Лѣсковецъ се па-

---

[1] Въ Списанието Трудъ 1886.

[2] Нѣколко образци: калистиръ (σκαλιστήριον) мотика за плѣвение, скалисвамъ (σκαλίζω) азъ плѣвя, скорепсвамъ (отъ σκορπίζω, разсичамъ?) азъ подрѣзвамъ присадното растение прѣди присаждането, зърното кловяса (κλουβιαζει) сѣмето искара прѣждеврѣменно, кловия (κλωβίον, кафезъ) крѫгла обгорена яма за запазвание на житото, фитара (φυτρα младокъ) лѣха съ присадни младоци, фиданка (φυτάνη) младокъ за присаждание. Българскиe напр. вършини (множ. ч.) подпоритѣ на фасультъ или на младитѣ дървета. Само имената на зеленчуцитѣ сѫ по-вечето на български, съ малки турски и грьцки елементи.

[3] Периодическо Списание на бълг. книж. дружество XXVII (Февр. 1889). Вижь стр. 210.

датъ 1086, Долня Орѣховица 421, Златарица 410 и т. н. Понеже въ новѣйше врѣме за тоя занаятъ се заловиха и села отъ окрѫзитѣ Севлиевски, Свищовский, Русчукский (Басарабово и други по долината на Ломъ) и Разградский, Гешовъ смѣта общото число на странствующитѣ градинари около 12.000. Тръгването на дружествата става пролѣть, връщанието късно есень, често обаче чакъ слѣдъ нѣколко години. Есень Лѣсковецъ прѣдставлява пъстра картина, защото момцитѣ, що се връщатъ на голѣми тълпи съ спечелени пари, сѫ въ весело настроение, облѣчени сѫ въ всевъзможни чужди дрѣхи, и донасятъ на семействата си сумма купени нѣща. За подиганието селското стопанство въ тая мѣстность голѣмо влияние има спечелената на чужбина опитность на странствующитѣ градинари.

Крѫгътъ на странствуванията на тѣзи градинари за сега е доста значителенъ. Въ самата България, въ Румѫния, Сърбия тѣ не липсватъ въ никой градъ. Европейска Турция посѣщаватъ тѣ помалко. Изъ Австро-Унгария се намиратъ тѣ въ Оршова, Вершецъ, Темешваръ, Сегединъ, Пеща и Загребъ. Нѣкои стигатъ до Виена и Брюксель, дори едно дружество е прѣкарало обсадата на Мецъ. Въ Руссия посѣщаватъ тѣ прѣимущественно Одесса и други прибрѣжни градове до Кавказъ, отъ вѫтрѣшностьта Харковъ и Москва; 1887 едно дружество отъ 70 души отъ Еленскийтъ Балканъ за пръвъ пѫть отиде въ Петербургъ. Наврѣдъ тѣ снематъ подъ наемъ парче земя, по-вечето таково, което едвамъ чрѣзъ прѣкарвание канали за поливание става годно за обработвание, и се занимаватъ съ него съ усърдно трудолюбие. Споредъ Гешова тѣзи градинари донасятъ годишно около $3^1/_2$ мил. лева въ кѫщи.

Освѣнъ Лѣсковската мѣстность градинарство отъ старо врѣме сѫществува въ Дупнишката котловина, съ извозъ по планинитѣ отъ цѣлата околность. Бѣдни съ зеленчуци сѫ Софийската и Радомирска котловини, планинскитѣ мѣстности на Западъ, по Балканътъ и Родопитѣ. За това навсѫду зеленчукъ се искарва отъ равнинитѣ за въ планинитѣ; по Дунавътъ такива се прѣнасятъ исто отъ българскийтъ на румѫнскийтъ брѣгъ.

Българскитѣ градинари развъждатъ около тридесеть видове зеленчуци. Първо мѣсто между зеленчукътъ заематъ: голѣми, зелени чушки (Capsicum annuum, пиперка, какалашка), люти и благи, които се ѣдатъ по-многото сурови, лукъ (червенъ лукъ, кромидъ отъ κρομμύδιον), чесънъ (бѣлъ лукъ), и зеле (лахна отъ λάχανον), които въ съвъкупность принадлѣжатъ къмъ насѫщнийтъ хлѣбъ на Българинътъ. Сѣятъ още краставици, такива отъ различни видове и го-

лѣмина, прасъ, керевисъ (черевисъ, цѣлина, гулия), моркови (турс. аучъ), сладки рѣпи отъ разни видове (цвѣкло турс. чукундуръ), ръдъква, спанакъ (отъ σπανάκιον), майданосъ (отъ μακεδονήσιον), копаръ, синапъ и т. н. За сѣверний тъ обитатель новость сѫ плодоветѣ на Solanum melongena (патладжани), понѣкогажъ дълги като краставици, съ гладка синкава или червеникава кожа, както и зеленитѣ, покрита легко съ косми плодове на Hibiscus esculentus (бамия, отъ араб. бахамия), които се искарватъ въ голѣмо количество изъ околностьта на Одринъ и Каваклие, сушени въ бъчви или нанизани на върви. Важно срѣдство за храна сѫ томатитѣ (Solanum lycopersicum), за които обаче ме увѣряваха, че сѫ добили право на гражданство твърдѣ отъ неотколѣшно врѣме. Картофитѣ (патати, барабой) сѫ распространени чакъ въ наши дни, и по бѣднитѣ планински земи на Западъ тѣ още малко сѫ извѣстни [1]. Дини (пъпешъ, турс. каунъ) и особенно лубеници (турс. карпузъ) се развъждатъ и ѣдатъ въ голѣмо количество, особенно послѣднитѣ, които дори изъ планинскитѣ мѣстности лѣтно врѣме съставятъ важенъ дѣлъ на храната.

c). Индустриялни растения (конопъ, тютюнъ, трендафилъ и т. н.).

Въ обработванието индустриялни растения наредъ съ сѣверно-европейскитѣ родове се съглеждатъ и други отъ по-топълъ климатъ, тютюнъ, сусамъ, памукъ и т. н., които прѣвъсходно сполучватъ въ Южна Тракия и Южна Македония, и въ долината на Струма (Дупница) и Марица (Хасково) прѣминуватъ българската граница. Съвсѣмъ мѣстно е трендафиловото производство.

Отъ тъкалнопромишленнитѣ растения конопъ (на западъ гръсти, гръсници) се обработва почти въ по-вечето мѣстности; въ по-голѣми размѣри, обаче, се срѣща само изъ планинскитѣ мѣста на западъ между София и Враня, гдѣто мѣстната картина е нераздѣлна съ лошомеризливитѣ достигающи до човѣческий растъ конопени ниви, както и въ Кавaклийската околия. Исто и ленъ (турс. сейрекъ) сега по-силно се обработва само по Родопитѣ; по-прѣди много сѫ го сѣяли напр. около Стара-Загора, но все пакъ само за изготовление на ленено масло (турс. безирия). Въ Хасковскийтъ окрѫгъ и нѣкои мѣста отъ окрѫзитѣ Сливенский и Старо-Загорский се ограничава обработванието на памукъ отъ карликообразенъ видъ, който

[1] Дори въ Варна докарватъ картофель отъ Цариградъ и Малта.

още въ срѣднитѣ вѣкове е билъ распространенъ по Срѣдиземноморскитѣ земи [1] и на турско землище най-силно се е обработвалъ въ Сѣрската область.

Отъ растенията за вапсвание развъждатъ само брошъ (Rubia tinctorum) и то въ твърдѣ незначителни размѣри, защото се вкарватъ чужди вещества за вапсвание. Покрай срѣднето течение на Марица, въ Хасковский окржгъ и Сейменска околия, както и по низменноститѣ при Пловдивъ обработватъ много анасонъ, чиито бѣли върхове покриватъ тамъ цѣли полета. По долината на Марица отъ 16 столѣтие насамъ развъждатъ сжщо сусамъ. Отъ страна на правителството се даде потикъ да сѣятъ макъ, за добивание афионъ за фармацевтский износъ; опититѣ около Варна, Плѣвенъ, Ломъ, Кюстендилъ и т, н. дадоха добри резултати, но пострадаха отъ недостатъкъ на търговски свръзки [2].

Тютюнътъ (и турски) сполучва прѣкрасно. Употрѣблението му е значително, но пушатъ се само сигари и лули (чибукъ) отъ различна дължина; на направенитѣ отъ цѣли тютюнови листа сигари се гледа като на странна рѣдкость (тѣ носатъ испанската дума пури), както и тютюнътъ за смъркание (турс. емфие). При всѣко събрание или въ частно общество пространството бързо се запълня съ пушекъ, защото мнозина въ день пушатъ по 40 сигари, въртението на които за живийтъ темпераментъ на Южанетѣ доставя добро механическо врѣмеубивание. Стари господиновци пушатъ турско наргеле, при което пушекътъ по дълга кожана тржба прѣминува прѣзъ стъкло вода, и казватъ при пушението сигари и лули: «азъ пия тютюнъ». Развъжданието на това растение не е свързано съ никакъвъ монополъ. Правителството облага съ данъкъ само готовийтъ тютюнъ, за това всѣка пачка споредъ качеството трѣбва да бжде облѣпена съ надлѣжна бандерола; надзорътъ въ многото малки тютюнови фабрики испълняватъ правителственни контролери. Тютюнътъ успѣва особенно въ двѣ мѣстности, при Хасково (особенно при Узунджово) и Дупница (прѣимущественно при Кочериново). Обаче, то сж само крайнитѣ клонове на обширнийтъ тютюновъ прѣдѣлъ, който въ Турция обхваща значителенъ дѣлъ отъ Родопскитѣ планини и неговитѣ най-

[1] Хейдъ, Gesch. des Levantehendels II, 572 и др.

[2] Въ Македония културата на макътъ въ послѣдне врѣме бързо се распространи отъ Щитъ и Радовишъ, гдѣто тя се обработва по-вече отъ 20 години, по цѣлата область на Вардаръ и Струма. Въ 1889 г. били искарани 70.000 ока опиумъ прѣзъ Солунъ за Англия; селянетѣ получаватъ за една ока 150—165 гроша. Най-доброто качество се получава изъ окржзитѣ Тиквешъ (по-вече отъ 20.000 оки), Щипъ и Велесъ. В. Кънчевъ въ годишнийтъ отчетъ на Гимназията Св. Кириллъ и Методий въ Солунъ 1888 — 9 стр. 34.

добри части сѫ по крайбрѣжието между тая планина и Егейското море, особенно при Драма близу до старитѣ Филиппи и около Енидже (Карасу-Енидже) при устието на Места[1]. Финансовийтъ министръ Начовичъ се погрижи за распространението на тютюновата промишленность въ Княжеството, което още 1883 докара отъ вънъ (Източна Румелия и Турция) 183.207 оки, чрѣзъ раздавание сѣмена, както и съ издаванието едно популярно списание върху обработванието на тютюнътъ, и то не безъ успѣхъ. Споредъ една таблица въ сбирката Материали на Финансовото министерство за годинитѣ 1882—1887 тютюновото производство изъ окрѫзитѣ на България и Румелия наедно земени достигва свойтъ максимумъ 1884 съ 1,769.373 оки (посѣяно 28.951 увратъ); подирь това имало намаление 1886, но 1887 пакъ сѫ събрали 1,432.644 оки тютюнъ. Освѣнъ поименоватитѣ главни мѣстности тютюнъ развъждатъ въ всички окрѫзи, особенно около Варна, Силистра, Търново, Пловдивъ, Нова-Загора и т. н., слабо е производството му въ всички западни придунавски окрѫзи, занемарено е въ инакъ богатийтъ отъ природата Бургасский окрѫгъ. Безъ всѣкакво тютюново производство сѫ Трънскийтъ окрѫгъ и планинскитѣ околии Самоковска, Искрешка, Котленска и Кулска. Най-доброто свидѣтелство за бързото развитие на тютюновото обработвание е онова обстоятелство, че вносътъ отъ вънъ прѣзъ 1887 спадналъ до 7800 оки.

Специалностьта на Източна Румелия е гюловото производство. Прѣдѣлътъ на неговото распространение се дѣли на два пояса. Единътъ обема южнийтъ склонъ на Балканътъ и Срѣдня Гора отъ Сливенъ до Златица и Панагюрище, и срѣдоточието му е въ мѣстноститѣ Казанлъкъ и Карлово, на които напр. при гюловата беридба въ Източна Румелия прѣзъ г. 1881 отъ $3^3/_4$ мил. оки цвѣтъ се падатъ $2^1/_2$ мил. Другийтъ поясъ, отъ по-ново происхождение и съ несравненно по-малъкъ приносъ, се простира покрай сѣвернийтъ склонъ на Родопитѣ отъ Пещера до въ Станимашкийтъ кѫтъ. Още правятъ нѣкои безуспѣшни опити на сѣверъ отъ Балканътъ при Трѣвна. Въ 1881 година гюловата жътва даде 1422 оки розово масло, 1888 година 1687 оки. Въ 1888 розовитѣ градини покриваха 20.425 уврати, споредъ окрѫзитѣ: Старо-Загорский (вѫтрѣ Казанлъкъ) 11.262, Пловдивский (съ Карлово) 8316,

---

[1] Прѣвъсходната тютюнова мѣстность Кърджали (произведе 1882 г. 82.251 оки) принадлѣжеше само 1879—1886 на Източна Румелия; тамошното тютюново производство се упоминава още въ 17 столѣтие (Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung I, 330; Gesch. des osm. Reiches III[2] 892).

Татаръ-Пазарджиский 732, Сливенский 62, Софийский (Златица) 53.

Трендафилътъ се развъжда по полето, повечето на склонове, като хмѣльтъ или гроздието. Храститѣ сѫ посадени на редове между дълбоки бразди и прѣзъ зимата се покриватъ съ прьсть и торъ. Културата на това растение достига до голѣма височина; азъ бѣхъ зачуденъ кога видѣхъ гюлови градини край буковитѣ гори по Срѣдня Гора при Копривщица на една морска височина отъ 1000—1100 метра. Триндафилътъ има некичестъ, блѣдочервенъ, по-рѣдко бѣлъ цвѣтъ и принадлѣжи на три вида (Rosa damascena, sempervirens, moschata). Българетѣ го наричатъ или съ една турска дума гюлъ или съ грьцка трандафилъ (τριανάφυλλον), розовото масло гюлово или трандафилово масло[1]. Гюловата беридба става прѣзъ Май и Юний. Единична мѣра за розовото расло, което се добива чрѣзъ дългъ процессъ на дестиллирание въ цилиндрически метални чески казани, е арабска мѣра, мускалъ, мъскалъ (араб. мискалъ) = $1^1/_2$ драхми, на 8—16 срѣдне се падатъ 10 оки цвѣтъ. Розовото масло има силна, за мнозина, като князь Александръ, неприятна меризма; най-малкото стъкленце не по-голѣмо отъ бобъ, каквито българскитѣ денди обичатъ да носятъ въ джебътъ на жилетката, е доста за да напои цѣлото облѣкло съ постояненъ дѫхъ. Гюловото производство е християнский занаятъ, мухамеданетѣ земать въ него твърдѣ малко участие. Беридбата и приготовлението на гюловото масло става по-вечето съ женски сили.

За историята на тая промишленность азъ не можахъ при всичката си любознателность нищо да узная. Естественни и обработени трандафилови градини на полуостровътъ има отъ старо врѣме. Херодотъ (8,138) описва тъй нареченитѣ градини на Мидасъ подъ планината Бермионъ на македонското крайбрѣжие, по съсѣдство съ Олимпъ и водоскоцитѣ на Воденъ, съ диворасли шестдесетлистни и удивително благоухающи трандафили (ῥόδα αὐτόματα). Други антични писатели прославяватъ трандафилитѣ въ земята на Едонцитѣ особенно столистнитѣ на Филиппи въ мѣстностьта на днешнитѣ Сѣръ и Драма, на тѣхно мѣсто въ наши дни гордостьта на мѣстното производство съставлява прѣвъсходнийтъ тютюнъ. Обаче свръзката между македонскитѣ розови градини отъ старо врѣме и тракийскитѣ въ наши дни ми се вижда да е съмнителна. Терминитѣ на румелийското гюлово производство указватъ по-скоро на Истокъ, гдѣто родината за

[1] Думата шипъкъ означава на български, както и въ другитѣ славянски езици, само Rosa canina. Името на селото Шипка трѣбва да произлиза отъ него.

приготвление розово масло е била въ Индия, Южна Персия и Египетъ. Отъ тамъ чакъ въ турско врѣме то трѣбва бавно да се е распространило въ мѣстноститѣ между Родопитѣ и Балканътъ. Единственното по-старо свидѣтелствование се намира у турскийтъ географъ Хаджи Калфа въ първата половина на 17 столѣтие, който споменува розови полета при Одринъ и розова вода като единъ отъ найзначителнитѣ прѣдмѣти на търговия на тойзи градъ[1]. Попъ Константинъ споменува въ своето цѣнно, 1819 по новогрьцки съставено описание на Пловдивската Епархия, розово производство само при Карлово, никакъ при Шипка[2]. По сѣверний тъ склонъ на Родопитѣ трандафиловитѣ градини сѫ съвсѣмъ нови, въ околностьта на Пещера отъ първата половина на нашето столѣтие, въ централна Срѣдня Гора отъ наши дни.

Високата цѣна на маслото е причината, по-която това производство въ Румелия прѣзъ послѣднитѣ години така бързо се распространява. Въ Казанлъшката околия днешнитѣ розови полета сѫ два пѫти толкова, колкото въ послѣднитѣ години на турското господство. Износътъ отъ Казанлъкъ, главното мѣсто по приготвление на розово масло, се намира въ рѫцѣтѣ на 5—6 български търговци, които по работа простиратъ своитѣ пѫтувания чакъ до Франция, и въ посрѣдничеството на една нѣмска кѫща (Имзенъ), която сама искарва $^2/_5$ отъ всичкото румелийско трандафилово масло. Розовопроизводители селене често сѫ ме запитвали по свой наивенъ начинъ, какво собственно хората въ «Европа» правятъ съ такова количество гюлово масло. Прѣди Русско-Турската война цѣната на единъ мускалъ е възлизала до 13—16 гроша (лирата отъ 104 гроша), 1879—1884 до 30—36 гроша (лирата отъ 133 гроша), но 1885 паднала до 18—23 гроша; 1888 слѣзла 2—$3^1/_2$ лева (10—16 гроша). Падението на цѣнитѣ е съвършенно естественно; обработванието на трандафилътъ се разширочава, но износътъ на маслото си остава доста равномѣренъ.

---

[1] Hadzi Chalfa, Rumili und Bosna, прѣв. отъ Хаммеръ (Виена 1812) стр. 3. Срав. Хаммеръ, Gesch. d. osm Reiches I^2 147.

[2] Въ Карлово ροδωνιαί ἐν αὐτῇ τε καὶ περὶ αὐτὴν ἤτοι τριανταφυλλῶνες ἱκαναί, ὅθεν ἐξάγουσι τὸ πνεῦμα τῶν ῥόδων, το καλούμενον κοινῶς ρο δόσταμα καὶ τὸ ἐκ τῶν ῥόδων ἔλαιον, ἤτοι τὸ μῦρον. Константинъ стр. 36. Въ Шипка (стр. 33) жителитѣ по-вечето γεωργοί.

d). *Овощни градини.*

България като че е създадена за овощья, обаче до сега тя твърдѣ малко се е ползувала отъ това естественно богатство. По-вечето овошки се намиратъ изъ домашнитѣ градини и по лозята. По-силно обработвание на овощия се ограничава съ Кюстендилската долина и съ извѣстни прѣдѣли по Балканътъ. Недостатъкъ на овошки има Софийский окрѫгъ, както и мѣстностьта около Варна и Силистра.

Сливовитѣ градини въ Кюстендилската котловина добиха по-голѣмо развитие едвамъ нѣщо отъ тридесеть години насамъ. Сушенитѣ плодове се пращатъ въ Солунъ, а отъ тамъ най-много отиватъ за Марсилия; по западноевропейскитѣ пазари тѣ, размѣсени съ Боснийски сливи, сѫ извѣстни подъ името «турски сливи». Жителитѣ увѣряватъ, че на около петь години се пада една плодородна година. Годишното производство се смѣта около 1—1$^1/_2$ мил. оки[1]. Освѣнъ това Кюстендилскийтъ окрѫгъ искарва близу 300.000 оки прѣсни плодове, отъ тѣхъ една третя само въ София.

По сѣверний склонъ на Балканътъ мѣстноститѣ отъ Ловечъ до Трѣвна зематъ участие въ Дунавската търговия съ свойтъ износъ овощия; ябълки, круши и сушени сливи отъ тамъ се искарватъ въ Румѫния, Руссия, Австрия, както и по Черноморскитѣ земи и Румелия. Само малката Трѣвненска околия произвожда годишно 500.000 оки ябълки и 700.000 оки сливи. Наедно съ прѣсно овощье изъ Търновскийтъ Балканъ се искарватъ сѫщо и много сушени плодове (ушавъ), ябълки, круши, сливи, изъ Тузлукътъ исто и череши и дрѣнки (турс. кързълджикъ). По южний склонъ само Казанлъкъ има малъкъ износъ овошия, между тѣхъ около 10.000 оки кестени въ Одринъ.

Отъ овощни произведения навредъ се приготовлява отъ сливи сливовица и пестилъ. Казанлъкъ годишно искарва близу 20.000 оки отъ орѣхи шарлаганъ, особенно за Одринъ.

Изъ градинитѣ по селата наедно съ орѣхи най-много има сливи (въ Софийско джагали) съ малки крѫгли сини или жълти плодове. Крушитѣ, ябълкитѣ, черешитѣ и вишнитѣ се прѣдставляватъ въ страната чрѣзъ прѣвъсходни видове, между които заслужватъ да се споменатъ чуднитѣ Кюстендилски жълти круши, приятно възкиселитѣ ябълки по Дунавскитѣ мѣстности, сочнитѣ вишни по цѣлото южно

[1] Износътъ прѣзъ Кюстендилската митница 1883 год. 261.023 килограмма (на цѣна 81.923 лева), 1887 209.508 килогр. (на цѣна 65.074 лева).

подножие на Балканската верига, както и едритѣ черни череши отъ Сунгурларъ при Карнабатъ. Други видове овощья, като кайсии (зарзалии) и праскови се прѣдставляватъ само чрѣзъ незначителни, като исхабени разновидности. По градскитѣ градини навсѣкждѣ се намиратъ дули (дуни), мушмули, а сжщо исключително опрѣдѣлени за копринарство растения, голѣми черници. Не липсва сжщо и оскоруша (Pirus Sorbus). Така наречено «нѣмско, френско или цариградско гроздие» е рѣдкость, макарь и да ги има въ диворасло състояние изъ планинскитѣ мѣстности.[1] Бадеми има въ околноститѣ на Стара-Загора посадени по полята на редове, но освѣнъ румелийската равнина не ставатъ дори около Кюстендилъ поради суровостьта на климатътъ. Сжщото се касае и до годний за ѣдение кестенъ, който са намира само подъ слънчевийтъ юженъ склонъ на Балканската верига (стр. 39). Нарове[2] и смокви дохождатъ въ страната чрѣзъ търговията, макаръ и да сьмь забѣлѣжилъ одивѣли, карликообразни смоковнишки храсти въ нѣколко мѣста, при Кричимъ край политѣ на Родопитѣ, по необработенитѣ скалисти могили при Пловдивъ и въ околностьта на крѣпостната развалина на носъ Калиакра.

е) Винодѣлие.

Голѣма бждущность има българското винодѣлие. То се гжсти, силни южноземски вина, по-вечето червени, прави потомци на старотракийскитѣ и римски видове вино. Винното производство се дѣли на нѣколко пояси. Първийтъ почева отъ срьбската граница на Тимокъ, по съсѣдство съ прочутитѣ Нѣготински лозя, и се продължава между Дунавътъ и Балканътъ до Черно море при Варна. Може би най-добритѣ вина сж тамъ бѣлитѣ вина отъ Свищовъ и червенитѣ вина отъ Плѣвенъ. Берковското вино има остъръ варовитъ вкусъ, както извѣстни видове отъ южна Щирия. Вторийтъ прѣдѣлъ се простира покрай южний склонъ на Срѣдня-Гора и Балканътъ отъ Вѣтренъ при Татаръ-Пазарджикъ до Месемврия на морето, и срѣдоточието му е около Стара-Загора. Третийтъ прѣдѣлъ върви по южнитѣ поли на Родопитѣ, съ главни мѣста Станимака и Перущица, които снабжаватъ съ това питие сжщо и далечни страни, особенно

---

[1] Ribes grossularia и Ribes alpinum въ долината на Рила, споредъ Панчичъ (Гласникъ томъ 53, стр. 190).

[2] Punica granatum турски и български се нарича наръ. Въ Македения на него е прѣнесена слав. калина, собственно Viburnum, въ Дубровникъ и Бокка ди Катаро думата шипакъ, което собственно по бълг. и срьб., както изобщо по славянски означава Rosa canina.

столица София. Станимашкитѣ вина сѫ хубаво тъмно червени, но силно сѫ приправени съ гипсъ и други примѣси. Най-добритѣ вина на полуостровътъ се намиратъ чакъ отвадъ границата, въ центрътъ на земята на старитѣ, тъй усърдно прѣдадени на богътъ на виното Дионисъ, Тракийци, въ мѣстностьта Одринъ. Единъ кѫтъ отъ Македонскийтъ виненъ прѣдѣлъ се пада най-сетнѣ въ котловинитѣ Кюстендилска и Дупнишка.

Останалитѣ мѣстности иматъ или малко лозя, или съвсѣмъ никакъ: гористата страна по цѣлата сѣверна часть на Балканската верига отъ Османъ-Пазаръ до Орхание, лѣсиститѣ прѣдѣли по Срѣдня Гора (при Панагюрище, Ихтиманъ, и т. н.), планинскитѣ мѣстности София, Самоковъ, Радомиръ и Трънъ, както и височитѣ на Родопитѣ.[1] Твърдѣ слабо е винното производство сѫщо и по плоската гореща равнина на лѣвийтъ брѣгъ на Марица, въ Делиорманъ и въ вѫтрѣшностьта на страната между Силистра и Балчикъ.

Лозата расте на лозето свободно въ земята безъ подпори. Различаватъ множество видове грозде, които сѫщо се распознаватъ и при ѣдение; и у Мухамеданетѣ никога не липсватъ лозя, та макаръ само за гроздието. Отъ неузрѣло зелено грозде (агурида. отъ грьц.), което за удивление на чужденецътъ се продава по пазаритѣ, се приготовлява салата. Приготовлението на виното е крайне първобитно. При гроздоберътъ (винобермa, беридба) въ по-вечето мѣста безъ разлика се хвърля за мачкание черно, синьо и бѣло грозде, узрѣло, неузрѣло, за това и питието добива по-вечето неблагороденъ цвѣтъ. Сѫщо обикновенното вино трѣбва да се испие до слѣдующийтъ гроздоберъ, за да не се развали; само румелийскитѣ произведения сѫ по-трайни. Тѣхъ съхраняватъ въ не твърдѣ дѫлбоки зимници (изба, пивница, подница, понца), гдѣто се забѣлѣзватъ дървени сѫдове отъ разенъ родъ. Най-голѣмитѣ бъчви често се правятъ наедно съ сградяванието на кѫщата, съвсѣмъ неподвижни страшилища. За прѣнасяние служатъ длъгнести бурета (бурия), които се закрѣпяватъ отъ двѣтѣ страни за самарътъ на кираджийскитѣ животни.

За развитието на винодѣлието и общото производство дава точни пояснения сбирката Материали на финансовото Министерство отъ 1888 година. Лозята заемали 742.458 уврата около (119.000 хектари) и произвели 282,460.000 оки = 3,621.282 хектолитри вино. Най-силно производство показватъ Старо-Загорский окрѫгъ (27 милоки) и Търновский ($28^1/_2$ мил.). На западъ въ Румелия и въ Ду-

[1] Въ Софийскийтъ окрѫгъ само 228 уврата, въ Трънскийтъ 1023 при Царибродъ, като продължение на Пиротската винарска область.

навската область отъ Ломъ до Севлиево прѣодолѣва червеното вино или както български го наричатъ «черно вино.» Едно исключение съ прѣимуществено бѣло вино съставляватъ Дунавскитѣ мѣстности отъ Свищовъ до Силистра и околностьта на Бургасский заливъ. Пращинитѣ (джибри) служатъ за варение ракия.

При господствующата въ Франция болесть на лозята тамошнитѣ търговски кѫщи купуватъ значителни количества вино въ Турция (Одринъ), Сърбия и Румѫния, но България освѣнъ Станимака и Русчукъ малко участвува въ тойзи износъ, особено поради примитивното приготовление на питието, макаръ че нѣкои проби добиха награди на едно изложение въ Бордо. Винната търговия се ограничава съ вѫтрѣшни спошения между бѣдни и богати съ вино мѣстности. Условията на винодѣлието сѫ твърдѣ благоприятни, понеже распространената вече по Босфорътъ, Сърбия и Румѫния филоксера до сега само 1888 се появи около Видинъ и тамъ биде бързо унищожена чрѣзъ енергическо сѫдѣйствие на властитѣ. За поддигание на винодѣлието послѣдне врѣме се грижатъ частни хора и правителството. Финансовийтъ министръ Начовичъ самъ състави двѣ рѫководства за винодѣлци. Напослѣдне чрѣзъ старанията на началникъ на отдѣлението Михаилъ Георгиевъ въ Видинъ се откри едно винодѣлческо училище съ образцовъ зимникъ.

f) Копринарство.

Коприненото производство е старо въ България; въ Търново то се споменува още 1640. Още до прѣди десесини години то цъвтяло въ Дунавскитѣ мѣстности, особенно при Търново, по южний склонъ на Балканътъ прѣимуществено при Стара-Загора и Сливенъ, послѣ на западъ при Дупница. Копринарското дѣло обаче съвършенно западна прѣди 15 години, защото мѣстнитѣ търговци по немарливость внесоха изъ Италия болесть на коприненитѣ буби; въ нѣкои мѣста съсѣкоха дори развъденитѣ въ изобилие черници. Едвамъ отъ 1884 насамъ съ старанията на правителството то почева бавно да оживява. Румелийскитѣ мѣстности произвождатъ около 160.000 килограмма пашкули, отъ тѣхъ по-вече отъ двѣ третини се падатъ на Пловдивскийтъ и Хасковскийтъ окрѫзи. Никакъ не се занимаватъ съ копринарство по планинекитѣ земи на западъ и въ Бургасската мѣстность. Въ съсѣдня Турция тая промишленность цъвти въ областитѣ Одринъ и Солунъ, безъ да бѫде прѣкѫсвана отъ никакви случайности.

д) Пчеларство.

Пчеларството е съвсѣмъ първобитно и на голѣмо западвание. Кошаритѣ (кошници, турс. кованлжкъ) отъ далечъ изглеждатъ като голѣми, горѣ свързани наедно вързопи плѣва. По нѣкои мѣста ги правятъ отъ пржтья на диви лози. Съврѣменнийтъ кошаръ и цѣлото ново искусство на тойзи занаятъ сж още напълно неизвѣстни въ България. Причинитѣ на упадъкътъ сж увеличивающето се вкарвание на цвѣкловиченъ шекеръ, който изтѣснява медътъ, по-малкото употрѣбление на вощени свѣщи, сетнѣ напр. при Хасково тютюновото производство. По-силно се упражняватъ въ пчеларство само около Варна, Русчукъ (близу 15.000 кошари), Сливенъ и Дупница.

5. Скотовъдство.

Недостаточна статистика. Странствующи овчари и тѣхни права. Овчарскийтъ животъ и неговата история и терминология. Видове сирение. Изсушено на слънце месо: пастърма. Пазари и износъ на добитъкъ.

Пълна статистика за добитъкътъ липсва. Споредъ послѣднето съобщение отъ Финансовото министерство въ съединеното княжество 1887 се наброявало 6,871.949 овци, 1,203.985 кози, 394.843 свиньи. За по-едритѣ животни ние имаме данни само за Источна Румелия 1883: 311.998 говеда, 58.864 биволи (отъ тѣхъ $^2/_3$ въ источнитѣ окржзи), 43.601 конье, 28.913 магарета и 4502 мулета.

У земледѣлческото население по равнинитѣ скотовъдството изобщо не е значително, макаръ напр. при Плѣвенъ и Разградъ и да има много пасища (совати) за да се отглеждва добитъкъ за клание и за впрѣгание въ голѣми стада. Хранятъ добитъкътъ съ плѣва и сѣно, ечмикъ и овесъ, олущени царевични кочани, ровъ и диво лудо просо» (турс. дели дарж). За овци и кози за зимѣ се събиратъ купове джбови клонове съ листата (листница); сжщо единъ родъ опустошавание на горитѣ. Сѣянието на детелина е малко распространено нововъведение.

Основното положение на мѣстното скотовъдство е като въ Испания, южна Италия и особенно въ Мала-Азия катунарско стопанство, съ лѣтно прѣстояване на стадата по планини и зимно поминувание по наврѣмени твърдѣ отдалечени равнини. То е още много распространено на Балканскийтъ полуостровъ. Въ Албания Климентинитѣ, Власитѣ отъ Пиндъ и Граммосъ и Българетѣ отъ Охридско прѣкарватъ съ стадата си зимата въ крайбрѣжната равнина, а лѣтѣ се оттеглятъ въ своитѣ планини. Голѣмо е протежението на тойзи

родъ скотовъдство въ Бѣломорскийтъ прѣдѣлъ, отъ Тессалийскитѣ равнини до Галлиполи. Извѣстно е скитанието на румжнскитѣ «мокане» между планинитѣ въ Седмоградско и низменноститѣ въ Румжния и Добруджа.

Въ България три народи зематъ участие въ това стопанство: Българе, особенно говедаритѣ по централна Срѣдня-Гора и овчаритѣ по Котленскийтъ Балканъ, Власи и турски Юруци. При описание Houаситѣ и Юруцитѣ ние прѣдставихме по-отблизу характерътъ на тойзи овчарский животъ, а сжщо изложихме и причинитѣ на неговийтъ упадъкъ. Овчаритѣ отъ българска народность не сж такива съвършенни катунари, като тѣхнитѣ румжнски и турски говорящи другари, макаръ че въ Котленскийтъ Балканъ прѣданията добрѣ да наумяватъ още катунарскийтъ животъ. Срѣдногорцитѣ иззимяватъ по долня Марица или при Бургасъ, Котленскитѣ овчари отъ сто години насамъ въ Черноморскитѣ равнини на Добруджа, по-прѣди въ Тракия, особенно при Карнобатъ. Числото на живущитѣ лѣтѣ по планини животни е все голѣмо, въ Сливенскийтъ окржгъ напр. въ 525.000 овци и кози, въ Софийскийтъ окржгъ около 560.000 брави дребенъ добитъкъ и т. н.

Интересни сж юридическитѣ отношения на тие овчари спрямо мѣстното население и държавата. Турското врѣме малко е промѣнило срѣдневѣковнитѣ положения, които ние добрѣ знаемъ по сръбски, боснийски и далматински паметници отъ 13—15 столѣтие. Споредъ опрѣдѣленията на старо-турскитѣ закони странствующитѣ овчари (юрюклеръ) били свободни хора, не подвластни на никакъвъ спахия. За лѣтнята паша (яйлакъ, старосрьб. лѣтовиша) тѣхнитѣ главатари плащали по жьтва данъкъ за трѣва (ресми отлакъ, старосрьб. травнина), за зимна паша пари за зимнитѣ огради (ресми кашлакъ, старосрьб. зимища, зимовища). Кога такива овчари се настанявали като земледѣлци, тѣ плащали въ течение на 10 години данъкъ за прѣходъ на обработванитѣ земи[1].

Голѣмитѣ пасбища (яйлакъ, паша) по прохладнитѣ планински височини рѣдко принадлѣжатъ на държавата или на частни лица, а повечето на пограничнитѣ общини, землището на които напр. въ централний Балканъ достига почти всѣкога отъ южнийтъ склонъ до височината на билото. Всѣко пасище има свое име, което по нѣкогажъ звучи съвсѣмъ като староврѣмско.[2] Наемътъ, който плащатъ

[1] Хаммеръ, Osm. Staatoverfassung I 199, 200, 405. 413.

[2] Особенно при производнитѣ названия отъ лични имена: Калаянка при Казанлъкъ отъ Калоиоанъ, Белаурица на Миджуръ отъ българ. име Белауръ отъ 14 столѣтие и т. н.

странствующитѣ овчари, не е незначителенъ; около Казанлъкъ напр. общината Мъглишъ зема наемъ за 6000 уврата 12.000 гроша, Габарево за 4000 уврата 9500 гроша годишно.

Власи и Юруци пасатъ само овци и коньe. Козитѣ поради запазвание на горитѣ сѫ ограничени чрѣзъ даждия. Говедарството повечето е въ рѫцѣтѣ на Българетѣ по Срѣдня-Гора; които се ползуватъ сѫщо и отъ полянитѣ на Рила, Витоша и Балканътъ. Свинарство по срьбский начинъ, въ полудиви стада изъ горитѣ съ прѣхрана отъ желъди и букови орѣхи, се срѣща само при Бургасъ и по долня Камчия. Но по срѣдневѣковнитѣ извѣстия става ясно, че тойзи развъдъ, въ по-голѣми размѣри ограниченъ само по горитѣ изъ Сърбия и Унгария, нѣкога е билъ широко распространенъ изъ цѣлийтъ полуостровъ и изъ пограничнитѣ Дунавски области. Изъ хроникитѣ на Акрополита и Пахимера ние знаемъ свинари (χοιρόβοσκοι), като особенна класса население по Хемусъ и Родопитѣ. За Византийската империя дава пояснения описанието, що императоръ Иоаннъ Кантакузенъ прѣдставя за свойтъ частенъ имотъ; той притежавалъ 5000 глави говеда и 2500 коньe, и 50000 брави свиньи и 70.000 овци.[1] Тѣзи цифри ни даватъ добрѣ отношението на отдѣлнитѣ видове животни, които изобщо се сѫ срѣщали въ стадата на тогавашнитѣ византийски първенци. При господството на Исламътъ свинарството погина, не безъ влияние на многобройнитѣ турски поселенци. Но въ 16 столѣтие още е имало отдѣлни остатъци; Дернщвамъ видѣлъ въ Румелия цѣли стада свиньи, и старотурски финансови закони именуватъ данъци за свиньи, които се отхранвали изъ планинскитѣ гори въ санджацитѣ Видинский и Никополский.[2] Отврьщението на Мухамеданцитѣ къмъ домашната свиня разбира всѣкий, комуто се е случвало въ Сърбия и България съ очитѣ си да види, съ какво се услаждаватъ тѣзи животни по кѫщнитѣ дворове, особенно прѣзъ утреннитѣ часове.[3]

Чудна е терминологията на българскитѣ овчари, едно исторически забѣлѣжително смѣшение на славянски, румѫнски и турски изражения. Наредъ съ думи ограничени въ по тѣсни кѫтове има други, които изъ Гърция чрѣзъ албански, срьбски, български и румѫнски земи достигатъ отъ Спарта чакъ по Карпатитѣ, дори до Моравскитѣ Власи.[4]

---

[1] Kantakuzenos III, cap. 30.

[2] Hammer др. cit. I 304, 313.

[3] Забѣлѣжкитѣ на Барта стр. 23 могатъ да се подтвърдятъ отъ много комически примѣри.

[4] Ср. на Миклошича Rumunische Untersuchungen (върху македоновлашкийтъ езикъ) и особенно неговото съчинение Ueber die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Wien 1879, Akad. Den-

Значението на добитъкътъ въ българското стопанство се отбѣлѣзва отъ онова обстоятелство, че думата стока означава заедно съ добитъкъ и изобщо всѣко притежание. Имената на отдѣлнитѣ классове животни сѫ по-вечето славянски, рѣдко турски[1]. Много животни наедно се нарича стадо, селското стадо чарда, подъ него при Котелъ разбиратъ само говеда и биволи, при Търново всѣкакъвъ добитъкъ.[2] Пазачатъ на стадото се зове пастирь (славянски) или чобанъ (персийски). Голѣмо е разнообразието въ израженията за пастирската хижа: колиба, кошара, сетнѣ познатата отъ Шаръ до Добруджа мандра (отъ μάνδρα, μανδράκι); по Срѣдня-Гора овчарската колиба се нарича бачия, дума, която въ Македония звучи бачило, въ Сърбия като бача, бачия (както и станъ) за означение на овчарско жилище, на Румѫнитѣ е познато като бачиу овчарь, сиренарь, а на Моравскитѣ Власи като бача главенъ овчарь. Оградата отъ плѣтъ, подъ защитата на която прѣнощуватъ стадото овци, се нарича освѣнъ ограда (слав.), паята, стръга, ѫгълъ отъ турс. агълъ (плѣтъ), егрекъ и т. н. Главнийтъ овчарь или сиренарь наричатъ мандражия (сѫщо и рум. мандражиу). Зимнийтъ заслонъ на стадата се нарича изобщо съ турското изражение къшла. Думата оборъ, която често се срѣща още въ имената на мѣста, сега се чува рѣдко въ значение на овчья ограда. При Котелъ и исто по Търновскийтъ Балканъ мѣстото, гдѣто пасатъ овцитѣ, наричатъ пладнище (пладнувание, почивание на овцитѣ на сѣнка), тѣхното нощно настанявание полугарь.

Стрижбата и приготовлението сирение сѫ главнитѣ занимания на овчарскийтъ животъ. Овчьето сирение на полуостровътъ още въ римско врѣме се е славило, особенно caseus Docleas отъ днешна Черна Гора и caseus Dardanicus отъ околноститѣ на Скопия и Призренъ[3]. Първото, още жълто млѣко се нарича куластра, римска дума (colostrum), която се употрѣбява въ единъ широкъ прѣдѣлъ отъ височинитѣ на Балканскийтъ полуостровъ до Малорусситѣ и Тешенскитѣ Поляци по Карпатитѣ. Суроватката се нарича мѫтеница, киселото млѣко съ едно турско изражение айранъ, сѫщо и каймакъ е турско; солената вода, въ която се държи сирението, саламура (итал. salamuja). Различаватъ нѣколко вида сирение. Жълтото кравье сирение на голѣми крѫгли пити, за ѣдение твърдѣ

[1] Славянски сѫ говедо, овенъ, овца, празъ, агне, коза, яре и т. н., турски кочъ. сагмалъ; тъмно е шиле, отбито агне.

[2] Старослав. чреда стадо; ср. маджарското csorda, стадо говеда или свини.

[3] Plinius. Nat. hist. XI § 240, Totius orbis descriptio (отъ 4-ий вѣкъ), § 57 (Geogr. graeci min vol. II).

сухо и плътно, Българетѣ, Ромжнетѣ и Турцитѣ наричатъ кашкавалъ; то е несъмнѣнно италиянското име на сирение cacio cavallo, изражение внесено прѣзъ търговията навѣрно въ по-ново врѣме. Острото, сипкаво като пѣсъкъ овчье и козье сирение (новогрьц. μυζίθρα) се нарича урда; тая загадочна дума еднакво силно е распространена между Румжнетѣ по Карпатитѣ и Пиндъ, между Маллорусситѣ и Моравскитѣ Власи. Пржженото, сетнѣ въ млѣко съ брашно варено сирение, сиво като каша ѣдение, което азъ ѣдохъ по мандритѣ на Срѣдня Гора изъ дьрвени паници, се нарича белмушъ, пакъ терминъ общъ въ езикътъ на овчаритѣ по Балканътъ и Карпатитѣ; балмушъ у Румжнитѣ по Карпатитѣ означава ѣстие, приготвено отъ млѣко и царевично брашно, у Хуцулитѣ и други Малоруссн въ Буковина една сварена съ каймакъ каша. Козийтъ мѣхъ, въ който овчаритѣ дьржатъ млѣкото, се нарича угуртникъ, ургутникъ, отъ турс. иогуртъ, иоуртъ свьрнато млѣко [1].

Важенъ дѣлъ на мѣстната храна е пастърмата, говеждо, овчье или козье месо, на дебели парчета силно спрессовани и изсушени на слънце; въ свойтъ съвьршененъ видъ тя се явява като пьрвообразъ на италиянскитѣ салами и мортаделли, но за чужденецъ тя става приятна за ѣдение чакъ подирь дългъ навикъ. Името е турско (бастърма, пастарма), добрѣ извѣстно и въ Анатолия, и въ Кримъ; на полуостровътъ знаятъ я сжщо Румжнетѣ, Гърцитѣ и Албанцитѣ. Мѣстнитѣ въ черва патжпкани суджуци пакъ се сушатъ само на слънце: суджукъ (турс.), наденица (бълг.), локанка въ Коприщица (новогр. λουκανικον) Кмъ българско овчарско ѣдение принадлѣжи още кавърмата, вжтрѣшности сварени съ зеленчукъ; тая турска дума стига чакъ въ вжтрѣшностьта на Азия, гдѣто тя като коурма днесь още означава месо съ просо [2].

Най-голѣмийтъ пазаръ за добитъкъ е въ Плѣвенъ, гдѣто годишно се продаватъ около 20.000 говеда. Отъ тамъ, между друго и отъ Севлиево, Вратца и Рахово, Черноморскитѣ мѣстности, всички Румелийски окржзи и дори Софийската область добиватъ най-добритѣ работни животни. Износътъ живъ едъръ и дребенъ добитъкъ отива главно въ Турция, прѣди всичко въ Цариградъ, гдѣто се испращатъ особенно овни отъ всички мѣста въ България, начинающе отъ Трънъ. Износътъ въ Румжния и Сьрбия е по-малъкъ. Голѣма е търговията съ вълна; най-добрата ще е отъ Сливенский Балканъ, особенно отъ Карнобатъ. Биволски кожи отиватъ въ Турция, козьи и овчьи кожи

[1] Върху старотюркс. айранъ и югуртъ ср. Вамбери, Das Türkenvolk 208.
[2] Вамбери. 210, 309.

на Западъ; говеждитѣ кожи иматъ въ самата страна силно потрѣбление при общото носение на царвули.

Голѣма бѫдущность има сиренарството и масларството. Истина всички съврѣменни открития за тѣхното производство сѫ още неизвѣстни въ страната. Най-главното мѣсто за искарвание е пакъ Турция, съ Цариградъ и Солунъ на първо мѣсто. Пловдивскийтъ окрѫгъ произвожда годишно 200.000 оки масло, 500.000 оки сирение, Кюстендилскийтъ 113.000 оки масло и 430.000 оки сирение, отъ които по-вече отъ половината отива въ Турция.

6. Аграрни отношения.

Прѣврати слѣдъ освобождението. Купувание и продавание въ грамадни количества земелни имоти. Стойностьта на земята. Страна на дребно землевладѣние. Едри землевладѣния рѣдки, сега раздробени. Наемни отношения, исполничество и земледѣлчески работници. Годишното странствование на жьтвари въ Румелия. Аграрнийтъ въпросъ въ Кюстендилъ. Татарски „Султани“.

Аграрнитѣ отношения отъ послѣдната Русско-Турска война отъ двѣтѣ страни на Балканътъ се намиратъ въ едно съвсѣмъ прѣходно състояние. То се проявява особенно чрѣзъ страстьта на земледѣлцитѣ да купятъ колкото се може по-вече земя, чрѣзъ дробението на по-голѣми имоти и чрѣзъ бързо обработвание на невъздѣлана земя.

Цѣлото българско население въ България и Източна Румелия слѣдъ освобождението обзе ненаситна жажда да притежава колкото се може по-вече недвижими имоти. Гражданетѣ купуватъ кѫщи и мѣста за строение, селянетѣ възможно по-вече земя, често по много отъ колкото могатъ да обработватъ, или разширяватъ своитѣ ниви като прѣвръщатъ мерата въ орань. Това силно движение докарва извѣстни икономически злини. Селянетѣ продаватъ добитъкътъ си за да добиятъ чисти пари, поради упражняемитѣ въ страната високи лихви впадатъ въ дългове и нередовно заплащатъ своитѣ данъци, така щото и на най-богатитѣ окрѫзи тежатъ голѣми недобори.

Голѣмото движение въ отношенията на владѣнието особенно се дьржи чрѣзъ изселванието на Мухамеданетѣ, които на-бързо продаватъ имотитѣ си, за да могатъ по-скоро да си отидатъ. Паричнийтъ обмѣнъ при продажбата на земелни имоти достига до голѣми суми. Споредъ едно оффициално съобщение въ Източна Румелия прѣзъ врѣмето отъ пролѣтьта 1879 до 1 Ноемврий 1883, слѣдователно за 4½ години, се продало недвижимъ имотъ: [1]

---

[1] Пловдивскийтъ вѣстникъ Народний Гласъ бр. 456, 21 Декем. 1883. Въ злато: 100 гроша = 1 лира = 22·70 лева.

Мухамедане	на	Християне	за	72,229.516
Християне	«	Мухамедане	«	401.752
Християне	«	Християне	«	24,779.084
Мухамедане	«	Мухамедане	«	4,727.885

Всичко за 102,158.237 гроша = 23,189.911 лева 40 ст. злато.

Отъ тѣхъ около 30% се падатъ на Пловдивский окржгъ, 28% на Старо-Загорский, 12% на Татаръ-Пазарджиксий, 11% на Сливенский и Хасковский, 8% на Бургасский окржгъ. Илиевъ смѣта обмѣнътъ при продажбата недвижими имоти само въ Старо-Загорскийтъ окржгъ отъ 1878 до 1885 на $50\frac{1}{2}$ милиона гроша = $11\frac{1}{2}$ мил. лева, отъ тѣхъ 40 милиона гроша се падатъ на такива случаи, гдѣто продавачътъ е Турчинъ, а купувачътъ Българинъ.[1] За Княжество България липсва подобенъ, достжпенъ за мене материалъ, но отношенията бѣха еднакви отъ Видинъ до Варна, както въ Източна Румелия. Въ послѣдне врѣме се явява колебание. Хората днесь гледатъ да се отърватъ отъ купенитѣ земи.

Цѣнностьта на земята се мѣнува споредъ мѣстнитѣ условия, часть споредъ приходътъ, часть споредъ по-рѣдко или по-гжсто население. Въ Старо-Загорскийтъ окржгъ най-скжпи земелни имоти се намиратъ въ твърдѣ плодоносната Чирпанска околия (1 увратъ черноземъ до 500 гроша), най-евтини въ прѣвъсходната, но слабо заселена Сейменска околия (1 увратъ 40—75 гроша). Прѣзъ послѣднитѣ години на турското господство земята била по скжпа нежели сега, напр. около Стара-Загора па 40—50%, около Казанлъкъ на 25%. Умалението на цѣнностьта е причинено както отъ обширната продажба на ниви, така и отъ паданието цѣнитѣ на житото. Въ начало подирь русско-турската война житото бѣше твърдѣ на цѣна, сетнѣ прѣзъ военната година 1877 жътвата въ много окржзи, мѣстото на военнитѣ дѣйствия, съвършенно погина, а годинитѣ 1878 и 1879 бидоха много лоши, та въ крайтъ на 1879 въ планинската страна около Кюстендилъ имаше истински гладъ, и дори въ София въ началото на 1880 се чувствуваше недостатъкъ за хлѣбъ. Отъ тогава подобни обстоятелства вече не се сж повтаряли и цѣнитѣ на житото отъ 1883 насамъ постоянно падатъ.

Чифтлици въ турско врѣме е имало само по равнинитѣ и

[1] Илиевъ, Старо-Загорский окржгъ стр. 30.

въ нѣкои отъ западнитѣ планински долини. Тѣ сравнително съ западно-европейскитѣ, ромънски или русски обширни земевладѣния сж имали твърдѣ малко протежение и крайне простъ «fundus instructus» по здания или сѣчива. Азъ чухъ за единъ турский чифликъ въ Румелия отъ 10.000 саврати (1600 хектари) и за обширнитѣ имоти на единъ паша при Балчикъ съ пустинна, по-вечето още необработеня земя, но то бѣха рѣдки исключения. Подирь падението на турското владичество тие по-голѣми имоти бидоха купени отъ съсѣднитѣ селски общини и раздѣлени на дребни части помежду съселянетѣ на общината. Това се вършеше еднакво както по богатитѣ мѣстности въ Румелия, така напр. и въ по-студената Радомирска котловина на западъ. Само малко чифлици попаднаха въ ржцѣтѣ на градски капиталисти, та и политическитѣ партии открито прѣслѣдватъ тая цѣль, да попрѣчатъ на подобно натрупвание собственность въ едни ржцѣ. Споредъ Илиевъ въ Старо-Загорска околия 1886 имало още 45 чифлици (отъ нѣкогашни 100), Нова-Загора 9, Чирпанъ 5, Сейменъ 4, Казанлъкъ 1. Сборникътъ материали на финансовото министерство 1888 дава слѣдующи цифри за отдѣлнитѣ окржзи: Бургасъ 14, Сливенъ 25 (18 при Ямболъ), Стара-Загора 4 (?), Пловдивъ 79 (Пловдивска околия 42, Овчехълмска 17), Хасково 6, Татаръ-Пазарджикъ 17, Силистра 5, Разградъ 1, Русчукъ 9, Свищовъ 3, Търново 6, Севлиево 6, Берковица 2. Числото имоти въ Кюстендилскийтъ окржгъ не е дадено. Чифлицитѣ изъ окржзитѣ Софийский, Врачанский, Раховский и Плѣвенский сж съвсѣмъ незначителни. Съвсѣмъ безъ чифлици сж окржзитѣ Трънский, Видинский и Шуменский. Въ Варненскийтъ окржгъ на тѣхно мѣсто има кѫшли, зимни огради съ по-обширна земелна собственность, приспособена за земледѣлие и скотовъдство. Обемътъ на всички тие недвижими имоти надали негдѣ надминува 1500 саврати или около 240 хектари, понеже най-малкитѣ иматъ само по 100—150 саврати или 16—24 хектари!

Изобщо земята въ турско врѣме е била раздѣлена между по-малко число владѣтели съ по-едри имоти, а пакъ днесь числото на притежателитѣ е по-голѣмо, а тѣхнитѣ части сж по-дребни. При Стара- и Нова-Загора най-голѣмийтъ селский имотъ има 300 саврати (48 хектари) съ 2—3 чифта волове, най-малкийтъ 10—40 саврати ($1\frac{1}{2}$—$6\frac{1}{2}$ хектара) съ единъ чифтъ, при Нова-Загора дори само съ по единъ волъ, така щото за полската работа съсѣдитѣ трѣбва да си заематъ единъ отъ другъ за да съставятъ единъ чифтъ волове.

Дробението на чифлицитѣ има и това слѣдствие, че твърдѣ

намали и безъ него осждното число прѣдишни селскостопански работници. Въ Сейменска околия отъ 10 нѣкогашни работници, които работѣха по турски чифлици, сега срѣдне 9 сж стопане на собственъ имотъ и земя; исто и въ Старо-Загорска околия една пета отъ прѣдишни работници по чифлици се прѣвьрна въ селяне съ собственни ниви. Споредъ Илиева въ Старо-Загорский окржгъ 1886 се падало на едно семейство срѣдне 42 уврата (почти 7 хектара), на всѣко отдѣлно лице безъ разлика на възрасть или родъ 8 1/2 уврата (1 хектаръ и 28 ара).

Управлението на чифлицитѣ и на по-голѣмитѣ селски имоти се кара още по двоенъ начинъ, часть чрѣзъ давание въ наемъ (аренда) на съсѣдни селяне, часть чрѣзъ наемни работници.

Наемнитѣ отношения сж сжщитѣ, както въ цѣлий Срѣдиземноморский прѣдѣлъ. Тамъ господствува удѣлно обработвание, основното положение на което е исполничество, български исполица (наематель, арендаторъ, исполджия), турски ортаклъкъ (наемательтъ ортакъ, ортакджи, означава сжщо съдружникъ въ занаятъ и търговия). То прилича на италиянската Mezzeria, Mezzadria и на французскийтъ Métayage и води начало на Балканскийтъ полуостровъ още отъ Срѣднитѣ вѣкове, понеже терминитѣ исполи, исполникъ се срѣщатъ вече въ старославянскитѣ паметници и точно отговарятъ на византийскитѣ ἡμισεία, ἡμισιαστής, γεωργὸς ἐφημίσειος.[1] При истинска исполица половината се пада на селянинътъ, другото на притежательтъ, като се прави изводъ за сѣмената, въ случай ако той ги е одължилъ за посѣвъ. Около Стара-Загора дѣлбата става още на снопове, при Кюстендилъ слѣдъ вършидбата. Наредъ съ тойзи първоначаленъ типъ распространено е третинно стопанство (турс. ючюрджюмъ, отъ ючъ три), не само изъ България (дори при Стара-Загора), но сжщо и по другитѣ прѣдѣли на полуостровътъ, напр. въ Епиръ и други планински земи на западъ. Притежательтъ получава една третина отъ полскитѣ произведения, исполникътъ двѣ третини, и именно дѣлбата се извършва слѣдъ даванието на десетъкътъ и изобщо на данъцитѣ. Като причина за измѣнение първоначалното отношение на дѣлбата въ България, както и по романскитѣ страни на Западъ, се привожда обстоятелството, че земята принасяла по-малко и че при по-високъ положенъ наемъ не би намѣрила обработвачи. Въ послѣдне врѣме се распространяватъ начала

[1] Ср. грьцкитѣ и славянски текстове у Ромуалда Хубе, Върху значението на римс. и визант. право у славянскитѣ народи, Варшава 1868, стр. 81, 85 (полско, сжщо и франц. издание).

на врѣменна аренда, гдѣто наемательтъ напр. около Стара-Загора дава 1/3 до 2 крини жито въ натура за единъ увратъ споредъ качеството на земята и при това плаща надлѣжнитѣ даждия за взетитѣ подъ наемъ ниви.

Наемнийтъ селскостопанский работникъ се нарича ратай или аргатинъ (отъ ἐργάτης), около Кюстендилъ, Дупница и Радомиръ момокъ (женитѣ момкини, цѣлото отношение момщина). Условията сѫ твърдѣ разнообразни и зависятъ отъ мѣстнитѣ обичаи, както и отъ онова, да ли работникътъ е старъ или младъ, жененъ или неженѣнъ. Заплатата се състои часть въ естественни произведения, часть само въ пари, или въ пари съ прѣхрана, често съ свободно ползувание на нѣкоя опрѣдѣлена малка нива. Ратайтъ живѣе въ собственната си хижа близу до имотътъ или въ назначено нему отъ притежательтъ жилище на самийтъ имотъ. Заплащанието съ пари изобщо е ново; на западъ, при Радомиръ и Кюстендилъ, ратаитѣ още неотколѣ се заплащаха само съ полски произведения. Опрѣдѣлената на ратайтъ за часть отъ заплатата нива се нарича параспоръ (или параспиръ), за това и прѣхраниващитѣ се на чуждъ имотъ селски жители се наричатъ параспорджии. Думата е отъ византийско происхождение, отъ παράσπορον, παρασπορά.[1]

Работникътъ се главява за цѣла или за половинъ година; сроковетѣ се захващатъ на Георговъ-день пролѣть или Димитровъ-день есенъ; тѣзи праздници се зематъ въ внимание, тъй сѫщо кога се цѣни градска прислуга или се зематъ кѫщи подъ кирия. Твърдѣ различнитѣ отношения между заплатитѣ могатъ се освѣтли съ слѣдующи примѣри. По селата около Стара-Загора ратайтъ получава 300—500 гроша въ пари, 15—18 кила (до 44 оки) зърно (като емеликъ, прѣхрана) и сѣмена за посѣвъ на обемающий 2—3 увратa «параспоръ», часть царевица, часть пшеница или ечмикъ; при това му даватъ още извѣстно количество соль и опинци. Своятъ параспоръ той обработва съ сѣчивата на господарьтъ; по

[1] Параспуръ въ това значение се чуе при Дупница, Кюстендилъ, Радомиръ, Стара и Нова Загора и т. н. Миличевичъ, Новитѣ окрѫзи на кралство Сърбия (сръб., стр. 135) пише, че при Нишъ „параспурна нива" изобщо се нарича ораньта на спахиятъ, която били длъжни да обработватъ селянетѣ, слѣдователно, тамъ терминътъ е измѣнилъ своето значение. Дю Канжъ, Glossarium mediale graecitatis знае παρασπορια само като peculium castrense καστρένσια, ἰδιόκτητα Cf. τὸ οἰκομοδοπαράσπορον (sic) въ единъ памятникъ у Миклошичъ и Мюллеръ, Acta graeca IV, 182 и въ запазенийтъ надсловъ на една новелла отъ импер. Тиверий II (578 — 582); περὶ παρασποριτῶν (Heimbach in Ersch und Gruber's Encykl. т. 86, стр. 213).

нѣкои мѣста само зърното принадлѣжи на ратайтѣ, плѣвата на господарьтъ. Въ нѣкои села параспортъть е опрѣдѣленъ по сѫщий начинъ, че ратайтъ работи два деня за себе-си на господарската земя; което искара, е неговъ параспоръ. Въ Сейменска околия даватъ освѣнъ заплата въ пари още 10 или по-вече кила жито, 12 оки соль, 3 оки зехтинъ и кожа за обуща. Около Дупница работникътъ получава 50 кутела зърна (до 20 оки, това изражение се употрѣбява и за мѣра на повьрхность), при това като параспоръ 2 кутела за ръжь, 2 за овесъ, 2 лѣхи за царевица и зеленчукъ, всичко съ потрѣбнитѣ за посѣвъ сѣмена, 12 оки соль и половина волска кожа за обуща. Като ратаи по чифлицитѣ се главяватъ не само Българе, но и Цигане и Турци. Мнозина прѣкарватъ животътъ си съ жени и дѣца въ минувание отъ единъ имотъ въ другъ.[1]

Работни сили сѣверна България има доста; напротивъ Румелийската равнина страда отъ голѣмъ недостатъкъ на такива, и съвсѣмъ не би могла да прѣкара жътвата у себе си безъ чужда помощь. Това прави всѣка година по Петровъ день да отиватъ жътвари и жътварки отъ Балканътъ въ Романия, както тука обикновенно наричатъ Тракийското поле (стр. 9), което става толкова по-лесно, че житото по Балканътъ узрѣва много по късно и хората у-врѣме могатъ да се завърнатъ дома си за тѣхната жътва.[2] Това странствование се простира по цѣлийтъ прѣдѣлъ отъ Т.-Пазарджикъ чакъ до Месемврия, и именно планинскитѣ жители отъ мѣстностьта Ихтиманъ и Вакарелъ отиватъ въ равнината при Татаръ-Пазарджикъ и Пловдивъ, отъ Орхание въ Златишката котловина, отъ Трѣвненский, Еленский и Котленский Балканъ и отъ източна Срѣдня Гора, като захванемъ отъ равнищата на Чирпанъ и Стара Загора, къмъ истокъ чакъ до Черно море при Анхиало. Въ това участвуватъ по-вече жени нежели мѫжье. Спогодбата между притежателитѣ на имоти въ мѣстностьта Стара и Нова Загора и жътваритѣ отъ Габровский и Дрѣновский Балканъ става въ гората Тулова кория въ Казанлъшката котловина, гдѣто се сбиратъ отъ 5 до 6000 души, по-вечето момичета. Румелийцитѣ наричатъ тѣзи работници (сѫщо и въ Златица) загорци, загорки, (онне, що живѣятъ отвадъ планината). Шествието напрѣдва весело, съ пѣсни и гайди, подобно и работата, подирь свършване на която късно прѣзъ нощьта се пѣе

---

[1] Илиевъ, стр. 40—42 и нашийтъ Докладъ върху аграрнийтъ въпросъ въ Кюстендилско (вижь стр. 234).

[2] Забѣлѣжително е, че думата Романия легка-полегка губи своето географическо значение и почва да означава жътварска работа въ полето.

и играе. Хората ѣдатъ и спатъ по нивитѣ токо до сноповетѣ си. По него врѣме пѫтищата и полетата съ множество весели тълпи жени въ шарени облѣкла иматъ празниченъ изгледъ. Въ сѫщность тая жътварска работа е видъ праздникъ за планинскитѣ обитатели, защото тука тѣ работатъ въ голѣми дружини, когато дома всѣко семейство извършва жътвата на своитѣ осѫдни, пръснати по планински склонове ниви сами безъ пѣсень и дума. Дунавската область нѣма нужда отъ такива пришли жътвари, та и добрѣ населената Казанлъшка околия при южното подножие на Балканътъ вече сама прибира жътвата си дома.

Това всѣкогодишно ходение на жътва е отъ старо врѣме. Французский пратеникъ Des Hayes срѣщналъ 1621 между Одринъ и Цариградъ голѣмо множество Албанци, които отивали за жътва чакъ въ Анадолъ, и забѣлѣзва, че това шествие се повтаряло всѣка година.[1] Въ 1884 азъ видѣхъ прѣзъ едно пѫтувание тъкмо по жътва, на югъ отъ Балканътъ отъ Витоша до Черно море и покрай сѣверниятъ склонъ на Балканската верига пакъ отъ Варна за София назадъ, една весела тълпа при излизание, на работа и при завръщанието, и въ сѫщо врѣме станахъ очевидецъ на едно голѣмо промѣнение. Планинцитѣ отъ година на година искаха по-високи заплати, но ненадѣйно нея година срѣщнаха на Тракийскитѣ полета една нечакана конкуренция — селско-стопански машини, доставени отъ Източно-румелийското правителство и окрѫжнитѣ съвѣти. Въ слѣдствие на това заплатитѣ на жътваритѣ спаднаха почти на половина.[2]

Аграрни въпроси въ по-голѣмъ размѣръ на Балканскиятъ полуостровъ сѫществуватъ само въ Босна. Сърбия и България, гдѣто почти цѣлата земя се обработва отъ дребни землевладѣлци-селяне, могатъ да посочатъ такъвъ въпросъ изключително само за планинскитѣ мѣстности между Кюстендилъ и Нишъ.

За неговото пояснение сѫ необходими нѣкои исторически бѣлѣжки. Старотурското право различавало четири главни вида землевладѣние: мюлкъ частенъ имотъ, хасъ държавенъ имотъ, вакуфъ духовенъ имотъ, тимаръ лененъ имотъ (исто кълъджъ, сабѣленъ имотъ). При това се споменува наслѣдственно владѣние (слав. и турс. бащина) на разни войнски класси и придворни слу-

---

[1] Voiage de Levant. Paris 1629 p. 92.

[2] Жътварската заплата била до русско-турската война малка, 5 — 12 гроша на увратъ, въ Източно-румелийското врѣме се поддигна до 12 — 40; храната винаги дава земевладѣлецътъ.

жители, муселими, християнски войници, ловчия съ соколи и т. н. обаче отъ незначителенъ размѣръ. Пѫтешествията отъ 16 и 17 столѣтия не знаятъ никаква значително голѣма земелна собственость, защото голѣмитѣ имоти, приходитѣ отъ които се давали на султанки, везири, беглербегове, санджакбегове и придворни чиновници, по-вечето навѣрно сѫ били хасъ, държавни имоти, което подтвърждаватъ и издаденитѣ отъ Хаммера списъци.[1] Числото и протежението на тѣзи коронни имоти се познава по още много имена на мѣста, които произлизатъ отъ тѣхъ: градътъ Хасково въ Румелия, многобройни села съ това име по цѣлийтъ полуостровъ, мѣстноститѣ Хассия (Хассика хория) на Халкидина и въ Тессалия, Хассикия на Черно море при Созополь, мѣстенцето Хасъ въ Албания и т. н. На пьрво мѣсто между друго стояли леннитѣ имоти на леннитѣ конници, спахилъцитѣ на спахиитѣ, понеже Османското царство до 1839 е било феодална държава. Но както голѣмитѣ заими, които излизали на бойно поле съ 20 и по-вече души, така и малкитѣ тимарли, които тръгвали само съ 1—4 сподвижници, били ненаслѣдственни, но само пожизненни ползуватели отъ имотътъ, и можали съ своето поведение въ войната или да го изгубятъ или да го промѣнатъ па по-добръ. Спахиятъ намѣсто заплата получавалъ опрѣдѣленъ отъ селянетѣ десетъкъ жито, както и нѣколко даждия въ добитъкъ, зеленчукъ, медъ, овощия и т. н.

Тази ленна система отъ 17 столѣтие почева да дохожда въ упадъкъ. Леннитѣ списъци вече не се държали въ редъ, леннитѣ имоти се прѣдавали отъ спахиитѣ безпрѣпятственно въ наслѣдство като тѣхно частно притежание и освѣнъ това така се раздробили, щото напослѣдъкъ на нѣкой спахия едвамъ се падало десетъкътъ отъ една цѣла кѫща.[2] То повело къмъ упадвание на ленната конница и къмъ истъщение на населението, което въ прѣдишнитѣ столѣтия на турското господство не се е случвало. Между друго по много мѣста спахиитѣ обърнали да получаватъ десетъкътъ жито въ строго опрѣдѣлено количесто пари или естественни произведения, както показватъ и съобщенитѣ примѣри за Албания отъ Хана, което се наричало кесимъ. Тойзи терминъ основанъ на рабушъ (кесмекъ: рѣжа) се споменува въ по-старото турско законодателство само въ нѣкои Малоазийски области, като данъкъ върху увесели-

---

[1] Хаммеръ, Osm. Staatsverfassung II, 179, 245, 250.

[2] Ханъ, Reise von Belgrad nach Salonik, 2 Aufl. Стр. 103 привожда едно село при Скопье, което броило 25 кѫщи и било разподѣлено между 18 спахии. Върху цѣлата феодална система ср. у Цинкейзена Gesch. des osm Reiches III, 145 и слѣд.

телни градини или особенна притурка къмъ десетъкътъ жито.[1] Отъ подирѣ Султанъ Махмудъ II отмѣни западналото ленно устройство слѣдъ унищожението на еничерскитѣ войски и слѣдъ горчивитѣ опити на срьбската, грьцка, русска (1829) и египетска войни. Десетъкътъ на житото се прѣвьрналъ въ държавенъ данъкъ, учреждението на спахиитѣ било упразднено, на останалитѣ живи се опрѣдѣлила пенсия, а на мѣсто ленната кавалерия и други видове войски се съставила линейна армия чрѣзъ наборъ по европейский образецъ; подобно и управлението на мѣстноститѣ отъ главатаритѣ на мѣстнитѣ спахии, субашии, алайбегове и аяни, които къмъ крайтъ се избирали отъ мѣстнитѣ турски ленници, прѣминало къмъ императорски, назначени отъ Султанътъ, чиновници.

Въ Дунавската область и въ Тракия ленното устройство е вече на пълно забравяние. Но въ затънтенитѣ планински мѣстности на западъ неговото отмѣнение е било водено така лѣниво, щото и до наши дни се сѫ задьржали тамъ още отдѣлни остатъци. Причината на това се заключава прѣимуществено въ раздробяванието на господарскитѣ и ленни имоти, както и въ смѣшението, което се породило между задълженията на колонътъ къмъ земевладѣлецътъ и на селянинътъ къмъ ленниятъ господарь. Въ Нишската область вече 1835 ставатъ прѣговори вьрху уравнението на въпросътъ въ слѣдствие на срьбското съсѣдство; подирь опрѣдѣлението на границата (1833) се почева движение именно срѣдъ населението на турско землище и се утоложва чакъ чрѣзъ посрѣдството на князь Милошъ.[2] Въпрѣки скоро подирь това послѣдванитѣ нови наредби на Танзиматътъ (1839) тѣзи отношения не се уравнили, а се продължавали въ течение на тридесеть години. Около Нишъ сѫ ставали прѣговори между спахии и селяне още 1858 прѣзъ пѫтуванието на Хана, който намѣрилъ тамъ силно възбуждение при завръщанието на една депутация, пращана въ Цариградъ отъ страна на 70 села.[3] Подирь окончание войната 1878 сѫщиятъ въпросъ отвори работа на Българското правителство въ Кюстендилскиятъ о-

---

[1] Ханъ, Albanesische Studien I, 132. Отъ сѫщиятъ Reise durch die Gebiete des Drin une Wardar Стр. 331. Малоазийскиятъ кесимъ: Хаммеръ, Osm. Staatsvertassung I, 270, 271, 277.

[2] Единъ интересенъ докладъ върху това отъ Авраама Петроньевича, дипломатъ на князь Милоша, отъ Юний 1835 изъ Ягодина е прѣпечатанъ у Миличевича, Кралевина Сърбия 45. Като първа публикация на новооснованата срьб. Академия се яви едно важно изучение отъ Стоянъ Новаковичъ, сегашний срьбский посланникъ въ Цариградъ: Проняри и Бащиници, Спахии и Читлукъ Сахиби. Влогъ за историята на недвижимата собственость въ Сърбия въ 13—19 столѣтия (Бѣлградъ 1887).

[3] Ханъ, Reise von Belgrad nach Salonik (2 Aufl.) 36.

кржгъ и на срьбското въ мѣстноститѣ Враня, Лѣсковецъ и Нишъ.

По тие прѣдѣли на горня Струма и Морава числото на спахиитѣ е било твърдѣ голѣмо. Въ Кюстендилскийтъ санджакъ, който обемалъ сжщо Враня, Кратово, Щипъ, Струмица, Дупница и Радомиръ, имало споредъ три данни изъ 17 столѣтие 35—48 заими и 588 — 1017 тимарлии.[1] Прѣзъ послѣднитѣ години на турското управление въ мѣстностьта Кюстендилъ, която заедно съ Краище наброявала 159 села, около една третина отъ обработваната земя се намирала въ ржцѣтѣ на турски землевладѣлци, макаръ османското население да се ограничавало само съ 700 кжщи въ градътъ Кюстендилъ и въ осемь съсѣдни села. Тѣзи отношения сж били еднакви и въ съсѣднитѣ Радомирска и Дупнишка котловина. Различавали свободни села или раiчки, райски села и зависими селяне, които се дѣлили на три класси: исполджии, момци и кесимджии. Първитѣ двѣ ние знаемъ вече като исполници или исполичари и работници съ заплата. Тѣхното статистическо отношение найдобрѣ пояснява единъ примѣръ: въ селото Нѣгованци при Радомиръ 80 кжщи имали собственни ниви и земали на исполицаземя отъ тамошний ага; наредъ съ тѣхъ се намирали 6 кжщи момци, отъ които 2 имали малки ниви, а 4 не притежавали никаква земелна собственность. Чисто мѣстна особенность сж Кесимджиитѣ. Тѣ живѣяли въ 4 села отъ Дупнишка околия близу до Струма, въ 10 села по Кюстендилската котловина между Струма и градътъ, но главно по най-голѣмата часть отъ планинската мѣстность Краище на сѣверъ отъ Кюстендилъ.[2] Кесимджиитѣ давали на земевладѣлецътъ не като отдѣлни лица, но като селска община годишенъ кесимъ или отсѣкъ въ жито, срѣдне отъ 20 до 30 кутела (около 20 оки) отъ всѣка кжща, работили извѣстно число дни годишно на тѣхнитѣ имоти по плодоносната Кюстендилска котловина по жьтва, сѣнокосъ, гроздоберъ, при вършидба, прѣкопавание на лозята и т. н. и доставяли освѣнъ това още опрѣдѣлено количество сирение, масло, дърва, дървени вжглища, колове за стобори, ягнета за байрамъ и т. д. Кжщата на кесимджиятъ била негово лично притежание, но спахиятъ е могълъ да продаде неговата бащи-

---

[1] Ricaut, Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman Amsterdam 1672 p. 611. Marsigli, Stato militare dell'imperio ottomano, Amsterdam 1732 p. 129. Hesarfenn y Hammer, Osm. Staatsverfassung II 251.

[2] Кесимджийскитѣ села вънъ отъ мѣстностьта Краише сж слѣдующитѣ: въ Кюстендилската котловина Невѣстино, Четирци, Новий-Чифликъ, Търновлакъ (собственно Търновъ лжкъ), Копеловци, Дворища, Шишковци, Лекинци, Търсино, Кадревица; въ Дупнишката околия Малка и голѣма Козница, Мърводолъ, Блато.

ния или собственно споменатитѣ тегоби лѣжащи на бащинията на другъ единъ спахия. Данъцитѣ на държавата плащалъ кесимджиятъ. Кога съ течението на врѣмето прѣдѣлътъ на обработенитѣ ниви на селата се разширочавалъ чрѣзъ разоравание на нови земи, агитѣ увеличавали кесимътъ. Гнетътъ на цѣлата система се изостривалъ отъ чести дѣлби на селата; напр. Ломница (70 кѫщи) въ Краище послѣдне врѣме имала 11 господари, Чешлянци (28 кѫщи) 3 господари. Напослѣдне отдѣлни господари на земя въ споразумѣние съ селянетѣ прѣвърнали кесимътъ и ангарията съвсѣмъ или отчасти въ годишно заплащание съ пари. Отдѣлни богати села прѣзъ послѣднитѣ години съ пари се откупили отъ цѣлото това отношение.[1]

Най-забѣлѣжителното изобщо е обстоятелството, че между селата на кесимджиитѣ има многочисленни раески села, та дори изъ сѫщитѣ отдѣлни свободни (раецки) кѫщи.[2] Това наумява срѣдневѣковнитѣ селски общини въ Македония, въ които, както се вижда изъ единъ списъкъ за имотитѣ на Хилепдарский монастирь отъ 14 столѣтие, три класси селяне живѣяли едни до други, Пароикои на черковнитѣ имоти, подданници на Прониаритѣ (ленници) и независими Елевтерои или славянски Свободници.[3]

Кюстендилскитѣ земелни отношения веднага слѣдъ основанието на Княжеството излѣзоха на-явѣ, особенно кога първата зима (1879—80) изъ бѣднитѣ долини на Краище се появи страшна сиромашия, гдѣто правителството трѣбваше да дойде на помощь съ раздавание жито. Кюстендилскитѣ Турци, които избѣгаха прѣдъ Русситѣ, се завърнаха назадъ въ градътъ, но не се одързостиха да идатъ въ околностьта, защото селянетѣ не искаха да чуятъ за старитѣ отношения и се готвеха не твърдѣ приятелски да срѣщнатъ своитѣ господари, които сѫщеврѣменно съ прошения до Българското правителство, Портата и прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили се мѫчеха да повърнатъ правата си.

Българското финансово министерство натовари да изслѣдва тойзи неясенъ въпросъ въ Августъ 1880 година една коммиссия, която се състоеше отъ директорътъ на Статистическото бюро, госпо-

---

[1] Въ Краище Драгойчинци (около 1850) и Чрешнево, въ Кюстендилската котловина Шипочено и Граница скоро слѣдъ освобождението се откупили.

[2] Свободни села въ Краището сѫ: Божица, Босиловградъ, Груинци, Изворъ, Горньо Уйно, Горний и Долний Коритенъ, Злогошъ, Скакавица, Бранковци, Рикачево, Рибарци. Освѣнъ това въ Турско-Село 4 свободни кѫщи между 33, въ Милевци 7 отъ 32 и т. н. Въ Четирци въ Кюстендилското поле 25 кѫщи сѫ свободни, 35 кесимджийски.

[3] О. Успѣнскій, Матеріялы для исторіи землевладѣнія въ 14 вѣкѣ. Одесса 1883.

динъ Сарафовъ и съставительтъ на тая книча, по онова врѣме Главенъ секретарь въ Министерството на Просвѣщението; въ първитѣ дни ни придружаваше самъ финансовийтъ министръ господинъ Каравеловъ. Двѣ недѣли наредъ ние изслушвахме прѣдставителитѣ на агитѣ, около 20 на брой, и селскитѣ депутации, и ходихме по близкитѣ възвишения въ Краище. Нашийтъ докладъ се напечата и раздаде на членоветѣ на Народното Събрание.[1] Ние скоро забѣлѣжихме, че тука работата се касае до остатъци на Спахилъци, не съвсѣмъ унищожени въпрѣки реформитѣ, забѣлѣжка, която бѣше твърдѣ неприятна за турскитѣ аги. По тѣзи отстранени краища спахиитѣ сѫж-сали за себеси леннитѣ права и станали наслѣдственни земелни собственници (малсайбии, въ Сърбия до възстанието читлуксахибии). За това най-ясно говорѣха терминитѣ: селянетѣ наричаха сегашнитѣ си господари все още Спахия, опредѣленнийтъ на правителството десетъкъ Спахилукъ, а даждията на агата кесимъ. Безъ съмнѣние, къмъ това се присъединили и други причини за да произведатъ тие отношения. Много сѫщински трѣбва наистина да е произлѣзло отъ истински господарски земи, но при отсѫтствие на писменни документи изслѣдването е твърдѣ мѫчно, ако не невъзможно. Освѣнъ това едногласни показания на двѣтѣ страни подвърждаваха, че тѣзи отношения по нѣкои мѣста сѫ произлѣзли или се сѫ разширочили чрѣзъ задължаванието на селянетѣ; агитѣ плащали за селото недоборитѣ (бакии), които селянетѣ се обязавали да исплащатъ въ различни продължителни срокове. По нѣкои случаи въ Кюстендилската котловина (кесимджиитѣ на Новий Чифликъ) може да се прослѣди, какъ отъ колония работници на нѣкой турский чифликъ се е образувало село. Селянетѣ утвърждаваха съ тѣхната често наивна лукавщина като по сговоръ, че тѣзи задължения били наложени на тѣхнитѣ дѣди токо прѣзъ сръбското възстание и подробно расправяха, какъ тоя или оня силенъ Турчинъ подчинилъ на себеси селото прѣди двѣ или три поколѣния. Освѣнъ него очевидно е, че при постоянното купувание и продавание по-голѣмата часть отъ нинѣшнитѣ притежатели никакъ не сѫ наслѣдници на старитѣ, но че тѣхнитѣ права сѫ спечелени часть отъ тѣхъ сами, часть отъ бащитѣ имъ чрѣзъ купувание.[2]

---

[1] Сарафовъ и Иречекъ, Рапортъ на испратената въ Кюстендилский окрѫгъ коммиссия за изучвание положението на беземелнитѣ селяне. София 1880, 8-о, 39 стр.. особенъ отпечатъкъ отъ българ. Държавенъ вѣстникъ.

[2] Цѣната на една кѫща наедно съ бащинията при послѣднитѣ купувания прѣди войната не е прѣвишавала 3000 гроша, Селото Турско-Село (даждия: 1200 кутли зърна; 120—200 кола сѣно, 40—50 гроша въ пари за всѣка кѫща,

Народното Събрание прие внесенийтъ отъ финансовийтъ министръ Каравеловъ «Законъ за подобрение положението на земледѣлческото население по господарскитѣ земи и чифлицитѣ,» одобренъ отъ Князя на 10 Декемвий 1880, който освѣнъ своето общо значение трѣбваше прѣди всичко да уравни Кюстендилскитѣ въпроси. Въ него подъ господарски земи се разумѣваха земитѣ на кесимджиитѣ, които по законътъ бидоха обявени като притежатели на земитѣ, що обработваха и отъ които се ползуваха. Който 10 години е обработвалъ сѫща земя на нѣкой чифликъ, на исто основание става неинъ стопанинъ, рѣшение, което се хареса на исполджиитѣ. Сѫщото било и въ такъвъ случай, когато обработванието е ставало на сѫщий чифликъ, макаръ винаги и не на сѫшо мѣсто, въ полза на ратаитѣ (момцитѣ), за които се припознаваха и жилищата върху имотътъ, ако тѣ сѫ живѣли въ тѣхъ по-вече отъ 10 години. Една коммиссия трѣбваше да обезщети ония отъ землевладѣтелнитѣ, на които оставаше остатъкъ отъ имотътъ, чрѣзъ експроприация на държавна смѣтка.[1] Мислеше се тая операция да се одѣлотвори съ 300.000 лева.

Отъ тогава нѣколко нови коммиссии съ мѣсеци сѫ живѣяли въ Кюстендилъ, понеже цѣлата работа трѣбваше да се почне отъ ново, защото сбранитѣ документи погинаха при пожарътъ на дървеното здание (1882) на Народното Събрание. Това бавение ядоса Турцитѣ; часть продадоха своитѣ права на разни испанско-еврейски и български спекуланти и се оттеглиха отъ тамъ. По него врѣме цѣната на земята се покачи и първоначалнитѣ прости отношения прѣтърпѣха голѣми измѣнения. Въ Септемврий 1885 въ българскитѣ вѣстници се четеше, че Кюстендилскийтъ аграренъ въпросъ билъ рѣшенъ и че експроприационната сумма се искачвала до 800.000 лева. Обаче, нѣколко дни подирь това избухна Пловдивскийтъ прѣвратъ и цѣлото дѣло се затръни отъ ново.

Въ Румелия трѣбва още да се споменать татарскитѣ «Султани» отъ господствующето нѣкога въ Кримъ семейство Гереи, които притежаваха имоти при Стара и Нова-Загора, Ямболъ, Карнабатъ, отвадъ Балканътъ при Върбица и отъ които, както четемъ у Хаммера, често тойзи или онзи се издигалъ до ханско достоинство въ отечеството си. Тѣ злѣ притѣснявали българскитѣ съсѣди. Нагледно описание на тѣхното стопанство дава Карстенъ Нибуръ

едно опрѣдѣлено плащание намѣсто прѣдишнитѣ даждия вълна, дърва и т. н.) било продадено около 2650 турс. лири, Долня Ръжана (440 кутли зърна, 95 оки масло, 40 оки сирение, 20 турс. лири, едно ягне) за 800 турски лири и т. н.

[1] Държавенъ вѣстникъ II бр. 93.

(1797). «Селянетѣ трѣбвало да обработватъ тѣхнитѣ ниви безъ заплата, обичай, за какъвто азъ нигдѣ въ Турция по прѣди нищо не съмъ чувалъ; защото господаритѣ, които чрѣзъ собственни свои или на прѣдцитѣ си заслуги сѫ добили заими и тимари, не могатъ да искатъ отъ своитѣ селяне никакви домашни работи, но само петата часть отъ тѣхнитѣ плодове и извѣстна часть отъ добитъкътъ имъ. Тѣзи малки султани нѣматъ никакъ голѣми придворни служители. Тѣ обикновенно живѣятъ и ѣдатъ не твърдѣ по-добрѣ, отъ колкото всѣкий български селянинъ; при все това тѣ иматъ свои слуги, които да спомагатъ на селянетѣ да обработватъ нивитѣ и надглеждатъ добитъкътъ».[1] Прѣзъ анархическитѣ врѣмена на Селимъ III нѣкои отъ тѣхъ сѫ играли роля. За тѣхнитѣ хищничества може человѣкъ да прочете въ Цариградскитѣ български вѣстници още въ навечерието на войната 1877. По-вечето отъ тѣхъ избѣгаха, но има нѣкои още при Ямболъ, като незначителни землевладѣлци, които даватъ имотитѣ си подъ наемъ за една третина.

7. Занаятъ и промишленность.

Историята на въпросътъ. Областьта на проданьта. Машини. Фабрикация на аби и шаяци. Гайтани. Кѫщна промишленность. Келими. Табачество. Сапунарство. Спиртно производство. Бирарийници. Воденици. Металическа и дървodѣлска промишленность. Грънчарство. Странствующи занаятчии, особенно зидаритѣ. Общо положение.

Като промишленна страна България въпрѣки врѣменното западвание на занаятитѣ има още бѫдущность. Липсватъ капитали, а не трудолюбие и духъ на прѣдприимчивость. Истина, и въ тая область днесь владѣе едно прѣходно положение.

Главната область на занаятитѣ върви покрай двѣтѣ страни на Балканътъ. За тѣхното развитие тамъ сѫ спомогнали сѫщитѣ обстоятелства, както въ грьцкитѣ, влашки и български мѣстности по Пиндъ и Шаръ-планина. По равнинитѣ занаятътъ се ограничава само въ градоветѣ.

Тойзи занаятъ е отъ простъ родъ: 1. домашната промишленность въ селскитѣ и градски кѫщи, съ която се занимаватъ особеннно женитѣ прѣзъ зимнитѣ мѣсеци; 2. производимийтъ занаятъ отъ майсторитѣ и подмайсторитѣ (калфитѣ) въ градоветѣ по занаятчийници и дюгени, които по-преди съставяли еснафи; 3. странствующийтъ занаятъ, който се произвожда отъ планинскитѣ жители

---

[1] Нибуръ. Reisen durch Syrien und Palästina u s. v. III (Hamburg 1837) 169. Въ неговото обозначавание мѣстата, гдѣто е имало такива Султани, по недоразумѣние, сѫ размѣсени имената на мѣстноститѣ съ личнитѣ имена.

въ ассоциациа отъ мѣстенъ родъ лѣтѣ по чужбина. Фабрики, отъ скроменъ размѣръ, сж нововъведение на послѣднитѣ години.

Върху миналото и ходътъ на развитието на българската промишленность ние знаемъ твърдѣ малко. Домашната промишленность вѣроятно е послужила за начало на другата. Въ нѣкои мѣстности долнитѣ и горнитѣ дрѣхи на селянинътъ, та дори голѣма часть отъ покжщнината, даже свѣщитѣ, сж произведения на кжщната работность. Голѣмата плячка дрѣхи или по-добрѣ платове за дрѣхи, които били намѣрили българската войска 813 при Аркадиополисъ (днешний Люле-Бургасъ) и нѣмскитѣ крьстоносци 1189 въ Берое, сегашна Стара-Загора,[1] споменуванието за една прѣвъсходна желѣзна промишленность въ нѣкои градове по южното подножие на Балканътъ отъ арабскийтъ историкъ Идризи (1153), както и отдѣлни извѣстия отъ по-старо турско врѣме показватъ, че мѣстната промишленность още отъ старо врѣме се е занимавала прѣимущественно съ обработвание на вълна, кожи и металли. Забѣлѣжително е онова обстоятелство, че мѣстнитѣ прѣдания върху запустѣли селища често привождатъ числото на сжществувавшитѣ тамъ работилници на тойзи или онзи занаятъ, напр. въ Котленскийтъ Балканъ[2].

Техническитѣ сѣчива на мѣстнийтъ занаятъ сж твърдѣ прости и староврѣмски. Единственнитѣ по-стари машини сж почти исключително основани на ползувание съ водната сила: воденици или мелници, самокови, бикчии, тепавици или валявици[3] (турс. аба долабж) и чаркове, къмъ които се присъединяватъ сжщо и проститѣ долапи на градинаритѣ. Най-първобитнитѣ тепавици азъ видѣхъ у мухамеданскитѣ Българе въ мѣстностьта Чепино въ Родопитѣ. Надъ отбитата отъ рѣката воденична вада подъ открито небо безъ сграда и покривъ стои единъ високъ двураменъ лостъ, къмъ който е прикрѣпенъ отъ разположената къмъ рѣката страна единъ лѣжащъ въ водата цилиндръ, лопатитѣ на цилиндрътъ издигатъ горнето рамо на лостътъ, отъ това долнето рамо стремително се спуща на долу и удря проснатата на една дъска вълна.

Българската промишленность имаше извѣстенъ расцвѣтъ, докогато Турската империя въ Европа и Азия съставяше една голѣма митническа единица, гдѣто мѣстнитѣ произведения въпрѣки всичкото

[1] Ιματισμός, πολυς, Anonymus de Leone imp. p. 347. „Diversarum copia vestium.“ Ansbertus ed Pangerle p. 33.

[2] Ханъ (Reise durch die Gebiete des Drtn und Wardar 93) чулъ при Дебъръ въ Албания за развалинитѣ на единъ градъ Граждапъ, който ималъ 300 табаци.

[3] Споредъ Свѣдения стр. 193 въ цѣлата страна имало 704 валявици.

имъ несъвършенство имаха обширна область за продань, поради тѣхната трайность, съотвѣтствующъ на страната характеръ и ефтиния. Особенно протежението на европейската Турция, която отъ послѣднитѣ кжтове на Епиръ и Босна до устията на Дунавътъ и Босфорътъ прѣдставляваше единична промишленна и търговска область, благоприятствуваше за развитието на занаятитѣ въ България. Но българскитѣ градове не се ограничаваха съ искарвание произведенията си въ Македония, Босна и Албания, но ги пращаха сжщо отвадъ Цариградъ чакъ по панаиритѣ въ вжтрѣшностьта на Мала-Азия.

Най-важнитѣ промишленни клонове на страната сж свързани съ скотовъдството. На първо мѣсто стои овчьята вълна, отъ която се правятъ три материи: 1. грубъ кафянъ платъ, нареченъ аба, отъ която се прави облѣклото на прѣобладающето болшинство отъ селското население; 2. по-легкъ, твърдъ, подобенъ на грубото сукно въ Алпийскитѣ земи, вълненъ платъ отъ орѣховъ, синь или бѣлъ цвѣтъ, тъй нареченъ шаякъ, който служи и за обмундирувание на войската; 3. Гайтани отъ различни цвѣтове, тъй важни за украшаванието на мѣстнитѣ облѣкла.

Съ производството на тие платове се занимаватъ особенно въ малкитѣ Балкански градове съ прѣобладающе българско население, чийто редъ на истокъ се захваща съ Сливенъ и Котелъ и на западъ се завършва съ Самоковъ. Абаджии отъ Стара Загора, Коприщица и т. н. посѣщаватъ като продавачи на платове и въ сжщо врѣме като шивачи островитѣ Лемносъ, Тасосъ, Хиосъ, Спорадскитѣ, Бруса и Ангора, а мнозина дори сж запознати съ панаиритѣ на далечнийтъ Истокъ. По-прѣди шаякътъ се е приготовлявалъ само като домашна промишленность, но въ послѣднитѣ десетини години изникнаха формални фабрики. Работилницитѣ въ Самоковъ още неотдавно обличаха два турски армейски корпуса и днесь още искарватъ годишно 30.000 метра, особенно за българската жандармерия. Срѣдоточието на тая промишленность сега е Сливенъ, съ седемь фабрики, които годишно произвождатъ 1,200.000 мѣстни лакти (аршини) шаякъ. Най-значителното индустриялно прѣдприятие въ България е фабриката на акционерното дружество «Напрѣдъкъ» въ градъ Сливенъ, машинитѣ на която кара планинскийтъ потокъ, който истича изъ съсѣднийтъ Балканский проходъ, съ 240 работници, Българе, Турци и Цигане. Тя облича една голѣма часть отъ българската и турска армии. Сжщо и Габрово произвожда около 200.000 лакти шаякъ, който се искарва чакъ въ Мала Азия.

Гайтанитѣ се правятъ въ Габрово, Трѣвна, Калоферъ, Карлово,

Сопотъ, Пирдопъ и Самоковъ и се испращатъ сѫщо въ турскитѣ провинции, особенно въ Македония и Албания, прѣди създаванието на новитѣ митнически граници и въ Сърбия, и въ Босна. Общото производство на гайтанътъ надминува 12 мил. мѣстни аршина.

Обработванието на козьята вълна или козина (мутафчиликътъ) по-прѣди не бѣ малко распространено. Главното мѣсто било Панагюрище, гдѣто се правѣли човали за прѣкарвание жито и оризъ съ саловетѣ по Марица. Подирь направата на желѣзницата и прѣкѫсванието на оризната култура, тая индустрия удари много назадъ, но не е още съвсѣмъ умрѣла.

Производството на ленени и конопени платна е незначително. Въ Сопотъ прѣди години въ турско врѣме сѫществувала една печатня за кърпи (съ изображения на цвѣтя посрѣдствомъ дьрвени дъсчици), но и тя е пропаднала отъ конкуренцията на чуждеземнитѣ стоки.

Въ домашната промишленность селянкитѣ произвождатъ освѣнъ шаякътъ и протъкани съ коприна (основа — коприна, вѫтъкъ — вълна) вълнени платове и платна, и то по-вече за домашно употрѣбление. Чорапи и пояси се разнасятъ не само въ околностьта, но напр. отъ Ловечъ се испращатъ и въ Турция. Женскитѣ монастири получаватъ главнитѣ си приходи отъ тие произведения на рѫкодѣлие.

Първото мѣсто на работающата вълнени платове домашна промишленность, обаче безспорно принадлѣжи на тъчението келими, което е распространено въ цѣлата страна, сѫщо и много отъ народнитѣ дрѣхи, особенно цвѣтнитѣ прѣстилки, влизатъ также въ тази промишленность. Тая тъкань на килими е стара и, безъ съмнѣние, е отъ источно происхождение, отъ древнитѣ персийски килими, «tapis sarrazuinois» на крьстоноснитѣ и отъ по-новитѣ караманлийски и кюрдски килими.[1] Още около 813 се споменува за едно богатство на килими въ селскитѣ кѫщи на Тракия при Аркадиополисъ. Българетѣ наричатъ съ турската дума килимъ само искусно изработенитѣ, а проститѣ па редове постилки, на които въ селскитѣ кѫщи сѣдатъ и спатъ, черга. Най-много е развита килимната промишленность въ находящийтъ се сега на срьбска территория Пиротъ,

[1] Между деветьтѣ имена па орнаменти за килими, които привожда изъ Пиротъ Миличевичъ, Кралство Сърбия 228, само три сѫ славянски (плоча, огледало, вражка колѣна), останалитѣ турски (софра, саксия, гюлове и т. н.). Напротивъ, орнаментитѣ по народнитѣ дрѣхи и прѣстилки иматъ само славянски имена, наприм. въ Русокастро шититѣ на гергевъ врьхъ черенъ или кафянъ платъ крѫгли фигури се наричатъ търкалца, ѫглеститѣ клѣтки, други хомоти.

гдѣто тя наредъ съ лозарството съставлява главнийтъ поминъкъ на жителитѣ, и става чрѣзъ домашната работа на женитѣ. По-прѣди сж ги работили само по поржчка; сега дохождатъ тамошнитѣ килими, всички на червена основа съ еднакво лице отъ двѣтѣ страни, вече въ по-голѣмо количество както па пазаритѣ въ София и Бѣлградъ, така и на Западъ. Отъ Пиротъ тая домашна индустрия се простира по-край цѣлата Балканска верига чакъ до Черно Море. На западъ най-много се работи тя въ Чипоровци въ Берковишкийтъ Балканъ, на Истокъ при Разградъ, Хасково въ долината на Марица и въ Котелъ, гдѣто женитѣ прѣзъ зимата тъчатъ рошави различно орнаментирани губери. Килимътъ има по-голѣмо значение въ безмобелната кжща на Източнийтъ житель нежели на Западъ, понеже той служи като покривъ за миндеритѣ, които вървятъ около стѣнитѣ и за украшение на самитѣ стѣни.

Съ тойзи индустриаленъ клонъ се намира въ свръзка бояджийството, което тъй сжщо се работи по селата. Цвѣтоветѣ (шарове, шарки, турс. боя) Българетѣ си приготовляватъ сами по-вечето отъ растителнитѣ вещества. Въ послѣдне врѣме кърмъзътъ истиква старата червена шарка, вързията. Жълта и черна бои добиватъ отъ смрадликата (въ Източна България се нарича още тетря, въ Западна руй, Rhus, старогръцки ῥοῦς), друга жълта боя отъ плодоветѣ на Rhamnus, (турс. джехри боя), друга още една повидимому отъ Lichenen.

Освѣнъ вълната по-прѣди имаха голѣмо значение и кожитѣ, които въ обработенъ или необработенъ видъ съставлявали единъ отъ най-важнитѣ износни артикули на страната. Жълтъ и червенъ сафтиянъ и кордованъ отъ козьи кожи, източни сѣдла, ремици и кожи за обуща отъ прѣвъсходно качество сж били гордостьта на табачнитѣ заведения, по-вечето поддържани отъ Турци, обаче, цвѣтущето врѣме на табакханитѣ въ Търново, Габрово, Шуменъ, Провадия, Ямболъ, Стара-Загора и други градове принадлѣжи вече къмъ историята. Въ Шуменъ и Севлиево обработванието на кожи още съставлява главната мѣстна промишленность; сжщо и въ други градове се мжчатъ за поддиганието на тойзи занаятъ, който, вѣроятно, не безъ вина на туземнитѣ правителства е така западналъ. Въ Русчукъ и Габрово напослѣдне се отвориха двѣ фабрики, особенно за снабдяванио войската. При всеобщото носение на кожуси (турс. кюркъ) и кожани калпаци кожухарството заема сжщо важно мѣсто.

Прѣди Русско-Турската война вирѣеше производството на сапунъ и на вощени свѣщи. Не само Одринъ съ околностьта, но даже Цариградъ получавалъ по-прѣди сапунъ и свѣщи изъ България, но

конкуренцията на Критскийтъ сапунъ и западнитѣ свѣщи убиха тойзи занаятъ. Казанлъкъ, който по-прѣди е произвождалъ 28.000 оки свѣщи годишно, днесь произвожда само 1000 оки. Напослѣдне, обаче, изникнаха двѣ сапунени фабрики въ София и Пловдивъ.

Фабрикитѣ за изработване на селскостопанскитѣ произведения сѫ всичкитѣ нови и не многобройни. Седемьтѣ по-голѣми спиртни фабрики не могатъ да попрѣчатъ на голѣмийтъ вносъ на чуждеземнийтъ спиртъ. Едно съвсѣмъ ново дѣло сѫ бирарийницитѣ, сега 18, освѣнъ една въ Пловдивъ всички други въ Дунавската область, 11 въ безлозната Софийска мѣстность; тѣ сѫ съвършенно дребни заведения, освѣнъ една голѣма при София, която принадлѣжи на единъ Сърбинъ. Твърдѣ многобройни сѫ дребнитѣ тютюнови фабрики, въ които се рѣже тютюнътъ за цигари или папироси.

Отъ свързанитѣ съ селското стопанство заведения има туземни мелници или воденици (на Истокъ ги наричатъ още жерки, турс. дерменъ) 17.219. Тѣ сѫ първобитни (фиг. 19) и даватъ грубо брашно. Водата се прокарва прѣзъ наведенийтъ на-долу улей (или коруба) къмъ едно витло, чията дървена ось привожда въ движение мелничнийтъ камъкъ, който се намира въ хижа, издигната на подпори. Поставенъ отвѣсно по европейский образецъ водениченъ камъкъ е рѣдкость. Бентоветѣ, които заприщватъ водата, сѫ много прости, набити колове, гѫсто запълнени съ трънье и клонове, които рѣдко могатъ да устоятъ срѣщу едно пълноводие. Мелничнитѣ камьни дохождатъ на Западъ отъ Кратовскитѣ трахитни планини въ Турция (чакъ до Берковишкийтъ Балканъ), на Истокъ изъ селото Кестеричъ при Варна. Мелницитѣ работятъ, обаче, въ по-дѫлбоко лѣжащитѣ мѣстности при неравнийтъ уровень на водата само нѣколко мѣсеци. Заплатата за мливото се зема въ натура, нарича се уемъ и бива отъ 4—10% отъ зърното. Въ бѣднитѣ съ води мѣстности, като въ равнинитѣ при Пловдивъ, има конски мелници или воденици. Въ грьцкитѣ приморски градове на Черно Море прѣобладаватъ вѣтрни мелници, които на вѫтрѣ достигатъ до Карнабатъ и се мѣркатъ и въ Делиорманъ. Тѣ иматъ изгледъ на крѫгла дървена или каменна кула; на спицитѣ на колелото, което често има 6 метра въ диаметръ и далечъ на навънъ издадена ось, сѫ распънати триѫгълни платна. Само въ послѣдне врѣме се създадоха отъ чужденци и мѣстни прѣдприимачи нѣколко по-голѣми воденици по Западенъ образецъ, покрай Дунавътъ, при Бургасъ и т. н. сѫщо и нѣколко парни мелници.

Въ Търново и Стара-Загора бѣха основани прѣди русско-тур-

ската война въ съдружие на чужденци съ Българе предилници на коприна; първата и до сега работи, втората пропадна прѣзъ войната 1877 при пожарътъ на градътъ.

Значителна е била по-прѣди металическата промишленность, вѣроятно, въ свръзка съ западналото сега рударство. Напрѣди желѣзото дохождало отъ Самоковъ и другитѣ мѣстни желѣзни работилници, сѫщо и отъ Босна; по-настоящемъ мекото магнитно желѣзо на полуостровътъ се истиква отъ вносътъ на чужди стоки, на щтейерско, английско и шведско желѣзо. Наредъ съ желѣзната промишленность е вирѣялъ и мѣдниятъ занаятъ. Въ градоветѣ и по двѣтѣ страни на Балканътъ се работили металически издѣлия за износъ въ цѣлата Европейска и Азиятска Турция. Правение пушки въ начало на това столѣтие било главната промишленность на Сливенъ, още 1827 тамъ 100 ковачи били задължени да доставятъ на правителството всѣкий мѣсецъ по 500 пушечни цѣви (стволове) отъ Самоковско желѣзо, които имъ се плащали по 20 гроша[1]. Сега на това мѣсто, особенно вслѣдствие на прѣвратитѣ въ 1829 год., почти е исчезналъ всѣкий споменъ. Правение на орѫжие е вирѣяло и въ Габрово, но отъ врѣмето на Грьцкото възстание по подозрителностьта на турското правителство правението пушки се е прѣкратило, и днесь промишленностьта се ограничава само съ приготовлявание на ножове и ятагани. Стара-Загора, по прѣди центръ на мѣдната индустрия, и сега още испраща мѣдни котли, вериги, ножици и т. н. въ мѣстноститѣ и на сѣверъ отъ Балканътъ и Мала-Азия[2].

Една прѣстара металлургия съ най-първобитни форми линѣе въ долинитѣ на Рилската и Родопската планини. Жителитѣ отъ Разложската котловина при изворътъ на Места правятъ прости прьстени, крьстове, обици, карфици, прѣимущественно за поклонницитѣ въ Рилскийтъ монастирь. Подобни дреболии отъ желѣзо, мѣдь и тучъ се лѣятъ и въ Бѣлово при изворътъ на Марица[3].

---

[1] Капитанъ Тучковъ, Военно-Топографическое описанiе дороги изъ Эски-Стамбула черезъ Османъ-Пазаръ и т. д. къ Адрiанополю. Петербургъ. Типографiя Генеральнаго Штаба 1827 стр. 10.

[2] Наредъ съ рѫчното производство на орѫжия попрѣди сѫществувала и фабрикация на барутъ. Попъ Константинъ упоминава за нея въ Пловдивъ и Карлово. Въ селото Сотиръ при Пловдивъ въ Родопитѣ Турцитѣ до 1877 имали една примитивна барутна фабрика, която изглеждала като валявица, само челостътъ се опиралъ о единъ кутлообразенъ сѫдъ (описанъ въ Запискитѣ на Зах. Стояновъ I, 302). Слѣдъ българското възстание, по заповѣдь на турското правителство, тя била съсипана до основитѣ.

[3] Нѣкои образци отъ тая разложска индустрия азъ донесохъ на покойнийтъ Проф. Ейтелбергеръ за Импер. кр. музей на искуствата и на индустрията

Забѣлѣжително е нѣкогашното врѣение на златарството, което въ по-раннитѣ вѣкове изобщо е било развито въ цѣлийтъ Истокъ, въ Сирия, въ Византийската Империя, въ Балканскитѣ държави и Далматинскитѣ градове. Въ България още се намиратъ тежки обковани съ злато и срѣбро ржкописни Евангелия съ надписи на стари иждивители и майстори. Въ черковицата Св. Петка Самарджийска въ София напр. се намира Евангелский кодексъ на хартия, чиито кори сж украсени съ златни работи отъ Софийски майстори, едната страна отъ 1584, другата отъ 1804 година. По-настоящемъ занаятътъ е западналъ, освѣнъ хубавитѣ срѣбьрнофилиграновн издѣлия, които се работятъ въ Видинъ отъ нѣколко Македоно-Влашки майстори, които спечелиха почетни дипломи на Парижкитѣ и Виенскитѣ изложения, както и въ Вратца и малко нѣщо въ София.

Край южнитѣ поли на Балканътъ сжществува и единъ видъ стъкленна промишленность. Свещенникътъ Константинъ пише 1819, че въ Сопотъ имало стъкленни заведения, които произвождали сжсдове малко нѣщо черникави и не до тамъ прозрачни[1]. Споредъ моитѣ распитвания тойзи занаятъ тамъ е много старъ, но се билъ ограничавалъ винаги съ прѣтопяванне на стъкленни парчета отъ чуждо происхождение. Сега съ него се занимава само единъ Турчинъ изъ Анадолъ въ съсѣдното Карлово, и той работи само пролѣть, защото прѣзъ лѣтото вѣроятно отъ пещьта стая твърдѣ жежко. Стъкленното заведение въ Казанлъкъ още произвожда годишно отъ 5 до 6000 прости шишета за розовото масло, които се правятъ сжщо отъ парчета, скупувани отъ всички мѣста[2]. Основаната стъкленна фабрика въ Самоковъ около 1850 г. отъ единъ австрийский лѣкарь Д-ръ Унтербергъ, който живѣлъ тамъ 40 години, пропаднала скоро.

Дърводѣлската промишленность освѣнъ пилението дъски, се ограничава съ правение на първобитни сждове и покжщнина. Една особенность сж тежкитѣ дървени бъклици отъ всѣкаква величина, кржгли и плоски като кравай, отъ които най-голѣмитѣ сбиратъ 18 оки, необходимъ другарь на туземнитѣ пжтници. Най-добритѣ идатъ отъ

въ Виена и на г. В. Напрстекъ за неговийтъ Занаятский музей въ Прага. Попъ Константинъ (1819) стр. 42 пише, че въ Голѣмо Бѣлово правяли κλεῖδας τεχνικὰς ἐξ ὀρειχάλκου, δηλαδὴ προύντζου (sic) καὶ ἐκ σιδήρου.

[1] Ἐνταῦθα (въ Сопотъ) εἰσι καὶ ὑελουργεῖα κατασκευάζοντα διάφορα ἀγγεῖα ὑάλινα, μελανά ὅμως μικρὸν καὶ οὐχ οὕτω διαφανῆ, ὡς ὁ κρύσταλλος. Константинъ, Описание на Пловдивската Епархия стр. 37.

[2] Илиевъ стр. 97.

Кронштатъ (Брашовъ) въ Трансилвания, но работятъ ги и отсамъ Дунавътъ, въ планинското село Дойкинци при Пиротъ въ Сърбия, въ помашкитѣ Родопски мѣстности и въ Габровскийтъ и Ловчанский Балканъ, отгдѣто искарватъ чакръпи и за въ Турция. Въ Самоковъ скоро едно дружество отъ Българе и Чеси откри кибритена фабрика, която върши доста добра работа въ Западна България. Въ Севлиево се работятъ плѣтени столове за една голѣма часть отъ Дунавската областъ.

Приготовляванието на тухли (отъ латин. tegula) и керамиди (грьцка дума) въ България образуватъ два различни занаята. Мѣстнитѣ, малко годни и лесно распадающи се тухли лекга-полекга се замѣняватъ съ по-добри произведения. Голѣмитѣ четирежгълни тухли, служащи за постилание, наумяватъ съвсѣмъ на произведенията на древнеримскитѣ пещи.

Грънчарството съ своитѣ старовремско-образни широки стомни и тѣхната интересна орнаментура е възбудило любопитството на мнозина пжтешественници. Изъ мѣстноститѣ на Русчукъ и Силистра се искарватъ грънчарски стоки въ Ромжния. На Западъ нѣколко села при Трънъ (Бусинци, Херулъ и др.) се занимаватъ почти исключително съ тойзи занаятъ; поразителни сж, по формитѣ си сходни съ «Дарданелскитѣ» сждове, тамошнитѣ луксозни зеленоглечосани стомни съ тѣсни шии, украсени съ образи на животни и птици, а сжщо пакъ зеленоизлѣнитѣ куфи фигури на коньe, които напомватъ «доисторическитѣ» произведения или старитѣ «акваманилии». Грънчаритѣ правятъ и упоменатитѣ при описанието на градскитѣ кжщи глинени пещи.

Странствующийтъ занаятъ силно е распространенъ въ грьцкитѣ, българскитѣ и македоноружнскитѣ мѣстности. Западна Европа познава тая форма на занаятъ по италиянскитѣ каменари. зидари и землекопачи. На полуостровътъ той особенно е развитъ въ грьцкитѣ и влашкитѣ села по Пиндъ и Перистери, гдѣто лѣтѣ мжжьетѣ отиватъ да си искарватъ хлѣбътъ като дюлгери, градинари, фурнаджии, гостинничари и т. н. въ Цариградъ и въ други турски, грьцки, срьбски и ружнски градове. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ и съсѣднитѣ Арнаути и македонски Българе. Отъ тамъ тойзи образъ на поминъкъ се простира на широкъ поясъ прѣзъ Трънскитѣ планински мѣстности и извѣстни части на Родопитѣ чакъ до въ источнийтъ Балканъ. То сж бѣдни планинци, които при осксдното землѣдѣлие и не на мнозина достжпното скотовъдство сж намѣрили тойзи исходъ за своята прѣхрана. За старината на тойзи клонъ на добивъ липсватъ извѣстия.

За единъ отъ тие занаяти, градинарството, ние вече споменахме. Най-важнийтъ, обаче, е дюлгерството, упражнявано отъ работници, които въ едно и сѫщо лице включаватъ всичкитѣ клонове на тойзи занаятъ и които по български се наричатъ съ турската дума **дюлгеринъ**. И думата **майсторъ** е почти равнозначуща съ понятието на дюлгеринъ. Тѣ работятъ съ твърдѣ прости инструменти: тесла, трионъ и чукъ. Обикновенниятъ майсторъ гради мѣстнитѣ глинени и дървени кѫщи или по-новитѣ пакъ тухлени сгради, а по-опитнийтъ сѫщо и мостове, църкви и голѣми училища или казарми, безъ нѣкога да сѫ посѣщавали нѣкое специално училище. Тие оргинални архитекти не ограничаватъ своята дѣятелность само на полуостровътъ, България, Сърбия, Турция и Гърция, но прѣминуватъ прѣзъ Дунавътъ въ Румѫния, и азъ дори срѣщахъ нѣколцина, на които е позната и Трансилвания.

Тойзи занаятъ се произвожда отъ цѣлъ редъ планински мѣстности. Най-опитнитѣ майстори дохождатъ изъ Западна Македония, изъ мѣстностьта Дебъръ (Радикската долина), отъ Крушево на западъ отъ Прилѣпъ и отъ Костурско[1]. Втора една группа обема планинскитѣ земи между горнитѣ течения на Струма и Морава: селата на Струмската клисура надолу отъ Радомиръ, отдѣлни мѣста на Краище на сѣверъ отъ Кюстендилъ и Трънската мѣстность, чиито дюлгери посѣщаватъ както Бѣлградъ, така и София. Къмъ една третя группа принадлѣжатъ западнитѣ села на Златишката котловина (Смолско, Мирково, Буново), които упражняватъ своятъ занаятъ въ Срѣдня-Гора и по други мѣста въ околностьта. По Родопитѣ и по прилѣжащата равнина дюлгерскийтъ занаятъ е въ рѫцѣтѣ на дюлгеритѣ изъ градецътъ Брацигово, гдѣто ядката на населението произхожда отъ Костурската область, и отъ селото Широка-Лѫка въ планинската мѣстность Рупчосъ. Въ централнийтъ Балканъ градецътъ Трѣвна е главното сѣдалище на дюлгерството, чиято работна область се простира отъ тукъ чакъ до Котелъ и Ямболъ. И селото Берекъ при Търново принадлѣжи къмъ дюлгерскитѣ села. Майсторъ

---

[1] Въ България ги наричатъ споредъ дрѣхитѣ **Арнаути**, въ по-новитѣ врѣмена изобщо **Македонци**. Освѣнъ тѣхнитѣ славянски западно-македонски нарѣчия (нарѣчието на Радика и на Крушево е сѫщото, Костурското обаче е съвсѣмъ различно и своеобразно, ср. стр. 74) по-вечето говорятъ албански, който имъ служи като вѫтрѣшенъ скришенъ езикъ. Влашки (азъ исто сьмь ималъ сношения съ тие хора) тѣ не знаятъ. Въ Сърбия наричатъ тие зидари **Цинцари**, изражение, подъ което тамъ народътъ съединява грьцкитѣ, влашкитѣ и славянскитѣ македенци; това е увело мнозина пѫтешественници въ заблуждение, че всички тие зидари цѣлокупно сѫ Македоноруманe. Между оние зидари, които посѣщаватъ България, има само малко Власи отъ планината Грамосъ.

Никола Фичевъ изъ Дрѣново († 1881) направи правителственното здание въ Търново и прѣснетийтъ отъ Каницца 12 сводeнъ каменнъ мостъ прѣзъ Янтра при Бѣла (свършенъ 1870), който тогава струвалъ само около 700.000 лева.

Методическа статистика за занаятитѣ липсва. Само често споменуваната публикация на министерството на Финанциитѣ дава нѣкои подробности. Споредъ нея въ страната има 7755 дюлгери, 5117 ковачи, 2957 абаджии, 2621 колари. 2374 ботушари, 1924 бъчвари или кацари, 1924 кожухари. 1704 шивачи, 1357 стругари, 1042 табаци, 750 бояджии и т. н.

Днешното положение на българскийтъ занаятъ е критическо. Турцитѣ покровителствуваха на туземната промишленность: мундири, сѣдла, ремици, обуща, подкови за войската се приготовляваха въ самата страна. Слѣдъ освобождението отъ турското господство занаятитѣ силно западнаха. Въ Самоковъ отъ 456 работилници въ турско врѣме останаха само 58, отъ тамошнитѣ 330 гайтанджии само 15, отъ 25-тѣ табаци само 3! Много промишленни центрове, като Калоферъ, Карлово, Стара-Загора, Сопотъ, жестоко пострадаха прѣзъ войната 1877. И изселванието на Турцитѣ, които нѣкои занаяти, като кожевната промишленность, по-вечето работѣха едни, а за други пакъ бѣха главни потрѣбители, не остана безъ влияние. Къмъ това се присъединява при подобрението на пѫтищата силната конкуренция на по-евтинитѣ чуждеземни фабрични стоки. Едно голѣмо зло сѫ многото нови граници, които раздѣлиха нѣкогашната голѣма Европейска Турция и създадоха за вѫтрѣшната търговия на полуостровътъ толкова прѣдѣли. Освѣнъ него и на правителствата пада не малка вина. Жестокитѣ борби, които трѣбваше да се водятъ въ Княжеството за да облѣкатъ и обуятъ поне часть отъ войската отъ мѣстнитѣ работилници, твърдѣ ясно показватъ, колко сѫ далечъ отъ самостоятелна економическа политика. При това много прѣчи и техническото несъвършенство на мѣстнитѣ занаяти, които продължаватъ да вървятъ по унаслѣдованийтъ отъ старо врѣме пѫть. Мнозина занаятчии оставиха свойтъ занаятъ и по-охотно работятъ съ своитѣ калфи и чираци на лозята и по розовитѣ градини, отъ гдѣто се надѣватъ да получатъ по-добъръ приходъ, или се нахвърлиха на дюгенджийство, търговия, прѣдприятия на постройки и др. т. Количеството на самитѣ занаятчии намалява чрѣзъ намаляванието на чирацитѣ.

Но Българетѣ вече се мѫчатъ енергически да подигнатъ своята промишленность. Нови мѣстни дружества устроиха горѣ споме-

натитѣ фабрики за вълнени стоки, сапунъ, спиртъ и т. н. Запознаватъ се и съ ползата на акционернитѣ дружества. Създадоха се и индустриялни училища. Въ Княжево при София 1883 е отворено едно държавно занаятчийско училище (1889 съ 120 ученици) съ четирегодишенъ курсъ, за дърводѣлска и желѣзна индустрия, въ помѣщението на една запустѣла отъ врѣме на войната турска казьонна фабрика за сукна. Въ Румелия основаха въ Стара-Загора едно училище за обработване металли, въ Казанлъкъ едно стругарско училище, при голѣмата фабрика въ Сливенъ едно бояджийско училище. Голѣмо число ученици отъ 1886 насамъ се испратиха на държавно иждивение на Западъ за изучение или усъвършенствувание въ най-различни занаяти.

8. Мѣстни работнически ассоциации.

Еснафи споредъ турский образецъ. Ассоциации на градинари, дюлгери, жътвари, фурнаджии и т. н.

Въ България отъ старо врѣме сѫществуватъ два рода работнически съюзи, остатъци на еснафи споредъ турский образецъ и дружества на странствующи занаятчии и изобщо отиващи на чужбина работници.

Еснафитѣ, които се наричатъ и съ друго едно турско име **руфети**, заслужватъ по-подробно описание вече поради сравнението съ западноевропейскитѣ учреждения. По-прѣди къмъ тѣхъ принадлѣжеха не само занаятчиитѣ, но изобщо всички занаяти, а сѫщо и продавачитѣ на извѣстни стоки. Въ по-голѣмитѣ градове ги е имало около 58. Майсторитѣ на еснафътъ избиратъ всѣка година своитѣ началства: **протомайсторътъ** (турски **устабаши**), **чаушинътъ** като неговъ помощникъ и единъ еснафский съвѣтъ отъ 2—4 членове. Нѣкога-си протомайсторътъ винаги присѫтствувалъ при приемание на чираци или калфи, дѣйствувалъ като третейский сѫдия между членоветѣ на съюзътъ и налагалъ глоби, които се състояли въ нѣколко оки восъкъ, продаваемъ въ полза на църквата, и въ частично или пълно закриване на дюгенътъ за единъ или нѣколко деня. Еснафътъ често притежава писменъ списъкъ на членоветѣ (кондика), рѣдко писменъ уставъ, понеже тѣ повечето се управляватъ споредъ традиционенъ обичай. Събранието на еснафътъ се нарича **лонджа**, дума уведена на полуостровътъ още отъ Срѣднитѣ вѣкове, безъ съмнѣние, происходяща отъ италиянска-

та loggia, испан. lonja[1]. На единъ членъ отъ съвѣтътъ е повѣренъ еснафскийтъ печатъ, на другъ ключътъ отъ кассата (сандѫкъ, кутия), която протомайсторътъ пази у себе си, но която той въ отсѫтствие на тѣзи свои двамина другари не може да отвори. Въ свойтъ цвѣтущъ периодъ еснафитѣ били часть смѣсени, часть принадлѣжали исключително на една народность; наприм. табачеството съ цѣлата кожевна промишленность се намирала въ турски рѫцѣ, металличестата и вълнената въ християнски, тенекеджийството и стькларството въ еврейски, а пакъ сарафлъкътъ билъ раздѣленъ между Евреитѣ и Ерменцитѣ. Отдѣлни еснафи притежавали имотъ до 100,000 гроша, съ които тѣ подпомагали по-бѣднитѣ членове. Въ Стара-Загора и Казанлъкъ устабашийтъ на исключително турскийтъ табашкий еснафъ се считалъ като главатарь на всички еснафи и като втора инстанция при рѣшавание на вѫтрѣшни спорове. Чиракътъ работилъ 1—3 години безъ заплата, само за прѣхрапа; слѣдъ това той ставалъ калфа и получавалъ уголѣмевающа се отъ година на година заплата. Службата на калфата се продължавала напр. у абаджиитѣ и сапунджиитѣ най-малко двѣ години; само слѣдъ тѣхното истичание калфата е ималъ право да открие свое собственно заведение, подирь внасянието 400—500 гроша въ еснафскийтъ ковчегъ. Да се продаватъ произведенията на единъ еснафъ отъ членоветѣ на другъ единъ било забранено. За защита отъ конкуренция членоветѣ на отдѣлнитѣ еснафи били принудени да продаватъ своитѣ стоки по опрѣдѣляемата отъ врѣме на врѣме отъ еснафскийтъ съвѣтъ цѣна.

Еснафството западна прѣзъ турскийтъ реформенъ периодъ отъ 1839, особенно когато нови данъци върху приходътъ унищожиха досегашнитѣ ограничения. По-настоящемъ въ България и Румелия занаятътъ е съвсѣмъ свободенъ. Въ нѣкои градове еснафитѣ се сѫ задържали по причина на еснафски имоти, за прѣдставителство при тържества, напр. въ София, гдѣто тамошнитѣ 32 еснафи се явяватъ съ знамената си, и по причина на еснафскитѣ угощения при

[1] Върху сръбската лонджа сравни Новаковича въ Archiv für slav. Philologie IX, 691; тя означава събрание, занаятъ. Въ България ми обясняваха тая дума въ Сливенъ, Шуменъ, Русчукъ като „събрание на еснафътъ“. Императоръ Константинъ дозволилъ 1451 на Дубровчанетѣ (Acta graeca III, 229) да създадатъ въ Цариградъ една λόντζα, като сѣдалище на тѣхнитѣ консули или сѫдии; въ порѫченията на посланникътъ Бобали (Lettere e Commissioni 1451—1452, въ Рагузин. архивъ) отъ 11 Май 1451 било изложено, че той трѣбва да се добие „de far consolo e logia e fontecho“ Относително притуреная буква и ср. по-горѣ упоменатата кондика отъ новогрьц. κώδικας (лат. codex).

празднуванието днитѣ на тѣхнитѣ светци-покровители. Въ окрѫзитѣ Раховский, Вратчанский, Ловчанский, Севлиевский, Свищовский, Силистренский, Варненский и Бургасский еснафитѣ вече съвсѣмъ сѫ исчезнали.

Да ли пропаданието на тие дружества е ползувало мѣстната индустрия, е съмнително. Тѣхното устройство е било остарѣло, но, може би, тѣ можеха да се подмладать въ нови дружества и тогава чрѣзъ по-голѣми территориални съюзи, специални училища, застрахувания и т. н. съ подновени и съединени сили да спомогнатъ, щото мѣстната промишленность да се исправи на собственни крака. На тѣхно мѣсто само тукъ-тамъ се показватъ модерни съдружия.

Ассоциациитѣ на отиващитѣ въ чужбина работници наумяватъ русскитѣ «артели» и се срѣщатъ въ сѫщийтъ видъ и въ Македония, и въ Епиръ. Екипажитѣ на грьцкитѣ търговски кораби отъ Хидра, Спеца и т. н. образували подобно едно дружество. Въ България неотдавна господинъ Иванъ Е. Гешовъ въ нѣколко статии обьрна внимание на тая организация [1].

На пьрво мѣсто трѣбва да се споменатъ градинаритѣ. Излизающитѣ пролѣть изъ Лѣсковецъ и неговата околность тайфи броятъ въ случай, че отиватъ въ нѣкой български градъ 6—12 души, при отпѫтувания въ странство 40 — 70. Тѣ се дѣлятъ на ортаци, които иматъ въ прѣдприятието опрѣдѣленъ пай, и на чираци, отъ които малцина иматъ пай и на които се заплаща споредъ успѣхътъ имъ. Основата на дружеството образува едно въображаемо дѣление въ оки и драмове, признакъ, който, вѣроятно, произлиза отъ пьрвоначалнийтъ обичай, участието при съставянието на дружеството да се смѣта съ прѣтеглени сѣмена. Избранийтъ старѣй (майсторъ, чорбаджия, тайфаджия) води смѣткитѣ, разпорежда се съ кассата и има за това $1\,^1/_2$ -3 пая (оки). Наредъ съ него главното лице е продавачътъ на произведенията, человѣкъ отъ испитана честность и знающий езици. Опрѣдѣлението на паеветѣ и капиталитѣ става прѣзъ пролѣтьта прѣди отпѫтуванието и устно, безъ всѣкакво писменно обозначавание; при прѣпирни рѣшава еснафътъ въ Лѣсковецъ като третейский сѫдия. Нѣкои членове броятъ 200—500 лева, други встѫпватъ като ортаци безъ париченъ влогъ. това е забѣлѣжителното на тие дружества, че и испитаната работна способность се счита като влогъ. Едно дружество отъ 8 души упо-

[1] И. Е. Гешовъ. Върху градинарскитѣ, работническитѣ дружества, Котленскитѣ овчари и жьтваритѣ въ Тракия, въ Периодическо Списание, книжки 27, 38, 39 (1889 слѣд.).

трѣбява напр. въ София капиталъ отъ 7000 лева; недостигающитѣ пари се зематъ отъ отдѣлни по-богати ортаци или отъ еснафската градинарска касса въ Лѣсковецъ и при сключването на смѣтkитѣ се поврьщатъ съ лихви. Прѣзъ работний периодъ членоветѣ иматъ общо жилище и трапеза, но всички, безъ исключение и на майсторътъ, трѣбва въ равна степень да работятъ на бостанитѣ; само единъ отъ тѣхъ се грижи за ѣденнето. Есеньта прѣдъ заврьщанието слѣдва ликвидацията. Слѣдъ продаванието на всички зеленчуци и исплащанието на всички дългове, чистийтъ приходъ се дѣли спорѣдъ драмоветѣ на въображаемото пайно условие и се расподѣля между ортацитѣ. Спорѣдъ Гешова въ София 1888 имало 12 дружества съ 93 ортаци, които наедно притежавали 64 оки или пълни паеве; подирь изваждание двойнитѣ паеве на 12-тѣ майстори останали за 81 ортаци 40 оки, срѣдне по 197 $^1/_2$ драма на человѣкъ; при раздѣлътъ се паднал на «оката» или на пълнийтъ пай 900 лева. По-долу отъ 300 лева рѣдко получава нѣкой; чирацитѣ получаватъ 150—300 лева.

Подобни дружества съ дѣление на чистата печала сѫществуватъ още въ десеть занаяти. Дюлгеритѣ отиватъ на работа, организирани въ подобни тайфи съ нѣкой опитенъ майсторъ на чело; такива често участвуватъ въ постройки на мостове и на-послѣдне участвуваха при постройката линията Цариброд-Вакарелъ. Въ българскитѣ градове и фурнаджиитѣ сѫ организирани по тойзи начинъ, както и македонскитѣ халваджии, които съ своитѣ халваджийници отиватъ далечъ по Европа и наприм. въ Прага каратъ своята работа по-вече отъ 15 години, грънчаритѣ отъ Троянъ, Трънъ и т. н.

Тука принадлѣжатъ и горѣспоменатитѣ жътварски дружества, които по жътва слизатъ въ равнинитѣ на Южна България. Водачътъ на дружината, тъй нареченйй драгоманинъ, често цѣни работата още прѣзъ пролѣтьта, събира ортацитѣ и тъй сѫщо е сѫдия на купчината. Цѣлийтъ походъ трае 2—3 недѣли; печалата достига до 5 — 10.000 лева. При дѣлежътъ се зема за основа жптната мѣра килото, спорѣдъ което при сключванне условието на работата се оцѣнява пространството на нивитѣ. Смѣтатъ, че прѣзъ жътвата единъ мѫжъ може да ожъне и свърже 6 кила, една жена 4, едно момче или момиче 2 кила. Раздѣлътъ се обяснява съ приведенийтъ отъ Гешова примѣръ: една купчина отъ 225 души, 100 мѫжье, 75 жени и 50 дѣца ожънали 1000 кила по за 8 лева; при дѣлежътъ на 8000 лева всѣкий мѫжъ получилъ 48,

всѣка жена 32, всѣко момче или момиче 16 лева. Драгоманинътъ получава отъ всѣкой членъ по единъ левъ, а отъ землевладѣлецътъ единъ подаръкъ.

Панагюрскитѣ джелепи купуватъ много хиляди овни въ Западна България и ги продаватъ отхранени въ Цариградъ. Джелепинътъ раздѣля добичетата въ стада отъ 600—850 брави съ по 3—4 овчари, които се наричатъ кехая, подкехая, третякъ и одаджия; последниятъ е икономъ и готвачъ. Тѣзи овчари не сѫ слуги, а ортаци. Следъ продажбата на вълната и овнитѣ се дѣли добивътъ; на кехаята се пада печалата отъ 70 — 80 овни, на одаджиятъ отъ около 35, смѣтани отъ по 3 до 6 лева. У истинскитѣ овчари всѣкий овчарь има свои овци, така щото наприм. къмъ 5—600 овци на господарьтъ се присъединяватъ около 400 овци на овчаритѣ. Сѫщо такава е организацията и на овчаритѣ изъ Котленскийтъ Балканъ въ Добруджа: една дружина съ свой чорбаджия, кехая, мандраджия и т. н. и съ дѣление на печалата. Подобни сѫ наредбитѣ на соватчиитѣ Вратчански, Плѣвненски, Дрѣновски и Горне-Орѣховски (при Търново), които се занимаватъ сѫщо съ приготвяние на суджуци, пастьрма и други месни произведения. По-малко ни сѫ извѣстни Балканскитѣ прѣкупници, кираджиитѣ, които обмѣняватъ вълна и друга сурова стока на произведения отъ Габровската промишленность, котларитѣ, които обмѣняватъ по селата стари мѣдни котли на нови и сапунджиитѣ, които мѣнуватъ сапунъ за естественни произведения, всички въ сдружества.

Въ послѣдне врѣме и тие своеобразни национални дружества се распадатъ. Срѣщатъ се вече дюлгери и градинари, дружината на които се състои отъ наемни работници, а не вече отъ ортаци.

9. Ловъ и риболовство.

Съвсѣмъ свободнийтъ до неотколѣ ловъ отъ нѣкои години насамъ е малко нѣщо ограниченъ чрѣзъ издавание билети за ловъ, полагание на опрѣдѣленни за него врѣмена и защита на насѣкомоѣднитѣ животни.

Риболовнитѣ мѣста припадлѣжатъ часть на частни лица и общини, часть на държавата. Послѣдната получава наемъ за рибарницитѣ по цѣлийтъ крайморский брѣгъ, покрай най-голѣмата часть на Дунавътъ, въ блатата по Дунавътъ и подъ Балканътъ при Карнабатъ, както и отъ крайморскитѣ лагуни всѣка година около 250.000 лева.

По брѣгътъ на Варненскийтъ окрѫгъ риболовството е слабо (наемъ 8000 лева). Голѣмо значение, обаче, то има въ Бургасскийтъ заливъ. Тамъ на прибрѣжнитѣ испѫкналости има многобройни далияни (отъ тур. талиамъ), колье и мрѣжи, примки за редовното пѫтувание на рибитѣ, които се движатъ есень покрай брѣговетѣ отъ русскитѣ рѣчни устия къмъ Босфорътъ. При Созополь има 30, при Месемврия 11 такива риболовни мѣста; годишнийтъ наемъ е 40.000 лева. Особенно ловятъ скумрии (грьц. σκόμβρος), които сушени се наричатъ чирози (τζίρος) и (вѣроятно, по-вече отъ 10 мил. парчета) се искарватъ по цѣлийтъ Истокъ. Тѣзи изсушени риби по нѣкогажъ замѣняватъ на источнитѣ хора хлѣбътъ; хилядо чирози струватъ само 18 лева. Годишнийтъ износъ прѣзъ Бургасската митница срѣдньо достига до 100.000 лева.

По Дунавътъ покрай срьбскитѣ и българскитѣ брѣгове наймного ловятъ муруни за хайверътъ, който не е по-лошъ отъ русскийтъ хайверъ отъ Волга.

10. Горското стопанство.

Горитѣ, които принадлѣжатъ на общини и на туземни частни лица, обикновенно се експлоатиратъ твърдѣ лоше. За държавнитѣ гори отъ скоро врѣме сѫществува единъ персоналъ, който годишно струва около 700.000 лева: 18 инспектори наедно съ множество писари, 290 конни горски стражари и 380 пѣши. Но правилно експлоатиранне съ сѫщеврѣменно редовно разсаждание на нови лѣсове е само въ зачатъкъ.

Дървенъ материалъ за постройки на кѫщи и кораби има въ цѣлата Балканска верига, въ Рила, Родопитѣ, Странджа, въ равнинитѣ само въ Делиорманъ при Силистра. Отъ Котленскийтъ Балканъ отъ една страна каратъ дървенъ материалъ до Варна, отъ Рила и Родопитѣ въ София, Пловдивъ, Цариградъ, та дори прѣзъ Деде-Агачъ чакъ въ Смирна; неговата главна исходна точка е въ областьта на изворитѣ на Марица при Бѣлово, гдѣто има сѣдалището си горската инспекция на Баронъ Хиршовитѣ желѣзници.

Единъ продуктъ отъ храсталакътъ е кората и стрѫковетѣ на смрадликата, която силно се изнася отъ хълмистата страна на Дунавската область, като материалъ за табачество.

II. Рударство.

Историята му. Старата златна и магнитножелѣзна промивка. Експлоатация на каменнитѣ вѫглища. Гипсъ. Добивание на морска соль.

Рударството въ тия земи има едно минало, което едвамъ може да се познае по неговитѣ днешни тъй оскѫдни остатъци. Историята му отива назадъ до грьцката и римска древность.[1]

Рударската терминология на Българетѣ съдържа, като исторически спомени, елементи отъ четири езици. На римското врѣме принадлѣжи сгорията (въ Кратово згура, и новогрьцки σκουριά), отъ лат. scauria, scoria. Отъ по късниtѣ срѣдни вѣкове происхождатъ нѣмскитѣ думи, донесени въ страната отъ Саксонцитѣ (слав. Саси), които, вѣроятно, сѫ били повикани отъ Унгария и Трансилвания въ 14 и 15 столѣтия за да обработватъ рудницитѣ въ Босна, Сърбия и България. Въ България тѣхното присѫтствие писменно е засвидѣтелствувано само въ Чипоровци при Берковица, но слѣдитѣ имъ се простиратъ и по-надалечъ. Въ самото Чипоровци, Самоковъ и Рила зоватъ сгорията шлакно (нѣмс. Schlacke); въ Кратово наричатъ землекопитѣ у́тмани (нѣм. Hüttenmann) и едно село въ сѫщата страна носи името Саса. Третийтъ елементъ е славянский: руда, рудище рудната залѣжь, рупа, дупка подземната галерия, дворище (въ Божица), улей или коруба (зелено отъ воденичната терминология) корито за промивание пѣсъкътъ, вада, вигна, видна пещь, развачъ (турс. кюлче) растопенъ руденъ отломъкъ,[2] самоковъ каранийтъ съ водна сила желѣзенъ чукъ, валмо чукъ, единъ желѣзенъ прьстенъ на двигающа се чрѣзъ обикновенно воденично колело ось. Най-сетнѣ отъ турско происхождение сѫ думитѣ маданъ, маданище пещьта за второ прѣтопявание на рудата или изобщо всѣко рудно дѣло.

Най-простото добивание на металлъ е вѣроятно най старото, именно промивание на златото. Въ римско врѣме сѫ го работили особенно Тракийскитѣ Бесси на Родопитѣ. Aurileguli-тѣ на провинция Тракия сѫ простирали своитѣ странствувания и въ Македония и Иллирикъ, което имъ се забранило чрѣзъ императорска заповѣдь въ 370 год. Отъ тогава занаятътъ никога не е прѣстаялъ въ Родопитѣ. Жителитѣ на скалиститѣ и лѣсисти околности на градътъ

---

[1] Ср. моитѣ бѣлѣжки върху старитѣ рудници въ Arch. epigr. Mitth. X (1886) 75—85.

[2] Повечето множ. число вигнитѣ, ср сръбското виганн наковалня, словенското вигени чукъ, ческото vyhen кузнечний горнъ. Развачъ вѣроятно първоначално разсовачъ, отъ разъ и старославянскийтъ глаголъ совати (ср. срьбск. узовъ лавина, сунути лѣя).

Неврокопъ на срѣдния Места, особенно въ сиромашкитѣ села Скребатно, Балдево и др. още и сега сѫ златари или мияци.[1] До великитѣ економически и политически прѣврати на послѣдната русско-турска война тѣ работѣха свойтъ занаятъ почти въ цѣла България, Румелия и Македония. Всѣко лѣто работѣха тѣ по притоцитѣ на Арда, по Тополница, по Палагария, по южната страна на Витоша, по Балканскитѣ рѣки при Берковица и Котелъ, въ рѣчнитѣ ложа при Брѣзникъ, Дупница, Кюстендилъ и т. н. Въ старотурскитѣ врѣмена за прѣдставянието златнийтъ пѣсъкъ тѣ се ползували съ особенни облегчения при даждието. Та и занаятътъ билъ твърдѣ мѫченъ и усилното просѣвание и промивание на рѣчнийтъ пѣсъкъ обикновенно подирь мѣсеци дълга трудна работа докарвало годишно едвамъ 80—120 лева злато. Българското правителство отъ начало запрѣти промивката на златото, като не знаеше маловажностьта на добивътъ. Сега тойзи старъ занаятъ пропада, защото планинцитѣ намиратъ навсѣкѫдѣ по-добра и по-лесна печала.

Така сѫщо първобитно, просто и прѣстаро е промиванието на желѣзнийтъ пѣсъкъ, гдѣто съ извѣтреннийтъ магнитножелѣзенъ пѣсъкъ се постѫпя по сѫщийтъ начинъ, до като не останатъ само желѣзни зрьнца. Областьта на тая промишленность още прѣди едно столѣтие е била на полуостровътъ твърдѣ значителна. Тя се простирала отъ изворитѣ на Вардаръ до Черноморскийтъ брѣгъ на Странджа, но днесь се ограничава съ единъ съвсѣмъ дребенъ остатъкъ при Самоковъ. Точно описание на тойзи добивъ на металлътъ даватъ Буе и Хохштетеръ, като специалисти, които били очевидци на още живата дѣятелность на Самоковскитѣ рудници. Плиний въ своето учено описание на римското рударство не споменува за промивка на желѣзото, но азъ не се съмнѣвамъ, че желѣзото, което въ 4 столѣтие слѣдъ Р. Х. се упоминава между произведенията на Македония, се е добивало по сѫщийтъ простъ начинъ, както що се добива то тамъ и днесь. Сѫщо и рудницитѣ на Терлешъ между Сѣръ и Неврокопъ, отъ които 1347 Атонскийтъ монастирь Лавра е получавалъ приходи, на вѣрно не сѫ били по-съвършенни отъ сегашнитѣ промивки на желѣзото въ сѫщата мѣстность.[2]

Старитѣ желѣзни промивания на тия земи се распадатъ на четири голѣми групи. Първата лѣжи въ сѣверозападна Македония,

---

[1] Сѫщо и Кратовцитѣ и други се занимаватъ съ тойзи занаятъ. Ср. мѣстнитѣ имена Златарица при Търново, Златари при Габрово, Прѣславъ и другадѣ

[2] Приходитѣ ἀπὸ τῶν σιδηροκαμινίων τοῦ Τριλισίου. паметникъ 1347 у Флоринскій. Афонскіе памятники, Петербургъ 1880 стр. 99, 100.

съ рудници въ мѣстноститѣ на Треска, между градоветѣ Гостиваръ и Тетово, и най-послѣ при Кичево. Името Желѣзница, турс. Демиръ-Хиссаръ, на югъ отъ Кичево стои въ свръзка съ това. Обработването, струва се, да се е прѣкратило вече.

Втората група обема сега запустѣлитѣ рудници по сръбско-българската граница между Морава и Струма, съ централното мѣсто въ Божица на българска територия. При Власинското блато и по рѣката Мазурица при Враня на сръбска територия сѫществуватъ такива рудници; нѣколко слѣди съ римски монетни находки се срѣщатъ при Стрезимировци и Грознатовци въ Знеполье. Къмъ тази мѣстность принадлѣжи Юстинияновскийтъ кастелль «Желѣзна работилница» Ferraria въ областьта на градътъ Ремезиана, нинѣшна Бѣла-Паланка при Пиротъ. Турскийтъ географъ Хаджи Калфа въ 17 столѣтие хвали «несравненнитѣ брадви и орѫжие» отъ Власина. Въ Божица рударството е прѣстанало около 1855, въ другитѣ мѣста още по-рано.

Третята е най-голѣма группа обема Рилската, Перинската и Родопската планини. Цѣлата область заема мѣсто наредъ съ «Сидерокапсия» или «Мадемохория» на Халкидика, чийто расцвѣтъ въ 16 столѣтие ние знаемъ по описанието на Белона. Подъ Пангеосъ още 1697 имало рудници съ една голѣма ливница на артилерийски снаряди въ Правища близу до развалинитѣ на Филиппи, гдѣто работили ангария десеть села. По-нататъкъ къмъ сѣверъ започеватъ промиванието и кованието желѣзо въ окрѫзитѣ Валовище (тур. Демиръ-Хиссаръ, Сидерокастронъ на Византийцитѣ) и Мелникъ (Крушово, Кърчево, Калиманци и т. н.), гдѣто и днесь още се работи. Рилската планина е била цѣла обиколена отъ желѣзни работилници; катоветѣ сгория въ градецътъ Рила и въ селата Баня и Мацакурово добиватъ високъ интересъ чрѣзъ съсѣдството на римски и срѣдневѣковни развалини и откривание на надписи. Голѣмъ е руднишкийтъ окрѫгъ на градътъ Самоковъ, който отъ всички тия желѣзни работилници е достигналъ до най-голѣма слава. Желѣзнийтъ пѣсъкъ добивали въ Искърската долина нагорѣ отъ градската область, по изворитѣ на Струма и около Витоша, гдѣто най-очевиднитѣ слѣди на желѣзнитѣ рудници лѣжатъ при Владая и Грубляне най-близу до българската столица. Въ Родопитѣ желѣзнитѣ Пещерски работилници се затворили около 1850; сгории свидѣтелствуватъ за подобни рудници между Батакъ и Неврокопъ, на височината Бегликъ, при Доспатскитѣ ханове и найсѣтнѣ при самийтъ Неврокопъ.

Четвъртата желѣзна область лѣжала на Черно море. Нейнийтъ центръ билъ селото Малкий Самоковъ, сега на турска территория между Инияда и Лозенградъ. Обработванието се е прѣкратило само въ нашето столѣтие.

Пета една область съставлявали желѣзнитѣ работилници, гдѣто метальтъ се е добивалъ не чрѣзъ промивание на пѣсъкътъ, но чрѣзъ суха земна работа покрай сѣверната страна на Балканътъ: при Желѣзна и Чипоровци и насрѣща по южната страна на планината при Сѣнокосъ въ Царибродската околия, при Етрополе (сжщо прѣстанала въ нашето столѣтие) и по изворитѣ на Черний Осъмъ при Троянъ. Въ послѣдне врѣме сж намѣрили нѣкои слѣди отъ неизвѣстна възрасть при Ямболъ и Бургасъ.

Къмъ тѣхъ се присъединяватъ многобройни оловни рудници, които били експлоатирани още отъ Римлянетѣ. Въ Кюстендилскийтъ окржгъ има стари штолни и рупи въ Осоговската и Любатската планини на трикрайщникътъ, едно продължение отъ ближнитѣ западни рударски групи отъ Ново-Бърдо и Кратово. Съвсѣмъ незначителни били споменуванитѣ въ 1530 срѣбърни рудници при Брѣзникъ. Прочутъ рударски градъ прѣди разорението си въ 1688 е билъ Чипоровци въ Берковишкийтъ Балканъ. Олово съ срѣбро добивали и при Етрополе. Въ Родопитѣ има стари оловносрѣбърни рудници съ джлбоки рупи при помашкото село Лжкавица въ Рупчосъ.[1] Други се намиратъ при градището на рѣката Гюмюшъ-дере (срѣбъренъ потокъ) при Доспатъ и по нѣкои мѣста въ горне-Арденската область. Мѣдь добивали наедно съ други метали въ малко количество на Осоговъ, въ Чипоровци и Пещера.

Упадъкътъ на мѣстната желѣзна индустрия въ послѣднитѣ сто години е произлѣзълъ отъ конкуренцията на чуждеземното желѣзо и по причина на първобитното състояние на самата индустрия. Въ Самоковъ напослѣдне прѣди избухванието на русско-турската война отъ 72 видни сж работили само 25; сега тѣхното число низпада до четири съ годишно произволство 25,000 оки (1888), така щото тая промишленность може тамъ нѣкой день съвсѣмъ да заглъхне[2].

Оловносрѣбърнитѣ рудници сж запустѣли отъ 17 столѣтие. Обработката се подднови 1884 само въ Лжкавица, когато Източнорумелийското правителство ги отдаде въ наемъ на Братия Аргирияди за 99 години. Прѣдприемачитѣ почнаха добивание на срѣ-

[1] Една купчина колиби на югъ отъ Лжкавица се наричатъ просто Срѣбро.

[2] Прѣзъ миналата 1892 г. се състави дружество за разработвание тия рудници.

бро и олово слѣдъ скѫпи приготовления, но отъ три години насамъ работата пакъ спря по нѣмание капиталъ.

По-голѣмо развитие получиха експлоатиранитѣ отъ правителството каменни вѫглища. Отъ 1879 се започна експлоатирането на Мошинскитѣ каменни вѫглища въ горнята Струмска долина. Мошино доставя годишно 9—11.000 тона сури каменни вѫглища и галлереитѣ достигатъ сега надлъжъ около 600 метра подъ земята. Ограниченото отъ начало само въ ближнята София потрѣбление расте съ желѣзницата. Намѣрили сѫ голѣми каменновѫглищни залѣжи при Бобовъ Долъ на противоположнийтъ край на Радомирската котловина, но разработванието още не се е започнало. Малко е производството на вѫглищата въ Трѣвненскийтъ Балканъ, съвсѣмъ незначително въ Доспей при Самоковъ. Многото дребни каменновѫглищни находки въ цѣлата страна обикновенно се ограничаватъ съ намирание на отдѣлни обвѫглени дървета, само отъ фитопалеонтологическия интересъ

Гипсъ (турс. алчия) се добива при станциитѣ Търново-Сеймемска (на рѣчицата Алчи-дере) и Радне-Махаленска на югъ отъ Стара-Загора.

Залѣжи на соль, освѣнъ оние на Тузла въ Босна, нѣма на Балканскийтъ полуостровъ. Вѫтрѣшната страна потрѣблява морска соль, съ която въ България конкурира каменната соль отъ Карпатитѣ при Окна въ Влашко. Соларници има при Анхиало съ 6390 солници, притежание на частни граждане, отъ много старо происхождение, и при Балчикъ съ 185 солници, основани въ 1884 г. отъ едно българско дружество, което подирь 15 години ще отстѫпи прѣдприятието на правителството. Анхиало дава годишно около 10—15 мил., Балчикъ около 180—500.000 килограмма. Монополия на соль не сѫществува, а само единъ налогъ отъ 6 лева на 100 оки при продаванието.

12. Търговия.

Историческо развитие. Новитѣ желѣзници. Търговци, търговски градове и панаири. Новата стадия. Оффициална търговска статистика. Участие на чужди държави.

Търговията въ Балканскитѣ земи се намира днесь въ нова стадия на развитие, както въ отношение на търговскитѣ пѫтища, тъй и по видътъ и способътъ на продавание стокитѣ.

Отъ Срѣднитѣ вѣкове насамъ въ България се съприкасаватъ сухопѫтната и морската търговии. Още въ по-старитѣ турски врѣ-

мена търговското съобщение отъ една страна се е насочвало къмъ Цариградъ, отъ друга къмъ западнитѣ брѣгове на полуостровътъ за съединение съ Венеция и други италиянски търговски и промишленни центрове. Слѣдъ паданието на Цариградъ и на генуезскитѣ колонии въ Кримъ плуванието по Черно море съвсѣмъ се прѣкрати, и Дунавската търговия се ограничи съ мѣстно съобщение отъ устието до Желѣзнитѣ Врата. По него врѣме, въ 16 и 17 столѣтия, Дубровчанетѣ водѣха прѣзъ Новий-Пазаръ, Нишъ и Скопие жива търговия съ България, гдѣто тѣхнитѣ търговци особенно посѣщавали София, Търново и Провадия. Прѣдмѣтътъ на тая търговия била износъ на сурови стоки и вносъ на западноевропейски, почти исключително италиянски индустриялни произведения. Пловдивъ и Одринъ само рѣдко били посѣщавани отъ Дубровчанетѣ. Тие градове вече се намирали подъ влиянието на Цариградъ; по оние мѣста прѣобладавалъ венецианскийтъ вносъ, обаче, Западнитѣ морски сили, Французи, Холландци и Англичане почнали скоро да истикватъ Венециандитѣ и жителитѣ отъ другитѣ италиянски республики[1].

Голѣмитѣ турски войни въ крайтъ на 17 столѣтие въ търговско-историческо отношение сж имали джлбоки послѣдствия. Венециянската търговия пропадва. И дубровнишката дребна търговия въ България се съкрати до една колония въ Русчукъ, която може да се прослѣди до 1755. Пжтищата отъ Цариградъ за Адриатическо море и Бѣлградъ запустяха и съобщението се обърна по линията отъ Цариградъ прѣзъ Русчукъ и Влашко въ новоприсъединената къмъ Австрийската Империя Трансилвания. Кронштатъ (слав. Брашовъ) стана за българскитѣ земи търговский градъ отъ пьрва степень, чиято слава и до днесь не се е заличила въ народната паметь. Той прикжта една колония отъ български, влашки и грьцки търговци, и достопаметно е, че пьрвата българска учебна книга, букварьтъ на Д-ръ Петъръ Беронъ (Беровичъ), е печатана въ Брашовъ. Въ крайтъ на 18 столѣтие успѣхитѣ на Русситѣ открихa Черно море за всесвѣтна търговия, което не остана безъ влияние на безисходната до тогава Дунавска търговия; въ новооснованата Одесса скоро се образува колония отъ български търговци. Наредъ

[1] Убѣдително доказателство за мощьта на нѣкогашната италиянска търговия сж многобройнитѣ чужди думи, особенно въ българскийтъ езикъ на Пловдивскитѣ граждане: канела (итал. cannella), капела (capello), панеръ (paniere), кола (colla), фуркета (forchetta), пинто (piatto), луссо luxus, лустро (отъ тамъ съ турско окончание лустраджи), салца соусъ (salsa), канкели (cancello) и т. н. Изобщо въ страната сж извѣстни камбио (lettera di cambio), калцуни, калци (calze), манджа ѣстие, неранца портокалъ (arancia) и др.

съ това и Смирна стана важенъ търговский градъ за посрѣдничество на морската търговия съ българскитѣ земи, така сѫщо съ една постоянна българска колония, съ поддрьжката на която (1844) почна да излиза първото българско периодическо списание. Освѣнъ това мѣстнитѣ търговци посѣщаваха пазаритѣ на Виена и Лейпцигъ.

Увождание пароходството на долнийтъ Дунавъ (1834) поддигна тая рѣка като главна артерия на съобщение за съсѣднитѣ земи. Областьта на разцьвтѣлата Дунавска търговия скоро достигна прѣзъ Балканътъ до Пловдивъ, гдѣто тя дохожда въ съприкосновение съ търговията отъ Цариградъ, на западъ прѣзъ Сьрбия чакъ до кѫтоветѣ на Македония и Тессалия, гдѣто наприм. Тессалийскитѣ бояджии още въ четиридесетитѣ години поддьржали живи сношения съ унгарскитѣ градове и Виена, която отъ него врѣме става за Балканскитѣ земи важно, лесно достѫпно по вода търговско мѣсто. Една промѣна въ това отношение докараха пакъ турскитѣ желѣзници, особенно откритата 1873 линия отъ Цариградъ до Бѣлово, както и другата отъ Солунъ до Митровица.

При създаванието на новийтъ политический строй отношенията стоеха така, че Княжество България се намираше въ областьта на Дунавската търговия, а именно съ най-голѣмийтъ дѣлъ на идущата по Дунавътъ на-долу Австрийска търговия и съ конкуриращата съ нея отъ къмъ устието на Дунавътъ и отъ Варна Английска търговия. Отдѣлената съ митническа граница Румелия зависеше по-вече отъ Цариградъ..

Споредъ 8 чл. отъ Берлинскийтъ договоръ сѫществующитѣ тогава търговски и водоплувателни договори между Портата и чуждитѣ дьржави останаха въ обязателна сила и за България. Никаква промѣна въ отношение къмъ нѣкоя сила не може да стане въ тѣхъ безъ тѣхното съгласие. Транзитнитѣ стоки сѫ свободни отъ мита. Търговията съ всички дьржави трѣбва да почива врьхъ основа на пълно равенство.

Съгласно съ това въ България се плаща вносно мито 8 проц. отъ цѣната, износно мито 1 проц. за всички дьржави еднакво.

Съединението на България съ Источна Румелия, както и направата на желѣзнопѫтната мрѣжа, докара нѣкои промѣнения, прѣимущественно вслѣдствие отдѣлянието на Румелия откъмъ Турция чрѣзъ митническа граница. Но каквито измѣнения и да прѣтърпи Българската държава, по своето географическо положение тя винаги ще остане поле на съприкосновение за идущата по Дунавътъ и желѣзницитѣ сѣверноевропейска търговия и на идущийтъ къмъ брѣго-

ветѣ на Черно море и Бѣло море западноевропейский вносъ. Успѣхътъ на вжтрѣшната търговия зависи отъ тарифитѣ.

Съгласно съ трактатното право за измѣнение въ турскитѣ търговски договори се въсползува неотколѣ Англия за едно «приврѣменно съглашение» за 1890—1892. Вносното мито за английскитѣ стоки остава пакъ 8 проц. ad valorem; българскитѣ почвенни и промишленни произведения подлѣжатъ въ Англия на сжщото мито, както сжщитѣ стоки на най благоприятствуемитѣ народи. Еднакви приврѣменни конвенции сключиха 1890 Австро-Унгария, Германия, Франция и Швейцария.

Износвачитѣ (експортери) сж отчасти чужденци, вносвачитѣ (импортери) почти всички Българе. Житнийтъ износъ по Дунавътъ, въ Варна, въ Източна Румелия, по-вечето е въ ржцѣтѣ на грьцки търговски кжщи отъ Галацъ, Браила и Цариградъ; Ерменцитѣ, Евреитѣ и Българетѣ вървятъ на второ мѣсто. Главното мѣсто на българското търговско съсловие отъ старо врѣме е нѣкогашната столица Търново съ по-малкитѣ съсѣдни градове; дори търговцитѣ отъ Свищовъ и Русчукъ, които отдавна сж надминали старийтъ градъ на царьетѣ, по-голѣмата часть происхождатъ изъ Търново. Въ Румелия Карлово и Калоферъ сж огнищата на коммерческийтъ прѣдприемливъ духъ; тамошнитѣ търговци посѣщаватъ, има вече столѣтие, Виена, Придунавскитѣ княжества, Руссия и Смирна, и наедно съ Гърцитѣ и погьрченитѣ Власи образуватъ Пловдивското търговско съсловие. Освѣнъ това търговскийтъ духъ се проявява въ Шуменъ, Сливенъ, Самоковъ, Варна и т. н. Не малцина български търговци по търговски дѣла се сж поселили въ Цариградъ, Браила, Одесса, Букурещъ, Виена и Англия.

Вжтрѣшната търговия въ турско врѣме бѣ свързана съ складочни мѣста и панаири. Най-прочутитѣ панаири,[1] които се посѣщаваха отъ цѣла Турция и отъ прѣдставители на Западни кжщи, бѣха Ески-Джумайскийтъ при Шуменъ и Узунджовскийтъ при Хасково по пжтьтъ отъ Пловдивъ за Одринъ. Първийтъ (по Гергевъ день) сжществува още и сега. Вторийтъ за послѣденъ пжть се е състоялъ въ 1875 година, двѣ годинъ слѣдъ откриването на Румелийската желѣзница, малко прѣди избухването на българското възстание и русската война; при извѣстието за Старо-Загорското възстание уча-

[1] Отъ грьц. πανήγυρις. Въ 13-то столѣтие панаиръ, търгъ въ единъ българский паметникъ (Шафарикъ, Památky 24), старосрьб. панагюръ, панагиръ; единъ „панагеръ“ въ Мала Азия 1278: Tafel und Thomas, Urkunden sur Handelsgesch. von Venedig III, 193.

стницитѣ въ панаирътъ се разбѣгали. Съставительтъ на тая книга пѫтува прѣзъ Сърбия още 1874 год. съ единъ коларский керванъ на срьбски търговци, които смѣтаха да стигнатъ отъ Бѣлградъ за Узунджово въ 20 деня. По-дребни панаири, по-вечето пазари за добитъкъ и вълна, гдѣто се продаватъ и земледѣлчески потрѣби, ремици, вѫжа, сѣчива, сѫдове, сѫщо и колониялни стоки, има почти въ всички градове на Истокъ, особенно въ Карнабатъ, гдѣто се стичатъ до 20.000 души, въ Сливенъ, Чирпанъ и т. н. Въ Добричскийтъ панаиръ прѣзъ Май, който трае 15 деня, търговскийтъ обратъ достига до 1 мил. лева; пакъ дохождатъ търговци изъ Турция, Сърбия, Румѫния и Трансилвания, но упадъкътъ се изразява годишно въ възрастающа степень. Сѫщо и въ двѣ села при Русчукъ (въ Орѣхово и Тюркъ-Еминъ) се сбиратъ около 2 — 5.000 души чакъ отъ Варна и Румѫния. На Западъ такива панаири въ по-голѣмъ размѣръ има само въ Кюстендилскийтъ окрѫгъ, другадѣ по-вечето сѫ съединени съ църковнитѣ праздници, наприм. при Троянскийтъ монастирь въ централнийтъ Балканъ.

Испадването на панаиритѣ не може да се припише само на войнитѣ и на новитѣ граници, но особенно на желѣзницитѣ и изобщо на подобрение на съобщенията. По-прѣди дребнитѣ търговци купуваха стока веднаждъ въ годината на «панаирътъ». Сега въ много малки градове търговецътъ може да си испише стоката направо изъ странство, и желѣзницата или дунавскийтъ пароходъ ще му я докара и по-евтино и въ по-добро състояние нежели панаирътъ. За това и Ески-Джумайскитѣ граждене сѫ настроени неблагоприятно срѣщу панаирътъ, защото селянетѣ купуватъ всичко необходимо веднаждъ въ годината отъ пришли търговци и рѣдко посѣщаватъ тѣхнитѣ дюгени въ градътъ. Сѫщитѣ причини лишиха нѣкои по-голѣми градове отъ тѣхното търговско значение, складочнитѣ мѣста или, както казватъ, «сухи скели», съ складове на едри търговци, които държеха и прѣпродаваха чуждеземнитѣ стоки въ рѫцѣтѣ на по-дребнитѣ търговци. Такава сѫдба сполѣтя напр. Търново, което доставяше стоки не само за наоколо лѣжащитѣ Балкански мѣстности, но неотколѣ още снабдяваше съ тѣхъ и Ловечъ и София. Вслѣдствие на това по-старитѣ търновски търговски семейства отдавна сѫ прьстнати чрѣзъ изселявание. Испадването на панаиритѣ се отрази и на мѣстнитѣ занаятчии, които продаваха тамъ своитѣ стоки, защото съ подобряването на съобщенията порастна и конкуренцията на чуждеземнитѣ стоки.

Главнитѣ потрѣбители на панаиритѣ бѣха Турцитѣ. Основа-

нието на това сж отношенията, по които турското кжщовничество стои въ пълна противоположность къмъ българското. Туркинята работи въ градината и на нивата, но не се занимава съ никаква домашна индустрия, като българката; всичко трѣбва да се купи готово на пазарътъ. Това е причината, защо Ески-Джумайскийтъ панаиръ може още да живѣе, като посрѣдъ прѣобладающи турски мѣстности.

Твърдѣ оживени сж седмичнитѣ пазари. Най-значителнийтъ е въ Горня-Орѣховица при Търново, гдѣто понѣкогажъ се съставятъ по-вече отъ 10.000 селяне съ добитъкъ и жито.

По селата и въ малкитѣ градове человѣкъ може още да срѣщне, макаръ и рѣдко, старата мѣнна търговия или трампа, индустриялни произведения срѣщу жито, наврѣмени въ най-първобитна форма съ обмѣнъ срѣщу еднакво по тегло количество, ока вълна за ока восъкъ или овощи. Като причина на това указватъ недовѣрието на селянетѣ, които не искатъ да повѣрятъ чисти пари на отиващитѣ на пазарътъ жеви, понеже за распознавание монетнитѣ видове при малката грамотность на населението се изисква извѣстна опитность, и недостатъкътъ на дребни пари. Но тие остатъци отъ старитѣ врѣмена пропадатъ прѣдъ распространението на новитѣ български мѣдни монети.

Отъ освобождението на страната търговията постоянно расте, понеже обезпеченностьта на имотътъ естественно води къмъ по-голѣмо увеличение на потрѣбноститѣ. За подобрение образътъ на животътъ въ селата спомага и военната служба. Подиръ кратката служба въ войската върналитѣ се у дома воиници носятъ чизми намѣсто опинци, свѣтятъ си съ газъ намѣсто съ мазь и борина, сѣдятъ на трапезата на столове, а не на подътъ и т. н.

Мѣстнитѣ търговци се считатъ за солидни. Фалименти (банкрутства), споредъ публикацията на министерството на финанциитѣ, се срѣщатъ твърдѣ рѣдко между Българетѣ и Гърцитѣ, по-вече между мѣстнитѣ и иностраннитѣ Евреи, въ Русчукъ годишно около 10, сжщото е вѣрно и за София. Въ окрмзитѣ Трънский, Раховский, Врачанский, Ловчанский, Търновский, Силистренский и Бургасский въ послѣднитѣ десеть години изобщо не е имало ни единъ фалиментъ, въ окржзитѣ Сливенский и Севлиевский само по единъ. Само застойтъ на послѣднитѣ бурни години докара много кризи и расклати довѣрието.

Сжщата публикация прѣдставлява нѣкои статистически данни: 1888 въ страната имало 328 вносвачи, 2869 износвачи, 62 едри

търговци съ соль и 217 съ колониялни и мануфактурни стоки, 808 търговци съ колониялни и мануфактурни стоки на-едро и на дребно, 500 търговци съ разни стоки, 13.052 бакали, 88 търговци съ златни работи и 89 книжари.

Въ страната днесь твърдѣ много се оплакватъ противъ застойтъ на работитѣ. Като причини се даватъ: отсѫтствие на капитали, недостатъчни съобщения и лоши полски пѫтища, високи тарифи на желѣзницитѣ, не сѫществующитѣ по-напрѣди мита отъ къмъ Турция, паданието на житнитѣ цѣни и вслѣдствие на това оскѫдие на пари между селското население, и най-сѣтнѣ особенно безпокойнитѣ врѣмена слѣдъ прѣвратътъ въ Септемврий 1885.

Оффициалната търговска статистика отъ 1879 почна да се печата въ обемисти томове, но скоро се прѣкрати. Едвамъ 1889 Статистическото Бюро енергически се залови да се въсползува съ бързолѣтното врѣме и издаде въ нѣколко мѣсеци петь годишни течения 1885-1889, всички голѣми квартанти отъ 400—800 печатни страници[1].

Отъ прѣдишната Източна Румелия ние имаме данни за 1883 година: вносъ 12,428,204, износъ 14,550,700 лева, при това се взема въ внимание обстоятелството, че Автономната область не бѣше отдѣлена отъ къмъ Турция съ никаква митническа граница.

Въ Княжеството движението на търговията се е развивало и прѣди и подирь съединението по слѣдующий начинъ:

Година:	Вносъ:		Износъ:	
1879	32,137.800		20,092.854 лева	
1880	48,223.637		33,118.200	
1881	58,467.100		31,819.900	
1882	41,564.966		34,252.421	
1883	48,929.575		46,126.405	
	Обложени съ мито:	свободни отъ мито:	обл. съ мито:	св. отъ мито:
1884	46,359.033	4,835.291	35,297.160	—
1885	38,831.652	5,208.562	42,065.129	2,809.622
1886	46,906.526	17,378.783	46,844.231	3,560·083
	64,285.309		50,404.314	
1887	64,742.481		45,747.247	
1888	66,362.431		64,198.634	
1889	72,869.245		80,581.076	

[1] Срав. сѫщо и обнародванитѣ отъ Австро-Унгарското министерство на финанциитѣ годишни отчети на тѣхнитѣ консулства.

Споредъ резултатитѣ за 1887 отъ вносътъ 29 проц. се падатъ на приморскийтъ брѣгъ, 32·5 проц. на южната граница, 35·5 проц. на Дунавътъ, 3 проц. на сръбската граница. Въ участието на отдѣлнитѣ митници на първо мѣсто стои Варненското пристанище, 1889 съ 22·03 проц. отъ цѣлокупнийтъ вносъ и 14·82 проц. отъ цѣлокупнийтъ износъ. По вносътъ слѣдватъ послѣ: Пловдивъ 13·24, Русчукъ 12·91, Ломъ-Паланка 7·98, Свищовъ 7·15, Бургасъ 6·14, Татаръ-Пазарджикъ 5·04, по износътъ Бургасъ 9·02, Харманли (къмъ Одринъ) 8·32, Свищовъ 5·87 проц. и т. н. Съ направата на желѣзнопѫтнитѣ линии тие отношения малко нѣщо се измѣниха. Въ 1889 отъ вносътъ 22·84 проц. се падатъ на южната граница, 11·53 проц. на Сръбската граница. Най-значителнитѣ митници подиръ Варна сѫ: Русчукъ 16·61, Пловдивъ 12·82 и София 10·85 (1887 само 1·67); Ломъ-Паланка, досегашното пристанище на София, спадна до 2.66 проц.

Отъ транзитнитѣ стоки (1889: 527.733 лева) най-голѣмата часть 1889 е отишла въ Турция. Антрепозититѣ достигатъ 1889 до 1,062.426 лева.

Въ вносътъ европейскитѣ държави зематъ участие по слѣдующийтъ начинъ, въ проценти на цѣната:

	1886	1887	1888	1889
Белгия	0·99	1·64	2·01	2·70
Германия	3·29	4·54	6·62	5·36
Англия	28·45	33·86	29·41	29.09
Франция	5·89	6·39	5.86	4.73
Гърция	0·75	0·55	0.42	0.21
Италия	2·13	1·72	1·53	1·49
Нидерланди	0·02	0·02	0·04	0·02
Австро-Унгария	26·53	23·61	27.41	30·87
Ромѫния	5·10	4·52	3·32	3·21
Руссия	5·60	5·06	4·53	6·22
Сърбия	1·32	2·23	2·24	1·32
Швейцария	1·18	1·40	1·51	1·28
Турция	17·45	14·81	14·88	13·42
Съед. Щатове	0·82	0.65	0·22	0·08
Неизвѣстно	0·48	—	—	—

Най силнийтъ вносъ 1886—1888 е билъ английскийтъ (1889: 21,193.374 лева), който има своята прѣвъсходна областъ за стоварвание въ пристанищата на Черно море и въ желѣзнопѫтнитѣ Румелийски станции, а сѫщо и по Дунавътъ не е малъкъ;

въ Русчукъ австрийскийтъ вносъ се смѣта до 4,752.493, английскийтъ до 3,730.091 лева. Австро-Унгария 1889 спечелва (21, 492.177 лева) малка врьхнина прѣдъ Англия, чрѣзъ свьрзванието на новитѣ желѣзници. Въ Южна България двѣтѣ търговски сили се съприкасаватъ; прѣзъ Пловдивската митница минали австрийски стоки отъ стойность 2,413.085 лева, английски отъ 3,397,854 лева. Нататакъ слѣдватъ: Турция -9,778.456 (въ тѣхъ вѣроятно влизатъ много западноевропейски произведения), Руссия 4,532.297, Германия 3,910.820, Франция 3,448.796 лева.

Внасятъ се: австрийско и английско желѣзо, сурово и обработено като сѣчива и мобили, тенеке, тель, вълнени стоки, особенно английски памучни стоки, платна, конопени стоки, малко нѣщо копринени стоки, западноевропейски готови мѫжски и женски дрѣхи, ластични стоки (мушами, калоши и т. н.), фетрови шапки, умбрели за дъждъ и слънце, рѫкавици, както и разни други галантарийни стоки, часовници, кожани издѣлия, мобили и готови врата и прозорци, всевъзможни стъкларии, сѫдове, кафе, оризъ, захарь, зехтинъ, маслини, сардинки, чай, австрийский и русский спиртъ, соль, бои и химически продукти, русский газъ, кибритъ, спармецетови свѣщи, хартия и други писменни потрѣби, цементъ и т. н.

Въ износътъ на пьрво мѣсто стои житото, 1889 година 5, 703.906 центнери на стойность отъ 62,159.273 лева, отъ които една четвьртина, 1,501.833 центнери (16,736.937 лева) се пада на Турция, нѣщо по-малко отъ една четвьрть, 1,369.970 центнери на Франция, 1,160.274 центнери на Англия. Послѣ слѣдватъ живъ добитъкъ (1889 : 867.795 глави на стойность 5,902.310 лева), вълна, кожи, пилци и яйца, сиренне, масло, розово масло, тютюнъ, дьрвенъ материалъ, лика и т. н. За 1889 отъ износътъ 37.92 проц. се падатъ на Турция отъ стойность 30,555.910 лева, 22.82 проц. (18.390.317 лева) на Франция, 15.64 проц. (12,595.444 лева) на Англия, 4.42 проц. (3.558.284 лева) на Австро-Унгария, 19.20 проц. на всички други дьржави заедно вземени. Въ Германия 1887 отишли стоки за стойность само отъ 299.299 лева, но 1889 вече за стойность отъ 1,234.368 лева.

13. Мѣра и тегло (вѣсъ). Монети.

Съ единъ законъ отъ 1889 година сѫ приети метрическитѣ мѣри и тегла и за житото бидоха задължително уведени още отъ 1 Юний 1889, а за другитѣ стоки отъ 1 Януарий 1890 година,

обаче, подъ всевъзможни нови български имена. Въ всѣкий случай старитѣ мѣстни мѣри още дълго врѣме упорито ще се държатъ.

Употрѣбяемата въ страната мѣра за повьрхнина е *увратътъ*, турскийтъ *дьонюмъ* (произнасянъ въ България *дюлюмъ*), 40×40 раскрача, въ кръгла цифра 1600 квадратни метра. Той се дѣли на 4 *лѣхи*. Голѣмината на увратътъ, обаче, споредъ мѣстноститѣ е твърдѣ разнообразна; старийтъ увратъ на Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ е напр. почти два пъти по-голѣмъ отъ оня на Стара-Загора.

Мѣрата както за тежеститѣ, така и за течноститѣ е *оката* =400 драхма (бълг. драмъ, тирс. дирхемъ); 1 драмъ=16 крата (каратътъ на ювелиритѣ); 1 кратъ=32 зьрна. Въ отношение къмъ метрическата система 78 оки=100 килограмма или при течноститѣ 100 литра. *Кантарътъ* има 44 оки.

Като мѣра за дължина се употрѣбява не навсѣкждѣ еднакъвъ лакътъ или *аршинъ;* дюлгерскийтъ аршинъ има 75.8, шивачский 68 сантиметра; 1 аршинъ=8 рупа=16 греха=32 прьста (турс. пармакъ). По-голѣми количества платъ се продаватъ на *топъ* =11 —15 аршина.

Най-голѣми мѣстни различия съществуватъ въ житната мѣра. Единицата навредъ се нарича *кило* и е раздѣлена на *шиници* или *крини* (по-вечето 10 или 11 оки), но това кило е твърдѣ нееднакво и трѣбва да се внимава, като какво кило се взема, да ли Цариградско (2 шиника=22 оки=37 метрически литра) или Варненско (8 шиника или крини=88 оки; 1 шиникъ=18½ литра), или употрѣбляемото по Дунавътъ (10 крини=100 оки=128 литра), или Анхиалското кило за соль (30 оки), старото Добруджанско кило въ Кюстендже (75 оки), Старо-Загорското ли (4 крини=44 оки) или друго нѣкое. Кюстендилскийтъ *кутелъ* има 20 оки и се взема като мѣра за повьрхнина на нивитѣ. Изъ Хаммеровийтъ прѣводъ на османскитѣ финансови закони отъ 16 столѣтие ние знаемъ, че по него врѣме почти всѣкий градъ и всѣкий окръгъ е ималъ свое собственно кило[1]. Законътъ отъ 1889 взема за основа на житната мѣра *новата крина*=20 литра; 5 нови крини=1 българско кило=1 хектолитръ.

За гроздието въ Румелия важи *корабътъ*, въ Стара-Загора отъ 500 оки, въ ближнитѣ Чирпанъ и Нова-Загора отъ 1000 оки,

---

[1] Плѣвень, Никополь, Ловечъ по 100 оки, Търново, Свищовъ по 80 Русчукъ, Разградъ, Шуменъ по 60, Златица по 20, Ямболъ по 24, Видинъ по 90 и т. н. Osm Staatsverfassung I, 310 и слѣд.

за виното *мѣрата* въ Стара-Загора отъ 16 оки, въ Нова-Загора отъ 12 оки. За мѣритѣ на розовото масло ние вече споменахме.

Въ монетната система още русското оккупационно управление уведе смѣткитѣ на франкове. Отначало ходѣха металически монети отъ всички държави, не рѣдко въ силно изтъркани екземпляри, по-вечето русски и турски пари, които всички имаха двоенъ курсъ, оффициаленъ споредъ франкове и сантими и пазаренъ курсъ споредъ грошове и пари, който при това въ всѣкий градъ пакъ бѣше особенъ. Единъ законъ отъ 1880 г. регулира българската монетна система споредъ французската цѣнность, която така сѫщо е уведена и въ Румѫния, Сърбия и Гърция. Мѣднитѣ монети по 10, 5, 2 сантима, бълг. *стотинки,* бѣха сѣчени въ Бирмингамъ, а срѣбърнитѣ по 5, 2, 1, $^1/_2$ франкове, бълг. *левъ,* въ Петербургъ[1]. Като златни монети ходятъ двадесеть франковитѣ монети на различни държави, русски полуимпериали и турски лири. Въ Източна Румелия лирата бѣше монетна единица; но се смѣташе въ Държавната касса 100 гроша, на пазарьтъ 133, което бѣше за получающитѣ отъ държавното съкровище твърдѣ изгодно, а за данъкоплатцитѣ силно несгодно; като дребусъкъ циркулираха тамъ найнееднакви по тегло турски мѣдни пари, но и то въ таково малко количество, щото Пловдивскитѣ търговци 1884 се видѣха принудени да пустнатъ собственни тенекиени марки въ мѣстно обращение. Народътъ по-вечето още смѣта паритѣ споредъ турскийтъ обичай на *грошове,* грошътъ отъ 40 *пари.* Срѣбърнийтъ левъ се равнява на 5 гроша, двѣ мѣдни монетни парчета по 10 стотинки правятъ 1 грошъ.

При възрастающийтъ недостатъкъ на злато аджиото между златото и срѣброто стигна до 7 $^1/_2$—10 проц., но пакъ падна слѣдъ демонетизацията на срѣбърната рубла.

Хартийнитѣ пари (банкнотитѣ) иматъ слабъ откликъ въ страната, при малката грамотность въ народътъ и при печалнитѣ испитания отъ злополучнитѣ турски каймета въ послѣднитѣ години прѣди освобождението. Въ 1885 Българската Народна Банка испустна банкноти, които въ страната иматъ обязателенъ златенъ курсъ. Напослѣдне (1888) за увеличение на размѣнната монета въ Брюксель насѣкоха никелови монети, които ходятъ наредъ съ мѣднитѣ. Много се оплакватъ отъ мѣстни фалшификации на срѣбърни и никелови пари.

---

[1] Името левъ намѣсто франкъ (сѫщо и румѫнски leu) е заимствувано отъ любимитѣ на Истокъ левенталери.

14. Съобщения.

Желѣзни пжтища. Сждоходството по Дунавътъ и морскитѣ пристанища. Пжтувание съ пощата. Гостинници. Пжтувание съ кола и на конь. Указания за научни пжтешественници.

Състоянието на съобщенията въ България още неотколѣ малко се различаваше отъ онова, което Буе 1840 въ своето «Turquie d'Europe» бѣ начерталъ като покана къмъ научни пжтешествия по тойзи полуостровъ. При лошо врѣме отъ София до Търново се отива за 5 деня, въ зимно врѣме отъ София до Варна за 7 деня. Но старитѣ врѣмена сж насвършвание. Постройката на желѣзници крачи на напрѣдъ и слѣдъ четвърть столѣтие Балканскийтъ полуостровъ ще има желѣзнопжтна мрѣжа, прѣдъ която остатъцитѣ на старата поезия отъ дългитѣ съ седмици пжтувания на кола и конь ще се скриятъ въ нѣкои планински кжтове.

При сключванието на Берлинскийтъ договоръ въ Княжеството имаше само една направена 1867 отъ едно английско дружество желѣзница отъ Русчукъ за Варна (221 килом.), която за вжтрѣшното съобщение на страната е почти безъ стойность, но е важна за международното пощенско и лично съобщение, като съединение на Западъ съ Цариградъ. Източна Румелия притежаваше парчета отъ построената 1873 отъ баронъ Хирша, но недовършена турска желѣзнопжтна мрѣжа, именно линията отъ нинѣшнийтъ пограниченъ турский градъ Мустафа-Паша прѣзъ Пловдивъ до Саранбей (196 килом.) наедно съ клонътъ отъ Търново-Сейменъ до Ямболъ (106 килом.). Само Варненската линия бѣше въ сносно състояние; румелийскитѣ линии произвождаха жалостно впечатлѣние, а Ямболската бѣ една отъ най-печалнитѣ въ Европа. При високитѣ тарифи и малкото число станции тѣзи желѣзници бѣха за страната и економически отъ по-малка цѣна, отъ колкото можеше да се прѣдполага.

Съ освобождението на страната тутакси изникнаха жежки желѣзнопжтни въпроси. Членъ X отъ Берлинскийтъ договоръ прѣнесе на Княжеството искарванието на недоискараното още отъ Турция свързвание на турската желѣзнопжтна мрѣжа съ срѣдноевропейската, чрѣзъ досвършвание участъкътъ къмъ линията Цариградъ-Бѣлградъ. Слѣдъ дълги прѣговори въ «conférence á quatre», между Австро-Унгария, Портата, Сърбия и България се започна 1885 отъ България постройката на участъкътъ Царибродъ-София-Вакарелъ (114 килом.) и при това като българска държавна желѣзница съ мѣстенъ прѣдприемачъ г. Грозевъ (отъ Калоферъ) и съдружие. Слѣдъ като баронъ Хиршъ досвърши останалото румелийско парче Саранбей-Ва-

карель (48 килом.), 1887 се започнаха поѣздитѣ отъ Пловдивъ за София. По-нататашната постройка често прѣкжсваха политическитѣ бъркотии. Само на 1 Августъ 1888 мина първийтъ поѣздъ покрай българската столица, и Цариградъ за прьвъ пжть се свьрза съ европейската желѣзнопжтна мрѣжа. Между това българското правителство купи Варненската желѣзница и зае съединителното парче Вакарель-Саранбей, така щото днесь линиитѣ Царибродъ-София-Саранбей и Русчукъ-Варна се експлоатиратъ отъ новата Дирекция на българскитѣ държавни желѣзници. Остатькътъ на турскитѣ линии въ Румелия (Саранбей-граница и Ямболската линия) съ врѣме нѣма да отбѣгне отъ обсебванието на държавата. Тъй сжщо Народното Събрание 1888 рѣши да се направи линията Ямболъ Бургасъ (108 килом.); постройката, почната на 1 Май 1889, се кара тъй бързо, щото желѣзницата можà вече да се открие на 1 Май 1890 година. Създаванието на нови линии въ Дунавската область не ще ни остави дълго врѣме да чакаме; изучванията за една българска държавна желѣзница София-Търново-Русчукъ, съ тунель въ Балканътъ близу до Араба Конашкийтъ прѣслопъ, сж готови още отъ 1884 г. Сега мислятъ особенно за една голѣма линия София-Търново-Шуменъ и за съединителна линия Шуменъ Ямболъ, за която още отъ турско врѣме сж начертани плановетѣ.

Важно щеше да бжде съединението на София къмъ Западъ. Турцитѣ работѣха напослѣдне една линия Саранбей-София-Скопье въ режия, но прѣкратиха работитѣ 1875; отдѣлни развалини още се виждатъ между София и Кюстендилъ. За послѣдното парче отъ тогава пакъ се прѣдприемаха нови изучения. При това тукъ работата иде за едно свързвание съ откритата на 19 Май 1888 линия Бѣлградъ-Солунъ.

Построенитѣ отъ баронъ Хирша и експлоатиранитѣ отъ «Compagnie des chemins de fer orientaux» линии 1890 минаха въ притежание на едно банково дружество, съставено въ Цюрихъ за източнитѣ желѣзници. Прѣзъ пролѣтьта 1891 щеше да се пристжпи отъ държавата къмъ направа на 30 километровата линия София-Перникъ за каменновжглищнитѣ рудници. Проектира се така сжщо една линия Ямболъ-Стара-Загора-Пловдивъ (лѣвийтъ брѣгъ на Марица)—Саранбей.

Отъ воднитѣ пжтища има значение само Дунавътъ. За прѣносвание пжтници и стоки прѣобладава основаното отъ 1834 насамъ Австрийско Дунавско-пароходно дружество. Съ него конкурира новото Русско дружество на князь Гагаринъ. За прѣвозвание на сто-

ки, особенно за износъ на житото, служатъ и частни пароходи на отдѣлни търговци и легки морски пароходи по-вечето подъ грьцкий флагъ. Освѣнъ това при слабото падение на рѣката по Дунавътъ сѫществуватъ вѣтрилни кораби съ двѣ легки мачти, отчасти за прибрѣжно плувание, дори изъ Мала-Азия подъ турский флагъ. Въ сравнение съ Рейнъ или Елба долнийтъ Дунавъ е извънредно пустъ; по-голѣмо оживление по скелитѣ на българскийтъ и румѫнскийтъ брѣгове се забѣлѣзва само слѣдъ жътва. Зимѣ, когато Дунавътъ замръзне, много градове, като Видинъ, Свищовъ, Силистра, сѫ съвсѣмъ изолировани.

Сѫдоходствовото съ салове и ладии (челни, турск. каици) по Марица пропадна подирь откриванието желѣзницата Саранбей-Одринъ-Дедеагачъ. Нѣкои отъ останалитѣ рѣки можеха да се употрѣбатъ за легки транспорти, но тѣхната сѫдоходность още не е изучена.

По българскийтъ крайморский брѣгъ има само едно единственно закрилено чрѣзъ острови пристанище при Созополь. Варна и Бургасъ иматъ само лоши отворени рейди, тъй щото пощенскитѣ пароходи често зимѣ никакъ не могатъ тамъ да се запратъ. Тие пристанища редовно се посѣщаватъ отъ пароходитѣ на австрийскийтъ Ллойдъ, на русското Одесско Общество, на французскитѣ «Messageries maritimes» и напослѣдне отъ едно грьцко общество (Куртджи) подъ турский флагъ. Готви се да се основе едно българско пароходно дружество за мѣстно съобщение покрай брѣговетѣ. Варненското пристанище е било посѣтено за 1887 отъ 253 пароходи (австрийски 113, турски 90) и 193 вѣтрилни кораби (отъ които 158 турски), 1888 отъ 280 параходи и 174 вѣтрилни кораби, Бургасското за 1886 отъ 1412 кораби (отъ коитѣ 147 пароходи). Числото на вѣтрилнитѣ варки подъ българский флагъ е съвсѣмъ незначително. Фарове има на носъ Калиакра, носъ Галата (Варна), носъ Емона, въ Бургасъ и на островитѣ Св. Анастасия и Св. Иванъ прѣдъ Созополь.

Къмъ воднитѣ и желѣзнопѫтнитѣ съобщения се присъединява оставената отъ турското правителство пѫтна мрѣжа съ широки шосета (турс. джаде), които, обаче, сѫ били направени не за търговски сношения или за съединение на обитаеми мѣста, но исключително заради военни цѣли. Въ Дунавската область тѣ по-вечето происхождатъ отъ шестдесетитѣ години, отъ врѣмето на валиятъ Митхатъ Паша. Който днесь пѫтува по тѣхъ, рѣдко си наумява за неотколѣшнитѣ дни, когато населението насилственно е било откѫсвано отъ полската работа и принуждавано да прави шоссета, като ан-

гария, безъ всѣкакво обезщетение. Румелийското и Българско правителства подобриха тие твърдѣ често наскоро направени пѫтища и допълниха мрѣжата, но то не вървеше тъй сърдчено, защото работнитѣ сили не може вече да се иматъ даромъ. Чувствителенъ е недостатъкътъ на мостове; наприм. на Искърътъ отъ околностьта на София до устието му има само ладии и бродове. При лошо врѣме пѫтницитѣ трѣбва да очакватъ на брѣговетѣ на разлѣната рѣка, до като спадне водата. За това се стараятъ поради тая или оная злина нощемъ изобщо да не пѫтуватъ; само прѣзъ прохладнитѣ лунни нощи всрѣдь лѣто шоссетата се оживяватъ отъ скрибучащитѣ биволски кола. Писменни пѫтеводители сѫ неизвѣстни. За ползуванието съ шоссетата не сѫ наредени никакви мита или тегоби. Липсванието на аллеи отъ дървета покрай шоссетата зимѣ е почувствително нежели лѣтѣ, защото при дълбокийтъ снѣгъ често съвсѣмъ се губи дирята отъ пѫтьтъ. Въ Княжеството распиляваха нѣкое врѣме (особенно 1881 — 1882) много пари на излишни раскошни постройки, па искусственни пѫтища, като оня прѣзъ Берковишкийтъ Балканъ, който слѣдъ откриванието на желѣзницитѣ пакъ трѣбва да запустѣе, на каменни сводовни мостове на мѣста, гдѣто единъ добрѣ направенъ дървенъ мостъ би билъ достаточенъ и т. н. Пакъ при това много важни шоссета сѫ още недосвършени: Силистра-Добричъ-Балчикъ, Силистра Шуменъ, Разградъ-Попово-Търново, Рахово-Вратца Орхание, Сливенъ-Казанлъкъ, Царибродъ-Трънь-Изворъ-Кюстендилъ и т. н.

За бързо пѫтувание на хора по главнитѣ линии се грижи устроената по русский образецъ поща, съ отворени кола за двама пѫтници съ мѣнувание коньетѣ на многобройнитѣ станции. Нѣма никакви редовни пѫтувания, но всѣкий наема кола за себеси и пѫтува кога ще, като на Западнитѣ екстра-пощи, естественно за една доста висока плата. Страшната бързина на тие пѫтувания (въ равнината по 12 километра въ часъ) не е безъ опасность.

По шоссетата и равнинитѣ, освѣнъ пощенскитѣ кола, може человѣкъ да си служи съ наемни кола отъ двоякъ родъ. Двѣмѣстнитѣ по-добри кола съ наредъ впрѣгнати 3-4 коня обикновонно нарипатъ **пайтонъ**, отъ фаетонъ; четериѫгълнитѣ прости кола безъ яеве съ покривъ отъ платно, въ които пѫтникътъ врьхъ покритото съ губеръ сѣно може по желание или да сѣди, или да лѣжи, се наричатъ **талиги**. Пайтонджиитѣ и талигаритѣ сѫ Турци, Българе, понѣкогажъ и Ерменци, и гледатъ за своитѣ накичени съ звънци и пропорци конье твърдѣ грижливо. Цѣната зависи отъ

пазарлъкътъ, който става устно при свидѣтели; който умѣе да се пазари, пѫтува евтино, който не, пѫтува по-скѫпо, при това трѣбва да се вэематъ въ внимание всевъзможни врѣменни обстоятелства: сухо или кишево врѣме, състоянието на мостоветѣ, появявание на разбойници и особенно числото на намиращитѣ се по него врѣме на мѣстото кола.

Вънъ отъ шоссетата и по планинитѣ пѫтуватъ само на коньe. За научни цѣли, гдѣто пѫтникътъ трѣбва да е до колкото се може по-независимъ и се нуждава въ откритъ изгледъ върху цѣлийтъ небосклонъ, той е единственнийтъ пригоденъ способъ. Истина, въ равнинитѣ сѣдението на сѣдло прѣзъ тежката дневна жега е утомително и при еднообразието на земната повърхнина малко полезно. За това добрѣ е да се съединяватъ и двата способа, въ планинитѣ да ѣздишь, въ полето да се возишь. Обикновененъ конь за ѣздение струва 150—200 лева; за единъ наеменъ конь по-вечето се плаща по 2—4 лева въ день. При напрѣдващата направа на шоссета и пропадванието на керванната търговия съ кираджийски коньe сега не навсѣкѫдѣ е лесно да наемешь конь, най-лесно е още по планинскитѣ мѣста, като Котелъ, Копривщица, Трънъ и т. н. За всѣкий случай добрѣ е человѣкъ даземе съ себеси свое собственно добро турско сѣдло.

По шосетата въ селата или въ съвсѣмъ осамотени мѣста има кръчми или механи или тъй наречени ханове или ханища. Най-долнята категория отъ тѣхъ прѣдставляватъ малко привлѣкателенъ изгледъ. То сѫ дървени хижи, малкитѣ имъ прозорци покрити съ хартия или парчета стькло, вѫтрѣ голѣма една стая съ глиненъ подъ и задименъ таванъ: наоколо нѣколко лавици, на тѣхъ нѣколцина мрьсни съпѫтници въ шапки или чалми живописно протѣгатъ своитѣ членове, при това нѣколко хроми маси (които обаче сѫ модерно нововъведение, по прѣди се е сѣдѣло на голийтъ подъ), въ единъ кѫтъ почернѣло отъ пушекъ огнище, въ другъ единъ долапъ съ баттареи ракиени шишета и чаши. Всичко нечисто, наплюто отъ мириади досадливи мухи. Гастрономически наслаждения за животнитѣ има въ по голѣмо изобилие, нежели за хората, които по-вече се растушаватъ съ понесенитѣ съ себе си запаси. Ханджийтъ, по-вечето пѫти македонский Влахъ, рѣдко има друго нѣщо, освѣнъ ракия или кисело вино, турско кафе, несъѣдобенъ хлѣбъ, нѣколко вѣнци чесънъ и намѣста овчье сирение. Нощѣ може да се спи по маситѣ и лавицитѣ, но най-добрѣ е вънъ въ собственната кола. Прѣзъ праговетѣ на тие ханове прѣстѫпятъ сѫщо и по-високитѣ класси.

Прѣдъ малкитѣ кръчми пѫтницитѣ се позапирватъ, оставятъ слугитѣ да развождатъ коньетѣ, набързо испиватъ по една чаша (филджанъ) черно кафе или чашка ракия, и пакъ припускатъ нататакъ. Въ мѣста, гдѣто ханътъ служи като станция за обѣдъ или вечеря, има по-вече раскошь. Тамъ се намиратъ и яйца, кокошки, сурово месо, което е окачено на кука за нѣкоя отъ гредитѣ на таванътъ (гостенинътъ показва, кое парче желае да му опекатъ) или въ кафезъ, обвитъ съ платно противъ мухитѣ; при това има дори отдѣлни стаи съ легла или дървени одъри за спанье.

Изъ градоветѣ добри гостинници се намиратъ само въ София, Пловдивъ и Варна. Другадѣ и градскитѣ гостинници сѫ пакъ първобитни прости ханища по старъ образецъ, массивно дървено четиреѫгълно здание съ голѣмъ дворъ по срѣдата, пъленъ съ добичета и талиги. Една широка сѣнчеста галлерия на дървени стълбове и съ глиненъ подъ окрѫжава дворътъ покрай първийтъ катъ. По нея има издадени мѣста за миение; хората се миятъ «coram populo» чрѣзъ поливание на рѫцѣтѣ съ ибрикъ. Отъ галлерията се влиза въ стаитѣ, така сѫщо съ глинени подове и прости мобили, патъ, маса и столъ; но това вече е напрѣдъкъ, защото ние често сме спали на рогозки и губери. Крайно неприятна е навсѫду проникающата миризма отъ оборитѣ на долнийтъ катъ. За нѣкои отъ тие ханове, чиито стопане, по-вечето Власи или Гърци, се мѫчеха да бѫдатъ услужливи и говорливи, азъ имамъ добъръ споменъ; въ други пакъ ханове пѫтникътъ, посрѣдъ отвратителна мрьсотия и нощно мѫчение отъ ненаситнитѣ гадини, съ най-голѣмо нетърпѣние очаква да се съмне.

По селата ние обикновенно накарвахме да ни постелатъ сѣно подъ стрѣхата на кѫщата, туряхме на него нашитѣ завивки и спѣхме съвсѣмъ приятно на чистъ въздухъ, макаръ и въ палта и обуща. Безъ съмнѣние, при дъждовно врѣме человѣкъ трѣбва да настани лѣглото си вѫтрѣ въ хижата, гдѣто димътъ отъ откритото огнище силно ѣде очитѣ.

Който има много познайници или прѣпорѫки, ще намѣри въ градоветѣ голѣмо гостоприемство. При това ще има най-добъръ случай да добие свѣдѣния за страната, но често губи свободното располагание съ своето врѣме, а при прѣстояванне по-вече отъ 24 часа го угнетява неприятно чувство, че той може да е въ тегость на стопанетѣ.

Храната е проста и здрава: кокошки, овнешко и ягнешко месо, яйца, сирение, риба, зеленчукъ, овощия и вино. Врѣдъ се намира и

добро кафе, което тукъ се тълче по турский начинъ въ хаванъ и се сипва не прѣцѣдено въ чашата, гдѣто твърдитѣ му съставни части бавно падатъ на дъното. Въ сиромашкитѣ села естественно и тая храна понѣкогажъ мжчно се намира. Готвението на храната въ селата винаги трѣбва да се надглежда; особенно трѣбва да се пази человѣкъ отъ недостаточно калаисани ссждове и недопеченъ хлѣбъ отъ грубосмлѣно жито. Често трѣбва да земашь съ себеси прѣхрана за единъ день (и сурово месо); консерви, песметъ, чай, шоколадъ, конякъ и т. н., та и нѣкои цѣрове не трѣбва да липсватъ отъ чантата на пжтникътъ.

Колко може да струва приготвянието и самото пжтувание, менъ е мжчно да установя съотвѣтственна норма за единъ наученъ пжтешественникъ, понеже азъ не правехъ никакви приготовления и нѣмахъ нужда отъ прѣводачъ, а пжтувахъ по способътъ на мѣстнитѣ чиновници и офицери, съ възможно най-малъкъ багажъ.

Българскитѣ проводници се стараятъ да бждатъ приятни другари. Малки исключения съставятъ млади чиновници отъ извѣстенъ типъ, които искатъ да покажатъ авторитетътъ си прѣдъ чужденецътъ въ селата и на пощенскитѣ станции, и възбуждатъ смѣхъ между добродушнитѣ селяне съ своето прѣкалено високомѣрие. Въ градоветѣ често може человѣкъ да попадне, ако веднага се не сѣпне, въ ржцѣтѣ на нѣкоя отъ мѣстнитѣ партии, които сж настроени рѣзко една срѣщу друга, и които принадлѣжатъ къмъ голѣмитѣ партии въ страната. По безпжтечнитѣ планини и небезопаснитѣ мѣстности служатъ за проводници конни стражари, по-вечето достойни хора съ добро познавание на страната.

Въ сношенията съ селското население азъ никога нѣмахъ неприятность. Но събиранието научни материали е мжчно, при недовѣрието спрямо всѣкой непознатъ. Българинътъ изобщо е по-малко съобщителенъ нежели Сърбинътъ или Гъркътъ; селянинътъ се страхува, да не би задъ питанието да се крие нѣщо фискално или да се търси нѣкое закопано имание. Всичко зависи отъ тъй простото, но мжчно научаемото искусство, какъ да се обнасяшь съ първобитни хора, и по тѣхному да мислишь и да говоришь. Не рѣдко азъ сьмь получавалъ нѣкое интересно свѣдѣние чакъ при третьо посѣщавание сжщата мѣстность и то съвсѣмъ случайно. Въ малкитѣ градове това е по-лесно; тамъ се намиратъ запознати съ свѣтътъ хора или пакъ читающи книги самоуки съ точно знаяние на мѣстностьта и живъ интересъ къмъ изучавание на отечеството.

15. Пощи и телеграфи.

Къмъ крайтъ на турското врѣме въ страната имаше добра телеграфна мрѣжа за военни цѣли и една печална турска поща за писма; писменното и парично съобщение по-вечето се вършеше чрѣзъ находящитѣ се при консулствата пощенски чиновници, прѣимущественно чрѣзъ австрийскитѣ.

Българско пощенско и телеграфно управление се основа къмъ крайтъ на русската оккупация и сжщеврѣменно бѣха уведени споредъ руский образецъ приготвени пощенски марки. Понеже освѣнъ нѣколко Българе, които бѣха служили като телеграфисти въ турска, румжнска и английска служби, почти нѣмаше никакъвъ персоналъ, то такъвъ наново трѣбваше да се създаде чрѣзъ сърдчено обучаванне на млади момци, което противъ очакванието добрѣ се сполучи. Днесь има персоналъ по-вече отъ 800 души. Въ Княжеството при първото организувание на пощата бѣха испросили отъ французкото правителство двоица французски чиновници. Въ 1881 година България влѣзе въ всесвѣтнийтъ пощенский съюзъ. Дирекцията на пощитѣ и телеграфитѣ е подчинена на Министерството на Външнитѣ работи; въ Румелия, която имаше собственни пощенски марки съ турски, български и грьцки надписи, тя бѣше съединена съ Дирекцията на Общитѣ Сгради. Числото на станцитѣ сега достига до 110; най-пълнитѣ приематъ и международни парични пратки и пакети. Въ по-ново врѣме сж наредени и селски пощи, съ куриери два пжти въ седмицата. Въ 1887 пощата е прѣпратила 3,622.521 частни писма, 1,884.301 вѣстници, печатни нѣща и образци на стоки. Телеграфнитѣ линии иматъ дължина 4402 километра; 105-тѣ станции испратили (1887) 126.457 държавни телеграмми и 349.226 частни; въ международното съобщенне били испратени 59.072 депеши, получени 62.746. Службата изобщо е точна и исправна; отдѣлни закъснѣвания, особенно на малкитѣ станции, трѣбва да се приписватъ само на неопитностьта на по-вечето твърдѣ млади чиновници.

Споредъ членъ 77 отъ Конституцията тайната на писмата и депешитѣ е ненарушима. Но въ страната се вѣрва както отъ туземцитѣ, тъй и отъ чужденцитѣ, въ сжществуванието на единъ «черенъ кабинетъ.»[1]

[1] Въ годинитѣ 1881 и 1888 послѣдваха по тойзи поводъ дипломатически прѣдставления. Корреспонденцията на дипломатическитѣ прѣдставители поради това имаше нужда отъ много куриери. Сжщо и мнозина чужденци на българска служба поради тие случки имаха расправии съ българското правителство. Въ

16. Парични учреждения.

Нѣмание на капиталъ. Лихварство. Земледѣлчески касси. Българската Народна Банка.

Въ България се усѣща страшенъ недостатъкъ въ пари, което тежко се отзовава на земледѣлието, промишленностьта и търговията. Освѣнъ него продаванието земитѣ на изселяющитѣ се Турци изнася всичкото злато въ странство, както спестеното отъ старо врѣме отъ селянетѣ, тъй и оставеното отъ Русситѣ въ страната прѣзъ оккупацията. Недостатъкътъ на заимодавни капитали още отъ старо врѣме е имало за слѣдствие силно лихоимство. Лихва отъ 10 проц. се счита като умѣрена. Въ по-вечето окрѫзи пари се заематъ съ 12—36 проц., а пъкъ въ нѣкои мѣстности, като при Видинъ, Бургасъ или Кюстендилъ, лихвитѣ много пѫти достигатъ дори до 60—70 проц.

Повечето туземни едри търговци отъ всички народности и вѣроисповѣдания, множество еснафи и търговски дружества, и собственно всички богати хора въ градоветѣ се занимаватъ съ лихварски дѣла. Пѫтешественникътъ често ще бѫде изненадванъ отъ изражението, че единственнийтъ изворъ на всички лични богатства въ България е лихоимството. Съ това се обяснява и враждата между «Аристократитѣ» (чорбаджиитѣ) и «Демократитѣ» по градоветѣ, както и противоположностьта на гражданетѣ и селянетѣ.

По-вечето спекулации сѫ разчитани на жьтвата. Капиталиститѣ даватъ въ заемъ пари на земледѣлцитѣ още прѣзъ зимата и ги получаватъ отъ длъжникътъ заедно съ лихвата подиръ жьтва въ натура, жито, кукурузъ, тютюнь, розово масло и др. т. Колкото по-рано е направенъ по-вечето пѫти устно сключенийтъ заемъ, толкова по-евтино ще трѣбва селянинътъ да отдаде своитѣ полски произведения.

За подпомагание бѣха създадени още въ турско врѣме земледѣлчески касси (тур. менафие), чрѣзъ влогове отъ общинитѣ на отдѣлни окрѫзи. Въ своето пѫтешествие Лежанъ описва злоупотрѣбленията, съ които тѣхното учреждение било свързано въ Митхатъ-

---

1881 г. азъ бѣхъ увѣдоменъ, че почти на всички мои прѣпорѫчани писма тънко гравиранийтъ печатъ се замѣнява съ нѣкакъвъ-си неодѣланъ гипсовъ отпечатъ. Тогава азъ най-вѣжливо обърнахъ вниманието на министрътъ на пощитѣ на това интересно явление; той биде трогнатъ, прѣдполагаше, обаче, че печатътъ се хабѣлъ отъ това, защото пощенскийтъ кондукторъ изъ пѫтьтъ сѣди връхъ пощенскийтъ сандѫкъ, но както и да е, подиръ тойзи разговоръ „тая чудесна игра на природата" прѣстана веднага като че сама отъ себе си

Пашовото врѣме: селянетѣ плащали, а еффендиитѣ управлявали и давали паритѣ въ заемъ само на себе подобнитѣ. Сега, подирь страшната криза прѣзъ врѣмето на войната, всичко въ тѣхъ е прѣобразувано. Числото на тие касси достига до 74 съ единъ капиталъ почти отъ 20 мил. лева. Паритѣ се даватъ въ заемъ срѣщу поржчителство съ 9 проц. само на селяне отъ опие общини, които сж спомогнали съ влоговетѣ си за създаванието на кассата. Тия учреждения сж благодѣяние за населението, но изобщо се оплакватъ, че тѣхнийтъ капиталъ съвсѣмъ не постига за удовлетворение на нуждитѣ.

Като замѣна на хипотечни банки служатъ еднакво достжпнитѣ, и за граждане, и за селяне, сиротски касси.

Една спестителна касса до сега сжществува само въ Орѣхово, гдѣто споредъ това и лихвата е низка. По-благоприятни отношения се срѣщатъ и въ окржзитѣ Плѣвненский, Търновский и Шумненский, гдѣто се намиратъ по-вече капитали, търговски дружества, управляеми отъ градскитѣ общини еснафски касси и т. н. Държавни заведения за давание пари подъ залогъ нѣма, както и лотарии. Иностраннитѣ застрахователи дружества се прѣдставляватъ слабо.

Най-значителното парично учреждение въ страната е **Българската Народна Банка**. Тя биде открита отъ русското оккупационно управление съ капиталъ отъ два милиона лева и нѣколко години имаше само дребни дѣла. Единъ по-новъ законъ постави цѣлото учреждение на по широка основа, а основнийтъ капиталъ смѣта малко нѣщо по-вече отъ 8 миллиона лева. При всичко това цѣлийтъ обратъ 1887 е достигналъ до 225 мил. лева. Лихвата за заемитѣ се простира до 8—9 проц. а пакъ срѣщу влоговетѣ се плаща 3—5 проц. Сѣдалището на управлението на Банката е въ София; клонове сжществуватъ въ Пловдивъ, Русчукъ и Варна, а корреспонденти има 54 въ всички по-значителни градове въ страната.

Отъ иностраннитѣ учреждения се прѣдставлява само «Banque Ottomane» въ Пловдивъ. Чуждийтъ капиталъ тежко се компрометира още при създаванието на новото Княжество чрѣзъ многобройни прѣдложения отъ иностранни спекулянти, които търсѣха въ него Елдорадо и въ пълно незнание на хитронаблюдателнийтъ Источенъ меркантиленъ духъ искаха концесии, които можеха да вкаратъ страната въ продължително порабощение въ ржцѣтѣ на голѣми привилигировани търговски компании. Самото сжществувание на печатнитѣ проекти даваше на опозицията веднага благоприятенъ поводъ за

голѣмо безпокойство и за сравнения съ прѣтоваренитѣ съ дългове Турция и Египетъ. Сега, обаче, едно солидно учреждение можеше да прави добри операции; не трѣбва само да прѣслѣдва високопарни планове, да не ангажира твърдѣ голѣми сумми, и при това въ управлението на своитъ българский клонъ необходимо да вземе и Българе.

Книга четвърта.

ДУХОВНО ОБРАЗОВАНИЕ.

I. Религиозни отношения.

Въ общность. Българската Екзархия и нейнитѣ учреждения. Епархии. Монастири. Въпросъ за жалованието на бѣлото духовенство. Отношение къмъ държавата. Гърци. Грегориянски Ерменци. Католици и Протестанти (Методисти, Анабаптисти). Евреe. Мухамедане.

Прѣброяванието на населението отъ 1889 намѣри въ България 2,424.371 (76·86 проц.) Православни Християне, 676,215 (21.44 проц.) Мухамедане, 24.352 (0·77 проц.) Евреи, 18.505 (0.59 проц.) Католици, 1358 (0.04 проц.) Протестанти и 7300 други исповѣдания, между които около 5200 Грегорински Ерменци.

Споредъ чл. 5 отъ Берлинскийтъ договоръ исповѣданието не може да лиши никого отъ ползуванието съ граждански и политически права, занимавание на оффициални длъжности и работение на нѣкой занаятъ. Свободата и упражнението на всички богослужения е обезпечено за всички български подданици и за всички чужденци, и отдѣлнитѣ религиозни общини не могатъ да бждатъ ограничавани нито въ иерархическата организация, нито въ отношенията имъ къмъ тѣхнитѣ духовни началници.

Българската Конституция (чл. 37— 42) обявява Българоправославната Цьрква за държавна черкова. Тя обявява и другитѣ вѣроисповѣдания на българскитѣ подданници или на прѣстоящитѣ въ страната иноземци за свободни, обаче подъ условие, че тѣхното упражнение не трѣбва да нарушава сжществующитѣ закони, че исповѣданието никому не може да служи като прѣдлогъ за неповиновение на всеобщеобязателнитѣ закони и че надзорътъ надъ духовнитѣ дѣла на всички исповѣдания се намира подъ вѣдѣнието на съотвѣтственното министерство. Духовнитѣ дѣла споредъ тая Конституция сж подчинени на министерството на Външнитѣ Работи.

Автономната православна българска черкова, наречена Екзархия, състояща отъ българскитѣ епархии въ Княжество България и въ Турската Империя, която има по-настоящемъ своето сѣдалище въ Цариградъ, е часть отъ Православната Източна Църква и си служи съ сѫщитѣ старославянски черковни книги, както Сърбитѣ и Руситѣ. Тя е историческо продължение на Срѣдневѣковната Българска национална църква, която прѣзъ врѣмето на турското господство е била присъединена къмъ Цариградскийтъ патриархатъ. Нейното възстановление се дължи не на рѣшение на нѣкой църковенъ съборъ, но подиръ една многогодишна борба на единъ ферманъ на Султанъ Абдулъ Азизъ отъ 27 февруарий 1870 г. Вслѣдствие на това тя биде отлѫчена отъ Цариградскийтъ Грьцкий Патриархатъ, като създание изникнало само отъ свѣтската власть на невѣрнитѣ, и по рѣшението на единъ великъ Синодъ отъ 14 Септемврий 1872 год. Българетѣ бидоха провъзгласени за схизматици. Тие отношения отъ тогава не сѫ измѣнени.

Организацията на черковата се опрѣдѣля отъ изработенийтъ 1871 Екзархийский Уставъ. Той бѣше прѣработенъ за Княжеството отъ Синодътъ, приетъ отъ Народното Събрание и прогласенъ съ указъ отъ Князь Александра на 4 Февруарий 1883 година.

Върховнийтъ сановникъ на църквата е Екзархътъ, който живѣе въ Ортакьой при Цариградъ. Той се избира пожизненно, а именно избранникътъ трѣбва да бѫде получивший богословско образование Българинъ на възрасть не по-малко отъ 40 години и да е билъ облѣченъ въ Епископский санъ вече петь години. Своята епархия той като екзархъ удържа; днешнийтъ е Ловченский митрополитъ. Способътъ на избиранието не е простъ. Всички архиереи записватъ на избирателнитѣ бюлетини нѣколко имена. Запечатанитѣ бюлетени отваря единъ «Общий Съборъ», състоящъ отъ всички архиереи и по два мирски прѣдставители отъ всѣка епархия, както и отъ Цариградската българска община. Отъ тѣзи имена Синодътъ опрѣдѣля двоица или троица като най-достойни и отъ тие кандидати Общийтъ Съборъ съ тайно гласоподавание избира Екзархътъ. Избранникътъ се прѣдставлява на Султанътъ и Портата и сѫщеврѣменно неговийтъ изборъ се извѣщава на народътъ отъ Българскийтъ Князь съ прокламация.

Между Архиереитѣ по-вечето сѫ Митрополити, по-малкото прости Епископи. Обикновенната листа кандидати за архиерейский санъ се съставлява отъ Св. Синодъ отъ свещенници-проповѣдници, ректори или учители на духовни семинарии, архи-

мандрити, игумени, архидьякони, хорепископи, секретари на Синодътъ, най-малко 30-годишни неженени мѫжье съ богословско образование. При овдовяванието на нѣкоя епархия Синодътъ веднага назначава нѣкого отъ съсѣднитѣ архиереи за намѣстникъ. Послѣднийтъ свиква духовнитѣ и мирскитѣ избиратели, които избиратъ отъназванната кандидатна листа двоица, и отъ тѣхъ Синодътъ рѣшава за едного. Слѣдъ рѫкополаганието избранникътъ се утвьрдява чрѣзъ Княжеский указъ и се прѣпорѫчва на епархията съ Синодално послание. Прѣмѣстванието на архиереитѣ отъ една епархия въ друга е изрично забранено по Византийското цьрковно право. Архиерейтъ е обязанъ поне веднаждъ въ годината да направи обиколка по градоветѣ и селата, и да се грижи за цьрквитѣ, религиозното образование, за учреждавание на училища и за общата нравственность.

Врьховното цьрковно управление има Св. Синодъ, състоящъ отъ 4 митрополити, избрани отъ всички архиереи чрѣзъ запечатани бюлетини за 4 години, подъ прѣдсѣдателството на Екзархътъ. Той се събира редовно веднаждъ въ годината. Въ Княжеството той не може да прати нито едно окрѫжно безъ съгласието на надлѣжнийтъ министръ.

Намѣстникътъ на архиерейтъ въ неговото сѣдалище е протосингелътъ, въ всѣкий по-голѣмъ градъ архиерейскийтъ намѣстникъ, избранъ отъ всички свещенници на въпросната епархия за 2 години. При архиерейтъ еженедѣлно засѣдава Духовнийтъ Епархиаленъ Съвѣтъ; той се състои отъ четворица духовни, избрани отъ духовенството на епархията помежду свещенницитѣ по стари отъ 30 години за по двѣ години, при това тъй, щото ежегодно да се мѣнува половината. Единъ членъ е ковчежникъ. Въ духовнитѣ дѣла архиерейтъ не може нищо да направи безъ Съвѣтътъ, нито пакъ Съвѣтътъ безъ архиерейтъ. Всички тие длъжностни лица подлѣжатъ на утвьрждение отъ Св. Синодъ и правителството.

Участието на миррянетѣ въ изборътъ на Архиерей и Екзархъ е наредено по слѣдующийтъ начинъ. Въ всѣка епархия се съставлява списъкъ на всички духовни и по 1—3 миряне отъ найспособнитѣ и най-челнитѣ поне 30-годишни мѫжье отъ всѣкий градъ и село. Отъ тойзи списъкъ общинитѣ избиратъ съ тайно гласувание 3 духовни и 3 миряне, и тѣ сѫ избиратели за 3 години.

Кандидатътъ за свещеннический санъ трѣбва да има поне 25 години и да е свьршилъ духовно училище, въ което обаче и до днесь още се правятъ исключения, и да се е отличавалъ съ безукорно поведение. Него избира едно събрание отъ духовни и най-

личнитѣ миряне въ енурията подъ прѣдсѣдателството на архиерейскийтъ намѣстникъ. Архиерейтъ разгледва прѣдложението въ Епархиалнийтъ Съвѣтъ и увѣдомява министерството за ржкополагането за да се внесе въ списъкътъ на духовнитѣ. Ни единъ священникъ (въ обикновеннийтъ езикъ попъ) не може да бжде ржкоположенъ безъ опрѣдѣлена енория. Той може да бжде женонъ, но само единъ пжть; бракътъ трѣбва да бжде сключенъ прѣди посвещаванието.

Финанциалнитѣ дѣла сж подробно наредени. Споредъ членъ 100 Княжеството плаща на Екзархията една годишна сумма, смѣтана споредъ вѣнчилата въ епархиитѣ за всѣко по 40 стотинки, сега 142.000 лева. Отъ 1878 митрополититѣ се плащатъ отъ държавата. Въ бюджетътъ сж показани заплатитѣ на 10 митрополити по 6000—8000 лева. Такситѣ за издавание на различни документи образуватъ приходитѣ на Епархиалнийтъ Съвѣтъ, който отъ тѣхъ и получава своето съдържание; остатъкътъ трѣбва да служи за образувание на единъ пенсионенъ фондъ за духовенството.

Селскитѣ енории броятъ по 150—200, градскитѣ по 200—300 кжщи. Енорийскийтъ священникъ споредъ уставътъ трѣбва да получава вънъ отъ прѣдписанитѣ такси едно възнаграждение, което за селата се опрѣдѣля съ 850, за градоветѣ съ 1200, за голѣмитѣ градове съ 1500 лева; отъ тѣхъ $^1/_4$ се плаща отъ черковнитѣ приходи, $^3/_4$ отъ държавата, която трѣбва да събира нуждната сумма отъ православното българско население наедно съ държавнитѣ данъци. Отъ остатъкътъ на приходитѣ на всѣка черкова $^3/_4$ оставатъ за училището, $^1/_4$ въ полза на черковнийтъ фондъ. Черковнитѣ имоти управлява Черковното Настоятелство, състояще отъ 3—5 миряне подъ прѣдсѣдателството на единъ протоиерей или иерей, избираемо ежегодно отъ политическитѣ избиратели на енорията. Духовнитѣ сж задължени да казватъ проповѣди или да четатъ въ черковитѣ дозволенитѣ черковни слова, но на мирянетѣ споредъ Уставътъ се забранява да държатъ въ черкова слова, както до сега се правеше отъ учители и други. Въ углавни случаи духовното лице прѣкарва слѣдственнийтъ затворъ въ митрополията.

По-голѣмата часть отъ опрѣдѣленията на тойзи Уставъ бидоха веднага уведени. Само заплатата на священницитѣ поведе къмъ конфликти, които се продължаватъ още и сега. Правителството споредъ Уставътъ е само посрѣдникъ. То даде на заемъ съ одобрението на Народното Събрание 1884 една сумма отъ 850.000 лева, отъ която духовенството получи своето възнаграждение за 8 мѣсеци. Но

сжщеврѣменно прѣдписиваемийтъ отъ Уставътъ данъкъ не се събра, понеже списъцитѣ за него не бѣха за благоврѣменно приготвени. За 1885 Народното Събрание отказа да даде новъ заемъ; въ сжщото врѣме по-вечето окржзи отблъснаха проектиранийтъ данъкъ съ заявление, че тѣ ще плащатъ на своитѣ свещенници както до сега, въ селата съ натурални даждия. Отъ тогава безуспѣшно се работи за единъ опрѣдѣленъ законъ. Прѣкарванието му изисква около 1 мил. лева годишно. Духовнитѣ често се оплакватъ, че били изгубили старитѣ си доходи, а нови не получаватъ.[1]

Бюджетътъ за 1891 съдържа спрямо черковата увеличени постове: съдържанието на Екзархията 207,327 лева, жалования на Прѣосв. митрополити по 8040—10.800 лева и за поддържанието на духовенството 800.000 лева, чрѣзъ което въпросътъ за заплащанието на долнето духовенство е направилъ пакъ стжпка напрѣдъ.

Епархиитѣ до скоро имаха стари исторически достопаметни граници. Уставътъ прѣдписа 1883 унищожаванието на 3 отъ тогавашнитѣ 9 епархии въ Княжеството слѣдъ тѣхното най-ближно овдовявание и намѣста замѣни старитѣ граници съ измѣрението на днешнитѣ окржзи и околии. Въ нинѣшне врѣме има 12 епархии.

1. Софийската митрополия обхваща окржзитѣ Софийский (безъ Златица и Самоковъ), Кюстендилский (безъ Дупница) и Трънский. Къмъ нея се относеше до регулираннето 1883 и Берковица. Новопридадени сж части отъ двѣ упразднени епархии. Нишавската епархия съ сѣдалище въ Пиротъ подиръ разрѣзванието чрѣзъ берлинскитѣ граници 1878 биде унищожена и сръбската часть спадна въ Нишската епархия, а българската въ Софийската. Кюстендилската епархия слѣдъ смъртьта на послѣднийтъ митрополитъ 1884 се присъедини къмъ Софийската, съ исключение на лѣжащитѣ отвадъ границитѣ въ Турция части (Кратово, Кочани и Щипъ), сждбата на които отъ 1878 още не е рѣшена.

2. Самоковската митрополия съ околиитѣ Самоковска и Дупнишка слѣдъ най-близкото овдовявание ще се присъедини къмъ прѣдидущата. Тя изгуби чрѣзъ Берлинскитѣ граници мѣстноститѣ Джумая и Разлогъ въ Турция; сжщо и Ихтиманъ прѣди съединението 1885 принадлѣжеше къмъ нея.

3. Видинската митрополия въ окржзитѣ Видинский и Ломский.

---

[1] Докладъ на министръ Илия Цановъ въ Народното Събрание отъ 4 Юний 1885. — А. Шоповъ (секретарь на Екзархията), България въ цьрковно отношение Пловдивъ 1889, 8-о 47 стр.

4. Врачанската митрополия въ окржзитѣ Врачанский, Раховский и Плѣвненский.

5. Ловченската митрополия въ околиитѣ Ловченска, Троянска, Тетевенска, Орханийска и Златишка. Ще бжде упразднена слѣдъ найблизкото овдовяване.

6. Търновската митрополия до скоро заемаше най-голѣмото пространство отъ всички, отъ Дунавътъ чакъ до Марица. Отъ южната й часть прѣди малко образуваха Старо-Загорската епархия. При Търновската сега оставатъ окржзитѣ Търновский, Севлиевский и Свищовский.

7. Доростоло-Червенската митрополия съ сѣдалище въ Русчукъ е произлѣзла отъ сливанието на двѣ стари епархии, съ сѣдалища въ укрѣплението Червенъ при Русчукъ и въ Силистра. Тя обема окржзитѣ Руссенский, Разградский, и Силистренский; едно врѣме къмъ нея принадлѣжеше цѣлата Добруджа чакъ до устието на Дунавътъ.

8. Варненско-Прѣславската митрополия обхваща окржзитѣ Варненский и Шумненский съ сѣдалища и въ двата града.

9. Пловдивската митрополия обема окржзитѣ Пловдивский, Татаръ-Пазарджикский и Хасковский.

10. Сливенската митрополия, основана 1870, обгрхща Бургасскийтъ окржгъ и сѣверната часть отъ Сливенский окржгъ.

11. Старо-Загорската епархия съ цѣлийтъ окржгъ на тойзи градъ биде създадена съ едно синодално рѣшение (1881), но истински е отдѣлена отъ Търновската епархия само (1885) подирь съединението. Правителството и досега не е признало нейното сжществувание, но търпи нейнийтъ управляющий.

12. Едно приврѣменно създавание съедини тритѣ околии Кързълъ-Агачска, Каваклийска и Харманлийска, съ сѣдалището на намѣстникътъ въ Харманлии; тя е възстановената (1886) часть отъ българската Одринска епархия.

За неустановеното положение на църковнитѣ дѣла характерно е обстоятелството, че половината отъ тия епархии сега се управляватъ отъ намѣстници, между тѣхъ е и Софийската митрополия още отъ 1883 насамъ.

Помежду духовенството господствува, както врѣдъ на Истокъ, голѣма противоположность между бѣлото и черното духовенство, калугеритѣ и свѣтскитѣ свещенници. Тази противоположность зема своята основа отъ жената. Само нежененнитѣ духовни лица, калугеръ или вдовецъ може да стане архиерей; на жененийтъ селский свещеникъ,

споредъ постановленията на Источната църква, достжпътъ къмъ архиерейский тронъ е закритъ.

Българскитѣ архиереи сж патриотични, образовани и знающи свѣтътъ мжжье, възпитанници часть на грьцкитѣ, часть на русскитѣ богословски учебни заведения. А пакъ напротивъ селското духовенство стои на една доста низка степень на образование, особенно на западъ; тамъ неговото по-старо поколѣние се състои отчасти отъ селяне, които въ турско врѣме били ржкополагани отъ грьцкитѣ архиереи за една внесома отъ селската община такса отъ 1000 гроша безъ всѣкакъвъ прѣдварителенъ испитъ, и често едвамъ могатъ да пишатъ.

Имотътъ на църквата е незначителенъ, та въ Турция то и не е могло другояче да бжде; само Рилскийтъ монастирь има по-голѣмо владѣние, истина една горска пустошь. Дори жилищата на епископитѣ, митрополитѣ сж отчасти вехти, гнили дьрвени кжщи.

Статистически данни ни прѣдставлява появившата се напослѣдне брошура отъ Екзархийскийтъ секретарь А. Шоповъ. Споредъ нея въ цѣлото Княжество 1888 имало 2350 духовни лица (11 архиереи, 24 архимандрити, 28 икономи, 70 протоиереи, 1951 священници, 20 диакони, 264 калугери); отъ 1951 енорийски священници 1012 прѣди ржкоположението били учители. Числото на священницитѣ безъ енория е съвсѣмъ малко и се ограничава съ нѣколцина болни и старци.

Църкви имало въ сжщата година 1819. Прѣди 1860 били сградени 676, прѣзъ 1860—1870 г. 290, 1870—1880 г. 329, 1880—1888 г. 524. И така не по-малко отъ 1143 божии храмове сж въздигнати отъ избухванието на българскийтъ църковенъ въпросъ въ продължение на 28 години и все въ нарастающе число. Това е толкова още по забѣлѣжително, понеже тия сгради сж искарани исключително отъ общинитѣ; бюджетътъ на държавата не съдържа никакви субсидии за тая цѣль. И все още има стотини села безъ църкви: въ Софийската епархия 396 отъ 605, въ Варненската 209 отъ 338, Старо-Загорската 126 отъ 226.

Единственийтъ по голѣмъ монастирь е онзи на св. Иванъ Рилский, единъ «ставропигионъ», сирѣчь прѣко-подчиненъ на Патриархътъ, а въ даденийтъ случай на Екзархията, а не на мѣстнийтъ архиерей; той има 78 калугери. Другитѣ монастири сж пръснати по планинскитѣ мѣстности и по-вечето сж много дребни, често нѣкое старо отшелническо жилище съ параклисъ, сега само съ по единъ калугерь; тѣ често служатъ като енорийска черкова за околностьта. Распрѣдѣ-

лението имъ по епархиитѣ е таково: Софийската 36 монастири (14 сѫ енорийски черкови), Самоковската 3, Видинската 6, Врачанската 6, Ловченската 6, Търновската 11 (100 калугери), Пловдивската 6, Старо-Загорската 1, Сливенската 2, Харманлийската 1, всички заедно 78 монастири съ 199 калугери. Епархиитѣ Доростоло-Червенска и Варненско-Прѣславска нѣматъ никакви монастири. Женски монастири има 14, именно въ епархиитѣ: Търновската, Ловченската (по 4), Пловдивската, Самоковската (по 2), Софийската и Старо-Загорската (въ Казанлъкъ) по единъ, всички купомъ съ 348 калугерки. Мѫжскитѣ монастири слѣдватъ правилата на св. Василий Великий, безъ пустинничество. Между калугеритѣ има множина съ шарено минало. Женскитѣ монастири сѫ по-вече свободни сдружавания за рѫкодѣлие, сѫщо безъ пустинничество, но до колкото се чуе отъ мѣстнитѣ хора, не се ползуватъ съ уважение.

Шоповъ ни дава статистика и за новообращеннитѣ отъ 1878 насамъ: 1913 Мухамедане, 15 Евреи, 10 Католици, 1 Протестантъ.

Положението на Българската Цьрква спрямо дьржавата въ нинѣшнитѣ врѣмена е затруднително. Цьрквата въ турско врѣме, когато архиереитѣ е билъ припознатъ отъ законитѣ началникъ и защитникъ на своето стадо, е принесла много заслуги на народътъ и поради свойтѣ патриотизмъ много е пострадала. Освѣнъ него тя е чисто националенъ организъмъ, съ понятенъ за народътъ цьрковенъ езикъ, съ израсло наедно съ всичкитѣ класси отъ народътъ духовенство и съ не незначително участие на мирскйтѣ елементъ въ цьрковното управление. Но при всичко това тя не е пустнала корени у Българетѣ, като у Гърцитѣ и Русситѣ, гдѣто националната цьрква сега почти образува една недѣлима сѫщественна часть на тѣхната народность. Причинитѣ сѫ разнородни: дългата борба противъ по-прѣди господствующето висше грьцко духовенство, незрѣлото състояние на новата национална цьрква, недостатъкътъ на образование посрѣдъ дольното духовенство и най-сѣтнѣ влиянието на чуждитѣ, изникнали изъ съвьршенно други условия, възрѣния у интеллигенцията. Политицитѣ на освободената страна сѫ съвсѣмъ равнодушни спрямо цьрквата или дори сѫ враждебни къмъ нея. Съзаклѣтницитѣ на послѣднитѣ турски години сѫ по-вечето произнесени атеисти. Отъ начало нѣкои владици играха видна роля; Климентъ Търновский бѣше Министръ-Президентъ, Симеонъ Прѣславский Прѣдсѣдатель на Народното Събрание. Но нинѣшнийтъ Министръ-Президентъ Стамболовъ 1889 испѫди изъ София безъ дълги церемонии дори членоветѣ на Св. Сидонъ, и въпрѣки съпротивлението на гражданетѣ събори стари

Софийски черкови за регулирание улицитѣ на градътъ. За бѫдущето на цьрквата важенъ е въпросътъ за нарежданието съдържание на бѣлото духовенство; до като той стои откритъ, поддържанитѣ отъ държавата въспитанници на богословскитѣ училища ще прѣдпочитатъ да ставатъ народни учители и чиновници отъ колкото свещенници. Но и самото духовенство има извѣстна вина въ упадъкътъ на неговийтъ авторитетъ. Цьрковна ученность, духовно краснорѣчие и изобщо устна и писменна дѣятелность бързо можеха да го поддигнатъ въ очитѣ на хората, но отъ тая страна много му липсва; богословската литература въ българскийтъ езикъ е несъразмѣрно малка и дори по-вечето катехизиси и цьрковни истории за училищата сѫ съставени отъ миряне.

Слѣдъ Българетѣ идатъ Гърцитѣ съ грьцкийтъ цьрковенъ езикъ, подчинени на Цариградскийтъ патриархатъ. Тѣ иматъ въ страната петь епархии, съ митрополити: 1. Пловдивската съ 22 черкови, 5 монастири, 50 свещенници и 11 калугери; 2. Анхиалската (заедно съ Бургасъ); 3. Созополската; 4. Месемврийската (тия двѣ вслѣдствие дребностьта на тѣхнитѣ епархии иматъ доста бѣденъ поминъкъ); 5. Варненската съ 12 черкови и 19 свещенници въ градоветѣ Варна, Балчикъ и Добричъ и 8 села, както и единъ параклисъ въ Шуменъ. Духовенството се поддържа отъ енориотитѣ. Грьцкийтъ епископъ въ Варна не е признатъ отъ Българското правителство, защото назначението му е станало безъ негово съгласие.

Ерменцитѣ отъ Григориянската цьрква се намиратъ подъ ерменскийтъ не униятский Цариградский патриархъ. Тѣ иматъ въ Русчукъ единъ епископъ.

Католицитѣ броеха 1889 год. 2536 семейства, 17 черкови, 53 священника и 87 калугерки. Тѣ иматъ два епископа, титулярнийтъ Софийский епископъ съ сѣдалише въ Пловдивъ при сградената 1864 г. черкова Св. Луи, чиято епархия обема и София, и титулярнийтъ епископъ Никополский, който живѣе въ Русчукъ и управлява католицитѣ на Дунавската областъ. Освѣнъ Павликянетѣ при Пловдивъ и Свищовъ (стр. 127) има още отдѣлни български католици въ областьта на долня Тунджа, особенно въ селата Топузлари, Доурокли, Соуджакъ, Гаджилово; въ първоназванното село тѣ сѫ прѣселени Павликияне отъ Пловдивъ, въ останалитѣ — стрѫкове отъ новообращеннитѣ български унияти при Одринъ. Освѣнъ тѣхъ има още иноземни католици съ черкови, по-вечето само скромни капелли, и училища въ градоветѣ София (84

семейства), Русчукъ, Варна и Видинъ. Въ послѣднитѣ три години отъ Одринъ се откриха католически училища и въ Ямболъ, и въ Бургасъ. Всички тия черкови безъ помощи изъ Франция, Австрия и Италия не биха могли да сѫществуватъ. Училищата, въ които прѣподаватъ французски калугери и калугерки, се посѣщаватъ не само отъ дѣца на чужденцитѣ и Павликиянетѣ, но сѫщеврѣменно и отъ Българе, Гърци и Спаньоли за практическо изучвание на французскийтъ езикъ. За това тѣзи заведения се подкрѣпятъ отъ Французитѣ безъ разлика на партия.

Протестантитѣ броятъ 466 семейства, 15 черкови и 24 проповѣдници. Чужденци, Англикане, Лютеране или Реформати сѫ въ тѣхъ въ твьрдѣ малко количество. Болшинството сѫ мѣстни Методисти. Американскитѣ методистически проповѣдници отдавна отъ Смирна и Цариградъ сѫ турили око на България, и тѣхната дѣятелность най-напрѣдъ се откри въ Пловдивъ 1857 година. Тѣхнитѣ грамадни срѣдства, безвъзмездно обучение, раздавание даромъ книги (тѣ тъй сѫщо прѣдприеха и напечатаха българский прѣводъ на Библията), тѣхнитѣ усилия да изучатъ народнийтъ езикъ за проповѣди и писателство имъ спечелиха много симпатии. Първитѣ учители бѣха Американци; въ по-новитѣ врѣмена къмъ тѣхъ се присъединиха образовани въ Америка български Реверенди изъ Самоковъ, Котелъ, Ямболъ, Панагюрище и изъ Македоиия. Въ Източна Румелия Методиститѣ имаха осигурено чрѣзъ Органическийтъ уставъ положение, но въ Княжеството къмъ тѣхъ бѣха враждебни; сега подиръ Съединението тѣ иматъ пакъ напрѣдъкъ. Тѣхното сѣдалище е Самоковъ съ едно голѣмо училище. Въ София има 2 методистски черкови и 1 лютеранска, послѣднята съ едно нѣмско училище. Въ Източна Румелия Методисти има въ Пловдивъ, Ямболъ (отъ 1860 насамъ, 32 семейства), Татаръ-Пазарджикъ, Панагюрище, Казанлъкъ, както и въ селата Костенецъ, Церово (при Пазарджикъ), Меричлери (при Чирпанъ) и Каяли-дере (при Харманлии), на сѣверъ отъ Балканътъ въ Русчукъ, Търново, Ловечъ, отъ нѣколко години насамъ и въ Варна, Шуменъ, Орхание и Троянъ. Методистскитѣ проповѣдници развиватъ голѣма дѣятелность и въ Македония (въ Битоля) и въ Разложската долина. Да ли тѣ, въпрѣки голѣмитѣ парични жъртви, ще се задържатъ въ тия земи, е неизвѣстно; сѫщо и въ Гърция тѣ бѣха нѣкога като учители привѣтствувани и популярни, обаче 1843 бидоха изгонени. Въ България тѣ трѣбваше най-напоконъ да оставятъ безъ резултатъ свойтъ првъ центръ Стара-Загора, гдѣто тѣ дѣйствуваха отъ 1858, и се прѣселиха въ Самоковъ.

Наредъ съ Методиститѣ има още нѣколко **Анабабтисти** въ Русчукъ и Ломъ-Паланка, тъй сѫщо привлѣчени отъ Американци.

Между **Евреитѣ** главнийтъ Софийский раввинъ се подписва по французски «grand rabin de Bulgarie» и получава 3000 лева жалование отъ държавното ковчежничество.

Сѫщо и муфтиитѣ на **Мухамеданетѣ** и тѣхнитѣ помощници (наиби) и писари се плащатъ отъ правителството; Софийскийтъ муфтия получава 3000, останалитѣ 1800—2400 лева. Правителството спомага съ 9000 лева поддържанието на едно мухамеданско духовно училище въ Шуменъ. Джамиитѣ и теккетата често иматъ значителни недвижими имоти, но тѣхнийтъ титулъ на владѣние по-вечето принадлежи къмъ неразрѣшенийтъ още въпросъ за вакуфитѣ (религиознитѣ недвижими имоти).

2. Народно просвѣщение.

Историческо развитие. Българскитѣ начални училища и тѣхнитѣ учители. Статистика. Училища на религиознитѣ общини. Инспектори. Посѣщение на училищата. Главнитѣ или градски училища. Классически и Реални гимназии. Образование въ странство. Опитъ за оснoвание на единъ университетъ.

Зачаткитѣ на българското училищно дѣло се падатъ още въ турско врѣме и отиватъ двѣ или три поколѣния назадъ. Съвсѣмъ безъ училища страната никога не е била отъ Срѣднитѣ вѣкове насамъ, но най-старата тѣхна форма, тъй нареченaта **келлия**, която изчезна само въ наше врѣме, сѫществуваше само при нѣколко черкови и монастири и по-вечето служеше за приготвение къмъ духовенъ чинъ. Обучението тамъ се ограничаваше съ чертанието на буквитѣ и научвание наустъ цьрковнитѣ книги. Пьрвитѣ училища отъ по-добъръ родъ бѣха създадени въ началото на 19-ийтъ вѣкъ, подъ влиянието на търговцитѣ и грьцкитѣ владици; прѣподаваемийтъ въ тѣхъ езикъ бѣше грьцкийтъ, но методата винаги още почиваше на изучвание наустъ, което, при слабото знаяние на езикътъ. можеше да даде само слаби резултати.

Пьрвото чисто българско училище по модеренъ образецъ основаха 1835 г. въ **Габрово** нѣколцина търговци, заселени въ Одесса и Букурещъ подъ рѫководството на многозаслужилийтъ за народното просвѣщение въ България калугеръ Неофитъ Рилский († 1881). Методата бѣше Белль-Ланкастерска, нуждннтѣ книги бѣха скомпилирани отъ грьцки или русски и по вечето напечатани въ Сърбия. Примѣрътъ на Габровското училище бързо подѣйствува, както на сѫществующитѣ примитивни попски училища, тъй и на грьцкитѣ градски училища. Слѣдъ Кримската война движението отъ градоветѣ

прѣмина и въ селата, особенно въ околноститѣ на търговскитѣ градове и на занаятчийскитѣ паланки въ планината, когато пакъ Дунавската равнина и западнитѣ планински страни останаха твърдѣ надирѣ. При това, обаче, сѫществуванието на училищата бѣше изложено още на много промѣни, понеже тѣхното поддържание оставаше исключително дѣло на религиознитѣ общини, на които пакъ охотата къмъ жъртви бѣше тоже изложена на много колебания. Българскитѣ училища никакъ не се гледаха съ добро око отъ Портата и не получаваха отъ държавата никаква поддържка. На чело на тие български заведения, прѣди освобождението, стоеха разширеното въ реална гимназия и силно посѣщаемото старо Габровско училище, както и реалната гимназия въ Пловдивъ, и двѣтѣ съ по 6 класса; наредъ съ тѣхъ имаха значение по-вече или по-малко усъвършенствуванитѣ градски училища въ Шуменъ, Русчукъ, Свищовъ, София, Стара-Загора и т. н., нѣкои отъ които дори даваха прѣдставление за прѣподаванието въ странство. Освѣнъ тѣхъ за просвѣщението на България не малко значение имаше българската гимназия въ Болградъ въ Бессарабия, въ колониитѣ на емигрантитѣ отъ 1829, тогава на ромѫнска почва, сега слѣдъ отстѫпванието южна Бессарабия на Руссия порусена. Сѫщо и цариградскитѣ французски и английски училища имаха върху Българетѣ голѣма притегателна сила, особенно американскийтъ Робертъ-Коледжъ при Румели-Хиссаръ и Lycée imperial de Galata.

Чрѣзъ освобождението прѣчкитѣ, които по-прѣди стоеха на пѫтьтъ на едно естественно развитие, се прѣмахнаха, и много, което испрѣди бѣше прѣдоставено на една самобитна патриотическа дѣятелность, стана обязателенъ граждански дългъ. Въ русското оккупационно управление имаше особенъ отдѣлъ за Народното Просвѣщение. Неговийтъ началникъ, Дриновъ, профессоръ въ Харковскийтъ Университетъ, рожденъ Българинъ и личенъ писатель, прѣди всичко се помѫчи да отвори затворенитѣ прѣзъ войната народни училища, да основе за смѣтка на хазната нѣколко срѣдни училища, да уведе съотвѣтствующи программи за обучение, държавна инспекция и стипендии.

Прѣзъ годинитѣ 1879—1885 сѣверната и южна части на страната се управляваха отдѣлно. Въ Княжеството постоянната министерска промѣна съставляваше силно прѣпятствие. Въ първитѣ двѣ години имаше 7 министри на Просвѣщението (единъ само за 17 дни); само 1884/85 видя първийтъ, който има щастие спокойно да испълнява своята длъжность една пълна учебна година.

Обаче, чиновницитѣ на министерството и учителитѣ на държавнитѣ училища рѣдко бѣха мѣстени. Персоналътъ на централното управление се състоеше отъ нѣколко Българе[1] съ университетско образование, съ специална подготовка, която тогава не се срѣщаше ни въ едно друго министерство, и отъ авторътъ на тази книга. Въ началото имаше, отъ една страна, най-силенъ напоръ за училища въ страната и за образование въ странство, а отъ друга, липсваше всичко: образовани учители, методически подготвени ученици, учебници, учебни пособия, закони и особенно сгради. Новооснованата Софийска Гимназия три години се помѣстяваше въ единъ съвсѣмъ порутенъ турский конакъ, чиито стѣни се поддържаха съ подпори. Мжчнотиитѣ на дѣлото идѣха не отдолу, отъ населението, учителитѣ, ученицитѣ и постоянно щедрото Народно Събрание, но отгорѣ, отъ интригантското управляюще общество, въ което имаше дори явни противници на наростающето всеобщо народно просвѣщение.

Въ Източна Румелия, гдѣто цѣлото население отъ всички класси е по-напрѣднжло, Дирекцията на Просвѣщението бѣше малко изложена на промѣни и съ години се управляваше отъ Иоакимъ Груевъ, единъ ветеранъ на българската народна школа.

Слѣдъ Съединението много приврѣменни наредби се замѣниха съ специални закони и организационното дѣло се допълни. Но до като по-прѣди отъ двѣтѣ страни на Балканътъ не липсваха годишни отчети, статистиката на образованието на съединена България остана много назирѣ[2].

Началното образование бѣше обявено отъ самото начало за задължително, въ Румелия отъ Органическийтъ Уставъ за дѣца отъ 7 до 13 годишна възрасть, въ Княжеството по принципъ отъ Конституцията, въ частность чрѣзъ особенъ законъ отъ 1885 за всички дѣца отъ 6 до 12 години, подъ страхъ на парични глоби за родителитѣ, настойницитѣ или общинскитѣ настоятели. Първоначалното училище има четири отдѣления; образованието (25 часа въ

[1] Въ различни врѣмена бѣха: М. К. Сарафовъ, В. Д. Стояновъ, Петръ Генчевъ, Спасъ Вацовъ и Георгий Кирковъ.

[2] Отъ мене 1882 се яви въ Държавенъ Вѣстникъ и отдѣлно единъ общъ докладъ до князьтъ върху положението на народното образование въ Княжество България (едно извлѣчение вижъ въ Augsburger Allg. Zeitung 1382 No. 220 — 222), отъ моитъ прѣемникъ Теохаровъ подобенъ единъ годишенъ отчетъ до Народното Събрание. Румелийскийтъ директоръ на Просвѣщението, Груевъ, прѣдстави единъ редъ годишни отчети прѣдъ Румелийското Областно Събрание. Распорежданията на министерството на Народното Просвѣщение се явиха въ два тома: Училищенъ Сборникъ, София 1883, 8-о, 199 стр. (1878 — 1882) и Сборникъ на окржжнитѣ писма, София 1888, 8-о, 424 стр. (1883—1888).

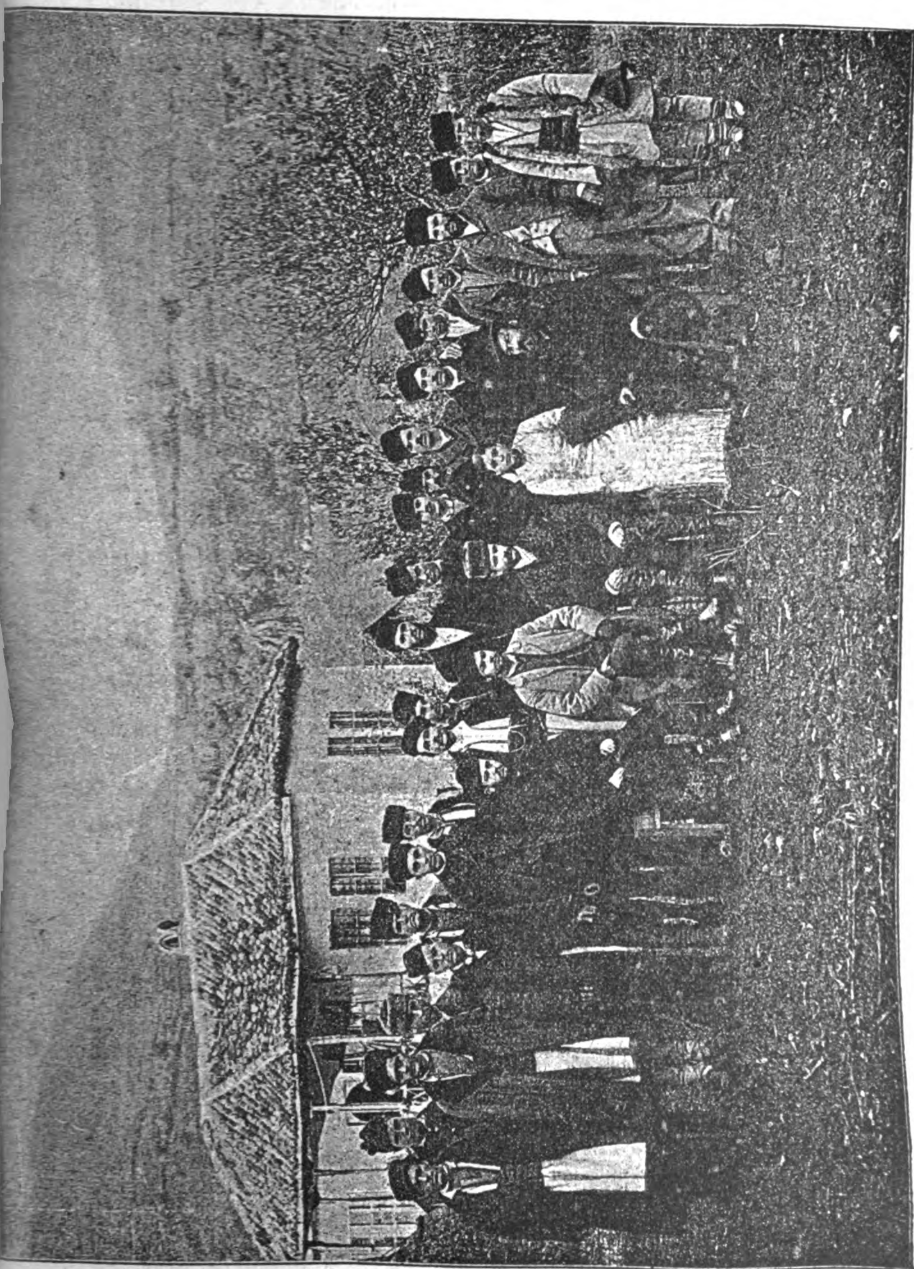

Фиг. 90. Българско селско училище съ сборътъ учители.

седмицата) обема Законъ Божий, българский езикъ съ четение и писание, начала на естествовѣдѣние и отечественнитѣ география, история, смѣтание, чертание, гимнастика и пѣение. Училището се поддържа отъ общината, отъ фондове, повечето чрѣзъ завѣщание посветени кѫщи, дюгени, ниви и пари, и часть отъ цьрковнитѣ приходи (стр. 281) и чрѣзъ прибавка къмъ данъцитѣ. Държавата спомага ежегодно съ 400,000 лева субсидии. Управлението на училището отъ името на общината рѫководи Училищно Настоятелство, което се състои отъ кметътъ и нѣколко членове, избрани сѫщеврѣменно съ общинскийтъ съвѣтъ. Учителитѣ и учителкитѣ трѣбва да иматъ съотвѣтствующе образование и получаватъ споредъ тѣхната степень, но безъ разлика на полъ, 400, 800 или 1200 лева. Въ селата иматъ обичай да плащатъ една часть отъ съдържанието съ жито, жилище и прѣхрана.

Училищнитѣ здания отъ начало бѣха често глинени хижи или дървени клѣти, както самитѣ селски и градски кѫщи. Отъ освобождението насамъ се сградиха много стотини нови училищни сгради, съ разноски на нѣколко милиони, при което и самата държава не малко спомогна. Новото, отдалечъ видимо, бѣло измазано училищно здание сега допълня картината на по-вечето села.

Прѣдписаната отъ законътъ десетмѣсечна учебна година се пази само въ градоветѣ; въ селскитѣ общини има собственно само зимно училище съ 7—8 мѣсечно обучение, което пролѣть, съ захващанието на полскитѣ работи, се прѣкѫсва. Публичнийтъ испитъ при свършекътъ на учебната година винаги е мѣстенъ праздникъ. Книгитѣ изобщо сѫ практически, понеже на педагогическото поприще още въ турско врѣме е направено доста много. Тѣ се издаватъ отъ книжари, а не отъ държавата.

Мѫчно бѣше съставлението на училищнийтъ персоналъ за сърдчено наростающето число училища. Прѣди освобождението имаше нѣкоя-друга стотина опитни и добрѣ подготвени учители, но новото държавно управление поглътна най-добрата часть отъ тойзи старъ персоналъ. Трѣбваше да се обърнатъ къмъ най-младото поколѣние, едвамъ излѣзли отъ дѣтинската си възрасть юноши, които въ тогавашнитѣ училища бѣха усвоили нѣкои малко-много повърхностни знания. Тѣ бѣха набързо подготвявани въ приврѣменнитѣ педагогически курсове прѣзъ ваканцията, и освѣнъ това при всѣкий случай ги свикваха за нови упражнения. Въ дребнитѣ мѣста често липсваше пригодно помѣщение. Въ 1879 г. инспекторътъ на Берковишкийтъ окрѫгъ въ голѣмото село Кутловица, сега центръ на една околия, учеше селски облѣченитѣ нови народни учители, съ

дивити задъ червенийтъ поясъ, въ една горица по брѣгътъ на Огостъ, като божественний Платонъ подъ яворитѣ на Академията! Въ 1882 г. въ цѣлото Княжество едвамъ 12 проц. отъ учителитѣ бѣха по-стари отъ 30 години. Сега сѫществуватъ четири педагогически училища съ тригодишенъ курсъ: въ Шуменъ, Ломъ-Паланка, Казанлъкъ и Кюстендилъ. Освѣнъ тѣхъ при много срѣдни училища има още педагогический годишенъ курсъ.

Материално още до скоро учительтъ въ селото стоеше често злѣ. Непрѣкѫснати бѣха оплакванията върху мудното заплащание на жалованието. Новитѣ общински и училищни закони оправиха донегдѣ тие отношения. При все това учительтъ е по-постояненъ само въ градътъ; по-голѣмата часть селски учители сѫ скитнический неосѣдълъ народъ, който общинитѣ обикновенно наематъ за една година. На западъ плащанието въ натура се срѣща твърдѣ много; налични пари въ село се намиратъ малко, кога напротивъ съ селски произведения селянинътъ може да бѫде твърдѣ щедъръ.

Прѣзъ оккупацията 1878/9 само въ Княжеството имаше 1088 народни училища (отъ които 61 дѣвически училища) съ 1247 учители и 132 учителки, 48.404 ученици и ученички. Слѣдъ двѣ години числото имъ се увеличи съ 277 училища: 1881 г. 1365 (отъ които 82 дѣвически училища) съ 1580 учители и 180 учителки. Въ Источна Румелия прѣзъ 1881 г. броеха 846 български първоначални училища съ 48.094 дѣца. Осемь години по-късно, 1888/9, въ народнитѣ училища имаше 172.183 ученици отъ 6—12 години: 129.977 момчета, 42 206 момичета. Отъ тѣхъ на българскитѣ училища се падатъ 113.008 дѣца, на турскитѣ 52.262, на грьцкитѣ 3456, на еврейскитѣ 1854, на арменскитѣ 746, на католическитѣ 607, на протестантскитѣ 128, на ромѫнскитѣ 122. Учители имаше у Православнитѣ 3432 (отъ тѣхъ 458 учителки), у Мухамеданетѣ 1371 (48 учителки), у Евреитѣ 51 (5 учителки), у Католицитѣ 23 (9 учителки), у Ерменцитѣ 15 (3 учителки), у Протестантитѣ 21 (7 учителки), купомъ 4385 учители и 537 учителки.

Въ смѣсенитѣ общини всѣка религиозна община има свое училище и свое Училищно Настоятелство. Многобройни сѫ турскитѣ първоначални училища (медресе), 1888 г. наброява 957 (Шуменскийтъ окрѫгъ 317, Силистренскийтъ 203, Разградскийтъ 122 и т. н.). Тѣ сѫ твърдѣ първобитни и служатъ исключително само за религиозно обучение. Дѣцата отъ двата пола сѣдатъ турски на губеръ или просто на подътъ, и подъ рѫководството на нѣкой молла или

ходжа, въоржженъ съ дълга показалка, се учатъ да чертаятъ буквитѣ и да четатъ наустъ арабски молитви, като клатятъ постоянно главата си отъ дѣсно на лѣво. То е повече мжчение, нежели учение, но посѣщаватъ се силно, понеже стоятъ въ най-тѣсна свръзка съ вѣрата. Твърдѣ бавно си пробиватъ пжть нововеденията, макаръ че има вече доста добри турски учебни книжки, печатани въ Цариградъ. Българскийтъ законъ отъ 1885 прѣдписва за мухамеданскитѣ училища освѣнъ вѣроисповѣданието, тъй сжщо четение, писание, смѣтание, знаяние на мѣркитѣ и теглилкитѣ, и начални познания по география и българский езикъ.

Други първоначални училища на религиознитѣ общини има у Гърцитѣ 24, Евреитѣ 23, Католицитѣ 16, Протестантитѣ 16, Ерменцитѣ 6. Прѣподаванието началата на българский езикъ за всички е обязателно. Членъ 116 на законътъ отъ 1885 г. опрѣдѣля, че никое дѣте не може да бжде накарано да изучава друго вѣроисповѣдно учение отъ онова, което исповѣдватъ неговитѣ родители. Тия училища, както и частнитѣ училища, сж подъ надзорътъ на държавата. Чужденцитѣ могатъ безпрѣпятствено да отварятъ училища за своитѣ дѣца, като увѣдомяватъ прѣдварително Министерството и ежегодно съобщаватъ статистически данни; но, щомъ приематъ дѣца и на български поданици, тѣ трѣбва напълно да се подчиняватъ на мѣстнитѣ закони.

Държавнийтъ контролъ испълняватъ училищнитѣ инспектори. Противъ тѣхъ винаги въ Народното Събрание имаше силна оппозиция, защото дълго врѣме липсваха правоспособни сили, и мнозина отъ назначенитѣ, често стари господиновци, гледаха на своитѣ длъжности като на синекури, и твърдѣ рѣдко се виждаха по селата. Правителството искаше 1885 г. да поправи това чрѣзъ едно своеобразно срѣдство: то направи инспекторитѣ избираеми. Избирателитѣ бѣха членоветѣ на Окржжний Съвѣтъ, градскитѣ училищни Настоятели и по два прѣдставителя отъ Училищното Настоятелство на всѣко едно село. Който получеше болшинство, назначаваше се съ Княжеский Указъ за три години; той трѣбваше освѣнъ това да е на повече отъ 25 години, да е свършилъ срѣдне учебно заведение, да е билъ три год. учитель, да се е отличавалъ съ безукорно поведение. Инспекторътъ имаше да надглежда учителитѣ, училищнитѣ здания, обучението, да рѣшава прѣпирнитѣ и при това бѣше пазитель на старинитѣ, винаги въ сношение съ Окржжнийтъ Управитель и Окржжнийтъ Съвѣтъ. При изборитѣ естественно придобихж влияние педагогически малозначущи личности, които трѣбваше да се грижатъ да не изгубятъ чрѣзъ своята строгость благоволението на избирателитѣ си за настж-

пающийтъ периодъ. Тогава въ странство произведе чудно впечатлѣние, когато четоха оффициалната телеграмма изъ София; «При изборитѣ за училищни инспектори навсѣкждѣ побѣди правителствената партия!» Въ 1890 г. тая избирателна система бѣше прѣмахната и инспекторитѣ се назначаватъ прѣко отъ правителството.

Върху числото на способнитѣ да посѣщаватъ училище дѣца или разликата на вѣроисповѣданието къмъ истинското посѣщение на училищата се появи напослѣдне една обемиста статистика.[1] Въ нея сж показани 537.724 способни да посѣщаватъ училище дѣца: на 1000 жители се падатъ 170.47, именно 87.42 момчета, 83.05 момичета. Отъ тѣхъ посѣщавали, както е казано, училището 172.183 дѣца, слѣдователно, на 1000 жители 54.59, 41·21 момчета и 13.38 момичета. Най силно посѣщение на училищата иматъ окржзитѣ Шуменский (97.01 на 1000 жители), Силистренский (89.74) и Русчукский (72.53), най-слабо окржзитѣ Врачанский (35.58), Ломский (35.45), и Кюстендилский (27.68); Източно-Румелийскитѣ окржзи стоятъ по срѣдата (Пловдивский 51.46). Особенно слабо се посѣщаватъ училищата отъ момичетата по селата: Кюстендилский окржгъ 1.96 на 1000 жители, Раховский 3.53, Врачанский 3.59, напротивъ Силистренский 34.32, Шуменский 37.40. Тѣзи цифри губятъ до негдѣ своето значение, когато си припомнимъ, че въ тѣхъ влизатъ всички исповѣдания, и отъ това турскитѣ училища на Истокъ, въпрѣки тѣхната малка педагогическа цѣна, рѣшаватъ максимумътъ. Въ 1881 год. имахме статистикитѣ само за българскитѣ училища на тогавашното Княжество. Споредъ тѣхъ между училищнитѣ дѣца въ страната имаше само 17 процента момичета (минимумъ 7 проц. Кюстендилъ, максимумъ 30 процента Шуменъ, единственно въ градътъ Търново 41 проц.); въ Кюстендилскийтъ окржгъ отъ всичкитѣ дѣца само 28 проц. посѣщаваха училището, въ Шуменскийтъ окржгъ, гдѣто Българетѣ и Турцитѣ сж еднакво прилѣжни, 82 процента.

Слѣдъ народното училище върви главното или классно училище (или градско), което има три класса съ 28—31 седмични учебни часове. Учебнийтъ планъ, изработенъ 1885 отъ единъ учебенъ съборъ въ София, обема тъй сжщо основнитѣ начала па Химия, Физика, Геометрия, българската и всеобща История, География и т. н. Прѣзъ 1888 г. такива училища се броеха у Българетѣ 108

[1] Статистика на всичкитѣ задължени да посѣщаватъ училището въ България, както на ония, които подпадали подъ това задължение за учебната година 1888—1889. София, Държавна печатница 1889, 4-о, 206 стр.

(съ 206 учители и 59 учителки), 9 у Гърцитѣ, 5 у Евреитѣ, 2 у Католицитѣ. Половетѣ естественно вече сѫ отдѣлени. Сѫщо и Турцитѣ иматъ подобни по-високи училища (руждие), най-добритѣ въ Варна, Шуменъ и Пловдивъ. Тѣ стоятъ по-горѣ отъ първоначалнитѣ училища въ Турция и се посѣщаватъ само отъ момчета. Нѣкои отъ тѣзи училища на разни народности иматъ и повече отъ три класса. Държавата спомага на общинитѣ съ 200,000 лева субсидии.

Срѣднитѣ училища съ малки исключения се поддържатъ отъ държавата. Много отъ тѣхъ сѫ основани отъ Дринова, естественно тогава често само съ първийтъ классъ. Легка по-легка классоветѣ се допълвахѫ и 1883 станаха първитѣ матуритетни испити. Учебнитѣ программи и до сега иматъ приврѣмененъ характеръ. Понеже нуждитѣ на страната още малко сѫ изучени и образованнитѣ Българе сѫ свършили своето учение въ разни господарства, то не можеха дълго врѣме да се стъкмятъ. Срѣднето училище има сега седемь класса; тритѣ долни класса сѫ тождественни съ градскитѣ училища, четиритѣ горни образуватъ собственно срѣднето училище, отъ классическия или реаленъ видъ, классическа гимназия или реална гимназия. При това изучванието на классическитѣ езици споредъ най-новитѣ распоредби се ограничава съ тие четири години. Споредъ тѣхъ подготовката трѣбва да бѫде завършена въ двѣ години, за да могѫтъ ужъ въ слѣдующитѣ двѣ да четѫтъ Цезаря, Саллюстия, Цицерона, Ливия, Метаморфозитѣ на Овидия, както и нѣщо изъ Виргилия или Хорация; въ грьцкийтъ езикъ просто да стигнѫтъ до Ксенофонта, Херодота и до Илияда. Противъ увожданието на классичеческитѣ езици (отъ начало латински езикъ почваха отъ първийтъ классъ) ратувахѫ мнозина; особенно въспитанницитѣ на русскитѣ училища. Поради националната противоположность грьцкийтъ езикъ остава все нелюбимъ. Отъ новитѣ езици обязателни сѫ русскийтъ и французскийтъ; въ крайдунавскитѣ градове французскийтъ езикъ се замѣнява съ нѣмскийтъ. Количеството на седмичнитѣ учебни часове достига до 29—32 (безъ гимнастика и пѣние).

Днешнитѣ срѣдни училища сѫ слѣдующитѣ: 2 пълни гимназии съ классическо и реално отдѣление съвмѣстно въ София (529 ученици) и въ Пловдивъ (417 ученици), всѣка съ по 35 учители, 4 пълни реални гимназии въ Габрово, Търново, Русчукъ и Видинъ, 2 петоклассни реални гимназии въ Варна и Сливенъ. Срѣднитѣ училища въ Варна и Сливенъ сега пакъ сѫ обърнѫти въ пълни реални гимназии. Освѣнъ тѣхъ отъ държавата има поддържани триклассни нисши реални училища въ Кюстендилъ, Ломъ и Казанлъкъ (като

подготовление къмъ тамошнитѣ педагогически училища), както и въ Силистра, Станимака и Бургасъ. За въспитанието на духовенството служатъ двѣ богословски училища съ 2 специални класса: въ Търново, като прибавление къмъ тамошната реална гимназия (по прѣди въ Петропавловскийтъ монастирь надъ Лѣсковецъ) и въ Самоковъ.[1] Едно търговско училище държавата поддържа въ Свищовъ; земледѣлческитѣ и занаятчийскитѣ училища ние вече споменѫхме. Къмъ новата 1890 година тие заведения броеха 4683 ученици.

За женско образование служатъ 5 училища, които носятъ громкийтъ титулъ «Дѣвически гимназии» и прѣимущественно иматъ за цѣль да приготвятъ учителки, въ София, Търново, Варна, Пловдивъ и Стара-Загора, по новата година 1890 съ 986 ученички.

Най-важнитѣ отъ тие срѣдни училища се помѣстватъ въ нови, за тукашнитѣ условия, блѣскави здания. Учителскийтъ персоналъ, сега 286 души, въ начало мѫчно се съставляваше; въ Софийската гимназия помагаха и чиновницитѣ отъ Министерството на Народното Просвѣщение, за да вкаратъ новото учреждение въ правъ пѫть. По-късно числото скоро се увеличи съ млади, възвьрнали се отъ висшитѣ училища въ странство Българе. Чужденци, Австрийски Славяне (Чехи, Хървати, Словинци), сега само малцина сѫ останали; отъ начало тѣ бѣха съвсѣмъ необходими, като филолози, учители на чертание и математици и бѣха много полезни съ своята ревность къмъ службата и знание на методическийтъ училищенъ редъ. Съдьржанията сѫ добри: директорътъ получава 5400 лева, първокласнийтъ учитель 4560, второкласнийтъ 3,600, третокласнийтъ 3000, а въ София още съ прибавка поради скѫпотията. Единъ новъ законъ обезпечава на учителитѣ пенсия слѣдъ 20 годишна служба. Диктуванието на учебнийтъ материалъ най-послѣ се замѣня съ учебници, които, обаче, отчасти сѫ набързо приготвени прѣводи, особенно недостаточни въ терминологията.

Ученицитѣ сѫ нееднакво възрастни. Въ първитѣ години найгорнитѣ классове пълнѣхѫ млади, прѣзрѣли мѫжье до 26 годишна възрасть, често на сюртукътъ съ медали отъ опълченски дружини; тѣ бѣха сериозни, дисциплинирани, съ бързо схващание, съ упорита усидчивость, но тѣмъ липсваха първитѣ елементи. Само лекга-полекга дойдоха възраститѣ по-вече въ равновѣсие. Ученицитѣ происхождатъ отъ всички класси на населението; държавата иждивява на

[1] Тие богословски училища сѫ безъ изучвание на класическитѣ езици! Великата грьцка богословска литература е достѫпна на богословитѣ най-много въ русски прѣводи.

стипендии за бѣдни ученици 128.400 лева. Младитѣ сѫ живи; новизната на цѣлото по-високо училищно дѣло увеличава тѣхната любознателность. Единъ недостатъкъ на тие заведения е, че тѣ твърдѣ много учатъ и малко въспитаватъ; послѣднето не могатъ още Българетѣ да усвоятъ въ странство. Остатъкъ отъ старата метода е многото учение наустъ и недостаточностьта на писменнитѣ упражнения. Административното нареждание на каталози и цѣлата «статистическа болесть, която почеватъ да увождатъ отъ Западъ въ училищното управление нѣма да подобратъ тѣзи недостатъци.

Политическитѣ бъркотии напослѣдне имаха най-лошо влияние върху училищата. Партиитѣ употрѣбиха ученицитѣ, като агитатори при изборитѣ, но послѣ, като правителственна партия, трѣбваше да търпатъ всички тѣхни своеволия, що поведе къмъ бурни ученически митинги, издавание прокламации и брошури противъ учителитѣ, по нѣкогажъ дори къмъ откритъ бунтъ. Огнището бѣше въ Пловдивъ, гдѣто още 1884 въ Источно-Румелийско врѣме избухнаха първитѣ бури отъ тойзи родъ; въ Княжеството тогава единъ ученический бунтъ бѣше нѣщо немислимо. Подирь съединението злото стана всеобщо; ученицитѣ подивѣха, учителитѣ изгубиха всѣкакъвъ авторитетъ и върху тѣхъ тукъ-тамъ станаха дори фактически посѣгателства. Правителството дълго врѣме търпя това положение, но найсетнѣ трѣбваше да вземе строги мѣрки.

За по-високо образование Българетѣ трѣбва да посѣщаватъ чуждестраннитѣ висши училища. При тѣхнийтъ изборъ рѣшаватъ различни обстоятелства: често модата, защото мнозина вървятъ по пробитийтъ веднажъ отъ нѣкоя группа пѫть, стойностьта на разноскитѣ, на които пестеливийтъ Българинъ обрьща грижливо внимание, климатическитѣ условия, поради които толкова души по образътъ на животътъ и езикътъ прѣдпочитатъ родственнийтъ Загребъ или топлата южна Франция прѣдъ студенийтъ Сѣверъ, а най-послѣ, при стипендиитѣ, волята на правителството или на меценатитѣ, или на благотворителнитѣ дружества. По-вечето отиватъ въ Руссия (Одесса, Киевъ, Москва), Австрия (Загребъ и Прага), Германия (Мюнхенъ, Хейделбергъ, Лейпцигъ), Швейцария (Цюрихъ, Женева) и въ Франция (Парижъ, Монпеллие и Ексъ). Числото на тие студенти сега се колебае между 250 и 400. Болшинството сѫ юристи, техници (инжинери) и медици. Правителственнитѣ стипендии, отъ 1200 до 2400 лева; цѣлата сумма въ 1889 г. на 243.000 лева, се распрѣдѣлятъ по рѣшението на Министерскийтъ Съвѣтъ; стипендиантитѣ сѫ длъжни да бѫдатъ редовни слушатели и да полагатъ всич-

ки прѣдписани испити. Разнопрограммното обучение на разни езици и въ разни земи води въ отечеството имъ къмъ много рѣзки противоположности, напр. между лѣкаритѣ и юриститѣ отъ различни школи.

Слѣдъ създаванието на свое мѣстно управление често се е говорило за учредяване на единъ български университетъ. Което се сполучи въ Букурещъ, Яшъ, Бѣлградъ, Загребъ, Атини и Корфу, може да се прокара и въ страната край подножието на Хемусъ и Родопитѣ. Студенти нѣма да липсватъ, разноскитѣ страната лесно може да издържи и научно приготвени прѣподаватели не е мѫчно да се намѣрятъ. Първата стѫпка къмъ постепенното създавание на единъ университетъ се направи въ 1887 отъ Министрътъ на Просвѣщението Иванчовъ, съ откриванието на единъ свързанъ съ Софийската Гимназия висший педагогический курсъ, който трѣбваше да служи като подготовка къмъ учителското звание. Въ 1888—9 г. бѣше открито историко-филологическото, прѣзъ 1889—90 математико-физическото отдѣление. Въ това импровизирано Висше училище работятъ сега 12 учителски сили, бивши български минист,и, каквито има твърдѣ много, прѣсно прогласени туземни доктори на философията и химията, нѣкои учители отъ гимназията и др. съ избираемъ годишно ректоръ на чело.[1] Слушатели има само около 70. Учението обема три години съ семестриални испити и единъ държавенъ испитъ на свършекътъ, при който се добива дипломъ, сѫщеврѣменно служащъ, като свидѣтелство на способность за учитель. Да ли се мисли сѫщо и за основание на единъ юридический курсъ, намъ е неизвѣстно.

3. Литература и Наука.

Зачатки. Библиография. Печатници. Писатели и книгопродавци. Беллетристика. Поезия прѣди и подирь освобождението. Театръ. Научна литература. Литературни дружества. Народна библиотека и народенъ музеумъ.

Новобългарската литература[2] основаха двоица скромни самоуци изъ духовното съсловие, калугеръ Паисий съ една лѣтопись (1762) и неговий ученикъ, епископъ Врачанский Софроний, неуморимийтъ съставитель (1806 и слѣд.) на многобройни попу-

---

[1] Първийтъ ректоръ е Агура, единъ Бессарабский Българинъ, бивший министръ Въ прѣподавателското тѣло чужденци има 4: 1 Руссинъ (емигрантътъ Драгомановъ за История), 1 Сърбинъ, 2 Чеси.

[2] Върху литературата до 1876 освѣнъ моята Geschichte der Bulgaren ср. Пыпинъ и Спасовичъ, Исторія Славянской литературы, изданіе 2, томъ I.

лярни книги. Отъ тогава тя порастна чрѣзъ прѣводи и компиляции по-вечето съ педагогическо и популярно съдържание; само слѣдъ изникванието на българската журналистика плахо се появяватъ и оригинални опити. Най-голѣмото участие въ развитието на това писателство имаха учителитѣ и духовенството, лѣкари, търговци, и напослѣдне революционнитѣ емигранти, които сѫщеврѣменно бѣха поети и журналисти. Въ Турция всѣкий изблikъ бѣше обезустенъ отъ цензурата; книги можеха да се печататъ само въ Цариградъ (11 дребни печатници съ български букви) или въ странство, въ Ромѫния, Руссия, Будинъ, Виена и Лейпцигъ. Въ цѣлийтъ прѣдѣлъ на днешното Княжество до 1877 имаше една единственна печатница въ Русчукъ, която печаташе съ своитѣ изтъркани букви на попивателна хартия безсъдържателнийтъ правителственъ вѣстникъ «Дунавъ».[1]

Освобождението докара пълна свобода на печатътъ. Отъ тогава пишатъ и печататъ много, но прѣимущественно за практически цѣли, за училището и канцеларията. Твърдѣ билъ би желателенъ пъленъ прѣгледъ на печатнитѣ произведения. За врѣмето 1806—1870 ние направихме единъ опитъ, въ периодъ, когато печатническитѣ мѣста бѣха малко и за това по-лесно можеха да се сберать. Продължение на тая библиография до най-новото врѣме готви къмъ печатъ Д-ръ А. Тодоровъ.[2] Споредъ една повърхностна оцѣнка новобългарската литература трѣбва да брои около 3000 печатания. Най-обширнитѣ, освѣнъ вѣстницитѣ, сѫ многотомнитѣ стенографически протоколи на Народното Събрание и публикациитѣ на Статистическото бюро.

Печатници има около 30: въ София (7), Пловдивъ (5), Варна (3), Русчукъ, Стара-Загора, Видинъ (по 2), Шуменъ, Разградъ, Търново, Силистра, Свищовъ, Никополь, Ловечъ, Сливенъ и Бургасъ. Най-важното заведение, подобно на онова въ Бѣлградъ, е Държавната Печатница въ София. Типографическитѣ издания на София, Пловдивъ и Русчукъ отговарятъ на модернитѣ искания. По другитѣ мѣста има много исхабени букви, лоша хартия и неиздържана корректура.

Между писателитѣ първийтъ редъ заематъ въ по-вечето случаи сѫщитѣ хора, които видимъ напрѣдъ и на политическото поприще. Политикъ, журналистъ и писатель тука е едно лице, и който

---

[1] Една почти тайна печатница въ Самоковъ обнародвала само духовни книжки; подобна една въ Солунъ скоро пропаднала.

[2] Опити въ Пер. Списание, книжка 16 и слѣд.

работи съ перо, сжщеврѣменно го упражнява въ различни области и пише за своитѣ съотечественници драми, повѣсти, исторически, статистически и економически статии, учебници и уводни членове, наредъ едно съ друго, вънъ отъ прѣводитѣ. Книгопродавци и издатели въ по-голѣмъ размѣръ сж двѣ Пловдивски кжщи, съ клонове въ всички значителни градове, Христо Г. Дановъ и Д. В. Манчовъ, които отъ 1858 г. си спечелиха голѣми заслуги съ създаванието на българската учебна литература. Много съчинения още се появяватъ срѣщу прѣдварителна подписка, съ списъкъ на подписавшитѣ се въ приложение. Книгитѣ изобщо сж евтини, инакъ пестеливийтъ Българинъ не би ги купувалъ. Има вече законъ за защита на авторскитѣ права, но въ международни договори България не е влѣзла, понеже тя още се нуждае твърдѣ много отъ прѣводи, и сама може да прѣдстави още малко оригинално. Единъ гладъкъ стиль се изработва особенно подъ влиянието на журналистиката, която отъ 40 години насамъ много спомогна за образуванието на новобългарскийтъ писменъ езикъ. Държавата чрѣзъ вспомоществования много способствува за поддрьжката на литературата.

Изящната литература ни се прѣдставлява съ обломки отъ образци въ двѣ обемисти двутомни христоматии отъ Вазовъ и Величковъ (Пловдивъ 1884) и отъ Костовъ и Мишевъ (сжщо тамъ 1889), които, макаръ и да сж прѣдназначени за училищата, въ всѣкий случай даватъ много прѣведени образци отъ иностраннитѣ литератури.

Българската беллетристика основаха народнитѣ водители прѣзъ врѣмето на кримската война до възстанието 1876 г. Слѣдъ незабѣлѣжителни опити българската муза се появи въ петдесетитѣ години. Най-напрѣдъ изстжпиха: Найденъ Геровъ изъ Коприщица, учитель, по-късно русский вицеконсулъ въ Пловдивъ, отъ 1845 съ лирически и политически стихотворения, Петко Рачевъ Славейковъ изъ Трѣвна, и сега още работи, полусамоукъ, прѣвъсходенъ познавачъ на народътъ отъ 1872 съ лирически, по-вечето еротически пѣсни по народенъ и новогрьцкий образци, както и съ балади, юнашки пѣсни и т. н., Македонецътъ изъ Велесъ, Райко Жинзифовъ († 1877), гимназиаленъ учитель въ Москва, излѣзе 1863 на литературното поприще съ единъ томъ стихотворения, отчасти написани на македонско нарѣчие, и учительтъ Никола Козловъ изъ Лѣсковецъ, стихотворецъ на епически пѣсни по народенъ образецъ. Наредъ съ тѣхъ пишеха хората на революцията отъ тази епоха. Раковский изъ Котелъ († 1867) почна наедно съ про-

заически съчинения, на архаический, силенъ езикъ 1857 съ една голѣма хайдушка поема. Неговийтъ прѣемникъ, Любенъ Каравеловъ изъ Копривщица († 1879) спечели голѣмо влияние върху духоветѣ на своитѣ съотечественници чрѣзъ своитѣ по-вечето сатирически, съвсѣмъ въ подражение на народнитѣ пѣсни, и чрѣзъ своитѣ раскази, въ които се изражава влиянието както на фолклористиката, тъй и на русската литература. Той е основатель на българската новеллистика. Неговитѣ повѣсти набързо написани, но съставени съ юморъ и съ талантъ на разказвачъ, прѣслѣдватъ прѣди всичко политическа цѣль, да се поддигне омраза срѣщу Турцитѣ и желание къмъ борба за свобода.[1] Поетъ съ значително дарование е билъ революционернийтъ пламененъ духъ, Христо Ботевъ изъ Калоферъ († 1876). Неговитѣ стихотворения, отъ които «Молитвата» и «Борба» сѫ достигнали голѣма популярность, както и ония на неговийтъ приятель, сегашнийтъ министръ-президентъ, Стамбуловъ, по-вечето сѫ чисто революционни пѣсни[2]. Стамбуловъ забавно възпя първото министерство 1879 съ една баллада, въ подражание на народната поезия, «Долабанъ Войвода» (Балабановъ) отъ единъ «Незлобивъ поетъ».

Основательтъ на българскийтъ театръ е билъ учитель Д. П. Войниковъ изъ Шуменъ, историческитѣ драми и комедии на когото отъ 1868 г. упражниха не малко влияние па голѣмъ крѫгъ отъ народътъ. Като най-добра драма се счита «Иванко, убиецътъ на Асѣнь I (Браила 1872) отъ Василий Друмевъ, нинѣшнийтъ митрополитъ Климентъ, който (отъ 1860) пише и повѣсти.

Къмъ по-старото израснало подъ турското господство поколѣние принадлѣжатъ и поетитѣ Д. Великсинъ, веселъ единъ Анакреонъ изъ браилската емиграция, Василий Поповичъ, сега учитель въ Военното училище въ София, събирательтъ на народни пѣсни и приказки Цани Гинчевъ и двоицата Блъскови, баща и синъ, съчинители на многобройни разкази изъ селскийтъ животъ съ морализующа тенденция.

---

[1] Каравеловъ обнародваше отъ начало своитѣ повѣсти на русски; тѣ се появили, като „Страници изъ страданій Болгарскаго Народа" въ Москва 1864 (2 издание 1878). На български той ги печаталъ съ новъ редъ разкази 1869—1873 въ неговитѣ вѣстници. Нѣкои нѣща е написалъ по срьбски. Пълно събрание съчиненията на Люб. Каравеловъ се явихѫ 1886 въ Русчукъ въ 8 тома, издад. отъ Захарий Стояновъ.

[2] Едно (непълно) събрание на стихотворенията на двоицата се яви въ 2 издан. въ Пловдивъ 1880.

Слѣдъ освобожденнето поезията мина далечъ прѣзъ тия зачатки, които отъ една страна се влияеха отъ жажда за свобода, а отъ друга отъ народната поезия, като най-близъкъ образецъ. Най-личниійтъ поетъ на Българетѣ днесь е Иванъ Вазовъ изъ Сопотъ, който работи отъ 1870. Ученикъ само на мѣстнитѣ училища, той живѣлъ между емигрантитѣ въ Влашко, послѣ бѣше прѣдсѣдатель на сѫдътъ въ Берковица, по-сетнѣ прѣдставитель и членъ на Постояннийтъ Комитетъ въ Источнорумелийското отечество, а сега е журналистъ въ София. Въ своята поезия той скоро се отдалечи, отъ просто подражание на домашната народна пѣсень, въ полето на новата художественна поезия, стремяща се къмъ по високи мисли и идеали. Вазовъ има неоспорима заслуга, че е образувалъ езикътъ на българската поезия. Единъ грижливо изгладенъ стиль, ясность на изражението и спокойно течение на разказътъ отличаватъ неговитѣ съчинения. Тѣ се появяваха въ многобройни книжки: «Освобождението» (Букурещъ 1878), «Видулъ, тракийска идиллия» (София 1879), «Грамада,» поема отъ западнобългарскийтъ народенъ животъ, послѣ сбирки отъ пѣсни «Гусла» (1881), «Поля и Гори» (1884), «Италия», спомени отъ едно пѫтувание (1885), «Сливница», стихотворения отъ братоубийственната война (1886). Къмъ тѣхъ се присъединяватъ прѣводи отъ поезия на вси врѣмена, отъ Илияда до Викторъ Хюго. Многобройни и повечето добрѣ сполучени по нагледното изображение на емигрантский, градский и селский животъ сѫ и неговитѣ повѣсти, за жалость пръснати изъ списанията. Неотколѣ отъ него се появѝ единъ голѣмъ романъ «Подъ Игото», изъ послѣдната година на турското господство и възстанието 1876.

Други поети сѫ Константинъ Величковъ изъ Татаръ-Пазарджикъ, младийтъ послѣденъ директоръ на Народното Просвѣщение въ Источна Румелия, сега живописецъ въ Флоренция, ученикъ на французитѣ, слѣдъ него мистическийтъ, получивши образование така сѫщо въ Франция, Стоянъ Михаиловский изъ Елена, извѣстенъ въ България подъ псевдонинъ «De Profundis», младийтъ Д-ръ на философията Иванъ Д. Шишмановъ изъ Свищовъ, фолклористъ и прѣводачъ на нѣмскитѣ поети (Шиллеръ, Лессингъ, Гете, Рюкертъ, Бюргеръ), Иванъ Даневъ изъ Русчукъ, Славейковъ младший, Д. Мишевъ, Македонцитѣ Т. Китанчевъ изъ Рѣсенъ и Карановъ изъ Кратово и др. Разкази изъ народнийтъ животъ пише бившийтъ прѣдсѣдатель на Румелийското Областно Събрание Иванъ Е. Гешовъ, ученикъ на Англичанетѣ. За изучва-

нието на народнийтъ животъ и живата рѣчь привлѣкателни сѫ происходящитѣ изъ Златишката мѣстность селски разкази на Веселина (псевдонимъ).

Напрѣдъкътъ на българскийтъ езикъ най-добрѣ се съглежда въ поетическитѣ прѣводи въ по-горѣспоменатата Христоматия отъ 1889, въ която французската, английска, италианска, нѣмска, полска и русска поезия, противъ очакване, е добрѣ прѣдставена. Но всичко това сѫ образци, не цѣли съчинения. Дори новата литература на романи е извѣстна на българскитѣ читатели въ малъкъ единъ изборъ. Сѫщо и драматическитѣ прѣводи сѫ оскѫдни. Съвсѣмъ маловажни сѫ прѣводитѣ изъ античнитѣ литератури които нѣкога у другитѣ народи се сѫ считали, като школа на стиль.

Постояненъ театръ нѣма, а само прѣдставления отъ любители съ благотворителни цѣли или най-много ерменски, турски говорящи или срьбски трупи. Едвамъ въ Октомврий 1890 въ София се основа съ държавна субсидия отъ 20,000 лева единъ постояненъ българский театръ, въ който една мѣстна трупа откри своитѣ дѣйствия съ пиеси отъ Силвио Пеллико, Гоголь и Молиеръ. Драмата у българскитѣ любители е отъ прѣкаленъ патосъ. Въ комедии, дори прѣводни или прѣработени, се усѣща недостатъкъ. Театралната литература при това си положение е бѣдна, но никакъ не малка; още въ турско врѣме се появиха множество драми, като литературни произведения по-вечето безъ стойность, но твьрдѣ интересни за културната история, за узнавание на обществото, което е писало, чело и прѣдставлявало тие опити. Плодовитъ драматический фабрикантъ е печатарьтъ и журналистътъ Тодоръ Х. Станчевъ въ Русчукъ. Той искара всичко на сцената, старобългарски владѣтели, турски паши, новобългарски революционери, Лордъ Биконсфилдъ и българофобитѣ Англичане, дори краль Милана.

Въ научната литература има малко по-голѣми оригинални съчинения, но пакъ затова живо стремление, придружавано съ жалби противъ неблагоприятностьта и безпокойството на врѣмената.

Ние вече по-горѣ споменахме за недостатъкътъ въ богословски списания. Тѣ се ограничаватъ почти съ нѣколко съчинения на митрополитъ Климентъ и на попъ Тодоръ Митовъ въ София, които и двамата се опитаха, но безъ сполука, да основатъ духовни периодически списания.

Въ философската область липсватъ дори прѣводи. Слѣдъ двѣ бѣдни Логики отъ 1861 се появи въ 1884 едно английско рѫководство, прѣведено отъ Екатерина Каравелова, сѫпругата на бив-

шийтъ министръ-президентъ, която изобщо се занимава съ прѣводи. Другояче липсва дори кратка история на философията. До колкото може да се говори за нѣкое философско влияние, прѣобладава емпирическата философия на Стюарта Милля, часть чрѣзъ посрѣдничеството на русски прѣводи, часть чрѣзъ обучаванието въ английски училища. По-прѣди голѣмо влияние е имала французската философия на Енциклопедиститѣ чрѣзъ посрѣдството на грьцката школа, въ която тя е прѣобладавала. Азъ бѣхъ зачуденъ да чуя въ малкитѣ Балкански градовце цитати изъ Волтера и Руссо отъ старци, които нѣкога се сѫ учили у Гърцитѣ. Това течение се забѣлѣзва сѫщо въ цѣлата грьцка и българска педагогическа литература.

Отъ естественнитѣ науки до сега само геологията се прѣдставлява съ по-голѣми оригинални трудове отъ Георгий Златарский изъ Търново, който е добилъ своето научно образование въ Загребъ, Виена и Англия. У българската интеллигенция често се забѣлѣзва недостатъкъ на чувство къмъ природата и наблюдение надъ нея. То никакъ не лѣжи въ народнийтъ характеръ, а е продуктъ на въспитанието. Школата, копирана отъ грьцката, се занимавала повече съ риторика и грамматика, отъ колкото съ природата.

Въпрѣки наводнението отъ школни грамматики, изучаванието на българскийтъ езикъ стои на низка степень. Нѣма никакъвъ свѣстенъ и пъленъ рѣчникъ, никаква научна грамматика, нито пакъ нѣкаква история на езикътъ. Наредъ съ Словинцитѣ, Сърбитѣ и Хърватитѣ, които благодарение на старанията на единъ Копитаръ, Миклошичъ, Даничичъ, Ягичъ и Новаковичъ притежаватъ цѣла една образцова филологическа литература, въ България въ това отношение изглeдва още твърдѣ пусто, та дори и мощнийтъ напрѣдъкъ на Славянската филология въ нашето столѣтие, майсторскитѣ трудове на южнославянскитѣ, ческитѣ и русскитѣ изслѣдователи, многото прѣвъсходни издания на старославянски и особенно на старобългарски паметници въ страната сѫ извѣстни едвамъ по име. Въ разговоритѣ съ образовани хора человѣкъ може да бѫде зачуденъ отъ чудовищната етимология, която по свойтъ родъ принадлѣжи къмъ миналийтъ вѣкъ. Не липсватъ дори заблуждения, гдѣто хора, като старийтъ Д-ръ Богоровъ, намѣсто да се вдѫлбочатъ въ живата рѣчь и да събератъ нейното богатство, съвсѣмъ излишно коватъ нови безобразни думи. Между славиститѣ въ наше врѣме Българетѣ иматъ единъ виденъ прѣдставитель, господинъ Маринъ Дриновъ изъ Панагюрище; той пише много на български, макаръ че отъ 30 години насамъ живѣе въ Руссия. Само въ послѣдне врѣме се завръщатъ отъ учение дома млади филолози отъ научна школа и се посвещаватъ

по-вечето на изучавание диалектитѣ и фолклорътъ. Послѣдната область винаги се е обработвала. Мнозина отъ по-старитѣ писатели бѣха ревностни събиратели на пѣсни, народни обичаи и т. н.: Раковский, Славейковъ, Любенъ Каравеловъ и др.

Въ изучавание на отечеството дори монографии върху отдѣлни мѣстности сѫ рѣдкость[1]. Статистическитѣ, економическитѣ, мѣстно-географическитѣ и археологическитѣ статии всички сѫ приведени въ тая книга на надлѣжното имъ мѣсто[2].

По-старата история е обърнала на себе-си още малко внимание. При недостатъкътъ на туземни лѣтописи тя е мѫчна область, съ единъ изворенъ материалъ, твърдѣ откѫслеченъ, прьснатъ изъ иностраннитѣ паметници на най-различни езици. Периодътъ на туземното историческо изслѣдование, както го обработваше Раковский, който искарваше Българетѣ като първобитни жители прѣко изъ Индия и мечтаеша за една погинала прѣдписменна литература, за българска Веда (Верковичъ въ послѣдствие я и «откри», стр. 125), е вече миналъ. Сега въ историческата область Дриновъ заема първо мѣсто.

Силно се занимаватъ съ най-новата история. Семейството на Раковский трѣбва да пази негова една автобиография. Споменитѣ на войводата Панайотъ Хитовъ въ сѫщность сѫ написани отъ Любенъ Каравеловъ. Историята на българскийтъ цьрковенъ въпросъ отъ Тодоръ Бурмовъ (първийтъ министръ-президентъ) се явява въ Списанието на Книжовното Дружество въ София. Много се чете книгата на Свѣтославъ Миларовъ: Спомени изъ Цареградскитѣ темници (София 1881). Съзаклятията и опититѣ за възстание прѣди освобождението ни рисуватъ двоица очевидци, Захарий Стояновъ († 1889) и Стоянъ Заимовъ; ние още ще се повърнемъ и къмъ двоицата.

Политическитѣ науки не сѫ занемарени. Стамбуловъ прѣведе писмата на Макъ-Гахана върху кланетата, Ст. Бобчевъ напечата още въ 1879 въ Търново история на русската война и написа редъ биографии на лични Българе, министръ Икономовъ, който по-прѣди много работи за учебната литература, написа слѣдъ едно пѫтувание «Писма върху Сърбия» (Русчукъ 1883) и прѣведе протоколитѣ на Берлинскийтъ Конгресъ, министръ Петко Каравеловъ

---

[1] Едно упѫтване за събирание географически и археологически материали ние издадохме въ V книжка на Периодическо Списание 1883. Сѫщото бѣше прѣработено отъ Марко Драговичъ на сръбски за Черна Гора.

[2] Единъ географический рѣчникъ на българскитѣ земи отъ П. Р. Славейковъ, напълно свършенъ въ рѫкописъ, изгорѣлъ наедно съ цѣлийтъ имотъ на авторътъ въ Стара-Загора 1877 г.

писа въ периодическитѣ списания върху конституционализмътъ и други въпроси, И. Е. Гешовъ говори върху социалнитѣ явления въ страната, Людскановъ, зетьтъ на министра Цанкова, разглѣдва капитуляциитѣ и Дунавскийтъ въпросъ, и прѣведе английската Синя Книга отъ 1881 върху България, Офейковъ (псевдонимъ) разработва македонскийтъ въпросъ и т. н.

Юридическата литература не излиза вънъ отъ периодическитѣ списания. Военната се започева 1892 съ прѣводътъ тактиката на Бриалмона.

Безпристрастна критика, която да излиза отъ философска глѣдна точка, много още личи съ своето отсѫтствие. «Той критикува» въ устата на мнозина е равнозначуще съ «той псува, позори». При това политическото партизанство е по-опасно, нежели юношеска страсть къмъ борба или навикъ къмъ подлютена духовна храна. Въ критикуемийтъ писатель винаги по-вече глѣдатъ истинскийтъ или прѣдполагаемъ послѣдователь на противната партия. Това нездраво състояние ни обяснява, защо множество съвсѣмъ добри трудове, дори въ неполитическитѣ периодически списания, се явяватъ само анонимни или подъ псевдонимъ.

Първийтъ планъ на едно българско литературно дружество за издавание книги по образецътъ на Сръбската, Хърватска, Словинска или Ческа «Матица» начертали двоица Македонци въ Петербургъ: Петковичъ, по-подирь русский консулъ, и калугеръ Натанаилъ, сетнѣ митрополитъ Охридский, а сега такъвъ въ Пловдивъ. Къмъ тѣхъ се присъединили други: български търговци въ Одесса, братия Антонъ и Драганъ Цанкови, тогава търговци въ Виена, които съ помощьта на профессоръ Миклошичъ издали по нѣмски първата българска граматика, както и нѣколцина Цариградски Българе. Но Кримската война осуети испълнението. Слѣдъ настѫпванието на по-спокойни врѣмена се образувало въ Цариградъ 1857 едно литературно дружество «Книжовна община», която издавала добрѣ редактирано отъ Кръстевича, Бурмова и Славейкова неполитическо периодическо списание (Български книжици 1858 — 1862), но подъ натискътъ на неблагоприятни условия то се прѣкратило. Подобни планове прѣслѣдвали и Българетѣ въ Румѫния и Руссия. Чрѣзъ тѣхнитѣ усилия 1869 въ Браила се основа едно Българско Книжовно Дружество, което почна да издава често цитираното отъ насъ Периодическо Списание. Отъ 200,000 лева, които бѣха подписали патриотическитѣ търговци, въ сѫщность само малка една часть се броиха. Старанието да се прѣмѣсти сѣдалището на дружеството

въ Цариградъ се осуети отъ закоренѣлото недовѣрие на Портата спрямо всичко българско. Слѣдъ освобождението дружеството биде прѣнесено отъ Дринова въ София, а авторътъ на тая книга, като министръ на Просвѣщението, го възобнови наедно съ Списанието; градътъ му поклони мѣсто за здание, а Народното Събрание вотира 12,000 лева годишна субсидия. Приврѣменната коммисия биде распустната чрѣзъ едно учредително общо събрание, което князь Александръ, като избранъ покровитель, откри съ рѣчь. Отъ списанието въ Браила се явиха 12 книжки, въ София 38 (2000 екземпляри), за изучаванието на България незамѣнимъ изворъ. Редакторъ е Василъ Дим. Стояновъ изъ Жеравна, директоръ на Народната Библиотека.

Едно многообѣщающе прѣдприятие е Сборникътъ на министерството на Народното Просвѣщение, който почна да се явява отъ новата 1890 година всѣка четвъртъ отъ годината на дебели книги по около 40—50 печатни коли, съ научни и беллетристически оригинални трудове и обширенъ фолклоренъ материалъ. Редактори сѫ Д-ръ Иванъ Д. Шишмановъ и А. Т. Илиевъ.

Отъ беллетристическитѣ периодически списания излизаше въ Пловдивъ «Наука» 1881—1884 въ ежемѣсечни книжки, издавана отъ едно общество съ поддрьжката на Румелийското Областно правителство. Ежемѣсечното списание «Зора», основано 1885 отъ Вазова въ Пловдивъ, биде скоро прѣкѫснато чрѣзъ политическитѣ бури и можа да си намѣри продължение чакъ 1890 въ Вазовата «Денница» въ София.

Отъ популярнитѣ издания на първо мѣсто стои «Библиотека Св. Климентъ» (годишно 6 книжки за 5 лева), добрѣ редактирано съ оригинални и прѣводни беллетристически и научни статии и голѣмо количество сътрудници. Народътъ чете охотно или обича да му четатъ, и единъ способенъ прѣводачъ или прѣзказвачъ намира най-благодарна публика. Отъ педагогическитѣ периодически списания трѣбва да се спомене «Трудъ», издаваемъ въ Търново.

Едно юридическо, едно медицинско и едно стенографическо дружества въ София, които издаватъ и периодически списания, сключватъ малкийтъ редъ на литературнитѣ общества.

Научнитѣ учреждения сѫ само въ зачатки. Тѣ се ограничаватъ съ Статистическото Бюро, една Геологическа снемка на страната, започната 1890 отъ министерството на Финанциитѣ подъ рѫководството на Златарский и двѣ Народни Библиотеки въ София и Пловдивъ. Първата е основана 1879 отъ

Дринова, но едвамъ 1885 е прѣнесена въ сносно помѣщение; по прѣди тя се помѣстяваше, отчасти въ сандѫци, въ една влажна и тъмна джамия. Тя брои сега около 20,000 тома, има всѣкидневно около 70 читатели и изписва 177 период. списания. При нея се намиратъ скромни зачатки на единъ националенъ музеумъ, именно архиологическа сбирка. Лесно би било създаванието на туземни етнографически сбирки; прѣзъ врѣмето, когато азъ бѣхъ още въ София, всички проекти се разбиваха о недостатъкътъ на помѣщения. Събранитѣ отъ Златарский голѣми геологически сбирки при министерството на Финанциитѣ образуватъ прѣкрасно начало за единъ отдѣлъ по естественнитѣ науки. Пловдивската Библиотека наедно съ единъ музеумъ бѣше създадена отъ Румелийското правителство. Напослѣдне узнаваме за основанието на една градска библиотека въ Варна.

4. Искусство. Стари паметници.

Традицията на византийскийтъ художнический занаятъ. Паметници отъ тракийски и римски врѣмена, отъ българскитѣ и византийскитѣ срѣдни вѣкове и отъ турскийтъ периодъ.

Искусството въ страната собственно се проявява само въ художнически занаяти. То се основава на срѣдневѣковни традиции отъ византийско происхождение и най-добрѣ може да се види въ Рилскийтъ монастирь. Архитектурата на туземнитѣ майстори, до неотколѣ, за частнитѣ сгради употрѣбяваше само дьрво; камькъ и тухли влизаха въ употрѣбление само при зиданието черкови, бани, мостове и др. п. Въ черковнитѣ постройки прѣобладава единъ полошенъ византийский стиль, съ кубета, покрития съ олово, съ извити галлерии и разрисовани капители. Най-голѣмитѣ постройки прѣдприематъ часть пиндски власи, часть български майстори (стр. 245). Живописътъ (зографията) е получилъ своето начало отъ Атонскитѣ монастири, гдѣто той, обаче, въ нашето столѣтие е угасналъ, за да се продължава у Българетѣ въ Разлогътъ и Самоковъ, въ Рилската планина и въ Трѣвна, въ Балканътъ. Той е цьрковенъ живописъ, на стѣнитѣ или на дъски, въ по-жизненъ стиль отъ грьцкийтъ или русскийтъ. Нѣколцина отъ тие наслѣдственни цьрковни живописци изъ Самоковъ или Трѣвна се доучаваха въ Руссия и Франция, и сега работятъ, като прѣподаватели по чертание и рисование въ държавнитѣ училища. Въ скулптурата наредъ съ златаритѣ (стр. 243) сѫ забѣлѣжителни Самоковскитѣ дърворѣзци. Относително каменната скулптура дори по черковитѣ не може да се срѣщне нѣщо особенно.

Музиката за сега се ограничава съ скроменъ дилеттантизмъ, както и драматическото искусство.

Остатъцитѣ отъ старата култура сѫ малко, въ сравнение съ миналото на страната. Въ Далмация въ нѣколко дни человѣкъ може да види по-вече, нежели въ България въ течение на нѣколко години, но тъкмо за това най-дребнийтъ остатъкъ тукъ има по-високъ интересъ. Причинитѣ на това явление сѫ многото бури, които се сѫ прѣнесли надъ тая земя. Но въ това сѫ приемали участие также невѣжеството и вандализмътъ; та и въ наши дни още надписни камъни безцеремонно се зазидватъ, като строителенъ материалъ и развалини се прѣкопаватъ, като кариери. Четението на исторически съчинения и търговията съ древности на Источнийтъ «антикаджия» сѫ образували вече мѣстни археолози и събиратели, но то води сѫщо къмъ прѣувеличена оцѣнка на малоцѣнни нѣща, щомъ се докосне работата до прѣвожданието имъ на парична стойность. Отъ 1888 има дори приврѣмененъ правилникъ за защита на старинитѣ. Споредъ него всички не открити старини принадлѣжатъ на държавата; намѣрвачътъ получава половината отъ стойността, владѣлецътъ на земята една третя споредъ една коммиссиална оцѣнка. Раскопки и износъ на древности безъ съизволение на правителството сѫ забранени подъ страхъ на конфискация. Стари здания, градища, църкви и др. п. сѫ национална собственность и се намиратъ подъ надзорътъ на правителственнитѣ органи.

Исторически-топографическо издирвание е лесно въ това отношение, че при осѫдното население много остатъци отъ градове и сгради могатъ съвсѣмъ добрѣ да се прослѣдатъ по повърхностьта на земята. На тъй наречениѣ доисторически находки, особенно отъ каменнийтъ периодъ, до сега още малко внимание сѫ посвещавали, тѣ не сѫ рѣдки, но трѣбва да се съберать.[1] Отъ врѣмето на Тракийцитѣ происхождатъ многобройнитѣ тумули (бълг. могила, турс. тепе), намиращи се навсѣкѫдѣ изъ долинитѣ, чиито строения Херодотъ (V, 8) тъй нагледно описва.[2] Наредъ съ тѣхъ твърдѣ чести

[1] Братия Шкорпили (Чеси), учители по Естественната История въ българскитѣ реални гимназии, описаха въ едно българско съчинение (Паметници изъ Българско, София 1888) редъ долмени и кромлехи изъ мѣстностьта на Сакаръ планина, особенно при селото Гердеме.

[2] Сериозни раскопки още не сѫ ставали; та и много тумули сѫ ограбени още отъ старо врѣме. Случайно се намира по нѣщо. Прочута е находката въ единъ тумулъ между Рахманлий и Аджаръ 1851: единъ скелетъ съ орѫжие, ризница и сѫдове (Цукаласъ, новогрьц. описание на Пловдивъ стр. 36 и Цариградский Вѣстникъ 1851). Русситѣ отровили единъ тумулъ при Дѫлбоки на С. И. отъ Стара Загора и били намѣрили тамъ въ една гробница златенъ лавровъ вѣнецъ, сребърна чаша, антични вази, бронзови орѫжия и желѣзата отъ една бойна колесница.

сѫ каменни плочи съ изображения на «Тракийский всадникъ» въ всички величини, като почнешъ отъ дребни плочици, голѣми колкото една педя, до изображението на скала при Мадара, съ надписи или безъ тѣхъ.

Отъ Македонското врѣме има доста монети (особенно отъ царь Лизимаха), но никакви надписи. Отъ Римско врѣме по-вечето надписи сѫ се запазили покрай Дунавътъ и въ равнинитѣ и котловинитѣ на вѫтрѣшната земя; въ Балканскитѣ мѣстности на Златица, Троянъ, Габрово, Котелъ и т. н. щетно ще ги търси человѣкъ. По Дунавътъ прѣобладава латинскийтъ езикъ на легионеритѣ, а въ сѣверното подножие на Хемусъ по-распространенийтъ подъ римското господство грьцкий езикъ на Тракия и Македония. Остатъцитѣ отъ градове лѣжатъ часть открити, като Ескусъ и Никополисъ, часть подъ кѫщитѣ на нинѣшнитѣ градове, като Сердика, Филипополисъ, Павталия и др. Калдаръмнитѣ пѫтища могатъ лесно да се прослѣдатъ; народътъ ги нарича Трояновъ пѫть (турс. Троянъ-поль) или само Троянъ.[1] Но укрѣпенитѣ планински тѣснипи или клисури, които още Марсили е виждалъ прѣди 200 год., отъ тогава сѫ паднали жьртва при постройката на турскитѣ шоссета и вардарници. Антични монети сѫ съвсѣмъ обикновенно явление, особенно отъ императорскийтъ периодъ. Паметницитѣ по Дунавътъ показватъ груба провинциална култура, въ вѫтрѣшнитѣ земи изтънченъ еллинистический животъ, който се присъединява къмъ развитието на ближнята Мала Азия.

Най-колоссалнийтъ паметникъ отъ Срѣднитѣ вѣкове е земнийтъ обкопъ, дългъ на нѣколко дни разстояние, който обграждалъ старото Българско царство срѣщу Источноримската империя. Отъ градищата (турски кале, хисаръ) най-добрѣ сѫ се запазили оние на Калиакра и Видинъ, и двѣтѣ въ Западенъ стиль, послѣднето дори е способно къмъ реставрация. Другитѣ градищни и градски укрѣпления по-вечето сѫ съборени до основи или на дребни парчета; тѣ сѫ били непрѣмѣнно съ каменни и тухленни наслаги или само каменни, изящни като въ Прѣславъ или груби като въ Търново. Отъ черковитѣ кръглата Св. Георгий (Гюлъ джамия) въ София, вѣроятно, е най-старата; развалинитѣ на Св. София, пакъ тамъ, най-голѣмата. Инакъ въ страната прѣобладава съвсѣмъ малка черковна форма, често само 6—12 крачки дълга, по чийто образецъ сѫ хубавитѣ, но, за жалость, тъй западналитѣ византийски ми-

[1] Сравни Archiv epigr. Mittheil. X, 87.

ниатюрни постройки въ Месемврия. Важни сѫ много малкитѣ монастирски черкови отъ по-кѫснитѣ Срѣдни вѣкове. Най-старитѣ по врѣме фрески има Боянската черкова, отъ 13-ий вѣкъ; отъ тукъ добрѣ може да се прослѣди развитието на живописътъ съ помощьта на подписитѣ, дори съ неговийтъ малъкъ новъ полѣтъ въ 16-то столѣтие. Най-старитѣ византийски икони (на дървени дъски) азъ видѣхъ въ Месемврия; достойни за исторически изслѣдвания върху искусството сѫ старитѣ икони отъ поклонницитѣ на нѣкои монастири. Писменнийтъ исторически материалъ за историята на страната е извънредно осѫденъ. Наредъ съ грьцки надписи на туземнитѣ господари отъ 9-й вѣкъ, между до сега намѣренитѣ, славянски надписи се почеватъ само отъ началото на 13-то столѣтие. Обаче, трѣбва още много да лѣжи скрито, и напр. въ Прѣславъ и Търново раскопки за надгробни камъни и исписани стълбове не би останали безуспѣшни. Въ цѣлата страна се е запазилъ единъ единственъ старобългарский паметникъ — въ Рилскийтъ монастирь: Славянскитѣ рѫкописи, по-голѣмата часть съ църковно съдържание, вървятъ отъ стари пергаменти до най-ново врѣме, понеже при недостатъкътъ на печатни книги богослужението още прѣди стотини години сѫ чели по рѫкописи, но въ нашето столѣтие твърдѣ много сѫ откарани, по-вечето въ Руссия. Едно по-голѣмо количество притежава Рилскийтъ монастирь и новооснованитѣ библиотеки Софийска (по-вече отъ 90) и Пловдивска.[1] Къмъ тѣхъ се присъединяватъ венециянскитѣ, срьбскитѣ, влашкитѣ и трансилванскитѣ печатания отъ 16-то и 17-то столѣтия, въ многобройни пълни екземпляри. Ние знаемъ малко върху материалнитѣ страни на българскитѣ Срѣдни вѣкове, орѫжие, печатъ, драгоцѣнни нѣща, покѫщнина, сѫдове и др. под.; само ревностно събирание за мѣстнийтъ музеумъ може да ни освѣтли върху това. Та и туземната нумизматика можеше отъ това да се обогати.[2]

По-старото турско врѣме е оставило много каменни здания, многобройни голѣми джамии, отъ които най хубавата е въ Шуменъ, керванъ сараи изъ пѫтьтъ (София, Новий-Ханъ, Пловдивъ, Папазли, Харманли и т. н.), безистени, бани (понѣкогажъ съ антични части), мостове, на които срѣдата е издигната подъ тѫпъ ѫгълъ, чешми, надгробни паметници (тюрбета) и т. н. Сега слѣдъ паданието на

---

[1] Въ София има една серия отъ 48 парчета, даръ отъ бившийтъ Софийский митрополитъ Мелетий. Единъ печатанъ каталогъ на тие рѫкописи съ тѣхното подробно описвание щеше да бѫде прѣкрасна задача за младитѣ трудолюбиви български филолози.

[2] Първийтъ туземенъ трудъ върху българската нумизматика се появи отъ А. Т. Илиевъ въ Сборникътъ на Мин. на Нар. Про вѣщение томъ I, 1889 съ таблици.

турското господство много отъ тѣхъ бързо се съсипватъ. Намѣсто попромѣнната кладка на Срѣднитѣ вѣкове въ тѣхнитѣ дебели стѣни изстжпя другъ единъ типъ; мжчнитѣ за обработвание, кржгли, повечето цвѣтни камьни отъ рѣчнитѣ валуни сж втиснати въ четвъртити тухлени рами съ бѣлъ варъ; такава една външна стѣна наумява меденитѣ пити. Турски документи, особенно документи за граници и межди не сж рѣдкость, понеже тѣ и сега още иматъ важность прѣдъ сждилищата; но по-старъ общинский архивъ азъ намѣрихъ само въ Котелъ. Прѣзъ войната, по заповѣдь на русскийтъ главнокомандующий, при джамиитѣ бѣха приставени караули, за да запазятъ книгитѣ отъ вандализмътъ на населението, и тие сбирки отпослѣ повечето се прѣнесоха въ Народната Библиотека въ София; твърдѣ би било желателно едно изслѣдвание на тие ржкописи, защото между тѣхъ могатъ се намѣри и исторически материали[1]. Стари оржжия отъ турско врѣме, шлемове, ризници, стрѣли, лжкове, пушки, топове, каменни гюллета се срѣщатъ често. Многобройни сж монетитѣ отъ по-новитѣ врѣмена, понеже тѣ изобщо принадлѣжатъ къмъ неизбѣжнийтъ женский накитъ на косата, огърлицата, поеситѣ; наредъ съ старогрьцки, римски, византийски, български, срьбски, обикновенно продупчени, често позлатени монети има още масса турски, венециански, генуески, рагузански, испански, полски и нѣмски монети. За мене бѣше загадка множеството срѣбърни грошове на Сигизмундъ III (1587—1632) по Черно море, при София, Македония и т. н., до като не се научихъ[2], че тие монети сѣчели Рагузанетѣ съ търговска спекуляция още 1766 съ най-вѣрно подражание; вѣроятно, тѣ сж имали на полуостровътъ наслѣдственъ кредитъ, приблизително както сега Мария-Терезия-талеръ въ Абисиния и Суданъ. Черковни постройки отъ турско врѣме до начало на нашето столѣтие сж рѣдкость, защото прѣди периодътъ на реформитѣ тѣ не бѣха позволени на раята.

При музеитѣ Бѣлградский, Загребский, Спалатский и Сараевский сжществуватъ археологически дружества и списания, които подъ ржководството на опитни учени, архитекти, нумизматици и епиграфици даватъ много интересенъ материалъ. Може би, нѣщо подобно нѣкога да се създаде и въ София.

---

[1] Има около 4000 парчета: 3500 отъ София и Самоковъ (библиотеката на Хозревъ Паша), 359 отъ Ловечъ, 54 отъ Севлиево. За съставянието на единъ каталогъ прѣпятствува недостатъкътъ на трайни сътрудници.

[2] Отъ интереснийтъ отчетъ на французскийтъ консулъ Ле Меръ върху Дубровникъ отъ 1766 г„ изаденъ въ „Starine“ на Загребската Академия, томъ XIII (1881) стр. 96.

Книга пета.

ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО И ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ.

I. Държавна форма и висши учреждения.

Гербъ, Князь, Конституция, Народно Събрание, министерства, дипломатически прѣдставителства.

Княжеството България е наслѣдственна конституционна монархия. Държавнийтъ гербъ е златенъ коронованъ левъ на тъмно червено поле; той се появява като гербъ на България вече въ хералдическитѣ съчинения отъ 18-то столѣтие, изрично се споменува въ едно прошение на български първенци 1649 къмъ Венецианскийтъ Сенатъ, но не може да се прослѣди въ запазенитѣ паметници до старобългарското царство[1]. Флагътъ е хоризонтално распрѣдѣленъ триколоръ, бѣлъ, зеленъ, червенъ.

Князьтъ, макаръ споредъ Конституцията 1879 и да има титулътъ Свѣтлость, но отъ 1880 за него е признатъ титулътъ Височество. Князь Фердинандъ въ всички официални книжя се титулира Царско Височество, буквално «Императорско Височество», но би трѣбвало да означава само «Кралско Височество». На държавнитѣ книжя още отъ първийтъ день князь Александръ 1879 се подписваше: «Съ Божия милость и народната воля Князь на България»[2]. Съединението съ Источна Румелия нѣмаше никакво влияние на титулътъ. Цивилната листа, споредъ Конституцията се смѣта 600,000 лева; къмъ тѣхъ слѣдъ Съединението се притуриха 90,000 лева, както и други 300,000 за канцелария, пѫтувания, пощенски разноски, мобилиране, освѣтление и отопление на Дворецътъ. Адютантитѣ на Князьтъ получаватъ жалование отъ Военното Министерство. Дворци има въ София, Пловдивъ, Варна и Русчукъ, всички държавна собственность. Коронни имоти князьтъ нѣма. Александръ I учреди единъ орденъ Св. Александръ въ петь

[1] Прошението отъ 1649 кани Републиката „il leone di Bulgaria adormito eccitare, respirat enim adhuc, quamvis totaliter non spiret." Archiv f. österr Geschichte T. 59, стр 462.

[2] Вижъ Държавенъ Вѣстникъ отъ начало брой I 1879; распространенийтъ чрѣзъ западнитѣ вѣстници възгледъ въ по-ново врѣме, че князь Александръ е приелъ тойзи титулъ слѣдъ Съединението, е погрѣшка.

степени, за споменъ на Санъ Стефанскийтъ договоръ съ негова дата, единъ медаль за храбрость и единъ за искусство и наука.

Основнийтъ държавенъ законъ е Търновската Конституция (1879), въпрѣки всички борби до сега още не е измѣнена.

Народното прѣдставителство има, както въ Сърбия и Гърция, само една камера, Народно Събрание[1], съ единъ прѣдставитель на 10,000 жители и се събира на опрѣдѣлена чрѣзъ Конституцията редовна двумѣсечна сессия въ София всѣка есень. Тя струва годишно 583,000 лева. Съ избирателно право се ползуватъ всички български граждане отъ 21 година нагорѣ; слѣдователно, то е «suffrage universel». За изборъ на князь, регенти, за измѣнения на Конституцията и т. н. се сбира Велико Народно Събрание съ двойно число прѣдставители въ Търново.

Министерскийтъ Съвѣтъ споредъ Конституцията е коллегиално учреждение. Министерствата сѫ шесть: 1. Външнитѣ Дѣла, Вѣроисповѣданията, Пощитѣ и Телеграфитѣ; 2. Финанциитѣ, наедно съ Съобщенията, Земледѣлието и Търговията; 3. Правосѫдието; 4. Просвѣщението; 5. Вѫтрѣшнитѣ Дѣла; 6. Войната. Министритѣ получаватъ годишно 18,000 (прѣзъ врѣмето на Александра I по 12,000 лева). Главнитѣ секретари по 7200, началницитѣ на отдѣления 5580 лева. Оффициаленъ вѣстникъ е «Държавенъ Вѣстникъ», който печата само оффициални книжя, закони, укази, доклади, прикази и т. н., но не допуща никакви вѣстникарски членове.

България има дипломатически агенти само въ съсѣднитѣ държави, въ Цариградъ (най важнийтъ постъ). Бѣлградъ и Букурещъ. Въ други случаи България се прѣдставлява чрѣзъ привrѣменни пратенници или довѣренни лица. Иностраннитѣ държави се прѣдставляватъ въ София чрѣзъ Генерални консули съ чинъ на Дипломатически Агенти, и именно Великитѣ Сили, послѣ Сърбия, Ромѫния и Гърция. Съединеннитѣ Американски Щатове се прѣдставляватъ отъ Англия, Швейцария отъ Франция, Черна Гора и Персия отъ Руссия, Белгия по-напрѣдъ отъ Австрия, послѣ отъ Италия, а отъ скоро има въ София свое собственно дипломатическо агентство. Портата, като сюзеренъ, не се прѣдставлява, но води своитѣ текущи дѣла чрѣзъ нейнитѣ двама членове въ турско-българската вакуфска коммиссия въ София. Свои собственни кѫщи иматъ само прѣдставителитѣ на Руссия и Австрия. Русситѣ сѫ скѫсали допломатичес-

---

[1] Въ западнитѣ вѣстници често се пише съ неправилно ударение и родъ „die Sabranie," когато по български то е отъ срѣденъ родъ; окончанието—ние или диалектически често — не, е общо на отглаголнитѣ сѫществителни.

китѣ сношения отъ 1886 година. Консули и вицеконсули има въ градоветѣ Пловдивъ, Варна, Бургасъ, Русчукъ и Видинъ.

2. Финансии.

Данъчната способность на страната въ турско врѣме. Българското финансово управление. Недобори и резервний фондъ. Бюджетътъ. Държавни приходи. Данъчна система. Финансови учреждения. Държавенъ дългъ. Обществении сгр ди.

Въ послѣднитѣ врѣмена на турското владичество приходитѣ на Дунавскийтъ вилаетъ, който обемалъ Княжеството въ неговото пространство прѣзъ 1878—1885, сжщо и сегашната румжнска Добруджа, всички нови срьбски окржзи и нѣкои сѣверо-македонски мѣстности, достигаха до 36—37 мил. лева данъци и около 3 мил. мита. Управлението струвало приблизително само 7 мил. лева; остатъкътъ, близу 32 миллиона, отивалъ въ Цариградъ, безъ, обаче, да изваждаме разноскитѣ за 20,000 войска, които намъ не сж добрѣ извѣстни[1].

Княжеството започна своето държавно стопанство 1879 съ около 12 миллиона лева въ ковчежничествата: 2 мил. като капиталъ на Народната Банка, $5^1/_2$ мил. тъй нар. «Адрианополски пари», които Руситѣ въ начало на 1880 пакъ взеха назадъ, и $4^1/_2$ мил., съ които започна да работи туземното управление безъ всѣкакъвъ вече чуждестраненъ контроль[2]. Частната българска пестеливость биде прѣнесена и въ държавното стопанство. Ставаше винаги пазарлъкъ при утвърждението на бюджетътъ, пазарлъкъ между началницитѣ на учрежденията при всѣкий дѣйствителенъ расходъ. Всѣкога се мжчеха да вӟематъ колкото се може по-вече и да израсходватъ възможно по-малко, нежели се е прѣдполагало, въпрѣки всичкитѣ промѣни и въ началото често безсистемно стопанство. Включенитѣ

[1] Даннитѣ, които ми съобщи споредъ разказитѣ на Митхадъ паша господинъ Жюль Шеферъ, въ свое врѣме французский генераленъ консулъ въ Русчукъ и напослѣдне прѣдъ смъртьта си министръ президентъ въ Черна Гора, и напечатанитѣ цифри изъ турски източници въ Петербургскийтъ „Славянский Сборникъ“ II (1877), 365 и слѣд. отъ покойнийтъ русский генераленъ консулъ Мошнинъ, напълно съвпадатъ.

[2] Съобщение на първийтъ директоръ на Банката и мой другарь по министерството Г. Желѣсковичъ. Софийскийтъ вѣстникъ „Витоша“ 1879 брой 1 го показва $12\frac{1}{2}$ милл., Матвѣевъ стр. 42 и Соболевъ (нѣмский прѣводъ) стр. 84 14 милл. Утвърждението на Коха, че когато първийтъ българский министръ поелъ държавната касса, то не намѣрилъ отъ тие миллиони ни единъ сантимъ, (Fürst Alexander стр. 16) е съвсѣмъ невѣрно: отъ гдѣ тогава държавнитѣ ковчежничества 1879—80 при бавното постжпване на данъцитѣ заплащаха тъй редовно безъ да закъснѣятъ единъ день всички жалования и т. н. въ цѣлата страна?

въ бюджетътъ дефицити фигурираха само на хартия. За първитѣ години има за това една печатана поучителна таблица[1].

Година:	Приходи предполагаеми:	Приходи дѣйствителни: I Прѣдвидени статии, II Непрѣдвидени „		Расходи прѣдполагаеми:	Расходи дѣйствителни:
1879	23,230,137	I	21,995,416	21,494,980	19,868,695
		II	2,373,543		
1880	23,486,817	I	33,587,734	27,306,267	26,290,101
		II	886,274		
1881	27,055,497	I	29,927,195	29,143,814	24,748,547
		II	1,422,771		
1892	26,426,597	I	29,038,755	29,000,517	28,947,507
		II	2,151,862		

Голѣми сж недоборитѣ, които произлизатъ часть отъ снисхождението на управляющитѣ партии спрямо своитѣ послѣдователи, часть отъ недостаточностьта на администрацията. За шестьтѣ години 1878—1883 тѣ достигнали до 12,687,467 лева[2], къмъ крайтъ на 1887 вѣроятно до 30 милиони.

Величината на резервнийтъ фондъ на държавата не е извѣстна. Прѣзъ 1882 год. той е билъ 17 ¹/₃ милиона, по-късно още повече. Тоя фондъ даде възможность на България да искара Сърбската война и направата на желѣзницата Царибродъ—Вакарелъ безъ дългове, но чрѣзъ това той, вѣроятно, силно е исчерпанъ.

Въ противоположность на Княжеството, Източна Румелия страдаше най-жестоко отъ финанциална мизерия. Областьта започна своето стопанство съ съвсѣмъ незначителни суми, и стоеше подъ постояненъ контролъ на Портата, която получаваше една часть отъ приходитѣ на страната; за това Областьта нѣмаше никакви спестования и трѣбваше скоро да направи дългове.

---

[1] Вѣстникъ „Търновска Конституция“ I г. брой 76, подлистникъ.
[2] Държавенъ Вѣстникъ 1884 г., брой 75 стр. 10.

Бюджетитѣ за годинитѣ 1889, 1890 и 1891 се прѣдставляватъ така:

А. Приходи.

	1889:	1890:	1891:
1. Данъци, прями . .	32,190,000	37,380,000	39,952,000
непрями . .	10,460,000	13,324,400	15,853,500
2. Тимбри, такси и т. н.	1,996,166	1,989,500	3,052,500
3. Глоби	193,100	218,500	231,500
4. Съобщения	4,510,140	5,031,000	5,457,000
5. Държавни имоти . .	3,820,366	4,199,600	5,087,100
6. Случ. постжпления.	10,315,180	10,416,430	10,805,100
	63,484,952	72,549,030	80,478,700
Дефицитъ, който ще се покрие отъ недоборитѣ	15,011,466	8,544,145	Излишекъ
	78,496,418	81,093.175	лева 270,467

В. Расходи

1. Върховната власть.	1,598,500	1,669,900	1,609,504
2. Държавни цългове.	12,532,471	6,677,934	13,087,618
3. Върх. Смѣт. Палата	233,037	348,133	243,463
4. Мин. на Вън. Р. и Ис.	1,663,966	1,781,241	2,763,443
5. Пощитѣ и Телегр.	2,646,092	3,003,498	2,576,022
6. Мин. на Вжтр. Р.	8,875,743	8,963,138	8,335,430
7. Мин. на Нар. Прос.	4,472,355	4,682,260	5,140,985
8. М. на Финансиитѣ.	12,936,847	15,740,432	12,720,732
9. Общ. Сгради. . . .	3,818,329	6,969,760	7,722,243
10. Жел. Цар.-Бѣлово	1,741,542	5,315,920	
11. Жел. Русч.-Варна.	1,211,506	1,054,440	
12. М. на Правосждието	3,512,086	4,078,398	4,391,322
13. Военно Министер. .	23,254,044	23,908,121	20,617,435
	78.496,418	81,093,175	80,208,233

Отъ отдѣлнитѣ приходни източници на първо мѣсто стоятъ прѣкитѣ данъци, по-вечето още старитѣ турски, подробноститѣ на които привождаме споредъ бюджетътъ за 1891 година.

1. Десетъкътъ (поземеленъ налогъ 22,250,000). Тойзи налогъ сжществуваше още въ турско врѣме. Отдаванието на откупъ и злоупотрѣбленията при неговото събиране бѣха причина на го-

лѣмото отвращение противъ натуралното исплащание, макаръ че, при недостатъкътъ на монетни пари, той бѣше легкъ за селянетѣ. Още въ Учредителното Събрание въ Търново 1879 стана прѣдложение отъ Грекова да се отмѣнатъ[1] натуралнитѣ даждия, но до 1882 г. десетъкътъ се събираше отъ държавнитѣ и общинскитѣ власти и се продаваше отъ Държавата. Между 1882 и 1888 той бѣше замѣненъ съ паричень данъкъ отъ 10 мил., като се смѣтало за всѣка община срѣднето число отъ тритѣ 1879. 1880 и 1881 години и се распрѣдѣляло между членоветѣ на общината отъ една коммиссия, състояща отъ общинскийтъ съвѣтъ и 6 изборни землeдѣлци. Въ Источна Румелия десетъкътъ бѣше замѣненъ съ паричень данъкъ, названъ кадастръ. но на основание срѣднето число отъ 10 години, съ включвание послѣднитѣ години на турското господство. Но понеже държавата била много излъгана чрѣзъ скривание и за това срѣднитѣ цифри били твърдѣ низки, и понеже ораньта постоянно расте, то въ 1889, като опитъ, пакъ бѣше уведенъ натуралнийтъ десетъкъ.

2. Налогъ върху лозята, 3 лева на увратъ (2,500,000).

3. Десетъкъ върху общински и частни гори (126,000).

4. Налогъ върху недвижими имоти (емлякъ 4,500,000).

5. Налогъ върху наемната стойность на недвижимитѣ имоти (иджаръ 222,000).

6. Налогъ на овцитѣ по 60 стот. и на козитѣ по 1 левъ (бегликъ 5,950,000).

7. Налогъ на свиньитѣ по 60 ст. (серчимъ 270,000).

8. Пѫтна повинность, споредъ законътъ отъ Декемврий 1883 г. по 4 лева отъ всички мѫжье отъ 20—55 години, освѣнъ войницитѣ, жандармитѣ и болнитѣ (1,300,000).

9. Патентовъ налогъ (1,410,000).

10. Патентъ за правопродавание тютюнъ (500,000) и патентъ за правопродавание спиртни питиета (1,000,000).

Послѣ мита отъ вносни стоки (8,600,000), отъ износни (800,000). Данъци върху тютюнътъ (6,028,500), върху фабрикацията на вино, ракия, пиво и т. н. (350,000), акцизъ отъ новопроизведената соль въ Балчикъ (15,000). Гербовийтъ сборъ принася 1.500,000.

---

[1] На 26 Мартъ 1879 г. протоколъ стр. 234—5

Доходитѣ отъ съобщенията по бюджетътъ 1891 г. сѫ прѣдвидени така. Отъ желѣзницитѣ: билети за пѫтницитѣ 910,000, прѣнасяние стоки и багажъ съ голѣма бързина 140,000, прѣнасяние стоки съ малка бързина 2.120,060, и други дребни приходи 63.000; отъ телеграфитѣ 600.000, пощитѣ 875,000.

Доходи отъ държавнитѣ имоти: отъ държавнитѣ гори 1,000,000, отъ наемъ на разни покрити и непокрити държавни имоти 308,000, отъ каменни вѫглища 125,000, риболовство 200 000, сольта въ Анхиало и Балчикъ 1,500,000, печала отъ Народната Банка 700,000, Държавната печатница 760,000 (разноски 543.000), Държавенъ Вѣстникъ 140.000 (разноски 112, 000) лева и т. н.

Между държавнитѣ дългове; 6% облигационнийтъ дългъ отъ 1888: амортизация 534,000, лихви 2,740,000; 6% ипотечнийтъ дългъ отъ 1889 за постройка на желѣзница; амортизация 325,000, лихви 1,777,200 За новоучрedенийтъ фондъ за военни пенсии 750,000. Сѫразмѣрната часть на русскийтъ окупационенъ дългъ достига до 2,520,000. На Александра I всичко е исплатено.

За дѣлата на финансовата прокуратура се грижатъ троица правителственни адвокати. Освѣнъ централното ковчежничество въ София има още 21 окрѫжни ковчежничества и 47 околийски.

Митници има 24, освѣнъ 20 пункта само съ по единъ писарь, и 155 погранични постове съ 566 души погранична стража пѣшаци и конници. На Срьбската граница има само 2 митници въ Царибродъ и Дъсчений Кладенецъ (при Трънъ), на Турската граница въ Кюстендилъ, Кочериново (срѣщу Джумая), Батакъ, Чепеларе (Рупчосъ), Кованлъкъ (срѣщу Кърджали), Харманлии (желѣзнопѫтната станция) и Вакуфъ (на Тунджа).

Контролно учреждение е Върховната Смѣтна палата съ 57 чиновници. Въ първитѣ години при несъвършенството на бюджетътъ имаше безбройни бъркотии, така щото испълнителнийтъ бюджетъ трѣбваше трърдѣ дълго да се очаква.

България има държавенъ дългъ само отъ най-ново врѣме. Чрѣзъ Берлинскийтъ трактатъ (чл. IX) Княжеството бѣше задължено да плаща на Портата ежегоденъ трибутъ, който слѣдъ новата организация трѣбваше да се опрѣдѣли къмъ крайтъ на първата годишнина, чрѣзъ споразумѣние на подписавшитѣ трактатътъ Сили пропорционално съ приходитѣ му. Освѣнъ него България трѣбваше да поеме една часть отъ турскийтъ дългъ, а именно при опрѣ-

дѣляванив трибутътъ. Силитѣ трѣбваше да взематъ въ внимание това участие върху основата на една «справедлива пропорция.» До това не стигна, макаръ въпросътъ често и да се възбуждаше; при всѣко напомвание Руссия указваше на обезщетението за войната, което ѝ дължи Портата.

За това пакъ Княжеството плаща на Портата, като възнаграждение за Источнорумелийскийтъ трибутъ 2,951,000 лева годишно, освѣнъ него за погашение на старийтъ Румелийский дългъ пакъ на Портата още 500,000 лева.

Дългътъ на България за оккупационнитѣ разноски на Руссия, съгласно чл. 22 отъ Берлинскийтъ трактатъ възлиза споредъ конвенцията отъ 16 Юлий 1883 до 10,618,250 рубли 43 копѣйки=26,546 625 лева. За погашение трѣбва да се плащатъ (до 1896) ежегодно по 2,100,250 лева чрѣзъ Народната Банка Въ бюджетътъ отъ 1891 год. тоя размѣръ е възвисенъ до 2,500,000 лева.

Лихви за Источнорумелийскийтъ дългъ отъ Май 1885 трѣбва ежегодно да се плащатъ на Banque Ottomane 232,646 лева.

Собственъ държавенъ дългъ сключи България за откупуванието желѣзницата Русчукъ — Варна. Условията на откупътъ бѣха слѣдующитѣ: България плаща на 1 Януарий 1885 г. 44½ мил. лева, а именно 6 мил. въ злато, останалото въ 6% облигации. Тая сумма се въскачи съ 6% лихви до 1 Августъ 1888 на 53,317,500, отъ които въ държавни бонове намѣсто пари 6, 540,000, въ облигации 46,777,500. Държавнитѣ бонове сѫ висящъ дългъ съ два срока за исплащание на 1 Юлий 1889 и 1890, облигациитѣ сѫ погашаемъ дългъ съ годишна амортизация отъ 1 процентъ. Въ бюджетътъ на 1891 год. фигуриратъ 534,500 за погашение на тойзи дългъ и 2,740,065 лихви.

Въ Октомврий 1889 бѣше сключенъ новъ заемъ у Лендербанкъ и Виенскийтъ Банкферейнъ. Заемътъ възлиза на 30 мил. лева съ лихва 6%, съ годишно погашение отъ 1 процентъ и исплатимъ въ 33 години. Като гаранция служатъ Българскитѣ държавни желѣзници Царибродъ — Вакарель, Ямболъ — Бургасъ. Българското правителство получи при това въ брой 25 мил. лева. Въ бюджетътъ на 1891 г. за тойзи ипотеченъ заемъ: погашение 325,000, лихва 1,777,200. Освѣнъ това въ сѫщийтъ бюджетъ между държавнитѣ дългове фигуриратъ исплащанията на Портата и на Compagnie des chemins de fer orientaux за експлоатираната отъ държавата желѣзнопѫтна линия Вакарель — Бѣлово 69,432 и спомоществование за новооснованийтъ фондъ за пенсии на военнитѣ.

Къмъ финансовото министерство принадлѣжатъ Общественнитѣ сгради съ 22 окръжни инженери и чиновничеството при желѣзницитѣ. Вънъ отъ желѣзницитѣ бюджетътъ отъ 1891 г. опрѣдѣля за мостове и пѫтища 2,361,000, за сгради 1,632,200 лева.

3. Политическо управление.

Често мѣняющето се териториално раздѣление. Началства Окрѫжни прѣдставителства. Общини и тѣхнитѣ образувания. Жандармерия. Полицейска статистика на произшествия. Разбойничеството и неговата история. Санитарна служба.

Дѣлението на територията прѣзъ първитѣ години се подчини на много промѣни. Русското оккупационно управление удържа Турското раздѣление, само че мютесарифътъ се прѣобърна на «Губернаторъ», неговийтъ санджакъ на «Губерния», каймакаминътъ или мюдирътъ стана Началникъ, неговата каза окрѫгъ. Въ Княжеството 5 тѣ губернаторства бѣха отмѣнени чрѣзъ Конституцията, но бѣха унищожени чакъ въ Май 1880 г. Новото дѣление се държи о французский образецъ съ префекти и подпрефекти. Запазиха окрѫзитѣ или окрѫжия, но намалиха тѣхното число (отъ 31 на 21, сетнѣ 14 и най-подирь 16 и ги раздѣлиха на околии (въ 1882 година 56). При това произлизаха много незадоволства и безредици. Всѣкий градъ желаеше да бѫде окрѫженъ, а въ околиитѣ, които не притежаваха естественъ центръ, произлизаха много распри заради централнийтъ пунктъ. Постоянното измѣняване на административнитѣ граници придружаваше отново многократно унищожавающето се групиране на селата въ по-голѣми политически общини. И понеже всѣка година архивитѣ на учрежденията се съединяваха или пакъ раздѣляха, то произлизаха много бъркотии, които особенно се чувствуваха отъ централнитѣ власти. Управителитѣ на окрѫзитѣ по-вечето бѣха разумни и практически хора отъ мѣстната интеллигенция, която знаеше какъ да се разбира съ народътъ, Началницитѣ на околиитѣ напротивъ бѣха прости полицейски службаши съ умѣренна подготовка. Както еднитѣ, тъй и другитѣ при всѣко ново министерство се промѣняваха или поне прѣмѣстяваха. Въ 1883 год азъ намѣрихъ въ Кюстендилъ единъ началникъ, който бѣше видѣлъ 18 околии; като истинска рѣдкость, отъ русската оккупация единъ единственъ стоеше тогава въ Самоковъ.

Въ Источна Румелия на мѣсто турскитѣ два санджака съ тѣхнитѣ 14 кази се яви прѣдписаното чрѣзъ Органическийтъ Уставъ дѣление съ французски названия: 6 департемента съ Префекти и 28 кантона съ «Bailli» на чело. Българскитѣ названия на длъжноститѣ бѣха

сждцитѣ, както въ Княжеството. Кантонитѣ или околиитѣ бѣха наречени споредъ рѣки и планини. Дѣлението бързо се прихвана: персоналътъ изобщо бѣше по-интеллигентенъ, нежели въ Княжеството, по-вечето хора бѣха отъ самата мѣстность и рѣдко ги мѣняваха.

Днешна България има 22 окржга и 85 околии. Споредъ значението окржзитѣ се раздѣлятъ на три класса; къмъ първийтъ классъ принадлѣжатъ София, Пловдивъ, Русчукъ, Варна и Търново. Управительтъ е висший прѣдставитель на правителството и началникъ на всички граждански власти въ окржгътъ; той получава въ първокласcенъ окржгъ 6600 лева наедно съ добавочни прѣдставителни, въ третекласcенъ окржгъ 4800 лева. Околиитѣ се распадатъ на два класса; началницитѣ получаватъ по 3600 или 3200 лева.

Окржгътъ още отъ оккупационното управление постоянно имаше едно изборно прѣдставителство, което да помага на управителитѣ въ финансовитѣ въпроси. Въ Източна Румелия споредъ французский образецъ бѣха уведени «Conseils généraux». По тойзи образецъ тие учрежденния бидоха прѣобразувани 1887 г. за цѣлото съединено Княжество; Окржжнийтъ Съвѣтъ, избранъ за 3 години, се събира на 1 Септемврий на редовна сессия, на която управительтъ прѣдставлява отчетъ върху икономическото, индустриално, хигиеническо и т. н. състояние на окржгътъ, и има свой собственъ бюджетъ. Прѣдсѣдательтъ съ двама членове образуватъ постоянната «Окржжна Коммиссия». Варненскийтъ окржженъ съвѣтъ напр. имаше въ 1889 г. единъ бюджетъ отъ 150,212 лева, отъ които за пжтища и мостове 104,200, останалото за земледѣлчески машини, благотворителни учреждения, истребяване на хищни звѣрове и т. н.; срѣдствата се добиватъ чрѣзъ прибавка отъ 5 проц. къмъ държавнитѣ даждия и чрѣзъ приходитѣ отъ тържищата.

Споредъ законътъ отъ 15 Май 1887 страната е раздѣлена на 1795 общини, въ които често сж съединени извѣстно число дребни селца. Прѣдставительтъ на селото, кметътъ, който тъй сжщо се грижи за събирание данъцитѣ, получава заплата (200—1200 лева), както и тѣхнитѣ помощници и писари. Правата на градскитѣ кметове и градски съвѣти сж по-наредени едвамъ въ най-ново врѣме, слѣдъ цѣлъ редъ законодателни опити и приврѣменни постановления. Отъ начало всички тие самоуправни учреждения съвсѣмъ не вирѣеха поради тѣхната новость. Турското врѣме не знаеше никакви муниципалитети въ европейский смисълъ, но само религиозни общини, еснафи и прѣдставители (мухтари) на отдѣлни градски махали или села. Градский кметъ за турското управление бѣ нѣщо съвсѣмъ не-

понятно. Добра основа за самоуправление се намѣри въ малкитѣ планински градовце, които се ползуваха съ извѣстна автономия, и гдѣто главатарьтъ на общината тъй сжщо се показа съ истинско достоинство. На западъ това дѣло стоеше злѣ; нерѣдко новото занятие «кметъ» селянетѣ стоварваха на рамената на нѣкой бѣденъ, безпомощенъ, нищо-никакъвъ человѣкъ. Въ София постоянно се мѣнуваха избрани и приврѣменно назначени кметове. Сега дѣлото толкова е напрѣднало, щото София и Варна издаватъ собственни общински вѣстници. Въ селата най-голѣмо влияние иматъ най-старитѣ, онние, които много сж пжтували, поповетѣ, учителитѣ и бившитѣ войници.

Ние прѣдставяме тука пъленъ прѣгледъ на нинѣшното дѣление съ пространството[1] и населението на окржзитѣ споредъ състоянието имъ въ 1888, наедно съ нѣкои измѣнения, направени въ территориалното раздѣление по-подирь. Количеството на населението въ окржзитѣ е отъ 76,000 до 226,000 души, а пространството отъ 1898 до 8378 квадратни километра, а пакъ околиитѣ иматъ отъ 17,695 (Котелъ) до 63,627 (Горня Орѣховица) жители и най-голѣмо разнообразие въ пространството, отъ 360 (градъ Търново) до 2986 (Добричъ) квадратни километра, така щото най-едритѣ околии сж по-голѣми отъ най-дребнитѣ окржзи. Тази неравномѣрность наедно съ, безъ съмнѣние, скжпоструващийтъ управителенъ строй за една слабо населена земя скоро пакъ ще поведе къмъ намаляване количеството на окржзитѣ.

А. Окржзи на първоначалното Княжество.

I. София (209,861 жители, 6,443 квадр. кил.).
Околии: 1. Софийска, 2. Новоселска, 3. Искрецка, 4. Пирдопска, 5. Самоковска, 6. Орханийска.

II. Трънъ (76,051 жители, 2183 квадр. кил.).
7. Трънска, 8. Царибродска, 9. Брѣзнишка.

III. Кюстендилъ (162,939 жители, 5319 квадр. кил.).
10. Кюстендилска, 11. Радомирска, 12. Дупнишка, 13. Босилоградска,

IV. Видинъ (115,699 жители, 3122 квадр. кил.).
14. Видинска, 15. Кулска, 16. Бѣлоградчикска.

V. Ломъ (114,223 жители, 3550 квадр. кил.).
17. Ломска, 18. Кутловишка, 19. Берковишка.

VI. Враца (146,629 жители, 4662 квадр. кил.).
20. Врачанска, 21. Орѣховска, 22. Бѣлослатинска.

VII. Плѣвенъ (92,040 жители, 2694 квадр. кил.).
23. Плѣвенска, 24. Луковитска.

[1] Пространството е споредъ статията на Ив. Славовъ въ Сборникътъ на Министерството на Народното Просвѣщение I (1889) стр. 312 и слѣд.

VIII. Ловечъ (119,010 жители, 4191 квадр. кил.).
25. Ловечска, 26. Тетевенска, 27. Троянска.
IX. Севлиево (93,948 жители, 1898 квадр. кил.).
28. Севлиевска, (турски Селви), 29. Габровска.
X. Свищовъ (90,876 жители, 2729 квадр. кил.).
30. Свищовска, 31. Никополска.
XI. Търново (205,344 жители, 4879 квадр. кил.).
32. Търновска, 33. Горне-Орѣховска, 34. Еленска, 35. Дрѣновска, 36. Трѣвненска, 37. Кесаровска, 38. Павликенска.
XII. Русчукъ или Руссе (154,434 жители, 3906 квадр. кил.).
39. Руссенска, 40. Бѣленска, 41. Балбунарска, 42. Тутраканска.
XIII. Разградъ (122,370 жители. 2860 квадр. кил.).
43. Разградска, 44. Кеманларска, 45. Поповска.
XIV. Силистра (107,637 жители, 2783 квадр. кил.).
46. Силистренска, 47. Акъ-Кадънларска, 48. Куртъ-Бунарска.
XV. Шуменъ, (175,709 жители, 4896 квадр. кил.).
49. Шуменска, 50. Ески-Джумайска, 51. Османъ-Пазарска, 52. Прѣславска, 53. Ново-Пазарска (турски Ени-Пазаръ).
XVI. Варна (206,664 жители, 8378 квадр. кил.).
54. Варненска, 55. Балчикска, 56. Добричска, 57. Провадийска, 58. Новоселска (турски Еникьой).

В. Окржзи на бившата Източна Румелия.

XVII. Пловдивъ (226,013 жители, 6954 квадр. кил.).
59. Пловдивска, 60. Карловска, 61. Конушска (главно мѣсто Станимака), 62. Сърноногорска (турско Караджадагъ), центръ Брѣзово (тур. Абрашларъ), 63. Овчехълмска (турски Коюнъ-тепе) съ центръ Голѣмо-Конаре, 64. Рупчосска, съ центръ Хвойна.
XVIII. Татаръ-Пазарджикъ (136,698 жители, 5757 квадр. кил.).
65. Татаръ-Пазарджикска, 66. Панагюрска, 67. Ихтиманска, 68. Пещерска.
XIX. Хасково (турски Хаскьой, 123,168 жители, 3517 квадр. кил.).
69. Хасковска, 70. Борисовградска, 71. Харманлийска.
XX. Стара-Загора (203,396 жители, 6445 квадр. кил.).
72. Старо-Загорска, 73. Чирпанска, 74. Сейменска, 75. Казанлъшка, 76. Ново-Загорска.
XXI. Сливенъ (161,303 жители, 6232 квадр. кил.).
77. Сливенска, 78. Ямболска, 79. Късълъ-Агачска, 80. Каваклийска, 81. Котленска.
XXII. Бургасъ (110,363 жители, 5878 квадр. кил.).
82. Бургасска, 83. Анхиалска, 84. Айтосска, 85. Карнобатска.

Жандармерията въ Источна Румелия бѣше часть отъ провинциалната войска, въ Княжеството тя подпада то подъ военно, то подъ гражданско управление, при което окончателно и остана. Жандармерията или както официално тя се нарича «полицейската стража» стои подъ прѣкото началство на управителитѣ и начални-

цитѣ, въ София, Пловдивъ, Варна и Русчукъ подъ особенни градоначалници. Споредъ бюджетътъ 1891 България има 3300 души стражари, отъ които половината конни и единъ воененъ инспекторъ съ чинъ майоръ, и погранична стража отъ 200 души пѣши и 418 конни, и струва около 4 мил. лева. Тя е облѣчена като войницитѣ съ калпаци и въоръжена съ къса берданка и сабля коннитѣ, и револверъ, пушка-мартинка и сабля пѣшитѣ. Нейнийтъ съставъ днесь е по-добъръ, защото почти всички стражари сж отслужили войници, когато въ началото въ Княжеството Управителитѣ често назначаваха за жандарми всѣкакви роднини, политически привърженници и дори слуги, обстоятелства, които наумяваха грьцкитѣ «хорофилаки» прѣзъ царуванието на Оттона. Освѣнъ градскитѣ и околийскитѣ, както видѣхме, има още погранични митнически стражари.

Една статистика за произшествия имаме за 1886 година: убити 424 души, ранени случайно 123, умишленно 527, самоубивания чрѣзъ обѣсвание 45, чрѣзъ отравание 5, чрѣзъ оржжие и други срѣдства 58, опитвания на самоубийства 13, мьртви хора намѣрени 55, удавени 132, пропаднали 8, отъ хищни звѣрове затрити 1, ранени 2; поврѣди отъ бури, градъ и наводнения 4,062,412 лева, отъ пожари 778,854. Въ морето погинали: 1 корабъ, 8 челна, 4 души. Изнасилвания: 19 момчета, 51 жени. Подхвьрлени дѣца 24.

Приврѣменно България не малко страда отъ разбойничеството. То по происхождението си е старо и се явява въ сжщитѣ мѣста, гдѣто вирѣеше още при турското господство. Българското правителство е могло до сега само да го ограничи, но не и да го искорени, защото то силно си ползува, както, въ свое врѣме, южноиталиянското и испанското бригандажио, отъ рѣдкостьта на населението.

Западъ, особенно страната отъ Дунавътъ при Видинъ и Орѣхово до турската граница, както и тракийската равнина сж свободни отъ това зло; за това и пжтуватъ тамъ обикновенно безъ оржжие. Разбойничеството има особенно двѣ области на распространение. Едната обхваща смѣсенитѣ мѣстности отъ Янтра до морето, а именно отъ старо врѣме то вирѣе тамъ особенно въ турскитѣ кжтове, въ Делиорманъ, Тузлукътъ и Герлово. Тамошнитѣ разбойници сж почти исключително Турци; по български се наричатъ хайдути, разбойници, краи или крайевци (тоже и турски краиларъ)[1]. Втората область се простира покрай цѣлата турска

[1] Послѣдната дума (отъ тъмно происхождение) се срѣща и въ срьбскийтъ езикъ; краина война, краинити да воювашь.

граница, въ планинитѣ Осоговска, Рила, Родопа и Странджа. Тамъ прѣобладава подъ името арамии (отъ арабското харами разбойникъ) българскийтъ елементъ съ прибавки отъ грьцкий, албанский и македоноружнский. Разбойническитѣ чети рѣдко стжпватъ на българска почва, повечето само когато отвъдъ границата ги прѣслѣдватъ турскитѣ войски и тукъ въ обикновенни случаи правятъ пакость само отъ гладъ и сиромашия. Спорадически разбойнически чети се показватъ сжщо и въ западна Срѣдня Гора и въ централний Балканъ между Ловечъ и Златица.

Това разбойничество не е лишено отъ извѣстна политическа окраска. Турскитѣ разбойници се считатъ за изражение на оппозицията на Османскийтъ народъ срѣщу управлението на «невѣрнитѣ», а българскитѣ харамии исто желаятъ да се покажатъ като македонски патриоти, които приготвятъ борбата за освобождението на Македония. Но както еднитѣ, тъй и другитѣ умѣятъ прѣвъсходно да ограбватъ своитѣ собственни единородци и единовѣрци.

Разбойницитѣ на Истокъ отъ старо врѣме насамъ принадлѣжатъ къмъ двѣ «школи». Еднитѣ спиратъ пжтницитѣ често съ голѣма вѣжливость, за да ги оберать. Къмъ тѣхъ се относятъ болшинството турски горски всадници (тур. капасъзи), които рѣдко убиватъ нѣкого. Другитѣ отъ своята засада даватъ добрѣ улученъ залпъ и тогава непознати прѣтърсватъ мьртвитѣ тѣла. Още Карстенъ Нибуръ (1767) знаялъ тая разлика, той пише, че арабскитѣ и анадолскитѣ разбойници само обиратъ, но че въ Европейска Турция има «горски разбойници, които най-напрѣдъ упушватъ и сетнѣ спокойно обиратъ». Третя една метода е ловението на живи хора, за да се иска откупъ; тя цьвти въ Македония, особенно въ околностьта на божественний Олимпъ, който стари харамии ми описваха съ истинско въодушевление, като най-добрата планина за веселийтъ хайдушкий животъ, вече поради самата негова исполинска обширность.

Животътъ на разбойницитѣ щѣше да бжде немислимъ безъ укриватели (тур. ятаклъкъ). Разбойникътъ трѣбва да има на близу нѣкой приятель (ятакъ), който го крие, храни, прѣдпазва при всѣка опасность, и въ чиято кжща при потера той може спокойно да живѣе инкогнито, като невинно агне.

Разбойничеството въ източна България има вече своята история отъ послѣдната русска война. То изникна още 1878 г., когато прѣди испразднанието на Варна и Шуменъ отъ Турцитѣ избѣгаха многобройни низами и образуваха чети. Твърдѣ силно бѣше то прѣзъ пролѣтьта 1878, когато Русситѣ си отидоха и се завьрнаха мно-

гобройни мухамедански бѣжанци и уволнени турски войници. Единъ день слѣдъ даванието клѣтва отъ Князь Александръ I въ Търново, прѣзъ нощьта отъ 27 на 28 Юний една дързка шайка се опита да нападне дори градецътъ Османъ-Пазаръ и слѣдъ двучасовно сражение биде отблъсната. Въ источнийтъ Балканъ, гдѣто планинскитѣ Турци покрай новата граница дълго врѣме не бѣха виждали никакъвъ българский или румелийский чиновникъ, се сбраха дори тълпи отъ нѣколко стотини души и единъ извѣстенъ Чобанъ Хассанъ излѣзе като главенъ вождъ. Имаше сѫщо турски испратени отъ Цариградъ прокламации и други подозрителни явления. Окрѫжнийтъ Провадийский сѫдия се изгуби безслѣдно, вѣроятно убитъ отъ нѣкоя засада. Едно отъ първитѣ дѣйствия на правителството на новийтъ Князь бѣше прогласяванието обсадно положение въ источнитѣ губернаторства.

Прѣзъ пролѣтьта 1880 положението на Истокъ до толкова се полоши, щото жителитѣ се боеха да пѫтуватъ отъ единъ градъ въ другъ или дори да отиватъ на нивитѣ си за полска работа. Правителството събра тамъ значителни военни сили, които подъ началството на полковникъ Боборикинъ прѣдприеха систематически операции за завземанието всички планински села по границата. По-голѣмо сражение произлѣзе въ крайтъ на Априлий при Белибе, въ една горска мѣстность на Балканскийтъ гребень на югъ отъ Провадия. Една рота отъ Ломската дружина завзе селото, но намѣри тамъ само жени, дѣца и старци, между 280 души само 24 мѫжье. За останалитѣ се казвало, че единъ день попрѣди тѣ били минали за Ахлии при южнитѣ поли на Балканътъ въ Румелия, гдѣто ужъ 19 имами чрѣзъ тържественни молитви умоляватъ Аллахътъ за дъждъ; а въ сѫщность тамъ се събрали обрѫженитѣ Турци отъ цѣлата околность. На слѣдующата нощь изъ всички на около лѣжащи гори се раздали военнитѣ барабани на башибозуцитѣ. На утреньта ротата се видѣла обиколена. Отъ вредъ изъ храсталакътъ се посѣлъ силенъ пушеченъ огънь, безъ да може да се распознае положението на неприятельтъ всрѣдъ шумацитѣ. Чобанъ Хассанъ чрѣзъ единъ парламентеръ дори поискалъ отъ командующийтъ майоръ Манаевъ испраздванието на селото. Слѣдъ шестчасовенъ бой войскитѣ имали единъ убитъ и 5 ранени. Прѣзъ деньтъ пристигнали 700 бързо мобилизирани обрѫжени български селяне изъ околностьта, прѣзъ нощьта още $2^1/_2$ роти пѣхота. На другото утро войскитѣ зели настѫпателно движение и съ единъ натискъ изгонили Турцитѣ изъ тѣхнитѣ позиции на западъ покрай границата. Селото Белибе за на-

казание било изгорено; прѣзъ врѣмето на пожарътъ постоянно пукали скрититѣ по кѫщята и зимницитѣ патрони. До колкото зная, и сега селото е пусто. Четворица плѣнници слѣдъ гласна военна прѣсѫда били обѣсени въ Реджепъ-Махале на Камчия за клоноветѣ на едно високо дърво. Чобанъ Хассанъ скоро слѣдъ това билъ убитъ отвадъ границата въ сражение противъ румелийската милиция.

Нѣколко дни подирь това прие командата новийтъ воененъ министръ генералъ Еренротъ; чрѣзъ едно пълномощие отъ Народното Събрание нему бѣха подчинени сѫщо и гражданскитѣ власти въ източнитѣ окрѫзи. Той бързо тури край на цѣлото движение, и то по-вече чрѣзъ мирни срѣдства, нежели чрѣзъ военни мѣрки. Той се помѫчи да смекчи взаимната омраза между мухамеданетѣ и християнетѣ, обяви общинитѣ отговорни за разбойничествата на тѣхното землище съ голѣми парични глоби и създаде въ всички турски и български села селска стража отъ мѣстнитѣ жители, които общинитѣ прѣпорѫчваха, а правителството въорѫжаваше. Цѣлата мѣстность биде раздѣлена на военни райони и полицията въ тѣхъ бѣ повѣрена на ротнитѣ командири на стоящитѣ тамъ военни части. И вече въ Юлий се възвърна една часть отъ съсрѣдоточенитѣ тамъ войски.[1]

Отъ 1882 разбойничеството изново се започева прѣзъ всѣка пролѣть. Тѣхната лѣтопись се излага по донесенията на управителитѣ въ Държавнийтъ Вѣстникъ. Тѣхнийтъ сезонъ трае отъ Май до Октомврий, докато горитѣ иматъ шума. Шайкитѣ се образуватъ по различни начини. Мнозина разбойници сѫ мѣстни хора; наприм. есеньта 1882 билъ донесенъ единъ разбойникъ, упушнатъ въ сражение, въ Османъ-Пазаръ, и тамъ въ него распознали, че той е житель отъ селото Дуванларъ; прѣзъ деньтъ человѣкътъ си орѣлъ и сѣялъ, а нощемъ отивалъ на разбой. Други били прѣстѫпници дирени отъ сѫдилищата или турски дезертири отъ българската войска[2]. Имало е и такива, които се старяяли да прѣзимуватъ въ Цариградъ, гдѣто весело поминуватъ и прославятъ по кафенетата

[1] Върху сраженията съ разбойницитѣ се съставиха у войницитѣ нови русски и български военни пѣсни. Въ 1881 г. г. въ лагерътъ при Варна азъ чухъ русски унтеръ-офицери отъ българската кавалерия да пѣятъ въ хоръ подобна една пѣсень нарѣдъ съ извѣстнитѣ русски пѣсни върху старитѣ русски войни. Кавказъ и Шамиль, придружавани съ маханието на б у н ч у к ъ, една тояга, обвита съ бѣли опашки и пропорци. Напѣвътъ гласеше: разбойниковъ хватывали по Балканамъ, по лѣсамъ.

[2] На Турцитѣ въ българската войска доста се покровителствува. Въ кавалерията има много турски унтеръ-офицери. Въ срьбско-българската война мнозина солдати отъ турска народность бѣха наградени въ Видинъ и Сливница съ медали за храбрость.

своитѣ юначества, а прѣзъ пролѣтьта пакъ се завръщатъ тайно на мѣстата на тѣхнитѣ похождения, едни, като благочестиви поклонници, които се връщатъ изъ Мекка, други, на обрѫжени купчини прѣзъ горитѣ въ мѣстноститѣ Бургасска, Ново-Загорска и Котленска; случвало се е дори, че подобни подозрителни Турци въ легки челнове слизали на суша при нисъ Емонъ или при Балчикъ. Тѣ сѫ обрѫжени съ ятагани и съ пушки на турската армия, Мартини, Шнейдера или египетската Ремингтона, и по-вечето сѫ пѣшаци; конници тѣ биха се издали по-лесно. По дрѣхитѣ си тѣ не се различаватъ отъ селската стража, носятъ дори български шапки; само най-смѣлата шайка 1882 бродеше въ околностьта на Търново въ вехти униформи на турски низами.

Движенията на разбойницитѣ се издаватъ чрѣзъ дребни кражби; отнематъ отъ нѣкой полский работникъ хлѣбътъ, отъ нѣкой пастирь овца или теле и, прѣди да се чуе за това въ селото, тѣ исчезватъ въ гората. Рѣдко раняватъ нѣкого, най-много ако ударятъ нѣкой задържанъ пѫтникъ, когато у него се намѣрятъ твърдѣ малко пари. Нападения на селски кѫщи сѫ възможни само по пръснатитѣ надалечъ единъ отъ другъ планински дворове. При Кесарово тѣ горили на хора краката, за да узнаятъ, гдѣ сѫ скрили имотътъ си, варварска постѫпка, която прѣзъ зимата 1879 — 1880 била извършена отъ българската полиция надъ плѣнни турски разбойници, за да изтръгне отъ тѣхъ показания, събитие, което поведе товага към уволнения и отдавание подъ сѫдъ. Обикновенно разбойницитѣ избиратъ нѣкое пустинно невидимо отдалечъ мѣсто на пѫтьтъ, но най-често нѣкоя гориста лѫка или нѣкоя дѫлбока напрѣчна долина, и турятъ стражи. Всѣкий пѫтникъ се спира, трѣбва да обърне джебоветѣ си и послѣ го задържатъ подъ мостъ или въ находящата се тукъ наблизу кръчма. Ако не наближава никаква обрѫжена тълпа, разбойницитѣ бавно вършатъ своето дѣло, сетнѣ отпущатъ плѣнницитѣ и съ плѣчката си тихо изчезватъ. Въ Октомврий 1882 г. 15 души разбойници се загнѣздили при Сарѫ-Гьолоскийтъ ханъ, 3 часа по пѫтьтъ отъ Варна за Добричъ, облѣчени като селска стража, и стоели тамъ отъ изгрѣвание на слънцето до 5 часа слѣдъ пладнѣ. Вкаранитѣ въ ханътъ плѣнници къмъ крайтъ били толкова многобройни, като едно цѣло Народно Събрание, 150 души. Плѣчката възлизала до 200 лири въ брой, стока на 50 лири и 9 коня. Прочутийтъ разбойнический главатарь Селимъ или Чолакъ-Пехлеванъ, стопанствуваше по пѫтищата Русчукъ-Търново и Търново-Севлиево, до като въ 1884 г. при едно нощно

нападение на стражата не го улучи единъ крушумъ. Въ Ески-Джумая тамошното окрѫжно прѣдставителство наедно съ инженерътъ се върнаха веднаждъ отъ единъ огледъ въ околностьта по ризи. Въ Делиорманъ тие чалмалии грабители често заключвали своитѣ братья единовѣрци въ врѣме на молитва въ джамията и обирали кѫщитѣ имъ. Рѣдко се случвало да се улови нѣкой отъ тѣхъ, по-вечето нѣкой раненъ. Освѣнъ войскитѣ и жандармитѣ противъ тѣхъ се пращаше въорѫжено земско опълчение, подъ име потера. Българскитѣ селяне въ тая борба съ турскитѣ разбойници се упражниха въ гверилла; обикновенно избиватъ заобиколената шайка до послѣдень человѣкъ безъ всѣко милосьрдие. Разбойницитѣ не безпокоятъ правителственнитѣ пѫтешествующи чиновници, не само поради тѣхната ескорта, но защото узнаха по опитъ, че у тѣхъ не се намира парична плѣчка. Обиритѣ се извършватъ само върху търговци, особенно слѣдъ пазарнитѣ и панаирнитѣ дни.

Върху срѣдствата за унищожавание на разбойничеството се заемаха многобройни коммиссии. Въ една отъ тѣхъ, въ която азъ приемахъ участие, военнийтъ министръ баронъ Каулбарсъ прѣдстави една статистика на разбойничествата прѣзъ 1882 г., съставена отъ военнитѣ власти. Въ нея бѣха показани 98 случаи на разбой; Шумненскийтъ районъ 19, Ески-Джумайский 32, Разградский 2, Русчукский 9, Варненский 15, Еленский (съ Търново) 21, (Силистра липсваше). Разбойницитѣ бѣха: Турци 166, Българе 17, Гръкъ 1. Въ сблъсквания съ войскитѣ и жандармерията паднали разбойници 8 души, 3 ранени; 49 подозрителни били изгонени, 202 души прѣдадени на воененъ сѫдъ и селата заплатили за немарливость при стражарската служба или ятакллъкъ глоби 44,046 лева.

Отъ 1884 разбойническийтъ занаятъ върви злѣ, отъ въвождание по селата добрѣ платена селска стража, която напълни цѣлийтъ истокъ съ мрѣжа отъ стражни постове и подвижни части. Въ послѣдне врѣме разбойницитѣ вече сѫ рѣдки. Въ Варненскийтъ окрѫгъ прѣзъ 1888 и 1889 не се срѣщатъ вече.

Но турскитѣ горски рицари въ южната погранична область сегизъ-тогизъ само даватъ възможность да се говори за тѣхъ. Прочутъ бѣше разбойническийтъ главатарь Нико Спаносъ, Гръкъ или Влахъ изъ Битолско, който 1881 наедно съ другарьтъ си Малама и около 30 души чета смути Румелийското правителство. Неговата опорна точка бѣше Рилската планина подъ върхътъ Муссалла, съ нейнитѣ алпийски пасища и исполински първобитни гори между станцията Бѣлово, Чепинската долина и Разлогътъ. Всички пѫтеки

и стези на тая пустинна висока планина му били добрѣ извѣстни, защото многоезичнитѣ членове на неговата чета по напрѣди работили въ тамошнитѣ бичкийници. Малама откара лѣсничийтъ на Баронъ Хирша наедно съ неговийтъ драгоманинъ отъ Бѣловската станция, и накара да му платятъ за него откупъ 1200 лири. Румелийското правителство съсрѣдоточи около 500 души пѣхота и жандармерия за да взлови разбойницитѣ. Командирътъ на жандармерията генералъ Бортвикъ ръководеше дѣйствията. Въ писмата си къмъ тогози Спаносъ се клѣлъ въ своята невинность, въ единъ прѣкрасенъ день доброволно прѣдалъ Малама съ други дваmина като виновници. Троицата разбойници съ съпровождающитѣ ги двоица други души на Спаноса бѣха съдени въ Пазарджикъ и отсъдени на дълголѣтенъ затворъ. Самъ Спаносъ прѣзъ горитѣ избѣга въ Турция. Една часть отъ шайката пожелала да се пробие въ България къмъ Рилскийтъ монастирь, но намѣрила границитѣ заети отъ българскитѣ войски; 3 разбойници били убити, 14 уловени, същеврѣменно падналъ мъртавъ единъ унтеръ-офицеръ отъ войницитѣ.[1]

Подирь откриванието желѣзната линия прѣзъ Бѣлово къмъ София въ същата мѣстность се повтори още веднаждъ разбойническата безредица. Чиновницитѣ на Хирша бидоха откарани третий пжть. И понеже откупътъ всѣкий пжть се повишаваше и плѣнницитѣ бѣха само второстепенни личности, то българскитѣ власти пакъ утвърждаваха, както и въ 1881, че хората на Хирша въ всѣкий случай сами трѣбва да се споразумѣватъ съ разбойницитѣ върху разподѣлението на откупътъ. Въ същото врѣме горитѣ на Рилскийтъ монастирь станаха твърдѣ небезопасни и тамъ бѣ уловенъ и откаранъ единъ фотографъ изъ София. За прѣмахванието на тие безредици, на които приписваха политическа руссофилска окраска, правителството взе най-енергически мѣрки. Харамиитѣ бѣха изловени, осъдени отъ военнитѣ сждилища и избѣсени като разбойници въ Бѣлово и София.

Къмъ политическото управление принадлѣжи също и **санитарната служба**. Висшето учреждение е «Висшийтъ Медицинский Съвѣтъ» при министерството на Вжтрѣшнитѣ дѣла. Държавата поддържа лѣкари въ всѣкий окржгъ и всѣка околия, освѣнъ това 34 болници, раздѣлени на три класса съ по 10—150 лѣгла и около 50 лѣкари. Лудници има само при болницитѣ Софийска и Варненска. Частни или общински болници нѣма, освѣнъ оная на ка-

[1] Авторътъ на книгата „Elf Jahre Balkan", стр. 208—222 описва румелийскийтъ походъ противъ Спаноса, като очевидецъ.

толическата община въ Пловдивъ, но нѣма недостатъкъ въ плащани отъ общинитѣ лѣкари. Аптекитѣ сѫ добрѣ наредени, дрогиститѣ (ахтари) сѫ подъ строгъ надзоръ. Въ Варна, Бургасъ и Балчикъ има карантинни власти. По-несъвършенна е ветеринарната служба; споредъ бюджетътъ 1889 имало е 15 окрѫжни ветеринари и 8 окрѫжни фелдшери, а споредъ бюджетътъ 1891 числото имъ се прѣдставлява така: 22 окрѫжни ветеринари и 22 окрѫжни фелдшери.

Въ страната има въ гражданска или военна служба или съ частна практика около 200 лѣкари, по-вечето Българе, Гърци и Ерменци, и понеже медицинската кариера е отъ ония, които въ турско врѣме сѫ били съвършенно свободни за християнетѣ, то мнозина български лѣкари сѫ били дори въ турска военна служба. Иностраннитѣ лѣкари могатъ да се занимаватъ съ практиката си само съ разрѣшението на висшийтъ Медицинский Съвѣтъ. Най-добритѣ лѣкари сѫ получили тѣхното образование въ Франция, Руссия, Австрия, Германия или Италия, но мнозина сѫ ученици на Букурещката и Цариградската школи. Липсватъ особенно добри оператори. Селянетѣ малко се навикнали да се обрьщатъ за лѣкарска помощь и оставятъ своитѣ болни на всевъзможни стари врачки.

Населението живѣе злѣ, но изобщо е здраво. Остатъци отъ застарѣлъ сифилисъ се прѣмахнаха съ държавни срѣдства[1]. Отъ нечистотата и влажностьта на кѫщитѣ твърдѣ сѫ распространени грѫднитѣ болести. Отъ малкото сѫществующи благотворителни учреждения по-вечето сѫ основани отъ Русситѣ прѣзъ врѣмето на оккупацията, особенно женското благотворително дружество въ София и дружеството Св. Пантелеймонъ въ Пловдивъ, въ свръзка съ тѣхнитѣ сиропиталища. Приютъ за прѣстарѣлитѣ се намира въ монастирьтъ Ильинци при София. За родилни и повивални заведения още нѣма нужда.

[1] Бѣжанци изъ Влашко прѣнесли сифилистическитѣ болести, които тамъ жестоко сѫ върлували прѣзъ войнитѣ на 18-то столѣтие, въ Дунавската область, гдѣто тѣ бързо се распространили чрѣзъ пиението изъ общи сѫдове. Слѣди, по-вечето въ трете поколѣние, често се забѣлѣзватъ въ окрѫзитѣ Раховский и Ломский. Друго гнѣздо на тая болесть е въ Балканътъ при Ново село, въ Севлиевскийтъ окрѫгъ, гдѣто въ първитѣ годинѝ подирь освобождението се отвори за това приврѣменна правителствена болница. Спорадически има я въ окрѫзитѣ Трънский и Кюстендилский (Прѣколница и Изворска околия), прѣнесена чрѣзъ лѣтнитѣ странствувания на работницитѣ; въ извѣстни села (Поганово, Лисина и др.) трѣбва человѣкъ да се прѣдпазва да се не докосва до стомнитѣ и сѫдоветѣ на жителитѣ. Източна Румелия, съ исключение на 4 села при Кѫзълъ-Агачъ, е съвсѣмъ чиста отъ тая болесть. Въ ново врѣме това зло се распространява въ градоветѣ чрѣзъ свободнийтъ животъ на младото поколѣние.

4. Правосъдие.

Кодекси. Организацията на сѫдилищата. Адвокатството. Подсѫдимостьта на чужденцитѣ и капитулациитѣ. Затворитѣ.

Като кодексъ въ страната иматъ сила турскитѣ закони, повечето прѣработени отъ Code Napoleon и прѣведени на български отъ Стоилъ Поповъ и Арнаудовъ. Сѫдопроизводството е дѣло на русското оккупационно управление, за това при сплѣтени формални въпроси често се изискватъ разяснения отъ Петербургскийтъ Кассационенъ Департаментъ. Недостаточностьта на турскитѣ компилляции скоро поведе къмъ нови проекти. Подирь много нещастни опитвания 1888 биде изработенъ отъ една коммиссия отъ млади български юристи подъ прѣдсѣдателството на министрътъ Д-ръ Стоиловъ единъ новъ наказателенъ кодексъ споредъ образцитѣ на най-новитѣ холандский, италиянский, унгарский и русский кодекси, но се отхвърли отъ Народното Събрание поради твърдѣ строгитѣ наказания за политически прѣстѫпления.

Организацията на сѫдебнитѣ власти се осланя върху единъ законъ отъ 25 Май 1880. Върховнийтъ Кассационенъ Сѫдъ въ София, съ 12 членове, има да надзирава за правомѣрностьта на сѫдебнитѣ рѣшения. Аппелативни сѫдилища има въ София, Пловдивъ и Русчукъ, съ по 10 сѫдии; окрѫжни сѫдилища въ всѣкий отъ 22-та окрѫзи съ по 3—10 члена. При всѣко отъ названитѣ учреждения има и прокуроръ, при окрѫжнитѣ сѫдилища по нѣколко сѫдебни слѣдователи, както и по единъ нотариусъ. Нисшитѣ инстанции, за дѣла по цѣнность до 1000 лева, сѫ мировитѣ сѫдии, 93 на брой, назначавани отъ правителството; наприм. въ София сѫ двоица за градътъ и единъ за селата въ околията. На религиознитѣ учреждения, на епископитѣ и муфтиитѣ, се прѣдставятъ само разводитѣ и подобни семейни въпроси. Прѣнията на сѫдилищата сѫ публични.

Отъ начало се срѣщаше голѣмо затруднение поради недостатъкътъ на образовани юристи. Който е пѫтувалъ по страната въ първитѣ врѣмена подирь освобождението, можелъ е скоро да забѣлѣжи, че хората отъ всичко сѫ доволни, освѣнъ отъ сѫдилищата, и да чуе навсѫду оплаквания срѣщу протакания, бъркотии и понѣкогажъ дори срѣщу подкупвания. Недостатъкътъ на юристи бѣше толкова голѣмъ, щото въ министерството се намираше единъ единственъ юристъ и то бѣ самъ министрътъ; двамата началници на отдѣления бѣха още въ 1883 единъ лѣкарь и единъ бивший учитель,

по-късно единъ бившій началникъ на станция! Като сѫдии дѣйствуваха нѣкогашни учители, търговци, земледѣлци, и т. н. Отъ когато почна да се размножава числото на младитѣ свършивши юристи, раздаванието на правосѫдието се поддигна, но все трѣбва още да е зависимо отъ политическитѣ течения, понеже сѫдиитѣ не сѫ не смѣняеми.

Адвокатурата отначало бѣше съвсѣмъ свободна, и то прѣдставляваше едно чудно зрѣлище, когато наредъ съ учени дипломирани юристи нѣкой дѣлецъ отъ чаршията набързо заключваше своитъ дюкенъ за да защищава клиентитѣ си прѣдъ Аппелативното сѫдилище. При това малограмотни селяне жестоко страдаха отъ безсъвѣстни хора. Въ Источна Румелия бѣха направили първата крачка, щото правото на упражнение адвокатството да свържатъ съ испитъ. Въ Княжеството то се уведе неотколѣ. Въ 1890 имало 422 адвокати и адвокатски помощници.

За чуждитѣ подданници особенно за ония на Великитѣ Сили, за Ромѫния и Гърция, важатъ сключенитѣ съ Турция капитулянции. Процесситѣ само на чужденци помежду имъ ставатъ прѣдъ тѣхнитѣ консули, процесситѣ на чужденци съ Българе прѣдъ мѣстнитѣ сѫдилища при намѣсата на единъ консулский чиновникъ. На мѣстната подсѫдность сѫ подчинени само турскитѣ и сръбскитѣ подданници. Унищожението на капитуляциитѣ зависи отъ състоянието и успѣхътъ на българскитѣ сѫдилища Опититѣ на първитѣ години възбудиха недовѣрие; архивитѣ на консулствата съдържатъ стотини случаи, гдѣто въ тѫжбитѣ тѣ трѣбвало енергически да зематъ подъ защита тѣхнитѣ подданници.

Затвори има 26, въ стари сгради, останали отъ турско врѣме, джамии, дервишки текета, крѣпостни каземати и др. п. Затворитѣ оставятъ още много да се желае.

5. Войската.

Историята на нейното происхождение. Сегашното състояние на дѣйствующата войска. Корпусътъ на офицеритѣ. Военното училище. Всеобщата воинска повинность. Ополчението. Висшитѣ власти. Дунавската флотилия. Турскитѣ укрѣпления и Берлинскийтъ трактатъ.

Историческата основа на българската войска образуваха 8-тѣ доброволчески дружини прѣзъ Русско-Турската война 1877 — 78, сформирувани въ Кишиневъ, Плоещъ и Търново съ помощьта на русски офицери (по-вечето отъ гвардията) и кадри. Слѣдъ свършванието на войната въ Май 1878 тѣ бѣха распустнати и не можеха, поради

тѣхнийтъ доброволческий характеръ, да бѫдатъ удържани за по-нататашна служба като кадри на българската войска. Интеллигентнитѣ между тѣхъ се подготвиха за офицери, болшинството станаха жандарми, митнически стражари, канцеларски служители, пощальони, дюкенджии и т. н. въ освободеното отечество.

Чрѣзъ първитѣ набори въ Априлий и Августъ 1878 бѣ създадена една войска съ русски офицери и кадри, която обемаше всички родове орѫжие; доброволцитѣ отъ войната бѣха само легка пѣхота. Споредъ първийтъ проектъ искаше се да се създаде само една милиция. Чрѣзъ раздѣлението страната на Берлинскийтъ конгрессъ и тая нова войска бѣше тъй сѫщо раздѣлена, и въ Румелия тя имаше свое собственно развитие. Въ Княжеството въ крайтъ на 1878 милицията броеше 21,000 войници съ 394 офицери (отъ които 36 Българе) и 2694 русски кадри, раздѣлени на 21 дружина, 4 ескадрона, 4 баттареи и 3 роти технически войски.

Въ Българското княжество отъ 1880 — 1885 войската управляваха русски офицери. Военното министерство поглъщаше една третиня отъ държавнитѣ расходи. Милиционната система бѣше захвърлена и се организира редовна линейна армия споредъ русский образецъ; тъкмо при моето пристигание въ България 1879 азъ чухъ отъ единъ щабъ-офицеръ въ българското военно министерство изражението, че войската на Княжеството трѣбвало по устройството и управлението си да бѫде «единъ русский армейский корпусъ.» Бавнийтъ ходъ на организацията, обаче, показва, че за нея отначало не е имало твърдо установенъ планъ. Въ начало имаше 24 дружини пѣхота и отдѣлни баттареи и ескадрони; единственнитѣ по-голѣми съединения бѣха источнийтъ и западенъ корпуси съ щабове въ Шуменъ и София. Отъ военнитѣ министри генералъ Еренротъ образува 1880 кавалерията и артиллерията въ полкове, баронъ Каулбарсъ групира въ Мартъ 1883 пѣхотата въ 4 бригади, князь Кантакузинъ въ Октомврий 1884 въ 8 полкове съ по 3 дружини. Въ случай на война трѣбвало да се образува при всѣкой полкъ четвърта дружина отъ резервисти, послѣ и пета отъ резервисти, новобранци и доброволци, въ случай че дотрѣбва да се формира походенъ полкъ. По врѣмето на Пловдивската революция 1885 войската броеше 8 полкове пѣхота. 2 полка кавалерия (по 4 ескадрона), 2 полка артиллерия (по 6 баттареи), 1 пионерна дружина, 1 конвоенъ ескадронъ и една рота обсадна артиллерия.

Подирь Съединението 1886 военнийтъ министъ майоръ Никифоровъ сформира въ Румелия отъ тамошната милиция 4 полка

пѣхота, 1 полкъ кавалерия, 1 полкъ артиллерия. Но понеже имаше твърдѣ немногобройни кадри за приемание отъ запасътъ, то въ Февруарий 1889 бѣше пристжпено къмъ сега сжществующата нова организация.

Споредъ бюджетътъ за 1889 българската войска брои 34, 093 войници съ 4924 конье.

Пѣхотата брои 24 полка съ по 2 дружини отъ 4 роти, формирани въ 6 бригади съ штабове въ София, Видинъ, Русчукъ, Шуменъ, Пловдивъ и Сливенъ. Тя има 1190 офицери и бѣше въоржжена съ русската пушка Берданъ, която сега се замѣнява съ австрийската Манлихеръ. Командиритѣ на полковетѣ носятъ майорский чинъ.

Полската артиллерия брои 6 полка съ по 4 батареи и въ общность 162 офицери. Отъ полковетѣ стоятъ 4 въ София, 1 въ Пловдивъ, 1 въ Шуменъ. Освѣнъ това има двѣ обсадни батареи, едната отъ които стои гарнизонъ въ Видинъ. Арсеналътъ се намира въ Русчукъ, артиллерийскитѣ складове пакъ тамъ, а сжщо въ Разградъ и София. Прѣди сръбската война полската артиллерия състоеше отъ материалъ, оставенъ отъ Русситѣ, отъ 47 Крупповски орждия (модель 1873, 8 и 9 сантиметра), принадлѣжащи нѣкогажъ на Турската войска и формирани въ 6 батареи, и послѣ отъ 6 батареи по 8 орждия тежки русски деветфунтови отъ пo-старъ родъ (модель 1867). Слѣдъ войната бидоха заржчани у Круппа 12 полски батареи и 3 планински батареи, за да замѣстятъ старитѣ русски топове и за да въоржжатъ единъ новъ артиллерийски полкъ. Днесь полската артиллерия брои, въ случай на мобилизация, 24 батареи съ по 6 топа, изцѣло 144 Крупповски орждия (на половина 8 и 9 сантиметрови).

Кавалерията има единъ ескадронъ княжеский конвой (7 офицери съ 200 войници), които носятъ червени униформи, като хусари, и 4 полка съ по 4 ескадрона, обмундировани по образецътъ на русскитѣ драгуни, съ штабове въ София, Пловдивъ, Сливенъ и Шуменъ, съ 96 офицери и 2324 конни войници.

Пионернийтъ полкъ, стоящъ по-прѣди въ Русчукъ, се състои отъ 3 дружини и има 6 пионерни роти, 1 телеграфна рота, 1 желѣзнопжтна рота, съ 50 офицери.

Обмундированието на войската, съ черенъ калпакъ, лѣтѣ съ плоска бѣла фуражка, прилича на новата русска форма. Командата е русска. Отъ скоро, обаче, се замѣнява чрѣзъ български прѣводи, сжщо съ български се замѣняватъ и русскитѣ тржбни сиг-

нали. Войницитѣ се считатъ за прѣвъсходни; отъ самото начало азъ сьмь слушалъ отъ русскитѣ офицери само добро за тѣхнитѣ способности, а 1885 най-ясно показа това прѣдъ цѣлийтъ свѣтъ.

Прѣзъ годинитѣ 1879—1885 ръководението на войската бѣше въ ръцѣтѣ на Русситѣ. Между офицеритѣ освѣнъ чиститѣ Русси се намираха много Нѣмци, Поляци, Финляндци и Кавказци. Посрѣдъ този офицерский корпусъ имаше много незадоволства. Линейнитѣ офицери гледаха твърдѣ неохотно на гвардейскитѣ офицери, които при встъпванието въ българската войска тутакси прѣскачали единъ чинъ; гвардейский капитанъ въ България веднага ставалъ подполковникъ. Освѣнъ това Князь Александръ авансираше мнозина русски офицери въ неговата армия, но даванийтъ отъ него чинъ важеше само въ България; слѣдъ повикванието отъ Балканътъ назадъ на Нева не единъ силенъ полковой командиръ се е виждалъ пакъ гвардейский поручикъ и трѣбвало да чака едвамъ да командува рота. Между себе си интригуваха тие Русси много; дори дипломатитѣ и генералитѣ се търпѣха на сила и водеха двойна русска политика едни спрямо други. Между офицеритѣ, както и въ русското общество и журналистиката, имаше партии за и противъ българската конституция, и особенно за и противъ Князя Александра. Нѣкои се ползоваха въ висока степень съ благоволението на послѣднийтъ и упражняваха върху него, особенно въ лични въпроси, голѣмо влияние, защо естествено силно ги мразѣха останалитѣ имъ съотечественници. Съ Българетѣ Русситѣ поминуваха добрѣ поради свойтъ веселъ темпераментъ, съ исключение на единични рѣзки типове; не малцина бѣха се оженили за Българки и бѣха съвсѣмъ се сродили съ българскийтъ животъ. Незадоволство възбуждаше тѣхното число, тѣхнитѣ голѣми съдържания изъ българскийтъ джебъ, тѣхното често небезукорно стопанствувание и обстоятелството, че българското правителство приврѣменно настаняваше русскитѣ офицери, ако на врѣмена и противъ волята на послѣднитѣ, на политически и административни длъжности.

Българскийтъ офицерский корпусъ е едно ново образование, произлѣзло въ течение на 12 години. Най-старото поколѣние, малко на брой, сѫ Бессарабци или емигранти, които още прѣди освобождението сѫ служили въ Руссия. Въ войната 1877 между другитѣ имало също единъ генералъ и единъ подполковникъ, обаче, първийтъ (Кишелский изъ Котелъ) скоро се помина, а вторийтъ остави военната служба. Останалитѣ по него врѣме бѣха само по-

ручици; сега най-старитѣ отъ тѣхъ сѫ полковници. Слѣдъ освобождението веднага бѣше открито едно военно училище, главно за образованието доброволцитѣ отъ войната, и вече въ Май 1879 послѣдва първото производство на 160 български подпоручици. Тие млади момци повечето бѣха бивши студенти, учители или конторски писари. Отъ тогава всѣка година се повтарятъ такива производства отъ свършившитѣ юнкери въ силно посѣщаемото Софийско военно училище. При раздѣлътъ на страната Русситѣ умишленно назначиха по-старото поколѣние, тогава съ капитанский чинъ, въ Източно-Румелийската милиция. Прѣзъ годинитѣ 1879 до 1885 мнозина млади офицери, както изъ Княжеството, тъй и изъ Източна-Румелия, бѣха испращани въ Руссия за по-нататашно образование, въ Академията на Генералнийтъ Штабъ, въ Артиллерийската Академия, на служба въ войскитѣ и т. н. Въ Княжеството всички по-високи мѣста, съ исключение ония на ротни командири, бѣха заети отъ Руссп; отъ по-старото поколѣние единъ единственъ Българинъ командуваше рота. Отъ пролѣтьта 1882 почнаха постепенно да се назначаватъ Българе за ротни командири, при министрътъ Князь Кантакузинъ 48 наведнажъ, при това нѣкои за батарейни командири. Бавно наближаваше минутата, когато Русситѣ щѣха всичко да прѣдадатъ въ български рѫцѣ; генералъ Соболевъ пишеше още 1883, че по истичание на петь години ни единъ русски офицеръ нѣма да се намира въ България.[1] Послѣдва Румелийската революция 1885 и извикванието на останалитѣ още около 150 души русски офицери. Цѣлото военно управление въ единъ день прѣмина въ рѫцѣтѣ на Българетѣ. При приравняванието чиноветѣ на българскитѣ и румелийскитѣ офицери станаха нѣкои неравномѣрности; въ Румелия прѣзъ есеньта 1883 нѣкои отъ по-старото поколѣние бѣха произведени въ майори, а слѣдъ революцията 1885 отъ Князь Александра въ подполковници, чрѣзъ него тѣ добиха прѣднина, обстоятелство, което даде поводъ къмъ много незадоволства. Отъ тогава станахе и ставатъ много повишения. Млади хора, които слѣдъ откриванието на гимназията въ София прѣдъ насъ седѣха на училищнитѣ чинове посрѣдъ подрастающето ученическо поколѣние, послѣ прѣминаха въ военното училище, сега сѫ вече капитани. По-старитѣ офицери сѫ направили вече три похода: сръбско-турската война подъ генералъ Черняевъ 1876, русско турската 1877—1878 (особенно сражения-

1 Нѣмскийтъ прѣводъ на Соболевската брошура, стр. 85.

та при Стара-Загора, Шипка и Шейново) и българо-сръбската 1885. Полковници има само двоица (Николаевъ, Муткуровъ), генералъ е само князьтъ.

Иностранци въ войската сѫ днесь голѣма рѣдкость, нѣкои господа, които сѫ служили още въ румелийската милиция.

Жалование получаватъ (1889): полковникъ 10,800 лева, подполковникъ 9,300, майоръ като бригаденъ командиръ 8,700, като полковой командиръ 7,800, инакъ 6,600, капитанъ 4,200, поручикъ 2,700, подпоручикъ 2,100, всички още получаватъ добавъчни квартирни.

Военното училище въ София, основано 1878 и по настоящемъ рѫководено отъ майоръ Паприковъ, има военни и граждански прѣподаватели, 300 въспитанници и тригодишенъ курсъ.

Всеобщата воинска повинность обема 20 години (отъ 20 до 40): двѣ години въ дѣйствителна служба, 8 години въ запасъ, 10 въ ополчението. Войницитѣ отъ кавалерията, артиллерията, пионернийтъ полкъ и флотата служатъ въ дѣйствителна служба 3 години, въ запасъ 5 години Съ съкратена дѣйствителна служба се ползуватъ ученицитѣ отъ срѣднитѣ учебни заведения (1 година) и отъ висшитѣ (6 мѣсеци). На мухамеданетѣ, които изобщо неохотно служатъ въ християнска войска, е прѣдоставенъ откупъ; въ бюджетътъ за 1889 се прѣдвиди приходъ отъ него 965.000, за 1891 850.000 лева.

Народното опълчение е още твърдѣ несъвършенно. Къмъ него принадлѣжатъ всички мѫжье отъ 20 до 40 години, които не сѫ въ дѣйствующата войска или запасътъ. Тѣ иматъ 50 дни въ годината за упражнение, въ собственнитѣ си дрѣхи и съ правителственни пушки (русскитѣ Кринка). Военното обучение става чрѣзъ унтеръ-офицеритѣ отъ гарнизонътъ и се рѫководи отъ 24 воински началници, които сѫщо надзиравать за наборътъ. Военната единица е четата отъ 100 — 200 души, наричана споредъ името на общината и командуема отъ единъ изборенъ четникъ, който назначава наредницитѣ отъ членоветѣ на четата. Управлението води единъ шестичлененъ комитетъ, избранъ отъ четницитѣ на окрѫгътъ. Работата тукъ е само прѣкарвание на врѣме, една военна праздннчна играчка, съ по-малко духъ и дисциплина отъ нашитѣ отбранителни дружества (Schützenvereine), сѫщо и съ несравненно по-малко упражнение при употрѣблиянието на пушката, едвамъ способни за мѣстна служба, освѣнъ гдѣто ги употрѣбяватъ за караули при затвори, ковчежничества и др. т., кога гарнизонътъ се намира

на маневри. Въ София праздничното марширувание на чиновници и дюкенджии въ пьстри граждански облѣкла прѣдставлява смѣшно зрѣлище, още повече че слѣдъ толкова години тѣ нито веднажъ не сѫ стрѣляли въ цѣль.

Понеже сега вече има отслужили войници, на които 8—10 годишнийтъ служебенъ срокъ вече е истекълъ, въ всѣкий воинский окрѫгъ има постояненъ опълченский кадръ. Споредъ бюджетътъ за 1889 означени сѫ за това 24 поручици, като четници, съ унтеръофицери, музиканти и по 21 человѣкъ, заедно съ съдържанието за 8,000 души за прѣзъ 60 дни упражнение.

Върху сегашнитѣ сили на войската въ случай на мобилизация има малко данни. Годишнийтъ контингентъ, който увеличава запасътъ, България смѣташе съ 5—7000, Румелия съ 4,000 души, но истинската цифра на запаснитѣ въ начало на 1887 достигаше само до 65.000, така щото България при една мобилизация сега може да искара малко по-вече отъ 100.000 линейна войска. Годишнийтъ наборенъ контингентъ брои днесь 14.000 души. Споредъ майоръ Паприковъ [1] българската войска слѣдъ 20 годишно траение на воинскийтъ уставъ щѣла да достигне до 360.000 души: 120.000 дѣйствующа войска, 120.000 опълчение изъ отслуженитѣ годишнини, остатъкътъ отъ другитѣ способни къмъ орѫжие хора, особенно отъ освобождаемитѣ ежегодно отъ дѣйствителна служба около 10.000 души поради семейни обстоятелства.

Военното министерство има петь отдѣла. Тукъ по редъ вървятъ висшитѣ военни учреждения, Генералнийтъ Штабъ (началникъ подполковникъ Петровъ), Артиллерийското управление и Върховнийтъ Военѣнъ сѫдъ въ София, като кассационна инстанция за тритѣ военни сѫдилища въ София, Пловдивъ и Русчукъ. Единъ отъ отдѣлитѣ е за санитарната служба, съ единъ главенъ лѣкарь и съ единъ главенъ ветеринаръ; всѣкий полкъ има два лѣкаря. Военнитѣ и гражданскитѣ болници сѫ отдѣлени.

Къмъ военната сила принадлѣжи сѫщо и Дунавската флотилия, съ 15 невъорѫжени кораби, между които само 4 по-голѣми параходи. Тѣ сѫ часть даръ отъ Руссия, остатки отъ Дунавската флотилия прѣзъ турската война. Русскитѣ имена на корабитѣ на послѣдне бѣха промѣнени споредъ имената на българскитѣ царье отъ срѣднитѣ вѣкове, патриотическитѣ поборници за освобождението въ новитѣ врѣмена и българскитѣ рѣки. Флотскийтъ арсеналъ и ка-

[1] Календарьтъ на Райчева за 1888, стр. 199.

зармитѣ на пристанищната рота се намиратъ въ Русчукъ. Корабитѣ служатъ сѫщо за пѫтуванията на князьтъ и казионнитѣ транспорти.

Срутванието на старитѣ турски крѣпости се прѣдписва отъ Берлинскийтъ трактатъ (чл. 11), което трѣбваше да направи Княжеството на своя смѣтка въ течение на една година или изобщо въ най-кратко врѣме, при това се запрѣщава въздиганието на нови укрѣпления. Членътъ остана, обаче, неиспълненъ. За разширочението на градътъ срутиха укрѣпленията на Варна, както и една часть отъ русеенскитѣ укрѣпления. Въ Шуменъ турскитѣ табии съвсѣмъ сѫ западнали и обраснали съ трѣва. На прославенитѣ укрѣпления при Плѣвенъ вирѣе хубаво вино. Въ Видинъ отъ крѣпостьта се ползуваха като отъ кариера, особенно при постройката на реалната Ломска гимназия, но въ Срьбската война биде възобновена чрѣзъ земни насипи. Сѫщо и София тогава била окрѫжена съ нѣколко импровизирани шанцове въ свръзка съ по-старитѣ турски батареи. Пловдивъ е откритъ градъ.

6. Политическийтъ животъ.

Влиянието на турското господство. Чорбаджии и бегликчии. Интеллигенцията, нейнийтъ строй, образование и имотни отношения. Чиновничеството. Патриотизмътъ. Нравитѣ на обществото. Политическитѣ системи. Конституцията и княжеската власть. Типътъ на висшитѣ власти. Партийнийтъ животъ. Журналистиката, дружества, митинги, праздниства, адресси. Изборитѣ и Народното Събрание. Религиознитѣ и националнитѣ въпроси. Отношението къмъ чужденцитѣ. Бѫдущето на държавата.

Въ етнографическийтъ прѣгледъ ние прѣдставихме българскийтъ народъ съ особенно внимание къмъ оригиналното и първобитно селско и пастирско население. Тука ние желаемъ да посветимъ нѣколко кратки бѣлѣжки на образованитѣ политически класси, които господствуватъ въ новата държава, и на цѣлийтъ общественъ животъ. При това трѣбва изрично да забѣлѣжимъ, че това общество по настоящемъ се намира въ постояненъ процессъ на прѣобразование чрѣзъ непрѣкѫснатийтъ притокъ на млади образовани елементи и по тая причина то не може да прѣдстави никаква завършена картина.

То е чудно явление, какъ турскийтъ «ancien régime», слѣдъ едно почти 500-годишно траяние съ неговитѣ въспоминания, неговата организация и неговата политическа терминология така лесно исчезва. То е, обаче, съвсѣмъ естественно: господствующето османско племе и массата на управляющитѣ сѫ били всѣкога общества всѣко само за себе, раздѣлени и по езикъ, и по вѣра, безъ всѣкакви родственни свръзки, дори въ стопански въпроси несглобени едно

въ друго. Въ много пространни гжсто населени планински мѣстности рѣдко сж виждали Турчинъ. Но все турскийтъ режимъ е оставилъ доста слѣди. Таково едно слѣдствие е политическото равнодушие на селянетѣ въ равнинитѣ, особенно на западъ, макаръ че тука не е имало крѣпостно състояние, нито наслѣдственна аренда по босненскийтъ образецъ. Сжщо и образованитѣ отъ турско врѣме сж повечето пассивни; буйни, дѣятелни и безстрашни сж винаги само по-свободнитѣ планинци, участницитѣ на съзаклятията и възстанията въ послѣднитѣ дни на турското владичество, бившитѣ емигранти и новото нараствающе поколѣние отъ 1876 г. насамъ.

България е страна безъ съсловия и безъ богати и бѣдни въ европейски смисълъ. Тамъ има само селяне, пастири, градски дюкенджии и занаятчии, национално духовенство и новитѣ интеллигентни класси, които по своето происхождение стоятъ отчасти твърдѣ близу къмъ селското население. Всѣкий има умѣренъ имотъ и малцина живѣятъ вънъ отъ семейнийтъ кржгъ. При първобитното състояние на индустрията още нѣма никакво подвижно работническо население. По отсжтствието на едро земледѣние и болѣрство, България прилича на Сърбия и Гърция. И тука, както тамъ, въ общественнийтъ животъ владѣе единъ демократический духъ съ открито отвращение къмъ всѣкакви привилегировани класси, титли, ордени и униформи. Ордени, вънъ отъ военнийтъ медаль за храбрость, сж изрично забранени отъ българската конституция и не се гледатъ съ добро око, вѣроятно, защото въ турско врѣме подобни нишани носеха само «прѣдателитѣ и шпионитѣ» между Българетѣ. Основанитѣ отъ князьтъ ордени никакъ не бѣха въ състояние да прѣмахнатъ това прѣдубѣждение. Обмундировани сж само служащитѣ при пощата и полицията.

Въ турско врѣме единъ видъ по-висока класса образуваха тъй нареченитѣ чорбаджии, което име сж носили офицеритѣ на нѣкогашнийтъ еничерский корпусъ. Тѣ сж били «коджабашиитѣ», «проестоти», или «архонти», на грьцкитѣ земи, по-имотни граждане, землевладѣлци, прѣкупници на даждия, търговци, капиталисти, които били посрѣдници между турската управителна власть и християнското население. Въ Източна Румелия имало нѣколко семейства райя, които стоели по-високо, именно бегликчиитѣ, които като наематели събирали за Портата десетъкътъ отъ овцитѣ (бегликъ) по цѣла Европейска Турция. По-вечето били родомъ изъ Копривщица и Котелъ, и живѣяли въ Пловдивъ; отъ тѣхъ происхождатъ политически издигнатитѣ фамилии Богориди, Вълковичъ. Каравеловъ и др.

Между народътъ и чорбаджиитѣ съществува дълбока омраза, която образува основата за сегашнитѣ мѣстни партии; въ всѣкий малъкъ градъ има «аристократи» и «демократи». Чорбаджиитѣ често бѣха благочестиви и родолюбиви хора, правили сѫ много за черковитѣ и училищата, но се занимавали, обаче, съ лихоимство съ високъ, но обикновененъ въ страната процентъ и въ послѣднийтъ периодъ прѣди освобождението се смѣтали като туркофили, често несправедливо. Спрямо занаятчиитѣ и по-бѣднитѣ граждане тѣ се отнасяли гордо, което наумява надутостьта на parvenus въ европейскитѣ дребни градове, но безъ добродушието на послѣднитѣ, а напротивъ, съ прибавка на безчувственно високомѣрие. Най-рѣзка е тая противоположность още днесь въ Габрово, Елена и Котелъ. Въ богатитѣ румелийски мѣстности тойзи расцѣпъ не се хвърля тъй въ очи, вѣроятно, защото тамъ хората притежаватъ несравненно по-голѣма одѣланность и развитие въ животътъ. То сѫ явления, които по прѣди съ сѫщи симптоми сѫ били всеобщо распространени между раята, които въ свое врѣме напр. могло е да се наблюдаватъ въ Тессалия[1] и които при избухването на грьцката революция твърдѣ ясно се показаха, особенно въ общината Хидра. Но въ България тия чорбаджии никога не достигнаха до мощь, като князьетѣ въ Сърбия или коджабашиитѣ въ Грьция, които 1821 рѫководѣха Морейското възстание и не можеха, като тѣхъ, да бѫдатъ сѫщо водители на политическото движение противъ Турцитѣ.

Между селянетѣ и гражданетѣ съществува по-голѣма противоположность само на Западъ, колкото по-необразованъ е народътъ, толкова тя е по-силна, защото недостатъкътъ на образование благоприятствува на градскитѣ дюкенджии и лихвари да експлоатиратъ земледѣлцитѣ. Дългото турско господство е развило голѣма хитрость у селянетѣ; селскитѣ жители се държатъ ягката наедно, безъ партизанства и въ отношенията си съ властьта се прѣдставляватъ, като да сѫ най-бѣднитѣ, най-проститѣ и най-мирнитѣ хора. Но училищата, военната служба и участието въ окрѫжното и народно прѣдставителство почнаха и това да измѣняватъ.

Ядката на народътъ живѣе по двѣтѣ страни на Балканската верига и въ Срѣдня гора, въ множество малки градове отъ Самоковъ и Етрополе до Котленский Балканъ. Най-силнийтъ контингентъ на чиновничеството, политици и министри даватъ Търновската мѣстность заедно съ Свищовъ, Русчукъ и Шуменъ, на югъ Котелъ, Сливенъ, Калоферъ, Копривщица и Стара-Загора. При множеството

[1] Ср. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient II, 248.

градски организми не е възможно неподвижно централизиране. Но новата столица има вече прѣобладание, защото въ нея се съсрѣдоточаватъ интеллигентнитѣ сили.

Господствующата класса е тъй наречената «интеллигенция», обученитѣ и образовани хора. Нейното количество мжчно може да се опрѣдѣли, понеже то бързо расте и се губи надолу въ народнитѣ слоеве безъ рѣзка межда. Сега вече има много хиляди хора: държавни и общински чиновници, юристи, лѣкари, офицери, инженери, духовни, учители отъ всички степени, търговци, прѣдприемачи и т. н. Нинѣ тая интеллигенция се намира повечето на държавна служба или само токо-що е изтикана изъ нея. Юридически образовани адвокати, самостоятелни лѣкари и инженери, обучени окржжни или общински чиновници, както и фабриканти съ по-високо школно образование сж рѣдкость, духовенството е безсилно. Отъ функционаризмъ България страда отъ деньтъ на своето освобождение.[1] Всѣка промѣна на министерството води слѣдъ себе си и промѣнение на чиновницитѣ, най-много въ администрацията, най-малко въ Народното просвѣщение. Постоянни бѣха още чиновницитѣ отъ всички партии въ Финансовото Министерство, защото инакъ всѣкий проектъ щѣше безвъзвратно да бжде изгубенъ. Административнитѣ чиновници често сж повече агенти, нежели прѣдставители на държавата. За назначаванието на нови чиновници нѣма никакви правила. Прѣдпочитатъ се свършившитѣ висши учебни заведения, за това всѣкиго, който се завръща въ отечеството си отъ учение, се стараятъ много да спечелятъ; въ всѣкий случай високъ постъ получава оня, който по-рано е свършилъ, а който случайно е позакъснѣлъ, заема по-низкийтъ постъ на низпадающата служебна стълба. Жалованията не сж малки, по-голѣми напр. отъ колкото въ Италия, но сж подложени на многобройни колебания. Слѣдствието отъ тойзи функционаризмъ е упадъкътъ на търговията и индустрията подиръ освобождението; търговецътъ прѣдпочита да бжде чиновникъ при нѣкое ковчежничество или митница, занаятчията-разсиленъ или митнический стражарь.

Съставътъ на тая интеллигенция е твърдѣ пъстръ. Тя про-

[1] Най-много държавни чиновници имаше организованата не отъ Българе Източна Румелия: въ една околия често само отъ около 16,000 жители фигурираха 1 началникъ, 1 секретарь, 1 сждия съ двама засѣдатели, 1 бирникъ, 1 ковчежникъ, 1 лѣкарь, 1 училищенъ инспекторъ, 1 жандармский офицеръ, при това още телеграфни и пощенски чиновници, писари и т. н. Въ София въ 1881 броеха 251 чиновници и 80 писари отъ българска народность. Статистиката отъ 1888 показва подъ надсловътъ „Гражданска служба, администрация, полиция и сждилища“ въ София 1183, въ Пловдивъ 610, въ Варна 380, въ Шуменъ 283 лица, безъ съмнѣние, тукъ се включаватъ канцелярскитѣ служители и полицейскитѣ.

излиза отъ всички мѣстности, гдѣто има Българе, както изъ сегашното Княжество, така и изъ Македония, Одринската провинция, Цариградъ, Бессарабия и т. н.[1]. Тѣзи хора сж получили своето образование въ най-различни училища, въ Цариградъ, Руссия, Румжния, Австро-Унгария, Германия, Швейцария, по-рѣдко въ Англия, Италия или Сѣверна Америка, азъ дори сьмь срѣщалъ хора, които сж се обучавали въ коллегиитѣ па Малта и Бейрутъ. Наредъ съ тѣхъ има възпитанници само на туземнитѣ училища, както и нѣкои почти самоуци. Прѣди освобождението повечето сж били учители или търговци. Историята на мнозина е твърдѣ шарена, дори романтична. Така, има хора, които, като политически опасна райя, сж били заточени отъ Портата въ Диарбекиръ, Сенъ-Жанъ-д'Акръ или въ Африканскийтъ Триполисъ. Други живѣяли въ странство, като търговци въ Одесса, Виена или Англия, като турски военни лѣкари въ флотата или въ най-разнообразни гарнизони отъ Босна чакъ до Сана въ Аравия, като английски телеграфни чиновници въ Индия, като русски офицери на Кавказъ, има дори и такива, които сж служили у Французитѣ въ Алжирия или Източна Азия. Твърдѣ силна бѣше емиграцията въ Румжния. Мнозина бѣха окончателно се заселили въ Цариградъ; тамошната силна българска колония слѣдъ освобождението на отечеството почти съвсѣмъ се разнебити. Тъй сжщо многобройни Бессарабци и Българе изъ Руссия нахлуха за служба въ освободеното отечество, което за мнозина бѣше само отечество на родителитѣ имъ. Изобщо наддѣляватъ по-млади елементи; отъ чиновницитѣ въ София прѣзъ 1881 година повече отъ половината имаха по-малко отъ 30 години. Това общество се групира по между себе си, както спородъ политическитѣ фракции, тъй и споредъ мѣстностьта, което често е тождественно съ роднинство.

Числото на бившитѣ турски чиновници е крайне рѣдко: нѣколко юристи, цензори, телеграфисти, чиновници на казьонни фабрики, консулски секретари и т. н. Наредъ съ хора отъ значителна опитность и достоенъ характеръ има между тѣхъ други, които, като исти «bandiera d'ogni vento», бързо обрьщатъ вѣтрилото си къмъ кждѣто духа вѣтърътъ и струва се, да се наслѣдили най-пробранитѣ страни на старо-византийската евнухска лукавщина.

Не е незначително числото и на оние, които сж били на служба въ Руссия и Румжния (Бессарабия). Въ Руссия, струва се,

---

[1] Въ София 1881 между чиновницитѣ 48·2 проц. происхождали отъ тогавашното Княжество, 22·3 проц. изъ Румелия, 15·1 проц. изъ Македония.

прѣди 1877 нарочно сѫ обучавали българскитѣ емигранти къмъ най-разнообразни клонове на държавната служба.

Твърдѣ силенъ елементъ сѫ бившитѣ учители. Отъ тукъ произлиза извѣстнийтъ дребнавъ педантизмъ на мнозина импровизирани политици. Голѣма роля играятъ, както у всички источни народи, лѣкаритѣ. Тѣхното влияние не е тъй силно, както въ Грьция подиръ възстанието, но въ Источна Румелия тѣ рѣшително поведоха великото дѣло и въ новобългарската дипломация тѣ прѣобладаватъ. Извѣстнитѣ министри на Вънншнитѣ Дѣла Вълковичъ и Странски принадлѣжѫтъ къмъ тая класса и въ междулекътъ на тѣхната политическа дѣятелность ползуватъ здравието на съотечественницитѣ си. Мнозина сѫ изучавали теологията у Гърцитѣ или Русситѣ, безъ да бѫдатъ духовни, като напр. министритѣ Бурмовъ, Балабановъ, Икономовъ. Юристи въ врѣме на освобождението имаше твърдѣ малко, защото съ това образование въ Турция не можеше да се направи никаква кариера. Също липсваха съвсѣмъ и мѣстни инженери; това поприще бѣше недостѫпно по-прѣди за туземцитѣ, понеже тукашнитѣ училища малко обучаваха въ чертание.

Образованието горѣ-долу е непълно и повьрхностно. Хора съ академическо образование, освѣнъ лѣкаритѣ, изобщо сѫ рѣдки между по-старото поколѣние. Та и нѣмало е нужда да знаятъ много, за да блѣщатъ у дома си, сѫщо и училищата, било въ Руссия или и Франция, били снисходителни къмъ християнетѣ изъ Турция. Отъ това се срѣщатъ изобщо твърдѣ малко, които да сѫ държали докторатъ. То сѫ практически глави; учени теоретици скоро биха изгубили главата си въ хаосътъ на новообразованийтъ животъ. Нигдѣ не може се види тъй рѣзко едно до друго влиянията на различнитѣ школи на образованийтъ свѣтъ. Въспитанницитѣ на пансионитѣ при богословскитѣ и педагогическитѣ училища въ Руссия повечето сѫ педантични, скромни, боязливи; ониe пакъ на западнитѣ учебни заведения често се държатъ по-вече о вънншностьта на културнийтъ животъ и охотно парадиратъ съ чуждеземни «termini technici». Мнозина прѣвъсходни хора се намиратъ между дома образованитѣ, полусамоуци съ жива жажда за знание, желѣзно трудолюбие и бодъръ патриотизмъ.

За мнозина литературата и науката е нѣщо като роскошь, защото слѣдъ свършвание на своето образование тѣ четатъ малко, освѣнъ вѣстници и необходими за службата рѫководства, и скоро изгубватъ свръзката съ напрѣдъкътъ на свѣтътъ. Въ София человѣкъ може да распознае единъ редъ пластове, които се започватъ

съ въспитанниците на французските училища при Луи-Филиппа и русски при императора Николая, и които сѫ замрѫзнали на сѫщата точка, при която сѫ напустнали университетътъ. Срѣщалъ сьмь сѫщо и хора, отъ които слойтъ на образованието пакъ е отскоквалъ, като нѣкое лошо лустро; сѫщевременно зачудвали сѫ ме други, — които, безъ никога да сѫ излизали изъ България, прилѣжно чели—съ любознателнитѣ си въпроси върху тънки подробности на различни науки. Това сега се измѣнява чрѣзъ възрастающето влияние на младата литература, която прави несъмнѣненъ напрѣдъкъ и чрѣзъ бързо нарастающето множество на по-млади по-образовани мѫжье.

Приеманието на чужди елементи въ това общество е незначително. То се ограничава съ единични на половина или съвсѣмъ обългарени образовани Цинцаре, Гагаузи, Ерменци, Пловдивски полу-Гърци или небългарски Бессарабци. Отъ иностранцитѣ на мѣстна служба малцина сѫ приели българско подданство, което може да бѫде дарувано само отъ Народното Събрание.

Поразително е знаянието на езици у тие хора. Ориенталецътъ е полиглотъ, може би, нѣкой да знае само стотини думи и фрази отъ други языци, но той ги употрѣбява добрѣ и вѣрно. Въ училищата, напр. въ Цариградъ, практическото изучение на языцитѣ заема значително мѣсто. Турски мнозина говорятъ съвсѣмъ свободно, но знаянието на Арабското писмо, даже между самитѣ Турци, е било слабо распространено. Въ разговорътъ се срѣщатъ още много турски пословици, изрѣчения и термини. Знаянието на новогрьцкийтъ, който нѣкога е билъ извѣстенъ почти на всички въ търговскитѣ крѫгове, е съвсѣмъ на упадъкъ; той се ограничава у хора, които сѫ живѣли въ Цариградъ, Пловдивъ или Солунъ, както и помежду стари търговци, лѣкари и учители, които сѫ посѣщавали нѣкогашнитѣ полугрьцки училища въ градоветѣ и сѫ получили по нататашното си образование въ грьцкитѣ заведения въ Букурещъ, Цариградъ или Атини. Всеобщо познатъ е русскийтъ языкъ; всички образовани, даже явнитѣ противници на русската политика, четатъ русски книги и списания. Срьбски знаятъ мнозина граждане въ покрайдунавскитѣ градове отъ Свищовъ на горѣ, поради търговски сношения. Распространено е знанието на румѫнскийтъ языкъ отъ врѣмето на емиграцията. Отъ западнитѣ языци господствува французскийтъ; неговото распространение се дължи отъ една страна на Цариградското «европейско» общество съ неговитѣ дипломати, природнитѣ Французи отъ Пера и Галата (Левантинцитѣ)

и французскитѣ училища и мѣстни вѣстници, отъ друга страна на висшето общество въ съсѣднитѣ Румъния и Руссия. Често той е най-лошийтъ драгоманофранцузский язикъ на Стамбулскитѣ «Сладки води». Италиянскийтъ, който нѣкога на истокъ господствуваше въ търговията наредъ съ грьцкийтъ, но биде измѣстенъ отъ французскийтъ отъ врѣмето на Наполеонъ I, начева, обаче, да печели почва чрѣзъ влиянието на съединена Италия. Английскийтъ е станалъ особенно распространенъ чрѣзъ американскитѣ училища. Знанието на нѣмскийтъ язикъ се развива по-силно въ най-ново врѣме чрѣзъ търговскитѣ сношения съ Виена и чрѣзъ учащитѣ се въ Австрия, Германия и Швейцария. Въспитанницитѣ на русскитѣ училища, вѣроятно, вслѣдствие на учебната программа, сѫ най-малко опитни въ чуждитѣ язици, което при извѣстнитѣ познания на чужди язици на висшето русско общество се явява малко нѣщо чудно; наприм. министритѣ Климентъ, Каравеловъ, Икономовъ, Теохаровъ и др. говорятъ само по български и русски.

Земното богатство скѫдно още е отмѣрено и числото на «горнитѣ десеть хиляди» е твърдѣ ограничено. Въ България лесно е да се смѣташъ за богатъ человѣкъ, защото при оскѫдицата пари съ малки сумми може да се прави добра работа. Отъ освобождението насамъ се забѣлѣзва нараствание на благосъстоянието, но то още не е старо, нито доста дѫлбоко и въ по-дълги войни или революции може лесно да бѫде изѣдено. Подъ турското господство всѣкий грижливо е криелъ своїтъ имотъ, за да бѫде обезпеченъ, както отъ разбойницитѣ, така и отъ жадностьта на фискалнитѣ и административни чиновници. Още и днесь богатитѣ балкански търговци съ жива стока и заможнитѣ селяне по облѣкло и покѫщнина твърдѣ малко се различаватъ отъ тѣхнитѣ не толкова имотни съсѣди. Сѫщо и чиновницитѣ, въпрѣки добрата заплата, живѣятъ твърдѣ скромно. Повечето политически водители сѫ сиромаси, умѣрени хора. При това Българинътъ изобщо е честенъ. До колкото зная, въ държавнитѣ касси не ставатъ расхищения; рѣдки случаи на злоупотрѣбления сѫ станали съ пари, които сѫ били депозирани въ административнитѣ и сѫдилищни канцелярии. Несправедливи сѫ къмъ Българетѣ, когато ги обвиняватъ въ парична алчность; страстьта къмъ имотъ е естественно проявление подирь бѣдствията на турското господство и буритѣ отъ 1876 до 1878, както и слѣдствие на материалната посока, която минува прѣзъ цѣлийтъ народенъ животъ.

Достоенъ за внимание е патриотизмътъ на Българетѣ. Въ течение на вѣкове Българинътъ бѣше ниско оцѣняванъ отъ всичкитѣ

си съсѣди, но това не попрѣчи на изблинкътъ на неговото национално самосъзнание. Проникванието на това чувство въ масситѣ бѣше най-голѣмото тържество на българското движение прѣзъ послѣднитѣ двадесеть години прѣдъ освобождението. Тая любовь къмъ отечеството се придружава отъ невъзмутимъ оптимизмъ, който народътъ показа и прѣзъ критическитѣ години, като 1876 — 78 и 1885. Единъ младъ народъ, като младъ человѣкъ, дълбоко вѣрва въ своето щастие и въ своето бѫдуще. Както у всички малки народи съ новъ политический животъ, и тука сѫществува голѣма чувствителность спрямо иностраннитѣ сѫждения: всѣко неодобрение причинява двойна скръбь, всѣка похвала — двойна радость.

Сбиранието пари за каквато и да било цѣль не срѣща щедри податели. Българинътъ неохотно развързва кисията си на съ потъ добититѣ желтици, но той знае да прави великолѣпни дарове. Това свидѣтелствуватъ многото блѣскави испълнени по завѣщание основания на хора патриотически, разбогатѣли въ Руссия и Румѫния. Габровската реална гимназия се поддържа отчасти отъ фондоветѣ на Априлова; лѣкарьтъ Петръ Беронъ († 1871) остави едно основание отъ 400,000 л. за българскитѣ училища, търговецътъ Петръ Керемекчиевъ изъ Търново 300,000 лева за стипендии въ иностраннитѣ висши учебни заведения, митрополитътъ Панаретъ Рашовъ цѣлийтъ си имотъ за гимназия и богословско училище въ Търново и др. п.

Темпераментътъ на българскитѣ политици и чиновници е подвиженъ, и между тѣхъ, обаче, има както навсѣкѫдѣ отдѣлни отчаянни лѣнивци. Тѣ съ легкость, безъ специална подготовка, усвояватъ различни служебни клонове, напослѣдне и желѣзнопѫтнийтъ, повечето сѫ проницателни наблюдатели на хората и въ мѫчни моменти запазватъ твърдо чувство на обязанность. Импровизираната Сръбска война се сполучи, защото всѣкий, отъ министръ и началникъ на щабътъ до послѣднийтъ селянинъ, който караше припаси, испълни точно своята длъжность. Между планинскитѣ Българе и бившитѣ емигранти има множина храбри хора. То е поколѣние, израснало въ революции, войни, сиромашия и бѣдствия, навикнало на прѣврати, лишения, кръвопролития. Бурнитѣ врѣмена и занемареното тѣлесно въспитание сѫ имали сѫщо най-противоположно влияние върху слабитѣ натури; въ по-имотнитѣ градски класси има много на брой нерѣшителни и болѣзненни страхливци.

Та и обстоятелствата бѣха неблагоприятни за образование на характерътъ. Една твърдѣ распространена черта е завистьта, продуктъ

на първобитно материално състояние и голѣмо прѣпятствие на обществениийтъ животъ; много добри нѣща не сполучватъ, защото единъ другиго не подкрѣпятъ или изъ недоброжелателство разваля́тъ. Не е добрѣ даже да хвалишь единъ Българинъ въ печатни съчинения: то му създава врагове. Къмъ това се присъединяватъ, както въ цѣлийтъ Левантъ у много личности непостоянство, недостатъкъ въ правдолюбие и наклонность къмъ изопачавание и прѣувеличавание.

Сърдчено пулсирующийтъ животъ на Истокъ не търпи никаква твърда устойчивость въ една политическа посока Впечатлѣнията не сѫ тъй дѫлбоки, като у насъ. Обикновенниийтъ политикъ въ тия земи съ легко сърдце промѣнява своето положение и мнозина значителни мѫжье въ кратко врѣме безъ мѫка опитаха цѣлъ единъ редъ степени на промѣни на фронтътъ. Въ крайтъ на царуванието на Александръ I може да се види, какъ неговитѣ бивши върли противници се явяватъ като най-прѣданни привърженници, а нѣкои отъ неговитѣ подпори и приятели между противницитѣ му или поне между равнодушнитѣ. Главнитѣ врагове на генералитѣ Соболевъ и Каулбарсъ прѣзъ 1882 — 83 въ Народното Събрание днесь сѫ русски привърженници и напротивъ нѣкои отъ тѣзи, които днесъ хвърлятъ и кѫсатъ срѣщу Руссия, прѣдъ очитѣ ни сѫ славила русскитѣ генерали и дипломати. Съ повърхненностьта на впечатлѣнията се свързва и слабата интенсивность на политическата память. Политикътъ тука е погълнатъ отъ настоящето и не му мисли надалечъ, нито пакъ охотно гледа напрѣдъ или озърта назадъ. Произвожда се впечатлѣние, като че ли малцина съзнаватъ напълно исполинското слѣдствие на промѣнитѣ въ продължение на 15-тѣ години отъ Митхадъ-паша до принцъ Кобургский. Инакъ личната память на Българинътъ е почти по-силна отъ нашата, защото изобщо природниийтъ человѣкъ прѣвъсходи въ това културниийтъ человѣкъ, който е навикналъ да си служи съ печатъ и перо.

Въ нравитѣ господствува още пълна борба между подражанието на чуждеземното и домашното народно. Семейниийтъ животъ е редовенъ и благонравенъ; по-вечето хора се женятъ твърдѣ рано. Както навредъ на югъ, много се живѣе на улицата и се разисква по расходкитѣ. Гостиниченъ животъ, какъвто има въ странитѣ, гдѣто пиятъ бира, тукъ липсва; за това пакъ твърдѣ сѫ оживени кафенетата съ високи разговори и свойственната на мѣстото адска врѣва. Повечето събрания ставатъ вечерь въ частнитѣ кѫщи или семеенъ крѫгъ съ чай и папироси. Приказватъ за дневнитѣ събития,

исторически спомени изъ послѣднитѣ врѣмена, мѣстности, народни обичаи, личности и др. п. При това Българинътъ проявява добъръ разказоченъ талантъ, което е свойственно на всички народи по тия земи. Женитѣ не се държатъ на страна отъ разговоритѣ; турската отдѣленность на женский полъ се е срѣщало само въ градове, гдѣто християнетѣ сѫ съставяли заглъхнало меншинство. Българетѣ много посѣщаватъ едни други, особенно по Великдень и по Коледа, когато цѣлийтъ градъ нѣколко дни наредъ обиходжда отъ кѫща въ кѫща. Расходки вънъ отъ градоветѣ се прѣдприематъ само при угощения на чистъ въздухъ, или по топлитѣ бани и ближнитѣ монастири. Гимнастическитѣ удоволствия на нашитѣ страни тукъ още липсватъ; но има страстни ловчии и наѣздници, но още никакви гимнастически и стрѣлецки празднества, туристски клубове, регатти, припусканье съ кола и на конье. Прѣзъ извѣстнитѣ на мене врѣмена въ оффициалнитѣ крѫгове въ София господствуваше голѣмо другарство; изобщо тукъ хората стоятъ много по-близо единъ къмъ другъ, нежели въ нашитѣ прѣпълнени съ свѣтъ градове съ тѣхнийтъ комфортъ и етикети. То е национално общество, което има бѫдуще, ако удържи свойтъ народенъ, простъ и естественъ характеръ.

Въ София и по-голѣмитѣ градове се забѣлѣзватъ много безпѫтства. Мѣстнитѣ вѣстници често се оплакватъ срѣщу развалеността, която проистича отъ литанието за служби, срѣщу политически и градски интриги, необичьта къмъ умственни занятия и развалений тъ животъ. Трѣбва да вземемъ въ внимание происхождението на тия класси. Животътъ на турскитѣ чиновници не можеше да служи за образецъ; особенно за нравитѣ на турскитѣ и християнскитѣ ефендии въ главнийтъ вилаетский градъ Русчукъ се расправятъ много чудесни работи. Цариградъ и голѣмитѣ градове въ Ромѫния така сѫщо не се славятъ като «люлки на добродѣтельта». Съприкосновението на юношеството съ тия свѣтове внесе всрѣдъ патриархалнитѣ нрави на земята нѣкои непатриархални елементи. Въ София едни убиватъ цѣлото си свободно врѣме въ политически словоизвержения, други прѣкарватъ цѣли нощи въ карточни игри, гдѣто злато и сребро звънти до зори по ромѫнски и русски примѣри, и мнозина сѫ плѣнници въ шумнооживенитѣ храмове на грациитѣ, които пълнятъ единъ отдалеченъ кварталъ.

Наредъ съ образованата нѣкогашна емиграция има значение и необразованата. Прѣди освобождението Ромѫния бѣше за България мѣстоприбѣжище за множество градинари, тухлари, кръчмари и за-

наятчии, които въ отечеството си бѣха прѣслѣдвани и отчасти сж били бивши горски рицари. Мѣстнийтъ терминъ за человѣкъ отъ тойзи родъ бѣше хжшъ. Отъ тия отчаянници се състави главната ядка на бившитѣ възстаннически легиони и сетнѣ доброволческитѣ дружини въ русската война. По настоящемъ въ България тѣ образуватъ покровителствуваната класса на покрититѣ съ медали поборници за свободата или опълченци, часть отъ тѣхъ заематъ низши държавни служби, а други на подобие на римскитѣ ветерани сж наградени отъ държавата съ земи, ягкъ, воинский народъ, който на мѣста се слива съ македонскитѣ харамии, а въ образованитѣ си типове достига сжщо и до степенитѣ на висшето общество. При по-дълго траяние на войнитѣ тѣ щѣха да добиятъ по-голѣмо политическо влияние, по примѣрътъ на грьцкитѣ паликари съ тѣхнитѣ капитани въ освободителната война.

Идеалътъ на дребнитѣ държави на Истокъ въ държавнийтъ животъ е централистическа Франция или плутократическа Белгия. Лавеле [1] го обявява за погрѣшка и смѣта, че за това общество, селска демократия съ добри основи за мѣстно самоуправление, прѣди всичко трѣбвало да служи като образецъ, Швейцария или Норвегия. Централистическийтъ строй на управление лесно се копира и дава на партиитѣ истинско господство и многобройни служби за възнаграждение на послѣдователитѣ. Самоуправлението, напротивъ, не може да се прѣпише и трѣбва бавно да се развива изъ мѣстна основа, за което, безъ съмнѣние, автономното черковно и общинско управление въ турско врѣме дава готова вече почва.

Днесь всички Българе сж послѣдователи на конституционната монархия. Търновската конституция слѣдъ дълги борби биде призната отъ всички. Та собственно противници на конституционализмъ не е имало никога, консерваторитѣ искаха само ограничение правата на камарата и основание на една горня камара или държавенъ съвѣтъ [2]. Неконституционенъ единъ елементъ е твърдѣ голѣмото влияние на войската отъ врѣмето на прѣвратътъ отъ 1886 година.

Княжеската власть въпрѣки всички усилия на Александръ I не е хванала джлбоки корени. Досегашнитѣ князье бѣха чужденци,

[1] Laveleye, La peninsule des Balcans II 80, 155.

[2] При дебатитѣ за конституцията сенатътъ бѣше главнийтъ въпросъ, както и въ Гърция до 1862; за България има значение онова, което Финлей, въ своята History of Greece VII, 329 (Оксфордско издание 1887) казва върху сенатътъ на Грьцкото кралевство.

малко запознати съ языкътъ и нравитѣ на народътъ, принадлѣжащи къмъ друго вѣроисповѣдание и освѣнъ него неженени. Българетѣ се отнасятъ враждебно противъ всѣка по-голѣма власть и лично влияние на държавниятъ глава.

Прѣзъ първитѣ 5 години имаше 10 министерства, за 10 години се набиратъ 15; отъ 1884 тѣ сѫ по-устойчиви, Стамбуловъ дори се държи вече четвъртата година.

Въ управлението «Dictionnaire de l'administration française» на Блока е изворъ на по-голѣмата теоритическа мѫдрость. Канцеларскийтъ стиль е кратъкъ, продуктъ на русскитѣ канцеларии прѣзъ окупацията и българската търговоконторска практика. Формитѣ сѫ русски; срѣщатъ се указъ, докладъ, приказъ, вѣдомость и т. н. до прѣпълнени съ руссизми обрати и фрази въ книжята. Въ начало канцеларщината съвсѣмъ бѣше погълнала Българетѣ и тѣ мислѣха въ количеството на експедиранитѣ номера да намѣратъ камакътъ на прѣмѫдростьта; и наистина, писанието е по-лесно, нежели трудни пѫтувания, изучения и нареждание на живи прѣдмети. За това много хубави работи сѫществуваха дълго врѣме само на хартия или никакъ не отговаряха на тукашнитѣ условия. Извършената прѣписка, наредена споредъ съдържанието си, тутакси се пришива къмъ годишнитѣ папки, което я прѣдпазва отъ распилявание. Служебнитѣ тайни мѫчно се запазватъ поради мѣстната наклонность къмъ говорение. Въ канцеларската стая хората сѫ неспокойни, както всѣкога, нѣматъ усидчивость, пушатъ папироси и много разговарятъ. Въ Източна Румелия при канцелариитѣ имаше дори канцеларски кафеджии, които варѣха черно кафе, съвършенно по турски. Важни въпроси се разгледватъ въ министерствата коллегиално. Но собственно коллегиалнитѣ корпорации не се одѣлотвориха, тѣ се смѣтатъ като синекури и протакатъ всичко съ голѣмо многословие. При водение смѣтки непрѣстанно дрънкатъ търкалцата на счетитѣ по русский или китайский образецъ. Официалнитѣ праздници спрямо многото праздници на черковниятъ календарь отъ 1880 твърдѣ сѫ ограничени, съ прибавка на политическитѣ праздници: Сан-Стефанский миръ, деньтъ на кончината на Александръ II, по-късно и третийтъ день на Сливнишкийтъ бой. Служебнитѣ часове сѫ строго опрѣдѣлени, но хората мѫчно навикватъ на това. Турцитѣ живѣеха повечето въ конакътъ и нѣмаха никакви служебни часове, освѣнъ ако мутесарифътъ обѣдва, спи или е отишелъ въ харемътъ; Русситѣ като началници работѣха повечето дома и рѣдко се вѣстяваха въ канцеларията. Публиката се обръща прилично и излага своето

дѣло сериозно, кратко и ясно; рѣдко ми се сѫ срѣщали безмѣрно раболѣпие или нагло прѣувеличение, наслѣдия отъ турското врѣме.

Важенъ единъ въпросъ е чувството на законпость. На християнскийтъ Истокъ липсва непрѣкѫснатость въ животътъ по законность и право; въ турско врѣме Турчинътъ произнасялъ рѣшение безъ да изслуша раята и въ много случаи, той го давалъ не споредъ законъ или обичай, но го продавалъ за пари. Дѣйствующитѣ днесь въ страната закони не сѫ продуктъ на вѣковно развитие на правото, но вносна стока. Неразвитото чувство на законность се съглежда тутакси по поведението спрямо собственнитѣ закони. Тѣ не сѫ издадени въ нѣкой наржченъ сборникъ, но сѫ пръснати изъ броеветѣ на обемистийтъ Държавенъ Вѣстникъ, рѣдко достѫпни въ отдѣлни отпечатъци. Да се цитира членътъ на съотвѣтствующийтъ законъ при извѣстни официални книжя е нововъведение на послѣднитѣ години; малцина сѫ тѣзи, които иматъ близко познанство съ тѣхъ. Но най-чудното е, че и високопрѣхвалената Търновска Конституция често се отхвърля на страна и законитѣ не се зачитатъ безъ ни ной-малъкъ свѣнъ.

Въ вѫтрѣшната политика владѣятъ най-ожесточени партизански злоби, всѣкакъвъ родъ интриги, които вирѣятъ на Истокъ. София е истинскийтъ котелъ на вѣщици; който е ималъ случай да проживѣе нѣколко години наредъ въ туземното политическо общество, той прѣзъ цѣлийтъ си животъ ще чувствува кошмаръ при наумѣванието на тая отровна готварница. При това тамъ често день-за-день се распространяватъ най-невѣроятни политически и полуполитически клюки. Чужденецътъ чува хиляди най-лоши нѣща за отдѣлни Българе отъ самитѣ Българе и послѣ бавно открива, че въ сѫщность хората не сѫ толкова лоши, както взаимно се прѣдставляватъ, заслѣпени отъ завистъ и партизанска страсть. Не прѣдубѣдена оцѣнка на туземни таланти, особенно на политически противници, е исключение. Главатаритѣ на партиитѣ не рѣдко иматъ лична омраза единъ срѣщу другий. Отъ тука бързото овехтяване на политическитѣ величия и забѣлѣжителното явление, че хора, които извѣстно врѣме сѫ се наслаждавали на най-голѣмо уважение, пакъ бърже ниско се струполяватъ отъ свойтъ пиедесталь. Мнозина душатъ постоянно тайни планове и намѣрения, азъ познавамъ дори личности, които прѣдпочитатъ да четатъ между редоветѣ, нежели самитѣ редове.

Политическитѣ страсти сѫ отъ голѣма длѫбина и сила. Въ първитѣ врѣмена състоянието на обществото правѣше на единъ хлад-

нокръвенъ наблюдатель впечатлѣние на всеобщо болѣзненно възбуждение на нервитѣ. Въ възбуденитѣ врѣмена, като прѣзъ сессиитѣ на Народното Събрание, много хора до толкова потъватъ въ този партизанский животъ, щото за нищо друго не могатъ да мислятъ, нито да говорятъ, за непосветенитѣ дори цѣлата рѣчь на нѣкои личности звучи, като пустословието на нѣкой развълнуванъ глупецъ. Тия страсти омрачаватъ сѫжденията и чувството на справедливость. Политическитѣ противници не само се мѫчатъ да истикатъ, но сѫщо да разрушатъ доброто, което тѣ сѫ направили или започнали, и освѣнъ това самитѣ тѣхъ да оставятъ безъ хлѣбъ.

Партиитѣ вече иматъ своята история. Тѣхнитѣ зачатки се намиратъ въ врѣмето прѣди освобождението. Тѣ отчасти сѫ повечето послѣдователи на политически водители, нежели на политически программи. Нераздѣлни останаха само немногобройнитѣ консерватори; голѣмата либерална партия легка-по-легка се раздѣли на четири групи: днесь господствующата голѣма партия на Стамбулова и тритѣ фракции на бившитѣ министри президенти Цанковъ, Каравеловъ и Радославовъ. Румелийскитѣ партии дадоха само материалъ за усилванието на сѣверобългарскитѣ групи. Животътъ на партиитѣ е оживенъ. Въ кѫщитѣ на водителитѣ се намира голѣмъ салонъ съ множество столове; тамъ често се събиратъ неговитѣ послѣдователи и распалено се прѣпиратъ до полунощь, като се гощаватъ съ чай и папироси. Въ малкитѣ градове засѣдаватъ бюра или комитети на партиитѣ, прѣимущественно за изборитѣ. Въ крѫгътъ на една или друга партия често попадатъ и чужденци; това е ставало съ князье, съ Русси, съ диплотати и съ пѫтующи писатели.

Не беззначителенъ факторъ е българската журналистика. Първийтъ вѣстникъ на българский езикъ се появи въ Лейпцигъ, вторийтъ 1849 и слѣд. въ Цариградъ. Черковната борба поведе къмъ създавание многобройни вѣстници въ Цариградъ (1858 — 1876), които добиха голѣмо влияние и бѣха добрѣ редактирани, печатани на голѣми листове по образецътъ на Цариградскитѣ французски и английски вѣстници. Сѫщеврѣменно въ Румѫния се разви единъ революционеренъ печатъ, чиито листове тайно се четѣха много въ страната. Подирь освобождението тѣ всички се прѣкратиха; въ Цариградъ излиза само Зорница на американскитѣ миссионери, изобщо най-старийтъ български вѣстникъ, който сега излизи въ 27-та си годишнина. Въ София новооснованитѣ вѣстници биваха по-вечето кратковрѣменни; непрѣкѫснато отъ 1879 излиза само Държавенъ Вѣстникъ. Пловдивскитѣ вѣстници траеха по-дълго врѣме; но бѣха

спрѣни чрезъ революцията 1885; най-обемистийтъ бѣше «Марица» на книжарьтъ Дановъ (1878 — 1885). Въ начало на 1890 въ Княжеството излизаха 41 вѣстници, отъ които 38 български; между тѣхъ 16 политически български вѣстници (София 6, Пловдивъ 4, Русчукъ 2, Разградъ, Плевенъ, Никополь. Ловечъ по 1), 1 французски, 1 грьцки и 1 турски вѣстникъ, 1 официаленъ вѣстникъ, 2 общински бюлетина, 1 юмористически листъ и 18 научни, беллетристически и педагогически периодически списания. Между тѣхъ нѣмаше още ни единъ всѣкидневенъ вѣстникъ. Дълго врѣме печатътъ бѣше съвсѣмъ свободенъ, но сега се намира подъ строгъ сѫдебенъ контроль, обаче, безъ всѣкаква прѣдварителна цензура. Сѫщо и разнасянието имъ е свободно. Въ голѣмитѣ вѣстници уводнитѣ статии много пѫти и по мисъль, и по стиль не отстѫпятъ на най-добритѣ иностранни вѣстници, та и повечето политически водители сѫ добри журналисти. Въ дребнитѣ статии грубоститѣ не съставляватъ исключение. За дебелашкото българско чувство журналното приличие е блудкаво и прѣсторено; неговото гърло е навикнало на лютиви приправи. Дребнитѣ мѣстни вѣстници често показватъ невѣроятна умственна нищета и въ висока степень ефемернитѣ юмористически вѣстници изваждатъ на бѣлъ свѣтъ невъобразими нелѣпости.

Отъ иностраннитѣ вѣстници най-много се четатъ многобройнитѣ Цариградски французски вѣстници, повечето редижирани съ ножици, на които се даватъ субвенции отъ българското правителство-по-прѣди и отъ румелийското, послѣ русскитѣ, румѫнскитѣ и грьцкитѣ журнали. Сѫжденията на западнийтъ печатъ върху страната, който отъ откриванието на желѣзницата стана по-достѫпенъ, се цѣнятъ твърдѣ много. Появяватъ се често брошури и отдѣлни листове, особенно открити писма съ политическо съдържание.

Въпрѣки най-голѣмата свобода за ассоциации, дружествата не вирѣятъ подъ натискътъ на партиитѣ. Дори самитѣ литературни и хуманитарни дружества едвамъ почти сѫществуватъ. Въ политически праздници нѣма недостатъкъ: праздници въ споменъ на исторически събития, княжески праздници, туряние основи на нови сгради, съ банкети, затрапезни слова и т. н. Митинги за обсѫждание на общественни работи бързо се усвоиха и повечето сѫ мирни и сериозни. Сѫщо и адреситѣ сѫ твърдѣ чести, съ протести, молби, оплаквания, при това въ много случаи безъ цѣна. При това ставатъ безредици, които сѫ се случвали и въ турско врѣме, че подписитѣ и общинскитѣ печати се зематъ отъ безграмотнитѣ селяне чрѣзъ измама за хартии съ съвсѣмъ друго съдържание.

Изборитѣ за Народното Събрание ставатъ съ тайно гласоподаванне, съ писани бюлетини, макаръ че писменностьта е малко извѣстна на врьстнитѣ селяне. Устно гласоподавание или приетийтъ въ Гърция и Сърбия способъ да се туря отдѣлна урна за всѣкий кандидатъ щеше да бѫде по понятно за массата. Сѫществува всеобщо избирателно право, безъ цензъ и прѣдставителство на интереси. Избирателнитѣ околии за градове и села не сѫ раздѣлени, въ София селянетѣ отъ околията гласоподаватъ наедно съ гражданетѣ. Въ начало изборитѣ имаха печаленъ изгледъ. Нѣмаше открити прѣдложения за кандидати въ вѣстницитѣ или залѣпени по улицитѣ, никакви кандидатски рѣчи, никакви избирателни събрания съ свободни прѣния на гражданетѣ; законътъ изрично запрѣщава всѣка «агитация», защото подъ това се разбираше само раздаванне на пари! Само по късно се забѣлѣзва повече животъ. Отъ 1881 се започватъ ексцесси при изборитѣ. Отъ тогава деньтъ на изборитѣ е единъ видъ обществени оргии, гдѣто се дава свобода на всички страсти и особено на частни отмьщения и гдѣто се срѣщатъ най печални изненадвания, безъ да исключимъ и убийства. Главнитѣ рѫководители по образецътъ на маджарскитѣ «кортеши», на планинскитѣ паликари прѣзъ изборитѣ и на румѫнскитѣ «чомагаши» сѫ сопаджиитѣ, стари емигранти и млади странствующи агитатори, на служба у партиитѣ.

Върху участието въ изборитѣ има статистически данни само за първитѣ години: 1879 избирали 32·0 проц., 1880 33·3, 1884 28·9 отъ всички избиратели на страната, при допълнителнитѣ избори често само 15·2 проц. Отъ депутатитѣ около половина сѫ селяне, но не прости земледѣлци, понеже споредъ избирателнийтъ законъ прѣдставителитѣ трѣбва да знаятъ да четатъ и пишатъ, но заможни землевладѣлци, кръчмаре, търговци на добитъкъ и селски дюкенджии. Тѣ се обрьщатъ съ своитѣ дневни пари (15 лева) твърдѣ пестеливо. Доста многобройнитѣ Турци държатъ винаги съ правителството, сѣдатъ въ събранието като мълчаливи, очевидно, скучающи статуи, макаръ че тѣ често иматъ съвършенно правилни възгледи върху общественитѣ дѣла. Ораторитѣ говорятъ неприготвени, плавно и ясно. Тѣ често искатъ дума, но говорѭтъ кратко; уморнитѣ, съ часове дълги парламентски рѣчи на нашитѣ земи скоро щеха да бѫдатъ прѣкѫснати съ буренъ викъ: «въпросътъ е исчерпанъ». Отъ 1879 въ София сѫществува стенографическо бюро; първийтъ неговъ началникъ, извиканийтъ изъ Загребъ Словенецъ профессоръ Безеншекъ уведе въ България системата на Габелсбер-

гера по кроатский образецъ. Печатнитѣ протоколи съдържатъ множество разглаголствувания и наивности, но не водятъ къмъ неблагоприятно осѫждание. Парламентски бури и крайности липсватъ толкова, колкото у народнитѣ прѣдставителства въ другитѣ страни. Галлерията, обаче, не трѣбва нищо да си дозволява, защото въ противенъ случай народнитѣ прѣдставители бързо се искачватъ горѣ и установяватъ редътъ собственорѫчно съ тежкитѣ си пестници. Въ първитѣ години правителството срѣщаше голѣми мѫчнотии въ Народното събрание. Отъ тогава положението съвсѣмъ се измѣни; сега събранието горѣ-долу е въ рѫката на министерството.

Българското движение днесь е национално, безъ черковни елементи; нѣкога тъй жежкитѣ вѣроисповѣдни въпроси изобщо сѫ изгубили своята притегателна сила на полуостровътъ. Спрямо другитѣ исповѣдания Българинътъ е толерантенъ. Срѣща се враждебность противъ Турцитѣ, като бивши угнетатели, но никакъ не и принципиаленъ фанатизмъ срѣщу вѣрата на Мухамеда. Викътъ на муезининътъ и освѣтлението на минаретата никого не докачатъ.

Сѫщото се относи и къмъ националноститѣ. Голѣмъ градъ съ разноязично население е типътъ на всички голѣми поселения въ цѣлийтъ Истокъ, отъ долнийтъ Дунавъ до морскитѣ брѣгове на Китай. Въ Силистра наприм. стоятъ мирно едно до друго шесть училища, съ българско, турско, грьцко, арменско, румѫнско и испанско-еврейско обучение. Задължително е само изучението на българский язикъ. Старо нѣкакво отвращение, като историческо наслѣдие, Българинътъ има само противъ Гърцитѣ. Срѣща се тъй сѫщо, макаръ по-рѣдко, вражда противъ Сърбитѣ, като отпоръ срѣщу шовинизмътъ на извѣстни Бѣлградски писатели, които причисляватъ половината отъ Княжеството къмъ «Стара Сърбия», и като слѣдствие на взаимнитѣ срьбски и български аспирации върху Македония. Противъ западнитѣ народи въ първитѣ години сѫществуваше чувствителна злоба, поради откритото туркофилство на Англичанетѣ и поради Берлинскийтъ трактатъ. При това се прибавя обстоятелството, че пословичната мѫдрость на западнитѣ страни често жестоко се дискредитира на Истокъ отъ разни авантюристи. Инакъ, напротивъ, Българинътъ е благодаренъ за всичко, което сѫ направили иностранцитѣ, особено писателитѣ на най-различни народи за неговийтъ народъ и земя.

Иностранци, които изъ ентусиазмъ да сѫ жертвували имотъ и животъ за новоосвободената страна, подобно филоеллинитѣ за Гърция прѣзъ революцията, въ България нѣма. За това пакъ новото

управление отначало бѣше пълно съ чужди чиновници, както въ България, тъй и въ Румелия. Русситѣ управляваха войската, но на гражданска служба имаше само нѣколцина чиновници по правосѫдието, инженери и лѣкари. Наредъ съ тѣхъ, особено въ Румелия имаше многобройни Французи, Белгийци, Нѣмци, Швейцарци, Чехи, Хървати, като инженери, юристи, профессори, пощенски и телеграфни чиновници, лѣсничии и т. н. Сега отъ тѣхъ сѫ останали малцина. Нѣкои специалисти бѣха поканени за организационна работа при централната власть чрѣзъ посрѣдничеството на тѣхнитѣ правителства или чрѣзъ прѣки споразумѣния по за 2—5 години съ значително съдържание. Противъ всички тѣзи чужденци, Русси и Западници, се ратуваше, както нѣкога въ Гърция срѣщу «Баварезитѣ». Дребни вѣстници систематически се упражняваха въ фанатическа омраза срѣщу чужденцитѣ. Съ специалиститѣ, обаче, Българетѣ не умѣеха да се обрьщатъ, прѣдоставяха имъ неблагоприятна задача да обогатяватъ архивитѣ съ рѫкописни проекти и между друго бѣха до тамъ неловки, щото мѫжье, които бѣхѫ дошли въ страната съ искренна симпатия къмъ младата държава, тѣ като че ли искаха да исцѣратъ отъ всѣкакво българофилство.

Въ своитѣ бѫдѫщи планове България се влияе отъ най-ближнитѣ образци; ако Гърция, Ромѫния и Сърбия сѫществуватъ като независими кралевства, защо и Българетѣ да не получатъ сѫщото? За завладѣванието на Цариградъ въ България никой не мисли; политическото тежнение на народътъ лѣжи въ роднитѣ планини. Полето, дѣто се докосноватъ плановетѣ на полуостровнитѣ народи, лѣжи не на Босфорътъ, а въ Македония. Отдѣлнитѣ интереси, претенции и съперничества на тия малки народи сѫ още твърдѣ силни, за да могатъ направи компромисъ или дори една съюзна държава. «Балканската конфедерация» съ девизътъ «Балканскийтъ полуостровъ за Балканскитѣ народи», която исплува въ послѣдне врѣме, като мъгливъ проектъ, поне при нинѣшното състояние на християнскитѣ дребни държави въ тия земи, е само прѣдставление на фантазията.

Книга шеста.

Прѣгледъ на новѣйшата История.

1. Съзаклѣтия и опити за възстания до 1876 година. Зачатkитѣ на българското движение. Раковский, Каравеловъ, Левский и Ботевъ. Софийскийтъ процессъ въ 1873. Старо-Загорското възстание 1875. Възстанието въ 1876 и клането. Цариградската конференция.

Политическото самосъзнание на Българетѣ никога не е съвсѣмъ изгаснало, но прѣди началото на нашето столѣтие бѣше силно западнало и пакъ бавно се пробуди отъ послѣднитѣ искри. Социалнитѣ условия бѣха неблагоприятни за политическото развитие на народътъ. Тукъ нѣмаше мѣстна автономия съ утвърждаеми отъ Портата главатари, както въ Сърбия или у Гърцитѣ по островитѣ прѣди възстанието и никаква обржжена милиция, като грьцкитѣ арматоли. Липсваше сжщо и по-високо политическо общество, подобно на грьцко-фанариотскитѣ или ерменскитѣ класси отъ епископи или драгомани при Портата. Вече отъ 17-то столѣтие епископитѣ бѣха съ рѣдки исключения по-вечето рождени Гърци, подъ чието влияние между друго градската ителлигенция получи повърхностна грьцка окраска. Най-живата часть на страната бѣха чисто българскитѣ планински мѣстности, гдѣто животътъ бѣше по свободенъ и зависеше отъ скотовъдството.

Изникващето отъ осжздни зачатки новобългарско движение дълго врѣме удържа характерътъ на патриотизмъ, ограниченъ на педагогическа и черковна почва. То подражаваше на свободно развивающитѣ се въ Турция Гърци и Ерменци, подкрѣпено отъ обстоятелството, че отъ 1829 въ продължение на почти половина вѣкъ въ страната нѣмаше никакви войни и вслѣдствие на това скоро се забѣлѣжи економическо поддигание. Въ училищното дѣло скоро се сблъснаха Славянетѣ съ Гърцитѣ. Първитѣ градски училища бѣха смѣсени. но въ това смѣшение българскийтъ потокъ бѣ по-близу до свойтъ изворъ и за това бѣше несравнено по-силенъ отъ еллинскийтъ. Слѣдъ Кримската война борбата влѣзе въ нова фаза. Българетѣ поискаха национални епископи и по-късно възстановявание-

то на нѣкогашната автокефална черкова, което най-сетнѣ 1870 поведе къмъ основание на Екзархията. Умственнийтъ центръ на народътъ, сѣдалището на неговитѣ водители и на неговата журналистика, бѣше тогава османската имперска столица. Като национално срѣдоточие се считала българската черкова Св. Стефанъ въ Цариградъ, основана отъ Стефанъ Богориди († 1859), синъ на единъ бегликчия изъ Котелъ. Отъ 1860 движението пустна по-длъбоки корени чрѣзъ влиянието на ржководимитѣ отъ Цанкова, Бурмова, Славейкова и др. вѣстници, както и чрѣзъ намноженитѣ училища, чиито учители често биваха слаби подагози, но добри агитатори. Партизанскитѣ раздори въ българскийтъ екзархийски съвѣтъ въ Цариградъ (1870 и слѣд.) станаха едни отъ основитѣ на партиитѣ въ освободеното отечество; срѣщу «аристократитѣ» съ Вълковича, Балабанова и т. н. стоели «демократитѣ», Д-ръ Чомаковъ, Цанковъ, Славейковъ, Икономовъ и др., хора, които и слѣдъ освобождението играха роля.

На по-старитѣ поборници, духовни, педагози, лѣкари и търговци никакъ не идеше мисъль за една освободителна борба противъ Мухамеданската империя на Османитѣ. Народътъ нѣмаше никаква опитность въ военното дѣло, каквато повторяющитѣ се отъ врѣме на врѣме гверилли дадоха на Сърбитѣ, Албанцитѣ и Гърцитѣ, и очакваше освобождение най-много отъ една нова русска война. Само при Видинъ, Ломъ и Бѣлградчикъ на срьбската граница имаше сериозни опитвания за възстания до Кримската война, до като и тамъ не изгасна жаждата за свобода отъ многократни несполуки; останалитѣ възстания бѣха отдѣлни мѣстни избухвания, често прѣдприятие на нѣколко личности.

Мисъльта за революция изникна късно. Тя бѣше дѣло на българската емиграция, не на оная, която окончателно се бѣше заселила въ Румжния и Бессарабия, но бродящето, постоянно увеличивающето се отъ Кримската война множество образовани, избѣгали изъ отечеството си хора. Нейнийтъ основатель е фантастическийтъ поетъ, историкъ, журналистъ и доброволецъ *Раковский* изъ Котелъ[1]. Той се училъ наедно съ Крьстевича, извѣстнийтъ вторий Генералъ-Губернаторъ на Румелия, въ Гърция и Парижъ на смѣтка на общийтъ имъ съотечественникъ Стефанъ Богориди, но скоро се раздѣлилъ и отъ свойтъ покровитель, и отъ свойтъ другарь,

[1] На книгитѣ той се подписва Георгий Стойковъ Р., но истинското му име е било Сава Георгиевъ Р.

защото неговата цѣль била да служи не на Портата, но на революцията. Той билъ человѣкъ непостояненъ, дѣйствующъ по настроение на минутата и прѣкарвалъ авантюристический животъ то въ Турция, то въ Ружния, то въ Руссия, Сърбия и Унгария. Неговитѣ вѣстници, печатани въ Новий Садъ, Бѣлградъ и Букурещъ (1857 и слѣд.) били първитѣ български листове вънъ отъ достжпътъ на турската цензура. Той ималъ сношения съ Ристича и Братиано и въ Бѣлградъ при бомбардиранието 1862 организиралъ на смѣтка на български търговци единъ български легионъ отъ студенти и хайдуци. Освобождението на отечеството чрѣзъ възстание му се струвало невъзможно; той искалъ само да приготви подобро бждяще, но неговата дѣятелность намѣри откликъ и паметьта му днесь се ползува съ всеобщо уважение въ страната. Чрѣзъ организиранието балканскитѣ хайдуци, които били често извиквани отъ селянетѣ, като отмъстители и защитници противъ турскитѣ разбойници, той искалъ да основе насочено къмъ агитация политическо хайдучество, поддържанъ въ това отъ свойтъ приятель, войводата *Панайотъ Хитовъ* изъ Сливенъ.[1] Раковский умрѣлъ на около 50 годишна възрасть на 25 Октомврий 1867 въ Букурещъ всрѣдъ сиромашия и бѣдствия, разбитъ отъ непрѣстанно възбуждение и гждроболь.[2]

Емиграцията въ Ружния почнала тогава да се дѣли на два лагера, «Стари» и «Млади», на едната страна търговцитѣ, банкери, лѣкари, землевладѣлци и т. н., другата безпокойното, безимотното юношество отъ студенти, които не виждали за себе си никакво поприще въ поработеното отечество, и отъ волонтери — майстори на всичко или бандити. При конституционалната свобода на Ружния партиитѣ скоро основали нѣколко вѣстници и си придавали най-лоши епитети, тукъ «вагабонти», тамъ «християнски Турци». Русската дипломация въ Букурещъ имаше сношения само съ Старитѣ; «Младитѣ» се приближавали по-вече къмъ сръбската Омладина или къмъ полскитѣ и русски емигранти, и тѣхнийтъ идеалъ билъ хетериститѣ, карбонаритѣ и други съзаклѣтници. Тая противоположность и днесь още не е забравена. Въ освободена България се чуватъ най-разнообразни сжждения върху революционеритѣ и сжщо изникналата прѣзъ послѣднитѣ години литература е прѣ-

---

[1] Панайотъ живѣе сега съ пенсия отъ държавата въ Русчукъ.

[2] Коститѣ на Раковский бѣха тържественно прѣнесени въ София въ Юний 1885. Българетѣ до сега нѣматъ една биография на тойзи забѣлѣжителенъ человѣкъ.

пълнена съ злоба и противорѣчия. Двоица писатели неотколѣ се заеха съ съставяние обемисти мемуари изъ него врѣме, прѣдсѣдательтъ на камарата Захарий *Стояновъ* († Септемврий 1889 въ Парижъ) изъ Медвѣнъ при Котелъ и Стоянъ *Заимовъ* изъ Тюркмишли при Чирпанъ, сега учитель въ Кюстендилъ. Въ противоположность на списанията отъ самитѣ съврѣменни върху срьбското и грьцкото възстание, съчиненията и на двоицата български селски синове носятъ беллетристический характеръ подъ влияние на русскитѣ романи.[1]

Наслѣдникъ на Раковский бѣше *Любенъ Каравеловъ* (род. 1838, † 1879), синъ на бегликчийтъ Стойчо Каравеловъ изъ Копривщица, също поетъ и журналистъ (1869 и слѣд.) въ Букурещъ. Въ младини по търговски дѣла той пропжтувалъ изъ цѣла България, а послѣ се училъ по историко-филологическийтъ факултетъ въ Москва, високъ человѣкъ съ кждрава черна брада и коса, съ страстенъ темпераментъ и немарлива външность, повече наклоненъ къмъ писание, нежели къмъ говорение. До като още Раковский се сношавалъ съ «Старитѣ» и Русситѣ, Каравеловъ скоро застаналъ враждебно и къмъ двѣтѣ страни. Неговийтъ девизъ гласѣлъ: България трѣбва да се освободи съ собственни сили. Той намѣрилъ откликъ и многобройни млади момци се заели да подготвятъ неговото одѣлотворение.

Духоветѣ въ България били сжщо въ голѣмо възбуждение. Срьбското правителство прѣзъ врѣмето на натегнатитѣ отношения по въпроса на крѣпоститѣ създаде отново прѣзъ зимата 1867—68 единъ българский легионъ отъ 200 души, но пролѣтьта го распустна. Легионеритѣ минаха въ Румжния. Планътъ за едно смѣло прѣминувание въ България намѣри откликъ въ юнитѣ отчаянници, макаръ че всички по-стари войводи се отказаха да участвуватъ въ дързостнийтъ опитъ. Четата отъ 150 души биде еднакво обмундирувана и обрѫжена. Подъ прѣдводителството на 29-годишнийтъ войвода *Хаджи Димитръ «Асѣновъ»* изъ Сливенъ и байрактарьтъ *Стефанъ Караджа* изъ Тулча, тѣ незабѣлѣжено прѣминали Дунавътъ при Вардинъ подъ Свищовъ, но били истрѣбени въ Търновската лѣсиста мѣстность отъ турскитѣ войски подирь отчаянно

---

[1] Стоянъ Заимовъ, Минало, очерки изъ българското движение 1870—1877, Варна 1884 и слѣд.. до сега сж излѣзли 4 отъ обѣщанитѣ 13 книги (изложени многословно и твърдѣ пространно). Захарий Стояновъ, Записки за българскитѣ възстания 1870—1876, 2 тома 1884—8, съчинение недовършено поради смъртьта на авторътъ (добрѣ разказани, съ силни отклонения къмъ най-новата дневна политика).

съпротивление. Войводата падналъ съ остатъкътъ 25 души на гребеньтъ на Балканътъ въ буковитѣ гори на възвишенностьта *Бузлуджа* между Шипка и изворътъ на Янтра.[1] Нѣколко плѣнници, между които и Караджата, бидоха обѣсени въ Русчукъ; други отидоха на заточение въ казематитѣ на Сенъ Жанъ д'Акръ. Това прѣминувание не възбуди възстание, но неочакваното появявание на една храбра чета съ прѣпорецъ и тржби произведе джлбоко впечатлѣние. Отъ него врѣме Турцитѣ почнаха да се боятъ отъ *Комититѣ* (комита отъ комитетъ, революционенъ комитетъ). Старийтъ свободенъ хайдушки животъ вече пропада, защото отъ като наредъ съ хайдуцитѣ се показаха политически инсургенти, планинитѣ строго се пазеха.

Българскитѣ революционери скоро основаха тайно съзаклѣтие, което наумѣва грьцката хетерия. Главното лице при това билъ дияконътъ *Василъ Ивановъ Левский* изъ Карлово (род. 1837, † 1873).[2] Като се запозналъ съ Раковский, скжталъ се въ калугерски дрѣхи, избѣгалъ изъ България, служилъ и въ двата български легиона, билъ послѣ учитель и 1867 знаменосецъ на Панайота. Въ Мартъ 1870 въ Букурещъ било държано тайно събрание, на което присжтствували 20 души, отъ които половината изъ Турция. Ржководителитѣ на съвѣщанията били Каравеловъ, като прѣдсѣдатель, Левский и Кънчевъ.[3] Наредили уставъ, чиито главни точки гласили: освобождението на България чрѣзъ вържжено възстание; установявание формата на управлението само слѣдъ освобождението; дружба и съюзъ съ Сърбия, Черна-Гора и Румжния, при извѣстни условия сжщо и съ Гърцитѣ, ако се откажатъ отъ претенцинтѣ си вьрху не грьцки области, и най-сѣтнѣ изяснение, че борбата се води не противъ турскийтъ народъ, а противъ турското правителство. За приготовленията, както и за събиранието парични срѣдства, се грижеха тайни мѣстни комитети, съ два революционни централни комитети въ Букурещъ и Ловечъ; за сношавания служела една тайна поща прѣзъ Гюргево и Турнъ-Магурелъ при помощьта на тамошнитѣ търговци и тѣхнитѣ каикчии. Печатнитѣ хартии се прѣпращали зашити въ сѣдла и самари или упакувани въ тенекиени кутии, прѣвьрзани съ турски тютюневи бандероли. Каравеловъ билъ

---

[1] Гробоветѣ на Хаджи Димитра и на неговитѣ другари бидоха открити тамъ 1881 и 1885 тържественно имъ издигнаха паметникъ.

[2] З. Стояновъ състави отдѣлна биография на Левский (Пловдивъ 1884).

[3] Ангелъ Кънчевъ изъ Трѣвна, способенъ человѣкъ, обучавалъ се въ Бѣлградската военна академия и въ Таборската земледѣлческа академия съ Ческо; той се самоубилъ на Руссенското пристанище 1872 при арестуванието му.

прѣдсѣдатель на Букурещскийтъ комитетъ, Левский главатарь на пътующитѣ «апостоли». Уставътъ билъ напечатанъ въ типографията на Каравеловъ. За да се спази тайната при печатанието, текстътъ набралъ единъ отъ съзаклѣтницитѣ, Олимпий Пановъ изъ Болградъ въ Бессарабия, тогава слушатель на Букурещското инженерско училище, по-послѣ българский майоръ, разстрѣлянъ въ Русчукъ 1887; ржчната пресса въртѣлъ Левский. [1]

Извѣстието за централнийтъ комитетъ се распространило почти навредъ срѣдъ българското население, но се казвало, че той е «нигдѣ и навсѣкждѣ». Турцитѣ въпрѣки многото си шпиони дълго врѣме нищо не знаели. Спрямо сжщеврѣменното създание на Екзархията съзаклѣтницитѣ се държели съвсѣмъ хладно. «Свободата на България не иска Екзархъ, иска Караджата», сир. нѣкой храбръ вождь за възстанници, гласеше често повторяемото изрѣчение на Каравелова.

Мрѣжата на тайнитѣ мѣстни комитети, на брой около 200, скоро се проснала отъ Дунавътъ до Родопитѣ (Хасково, Перущица, Батакъ), на западъ прѣзъ София до Кюсгендилъ. Главнитѣ сѣдалища били Русчукъ, Ловечъ и Стара-Загора. Пропагандата се развиваше главно между долнитѣ класси на народътъ. Най-важнитѣ членове били селяне, върху които най-много тежелъ гнетътъ отъ лошото турско управление и които многовѣковното тегло е научило на единодушие и мълчание, послѣ търговци съ добитъкъ, шивачи и ботушари изъ градоветѣ, както и личности отъ долнето духовенство по монастиритѣ и селата, и учители или лѣкари. Дюкенджии и търговци, изобщо заможни граждане били исключение. Новитѣ съучастници привождали нощемъ къмъ клѣтва прѣдъ икона надъ кинжалъ и револверъ; новобранецътъ турялъ въ устата си единъ куршумъ, послѣ пакъ го исплювалъ и цѣлувалъ оржжието и Евангелието. Задъ гърбътъ си «Апостолитѣ», както въ свое врѣме хетериститѣ, виждали Руссия, макаръ че сами тѣ били врагове на Руссия или още днесь сж такива. Корреспонденцията прикривала търговската си форма съ една система исторически псевдоними дори и за градоветѣ (Ловечъ се наричалъ Шишманъ, Стара-Загора Аттила, Габрово Перунъ и т. н.). Цѣли кутии съ фалшиви турски паспорти и

[1] Като мѣстонапечатанието на тойзи уставъ е показана Женева (21 с.). На червената корица има виниетки: знаменото на полумѣсецътъ на заглавната страна е раскжсано отъ българскийтъ гербовенъ левъ, а на задната отъ единъ Българинъ въ калпакъ и съ револверъ. Прѣпечатани у Стояновъ I, 114 и Заимовъ I, 65.

печати фабрикувалъ единъ иконописецъ въ Чирпанъ. Тайна една полиция надзиравала членоветѣ; извършени били сжщо, както у всички тайни дружества, всѣкакви таинственни убийства, напримѣръ въ Орхание билъ упушнатъ единъ нескроменъ диаконъ.

Левский развивалъ неуморна дѣятелность и исходилъ страната въ всички костюми на полуостровътъ, като търговецъ, селянинъ, Турчинъ и т. н. съ разновидно вапсана коса. До турскитѣ власти дошелъ слухътъ за тойзи человѣкъ, «диаконътъ», «кешишъ» или «дервишъ», но той билъ за тѣхъ неуловимъ.

Движението получи прѣбързанъ край чрѣзъ неговата непрѣдвидлива свръзка съ хайдушкийтъ елементъ. Главнийтъ помощникъ на Левский билъ единъ космополитический авантюристъ, извѣстенъ въ България като Димитръ Общий, по рождение Влахъ изъ Дяково при Ипекъ съ разнообразно минало, нѣкогашенъ доброволецъ въ Критъ, Италия, Сърбия, разбойникъ въ Румжния, най-сетнѣ членъ въ Панайотовата чета. Той играелъ ролята на търговецъ съ оцетъ, ималъ за главно свърталище Правецкийтъ ханъ при Орхание или селото Желява при София, и наврѣмени правилъ нападения съ една чета прѣдрѣшени по арнаутски или по турски балканджии срѣщу турскитѣ разбойници. Най-послѣ той нападналъ въ Септемврий 1872, противъ всички заповѣди на Ловчанскийтъ комитетъ и Левский, на единъ турски паричень транспортъ по сѣверната страна на Араба-Конакскийтъ спускъ, именно на едни биволски кола съ 136,000 гроша въ торби, съпровождани отъ двама конни заптиета. Облѣклото на четата въ турски униформи, като тѣ да сж уволнени отъ Видинскийтъ гарнизонъ, не ги защитило отъ случайното откривание. Съ ужасъ, намѣсто обикновененъ разбой по пжтищата, Портата откри диритѣ на едно широкорасклонено съзаклятие. Пристжпили къмъ арести въ цѣлийтъ Балканъ отъ Ловечъ до Етрополе. Самъ Димитръ билъ арестуванъ въ Чериковскийтъ ханъ, и противъ всѣко очакване, дори неуловимийтъ Левский билъ плѣненъ по Коледа съ тежка рана въ главата слѣдъ жестока борба въ Какринскийтъ ханъ при Ловечъ. [1] Въ София билъ нареденъ особенъ сждъ подъ прѣдсѣдателството на Али Саидъ Паша и Махзаръ Паша. Димитръ съ откровенностьта на единъ разбойникъ разказалъ всичко, Левский, обаче, не далъ никакви показания и обявилъ, че, ако той умре, ще се намѣратъ стотини други за продължение на дѣлото. Въ

[1] Распространенийтъ навредъ въ страната расказъ, че кассиерътъ на Ловчанскийтъ комитетъ, единъ попъ, прѣдалъ Левский, споредъ Заимова, струва се, да е съвсѣмъ безосновенъ.

Февруарий 1873 и двоицата били обѣсени, но Левский вече полумъртавъ, защото той си разбилъ главата по-прѣди о тъмничната стѣна. При нѣкогашната бѣсилница, тогава при циганскитѣ салаши на край София, днесь кръстопѫть на изящни улици, неотколѣ биде въздигнатъ единъ памятникъ на Левский. Останалитѣ осѫдени 80 души хора изъ Плѣвенъ, Ловечъ, Тетевенъ, Орхание и София били пратени на заточение въ Диарбекиръ на Тигръ. Въ многобройнитѣ писма, брошури, протоколи и т. н., които били сбрани отъ арестованитѣ, намѣрили подписътъ на Каравелова, като прѣдсѣдатель на революционнийтъ централенъ комитетъ. Въ слѣдствие на енергическитѣ настоявания на Портата прѣдъ княжеското румѫнско правителство въ началото на Януарий 1873 Каравеловъ трѣбвало да се скрие изъ Букурещъ въ Сърбия, но той пакъ скоро се завърналъ и продължавалъ свойтъ революционенъ вѣстникъ «Свобода» подъ новъ надсловъ «Независимость».

Ударътъ се докосналъ само до западнийтъ клонъ на тайното съзаклѣтие. Источнитѣ комитети вече въ Февруарий 1873 държели събрание въ Стара-Загора и избрали единъ получившиий образованието си въ Руссия учитель, младийтъ Атанасъ *Узуновъ* изъ Одринъ, за «главенъ апостолъ». Узуновъ искалъ да уведе споредъ ирландскийтъ образецъ «дѣлото на терроръть,» но билъ уловенъ още прѣзъ Май въ Хасково и съ други 25 члена отъ источнитѣ комитети билъ така сѫщо испратенъ въ Диарбекиръ.

Слѣдъ тая двойна несполука Каравеловъ билъ сплашенъ, 1874 прѣкратилъ свойтъ вѣстникъ и занапрѣдъ се посветилъ на педагогическо и беллетристическо писателство. По-младитѣ съзаклѣтници го обвинявали, при неизбѣжнитѣ въ всички тайни общества интриги, въ парични злоупотрѣбления, най-распаленитѣ дори кроили да го убиватъ. Рѫководението на революционното дѣло поелъ журналистътъ *Христо Ботевъ* (род. 1847, † 1876), талантливъ синъ на единъ учитель изъ Калоферъ, който прѣкарвалъ авантюристический животъ, сключенъ съ най-почетна героическа смърть. Той билъ гимназистъ въ Одесса, селский учитель, доброволецъ при Донскитѣ и послѣ при турско-полскитѣ казаци на Чайковский (Садѫкъ-Паша), коректоръ и актьоръ въ Румѫния, дори едно врѣме съобщникъ на румѫнски монетни фалсификатори и чупители на касси, до като Каравеловъ не го извадилъ изъ кальта на тойзи вагабонтнический животъ. [1]

[1] Една биография на Ботева се появи въ Русчукъ 1889. Рецензия отъ Заимова въ Сборникътъ на Нар. Просвѣщение I, 193 и слѣд.

Херцеговинското възстание въ Юлий 1875 произведе всѫду между раята силно вълнение. Българскийтъ печатъ въ Цариградъ въпрѣки всѣка цензура излѣзе съ искания: половината чиновнически постове да се прѣдставятъ на Българетѣ, българскийтъ языкъ да се настанѝ като официаленъ и християнетѣ да се приематъ въ войската. Емигрантитѣ кроели вече не приготовления, но самото възстание. Въ Букурещъ се съставилъ новъ революционенъ комитетъ подъ прѣдсѣдателството на войводата Панайотъ и рѫководението на Ботева. При това се появява като агитаторъ твърдѣ младийтъ Стефанъ Николовъ *Стамболовъ* (род. 1855) изъ Търново, синъ на единъ ханджия, школното образование на когото се ограничава съ българското училище и едно съвсѣмъ кратко врѣме въ Одесската Семинария, младъ человѣкъ съ силно краснорѣчие и остроумно присѫтствие на духътъ, дванадесеть години по-късно министръ-президентъ при князь Фердинандъ. Кроили възстания, нахлувания съ въорѫжени чети и, както едно врѣме Хетериститѣ, да подпалятъ Цариградъ отъ четиритѣ краища.

Първийтъ опитъ въ Стара-Загора прѣзъ Септемврий 1875 г. съвсѣмъ не сполучи. Възстанническата чета, на брой 20 души съ едно знаме, излѣзла изъ градътъ една вечерь и скоро се прьснала въ Балканътъ при Хаинъ-буазъ. Наедно съ Стамболова билъ при това и Захарий Стояновъ, който едно по друго билъ овчарче, терзийски чиракъ, селски учитель, слуга по желѣзницата и завършилъ своята кариера, като прѣдсѣдатель на Народното Събрание. Споразуменитѣ селяне, 105 души подъ прѣдводителството на единъ хлѣбарь, дошли твърдѣ късно на условеното мѣсто, но не се върнали дома си, а били прьснати отъ турската войска при Елхово на Тунджа. Една чета изъ Шуменъ била истрѣбена при Прѣславъ, друга изъ Червена-вода при Горня Орѣховица. Властитѣ, по издайничество на двама селски учители, изловили въ Стара-Загора, Търново и т. н. около 800 души, по-вечето попове, търговци, учители и ученици, и ги затворили въ единъ турски безистенъ, «Старо Загорската Бастилия.» Почти всички скоро били освободени, освѣнъ осемь души, които били обѣсени подирь възстанието въ 1876 година.

Слѣдствието отъ това било, че и Ботевъ, както по-прѣди Каравеловъ, разочарованъ се отцѣпилъ и тъй сѫщо билъ прѣслѣдванъ отъ интриги. Другитѣ революционери, все млади хора, учители, студенти, шивачи, не паднали духомъ, а образували въ най-дълбока тайна, безъ свързка съ Каравелова или Ботева, новъ *революционенъ комитетъ въ Гюргево.* България била раздѣлена на 5

окржжия, съ центрове въ Търново, Сливенъ, Пловдивъ (собственно Панагюрище), Враца и София, и за тѣхъ имало назначени по единъ апостолъ съ помощници и секретари. Участницитѣ се сдобили отъ срьбската агенция въ Букурещъ съ пасспорти, като срьбски търговци, и въ тихи декемврийски нощи 1875 прѣминали по замръзналийтъ Дунавъ въ отдѣлни мѣста отъ Ломъ-Паланка до Русчукъ.

Числото на посветенитѣ тойзи пжть било много по-голѣмо, нежели по-прѣди, а сжщо по-голѣмо и въодушевлението за дѣлото. Корреспондирали открито по турската поща, съ приписки отъ химическо мастило. Най-мжчната точка и главната причина на несполуката билъ недостатъкътъ на оржжие: имало само стари кременови пушки, търговията съ куршумъ тъй сжщо била забранена и найлошъ барутъ продавали само нѣколцина турски търговци. По примѣрътъ на Сърбитѣ по врѣмето на Карагеоргия, направени били дьрвени топове отъ черешови и орѣхови дьрвета, обковани съ желѣзни обржчи и като снаряди за тѣхъ служили металлическитѣ тупузи отъ кантаритѣ. Вслѣдствие съсрѣдоточаванието турскитѣ войски на срьбската и черногорската границы, страната била съвсѣмъ очистена отъ турскитѣ гарнизони, но дома си оставало, готово за борба, добрѣ въоржжено мухамеданско население.

Въ западнийтъ Балканъ и при Стара-Загора, гдѣто населението било сплашено прѣзъ послѣднитѣ години, малко можело да се направи. За това пакъ агитацията имала голѣмъ успѣхъ въ централна Срѣдня Гора и западнитѣ Родопи. Срѣдня Гора била фактически въ ржцѣтѣ на революционнитѣ власти; на мѣсечина прилѣжно се упражнявали по горскитѣ морави и обучавали въ патрулна служба. Пуританска една черта е била запрѣщението на вино и ракия, когато се намирали на такова походно положение. Центрътъ билъ Панагюрище. Назначенийтъ отъ революционнийтъ комитетъ за тойзи окржгъ главатарь, боязливийтъ учитель Воловъ (псевдонимъ Ванковъ) изъ Шуменъ, скоро билъ измѣстенъ отъ человѣкъ съ по-груба натура. Водителството завзелъ неговийтъ помощникъ, Гаврилъ Груевъ Хлътевъ, единъ около 30-годишенъ Копривщанинъ, който се проскиталъ като абаджия по европейскийтъ и анадолскийтъ Истокъ, съ слаби познания въ четението и писанието и врагъ на педантичнитѣ «Грамматици», за това пакъ майсторъ да електризира масситѣ, буенъ неразвитъ человѣкъ отъ народътъ съ деспотически обноски. Името Георгий *Бенковский,* подъ което той билъ извѣстенъ на съучастницитѣ, принадлѣжи на неговийтъ французски пасспортъ,

който първоначално билъ даденъ на единъ полски емигрантъ.[1]) Въ половината на Априлий съзаклѣтницитѣ свикали едно революционно събрание на морава та *Оборище,* въ една джлбока котловина, извѣстна само на ловчиитѣ и хайдуцитѣ, посрѣдъ буковийтъ първобитенъ лѣсъ, при изворитѣ на Мечешката рѣка, $2^1/_2$ часа на сѣверозападъ отъ Панагюрище. Тамъ се събрали отъ 300—350 души. Слѣдъ молебенъ и гощавка се съвѣщавали връху революцията. Едни настоявали за организиранието само на силни чети, други на всеобщо народно възстание. Второто мнѣние надвило и избухванието на възстанието било опрѣдѣлено за 1 Май. Бенковский съ помощьта на селянетѣ получилъ диктатура, отъ което Панагюрцитѣ останали твърдѣ недоволни. Подробноститѣ установила една коммиссия въ Панагюрище съ протоколъ отъ 17 Априлий. Било рѣшено да се запищатъ всички проходи, да се сжсатъ телеграфитѣ и желѣзницитѣ, по-голѣмитѣ градове Пловдивъ, София, Златица, Карлово и т. н. тайно да се подпалятъ и изгорятъ, непотрѣбнитѣ села да се изгорятъ до основа и съ събраното население да се завзематъ дефенсивни позиции въ Балканътъ. Планътъ ималъ за цѣль единъ видъ кървава отбранителна демонстрация, сжщественно различна отъ срьбското и морейското възстание, гдѣто възстаналитѣ масси веднага били поведени къмъ обсада и завземание на Бѣлградъ и Триполица отъ селски войски.[2])

Избухванието било ускорено чрѣзъ измѣна. Единъ отъ пълномощницитѣ на събранието при Оборище, селянинътъ Ненко изъ Балдьово при Куюнтепе, обадилъ дѣлото на Пазарджикскийтъ каймакаминъ. Пловдивскийтъ мютесарифъ, Бошнякътъ Азисъ Паша, тутакси на 19 Априлий отишелъ въ Пазарджикъ и пратилъ двама жандармски офицери въ Срѣдня Гора на рекогносцировка. Единъ отъ тѣхъ, Неджибъ ага, пристигналъ вечерьта въ Копривщица. Съзаклѣтницитѣ на тойзи градъ, обзети отъ безпокойство, нападнали 20 Априлий утреньта конакътъ, убили мюдирътъ съ трима заптп-

---

[1]) Полякътъ Антонъ (а не Георгий) Бенковский избѣгалъ отъ Сахалинъ прѣзъ Япония въ Турция, продалъ свойтъ пасспортъ въ Диарбекиръ на интернираниятъ тамъ отъ врѣмето на Узуновскийтъ процессъ Заимовъ, който съ него се спасилъ въ Румжния и тамъ прѣдалъ документътъ на Хлътева.

[2]) Литературата върху възстанието 1876 е още непълна; книгитѣ на Стоянова и Заимова не сж довършени. Западнитѣ съчинения се мжчатъ даже да намалятъ значението на възстанието и по-вечето се занимаватъ съ новитѣ кървави сѣтнини, докладътъ на английскийтъ комиссаръ *Барингъ* (Suppl. to the London Gazette, 19 Септемв. 1876, стр. 5115 и слѣд.), книгата на *Макъ Гахана*, The turkish atrocities in Bulgaria, Лондонъ 1876 и отъ двоицата напечатанийтъ докладъ на сѣвероамериканскийтъ дипломатъ *Скайлеръ*.

ета, когато самъ Неджибъ избѣгалъ, и искдали тогава всички мухамедански цигане въ градътъ, около 70 души, като шпиони. Вечерьта възстанието било прогласено и въ Панагюрище, малцината Турци били изловени или избити и написанитѣ вече прокламации били подписани съ крьстъ отъ турска кръвь и распратени. Въ слѣдующитѣ дни послѣдвали театрални процессии въ приготвенитѣ възтаннически мундири при камбаненъ звонъ и тържественно осветявание на знамената.

Цѣлото «Срѣдногорско възстание» трая само десеть деня. То обхващаше двѣ области, централната Срѣдня Гора между Клисура, Петричъ, Раковица на источнийтъ край на Софийската котловина, планината Еледжикъ при Трояновитѣ врата, гдѣто около 2000 семейства стояли въ лагеръ отъ листни хижи, и Бѣловската станция, и послѣ отвадъ равнината мѣстностьта на Батакъ, Брацигово и Перущица въ Родопитѣ. Пьрвото сражение било дадено отъ Бенковский на Георгевъ день при Петричъ, гдѣто башибозуцитѣ и черкезитѣ, уплашени отъ дьрвенитѣ топове, отстжпили. Висшата точка била тържественното влизание на Бенковский въ Бѣлово съ неговата конна чета, напрѣдъ войводата въ калпакъ съ българскийтъ левъ и въ зеленъ мундиръ съ срѣбърни копчета. Първийтъ нещастенъ день билъ изгубванието на Клисура на 25 Априлий, чиито жители слѣдъ една загуба отъ 230 души отъ Тосунъ беякъ изъ Карлово и неговитѣ башибозуци, били отблъснати къмъ Копривщица; градецътъ билъ ограбенъ и прѣвърнатъ въ прахъ и пепелъ. Всѫду се приказвало за настжпвание на турски войски и бързо мобилизирани башибозуци и за пожарътъ на градовце и села. Единъ продължителенъ дъждъ поврѣдилъ кременовитѣ пушки и хартийнитѣ патрони и съкрушилъ всѣкакъвъ ентузиазмъ.

Азисъ Паша прѣдполагалъ, че цѣлото движение ще може да потъпчи съ четири баталиони, но въ цѣлата Пловдивска провинция нѣмало никакъвъ гарнизонъ. Тогава Пазарджикскитѣ и Пловдивскитѣ аги и беюве, противъ волята на Пашата, още първийтъ день организирали „levée en masse“ на мухамеданетѣ и испратили за помощь до Родопскитѣ Помаци и Кърджалиитѣ на Арденската долина. Помацитѣ бързо се спустнали на отреди въ бѣли чалми съ червени знамена, подъ началството на двоица Ахмедовци, Тамрашлиятъ изъ едно село надъ Перущица и Барутунлиятъ отъ височинитѣ на Доспатъ. Тая импровизирана войска се нахвърлила на грабежъ и плѣчка; въ продължение на 20 дни отъ Пловдивъ се гледали селскитѣ пожари въ околностьта.

Прѣзъ това врѣме отъ срьбската граница и Цариградъ били събрани 15 баталиона регулярна войска. Главнокомандующийтъ Адилъ Паша наедно съ Селами Паша и Хафъзъ Паша*) настжпяли отъ Пловдивъ; отъ София настжпялъ Генералъ-майоръ Хасанъ Паша по главнийтъ пжть за Ихтиманъ, полковникъ Хасанъ бей къмъ Златица, за да обгжрнатъ Срѣдня Гора отъ всв страни. Адилъ завзелъ най-напрѣдъ Копривщица. Първенцитѣ на градътъ капитулирали безъ съпротивление, дори тѣ сами молили за пращанието на турски войски. Възстанницитѣ отстжпили въ горитѣ, а градътъ трѣбвало да купи благоволението на побѣдительтъ съ тежко злато. Храбро съпротивление показали на 29 Априлий Панагюрцитѣ отъ 800—1000 души противъ Хафъзъ Паша, който настжпялъ отъ истокъ прѣзъ Стрѣлча съ 3000 души и 2—3 орждия. Тѣ сж единственнитѣ, които се осмѣлили да се биятъ противъ регулярни войски. Турцитѣ прѣдположили по причина на калпацитѣ и бѣлитѣ мундири, че въ Срѣдня Гора загадочно навлѣзли Русси или Черногорци, но распознали неприятельтъ по неговитѣ дѣйствия. Панагюрище било бомбардирано, а възстанницитѣ отхвърлени въ лѣсоветѣ на планината Лисецъ. Нѣкои храбри купчини се защищавали въ баррикадиранитѣ кжщи до смьртьта си. Въ завоюванийтъ градъ три дни наредъ траяло грабежъ и убийства. Българетѣ изгубили 763 души мьртви, отъ които 248 жени и 217 дѣца, които били посѣчени отъ побѣдителитѣ по проста злоба; английскийтъ коммиссаръ Барингъ упоминава при това „cruelties worthy of Red Indians“ (жестокости), достойни за червенокожи индийци) и приписва найголѣмата вина на самийтъ турский пълководецъ.

Въ горскийтъ лагеръ при Лисецъ скоро настанали гладъ и отчаяние, защото, въпрѣки всичкитѣ заповѣди на прѣдводителитѣ, жителитѣ не се погрижили да направятъ запаси. Легка-по-легка нѣкои почнали да слизатъ, за да се покорятъ. Само неотколѣ починалий храбъръ знаменосецъ Крайчо Самоходовъ, сериозенъ человѣкъ съ голѣми мустаци, бродилъ съ дружината си по първобитнийтъ лѣсъ чакъ до идущата година, до настжпванието на Русситѣ, безъ да бжде много обеспокояванъ отъ Турцитѣ, понеже скоро срьбската война отклонила отъ тамъ цѣлото имъ внимание; 1883 г. той ми разказа въ Панагюрище своята история, какъ неговитѣ хора отъ 200 най сетнѣ намалѣли до 9 души. Другитѣ водители, Бенковский съ 75 другари,

*) Сжщийтъ тойзи Хафъзъ, родомъ изъ Брусса, който бѣше директоръ на злополучната постройка линията Бѣлово-София-Скопия, по-късно плацкомендантъ на прѣвземенийтъ Алексинацъ и послѣденъ турский главнокомандующий въ Босна.

се промъкнали изъ Петричъ прѣзъ Златишката котловина къмъ Балканътъ, съ лъжовна надѣжда, че Балканската земя е вече щастливо освободена. Но тѣ попаднали въ отчаянно положение; за да се спасятъ отъ гладна смърть, били принудени да се хранятъ съ букова шума, трѣва и конско месо, и освѣнъ това били прѣслѣдвани отъ дъждъ и снѣгъ. Турцитѣ махнали всички пастири и стада отъ планината и завзели всички пѫтища. Печалнитѣ остатки отъ възстанницитѣ бързо исчезвали отъ гладъ, самоубийства и въ ненадѣйни сблъсквания съ башибозушки ордии по прѣбуленитѣ съ мъгла поляни, отгдѣто до тѣхъ се донасяли примамливи гласове и звукове отъ звънци на едно невидимо пастирско стопанство. По-вечето се прѣдали доброволно въ Тетевенъ. Бенковский се скрилъ съ трима другари въ една пещера на Рибарица надъ върхътъ Вѣженъ, но билъ прѣдаденъ чрѣзъ хитрость отъ двама български овчари. Тѣ го примамили, — съ лъжливитѣ донесения, че Турцитѣ сѫ заминали и че отъ сръбската граница се чуе топовенъ гърмежъ, — въ една засада на нарочно направенийтъ мостъ върху Костинска или Свинарска рѣка. Тамъ при вечерь на 12 Май изъ гората се раздалъ гърмежъ. Бенковский падналъ убитъ и главата му била отнесена съ триумфъ въ София; властитѣ навредъ искарвали селянетѣ на пѫтьтъ, за да се научатъ за смъртьта на водительтъ на бунтовницитѣ гяури. Неговитѣ другари били земени въ плѣнъ. Само малцина отъ възстанницитѣ сполучили прѣдрѣшени да стигнатъ Влашко.

Сѫщеврѣменно на отдѣленъ воененъ театръ се бияли едни срѣщу други християнскитѣ и мухамеданскитѣ Българе. Ахмедъ Тамрашлиятъ обсаждалъ въ продължение на петь деня трудолюбивийтъ лозарски градецъ Перущица. Когато при капитулацията башибозуцитѣ почнали диво кланье и подпалвали дървенитѣ кѫщи, остатъкътъ жители се затворили въ каменнитѣ черкови, които Решидъ Паша съ редовни войски обстрѣлвалъ съвсѣмъ щетно още два дни, до като хората, по-вечете дѣца и жени, се прѣдали на 1 Май и излѣзли. «Плѣнницитѣ» били закарани въ Пловдивъ. Жителитѣ изгубили 320 мъртви, освѣнъ убититѣ при бѣганието или по-късно обѣсенитѣ. Осамотената голѣма дърводѣлческа община *Батакъ* била обсадена отъ Ахмедъ Барутунлиятъ съ 4000 Помаци. Жителитѣ обявили, че сѫ готови да положатъ орѫжието си, но само прѣдъ царски чиновници, и се защищавали два деня задъ баррикади отъ греди и колья. Слѣдъ това по между тѣхъ произлѣзло расцѣпвание. Едни се прѣдали, а други още се сражавали, до като дървенитѣ кѫщи и дървенийтъ лагеръ не руknали съ силенъ пламакъ. Бойтъ

се свършилъ съ кланьета въ черковата и училището, отъ които настръхватъ косситѣ на человѣка. Тогава двоицата Ахмедовци се съединили прѣдъ зидарскийтъ градецъ *Брацигово*, но гражданетѣ се защищавали доблестно съ дървени топове и пушки въ продължение на шесть дни, до като на 5 Май не се явилъ Хасанъ Паша съ редовна войска. Нему тѣ сѫ прѣдали, като обявили, че били взели орѫжие по нужда за да се защищаватъ отъ башибозукскитѣ разбойнически шайки.

Разбойническата армия на башибозуцитѣ между това се увеличила на 18.000 души, които не били командувани нито отъ единъ Султанский офицеръ. Въ течение на 20 деня тѣ съсипали 58 села и 4 монастири, избили по-вече отъ 10.000 (споредъ Барингъ 12.000, споредъ Скайлеръ 15.000) души и ограбили отъ 35 до 50.000 глави едъръ добитъкъ. То сѫ българскитѣ *кланьета*. „Bulgarian massacres, horros and atrocities.“ Споредъ турскитѣ извѣстия въ бойтъ паднали само 1836 Българе и 530 мусулмане. Въ Пловдивъ плѣчката се продавала открито по баснословно ниски цѣни. Още въ крайтъ на Юний тамъ имало затворени 2000, въ Одринъ 1200, въ Търново 500 души; почти цѣлата българска интеллигенция, като подозрителна, била изловена и натъпкана изъ тъмници, бани, мази и казарми. При това множина били обѣсени въ Пловдивъ, София, Видинъ, Русчукъ и т. н.

Освѣнъ горнята область сериозенъ опитъ за възстание е имало само въ Габровския Балканъ. Една чета подъ главатарството на студентътъ Дюстабановъ била разбита надъ Марагидикъ при Ново Село, друга една отъ 360 души подъ началството на попъ Харитонъ била обсадена отъ Фазлѫ Паша въ Дрѣновскийтъ монастирь, до като се измъкнала отъ тамъ прѣзъ една дъждовна нощь, но пакъ скоро била прьсната. Дюстабановъ наедно съ 21 другарь били обѣсени на Марнополе въ Търново. Другитѣ търновски съзаклѣтници, между които и Стамболовъ, сполучили да избѣгатъ въ Румѫния. Въ Котленскийтъ Балканъ Тузлушкитѣ башибозуци распрьснали една малка чета при Нейково. Къмъ ексцесситѣ вънъ отъ областьта на военнитѣ дѣйствия принадлѣжи съсипванието на Бояджикьой при Ямболъ, жителитѣ на което не поискали да повѣратъ паритѣ си за запазвание на башибозуцитѣ и за това били «наказани» отъ дивизионийтъ генералъ Шефкетъ Паша, сродникъ на поселенийтъ тамъ потомъкъ на татарскитѣ ханове.

Воинственното движение на мусулманетѣ въ Тракия е било само единъ симптомъ на всеобщото беспокойство, което по него

врѣме бродило между Турцитѣ. Другитѣ симптоми бѣха убиванието на консулитѣ въ Солунъ по врѣмето на Срѣдногорското възстание и свалянието отъ прѣстолътъ Султанъ Абдулъ Азиса на 18 Май.

Между това българската емиграция въ Румѫния се намирала въ постоянно възбуждение. Истински работи знаяли малко, но не искали да вѣрватъ на едно пълно поражение на възстанието. Съ паритѣ на Врачанскийтъ комитетъ билъ орѫженъ единъ легионъ, началството надъ който, понеже другитѣ се отказвали отъ тая длъжность, поелъ на себе си *Ботевъ*. Планътъ за минуванието прѣзъ Дунавътъ билъ оригиналенъ. Легионеритѣ, 195 души, се качвали, като прости градинари и надничари съ тежки на гледъ, напълнени съ сѣчива сандѫци, на румѫнскитѣ скели отъ Браила до Пикетъ на австрийскийтъ параходъ «Радецки.» Между Рахово и Козлодуй на 17 Май около 11 часътъ прѣдъ пладнѣ се раздало едно рѣзко изсвирвание на палубата. Пассажиритѣ съ голѣма бързина извадили изъ сандѫцитѣ си мундиритѣ и орѫжието, завладѣли цѣлийтъ корабъ, а нѣкои до тогава незабѣлѣжени господа отъ първийтъ классъ застанали като прѣдводители. Капитанътъ съ своитѣ 24 души не се осмѣлилъ да покаже съпротивление и трѣбвало дружелюбно да се спуразумѣе съ тѣхъ. Слѣдъ два часа легионътъ излѣзълъ при Козлодуй, на колѣнѣ произнесли клѣтва и весело съ развѣно знаме се упѫтили на вѫтрѣ къмъ Врачанската мѣстность. На скалистийтъ голъ Милинъ-камакъ, единъ клонъ на Балканътъ, въ сѫщийтъ день, когато билъ свaленъ Абдулъ Азисъ, Ботевъ имaлъ силно сражение срѣщу Черкези и редовни войници, които отстѫпили. Въ ближнята Враца сѫщеврѣменно произлѣзло възстание и градътъ попадналъ за единъ день въ рѫцѣтѣ на тамошнитѣ съзаклѣтници подъ прѣдводителството на апостолътъ Заимовъ. Пратеници безпрѣпятственно сновали насамъ-нататъкъ, кога внезапно настѫпилъ Хассанъ Паша съ подкрѣпление и бързо завзелъ Враца. Ботевъ стигналъ Балканътъ при проломътъ на Искъръ, но вечерьта на 20 Май падналъ въ едно сражение подъ планината Волъ при Черепишскийтъ монастирь, улученъ отъ куршумътъ на бѣлобрадийтъ Черкесский главатарь Абаза Джумбулетъ, който, обаче, тъй сѫщо не се спасилъ отъ пушкитѣ на разяренитѣ възстанници. Побѣдителитѣ отнесли главата на Ботева въ Враца; трупътъ лѣжалъ мѣсеци въ пустинята и днесь никой не знае, гдѣ почиватъ коститѣ на храбрийтъ. Главнийтъ отрядъ закопалъ знамето въ пѣсъкътъ на Искъръ и по-вечето попаднали въ плѣнъ. Други легионери гладни нощемъ се струполили въ урвитѣ и пропаститѣ на планината или намѣрили смърть

отъ куршумъ въ отчаяно защищаемитѣ пастирски колиби. Габровецътъ Войновский, въспитанникъ на едно русско военно училище, съ остатъкътъ се проскиталъ още 40 деня по Балканътъ, до като и той, като Бенковский, не билъ убитъ чрѣзъ измѣна надъ Троянъ. Днесь още сж живи около 50—60 души отъ тѣзи легионери защото плѣнницитѣ не бѣха казнени, но бѣха испратени на заточение въ Сенъ Жанъ д'Акръ, за едно съ тѣхъ и Врачанскитѣ съзаклѣтници.

Въ странство бавно проникнаха извѣстия за жестокоститѣ въ България, но възбудиха особенно въ Англия голѣма буря. Въ Юлий изъ България пропжтуваха за изслѣдвание на тие събития британскийтъ коммиссаръ Валтеръ Барингъ и сжщеврѣменно генералнийтъ консулъ на Съединенитѣ Штатове Евгений Скайлеръ, придружавани отъ новийтъ русский консулъ въ Пловдивъ, князь Цертелевъ и американскийтъ журналистъ Макъ Гаханъ.

Между това на 2 Юлий отъ страна на Сърбия и Черна Гора послѣдва обявлението война на Портата. Новъ единъ българский легионъ отъ 1300 души подъ водителството на хайдушкитѣ войводи Панайотъ, Ильо, Тотю и др. се промъкналъ по Балканътъ изъ Сърбия чакъ до селото Бѣлимелъ въ Кутловишка околия, но билъ принуденъ да отстжпи назадъ поради безредици и недостатъкъ на храна. Доброволцитѣ слѣдъ това образували двѣ дружини на русската бригада, които подъ началството на русски офицери се държали добрѣ на Морава.

По него врѣме Цариградскитѣ Българе испратили една депутация къмъ Великитѣ Сили да дѣйствува за дарувание на самоуправление. Тя се състояла отъ Цанкова и Балабанова. Драганъ *Цанковъ* (род. около 1830 г.) изъ Свищовъ билъ търговецъ въ Виена, сѣтнѣ подирь Кримската война журналистъ въ Цариградъ, гдѣто въ началото на черковната борба той излѣзълъ за уния съ Римъ и дори ходилъ съ една българска депутация (1861) при Папа Пий IX. Слѣдъ завръщанието си оставилъ силно нападваната уния съвсѣмъ да пропадне, и като «Драганъ еффенди» станалъ турский чиновникъ, «муавинъ» на пашитѣ Видинский и Нишский. По-късно билъ учитель въ градското училище въ Русчукъ, слѣдъ това отъ 1873 профессоръ на българский языкъ въ «Lycée impérial ottoman» въ Цариградъ, членъ на Екзархийскийтъ съвѣтъ и цензоръ на българскитѣ вѣстници, което не му попрѣчило да прѣведе за своитѣ съотечественници «Miei prigioni» на Силвио Пеллико. По своята външность той наумява християнскитѣ чиновници на Портата. Марко

Балабоновъ (род. 1837) изъ Клисура при Копривщица изучавалъ богословието въ Грьцката Академия на островъ Халки при Цариградъ и правото въ Германия и Парижъ, и послѣ билъ журналистъ въ Цариградъ. Въ противоположность на Цанкова той е добъръ ораторъ, при това майсторъ на византийската многословна риторика. Пратенницитѣ почнали своята обиколка отъ Англия и я завьршили въ Руссия, за да бждатъ слѣдъ влизанието на Русситѣ въ България пьрвитѣ граждански губернатори въ Свищовъ и Търново.

Опитъ за мирно разрѣшение на българскийтъ и босненскийтъ въпроси бѣше Цариградската Конференция въ декемврий 1876 и януарий 1877. България щѣли да организиратъ въ двѣ провинции съ столици Търново и София, които имали сжщо да обгрждщатъ Скопье, Битоля и Охридъ въ Македония,*) съ християнски губернатори, назначавани за петь години. Началницитѣ на окржзитѣ споредъ болшинството на населението щѣли да бждатъ християне или мухамедане. Прѣдвидени били сжщо и провинциални народни събрания съ постоянни комитети, както и избрани санджакски и околийски съвѣти. Турски войски трѣбвало да останатъ само въ крѣпоститѣ и голѣмитѣ градове, инакъ тѣ щѣли да бждатъ замѣстени съ една милиция и жандармерия, съставени отъ всички народи въ страната, чиято организация щѣла да бжде повѣрена на единъ корпусъ отъ 5000 души белгийска войска. Българскийтъ язикъ трѣбваше да бжде официяленъ наредъ съ турскийтъ; правосждието щѣло да бжде публично, вѣроисповѣданията съвършенно свободни. На християнетѣ била обѣщана пълна амнистия. Тѣзи проекти, пьрвообразъ на по-късната Източна Румелия, останаха на хартия. Новийтъ великъ везиръ Митхатъ Паша отговори на това съ прогласяванието една турска конституция и свикванието на единъ оттомански парламентъ. Портата се помжчи да задоволи Българетѣ съ дребни отстжпки, като назначи на три мѣста български мюдири и като прие нѣколцина Българе между заптиетата.

*) За нейнитѣ граници вижь на Кипертовата „Karte der Staaten auf der Balkanhalbinsel nach den Grenzbestimmungen des Friedens von St. Stefano", Берлинъ 1878.

2. Войната и русската оккупация 1878—1879.

Войната и трактатитѣ на миръ. Русската организация на България. Събиранието на първенцитѣ въ Търново, българската конституция и първото избиране на князь-

Къмъ крайтъ на Априлий 1877 послѣдва обявлението война отъ страна на Руссия. Течението на войната е още прѣсно въ паметьта. България при това пострада по-вече, нежели въ прѣдшествующата година, но не навсѣкждѣ. На сѣверъ само почти околностьта на Плѣвенъ и прѣдѣлътъ при Русчукъ и Елена прѣтьрпѣха бѣдствия. На югъ истокътъ на послѣшната Источна Румелия прѣтегли по-зло испитание, нежели западъ отъ възстанието една година по-рано. Слѣдъ настжплението на Сулейманъ Паша противъ Гурко иррегулярнитѣ войски положително опустошиха цѣлата страна отъ Марица до Шипка, наедно съ градътъ Стара-Загора; населението по-вечето избѣгало прѣзъ Балканътъ въ заетата отъ Руситѣ область. Въ Гьопсата сжщо били изгорени отъ турскитѣ войски градоветѣ Калоферъ и Сопотъ, и въ Карлово, гдѣто слѣдъ появяванието на единъ отрядъ казаци цѣла недѣля функционирала българска администрация, били казнени 864 граждане съ най-голѣма бързина. Въ Сливенъ при встжплението на Сулейманъ Паша и двѣтѣ страни на главната улица украсили съ обѣсени Българе, които при настжплението на Русситѣ прѣслѣдвали турскитѣ мародери. Затворитѣ били пакъ прѣпълнени и подозрителнитѣ бѣсили съ стотини. Въ Цариградъ това не могло да става открито, затова 180 затворници задушили въ тъмницата и тѣлата имъ прѣдали на българската черкова за погребение. Спорѣдъ исчислението на оккупационното управление въ провинцитѣ Пловдивска и Одринска били убити отъ Турцитѣ 623 обѣсени, 65 изгорени, 925 черкови, училища, магазии и 40.860 кжщи разорени или обрани. Въ Пловдивската провинция отъ 129 черкови 103 били опустошени.*)

Многобройни първенци били тогава заточени въ Мало-Азийскитѣ градове. Слѣдъ мирътъ и амнистията множество хора, които се смѣтали вече за изгубени, се завьрнаха изъ Ангора, Боли, Диарбекиръ, Аргона-Мадени, Родосъ, Сенъ Жанъ д'Акръ, дори чакъ изъ Бенгази и Триполисъ. Дори самъ старий екзархъ **Антимъ** билъ смѣненъ въ Априлий 1877 и испратенъ въ Ангора; неговъ прѣемникъ билъ и сега още управляющийтъ **Иосифъ**, епископъ

*) „Марица" бр. 3 и 27, 1878.

Ловчанский, младъ человѣкъ изъ Калоферъ, който свършилъ правото въ Парижъ. Въ Пловдивъ Иванъ Евстратиевъ Гешовъ, ученикъ на Owen College и Victoria University, три деня прѣди своето настаняванние като вицеконсулъ на Съединеннитѣ Штатове, билъ затворенъ поради нѣкаква корреспонденция въ Таймсъ и съ цѣлата фамилия откаранъ тогава въ Цариградъ.

Прелиминарниятъ миръ на Санъ Стефано отъ 19 Февруарий 1878 установяваше създаванието на едно автономно българско княжество, но излѣзе вънъ отъ границитѣ на Цариградската конференция; новата държава трѣбваше да обеме една прибрѣжна ивица на Егейското море отъ Лагосската лагуна до стокътъ на Бешикското езеро съ пристанището Кавала и на западъ Пиротъ, Враня, Дебъръ, Охридъ, Корча и Костуръ. Тѣзи граници не се одѣлотвориха, но останаха за Българетѣ единъ формулиранъ политический идеалъ. Берлинскийтъ договоръ отъ 1 Юлий расккса България на едно Княжество по образецътъ на по-ститѣ придунавски княжества, една автономна провинция Източна Румелия и мѣста, които останаха на Турцитѣ. Тие рѣшения възбудиха въ страната голѣмо вълнение. Българетѣ вѣрвали, че съкращението свободата на тѣхното отечество проистича само отъ омраза и прѣзрѣние спрямо тѣхнийтъ народъ.

Русситѣ още прѣзъ войната взеха въ внимание организацията на страната. Основитѣ бѣха положени отъ една коммиссия, състояща отъ Русси, Българе и други южни Славяне на русска служба. Началникъ на гражданското управление бѣше енергическийтъ князь Владимиръ Александровичъ Черкасский (род. 1821, † 1878). Всички интеллигентни Българе бѣха привлѣчени, часть като прѣводчици при войскитѣ, часть вече като набѣлѣзани чиновници. За тая цѣль бѣха прѣдложени точни списъци, но още тогава имаше партийни течения, интриги и списъци отъ различна окраска.*) Наредъ съ русскитѣ военни Губернатори всѫду функцироваха български вице- или граждански Губернатори (Цанковъ, Балабановъ, Дриновъ, П. Каравеловъ, Бурмовъ и т. н.). Смъртьта на Черкаский отъ тифусъ въ Санъ Стефано въ деньтъ на сключванието миръть тури работата въ застой. Подирь нѣколко врѣме съгласно съ трактатътъ бѣше назначенъ Императорский коммисаръ за приврѣмененъ управитель на България. Той бѣ князь Александръ Михаиловичъ Дондуковъ-

*) Послѣднийтъ българский революционенъ комитетъ въ Букурещъ бѣше растуренъ отъ Русситѣ още прѣди минуванието прѣзъ Дунавътъ и всички негови членове бѣха назначени за чиновници.

Корсаковъ (род. 1822), генералъ-лейтенантъ и напослѣдне Киевский генералъ-губернаторъ. Като твърдѣ богатъ человѣкъ държеше винаги открита трапеза и по своята чиновническа опитность и знаяние на хората той стана твърдѣ популяренъ. Неговото изрѣчение бѣше, че България се нуждава отъ «една желѣзна ржка въ кадифяна ржкавица»; но тогава още нѣмаше ни конституция, ни народно събрание, ни партийно министерство, а само строгъ военень режимъ. Администрацията ржководѣха една директория съ 6 началници на отдѣлитѣ: генералъ Домонтовичъ за канцелярията на Коммиссарътъ и дипломатическитѣ дѣла, генералъ Грессеръ за вжтрѣшнитѣ работи, статский съвѣтникъ Лукияновъ за правосждието, Бухъ за финанциитѣ, Българинътъ Дриновъ за просвѣщението, генералъ Золотаревъ за милицията. Отъ Май до Октомврий централнитѣ власти се намираха въ Пловдивъ, а послѣ се прѣмѣстиха въ София. Назначенийтъ въ Санъ Стефано двоегодишенъ срокъ за русското управление биде съкратенъ въ Берлинъ на деветь мѣсеци, което караше русската администрация да бърза. *)

За организацията на българската войска вече се спомена погорѣ на свое мѣсто. Русситѣ много направиха за своитѣ възпитанници, прѣдадоха имъ 112 полски и 31 обсадни орждия, както и Дунавска флотилия, грамадни артеллерийски и барутни складове, коньe, обози и т. н. Освѣнъ него между населението бѣха раздадени много хиляди отнемени отъ Турцитѣ пушки и като даръ на Императорътъ 20 хиляди излишни военни коньe. Носението оржжие стана съвсѣмъ свободно.

При изборътъ на столицата дълго врѣме се колебаеха между тѣсното Търново и широката запустѣла София и, по настояванието на Дринова, се рѣши за послѣднята; това распореждание бѣше единогласно одобрено отъ учредителното Народно Събрание въ XIII засѣдание. Управлението почиваше на голѣма децентрализация, съ малко държавни чиновници и многобройни изборни съвѣти, общинский съвѣтъ, окржженъ съвѣтъ и губернский съвѣтъ, при учредяванието на които сж имали въ прѣдвидъ турскитѣ меджлиши, които безъ съмнѣние по-прѣди бѣха достжпни почти само на Турцитѣ. На мѣстото на каймакамитѣ и мюдиритѣ дойдоха русски чиновници, офицери или юристи, съ български секретари, до

*) Официаленъ отчетъ върху оккупационното управление, четенъ отъ Дринова въ Търновското Учредително Събрание, се намира въ неговитѣ протоколи. Ср. сжщо българскитѣ вѣстници отъ него врѣме и многобройнитѣ напечатани правилници.

като въ Априлий 1879 всички Русси бидоха замѣстени съ Българе. Намѣсто заптиетата се яви нова една жандармерия отъ Българе и Турци.

Въ правосѫдието се мѫчиха сѫществующитѣ само на хартия турски закони да приложатъ на дѣло. Инстанциитѣ бѣха селско сѫдилище, окрѫжно сѫдилище, губернско сѫдилище и едно върховно сѫдилище. Сѫдиитѣ бѣха исключително Българе, между които, обаче, надали е имало десетина юристи. Въпроситѣ касателно мухамеданскитѣ семейни права бѣха прѣдоставени на юрисдикцията на муфтиитѣ. Подсѫдностьта нв углавнитѣ дѣла прѣзъ врѣмето на оккупацията бѣше запазена за военнитѣ сѫдилища; до колкото азъ зная, тѣ обѣсиха троица Българе (за разбой съ убийство), за това пакъ на нѣколцина български урожденци се достави случай да видятъ Сибирь за бунтъ или мошенничество.

Въ финанситѣ удържаха турскитѣ даждия и гледаха само да регулиратъ управлението. Недоборитѣ до 1877 бѣха опростени; данъкътъ, който плащали християнетѣ на глава (беделъ), като замѣна на военната служба, бѣше унищоженъ, и първийтъ бюджетъ за 1879 даде $23^1/_4$ миллиона лева приходи и $21^1/_2$ мил. расходи.

Основателната дѣятелность на Дринова по Просвѣщението ние вече очертахме. Въ черковното управление данъкътъ за владицитѣ (владичнина) бѣ отмѣненъ и замѣстенъ съ държавни съдържания и по-вечето отъ 400-тѣ опустошени черкови въ България и Румелия бѣха подновени чрѣзъ великолѣнни дарове отъ русски благодѣтели.

Въ начало на 1879 новото гражданско управление броеше 2121 Българинъ, а именно 768 назначени и 1353 избрани, и 150 Русси. Правосѫдието и народното просвѣщение бѣха съвсѣмъ български. Отъ Септемврий 1878 българскийтъ языкъ бѣше обявенъ за официаленъ. Чиновницитѣ получаваха значителни съдържания, за да се отнеме всѣка почва за продажность по турскийтъ образецъ. За да се създаде нуждният духъ цѣлийтъ персонель бѣше обмундированъ, съ разноцвѣтни вратници и знакове на шапкитѣ; най-дългитѣ шапки имаха учителскитѣ инспектори. Правителственнитѣ длъжности се намиратъ въ свѣсенъ редъ, но новитѣ мѣстни общински и окрѫжни управления оставятъ много още да се желае; поради отчетностьта на селата, градоветѣ и особенно на окрѫжнитѣ съвѣти послѣдваха съ години протакающи се процесси.

Русситѣ и Българетѣ се поминуваха при това твърдѣ добрѣ съ многобройни балове, праздници и банкети. Русското управление

на армията плащаше всичко въ брой и българското градско и селско население пълнеше кисиитѣ си съ легко добититѣ русски полове, които тогава бѣха текущата монета. Сѫщо и българската преса оживя отново, особенно чрѣзъ редактираната отъ Начевича и Гешова «Марица» (отъ Юлий 1878).

Споредъ чл. 4 отъ Берлинскийтъ трактатъ едно събрание отъ български «нотабли» (първенци) въ Търново трѣбваше да изработи «единъ органический регламентъ» (уставъ) за Княжеството още прѣди избиранието на князь. Това първо българско Народно Събрание биде открито отъ Князь Дондуковъ на 10 Февруарий 1879 въ една голѣма зала на Търновската префектура, въ присѫтствие на прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили и оттоманскийтъ комиссаръ Пертевъ—еффенди.*) Събранието броеше 233 члена: 13 духовни, именно 11 владици, 1 муфтия, 1 раввинъ; 105 прѣдсѣдатели на всички сѫдебни инстанции, на всички губернски и окрѫжни прѣдставителства и всички градски съвѣти; 89 избрани прѣдставители; 5 прѣдставители на Рилскийтъ монастирь, на българскитѣ търговци въ Одесса и Виена, на Браилското книжовно дружество и на благотворителнийтъ комитетъ въ Кишиневъ въ Бессарабия; 21 депутати, назначени отъ Императорскийтъ Комиссаръ, между които 11 души Турци. Болшинството се състави отъ распалени млади хора; селскийтъ елементъ се прѣдставяше по-слабо, нежели въ по-къснитѣ събрания. Като прѣдставитель на правителството функцироваше директорътъ на правосѫдието Лукияновъ.

За прѣдсѣдатель бѣше избранъ бившийтъ Екзархъ Антимъ. Въ сѫщность прѣнията се рѫководѣха отъ подпрѣдсѣдателитѣ. Единъ отъ тѣхъ бѣше Тодоръ Икономовъ, синъ на единъ свещенникъ изъ Жеравна при Котелъ, опитенъ, дѣятеленъ, но не способенъ да гони извѣстна цѣль съ постоянство, своенравенъ, въ младинитѣ си участвувалъ въ униятската дѣятелность на Цанкова, като униятский диаконъ въ Цариградъ, послѣ ученикъ на Духовната Академия въ Киевъ, по-късно учитель и журналистъ, прѣзъ оккупацията училищенъ инспекторъ въ Варна. Той никакъ не е приятель на чужденцитѣ, инакъ е умѣренъ конституционалистъ. Вторийтъ подпрѣдсѣдатель бѣше Петко Каравеловъ (род. 1844), по-младъ братъ на революционерътъ Любенъ, който се помина въ Януарий 1879 въ Русчукъ. Той изучавалъ въ Москва историята

*). Протоколитѣ се издадоха въ Пловдивъ у Данова 1879, 8°, 383 стр. (Вижъ и „Марица“).

и правото, и останалъ тамъ като учитель въ частни заведения, но 17 годишното му прѣстояване въ Руссия не изличило въ него истинский природенъ синъ на Срѣдня Гора. Той е человѣкъ отъ срѣденъ ръстъ съ кждрава тъмна коса и брада, съ немарлива външность, неспокойно нервозенъ, но при това остроуменъ и добъръ ораторъ, въ политиката конституционенъ монархистъ съ радикална окраска, и освѣнъ това начитанъ любитель на книги. Параднийтъ ораторъ на Събранието бѣше епископъ Климентъ, прѣдишнийтъ беллестритъ Василъ Друмевъ въ мирскийтъ животъ (стр. 302), изъ Шуменъ (род. 1839), 1874 билъ посветенъ като викарий на руссенскийтъ митрополитъ съ титулъ епископъ Браницкий, *) напослѣдне управляющий Търновската епархия. Старъ борецъ е писательтъ и поетъ Петко Р. Славейковъ изъ Трѣвна (род. 1827), едно слѣдъ друго казанджийски чиракъ, селский учитель, отъ 1857 журналистъ въ Цариградъ, народенъ ораторъ съ интересна физиономия и селский изгледъ. Консервативнитѣ монархисти бѣха Григоръ Дим. Начевичъ, получивший образованието си въ Цариградъ и Парижъ, синъ на единъ търговецъ изъ Свищовъ, който трѣбвало отъ 1867 да напустне отечеството си като бѣженецъ, по-късно търговецъ въ Виена, прѣзъ оккупацията редакторъ на «Марица» и послѣ прѣдсѣдатель на Софийскийтъ губерний съвѣтъ; Димитръ Панайотовъ Грековъ изъ Болградъ въ Бессарабия (род. 1847), отъ полугагаузско происхождение, юристъ отъ французска школа, бивший прокуроръ и адвокатъ въ Ромжния, и младийтъ тънко образованъ Константинъ Стоиловъ изъ Пловдивъ (род. 1853), който прѣди малко билъ свършилъ въ Хайделбергъ докторъ на правото,

При отварянието на събранието духоветѣ бѣха възбудени по причина на «всенароднийтъ въпросъ», именно чрѣзъ оппозицията противъ Берлинскийтъ договоръ. Единъ мемуаръ съ протести, датиранъ отъ Октомврий 1878 противъ раскжсванието на земята и съ указвание върху малката трайность на бждущето положение, бѣше подаденъ на прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили въ Цариградъ отъ една депутация, състояща отъ Начевича, Грекова и Икономова. Мнозина урождени Румелийци (Балабановъ, Икономовъ, Каравеловъ, Стоиловъ и др.) оставиха отечеството си и засѣдаваха между Търновскитѣ нотабли, като чиновници на Княжеството. Въ Търново по него врѣме пристигна и една румелийска депутация, състояща

*). Това е единъ титулъ „in partibus“: Βρανιτζα споредъ извѣстието отъ 1019, собственно Браничево въ Сърбия (срав. моето съчинение Heerstrasse 77).

отъ Иванъ Евстр. Гешовъ и Д-ръ Янкуловъ, по пѫтьтъ за къмъ Великитѣ Сили. Една партия между прѣдставителитѣ искаше да подкрѣпи тази депутация и съ пратеници отъ Княжеството и да отложатъ събранието до нейното възврьщание. Слѣдъ откриванието на Събранието и слѣдъ бавното испълнение на формалноститѣ, въпросътъ исплува въ прѣнията, особенно вслѣдствие пламеннитѣ рѣчи на Балабанова и Стоилова. Бѣше рѣшено да се испрати новъ мемуаръ къмъ Великитѣ Сили отъ страна на самото Събрание. Движението бѣше спрѣно чрѣзъ енергическото обявление на русскийтъ прѣдставитель, че съставянието на подобенъ единъ мемуаръ е вънъ отъ пълномощията на Събранието. Вслѣдствие на това мемуарътъ бѣше съставенъ отъ вънъ Събранието и при това твьрдѣ умѣренъ и насоченъ главно противъ турскитѣ гарнизони на Балкана, и бѣ прѣдаденъ на дипломатическитѣ агенти въ Търново.

Само подирь цѣлъ единъ мѣсецъ пристѫпиха къмъ разглеждванието на прѣдложеннийтъ отъ оккупационното управление проектъ за «органический уставъ.» Тойзи русский проектъ исцѣло бѣше малко либераленъ. Споредъ него Събранието щѣло да се образува така; 1. избрани прѣдставители по единъ на 20.000 души; 2. назначавани отъ князьтъ членове по число, равно на половината отъ избраннитѣ прѣдставители 3. Екзархътъ или неговийтъ намѣстникъ, половината отъ епископитѣ, половината отъ членоветѣ на върховнийтъ сѫдъ и половината отъ прѣдсѣдателитѣ на всички губернски, окрѫжни и търговски сѫдилища. Единъ родъ горня камера щѣлъ да бѫде държавнийтъ сѫвѣтъ, състоящъ отъ 10 сенатори, избрани отъ събранието и 7—11 назначавани отъ князьтъ. Тойзи уставъ щѣлъ да бѫде само приврѣменъ за първитѣ петь години и слѣдъ това да се прѣработи. Князь Дондуковъ каза въ рѣчьта си при откриванието, че проектътъ е само една программа; «че той не трѣбва да стѣснява и да свързва вашитѣ убѣждения» и че всѣкий може «да се исказва съ пълна свобода и независимость.» За разглеждванието на тойзи проектъ Събранието избра 15-членна коммиссия. Изборътъ стана скоро прѣди раздѣлението на партиитѣ, което се прояви напълно при въпросътъ за мемуарътъ. Тогава за прьвъ пѫть се чуха имена консерватори и либерали. Консерватори се нарекоха оние, които напослѣдъкъ се произнесоха противъ съставянието на мемуарътъ въ самото Събрание, на чело Балабановъ, Икономовъ, д-ръ Вълковичъ, Начевичъ, Грековъ, Стоиловъ и архиереитѣ; Либерали тѣхнитѣ на брой по-силни противници, които искаха да постоянствуватъ на първото рѣшение, на

чело Цанковъ, Каравеловъ и Славейковъ, и съ тѣхъ цѣлата младежь на Събранието. Въ коммиссията се намираха 12 консерватори и само три либерали.

Докладътъ на коммиссията искаше по-вече да ограничи волноститѣ на проектътъ, особенно да свърже избирателното право съ цензъ и прѣдполагаше, че е «необходимо въ нашата конституция да вѣе духъ на разуменъ консерватизмъ.» Това възбуди силна буря. Слѣдъ горѣщитѣ рѣчи на Каравелова и Славейкова докладътъ биде отхвърленъ и Събранието пристжпи къмъ пълното прѣработване на русскийтъ проектъ. Измѣненията не бѣха неудобни за Русситѣ; тѣ желаеха да надминатъ румелийскийтъ уставъ съ колкото се може по-голѣми волности въ Княжеството. По прѣдложението на Цанкова името «органический статутъ» (уставъ), макаръ и прѣдписано отъ Берлинскийтъ договоръ, се замѣни съ конституция, послѣ биде унищожено всѣко напомвание за вассалнитѣ отношения къмъ Турция, цивилната листа отъ 1 мил. бѣ намалена на 600.000 лева, всички титли, ордени и чиновнически униформи отмѣнени, сенатътъ отхвърленъ, съставътъ на Народното Събрание съвсѣмъ прѣработенъ и всичко обявено не като приврѣменно, но като окончателно дѣло. Прѣнията бѣха много распалени, дори слѣдъ приеманието неограничена свобода за печатътъ и събранията, консерваторитѣ за нѣкое врѣме още правѣха отпоръ.

Слѣдъ 27 засѣдания Учредителното Събрание биде закрито на 16 Априлий и протоколътъ за неговото закривание се подписа отъ русскийтъ и оттоманскийтъ коммиссари, прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили и 208 депутати. Тъкмо на другийтъ день, на 17 Априлий, рожденнийтъ день на Императора Александръ II, се събра избраното между това врѣме (по 3 прѣдставители на всѣки 10.000 души) Велико Народно Събрание за изборъ на Князь. Русскийтъ коммиссаръ въ кратката си рѣчь при откриванието напираше, че Императорътъ забранява кандидатурата на всѣкий Руссинъ и за побързо назначи за прѣдсѣдатель бившийтъ Екзархъ Антимъ; сжщо и провѣрката на депутатскитѣ пълномощия бѣше отмѣнена, понеже тѣ били провѣрени отъ административнитѣ власти.*) Слѣдъ това депутатитѣ останаха сами при закрити врата. Епископъ Климентъ назова кандидатитѣ: принцъ Рейссъ, принцъ Валдемаръ Данский и принцъ Александръ Баттенбергский. Когато нарече послѣднийтъ

*) Това, прочее, бѣше първото нарушение на вчерашната конституция (Чл. 145).

като русский кандидатъ и племенникъ на Императора, и посочи на неговото участие въ войната, тогава въ залата се поддигна цѣла буря на одобрение и изборътъ биде свършенъ съ аккламация.

При новоизбраниитъ Князь, който получилъ извѣстието за свойтъ изборъ на единъ тържественъ обѣдъ въ русското посолство въ Берлинъ и тутакси заминалъ при Императорътъ въ Кримъ, бѣше отправена една шестичленна депутация, състояща отъ митрополитъ Симеонъ Прѣславский, Бурмова, Д-ръ Каракановский, Стоиловъ, единъ селянинъ Гачо Цановъ изъ Кула и единъ старъ Турчинъ Хаджи Муеззинъ еффенди, за да му прѣдадатъ избирателниитъ актъ. Прѣнесена отъ Варна за Ялта на единъ русский военен корабъ, на 4 Май тя била приета отъ Князьтъ въ дворецътъ Ливадия и била прѣдставена на Императорътъ и Императрицата. Отъ тамъ Князьтъ, придружаванъ отъ Стоилова като секретарь, направи обиколка за да се прѣдстави прѣдъ дворовете на Великитѣ Сили. Оккупационното управление между това бързо завършваше своята дѣятелность, русскитѣ полкове отпѫтуваха прѣзъ Русчукъ и всички погранични въпроси бѣха наредени; въ крайтъ на Май Сърбитѣ прѣдадоха Трънъ, Брѣзникъ и Царибродъ на Княжеството, послѣднето пакъ прѣдаде на Портата въ Юний Джумая въ Струмската область и въ Августъ Котелъ на Източна Румелия. На 12 Юний Князьтъ отъ Цариградъ, гдѣто се прѣдставлѣвалъ на Султанътъ, пристигна на единъ русский военен параходъ въ Варна, тържественно приетъ отъ Дондукова, Цанкова, като тамошенъ губернаторъ, и многобройни депутации. Оттамъ заминуватъ съ тържество изъ пѫтьтъ прѣзъ Русчукъ за Търново, гдѣто на 26 Юний князь Александръ даде клѣтва за вѣрность на конституцията прѣдъ сѫщото Събрание, което бѣше го избрало. Императорскиитъ коммиссаръ веднага отпѫтува отъ Търново за Руссия. Князьтъ побърва за София, гдѣто на 1 Юлий тържественно го поздрави съ «добрѣ дошелъ» губернаторътъ Бурмовъ, на чело на централното управление.

3. Първитѣ години отъ управлението на князь Александра I.

Първитѣ консервативни и либерални министерства. Прѣвратътъ 1881 и периодътъ на пълномощцията. Министерството на генералъ Собелевъ 1882—3. Възстановлението на конституцията 1883. Цанковъ и Каравеловъ вторий пѫть като министри-президенти.

Първата десетгодишна история на новото Княжество ние ще прѣдставимъ въ сгѫстенъ прѣгледъ. Нейнитѣ източници, особенно на дипломатическитѣ актове, сѫ още твърдѣ непълни. Малката ли-

тература е пълна съ страсть и прѣувеличения и съдържа при оцѣнката на първийтъ Князь и рѫководящитѣ политици съвършенно диаметрални противоположности.*)

Князь Александръ I (1879—1886) при встѫпванието на прѣстолъ бѣше само 22 годишенъ момъкъ. Баща му, принцъ Александръ Хессенъ-Дармщадтский († 1886), братъ на русската императрица Мария Александровна, сѫпруга на императоръ Александръ II, командовалъ като русский генералъ на Кавказъ и въ Унгария, като австрийский генералъ въ Ломбардия 1859 и на Майнъ 1866 и напослѣдне, като излѣзълъ въ отставка, живѣялъ въ замъкътъ Югенхеймъ въ Хессенъ. Майка му, прѣкрасната принцесса Юлия, била дъщеря на генералъ-лейтенантъ графъ Морицъ фонъ Хауке, родомъ изъ Саксония, който при избухванието на полската революция 1830 билъ убитъ въ Варшава отъ инсургентитѣ; въспитана при дворътъ на императоръ Николай, слѣдъ бракътъ тя получила отъ Великий херцогъ Хессенский титлата принцесса Фонъ Баттенбергъ, споредъ името на единъ замъкъ и градъ въ прусското окрѫжие Висбаденъ. Българскийтъ князь билъ вторий тѣхенъ синъ, роденъ 5 Априлий (н. с.) 1857 въ Верона. Слѣдъ кратко учение той билъ назначенъ за поручикъ въ Хессенскийтъ драгунский полкъ. Прѣзъ русско-турската война неговий царственъ вуйка го назначилъ като русский улански поручикъ при генералнийтъ щабъ. Той участвувалъ при минуванието прѣзъ Дунавътъ при Свищовъ, въ първийтъ прѣходъ на Гурко прѣзъ Балканътъ, въ кавалерийскийтъ походъ къмъ Каяджикъ за прѣкѫсванието на желѣзницата отъ Одринъ за Пловдивъ, при Ново-Загорската битва, обсадата на Плѣвенъ и при сключванието договорътъ въ Санъ Стефано. Още тогава газетнитѣ извѣстия го посочваха, като бѫдущий българский князь. Слѣдъ свър-

*) Най-важнитѣ извори за първитѣ години сѫ Държавенъ вѣстникъ, Протоколитѣ на Народното Събрание. българскитѣ и румелийски вѣстници, както и брошуритѣ, и дребнитѣ списания отъ тойзи периодъ и нѣкои дипломатически сини книги. Литература: А. Г. Драндаръ (македонский журналистъ изъ Велесъ), Cinq ans de règne. Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie, Paris, Dentu 1884 (партизанско съчинение съ Цанковистско направление, съдържа много невѣрности дори и въ датитѣ; то е било написано най-напрѣдъ по нѣмски, понеже авторътъ не знае французски, и послѣ отъ други прѣведено и редактирано). Адолфъ *Кохъ*. Fürst Alexander von Bulgarien Darmstadt 1887 (авторътъ, като евангелический придворенъ проповѣдникъ, стоеше твърдѣ близо до Князьтъ, но бѣ далечъ отъ българскитѣ крѫгове). Павелъ А. *Матвѣевъ*. Болгарія послѣ Берлинскаго конгресса. Петербургъ 1887, 8°. 327 стр. (авторътъ никога не е живѣлъ въ София, но бѣше на служба нѣколко врѣме въ Румелия въ дирекцията на Правосѫдието; той е враждебенъ къмъ князь Александръ и много прѣписва отъ Драндара). „Russie et Bulgarie. Les causes occultes de la question bulgare“, Paris 1887 (анонимно, отъ българска консервативна страна).

шването на войната той се завърналъ въ Германия и живѣялъ въ Потсдамъ, като поручикъ въ прусскийтъ гвардейский корпусъ.

Неговата висока снага съ хубави черти на лицето, неговата воинска външность (Българетѣ никога не сж го виждали въ цивилни дрѣхи) и неговата лична привѣтливость му спечелиха твърдѣ много симпатии. Освѣнъ свойтъ матеренъ язикъ (той винаги се чувствуваше съ гордость като нѣмецъ) той говореше твърдѣ свободно французски и малко нѣщо английски и италиянски. Макаръ че неговитѣ родители знаеха добрѣ русски и полски, него не бѣха научили ни на единъ славянски езикъ. Русски бѣ научилъ прѣзъ войната само нѣколко думи, понеже тамъ той не заемалъ никаква команда и се вьртѣлъ исключително около говорящитѣ французски щабни кржгове. Български той се научи лесно, обаче, дълго врѣме даже въ сношение съ своитѣ министри си служеше съ помощьта на прѣводачи и не можеше още 1881 да чете дълги ржкописни книжя; при това у него остана бавно изговаряние съ чуждъ акцентъ. Придворнийтъ животъ бѣше простъ. Князьтъ имаше при себе си само четворица Нѣмци; русскитѣ и българскитѣ адютанти бѣха назначени още отъ Дондукова, и канцелярията подъ Стоилова като началникъ биде скоро съвсѣмъ българска. Въ София той се сношаваше съ много хора; до пладнѣ той се посвещаваше на занятия, приемаше чиновници, офицери, дипломати и депутации, слѣдъ пладнѣ прѣдприемаше расходки. При дворътъ не липсваха балове, военни праздници и тържественни обѣди. Лѣтото той прѣкарваше въ Варна, Русчукъ или Рилскийтъ монастирь, къмъ това се присъединяваха ежегодни по-голѣми пжтувания въ странство. На ловъ Князьтъ намираше малко удоволствие. Неговото четение се ограничаваше повечето само съ вѣстници*). За частнийтъ му животъ внимателнийтъ наблюдатель не може каза нищо лоше; той винаги се държеше съ достоинство и бѣше честенъ человѣкъ. Неговийтъ главенъ недостатъкъ бѣ непрѣдвидлива говорливость, която въ способнийтъ къмъ интриги Истокъ е по-опасна, защото тамъ всѣка дума бързо се разнася, тълкува и изопачава.

Многобройни бѣха промѣнитѣ на вжтрѣшната политика. Вжтрѣ въ петь години князь Александръ прѣмина цѣлата стълба отъ една

---

*) Единъ панегиристъ откровенно признава „едно малко прѣдубъждение“ на Князьтъ противъ „классата на ученитѣ“, при все това анекдотътъ у Коха стр. 32 не е вѣренъ; нѣкои по-високи чиновници, за да прѣгледатъ умственнитѣ сили на новага администрация, броили 1879 свършилитѣ юристи между Българетѣ и намѣрили въ София само — петь? Срав. стр. 334.

твърдѣ свободна конституция до абсолютизмъ и се завърна пакъ назадъ, и прѣзъ него врѣме едно подиръ друго той управлява съ всички партии. Българскитѣ политици много скоро разбраха, че Князътъ твърдѣ малко е вѣщъ въ гражданското управление, че въ затруднителнитѣ въпроси слѣдва само мнѣнията на своитѣ дипломатически и български съвѣтници и не може да противостои срѣщу пагубното господство на интриги съ търпѣливо спокойствие. Тѣ скоро забѣлѣзаха неговото отврыщение къмъ Търновската конституция, сжщо откриха скоро, че той притежава твърдѣ малко имотъ и зависи отъ цивилната листа. Скоро започнаха Българетѣ да гледатъ и на него, като на всички чужденци, навжсено. Неговата популярность биде подхвърлена на най-силни колебания и особенно слѣдъ прѣвратътъ 1881 падна твърдѣ ниско. Князътъ отъ самото начало видя твърдѣ ясно, че за укрѣпяванието на своето положение той ще трѣбва да разрѣши нѣкоя велика национална задача и още отъ приемнийтъ день въ Ливадия, при всѣкий случай той говореше за необходимостьта на едно съединение съ Източна Румелия.

Отблизу разгледана, вжтрѣшната история на седемгодишното управление на Александръ I оставя впечатлѣние на нѣкакъвъ си безпокоенъ процессъ на брождение, една постоянна революция, която се върти то отгорѣ, то отдолу, прѣкжсвана само приврѣменно отъ по-спокойни периоди. Мѣстнитѣ сили трѣбваше най-напрѣдъ да се мѣрятъ на новото поле. Ни единъ българский водитель нѣмаше авторитетъ въ страната. Политическитѣ начинатели, и отъ стоящитѣ на чело, се колебаеха насамъ-натамъ отъ оптимическо самопрѣвъзнасяние до бързо изгубвание главата си, прѣслѣдвани отъ грамадната противоположность на настоящето и на прѣсното минало и отъ противорѣчието на теоретическото упражнявание въ опити съ неумолимата строгость на фактоветѣ. Но при всичкото беспокойство нѣмаше междуусобна война, най-много нѣкое сбивание по изборитѣ, и страната правеше мощенъ напрѣдъкъ, безъ това да съзнаватъ ясно участницитѣ въ това упоявание съ партизанскитѣ страсти.

Вече съставянието на първото министерство бѣше свързано съ голѣми мжчнотии. Коалиционно едно министерство стана невъзможно поради личнитѣ отношения между Цанкова и Грекова. Само на петийтъ день слѣдъ пристиганието въ София на 5 Юлий 1879 бѣше съставенъ чрѣзъ княжескийтъ указъ Н-ро 1 единъ чисто консервативенъ кабинетъ отъ меншинството на Търновското Учредително Събрание. За неговото съставяние много се потруди русскийтъ дипло-

матическій агентъ Давидовъ, тънъкъ дипломатъ отъ старата школа и никакъ не приятель на новобългарскийтъ радикализмъ *). Президентъ и министръ на Вжтрѣшнитѣ дѣла бѣше назначенъ Софийскийтъ губернаторъ Теодоръ Стояновъ Бурмовъ, Габровецъ, възпитанникъ на Киевската духовна академия, по-късно учитель и журналистъ, напослѣдне чиновникъ въ русското посолство въ Цариградъ, единъ старъ педантиченъ господинъ; Външнитѣ дѣла пое Балабановъ, Финанциитѣ Начевичъ, Правосждието Грековъ, Просвѣщението старийтъ лѣкарь д-ръ Атанасовичъ изъ Свищовъ (напослѣдъкъ профессоръ въ Букурещъ), Военното министерство русскийтъ Генералъ-Майоръ П. Д. Паренцовъ. Това ново туземно правителство скоро засѣдна въ единъ хаосъ отъ хиляди мжчнотии. Силно турско разбойничество вече на 10 Юлий поведе къмъ прогласяванието военно положение въ източнитѣ окржзи, що повлия неизгодно върху отношенията къмъ Портата, които ржководеше Цанковъ, като пръвъ български дипломатическій агентъ въ Цариградъ. Партиитѣ се образоваха скоро; конституцията бѣше главнийтъ прѣдмѣтъ за прѣпирни, княжескийтъ титулъ тѣхнийтъ лозунгъ, защото въ Конституцията той гласи Свѣтлость, а консервативното министерство защищаваше исканийтъ отъ Князьтъ титулъ Височество. Отъ Августъ имаше вече сжщо вѣстникарски расприи и митинги, обаче, всичко още пристойно и почти идиллически.

Въ Октомврий станаха изборитѣ на 168-тѣ прѣдставители за първото Обикновенно Народно Събрание. Кой има болшинството, бѣше тъмно; отъ избранитѣ, гдѣто прѣобладаваха селяне, по-вечето сами не знаеха, къмъ кои тѣ принадлѣжатъ. При свикванието, обаче, опозицията взе въ ржцѣтѣ си селянетѣ; Каравеловъ биде избранъ за прѣдсѣдатель, Славейковъ и младийтъ революционеръ Стамболовъ, който прѣзъ оккупацията бѣше чиновникъ при Търновската полиция и по-късно въ дирекцията на Вжтрѣшнитѣ Дѣла, водители на болшинството. При тържественното откритие на 21 Октомврий въ едно дървено здание, първоначално назначено за театрални прѣдставления, Князьтъ, сѣдишкимъ на единъ тѣсенъ дървенъ тронъ отъ мѣстна работа, прочете съ твърдъ гласъ своята първа тронна рѣчь на български; тя извѣщаваше внасянието на 17 законопроекти и съвѣтваше врѣмето да се употрѣби съ полза. Но щомъ излѣзе Князьтъ и замълчаха аккламациитѣ, веднага се започна едно бурно засѣдание, при което поради изборътъ на бюрото работата почти дойде до сби-

*) Давидовъ умря 1886 като посланникъ въ Япония.

вание. Сжщийтъ характеръ имаха и по-послѣшнитѣ прѣния, които се проточиха петь недѣли.* Слѣдъ бурнитѣ прѣния при отговорътъ на тронното слово Князьтъ прие оставката на кабинетътъ, дадена още отъ първийтъ день на засѣданието, но Каравеловъ не бѣше въ състояние да сформира ново министерство, още по-вече че то трѣбвало да бжде смѣсено. Най-сѣтнѣ въ XX засѣдание на 24 Ноемврий министръ-президентъ Бурмовъ въ свойтъ фракъ съ златни копчета се искачва на трибуната, за да прочете единъ таинственъ указъ. Той съдържаше распущанието на Събранието, понеже било причинило отставката на министерството безъ да може да даде новъ единъ кабинетъ. Въ безредица, която приличаше на бѣгъ, прѣдставителитѣ оставиха залата.

Първото министерство слѣдъ тази енергическа постжпка можеше да продължи своето управление, но не можеше да се удържи. То бѣше началото на голѣмо ползование на хора, което характеризира първитѣ години на българското управление. Въ деньтъ на распущанието се появи нова листа: министръ-президентъ и министръ на Просвѣщението Климентъ, министръ на Вжтрѣшнитѣ дѣла Икономовъ, който въ него врѣме бѣше источно-румелийский префектъ въ Сливенъ и сега желаеше да създаде една срѣдня партия; Начевичъ (привремѣнно и на Външнитѣ дѣла), Грековъ и Паренцовъ си останаха. Къмъ крайтъ на Януарий бѣха назначени нови избори; между новоизбранитѣ имаше по-вече образовани хора, но консерваторитѣ пакъ имаха едвамъ 20 прѣдставители. Князьтъ замина слѣдъ това за Петербургъ да присжтствува на юбилейтъ за 25 годишното царувание на Императорътъ и бѣше очевидецъ на покушението въ зимнийтъ дворецъ. Князьтъ се исказалъ тамъ за ново распущание на Народното Събрание и за суспендиранието свободата на печатътъ и събранията, но Императорътъ и русскитѣ министри му съвѣтвали да почака и да се споразумѣе полюбовно съ българскитѣ партии. Инструкции отъ тойзи родъ получилъ новийтъ русский прѣдставитель А. М. Кумани, человѣкъ отъ грьцко происхождение, бившии морский офицеръ.

На 23 Мартъ 1880 бѣше открито второто Обикновенно Народно Събрание. Оппозицията се готвѣше силно да нападне Грекова и Начевича, другитѣ министри желаеше да остави. Слѣдъ една дълга горѣща прѣпирня между Цанкова и Каравелова върху изборътъ за

*) Протоколъ I стр. 1—170. Драндаръ, който, обаче, тогава се намираше въ София, прави (стр. 38) отъ петьтѣ недѣли — „Six jours"!

прѣдсѣдатель въ деньтъ на откритието министръ-президентътъ направи лаконическо съвсѣмъ неочаквано съобщение, че министерството смѣтало себе си за привремѣнно и за това вчера си е дало оставката.*) Слѣдъ единъ дългъ кризисъ, понеже Климентъ и Икономовъ отклониха всѣко участие, и между Цанкова и Каравелова произлѣзоха разнорѣчия, либералното министерство бѣше готово на 26 Мартъ: величественно спокойниитъ Цанковъ прие прѣдсѣдателството и Външнитѣ дѣла, подвижниитъ Каравеловъ стана министръ на Финанциитѣ, другитѣ пакъ портфейли бѣха дадени на русски възпитанници безъ политическо значение, Правосѫдието на Софиянецътъ Христо Стояновъ, по-прѣди журналистъ въ Цариградъ, Вѫтрѣшнитѣ дѣла на Свищовецътъ Тишевъ, по-прѣди секретарь на Екзархията, Просвѣщението на Габровецътъ Гюзелевъ, учитель и съставитель на учебници по физиката. Дойде и новъ воененъ министръ генералъ-лейтенантъ Казимиръ Густавсонъ Еренротъ, единъ Финляндецъ, строгъ къмъ себе си и къмъ другитѣ, който съ своята енергия бързо спечели Българетѣ, но като човѣкъ на една добрѣ наредена автономна конституционна страна, той бѣше малко въсхитенъ отъ българскитѣ начини на управление, назначавание чиновници безъ испити и тѣхното смѣнявание по една министерска прищевка.

При това въ 75 засѣдания бѣха вотирани и първитѣ закони, и първийтъ бюджетъ. Не липсваха и избухвания на партизански страсти. При провѣрката консерваторитѣ бѣха намалени до 12 души и омразниитъ Грековъ бѣше лишенъ дори отъ българско подданство. Прѣдводитель на болшинството бѣше рѣзкийтъ младъ Стамболовъ, който тогава ратуваше за замѣняванието на назначаемитѣ административни чиновници съ изборни и войската съ народно опълчение съ изборни офицери, при това врагъ на Князьтъ. Въ прѣнията по бюджетътъ ненадѣйно се раздѣлиха чиновническата интеллигенция и болшинството на селянетѣ, които съкратяваха всички заплати.**)

*) Икономовъ гледаше съ крайно злорадство на нападкитѣ на оппозицията и сѣтнѣ, на нейното смущение. Изложението у Драндара стр. 51 и у неговитѣ прѣписвачи, че ужъ Събранието наедно съ публиката свалили министерството, е съвсѣмъ невѣрно.

**) Една „cause celèbre“ бѣше унищожението контрактътъ на французскийтъ съвѣтникъ на Финанциитѣ Хогде, вслѣдствие на което по енергическитѣ искания на републиката българското правителство трѣбваше да плати 85.000 лева обезщетение. Контрактътъ е напечатанъ въ "Българский Гласъ" I бр. 46. Нарушението на контрактътъ се дължи само на слѣпото ожесточение противъ всички мѣрки на прѣдишнитѣ управления; по-късно господинъ Евменъ Кейлле заема безостановъчно $2^1/_2$ години сѫщийтъ постъ.

Прѣзъ есенната сессия министерството два пѫти се прѣустроява. Цанковъ въоружи противъ себе си духовенството и Руситѣ съ единъ привремененъ законъ, издаденъ по вѣроисповѣданието безъ да обрьща внимание на Екзархийския уставъ, а Австрия чрѣзъ острийтъ конфликтъ съ графъ Кевенхюллеръ поради Дунавската конференция въ Галацъ. На 28 Ноемврий цѣлийтъ кабинетъ биде прѣустроенъ: *Каравеловъ* президентъ, на Финанцитѣ и Правосѫдието, Цанковъ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, Никола Стойчовъ (изъ Шуменъ, по-прѣди чиновникъ въ дружеството на желѣзницата Русчукъ-Варна) на Външнитѣ дѣла, Славейковъ на Просвѣщението. Но Князьтъ скоро поиска съвършено исключвание на Цанкова изъ министерството, съ което си създаде отъ него непримиримъ врагъ. При измѣнението на 17 Декемврий Славейковъ пое вѫтрѣшнитѣ дѣла, а директорътъ на Статитическото бюро Сарафовъ (изъ Търново) Просвѣщението. Събранието вотира бюджетътъ въ два деня. То прѣдостави на министерството по прѣдложението на Цанкова, въпрѣки виковетѣ за нѣкаква си диктатура, пълномощие да издава приврѣменно административни закони, съ по-подирно утвърждавание отъ Събранието въ най-ближната есенна сессия.

Между това всичко се поукроти и въ министерствата пакъ се заловиха за пълна организационна работа. Но ожесточението на партиитѣ постоянно растеше, съ една болѣзненна нервозность въ всички политически крѫгове. Правителството при всичкото си надмощие не можеше да се удържи отъ прѣслѣдвание на противницитѣ, смѣняванието на чиновници нѣмаше край и скоро сѫщо се начнаха конфликти съ Князьтъ, който не искаше слѣпо всичко да подписва. Слѣдъ убийството на императоръ Александръ II нѣкои либерали дори въ вѣстницитѣ се изразиха подозрително върху печалната кончина не Царь Освободительтъ. Консерваторитѣ въ своитѣ вѣстници и адресси почнаха тогава походъ срѣщу «българскитѣ нихилисти», при което въ много градове дойде до партизански сбивания. Князьтъ отсѫтствуваше на погребението въ Петербургъ и послѣ въ Берлинъ, Дармщадтъ и Виена.

Единадесеть деня слѣдъ възврьщанието на Князьтъ, утреньта на 27 Априлий 1881 въ цѣла София говорѣха за *прѣвратъ* и падание на министерството. Около 1 частьтъ слѣдъ пладнѣ стана извѣстна печатаната прокламация на Князьтъ, въ която обявяваше, че слѣдъ двѣгодишни опити и излъгани надѣжди той щѣлъ да се откаже отъ прѣстолътъ и да възвърне «короната и сѫдбата на България» въ рѫцѣтѣ на едно Велико Народно Събрание; че мо-

жалъ да остане само въ случай, ако бждатъ испълнени извѣстни условия, които въ скоро врѣме ще се опрѣдѣлятъ. Военнийтъ министръ *Еренротъ* стана президентъ на приврѣменото управление до свикването на Народното Събрание съ три портфейля (Войната, Вжтрѣшнитѣ и Външнитѣ дѣла). Отъ членоветѣ на прѣдишнийтъ кабинетъ остана само Стойчевъ, отсжтствующийтъ въ Виена по конференцията на желѣзницитѣ. Въ послѣднийтъ моментъ директорътъ на Банката Желѣзковичъ (Свищовецъ) прие Финанцитѣ, прѣдсѣдательтъ на Кассацията Стаматовъ (Бессарабецъ изъ Аккерманъ) Правосждието, като приврѣмененъ управляющий. На другийтъ день биде утвърденъ, като управляющий министерството на Просвѣщението главнийтъ секретарь на сжщото министерство, авторътъ на тая книга. *)

Въ София отъ начало всички бѣха смутени. Различнитѣ главатари на партиитѣ лесно можеха да се споразумѣятъ, да идатъ при Князьтъ и бързо да уравнятъ работата съ истинский патриотизмъ. Но хората не бѣха узрѣли за таково нѣщо и таково споразумѣние се постигна чакъ подирь двѣ горчиви години. Правиха се доста опити, особенно когато Екзархътъ нарочно дойде отъ Цариградъ въ София, цѣлуваха се и прѣгржщаха при това съ вжтрѣшно лицемѣрие, а най-послѣ безуспѣшно се разотидоха слѣдъ ожесточени обвинения едни срѣщу други. Когато оппозицията се окопити, тя почна да агитира, — подкрѣпена отъ английскитѣ партизани, които въ прѣвратътъ съзираха само единъ русский шахматенъ ходъ, — открито за сваляннето на князьтъ и прѣдлагаше кандидатурата на источнорумелийскийтъ генералъ-губернаторъ Александръ Богориди.

Първоначалната история на тойзи прѣвратъ е съ тъмно прѣбулена. Князьтъ отъ самийтъ си изборъ гледаше на Търновската конституция, като изворъ на всички злини и въ това възрѣние го поддържаха мнозина дипломати, консерваторитѣ и Московскитѣ политици, Аксаковъ и Катковъ. При това той не съзрѣ, че много мрачни страни, особенно недостатъкътъ на устойчивость, лѣжатъ не въ учрежденията, но въ характерътъ на партийнитѣ водители и на

---

*) Ср. Забѣлѣжкитѣ на Желѣзковича въ „Търновската Конституция" 31 Мартъ 1884 бр. 26. Азъ токо що бѣхъ се завърналъ отъ едно пжтувание въ западнитѣ окржзи и бѣхъ твърдѣ неприятно изненаданъ отъ прѣвратътъ, понеже той ми разваляше всички мои планове за работа, пжтувания и изучвания. Вслѣдствие на него азъ изгубихъ двѣ лѣта и една зима, но взамѣна на това можехъ да изучвамъ охолно отъ извора духътъ на политическитѣ кржгове въ София.

цѣлото политическо общество, които при новизната на държавнийтъ строй сѫ съвършенно естественни. Изъ тогавашнитѣ разговори на Князьтъ съ висшитѣ чиновници и иностраннитѣ корреспонденти *) става ясно, че мисъльта за прѣвратътъ принадлѣжи нему самому, безъ външни влияния и че той искалъ да възбуди това дѣло въ есенната сессия на Народното Събрание 1881, но слѣдъ заврьщанието му отъ пѫтуванието възбуденитѣ духове на Софийскитѣ партийни крѫгове принудиха го да побърза. На поддрьжката на Великитѣ Сили той можеше да разчитва, понеже по него врѣме всички, наедно съ новийтъ русски императоръ Александръ III, желаеха, щото Князьтъ да остане въ България. Въ всѣкий случай то бѣше единъ рискъ и Князьтъ на всичко бѣше готовъ; въ дворецътъ тогава сърдчено отдѣляха частнитѣ нѣща на Князьтъ отъ държавнитѣ мобили и ги облѣпяваха съ сътвѣтствующи етикети отъ обратната страна. Отъ английската Синя Книга се вижда, че кабинетитѣ Виенский и Петербургский намирали стѫпката прибързана; на сѫщото мнѣние бѣха въ България мнозина привьрженници на Князьтъ, които не можеха да намѣратъ никакви специялни мотиви за ненадѣйното прѣдизвикване на таково едно опасно положение.

Една недѣля подиръ прокламацията пристигна новъ дипломатический агентъ, понеже Князьтъ бѣше издѣйствувалъ повикванието назадъ на неприятнийтъ нему Кумани. Това бѣ Михаилъ А. Хитровъ, потомъкъ на една стара Московска болѣрска фамилия, който вече служилъ 22 години на полуостровътъ, като консулъ въ Битоля, генераленъ консулъ въ Солунъ и Цариградъ, и който свободно говори по български. Той тръгналъ отъ Петерброгъ съ инструкции да попрѣчи на подобенъ единъ скокъ, за приготовленията на който били узнали нѣщо чрѣзъ Кумани, и по пѫтьтъ въ Виена билъ настигнатъ съ извѣстието за извършенийтъ прѣвратъ. Подиръ пристиганието си той скоро се скара съ Еренрота, но поддьржа дѣлото на Князьтъ съ вси сили. Русскитѣ партии въ своитѣ вѣстници се опълчиха едни срѣщу други: либералитѣ рѣзко нападаха Князьтъ и Еренрота, Московскитѣ старо-русси прославяваха всѣко срѣдство и мѣрка противъ българската конституция.

Еренротъ лесно можеше прѣзъ-нощь да изпозатвори главатаритѣ на либералитѣ и да спре тѣхнитѣ вѣстници, но той не попрѣчи никому въ опозиция; голѣмийтъ крѣсъкъ той считаше за

*) Ср. разговорътъ съ Валласа, корреспондентътъ на „Стандартъ“ отъ крайтъ на Юний 1881, (възпроизведенъ напр. въ Виенскитѣ вѣстници въ начало на Юлий).

признакъ на слабость. Неговийтъ способъ на дѣйствие, че само съ 150 души русски офицери ще може да управлява страната при пълна разюзданость на страститѣ, мнозина считаха, особенно въ дипломатическитѣ кржгове, за опасно легкомислие Дори чиновницитѣ бѣха малко измѣнени, всички служебни телеграмми се прѣпращаха безъ шифри, и органътъ на падналото министерство «Независимость», изригающий огънь и пламакъ противъ поручикъ Батембергъ», можа беспрѣпятствено да излиза два пжтя въ недѣлята до деньтъ на Великото Народно Събрание, макаръ че той заплашваше Князьтъ даже съ сждбата на Людовикъ XVI и императоръ Максимилианъ Мексиканский. Само когато се откриха нѣкои случаи на злоупотрѣбявание съ службата въ полза на оппозицията, послѣдва единъ избликъ на страхъ. Еренротъ постави полицейскитѣ чиновници и жандармерията подъ военна подсждность и извѣсти за урежданието на петь военни сждилища за тѣхъ, което остана на хартия, но постигна цѣльта си.

На 13 Май въ Държавнийтъ вѣстникъ се появиха условията на прѣизбиранието: 1. *извънредни пълномощия за седемь години*, за прѣобразование на управлението и създавание на нови учреждения, особенно на единъ *държавенъ съвѣтъ*, съставенъ отъ Българе; 2. Отмѣняванието на оная годишното Народно Събрание и продължавание текущийтъ бюджетъ и за идущата година; 3. свикване на едно Велико Народно Събрание прѣди истичанието на септинатътъ, за *прѣгледвание Конституцията*. Сжщеврѣменно Князьтъ, придружаванъ отъ Хитрово, прѣдприе едно пжтувание по цѣлата страна, отъ Кюстендилъ до Варна. Показа се, че всички сж расположени къмъ Князьтъ, съ исключения на една ивица отъ Рахово чрѣзъ Плѣвенъ къмъ Търново. Освѣнъ това въ изборитѣ спечелиха консерваторитѣ, поддържани отъ явното русско заявление въ полза на Князьтъ, особенно чрѣзъ спечелванието селянетѣ противъ повечето либерални градове. Изборитѣ бѣха назначени за 14 Юний, допълнителнитѣ слѣдъ една недѣля. По между 319 избрани имаше само четире либерали; въ Търново бѣха избрани Цанковъ, Каравеловъ, Славейковъ и Сарафовъ. Болшинството прѣдставители бѣха селяне. Тукъ-тамъ при изборитѣ станаха колоссални сблъсквания, особенно въ Плѣвенъ, Рахово и Никополь, гдѣто масси, напоени и прѣдводими отъ агитатори, по-вечето чиновници на послѣднето министерство, нападнаха правителственитѣ учреждения, тъй щото тамъ трѣбваше да се прогласи военно положение и изборитѣ изобщо не станаха. Но пакъ при това не се извърши никакво убийство.

Великото Народно Събрание се събра на 1 Юлий въ Свищовъ, въ нарочно за това направенъ дървенъ павильонъ. Князьтъ пристигна въ навечерието изъ Варна и живѣеше, като готовъ да отпжтува, на държавнийтъ параходъ «Голубчикъ», единъ почтенъ, направенъ 1840 параходъ. Слѣдъ пристиганието си той прие дипломатическото тѣло, дойенътъ на което германскийтъ дипломатический агентъ фонъ Тилау му прочете коллективното заявление на Силитѣ, установено слѣдъ дълги разисквантя между кабинетитѣ, съ най-искренни благопожелания за неразривно единение между Князьтъ и България; Князьтъ билъ въ очитѣ на Европа една гаранция за спокойствието и редътъ и поржка за честитото развитие на страната. Засѣданието бѣше кратко, като въ Търново 1879, безъ провѣрка на изборитѣ и дори безъ бюро. Присжтствующитѣ депутати бѣха 306, между които 59 Турци; 4-та либерали отсжтствуваха. Князьтъ прочете една кжса тронна рѣчь, висока акклаамация «да живѣе князь Александръ» се разнесе въ салонътъ, набързо се приподписа единъ протоколъ, слѣдъ което Князьтъ сключи съ нѣколко благодарственни думи. При това бѣше раздаденъ отпечатанъ единъ манифестъ, който имаше забѣлѣжително дѣйствие. Миналото се обричаше на забравяние, съобщаваше се, че пълномощията ще служатъ само за прѣмахвание на безредицитѣ, произволитѣ и угнетенията, и прѣдставляваха, като главни цѣли на правителството правосждието, законната защита на личностьта и положителната и систематическа работа.

Това правителство, обаче, не бѣше още готово. Еренротъ поради своитѣ отношения къмъ Хитрово и поради омразата за прѣвратътъ, която навлѣче върху себе си, даде си оставката и веднага замина; той сега заема длъжностьта статсъ-секретарь на Финляндия. Министерството бѣше окончателно съставено въ деньтъ на Събранието на параходътъ «Голубчикъ» съ голѣма мжка, едно пъстро съединение на разнородни елементи, иностранци и умѣренни Българе, половината само напослѣдне извикани телеграфически изъ Руссия и Источна Румелия. Нѣмаше никакъвъ президентъ; Князьтъ искаше да бжде свой собственъ министръ-президентъ. Като старший прѣдсѣдателствуваше военнийтъ министръ, старийтъ генералъ Владимиръ Вас. Криловъ, който познаваше Дунавскитѣ земи още отъ Кримската война. Управляющий на Вжтрѣшнитѣ дѣла, слѣдъ дълги прѣния, по прѣпоржката на Еренротъ, се назначи подполковникъ Арнолдъ фонъ Ремлингенъ, напослѣдне началникъ на щабътъ въ българската войска, неуморно дѣятеленъ человѣкъ, но който налѣ-

гаше своята тежка рѫка то на либералитѣ, то на консерваторитѣ и за това стана твърдѣ нелюбимъ, до като въ Януарий 1882 не го смѣни Начевичъ. Важна личность бѣше министрътъ на Външнитѣ работи, д-ръ Георгий Вълковичъ изъ Копривщица, до тогава директоръ на обществениитѣ сгради въ Източна Румелия, въспитанникъ на Парижскийтъ университетъ, който като турский воененъ лѣкарь бѣше достигналъ чинъ полковникъ съ титла «бей.» Правосѫдието пое Георгий Теохаровъ, полуцинцаринъ изъ Пещера,, напослѣдне русский прокуроръ. Отъ приврѣменното правителство въ новото министерство прѣминаха министритѣ на Финанциитѣ и Просвѣщението.

Нищо не бѣше по лесно, отъ да се създаде съ по-крѣпка рѫка цѣлесъобразна и солидна гражданска администрация. Образованнитѣ класси бѣха спечелени чрѣзъ увеличавание на тѣхната заплата, манифестътъ прогласяваше пълна амнистия, оппозицията бѣше спокойна и вѫтрѣшно распаднала, дори Каравеловъ съ други бѣше емигриралъ въ Източна Румелия и даже вѣстницитѣ почти всички се прѣкратиха. Но пакъ не се постигна спокойно развитие: хората си останаха сѫщитѣ и партизанството не можа да се пропъди съ никакви промѣни въ формитѣ на управлението. Князьтъ скоро се остави да го рѫководятъ политици отвънъ министерството, и въ учрежденията липсваше дисциплина, понеже мнозина консервативни чиновници слѣдваха по-вече на своитѣ партийни влѣчения, нежели на своитѣ главатари. Насмалко министерството щѣше да бѫде разнебитено три недѣли слѣдъ Свищовското Народно Събрание чрѣзъ несвоеврѣменното изникване на желѣзнопѫтнийтъ въпросъ, който бѣше постояннийтъ бичъ за страната.*) То се задържа, но се распадна на партии, на привърженници на манифестътъ и поборници на единъ абсолютизмъ, и всѣкий вършеше, каквото му скимне. Положението имаше много неясности; щѣше да бѫде много по-добрѣ, ако бѣха суспендирали извѣстни параграфи отъ конституцията, но строго да пазѣха останалитѣ. Консерваторитѣ приписваха Свищовската побѣда на себе си и искаха плѣчката, сирѣчь управлението. Вече кѫдѣ

*) Въ министерскийтъ съвѣтъ на 20 Юлий и на слѣдующийтъ день, въ който приемаха участие министритѣ, освѣнъ Теохарова, началникътъ на княжеската канцелария Стоиловъ и главнийтъ инженеръ Копитковъ (единъ Руссинъ), Князьтъ твърдѣ се излагаше за проектътъ на линията София—Русчукъ, която прѣдлагаше генералъ Струве, като прѣдставитель на прѣдприемачътъ Гинцбургъ; найсѣтнѣ дадоха разрѣшение на Струве да прави изучения на свои собственни разноски. Министрътъ на Финансиитѣ дори си даде отставката. Брошурата „Les causes occultes.“ ст. 41 казва освѣнъ, една погрѣшна дата, тъй сѫщо погрѣшно, че сѫ участвували въ министерскийтъ съвѣтъ Хитрово и Струве.

новата година кабинетътъ стана невъзможенъ и мнозина министри нетърпѣливо се домогваха до своята отставка.

Държавнийтъ съвѣтъ се одѣлотвори съ голѣми мжчнотии. Князьтъ искаше само назначени членове, но прие проектътъ на профессоръ Дриновъ като прѣдполагаемъ прѣдсѣдатель, спорѣдъ който двѣтѣ третини отъ 12-тѣ сенатори трѣбвало да бждатъ избрани чрѣзъ Scrutin de liste изъ списъкътъ на всички Българе съ висше образование, чрѣзъ гласни, като въ окрѫжнитѣ прѣдставителства. Въ тѣзи избори (въ Ноемврий 1881) побѣдиха консерваторитѣ. Дриновъ не прие прѣдсѣдателството, понеже консерваторитѣ при изборитѣ на всѣкждѣ агитираха противъ него, и си остана въ Руссия. Балабановъ тъй сжщо се отказа отъ тази длъжность и дори прѣмина къмъ оппозицията. Най-сѣтнѣ Икономовъ стана прѣдсѣдатель, но слѣдъ нѣколко мѣсеци си излѣзе. Сенаторитѣ, консерватори и умѣрени, между тѣхъ и единъ Турчинъ, почнаха своитѣ засѣдания въ Януарий 1882. Между членоветѣ отъ начало се намираше единъ единственъ юристъ, малко по-късно ни единъ, а напротивъ напослѣдне петима нѣкогашни турски чиновници. Гордо позирающитѣ съ свойтъ чинъ стари учители, лѣкари, бивши теолози и търговци прѣвождаха и компилираха прилѣжно, закони, но често излишно се мжчеха да изнамѣратъ работи, които стоятъ готови въ ржководствата. Подирь двѣ години това учреждение биде отново унищожено безъ всѣкакъвъ гласъ и шумъ.

Цанковъ, тогава училель, въ Софийското общинско училище, искаше да се въсползува отъ явнийтъ раздоръ и почна агитации за създавание на комитети и свикване на митинги. На 6 Февруарий Цанковъ биде събуденъ въ тьмни зори отъ полицейски чиновници, каченъ на пощенска кола и интерниранъ въ Враца. Това насилие стана безъ знание на министерскийтъ съвѣтъ и имаше за слѣдствие, че изведнага почнаха всждy да говоратъ за полузабравенийтъ Цанковъ, да го възвеличаватъ като мжченикъ и че Врачанскитѣ консерватори отъ любовь къмъ тѣхнийтъ недоброволенъ гость станаха либерали. *)

Отъ тогава брождението въ Софийското политическо общество прие съвсѣмъ застрашителни форми, които бѣха напълно сходни съ състоянието на миналата зима. Хитрово отдавна вече не бѣше въ

---

*) Авторътъ въ своята далечна канцелария научи новината за Цанковото откарвание само около 1 часътъ слѣдъ пладнѣ отъ чиновницитѣ си и побърза въ държавнийтъ съвѣтъ при Икономова, който му каза, че откарванието е станало по заповѣдь на самийтъ Князь.

добри отношения съ Князьтъ. Планътъ на Икономова, да се състави ново смѣсено министерство, Князьтъ отхвърли, защото него тогава прѣслѣдваше окаянната мисъль да проси въ Руссия министръ-президентъ. Въ Априлий той ненадѣйно отпѫтува, ужъ за въ отечеството си Хессенъ, а въ сѫщность право за въ Петербургъ. Отъ императорската двойка той билъ приетъ твърдѣ дружелюбно, но искането му единъ министръ-президентъ, новъ воененъ министръ и новъ дипломатическій агентъ срѣщнало затруднения. При всичко това Хитрово биде испратенъ въ Египетъ. За другитѣ длъжности, подирь дълги дирения, намѣрили двоица млади генералъ-майори между русскитѣ азиятски специалисти: министръ президентъ стана Леонидъ Н. Соболевъ, авторъ на една книга върху Авганистанъ, въ последнята война началникъ на канцеларията у Черкасскій, слѣдъ това генералъ-штабофицеръ на Шипка, воененъ министръ баронъ Александръ В. Каулбарсъ, авторъ на едно съчинение върху Аралското море. Тѣхното пращание било свързано отъ Императорътъ съ условия, че тѣ ще останатъ на българска служба най-малко двѣ години. *)

На 23-ий Юний 1882 новото министерство встѫпи въ своята длъжность. Другаритѣ на генералитѣ бѣха троица консерватори, отбрани отъ Князьтъ: Вълковичъ за Вънкашнитѣ дѣла, Начевичъ за Финанцинтѣ, Грековъ за Правосѫдието, къмъ тѣхъ се прибави Теохаровъ за Просвѣщението. Скоро избухнаха нови конфликти. Генералитѣ настояваха да се правятъ желѣзницитѣ на държавни срѣдства съ помощьта на войската и ангажираха, като директоръ на Общественнитѣ Сгради Князь Михаилъ Хилковъ, Руссинъ съ изгледъ на единъ Янки, който по-послѣ се отличи при постройката на Туркестанската желѣзница за Самаркандъ; консерваторитѣ, съ Вълковичъ на чело, бѣха за частни прѣдприемачи. Сѫщо генералитѣ не искаха нищо да знаятъ и за прѣслѣдвания противъ либералитѣ, разрѣшиха пакъ единъ оппозиционенъ вѣстникъ (редактиранъ отъ Балабанова) и позволиха на Цанкова едно пѫтувание въ странство.

Прѣзъ зимата се свика едно Народно Събрание, не споредъ старийтъ строй, но само съ 56 прѣдставители, споредъ единъ избирателенъ искуственъ законъ, изработенъ въ Държавнийтъ Съвѣтъ, съ исключавание всички чиновници, учители, сѫдии и свещенници, избирани чрѣзъ двойни избори дори и въ градоветѣ. При изборитѣ либералитѣ прокараха само 10 кандидати, но тѣ не бѣха вери-

*) Двѣ години показва Соболевъ въ своята брошура; Князьтъ тогава ми каза за три години. По-нататашнитѣ подробности сѫ неизвѣстни.

фицирани. Останалитѣ 46, между които 12 Турци, засѣдаваха отъ 10 Декемврий 1882 до 13 Февруарий 1883 въ Софийската Гимназия, понеже дъсченото здание бѣше изгорѣло, и бѣха настанени на държавни разноски въ двѣ гостинници, «за да ги прѣдпазятъ отъ влиянието на политическитѣ партии.» Скоро и въ това миниатюрно Събрание се образува наредъ съ консерваторитѣ една фракция отъ 14 «независими.» На мѣсто на конституцията депутатитѣ се заклѣха на законитѣ и княжескитѣ пълномощия. Прѣдсѣдательтъ бѣше Симеонъ Прѣславский. Събранието, което имаше да рѣшава само финанциални въпроси, работеше съ голѣмо усьрдие, но обноскитѣ на консервативното болшинство поведе къмъ по-голѣмо расцѣпление между генералитѣ и консервативнитѣ министри. *) Въ Януарий Вълковичъ биде замѣненъ съ Стоилова и назначенъ за прѣдсѣдателъ на Държавнийтъ Съвѣтъ Въпрѣки многото балове въ дворецътъ и у генералитѣ настроението бѣше мрачно, дори Икономовъ и други открито прѣдлагаха слѣдъ новата година да се свика едно Велико Народно Събрание, като единственно срѣдство за исходъ. По въпросътъ за жандармерията консерваторитѣ отъ Събранието дойдоха въ противорѣчие и съ Князьтъ; тогавашната военна жандармерия или 8-тѣ ескадрона «драгуни» та искаха да подчинятъ пакъ на гражданското управление и съ това, споредъ както се мълвеше, окрѫжнитѣ управители да могатъ пакъ да агитиратъ, да прѣслѣдватъ нелюбимитѣ партийни противници и за себе си да събиратъ яйца, кокошки и прасета. Князьтъ потвьрди бюджетътъ само слѣдь поправяние въпросътъ за жандармерията.

Министерската криза не накара да я очакватъ дълго врѣме. Екзархийскийтъ синодъ въ Цариградъ свали Софийскийтъ митрополитъ Мелетий, единъ македонский Светогорский калугеръ, поради неговитѣ конфликти съ Софиянцитѣ и тази мѣрка биде веднага испълнена отъ Стоилова, като министръ на Исповѣданията. Напусто генералитѣ се застѫпиха за сваленийтъ черковенъ първенецъ. Поради произлѣзлийтъ отъ това конфликтъ тримата консервативни министри си дадоха отставкитѣ. Освѣнъ него поднесоха на Князьтъ единъ обширенъ французский мемуаръ, въ който обвиняваха генералитѣ, че тѣ искали да изгонятъ Князьтъ и да обьрнатъ България въ русска провинция и, като единственъ исходъ, съвѣтваха свикване-

*) Характеристично за промѣнливостьта на българското положение с обстоятелсвото, че тогавашнитѣ най-рѣшителния противници на генералитѣ между прѣдставателитѣ (тогавашни консерватори Д-ръ Цачевъ. Анневъ, Шивачевъ) сега 1890 сѫ привьрженници на Русия.

то на едно Велико Народно Събрание. Князьтъ далъ тойзи конфиденциаленъ документъ на генералитѣ да го четатъ, което консерваторитѣ не могатъ да му простатъ и до днесь. *)

Новийтъ кабинетъ на генералитѣ отъ 3 Мартъ се състоеше отъ Руси, умѣренни консерватори и либерали, които всички бѣха само управляющи: Кириякъ Цанковъ (племенникъ на либералнийтъ главатарь) на Вънншнитѣ дѣла, Теохаровъ на Правосѫдието, Агура (Бесарабецъ) на Просвѣщението, Бурмовъ на Финанциитѣ, Хилковъ на Общественнитѣ Сгради. Популярностьта на Князьтъ стоеше тогава злѣ; либералното болшинство отъ интеллигенцията още бѣше настроено съвсѣмъ неблагоприятно срѣщу него и консерваторитѣ му се сърдѣха, че той не ги билъ поддържалъ въ борбата съ генералитѣ. Въ дипломатичетскитѣ крѫгове считаха неговото положение за съвършенно расклатено.

Въ априлий Князьтъ прѣдприе едно дълго пѫтувание, посѣти Цариградъ, Ерусалимъ, Атина, Черна Гора, Дармщатъ и замина най-сѣтнѣ за Москва да присѫтствува на тържествата по коронацията, дѣто сѫщо се намиралъ и Соболевъ. *) Тая бѣше послѣдната срѣща на Князьтъ съ братовчедътъ му, императоръ Александръ III. Той получи орденъ Владимиръ I степень, но неговата молба да повикатъ назадъ двамата генерали била отхвърлена, като несвоеврѣменна; но обѣщали испращанието на единъ дипломатический посрѣдникъ.

На 12 Юлий Князьтъ се завърна въ своята столица прѣди Соболева. Тогава се разрази една остра криза, която измѣни съвършенно положението. При това не се виждаше никакъвъ ентузиазмъ за партизански въпроси; хората бѣха истрѣзнѣли, замислени и загрижени. Партиитѣ се сблизиха една съ друга. Князьтъ позволи на Цанкова да остави Враца и толкова прѣслѣдванийтъ до сега водитель на либералитѣ се завърна въ София съ триумфално шествие. На 3 Августъ пристигна и Соболевъ, и биде привѣтствуванъ тъй сѫщо съ ентузиазмъ отъ либералитѣ, понеже тѣ съ увѣренность очакваха отъ неговийтъ конфликтъ съ Князьтъ възстановлението на конституцията. Сѫщо и подписанийтъ на 8 Августъ, отъ Икономо-

*) Тойзи мемуаръ на консерваторитѣ се яви съ бѣлѣжки отъ Соболева въ „Русская Старина“ 1886 Септ., прѣведенъ и на нѣмски въ брошурата: Sobolev, Der erste Fürst von Bulgarien, Leipzig Duncker und Humbolt 1886.

*) Тържествата по коронацията се празднуваха и въ София три деня наредъ съ ѣдение, пиение и дълги рѣчи при голѣмото одушевление на либералитѣ, които искаха съ това да подразнатъ консерваторитѣ и да си изравнятъ пѫтьтъ къмъ управлението. Военнийтъ министръ Каулбарсъ бѣше носенъ изъ улицитѣ на рѫцѣ.

ва прокарваний примирителенъ договоръ между консерваторитѣ и либералитѣ, имаше за цѣль възобновяванието на прѣдишнийтъ конституционенъ режимъ и говореше за смѣсено министерство пакъ съ участието на двоицата генерали. На 11 Августъ пристигна посланникътъ за Бразилия А. С. Ионинъ, единъ старъ господинъ, който прѣдставлявалъ Руссия много години въ Черна Гора, като дворенъ человѣкъ на русскийтъ Императоръ. На 21 Августъ допълнителнитѣ избори за Народното Събрание донесоха побѣда на либералитѣ. Князьтъ водеше възбудени прѣговори съ Ионина; но щетно искаше отставкитѣ на генералитѣ. На 30 Августь се появи единъ манифестъ, въ който Князьтъ посочваше на Свищовскийтъ манифестъ и обявяваше, че ще свика подъ собственно прѣдсѣдателство една коммиссия и отъ двѣтѣ партии, която да изработи новъ единъ проектъ за конституция, който ще се подложи на едно Велико Народно Събрание. На 4 Септемврий въ недѣля бѣше открита една извънредна сессия на Обикновенното Народно Събрание, което трѣбваше да се произнесе само върху въпросътъ за желѣзницата на основание заключенията въ Виенската конференция и върху договорътъ за русскийтъ оккупационенъ дългъ (стр. 321). Слѣдъ пладнѣ Грековъ завърши едно споразумѣние между партиитѣ. Вслѣдствие на това на 6 Септемврий Народното Събрание въ свойтъ адрессъ единогласно поиска възстановяванието на Търновската Конституция и прѣвръщанието на извънредната сессия въ редовна, и тутакси въ пълнийтъ си съставъ отнесе актътъ въ дворецътъ. Новъ единъ манифестъ отъ сѫщийтъ день възстанови, наистина, конституцията, ноканеше Събранието да прѣмисли върху необходимитѣ въ нея измѣнения. На слѣдующийтъ день министерството на генералитѣ подаде мотивирована отставка, вслѣдствие противорѣчията на двата манифеста, която биде приета. Веднага се състави едно коалиционно министерство: Цанковъ на Вѫтрѣшнитѣ и президентъ, Балабановъ на Външнитѣ, лѣкарьтъ д-ръ Молловъ (изъ Беброво, русский въспитанникъ) на Просвѣщението отъ либералитѣ, Начевичъ на Финанциитѣ, Стоиловъ на Правосѫдието, Икономовъ на Общественнитѣ Сгради отъ консерваторитѣ. Грековъ стана прѣдсѣдатель на Събранието. Послѣдва всеобща политическа амнистия. Ионинъ не протестира противъ измѣнението и настойчиво поддържаше новийтъ министръ-президентъ.

Обаче, слѣдъ този компромисъ, Цанковъ нѣмаше вече съ себе си цѣлата либерална партия. Каравеловъ, който се завърна пакъ въ София, Стамболовъ, Сукнаровъ и др. съставиха една радикална

група, която се произнесе противъ всѣкаква ревизия на конституцията, отхвърли компромисътъ на партиитѣ и поведе една агитация за растурянието на миниатюрното Събрание, избрано споредъ законитѣ на пълномощинскийтъ периодъ. Тази нова оппозиция се показа твърдѣ руссофилска и направи на генералитѣ при тѣхното заминувание голѣми овации.

Соболевъ и Каулбарсъ получиха въ Руссия комманди на бригади. Въ Петербургъ тѣ се оплаквали противъ двоица Русси, адютантитѣ на Князьтъ, Лѣсовой и Ползиковъ, които били въ подозрѣние, че работятъ противъ русската политика. Тѣзи двама офицери бѣха бързо повикани назадъ, което толкова огорчи князь Александра, щото той тутакси уволни привремѣнийтъ управляющий Военното министерство, единъ русский полковникъ и незабавно исключи всички Русси отъ княжеската свита. Русското правителство почна да извиква назадъ многобройни други офицери, повечето такива, които дълго врѣме бѣха въ страната. Тоя новъ конфликтъ биде завършенъ въ Ноемврий чрѣзъ една конвенция, сключена въ София отъ полковникъ баронъ Николай В. Каулбарсъ, братъ на послѣднийтъ военен министръ. Главнитѣ нейни точки бѣха, че за напрѣдъ русски офицери въ България могатъ да бѫдатъ опрѣдѣлени на служба само за три години и само на военна служба, съ исключвание на всѣкакви политически поръчки и даже привремѣнно испълнение на граждански и полицейски длъжности; сѣтнѣ, че функцирующийтъ като военен министръ русский офицеръ се назначава отъ Князьтъ слѣдъ прѣдварително споразумѣние съ Императорътъ, въ политическитѣ въпроси не е солидаренъ съ българското министерство, но за своята дѣятелность ще бѫде отговоренъ прѣдъ Народното Събрание. Слѣдъ това послѣднийтъ русский военен министръ въ България бѣше генералъ-майоръ князь Михаилъ Алекс. Кантакузенъ, единъ нисъкъ старъ господинъ отъ висшата аристокрация, който съ всички поминуваше добрѣ. На мѣстото на Ионина като дипломатическій агентъ дойде А. И. Коияндеръ, който съ години бѣше служилъ въ Китай, но въ България спечели малко симпатии.

Между това Цанковъ се распореждаше посрѣдъ учрежденията на пълномощинскийтъ периодъ, унищожи Държавнийтъ Съвѣтъ и прогласи пълна свобода на печатътъ, което даде чудни плодове. Съ болшинството либерали той скоро се скара чрѣзъ едно прѣдложение да се прѣгледа конституцията, съ което Народното Събрание биде изненадано въ едно тайно засѣдание на 5 Декемврий. Главното нѣщо въ него бѣше една горня камера отъ 36 члена, по-вече-

то избрани отъ Народното Събрание. Прѣдложението биде прието само подъ условие, че испълнението се отлага за подирь три години, обаче, никога не се приложи въ дѣйствие и подирь Съединението биде унищожено въ Юлий 1886 отъ Събранието съ всички гласове противъ 3. На новата 1884 година консерваторитѣ Начевичъ и Стоиловъ излѣзоха изъ министерството и бѣха замѣнени отъ либералитѣ Сарафовъ и Помяновъ.

Правителството попадна скоро въ единъ конфликтъ съ Сърбия. Въпрѣки дребнитѣ погранични въпроси до тогава съсѣднитѣ отношения бѣха доста дружелюбни; Българетѣ посрѣщнаха срьбскитѣ дипломатически агенти, полковникътъ Савва Груичъ (сегашнийтъ министръ-президентъ) и господинъ Георги Симичъ съ голѣмо дружелюбие, дори корреспонденцията се водеше не на дипломатическийтъ французский язикъ, а на двата тъй сродни между себе си язици. Подирь възстанието на радикалитѣ на Тимокъ въ Октомврий 1883 Българетѣ дозволиха на мнозина срьбски бѣженци да живѣятъ въ Видинъ и София, което чувствително докачи Срьбското правителство. Къмъ това се притури едно погранично оскърбление. Своенравнийтъ Тимокъ бавно, чрѣзъ измѣнението на главното течение, притикалъ къмъ българското село Брѣгово на дѣснийтъ брѣгъ единъ островъ, на голѣмина около 15 хектара, който отъ 1833 отчасти принадлѣжалъ на Сърбия *). Българското правителство, което обяви днешнийтъ главенъ ръкавъ като граница, поиска за себе си цѣлийтъ островъ и въ една майска нощь съ сила чрѣзъ жандарми изгони отъ тамъ срьбската митническа стража. Сърбитѣ поискаха незабавно удовлетворение, но Българетѣ не щѣха да отстѫпятъ, и на седмийтъ день слѣдъ тая случка срьбскийтъ прѣдставитель Симичъ отпѫтува изъ София. Въ българската столица всѫду се говореше за възможность на една война съ Сърбия, но повечето на шега, офицеритѣ, обаче, мислѣха сериозно върху тази задача. Въпросътъ остана за напрѣдъ откритъ.

Сѫщеврѣменно въ Май станаха изборитѣ за едно Обикновенно Народно Събрание, съобразно съ конституцията, което този пѫть трѣбваше да засѣдава въ либералното Търново, което Князьтъ слѣдъ една обиколка по Балканскитѣ мѣстности пакъ трѣбваше да посѣти за пръвъ пѫть подирь встѫпването си на прѣстолъ. При избирателната борба работа идеше за Цанкова или Каравелова; сла-

*) Споредъ Кяница I, 282 въ турско врѣме една четвърть отъ островътъ принадлѣжалъ на Сърбитѣ, билъ заграденъ и пазенъ отъ единъ срьбский пограниченъ караулъ.

битѣ консерватори се държеха съвсѣмъ на страна. Когато Каравеловъ биде избранъ за прѣдсѣдатель на Събранието, Цанковъ веднага си даде отставката като министръ-президентъ. На 30 Юний 1884 се образува ново едно правителство, което противъ до сегашното правило се задържа 25 мѣсеци: *Каравеловъ* президентъ и на Финанциитѣ, *Илия Цановъ* изъ Видинъ, нѣкога директоръ на турска държавна фабрика и защитникъ на Ботевитѣ легионери прѣдъ сѫдилището въ Русчукъ, на Външнитѣ дѣла, Радославовъ (единъ токо-що свършившiй Хейделбергскiй докторъ на Правото изъ Ловечъ) на Правосѫдието, директоръ на гимназията Каролевъ (изъ Габрово) на Просвѣщението, Славейковъ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла (по-късно замѣненъ за кратко врѣме съ адвокатътъ Сукнаровъ изъ Свищовъ). Прѣдсѣдатель на Народното Събрание стана *Стамболовъ*, който въ тази криза излѣзе като господарь на положението.

Обикновенната есенна сессия на Народното Събрание се проточи чакъ до Февруарий 1885. Да се удържатъ отъ прѣслѣдвание на противницитѣ, щѣше да бѫде противъ обичайтъ. Една коммиссия изслѣдваше паричното разнасяние прѣзъ пълномощинскийтъ периодъ и чрѣзъ раскритията си причини на мнозина извѣстно беспокойство. Едно движение въ полза на Македония поведе къмъ голѣмо развитие на панбългарската идея, въ Май една чета отъ 52 Македонци подъ прѣдводителството на единъ русскiй доброволецъ Калмиковъ опита едно нападение въ Турция, но скоро биде распръсната отъ турскитѣ войски. Въ Априлий при живото участие на Князьтъ въ София се празднува хилядогодишнийтъ юбилей на славянскитѣ апостоли Св. Кириллъ и Методий. Прѣдприятието по постройката на линията Царибродъ-Вакарель отъ българското дружество на Грозева биде утвърдено отъ извънредната сессия въ Май и направата тържественно открита отъ Князьтъ. Партизанската борба се въртеше вече около «династическийтъ въпросъ»; Каравелиститѣ и консерваторитѣ бѣха за Князьтъ, Цанковиститѣ, насърдчавани отъ Русситѣ, противъ него. На 12 Августъ Князьтъ отпѫтува за императорскитѣ маневри на австрийската армия при Пилзенъ, на 20 Августъ има разговоръ съ русскийтъ министръ на Външнитѣ дѣла Гирса въ Франценсбадъ, за да си отвори пѫть за едно сближение, слѣдъ завръщанието си сключи на свойтъ именъ день маневритѣ на българската войска въ Шуменъ и замина на почивка за Варна въ свойтъ лѣтенъ дворецъ. Слѣдъ нѣколко деня въ Източна Румелия избухна възстание.

4. Източна Румелия.

Историята на нейното происхождение. Русската оккупация. Международната коммиссия и Органическийтъ уставъ. Генералъ-губернаторътъ князь Богориди (1879—1884). Положението на страната и духътъ на населението. Мисъльта за съединение. Лѣтописитѣ на провинцията. Гавриилъ Крьстовичъ като вторий генералъ губернаторъ (1884—1885). Родопскийтъ въпросъ и Помашката република.

Берлинскийтъ договоръ създаде въ южната часть на българската земя една автономна турска область, наречена Източна Румелия, съ главенъ градъ Пловдивъ. Споредъ опрѣдѣленията на договорътъ областьта трѣбваше да се намира подъ прѣката политическа и военна власть на Султанътъ, но получаваше административна автономия съ единъ християнский генералъ-губернаторъ, назначаванъ отъ Портата винаги за петь години съ съгласието на Великитѣ Сили. Споредъ членъ 15 Султанътъ имаше право да защищава границитѣ на областьта съ укрѣпления и гарнизони, но тие гарнизони могли да се състоятъ само отъ редовни войски, съ исключвание на башибозуци и Черкези, не могли да живѣятъ у жителитѣ и при минувание прѣзъ областьта не бивало нигдѣ да се спиратъ. За поддържание вжтрѣшнийтъ редъ длъжна бѣше да се грижи една туземна мѣстна полиция и жандармерия. Членъ 16 даваше право на генералъ-губернаторътъ въ случай на нужда да повика турски войски въ страната. Една международна коммиссия трѣбваше да установи вжтрѣшнитѣ наредби на областьта върху основата на Цариградскитѣ рѣшения отъ 1876 и да управлява Източно-Румелийскитѣ финанции до организиранието на страната.

Тази область бѣше единъ искусственъ образъ безъ мѣстно историческо минало и съ по-слаби основи нежели създаванитѣ въ свое врѣме отъ Наполеонъ I дребни държави. Оние, които я начертаха на картата, нѣмаха никакво точно знание за етнографическитѣ отношения на страната и никакъ и не подозираха силата на българскийтъ елементъ въ нея. Въ самата страна извѣстието за това опрѣдѣление на трактатътъ възбуди най-голѣмо незадоволство. Хората, които 1876 и 1877 най-много пострадаха, смятряха на своето възвръщание назадъ подъ господството на Портата, като на една извънмѣрно жестока и несправедлива сждба; на обѣщаната автономия се вѣрваше толкова, колкото на блѣскавитѣ обричания отъ периодътъ на турскитѣ реформи.

Управлението на областьта бѣше веднага отдѣлено отъ онова на Княжеството. Отъ Октомврий 1878 я управляваше генералъ-

лейтенантъ Аркадий Д. Столипинъ, който въ войната командуваше българскийтъ доброволческий корпусъ — като «Генералъ-Губернаторъ на Источна Румелия.» На 14 Октомврий пристигна международната коммиссия и скоро дойде финансовийтъ директоръ на областьта Пруссакътъ Шмидтъ, до тогава директоръ на Отоманската Банка. *)

Въ страната владѣеше голѣмо възбуждение. На всѣкждѣ бѣха организирани «гимнастически дружества,» въ сжщность воински обучени стрѣлкови дружества, на които Русситѣ раздадоха 80,000 пушки. **) Българетѣ скоро се раздѣлиха на двѣ партии. Крайнитѣ, на чело съ тогавашнийтъ коммендантъ на воинскитѣ български части, припадающи се на Источна Румелия, родомъ изъ Пловдивъ, русский подполковникъ Кесяковъ, священникъ Тилевъ, писательтъ Величковъ и др. искаха при очакваното влизание на турскитѣ гарнизони да почнатъ отчаянно съпротивление и съ сила да прѣмахнатъ създаванието на Источна Румелия. Умѣреннитѣ, на чело съ Екзархътъ Иосифъ, който по него врѣме се намираше въ Пловдивъ, митрополитъ Панаретъ, лѣкаритѣ д-ръ Чомаковъ и д-ръ Вълковичъ, писательтъ Груевъ и др., въ прѣдвидъ на омаломощаванието страната прѣзъ послѣднитѣ тригодишни бъркотии, смѣтаха за бесполезно всѣкакво противодѣйствие, но туряха нѣкои условия за да се подчинятъ на опрѣдѣленията на договорътъ. Гнѣвътъ на населението се обьрна противъ Шмидта, който, споредъ прьснатото въ страната мнѣние, щѣлъ билъ да изсмуква богатството на страната за Портата. При едно инспекторско пжтувание той почти щеше да бжде убитъ съ камьни въ Сливенъ, тъй щото тамъ трѣбваше да се прогласи военно положение. ***)

Международната коммиссия прѣстоя въ Пловдивъ почти деветь мѣсеци. Тя имаше чести срѣщи съ български депутации и скоро дойде до убѣждение, че отъ една страна увожданието на турски

---

*) Членоветѣ на коммиссията бѣха сжръ Дрюмондъ Волфъ за Англия, Каллай за Австро-Унгария, фонъ Брауншвейгъ за Германия, баронъ де Рингъ за Франция, кавалеръ Вернони за Италия, генералъ Шепелевъ, Пловдивскийтъ губернаторъ и князь Церелевъ, генералнийтъ консулъ въ сжщийтъ градъ, за Руссия, Ассимъ Паша и Абро Ефенди за Турция.

**) Потикъ за това движение даде — тогавашнийтъ стогодишенъ юбилей на отецътъ на нѣмскитѣ гимнастически дружества Янъ! Редактираната отъ Начевича „Марица“ напечата брой 6 (15 Авг. 1878) една биография на Яна, брой 8 подлистници върху гимнастиката и т. н. По-късно организацията ржководеха русски офицери.

***) Върху румелийското положение 1878—79 ср. наедно съ тогавашнитѣ Пловдивски и Сливненски вѣстници особенно общийтъ отчетъ на Столипина въ русскийтъ „Правительственный вѣстникъ“, прѣпечатанъ въ „Марица“ бр. 110 и слѣд. и маркизъ Батъ Observations on Bulgarian affairs, London 1880.

гарнизони не ще да е възможно безъ кръвопролитие, и отъ друга, че изборътъ на първийтъ генералъ-губернаторъ изисква най-голѣма прѣдпазливость. Спрямо организацията на страната Портата желаеше единъ ограниченъ вилаетский законъ, а Европейскитѣ прѣдставители, напротивъ, либерални учреждения, за да съперничатъ съ съсѣдното българско Княжество. На 14 Априлий 1879 биде подписанъ Органическийтъ уставъ, единъ твърдѣ подробенъ административенъ кодексъ съ 496 члена, при него още 13 приложения съ по-нататашни 637 члена * Въ него не могли да се правятъ никакви измѣнения, освѣнъ съ съгласието на всички Сили, подписавши договорътъ и Портата. Тойзи уставъ има много празднини и недостатъци, обясняеми отъ бързата компиляция, но въ общность може да се счита като сполучливъ. Своеобразни сѫ изобрѣтателнитѣ клаузи за защитата на меншинствата и изобщо за прокарването на една пълна национална и религиозна равноправность.

Румелийцитѣ между това испратиха Иванъ Евстратиевъ Гешова и лѣкарьтъ д-ръ Янкулова, като депутация, до Великитѣ Сили; тѣ пѫтьомъ минаха прѣзъ Търново, но слѣдъ щетнитѣ усилия за едно съединение на Румелия съ България се завьрнаха дома прѣзъ София въ Юлий 1879. По него врѣме голѣмитѣ военни смотрове прѣзъ Априлий придаваха на страната воинственъ изгледъ, единъ —отъ генералъ Скобелевъ въ Сливенъ на милицията и гимнаститѣ, другъ единъ — отъ генералъ Столипинъ при Пловдивъ на русскитѣ войски, румелийската милиция и 15.000 гимнастици. Само прѣката намѣса на русскийтъ Императоръ доведе страната до пълно умирявание. Той испрати въ Източна Румелия генералъ-адютантътъ Обручева, който прѣдалъ едно писмо отъ царьтъ на Султанътъ; той пристигна въ Пловдивъ на 24 Априлий и на слѣдующийтъ день събра Българетѣ въ катедралната черкова. Тамъ прочете една императорска прокламация, която указваше на широката мѣстна автономия за Румелия, не одобряваше мисъльта за съпротивление и изискваше отъ населението довѣрие въ бѫдущето; Обручевъ чете текстътъ на русски, Екзархътъ на български. Отъ Обручева, който посѣти и други градове, Румелийцитѣ за пръвъ пѫть чуха съвсѣмъ опрѣдѣлено, че турскитѣ войски нѣма да стѫпятъ въ страната, ако населението остане спокойно.

Постътъ генералъ-губернаторъ или по български главенъ управитель, съ който се съединяваше една заплата отъ 300,000 зла-

*) Statut organique de la Rouméle Orientale. Цариградъ, Пера 1879, 4° (рѣдкость). Българ. прѣводъ (отъ Груевъ), Пловдивъ, у Данова 1879, 8°.

тни грошове наедно съ 100,000 гроша прѣдставителни, получи князь Александръ Богориди, извѣстнийтъ въ турскийтъ служебенъ языкъ подъ името Алеко Паша. Той е синъ на първийтъ князь Самосский Стефанъ Богориди (стр. 362), който происхождаше изъ Котелъ, но скоро се ассимилиралъ чрѣзъ служба на Портата и родственни свръзки съ грьцкитѣ драгомански и посланнически фамилии въ Цариградскийтъ Фенеръ. Отъ синоветѣ на Стефана по-старийтъ Николаки се прѣселилъ въ Молдавия (неговитѣ потомци носятъ името Конаки-Богориди); по-младийтъ Алеко служилъ въ турската дипломатия, напослѣдне като посланникъ въ Виена. Главнийтъ Управитель не знаеше български и се сношаваше съ Румелийцитѣ, както и неговата съпруга Аспазия, една цариградска Гъркиня, французски, турски и грьцки. Той бѣше вече старецъ, при това бездѣтенъ, не обичаше оффициални приеми и освѣнъ него бѣше крайно пестеливъ; въ продължение на петь години той даде на Румелийцитѣ единъ единственъ тържественъ обѣдъ.

Назначението на Богориди направи въ Румелия най-добро впечатлѣние: единъ високъ турски сановникъ съ наслѣдственъ авторитетъ между Българетѣ, при това като че въ едно лице Българинъ, Грькъ и Турчинъ. Прѣдъ пристиганието му въпросътъ като какво ще носи той на главата си бѣше извънмѣрно остъръ. На 15 Май 1879 Главнийтъ Управитель прѣмина границата въ червенъ фесъ, вслѣдствие изричната заповѣдь на Портата, макаръ че възбуждението на духоветѣ въ Пловдивъ бѣше извѣстно. Слѣдъ прѣминаванието на Харманлийската станция виждаха Богориди гологлавъ, а въ Пловдивъ, влѣдствие русското посрѣдничество, слѣзе на станцията съ български милиционенъ калпакъ. За това и срѣщанието му бѣше съвършенно дружелюбно. Въ черковата Екзархътъ му каза привѣтственно слово на български, Богориди отговори на грьцки. На слѣдующий день замина генералъ Столипинъ. На 18 Май прѣдъ конакътъ тържествено се прочетеферманътъ за назначението му на турски и български, въ присътствие на Европейската Коммиссия, но слѣдъ дълги расправии турскийтъ флагъ не развиха. Послѣднитѣ русски полкове оставиха Бургаското пристанище въ началото на Августъ; също и коммиссията отпътува прѣзъ него мѣсецъ, когато всичко изглеждаше да е въ редъ.

Новата организация биде бързо уведена. Отъ основнитѣ черти на областнитѣ права достойно е за отбѣлѣзвание и слѣдующето. Директорътъ и префектитѣ утвърдява Султанътъ, но ако неговото утвърждение или вето не послѣдва въ течение на единъ мѣсецъ,

назначенийтъ се счита за утвърденъ. Султанътъ назначава всички висши офицери на милицията; назначенията отъ капитанъ на долу се повѣряватъ на Главнийтъ Управитель. Всички сѫдебни рѣшения ставаха въ името на Султанътъ, който сѫщо имаше право на помилование. Приетитѣ отъ Областното Събрание закони, както и бюджетътъ, се нуждаваха отъ одобрението на Султанътъ, но влизаха въ дѣйствие, ако утвърждението или ветото не послѣдваше въ продължение на два мѣсеци. Турскитѣ закони оставаха въ сила, но можеха да бѫдатъ подобрявани или измѣнявани отъ Областното Събрание. Областното Събрание имаше право освѣнъ законитѣ да постановява приврѣменни административни правилници, които прогласяваше самъ Главнийтъ Управитель. Горитѣ, рудницитѣ и недвижимитѣ турски държавни имоти бѣха собственность на областьта. Портата получаваше три десети отъ приходитѣ на страната и вънъ отъ това имаше участие и въ приходитѣ отъ митата (5000 лири годишно), както и отъ пощитѣ, и телеграфитѣ. Въ страната важеха три официални язици, българский, турский и грьцкий. Когато въ нѣкой окрѫгъ националното меншинство се равняваше на половината отъ болшинството, тогава всички официални извѣщения трѣбваше да ставатъ на тѣхний язикъ. Законитѣ и правилницитѣ за цѣлата область се издаваха на всички три язици; въ сѫдилищата всѣкой можеше да се ползува съ свойтъ язикъ.

Администрацията водѣха шесть директори: за Вѫтрѣшнитѣ дѣла, Милицията, Правосѫдието, Просвѣщението и Общественнитѣ Сгради (наедно съ търговията, земледѣлието, пощитѣ и телеграфитѣ). Тѣ бѣха назначени тутакси подиръ дохождането на Богориди. Директоръ на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, който като главенъ секретарь на областьта, бѣ прѣдставитель на Главнийтъ Управитель и сѫщо трѣбваше да се грижи за дипломатическитѣ дѣла и вѣроисповѣднитѣ въпроси, бѣше Гавриилъ ефенди Крьстовичъ изъ Котелъ. Тоя старъ треперящъ господинъ съ снѣжнобѣла коса изучавалъ въ Парижъ по врѣмето на Луи Филиппа правото, послѣ нѣколко врѣме служилъ въ управлението на автономнийтъ островъ Самосъ, сѣтнѣ като членъ на Върховнийтъ Кассационенъ Сѫдъ участвувалъ въ изработването на турскитѣ кодекси и се считалъ въ Цариградъ като прѣвъсходенъ знатокъ на търговското право. Въ българскитѣ въпроси той приемаше живо участие прѣзъ черковната борба. Той бѣше вѣренъ служитель на Портата, въ длъжностьта упоритъ работникъ; въ Областното Събрание говорѣше винаги, като съ малки дѣца, строго и съ кратки прѣдложения. Милицията въ първитѣ мѣ-

сеци управляваше полковникъ на французскийтъ легионъ отъ чужденци, Виталисъ, по рождение Перотъ, една въ висока степень безврѣдна, почти комическа личность, послѣ отъ Августъ 1879 почти петь години наредъ образованийтъ и енергический Пруссакъ Вилхелмъ Штрекеръ, като турский артиллерийский генералъ називаемъ Рашидъ Паша, който билъ на служба у Портата отъ 1854 († въ Януарий 1890). Финансовийтъ директоръ Шмидтъ бѣше способенъ администраторъ, но си поврѣди съ своята българофобия и трѣбваше въ Априлий 1880 да си даде отставката; неговий прѣемникъ биде българский лѣкарь Д-ръ Георгий Странский изъ Калоферъ, който се училъ въ Букурещъ, прѣзъ войната работилъ въ русскитѣ болници и въ Търновското Учредително Събрание приемаше участие като Плѣвненский прѣдставитель.*) Правосѫдието пое старийтъ патриотъ Тодоръ Искровъ Кесяковъ, братъ на по-горѣ споменатийтъ подполковникъ, Общественнитѣ Сгради Д-ръ Вълковичъ, Просвѣщението педагогическийтъ писатель Иоакимъ Греувъ, и тримата изъ Копривщица.

Областното Събрание, което трѣбваше всѣка година да се събира прѣзъ есеньта на два мѣсеца, броеше 56 прѣдставители, а именно споредъ първитѣ избори 40 Българе, 6 Турци, 5 Гърци, 2 Ерменци, 2 Евреи и 1 Французинъ (католическийтъ епископъ), всички чиновници, лѣкари, духовни, търговци, но ни единъ селянинъ. Изборни бѣха 36 прѣдставители, отъ които половината трѣбваше да се възобновяватъ всѣки двѣ години; 10 депутати назначаваше Главнийтъ Управитель изъ интеллигенцията и търговската класса, 10 други бѣха прѣдставители по право, именно началницитѣ на седемьтѣ исповѣдания (Българе, Гърци, Ерменци, Католици, Методисти, Мусулмане и Евреи), както и два прѣдсѣдателя на сѫдилища и главнийтъ контрольоръ. Активно избирателно право имаха Румелийци, които иматъ по-вече отъ 21 година, които или сами иматъ землевладѣния или сѫ синове на землевладѣлци, или стоятъ на чело на нѣкое търговско или индустриално занятие или сѫ свършили образованието си; подирь истичанието на 15 години до изборитѣ трѣбвало да се допущатъ само грамотнитѣ. Областното Събрание, което засѣдаваше въ една бивша баня, можеше да се занимава само съ икономически и административни въпроси, но никакъ не съ политика. «Тронната рѣчь» на Глав-

*) Между многото приказки, които вѣстницитѣ распространиха върху тие страни, принадлѣжи и историята за тойзи балкански Българинъ отъ махалата Страно въ Калоферъ, че той билъ Полякъ или Чехъ.

нийтъ Управитель винаги четеше Груевъ на тритѣ официални язици въ страната. Областното Събрание всѣка година избираше единъ десетичлененъ Постояненъ Комитетъ, който сѫщеврѣменно бѣше съвѣтъ на Управительтъ.

Управлението бѣше наредено по французский образецъ. Между 28-тѣ околийски началници имаше 3 Турци (въ Рупчосъ, Кърджали и Айтосъ) и 3 Гърци (Станимака, Кавакли, Анхиало). Въ правосѫдието служеха мнозина Австрийци, по вечето Чехи. Финанциитѣ бѣха винаги слаби, съ дефицити и дългове. Бюджетътъ отъ 1882 показва 75 мил. гроша приходи, 87 мил. разноски, 1883 79 мил. приходи и $81^1/_2$ мил. разноски. Митническа граница сѫществуваше само при морето и срѣщу Княжеството. Много се правеше за Общественнитѣ Сгради. Училищата бѣха вѣроисповѣдни, а поддьржанитѣ отъ страната срѣдни училища само български.

Организацията на милицията бѣ дѣло на французскийтъ военнenъ аташе въ Цариградъ Де Торси. Всеобщата дванадесетгодишна повинность трѣбваше да се произвожда на три класси, активната служба споредъ жребието или по пълни двѣ години, или само по два мѣсеца годишни обучения. Отъ 12 дружини обикновенно трѣбваше да се показва само по една кадрова рота. За образованието на офицери и унтеръ-офицери служеше учебнийтъ баталионъ: 2 роти пѣхота, 1 кавалерийский ескадронъ (най-добрата войска въ цѣлата милиция), 1 полубатарея съ 4 русски отъ-отзадъ пълнящи се орждия и 1 рота технически войски. Годишнийтъ контингентъ броеше 4118 души. Подъ орѫжие стоеха около 2800 души, именно 18 кадрови роти пѣхота (3-тѣ дружини Пловдивска, Хасковска и Бургазска имаха всѣка по три роти) и учебнийтъ баталионъ. Войскитѣ нѣмаха знамена, точно прѣдписаната, по исканията на Руситѣ, въ уставътъ униформа бѣше заимствувана отъ ополченскитѣ дружини прѣзъ войната, и командата бѣше на русский язикъ. Между офицеритѣ освѣнъ Българе имаше много Русси, Нѣмци, Французи и полуфранцузи, но малко коллективенъ духъ.*) Българскитѣ офицери скоро почнаха да се занимаватъ много съ политика. Избрана войска бѣше организираната споредъ французский образецъ жандармерия (1425 души). Нейнийтъ началникъ бѣше единъ старъ Англичанинъ Бортвикъ (Махиръ бей), генералъ, безъ да е служилъ въ нѣкоя войска, който по вънпность наумяваше нѣкой състоятеленъ митнический инспекторъ.

*) Срав. (фонъ Махъ, бълг. майоръ) Elf Jahre Balkan. Erinnerungen eines preussischen Officiers aus den Jahren 1876 bis 1887. Breslau 1889.

Особенностьта на областьта, която у българскийтъ народъ се наричаше автономия (въ противоположность на княжество) можеше собственно по-ясно да се забѣлѣжи само въ Пловдивъ и Бургазъ; инакъ другадѣ за разликата спрямо Княжеството наумяваше най-много прогласяванието на сждебнитѣ рѣшения въ името на Султанътъ. Слѣдъ голѣмитѣ бури и загуби послѣдва джлбокъ миръ съ неочаквана безопасность. Страната, една отъ най-богатитѣ на полуостровътъ, скоро се оправи. Политически бъркотии, като оние въ Княжеството, тамъ нѣмаше. Всичко тамъ неотмѣнно бѣше наредено по органическийтъ уставъ и се намираше подъ многократенъ контроль: на Портата, консулитѣ, Областното Събрание, тритѣ националности и свободнийтъ печатъ. Чиновницитѣ рѣдко се смѣняваха, понеже споредъ органическийтъ уставъ уволняванието изискваше сждебна прѣсжда. На кормилото бѣха не емигранти но мѣстни отдавна тукъ заселени хора, особенно бегличийскитѣ семейства изъ Копривщица и происходящитѣ отъ тѣхъ Пловдивски патрици. Противъ триязичната столица Пловдивъ изстжпяше Сливенъ, като центръ на българското национално движение. Скоро се забѣлѣзаха зачатки на румелийский мѣстенъ патриотизмъ: интеллигенцията, обезпечена чрѣзъ трайни и тлъсти приходи и по-образована вслѣдствие сношенията съ Цариградъ и морето, считаше себе си за нѣщо по-добро отъ хората отвадъ планинитѣ, въ Княжеството. За партии между Българетѣ тукъ прѣзъ първитѣ три години нище не се забѣлѣзваше, понеже тѣ бѣха съединени за да противостоятъ на другитѣ националности, до като тие имаха нѣкакво значение.

Идеята за съединение остана винаги популярна. Тя постоянно се поддържаше чрѣзъ непрѣкжснатитѣ шикани на Портата противъ «привилегированийтъ вилаетъ», чрѣзъ постоянно откритийтъ въпросъ за турскитѣ гарнизони и особенно чрѣзъ митническата граница срѣщу Княжеството, което бѣше за Румелийцитѣ най-важното тържище за тѣхнийтъ извозъ. Князь Александръ получаваше на своитѣ праздници многобройни поздравителни телеграми изъ румелийскитѣ градове, виждаше на своитѣ придворни балове постоянно Пловдивски гости и често приемаше прѣминавающитѣ румелийски политици. Автономната область можеше да има бждущность, да бѣше тя островъ като Критъ и Самосъ; но въ една вътрѣшна земя, всрѣдъ искусственни граници и при едно силно народно движение, тя не можеше да се задържи за дълго врѣме. Населението гледаше на областната организация само като на нѣщо приврѣменно.

Аналитѣ на областьта сж монотонни. Отъ начало Богориди се

намираше съвършено подъ влиянието на младийтъ русский генераленъ консулъ князь Цертелевъ и онова на д-ръ Вълковичъ. Първото Областно Събрание прѣзъ есеньта 1879 подъ прѣдсѣдателството на Иванъ Евстр. Гешовъ, който по-подиръ стана директоръ на финанцитѣ, произвождаше съ своята сериозность най-добро впечатлѣние. То вотира голѣми суми за разоренитѣ прѣзъ военното врѣме села, но тѣ били по-вечето заличени отъ Портата, за да се не намали румелийскийтъ трибутенъ дѣлъ. При увожданието на уставътъ бѣха унищожени гимнастическитѣ дружества и тѣхнитѣ членове бѣха включени въ запаснитѣ класси на милицията. Завръщанието на турскитѣ бѣженци поведе къмъ образувание при Айтосъ (Августъ 1879) и Кърджали (Февруарий 1880) турски чети, съ които областната милиция трѣбваше да се бие. Въ Май 1880 стана единъ таенъ конгрессъ за съединение въ Сливенъ, въ който участвуваха Стамболовъ и Живковъ, да се не прѣдприема нищо безъ съгласието на Великитѣ Сили; въ сжщото врѣме единъ заемъ 60,000 лири отъ българската Народна Банка въ София на румелийскитѣ земледѣлчески касси поддигна много излишенъ шумъ.*) Убиванието майката на генерала Скобелева близу до Пловдивъ, която пжтуваше по България съ благотворителни цѣли, отъ румелийскийтъ инженеръ-капитанъ Узатисъ, Перотъ, който бѣше служилъ и въ русската армия, и отъ нѣколко Черногорци, възбуди въ Юлий голѣмо вълнение. Това убийство бѣше една отъ главнитѣ причини за умопобъркванието, което постигна русскийтъ прѣдставитель Цертелевъ; неговъ прѣемникъ бѣше Е. Р. Кребель, който по-прѣди служилъ много години въ Персия.

Прѣвратътъ въ Княжеството 1881 получи отгласъ въ Румелия, гдѣто противъ него ратуваха и на митингитѣ, и въ вѣстницитѣ, които дори проповѣдваха «убийството на тиранътъ.» Богориди блѣнуваше за българскийтъ тронъ. Той попадна скоро подъ влиянието на емигрантинътъ Каравеловъ, учитель въ гимназията, по-късно Пловдивский кметъ; назначаванието на Каравелова за румелийски директоръ на финанцитѣ не допуснаха Руссия и Турция. И Българетѣ въ Румелия образуваха тогава партии, консерваторитѣ се наричаха съединисти, радикалитѣ съ една русска дума казьони или ловчии за служби. Още 1882 при замѣстителнитѣ избори побѣдиха консерваторитѣ, а 1883 вече радикалитѣ, къмъ които се присъедини сжщо и д-ръ Странский, за да стане скоро прѣдсѣдатель на Областното Събрание. На свършекътъ директорията се

*) То не бѣше заемъ на румелийското правителство и сжщо бѣше излишно да се одобрява въ тайно засѣдание на Народното Събрание.

състоеше на половина отъ радикали: Саллабашевъ на Правосѫдието, въспитаникъ въ Прага, математикъ, изъ Стара-Загора, Дагоровъ на Обществеинитѣ Сгради, землевладѣлецътъ Иванъ Хаджи Петровъ изъ Котелъ на Финанциитѣ, съ тѣхъ Крьстевичъ, Груевъ и Штрекеръ.

Въ Априлий 1884 се свърши петгодишниятъ служебенъ срокъ на Богориди. Съ Русситѣ той бѣше съвсѣмъ развалилъ отношенията си поради дребни конфликти съ генералниятъ консулъ, а също и Портата не му даде разрѣшение за едно пѫтувание къмъ кабинетитѣ на Великитѣ Сили. Въ страната радикалитѣ усърдствуваха за неговото прѣизбиранние, съединиститѣ за назначаванието князь Александръ за Главенъ Управитель. На 26 Априлий Султанътъ подписа назначението на Крьстевича, който за напрѣдъ официално се наричаше Гаврилъ Паша. Радикалитѣ, чийто водитель Каравеловъ между това се завърна въ Княжеството, се поставиха враждебно спрямо новиятъ Главенъ Управитель, но при изборитѣ бѣха тъй силно разбити, щото останаха въ Областното Събрание съвсѣмъ безъ прѣдставители. Новата директория се състоеше само отъ консерватори или съединисти, които, обаче, като правителственна партия, трѣбваше да се обхождатъ твърдѣ прѣдпазливо съ свойтъ идеалъ: Н. А. Начовъ (изъ Стара Загора, до тогава префектъ въ Сливенъ) на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, д-ръ Хакановъ (отъ сѫщото мѣсто) на Обществеинитѣ Сгради, Бобчевъ (изъ Елена) на Правосѫдието, Маджаровъ (изъ Копривщица) на Финанциитѣ, Величковъ на Просвѣщението; милицията командуваше пакъ единъ Пруссакъ на служба у Портата, генералъ Дригалский.

Изъ миналото на Областьта трѣбва да споменемъ и Помашкиятъ въпросъ въ Родопитѣ, който има своята история. Прѣзъ войната Русситѣ бѣха минали мухамеданскитѣ мѣстности чакъ до Арда, прѣзъ оккупацията бѣха ги отнели и топографически, но по-послѣ крѫгътъ на форпостоветѣ биде намаленъ до послѣдня степень поради мѫчното настаняване и прѣхранвание на войскитѣ изъ пръснатитѣ планински колиби. Въ вѫтрѣшностьта на планината по него врѣме помашки башибозуци, турски мародери и обрѫжени мухамедански бѣжанци изъ цѣла Румелия образуваха една неорганизирана «разбойническа войска», чиито началници станаха нѣкои английски и полски авантюристи.

Берлинскиятъ договоръ прокара границата прѣзъ тие мухамедански области. Румелийското правителство пое отъ Русситѣ само мѣстноститѣ Чепино и источниятъ Рупчосъ. Чисто турското Кърджали бѣше получено по добъръ начинъ, мѣстнитѣ длъжности бѣха заети отъ

туземни Турци, на които много се хареса редовната месечна заплата, и всички недобори бѣха опростени. Въ источнийтъ Рупчосъ поставиха за началникъ единъ Пловдивский бей. Но остатъкътъ, родината на Баташкитѣ и Перущинскитѣ грабители, не се присъедини. По тойзи начинъ по между договорната и истинската граници произлѣзе една независима планинска страна, непрѣдаденитѣ или неподчиненитѣ села или Помашката република, 22 общини подъ най-високитѣ върхове на Родопитѣ, по цѣлото горне течение на Кричимската рѣка, една ивица земя отъ Истокъ къмъ Западъ широка 10—12 часа, съ 19.000 души въ около 2.500 кѫщи.[1]) Тя е една непроходима планинска страна безъ шоссета или сгодни кервании пѫтища, въ която вирѣятъ само високи борове и храбри мѫжье. Скотовъдство, дърварство, правение катранъ, сѣяние ленъ и тъчение прости аби сѫ единственнитѣ поминъчни клонове на първобитнитѣ, но храбри жители. Главатарьтъ имъ бѣше ползующийтъ се съ лоша слава отъ 1876 Ахмедъ Ага Тъмръшлия. Други аги бѣха избрани за ковчежници, бирници и т. н., устроена бѣ жандармерия и даноцитѣ намалени до минимумъ.

Твърдѣ боязливитѣ опити на румелийското правителство да добиятъ тази планинска страна иматъ своята история.[2]) Въ Декемврий 1880 Портата обѣща да прѣдаде четиритѣ западни села, но работата стигна само до едно свиждание между Сѣрскийтъ мютесарифъ, когото придружаваше прочутийтъ съ Баташкитѣ злодѣйства Ахмедъ Барутунлиятъ, и Пазарджикскийтъ префектъ въ селото Довленъ. И слѣдствието му бѣше, че румелийскитѣ чиновници трѣбвало найсърдчено да яхнатъ отъ тамъ назадъ по срѣдъ тълпи отъ фанатически, добрѣ обрѫжени мухамедане, като изъ една неприятелска страна. Ахмедъ Ага Тъмръшлиятъ самъ прѣдлагалъ веднажъ да се подчини, ако го назначатъ за началникъ, но румелийското правителство не желаяло да има между своитѣ чиновници единого отъ найглавнитѣ виновници на незабравенитѣ кланьета. Когато азъ посѣтихъ 1883 сѣвернийтъ склонъ на планината, въ вѫтрѣшностьта имаше вълнение. Агитѣ упражняваха истинско юмручно право, от-

---

1) Къмъ околията Рупчосъ трѣбваше да принадлѣжатъ: Грохотна. Джиовренъ, Мъгла, Триградъ (съ срѣдневѣковни развалини) Кюстенджикъ (съ селцето Дешюкъ-дере), Беденъ или Беденъ Баня съ топли минерални извори, Михалково, Балабанъ, Чуруково, Осиково, Петваръ, Лясково, Брѣзие, Настанъ; къмъ тие 14 села 1881 се присъединиха сѫщо Тамрашъ или Тъмръшъ, Брѣзовица и Черешово. Къмъ Пещерската околия трѣбваше да се отнесатъ: Довленъ, Карабулакъ, Наиплии, Селча и пръснатитѣ Колиби Бабякъ при Чепино.

2) Хр. П. Константиновъ (журналистъ, родомъ изъ Ахъръ-Челеби), Непрѣдаденитѣ села въ Родопската область, 1877 и слѣд. 2 книжки.

немаха отъ селянетѣ воловетѣ, ако имъ харесваха или поженваха житото у сиромахътъ. Нѣкои села прѣдлагаха доброволно да се подчинатъ, но партията на агитѣ бѣше по-силна и задуши незадоволството съ сила. Слѣдъ това Портата завзе общинитѣ, безъ да гледа на Берлинскийтъ договоръ, и ги расподѣли между казитѣ Ахъръ-Челеби и Неврокопъ; агитѣ получиха ордени. Румелийцитѣ се покориха на своята сждба и се помжчиха само недоплащанията на трибутътъ да отдадатъ на непълнотата на тѣхната территория. Съ наградениитъ съ ордени Ахмедъ Търъшлиятъ, който носеше мундиръ на юзбашия (капитанъ) и имаше лейбгвардия, тѣ се обрьщаха тогава като съ единъ съсѣденъ князь.

5. Съединението съ Източна Румелия 1885 и неговитѣ последствия. [1])

Пловдивскийтъ прѣвратъ 1885, срьбско-българската война, Букурещскийтъ миръ Цариградскийтъ протоколъ върху Съединението 1886. Крайтъ на царуванието на Александра I (1886). Изборътъ на князь Фердинанда (1887).

Отъ начало на 1885 въ Румелия имаше вече вълнение, макаръ че страната външно изгледваше да е спокойна. Радикалитѣ, съ д-ръ Странский и революционерътъ отъ 1876 Захарий Стояновъ на чело, ревностно експлуатираха мисъльта за съединение противъ управляющитѣ «лъжесъединисти.» Мисъльта за съединение намѣри сега по-голѣмъ откликъ, нежели по-прѣди, по много основания. Портата се ползоваше безмѣрно отъ своето вето; отъ досегашнитѣ шесть бюджета само единъ получи височайше утвърждение, сжщо тъй и отъ законитѣ твърдѣ малко. Администрацията си служеше съ безбройно множество привремѣнни правилници, които трѣбваше отъ година на година да се възобновяватъ. Противъ едно незначително споразумѣние на Румелия съ Княжеството (въ начало на 1885) Портата протестира на основание на суверенитетътъ си. Румелийцитѣ отговориха, че тѣ плащатъ на Портата за митата само една опрѣ-

[1]) Литература: (мьйоръ фонъ Махъ), Elf Jahre Balkan, Breslau 1889. Д-ръ Шарль Руа (Швейцарецъ изъ Ваадскийтъ кантонъ, който прѣкара нѣколко години въ София като лѣкарь), Souvenirs politiques et militaires de Bulgarie, Paris 1887. А. фонъ Хунъ. Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit и Aus bulgarischer Sturmzeit, Leipzig 1886 (газетенъ корреспондентъ, съ близки отношения къмъ Князьтъ). Спиридонъ Гопчевичъ, Bulgarien und Ost-Rumelien, Leipzig 1886 (газетенъ корреспондентъ, Сърбинъ, неблагоприятенъ на Князътъ и Българетѣ). „Подполковникъ Хунгербюлеръ, Die Schweizerische Militarmission nach dem serbisch-bulg. Kriegsschauplatz, Frauenfeld 1886 mit vielen Plänen (на мѣстото събранъ военно-исторический материалъ у срьбскитѣ и българскитѣ военни власти). Срав. английскитѣ и италиянскитѣ Сини книги и Роленъ-Жакмена въ Revue de droit international XVIII, 378 и слѣд. и XIX, 82, 202.

дѣлена сумма, и че то е тѣхна работа, като какъ тѣ ще я доставятъ. Тогава Портата поддигна въпросъ за суммата, искаше сама да поеме управлението на митницитѣ, дори прѣдвиждаха цѣла ревизия на Уставътъ съ цѣль да натоварятъ по-вече Областьта. Прѣзъ лѣтото Главнийтъ Управитель замина за Цариградъ, особенно за да наредатъ въпросътъ за митата и се завьрна чакъ на 1 Септемврий.

Между това се показаха симптоми на едно силно народно движение. Радикалнитѣ Пловдивски и Софийски вѣстници ревностно въспѣваха култътъ на българскитѣ съзаклѣтници и възстанници прѣзъ послѣдното турско врѣме и обстоятелно разглeдваха въпросътъ, дали Источна Румелия заслужва по-нататъшно сѫществувание. Стояновъ даде на движението една организация по образецътъ на нѣкогашнитѣ тайни комитети противъ турското господство. Въ нея приеха участие многобройни депутати, лѣкари, жандармски и милиционни офицери; на послѣднитѣ това бѣше лесно, понеже областнитѣ войски, по нѣмание знамена, не даваха клетва. Лѣтнитѣ обучения на милиционнитѣ дружини тъкмо прѣдставяха благоприятенъ случай за въоржжено възстание. Едно тайно събрание въ Дермендере при Пловдивъ на 25 Юлий опрѣдѣли избухванието на революцията между 15 и 20 Септемврий. Съзаклѣтницитѣ испратиха една депутация при князь Александра въ Варна съ молба, да може той да се тури на чело, но бѣха рѣшени и безъ него да извършатъ дѣлото.

Нѣкои дребни мѣстни вълнения въ Панагюрище, Чирпанъ и Конаре ускориха избухванието, защото областното правителство стана по-внимателно и особенно слѣдеше Стоянова. Послѣдва критическата Пловдивска нощь срѣщу Петъкъ на 6 Септемврий 1885. Всички русски офицери, научени за приготовленията въ навечериетѣ, очаквающе останали си дома, между тѣхъ и полицейскийтъ префектъ, единъ руский майоръ. Въ тъмни зори майоритѣ Николаевъ, Филовъ и Муткуровъ отъ лѣтний лагеръ встжпиха въ градътъ и обиколиха конакътъ съ викъ: «да живѣе съединена България!» «да живѣе князь Александръ!» Стояновъ влѣзълъ въ жилището на Главний Управитель, който токо-що се обличалъ и му съобщилъ, че той е свalенъ и арестованъ. На съмвание послѣднийтъ «Источноруmелийский Паша» качиха въ една кола, едно Българско момиче въ калпакъ и съ сабля въ ржка сѣдна до него и уплашенийтъ старецъ прѣкараха въ театрално триумфално шествие прѣзъ градътъ. Послѣ го прѣпратиха прѣзъ Срѣдня Гора за София, отъ гдѣто по-късно го отпуснаха прѣзъ Варна за Цариградъ. Сж-

щата участь постигна Дригалский и Бортвикъ. Цѣлата революция се извърши безъ кръвопролитие, освѣнъ паданието на двамина.[1]).

На утреньта се състави приврѣменното правителство подъ прѣдсѣдателството на д-ръ Странский; майоръ Николаевъ се назначи за главнокомандующий на милицията, всичко способно за отбрана население се свика къмъ оржжие вжтрѣ въ 40 часа, спрѣ се всѣкакво телеграфическо съобщение и се испрати отдѣленъ тренъ съ пионерната рота за да прѣкжсне желѣзницата при Харманлии. Въ страната революцията бѣше готова въ единъ мигъ, съ камбаненъ звонъ и флагове.

Погледитѣ на водителитѣ бѣха обърнати къмъ Варна. Тамъ на 3 Септемврий князь Александръ прие пратеницитѣ на съзаклѣтницитѣ, прѣдводими отъ македонскийтъ журналистъ Ризовъ, но понеже нѣмалъ твърда вѣра въ това дѣло, ги убѣждавалъ, да се откажатъ отъ него. На 6 Септемврий по пладнѣ се получва една телеграмма отъ Странский и Николаевъ за сполуката на революцията. Да не приемеше Князьтъ провъзгласяванието, той трѣбваше срѣщу разюзданото народно движение да противопостави едно безславно отказвание отъ прѣстолътъ; приеме ли, на вѣрно ще има всички Велики Сили противъ себе, а българскийтъ народъ цѣлъ съ себе си. Той се рѣши на послѣднето, незабавно заповѣда мобилизиранието на войската въ Княжеството и замина прѣзъ Търново, придружаванъ отъ Каравеловъ, Стамболовъ и единъ адютантъ. слѣдъ бързо пжтувание на 9 Септемврий встжпи въ Пловдивъ, гдѣто бѣше привѣтствуванъ съ бурна радость. Веднага свиканото Народно Събрание въ София одобри Съединението и едногласно отпусна извънреденъ кредитъ на 15 мил. лева.

Портата бѣше изненадана, но се задоволи съ протести и отбранителни приготовления противъ едно очаквано нападение на Българетѣ на Одринъ и Македония. Бързото участие на Князьтъ въ единъ враждебенъ актъ противъ Берлинскийтъ договоръ не се хареса на Великитѣ Сили. Само Англия открито поддържаше това народно движение. Руссия повика назадъ всички русски офицери изъ България и Румелия, които бѣха испратени тамъ като приврѣменни инструктори и не можеха да идатъ срѣщу Султанътъ безъ едно сжщеврѣменно обявление на война отъ тѣхнийтъ суверенъ. Тѣхни-

---

[1]) Началникътъ на пощенската станция, Бессарабецътъ Тодоровъ, на поканата да я прѣдаде, упушналъ майорътъ Райчо Николовъ, но билъ раскжсанъ на парчета отъ народътъ при трупа на популярнийтъ офицеръ и хвърленъ въ Марица. Майоръ Райчо бѣше онова българско момче, което 1854 отъ Силистра прѣплува Дунавътъ, за да извѣсти на генералъ Горчаковъ готвящето се прѣминувание на Турцитѣ, и вслѣдствие на това бѣше въспитанъ на русско иждивение.

тѣ мѣста трѣбваше скоро да се попълнатъ съ млади, неопитни сили, което не бѣше никакъ мжчно, понеже съ голѣма щедрость бѣше въспитавано многобройно българско офицерско съсловие. Военното министерство на 10 Сепремврий пое артиллерийскйтъ капитанъ Никифоровъ, капитанъ Петровъ стана началникъ на Штабътъ, млади капитани, които по-вечето бѣха добили воинска опитность въ опълченскитѣ дружини на 1877 година прѣзъ Старо-Загорскитѣ, Шипченскитѣ и Шейновскитѣ дни, по душа, тѣло и по призвание солдати, станаха полкови командири. Мобилизацията на 50—55 хилядната войска на Княжеството биде точно извършена и изстжпи къмъ границата.

Румелийската милиция въ петь деня бѣше готова, понеже подробноститѣ за мобилизацията бѣха приготвени отъ Штрекера и Русситѣ. Отъ 18-тѣ кадрови роти направиха 18 дружини, отъ пѣхотата на учебната дружина чрѣзъ прибавка на нѣкогашнитѣ гимнастици 17 запасни дружини, отъ ескадронътъ чрѣзъ прибавка на жандарми и доброволци единъ кавалерийский полкъ, въ общность 38.230 души съ 254 офицери. Обмундированието бързо се попълни чрѣзъ Сливненскитѣ сукнени запаси. Околията Кърджали веднага се присъедини къмъ Портата и не се повърна вече въ български ржцѣ. Главнийтъ корпусъ стоеше на Марица и Тунджа съ фронтъ къмъ Одринъ, по-дребни отряди при Бургазъ, Родопитѣ и при Кюстендилъ, всички задъ нови полски укрѣпления. [1])

Дипломатическитѣ надѣжди на Съединението стоеха лоше. Молдавия и Влахия въ свое врѣме лесно се съединиха, защото тѣ и двѣтѣ бѣха равноправни княжества, но тукъ се касаеше до едно трибутарно княжество и една привилегирована область. Русскитѣ заявления бѣха благоприятни за съдинението, но неблагоприятни и лично раздразнени противъ Князьтъ. Скоро князь Александра постигна сжщата сждба, както нѣкога си князя Ипсиланти за неговото участие въ грьцкото възстание; съ единъ приказъ отъ Царьтъ по армията отъ 24 Октомврий той биде обявенъ за лишенъ отъ всички чинове въ русската армия.

Съединението силно възбуди Гърция и Сърбия. Политицитѣ на двѣтѣ кралства се заловиха за теорията на равновѣсието отъ 18-ийтъ вѣкъ, за която не бѣха си наумили при съединението на ружнскитѣ придунавски княжества, и искаха тъй сжщо территориални прибавки. Освѣнъ това печалното вжтрѣшно състояние на Сърбия потикаше Краль Милана къмъ нѣкакво външно прѣдприятие.

---

1) Военнитѣ подробности вижь въ книгата „Elf Iahre Balkan“ стр. 260 и нататъкъ.

Още на 10 Септемврий сръбската войска бѣше мобилизирана, въ брой 45.000 души; три дивизии стоеха при Нишъ, една при Зайчаръ, една при Лѣсковецъ. Сръбската армия не бѣше линейна войска съ призивни прослуживши запасни, каквато въ подражание на русската армия бѣ българската на Княжеството, но само въ два похода испитана милиция, чиито постоянни кадри на мирно положение броеха само 24 проц. отъ активниятъ първий призивъ. Войскитѣ мислѣха, че ще вървятъ противъ Турцитѣ, но въ срѣдата на Октомврий послѣдва обръщение на фронтътъ срѣщу България. Краль Миланъ очакваше прѣработката на Берлинскиятъ договоръ и желаеше въ тоя случай да обезпечи за себеси нѣкой дѣлъ земя, не отъ Портата, а отъ България — западната нейна часть или Видинъ, или поне Трънский окрѫгъ. Князь Александръ до послѣденъ мигъ не вѣрваше въ възможностьта на една сръбска война, но неговиятъ Щабъ бѣше на друго мнѣние и накара да подобратъ западналитѣ Видински укрѣпления, да се укрѣпи София, водораздѣлътъ на Сливница и Трънскиятъ пѫтенъ вѫзелъ, да се усили западниятъ корпусъ при Кюстендилъ и да се състави единъ малъкъ сѣверенъ корпусъ при Видинъ. Сърбитѣ дразнѣха дребнитѣ български погранични патрули, за да иматъ нѣкакъвъ «Casus belli», до като въ сѫббота на 1 Ноемврий въ пустошитѣ между Божица и Власина не дойде до пушкание. На утреньта на 2 Сърбитѣ обявиха война.

Войната се продължава само 14 деня, но чрѣзъ свойтъ обратъ възбуди такова голѣмо внимание, щото скоро започнаха да се смѣятъ на твърдѣ голѣмата литература за този «миниатюренъ походъ.» Сръбскиятъ планъ на войната билъ расчитанъ, че Тимошката дивизия (12.180 души) ще прѣвземе Видинъ, другитѣ четире дивизии (33.110 души) ще настѫпятъ концентрически къмъ София, а именно Дунавската и Дринската дивизии по линията Пиротъ-София, Моравската дивизия прѣзъ Враня, Трънъ, гдѣто тя трѣбвало да се съедини съ идущата отъ Пиротъ Шумадийска дивизия. Българскиятъ западенъ корпусъ се състоеше отъ $13^{1}/_{2}$ дружини, расположени при Кюстендилъ, Трънъ, Царибродъ и София. Въ недѣля на 3 Ноемврий слѣдъ жестокъ бой Българетѣ очистиха укрѣпенитѣ позиции при Трънъ и Врабча, слѣдъ което на 5 Сърбитѣ завзеха Брѣзникъ и на слѣдующиятъ день достигнаха до селото Сопица на югъ отъ този градецъ, като най-отдалечената точка въ този прѣдѣлъ. Слѣдъ упорити боеве въ понедѣлникъ на 4 главниятъ сръбский корпусъ подстѫпи прѣдъ водораздѣлътъ при *Сливница*, 38 километра отъ София, гдѣто въ една студена безлѣсна планинска

страна, между голи скалисти планини, Българетѣ бѣха приготвили една 15 километра дълга, укрѣпена фронтова линия съ шанцове въ 2—3 етажи и батареи на опорнитѣ точки. Главната квартира на краль Милана бѣше въ Драгоманъ, — князь Александръ, който бързо пристигна отъ Пловдивъ, имаше своята въ Сливница; българскитѣ войски командуваше майоръ Гуджевъ, артиллерията капитанъ Пановъ, Сърбитѣ—генералъ Милютинъ Иовановичъ. Задачата на Българетѣ се състоеше въ това, да се удържатъ въ шанцоветѣ, докато задъ тѣхъ се събере войската, която се връщаше назадъ изъ Румелия съ форсировани бързи походи. На 4 на мѣстото имаше само 9 български дружини съ 32 орждия, но вече на вторийтъ вечерь пристигнаха 10 други, подирь които бързо слѣдваха останалитѣ. Тридневнитѣ боеве при Сливница на 5, 6, 7 Ноемврий се свършиха съ отстжпванието на Сърбитѣ. Критический бѣше третийтъ день. Боеха се отъ едно движение на сърбитѣ отъ Брѣзникъ право на София и Князьтъ побърза на нѣколко часа въ столицата, гдѣто подъ впечатлѣнието на ближнитѣ топовни гърмежи върлуваше найстрашна паника. Сърбитѣ, обаче, тръгнаха отъ Брѣзникъ за Сливница, но при *Гургулятъ* бѣха отблъснати отъ капитанъ Попова. Сжщеврѣменно дѣсното крило подъ началството на ротмистръ Бендеревъ настжпи изъ шанцовитѣ укрѣпления надъ твърдѣ обходнитѣ скалисти ридове *Три уши* и съ щикове нападна срѣщу Драгоманъ. [1]) На Сърбитѣ, които страдаха и отъ недостатъкъ на провиантъ, не оставаше нищо друго, освѣнъ да отстжпятъ, съ намѣрение наново да си опитатъ щастието при Пиротъ. Българетѣ ги слѣдваха по петитѣ; та най-сетнѣ и на брой бѣха тѣ по много, нежели нападающитѣ Сърби.

Капитанъ Поповъ завзе Брѣзникъ и Трънъ. Капитанъ Паница, членъ на Военото сждилище, Търновецъ, който прѣзъ отпускътъ си способствува на Септемврийската румелийска революция, съ единъ легкъ отрядъ, състоящъ повечето отъ македонски доброволци, а именно отъ набрани харамии, завзе планинската страна между Балканътъ и Пиротското шоссе. Походътъ се сключи съ двудневни сражения подъ *Пиротъ* на 14 и 15 Ноемврий, гдѣто Сър-

---

[1]) Аврамъ Гуджевъ изъ Сопотъ при Карлово билъ офицеръ прѣди 1877 въ русската пѣхота. Поповъ изъ Шуменъ свършилъ 1876 учението, сражавалъ се подъ Черняева при Делиградъ, послѣ въ българ. дружини при Стара-Загора, Шипка и Шейново. Анастасъ Бендеревъ изъ Горня-Орѣховица при Търново е единъ отъ двамата юнкери, които 1879 свършиха съ отличие новооснованото Военно училище въ София, тутакси стана адютантъ на военнийтъ министръ и слѣдъ това се учи въ Петербургската Академия на Генералнийтъ Штабъ; братъ му (въ Търново) бѣше единъ отъ нашитѣ най-добри окржжни училищни инспектори.

битѣ 35—40.000 души подъ началството на полковникъ Топаловичъ бѣха атакувани въ тѣхнитѣ отбранителни позиции отъ 42.000 Българе подъ началството на подполковникъ Николаевъ, и градътъ Пиротъ бѣше изгубенъ. Понататъшното кръвопролитие на 16 бѣше спрѣно чрѣзъ австрийското посрѣдничество.

При Видинъ сърбскийтъ генералъ Лѣшанинъ тѣснеше Българетѣ отъ тѣхнитѣ позиции отъ Кула къмъ Ломъ и безуспѣшно въ продължение на шесть деня обсажда Видинъ, защищаванъ отъ инженерь-капитанъ Узунова.

Загубитѣ на Сърбитѣ, споредъ официални данни, възлизатъ на 6957 души: 746 убити (14 офицери), 4570 ранени (97 офицери), 1641 пропаднали или сжщински плѣнници (5 офицери); загубитѣ на Българетѣ, за които нѣмаме никакви официални свѣдѣния, сж около 6219 души: 1000 убити (13 офицери), 4000 ранени (22 офицери), 1019 (3 офицери) войници, доброволци и 200 опълченци земени въ плѣнъ. Българетѣ отнѣха само 2 орждия, Сърбитѣ 8. Военнитѣ разноски на България, около 25 милиона, бѣха покрити безъ заемъ изъ запаснитѣ суми на ковчежничеството и съ реквизиционни записи, които до крайтъ на 1888 легкапо-легка се исплатиха. Срьбскитѣ финанции твърдѣ много пострадаха отъ войната. Обозътъ у Сърбитѣ бѣше лошъ, когато у Българетѣ той точно се доставяше подъ ржководството на окржжнитѣ власти; напротивъ, санитарната часть на Сърбитѣ бѣше образцова, на Българетѣ слаба. Борбата бѣше между една линейна армия и милиционна войска; румелийската милиция взе участие само подъ Пиротъ. Срьбскитѣ офицери прѣвъсхождаха българскитѣ и по възрасть, и по практика и движенията се испълняваха отъ тѣхъ точно, когато у Българетѣ отъ начало имаше много бъркотии; напротивъ солдатитѣ у Сърбитѣ бѣха твърдѣ малко обучени. Сърбитѣ отиваха противъ воля въ братоубийствената война, когато Българетѣ се чувствуваха пълни съ въодушевление, че сега тъкмо му е врѣмето да покажатъ на свѣтътъ, що струва тѣхнийтъ народъ.

Окончателно прѣмирие стана въ Пиротъ на 9 Декемврий чрѣзъ посрѣдничеството на военнитѣ атташета на Великитѣ Сили въ Виена; демаркационната линия бѣше границата на страната съ една взаимна неутрална зона. Съ посрѣдничеството на Портата на 19 Февруарий 1886, деньтъ на Санъ-Стефано, се сключи Букурещскийтъ миръ, подписанъ отъ турскийтъ директоръ на прессата Маджидъ Паша, срьбскийтъ посланникъ въ Лондонъ Миатовичъ и българскийтъ директоръ на банката Иванъ Е. Гешовъ; той съдържа единъ единственъ кратъкъ членъ за възстановлението на миръть.

Слѣдъ това се подхвана въпросътъ за съединението. Въ Румелия по него врѣме бѣ останалъ майоръ Шиваровъ само съ една българска линейна дружина, 4 румелийски запасни дружини и 1 ескадронъ отъ доброволци. Послѣдваха миссиитѣ на Гадбанъ ефенди и Шакиръ Паша въ София, а отъ новата 1886 година прѣговоритѣ на министръ Цановъ съ великийтъ везирь Кямилъ Паша и министрътъ на Външнитѣ дѣла въ Цариградъ. Голѣмо вълнение възбуди въ България исканието на Портата да се допустне турский гарнизонъ въ Бургасъ, и Турция и България взаимно да се поддържатъ чрѣзъ вспомагателни корпуси на европейската территория. Най-послѣ Султанътъ пристана всѣки петь години да назначава българскийтъ князь за Генералъ Губернаторъ на Источна Румелия, (вслѣдствие русската намѣса безъ да се означава неговото име), като обезщетение за правото, споредъ Берлинскийтъ договоръ, да има турски гарнизони въ Источна Румелия; околията Кърджали и земята на свободнитѣ Помаци въ Родопитѣ да се присъедини към турската территория и да се прѣгледа румелийскийтъ органический уставъ отъ една българо-турска коммиссия. Това споразумѣние биде одобрено съ *Цариградскийтъ протоколъ* на 24 Мартъ 1886 отъ посланницитѣ на Великитѣ сили, слѣдъ това Шакиръ-Паша на 13 Априлий поднесе на Князьтъ въ София на една тържественна аудиенция ферманътъ за назначението му, като Главенъ Управитель.

Тоя резултатъ възбуди въ България голѣмо незадоволство: на сѣверъ отъ Балканътъ пожизненно наслѣдственно Височество, на югъ отъ него петгодишенъ санъ на Паша. Също и отстжпването на мухамеданскитѣ Родопски кжтове породи много критики; Турция получаваше чрѣзъ това една близка естественна крѣпость срѣщу градоветѣ Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ. Между това въ румелийската администрация бѣше унищожена всѣка особенность, централното управление на двѣтѣ страни се съедини за по-голѣма икономия, чиновницитѣ се замѣстиха едни съ други и всичко се уравни. Също и румелийската милиция подъ ржководството на Бендерева биде прѣвърната въ регулярни полкове. Обаче, духътъ на единство, който поведе къмъ побѣди, бѣше изгубенъ. При авансирането и распрѣдѣлението на ордени мнозина се чувствуваха прѣскочени; капитанъ Паница напр. стана майоръ, Бендеревъ си остана ротмистръ, и между капитанитѣ, които командуваха полкове и които командуваха само роти, зина голѣма пропасть. Приврѣменитѣ офицери прѣзъ войната, юнкери или унтеръ-офицери, трѣбваше пакъ да се повърнатъ въ Военното училище или да се подложатъ на испитъ. Въ

правителственната партия се забѣлѣзваше движение противъ министръ-президентътъ Каравеловъ, на чело на което се тури неговий другарь министръ Радославовъ. Отношенията къмъ Руссия оставаха нетърпими. Цанковиститѣ, усилени чрѣзъ румелийскитѣ недоволни, се подкопаваха подъ Князьтъ, на когото и много офицери, които бѣха служили въ Руссия или бѣха се въспитавали тамъ, гледаха като на вѣроломенъ клиентъ на русскийтъ царь. Ентузиазмътъ на правителственната партия спрямо Князьтъ не можеше да пропъди слѣдствията отъ прѣдишното многогодишно подкопавание; всѣкий си наумѣваше, какъ още неотколѣ Стамболовъ говореше противъ Князьтъ, какъ Захарий Стояновъ въ периодътъ на пълномощията трѣбваше да избѣга изъ Княжеството за единъ отровенъ пасквиль и какъ либералнитѣ сатирически вѣстници беспощадно псуваха Князьтъ още прѣди двѣ години. Разнизващото се положение разясняватъ появившитѣ се тогава брошури при пълната свобода на печатътъ; едни отъ тѣхъ отъ Май и Юний открито искаха отъ Князьтъ и Каравелова отставкитѣ.

При изборитѣ, съединени съ кървави ексцесси, прѣзъ Май въ Румелия по-вечето побѣди правителството. Отъ 2 Юний до 11 Юлий въ София засѣдава̀ Народното Събрание, усилено чрѣзъ 91 румелийски прѣдставители. Тронната рѣчь напираше на честитата война и извършенното съединение, прѣдставляемо и чрѣзъ самото Народно Събрание съ прѣдставители и отъ двѣтѣ страни. Събранието вотира кредити за попълвание на военнитѣ материали, одоб ри купуванието желѣзницата Русчукъ-Варна, но имаше и нѣколко бурни засѣдания. Радославовъ излѣзе изъ кабинетътъ и се тури на чело на една рѣзка либерална оппозиция противъ Каравелова, положението на когото бѣше твърдѣ расклатено.

Князьтъ посѣти на 20 Юлий Кюстендилъ, за да участвува при праздникътъ на пѣхотнийтъ Струмский полкъ. Два деня по-подирь въ София пристигнаха турскитѣ коммиссари за ревизията на румелийскийтъ уставъ, при което Портата най-много се грижеше за нататашното получавание на своитѣ приходи. Голѣмата врѣва връху миниитѣ приготовления на Сърбитѣ възбуди вълнение, вслѣдствие на което се поставиха нѣкои наблюдателни постове по границата. Слѣдъ това прѣзъ нощьта въ Петъкъ на 8 Августъ първийтъ князь на съединена България биде нападнатъ въ дворецътъ си отъ военни метежници и арестованъ. Въ историята на християнский Истокъ тойзи случай не е единственъ; можемъ да припомнимъ за сваляните на първийтъ краль на освободена Гърция и на първийтъ князь на

съединена Румъния. Споразумѣни били около 80 офицери, особенно Струмскийтъ полкъ, първийтъ Артиллерийский и Военното училище; на чело стояли майоръ Груевъ, началникътъ на Военното училище и капитанъ Бендеревъ, замѣстникътъ на болнийтъ военен министръ. Прѣвратътъ бѣше подражание на свалянието и откарванието на Гавриилъ паша. Князьтъ, прочее, билъ прѣдупрѣждаванъ, но не давалъ никога вѣра на прѣдизвѣстията. Съзаклѣтницитѣ се отнесоха съ своитѣ плѣнникъ, на когото тѣ всички нѣкога се бѣха клѣли въ вѣрность, високомѣрно и жестоко. Тѣ го откараха въ Рахово и отъ тамъ на неговата собственна яхта «Александръ I» въ русскийтъ пограниченъ градъ Рени, отъ гдѣто русското правителство му разрѣши по нататашното пътувание прѣзь Лембергъ (Львовъ) за своето Хессенско отечество.

Революционеритѣ владѣха София само три деня. Военнитѣ бунтовници успѣха да съставятъ едно министерство едвамъ вечерьта на първийтъ день, съ Климента и Цанкова на чело, но то бѣше само министерска листа, понеже нѣкои отъ тие министри се намираха далечъ. При все това властитѣ и войскитѣ на всѣкждѣ дадоха клѣтва на новото министерство. Но то скоро изгуби главата си прѣдъ признацитѣ на едно оппозиционно движение въ цѣлата страна и на 12 Августъ отстжпи, слѣдъ което въ София се създаде регентство подъ Каравелова съ министерство отъ либерали и консерватори. Подполковникъ Поповъ завзе съ 3000 души безъ орждия изъ Сливница градътъ; революционеритѣ 2000 души съ 24 орждия излѣзоха на источната страна, заплашваха съ бомбордирание, но на 15 Августъ прѣзъ Владая отстжпиха къмъ Перникъ. Между това на всѣкждѣ контръ-революцията дойде въ движение. На чело се намираха прѣдсѣдательтъ на Събранието Стамболовъ въ Търново и бригаднийтъ командиръ подполковникъ Муткуровъ (Търновецъ) въ Пловдивъ. На 18 Августъ Муткуровъ влѣзе въ София съ 4 полка пѣхота заедно съ кавалерия и артиллерия, макаръ че градътъ отдавна се намираше въ ржцѣтѣ на неговийтъ съмисленникъ Поповъ. Съ тоеги и сопи се почна ловъ на подозренитѣ; по-вече отъ сто души, често съвсѣмъ невинни: офицери, бивши министри, служащи при постройката на желѣзницата, търговци и т. н. съ бѣсна ревность бѣха натикани въ затворътъ.

Водителитѣ на контръ-революцията съ телеграмми до князь Александра въ Львовъ го канѣха да се завърне. Тържественно приетъ на границата отъ Стамболова, прѣзъ Русчукъ и Пловдивъ той се завърна на 22 Августъ срѣдъ бурни привѣтствия пакъ въ дворецътъ,

отъ който прѣди 14 деня бѣха насилно го искарали. На слѣдующий день въ Перникъ се сдадоха остатъкътъ бунтовници, безъ всѣкакво сражение. Но положението не бѣше крѣпко. Князьтъ изново се опита за сближение съ Руссия и въ една телеграмма до Императорътъ се изразяваше, че той слага назадъ короната въ неговитѣ ржцѣ, едно необмислено прѣдложение, понеже суверенътъ на българскийтъ вассаленъ князь споредъ Берлинскийтъ договоръ е Султанътъ, а не Русскийтъ Императоръ. Рѣзкийтъ отговоръ отне у Князьтъ всѣкаква надежда. Той се отказа отъ прѣстолътъ съ единъ манифестъ отъ 26 Августъ и напусна прѣзъ Видинъ страната, тържественно придружаванъ. Прѣдъ заминуванието си той назначи едно регенство, състояще отъ Стамболава, Каравелова и Муткурова, макаръ че тава назначение не отговаряше на членовете 28, 29, 151 на конституцията, и едно министерство: Радославовъ президентъ и на Вжтрѣшнитѣ, Начевичъ на Външнитѣ, Стоиловъ на Правосждието, Гешовъ на Финанциитѣ, Иванчовъ (Търновецъ, образуванъ въ Монпеллие) на Просвѣщението, Николаевъ на Войната.

Послѣдва едно дълго регентско врѣме което никакъ не приличаше на идиллия, понеже нѣмаше никакъвъ княжеский авторитетъ за да заглушава избухванието на диви партизански страсти. Каравеловъ биде принуденъ да си даде оставката и Живковъ се назначи за третий регентъ, тъй щото регентството се състоеше отъ троица Търновци, дѣятелно поддържани въ управлението на войската отъ единъ четвъртий Търновецъ, майоръ Паница, въ Събранията отъ новийтъ прѣдсѣдатель на камарата, Захарий Стояновъ. Новоизбраното посрѣдъ кървави борби Велико Народно Събрание отъ 522 прѣдставители (отъ които 470 отъ правителствената партия) избра въ Търново на 29 Октомврий едногласно единъ прѣдполагаемъ русский кандидатъ, принцъ Валдемаръ Дански, но той се отказа отъ прѣдложенийтъ прѣстолъ. Скоро подиръ това Руссия прѣкжсна всички сношения съ Княжеството и на 8 Ноемврий послѣднийтъ неинъ агентъ въ София, генералъ-майоръ баронъ Николай Каулбарсъ, отпжтува съ всички русски консули. Образува се една нова емиграция въ Цариградъ, Румжния и Руссия, между които около 60 офицери. Мѣстни избухвания станаха въ Бургазъ, съ открита поддържка отъ Русситѣ. Въ начало на 1887 при посрѣдничеството на Портата въ Цариградъ се достигна до едно сближавание съ русската дипломатия и се сговаряха за троица кандидати, принцове Лейхтенбергский, Олденбургский и Мингрелский. Но емигрантитѣ обѣщаха на Русситѣ

да измѣнатъ по-лесно положението чрѣзъ възстание. Въ деньтъ на Санъ-Стефанскийтъ миръ послѣдва воененъ бунтъ въ Русчукъ и Силистра, но бѣше бързо потъпканъ, и три деня по-късно седемь души отъ офицеритѣ, между тѣхъ защитникътъ на Видинъ, майоръ Узуновъ и командирътъ на артиллерията при Сливница, уволненийтъ въ запасъ майоръ Пановъ, сжщо и единъ адвокатъ, и единъ русенский търговецъ бѣха слѣдъ рѣшение на Воененъ сждъ разстрѣляни близу до Русчукъ. Регенството се намѣри въ конфликтъ съ министръ президентътъ Радославовъ, който, както по-прѣди противъ Каравелова, тъй сега дѣйствуваше противъ Стамболова. Тие обстоятелства караха да бързатъ съ избиранието на князь.

На 25 Юний 1887 сжщото Велико Народно Събрание избра въ Търново 26 годишнийтъ католический принцъ Фердинандъ фонъ Кобургъ-Кохари (роденъ на 14/26 Февруарий 1861), наймладийтъ синъ на князь Августъ фонъ Саксенъ Кобургъ и на принцесса Клементина Орлеанска-Бурбонска, дъщеря на краль Луи Филиппа. Новийтъ князь встжпи въ управлението, но и до сега не е получилъ споредъ чл. 3 на Берлинскийтъ договоръ изискваното съ съгласието на Великитѣ Сили утвърждение отъ Портата, вслѣдствие отклончивото държание на Руссия, която обяви изборитѣ за това Велико Народно Събрание за недѣйствителни и освѣнъ него указва на 28 членъ отъ българската конституция, че само на първийтъ князь се дозволява да не принадлѣжи къмъ православната църква. Правителството е продължение на регентството: Стамболовъ министръ президентъ и на Вжтрѣшнитѣ, полковникъ Муткуровъ, по-послѣ отъ Февруарий 1891 майоръ Саввовъ на Войната, Живковъ на Правосждието, д-ръ Странский, по-късно Грековъ на Външнитѣ; Финанциитѣ управляваше Начевичъ, по-послѣ Румелиецътъ Саллабашевъ, слѣдъ него отъ Ноември 1890 Бѣлчевъ, сѣтнѣ пакъ Начевичъ, Правосждието Стоиловъ, отъ Декември 1888 Румелиецътъ Тончевъ. Радикалитѣ (партията на Стамболова) и консерваторитѣ поддържатъ Князьтъ; вѣрна на Князьтъ оппозиция образува фракцията на Радославова, противни на Князьтъ групитѣ на Каравелова и емигрантинътъ Цанковъ. Майоръ Паница се отдѣли отъ своитѣ политически приятели, организира съзаклѣтие, но биде арестованъ при подготовленията и на 16 Юний разстрѣлянъ въ София по прѣсжда отъ Военний сждъ.

СЪДЬРЖАНИЕ.

ЧАСТЬ ПЬРВА.

БЪЛГАРСКА ДЬРЖАВА.

Книга пьрва.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПРѢГЛЕДЪ.

Книга втора.

НАРОДОНАСЕЛЕНИЕ.

Книга третя.

НАРОДОСТОПАНСТВА.

Книга четвърта.

ДУХОВНО ОБРАЗОВАНИЕ.

Книга пета.

ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО И ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ.

Книга шеста.

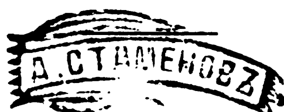

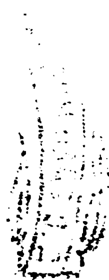

КНЯЖЕСТВО

БЪЛГАРИЯ.

Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новѣйша история:

отъ

Конст. Иречекъ,

професоръ въ Виенския университетъ.

Въ 2 части:

Часть I. Българска Държава.
Часть II. Пѫтувания по България.

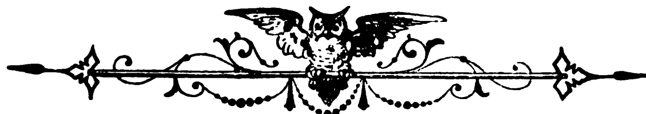

Пловдивъ

Издание и печать на Хр. Г. Дановъ

1899

ЧАСТЬ ВТОРА

ПѪТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ.

Съ 23 картини и 1 карта.

Прѣведе отъ чешки

Стоянъ Аргировъ.

ПРѢДГОВОРЪ

(на прѣводача).

Ние Българитѣ слабо познаваме и малко сме изучили отечеството си. Дребнитѣ откѫслечни описания на отдѣлни покрайнини отъ Иречека въ Пер. Спис. и прьснѫтитѣ по-стари и нови статии на наши и чужди пѫтувачи изъ разни списания сѫ капка въ море. Обширнитѣ пѫтописи на чужди учени сѫ малко достѫпни на голѣма часть отъ нашето общество, а „Българско Отечество“ поради обширностьта на своя планъ едва ли скоро ще виде бѣлъ свѣтъ. Всичко туй, струва ми се, достатъчно оправдава изданието на български, макаръ и слѣдъ единайсеть години, пѫтуванията по България въ послѣдно врѣме на единъ отъ рѣдкитѣ нейни познавачи. Въ този обширенъ трудъ на много заслужилия за България чешки ученъ географътъ и историкътъ, археолога, филолога и етнографа, геолога и статистика, всинца ще намѣрятъ богатъ материялъ за всички краища на отечеството ни и упѫтвания за по-нататъшни изслѣдвания. Не по-малко и любительтъ на природни сценерии ще открие майсторски описания на чудеснитѣ природни хубости на България.

Авторътъ на прѣдлаганата тукъ книга захванѫ да пише и да печата своитѣ пѫтни бѣлѣжки най-напрѣдъ на български въ Пер. Спис. 1883—1884 г. (за Срѣдна Гора и Родопитѣ) и ако бѣше останѫлъ по-дълго врѣме въ България, сигурно и продължението на тия бѣлѣжки щѣше да издаде пакъ на български. Но веднага слѣдъ послѣдната си обиколка той отпѫтува за Чешко, дѣто като професоръ по всеобща история въ Прага 1884—1893 г. има възможность да обработи своитѣ бѣлѣжки за България и да ги издаде въ една книга, писана на чешки и назначена за чешкитѣ читатели и за ония учени слависти, които се интересуватъ за нашата-страна, до тогава още малко позната въ своитѣ етнографични и географически подробности.

Българскиятъ прѣводъ не е ново издание на книгата. Пѫтуванията въобще нарѣдко дочакватъ ново издание, вече поради съдържанието си. Наблюденията отъ едно пѫтувание се свършватъ още сѫщия день, щомъ пѫтникътъ замине отъ извѣстно мѣсто; слѣдъ нѣкоя и друга година много нѣща могѫтъ да се промѣнятъ и въ самия външенъ типъ на страната, отъ уголѣмяване на градоветѣ, отъ ново построенитѣ желѣзници и шосета, отъ промѣнения въ населението, отъ опустошение на горитѣ, отъ политически прѣврати, отъ измирание на едно старо поколение и пр. Авторътъ знае България както е тя изглеждала на 1879—

1884 г., а въ южна България е пѫтувалъ още въ врѣмето на тогавашната Източна Румелия, прѣди 1885 г. Допълнения къмъ такива пѫтувания могѫтъ да ставатъ само при недоразумения, когато авторътъ не е добрѣ разбралъ разказитѣ на мѣстнитѣ жители, а освѣнъ това и къмъ даннитѣ по историческа география, археология и етнография. Г. Иречекъ бѣ тъй любезенъ, че ми изпрати редъ бѣлѣжки по разни въпроси, особно по историческата география и археология, каквито сѫ свѣдѣнията, събрани отъ него въ статията му „Християнскиятъ елементъ въ топографическата номенклатура на славянскитѣ земи“ и въ притурката къмъ нея „Българскитѣ градове у Мануила Фила,“ която азъ поднесохъ на Българския читатель въ Пер. Списание кн. 55 — 56 и редъ други. Повечето отъ тѣзи бѣлѣжки сѫ вмъкнѫти въ самата книга, но една часть отъ тѣхъ, която ми се изпрати когато книгата бѣше вече отпечатана, е прибавена къмъ края като допълнения. Разбира се, че тѣзи бѣлѣжки не сѫ всичко, което можеше да се прибави. Върху разни въпроси е писано не малко въ разни български списания, като Пер. Списание, Бълг. Прѣгледъ, Сборника на Мин. на Просвѣщението и др., които сѫ добрѣ познати и достѫпни на българскитѣ читатели.

Нѣщо повече въ българския прѣводъ сѫ и статистичнитѣ данни отъ послѣдното прѣброяване на 1893 г. Въ оригинала се споменуватъ само прѣброяванията на 1881 г. за княжество България и на 1885 г. за тогавашната Източна Румелия. Своитѣ статистични данни азъ съмъ поставялъ на всѣкѫдѣ подъ линия като бѣлѣжки.

Читателитѣ ще забѣлѣжѫтъ, че въ книгата сѫ помѣстени и фотографически снимки на нѣкои типични градове на България. Въ чешкия текстъ тѣхъ ги нѣма. Тѣ сѫ взети отъ втората часть на нѣмското съчинение на г. Иречека „Das Fürstenthum Bulgarien,“ която е само съкращение на чешкитѣ „Cesty.“

Нѣколко думи и за прѣвода. Той не е съвършенъ. Азъ се старахъ колкото се може по-точно, по-вѣрно да прѣдамъ типичния начинъ на разказвание и стилъ у автора, и въ този си стремежъ неволно съмъ допустнѫлъ негли нѣкои не български обрати, но тозъ, който е прѣвеждалъ отъ нѣкой славянски езикъ, знае колко е мѫчно въ такъвъ случай да овлада човѣкъ себе си. Утѣшавамъ се съ мисъльта, че подъ синьото небе нищо не може да бѫде съвършенно, а читателитѣ, надѣвамъ се, ще бѫдѫтъ снисходителни.

На извѣстна часть отъ растенията и цвѣтята, които се срѣщатъ въ изобилие у Иречека, той самъ е показалъ тѣхнитѣ български названия, но други се споменуватъ само съ тѣхнитѣ чешки или и латински имена; азъ замѣстихъ и тѣхъ съ български, часть отъ които ми се съобщихѫ отъ г. г. Ст. Георгиевъ и А. Тошевъ, на които тукъ изказвамъ своята дълбока благодарность, а други издирихъ въ френско-българския рѣчникъ на Н. Маркова.

София, Февруари 1899 г.

С. Аргировъ.

ПРѢДГОВОРЪ

(на автора).

Тази година изтече тъкмо цѣло десетилѣтие отъ когато съ Санстефанския миръ се прогласи възобновяването на българската държава и съ Берлинския договоръ се образувахѫ въ България два нови политически организма, княжество България и автономната провинция Източна Румелия. Младата България отъ това врѣме шумно обръщаше къмъ себе си вниманието на политическия свѣтъ, съ съединението на двѣтѣ страни съ Пловдивската революция на 6.(18.) Септември 1885 г., съ войната съ Сърбия и съ дълга редица събития, и до днесь още недовършени, които сѫ въ свръзка съ избора на владѣтеленъ князь.

Авторътъ на тази книга бѣше непосрѣдственъ свидѣтель на развитието на двѣтѣ земи въ първитѣ години на тѣхното сѫществувание, прѣди Пловдивския прѣвратъ. Той бѣше почти цѣли петь години, отъ Ноември 1879 г. до Септември 1884 г. на служба въ българското княжество, като главенъ секретарь на министерството на народното просвѣщение и една година като управитель на сѫщото министерство. Надѣждата, че ще може да извърши подробни научни изучвания на страната и нейното население, го накара да приеме почетната покана на българското правителство. Владѣнието на езика, по-прѣжнитѣ исторически и географични трудове върху Балканския полуостровъ и многобройнитѣ лични познанства можехѫ много да му улеснѭтъ прѣдприятията отъ този видъ. Съ тази мисъль той много пѫти пропѫтува покрайнинитѣ отъ двѣтѣ страни на Балкана, и въ тази книга той дава подробни свѣдѣния за тѣзи си пѫтувания.

България не лежи, както по-голѣмата часть отъ покрайнинитѣ на Балканския полуостровъ, между земи, изслѣдванията на които тепърва сега се захваща. Нововѣкитѣ научни изслѣдвания върху нея почнѫхѫ въ осемнайсето столѣтие двамина остроумни и опитни наблюдатели, чиито имена придобихѫ въ историята на науката постояненъ блѣсъкъ: Дубровнишкиятъ астрономъ Roger Bošković (1762) и нѣмскиятъ пѫтувачъ Carsten Niebuhr (1767), баща на прочутия естествоизпитатель, който минѫлъ прѣзъ тукъ когато се връщалъ отъ Арабия. Отъ двамината имаме първитѣ астрономически наблюдения за опрѣдѣление мѣстоположенията на мѣстата на пѫтя отъ Цариградъ за Полша, а отъ Нибура и първиятъ опитъ за сравнителенъ рѣчникъ на езицитѣ въ този полуостровъ. Слѣдъ

тѣхъ подобни прѣдприятия бѣхѫ невъзможни поради честитѣ войни на османското царство съ Русия и Австрия, поради кървавитѣ революции, които възобновихѫ сръбската и гръцка държави, и поради анархическото състояние на турскитѣ провинции—епоха на разбойническитѣ войски на Кърджалиитѣ въ царуванието на султана Селима III. (1789—1807), която и до днесь се помни отъ българското население и сега служи като граница на простонародната историческа паметь. Само за военни цѣли е събиранъ топографически материялъ, главно отъ Руситѣ, които изобщо за картографията на България дори до най-ново врѣме иматъ най-голѣми заслуги. По щастливъ случай паднѫ ми на рѫцѣ печатанъ сборникъ отъ такива руски информации за България прѣди 1828 год.; въ книгата често ми се случава да цитирамъ интереснитѣ извѣстия на старитѣ руски офицери. Тепърва подиръ Одринския миръ (1829 г.) въ Турция настанѫли по-редовни отношения, които направили възможни научнитѣ пѫтувания по страната. Основателитѣ на по-подробнитѣ студии сѫ мѫжье отъ различни народности, отъ които всѣки се отличава въ своята собственна специялность: французскиятъ геологъ Ami Boué (пѫтувалъ на 1836, 1837 и 1838 год.), авторъ на познатата въ четире части „Turquie d'Europe" и на „Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe" въ двѣ части, когото лично познавахъ като старецъ повече отъ осемдесетгодишенъ, нѣмскиятъ ботаникъ Гризебахъ (1839), народниятъ економистъ Бланки (1841) и рускиятъ филологъ Григоровичъ (1854).

По лека лека за българскитѣ земи се създаде не малка литература. Сравнително най-много е работено по геология, гдѣто въ изслѣдванията на Boué и неговия другарь Viquesnel продлъжава особенно Хохщетеръ (1869). По география усилно работихѫ двамина прочути африкански пѫтувачи, Бартъ (1862 год.), чийто съвѣстенъ пѫтописъ въ самитѣ покрайнини всѣкога съ радость взимахме въ рѫцѣ и комуто ненадѣйната смърть († 1865) попрѣчи да обработи резултатитѣ отъ второто си по-голѣмо пѫтуване, и сѫщо тъй прѣждеврѣменно умрѣлиятъ Лежанъ († 1871), чиято голѣма карта на Европейска Турция въ 47 листа останѫ въ рѫкописъ недовършена. Малко прѣди възобновяванието на българската държава излѣзе познатата въ три части книга на Виенския пѫтувачъ Ф. Каницъ, „Donau — Bulgarien und der Balkan" (1875—1879, 2 изд. 1880 и слд.), която обаче не обгръща въ себе си нито цѣлото княжество въ неговия обемъ на 1889—1885 г., тъй като покрайнинитѣ на югъ и западъ отъ София не се съдържатъ въ нея, а отъ нѣкогашната Източна Румелия дава само описание на нѣкои краища на южния склонъ на Стара Планина. Многобройнитѣ илюстрации, направени съ художническата рѫка на самия авторъ, много вѣрно изобразяватъ типа на покрайнинитѣ и населението; самия текстъ ще бѫде въ бѫдѫще интересно историческо помагало като подробенъ образъ на Крайдунавско въ надвечерието на неговото освобождение.

Не е отколѣ, когато картитѣ на тѣзи покрайнини бѣхѫ още пълни съ бѣли петна и пунктирани рѣки. Достатъчно е само да се

сравнѭтъ помежду си грижливо съставенитѣ споредъ съврѣмененъ материялъ карти на полуострова отъ Берлинския професоръ Хенрихъ Кипертъ отъ 1853 г. до 1885 г. До неотдавна най-сигурно бѣхѫ познати покрайнинитѣ отъ Силистра за Цариградъ, отбѣлѣзани въ картата отъ Руситѣ заедно съ Сърбия и Румъния на 1828—1832 г. Най-голѣмитѣ грѣшки и междини въ останѫлитѣ части се отстранихѫ около 1870 г. съ трудоветѣ на Лежана, Каница и инженеритѣ, които тогава правили изучвания за проектираната мрѣжа на турскитѣ желѣзници. Отъ това врѣме картографичнитѣ работи растѣхѫ. Прѣзъ послѣдната руско-турска война главно помагало бѣхѫ листоветѣ на генералната карта на срѣдна Европа въ масщабъ 1:300,000, изработени възъ основа на голѣмия материялъ, събранъ отъ австрийскитѣ офицери изъ Турция, и издадени отъ военния топографически институтъ въ Виена на 1877—78[1]. Интересни сѫ картитѣ на прѣдѣлитѣ, установени отъ Берлинския договоръ, направени на самитѣ мѣста отъ международната комисия и издадени подъ редакцията на проф. Кипертъ[2]. Прѣзъ послѣдната война и въ послѣдовающата подиръ това окупация Руситѣ изработихѫ нова подробна карта на цѣлата завзета територия, която излѣзе на 1884 г. въ 61 листа, печатани съ четире бои (отбѣлѣзани сѫ и горитѣ), въ размѣръ 1:210,000[3]. Тя съдържа цѣлия театъръ на войната: Добруджа съ части отъ Румънско, цѣлото княжество България съ нѣкогашната Източна Румелия и земитѣ на Европейска Турция отъ Одринъ дори до устието на Марица и до самия Цариградъ. Картографирането на тѣзи обширни земи (110,841 квадратни километра) е извършено на 1877—1879 г. възъ основа на триангулацията, направена отъ 17 тригонометри и повече отъ 100 топографа като опрѣдѣлили 1390 точки[4]. Това великолѣпно и както отъ опитъ знаѭ, въ подробноститѣ съвършенно вѣрно дѣло турнѫ край на всички спорове и комбинации за единични мѣста отъ терена. Съ довършванието на подобната основна работа на австрийскитѣ военни топографи въ Босна и Херцеговина, съ руската карта на Черна

[1] Generalkarte von Central-Europa im Masse von 1:300,000, herausgegeben vom k. k. militärisch-geographischen Institut. Отъ това врѣме нѣкои листове излѣзохѫ въ ново издание (1885 София и др.).

[2] Cartes des nouvelles frontières entre la Serbie, Roumanie, la Bulgarie, la Roumélie Orientale et les provinces immédiates de la Turquie selon les décisions du Congrès de Berlin, Juillet 1878 4. feuilles. Echelle de 1:300,000. Réduction rédigée par. H. Kiepert. Berlin 1887.

[3] Карта части Балканскаго полуострова, обнимающей весь театръ войны 1877 – 1878 г. г. Масштабъ 5 верстъ въ дюймѣ, 1:210,000. Составлена при военно-исторической коммисіи корпуса военныхъ топографовъ капитаномъ Сидоровымъ, надворнымъ совѣтникомъ Сидоровымъ, титулярными совѣтниками Малѣевымъ и Бутовичемъ и коллежскимъ секретаремъ Ивановымъ, подъ редакціею дѣйствительнаго статскаго совѣтника Де Ливрона въ 1884 год. (Имамъ 61 листа, но незнаѭ, да ли не е излѣзълъ, може би, още нѣкой освѣнъ тѣхъ).

[4] „Die ruhmreichsten Leistungen, welche die Vermessungskunst aller Länder überhaupt aufzuweisen hat,“ казва P. Schellwitz въ подробната статия: Uebersicht des russ. Landesaufnahmen bis incl. 1885. Zeitschrift für Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 22 Bd. 1887, стр. 138.

Гора и съ картографическитѣ работи въ Сърбия, простора на малко познатия теренъ отъ полуострова се ограничи на остатъка отъ Европейска Турция, гдѣто въ Албания и Македония и до днесь оставатъ още много загадки.

Руситѣ прѣзъ самата война печатѣхѫ сѫщо и голѣма сбирка материяли върху България, главно статистични, подъ редакцията на една комисия, съставена отъ дипломатическитѣ чиновници на рускитѣ консулата. Отъ тази обемна публикация имамъ за жаль при рѫцѣ една единственна книжка, която съдържа списъцитѣ на селата съ населението и съ неговия имотъ споредъ каталозитѣ на българскитѣ епископсва и споредъ финанчнитѣ турски документи[5].

Основанието на княжеството и на автономната румелийска провинция даде силенъ потикъ за научни студии. Голѣма часть отъ тѣхъ бѣхѫ пакъ по геология; моятъ уважаемъ приятель, проф. въ Виенското висше техническо училище Ф. Тоула въ три пѫтувания проучи по-голѣмата часть отъ Балканската планинска верига и намѣри въ младия български геологъ, моя любезенъ другарь Георги Златарски, добъръ домашенъ сътрудникъ. Старечкиятъ професоръ Панчичъ отъ Бѣлградъ и нашиятъ съотечественикъ Д-ръ Веленовски турнѫхѫ начало на подробни ботанически изслѣдвания. Руски професори съ обикновенното си прилежание пѫтувахѫ съ историко-филологическа цѣль; Полихроній Сырку събираше славянски рѫкописи, Владимиръ Качановски народни пѣсни а Тимотей Флорински дирѣше исторически източници. Инакъ броятъ на пѫтописитѣ по нова България не е голѣмъ; тѣ сѫ главно французски книги, на професора Луи Леже, послѣ на нашия колега на българска служба, на финансиста Eumen Queillé (подъ псевдонимъ Jean Erdic, En Bulgarie et Roumélie. Paris 1885) и на белгийския народенъ економистъ, професоръ Емилъ де Лавеле, който веднѫжъ ни изненада въ София съ тридневно посѣщение (La peninsule des Balkans. Bruxelles 1886, 2 части). Освѣнъ това захванѫ да се развива и домашна литература. Нѣма земя на свѣта, въ която литературниятъ и наученъ трудъ да е намиралъ толкова прѣчки, както въ България прѣзъ послѣдно турско врѣме, когато всѣки интелигентенъ Българинъ билъ смѣтанъ за съзаклетникъ и революционеръ. Сега, подиръ освобождението, по-често излизатъ цѣнни трудове, и то не само официялни, но и съставени отъ единични писатели. Въ София се основа народна библиотека, статистическо бюро и геологически кабинетъ при министерството на финанситѣ. Съ парична подпора, дадена отъ народното събрание, тамъ се поднови и «Книжовното дружество», основано на 1869 г. отъ емиграцията въ Браила; отъ 1882 г. издава продлъжение на своето «Периодическо Списание», много често споменувано изъ страницитѣ на тази книга, съ важни приноси за познавание на страната и населението. И въ Румелия

[5] Матеріялы для изученія Болгаріи. Напечатаны по повелѣнію его Императарскаго Высочества Главнокомандующаго дѣйствующею арміею. Часть III., выпускъ V. Букарештъ 1877, 8⁰, 279 стр.

се основа «областна библиотека», статистическо управление и почнѫхѫ да се издаватъ нѣколко списания. Обстоятелствата на гледъ бѣхѫ благоприятни да се започне по-голѣмо, систематическо описание на страната на български езикъ, приблизително такова, каквото за Сърбия състави прилежниятъ Миличевичъ, разбира се съ участието на нѣколко сътрудници. Потрѣбата отъ такава книга се чувствуваше и практически въ самото държавно управление. Обаче постоянното смѣняване на господствуващитѣ системи и правителства и постоянната неустановеность и несигурность на всички обществени отношения бѣхѫ, па и до сега сѫ въ България постоянна прѣчка за всѣка научна работа въ по-голѣми размѣри.

Доста много е направено отъ управленията на двѣтѣ страни за статистиката. Въ княжеството (63,972 квадратни километра) първото прѣброяване станѫ доста първобитно на 1879 г. отъ общинскитѣ управления, но то се неиздаде печатно; намѣрихѫ се нѣщо повече отъ 1,700,000 жители. Второто прѣброяване направи новото статистическо бюро на 1. Януари 1881 г. Употрѣбихѫ се при това печатани формуляри, раздѣлени на графи за имената на лицата и за даннитѣ по тѣхната възрасть, майчинъ езикъ, вѣроизповѣдание, занятие и т. н.; всѣка кѫща въ общината получи по единъ такъвъ листъ за изпълване съ помощьта на прѣбоители, повечето учители, чиновници, войници и ученици отъ училищата. Туй нѣщо се прие отъ населението безъ отпоръ и се изврьши за чудо лесно. Печатани излѣзохѫ прѣдварителнитѣ резултати още на 1881 г. като списъкъ на тогавашнитѣ, често отъ съединението на нѣколко селца изкуственно направени голѣми общини, а слѣдъ това на 1885 г. и списъка на всички населени мѣста.[6] И въ двѣтѣ тѣзи публикации обаче населението на единични мѣста не е разпрѣдѣлено по народности. Споредъ дефинитивния резултатъ (за туй число вж. Пер. Спис. 8, 47) княжеството броеше 2,007,919 жители. Между тѣхъ бѣхѫ 1,345,507 Българи, 527,284 Турци, 49,070 Румъни, 37,600 Цигани, 14,020 испански Евреи, 12,376 Татари, 11,552 Гърци, 3837 Ерменци, 1894 Сърби, Хървати и Черногорци, 1275 Нѣмци, 1123 Руси, 530 Албанци, 515 Италиянци, 220 Маджари, 174 Чеси, 164 Французи, 97 Араби, 92 Поляци, 64 Англичани, 63 Черкези, 58 Персийци и 402 различни (Курди, Финландци, Холандци, Шведи и др.). Ревностниятъ директоръ на статистическото бюро, по-късно министъръ на просвѣщението и слѣдъ това на финансиитѣ Михаилъ Сарафовъ публикува за резултатитѣ на това прѣброяване и за други въпроси цѣлъ редъ важни подробни статии въ книжкитѣ на «Книжовното Дружество».[7]

---

[6] Предварителни резултати отъ преброяваньето населението на 1 Януарий 1881 г. София 1881, 8⁰, 50 стр. — Списъкъ на населенитѣ мѣста (по преброяванието на 1 Януарий 1881 г.). София 1885, 8⁰, 119 стр. (веднѫжъ споредъ политическото раздѣление, повторно по азбученъ редъ).

[7] За населението на София, Пер. Спис. кн. 1, за населението на Русчукъ, Варна и Шуменъ кн. 3 и 4, за народноститѣ въ източната половина на княжеството кн. 5, а въ западната кн. 8, за българската търговия споредъ митническата статистика отъ 1880 и 1881 г. кн. 6 и т. н.

Въ Румелия (35,901 квадратни километра) първото прѣброяване станѫ на 1880 г.[8] Оказахѫ се 573,560 Българи, 174,700 Турци (между тѣхъ 16,267 Помаци или мохамедански Българи), 42,659 Гърци, 19,549 Цигани, 4177 Евреи, 1306 Ерменци, всичко 815,951 жители. Туй нѣщо се извърши на бързо отъ общинскитѣ управления приблизително по сѫщия начинъ както първото прѣброяване въ княжеството, което даде за резултатъ 300,000 души подъ дѣйствителната цифра. Още тогава писахъ, че броятъ е много малъкъ и че Румелия навѣрно нѣма по-малко отъ 1 милионъ жители.[9] Ново, правилно организирано прѣброяване станѫ на 1. Януари 1885 г. Но публикуванието на резултатитѣ се прѣкѫснѫ отъ буритѣ въ слѣднитѣ години. Статистиката на три окрѫга издаде още румелийското правителство на 1885 г.; останѫлитѣ три книжки получихъ отъ статистическото бюро въ София тепърва неотколѣ, когато печатанието на тази книга вече се привършваше.[10] Общъ прѣгледъ обаче и до сега не е прибавенъ; прѣсмѣтанието на населението и на народноститѣ споредъ отдѣлнитѣ 28 околии е оставено на любопитството и прилежанието на читателитѣ, които, разбира се, немогѫтъ да избѣгнѫтъ случайнитѣ печатни грѣшки въ числата. По тази причина не гарантирамъ за вѣрностьта на своето прѣсмѣтание. Споредъ това прѣсмѣтание Румелия е имала него день 982,997 жители (975,130 въ страната, 7867 вънъ отъ нея), и то: 681,734 Българи, 200,318 Турци, 53,028 Гърци, 27,190 Цигани, 6982 испански Евреи, 1817 Ерменци; освѣнъ това се намѣрили 210 Италиянци, 159 Нѣмци, 148 Руси, 102 Французи и 2375 «различни», върху които печатанитѣ свѣдѣния не хвърлятъ никаква свѣтлина.[11]

Интересно е сравнението на двѣтѣ прѣброявания. Населението на югъ отъ Балкана очевидно не е толкова гѫсто колкото на сѣверъ, на единъ квадратенъ километъръ въ княжеството се падатъ 31·3 жители, въ Румелия само 27·3. При тази разлика въ княжеството наддѣляватъ гѫсто населенитѣ Балкански „колиби", особенно въ планинскитѣ покрайнини на Търновско; Румелия нѣма

[8] Официялна статистика на Источно-Румелийското населеніе. Пловдивъ 1880, 89 стр. въ 4° (селищата съ графи по народности).

[9] „Osvěta" 1882 стр. 580.

[10] Резултати отъ прѣброяване на населението въ Источна Румелия на 1885 Януарий 1. Шесть книжки въ 4°, първитѣ три (окрѫзитѣ Пловдивски, Татаръ-Пазарджишки, Хасковски) сѫ печатани на 1885 въ Пловдивъ, останѫлитѣ (Старо-Загорско, Сливенско, Бургашко) на 1888 г. въ София.

[11] Споредъ статистиката отъ 1893 г. на съединена вече България резултатитѣ сѫ слѣднитѣ: цѣлото население на съединеното княжество е възлизало на 3,310,713, отъ които Българи 2,505,326, Турци 569,728, Румъни 62,628, Гърци 58,518, Цигани 52,132, испански Евреи 27,531, Татари 16,290, Ерменци 6,445, Нѣмци 3620, Руси 928, Сърби 818, Италиянци 803, Французи 356, «други езици» 4425 (отъ които Арнаути 1221, Чеси 905, Цинцари 733, други славянски народности 687, Унгарци 307, Поляци 240, Англичани 161, Араби 75, Персийци 52, Черкези 37 и др. дребни народности) и непоказани народности 1165. (П.).

ни единъ край тъй много населенъ, даже въ равнината на сѣверъ отъ Пловдивъ, както и въ крайморието и по Родопскитѣ височи доста оскѫдно е населена.

Останѫлитѣ клонове отъ статистиката се разработватъ по-слабо. Търговската статистика излѣзе много късно. Въ княжеството се появи тепърва тази година за 1884 г.[12] Въ Източна Румелия издадохѫ малка финансова статистика за 1882 г. и статистика на всичкитѣ клонове на управлението на 1883 г.[13] Голѣмъ недостатъкъ владѣе въ печатнитѣ синтетични данни за промѣнитѣ на населението; за емиграцията на мюсулманитѣ, за броя на българскитѣ прѣселенци отъ Турция и за вѫтрѣшното прѣселение на населението въ княжеството и въ Румелия имахъ при рѫцѣ само откѫслечни извѣстия отъ вѣстници и отъ официялни книжа. Сѫщо и народоекономическата статистика и литература едва захваща да се развива; най-добрѣ познаваме Старозагорския окрѫгъ отъ примѣрното описание на тамощния префектъ А. Т. Илиевъ.

По-голѣмитѣ пѫтувания по страната, описани въ тази книга, прѣдприемахъ частно на свои собственни разноски, като се ползувахъ отъ двомѣсечния отпускъ за «чужбина», който си бѣхъ резервиралъ за всѣка година въ контракта. Освѣнъ това видѣхъ и чухъ нѣщо и при служебнитѣ си пѫтувания, но тѣ поради нуждната бързина и много работа съвсѣмъ сѫ несгодни за подробни наблюдения. Да излизашъ за научни пѫтувания отъ самата страна и да се сношавашъ всѣки день съ населението има много голѣми изгоди, но въ ориента и незгоди. Извѣстни Софийски политици не можехѫ да разберѫтъ моятъ „спортъ» да се катерѭ по пусти планини и да се скитамъ изъ селата. Дѣтинското прѣдположение, че може би въ страната да дѣйствувамъ въ полза на нѣкоя политическа партия и че искамъ да видѭ нѣщо, което би било по-добрѣ да се крие, бѣше причината, че на моитѣ пѫтувания въ първитѣ години се гледаше съ чудно недовѣрие отъ страна на правителството въ княжеството и че азъ можахъ систематически да ги извършѫ тепърва слѣдъ три годишно живѣние въ София, и то не безъ различни неприятности. По тази причина по-прѣдпочитахъ да се движѫ въ чуждата румелийска територия, гдѣто намирахъ у правителството повече привѣтливость и гдѣто по-добрѣ ме разбирахѫ. Освѣнъ това разпрѣдѣленото врѣме и обширностьта на покрайнинитѣ, по-

---

[12] Външна търговия на Княжеството презъ 1880 и 1881 години. Commerce extérieur de la Principauté pendant les années 1880 и 1881. София 1883, 4°, 87 стр.—Статистика за търговията на Бълг. Княжество съ чуждитѣ държави за 1883 г. Statistique du commerce de la Principauté de Bulgarie avec les pays étrangers pendant l'année 1883. Sofia 1887, 4°, 779 стр.—Сѫщото за 1882. София 1887, 792 стр.—Сѫщото за 1884 г. София 1887, 1026 стр.

[13] Статистически свѣдѣния на Дирекцията на Финанцитѣ на Источна Румелия. Renseignements statistiques de la direction des Finances de la Roumélie Orientale. Пловдивъ 1883, 8°, 20 стр. — Годишна статистика на Източна Румелия за 1883 г. Annuaire statistique de la Roumélie Orientale. Année 1883. Пловдивъ 1885, 4°, 163 стр.

вечето малко проходими, често ме принуждавахѫ къмъ нежелателна бързина.

Отъ сношенията си съ мѣстнитѣ жители отъ различни народности нѣмамъ прѣзъ тѣзи си пѫтувания никакви неприятни спомени. Българското общество добрѣ знае цѣната на научнитѣ студии за страната. Статиитѣ за извѣстни покрайнини, които написахъ на български, намѣрихѫ у домашната читателска публика най-горещъ приемъ. Интелигенцията на малкитѣ градове, търговци, учители, лѣкари, чиновници, офицери и т. н. отъ двѣтѣ страни на Балкана на всѣкѫдѣ ме приятелски приимахѫ и горещо ми помагахѫ при събиранието данни за околната покрайнина. Има мѣста, гдѣто ми се оказа баснословно старинно гостоприемство отъ хора, които пръвъ пѫть виждахъ и съ които слѣдъ това вече се не срѣщахъ.

При разпрѣдѣлението на пѫтуванията си обръщахъ най-много внимание на крайщата повече отдалечени отъ Дунава и по-малко посѣщавани отъ досегашнитѣ пѫтувачи. Много планински кѫтове, като централна Срѣдна Гора или Кюстендилското Краище, изобщо пръвъ пѫть се описватъ въ нашата книга. Разбира се, че моето пѫтувание останѫ недовършено; искахъ да пропѫтувамъ още западната часть на Крайдунавско, да разгледамъ съ лодка цѣлиятъ Дунавски брѣгъ съ веригата римски крѣпости и срѣдовѣковни замъци, да видѭ източната часть на Родопитѣ, въ които отъ това врѣме Кърджалийско пакъ се присъедини къмъ Турция, и изново да посѣтѭ нѣкои мѣста, пръвъ пѫть само повръхностно прѣгледани. Изпълнението на този ми планъ осуетихѫ размирнитѣ врѣмена прѣзъ послѣднитѣ години.

Единични пѫтописни драски поднесохъ вече нѣколко пѫти на чешкия и български читатель въ списанията, разбира се на бързо написани, по нѣкога близо до самитѣ мѣста, повечето между безпокойствията отъ другитѣ занятия въ свободнитѣ нощни часове на Софийскитѣ зими [14]. Археологическия материялъ съ античнитѣ надписи публикувахъ въ особни статии [15]; трѣбва да издамъ още сбирката отъ срѣдовѣкови, славянски и гръцки, надписи и бѣлѣжки. Въ този ми трудъ всички печатани и непечатани бѣлѣжки сѫ слѣти въ едно цѣло; сѫщо и отъ изданието на онѣзи повечето белетристични драски много мѣста посѣтихъ изново, или много работи можахъ по-добрѣ да изучѫ.

---

[14] Z Východní Rumelie. „Osvěta" 1882 бр. 5—11.—Rilský klášter. Пакъ тамъ 1883 бр. 8—10. — Пѫтни бѣлѣжки за Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини. Пер. Списание (1884) кн. 8, 9, 10 и 11. — Na makedonských hranicích. „Osvěta" 1886, бр. 1, 2, 3, 7. — Černomořské pobřeží na východním konci pásma Balkánského. Časopis českého musea 1887 кн. 1.

[15] Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik von Bulgarien und Rumelien. Monatsberichte der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Sitzung vom 12. Mai 1881 S. 434—469 (български въ Период. Списание кн. 2). — Archaeologische Fragmente aus Bulgarien: I. Dacia mediterranea, II. Alte Bergwerke, III. Römische Strassen, IV. Das Pontusgebiet und der östliche Haemus. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien 1886, X, 43—104, 129—209.

Мнозина читатели по-скоро би очаквали отъ автора може би не пѫтописъ, ами цѣлно описание на България, раздѣлено на научни категории и на единични окрѫзи и околии. Но при такава работа ще трѣбваше да се смѣсѭтъ собственнитѣ и чужди наблюдения, да се употрѣбѭтъ материяли отъ различна цѣна и не еднаква пълнота, да обобщимъ много работи, които сигурно знаемъ само въ нѣкои покрайнини, и да засѣгаме отъ своята специалность и въ други науки. Такава книга би успѣла само въ малки рамки. Инакъ съ вмъкванието на политическата история отъ послѣднитѣ години тя лесно би достигнѫла обема на „Turquie d'Europe“ отъ Буе, а освѣнъ това не би могло да се избѣгне познатата безинтересность, баласта на скоро застаревающата статистика и голѣмитѣ междини.

Туй, което съобщавамъ, е обработка на подробнитѣ дневници, бързи бѣлѣжки, писани споредъ познатото правило на пѫтувачитѣ на всѣкѫдѣ веднага на самото мѣсто, и на конь и въ кола. Къмъ туй е прибавено всичко, което узнахъ интересно за единични мѣста и нѣща и вънъ отъ описваното пѫтувание. Съчинението се дѣли на четире части. Първата часть съдържа почти като уводъ описанието на главнитѣ градове София, Пловдивъ и Търново, както и пѫтищата, които ги съединяватъ. Втората и третата часть описватъ двомѣсечното пѫтувание, направено прѣзъ лѣтото на 1883 г. по планинскитѣ покрайнини на южната и западна часть на страната, по Срѣдна Гора, Родопитѣ, Трънскитѣ, Осоговскитѣ и Рилскитѣ планини. Послѣдната, четвърта часть съобщава резултатитѣ сѫщо тъй отъ двомѣсечно пѫтувание, направено на 1884 г. по черноморскитѣ покрайнини, отъ румелийско-турската граница срѣщу Одринъ чакъ до Добруджа.

Пѫтописътъ е литературенъ трудъ отъ субективенъ характеръ. Разнородниятъ материялъ е свързанъ съ нишката на собствения итинераръ и отъ случайната редица на личнитѣ наблюдения; всѣки въ него може да намѣри нѣщо за себе си. Често се слушатъ оплаквания по свѣта, че въ пѫтописнитѣ съчинения първоначалнитѣ прѣсни впечатления често се заличаватъ отъ тежестьта на учения материялъ, по-късно съ мѫка събранъ. Туй зло неможахъ да избѣгнѫ, той като собственитѣ мои изучвания, историческата география и народописъ съ своя апаратъ отъ многобройни цитати понѣкога много взиматъ прѣднина. При единични мѣста събрахъ много разпръснѫтъ или забораненъ материялъ за тѣхното минѫло, често съвършенно нови нѣща. Много бѣлѣжки се отнасятъ за населението и за економическитѣ отношения, които сега, подиръ освобождението на България, се намиратъ въ съвършенно прѣходно положение. Общитѣ прѣгледи сѫ съсрѣдоточени въ по-обширни епизоди, особенно въ първата часть: за българското общество, за селската наредба, за земедѣлието, занаятитѣ и търговията, за скотовъдството, рудокопството, за начина на градение кѫщи, за разбойничеството и т. н., както по-подробно сѫ отбѣлѣзани въ азбучния показатель на нѣщата на края на книгата. Отъ многогодишнитѣ сношения съ народитѣ на Балканския полуостровъ (тъкмо ще навършѫ четири-

найсеть години отъ като прьвъ пѫть стѫпихъ на негово землище) много работи, които биѭтъ въ очи на тогозъ, що най-напрѣдъ дохожда, отдавна сѫ ми станѫли обикновенни; за това пъкъ отъ дълго стояние се усилва наблюдателностьта къмъ подробности, които новодошлиятъ на прьвъ погледъ незабѣлѣзва.

За изучванието на българския народъ сега, въ прѣходния периодъ е най-сгодно врѣме. Неговата изолираность прѣзъ дългото турско владичество запазила го е въ особна първобитность, което сега подъ свободното влияние на модерния свѣтски животъ скоро ще захване да се промѣнява. Не могѫ освѣнъ да повторѭ туй, което изказахъ по тозъ въпросъ въ една българска статия: „Забѣлѣжва се вече, какъ онова огромно промѣнѣние, което стигнѫло българский народъ съ освобождението му, е захванѫло да заличава устнитѣ многовѣковни предания и старовръмскитѣ обичаи. Нарѣчията наченватъ да се губѭтъ, старинскитѣ хубави пѣсни се замѣстватъ съ нови безцвѣтни, народнитѣ обичаи и дрѣхи се промѣняватъ, разни въспоминания се забравятъ подъ влиянието на многобройнитѣ нови впечатления, и съ улеснението на сношенията изчезватъ и особноститѣ, които отпреди сѫ отличавали разни уединени планински предѣли. Още едно поколѣние, и отъ старата традиционна българщина на много мѣста ще се видѭтъ само слаби остатъци. Заради това врѣме е да се събира онова, което се е запазило, догдѣто не му се изгуби дирята“ [16].

При всичко че руската карта прави почти излишно събиранието на топографически материялъ, не смѣтахъ за не намѣсто да бѣлѣжѫ при маршрута си вънъ отъ голѣмитѣ шосета понѣкога и часоветѣ и минутитѣ. Височинитѣ сѫ приети и прѣсмѣтнѫти отъ руската карта (1 саженъ = 2·134 метра); само тамъ, гдѣто въ нея липсва необходимото число, служихъ си съ по-старитѣ барометрически измѣрвания на Виенската карта. При пѫтуванието си на 1883 г. установихъ нѣкои височини споредъ собственнитѣ си наблюдения съ малъкъ анероидъ, съ помощьта на съотвѣтственнитѣ барометрически наблюдения на австрийския консулъ г. Лутероти въ София, споредъ таблицитѣ въ Калтбрюнеровия „Manuel du voyageur“. Мѣркитѣ сѫ поставени на всѣкѫдѣ по метрическата система. При ѫглитѣ на компаса, които споменувамъ нѣкѫдѣ, трѣбва да се взима подъ внимание магнетическата деклинация 9°54·3′ на западъ (Mitth. der Wiener k. k. geogr. Gesellschaft 1883 стр. 18). Днитѣ сѫ показани споредъ западния календарь, освѣнъ цитатитѣ отъ вѣстницитѣ и документитѣ, въ които, разбира се, е оставенъ употрѣбяниятъ въ страната източенъ календарь.

Думитѣ и имената отбѣлѣзахъ колкото се може въ най-вѣрна транскрипция [17], въ форми чути на самото мѣсто, тъй че въ тѣхъ

---

[16] Пер. Списание кн. 8 (1884) стр. 3.

[17] Сгрѣшихъ нѣколко пѫти въ н' въ западното нарѣчие, писано -ня намѣсто н'а, подъ влиянието на българския правописъ, както и на източното нарѣчие, което по-добрѣ владѣѭ и което н' има само въ Котленския говоръ. Трѣбва слѣдователно да стои Бан'а, Вран'а, Горн'а и т. н.

се явяватъ много диялектични отличия (зап. река̀, бела на спроти изт. ря̀ка, бяла). Поради липсата на какъвъ и да е рѣчникъ на народния български езикъ, който да може се равни на великолѣпния Вуковъ трудъ за сръбския езикъ, счетохъ за нуждно да поставѭ при нѣщата домашнитѣ термини, въ които често се крие рѣдъкъ културно исторически материялъ. Събирахъ го отъ живия говоръ, безъ огледъ къмъ литературнитѣ, тъй наречени поправени форми или къмъ изкуственнитѣ нови думи. Ударението отбѣлѣзахъ тамъ, гдѣто ми е сигурно познато; и въ него има диялектични разлики (на изтокъ прѣобладатъ окситонитѣ, на западъ пароксnúmитони). Изрично трѣбва да споменѫ, че българскиятъ езикъ не различава длъги и кратки гласни. Диялектологията докоснѫхъ само на нѣколко мѣста; за неѭ писахъ по-обширно на български въ „Периодическо Списание“ кн. 8 [18].

Въ турскитѣ думи ъ гласи малко по-тъмно отколкото обикновенно; ударението въ турския езикъ пада всѣкога на послѣдния слогъ. Специялистъ по турския езикъ. особенно писменния, разбира се не съмъ, та лесно би могло да се случи, че нѣкое име и дума е прѣдадено въ форма вече приспособена отъ Българитѣ; Българитѣ на пр. имената на селата, които свършватъ турски на -лѫ, смѣтатъ ги правилно за свои мн. ч. на -лии. Впрочемъ и въ турския езикъ на полуострова има различни диялекти, както това се ясно забѣлѣзва у Юруцитѣ въ Родопитѣ, въ Тозлука и т. н.

До политическитѣ събития отъ новата българска история се докоснѫхъ само мимоходомъ; той е прѣдметъ много обширенъ, на който би трѣбвало да се посвети особна книга. Па и отъ моето заминавание отъ страната много работи сѫ се промѣнили, особенно отъ съединението на България съ Румелия, което трае вече три години а дай Боже и на вѣки.

Що се отнася до картата, за подробности отпращамъ къмъ горѣ споменѫтата руска карта и къмъ лесно достѫпнитѣ издания на австрийския воененъ топографически институтъ. Картичката, прибавена къмъ книгата, е редукция отъ руската карта и служи само за повръхно ориентирание.

---

[18] Българската диялектология, основана отъ Григоровича, и до сега е въ пелени и ще мине много врѣме, до като стане възможно да се състави цѣленъ равномѣрно подробенъ прѣгледъ на всички нарѣчия въ България, Румелия и Македония, въ който разбира се не би трѣбвало да липсва надлежната диялектологична карта. Въ Пер. Списание въ послѣдно врѣме сѫ публикувани доста много текстове, особенно народни пѣсни, и нѣколко по-обширни статии, като на Петко Гѫбьовъ за говора въ Конопчии въ Чирпанско (кн. 18) и на Д-ра Теодорова за Трънския диялектъ (кн. 19, 20). Отъ което най-много имаме нужда сѫ вѣрно записани отъ вѣщи хора отъ устата на простото, отъ училището не развалено селско население прозаически текстове, приказки, разкази за селски събития, обяснения прѣдъ сѫдилищата, разговори и т. н.; въ проза особенността на говора по-добрѣ се забѣлѣзва отколкото въ типичнитѣ стихове на народнитѣ пѣсни. Втора задача, разбира се не много лесна, трѣбва да бѫде съвършенно подробно установявание на границитѣ на единични диялекти, село слѣдъ село. За ударението, което е много различно въ нарѣчията, до сега наймалко е работено.

Нѣкои интересни свѣдѣния между съставянието на книгата ми съобщихѫ г. г. Златарски и Д-ръ А. Теодоровъ, а съ цѣлъ редъ различни по-нови български издания любезно ме снабди съотечественикътъ г. Иванъ Брожка, прѣподаватель при Софийската гимназия. Освѣнъ многобройни частни лица и статистическото бюро въ София ми изпращаше всички свои по-нови публикации. На всички приятели въ България изказвамъ за тѣзи пратки сърдечна благодарность.

Книгата въпрѣки моитѣ намѣрения излѣзе много голѣма. Но въ пѫтописа никога се не знае, коя подробность въ свое врѣме ще има цѣна. Когато тѣзи земи отъ Дунава до Егейско море се покриѭтъ съ мрѣжа отъ желѣзници, много отъ туй, което съ мѫка събирахме, като се скитахме по цѣли мѣсеци съ кола или на конь по планинскитѣ пѫтеки, ще изглежда другояче. Читателитѣ на тази книга, било въ самата страна или кѫдѣто и да е другадѣ, скоро впрочемъ ще познаѭтъ не само добритѣ страни, но и грѣшкитѣ на този трудъ, за който, както и за всѣки другъ, прилѣгатъ Марцияловитѣ думи:

Sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura
Quae legis hic: aliter non fit, Avite, liber.

Кралови Виногради при Прага 24. Юни 1888.

Конст. Иречекъ.

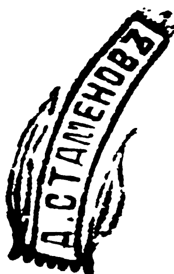

СЪДЪРЖАНИЕ.

ЧАСТЬ ПЪРВА.

ОТЪ ДВѢТѢ СТРАНИ НА БАЛКАНА.

1. София.

2. Околностьта на София.

3. Отъ София до Пловдивъ.

4. Пловдивъ.

5. Стара Загора.

6. Казанлъкъ и Габрово.

7. Търново.

8. Крайдунавско.

ЧАСТЬ ВТОРА.

СРѢДНА ГОРА И РОДОПИТѢ.

1. Златишко поле.

2. Срѣдна Гора.

3. Гьопса.

4. Осоговъ Планина.

5. Кюстендилско Краище.

6. Дупница.

7. Рила Планина и Рилскиятъ мънастирь.

8. Самоковъ.

ЧАСТЬ ЧЕТВЪРТА.

ЧЕРНОМОРСКО.

1. Ямболъ и долна Тунджа.

2. Сливенъ и Котелъ.

ЧАСТЬ ПЪРВА

ОТЪ ДВѢТѢ СТРАНИ НА БАЛКАНА.

1. София.

Мѣстоположение и минѫло. Римската Сердика, срѣдновѣковниятъ Срѣдецъ (Триадица) и нововѣката София като столица на турскитѣ „румелийски беглербегове“. Дълбокиятъ упадъкъ и изненаданото възраждание въ нашето столѣтие. Жители. Старата и новата часть. Топлитѣ извори. Начинътъ за градение кѫщи. Климатъ. Българското общество.

Най-лесниятъ начинъ за пръвъ огледъ на българскитѣ земи е посѣщението на тритѣ главни града, София, Пловдивъ и Търново. Пѫтувачътъ по добритѣ пѫтища лесно и бързо ще се запознае съ главнитѣ типове на страната, съ крайдунавскитѣ равнини, съ планинската Балканска верига, съ планинската мѣстность подъ Витоша и Рила, съ топлитѣ тракийски долини, както и съ цѣлъ редъ важни селища.

Описътъ на пѫтуванието, което съединява споменѫтитѣ градове, ще почнѫ съ главния градъ на княжество България, съ София, която сега тъй често обръща къмъ себе погледитѣ на Европа.

Мѣстоположението е съвършенно планинско, въ пространна долина между голѣми планини въ самото сърдце на Балканския полуостровъ. Овалната Софийска котловина, тъй нареченото С о ф и й с к о п о л е, на пръвъ погледъ показва, като да е нѣкогашно езерно дъно; положена съ главната си ось отъ сѣверозападъ къмъ югоизтокъ, има всичко на всичко около 60 километра длъжина и 20 километра ширина. Хоризонтътъ отъ вси страни свършва съ планини и пристѫпътъ къмъ града е възможенъ само прѣзъ високи проходи и скалисти тѣснини. Сама София е разположена около топълъ изворъ, само седемь километра отъ източнитѣ поли на огромната Витоша, висока до 2300 метра. На срѣща задъ дъното на котловината се простира Балканската верига или Стара Планина, която прѣгражда пѫтя отъ София къмъ Дунава. На югъ се бѣлѣѭтъ почти всѣкога съ снѣгъ покрити

Фиг. 1. София (западната часть) съ Витоша (отъ лѣво катедралната черква, отъ десно черквата Св. Спасъ).

върховетѣ на Рила Планина, най-високата планина въ цѣлата източна половина на полуострова (около 3000 м.). Остатъкътъ отъ хоризонта е изпълненъ съ по-малки планински гребени. Надморската височина на града е 550 метра, тъй че той лежи по-високо отъ съсѣднитѣ около връстъ страни, по-високо отъ равнинитѣ Тракийска Дунавска и Моравска, както и отъ долината на сѣверна Македония. Непосрѣдственно надъ града въ Владайския тѣсенъ проходъ, се намира водораздѣлътъ между водитѣ на Черно и Егейско море, а тамъ на близко се сбиратъ изворитѣ на три голѣми рѣки, Струма, Искъръ и Марица, както и на Нишава, важенъ притокъ на Морава. Ала освѣнъ нѣколко незначителни планински притоци, други никакви води не течжтъ прѣзъ града; Искъръ остава единъ часъ далече на изтокъ.

По своето мѣстоположение София владѣе важнитѣ пжтища отъ Бѣлградъ къмъ Цариградъ и отъ Дунава къмъ Македония, които се тукъ кръстосватъ. За това тя още отъ начало е била важенъ градъ. Който се днесь разхожда по улицитѣ на новата българска столица и види новитѣ, токо що довършени нейни сгради по край старитѣ на падание кжщички и развалинитѣ отъ турско врѣме, ще му остави впечатление на градъ, който токо що се е основалъ. При все това София има богата история, на самото мѣсто почти непозната. За това прѣди да опишемъ какъ изглежда сега, ще поговоримъ за нейнитѣ минжли сждбини и върху това, какъ е станжла такава, каквато е днесъ.

Старо-гръцкитѣ историци Херодотъ и Тукидидъ знаятъ въ тая страна само рѣката Искъръ, или както я тѣ наричали Σκιος или Οσκιος (римски Oescus), ала не споменуватъ никакви селища. Тепърва съ появяванието на Римлянитѣ оказва се тукъ тракийското племе Серди, което 22 г. прѣди Христа е противостояло на римската войска на М. Краса въ похода му отъ Македония къмъ Дунава и за това е било отъ него люто наказано. Въ слѣднитѣ години тази страна принадлѣжала на Тракийското кралство, въ което царувала династията на племето Одриси, които сж живѣли при Одринъ. На 46 г. подиръ Христа това царство било завладѣно отъ Римлянитѣ и прѣобърнжто въ «Тракийска провинция» съ главенъ градъ Филипопол. Провинцията дълго врѣме е била раздѣлена на «стратегии» или войводства, споредъ землитѣ, които сж завземали домашнитѣ племена; една отъ тѣхъ е била и земята на Сердитѣ съ прозвището στρατηγία Σερδική.

Нова епоха за крайдунавскитѣ и подбалканскитѣ провинции е настжпила въ врѣмето на царь Траянъ. Този знаменитъ организаторъ

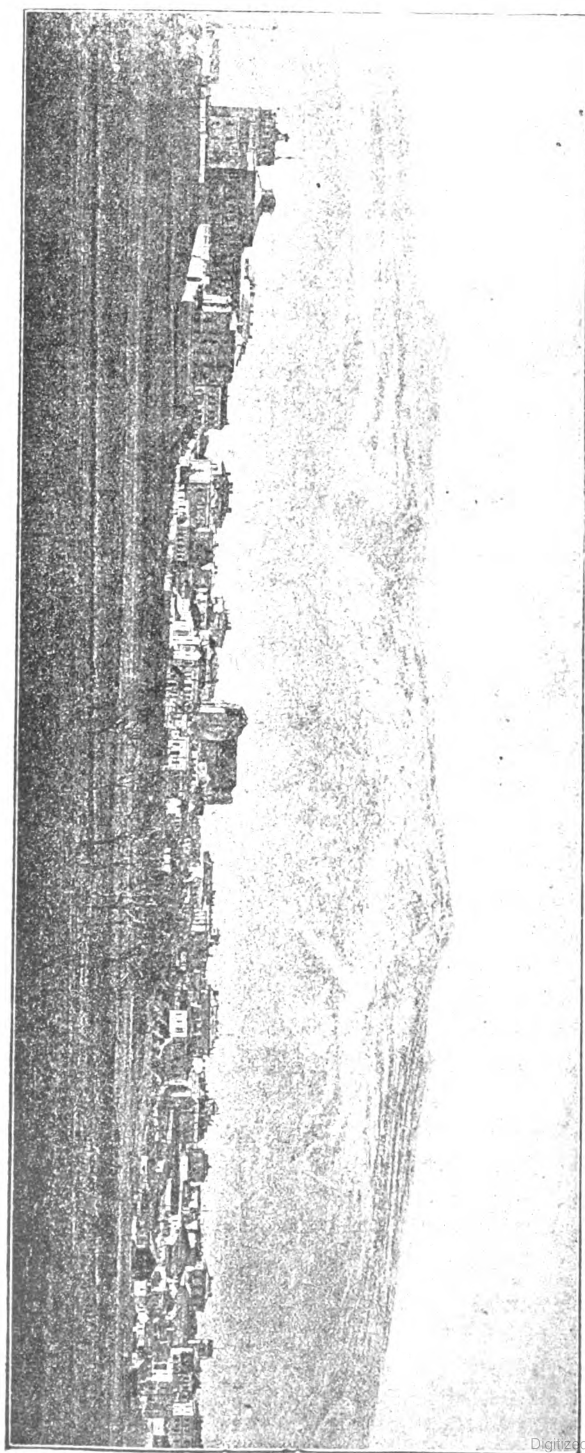

Фиг. 2. София (източната часть) съ Витоша (въ срѣдата Св. София, отъ лѣво гимназията и държавната печатница).

почнѫлъ да урежда по цѣла Тракия граждански общини, и то не съ заселвание римски колонисти, ами по начинъ, почнѫтъ отъ наслѣдницитѣ на Александъръ Велики, т. е. съ заселвание на селяни, военни домашни ветерани и гръцки търговци (по надписитѣ се срѣщатъ Малоазиятци, главно отъ Никея) по мѣста, надарени съ граждански правдини[1]. Траянъ е и собственниятъ основатель на днешна София. Главното седалище на Сердитѣ, до тогава безъ съмнѣние незначително селище, съ топълъ изворъ и жилище на мѣстния «стратегъ» било прѣобърнѫто въ градъ Сердика[2] и на-

---

[1] Mommsen, Röm. Geschichte 5 (1885), 271, 282.

[2] Формата Сардика е по-късна.

дарено, като всички Траянски общини, съ царското прозвище **Ulpia**.

Земята на Сердика е обхващала освѣнъ тукашната котловина и мѣстата около Пиротъ [3]. На близко се е намирала границата на двата езика, които тогава сѫ владѣяли свѣта, на гръцкия, който се е простиралъ отъ Егейско море, и на латинския, чиято изходна точка е билъ лагерътъ на легионитѣ, разположени по край Дунава. Тракийската провинция, която обхващала отъ начало и Кюстендилско, Пиротско и Софийско, влизала въ областьта на гръцкия езикъ, крайдунавскитѣ, далматскитѣ, както и дарданскитѣ земи около днешното Скопие на Вардаръ, въ границитѣ на латинския езикъ. Както виждаме отъ надписитѣ, границата между двата елемента е вървѣла по край върховетѣ на Балкана, протакала се е послѣ между Пиротъ и Бѣла Паланка и между Кюстендилъ и Скопие [4]. Тракийскиятъ елементъ почнѫлъ да губи народностьта си и полека-лека да отстѫпва отъ сцената.

За разцвѣта на Тракия въ II. и III. вѣкъ най-ясно свидѣтелствуватъ монетитѣ, сѣчени въ нейнитѣ градове. Въ Сердика сѫ сѣкли монети отъ врѣмето на царь М. Аурели (161—180) до Галиенъ (260—268). Въ Мионетовия трудъ сѫ описани 108 тукашни типове, все мѣдни съ гръцки надписи (Σερδῶν или Οὐλπίας Σερδικῆς, сѫщо Αὐγούστης Σερδικῆς). Отъ едната страна се вижда образътъ на царя, отъ другата — надписъ на града и въ него най-различни образи, взети изъ областьта на цѣлата митология. Честитѣ изображения на лѣкарски божества, като Ескулапъ, който на една монета отъ врѣмето на царь Септими Северъ стои въ храмъ съ четире стълпа въ фасадата, на Хигея или на Ескулаповата змия указватъ на тукашнитѣ лѣчебни извори и на тѣхнитѣ храмове. Триптолемосъ или Цересъ на кола, теглена отъ двѣ змии или змеове свидѣтелствува за тукашното земледѣлие. На нѣкои кѫсове е изобразенъ само сѫдъ, пъленъ съ овощия, на други — водно божество, свидѣтелство за близкия Oescus [5].

Къмъ края на трети вѣкъ настѫпила промѣна. Царь Аурелианъ, като напустнѫлъ Траянската Дакия отвъдъ Дунава, образувалъ (271 г.) провинция съ сѫщето име на полуострова, която въ скоро

---

[3] Надписи издадени отъ A. Domaszewski въ Archeol. epigr. Mitth. X (1886) 238 и сл.

[4] Срв. K. Jireček, Archeologische Fragmente aus Bulgarien, Arch. ep. Mitth. X. 44.

[5] Mionnet, Description des médailles antiques I, стр. 420 бр. 364—371, Suppl. II стр. 483 бр. 1650—1749.

врѣме била раздѣлена на двѣ, на крайдунавска часть, Dacia ripensis, и на вжтрѣшна, Dacia mediterranea Сердика станжла главенъ градъ на тазъ втора провинция, която била съставена отъ частитѣ на некогашната Тракия и Горна Мизия. Други забѣлѣжителни общини на вжтрѣшна Дакия били Naissus (Нишъ) и Remesiana (Бѣла Паланка между Нишъ и Пиротъ), които и двѣтѣ принадлѣжали първоначално на Горна Мизия, послѣ Pautalia (Кюстендилъ) и Germania (Баня при Дупница), и двѣтѣ първоначално тракийски.

Свѣтлиятъ периодъ на Сердика е било четвъртото столѣтие отъ нашето лѣточисление. Царь Костантинъ Велики, който билъ родомъ отъ близкия Naissus, често и на драго сърдце живѣялъ въ Сердика, както се вижда отъ многобройнитѣ негови закони, датувани отъ тукъ, които сж събрани въ по късния «codex Theodosianus». Той казвалъ: «моятъ Римъ е Сердика», даже по едно врѣме мислилъ да прѣнесе тукъ столицата на римското царство, до като намѣрилъ мѣсто за тази цѣль навѣрно по пригодно въ Византия надъ Босфора[6]. Въ царуванието на неговитѣ синове Констансъ и Констанци въ Сердика на границата между източната и западната половина на империята е засѣдавалъ (343—4 г.) черковенъ съборъ за разрѣшение спора върху учението на Ария, въ присжтствието на 356 епископи[7]. Това развитие на града се довършило въ края на слѣдния вѣкъ, прѣзъ бурята на прѣселението на народитѣ, когато Хунитѣ въ врѣмето на Атила (447 г.) между многобройнитѣ други градове изгорили и Сердика.

Римски паметници въ нашата София сж останжли твърдѣ малко. Ни една монументална сграда не се е запазила. Просторътъ на римския и срѣдновѣковия градъ, който на вѣрно е билъ по малъкъ отъ турската и сегашна българска София, при все това може донѣкждѣ да се прослѣди. Римската «civitas» се е простирала около топлия изворъ, чиято главна сграда, шестожгълникъ съ добри стѣни отъ дѣлани камъни съ басейнъ отъ вжтрѣ, отъ часть може би е антична направа, послѣ въ съсѣдния край на днешната чаршия и по мѣстата на днешната еврейска махала и на нѣкогашната (въ турско врѣме) българска махала около катедралната черква. Цѣлото това

[6] Анонимниятъ продлъжитель на Diona Cassia, Fragm. hist. Graec. IV p. 199 c. 15, 1. — Ammianus Marcellinus 21, 10, 3 нарича Сердика и Филипополь „civitates amplas et nobiles“.

[7] За годината на тозъ съборъ вж. Hefele, Conciliengeschichte I², 533. Не дълго подиръ това, около 391 г., Сардицкиятъ епископъ Bonosus произвелъ безпокойствие въ черквата съ учението, че дѣва Мария имала освѣнъ спасителя и други дѣца.

пространство, въ центъра на днешния градъ е покрито съ високъ насипъ стари, хилядогодишни развалини, а освѣнъ това подкопано отъ пространни, стари сводови подземия отъ добрѣ изпечени тухли, надъ които днесъ стоѭтъ само бѣдни глинини кѫщички или дървени дюкянчета. По тѣзи мѣста се намиратъ и всички срѣдновѣковни градски черквици. Сѣверната часть на стария градъ е образувала една наклонность около 10 м. висока, която се спущала къмъ по дълбокото, вѫтрѣшно дъно на Софийско поле, а сега тази наклонность се намира вѫтрѣ въ града; при нейнитѣ поли извира и споменѫтиятъ топълъ изворъ. На тази наклонность въ 1881 г. случайно се откри кѫсъ отъ широка, права градска стѣна, яко градена съ голѣми, плоски тухли, ала изново биде засипана [8]. Освѣнъ споменѫтото пространство, намиратъ се по останѫлата София само стари гробове и слѣди отъ нѣкогашни градини съ многобройни глинени трѫби, особенно по южната и юго-източната страна, гдѣто въ наше врѣме се изкопахѫ толкова основи за нови сгради. До града, споредъ извѣстията на пѫтувачитѣ Бетрандонъ де ла Брокиеръ (1433) и Стефанъ Герлахъ (1578), се е намирало и малко градище [9]. То е лежало или на мѣстото на днешната черква св. София, на височината надъ източния край на града, или по-скоро на отворено поле на сѣверозападъ отъ града. Малко по далече отъ Шарения мостъ прѣзъ Владайския потокъ кръстосватъ тамъ шосето къмъ Ломпаланка основитѣ на старъ зидъ отъ недѣлани камъне съ правилно разположени окрѫгли кули [10]. Билъ е навѣрно четвероѫгъл-

---

8 Видѣхъ този кѫсъ въ м. Май 1881 г. на мѣстото, гдѣто се градѣше военния клубъ задъ княжеския палатъ, подъ нѣкогашната глинена кавалерийска казарма (съборена на 1880) и надъ Капанската махала, която се простира подъ наклонностьта.

9 „Es hat auch da (т. е. въ Нишъ) gleichwie zu Sophia, ein Schloss ausserhalb der Stadt gehabt“. Stephan Gerlach des Aelteren Tagebuch, Frankfurt 1674 стр. 524. „Petit château“ до съборенитѣ градски стѣни у Brocquière, който е издаденъ въ новофранц. прѣводъ отъ Legrand d'Aussy, Mém. de l'institut, Sciences morales et politiques, t. V, an XII (1804). Пѫтуването на Бертрандона сега е издадено въ старо франц. текстъ отъ Шефера: Recueil de voyages et de documents pour servir a l'histoire de la géographie. Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Brocquière, publié et annoté par G. Schefer. membre de l'Institut, Paris 1892. Тамъ на стр. 201 четемъ за София: „En après, je vins à une grosse ville en trois jours qui est la millieure de Vulgairie et a nom Sophie et fu jadis une tres grande ville, ainsi qu'il appert par la muraille qui est toute abatue jusques à terre et fu toute destruicte; et a ceste ville une petit chastel“.

10 Изобразени у Kanitz, Donau-Bulgarien, 2, 312. Че тази стѣна е правена слѣдъ честититѣ врѣмена на старата римска империя, нѫбързо като сѫ употрѣбени камъне отъ тѣзи гробища, може би въ врѣмето на царь Юстиниянъ, показватъ надписитѣ съ тракийски имена, намѣрени въ неѭ. Добруски въ Сборникъ на Бълг. Мин. II, 5 слд.

никъ, не много пространенъ. Между това градище и банитѣ въ сегашния низъкъ Крумски кварталъ, се срѣщатъ, до колкото знаѭ, само стари гробове, ала не и слѣди отъ кѫщи, отъ което е и явно, че градището се е намирало малко по далече отъ града и не е било съединено съ него.

Латински и гръцки надписи се намѣрихѫ въ оная година, когато живѣехъ въ София само петь[11]. Можеше да се прѣдполага, че много отъ тѣхъ сѫ зазидани въ основитѣ и стѣнитѣ на голѣмитѣ турски сгради. При построяванието на града въ послѣднитѣ години намѣрени сѫ тукъ-тамъ и саркофази, откѫслеци отъ стълпове, разбита статуя на мѫжъ въ тога съ свита грамота въ рѫка, много римски монети и т. н. Отъ 1889 г. броятъ на надписитѣ се умножава непрѣстанно съ нови намирания. Тия надписи отъ римско врѣме сѫ съчинени най-вече на гръцки. Отъ тѣхъ се научаваме за древната градска община (ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Σέρδων, κρατίστη βουλὴ καὶ ὁ ἱερώτατος δῆμος), за разни жители съ тракийски, по нѣкогажъ вече на латински прѣправени имена, за градскитѣ тържества (съ борби μονομαχίαι всѣка четвърта година), за боговетѣ, на които сѫ въздигали вотивнитѣ камъне, като Сабазиосъ Атипаренски, Аполонъ Ранискеленски, Артемида и др. Къмъ това се придружаватъ и надписи на милияритѣ, стълповетѣ край голѣмия пѫть за изтокъ, който минувалъ прѣзъ града[12].

Сѫдбинитѣ на Сердика въ първата половина на срѣдния вѣкъ сѫ тъмни. Знае се, че още дълго врѣме е била погранична крѣпость на източноримската империя противъ Българитѣ. Тепърва на 809 г. прѣвзелъ ѭ българскиятъ царь Крумъ, когато ужъ загинѫли 6000 византийски войници. Царь Никифоръ дѣйствително бързо подиръ това пристигнѫлъ, като искалъ изново да укрѣпи града, ала отъ военния бунтъ въ неговия лагеръ билъ принуденъ да се върне въ Цариградъ[13]. Побѣдата надъ Никифора въ източния Балканъ (811 г.) осигори за Българитѣ и постоянното владѣние на Сердика.

Славянитѣ си приспособили името Сердика въ формата Срѣдецъ, като сѫ мислили на с р ѣ д а, сѫщо тъй както близкиятъ Oescus

---

11 Arch. epigr. Mitth. X. 49, 50, 241 (надгробни камъне).

12 Новонамѣренитѣ надписи отъ София сѫ обнародвани отъ Добруски въ Сборникъ II, 3—8, XII 322 слд.; Archaeolog. epigr. Mitth. XIV, 150 слд., XVIII 109 — 111. Желателно би било, вънъ отъ надписитѣ да се обърне внимание и на остатъцитѣ отъ древнитѣ жилища, улици, водопроводи и пр. и да се състави, върху основа на сегашния планъ, единъ планъ на нѣкогашния градъ.

13 Theophanes ed. Boor (Lipsiae 1883) 1, 485.

прѣименували на Искъръ, като имъ е била на ума искра. Пославяненото пъкъ име Византийцитѣ споредъ българския изговоръ (Срядецъ) прѣправили въ Τριάδιτζα. Срѣдешкото епископство, което се споменува въ 10. вѣкъ, е било навѣрно едно отъ най-старитѣ въ България; споредъ грамотата на царь Васили II. (1019) къмъ него е принадлежало и градището Перникъ задъ Витоша на най-горнето течение на Струма, както и мѣстата на днешно Трънско. Въ половината на 10. вѣкъ въ Срѣдецъ е ималъ сѣдалището си извѣстно врѣме и българскиятъ патриархъ, въ врѣмето на онази промѣна, когато центърътъ на царството полека-лека се пренесе отъ Черно море дори къмъ македонскитѣ езера. Прѣзъ войнитѣ на царь Васили II. противъ Българитѣ градътъ геройски се е защищавалъ заедно съ 35 крѣпости въ околностьта, между които покрай Перникъ се е отличавала укрѣпената Бояна подъ Витоша. На 986 год. Васили II. напраздно обсаждалъ Срѣдецъ 20 дни; обсаднитѣ уреди били изгорѣни отъ гражданитѣ, византийскитѣ чети, разпръснѫти изъ околията да сбиратъ сѣно и храна били разбити отъ Българитѣ и царятъ, вслѣдствие на оскѫдность въ лагера, билъ принуденъ да се върне обратно, въ който походъ билъ изненадано нападнѫтъ въ лѣснатитѣ Ихтимански гори отъ войскитѣ на царь Самуилъ и разбитъ.

Прѣзъ Византийското владичество (1018 — 1186) въ България Срѣдецъ се често споменува, особенно прѣзъ царуванието на Комненовата династия, когато е служилъ за изходна точка въ походитѣ срѣщу Унгарци и Сърби. Новитѣ двѣ български възстания въ 11. вѣкъ свидѣтелствуватъ за войнствения духъ на жителитѣ около Срѣдецъ и Бояна. Въ половината на сѫщото столѣтие въ Срѣдецъ сѫ били заселени разбититѣ Печенеги, заддунавски чергари отъ турски произходъ, чийто типъ и до сега се отражава въ лицето на извѣстна часть отъ селското население при политѣ на Витоша.[14] Царь Мануилъ Комненъ заселилъ въ околностьта и плѣнници Сърби, отъ които може би водѭтъ потеклото си названията на днешнитѣ селища Сръбско село и Сръбски Самоковъ въ близката Самоковска околия.[15] Планинската околность е била пълна съ вѣковни гори («silva Bulgariae» на кръстоноснитѣ); самиятъ Срѣдецъ се нарича отъ арабския географъ Идриси «много-

---

[14] Печенегитѣ били заселени ἀνὰ τὰς πεδιάδας τῆς Σαρδικῆς, τῆς Ναΐσσου и т. н. Kedrenos ed. Bonn. 2, 587.

[15] Плѣненитѣ Сърби били заселени ἐν Σαρδικῇ. Kinnamos 103.

люденъ градъ Атрâлиса, който лежи въ широка и плодородна равнина»[16].

Интересни извѣстия за града съдържатъ житията на св. Иванъ Рилски, чието тѣло ужъ още царь Петъръ (927—969) накаралъ да се прѣнесе въ Срѣдецъ.[17] Старославянскитѣ служби на тозъ народенъ светецъ сѫ съставени по това врѣме (прѣдъ 1183), като сѫ го наричали **Срѣдеуьскыи свѣтилникъ и Срѣдеуьскаꙗ похвала.** Отъ легендитѣ се научаваме, че прѣзъ врѣмето на царь Мануилъ (1143—1180) въ града е имало три черкви: 1) съборната черква (безъ поблизки данни), 2) дървената черква св. Лука, която е сѫществувала още прѣзъ врѣмето на Герлаха (1578), споредъ мѣстнитѣ разкази ужъ на мѣстото на днешната площадь Позитано, и 3) каменната черква св. Иванъ Рилски близо до градскитѣ стѣни (укрѣпления), споредъ прѣданието до топлитѣ извори, сега сѫщо тъй изчезнѫла. Не само черквитѣ, но и самиятъ градъ е билъ повечето дървенъ, та отъ врѣме на врѣме е страдалъ отъ пожари. Почитанието на св. Иванъ отъ това врѣме дълбоко се закоренило по цѣло Софийско поле, гдѣто той и до сега се нарича просто свети отецъ. Въ околностьта сега има два мънастира на св. Иванъ Рилски, Германскиятъ на мѣстото, гдѣто Искъръ отъ планинитѣ влиза въ полето, и Курилскиятъ тамъ, гдѣто Искъръ отъ полето пакъ влиза въ тѣснинитѣ на Стара Планина, и двата съвършенно малки, съ по единъ само калугеръ. За единъ отъ тѣхъ се споменува, че ималъ грамота за особни привилегии отъ царь Алекси Комненъ (1081—1118).[18] Освѣнъ това въ тукашния край по онова врѣме се намирали и много Богомили, между чиито учители и началници споменува се **дѣдьць Срѣдеуьскыи.**[19]

Къмъ края на 12. вѣкъ Софийско е било театъръ на голѣми прѣврати. Унгарскиятъ краль Бела III., противникъ на царь Андроникъ Комненъ, възползувалъ се отъ смутоветѣ въ Византийското царство, сдружилъ се съ великия Сръбски краль Стефанъ Неманя и на 1183 г. уплѣнилъ Бѣлградъ, Нишъ и Срѣдецъ. Тукъ Унгарцитѣ между другата плячка взели и ковчега съ тѣлото на св. Иванъ Рилски и го отнесли въ Strigonium (Гранъ, мадж. Esztergom). Три

---

16 Tomaschek, Zur Kunde der Hämus — Halbinsel II. Die Handelswege im 12. Jahrh. nach den Erkundigungen des Arabers Idrîsi. Wien, 1887 стр. 85, 87 (Sitsungsber. der kais. Akad. 1886. Bd. 113).

17 Гл. часть 3, гл. 7.

18 Успенскій, Образованіе болгарскаго царства (Одесса 1879) стр. 50—51.

19 Флоринскій въ сборникѣ статей по славяновѣдѣнію (Петербургъ 1883) изданъ въ честь на проф. Ламански, стр. 39.

години подиръ това (1186) избухнѫло възстание около Търново и братията Петъръ и Асѣнь се провъзгласили за български царье. До като е траяла войната противъ тѣхъ царь Исакъ Ангелъ издѣйствувалъ отъ Унгарцитѣ да повърнѫтъ тѣлото на св. Иванъ и самъ лично го е приелъ въ Срѣдецъ на 1187 год.; съ това навѣрно е искалъ да изглади между населението лошото впечатление, което е причинило унасянието на народния патронъ и да разположи къмъ себе си българското население. Византийската войска зимувала тукъ, слѣдъ което на слѣдната пролѣть (1188) царь Исакъ навлѣзълъ прѣзъ Етрополския балканъ въ крайдунавско и напразно обсаждалъ крѣпостьта Ловечь. Една година подиръ това (1189) прѣзъ Срѣдешкитѣ улици минавали кръстоносцитѣ отъ третия походъ съ царь Фридрихъ I. Барбароса на чело. Тѣхнитѣ отношения къмъ Византийцитѣ били обтегнѫти и скоро прѣминѫли въ явно неприятелство. Тѣ намѣрили Срѣдецъ напустнѫтъ, лишенъ отъ всѣкакви срѣдства за удовлетворение хорскитѣ нужди; той носѣлъ на себе си скорошнитѣ слѣди на минѫлитѣ войни и на честитѣ ограбвания.[20] Слѣдъ кръстоносцитѣ пристигнѫли пъкъ Сърбитѣ; краль Неманя водѣлъ прѣговори въ околностьта на Троянскитѣ врата съ пълномощницитѣ на кръстоносцитѣ, които зимували въ Тракия, за здружавание противъ Гърцитѣ, което обаче не се осѫществило, поради прѣмирието на царь Фридрихъ съ Исакъ и бързото прѣминавание на кръстоносцитѣ въ Азия.[21] Подиръ това (1190) Исакъ Ангелъ потеглилъ на западъ, разбилъ Сърбитѣ при рѣка Морава иималъ свиждание въ Бѣлградъ съ Бела III. Това е билъ послѣдниятъ походъ на Византийцитѣ чакъ до Дунава. На 1194 год. царь Асѣнь самъ обсадилъ Срѣдецъ, който отъ тогава останѫлъ въ български рѫцѣ. Тутакси заповѣдалъ да се прѣнесе съ голѣма слава тѣлото на св. Иванъ Рилски въ Търново, новата царска столица, и да се пази като свѣтиня на обновеното българско царство.

Бѣлѣжкитѣ за Срѣдецъ прѣзъ врѣмето на второто българско царство сѫ повечето съ черковно съдържание. Тукашниятъ край, доколкото знаеме, прѣзъ 13. и 14. вѣкъ не е билъ докосванъ отъ войни и навѣрно изново се е заселилъ и обогатилъ подиръ минѫлитѣ нещастия.

Отъ 1329 г. имаме първото гарантирано извѣстие за голѣмата

---

20 Ad Straliz oppidum pervenimus, quod vacuum et omni solatio humanae indigentiae destitutum invenimus. Ansbert (Fontes rerum Austr. Scriptores V) 27.

21 Животътъ на Неманя отъ краль Стефанъ гл. 4; срв. Ansbert 42 (in introitu clausarum Bulgariae), 47 (apud Constantiam).

сграда, черквата св. София, която била толкова бѣлѣжита въ града, че полека-лека причинила и промѣната на неговото име. Въ единъ ржкописъ, писанъ тукъ прѣзъ врѣмето на царь Михаилъ и митрополитъ Иоанъ, св. София се споменува като съборна Срѣдешка черква [22]. Тя е била съградена въ видъ на кръстъ на върха и се виждала отъ много далеко; на 1640 г. и 1653 г. изглеждала като нова.[23] Нейнитѣ развалини стоятъ на една издигнжтость, която до 1880 год. е образувала източния край на града; тепърва неотдавна почнжхж да се строжтъ улици и по нататъкъ въ полето. Масивната тухлена сграда съ малкото кубе съглежда се отъ доста

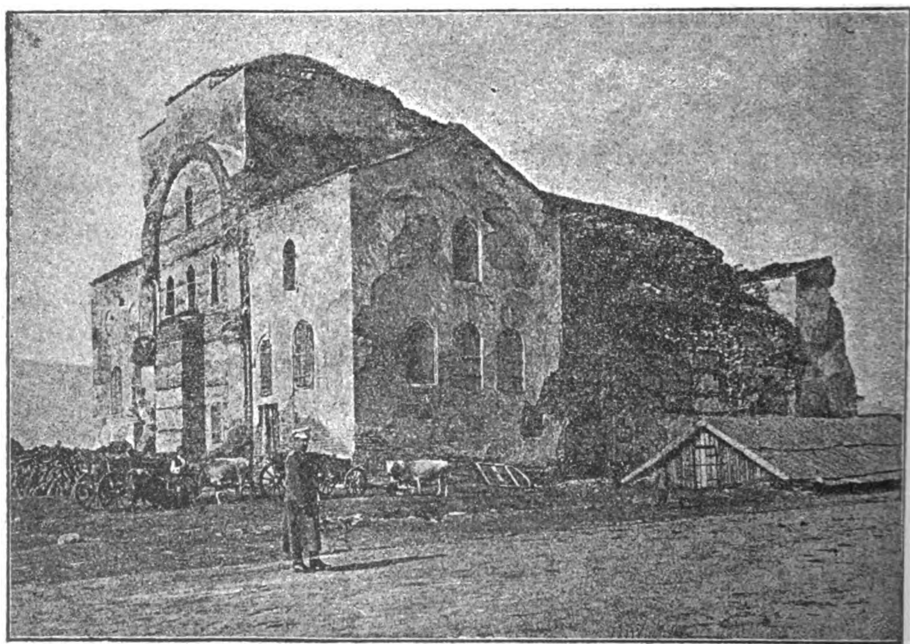

Фиг. 3. Развалинитѣ на черквата св. София отъ сѣверна страна.

голѣмо разстояние. Тя е най-голѣмата срѣдневѣковна сграда въ цѣла България, 66 крачки длъга. Турцитѣ ж прѣобърнжли въ джамия (Сиявушъ джамиси) и тукъ-тамѣ по нѣщо пристроили. Отъ

[22] Евангелие на пергаментъ, бълг. редакция, писано „**въ светѣи Софи мєтрополи Срѣдєчьскои при мєтрополитѣ Иωанѣ и при цари Михаилѣ Асѣнии в лѣто. ѕωлꙁ** (6837 — 1329) **єндикта. кі**“. Гласник часть 51 (1882) стр. 64.

[23] Acta Bulg. eccl. стр. 73 и 228: e stata molto beila, et adesso par, che sia fatta di novo.

двѣ земетресения въ нашето столѣтие, тя е толкова разтурена, че и не може да се мисли за нейното обновяване. Отъ апсидата подиръ земетресението на 1818 г. останѫли сѫ само основитѣ; сводовиятъ отворъ, който води отъ черквата въ олтаря е затворенъ отъ Турцитѣ съ груба стѣна отъ греди, тухли и камъне. Главната черковна врата отъ земетресението на 1858 г. е разрушено, кубето надъ срѣдното праздно пространство е обрастнѫло съ трѣва и храсталакъ а сводоветѣ на крайнитѣ праздни пространства, пълни съ пукнатини, едвамъ се крѣпѭтъ. Стариятъ подъ отъ шестоѫгълни добрѣ изпечени тухли още се познава.

На южната страна на черквата първоначално се е намиралъ, казватъ Софиянци, голѣмъ мънастиръ, отъ който може би сѫ останѫли старитѣ подземия, които се простиратъ далеко подъ земята, като нѣкой лабиринтъ. Турцитѣ въ 16. вѣкъ имали сѫ тамъ своятъ орѫженъ складъ[24]. По късно той е билъ прѣобърнѫтъ на т е к е (дервишки мънастиръ), споредъ други на кервансарай съ мѣста ужъ за 500 души гости. Напослѣдъкъ въ него се намирали пространни турски казарми, които наслѣдихѫ Българитѣ, ала на 1879 г. отъ единъ пожаръ на сѣно и отъ избухване на артилерийския складъ бѣхѫ унищожени. На тѣхно мѣсто ще се гради великолѣпна черква на св. Александъръ Нѣвски въ споменъ на освобождението на България, на която на 1882 г. се турнѫ и основниятъ камъкъ. На сѣверната страна на св. София, само нѣколко крачки отъ самата черква, въ м. Януари 1884 г. случайно се открихѫ два саркофага, груба работа, каменни ковчези, подобни на тѣзи, които въ таково голѣмо количество се намиратъ въ античнитѣ и срѣдневѣковни гробища Aliscamps при Арлесъ (Франция); знакътъ ☧ (хризма) на единия отъ тѣхъ показва късниятъ тѣхенъ произходъ, отъ християнско вече врѣме. Единъ отъ тѣхъ, който имаше още капакъ, бѣше отворенъ въ присѫтствието на князя, при който случай 16 души трѣбваше да теглѭтъ капака на страна. Намѣрихме въ него два скелета, чиито глави бѣхѫ положени въ противоположна посока, остатки отъ цвѣтя и овощия (праскови). И двата саркофага сѫ поставени сега въ близката гимназия. Това откритие станѫ не при

---

[24] Dernschwam на 1553 г. направилъ си слѣдната бълѣжка за София: „Alda ist ain grosse Christenkirchen gewesen, sieht man noch, ist yetz ain zeughauss von allerlay raub“. Сѫщиятъ въ описа на обратния си пѫть на 1555 г. казва: „Zue Sophia ist ain grosser schöner stifft gewesen vnd hohe kirchen, sieht über die gantze statt auss vnd ist zerbrochen; daraus hat der Türckh ain zeughauss gemacht von eroberten schlachten“. Рѫк. на чешкия музей f. 12 и 241[1]. За писателя вж. H. Kiepert, Hans Dernschwam's orientalische Reise, S. A. aus dem „Globus“, Bd. LII, Braunschweig 1887.

нѣкаква археологическа разкопка, а при турянието основа на една ледница за потрѣбитѣ на княжеската кухня. Вѫтрѣшностьта на черквата сега служи за складъ па газа, употрѣбянъ за градското освѣтяванпе. По едно врѣме сериозно се готвѣше събарянието на тази развалина, защото ужъ покрай палата и многобройнитѣ нови сгради изглеждала лошо, ала намѣрихѫ се хора, които се изказахѫ остро противъ такъвъ вандализъмъ.

Народното прѣдание скоро турнѫло въ връзка тазъ св. София съ Цариградската, което се вижда още отъ по-старитѣ пѫтувачи. Далматинецътъ Вранчичъ (Verantius) на 1553 г. чулъ, че нѣкой гръцки царь съ царицата си считали св. София за своя покровителка; царятъ и въздигнѫлъ черква въ Цариградъ, жена му въ градъ София[25]. Италиянецътъ Бенаглиа на 1682 г. записалъ си прѣданието, че тазъ черква е съградила София, дъщеря на Константинъ Велики, която и тукъ била погребена и отъ врѣме на врѣме ужъ се явявала нощя въ потурчената черква[26]. Пѫтувачътъ Бемпленъ на 1740 г. е видѣлъ тукъ единъ надписъ, съставенъ отъ тухли: πολλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου[27].

Кога е съградена тазъ черква, не знаемъ. Рускиятъ пѫтувачъ Григоровичъ (1845) забѣлѣжилъ, че сградата много прилича на св. София въ Охридъ, която той прѣди малко видѣлъ и която споредъ сигурни извѣстия е била съградена въ XI. вѣкъ[28]. Къмъ края на XIV. вѣкъ, още въ българско врѣме почнѫло да се употрѣбя името София за самия градъ, което въ турско врѣме повече и повече се затвърдявало[29]. Името Срѣдецъ скоро останѫло

---

25 Вранчичовитѣ съчинения е издала унгарската академия въ 12 тома, Будапеща 1857—1875. Срв. статията на проф. Матковичъ за пѫтуванията на Вранчича, Rad jugosl. akad. кн. 71 (1884).

26 Relatione del viaggio fatto a Constantinopoli dell'illustrissimo Conte Alberto Caprara, Bologna 1685 p. 45.

27 Archeol. epigr. Mitth. XVII, 49.

28 Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. 2 изд. Москва 1877 стр. 135 (срв. стр. 100). За съграждането на Охридската св. София отъ архиепископа Лъва († ок. 1055) свидѣтелствува стариятъ гръцки каталогъ на архиепископитѣ у Zachariae von Lingenthal, Beiträge zur Gesch. der bulg. Kirche St. Petersburg 1864 (въ спис. на акад.) стр. 22.

29 Въ грамотата на царь Шишманъ, дадена на Рилския мънастиръ на 1378 г. пише се въ „Срѣдецъ" (Šafařík, Památky 2 изд. 107). Въ грамотата на сѫщия царь, дадена на мънастиря св. Богородица Витошка (пакъ тамъ 108), четемъ едно до друго: „кефаліе Срѣдешъское", „въ градѣ царства ми Софи" и „свѧтаꙗ Софіа" (въ смисъль на метрополия, върховно духовно началство). Единъ дубровнишки записъ отъ 1376 г. има Sophya. Константинъ философъ на 1431 г. пише ту отъ Софіе (Гласник часть 42 стр. 305), то пъкъ до Срѣдьца (стр. 307). Въ черковнитѣ книги отъ 15. и 16. столѣтие четемъ Срѣдьць (както у Владиславъ граматикъ), или Софіа Срѣдьчьскаꙗ (лѣтописитѣ у Šafařika,

на заденъ планъ. То и сега е познато въ България, ала повечето подъ влиянието на литературата, отъ колкото по прѣдание.

Въ послѣдне врѣме нѣкои български писатели се опитахѫ изново да го въведѫтъ, ала безъ сполука.

Минѫлото на тази староврѣмска черква се обясни отъ 1888 г. насамъ отъ нѣколко твърдѣ важни открития. Черквата св. София води първото си начало отъ римскитѣ времена; тя стояла срѣдъ старохристиянски гробища отъ IV—VI вѣкъ, които се простирали отъ княжеския дворецъ до Подуенската долина. Въ самата срутена апсида на св. София се намѣрили на 1893 г. остатъци отъ стара мозаика и до нея една гробница, послана съ тънки и гладки мраморни плочи; въ нея лежали два мрътвеца и между главитѣ имъ една сребърна заключена кутия съ два християнски монограма, очевидно «reliquiarium», въ който се намѣрило малко прахъ и пръсть и три мѣдни монети, твърдѣ ръждясали, отъ синоветѣ на царя Константина Велики. Между св. София и зданието на народното събрание се намѣрили, срѣдъ многобройни (до 43) гробници, основитѣ на двѣ черкви. Едната, до 33 метра широка, съ три олтара (види се, basilica по старохристиянски начинъ) по-голѣма отъ самата св. София. Въ нея се намѣрили на 1896 г. мраморни плочи съ надгробни надписи, латински и гръцки, на една Florentia virgo (дѣвица Флоренция), Μαρία πάρθενος (дѣвица Мария), Ἀμμουκὶς ἀπὸ Σεληνοῦντος (Амукисъ отъ градъ Селинунтъ въ Сицилия). Тия надписи принадлежѫтъ къмъ IV—VI вѣкъ, както и монетитѣ, намѣрени наоколо. Пò-малката черква, сѫщо съ полукрѫгли апсиди, били пълна съ гробници. Мрътвцитѣ били положени по християнски начинъ, съ лицето къмъ истокъ, съ малки шишенца (лакриматории, балсамарии); освѣнъ нѣколко саркофага отъ пò-груба работа тѣ сѫ били погребвани или въ гробници, направени отъ тухли съ сводъ, или само покрити съ нѣколко керамиди отъ голѣми размѣри, по сѫщия начинъ, както сѫ погребвали и сиромаситѣ въ Италия въ сѫщитѣ врѣмена. Тия открития напомнятъ неотдавнашнитѣ твърдѣ любопитни издирвания на старохристиянски черкви съ гробници въ развалинитѣ на римската столица на Далмация, въ Салона (слав. Солинъ) близо до Спалато. Подобни гробници се намѣрили въ София на 1894 г. въ улица Позитано, съ два латински надгробни надписи, споредъ които тукъ сѫ

Pam. 61) или по учено **Софїа Сардакїйскаа** (ркк. отъ 1563 г. въ черквата св. Никола въ София). Лукаричъ въ своитѣ Annali di Rausa (Venezia 1605) нарича града ту S r e d a z ту пъкъ S o f i a.

били гробоветѣ на двама свещенници, на дияконъ Димитъръ (Demetrius diaconus) и на Дециусъ, «служитель на св. Андреа» [30].

Най-старата черква въ града, по-стара отъ св. София, е безсъмнѣние тъй наречената Гюлджами, въ центъра на днешния еврейски кварталъ [31]. Отъ вънъ изглежда като окржгла кула, около 10 метра висока съ тухлена връшеста стрѣха. Околчестата стѣна отъ плоски, добрѣ изпечени тухли (1.45 м. дебела) въ значителна височина е пробита отъ осемь малки кръглести прозорчета. Вжтрѣшното пространство, надъ прозорцитѣ малко наклонено, е кржгло, има 9.2 метра въ диаметъръ и се дѣли отъ входа къмъ олтарната апсида, отъ тритѣ врати и четиретѣ полукржгли олтарни ниши симетрично на осемь сегмента. Дървениятъ подъ лежи повече отъ единъ метъръ подъ повръхностьта на външния дворъ и тепърва неотдавна е билъ поставенъ надъ първоначалния глиненъ. Всичкитѣ стѣни, дори до самия сводъ първоначално сж били покрити съ живопись, чиито остатъци всжду проглеждатъ прѣзъ турската мазилка, която се рони. Надъ олтаря се четжтъ слѣдитѣ на старославянски надписъ съ голѣми букви; подъ прозорцитѣ се протака около връстъ въ видъ на поясъ грѣцки надписъ съ червени букви, отъ които само нѣкои откжслеци се показуватъ прѣзъ мазилката [32]. Турцитѣ сж пристроили къмъ тази кула отъ три страни низъкъ, затворенъ коридоръ, чиито стѣни сж вече съвсѣмъ на падание, както и четвержгълното минаре, отъ което е останжло само долната часть. На една външна часть християнитѣ показуватъ мѣстото, гдѣто ужъ текла кръвь по стѣната, ала туй сж чърти отъ дъждовна вода. Споредъ твърдението на Софиянци нощя ужъ се чувалъ изъ вжтрѣ рѣвътъ на нѣкой звѣръ, като на малаче. Тази черква е била посветена на св. Георги и за нея се говори още отъ турско врѣме (1469 г.), че е Срѣдешка метрополия [33]. Турцитѣ си я присвоили тепърва прѣзъ царуването на султанъ Се-

[30] За откритията на 1888 г. писахж братия Шкорпилови въ Сборникъ II, 46 слд., за тия отъ 1893 — 1896 В. Добруски въ Сборникъ XII, 327 — 8, XIII, 434—440. За тия Софийски открития е съобщилъ и Le Blant въ засѣданието на Académie des Enscriptions на 24 Юли 1896 (в. Revue critique 1896, II, 120).

[31] За многоинтересната тазъ сграда отъ всички по-нови пжтувачи само единъ Григоровичъ бѣлѣжи на стр. 135: „Гюлджами было прежде храмомъ св. Георгія, и кажетъ се, даже митрополіею“.

[32] На южната страна се чете **Ζωγραφϧιτος**, на западната **проскυинтєіκοи . . . сυиєграф . . . архаиг** . . . Надъ олтаря се вижда откжслекъ отъ надписъ съ голѣми букви: . . . **пінте ѿ иєа ксы си** . . .

[33] Съчинението на Владислава граматика за прѣнасянието на св. Иванъ отъ Търново въ Рила на 1469 г., Гласник часть 22 стр. 296. Срв. Период. Списание кн. 7 стр. 119 бѣл. 1.

лимъ I (1512 — 1520), когато сѫ отнимали на християнитѣ по градоветѣ всички по-голѣми каменни черкви. Герлахъ (1578) ясно описва кулообразната тазъ сграда и нейнитѣ сѫдбини[34]. Подиръ послѣдната руско-турска война тази черква служи късо врѣме за помѣщение на гимнастическото дружество «Балкански Соколъ», което въ скоро врѣме пропаднѫ; подиръ това бѣ прѣобърнѫта въ складъ на върховния медицински съвѣтъ и напълнена съ остатъци отъ материяла на рускитѣ лазарети отъ войната. Малъкъ желѣзенъ кръсть е поставенъ на върха на нейната стрѣха, ала азъ мислѭ, че тозъ интересенъ и добрѣ запазенъ паметникъ на срѣдневѣковната архитектура би трѣбвало изново да се приспособи за неговата първоначална цѣль — да се освети за божи храмъ[35].

За забѣлѣзване е, че въ Солунъ се намира сѫщо така черква св. Георги, все тъй крѫгла и тухлена съ осемъ олтарни ниши, ала въ два пѫти по-голѣми размѣри; и тя е била прѣобърнѫта отъ Турцитѣ въ джамия (Орта-Султанъ-Османъ-Джамиси). Нейната сграда напомня на катедралната черква въ Бостра задъ р. Юрданъ отъ 505 г. а още повече на черквата св. Андрѣй въ Римъ отъ врѣмето на папа Симахъ (498 — 514)[36].

Покрай тѣзи двѣ велики светини, въ София се запазили още голѣмо множество малки черквички, които се намиратъ всички около Гюлджамия въ срѣдата на града, въ сегашната еврейска махала. Вече Герлахъ пише за тѣхъ въ описанието на своето пѫтуване, гдѣто като богословъ обръщалъ е особенно внимание на черковнитѣ работи. Тѣзи черквички иматъ обикновенно продълговати сводове, най-много 12 крачки дълги, съ нѣколко дѫгообразни или четверожгълни прозорчета високо по стѣнитѣ, при това полукрѫгла апсида, и четверожгълно прѣдхрамие. Подътъ имъ сега се намира съвършенно подъ повърхностьта на цѣлата околность, до два метра дълбочина, тъй че на вѫтрѣ се влиза по стълба. Тѣ отъ вънъ едвамъ се познаватъ, тъй като въобще въ турско врѣме християнитѣ сѫ били принудени да скриватъ своитѣ черкви. Много отъ тѣхъ сѫ оградени съ стѣни до 4 метра високи, като нѣкой харемлъкъ. До неотдавна християнитѣ се погребвали изъ дворовеѣ

[34] „Bey unserm Hause stehet ein hoher runder Thurm, den die Bulgaren noch vor 40 Jahren zu einer Kirchen gehabt, aber die Türcken haben solchen ihnen genommen, und eine Meschit oder türckische Kirchen daraus gemacht“. Gerlach стр. 521.

[35] Въ св. Георги днеска е погребенъ първиятъ князь на България Александъръ. На Януари 1898 г. тѣлото му се прѣнесе въ приготвения за него мавзолей срѣщу зоологическата градина.

[36] Unger, Byz. Kunst. Ersch und. Grubers Encykl. часть 84 стр. 350, 407.

около тѣзи черкви. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ подъ покровителството на нѣкои еснафи. Живописьтъ по стѣнитѣ (ζωγραφία) е повечето новъ отъ нашето столѣтие; остатъци отъ стари живописи отъ 16. вѣкъ се съглеждатъ само въ св. Петка Самарджийска въ олтаря. Тукъ се намиратъ и множество стари икони, рисувани на дърво, ала безъ година; най-старата година, която видѣхъ на тѣхъ е 1781. Заслужватъ внимание паметницитѣ отъ нѣкогашното мѣстно златарство, тежки съ злато и сребро обковани евангелия съ издълбани надписи, които показватъ имената на подарителитѣ и майсторитѣ; така напр. въ споменѫтата св. Петка се намира рѫкописно евангелие на книга, чиито дъски отъ едната страна сѫ ковани съ злато на 1581 г. а отъ другата — на 1804 г. и двѣтѣ мѣстни отъ София. Намиратъ се тукъ и старопечатни черковни книги, Венециянски, Острожки, Московски, Лъвовски, Виенски и рѫкописи, най-много отъ 16. вѣкъ [37].

---

[37] По подробни извѣстия за тѣзи черкви подадохъ въ Период. Списание кн. 5, 130--132, кн. 6, 118—119. Герлахъ на 1578 год. изброява въ София 12 черкви: 1. Метрополната черква св. Марина. Намирала се е въ двора на днешната метрополна резиденция и е била съборена отъ земетресение; сега едвамъ се познаватъ основитѣ. 2. Голѣми (Стари) св. Никола, недавна съвършенно подновена, безъ сводове съ обикновенна стрѣха, на южния край на еврейската махала. 3. Мали св. Никола, въ чаршията между безистена и еврейската голѣма синагога сега съборена и не сѫществува. 4. Третята черква св. Никола се е намирала споредъ прѣданието на Нишкото шосе. 5. св. Петка Самарджийска (наречена така отъ еснафътъ на самарджиитѣ) на югъ отъ голѣмата синагога. 6. Малка св. Петка между Гюлджами и метрополията. 7. св. Недѣля (Κυριακή) е била тѣсна, полудървена стара черква, която е била съборена на 1856 год. и на нейно мѣсто въздигнѫта днешната голѣма метрополна черква св. Краль и св. Недѣля. При копанието на основитѣ ударили о шесть тухлени сводови ходби (коридори), о стари водопроводи и т. н., ала жално, че никой се непогрижилъ да запише всичко това. 8. Св. Архангелъ се намира дълбоко до днешната метрополна черква, на сѣверъ отъ неѭ; неговата стрѣха е почти на равно съ пода на св. Краль. Сега се въ него служи. Въ олтаря се намира цѣла сбирка отъ старопечатни книги и рѫкописи. Когато на 1883 г. заедно съ иконома Тодоръ Митовъ разглеждахме всички тѣзи черквички, открихме въ него надъ вратата четиреределъ надписъ, прикритъ отъ мазилка, отъ който се познавахѫ само тѣзи думи: **троудомь и настоанiемь . . . . . є҃ѯ (одомь?) . . . . . вь лѣто .ѕ҃ѯнє.** (7055=1547). Вѫтрѣ подъ мазилката се познаватъ сѫщо стари живописи. 8. Св. Спасъ на западъ отъ горнята, сега съвършенно се прѣправя. 10. Введение на св. Богородица на западната страна на голѣмата синагога; влиза се въ неѭ 11 стѫпала дълбоко, а трѣвата и цвѣтята по двора се издигатъ тъкмо до нейнитѣ прозорци. На 1889 г., при регулирането на улицитѣ тя е била разрушена, не безъ съпротивление на жителитѣ. 11. Св. Иванъ Рилски и 12. Св. Лука, които вече не сѫществуватъ; и двѣтѣ се споменуватъ въ 12. вѣкъ у Скилица (вж. по горѣ). Стара е и полуподземната арменска черквичка, която прилѣга непосрѣдственно къмъ южната страна на двора на малката св. Петка; влиза се въ неѭ 7 стѫпала дълбоко. — Въ развалинитѣ на малката Фечи-джамиси до Ташъ-ханъ срѣща вратата на банитѣ се намѣрихѫ на 1882 год. слѣдк отъ черква: сѣверната страна на джамията е отъ долу стара стѣна на християнски храмъ, гдѣто се виждатъ въ два реда единъ надъ другъ въ крѫгове образитѣ на светии съ славянски надписи. Споредъ прѣданието тукъ е била едно врѣме ужъ черквата св. Димитъръ.

Въ другата по-малка черква св. Петка, въ която се влиза до два метра дълбочина, сѫщо тъй по стълба, намира се на лѣво отъ входа въ ѫгъла голѣмъ много старъ дѫбовъ пънъ, наполовина зазиданъ а отъ прѣдната страна изподълбанъ. То е «дървото на св. Терапонти,» при което той ужъ билъ мѫченъ. На неговия праздникъ (27 Май) народътъ си издѣлва отъ пъна трески, които ужъ били лѣковити. Тази случка е интересна, защото ни показва какъ се прѣнасяли малоазийски легенди въ Европа. Свети Θεράπων споредъ грѫцкитѣ жития на светиитѣ живѣлъ въ Сарди (Лидия) и тамъ на мѣстото, гдѣто билъ мѫченъ, отъ неговата кръвь изникнѫлъ огроменъ дѫбъ, който ужъ лѣкувалъ всѣкакви болести.[38] Старобългарскитѣ легендописци смѣсили лидийскитѣ Сарди съ българската Сердика и принесли тукъ дървото на св. Терапонтъ. Почитанието на сѫщия светия, както и особенното влияние на неговото житие върху мѣстнитѣ географични имена ще срѣщнемъ още въ Трънскитѣ планини.

Въ околностьта на София се намиратъ по politѣ на Стара-Планина, Витоша и Лилинъ 25 малки мънастира, въ които живѣе обикновенно по единъ калугеръ[39]. Нѣкои отъ тѣхъ иматъ интересни старини, други обаче не прѣдставятъ нищо особенно. Всички сѫ отъ старъ произходъ. За мънастиритѣ на св. Иванъ вече споменхѫме. Царь Иванъ Александъръ основалъ Драгалевския мънастиръ подъ Витоша; сѫщиятъ на 1347 год. подтвърдилъ привилегиитѣ на мънастиря св. Никола «къ Орѣховѣ», който е притежавалъ множество села въ Софийско и на Струма, а споредъ селата, изброени на първо мѣсто (Белица и Костинъ-Бродъ), намиралъ се е приблизително въ сѣверозападната часть на Софийско поле.[40] Сѫщо Зо-

---

[38] Споредъ Менологиона на царь Васили II. Migne, Patrologia graeca t. 117. p. 475 дѫбътъ тогава (въ 10. вѣкъ) още стоялъ.

[39] Тѣ сѫ слѣднитѣ: подъ Балкана отъ Ташкесенъ къмъ пролома на Искъръ св. Богородица Елешничка, св. Архангелъ Буховски, св. Никола Сеславски, св Георги Кремиковски (въ него сега живѣѭтъ калугерици отъ Македония), св. Димитъръ Подгумерски, св. Иванъ (Рилски) Курилски, св. Богородица сѫщо при Курила, и двата прѣдъ пролома; по-нататъкъ въ Искрешката околия св Петка Своѓенска (въ самия проломъ), св. Петка Искрешка, св. Никола Понорски, св. Спасъ Василовски, св. Никола Маловски (при Сливница), св. Архангелъ Шумски, св. Архангелъ Шияковски, св. Илия въ Илиянци на сѣверъ отъ София, св. Петка Клисурска (на Лилинъ Планина), св. Троица Дивотинска (при Перникъ около Витоша), св. Никола Кладнички, св. Краль Юкарж-Бански, св. Богородица Драгалевска, св. Архангелъ Кокалски, св. Иоанъ (Рилски) Германски, св. Спасъ Лозенски, св. Петъръ Пасарелски, св. Димитъръ Чукуровски. Матеріалы III, 5, 64.

[40] Šafařík, Painátky dřevního písemnictví Jihoslovanův 2 изд. стр. 96, 108.

графскиятъ мънастиръ, тогава главенъ български мънастиръ на Атонъ, ималъ е доходи отъ нѣколко Софийски села[41].

На самия край на старобългарската история София е била прѣдметъ за войни между послѣднитѣ царье, братия Иванъ Срацимиръ, съ сѣдалище въ Видинъ, и Иванъ Шишманъ, владѣтель въ Търново. Най-послѣ Шишманъ надвилъ. Ала не дълго подиръ това градътъ си присвоили Турцитѣ, които тогава отъ равнинитѣ на долня Тракия се пръскали по всички страни за плячка. Туй станѫло на 1382 г., единайсе години прѣди паданието на Търново[42]. Какъ е изглеждалъ градътъ 50 години подиръ това, описва французскиятъ рицарь Bertrandon de la Brocquière, който на 1433 г. се е врьщалъ отъ светата земя прѣзъ тукъ за отечеството си. Градътъ «Sophie» е, казва той, най-хубавиятъ въ цѣла България, ала отъ крѣноститѣ, дори до земята съборени, се познава минѫлата негова още по-голѣма слава. Жителитѣ въ града и въ околностьта сѫ Българи; Турци тамъ живѣѭтъ много малко, та християнитѣ копнѣѭтъ за освобождение, особенно ако се намѣри нѣкой да имъ помогне. Не дълго врѣме подиръ това унгарскиятъ и полскиятъ краль Владиславъ III. (1443) въ похода противъ Турцитѣ проникнѫлъ тукъ дори до Златица. София споредъ Thurócz градъ богатъ и многолюденъ съ прочути бани (civitas famosissima thermarum populo et divitiis referta), била тогазъ оплѣнена и изгорена. Да ли при тази случка сѫ пострадали само Турцитѣ или всички жители безъ разлика, незнаемъ.

Турцитѣ, които по-послѣ прѣнесли своитѣ граници задъ Дунава и задъ Сава, познали важното мѣстоположение на града и го направили центъръ на цѣлия почти полуостровъ. София четири вѣка наредъ е била сѣдалище на румелийския беглербегъ, комуто сѫ били подчинени 26-тѣ санджакбегове на цѣлия полуостровъ, освѣнъ на Босна и Гърция. Градътъ се населилъ повече отъ Турци, доста много се разпространилъ, но не получилъ и вънншенъ блѣсъкъ. Пѫтувачитѣ отъ 16. вѣкъ описватъ София тъй, както тя е изглеждала до освобождението на България: градъ много разпространенъ, пъленъ съ градини, съ малки кѫщички отъ греди и глина, съ

---

41 Грамотата, издадена отъ Априлова, Болг. грамоты, Одесса 1845, 31—51 е компилация отъ началото на 16. вѣкъ, въ основитѣ си може би права. Споменуватъ се въ неѭ „метохитѣ“ на мънастиря Зографъ въ селата Челопечани (при Искъръ), въ Горни и Долни Лозенъ и т. н.

42 Тази година указва Hopf, Geschichte Griechenlands im Mittelalter, Ersch-Grubers Encycl. часть 86 стр. 28, като се основава на „Libri bullarum“ отъ Малтанския архивъ.

стрѣхи отъ възсини щици, между които тукъ тамъ се издигатъ голѣми джамии и търговски ханове [43].

Оловенитѣ кубета на мухамеданскитѣ храмове съ тѣхнитѣ тънки та високи бѣли минарета прѣдавали на града отъ далече много живописенъ видъ. Benaglia (1682) отъ погледа на тозъ градъ спомнилъ си за Падуа съ кубетата на прочутата черква св. Антони. Рицарятъ Dernschwam (1553) твърди, че въ София покрай сто малки джамии се намирали други единайсе голѣми. Три отъ тѣхъ и до сега личѫтъ. Изселванието на турското население за жалость е отнесло и историческитѣ извѣстия и традиции, които сѫ имали връзка съ тѣхното минѫло. Най-голѣма отъ тѣхъ е Черната Джамия на най-южния край на града, съ огромно кубе, турски мънастиръ и развалини отъ бани; сега въ джамията се намира орѫженъ складъ, а въ сградата до нея — затворъ. Всрѣдъ града стои «голѣмата джамия» (Бююкъ джамиси) съ деветъ кубета, съ темна и влажна вѫтрѣшность, чийто таванъ подпиратъ четверожгълни груби стълбове, необикновенно голѣми; тамъ сѫ помѣстени държавната печатница и народната библиотека [44]). На Турцитѣ е оставена жълто боядисаната Баня-баши-джамиси до самитѣ бани, съ едно голѣмо кубе, съ пространенъ перистилъ и съ тънко та високо минаре, която видѣлъ вече Dernschwam [45].

Отъ търговскитѣ сгради останѫли сѫ само развалини. Въ чар-

---

43 Любителитѣ на новолатинската поезия могѫтъ да се понасладѭтъ отъ стихотворното описание на София отъ Павелъ Рубигалъ, който подиръ смъртьта на краль Иванъ Заполски († 1540) придружавалъ унгарскитѣ пратенници до Цариградъ и описалъ своето пѫтувание съ латински хексаметри (издадено найнапрѣдъ на 1554 г., послѣ въ Хитреовитѣ Hodoeporica, Francoforti 1575 p. 187):

Nulla domus celsas imitans hic cernitur arces,
Sed tenues nullo paene decore casae.
Atria non illic, non splendita tecta nec ullus
Qui timidam posset claudere murus adest.
Denique nil muris exstructum apparet in illa,
Balnea si demas paucaque templa Deûm.
Solaque coctilibus stant diversoria saxis
Edita, sed raris conspicienda locis.
Caetera sunt lignis compacta lutoque tenaci
Digna magis brutis, quam subeunda viris.
In tamen his habitant Turcae et Bulgarica turba.

По-силно звучи нѣмската проза на рицара Dernschwam: „Schlechte nidere paursheuser von holz“, нищо отъ камъкъ, всички стаи обърнѫти отъ улицитѣ навѫтрѣ, едвамъ въ положение да упазѭтъ хората отъ дъжда; не е, казва, чудно, че гражданитѣ мрѫтъ отъ чума, „dann sie unlustige heuser haben wie säuställe“.

44 Сега тази джамия е прѣдназначена за народния музей.
(Прѣвод.)

45 „Neben dem bad ist der türkisch tempel metzith, zierlich gepawt, so die khaiser pflegen zu pauen“. Dernschwam, Пражскиятъ рѫк. f. 12.

шията стои полусъборенъ кервансараятъ (кервасáрата) или чохаджийскиятъ ханъ. Изглежда като всички търговски ханища на изтокъ: четвероъгълна сграда съ пространенъ дворъ, обиколенъ отъ сводови коридори; въ най-долния катъ се намирали магазиитѣ, въ горния — стаи за чужди търговци, а надъ всѣка станчка издигало се е по едно кубе, покрито съ олово. Въ Софийския ханъ въ долния катъ къмъ улицата още има дюкяни а въ двора складове; ала горниятъ катъ наполовина е вече съборенъ: сѫщо и оловото отъ стрѣхитѣ отдавна е вече изчезнѫло. Срѣщу този ханъ се издигатъ остаткитѣ отъ стария безистенъ, отъ който сѫ останѫли само външнитѣ стѣни, които служѫтъ за опора на по-малкитѣ дюкянчета и кѫщички. Той е билъ продълговата сграда съ нѣколко кубета; изъ вѫтрѣ сѫ се редили отъ двѣтѣ страни на прохода отворени търговски дюкянчета. Софиянци разказватъ, че около 1840 г. безестенътъ ималъ още деветъ кубета и голѣми врата. На дѣцата ужъ се разправяло, че вѫтрѣ живѣе цóглафъ (песоглавъ), митическо сѫщество съ едно око на челото[46]. Големиятъ Ташъ-ханъ срѣщу банята и нейната джамия изгорѣ прѣзъ руската окупация и прѣдъ нашитѣ очи полека-лека съборенъ.

Въ архитектурата на всички тѣзи каменни турски сгради бие въ очи устройството на стѣнитѣ, обикновенно много дебели. Тѣхната външность напомня клѣткитѣ на меда: правилни малки четвероъгълни рамки отъ твърдочервени плоски тухли, напълнени съ цементъ, отъ гдѣто се подава гладката повърхность на обълъ зеленикъвъ камъкъ. Камънетѣ за тази цѣль се избиратъ отъ изгладенитѣ валчести камъне на планинскитѣ потоци и сѫ много твърди за дѣлание (диоритъ).

Християнското население въ София е било и въ началото на турското владичество доста силно и бодро. Върху туй ни подава интересни извѣстия Словинецътъ Курипешичъ, който на 1530 г. като прѣводачъ е придружавалъ царски пратенници до Цариградъ и върху това си пѫтувание написалъ една нѣмска книжка[47]. Той билъ изненаданъ въ Софийско, като видѣлъ добрѣ обработена и имотна страна съ много повече жители и добитъкъ, отъ колкото е виждалъ въ Босна и Сърбия, и разбралъ сѫщо причината на това: «защото нележи

---

[46] За песоглавцитѣ въ югославянскитѣ приказки срв. Krek, Einleitung in die slav. Literaturgeschichte, 2 изд. (1887), 704, 734.

[47] (Benedict Curipeschitz von Obernburg) Itinerarium. Wegrayss Kü. May. potschafft gen Constantinopel zu dem türckischen Kayser Soleyman anno XXX. MDXXXI. — Българскиятъ прѣводъ съ забѣлѣжки отъ автора на тази книга е помѣстенъ въ Период. Спис. кн. 4, 89.

на граница и малко се бои отъ неприятели». За жителитѣ казва, че сѫ хора гостоприемни и набожни, които грижливо се пазѭтъ отъ грѣхове и лошъ животъ. Тѣхнитѣ богати носии показали му се, че свидѣтелствуватъ за отдавнашната свобода и богатство на България, прѣди прѣвзиманието ӣ отъ Турцитѣ. Другитѣ извѣстия се отнасятъ най-вече до черковни работи. Споредъ Герлахъ въ София се намирали двѣ български училища, отъ гдѣто излизали най-много духовници за цѣла България. За набожното настроение и за имотностьта на жителитѣ свидѣтелствуватъ множеството стѣнни живописи по черквитѣ въ града и въ околията отъ 15. и 16. вѣкъ. Главната черква св. Марина въ самата София е била въ врѣмето на Герлаха наново изписана съ живописи. Хрониката на Паиси (писана на 1762 г.) споменува единъ калугеръ «иконописецъ» отъ мънастиря Зографъ на Атонъ, на име Пимина, който обновявалъ мънастиритѣ въ Софийско и на 1610 г. умрѣлъ въ Черепишкия мънастиръ въ тѣснинитѣ на Искъръ. Въ черковно отношение, София подиръ унищожаванието на Търновската черква, е била постоянно подчинена на Цариградската патриаршия.

Отъ това врѣме хагиографията на старата Сердика е била размножена още съ нѣколко светии. Въ половината на 15. вѣкъ митрополитътъ Силвани прѣнесълъ въ София тѣлото на сръбския краль Стефанъ Урошъ II. Милутинъ (царувалъ 1281—1320). Той първоначално билъ погребенъ въ Банския мънастиръ при Нови Пазаръ. Отъ тамъ най-напрѣдъ билъ прѣнесенъ въ близкия планински градъ Трепче на южната страна на планината Копаоникъ. По-нататъшното прѣнасяние въ София станѫло около 1455 — 1469 г., подиръ прѣвзиманието на Трепче отъ Турцитѣ, което подиръ това съвършенно запустѣло, и прѣди прѣнасянието на св. Иванъ Рилски отъ Търново въ Рила. Стариятъ Неманичъ и до днесь почива въ София, прѣдъ иконостаса на новата катедрална черква «св. Краль и св. Недѣля», и като свети Краль, е на голѣма почить у мѣстното население [48]. Въ 16. вѣкъ въ София сѫ умрѣли двама мѫченика, които неискали да се потурчѭтъ. На 11-и Януари 1515 г. билъ прѣдаденъ на мѫченическа смърть «св. Георги Нови», младъ златарски чиракъ отъ македонския планински градъ Кратово, а на 17-и Май 1555 год. билъ убитъ «св. Никола Софийски»,

---

[48] За прѣнасянието на краль Милутинъ въ Срѣдецъ разказватъ сръбскитѣ лѣтописи, гл. Šafařík, Památky стр. 61. На 1469 г. той се намиралъ въ черквата св. Георги. Герлахъ и Лукаричъ (Annali di Rausa 1605 p. 38) видѣли го въ св. Марина, Григоровичъ (1845) — въ св. Недѣля.

ботушарь родомъ отъ Янина въ Епиръ, който работилъ занаята си въ Влашко и въ София. Животътъ и страданията на двамата сѫ описани на славянски обширно и не безъ стилистични обрати отъ съврѣменни Софийски духовници[49].

Въ течение на 17. вѣкъ числото на християнитѣ въ града много се намалило, тъй че градътъ споредъ англичанина Ricaut (1665) ималъ съвършенно турски видъ[50]. Старитѣ мѣстни семейства изчезнѫли. Повечето отъ днешнитѣ по-стари български жители могѫтъ още сега да ви изброѭтъ околнитѣ села, отъ гдѣто се прѣселили тѣхнитѣ дѣди въ немного отдалечено врѣме. Епископътъ Петъръ Богданъ[51] изброява въ София на 1640 г. около 8000 турски кѫщи съ 150 джамии, 6000 православни кѫщи съ 5 (?) черкви (двѣ били съборени отъ Турцитѣ), 4000 (?) еврейски кѫщи и 200 ерменски. За Евреитѣ говори, че напълно държали търговията въ рѫцѣтѣ си (tutte le mercantie stanno nelle mani delli Ebrei).

Въ врѣмето на румелийскитѣ беглербегове София е била сѫщо първъ търговски градъ въ вѫтрѣшностьта на Балканския полуостровъ. Още прѣзъ врѣме на българското царство посѣщавали сѫ ѭ, ако и рѣдко, Дубровчани (Рагузани), които тогава имали въ свои рѫцѣ голѣма часть отъ вѫтрѣшната търговия въ Сърбия и Босна; поне въ книгитѣ на Дубровнишкия архивъ отъ 1376 г. споменува се единъ търговецъ «in Sophya». Когато цѣлиятъ полуостровъ билъ съединенъ въ едни рѫцѣ и когато въ вѫтрѣшностьта настанѫлъ пъленъ миръ, въ София въ втората половина на 15. вѣкъ се заселила постоянна Дубровнишка колония. Нейниятъ разцвѣтъ спада въ 16. вѣкъ. Спомени за София се срѣщатъ и въ поетическитѣ съчинения на тогавашнитѣ Дубровчани; така въ комедиитѣ на Маринъ Дръжичъ (около 1550) прѣдставя се (въ «чичо Марое») търговски синъ, който билъ пратенъ отъ баща си въ Флоренция да накупи стоки и съ тѣхъ да отиди «na Sofiju», ала повѣренитѣ дукати весело се прахосватъ въ Римъ; въ «Osman» на Иванъ Гундуличъ († 1638) на двѣ мѣста се споменува Витоша съ нейнитѣ дѫбови гори и снѣгове. Търговцитѣ били и «vlaste-

---

49 Животътъ и службата на св. Георги отъ попъ Пею е издалъ Новаковичъ въ Гласник, кн. 21; срв. Ягичовитѣ додатъци пакъ тамъ кн. 40. Отъ житието на св. Никола отъ дяконъ Матѣй граматикъ излѣзе подъ печатъ популяренъ изводъ, въ София 1879 г.; изданието на текста пригатвя проф. Сирку въ Петербургъ.

50 Sophie: „c'est une ville si absolument turque, que l'on n'y voit rien de plus ancien que les Turcs mêmes" Ricaut, Histoire de l'état present de l'empire ottoman, Amsterdam 1672 p. 711.

51 Acta Bulg. 73.

lini» (патриции) и «pučani» (простолюдие). Интересно извѣстие за тѣхното число и за цѣната на тѣхнитѣ складове имаме отъ 1505 г.: Турцитѣ нея година конфискували на Дубровчанитѣ всичката имъ стока въ Софийския безистенъ; тя принадлежала на 17 лица (между които 6 властелини) и е струвала 287000 аспри, доста значителна сума за него врѣме [52]. Повече подробности за тази търговия можемъ да узнаемъ отъ прочитанието на търговската книга, въ която Benedetto Mar. Restić въ София е записвалъ 15 години наредъ, отъ 1590 до 1605, своитѣ смѣтки и която случайно се е запазила въ Дубровнишкия архивъ. Изъ страницитѣ на тазъ огромна и мѫчно четлива книга срѣщаме се съ търговци Българи, Гърци, Евреи и Турци. Сношенията на Рестича отъ София се простирали на вси страни: до Чипровецъ (въ Балкана при Берковица), до Ловечъ, Търново, Разградъ, Провадия, Силистра, Черна Вода и Букурещъ, отъ другата страна на Балкана до Пловдивъ, до Гьопса (при Карлово), даже до Гърцитѣ въ Родосто и Драма. На западъ главнитѣ пазари сѫ били въ Нишъ, Прокупие, Скопие, въ Нови Пазаръ и въ Бѣлградъ. Внасяни сѫ били главно разни видове платове, сукна (женски) Дубровнишки, Флорентински, Венециянски, червени кадифета (и нашарени съ цвѣтя), коприпени пояси и дрѣхи, освѣнъ това разни сладка и различни дребни италиянски манифактурни стоки. Износътъ се състоялъ отъ сурави кожи, главно биволски (cori buffalini), изработени кожи, бѣли сахтияни отъ Кюстендилъ (cordoani bianchi di Bagna), отъ Пловдивъ, отъ Едрене и т. н., кожуси, вълна отъ Добруджа и Златица (lana di Slatiza, lana di Dobruccia).

За Дубровчанитѣ въ София узнаваме нѣколко нови подробности отъ релацинтѣ [53]. Тѣхното число е зависѣло отъ търговията. Посрѣдъ жилищата си имали сѫ въ една частна кѫща черквичка (Purificazione della Madonna), 10 крачки длъга и 6 широка, съ три дървени олтара, съ иконата на Мадоната, изписана по гръцки начинъ на дърво, и съ особенъ издигнатъ подъ (soffitto) за жени, както и въ православнитѣ черкви (женска черква). За старата черква не е имало извѣстия. Гробищата се намирали далеко задъ града. На 1581 г. тукъ е имало 150 Дубровчани, на 1640 г. поради отпаданието на търговията само 58, на 1652 г. нѣщо повече отъ 60 Дубровчани, търговци и табаци. Послѣднето извѣстие е отъ 1689 г., когато софийскиятъ имъ попъ прѣзъ войната е билъ затворенъ отъ Турцитѣ.

---

[52] Въ началото на 16. вѣкъ 1 фиоринтъ султанинъ е билъ равенъ на 54 сребърни аспри. Zinkeisen, Gesch. des osm. Reiches 3, 799.

[53] Издадени въ Acta Bulg. eccl. 12, 73, 155, 233, 305.

Въ слѣднитѣ десетилѣтия се забѣлѣзва вече упадъкъ на Софийската колония («Kolona», на чело «glava od kolone»). Французскиятъ посланникъ Des Hayes de Courmenin на 1621 г. е наброилъ въ София 150 католици, Дубровчани и побългарени Саси и Чипровчани. Въ писмата на колонията, пращани въ Дубровникъ въ 17. вѣкъ сѫ подписвани само отъ 10 и по-малко лица. Освѣнъ търговци, тукъ сѫ живѣли и табаци (pelizari), Дубровнишки поданници. Тукъ е имало и католическа черквичка въ една частна кѫща, гдѣто единъ францисканецъ извършвалъ богослужение. На 1663 г. се споменува за нѣкакъвъ споръ, който много наскърбилъ членоветѣ на колонията: вдовицата на единъ Дубровчанинъ безъ да гледа на всѣкакви запрѣщения продала кѫщата, която служила за черква на единъ Турчинъ. Не дълго врѣме подиръ това съвършенно се прѣкъсватъ извѣстията за «colonna di Soffia»; навѣрно тя изчезнѫла вслѣдствие австрийско-турскитѣ войни, които къмъ края на 17. вѣкъ се простирали дори до Нишъ и Пиротъ. Сега въ България Дубровнишката търговия съвършенно е забравена, останѫли сѫ само тъмни спомени за търговцитѣ Латини въ Шуменъ и Провадия.

Чувствителна конкуренция на Дубровчанитѣ правили испанскитѣ Евреи. Изпѫдени въ началото на 16. вѣкъ отъ Испания и Португалия, тѣ се заселили въ османското царство. Главнитѣ тѣхни колонии били въ Цариградъ и Солунъ. Отъ този втори градъ скоро почнѫли да дохаждатъ и въ София, гдѣто ги споменува Венециянецътъ Рамберти (1534) а подиръ него и други пѫтувачи.

Въ 16. и 17. столѣтие въ София се занимавали съ търговия и нѣколко гръцки фамилии, чиито жилища и дюкяни сѫ били на едно мѣсто (loro piazze stanno a parte)[54] Около 1640 г. метрополитъ е билъ всѣкога гръкъ, за това въ черквитѣ по нѣкога литургията се е чела на гръцки. И до днесь селянитѣ наричатъ една часть отъ пазаря «гръчка чаршия».

Въ минѫлото и наше столѣтие София станѫла най-изоставениятъ градъ на полуострова, особенно когато прѣстанѫлъ транзитътъ по сухо отъ Далмация за Цариградъ съ усилванието на морската и Дунавска търговия. Градътъ наполовина запустѣлъ. На 20-и Януари (споредъ правосл. календаръ) 1816 г. изгорѣлъ сарая на беглербеговетѣ, чиито чинъ тогава билъ прѣименуванъ въ валия (Румели-валеси) а малко подиръ това и съвършенно уни-

[54] Acta Bulg. eccl. 73; срв. Gerlach 521.

щоженъ [55]. Двайсеть години наредъ това изгорѣло мѣсто е било купище, което служило за сушение на вълна. На една негова часть е билъ съграденъ по-късниятъ новъ конакъ, сега прѣправенъ на княжески палатъ. Малката Челеби-джамиси отъ 909 г. споредъ хеджра (1503 подиръ Хр.), въ която се молили беглербеговетѣ, биде на 1880 г. съборена съ динамитъ, за да се направи мѣсто за новото западно крило на палата съ голѣмъ салонъ за балове. Въ развалинитѣ на разбитото кубе се намѣрихѫ много акустични уреди, както въ старитѣ наши готически черкви. На втората часть отъ мѣстото на стария сарай сега се намира публичниятъ «Александровски паркъ» прѣдъ палата. Освѣнъ пожарътъ на сарая София е сполѣтѣло сѫщо и чума (1811, 1837) и двѣ силни земетресения, едното на 28. Априли 1818, когато падали кѫщи и джамии и когато бъ Банябаши изврѣлъ новъ топълъ изворъ, който обаче скоро се пакъ изгубилъ, и второто — на 18. Септември 1858 год., когато сѫ падали минарета и когато се съборила фасадата на св. София. Прѣзъ русската война на 1829 г. около града билъ направенъ хендекъ, който и до сега се познава; прѣдната руска стража прѣзъ Рахово и Вратца се приближила дори до града [56]. На 1832 г. 2-и Априли София била нападнѫта отъ Али бей, синъ Кара-Феизовъ, единъ отъ послѣднитѣ Кърджалии, чието сѣдалище било въ Трънъ а тогава билъ наемникъ на Мустафа Скадерски, възстанникъ противъ Султана. Споредъ разказитѣ на стари Софиянци «Шкодралиитѣ» пристигнѫли изненадано, грабили три часа изъ града, ала скоро били изпъдени отъ мѣстнитѣ Турци, отнели имъ плячката и ѭ оставили публично на пазаря, всѣки да си намѣри, каквото му взели.

Французскиятъ пѫтувачъ Ami Boué намѣрилъ София на 1837 г. въ много неутѣшително положение. Видѣлъ огромни пусти турски гробища около града, а вѫтрѣ криви улици, чиито калдаръми били пълни съ дупки и каль; нѣколко площади били покрити съ огромни купове сметъ, събиранъ, може би, повече отъ единъ вѣкъ насамъ. Жители наброилъ 20—22,000 души и 5000 кѫщи. При това съ

55 Лѣтописнитѣ Софийски записки за тѣзи нѣща издаде Хр. П. Константиновъ въ Пер. Спис. кн. 8, 127 и кн. 10, 93.

56 Boué, Itinéraires 1, 89 казва, чеРуситѣ не влизали въ София и че тѣхнитѣ прѣдни стражи били въ селото „Odiana“ (чети Подуени), първото село на пѫтя отъ София за Орхание. Moltke, Der russisch-türkische Feldzug 1828 und 1829 (Berlin 1845) стр. 391 пише за похода на генерала Киселевъ отъ Вратца, ала не споменува за операциитѣ чакъ къмъ София. Въ Софийско много стари селяни ни разказвахѫ, че Руситѣ тогава били и въ самия градъ. Рускитѣ съчинения, като книгата на Лукашевича, върху руската война на 1828—29 г. нѣмамъ сега при рѫцѣ, не се съмнявамъ обаче, че генералъ Гейсмаръ е завзелъ и самата София.

бистъръ погледъ прѣдвидѣлъ бѫдещето на този градъ, тъй хубаво разположенъ въ равнина въ центъра на Турция на кръстопѫть между седемь или осемь шосета.[57]

Българското движение въ нашия вѣкъ полека-лека засегнѫло и западнѫлото и заглъхнѫло Софийско, толкозъ повече, че Турцитѣ тукъ живѣли само въ градоветѣ. Между това въ градскитѣ черкви гръцкиятъ езикъ полека-лека взелъ връхъ а сѫщо и въ главното училище въ четирисетитѣ години български се учило само въ най-долнитѣ класове; висшето учение било на гръцки. Въ това врѣме съсѣдниятъ Самоковъ подъ Рилската планина билъ първиятъ градъ въ тѣзи краища съ събудени български граждане. Ала и София не останѫла назадъ. Софийскиятъ търговецъ Иванъ Николаевичъ Денкоглу, който живѣлъ въ Москва († 1858), основалъ въ своя градъ модерно училище, което отъ далеко било посѣщавано. Подиръ 1860 г. София се откъснѫла отъ гръцката патриаршия и живо участвувала въ черковната разпря. Подиръ уреждането на самостоятелна българска екзархия по-често се чували гласове, че нейното седалище а заедно съ това черковниятъ и литературенъ центъръ на България трѣбва да се прѣнесе вънъ отъ Цариградъ, въ самата земя. При това указвали на София, като на голѣмъ старъ градъ въ чисто български край, когато Търново сега лежи на границата между българския елементъ и турскитѣ краища между Янтра и Черно море а Пловдивъ се пада въ троезична страна, между елементи български, турски и гръцки. Че и тайнитѣ революционни стремежи, които сѫ излизали отъ емиграцията въ Румънско, сѫ засѣгали чакъ до тука, показа се най-добрѣ на 1873 год.; тогава въ София е билъ обесенъ дяконътъ Василъ Левски отъ Карлово, най-даровитиятъ и най-смѣлиятъ агитаторъ за освобождението на България.

По това врѣме се почнѫла и постройката на желѣзница, именно турското правителство подъ собственно управление е почнѫло постройката на желѣзниченъ пѫть отъ Татаръ-Пазарджикъ, гдѣто се е свършвала Хиршовата линия, довършена на 1873 г., прѣзъ София, Радомиръ и Кюстендилъ до Скопие, та да се спои съ желѣзницата отъ Солунъ до Босна. Това прѣдприятие нанесло първата рана на баснословната евтения въ София, която до тогава е била пословична въ България (на София евтения). Растещата важ-

[57] „Sophie est placée admirablement pour devenir une ville populeuse et belle, car elle est en plaine au centre de la Turquie sur l'entrecroisement d'au moins sept à huit routes“. Ami Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe (Vienne 1854) 1, 64.

ность на града подбудило Австрия, Франция и Италия да си настанжтъ тука консулства. Ала поради лошитѣ финанси, както и поради българското възстание и сръбската война (1876 г.) постройката била прѣкъснжта. Отъ тозъ желѣзниченъ периодъ подиръ три години не застигнжхме нищо друго, освѣнъ нѣколко недовършени насипи, нѣкакъвъ си складъ отъ раждасали релси, една французска винарна и една италиянска аптека. Споредъ турскитѣ официялни книжа градътъ на край врѣме е ималъ 3106 кжщи, отъ които 1737 не турски, християнски и еврейски, а 1369 турски. Споредъ черковнитѣ списъци Българитѣ броили 1022 кжщи и 1150 семейства.[58]

На 23-и Декемврии (споредъ източния календаръ) 1877 год., Руситѣ подъ прѣдводителството на Гурко, като настжпвали отъ Етрополския балканъ, обсадили София безъ бой. Образува се Българското княжество и София се повиши за неговъ главенъ градъ; въ Октомври 1878 г. централното окупационно управление било прѣнесено отъ Пловдивъ тукъ и на 1(13) Юли 1879 г. новата столица посрѣщала първиятъ български князь Александъръ I.

Ни единъ градъ въ Европа въ наше врѣме не е измѣнилъ тъй скоро своята външность. Първата зима подиръ дохаждането на княза българската столица изглеждаше по-лошо отъ колкото въ врѣмето на Ami Boué. Запустѣлитѣ джамии, полусъборенитѣ кервансараи, разнитѣ ново изгорѣли сгради, пространнитѣ турски гробища и лошиятъ изгледъ на многото прѣправени (закърпени) или приврѣменни правителствени сгради правѣхж тжжно впечатление. Южната часть бѣше съвършенно пуста; тамошнитѣ турски граждани прѣзъ врѣме на войната избѣгали а рускитѣ войници извадили отъ напустнжтитѣ кжщи всичкиятъ дървенъ материялъ за отопление, тъй че глинениятъ остатъкъ въ скоро врѣме се прѣобърнж въ развалини. Неравнитѣ купове отъ глина едвамъ показувахж мѣстоположението на нѣкогашнитѣ кжщи. Въ дъждовно врѣме колитѣ затъвахж въ бездъннитѣ улици а нощя и въ сухо врѣме бѣше опасно да ходишъ насамъ, поради множеството отворени б у н а р и между трѣвата и храсталака на нѣкогашнитѣ дворове.

Единственното прѣброяване на населението въ София биде направено на 1-и Януари 1881 г., за което М. Сарафовъ обнародва интересна студия въ списанието на българското «книжовно дружество». Указватъ се 2969 кжщи и 20,501 жители заедно съ военния гарнизонъ, който тогава възлизаше на 1031 мжже. Въ полово

[58] Матеріялы III, 5, стр. 62, 180.

отношение жителитѣ се дѣлѫтъ на 12,169 мѫжье и на 8332 жени; тъй че на 1000 мѫжье се падатъ само 684 жени, отъ което ясно се очъртава характерътъ на новия воененъ и административенъ градъ. Въ вѣроизповѣдно отношение намѣрихѫ се 14,052 православни, 4274 израилити, 1258 мохамедани, а при това между чужденцитѣ 714 католици и 136 протестанти. Народности се наброихѫ не по-малко отъ 23, чието полиглотство биеше вече въ очи и по улицитѣ на града. Българи имаше 13,195, Евреи които говорѭтъ испански 4146, Цигане 788, Турци 535. Останѫлитѣ народности бѣхѫ слабо застѫпени: 327 Нѣмци (заедно съ Евреитѣ, които говорѭтъ нѣмски), 246 Гърци, 226 Сърби и Хървати (между които и 43 Черногорци), 225 Румъни, 166 Италиянци, 160 Руси (главно военни лица), 102 Чеси, 73 Французи, 71 Ерменци, 66 Маджари, 40 Албанци, 35 Словинци, 27 Поляци, 10 Англичани, 9 Персийци (търговци), а при това по единъ Шведецъ, Финландецъ, Арабинъ и 1 Черкезинъ. Почти половината отъ житилитѣ бѣхѫ новопридошли; хора родени въ града София се наброихѫ само 11,395 или 55·6%. Отъ останѫлитѣ страни на княжество България бѣхѫ 20·6%, отъ Македония 8·5%, отъ Източна Румелия 4·7%. Чуждитѣ поданници, които тогава въ групи-групи се стичахѫ въ новата мнима Калифорния съ множество сгради и съ недостатъкъ отъ работници, образуватъ 8·1%. Жално че отъ това врѣме не е било прѣдприимано ново прѣброяване, тъй като очевидно населението отъ година на година растѣше [59].

Отъ единичнитѣ народности, стариятъ домашенъ български елементъ е на брой доста слабъ. На 1881 г. се наброихѫ Българи родени въ София едвамъ 6000 души, тъй че пришълцитѣ Българи още тогава бѣхѫ по-многобройни; отъ това врѣме числото на при-

---

[59] Подиръ 1831 г. нови прѣброявания станѫхѫ на 1888 г. и 1893 г. Тукъ за сравнение ще подадемъ нѣколко главни данни отъ послѣднето прѣброявание. На 1-и Януари 1893 г. София е имала 46, 593 жители, отъ които 27,804 мѫжье и 18,789 жени. По вѣроизповѣдание жителитѣ се разпадатъ както слѣдва: православни 35,286. мохамедани 1669, католици 2,205, протестанти 415, ерменогригориянци 95, израилити 6,872, съ непоказано вѣроизповѣдание 51 По матеренъ езикъ говорили сѫ български 33,586, руски 90, сръбски 359, гръцки 492, еврейски (шпаньолски) 6409, цигански 1243, нѣмски 1,502, французски 103, чешки 419, румънски 575, италиянски 288, ерменски 163, полски 81, маджарски 264, цинцарски 186, арнаутски 123, други славянски езици 236, английски 11, персийски 6 и пр. Отъ цѣлото Софийско население само 18,027 души сѫ родени въ София, 6,503 въ други общини на окрѫга, 10,634 въ други окрѫзи на княжеството, 7,290 въ Турция и пр. По поданство на 1893 година е имало 39567 български поданници, 3,326 турски, 1,696 австрийски, 480 сръбски, 213 румънски и пр.

(Прѣвод.).

шълцитѣ постоянно се увеличаваше. Между тѣзи коренни жители има и нѣколко заможни семейства; ала по-голѣмата часть и въ града носжтъ селски дрѣхи и живѣжтъ много скромно и първобитно. Центърътъ на тѣхния животъ сж били еснафитѣ, които въ София сж възлизали на 32, разбира се не всички християнски. Между българскитѣ прѣселенци първо мѣсто завзематъ жителитѣ отъ околностьта, отъ Софийския окржгъ (61·7%), само че тукъ спада, разбира се, и войската; отъ останжлитѣ окржзи най-силно бѣше застжпенъ Кюстендилскиятъ (9·1%) а подиръ него почти наравно Орханийскиятъ, Трънскиятъ и Търновскиятъ (скупомъ 13%). Занаятчийското българско население въ градоветѣ се облача най често по турски начинъ: палтенце обшито съ кожи, червенъ поясъ нѣколко пжти обточенъ около тѣлото, щироки потури, които на долу се стѣсняватъ въ видъ на калцуни и тежки кожени емении. Дрѣхитѣ си шиjжтъ отъ кафяви или жълти домашни материи. Въ послѣдне врѣме се разпространяватъ облекла по западенъ крой, нѣкога разбира се като чувалъ ушити. Сега фесътъ съвършенно изчезнж прѣдъ българския черенъ калпакъ. Женитѣ носжтъ на главата си черна кърпа, на гърба си подобно кожено палтенце и черенъ сукманъ. Въ полутурскитѣ градове носѣли и широки черни шалвари, като туркини; отъ мохамеданкитѣ се научили сжщо да пушжтъ тютюнъ.

Турското население прѣди било много силно, ала подиръ падането на Плѣвенъ още прѣди дохаждането на рускитѣ войски почти всички избѣгали. Подиръ войната единични лица се връщахж, ала само да продаджтъ своитѣ кжщи. Софийскитѣ Турци, като били осамотени срѣдъ чисти български краища, повечето отъ тѣхъ знаяли добрѣ български. Въобще въ западна България, както и въ Македония, Албания и Босна, гдѣто османлиитѣ сж тука-тамъ разпръснжти, всждѣ се забѣлѣзва, че Турцитѣ знажтъ славянски, когато християнитѣ тамъ незнажтъ турски; на изтокъ отъ р. Янтра и въ Източна Румелия наопаки християнитѣ (въ градоветѣ нѣкога и женитѣ) знажтъ турски, ала Турцитѣ, които сж тамъ имали численъ надвѣсъ, неговоржтъ славянски. Въ София сж останжли нѣкои бейове, множество пайтонджии и занаятчии, главно седлари и сарачи. Появяването на забулена туркиня съ бѣлъ яшмакъ на главата и съ черно фередже на тѣлото станж вече рѣдкость. Повечето живѣжтъ много бѣдно. По едно врѣме бѣхъ съсѣдъ на единъ отъ софийскитѣ «послѣдни Турци». Той бѣше много старъ дѣдо съ бѣла чалма и сини шалвари, който постоянно всѣки день изпращаше кравата си на паша задъ града; вѣхтата кжщичка, накичена

съ жълти прѫтье царевица, намираше се въ малъкъ дворъ съ сливи и лозье, обграденъ съ висока стѣна. Вечерното освѣтление ставаше не съ газъ или свѣщь, поне лойена, ала съ борина, като на село. Вратата обаче всѣкога се грижливо затваряхѫ съ помощьта на нѣкой тежъкъ прѣдметъ, а прозорцитѣ бѣхѫ заградени съ дървени дребни решетки — харемлъкъ. Турцитѣ въ София притежаватъ още споменѫтата голѣма джамия при мѣстнитѣ бани, отъ тънко та високото минаре на която всѣки день се разнася мюезиновото меланхолично викание, ала училища нѣматъ, тъй като повечето сѫ неженени.

Испанскитѣ Евреи, които образуватъ една петя отъ градското население, сѫ работенъ и скроменъ народъ. Занимаватъ се не само съ търговия въ многобройнитѣ дюкянчета, съ сарафлъкъ, улична продажба, ала и съ занаяти, като тенекеджийство или стъкларство; даже работѭтъ и като хамали, и се отличаватъ съ своята физическа сила. Между тѣхъ има и нѣколко голѣми търговци. Въ тѣхнитѣ вѫтрѣшни работи се забѣлѣзва борба между аристократи и демократи. Българитѣ ги наричатъ Шпаньоли, тъй като и до днесь говорѭтъ испански. Разбира се че това не е класическата кастилска рѣчь на Сервантеса или Калдерона, ала смѣсь испанско-португалска съ много арабски и турски думи. Въ послѣднитѣ години у тѣхъ се появява стремежъ за образувание, ала не на испански езикъ, ами на французски; тѣхното срѣдне училище се поддържа отъ «alliance israélite» въ Парижъ, която работи по цѣлия изтокъ да привърже Евреитѣ къмъ французския елементъ. Учителитѣ пращани отъ алиянсата, всички сѫ родени въ Мароко и възпитани въ Парижъ. До неотдавна Евреитѣ носѣхѫ полутурски дрѣхи, съ дълги чакъ до земята антерии отъ жълта или пъстра боя, ала сега проби си пѫть между тѣхъ българскиятъ рошавъ калпакъ и западната носия. Живѣѭтъ въ особна много нечиста махала въ самия центъръ на града. На чаршията между нѣколко стари български черкви се намира и тѣхната хавра. Главниятъ хахамъбашия, който на французски се подписва «grand rabbin de Bulgarie», старецъ съ черна чалма и бѣла брада, принадлежи къмъ градското висше общество. Българитѣ добрѣ живуватъ съ шпаньолитѣ, по-добрѣ отколкото съ Евреитѣ, които говорѭтъ нѣмски, надошли отъ Ромъния, ала не намиратъ въ България добра почва.

Циганитѣ (тур. Чингене́, по-напрѣдъ сѫщо Кибтъ; въ Македония се наричатъ Гюпци, въ Родопитѣ Агуптинъ, Агупка) повечето мохамедани, говорѭтъ още на своя индийски езикъ и сега

сѫ заселени задъ града покрай шосето къмъ Ломпаланка въ малко селце съ бѣли кѫщички и съ плочени стрѣхи; по-напрѣдъ живѣли на всѫду по крайщата на града въ подземни дупки или най-примитивни колиби. Тѣхното занятие е много непостоянно. Като музиканти не липсватъ ни на единъ народенъ праздникъ. Биѭтъ голѣми турски тъпани, надуватъ гайди, свирѭтъ съ пищалки и цигулки сърдцераздирателни маанета, а пъкъ женитѣ имъ неуморно удрятъ съ пръститѣ си даарета окрасени съ звънчета. Музикални виртуози между тѣхъ не сѫ се още развили, както между румънскитѣ и унгарски Цигани. Нѣкога при свирението припѣватъ и пѣсни съ страшно проточени самогласни; на Турцитѣ по-напрѣдъ пѣли по турски за тѣхната сила и слава а на Българитѣ сега пѣѭтъ български за паданието на Плѣвенъ и за побѣдата на християнитѣ. Въ тѣхния кварталъ постоянно се чува музика и играние; останѫлитѣ безъ работа Цигани постоянно се тамъ «упражняватъ». Покрай «музиката» тѣ се занимаватъ съ продавание на коньe, нѣкои сѫ ковачи, други казанджии, трети хамали и т. н., дерѫтъ кожи, цѣпѭтъ дърва, трийѫтъ дъски (подове), бѣлосватъ стѣни, метѫтъ улицитѣ, събиратъ буклукъ и т. н. Циганинътъ е съ лекъ нравъ и безгриженъ; у него се бързо смѣнятъ злобнитѣ и радостни ефекти, ала радостьта прѣоблада. Неговитѣ религиозни понятия сѫ много неясни; нѣкой пѫть гледашъ циганска процесия съ нагиздени момчета на коньe, които водѭтъ на обрезвание, ала при това празднуватъ Василовъ-день, Георгьовъ-день и Никулъ-день. Много обичатъ яркитѣ бои. На Великъ-день ходѭтъ по улицитѣ въ червени гащи съ своитѣ музикални инструменти. Нечисти боси Циганки съ дълги косаци, покрити съ цвѣтни кърпи, момичета съ цвѣтя или череши задъ ушитѣ въ зелени жилетки и съ жълти, червени, зелени или пъстри шалвари ходѭтъ праздниченъ день изъ града да свирѭтъ, пѣѭтъ и играѭтъ, въ други дни да работѭтъ по кѫщитѣ или да събиратъ разни отпадки. Има между тѣхъ тънки та високи хубави Циганки, които напомнятъ на тѣхния произходъ отъ брѣговетѣ на Индия, ала покрай тѣхъ и грозни, изгорѣли, почти негърски лица. Тѣхната нравственость не се ползува съ най-добра репутация. Лѣтно врѣме, когато не вали, млади Циганки, покрити съвършенно на голо тѣло съ листа и вѣйки, като пеперуги (србски додоле), ходѭтъ отъ врата на врата и оставятъ да ги поливатъ по дворовето за да вали; разбира се, че тозъ митологически обредъ не се извършва безъ бакшишъ. Малкитѣ цигански просечата, нѣкога много недостатъчно

облѣчени, се скитатъ по всички оживени улици. На официялни праздници покрай българскитѣ и турски занаятчии и покрай Евреитѣ съ тѣхнитѣ златни скрижали върви и циганскиятъ еснафъ съ червено байряче.

Циганитѣ чергари (катунари) рѣдко се явяватъ на пасбищата около града; тѣхнитѣ нечисти, черни колиби, чието разположение всѣки день се смѣня, изглеждатъ отъ далече като купища сметъ. Правителството всѣкога ги кара да се заселятъ на едно мѣсто.

Подиръ войната една народность изчезнѫ не само отъ околностьта на София, но и отъ цѣлия полуостровъ. Черкезитѣ и Абхазитѣ, които подиръ съвършенното покоряванйе на Кавказъ отъРуситѣ (1864) се прѣселили въ Турция а отъ Цариградското правителство били заселени покрай всички шосета и проходи, вслѣдствие на едно постановление на мира бѣхѫ съвършено изгонени. При всичката помощь отъ турското правителство тѣ живѣли бѣдно, не много по-добрѣ отъ Циганитѣ, отъ които се отличавали само по своята постоянна въоржженость и войнственность; тѣ били народъ пастирски, съвършенно ненавикнѫлъ на земледелческа работа. Тѣхното съсѣдство 14 години наредъ много тежало на християнскитѣ съсѣди. Крадение добитъкъ, обири придружени съ убийства по балканскитѣ проходи и продавание дъщеритѣ си въ турскитѣ харемй е било главното прѣпитание на кавказкитѣ гости. Разказва се, че млада Черкезка, не е ли била необикновенно хубава, струвала е въ София 10 лири; при продажбата дрѣхитѣ обикновенно оставали на родитѣлитѣ и покупательтъ трѣбвало тутакси да се погрижи за ново облѣкло. При крадението, освѣнъ конье, Черкезитѣ много обичали да отнасятъ кошари съ медъ. Мѫжьетѣ сѫ служили въ войската като нередовна кавалерия. Сега въ България тѣ сѫ полузабравени. Още при прѣселванието имъ въ Турция много отъ тѣхъ сѫ загинѫли отъ болесть, както самъ Каницъ като очивиденъ свидѣтель разказва; нередовниятъ животъ и послѣдната война още повече ги намалила, а подиръ нѣколко десетилѣтия и въ турската Анадолия ще се упазѭтъ само слаби остатъци.

София е раздѣлена около на 20 махали съ турски названия: Куру-чешме, Башъ-чешме, Баня-баши, Дразъ-махала, Кафене-баши и т. н., само една има българско име Жешки-Бунаръ. Подиръ руската окупация на всички улици се турихѫ имена, всички кѫщи се снабдихѫ съ нумера, на търговцитѣ се заповѣда да окачѫтъ надписъ съ името си въ форма на черни дъски съ криви черковни букви отъ бѣла боя. Новитѣ названия на улицитѣ бѣхѫ

отъ най-различенъ произходъ: поставяхѫ се имена на руски генерали и губернатори, на чужди консули, които прѣзъ войната сѫ направили нѣкоя услуга на града, на прочути лица изъ българската история или на съсѣдни мѣста, гдѣто се отъ тукъ отива, ала всички имахѫ тозъ недостатъкъ, че поради своята новота малко оставахѫ въ паметьта.

Градътъ сега се разпада на двѣ съвършенно отдѣлни части, на стара София и на новъ «европейски» кварталъ на южната и източна страна. Княжескиятъ палатъ е въ срѣдата между двѣтѣ.

Какъ е изглеждала старата часть въ подробности и какъ изглежда днесь градътъ, любезниятъ читатель навѣрно си вече прѣдставя отъ горнитѣ бѣлѣжки. Въ каленъ зименъ день първото впечатление за всѣкиго, който е дошълъ въ първитѣ мѣсеци отъ сѫществуванието на княжество България, е било страшно. Всичко, улици, врата, прозорци, стрѣхи се отличаваше съ съвършенъ недостатъкъ на равни чърти въ геометрическата имъ основа. Кѫщичкитѣ повечето бѣхѫ вехти, тѣсно слѣпени колиби като че ще се съборѭтъ, простъ агломератъ отъ дървени голѣми и малки рамки, напълнени съ глина а отъ вънъ не всѣкога варосани, при това неправилни малки прозорчета и дървени мрѣжи, низки врата, които те каратъ да се наведешъ, когато влизашъ въ тѣхъ и керамидена стрѣха [60]. Теренътъ на улицитѣ бѣше или грапавъ калдаръмъ отъ твърди рѣчни обли камъне, или само природна глина, която въ дъждовно врѣме умекваше и зимно врѣме се обръщаше въ бездънна каль съ дълбоки гьолове. Извѣстни краища съ разлѣна вода по улицитѣ напомняхѫ почти на Венеция. За прѣминавание прѣзъ калнитѣ улици на нѣкои мѣста сѫ поставени голѣми издигнѫти плоски камъне както въ стария Помпей; който си ходѣше нощя въ кѫщи, трѣбваше добрѣ да запомни тѣхното мѣстоположение. Има улици, главно нѣкогашнитѣ турски, гдѣто човѣкъ отъ страни не вижда нищо друго, освѣнъ жални стѣни отъ кирпичъ съ хоризонтални греди, кафяно или грубо измазани, съ керамидена стрѣха, която ги пази отъ дъждъ, и съ малки вратца. Колкото по-голѣмъ е билъ господарятъ, който е живѣлъ вѫтрѣ и колкото по-многоброенъ е билъ харемътъ му, толкова по-високи сѫ били и стѣнитѣ. Гѫститѣ листа на сливитѣ, черницитѣ, дюлитѣ, бадемитѣ и други овощни дървета закриватъ

60 Низкитѣ врата на християнскитѣ и еврейски кѫщи бияли въ очи вече на пѫтувачитѣ въ 16. и 17. вѣкъ. Причината на тѣхната низкость била, казватъ, да не може турската войска съ своитѣ коне да квартирува въ тѣхъ, тъй като прѣзъ София минавали войски за Унгария.

червенитѣ стрѣхи на вжтрѣшнитѣ сгради. Въ лѣтнитѣ горещи дни въ тѣзи стари улици, чужденецътъ всѣкога чувствува нѣ-каква си влажна глинена миризъ отъ улицитѣ, отъ стѣнитѣ околодворовѣтѣ и отъ самитѣ кжщи. Голѣма заслуга на първитѣ българ-ски общински управления бѣше направата на улицитѣ съ засипва-нието на блатливитѣ мѣста, както и доброто освѣтление и на най отдалеченитѣ улици съ газови лампи. Многобройнитѣ чешми сж наслѣдство отъ турско врѣме, съграждани отъ набожнитѣ мюсулмани за спасение на душата си. Тукъ има и нѣколко площади, които, до колкото се помне, произлѣзли ужъ отъ пожари, като не били обновени изгорѣлитѣ сгради. Най лошата часть на града е еврей-ската махала въ самия неговъ центъръ. Отъ нейнитѣ тѣсни и во-нещи улици съ криви слѣпи улички (тур. чикмàкъ-сокакъ) безъ да щешъ бързашъ вънъ на чистъ въздухъ къмъ съсѣдната катедрална черква, чието мѣсто се познава по покрититѣ съ олово кубета.

Старитѣ тѣзи махали не сж всички еднакви. Нѣкои изглеждатъ като села, други като сѣдалища на заможни турски велможи, трети като части отъ постоянния пазаръ. Главната артерия на стария градъ е чаршията, собственно двѣ улици, продължение на шосетата отъ Видинъ и отъ Нишъ, които се срѣщали прѣдъ вратитѣ на нѣ-когашния палатъ на беглербеговетѣ. Тя е крива, едвамъ достатъчна за двѣ коли, съ алеи отъ върби, грубъ калдаръмъ и високи тро-туари, на които има мѣсто само за единъ човѣкъ. Отъ странитѣ се намиратъ низки отворени дукянчета; нощя тѣ се затварятъ съ голѣми кепенци, които замѣстятъ сжщеврѣменно прозорци, врата и цѣлата фасада. Вжтрѣшностьта на дюкяна съ всичката стока и съ занаятчиитѣ, що тамъ работжтъ, сѣднжли съ кръстосани крака, съвършенно е отворена за погледитѣ на публиката. Рано тукъ всѣ-кога бива живо; окото се наслаждава отъ живописната смѣсь на градскитѣ и селски носии, а до ухото достигатъ крѣсъцитѣ на про-давачи и купувачи, въ който се примѣсва виканието на кучияшитѣ и дрънканието на звънцитѣ отъ колитѣ или отъ товарнитѣ конски кервани. Много рано София се буди отъ скърцанието на ненамаза-нитѣ биволски и волски кола, които дохаждатъ отъ околнитѣ села на пазарь. Виканието на уличнитѣ продавачи трае до срѣдъ нощь. Тѣ излагатъ своята стока въ кржгли голѣми кутии, които носжтъ на главата или ги поставятъ на високи триножници. Тѣ сж най-много Македонци, нѣкогa и Шопи отъ околностьта, рѣдко Евреи. Продаватъ хлѣбъ (пресни лебета дълго врѣме ти звучи въ

ушитѣ), бѣли симиди, боза, халва, портокали и други овощия, а лѣтно врѣме дондурма и лимонада. Освѣнъ тѣхъ рано обикалятъ града селяни съ дърва и млѣко въ мѣдни котли; обикновенно носѭтъ на рамото си кобилица съ два сѫда. Особенно биѭтъ въ очи множеството публични фурни, сѫщо тъй съвършенно отворени и въ самата чаршия; дългата дръжка на фурнаджийската лопата при вадение на хлѣба отъ пещьта нѣкога излиза далеко въ улицата между публиката, която работницитѣ прѣдопрѣдяватъ съ крѣсъка си да се пази. Фурнаджиитѣ пекѫтъ не само свой хлѣбъ да продаватъ, ами и чужди печива; който нѣма пѣщь въ кѫщата си, праща хлѣбъ или друго нѣщо за печение въ фурната.

Най-забѣлѣжителното нѣщо въ тѣзи стари махали сѫ често споменуванитѣ бани. България въобще е много богата съ топли извори, които се наричатъ български, както сръбски и турски баня; тази дума, както и италиянската bagno, произлиза отъ лат. balnea. Въ Румелия банитѣ, и то тѣзи, които сѫ на отворено вънъ отъ града, се наричатъ лъджа (сѫщо турски лъджа, илиджа и въ Мала-Азия). Надъ повечето отъ тѣзи бани се издигатъ стари, понѣкога съ олово покрити кубета съ малки отвори. Водата обикновенно се събира въ четверожгъленъ или многожгъленъ басеинъ, до гърдитѣ дълбокъ, пригодно иззиданъ отъ дѣлани камъне а понѣкога и доста старъ. Въ градоветѣ, гдѣто нѣма такива природни извори, съградени сѫ бани (тур. хамамъ), въ които водата се искуственно сгрява. Посѣщението на банитѣ е разпрѣдѣлено по старъ обичай по такъвъ начинъ, че на пр. единъ день отъ рано до вечерьта се кѫпѭтъ християни, вториятъ день християнки, третиятъ мохамеданки, четвъртиятъ мохамедани, всичко раздѣлено споредъ вѣра и полъ; въ София има особни дни и за чиновницитѣ, за войската, за Евреитѣ, за затворницитѣ и т. н. Чужденецътъ се чуди, какъ тѣзи хора могѫтъ да стоѭтъ по цѣли часове въ водата, даже за сѣверенъ човѣкъ несносно гореща. Вѫтрѣ често владѣе съвършенъ полумракъ, увеличенъ отъ воднитѣ пари, що излизатъ, тъй че въ слънченъ день подиръ влизанието въ банята окото едвамъ привиква на слабото освѣтление, и тепърва полека-лека почва да разпознава плискащитѣ се въ водата лица и други прѣдмети, които сѫ прикрити въ полутъмнината подъ акустичното кубе. Въ София главниятъ изворъ е прикритъ съ калдаръмъ отъ голѣми балвани на двора прѣдъ самитѣ врата на банята; вѫтрѣ изтича прѣзъ петь чучура въ единъ главенъ многожгъленъ басеинъ около 8 метра широкъ и прѣзъ два чучура въ два постранни водоема. Водата е съ-

вършенно безцвѣтна, има неприягенъ вкусъ и съдържа сѣрна материя и малко бромъ. Топлината при изтичанието въ басеина е $+47\cdot5^{\circ}$ C; водата въ самия басеинъ има $+40^{\circ}\cdot$C.[61] Освѣнъ топлата вода въ банята се намира и басеинъ съ студена вода. На 1883 г. къмъ старитѣ бани се прибави нова сграда за ванни бани.

Между кѫщитѣ сѫ разпръснѫти множество малки турски джамии, все каменни, които сега служѫтъ за военни складове, за работилници (на 1879 год. двѣ печатници работѣхѫ въ нѣкогашнитѣ османски черквища) или пъкъ сѫ запустѣли и служѫтъ за хранилища на сметъ. При регулиранието на улицитѣ много отъ тѣхъ сѫ съборени. При такъвъ случай се виждаше съ каква непристорена охота християнитѣ унищожавахѫ храмоветѣ на нѣкогашнитѣ свои господари. Едно тънко бѣло викало (минаре) отъ тухли, и дървени стълби изъ вѫтрѣ, високо около 7 боя, най-напрѣдъ се подкопа, послѣ метнѫхѫ едно вѫже на галерията му, работницитѣ опнѫхѫ вѫжето и въ една минута цѣлата тазъ тънка та висока сграда се повали долу. Друго дървено минаре, извънъ малко измазано, полека-лека безъ шумъ бѣ разграбено отъ съсѣдитѣ, като че да бѣше медена пита.

Най голѣмъ страхъ задаваше въ първитѣ години постоянната опасность отъ огънь, тъй като всички канцеларии и частни жилища бѣхѫ помѣстени въ едноврѣмскитѣ кѫщи. По напрѣдъ стаитѣ се топлили най-много само съ мангали, глинени или мѣдени котли съ дървени вѫглища. Прѣзъ руската окупация на всѫду почнѫхѫ да поставятъ печки, било желѣзни или иззидани отъ тухли, а тѣзи често се поставяхѫ до самитѣ вехти полудървени стѣни. Прѣзъ първитѣ зими вързувахѫ въ София голѣми пожари, които съ ужасна бързина поглъщахѫ понѣкога до 40 кѫщи: единъ пѫть изгоря върховниятъ сѫдъ съ своитѣ архиви, всички по-стари гостинници, даже и врѣменната дървена сграда на българското народно събрание. Инакъ множеството прозорци и тънкостьта на стѣнитѣ причинявахѫ зимно врѣме много чувствително провѣтряване. Когато валѣше силенъ дъждъ а особенно когато таеше снѣгътъ, капѣше вѫтрѣ въ стаитѣ. Самъ азъ живѣхъ три години въ кѫщя, чийто таванъ пропущаше водата. Между другитѣ приятности принадлежахѫ и множеството мишки между пода, жабитѣ въ приземнитѣ стаи и различнитѣ бубулечки, които вечеръ се разхождахѫ по стѣнитѣ.[62]

---

[61] Анализътъ на Софийскитѣ бани е подалъ рускиятъ химикъ А. Тегартенъ въ бъл. списание „Медицинска Сбирка" I кн. 4. На тукашната вода се приписва лѣчебна сила при ревматизъмъ и сифилистични и скрофулозни болести.

[62] Въ дървенитѣ кѫщи е пълно съ дървеници (въ зап. нарѣчия стеници, тур. тахтаби). Въ глината се намиратъ много бѣлезникави стоножки,

Къмъ стафажа на улицитѣ на стара София принадлежахѫ и животнитѣ, които по турски обичай изпълнявахѫ и ролята на санитарна полиция. Около минаретата се въртѣхѫ хиляди гарги (тур. дума), които съ отвратителенъ крѣсъкъ събирахѫ каквото намѣрѣхѫ. По улицитѣ се скитахѫ съ стотини кучета, главно около касапницитѣ и кръчмитѣ. Въ турско врѣме никой не смѣялъ даже да ги бие. Принадлежахѫ къмъ различни изроди; едни бѣхѫ малки, чърни, други пъкъ жълти и краткоуши, трети имахѫ вълче лице; тукъ-тамъ се съглеждаше и бѣла хрътка, подивѣлъ остатъкъ отъ ловджийскитѣ кучета на нѣкой Софийски бей [63]. Нощя на купове-купове се гонѣхѫ по пуститѣ мѣста между кѫщитѣ а въ лунна нощь съ своето жално виение не оставяхѫ да се спи. Мнѣнието, че източнитѣ улични кучета не побѣсняватъ и че сѫ безопасни за хората, е погрѣшно; въ София въ зимата прѣзъ 1882 г. три мѫжье умрѣхѫ отъ тази страшна смърть. Отъ началото на новото управление тѣзи кучета се прѣслѣдватъ съ отрова и съ сабитѣ на циганскитѣ живодери тъй енергично, че сега вече почти сѫ изчезнѫли.

Каква промѣна може да причини засипванието на влажнитѣ мѣста, видѣ се отъ бързото изчезвание на двѣ нѣкогашни злини, т. е. мухитѣ, които произлизахѫ отъ нечистотиитѣ по улицитѣ, и жабитѣ, които въ самия градъ подъ прозорцитѣ на кѫщитѣ, въ градинитѣ и въ вадитѣ правѣхѫ оглушителни концерти, ала подиръ направата на улицитѣ съвършенно замлъкнѫхѫ. Задъ града по ливадитѣ обаче още се слуша лѣтно врѣме жалното нощно нѣние на мириярди жаби; отъ близо тозъ гласъ напомня на Аристофановата «брекекексъ», отъ далече на скърцанието на желѣзниченъ влакъ, който се спира. Споредъ Бусбекъ въ Одринъ прѣзъ врѣме на старата турска империя не било инакъ. Султанъ Сюлейманъ II., който прѣкарвалъ тамъ зимата, връщалъ се въ Цариградъ, «когато жабитѣ съ своето крѣкание почвали да ставатъ досадни».

Върху начина за регулиранието на града мнѣнията отъ начало много се различавахѫ. Едни искахѫ тутакси цѣла София наново да ѭ съградѭтъ и съставихѫ за тая цѣль планъ баспословно простъ:

които вечеръ като житни класове бърже се мѣркахѫ по стѣнитѣ (тур. кѫркаякъ, гърц. и българ. сарандаподàри, Scutigera). Това животно, на сѣверъ съвършенно непознато, ала обикновенно въ Южна Европа, не е отровно и не липсва даже въ новитѣ тухлени сгради. Опасенъ е само единъ по голѣмъ черенъ видъ, който обаче рѣдко се срѣща. На дървения таванъ на една турска кѫщичка, въ която живѣхъ нѣколко мѣсеца, рано всѣкога намирахъ залѣпени голѣми, черни, цилиндрически многоножки, наречени свояци (Julus). Скорпиони (гръц. агриа каравйдиа, бъл. диви раци) се срѣщатъ тепърва въ Пловдивъ.

[63] Въ западна България ловджийското куче се нарича въобще загаръ.

чертежътъ на досегашния градъ прорѣзанъ съ мрѣжа улици, които правилно се кръстосватъ отъ изтокъ къмъ западъ и отъ сѣверъ къмъ югъ, безъ огледъ на огромнитѣ разноски за отчуждаванието, на разликитѣ въ неравния теренъ и на разнитѣ исторични паметници. Други искахѫ да се изравнѭтъ улицитѣ на стария градъ само до колкото е възможно и прѣдлагахѫ новитѣ части на града да се построѭтъ вънъ въ чиститѣ махали и въ празднитѣ мѣста задъ палата. Това послѣднето се и прокара.

Княжескиятъ палатъ не е съвършенно нова сграда. Той е конакътъ на турскитѣ паши, съграденъ на 1873 г., малко прѣди войната, ангария отъ цѣлия окрѫгъ. Първоначалната сграда е имала единъ катъ съ 23 прозореца и съ балконъ надъ вратата. Подиръ дохаждането на княза тя се намираше въ жално положение; въ горния етажъ само двѣ стаи бѣхѫ сгодни за живѣние, въ останѫлитѣ мѣстности поставенитѣ тукъ-тамѣ качета показвахѫ, че прѣзъ тавана вали, а въ долния катъ въ стаята на секретаря, която служеше сѫщеврѣменно и за чекалня, жабитѣ весело подскачахѫ по пода. Вслѣдствие на това на 1880—1882 г. палатътъ бѣ съвършенно поправенъ, като се похарчихѫ почти 3 милиона лева. Отъ стария конакъ останѫ само четверо́ѫгълникътъ на външната негова стѣна, добрѣ съзиданъ отъ камъкъ; вѫтрѣшнитѣ прѣгради безъ това се състояхѫ отъ глина и дърво, както и единственнитѣ стълби бѣхѫ дървени. На западната страна се пристрои крило съ голѣмъ баловъ салонъ. Надъ цѣлата сграда се постави висока ренесанчна стрѣха. Прѣдъ палата, чиято фасада гледа на югъ къмъ Витоша, се намира низката главна стража, задъ него на страна по-голѣма кѫща съ кухня и жилища за слугитѣ, както и затворената княжеска градина отъ малъкъ размѣръ, която е въ непосрѣдствено съсѣдство съ английското и нѣмското консулство. Вѫтрѣшностьта на палата изненадва съ своята западна и източна наредба, за тукъ много луксозна.

Прѣдъ палата се простира Александровската градина, публиченъ паркъ съ кьошкъ за музика и съ малко кафене. Отъ начало тукъ сѫ расли между исъхнѫлата трѣва само малко върби, тополи и череши [64]. Отъ тогазъ трѣвницитѣ, пѫтекитѣ и гѫсталацитѣ сѫ хубаво наредени отъ градския градинарь, родомъ Швейца-

[64] Въ единъ ѫгълъ на градината прѣзъ 1879 г. лежеше голѣмъ твърдочервенъ балванъ, на който Турцитѣ приписвали лѣчебна сила противъ хемороидитѣ. Отъ страна се познавахѫ по него слѣди отъ стара орнаментика, може би, на нѣкой архитравъ. Сега е изчезнѫлъ безъ съмнѣние въ основитѣ на съсѣднитѣ сгради.

рецъ. Който сега намине тукъ въ нѣкоя лѣтна лунна вечерь, когато Софийскиятъ свѣтъ безгрижно се разхожда при звуковетѣ на военната музика ще си отнесе най-добро впечатлѣние. Около тази градина срѣщу палата се намира цѣлъ редъ съвършенно модерни високи сгради: хотелъ България на два ката, военното министерство и т. н. Дървениятъ двоетаженъ конакъ на нѣкой си старъ бей, въ който живѣеше на врѣмето рускиятъ комисарь князь Дондуковъ-Корсаковъ, и въ който се помѣщавахѫ министерствата, днесъ съвършенно е изчезнѫлъ отъ повърхностьта на земята и само познавачи могѫтъ да опрѣдѣлѭтъ неговото мѣстоположение. Прѣдъ него стоеше старъ топъ съ турски монограмъ, съ който на 12 ч. се гърмѣше за урегулирвание на часовницитѣ, при всичко че понѣкога и единъ часъ по-късно отъ дѣйствителното мѣстно пладне.

На югъ и на изтокъ отъ палата се простиратъ новитѣ махали съ прави улици, които се кръстосватъ въ прави ѫгли, а съ туй образуватъ правиленъ четвероѫгълникъ. Върху пространството отъ палата до Черната Джамия вече сѫ издигнѫти сгради; на нѣкогашнитѣ турски гробища и на ливадитѣ между шосетата до Цариградъ и до Орхание сградитѣ полека-лека се размножаватъ. Тукъ цѣната на квадратния метъръ се е възкачила отъ 50 стотинки на 10 и 15 лева. Земната повърхность толкова много се промѣни, че вече подиръ малко години староитѣ софийски Турци, които дохаждахѫ отъ Цариградъ да посѣтѭтъ своето родно мѣсто, напраздно си бияхѫ главата по ѫглитѣ на улицитѣ: «гдѣ бѣше Ахмедовата кѫща? гдѣ живѣеше Хасанъ?» Голѣми сгради се строѭтъ навсѫдѣ по тѣзи мѣста: казарми, военно училище, гимназия съ 26 стаи (до св. София), консулства, министерства, новото народно събрание и т. н. Частнитѣ кѫщи сѫ всички малки и приземни (едноетажни) съ по-голѣмъ дворъ или градина. Българина не обича да живѣе подъ наемъ, а пъкъ живѣнието на нѣколко независими фамилии въ една и сѫща сграда е нѣщо необикновенно въ тукашнитѣ краища и се ненавижда. Всѣки се старае да живѣе подъ собственна стрѣха[65]. Заради това споредъ изчисленията на Сарафова на една кѫща въ София се падатъ само 6·9 жители а въ останѫлитѣ градове още по-малко. Освѣнъ това високитѣ сгради сѫ изложени на опасность отъ честитѣ земетресения, които за еластичнитѣ малки кѫщички биватъ съвършенно безврѣдни.

---

[65] Български се казва за нѣкого, че се задомилъ (оженилъ) или че неговитѣ дѣца сѫ задомени.

Прѣзъ моето петгодишно живѣние въ София се случихѫ двѣ земетресения [66].

Върху начина на градението градскитѣ кѫщи въ тѣзи земи не ще бѫде не намѣсто да се поговори по подробно. Градецътъ тукъ е въ рѫцѣтѣ на майстори, които дохаждатъ главно отъ македонския Дебъръ, отъ границата на българската и арбанашката народность, или отъ Крушево, сѫщо тъй въ Македония на западъ отъ Прилепъ, даже и отъ Костуръ близо до границата на стара Тесалия. Покрай дебралиитѣ и въобще македонцитѣ, въ София работѭтъ и майстори отъ Трънъ. Въ останѫла България съ градение се занимаватъ жителитѣ отъ селата на горня Струма подъ Радомиръ, послѣ извѣстни села отъ Златишко, майсторитѣ отъ Брацигово и отъ Широка-Лѫка въ Родопскитѣ планини, отъ Трѣвна въ срѣдния Балканъ и отъ селото Керекъ при Търново. У всички този занаятъ е наслѣдственъ. Самоуцитѣ майстори сѫ сѫщеврѣменно и дърводѣлци (дограмаджии) и зидари. Работѭтъ съ съвършенно прости сѣчива, съ чукъ, трионъ и съ източна дърводѣлска тесла, която изглежда като мотичка съ сѣкирова държалка. Дохаждатъ обикновѐнно въ таифа (тур. д.) съ главния майсторъ на чело. Боравятъ съ своя занаятъ въ най-голѣмъ размѣръ по цѣла Европейска Турция, Сърбия, България, даже и Румъния.

Кѫщата по старъ християнски и турски обичай има дървенъ скелетъ, чиито празднини сѫ изпълнени просто съ глина или керпичи, най-много съ печени тухли. Стрѣхата е покрита съ тъмни и изпъкнѫли керамиди и всѣкога е издадена вънъ отъ кѫщата двѣ-три стѫпки; надъ неѭ стърчѫтъ много високи комини, прѣзъ които минава димътъ отъ грънцитѣ или оджацитѣ, отворени огнища или стълповати глинени печки. Изъ вънъ кѫщитѣ биватъ измазани съ лѣпило и боядисани бѣло, жълто, нѣкога и шарено. Долу се намира салонъ съ двѣ или и четири стаи (тур. одая) на десно и на лѣво; ако кѫщата има и горенъ катъ, гдѣто се възлиза по тѣсна дървена стълба (бълг. сѫщо и сълба), и той има прѣденъ салонъ съ стаи отъ странитѣ и съ балконъ отъ прѣдъ, който обикновенно е крѫгълъ и затворенъ съ много прозорци (кьошкъ). Особеностьта на всички стари кѫщи е голѣмото

---

[66] Първото на 7. (19) Августъ 1881 г. вечерь на 7 ч. и изново около 1 ч. подиръ полунощь. Второто на 13. (25) Априлъ 1883 г. на 8 ч. 15 м. вечерь (около 2 секунди) съ направление отъ ЮЗ. къмъ СИ Човѣкъ се чувствуваше като побърканъ, мишкитѣ, коткитѣ и кучетата жално виѣхѫ, старитѣ вехти кѫщички силно праскахѫ и керамидитѣ на стрѣхитѣ съ шумъ се размѣстяхѫ. Въ Пловдивъ прѣзъ сѫщитѣ петь години по-често се повтаряхѫ слаби тресения.

число прозорци (тур. пенджеръ), всички прости, единъ до другъ, особенно въ ѫгълнитѣ стаи, тъй че тукъ живѣешъ като въ фенеръ. На Турцитѣ това не е бъркало, тъй като тѣхнитѣ кѫщи се намирали всѣкога вѫтрѣ въ дворове или въ градини съ високи дървета. Горниятъ катъ (тъй и на тур.) излиза обикновенно въ повечето случаи надъ долния единъ метъръ на вънъ; въ Пловдивъ, Търново, Габрово и другадѣ християнскитѣ кѫщи по такъвъ начинъ излизатъ надъ самата улица. Нѣкои кѫщи иматъ въ фасадата си или и отзадъ отворени чардаци въ долния или и въ горния катъ. Подътъ (бълг. сѫщо потонъ, тур. дюшеме) всѣкога е дървенъ. Стѣнитѣ и подътъ въ повечето случаи биватъ покрити съ килими (тур. д.). Тавэнитѣ (тур. д.) сѫ дървени, обикновенно намазани съ боя. Въ стаитѣ на по-добритѣ кѫщи много често изненаждатъ хубаво рѣзанитѣ тавани съ арабески и изпъкнѫли орнаменти, понѣкога позлатени или червено вапсани, даже и дребнитѣ нѣща много чисто изработени. Праздно широко мѣсто подъ стрѣхата за пазение различни нѣща липсва; надъ тавана едвамъ лежи пластъ глина (лѣпеница) за одържание топлината и за прѣдпаза отъ протичание на дъждовна вода. Зимникътъ (бълг. сѫщо земникъ, при Дунава пòдница, пòнца, сѫщо изба, килеръ отъ гръц. κελλάρι, тур. мааза) е обикновенно малъкъ; българинътъ на есенъ туря си тамъ зимовището, главно бѣло овче сирене, масло и трушия въ каци. Кухнята (или по тур. мутвакъ), въ която работѭтъ готвачи (или по тур. ахчии) и отъ двата пола, всѣкога се намира отдѣлно въ особенна сграда на двора въ съсѣдство съ ахъра (тур. д.), дръвника и други пристройки. Въ кухнята се намира сѫщо и жилището на слугитѣ.

Въ стаитѣ нѣма подвижни мобели, както що е на западъ. Около стаята се протака низъкъ миндеръ, т. е. дървена издигнѫтость, на която лежи сламеникъ, покритъ съ цвѣтни материи или килими. Освѣнъ това се виждатъ само низки крѫгли столове за ядение [67]. Въ самитѣ стѣни сѫ зазидени множество дървени дулапи, което обаче се съглежда напр. и въ Швейцария въ старитѣ сгради. Тѣхнитѣ врати иматъ природенъ дървенъ цвѣтъ, не сѫ нито облѣпени, нито боядисани; понѣкога обаче сѫ украсени съ хубава дървена орнаментика. Населението спи на пода: нуждниtѣ за това черги,

[67] За столъ за ядение Българитѣ употрѣбятъ само чужди думи: трапеза (отъ гръц.), маса, умал. мàсичка (отъ румън. masà, умал. màsicâ, лат. mensa) или софра, софрица (отъ тур.). Столъ, столче означава повече столъ за сѣдание, при всичко че понѣкога се употрѣбя и за столъ за ядение.

покривки, възглавници и дюшеци (отъ тур.) се изваждатъ отъ дулапитѣ. Селянитѣ и по-проститѣ граждани спжтъ зимно врѣме съ дрѣхитѣ си, даже и съ кожуха си. Вратитѣ на стаитѣ нѣматъ ключъ, ами само желѣзно резе (сюрме) отъ най-простъ видъ; въ нуждно врѣме могжтъ да се затварятъ съ куфаръ, какъвто има и на зимника. Брави съ ключъ сж новость. Нощя хубаво се затварятъ вратата (портата), които водятъ отъ двора на улицата; на нея и деня трѣбва да чукашъ, ако не сж съвършенно отворени. Между единичнитѣ дворове има вратца (комшилукъ), които водятъ къмъ съсѣдитѣ, тъй като на изтокъ отдаватъ голѣма важность на доброто съсѣдство. На края трѣбва да се спомене, че въ турскитѣ кжщи мжжката часть (селямлъкъ) и женската харемлъкъ) иматъ поне отдѣлни входове, ако не сж помѣстени въ двѣ отдѣлни сгради.

Въ тозъ първоначаленъ начинъ на градение съ врѣме настанжхж промѣни. Македонскитѣ майстори видѣли «швабски» жилища въ Банатъ и тѣхнитѣ имитации въ Бѣлградъ и споредъ тѣхенъ образецъ почнжхж да усъвършенствуватъ своето искуство, главно съ по-честото употрѣбяние на палени тухли и съ по-добрата направа на прозорци и врата. Новитѣ частни български кжщи въ София сж зидани само отъ тухли (отъ лат. tegula) безъ греди, ала стариятъ планъ си останж. Повечето кжщи иматъ (заедно съ прѣдния салонъ) само шесть стаи, безъ горенъ катъ. Подъ стрѣхитѣ, които сж отъ керамиди или цинкови, пакъ не е оставено широко праздно пространство, а сжщо и кухнята е оставена на страна отъ кжщата; самата кжща все още си има дворъ или градина, ала тя не е вече обиколена съ глинени високи зидове, ами съ прогледна често съвършенно низка ограда. Пещьта (сóбата) въ стаитѣ е устроена най-вече по влашки начинъ, високъ глиненъ многожгълникъ съ праздни стълпове отъ прѣдъ; тя се пали само съ дърва и щомъ като угасне огенътъ, топлината, що излиза отъ жарьта се връща на вжтрѣ, като се затваря коминятъ съ тежъкъ желѣзенъ капакъ. Турскитѣ мендери почнжхж да изчезватъ и въ стаитѣ ги замѣстихж модерни подвижни мобели, които се донасятъ въ София отъ Виена; срѣщахж се обаче и издѣлия отъ домашно столарство.

Въ новитѣ махали София е здравъ градъ, само че влаженъ, понеже е разположенъ само върху дилувиумъ, нигдѣ върху скала. Улицитѣ сж широки, тихи, безъ шумъ и прахъ, обаче само тротуаритѣ сж каменни; пжтятъ по срѣдата е насипанъ съ рѣчни камъне като шосе. За това въ дъждовно врѣме, главно прѣзъ пролѣтнитѣ

и есеннитѣ дъждове улицитѣ се лъщжтъ, като да сж полѣни съ разтопено и разбраздено олово. По тѣзи кални улици, пълни съ гьолове, хората съ мжка се движжтъ напрѣдъ, обути повечето съ високи ботуши или поне съ каучукови или кожени галоши, които тука всѣки носи. Въ дъждовно врѣме се размътва сжщо и водата за пиение; тя истина дохажда отъ Витоша, ала не отъ самия изворъ, прѣзъ слаби глинени трѫби [68]. Между разпръснжтитѣ тукъ-тамъ нови кжщички се простиратъ още много праздни мѣста, по които растжтъ застарѣли сливи, бъзовъ гжсталакъ, ружи съ червени цвѣтове а особенно високи бодили, по-високи отъ възрастенъ човѣкъ. Тамъ биволитѣ се пекжтъ на слънце, уличнитѣ момчета си играјжтъ, циганитѣ събиратъ клѣчки а кираджиитѣ и селянитѣ, що се връщатъ отъ пазарь тамъ почиватъ, а понѣкога и нощуватъ, като завържжтъ краката на своитѣ коње, които пъкъ при лунната свѣтлина пасжтъ и дрънкатъ своитѣ букаги. Общественната безопасность въ София изобщо е доста осигорена, при всичко че веднжжъ вжтрѣ въ петь дена се случихж седемъ убийства; зависи отъ лѣтния приливъ на всѣкаква паплачъ отъ цѣлия свѣтъ, която тукъ търси работа, а понѣкога сжщо и отъ честото промѣняване на чиновницитѣ. За стража на улицитѣ има около 140 пѣши стражари подъ управлението на единъ градоначалникъ и 4 пристава.

Климатътъ е планински. Римлянитѣ вече споменуватъ за върлитѣ и ранни зими на Хемусъ, Мизия и срѣдоземна Дакия [69]. Наистина София се намира на еднаква географическа ширина (около 42° 41′ 30″) съ южна Етрурия и съ околностьта на Марсилия, ала се намира подъ влиянието на своето високо планинско мѣстоположение [70].

---

68 Изворътъ се намира на височинитѣ между Бояна и Драгалевци и тече отъ двѣтѣ страни къмъ двѣтѣ села. Дири отъ римския водопроводъ се намиратъ при Драгалевци. Сегашниятъ градски водопроводъ почва при село Бояна, 1500 метра отъ извора, отъ три хазни и отива чакъ до града, гдѣто се дѣли на трѫби, които пълнжтъ 16 чешми. Други 32 чешми се снабдяватъ съ вода, докарвана отъ Боянския потокъ, сжщиятъ, който кара тамошнитѣ воденици (в. „Балканъ“, София 1883, бр. 2).

69 „Praematura montis Hoemi et saeva hiems“, Taciti Ann. 4, 51. Провинцията Мизия и Дакия съ града Naisssus, „frigora magna habentes“ въ описанието на империята отъ половината на 4. вѣкъ (Geographi graeci minores ed. C. Müller 2, § 57).

70 Градскиятъ теренъ не е еднакъвъ. Старото австрийско консулство въ низкитѣ квартали между Ломското и Нишското шосе споредъ Hochstetter (Petermann's Mitth. 1872, 99) лежи 533 метра надъ града, споредъ Hann въ сравнението на тукашнитѣ барометрически наблюдения съ Лесина въ Далмация 520 м. У Hochstettera срѣдната височина на града е 535 метра, началото на шосето до Радомиръ 540 м. Картата на австрийския щабъ тури София на 566 м. Руската карта показва при цариградското шосе 550, при Радомирското 565 м.

Лѣтото е по-топло и зимата по-студена, отколкото въ срѣдня Европа. На пролѣть и на есень валѭтъ много дъждове, когато зимнитѣ и лѣтнитѣ мѣсеци сравнително сѫ сухи. Както въ цѣлата планинска вѫтрѣшность на Балканския полуостровъ, прѣходитѣ на температурата биватъ много бързи и разликата между максимума и минимума е много голѣма (отъ зимнитѣ —19° *C* до лѣтнитѣ +30° *C*). По тазъ причина растителностьта на есень рано загинва, когато на пролѣть природата дълго врѣме остава не събудена.

Наблюдения на Софийския климатъ прави съ голѣмо старание отъ 1880 г. консулътъ г. Luterotti, родомъ Тиролецъ отъ Ровереда, който се заселилъ въ София още отъ турско врѣме. Управительтъ на Виенскиятъ метеорологически институтъ г. J. Hann, който въ послѣднитѣ години е турилъ основата на научната климатология въ вѫтрѣшнитѣ Балкански земи, установява за София споредъ наблюденията на Luterotti срѣдня годишна температура + 9·0 C, срѣднето положение на барометра 715·1 милиметра, прѣзъ двѣтѣ първи години на наблюденията срѣдне 17½ снѣжни дни (въ Сараево 19·4), относителната влага на въздуха 79 (прѣзъ зимата 94, прѣзъ лѣтото 68), дъждъ на 1881 г. 731 мм.[71]

София е въ зависимость отъ съсѣднитѣ планини, главно отъ Витоша. Витоша е барометъръ на града. Който знае стъпенитѣ на нейното освѣтление, знае и врѣмето единъ день напрѣдъ. Колчемъ нейниятъ връхъ ясно се отражава въ синия небосклонъ, можешъ да бѫдешъ увѣренъ, че не ще те изненада дъждъ; най-малкитѣ облачета означаватъ обратъ къмъ дъждъ. Освѣнъ Юли и Августъ Витоша всѣки мѣсецъ е покрита на върха поне съ снѣжни ивици. На есень прѣзъ яснитѣ нощи много добрѣ се чувствува студеното течение, което иде отъ нейния върхъ долу къмъ града; зимно врѣме често прозорцитѣ сѫ замръзнѫли само отъ страната, обърнѫта къмъ тази планина. Вслѣдствие на това съсѣдство въ София наставатъ

[71] J. Hann. Über die klimatischen Verhältnisse von Bosnien und der Herzegovina, Sitzungsber. d. Wiener Akad. 1883. Споредъ други частни наблюдения (г. Хеберле) въ София прѣзъ 4 години (1883—86), които любезно ни се съобщихѫ отъ г. управителя Hann въ тѣхнитѣ главни резултати, срѣдната годишна температура би била + 8·45° R., положението на барометра 715·03 мм. Отъ българска страна за климатологията е направено само нѣщо отъ Златарски (таблици за 7 мѣсеца 1881—82 г. въ Пер. Спис. кн. I). Моятъ опитъ на 1882 г. да открия правилни наблюдения въ петьтѣ държавни училища (София, Варна, Габрово, Ломъ, Кюстендилъ) вслѣдствие на недостатъкъ на участници не сполучи. Отъ „Държ. Вѣстникъ“ 1887 г. виждамъ, че сега пакъ се правѭтъ правилни наблюдения въ Софийската гимназия. По-хубаво ще бѫде наблюденията да ставатъ въ болницитѣ, гдѣто всѣкога има нѣкое лице, когато училището има своитѣ опрѣдѣлени часове.

бързи обрати; лѣтно врѣме въ м. Юли подиръ най-горещитѣ дни наставатъ хладни нощи и наопаки зимно врѣме подиръ голѣмъ нощенъ мразъ слѣдва ненадано таяние съ пролѣтна топлина. Другъ наслѣдъкъ отъ това съсѣдство сѫ множеството дъждове и бури. Пролѣтно врѣме почти всѣки день има буря съ гръмъ въ Софийската котловина: силнитѣ пролѣтни дъждове въобще често съ всичка сила ударятъ въ прозорцитѣ и стрѣхитѣ, гонени отъ хладния вѣтъръ.

Като награда за тѣзи планински несгодности служѫтъ хубавитѣ дни съ разкошно освѣтено небе, отъ съвършенно юженъ характеръ. И зимно врѣме много често се вижда веселото слънце и безоблачното сине небе. Прѣзъ пролѣтнитѣ и есенни вечери се простиратъ по сѣверния хоризонтъ възсини нюанси (отсѣнки) или пъкъ ясно зелени като морската повръхность, разкошенъ фондъ за оловенитѣ кубета, бѣлитѣ минарета и високитѣ корони ни голѣмитѣ дървета! Необикновенната ясность на вечерния хоризонтъ безъ да има най-малъкъ вѣтрецъ, дава възможность да се видѭтъ съ особенна ясность очъртанията на далечнитѣ планини или на близкитѣ дървета. На есень чудна, жива свѣтлина въ трептеща оранжова ивица стои на ясно вижданитѣ очъртания на планинитѣ въ околностьта на заходещето слънце — рефлексъ на слънцето, що още свѣти задъ планинитѣ, въ чистия безъ мъгли въздухъ. Самиятъ лѣтенъ день плава въ златенъ блѣсъкъ, който разлива южни сити бои по цѣлия край. Ами изгрѣванието на слънцето лѣтенъ день! Червенитѣ лѫчи на ранната слънчева свѣтлина полека изскачатъ по върховетѣ, пакъ полека слизатъ въ тъмното поле, а ето че и обхванѫли и бѣлитѣ Софийски кѫщички. Българскитѣ краища, особенно по политѣ на планинитѣ, на слънце обикновенно иматъ особенъ възсинкавъ нюансъ, който сѫщо и зимно врѣме се смѣсва съ бѣлината на широкитѣ бѣли равнини; ботаникътъ Griesbach споменува за него като особенность на топлитѣ дни въ Македония а Верещагинъ майсторски ни го подава въ своитѣ зимни картини отъ руско-турската война, които се отличаватъ съ голѣма вѣрность въ пейзажната часть съ мѣстенъ колоритъ.

Най-горещитѣ мѣсеци сѫ Юли и Августъ (като считамъ всичко по западния календаръ). Тогава дневната горещина съ уличния прахъ става нетърпима; нѣкога на сѣнка бива до + 30° С а срѣщатъ се сѫщо вечери, когато топломѣрътъ на 9 ч. показва още 24° С, ала обикновенню подиръ нѣколко такива топли дни настава обратъ. Лѣтнитѣ нощи биватъ влажни съ раненъ хладъ и силна роса. Началото на есеньта спада въ срѣдата на Септември, когато споредъ

българското народно правило сѫ отлѣтѣли жеравитѣ. Настава хладъ съ бурни дъждове и каль, Витоша се покрива съ облаци и цѣлиятъ край получава нѣкакъвъ си сивозеленъ или мургавъ досаденъ цвѣтъ. Въ началото на Октомври хората си обличатъ зимнитѣ дрѣхи, по полето пада слана а къдравитѣ мъгли и прѣлѣтниятъ димъ или гѫсти облаци надвисватъ надъ планинитѣ дори до тѣхнитѣ поли. Подиръ това къмъ 1-и Ноември настава за малко врѣме, около 14 дни, малка промѣна: токо що нападалиятъ снѣгъ по планинитѣ деня трепти на ясното слънце, а нощя при лунната свѣтлина, надвечерь планинскитѣ профили ясно се виждатъ въ най-чистия въздухъ и въ Софийско поле настава изново късна топлина. Това е сѫщото явление, както нашето «баби лѣто», а въ Далмация ясната седмица посрѣдъ есеннитѣ дъждове около св. Мартинъ (Mratinje въ Дубровникъ). Ала туй не трае дълго врѣме. Прѣзъ Ноември зимата се обажда съ огромни ливвици или тутакси съ снѣгъ и мразъ [72].

Зимата бива върла само въ м. Декември и Януари. Тогава земята по цѣли седмици е покрита съ дълбокъ снѣгъ, цѣлата околность е потопена въ снѣжни вълни съ замръзнѫла кора, кѫщята и глиненитѣ огради сѫ покрити съ лъскава глазура а селянитѣ дохаждатъ на пазаръ съ шейни. По улицитѣ се явяватъ елегантни шейни а напослѣдъкъ по заляганието на дипломатическитѣ агенти устрои се даже и пързалка. Понѣкога пролѣтно слънце изпарява отъ заснѣженитѣ полета и улици лекъ димъ, който се събира въ дълги бѣли мъгли по политѣ на Витоша и въ по-низкитѣ квартали, тъй че се виждатъ само плаващитѣ върхове на минаретата и задъ тѣхъ съсѣднитѣ планини. Зимата бѣше най-върла прѣзъ 1879—80. Случи се тъкмо прѣзъ първата година на новото управление, когато нѣмаше още въ града жилища и пещи както трѣбва; мнозина въ своитѣ слаби кѫщи всѣки день рано трошехѫ леда въ замръзналия умивалникъ. Инъкъ обикновениятъ минимумъ на зимната температура бива около — 15° C [73].

Прѣзъ зимнитѣ мѣсеци често се прѣкъсваше всѣко съобщение съ свѣта. Главниятъ български градъ лежи вънъ отъ европейската желѣзнична или параходна мрѣжа. До пристанището на Дунавскитѣ

---

[72] Споредъ моитѣ записки първиятъ снѣгъ въ града прѣзъ 1879 г. паднѫ въ началото на м. Ноември (на 9-и пѫтувахъ прѣзъ съвсѣмъ заснѣжения Берковишки Балканъ), прѣзъ 1880—81 тепърва на 7 Януари, 1881 — на 19 Октомври, 1882 — 19 Ноември (ала още на 21 Октомври на Витоша); 1883 — 13 Ноември на Витоша, 5 Декември въ града.

[73] На 1880 г. 21 Януари прѣзъ нощьта вънъ бѣше — 24° C; на 1884 г. 15 Януари подиръ обѣдъ мѣрихъ на двора — 18° C.

параходи въ Ломпаланка, до зачатъка на Цариградската желѣзница въ Татаръ-Пазарджикъ и (отъ Септември 1884) до станцията въ Нишъ се пѫтува обикновенно два дни съ кола. Западната поща дохажда и отива (прѣзъ Ломъ) само три пѫти въ недѣлята. Зимно врѣме пѫтуванието на параходитѣ по Дунава прѣстава, пѫтищата поради снѣгъ или каль ставатъ непроходими, понѣкога отъ планинскитѣ виелици се прѣкѫсватъ и телеграфнитѣ жици а пощата, която тогава иде чакъ отъ желѣзничната станция въ Румънската Крайова, спира, особенно ако по Дунава, между Калафатъ и Видинъ, плува ледъ. Тогава дохаждатъ само застарѣли вѣстници, понѣкога 9 броя отъ веднѫжъ. Ала и тѣзи врѣмена скоро минѫхѫ. Отъ 1885 г. се строи желѣзница за съединявание на Цариградъ съ Бѣлградъ; тъкмо четемъ, че на 6-и Ноември 1887 г. пристигнѫлъ въ София първиятъ локомотивъ отъ къмъ Пловдивъ.

Въ Февруари настѫпва обратъ, понѣкога съвършенно на веднѫжъ. На 1882 г. 13. Февруари прѣстанѫхме въобще да топлимъ и топломѣрътъ не паднѫ вече подъ 0°. Къмъ края на Февруари, понѣкога тепърва въ Марта се откриватъ отъ топлото слънце снѣжнитѣ полета и даватъ мѣсто на подаващитѣ се храстье отъ ланскитѣ бодили, лѣпенъ и житни стърнища. По нивитѣ и улеитѣ всѫдѣ съ шумъ клокочѫтъ калнитѣ поточета а по рѣкичкитѣ и блатата се чува какъ пука ледътъ. Витоша промѣнѧ своя снѣженъ образъ въ нечиста, пъстра смѣсица съ чърни бразди и петна, а въ ранната пара надъ тъмнитѣ замъглени планински очъртания се виждатъ още остатки отъ закъснѣлия снѣгъ по най-високитѣ гребени и върхове. Априли бива много дъждовенъ; въ втората негова половина страната почва слабо да се зеленѣе особенно подиръ първитѣ пролѣтни бури. Особенно явление, което прилича на споменѫтата късна топлина къмъ края на Октомври, е правилното кратко повръщание на зимата съ снѣгъ къмъ края на Априли, понѣкога даже и въ началото на Май. Скоро подиръ това страната се украсява съ бѣлия цвѣтъ на овощнитѣ дървета по градинитѣ въ града и въ околностьта. Май е мѣсецътъ на дневнитѣ бури съ гръмъ и на нощнитѣ лиявици, съ хладно и навъсено врѣме. Тепърва въ Юни настѫпватъ по топли дни и нощи, страната се изсушава, рѣкитѣ отпадатъ, а пробужданието на природата се обажда съ свѣтлата зеленина и съ нощното крѣкание на жабитѣ и цвърчение на щурцитѣ. По върховетѣ снѣгътъ само полека-лека се губи, понѣкога върхътъ на Витоша още въ половината на Юни за кратко врѣме изново побѣлява.

Обширнитѣ извѣстия «de origine, situ, moribus ac populis» на нашата София изискватъ като неизбѣжно допълнение и нѣколко думи за обществото, особенно върху това, какъ изглеждатъ хората отъ домашнитѣ «политически партии» и какъ прѣкарватъ своя животъ.

Прѣди всичко трѣбва да се спомене, че България е държава земедѣлческа, селска, безъ аристокрация, въ която нѣма нито богаташи нито сиромаси споредъ установенитѣ другадѣ понятия. Едвамъ се забѣлѣзва слабо начало на търговска плутокрация. Хората малко-много сѫ равни помежду си. И образованитѣ класове повечето сѫ на «ти» помежду си. При все това се забѣлѣзватъ остатки отъ старъ обичай, който напомня на обрѫщанията въ срѣдновѣковитѣ славянски грамоти, като напр. на простата, ала при все това дворянска формула въ Рагузанската кореспонденция отъ 14. и 15. вѣкъ. Къмъ тѣзи остатки принадлежи ваща милость. Господинъ (гръц. δεσπότης) се е казвало до неотдавна само на епископа; ала покрай това то е и лично име, и въ женската си форма Господина, както гръцкото Деспина. Градскитѣ и селски първенци прѣди едно поколение се наричали киръ (κύριος), госпожитѣ кира́ (κυρά), госпожицитѣ кираца (κυράτσα); тази византийска дума чухъ отъ стари Софиянци като нѣкоя жива старина. Сега въ градоветѣ всичко е господинъ, госпожа (по-старитѣ хора казватъ и господжа, —жда), госпожица.

Българското общество на главния градъ се състои прѣди всичко отъ множество държавни чиновници (статистиката отъ 1881 г. е наброила въ София 251 чиновници и 80 писари отъ българска народность), послѣ офицери, учители, търговци и разни прѣдприемачи. Нѣма страна, заселена отъ Българи, въ която да нѣма между тѣхъ прѣдставители, отъ българскитѣ колонии въ Бесарабия дори до планинскитѣ кѫтове на Родопитѣ и на западна Македония. Южнитѣ тракийски и македонски краища еднакво сѫ застѫпени между тѣхъ, както и Крайдунавско. [74] Старитѣ Софиянци съвършенно се губятъ

[74] Отъ чиновницитѣ прѣзъ 1881 г. 48·2% бѣхѫ отъ княжеството, 22·3 отъ Румелия, отъ Македония 15·1%, другитѣ отъ Бесарабия и т. н. Сарафовъ въ Период. Спис. 1,153.

На 1. Марта 1896 г. се прѣдприе специялно прѣброяване на държавнитѣ чиновници и служащи. Отъ резултатитѣ на това прѣброяване извличаме слѣднитѣ данни: на тази дата княжество България е имало 7,472 чиновника (сѫдии, учители, щабъ и обѣръ офицери и пр.), отъ които два неграмотни и 13,037 служащи, отъ които 846 неграмотни, или всичко 20,509 чиновници и служащи. Отъ този общъ брой на чиновницитѣ и служащитѣ 3921 сѫ свършили пълно първоначално училище, 3,677 непълно, 1,977 пълно 3 класно училище, 4,184

между множеството нови пришълци. Между самитѣ прѣселенци има голѣма разлика, споредъ това, гдѣ сѫ тѣ живѣли прѣди освобождението на България и споредъ тѣхното образувание. Тукъ има възпитаници на руски, французски, нѣмски, австрийски (главно на хърватски и чешки) училища, на американската гимназия Робертъ Колежъ въ Цариградъ или на французския «lycée de galata», а по край тѣхъ и хора, които сѫ слѣдвали само български училища прѣди войната, различни самоуци и т. н. По-старитѣ отъ тѣхъ прѣди освобождението на отечеството сѫ били повечето учители или търговци; има между тѣхъ също и патриоти, които сѫ били злѣ прѣслѣдвани отъ Турцитѣ и интернирани чакъ въ Диярбекиръ, Акона или Триполисъ, или пъкъ които сѫ прѣкарвали своитѣ дни въ изгнание задъ границата. Много отъ тѣхъ дойдохѫ отъ Цариградъ; подиръ руско-турската война тамошната силна българска колония въобще почти съвършенно се разпръснѫ. Между по младитѣ постоянно расте числото на младежитѣ, които сега сѫ свършили специялни училища въ най-различни земи въ чужбина. Изцѣло прѣобладатъ по-младитѣ елементи; отъ чиновницитѣ прѣзъ 1881 г. повече отъ половината сѫ имали по-малко отъ 30 годинъ. Между тѣхъ се образуватъ групи споредъ политическитѣ партии и фракции, ала също и споредъ произхождението имъ отъ различни градове и краища; Търновци, Пловдивчани, Бесарабци и т. н. се сбиратъ помежду си по-често отъ колкото съ другитѣ.

Външниятъ изгледъ на Българитѣ е много различенъ. Общъ български типъ нѣма. На ръстъ биватъ повечето малки отколкото голѣми; балканскитѣ планинци сѫ всички хора малки, дебели, бързоноги, когато лица съ високо, тънко тѣло прѣобладатъ край Дунава и въ Софийско. Коситѣ сѫ най-вече черни. Покрай чернитѣ косми виждатъ се най-често кестеняви които бижтъ малко на зързаво; рѣдко ще се намѣри блондинъ, свѣтлокосъ както въ сѣвернитѣ страни. Лицата сѫ много различни. Покрай славянски типъ ще съгледашъ съвършенно романски глави, или гръцки орловъ носъ, понѣкога и голѣми кавказки или ерменски носове; другадѣ ще ви-

---

непълно, 308 пълни 4 класа и на горѣ отъ гимназия и 1,681 непълно, 2,[illegible]93 пълно срѣдне специялно и занаятчийско училище и 198 непълно, 1,104 пълно висше училище и 198 непълно. Получили сѫ образуванието си въ България 16,958 души, въ Турция 799, въ Русия 591, въ Австро-Унгария 387, въ Германия 166, въ Румъния 160, въ Швейцария 157, въ Франция 144 и пр. Родени сѫ въ България 18,267 души, въ чужбина 2,242, отъ които въ Турция 1,395; въ Русия 295 (отъ тѣхъ 185 въ Бесарабия), въ Румъния 202 (отъ тѣхъ 133 въ Добруджа), въ Австро-Унгария 183 и пр.

(Прѣвод.).

дишъ широки лица съ малко носче и изпъкнѫли адамови ябълки, явно отъ старотурски, печенешки или кумански произходъ, даже нѣкой и другъ мой червендалестъ приятель отъ Търновския Подбалканъ съ широки гѫсти вѣжди надъ чернитѣ очи и дълги, съ крайщата на долу обърнѫти мустаци изглеждатъ съвършенно по татарски или калмицки. Срѣщатъ се лица и съ цигански изгледъ. Въ турско врѣме се носили само мустаци; сега влизатъ въ мода дългитѣ бради. Между женитѣ ще видишъ много интелигентни лица, ала малко красиви, несравнено по-малко отколкото между другитѣ народи на Балканския полуостровъ. Що се отнася до тѣлесното устройство, българинътъ има здраво, мускулесто тѣло и издържа невѣроятни тегла. Ала само селскиятъ и полуселскиятъ човѣкъ е каленъ; градскитѣ интелигентни класове сѫ изобщо разгалени и клѣкави, вслѣдствие на лошото отглеждание. За това въ София не хващатъ коренъ гимнастическитѣ дружества и за това тамъ, поне за сега, едвамъ би успѣвалъ нѣкакъвъ алпийски клубъ за посѣщавание околнитѣ красиви планини.

По темпераментъ българинътъ било въ градъ или село, е на гледъ спокоенъ и изобщо флегматикъ; ала отъ близо задъ това спокойствие често се крие най-силниятъ холерически темпераментъ. Бие въ очи неговата голѣма трезвенность на духа, много отдалечена отъ поетическия характеръ на другитѣ балкански народи. Неговата работна сила и постоянство сѫ забѣлѣжителни. Прѣзъ развълнувани врѣмена, прѣзъ избори, революции, войни и т. н, обхваща го ентусиязъмъ или и фанатизимъ, който го въоружава съ силна енергия. При това той е своеглавъ и завистливъ; лошата завистъ е важенъ факторъ въ взаимнитѣ отношения на отдѣлни лица. Въ живота си избѣгва всѣкакви излишни разноски и живѣе много скромно. Зелената голѣма чушка, мекиятъ черенъ хлѣбъ и водата отъ стомната съставляватъ обѣда на българския земедѣлецъ въ полето и на кераджиитѣ по пѫтищата, които си подслаждатъ ядението найвече още съ сирене или сланина. Гражданинътъ не живѣе много подобрѣ.[75] Тази умѣренность заедно съ работния темпераментъ, който

[75] Храната по градоветѣ се състои отъ природни плодове, не много искусно приготвени; утегчителното искусно готварство е чуждо за изтокъ. Растителнитѣ материи прѣобладатъ надъ месото. Названията на ястията повечето сѫ турски. Яде се кисела ч о р б а съ пиле, послѣ овче или говеждо месо, печено на ръженъ, просто разкъсано на парчета съ зеленчукъ (я х н и я), кълцано като италиянскитѣ карбонади (к ю ф т е), печено на тънки рѣзани (п р и з о л и) или пъкъ сушено на слънце (п а с т ъ р м а, български саламъ), освѣнъ това домашни птици и риба. Зимно врѣме въ София донасятъ голѣми риби чакъ отъ македонскитѣ езера (отъ Охридъ) или Дунава. Между растителната храна на първо

понѣкога холерически избухва, сближава Българина съ Италиянеца и Грька. Русинътъ всичко, каквото получи, на драго сърдце и разходва; Българинътъ съ търговска дарба постоянно смѣта и мисли колко може да спести. Въ София много чиновници за малко години си спестихѫ пари да купѭтъ или съградѭтъ скромна собствена кѫщичка. У тѣхъ луксъ нѣма; интелигентнитѣ класове носѭтъ дрѣхи отъ груба българска овча вълна, отъ жълтъ или кестенявъ, лѣтно врѣме и бѣлъ като снѣгъ, шаякъ, а главата си покриватъ съ черенъ рошавъ калпакъ. Луксътъ завладѣ по градоветѣ съ купуването на европейски мобили, които, като нѣщо ново и хубаво, намѣрихѫ много любители, и послѣ въ женскитѣ дрѣхи подъ влиянието на множеството балове и публични забавления; ала това ставаше само въ по-заможнитѣ части на обществото и прѣдизвика опозиция въ противна смисъль. Дойдохѫ на мода народнитѣ носии, грубитѣ издѣлия на домашната индустрия, даже и старитѣ кремъци. Тютюнджиитѣ въ София почнѫхѫ да носѭтъ огнило съ прахънь постоянно въ джеба си; разбира се, че на отворено праханьта е по-сгодна, понеже по-лесно се запалва отъ колкото кибритътъ.

Отъ начало София бѣше най-скѫпиятъ градъ въ цѣла Европа. По-късно цѣнитѣ паднѫхѫ и сравнително се живѣеше доста евтино, освѣнъ разноскитѣ за жилище, слуги и дърва за утопление, които останѫхѫ доста голѣми.

Въ Софийския общественъ животъ прѣзъ първитѣ години подиръ организиранието на княжеството първо мѣсто заемахѫ придворнитѣ балове, за които бивахѫ канени до 400 лица. Тамъ се събираше дипломатическото тѣло,Руситѣ отъ войската и всички видни Българи съ фамилиитѣ си. Множеството блѣскави униформи, народни носии, прости фракове и дамски облѣкла по най-новата мода равнявахѫ се на блѣсъка на най-добритѣ тържества въ по напрѣднѫлия свѣтъ. Князь Александръ I. при такива тържественни случаи развиваше цѣлата своя симпатична любезность. Политиканитѣ отъ различнитѣ партии помирително говорѣхѫ помежду си, главно въ

мѣсто стои оризътъ, смѣсенъ съ кълцано месо (пилавъ) или натъпканъ въ зеленчуци (тикви и чушки) или завитъ въ листа (сърма). Зеленчуцитѣ сѫ ядѫтъ въ голѣмо кочичество: бамня (Hibiscus esculentus), патладжани (Solanum melongena), домати, кервизъ, особенно пъкъ зелени чушки отъ разна величина, люти и благи. Отъ царевицата се прави качамакъ. Тестѣни ястия нѣма, освѣнъ много сладки работи. Бѣлото овче сирене никога не липсва на българската трапеза. Лѣтно врѣме много се употрѣбя кисело млѣко. Начинътъ на готвението, билъ той турски, български или гръцки е еднаквъ; въ това отношение всички балкански земи сѫ си много близки. Вари се и пече се на отворенъ огънъ, въ плитки медени сѫдове (тенджера, тиганъ, тепсия).

бюфета, който всички еднакво привличаше. Дипломатическитѣ агенти давахѫ множество балове, анимирани вечерни соарета, разкошни динета и устрояваха забавления на пързалката, лѣтни пикници въ околностьта и есенни лове. Нѣмаше недостатъкъ и отъ паради и маневри при празднувания паметнитѣ дни за освобождението на България или отъ осветявания на нови сгради съ банкети. Постоянно театро въ София нѣма, ала отъ врѣме на врѣме се даватъ прѣдставления отъ любители съ благотворителна цѣль. Най-много се славѣхѫ сполучливитѣ прѣдставления на рускитѣ комедии въ военния клубъ които се давахѫ отъ рускитѣ офицери и тѣхнитѣ дами. Първото българско прѣдставление въ София се даде въ началото на 1880 г. въ една гостинница, то бѣхѫ Шиллеровитѣ «Разбойници». Послѣ се дадохѫ прѣзъ зимата на 1881—82 г. въ сградата на народното събрание прѣдъ множество публика нѣколко български драми, по изпълнението имъ, а понѣкога и по съдържание доста примитивни. Обаче тѣзи прѣдставления принесохѫ само врѣда на дървената сграда на народното събрание; веднѫжъ подиръ излизанието на публиката тя отъ единъ пѫть се запали и вѫтрѣ въ единъ часъ станѫ прахъ и пепель.

Българинътъ е роденъ за задруженъ животъ, тъй като природно е говорливъ и има дарба да разказва. Само че вродената негова изразителность се проявява понѣкога съ извѣстна твърдость и грапавость. Помежду си обичатъ да се събиратъ вечерь на забавление, гдѣто живитѣ приятелски разговори стоѭтъ на първо мѣсто. При това се изпушватъ множество цигари; като напитъкъ прѣобладава чая отъ руския самоваръ. Дамитѣ не странѭтъ отъ тѣзи разговори, тъй като турското затваряние на женитѣ отъ мѫжко общество изцѣло не е заразило Българитѣ. Само въ градоветѣ, гдѣто Българитѣ сѫ били въ меншенство, женитѣ отъ по-старото поколение едвамъ ще се покажѫтъ въ присѫтствие на мѫже и даже не говорѭтъ. Хората се много посѣщаватъ единъ други, особенно на именни дни и прѣзъ коледната и великденската недѣля, когато цѣлиятъ градъ нѣколко дена наредъ отъ рано до вечеръ пѫтува отъ кѫща въ кѫща. Не трѣбва и да се споменува, че цѣла София се лично познава. Прѣзъ мое врѣме владѣеше голѣма колегиялность между интелигенцията; въобще хората тукъ сѫ си по-близки отколкото въ нашитѣ голѣми гѫсто населени градове, пълни съ комфортъ и етикеция.

Основаванието на дружества не успѣва, поради политическитѣ несъгласия и съединенитѣ съ тѣхъ лични антипатии. Повечето отъ

досега основанитѣ дружества едвамъ-едвамъ сѫществуватъ. Гостиннически животъ, какъвто е въ земитѣ, гдѣто се пие бира, въ България нѣма. За това пъкъ кафенетата сѫ доста пълни. Главнитѣ събрания ставатъ по кѫщитѣ. Въ жилището на политическитѣ водители изненажда ни голѣмиятъ салонъ, чиито единствени мобили сѫ многото столове; тука всѣки день вечерь се събиратъ тѣхнитѣ привърженци и разсѫждаватъ до срѣда нощь при чай и цигари. Бѣснитѣ раздори на партиитѣ, страстнитѣ лични прѣслѣдвания, неустановеность въ всѣко отношение и бързитѣ промѣни, що послѣдватъ една подиръ друга въ властьта, водѭтъ къмъ буйни интриги и безчислени политически и домашни клюки, често много цинически, за нѣща понѣкога комично маловажни, които бързо произлизатъ и бързо изчезватъ, ала държѫтъ цѣлото общество въ напрегнатость. Недостатъкъ отъ душевенъ трудъ, закоренѣлитѣ Цариградски и крайдунавски лоши навици, сбирщината отъ множество неженени млади хора прѣнасятъ съ себе си и всѣкакво зло. Едни прѣкарватъ своитѣ свободни вечери въ играние карти, гдѣто по румънски и руски примѣръ по цѣли нощи страстно играѭтъ на пари; други пъкъ се привличатъ отъ шумнитѣ храмове на Грациитѣ, които изпълнятъ единъ отдалеченъ кварталъ.

Въобще София не е приятенъ градъ. Който иска въ тѣзи полудиви, промѣнчиви обстоятелства да запази своята душевна живость, трѣбва да бѫде заровенъ въ постоянна работа и по-често да излиза вънъ въ околностьта, иначе ще почувствува и на себе си пагубното влияние на отровната атмосфера на това вѣчно немирно гнѣздо.

Главниятъ български градъ би трѣбвало да бѫде огнище на образуванието и на литературнитѣ стремежи за цѣла България. Ала затова едвамъ сѫ турнѫти основи. Тукъ се намиратъ 4 печатници, отъ които едната държавна, която може да се мѣри съ всѣки подобенъ институтъ въ чужбина. Ала освѣнъ официялни книжа и учебници въ София се печататъ малко книги, па и книжарството се намира въ своитѣ зачатъци; центъра на българското издателство останѫ въ Пловдивъ. Недостатъкътъ отъ добри популярни книги е доста чувствителенъ, при всичко че такива книги се много купуватъ, понеже простиятъ народъ обича да чете или пъкъ дава да му четѫтъ дѣцата. Политически вѣстници понѣкога излизатъ цѣла грамада, ала иматъ много ефемеренъ характеръ. Освѣнъ «Държавенъ Вѣстникъ», който съдържа само официялни извѣстия, телеграми и обявления безъ другъ текстъ, никой Софийски вѣстникъ не е продлъжавалъ непрѣкѫснѫто отъ 1879 г.; българскитѣ вѣстници

въ Пловдивъ а по напрѣдъ въ Цариградъ сравнително по дълго врѣме сж издържали. [76]

Училища въ София има много: военно училище, класическа гимназия (съ около 600 ученика), държавно висше дѣвическо училище, занаятчийско училище въ близкото Княжево и т. н. Младиятъ Българинъ е съ много бистъръ умъ и обича да се учи.

Науката тукъ отъ мнозина още се счита за луксъ. Дѣйствително литературнитѣ трудове се цѣнжтъ и слѣджтъ съ извѣстна почитъ, ала малко сж вникнжли въ живота. Мнозина подиръ свършвание на студиитѣ си много малко четжтъ; освѣнъ практически ржководства надали взиматъ книга въ ржка а съ туй бързо губжтъ сношение съ напрѣдъка на науката. За това въ интелигенцията лесно се познаватъ разнитѣ слоеве, като почнешъ отъ възпитанницитѣ на французскитѣ училища прѣзъ врѣмето на краль Лудвигъ Филипъ и на рускитѣ прѣзъ врѣмето на цаль Николай Павловичъ, които всички сж останжли на становището, на което сж излѣзли отъ училището. Ще намѣришъ и хора, у които влиянието на студиитѣ по-лека лека изчезнжло като нѣкое външно лустро. Толкова повече заслужва хвала старанието на тѣзи, които съвѣстно залягатъ напукъ всѣкакви мжчнотии за разпространението на науката на български езикъ.

Още прѣзъ 1879 г. се основа народна библиотека, която се допълваше съ значителни покупки, главно на съчинения практически важни или на такива, които се отнасятъ до самата страна и цѣлия Балкански полуостровъ. Сега брои до 16000 тома, обаче липсва ѝ сгодна мѣстность и достатъчно участие [77]. Тукъ се на-

---

[76] Въ Юни 1885 г. въ София излизахж 10 вѣстника (заедно съ неполитическитѣ; между тѣхъ 1 турски), въ Пловдивъ 13 (между тѣхъ 1 турски, 1 гръцки, 1 френски), въ Русчукъ 4, въ Сливенъ 2, въ Стара Загора 2, въ Бургасъ 1, въ Варна 1; освѣнъ тѣзи издаванъ е единъ български вѣстникъ въ Цариградъ („Зорница" на американскитѣ мисионери). Отъ това врѣме работитѣ се пакъ промѣнили; по-послѣ били основани печатници и вѣстници въ Силистра и Видинъ.

Числото на списанията и вѣстницитѣ единайсеть години по послѣ значително се е увеличило; така на 1896 г. въ София сж излизали 29 списания и 35 политически вѣстници (отъ които 3 френски, 1 турски и 1 еврейски), въ Пловдивъ 7 списания и 10 вѣстника (отъ които 3 гръцки, 3 турски, 1 ермениски и 1 еврейски), въ Варна 3 сп. и 7 в. (отъ които 1 гръцки), въ Русе 3 сп. и 5 в., въ Бургасъ 1 сп. и 4 в. (отъ които 1 гръцки), въ Цариградъ 3 вѣстника, въ Шуменъ 2 сп. и 1 в., въ Плѣвенъ 3 в., въ Търново 1 сп. и 2 в., въ Казанлъкъ 2 сп. и 1 в., въ Ст. Загора 1 сп. и 2 в., въ Хасково 2 в., въ Свищовъ 1 в., въ Видинъ 1 сп., въ Самоковъ 1 сп., въ Сливенъ 1 в., въ Ломъ 1 сп., въ Севлиево 1 в., въ Чирпанъ 1 сп., въ Т. Пазарджикъ 1 в., въ Кюстендилъ 1 сп., въ Силистра 1 сп. и въ Ямботъ 1 в. Всичко въ България прѣзъ 1896 г. сж излизали 55 списания и 80 политически вѣстници. (Прѣвод.)

[77] Основата на библиотеката съставятъ сбиркитѣ на историка Спиридонъ Палаузовъ, прилѣженъ събирачъ на литературата върху полуострова. Къмъ края

мирать и скромнитѣ зачатъци на археологическия музей; добра основа за сбиркитѣ по естественитѣ науки образуватъ богатитѣ геологически сбирки на финансовото министерство.

Първото българско литературно дружество, «Българско Книжовно дружество», е било основано на 1869 г. задъ Дунава, въ Браила въ Румъния, тъй като старанията да се отвори такова въ Цариградъ несполучили, поради недовѣрието на турското правителство. Капиталитѣ и библиотеката на дружеството подиръ войната се прѣнесохѫ въ София и неговата дѣятелность тамъ се поднови на 1882 г. Градскиятъ съвѣтъ подари на дружеството хубаво мѣсто на една отъ

на 1882 г. библиотеката броеше 12957 тома (отъ които 884 български); отъ тогазъ постоянно е увеличавана. Тя бѣше помѣстена въ голѣмата джамия въ дървени шкафове покрай южната страна, въ тъмно и влажно мѣсто съ заразителенъ въздухъ и множество мишки (затова книгитѣ стоехѫ въ затворени шкафове); поради недостатъкъ отъ мѣсто голѣма часть отъ книгитѣ почивахѫ въ сындъци. Вслѣдствие на несгодната мѣстность имаше малко читатели, повечето ученици. Сега се научаваме, че библиотеката е прѣнесена отъ тази тъмнота и влага, за която имамъ лошъ споменъ, въ една здрава и свѣтла кѫща до палата. — Български ръкописи има до 70, между които и сбирката отъ 48 кѫса, подаръкъ отъ нѣкогашния Софийски метрополитъ Мелетий. Тукъ е помѣстена и неизслѣдваната сбирка отъ турски книги (отъ части рѫкописи), събрани на 1878 г. по заповѣдь на руското генерално командантство по джамиитѣ, гдѣто още прѣзъ войната бѣхѫ поставени стражи за да се не разнесе нѣщо. Тѣ сѫ около 4000 кѫса: 3500 отъ София и Самоковъ (библиотеката на Хосревъ паша), 259 отъ Ловечъ, 54 отъ Севлиево. Старанието да имъ се състави каталогъ останѫ непраздно поради недостатъкъ отъ надѣжни работници.

Споредъ отчета на библиотеката за 1896 г. (Училищенъ Прѣгледъ, кн 2, год. II, 1897), тя въ края на тази година е имала 15,600 съчинения въ 21,800 тома, отъ които на първо мѣсто по многочисленость стоѭтъ съчиненията по „общественитѣ науки“ (юриспруденция, политически науки и социология) 2441 съчин. въ 3206 т., исторически науки 2,387 съчин. въ 4037 т., изящна литература 2037 съчин. въ 3083 т. Получавала е прѣзъ сѫщата година 212 периодически списания и 70 политически вѣстници, отъ които български списания 46, политически вѣстници 60. Числото на рѫкописитѣ се е увеличило на 286 плюсъ 3 турски фермана, 2 грамоти и много отдѣлни листове, но за жаль, както за тѣхъ, тъй и за турскитѣ книги нѣма още съставенъ свѣсенъ каталогъ. Числото на посѣтителитѣ въ читалнята възлиза за прѣзъ цѣлата година на 36,021, отъ които пакъ по-голѣмата часть (70%) съставляватъ ученицитѣ. Най-много книги сѫ прочетени по изящната литература, а най-малко по богословието. Разгледани прочетенитѣ книги по литературното имъ достойнство излиза, че „сензационни романи, остарѣли и отживѣли врѣмето си мелодрами, нищожни въ всѣко отношение повѣсти и приказки, ползуватъ се съ популярность, често пѫти по-голѣма отколкото хубавитѣ съчинения на Тургенева, Гоголя, Хюго, Вазовъ и др.“ Библиотеката дава книги за прочитъ и въ кѫщи; числото на тѣзи, които сѫ вземали книги за домашно четение възлиза на 2620: между тѣхъ на първо мѣсто стоѭтъ чиновницитѣ (25%), студентитѣ (около 22%), ученицитѣ (около 15%) и учителитѣ (около 12%). И тукъ повечето отъ половината на взетитѣ книги се отнасятъ къмъ литературния отдѣлъ, но все пакъ се забѣлѣзва че характерътъ на четивото е по сериозенъ, отколкото въ читалнята. — Библиотеката на 1894 г. изново биде прѣмѣстена въ друго здание, много по несгодно отъ послѣднето, обстоятелство, което не малко бърка за нейната добра уредба. Врѣме е мислимъ да се помисли за построяванието на собственно библиотечно здание, което да отговаря на високата цѣль на това заведение. (Прѣвод.)

главнитѣ улици. При всичко че броятъ на сътрудницитѣ е скроменъ, дружеството е издало до сега, освѣнъ по-малки публикации, 20 книжки отъ своето списание (Периодическо списание). Тамъ е помѣстенъ много скжпоцѣненъ материялъ за познавание Българитѣ и България; първо мѣсто заематъ географията, историята, геологията, статистиката, студиитѣ по езика и литературната критика.

---

2. Околностьта на София.

Пустотата въ най-близката околность на голѣмитѣ градове на Балканския полуостровъ. Обгледъ отъ София. Витоша планина. Селото Бояна съ водопадитѣ и старинитѣ. Княжево и Лилинъ планина. Балканътъ отъ Комъ до Баба съ пролома на Искъръ. Софийско поле, неговата природа и жители. Обикновенъ изгледъ на българско село: кжщи, покжщнина, начинъ на основание и развитие на селото, синорно право. Шопитѣ. Народни носии, забавления, музикални инструменти и пѣсни.

Най-близката околность на София е тжжна «campagna», широко еднообразно пасбище, прѣкрасно мѣсто за упражнения на войска, ала за пѣши разходки, даже и за расходки на конь много досадна, поради недостатъкъ на дървета и храсталакъ. Очитѣ се съживяватъ, когато зимно врѣме монотонията на блѣдозеленитѣ пустини се замѣни съ по-веселата снѣжна покривка. Въ това отношение всички голѣми, по напрѣдъ турски градове, сж еднакви; само по-малкитѣ подпланински градове като Сливенъ, Стара Загора, Търново сж обиколени съ градини и лозя. Тепърва въ послѣдне врѣме пасбищата около София почнжхж да отстжпятъ мѣсто на градини и индустриялни фабрики. Сжщо тъй отъ година на година по-голѣми тѣхни кжсове почнжхж да се разораватъ. Сѣверната страна на града е обиколена отъ мочурливи и мокри ливади съ застояла вода, за изсушванието на които се изисква мрѣжа отъ прокопи (канали).

Само на южната страна погледа на пжтника се привлича отъ гжстата зеленина върху една продълговата височина. Това е собствено склонъ отъ едно стжпало на подвитошката тераса, около два километра дълъгъ и до 60 метра издигнжтъ надъ града. Турското име Курубагларъ, «сухи градини», днесъ не приляга на неговата природа, тъй като цѣлъ е покритъ съ буйни градини, главно вишнови, които на пролѣть блѣстжтъ отъ бѣлия като снѣгъ цвѣтъ. Между дърветата се зеленѣжтъ малки ливадки, гдѣто цъвтжтъ диви трандафили и множество дребни полски цвѣтя. Отъ пжтекитѣ, които лжкатушатъ между бѣлитѣ тополи, габъри и гжсталаци, се отваря прѣкрасенъ обгледъ на цѣла София. Това мѣсто е сжщеврѣменно и

военна позиция, която владѣе града. Лозя тукъ нѣма. Въ Софийско поле не се ражда грозде, освѣнъ по градинитѣ и кѫщитѣ; за мѣстна консомация се докарва отъ Пловдивско (отъ Станимака и Ветренъ) и отъ Пиротъ, по-малко отъ Крайдунавско и Кюстендилъ [1]. Тѣзи градини на Курубагларъ обаче не сѫ мѣсто за разходка на Софийското общество; нѣма управенъ пѫть, който да води за тамъ а примитивнитѣ пѫтища между градинитѣ биватъ пусти и праздни.

Отъ шосетата, що излизатъ отъ града, Ломското и Орханийското се посѣщаватъ само отъ коли и пѫтници а Нишското е най-малко посѣщавано отъ всички. Разходкитѣ на жителитѣ отначало ставахѫ по Кюстендилския пѫть (къмъ село Княжево), ала скоро взе връхъ Цариградското шосе, понеже излиза непосрѣдственно отъ новитѣ махали и защото като наклонно, всѣкога е сухо. Меланхоличнитѣ турски гробища съ хилядитѣ изправени камъне, които по-напрѣдъ заобикаляхѫ цѣлия градъ, сега сѫ изчезнѫли. Тѣхнитѣ камъне сѫ употрѣбени отъ общината за калдаръмъ; по тротуаритѣ на градскитѣ улици тукъ тамъ се бѣлѣе мряморенъ кѫсъ съ чисто издълбанъ арабски надписъ. Покрай шосетата по-напрѣдъ се намирали върбови алеи, ала прѣзъ войната всички били изсѣчени за паливо; сега изново се садѭтъ цѣли редове млади дървета отъ различенъ видъ не съ еднакъвъ успѣхъ. По Цариградското шосе най-близко задъ града се простиратъ бустани, обработвани отъ Българи изъ Лѣсковецъ и Търново; тамъ можешъ да видишъ българското градинарство съ д у л а п и т ѣ за вадение вода. Покрай сѫщото шосе е разположена и публичната градска градина, собственно разсадникъ съ хиляди дръвчета и шубърлаци, която показва, какъ голото Софийско поле съ човѣшки трудъ може прѣкрасно да се залѣсни и украси. Понататъкъ празднитѣ пасбища се оживяватъ само отъ волскитѣ кола на селянитѣ, що отиватъ на пазаръ, отъ гласоветѣ на биволитѣ, воловетѣ, овцетѣ и коньетѣ, що тамъ пасѭтъ и отъ звънцитѣ на нѣкой файтонъ. Малки соколчета и свракитѣ дяволито кацатъ по телеграфнитѣ жици и щомъ се приближишъ, отхвръкватъ малко по нататъкъ и тъй съ тебе си играѭтъ половинъ часъ и повече. Задъ втория километъръ пѫтятъ се прѣсича отъ малка сѣдловина между двата голѣми турски редута; тѣ били приготвени прѣди войната съ голѣми разноски на низъкъ дилувияленъ наносъ, продлъжение на споменѫтия Курубагларъ, обаче подиръ прѣминаванието

---

[1] Името на селата Горни и Долни Лозенъ и други слѣди показватъ обаче, че въ минѫли врѣмена въ Софийско поле е имало лозя. Сѫщо Ramberti на 1534 г. видѣлъ около София лозя по ридоветѣ.

на Гурко прѣзъ Етрополския Балканъ паднжли въ ржцѣтѣ на побѣдителя безъ еднинъ изстрѣлъ. Други двѣ такива запустѣли табии се намиратъ на двата края на Курубагларския лѣсъ, а петата се издига между пжтищата за Нишъ и Ломъ; профилитѣ на тѣзи окопи владѣжтъ изгледа отъ града въ полето на вси страни. Въ една отъ Курубагларскитѣ табии живѣеше въ пустъ касематъ пустинникъ, бѣденъ шопъ отъ околностьта. Той умрѣ на 1884 г. и при голѣмо стечение на народъ биде погребенъ, като го смѣтахж за половинъ светецъ.

Дори до тази сѣдловина ставатъ вечернитѣ разходки на Софийското общество, освѣнъ ако нѣкой иска да отиде чакъ до Искъръ. Отъ тукъ а още по-хубаво отъ онѣзи редути е хубавъ обгледътъ по цѣлото поле а особенно по неговитѣ планински краища, чието великолѣпие съвършенно награждава досадата на терена, по който се долу движеме. Единичнитѣ части на тѣзи балкански краища изискватъ по обширно описание.

Обгледътъ отъ южната страна на града е съвършенно затворенъ отъ импозатната височина и колосалнитѣ размѣри на огромната Витоша и то отъ много близко разстояние [2]. Hochstetter справедливо казва, че София и Витоша сж нераздѣлни, приблизително като Неаполъ и Везуви или като Cape-Town и Table Mountain [3]. Витоша е за града и календаръ и барометъръ. Великанътъ съ изпъкнжлия си профилъ отдалече издава мѣстото, гдѣто се крие главниятъ български градъ. Тя стои осамотена безъ равни на себе си съсѣди въ пространната междина, образувана отъ Балкана, Срѣдня Гора, Рила и Осоговъ. Тя прѣдставя отсѣченъ конусъ, който се издига отъ окржгла основа, що завзема пространство широко около 17 километра въ дияметъръ. Отъ града изглежда като зжбата крѣпость съ различни издадки и кули и прѣдставя отъ разни гледища различни силуети.

По-голѣмата часть отъ Витоша се състои отъ сиенитъ; обаче отъ къмъ София е обвита съ пласть еруптивенъ камъкъ, андеситъ, диоритъ и мелафиръ [4]. На политѣ между широки пасбища прѣдъ устието на двѣ долини се червенѣжтъ на полвинъ скрити между

---

2 Името ѝ е Витоша (женски родъ) а не Витошъ (мжжки родъ), както се пише въ много пжтописи.

3 Hochstetter, Das Vitošgebiet in der Central-Türkei, Petermann's Geogr. Mittheilungen 1872,88.

4 За геологическия съставъ на Витоша сж писали Boué, Viquesnel, Hochstetter, Toula а по-послѣ и Златарски въ Пер. Спис. 4,(1883) 1 и слд. и 9,58 и т. н.

дървета селата **Драгалевци** и **Бояна** съ своитѣ низки кѫщички. Надъ Бояна между остатъцитѣ отъ дѫбови лѣсове блѣстѭтъ сребърнитѣ води на високитѣ водапади. Подъ тѣхъ на острорѫбестия кѫжелъ въ тъмната долина прозиратъ незначителнитѣ съсипни на Боянската крѣпость, около която Българитѣ прѣди повече отъ осемъ стотинъ години славно се сражавали съ византийскитѣ Гърци. Когато напролѣть снѣгътъ полека-лека изчезва между възсинитѣ пепелявини отъ долу на горѣ, ясно се разпознаватъ на планината ту зелени, ту червени мѣста, растения и скали. Лѣсове откъмъ града нѣма, освѣнъ низки дѫбови гѫсталаци и стариятъ лѣсъ при Драгалевския мънастиръ. На сѣверния склонъ се простиратъ гѫсти дѫбови и габърови гори чакъ до Владайския проходъ. Иглолистни дървета нѣма; тѣ сѫ рѣдкость и въ Стара Планина, само въ Рила и Родопитѣ се срѣщатъ въ по-голѣмо количество. Южниятъ склонъ изложенъ на слънчевитѣ лѫчи е покритъ съ разкошни морави и много гѫста трѣва безъ лѣсове или храсталаци. По тѣзи морави пролѣтно врѣме блѣстѭтъ множество цвѣтя: зелено бѣли кукуряци, жълти иглики (игличѝни), безмиризни тамянуги, синьо кукувичино грозде, дребно любиче, пъстра мъртва (глуха) коприва, бѣли момини сълзи и много други. Подъ моравитѣ при село Желѣзница почва окрѫгътъ на Самоковскитѣ желѣзарници.

Самиятъ връхъ на пръвъ погледъ лъже посѣтителя. Той е широка, камениста равнина съ дива външность, пълна съ торфени блата, разхвърлени камъне и опасни пукнѫтини. Отъ нея се издигатъ нѣколко скални пирамиди отъ разпукани и раздробени камъне, тукъ-тамъ покрити съ лишеи и мъхъ. Между тѣхъ се протакатъ долове, заринѫти съ хиляди обли камъне, подъ които слабо шуртѭтъ скрити води — зачатъци на потоцитѣ, що се вливатъ въ Струма или Искъръ. Цѣлата дилувиялна почва около града София е пълна съ обли камъне, свлѣчени отъ потоцитѣ отъ Витоша, най-вече зеленикави кѫсове твърдъ диоритъ. Всѣко мѣсто на горѣ има и своето име; изпъкнѫлиятъ връхъ на онзи издадъкъ, който се издига между Бояна и Драгалевци, се нарича **Кикешъ** (1860 м., стр. слав. **кыка** и н. бъл. кика); други върхове сѫ **Боѐрци** (отъ боляре), **Острица**, **Черни връхъ**, едно дере се нарича **Мостòви**, друго **Златни мость** и т. н. На югъ отъ Драгалевци се чернѣе най-на горѣ единъ скалистъ отвѣсенъ носъ, подъ чиято стѣна едно малко снѣжно поле трае най-дълго врѣме, дори прѣзъ лѣтото.

На погледъ отъ града най-високо мѣсто се показва да е низ-

кият скалист гребень, подобень на извѣтрялъ зѫбъ на нѣкой прѣдпотопенъ великанъ, който се издига на най-горния край на дълбокия долъ, що достига до равнината при Драгалавския мънастиръ. Споредъ руското измѣрвание той има наистина 1953 метра височина, ала никакъ не е най-високото теме на Витоша; то лѣжи по на вѫтрѣ тъкмо надъ изворитѣ на Струма и неговата надморска височина е 2291 метра [5]. Склоноветѣ на изтокъ и на западъ, къмъ града и къмъ изворитѣ на Струма сѫ много стръмни. На върха можете да се изкачите прѣспокойно, ако щете и на конь, за 4 часа, и то най-добрѣ или отъ Владая между малкитѣ лѣсове на сѣверния склонъ, или отъ Бистрица и Желѣзница прѣзъ пасбищата на южния склонъ. Слизанието надолу къмъ Драгалевци при завръщанието въ града бива много трудно поради стръмностьта и каменливостьта на пѫтищата. Поради пространностьта на планинската равнина нѣма цѣленъ изгледъ отъ нея, та трѣбва да ѭ заобиколите отъ всичкитѣ ѝ краища. При хубаво врѣме огледътъ заслужва похвалата, която му въздаватъ Boué и Hochstetter [6]. Той обгръща цѣлиятъ лабиринтъ планини на вѫтрѣшния полуостровъ, до не отдавна почти непознатъ: западниятъ Балканъ, Срѣдня Гора дори до връха Богданъ, гребенитѣ на Рилската и Осоговската планини и достига прѣзъ Трънско чакъ до Сърбия. Софийско поле се вижда цѣло заедно съ града дори долу надъ политѣ въ замайна дълбочина; сѫщо тъй се виждатъ котловинитѣ на горнята Струмска областъ.

Лѣтно врѣме Витошкитѣ пасбища се съживяватъ високо на горѣ. На южния склонъ Панагюрци пасѫтъ бѣлъ рогатъ добитъкъ въ голѣми стада. На страната отъ къмъ града обикновенно живѣѭтъ чергари Власи, македонски Румъни, съ стада овце и малки космати коньe. Пасбищата принадлежѫтъ на съсѣднитѣ общини или на единични лица. Нощнитѣ огньове на пастиритѣ прѣзъ топлитѣ лѣтни нощи често се издигатъ надъ селата и трептѭтъ като възсини или червеникави звѣзди въ тъмния планински фондъ. Стадата се пазѭтъ отъ голѣми вълчи кучета, тъй като не липсватъ хищни звѣрове. На Витоша лѣтуватъ вълци, които прѣзъ зимата се скитатъ по Софийско поле. Малката кестенява мечка (омал. мѣченце) се разхожда по лѣсоветѣ на сѣверния склонъ дори до прохода. Прѣзъ вьрлата зима 1879—80 гладни мечки сѫ бѣгали даже и между

[5] 1073.6 сажена. Споредъ по-старото измѣрвание на Viquesnel'a 2300 метра; споредъ Австрийската щабна карта — 2330 м.

[6] Boué се изкачилъ на Витоша на 1836 г. отъ къмъ западната страна отъ Радомиръ, Hochstetter на 1869 г. откъмъ южната страна прѣзъ с. Ковачевци.

Фиг. 4. Витоша съ селото Бояна при София.

кѫщитѣ на с. Бояна, а на Софийския пазаръ селянитѣ продавахѫ малки меченца за нѣколко рубли; нѣкои руски офицери ги държехѫ въ дворовeтѣ на своитѣ жилища или въ казармитѣ. Мечкитѣ, които се водѭтъ отъ циганитѣ да играѭтъ не принадлежѫтъ къмъ тукашната порода, ами се докарватъ отъ Мала Азия. Едъръ дивечъ липсва. Рогачи на Витоша нѣма; срѣщатъ се обаче въ Берковишкия Балканъ. Хубави черни орли безъ страхъ прѣхвъркватъ отъ високитѣ скалисти гребени дори надъ града [7]. По надолу се намиратъ и лѣсици и другъ по-дребенъ дивечъ. Отъ птицитѣ се срѣщатъ по склоноветѣ освѣнъ ярабици, пъдпъдъци и нашето европейско миниатюрно издание на африканския щраусъ — птицата дропла, която живѣе въ малки стада отъ десетина и повече на брой.

Отъ Софийскитѣ прозорци Витоша прѣдставлява въ промѣнливата своя прѣмѣна неизчерпателно гледище на красиви природни сценерии. Прѣзъ слънчеви дни и влажно врѣме, когато леки продълговати бѣли пари се протакатъ по политѣ, цѣлата планина съ своитѣ грапави подробности се изпрѣчва ясно прѣдъ нашитѣ очи, като че е порастнѫла въ цѣлата своя височина и пристѫпила нѣколко крачки по-близо до града. Другъ пѫть пъкъ прѣзъ неясни дни всичкитѣ нейни очъртания сѫ покрити отъ мъгла и отъ прозрачния димъ на планинскитѣ огньове и вамъ ви се струва, като че Витоша се е намалила и отдалечила отъ града. Често се натрупватъ гѫсти мъгли около цѣлитѣ поли, само върхътъ остава чистъ и по оптическа измама показва се, че плува въ още по-голѣма височина надъ града. Игритѣ на мъглитѣ и облацитѣ около политѣ биватъ многобройни и разнообразни. Отъ врѣме на врѣме слабо накъдрени мъгли се протакатъ рано въ дълги кѫсове само покрай политѣ, докато слънцето ги разпръсне. Съ чудна ясность се озаряватъ каменититѣ склонове, когато слънчевото освѣтление на такива низки мъгли се отразява върху по-горнитѣ спускове. Понѣкога голѣмъ бѣлъ облакъ дълго врѣме стои тихо на върха. Другъ пѫть сиви облаци се трупѭтъ върху снѣжниятъ носъ на южната страна, като прѣдсказуватъ сигурно дъждъ. Често цѣлиятъ върхъ става невидимъ, закритъ отъ гѫста мъгла, която най-долѣ при двѣтѣ села е равна, като че съ ножъ прѣрѣзана. Подобни промѣнливи гледки имаме и отъ снѣга на Витоша, неговото постепенно изчезнувание на пролѣть и изново нарастванието на ивици — на ивици на есень, докато цѣлата

[7] За орлитѣ въ България сѫществуватъ различни повѣрия. На западъ мислѭтъ, че убиванието на орелъ принася градушка; на изтокъ селянитѣ стрелятъ върху орлитѣ, за да разнесѫтъ бурята.

планина се облѣче въ чиста бѣла зимна прѣмѣна. Най-хубава е гледката прѣзъ студенитѣ зимни нощи въ врѣме на пълнолуние. Сребърната лунна свѣтлина съ магически ефектъ освѣтява дълбоко заснѣжениятъ върхъ; струва ти се като че най-горѣ на блѣскавата снѣжна равнина подъ звѣздното сине небе е ясенъ день!

Панорамата на Витоша не е привилегия само за София. И на противоположната западна страна, въ по-топлитѣ, обърнѫти на южнитѣ вѣтрове области на Егейско море, хората познаватъ врѣмето споредъ прищѣвкитѣ на този великанъ, главно въ горна Струма въ Радомирско. Въ Дупнишко иматъ го за правило, че щомъ като падне късенъ снѣгъ на Витоша, студътъ както и да е ще попари лозята.

Тази планина навѣрно отдавна е вече обръщала вниманието на тукашнитѣ народи. Витоша ще да е билъ споредъ всичко онзи «Хемовъ връхъ», за който между Тракийцитѣ се разправяло, че отъ него могѫтъ да се видѭтъ Понтийско и Адриатическо море, Дунавъ и Алпитѣ. Македонскиятъ царь Филипъ III. на 181 г. прѣди Хр. искалъ да се възползува отъ огледа на този връхъ за своитѣ военни планове, та потеглилъ къмъ тази планина отъ Стоби (на Вардаръ) прѣзъ земята на Медитѣ (въ Дупнишко). Отъ политѣ пристигнѫлъ прѣзъ сѣнчести непроходими вѣковни лѣсове тепърва на третия день на върха, обвитъ отъ гѫсти мъгли. Тамъ въздигнѫлъ олтари на Зевса и на Слѣнцето; за изгледа неговата дружина никому нищо не е разказвала, да не би неуспѣхътъ имъ да стане може би за присмѣхъ. За слизанието имъ при политѣ били нуждни два дена; завръщанието отъ тука станѫло прѣзъ страната на Дентелетитѣ (въ Кюстендилско), като се били постоянно съ туземцитѣ [8]. За Витоша ще да се отнася сѫщо името Dunax или Donuca, както се наричала много ужъ високата планина, покрай Хемъ и Родопитѣ най-високата въ Тракия, гдѣто се оттеглили Тракийцитѣ, като се бранили противъ Бастарнитѣ, когато тѣзи последнитѣ около 175 г. прѣди Хр. потеглили отъ Дунавското устие къмъ земята на Дарданитѣ (въ Скопско) [9]. Името Витоша се споменува най-напрѣдъ въ 14. столѣтие [10].

---

8 Ливий 40, 21.

9 Ливий 40, 58. Страбонъ 4 p. 208.

10 Мънастиръ **къ Витоши** въ грамотата на царь Шишманъ: Šafařík, Památky 2 изд. 108. **Подъ горою Витошею на рѣцѣ Искрѣ**, Константинъ философъ, Гласник 42 стр. 308. Vitossa у Враннчичъ 1553. Гундуличъ пише Витошъ (мѫж. р.).

Най-старо възпоминание за името Витоша се намира въ нѣкои български обработвания на грѣцки видѣния и пророчества (оракули), приписвани на про-

Отъ селата подъ Витоша най-далече въ лѣво лежи Бейлеръ-Чифликъ, едно врѣме, казватъ, лѣтно сѣдалище на беглербегветѣ. Послѣ иде Драгалевци, съвършенно скрито въ лѣсъ отъ голѣми стари орѣхи, просѣченъ отъ живи планински потоци. Надъ селото при единъ завой на Витоша лежи малъкъ мънастиръ съ не голѣмъ лѣсъ. Основалъ го е подъ името **«Прѣчистой Богоматери, иже ѥсть въ Витоши»** българскиятъ царь Иванъ Александъръ въ половината на XIV. вѣкъ а синъ му царь Шишманъ потвърдилъ привелегиитѣ му съ грамота и до сега запазена[11]. Въ черквата се виждатъ фрески съ образитѣ на Софийския велможа Радославъ Мавра, на жена му Вида и на синъ му Никола граматикъ, които на 1476 г. прѣзъ царуванието на султана Мохамедъ II. се разпоредили изново да се зографиса черквата. Подпланинската мѣстность отъ Драгалевци до Бояна е разкошенъ край. На пролѣть тукъ плувашъ въ гѫстата, висока трѣва на подпланинскитѣ ливади като въ зелено море, развѣвана отъ чистъ вѣтъръ, която мѫчно се разстѫпкува подъ конскитѣ копита. Стада планински конье съ не хубавъ изгледъ и рогатъ добитъкъ пасѫтъ подъ склоноветѣ на Витоша, орли се въртѭтъ въ въздуха и София съ околностьта лежи прѣдъ насъ като на карта.

Паметно мѣсто е селото Бояна (635 жит.)[12] съ своята крѣпость и черква. На пѫтника отъ София (пѫтува се около единъ часъ) най-напрѣдъ се показватъ 32 воденици покрай шумливия планински потокъ. Тѣхното устройство е много просто: прѣзъ наклоненъ улей (коруба) тече вода върху дървено колело, което съ обръщанието на своята ось върти камънетѣ, които се намиратъ надъ него въ дървена кѫщичка.[13] Воденичнитѣ камъне по цѣлата страна дохаждатъ чакъ отъ Кратово въ Македония (трахитъ). Притежатели на воденицитѣ първомъ сѫ били най-вече градскитѣ Тур-

---

роцитѣ отъ Вехти Завѣтъ. Въ едно видѣние на пророка Данаила, издадено отъ Проф. Сречковича въ Споменикъ на сърб. крал. академия V, 13 (отъ единъ ркп. отъ XIII — XIV вѣкъ), говори се за едно бѫдеще нападение на Измаилититѣ въ прѣдѣлитѣ на Срѣдецъ (Венгри или Печенѣзи); „каганътъ“ (бълг. царь) ще събере **«попе и дияки и мнихы къ Витоши горѣ, идѣже соуть събрани мнози светии отъ всѣхъ земль»**. Въ едно видѣние на пророка Исаия, изд. отъ Л. Стояновича въ Споменикъ III, 192 говори се за единъ царь Селевкия (има го отъ тука и Паиси въ своята бълг. история), който ще **«изидє отъ горы рєкоми Витоша»**.

[11] Оригиналътъ е въ Зографския мънастиръ на Атонъ. Споредъ прѣписа на Григоровича въ Шафариковитѣ Památky 2 изд. 108 — 109.

[12] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 734 ж. (П.).

[13] Въ източна България (въ Шуменско и др.) употрѣбява се още думата жерка за водни и рѫчни воденици. Водата, що кара воденичнитѣ камъне се нарича вада.

ци, които сѫ пращали тукъ своитѣ забулени кадъни на чистъ въздухъ; тѣхни наслѣдници сѫ Българе и Евреи Софиянци. По-нататъкъ виждаме разпръснѫти селски кѫщички посрѣдъ трънливи плетове и овощни дървета, а между тѣхъ се възкачваме на по-висока, по-отворена площадь, отъ гдѣто се вижда и градътъ. Обикновенно въ селото бива пусто, освѣнъ ако воденицитѣ кречетѫтъ или дѣцата си играѭтъ покрай рѣката съ уловенитѣ раци. Само въ недѣля и въ празднични дни Бояна се съживѣва, особенно въ дена на св. Пантелеймонъ (27. Юли). Тогава тукъ става сборъ. Отдалече се чуѭтъ пискливитѣ гайди и еднообразнитѣ хороводни пѣсни съ проточени рефрени, а на оназъ пространна селска площадь ще видишъ дълги редове моми и момци отъ село и отъ околностьта какъ отъ все сърдце играѭтъ хоро. Красивитѣ момински прѣмѣни, звънтението на паритѣ по поаситѣ и косацитѣ и високитѣ бѣли чучули въ тѣхнитѣ коси ни очудватъ, ала лицата на тѣзи здрави, тритлисти фигури не сѫ красиви. Тукъ подъ Витоша хората не сѫ хубави.

На най високото мѣсто въ селото се намира прастара черквичка на св. Пантелеймонъ и на св. Никола. Около неѭ се простиратъ селскитѣ гробища съ безформенни каменни кръстове безъ надписи, явно мѣстна работа. Самата черквичка е тѣсна като старитѣ храмове въ София. Сводообразната вѫтрѣшность и полукрѫглата абсида сѫ зидани отъ плоски тухли; отъ прѣдъ е прибавена ново четверожгълно прѣдвѣрие отъ тухли и греди, отъ гдѣто се възлиза по стълба въ сѫщо тъй новъ горенъ катъ. Черквата отъ както помнѭтъ стари хора е била пуста и е расла трѣва надъ нейнитѣ сводове; на 1845 г. е била подновена съ прибавянието на онѣзи пристройки. Сега се служи литургия само горѣ; долната черква стои само като старина. Желѣзнитѣ врата сѫ продупчени отъ куршуми, ужъ отъ врѣмето на «царь Сюлейманъ». Въ вѫтрѣшностьта на стария храмъ е тъмно, та трѣбва да се влиза съ свѣщь; навѣрно въ сводоветѣ е имало и прозорци, но при съграждането на горния катъ сѫ били зазидани. По пода се виждатъ късове дѣлани камъне съ украшения на растителни мотиви и цѣли нѣкогашни воденични камъне. Най скѫпоцѣнни отъ всичко сѫ фрескитѣ, които покриватъ всичкитѣ стѣни. Изработени сѫ съ много ярки бои върху тъменъ сивочеренъ фондъ. На лѣво на стѣната се чете старобългарски надписъ, който съ голѣми черни букви на бѣло поле гласи, че този храмъ е билъ съграденъ отъ севастократора Калояна и зографисанъ прѣзъ царуванието на царь Константинъ Асѣнь на 6767 г. споредъ византийското

лѣточисление (1259 г.). До него се съглеждатъ хубаво запазенитѣ образи на севастократора като «ктиторъ» (основатель) съ изображение на черква въ ръцѣтѣ му и на жена му Деспина (?) въ природна голѣмина. На срѣща на десната страна намираме подобни образи на царь Константинъ и на жена му Ирена. Картинитѣ иматъ съвършенно еднакъвъ характеръ, тѣ сѫ отъ едно врѣме и една и сѫща работа.[14] Великолѣпнитѣ шарени и златни одѣжди по византийски крой добрѣ се познаватъ; и хубаво изработенитѣ лица съ обли чърти сѫ запазени, особенно у двѣтѣ жени; само лицето на царя се вече рони и неговитѣ чърти сѫ неясни. На десната страна близо до входа въ една ниша вижда се фигура, чието лице не се познава и до нея надписъ, който съдържа името Алдимиръ.[15] Освѣнъ това тукъ виждаме изображения на светци въ цѣлитѣ имъ ръстове: св. Сава (незнаѭ да ли сръбскиятъ, † 1236; тогазъ тозъ би билъ най-стариятъ неговъ образъ), св. Андонъ, св. Варвара, св. Евтимий и т. н. Надъ сводовия входъ въ олтаря е изобразена св. Богородица съ дѣте, красива стара зогравска работа. На тавана се виждатъ чудесата на св. Никола. Подъ образитѣ долѣ зидътъ е тъй изподѫлбанъ, че на мѣста се виждатъ и тухлитѣ.[16] Въ олтарната абсида има ризлични образи малко много неясни; бие въ очи единъ войникъ въ броня съ подбрадъкъ и единъ старецъ съ бръчки на челото, работа, която почти напомня староиталската живописна Гьотова школа. Въ горния катъ стѣнитѣ сѫ украсени съ модеренъ «живопись» — Самоковска школа; за олтаръ служи античенъ капителъ — коринтски стилъ.

Прѣди врѣме въ черквата се пазили много стари рѫкописи; сега тука нѣма ни единъ. Въ нашето столѣтие, нѣкои отъ тѣхъ,

---

14 Копия на тѣзи четири лица за народната Софийска библиотека и за княжеския палатъ е направилъ младиятъ български черковенъ образописъ Цано Симеоновъ отъ Трѣвна († 1881 г.).

Сѫщитѣ копия се намиратъ и въ Пловдивската библиотека съ надписъ на едно отъ тѣхъ: издава Симеонъ Ц. Симеоновъ, 1878 г.

(Прѣвод.).

15 Чете се: прѣстави се рабь бжи алдимиръ/ . . . . мировь сиь. Верковичъ на 1855 г. прочелъ въ втория редъ: воеводинь китомировь сиь и при това: мѣсеца маѣ день. а. въ лѣто 6854 инд. 8 (1346). Гласник 7, 191. Стариятъ селски учитель „даскалъ Герги“ ми разправяше, че най-напрѣдъ се е чело владимировь.

16 На десно въ стѣната, що се издига прѣдъ олтаря, показва се въ ѫгъла (на лѣво отъ царь Константинъ Асѣнь) по-свѣтла долна живопись, гдѣто разпознахъ съ прави букви грьцката дума ΔΙΚΗΤΗC, ала тази стѣна, която нѣкакъ си замѣстя иконостаса, е навѣрно отъ по-новъ произходъ.

казватъ, били закопани на десната страна въ пода подъ образа на Алдимиръ. Григоровичъ намѣрилъ тукъ (1845 г.) 10 ръкописа и много откѫслеци и отъ тукъ отнесълъ два важни паметника, които сега се пазѭтъ въ Румянцовския музей въ Москва: Боянскиятъ палимпсестъ, т. е. кирилско евангелие отъ 12—13 стол., писано на пергаментъ надъ изтрито глаголско писмо, и три книжни листа отъ български синодикъ отъ 15. вѣкъ, които съдържатъ «поменикъ» на българскитѣ царье, царици, патриярси и Софийски велможи.[17] Тозъ поменикъ навѣрно е билъ тука често четенъ и немалко е спомогнѫлъ за запазвание споменъ отъ старото българско царство. Населението около Витоша и до сега знае за старото царство; докато на изтокъ е останѫлъ въ паметьта на хората послѣдниятъ царь Шишманъ, въ Софийско е познатъ царь Асѣнь и то като царь Я́сень (Ясѣнь пише и Боянскиятъ поменикъ). Споменитѣ за него сѫ локализирани въ тѣснинитѣ на Искъръ подъ южнитѣ поли на Витоша, гдѣто се намиратъ нѣколко крѣпости и мънастири. Тамъ надъ селото Кокаляне въ завоя на десния брѣгъ се показва запустялото градище Урвичъ, въ което ужъ «царь Ясень» се бранилъ противъ Турцитѣ и гдѣто и до днесь много се копае за имание. Насрѣща на лѣвия брѣгъ въ малкия мънастиръ св. Архангелъ (неговата сграда е нова отъ 1858 г.) се пази сребърна чаша, казватъ, на царь Асѣнь. Че тѣзи прѣдания не сѫ нови виждаме отъ българската хроника на калугера Паиси, писани на 1762 г; тамъ се разказва, че послѣдниятъ царь Шишманъ въ послѣдне врѣме се бранилъ въ укрѣпена, съ вода обиколена крѣпость и въ мънастира Урвичъ подъ Витоша и тамъ загинѫлъ, и «затова и до сега на това мѣсто се намира имание». Поменикъ въ свръзка съ локализацията на прѣданията за царь Асѣнь намѣрихъ собственно и въ близкото Трънско, гдѣто туй нѣщо е било навѣрно прѣнесено отъ Софийско; въ Погановския мънастиръ се пази поменикъ съ имената на царьетѣ, писанъ на дървена дъщица, доста съгласенъ съ Боянския текстъ, а на близо въ скалиститѣ долове на Трънската рѣка се показва стара крѣпость Я́сеново кале.[18]

[17] Григоровичъ въ пѫтописа, 2. изд. стр. 136, 160. За Боянския палимпсестъ срв. Šafařík, Sebr. Spisy 3,205 и Památky hlahol. písemnictví (Praha 1853) стр. IX, и А. Викторовъ, Собраніе рукописей В. И. Григоровича (Москва 1879) стр. 7. Помениկътъ напечата Викторовъ на стр. 25; къмъ края сѫ поименувани слѣднитѣ **«господа и болѣри и избранна властела и ктитори»**: Вукашинъ, Дафина, Милко, Иоанъ, Пантелеимонъ, Миле, Станкоте (?); на края съ съврѣменно писмо на рѫкописа е прибавено **«градъ Софиа»**.

[18] За мънастиря св. Рангелъ и за градището Урвичъ писалъ е Е. Карановъ въ Пловдивското мѣсечно списание „Наука“ I (1881) 495--502. Срв. Кача-

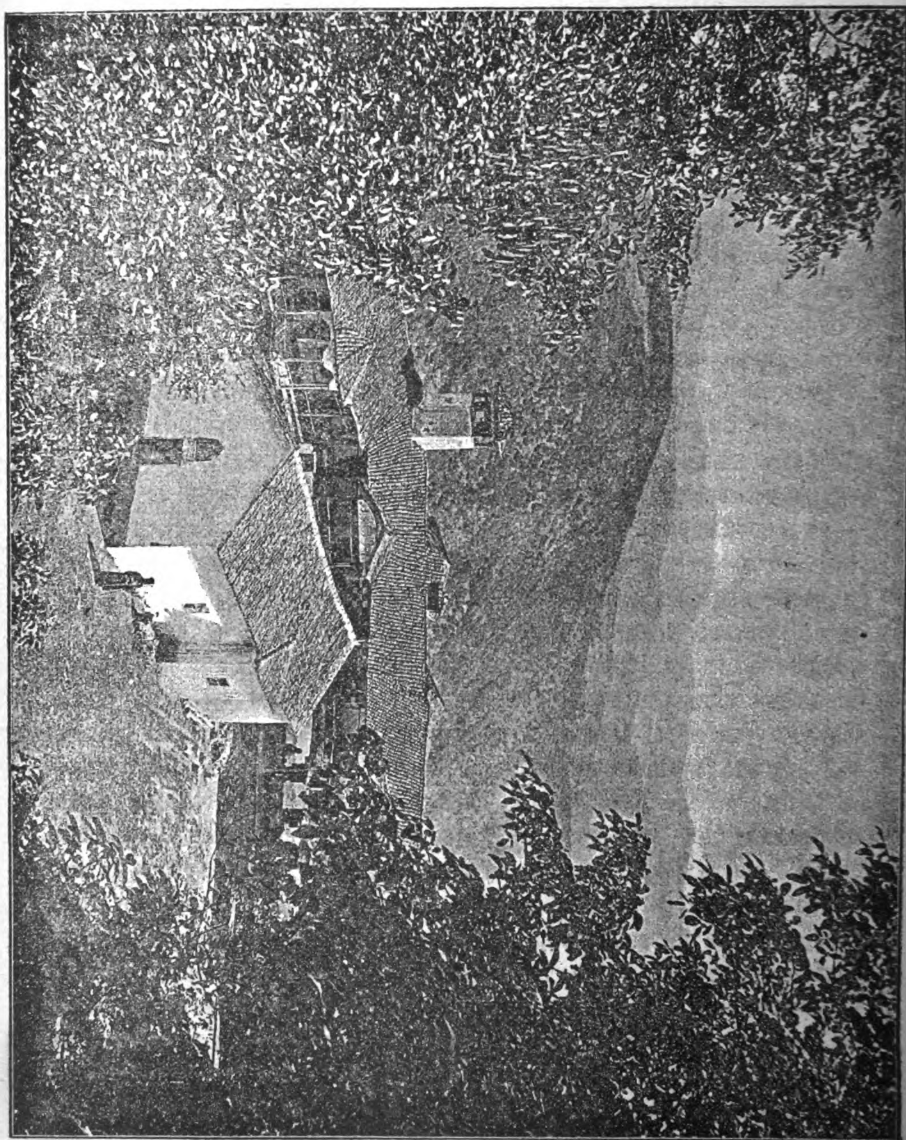

Фиг. 5. Мънастирятъ Урвичъ при София.

новскій, Сборникъ западно болгарскихъ пѣсенъ (Петербургъ 1882) стр. 214—217.— Че мѣстностьта при Урвичъ отъ отдавна е считана за паметна, показва едно мѣсто въ пѫтописа на Des Hayes de Courmenin (Voiage de Levant, fait par le commandement du roy en l'année 1621, Paris 1629 p. 79): „A une lieue de la ville (отъ София къмъ Лозенъ) on nous fist voir un village nommé Oruitro (sic), où il y a grande quantité de ruines, que l'on nous dict estre d'un beau monastere de caloiers, où fut tenu le concille de Sardique“.

Въ Бояна е имало и прѣди уреждането на новитѣ училища всѣкога килия, просто училище, гдѣто ученицитѣ се учили да пишжтъ съ прави черковни букви, особенно които сж искали да се запопжтъ.

Надъ черквата задъ планинската ливада, пълна съ балвани, които се смъкнжли отъ близкитѣ скали, се отваря входъ до тѣсенъ, сѣнчестъ Витошки долъ. Въ него най-отзадъ високо на горѣ блѣстжтъ водопадитѣ, които напролѣть въ м. Мартъ, когато природата се обажда едвамъ съ нѣколко само цвѣтя, биватъ още замръзнжли; надъ тѣхъ се виждатъ лѣсове. Надъ лѣвия брѣгъ тутакси задъ входа се издига единъ кжжелъ нагорѣ плосъкъ, извънредно стръменъ, отъ планинския склонъ отдѣленъ съ сѣдловина а къмъ тѣсния долъ почти надвиснжлъ. Когато гледаме отъ самата София, неговиятъ профилъ поразително се отражава отъ по-тъмния фондъ на дола, особенно до като на неговия връхъ лежи ивица снѣгъ. На тѣсната негова повърхность между храсталака се познаватъ малки остатъци отъ стѣни, направени отъ камъкъ и тухла; много тухли се смъкнжли въ долината между балванитѣ и камънака, прѣзъ които бучи потокъ, който иде отъ водопадитѣ. На тази крѣпость селянитѣ казватъ Батилъ;[19] тъй се наричала, казватъ, споредъ името на нѣкой човѣкъ. По турски връхътъ се казвалъ Къзъ тепé (моминъ връхъ). Циркулира прѣдание, какъ ужъ Турцитѣ стрѣляли съ «гарабина» на горѣ и убили българския воевода на крѣпостьта.

Ливадата прѣдъ градището при входа въ дола се нарича Царево Падало. Въ българско врѣме тукъ навѣрно е билъ царски дворецъ. Сегашнитѣ жители вече не знаятъ старобългарскитѣ думи падàло, падалища (нощуване, гостилница, жилище) а сжщо и глагола падна вече не употрѣбятъ въ смисъль на спирамъ се, оставамъ, та затова разказватъ, че ужъ тамъ нѣкой царь паднжлъ отъ крѣпостьта долу. При туй обаче твърджтъ, че тукъ е имало градъ или царски сарай, като добавятъ, че Бояна е по-стара отъ София и че тя е сжществувала още въ врѣмето, когато цѣлото Софийско поле е било езеро и че отъ тукъ прѣзъ езерото имало ужъ мостъ чакъ до Балкана.[20] Въ самото село дѣйствително се показватъ слѣди отъ стари зидове, които вече Григоровичь съгле-

---

[19] Споредъ Д. Стойковъ, Сборникъ VI, нар. умотвор. 135 Боянското градище се зове и Мóмина кулà и Батѝль, споредъ името на нѣкой си царь Батиль, Ср. батир въ източнотурскитѣ езици означава юнакъ, Vambéry, Das Türkenvolk 225, 287, 297, 306. Ср. и Добруски, Сборникъ III, 43.

[20] За тия Боянски и Софийски прѣдания пише Д. Стойковъ, Сборникъ VI, нар. ум. 136.

далъ. Около стария Боянски храмъ и на онази ливада навѣрно е било разположено укрѣпено селище, което като акрополъ имало отзади си онзи тѣсенъ замъкъ; отъ него единъ малъкъ гарнизонъ е могълъ прѣзъ пустинитѣ на Витоша да поддържа свръзка съ крѣпостьта Перникъ и съ другитѣ задпланински укрѣпени мѣста. Върхътъ въ лѣво срѣщу крѣпостьта се нарича Сульовъ гробъ (Сульо умалително отъ Сулейманъ); при политѣ му, гдѣто единъ изворъ ужъ никога незамръзва, се изкопаватъ много римски монети (видѣхъ една отъ врѣмето на царь Проба «Soli invicto»).

Бояна се споменува и въ писани паметници като забѣлѣжителна крѣпость въ стара България съ храбри защитници. Никифоръ Ксифиясъ, воевода на царь Васили II., прѣзъ войнитѣ съ българския царь Самуилъ около 1015 г. съ обсада прѣвзелъ крѣпостьта Бояна (Βοϊών) [21]. Прѣзъ българското възстание, което подъ прѣдводителството на Деляна и Алусияна избухнжло (1041 г.) въ царуванието на царь Михаилъ IV. Пафлагонецъ, воеводата Ботко (Βότχος) съ «прочути и войственни мжжье Българе» се укрѣпилъ при София въ здравата Боянска крѣпость (Βοϊανός). Когато царь Михаилъ потеглилъ противъ тѣхъ, защитницитѣ счели за недостойно за храбри мжжье да се бранжтъ отъ затворени стѣни и веднага излѣзли и нападнжли. Обаче въ боя били поразени и когато отстжпували къмъ вратата на крѣпостьта (πύλη τοῦ κάστρου), воюващитѣ Ромеи се вмъкнжли подиръ тѣхъ и слѣдъ голѣмъ сѣчъ прѣвзели крѣпостьта [22]. Ликоветѣ на членоветѣ отъ царската фамилия отъ 13. столѣтие, старитѣ глаголски откжслеци и самиятъ интересенъ Боянски храмъ допълнятъ историческия образъ за минжлата важность на тозъ кжть подъ Витошкитѣ водопади.

На сѣверозападъ отъ Бояна се намира малко село, което по-напрѣдъ се казвало Бали Ефенди, ала на 1881 г. прѣименувано отъ правителството въ Княжево. Задъ него се излиза по планинския потокъ, чието корито е изпълнено съ маса огромни камъне, смъкнжти отъ планинскитѣ склонове, подъ лѣсове и скали къмъ Владайската сѣдловина (914 м.), между Витоша и Лилинъ Планина, на водораздѣла между Дунавската и Егейска область. Самото Княжево отъ начало имаше малко забѣлѣжителни нѣща: разнебитини остатъци отъ глиненитѣ колиби на Черкезитѣ, които сж

[21] Кедренъ 2, 464.

[22] Кекауменъ у В. Васильевскій. Совѣты и разказы Византійскаго боярина XI. вѣка (Петербургъ 1881) стр. 41 и въ пълното му издание: Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Ediderunt B. Wassiliewsky, V. Iernstedt, Petropoli 1896 стр. 32.

живѣли тукъ прѣди войната, развалинитѣ на голѣмия кервансарай и на джамията, лѣковитъ студенъ изворъ подъ малко кубе, пуста голѣма фабрика за шаякъ съ раждасали машини, гдѣто се работили отъ начало униформитѣ за турската войска, малко селски кѫщи и нѣколко кръчми или кафенета. Отъ тогава селото значително се повдигнѫ. Въ фабриката сега се намира новото занаятчийско училище, гдѣто се учѫтъ главно желѣзарство, столарство, и лѣяние на метали. До него стои спиртовата фабрика на едно французско дружество и пивоварътъ на единъ Сърбинъ. Малко по-нататъкъ на сѣверъ се бѣлѣе на по-високо мѣсто селото Юкарѫ Баня или Горна баня съ топълъ изворъ както и въ София. Сградата на банята е турска направа, съ полутъмна вѫтрѣшность, гдѣто е иззиданъ басейнъ, надъ чиято прозрачна вода се издига кубе съ деветъ отвора за свѣтлина и за излизанието на парата. До банята се намира продлъговата кѫща на два ката отъ дърво и глина, по вънпіность малко привликателна; на пръвъ погледъ (това бѣше зимно врѣме) помислихъ, че това е развалина, и много се почудихъ когато ми казахѫ, че лѣтно врѣме всѣкога се поправя съ нова мазилка и че тукъ живѣѭтъ дошлитѣ отъ града гостье. На близо се намира и княжскиятъ «образцовъ чифликъ» за придворнитѣ потрѣби, гдѣто селянитѣ очудени гледатъ на швейцарскитѣ крави и на модернитѣ плугове. И въ двѣтѣ тѣзи села новитѣ и стари Софиянци живѣѭтъ лѣтно врѣме, ала не може човѣкъ да имъ завижда, защото липсватъ сѣнчести мѣста за разходка.[23]

Отъ Княжево до София води право шосе 7300 метра длъго. На лѣво отъ него на широката зелена равнина лѣтно врѣме квартирува войска въ бѣли палатки; тукъ сѫщо ставатъ военнитѣ тържества и упражнения, при които нѣколкото стари могили служѫтъ за удобно гледище на публиката. При входа въ града стои единъ отъ паметницитѣ, поставени отъ Руситѣ въ споменъ на послѣднята руско-турска война и на покойния царь освободитель Александъръ II. Той е хубавъ, много високъ обелискъ отъ бѣлъ камъкъ, който се вижда на голѣмо разстояние отъ околнитѣ планини. Надписътъ, старославянски цитатъ отъ псалмитѣ, свидѣтелствува за набожностьта и скромностьта на благородния владѣтель, който освободи България: «**Не намъ не намъ а имени Твоемꙋ**». По-нататъкъ въ десно се издигатъ на ливадата двѣ осамотени нови сгради отъ

---

[23] Върху мѣстнитѣ прѣдания за Княжево и околноститѣ му и за Бали-Ефенди пише Стойновъ въ Сборникъ VI, нар. ум. 136 — 138; сѫщо в. Д. Стойкова за мънастиря св. Кирикъ въ Банкя, Сборникъ IV, нар. ум. 150 — 152.

огромни размѣри: пространната болница и новитѣ пѣхотни казарми.

Обаче вниманието ни не се привлича само отъ една Витоша и нейната околность, при всичко че тя съ своята масивность, височина и близкость владѣе цѣлия хоризонтъ и неволно привлича погледитѣ къмъ себе си. Вредъ наоколо по цѣлия кръгозоръ стърчѫтъ кѫжели и гребени съ разнообразни форми. Най-близкиятъ сѫсѣдъ на Витоша отъ къмъ сѣверозападъ е споменѫтата вече **Лилинъ-Планина**, продлъговатъ гребенъ само около 1200 метра високъ, отъ еруптивенъ произходъ съ дѫбови храсталаци [24]. Задъ неѭ идатъ по-малки низки голи върхове, които се намиратъ вече на водораздѣла между притоцитѣ на Искъръ и Нишава. Задъ тѣхъ найотзадъ на сѣверозападния хоризонтъ стърчи синкавъ осамотенъ високъ кѫжелъ, който се показва по ясенъ само при захождането на слънцето; къмъ края на Априли слънцето захожда тъкмо задъ неговия профилъ. Той е **Руй Планина** надъ Трънъ, съ която ще се запознаемъ понататъкъ по-отблизо. На десно отъ неѭ се виждатъ низки скалисти планини, по срѣдата като че прѣсечени: това сѫ тѣснинитѣ на Трънската рѣка въ околностьта на Погановския мънастирь. По-нататъкъ се показуватъ замъгленитѣ чърти на разни по-малки върхове въ околностьта на селото Драгоманъ по пѫтя къмъ Пиротъ.

Цѣлия сѣвероизточенъ хоризонтъ срѣщу осамотената Витоша, около 3 часа отъ града се владѣе отъ великолѣпната, праволинейна като стѣна Балканска верига или Стара-Планина. Сегментътъ, който виждаме е около 80 километра дългъ. Неговиятъ сѣверенъ край образува високиятъ **Комъ** (1966 м.), изпъкнѫлъ гребенъ, който на лѣво стръмно се спуща; недалече на западъ отъ него на Балканския гребенъ се свършва сръбската граница и слиза долу къмъ Царибродъ, а отъ другата му страна лежи градецътъ Берковица. Задъ Комъ се протака дългиятъ гребенъ на Врачанскитѣ планини безъ нѣкои забѣлѣжителни върхове.

Особенно мѣсто е проломътъ на Искъръ, тъкмо на сѣверъ отъ София, гдѣто рѣката си пробива пѫть отъ тукашната котловина прѣзъ Балкана вънъ къмъ Крайдунавско. Между редицата на Балканскитѣ гребени и сѣдловини неговото мѣсто лесно се познава отъ градскитѣ прозорци, прилича почти като на входъ въ нѣкоя крива улица; лѣтно врѣме се познава всѣкога по синкавата пара,

---

24 На едно мѣсто на политѣ задъ Горна Баня се намиратъ при селото Банкя подъ отворено небо примитивни блатливи бани.

която излиза прѣдъ него отъ водитѣ, които се втичатъ отъ равнината въ планинския проломъ или по бѣлитѣ мъгли, които отъ врѣме на врѣме се издигатъ отъ него вънъ въ полето. Цѣлиятъ проломъ съ всичкитѣ свои завои е около 60 километра длъгъ. Тозъ край до неотдавна е билъ съвършенно непознатъ, тепърва отъ около двайсе години е билъ изново откритъ за науката[25] и досега отъ малцина посѣтенъ. Извѫтрѣ природнитѣ картини бързо се смѣнятъ. Ту голи стѣни като скалисти огледала заграждатъ пѫтя, че незнаешъ отъ кѫдѣ ще се подаде високо шумещиятъ Искъръ; ту пъкъ се изпрѣчи нѣкоя долина и се покажѫтъ живописни миниатюрни пейсажи съ гѫсти лѣсове, зелени ливади и разпръснѫти колиби. Никакво шосе не води прѣзъ тѣзи пропасти, има само тѣсна пѫтечка за конь, а и тя кръшка надолу нагорѣ съ множество бродове прѣзъ разпѣнения Искъръ или прѣзъ неговитѣ потоци. По едно врѣме въ София много се говорѣше за построяванието на желѣзница прѣзъ тозъ проломъ къмъ Крайдунавско и за тази цѣль се направихѫ и нуждпитѣ изучвания; желѣзничпиятъ пѫть би останѫлъ въ едно ниво безъ изкачвания и тунели, обаче нуждата отъ 40 голѣми и малки мостове попрѣчи на тозъ проектъ.

Понататъкъ отъ Искъръ Стара Планина има видъ на безлѣсна планинска стѣна съ малко издадени върхове (около 1100 м.). Разпознаваме че тя се състои отъ нѣколко гребена единъ задъ другъ. На топлия юженъ склонъ (тозъ край се нарича Буджакъ, тур. кѫтъ) се бѣлѣѭтъ цѣлъ редъ села и мънастири; при селото Курила близо до Искъра се намиратъ даже лозя, единственнитѣ въ цѣло Софийско поле. Задъ планинитѣ се простира широкъ край, пъленъ съ върхове, покрити сѫ пространни листнати лѣсове. Найвисокиятъ върхъ на тазъ часть на Балкана е кѫжловитиятъ Мургашъ (1693 м.), възпѣванъ въ народнитѣ пѣсни. Отъ града София и околното поле неговата височина не бие въ очи, нощомъ се приближишъ къмъ политѣ на Витоша или Лилинъ, тутакси познавашъ кой е краль въ длъгия редъ върхове и гребени на Стара Планина. Той има хубавъ изгледъ отъ Владайския проходъ: между склоповетѣ като въ рамка виждашъ отзадъ бѣлата

[25] За него е знаялъ обаче вече Херодотъ 4, 49: „Отъ земята на Пайонитѣ и на Родопскитѣ планини се влива въ Дунава рѣката Скиосъ, като просича Хемъ по срѣдата (μέσον σχίζων τὸν Αἷμον)». Подробенъ описъ отъ Toula, Ueber den Berkovica-Balkan und durch die Iskerschluchten nach Sofia, Mittheilungen der k.k geogr. Gesellschaft in Wien 1876, 252 и отъ Kanitz, Donau—Bulgarien 2, 328 и слд.

София а задъ нея зеленото поле и далечниятъ Мургашъ. Въ началото на пролѣтьта, когато снѣгътъ по полето и по планинскитѣ поли вече се е разтопилъ, надъ замъгления профилъ на Балканскитѣ гребени все още като бѣлъ облакъ плава млѣчната чалма на Мургашъ, противейки се на слънчевата топлина. Изгледътъ отъ върха е много пространенъ, и на сѣверъ къмъ Дунава. Задъ Мургашъ мѣстностьта на планинския прѣходъ къмъ Етрополе и Орхание се вижда вече неясно. Балканската панорама отъ Софийскитѣ прозорци се свършва съ острия зѫбъ на Баба надъ Етрополе.

Промѣнливитѣ образи на цѣлата тази планинска стѣна прѣзъ зимния снѣгъ и лѣтната свѣтлина сѫ изобщо сѫщи както и на Витоша, само че тѣзи планини лежѫтъ много по-далече отъ града и нѣматъ тази височина. Плаващитѣ надъ Балкана облаци, особенно честитѣ перести или къдрави облаци (cirrhus) или пластеститѣ (stratus), отъ врѣме на врѣме прѣдаватъ другъ видъ на панорамата. Често се спуща мъгла като завѣса прѣдъ цѣлия изгледъ; други пѫть пъкъ прѣзъ пъргавия ясенъ въздухъ много ясно се вижда цѣла мрѣжа отъ пустини и полета, особенно на десния склонъ на Искърския проломъ. Прѣди захождането на слънцето въ ясно врѣме цѣлата планинска верига става тъмносиня до като се изгуби най-послѣ въ тъмнината. Високиятъ Комъ служи на София покрай Витоша сѫщо тъй за барометъръ; облаченъ ли е неговиятъ връхъ, безъ друго ще вали.

На десно отъ Баба къмъ изтокъ хоризонтътъ на котловината е малко по отворенъ. Тамъ се виждатъ само малки лѣснати планини, Срѣдна Гора при Панагюрище и Ихтиманъ, именно върхътъ Братя. На югоизтокъ най-послѣ се показватъ върхове, прилѣпени къмъ Витоша, по които се явно виждатъ криволицитѣ отъ шосето, що води къмъ Самоковъ и проломътъ, прѣзъ който Искъръ отъ своитѣ извори слиза въ тукашното поле. Задъ тѣхъ на двѣ мѣста се издигатъ главитѣ на нѣкоя съвършенно алпийска верига, тъй като прѣзъ лѣтнитѣ дни, когато природата се е вече раззеленѣла и когато небето блѣсне съ своята тъмносиня ясность, тѣ особенно биѭтъ въ очи съ своята бѣлина. Снѣгътъ изчезва отъ тѣхъ само въ най-горещитѣ седмици и то не всѣкога напълно. Отдалечимъ ли се отъ София на сѣверъ или на сѣверозападъ въ полето, тѣхнитѣ контури още по-великолѣпно изкачатъ надъ хоризонта. Това е Рила Планина. Лѣвиятъ отъ тѣзи върхове е Мусалла, най-високиятъ връхъ въ цѣлата източна половина на Балканския полуостровъ (2930 м.), тъкмо на границата между Бълга-

рия, Румелия и Турция, надъ изворитѣ на Искъръ и Марица. Другиятъ връхъ на десно принадлежи къмъ тѣзи върхове (до 2700 м.), задъ които лежи голѣмиятъ мънастиръ св. Иванъ Рилски. Найблизкиятъ бодъ на тѣзи планини е отдалеченъ около 60 километра отъ града.

Самото Софийско поле, въ дъното между профилитѣ на толкова планини, не е еднообразно. Най-дълбокото негово мѣсто се намира на сѣверъ отъ града прѣдъ входа въ Искърския проломъ (около 500 м.). Рѣката Искъръ го дѣли на двѣ половини, които по своята външность донѣкждѣ се отличаватъ. Самата тя е разцѣпена на много ржкави, главно на западни Голѣми Искъръ и на югоизточни Стари Искъръ. На пролѣть много приижда. Въ половината на Май виждаме понѣкога дълбока вода отъ селото Враждебна до пролома и блѣщи като повръхностьта на нѣкое планинско езеро. Източната половина на полето е по-плодородна отъ западната, която има пустъ изгледъ. Отъ околнитѣ планини дъното прѣдставя въ началото на Юни прѣкрасна гледка съ своитѣ не еднакво озрѣли посѣви, като почнешъ отъ зеленитѣ жита подъ планинскитѣ пасбища и свършишъ съ жълтитѣ ниви съ току що почнжлата жътва въ срѣдата. По-тжжно то изглежда на есень като огромно печално стърнище. Бие въ очи недостатъкътъ отъ дървета; виждаме само тукъ-тамъ единични круши, които служжтъ за синори, остатъци отъ върбови алеи покрай шосетата и джбова кория при с. Горубляне.

При всичко че се виждатъ още много неразорани полета, брóятъ на селата е значително голѣмъ и жителитѣ сж доста гжсто населени. Софийската околия, която се простира на сѣверъ задъ Сливница и отъ другата страна на Витоша дори до Перникъ, има 67 села и освѣнъ София 27,328 жители. Между нейнитѣ села има разбира се и съвършенно малки съ по 8—20 кжщички. До нея заема източната половина на полето задъ Искъра втората Новоселска околия съ 52 села и 29,555 жители. Сжщо една часть отъ Искърската околия (63 села съ 30,403 жители) въ Берковишкия Балканъ слиза дори въ полето.[26] Имената на селата повечето сж славянски, често пжти старинни и интересни.[27] Сжщо въ названията на

[26] Споредъ прѣброяванието на 1893 г. Софийска околия е имала 71 села съ 38267 ж. (безъ София), Новоселска околия 50 села съ 37052 ж. и Искърска околия 56 села съ 30708 ж. Сама София (вж. стр. 30) въ най-ново врѣме споредъ прѣсмѣтанието на директора на Статистическото бюро има 60000 жители. (Вж. В. Кжнчевъ, Отечествена география, Пловдивъ 1897 г., стр. 170—171). (Прѣвод.).

[27] Въ Софийска околия напр.: Беримирци, Малешевци, Обрадовци, Орландовци, Алдимировци, Куманица, Храбърско, Бърложница, Волуякъ, Градоманъ, Погледецъ и др. Въ Новселска околия: Войнеговци, Кациляне, Кремиковци, Сеславци, Потопъ, Столникъ и др. Въ Искърска околия: Опи-цвѣтъ и др.

полетата, ливадитѣ, потоцитѣ, могилитѣ, долинитѣ и пр. не намираме примѣсъ отъ турски названия, които тъй силно прѣобладатъ въ източнитѣ крайдунавски равнини и въ Тракия. Само малко число Турци живѣжтъ въ селата Белопопци (8 турски кжщи) и Орманлия, отдалечени на югоизтокъ подъ планинитѣ.

Лѣтно врѣме селата сж скрити подъ зелената растителность; затова пъкъ зимно врѣме тѣхнитѣ гжсто струпани стрѣхи, заобиколени отъ голитѣ клонье на овощнитѣ дървета, ясно изкачатъ по снѣжната равнина. Въ послѣдне врѣме въ много села се граджтъ черкви съ низки кубета, които тутакси оживѣватъ нѣкакъ страната. Въ извѣстни годишни врѣмена удава се прѣкрасенъ случай да се прѣсмѣтнжтъ заселенитѣ мѣста по цѣлото поле и околнитѣ планини. Послѣднитѣ два недѣлни дни прѣдъ зачеванието на великденскитѣ пости, на заговѣзни вечерь, щомъ се мръкне, въ крайнитѣ кжщи на всѣко село подклаждатъ се голѣми огньове, около които момчета махатъ насамъ нататъкъ съ дълги пржтове, на които сж прикрѣпени запалени сламенни снопчета. Тѣзи огньове въ мрачината свѣтжтъ като червени трептещи звѣзди и се простиратъ доста високо по склоноветѣ на планинитѣ. На есень се виждатъ къмъ края на септември подобни огньове ала не сжщеврѣменно въ една и сжща вечерь. По селата чакъ високо по склоноветѣ на планинитѣ изгарятъ царевичната слама и около огньоветѣ ставатъ селскитѣ седенки, гдѣто момци и моми се бавжтъ съ пѣсни при лющението на царевица.[28]

По нивитѣ на Софийско поле сж разпръснжти много могили, които сжщо тъй се виждатъ повече зимно врѣме, когато хвърлятъ своята сѣнка върхъ гладката снѣжна равнина. Най-много отъ тѣхъ се намиратъ на изтокъ отъ Искъръ а най-голѣмата измежду имъ стои при тазъ рѣка при селото Враждебна[29].

Да се подаде обща характеристика на селското население и тѣхния животъ въ България не е лесно. Страната съдържа въ себе си най-разновидни краища, отъ студенитѣ планински мѣста до топлитѣ низини. Между единичнитѣ краища има слаби съобщения. Всѣко мѣсто и всѣка долина има свой мѣстенъ диялектъ, свой

---

[28] Седенкитѣ се споменуватъ и у Гундулича († 1638) [въ „Osman" (Stari pisci часть 9. стр. 379), гдѣто описва идиличнитѣ селски забавления: „Od bugarskih mlados' sela na igre se kupi ove, i ljuvena i vesela sjediljkam ih milim zove". Дали формата сѣдилки е произлѣза само отъ недоразумѣние или е дѣйствително употрѣбявана, мжчно е да се отгатне.

[29] За отварянието на тѣзи могили не се опитвахме, тъй като много отъ тѣхъ сж били отваряни въ минжли врѣмена а освѣнъ това за наглежданието на таквазъ работа никой отъ насъ нѣмаше доста свободно врѣме.

лични типове, свои носии, свой характеръ на населението, даже понѣкога свои мѣрки и теглилки. Тукъ нѣма още желѣзнични мрѣжи и жива търговия, която да слѣе населението въ едно цѣло, съединено помежду си съ стотина връзки. Пѫтувачътъ често бива изненажданъ отъ внезапни прѣходи: отъ плодородното Търновско тутакси се влиза въ Тозлушкитѣ пустини, или отъ богатото Пловдивско поле въ дивитѣ Родопски кѫтове.

Затова сѫщо и физиономията на селата е много разнообразна. Въ Търновско ще видишъ села съ чисти каменни кѫщички на два ката, които явно свидѣтелствуватъ за напрѣднѫла заможность и за стара цивилизация. Въ Раховско селянитѣ отчасти живѣѭтъ подъ земята, и само стрѣхитѣ на колибитѣ имъ стърчѫтъ надъ земната повръхность. Въ Софийско и въобще въ по-голѣмата часть отъ България виждашъ само слаби кѫщички съ сивокафявъ цвѣтъ, които въ турско врѣме сѫ били покрити съ жълтокафява плява. Прѣзъ най-добритѣ врѣмена въ срѣднитѣ вѣкове не е било другояче; имаме затова явно свидѣтелство отъ околностьта на Прѣславъ, тогавашната българска столица, и отъ околностьта на самия Цариградъ, гдѣто хората и въ укрѣпенитѣ мѣста сѫ живѣли подъ сламенни покриви [30]. Тепърва подъ новото българско управление се размножава отъ година на година числото на керамиденитѣ покриви. Стѣнитѣ на кѫщитѣ сѫ зидани съ плетъ и измазани съ глина. До кѫщитѣ стоѭтъ сѫщо зидани съ плетъ четверожгълни и обли хранилища на жито и царевица (**кошове**, **житници**, **амбари**) и огради за добитъкъ (**кошара** за овце, **кочина** за свинье, **обори**, **хлевове** или по тур. **яхъри** за волове и конье). Прозорцитѣ сѫ съвършенно малки, често само дървенъ отворъ или рамка съ книга. Извѫтрѣ кѫщата има само една низка мѣстность съ отворено огнище и съ глиненъ подъ; въ фасадата никога не липсва отворенъ прустъ подъ стрѣхата, малко издигнѫтъ и подпрѣнъ съ дървени стълпове. Затова и думата **кѫща** (**каща** въ Софийско) не означава само изобщо домъ, ами (като напр. въ източния Балканъ) и стая. Думата **ижа** (собственно **хижа**) сѫ употрѣбя въ значение на селска кѫща единственно въ планинитѣ около Пиротъ и Трънъ, въ Високо

---

[30] Иванъ Екзахръ въ прѣдговора на своя прѣводъ на Шестоднева бѣлѣжи, че освѣнъ палатитѣ на царь Симеонъ виждали се по земята само сламенни колиби «хызы сламьны» (Срав. Бълг. История 135). Контукузенъ, Бонското изд. 1,144 описва крѣпостьта Σάχχων при Селимврия: слабата стѣна имала само една врата, жителитѣ били орачи и стрѣхитѣ на всички кѫщи били ἐκ χόρτων ξηρῶν.

и Краище. Колиба означава врѣменно жилище, каквото е това на овчаритѣ и пазачитѣ.

Вѫтрѣ въ селската кѫща нѣма мобили, освѣнъ нѣкое низко столче за сѣдание съ три крака или просто нѣкой дънеръ, и кръгла малка софрица (сѫщо паралия, или кръгла дъска табла) за слагание на ястията, около която се сѣда на земята съ кръстосани крака. По стѣнитѣ сѫ окачени или опрѣни всѣкакви земедѣлски сѣчива, лопати, вили, секири (сѫщо брадва, манара отъ грьц. μανάρα, балтия отъ тур.), мотика (сѫщо търнокопъ), сито (сѫщо ръшето, рашето, по-голѣмъ видъ дармонъ отъ грьцки δρυμόνι, δερμόνι[31]), примитивни рѫчни каменни воденици (хромелъ отъ н. грц. χειρομύλι), разни чували, женски хурки (фурки), вретена и прежда и т. н. Главната покѫщнина въ селската кѫща сѫ чергитѣ, обикновенно съ хоризонтални ивици, размѣсомъ свѣтли и тъмни; послѣ идѫтъ бакъренитѣ котли или медници (сѫщо и менци, умал. менчета, или по турски бакъри, въ Родопитѣ хàркомки отъ грьц.), глинени сѫдове, главно стомни (и стовни отъ грьц. στάμνος), плитки паници, най-послѣ нѣколко дървени кѫсове, корита (копань) издълбани отъ половинъ пънове и др. Всичкитѣ тѣзи прибори сѫ разбира се еднавки на цѣлия полуостровъ и отъ хиляди години съвсѣмъ малко се промѣнили. Чергитѣ, покривкитѣ и бакъренитѣ сѫдове (χαλκώματα) сѫ били вече около 813 г. главнитѣ прѣдмети въ кѫщята на селянитѣ въ източна Тракия между Одринъ и Цариградъ[32]. Сѫщо кога четемъ пѫтописитѣ отъ 16. столѣтие очудени забѣлѣзваме, какъ малко се е промѣнилъ начина на живота прѣзъ цѣли 300 години.

Въ санитарно отношение българскиятъ селянинъ живѣе много лошо. Кѫщитѣ сѫ обикновенно тъмни и влажни. Хората спѫтъ на рогозки и черги на пода, който не е друго, освѣнъ изтъпкана, често влажна глинена повръхность. При това много рѣдко се съблачатъ а още по-рѣдко прѣоблачатъ. Отъ тѣзи несгоди страдатъ именно малкитѣ дѣца, между които смъртностьта сравнително е значителна.

Типиченъ признакъ на селата въ цѣла България сѫ тръпливитѣ плетове (плетища) покрай дворовeтѣ около кѫщитѣ. Въ

---

31 Δρυμόνι „grosses Sieb“ на островитѣ Аморгосъ и Сифносъ и въ Морея (и глаголъ δρυμονίζω), δερμόνι у Цаконитѣ, въ Сѣръ и Еносъ, δρομόνι съ сѫщото значение и въ словаритѣ на Дюканжа и Сомавера. И румънски dirmoiŭ. Проф. Густавъ Мейеръ въ Byzant. Zeitschrift III, 160—162 изважда тая дума отъ δρομών, въ срѣднитѣ вѣкове название на единъ видъ кораби.

32 Anonymus de Leone Armenio imperatore, ed. Bonn. p. 347.

тѣхъ, най-вече между гжсталацитѣ отъ бѣлоцвѣтенъ бъзъ стърчжтъ на пржтове биволски, конски и ягнешки черени, които сжщо тъй и посрѣдъ полето служжтъ за страшило противъ врабцитѣ и други лакоми птици. Ще ги намѣришъ на всѣкждѣ, въ Бояна тъй добрѣ, както и въ Русокастро или въ Търново, както ще ги видишъ и вънъ отъ България, напр. въ Херцоговина. Тозъ обичай въ южна Европа е старъ; въ по отдавнашни врѣмена черепитѣ се туряли не само да отпжждатъ отъ хорскитѣ жилища и имоти лакомитѣ птици, ами и злитѣ духове. Отъ една любовна история въ «Декамерона» на Джиована Бокачия узнаваме, че около Флоренция въ 14. столѣтие сж били набити по лозята между лозитѣ магарешки черепи; съ обръщението на носа на умрѣлото магаре отъ града или къмъ града залюбената Флорентинка е извѣстявала на своя приятель, който ѝ скъсявалъ дългото врѣме прѣзъ нейното живѣние на село, да ли мжжьтъ ѝ ще остане тази нощь въ града или не. Друга особеность на българскитѣ села сж дългитѣ пржтове твърдочервени пиперки, които висжтъ въ отворения прустъ отъ двѣтѣ страни на вратата и още отъ далече се виждатъ [33]. Селата сж обикновенно гжсто населени, поради плодовитостьта на жителитѣ; селскитѣ семейства иматъ по 12 дѣца, има даже случаи, че въ едно семейство се намиратъ 20 дѣца отъ една майка. Споредъ резултата на прѣброяванието на населението на една селска кжща се падатъ срѣдно число 5 — 6 души, въ планинскитѣ краища, като Софийски, Трънски, Балкански и Срѣдногорски и повече, дори до 7 — 8 души.

Кжщитѣ стожтъ обикновенно въ сѣнката на овощнитѣ дървета. Селскитѣ градини около София сж насадени главно съ орѣхи и сливи (въ Софийско джагали) съ дребни валчести плодове, синкави или жълти.

Къмъ тѣзи бѣлѣжки ще прибавимъ още нѣколко думи за основаванието и развитието на селата.

Уединени жилища по западенъ начинъ нѣма, освѣнъ усамотенитѣ ханища по пжтищата и скрититѣ мънастири по планинитѣ. И сградитѣ по лозята сж само кьошкове а не постоянни жилища. Недостатъчната безопасность е принуждавала жителитѣ да живѣжтъ по-близко на едно мѣсто.

Селата споредъ начина на своето основание се дѣлжтъ на два

[33] Тѣзи чушки се виждатъ и въ полуселскитѣ махали на самата София. Въ една кжща въ мое съсѣдство изядохж до нова година чушкитѣ отъ едната страна на вратата, до пролѣтьта отъ другата страна — единъ видъ календаръ!

вида. Въ равнинитѣ се намиратъ всѣкога единични, по̆ нѣкога гжсто населени села, най-вече покрай рѣкитѣ, сбрани на едно мѣсто, често съ доста пространна мера: най-добри образци на такива голѣми села съ по 2—3000 жители се срѣщатъ въ Раховския край при Дунава. Тѣ не сж съграждани по нѣкакъвъ планъ, иматъ неправилни улици и само малко хорище прѣдъ черквата, гдѣто недѣленъ день се играе хоро. Тѣ биватъ и смѣсени, български, турски, татарски и цигански, обаче въ такъвъ случай всѣка народность живѣе въ особенна махала.

Другиятъ видъ прѣоблада въ планинскитѣ краища. Тамъ селата сж раздѣлени на групи, отдалечени една отъ друга обикновенно на едно провиквание, и се наричатъ колиби или кошари, турски махали, по нѣкога биватъ разпръснжти на нѣколко часа пжть по лѣсисти склонове и тѣсни долини. Съ колиби е заселенъ цѣлиятъ сѣверенъ склонъ на Балкана отъ Нрѣславъ дори до Вратца и всички планински мѣста отъ тукъ на западъ чакъ къмъ сръбската и турска граници, освѣнъ дъната на тамошнитѣ котловини. Този видъ села се срѣща не само въ Българско, ами и въ Турско (въ Тузлука). Центърътъ на колибитѣ бива при черквата, гдѣто се намиратъ и нѣколко дукяна, или при джамията въ турскитѣ села.

Сьглежда се и прѣходъ отъ колибитѣ къмъ съсрѣдоточенитѣ села. Въ нѣкои градове сега съвършенно развити, като на пр. въ Панагюрище, Пещера и Калоферъ и до сега се приказва, че селото отначало се състояло отъ редъ колиби, пръснжти по околнитѣ планини, чиито мѣста и до сега сж отбѣлѣзани съ стари черкви или кръстове (оброчища, черковища), и че тепърва полека-лека се събрали въ срѣдата, гдѣто е било тържището. Другадѣ, като на пр. въ голѣмото село Поибрене при Тополница и въ Босилиградъ въ Краище, запазило се е прѣходното положение; всѣко семейство тамъ има и кжща въ общото село за прѣзъ зимата и уединена кошара по планинитѣ за прѣзъ лѣтото. Прѣзъ врѣмето на Кърджалитѣ, въ анархическитѣ врѣмена на султанъ Селимъ III. (1789—1807), жителитѣ на много села подиръ унищожаванието на центъра изново се пръснжли за извѣстно врѣме по колиби, гдѣто сж били по-добрѣ скрити, а когато настанжли по-мирни врѣмена пакъ се заселили заедно на старото мѣсто.

Села се образували по нѣкога около по-стари сгради. До ханищата по шосетата нареждали се новитѣ сгради въ една улица; за примѣръ служжтъ сегашниятъ градъ Дупница, селото Клисура въ Берковиш-

жия Балканъ, собственно една улица отъ ханища, селото Нови-ханъ около съборения кервансарай при София и др. Други села сж произлѣзли при рударски работилници (градъ Самоковъ и др.), при топли извори (голѣмитѣ антични градове въ провинцията Dacia mediterranea, много срѣдовѣковни крѣпости и нѣкои сегашни села въ Тракия), при замъцитѣ като тѣхни прѣдградия (като токо що спомензтата Бояна), около тържища (села съ имена произведени отъ панаиръ, πανήγυρις и отъ турски пазаръ, джума), при православни мънастири (села Монастиръ, Монастирци, Монастирище) или при мусулмански, дервишки (села съ име Теккè), при воденици и т. н.[34] Доста много села се образували въ по-ново врѣме отъ жилищата на работницитѣ въ чифлицитѣ, което се ясно забѣлѣзва вече отъ имената въ равнинитѣ на Тракия, въ Кюстендилската котловина и въ южна Македоня (селото Урумъ-чифликъ при Ямболъ, Бейлеръ-чифликъ при София, Нови-чифликъ при Кюстендилъ, Сердаръ-чифликъ и т. н.). Има и планински православни села основани първоначално отъ турското правителство съ задължение да пазжтъ шосетата (дербенджии). Когато се прослѣждатъ мѣстнитѣ традиции, понѣкога бие въ очи честото промѣнение на мѣстото: селото е било прѣнасяно подиръ пожаръ, чума или подиръ унищожението му въ нѣкоя война. Селата лежжтъ обикновенно отдалечени отъ голѣмитѣ шосета, което сж вече забѣлѣзали пжтувачитѣ въ 16. столѣтие. Това отдалечаване е произлѣзло не прѣзъ турското владичество, ами въ много по-старо врѣме, както се вижда на пр отъ бѣлѣжкитѣ на Вилхелмъ Тирски за България въ 12. вѣкъ. На селата около голѣмитѣ шосета отъ отдавна, още въ старо българско и византийско врѣме, сж тежѣли различни ангарии, главно даване квартира на пжтуващитѣ чиновници или на самия дворъ (тазъ повинность се е наричала старобълг. падалнщє, старосръб. приселица) а разбира се и на войскитѣ.

Начинътъ по който сж произлѣзли селата ясно се вижда отъ тѣхнитѣ имена. Колибитѣ, и българскитѣ и турскитѣ, иматъ най-вече родови имена, името на прадѣдото-основатель, при всичко че родовото устройство освѣнъ малки слѣди, е вече изчезнжло: на пр. честитѣ Добрьовци отъ Добря, Радомирци (Плѣвенско) отъ Радомиръ, Мирославовци (при Елена) отъ Мирославъ, турскитѣ Хюсейнлеръ (Тозлукъ), дума по дума «Хюсейновци», отъ Хюсейнъ, Карамустафаларъ (Пловдивско) отъ черния Мустафа, Хасанларъ (Разградско) отъ Хасанъ и т. н.

---

[34] Примѣръ на градъ, произлѣзълъ въ 14. столѣтие отъ укрѣпенъ мънастиръ, е Ферé при долна Марица (вж. часть 2, гл. 4).

Има села въ Краище, които въ своитѣ прѣдания ясно изобразяватъ произхода си отъ единъ и сѫщъ прадѣдо.[35] Покрай туй прѣобладатъ, както у всички народи, имена взети отъ растителното царство.

Въ селото всѣки селянинъ има свой кѫсъ земя, която може свободно да продава или да дѣли. Общъ имотъ на цѣлото село е само пасбището, та за това и селската община има и общъ пастиръ (говедарь, овчарь, свинарь), комуто се плаща отъ вносоветѣ на единични лица въ пари и жито. Безъ земя сѫ само работницитѣ по чефлицитѣ и по-голѣмата часть отъ Циганитѣ.

Нѣщо срѣдно между село и градъ сѫ голѣмитѣ, главно винарски и градинарски села съ зидани двоетажни кѫщи, керамидени стрѣхи, съ улици отъ грубъ калдаръмъ и съ малка чаршия, каквито се срѣщатъ въ Търновско, по южнитѣ поли на Стара Планина и на подножието на Родопитѣ. Тѣхенъ образецъ сѫ старитѣ крайморски гръцки градове, Месемврия, Созополъ, Еносъ и др. Село отъ този видъ Византийцитѣ наричали «градско село», κωμόπολις. Прѣходната форма отъ село къмъ градъ по турски се нарича паланка, което означавало първоначално крѣпость, укрѣпена съ палисади[36] (на пр. Ломъ-паланка, Джибра-паланка при Дунава), ала тазъ дума изобщо въ България е по-малко позната отколкото въ Сърбия. Инакъ всѣко неоградено селище колкото много и да има жители (като Габрово, Панагюрище, Брацигово и др.) смѣтало се е до края на турското владичество само за село (тур. кьои). Градъ (тур. касаба̀) е било само селище по-напрѣдъ укрѣпено, съ стара крѣпость или поне съ окопъ съ врати, сѣдалище на правителственни учреждения, епископъ, като Видинъ, Търново, София, Пловдивъ и т. н. Тѣзи градове, както добрѣ знаеме отъ по-старитѣ пѫтописи, въ 16. и 17. столѣтие сѫ били повечето турски; християне се изново въ тѣхъ заселвали само полека-лека отъ околнитѣ села. Органическиятъ уставъ на Източна Румелия (§ 111) признаваше за градове само тѣзи общини, които се смѣтали за такива «ab antiquo». Сега въ княжеството всѣко градско селище се смѣта за градъ, всѣко село съ повече отъ 2000 жители за градецъ.

И тѣзи отношения сѫ еднакви по цѣлия полуостровъ. Цѣли села и покрай тѣхъ разпрѣснѫти колиби (сръб. заселак) нами-

---

35 Вж. часть 3, гл. 5. — Интересенъ примѣръ за произлизанието на по-голѣми села отъ една кѫща сѫ имената на двѣ села въ Струмишко въ Македония: турското Еднокукьево съ 150 кѫщи и християнското Моноспитово съ 200 кѫщи; и двѣтѣ имена (една кукя, μονοσπίτι) значѫтъ „еднокѫщие“.

36 За паланка срв. Heerstrasse 115.

раме и въ Сърбия, дори сжщитѣ термини срѣщаме и въ Гърция, гдѣто въ Атика и другадѣ истинското събрано село се заобикаля отъ разпрьснжти χολύβια по планинитѣ.[37] Въобще въ начина на живота на Сърби, Българи, Албанци, Ромъни и Гърци има много общо, което произлиза не само отъ еднаквата природа на тѣзи земи, ами сжщо и отъ правѣковното влияние на срѣдеземноморската цивилизация, главно на византийската съ наслѣденитѣ институции на римската империя. Къмъ туй се е присъединило влиянието на Турцитѣ, които сж владѣли едно врѣме цѣлиятъ полуостровъ, що прозира отъ многобройнитѣ термини, отъ различнитѣ народи еднакво прѣети.

Интересни сж междннтѣ (синорнитѣ) отношения. Синоритѣ на отдѣлни общини на всѣкждѣ въ България сж подробно установени, както въ гжсто заселенитѣ и прилѣжно разработенитѣ краища, тъй и въ по-рѣдко заселенитѣ и въ по-слабо разработенитѣ.

Земята, що притежава едно село се нарича български землище или мера, турски топракъ. Думата мера означавала е първоначално само общинското пасбище, което споредъ старитѣ турски закони трѣбвало да се простира на една миля около селата и паланкитѣ, на една миля и половина около градоветѣ. Тя произлиза отъ турското мири, мирие́ което означава имоти, принадлѣжащи на държавата а оставени на поданницитѣ само да се ползуватъ отъ тѣхъ. Самата граница се нарича синоръ (отъ грьц. τό σύνορον, и тур. санъръ); межда̀ е границата на отдѣлни ниви, прѣдѣлъ границата на цѣлъ край.

Въ Търновско се срѣщатъ въ туй отношение нѣкои особености. Тамъ има случаи, гдѣто възъ основа на стари съглашения, една община, която владѣе тѣсно землище, сѣе на извѣстни мѣста отъ мерата на съсѣдната община, или двѣ общини взаемно си сѣжтъ на мѣста отъ своята мера. Нива, която едно село смѣе да засѣе отъ мерата на друго село, се нарича паракенде́; различаватъ едностранно «паракенде́» и взаемно. Така на пр. Лѣсковецъ сѣе «паракенде́» въ землищата на седемь околни села, Елена въ мерата на село Златарица, ала не наопакъ; взаемно «паракенде́» е на пр. между селата Сушица и Драганово, които лежжтъ на десния брѣгъ на Янтра на сѣверъ отъ Лѣсковецъ, или между Бурумли и Мушикли на лѣвия брѣгъ на Янтра на сѣверъ отъ Никюпъ. Праздно, до никоя мера не принадлѣжаще мѣсто между землищата на нѣколко села, което се посѣва отъ тѣхъ въ извѣстенъ опрѣдѣленъ

---

[37] Колиба и жителитѣ колибаши и у Трансилванскитѣ Ромъни, Bergner, Siebenbürgen 379 и др.

редъ, се нарича мездра.[38] Тѣзи права за посѣвание се срѣщатъ само въ Търновско, въ гѫстозаселенитѣ краища, гдѣто «земята е тѣсна» а селата сѫ близко едно до друго съ незначителни землища.[39]

Синоритѣ сѫ установени споредъ потоцитѣ, уединенитѣ дървета, кладенци, камъне, могили, споредъ водораздѣлитѣ по върховетѣ и т. н. Всѣко по-старо село има за своето землище нѣкое турско синор-намé (обикновенно се казва изопачено санъръ-ламà), т. е. старъ документъ съ подробно описание на неговитѣ синори. Главнитѣ авторитети обаче въ синорнитѣ спорове сѫ книгитѣ (тефтеритѣ) наречени кютюкъ (тур. означава още дънеръ отъ дърво и е произлѣзло навѣрно отъ грꙑцкото κώδικας), пазени въ старото тевтеръ-хане́ (архива) въ Цариградъ, гдѣто сѫ описани всички села, тѣхнитѣ синори и числото на кѫщитѣ имъ, въ европейскитѣ и азиятски провинции. Тѣзи тефтери иматъ огромно значение за историческата география, ала тѣхното сѫществувание е почти непознато въ научната литература.[40] За тѣхната обширность и уредба нищо по-близко незнаѭ, тъй като ми сѫ познати само нѣкои откѫслеци, гдѣто се описватъ селскитѣ синори въ околностьта на Бѣльово, Панагюрище, Калоферъ, Елена, Одринъ и др., и то повече отъ втора и трета рѫка.[41] Бѣлѣжкитѣ сѫ писани на турски; както ми казахѫ, тѣ водѭтъ своето начало отъ първитѣ двѣстѣ години подиръ прѣвзиманието на България и казватъ подиръ 16. столѣтие не сѫ били вече допълвани. За това въ тѣхъ сегашнитѣ села се явяватъ съ

---

38 Има и села Мездра въ Врачанско, Мездрея въ Берковишко. Думата е ориенталска: араб. мезрâа ferme isolée; mesraa „abgegrenztes Staatfeld" у Хамера, Osm. Staatsverfassung 1, 284 (въ Силистренския санджакъ).

39 За тѣзи отношения се научихъ въ засѣданията на държавния съвѣтъ на 1882 г.

40 Hammer не знае думата „кютюкъ". Fallmerayer 1840 (Fragemente aus dem Orient 1,210) чулъ въ Керасунтъ за „Kütük oder Defter-chané", гдѣто се намирали извѣстия за жителитѣ на този градъ въ 1462 г. когато се прѣдалъ на Турцитѣ. „Die Kunde, dass solche Notizen im türkischen Reichsarchiv verborgen seyen, ist eine Entdeckung von einiger Wichtigkeit. Man kann wohl denken, dass auch über andere Städte und Provinzen der zertrümmetren Monarchie von Byzanz im Kütük oder Steuerregister von Stambul statistische Angaben von solchem Belang zu finden und nur auf diesem, noch von Niemand betretenen Wege für die Geschichte des östlichen Imperiums und für den wahren Charakter anatolisch-griechischer Reichsverwaltung neue und gründliche Aufschlüsse zu erheben wären".

41 Откѫслекъ за синоритѣ на Панагюрище напечати Чолакавъ въ своята книжка за този градъ. Прѣзъ моето живѣнье въ София имаше единъ случай да узнаѭ твърдѣ много за „кютюка", при прѣдаванието на турскитѣ книги за данъцитѣ въ послѣднитѣ врѣмена прѣдъ войната, ала азъ случайно не бѣхъ годенъ за тази работа а на други тя се показваше индиферентна.

старитѣ си имена, на самитѣ мѣста сега забравени, а покрай тѣхъ села и крѣпости сега съвършенно запустѣли.[42]

Съставянието на този турски кютюкъ навѣрно е еднакво съ финансовото описание на земитѣ на всички европейски и азиатски санджаци, което споредъ Хаммера е ставало два пѫти. Стариятъ регистъръ (дефтери атикъ) е съставенъ въ царуванието на Мохамедъ II. (1451—1481) и Баезидъ II. (1481—1512), новиятъ регистъръ (дефтери джедидъ) въ царуванието на Сюлейманъ II. (1520—1566) и Селимъ II. (1566—1574). Втората работа въ Румелия рѫководилъ дефтердарътъ Мохамедъ челеби ефенди, който при този случай на 974 (1566) г. написалъ и трактатъ за владѣнието на землищата. Цѣлата тази работа е въ свръзка съ списъка на леннитѣ имоти или спахилъци, гдѣто сѫ били означени тѣхнитѣ доходи, съставенъ въ 15. столѣтие а въ 16. два пѫти допълненъ. Регистритѣ на леннитѣ имоти споредъ вѣрни източници сѫ били основани отъ султанъ Мохамедъ II. на 1474 г.; въ Дубровнишкитѣ протоколи малко врѣме подиръ това (1477) се споменува единъ турски чиновникъ, който «пише босанскитѣ кѫщи» за османския царь.[43] Тѣзи стари ленни регистри Сюлейманъ II. на 1530 г. и Мурадъ III. на 1575 г. накарали изново да се прѣработѭтъ; по-късно вече не сѫ били допълвани, както и въобще и въ ленното устройство се вмъкнѫла голѣма безредица.[44]

«Кютюкътъ» и до день днешенъ е върховната инстанция за синорнитѣ спорове въ Румелия и България; доставянието прѣписи отъ него, разбира се, е съединено съ голѣми разноски. Обаче старитѣ синорни описания нестигатъ. Голѣмо количество села, особенно въ врѣмето на Кърджалиитѣ сѫ изчезвали а между това се образували нови; подробноститѣ на терена заедно съ названията прѣзъ три столѣтия значително се промѣнили, тъй че се незнае кѫдѣ какво е било; самото население се е промѣнило въ своя етнографи-

---

[42] Въ Срѣдна гора на пр. Стрѣлча стои като касаба, Копривщица е означена само като колиби. Miličević (Kraljevina Srbija, Novi krajevi стр. 113) чулъ, че ужъ въ старитѣ Цариградски книги (тефтери) Лесковацъ надъ Морава пише се още съ старото име Дилбочица (Глъбочица).

[43] Рѣшение „de mittendo ad illum, qui scribit domos Bosne Mt. Imperatoris" 26. febr. 1477, Libri Rog. 1476—8 (Arch. Rag.).

[44] Въ извѣстията на Хаммера, Osm. Staatsverfassung 1, 262, 335, 342, 376, владѣе обикновенната у този ученъ бъркотия; за първото описание прѣзъ царуванието на Мохамедъ II. и неговия синъ споменува се само на първото мѣсто. Трактатътъ на дефтердара, който съставилъ „die Beschreibung der Ländereien des Paschasandschaks von Rumili" все тамъ 1,342 и слд. За описванието на леннитѣ имоти Hammer, Gesch. des osm. Reiches 1²530, II² 339—341 и т. н.

ченъ съставъ, и отъ тамъ сега на всждѣ има цѣлъ купъ синорни спорове.[45]

Землището се дѣли на опрѣдѣлена постоянна часть нивя и на общо пасбище. Селото споредъ старото право дори до паданието на турското владичество не е смѣяло да продава отъ него нищо, нито да разорава старитѣ пасбища отъ своята мера.[46] Всичко това сега се е съвършенно измѣнило, тъй като никой не прѣчи на селянитѣ. Числото на пасбищата се намалѣва а размѣрътъ на разораната земя отъ година на година се разширява, което се забѣлѣзва не само по селата ами и въ градскитѣ мери, като напр. въ София или Пловдивъ.

Отдѣлнитѣ владѣтели на земи прѣзъ най-послѣднитѣ врѣмена на турското владичество притежавали сж документи, които се наричали по турски т а п у, отъ гдѣто и българското т а п и я.[47] Единъ отъ послѣднитѣ натиски на турското правителсто е билъ и тозъ, че отъ врѣме на врѣме тапиитѣ се прогласявали за невалидни и сж принуждавали селянитѣ за нови такси и бакшиши на чиновницитѣ да си вадмтъ нови. Книгитѣ за тапиитѣ въ послѣдно врѣме сж прѣдадени отъ турското правителство на българското; тѣ сж финансови списъци отъ послѣднитѣ години прѣдъ войната.

Къмъ края трѣбва да споменж, че споредъ турското право собственъ владѣтель на цѣлата земна повърхность е държавата и и че обработвачитѣ сж само врѣменни наслѣдственни ползувачи. Споредъ корана земята е божа и слѣдователно принадлѣжи на божия

---

[45] Въ послѣднитѣ години въ Софийско бѣше пълно съ спорове за меритѣ, веднжжъ и между Бояна и София; Софиянци искахж прѣзъ една нощь да изтъпчжтъ сѣидбитѣ на Боянчане върху градската мера, ужъ споредъ стария правенъ обичай, но на това тѣхно желание се попрѣче отъ правителството, което на врѣме загради мѣстото съ жандармерия. Въ Срѣдна Гора напр. Копривщица и Панагюрище сж въ върлъ споръ за синоритѣ съ Стрѣлча и т. н.

[46] „Alte Weiden können nicht in Acker verwandelt werden: sollte es durch Gewalt geschehen, so werden sie als Weide behandelt". Старото канунаме́ у Хаммера, Osm. Staatsverfassung 1,284. „Es ist kanunwidrig, alte Weiden in Ackerland zu verwandeln; alt heisst nicht, was schon vierzig Jahre her, sondern über Mannsgedenken hinaus besteht", все тамъ 1,406. Повтаря се въ турскитѣ закони дори до най-ново врѣме.

[47] Hammer op. cit. 1,376 обяснява думата т а п у съ Erbpacht, Grundpacht, Grundzins, Erbzins, Pachtzins и ж произвежда отъ грѣцкото τόπος. — Т а п у значи у Турцитѣ въ Срѣдна Азия бѣлѣгътъ направенъ върху задника на животнитѣ въ стадата на номадитѣ, Vambéry, Das Türkenvolk 228; думата е слѣдователно отъ турско произхождение. Подъ думата т а п и я въ България често се разбиратъ сжщо и документи, които се отнасятъ не само до владѣнията на отдѣлни лица, ами и до синоритѣ на цѣли села. Въ Румелия прѣзъ източнорумелийското управление думата т а п и я е прѣведена съ в л а д а л о (отъ гл. владамъ possideo).

застѫпникъ на земята, на халифа, сѣнката божа, сега слѣдователно на султана. Отъ старотурскитѣ закони, събрани отъ Хаммера, виждаме, че всѣкога когато нѣкой кѫсъ земя е оставенъ безъ владѣтель, било отъ това, че нейниятъ обработвачъ, мюсулманинъ или християнинъ, е умрѣлъ безъ наслѣдници, или пъкъ побѣгнѫлъ или инакъ изчезнѫлъ (изключение ставало само когато е билъ хванѫтъ плѣнникъ отъ неприятель), спахията ѭ отдавалъ другиму. По този начинъ въ турско до послѣднитѣ години правителството е завладѣвало всѣки кѫсъ земя, щомъ тя е била повече отъ три години необработвана (махлюлъ). Българското правителство не се отрече отъ турскитѣ права и ги употрѣби на пр. противъ земитѣ на турскитѣ бѣженци, щомъ като не се върнѫли до извѣстно врѣме.

Държавнитѣ имоти сѫ много малко. Тѣ сѫ главно пасбища (соватъ) по планинитѣ и равнинитѣ, които се даватъ подъ наемъ, и малко гори.

Подиръ това отклонение въ правни и народно економически въпроси, нека се върнемъ изново къмъ селата въ Софийска околия.

Жителитѣ въ Софийско поле сѫ хора първобитни и за това въ етнографично отношение интересни. Принадлѣжѫтъ къмъ особенъ планински типъ, който се отличава отъ съсѣдитѣ си по ръстъ, характеръ и носия, по-малко по говоръ, и тѣхнитѣ села сѫ разположени по високо лежащитѣ долини около Витоша и западния Балканъ. Тѣзи хора се наричатъ отъ другитѣ Българи Шопи[48] а земята имъ Шопско или съ турско окончание Шоплукъ. Произходътъ на това име не е изясненъ, както и незнаеме до колко е то старо.[49]

---

48 Множественно число гласи Шопье или колективно съ членъ отъ срѣденъ род. е. ч. Шопето; срв. Турцето, селянето, гостето, ливадето и т. н. Вж. Пер. Спис. 8 (1884) 89.

49 Тракийскитѣ Σάπαι Σαπαῖοι, за които мисли Шафарикъ сѫ живѣли само при Егейско море при устието на р. Места, срѣщу островъ Тасосъ, а въ вѫтрѣшнитѣ краища не се споменуватъ. Добруски въ Сборникъ III, 43 показва сходството на името Шопи съ името на едно племе на Печенѣгитѣ, което се наричало споредъ Константина Багрянородни Τζοπόν. Славейковъ въ статията си за Шопитѣ (Пер. Списание 9, 123) указва на една българска дума, която е прилична на името Шопи: шопка устие на водопроводъ, изтичание на вода въ резервоаръ. Неговото мнѣние, че тѣзи названия, като Шопъ, Рупаланъ сѫ били градски прѣкори на селянитѣ, които означаватъ „хора диваци, простаци, дебелаци, хориати, селяци, колибари, балканджии“, не е съвършенно право. Има при това и локални названия на стари краища и племена. Когато на западъ, въ Албания, Черна гора и Херцеговина чувството за племе още живѣе, въ България то е заглъхнѫло и имената на племената и нахиитѣ на мѣста се произнасятъ съ извѣстенъ укоръ (като напр. въ Грахово при Брѣзникъ). Други отъ тѣзи названия сѫ взети отъ особенностьта на говора. Въ Пиротъ казватъ на

Неизвѣстно е сѫщо и пространството върху което се то простира. Източнитѣ Българи смѣтатъ за Шопи и жителитѣ на Врачанско, Трънско и други краища. Отъ друга страна името засяга дори въ Македония, гдѣто селянитѣ около Кратово се наричатъ отъ части **Шопье**, отъ части **Поляци** (жители по полето).[50] Кюстендилци наричатъ Шопи всички тѣхни съсѣди, които сѫ **гашници**, т. е. които носѭтъ бѣли тѣсни гащи. Безъ да гледаме на етнографичната неопрѣдѣленость на това име, не може се оспорява, че жителитѣ на Софийско, Брѣзнишко и Радомирско поле образуватъ особенно цѣло, хора високо израстнѫли въ бѣла прѣмѣна и тѣсни гащи. Тѣхнитѣ съсѣди задъ Балкана къмъ Дунава, въ Видинско, Ломско, Берковишко и т. н. иматъ наистина извѣстна подобность съ тѣхъ, именно бѣлитѣ мѫжки дрѣхи и говорътъ, ала инакъ сѫ хора отъ особенъ родъ. Жителитѣ на Орханийско, Срѣдня гора и Ихтиманско съвършенно се отличаватъ отъ Софийскитѣ и Радомирски Шопи, въ всѣко отношение, по говоръ, ръстъ, носия и характеръ; сѫщо и Самоковци, Дупничане, Кюстендилци па и Трънчане, които иматъ извѣстенъ типъ вече македонски.

Селянитѣ около София сѫ хора силни и високи. Лицата имъ не сѫ еднакви, ала главно изстѫпватъ два типа, единъ славянски покрай Балкана, и единъ турански, може би печенѣжки, около Витоша.[51] Лицето на мѫжьетѣ и женитѣ сѫ малко много нехубави; затова пъкъ ще видишъ красиви хора задъ Витоша въ Радомирско. Тѣ сѫ здрави и закалени; зимно врѣме кога има снѣгъ селянитѣ излизатъ съ отворени гѫрди, а момитѣ и въ най-голѣмия студъ ходѭтъ на пазарь въ града безъ кожухъ, въ сѫщото облѣкло както и лѣтно врѣме. Тѣхниятъ говоръ принадлѣжи къмъ западната група на българскитѣ нарѣчия, която се дѣли отъ източната горѣ долѣ

Софиянци **Токунци** отъ току́ (въ Пиротъ тике́, близко съ чеш. toliko) обикновенна прибавка въ говоренieто; дебърскитѣ **Мияци** се наричатъ тъй отъ **мiе** намѣсто **нiе** (ние); подобенъ произходъ иматъ разни названия на краища въ Тракия. Селянитѣ на източния брѣгъ на най долното течение на рѣка Осъмъ се наричатъ **Ниньовци**, защото казватъ **нине** намѣсто **сега** (nunc). Единъ архимандритъ отъ Рилския мънастиръ ми разказа нѣщо подобно отъ гръцкитѣ краища: Гърцитѣ на източния склонъ на най долното течение на Струма се наричатъ οἱ Δαρνάκαις (ед. ч. Δάρνακας), защото казватъ δάρε намѣсто τώρα (сега). За селата на Δαρνάκηδες (Δαρνακοχώρια) въ Сѣрско пише Папагеоргию въ Byzant. Zeitschr. III 284. Срв. хърватскитѣ Щокавци, Чакавци, Кайкавци отъ што, ча, кай = що?

[50] Карановъ за Кратовско въ Пер. Спис. кн. 11 и 12 (Браила 1876) 127.

[51] За Печенѣзитѣ вж. по горѣ стр. 9. Подобни типове има около Ново Село въ Балкана надъ Севлиево, за които срв. Kanitz, Donau-Bulgarien 2, 221.

отъ течението на Искъръ,[52] ала не е въ цѣлото поле еднакъвъ, дѣли се още на нѣколко подговора.[53] Между личнитѣ имена се е запазило по нѣщо старинно, при всичко че и тукъ, както и другадѣ, всѣкога заематъ първо мѣсто повечето имена на християнски светии.[54] По характера си тѣ сѫ хора добродушни, ала при това недовѣрчиви, съ искуственна приструвка, хитри и понѣкога вироглави. Раздразнени ставатъ много зли. Въ послѣднитѣ турски врѣмена убивали сѫ тайно отдѣлни черкези по полетата съ дълги дебели сопи, безъ които българскиятъ селянинъ вънъ отъ селото не ходи, които имъ сѫ потрѣбни за помушвание воловетѣ и биволитѣ, впрѣгнѫти въ колата. Носението на тѣзи голѣми сопи, споредъ свидѣтелството на рицаря Dernschwam, е било общо въ България още въ 16. столѣтие. Софийскитѣ селяни съ сверѣпи буйства вдъхнѫли такъвъ страхъ на гръцкитѣ епископи, щото послѣдниятъ отъ тѣхъ Доротей, който собственно билъ Българинъ отъ Копривщица, на бързо побѣгнѫлъ въ Берковица и вече се не върнѫлъ въ своята столица. Сѫщо и въ българско врѣме тѣ по нѣкога хубаво се набиватъ помежду си за селския синоръ. Освѣнъ това тѣ се употрѣбятъ отъ врѣме на врѣме отъ политическитѣ партии за произвеждание буйства при изборитѣ въ самия градъ. Живѣѭтъ много скромно, ала за това пъкъ страшно пиѭтъ и то ракия. София още въ турско врѣме е била прогласена, че отъ всички български градове има най-много кръчми, и Софийско е единственниятъ край, гдѣто по-често можешъ да видишъ пиянъ Българинъ. Най-първобитната часть отъ тукашното население сѫ жителитѣ на Искърска околия, по планинитѣ между София и Берковица.

Въ домашния животъ се запазили старитѣ обичаи и уредби. Въ извѣстни планински села около Витоша и Лилинъ сѫществуватъ още старитѣ родове, гдѣто нѣколко женени братия или братовчеди живѣѭтъ заедно подъ единъ домакинъ (домовладика, стопанинъ, дѣдо), който може да бѫде и жена; сѫщо и въ съсѣдното Брѣз-

---

52 За българскитѣ нарѣчия, чиито разслѣдвание почна Григоровичъ, вж. нѣкои мои бѣлѣжки въ Пер. Списание кн. 8, 84 и слд. Границата между източната и западната група подробно указва Славейковъ все тамъ кн. 9, 115 забѣл.

53 Дриновъ, Archiv für slav. Philologie V. 373 указа на туй, че въ източната часть на Софийско поле ѫ е всѣкога *а* (каща), въ южната пъкъ ѫ съ ударение е ъ (пътъ), безъ него *а* (патувам). Такива разлики въ гласнитѣ и думитѣ има разбира се много повече.

54 Славейковъ въ споменѫтата статия посочва на имената Каменъ, Соколъ Голъбъ, Желѣзъ и др. които се запазили между Шопитѣ.

нишко и Трънско тази стара уредба още мъждѣе.[55] Другадѣ по България, поради силното развитие на индивидуалностьта и стремежа за собственъ имотъ, родовата уредба вече отдавна е изчезнжла.

[55] Първа статия за българската задруга написа не нѣкой юристъ, както очаквахме, а познатиятъ финансистъ и економистъ Иванъ Евстр. Гешовъ, Задругата въ западна България, Период. Списание кн. 21 и 22 (излѣзла въ Май 1888 год.) стр. 426—449. Отъ този много интересенъ и важенъ трудъ ще направимъ кратко извлѣчение. Споредъ него задругата се намира въ планиниститѣ мѣста между Царибродъ и Кюстендилъ, по крайбрѣжието на горня Струма, около Витоша, въ западната половина на Софийско поле подъ планинитѣ и въ Палакария; въ източната половина задъ Искъръ вече е рѣдкость. Подъ Витоша въ Драгалевци има двѣ цвѣтущи задруги, Алу̀лови (36 души) и Да̀неви (34 души: вдовица, нейнитѣ 4 женени сина, 3 женени нейни внуци и 19 дѣца). Въ селото горня Баня (Юкарж Б.) Бо̀жовитѣ броьжтъ 35 души, отъ които главнитѣ членове иматъ различни занаяти: единиятъ е попъ, другиятъ земледѣлецъ, третиятъ воденичаринъ, четвъртиятъ кръчмарь, петиятъ овчарь а шестия шивачъ, обаче всички ядѫтъ отъ единъ котелъ, цѣлиятъ имъ имотъ е общъ, освѣнъ дрехитѣ; освѣнъ тѣхъ въ сѫщото село има още 20 други задруги (Богровци, Дърневци, Бижови и пр.). Напротивъ това въ селата наречени Гурмазово (на пѫтя за Сливница) и Германъ (на пѫтя за Пловдивъ) послѣднята задруга неотдавна се разпаднѫла, а въ селата наречени Суховъ-Долъ и Обеля (тѣ образу̀ватъ една енория съ Горна Баня) отдавна вече нѣма никаква задруга. Задъ Владайския проходъ Мошено при каменовѫглещнитѣ долове цѣло е заселено отъ задруги (Чавдарови, 5 братя; Дѐспотови съ 30 души и др.). Като тѣхъ има много въ Перникъ, гдѣто главниятъ родъ сѫ Попче́ви, 34 души, т. е. 6 женени братя, между които единиятъ е земледѣлецъ, другиятъ воденичарь, третиятъ кръчмарь а двамина сѫ управители на добитъка̀ въ егрецитѣ вънъ отъ селото; домакинътъ билъ по едно врѣме и секретарь на земледѣлческата каса въ София, но всѣка сѫбота си отивалъ дома да нареди каквото трѣбва. Останжлитѣ Пернишки родове сѫ Пу̀рякови, Пешо̀ви, Игле́ви, Боне́ви и др. Слѣдъ това Гешовъ споменува още и задругитѣ въ Ярлово на южната страна на Витоша и въ Радомирско покрай Струма (Жаблене, Вранястѣна и др.). Нему се струва малко срѣднето число 5.9 души на кѫща въ Княжеството споредъ прѣброяванието на населението отъ 1881 г.; грѣшката може, казва, да се състои въ това, че мнозина не сѫ записвали дѣцата си; инакъ въ Софийско това число се увеличава на 6·37, въ Кюстендилско на 7·82, въ нѣкои села на Трънско на 10—11. Може би че сѫ смѣтани и егрецитѣ (сгради за добитъкъ съ колиби при тѣхъ) като особени кѫщи, при всичко че тѣ съставляватъ часть отъ кѫщата, разбира се отдалечени и само лѣтно врѣме посѣщавани. Терминътъ рода останжлъ непознатъ на г. Гешова; азъ съмъ го слушалъ много често, а сѫщо го знае и Карановъ въ описанието на Кратовско (Пер. Спис. Браилскитѣ 11 и 12 кн. стр. 127). Мѫжъ, който живѣе самъ съ жена си и дѣцата си, нарича се саме́цъ. Дѣцата на задругата се именуватъ не споредъ името на рода (напр. Чавдарови), а споредъ името на домакиня (напр. Андонови), при всичко че той имъ се пада чичо или дѣдо. Старейшината се нарича домакинъ. Той бива съ рѣдки изключения само мѫжко лице, ако и вдовецъ или ергенинъ. Той води смѣткитѣ, продава и купува, прѣдставлява рода прѣдъ сѫдилищата, всичко споредъ рѣшението на самата задруга; тя сама дѣли длъжноститѣ между своитѣ членове, но домакинътъ надзирава тѣхната работа. Той може да отстѫпи, или членоветѣ могжтъ да го свалжтъ и да го отлжчжтъ. Покрай него женската работа разпрѣдѣля и управлява домакинята, която може да бжде и мома. Женитѣ отъ задругата готвжтъ за цѣля родъ по извѣстенъ редъ. Всѣки прѣдава печалбата отъ своята работа на задругата, но за това пъкъ тя ги храни и облича заедно съ дѣцата му. Отдѣленъ членъ може да се отдѣли или да бжде и изпжденъ; при оттеглянието си той получава своята часть и дрехи, обаче до като е живъ бащата, синътъ не смѣе да иска своята часть. Родътъ съдържа освѣнъ лицата близки по кръвь и доведенитѣ зетьове и снахи; ратаитѣ не сѫ въ никаква връзка съ задругата. Момата получава за свадбата си само зестра отъ

Софийскитѣ Шопи всички сѫ земедѣлци, освѣнъ немного пастири по подпланинскитѣ мѣста; стоѭтъ постоянно въ селото си и неходѭтъ никѫдѣ другадѣ на работа, както тѣхнитѣ съсѣди занаятчии, зидари отъ Трънско и Радомирско. Като се направи София главенъ градъ почнѫхѫ да забогатяватъ отъ продажба на храни, ала живѣѭтъ както си знаѭтъ, и само понѣкога оправятъ външностьта на своитѣ колиби и тукъ тамъ градѭтъ черкви или училища; освѣнъ това подиръ войната си набавихѫ много конье, тъй че когато има селски тържества на всѫдѣ се показватъ силни кавалкади съ живописни прѣмѣни. Въ сѫда понѣкога единъ отъ другиго се оплакватъ че му изкопалъ въ градината биволскитѣ рогове, гдѣто били скрити жълтици. Тѣ сѫ набожни, ала не ми се показахѫ да бѫдѫтъ и суевѣрни; поне азъ често виждахъ по селата да работѭтъ и въ недѣля и въ праздници, нѣщо, което на другадѣ въ България не ще съгледашъ.

Образуванието мѣжду тѣхъ е слабо, па и сега, напукъ всички усилия отъ страна на правителството, по селата малко се грижѫтъ за училища. Общинскитѣ смѣтки се държѫтъ изключително на рабушъ, чиито рѣзки се ползуватъ съ по-голѣмо довѣрие отколкото писанитѣ книги[56]. У кмета всѣки селянинъ има своята клечка съ финансовитѣ рѣзки за държавнитѣ и общински данъци; освѣнъ това тамъ виси и «главната книга», дълга пръчка съ общинскитѣ смѣтки (**масрафи**, отъ тур.). Напр. въ село Долни Пасарелъ (117 кѫщи и 737 жители) видѣхъ на 1883 г. «общинскиятъ архивъ», който се състоше отъ 250 кѫси прѫчки за всѣко лице и 4 дълги съ общинскитѣ записи. Кметътъ знаеше на паметь кому коя пръчка принадлѣжи, сѫщо и всѣки селянинъ знаеше бѣлѣга на своята клечка, който е изрѣзанъ на горния край и се състои отъ различно число хоризонтални и вертикални чърти, различно кръстосани. Прѫчкитѣ бѣхѫ все съ четверожгъленъ разрѣзъ; отъ едната страна се пра-

---

дрехи и покривки, за това пъкъ зетятъ дава на задругата **придъ** въ пари. На момата, която съ вѣнчаванието е въведена въ задругата, зестрата остава като частенъ имотъ. Гешовъ споменува характеристиченъ случай за положението на задругата прѣдъ закона. Домакинътъ на единъ родъ въ Перникъ купилъ отъ общитѣ пари двѣ ниви и ги задържалъ за себе си; сѫдътъ рѣшилъ въ негова полза, тъй като въ актоветѣ за покупката се е споменувало само неговото име, обаче въ селото се вдигнѫла такава буря, че домакинътъ се принудилъ да се подчини. Задругитѣ сѫ запазени тамъ, гдѣто ги има повече и гдѣто нѣкоя се отличава съ по-голѣмия си имотъ. Стремежътъ за дѣление е силенъ отъ личенъ егоизмъ, отъ взаемно недовѣрие и подъ влиянието на женската нетърпимость.— Примѣрътъ на г. Гешова може би ще въодушеви и други български писатели. На западъ, въ Родопитѣ, въ сѣверна Македония ще може да се издири още доста интересенъ материалъ.

[56] Н. Начовъ. Нѣшо за нашитѣ рабоши и цифри. Сборникъ VII, 496 слд.

вжтъ рѣзки за туй, що е длъженъ да даде, отъ другата за туй, що е вече далъ.

Това сж «чрътъ и рѣзы» на Черноризецъ Храбъръ, съ които Славянитѣ сж писали прѣди въвеждането на писмото. Освѣнъ това и терминитѣ за данъка на полуострова указватъ често на рѣзкитѣ: турски **кесимъ** (отъ **кесмекъ** рѣжж), сръбски **порез** данъкъ въобще и т. н.

Особенность въ Софийско сж красивитѣ народни носии. Тѣ сж обърнжли вниманието още на старитѣ пжтувачи въ 16. и 17. столѣтие, а отъ това врѣме не сж се и много измѣнили[57]. Въ мжжката прѣмѣна покривката на главата и обущата сж еднакви у всички Българи. На всждѣ носжтъ сиви рунтави **калпаци** или **тугли** (отъ лат. cucullus, както старо нѣм. die Gugel и старо чеш. kukle), обикновенно низки и на връха плоски. Лекитѣ черни градски калпаци сж само изтънчена имитация на тѣзи тежки селски гугли. Обикновеннитѣ народни обувки сж кожени **опинци** или **царвули**, вързвани съ ремици. Въ Софийско мжжьетѣ а особено момчетата носжтъ сжщо и малки леки свѣтлочървени фесчета, съвършенно различни отъ турския фесъ съ неговия пискюлъ. Инакъ Софийската и въобще шопската мжжка носия е бѣла като снѣгъ отъ домашна вълнена материя: тѣсно забунче съ ржкави и тѣсни гусарски **гащи** или **беневреци**; втората дума е позната по цѣлия полуостровъ, въ Родопитѣ тъй добрѣ както и въ Далмация. Ризата е обшита съ богатъ шевъ най-вече съ червена боя. Около тѣлото блѣщи една стжпка и повече широкъ, твърдо червенъ вълненъ поясъ, нѣколко пжти обвитъ около тѣлото. Понѣкога облачатъ нѣкакъвъ си синъ грубъ клашникъ безъ ржкави, или чернокафява връхна дрѣха съ бѣли и сини рѣзки. Зимно врѣме мжжье и жени носжтъ овчи кожуси, обърнжти съ вълната на вжтрѣ. Овчаритѣ, като напр. въ Драгоманъ и по Балкана обличатъ се съ кожухъ и съ груби гащи отъ черна козя кожа съ вълнестата часть не вънъ и въ това облѣкло, съ рунтава гугла на глава, изглеждатъ отдачече като мечки или като изображенията на стария богъ Панъ. Мжжьетѣ носжтъ или много

57 За носиитѣ въ Софийско пише Курипешичъ на 1530 г. въ своя „Итинераръ", „all röck und hembder" на мжжьетѣ, женитѣ и дѣцата сж „mit seyden ausgenät, tragen auch an ihren hälsen, oren silberen, messingen, pleyen ringlein angehenckt, tragen auch zöpfe, vnden bis auff die erd raichend vnd viel geschmuck daran". И Рамберти на 1534 г., Бусбекъ и Дерншвамъ на 1553 сж забѣлѣзали тѣзи носии. Des Hayes (1621 г.) подава ни (стр. 77) образътъ на мжжь и жена отъ София, рисуванъ навѣрно на паметь, и пише за ризитѣ, обшити съ пъстри бои и за длъгитѣ косаци съ монети.

дълги коси, или пъкъ си стрижжтъ по турски коситѣ късо; брада има единственно попътъ, останжлитѣ само мустаци.

Женската носия е тъмносинъ дльгъ сукманъ безъ ржкави, покритъ съ разни орнаменти, жълти, червени и бѣли, които сж пришити като цвѣтя въ формата на малки снопчета покрай отдѣлнитѣ шевове. По ржцѣтѣ се бѣлѣжтъ широкитѣ ржкави на бѣлата риза, богато обшита, която се подава дори отдолу подъ дрехитѣ. Всѣко село има своитѣ образци за шиение, споредъ които единъ други се тутакси познаватъ. Около кръста си носжтъ тежъкъ коженъ поясъ, около двѣ педи широкъ, на края украсенъ съ голѣми метални пафти (въ Търновско пъхти); цѣлиятъ поясъ е обкиченъ съ множество стари и нови монети. Около гърлото пъкъ виси нанизъ отъ пари, въ ушитѣ — обици, а по ржцѣтѣ си навличатъ тежки жълти, пиринчови гривни съ «прѣдисторична» форма. На краката си носжтъ бѣли чорапи и опинци. Омжженитѣ жени покриватъ главитѣ си съ бѣли кърпи, които отзадъ подъ коситѣ сж вързани на вжзелъ. Момитѣ ходжтъ съ открита глава. Коситѣ имъ сж уплетени въ множество дльги косаци а къмъ тѣхъ сж прикрѣпени искуственни дльги редици, които пъкъ сж обкичени съ редове стари пари. Тѣзи монети по пояса, гърлото и редицитѣ дрънкатъ при всѣка крачка като синджиръ. Съдържжтъ цѣлъ археологически кабинетъ, въ който заематъ главно мѣсто турскитѣ, венециянскитѣ, рускитѣ, старитѣ австрийски и испански пари, а понѣкога се срѣщатъ и срѣдовѣковни или антични монети. Най-дълги косаци видѣхъ задъ Витоша, напр. веднжжъ на Великденъ въ селото наречено Крапéцъ подъ изворитѣ на Струма: моми съ херкулески ръстъ съ червени вълнени пояси, съ шити ржкави, съ вѣйки забучени въ коситѣ за украшение и съ косаци, които, посѣти съ пари, влачѣхж се като люспести риби опашки по земята. Фалшивиятъ тозъ коцакъ отъ козина или вълна, накиченъ съ пари, се нарича въ Софийско и коцалъ (безъ пари опашка) или пърцакъ (въ Пиротско). Отдѣлнитѣ редици отъ истински коси се наричатъ въ София витици, въ Пиротъ шивéта, въ Кратово коцели. Въ източна България украшението на женската глава се нарича кокъ (кòкътъ), косѝчникъ. До когато християнитѣ си бръснжли често главитѣ по турски, оставали сж на темето си дльга кика косми, която се нарича перчинъ.

Шаркитѣ (тур. боя) за материитѣ Българитѣ си пригатвятъ сами, най-вече отъ растения. Твърдо-червената боя най-напрѣдъ сж добивали отъ брошъ (на западъ брочъ, сръб. брођ, лат. Rubia

tinctorum), ала въ по-ново врѣме туй шарило е измѣстено отъ алкермéса (Cochenille). Жълтата сѫщо и черната боя се прави отъ смрадлика (тетря̀, на западъ руй, старогрѣц. ῥοῦς, лат. Rhus cotinus). Жълтата джехри-боя добива се отъ растението зърника или жълта боя (Rhamnus). Една жълтеникава боя произлиза отъ лишея (каменйчава боя въ Неврокопско). Материитѣ се пригатвятъ на станъ (въ Софийско разбой)[58].

Особенна гледка прѣдставятъ сборѳветѣ въ Софийско поле. Отдалече се вѣжтъ челéнкитѣ, китки отъ бѣла сушена трѣва, наречена койлъ, койлó[59] (Stipa pennata) въ коситѣ на момитѣ и петловитѣ пера въ коситѣ на женитѣ; паритѣ по косацитѣ и поянситѣ при танцуванието издаватъ сребъренъ звукъ и далечъ се разнасятъ особеннитѣ проточени звукове на дългитѣ хороводни пѣсни, отъ които и при най-дълго упражнение едвамъ можешъ разбра нѣкоя дума.[60] Хоро се играе най-вече само като се пѣе, безъ да се придружава отъ музика. Селскитѣ невѣсти прѣдъ свадбата завиватъ долната часть на лицето си съ було отъ пари и корали, и тъй забулени ходѭтъ и въ София на пазарь.

Такива забавления могѫтъ да се видѭтъ и въ самата София, като на пр. въ петъка подиръ Великденъ има сборъ въ Подуени, първото село на Орханийското шосе и на 17. Май въ дена на св. Никола Софийски на Ючбунаръ (тур. «тритѣ кладенци») до Нишкото шосе. На второто мѣсто се намира и аязма (ἁγίασμα), изворъ на светена вода, която селянитѣ наливатъ въ шишета и ѭ носѭтъ въ кѫщи. Около ливадата сѫ наредени импровизирани кръчми подъ чадъри до колитѣ. Сутринь има литургия а подиръ обядъ хора: шопско хоро, и то моминско хоро, женско хоро, смѣсено хоро съ селскитѣ момци, послѣ живо арнаутско хоро на македонскитѣ зидари, цинцарска рѫченица съ клякание на земята, отдѣлно циганско хоро и т. н. Тѣзи хора сѫ много прости: двѣ крачки въ десно напрѣдъ, една крачка въ лѣво назадъ, нѣкога по-живо, нѣкога по-полека, въ

[58] Тѣзи двѣ изражения за тъкарския инструментъ се срѣщатъ и въ Дубровникъ: въ града казватъ razboï, по Херцеговинскитѣ планини stan. Българската терминология по тъкарството е стара: гóрньо и дóльньо кроснó, нйщелки, уста, бѐрдо, раздѣлено на глави а тѣ на 4—10 зѫба (празднинитѣ между тѣхъ се наричатъ междулéци), скрйпци, вáтали (мн. ч.); нишка — жица, гл. тъ̀камъ, доткáвамъ и т. н.

[59] Има и села Койлово въ Видинско, Койловци въ Никополско; срв. сръб. име ковиље, руското ковыль за сѫщата трѣва.

[60] Нѣколко хороводни пѣсни отъ Софийско сѫ напечатани въ сборницитѣ на Чолакова и Качановски и въ Пер. Списание кн. 1, 16, 17, 18.

правъ редъ или въ затворенъ кржгъ, като сръбското коло, румънското hora, новогръцкото χορός и провенсалското farandola. Кротостьта на хорàта на Балканския полуостровъ добрѣ характеризира единъ турски анекдотъ. Когато султанъ Махмудъ II. въвелъ въ Цариградскитѣ казарми модернитѣ упражнения (тур. талимъ), Арнаутитѣ мислили, че това е нѣкое военно хоро, и чудили се, защо Турцитѣ сж почнжли въ войската «да игражтъ хоро.» При споменжтитѣ сборове всичко е обхванжто отъ тиха радость безъ шумъ и крѣсъкъ. Далечнитѣ села рано се разиждатъ другарски въ кжщи и при захождանието на слънцето поляната е вече пуста.

Музикални инструменти прѣобладатъ въ цѣла България два, гайдата и кавалътъ, проста дълга овчарска свирка. Единъ поусъвършенствуванъ инструментъ, подобенъ на цигулка, обикновенно съ двѣ струни, отъ които съ помощьта на лжка се изкарватъ тжжни звукове, се нарича гадулка (гадувамъ или гъдувамъ, повел. погадувай, музикантътъ гадуларь) или и цигулка (музикантътъ цигуларинъ). На по-висока стъпень донѣкждѣ стоятъ циганскѝтѣ цигулки, които се наричатъ по турски кемене́, кеменче́ (персийски произходъ). Другъ инструментъ е булгарината, малка китара съ четири струни, на които се дрънка съ гжше перо; нейнитѣ нѣжни звукове често се чуятъ по Софийскитѣ дюкяни и кръчми, а по сборовѣтѣ, които биватъ наполовинъ и панаири, се и продаватъ[61]. На нея се свири безъ пѣние, само за музикална наслада. Родопскитѣ помаци пѣятъ своитѣ пѣсни при звуковетѣ на другъ подобенъ инструментъ, чиито струни (телове) дрънкатъ съ пръстъ; той е дрънкята на Чепинци (гл. гласи дрънкя, да си подрънкя, задрънкя). По Доспатскитѣ върхове сжщата китара наричатъ байлама, турска дума (багхлама́), употрѣбяна по планинитѣ въ вжтрѣшностьта на Мала Азия; въ Родопитѣ е прѣнесена отъ Юруцитѣ, турски овчари-чергари. Всичкитѣ инструменти се изработватъ отъ гайдаритѣ, които образуватъ и особенъ гайдарски еснафъ.

Въ България се срѣщатъ и пѣвци подобни на сръбскитѣ гуслари. По мегданитѣ въ София, а особенно при първия мостъ на Цариградското шосе всѣки день можешъ да намѣришъ слѣпи гадулари отъ Вакарелъ, които при тжжнитѣ звукове на гадулката съ проточени звукове и съ много прѣкъсвания пѣятъ прѣдъ тихо събралитѣ

---

[61] Турцитѣ наричатъ тозъ инструментъ тамбура, което заели и Сърби и Харвати, ала и у тѣхъ единъ видъ се нарича бугария (срв. Kuhač, Prilog za povjest glasbe južnoslovjenske въ Radu jugoslov. akad. ч. 39, стр. 99 и слд.).

се любопитни познатитѣ пѣсни за Боленъ Дойчинъ, Момчилъ войвода, Марко кралевичъ и за старитѣ хайдуци. Като пѣвци сѫ прочути и Тетевенскитѣ цигулари и Разложкитѣ слѣпци. Такива «просеци съ гадулки» видѣлъ въ България още на 1555 г. Dernschvam[62]. Инакъ главно женитѣ съ добра паметь знаѭтъ народни пѣсни. Такава пѣвачка, която често знае до сто и повече пѣсни, се нарича пѣснопойка; мѫжкото име пѣснопой сега се неупотрѣбя (казватъ пѣвецъ), ала че то едно врѣме се е употрѣбяло свидѣтелствува името на върха, нареченъ Пѣснопой въ Срѣдна Гора на лѣвия, источенъ брѣгъ на рѣка Стрѣма, срѣщу селото Чукурли и Хисарскитѣ бани (вече въ Бартовата карта четемъ «Песнопой тепе»).

Въ България твърдѣ много пѣѭтъ не само когато сѫ на забавление, ами и когато работѭтъ, особенно когато жънѫтъ нивята. Овчаритѣ или жътваритѣ по върховетѣ, разположени единъ срѣщу други много често се надпѣватъ, единъ стихъ еднитѣ, другъ — другитѣ. Туй забѣлѣзалъ вече Герлахъ, когато една вечерь къмъ края на Юни 1578 г. пристигнѫлъ въ Ветренъ задъ Троянскитѣ Врата.[63] Сѫщо и Българитѣ отъ интелигентната класа, щомъ като се съберѫтъ, почватъ да пѣѭтъ. Всѣка гощавка свършва съ пѣсни и хоро. Пѣнието на хайдушки, хороводни и любовни пѣсни въ хоръ, попълня конверзачната часть въ едно забавление. Напѣвитѣ се намиратъ разбира се подъ влиянието на примитивнитѣ музикални инструменти и на полоносовото гръцко черковно пѣние, та затова сѫ и еднообразни. Старитѣ пѣсни подъ влиянието на новия държавенъ, икономиченъ и общественъ животъ почватъ за жаль силно да изчезватъ. Много стари български патриоти, като г. г. Славейковъ, Дриновъ, Каравеловъ сѫ ми разправяли, че прѣзъ своето дѣтинство сѫ слушали много хубави пѣсни, които сега никой вече незнае.

---

[62] За Конушъ въ Пловдивско той бѣлѣжи: Item 8 bulgarische bettler seind uns begegnet, haben sich an der strassen nidergesetzt, under denen ir zwen auf fideln gefidelt". Пражкиятъ рѫкописъ f. 237[1].

[63] „Auff den Abend haben die bulgarischen Thätern zwischen beyden Gebürgen lustig und chorweise gegen einander über gesungeu, und eh'eine Parthey auffgehöret, hat die andere angefangen". Gerlach p. 518.

3. Отъ София до Пловдивъ.

Начинъ на пѫтувание. Мостътъ прѣзъ Искъръ и римското шосе (Трояновиятъ пѫть). Новиханъ съ развалинитѣ на кервансарая. Вакарелъ. Ихтиманъ. „Трояновa Врата". Ветренъ и неговото градище. Първъ погледъ на тракийската равнина, на Рила и Родопитѣ. Изворитѣ на Марица. Татаръ-Пазарджикъ. Желѣзницата до Пловдивъ

Съобщенията въ България се намиратъ въ прѣходно положение. Прѣзъ послѣднитѣ години изцѣло още не се отличавахѫ отъ онѣзи, които сѫ дали поводъ на Ami Boué да напише на 1840 г. въ четвъртата часть на своята «Turquie d'Europe» упѫтвание за научни пѫтувания по Балканския полуостровъ. Ала старитѣ врѣмена сега сѫ вече на свършвание. Постройката на желѣзници полека-лека напрѣдва и подиръ четвъртъ вѣкъ Балканскиятъ полуостровъ ще има своя мрѣжа желѣзни пѫтища и само въ отдалеченитѣ планински кѫтове ще срѣщаме остатъци отъ първобитната поезия на многонедѣлнитѣ пѫтувания съ кола и конье.

Прѣзъ моето живѣние въ княжеството имаше желѣзница само отъ Русчукъ до Варна (отъ 1867 г.); на всѣкѫдѣ другадѣ се пѫтуваше съ конье или съ кола, като напр. отъ София до Търново за 5 дни, до Варна зимно врѣме даже и 7 дена. За това пъкъ Източна Румелия е имала отъ 1873 г. по-голѣмъ кѫсъ Хиршовъ желѣзенъ пѫть: отъ Цариградъ до Сарамбей при Татаръ-Пазарджикъ, съ клонъ до Ямболъ. Тѣзи желѣзници не могѫтъ да се сравняватъ съ западнитѣ, които се грижливо поддържатъ: много сѫ занемарени и не може да се пѫтува бързо по тѣхъ. Ямболската линия е найзанемарената желѣзница, която знаѭ въ Европа. Много по-добра отъ румелийската линия е тази отъ Русчукъ до Варна, тъй като служи за международно съобщение съ Цариградъ. Сега се довършва продължението на желѣзницата отъ Сарамбей прѣзъ София до Сърбия, гдѣто ще се съедини съ европската желѣзнична мрѣжа; на 1888 г. ще може вече да се пѫтува по цѣлата линия отъ Бѣлградъ до Цариградъ.[1] Въ послѣднето българско събрание въ Но-

[1] Отварянието на цѣлата линия Бѣлградъ-Цариградъ за международната търговия е било установено да стане на 28. Юли 1888 г., но привсичко че всичко е готово и че на всѣкѫдѣ вървѭтъ локални влакове, изново е било отложено. Отварянието станѫло тепърва на 12. Августъ, когато първиятъ тържественъ международенъ влакъ пристигнѫлъ на пладне въ София и на другия день рано отпѫтувалъ по нататъкъ за Пловдивъ. Софийската станция лежи на сѣверната страна на града, гдѣто линията се кръстосва съ шосето до Ломъ. На българската линия София-Цариброд локални влакове пѫтуватъ отъ 5. Юли. На линията Бѣлградъ-Солунъ пристигнѫлъ въ Солунъ първиятъ тържественъ влакъ на 19. Май 1888 г.

ември 1887 г. се разглеждалъ въпросътъ за продължавание също и на Ямболската линия чакъ до Бургасъ при морето.

Освѣнъ тѣзи къси линии и двѣтѣ земи иматъ мрѣжа шосета (отъ фран. chaussée), оставена отъ Турцитѣ. Тѣ сѫ широки и сѫ направени не за улеснение на търговията или за съединение на заселенитѣ мѣста, ами съ чисто военна цѣль. Въ крайдунавскитѣ области тѣ водѭтъ своето начало отъ шейсетитѣ години, отъ врѣмето на Митхадъ паша. Който днесь се разхожда по тѣхъ, рѣдко ще смисли недалечнитѣ дни, когато силомъ сѫ събирали жителитѣ отъ полската имъ работа и сѫ ги карали да работѭтъ по шосетата ангария, като не сѫ имъ давали нито аспра отмѣна за труда. Българското и румелийското правителства поправяхѫ и довършвахѫ тѣзи шосета, ала това допълвание вървѣше полека, тъй като работата се вършеше само съ пари, та се изисквахѫ голѣми разноски. Чувствува се главно недостатъкъ отъ мостове; прѣзъ Искъръ напр. отъ София дори до устието нѣма вече ни единъ мостъ, а също и другадѣ много чести сѫ бродоветѣ. Въ лошо врѣме пѫтницитѣ чакатъ по брѣговетѣ на придошлитѣ рѣки, до като спадне водата. Освѣнъ това, много градове и много важни мѣста сѫ останѫли безъ тази турска стратегична мрѣжа отъ шосета (напр. Враца), другадѣ пъкъ турскитѣ шосета сѫ толкова на бързо правени, че въ късо врѣме се разтурили. Нощя, особенно въ лошо врѣме, и по тѣзи шосета не може да се пѫтува. Само прѣзъ горещото лѣто при лунната свѣтлина и нощната прохлада голѣмитѣ шосета се съживяватъ отъ скърцанията на биволски кола.

По главнитѣ линии, главно отъ София до Ломъ и отъ София прѣзъ Плѣвенъ и Търново до Русчукъ, пѫтува и пощата, устроена по руски начинъ, съ отворени кола само за два пѫтника. Пѫтуванията не сѫ правилни, ами всѣки пѫтникъ си наима колата за себе си и излиза въ който часъ той опрѣдѣли, като на нѣкоя западна «extra-post»; споредъ това и цѣната е много висока. Ужасната бързина, съ която вървѭтъ пощинскитѣ кола (по равнинитѣ 12 километра на часъ) не е безъ опасность. Единъ мой приятель нощя се изтърсилъ отъ колата и тепърва съ гърмежи отъ револверъ обърнѫлъ вниманието на пощаджията, че е изгубилъ пѫтника. Веднѫжъ пощата изгуби въ равнинитѣ при Плѣвенъ самиятъ министъръ на външнитѣ работи и на пощитѣ, Г-нъ Б.; отъ станцията тръгнѫли назадъ да го търсѭтъ и намѣрили го какъ търчи пѣша при лунната свѣтлина по тихата степь. Пощинскиятъ прѣносъ взело

го е подъ наемъ отъ държавата едно дружество отъ български търговци; коньетѣ се смѣнятъ по многобройнитѣ станции.

По шосетата и равнинитѣ, както и по селскитѣ пѫтища се пѫтува освѣнъ това и на други два вида кола. Еднитѣ сѫ хубави отворени кола съ двѣ сѣдла, теглени отъ 3—4 коня и се наричатъ по тукашно пайтони. Другитѣ сѫ четвероѫгълни прости кола безъ яйове (пружини) съ сводообразна платнена стрѣха; въ тѣхъ въху сѣното, покрито съ черга, пѫтникътъ може да се разположи както ще, да сѣдне или да легне, като въ нѣкоя палатка; тѣ се наричатъ талйги. Пайтонджийтѣ и талигаджийтѣ сѫ Турци, Българи, понѣкога и Арменци. Турскиятъ езикъ прѣобладава въ тѣхния крѫгъ. Съ коньетѣ, които не излизатъ никога безъ звънци и звънчета, се отнасятъ много внимателно. Цѣната за пѫтуванието зависи, както по-голѣмата часть покупки въ тѣзи краища, отъ пазарлъка, който трѣбва да стане напрѣдъ въ присѫтствието на свидѣтели; който знае да се пазарява, пѫтува евтино, който незнае, пѫтува скѫпо.[2] За спазаряване цѣната дѣйствуватъ много обстоятелства: да ли е сухо или кално, паднѫлъ ли е нѣкѫдѣ нѣкой мостъ, има ли нѣкѫдѣ разбойници а особенно има ли много кола на мѣстото или малко.

Гдѣто нѣма шосета и по планинскитѣ краища се пѫтува само съ konьe. За географични наблюдения гдѣто трѣбва постоянно да се оглеждашъ по цѣлия хоризонтъ, най-сгодно е разбира се само пѫтуванието на конь. Освѣнъ това, тозъ начинъ за пѫтувание е за прѣдпочитание прѣдъ всички други и затова, защото пѫтникътъ е независимъ въ всички свои движения. Въ равнинитѣ цѣлоденното киснение на сѣдлото подъ горещото слънце е разбира се досадно и при еднообразието на земната повръхность малко полезно. За това за по-дълго пѫтувание най-сгодно е да се съединѭтъ двата начина и да се употрѣбя въ равнинитѣ кола, въ планинитѣ конь. Обикновенъ конь за яздень се продава за 150—200 лева; за наетъ конь се плаща 2—4 лева на день. Тъй като направата на шосета расте а керванската търговия пада, то сега навсѣкѫдѣ не се и намиратъ тъй лесно коньe за наиманье, както по-напрѣдъ, най-добрѣ е още въ това отношение въ планинскитѣ мѣста, напр. въ Копривщица, Котелъ, Трънъ. Планинскитѣ коньe сѫ малки, ала много издържатъ. Наетиятъ на по-дългъ пѫть кираджия може да служи на пѫтника и за слуга. Който има свое собственно добро

[2] Задатъкътъ даденъ при пазарлъка отъ пѫтника на пайтонджията или наопакъ отъ пайтонджията на пѫтника се нарича кàпаро или пей.

турско сѣдло, което прилѣга на всѣки конь, ще избегне много неприятности.[3]

По шосетата на извѣстна далечина, при селото или съвършенно на самѣ, се намиратъ гостилнички, наречени анъ или ханъ (мн. ч. ханища, анища), кръчма или механа. Най-долниятъ класъ отъ тѣхъ на погледъ не е много привлѣкателенъ. Прѣдставете си дървена колиба съ врата и нѣколко прозорчета залѣпени съ книга и кжсове стъкла, а вжтрѣ въ нея пространенъ салонъ съ глиненъ подъ и съ укаденъ дървенъ таванъ. Околовръстъ се намиратъ нѣколко стола, върху които живописно се разполагатъ уцапани фигури съ калпаци или чалми, нѣколко криви маси (собственно това сж нововѣки прибавки — въ оригиналъ се сѣди на земята), въ единия кжтъ укаденото огнище, въ другия полица съ батареи ракийни шишета и чашки. Всичко безъ чистота и на всѣкждѣ пълно съ мухи. Ханджията е обикновенно македонски румънинъ (цинцаръ), съплеменникъ на пастирскитѣ «Власи», най-вече отъ околностьта на Битоля. Гастрономически продукти тукъ има повече за животнитѣ, отколкото за хората, които най-хубаво ще се наяджтъ отъ това, което сж си сами донесли. Ханджията едва има нѣщо повече отъ ракия или кисело вино, турско кафе, несмилателенъ хлѣбъ, плитки чесънъ и нѣкакво овче сирене. Нощя се спи по маситѣ и столоветѣ, но най добрѣ вънъ въ собственната кола. Обаче тѣзи ханища могжтъ да се класифициратъ, има слѣдователно и по-добри класове. Прѣдъ малкитѣ кръчми обикновенно пжтницитѣ слизатъ отъ коньетѣ, даватъ ги на слугитѣ да ги разведжтъ, изпиватъ филджанъ черно кафе или чашка ракия съ вода и послѣ пакъ тръгатъ. По мѣста, гдѣто ханищата служжтъ за постоянна полуденна или даже и вечерна станция, намиратъ се и яйца, пилета и сурово месо, което виси на кука, забита въ греда (гостътъ ще покаже, кой кжсъ иска да му опечжтъ), или пъкъ е скрито отъ мухитѣ въ клетка, облѣпена съ платно, и окачено на тавана на клетката. Тамъ има сжщо и отдѣлни стаи за гоститѣ съ кревати и постелки.

По градоветѣ има хубави хотели само въ София, Пловдивъ и Варна. Другитѣ градски хотели сж много примитивни, сжщински ханища, старъ стилъ, т. е. масивна дървена сграда, зидана въ четвероjжгълникъ, съ дворъ пъленъ съ коньe и кола. Около горния

[3] Българската терминология на конския такъмъ (тур. д.) е най-вече отъ турски произходъ: седло, зенгии (само Ловчанскитѣ помаци казватъ стреме), юзда (тур. дизгинъ), гемъ (отъ тур.), оглавникъ или юларъ, кускунъ, коланъ, камшикъ. Сжщо турски названия иматъ и начинитѣ на хода: ишкинъ и рахванъ.

катъ има широкъ сѣнчестъ чардакъ съ глиненъ подъ, подпрѣнъ съ дървени стълпове. Въ неговитѣ пармаклъци има вдадени мѣста за миение: хората тукъ се миѭтъ coram populo, като си поливатъ съ ибрикъ. Отъ чардака се влиза въ стаитѣ съ глиненъ подъ и съ прости мобили, постеля, маса и столове, което разбира се, е напрѣдъкъ; по-напрѣдъ се е спало на земята върху рогозки и черги. Миризмата на яхъритѣ, що се намиратъ подъ стаитѣ е много неприятна. За нѣкои такива градски ханища, чиито господари, най-вече Власи и Гърци, биватъ хора разговорливи и услужливи, съмъ запазилъ добъръ споменъ; въ други поради голѣмата мръсотия и нощнитѣ мжки отъ ненаситната гадь пжтникътъ въ безсъннитѣ нощи копнѣе за по-бързо отпжтуване.

Въ селата обикновенно карахме да ни постилатъ сѣно подъ сейвана, покривахж го съ рогозки и спѣхме много спокойно, разбира се облѣчени и съ високи ботуши. Въ дъждовно врѣме трѣбва да се приберешъ въ стаята, гдѣто димътъ отъ отворения огенъ неприятно гложда въ очитѣ.

Който има много познати, ще намѣри по градоветѣ голѣмо гостоприемство, което се е още запазило по старъ навикъ. Разбира се, че при такъвъ случай човѣкъ понѣкога не е свободенъ въ употрѣбата на свободното си врѣме и безъ да ще чувствува, че е тяжесть на хората.

Отъ жажда на пжть човѣкъ не трѣбва да се бои. На всѣкждѣ по пжтищата, и въ планинитѣ, виждашъ много зидани чешми, най-вече съ турски надписи, правени отъ набожни мюсюлмани за спасение на душитѣ си. Българитѣ ги оставятъ да се разпаднжтъ, и то не отъ нехайство, ала просто отъ отвращение къмъ всичко мюсюлманско. Подобни чешми се срѣщатъ обаче и съ славянски надписи, поставени отъ Българи, и интересно е, че единъ отъ най-старитѣ български паметници, гръцки надписъ отъ врѣмето на поганския князъ Маламиръ въ 9. столѣтие, се отнася до поставянието на такава публична чешма (ἀνάβρυτον).[4] Източнитѣ хора, християни и мюсюлмани, сждятъ за различнитѣ вкусове на водата съ такова искуство и съ такъвъ интересъ, както ние западницитѣ различнитѣ бири и вина.

Храната се състои отъ природни здрави продукти: пилета, овче и ягнешко месо, яйца, сиренье, риби, зеленчуци, овощия и вино. Сжщо и кафе, и то обикновенно добро, се намира на всѣкждѣ.

---

[4] Corpus inscr. graec. IV. p. 319 № 8691, B (отъ Шуменъ).

Разбира се, че въ по-бѣднитѣ села тѣзи провиянти понѣкога съ голѣма мжка се събиратъ и че всѣкога човѣкъ трѣбва самъ да внимава за пригатвянието на ястиетата; особенно прѣдопрѣждавамъ прѣдъ бакърeнитѣ сждове, недостатъчно калаисани, и прѣдъ недоизпечения селски хлѣбъ отъ недомлѣно жито. Често трѣбва да взима човѣкъ съ себе си запасъ (даже и сурово месо) за единъ день: сжщо въ дисагитѣ на пжтника не трѣбва да липсватъ консерви, сухари, чай, чоколада, конякъ и др., както и нѣкои лѣкарства.

Размѣрътъ на багажа зависи отъ цѣльта на пжтуванието, особенно у събирачитѣ — естественици. Азъ нищо не събирахъ и гледахъ да имамъ колкото е възможно по-малъкъ багажъ, за да могж да се движж по-свободно и по-бързо съ коня; често въ по-дългитѣ си отклонявания отъ собственния си пжть нѣмахъ съ себе си друго, освѣнъ това, което можеше да влѣзе въ джебоветѣ и да се прикрѣпи къмъ сѣдлото. Съ себе си носѣхъ постоянно компасъ, вѣренъ часовникъ, малъкъ далекогледъ, джебенъ анероидъ, малъкъ тонломѣръ и подометъръ (пжтомѣръ), металическа мѣрка отъ единъ метъръ, тефтерче, часть отъ карта и револверъ. Облѣкло човѣкъ трѣбва да си вземе трайно, направено и за слънце и за дъждъ, не много леко, поради хладнитѣ нощи и честитѣ прѣходи отъ горещитѣ долини въ хладнитѣ вишини. Що се отнася до разноскитѣ, тежко е да се установи нѣкое правило, тъй като пжтувахъ безъ прѣводачъ и безъ слуга. Съ два коня и единъ кираджия обикновенно разноскитѣ ми се възкачвахж на 10—15 лева на день. Човѣкъ трѣбва да си приготви по-голѣмъ запасъ мѣдни пари, съ които се най-много плаща.[5]

Българскитѣ съпжтници сж приятни другари. Причиняватъ не приятности, ала то става рѣдко, извѣстенъ типъ млади чиновници, които по селата и пощенскитѣ станции искатъ да покажжтъ прѣдъ чужденеца своя авторитетъ и съ своята безумна надутость напраздно отблъсватъ добродушнитѣ селяни. По градоветѣ се често случва на пжтника, че безъ да забѣлѣжи попада въ ржцѣтѣ на една отъ мѣстнитѣ фракции, чиито отношения сж много изострени и които стожтъ въ свръзка съ голѣмитѣ политически партии.

[5] На пазара се още смѣта по турската монетна система, при всичко че държавната монета е приспособена по латинската конвенция. Единъ новъ сребъренъ български левъ или франкъ е равенъ на 5 гроша (или пиастри) по 40 пари. Единъ мѣденъ кжсъ отъ 2 стотинки (centimes) струва 5 пари, кжсоветѣ по 5 стотинки — 10 пари, по 10 стотинки — 20 пари, а два 10 стотинкови кжса правжтъ единъ грошъ. Човѣкъ трѣбва да внимава на разликата въ курса у държавнитѣ каси и на пазаря.

По планинскитѣ и не съвсѣмъ безопаснитѣ мѣста бѣхъ всѣкога придружаванъ, въ Румелия и въ България, отъ единъ или двама конни стражари. Между тѣхъ имаше добри момци, които прѣкрасно познавахѫ цѣлата страна.

Въ сношенията си съ селянитѣ нѣмахъ никѫдѣ никаква неприятность. Ала събирането на наученъ материялъ не е лесно, тъй като селскиятъ Българинъ е малко съобщителенъ и недовѣрчивъ къмъ непознато лице; често мисли, че задъ твоитѣ въпроси се крие нѣщо фискално, или че търсишъ закопано иманье. Цѣлиятъ успѣхъ тукъ зависи отъ познаването на страната и отъ искуството да общишъ и да се разговаряшъ съ проститѣ селяни. Неведнѫжъ съмъ узнавалъ важни нѣща тепърва при второто или третето спохаждание на сѫщото мѣсто. По малкитѣ градове често се срѣщатъ самоуци и четци на български книжки, които сѫ напълно разбрали значението на отечествовѣдѣнието и които сѫ добрѣ запознати съ забѣлѣжителноститѣ на своята околия.

Ала врѣме е вече да се отправимъ на пѫть, най-напрѣдъ за Пловдивъ. Ще опишѫ това си пѫтешествие, както го знамъ отъ нѣколкото си пѫтувания по шосето. Сега по него надали нѣкой пѫтува; отъ пролѣтьта на 1887 г. вървѫтъ вече локомотиви съ товарни вагони по линията, която на мѣста се доста отдалечава отъ шосето. Прѣзъ кѫдѣто сме се влѣкли по цѣли два дни, бѫдѫщитѣ туристи ще прѣлѣтѭтъ за нѣколко часа!

Между двата турски редута задъ втория километъръ на Цариградското шосе не виждаме вече София. Прѣзъ еднообразната равнина, въ която ни залисва само погледътъ на Витоша и Балкана, достигаме слѣдъ единъ часъ (10 километра отъ града) до бързия Искъръ, който влѣче своитѣ прозрачни води въ плитко корито около 80 крачки широко. Подиръ дъждъ той се страшно разлива. Прѣзъ него има дървенъ мостъ, подпиранъ отъ нѣколко масивни и безформенни четверожгълни стълпове отъ дѣланъ камъкъ, явно груба работа на македонски зидари; прѣзъ послѣднитѣ години обаче биде поправенъ по новъ вкусъ. На другата страна при селото Горубляне се зеленѣе голѣма дѫбова кория, рѣдкость въ безлѣсното Софийско поле. Прѣзъ лѣтнитѣ дни тукъ дохождатъ на разходъ много компании отъ града и въ зеленината печѫтъ ягнета на ръжень. Въ курията, сега пазена отъ правителствени куруджии, тъй като селянитѣ почнѫхѫ много да ѭ сѣчѫтъ, забѣлѣзватъ се тъмни съ трѣви обраснѫли купища. Това сѫ грамади желѣзни сгории; чакъ тукъ е достигала областьта на Самоковскитѣ желѣзарни, раз-

бира се, много отдавна. По-нататъкъ на югъ лежи при Искъръ селото, градището и мънастирятъ Германъ.

Отъ тукъ се върви между пространни житни и царевични ниви. Въ лѣво се отваря изгледъ къмъ източния край на Софийско поле, къмъ Мургашъ и Баба; въ десно се приближава на 2—3 километра до шосето низъкъ планински поясъ, който, освѣнъ корията при мънастира св. Спасъ, е голъ. Около четвъртъ часъ отъ моста минаваме кръстопѫтя, отъ гдѣто се отклонява шосето къмъ Самоковъ, което лази по пояса на горѣ, като прави голѣми криволици. На политѣ подъ прохода е разположено селото Лозенъ.[6] По край нашия пѫть тукъ тамъ сѫ останѫли кѫсове върбови алеи; сѫщо тъй го съпровожда и телеграфъ само съ единъ телъ. Срѣщаме дълги редове волски и биволски кола съ греди и дъски, градиво за Софийскитѣ кѫщи; идѫтъ отъ Бѣльовскитѣ гори подъ изворитѣ на Марица. На пролѣть отъ тукъ на горѣ къмъ София вървѭтъ много коли съ кошове череши. Лѣтно врѣме тукъ виждашъ на далеко и широко високитѣ житни класове, а между тѣхъ пълно съ синя метлика и ралички; щъркели се изправили между нивята, калугери си играѭтъ покрай пѫтя, а чучулиги пѣѭтъ въ вишинето. По пуститѣ полета се обаждатъ звънцитѣ на стадата овце и кози. На лѣво въ полето окото слѣди алеята по най-сѣверното право шосе отъ София прѣзъ Балканския проходъ къмъ Орхание. На есень цѣлото поле е покрито съ снопове поставени на купове на купове. Въ началото на зимата тукъ виждашъ Власи, какъ слизатъ отъ Витоша на зимовище въ по-топлитѣ долини, а кога падне снѣгъ по сѫщитѣ мѣста се изваждатъ хайки на вълци.

Малко по-нататъкъ въ лѣво тозъ край е билъ прѣсичанъ отъ римското шосе, което е водило отъ Горна Италия и отъ горне Крайдунавско прѣзъ Сердика къмъ Византия и къмъ Азия; то е било важно както въ врѣмето на прѣселението на народитѣ, тъй и прѣзъ кръстоноснитѣ и турски походи. Неговитѣ слѣди сѫ около половинъ часъ отъ насъ, посрѣдъ Цариградското и Орханийско шосе, до сегашната желѣзна линия, минава прѣзъ селата Слатина и Казичане къмъ селото Търново. Римскиятъ калдаръмъ върви тукъ по права линия, прѣзъ поля и ливади, ала сега бързо изчезва, тъй като го употрѣбятъ за каменоломня (кариера). Два кѫса отъ римското шосе при Слатина сѫ познати на селянитѣ подъ името Горни и Долни Троянъ; въобще цѣлото това важно калдаръмено шосе въ София,

[6] Отъ селото Горни Лозенъ е сръбскиятъ министъръ Христичъ.

Ихтиманъ, Татаръ-Пазарджикъ, Чирпанъ и др. се нарича обикновенно Трояновъ пѫть, Троянски пѫть, и турски Троянъ іолъ. Даже въ по-ново врѣме се е пѫтувало по него, както виждаме отъ пѫтописнитѣ дневници отъ 16. столѣтие; Далматинецътъ Вранчичъ на 1553 г. сѫщо чулъ, че цѣлото шосе отъ Бѣлградъ до Цариградъ се нарича «Трояновъ пѫть» и много се чудилъ, какъ е могла да се запази паметьта на царь Траянъ чакъ тукъ у такива «сурови варвари». Римското шосе е вървѣло прѣзъ двата рѫкава, на които е раздѣленъ Искъръ подъ Горублянския мостъ, и то, както виждаме отъ далечината на станциитѣ въ пѫтописитѣ, Oescus е текълъ тогава по източното корито, сегашниятъ «Стари» Искъръ. Тепърва въ половината на 17. столѣтие, навѣрно поради честитѣ наводнения на рѣката, това направление е било напустнѫто и пѫтятъ е билъ прѣнесенъ въ сухата подпланинска мѣстность.[7]

Три часа (25 километра) отъ София се минава прѣзъ по-голѣмо село, наричано турски Іени ханъ, български Нови ханъ, отъ гдѣто се отваря хубава гледка на Мургашъ. Името произлиза отъ великолѣпния каменenъ ханъ, чиито развалини смаяватъ пѫтника тутакси при влизанието. Той е билъ продълговата сграда съ връшеста стрѣха, която има извѫтрѣ 30 оджака. Около нея се простира широкъ заграденъ дворъ, въ който могли да се смѣстѫтъ нѣколко стотинъ ездачи. Виждатъ се и слѣди отъ щерни и фонтани; насрѣща стърчѫтъ развалинитѣ на малка джамия. Този ханъ е турски градежъ отъ 1670 г., тъй че едвамъ двѣ столѣтия старъ. Прѣзъ славнитѣ врѣмена на османското царство, въ 16. и 17. столѣтие, по цѣлото шосе отъ Цариградъ до Бѣлградъ сѫ били издигнѫти такива пространни ханища и кервансараи, нѣкои отъ тѣхъ отъ славнитѣ визири, каквито сѫ били Рустемъ, Али, Мехмедъ Соколовичъ и други. Сега всички сѫ западнѫли, както и самото турско царство. Тѣзи ханища обаче нѣматъ нищо оригинално турско. Още въ византийското царство е имало такива πανδοχεῖα; за едно отъ тѣхъ, основано въ Цариградъ отъ царь Исакъ Ангелъ (1185—1195) четемъ, че имало мѣсто за 100 мѫжье и толкова конье.[8]

Половинъ часъ по-нататъкъ стигнѫхме края на дъното на Со-

---

[7] Const. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag 1877. Допълнение въ моитѣ Archaeologische Fragmente aus Bulgarien, Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen X, 87 и слд.

[8] Niketas Akominatos ed. Bonn 585. Отъ πανδοχεῖον Арабитѣ си образували думата фондукъ, отъ която пъкъ произлѣзла срѣдновѣковната италска дума *fondacco*, ханъ, както е обяснилъ Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter (Stuttgart 1879) 2, 430.

фийско поле. Склоноветѣ, които до сега обграждахѫ пѫтя отъ десно, тукъ го прѣсичатъ. Ние сме въ областьта на Срѣдна Гора, която съ своитѣ разклонения изпълня пространството между Балкана и Рила. Възлизаме по нея между хубави гѫсталаци, едвамъ нѣколко педи високи, и стигаме при «Тритѣ ханища». Отъ тукъ се вижда далеко назадъ въ полето; София подъ огромната Витоша се вижда като двѣ бѣли ивици. Задъ ханищата иде едно лошо скалисто мѣсто, наречено Побиенъ камикъ (турски Дикили ташъ,) което значи «въздвиженъ камъкъ», най-лошото по цѣлия пѫть отъ София до Пловдивъ. Когато за пръвъ пѫть (на 1880 г.) минавахъ отъ тукъ, очудихѫ ме куповетѣ отъ най-модерни развалини. Огромниятъ желѣзниченъ насипъ лѫкатушеше между деретата, надъ дълбокия долъ се виждахѫ приготовления за нѣкакъвъ мостъ, до сто кѫса дѣланъ камъкъ лежехѫ като гробища разпръснѫти по пуститѣ морави а до тѣхъ стърчехѫ развалинитѣ на малки, съ трѣва обрасли сгради. Това бѣхѫ остатъци отъ желѣзницата, която Турцитѣ на 1873—76 строели тукъ за София; въ срутенитѣ колиби тогава сѫ живѣли италиянски работници и французски инженери. По-късно съ течение на врѣмето и тѣзи развалини бързо се разпръснѫхѫ. А когато (на 1884 г.) отъ тукъ за послѣденъ пѫть минавахъ, забѣлѣзахъ на това мѣсто още по-нови развалини: недоправени, съ трѣва обрасли серпентини на ново шосе; българското министерство на обществениитѣ сгради искаше да обходи онова лошо мѣсто, ала поради многото разноски почнѫтата нова линия биде напуснѫта!

Задъ това мѣсто се пѫтува по тѫженъ край, чието облѣкло е низъкъ дѫбовъ храсталакъ. Отъ прѣдъ Рила, що все по-ясно и по-ясно се показва, заградила е цѣлиятъ изгледъ а отъ задъ Витоша се изпънѫла надъ околнитѣ хълмове съ цѣлото свое осамотено могѫщество. Петь часа отъ София лежи най-високото мѣсто по цѣлия пѫть отъ Бѣлградъ дори до Цариградъ а сѫщеврѣменно и водораздѣлъ между Черно море и Егейско или както го казватъ Гърцитѣ, Българитѣ и Турцитѣ Бѣло море (840 метра). Тукъ е била и границата между княжеството и Румелия.

По околнитѣ лѣсисти върхове лежѫтъ на два часа пѫть разпръснѫти 19 махали (колиби), които всички заедно иматъ около 600 кѫщи и 3472 жители и се наричатъ Вакарелъ.[9] При самото шосе има само около 30 глинени кѫщички; това сѫ ханища, писалища на Софийскитѣ експедитори, митница, стражарница и т. н.

[9] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 665 домакинства съ 3796 жители. (П.).

На десно отъ митницата, сега подиръ съединяванието на Румелия съ България навѣрно пуста, бѣлѣе се на върха малка черквичка, която отъ далечъ отъ околнитѣ върхове се вижда като лъскава точка между зелената растителность. Споредъ тази черквичка селото въ 16. столѣтие се наричало сѫщо и Бѣла цръква, турски Алаклисе, Аладжа-клисе, «шарена черква». Покрай него още на 1530 г. се срѣща името Вакарево или Вакарелъ, което има съвършенно румънски характеръ.[10]

Жителитѣ прѣзъ старата турска администрация сѫ били дербенджии т. е. срѣщу незначителни привилегии пазили сѫ прохода (тур. дербендъ) отъ разбойници, което е ставало по много примитивенъ начинъ: щомъ като се е задавалъ нѣкой керванъ, тѣ почвали въ своитѣ сламенни стражарски колиби покрай пѫтя да тупѫтъ на малки тъпънчета. Споредъ турскитѣ законници отъ 16. столѣтие, прѣведени отъ Хаммера, дербенджилеръ или пазачи на планинскитѣ проходи се взимали отъ всѣки 30 кѫщи по единъ, тѣ сѫ били освободени отъ всѣкакви царски ангарии, плащали сѫ намѣсто 25 само 12 аспри данъкъ «испендже» а при това и едно «килé» ечемикъ и едно пшеница; никой не е смѣлъ при прѣминаванието си да имъ вземе нито сѣно, нито слама, нито хлѣбъ, нито пиле. Много отъ тѣхъ, както изрично споменува законътъ, сѫ имали царски фермани, съ които имъ е било повѣрено пазението на извѣстни проходи.[11] Дербенджиитѣ сѫ имали тѣзи длъжности по голѣмитѣ шосета дори до минѫлото столѣтие. Bertrandon de la Brocquière (1433) разправя, че планинитѣ между София и Пловдивъ сѫ били пълни съ разбойници, до като султанътъ прогласилъ, че всѣки ще бѫде свободенъ, който се тамъ засели, и че по такъвъ начинъ се образували тукъ двѣ села. Това сѫ били навѣрно Вакарелъ и Василици или Ветренъ, които напълно се ползували отъ онѣзи привилегии. Самитѣ Вакарелци разправятъ, че тѣ и Василчани сѫ били заселени тукъ отъ Турцитѣ като виновници, за наказание да пазѭтъ проходитѣ. Друго тѣхно прѣдание

---

10 Въ Пер. Спис. 7, 116 гледахъ да събера доводи за идентичностьта на двѣтѣ имена. Сега разгледахъ въ Прага рѫкописа на Dernschwam'а и той на л. 240¹ изрично казва, че „Wakhareo“ турски се казва „Alaschakhlisse“. — Dernschwam и Дубровчанинътъ Palmotić (17. столѣтие) пишѫтъ *Vakarevo*. Липранди, Нѣкоторыя свѣденія о правомъ берегѣ Дуная (Петербургъ 1827) стр. 55 нарича Вакарели едно румънско село въ Добруджа срѣщу Галацъ; въ новитѣ карти го пишѫтъ Вакарени, както се казватъ и други села въ Румъния.

11 Hammer, Des osman. Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung (Wien 1815), 1, 304, 313, 321, 327 (за Никополския, Виденския, Елбасанския санджаци).

гласи, че жителитѣ на Вакарелъ сѫ отъ двѣ племена; еднитѣ ужъ били Латини а другитѣ харбалии (харба единъ видъ старо-турско копие), а тѣхнитѣ потомци, казватъ, и до днесъ се различаватъ, тъй като женитѣ на Латинитѣ били ужъ по-хитри. Друго прѣдание говори, че нѣкои отъ жителитѣ произхождатъ отъ Унгарско и че като плѣнници сѫ били довлѣчени тукъ отъ Турцитѣ.

Вакарелци по говора и типа си съвършенно се отличаватъ отъ Шопитѣ въ Софийско поле. Иматъ и хубави лица и по-пъргаво тѣло; това е сѫщиятъ типъ, който преоблада въ Срѣдна гора, Етрополско и др. Мѫжьетѣ не сѫ вече облѣчени въ бѣло, ами носѭтъ дрехи отъ кафява овча вълна съ широки потури. Женитѣ се отличаватъ съ своята красива носия и хубави лица; носѭтъ шарени кърпи на глава, отзадъ задъ ушитѣ завързани, забунче съ кѫси тѣсни рѫкави, обшити съ хоризонтални ивици отъ разнообразни бои, пъстри като черги прѣстилки отъ сѫщия видъ както и рѫкавитѣ[12] и подобни чорапи. Слугинитѣ въ София сѫ най вече отъ тука. Въ България лошитѣ езици разправятъ какво не за голѣмото ужъ гостоприемство на Вакарелкитѣ, което обаче не е нѣщо ново, тъй като за него се подмѣта вече въ пѫтописната литература отъ 17. вѣкъ.[13] Животътъ въ Вакарелъ е тежъкъ, владѣе голѣма бѣднотия. Махалитѣ сѫ далеко една отъ друга, зимно врѣме между тѣхъ се скитатъ сума вълци и често казватъ въ снѣжно врѣме се губѭтъ дѣца. Родителитѣ зимно врѣме главяватъ своитѣ момичета за слугини въ София и често паритѣ за това прибиратъ сами за себе си. Лѣтно врѣме женскиятъ свѣтъ на тълпи на тълпи се отправя на жътва въ равнината при Татаръ-Пазарджикъ.

Отъ Вакарелъ пѫтятъ съ много завои води на долу покрай потока Ръжани. Шосето на мѣста води прѣзъ алеи отъ дървета, а лѣтно врѣме отъ странитѣ скоро виждаме и високо зелено жито съ цѣли острови сини и жълти цвѣтя.

Най послѣ се показва прѣдъ насъ крѫглото Ихтиманско

---

[12] Женската прѣстилка се казва въ Самоковско и околностьта (сѫщо и въ края Сирткьоилеръ при Провадия) фýта, въ Кюстендилско скутачъ, въ цѣла източна България отъ Дунава до Пловдивъ престилка (въ Пазарджикъ обаче фута. П.). Думата фута (сѫщо алб. futъ, рум. futъ sudarium, гръц. φουτᾶς кѫсъ шаренъ платъ) Миклошичъ, Die türk. Elemente in den südost- und osteurop. Sprachen 1, 62 обяснява отъ араб. фота Badeschürze.

[13] „Les femmes y sont fort libres en paroles, à cause du grand nombre de voyageurs qui passent par là, et ne roçoivent et n'entretiennent les étrangers, que lorsque leurs maris sont aux champs ou auprés de leurs troupeaux, ou quand ils sont en fuite pour éviter le mauvais traitement des Turcs." Ricaut (1665) p. 709.

поле, миниатюренъ образъ на Софийската котловина и сжщо като нея, старо езерно дъно. Неговиятъ край на сѣверната страна е по високъ и по стръменъ отъ колкото на западната, който е обграденъ съ редъ лѣсисти хълмове съ кжжелообразни върхове, задъ които на югъ се издига Рилската верига съ снѣжнитѣ гребени и чуки. Задъ насъ все още Витоша се издига до облацитѣ. Отъ дъното на полето една часть е покрита съ ливади, друга съ плодородни ниви, по които сж пръснжти много овощни дървета. На западната страна се виждатъ редъ села. Планинската ограда околовръстъ, високото надморско положение (610 м.) и влагата, що произлиза отъ не лесното изтичание на водитѣ влияжтъ на растителностьта, която и на есень е прѣсно зелена, непопарена отъ горещитѣ лжчи на лѣтното слънце.

Близко къмъ югоизточния край на тази елиптическа планинска котловина подава се съ нѣколко минарета градецътъ Ихтиманъ (името Ихтиманъ е, казватъ, арабско и означава «сключване на миръ») [4] 2 часа отъ Вакарелъ (3321 жители). [5] По дългата крива главна улица виждатъ се и нѣколко добрѣ уредени дюкяна, както и хотели, които иматъ даже нумерувани стаи, и сносни постели. Иначъ градецътъ изглежда като село, даже по жътва стърчжтъ по дворовете високи жълти купи и отъ всѣкждѣ по улицитѣ се издига прахъ отъ коньетѣ, що тъпчжтъ житото по харманитѣ. Отъ начало жителитѣ били по-голѣмата часть Турци, ала сега Турци сж останжли само 263.[16] Тукъ е сѣдалище на околийски началникъ, на сждия и други чиновници. Най-хубавото здание бѣше новото училище, ала напослѣдъкъ изгоря.

Около половинъ часъ на сѣвероизтокъ, задъ българскитѣ гробища, по политѣ на лѣсисти върхове лежжтъ слѣди отъ старо селище, отъ което на повръхностьта сж останжли само безбройно много тухлени парчета, ала никаква стѣна. Пустото това селище български се казва Щипонъ, турски Истипонъ-калеси. Жителитѣ на една махала въ Ихтиманъ, които се прѣнесли отъ тамъ въ града, и до днесъ се казватъ Щипончене. Това е византийското Стипонионъ, «хубавиятъ градъ Стобуни» у арабския географъ Идриси (1153), Стопонъ, Щипонье въ срѣдновѣковитѣ славянски паметници. Ихтиманската община има четири стари турски фермани за своитѣ синори; на единъ отъ тѣхъ съ червена тура, (tughra

---

14) Kiepert за Dernschwam стр. 20 заб. 1.
15) Споредъ статистиката отъ 1893 г. 4285 ж. (П.).
16) Споредъ статистиката отъ 1893 г. говорили сж турски 124 души (П.).

арабеска на султановия подписъ), датуванъ отъ 1088 год. споредъ хеджра (1678) изрично се споменува «село Истипонъ». Въ пѫтописната литература отъ 16. вѣкъ единъ Вранчичъ споменува селото «Stippos,» обаче вече Курипешичъ знае «ein türckisches stätlin» Ихтиманъ. Сега тукъ никой не помни, кога е било населено мѣстото на стария Щипонье; чухъ още и това, че ужъ неговитѣ жители за извѣстни привилегии прѣнасяли кюмюръ за турската хазна.[17]

Римското шосе въ Ихтиманско поле е вървѣло по източната страна на планинското подножие и е минавало прѣзъ самия сегашенъ градъ. Всѣки тукъ знае Трояновиятъ пѫть; по нивята изоравать камъне отъ него. Жителитѣ разправятъ, че тозъ калдаръмъ, широкъ колкото за една кола, билъ направенъ въ старо врѣме за нѣкоя си царска дъщеря, за да не стѫпи никѫдѣ по пѫтя на гола земя. Тозъ разказъ е старъ; нѣщо подобно четемъ вече въ пѫтописа на Соломонъ Швейгеръ отъ 1577 год. Може би произлиза отъ нѣкоя стара пѣсень, която е възпѣвала това нѣщо.[18]

Отъ турско врѣме въ Ихтиманъ има нѣколко каменни паметници. Говори се, че градътъ отъ начало ималъ «стѣни, кули и капии», направени противъ Кърджалиитѣ, когато е прибѣгнѫло тукъ голѣмо множество отъ околното селско население, ала сега сѫ отстранени. Срѣщу шестоѫгълния каменен хамамъ има чешма; турскиятъ надписъ, който чудесно е издълбанъ два пѫти съвършенно еднакво на двѣ мраморни една до друга плочи, гласи, че тя е основана отъ славниятъ великъ везиръ Мехмедъ Кьоприли на 1070 (1660) г. На южния край на града, въ турскитѣ гробища подъ сѣнката на огромни стогодишни брѣстове има малка каменна джамия, прѣдъ войната съ оловено кубе, сега съ керамиди покрита.[19] Съградилъ ѭ, казватъ, скоро подиръ прѣвзиманието на България Гази Михалъ паша, членъ на славния родъ Михалоглу, потурчени Гърци, които

---

17) Разказитѣ на Ихтиманци, Българи и Турци, за стария Истипонъ-калеси приятно ме изненадахѫ; въ „Heerstrasse“ стр. 91 поставихъ Щипонье до Ихтиманъ единственно възъ основа на Вранчичевата бѣлѣжка за „pagus Stippos.“

18 Schweigger, Newe Reissbeschreibung aus Teuschland nach Constantinopel, Nürnberg 1639, пише на стр. 44 за „gepflasterte Landstrass“ при Пиротъ: „ein ungerischer König hab' eines griechischen Kaeysers Tochter zur Ehe genommen und zur Erhaltung guter Freundschafft, damit sie desto füglicher können zusammen kommen, haben beyde Herren diesen Weg machen lassen“.

19 Вратитѣ иматъ низки сводове, арабски стилъ. Четвероѫгълната вѫтрѣшность има въ десно и въ лѣво малки крила. Посоката на главнитѣ стѣни споредъ компаса е 115° (деклинация около 10° на западъ). Киблата, къмъ която се Турцитѣ кланятъ, не е въ главната мѣстность, ами въ десното крило. Отбѣлѣзвамъ всичко туй за това, защото нѣкои твърдятъ, че тази джамия е била първоначално християнска черква.

заематъ видно мѣсто въ турската история отъ 15. вѣкъ. Неговитѣ потомци, Михалбейовци живѣли въ Ихтиманъ дори до руско-турската война; единъ отъ тѣхъ, Хадъръ Махмудъ бей билъ и депутатъ въ Търновското събрание на 1879 год. и подписалъ тамъ изработената българска конституция, ала сега живѣе въ Цариградъ. Гази Михалъ паша основалъ въ Ихтиманъ и мутевелликъ, който се състои въ това, че наслѣдницитѣ на основателя (мутевеллиитѣ) получаватъ извѣстна часть отъ десетъка на нахията, като се задлъжаватъ да издържатъ извѣстенъ вакуфъ, старата споменжта джамия въ Ихтиманъ и медресéто (турско училище). И източнорумелийското правителство е изплащало на «мутевеллиитѣ» тѣзи части отъ десетъка, не сáмо въ Ихтиманъ, ами и въ Марково при Пловдивъ, въ Митеризово при Карлово и др., ала платата въ Ихтиманъ е била най голѣма, казватъ до 2500 лири.

Господаруванието на Ихтиманскитѣ бейове, ако и да сж били по езикъ наполовинъ побългарени, много е тежало на околното население. На близо въ планинитѣ наистина има скрити огнища на българския народенъ духъ и на историчнитѣ традиции, на югозападъ Рилскиятъ мънастиръ и индустриялниятъ градъ Самоковъ, на изтокъ Панагюрище и Копривщица, въ които хората нито сж виждали Турци, ала Ихтиманско поле е било вънъ отъ тѣхното влияние. Когато пжтувалъ Герлахъ (1578 г.) Българитѣ въ Ихтиманъ нѣмали сж даже черква, а тазъ, която сега иматъ е съвършенно скрита и на половинъ подземна. До войната училища тукъ въобще е нѣмало. Всичкитѣ села на тукашната котловина иматъ турски имена; навѣрно тѣ сж произлѣзли отъ чифлицитѣ, като се заселили въ тѣхъ християнски работници. Разправяхж ми, че населението по селата и до сега е душевно убито и че много отъ тукашнитѣ потурчени Българки и подиръ войната си останжли мохамеданки, което другадѣ не е бивало.

Задъ Ихтиманъ се върви между върбова алея, отъ двѣтѣ страни на която виждаме нивя и съ плетъ обградени ливади съ многобройни цвѣтя; по телеграфнитѣ жици кацатъ диви гължби отъ близкитѣ гори. Петъ километра отъ града минава се рѣкичката Мжтивиръ,[20] която събира всичкитѣ води на влажната долина и се обръща на изтокъ, гдѣто влиза въ тѣсна, крива клисура между гористи склонове. Прѣдъ входа въ пролома около развaленото каменно мостче

[20] Дори до 1870 г. тази рѣкичка е била бѣлѣжена на картитѣ като зачатъкъ на задбалканския Видъ, което тепърва Лежанъ поправи. Срв Hochstetter, Das Becken von Ichtiman und der falsche Wid. Виенскитѣ geogr. Mitth. 1870, 289.

водата се разлива между дърветата и храсталацитѣ по влажнитѣ ливади, изпълнени отъ жаби крѣсъци. Едно мѣсто близо до града на лѣво се нарича Вражебара; въ 16. столѣтие тамъ е било село, което е означено и въ Меркаторовата карта отъ 1584 год. (Vrasabra). Бие въ очи високиятъ гористъ врѣхъ отъ десната страна на входа въ клисурата на Мжтивиръ съ яснозелена поляна на върха; това е Еледжикъ (собственно Яйладжикъ, тур. яйла планинско пасбище), гдѣто Българитѣ отъ Срѣдногорското възстание се бранили на 1876 г. противъ Турцитѣ. На неговия плосъкъ върхъ се намира старото градище Пчелинъ-кале́. По нататъкъ въ тѣснинитѣ на Мжтивиръ се крие градището Серсемъ-кале́; сжщо върхътъ Високъ отъ къмъ страната на село Мохово е, казватъ, коронуванъ съ остатъци отъ стара крѣпость. И на южната страна на Ихтиманско поле има нѣкои старини. Въ селото Отушлии показватъ стари гробове, много ужъ длъги; говорятъ, че въ всѣки отъ тѣхъ лежи по единъ жидавецъ. Думата жидъ по цѣла България, въ Търновско сжщо тъй както и въ Софийско, означава исполинъ; при сама София, на Нишкото шосе показватъ двѣ ями като жидовски гробове. Израелитинъ български на всѣкждѣ се казва Евреинъ.[21] При селото Василица показватъ Русалски гробища, камъни около 3—400 годинъ ужъ стари, около нѣкаква си малка каменна баня.[22]

Задъ моста шосето почва да възлиза по върховетѣ. Приближаваме се къмъ прочутитѣ Троянови врата. Задъ двата малки хана огледътъ се съвършенно затваря. Вредъ на около се вижда само габърова и джбова гора. Покрай шосето израстнжли гжсти лѣски и шипки, на мѣста станжли даже като дървета. Несрѣщаме никого. Поради всеобщия недостатъкъ отъ пѣснопойни птици и слабата заселеность на тѣзи краища тукъ царува гробна тишина. Въ тукашнитѣ гористи краища въобще не могжтъ да вирѣжтъ дребнитѣ птичета отъ многото соколи, дугани, орли и други грабливи птици. Въ турско врѣме по тѣзи мѣста пжтницитѣ сж прѣдавали душата си на Бога, тъй като тукъ е било елдорадо на разбойници. И сега тукъ не бива всѣкога сигурно и появяванието на разбойнически чети въ близкитѣ Родопи или Срѣдна Гора вдъхва страхъ чакъ тукъ;

---

21 Върху жидоветѣ ср. статията на А. Т. Илиева, Българскитѣ прѣдания за исполини, наречени елини, жидове и латини, Сборникъ IV, 231—256.

22 Друго мѣсто съ сжщото име има въ Балкана надъ Калоферъ. Една мѣстность Русалски лжгъ между селата Боровци и Живовци при Берковица се споменува въ единъ сждебенъ актъ въ „Държавенъ Вѣстникъ“ 1884 г. бр. 26 стр. 22.

обаче грабежъ по това шосе въ Румелийско врѣме не се е случилъ ни единъ.

Около единъ часъ отъ Мѫтивиръ на десно се отваря изгледъ на мѣсностьта; малъкъ валогъ съ нивя и гори се наклонява къмъ горна Марица, а нашиятъ пѫть завива на лѣво. Тозъ валогъ е тъй нареченият Сулу-дербендъ, (тур. воденъ проходъ), прѣзъ който вървѭтъ и кѫсове отъ недоправената желѣзница къмъ края на румелийската линия при Бѣльово, върху които на послѣдъкъ изново се почнѫхѫ работитѣ. Обгледътъ отъ това мѣсто е великолѣпенъ. Около 25 километра на югъ стърчѫтъ импозантнитѣ стѣни на Рила, съвършенно алпийска панорама. Най високиятъ неинъ върхъ, широкиятъ щитъ Мусалла, стои тъкмо отпрѣдъ. Пепелявитѣ стѣни съ исполинска висота и съ стръмно и непристѫпно лице се наклоняватъ къмъ сѣверъ. Между тѣхъ и нашето становище лежи долъ, чието дъно, поради нѣкои близки гористи върхове, не се вижда. Тамъ сѫ изворитѣ на Марица, която на лѣво прѣзъ пролома Момина-Клисура (тур. Къзъ-дербендъ) изкача въ тракийската равнина. Чудноватото име на тозъ проходъ произлиза отъ срѣдновѣковната стратегия, когато е билъ смѣтанъ за толкова непроходимъ, че даже и моми би го ужъ упазили отъ неприятеля.[23]

Сама Марица се образува при селото наречено Радуилъ, на румелийска територия подъ Мусалла. Споредъ описанието на Славейкова тя се образува отъ три потока. Най западниятъ отъ тѣхъ Сливница изтича отъ малкото езеро Сарѫгьолу тур. («Жълто езеро»); срѣдниятъ и най-силниятъ, собственно Марица, изтича около седемъ часа на югъ отъ Радуилъ подъ самия Мусалла отъ една много високо лежаща тръсина (потръсище), която явно била ужъ нѣкога езоро; най източниятъ Ибъръ се събира отъ двѣ поточета, Десенъ и Лѣвъ Ибъръ, подъ безлѣсни склонове, поради голотата на които лѣтно врѣме много прѣсъхва. Името Ибъръ или Ибаръ напомня античния Hebros, старовѣковното име на цѣла Марица.[24] При подножието на Рила при нова Марица има малка котловина съ топли извори и съ селата Костенецъ, Баня и др.

---

[23] Сѫщо и при Солунъ има градецъ нареченъ Женско, Гинайкокастронъ на Византийцитѣ, турски Авретъ-Хиссаръ, който тъй хубаво билъ укрѣпенъ, че и жени ужъ могли да го защищаватъ.

[24] Славейковъ въ Пловдивското мѣсечно списание „Наука", год. П. (1882) 175. Grand Ibar и Petit Ibar четемъ и въ издаденитѣ отъ Kiepert „Cartes de nouvelles frontières selon les décisions du congrès de Berlin" (Berlin 1881). Въ житието на св. Иванъ Рилски отъ Димитъръ Кантакузенъ отъ 15. стол. славянския прѣводачъ прѣвелъ битката при Hebrus (1371) близо при Одринъ: „на Ибърсцѣй рѣцѣ" (рѫк. въ Рилския мънастиръ).

Костенецъ въ срѣднитѣ вѣкове е било прочуто селище подъ името Konstantia.[25] Половинъ часъ на западъ отъ него и до сега се показва градище въ гората, а пъкъ на югозападъ черква Света Богородица, на олтаря на която имало, казватъ, издълбана годината 1352, съ стара крѣпость. При близкото село Сестримо имало, казватъ, седемъ пусти мънастирища.

Съ изворитѣ на Марица сѫ свързани всевъзможни литературни възпоминания. Овиди въ своитѣ Хероиди (2,113) съ нѣколко думи сполучливо отбѣлѣзва противоположностьта на «сѣнчестия Хемусъ,» т. е. на гориститѣ разклонения на Срѣдна Гора около Трояновитѣ Врата, и на стръмнитѣ голи стѣни на «ледовититѣ Родопи», чиито разтопени води отвежда младиятъ Hebrus:

Qua patet umbrosum Rhodope glacialis ad Haemum
Et sacer admissas exigit Hebrus aquas.

Всички по стари пѫтувачи съ живи думи описватъ погледа на отсрѣщнитѣ планински великани отъ сѫщото мѣсто, гдѣто сме се тъкмо спрѣли; между другитѣ Busbeck (1554) ги описва, че това сѫ покрититѣ съ снѣгъ върхове на Родопитѣ, които, казва, Българитѣ наричатъ Rulla. Дубровчанитѣ, които въ по старитѣ турски врѣмена въ своитѣ търговски пѫтувания сѫ посѣщавали често тѣзи краища а при това дома си чели класицитѣ, намѣрили при зачатъцитѣ на Марица седемъ топли извора бистра вода, които ужъ Орфей съ своитѣ пѣсни примамилъ отъ земята. Гундуличъ († 1638) споменува за тѣхъ въ своя «Османъ», гдѣто до близкитѣ желѣзни мини при Самоковъ поставя желѣзнитѣ палати на военния богъ Марсъ. Сѫщитѣ «sept fontaines d'Orphée» споменува и неговиятъ съврѣменникъ, французскиятъ посланникъ Des Hayes de Courmenin (1621), който много общувалъ съ Дубровчанитѣ, па посѣтилъ и самия имъ градъ. И Хърватинътъ Крижаничъ на 1655 год. възпѣва, въ една тепърва сега изново намѣрена славянска и латинска поема, Орфеовитѣ извори, отъ които, казва, близо едно до друго изтичатъ Марица и Струма. Ricaut, който е прѣминѫлъ отъ тукъ на 1665 г. забѣлѣзва при София, че ужъ тамошнитѣ планински потоци се смѣтали отъ нѣкои за води, които нѣкога Орфей много обичалъ.[26]

---

25 Срв.: Heerstrasse 73, 93. Тамошниятъ край е описанъ въ Бартовия пѫтопись и въ българската книжка на Стефанъ Захариевъ за Татаръ-Пазарджикската кааза (1870).

26 Орфей споредъ Гундулича билъ Българинъ, композиторъ на сладкитѣ пѣсни наречени bugarkinja. Още, казва, при изворитѣ на Марица

kažu Srblji i Bugari
bistre vode sedam vrela,

Четвъртъ часъ задъ този изгледъ достигаме между гори до водораздѣла (809 м.), отъ гдѣто шосето изново се наклонява. Петь минути задъ него (12 километра отъ Ихтиманъ) намираме се въ тѣсния дълбокъ пѫть при мѣстото на старитѣ Троянови Врата, при римскитѣ Succi (Succorum claustra или Succorum angustiae), при «царския или български проходъ» на Византийцитѣ: Βουλγαρικὴ κλεῖσις, Βασιλικὴ κλεισούρα, отъ тука claustra Sancti Basilii на кръстоносцитѣ.[27] Селото Василица, наречено турски Капуджикъ остава на десно въ гората, разпръснѫто въ шесть групи (420 кѫщи). При самото шосе има само три бѣдни кѫщички, т. е. скромно ханче, жилището на вардача на шосето и стражарница. Черкезитѣ, които сѫ живѣли по напрѣдъ тукъ, сега разбира се сѫ изчезнѫли. Прѣдъ ханчето се виждатъ въ дълбокия ровъ отъ западната страна на шосето здрави основи на нѣкогашни врата, т. е. около три крачки широки основи на зидъ отъ бѣлъ недѣланъ камъкъ. Размѣритѣ на мѣстностьта се схождатъ съ описанието на Marsigli; споредъ него вратата сѫ били 15 стѫпки широки и 24 високи, въ долната си часть отъ дѣлани четвъртити камъни, въ горната отъ плоски тухли. Римското шосе тукъ се е намирало въ дълбокия долъ и по голѣмата часть отъ него е била засипана при постройката на новото военно шосе отъ Турцитѣ. Стари селяни още помнятъ вратата, която на послѣдъкъ се наричала Маркова капия, отъ Крали Марко, главниятъ герой на южно-

---

koja probi i udari
na spjevan'ja sva vesela.

Stari pisci 9 стр. 312—313. За това мѣсто срв. Новаковичъ въ Дубровнишкото сп. „Slovinac“ 1879, бр. 5. — Крижаничъ се обръща къмъ вилитѣ да пѣятъ пѣсни „nad studenci bistrimi, kim-no vičnoe ime Orpey Odrizkih dao je knez pevaca, gdi mutna rika Marica i virovita Strumica, susedski izvor prijamše, idu protivne ciste,“ къмъ вилитѣ, които „iz visocih drivate Rile vrhova (frondosae Rhodopes iugis) široka Sridca grada i žitorodna polja (spaciosas Sardicae urbis et frugum feraces campos) razmirate očima“. Starine 18,226. — „C'est le lieu (т. е. Родопскитѣ планини, които се виждатъ между София и Трояновитѣ Врата), où l'antiquité veut qu'Orphée ayt fait entendre autrefois la douceur de sa harpe, dont la memoire s'est perpetuée iusques en ce siècle; car il y a sept fontaines sur le plus haut de la montagne que ceux du pais apellent encores aujourd'huy les sept fontaines d'Orphée“. Des Hayes p. 81.—Il y en a qui disent que ce sont (при София) ces eaux là qu'Orphée a tant cheries autrefois,“ Ricaut p. 712. Въ домашната литература пѣснитѣ на Орфея покрай тѣзи на Сиренитѣ се споменуватъ само въ реторическата рѣчь на Константинъ Философъ, гдѣто се описва посѣщението на сръбския деспотъ Стефанъ въ Цариградъ 1402. Гласник 42, 296. Между простото население името на Орфея днесь е съвършенно непознато; българската интелигенция го знае отъ литературата.

[27] За историята на това мѣсто вж. Heerstrasse и т. н. 30--35, 80, 92, 129. Друга Βασιλικὰ τέμπη е имало въ Мала Азия подъ Витинския Олимпъ, Анна Комнена 2, 247.

славянската народна поезия, и още като дѣца сѫ тичали на горѣ прѣзъ нея̌ по една греда. Отъ постройката, въ началото на 18. столѣтие изобразена отъ Марсигли още съ сводъ, който на 1719 г. въ врѣмето на Дришовото пѫтувание вече е билъ страшно напуканъ, съ събарянието на горнитѣ части сѫ останѫли само двата пострании стълпа; изобщо се вижда, че тя се е разпаднѫла по-скоро сама отъ себе си отколкото да е съборена отъ людски рѫцѣ. Събарянието на нейнитѣ остатъци при построяванието на новото шосе на 1835 г. околнитѣ жители още помнѭтъ. Отъ двѣтѣ страни на вратата е имало двѣ малки крѣпости, които сѫ добрѣ означени въ Лежановия планъ.[28] Крѣпостьта на по високия връхъ отъ източната страна, казватъ, била нѣкогашно черковище. На западъ нѣколко крачки надъ самия хапъ видѣхъ върху малка могила съ трѣва и билки обрасли остатъци отъ четверожгълна сграда, съ страни 25 крачки дльги. Двата дървени стълпа въ отворения сейванъ на хана се опиратъ долу върху малки камъни, тукъ изкопани, съ грьцки надписи, грубо издълбани.[29]

Нѣколко минути по-долу върху стръменъ гѫсто обраснѫлъ връхъ на лѣво се показватъ развалини на нѣкаква си малка кула, която е пазила пристѫпа къмъ вратата отъ югъ; селянитѣ наричатъ тѣзи останки отъ нѣкогашна сграда Маркова механичка, гдѣто ужъ Крали Марко весело си попийнувалъ. Ето пакъ настава несносенъ кѫсъ шосе. Покрай Яворица (тур. Харманъ-дере), която извира подъ старитѣ врата, се върви шесть километра долу чакъ до мѣстото, гдѣто потокътъ, сѫщо като Мѫтивиръ, се обръща прѣзъ клисурата къмъ изтокъ и се влива въ Тополница; отъ тукъ изново се изкачваме около единъ часъ почти до сѫщата височина, на която бѣхме и по напрѣдъ. Шосето, на 1880 г. съвършено поправено, води между гѫсти дѫбови и габърови гори около многобройни пѣсъчни урви. Потокътъ отстрани клокочи по скалистото дъно, гущери по пѫтя се припекли на слънце а по долѣ приятно ни изненаждатъ многото птичи гласове. На най-долното мѣсто (180 метра подъ Капуджикъ) има стражарница, всѣкога пълна съ стражари или войници; единъ или двама отъ тѣхъ внимателно слѣдѭтъ отъ балкона на горния катъ всѣко движение по шосето. Долътъ, прѣзъ

28 Lejean, Voyage en Bulgarie, Tour du monde 1873 p. 159.

29 Единъ отъ тѣхъ издадохъ въ Arch. epigr. Mitth. X. 90 (едвамъ се познаватъ ἄγαλμα и εὐτυχῶς). Другиятъ е наполовинъ въ земята. Може би четѣ сѫ еднакви съ изтрититѣ надписи, които е видѣлъ тукъ Dernschwam 1553, Driesch 1719, Lejean 1867 и Кемпленъ 1740 (Arch. epigr. Mitth. XVII, 50).

който Яворица се отклонява на изтокъ, е доста отворенъ, въ него има пѫтека за конь и малки нивя. При възкачванието отъ караула нагорѣ отваря се назадъ хубавъ изгледъ на зеления край, съвършено покритъ съ гори, съ криволицитѣ на бѣлото шосе дори до Капуджикъ.

На върха на втората сѣдловина е разположена Паланка (710 м.). Въ турско врѣме тя е била османско село съ 15 кѫщи. Отъ нея сега е останѫла само голѣмата стражарница, поправена напослѣдъкъ за жилище на инжинера, който е рѫководилъ работата на шосето; отъ далече изглежда като нѣкоя алпийска гостилница. До нея се виждатъ развалинитѣ на стария четверожгъленъ ханъ, между съборинищата на който планинската сѣдловина гемжи отъ лалугери, които ту кротко си играѭтъ, ту се боричкатъ и прѣмѣтатъ. Задъ хана, на мѣстото отъ гдѣто се отваря разкошенъ изгледъ на тракийската равнина, стоѭтъ развалинитѣ на крѣпостьта, наречена Хисарджикъ, които сѫ добрѣ описани отъ старитѣ пѫтувачи, отъ Вранчичъ, Герлахъ и Марсигли. Тя е била четверожгълникъ, чиито стѣни сѫ били около 40 крачки длъги. На горѣ още стърчи единъ кѫсъ отъ сѣверната стѣна, 3 метра дебела и 5 метра висока, здраво направена отъ пластъ недѣлани камъне и слѣдъ това пластъ плоски длъги тухли (по 4 реда)[30]. На източната страна на развалинитѣ, между градището и новото шосе, познава се дълбокиятъ съ трѣва обрасълъ старъ пѫть, който отъ тукъ почва да слиза въ полето.

Отъ градището се отваря новъ огроменъ изгледъ. Пѫтекитѣ, доловетѣ и планинскитѣ проходи се вече свършватъ. Подъ насъ 500 метра дълбоко се простира широка равна низина, покрита съ ливади и нивя, безъ гори. По нея лѫкатуши между тополи и върби Марица, която изкача на десно изъ скалиститѣ врата на Момина Клисура. На изтокъ равнината, що повече и повече се разширява, се слива съ небесния сводъ; струва ни се че тамъ въ мъглата познаваме Пловдивъ съ неговитѣ скали. На лѣво се простиратъ пò низкитѣ върхове на гористата Срѣдна Гора.

---

[30] Това е може би κάστρον Μόρεια по срѣдата между Пловдивъ и Срѣдецъ, който царь Васили II. напраздно веднѫжъ обсаждалъ, споредъ Кекаумена у Васильевскій, Совѣты и разказы визант. боярина XI. вѣка стр. 42. Герлахъ стр. 517 описва тазъ развалина при Ветренъ: „davor aussen steht ein altes Gemäuer, da der bulgarische Despota Novag Debeli seinen Sitz solle gehabt haben. Und ist dieser Ort gleichsam als der Schlüssel und die Pforten in die Bulgarey und des Landes Trazien Gränzen“. Новакъ Дебеличъ е добрѣ познато лице въ народната поезия.

Ала прѣдницата на цѣлата панорама изпълватъ великолѣпнитѣ Родопи: голѣма планинска верига съ маса дълги гребени, изпъкнжли кжжели и тайни рѣчни долове, съ върхове до 2000 метра високи, която се точи по срѣщния брѣгъ на по долната низина отъ Рила чакъ до сивитѣ мъгли на низкия източенъ хоризонтъ. Политѣ на тѣзи планини на най-близкото мѣсто сж отдалечени отъ насъ едвамъ на 15 километра. Отзадъ на най-високия гребенъ се намира турската граница.

Отъ тукъ се слиза бързо на долу. Зимно врѣме по тозъ склонъ ставатъ страшни снѣжни виелици. Седемъ километра отъ градището (300 м. по дълбоко) е разположено чистото българско село Ветренъ (тур. Еникьой). Около него пжтникътъ съглежда изново първитѣ лозя. Селото е голѣмо, има 489 кжщи; женската носия е още сжщата, която се носи въ Ихтиманско и Вакарелъ. Ламартинъ на 1833 г., когато се връщалъ отъ пжтуването си по изтокъ, останжлъ тукъ 20 дни, понеже го налегнжла треска. Десетъ минути подъ Ветренъ ние се намираме вече на равно поле. Шосето върви по права линия на изтокъ. Планинската прохлада се замѣстя съ съвършено другъ въздухъ; лѣтно врѣме, даже и когато захожда слънцето, тукъ имаме италска горещина. Покрай многото малки искуствени могили обръщатъ ни вниманието високитѣ природни кжжеловити връхове покрай самото шосе; по пасбищата се търкалятъ цѣли стада черни биволи, и мѣстностьта колкото по натагъкъ толкова повече става безсѣнчеста. Три километра задъ Ветренъ при потока Асаръ Дере до шосето лежжтъ остатъцитѣ на четвероѫгълната крѣпость съ кули по жглитѣ, наричана Асарлъкъ, сега значително отстранена отъ повръхностьта на земята, понеже е служила за каменоломня [31]. Старото калдаръмено дълбоко шосе съ мостове и резервоари остава на десно въ нивята. Единственно селото Бошуля лежи при самото шосе. Вниманието на пжтника обръщатъ планинитѣ отъ двѣтѣ страни на шосето. На десно между горgriститѣ урви на Родопитѣ се вижда дѫлбеятъ на рѣката Елидере, съвършенно непроходима тѣснина. На лѣво погледътъ ни се спира на недалечнитѣ гористи върхове на Срѣдна Гора. Тази не незначителна планинска верига е била отбѣлѣзана въ картитѣ тепърва отъ 1870 г. По старитѣ пжтувачи, като сж виждали отъ равнината планини на сѣверъ, мислили, че това е самиятъ Балканъ, и тепърва неотдавна се указало, че прѣдъ Балканската верига лежи още дългъ планински

[31] Тамъ е билъ намѣренъ камененъ указатель на милитѣ отъ врѣмето на царь Гордиянъ (Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace № 3).

поясъ, отдѣленъ отъ нея съ дълбоки долини, най-близко съ Златишко поле. Отъ тѣзи планини бърза къмъ Марица прѣзъ лжкатушно дере рѣката Тополница, която тече подъ сѣнкитѣ на лозя и овощни дървета. Прѣзъ пролуката на нейната долина виждаме доста далеко блѣдосинитѣ чърти на нѣкоя по-висока верига; това е сама Стара Планина, Етрополскиятъ Балканъ [32]. На сѣвероизтокъ поразително близко до насъ стърчжтъ нѣколко уединени звъновидни кжжели въ единъ редъ въ полето подъ Срѣдна Гора; това сж Коюнтепе (тур. «овчи могили») отъ еруптивенъ произходъ.

Най-послѣ влизаме (3 ч. отъ Ветренъ) въ Татаръ-Пазарджикъ, чиито многобройни минарета още отъ далеко ни поздравяхж. Четвъртъ часъ прѣдъ първитѣ кжщи минжхме моста прѣзъ Тополница, а слѣдъ него вторъ мостъ прѣзъ единъ бързотеченъ каналъ. Слѣдитѣ отъ насипи около нивята свидѣтелствуватъ за по напрѣжджното обработванье на ориза, който периодично се наводнява. Градътъ (15,425 жители, отъ които 2600 Турци)[33] е много пръснжтъ (отъ Марица до префектурата има $1^1/_2$ километъръ) и лежи съвършенно дълбоко на лѣвия брѣгъ на Марица, като е изложенъ и на чести наводнения. Разположенъ между високи планини само 205 метра надъ морето, въ него лѣтно врѣме става страшна горещина. По чаршията се виждатъ много дюкяни съ сребърна стока, кожи, грънци и пр. При Марица има ливада, наречена Салашъ [34], гдѣто жителитѣ недѣленъ день се веселжтъ и наслаждаватъ на брѣга подъ дърветата отъ примитивна музика а съ донесенитѣ или заржчанитѣ отъ врѣменно построеното кафене напитки се подкрѣпятъ. Прѣзъ широката рѣка има дървенъ мостъ върху 16 каменни стълпа. Отъ него има хубавъ изгледъ на Родопитѣ, чиито поли сж отдалечени едвамъ 10 километра. На лѣво, между градеца Брацигово и селото Ясъкория, стърчи между Родопскитѣ гребени единъ звъноподобенъ връхъ (къмъ 175°) Света Недѣля (до 1500 м.), на който съ далекогледа ясно се разпознаватъ коронитѣ на дърветата. Понататъкъ на десно се показва високъ единъ връхъ, на който и въ мѣсецъ Юни се лъщжтъ нѣко снѣжни петна — Карлъкъ при Батакъ (2081 м.). Цѣлата планинска верига е покрита съ

32 Отъ самия Татаръ-Пазарджикъ по срѣдата между върховетѣ на Срѣдна Гора, между Братя отъ лѣво и Богданъ отъ десно, се вижда Балканскиятъ връхъ Веженъ (къмъ 15°) надъ Тетевенъ.

33 Споредъ статистиката отъ 1893 г. 16,343 души, отъ които на 2081 матерниятъ езикъ е турски. (II).

34 Думата салашъ български значи житница (хамбаръ) за царевица. У Карпатскитѣ Словаци значи овчарска колиба.

гора; прѣдъ нейнитѣ зелени склонове се протака низъкъ, бѣлизникавъ, голъ планински носъ, тъй нареченият Баба-баиръ, прѣзъ който води шосето за Пещера. Импозантенъ е Родопския склонъ на югозападъ, съвършенно покритъ съ вѣковна гора, на политѣ на който се бѣлѣе мънастирътъ св. Петъръ при селото Баткунъ.

Историята на града не е много отдавнашна. Римското шосе тукъ е вървѣло отъ къмъ втория, юженъ брѣгъ, гдѣто неотдавна сѫ намѣрени слѣдитѣ на неговия калдаръмъ между Марица и Пазарджиската станция. Градътъ Бессапара, главното сѣдалище на Родопското племе Беси, който въ римско врѣме се споменува дори до Юстинияна, е билъ разположенъ подъ споменѫтия Баба-баиръ, между неговитѣ съ лозя посѣти склонове и желѣзницата, около 5 километра на югоизтокъ отъ Татаръ-Пазарджикъ, между селата Башикарово и Симентлии[35]. Тамошнитѣ надписи сега се намиратъ въ Татаръ-Пазарджикъ; самитѣ развалини тъй сѫ били експлоатирани за градиво, че тамъ по нивята сѫ останѫли едвамъ основитѣ на стѣни, гробове, монети и др. Въ срѣднитѣ вѣкове въ тукашния край най-много се споменува крѣпостьта Баткунъ. Татаръ-Пазарджикъ, който Родопскитѣ Помаци и до сега наричатъ просто Пазаръ, споредъ турски извѣстия е билъ основанъ на 1485 г. отъ султана Баезида II. Градътъ дълго врѣме е билъ съвършенно турски; къмъ края на 16. вѣкъ споредъ свидѣтелството на Герлаха тукъ е имало само 30 кѫщи християнски безъ попъ и безъ черква. По това врѣме градътъ въ търговско отношение е билъ много важенъ, тъй като тукъ се разклонявали двата главни пѫтя на Европейска Турция, които сѫ съединявали Цариградъ съ Западъ; отъ една страна се пѫтувало прѣзъ София за Виена, отъ друга покрай горна Марица и прѣзъ Самоковъ за Босна, Албания и Далмация. Тогава тукъ е билъ главниятъ складъ на Самоковското желѣзо и Турци, Дубровчани, Ерменци, Евреи и Малоазиятци сѫ съживѣвали тукашнитѣ ханища.

Отъ Пазарджикъ за Пловдивъ водѭтъ два пѫтя. Покрай лѣвия брѣгъ на Марица се точи шосе (35 километра) право прѣзъ безлѣсни равнини, прѣзъ устието на рѣката Луда Яна, която иде отъ Панагюрище и извира отъ Срѣдна Гора.

Покрай другия брѣгъ на Марица върви желѣзница. Задъ моста виждашъ каменна станция съ гостилница и градина. Ако единъ день тазъ желѣзница е прѣдназначена да послужи за свѣтската тър-

---

[35] Проф. Добруски за положението на Бессапара въ в. Марица отъ 2-и и 9-и Юли 1885 г., бр. 727 и 729.

говия между Цариградъ и Европа, ще трѣбва още много да се усъвършенствува. Днесь прави впечатление много «gemüthlich», както казватъ Нѣмцитѣ. По насипа и между раждасалитѣ релси расте буйна трѣва, влакътъ едвамъ се движи напрѣдъ, пѫтницитѣ отъ станция на станция спокойно се посѣщаватъ отъ едно купе въ друго, а кондукторитѣ сѣдѫтъ вънъ на дъскитѣ, които съединяватъ вратата на вагонитѣ, махатъ краката си и пушѫтъ съ лулитѣ си. Нощя не се пѫтува. Пѫтницитѣ отъ тукъ до Цариградъ нощуватъ въ Одринъ и пѫтуватъ слѣдователно два дни и една нощь. По станцитѣ чиновницитѣ отъ Хиршовата компания сѫ повечето Левантинци отъ Пера и Галата или Гърци и Ерменци. Влаковетѣ биватъ смѣсени съ стока и пѫтници. Локомотивитѣ и вагонитѣ иматъ антикварски видъ и сѫ украсени съ полумѣсецъ и звѣзда, турски знакъ.

Желѣзничниятъ насипъ се протака покрай десния брѣгъ на Марица съ нейнитѣ кории и острови. На десно подъ близкитѣ склонове на Родопитѣ се бѣлѣѭтъ нѣколко села и градчета, обиколени съ лозя, отъ гдѣто прѣзъ планинския проломъ иде Кръчимската рѣка или Въча, съ двойно устие, отъ които източното е много бързо и дълбоко. На лѣво се простира поле, а понататъкъ задъ него стърчи Балканътъ съ Срѣдна Гора. Отъ задъ се намира Рила, вечерь като черенъ облакъ, а тамъ ясно се вижда проломътъ Момина Клисура. Слѣдъ 73 минути (безъ спиранията) стигаме на Пловдивската станция. Градътъ е около четвъртъ часъ отдалеченъ. Къмъ него се отива по право шосе между нови вили.

---

4. Пловдивъ.

Положение. Тритѣ тепета и изгледътъ отъ тѣхъ. Старовѣковнитѣ могили. Филиппополисъ, тракийската Пулпудева, римскиятъ Тримонтиумъ, славянскиятъ Пловдинъ и Пловдивъ. Бойоветѣ между Византийцитѣ и Българитѣ. Павликянитѣ и тѣхниятъ произходъ. Французското воеводство въ 13. столѣтие. Народописнитѣ отношения въ турско врѣме. Кланетата на 1876 г. и биткитѣ при Пловдивъ на 1878 г. Главниятъ градъ на автономната провинция Източна Румелия (1879 — 1885).

Положението на Пловдивъ е съвършенно оригинално. Посрѣдъ тракийското поле, което тукъ е около 165 метра надъ морето, издигатъ се на десния брѣгъ на Марица седемъ уединени сиенитови скали. Върху тритѣ, най-близки до рѣката, е разположенъ Филипповиятъ градъ, който за това отъ Римлянетѣ е билъ нарачанъ и Trimontium.

Това разположение на града отъ вси страни има живописенъ профилъ: свѣтлосивитѣ скалисти стѣни се издигатъ надъ зелена равнина, слънцето се отражава въ прозорцитѣ на бѣлитѣ кѫщи върху скалитѣ, около насъ широко поле, понататъкъ на хоризонта всѫдѣ сини планини а надъ насъ темносинъ сводъ! Българскиятъ поетъ Вазовъ сравнява Пловдивъ съ три бѣли камили, които почиватъ въ широкото поле.

Най-широкото и най-високо срѣдно градско тепе[1] се нарича Джамбазъ-тепе, което отъ къмъ сѣверната си страна, обърнѫта къмъ Марица, е покрито чакъ до горѣ съ кѫщи и градини; на югъ склоноветѣ му се спущатъ отвѣсно а надъ тѣхъ тъкмо по шеметнитѣ краища се бѣлѣятъ върху каменни темели високи двоетажни кѫщи съ разкошенъ изгледъ на Родопитѣ. На изтокъ, малко по близко до рѣката, стърчи отъ страната му по низкиятъ върхъ Небетъ-тепе, сѫщо покрито съ кѫщи. На западъ на пръвъ погледъ едвамъ се разпознава отъ Джамбазъ-тепе малкото съвсѣмъ

Фиг. 6. Пловдивъ отъ сѣверна страна.

---

[1] Височинитѣ споредъ Хохщетера: Марица 163 м., Сахатъ тепе 209, Джамбазъ-тепе 212, Бунарджикъ 233. Споредъ картата на австрийския генераленъ щабъ по низката часть на града има 177 м. височина. Руската карта опрѣдѣля позицинтѣ на около въ полето отъ 150 до 171 м. а Джендемъ-тепе (подъ името Шайтанъ-ташъ, „дяволски камъкъ“) на 283 м.

покрито сѫ кѫщи Таксимъ-тепе[2], отдѣлено отъ него съ малъкъ валогъ, отъ гдѣто водѭтъ единственнитѣ стълби, които се спускатъ отъ тѣзъ скали къмъ южната страна. Останѫлата часть отъ града е разположена около споменѫтитѣ три тепета, главно между подножието имъ и рѣката, при всичко че пò новитѣ улици се разпростиратъ и по други посоки.

Освѣнъ градскитѣ три тепета, на западъ отъ тѣхъ стърчи голото Сахатъ-тепе, двоглава сива скала съ кула и часовникъ отъ 17. столѣтие, съ кафене и развалини на турски барутенъ складъ. Послѣднитѣ три върха, сѫщо тъй уединени скали, само малко по широки и по високи съ плоски върхове сѫ наредени единъ до другъ отъ тукъ на югозападъ, покрай западната страна на шосето, което съединява града съ желѣзничната станция. Отъ далечъ иматъ съвършенно пирамидаленъ профилъ. Най-близко стърчи Бунарджикъ, тъй нареченъ отъ извора (бунара) на върха, гдѣто прѣзъ руската окупация весело се танцуваше на офицерскитѣ балове при свѣтлината на луната и фенеритѣ. Сега тамъ се издига руски паметникъ отъ войната, високъ бѣлъ обелискъ. Подиръ него иде низкото Марко-тепе, наречено така ужъ поради гроба на Крали Марко, а задъ него най-високото отъ всички, Джендемъ-тепе съ руски тригонометрически знакъ.

Пловдивскитѣ кѫщи сѫ направени повечето отъ дърво и кирничъ на единъ катъ, но отвънъ изглеждатъ много весели поради свѣтлата си боя, бѣла или жълта, голѣмитѣ прозорци и многото балкони или чекми. Тѣ не се намиратъ вѫтрѣ въ двороветѣ, ами излизатъ право на улицитѣ, които сѫ, както въ старитѣ италиянскитѣ градове, тѣсни и криви. По калдаръма, направенъ отъ голѣми гладки камъне, доста хлъзгави и въ хубаво врѣме, се възкачваме на [illegible] по тепетата; въ дъждовно и зимно врѣме, ходеньето става раз[illegible] се още по-мѫчно, почти тъй, както въ стръмнитѣ улички на старата часть отъ Ница. Аристократическата махала, сѣдалище на богатитѣ Гърци и Българи, е Джамбазъ-тепе, чиито пространни и добрѣ уредени кѫщи съ своитѣ прѣдвѣрия и стаи напомнятъ италиянскитѣ вили[3]. По-малко изпълнено съ сгради е съсѣдното Не-

---

[2] Таксимъ тур. значи водоемъ, отъ гдѣто отива водата по щернитѣ. Тукъ е билъ краятъ на старня водопроводъ, който е идѣлъ чакъ отъ Родопитѣ.

[3] По късно на Августъ 1885 г. много отъ тѣзи хубави кѫщи бидохѫ унищожени отъ пожаръ.

бетъ-тепе. Въ валога между двѣтѣ лежи ерменската махала. На югъ подъ стръмнитѣ скали на срѣдния връхъ се простира на равнина махалата на католическитѣ Павликяни. Търговскиятъ и чиновническиятъ животъ е съсрѣдоточенъ обаче въ равнитѣ мѣста на сѣверъ отъ тепетата къмъ рѣката, гдѣто главната улица е дългата тѣсна чаршия съ дюкяни. Тамъ се намира и стариятъ каравансерай (казватъ му сѫщо безестенъ), добрѣ запазенъ съ сводови дюкяни и складове, съ голѣмъ дворъ по срѣдата и съ 10 съ олово покрити кубета отъ всѣка страна па двора, надъ отдѣлнитѣ стаи на горния катъ. Понататъкъ се простира между редици хубави нови кѫщи ново основаната публична градина, на мѣстото на старитѣ турски гробища, които се намирали вѫтрѣ въ града. Отъ многото кѫщи по склоноветѣ на тепетата личи фасадата на новото областно дѣвическо училище; близо до Марица стърчи триетажната сграда на държавната гимназия и кѫщата на новото сиропиталище. На края на чаршията прѣдъ рѣката се намира турски хамамъ, въ който въ източно румелийско врѣме е засѣдавало областното събрание; акустичната сграда е била за тази цѣль вкусно приспособена. При самата рѣка се намира непривлѣкателниятъ и не особенно чистиятъ конакъ на едноврѣмешнитѣ паши а по-послѣ на генералъ-губернатора на автономната провинция; поправкитѣ въ него прѣзъ румелийско врѣме сѫ стрували толкова, че за сѫщата сума, казватъ, би могла да се издигне много хубава нова кѫща.

Прѣзъ Марица, която е доста широка и силна, води дървенъ мостъ, отъ другата страна на който въ една низина е разположена бѣдната махала «Рилска» (или Каршияка). Нови елегантни улици съ хубави вили се точѫтъ около Сахатъ-тепе а отъ тамъ покрай шосето дори до станцията.

Отъ джамиитѣ забѣлѣжителни сѫ пространната Имаретъ-джамиси при Марица и голѣмата четверожгълна Джумаа-джамиси на главното тържище между Таксимъ-тепе и Сахатъ-тепе, съ деветъ кубета, покрити съ тенекия; нейнитѣ стѣни сѫ зидани отъ камъне, които, както въ София, сѫ обградени съ тухлени рамки. Старитѣ християнски черкви скромно се крижтъ. Часть отъ тѣхъ принадлежѫтъ на Гърцитѣ, часть на Българитѣ; всѣка отъ двѣтѣ народности има тукъ и своята метрополия. Подиръ войната се съгради нова голѣма черква св. Кирилъ и Методи при гимназията, недалече отъ Марица.

Въ Юли и Августъ животътъ въ Пловдивъ става несносенъ поради страшната горещина, всѣки день до + 36° С. на сѣнка. Ала

улицитѣ сѫ всѣкога шумни и многолюдни. Между хорската врѣва бижтъ въ очи многото конье съ голѣми кожени мѣхове отъ двѣтѣ страни на сѣдлото, чиито водачи викатъ нѣщо високо. Това сѫ сакаджии, продавачи на вода. Пловдивъ, подиръ развалата на старитѣ водопроводи, черпи за всичко вода отъ щернитѣ и отъ Марица; и отъ двѣтѣ мѣста водата не изглежда много привлѣкателна и прѣдставя най-малко богатъ материялъ за микроскопически анализи.

Прѣкрасна гледка се отваря отъ върха Сахатъ-тепе, особенно надъ вечерь прѣди захожданието на слънцето. Най-хубавото становище е при самата кула съ часовника, чийто циферникъ има турски числа, ала при това носи надписъ на Виенска фирма. Стоимъ около 38 метра надъ площада при Джумаа-джамиси. Отъ тукъ се вижда почти цѣлиятъ градъ. Около него най-близко се простира еднообразно блѣдозелено безлѣсно поле съ многобройни села и съ уединени правѣковни могили. Великолѣпно впечатлѣние правѫтъ двѣтѣ планински стѣни, Родопитѣ на югъ, Балканътъ на сѣверъ; тѣ се допиратъ на западъ при профила на Рила, отъ гдѣто извира Марица, като тече по дъното на цѣлата картина.

Политѣ на Родопитѣ сѫ отдалечени едвамъ 10 километра отъ града, та нейнитѣ подробности се разпознаватъ много ясно; на горѣ има гори и пасбища, по-долу лозя а най-долу многобройни бѣли селца и мънастири, лѣтнитѣ жилища на Пловдивчани, между градини и нивя. Отъ тазъ планинска верига зависи Пловдивскиятъ климатъ, както Софийскиятъ отъ Витоша.

Много по-далече се простиратъ сѣвернитѣ планини. Виждаме цѣлата панорама на Стара Планина и на Срѣдна Гора. Най-близкитѣ склонове на Срѣдна Гора сѫ отдалечени около 40 километра; Стара Планина се издига повече отъ 20 километра понататъкъ задъ тѣхъ. Срѣдна Гора и въ западната си по-висока часть е тъй низка, че синята Балканска верига, даже и въ Юни още окрасена съ множество снѣжни петна, навсѣкждѣ стърчи задъ нея. Тази панорама почва отъ лѣво съ тъмнитѣ форми на Срѣдногорския връхъ Братя надъ Панагюрище; съ далекогледъ се виждатъ гори по склоноветѣ и поляна на върха. Подиръ това иде кжсъ отъ Стара Планина при Златица. Понататъкъ на изтокъ ясно се познаватъ Срѣдногорскитѣ върхове Буная и Богданъ при Копривщица съ своитѣ поляни и гори; между тѣхъ се спуща между лъскави урви бѣлъ пѫть (при Крастово) въ полето, а на десно отъ тѣхъ стърчи отзадъ масивниятъ Балкански връхъ Веженъ. На десно се показва острата Добрила въ Балкана надъ Сопотъ. Центъръ на

цѣлата панорама е видниятъ проломъ на Стрѣма, която извира подъ Веженъ, просича Срѣдна Гора и тече къмъ Пловдивъ. На десно отъ него се издига отзадъ най-високиятъ връхъ на Балкана, Гюмрукъчалъ надъ Калоферъ, който се познава по снѣжнитѣ петна, които и въ Августъ не изчезватъ. Подиръ него окото ни се спира на извънредно дълбоката сѣдловина въ стѣната отъ Старопланинскитѣ гребени; това е дѫлбеятъ между Марагедикъ и Кадимлия, прѣзъ който води пѫтеката отъ Голѣмо Село въ Казанлъшко поле за Ново село въ Севлиевско. Задъ тази сѣдловина се познава още масивната Кадимлия, но слѣдъ това, още прѣдъ Шипка, Балканскиятъ гребенъ пада подъ хоризонта. Покрай тозъ бодъ виждаме отпрѣдъ най-високиятъ връхъ на източна Срѣдна Гора (при Рахманлии), малко издаденъ. Понататъкъ Срѣдна Гора спада въ дълбока сѣдловина (при Дервентъ надъ Стара Загора), задъ която пакъ поглеждатъ върховетѣ на Стара Планина при Мъглишъ, тя изново подиръ това се издига, до като най-послѣ нѣкждѣ въ съсѣдство съ града Стара Загора изчезва отъ хоризонта.

Острововидното положение на Пловдивскитѣ скали като че нарочно е създадено за основанието на града. Отъ първото встѫпване на човѣшки кракъ въ тѣзи краища, на това укрѣпено и безопасно мѣсто всѣкога е имало людско селище. Пловдивъ има и славно минѫло, като малко мѣста въ тѣзи земи, съ повече отъ двѣхилядогодишни възпоминания.

Отъ най-старитѣ жители — Тракийцитѣ, едно индоевропейско племе,[4] сѫ останѫли онѣзи многобройни могили, които на вскждѣ по Пловдивско поле подаватъ своитѣ глави. Тѣ сѫ 1 — 4 метра високи и съдържатъ въ себе си зиданъ гробъ, съ скелети или пепелници, орѫжия, сѫдове и животински рогове; много отъ тѣхъ, разбира се, сѫ отдавна вече разкопани и обрани. Начинътъ, по който се правили тѣзи могили ясно описва Херодотъ (5, 8). Когато умиралъ нѣкой тракийски началникъ, три дни сѫ излагали мъртвецътъ съ плачъ, клали сѫ различни животни въ жертва и сѫ яли тѣхното печено месо. Слѣдъ това или сѫ изгаряли тѣлото на пепелъ, или пъкъ сѫ го туряли неизгорено въ земята — били сѫ слѣдователно и двата начина сѫщеврѣменно въ обичай — слѣдъ това

---

[4] За Тракийцитѣ и остатъцитѣ отъ езика имъ (най-вече лични и мѣстни имена) вижъ съчинението на проф. В. Томашекъ, Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung. I Übersicht der Stämme, Wien 1893 (Sitzungsberichte der kais. Academie der Wiss. Bd. 128), II Die Sprachreste. 1. Glossen aller Art und Göternamen, Wien 1893 (Sitz., Bd. 130), 2. Personen—und Ortsnamen, Wien 1894 (Sitz., Bd. 131).

сѫ насипвали надъ него могила (χῶμα δὲ χέαντες), а до неѭ сѫ произвеждали всѣкакви игри, особенно двобои. Освѣнъ могилитѣ главенъ споменъ отъ Тракийцитѣ сѫ каменнитѣ плочи съ образа на «тракийски конникъ», който нѣкѫдѣ е изобразенъ като ловецъ съ кучета, диви свини и елени; по нѣкога на срѣща му стои жена съ забулена глава. Такивато барелиефи тукъ сѫ най-обикновенната старина, която се срѣща при всѣко откритие; споредъ тѣхъ би могла да се опрѣдѣли приблизително гѫстотата на тракийскитѣ селища въ страната. Най-малкитѣ плочки сѫ едвамъ 14 сантиметра високи и широки; най-голѣмиятъ образъ на тракийски конникъ е колосалниятъ барелиефъ въ природна голѣмина на една скала при Мадара близо до Шуменъ. Вѣрно разяснение на тѣзи образи до сега не е намѣрено [5].

Несговорътъ между племената улеснилъ прѣвзиманието на Тракия отъ Македонцитѣ. Краль Филипъ II., баща на Александъръ Велики, на 342 — 340 год. покорилъ страната дори до Хемусъ и въ своитѣ походи е достигалъ чакъ до долния Дунавъ. За охрана на завзетия край той основалъ нѣколко крѣпости. Между тѣхъ е била безъ съмнѣние, на мѣстото на по-старото домашно градище, и Φιλιππούπολις, която е запазила името на енергичния основатель на македонската мощь прѣзъ всички столѣтия, прѣзъ повече отъ 2200 години дори до день днешенъ. Ала тѣзи македонски селища не сѫ цъвтѣли, прѣди всичко поради своя, както Момсенъ казва «Ботани-Байски» характеръ. Тѣ сѫ били колонии отъ прѣстѫпници съ военни гарнизони; споредъ Теопомпа и Плиния самиятъ Филипополь затова е билъ наричанъ и Понерополь, «градъ на прѣстѫпницитѣ». Подиръ Филипа Александъръ Велики и краль Лисимахосъ още сѫ удържали македонското владичество надъ Тракия, ала подиръ това страната изново станѫла независима и си живѣла както и по-прѣди. Между тракийскитѣ племена се славили главно два съперника. Силнитѣ Беси, които живѣли въ Родопитѣ, разпространили своитѣ селища чакъ до околностьта на Пловдивъ. Отъ друга страна отдавна се стремѣли и получили първенство Одриситѣ, чиито кралско сѣдалище е била крѣпостьта Бизие (сега Виза) между Одринъ и Цариградъ. Само краль Филипъ III. (около 183 г. прѣди Хр) изново

[5] Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1877) p. 70 обяснява „le cavalier thrace“ като „héroïsation des mortels et culte des ancêtres divinisées“. Mordtmann въ Revue archéol. 1878 Nov. и въ Arch. epigr. Mitth. VIII (1884) 208 се произнася противъ това, като обяснява конника за божество, за „thracischer Herosgott“; при то указва на нѣкои надписи върху тѣзи плочи.

поставилъ гарнизонъ въ Филипополь, като изпждилъ тракийскитѣ жители отъ крѣпостьта въ планинитѣ, ала не много подиръ това Одриситѣ пакъ изгонили Македонцитѣ [6].

Римлянетѣ подкрѣпяли одрискитѣ кралье и имъ помагали да завладѣжтъ цѣла Тракия чакъ до Дунава. Планинскитѣ племена въ Хемусъ и Родопитѣ признавали разбира се властьта на Одриситѣ до тогава, до когато имъ понасяло и Римъ често пжти е билъ принуждаванъ да брани своитѣ кралски съюзници отъ собственнитѣ имъ съотечественици. При единъ такъвъ случай чуваме изново за Филипополь, когато е билъ обсаденъ въ него краль Реметалкъ, синъ на краля Рескупорида, прѣзъ врѣмето на царя Тиберия (21 г. подиръ Хр.) отъ войнственнитѣ Одриси, Родопскитѣ Дии и Хемскитѣ Целалети. Отъ тазъ обсада го избавилъ П. Веллеусъ съ римскитѣ войски отъ провинцията Мизия; съ конница и лека пѣхота разбилъ напрѣдъ разпръснжтитѣ плячкаджии възстанници, слѣдъ това самъ съ римскитѣ легеони и съ помощьта на атаката на обсадения краль, унищожилъ подъ градскитѣ стѣни главнитѣ тракийски войски [7].

Не слѣдъ дълго врѣме (46 г. подиръ Хр.) царь Клаудиусъ покорилъ Тракия. На мѣстото на домашнитѣ кралье дошълъ римски прокураторъ (по-късно «legatus pro praetore») съ своя щабъ. Царь Домициянъ организиралъ Филипополь, главниятъ градъ на новата провинция, като община по гръцки образецъ. Отъ негово врѣме чакъ до царя Филипа Араба тукъ е имало зарбхана (монетенъ дворъ), която е сѣкла мѣдни или бронзови монети (у Mionnet 235 типа). На една такава монета отъ врѣмето на царя Антонина Пия сж изобразени и «Родопитѣ» въ видъ на сѣднжла жена, която съ едната си ржка се опира о скала, а съ другата държи нѣкакво растение. Често се срѣща брадатиятъ богъ на рѣка Хебъръ, по нѣкога и съ лодка. Тогава сж плували ладии отъ тукъ дори до устието, даже въ наше врѣме още се продължаваше плуванието на салове по Марица, натоварени съ оризъ и жито и прѣстанж само вслѣдствие конкуренцията на желѣзницата. Други монети прѣдставятъ Деметра съ класове, Диониси съ гроздъ или само прости кошове съ овощия или грозде. Отъ монетитѣ на царя Каракала знаемъ, че въ него врѣме се празднували въ Пловдивъ въ честь на Александра Велики нѣкакви Александрийски игри (Ἀλεξάνδρεια), и отъ монетитѣ на царя

6 Livius 39, 53.

7 Tacitus, Annales 3, 38. За тракийскитѣ кралье вж. Mommsen, Reges Thraciae inde a Caesare dictatore, Ephemerides epigraphicae 2, 250 — 263.

Елагабала узнаваме, че тѣ сѫ били въ негово врѣме замѣстени съ игри Кендрисийски, така наречени споредъ едно племе (φυλή Κενδρισεῖς), и сѫ имали свързка съ Питийскитѣ игри въ честь на Аполона (Κενδρεῖσια Πύθια), при единъ храмъ съ 13 стълба въ фасадата[8].

Както се вече каза, латински градътъ се наричалъ и Trimontium[9]. Тракийското име запазано само у Іордана (писалъ на 551 г.), е било Пулпудева, може би съ съвършенно сѫщото значение както грѫцкото: навѣрно е гласѣло първоначално Филиппо-дава, втората часть отъ която толкова често се повтаря въ имената на тракийскитѣ крѣпости[10]. Градътъ е билъ обграденъ съ здрава стѣна отъ голѣми балвани и е имала четире врати. Споредъ запазения до днесь двоезиченъ надписъ, грѫцки и латински, тя е била съградена на 172 г. отъ легата C. Pantuleius Graptiacus по заповѣдь на царя Марка Аурелия. Кѫсъ отъ неѭ съ голѣми камъне се вижда и до днесъ като градинна ограда въ една уличка подъ Таксимъ-тепе. На друго мѣсто, въ сѣдловината между Небетъ-тепе и Джамбазъ-тепе, се издига сводообразно прѣзъ една стръмна улица между кѫщята източната градска врата, така нареченатa Хисаръ-капия, навѣрно не римска, а византийска. Още на 1819 г. е стояла и западната врата. Въ срѣднитѣ вѣкове се виждали слѣди отъ хиподромъ, въ 16. столѣтие сѫ стояли още развалинитѣ отъ водопровода, а въ началото на нашия вѣкъ се намѣрили въ южната часть на града остатъци отъ театро съ каменни сѣдалища отъ дѣлани четвърти камъне отъ особенна голѣмина. Числото на тукашнитѣ надписи, почти всички грѫцки, е доста голѣмо. Миниатуренъ образъ на античния Филипополь запазилъ ни е шеговитиятъ Лукиянъ (отъ 2. столѣтие) въ своя диялогъ Δραπέται (гл. 25): двѣ много високи и прѣкрасни планински вериги, по-високиятъ Хемусъ, на срѣща му Родопитѣ, между тѣхъ широко, много плодородно поле, което почва отъ самитѣ имъ поли; по срѣдата Филиповиятъ градъ около три акрополи, на които грапавината на скалитѣ имъ придава по голѣма прѣлесть, и рѣката Хебъръ, която мие края на самия

---

[8] Добруски, Сборникъ XII, 323.

[9] Plinius 4 § 41. Τριμόντιον у Птоломея 3,11. Trimontium и на металения воененъ дипломъ отъ 221 г. (отъ Хасковско), Ephem. epigr. II 464. Още у Анна Комнена ed. Reifferscheid 2,256 се споменува старото име Τριμοῦς.

[10] Pulpudeva quae nunc Philippopolis et Vscudama quae Adrianopolis vocitantur, Iordanis Romana ed. Mommsen p. 28. Отъ тукъ и у английския анонимъ за третия кръстоносенъ походъ, у Bongarsia, Gesta Dei per Francos p. 1159. За обяснението на името вж. Krek, Einleitung in die slav. Literaturgesch. 2 издание 554 забѣл.

градъ, най голѣмиятъ, каже, и най хубавиятъ отъ всички: «далеко свѣти неговата хубость».

Развитието на Тракия се спрѣло поради катастрофитѣ отъ прѣселението на народитѣ. Прѣзъ царуванието на царя Деция Готитѣ прѣвзели (на 251 г.) Филипополь съ страшно кланье, въ което ужъ били убити 100,000 души[11]. Подиръ двѣ столѣтия прѣзъ хунскитѣ войни (447) пакъ се повторила подобна катастрофа. Царь Юстиниянъ заповѣдалъ изново да се укрѣпи града. Въ врѣмето на царя Мауриция (582—602) източноримската войска подиръ походитѣ си противъ заддунавскитѣ Славяне и Авари понѣкога зимувала въ Филиповия градъ.

Съ прѣминаванието на Българитѣ прѣзъ Дунава (около 678 г.) Цариградското царство трѣбвало да прѣнесе отбраната на своята граница отъ брѣговетѣ на тази голѣма рѣка въ вѫтрѣшностьта. Като погранична крѣпость Пловдивъ станѫлъ прѣдна ограда на византийското царство противъ Българитѣ, подкрѣпяна отъ цѣла система крѣпости и замъци, които затваряли дълбокитѣ Родопски долини. Отъ това врѣме планинитѣ на сѣверъ принадлежали найвече на Българитѣ, полето на Гърцитѣ. До бързата загуба на старата Сердика линията на граничнитѣ византийски крѣпости почвала въ Софийско поле, вървяла подъ politѣ на Срѣдна Гора къмъ Берое (Стара Загора) а отъ тамъ къмъ Черно море, гдѣто достигала при Месемврия. Царьетѣ отъ 8. и 9. столѣтие, като недовѣрявали на слабитѣ остатъци отъ античнитѣ жители, почнѫли по край цѣлата погранична линия, и въ самия Пловдивъ, да създаватъ единъ видъ воененъ прѣдѣлъ противъ Българитѣ като заселявали войнственни Ерменци и Сирийци отъ горния Ефратъ. Тази колонизация извършили главно Константинъ V. («Копронимъ», 741—775), Левъ IV. Хазаръ (775—780) и Никифоръ (802—811). Колониститѣ не сѫ били правовѣрни християне; по голѣмата часть отъ тѣхъ се придържали не само о ерменския монофизитизъмъ, ами и о дуалистичния Павликянизъмъ или Манихеизъмъ, съвършенно различенъ отъ учението на православната черква. Отъ сношенията съ тѣзи еретици павликянското учение се вмъкнѫло и между българскитѣ Славяни, у които неговитѣ послѣдователи се наричали Богомили. Въ врѣмето на Анна Комнена въ Пловдивъ Павликянитѣ сѫ имали болшинство надъ правовѣрнитѣ а сѫщо и въ околностьта цѣлото население е било еретическо[12].

11 Ammianus Marcellinus 31, 5, 17.

12 Πᾶσα γὰρ ἡ Φιλιππούπολις πλὴν ὀλίγων ὄντες Μανιχαῖοι... καὶ τὰ κύκλῳ Φιλιππουπόλεως πάντα ἦσαν αἱρετικοί. Анна Комнена 2,259.

И до день днешенъ се е запазилъ споменъ за старитѣ гръцко-български граници въ топографичнитѣ названия. Планинцитѣ около Ихтиманъ и Вакарелъ, въ Срѣдна Гора, въ Търновско, около Трѣвна и Елена, както и въ Котленско наричатъ тракийското поле Романя́ а жителитѣ му Романцѝ (женитѣ Романки). Въ Трѣвна Малка Романя́ се нарича краятъ около Нова и Стара Загора, Голѣма Романя́ по-нататъшното поле къмъ Ямболъ и къмъ Марица. Наопаки жителитѣ на това поле наричатъ задбалканскитѣ краища Загóрье (сѫщо и Котленци на Еленчани и Търновчани) а тамошнитѣ жители Загорци, Загорки. И двѣтѣ названия произлизатъ отъ срѣдновѣковата държавна терминология. Романия се наричало източноримското царство у Гърцитѣ, Арабитѣ, Славянитѣ и Италиянцитѣ дори до неговото падание; сѫщеврѣменно задбалканска България до 15. столѣтие се наричала у Византийцитѣ, Сърбитѣ и Италиянцитѣ Загорие (l'imperio di Romania, l'imperio di Zagora)[13].

У Славянитѣ Филиповиятъ градъ получилъ името Пловдинъ, което се срѣща отъ 15.—17. столѣтие въ сръбскитѣ паметници, въ Дубровнишкитѣ книги и въ различни пѫтописи и грамоти. Сегашното българско Пловдивъ като че ще е по нова форма и се срѣща тепърва отъ 17. вѣкъ. Съвършенно вѣрно обяснение не е намѣрено. Нѣколко по нови издирвачи указватъ на споменѫтото тракийско име Полпудева, ала азъ мислѭ, че отъ него може да се обясни само днешното Пловдивъ, но не и Пловдинъ. По аналогия на много романски имена на -она, -ома, прѣиначени отъ Славянитѣ съ окончанията -инъ, -имъ (Албона — Лабинъ въ Истрия, Салона — Солинъ, Скардона — Скрадинъ, Нона — Нинъ въ Далмация, Анкона — Якинъ, Рома — Римъ и т. н.) по скоро би могло да се прѣдполага нѣкоя основна форма сѫщо тъй съ окончанието -она[14].

---

13 Въ Видинско и Софийско жителитѣ отъ двѣтѣ страни на Балкана се наричатъ едни други Загорци; въ Кюстендилско Загорье се нарича Крайдунавско. Въ Търновско и Троянско казватъ на Румелийцитѣ и Отвъденци (отвъдъ), за което вж. Славейковъ, Пер. Спис. 9,110. Сѣвернитѣ Българи иматъ за Румелийцитѣ и друго име, което не е етнографично, а принадлежи къмъ произведенията на народния хуморъ: вариклечка (срв. чеш. vařbuchta), което значи и егоистъ, педантъ. Като обяснение на тозъ прѣкоръ се разправя, че когато тѣ на пѫть варѭтъ месо въ единъ котелъ, всѣки ужъ забождалъ въ своето парче особенна клечка, за да се не смѣси съ парчетата на другаритѣ му.

14 Името Пловдивъ мнозина сѫ обяснявали отъ начало отъ античното Плотинополисъ, ала този градъ е лежалъ на югъ отъ Одринъ, на найдолната часть на Марица (вж. Heerstrasse 95). На Іордановата Пулпудева указа най напрѣдъ Томашекъ въ Oesterr. Gymnasialzeitschrift 1878 стр. 206, послѣ Васильевскій въ Ж. М. Н. Пр. 1882 стр. 380 а по-послѣ Дриновъ въ Пловдивското мѣсечно списание „Наука“ II 1882 стр. 355—358. Споредъ Дринова Пловдивъ се срѣща тепърва отъ 1636 г. По старитѣ спомени отъ 15.—17.

Освѣнъ това въ старославянскитѣ книги името се срѣща обикновено въ прѣводъ отъ гръцки — Филиповъ градъ.

Въ 10. вѣкъ, въ врѣмето на царя Симеона († 927) и на сина му царь Петъръ, Пловдивъ е принадлежалъ къмъ българското царство. Когато на 970 год. Руситѣ подъ воеводството на княза Святослава прѣвзели цѣла крайдунавска България, освоили и Филиповия градъ съ кланье, въ което ужъ паднѫли 20,000 души[15]. Ала вече на слѣдната година гръцкиятъ царь Иванъ Цимисхи изгонилъ Святослава а подхемска и крайдунавска България заедно съ Пловдивъ присъединилъ къмъ византийското царство.

Въ врѣмето на царьетѣ отъ Комненовата династия Пловдивъ е билъ ограденъ съ здрави и високи стѣни, съ окопъ и окрасенъ съ палатъ, черкви и мънастири[16]. Населението било смѣсено: Гърци, Ермепци и Българи. На 1096 год. отъ тукъ прѣминѫли кръстоносцитѣ отъ първия походъ, безъ насилие и мирно. Въ втория походъ (1147 г.) нѣмскитѣ кръстоносци на краля Конрада III. почнѫли да грабѭтъ вече въ тракийско поле, а споредъ свидѣтелството на Odon de Diogilo изгорили Пловдивскитѣ прѣдградия, въ които

столѣтия (знаѭ такива 14) иматъ все Пловдинъ. Покрай сръбскитѣ лѣтописи (къмъ 1386, 1410 г.) най стариятъ споменъ е въ писмото на Дубровнишкия сенатъ до посланницитѣ при Портата отъ 22. Ноември 1430 г., гдѣто се пише, че пристигнѫли тѣхнитѣ „letterc, fatte in Ploudin“; други Дубровнишки писма отъ 15. столѣтие пишѫтъ италиянски Ploudino, латински Ploudinum. Въ едно Хунядово писмо отъ 1443 г. споменува се турчинътъ „Izaak, regens Plowdensis“. За разпространението на това име въ 16. вѣкъ свидѣтелствуватъ пѫтописитѣ на Курипешичъ (Plaudin, Plaitnerfeld, Pleydtner feld), на Вранчичъ (Plaudin), на Дерншвамъ (Plodi). Още на 1614 г. се споменува Plaudin cioè Filippopoli (моитѣ Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien стр. 71 забѣл.) а Гундуличъ говори въ 19. пѣсень на „Osman“ за единъ Турчинъ, който се родилъ „u Plovdinu“. Пловдйна се зове въ Пиротъ единъ видъ грозде, което другадѣ наричатъ памитъ, Пер. Спис. XVI, 165. — Въ Archiv für slav. Phil. XVI, (1894) 594—596 проф Калужняцки показа, че въ ркп. Apostolarium Chriltinopolitanum въ Лъвовъ въ прѣдисловието къмъ първото писмо на Апостола Павла къмъ Солунянетѣ името на македонскитѣ Филипи е прѣведено: „въ Плъп'дивѣ“. Въ слѣдната статия „Zum Namen Plovdin oder Plovdiv“ (стр. 596—600) изброихъ всичкитѣ менѣ сега познати примѣри на това име отъ XIV. вѣкъ до 1700, 20 на брой; насѫдѣ има Пловдинъ. Съгласието на Плъпьдивъ на Лъвовския рѫкописъ съ Iордановата Pulpudeva е очевидно, на когато знаемъ, че отъ XIV. до XVII. в. е господствувала формата на -инъ и само тя е била позната и на чужденцитѣ, остава необяснено, защо послѣ е завладѣла пакъ формата на -ивъ, пò-близка на Пулпудева.

15 Левъ Дяконъ стр. 105 (срв. Анна Комнена l. c.)

16 Вж. описанието на Анна Комнена (кн. XIV гл. 8, ed. cit. II, 256 слд.), споредъ което всѣки отъ тритѣ хълма е ималъ своя ограда: ἡ δὲ πόλις τρίλοφός ἐστιν ἑκάστου λόφου περιζωννυμένου τείχει μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ. ὅπου δὲ πρὸς πεδιάδας ὑποκόπτει καὶ ὁμαλότητας, τάφρος αὐτὴν περιθέει παρ' Εὔρῳ κειμένη.

живѣли западни търговци (extra muros nobilem burgum Latinorum). Съвършенно иначъ станѫло прѣминаванието на третия походъ (1189). Гърцитѣ още отъ Бѣлградъ почнѫли да безпокоѭтъ кръстоносцитѣ, но царь Фридрихъ I. не се стреснѫлъ отъ това, промъкнѫлъ се прѣзъ стѣнитѣ и оградитѣ при старитѣ Троянови Врата и съ своитѣ изгладнѣли пълчища влѣзнѫлъ отъ негостоприемната «silva Bulgariae» въ тракийско поле. «И намѣрихме земя равна, пълна съ лозя и съ всички добри нѣща, въ която всичкиятъ недостатъкъ на войската съ божията милость биде отстраненъ, тъй като умрениятъ се освѣжава подъ сѣнка а зажъднѣлиятъ при нѣкой изворъ», пише тъй нарečениятъ Ansbertus. Това освѣжавание разбира се не е ставало безъ насилия, плячки и подпалвания. На 24-и Августъ 1189 г. кръстоносцитѣ стигнѫли прѣдъ Пловдивъ. Градътъ билъ токо речи празенъ, тъй като войската и жителитѣ отстѫпили въ Родопитѣ. Въ кѫщи останѫли само бѣднотията и Ерменцитѣ, които посрѣщнѫли «Латинитѣ» като приятели; сѫщо и Българитѣ въ околностьта на драго сърдце снабдявали войската съ всички потрѣби. Кръстоносцитѣ весело се пустнѫли по беридба въ лозята, въ напустнѫтитѣ села изкопавали житата отъ подземнитѣ скривалища, изпобрали Родопскитѣ крѣпости и мънастири и опустошили цѣлото околно поле. На отхождание въ Януари 1190 год. Пловдивъ е билъ изгоренъ отъ кръстоносцитѣ. Подиръ тази катастрофа градътъ е билъ бързо подновенъ отъ Византийцитѣ; царь Исакъ Ангелъ прѣзъ слѣднитѣ години по често живѣялъ въ него, като гледалъ съ всички сили да одържи владѣнието на подбалканската область и на Крайдунавско противъ напрѣдъка на Българитѣ отъ Търновското царство.

Особенна сѫдба е ималъ Пловдивъ прѣзъ тъй нареченото «латинско царство» въ Цариградъ. «Филипополското воеводство» се паднѫло на рицара Renier de Trit. Той въ Ноември 1204 г. пристигнѫлъ въ града съ 120 рицара и тамъ билъ приетъ съ голѣма радость, тъй като гражданетѣ подиръ паданието на гръцкото царство се бояли отъ нѣкаква изнепада отъ страна на своитѣ неприятели Българи. Обаче нему не му било писано мирно да владѣе. Българскиятъ царь Калоянъ билъ много поразенъ отъ отниманието на Пловдивъ и почнѫлъ да влиза въ прѣговори съ гръцкитѣ граждани по Тракия, които водили къмъ общо възстание противъ Латинитѣ въ Одринъ и въ цѣлата негова околность. Другаритѣ на Пловдивския воевода обзела такава паника, че съ най-голѣма бързина и безъ всѣкакъвъ редъ побѣгнѫли къмъ Цариградъ. Много отъ тѣхъ

по пѫтя били избити или плѣнени. Самъ Renier останѫлъ, само съ 15 рицара и съ малъкъ полкъ наемна войска; той се надѣвалъ на подкрѣпата на грѫцкитѣ Пловдивчани и на ерменскитѣ Павликяни (Popelicans), чиято махала се простирала на югъ отъ укрѣпенитѣ скали, тамъ гдѣто и до день днешенъ е разположена «павликянската» махала. Между това Латинскиятъ царь Балдуинъ I. на 14. Априли 1205 година, билъ разбитъ прѣдъ Одринскитѣ врата отъ Калояна и взетъ въ плѣнъ, отъ който вече се и не избавилъ. Подиръ тази сѫдбоносна катастрофа и въ Пловдивъ настанѫлъ обратъ. Павликянитѣ почнѫли да обѣщаватъ на Калояна, че ще му прѣдадѫтъ града. Renier, като видѣлъ, че всичко е изгубено, една заранъ ненадано заедно съ всичкитѣ си Латини възсѣдва коня си, излиза отъ южнитѣ врата вънъ, запалва прѣдградието на Павликянитѣ и бързо избѣгва въ крѣпостьта Станимака (Стенимахосъ), три часа отъ тука въ единъ Родопски долъ. Въ Пловдивъ подиръ неговото отхождание Павликянитѣ не изпълнили щото мислили, и властьта взелъ въ рѫцѣтѣ си единъ грѫцки велможа Алексиосъ Аспиетасъ. Калоянъ подиръ Одринската побѣда потеглилъ най напрѣдъ къмъ Солунъ и тепърва когато неможалъ да го прѣвземе, на есень пристигнѫлъ прѣдъ Пловдивъ, противъ жителитѣ на който отдавна хранѣлъ неукротима злоба. Градътъ билъ прѣвзетъ, Аспиетасъ обѣсенъ, грѫцкиятъ архиепископъ обезглавенъ, останѫлитѣ грѫцки велможи изпобити и голѣма часть отъ Пловдивъ разорена. Renier останѫлъ обсаденъ въ Станимашката крѣпость и тепърва въ Юни 1206 г. билъ избавенъ отъ смѣлата латинска експедиция прѣзъ Родопскитѣ планини.

Наслѣдникътъ на царя Балдуина, юначниятъ царь Хенрихъ, почнѫлъ да настѫпва срѣщу Българитѣ. На 2. Августъ 1208 год. на полето прѣдъ Пловдивъ разбилъ царя Борила, внукъ и наслѣдникъ Калояновъ. Вслѣдствие на това Renier de Trit изново могълъ да заеме своето Пловдивско воеводство, особенно когато Латинитѣ свързали миръ и прятелство съ самия Борилъ. За по къснитѣ мѣстни случки незнаеме сигурно много нѣщо, ала отъ документитѣ на Венециянския архивъ узнаваме като вѣрно това, че подиръ Renier дошълъ още и роднината му Gérard de Stroem. Латинското владичество въ Пловдивъ се свършило около 1235 год., когато българскиятъ царь Асѣнъ II. обсаждалъ Цариградъ съ Никейския царь Ватацъ. Околнитѣ краища вече по напрѣдъ сѫ били всички въ български рѫцѣ. Веднѫжъ наистина епирскиятъ деспотъ Теодоръ Комненъ, който изгонилъ Латинитѣ отъ Солунъ и Одринъ, разпространилъ своята мощь и по тѣзи краища, ала на 1230 год. при **Клокотница**

(сега Семизче) на пѫтя отъ сегашно Хасково къмъ Пловдивъ билъ съвършенно разбитъ и взетъ въ плѣнъ отъ Асѣня II. Тази битка принесла на Българитѣ владѣнието надъ цѣла Македония и Албания дори до Солунъ и до Адриятическо море при Драча. Ала още прѣди паданието на латинското царство въ Цариградъ (1261) слабитѣ наслѣдници на Асѣня II. не могли да противостоѭтъ на завоеванията на енергичнитѣ Никейски царье и изново изгубили придобивкитѣ отъ славната побѣда при Клокотница.

Прѣзъ слѣднитѣ години граница между Българи и Византийци е била горното течение на Марица; тепърва при устието на Сазлийка при Сейменли границата (граничнитѣ окопи тамъ и до сега се познаватъ) е завивала къмъ сѣвероизтокъ и е оставяла нѣкои краища на сѣверъ отъ Одринъ въ гръцки рѫцѣ. По такъвъ начинъ Пловдивъ е лежалъ, както се и изрично споменува у Кантакузена, на самата граница българо-византийска, като е билъ прикритъ отзадъ съ цѣлъ редъ Родопски замъци[17]. Въ врѣме на вѫтрѣшнитѣ размирици и на натиска на Татаритѣ, които отъ Русия безпокоили и Крайдунавско, Българитѣ повече отъ половинъ столѣтие оставили на мира Пловдивъ. Завоеванията почнѫлъ тепърва Георги Тертерий II. Като се възползувалъ отъ раздора на по-стария и младия Андроникъ, въ врѣме за жѫтва на 1322 г. ненадано прѣвзелъ слабо защищавания Пловдивъ и турнѫлъ тамъ гарнизонъ отъ 3000 души подъ командата на опитния воевода Иванъ Русъ. Ала прѣзъ слѣдната зима младиятъ царь, послѣденъ отъ своя родъ, умрѣлъ. Отъ размирицитѣ, които произлѣзли, до като бѫде избранъ царь Михаилъ Бдински, се възползувалъ по-младиятъ Андроникъ (1323), та държалъ Пловдивъ 4 мѣсеца въ обсада, обаче нищо не свършилъ и изново се оттеглилъ. Когато подиръ това пристигнѫла нова българска войска да смѣни досегашния гарнизонъ и Иванъ ѭ посрѣщнѫлъ прѣдъ града, а прѣзъ нощьта останѫлъ въ нейния лагеръ (може би задъ Марица), гръцкитѣ граждане въ тъмнината безъ шумъ пустнѫли отъ другата страна византийския воевода Георги Бриенни, който съ малъкъ отрядъ пазилъ Станимака и Чепино и ималъ постоянна тайна прѣписка съ Пловдивскитѣ Гърци. По такъвъ начинъ Българитѣ по собственна непрѣдпазливость изгубили прѣзъ нощьта храбро защитения Пловдивъ. Двайсе години по-късно царь Иванъ Александъръ, въ врѣме на разпритѣ между царь Иванъ Палеологъ

---

[17] Филиполисъ билъ ἐν ὁρίοις τῆς ἐκείνου (на българския царь) καὶ Ῥωμαίων ἡγεμονίας. Кантакузенъ 1,173.

и самозванеца Иванъ Кантакузенъ, издѣйствувалъ отъ майката на непълнолѣтния Палеологъ, царица Анна Савойска, за указана помощь да му отстѫпи Пловдивъ съ всичкитѣ крѣпости по сѣвернитѣ поли на Родопитѣ (1344).[18]

Въ грѫцки рѫцѣ Филиповиятъ градъ се вече не върнѫлъ. Отъ Българитѣ го отнели Турцитѣ около 1370; годината не се знае сигурно. Когато задбалканската область заедно съ Търново (1393) сѫ били присъединени къмъ османското царство, послѣдниятъ царь Иванъ Шишманъ, синъ Александровъ, споредъ турски извѣстия билъ отведенъ въ плѣнъ въ Пловдивъ и тамъ въ затвора умрѣлъ, не се знае дали отъ природна или насилствена смърть.[19]

Отъ първитѣ турски врѣмена имаме двѣ извѣстия за Пловдивъ. Константинъ Философъ описва тамошнитѣ събития на 1410 г. въ врѣме на раздоритѣ между синоветѣ на султана Баезида I., Сюлеймана и Муса. Градътъ билъ още окрѣпенъ (стѣны града) и ималъ вѫтрѣ акрополь или споредъ арабския, отъ Византийцитѣ приетъ терминъ кула[20]. Данъцитѣ събирали на сила ту едната, ту другата страна. Веднѫжъ Сюлейманъ заповѣдалъ да запалѭтъ Пловдивъ, другъ пѫть Муса, като немогълъ да прѣвземе кулата, заповѣдалъ да оплѣнѭтъ града, да убиѭтъ метрополита Дамяна въ черквата и тѣлото му да изхвърлѭтъ прѣзъ стѣнитѣ.

Bertrandon de la Broequière, бургунски рицарь, пѫтувалъ прѣзъ тукъ на 1433 г. за светата земя: «Пристигнѫхъ,» казва, «въ Филипополь, главния градъ на Македония,[21] съграденъ отъ краля Филипа. Лежи нъ рѣката наречена Марисца въ голѣмо поле и прѣкрасенъ край, гдѣто се намиратъ всички видове нѣща за яденье, и то за евтина цѣна. Едно врѣме е билъ значителенъ градъ, па и сега е такъвъ. Обгръща три върха, отъ които двата сѫ на края къмъ Югъ, а третиятъ по срѣдата. Върху този е била издигнѫта голѣма крѣпость въ видъ на продълговатъ полумѣсецъ, ала сега е съборена. Показвахѫ ми мѣстото, гдѣто е билъ палатътъ на краля Филипа, сѫщо съборенъ, обаче стѣнитѣ стоѭтъ и до днесь. По-

---

[18] Мануилъ, Пловдивски метрополитъ, засѣдавалъ на българския черковенъ съборъ въ Търново на 1360 г. (г. 6868 като 28. година отъ царуванието на Александра изрично се споменува въ житието на св. Теодосия Търновски въ Рилския ркп.). За Иванъ Александровия подаръкъ на Бачковския мънастирь вж. часть II. глава 4.

[19] Zinkeisen, Gesch. des osman. Reiches 1,285.

[20] Константинъ Философъ, Гласник 42,299; τὸ κουλᾶ споредъ Анна Комнена 2,138 е сѫщото като ἀκρόπολις. Сега тур. кула.

[21] Въ по-къснитѣ византийски врѣмена съ името Македония постоянно е била наричана и Тракия (вж. Heerstrasse 94).

голѣмата часть отъ Филипополь е заселена отъ Българи, които се придържатъ о грьцката вѣра». Тази крѣпость е споменѫтата **кула**; споредъ Брокиеровото описание тя е стояла на върха на срѣдното Джамбазъ-тепе, чийто стръменъ юженъ склонъ дѣйствително прилича на полумѣсецъ.

Прѣзъ слѣднитѣ четири столѣтия на турското владичество имаме голѣмо множество пѫтописни бѣлѣжки. Турски градътъ се наричалъ **Филибé**. Старата градска стѣна отъ голѣми камъне хубаво изработени е била съвършенно съборена тепърва въ 18. столѣтие; надъ вратитѣ Ricaut (1665) видѣлъ още избледнѣли грьцки надписи. Изъ вѫтрѣ сѫ били наредени, както въ София, една до друга бѣдни кѫщички, зидани съ глина, съ керпичи, съ греди, понѣкога покрити само съ слама. Върховетѣ на тритѣ тепета сѫ били овѣнчани съ развалинитѣ на старитѣ сгради.[22] Между развалинитѣ на Джамбазъ-тепе показвано му било сѣдалището, отъ гдѣто ужъ краль Филипъ прѣглеждалъ отъ върховетѣ своитѣ войски, съ голѣмъ изгледъ на Родопитѣ. По надолу се намирала развалената грьцка черквичка, която описва Герлахъ (1578); нейнитѣ развалини (св. Параскева) били показвани тамъ още въ нашето столѣтие. Тепърва прѣзъ послѣднитѣ сто години сѣверниятъ склонъ на този връхъ полека лека се покрилъ съ християнски кѫщи. Задъ дългия дървенъ мостъ прѣзъ Марица намирали се пространни яхъри за много стотини камили, които сѫ служили въ походитѣ въ Унгария особенно за артилерията. Въ самата околность на града Турцитѣ още въ 15. столѣтие въвели обработванието на ориза, което се продължавало тукъ съ стотина години, като се е простирало покрай Марица дори надъ Татаръ-Пазарджикъ. Тепърва източно румелийското правителство запрѣти официялно обработванието на чалтицитѣ по причина на нездравитѣ изпарения, които излизатъ отъ периодично наводняванитѣ нивя. Жителитѣ твърдѫтъ, че съ туй запрѣщение трескитѣ дѣйствително прѣстанѫли и градътъ станѫлъ много по-здравъ.

Като резултатъ отъ турското владичество е било отстранението на християнскитѣ жители отъ града, както въобще голѣмитѣ градове въ империята по това врѣме сѫ били повечето турски. Старитѣ византийски граждане се оттеглили въ близката Станимака, която и до днесь е първиятъ грьцки островъ въ вѫтрѣшностьта между румелийскитѣ Славяни и Турци. Въ самия Пловдивъ Герлахъ (1578) намѣрилъ само 250 християни (т. е. християнски кѫщи), които за-

[22] Пловдивъ „hat vier khale berg, auff dem ainen ist ain **alt schloss** gestanden, sieht man noch die spuren.“ Dernschwam, Пражкиятъ ркп. f. 238¹.

емали главно валога между първото и второто тепе (Небетъ-тепе и Джамбазъ-тепе). Тѣ имали осемъ черкви, отъ които най-главната била св. Марина (сегашната гръцка метрополия). Des Hayes (1621) говори, че половината отъ жителитѣ били християни, половината Турци; вижда се слѣдователно, че християнитѣ постоянно се увеличавали. Още на 1819 г. отъ 15 махали 11 били турски.

Дубровчанитѣ сѫ нѣмали постоянни колонии въ Пловдивъ, както въ София; тука се били заселили въ 16. столѣтие 4—5 търговци, въ 17. столѣтие само единъ или два, а съ слугитѣ не повече отъ 10—12 души. Освѣнъ тѣхъ тука сѫ търгували испански Евреи и Ерменци. Интересно е влиянието на италиянската търговска терминология върху говора на Пловдивскитѣ граждани, Гърци и Българи, наслѣдство отъ славнитѣ врѣмена на Венециянската и Генуезска търговия.[23] Въ нашето столѣтие италиянскиятъ езикъ въ източната търговия, особенно подиръ Кримската война, полека лека отстѫпилъ на француския езикъ. Вѣстницитѣ, които се издаватъ на чуждъ езикъ въ Цариградъ, Атина, Смирна и другаде, пишѫтъ се изключително на французски, освѣнъ единъ английски вѣстникъ въ Цариградъ; такива италиянски вѣстници нѣма.

За отношенията на народноститѣ въ полето около Пловдивъ прѣзъ по отдавнашнитѣ турски врѣмена знаемъ за жаль много малко. Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове знаемъ, че отъ двѣтѣ страни на тракийско поле по планинитѣ, въ Родопитѣ и Стара-Планина, е живѣло гѫсто славянско население, което е стигало и до низинитѣ. Гръцкиятъ елементъ е билъ много повече, отколкото сега. Цариградскитѣ царье нарочно сѫ заселвали тукъ и другаде гръцки граждане по крѣпоститѣ; отъ 13. столѣтие имаме на пр. извѣстие (у Акрополита), че укрѣпениятъ Мелникъ подъ Перинъ Планина билъ заселенъ съ Гърци, доведени отъ Пловдивъ. А че въ Пловдивъ въ по-къснитѣ срѣдни вѣкове ядката на гражданството се състояла отъ Гърци, неприятели на Българитѣ, най добрѣ се вижда отъ споменѫтитѣ събития на 1205 и 1323 г. Още Курипешичъ (1530) пише, че въ «Романия» отъ Ветренъ до Мустафа-пашовата Паланка (при Одринъ) по край шосето дѣйствително живѣѭтъ християнски славяне, но че тука има вече много Гърци, които незнаѭтъ славянски.

Третята по-стара тукашна народность, потомци на азиятскитѣ

[23] Ще приведѫ нѣколко примѣра: канела нт. cannella, капела — capello, панера — paniere, кóла — colla, фуркета — forchetta, пято — piatto, луссо — lusso, лустро — lustro, салца — salsa, ка́нгели — cancello и т. н. Изобщо по България е разпространено камбио (lettera di cambio), калцуни — calze, манджа и т. н.

Павликяни, сѫществува до днесь само на име. Тѣ отдавна сѫ вече прѣстанѫли да говорѭтъ на своя езикъ, билъ той сирийски или ерменски, и съвършенно се побългарили. Че сѫ почнѫли да говорѭтъ български а не гръцки, показва явно, кой елементъ между селското население отъ отдавна е прѣобладалъ. Тѣ само вѣрата си дълго врѣме запазили, а когато ѭ напустнѫли, останѫло имъ все още името ѝ — Павликяни.

Отъ 17. столѣтие имаме изобилни извѣстия за тѣхъ, не толкова въ съврѣменнитѣ пѫтописи, колкото въ папскитѣ релации на мисионеритѣ, които е издала югославянската академия въ Загребъ.[24] Павликяни (Paulini, Pauliani, Paulinisti, Paulianisti, Pavlićani) се наричали тогава остатъцитѣ на истинскитѣ Павликяни отъ източенъ произходъ и остатъцитѣ на българскитѣ Богомили. Тѣхнитѣ колонии сѫ образували тогава поясъ, който се простиралъ отъ Никополь при Дунава чакъ до Пловдивъ. Подъ турското владичество тѣ съвършенно свободно сѫ изповѣдвали своята вѣра. Тѣхнитѣ отношения съ гръцката черква и съ християнскитѣ съсѣди сѫ били неприятелски. Ненавиждали сѫ кръста и иконитѣ, като сѫ обвинявали православнитѣ въ идолопоклонство. При кръщаванието споредъ Ricaut (1665) употрѣбяли огень (se servant de feu dans le baptême); споредъ извѣстията на мисионеритѣ, туй ставало, като се допиралъ тѣхниятъ попъ до четири мѣста на главата на правовѣрния съ свѣщь и туй у тѣхъ се казвало кръщение съ огена на св. Ивана Кръстителя.[25] Епископи по това врѣме сѫ нѣмали, а само попове, които се назначавали, като сѫ имъ врѫчвали жезълъ; тѣ знаяли да четѫтъ, светявали сѫ напиткитѣ, и съ простъ обредъ осветявали сѫ браковетѣ. Споредъ извѣстията на мисионеритѣ, правовѣрнитѣ сѫ прѣнасяли въ черквитѣ ястие и питие и тамъ въ врѣме на жъртвоприношението се веселили, яли, пили, опивали се, пѣли и играли; и подиръ приеманието на католичеството искали да продлъжаватъ въ това направление и въ едно село направили олтаря на трапеза. Графъ Marsigli описва едно павликянско черковище, което видѣлъ ужъ въ Пловдивъ въ едно отъ своитѣ първи пѫтувания (може би на 1679 г.) То било отворено мѣсто подъ широкото небе, добрѣ уравнено, подъ голѣмо дърво, по което висѣли на дървени куки кѫсове говеждо и ягнешко месо отъ

[24] Acta ecclesiastica Bulgariae ab a. 1565 usque ad 1799. Collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžin (Българинъ отъ Банатъ), ordinis S. Francisci, Zagrabiae 1887 (Монументъ часть 18). При печатанието на книгата получихме вече надлежнитѣ страници.

[25] Ricaut, Histoire de l'état etc. p. 711. Acta p. 80.

жъртвитѣ, които се правили на голѣма каменна плоча, която е лежала на земята като олтарь. На около въ кръгъ били разположени други малки каменни столове, на които се яло прѣнесеното въ жъртва месо. Туй описание, което е станѫло въ епохата, когато покръстванието на Павликянитѣ е било вече свършено, както и бѣлѣжката, че подъ дървото е стоялъ и кръстъ, груба направа отъ камъкъ, прѣдъ който ужъ Павликянитѣ се кланяли и кръстили, възбужда у насъ донѣкѫдѣ съмнѣние, дали Marsigli не е видѣлъ не павликянско черковище, ами нѣщо съвършенно обикновенно, което и до день днешенъ можешъ да видишъ на всѫдѣ по Тракия: дърво на оброчище, (на мѣстото на нѣкогашна черква), гдѣто селянитѣ въ извѣстни праздничии дни колѭтъ овце за корбанъ и съ веселие ги изяждатъ.[26] Споредъ мисионеритѣ Павликянитѣ имали старославянски евангелия, посланията на св. Павелъ, дѣянията апостолски и апокалипсисътъ, все стари пергаментови рѫкописи, отъ часть босенски произходъ, писани въ врѣмето на краля Тврътко. Тѣ постили, праздннували недѣлитѣ и подвижнитѣ праздници и употрѣбяли даже и лични християнски имена (Иванъ, Димитъръ и др.).

Въ своята изолираность, както и отъ антагонизъмъ къмъ православнитѣ тѣзи стари еретици проявявали извѣстна наклонность къмъ римската черква. Планътъ да се привлѣчѫтъ къмъ католишката черква се явилъ най-напрѣдъ на 1581 г. Първиятъ мисионеръ у тѣхъ е билъ босенскиятъ францисканецъ отецъ Петъръ отъ Соли (Тузла), който билъ назначенъ отъ папа Климентъ VIII. (1592—1605) за Софийски епископъ съ сѣдалище въ Чипровци и слѣдъ трескава дѣятелность умрѣлъ на 1623 г. Той въ първитѣ години на 17. столѣтие почнѫлъ своята работа въ селото Петикладенци при Никополь, съ успѣхъ проповѣдвалъ и кръщавалъ между Дунавскитѣ Павликяни а сѫщо положилъ и първитѣ основи на католицизъма и у Пловдивскитѣ Павликяни, всичко това разбира се не безъ опасность, тъй като гръцкитѣ епископи и затвърдѣлитѣ Павликяни го обвинявали не единъ пѫть прѣди Турцитѣ за испански и папски шпионинъ. Литургията е била вършена често по хамбаритѣ между купитѣ жито, а гдѣто сѫ били направени черкви, не сѫ били друго, освѣнъ колиби покрити съ слама. Нѣколко мла-

---

[26] Marsigli, Stato militare p. 24 и слд., като се облѣга на разговора съ Пловдивския метрополитъ Диониси. Това извѣстие трѣбва да е отъ прѣди 1692 г., защото подиръ тази година Цукала въ новогръц. описание на Пловдивъ (Виена 1851 г., 82 и слд.) не привежда ни единъ метрополитъ съ това име. За пироветѣ въ черквитѣ вж. Acta p. 17, 18, 80 и т. н.

ди Павликяни били изпратени на учение въ Римъ, да се приготвѭтъ за попове. При Дунава проповѣдничеството е напрѣдвало по-скоро, отколкото при Пловдивъ, гдѣто опора на мисионеритѣ станѫли чисто павликянскитѣ села Даваджово при Хисара и Калачево, днешното Кълъчлии (отъ турс. кълъчъ сабя) при Пловдивъ. Още въ половината на 17. вѣкъ и въ двѣтѣ тѣзи села, както и въ нѣколко околни били кръстени много лица отъ двата пола, стари и млади, а до края на сѫщото столѣтие навѣрно послѣдователитѣ на старата вѣра съвършенно сѫ изчезнѫли. Попове сѫ били мѣстни Българи, Босняци, рѣдко Дубровчане; тѣ сѫ били поддържани отъ Римъ, тъй че правовѣрнитѣ нетрѣбвало да иждивѣватъ нищо за тѣхъ.[27] Прѣзъ войнитѣ, къмъ края на 17. столѣтие селата останѫли съвършенно безъ попове, но не изневѣрили вече на римската черква. Печатанитѣ релации за тѣхъ се свършватъ къмъ началото на 18. вѣкъ; по късно, до колкото знаѭ, папскитѣ проповѣдници въ този край се намирали подъ охраната на французскитѣ посланници и консули.

Сегашни католишки Павликяни или както се наричатъ официялно «Българо-католици» румелийската статистика (на 1885 г.) е наброила 9444 души. Тѣ живѣѭтъ въ 10 села раздѣлени на три групи. Първата група лежи на сѣверъ отъ града на пѫтя за Хисара (Даваджово, Дуванлии цѣли католишки, Селджиково, Хамбарлии смѣсени), втората на сѣвероизтокъ въ низинитѣ около устието на Стрѣма (Кълъчлии, Балтаджии, и двѣтѣ по 2000 души цѣли католишки, Гиренъ смѣсено), третята на югъ (нѣколко семейства въ Комачево и Ахланъ). Въ самия градъ се намира «Павликянската махала» (2487 души)[28] на югъ подъ скалитѣ на Джамбазъ-тепе, на пѫтя къмъ Станимака, тъкмо тамъ, гдѣто е била

---

[27] За по-новитѣ сѫдбини на Пловдивскитѣ Павликяне писà Д. Е. Такела, Нѣкогашнитѣ Павликяни и сегашнитѣ католици въ Пловдивско, Сборникъ XI (1894) стр. 103—134. Въ началото на 18. вѣкъ свещеницитѣ имъ сѫ били често прѣслѣдвани. Въ врѣмето на войната на Турция съ Австрия и Русия 1736—1739 отецъ Михаилъ Добромиръ, родомъ отъ Кълъчлии и отецъ Никола Бошковичъ отъ Дубровникъ сѫ били хванѫти въ Пловдивъ и обезглавени въ Одринъ на 2. Априли 1738 по заповѣдь на великия везиръ; причината е била нѣкакви тѣхни писма до Дубровнишкия консулъ въ Цариградъ Лука Кирико и до други лица, въ които изказвали желание за побѣда на християнското орѫжие. Слѣдъ това свещеницитѣ сѫ били пакъ Дубровчане, Албанци, Италиянци и мѣстни жители. Отъ 1834 мисията се повѣрила на монаси отъ Лигуриянския орденъ (Чеси), 1841 на италиянскитѣ капуцини. Пловдивската черква е съградилъ архиепископътъ Андрей Канова († 1866). Споредъ стр. 129 броятъ на Българокатолицитѣ се възкачва до 11,600 души.

[28] Споредъ статистиката отъ 1893 г. въ цѣлия Пловдивски окрѫгъ е имало 10532 католици, въ самия Пловдивъ 3302 души. (П.).

махалата на старитѣ «Popelicans» въ врѣмето на воеводата Renier. Обаче непрѣкжснжтото траяние на тази махала не е установено, тъй като въ споменжтитѣ писма на мисионеритѣ отъ 17. вѣкъ за тѣзи градски Павликяни нѣма още нито споменъ. Външниятъ изгледъ на тази католишка махала е много угледенъ и привѣтливъ, съ алеи по улицитѣ. На главната площадь се издига голѣмата католишка черква, съградена около прѣди 20 годинъ, до нея стои жилището на католишкия епископъ, по титла Софийски, монсиньоръ Минини — архиепископъ, родомъ Далматинецъ. Тукъ има както мжжко, тъй и женско училище, въ което покрай български се говори и французски. Духовницитѣ сж отъ капуцинския орденъ, повечето Италиянци и Французи; казватъ, че тѣ държжтъ много строго своитѣ правовѣрни, като имъ запрѣщаватъ всѣкакви разкошни веселия и като ограничаватъ сношенията имъ съ друговѣрцитѣ. Павликянскиятъ типъ ясно се отличава отъ българския и гръцкия; тѣ сж хора дребни, лицата имъ обикновенно тѣсни съ дълги носове, почти всички чернобради и чернокоси. Проучванието на тѣхния говоръ би била интересна задача; азъ поне забѣлѣзахъ, ако и на бързо, че българскиятъ езикъ въ тѣхната уста нѣкакси особенно звучи.

Обаче въ по-старо врѣме прѣзъ турското владичество ни една отъ тѣзи три стари народности не е имала болшинство между жителитѣ на тракийско поле. Нѣма ни най-малко съмнѣние, че най-силниятъ по брой елементъ сж били Турцитѣ и то дори до нашето столѣтие, когато полека лека се почнжлъ обратътъ. Имената на селата, на полята, пасбищата, потоцитѣ, горитѣ, бърдата и т. н. около Татаръ-Пазарджикъ, Пловдивъ, Чирпанъ, Стара-Загора, Ямболъ, което може лесно да се види въ картитѣ и въ сждебнитѣ извѣстия въ българскитѣ вѣстници, и до днесь сж повечето чисто турски. Срѣщатъ се между тѣхъ български имена и въ полето, като напр. на сѣверъ отъ Пловдивъ, ала само тукъ-тамѣ. Искаме ли да встжпимъ въ областьта на номенклатура изцѣло българска, трѣбва да се упжтимъ къмъ върховетѣ въ Срѣдна Гора или Родопитѣ. Турската колонизация е била извършена тутакси подиръ прѣвзиманието, и то много скоро, тъй като тракийското поле, прѣрѣзано отъ византийско-българската граница, въ XIV. вѣкъ освѣнъ подпланинскитѣ мѣстности е било горѣ-долу пусто по причина на по старитѣ войни и на опустошенията прѣзъ първитѣ турски нахлувания. Халкокондиласъ, много близъкъ свидѣтель, разказва, че Пловдивската земя (ἡ Φιλιππουπόλεως χώρα) и Загорско поле (τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον) заселилъ съ Турци Мурадъ I., който паднжлъ

на Косово поле на 1389 г., а земята отъ Пловдивъ до Хемусъ и София синъ му Баезидъ I.[29] За неотдавнашното надмощие на османския елементъ въ тази земя имаме и едно изрично писменно свидѣтелство. Домашниятъ списатель попъ Константинъ разправя въ своето описание на Пловдивската епархия, издадено на гръцки на 1819 г., че турскиятъ езикъ прѣобладa надъ всички езици въ града и въ цѣлата епархия, по-нататъкъ че въ селата на Пловдивския кадилъкъ, които били турски, християнски и смѣсени всичко до 300, както и въ 160 села на Татаръ-Пазарджиския кадилъкъ, Турцитѣ сѫ повече отъ християнитѣ[30]. Сѫщото твърдѭтъ яснитѣ мѣстни прѣдания за съсѣдното Старозагорско.

По-голѣмо движение настанѫло въ Пловдивъ въ 18. столѣтие. Французскиятъ пѫтувачъ графъ Ferrières (1788) намѣрилъ тукъ живо гръцко и българско население, което се занимавало съ търговия въ Австрия, главно съ коприна, вълна и памукъ. Християнитѣ въ града се поусилили особенно съ търговския елементъ. Българитѣ дохаждали най-вече отъ Копривщица и Карлово, Гърцитѣ отъ близната Станимака, отъ Епиръ и отъ островитѣ, македонскитѣ Румъни отъ Москополъ. Най-близко тържище за източната часть на полуострова билъ Брашовъ въ Седмиградско, който прѣстанѫлъ да бѫде такъвъ тепърва въ трийсетитѣ години отъ нашето столѣтие, когато параходното плавание по Дунава и по море прѣкарало цѣлата търговия на Балканския полуостровъ по други пѫтища. Въ Брашовъ тогава се намирала цѣла колония Гърци, Македорумъни и Българи. Първата учебна българска книга, Беровичовиятъ букварь, е печатанъ тамъ на 1824 г. Другъ търговски центъръ, много посѣщаванъ отъ Българитѣ, е била тогава Смирна, гдѣто сѫщо тъй е издавано първото българско списание (Любословие на 1844 год.). На западъ се посѣщавали най-вече Лайпцишкитѣ тържища. За тѣзи стари врѣмена, когато по търговия се пѫтувало далеко, бавно и не безъ голѣмъ рискъ, негли и на нѣколко годишенъ гурбетлъкъ, и до днесь обичатъ да разправятъ мнозина старци въ лисичи турски кожуси и съ

---

[29] Халкокондиласъ или въ съкратена форма на името, която приема и Крумбахеръ, Geschichte der byzantinischer Literatur, 2 изд. (München 1897) стр. 302, Халкондилесъ кн. 2, стр. 52, 53.

[30] На попа иконома Константина Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας (въ печатницата на Сърбина Димитъръ Давидовичъ) 1819, стр. 28, 30, 45. Тази книжка (61 стр.) е много важна, съ кратко, ала ясно описапие на земята въ положение, което отъ това врѣме е прѣтърпѣло голѣми народописни и народостопански промѣни.

длъги чубуци въ устата, като се съживяватъ при споменитѣ за тѣзи «tempi passati».

Началото на нашето столѣтие е било бурно. И до днесь сж останжли въ паметьта на по-старото поколение върлуванията на хайдушкитѣ кърджалийски войски, по произходъ най-вече отъ близкото Хасковско отъ долна Арда, които изгорили всички неукрѣпени селища въ цѣлата епархия, както това вѣрно описва съврѣменниятъ попъ Константинъ. Подиръ това е послѣдвало прѣслѣдването на виднитѣ християни, когато избухнжла грьцката революция, за прѣдполагано или доказано участие въ тъй наречената завѣра (хетерия), послѣ походитѣ на недисциплиниранитѣ Арнаути прѣзъ руската война на 1829 год. и т. н. Подиръ Одринския миръ настанжлъ периодъ на пълно спокойствие. Само на 1846 год. голѣма часть отъ града изгорѣла, вслѣдствие на което Пловдивъ значително промѣнилъ своята физиономия; на мѣстото на онѣзи сгради, които описватъ по-старитѣ пжтувачи, издигнжти били по-хубави. Прѣзъ това врѣме въ Пловдивъ се образувала особенна класа християнски първенци или патриции. Тѣ сж били главно бегликчии, които сж наемали отъ правителството събирането на беглика или десетъка отъ добитъка, който е пасалъ на голѣми стада по планинитѣ и по полята на цѣла Европейска Турция, родомъ най-вече отъ Копривщица. Тѣхни потомци, повечето тепърва въ второ или трето поколение, сж заможнитѣ и много разклоненитѣ грьцки и български фамилии, които се държжтъ до извѣстна стъпень високо надъ останжлото население, женжтъ се само помежду си (безъ да гледатъ на народность, грьцка или българска), поддържатъ извѣстни етикети и иматъ свои покровителствувани плебеи, както патрицийтѣ на стария Римъ. Нѣкои отъ тѣхъ сж били и на турска служба и се ползували съ голѣмо уважение въ Цариградъ. Тѣзи бегликчии сж поддържали християнството, помагали на училищата, подновявали и градили черкви. Сжществуването на такава класа патриции се отражава въ цѣлата къса история на Източна Румелия.

Още въ началото на нашето столѣтие християнската рая не чувствувала въ себе разлика на народности, при всичко че старата омраза между Славяни и Гърци никога съвършенно не е угасвала. Подиръ рускитѣ войни и грьцката революция грьцкото и българското течения почнжли по-остро да се срѣщатъ, и то най-първо въ училищата, които тогава се основавали по всички градове. Първитѣ училища били утраквистични, въ тѣхъ се учило и грьцки и български, тъй като грьцкиятъ езикъ прѣобладалъ въ

търговията. Ала въ този утраквизъмъ българското течение, като по-близко до своя коренъ, било по-силно отъ елинското, което било подпомагано нѣкждѣ много отъ далече. Настанжла упорита борба, която въ самия Пловдивъ се почнжла около 1850 година. Българитѣ въ училищата се отцѣпили отъ Гърцитѣ. Подиръ Кримската война послѣдвалъ отворенъ бой за отцѣпванието на Българитѣ отъ Цариградския патриярхатъ и за обновяванието на старата народна черква. Пловдивъ е билъ всѣкога едно отъ първитѣ огнища на това движение, въ което българскиятъ народъ излѣзе изново на политическата сцена. Тукъ въ центъра на голѣмата провинция е имало прѣди войната добро седмокласно реялно българско училище; приблизително отъ 30 годинъ тукъ е и центърътъ на българското книжарство. Обаче печатници въ Пловдивъ дори до освобождението не е имало, тъй като такива заведения високата порта е позволявала само въ Цариградъ и въ центроветѣ на голѣмитѣ вилаети.

Голѣмъ обратъ настанжлъ съ отварянието на желѣзницата отъ Цариградъ до Пловдивъ (1873). Цѣлиятъ край отведнжжъ се приближилъ къмъ голѣмото свѣтско тържище и всичката търговия въ страната тръгнжла по нови пжтища. Ала този напрѣдъкъ само ускорилъ сблъскванието на противоположноститѣ, което дълго врѣме се готвило.

Като резултатъ отъ развитието на страната въ нашето столѣтие сж били голѣми народоекономически промѣни, които дълбоко сж засѣгали цѣлата конструкция на досегашнитѣ обществении и държавни отношения и които не сж могли да не докаратъ голѣми политически прѣврати. Отъ Одринския миръ (1822 год.) Турчинътъ, увлѣченъ въ реформитѣ, съ които централизиращото правителство на османското царство е искало да освѣжи и да укрѣпи своята сила, постоянно губѣлъ старитѣ си привилегии, а при това нравственно падалъ и осиромашавалъ. Старото дворянство отъ турски спахии почти незабѣлѣзано изчезнжло отъ унищожаванието на феодалната наредба (1839 г.), на която се основавали старитѣ военни чинове на османското царство. Прахосничеството, лѣнивостьта, разпуснатостьта пагубно сж влияли на по-добритѣ турски фамилии. При това остатъцитѣ отъ по-заможнитѣ класове заедно съ простото мюсюлманско население, като си живѣли съ традицинтѣ на старата турска слава и сила, при растещата сиромашия повече и повече горѣли отъ завистъ и злоба срѣщу уголѣмяващото се благосъстояние на освободената рая. Отъ друга страна християнитѣ съ

сѫщитѣ реформи постоянно добивали нови права, забогатѣвали отъ дѣятелность и търговия, напрѣдвали въ просвѣщението и нравственно се повдигали и съ всички сили отивали къмъ модерния напрѣдъкъ, като копнѣяли за самоуправа и свобода. Сблъскването на осиромашялитѣ турски ефендета съ забогатѣлата рая е било неизбѣжно, и то сблъскване най-кърваво отъ всички, тъй като мюсюлманитѣ сѫ имали въ рѫцѣтѣ си наслѣдена сила и военна упражненость, когато християнитѣ сѫ могли да се опиратъ само на своята многобройность, на своитѣ имоти и на симпатията отъ чужбина. Въ това врѣме прѣди катастрофата Турцитѣ въ Тракия полека лека продавали имотъ подиръ имотъ и купувачъ разбира се почти всѣкога е билъ християнинъ. А че онази страшна катастрофа, която прѣдшедствува на войната и станѫ причина за освобождаването на България, избухнѫ тъкмо край първата по-голѣма железница на османското царство и въ най-богатата провинция на Европейска Турция, е съвършенно естественно, тъй като въ този край на економическа противоположность, що отдавна глождаше самитѣ корени на турското царство, най-напрѣдъ и най-силно трѣбваше да се впуснѫтъ въ упоритъ бой за своето битие или небитие двѣтѣ борещи се страни.

Възстанието въ Херцеговина на 1875 г. раздухало скритата взаемна омраза между мохамедани и християни. Въ мѣсецъ Май 1876 г. избухнѫ възстанието въ западна Срѣдна гора и въ Родопитѣ, както и въ нѣкои части на срѣдния Балканъ. Движението е било скоро потъпкано отъ редовнитѣ турски войски, поради недостатъчнитѣ срѣдства на възстанницитѣ. Ала въ този бой авторитетътъ на турското правителство върху самитѣ Турци почти пропаднѫлъ. Мюсюлманското население, свикано на бърже подъ орѫжие, въ дивъ фанатизъмъ се хвърлило върху християнскитѣ селища. На широкия крѫгозоръ около Пловдивъ пламнѫли села и всѣки день вечерь въ тъмното свѣтили като огнени стълпове. Съ хиляди Българи, повечето безорѫжни жени и дѣца, сѫ били избити въ тѣзи кланьета. Башибозуцитѣ отъ селата се втурнѫли на купове по градоветѣ и за незначителни суми продавали по улицитѣ богатата плячка, придобита въ унищоженитѣ села. Въ банитѣ и други обществении сгради душили се и умирали гѫсто набититѣ плѣнници безъ разлика на възрасть и полъ. Ужаситѣ прѣстанѫли тепърва, когато Европа обърнѫ къмъ тѣхъ своето внимание.

Слѣдната година (1877) докара руско-турската война. Първиятъ несполучливъ прѣходъ на Руситѣ къмъ Стара-Загора разду-

халъ още по-вече мюсюлманския фанатизъмъ. Изгарянието на Стара-Загора и Калоферъ, избиванието на Карлово сѫ катастрофи много по-лоши отъ тѫжнитѣ опустушения въ прѣдната година. Пловдивъ изново се пълнилъ съ бѣженци и селяни плѣнници и християнитѣ прѣживѣли мѫчни мѣсеци, безъ да иматъ нѣкакви извѣстия, съ постояненъ страхъ отъ ужаситѣ на съвършенно разпадалата се военна дисциплина и съ постоянно бдѣние.

Най-послѣ подирь паданието на Плѣвенъ Руситѣ се втурнѫли на три части прѣзъ Балкана въ Тракия. Пловдивското поле, което отъ толкова столѣтия бѣ отвикнѫло да служи за бойще, изново се прослави съ голѣми битки. Руската войска дошла отъ западъ. Гурко съ гвардията си и съ 9. корпусъ безъ бой прѣвзелъ София на православния Бѫдни-вечеръ. Отъ тукъ нахлулъ прѣзъ три пѫтя, къмъ Пазарджикъ прѣзъ Ихтиманъ, а на лѣво и на десно прѣзъ Самоковъ и прѣзъ Златица. Нощьта срѣщу нова година щабътъ прѣкаралъ въ Вакарелъ, на 1(13) Януари 1878 г. билъ въ Ихтиманъ а вечерьта сѫщия день въ Ветренъ. Сюлейманъ паша ималъ още 130 табора заедно; единъ отрядъ подъ командата на Фуадъ паша той поставилъ при Татаръ-Пазарджикъ, а съ главната си войска искалъ, колкото е възможно по-скоро, да отстѫпи отъ Пловдивъ къмъ Одринъ и тамъ да заеми укрѣпената позиция и да запази пѫтя за Цариградъ. На Руситѣ неизбѣгнѫлъ този планъ. Гурко ударилъ на Фуада и на Сюлеймана сѫщеврѣменно. Единъ отрядъ (гвардията подъ командата на графа Павла Шувалова) ударилъ на Фуада при Пазарджикъ и го каралъ между Родопитѣ и десния брѣгъ на Марица напрѣдъ. Останѫлата войска напрѣдвала бързо по лѣвия брѣгъ на Марица. Генералъ Дондевилъ съ прѣдния отрядъ стоялъ вече на 3(15) Януари прѣдъ Пловдивъ, ала не могълъ да влѣзе въ града, тъй като мостътъ прѣзъ Марица билъ запаленъ отъ Турцитѣ. Сюлейманъ се намиралъ още въ Пловдивъ, а Фуадъ се приближавалъ полека лека при него. Трѣбвало да се попрѣчи на тѣхното съединение. За тази цѣль отрядътъ на генерала Крюднера на 3 Януари на пладне прѣминѫлъ прѣзъ Марица при Айранли, нѣколко часа надъ Пловдивъ. Понтоненъ мостъ не е имало. Войницитѣ, съ пушки надъ главитѣ, прѣгазили замръзнѫлата вода, която е стигала до гърдитѣ имъ; по-послѣ били прѣнасяни отъ коньетѣ на драгунския ескадронъ на капитана Бураго. Крюднеръ ударилъ на Фуада и го притиснѫлъ при политѣ на Родопитѣ. Сюлейманъ, като се научилъ за това прѣминавание, къмъ вечерьта напустнѫлъ Пловдивъ. При отхожданието си искалъ да запали града, ала чуждитѣ

консули (австрийски, французски, италиянски и гръцки) и бързитѣ движения наРуситѣ не му позволили това. На станцията той чакалъ за вечеря. Отведнѫжъ чулъ стрѣлба, която все повече и повече се приближавала. Капитанъ Бураго съ 70 конника въ нощната тъмнина се приближавалъ къмъ станцията. Сюлейманъ бързо ударилъ на бѣгъ къмъ Станимака. Още четвъртъ часъ и щѣли да го вземѫтъ въ плѣнъ. Подиръ ненадѣйното нападение на тази смѣла шъпа хора, Турцитѣ, колкото ги е имало въ града, прѣзъ нощьта бързо избѣгали. На другия день рано, 4(16) Януари, Пловдивчани слѣдъ силно напрѣгнѫто чакание видѣли на улицитѣ вече руски войски, отрядътъ на Дандевила.[31]) Сѫщия день войскитѣ на Гурко се сближили съ рускитѣ отряди, що идѣли отъ Шипка.

Слѣдъ това на 5 (17) Януари Фуадовата войска въ кръвопроливенъ бой била съвършенно разбита при Марково и Дермендере у политѣ на Родопитѣ. На другия день пъкъ 6(18) Януари Сюлейманъ паша, прѣди това заобиколенъ отъ Дандевила при Станимака, за да не може нито да се съедини съ близкия Фуадъ, нито да отстѫпи къмъ Одринъ, билъ напълно разбитъ. Отъ страшното гърмение на топоветѣ въ най-близката околность се тресълъ цѣлиятъ градъ и Пловдичани отъ върховетѣ на своитѣ тепета нетърпѣливо слѣдѣли поеситѣ бѣлъ димъ въ полето между града и планинитѣ. Остатъцитѣ отъ двѣтѣ войски избѣгали прѣзъ планинскитѣ пѫтеки на Родопитѣ къмъ Егейско море. Руситѣ за два дни плѣнили 113 топа. Послѣдната турска войска била разпръснѫта. Вече на 8(20) Януари генералъ Струковъ влѣзълъ въ Одринъ.

Съ бързитѣ движения на голѣмитѣ войски е било свързано почти цѣло прѣселение на народитѣ. Подиръ паданието на Плѣвенъ турското население отъ Тракия съ жени, дѣца, добитъкъ и всѣкаква покѫщнина ударило къмъ Цариградъ на хиляди кола въ дълги кервани. Руситѣ кѫдѣто стигали такива бѣженци, на всѫдѣ ги връщали надзадъ по селата имъ. Ала много отъ тѣхъ въ този си бѣгъ били налегнѫти отъ гладъ и мразъ и изгинѫли безъ помощь. Когато рускитѣ полкове потеглили отъ Пловдивъ къмъ Одринъ, на всѫдѣ край шосето срѣщали измръзнѫли мѫжье, жени, дѣца въ най разнообразни пози, напуснѫти коли съ мъртъвци, а малко по далечъ по безлистнитѣ гори и съ снѣгъ покрити пасбища,

---

[31]) Бураго умрѣлъ като полковникъ въ Петербургъ на 1883 г. Благодарното Пловдивско население постоянно си спомнѣло за него и не изпущало случай да го поздравлява телеграфически за освобождаванието на града отъ непрѣдвижданата катастрофа съ бързото си нощно дѣйствие.

тукъ-тамъ се бѣлѣели разпръснжтитѣ стада на тѣзи нещастници. По голѣмата часть обаче избѣгала и напълнила Цариградъ и околностьта му съ хиляди изгладнѣли и отчаяни семейства. Подиръ сключването на мира три години трая връщанието на турскитѣ бѣжонци (тур. мухаджири) назадъ въ селата имъ. Ала не се върнжхж всички, а въ Румелия, както и въ Княжеството даже и тѣзи Турци, които бѣхж останжли, отъ часть почнжхж да се изселватъ. Въ лѣтнитѣ мѣсеци прѣзъ първитѣ години слѣдъ войната всичкитѣ шосета бѣхж пълни отъ тѣзи тжжни кервани. Тука виждахме какъ се връщахж неотдавнашнитѣ владѣтели на страната, сега изпокжсани, осиромашѣли и паднжли духомъ съ арабй, карани отъ волове и съ жени, които при всичката си окжсаность все още намирахж нѣкой парцалъ да си закрийжтъ лицето дори до очитѣ, споредъ строгитѣ прѣдписания на турския обичай. А покрай това виждахме и ново изселвание вънъ отъ страната къмъ Цариградъ и въ Анадолъ. Жално, че както отъ българското правителство, тъй и отъ румелийското, не бѣ водена и публикувана подробна статистика за тази емиграция; щѣхме да имаме много поучни цифри.

Съ мира въ Санъ-Стефано прѣдъ Цариградъ на 19. Февруари (3 Мартъ) 1878 г. се прѣкратихж и бойоветѣ. Въпросътъ, кждѣ би трѣбвало да бжде главниятъ градъ на новоорганизираната българска държава, не бѣше още разрѣшенъ. Врѣменното руско правителство подъ управлението на княза Дондукова-Корсакова отъ Юни до Септември имаше сѣдалището си въ Пловдивъ. Тамъ сж изработени първитѣ закони (отъ часть прѣдложени още въ Свищовъ, първото сѣдалище на окупационното правителство) а на полето прѣдъ града сж ставали първитѣ упражнения на новата българска войска, основана отъ доброволскитѣ дружини прѣзъ врѣме на войната.

Берлинскиятъ договоръ, подписанъ на 13. Юли 1878 год., стѣсни българското княжество, като му остави само землището между Дунава и Балкана съ Софийска Губерния. На югъ отъ Балкана биде образувана особенна турска провинция съ широко самоуправление, съ домашна милиция и съ християнски генералъ губернаторъ, назначаванъ за петь годинъ. Тя биде наречена Източна Румелия. Това име е взето отъ по-старата, вече излѣзла отъ обичай турска терминология; прѣди реформитѣ на султана Махмуда II. Румили (отъ византийското Романия) се наричала цѣла Европейска Турция безъ Босна и Морея. Главенъ градъ на автономната провинция станж Пловдивъ. Въ самата страна извѣстието за това Берлинско съглашение било прието съ голѣмо недоволство, тъй като

на хората, които сѫ били изпатили всичкитѣ ужаси на кланьетата и войната, се сторило повръщанието имъ подъ васалството на портата нечуто жестоко и несправедливо рѣшение. Въ обѣщаваната автономия се вѣрвало почти толкова, колкото и въ прочутитѣ реформи на книга, съ които високата порта въ послѣдно врѣме прѣди войната е лъгала Европа, своитѣ поданници и сама себе. Вълнението въ страната прѣстанѫло, когато генералъ Обручевъ като особенъ пратенникъ на руския царь съвѣтвалъ Българитѣ да не се противятъ по никой начинъ като имъ обѣщалъ сигурно, че никакви турски гарнизони не ще дойдѫтъ въ Румелия.

До отхожданието на Рускитѣ войски Румелия управлява генералъ Столипинъ. Международната комисия, избрана отъ великитѣ сили възъ основа на Берлинския договоръ за да организира управлението на провинцията, за деветь мѣсеца изработи въ Пловдивъ тъй наречениятъ органически уставъ, който е подписанъ на 14 (26). Априли 1879 г. Той е обширенъ административенъ кодексъ съ 495 параграфа и съ 13 обширни регламенти като приложения. При всичко, че на мѣста се забѣлѣзватъ слѣди отъ бърза компилация, работата е изобщо сполучлива, особенно що се отнася до устройството на политическата администрация. Въ избора на подробноститѣ най-голѣмо влияние сѫ имали французскитѣ учреждения. Особенность на цѣлия уставъ сѫ остроумнитѣ клаузи за охрана на народнитѣ меншества и въобще за осигуряванiе на народната и религиозна равноправность.

Прѣзъ това прѣходно врѣме въ страната се втурнѫхѫ нови бѣженци. Когато рускитѣ войски отстѫпвали отъ Одринския вилаетъ, оставенъ на Турция, хиляди тамошни Българи се вдигнѫли (както на 1829 г.) подиръ тѣхъ и потеглили за Румелия, даже часть отъ тѣхъ отиде чакъ до черноморскитѣ краища на княжество България, като се засели по пуститѣ турски и черкески села, гдѣто сѫ и до сега. Споредъ статистиката отъ 1880 г. въ Румелия се намирали всичко 17,970 бѣженци Българи и 203 Гърци, отъ които почти половината се пада на крайморския Бургаски край.

Първъ генералъ губернаторъ на Източна Румелия биде назначенъ князь Александъръ Богориди или както се турски нарича, Алеко паша, мѫжь отъ българско произхождение (семейството му е отъ Котелъ), чийто баща Стефанаки Богориди († 1859), князь на островъ Самосъ, билъ единъ отъ най-главнитѣ подпори на българското черковно движение. Неговото назначение направило добро впечатление въ страната: високъ сановникъ въ османското

царство, нѣкогашенъ посланникъ на високата порта при европейскитѣ дворове, старецъ съ наслѣденъ авторитетъ у Българитѣ и почти Българинъ, Гръкъ и Турчинъ въ едно лице. Български самъ почти незнаялъ а съ Румелиотитѣ говорилъ французски, гръцки или турски. На 15 (27) Май 1879 г. генералъ Столипинъ прѣдалъ тържественно въ Пловдивъ управлението на страната на Богориди, който по пѫтя замѣнилъ турския фесъ съ българския черенъ калпакъ.

Отъ този день почва седмогодишната история на Източна Румелия, която у българския народъ се наричаше обикновенно автономия, официялно областъ. Княжество, автономия и Турция бѣхѫ основнитѣ понятия на тукашната простонародна география.

Страната бързо се съвзимаше. Необикновенниятъ миръ и тишина влияехѫ много благотворно. За бързото заздравявание на старитѣ рани много помогнѫ природното богатство на страната, която по природата си е почти най-богатата часть на Балканския полуостровъ. Прѣзъ първитѣ години Румелия се спаси отъ раздори, които въ княжеството почнѫхѫ да вирѣѭтъ отъ първия день; румелийското събрание не смѣеше да се занимава съ политически въпроси а за основитѣ на държавната наредба не можеше да има прѣпирни, тъй като нейнитѣ подробности бѣхѫ прѣдписани отъ органическия уставъ, отъ който Румелиотитѣ нищо не можехѫ да промѣнѭтъ. Правителствата и чиновницитѣ не се смѣняхѫ постоянно, както въ другитѣ държави на полуострова. Ала бѫдѫще Източна Румелия нѣмаше, освѣнъ ако бѣше може би нѣкой островъ въ море, като Критъ или Самосъ. Сѫсѣдитѣ ѝ завиждахѫ. Българитѣ отъ една страна мислихѫ за съединяванието си съ княжеството, а въ този си стремежъ тѣ бѣхѫ подкрѣпяни отъ огромното болшинство на румелийското население; Турцитѣ отъ друга страна работѣхѫ за подкопаванието на автономията и за обръщанието привилегированата провинция въ обикновенъ вилаетъ. Сношенията на портата съ румелийското правителство никога не сѫ били приятелски, тъй като Турцитѣ гледахѫ да правѭтъ на Румелиотитѣ всевъзможни спънки съ цѣлата онази система на дребни мѫчнотии, която е присѫща на духа на ориенталската политика; така напр. съ непотвърждаванието на бюджетитѣ и на гласуванитѣ закони прѣчехѫ на цѣлия организъмъ на управлението на страната. Финансовото положение бѣше постоянно неутѣшително; отъ една страна постояннитѣ искания на портата, която споредъ устава взимаше три десети отъ прихода на страната, отъ друга тежестьта на данъцитѣ,

основани върху изчисленията направени прѣди кланьетата и прѣди войната. Самото управление на страната съ голѣмото число чиновници въ всѣка околия и съ многочисленното централно правителство се проглашаваше отъ опозицията за много скжпо. Въ областното събрание се избирахж повече лица, които заемахж нѣкоя общинска служба или чиновници, учители и лѣкари; независими прѣдставители имаше малко а селянинъ тамъ ни единъ не е засѣдавалъ. Голѣмо зло принасяше митническата граница между княжеството и провинцията. Румелиотатѣ отъ отдавна харчили своитѣ произведения а особенно своитѣ индустриялни издѣлия главно задъ Балкана. Княжеското и румелийското правителства нѣколко пжти право се съгласявахж за нѣкое изравнение на тарифитѣ, ала портата недопущаше прокарванието на съглашенията отъ огледъ на своя суверенитетъ и като не искаше въ свой интересъ да намалява никакъ доходитѣ на Румелия.

Като главенъ градъ на Източна Румелия Пловдивъ бѣше всѣкога оживенъ. Губернаторитѣ, които живѣехж въ некрасивъ старъ конакъ, не развивахж никакъвъ луксъ и живѣехж много скромно. Управлението на страната се ржководѣше отъ шестъ директора, т. е. за вжтрѣшнитѣ работи, за войната, за финанситѣ, за правосждието, просвѣщението и за общественитѣ работи (заедно съ търговията, земледѣлието, пощитѣ и телеграфитѣ), всички съ голѣмъ персоналъ. За два мѣсеца прѣзъ есеньта се събираше областното събрание съ 56 прѣдставители; постоянно засѣдаваше десетočлененъ отъ събранието избранъ постояненъ комитетъ. Политическото движение поддържахж многобройни вѣстници, които траехж по дълго врѣме, отъ колкото подобнитѣ прѣдприятия въ София.[32]

Външностьта на двата главни града бѣ много различна. София е главенъ градъ отъ съвършенно новъ калъпъ посрѣдъ мжчно пристжпни и за свѣта до неотдавна индиферентни планински мѣстности. Тамошното общество е ново, саморастло, оригинално съ демократиченъ вкусъ, който прозира тутакси на пръвъ погледъ отъ видимо непристжпнитѣ и неодѣлани лица отъ българската интелигенция въ жлътъ шаякъ съ черни калпаци. Съвършенно друго нѣщо е Пловдивъ: старъ градъ съ отдавнашни коренни жители, съ изтънчени по старому граждани, който напомня на малкитѣ италиянски или гръцки градове. Цѣлиятъ животъ въ румелийската столица не бѣше освѣнъ продлъжение на постарото развитие, тъй като градътъ е билъ всѣкога центъръ на го-

[32] На пр. „Марица" е излизала отъ Юли 1878 г. до Септември 1885 год.

лѣмата и богата провинция. Въ княжеството много изпъкваше българската емиграция, която се завърна въ отечеството си; въ Румелия веслото се намираше въ ръцѣтѣ най-вече на мѣстни коренни жители. Близостьта на Цариградъ явно влияе на цѣлия начинъ на живѣние, на обществото и на търговията. Пловдивската интелигенция се облича по най-новата мода, много млади мѫжье говорятъ плавно френски или английски (отъ Цариградскитѣ училища) а въ обществеснитѣ отношения изпъква по-голѣма изтънченость на правитѣ; за това чужди пѫтници, които не знаехѫ български, по-добрѣ се чувствувахѫ въ Румелия, отколкото въ княжеството, когато на енергичния български, макаръ и ученъ планинецъ нѣкакъ си неприятно му бѣше между тѣзи изнѣжени, както имъ казвахѫ «Византийци». Самиятъ градъ нѣмаше нужда отъ толкова нови постройки и прѣстройки както София; нови сгради бѣхѫ най-вече училища и нѣколко групи хубави вили, построени като продлъжение къмъ края на стария градъ.

По Пловдивскитѣ улици се чува да се говори най-вече български, ала при все това и доста гръцки и турски. Забѣлѣжихъ, че всички градски български семейства говорятъ и гръцки, но при всичко туй може да се живѣе въ Пловдивъ безъ да знаешъ ни дума гръцки. По числото на жителитѣ Пловдивъ е най голѣмиятъ градъ на цѣлата сега съединена България. Споредъ прѣброяванието отъ 1-и Януари 1885 г. има 33,442 жители (18,189 мѫжье, 15,253 жени), между които 16,752 сѫ Българи, 7144 Турци, 5497 Гърци, 2168 Евреи, 1061 Ерменци и 112 Цигани. Освѣнъ това тукъ има и нѣкои търговски италиянски и французски семейства, заселени вече отъ много годинъ; чужденци изобщо се намѣрили 151 Италиянци, 112 Нѣмци, 80 Французи, 61 Руси и 304 «различни»[33].

Революцията отъ 6(18) Септември 1885 г. навѣрно е промѣнила физиономията на Пловдивъ. Азъ го знаѭ добрѣ отъ три посѣщения въ врѣмето на Източна Румелия; сега слушамъ, че станѫлъ чистъ провинцияленъ градъ, почти както е Варна или Русчукъ.

---

[33] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Пловдивъ ималъ 36033 жители, отъ които на 20834 матерниятъ езикъ билъ български, на 6449 турски, на 3906 гръцки, на 2696 еврейски, на 261 цигански, на 75 французски, на 261 нѣмски, на 31 руски и 1392 фигуриратъ въ рубриката „други езици“, отъ които 969 въ цѣла Пловдивска околия сѫ Ерменци. — Споредъ едно прѣброявание, което е направило градското общинско управление прѣзъ 1896 г. въ града се указали 41300 души жители (Виж. В. Кѫнчевъ, Отечествена География, Пловдивъ, 1897, стр. 170—171).

(П.).

5. Стара Загора.

Пѫтищата отъ Пловдивъ къмъ Търново прѣзъ Балкана. Градъ Чирпанъ. Стара Загора, Augusta Traiana и Beroe на Римлянитѣ, Боруй на старитѣ Българи. Катастрофата на 1877 год. Загорско поле, житница на Румелия. Общъ прѣгледъ на земледѣлието, занаятитѣ и търговията въ България. Прѣходното положение подиръ освобождението. Стремежътъ къмъ купуване земи; разпаданието на нѣкогашнитѣ чифлици. Панаиритѣ и старитѣ мѣрки и теглилки въ България.

Отъ Пловдивъ за Търново водѭтъ три пѫтя: 1. най-кѫсиятъ е хубавото шосе прѣзъ Калоферъ и Казанлъкъ къмъ Шипка (119 километра) а отъ тамъ прѣзъ Балкана; 2. малко по бавенъ е пѫтятъ по желѣзницата съ посока къмъ Одринъ чакъ до станцията Хаджи-Елесъ а отъ тамъ съ кола прѣзъ Чирпанъ и Стара Загора пакъ за Казанлъкъ, гдѣто се присъединява къмъ първия; 3. по сѫщата желѣзница до станцията Търново-Сейменъ, отъ тамъ по второстепенната желѣзнична линия до Нова Загора, понататъкъ съ кола прѣзъ Срѣдна Гора и сѣдловината надъ селото Твърдица прѣзъ Балкана до градеца Елена въ Търновския край, отъ гдѣто води шосе право въ Търново.

Отъ Марица къмъ Дунава прѣзъ срѣдния Балканъ пѫтувалъ съмъ само веднѫжъ, на 1880 г. къмъ края на Септември, и то по втория отъ споменѫтитѣ пѫтища, който могѫ за това да опишѫ и по-подробно.

Отъ Пловдивската станция се излиза на 8½ часа. Тутакси задъ града се отваря хубавъ изгледъ отзадъ на самия Пловдивъ. Първата станция Катуница е разположена при моста прѣзъ Станимашката рѣка, която не далече отъ тука се влива въ Марица. Втората станция е при голѣмото село Папазли, населено съ пъстра смѣсь Българи, Турци и Цигани, съ старъ пространенъ кервансарай, за който отдавнашнитѣ пѫтувачи пишѫтъ, че ужъ могълъ да събере 800 коня; още въ второто дѣсетилѣтие на нашия вѣкъ той е билъ импозантна сграда съ оловенъ покривъ, ала сега е жалка развалина. По пѫтя Марица постоянно ни слѣди близо отъ лѣвата ни страна. Селскитѣ кѫщички, малкитѣ кории въ полето на лѣвия брѣгъ, добитъкътъ що пасе и хората въ разнообразни носии пълнѭтъ края съ пъстри жанрови групи. Хоризонтътъ все остава отворенъ: Балканътъ, Срѣдна Гора и Родопитѣ постоянно стърчѫтъ прѣдъ очитѣ ни, прѣзъ топлитѣ дни разбира се само като половъздушни и токоречи прозрачни образи на голѣма далечина.

Подиръ два часа пѫть слѣзнѫхъ на станцията, която се нарича според двѣтѣ съсѣдни села, Ени Махале и Хаджи Елесъ.

Въ Хаджи Елесъ е сѣдалището на околийския началникъ; неговата околия принадлежи къмъ Хасковския департаментъ, който обхваща въ себе източната часть на румелийския дѣлъ на Родопитѣ. Още щомъ се встжпи въ селската кръчма до станцията, забѣлѣзва се какво влияние има желѣзницата на цѣлия начинъ на животъ; то е много по-напрѣднжло село отъ което и да е село въ Софийско, даже много по привѣтливо отъ много села въ Унгария или въ Галиция.

Хаджи Елесъ е желѣзнична станция за града Чирпанъ, който лежи $1^1/_2$ ч. отъ тука на сѣвероизтокъ. За четвъртъ часъ отъ станцията се дохажда до Марица. Мостъ нѣма; колата се прѣнасятъ на лодки по за три гроша. Покрайнината не е безъ всѣка прѣлесть. Синьото равнище на рѣката, тукъ много широка, въ слънчовия пекъ живописно се отразява отъ снѣжнобѣлитѣ побрѣжени пѣсъчни насипи; върбитѣ и джбовитѣ кории се зеленѣжтъ по брѣговетѣ, царевицата зрѣе съ своитѣ златни кочани по нивята а синкавитѣ очъртания на Родопитѣ заграждатъ хоризонта на югъ. Слѣдъ прѣвоза се върви между неугледни, отъ слънцето изгорѣни джбови кории, между които се виждатъ малко царевични нивя и тжжни жълтозелени пасбища. Теренътъ е равнина съ низки вълни а пжтятъ не е освѣнъ обикновенна пжтека за селски кола.

Чирпанъ е много пространенъ градъ, съ съвършенно турски видъ. Лежи на дилувиялна тераса, задъ която земната повръхность по лека лека се издига на сѣверъ дори до политѣ на Срѣдна Гора. На 1 Януари 1885 год. той е ималъ 11,573 жители, 9399 сж Българи, 1790 Турци, 199 Евреи, 169 Цигани, 6 Гърци и 6 Ерменци [1]. Чирпанска околия има 52 села, между жителитѣ на които Турцитѣ съставятъ сега една десета часть. За минжлото на града много малко се знае. Първъ пжть се споменува въ турското земеописание на Хаджи Калфа отъ 17. вѣкъ. Колко много се е промѣнило народописното положение въ послѣднитѣ десетилѣтия, най добрѣ показва описанието у попа Константина отъ 1819 год.; Чирпанъ тогава е ималъ до 1000 кжщи (сега 2167), а отъ тѣхъ двѣ трети били турски и едвамъ третинята християнска [2].

Римското шосе отъ Филипополь за Адрианополь е вървѣло по

---

1 Споредъ статистиката отъ 1893 г Чирпанъ има 2351 домакинства съ 11069 д. жители; отъ тѣхъ на 10133 матерниятъ езикъ е български, на 691 турски, на 217 еврейски, на 14 цигански, на 5 гръцки и пр. (П.).

2 Въ Чирпанъ се е родилъ прочутиятъ турски воевода Абдулъ Керимъ паша.

лѣвата страна на Марица прѣзъ Чирпанско. На изтокъ отъ града между селата Чакърларъ и Саръ Исмаилъ на потока Акдерé лежи развалината, наречена Хисаръ-касабà (тур. «крѣпостенъ градъ») съ множество квадратни камъни, стълпове и тухли, гдѣто се намиратъ и много монети. Отъ единъ дългъ грьцки надписъ узнаваме, че това градище е познатиятъ отъ старитѣ пжтописи Pizus и че той е билъ основанъ на 202 г. подиръ Христа въ врѣмето на царя Септимия Севера, като сж били заселени нѣколко тракийски села[3]. Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове се споменува въ 11.—13. вѣкъ въ тукашната покрайнина крѣпостьта Blisimos, Blisme или Blisnos, отдалечена три дни отъ Пловдивъ, единъ день отъ Стара Загора. Нейнитѣ развалини, на които народътъ днесь казва Босна градъ, лежжтъ не далече на сѣверъ отъ станцията Търново-Сейменъ, на десния брѣгъ на рѣката Сазлийка въ съсѣдство съ селото Теккé-Мусачево. Тѣ сж два четвероѫгълни кастела, между които по срѣдата минава старото калдаръмено шосе. Сега прѣзъ него върви желѣзницита отъ Сейменъ до Ямболъ. Споредъ положението тѣзи крѣпости сж еднакви съ римското селище, наречено Arzus, което е лежало при рѣка съ сжщото име.[4] Още кръстоносцитѣ отъ третия походъ (1189 год.) вървѣли по този пжть около Близимосъ. Промѣнитѣ на границитѣ принудили Византийцитѣ да прѣнесжтъ главния пжть отъ Одринъ до Пловдивъ на югъ отъ Марица, къмъ подножието на Родопитѣ, което отъ тѣхъ приели и Турцитѣ (прѣзъ Папазлии и Хасково).

---

[3] Този надписъ, отъ който на 1880 год. въ Чирпанъ получихъ само прѣписъ на началото (напечатанъ въ Monatsberichte der Berl. Akademie 1881, стр. 447), — бързината на пжтуванието не ми позволяваше да се отклонѭ на страна — е изданъ споредъ единъ пъленъ прѣписъ отъ г. проф. Добруски въ Archaeologisch-epigr. Mitth. X (1886) 96. Въ ἐνπόριον Πίζος били заселени οἰκήτορες отъ κώμη Σκελαβρίης и κώμη Σκεπτῶν. Интересна е смѣсицата на личнитѣ имена; бащитѣ имали тракийски имена, синоветѣ вече римски: Целсусъ синъ Далепоровъ, Муцианусъ синъ Мукапоровъ и т. н. За жаль долната часть на камика билъ неотдавна строшенъ; населението мислило, че въ него е скрито имание. — Остатъкътъ отъ камъка съ този надписъ, единъ отъ най-важнитѣ римски надписи, които сж се намѣрили до сега въ България, е откритъ неотдавна. Издаде го г. Добруски въ Сборникъ XII, 336—338. Споменува се тамъ римскиятъ намѣстникъ на Тракия Sicinnius Clarus. Многобройни сж приложенията къмъ тракийския именникъ. Споменватъ се още много села: κώμη Γελουπάρων, Στρατοπάρων, Κουρπίσον, Βαζοπάρων, Κρασαλοπάρων, Στρουμείλου, Βουσιπάρων.

[4] Градището при Теккé-Мусачево описва Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки върху археологическитѣ и историческитѣ изслѣдования въ Тракия, Пловдивъ 1885, стр. 17—19. За неговата еднаквость съ стария Блисмосъ указахъ въ Arch. epigr. Mitth. X, 207.

Отъ Чирпанъ до Стара Загора се върви по хубаво шосе прѣзъ широки равнини 4 часа. Пѫтятъ е много еднообразенъ, при всичката ширина на изгледа. На десно се вижда какъ почвата полека лека се наклонява на югоизтокъ, къмъ Марица. На югъ постоянно се синѣѭтъ гребенитѣ на Родопитѣ а на изтокъ изкачатъ остри връхове, които се намиратъ чакъ до Одринъ. На сѣверъ хоризонтътъ е обграденъ отъ веригата на Срѣдна Гора, чиято източна часть, отъ пролома на Стрѣма до Ямболъ се нарича турски Караджа-дагъ («сърнена планина»); дългиятъ гребенъ съ низки кѫжели, пъленъ съ малки долове, е покритъ тукъ-тамѣ съ гори. Селата, все голѣми и гѫсто сбити едно до друго, всички оставатъ далече на страна отъ пѫтя. Почвата е много плодородна, ала малко обработена. Широкитѣ полета сѫ пусти и покрити съ низъкъ дѫбовъ храсталакъ и високи жълтоцвѣтни драки (Paliurus aculeatus, въ Родопитѣ челия, тур. карачалѫ). Тукъ имаме вече типъ на покрайнина съ срѣдоземна флора: пространни еднообразни шумалаци (гѫсталаци, храсталаци, у Французитѣ maquis, у Италиянцитѣ macchie), съ малко пасбища, безъ истински ливади. По шосето рѣдко нѣкого срѣщахъ, само тукъ тамъ Турци съ чалми, които поздравявахѫ съ обикновенния свой поклонъ теменà, като допирахѫ бързо едно подиръ друго съ отворена рѫка гърдитѣ си, устата и челото, дрипави Туркини, български селяни съ калпаци или жени на бѣженцитѣ отъ Одринско въ особени носии.

Слѣдъ 2½ часа стигнѫхъ прѣдъ единъ ханъ съ сламенна стрѣха при прѣхода прѣзъ рѣката Суютлийка, която отвежда всичкитѣ води на Старозагорска околия въ рѣката Сазлийка, що се втича при желѣзничната станция Търново-Сейменъ въ Марица. Задъ моста шосето влиза между хълмове, които отъ двѣтѣ страни заграждатъ изгледа. Минѫхъ около едно село, което приличаше повече на нѣкой цигански лагеръ, група отъ низки колиби, уплетени отъ прѫтье, като кошове. Тукъ живѣехѫ бѣженци отъ Одринско. По нататъкъ въ турското село Текке́, на лѣво отъ шосето между селскитѣ кѫщи се намира античенъ саркофагъ отъ бѣлъ мраморъ, направенъ отъ единъ кѫсъ, и отъ вси страни хубаво изгладенъ. Той е по високъ отъ човѣшки ръстъ и стои върху четири низки подпорки надъ единъ резервоаръ, тъй като служи за чешма. На източната страна до камъка е забита по малка плоча, на която се чете съ хубави, като че вчера издѣлани букви грьцки надгробенъ надписъ на «славния» Емилия и на «умната» му съпруга Сабина (приблизително отъ 2.—3. столѣтие).

Въ Стара Загора стигнѫхъ въ сѫщия день подиръ заминаванието ми отъ Пловдивъ вече прѣзъ нощьта. Пълната луна токо що се бѣ подала надъ хоризонта съ червеното си свѣтло лице и разливаше сребърна свѣтлина по царевичнитѣ нивя, широкитѣ лозя и гѫститѣ редове високоизрастнѫли дървета. Ако и есень нощьта бѣ съвършенно топла, южна, и оглушителнитѣ гласове на жетваритѣ (Cicada orni) придавахѫ ѝ италиянски видъ. При неопрѣдѣлената лунна свѣтлина на всѫдѣ въ града фантастично се показвахѫ слѣдитѣ на страшната катастрофа, която го стигнѫла прѣзъ войната; повече отъ двѣ хиляди кѫщи съсипани! Само тукъ тамъ блѣщукаше свѣтлина въ нѣкои кѫщи неотдавна подновени или на ново съградени. На другия день рано разгледахъ по-отблизо тѣзи тѫжни развалини. Тѣснитѣ улици кривѭтъ между съборенитѣ стѣни на кѫщята, засипани отъ разпадалитѣ се тухли и камъни; трѣва и буренякъ растѫтъ по накаденитѣ стѣни и запустѣлитѣ стаи и дворове. Не отдавна прѣди това отъ развалинитѣ стърчали още въ въздуха всички комини; тепърва прѣди малко врѣме били съборени най-вече отъ вѣтроветѣ.

Стара Загора лежи на плоскость, наклонена малко къмъ юго-изтокъ, на самитѣ южни поли на Срѣдна Гора. Склоноветѣ на тази планина при града сѫ покрити съ широки лозя; лозарството покрай сукнарството (абаджилъка), бакърджилъка и кожарството сѫ били главниятъ поминъкъ на жителитѣ. На западната страна градътъ е съвършенно завладанъ отъ върховетѣ, подъ които е разположенъ; дъждовнитѣ води, които се стичали отъ тѣхъ често пакостили и въ самия градъ, за това токо що се копаше дълбокъ прокопъ, който да отвежда водитѣ около града вънъ въ полето. На сѣверната страна въ единъ планински кѫтъ зачева пѫтятъ прѣзъ Срѣдна Гора за Казанлъкъ. На изтокъ и на югъ градътъ почти половинъ часъ въ дияметъръ е съвършенно отворенъ. Тамъ се отваря изгледъ на широката равнина, прѣкрасно обработена. То е Загорско поле, житницата на Румелия, отечеството на прочутата по цѣлия ориентъ пшеница загария. Гѫститѣ редове ширококлонести орѣхи и бадеми, които сѫ насѣти по синоритѣ и пѫтищата между нивята, живо напомнятъ на ломбардската Брианца между Миланъ и Лаго Маджоре съ нейнитѣ черничени алеи между царевицата. Задъ полето на юго-изтокъ се синѣе на голѣма далечина надъ хоризонта триглавиятъ Монастирски връхъ а на десно отъ него продлъговатиятъ гребенъ Сакаръ-Тепе, и двата между Одринъ и Ямболъ. Къмъ прѣимуществата на мѣстото принадлежѫтъ и топлитѣ извори, които се криѭтъ въ една долина на Срѣдна Гора на западъ отъ града.

Въ турско врѣме вѫтрѣшната махала се казвала Хисаръ (крѣпость) и била оградена съ стѣни, отъ които и до днесь се виждатъ нѣкои кѫсове. Той образувалъ правиленъ четверожгълникъ, обърнѫтъ съ странитѣ си къмъ четиртѣ главни точки на хоризонта. На източната страна е останѫлъ единъ кѫсъ отъ градската стѣна, около 60 крачки длъгъ и на нѣколко мѣста почти 6 метра високъ. Основата и една часть надъ неѭ сѫ каменна работа; надъ тѣхъ размѣсомъ сѫ поставени редъ камъни, редъ тухли, отъ външната страна снабдени съ щитъ отъ правилни четвъртити камъни. Прѣдъ тази крѣпость се намиралъ прокопъ, на чиято отсрѣщна страна се виждатъ слѣди отъ низка охранна стѣна [5].

Сегашното разрушение на града съ работитѣ за подновяванието му неочаквано открихѫ много старини; по-напрѣдъ отъ тукъ се знаехѫ едва нѣколко надписа. Подъ Стара Загора лежѫтъ остатъци отъ срѣдновѣковенъ и старовѣковенъ градъ въ пластове единъ надъ другъ. Вѫтрѣ въ «Хисара» трѣбва да се копае на дълбочина 6—7 метра, до като се стигне твърда земя. Когато се туряли основитѣ на новото областно дѣвическо училище, открили се на 7 метра дълбочина прастари гробове, до които била намѣрена глава на нѣква си мраморна статуя и римски монети; малко по-високо, на 4 метра дълбочина, намѣрили се византийски пари, малъкъ бронзовъ кръстъ и мраморни украшения, навѣрно отъ нѣкой християнски храмъ; найпослѣ 2—3 метра подъ повръхностьта показали се турски монети отъ първитѣ султани. Когато се разхождахъ изъ града съ г. началника А. Илиевъ и други приятели виждахъ по всички краища паметници отъ римско врѣме. Прѣдъ сградата на дѣвическото училище стоеше куфъ камененъ валякъ, на който бѣ изобразена Паласъ Атина съ копие; до богинята е издѣланъ кръстъ, отъ който се вижда, че въ християнско врѣме тя е била смѣтана за нѣкоя богиня и че камъкътъ е служилъ навѣрно за кѫпель въ нѣкоя черква. На двора на общинското управление лежеше разбитата статуя на двуглавия Янусъ а около неѭ всѣкакви безглави статуи. На голѣмото, ново измѣрено тържище показахѫ ми цѣла група надгробни камъни съ барелиефи, безглави фигури на Римляни въ тоги и т. н. Надъ една чешма съгледахъ единъ каменень валякъ, който се свършваше на върха съ гладиаторски шлемъ; отъ страна бѣ изобразенъ въ груби чърти гладияторъ съ четверожгъленъ щитъ и издигнѫтъ мечъ. Надписи изъ

[5] Boué прѣди 50 годинъ споменува „quelques débris de murailles., qui ont pu jadis former une partie de l'enceinte de la ville vers la plaine," ала инакъ не забѣлѣзалъ въ Стара Загора никакви старини. Itinéraires 1, 38.

града прѣписахъ около петнайсе[6]. Много отъ тѣхъ се намирахѫ по пространнитѣ турски и еврейски гробища на южната страна на града, чиито балвани, стълпове и плочи сѫ взети най-вече отъ античнитѣ сгради и гробища. Освѣнъ това показахѫ ми и много монети, като почнешъ отъ сребърнитѣ пари на гръцкитѣ градове (Самосъ, Тасосъ, Перинтосъ, Византия и т. н.) и тракийскитѣ кралье чакъ до кѫснитѣ български, византийски и Венециянски монети.

Античниятъ градъ, чиито остатъци сѫ натрупани подъ днешната Стара Загора, е билъ може би отъ македонски произходъ, ала почнѫлъ по-добрѣ да се развива, както и другитѣ градове отъ римската провинция Тракия, тепърва въ врѣмето на царя Траяна. Въ римско врѣме се наричалъ «Augusta Traiana[7]». Това име полека лека отстѫпило на другото, като че по-старо Beroe (или Berrhoea), което не трѣбва да се обърка съ втората Berrhoea, македонски градъ подъ Олимпъ, нареченъ турски Кара-Ферия, славянски Беръ. Траяна или Берое е лежала на шосето отъ Филипополь прѣзъ Кабиле (при Ямболъ) за Анхиало, което тъкмо тукъ е било прѣсичано отъ друго шосе, що е идѣло отъ околностьта на Адрианополь за Никополь (Никюпъ при Търново). Прѣзъ 2. и 3. столѣтия и тукъ сѫ били сѣчени монети (съ надписъ Αὐγούστης Τραιανῆς). Тукашнитѣ надписи ни поучаватъ за състава на населението. Срѣщатъ се тракийски имена (Dinikenthos, Brinkaseris, Seuthes, Teres и т. н.), римски имена, придобити навѣрно отъ военнитѣ служби (Flavii. Ulpii, Lucii, Lucretii, жени Secunda, Ulpia и т. н.), и гръцки имена (Herodianos, Neikias, Eukrates, Asklepiodotos и др.), ала еленскиятъ елементъ е прѣобладалъ, тъй като всички надписи сѫ писани на гръцки. Една часть отъ населението произхождало отъ Пиония въ сѣверна Македония. Ясно свидѣтелство за напрѣднѫла

---

6) Надписитѣ отъ Стара Загора сѫ издадени отъ Dumont въ Inscriptions et monuments figurés de la Thrace и въ Bulletin de la correspondance hellenique II, отъ Foucart въ сѫщия Bulletin IV, отъ мене (събрани съ помощьта на г. Илиева) въ Monatsberichte der königl. Akademie der Wiss. zu Berlin 1881, 435 и слѣд. и въ Arch. epigr. Mittheilungen X, 103.

7) Името Траяна, добрѣ познато отъ монетитѣ, се срѣща и въ четире тукашни надписа: ὁ δῆμος ὁ Τραϊαν[έων] отъ врѣмето на царя Каракалла, Monatsberichte, стр. 440, ἡ Τραϊανέων πόλις отъ врѣмето на Каракалла или Хелиогабала, Bulletin de corresp. hellenique II, 403, ὁ λαμπρότατος δῆμος Τρα[ϊ]ανέων ἐκ τῶν Ὑπερπαιόνων отъ врѣмето на Гордиана III., Bulletin VI, 183, ἐν τῇ λανπρᾷ καὶ ἐλευ[θέ]ρᾳ Τραϊανέων π(όλει) VI, 185. У Птоломея не се споменува нищо за този градъ; въ Itinerarium Antonini пише се Beroa, въ Tabula Peutingeriana Berone, у географа Равенски Beroe.

цивилизация сѫ многобройнитѣ стихотворни надписи, главно надгробни.

Когато се почнѫло прѣселението на народитѣ царь Деций (251) билъ разбитъ при Берое отъ Готитѣ. Готитѣ обсадили Никополь (въ Търновско), отъ тукъ били отблъснѫти, ала при все това не отстѫпили назадъ задъ Дунава, ами потеглили прѣзъ Хемусъ право къмъ Филипополь. Деций отъ Никополь бързалъ подиръ тѣхъ прѣзъ планинитѣ къмъ Берое, ала неприятелятъ билъ по-напрѣдъ на мѣстото и съ бързо нападение разпръснѫлъ уморенитѣ римски войски.[8]) Въ втората половина на 4. столѣтие подиръ Филипополь Берое е билъ най-голѣмиятъ и най-хубавиятъ градъ на тогавашната по-тѣсна провинция Тракия, споредъ Диоклетиановото раздѣление на империята. Готитѣ прѣзъ второто свое нахлувание, което довело боя при Адрианополь (378), тъй сѫдбоносенъ за Римлянитѣ, пакъ се навъртали въ околностьта на този градъ.[9]) Най-ранниятъ отъ тукъ откриттѣ надписи е отъ 575 г., отъ врѣмето на царьетѣ Юстина II. и Тиберия II., който е царувалъ заедно съ него. Малко врѣме подиръ това, въ царуванието на Маврикия, Беройцитѣ (587) храбро отблъснѫли нападението на Аваритѣ.[10]) Християнството тукъ, както и въ цѣла Тракия, отъ рано хванѫло коренъ; още на събора въ Сердика (344) се споменува Беройскиятъ епископъ покрай много свои съсѣди, особенно Арианъ Демофилосъ, който на 370 г. станѫлъ и Цариградски патриярхъ.[11]) Тогава сѫщо и папа Либерий, като противникъ на Арианцитѣ, билъ държанъ отъ царя Константина нѣколко врѣме (355—358) въ изгнанство въ този градъ Берое.[12])

Въ раннитѣ срѣдни вѣкове Берое е била една отъ пограничнитѣ византийски крѣпости противъ Българитѣ. Прѣзъ пролѣтьта на 784 г. царица Ирена съ сина си Константина VI. съ великолѣпна военна свита и музика посѣтила градоветѣ въ Тракия и на-

---

8) Ad Beroam, Jordanes ed. Mommsen p. 83—84.

9) Thracia, quam Philippopolis et Beroea amplae civitates exornant, Ammianus Marcellinus 27, 4, 12. Готитѣ на 377 г. чакали „prope Beroeam vallo metato" а на 378 г. стояли „circa Beroeam et Nicopolim". Сѫщиятъ кн. 31. гл. 9, 1 и 11, 2.

10) Theophylaktos Simokattes ed. Boor, Lipsiae 1887 p. 103 (Βερόη).

11) Nicephorus patr. ed. Boor, p. 115. Cf. Gams, Series episcoporum p. 427 sub Beroe. Подиръ 5. столѣтие Беройскитѣ епископи не се споменуватъ въ черковнитѣ актове. При все това се споменува епископъ Βερόης още въ нѣкои списъци отъ неопрѣдѣленъ вѣкъ, издадени отъ Parthey въ Notitiae graecae episcopatuum.

12) Hefele, Conciliengeschichte I² 661.

карала изново да укрѣпѭтъ Берое, който безъ съмнѣние прѣзъ войнитѣ съвършенно е билъ разрушенъ, подъ новото име Иренополисъ. Обаче това име не прѣживѣло нейното управление. Покъсно царь Никифоръ (802—811) тукъ, както и въобще въ пограничнитѣ крѣпости, заселилъ нови колонисти, ала тѣ, щомъ Българитѣ въ врѣмето на царя Крума (812) почнѫли нападенията си, избѣгали отъ тукъ, както отъ Анхиало и Пловдивъ.[13])

Често става дума за Берое въ 12. и 13. столѣтие. Той е познатъ на арабския географъ Идриси (1153) като цъвтещъ търговски градъ, разположенъ подъ южнитѣ поли на планинитѣ недалече отъ рѣка Марица, а на 1198 г. изрично се споменува покрай Пловдивъ въ привилегиитѣ, които царь Алексий III. далъ на Венециянцитѣ.[14]) Когато заддунавскитѣ Печенѣзи прѣдприели послѣдното свое нахлувание въ византийската империя, царь Иванъ Комненъ зимувалъ въ Берое и прѣзъ пролѣтьта на 1122 г. съвършенно ги разбилъ.[15]) Кръстоносцитѣ отъ третия походъ (1189) подъ прѣдводителството на швабския воевода Фридрихъ и на тиролския рицарь Бертолдъ отъ Андехсъ веднѫжъ въ голѣма сгань пристигнѫли отъ Пловдивския лагеръ при «много богатия градъ» Veroi. Въ него били заселени и селджушки Турци, каквито Византийцитѣ колонизирали и другадѣ по европейскитѣ си провинции за охрана на своитѣ крѣпости, както и «погани», може би потомци на плѣненитѣ Печенѣзи. Жителитѣ отначало се наредили въ боевъ редъ прѣдъ вратата, ала прѣди нападението на кръстоносцитѣ, отстѫпили и побѣгнѫли прѣзъ друга врата. Побѣдителитѣ намѣрили въ града огромна плячка: ръжь, ечемикъ, брашно, вино, едъръ добитъкъ, овце и всѣкакви материи. Швабскиятъ воевода въ града и зимувалъ. Прѣди заминаванието си отъ Тракия кръстоносцитѣ изгорили града.[16]) Малко подиръ това (1190) царь Исакъ Ангелъ подиръ поражението, нанесено му отъ Българитѣ въ Балкана, при Берое излѣзълъ изново на поле.

Отъ това врѣме тукашниятъ край е принадлежалъ на Българитѣ. Берое български се наричалъ Боруй и подъ това име се

---

13) Theophanes ed. Boor 1, 457, 496.

14) Tomaschek, Zur Kunde der Haemushalb. 2, 43: „Fêrôi, eine grosse und in jeder Hinsicht blühende Stadt, ein Centrum des Verkehrs und Handels“. Jaubert въ прѣвода на Идриси 2, 293, 383 е написалъ града Karwi, което азъ въ Пер. Спис. 9 (1884) 44 забѣл. 1 поправихъ на Barvi. — „Prouincia Phylipupleos, Veroys“ и т. н. Tafel und Thomas, Urkunden zur Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig 1, 269.

15) Περὶ πόλιν Βερόην, Kinnamos 20.

16) Ansbertus p. 31, 33, 47. Пише Veroi и Verois, „civitas opulentissima“.

споменува въ грамотата на царя Асѣня II., дадена на Дубровчанитѣ, па още и у Дубровчанина Лукаричъ (1605).[17]) Отъ врѣме на врѣме, разбира се, е страдалъ отъ войнитѣ съ Латинитѣ и Гърцитѣ. На есеньта 1206 г. латинскиятъ царь Хенрихъ вървѣлъ отъ Адрианополь 4 дни слѣдъ отстѫпващия царь Калоянъ чакъ до Вéрои. Градътъ билъ празденъ, тъй като жителитѣ на врѣме избѣгали въ близкитѣ планини. Латинската войска останѫла тука два дни и събрала богата плячка, тъй като околностьта била пълна съ жита и стада волове, крави, биволи и дребенъ добитъкъ. Втори пѫтъ дошли Латинитѣ при града, нареченъ Беруа на 1208 г.; царь Хенрихъ пристигнѫлъ отъ Адрианополь, разпръснѫлъ тукъ една часть отъ българската войска и потеглилъ къмъ Пловдивъ.[18]) По-късно градътъ се сноменува само още веднѫжъ. Царь Теодоръ II. Ласкарисъ около 1255 г. посрѣдъ зима изненадалъ Берое съ бързо нападение. Поради многото войни, градскитѣ стѣни, както въ всички тракийски градове, били пълни съ проломи; гражданетѣ отъ нужда напълнили дупкитѣ съ колела и кѫсове отъ кола, алá немогли да устоѭтъ на нападението на Гърцитѣ.[19]) Подиръ това само веднѫжъ се споменува византийски походъ въ този край, ала безъ да става дума и за самия Боруй. На 1306 г. Михаилъ, синъ на Андроникъ Стари, отъ Адрианополь смѣло нахлулъ чакъ до Рѣховица, както се и до днесь нарича едно голѣмо село (тур. Кюдирбе), съ старо градище, 16 километра на сѣвероизтокъ отъ Стара Загора при политѣ на Срѣдна Гора, а отъ тукъ плѣнилъ отъ една страна дори до Сливенъ, отъ друга чакъ до Копсисъ (въ сегашната долина на Гьопса.[20]) Въ поемата, съ която гръцкиятъ поетъ Мануилъ Филъ е възпѣвалъ на г. 1305 дѣлата на византийския пълководецъ Михаилъ Главасъ, за послѣденъ пѫть срѣщаме името на града Верро (Βερρώ); заедно съ него се споменуватъ града Колина (Κώλινα), при селото Колена, 9 километра на сѣвероизтокъ отъ Стара Загора, и единъ непознатъ близъкъ градъ Вѣнецъ (Βεανίτζα)[21].

[17]) Боруйска хора въ грамотата у Миклошичъ, Monumenta serbica p. 3. Luccari, Annali di Rausa (Venezia 1605) p. 64 изброява градоветѣ на Тракия въ този редъ: Адрианополи, Филипополи, Боруйградъ, Ямболъ.

[18]) Villehardouin ed. Wailly p. 267. Henri de Valenciennes ib. 309.

[19]) Akropolites p. 119.

[20]) Pachymeres 2, 447 (Ῥεαγοβίτζα).

[21]) Manuelis Philae Carmina ed. E. Miller, Paris 1855—7, II p. 251 стихъ 237. Ср. Хр. Лопарева, Византійскій поэтъ Мануилъ Филъ къ исторіи Болгаріи въ XIII—XIV вѣкѣ, Спб. 1891 и K. Jireček, Das christliche Element in der topographichen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsberichte на Виенската академия 1897, притурка 1 за бълг. градове у М. Фила и Пер. Спис. кн. 55—56 стр. 253 и слд.

Турцитѣ подиръ прѣвзиманието на страната изгонили християнското население отъ града по съсѣднитѣ села; това станѫло, казватъ, къмъ 1410 г., прѣзъ врѣмето на раздоритѣ между Баезидовитѣ синове, когато Българитѣ се готвили за възстание. Старото име на града отъ 17. столѣтие съвършенно изчезнѫло отъ хорската паметь. У Турцитѣ Боруй се наричалъ Ески Загра или Ески Заара; Българитѣ приели отъ тѣхъ това название, като наричали града или съвършенно по турски, или въ прѣводъ Стара Загора. Послѣдната тази форма най-много се закрѣпила и влѣзнѫ сега и въ официялна употрѣба. Обяснение на това име е могло да се намѣри въ турскитѣ градски анали, които, както казватъ, били изпървомъ писани на персийски и арабски и тепърва покъсно на литературенъ турски езикъ, ала тѣхниятъ ръкописъ изгорѣлъ въ врѣме на войната. Единъ отъ двамата Турци, които тукъ служѫтъ въ сѫда и въ префектурата, челъ нѣкога тази книга и ми разправяше, че тамъ градътъ билъ нареченъ Заграи Ески-Хисаръ, което значи «стара загорска крѣпость» [22]). Загорье се наричала, както се знае, България почти отъ всички чужденци. Турцитѣ, когато нахлули въ тѣзи краища, нарекли Боруй, ограденъ съ старовѣки стѣни, просто «стара българска крѣпость» или според тогавашната терминология «загорска» и това име, до нѣкждѣ въ промѣнена форма, останѫло и до днесь. Освѣнъ това още Халкокондиласъ споменува до Пловдивъ τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον, което надали е нѣщо друго, освѣнъ днешното Загорско поле около този градъ. Приблизително прѣди 40 години въ ново българскитѣ книги се появило изкуственното име Желѣзникъ, което сега е съвършенно забравено, даже самитѣ Старозагорци не искатъ да слушатъ много-много за него.[23]).

Още въ началото на нашето столѣтие Турцитѣ не само въ града, но и по селата въ Старозагорския край сѫ съсгавлявали множинство, нѣщо, което и до сега се помни.[24] Сѫщо и имената на селата въ Загорско повечето сѫ турски, даже на села отъ нѣколко поколения вече населени съ Българи. Отъ всички 52 села въ Чир-

[22]) Заграи е род. п. според персийската форма (изафéтъ) отъ им. п. Загра.

[23]) До колкото знаѭ, най-напрѣдъ се срѣща у Априлова, Болгарскыe грамоты (Одесса 1845) стр. 60 забѣл.: градъ Ески-Загора на Тунджа (!), Староіе Загоріе или Желѣзникъ, грьцки, каже, Сидерополисъ. Името е скроено навѣрно отъ византийското название Сидери, единъ Балкански проходъ, далеко отъ тукъ при Върбица. Въ шейсетитѣ години и Кръкклиссе билъ нареченъ Лозенградъ, Мустафа Паша — Свиленградъ и т. н., ала тѣзи изкуственни прозвища сега пакъ бързо излизатъ отъ употрѣба.

[24] Славейковъ въ Пер. Спис. кн. 15 (1885) 358 за врѣмето 1810—1820.

панска околия едвамъ двѣ иматъ българско име. Между българскитѣ общини има нѣколко близо до Марица, които говорятъ на «рупско» нарѣчие, което показва, че християнското население по полето се попълвало не само отъ Срѣдна Гора, ами и отъ Родопитѣ. Отъ старъ произходъ сѫ, казватъ, редъ голѣми села чисто български съ славянски имена въ Срѣдна Гора, между Стара Загора и по-източното малко тържище Нова Загора. Нѣкои села иматъ по двѣ имена, едно турско, друго българско [25].

Историческа забѣлѣжителность сѫ черковнитѣ граници, тъй като очевидно сѫ отъ старъ произходъ. Стара и Нова Загора, цѣлото поле дори до Сейменъ при Марица, до 15 села отъ Чирпанска околия и цѣла Казанлъшка околия отдавна принадлежѫтъ не къмъ Пловдивската метрополия, ами къмъ Търновската; тази послѣдната отъ другата страна на Стара Планина обгръща и Севлиево, Никополь и Свищовъ и по такъвъ начинъ е най-голѣмата отъ днешнитѣ български епархии, понеже се простира отъ Дунава дори до Марица. Това голѣмо пространство на югъ е въ свръзка, може би, съ политическитѣ граници на старото българско царство [26].

Между Турцитѣ въ околностьта на Стара Загора, сѫщо както и около Карнабадъ, има мохамедански разколници, наречени Късълбаши (тур. «червеноглави»), които, споредъ разказа на Българи, пиѭтъ вино, не скриватъ женитѣ си и кръвопролитието, казватъ, смѣтатъ за нѣщо грѣшно. За тѣхния произходъ и вѣра узнахъ само, че се считатъ за малко по-добри отъ останѫлитѣ Турци и че малко се грижатъ за строгитѣ прѣдписания на корана. Късълбаши се срѣщатъ и въ вѫтрѣшна Мала Азия. За тѣхъ Mordtmann твърди, че не сѫ шиити, ами единъ видъ «свободни мислители» (eine Art Freigeister), които само външно признаватъ исляма, не ходѭтъ въ джамитѣ си, не забулватъ женитѣ си и не се пазѭтъ отъ вино. Vambéry ги изкарва отъ плѣненитѣ ирански Турци отъ Задкавказко и Азербайджанъ, които подиръ по-старитѣ войни съ Перситѣ били колонизирани отъ османскитѣ султани по различни провинции [27].

---

25 На пр. Могила = Кавакъ Махала, Трънково = Чалѫ-Махала, Рисиманово = Сипахи — Мисърлъкъ и т. н.

26 Попъ Константинъ (1819) стр. 33 казва, че отъ 60 села на Чирпанския кадилъкъ едната половина принадлежи подъ Търново, другата съ самия Чирпанъ подъ Пловдивъ и че (стр. 14, 33) Казанлъшкитѣ села принадлежѫтъ сѫщо къмъ Търново, освѣнъ една Шипка, която и до днесь принадлежи къмъ Пловдивска епархия.

27 Dr. Mordtmann въ Barth's Reise von Trapezunt nach Scutari. Gotha 1860 (Ergänzungsheft zu Petermann's Mitth.) стр. 20 забѣл. Vambéry, Das Türkenvolk, Leipzig 1885 p. 607.

Въ Стара Загора живѣли, казватъ, три яничарски орди и Турцитѣ често се били помежду си, послѣденъ пѫть на 1813 г. при всеобща анархия, когато избухнѫлъ и голѣмъ пожаръ [28]. По лека лека и Българи почнѫли да се заселяватъ въ града, ала дълго врѣме нѣмали тамъ черква, ами се черкували въ кѫщичката, гдѣто живѣлъ попътъ (папазъ-еви). Въ началото на нашето столѣтие Турци и Българи заедно храбро отблъснѫли нападението на Кърджалиитѣ, прѣдвождани отъ Карафеизъ. Старитѣ подземни водопроводи, които пълнили 48 резервоара, постоянно били подновявани, ала по-голѣмата часть отъ градскитѣ стѣни били съборени, та градътъ се разширочавалъ на вси страни. Едно руско описание отъ 1827 год. рисува Ески Загра като градъ съ много градини и джамии, който ималъ 750 турски, български и еврейски кѫщи [29]. Отъ това врѣме градътъ е много растѣлъ. Boué (1837) описва Стара Загора съ 15—20,000 жители, 13 голѣми джамии съ минарета, съ голѣмъ покритъ пазарь, криви улици и съ най добра, казва, гостилница въ цѣла тогавашна Турция. Едно българско описание отъ 1858 г. [30] споменува 31 махала (18 турски, 12 български и 1 еврейска), 2650 кѫщи, (1632 турски, 833 български, 75 еврейски, 111 цигански) и 8576 мѫжье — жени и дѣца въ турската статистика никога не се броели — (4205 Българи, 3297 Турци, 646 Цигани, и 429 Евреи). Тукъ е имало и малко Ерменци [31]. На 1827 год. въ Стара Загора е отворено първото училище, и то «еллинско» съ гръцко-български характеръ, ала вече на 1841 г. всичко почнѫло да се учи на български. Гръцкиятъ езикъ сега тукъ, както изобщо изъ България, знаѭтъ само нѣколко старци или търговци.

Прѣзъ послѣднитѣ десеть години прѣди войната Стара Загора била прочута по цѣла България по заможностьта и напрѣдъка на своитѣ жители. Тукъ имало и добрѣ наредени мѫжко и женско срѣдни училища, и двѣтѣ съ по петь класа. Отъ самия градъ сѫ

---

28 Нѣщо подобно разправя Niebuhr 1767 (Reise 3,174) за Разградъ: и тамъ по-голѣмата часть отъ мохамеданскитѣ граждани се наричали яничари; тѣ се дѣлили на двѣ яничарски orta, които се карали помежду си.

29 Подпоручикъ Веригинъ, Военно-топографическое описаніе дороги отъ города Тирнова въ Адрианополь. Петербургъ 1827, стр. 10.

30 Статистическо описаніе на каазата Ески Загра отъ Г. С. Цариградъ (отъ Царигр. Вѣстникъ) 1858, 8°, 16 стр. Писательтъ, когото тукъ видѣхъ като старецъ, се наричаше Господинъ Славовъ.

31 Въ 18. столѣтие въ Стара Загора се заселили и 5 македоноромънски фамилии отъ Маскополь, чиито потомци съвършенно се побългарили. Още до прѣди малко тукъ живѣели нѣколко стари жени, които знаели влашки и на моитѣ въпроси хората още се спомнювахѫ фразата: ce fáce? (quid facis).

излѣзли много учители; кѫдѣто и да намѣришъ учителка въ нѣкой заглъхнѫлъ градецъ или по-голѣмо българско село съ голѣма вѣроятность (50%) можешъ да прѣдполагашъ, че е отъ Стара Загора. По-заможнитѣ фамилии пращали синоветѣ си да се учѫтъ въ чужбина, особенно въ Чехия и то главно въ земедѣлческото училище въ Таборъ. Ала подъ тозъ напрѣдъкъ е тлѣла искрата на разорението. Турци и християне лошо се гледали единъ други и нѣкои бейове, особенно «султанитѣ,» потомци на Кримскитѣ Герайовци, се стремѣли да подновѭтъ стария начинъ за притискание на раята.

Два мѣсеца подиръ избухванието на Херцеговинското възстание, въ мѣсецъ Септемврй 1875 год., се появила въ околностьта на града малка българска чета. Пригатвяло се по-голѣмо възстание, на чело на което стояла мѣстната интелигенция. Пригатвянията били издадени отъ единъ селски учитель[32]. Турцитѣ бързо взели мѣрки и затворили до 600 лица въ «Загорската бастилия,» единъ хамамъ съ високо кубе. Подиръ нѣкое врѣме били освободени всички освѣнъ 8 души, които били обѣсени въ Одринъ. Това събитие уплашило тукашнитѣ Българи и станѫло причина, че Загора никакъ не пострадала слѣдната година прѣзъ Срѣдногорското възстание и клането.

Руско-турската война на 1877 г. съвършенно разорила Стара Загора. Старозагорци принадлежѫтъ къмъ тѣзи Българи, които найскѫпо сѫ заплатили освобождението си. Тѣхното нещастие е въ свръзка съ първия руски походъ прѣзъ Балкана. Ще подамъ кратъкъ очеркъ на тѣзи събития споредъ устнитѣ разкази на много руски и български свидѣтели. Генералъ Гурко на 25. Юни (споредъ православния календаръ) обсадилъ Търново, на 1.(13.) Юли прѣминѫлъ Балкана при Хаинкьой, на 5.(17.) обсадилъ Казанлъкъ и на 10.(22.) за голѣма радость на българското население влѣзълъ въ Стара Загора. Руската кавалерия безъ всѣкаква прѣчка отишла отъ тукъ чакъ до желѣзницата между Пловдивъ и Одринъ и ѭ разтурила не на кръстопѫтя при Търново-Сейменъ, ами по-близо до Пловдивъ при станцията Каяджикъ (при Хасково). Турцитѣ на бързо се пригатвяли за отпоръ. Една часть отъ турската войска подъ командата на Реуфъ паша застанѫла при Нова Загора, около 35 ки-

---

[32] Тогозъ човѣка ми показахѫ на 1884 г. въ Провадия съ промѣнено име като учитель по български въ тамошното турско училище, по характеръ цѣлъ Турчинъ. Между затворенитѣ въ хамама сѫ били и двамата български статистици, г. Илиевъ и Сарафовъ, тогава млади учители.

лометра на изтокъ отъ Стара Загора, сжщо тъй при политѣ на Срѣдна Гора, при самата странична желѣзница отъ Търново-Сейменъ за Ямболъ. Друга часть подъ командата на прочутия Сюлейманъ паша на бързо била сформирана при Одринъ и по запазената желѣзница отъ тукъ прѣзъ Търново-Сейменъ влаковетѣ единъ подиръ другъ прѣнасяли ѭ при първия отрядъ.

Гурко, за да попрѣчи на това събиране на турскитѣ войски, на 17.(29.) Юли настжпилъ къмъ Нова Загора. Тамъ се срѣщнжлъ съ Реуфъ паша, който билъ още самичъкъ, и слѣдъ ожесточенъ бой го разбилъ; най силната битка станжла около станцията и влаковетѣ, които сж тамъ стояли [33]. Самиятъ градецъ въ боя се запалилъ. На другия день 18.(30.) боятъ се подновилъ, ала при съвършенно промѣнени обстоятелства. Сюлейманъ паша билъ пристигнжлъ на бойното поле съ голѣми сили. Подиръ упоритъ бой Гурко се принудилъ да отстжпи съ своята малка войска прѣзъ Срѣдна Гора къмъ Твърдица и къмъ Балканския проходъ при Хаинкьои. Между това въ Стара Загора се захванжлъ още по-ожесточенъ бой. Тамъ се намиралъ Херцогъ Николай Максимилияновичъ Лайхтенберски съ два драгунски полка, единъ хусарски, четире дружини български доброволци подъ командата на Генерала Столетова, съ една казашка и една планинска батарея, всичко около 3600 души. Въ дена на първата битка при Нова Загора той рано заранньта потеглилъ по шосето къмъ изтокъ, за да подпомогне операциитѣ на Гурко отъ десна страна. Ала петь километра отъ Стара Загора при селото Джуранлии излѣзла ненадѣйно отъ десна страна отъ лѣса турска колона, съставена отъ пѣхота, артилерия и черкезка кавалерия и спрѣла настжпванието на херцога. Войската нощувала на бивуакъ на бойното поле. На хоризонта се издигали многобройни пламъци; Турцитѣ палили селата. Съединението съ Гурко било съвършенно прѣкъснжто. Въ самата Стара Загора настанжла паника, жителитѣ почнжли да бѣгатъ, ала руското мѣстно управление, като се надѣвало още че Руситѣ ще побѣдятъ, ги задържало.

На другия день, когато станжла втората Новозагорска битка, отрядътъ на Херцогъ Лайхтенберски изново се опиталъ да си пробие пжть къмъ Нова Загора. Ала Турцитѣ прѣзъ нощьта получили подкрѣпа и рано взели нападателно положение. Тукъ българското опълчение прьвъ пжть влѣзнжло въ огена, при споменжтото село

---

[33] Въ кавалерийския походъ къмъ станцията Каяджикъ и въ битката при Нова Загора взелъ участие и първиятъ български князь Александъръ I., тогава въ Гурковия щабъ.

Джуранлии. Най-напрѣдъ влѣзла въ боя първата рота отъ трета дружина; тя оставила черкезската кавалерия да се доближи въ галопъ на сто крачки въ царевичнитѣ нивя и послѣ се хвърлила върху ѝ съ щикове. За настжпване напрѣдъ обаче немогло и да се мисли. Войската отстжпила и нощувала при самия градъ върху двѣтѣ могили при Новозагорското шосе. Вечерьта цѣлиятъ небесенъ сводъ се обагрилъ отъ червената свѣтлина на пламнжлитѣ села по цѣлия хоризонтъ. Всички села въ Загорско поле горѣли, и отъ пространнитѣ нивя, кръстосани съ редове дървета, въ ясната лѣтна нощь, всждѣ се издигали пламъци и димъ. При това призрачно освѣтление градското и селско население цѣла нощь бѣгало прѣзъ планинитѣ на сѣверъ. При тази свѣтлина се забѣлѣзвали сжщеврѣменно по блестещитѣ оржжия движенията на турскитѣ войски: тѣ вече идѣли отъ Нова Загора и въ голѣмъ кржгъ обсаждали Стара Загора отъ три страни. Отстжпването сега е било възможно само на сѣверъ прѣзъ Срѣдна Гора.

На 19.(31.) Юли боятъ билъ подновенъ около самия градъ — битката при Стара Загора. Руската кавалерия се наредила въ голѣмъ полукржгъ отъ тритѣ страни на града; вжтрѣ въ по-тѣсния полукржгъ взела позиция българската пѣхота задъ редове селски кола, които служили за укрѣпление. Боятъ почнжлъ на 8 часа. Слѣдъ два часа кавалерията трѣбвало да отсжпи въ вжтрѣшния кржгъ и боятъ билъ подхванжтъ отъ пѣхотата Най напрѣдъ влѣзла въ огена пакъ третата дружина. Нейниятъ знаменосецъ, руски унтерофицеръ паднжлъ заедно съ знамето съ образа на Солунскитѣ св. апостоли, подарено на българскитѣ доброволци отъ града Самара надъ Волга, и слѣдъ него още шестъ души, които единъ слѣдъ други взимали знамето. Подполковникъ Калитинъ пристигнжлъ на конь, издигнжлъ знамето и повелъ своитѣ войски къмъ ново нападение. Но и той паднжлъ отъ смъртоносенъ куршумъ. За знамето се почнжлъ отчаянъ бой съ ножове. Около него паднжли още много офицери. По едно врѣме Турцитѣ го държали въ ржцѣтѣ си, ала Българитѣ го отнели, до като най-сетнѣ оваляно въ кръвь и съ счупена дръжка било очувано отъ бойното поле [34].

На $11^1/_2$ ч. битката се смѣтала за изгубена и почнжло се отстжпването въ планинитѣ. Въ града по барикадиранитѣ улици боятъ траялъ още до 4 ч. Скоро се почнжла силна стрѣлба отъ кжщитѣ на мѣстнитѣ Турци, особенно отъ прозорцитѣ на пространния

[34] Това знаме сега се пази въ палата въ София. Отъ третата дружина се сформира по късно Радомирската дружина, часть отъ Струмския полкъ.

сарай на споменжтитѣ «султани» Герайовци. Черкезитѣ тутакси при влизанието си въ града подклали огень; вече на пладне се издигалъ на нѣколко мѣста димъ а до вечерьта цѣлиятъ градъ билъ въ пламъци. Отстжпванието прикривалъ между туй херцогъ Лайхтенберски, като разположилъ своята кавалерийска бригада, доста неповрѣдена, върху планинската сѣдловина при Дервентъ. Пѣхотата съвършенно била прошарена отъ бѣженци, които бързали на вънъ; жени и дѣца отъ града и отъ цѣлата околность на хиляди се втурнжли между войската, съ ужасенъ плачъ и писъкъ. Войскитѣ нощували задъ планинитѣ отъ другата страна на Срѣдна Гора при тамошнитѣ топли извори. Отъ пѣхотата, около 2200 души, много били изгубени ранени и мъртви до 800; третата дружина била почти съвършенно унищожена и отъ 12 нейни офицери останжли здрави само два.

Стара Загора съвършенно изгорѣла освѣнъ една махала на западъ и нѣколко улици по крайщата. Нейнитѣ жители избѣгали само съ това, което имали на себе си. Който останжлъ да събира своитѣ нѣща или съ надѣжда, че Турцитѣ ще бждѫтъ отблъснжти, билъ изгубенъ и никой вече за него не е чувалъ. Турцитѣ, Черкезитѣ, арнаутскитѣ и малоазиятски башибузици надъ никого се не смилявали и наредъ убивали всичко. Нѣма семейство въ Стара Загора, което да не е изгубило повечето отъ своитѣ членове, даже много родове отъ този день съвършенно изчезнжли. Мъртви тѣла не се намѣрили. По-късно, колкото човѣшки кости се изровили между изгорѣлитѣ кжщя били събрани на купъ въ една черква: кости на приятели и неприятели, на войници, на жени и дѣца, на Руси, Българи, Турци и Черкези, всички заедно, тъй като тукъ всички сж били равни.

Изгорѣли и всички села въ околностьта, около сто селища. Една часть отъ селянитѣ избѣгали задъ Балкана по мѣстата, заети отъРуситѣ и тамъ се разпръснжли по Габровско, Търновско и понатагъкъ дори до Свищовъ. Прѣзъ слѣдната зима, поради недостатъкъ на жилища, много отъ тѣхъ загинжли отъ студъ, гладъ и болѣсти, даже и по улицитѣ на по-голѣмитѣ градове. Други се разбѣгали по цѣла Тракия или пъкъ били хванжти отъ Турцитѣ и слѣдъ всевъзможни мжки били откарани като плѣнници въ Пловдивъ и Одринъ, разбира се само жени и дѣца, тъй като мжжьетѣ на всѣкждѣ убивали, кждѣ когото намирали. Много дѣца били завлѣчени чакъ въ Цариградъ и въ Анадолъ.[35])

[35]) Въпросътъ за повръщание на дѣцата бѣ единъ отъ най-мжчнитѣ прѣзъ първитѣ години подиръ войната, тъй като и българскитѣ дѣца у Турцитѣ

Стара Загора петь мѣсеца била пуста, като не броимъ мѣстнитѣ Турци и османскитѣ войски, които настѫпвали отъ тукъ къмъ Шипка. Тепърва на 1. Януари (правосл. кал.) 1878 г. рускитѣ войски изново влѣзли въ града. Всичко било пусто и праздно, токо речи безъ единъ единственъ човѣчецъ отъ Балкана чакъ до Одринъ. Турското население отъ селата бѣгало прѣдъ настѫпващитѣ Руси, а Българитѣ, които се връщали, на много мѣста отъ отмъщение запаляли напустнѫтитѣ османски села.

Подиръ свършванието на войната почнѫли се работитѣ за подновяванието на Стара Загора. Отъ страна на румелийското правителство билъ изработенъ планъ за основанието на новия градъ надъ развалинитѣ, съ широки и равни улици, които да се кръстосватъ въ прави ѫгли. На 25. Септември (правосл. кал.) 1879 год. билъ поставенъ основниятъ камъкъ въ присѫтствието на князя Богориди и на епископа Климента Търновски. Прѣзъ моето пѫтувание имаше вече готови 320 кѫщи, разбира се повечето малки и бѣдни. Усърдно се работѣше върху двѣ голѣми сгради, областното дѣвическо училище и пространното здание за правителственнитѣ учреждения. Отъ черквитѣ само една съ опушени стѣни бѣ до нѣкѫдѣ поправена; образитѣ на светиитѣ, нарисувани по кубето, бѣхѫ простреѣлени отъ башибозуцитѣ, на които тази стрѣлба на нишанъ въ височина трѣбва да е била навѣрно добро забавление. Особенно впечатление правѣхѫ на южната страна на града двѣ дълги низки сгради като казарми съ много отдѣлни врати и малки прозорчета въ глиненитѣ стѣни: жилища за вдовицитѣ, които тукъ подиръ войната били до 700, повечето съ малки дѣца. Отъ това врѣме градътъ бързо се съвзимаше: на 1880 г. имаше 1389 кѫщи, на 1885 вече 2417. Стара Загора, както съмъ ѭ азъ виждалъ и при най-ясното слънчево освѣтление и при всичката природна хубость на цѣлата покрайнина оставя въ мисъльта на пѫтника само тѫжно впечатление; съ врѣме, когато нѣкога всички слѣди отъ онази катастрофа бѫдѫтъ отстранени, съ своето мѣстоположение, може би, ще бѫде единъ отъ най-хубавитѣ градове на цѣлия полуостровъ.

Старозагорци правѭтъ най-добро впечатление: тѣ сѫ хора скромни и любезни, придържѫтъ се о своитѣ народни обичаи, не лаптѭтъ за външнитѣ дранкулки на тъй наречената цивилизация и спокойно и съ чудна ресигнация прѣнасятъ своята сѫдба и всички

и турскитѣ, които подиръ избѣгванието на родителитѣ имъ били взети на отхрана отъ християнски фамилии, забравили своя произходъ и неискали вече да се върнѫтъ при своитѣ.

огромни загуби и нещастия. Между българската интелигенция, много голѣма часть учители, лѣкари и чиновници сѫ Старозагорци.

Старозагорскиятъ окрѫгъ е единственниятъ въ България и Румелия, за който имаме съвършенно подробни статистични и народо-икономични извѣстия. Туй е заслуга на моя приятель г. Атанасъ Т Илиевъ, възпитанникъ на Пражкитѣ училища, който подиръ войната бѣ околийски началникъ а по-късно и префектъ въ своя роденъ градъ.[36])

Съ помощьта на числа и подробности, събрани отъ него, искамъ да помѣстѭ по-подробна економична студия за България именно тукъ на това мѣсто, толкова повече, че Старозагорскиятъ окрѫгъ по своето положение е на срѣдата между студенитѣ краища подъ Балканския гребенъ и плодородната долина чакъ до топлата равнина при Марица. Подиръ повръхностнитѣ бѣлѣжки които на 1841 г. е събралъ проницателниятъ Adolphe Blanqui въ своята книга «Voyage en Bulgarie» и подиръ краткия очеркъ въ книгата на Emile de Laveleye по-подробни извѣстия за народо-економичнитѣ отношения на България навѣрно не ще бѫдѫтъ излишни.[37].

Стара Загора има 15,274 жители, 12,215 Българи, 2,847 Турци, и 147 Евреи. Тя е центъръ на единъ отъ шестьтѣ румелийски департамента, който се дѣли на петь околии, чиито централни градове сѫ сама Стара Загора, Нова Загора, Казанлъкъ, Чирпанъ и Сейменъ. Жителитѣ въ цѣлия департаментъ споредъ послѣдното прѣброяване (1. Януари 1885 г.) сѫ 194,435 души, и то 161,317 Българи, 28,051 Турци (отъ тѣхъ повече отъ половината въ Казанлъшка околия), 3,922 Цигани (най-вече въ Чирпанска околия), 919 Евреи (по градоветѣ, въ Сейменска околия само 5) и 226 различни (Гърци, Ерменци, Румъни и т. н.).[38])

[36]) Ат. Т. Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ въ народо-икономическо отношение. Стара Загора 1885, 4°, 111 стр. Срв. освѣнъ това Докладъ на Старо-Загорский префектъ за състоянието на окрѫга Стара Загора 1884, 4°, 84 стр. както и двата мѣстни календара, издадени отъ префектурата: Статистический календаръ на Старо-Загорский департаментъ за 1882 год., София 1882 и Стат. алманахъ на Ст. Загорский департаментъ за 1883 год., Пловдивъ 1883.

[37]) Blanqui, Voyage en Bulgarie 1841, Paris 1843 p. 223—237. Отпечаталъ Laveleye, La péninsule des Balkans (Bruxelles 1886) II 114 и слѣд.

[38]) Печатната статистика ни дава малко по-различни цифри отъ даннитѣ на г. Илиева. Стара Загора имала 15258 жители: 11912 Българи, 2599 Турци, 332 Евреи, 309 Цигани, 44 Гърци, 21 Ерменци, 6 Руси и 35 „различни“. Въ цѣлия Старо-Загорски окрѫгъ се намѣрили 194441 души: 160573 Българи, 27573 Турци, 4611 Цигани, 1071 Евреи, 201 Гърци, 75 Ерменци, 22 Руси, Нѣмци и Италиянци и 313, „различни“ (споредъ моето прѣсмѣтание). — Споредъ статистиката отъ 1893 г. Ст. Загора имала 3972 домакинства съ 17643 жители, отъ които на 14673 д. матерниятъ езикъ билъ български, на 2056 турски, на 480 еврейски,

Цѣлото население живѣе въ 35,897 кѫщи и образува 38,884 фамилии (Българи въ 22,305 кѫщи и 23,140 семейства). Отъ 270 общини 175 сѫ чисто български, 18 чисто турски и 77 смѣсени. Селата повечето сѫ малки; въ Старо Загорска околия отъ 62 общини само 4 иматъ повече отъ 1000 жители. На 1000 души се падатъ годишно 10 сватби. Едно българско семейство има срѣдно 5·3 души (въ Сейменска околия 5·6, въ Казанлъшка само 4·7), една турска фамилия 4 души; една българска кѫща (като извадимъ съборенитѣ въ Стара Загора и въ околията, гдѣто 46% отъ семействата не живѣятъ сами, ами съ други въ една кѫща) има 5·5 жители, една турска 4·3, което ясно свидѣтелствува за сравнително по-голѣмата гѫстота на българското население. На 100 души жители годишно се падатъ 4·29% раждания (4·46 у Българитѣ, 3·22 у Турцитѣ) и 1·53% смъртни случаи (1·59 у Българитѣ, 1·18 у Турцитѣ), слѣдователно много износни цифри.[59])

За числото на жителитѣ много важи постоянното прѣселявание и изселявание. Подиръ войната (1880 г.) въ окрѫга сѫ живѣли 3747 български бѣженци отъ Одринския вилаетъ, най-много отъ Димотика и Фере на най-долното течение на Марица, отъ Ериболъ (тур. Хайреболю, византийскиятъ Хариуполисъ) и отъ Кръкклисийско. Женитѣ отъ устието на Марица иматъ красива носия: жълта дрѣха съ особенни бѣли нашивки на гърдитѣ, на главата се развѣватъ дълги кърпи, овѣнчани съ нѣкаква си черна чалма около главата, отъ която на темето пакъ се показва самата бѣла кърпа. Най-напрѣдъ тѣ били заселени въ пуститѣ турски села. Но когато почнѫли да се връщатъ турскитѣ бѣженци, положението на българскитѣ прѣселенци станѫло лошо. Отъ Казанлъкъ и Чирпанско много потеглили къмъ двѣтѣ Загори или чакъ къмъ Сливенъ и Бургасъ, гдѣто намѣрили постоянни мѣста. Други останѫли, като си образували цѣли нови общини. Повечето обаче се върнѫли обратно въ Турско. Покрай тѣхъ почнѫли да се изселяватъ и тукашни български селяни отъ Чирнанско, и то или кѫдѣ Бургасъ, гдѣто още прѣзъ послѣдно турско врѣме се отправяла голѣма емиграция отъ Загорско, или въ княжеството, гдѣто се продавали необработени земи за съвършен-

---

на 299 цигански, на 36 гръцки и други незначителни. Цѣлиятъ Старо-Загорски окрѫгъ ималъ 39463 домакинства съ 215483 жители, отъ които на 192940 матерниятъ езикъ билъ български, на 17178 турски, 3107 цигански, 1313 еврейски, 327 гръцки, 16 нѣмски, 11 руски, 5 сръбски. (П.).

[59]) За да се познае начинътъ на живота интересни сѫ и тѣзи данни отъ 1880 г.: въ цѣлия департаментъ станѫли 8 убийства, 6 самоубийства, 16 грабежи, 20 кражби, 22 пожара. Тѣзи числа въ слѣднитѣ години малко се промѣнихѫ.

но низки цѣни (на 1883 г. отъ Чирпанско се изселили 198 семейства). Наопакъ пъкъ въ низината на Казанлъшка и Новозагорска околия се прѣселяватъ планинци отъ Балкана, отъ околностьта на Габрово и Трѣвна въ княжеството. Една часть отъ Турцитѣ, които въ врѣме на войната избѣгали, се върнѫли, ала малко слѣдъ това пакъ почнѫли да се изселяватъ, когато турското правителство имъ обѣщало и давало мѣста въ покрайнинитѣ между Цариградъ и Одринъ а особенно въ Мала Азия. Това изселявание отъ 1882 г. продължава и до днешенъ день и слѣдъ врѣме неговъ резултатъ ще бѫде съвършенното изчезвание на турското население отъ Тракия. Турцитѣ при това толкова по-лесно се рѣшаватъ да се изселяватъ, защото всѣкога намиратъ купувачи на своитѣ земи. На 1884 г. отъ Чирпанска околия се изселили 166 турски фамилии съ 675 лица; 13 тамошни общини, прѣди войната турски, съвършенно сѫ напустнѫти отъ мюсюлманитѣ. Сѫщеврѣменно отъ Сейменска околия се изселили до 250 семейства или 900 души, и въ 12 тамошни села, по-напрѣдъ турски, сега нѣма ни единъ Турчинъ.

Що се отнася до обработванието на земята на 1884 г. въ цѣлия окрѫгъ имало 1,656.707 уврата (тур. дьонюмъ, пространство 40 крачки дълго и 40 широко). Отъ туй число 1,535.214 уврата били ниви, 70.114 били лозя и то най-много въ Старозагорска околия (28.527) по политѣ на Срѣдна Гора, най-малко въ Сейменска околия при Марица (2506), 33.762 ливади и то най-много подъ Стара Планина, най-малко при Марица, 10.724 гюлове, за които ще поговоримъ още по-подробно, и 6893 бахчии. На всѣко семейство срѣдно се падатъ 42 уврата (въ Сейменско даже 77, въ Казанлъшко само 23), на всѣки отдѣленъ човѣкъ, безъ разлика на възрасть и полъ 8·5 уврата (въ Сейменско 14, въ Казанлъшко 4·7).

Тѣзи цифри много нарастнѫхѫ само за нѣколко години. На 1880 г. въ окрѫга се прѣсмѣтало да има само 1,525,630 уврата обработена земя, слѣдователно за 4 години се прибавили 131.079 уврата.

Гори покриватъ 4,661.758 уврата земя, ала отъ тѣхъ само около една четвъртъ сѫ дѣйствителни стари гори, които се срѣщатъ почти само въ Балкана; останѫлата часть не сѫ нищо друго, освѣнъ низки дѫбови селски кории (балталъкъ), които отъ година на година много намаляватъ. Тепърва въ послѣдно врѣме повече се погрижихѫ за надзоръ на горитѣ.

Добитъкъ подиръ руско-турската война останѫлъ много малко, и при всичко че неговиятъ брой се допълнялъ много бързо, цифрата му не се увеличава поради голѣмата продажба. [40] На 1883 г. въ окрѫга се наброили 67.146 парчета рогатъ добитъкъ, 11.495 биволи, които всички служѫтъ за впрѣганье, 8829 коня, 9356 магарета и 38 мулета. Малкиятъ брой на коньетѣ се обяснява съ това, че на цѣлия Балкански полуостровъ конятъ не служи никждѣ за земедѣлческа работа, за която се употрѣбятъ само волове и биволи, а само за язденье и за прѣнасяние на стока. Скотовъдството на стада въ Загорско съ малки изключения се ограничава само съ дребенъ добитъкъ — овце и кози. На 1885 г. въ цѣлия окрѫгъ имало 379.019 овце, почти три пѫти повече отколкото на 1880 г., кози 61.731. Освѣнъ това заслужватъ да се споменѫтъ и домашнитѣ птици; отъ отварянието на желѣзницата Старозагорскиятъ край снабдява Цариградъ съ яйца, които се изнасятъ съ хиляди.

Главниятъ продуктъ сѫ житата. Отъ тритѣ станции, които се намиратъ въ тукашния окрѫгъ на пѫтя отъ Търново-Сейменъ до Ямболъ, годишно се изнасятъ до 20 милиона килограма земедѣлчески продукти. Разноскитѣ за прѣвозванието на единъ вагонъ съ 10.000 килограма отъ станцията Радне-махала (най-близката до Стара Загора) до Цариградъ възлизатъ на 326 златни лева. Търговцитѣ, които се занимаватъ съ изнасянието на жита отъ тукъ повечето сѫ Гърци, Евреи и Ерменци, а най-малко Българи. Напротивъ пъкъ прѣносътъ е съвършено въ български рѫцѣ.

Земедѣлческитѣ отношения въ княжеството и въ Румелия отъ руско-турската война се намиратъ въ прѣходно положение. Ненаситенъ стремежъ за придобивание на земи е обладалъ цѣлото българско население отъ двѣтѣ страни на Балкана. Разораватъ пасбищата въ землището на своето село и купуватъ нивя, колкото могѫтъ, често пѫти повече отколкото сѫ въ състояние да обработѭтъ. За да иматъ пари за покупки, продаватъ прѣди всичко добитъка си, влизатъ въ дългове, което при високитѣ тукашни проценти е голѣмо зло, и плащатъ съвършенно неправилно данъкъ, тъй че всѣки окрѫгъ въ Румелия и княжеството има голѣми недобори [41]. Продажбитѣ на земи подиръ войната вдигнѫхѫ голѣми суми. Споредъ г. Илиева въ Старозагорския окрѫгъ отъ вой-

[40] За българското скотовъдство вж. главата за Срѣдна Гора, часть 2 гл. 2.

[41] Недоборитѣ на Старозагорския окрѫгъ на 31. Юли 1884 г. бѣхѫ 7,127.390 гроша.

ната до 1885 г. се похарчили за покупка на земи около $50^1/_2$ милиона гроша (лира златна 100 гр. = 22 лева 70 стотинки), отъ които 40 милиона припадатъ на случаи, гдѣто Българинъ е купувалъ отъ Турчинъ. Годишната продажба въ сѫщия окрѫгъ се цѣни срѣдно на 6 милиона гроша[42]. Като резултатъ на тозъ стремежъ се явява и туй, че златото почва много да се изнася отъ страната, тъй като четире пети отъ продавачитѣ сѫ Турци, които се изселватъ отъ Румелия.

Споредъ официялни извѣстия за продажбата на земи въ цѣла Източна Румелия отъ началото на румелийското управление (отъ пролѣтьта на 1879 г.) до 1-и Ноември 1883 г.[43] цѣлата сума за тѣзи $4^1/_2$ години се възкачила на 102,158.237 гроша, и то мюсулмани продали на християни земя за 72,229.516 гроша, християни на мюсулмани само за 401.752, християни на християни за 24,799.084, мюсулмани на мюсулмани за 4,727.885 Отъ тѣзи продажби припадатъ около 30% на Пловдивския окрѫгъ, 28% на Старозагорския, 12% на Татаръ-Пазарджишкия, 11% на Сливенския, 11% на Хасковския, 8% на Бургашкия. За княжеството нѣмамъ за жаль подобенъ статистиченъ материялъ

Цѣната на земята зависи отъ мѣстнитѣ условия. Въ окрѫга, отъ гдѣто взимаме своитѣ примѣри, най-скѫпи сѫ земитѣ въ Чирпанско, гдѣто единъ увратъ най-добъръ черноземъ (каратопракъ тур.) достига даже до 500 гроша, и въ Казанлъшко, гдѣто има много малко добра земя; най-евтини сѫ въ слабо заселената Сейменска околия, гдѣто единъ увратъ разорана земя се продава за 40—75 гроша. Прѣзъ послѣдно врѣме на турското владичество, земята била по-скѫпа, напр. въ Старозагорска околия 40 до 50%, въ Казанлъшка 25%. За паданието на цѣнитѣ на земитѣ подѣйствувахѫ не само грамаднитѣ продажби, ами и паданието на цѣни-

---

42 Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ стр. 30 подава слѣдната таблица за врѣмето отъ 1-и Септември 1884 до 1-и Октомври 1885 г. Продали земи

Турци на Българи за	5,516.245
Турци на Турци за	374.474
Турци на Евреи за	59.200
Българи на Турци за	22.024
Българи на Българи за	1,655.500
Българи на Евреи за	10.000
Евреи на Българи за	40.930
Гърци на Българи за	12.000
Всичко за	7,690.373 гр.

Продажби, въ които сѫ участвували Евреи и Гърци, всички сѫ станѫли въ Новозагорска околия.

43 Пловдивскиятъ вѣстникъ „Народни Гласъ“ бр. 456, 21/XII 1883.

тѣ на земедѣлскитѣ продукти, което настанѫ подиръ първитѣ години отъ румелийското управление. Тутакси подиръ войната много се покачи цѣната на житото, тъй като плодородието на военната 1877 година било унищожено а годинитѣ 1878 и 1879 били слаби, тъй че въ самата страна много се търсѣше житото [44]. Ала отъ 1883 г. цѣнитѣ пакъ почнѫхѫ силно да спадатъ [45].

Общата промѣна на обстоятелствата подиръ основаванието на Румелия и на България подѣйствува и върху цѣнитѣ на всички стоки изобщо. На домашнитѣ продукти, понежо повече се търсихѫ, цѣната се покачи; тъй на виното, дървата за градежъ (и на двѣтѣ 30%), на рогатия добитъкъ (25%), на овцетѣ (10%) и т. н. Останѫ сѫщата цѣна на тютюна и вълната, както и на чуждото желѣзо. Цѣната паднѫ главно на колониялната стока: захаръ, кафе, газъ и др. (20%).

Споменѫтиятъ стремежъ за добивание земи имаше заедно съ емигрираниeто на Турцитѣ и другъ резултатъ: нѣкогашнитѣ турски чифлици бѣхѫ повечето накупени отъ цѣли селски общини и раздѣлени на малки кѫсове за отдѣлни членове отъ общината. Въ турско врѣме земята е била раздѣлена между малко число земевладѣлци, които притежавали голѣми земи; сега е раздѣлена между по-голѣмъ брой земедѣлци, които срѣдно владѣѭтъ малки кѫсове. Въ Старозагорска и Новозагорска околия най-голѣмиятъ селски имотъ има до 300 уврата, на които се работи съ 2—3 чифта волове; най-малкиятъ имотъ има до 40—10 уврата съ единъ чифтъ, даже въ Новозагорско и съ единъ волъ, тъй че тамъ два съсѣда се съединяватъ, да си помогнѫтъ взаимно съ своя добитъкъ. Въ Чирпанско поле се срѣщатъ и имоти по 600 уврата, когато въ планинското Казанлъшко ще намѣришъ и малки имоти по 5 уврата. Въ Сейменско отъ 10 нѣкогашни ратаи, които сѫ работили по турскитѣ чифлици, днесь срѣдно 9 сѫ ступани на собствени земи; въ Старозагорско около петата часть отъ нѣкогашнитѣ работници сега сѫ селяни съ собственни нивя. Самитѣ чифлици, разбира се, сѫ били малки и по своето пространство и наредба никакъ не могѫтъ

---

44 Въ Казанлъшко, което е било бойно поле, хранитѣ прѣзъ 1877 г. не били даже прибрани а на 1878 г. засѣли само малко лѣтница; на 1879 г. въ много окрѫзи и въ самото княжество, като напр. въ Кюстендилско, е имало пъленъ гладъ.

45 Илиевъ на стр. 36 подава таблица съ цѣнитѣ на хранитѣ на Карабунарската станция отъ 1876 — 1884 г. Домашното кило пшеница струвало на 1876 г. 50 гроша, 1879—85, 1882—72, 1884 вече само 46; царевицата на 1876 г. 22, 1879 — 56, 1882 — 37, 1884 — 25 гроша.

се сравни съ голѣмитѣ владѣния по другитѣ земи; тѣ се разработвали най-много съ 3—6 плуга. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ останѫли въ Старозагорска околия (45 отъ 100), ала въ останѫлитѣ части на окрѫга се намалили по споменѫтия начинъ съ незначителни остатъци, но и тѣ обаче сѫ вече на привършвание. Въ Новозагорско на 1886 г. имало 9, въ Чирпанско 5, въ Сейменско 4, въ Казанлъшко 1.

На чифлицитѣ се работило, а на останѫлитѣ и до сега се работи по два начина, които сѫ еднакви по цѣла България. Нивята или се дават на близкитѣ селяни на изполица (наемательтъ се нарича изполджия, тур. ортакъ, ортакчия) или пъкъ стопанинътъ на земята ѭ обработва съ наети работници, които сами нѣматъ земи и се наричатъ ратаи, аргати (отъ гръц. ἐργάτης), въ Кюстендилско, Дупнишко и Радомирско сѫщо мо̀мци (тѣхнитѣ жени момкѝни, работата мо̀мщина).

Наеманието става по различенъ начинъ. При дѣйствителната изполица стопанинътъ, ако е далъ сѣме за сѣяне, прѣсмѣта си го отдѣлно при дѣлбата. Продуктитѣ се дѣлѭтъ между стопанина и изполджията въ Загорско още на снопи, въ Кюстендилско подиръ харманъ. Този начинъ на обработвание земята води началото си още отъ срѣднитѣ вѣкове а и до днесь още сѫществува въ южна Европа, па е познатъ и въ Йоническитѣ острови, въ Далмация, Истрия, Италия (mezzeria, mezzajuolo), южна Франция (métayage, métayer) и въ нѣкои части отъ Испания. Българитѣ го научили отъ Византийцитѣ (ἡμισεία, ἡμισιαστής, γεωργοὶ ἐφημίσεοι) още въ врѣмето на старата империя, тъй като терминитѣ изполи, изполникъ се срѣщатъ още въ срѣдновѣковнитѣ паметници[46]. Покрай истинската изполица срѣща се въ Загорско поле и даванието на земитѣ на третиня (тур. ючюрджюмъ, отъ ючъ три), т. е. стопанинътъ взима третината отъ снопитѣ а наемачътъ двѣ трети; дѣлбата става като се отдѣли десетъкътъ или въобще данъкътъ. Този начинъ се употрѣбя тамъ, гдѣто земята е по-слаба и гдѣто, ако се не намѣри наемачъ, лесно може да остане необработена. Тукъ причинитѣ сѫ сѫщитѣ, които сѫ докарали до подобна промѣна на първоначалната изполица

[46] Въ старославянския прѣводъ на византийскитѣ аграрни закони, печатани у Hube, O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko—byzantyńskiego u narodów słowiańskich (Warszawa 1868): аще кто възметъ виноградъ исполи (въ ориг. τῇ ἡμισείᾳ) стр. 81, аще дѣлатель възметь нивоу исполи (ἐὰν γεωργὸς λαβὼν χώραν ἐφ᾽ἡμισείας) стр. 85, исполникъ (ὁ ἡμισιαστής) стр. 81.

и въ планинскитѣ страни на Балканския полуостровъ (напр. въ Гърция и Епиръ) и въ западнитѣ романски земи. Освѣнъ това въ последно врѣме се разпространява наемътъ срѣщу извѣстно възнаграждение, гдѣто наемачътъ дава на стопанина за увратъ отъ плодородието $1/_8$ дори до 2 крини, споредъ качеството на земята, като плаща при това самъ данъка, който се пада за наетата нива.

Условията на земедѣлческитѣ ратаи сѫ много различни. Съглашението зависи отъ туй, дали ратаятъ е жененъ, старъ или младъ; споредъ разнитѣ мѣстни обичаи дава му се възнаграждението въ пари съ храна, или въ пари съ засѣвание на извѣстна нива, или само въ продукти, или сѫщо само въ пари. Ратаятъ понѣкога живѣе въ собственна кѫщичка близо до чифлика, най-често обаче въ колиба, която му дава стопанинътъ. Впрочемъ плащанието съ пари е нѣщо ново; въ западна България, въ Радомиръ и Кюстендилъ, чакъ до войната на работницитѣ се плащало въ жито и изобщо въ продукти. Часть отъ нивата, която се заема на работника да ѭ засѣе, се нарича параспоръ (или параспуръ) а отъ тукъ на селянитѣ, които живѣѭтъ само на чужда земя, се вика параспорджии. Тази дума произлиза отъ византийския терминъ παράσπορον, παρασπορά[47]. Ратаятъ се главява на година или на половинъ година; сроковетѣ се почватъ или на пролѣть на Гергьовъ день, или на есень на Димитровъ день. Колкото се отнася до подробности ще приведѫ нѣколко примѣра. По селата на Старозагорска околия ратаятъ получава 300—500 гроша въ пари, 15 до 18 кила (по 44 оки) жито (като емеликъ храна) и сѣме за засѣвание 2—3 уврата параспоръ, и то една часть кукурузъ, една часть пшеница или ечемикъ; освѣнь това дава му се още соль и царвули. Въ нѣкои села параспорътъ се опрѣдѣля

[47] Думата параспуръ въ това значение се употрѣбя и въ Дупнишко, Радомирско, Кюстендилско и около Стара и Нова Загора. Миличевић, Краљевина Србија, Нови крајеви на стр. 135 пише, че въ Нишкия окрѫгъ параспурнја њива се наричала земята на спахията, която трѣбвало да му обработватъ селянитѣ; тамъ слѣдователно този терминъ ималъ по друго значение, отколкото въ България.—Срв. τὸ οἰχομοδοπαράσπορον (sic) въ визант. грамота у Миклошича, Acta graeca 4,182 и запазеното заглавие на една новела на царя Тиберия II. (578 — 582): περὶ παρασποριτῶν (Heimbach въ Ersch-Gruber'овата енцикл. дѣлъ 86 стр. 213). Du Cange, Glossarium med. graecitatis знае само единъ примѣръ съ думата παρασπόρια въ смисълъ на „крѣпостна земя“ (καστρένσια, ἰδιόκτητα, peculium castrense). — Думата е позната въ Южна Италия, която до XI. вѣкъ е била отчасти византийска; parasporu въ Реджио, paraspolu въ Сицилия значи земя, която „селянинътъ работи на своя смѣтка, връхъ условеното“ (terreno, che il contadino lavora per suo conto, oltre il convenuto), Morosi († 1890), L' elemento greco nei dialetti dell' Italia meridionale, Archivio glottologico italiano XII 1 (1890) p. 76 cq. nº 283).

по тозъ начинъ, че ратаятъ оре два дни наредъ земята на стопанина и каквото изоре е неговъ параспоръ. Тази земя се обработва съ стопанови сѣчива; въ нѣкои села сламата отъ параспора остава на стопанина, житото на ратая. Въ Новозагорско на ратаитѣ се плаща 250—1000 гроша и параспорътъ е отъ 4 до 10 уврата голѣмъ. Въ Сейменска околия ратаятъ освѣнъ пари получава 10 и повече кила жито, 12 оки соль, 3 оки дървено масло и опинци. Отъ западна България ще приведѫ поне единъ примѣръ. Въ Дупнишко момъкътъ получава всичко 50 кутла (по 25 оки) жито а като параспоръ два кутла (тази дума тамъ означава и житна мѣрка и мѣрка за плоскостьта на нивитѣ) ръжъ, два овесъ, 1 леха за царевица, 1 за зеленчукъ, всичко заедно съ сѣмето, 12 оки соль и половинъ волска кожа за опинци. Такива ратаи били не само Българи, ами и Цигани и Турци. Много отъ тѣхъ прѣзъ цѣлия си животъ ходили заедно съ семействата си отъ чифликъ на чифликъ[48].

Въ Румелийскитѣ низини на вьсѫдѣ се чувствува голѣмъ недостатъкъ отъ работни сили. Жителитѣ безъ чужда помощь даже немогѫтъ и да прибержтъ жътвата си. Отъ Ветренъ чакъ до Месемврия дохаждатъ за тази работа жътвари а главно жътварки отъ планинитѣ, гдѣто житото по-късно узрѣва, и то въ полето около Пазарджикъ и Пловдивъ дохаждатъ отъ Ихтиманъ и Вакарелъ, въ Златишко поле отъ Орханийско, въ мѣстата около Загора и отъ тукъ на изтокъ чакъ до морето отъ Трѣвненския и Еленския Балканъ. Водачътъ или водачката на такава жътварска о р д и я се нарича д р а г о м а н ъ или д р а г о м а н к а а самитѣ жътварки се наричатъ обикновенно З а г о р к и. На 1886 г. пѫтувахъ край южната страна на Балкана отъ Витоша чакъ до Черно море и назадъ край сѣверната страна отъ Варна къмъ София тъкмо въ врѣме на жътва и видѣхъ цѣлото туй прѣселвание на тълпи на планинскитѣ жътвари въ полето и обратно; пѫтуватъ весело съ гайди и пѣсни. Въ Старозагорско и Чирпанско работѭтъ сѫщо жътвари и отъ съсѣдната Срѣдна Гора, гдѣто житото по-късно зрѣе. Само Казанлъшка околия нѣма нужда отъ чужди помощници. Въ княжеството нѣма нищо подобно; жителитѣ на сѣверъ отъ Балкана, които сѫ много по-гѫсто населени, сами си вършѫтъ жътвата. Въ туй много прахосническо земедѣлие на Румелиотитѣ настанѫ обратъ тъкмо въ споменѫтата година, на който бѣхъ самъ очевидецъ. «Загорцитѣ» постоянно надкачвали цѣнитѣ, ала отведнѫжъ виждатъ по тракийскитѣ нивя нѣщо

---

[48] Илиевъ op. cit. 40—42; К. Иречекъ и М. Сарафовъ, Официялни извѣстия за земледѣлския въпросъ въ Кюстендилско (София 1880).

до сега невидено—машини. По инициятивата на румелийското правителство и на окржжнитѣ постоянни комисии тъкмо бѣхж се накупили много земедѣлчески машини, които тутакси бѣхж употрѣбени съ успѣхъ; въ Старо Загорския окржгъ на 1884 г. работили за прьвъ пжть 38 машини жътварки, въ Пловдивския 17, въ Бургашкия 13. Вслѣдствие на това надницитѣ за жътварската работа паднжхж на половина.[49]

Начинътъ на обработвание земята е прадѣдовски и затова резултатитѣ отъ земедѣлческата работа при всичкото трудолюбие на населението сж слаби. Нивята се оржтъ само съ волове или биволи, никога съ коньe. Ралото е много просто, всѣкога безъ колела, съ малко желѣзце. Съвършенно дървено рало безъ желѣзо, грубо направено отъ нѣколко греди, видѣхъ само въ Краище на сѣверъ отъ Кюстендилъ; другадѣ е по сложно. За забѣлѣзвание е, че на земедѣлческитѣ орждия и начини на обработвание земята въ Балканския полуостровъ много приличатъ прѣдноазиятскитѣ въ Мала Азия, Сирия и др.

Главнитѣ видове рала, споредъ чъртежитѣ и обясненията на г. Д-ръ Александъръ Теодорова въ Пловдивъ, който бѣ тъй любезенъ да ми ги прати, сж тѣзи. На чъртежа А, отъ Брѣстовица при Пловдивъ, е прѣставено примитивно орждие купраля (чеш. otka, нѣм. Pflugreute, лат. rallum); часть *a* е желѣзна и се нарича чикѐлъ (Брѣстовица), огрѝбка (Карлово), (о)стрѫ́жка (въ околностьта па София); часть *b* сама безъ желѣзото се нарича обикновенно остѐнъ. На чъртежа В, сжщо тъй отъ Брѣстовица, отъ *a, b, c* заедно се състои рàлицата, която заедно съ *d* и *e* образува цѣлото ралò; часть *e* е срѐлка, сря́лка, на чийто край се окачя хомотътъ за воловетѣ; *d* е бръдцѐ; *b* сж ушѝ, които правжтъ брѣздитѣ, а желѣзното *c* е пàлишникъ (отъ пàлица, въ Софийско пàлечникъ, другадѣ лѐмешъ или йѐмешъ). Чъртежътъ С прѣдставя рало отъ Софийско: *a* е войще (овйще въ Шипка), *b* е рачйца, *c* е плазйца (или плъзица), *g*

49 Надницитѣ на жътваркитѣ били сравнително доста голѣми: въ Старозагорско прѣди войната 5 — 7 гроша за увратъ, подиръ войната 1879—1883 10—16 гр., въ Чирпанско прѣди войнаиа 10, подиръ войната 15—17 гр, въ Н. Загора и около Ямболъ напослѣдъкъ 18 гроша на кило (44 оки), гдѣто теглото на сѣмето служи и за мѣрение на повръхность, въ Карнабадъ 25 гр. на увратъ съ храната, въ Анхиало и Месемврия на 1883 г. 40 гр., 1884 28 гр. за кило заедно съ храната и т. н. Въ Айтосъ на 1884 г. когато азъ пжтувахъ имаше цѣла стачка на жътваритѣ: драгоманитѣ на жътварскитѣ ордии искахж 50 гр. на увратъ, когато по-напрѣдъ се плащало 20—40, ала машинитѣ ги накарахж да отстжпжтъ.

сѫ уши́; отъ прѣдъ се намира па́лечникътъ *(f)* а надъ него продлъговато желѣзо *d*, което се нарича чересло́. Туй чересло се употрѣбя, когато се оре цѣлище: съ гърба си лежи на палечника, съ острата си страна отъ прѣдъ пори земята, на долния си край е по-широко а на горния се заклиня въ сѫщата дупка на тъй нареченото бръдцѐ *(e)*, въ която се намира и края на палечника. Ралица се нарича и едно съзвѣздие, тритѣ звѣзди отъ голѣмата мечка или сѫщо Орионъ, освѣнъ това и едно цвѣте Delphinium. Поради слабостьта на ралата, често подиръ ораньта на нивята не се забѣлѣзватъ правилни брѣзди, ала само повръхно и неравно разчоплено стърнище съ голѣми буци.

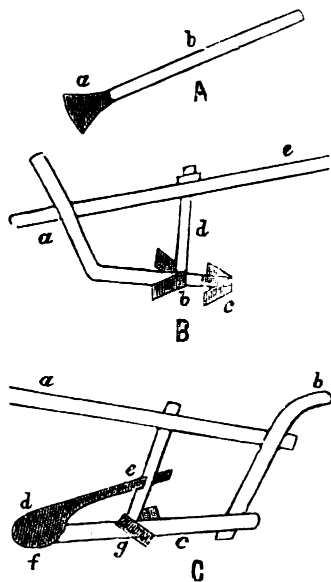

Фиг. 7.

Коситѣ се употрѣбятъ обикновенно само за косидба. Жънепието става почти изключително съ сърпъ; за събиранието на житото въ рѫкойки прѣдъ сръпа служи дървено закривено калъфче или почти рѫкавица, наречена паламáрка, която се туря на лѣвата рѫка (отъ гръц. παλάμη длань). Този уредъ обърнѫлъ вниманието още на френцузския пѫтувачъ Павелъ Лукасъ на 1706 г. на пѫтя отъ Цариградъ за Одринъ. Снопитѣ се събиратъ на кръстци. Поради ненаврѣменната сѣидба и жътва често узрѣлитѣ класове се ронѭтъ и за това особенно на западъ, както около София, не рѣдко напр. се показва висока пшеница отъ ланската сѣидба между тазгодишното просо. Вслѣдствие на слабата орань между класоветѣ никнѫтъ много цвѣтя и билки. Вършидбата става на отворено поле; мѣстото, гдѣто се вършѣе се нарича харманъ (отъ тур.), то е добрѣ утъпкано, измазано съ каль и изсушено отъ слънцето. По нѣкога цѣло село има единъ харманъ, главно за полесно събиране на десетъка, до като данъцитѣ се взимали въ натура. Зърната отъ класоветѣ не се ронѭтъ съ бухалки; снопитѣ се нареждатъ въ крѫгъ и се газѭтъ отъ коньe. Често по пръснѫтитѣ въ крѫгъ класове се язди съ особенни малки токо речи са-

нийки, наречени дикани (гръцки τυκάνη едно ордѫие за вършение)[50], които сѫ снабдени отъ долу съ кременчета, а върху имъ сѣдатъ жени и дѣца за да увеличѫтъ тежестьта. Тъй раздробенитѣ класове се вѣѫтъ, като се хвърля съ лопата по малко въ въздуха, гдѣто плѣвата се отнася на страна отъ вѣтъра а житото си пада на мѣстото; по това врѣме навсѫдѣ по селата около харманитѣ се издигатъ отъ далеко видими облаци жлътъ прахъ. Житото се помѣстя въ дървени (прѫтени) амбари (кошове), плѣвата и сламата въ плѣвницитѣ. Царевицата се събира отдѣлно и се рони отъ кочанитѣ тепърва по-късно.

Най-силнитѣ ниви се оставятъ на угаръ слѣдъ три години, срѣднитѣ слѣдъ двѣ, слабитѣ слѣдъ една. По низинитѣ на Тракия и Крайдунавско най-много е разпространенъ тригодишниятъ срокъ за сѣяне. Подиръ жътва стърнището или се разорава, или пъкъ се подпалва да изгори. Ниви оставени на угаръ въ Загорско се наричатъ просенище, папурище, келемъ (отъ тур. келемиé).

Българскитѣ земедѣлци сами почватъ да забѣлѣзватъ, че поради досегашното първобитно земедѣлие земята се изтощава; въ Стара Загора забѣлѣзали, че нива, която прѣди 20—30 години давала 15 кила, сега дава едвамъ 6—8. Тепърва сега почва да се употрѣбя полека лека говеждия и овчия торъ, който не се намира обаче въ достатъчно количество. На нѣкои мѣста даже жителитѣ плащатъ на чергаритѣ овчари (Каракачани), когато заминаватъ лѣтно врѣме за планинитѣ или на есень на зимовище, да нощуватъ по тѣхнитѣ нивя, та стадата имъ да наторѭтъ земята.

Старитѣ начини на земедѣлие вече изобщо се промѣнятъ. На послѣдно врѣме въ България се появи общъ стремежъ за подобрение на земедѣлието. Отворихѫ се земедѣлчески училища въ Садово при Пловдивъ и въ единъ държавенъ чифликъ при Русчукъ. Почнѫхѫ да излизатъ и три земедѣлчески списания[51]. Полека лека се разпространяватъ и усъвършенствувани модерни рала. При послѣднитѣ си пѫтувания по Румелия видѣхъ вече и рѫчни дървени машини за провѣване на житото, даже домашни майстори почнѫхѫ сполучливо да наподобяватъ купенитѣ отъ чужбина машини.

Главниятъ добитъкъ за впрѣгание на българския земедѣлецъ е биволътъ (Bos bubalus, тур. мандà, и гръц. βούβαλος). Това

---

50 G. Meyer, Türk. Studien I стр. 58.

51 „Земледѣлецъ“ въ Стара Загора, основанъ отъ † румелийски прѣдставитель Наумовъ, „Домакинъ“ на Михаилъ Георгиевъ въ София и „Работникъ“ въ Сливенъ.

южно европейско животно въ Чехия непознато, а въ Унгария и Южна Италия не многочисленно, е по-низко и по-дълго отколкото нашиятъ домашенъ волъ, роговетѣ му сѫ много извити назадъ а мекитѣ му косми сѫ черни или тъмно сиви. Движенията му сѫ лѣниви и бавни; нѣкаква особенна неукротима свирѣпость, за която се разправя по книгитѣ, никога се не забѣлѣзва у него, тъй като нищо не може да наруши неговото флегматично спокойствие. Биволското млѣко и масло е по-бѣло и по-вкусно отъ кравишкото. Животното е много чувствително на слънчевата топлина и за това по цѣли часове се валя изъ блатата или пъкъ стои въ вода. Въ селскитѣ дворове има особенни калища съ кална вода, въ които биволитѣ спокойно се потапятъ чакъ до ноздритѣ. Лѣтно врѣме често ще видишъ тѣзи животни впрѣгнѫти въ кола, какъ сѫ съвършенно покрити съ кална кора отъ тѣзи калища, която ги пази отъ мухи, комари и слънчевия пекъ. Необходимъ сѫдъ у всѣка кола, впрѣгнѫта съ биволи, е кутелътъ (чавурка, кепче) за поливание животнитѣ, обикновенно дървенъ, по нѣкога и тенекиенъ. На работа биволътъ е по-силенъ отъ вола, ала по-бавенъ и изисква много гледание като коня. При това има навсѫдѣ по-голѣма цѣна отъ вола или кравата. Въ планинскитѣ мѣстности биволитѣ сѫ рѣдки, даже и съвършенно ги нѣма, като напр. въ Търнско; за това пъкъ много ги има въ крайдунавскитѣ, черноморскитѣ и румелийскитѣ равнини [52].

Воловетѣ сѫ дребни, бѣли или възчерни съ голѣми рогове. Червенъ или даже шаренъ добитъкъ е за българския селянинъ цѣло чудо на свѣта.

Тѣзи животни се впрѣгатъ въ колата не съ кошуми, ами главата имъ е проврѣна прѣзъ единъ видъ рамки, закрѣпени отъ двѣтѣ страни на процѣпа, тъй че цѣлата сила при теглението е съсрѣдоточена изключително на шията. Колитѣ сѫ съвършенно примитивни. Най-голѣми се срѣщатъ въ равнинитѣ край Марица; тѣ

[52] Βόες ἄγριοι въ Македония у Херодота 7,126 и въ Добруджа на надписа въ Arch. epigr. Mitth. VIII, 9 не сѫ биволи, а зѫбри. За смѣсванието на африканския биволъ (bubalos) съ зѫбъра (bison, urus) още Плиний споменува, nat. hist. 8 § 38 (за тури и зѫбри въ балканскитѣ земи вж. Archiv f. slav. Phil. XV, 88—89). Въ срѣднитѣ вѣкове биволътъ се често споменува на полуострова: 1206 buffles около Берое у Villehardouin, bufale къмъ края на 13. столѣтие въ Морея у Sanud (Hopf, Chroniques grécoromaines 117), пакъ тамъ и въ Епиръ 1303 (Hopf, Gesch. Griechenlands im Mittelalter. Ersch·Grubers Enc. часть 85,352). Българскитѣ биволски кола заедно съ описанието на животното сѫ изобразени у Marsigli, Stato militare dell' imperio ottomano, Amsterodam 1736 стр. 64.

сѫ огромни четвероѫгълни кошове отъ черни прѫтье, тъй че по своята височина никакъ не сѫ съразмѣрни съ голѣмината на добитъка, който ги тегли. Тѣзи бавнодвижещи се и безформенни кола, напълнени съ жито или слама, на пръвъ погледъ свидѣтелствуватъ за плодородна страна безъ стръмнини и скали [53].

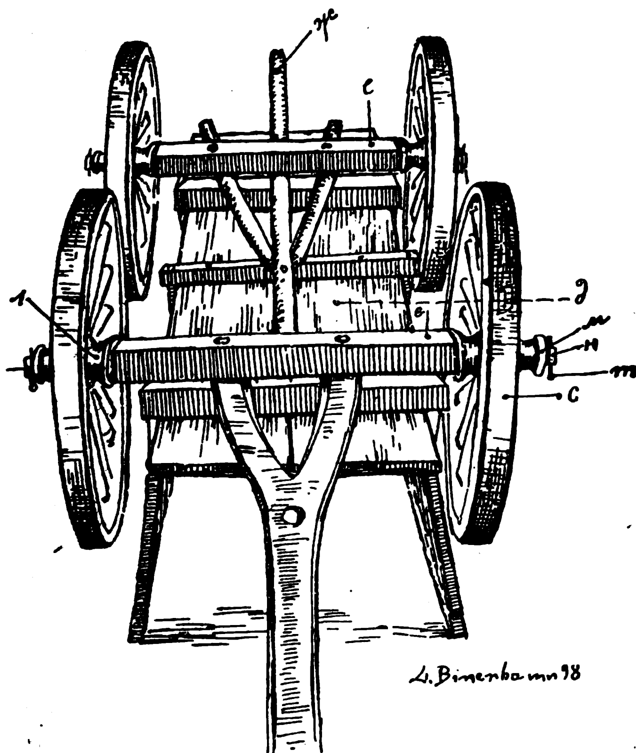

Фиг. 8.

[53] Коларската терминология споредъ нарисуванiѣ тукъ чъртежи е слѣдната: *а* е хòмотъ (въ източна България, въ западна ярѐмъ), *б* жеглà (жиглà, глагола зажѐгла); връзката, която се употрѣбява при това се нарича гъ̀жва (което означава и турска чалма); *г* прóцѣпъ, *д* столъ, *е* ось, *ж* старчуга (старчишка), *з* льòка (мн. ч. льоки), *и* ритли (на западъ литри, въ Тракия рикли, рикленѝ кола), *к* щитъ. Частитѣ на колелото сѫ: *л* главѝна, *м* цифу́нъ (отъ гръц. σιφούνιον трѫба), *н* бляхъ, *о* спица (или крака), *п* на̀плати (мн. ч.), *р* обсѝда (отъ гръц. ἀψίς,—ίδος), *с* òбрѫчъ, *т* клѐчка. Дреболиитѣ за завързвание се наричатъ заврангѝчки.

Между покжщнината на селскитѣ кжщи изъ румелийскитѣ равнини бижтъ въ очи глиненитѣ кюпове (делва, отъ тур. делвъ ведро) съ огромни размѣри, понѣкога много по-високи отъ човѣшки ръстъ, долу обли, тъй че немогжтъ да се изправжтъ на равно мѣсто. Правжтъ се въ тухларницитѣ, като напр. около Пловдивъ. Най-много се заравятъ въ земята за пазение на вода. Въ старо врѣме сж служили, като старогръцкитѣ πίθοι, за винни сждове, за житни вмѣстилища и за щерни; намиратъ се по всички нѣкогашни крѣпости и въ всички развалини по цѣла България.

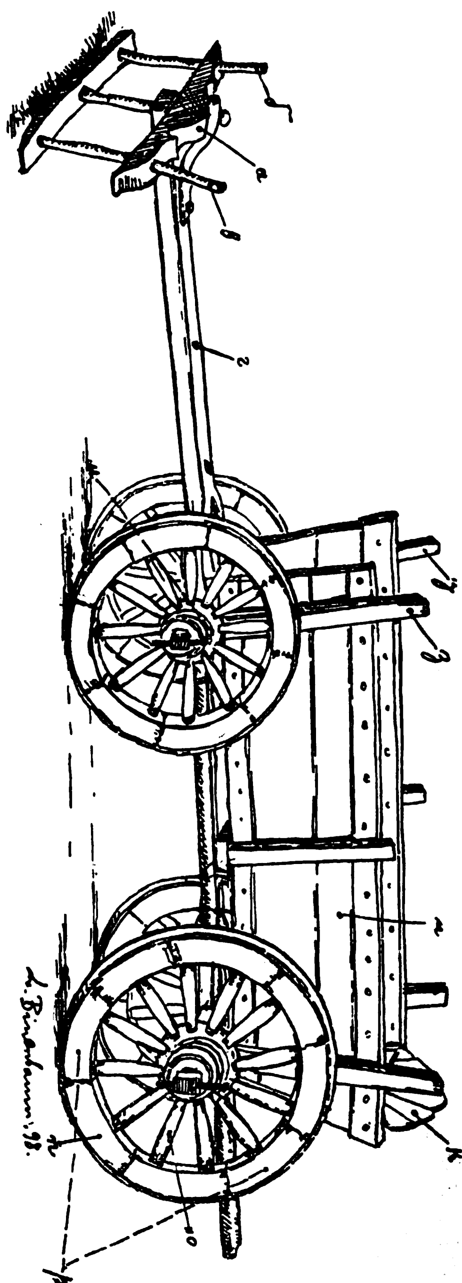

Фиг. 9.

Разнообразието на културнитѣ растения въ областьта на Марица е доста голѣмо. Отъ житата на първо мѣсто стои пшеницата (или жито κατ᾽ ἐξοχήν), която се дѣли на два вида, загарка или загария (въ търговията по французски «blé dur») и червенка или турски къзълджа (blé tendre). Послѣ иджтъ ръжьта, ечимикътъ (въ Родопитѣ ячменъ), овесътъ, просото

и лимецътъ (иза̀, тур. капладжа̀, Triticum spelta L). Освѣнъ това по цѣла България много е разпространена царевицата, която на български има и други много имена (въ Крайдунавско папуръ, мисиръ, ма̀мули, гугу́ци, на западъ и мору́за). Хелдата (Polygonum fagopyrum) е позната само въ планинскитѣ мѣста при сръбската граница.

Отъ шушулковитѣ растения се забѣлѣзватъ по нивята ровъ (фий, бурчакъ), грахъ, леща, бобъ, фасулъ, нохудъ (отъ тур., ревитъ отъ гръц. ρεβήθιον). Между останжлитѣ културни растения се забѣлѣзва конопъ (на западъ и гръсти, гръсници) и ленъ (тур. сейрекъ), който сега се повече обработва само въ Родопскитѣ планини; на другадѣ е останжлъ на заденъ планъ, при всичко че по-напрѣдъ много е билъ сѣнъ, отъ часть за правение на масло, наречено по турски безиря́.

Зеленчуци (зарзавати) се садкжтъ въ голѣмо количество, особенно около градоветѣ. Въ храната на населението тѣ заематъ важно мѣсто; голѣмитѣ зелени пиперки, лукътъ и зелето принадлежжтъ къмъ всѣкидневната храна на Българина. Прѣобладатъ лукътъ (червенъ лукъ, кромидъ отъ гръц. κρομμύδιον), чесенътъ (бѣлъ лукъ), прасътъ (Allium porrum), пиперкитѣ (чушки, какала̀шка), краставицитѣ, керевисътъ (черевисъ, цѣлѝна, гулия), морковътъ (тур. аучъ), ряпата (репа̀, цвѣкло, тур. чукундуръ), зельето (лахана отъ гръц. λάχανον, въ Ахжръ-Челебийско въ Родопитѣ неузрѣлото зелье се нарича лопухъ,[54] ръдъ́квата и всѣкакви дребни нѣща, като спанакъ (отъ гръц. σπανάκιον), майданосъ (гръц. μακεδονήσιον) и др. Зеленчуци неизвѣстни на сѣвернитѣ жители сж патладжанитѣ (Solanum melongena), плодове на едно барабоено растение, съ синъ или червенъ цвѣтъ и гладка повърхность, по нѣкога по дълги и отъ най-голѣмата краставица, и бамията (Hibiscus esculentus), зеленъ мжхнатъ плодъ, който расте главно само въ Одринско и отъ тукъ се разнася сушенъ въ сждове или пъкъ нанизанъ на канапъ. Много се консумиратъ доматитѣ (Solanum lycopersicum), за които ми обаче казвахж, че до колкото помнжтъ стари хора не много отдавна сж влѣзли въ употрѣба. Пататитѣ (картофи, барабой) тепърва сега полека лека се разпространяватъ, даже въ нѣкои планински мѣста още сж почти непознати. Освѣнъ това се ядктъ голѣмо множество пъпеши (тур. кaунъ) а особенно либеници

[54] Срв. Пер. Спис. кн. 21, 22, стр. 576.

(диня, тур. карпузъ), които въ голѣмо количество сѫ изложени на слънцето по бустанитѣ въ топлитѣ долини и низини и които образуватъ важна часть отъ лѣтната храна. Сѫщо много се сѣжтъ и тиквитѣ.

Отъ по нѣжнитѣ индустриялни растения тютюнътъ (тур. и бълг.) се сади сравнително въ малъкъ размѣръ, при всичко че много добрѣ става. Консумацията на тютюна е много голѣма, ала пуши се само съ лули или пъкъ въ цигарки; отъ цѣли листа направени кафяни западноевропейски цигари сѫ за Българитѣ рѣдкость (наричатъ ги съ испанската дума пуросъ), както и емфието. Старитѣ хора пушжтъ изъ турско наргиле, въ което тютюновиятъ димъ се охлажда отъ водата, и казватъ, както и кога пушжтъ цигарети: пиж тютюнъ. При всѣко градско събрание е пълно съ димъ, тъй като има лица, които пушжтъ по 40 цигари на день. Сѣяньето на самото растение не е обвързано съ монополъ; правителството взима само данъкъ отъ готовия тютюнъ, вслѣдствие на което всѣки пакетъ или кутия споредъ качеството на тютюна трѣбва да бжде облѣпенъ съ надлежната държавна печатна бандерола. Най-много тютюнъ се обработва още отъ 17. столѣтие по брѣговетѣ на Егейско море и послѣ край Арда въ Кърджалийско.[55] Въ Румелия неговото обработвание отпада, освѣнъ въ Хасковско.[56] Въ княжеството правителството се погрижи за тютюновата индустрия, като докара сѣме отъ Хасковско (Узунджово), отъ топлитѣ крайморски брѣгове подъ Родопитѣ (Eниджè) и отъ градеца Драма въ източна Македония.

Покрай срѣдна Марица, въ Сейменска околия и въ Хасковския окрѫгъ се обработва анасонъ, чиито бѣли сѣнничета покриватъ тамъ цѣлото поле, и сусамъ, който билъ забѣлѣзанъ въ Тракия още на 1555 г. отъ рицаря Дернщвамъ Отъ страна на правителството населението бѣше подбуждано да обработва мака за добивание на афионъ, ала до сега съ незначителенъ успѣхъ.[57]

Въ Румелия се сѣе и памукъ (Gossypium), който още отъ срѣднитѣ вѣкове билъ разпространенъ по островитѣ и брѣговетѣ на

---

[55] За тютюня въ Кърджали Hammer, Gesch. d. osm. Reiches 3², 892. Отъ сѫщия Osm. Staatsverfassung 1,330.

[56] На 1882 г. Източна Румелия произведе 547,248 оки тютюнъ; отъ тўй число 416,571 се припадатъ само на Хасковския окрѫгъ.

[57] Обработванието на мака въ послѣдно врѣме много се усилило въ Македония. Въ Прилѣпъ на 1884 г. граждавитѣ засѣли съ макъ 1600 уврата; отъ единъ увратъ добивали 3 — 4 оки афионъ, а 1 ока се продавала за 2 — 3 златни турски лири. „Домакинъ" 1885 г. стр. 41. Въ княжеството сѫ направени опити въ Кюстендилъ, Ловечъ и Златица.

Срѣдиземно море. Ала той става само въ по топлитѣ мѣста, главно въ Хасковско. За румелийската специялность, розовитѣ градини, ще поговоримъ когато му дойде мѣстото.

Тукашнитѣ мѣстности сѫ много удобни за овощни градини, ала до сега нищо не е направено за експлоатирането на това природно богатство. Тукашнитѣ овощия съдържѫтъ нѣкои прѣкрасни видове, особенно круши, ябълки и череши, но за това пъкъ отъ зарзалиитѣ и прасковитѣ се срѣщатъ най дребни видове. Типично дърво въ Тракия е орѣхътъ, чиито гѫсти клонье често нарушаватъ монотонията на тукашнитѣ равнини а на мѣста образуватъ и цѣли кории. Напослѣдъкъ много бѣ сѣченъ отъ гръцки прѣдприемачи, до като най послѣ правителството въ Румелия и България запрѣти сѣчението му; дървото му изнасяхѫ въ Марсилия и търсѣхѫ разбира се само стари екземпляри. По нивитѣ около Загора е пълно съ бадеми. Въ Казанлъкъ растѫтъ също и кестени за яденье, които инакъ сѫ рѣдкость въ България, ала въ сѣверна Македония, главно подъ Шаръ-Планина образуватъ цѣли лѣсове. По градинитѣ въ кѫщитѣ ще намѣришъ круши, ябълки, сливи, череши, вишни, дюли (дуни), каисии (зарзалии, зардалии), праскови, мушмули, черници. Нѣмско грозде (сѫщо френско или цариградско грозде — Ribes grossularia, Ribes rubrum) рѣдко се вижда по градинитѣ, при всичко, че се срѣща диво по планинитѣ.[58] Наръть[59] (бълг. и тур.) и смокинята не ставатъ, при всичко че забѣлѣзахме на нѣколко мѣста диви, вѣроятно подивѣли смокини, напр. на носъ Калиакра и по скалиститѣ тепета при Пловдивъ и въ Кръчимъ.

Българскитѣ вина би могли да конкуриратъ съ най добритѣ италиянски и французски вина, ако да се даваше повече внимание и грижа при тѣхното пригатвяние. Тѣ сѫ гѫсти, силни южни вина, най вече червени. Истински лозарски край сѫ южнитѣ поли на Срѣдна Гора отъ Ветренъ до Сливенско и сѣвернитѣ поли на Родопитѣ; въ низината, особенно по лѣвия брѣгъ на Марица, почти нѣма никакви лозя. Най-добри лозя въ цѣлия полуостровъ растѫтъ задъ границитѣ на Румелия, около Одринъ. Източна Румелия

---

[58] Панчиħ (Гласник 53,190) споменува въ долината на Рила Ribes grossularia u Ribes alpinum. — Споредъ произхода и Numida meleagris се наричатъ нѣмски кокошки (освѣнъ това и такачки отъ гласа така).

[59] Въ Македония наръть (Punica granatum) наричатъ съ славянското име калина (въ сѫщность Viburnum), сѫщо както въ Дубровникъ и Которска Бока му казватъ шипакъ (въ сѫщность Rosa canina).

снабдява съ вина сѫщо цѣлата югозападна часть на княжеството съ София, тъй като тамъ има лозя само въ Кюстендилско и Дупнишко. Въ Крайдунавско лозята се простиратъ отъ Тимокъ, гдѣто сѫ въ съсѣдство съ сърбскитѣ Неготински лозя, чакъ до Черно море.[60] Произвеждането на виното на много мѣста става много небрѣжно; черно, червено и бѣло грозде, прѣзрѣло и недозрѣло безъ разлика трупатъ го на едно мѣсто, та затова и виното нѣма много хубавъ цвѣтъ и едвамъ трае повече отъ година.[61] Въ послѣдно врѣме частни лица и самитѣ правителства много се погрижихѫ за подобрението на винарството и вече се забѣлѣзва извѣстенъ бавенъ напрѣдъкъ.[62] Лозя ще намѣришъ и по турскитѣ мѣсга, ала тамъ се обработватъ само за гроздьето; мюсулманинътъ нито прави, нито пъкъ пие вино. Винарството сигурно има прѣкрасно бѫдѫще въ България, което зависи само отъ хорския трудъ.

Въ по-прѣднитѣ десетилѣтия въ Загорско и Търновско цъвтѣло и копринарството, ала не много врѣме прѣди войната поради болестьта на бубитѣ почти западнѫло: при все това сега полека лека пакъ се съживява.[63]

Пчеларството си върви по старъ начинъ. Кошницитѣ (кошарини, тур. кованлъкъ) отъ далечъ изглеждатъ като снопи слама. То имало голѣма цѣна отначало, въ врѣме на развитието на восъчната индустрия въ тѣзи страни, гдѣто цѣли провинции, като

---

[60] Лозитѣ не растѫтъ по прѫтье, ала по земята. Гроздьето се дѣли на разни видове (папазка, синя лоза, памидъ и др.) Неузрѣлото грозде за салата се нарича агурйда (отъ гръц.) Гроздоберътъ се нарича и беридба и виноберма. Сладкиятъ виненъ сокъ се казва мъсть, пръщината се нарича и комина. Избата се казва и пивница, подница, пòница. Дървени сѫдове сѫ возйлницата (на западъ плакарйя), съ която, поставена на волски кола, се прѣнася гроздьето отъ лозята въ кѫщи за тъпкание, бъчвата — голѣмъ сѫдъ, нѣкога правенъ при самото съграждание на кѫщата, бъднéто (Търновско) малъкъ сѫдъ за 20—30 оки, бурето или въ София бурията малъкъ продълговатъ сѫдъ, който се окача отъ странитѣ на семера на товарнитѣ животни. Бъ́клицата е плоско дървено шише отъ различна голѣмина, издѣлана отъ единъ кѫсъ. Къмъ винарството принадлежѫтъ и кацата и чубу́рътъ (чебърътъ) на изтокъ, нареченъ на западъ чéбръ.

[61] Споредъ румелийската финансова статистика за 1883 г. произведеното вино било 29,036,765 литра; неговиятъ експортъ се прѣсмѣта на 2,285,137 гроша. Въ княжеството на 1881 г. било докарано (главно отъ Румелия за София) 1,868,316 оки вино, изнесено 248,988 оки.

[62] Българскиятъ министъръ Начовичъ издаде двѣ книжки за виното и една за тютюна.

[63] Източна Румелия на 1883 г. произвела всичко 156.913 килограма пашкули, отъ които повече отъ двѣ трети припадатъ на Пловдивския и Хасковския окрѫгъ.

Тесалия и Трапезунтско, снабдявали султанския сарай съ восъкъ и медъ като годишенъ данъкъ.

Занаятитѣ (тур. д.) въ България сѫ три вида: 1. домашната индустрия въ селска или градска кѫща, съ която се занимаватъ женитѣ, слѣдъ свършванието на полската работа прѣзъ зимнитѣ мѣсеци, 2. работата на отдѣлни занаятчии по селата и 3. работата на майсторитѣ и работницитѣ по градоветѣ въ нѣкоя работилница или дюкянъ, по напрѣдъ съ еснавска организация. Фабрикитѣ сѫ новость отъ послѣднитѣ години.

За старостьта и миналото на българската индустрия знаемъ много малко. Голѣмата плячка отъ дрехи или по-скоро материи за дрехи, които българската войска събрала около Аркадиополь на 813 г. (ἱματισμὸν πολύν) и кръстоноспитѣ въ Берое на 1189 г. (diversarum copia vestium), [64] бѣлѣжката на Идриси (1153) за прѣкрасното желѣзарство въ нѣкои градове при южнитѣ поли на Балкана, както и различнитѣ извѣстия отъ по-старо турско врѣме показватъ че тукашнитѣ занаяти отъ давна се движѫтъ главно въ три области, въ металическата работа и въ обработванието на кожи и вълна. Интересно е това обстоятелство, че народътъ въ своитѣ разкази за изчезнѫлитѣ селища често споменува числото на дюкянитѣ отъ тозъ или онзи занаятъ, който се тамъ работилъ [65].

За устройството на еснафа или руфета (тур.) г. Илиевъ сѫщо тъй е събралъ много подробности [66]. Къмъ еснафитѣ се броели не само занаятчитѣ, ами и продавачиитѣ на извѣстни видове стока. Въ по-голѣмитѣ градове тѣ сѫ надминавали 50. Уредбата въ главни чърти е била слѣдната. Всѣка година майсторитѣ (притежателитѣ на дюкяни) избирали единъ протомайсторъ (тур. устабаши), единъ чаушъ за неговъ помощникъ и 2—4 члена за еснафския съвѣтъ. Този изборъ се потвърждавалъ отъ правителството. Протомайсторътъ е присѫтствувалъ при уславянието на чирацитѣ и калфитѣ, разрѣшавалъ споровете между членоветѣ на еснафа и налагалъ глоби. Наказанията били или нѣколко оки восъкъ за черквата, или затварянието на цѣлия или часть отъ дюкяня за день и повече. Имало и списъкъ на майсторитѣ (кон-

---

[64] Anonymus de Leone imp. p. 347. Ansbert ed. Pangerle p. 33.

[65] Примѣри вижъ въ по-нататъшния пѫтописъ. Сѫщо и въ албанска Дебра сѫ показвани на Ханъ (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar 93) едни развалини, като добавяли, че тамъ нѣкога е имало 300 табаци.

[66] Илиевъ, стр. 95.

дика) а нѣкога и писанъ уставъ, ала обикновенно се управлявали по обичай и прѣдание. Събранието на еснава се нарича лонджа, която дума отъ давна е разпространена по полуострова и безъ съмнѣние произлиза отъ итал. loggia[67]. Протомайсторътъ пазилъ и еснафския сандъкъ, който билъ запечатенъ съ еснафския печатъ; единъ членъ отъ съвѣта държалъ печатътъ, другиятъ ключътъ отъ касата, която протомайсторътъ не смѣялъ да отваря безъ присѫтствието на членоветѣ на съвѣта. Нѣкои еснафи имали имотъ и до 100.000 гроша, отъ които помагали на по-бѣднитѣ членове. Въ Стара Загора и Казанлъкъ протомайсторътъ на табашкия еснафъ, който се състоялъ само отъ Турци, билъ глава на всичкитѣ еснафи и единъ видъ втора инстанция при разрѣшаванието на споровета. Чиракътъ работилъ 1—3 години безплатно, само за храна; слѣдъ това ставалъ калфа съ заплата, която отъ година на година се увеличавала. Калфата въ нѣкои еснафи, като напр. у сапунджиитѣ и абаджиитѣ, оставалъ такъвъ най-малко двѣ години; тепърва слѣдъ изтичанието на това врѣме калфата могълъ да отвори дюкянъ, като заплащалъ на еснафа 400—500 гроша вноска. Продаванието издѣлия на единъ еснафъ отъ членоветѣ на другъ било запрѣтено, и за отстранение на конкуренцията еснафлиитѣ продавали своята стока споредъ цѣната, установявана отъ врѣме на врѣме отъ еснафския съвѣтъ. Еснафитѣ почнѫли да се разпадатъ още отъ 1840 г., съ въвежданието на реформитѣ, които вкарали въ нови пѫтища цѣлия животъ въ Турско; сѫщо новитѣ данъци върху приходитѣ помогнѫли за отстранението на ограничаващитѣ правила. Подиръ освобождението на България въ много градове нито слѣда не останѫ отъ еснафитѣ. Нѣкѫдѣ се още крѣпѭтъ, ала само поради общитѣ имоти, които иматъ и за

---

67 За сръбската лонджа срв. Новаковић, Arch. für slav. Philologie 9,691; означава събрание, засѣдание, занаятъ Въ България (въ Сливенъ, Шуменъ и т. н) ми ѭ обяснявахѫ като „събрание на еснафа“; у Илиевъ тази дума липсва. Въ привилегията, която царь Константинъ XI. далъ на Дубровчанитѣ на 1451 г. (Acta graeca 3,229). позволява имъ се да съградѭтъ въ Цариградъ λόντζα, въ която да се помѣщава тѣхниятъ консулъ или сѫдия. Въ писмото отъ 11. Май 1451 г., писано отъ Дубровнишкия сенатъ на посланника Бобальевичъ въ Цариградъ (Lettere e Commissioni 1451—1452 въ Дубр. арх.) възлага му се да издѣйствува „de far consolo e logia e fontecho“. — Сравни и испан. lonja борса на търговцитѣ, дюкянъ; гласовитата стара lonja (единъ видъ Безестенъ въ готически стилъ) въ Палма на островъ Майорка. Що се отнася до вмъкнѫтото н, срв споменѫтата кондика отъ новогръц. κώδικας, която се пише и κόνδικας, κῶνδιξ (ср. Byz. Zeitschr. 260—261).

репрезантация при тържествата; тѣхъ ги има още и въ нѣкои мѣста които принадлежѫтъ къмъ турската империя. Споредъ закона занаятитѣ сега сѫ съвършенно свободни въ княжеството и Румелия.

Що се отнася до техническитѣ помагала, единственнитѣ по-стари машини въ страната сѫ воднитѣ и вѣтърни воденици, тепавицитѣ (тур. аба долабѫ), чарковитѣ за прежда, самоковитѣ за желѣзо и бичкиитѣ (тур.), всички карани съ водна сила и съ много прости орѫдия.

Металюлѣярската и казанджийската индустрия била отначало много силна, особенно до като въ страната продължавало добиването на желѣзни и други руди, сега почти заглъхнѫло. Желѣзото по-напрѣдъ дохождало отъ Самоковъ и отъ околнитѣ мѣста или отъ Босна; сега мекото (магнетитово) желѣзо на полуострова е почти изтикано отъ чуждото желѣзо, щирско въ Крайдунавско, английско и шведско въ Румелия и край Черно море. Въ градоветѣ отъ двѣтѣ страни на Балкана се работили металически издѣлия за цѣла Турция, не само европейска, ала и анадолска. Работението на орѫжия въ Сливенъ и Габрово прѣстанѫло въ нашето столѣтие; въ втория отъ тѣзи градове крѣпи се още ножарството. Изработванието на бакърени котли, синджири за добитъкъ, ножици и пр., което нѣкога било силно разпространено въ Стара Загора и до сега се още крѣпи, като се изнася малко въ княжеството и въ Мала Азия. За нѣкогашното развитие на златарството споменѫхъ при описанието на София. Сега то е западнѫло: работѭтъ се само филиграновн нѣща въ Видинъ, Враца и малко нѣщо въ София.

Съ скотовъдството билъ свързанъ табаклъкътъ, обработванието на кожи въ сахтияни, въ сѣдларски материялъ и въ прости обущарски кожи. Той билъ главно въ рѫцѣтѣ на Турцитѣ. Въ нашето столѣтие табакханитѣ запустѣли и разцвѣтътъ на тази индустрия въ Стара Загора, Ямболъ, Габрово, Търново, Шуменъ, Провадия и т. н. принадлежи вече къмъ историята. Освѣнъ това цъвтѣло и кожухарството поради всеобщото носение на кожуситѣ (тур. кюркъ) и рунтавитѣ калпаци.

Вълната е служила, па служи и до сега за основа на голѣма мѣстна индустрия. Грубата вълнена материя се нарича аба, по-меката шаякъ. Абаджийството отначало било разпространено по всички градове отъ двѣтѣ страни на Балкана, и между абаджиитѣ въ Румелия се намиратъ още мнозина, които знаѭтъ много добрѣ всичкитѣ панаири въ ориента, цѣлата вѫтрѣшность на Мала Азия и гърцкитѣ острови. Сега центъръ на тази индустрия е Сливенъ,

гдѣто три български фабрики работятъ не само за обличанието на българскитѣ войски, ами до нѣкждѣ и на турскитѣ. Еднакво е разпространено и изработванието на гайтанитѣ, нѣща толкова важни при източнитѣ кроежи наноситѣ; българскитѣ градчета по южнитѣ и сѣверни поли на Балкана снабдяватъ съ гайтанъ всичкитѣ страни отъ Сърбия и Босна дори до Анадолъ. Освѣнъ това работятъ се различни видове килими въ планинскитѣ краища отъ Пиротъ и Кула чакъ до Стара Загора, Елена и Котелъ. Туй е, разбира се, повечето зимна женска работа, отколкото занаятчийско издѣлие, а сжщо и не се търгува съ тѣхъ (освѣнъ въ Пиротъ и Чипоровци), ами се работятъ само за домашна потрѣба или при особенна поржчка. Сжщо отъ селскитѣ жени въ Тракия се работятъ прѣзъ зимата и вълнени платна, проткани съ коприна, повече за село отколкото за градското тържище. Съ тѣзи индустриялни клонове тѣсно е свързано и вапсарството (бояджилъкътъ).

Прѣди войната въ България цъвтѣло свѣщарството и сапунджийството. Не само Одринъ съ цѣлата околность, ами и самиятъ Цариградъ се снабдявалъ по-напрѣдъ съ сапуни и свѣщи отъ България. Конкуренцията на сапунитѣ отъ островъ Критъ и на свѣщитѣ отъ западноевропейскитѣ фабрики подкопала тази индустрия. Изработванието на сапуни още се крѣпи, но мѣстнитѣ свѣщи немогжтъ да конкуриратъ съ чуждитѣ фабрични продукти [68].

За прѣработванието на земедѣлческитѣ продукти до сега е направено много малко, освѣнъ нѣкои опити за спиртни фабрики. Въ Търново и Стара Загора работили въ послѣднитѣ години прѣди войната копринени фабрики, основани отъ чужденци въ съдружие съ туземци.

Турцитѣ подпомагали тази домашна индустрия, главно съ поржчки за войската. Подиръ освобождението настанж голѣмъ упадъкъ въ занаятитѣ. Причинитѣ на това явление сж различни. Много индустриялни градове, които стояли на първо мѣсто, като Калоферъ, Карлово, Стара Загора, били опустошени. Изселванието на Турцитѣ, които имали нѣкои занаяти, като табаклъкътъ и сѣдларството, въ ржцѣтѣ си, а за други били главни консуматори сжщо не останж безъ влияние. Къмъ туй се придружава поради подобрението на пжтищата огромната конкуренция на евтината чуждестранна фабрична стока. Много голѣма спънка бѣхж многобройнитѣ нови граници съ митници

[68] Напр. въ Казанлъкъ отначало се изработвали 28,000 оки свѣщи годишно, сега само 1000 оки.

между Румелия и България, между България и Турция и т. н., тъй като по-напрѣдъ цѣла Европейска Турция отъ послѣдния босенски и епирски кжтъ до устието на Дунава била една индустриялна и търговска область. Освѣнъ това самитѣ правителства не се грижехж много за работата; припомнювамъ само усиленитѣ борби, които се водятъ въ княжеството да се облича и обува войската отъ домашни фабрики. Много занаятчии въ Румелия заедно съ чирацитѣ и калфитѣ почнжхж да работятъ по лозята и розовитѣ градини, тъй като отъ тамъ иматъ по-добъръ приходъ, или пъкъ съвършенно захвърлихж занаятитѣ и се заловихж за бакалство и търговия. Освѣнъ това на домашнитѣ занаятчии бъркаше и туй, че технически бѣхж останжли много назадъ. Обаче Българитѣ и въ това отношение енергически се стремятъ да се поправятъ. Нови дружества основаватъ фабрики за сукна, гайтани, сапуни, спиртъ, кибритъ и т. н., въ България и Румелия се отварятъ занаятчийски училища (въ Стара Загора има желѣзарско училище, въ Казанлъкъ столарско и т. н.), а млади хора се пращатъ отъ държавата въ чужбина да изучаватъ прогресиралата индустрия. Освѣнъ това се появи напр. въ българското общество въ София стремежъ да носятъ дрехи само отъ домашни платове и въ частния си животъ да подпомагатъ само домашнитѣ издѣлия.

Въ сжщото прѣходно положение, въ което се намиратъ земедѣлието и занаятитѣ, е и търговията. Колко слаби сж били сношенията между отдѣлнитѣ краища, най-добрѣ показва множеството мѣрки и теглилки, които се употрѣбятъ въ страната; всѣки край прѣсмѣта иначъ килото (араб. и тур. кило отъ гръц. κοῖλον) жито, обстоятелство, което никакъ не се е промѣнило отъ 16. до 19. столѣтие[69]. Сжщо и по мѣстата, прѣзъ които минаватъ досегашнитѣ

[69] Домашнитѣ статистици би заслужили много съ пълното събиране на всички стари мѣрки и теглилки, които сега почватъ да отстжпятъ прѣдъ метричната система. За мѣрение на повръхность служи на всѣкждѣ увратътъ, тур дьонюмъ, 40×60 крачки, раздѣленъ на 4 лехи, но понеже неговата основа не е опрѣдѣлена, не е еднакъвъ и неговиятъ дѣйствителенъ размѣръ; на пр. стариятъ Пловдивски и Пазарджишки увратъ е почти два пжти по-голѣмъ отъ Старозагорския. По отношение на теглото за твърди и течни материи служи за единица оката, раздѣлена на 400 драма (тур. дирхемъ); 1 драмъ=16 крата; 1 кратъ (или каратъ)=32 зърна. Въ сравнение съ метричната мѣра 78 оки=100 килограма или при течнитѣ тѣла на 100 литри. По-голѣма мѣрка е кантарътъ=44 оки. По отношение на дължината най-распространенъ е аршинътъ = 69 сантиметра; 1 аршинъ = 8 рупа = 16 грехи = 32 пръсти (тур. пармакъ). Мѣрка за по-голѣмо количество сукно е топътъ = 11—15 аршина. Най-голѣмо е разнообразието въ житнитѣ мѣрки. На всѣкждѣ основата е килото отъ различна голѣмина, чиито части (най-вече по 11 оки) се наричатъ шиникъ или крина.

кѫси желѣзници, търговията е слаба, както се на пр. най-добрѣ вижда отъ много разнообразнитѣ тръжни цѣни въ отдѣлнитѣ градове по желѣзницата отъ Русчукъ до Варна или край Дунава, което явно показва, че тамъ нѣма взаемни сношения и жива конкуренция. До послѣдно врѣме имаше и бъркотия въ монетитѣ. Всѣка монета имаше отворенъ пѫть, но на тържището ѝ давахѫ друга цѣна отколкото въ публичнитѣ каси; на касата се цѣнѣше въ левове и стотинки, на тържището въ грошове и пари, а надъ туй отгорѣ и всѣки градъ си имаше своятъ пазаренъ курсъ. Въ княжеството отъ 1883 г. сѣчението на домашни сребърни и бакърени монети турнѫ край на тази неразбория, но въ Румелия това положение на монетитѣ си останѫ по-нататъкъ все тъй, даже на 1886 г. поради недостатъкъ на дребни монети видѣхъ въ Пловдивъ теникиени марки, пустнѫти въ обрѫщание отъ отдѣлни търговци, както това е било въ Австрия на 1848 г.

Промѣнитѣ въ търговията докоснѫхѫ особенно прочутитѣ нѣкогашни годишни панаири[70]. Голѣмиятъ пролѣтенъ панаиръ въ Ески-Джумая при Шуменъ подиръ войната пакъ се поднови, обаче прочутиятъ панаиръ въ Узунджово на румелийска територия при Хасково, на шосето между Пловдивъ и Одринъ съвършенно за-

---

Варненското кило = 8 шиника = 88 оки. Старото добруджанско кило въ Кюстенджа = 75 оки. Старозагорското кило = 4крини = 44 оки. Анхиалското кило соль = 30 оки. Стамболското (Цариградско) кило = 2 шиника = 22 оки (доста разпространено по Черно море). Кюстендилскиятъ кутелъ=20 оки. Това разнообразие е старо. Въ 16. столѣтие не било иначъ. Финансовитѣ закони на турската империя, прѣведени отъ Hammer (Des osman. Reiches Staatsverfassung Wien 1. 310 и слѣд.) означаватъ въ всѣки санджакъ колко оки има тамошното кило, което нѣщо поради събирането данъцитѣ въ натура е имало голѣмо значение: въ Плѣвенъ, Никополь, Ловечъ 100 оки, въ Търново и Свищовъ 80, въ Червенъ (при Русчукъ), Разградъ, Шуменъ 60, въ Златица само 20, въ Ямболъ 24, въ Видинъ 90, въ Кладово и Свърлигъ 120 и т. н.; Цариградското кило имало както и сега 22 оки. Освѣнъ това въ Тракия има особенна мѣрка за гроздьето: 1 корабъ грездье въ Стара-Загора има 500 оки, въ Чирпанъ и Нова-Загора 1000 оки; за теглене на виното тамъ служила мѣрата по 16 оки въ Стара-Загора, по 12 оки въ Чирпанъ. За мѣркитѣ на розовото масло вижъ въ слѣдната глава. — По сѫщия начинъ и въ Румънско чезнѫтъ старитѣ мѣрки (погонъ = $7^1/_2$ уврата, стънженъ = 3 аршина и т. н.). Прѣгледъ на мѣркитѣ и теглилкитѣ въ Албания вижъ у Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar 377.

70 Отъ гръц. πανήγυρις. Годишниятъ панагиръ на 8. Септемврии и търгътъ всѣка недѣля въ селото Бродъ при Скопие се споменуватъ въ грамотата на царя Константинъ Асѣня ок. 1270 (Šafařík, Památky 24). Формитѣ панагюръ, панигиръ, панигирище споменува Даничичъ въ Старо-сръб. рѣчникъ. Италиянцитѣ изговаряли панагеръ: грамотата у Tafel и Thomas, Urkunden zur Handelsgesch. von Venedig 3,193 отъ 1278 (въ Мала Азия срѣщу Самосъ). Старата форма се запазила въ името на града Панагюрище; инакъ бъл. сега е само панаиръ.

пустя [71]. Причината за неговото пропадание бѣше не само войната и новитѣ граници, а главно желѣзницата и подобрението на съобщенията. По-напрѣдъ всичката стока се купувала отъ по-малкитѣ търговци веднѫжъ въ годинтта на панаира, тъй като само който ималъ по голѣмъ капиталъ могълъ за търговскитѣ си работи да ходи въ краймирскитѣ градове или въ чужбина. Сега всѣки наймалъкъ търговецъ може да си заржча стока направо отъ чужбина, и желѣзницата или дунавскиятъ параходъ ще му ѭ докара по-ефтино и въ по-добро положение отколкото панаирътъ, въ който всичко се прѣнасяло съ голѣмъ рискъ на кола а най-много на конье. Това подобрение на съобщенията имаше и този резултатъ, че нѣкои по-голѣми вжтрѣшни градове изгубихж своята търговска важность, тъй като складоветѣ на голѣмитѣ търговци, които търгували съ чужбина и прѣпродавали своята стока на по-макитѣ търговци, не привличахж вече мющерии. Най-близкитѣ съсѣди нѣматъ вече нужда отъ градското тържище, тъй като всичко могжтъ да си доставѭтъ еднакво бързо и добрѣ сами. Такава сждба постигнж на пр. Търново, което по-напрѣдъ било, както се казва, суха скеля за цѣлата околия на длъжъ и на ширь, особенно прѣди да се почне плаванието съ параходи по Дунава, докато търговията се движила по сухо било къмъ Брашовъ, или къмъ Цариградъ. На панаиритѣ много стока сж продавали домашнитѣ занаятчии, които сега сж западнжли, тъй като съ пропаданието на панаиритѣ увеличи се и конкуренцията на чуждата индустрия.

Главнитѣ консуматори въ едноврѣмешнитѣ панаири били Турцитѣ. Причината на това сж социялнитѣ отношения, по които мюсулманската фамилия много се отличава отъ християнската. Туркинитѣ въ градоветѣ нищо не работѭтъ въ кжщи, не шиѭтъ и неплетжтъ; всичко се купува готово на пазаря. По селата ще съгледашъ Туркини по нивята съ сърпъ или мотика, но домашна индустрия нѣма въ мюсулманскитѣ чифлици. У Българитѣ пъкъ, особенно по селата, до колкото е възможно, всичко се върши и изработва въ кжщи; селянитѣ си приготвять въ кжщи не само бѣли и горни дрехи, ами често лѣѭтъ си и свѣщи. Тази е причината, че панаирътъ въ Ески-Джумая може да трае и до днесь, тъй като по-голѣмата часть отъ тамошния край е турски. По-малкитѣ годишни панаири сжществуватъ сега главно като търгове за добитъкъ.

---

[71] Авторътъ на тази книга още на 1874 г. пжтува прѣзъ Сърбия съ коларски керванъ, като отиваше отъ Бѣлградъ за Узунджово.

Що се отнася до начина на търгуванието, трѣбва да се спомене още туй обстоятелство, че тукъ-тамъ по селата и по малкитѣ градове и до днешенъ день се забѣлѣзва още замѣната на стока съ стока; обаче този отдавнашенъ обичай бързо изчезва, особенно съ разпространението на дребнитѣ бакърени пари. Купува се по нѣкога тегло за тегло, на пр. ока прежда или вълна за ока восъкъ или череши. Като причина да сѫществува такава замѣна, указвахѫ ми недовѣрието на селянитѣ, които неповѣряватъ готови пари на женитѣ си, когато отиватъ въ града да купуватъ различни дреболии, тъй като за разпознаванието и оцѣнението на паритѣ се изисква извѣстно упражнение отъ населението, което малко знае да чете и пише.

Търговията, особенно вносътъ въ България и Румелия постоянно расте подиръ освобождението, тъй като нечутото до тогава обезпечение на личния имотъ направи възможно да се живѣе по-добрѣ и по-разкошно, за което сѫ потрѣбни много нови потрѣби. За подобрение живота по селата също много помогнѫ военната служба. Войницитѣ, които изслужватъ своята кѫса служба, почватъ да правѭтъ нововъведения, носѭтъ ботуши намѣсто царвули, освѣтяватъ си съ газъ, намѣсто съ лой и борна, сѣдатъ на столове при масата, не ядѫтъ съ рѫцѣ, а съ вилици и въобще се държѫтъ по-чисто.

Но че всичко е въ прѣходно положение, показва най-добрѣ слѣдното чудно наблюдение. По край желѣзницата отъ Русчукъ до Варна често ще видишъ дълги редове биволски кола, натоварени съ търговска стока. Биволската кола конкурира съ желѣзницата! Селянитѣ докарали жито въ Варна до морето, а сега закарватъ назадъ всѣкакви колониялни и манифактурни стоки на мѣстнитѣ търговци. Прѣносътъ съ селскитѣ кола е по-евтинъ отколкото съ желѣзницата. Врѣмето въ тѣзи страни не се цѣни: стоката ще дойде на търговеца на вѣрно много по-късно отколкото по желѣзницата, но за това много по-евтино, а туй на изтокъ се много повече цѣни.

———

6. Казанлъкъ и Габрово.

Прѣзъ източна Срѣдна Гора. Погледъ на Балкана отъ южната страна. Казанлъкъ. Култивирането на рози. Исторически спомени; келтийскиятъ Тиле и срѣдновѣковниятъ Крънъ. Шипченскиятъ проходъ. Гѫстонаселената гориста планинска мѣстность съ чисто българско население. Прѣселението на планинцитѣ въ крайдунавскитѣ низини. Индустриялниятъ градецъ Габрово. Прѣзъ Дрѣново въ Търново.

Отъ Стара Загора до Казанлъкъ има 32 километра. Прѣзъ Дервентската сѣдловина на Срѣдна Гора водѭтъ два пѫтя, старъ мекъ пѫть и на лѣво отъ него ново шосе; и двата се съединяватъ тепърва при Тунджа. Пѫтувахъ по стария пѫть. На сѣверния край на града при входа въ боаза подъ сѣнката на стари ширококлонести орѣхи се виждатъ четире малки резервоара, гдѣто се вливатъ водитѣ отъ стария римски и до сега запазенъ водопроводъ, който излиза отъ подземенъ каналъ около половинъ часъ дългъ. По-нататъкъ сѫ наредени въ тѣсна долина малки кѫщички а до тѣхъ ниви съ просо, съ лозя и съ гигантски орѣхи и черници. Задъ тѣхъ встѫпваме въ скалисти тѣснини, надъ които по върховетѣ се зеленѣѭтъ дѫбови млади дръвчета, по-надолѣ смѣсени съ липи. Върви се или по долината на самото рѣчище между пѣсъкъ и камънакъ, или отъ страна по тѣсенъ врѣзанъ пѫть, често прѣзъ голѣми плоски голи скали, въ които грубо сѫ издълбани дири отъ кола.

Слѣдъ $1^1/_2$ ч. на мѣстото, гдѣто се стичатъ нѣколко потоци, се показва отъ десно на склона голѣмото българско село Дервентъ (242 кѫщи), съ гѫсто наредени кѫщи, които съ своитѣ отворени сейвани и съ нови керамидини покриви правѭтъ съвършенно привѣтливо впечатление. Въ войната то било цѣло разрушено а сега изново е подновено. Водораздѣлътъ между Загорско поле и рѣка Тунджа е 20 минути по-нататъкъ. Той е безлѣсна сѣдловина, провѣвана отъ остри вѣтрове. На десно и на лѣво стърчѫтъ гориститѣ върхове на Срѣдна Гора, която тукъ има съвършенно незначителна височина (Стара Загора около 190 м., сѣдловината 470 м., околнитѣ върхове до 800 м.). Изгледътъ на югъ е доста ограниченъ. За това пъкъ всичкото ни внимание поглъща великолѣпната гледка, която се отваря на сѣверната страна. Огромната верига на самия Балканъ или Стара Планина, съ гребенъ, издигнѫтъ около 1500 метра надъ морето, се показва около 10 километра отъ насъ. Безъ особенни зѫбци или издадени върхове обръща се къмъ насъ като стръмна стѣна съ сиви изпъкнѫлости, грапави като външностьта на орѣхова черупка, просичана тукъ-тамѣ

съ дълбоки долове. Пространството между нашата Срѣдна Гора и остро прѣрѣзанитѣ поли на Балкана изпълва зелената долина на рѣка Тунджа съ кории и села, която върви като улица между планинитѣ отъ западъ къмъ изтокъ.

Слѣдъ 20 минути бързо карание вече сме въ долината, чието дъно лежи около 120 метра надъ Загорско поле. Недалече на изтокъ надъ селото Хаинкьой се намира сѣдловината, прѣзъ която Руситѣ минжхж ненадано Балкана прѣзъ лѣтото на 1877 г. и очудихж Турцитѣ и цѣла Европа. Около на единъ вистрелъ отъ пушка отъ политѣ, се бѣлѣе между дърветата едноетажна кжща, задъ която се крие въ двора друга сграда съ кубе. Това сж топлитѣ извори, наречени Чанакчийска лъджа. Въ новия хотелъ, който е собственность на училищата на града Казанлъкъ, живѣжтъ лѣтно врѣме семейства отъ близкитѣ градове. Топлитѣ извори сж три; единиятъ пълни зидания басеинъ въ хубава сграда, другитѣ два служжтъ само за пранье.

Топлитѣ извори въ Казанлъшка долина[1] принадлежжтъ къмъ пояса топли извори, който почва отъ Анхиало при Черно море и отива въ двѣ посоки, вжтрѣшна въ долинитѣ между Стара планина и Срѣдна Гора и външна покрай южния склонъ на Срѣдна Гора чакъ къмъ изворитѣ на Марица, гдѣто почва другъ поясъ топли извори, който обгражда Рилската планинска верига отъ вси страни.

Отъ тукъ до Казанлъкъ оставатъ само два часа пжть на сѣверозападъ. Долината на Тунджа, която въ тѣзи мѣста се нарича Туловско поле, е около 12 километра широка. Неговото алувиялно дъно е почти съвършенно хоризонтално, пѣсъчливо, както и пжтятъ не е работено шосе, а широкъ мекъ пжть въ гладъкъ пѣсъкъ между ливади и нивя. Най-хубавитѣ украшения на покрайнината сж лѣсоветѣ, които отъ часть обграждатъ отдѣлни села, отъ часть тѣзи мѣста, гдѣто плодородното дъно на равнината почти безъ прѣходъ се съединява съ каменититѣ Балкански стѣни. Тѣ не сж нѣкакви обикновенни градини около селскитѣ кжщички, а цѣли кории (отъ тур. куру́) правѣковни орѣхи, питомни кестени, брѣстове и джбове съ гигантски корони и стогодишни дънери. Голѣмината на дърветата, гжстотата на цѣли групи и привлѣкателната

[1] Въ околностьта на Казанлъкъ има още два топли извора, единиятъ между селата Лъджене и Карагитлий на З отъ града, вториятъ при Имишлери на ЮИ, и двата все при Тунджа; тѣ и до сега се намиратъ въ най-лошо положение, съ дървени басейни подъ дъсчени стрѣхи.

сѣнка подъ тѣхнитѣ разпрострѣни клонье очудватъ пѫтника, тъй като стара гора е рѣдкость на Балканския полуостровъ, която обикновенно не се намира въ полето, а само по планинитѣ. По цѣлото дъно сѫ пръснѫти една по една огромни могили, на пръвъ погледъ несравнено по-голѣми отъ подобнитѣ изкуственни хълмове въ Пловдивско или Софийско поле, до 12—15 метра високи [2]. Нѣкои отъ тѣхъ ми напомнихѫ «кралскитѣ могили» (kungshögarna) при шведска Упсала. На западния небосклонъ се вижда въ далечината пролуката при Калоферъ близо до изворитѣ на Тунджа, гдѣто се намира и проходътъ въ долината на Гьопса. На сѣверозападъ, когато азъ пѫтувахъ, бѣхѫ се навѫсели най-високитѣ върхове на цѣлия Балканъ, Гюмрукчалъ и Кадимлия, покрити вече съ снѣгове и мъгли.

Въ по-къснитѣ си пѫтувания узнахъ, че всички подбалкански долини край южния склонъ отъ Златица до Сливенъ сѫ отъ единъ типъ: скалисти урви на Балкана отъ една страна, лѣсисти склонове на Срѣдна Гора отъ друга, между тѣхъ дъно на мѣста плодородно, другадѣ пѣсъчливо, върху него острововидни стари кории и тукъ-тамѣ високи могили. Тъй изглежда и Златишко поле (до 700 м.) и Гьопса (ок. 500 м.) и Туловско поле (ок. 400 м.) и Сливенско поле.

Задъ банитѣ пѫтятъ минава прѣзъ воднатата и бързотечна Тунджа, надъ чието тѣсно и криво корито се издига кѫсъ каменenъ мостъ (отъ 1816 г.). Въ рѣката често се срѣщатъ видри. По-нататъкъ се минава прѣзъ селото Т у л о в о (128 кѫщи бъл. и тур.), отъ което цѣлото поле носи името си. Въ него се виждатъ само глинени кѫщички съ червени покриви и съ още по-червени плитки озрѣли чушки до вратитѣ, двѣ високи могили въ самото село, а отъ страна голѣми, навѣрно турски гробища съ надгробни камъне безъ надписи. Около четире километра отъ Тулово на десно, прѣдъ входа въ една Балканска долина е разположено голѣмото село М ъ г л и ш ъ (отъ м ъ г л а), което има 3005 жители, освѣнъ 154 Тур-

[2] На 1851 г. въ една могила между селата Рахманли и Аджаръ на югъ отъ Казанлъкъ въ Срѣдна Гора билъ намѣренъ скелетъ съ шлемъ и парчета отъ бронзова броня съ различни орѫжия и съ бронзови, сребърни и глинени сѫдове; на единъ отъ металенитѣ сѫдове, казватъ, била изобразена Силенова глава (Цукала, въ новогръцкия описъ на Пловдивската епархия стр. 36, „Цариградски Вѣстникъ“ отъ 1851 г, „Мирозреніе“ 1851 г. Юни стр. 81). На 1878 г. Руситѣ отворили една могила при селото Дълбоки на СИ отъ Стара Загора и вѫтрѣ, казватъ, намѣрили въ каменна стаичка златенъ лавровъ вѣнецъ 75 драма тежъкъ, сребърни чаши, антични вази, бронзови орѫжия и сѫдове и желѣза отъ нѣкаква кола (Вж. в. „Марица“ бр. 66 стр. 3—4). Кѫдѣ се намиратъ сега тѣзи нѣща и били ли сѫ нѣкѫдѣ описани, не ми е извѣстно.

ци, всички Българи. Селото отъ далече се прѣдставя като гѫста кория стари орѣхи, брѣстове и кестени, въ която 4—5 високи и доста стръмни могили издигатъ своитѣ върхове чакъ между клоньетѣ. Въ тѣсната долина надъ селото се крие Мъглишкиятъ мънастиръ св. Никола, въ по-старитѣ турски врѣмена едно отъ огнищата, гдѣто се пазѣла традицията на славянското писменно изкуство. Имало е тукъ по-напрѣдъ и малко рѫкописи, но сега сѫ изчезнѫли. По-нататъкъ въ планинитѣ надъ мънастиря при селото Селци се подаватъ камено-въглищни пластове, продължение на жилкитѣ, които на срѣща на сѣверния склонъ на планинитѣ се явяватъ при градеца Трѣвна. Въ Трѣвна се копали вѫглища прѣди войната, но при Селци работата нито е почнѫта.

Имената на нѣкои тукашни мѣста при подножието на Стара планина сѫ стари. Въ стихотворението на Мануила Фила (ок. 1305) се изброяватъ българскитѣ градове на тая страна: Червесища (Τζερβεσίσθα), мѣстность сега непозната, Твърдица (Βερδίτζα) и Мъглишъ (Μογχλίζιον). Слѣдъ това иде Крънъ (Κρινός), за който ще говоримъ по-надолу, и споменѫтата вече Верое (Боруй) съ съсѣднитѣ ѝ градове.

Шосето по-нататъкъ се приближава чакъ до политѣ на Балканскитѣ стѣни. То минава подъ сѣнчести алеи между високи храсталаци отъ трънки, шипки и смрадлика (тетря, Rhus). Това послѣдното растение съ миризливитѣ си червени метлици има индустриялна важность за табаклъка. Клоноветѣ и кората ѝ се събиратъ и изнасятъ; на 1880 и 1881 г. били изнесени отъ княжеството 2 милиона оки смрадлика за 273,000 лева. Отъ планинскитѣ долини се втичатъ сума бистри потоци прѣзъ пѫтя въ Тунджа. По градинитѣ се виждатъ много ябълки и сливи, отъ които тукъ правѭтъ слововица. Съ нивята се мѣшатъ и лозя, чиито живи плетове сѫ прѣплетени отъ лиянитѣ на дивата лоза. Тукъ най-послѣ се появяватъ розовитѣ градини, на които Казанлъкъ длъжи своята свѣтска слава. На пролѣть тѣ правѭтъ голѣмо впечатление съ своитѣ цвѣтове и миризма; на есень отъ далече приличатъ на лозя, насадени съ нѣкоя дребнолиста лоза.

Край пѫтя работѭтъ не само християни, но и турски земедѣлци. Въ Казанлъшка околия между 50.381 жители живѣѭтъ още 13.474 Турци[3]. Комична е гледката, когато се доближишъ на конь или кола къмъ група работни турски селянки; тѣ веднага се забул-

[3] Споредъ прѣброяванието на 1 Януари 1893 г. 56.040 жители, отъ които само на 20.572 матерниятъ езикъ е билъ турски. (П.).

ватъ въ своя бѣлъ яшмакъ, който имъ покрива носа и брадата, ала при това хвърлятъ любопитни погледи, да видятъ, какъ изглежда този невѣрникъ гяуръ. Сѫщото бързо прикривание на лицето се вижда даже и по нивята край желѣзницата отъ Русчукъ за Варна, колчемъ влакътъ прѣхвръкне край нѣкое турско село. Българското население въ Казанлъкъ, повечето черноoко, се отличава по хубавия си типъ.

Мѣстоположението на Казанлъкъ е нѣщо съвършенно разкошно. Долината на Тунджа тукъ значително се разширява къмъ сѣверната страна, и въ форма на крѫгълъ заливъ влиза въ Балканскитѣ стѣни около 12 километра дълбоко. Безбройни села, обиколени съ гюлове, почти зелени острови съ високи кории и множество голѣми могили се виждатъ на дъното, когато по планинскитѣ върхове се бѣлѣеше вече есенниятъ прѣсенъ снѣгъ. Въ срѣдата на великолѣпния планински амфитеатъръ се мѣркатъ на единъ склонъ криволицитѣ на пѫтя, който води на горѣ къмъ сѣверъ; това е Шипка. Самиятъ Казанлъкъ, който има 9469 жители (7259 Българи, 1589 Турци, 309 Евреи, 259 Цигани)[4], лежи не въ срѣдата на тази котловина, а на източния ѝ край, около три километра на сѣверъ отъ Тунджа. Отъ близко и отъ далече той съвършенно се губи, даже при входа отъ източната страна нито забѣлѣзвашъ, че си вече у цѣльта. Градътъ е собственно скритъ въ гѫста кория великолѣпни орѣхи съ разклонени и обли корони, чиито нѣжно зелени листа приятно свѣтятъ, както и между стари стройно израстнѫли кестени съ будакливи, сиви пънове и съ тъмножълти снопове бодливи плодове, които надничатъ изъ подъ треперливитѣ листа. Не само червенитѣ стрѣхи на градскитѣ кѫщи, ами и бѣлитѣ минарета на турскитѣ джамии сѫ почти съвършенно скрити въ сѣнчестата маса гѫсто събрани корони на дърветата. И изъ вънъ града виждаме тукъ сума лозя, дървета, алеи и кории, прохладни сѣнки и приятни ручеи, особенно на пѫтя къмъ голѣмото село Енина, което лежи подъ самия Балканъ малко по-нататъкъ на сѣверъ.

Поради това омайно мѣстоположение съ гюловетѣ Казанлъкъ се е прославилъ по цѣлъ свѣтъ между всички други български градове. Най-много сѫ спомогнѫли за туй нѣмскитѣ пѫтувачи Молтке, който (на 1837 г.) отъ въсхищение нарекълъ Казанлъкъ европейски Кашемиръ, Бартъ, Хохщетеръ и Каницъ.

---

[4] Споредъ прѣброяванието отъ 1893 г. 10765 жители, отъ които на 9013 матерниятъ езикъ е билъ български, на 1363 турски, на 267 еврейски, на 79 цигански. (П.).

Нѣколко незначителни джамии и съвършенно нови черкви, равни широки улици между доста хубави къщи, единъ площадъ и нѣкаква си турска кула на стари бейове, това е всичко, което въ Казанлъкъ е забѣлѣжително между нѣщата, направени отъ хорски ржцѣ. На западния край се намира женскиятъ мънастиръ, двѣ низки сгради съ малка черквица, около външната стѣна на която се виждатъ сумма гробове на руски войници и български доброволци отъ послѣдната война. Въ войната Казанлъкъ билъ два пжти прѣвзиманъ отъ Руситѣ. Когато подиръ отстжпванието на Гурко, билъ отъ тѣхъ напуснжтъ, башибозуцитѣ запалили града, обаче (тъй ми поне разказвахж) по погрѣшка подпалили огънь не въ християнската махала, ами въ една турска махала, която и дѣйствително изгорѣла. Въ онзи мънастиръ Турцитѣ застигнжли много жени и дѣца, които бѣгали отъ селата, и се подиграли най-жестоко съ честьта на тѣзи нещастни хора.

Казанлъкъ е градъ отъ новъ произходъ. Най-напрѣдъ се споменува и то мимоходомъ у Хаджи Калфа въ 17. столѣтие. Споредъ разказитѣ на самитѣ жители той се образувалъ въ не много отдавнашно врѣме отъ сливанието на нѣколко села въ отворено градинарско градче безъ стѣни.

Култивиранието на гюла и произвежданието на гюлово масло е първата мѣстна особенность. Обаче тази индустрия не е ограничена само въ Казанлъшко. Нейното землище се дѣли на два пояса. Единиятъ се простира край политѣ на Стара Планина и на южния склонъ на Срѣдна Гора отъ Панагюрище чакъ до Нова Загора и има своя центъръ около Казанлъкъ и Карлово. Другиятъ, отъ поновъ произходъ, се простира по сѣвернитѣ поли на Родопитѣ отъ Пещера чакъ до Конушка околия. На 1881 г. гюловото плодородие въ цѣла Източна Румелии бѣ прѣсмѣтнжто на $3^3/_4$ милиона оки цвѣтъ; отъ тѣхъ $1^1/_2$ милиона се падатъ на Казанлъшка околия и повече отъ 1 милионъ на Гьопса (Карловска околия). На сѣверната страна на Балкана нѣма гюлове, освѣнъ малко нѣщо въ най-близко съсѣдство на Казанлъкъ въ Трѣвна.

Гюлътъ се развъжда по нивя, както лозята или хмелътъ; коренитѣ сж насадени между дълбоки брѣзди и прѣзъ зимата се малко заравятъ. Той вирѣе не само по топлитѣ долини, но и по планинитѣ; азъ се почудихъ, като видѣхъ гюлове подъ буковитѣ гори на Срѣдна Гора при Копривщица на 1000 — 1100 метра надморска височина. Цвѣтътъ на розата е непъленъ, блѣдочервенъ, порѣдко бѣлъ и принадлежи на три вида (Rosa damascena, sempervirens

и moschata). Българитѣ ѭ наричатъ или по турски гюлъ или по гръцки трандафилъ (τριαντάφυλλον); розовиятъ олѣй наричатъ трандафилово, гюлово или розово масло. Думата шипъкъ, отъ която носи името си селото Шипка въ срѣдата на тѣзи градини, означава само дивъ трандафилъ, чешки šipek. «Жътвата» на гюла става въ Май и Юни. Печалбата е много не еднаква. Маслото се мѣри съ особна мѣрка; единъ мускалъ (или мъскалъ) е равенъ на $1^1/_2$ драма[5]. При дестилацията трѣбватъ отъ 8 — 16, срѣдно 10 оки цвѣтъ за изваждането на единъ мускалъ масло. Гюловото масло има остра миризма, която на нѣкои лица е и неприятна; най-малко шишенце, голѣмо като бобъ, стига да размирише всичкитѣ ни дрехи. Гюлъ-боклукътъ, изхвърленъ на голѣми възчерни купища по крайщата около градинитѣ, отъ далече издава тази индустрия съ своята особна неприятна миризъ. Съ развъжданието и дестилирането на гюла се занимаватъ повече християни отколкото Турци, които въ тази индустрия иматъ много малка часть. Съ беридбата на гюла и варението на маслото въ особенни желѣзни котли се занимаватъ повечето жени.

За историята на тази индустрия при всичкото си любопитство неможахъ да научѫ нищо, тъй като прѣдания за неговото начало като че нѣма. Трандафиловитѣ градини, природни и развъждани, на полуострова сѫ нѣщо много сгаро. Херодотъ (8,138), като описва Македония, разправя «за градини, които ужъ били на Мидаса, синъ Гордиевъ, гдѣто растѫтъ саморастли гюлове (αὐτομάτα ῥόδα), отъ които всѣки ималъ по шейсетъ листа и надминавали всички други по миризмата си.» Тѣ лежали подъ планината Бермионъ, непристѫпна, каже, за зимата и снѣга, слѣдователно на края на всѣкога зеленитѣ корни при македонскитѣ морски брѣгове, въ съсѣдство съ Олимпъ и Воденскитѣ водопади. Други стари писатели хвалѭтъ трандафилитѣ на Едонската земя, особенно столиститѣ македонски трандафили около града Филипи въ полето около сегашния Сѣръ и Драма, гдѣто въ наше врѣме намѣсто рози се развъжда прѣкрасенъ тютюнъ. Въ паметницитѣ отъ римско врѣме се споменува особенно пролѣтно тържество, наречено Rosalia. Обаче дали има нѣкаква свръзка между античнитѣ трандафилови градини въ Македония и сегашнитѣ въ Тракия, не може да се установи отъ писменнитѣ паметници. Отечеството на гюловото масло е въ Индия, въ южна Персия (Ши-

[5] Тази мѣрка е отъ източенъ произходъ. Miskâl означава арабски тегло равно на $1^1/_2$ драма.

разъ) и въ Египетъ и отъ тамъ може би тепърва въ турско врѣме е било прѣнесено произвеждането му въ земитѣ между Родопитѣ и Балкана. Самитѣ термини на тази индустрия не сж нито гръцки, нито славянски, а ориенталски. Турскиятъ географъ Хаджи Калфа въ първата половина на 17. вѣкъ разправя само за Одринъ, че тамъ има трандафилови градини и че гюловата вода е единъ отъ главнитѣ продукти на този градъ [6]. Попъ Константинъ (1819 г.) споменува за гюлово масло само въ Карлово, даже не и въ Шипка [7].

Високата цѣна на гюловото масло е причината, че развъждането на трандафилитѣ въ Румелия толкова много се разшири и усъвършенствува прѣзъ послѣднитѣ години, повече отколкото другитѣ клонове на земедѣлието. Въ Казанлъшка околия сега е насадена съ гюлове два пжти повече земя, отколкото прѣзъ послѣдно турско врѣме (на 1883 г. 5383 уврата). Съ износа отъ Казанлъкъ се занимаватъ 5—6 български търговци, които за тази търговия ходжтъ чакъ въ Франция, и прѣдставительтъ на една нѣмска фирма (Имсенъ), която сама изнася $^2/_5$ отъ всичкото гюлово масло въ цѣла Румелия. Българскитѣ селяни, що обработватъ гюла, нѣколко пжти наивно ме питахж, какво правжтъ собственно тамъ въ «Европа» съ толкова много гюлово масло? Прѣди войната единъ мускалъ струвалъ 13—16 гроша (златна лира по 104 гроша), 1879—1884 30—36 гроша (лирата по 133 гр.), а на 1885 г. падналъ на 18 — 23 гроша. Паданието на цѣнитѣ е естественно, тъй като развъждането на гюла се разпространява, а износътъ остава единъ и сжщъ. Сега слѣдъ кратковрѣменно развитие, тази индустрия изново пада и познавачи мислжтъ, че съ врѣме много гюлови ще се прѣобърнжтъ изново въ обикновенни ниви [8].

---

6 Hadži Chalfa, Rumili und Bosna, übers. von Hammer (Wien 1812) стр. 13. Срв. Hammer, Gesch. des osm. Reiches I² 147.

7 Въ Карлово, гдѣто християнитѣ тогава съставлявали само една четвърть отъ населението, имало ῥοδωνιαί ἐν αὐτῇ τε καὶ περὶ αὐτὴν ἤτοι τριανταφυλλῶνες ἱκαναί, ὅθεν ἐξάγουσι τὸ πνεῦμα τῶν ῥόδων, τὸ καλούμενον κοινῶς ῥοδόσταμα καὶ τὸ ἐκ τῶν ῥόδων ἔλαιον, ἤτοι τὸ μῦρον. Константинъ стр. 36. Въ Шипка (стр. 33) жителитѣ били повечето γεωργοί.

8 Илиевъ op. cit. стр. 61. Статистический календаръ на Старо-Загорский департаментъ за 1882 г. стр. 29 прѣсмѣта всичкото гюлово масло въ цѣла Румелия прѣзъ 1881 г. на 1421 оки и 322 драма, отъ 3,791.486 оки гюловъ цвѣтъ. Добитото гюлово масло се е дѣлило по околии както слѣдва: Казанлъкъ 552 о. 380 др., Карлово 413 о. 133 др., Сърнено-Горска околия (около Рахманлии на ЮЗ отъ Казанлъкъ) 187 о. 72 др., планинскитѣ села въ Чирпанска околия 97 о. 76 др. Пещерска околия (въ Родопитѣ) 52 о. 362 др, Стара-Загора 48 о. 42 др, Ново-Загорска околия (въ долината на Тунджа между Срѣдна Гора и Стара

За историята на тукашния край знаеме много малко. Самото име Туловско поле сочи къмъ античното Tyle или Tylis, кралското сѣдалище на Келтитѣ, които въ 3. столѣтие прѣди Христа безпокоили всичкитѣ си съсѣди, но скоро били надвити отъ околнитѣ Траки [9]. Дубравчанинътъ Pavel Gjorgjić въ 16. столѣтие знае тукашниятъ край подъ името Tulia [10]. Името Туловско поле четемъ и въ хрониката на българския монахъ Паиси отъ 18. вѣкъ.

Рѣката Тунджа носи своето име още отъ римско врѣме, гдѣто се наричала Tonzus, при всичко, че то неизглежда да е най-старото нейно цѣло име [11].

Въ старитѣ и срѣдни вѣкове главното селище въ Казанлъшко поле се намирало на западния му край, при селото Голѣмо Село, гдѣто се виждатъ у политѣ на Балкана при входа въ долината, отъ която изтича рѣчичката Тъжа (тур. Монастиръ-дереси), развалини отъ голѣма четвероъгълна крѣпость, направена отъ пластъ камъне, пластъ тухли, описани вече отъ Барта [12]. Около тѣзи развалини се протакатъ остатки отъ старъ калдаръменъ пѫть, който върви по подножието на Балкана още въ съсѣдната долина на Гьопса; отъ тамъ е закривѣвалъ навѣрно къмъ Стара-Загора. По долината на Тъжа върви отъ крѣпостьта планинска пѫтека на горѣ прѣзъ Балкана до Севлиевско и Ловченско, прѣзъ онзи прорѣзъ, който се разпознава въ гребенитѣ на Стара-Планина при погледа отъ Пловдивскитѣ тепета. Въ това градище сѫ намѣрени неотдавна два камъка съ изтрити надписи, които сега се намиратъ въ околийското управление въ Казанлъкъ; единиятъ е латински жертвенникъ може би Аполоновъ, другиятъ има неясенъ грѫцки надписъ [13].

Планина) 33 о. 360 др., Овчехълъмска околия (на СЗ отъ Пловдивъ подъ Срѣдна Гора) 33 о. 225 др., Пловдивско 2 о. 166 др., Конушка околия (въ Родопитѣ) само 99 драма, Панагюрска само 76 драма. Нѣкои опити сѫ правени сѫщо и на турска земя въ долината на Арда въ Родопитѣ.

9 За Tyle и Туловско поле срв. моята статия въ Čas. čes. musea 1876, 686 и въ zesedacích zprávách kr. společnosti nauk отъ 4. Декември 1876.

10 La provincia di Tulia e Zagora, qual tende verso Andrianopoli. Makušev, Monumenta historica Slavorum meridionalium 2,247 (напечатано Julia; поправи Дриновъ въ Пер. Спис. 7, 13).

11 Че Херодотовиятъ Ἀρτησκός, рѣка Ἄρταχος у други, е Тунджа, доказва Томашекъ въ Österr. Gymnasialzeitschrift 1878, 207.

12 Barth, Reise darch Innere der Europäischeu Türkei, Berlin 1864 стр. 33 (неговото Büjük Oba е турското име на Голѣмо Село. Бартъ споменува и римскитѣ шосета въ този край и планинската пѫтека, по която се отива отъ Голѣмо Село до Ловечъ за 10 часа.

13 Споредъ чъртежа, който ми даде на 1883 г. единъ самоукъ въ Калоферъ; тѣ сѫ напечатани въ Arch. epigr. Mitth. X, 101.

Въ срѣднитѣ вѣкове тази крѣпость се наричала Крънъ (Κρηνός, Κρουνός у Византийцитѣ), а цѣлиятъ край покрай Тунджа отъ Гьопса до Сливенъ се наричалъ Крънска земя. Идриси (1153) споменува пжтя, който водилъ отъ Срѣдецъ за единъ день до «Stobuni» (Щипонье при Ихтиманъ), отъ тукъ за 6 дни до крѣпостьта Akrenôs или Akrunôs, която лежала подъ планини, а отъ тамъ до Берое и по-нататъкъ до Цариградъ; къмъ тозъ пжть въ Акреносъ се присъединявалъ другъ отъ Видинъ, който прѣминавалъ прѣзъ Ловечъ[14]. Въ византийскитѣ и българскитѣ паметници Крънъ и Боруй се срѣщатъ винжги единъ до другъ. Споредъ разказа на Никита Акомината царь Исакъ Ангелъ подиръ нещастния походъ срѣщу Българитѣ на 1190 г. побѣгнжлъ прѣзъ Крънъ въ Берое, а Латинитѣ на 1206 г. въ похода на царь Хенрихъ къмъ Берое навлѣзли чакъ до границитѣ на Крънъ. Въ привилегиитѣ, които царь Асѣнь II. (около 1230—1240) далъ на Дубровчанитѣ, споменуватъ се една до друга земитѣ Крънска и Боруйска между Прѣславъ и Одринъ. Въ началото на 14. вѣкъ господарь на Крънъ билъ силниятъ болprofилинъ Елтимиръ. Неговитѣ владѣния се простирали отъ крѣпостьта наречена Копсисъ (въ Гьопса) до Сливенъ, обхващали сж слѣдователно цѣлата горна долина на Тунджа; Ямболъ и Русокастро първоначално не сж му принадлежали. Византийцитѣ на 1306 г. въ похода срѣщу Елтимиръ обърнжли се тъкмо къмъ центъра на южнитѣ граници на тази територия, къмъ крѣпостьта Рѣховица при Стара Загора[15]. Още на картитѣ отъ 16. столѣтие (у Меркатора 1589 и др.) е означенъ Cornus, Corinus на сѣверъ отъ Пловдивъ, но това име е взето отъ Идриси, който билъ познатъ на тогавашнитѣ географи въ латинска прѣработка[16].

И останжлитѣ краища на Казанлъшко поле сж пълни съ слѣди отъ стари подпланински крѣпостни развалини и селища, като напр.

---

14 Tomaschek, Zur Kunde der Haemus-Halbinsel II. Wien, 1887 стр. 31, 32, 44, 45.

15 Царь Исакъ бѣгалъ διὰ τοῦ λεγομένου Κρηνοῦ πρὸς τὴν Βερόην а царь Хенрихъ навлѣзълъ μέχρι Κρηνοῦ καὶ Βορέης, Niketas стр. 562, 852. Асѣновата грамота у Миклошича, Monumenta serbica р. 3. Pachymeres II 445, 447, 559 за Елтимиръ, господарь въ Κρουνός.

16 Че Крънъ е билъ, не както до сега се твърдѣше, при Карнабадъ, ами между Берое и Крайдунавско, азъ споменжхъ въ едно свое писмо до починжлия проф. Брунъ въ Одеса отъ 20. Марта 1878 г., о което се той опира въ своето „Черноморье“ 2, 326. Че трѣбва да го търсимъ у развалинитѣ при Голѣмо Село, доказвахъ въ Пер. Спис. 9 (1884) 43—44 и въ Arch. epigr. Mitth. IX 102. Къмъ моитѣ доводи се присъедини и Tomaschek, Zur Kunde der Haemus-Halbinsel 2, 45 когато обяснява рутиеритѣ на Идриси.

при Софулари подъ Балкана, при Турия и Бузовъ (Бузовъ градъ на югъ отъ Казанлъкъ) въ Срѣдна гора и т. н Прѣди години, казватъ, единъ търговецъ въ Казанлъкъ (Дончо Василевъ) ималъ стара царска българска грамота, писана съ червени и черни букви и съ златенъ подписъ, съ която се подарявали нѣкакви земи въ планинитѣ при Габрово и Трѣвна, но той умрѣлъ на пѫть за Цариградъ и този паметникъ, който носѣлъ винѫги съ особенна почеть у себе си, изчезнѫлъ заедно съ него. Чувахъ освѣнъ това (въ Сливенъ на 1884 г.) за нѣкакво си гърне съ изгнили грамоти, което било изровено при Голѣмо Село, като добавяхѫ, че и въ околността на Сливенъ била изкопана кость, на която билъ навитъ длъгъ ферманъ, който, казватъ, продали въ Руссия. Обаче всичкитѣ ми по-подробни разпитвания за тѣзи открития останѫхѫ напраздно.

Казанлъкъ има още бѫдѫще. Всичкитѣ покрайнини край южнитѣ поли на Балкана съ своитѣ индустриялни градчета, съ своето прѣдприемчиво население и съ голѣмото множество водни сили ще заживѣѭтъ новъ животъ, построи ли се нѣкога желѣзница за тѣхното съединение, отъ София прѣзъ Златица, Пирдопъ, Сопотъ, Карлово, Калоферъ, Казанлъкъ и Сливенъ чакъ до Черно море. Нейната постройка не би срѣщнѫла даже голѣми теренови мѫчнотии.

Отъ Казанлъкъ до Шипка равнината, просѣчена съ много планински поточета, обаче на мѣста пѣсъчлива, е доста еднообразна. Главното ѝ украшение сѫ уединенитѣ разкошни орѣхови корийки. Подъ коронитѣ на старитѣ дървета между буйнитѣ имъ млади издънки Турци и Туркини съ изпокѫсани дрехи токо що събирахѫ орѣхи. Диви гълѫби и сиви соколчета хвърчахѫ около дърветата. Най-хубави високо израстнѫли стари дървета прикриватъ подъ сѣнкитѣ си селото наречено по български Хасътъ, по турски Хаскьои, на половинъ пѫть отъ Казанлъкъ за Шипка. Огромнитѣ размѣри на дърветата и изобилието на водитѣ и сѣнкитѣ сѫ очудили прочутия пѫтувачъ по срѣдна Африка Бартъ, който прѣминѫлъ прѣзъ сѫщото село на 1862 г. сѫщо на есень когато брали орѣхитѣ; той отбѣлѣзва, че орѣхови дървета съ такава голѣмина не виждалъ нито въ Мала Азия. Тогава селото било цѣло мохамеданско и изглеждало, казва, като сѫщи рай, скрито между баснословно приятни градини.[17] Сега е опустошено отъ войната и едвамъ сиромашки подновено; двѣ трети отъ жителитѣ сѫ Бъл-

[17] Barth, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei стр. 24.

гари. Прѣзъ войната, цѣлото население на Казанлъшко поле, което служило за бойно поле, напустнѫло своитѣ селища и изпитало всички мѫки отъ бѣганието по далечни страни; най-напрѣдъ подиръ отстѫпванието на Руситѣ избѣгали Българитѣ а подиръ обръщанието на войната избѣгали Турцитѣ. Името на това село, което се повтаря по различни краища на полуострова (села и градове Хаскьои, краища Хасия, Хасика хориа при Солунъ на Халкидикия, Хасия въ Тесалия, Хасикия при Черно море надъ Созополь, страната Хасъ въ Албания и т. н.) е остатъкъ отъ старата турска държавна терминология. Хасъ означавало короненъ имотъ; хаси имало различни видове, опрѣдѣлени да се ползуватъ отъ тѣхъ султанкитѣ, везиритѣ, придворнитѣ чиновници, управителитѣ на провинциитѣ, беглербейоветѣ и санджакбейоветѣ и т. н.[18]

На края на долината на десно въ подножието на сивитѣ Балкански стѣни се забѣлѣзва голѣмото село Енина (2259 жители). Селата въ Казанлъшка околия изобщо сѫ голѣми; три общини иматъ повече отъ 2000, 12 общини повече отъ 1000 жители, съ което се отличаватъ отъ дребнитѣ села въ полето между Срѣдна Гора и Марица. Въ нѣкои села сѫ надошли напослѣдъкъ и малко български жители отъ другадѣ, часть отъ гѫстонаселенитѣ планини при Габрово и Трѣвна, часть отъ Срѣдна Гора.[19] По Балканскитѣ висоти се простиратъ сѫщо и гори, особенно по Узанската планина надъ селата Шипка и Софулари, гдѣто между старитѣ буки се подаватъ и малко борове. Въ тѣзи гори покрай сърни и глигани има и много диви звѣрове: мечки, вълци, лѣсици, диви котки и чекали. Зимно врѣме вълцитѣ отъ цѣлия Балканъ слизатъ въ полето и безпокоѭтъ много населението, за това отъ врѣме на врѣме противъ тѣхъ се устрояватъ голѣми хайки отъ цѣлия окрѫгъ.[20] Въ Балканскитѣ гори не липсватъ разбира се и катерици (отъ катерѭ), бѣлки и златки.

Надъ Енина, на балканския гребенъ при самата българско румелийска граница, тъкмо надъ изворитѣ на рѣка Янтра, между букова вѣковна гора се намира мѣстностьта, наречена Бузлуджа. Това мѣсто е достапаметно за новобългарската история. Тамъ е паднѫлъ Хаджи Димитъръ Асѣновъ, войвода на българската възстаническа

---

[18] Hammer, Osm. Staatsverfassung 2,179,245 и 250 и слѣд.

[19] На 1884 г. се прѣселили въ Казанлъшка околия 34 български фамилии отъ Стара Планина и Аджаръ, изселили се 83 турски фамилии. Илиевъ стр 22.

[20] Въ Срѣдна Гора се появяватъ мечки само отъ врѣме на врѣме въ Нова Махла на изтокъ отъ Дервентъ.

чета, която на 1868 г. отъ Румъния смѣло навлѣзла прѣзъ Свищовъ въ България, обаче въ Търновскитѣ и Габровскитѣ гори въ четире битки била разбита отъ бързо събранитѣ турски войски. Хаджи Димитъръ съ 25 хъша се промъкнѫлъ по-нататъкъ чакъ до гребена на Стара Планина надъ Казанлъкъ, обаче тамъ билъ заобиколенъ и загинѫлъ съ своитѣ другари слѣдъ юнашки отпоръ. Нѣкои плѣнени били обѣсени отъ Турцитѣ въ самия Казанлъкъ.[21]

Близо до планинитѣ се показватъ въ лѣво отъ пѫтя двѣ могили, снабдени съ дълбокъ прорѣзъ за турскитѣ батереи. Върху третята, въ която въ прастаро врѣме билъ погребенъ нѣкой тракийски или келтски краль, се бѣлѣе новъ мраморенъ паметникъ отъ войната. До тѣхъ се простира Шейновската кория, гѫстъ лѣсъ при село Шейново, около три километра отъ планинскитѣ поли. Влизаме въ областьта на Шипка и нейнитѣ битки. Островоподобната Шейновска кория въ равно поле съ заснѣжения Балканъ отзади ѝ е позната на мнозина отъ прочутата картина на Верещагина, която прѣдставя Скобелева, какъ подиръ битката яхнѫлъ на бѣлъ конь прѣпуска покрай редоветѣ на побѣдоноснитѣ войски въ полето прѣдъ тази кория, съ Балкана отзади.

Не ще бѫде ненамѣсто да си припомнимъ въ главни чърти тогавашнитѣ събития.Руситѣ обсадили Шипка подиръ прѣминаванието на Гурко прѣзъ Хаинкьойската сѣдловина, като комбинирали да ѭ нападнѫтъ отъ двѣ страни, отъ Габрово и отъ Казанлъкъ; Турцитѣ мѫжки се защищавали на върха а слѣдъ това прѣзъ нощьта избѣгали прѣзъ планинитѣ на югозападъ. Когато подиръ това Гурко билъ принуденъ да отстѫпи, позицията на планинския проходъ при Шипка била заета отъ петь дружини български доброволци, колкото останѫли слѣдъ Загорската катастрофа, а съ тѣхъ и пѣшиятъ Орловски полкъ. На 8. (20.) Августъ 1877 г. Сюлейманъ паша дофтасалъ отъ Стара Загора чакъ до подножието на планинитѣ. На утрото почнѫлъ бѣсната атака на планинската позиция. Боятъ траялъ петь дни и петь нощи, съ най-напрѣгнѫти сили и отъ двѣтѣ страни. Българскитѣ доброволци защищавали набързо построенитѣ окопи съ рѣшителность, която се равнявала на отдавна познатата издръжливость на редовнитѣ руски войски. По едно врѣме Турцитѣ достигнѫли толкова високо, че завладѣли вече и отстѫпната линия на рускитѣ войски. Пристиганието на генералъ Радецки, командиръ на осмия корпусъ, съ прѣсни сили запазилъ Шип-

[21] Гробоветѣ на Хаджи Димитъръ и неговитѣ другари бѣхѫ намѣрени на 1881 г. а на 1885 г. поставенъ имъ билъ тамъ паметникъ.

ка отъ падание. Сюлейманъ безогледно пращалъ най-добритѣ турски полкове, упражнени въ планинскитѣ бойове съ Херцеговцитѣ и Черногорцитѣ, на горѣ къмъ окопитѣ, отъ които рускитѣ и българскитѣ стрѣлци въ безоопаснитѣ си скривалища пущали пагубенъ огънь, като си помагали и съ камъне, търкаляни отъ горѣ. На 15. (27.) Августъ вечерьта всичко утихнѫло. Отъ това врѣме тукашнитѣ бойове се ограничили въ малки дневни прѣстрѣлки, въ обсадна война. Само на 5. (17.) Септември станѫлъ по-голѣмъ бой, когато Сюлейманъ се опиталъ нощемъ да нападне. Слѣдъ това настанѫ зима, на планинския проходъ всичко се покрило съ снѣгъ, прѣднитѣ стражи мръзнѫли въ снѣжнитѣ прѣспи подъ силата на ледовититѣ вѣтрове, до като най-послѣ къмъ края на годината всичко се разрѣши.

Подиръ паданието на Плѣвенъ огромната руска войска била съсрѣдоточена въ Габровско, та отъ тамъ да прѣмине въ Румелия. Първата цѣль била да обходѭтъ турската войска въ Шипка, която командувалъ подиръ Сюйлемана Веселъ паша. Лѣвото крило (двѣ пѣши дивизии) подъ командата на князь Святополкъ Мирски трѣбвало да се спусне прѣзъ Енина, десното (1 дивизия кавалерия, 1 пѣхота, 1 бригада стрѣлци и българскитѣ доброволци) подъ командата на Скобелева трѣбвало да слѣзе къмъ селото Имитлии а самъ Радецки трѣбвалъ да удари въ центъра на селото Шипка. Походътъ и на двѣтѣ крила билъ извършенъ прѣзъ силни мразове въ дълбокъ снѣгъ. Българскитѣ селяни съ мѫка отваряли съ лопати пѫтеки за прѣминаванието; топоветѣ били влачени на шейни а на мѣста носени отъ войницитѣ на рѫцѣ. На 27. Декември (8. Януари) лѣвото крило слѣзнѫло при Енина, но неговото нападение било отблъснѫто отъ Турцитѣ. На другия день въ тила на Турцитѣ се показалъ въ дъното на Казанлъшко поле Скобелевъ, за движенията на когото нѣмали извѣстие. Руситѣ ударили отъ вси страни. Центърътъ на боя билъ споменѫтата кория при Шейново. Веселъ паша слѣдъ кървополитенъ бой се прѣдалъ съ 32.000 войници и 93 топа. Въ историята на българската войска Стара Загора, Шипка и Шейново сѫ имена пълни съ значение; тамъ българскитѣ доброволци рамо до рамо съ рускитѣ войски подновихѫ стариятъ войнственъ блѣсъкъ на българското име и тамъ бѣ школата на младитѣ офицери на българската слѣдъ това армия.

Тъкмо слѣдъ 2 ч. и 20 м. отъ Казанлъкъ пристигнѫхъ въ селото Шипка. То е, както Ветренъ или Калоферъ, старо чисто българско селище, по-напрѣдъ снабдено съ привилегии, гдѣто още

при пжтуванието на Григоровича се пазили всѣкакви старобългарски ржкописи. Прѣди войната то имало 700 кжщи и принадлежало къмъ най-добритѣ села въ цѣлата околия. Прѣзъ войната на 1877 г. то било съвършенно съсипано и изравнено съ земята. Когато азъ пжтувахъ имаше вече 288 кжщи подновени. При послѣдното прѣброявание на 1885 г. въ Шипка се оказали 345 кжщи и 1661 жители[22]. Между кжщитѣ стърчи една правѣковна могила, вънъ отъ селото има такива шесть а по-нататъкъ отъ тѣхъ сж пръснжти още повече.

Веднага слѣдъ послѣдната кжща почва се възкачанието по върха. Устройството на земята е горѣ долу слѣдното. Между двѣ паралелни дълбоки долини, които съ своето устие се отварятъ къмъ Казанлъшката котловина, се издига природно укрѣпенъ врѣхъ, отъ двѣтѣ страни стръменъ, обаче къмъ гребена си полека лека се снишава. Почти на носа на този врѣхъ лжкатуши шосето съ много кривулици, зарито въ тѣсна дълбока яма. При всичко че постоянно го поправятъ, то бива често съвършечно измивано отъ планинскитѣ порои, та прилича на коритото на нѣкой потокъ. По мѣстата, гдѣто на върха се издига нѣкоя нова тереса и гдѣто шосето прѣминава отъ лѣвия му склонъ на десния или на опаки, познавахж се позициитѣ отъ войната: тукъ дървени кръстове, тамъ землянки — глинени полуподземни кжщички, въ които зимували войницитѣ, фашини, обкопи отъ нанесенъ камънакъ и т н.

Още въ полето виждахъ тъмнитѣ облаци надъ върховетѣ ѝ и всѣка минута върху ми падахж малки капки, носени отъ студения вѣтъръ въ есенния край. Отъ селото Шипка до Габрово вървѣхме $5^1/_2$ часа безъ да слизаме отъ сѣдлото, повечето разбира се полека. Студениятъ вѣтъръ пронизваше чакъ въ коститѣ (бѣше 24. Септември) и страшно свирѣше съ телеграфнитѣ жици край шосето. Отзадъ се отваряше прѣкрасна панорама: цѣлото Казанлъшко поле, задъ него Срѣдна Гора като незначителна низка верига, по-нататъкъ широката тракийска низина а задъ нея яснитѣ гребени на Родопитѣ. Обаче не бѣше врѣме за изгледи. Скоро се намѣрихме между облаци и мъгли, които се мѣтахж отъ виелицата смѣсена съ снѣгъ и дъждъ, която съ всички вѣтрови сили биеше въ очитѣ на коня и на ездача и като градъ отскачаше отъ каучукавата дреха. Пжтници срѣщнжхме съвсѣмъ малко. Ханища по цѣлия пжть

22 Споредъ прѣброяванието на 1893 г. само 333 домакинства съ 1610 жители.

(П.).

нѣма. Впрочемъ и при най-хубаво врѣме на върха има всѣкога вѣтъръ; топлото течение отъ тракийската низина се срѣща тукъ съ студенитѣ сѣверни вѣтрове. Зимно врѣме тукъ прѣхвърка снѣгъ като хвърчащиятъ пѣсъкъ по пустинитѣ, па и двѣтѣ долини отъ двѣтѣ страни на върха, казватъ, се завѣватъ отъ снѣгъ, тъй че по никой начинъ не е възможно да се прокара шосе отъ онзи върхъ, напукъ на всички проекти.

Най-послѣ стигнахме до сѣдловината, при прочутия отъ войната врѣхъ св. Никола. Най-високото мѣсто на шосето лежи споредъ руското измѣрвание 1334 метра надъ морето и 700 метра надъ селото Шипка. Прѣди години тукъ се намирали, казватъ, развалини на нѣкаква си крѣпость на Крали Марко, чиито тухлини основи още се ужъ познавали. Градивото отъ тѣзи развалини било употрѣбено за постройка на шосето и на турскитѣ караули и беклемета. На 1827 г. споредъ рускитѣ военни съчинения, тукъ имало само пѫтечка, малко достѫпна за кола. Шосето било направено на 1837 г. при пѫтуванието на султана Махмуда, а на 1855 г. било поправено за султанъ Абдулъ Меджидъ. До него тъкмо се работѣше върху нѣколко голѣми мраморни паметника; дъждътъ, който немилостиво биеше въ лицето, ме принуди да се откажѫ отъ прочитанието на тѣхнитѣ надписи. Мѣстото прилича на гробища: тукъ се издига голѣма мраморна пирамида, подобна на онази въ София, и много други паметници на разни полкове или на единични лица, а до тѣхъ прости гробове, украсени само съ дървени кръстове.

Гледката на сѣверъ е чудесена. Виждаме покрайнина съвсѣмъ различна отъ топлитѣ румелийски равнини. Като колорирана барелиефна карта лежи прѣдъ насъ простране тъмнозелена гориста планинска мѣстность, прорѣзана отъ дълбокитѣ долове на потоцитѣ, отъ които се образува рѣката Янтра или, както се въ Габровско нарича, Етъръ, която е истинската българска форма на това име [23] (у Римлянитѣ Iatrus). Край жълтинакавитѣ нивя сѫ пръснѫти независими групи слаби колиби; тукъ вече хората не живѣѭтъ въ голѣми села между богати нивя, а по колиби въ бѣденъ плянински кѫтъ. Балканътъ, който на югъ къмъ Тракия се спуска съ единственъ стръменъ склонъ, на сѣверъ се снишава много полека съ сума гѫсто обрасли

---

[23] Петъръ Богданъ на 1640 г. пише Ѥтаръ (Acta Bulg. eccl. 78), Артскиятъ метрополитъ Мелетий († 1714) въ своето новогръцко земеописание (Venet. 1728 p. 415 a) κοινῶς Ἰετέρ. Янтра изглежда да е повече турска форма.

издънки, които се простиратъ на доста часа пѫть на ширь. На сѣверъ забѣлѣзваме, че въ далечината върховетѣ и горитѣ се привършватъ и че тамъ почва низката безлѣсна крайдунавска равнина. Близо до насъ въ дола между горитѣ се червенѣѭтъ гѫсто една до друга стрѣхитѣ на града Габрово, отъ гдѣто прѣзъ войната добрѣ виждали всѣки день стрѣлбата на върха Св. Никола. Забѣлѣзваме и шосето, което води отъ тукъ за Севлиево. Всичко що виждаме и етнографически е съвсѣмъ други край, отколкото Казанлъшко, чисто българска страна; въ Габровска околия нѣма и не е имало нито единъ мюсулманинъ.

Габрово (7646 жители)[24], въ което влѣзохме въ най-лошо дъждовно врѣме веднага на пръвъ погледъ се вижда, че е градъ чисто християнски, безъ джамии н минарета. Тукъ нѣма вече турскитѣ сгради, заобиколени отъ вънъ съ тѫжни стѣни, а правилно съградени кѫщи съ дюкяни отъ долу и съ голѣми прозорци въ горния катъ, гѫсто слѣпени отъ двѣтѣ страни на тѣсната улица. Голѣмитѣ отворени дюкяни, живото движение по улицитѣ и шумътъ на занаятчийскитѣ машини за шевъ правѭтъ извѣстно впечатление на минувача. Стрѣхитѣ на кѫщитѣ сѫ покрити съ голѣми и тежки аспидни плочи за да ги пазѭтъ отъ планинскитѣ вѣтрове и бури. Градътъ е разположенъ отъ двѣтѣ страни на рѣка Янтра, която тукъ се спуща прѣзъ многобройни низки прагове, като минава прѣзъ шесть моста. Главната индустрия тукъ е табаклъка и желѣзарството, именно изработвание на ножове и ятагани (по-напрѣдъ и пушки). Освѣнъ това въ голѣмо количество се работѭтъ гайтани и вълненъ шаякъ. Отъ другитѣ занаяти заслужватъ да се споменѫтъ ботушаритѣ, дормаджиитѣ и грънчаритѣ. Габрово е центъръ на околия, която принадлежи къмъ Севлиевски окрѫгъ.

Историята на града е позната само отъ най-ново врѣме. Въ по-старитѣ съчинения не се споменува нищо за Габрово, както изобщо материялътъ за историческата география на сѣвернитѣ подбалкански краища е много бѣденъ[25]. На 1798 г. Габрово било из-

---

[24] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 7809 жители. (П.).

[25] Споредъ разказитѣ на коренни Габровски жители нѣкои отъ по-първитѣ фамилии въ Габрово и въ Елена сѫ ужъ по произходъ малоазийски християни, що говорѭтъ турски, или така наречени Караманлии (едни ужъ отъ Кесария въ Кападокия), които приблизително въ минѫлото столѣтие се заселили тукъ за търговия. У нѣкои отъ тѣхъ се срѣщало, казватъ, рѣдкото сега византийско кръстно име Андроникъ.

Априловъ, Денница 104 споменува 2 верста на югъ отъ Габрово при самия пѫть едно градище на една висина, съ остатъци отъ голѣми стѣни, и казва,

горено отъ войскитѣ на капуданъ-паша Хюсеинъ, който съ голѣма сбирщина недисциплинирана войска, главно Кърджалийски наемници, потеглилъ да покори бунтовника Пазвантоолу въ Видинъ. Слѣдъ това обаче то скоро се съвзело. Габровчани навѣрно още прѣзъ 18. столѣтие се замогнѫли като търговци, ходили до Букурещъ, гдѣто цѣла една улица е наречена споредъ тѣхъ «strada Gabrovenilor», до Брашовъ а отъ началото на нашия вѣкъ и до Одеса. Много Габровски търговци се поселили въ тѣзи градове и вече се невърнѫли дома си. Въ войната на 1829 г. генералъ графъ Киселевъ стоялъ съ рускитѣ войски въ Габрово и на Шипка отъ 6 Окт. до 3 Ноември; той стигнѫлъ тамъ отъ Враца прѣзъ Плѣвенъ, Ловечъ и Севлиево и се върнѫлъ пàкъ подирѣ прѣзъ Свищовъ[26]. Въ историята на новобългарската просвѣта Габрово е важенъ градъ, тъй като тукъ на 1835 г. било отворено първото българско училище, наредено по правилата на модерната педагогика. То било основано по инициятивата на тукашни търговци, заселени въ Одеса, главно съ старанието на Василия Априловъ и Никола Палаузовъ. Пръвъ учитель почти три години наредъ билъ прочутиятъ български списатель калугерътъ Неофитъ Рилски († 1881), а първоначалната му наредба била споредъ «взаемноучителната» Беллъ-Ланкастерова метода, която дълго врѣме се удържала въ България. Институтътъ по-късно билъ разширяванъ и подобряванъ, а напослѣдъкъ се издигнѫ и голѣма училищна сграда съ 26 помѣщения. Прѣди войната училището имало шесть реални класа и покрай Пловдивското училище било пръвъ изворъ за просвѣта по цѣла България. Почти всички учители били възпитани въ Русия съ старанието на Одескитѣ търговци.

Габрово е единъ отъ малкитѣ чисто български градове, които въ дълга верига се точѫтъ отъ Самоковъ до Котелъ отъ двѣтѣ страни на Балкана и Срѣдна Гора и индустриялното население на които било главната опора на християнството и българската народность. Въ Рилския мънастирь между имената на добродѣтелнитѣ «ктитори» отъ трийсетитѣ и четиресетитѣ години най-много личѫтъ имена на фамилии отъ Копривщица и Габрово. Турцитѣ тукъ имали най-напрѣдъ единъ ага съ трима души, по-послѣ нѣколко чиновника и заптии. Само въ послѣдно врѣме, когато се появявали въ Бал-

---

че отъ тамъ се прѣнесло Габрово на сегашното мѣсто. Въ врѣмето на Априлова главната индустрия била копринарството, до гръцкото възстание пушкарството; въ общината имало отъ Турцитѣ само ага съ троица Турци.

26 Заблоцкій—Десятовскій I 312.

кана нѣкои български чети, била съсрѣдоточавана тукъ за извѣстно врѣме повече войска[27].

Сѫщеврѣменно съ Срѣдногорското възстание (1876) избухнѫло малко движение и по Габровскитѣ и Дрѣновскитѣ планини, но възстанѫлитѣ (около 400 души) били разбити въ единъ мънастирь при Дрѣново отъ Фазлѫ паша, който дофтасълъ съ войска и топове отъ Шуменъ. Въ Габрово на туй отгорѣ били хванѫти около 90 души, най-вече учители и по-млади граждани и откарани въ Търновскитѣ зандани. Обаче не слѣдъ дълго врѣме били пуснѫти. Черкезитѣ тогава се отличили съ непрѣстанния си грабежъ и плячка, но не въ града, а главно въ съсѣдния Севлиевски край, гдѣто при Ново Село се защищавала малка възстанническа чета. Прѣзъ руско-турската война Габрово служило за опора на всички операции на Шипка.

Сега Габрово се намира въ прѣходно положение, както много други градове въ княжеството; планинскитѣ покрайнини полека-лека губѭтъ своята нѣкогашна важность, когато пъкъ крайдунавскитѣ краища се повдигатъ. Тукашното училище отъ 1879 г. станѫ държавна реална гимназия съ седемъ класа и твърдѣ много се посѣщава. Гражданитѣ се стараѭтъ да подобрѭтъ своята индустрия; напослѣдъкъ на пр. тука сѫ основани двѣ фабрики за прежда. Габрово съ своето плѣнително мѣстоположение въ Балканска природа между хубави гори съ алпийски плочени стрѣхи донѣкѫдѣ напомня на нѣкои нѣмски или швейцарски индустриялни градове, които сѫ прочути сѫщеврѣменно съ хубавата си мѣстность, съ развитата си индустрия и съ славата на своитѣ училища; природни условия за постигание подобенъ разцвѣтъ и тукъ сѫ всички при рѫцѣ[28].

Гористата планинска мѣстность, която образува сѣверния склонъ на Стара Планина, е много гѫсто населена, и то, както се каза, отъ жители само Българи. Отъ рѣка Искъръ въ Орханийския окрѫгъ и отъ Вакарелъ до границата на турския Тузлукъ задъ Елена и Беброво обстоятелствата сѫ еднакви. Въ новата руска карта на тѣзи покрайнини на първъ погледъ бие въ очи разликата между безлѣснитѣ краища на Румелия съ голѣми, доста от-

---

[27] Малко прѣди войната въ Габрово билъ каймакаминъ даже Българинъ (Юрданчо ефенди Бакалоглу отъ Елена), тъй като Турцитѣ мислили по този начинъ да удовлетворѭтъ българскитѣ желания.

[28] У мене Габрово не остави добри впечатления. Тукъ, както почти въ всички градчета на Търновския Балканъ, има двѣ партии, аристократи или чорбаджии, споредъ други богати лихвари, и демократи или сиромашьта, които се страшно ненавиждатъ. Тѣхната ненависть се струпваше върху училището, тъй като главнитѣ учители бѣхѫ родомъ Габровчани и то отъ демократитѣ. По едно врѣме правителството мислѣше даже да прѣмѣсти тукашната държавна реалка другадѣ.

далечени едно отъ друго села, и цѣлиятъ купъ дребни селца, които гжсто изпълватъ гористия теренъ на цѣлия сѣверенъ склонъ на Балкана. Тѣзи колибѝ лежжтъ или покрай рѣкитѣ и потоцитѣ, или пъкъ сж наполовина скрити изъ върховетѣ по краищата на горитѣ. Тѣхниятъ брой е много голѣмъ. Само Габровска околия, безъ града, брои не по-малко отъ 182 заселени мѣста, въ които живѣжтъ 22.777 жители; срѣдно число слѣдователно би се паднжли 125 души на всѣко селище. Въ дѣйствителность най-малкитѣ колиби се състожтъ отъ една хижа съ 4, 8, 15 или 24 жители, когато най-голѣмитѣ иматъ до 300 жители. У колибаритѣ първоначално прѣобладало навѣрно пастирството, съединено разбира се съ потрѣбното земедѣлие; въ наше врѣме заема първо мѣсто занаятътъ, напр. въ колибитѣ около Трѣвна зидарството. Бѣдната прѣхрана кара населението да ходи на работа далеко, напр., както вече споменжхме, на жътва въ Тракия. Въ имената се забѣлѣзватъ етнографически откжслеци, които сж потънжли между тѣзи колибари (Гърци, Ерменци, Кумани и т. н.); отъ други пъкъ имена се вижда съ какво се занимава населението или неговитѣ занаяти, а има и такива, въ които се вмъкнжли остроти на народния хуморъ, разбира се по нѣкога доста груби.[29]

Слѣдъ войната почнж се емиграция отъ тѣзи много гжсто населени планини. Споменжхъ вече случаи, гдѣто Балкански колибари отъ княжеството се прѣселяхж на югъ въ Румелия. Обаче туй сж незначителни изключения въ сравнение съ силното течение, което се спуща на сѣверъ въ плодовититѣ, но до сега слабо заселени рав-

[29] Имената на колибитѣ напълно сж изброени въ официялния списъкъ на заселенитѣ мѣста въ княжеството (1885). Тѣхното образувание е интересно. Между тѣхъ личжтъ обикновенни топически названия: Зелено дърво, Червена локва, Топлешъ, Шумата, Търньето, Езерото, Потокъ, Лисецъ, Чакалитѣ (често), всички въ Габровско, Фъртуни (отъ fortuna) въ Трѣвненско, Липовъ Рътъ, Папратлево, Костелъ (отъ castellum) въ Еленско и т. н. Най-много сж застжпени патронимическитѣ названия: въ Габровско напр. Бобевци, Богдановци, Божанци (отъ женското име Божана), Мечковци, Продановци, Поповци, Янковци, въ Трѣвненско Дунавци, Хитрьовци и т. н. Отъ по-новъ характеръ сж личнитѣ умалителни имена: Спасета, Тодорчета. Други сж взети отъ занаятитѣ: Грънчаритѣ, Златаритѣ, Семерджии, Чарковитѣ, Соларитѣ въ Габровско, Бъчвари, Дъскари, Ножери, Свинари, Терзии, Свирци въ Трѣвненско, Долапчии, Граматици при Елена, Катранджии, Тъпанари при Дрѣново. Названия етнографически: Арменитѣ, (Габровско), Армянковци (Трѣвненско). Гърцитѣ (Габровско и Трѣвненско), Уруцитѣ (при Трѣвна), Сърбе (при Трѣвна), Команитѣ (при Дрѣново). Срѣщатъ се и турски термини: Мрахоритѣ (мири ахоръ при старня дворъ главенъ щалмайстеръ), Харачеритѣ, Узунитѣ (узунъ дългъ), Хасанитѣ въ Габровско, Еничери, Сеймени при Трѣвна, Пашовци при Елена. Въ много отъ тѣхъ се проявява народния хуморъ: Дивацитѣ, Кокаланитѣ, Бѣломжжье, Живодери, Търси-гжзи, Торбалъжи въ Габровско, Сърбогжзи при Трѣвна, Дерикотковци при Елена. Румънски елементи въ тукашната номенклатура нѣма.

нини между Балканскитѣ издънки и Дунава. Отъ 1879 г. се почнѫ спокойно прѣселвание на планинцитѣ въ равнинитѣ, особенно въ запустѣлитѣ нѣкогашни черкезки села и въ турскитѣ села, които запустяватъ отъ постоянната емиграция. Населението отъ Елена върви най-много къмъ Разградско, отъ Търновскитѣ, Габровскитѣ и Севлиевскитѣ планини слизатъ заселенци въ равнината между Свищовъ и Търново, а отъ височинитѣ при Тетевенъ изселенцитѣ дохождатъ въ низината при Рахово. Споредъ единъ официяленъ списъкъ, който имахъ въ Декември 1881 г. при рѫцѣ, до това врѣме се броехѫ до 40,000 души или около 8,000 фамилии прѣселенци; за купувание на земедѣлчески сѣчива правителството имъ тогава отпуснѫ посрѣдствомъ земедѣлческитѣ окрѫжни каси 250,000 лева. Въ тѣхното число влизатъ разбира се и бѣженцитѣ отъ Одринско (въ Варненско) и отъ Македония, обаче болшинството въ това число сѫ прѣселенци отъ българскитѣ планини. Това движдние обаче не е първо по рода си; напр. подиръ войната на 1829 г. много села около Русчукъ били заселени по този начинъ. А прѣди това прѣзъ военнитѣ бури въ по-старо врѣме подобно прѣселение е ставало въ противна посока, отъ крайдунавскитѣ равнини въ планинитѣ и въ Тракия, както четемъ въ извѣстията на католическитѣ мисионери отъ 17. столѣтие за избѣгванието на селянитѣ отъ Дунава въ по-свободнитѣ покрайнини при Пловдивъ.

Въ околностьта на Габрово мѫжьетѣ носьѫтъ сѫщата носия, която владѣе на всѫдѣ по Балкана: облѣкло отъ груба вълна, кѫса салтамарка съ рѫкави и широки потури, на главата тежъкъ рунтавъ калпакъ а на краката опинци, всичко отъ тъмно кафявъ цвѣтъ. Женитѣ отиватъ на пазаръ, като предѫтъ по пѫтя и като водьѫтъ коньe, натоверени съ дърва или вълна; на главата си носьѫтъ покривка като синъ колачъ съ черни рѫбове, отъ който отъ задъ се спуща длъга бѣла кърпа. Тѣ сѫ хора бѣдни, но работни и добродушни, които по пѫтя никога нѣма да заборавьѫтъ да поздравьѫтъ пѫтника любезно съ д о б р а с р ѣ щ а.

Пѫтятъ отъ Габрово до Търново (5 ч.) води прѣзъ много красиви покрайнини. Разликата въ височината на двата града е незначителна (Габрово до 400 м., Търново 208 м.) и затова даже и и незабѣлѣзваме, че слизаме отъ планината на долу. Шосето лѫкатуши съ многобройни кривулици между гористи върхове, което ту се възкачва, ту се спуща отъ единъ водораздѣлъ на другъ. То е доста добрѣ направено още въ турско врѣме отъ полски инженери и е снабдено съ алеи порастнѫли дървета. Веднага задъ

града напущаме долината на Янтра, която остава на лѣво въ дълбокъ долъ. Широки листести гори покриватъ върховетѣ на грапавия теренъ, по нивята се виждатъ просо и царевица, а по пасбищата се пръснѫли много едъръ добитъкъ и голѣми стада кози. По крайщата на коритѣ надничатъ осамотени, доста хубави колиби. Бъбриви потоци течѫтъ около свѣжитѣ планински ливади, на които сѣното лежи издигнѫто върху особенни високи подложки, подпрѣни съ три кола. Срѣдъ нивята и по плетищата, направени отъ храстье около селскитѣ колиби, се бѣлѣѭтъ навсѣкѫдѣ издигнѫти на върлини биволски или коңски черепи. Живописностьта на края още повече се увеличава отъ трапезоподобнитѣ варовити и аспидни скали, които, коронувани съ гора на горната си плоскость, съ своитѣ стръмно овиснѫли стѣни прѣпрѣчятъ долинитѣ а съ туй постоянно заграждатъ изгледа на зеления край съ сивъ фондъ. Тази пейсажна сценерия ми припомни подобни покрайнини у насъ въ Кръконоши, Полицко и планината Осташъ, напомни ми околностьта на Находъ и Ново Мѣсто надъ Метуя само съ тази разлика, че у насъ прѣобладатъ иглолистнитѣ гори.

Около $1^1/_4$ ч. отъ Габрово лежи селото Царева Ливада при моста надъ Дрѣновската рѣка, притокъ на Янтра отъ десна страна. Градецътъ Трѣвна, малъкъ околийски центъръ, чиито жители (2234 души) се занимаватъ съ индустрия, между които има обаче и много зидари и зографи на черковни икони, съ каменовѫглещни долове лежи около $1^1/_2$ ч. отъ тукъ по рѣката на югъ. Около $2^1/_2$ ч. отъ Габрово на половинъ пѫть до Търново прѣминаваме прѣзъ подобно околийско градче Дрѣново на сѫщата рѣка (3009 жители). Кѫщитѣ сѫ както и въ Габрово покрити съ аспидни плочи; долната часть на кѫщитѣ е обикновенно каменна, горната — глинена или масивно дървена. Горнитѣ катове често сѫ издадени въ видъ на балкони надъ улицитѣ, и сѫ украсени съ оригинална, по нѣкога доста изкусна дървена архитектура. Улицитѣ сѫ тѣсни, съ калдаръмъ отъ голѣми безформенни камъне.

По-нататъкъ идѫтъ една подиръ друга плѣнителни природни сценерии. Появяватъ се изново лозя, които горѣ въ Габровско съвсѣмъ липсватъ. Селото Дебелéцъ прави впечатление на необикновенно чисто и замóжно селище. Дохождаме въ единъ край, гдѣто и селскитѣ кѫщи иматъ два етажа и гдѣто селата иматъ изгледъ на заможни градчета. Недалеко задъ него се отклонява на десно шосе за Елена. Слѣдъ този кръстопѫть пакъ се дохажда до рѣка Янтра; шосето прѣзъ каменeнъ мостъ минава на лѣвия брѣгъ и влиза въ тѣсенъ боазъ, който води вече до самото Търново.

Въ Търново пръвь пѫть пристигнѫхъ отъ тази страна късно вечерь. Край шосето бѣхѫ се разположили многобройнитѣ кервани на селянитѣ, които тогава докарвахѫ житния десетъкъ въ Дунавскитѣ пристанища; колата бѣхѫ наредени на групи, биволитѣ и воловетѣ пасѣхѫ въ тъмнината, а коларитѣ съ веселъ разговоръ си пригатвяхѫ вечеря при огньоветѣ, чиято свѣтлина се отразяваше отъ околнитѣ скали. Тихо вървѣхме изъ тъмнината напрѣдъ по широката бѣла брѣзда на шосето, съпровождани отъ шуртението на водитѣ и отъ особенния шумъ на високоизрастнѫлата суха царевица, който много прилича по шумтението на лекия лѣтенъ дъждъ, кагато пада върху листата на широколиститѣ дървета. Най-послѣ покрайнината се отвори и ето прѣдъ насъ нощна картина съ съвършенно магически ефектъ! Стори ми се, като че непосрѣдственно подъ звѣздното небе на извѣстна далечина бѣ окачена въ въздуха огромна продълговата мрѣжа отъ трѣптещи свѣтила, които чудно бѣхѫ разположени на горѣ и на долу и при всѣко завивание на шосето промѣняхѫ своето положение като игривитѣ искри на блѣщулкитѣ. Досѣщаме се, че старата столица на българскитѣ царье лежи по склонове и за това отъ вънъ се виждатъ свѣтилата отъ всички прозорци и улици, които сѫ наредени въ тераси едни надъ други.

Най-добриятъ хотелъ въ Търново и до днесь е сѫщиятъ, въ който прѣди четвъртъ столѣтие билъ гостенинъ Бартъ. Той е прилѣпенъ къмъ склона на една скала; къмъ улицата е обърнѫта механата съ нѣколко други дюкяна, вѫтрѣ на тѣсния дворъ стоѭтъ колата върху дървенъ подъ а прѣзъ широкитѣ пукнатини на този подъ виждашъ подъ себе си коньe, които се водѭтъ въ долния катъ по нѣкаква си полегата стълба. Задъ двора се намиратъ простички дървени стаички за пѫтници; сиромашко легло, но безъ гадове, крива маса, на която се намира просто селско огледалце, теникиенъ свѣщникъ, зелено ракиено шише за вода, полуразбитъ столъ, бакъренъ легенъ и куки за окачване на дрѣхи — това е цѣлата покѫщнина. Приятната конска миризма неостава да се спи прѣзъ топлитѣ нощи. Който е пристигнѫлъ нощя, заранъта при пръвъ погледъ отъ прозореца съ очудване вижда прѣдъ себе скалистата пропасть, въ която долу тече Янтра; задъ неѭ насрѣща ще съгледа трапезовидния врѣхъ съ остатъци отъ старобългарската крѣпость Трапезица, по-нататъкъ запустѣлото градище на стария Царевецъ съ бѣла джамия а отзади върху сиви скали стрѣхитѣ на село Арбанаси.

7. Търново.

Търново нѣкогашно (1186—1393) сѣдалище на българскитѣ царье. Уникумъ по своето положение въ Европа. Развалинитѣ на Римския Никополь „при Истъръ“. Исторически паметници, крѣпости и черкви Модернитѣ Търновчани. Градчетата Арбанаси, Рѣховица и Лѣсковецъ.

Търново въ Европа е истински уникумъ по своето положение. Всички пѫтешественници били изненаждани не само отъ живописностьта, но и отъ оригиналностьта на цѣлата покрайнина: трапезоподобни скалисти тераси, отдѣлени като острови една отъ друга, сиви отвѣсни спускове безъ животъ и растителность и между този лабиринтъ природни акрополи чудно се извива сребърниятъ поясъ на Янтра.

Ситуацията е приблизително такава [1]. Въ планинската варовита мѣстность, която се простира отъ главния съ архаиченъ теренъ Балкански поясъ на сѣверъ, дълбоко е заровено кривулестото корито на Янтра. Не далече отъ мѣстото, гдѣто се свършватъ върховетѣ и гдѣто рѣката излиза въ отворената крайдунавска равнина, издълбана е въ планинската мѣстность котловина, която има около единъ часъ въ диямегъръ. Този планински амфитеатъръ отъ всѣкѫдѣ е заобиколенъ съ стръмни скали, които се издигатъ повече отъ 120 метра надъ повръхностьта на Янтра; на повечето склоноветѣ сѫ като съ мечъ перпендикулярно прѣсѣчени, а пъкъ на връха сѫ плоски въ форма на трапеза като нѣкои изкуственни окопи. Проходи отъ тази ограда на вънъ има много малко. Главнитѣ пѫтища водѭтъ прѣзъ двата пролома на Янтра край рѣката, единиятъ на югъ къмъ Габрово прѣзъ тъй нареченото Хустето, старото Устие [2], чийто входъ лежи 10 минути далече отъ града, другиятъ на сѣверъ къмъ крайдунавската равнина прѣзъ Дербендъ (тур. тѣснина, проходъ).

Въ самата котловина Янтра се извива по извънмѣрно кривулесто корито. Съ своитѣ извивки образува великолѣпенъ полуостровъ, отъ западъ къмъ изтокъ по права линия около 1800 метра длъгъ. Този полуостровъ изкача отъ единъ връхъ на запад-

[1] За геологическата формация около Търново пише Златарски, Geologische Untersuchungen im centralen Balkan, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wiss. 1886. April (Band 93) стр. 85 слѣд.

[2] Има единъ сборникъ въ Рилския мънастирь, писанъ на 1364 г. **Къ мѣстѣ Ѹсты при Тръновѣ градѣ** (6872 г. инд. 2) въ царуванието на Ивана Александра и царица Теодора.

ния край на котловината, нареченъ Карталъ-баиръ (тур. Орли връхъ) и като има отначало до 250 метра ширина, на гърба си носи гжсто сбитиятъ днешенъ градъ Търново. По-нататъкъ той става все по тѣсенъ и по-тѣсенъ, до като отъ двѣтѣ страни тъй се приближава рѣката къмъ рѣката, че би могълъ съ камъкъ да прѣхвърлишъ прѣзъ тѣсниятъ, като че изкуствено направенъ скалистъ гребенъ, на мѣста едвамъ 100 метра отъ водата до водата широкъ. Слѣдъ това изново се разширочава и издига, до като най-послѣ свършва съ пространна скалиста плоскость, която е заобиколена отъ стръмни урви и обхванжта отъ рѣката въ форма на чукъ, като оставя на югоизтокъ продълговатъ низъкъ ржкавъ. Това платò е Царевецъ (споредъ мѣстния говоръ Цàрювицъ), турски Хисаръ (крѣпость), центръ на старото Търново.

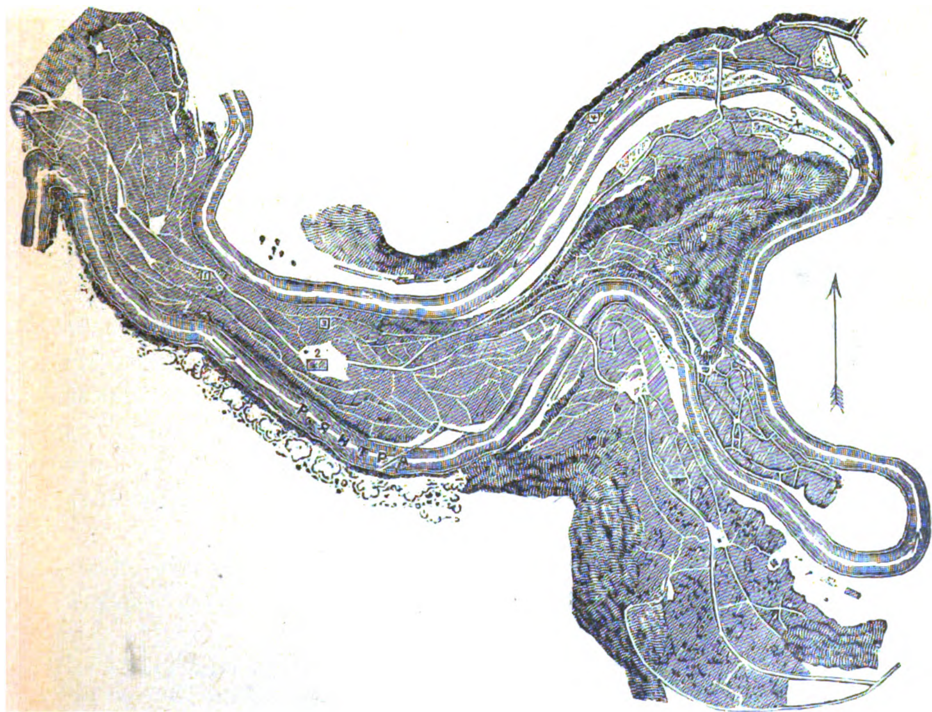

Фиг. 10. Днешно Търново.
Споредъ плана на капитана Сухомлинова отъ 7. Юли 1877 г.
(Изд. на рус генераленъ щабъ).

Ала не е всичко това. На срѣща на сѣверозападъ отъ Царевецъ лежи задъ рѣката еднакво широка крлгла скала, отъ горѣ

плоска а около връстъ стръмна, която отъ три страни е заградена отъ лжкатушното течение на Янтра, отъ къмъ главната крѣпость, сегашния градъ и зачатъцитѣ на Дербенда; на четвъртата страна ж отцѣпя отъ крайщата на цѣлата котловина дълбокъ сухъ долъ. Тамъ е била другата крѣпость Трапезица (отъ грьцки τράπεζα маса), споредъ мѣстното нарѣчие Трéпевицъ.

Останжлитѣ махали на града се простиратъ край рѣката затворени между тѣзи върхове, особенно по сѣвернитѣ и южнитѣ поли на Царевецъ. Къмъ всичко това напомнямъ, че на югъ отъ сегашния градъ се издига задъ рѣката единъ връхъ цѣлъ обраснжлъ съ гора; прозорцитѣ на кжщитѣ обърнжти къмъ тази страна гледатъ въ най-близко съсѣдство прѣзъ водата къмъ коронитѣ на дърветата. Отъ срѣднитѣ вѣкове до день днешенъ този лѣсистъ връхъ се нарича Свѳта Гора [3]. На югъ отъ сегашния градъ на лѣвия брѣгъ на Янтра се простира малката равнинка Марнóполе (споредъ черквата св. Марина), обградена съ пространни лозя, съ разкошенъ погледъ на Търново. Всичкитѣ скали, на които се намирало или сега се намира Търново, се издигатъ доста високо надъ равнището на Янтра, крѣпоститѣ дори до 80 метра, ала при това тѣ напълно се владѣжтъ отъ крайщата на цѣлия амфитеатъръ.

Въ цѣла Европа нѣма нищо подобно. Градоветѣ разположени въ рѣчнитѣ завои, като Бернъ или Верона, лежжтъ низко и нѣматъ толкова скалисти акрополи и чудни завои и кривини. Споредъ мнѣнието на моя много пропжтувалъ приятель г. E. Queillé само единъ африкански градъ много приличалъ на Търново: Константинъ (римската Cirta) въ Алжирско, който лежи върху мощна скала съ стръмни склонове, заобиколени отъ рѣката Румелъ, що тече въ дълбокъ долъ. Ала това сравнение е въ сила само при пръвъ погледъ отъ далече, тъй като Търново не лежи на една скала, ами на цѣлъ редъ трапезовидни скали, проплетени отъ Янтра [4].

Въ нашето столѣтие Търново отъ мнозина е описвано. Молтке начърта първиятъ неговъ планъ, Григоривичъ тукъ търсилъ

---

[3] Григори Цамблакъ, родомъ отъ Търново († 1419) е посветилъ на тази гора много въодушевено описание (вж Dějiny bulh. 218). Тамъ се намиралъ мънастирятъ на св. Богородица, гдѣто жителитѣ въ 14. столѣтие прѣзъ врѣме на всѣкагодишнитѣ събори се прѣдавали на необуздано веселие, поради което Търновскиятъ патриярхъ Евтими унищожилъ тѣзи събори (животътъ на Евтими отъ Цамблака, Гласник 31, 277). Въ сжщия мънастирь св. Богородица при Търново, който се наричалъ съ „обикновенното име Света Гора," живѣлъ по едно врѣме и св. Теодоси Търновски, учительтъ на Евтими. У Хаджи Калфа гората се нарича Светифора.

[4] Jean Erdic (псевдонимъ), En Bulgarie et en Roumelie p. 97, 113.

старо-български паметници, Даскаловъ събра тукашнитѣ надписи [5], Бартъ допълни плана на Молтке, Лежанъ изобрази града,

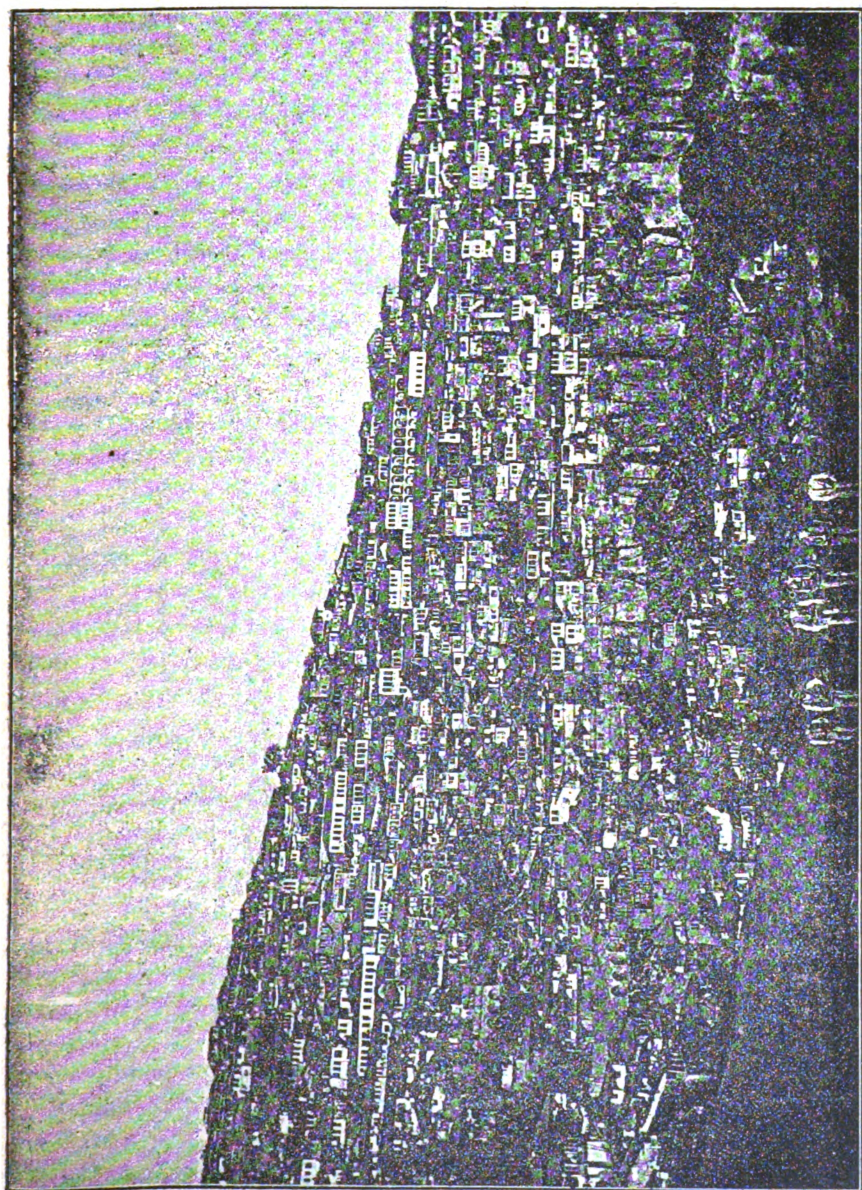

Фиг. 11. Търново (сегашниятъ градъ отъ южна страна).

[5] Този Христо К. Даскаловъ е отъ Трѣвна; срв. Безсоновъ, Бълг. нар. пѣсни стр. 110. Вж. по-долу стр. 237 заб. 12.

а по-послѣ обширно описа и илюструва старото сѣдалище на българскитѣ царье Каницъ, който обръщалъ особенно внимание на неговитѣ паметници — сгради. Послѣдната война и тукашнитѣ народни събрания още повече направихѫ града познатъ по свѣта.

Самъ тукъ видѣхъ много малко, на което да не сѫ обърнѫли внимание други. При всичкото свое красиво мѣстоположение Търново прави тѫжно впечатление на любителя на старини, както това е казвалъ още Григоровичъ а по-послѣ и Каницъ. Стари паметници надъ повръхностьта на земята се забѣлѣзватъ малко. При всичко че сега може да се направи що годѣ за тѣхното откривание, къмъ такава дѣятелность едвали е турнѫто скромно начало; въ освободена България иматъ въ наше врѣме други грижи, отколкото до разкопаватъ основитѣ на старитѣ сгради и надгробнитѣ камъне на прадѣдитѣ.

Нека сега поразгледаме нѣкои подробности. Ще почнемъ отъ сегашния градъ. Отъ всѣкждѣ е заграденъ: на западъ се издига Карталъ-баиръ, а между него и Янтра се промъкватъ шосета тукъ къмъ Шипка, тамъ къмъ Дунава; на сѣверъ и на югъ се спущатъ стръмни склонове къмъ Янтра, на изтокъ пъкъ между двѣ пропасти води тѣсенъ истмъ на горѣ къмъ Царевецъ. Само по главната улица, която върви по гребена на цѣлия полуостровъ, може да се прѣмине съ кола, ала който е впрѣгнѫлъ четире коня единъ до други, трѣбва да отпрѣгне двата и да ги привърже отзадъ на колата. Високи кѫщи се спущатъ отъ тази главна артерия на долу въ тераси дори надъ края на пропастьта. Комшулуцитѣ, съсѣдни вратца по источенъ обичай, водѭтъ често отъ двора на една кѫща на стрѣхата или на горния катъ на по-долната сграда. Страничнитѣ улици иматъ само стълби съ стѫпала, както това се вижда въ скалиститѣ далматински градове, въ Дубровникъ, Корчула или Будва. На края се отваря шеметенъ погледъ въ долината на Янтра; спускътъ, отъ който се подава още едно тѣсно стѫпало, е високъ 50—60 метра. Пространство много нѣма, цѣната на мѣстата е сравнително висока (сега единъ квадратенъ метъръ струва около 20 лева) и затова кѫщитѣ сѫ гѫсто сбити и издигнѫти по на нѣколко ката; повечето сѫ построени отъ дърво и вѫтрѣ иматъ малки дворове, често съ миниятурни висещи градини. Кѫщитѣ сѫ намазани съ различни бои, жълта, бѣла, чървена, което само увеличава пъстротата на пейсажната картина. При това мѣстоположение тука никога нѣма блата; подиръ всѣки дъждъ потоцитѣ, които се образу-

ватъ отъ изливанието на небеснитѣ води, смъкватъ всичката нечистотия долу въ Янтра и грубиятъ каменenъ калдаръмъ бързо исъхва. Въ крайнитѣ кѫщи постоянно се чува шумътъ на рѣката, при всичко че лѣтно врѣме е много малка. Прѣзъ нея сѫ поставени на нѣколко мѣста правилни редове голѣми плоски камъне за прѣминавание или прѣскачание отъ единъ брѣгъ на други (стѫпалà).

Това сегашно Търново, отъ незапомнени врѣмена изключително българско, е навѣрно ново; поне въ него не се забѣлѣзватъ развалини отъ по-стари сгради. Черкви ими нѣколко, ала всички отъ нашия вѣкъ. Една улица се нарича Болярска махала, но споредъ разказитѣ на жителитѣ то не е старо название; болярин ъ се наричалъ въ турско врѣме всѣки по-заможенъ човѣкъ. На единъ малъкъ площадъ се намира голѣмиятъ конакъ, съграденъ отъ турското правителство не много прѣди войната, който служи и на сегашнитѣ български учрѣждения. Задъ него се издига саатъ-кула; нейната камбана е черковна камбана отъ Влашко, съ румънски надписъ, въ който се споменувалъ, казватъ, войвода Бранкованъ.

Ядката на срѣдновѣковото Търново билъ Царевецъ. Входътъ отъ сегашния градъ въ него е съвършенно особенъ. Той е природенъ, на най-тѣсното мѣсто едва 4 метра широкъ, скалистъ виядуктъ около 160 метра длъгъ и 20 метра високъ. Отъ двѣтѣ страни на този шеметенъ пѫтьоводъ безъ прѣчки отъ страни се вижда въ дълбочината Янтра; на десно тя дохажда отъ тѣснината между сегашния градъ и лѣсоветѣ на Света Гора, обикаля слѣдъ това крѣпостното плато около връстъ и бѣга изново къмъ насъ отъ лѣва страна. Този проходъ на турски се нарича Каябаши («зачатъкъ на скала»). На едно мѣсто наречено прѣсѣченъ кàмикъ, виядуктътъ се прѣсича отъ тѣсенъ проломъ, надъ който се издига кѫсъ, грубо направенъ мостъ съ каменenъ сводъ. Този проломъ е може би изкуственъ; подобенъ проломъ се вижда и на Провадийската крѣпость, която изобщо много прилича на Царевецъ. Долу прѣзъ пролома виждашъ образа на срѣщната покрайнина като въ каменна рамка, отъ едната страна единъ кѫсъ отъ лѣсоветѣ на Света Гора, отъ другата изрѣзъ отъ профила на Трапезица. Край пѫтя върви къмъ крѣпостьта и водопроводъ.

Въ самото градище се влиза прѣзъ врата, която сега нѣма сводъ, но отъ горѣ е затворена съ огромни тъмносиви греди отъ нѣкои вѣковни дѫбове, върху които лежи цѣлата тежина на погорното каменно градиво. Тя напомня на правѣковнитѣ «циклопски» сгради въ Гръцко, само съ тази разлика, че тамъ вратата сѫ по-

крити съ каменъ захлупакъ а не дървенъ. Тази чудна архитектура не е стара, а е отъ врѣмето на турскитѣ поправки.

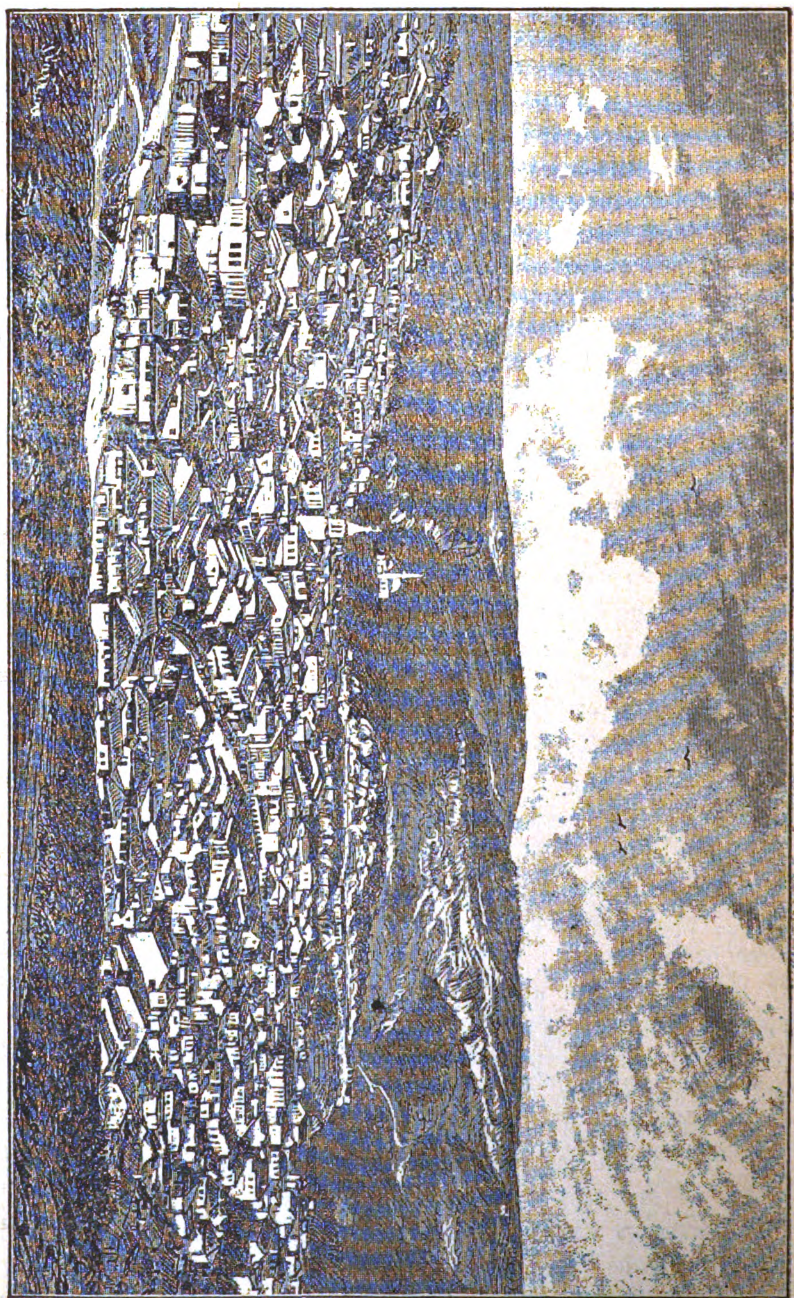

Фиг. 12. Търново (отъ западъ, най-отзадъ Хисарджамии).

Крѣпостьта има 400 метра въ диямeтъръ и два километра въ обемъ. Посрѣдъ нейната плоскость се издига малко по-високо стѫпало, наречено отъ Турцитѣ Чанъ-тепé, «камбановъ връхъ», защото ужъ въ него била закопана нѣкоя камбана. Жителитѣ наистина твърдѭтъ, че този връхъ тънти, обаче при всичко че е обиколенъ отъ пластове старо градиво, не е насипана могила, а природенъ трапезовиденъ кѫсъ отъ тукашния скалистъ теренъ. Дори до войната Хисарътъ билъ населенъ отъ Турци, които напослѣдъкъ тукъ имали, казватъ, около 100 кѫщи, наредени на западната страна. Сега тѣ се изселили; кѫщичкитѣ имъ се съборили и градището стои пусто и праздно. Отъ палатитѣ на старитѣ български царье тукъ не е останѫло нищо, нито нѣкоя стѣна съ прозорци, прѣзъ които въ лѣтнитѣ вечери мѣсецътъ да надничa въ покрайнината, както по нашитѣ крѣпости въ Срѣдна Европа. Единственната четверожгълна Хисаръ-джамия съ елегантно кубе и тънко та високо минаре се бѣлѣе между развалинитѣ и скалитѣ; нейната вѫтрѣшность не съмъ виждалъ, тъй като служи за воененъ складъ на барутъ и динамитъ. Цѣлото останѫло пространство е покрито отъ натрупани купове стари и нови развалини и отъ основитѣ и стѣнитѣ на дребни кѫщици между стръмни, криви и тѣсни улици. Тукъ тамъ стърчатъ овощки; около водитѣ, които течѫтъ отъ запустѣлитѣ турски фонтани, низъ порѣдѣлата трѣва пасѫтъ конье и овце. Отдѣлни мѣста сѫ имали навѣрно свои старинни български названия, но сега всичко е изчезнѫло изъ паметьта на хората.

Около цѣлата крѣпость съвсѣмъ ясно се вижда шестожгълникътъ на стѣнитѣ съ петь врати, както го описва турскиятъ географъ Хаджи Калфа[6]. Отъ негово врѣме тѣ не сѫ били нарочно съборени, но подъ влиянието на природнитѣ елементи полека-лека се разпадали и смъкнѫли въ дълбочината. На мѣста нѣкои кѫсове сѫ добрѣ запазени, па и основитѣ на цѣлия край още стоѭтъ. Стѣната била тѣсна, грубо направена отъ недѣлани камъне, слабо помежду си споени, и вървѣла по всичкитѣ кривулици на мѣстностьта, като имала много четверожгълни издадки. Впрочемъ стръмнитѣ спускове на крѣпостната скала на мѣста били по-добра отбрана отъ всѣкаква изкуствена ограда. Само прѣзъ горѣ описаната главна врата може сега да се влѣзе съ конь въ градището; останѫлитѣ врата, отъ които само една е донѣкѫдѣ запазена, водѭтъ само къмъ стръмни пѫтеки. Двѣтѣ кули, съ които крѣпостьта, споредъ

[6] Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, прѣв. Hammer (Wien 1812) стр. 42.

Хаджи Калфа, била споена съ Янтра, сега сѫ изчезнѫли. На единъ издадъкъ отъ южната страна стърчи въ стѣната четвероѫгъленъ каменнъ складъ за барутъ отъ турско врѣме, сега празденъ; може би че е съграденъ върхъ развалинитѣ на нѣкоя стара кула.

Още въ 17. столѣтие Царевецъ изглеждалъ съвсѣмъ инакъ. Какъ е изглеждало Търново на Септември 1640 г., подробно описва францисканецътъ Петъръ Богданъ Бакшичъ отъ Чипоровци, по-късно Софийски католически епископъ. Стѣнитѣ били съборени а кулитѣ почти всички изпадали. Мѣстоположението е, каже, нѣщо, което неможе да се опише (cosa impossibile di narrarlo): три острова или собственно полуострова между завоитѣ на рѣката наречена «Етаръ» а върху тѣхъ три крѣпости. «Двѣтѣ сѫ дѣйствително вече развалени, ала срѣдната и най-голѣмата още стои, но и тя е полусрутена и заселена само при първата врата, а остатъкътъ цѣлъ е напустнѫтъ. Къмъ нея води пѫть низъ жива скала, която отъ двѣтѣ си страни има пропасти, широкъ за двѣ кола. Въ съсѣдство на първата врата тази скала се разцѣпва и образува дълбока пропасть, надъ която има подвиженъ мостъ. А надъ входа на първата врата има голѣма кула, както и надъ втората и третата врата, ала всички сѫ почти съборени. Вѫтрѣ се вижда една джамия, съградена отъ Турцитѣ и стѣнитѣ на царски палатъ (le muraglie del palazzo reale) и крѣпость (la rocha), която била много здрава, но наполовина е съборена. А на най-високото мѣсто, гдѣто билъ главниятъ храмъ (le chiesa del duomo), стои половината отъ много висока камбанария (campanile), и на около се вижда живописъ, но сега неможе нищо да се разпознае. Въ стѣнитѣ се намиратъ мрамори и голѣми камъне, върху които сѫ издълбани на разни мѣста римски царье и латински букви, обаче тѣзи, които сѫ ги туряли въ тѣзи стѣни, поставяли ги наопакъ; мислѭ, че не сѫ разбирали латинското писмо или пъкъ не сѫ се грижили за старинитѣ. Сега, както казахъ, вѫтрѣ живѣѭтъ малко Турци, а еднакъвъ брой Турци съ другитѣ народности живѣѭтъ вънъ около крѣпоститѣ и по брѣговетѣ на рѣката, разпръснѫти по върховетѣ и долинитѣ» [7].

Трапезица срѣщу града и Царевецъ е сѫщо такава крѫгла скала, ала съ една равна плоскость, безъ издигнатости, почти съ сѫщата голѣмина — има около 300 метра въ диаметъръ

[7] Acta Bulgariae ecclesiastica, Загребъ 1887 стр. 77 сл. Другитѣ двѣ негови крѣпости сѫ. споредъ положението на Трапезица и нѣкои укрѣпления, може би на Света Гора.

(броихъ отъ сѣверъ къмъ югъ 6 минути или 360 крачки). Около връстъ се простирала сѫщо тъй стѣна отъ недѣлани камъне, споени съ гѫстъ бѣлъ хорасанъ, снабдена съ малки крѫгли кули, чиито основи още добрѣ се познаватъ отъ страната къмъ Царевецъ. Единственниятъ пристѫпъ нагорѣ води отъ сѣверъ по скалиста пѫтека съ слѣди отъ стѫпала. Отъ тази страна крѣпостната

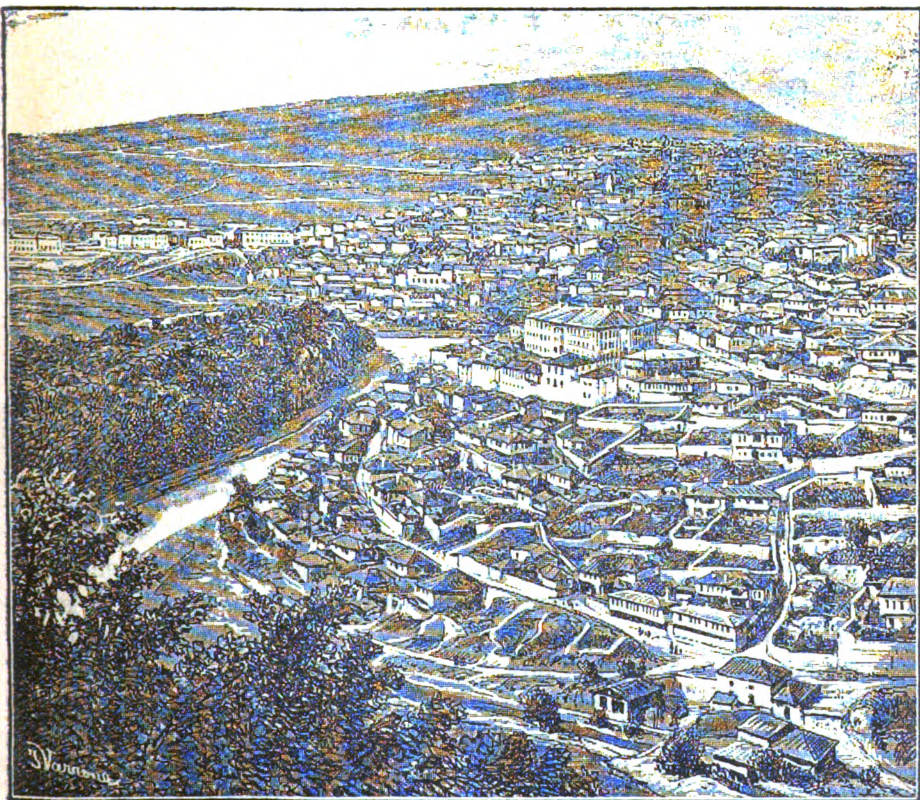

Фиг. 13. Търново (отъ истокъ, на лѣво Света Гора и отзадъ Марнополе).

скала е отцѣпена отъ края на амфитеатъра отъ единъ долъ съ два резервоара, чието дъно лежи около 30 метра надъ повръхностьта на близкия мостъ надъ Янтра. Равнището на Трапезица е до нѣкждѣ наклонено къмъ югъ. Източниятъ край срѣщу Царевецъ лежи (споредъ джебния ми анероидъ) 75 метра надъ моста и е по-високъ отъ града или отсрѣщната главна крѣпость. Южниятъ край на крѣпостната плоскость е о 25 метра по-низъкъ и лежи на сѫ-

щата височина надъ рѣката, както основитѣ на градскитѣ кѫщи на срѣщната страна. Цѣлата повръхность вече отъ много столѣтия стои пуста; нито Богданъ, нито Хаджи Калфа не споменуватъ нѣщо за нейния изгледъ. Между камънацитѣ, трѣвата и храсталака прозиратъ основитѣ на малки четвероѫгълни кѫщички, почти като единични стаи, на източната страна повече отколкото на западната. Многобройнитѣ дупки свидѣтелствуватъ за тайната дѣятелность на малджиитѣ (лица, които търсѫтъ иманье), които дохождатъ тукъ нощя. На източната страна (къмъ Царевецъ) при самата крѣпостна стѣна прѣзъ руската окупация сѫ открити, благодарение на професора Дринова, който тогава уреждаше просвѣщението въ княжеството, основитѣ на двѣ малки черквички. За олтарни камъне имъ служили антични жъртвеници съ гръцки надписи, посветени отъ гражданитѣ на римския Никополь на Олимпския Зевсъ, на Хера и Атина. Въ старобългарско врѣме се споменува въ „славнѣмъ градѣ Трапезици“ черквата св. Иванъ Рилски, въ която нѣкога лежало тѣлото на този светецъ, и черквата св. Апостоли, въ която почивали останкитѣ на св. Гавраилъ Лѣсновски; споредъ мѣстнитѣ прѣдания всички черкви въ крѣпостьта били седемь.

Старата махала подъ крѣпостьта при рѣката се дѣлила на двѣ части, отъ които едната била въ дефилето между Царевецъ и Трапезица, другата на южнитѣ поли на Царевецъ. Подиръ прѣвзиманието ѝ отъ Турцитѣ, онази първа часть, съвсѣмъ малка по пространство, заедно съ черквитѣ била оставена на християнитѣ, а по-хубавата и по-широка южна махала била заселена заедно съ крѣпостьта отъ Турцитѣ. Въ двѣтѣ тѣзи подкрѣпостни махали се намиратъ и единственнитѣ мостове прѣзъ Янтра, въ християнската долна махала дървениятъ Владишки мостъ върху каменни стълпове, 125 крачки дългъ, на пѫтя за Арбанаси и Лѣсковецъ, въ нѣкогашната турска махала пъкъ Гази Феризъ бейовиятъ мостъ, на шосето за Шуменъ, издигнѫтъ, казватъ, отъ сѫщия турски велможа, който съградилъ джамията въ Хисара.

Въ подкрѣпостната християнска махала между двѣтѣ градища се забѣлѣзватъ малки остатъци отъ срѣдновѣковни черкви. Подъ Трапезица на десния брѣгъ лежѫтъ развалинитѣ на черквата св. Димитъръ, сграда не много голѣма, продълговатъ четвероѫгълникъ съ кѫгла апсида, чиито стѣни сѫ съградени отъ пластъ тухли и пластъ четвъртити камъне. Около сводовиднитѣ прозорци отвънка се виждатъ, както въ всички срѣдновѣковни сгради отъ византийски стилъ, на редове кѫгли фаянсови плочки отъ печена

глина, съ червена и зелена боя. На двора, обраснжлъ съ трѣва и храсталакъ, се търкалятъ множество четверожгълни голѣми каменни плочи, безъ украшения или надписи, може би остатъкъ отъ нѣкогашния калдаръмъ въ двора. Вжтрѣшностьта, сравнително доста добрѣ запазена заедно съ своя камененъ подъ, отъ освобождението на България е покрита съ дървена стрѣха. По стѣнитѣ се виждатъ слѣди отъ живописъ въ два пласта единъ надъ другъ; горниятъ, по-тъменъ пластъ има гръцки надписи [8], долниятъ, по-свѣтълъ съ червеножълта боя, има славянски надписи. Азъ мислж, че запустяванието на черквата е станжло въ по-новитѣ вѣкове; може би още въ турско врѣме се служило въ нея литургия. Очитѣ на светцитѣ сж издълбани отъ сабитѣ на мюсулманитѣ. Споредъ прѣданието въ тази черква били коронувани българскитѣ царье; навѣрно тя е идентична съ черквата св. Димитъръ Солунски, чието въздигание отъ братята Асѣнь и Петъръ е свързано съ историята на подновяванието на българското царство на 1186 г.

Срѣщу св. Димитъръ на лѣвия брѣгъ на Янтра при самия «владишки мостъ» подъ Царевешката скала се намира метрополията, сѣдалище на Търновския митрополитъ, низка сграда, отъ часть само дървена. Въ голѣмия ѝ дворъ се намира метрополната черква св. апостоли Петъръ и Павелъ; слѣдъ прѣвзиманието на Търново отъ Турцитѣ, като били потурчени останжлитѣ черкви, патриярхъ Евтими се оттеглилъ въ тази черква и прѣнесълъ своето сѣдалище тукъ. Като всички срѣдновѣковни български черкви, тя е малка и тѣсна сграда, съ много недостатъчна свѣтлина; сводътъ се подпира отъ четире низки гладки стълпа съ орнаментувани капители; по стѣнитѣ се виждатъ гръцки живописъ и надписи отъ послѣднитѣ двѣ столѣтия [9]. На близо се намира черквата Прѣсвета Богородица, подобна стара сграда безъ особни старини [10].

Малко по-долу, на сжщия брѣгъ върху тѣсното мѣсто между Янтра и стѣнитѣ на Царевецъ се виждатъ остатъци отъ старата

---

[8] Въ единъ жгълъ четемъ ὁ ἅγιος γρήγορ . . . . ἀκραγαντινος. Другъ надписъ „**Господи Боже нашъ, прилежнѫѧ сиѫ молитвѫ**“ и т. н. съобщава Даскаловъ стр. 27 и Каницъ 3, 328, който разпитвалъ за неговото значение, ала като непознавалъ славянскитѣ букви, камо ли пъкъ Ѫ и Ѧ, заплелъ цѣлата работа.

[9] Описанието у Даскалова, изображението и планътъ у Каница, Donau-Bulgarien 3,322.

[10] Каницъ 3.327 подава образа на фасадната декорация на тази стара черква.

«лавра» на св. четиресетъ Мѫченици, съградена на 1230 г. слѣдъ побѣдната битка при Клокотница. Той билъ единъ отъ първитѣ мънастири въ царството. Въ него се намирали и гробницитѣ на царьетѣ и на тѣхнитѣ семейства. Турцитѣ обърнѫли черквата въ джамия а мънастирятъ въ дервишко текќе, ала много често, казватъ, били обезпокоявани въ своитѣ молитви отъ тайн-

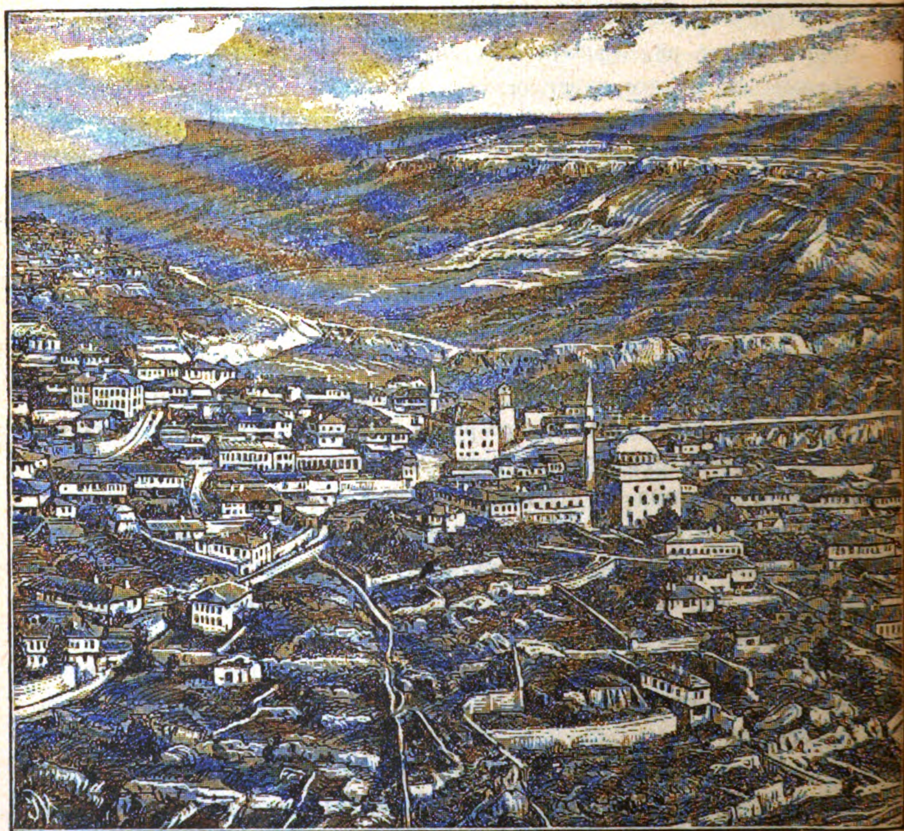

Фиг. 14. Търново (централна часть отъ югъ).

ственни приключения, особенно отъ туй, че лекото и тънко-високо минаре много често се събаряло; това нѣщо имало, разбира се, природна причина въ силното въздушно течение, отъ което се образували въ бурно врѣме силни вѣтърни вихрушки въ тѣсната и крива долина на Янтра. Веднага слѣдъ рускотурската война (9. Марта

изт-кал. 1878 г.) въ тази черква изново почнѫло да се служи по християнски [11].

До сѣнчестата овощна градина въ тѣсното пространство между шосето, което върви тъкмо подъ скалата на Царевецъ и рѣката, се намира стара сграда около 20 метра длъга, направена отъ тухли и камъне. Сводътъ отдавна е съборенъ и е замѣстенъ съ простъ дървенъ покривъ, както изобщо първоначалниятъ планъ е съвършенно промѣненъ съ разни пристройки и прѣградки. Апсидата, обърнѫта къмъ рѣката, има още три първоначални прозорци, украсени съ нареденитѣ отъ горѣ зелени плочки, за които вече споменѫхме. По двора се забѣлѣзватъ антични стълпови капители и всѣкакви изработени камъне. Между тѣхъ обръща къмъ себе вниманието ни една надгробна плоча съ старобългарски надписъ, 17 реда длъгъ, но за жаль останѫла само лѣвата часть отъ камъка; отъ нецѣлитѣ редове узнаваме, че тукъ имаме прѣдъ себе си гроба на една госпожа отъ рода на царя Иванъ Александра, която въ надписа на дълго и широко разправяла за своитѣ сѫдбини. Този откѫслекъ възбужда въ насъ голѣми надѣжди: старитѣ Българи били надъ своитѣ гробове доста приказливи и то съ хубаво писмо на добъръ камъкъ. Ако се направѭтъ разкопки, навѣрно ще се намѣрѭтъ повече такива надписи и на тѣхъ важни приноси къмъ домашната история.

Вѫтрѣ въ черквата подиръ прѣмахванието на турската мазилка се показали стари фрески съ славянски надписи. Вижда се тукъ тайната вечеря, видението на Якова, образътъ на св. Богородица (надъ вратата на апсидата), св. Илия на кола и т. н. Собственото пространство на джамията е паралелограмъ, чийто покривъ е подпрѣнъ отъ шесть гладки стълба отъ разна форма и боя. Най-гладкиятъ и почти най-елегантниятъ има около връсть надписъ на царя Асѣня II. отъ 1230 г., съ правилни редове и съразмѣрни старославянски букви съ акценти по гръцки образецъ; за подложка му служи античенъ базисъ съ издълбана отъ страната волска глава. На единъ срѣденъ стълпъ отъ тъменъ гранитъ има длъгъ гръцки надписъ на българския, още погански князь Омортагъ (около 825 г.), съ груби нееднакви букви въ неравни редове [12].

---

11 Кавакъ-текке́ било споредъ Търновци на южната страна на Хисара, и съвсѣмъ не е името на тази джамия, както мисли Каницъ (Donau-Bulgarien 3,318). — Чухъ за нѣкаква си „хроника на шейситѣ“ у св. Четиресетъ, която се изгубила въ войната.

12 Надписитѣ на Омортаговци, Асѣновци и на онази Асѣновица, на мѣста разбира се погрѣшно четени, съобщава Христо Даскаловъ въ статията „Открытія въ Терновѣ“ (писмо до Бодянски) въ московскитѣ Чтенія 1859, II (30 страници

Отъ останѫлитѣ стълпове единъ се намира върху римска стела, другъ пъкъ мраморенъ има на долната си часть думитѣ (сега обърнѫто поставени) **кастрон Редесто**; той навѣрно е стоялъ заедно съ подобни стълпове, намѣрени въ Абоба при Шуменъ, сѫщо тъй съ имена на тракийски кастра, въ нѣкоя стълпова алея прѣдъ двореца на българския князь, която съ своитѣ надписи извѣстявала имената на придобититѣ градове [13]. Имената на Родосто, Бурдизонъ, Теодорополисъ свидѣтелствуватъ за похода на княза Крума, който на 813 г. той прѣдприелъ за обсажданието на Цариградъ и оплѣняванието на цѣла Тракия.

И въ турската махала на югъ отъ Хисара ще се намѣри нѣщо старо; нейнитѣ кѫщи сѫ сега съборени и на мѣсто Турци живѣѭтъ тамъ християни отъ селата. Една махала подъ Царевецъ се нарича Френкхисаръ, «крѣпость на Франкитѣ», сега «un quartier malfamé».

Най-близко въ околностьта на града се намиратъ мънастиритѣ св. Тройца и св. Прѣображение, които лежѫтъ единъ срѣщу други въ прѣкрасна мѣстность високо върху горриститѣ склонове на прохода, прѣзъ който Янтра излиза на сѣверъ отъ Търново въ равнината; тѣхнитѣ бѣли сгради посрѣдъ листнати дървета, надъ които най-високо се издига голиятъ спускъ на околната трапезовидна тераса, се виждатъ отъ самия градъ. Мънастирятъ св. Тройца (на десния брѣгъ) е забѣлѣжителенъ въ историята на старославянската литература; споредъ свидѣтелството на Цамблака въ него патриярхъ Евтими се занимавалъ съ ревизията на стария прѣводъ на священното писание [14]. Прѣди половина вѣкъ въ него се намирали фрески съ образитѣ на царьетѣ Иванъ Александъръ и Иванъ Шишманъ, но сега сѫ изчезнѫли. На 1856 г. при прѣправянието на черквата намѣрило се въ стѣната тенекиена кутия съ четире пергаментови грамоти, скрити въ врѣмето на Кърджалиитѣ. Тѣ сѫ румънски написани хрисовули, отъ които узнаваме, че влашкитѣ господари въ 16 — 18. столѣтие поддържали съ годишни дарове

и планъ), която, безъ да гледаме на фантастичния уводъ, заслужва повече внимание, отколкото може да се стори на пръвъ погледъ. Отъ Дасколова е и снимката на Асѣновия надписъ у Раковски, Нѣколко рѣчи о Асѣню (Бѣлградъ 1860) на стр. 8.

[13] Гръцкитѣ надписи на българскитѣ князье отъ 9. столѣтие ще издамъ въ особенна статия; тѣ сѫ повече, отъ Търново, Шуменъ, Провадия, Шабла и т. н.

[14] Св. Тройца въ „Перъ" (πέραν насрѣща) вънъ отъ градския шумъ на Търново. Гласник 31,270.

този мънастирь на «Краля Шишмана» въ «Търновскитѣ гори»,[15] което правили и съ много сръбски и Атонски мънастири.

Историята на Търново се зачева съвсѣмь късно въ срѣднитѣ вѣкове. Римскиятъ центъръ на тукашния край билъ градътъ Никополь, 3 ч. на сѣверозападъ отъ Търново при селото, наречено и до сега Никюпъ, вече въ равнина. Той билъ основанъ отъ Траяна въ споменъ побѣдата на Дакитѣ и принадлежалъ първоначално къмъ провинцията Тракия, по-късно къмъ долна Мизия[16]. За неговитѣ богатства свидѣтелствуватъ 381 типа монети (Νικοπολιτῶν πρὸς Ἴστρον), описани у Mionnet. Покрай най-разнообразнитѣ митологични знакове на тѣхъ е изобразенъ и персонифициранъ Хемусъ, сѣднѫлъ на една скала съ мечка,[17] рѣчниятъ Богъ Истеръ, Бакхусъ, гроздове и овощия, полумѣсецътъ съ една, три или петь звѣзди, Приапъ съ грамаденъ атрибутъ и т. н. Монетната работилница на Никополцитѣ работила отъ Траяна до Гордияна. На 251 г. царь Деций тукъ разбилъ Готитѣ, когато обсаждали този градъ, обаче подиръ нещастната битка при Берое и Никополь тѣ били оплѣнени отъ неприятеля. Прѣзъ второто готско нахлувание на 378 г. Никополцитѣ според Еунапия сами се защитили безъ военна помощь. Послѣденъ пѫть Никополь се споменува около 600 г прѣзъ войнитѣ между Византийцитѣ и Аваритѣ. Кога и какъ е пропаднѫлъ не се знае; сѫщо намъ е съвършенно тъмно, по кой начинъ името на този Траянски Никополь се прѣнесло върху днешния Никополь при Дунава, който се появява тепърва на самия край на срѣднитѣ вѣкове.

Развалинитѣ при Никюпъ сѫ описани обширно отъ Каницъ[18]. Никополци взимали своето градиво отъ село Хотница, на западъ отъ прохода, който води отъ Търново въ равнината; и до днесь тамъ се виждатъ при старата кариера недодѣлани, съ мъхъ

---

15 Най-старата отъ тѣзи грамоти е отъ 1715 (7223) отъ Ивана Стефана Кантакузена; споменува по-стари хрисовули на Штирбей войвода, Радулъ войвода Матѣй Басараба, Константинъ Бранкованъ, дадени на мънастиря св. Тройца въ Търновскитѣ гори, основанъ отъ „краля Шишмана“, като установява постояненъ годишенъ даръ. Останѫлитѣ сѫ потвърдени отъ княза Александра Гика 1748, Александра Ипсиланти 1776 и Константина Ипсиланти 1803. Оригиналитѣ видѣхъ на 1884 г въ София; готви се да ги издаде Д-ръ Василъ Беронъ въ Търново.

16 Че първоначално принадлежалъ къмъ Тракия вж.: Mommsen, Römische Geschichte 5,282 заб.

17 Монети съ Хемусъ сѫ изобразени у Mionnet Suppl. 2 planche 3 fig. 7 и у Каница 2,67.

18 Kanitz 2,60 сл. Въ най-ново врѣме издаде нѣколко надписи отъ тукъ Domaszewski, Arch. epigr. Mitth. X (1886) 241 сл.

обрасли стълпове и саркофази, за които народътъ твърди, че ужъ били изгнили като стари дървета. Когато неотдавна въ българско вече врѣме се гради каменниятъ мостъ надъ Русица, близкото римско градище, напукъ на всички запрѣщения на централното правителство, служило за складъ на дѣлани камъне. Въ самото Търново се намиратъ сума паметници прѣнесени отъ тамъ въ срѣдновѣковитѣ още сгради, олтарни и надгробни камъне, стълпове и пр. Дългиятъ надписъ отъ врѣмето на царя Септимия Севера (отъ 203 г. подиръ Хр.), който Каницъ (1871) накаралъ да изкопаѭтъ отъ развалинитѣ при Никюпъ, сега стои на площада прѣдъ Търновския конакъ. Камъне отъ Никюпъ съ антични орнаменти виждахъ дори въ Елена въ Балкана и въ Севлиево. Мѣстнитѣ прѣдания прѣдставятъ Никюпъ като прѣдшественикъ на Търново; царьетѣ живѣли първоначално въ Никюпъ и отъ тамъ ужъ се прѣнесли въ тѣзи съ трънье обрасли скали.

Историята на Търново се зачева тепърва съ възобновяванието на българското царство на 1186 г.; отначало за него нищо не се споменува въ паметницитѣ, които заслужватъ вѣра, нито у Идриси въ половината на сѫщото столѣтие. То не е било главенъ градъ по-вече отъ 207 години. За срѣдновѣковната стратегия мѣстоположението на тукашнитѣ крѣпости било образецъ на непрѣстѫпность и непрѣвземливость. Никита Акоминатъ съ нѣколко думи ясно го описва: «Търново, най-здравиятъ и най-първиятъ отъ всички градове подъ Хемусъ, е заградено съ силни стѣни, раздѣлено отъ течението на рѣката и издигнѫто на върха на планината». Григори Цамблакъ, родомъ Търновчанинъ († 1419) възхвалява «твърдостьта на града, понеже е загради отъ стръмнинитѣ на планини и високи върхове и укрѣпенъ съ голѣми стѣни». Историята на българското царство 1186 — 1393 е и история на Търново, тогавашна столица. На 17. Юли 1393 то било прѣвзето отъ Турцитѣ. Побѣдителитѣ скоро слѣдъ прѣвзиманието отстранили отъ града всички елементи, които могли да имъ бѫдѫтъ тягостни. Сто и десеть велможа и граждани съ различна възрасть били свикани ужъ за нѣкое тържество въ една черква и тамъ прѣдателски изклани. Тъмна традиция за това събитие се е запазила дори до нашето столѣтие, само че дѣйствието е прѣнесено вънъ отъ града на Марнополе, гдѣто кланьето ужъ станѫло въ врѣме на гощавка. Останѫлитѣ дворяни и богати хора били прѣселени въ Мала Азия.

Подъ османското владичество Търново не останѫло самостоятеленъ административенъ центъръ, а било подчинено на Санджак-

бея, сѣдалището на когото било въ Никополь при Дунава. Прѣзъ града не минавалъ никой отъ главнитѣ царски друмове и за това за него нѣмаме тѣзи изобилни извѣстия, както на пр. за София и Пловдивъ въ 16. и 17. столѣтие. Само Дубравчанитѣ отъ София прѣминавали прѣзъ тукъ за Провадия или Силистра. Интересни подробности съобщава Петъръ Богданъ (1640), чиито важни свѣдѣния за Търновската крѣпость приведохме вече по-горѣ. Самиятъ градъ споредъ него изобилствувалъ съ природни богатства: наоколо по всички върхове се простирали лозя, на близо имало равнини пълни съ жито и добитъкъ, по лозята се раждали овощия, а риби се прѣнасяли отъ Дунава, освѣнъ по-дребнитѣ, които се ловили въ близкитѣ рѣки. Освѣнъ това въ града още тогава цъвтѣло копринарството. Въ врѣмето на Богдана Турцитѣ и православнитѣ се равнявали по численость, като имали и еднитѣ и другитѣ по 2000 кѫщи а слѣдователно, каже, по 10,000 души. Особено е Богдановото описание на православнитѣ; виждаме, че още тогава подъ влиянието на гръцкия клиръ и на съсѣдното гръцко селище Арабанаси, Търново имало този смѣсенъ гръцко-български характеръ, който изгубило тепърва неотдавна, до колкото помнѭтъ стари хора. «Незнаѭ да кажѫ къмъ коя народность принадлежѫтъ, тъй като говорѭтъ толкова гръцки, колкото и български; всрѣдъ България употрѣбятъ този гръцки езикъ, когато Гръцко е далече отъ Търново. Мислѭ, че този езикъ тукъ се е удържалъ като по културенъ езикъ, тъй като този градъ е билъ царски. На горѣ е даже село, отъ което се вижда цѣло Търново, около 1000 кѫщи, а и тамъ говорѭтъ гръцки, когато останѫлитѣ съсѣдни села незнаѭтъ нито дума; освѣнъ това и Турци и нашинци (католицитѣ Дубровчани) знаѭтъ гръцки».[19] За Турцитѣ Богданъ казва, че не сѫ високомѣрни (insolenti), както въ другитѣ градове, наопакъ по-кратки (piu humani) отъ православнитѣ. Отъ сѫщото врѣме е и описанието на Турчина Хаджи Калфа (умрѣлъ на 1648 г.), който казва, че махалата на «правовѣрнитѣ» била на сѣверната страна на Търновската крѣпость, махалата на «невѣрнитѣ» на южната, което обаче било наопаки. Градътъ ималъ осемъ джамии, отъ които по своята голѣмина и до сега се отличавать Хисаръ-джамия въ Царевецъ и Куршумли-джамия на източния край на сегашния градъ, близо до Феризбейовия мостъ.

И подиръ унищожението на тукашната патриаршия (казватъ

---

[19] Acta Bulgariae стр. 78.

на 1570 г.) Търново останжло единъ отъ главнитѣ черковни центрове, чийто метрополитъ носилъ титлата «екзархъ на България». Въ Богданово врѣме той билъ вече обикновенно Гръкъ. Нему били подчинени четире епископски сѣдалища, отъ които първитѣ три първоначално били метрополии а отъ това врѣме пакъ сж повишени на сжщата стъпень: 1) Червенска, сега слѣта съ Силистренска (съ сѣдалище въ Русчукъ), 2) Прѣславска, 3) Ловчанска, 4) Врачанска, до днесь епископия.[20] Богданъ изброява въ града единъ метрополенъ храмъ и осемъ черкви; останжлитѣ черкви, казва, сж обърнжти въ джамии. По черквитѣ и въ околностьта виждахъ много гръцки надписи, които почватъ отъ началото на 18. столѣтие. Гръцкиятъ езикъ тукъ още по-силно се вкоренилъ, когато въ румънскитѣ княжества подиръ 1711 г. почнжли да се настаняватъ войводи отъ гръцки Цариградски фамилии, тъй като за тѣхъ Търново станжло прѣходенъ градъ между Цариградъ и Влашко, на пжтя отъ Одринъ къмъ Дунавския прѣходъ при Свищовъ.

Като търговски центъръ Търново прѣзъ цѣлото турско врѣме билъ важенъ градъ. Още се помни отъ стари хора когато тукъ сж дохождали търговци прѣкупници дори отъ Ловечъ и София. Отъ книгата на Дубровчанина Рестичъ (стр. 25) виждаме, че още на 1590—1606 г. главнитѣ Търновски търговци били мѣстни Българи, па и до днесь на голѣма часть отъ българскитѣ търговци коренътъ имъ е отъ Търново[21].

Въ 16. и 17. столѣтие тукъ винжги имало малка колония Дубровчани, до 8—10 кжщи, никога не повече отъ 30 души. Тѣ имали малка дървена черквичка успѣние на св. Богородица съ гробища наоколо, на особенно, казватъ, хубаво мѣсто, съ изгледъ на половинъ градъ; издържали си сжщо свещеникъ, който имъ водѣлъ понѣкога и търговската кореспонденция.[22]) Прѣзъ го-

---

20 И Софрони на 1794 г. споменува Търновския метрополитъ и „четири епископи ιερο." Браилско пер. спис. кн. 5 и 6, стр. 64.

21 Въ Рестичовата книга се споменуватъ търговцитѣ: Abram Nicou di Tarnouo, Ciro figlio di Parasch(eua) di Tarnouo, Damiano di Marco di Tarnouo, Damiano di Nico di Tarnouo, Stano Sinndinou di Turnoua, Lecho Gionou detto Cogagich ed Atanas Lechou di Turneua, Stiepan Glame (?) de Tarnoua. Имената Аврамъ, Нико, Киро, Парашкева (Петка) и т. н. и до днесь се употрѣбятъ въ Търново.

22 Въ Рестичовата книга е вложено едно писмо отъ 1597 г., гдѣто „Nico Godin prete" (Албанецъ отъ Баръ, който билъ дълго врѣме свещеникъ у Дубровчанитѣ низъ България) пише отъ Търново за изпращанието на търговскитѣ писма въ Провадия и т. н. — На 1626 г. Търновскитѣ Дубровчани молили въ Римъ да се устрои за тѣхъ католишка епископия и единъ „frater" аптекарь

лѣмитѣ войни въ края на 17. вѣкъ колонията пропаднѫла; на 1672 г. черквата била на падание и свещеникътъ нѣмалъ отъ какво да живѣе, а на 1685 г. отъ цѣлата колония оставалъ само единъ бѣденъ Дубровчанинъ, та Дубровнишката колония въ Русчукъ била поканена да прибере у себе си свещеннитѣ одежди и сѫдове.

Отъ архивата на пропагандата узнаваме, че още въ 17. столѣтие въ съсѣдното село наречено Маринополци или Марянополи (днешното прѣдградие Марнополе), което лежало въ равнината, богато съ вино, жито и добитъкъ, живѣли Богомили или Павликяни. На 1635 г. и тѣ пригърнѫли римската черква, като оставили своя попъ Петко Стояновъ за свещеникъ; имали дървена черква св. Тройца безъ стрѣха и броели, казватъ, до 200 семейства или 860 души, покрай около 20 турски кѫщи. Още на 1640 г. много отъ тѣхъ не били кръстени. Гръцкиятъ метрополитъ, разбира се, прѣслѣдвалъ туй загнѣздвание на католицизъма прѣдъ самия градъ и накаралъ да затворѭтъ попа и старѣйшината въ затвора въ Търново, обаче тамошнитѣ Дубровчани ги освободили отъ рѫцѣтѣ на кадията. По-кьснитѣ извѣстия отъ 1659 и 1685 г. турятъ въ Марнополе само 30—35 кѫщи католишки Павликяни, които посѣщавалъ Дубровнишкиятъ капланъ отъ Търново. На 1708 г. дошълъ въ Марнополе единъ босенски францисканецъ; жителитѣ вече 25 години не били виждали свещеникъ отъ римската черква, станѫли явно православни, ала при все това му се обадили.

Търговското значение на града привлѣкло въ Търново още въ срѣднитѣ вѣкове малка еврейска колония. Евреитѣ въ Търново се споменуватъ въ врѣмето на царьетѣ Светслава и Ивана Александра, даже вториятъ ималъ за жена красива еврейка, която била кръстена Теодора и като «новопросвещена царица рода еврейскаго» споредъ стари свидѣтелства щедро надарявала черкви и мънастири; послѣдниятъ български царь Шишманъ билъ синъ на тази еврейска царица. Тѣзи Евреи били стари жители на истокъ, навѣрно роднина на кримскитѣ или Цариградскитѣ, които се заселили въ страната дълго врѣме прѣди дохождането на Шпаньолитѣ. По-късно тѣ съвършенно изчезнѫли и нито Богданъ, нито други извѣстия споменуватъ нѣщо за тѣхъ. Подъ Трапезица се виж-

---

отъ Дубровникъ да бѫде назначенъ за епископъ. Извлѣчението отъ тази проба у Фарлати (Illyr. sacrum 8,244) дало причина да се прѣдполага, че и въ Търново живѣли Саси, когато въ писмото е дума за Саситѣ въ Влашко. Цѣлата тази работа се освѣтлява отъ мнѣнието на Барския архиепископъ Petr Masarechia, издадено сега въ Acta Bulgariae p. 30—32, който посочва прѣкаленостьта на тази молба и безполезностьта отъ устройството на епископия за 30—40 души.

датъ нѣкои тѣхни гробове. Сегашнитѣ Търновчани и Свищовци, доединъ хитри търговци, често се хвалѭтъ, че въ тѣхния градъ евреинъ неможе даже да се спре. [23]

Тукъ имало най-послѣ и Ерменци, споредъ едно извѣстие отъ 1685 г. доста богати хора, които извършвали тогава своето богослужение въ Дубровнишката черква; [24] тѣхнитѣ стари гробища сѫщо тъй лежѫтъ подъ Трапезица съ надписи, казватъ, 200—300 годинъ стари. Нѣкои тѣхни потомци, вече побългарени, още живѣѭтъ въ града.

Прѣзъ послѣднитѣ сто години Търново е прѣтърпѣло всевъзможни промѣни. Прѣзъ анархията въ Кърджалийско врѣме то било укрѣпено съ шанцове и палисади. На 1810 г. до него се приближили Руситѣ. Подиръ голѣмата побѣда при Батинъ на 26. Августъ (изт. кал.) изпратенъ билъ генералмайоръ Сабанѣевъ да унищожи укрѣпленията въ Бѣла и да направи рекогносцировка дори до Търново. Той при това влѣзълъ, казватъ, и въ самото Търново, но вече на 30. Августъ се завърнѫлъ прѣдъ Русчукъ. Въ Октомври графъ Воронцовъ скоро обсадилъ Плѣвенъ, Ловечъ и Севлиево, обаче върнѫлъ се отъ тамъ въ Свищовъ. [25] Капитанъ Духамелъ, който минѫлъ прѣзъ Търново на 1827 г., казва, че градътъ, който брои около 8000 жители, лежи амфитеатрално на лѣвия брѣгъ и се владѣе отъ двѣ тухлени кули на десния (?) брѣгъ, подъ които разбира може би Хисарскитѣ кули [26] Буе прѣцѣнилъ жителитѣ на 12000 и като мѣстна индустрия споменува тъкарството, копринар-

---

[23] При прѣброяванието на 1883 г. въ цѣлия Търновски окрѫгъ се намѣрили 19 Евреи, въ Свищовския 29, въ Севлиевския нито единъ.

[24] Acta Bulg. 299.

[25] Генералъ А. Н. Петровъ, Война Россiи съ Турцiей 1806—1812, Петербургъ 1887, часть 3 стр. 143 сл. Zinkeisen, Gesch. des Osm. Reiches, 7,706 казва, че князь Вяземски прѣзъ есеньта на 1810 г. обсадилъ Търново, това обаче е грѣшка; обсаденъ е билъ Турно-Магурелъ срѣщу Дунавския Никополь. Въ България старитѣ хора си припомнятъ войната на 1806—1812 подъ името „Батинъ-кавгасѫ", Батинския бой, споредъ битката при едноименното село Батинъ до Русчукъ, войната 1828—29 подъ името „Шумла-кавгасѫ" и войната 1853 подъ името „Силистренската война".—Прѣзъ гръцката революция на 1822 г. въ Търново билъ обѣсенъ новиятъ светецъ Иванъ, по занаятъ тухларъ, синъ на единъ търговецъ отъ Османпазаръ; въ врѣме на криминалния процесъ той се потурчилъ за да избѣгне смъртьта, но слѣдъ това изново станѫлъ християнинъ, отстѫпничество, което споредъ корана винѫги се наказва съ смърть. Неговиятъ старославянски животописъ, въ който Търново подъ влиянието на името Трапезица е наречено и „Трапезонтъ", издаде П. Кесимовъ въ вѣстника „Отечество" 1869 и Книжовното Дружество 1884 въ „Исторически паметници по врѣмето на завѣрата".

[26] Гардейскаго щабскапитана Духамела Военно-топографическое описанiе дороги, ведущей отъ Систово чрезъ Тирново etc. Петерсбургъ 1817, стр. 9.

ството и бояджийството (боядисвание вълна и коприна на червено). Григоровичъ (1845) смѣта града съ 5017 кѫщи, отъ които 3000 били турски, 1217 християнски [27].

Въ нашето столѣтие градътъ бързо отпадалъ. Подъ влиянието на растещата Дунавска търговия Търновскитѣ търговци почнѫли да напущатъ своето родно мѣсто, като се прѣселяли въ Русчукъ, Свищовъ, въ цѣла Румъния, даже ще ги намѣришъ чакъ въ Виена и въ Англия. Въ сама България сега ще се срѣщнешъ съ Търновци по всички краища отъ Варна до Кюстендилъ. По този начинъ старитѣ градски родове изчезнѫли прѣзъ послѣднитѣ трийсеть години отъ своето родно мѣсто. Тѣхнитѣ мѣста завзели отъ часть прѣселенци, Балканджии отъ планинскитѣ села на цѣлата околия, които дошли въ града като занаятчии и дюкянджии и тамъ се изпоженили. Говори се, че въ Търново женскиятъ полъ е повечето отъ старъ произходъ, а мѫжкиятъ отъ новъ.

Когато българската черковна разпря почнѫ да обръща повече вниманието на Европа, Русия, Франция и Австрия отворили (около 1862) въ Търново консулати, обаче слѣдъ двѣ години, когато Русчукъ билъ повишенъ за главенъ градъ въ новия Дунавски вилаетъ, изново ги унищожили. Прѣзъ черковната разпря гръцкитѣ епископи по-дълго врѣме се удържали въ Търново отколкото другадѣ, и то съ подържката на нѣкои чорбаджии, както и поради съсѣдството на пологръцкото селище Арбанаси. Послѣдниятъ епископъ Григори останѫлъ дори до 1867 г., като живѣлъ въ Арбанаси. Неговъ замѣстникъ билъ прочутиятъ български народенъ водителъ Иларионъ († 1875), родомъ отъ Елена. Гръцкиятъ езикъ изобщо се билъ доста вмъкнѫлъ въ Търново, тъй като нѣкои по-стари Търновчани се учили въ Гърция [27]. Въ града и до сега можешъ да

[27] Boué, Itinéraires 1,98. Пѫтописа на Григоровича 2 изд. 145 сл.

[28] Отъ Търново билъ и новогръцкиятъ филологъ Νικόλαος Πικκόλος († 1865 въ Парижъ), професоръ на ионския университетъ въ Корфу, познатъ на коментаторитѣ на Страбона. Една любопитна бѣлѣжка за него се намира въ запискитѣ на графа П. Д. Киселева у Заблоцкій — Десятовскій III, 376. Пиколо билъ петь години съ Киселева въ Влашко, прѣзъ цѣлото врѣме, когато Киселевъ управлявалъ крайдунавскитѣ княжества (1829 — 1834). „Я его употреблялъ въ дѣлахъ, требовавшихъ строгой честности, и никогда мнѣ не приходилось раскаяваться; напротивъ въ всѣхъ случаяхъ, когда мнѣ приходилось прибѣгать къ его личному содѣйствію или къ его совѣтамъ, я находилъ въ немъ человѣка съ умомъ и сердцемъ". Пиколо билъ тогава цензоръ. Послѣ се срѣщнѫли пакъ въ Парижъ. Той умрѣлъ тамъ въ своята кѫща на 16. Мартъ 1865, 73 годишенъ, и билъ погребенъ по собственно желание безъ черковни церемонии, което много огорчило стария му приятель Киселева: „дѣйствіе достойно порицанія". Неговиятъ внукъ Др. Протичъ, професоръ на медицинския факул-

чуешъ много гръцки термини, па и женскитѣ и мѫжки имена сѫ скроени по гръцки [29]. Обаче днесь малцина отъ по-младото поколение знаѭтъ да проговорѭтъ гръцки, ако не сѫ били по-напрѣдъ въ Цариградъ.

Прѣзъ послѣдната война Търново било обсадено отъРуситѣ почти безъ бой веднага слѣдъ прѣминаванието при Свищовъ, на 25. Юни 1877 (споредъ православния календаръ). Турцитѣ, които имали тукъ само 5 баталиона съ 6 топа, размѣнили нѣколко изстрѣла отъ топоветѣ и бързо се оттеглили на изтокъ. Слѣдъ това турското градско население ударило на бѣгъ, а християнитѣ, скрити изъ зимницитѣ, съ страхъ очаквали какъ ще се рѣши тѣхната сѫдба. Прѣзъ войната и прѣзъ окупацията Търново билъ единъ отъ най-живитѣ градове въ България. Въ голѣмия салонъ на нѣкогашния турски конакъ засѣдавало въ началото на 1879 г. събранието на българскитѣ «нотабли», което изработило конституцията; на 17.(29). Априли въ сѫщата мѣстность билъ избранъ първиятъ български князь. Столица обаче на ново сформираната държава старото Търново не станѫ. Тази си сѫдба то отплащаше съ опозиционнитѣ идеи, които се проявявахѫ тамъ при всѣки случай. Князь Александъръ I., като се заклелъ въ Търново да пази конституцията, дълго слѣдъ това не встѫпва вече въ града, даже прѣзъ пѫтуванието си по страната на 1881 г. посѣти всички околни планински градчета, обаче Търново отминѫ. Тепърва на 1884 г. народното събрание се събра изново въ Търново и неговата сесия биде открита лично отъ князя. По чудно опрѣдѣление на сѫдбата Александъръ I. подиръ своето сваляние намѣрилъ най-горещи застѫпници между нѣкогашнитѣ си противници въ Търново, а въ врѣмето, когато се пишѫтъ тѣзи редове, България се управлява отъ регенство, чиито всички три члена сѫ млади Търновци.

Споредъ прѣброяванието на населението на 1881 г. въ Търново се оказали 2190 кѫщи съ 11,247 жители. Старата столица не принадлежи слѣдователно нито даже къмъ най-голѣмитѣ градове въ страната; Русчукъ, Варна, Шуменъ и София иматъ два пѫти повече жители. За това пъкъ то е центъръ на най-голѣмия и най-

---

тетъ въ Букурещъ а по послѣ като старецъ членъ на медицинския съвѣтъ въ София, се училъ въ Гърция и Франция, писалъ гръцки, французки и български стихове и билъ горещъ български патриотъ († 1881).

[29] Отъ думитѣ си припомнямъ сундрофия (συντροφία) гощавка. Женскитѣ имена въ града сѫ повечето гръцки: Зоица, Ксанта, Евгени и т. н. И мѫжкитѣ иматъ гръцко окончание: Михалаки, Янаки и т. н.

населения окрѫгъ въ цѣлото княжество съ 216,731 [30] жители, който, съ изключение на нѣколко турски покрайнини на истокъ, е чисто български. Турското градско население, което не отдавна напълно се равнявало по брой на християнитѣ, подиръ войната съ постоянна емиграция изчезнѫ, освѣнъ малки остатъци (1881 г. 1362 Турци). Що се отнася до общото впечатление, Търново напомня много италиянски и далматински градове, значението на които лежи повечето въ минѫлото, отколкото въ бѫдѫщето. Жителитѣ сѫ хора съ живъ характеръ, остроумни, приказливи и весели, съ дарба за литературни студии, за търговия и индустрия [31]. Женскиятъ полъ, повечето брюнетки, е отъ хубавъ типъ, който нерѣдко напомня гръцки образи. Другитѣ Българи считатъ Търновчани за клюкари и леки шегаджии и се подигравать съ голѣмото влияние, което има женскиятъ полъ въ тѣхния градъ. Индустрията и търговията сега е слаба, като не смѣтаме предачницата на коприна, спиртната фабрака и парната воденица, които се виждатъ на Марнополе. Старото тъкарство и други мѣстни индустрии пропаднѫхѫ. Душевниятъ животъ е слабъ, при всичко че нѣколко пѫти почвахѫ да се издаватъ списания; никой Търновецъ, който се е изучилъ, не остава въ града си. Нито на мѣстнитѣ старини не се обръща много внимание, при всичко че старецътъ Д-ръ Василъ Беронъ много е залѣгалъ за основанието на мѣстно археологическо дружество, което тукъ ще бѫде тъкмо на своето мѣсто. Тукъ има градска реална гимназия и държавно висше дѣвическо училище съ петь класа. За модерното развитие, чието главно условие е, да има града просторъ за произволно нарастявание, първа прѣчка е срѣдновѣковното тѣсно мѣстоположение между рѣчнитѣ пропасти; Търново би могло да се разшири само на югъ къмъ Марнополе, при всичко че и то мѣсто е малко.

Околностьта на Търново е приятна и привѣтлива. Можешъ да се разхождашъ въ сѣнка и зеленина по лозята, украсени съ множество леки лѣтни кѫщички, или по шосетата между градини и дървета, можешъ да се скриешъ прѣдъ самия градъ въ листести лѣсове по хълбоцитѣ на Света Гора или около двата мънастиря, които

---

30 Спорѣдъ прѣброяванието на 1 Януари 1893 г. Търново имало 2595 домакинства съ 12,858 жители. Цѣлиятъ Търновски окрѫгъ 224,163 жители.

31 Мнозина отъ по-виднитѣ млади български мѫжье сѫ Търновчани, напр. често споменуванитѣ по страницитѣ на тази книга мои приятели Златарски и Сарафовъ, регентътъ и прѣдсѣдательтъ на министерството Стамболовъ, полковникъ Муткуровъ и др.

се бѣлѣѭтъ надъ долния проходъ; или ако щешъ, можешъ да ходишъ между голитѣ скали, отъ гдѣто има красивъ изгледъ на града, който отъ всѣко становище прѣдставя другъ образъ. Търново е нѣщо по-друго отъ София съ нейната тѫжна пустиня около врѫсть и съ грамаднитѣ планини въ далечината, отъ които иде само хладъ и мъгла!

Особенно мѣсто е Арбанаси, турски Арнаут-кьой, гръцки Арванитó-хори. Това село (226 кѫщи съ 1039 жители) лежи $^3/_4$ ч. къмъ сѣвероизтокъ, нагорѣ по края на Търновската котловина. Изъ града се излиза по политѣ на Трапезица и се върви по дълбея въ склона нагорѣ върху трапезовидни стръмнини които обграждатъ отъ всѣкждѣ града. Безсѣнчестото хубаво шосе върви между голи скали, загрѣвани отъ дневната горещина, отъ които подъ копитата на животнитѣ всѣка минута излизатъ искри. На десно се вижда калдаръма на старъ друмъ, който е отивалъ изъ каменистъ трапъ право на върха. Арбанаси било албанско-гръцко селище, което се споменува още къмъ края на 16. столѣтие[32]. Богданъ на 1640 г. отбѣлѣзва въ него 1000 кѫщи, а езикътъ, който населението говорило, казва че е гръцки а не албански или ромънски. Никополскиятъ епископъ Ант. Стефани на 1685 г. споменува при Търново «голѣмо и великолѣпно село на Гръци Албанци» (grand' et nobil casale de Greci Albanesi), наричано на различни езици «Arbanasi, Arnauthi cioè Androhoria» (sic), едно отъ първитѣ въ тѣзи страни, чиито гръцки търговци (mercanti Greci) водѭтъ, каже, търговия съ Италия, Унгария, Полско а особенно съ Русия[33]. Споредъ г. Славейкова жителитѣ произхождали отъ Погонииянската епархия въ Епиръ. На послѣдъкъ се занимавали най-много съ търговия на добитъкъ въ Влашко. И до сега се още разказва за голѣмото богатство, за великолѣпнитѣ обшити съ кожа облѣкла на мѫжьетѣ, за скѫпитѣ носии на женитѣ и момичетата, на гърдитѣ съ маргаритаръ и прѣпасани прѣзъ кръста и т. н. Вѣрно е, че Търновскиятъ митрополитъ живѣлъ повече тамъ, отколкото въ града, че сѫщо епископитѣ на подвѣдомственитѣ нему четире епархии по едно врѣме тамъ прѣбивавали и че и много видни ромънски фамилии имали тамъ свои кѫщи; и до сега се показватъ кѫщитѣ на Кантакузеновци, Бранковановци, Филипесковци. На 1794 г. въ Арбанеси

---

[32] Appresso Tarnouo ci è qualche comodità di casali habitati dalli Albanesi, quali sono bravi et in occasione di potriano metter insieme da 1500 di loro, tutti a cavalli, ben armati. Джйорджичъ у Макушева, Мем. 2,246.

[33] Acta Bulgariae eccl. 299.

билъ интерниранъ влашкиятъ велможа Янъ Вакареско[34], а сѫщеврѣменно въ единъ отъ тукашнитѣ мънастири живѣлъ и българскиятъ народенъ будитель Софрони отъ Котелъ, който тогава тамъ билъ повишенъ за Врачански епископъ. Малко подиръ това на 1798 г. разбойницитѣ Кърджалии въ войската на Хюсеинъ паша като изгорили Габрово оплѣнили безъ всѣкаква причина и Арбанаси и отъ жажда за въображаеми имания разровили и стѣнитѣ на кѫщитѣ. Жителитѣ се разбѣгали. Много отъ тѣхъ се поселили въ Свищовъ, гдѣто и до сега една махала се нарича Грѫцка махала; когато обаче въ руско-турската война на 1810 г. този градъ билъ изгорѣнъ, побѣгнѫли въ Влашко, гдѣто по голѣмата часть и останѫла; прѣди години нѣкои отъ тѣзи прѣселенци имали тамъ голѣми доходи[35].

Въ Арбанаси, сега съвсѣмъ западнѫло, и до сега домашниятъ езикъ на женитѣ, между които има много красиви лица, е чудна смѣсица отъ новогръцки и български. Мѫжьетѣ се занимаватъ наймного съ бакалсгво и кръчмарство по селата. Тѣ сѫ въ роднински връзки съ Търновски семейства, обаче околното селско и планинско население страни отъ тѣхъ и ги ненавижда[36]. Самото село има стариненъ градски характеръ: каменни кѫщи обикновенно съ горенъ катъ, съ сводове и малки прозорчета, повечето всрѣдъ градини, заградени съ стѣни, и криви тѣсни улици съ калдаръмъ, разбира се, много развалень. На края, обърнѫтъ къмъ Търново се намира женски мънастирь, отъ гдѣто има хубавъ изгледъ градътъ и запустѣлитѣ негови крѣпости, съ заснѣженитѣ вериги на Карловския и Троянския Балканъ отзади. Самиятъ мънастирь е купъ миниятурни сгради, украсени съ тъмната зеленина на чемшира и сѣнкитѣ на овощнитѣ дървета. Въ него живѣѭтъ около 30 калугерки отъ различна възрасть, които се поминаватъ отъ дохода на нѣколко нивя и лозя и отъ продажбата на своитѣ рѫчни издѣлия, именно шаякъ, зимни рѫкавици, чорапи и пр. Въ православнитѣ мънастири, мѫжки и женски, не е запрѣтенъ входа, и калугерицитѣ посрѣщатъ чуждия гость съ най-голѣма любезность, както въ една свѣтска кѫща; жен-

---

[34] Вакаресковитѣ мемоари въ Tesauru de monumente istorice pentru Romania (Букурещъ 1863) 2,288 сл.

[35] Нѣкой си Чоканъ отъ Арбанаси билъ въ 40-титѣ години прѣдприемачъ на влашкитѣ митници и солници въ Окно. На единъ Конст. Чоканъ е посветенъ, на гръцки и български, Н Павлова рѣчникъ, Букурещъ 1855.

[36] Въ околностьта на Търново се разказва, че православнитѣ Цигани никога се немѣшѫтъ ужъ съ християни, освѣнъ въ Арбанаси, гдѣто има ужъ и мелеси, полугръци полуцигани. Другадѣ пъкъ зломисълнитѣ Балканджии твърдѭтъ, че въ Арбанаси всички сѫ „пичове“ (дума отъ персийски произходъ) на гръцкитѣ епископи и на тѣхнитѣ свити.

скитѣ мънастири приличатъ повечето на доброволно сдружавание на лица за задружна работа и напомнятъ по-скоро на срѣдновѣковитѣ бегини. Въ старата, тъмна черква съгледахъ два гръцки надписа за подновяванието на стѣнния живописъ прѣзъ 1705 и 1787 г.

На сѫщата трапезовидна височина $^{3}/_{4}$ ч. на изтокъ отъ Арбанаси лежи Лѣсковскиятъ мънастирь св. Петъръ и Павелъ. Пространството между двѣтѣ мѣста е покрито съ ливади и низки кории габъръ и глогъ. Самиятъ мънастирь се намира въ корията, тъкмо на сѣверния край на Балканскитѣ издънки къмъ равнината. Въ него се помѣстя духовно училище, основано още прѣди освобождението на България на 1874 г. отъ Търновския митрополитъ Иларионъ. чиито учители и ученици живѣѭтъ въ новитѣ сгради около малката стара черквичка. Гледката отъ всички страни е разкошна. Непосрѣдствено подъ прозорцитѣ на мънастиря се захваща каменниятъ гористъ спускъ около 250 метра дълбокъ; отъ неговитѣ поли, освѣнъ нѣколко малки близки тераси, се простира равно поле чакъ до Дунава. Долу се виждатъ градчетата Лѣсковецъ и Рѣховица съ всички кѫщи и улици, по нататъкъ течението на Янтра, която задъ тѣхъ съ голѣмъ завой завръща на изтокъ а слѣдъ това изново бърза право къмъ сѣверъ; още по нататъкъ въ мъглявата далечина равнинината се слива съ хоризонта. На сѣвероизтокъ въ посока къмъ Разградъ се простира вълнообразна, пълна съ бърда мѣстность; на изтокъ се вижда плодородниятъ край около селото Златарица а задъ него горитѣ на турския край Тозлукъ. На югоизтокъ се издига Балканътъ надъ Елена, а на югъ и югозападъ се бѣлѣѭтъ между зеленината Габровската планинска мѣстность и високитѣ върхове около Шипка и Калоферъ въ синия небесенъ лазуръ. Окото се освѣжава отъ промѣнливата пъстрота на яснитѣ бои: тукъ виждашъ пълно съ нивя, овощни градини, сѣнчести кории, заможни села, сиви скали, течещи води, сини планини и Балканскиятъ снѣгъ.

Покрайнината подъ политѣ е най-обработениятъ кѫтъ въ цѣла България, единствениятъ край въ цѣлата страна, гдѣто всѣки кѫсъ земя е оползотворенъ. Погледитѣ на пѫтувача се привличатъ отъ споменѫтитѣ двѣ градчета, отдалечени 1—2 километра отъ върха, съ своитѣ бѣли кѫщички, червени стрѣхи и лъскави черковни кубета. Само нѣколко ливади и нивя ги дѣлѭтъ приблизително на 1000 метра едно отъ друго: слѣдъ малко години тѣ съвсѣмъ ще сраснѫтъ въ едно. На десно лежи Лѣсковецъ[37] (лѣска, Coryllus

[37] Споредъ прѣброяванието на 1 Януари 1893 г. Лѣсковецъ има 7309 ж., Горня Орѣховица 5743 ж., Долня Орѣховица 3306 ж. (П.).

avellana) съ 6425 жители, на лѣво Горня Рѣховица (отъ орѣхъ) съ 5044 жители, центъръ на околията, къмъ която принадлежи й Арбанаси. Задъ Янтра, прѣзъ която тукъ сега токо що е издигнѫтъ новъ каменeнъ мостъ, лежи още едно голѣмо село Долня Рѣховица (2828 жители).

За историята на тѣзи села знаеме много малко. Въ Рѣховица имало въ срѣднитѣ вѣкове крѣпость, която се споменува въ началото на 14. столѣтие а слѣдъ това при похода на краля Владислава III. къмъ Варна на 1444 г.; християнската войска на пѫтя отъ Свищовъ за Шуменъ прѣвзела и изгорила крѣпостьта Рѣховица, па изпратила 500 войници за грабежъ къмъ Търново, тѣ обаче били отблъснѫти отъ тамошнитѣ Турци съ голѣми загуби[38]. Мѣстнитѣ прѣдания твърдѭтъ, че Горня Рѣховица, Лѣсковецъ и Арбанаси били нѣкога Рустемъ бей вакуфу, т. е. че тѣхнитѣ доходи служили за поддържанието на нѣкоя джамия, основана безъ съмнѣние отъ славния великъ везиръ Рустемъ въ царуванието на султана Сюлеймана II. Споредъ други доходитѣ на тѣзи села били приписани на султановата майка. Разправя се, че ужъ споредъ фермана, подписанъ съ златни букви, никой Турчинъ не смѣялъ да се заселява тукъ, приказка, която и другадѣ се повтаря. Въ врѣмето на Кърджалиитѣ и тѣзи села били изгаряни.

Рѣховчани се занимаватъ най-много съ копринарство и търговия. Лѣсковецъ е центъръ на пѫтуващитѣ градинари (тур. бахчовани), които всѣка година на пролѣть потеглятъ къмъ Румъния, Сърбия, Унгария и по другитѣ градове въ България да садѭтъ и продаватъ зеленчукъ а на есень се връщатъ въ кѫщи. На есень, когато излѣзлитѣ по печалба почнѫтъ да се връщатъ на дружини на дружини въ всевъзможни чужди носии, съ спечелени пари и накупена всѣкаква стока, тукъ става много живо. Въ чужбина е разпространено мнѣнието, че ужъ това прѣселническо градинарство е общъ български занаятъ; въ сѫщность то се ограничава само въ Лѣсковецъ, само че тамошнитѣ майстори прибиратъ помощници момчета отъ околнитѣ села или отъ Балканскитѣ колибари. Този занаятъ споредъ мѣстнитѣ традиции е новъ, отъ половината, казватъ, на 18. столѣтие. Неговиятъ образецъ се намира у Гърцитѣ въ Одринско, у кои-

---

[38] Ρεάχουβις 1 день на югъ (sic) отъ Търново се различава, каже, отъ Рѣховица при Ст. Загора, Pachymeres 2,446. — За похода къмъ Варна на 1444 г. пише Michael Beheim, изд. Karajan въ „Quellen und Forschungen zur vaterl. Geschichte“ (Wien 1849), стр. 39 вершъ 385: „ain sloss waz Rahautsch genant“; вершъ 475: „stat Ternowe“ (по погрѣшка е поставено нахлуванието въ Търново къмъ Шуменъ).

то градинарството отдавна цъвти главно около Каваклий и Виза, отъ гдѣто градинаритѣ ходжтъ въ Цариградъ. Че той е прѣнесенъ въ Лѣсковецъ отъ тамъ или изобщо отъ гръцки мѣста, най-ясно свидѣтелствува градинарската терминология, която е пълна съ изражения отъ новогръцки произходъ.[39]

Въ двата града има доста заможни хора; и отъ тука много момци се учили въ чужбина. Още сега двѣтѣ общини заедно иматъ толкова жители, колкото Търново само, а съ своята живость и разцвѣтъ съперничжтъ на старата българска столица.

---

8. Крайдунавско.

Отъ Търново до Русчукъ. Степниятъ характеръ на крайдунавскитѣ мѣста. Разбойничеството въ България. Градъ Русе или Русчукъ. Дунавътъ отъ тука нагорѣ. Свищовъ, Никополь, Рахово. Румънитѣ на десния брѣгъ. Малоазиятскитѣ Българи. Видинъ и неговитѣ старини. Отъ Ломъ прѣзъ Берковшкия Балканъ въ София.

Отъ Търново до Русчукъ има 14 часа пжть и то ако се върви бързо съ кола. Като се прѣмине живописния проходъ, по лѣсиститѣ склонове на който се намиратъ споменжтитѣ по горѣ два мънастиря, ние сме вече вънъ отъ планинитѣ. На края на прохода лежи при Янтра селото Самоводенъ. Слѣдъ него иде селото Поликрайще («край на полето») съ плодородна лозова мѣстность. Недалеко отъ него тече на изтокъ къмъ Янтра голѣмата рѣка Русица, изворътъ на която се намира на сѣверния склонъ на Калоферския Балканъ; надъ нея се издига новъ каменень мость, за

---

[39] Забѣлѣзалъ съмъ си нѣколко примѣра отъ Лѣсковската градинарска терминология: калистйръ = мотика (σκαλιστήριον), скалйсвамъ = заравямъ зеленчука (σκαλίζω), скорéпсвамъ = обрѣзвамъ зеленчука прѣди прѣсаждането (отъ σκορπίζω разсѣвамъ?), зърното кловяса = никне прѣждеврѣменно (κλουβιάζει развала се, главно за яйца), кловйя = кржгла дупка, изсушена съ огень, за насипване на жито (κλωβίον клѣтка), фитарá = леха съ фиданки (φυτρα зародишъ), фиданка — младо едва що поникнжло растение (φυτανη отъ φυτεύω, φυτεία? Miklosich, Die türk. Elemente in den südost — und osteuropäischen Sprache стр. 60 произвежда бълг. фиданка отъ тур. фиданъ младо растение); ратé, ратйлъ съмъ семенá намокрямъ семена съ вода за да никнжтъ по скоро, вършини мн. ч. — подпорки на боба, на млади дървета и пр. Имената на самитѣ зеленчуци сж, разбира се, повечето български, съ нѣколко турски названия (виж. стр. 189).

тукашнитѣ нужди може би много монументаленъ, паметникъ за прѣдприемчивостьта на инженеритѣ въ млада България. На лѣво, на лѣвия брѣгъ на Русица при селото Никюпъ лежжтъ развалинитѣ на римския Никополь, обрасли съ храсталакъ и трънье.

Отъ тукъ се върви къмъ Дунава по еднообразна равнина. Пространството между издънкитѣ на Балкана и Дунавския брѣгъ е изпълнено отъ глинена тераса («lösstafel» на нѣмскитѣ геолози), прошарена отъ малки вълнообразни могили и проровена отъ дълбокитѣ корита на рѣкитѣ и потоцитѣ. Тя се простира отъ Тимокъ на сръбската граница дори до Черно море, издигнжта около 100—200 метра надъ морето. Селищата се намиратъ обикновенно само край рѣкитѣ и потоцитѣ. Общиятъ характеръ на покрайнината е степенъ съ промѣнлива растителность. На пролѣть тукъ се зеленѣе буйна трѣва съ много пъстри цвѣтя, особенно различни високи бѣли и сини Scopariae и жълтъ лѣпенъ; прѣзъ лѣтото всичко това пожълтява, увѣхва и исъхва отъ слънцето, а прѣзъ зимата невиждашъ друго освѣнъ снѣжна равнина, отъ която подаватъ своитѣ глави заринжти гжсталаци трънье и бодили и исъхнжлитѣ стъбла на едногодишнитѣ растения.

Многото рѣки, които течжтъ отъ Балкана къмъ Дунава, принасятъ малко разнообразие въ тѣзи равнини. Янтра е физическа и етнографична граница. Задъ нея на изтокъ иде още една само рѣка, Русчушкиятъ Ломъ; мѣстата край неговитѣ брѣгове вече иматъ другъ изгледъ, съвсѣмъ различенъ отъ степьта. Отъ Балкана дори до Дунава тамъ се простиратъ широки дъбови гори, прошарени съ букъ и габъръ, гжсто проплетени съ павитъ (Clematis) и гжсталаци отъ тетря. Отъ Русчукъ до Силистра този поясъ достига дори до самия Дунавски брѣгъ. Тази гориста покрайнина, отъ Силистра до Шуменъ, се нарича Дели Орманъ (тур. «дива гора» или «вѣковна гора»). По нататъкъ пъкъ отъ Силистра дори до Дунавското устие и до морето се простиратъ пакъ широки, безлѣсни и повече или по малко безводни степи — Добруджа. Освѣнъ това Янтра е граница между западнитѣ покрайнини повече или по малко чисто български и източнитѣ, въ които Турцитѣ съставятъ голѣма часть, до неотдавна даже болшинството отъ населението.

Лѣтно врѣме по крайдунавскитѣ равнини, на пр. отъ Русчукъ за Търново, отъ Свищовъ за Плѣвенъ, отъ Ломпаланка до Берковица по посока къмъ София, се пжтува, поради голѣмата горещина, обикновенно нощя. Тѣзи нощни пжтувания крижтъ въ себе си особенна омая. Сѣднжлъ си завитъ въ своята горна дреха въ отво-

ренъ файтонъ съ четири дребни кончета, впрѣгнѫти въ единъ редъ. Около насъ равнина съ малки брѣгове и хълмове; само отзадъ въ неясно освѣтление се чернѣѭтъ високитѣ стѣни на Балкана. Колелетата безъ шумъ се търкалятъ ту по трѣва, ту по пѣсъка на шосето; звънцитѣ на коньетѣ сѫ единственниятъ звукъ, отъ който се съживява покрайнината. Отначало по заникъ слънце обхваща те лека дрѣмка, но тя скоро прѣминава и слѣдъ това прѣкарашъ нощьта въ нѣкаква си сънлива замисленость. Както по море прѣзъ лѣтнитѣ нощи нѣма по-голѣмо удоволствие отколкото да лежишъ на гърба си на палубата и да се загледашъ между рейоветѣ и мачтитѣ на кораба въ звѣздния небосклонъ, тъй и тукъ въ крайдунавската равнина прѣзъ нощнитѣ пѫтувания често впивашъ погледитѣ си въ безбройнитѣ трептещи свѣтила на свода небесенъ, поздравяшъ «голѣмата мечка», съзвѣздието Орионъ, съ цвѣтенъ блѣсъкъ украсенитѣ планети и опитвашъ остротата на погледа си върху Плеядитѣ и дребния Алкоръ. На сѣверния човѣкъ се вижда чудна ясностьта на всички небесни тѣла, особенно блѣсъкътъ на млѣчния пѫть[1]. Тишината, разлѣна надъ покрайнината, дава изобилно врѣме за спокойно размишление; разнороднитѣ впечатления като че отъ само себе тукъ се съединяватъ въ органически групи. Нарѣдко пѫтника ще го стресне нѣкое уплашване на коньетѣ, гласове на кучета или вълци, които виѭтъ нѣкждѣ далеко срѣщу мѣсеца, пламнѫлитѣ огньове на нощуващитѣ кервани или подозрителнитѣ движения на животни или яздачи, които пъплѭтъ изъ нощната тъмнина. А когато звѣздитѣ почнѫтъ да блѣднѣѭтъ и мѣсецътъ да губи своята свѣтлина, когато бѣлиятъ лъскавъ поясъ свѣтне низко на източния хоризонтъ и когато първитѣ червени слѣнчеви лѫчи за минута разгонѭтъ тъмнината и обсипѭтъ всичко съ златния прахъ на младия новъ день, тогава ти се струва, че нощьта е била много, много кѫса и че природата не е доизказала своята приказка.

Задъ моста прѣзъ Росица шосето върви по течението на Янтра, която остава въ дълбокъ ровъ на десно. На отворени мѣста се намиратъ край главното корито и локви съ застояла вода, остатъци отъ старитѣ завои, напълнени отъ пролѣтнитѣ наводнения. По селата край шосето (Куцина, Трембешъ) обикаля нощя

---

[1] Отъ простонародната българска астрономическа терминология могѫ да приведѫ само тѣзи изражения: кола́та = голѣмата мечка, ра́лица = тритѣ звѣзди на голѣмата мечка, другадѣ Орионъ, вълкъ = сѫщитѣ три звѣзди, кокошка = Плеядитѣ, ку́мува сла́ма (срав тур. сама́нъ огрусу́, „крадецъ на слама“=млечниятъ пѫть.

въоржжена селска стража, пикети отъ български селяни въ калпаци отъ овчи кожи съ пушки и байонети. Вече се приближаваме къмъ мѣстата на «ендемическото brigantaggio».

На половина пжть, 7 ч. отъ Търново, се издига прѣзъ Янтра хубавъ каменень мостъ съ 12 свода, довършенъ на 1870 г. подиръ три години работа[2]. Неговиятъ строитель билъ единъ простъ български зидарски майсторъ, Никола Фичовъ отъ Дрѣново († 1881 г.). Задъ моста на десния брѣгъ, малко отдалеченъ отъ шосето лежи гжсто струпаниятъ градецъ Бѣла (3733 жители)[3], околийски центъръ. Въ руско-турската война прѣзъ цѣлото врѣме на обсадата на Плѣвенъ той е билъ опора на отряда на великия князь прѣстолонаслѣдника, бащата на сегашния руски царь, който отъ тука опериралъ противъ Русчукъ, Разградъ и Ески Джумая.

Задъ Бѣла се върви по единъ кривулестъ долъ между храсталакъ и малки кории на горѣ отъ Янтра. На мѣста се забѣлѣзватъ по странитѣ малко лозя и нивя, но не многото села лежжтъ далеко отъ пжтя. Отъ десно се простиратъ пространни джбови гжсталаци, начало на горитѣ, които по-нататъкъ на истокъ изпълватъ Делиормана. Само въ врѣме на жътва и гроздоберъ тази покрайнина изглежда малко по-весела; друго врѣме тукъ пжтницитѣ внимателно се озъртатъ на всички страни. Отъ врѣме на врѣме се показватъ по височинитѣ глинени бараки съ въоржжени селски стражи. Намираме се въ мѣстность съ лошо име, гдѣто по нѣкога се извършватъ най-смѣли грабежи на самото шосе.

Разбойничеството въ България не е малко зло. Неговиятъ произходъ е старъ, и до днесь се срѣща на сжщитѣ мѣста, гдѣто е цъвтѣло и въ турско врѣме. Българското правителство можа много да го ограничи, но не и да изкорени, тъй като му благоприятствува недостатъчното число жители и пустотата на пространнитѣ покрайнини.

Западна България, особенно покрайнинитѣ задъ Искъръ, отъ Видинъ и Рахово дори до турската граница, както и Пловдивско поле въ Румелия, не познаватъ това зло. Въ българско врѣме не е станжлъ никакъвъ грабежъ на шосето отъ Ломпаланка за София, и хората пжтуватъ по него деня и нощя безъ оржжие. Разбойничес-

[2] Изобразенъ у Каница 2.32. Моста е струвалъ, казватъ, 35 милиона гроша (по 102 гр. лира златна) т. е. около 700000 лева; камънетѣ сж committed къртени близо до рѣката.

[3] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 4,757 ж.

(П.).

твото се срѣща главно въ двѣ области. Едната область обхваща мѣстата отъ Янтра къмъ морето, които иматъ смѣсено население, и то отдавна най-добрѣ вирѣе въ турскитѣ покрайнини, въ Делиормана, Тозлука и Герлово. Тамошнитѣ разбойници сѫ почти изключително Турци; наричатъ ги разбойници, айдути, краи или краевци; (тур. крайларъ и сръб. крајинити, крајињење война). Втората область се простира край турскитѣ граници, срѣщу България и Румелия, по Осоговскитѣ, Рилскитѣ и Родопскитѣ планини, дори до Странджа Планина при Черно море. Тамъ между арамиитѣ (арабска дума) прѣоблада българскиятъ елементъ, съ грѫцка, албанска или и македонорумънска примѣсъ. България и Румелия не страдатъ много отъ тази втора область, тъй като четитѣ прѣминаватъ въ тѣхната земя само когато се прѣслѣдватъ отъ турскитѣ войски, и тамъ грабѭтъ само отъ гладъ и нужда; но нѣкога обаче създаватъ и много главоболие, както е случая съ прочутия Спано́съ и неговия колега Малама́съ, които съ своята международна чета (1881 г.) ловѣхѫ при Бѣльово и чиновницитѣ на Хиршовата желѣзнична компания и държахѫ съ недѣли румелийското правителство въ вълнение, па и нѣколко войника отъ българското княжество паднѫхѫ въ прѣстрѣлка съ тѣхъ около Самоковъ. На 1888 г. въ Юли една чета харамии пакъ нападнѫла желѣзничната станция въ Бельово и отвела два нѣмски чиновника и единъ грѫцки прѣдприемачъ; искали за тѣхъ 70000 лева, инакъ щѣли да имъ бѫдѫтъ отрѣзани главитѣ. Сегизъ-тогизъ се срѣщатъ разбойнически чети и въ западна Срѣдна Гора; по-късно (1884 г,) за изненада на българскитѣ власти се появили и въ централния Балканъ между Ловечъ и Златица.

На това разбойничество не му липсва и извѣстна политическа подкладка. Турскитѣ разбойници проявяватъ отъ себе си опозицията на османския народъ срѣщу «невѣрнитѣ», а българскитѣ харамии често се преструватъ, като че искатъ да отварятъ война за освобождението на Македония. Обаче и еднитѣ и другитѣ умѣѭтъ добрѣ да обиратъ и своитѣ собственни съотечественници и едновѣрци.

Разбойницитѣ на изтокъ отъ отдавна принадлежѫтъ къмъ двѣ «школи». Едни само спиратъ и обиратъ пѫтницитѣ, по нѣкога съ голѣма любезность. Къмъ тѣхъ принадлежѫтъ повечето отъ турскитѣ разбойници, които нарѣдко нѣкого убиватъ. Други обаче найнапрѣдъ злодѣйски застрѣлятъ пѫтницитѣ и слѣдъ това спокойно обиратъ тѣхнитѣ трупове. Къмъ този втори разредъ принадлежѫтъ

и «анонимитѣ» отъ Срѣдна Гора [4]. Третиятъ начинъ е да се ловжтъ живи хора и да се пущатъ срѣщу голѣми откупи; той цъвти главно на турска територия въ Македония, особенно въ околностьта на божествения Олимпъ, за който нѣкои стари харамии съ разпаленость ми разправяхж, че той е най-хубавата гора за хайдутлукъ, прѣди всичко поради своитѣ огромни размѣри.

Разбойничеството не може и да се мисли безъ ятаклъкъ (укривание). Хайдутинътъ трѣбва да има на близо приятель (ятакъ), който го укрива и храни, въ врѣме на опасность го прѣдупрѣждава, и въ кжщата на когото при прѣслѣдвание може да сѣди «инкогнито» като най-невинниятъ човѣчецъ, простъ тихъ домашенъ гражданинъ.

Brigantaggio-то въ източна България отъ врѣмето на послѣдната руска война има вече своя история. Подиръ заминаванието наРуситѣ тамошнитѣ Турци помислихж, че съ българското правителство скоро ще си разчистжтъ смѣткитѣ, и почнжхж въоржженна опозиция по доста опасенъ начинъ, особенно въ турскитѣ села на най-източния Балканъ, гдѣто край новата граница отначало дълго врѣме не виждали нито български нито румелийски власти. Къмъ края на 1879 г. се появявахж силни въоржжени чети съ по нѣколко стотинъ души и като главенъ войвода се издаваше нѣкой си Чобанъ Хасанъ. Намѣрихж се и турски прокламации, пращани отъ Цариградъ и други подозрителни вещи. Прѣзъ нощьта на 27. срѣщу 28. Юни 1879 г. една турска чета нападнж даже градеца Османпазаръ, но слѣдъ два часа стрѣлба била отблъснжта.

На пролѣтьта 1880 г. работата се толкова влоши щото хората се бояхж да отиватъ отъ единъ градъ въ други или да излизатъ по полската си работа. Вслѣдствие на това българското правителство съсрѣдоточи голѣма часть отъ своитѣ войски въ източнитѣ окржзи. Подъ командата на полковника Боборикина почнжхж се систематически операции за обсаждането на всички планински села по границата. Цѣлото турско население биде обезоржжено. По-голѣмъ бой станж на 25. Априли около селото Белибè, на една Балканска височина между гжсти гори на югъ отъ Провадия. Една рота отъ Ломския полкъ обсадила селото, но намѣрила въ него само жени и старци; между 280 души имало само 24 мж-

[4] За тази разлика споменува вече Carsten Niebuhr (1767); той казва, че арабскитѣ и анадолскитѣ разбойници само обиратъ, въ Европейска Турция обаче има каже „Strauchräuber, die zuerst erschiessen und dann nach Bequemlichkeit plündern."

жье. За мѫжьетѣ казали, че отишли единъ день прѣди това въ селото Ахлий подъ южния склонъ на Балкана въ Румелия, гдѣто ужъ 18 имама тъкмо се молили Богу за дъждъ; въ сѫщность обаче Турцитѣ отъ цѣлата околность се събрали тамъ на въоржжено събрание. На слѣдната нощь отъ околнитѣ гори почнѫли да се слушатъ гръмливитѣ тъпани на башибозуцитѣ, които потегляли за Белибé. На зараньта ротата въ селото била обсадена. Отъ близкитѣ гѫсталаци отъ всѫдѣ се поддържала силна стрѣлба, безъ да могѫтъ ясно да се разпознаѭтъ промѣнливитѣ позиции на неприятеля между дѫбака и тетрята. Чобанъ Хасанъ даже съобщилъ посрѣдствомъ парламентеръ на командуващия майоръ Манаевъ да очисти селото. Слѣдъ шесть часа бой войската изгубила 1 убитъ и 5 ранени. Между това тя получила подкрѣпа съ дохождането на около 700 въоржжени български селяни отъ околностьта; прѣзъ нощьта пристигнѫли още $2^1/_2$ роти редовна пѣхота. На другия день войската почнѫла офензива и като напрѣдвала по границата на западъ изгонила Турцитѣ отъ позициитѣ имъ. Селото Белибé за наказание било запалено; въ врѣме на пожара постоянно се слушали избухванията на стрѣливото, скрито по кѫщитѣ и зимницитѣ. Сега, до колкото знаѭ, неговото мѣсто е пусто. Четире плѣнника споредъ рѣшението на военния сѫдъ бѣхѫ обѣсени въ Реджепмахала при Камчия на клоньетѣ на едно голѣмо дърво съ конски юзди. Чобанъ Хасанъ не слѣдъ много врѣме биде застрѣленъ задъ граница въ единъ бой съ румелийската милиция.

Нѣколко дена слѣдъ това командуванието прѣминѫ върху новия военен министъръ генераллейтенантъ Еренротъ, комуто съ особно пълномощно отъ събранието врѣменно бѣ подчинена и гражданската администрация въ източнитѣ окрѫзи. Той скоро турнѫ край на цѣлото движение не само съ военни срѣдства, но и по миренъ пѫть. Веднага отначало той гледа да изглади ненавистьта между мюсулмани и християни, за грабежитѣ, които ставатъ въ землищата на общинитѣ остави отговорностьта върху имъ като прѣдвиди голѣми глоби, и въ всички села, турски и български, уреди селска стража отъ мѣстни жители, прѣпорѫчани отъ общината и въоржжени съ пушки отъ правителството. Цѣлиятъ край биде раздѣленъ на военни райони, а управлението на полицията въ отдѣлнитѣ райони се прѣдаде на ротнитѣ командири, които командувахѫ размѣстенитѣ тамъ отреди. Рускитѣ офицери съ своята нееднострасчива справедливость спечелихѫ си, до колкото знаѭ, пълно довѣрие у турското население. Въ Османпазаръ се прѣдаде на Ернротъ мир-

но и се разотиде цѣла една чета отъ 100 души [5]. Младата българска войска се държа добрѣ въ тази партизанска война, тукъ и тамъ не безъ малки загуби. Вече въ Юли часть отъ концентриранитѣ войски изново биде върнжта въ тѣхнитѣ постоянни мѣстожителства [6].

Слѣдната 1881 година бѣ съвсѣмъ мирно, обаче обикновеннитѣ промѣни на правителствата и чиновницитѣ, повтарянитѣ измѣнения на границитѣ на окржзитѣ и околиитѣ, честитѣ съединявания на по-малки села въ една община а слѣдъ това изновото имъ раздѣляние, прѣминаванието на жандармерията ту отъ военното управление въ цивилното и наопаки показахж на турскитѣ разбойници непостоянството на централното правителство. Отъ 1882 г. разбойничеството всѣка година се появява изново. Неговиятъ сезонъ трае приблизително отъ Май до Октомври, до като горитѣ иматъ листа. Разбойническитѣ чети или шайки съ събиратъ по различни начини. Много хайдути сж мѣстни хора; на пр. прѣзъ есеньта на 1882 г. единъ застрѣленъ въ боя разбойникъ билъ прѣнесенъ въ Османпазаръ и тамъ забѣлѣзали, че той е жителъ отъ селото Дуванларъ; денемъ мирно си сѣялъ и оралъ а нощя ходилъ да разбойничествува. Други членове отъ шайкитѣ сж прѣстжпници, които се крижтъ отъ сждилищата, или пъкъ турски дезертьори отъ българската войска [7]. Извѣстна часть отъ тѣхъ зимува въ Цариградъ, гдѣто весело яджтъ и пижтъ и се хвалжтъ изъ кафенетата съ своитѣ дѣла; на пролѣть се промъкватъ обратно въ княжеството по разни пжтища. Нѣкои дохаждатъ по море като набожни поклонници, връщайки се отъ Мека, повечето отъ тѣхъ обаче се промъкватъ прѣзъ гориститѣ Румелийски окржзи, прѣзъ Бургашко, Котленско и Новозагорско. Имаше и случаи, гдѣто такива горски рицари да прѣплуватъ по море на отво-

[5] Документитѣ за тѣзи случки сж напечатани въ българската зелена книга отъ Октомври 1880 г.—Днитѣ сж разбира се, споредъ източния календаръ.

[6] За бойоветѣ съ разбойницитѣ въ войската се съставихж и нови пѣсни, руски и български. На 1881 г. въ лагера при Варна чухъ рускитѣ унтерофицери въ българската кавалерия да пѣжтъ такава една пѣсень въ хоръ съ дрънкание на бунчука, пржчка съ бѣли опашки и звънчета, покрай познатитѣ руски пѣсни за турскитѣ войни и за Шуменъ и Кавказъ. Нейниятъ рефренъ гласѣше:

разбойници изхващали
по Балкани, по гори!

[7] Инакъ Турцитѣ въ българската войска бѣхж доста протежирани; въ кавалерийския полкъ въ Шуменъ има и много унтерофицери Турци. Сжщо прѣзъ послѣдната сръбско-българска война много турски войници се отличили въ Видинъ и Сливница и били наградени съ медали. И между жандармерията има много Турци, които като дисциплиниранъ народъ изпълняватъ грижливо и вѣрно своята длъжность.

рени леки лодки чакъ до Емонския носъ или до Балчикъ. Тѣ биватъ добрѣ въоржжени съ централки, които се употрѣбятъ въ Турция, главно съ мартинки, снидерки, или египетски ремингтонки, съ патронташи, пълни съ метални патрони, около тѣлото и съ ятагани. Повечето сж пѣшеходци; на конье по-скоро би се издали. По облѣклото не се отличаватъ отъ селскитѣ стражари, даже носжтъ и български калпаци; само най-смѣлата чета на 1882 г. се разхождала по Търновско съ износени сини униформи на турски низами.

Движенията на разбойницитѣ се познаватъ по нѣкои малки грабежи: взиматъ на орачитѣ по нивята хлѣба, на овчаритѣ нѣкоя овца или теле, и до като хората отъ съсѣдното село узнаятъ за това, изчезватъ изъ горитѣ. Рѣдко раняватъ нѣкого, но когато не намѣрятъ у уловенитѣ хора пари, случва се, че отъ ядъ ги бижтъ. Нападанието на селскитѣ кжщи е възможно само по колибитѣ; напр. около Кесарово (между Търново и Османпазаръ) нѣкога мжчили хората съ огънь, като ги горѣли по краката за да се признаятъ гдѣ какво иматъ. Обикновенно си избиратъ нѣкое невидимо отъ далече мѣсто на шосето въ по-пуститѣ краища, нѣкой завой отъ страна въ гората или нѣкоя по дълбока напрѣчна долина и поставятъ стражи. Всѣкиго, който минава около, спиратъ, обиратъ го и го мушнжтъ било въ нѣкоя мѣстна кръчма или подъ нѣкой мостъ. Ако имъ не дойде извѣстие, че се приближава нѣкоя въоржжена дружина, сѣдятъ тукъ по цѣли часове, слѣдъ това пущатъ плѣнницитѣ и спокойно изчезватъ съ плячката.

При упражняванье на занаята си пипатъ много похватно; рѣдко бива нѣкой плѣненъ, и то само ако е раненъ. Когато сж заобиколени, бижтъ се до послѣдна канка кръвь. Освѣнъ войска и жандармерия срѣщу тѣхъ сж пращани и въоржжени селски потери. Българскитѣ селяни въ биткитѣ съ турскитѣ бандити се упражнихж въ партизанска война и въ стрѣлба; обикновенно, когато заобикаляхж нѣкоя чета, избивахж ж до послѣденъ човѣкъ [8].

Прѣслѣдванието на четитѣ е много мжчно. Често пжти войската се нареждала въ дълга верига и е гонила прѣдъ себе си бѣли чалми и червени фесове прѣзъ джбовъ гжсталакъ или жълти ниви чакъ до нѣкое разпръснжто въ групи турско село. Тамъ всѣка слѣда отъ тѣхъ веднага изчезвала: разбойницитѣ се изгубвали, като да сж пропаднжли въ земята. «Невиждали ли сте хайдутитѣ?»

[8] По този начинъ е избита шайката на прочутия Алтж-пармакъ („шесто-пръстъ") прѣзъ есеньта на 1883 г. отъ селянитѣ при Нова Загора.

«Да, но тѣ заминжхж напрѣдъ въ планината». Безъ всѣко съмнѣние тѣ сж останжли въ селото и сж гледали между другитѣ селяни равнодушно войската; па може би и да сж били тукъ у дома си, но гдѣ ще ги уловишъ? Случвало се е, че войската е вървѣла весело по шосето а разбойницитѣ спокойно си отпочивали малко по-нататъкъ въ гората, закрити задъ булото отъ тетря и глогъ, които буйно растжтъ по краищата на горитѣ. Единъ мой познатъ, младъ околийски началникъ, веднжжъ прѣслѣдвалъ съ дружина конници разбойници по Тозлушкитѣ гори, но никждѣ не видѣлъ ни слѣда отъ тѣхъ; на другия день хайдутитѣ му пратили извѣстие, че минжлъ покрай тѣхъ, но не искали да стрѣлятъ върху му, защото щѣло да бжде жално за него. На държавни чиновници, които пжтуватъ, не се осмѣляватъ да нападатъ, не само поради това, че се придружаватъ отъ въоржженъ конвой, но и защото отъ опитъ се увѣрили, че носжтъ много малко готови пари съ себе си. Само ограбванието на търговци възнаграждава труда, особенно слѣдъ седмичнитѣ пазари и подиръ панаиритѣ.

На 1882 г. разбойничеството ставаше съ нечута дързость. Въ Силистренско не минаваше день да не стане нѣкое ограбвание. Въ Юли трѣбваше да се подновжтъ военнитѣ мѣрки, като се раздѣли източна България на шесть района, чийто центъръ бѣ обикновенниятъ лѣтенъ лагеръ при Шуменъ. Отъ Черно море дори до Янтра се скитахж малки шайки отъ 3—15 души; появявахж се ненадѣйно тамъ, гдѣто никой не би ги очаквалъ, и извършвахж смѣли дѣла съ майсторска рафинираность. Софийскитѣ правителственни вѣстници въ всѣки брой принасѣхж чудни телеграфически и писменни извѣстия отъ властитѣ въ Силистра, Варна, Проводия, Шуменъ, Разградъ, Русчукъ и Търново.

Най-смѣли дѣла бѣхж слѣднитѣ. На 9. Септември 1882 г. една шайка отъ трийсеть души Турци съ фесове, чалми и калпаци сѣдѣли отъ $6^1/_2$ ч. заранъта до $11^1/_2$ ч. на обѣдъ на шосето между Бѣла и Русчукъ на мѣстото наречено Сиври Тепе, като обезоржжили по-напрѣдъ тамошната стража, която се състояла отъ единъ жандаринъ и единъ селянинъ, и обирали спокойно всички пжтници. Взели конье, обуща, пари (около 50,000 гроша) и на обѣдъ спокойно се оттеглили въ гората. Още по-изкусенъ грабежъ станж на 9. Октомври при Саржгьолскитѣ ханища, около 3 ч. отъ Варна на пжтя за Добричъ. Петнайсеть хайдути съ калпаци, които изглеждали като селска потера, па и на хората викали че сж селска стража, взели позиция на шосето и обирали пжтницитѣ отъ

изгрѣвъ слънце дори до петь часа подиръ обѣдъ. Хванѫли и единъ жандаринъ, единъ горски стражарь и единъ войникъ, които, безъ да подозиратъ нѣщо, минавали отъ тука; войникътъ трѣбвало да имъ брои ограбенитѣ пари. Хванѫтитѣ, набутани въ хана, къмъ края съставлявали цѣло събрание—150 души. Взели имъ въ пари около 200 лири турски, вещи на цѣна 50 лири и 9 коня. Много пѫтници били въорѫжени, но понеже вървѣли далечъ единъ отъ други, били заобиколени и хванѫти прѣди да могѫтъ да забѣлѣжѫтъ, че сѫ въ капана. Разбойницитѣ би сѣдѣли до вечерьта, ако единъ далекогледъ гражданинъ не билъ разпозналъ отъ далече, че това е шайка; при всичко че слѣдъ него почнѫли да стрѣлятъ, той избѣгълъ и повдигнѫлъ съсѣднитѣ села. Тогава разбойницитѣ натоварили плячката на коньe и заминѫли. Скоро тукъ се притекли селски потери, жандармерия отъ Варна, кавалерия отъ Добричъ, но въ тъмнината изгубили имъ слѣдитѣ. При все това разбойницитѣ неможахѫ да избѣгнѫтъ сѫдбата си; бѣхѫ издирени и хванѫти. [9] На 18. Септември седемь хайдути хванѫхѫ въ Ески Джумая чиновницитѣ отъ тамошното околийско управление заедно съ инженера и имъ съблѣкли дрехитѣ заедно съ парситѣ и часовницитѣ. На 4. и 5. Септември се появихѫ разбойници въ униформа на турски низами около самото Търново, на шосетата къмъ Севлиево, Габрово и Елена, застрѣлили близо до града войника, който стоялъ на стража при бахчията на Търновскитѣ казарми, и обрали единъ отъ прѣдприемачитѣ на постройката на моста прѣзъ Русица. Най-лошо бѣше въ Делиорманъ, гдѣто отъ това зло страдахѫ и Турцитѣ. На 31. Юли една шайка нападнѫла селото Чаушъ-махала при Тутраканъ, когато селянитѣ тъкмо се молили въ джамията; разбойницитѣ затворили молебния домъ, изваждали отъ него единъ мюсюлмански селянинъ слѣдъ другъ да покажѫтъ своята кѫща и каквото има въ нея, набрали до 1500 лева въ пари и нѣколко коня и изчезнѫли. [10] А въ сѫщото това врѣме въ Шуменъ ставахѫ великолѣпни маневри и князь Александъръ посрѣщаше въ Русчукъ краля Милана като свой гость, даже мнозина чужденци, които знаехѫ само София и Дунавскитѣ градове, оптимистично мислѣхѫ, че на всѫдѣ въ България царува примѣрна безопасность и че извѣстията за разбойници сѫ малко или много невѣрни приказки.

Въ едно засѣдание на комисията, която трѣбваше да размисли върху мѣркитѣ за изкореняванието на разбойничеството (участвувахъ

[9] Правителственнитѣ извѣстия за Сарѫгьолския грабежъ въ „Държ. Вѣстникъ“ 1882 г. бр. 118. стр. 937 и бр. 124 стр. 1003.
[10] „Държавенъ Вѣстникъ“ 1882 г. бр. 90 стр. 708.

и азъ въ нея) на Януари 1883 г. военниятъ министъръ генералъ Александъръ баронъ Каулбарсъ чете статистика за разбойничеството прѣзъ 1882 г., съставена отъ военнитѣ власти, на които тогава бѣ подчинена и жандармерията. Споредъ нея всичко станжли 98 грабежа.[11] Разбойници имало 166 Турци, 17 Българи и 1 Грькъ. Въ сраженията съ хайдутитѣ паднжли 8 войника и 3 ранени. Подозрителни лица били изпратени задъ граница 49, отъ военнитѣ сждилища сждени 202 души а за невнимателно пазение на пжтищата или за укривание на разбойници били наложени глоби на селата всичко 44,046 лева.

Прѣдставителитѣ на българскитѣ събрания тогава прѣдлагахж уреждането прѣди всичко на нѣколко подвижни дружини (като босенскитѣ «streifcorps») отъ 15—20 души, които да се движжтъ главно въ Тозлука, слѣдъ това между Ески-Джумая и Разградъ, около Добричъ и между Шуменъ и Проводия. Това срѣдство наивно се наричаше контра-шайка. Прѣзъ лѣтото на 1883 г. дѣйствително бѣхж съставени два особенни подвижни ескадрона жандармерия, главно за Тозлука. Военнитѣ мѣрки споредъ ланския начинъ тази година бѣхж изоставени, което бѣ въ полза на младата българска войска, тъй като разпрѣсванието на редовната войска за пазение на горитѣ и наглеждание на пжтищата нарушаваше само дисциплината и отнимаше врѣмето, опрѣдѣлено за упражнения. Разбойничеството станж по-рѣдко, като не броимъ нощьта слѣдъ 23. Юни, когато силна шайка нападнжла въ тъмнината околийското управление въ Тозлушкото село Хоранлари, скоро учрѣдено въ самия центъръ на разбойничеството. Искали да освободжтъ своитѣ хванжти другари, но слѣдъ малка стрѣлба били отблъснжти отъ чиновницитѣ и отъ десетина стражари. Малко врѣме слѣдъ това хайдушкиятъ войвода Чолакъ Пехливанъ съ двайсетъ души на 2. Юли обралъ около 50 пжтника на шосето отъ Търново къмъ Севлиево, т. е. недалеко на западъ отъ Янтра, вече въ край повечето български; той билъ наистина догоненъ и прѣслѣдванъ, но изчезнжлъ безъ слѣда въ селата на Тозлука.

На слѣдната 1884 г. бѣ въведена нова плащана селска стража, чиито членове и съ своитѣ тенекиени знаци отъ далеко не се отличавахж много отъ хайдутитѣ. По цѣла източна България бѣ прострѣна мрѣжа отъ пикети по всички пжтища. Тогава разбойни-

---

[11] Отъ грабежитѣ на Шуменския районъ се падатъ 19, на Ески-Джумайския 32, на Разградския 2, на Русчушкия 9, на Варненския 15, на Еленския (съ Търновско) 21. (Силистренско липсваше въ тази таблица).

чеството почнѫ да не вирѣе, даже на 4. Юни загинѫ непостижимиятъ до тогава Селимъ Пехливанъ или Чолакъ Пехливанъ (тур. «хромиятъ борецъ»). Той стоялъ цѣлъ день въ Таукчи-орманъ, въ гората, която около на 1000 крачки длъжина прилѣга къмъ шосето отъ Бѣла за Русчукъ между селата Обрѣтеникъ и Долни Монастирци. Обаче нѣмалъ щастие; този день случайно никой не минѫлъ по шосето. Надвечерь се приближилъ къмъ «землянката», глинена стражарска барака недалеко отъ гората, въ която се намирали 4 селяни, Българи и Турци. Било тъмно и валѣло. Самъ Пехливанъ отишълъ къмъ тѣхъ и викалъ имъ да се прѣдадѫтъ. Прѣдъ бараката стоялъ на стража единъ младъ резервистъ Българинъ. Прицѣлилъ се и въ тъмнината случайно улучилъ Пехливана въ гърдитѣ. Падащъ хайдушкиятъ войвода извикалъ още съ всичкитѣ си сили на своята шайка: «Аркадашларъ (другари), вече отхождамъ отъ този свѣтъ, не ме оставяйте въ рѫцѣтѣ на гяуритѣ!» Четата се опитала да му вземе тѣлото, но напраздно; тя била отблъснѫта съ кървави глави. Мъртвиятъ Пехливанъ на зараньта билъ прѣнесенъ въ Бѣла и тамъ въ управлението фотографиранъ. Резервиста и неговитѣ другари получихѫ богати награди, които изобщо прѣзъ тѣзи хайдушки бойове, щедро се раздавахѫ отъ правителството. Пехливанъ билъ човѣкъ отъ по-добъръ типъ, истински «galantuomo» между хайдутитѣ. Който му падалъ повторно въ рѫцѣтѣ, томува нищо, казватъ, не взималъ. Самъ билъ кѫса и едра фигура, съ черни мустаци, хромъ съ десната си рѫка, но при все това съ лѣвата много вѣрно стрѣлялъ. Съ неговата смърть изчезнѫ отъ сцената лице, около което се бѣ вече образувалъ цѣлъ крѫгъ приказки и прѣдания. Излѣзе на явѣ, че постоянно се криелъ на българска земя: всички голѣми награди, опрѣдѣлени за неговата глава не бѣхѫ въ състояние да склонѭтъ неговитѣ Тозлушки ятаци къмъ прѣдателство.

Нѣма съмнѣние, че противъ разбойничеството, което въ днешно врѣме, казватъ, пакъ се съживявало, могли би да се употрѣбѭтъ много по-чувствителни мѣрки. Главната негова подпора е пустотата на шосетата. Тя може да се отстрани само съ систематическо основавание на нови села край главнитѣ пѫтища, обаче въ колонизацията българского правителство никога не е проявявало творчески духъ. Често бѣше прѣдписвано, щото гѫсталацитѣ и горитѣ отъ странитѣ на пѫтищата на извѣстно разстояние да се изсѣкѫтъ, за да не могѫтъ да ставатъ злодѣйски засади при самото шосе; обаче тѣзи прѣдписания си оставахѫ само на книга. Повечето отъ стражарскитѣ кули не бѣхѫ поставени така, щото отъ едната да се

вижда другата и не бѣхѫ снабдени съ върлини, крайщата на които да бѫдѫтъ обвързани съ снопчета слама за запалвание въ минута на алармъ. И службата на подвижнитѣ пѫтни патраули бѣ много слаба, при всичко че българската жандармерия има мѫжье, които се небоѭтъ отъ опасности. Обаче всѣкога жандаритѣ се изпращахѫ отъ околийскитѣ центрове тепърва слѣдъ извѣстието, че селската стража забѣлѣзала нѣщо подозрително; редовното обикаляние на шосетата отъ стражи съ по нѣколко яздачи, които да се срѣщатъ на извѣстни мѣста отъ различни точки, било деня или нощя, повече би помогнѫло за постоянната сигурность на обществеснитѣ пѫтища.

Разбойничеството до извѣстна стъпень е въ свръзка съ турската емиграция, която отъ основаванието на българското княжество все продължава. Много отъ хайдутитѣ сѫ Турци, които сѫ изселили своитѣ семейства, но сами се връщатъ въ роднитѣ си мѣста като свободни «балканъ-челеби». Статистични данни за изселванието на Турцитѣ отъ България за цѣлата страна, за жаль, нѣма, поне печатани; нека приведѫ само единъ примѣръ отъ Разградски окрѫгъ, който при прѣброяванието на 1. Януари 1881 г. ималъ 121,412 жители, на 1882 всичко се изселили 4612, на 1883 г. дори до края на Октомври 10,487 Турци.[12]

Но нека се вѫрнемъ къмъ мѣстата, които ни напомнихѫ всички тѣзи хайдушки случки. На пѫтя отъ Бѣла за Русчукъ лежѫтъ отъ страна и нѣколко български села съ извѣстно минѫло. Тукъ сѫ Горни и Долни Монастирци, гдѣто въ старо врѣме имало мънастирь[13], тукъ е Тръстеникъ, отъ гдѣто билъ прочутиятъ Мустафа Тръстеникоглу, който като великъ везиръ на 1808 г. билъ убитъ въ Цариградъ прѣзъ възстанието на спахиитѣ и яничаритѣ за реформитѣ, съ които искалъ насилственно да поправи разстроената организация на империята; по-нататъкъ е бойното поле, гдѣто на 14. Ноември 1877 г. великиятъ князь Владимиръ разбилъ Сюлейманъ паша между селата Тръстеникъ и Мечка. На всѣкждѣ се виждатъ окопи отъ послѣдната война. Обѣд-

---

12 „Държ. Вѣстникъ“ 1883 г. бр. 129 стр. 1172.

13 Споредъ животописа на св. Георги Кратовски въ селото наречено Монастирь „близо до Русе“ живѣлъ въ началото на 16. столѣтие иеромонахъ Софрони (първоначало нареченъ попъ Стефанъ) отъ село Пенковци „близо до София“ (единственното Пенковци въ княжеството е въ Трънска околия), който по-напрѣдъ живѣелъ въ София. слѣдъ това въ Угровлахия. а подиръ смъртьта на войвода Радулъ пакъ се върнѫлъ въ България. Билъ убитъ „отъ дявола въ подобие на единъ мънастирски слуга“ съ сѣкира въ главата, а подиръ смъртьта му билъ почитанъ за светия. Гласник кн. 40 стр 126.

ната станция е при единъ осамотенъ ханъ близо до селото Тръстеникъ, чиито съдържатели сж Цинцари; хората ядҗтъ около ханчето, сѣднжли на земята, а на коньетѣ носжтъ прѣсна трѣва около множеството коля, които на обѣдъ случайно се тукъ събиратъ.

Най-послѣ се разтварятъ пустинитѣ съ тѣхната висока трѣва и прѣдъ насъ се появява Дунава, около шесть километра въ лѣво отъ шосето, подъ подножието на равнината, по която води нашиятъ пжть. Първиятъ погледъ е привѣтливъ: неподвижно блѣдо огледало на широката голѣма рѣка, въ което се отражаватъ яснозеленитѣ ливади, върху него надути платна на голѣмитѣ рѣчни кораби, задъ рѣката пространни блата, между тѣхъ градчето Парапанъ, по-нататъкъ бѣли румънски села и широка плодородна низина съ мъгляви нивя и кории. На десно отъ насъ изкача Русчукъ съ своя купъ кжщи и съ бѣлитѣ минарета, разположени между Дунава и високия връхъ, на чийто гребенъ между лозя и градини ясно се разпознаватъ окопитѣ на запустѣлото укрѣпление «Левантъ-табия». Срѣщу Русчукъ на румънския брѣгъ малко по-долу се подаватъ черквитѣ на Гюргево и мачтитѣ на корабитѣ, пустнжли котва прѣдъ града.

Прѣди влизанието въ Русчукъ прѣминава се още рѣката Ломъ, която не трѣбва да се бърка съ другия Ломъ въ Видинско; той е най-източниятъ отъ Дунавскитѣ притоци отъ десна страна, тъй като по-нататъкъ въ Делиорманъ и Добруджа се втичатъ въ Дунава само сухи, дълбоко въ пръста заровени корита, които само отъ врѣме на врѣме се изпълватъ, обаче ни една постоянно течеща рѣка. Ломъ тече между стръмни урви по криво рѣчище и се влива въ Дунава подъ самитѣ Русчушки стѣни отъ западната имъ страна; неговата вода е служила и за попълвание на крѣпостнитѣ окопи. Въ долината на Ломъ прѣдъ Русчукъ лежжтъ селата Дулапитѣ и Басарабово; още по-нагорѣ при селото Иованъ-Чифликъ близо до лѣвия брѣгъ се намира мѣстото съ паметника, гдѣто на Октомври 1877 г. въ малко едно сражение паднжлъ принцъ Сергѣй Лайхтенберски.

Русчукъ е най-голѣмия градъ въ княжество България, съ 26,156 жители. Отъ тѣхъ 11,342 сж Българи, 10,252 Турци, 1,943 испански Евреи, 841 Ерменци; останжлитѣ сж Румъни, Гърци и други чужденци[14]. Въ първитѣ години на княжество България въ града на

[14] Спорѣдъ статистиката отъ 1893 г. всички жители били 28,121 души, отъ които на 15,730 матерниятъ езикъ билъ български, на 7484 турски, на 2196 еврейски, на 585 нѣмски, на 367 грѫцки и пр. (П.).

пръвъ погледъ на всѣкждѣ се прѣдставяхж разбити отъ бомби и изгорѣли сгради, спомени отъ обсадата и бомбардиранието на Русчукъ отъ Руситѣ прѣзъ послѣдната война. Бижтъ въ очи многото турски граждани, безбройнитѣ молдавански и на нѣмски Евреи дюкяни, инакъ невиждани въ България и по чаршията арменскитѣ надписи съ букви, които отдалече много приличатъ на старата глаголица. Нѣкои прави, добрѣ постлани съ камъне улици изглеждатъ прилично. Тукъ е сѣдалище на метрополитъ и на нѣколко консула. При Дунава се издига нова княжеска кжща. По-надолу подъ града се намира станцията на желѣзницата за Варна. Дунавскиятъ брѣгъ повечето е стръменъ, глинестъ, та града отъ тази страна малко импонира.

Русчукъ е наслѣдникъ на старобългарската крѣпость, която лежала 25 километра на югъ въ вжтрѣшностьта въ единъ завой на лѣвия брѣгъ на рѣката Ломъ и се наричала Червéнъ. Голѣмото село (764 жители) въ подножието на крѣпостната скала и до днесь се нарича съ сжщото име. Подиръ паданието на българското царство крѣпостьта заедно съ своя градъ скоро пропаднжла и въ врѣмето на Хаджи Калфа прѣдставлявала само развалина съ бѣдно християнско село. На 1659 г. Червéнъ ималъ само 30 български кжщи, но и двѣ черкви. При все това още въ 16. и 17. столѣтие става сегизъ тогизъ за него дума, като се прѣиначава нѣкога името му съ метатеза въ Черновъ. Въ титлата на Русчушкия метрополитъ неговото име и до сега сжществува; пише се метрополитъ «Доростоло-Червенски», т. е. метрополитъ на съединенитѣ Силистренска (стариятъ Доростолъ) и Червенска столици.[15]

Мѣстното име на Русчукъ е Русе (жительтъ Русенецъ); тъй се пише въ 16. вѣкъ (Русси) и тъй се нарича и до днесь отъ българското население по цѣлата околия. Най-напрѣдъ се споменува на 1503 г. въ мира между Унгаритѣ и Турцитѣ при изброяванието на крайдунавскитѣ крѣпости.[16] Въ врѣмето на Хаджи Калфа

[15] Крѣпостьта е изобразена у Каница 3,313. — За срѣдновѣкия Червéнъ вж. Dějiny bulh. 272, 352, 353, 355, 410. „Dschirnawa" въ Никополския санджакъ въ съсѣдство съ Свищовъ, Търново, Разградъ, въ законитѣ отъ 16. вѣкъ у Хамера, Osman. Staatsverfassung 1,310. „Csernov" у Хаджи Калфа, стр. 44, половинъ день отъ Дунава. Епископъ τοῦ Τζερνόβου 1652, Sathas, Bibl. graeca medii aevi 3, 586. „Cierven civitas" 1659: Act. Bulg. eccl. 263 Епископъ Τζερβενοῦ Серафимъ ок. 1725, съ сѣдалище Τζεονέβοδα; въ единъ гръцки списъкъ, изд. отъ Omont, Révue d'orient latin I (1893) 315.

[16] У Hammer, Osm. Gesch. 2^2,616 е напечатано Rwcz, въ съгласния миръ на 1519 у Theiner, Mon. Hung. 2,624 Kusly, чети Russy. Въ животописа

Русчукъ броялъ покрай крѣпостьта вече 6000 дървени кѫщи, двѣ бани и 9 джамии. Сѫщото число кѫщи се споменува въ едно извѣстие отъ 1659 г.; Богданъ на 1640 г. по-подробно привежда 3000 турски кѫщи, 200 православни и 200 ерменски и споменува тукашната крѣпость съ 5 кули, снабдени съ топове. На 1594 г. Русчукъ билъ оплѣненъ и изгоренъ отъ Михаила, влашки войвода. Важностьта на града растѣла съ туй, че лежалъ на пѫтя отъ Седмиградско и Букурещъ за Цариградъ. Като военenъ и търговски центъръ Русчукъ скоро затъмнилъ своитѣ отдавна прочути съсѣди, Силистра и Никополь, които въ по-раннитѣ врѣмена на турското владичество били главни градове край Дунава. Първоначално той билъ подвластенъ на Никополския санджакбегъ. Дори до половината на 18. столѣтие въ Русчукъ се намирала колония отъ Дубровнишки търговци, които отъ тукъ водили търговия покрай Дунава и изъ Влашко.[18] Carsten Niebuhr на 1767 г. описва Русчукъ като голѣмъ търговски градъ съ 2200 кѫщи, съ турско, българско и румънско население и съ малка крѣпость на брѣга. Рускитѣ войни отъ врѣмето на царица Екатерина още повече повдигнѫли важностьта на града като крѣпость. Една военна руска релация отъ 1793 г. прѣдполага града да има до 20,000 жители, отъ които само четвъртината били християни, Българи и Румъни. Най-славно врѣме за Русчукъ били годинитѣ 1864—1877, когато билъ главенъ градъ на Туна-Вилаети, прѣзъ врѣмето на Митхадъ паша, който самъ билъ родомъ Турчинъ отъ едно село на тукашната околность, казватъ отъ селото Заудъ (или Заветъ), на югъ отъ Тутраканъ.[18]

на св. Георги Кратовски (Гласник, кн. 40, l. c.) срѣщаме „близъ Русе". И Меркаторъ на картата отъ 1584 г. пише Russi, както пишѫтъ и Дубровчанитѣ и католическитѣ мисионери. Русчукъ е, казватъ, турска умалителна форма отъ Русе (Рус-джикъ).

[17] Дубровчанитѣ дохождали въ „Russi" още на 1596 г., но собственно „colonna" се образувала тепърва подиръ разтурянието на колониитѣ въ Провадия и Търново и се споменува отъ 1673—1755 г. Търговцитѣ, които отъ тукъ ходили до Видинъ и Силистра и имали свой свещенникъ, били само 4—10 кѫщи.

[18] Близо до това село се намира турскиятъ мънастирь „Хасанъ Демиръ Баба Пехливанъ Текке", изобразено у Каница 3,300. Споредъ разказа на Каница (стр. 299) излиза, че неговиятъ основатель „желѣзниятъ старецъ" (демиръ баба) и „борецъ" (пехливанъ) Хасанъ е живѣлъ въ царуванието на султана Махмуда II. и прѣзъ тогавашнитѣ руски войни и че е билъ противникъ на реформитѣ. Той не ще бѫде навѣрно другъ освѣнъ Пехливанъ Баба отъ Русчукъ, който се отличилъ като войвода на кавалерията въ руско-турската война отъ 1810 г. и който слѣдъ това на 1820 г. като Лепантски паша воювалъ срѣщу Али паша Янински, обаче за непослушность билъ осѫденъ отъ султана Махмуда на смърть (Finlay, History of Greece 6, стр. 77 и 82). За този Пехливанъ паша пише и генералъ Петровъ въ историята на руско-турската война 1806—1810, III 46 и т. н. Тази светиня сѫществува и до днесь, но самъ азъ не съмъ ѭ виждалъ и не ѭ знаѭ.

Населението отъ тукашния край прѣзъ по-старитѣ войни много се промѣняло. Отначало, особенно въ врѣмето на Кърджалиитѣ, между Българитѣ ставала голѣма емиграция въ Румънско.[19] Отъ началото на нашето столѣтие, особенно подиръ войнитѣ отъ 1810 и 1829 г., българското население почнѫло да се усилва съ прииждането на Балканджии, което продължава и до сега. Покрай старитѣ села (като напр. Щтърклево) има много други, заселени, казватъ, едвамъ прѣди 60 годинъ.

Русчушкия окрѫгъ се дѣли на четире околии, чиито центрове сѫ Русчукъ, Бѣла, Тутраканъ и селото Балбунаръ. Отъ неговитѣ 132,008 жители споредъ Сарафова 52·4% (слѣдователно по-голѣмата часть) сѫ мохамедани, 44·8% православни християни: 65,979 Турци, 54,739 Българи а освѣнъ тѣхъ и малки количества Румъни, Татари, Цигани, Ерменци и Евреи. Въ Балбунарска околия Турцитѣ даже образуватъ 78·7% отъ населението[20].

На изтокъ отъ Русчушкия окрѫгъ лежи Силистренския окрѫгъ (101,142 жители), въ който Българитѣ сѫ съвсѣмъ малко срѣщу 71·1% Турци. Неговиятъ главенъ градъ Силистра (римскиятъ Durostorum) брои 10,642 жители, раздѣлени на шесть народности: Турци (по-голѣмата часть), Българи, Румъни, Ерменци, Гърци и Евреи[21]. Въ послѣдно врѣме, Силистра станѫ нѣкакъвъ си новъ български литературенъ центъръ; на Януари 1887 г. тамъ излизахѫ петь списания. Селото Татарица при Дунава на западъ отъ Силистра е заселено отъ староверци Руси (отъ 322 жители 264 сѫ такива).

Поради честитѣ промѣни, населението е запазило малко традиции за развалинитѣ и историческитѣ паметници, които сѫ толкова много въ тази покрайнина покрай Дунава, най-вече отъ римско врѣме[22].

---

19 Стариятъ български списатель г. Цано Гинчевъ разказваше ми, че още прѣзъ 1851 г. намѣрилъ въ селата Драгомирещи, Домнещи и Кяжа при Букурещъ жители, които говорили български, по произходъ отъ околностьта на Русчукъ.

20 Споредъ статистиката отъ 1893 г. цѣлиятъ Русенски окрѫгъ ималъ 162,589 ж., отъ които 42·7% сѫ мохамедани, 54·6% православни. Българи били 84,074, Турци 66,056. Въ Балбунарска околия Турцитѣ били 72·9%.

21 Споредъ сѫщата статистика Силистринския окрѫгъ ималъ 111,830 ж., отъ които турскиятъ елементъ съставлявалъ 61·6%. Самиятъ градъ броялъ 11,710 жители. (П.).

22 При селото Каджкьой, въ общината на село Рѣхово, на половинъ пѫть между Русчукъ и Тутраканъ, има малко отдалечени отъ Дунава голѣми римски развалини, по-нататъкъ на югъ при българското село Черешево срѣдновѣковни развалини, гдѣто се намиратъ български монети и т. н.

Остава, слѣдъ тази обиколка по българскитѣ краища, да доведѫ любезния читатель отъ Русчукъ обратно въ София.

Пѫтятъ води отначало на горѣ по Дунава. Огромната рѣка тука тече съ съвършенно слабъ наклонъ въ много широко корито, до 1500 метра и повече. На дълги праволинейни части отъ рѣката понѣкога се виждатъ отдалечени острови и брѣгове, виснѫли надъ хоризонта, като въ море. Брѣговетѣ сѫ съвсѣмъ разнородни. На българска страна виждаме най-много високи глинести стръмнини, които при Свищовъ и Рахово напр. се издигатъ 200 метра надъ Дунавското равнище, което при Свищовъ е вече само 22 метра издигнѫто надъ морето. Многобройни градове и села лежѫтъ край самата рѣка; тѣхната околность е лозарски край, а по-дълбоко на вѫтрѣ (напр. Плѣвенско) житенъ. Румѫнскиятъ брѣгъ пъкъ е съвършенно низъкъ; до него се простира нѣколко часа широкъ поясъ ливади, блата и езера, проплетени отъ живи и мъртви Дунавски рѫкави. Тамъ рѣдко се приближава задъ ливадитѣ близо до рѣката нѣкоя низка суха побрѣжна тераса, както при Зимничъ срѣщу Свищовъ. Многобройнитѣ острови и широкитѣ ливади отъ румънска страна сѫ жилища на разнообразни животни. Тамъ се роѭтъ хиляди пеликани, рибари, воденичарки, диви гѫски, чайки, карабатаци (водни кочошки) и т. н.; прѣзъ лѣтнитѣ нощи тѣ издаватъ оглушителенъ крѣсъкъ. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ орли и гологлави картали, които живѣѭтъ по дупкитѣ и пещеритѣ, съ каквито сѫ пълни низкитѣ скали, между които българскитѣ рѣки (напр. Янтра) се втичатъ въ Дунава. Господинъ Златарски, който прѣглеждалъ тѣзи пещери, намѣрилъ въ едни надъ Искъръ при село Кунино интересни палеонтологични кѫсове, главно кости и зѫби отъ фосилни конье (Equus caballus fossils и др.); въ други много дълбоки, надъ Русчушкия Ломъ, половината е изпълнена съ курешки отъ прилѣпи. Въ блатистата почва на гѫститѣ, на мѣста съвсѣмъ непроходни ливади, прѣплетени отъ павитни растения, се криѭтъ множество змии. Сѫщо и вълци тамъ живѣѭтъ а по нѣкога и прѣплуватъ и Дунава. На пролѣтъ голѣма часть отъ ливадитѣ наводнява и тогава можеме да се разхождаме съ лодки между коронитѣ на тѣхнитѣ елхи, върби и тополи; жълтата ивица по листата показва и прѣзъ лѣтото височината на послѣдното наводнение. Самитѣ води сѫ пълни съ риби отъ всѣкаква голѣмина. Като вкусна риба е прочута особенно чигата (Accipenser ruthenus) и моруната (A cipenser huso). Покрай българския и сръбски брѣгъ морунитѣ се ловѭтъ за черния хайверъ, който не е по-лошъ отъ

руския отъ Волга. Най-голѣмата рѣчна риба е сомътъ (Silurus), дори до 1—2 метра длъгъ; въ Видинъ веднъжъ видѣхъ съ въдица изваденъ на брѣга прѣкрасенъ екземпляръ на длъжина колкото единъ възрастенъ човѣкъ.

Значителната дълбочина (16 метра и повече) и ширина на рѣчището много улесняватъ плаванието. Прѣнасянието на стока и хора се намира повече отъ половина столѣтие (отъ 1834 г.) въ ръцѣтѣ на австрийско параходно дружество, чиито собственни параходи плуватъ три пъти въ седмицата надолу по рѣката и три пъти на горѣ. Единственна конкуренция му прави новото руско дружество, чиито плавания се простиратъ чакъ до Свищовъ. Освѣнъ това срѣщаме товарни параходи на частни търговци, леки морски търговски параходи подъ гръцко знаме и «военни» български параходи (безъ топове), които служатъ за всевъзможни правителственни транспорти. Най-голѣмо е движението въ българскитѣ и румънски складове по жътва, когато се изнася житото. Покрай параходитѣ по Дунава се появяватъ, при незначително спадание, и платнени кораби съ двѣ мачти; между тѣхъ има и по-малки морски кораби, напр. съ турско знаме отъ Мала Азия. Обаче въ сравнение съ Рейнъ или долна Елба долниятъ Дунавъ при все това сравнително е слабо оживенъ. Зимата е нееднаква; има зими, когато плаванието не прѣстава, а случватъ се и такива, когато отъ Русчукъ за Гюргево се отива по ледъ на шейни.

Слѣдъ Русчукъ се минаватъ нѣколко исторически села, които лежатъ надъ глинисти, понѣкога много подядени брѣгове: Пиргосъ, Мечка, Батинъ, познати мѣста отъ историята на руско-турскитѣ войни. Отъ устието на Янтра се отваря разкошенъ изгледъ на **Свищовъ**, който лежи на склона на високи хълмове като на нѣкой мисъ. Прѣдъ града се минава мѣстото, гдѣто на 1877 г. Руситѣ прѣминали Дунава; отъ двѣтѣ страни на потока, заровенъ дълбоко въ глината, се издигатъ на **Царева ливада** два бѣли обелиска. Малко новлизо до града се намиралъ прѣзъ войната руски ладиинъ мостъ. Много отдавнашното търговско и военно значение на Свищовъ (римскиятъ Novae) се обяснява отъ една страна съ лесното прѣминавание къмъ отсрѣщния Зимничъ, който лежи върху твърда по-висока тераса, отъ друга страна съ туй, че тукъ е най-южната точка на цѣлото Дунавско течение; отъ тукъ къмъ устието рѣката изново се обръща къмъ сѣвероизтокъ. Старото Свищовско градище се нарича **Стъкленъ**. Градътъ извътрѣ прави особенно впечатление, като се издига отъ рѣката стръмно на горѣ върху почва, пъл-

на съ дълбоки, сухи ровове. Подиръ изгарянието му въ войната на 1810 г. билъ е съвършенно подновенъ. Неговото раздѣление (българска махала, гръцка махала, влашка махала) показва етнографическитѣ елементи, които сѫ взимали участие при образуванието на днешното негово население; отъ мѣстнитѣ Българи мнозина сѫ отъ Търново, па има между тѣхъ и прѣселенци отъ Арбанаси. Свищовъ има 11,540 жители [23] и до днесь е единъ отъ първитѣ търговски градове въ княжеството: неговата митница стои на второ мѣсто, веднага слѣдъ Варна. Въ политическия животъ на днешна България Свищовци взиматъ голѣмо участие [24].

Покрайнинитѣ около Свищовъ почватъ сега по-гѫсто да се населяватъ. Отъ 1879 — 1884 г. въ тукашния окрѫгъ се заселили 366 семейства или 1536 български прѣселенци. Покрай Балканджиитѣ се срѣщатъ между тѣхъ и католишки Българи отъ Банатъ, чиито прѣдци се били изселили въ началото на 18. вѣкъ отъ Никополско (въ селото Дели Сюле 689 души) и отъ Мала Азия (въ селата Дели Сюле, Акчаръ и Александрово, всичко 82 семейства или 470 души) [25]. Тѣзи малоазиятски Българи, които сега се прѣселяватъ въ Свищовъ и Варненско, до колкото можахъ да узнаѭ, сѫ отъ двоенъ произходъ. Еднитѣ (казватъ 12 села) живѣѭтъ около Мухаличъ въ съсѣдство съ Бруса, гдѣто, казватъ, тѣхнитѣ прѣдци се заселили около прѣди 100 годинъ; другитѣ живѣѭтъ въ селото Къз-дербендъ между Бруса и Никея и сѫ, казватъ, потомци на прѣселенци отъ по-старо врѣме. Тѣ сѫ отъ различни страни на Тракия, отъ Димотика, Чирпанъ и т. н. Говорѭтъ, казватъ, наполовинъ турски и се намиратъ вече на пѫть съвсѣмъ да изгубѭтъ народностьта си; съ европейскитѣ Българи били въ сношение само посрѣдствомъ абаджиитѣ отъ Копривщица, които ходѭтъ чакъ въ Анадолъ [26].

---

23 Споредъ статистиката отъ 1893 г. 13,212 жители. (П.).

24 Въ всѣко почти министерство имаше по нѣкой Свищовецъ; отъ тукъ се партийнитѣ водители Цанковъ и Начевичъ.

25 Извѣстие на Свищовския префектъ, Държ. Вѣстникъ 1884 бр. 49.

26 Че българската колония въ селото Къзъ Дербендъ е отъ по-старъ произходъ, излиза на явѣ и отъ едно писмо на Дра Салватори отъ 1808 г. (напечатано въ сборника на Добровски „Slovanka“ на 1814 г. стр 86), който казва, че това село е заселено само отъ Българи, а именно прѣди двѣ столѣтия, каже, (saran sirca due secoli) тукъ се заселили седемь семейства, прѣслѣдвани въ отечеството си за вѣра (perseguitate per motivo di religione). Въ врѣме на неговото пѫтувание селото брояло вече 150 семейства, които се занимавали съ развъждание на ленъ, съ градинарство и копринарство; при изгрѣвъ слънце видѣлъ много жени и момичета да очукватъ ленъ и да поздравяватъ слънцето съ весели пѣсни (ilari in volto e salutando il sole coi loro canti). Споредъ

Слѣдъ Свищовъ идѫтъ четире села на католически Българи, които се наричатъ, както тѣхнитѣ едновѣрци въ Пловдивъ, Павликени и до началото на 17. столѣтие били послѣдователи на богомилската ересь (стр. 141). Историята на тѣхното прѣминаване въ католичество узнаваме отъ «Acta Bulgariae ecclesiastica», тъкмо издадени отъ Загребската академия. Тѣхниятъ районъ се простиралъ дори близо до Ловечъ, но около 1727 г. една часть се прѣселила въ Малка Влахия, тогава австрийска, и отъ тукъ въ Банатъ; въ отечеството си остапѫли само онѣзи четире смѣсени села (съ 3772 католика), подчинени на Никополския латински епископъ, чието сѣдалище сега се намира въ Букурещъ [27]. Тѣхни духовници въ 17. столѣтие били най-вече туземци, които се учили въ Римъ; сега сѫ Италиянци отъ ордена на Пасиониститѣ. Дунавскитѣ острови срѣщу селото Белени иматъ малко по-високъ теренъ; на единъ отъ тѣхъ има и стари могилки, въ които сѫ намѣрени (на 1880 г.) сребърни Дирахински монети. По-нататъкъ високо край брѣга се издига Никополь, единъ отъ първитѣ градове на Дунава прѣзъ послѣднитѣ дни на българското царство и въ по старитѣ врѣмена на турското владичество. Като крѣпость той е служилъ още и прѣзъ послѣдната руска война. Сега той е запустѣло градче съ 4662 жители, по-голѣмата часть Турци (3564 Турци срѣщу 908 Българи); бѫдѫще нѣма поради мѫчното слизание отъ високия брѣгъ долу къмъ Дунава [28]. Въ Никополска околия (45,787 жители) освѣнъ Румъни живѣѭтъ и доста много Турци (8673 души) [29].

името на селището може би че сѫ отъ едноименното село (Късъ Дербендъ бълг. Момина Клисура) при горна Марица. Славейковъ въ списанието Читалище, Цариградъ, 1871 стр. 661 съобщава числото на малоазиятскитѣ Българи до 10000 души, като добавѭ, че се прѣселили въ Кѫзийската епархия въ края на 18. столѣтие. Нѣмалъ съмъ за жаль никога случай да се срѣщнѫ съ тѣхъ и да научѫ нѣщо за тѣхнитѣ прѣдания и нарѣчие.

27 Тѣ сѫ селата Белени (1437 католици), Ореше (800), Лѫжени (680) и Трънчевица (855). Въ послѣднитѣ двѣ има и малко протестанти (методисти). Сарафовъ въ Пер. Спис. 8, 50.

28 Митхадъ паша искалъ да основе новъ градъ по-нататъкъ на западъ между устието на Видъ и Осъмъ при селото Самовитъ (цѣлъ да се нарича „Султание“); накаралъ да се издигнѫтъ тамъ нѣколко склада, даже почнѫлъ постройката на желѣзница отъ тукъ за Плѣвенъ, отдалеченъ 35 километра (Kanitz 2,190). Нѣкои български държавни мѫжье искахѫ изново да се заловѭтъ за този планъ, но и тѣхното намѣрение остана само въ проектъ.

29 Между тамошнитѣ български жители нѣкои групи иматъ и особенни имена. Споредъ съобщението на г. Цано Гинчевъ дванайсетъ села между долни Искъръ и Осъмъ се наричатъ Марачи, Мерачани; тѣхнитѣ жени отначало носили на главитѣ си голѣми дървени паници съ цвѣтя и нѝнизи, обаче подъ влиянието, казватъ, на епископитѣ тази носия изчезнѫла. Рамберти на

Като минемъ устието на Искъръ, гдѣто лежжтъ остатъци отъ римската Colonia Ulpia Oescus, захваща се Раховскиятъ край. Неговиятъ центъръ Рахово (собственно Орѣхово) е малъкъ градъ съ 3837 жители, Българи, Румъни, Турци, Арнаути, Помаци, Цигани и др., при самия Дунавъ; много страда отъ постоянното смъкване на глинестата почва към рѣката, което е толкова силно, че понѣкога цѣла кжща полека-лека се завръща на друга страна. Главната забѣлѣжителность сж развалинитѣ на стара крѣпость съ кула. Околниятъ край до неотколѣ е билъ много пустъ, но сега поради голѣмата си плодородность много се заселява. Високитѣ брѣгове съ лозя край Дунава иматъ хубавъ изгледъ, но по-навжтрѣ насъ ни изненажда безлѣсието на покрайнината. Дърва за градение се донасятъ отъ далече а за горение понѣкога служи само слама или торъ отъ добитъка. Този недостатъкъ отъ дърва е причина, че въ Раховско, Ломско и Видинско често цѣли села иматъ само подземни колиби, тъй наречени бурдеи, въ които хората живѣжтъ заедно съ добитъка си. Четвероьжгълното пространство, издълбано въ глината, съ изгладени стѣни, е снабдено съ покривъ, отъ горѣ покритъ съ пласть пръстъ или чимъ, а надъ покрива се издига широкъ коминъ, обикновенно сплетенъ само отъ върбови пржчки. Свѣтлина влиза вжтрѣ прѣзъ вратата и комина. Такава кжща отъ вънъ изглежда като продълговатъ купъ глина. На около има пржтени амбари—високи кошове върху колове, на есень накачени съ жълти кочани царевица или съ голѣми тикви. Ако да нѣма дворове, оградени съ окопи или бодливи плетове, можешъ да прѣминешъ край такова село безъ да го забѣлѣжишъ. Вжтрѣ бордеитѣ сж често съвършенно чисти и зимно врѣме топли. Видътъ на тѣзи подземни жилища тукъ е много старъ. Още античнитѣ географи споменуватъ за «троглодити» въ долно Крайдунавско; английскиятъ пжтувачъ Brown на 1669 г. видѣлъ подобни колиби въ южна Унгария, а въ срѣщната Малка Влахия въ врѣме на австрийското владичество 1718—1739 селата изобщо нѣмали други кжщи, освѣнъ такива

1534 г. описва подобенъ „tagliero molto grande in capo, alquale ligano argenti, aspri vetri, ambri e ducati rasonati che pendeno" като носия въ края между Нишъ и Пиротъ. Българитѣ на истокъ отъ Осъмъ се наричатъ Ниньовци (вж. стр. 90). Споредъ статистиката отъ 1893 г. Никополь ималъ 5815 ж., отъ които 1237 Българи, 3715 Турци. Цѣлата Никополска околия имала 41,908 ж., отъ които 27,060 Българи, 7152 Румъни, 5778 Турци.

(П.).

подземни; и Молтке описва около 1830 г. като такива по-голѣмата часть отъ селскитѣ жилища въ Влахия [30].

Злѣ изпатили тѣзи краища въ началото на нашето столѣтие отъ смутоветѣ на Кърджалиитѣ и отъ войнитѣ на портата съ бунтовника Пазванъ Видински [31]. Цѣлото население избѣгало прѣзъ Дунава въ Влашко; разказва се на пр., че селото Кнежа дълги години стояло пусто [32]. Прѣзъ войната на 1811 г., когато биткитѣ сѫ ставали около Видинъ и Ломъ, и на 1829 г., когатоРуситѣ прѣзъ Рахово потеглили за Враца, тукашната околия пакъ била развълнувана отъ размирното врѣме, и при оттеглянието на рускитѣ войски много Българи потеглили съ тѣхъ за Румъния или дори до Бесарабия.

Повторното населяване прѣнесло и етнографически промѣни. Покрай Дунава се заселявали румънски селяни, които подъ натиска на влашкитѣ боляри още отъ 18. столѣтие почнѫли да бѣгатъ въ турска територия, гдѣто нѣмало нито болярство, нито ангария [33].

---

30 Strabon 7 p. 318 споменува Троглодити въ Добруджа около Калатида, Томи и Истъръ, Птоломей споменува сѫщо такива край Дунава близо до устието му. Англичанинътъ Brown посѣтилъ на 1669 г. троглодитскитѣ кѫщи на пѫтя отъ Осекъ за Митровица; отъ вѫтрѣ му се сторили чисти и по-хубави отколкото отъ вънъ (нѣм. прѣводъ, въ Нюрнбергъ 1750 стр. 119). Графъ Erasmus Stahrenberg въ релацията си за Малка Влахия около 1721 г. (ркп на унив. библ. въ Инсбругъ) казва, че жилищата на селянитѣ били подъ земята, гдѣ наречени „bordee,“ но австрийското правителство заповѣдало да се градѫтъ кѫщи. Каницъ 1,197 погрѣшно прѣдполага, че въ Ломско такива колиби направили отъ нужда тепърва Българитѣ, които се изселили въ Кримъ и подиръ 1862 г. недоволни се върнѫли. Описание на троглодитско село отъ Ломско дава и Toula въ Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1882 стр. 104 сл.

31 Подробно описва тѣзи опустошения епископъ Софрони (Браилско Пер. Спис. кн. 5 и 6 стр. 77): „епархията (т. е. Врачанско съ Плѣвенъ и Рахово) се разсипа, села неостанаха, изгориха ги Кърджалиите и Пасванските хайдути, человѣци се разбѣгаха по Влашко и по други страни“.

32 Бѣженцитѣ прѣнесли отъ Румънско сифилистични болести (бълг. ф р е н г ѝ я), които много върлували въ влашкитѣ равнини подиръ войнитѣ въ 18. столѣтие па и много се разпространявали отъ пиенето отъ едни и сѫщи сѫдове. Слѣди отъ тѣхъ въ Раховско и Ломско, повечето вече въ трето поколение, и до днесь се забѣлѣзватъ. Друго гнѣздо на венерическитѣ болести има въ Балкана около Ново село и Севлиево, гдѣто за нейното изкореняване българското правителство построи и особна врѣменна болница Сѫщо и въ Трънско, Кюстендилско (Прѣколница) и въ тамошното Крайще това зло се показва самъ-тамъ, прѣнесено отъ работницитѣ, които лѣтно врѣме ходѭтъ по чужбина. Бѣхме прѣдупрѣждавани да се недопираме въ извѣстни села (като въ Поганово, Лисина) до сѫдоветѣ и стомнитѣ на жителитѣ. Румелия, освѣнъ 4 села въ Казълъ Агачъ, казватъ, била избавена отъ тѣзи болести.

33 Румънската емиграция на турския брѣгъ на Дунава почнѫла още отъ 18. столѣтие. Дубровчанинътъ Бошковичъ на 1762 г. нощувалъ въ Енипазаръ при Шуменъ въ една колиба, гдѣто живѣла „una famiglia valaca, venutalà da un anno“, и то защото, каже, подъ турскитѣ паши се живѣе по-добрѣ, отколкото подъ влашкитѣ и молдавскитѣ князье, „da quali si fanno estorsioni incre-

Съ тази емиграция се образувалъ край българския брѣгъ на Дунава не много широкъ поясъ румънски колонии, който се дѣли на три независими кѫса. Първиятъ кѫсъ обгръща Дунавския брѣгъ при Силистра и Тутраканъ. Слѣдъ това иде едно прѣкѫсвание (съ нѣколко Румъни при Свищовъ) чакъ до Никополско. Отъ устието на рѣка Осъмъ дори до устието на рѣка Огостъ върви вториятъ кѫсъ; имената на тамошнитѣ румънски селища повечето сѫ български или турски. По-нататъкъ около Ломъ Румъни се явяватъ самъ-тамъ. Най-силенъ е румънскиятъ елементъ обаче на третото мѣсто, въ кѫта между Тимокъ, Дунавъ и града Видинъ, който освѣнъ слабия български полуостровъ, който се издава на сѣверъ отъ Видинъ, е съвършенно румънски (35 села). Въ княжеството всичко на всичко живѣѭтъ 49,070 Румъни, отъ които почти половината се пада на Видинския край.[34]

Най-силниятъ приливъ колонисти обаче билъ български, главно отъ Тетевенския Балканъ. Напослѣдъкъ въ нѣкои пусти села, по-напрѣдъ черкезски и татарски, сѫ колонизирани ветерани отъ доброволческитѣ дружини въ руско-турската война (въ Татарското село

---

dibili, che forzano i villani ad abbandonare i loro paesi“ (Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia. Bassano 1784 стр. 66). На Нибуръ въ 1767 г. (Reisen 3,190) жителитѣ на Влашко му се сторили по-нещастни и повече натоварени съ данъци отколкото населението въ турскитѣ провинции, „wesshalb sich dann auch viele zu den Türken und Tataren begeben haben, um nicht von ihren eigenen Glaubensgenossen tyrannisirt zu werden.“ Князь Багратіонъ съобщилъ на 19 Февр. 1810 императору Александру I, че угнетенията на чиновницитѣ отъ дивана въ Голѣма Влахия били такива, „что нѣкоторыя селенія, предпочитая иго Турокъ тераническому правленію единовѣрныхъ имъ соотечественниковъ ихъ, спаслись побѣгомъ на правую сторону Дуная“ (А. Н. Петровъ, Война Россіи съ Турціей 1806—1812, II, 472). Лежанъ на 1867 г. (Voyage en Bulgarie, Tour du Monde XIII, 122) казва, че Румънитѣ въ България сѫ „des réfugiés échappés à l'affreux regime féodal qui pesait avant 1848 sur les Principautés roumaines,“ обаче добавя, че тази емиграция е на мѣста „antérieure à ce siècle,“ при всичко каже, че мнозина ѭ приписватъ тепърва на въвежданието на „органическия регламентъ“ въ Влашко на 1831 г. Сѫщо и Каницъ (дѣлъ 2 стр. 40, 276, 282) туря въ съвършенно ново врѣме образуванието на румънскитѣ колонии на българска страна, подъ влиянието „des bauernfeindlichen Regiments der walachischen Bojaren“ и подъ протекцията на турското правителство, което подпомагало бързото заселяване на пуститѣ краища покрай Дунава.

[34] Сарафовъ, Пер. Списание 8, 59 прѣсмѣта броя на Румънитѣ въ българско княжество на 49,070 души; въ тѣхъ навѣрно влизатъ и нѣколко стотинъ Македорумъни въ западнитѣ градове и по Балканскитѣ височини (вж. часть II гл. 1). Отъ това число се падатъ 42,407 на западната половина на княжеството, отъ Тимокъ до Янтра, и то на Видинския край 23,845 (23% отъ тамошното население), на Ломския 1494, на Раховския 8054, на Плѣвенския (съ Никополь) 6077, на Свищовския 1260 Румъни. Въ източната половина отъ Янтра до море-то живѣѭтъ 6663 Румъни и то въ Силистринския окрѫгъ 1629, въ Тутраканска околия отъ Русчушкия окрѫгъ 3403; въ града Тутраканъ между 7172 жители 2804 сѫ Румъни (Пер. Спис. 4, 15).

Галово при Дунава). Нови села не сѫ основани; затова пъкъ стари села, които иматъ голѣми мери съ прѣкрасна земя, порастнѫхѫ толкова много, че много отъ тѣхъ сега сѫ вече малки градчета; нѣкогашното село, сега градецъ Кнежа съ своитѣ 4389 жители е по-населено отъ самото Рахово.[35]

Покрай Дунава се протака въ Раховско поясъ римски кастели (крѣпости), които би заслужвали по-близко изучване. Въ вѫтрѣшностьта се протакатъ отъ Кнежа до Чипоровци, казватъ, два паралелни стари окопа, навѣрно подобни на онѣзи загадъчни окопи, които се намиратъ въ отсрѣщната Малка Влахия. По-подробни извѣстия за тѣхъ, за жаль, нѣмамъ.[36]

Разкошно мѣстоположение има Цибаръ, малко градче, скрито въ кория съ високи дървета, на устието на рѣка Цибрица (римския Cebrus), въ край, гдѣто българскиятъ брѣгъ по изключение е отворенъ и низъкъ. Обаче малко по-нататъкъ изново захващатъ хълмове, насадени съ лозя, задъ които изкача градътъ Ломъ или Ломпаланка, който служи като Дунавско пристанище (скелé отъ итал. scala) на София. Съ своето бързо развитие той затъмнява стария угасващъ Видинъ, който прѣзъ цѣли хиляди години е билъ главенъ градъ въ тѣзи краища.

Видинъ наистина брои още 13,714 жители (между които 4480 Турци и 1427 Евреи)[37], обаче отъ освобождението на България не малко западнѫ. Въ турско врѣме той билъ погранична крѣпость на грамадната държава, която се простирала по тритѣ части на свѣта, всѣкога ималъ голѣмъ гарнизонъ и служилъ като изходна точка на шосетата отъ Дунава за Пиротъ, Нишъ и понататъшнитѣ покрайнини. Сега войската ѭ нѣма, слѣдъ неѭ се оттегли и по-голѣмата часть отъ турското население, градскитѣ християни изгубихѫ печалбитѣ, които имали отъ доставката на храна на многобройнитѣ турски табори, а вѫтрѣшната търговия пропаднѫ отъ туй, че между Видинъ и Пиротъ се паднѫ българско-сръбската митническа граница. При обикалянието изъ града разтурenитѣ крѣпостни кули, блатиститѣ околности съ влажнитѣ прокопи, съборенитѣ джамии (били 32) и запустѣлитѣ улици въ тур-

---

[35] Освѣнъ Рахово и Кнежа най-голѣми селища въ тукашния край съ 2000—2800 жители, сѫ градчетата: Койнаре, Бреница, Борованъ, Селановци, Козлодуй, Бѣла Слатина (центъръ на околия).

[36] За влашкитѣ окопи вж. Schuchhardt, Arch. epigr. Mitth. IX, 210 сл.

[37] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 14551 ж., отъ които 8560 Българи, 2729 Турци, 1546 Евреи. (П.).

скитѣ махали съ затворени дюкяни правжтъ разбира се тжжно впечатление. Тукашната митница заема седмо мѣсто въ княжеството, подиръ Ломъ и Рахово. Между мѣстната индустрия се слави златарството, изработванието на филигранови сребърни нѣща; съ него се занимаватъ нѣколко македорумънски майстори. Между българскитѣ чиновници, учители и списатели има и много Видинци [38].

Въ крѣпостьта, която въ свое врѣме имала силенъ гарнизонъ подъ командата на единъ ферикъ (фелдмаршалъ) а по кулитѣ си до 200 топа, сега мъртвата тишина едвамъ се нарушава отъ присжтствието на единъ или два полка българска пѣхота съ нѣколко артилеристи. Самитѣ стѣни на много мѣста сж съборени; напр. основитѣ на новата сграда на Ломското реално училище сж съградени съ камъне отъ Видинскитѣ кули. Въ военно врѣме обаче Видинъ никога нѣма да изгуби своето значение, както се видѣ въ послѣдно врѣме въ сръбско-българската война. Той има освѣнъ това прѣкрасно мѣстоположение, тъй като лежи между води и блата, почти на издигнжтъ сухъ островъ, който има формата на полукржгъ; неговата сѣверна по-висока половина завзема крѣпостьта (калéто), южната пъкъ половина изпълва малко по-низко разположениятъ градъ. Отъ източната му страна тече Дунава, отъ останжлитѣ пъкъ страни е заобиколенъ съ пространни блата или влажни ливади, които се напояватъ отъ рѣка Тополовица и отъ нѣколко по-малки потока; въ врѣме на нужда може да се пустне и Дунавската вода въ крѣпостнитѣ окопи. Най-голѣмитѣ блата (заедно съ едно малко езеро) се простиратъ на южната и югозападна страна; най-сухата а затова и най-слабата страна на крѣпостьта е на сѣверъ. При тази водна околность разбира се че градътъ не е много здравъ.

Въ Видинъ мене най-много ме интересуваше срѣдновѣковиятъ замъкъ, който се намира въ сѣверната часть на крѣпостьта близо до самия Дунавъ. Населението го нарича Видини кули. Името Видинъ народната етимология взела като прилагателно отъ женското име Вида и по тозъ начинъ си образувала митическо сжщество, основатель на замъка. Тозъ е най-добрѣ запазениятъ старъ замъкъ въ цѣла България, при всичко, че въ него много било промѣнявано и модернизувано. Той има формата на четверожгълникъ, на южната страна малко неправиленъ, и е масивна висока сграда

---

[38] Отъ Видинъ е родомъ напр. Илия Цановъ, министъръ на външнитѣ работи прѣзъ 1884 — 86, писательтъ економистъ Мих. Георгиевъ и др.

съ малъкъ дворъ въ срѣдата [39]. Стѣнитѣ се направени отъ долу само отъ голѣми камъне, по на горѣ отъ неправилни пластове тухли и камъне. Вжтрѣ въ стѣнитѣ се намиратъ високи сводове, сега отъ зазиждането имъ тъмни, тъй като замъкътъ е служилъ напослѣдъкъ за затворъ, арсеналъ и барутчийница. Надъ нѣколко врати намѣсто сводове сж турнжти хоризонтални греди както на Търновския Хисаръ. На стрѣхата около връстъ има нови тухлени мазгали съ мѣста за топове; самата стрѣха, сега съборена, която прѣдставя дървенъ ске-

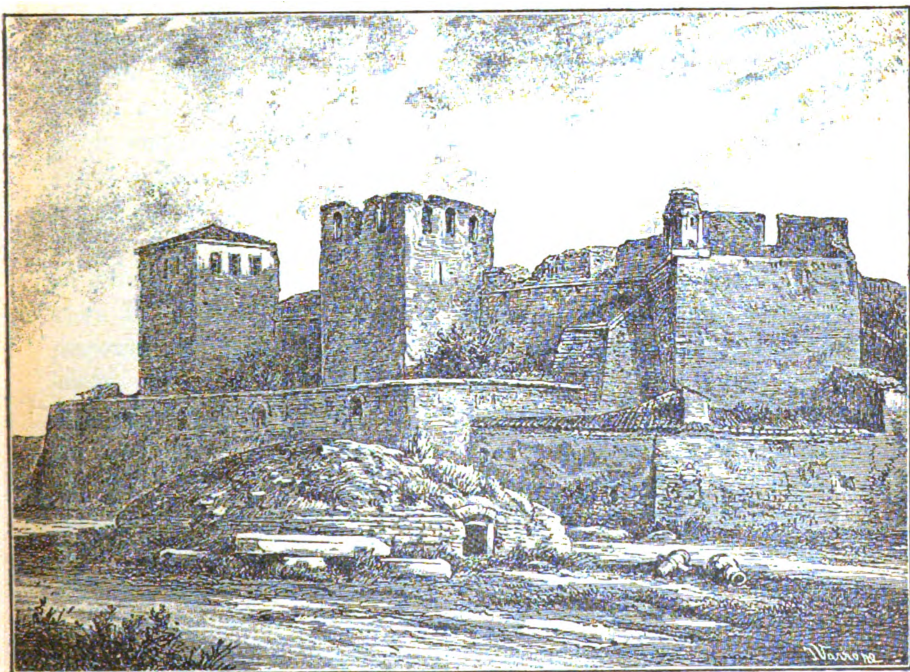

Фиг. 15. Стариятъ Видински замъкъ отъ къмъ суша.

летъ съ тухленъ покривъ, била наклонена на вжтрѣ. По жглитѣ били пристроени издадени одърчета, за стража или стрѣлецъ. Долу заобикаля цѣлиятъ замъкъ отъ вънъ низкъ каменъ зидъ съ отвори за топове и пушки; на нѣколко мѣста чрѣзъ стрѣха е съединенъ

39 Планътъ у Каница 1,244 е съвършенно добъръ, само че замъкътъ има отъ вжтрѣ само единъ дворъ, а не два. Каницъ, разбира се, въ турско врѣме не смѣялъ много да разглежда този стратегически обектъ. Каницъ не споменува размѣритѣ а азъ при едно посѣщение (1882) въ бързината заборавихъ измѣрванието направено съ крачки.

съ високитѣ стѣни на самия замъкъ. Прѣдъ зида заобикаля около връсгъ сухъ и дълбокъ прокопъ, съ зиданъ ескарпъ и контрескарпъ; по неговото дъно се търкалятъ множество голѣми, хубаво изгладени каменни топки за тежкитѣ старотурски топове. Прокопътъ и зидътъ сѫ направени отъ генерала Ветерани прѣзъ врѣме на австрийската окупация на 1689 г.

Кули има четире. Двѣ високи четвероѫгълни кули сѫ прилѣпени къмъ западната страна на замъка, поставени между външната стѣна на замъка и споменѫтия низъкъ зидъ. Тѣхнитѣ нѣколко етажа били достѫпни само отъ къмъ замъка, но сега сѫ вече съборени; само въ най-високия катъ, който се издига надъ стрѣхата на замъка, има тѣсни сводови прозорци, по три отъ всѣка страна. На сѣверната страна подобна по-низка четвероѫгълна кула, издигнѫта само по-нататъкъ отъ замъка, закрива достѫпа къмъ входа; нейнитѣ врата, както и вратата въ самата стѣна на замъка сѫ дървени, отъ вънъ обковани съ паралелни като люспи единъ надъ другъ наредени желѣзни пояси. Сѫщинскитѣ врата на замъка, съвсѣмъ тѣсни, се намиратъ въ ѫгъла. До тѣхъ отъ вънъ сѫ зазидани два турски надписа, единъ новъ и единъ примитивенъ, навѣрно много старъ; съжалявамъ, че поради кѫсото врѣме неможахъ да си снемѫ копие. Четвъртата кула, най-низката отъ всички, се намира на източната страна, къмъ Дунава, сѫщо тъй малко отдалечена отъ замъка въ прокопа, шестоѫгълникъ въ долния катъ съ готически прозорци, въ горния — съ четвороѫгълни; неговитѣ стѣни сѫ отъ четвъртити камъне, сложени въ тухлени рамки. На югоизточния ѫгълъ гледа долу къмъ Дунава добрѣ запазенъ готически прозорецъ на нѣкоя засипана партерна зала. На сѫщия ѫгълъ високо подъ мазгала сѫ зазидани два римски надписа, които Каницъ е прѣписалъ не съ малко неудобства и опасность; тѣ сѫ отъ сегашното село Арчеръ (тур. Акчаръ) между Видинъ и Ломъ, отъ развалинитѣ на старата Ratiaria, нѣкогашенъ главенъ градъ на провинцията Dacia ripensis. Орнаменти въ замъка незабѣлѣзахъ, като не броѭ нѣкакъвъ си камъкъ съ неясенъ барелиевъ на човѣшка глава и съ сияние около неѭ, който ми показахѫ на едно високо мѣсто и който изображавалъ ужъ «свети Никола».

Вѫтрѣшниятъ дворъ на замъка, постланъ съ камъне, когато го азъ посѣтихъ бѣше пъленъ съ раждасали гранати. Отъ странитѣ му се виждатъ 2—3 свода, стари входове въ залитѣ на замъка, сега зазидани. Отъ двора на стрѣхата водѭтъ извити стълби и единъ удобенъ излазъ, направенъ за изтегляние на топоветѣ, може

би, отъ нѣкогашни стълби. На една страна въ двора се забѣлѣзватъ три голѣми дупки отъ бомбардиранието прѣзъ руско-турската война на румънскитѣ батереи, поставени задъ Дунава при Калафатъ.

Едно по-основно прѣглеждание на вжтрѣшнитѣ помѣщения, сега повечето зазидани или пъкъ засипани, може би ще открие още различни архитектонически подробности. Прозорцитѣ въ византийски и готически стилъ свидѣтелствуватъ за врѣмената, когато замъкътъ и кулитѣ били градени. Основата е римска, отъ кастела Bononia, който на сжщото мѣсто съ своето име напомнялъ на старитѣ римски войници въ легионитѣ тѣхното италиянско отечество. Покъсно въ 10—14. столѣтие замъкътъ Бъдинъ билъ забѣлѣжително мѣсто въ българската, византийска и унгарска история. Тукъ е била столицата (до 1396 г.) на послѣдния български царь Иванъ Срацимиръ. Реставрацията на старобългарския замъкъ съ отварянието на зазиданитѣ врати и прозорци, като се прикрие цѣлата сграда и като се отстранжтъ нѣкои пристройки може лесно да стане безъ голѣми разноски, та ще прави и честь на Българитѣ.

Музеятъ отъ оржжия, който въ послѣдно турско врѣме билъ устроенъ въ Видинската крѣпость отъ единъ интелигентинъ паша, подиръ войната отъ часть прѣминж въ София, гдѣто неговитѣ брони, шлемове, алебáрди (видъ старинни копия) и мушкети (едноврѣмешни кремъчни пушки), повечето кжсове отъ 17. и 18. столѣтие, красѣхж въ врѣмето на Александра I. стълбитѣ и залитѣ на княжеския палатъ [40].

На близо до този замъкъ лежжтъ остатъци отъ стари черкви. Въ самата крѣпость се намира една двойна черква; на десно нова черква св. Никола, на лѣво по-низка тъмна черква св. Пантелеймонъ, съ надписъ за подновяванието на живописа на 1633 г. Черквата св. Петка въ болницата сега е пуста. Тя напомня Софийскитѣ и Търновскитѣ черкви; надписътъ, който едвамъ се чете, гласи, че іж съзидалъ влашкиятъ войвода Иоанъ Матей Басараба

---

40 Този Видински музей е описанъ отъ Каница 1,235. Подиръ войната се появилъ за него споръ между турската комисия, която споредъ капитулациитѣ прѣнасяла военнитѣ материяли, оставени на Турцитѣ, и между руското военно управление. Турцитѣ нѣщо си отнесли или пъкъ тайно продали. Каквото е останжло на Ноември 1878 г. било прѣнесено въ три сѫндъка въ София. Споредъ кореспонденцията за тѣзи вещи, която останжла въ архивата на българското министерство на просвѣщението, въ тѣзи сандъци имало: 8 ржчни мортири, 7 крѣпостни мушкети, 5 арнаутски пушки, 1 стара пушка, 2 турски пушки „шишенé“, 2 карабини, 4 стари пищова, 8 лжка, повече отъ 20 стрѣли, 21 унгарски копия, 1 копие, 1 алебарда, 8 буздогана, 11 желѣзни ризници, 15 шлема, 4 стари шапки, 5 щита, 1 риза отъ телъ, 1 тъпанъ.

(царувалъ отъ 1633—1654 г.). Фрескитѣ бѣхѫ изработени много внимателно върху тъмносивъ фондъ. За нейното запустяване се разказва слѣдната повѣсть. Една кадъна на Пазванъ паша отстранила двѣ Гъркини отъ неговия харемъ тайно въ Влашко. Пазванъ прѣдполагалъ че посрѣдници за това избѣгвание били два гръцки епископа, които и накаралъ да убиѭтъ въ тази черква. Черквата не е била отново освещавана и служила за ковачница, за това е и съвсѣмъ окадена. На близо жителитѣ показватъ мѣстото, гдѣто, ужъ нѣкога се намирала старата метрополна черква, съборена отъ Турцитѣ.

Видинъ има и различни турски паметници. Въ една джамия ми показахѫ гробницата на славния Пазванъ,[41] който до своята смърть на 1807 г. — и то естествена смърть — билъ почти самодържецъ въ Видинъ; надъ богато украсениятъ саркофагъ се издига при главата съ зелена боя намазанъ стълпъ, който отъ горѣ се свършва съ старотурски конически каукъ. Въ една улица видѣхъ и единъ богатъ турски фонтанъ съ позлатени арабески.

Нека се върнемъ вече на пѫтя отъ Ломъ[42] за София. Ломъ-паланка (7508 жители) отъ далече изглежда много привѣтливо: множество гѫсто наредени бѣли кѫщички надъ Дунава, на всѣкждѣ градини, нѣколко минарета, пространна нова (отъ 1882 г.) сграда на държавното реално училище а въ срѣдата нова черква. Частнитѣ кѫщи сѫ слаби глинени и дървени сгради. Прѣзъ окупацията Руситѣ прокарали напрѣки прѣзъ града широка улица отъ Дунава чакъ вънъ въ полето. Подъ града на източната му страна се влива въ Дунава рѣката Ломъ а задъ неѭ се просгиратъ върху високи хълмове лозя съ лѣтни бесѣдки. На терасата между Дунава и Ломъ се виждатъ остатъци отъ турско кале и римски кастелъ; поголѣмата часть отъ масивнитѣ каменни зидове, съ които е билъ заграденъ античниятъ Almus, вече се смъкнѫли отъ подядената тераса долу въ Дунавския пѣсъкъ. Тукъ има и една шъпа Турци, малко Цигани, които гдѣто ги несѣѭтъ — тамъ се раждатъ, па и нѣколко Татари, чиито жени незакриватъ своитѣ четвъртити червени лица като Туркинитѣ.

Мѣстната търговия е значителна. На 1883 г. вносътъ (главно отъ Австрия) бѣ оцѣненъ на 6,687,534, износътъ на 1,506,154

---

[41] Върху библиотеката на Пазвана вж. Малѣевъ въ Сборникъ III 405 слд.

[42] За Ломъ вж. статиитѣ на Д-ра Бассановича въ Сборникъ V, XI и на Маринова, Сб. XI.

лева. Ломската митница завзема въ българското княжество четвърто мѣсто, подиръ Варна, Свищовъ и Русчукъ. Съ прокарвание на желѣзници въ вжтрѣшностьта София, разбира се, ще стане независима отъ Ломъ и врѣменниятъ разцвѣтъ на този градъ ще пострада.

Отъ Ломъ за София (155 километра) шосето върви почти постоянно на югъ. Пощата отива най-малко за 17 часа (за 133 лева). Князь Александъръ I. минавалъ този пжть съ пощата за 10—12 часа, съ бързина дори шеметна. Обикновеннитѣ кола иматъ нужда отъ два дни; плаща се, споредъ това, да ли има повече кола и пжтници или не, 25 — 35 рубли, за проста съ чергило талига и по-малко.

Пжтятъ отъ Дунава къмъ Балкана води прѣзъ три рѣки. Най-голѣмата отъ тѣхъ е самиятъ Ломъ, който се прѣминава веднага задъ града; по него би могли да плуватъ и салове. Задъ Ломъ се минава селото Гồленци. Селското население въ тази покрайнина е отъ хубавъ типъ, повечето съ високъ ръстъ, при това хитро, обаче по-примитивно отъ живитѣ планинци при Търново. Женскитѣ носии приличатъ на носиитѣ въ срѣщната Малка Влахия; женитѣ сж облѣчени съвсѣмъ бѣло, съ червена прѣстилка и дълги косаци. Мжжьетѣ сжщо тъй се облачатъ въ бѣло, съ тежки крѫгли черни калпаци. Селата изпразднени съ заминаванието на Татаритѣ и Черкезитѣ, бързо се заселяватъ отъ нови колонисти. Напослѣдъкъ се върнжхж и двѣ Ломски села, които подиръ Кримската война били се изселили въ Русия въ Таврическата губерния.[43]

Шосето е въ много добро положение и при това много оживено отъ керванитѣ коля и конье. По голѣмата часть отъ селското население край шосето се залови за коларство и кираджилъкъ и по тозъ начинъ изкарва добри пари; прѣнасянието на 1 ока отъ Ломъ до София струва срѣдно около 1 грошъ. Отъ врѣме на врѣме минаваме нѣкоя селска дѣлница (граниченъ камъкъ) съ надписъ отъ прави черковни букви, който при всичко че се показва старипенъ, е отъ най-новъ произходъ. На десно се вижда долу лжкатушната долина на рѣка Ломъ съ редъ бѣли селца, полускрити въ градинитѣ съ овощни дървета; прѣзъ тукъ върви шосето отъ Ломъ за Бѣлоградчикъ. Край самия пжть покрайнината, особенно подиръ

---

[43] Подновяванието на селищата се познава по модернитѣ имемена: Александрово, Борисово, Крумово, Дондуково, Игнатово, Николаево, Ботево и т. н. Изобщо номенклатурата на тукашнитѣ села е чисто славянска. — Отъ Таврическата губерния се върнжхж жителитѣ на тамошнитѣ села Царицина и Терновка.

жътва, изглежда съвсѣмъ тѫжно: вълнообразна равнина съ глинеста почва (löss), обрасла съ дѫбовъ храсталакъ, бодили, трънье, бъзъ, лѣпенъ и трѣва, лѣтно врѣме обикновенно изсъхнѫла. Тукъ-тамѣ привлича ни вниманието нѣкое стадо или широко стърнище съ високи царевични стъбла. Тукъ има и уединени високи дървета, при които селянитѣ се молѭтъ за плодородие. Врани, гарги, свраки и други птици на орляци прѣхвърчатъ край шосето и кацатъ по телеграфнитѣ жици и стълбове. Отзадъ постоянно стърчи зидътъ на Стара Планина, отъ тукъ съвсѣмъ импозантна, тъй като въ тази часть сѣверниятъ склонъ е много стръменъ.

Прѣзъ троглодитскитѣ села Расово и Церовене се стига до рѣка Цибрица, която се прѣминава по дървенъ мостъ. Въ рѣчището биѭтъ въ очи недоизкаранитѣ основи на стълповетѣ на голѣмъ каменъ мостъ, споменъ отъ неотдавнашно врѣме, когато нѣкои прѣдприемчиви глави въ София бързахѫ да изпълнѭтъ цѣлата страна съ монументални сгради, безъ да бѣхѫ се позамислили по-напрѣдъ за потрѣбнитѣ за тази цѣль разноски.

Задъ Цибрица покрайнината се съживѣва. На лѣво се издига уединениятъ варовитъ гребенъ Пастрина (555 м.), подъ който при село Баня извира малъкъ минераленъ изворъ. На лѣво се виждатъ въ далечината страшнитѣ стръмнини на Балкана надъ града Враца. Въ първитѣ издънки на планинитѣ е разположено при шосето на лѣвия брѣгъ на рѣка Огостъ градчето Голѣма Кутловица (878 жители, между които 278 Турци), центъръ на малка околия. Слѣдитѣ отъ римски кастелъ на горната плоскость на стръмната тераса, която се издига на югозападъ отъ селището, и джамията на изолираната османска колония въ край инакъ чисто български свидѣтелствуватъ, че градътъ навѣрно всѣкога е ималъ стратегическо значение.[44] Отъ надписитѣ неотколѣ се научихме, че мѣстото се наричало въ римско врѣме municipium Montanensium. Околнитѣ Българи, много занемарено население, прочуто по своитѣ жес-

[44] Отъ Кутловица е дългиятъ латински надписъ (сега въ Софийската народна библиотека), издаденъ отъ мене въ Monatsberichte на Берлинската царска академия на 1881 г. стр. 464, на който Момсенъ въ Ephemeris epigraphica vol. 4 p. 524—531 е посветилъ особна статия (срав. и неговата Röm. Geschichte 5,143 заб.). Той е отъ 155 г. по Хр. и съдържа списъка на една vexillatio, която (centurio съ 76 войника) образувала тукашния гарнизонъ; той е единственниятъ описъ на гарнизонъ въ римски кастелъ, който се е запазилъ отъ старитѣ вѣкове. — Чувамъ, че тукъ-тамъ сѫ намѣрени нѣкакви си барелиефи и надписи, които били прѣнесени въ Берковица. Новонамѣрени надписи отъ Кутловица (сега Фердинандово): Сборникъ VIII, 65 сл., XI, 55 слд., Arch. epigr. Mitth. XVII 214—216, XVIII, 106.

токости при изборитѣ, живѣѭтъ въ голѣми села, които често иматъ повече отъ 1000 жители.[45]

Отъ Кутловица шосето стига около каменоломни до рѣката Огостъ; прѣзъ нея се минава било по дървенъ мостъ или пъкъ се прѣбродва пакъ край запустѣлитѣ основи на захванѫтъ каменъ мостъ. По-нататъшната покрайнина (около селото Боровци) ни изненажда съ своята живописность, особенно на пролѣть: плодороденъ хълмистъ край съ лозя, царевичини нивя, съ кории високи дървета и съ ливади, пълни съ пъстри цвѣтя. Очъртанията на Балкана постоянно ставатъ по-ясни; вече разпознаваме надъ гориститѣ му склонове прозрачнитѣ корони на дърветата на по-низката пролука, прѣзъ която ще мине нашия пѫть. Най-послѣ на десно се показва окрѫжниятъ градъ Берковица (5429 жители), бѣло гнѣздо, намѣстено между лозя при подножието на високи тъмнозелени планини, до конусообразенъ връхъ, гдѣто лежѫтъ остатки отъ нѣкое старо градище. Най-високиятъ Балкански връхъ надъ града е Комъ (1965 м.), нашъ познатъ отъ Софийския хоризонтъ. Говори се, че мѣстоположението на града е нездраво, поради изобилнитѣ дъждове и мъгли, които се събиратъ тукъ подъ планинитѣ. Улицитѣ сѫ нечисти и стариятъ дървенъ пощенски ханъ съ тѣсенъ дворъ и тъмни стаички неволно те подбуждатъ да бързашъ по-нататъкъ къмъ планинитѣ. Тукашното вино има остъръ варовитъ вкусъ, като щирскитѣ вина.

Въ околностьта има самъ-тамъ нѣщо забѣлѣжително. Около 4 ч. на сѣверозападъ въ планинитѣ при извора на Огостъ лежи голѣмото село Чипоровци (1901 жители), което сега се занимава главно съ изработване на килими. Около 5 километра отъ него въ долината наречена Рупски долъ зѣѭтъ отворитѣ на стари рударски дупки, сега полузасипани или напълнени съ вода. Слѣдитѣ на отдавнашната експлоатация на олово, сребро и желѣзо въ околностьта се захващатъ при село Желѣзна и се простиратъ чакъ до селото Горни Ломъ, при извора на рѣката Ломъ.[46] Мѣстнитѣ прѣдания разказватъ, че въ тѣзи рудници нѣкога работили «Латини». Тѣ били Саксонци, рудокопи и златари, които, при всичко че се побългарили, останѫли католици. При тѣхъ въ с.

---

[45] Едно село се нарича Охридъ, както познатиятъ градъ въ Македония.

[46] За рудницитѣ при Чипоровци и за геологията на цѣлата покрайнина вж. Toula, Grundlinien der Geologie des westlichen Balkan (Wien 1881 стр. 10, Denkschriften на Виен. акад. дѣлъ 44). Обширно описание отъ Златарски въ Пер Списание кн. 2, 18 и кн. 6, 78—84 (споредъ него тукашниятъ галенитъ съдържа 0·10 до 0·15 сребро).

Чипоровци, което тогава се пишело Кипуровецъ, Кипровецъ, Чипуровци, Чипровецъ,[47] било сѣдалището на Софийския католически архиепископъ. Въ съсѣдното село Копеловци живѣли католишки Албанци, които въ 17. столѣтие още говорили на своя си езикъ. На 1640 г. сребърнитѣ, оловенитѣ и мѣденитѣ рудници били, казватъ, изчерпани и експлоатацията се ограничавала само съ желѣзо. На 1688 г., когато австрийскитѣ войски се вмъкнѫли въ Сърбия, тѣзи католици възстанѫли, но прѣждеврѣменно. Градътъ билъ оплѣненъ и разрушенъ отъ турскитѣ войски; жителитѣ избѣгали въ Влашко и Седмиградско. Хърватската графска фамилия Пеячевичи е отъ тѣзи стари Чипоровчани.[48] Разказвахѫ ми, че въ Чипоровци и до днесь се запазила особена носия и типъ, но за жаль всѣкога когато намислѣхъ да посѣтѭ това забѣлѣжително мѣсто, поради нѣкои прѣчки трѣбваше да се откажѫ отъ намѣрението си.

Мнозина пѫтници даже се и недоближаватъ до Берковица, а отиватъ около осамотенитѣ казарми по ливадитѣ право на лѣво въ селото Клисура, което лежи при рѣката Бързя вече въ тѣсната Балканска долина между високи гористи склонове. То прѣдставя дълга улица съ ханища и бѣдни селски кѫщи. Покрай дърварството главниятъ поминъкъ на жителитѣ е даване подъ наемъ воловетѣ си; ханджиитѣ сѫ изобщо Цинцари (Македорумъни). Въ лошо врѣме улицата прѣдставя рѣка отъ лъскава каль, но въ сухо врѣме любительтъ на природата (тукъ на половинъ пѫть обикновенно се нощува) ще си отнесе приятни впечатления. Край рѣката има на мѣста кории съ стари орѣшаци, ясени и чърници съ естественни лавици за сѣдание по голѣмитѣ отвѣсни скали, заобиколени съ вода, а нѣкои ханища непосрѣдствено гледатъ къмъ шумещитѣ водопади на Бързя. Населението, при всичко че е въ постоянно сношение съ пѫтницитѣ, е много просто и изглежда много бѣдно. Въ

---

47 Старитѣ български записки отъ 17. вѣкъ иматъ Кипоровецъ (Пер. Спис. 3, 11), Чипуровци (Гласник 56, 357), италиянското писмо отъ 1578 г. Chipurovaz (Acta eccl. Bulg. 394), писмата на католическитѣ духовници отъ 17. столѣтие Chipronaz, Chiprovatz, Chiprovacium, съ кирилско писмо „у Чипровцу" (Acta p. 33 и др.). Безъ съмнѣние отъ грьц. κηπούριον градина, което се чете като кипурие въ бълг. грамота отъ 1347 г., Šafařík, Památky 2 изд. 97. Едно описание на мѣстноститѣ съ възпоминания за тѣхъ: Д. Мариновъ, Чипровци или Кипровецъ, Сборникъ XI, 135—144. Добруски, Сборникъ XIII, 429 бѣл. тълкува името на мѣстото отъ алб. кьипрѣа мѣдь, бакъръ.

48 Вж. съчинението на Юлиана графа Пеячевича: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel (1612—1674). Wien 1830 (Archiv f. österr. Gesch. 69 Bd. 2. Hälfte). Подробни извѣстия за Чипоровци въ 16. и 17. столѣтие вж. въ Acta Bulgariae eccl.

праздничии дни обаче и тукъ ще видишъ великолѣпни женски носии: цвѣтни кърпи на главата, косаци обшити съ сребърни пари, кѫси сукмани съ черни и червени отвѣсни ивици, подъ които се подаватъ богато обшити дълги бѣли ризи, пакъ тѣсни продълговати, почти като губери прѣстилки съ хоризонтални линии и златни обшивки, нѣкаква си виолетова кърпа на гърдитѣ и всѣкакви златни рѣсни около шията. Прѣзъ нощьта срѣщу Благовѣсть (на 25. Марта) ние тукъ се намираме като на нѣкой погански праздникъ: селянитѣ недаватъ воловетѣ си подъ наемъ, подкадяватъ добитъка и на мѣсечина дрънкатъ вериги около кѫщитѣ противъ «змейоветѣ». Този обичай е разпространенъ по цѣла България; другадѣ на Благовѣщение женитѣ прѣдъ изгрѣвъ слънце ударятъ съ лъжици тепсии или изобщо нѣкакво желѣзо и викатъ: «Бѣгайте змии и гущери». Въ нѣкои покрайнини това се прави прѣдъ праздника на св. Еремия, 1. Май.

Отъ тукъ се захваща възкачването къмъ върха. Клисура (442 м.) лежи въ права линия около 10 километра отъ сѣдловината, но разбира се около 1000 метра надъ нея. Турското шосе отъ Метхадово врѣме е вървѣло по странитѣ на коритото, което Бързя съ своитѣ притоци е изровила въ склона на Стара Планина, съ нѣколко завоя право на горѣ. И въ най-лека кола се впрѣгатъ, особено въ кално врѣме, три чифта волове; коньетѣ въ това врѣме се изпращатъ напрѣдъ, за да си починѫтъ на върха. Цѣлиятъ тозъ прѣносъ траеше обикновенно половинъ день, отъ призори до обѣдъ, а зимно врѣме изискваше още и голѣми усилия; стръмнитѣ мѣста отъ страничнитѣ извори се заливахѫ съ гладъкъ леденъ покривъ, по наклонната плоскость на който коньe и хора съ опасность прѣминавахѫ. Когато имаше дълбокъ снѣгъ прѣминаването по нѣкога изобщо спираше. Българското правителство (на 1881—83 г.) се разпореди да се построи великолѣпно алпийско шосе, което обхождаше стръмнитѣ мѣста съ огромни серпентини по източния край на коритото, разбира се съ голѣми разноски; нѣкои километри струвахѫ до 263,000 лева. Покрайнината е прѣкрасна. Пѫтятъ води прѣзъ пуста букова вѣковна гора, гдѣто прѣстарѣлитѣ пънове — прогнили падатъ къмъ земята и тамъ между по-младитѣ потомци обрасватъ съ буенъ храсталакъ и мъхъ. Тамъ се крийѫтъ елени, сърни, даже и мечки; понѣкога при зори прѣхвърк ватъ прѣзъ пѫтя стада диви кокошки. Изгледътъ назадъ прѣзъ горитѣ на подпланинския лозарски край и на по-нататъшнитѣ степи дори до Дунава е разкошенъ. Шосето всѣки день е оживено

отъ транспортитѣ на сандъци, чували, Видински мобили, желѣзни печки и друга стока, която се кара въ главния български градъ. По горитѣ отъ изгрѣвъ слънце се разнасятъ рeвоветѣ и виковетѣ на коларитѣ, които подкарватъ коньетѣ и воловетѣ и побутватъ колитѣ отъ задъ. Ударишъ ли отъ страна прѣзъ дебелата гориста сѣнка, ще намѣришъ тѣсенъ каменъ пѫть, обрасълъ съ трѣва и мъхъ, може би отъ доста старо врѣме. Великолѣпно изглежда тукашната покрайнина зимно врѣме (азъ съмъ билъ тука тринайсе пѫти, прѣзъ всички годишни врѣмена): клоньетѣ на дърветата сѫ пълни съ дебели пластове снѣгъ, редоветѣ ледени висулки между коренитѣ на дърветата въ изкопанитѣ ровове край шосето изглеждатъ като палати на джюджета, поточетата между балванитѣ мълчѫтъ подъ дебелата ледена кора, а като едничъкъ гласъ въ зимната гора се обажда паданието на снѣга отъ клоноветѣ.

Горѣ се отваря малка поляна между гори и скали, на която често и по пладне лежи гѫста студена мъгла. На пролѣть тукъ е пълно съ хубави цвѣтя, главно съ тинтява. На лѣво се намираше турско беклемé, четвероѫгълна крѣпость съ четире малки кули отъ странитѣ; сега при постройката на шосето до основитѣ е съборена. На десно се намираше ханъ съ пощенска станция, нареченъ Петровъ ханъ. Той прѣдставяше глинена, нечиста, низка сграда, скрита на половинъ въ земята а изъ вѫтрѣ накадена отъ димъ като колибитѣ на Ескимосцитѣ. Сега до него е съграденъ отъ Берковишката община хубавъ ханъ, притежание на градскитѣ училища. Задъ тѣзи сгради, мало по-нагорѣ се намира сѫщинскиятъ водораздѣлъ, споредъ руското измѣрвание 1442 метра надъ морето, слѣдователно по-високъ на пр. отъ тиролския Brenner (1352 м.). На лѣво се виждатъ по него нѣколко окопа отъ руско-турската война.

Отъ тукъ се слиза бързо на долу, отначало по гребена, който е и водораздѣлъ; потоцитѣ на десно отиватъ къмъ Нишава, на лѣво къмъ Искъръ. Покрайнината отъ тукъ дори до София е много пуста и досадна, лабиринтъ отъ несносни завои на половинъ день пѫть. Докато сѣверниятъ спускъ на планинската верига спада до 1000 метра дълбоко, на югъ се слиза съвършенно полека по пространна хълмиста мѣстность, която на мѣста е Красова формация и има характеристични долини и понори (тукъ има сѫщо села и върхове съ името Поноръ). Най-напрѣдъ подъ прохода се забѣлѣзватъ трапезовидни върхове съ отвѣсни брѣгове, както въ Тър-

ново или Провадия, а по тѣхъ малки нивя и малки брѣзови кории [49]. Виждалъ съмъ тукъ селяни на пролѣть да орѫтъ въ кожуси на височина около 1200 метра надъ морето, когато въ въздуха валѣше изобиленъ късенъ снѣгъ като перушина. По седемь серпентина се слиза до пощенската и телеграфна станция съ ханища, които принадлежѫтъ на селото Гинци, което само не се вижда; лежи задъ планината на западъ. Отъ тази станция дълбоката суха долина съ гладко трѣвисто дъно безъ вода завръща съ единъ завой на изтокъ; тя принадлежи къмъ порѣчието на рѣката наречена Искрецъ. Тукъ виждаме пакъ Софийски носии. На св. Архангелъ (въ Ноември) по околнитѣ села правѭтъ свадби, и тукъ по пѫтя ще видишъ много великолѣпни носии, съ нанизи отъ всѣкакви пари обкичени лица на невѣсти, ала сѫщо навсѣкѫдѣ пълни кръчми. Инакъ ханищата отъ Петровъ ханъ до София сѫ много бѣдни; въ тѣхъ се намира едвамъ хлѣбъ, ракия и кисело млѣко, тъй като пѫтницитѣ всичко носѭтъ съ себе си и не се спиратъ.

Въ пустия, безлѣсенъ край съ извѣтряли скали и блатливи пасбища около връха Печено бърдо̀, което се състои отъ червенъ пѣсъчникъ, зарадва ни първиятъ погледъ на Витоша и Рила. Въ бѣдното селце Бучино-дервендъ напослѣдъкъ бѣше сѣдалището на началника и на сѫдията на Искрешка околия. На Юли тукъ се вижда хубава флора (Verbascum, Aconitum, Gentiana, Syringa и др,). Лошото каменисто мѣсто на така наречения Чингенѐ-дервендъ, което по-напрѣдъ често било украсявано отъ колелета и други части на разтрошени кола, сега е снабдено съ новъ пѫть върху зиданъ насипъ. Слѣдъ него иде на политѣ на планинитѣ бѣдната станция Беледи-ханъ между сѣно и торъ.

---

[49] Брѣзата (Betula alba) се срѣща въ България само въ студенитѣ планини, въ Балкана, на Витоша, на Рила и т. н. Д-ръ Панчичъ въ своитѣ „Gradja za floru kneževine bugarske“ (Гласник 53, 221) намира „Betula alba L. in sylvestribus montis Vitoš et montis Rilo“. За разпространението на това дърво свидѣтелствуватъ и мѣстнитѣ имена: въ Искрешка околия, на изтокъ отъ пощенската станция въ Гинци има голѣмо село Брезье, при Огоя село Брезовъ долъ, притокътъ на Бѣлия Видъ Брязова река, колибитѣ Брезовица на З отъ Поибрене, при Елена колибитѣ Брезово, въ западна България градецътъ Брезникъ и т. н. Нѣкои български списатели, слабо запознати съ ботаника, смѣсили бреза и брястъ или брестъ (Ulmus campestris, отъ него мѣстнитѣ имена Брѣстъ, Брѣстово, Брѣстовецъ, Брѣстовица), което повело Крека (Einleitung in die slav. Literaturgeschichte 2 изд. 1887 г. стр 136) къмъ погрѣшното твърдение, че брѣзата била ужъ съвсѣмъ непозната на Българитѣ.

Влизаме въ Софийско поле. Отъ тукъ се отваря великолѣпна панорама на планинитѣ въ вѫтрѣшностьта на този полуостровъ, въ срѣдата Витоша, подъ неѭ София като бѣла ивица въ полето, на десно далечниятъ Осоговъ, острата Любаша, звъноподобниятъ Руй съ цѣлия лабиринтъ Трънски планини, на лѣво огромната Рила съ щита на снѣжния Мусалла, надвечерь разкошна гледка. Послѣдниятъ кѫсъ отъ пѫтя върви въ права линия повечето между върбови алеи по равното дъно на Софийско поле право къмъ цѣльта.

ЧАСТЬ ВТОРА

СРѢДНА ГОРА И РОДОПИТѢ.

1. Златишко поле.

Отъ София къмъ изворитѣ на Тополница. „Българска Аркадия." Градоветѣ Златица и Пирдопъ. Заборавенъ кѫтъ въ свѣта. Чергарскитѣ румънски пастири или Власи и тѣхниятъ животъ.

Прѣзъ лѣтото на 1883 г. посветихъ повече отъ два мѣсеца на пѫтувания по малко познатитѣ планински краища въ България. Посѣтихъ западната часть на тогавашната Източна Румелия и планинскитѣ мѣстности отъ София дори до сръбската и турска границы.

Първата ми цѣль бѣше централна Срѣдна Гора. Двѣ недѣли наредъ имахъ за другарь единъ тамошенъ житель, г. Петко Радомировъ, симпатиченъ младъ Българинъ отъ Копривщица, тогава учитель въ Софийската гимназия. Отъ София излѣзохме на 18. Юли рано съ файтонъ, въ който бѣхѫ впрѣгнѫти четире коня, потеглихме по Орханийското шосе и пристигнѫхме сѫщата вечерь подиръ 12 часа пѫть въ Пирдопъ. Слѣдъ досаднитѣ пустини въ най-близката околность на главния градъ настава промѣна, щомъ се пристигне до дървения, доста старъ мостъ прѣзъ Искъръ при селото В р а ж д е б н а, който по цѣлата си дължина (85 крачки) е покритъ съ дървена стрѣха. Високата царевица, тъмноцвѣтното конопище, дозрѣващитѣ класове и прѣснитѣ зелени ливади развеселяватъ окото, което се привлича и отъ околния планински вѣнецъ, Витоша, Рила и близката Стара Планина съ Мургашъ и съ нѣколко мънастири, които се бѣлѣжѫтъ по политѣ. Въ по-нататъшнитѣ нивя жътвата е вече въ своя разгаръ; селянитѣ жънѫтъ само съ сърпове, тихо безъ пѣсни. Привѣтливостьта на покрайнината се нарушава само отъ неплодовититѣ пустини съ алувиялнитѣ купове пѣсъкъ около Искъръ, който се разлива въ многобройни рѫкави по равното поле.

Слѣдъ Искъра се прѣминава по малъкъ камененъ мостъ съ турско лѣточисление 1276 (1859) при селото Дóлни Бóгровъ (14 км. отъ София) воднатата Малинска рѣка, която иде отъ най-източния жгълъ на Софийско поле. Самото шосе е хубаво и твърдо; повечето върви въ права линия, на мѣста съ върбови алеи. Бученето на вѣтъра прѣзъ коронитѣ на върбитѣ до нѣкждѣ намалѣва денната горещина. По полето ни обръщатъ вниманието многобройнитѣ могили: при Искъръ има шесть много високи на лѣвия, четире подобни на десния брѣгъ, задъ Богорово двѣ една срѣщу друга отъ двѣтѣ страни на шосето, по-нататъкъ въ лѣво три гладки, съ трѣва обрасли, при които шумътъ отъ колата пропжди единъ голѣмъ орелъ. Селата сж далече отъ пжтя; минаваме само малки кръчми а при единъ каменъ кръстъ гробища, надъ които се вѣеше на високъ пржть червена кърпа.

Слѣдъ 22. километъръ възлизаме отъ дъното на Софийско поле на първата по-висока тераса, пакъ при една могила.[1] На десно въ равнината се забѣлѣзва прѣзъ плодороднитѣ ниви недалечния околийски центъръ Новоселци. При хана на селото Столникъ, отъ гдѣто се отваря хубавъ изгледъ на Витоша и Рила, напущаме и полето и Шопитѣ съ тѣхното нарѣчие и бѣли дрехи; влизаме въ планини, виждаме население въ облѣкло отъ тъмнокафяна аба и слушаме вече източно нарѣчие. Женскитѣ носии ни напомнятъ Ихтиманско.

Между голи червеникави върхове два пжти се прѣминаватъ завоитѣ на Малинска рѣка, която лжкатуши между скали подъ сѣнката на бѣли тополи. На източната страна на една малка ливадеста котловинка лежи между голи пѣсъчни скали, долу червени, въ по-горнитѣ пластове чисто бѣли, селцето Ташкесенъ (тур. «каменорѣзъ»), български наричано сжщо Сáранци.[2] Тука сж сега каменоломнитѣ за градиво въ София, отъ които въ турско врѣме се изработвали само воденичарски камъне. Тѣ се експлоатиратъ отъ италиянски каменари. Въ селото, което въ руско-турската война било наполовинъ разрушено, се спрѣхме (4 ч. отъ София) на обѣдъ. Прѣди малко тука бѣ отворена и телеграфна станция. Въ хана забѣлѣжихме, че нѣкои тукашни селяни скоро се научили отъ каменаритѣ да говорятъ италиянски, и до като се усѣтимъ, около насъ се събра

---

1 Геологичнитѣ отношения на тази покрайнина описва Toula, Grundlinien der Geologie des westl. Balkan стр. 14 и Златарски въ Пер. Списание кн. 4.

2 Споредъ Славейкова първоначално Съхранци: срв. Горно Съхране въ Казанлъшко.

половинъ село; тѣ получили прѣди малко отъ правителството помощь за училището си и отъ радость искахѫ какъ та какъ да ни угостѭтъ.

Отъ тука се върви пакъ половинъ часъ между скали, до като се отвори втора по-хубава котловинка, която Буе (1837 г.) нарекълъ «Българска Аркадия».[3] То е Камарско поле, почти четверо҄ѫгълно и едвамъ петь километра въ дияметъръ. Ливадесгото дъно съ хиляди пъстри цвѣтя, напоявани отъ множество планински поточета, и гѫститѣ габрови гори, които се спущатъ около връстъ отъ склоноветѣ, прѣдставятъ ни омаянъ образъ. Отъ поточетата, които течѫтъ между върбитѣ, се образува Малинска рѣка. Тука сме на кръстопѫть. На сѣверъ непосрѣдственно надъ котловината се издига самиятъ Балканъ, на чието било между горитѣ надничa високъ бѣлоснѣженъ обеликсъ, паметникъ на кървавитѣ бойове между Руси и Турци прѣзъ зимата на 1877—78 г. Около него лѫкатуши шосето, което води задъ планинитѣ въ Орхание и къмъ Дунава; подъ серпентинитѣ на политѣ виждаме селцето или купъ отъ ханища Арабá-Конáкъ. На лѣво отъ него въ планинския завой се скрива селото Гóрно Камáрци.[4] На сѣвероизтокъ забѣлѣзваме на една височина селото Стргелъ,[5] прѣзъ кѫдѣто води край остатъци отъ калдаръмъ, западнѫло шосе въ задпланинския градецъ Етрополе. Нашиятъ Златишки пѫть се обръща къмъ югоизточния кѫтъ на котловината, гдѣто се червенѣѭтъ стрѣхитѣ на угледни кѫщички въ селото Дóлно Камáрци съ живо, красиво население.

Надъ това село се излиза на водораздѣла между Черно море или притоцитѣ на Искъръ и Егейско море или притоцитѣ на Марица. Прѣграда образува върхътъ Гълâбецъ[6], който свързва Стара Планина отъ подножието на Баба съ най-западната, Ихтиманска Срѣдна Гора. Той е покритъ съ низка дѫбова гора, смѣсена съ буки, габри а по крайщата и съ лѣски; край пѫтя растѫтъ диви круши и сливи, а между дърветата се зеленѣе висока папрать. На мѣста се показватъ ясно слидови скали. Множество орли се виѭтъ изъ въздуха. За прѣминаванието сѫ потрѣбни $1^1/_2$ ч. Отъ най-високото мѣсто на шосето (до 900 метра) съглеж-

3 Boué, Itinéraires 1, 90.

4 Бълг. камáра = купъ сѣно. Въ срѣднитѣ вѣкове имало едно село αἱ Καμάραι при Виза, Pachymeres 2, 774. Думата е отъ грецки произходъ, гдѣто, както и въ латински, първоначално означавала сводъ, пакъ зала, стая.

5 Отъ стслв. стрѣгѫ, стрѫгѫ пазѭ, като стража; р въ името е вокално.

6 Срѣдната самогласна е чупено а, по-ясна отъ първата ъ.

даме всичкиѣ най-забѣлѣжителни планини въ срѣдна България, Стара Планина, Витоша, Рила, даже на югоизтокъ прѣзъ пролома на Тополница ни поздравятъ и синитѣ гребени на Родопитѣ. Когато се почнжла постройката на желѣзници въ Турско, появилъ се сжщо проектъ да прокаратъ пжтя отъ Татаръ-Пазарджикъ за София по долината на Тополница и съ тунелъ прѣзъ върховетѣ на югъ отъ Гълåбецъ, отъ селото Смолско до Раковица въ Софийско поле, но слѣдъ по-подробни измѣрвания се оказало, че все е по-износно да останжтъ при стария Ихтимански пжть. Въ турско врѣме Гълåбецъ се ползувалъ съ лошо име поради многобройнитѣ разбойници и поради Черкезитѣ, които живѣли малко по-нататъкъ на десно въ селото Телишъ. Днесь тукъ нѣма нито еднитѣ нито другитѣ, и ние слизаме спокойно долу къмъ Златишко поле [7]. Източниятъ склонъ е много стръменъ и мжченъ за възкачвание и слизание. Освѣнъ това когато ние пжтувахме шосето се намираше въ много занемарено положение, а прѣминаванието прѣзъ дълбеитѣ на планинскитѣ потоци струваше ни много врѣме и мжка. Почти всички мостове били изпадали поради лошата конструкция още отъ турско врѣме; тѣ се състояли само отъ дебели греди, отъ горѣ посипани съ пласть глина, но сега бѣхж съвсѣмъ прогнили. Долу при политѣ се намиратъ Буновскитѣ ханища; селото Буново остава на лѣво въ единъ планински кжтъ. Спрѣхме се въ единъ отъ тѣзи ханища, чийто дворъ бѣ ограденъ съ високи зидове като нѣкоя крѣпость. Тамъ за мое очудвание ни прѣдложихж бира, и то мѣстно произведение; въ близното село Мирково двама Българи, които нѣкое врѣме прѣживѣли въ Пера въ Цариградъ, варжтъ бира като употрѣбятъ и хмелъ, разбира се въ малъкъ размѣръ, и почнжли да ж пращатъ въ София.

Златишката котловина или Златишко поле, въ което тукъ влизаме, малко е познато въ географическата литература. Учениятъ свѣтъ се научи за нейното сжществувание едва прѣди 20 години [8]. Заобиколена отъ вси страни съ високи планини, тази покрайнина образува съвършенно уединенъ планински кжтъ, отдалеченъ отъ голѣмитѣ низини и отъ главнитѣ пжтища. На сѣверъ се издигатъ

---

[7] Черкезитѣ живѣли (1864 — 1877) въ Златишко въ селата Телишъ, Коланларе и въ Кознишкия проходъ, но сега нѣма даже слѣди и отъ тѣхнитѣ колиби.

[8] На Кипертовата карта отъ 1871 г. Златишко за първъ пжть е прѣдставено добрѣ, споредъ съобщенията на Лежана. Каницъ (2,288) прѣминжлъ само веднжжъ отъ Етрополе за Златица и сжщия день се върнжлъ назадъ. Сжщо Тоула съ Златарски посѣтили само западната часть на полето чакъ до Челопечъ и се върнжли пакъ прѣзъ планинитѣ на сѣверната страна.

стръмнитѣ склонове на Стара Планина, на югъ се простиратъ лѣсоветѣ на Срѣдна Гора, а на изтокъ и на западъ се намиратъ гребенитѣ, които съединяватъ тѣзи двѣ планински огради. Длъжината на котловината отъ изтокъ къмъ западъ, отъ Лжжене до Буново, достига до 30 километра, когато нейната ширина никога не прѣвишава 8 километра.

Стара Планина тукъ се прѣдставя, както по цѣлия си юженъ склонъ къмъ Тракия, като стръмна стѣна, която се издига до 1000 метра непосрѣдственно надъ дъното на котловината, при това гола съ малко дървета и съ множество поточета, които разпарятъ нейнитѣ каменни хълбоци. По билото около върховетѣ, незначително издигнжти, се простиратъ широки пасища. Високата и остра Баба (1793 м.), при която планинската верига се обръща отъ юго-източната си посока на изтокъ и която поради това свое положение тъкмо на жгъла тъй добрѣ се вижда отъ Софийско поле и отъ Срѣдна Гора и Родопитѣ, се издига тъкмо надъ селата Буново и Мирково на западния край на котловината; на нейнитѣ сѣверни поли лежи задъ планинитѣ градецътъ Етрополе. Срѣдната надморска височина на гребена възлиза срѣдно на около 1500 метра. Най-низкото мѣсто се намира тамъ, гдѣто стръмната пжтека прѣминава отъ Етрополе за Златица (1451 м.). Надъ самия градъ Златица се издига върхътъ Свѐщиплазъ (1895 м.). На източната му страна втора планинска пжтека води къмъ Лопенскитѣ колиби въ Тетевенско. По-нататъкъ гребенътъ се издига и дохождатъ върховетѣ на «Тетевенския Балканъ»: Булва́нъ, Бра́танички Чалъ, Врто́пъ[9]. Между тѣхъ възлиза трета мжчна пжтека, наречена слъ́бица, отъ Златишкото село Лжжене къмъ Тетевенския потокъ, нареченъ Рибарица. Жителитѣ на Срѣдна Гора и Гьопса наричатъ често тази пжтека заедно съ нѣколко други съ общото име Рибарица[10]. Още по-нататъкъ надъ Козништия проходъ, който води отъ Златишко на изтокъ въ долината на Гьопса, се издига Ве́женъ (2201 м.), единъ отъ най-високитѣ върхове на Стара Планина; при сѣверното му подножие извиратъ потоцитѣ, които образуватъ рѣката Бѣли Видъ, а на южния му склонъ когато ние пжтувахме прѣзъ цѣлия мѣсецъ

---

[9] Въ Пирдопъ чухъ, че тукъ нагорѣ въ Стара Планина се намира и малко езеро, гюлче. На руската карта не е отбѣлѣзано.

[10] По „слъбицата" смѣтатъ отъ Копривщица до Тетевенъ 8 часа пжть. За положението на полугласната слѣдъ л вж по-долу за Копривщенското нарѣчие. Отъ името Рибарица произлѣзълъ по недоразумѣние „Rabanica—Pass" у Каница на изтокъ отъ Веженъ. Рибарица е единъ потокъ при извора на Бѣли Видъ; село съ това име нѣма.

Юли се бѣлѣеше снѣжна прѣспа, която съ далекогледъ добрѣ се разпознаваше и отъ Пловдивскитѣ прозорци.

Спроти стръмнитѣ и голи стѣни на Стара Планина Срѣдна Гора изглежда много по-привѣтлива: високи хълмове съ слабо наклонени склонове безъ скали и стръмнини, съвсѣмъ облѣчени съ гѫста гора, която ги прикрива отъ политѣ при брѣговетѣ на Тополница дори до най-високитѣ върхове. Единъ високъ върхъ привлича нашето внимание съ свѣтлата си поляна, която се зеленѣе отъ горѣ надъ горитѣ на най-високото му теме; той е Братя надъ Панагюрище. Вече съ просто око забѣлѣзваме, че Срѣдна Гора е по-низка отъ срѣщнитѣ Балкански гребени и че срѣдната ѝ височина не ще прѣминава 1200 м.

Дъното на Златишко поле е доста равно и лежи около Златица до 700 метра надъ морето, слѣдователно около 150 метра надъ Софийско поле и около 500 метра надъ Пловдивската низина. Най-низкитѣ мѣста сѫ на югъ отъ Мирково при селото Петричъ, прѣдъ клисурата, прѣзъ която Тополница изважда тукашнитѣ води на вънъ. Отъ околнитѣ планини то прѣдставя хубава гледка: въ срѣдата между планини затворена долина, добрѣ обработена, съ жълти нивя и зелени ливади. Многобройни овощни дървета, главно стари орѣшаци, простиратъ своитѣ корони между нивята и около селищата. Подъ политѣ на Стара Планина отъ стичанието на водитѣ ливадитѣ биватъ на мѣста влажни и блатливи. Единственната прѣграда на дъното е единъ зеленъ върхъ (Таушанъ-тепе или Саиранъ-баиръ) между Мирково и Челопечъ, който изкача на югъ отъ Стара Планина; малката часть отъ котловината на западъ отъ него се нарича и Бýновско поле.

Отъ околнитѣ планини се стичатъ множество потоци, които всички събира рѣка Топóлница (тур Тузлу-дерé). Нейниятъ изворъ въ нѣдрата на Срѣдна Гора ще разгледаме по-нататъкъ по отъ близо. Отъ тукъ тече най-напрѣдъ на сѣверъ, при селото Душавци влиза въ Златишката котловина на източния ѝ край, обръща се тамъ на югозападъ и при Петричъ изново напуща долината, за да се промъкне прѣзъ дълга лѫкатушна клисура на югъ къмъ Пазарджишко поле. Тя не минава прѣзъ срѣдата на котловината, ами се придържа о южния ѝ край, подъ самитѣ лѣсове на Срѣдна Гора. Отъ многобройнитѣ притоци, що идѫтъ отъ Стара Планина, заслужватъ да се споменѫтъ Козлу-дерé при село Лѫжене, Граматнѝкъ, който отдѣля княжеството отъ Румелия, Еленска рекá при развалинитѣ на мънастиря св. Илия, Манджерѝнъ, който

прѣминава прѣзъ града Пирдопъ, Куру-дере́ (тур. «сухъ потокъ»), който тече прѣзъ Златица, и Бу́навска река́. Тѣ сѫ планински «torrenti» съ широки корита, пълни съ наносни обли камъне и пѣсъкъ, които лѣтно врѣме биватъ съвършенно сухи.

Срѣщу вѣтроветѣ, особенно сѣвернитѣ, Златишко поле е прикрито, но поради своето високо мѣстоположение не може да се сравнява въ развитието на вегетацията съ Гьопса или съ още по-хубавото Туловско поле. Въ него нѣма орѣхови и брѣстови кории, каквито се виждатъ около Казанлъкъ, нито лозя, нито пъкъ розови градини. По нивята се забѣлѣзва царевица, ръжъ и пшеница. Жътвитѣ ставатъ въ втората половина на Юли (зап. кал); нивата се оставя всѣка втора година на угаръ. Между планинската ограда хоризонта се отваря само въ посока къмъ пролома на Тополница, гдѣто се виждатъ най-високитѣ върхове на Рила и часть отъ Витоша.

Източната половина на котловината е по-населена отъ западната. Златишка околия, часть отъ Софийския окрѫгъ, споредъ административното раздѣление отъ 1881 г. съдържаше два града (Златица и Пирдопъ) и 11 села съ 14,142 жители. Най-източнитѣ двѣ села принадлежахѫ къмъ Източна Румелия [11]. На 1887 г. къмъ Златишка околия бѣ присъединенъ и градецътъ Етрополе (3305 жители), при всичко че лежи отъ другата страна на Стара Планина.

Исторически паметници има малко. Биѭтъ въ очи многобройнитѣ могилки, които се протакатъ на югъ отъ Пирдопъ въ редица по билото на низки голи бърда, които отдѣлятъ дъното на полето отъ брѣговетѣ на Тополница. Тѣ носѭтъ имената на различни светии (св. Петка, св. Спасъ и т. н.), и до неотдавна въ дена на светиитѣ Пирдопчани клали курбани по тѣхъ. Въ самото поле при Пирдопъ стърчѫтъ двѣ съ необикновенни размѣри могили, високата звъновидна Та̀ртарица и малко по-малката Дервѝшка могѝла. Споредъ прѣданията на тѣхъ нѣкога сѣдѣли два великана, единиятъ Татаринъ а другиятъ дервишъ, и единъ другиму си палили дългитѣ чи-

---

11 Селата сѫ тѣзи: Стр́гелъ, До̀лно Кама̀рци, Го̀рно Кама̀рци (тѣзи тритѣ сѫ вънъ отъ котловината), Бу́ново, Мѝрково, Смо̀лско, Ка̀меница, Ке́лево Кама́рци, Челопѐчъ, Коланла̀ре, Карлиево. Къмъ Румелия принадлежахѫ Лѫжене (отъ стар. лѫгъ ливада) и Душанци. — Сега околийски центъръ е Пирдопъ, въ който освѣнъ градоветѣ Златица, Етрополе и Копривщица влизатъ и 11 села. Споредъ статистиката отъ 1893 г. цѣлата околия има 23248 жители, Етрополе 3579 ж.

(П.).

буци. Други по-малки могили сѫ пръснѫти по ливадитѣ край политѣ на Стара Планина.

За римски старини нищо неможахъ да узнаѭ, даже стара монета видѣхъ само една въ Душанци—мѣдена пара отъ врѣмето на царя Септимия Гета.

Старъ центъръ на цѣлата покрайнина въ българско и турско врѣме билъ градътъ Златѝца (тур. Ислади). Името свидѣтелствува за плавение на злато отъ пѣсъка на мѣстния потокъ; споредъ разказитѣ на жителитѣ спиранието на тази индустрия е още въ паметьта на стари хора. Срѣщу Пирдопъ се влива отъ Срѣдна Гора въ Тополница потокътъ Зла́тевица (нареченъ така отъ личното име Златевъ). На по-долното течение на Тополница въ клисуритѣ при село Поибрене плавило се злато отъ Неврокопчани още до руско-турската война [12]. Златица се споменува между старобългарскитѣ градове въ разказа за събитията прѣзъ 14. столѣтие у Дубровчанина Лукаричъ (1605), който добрѣ познавалъ България и е чулъ тукъ-тамѣ нѣщо отъ старитѣ традиции [13]. Нейното име станѫло всеобщо извѣстно отъ похода на унгарския и полския краль Владиславъ III. срѣщу Турцитѣ на 1443 г., когато съ Иванъ Хуняда и сръбския деспотъ Георги Бранковича пристигнѫлъ прѣзъ София чакъ тукъ, но по-нататъкъ къмъ Пловдивъ не успѣлъ. Името Златица се споменува въ всичкитѣ извѣстия за тозъ походъ, обаче писателитѣ незнаяли опрѣдѣлено какво е означавало; Византиецътъ Дукасъ казва, че то е село, Маджаринътъ Bonfinius говори за малката рѣчица Златица, Нѣмецътъ Michael Beheim пише за гората Злата гора, турски Алтънъ дагъ, а и Сърбинътъ Михаилъ Константиновичъ споменува гора Златица, наречена, каже, и Желѣзна Врата [14].

Като сравнимъ всички свѣдения за тозъ походъ неможеме да

---

12 Златичани ми разказвахѫ за остатъци отъ нѣкакви желѣзни пещи (вигни) на югъ отъ града, обаче не успѣхъ да посѣтѭ и това мѣсто.

13 Подиръ смъртьта но царя Ивана Александра градоветѣ Търново, София, Враца и Златица се паднѫли, каже, на царя Шишмана, въ царуванието на когото Златица въ една домашна война била изгорена. Liccari. Annali di Rausa, Venezia 1605 стр. 53 (като печатна грѣшка най-напрѣдъ Slaniza, обаче втори пѫть Slatiza).

14 Μέχρι τῆς κώμης καλουμένης Ἰζλατὴ κατὰ τὴν τῶν Βουλγάρων γλῶτταν, ὃ ἑρμηνεύεται χρυσῆ, Ducas ed. Bonn. 217. Ad parvum amnem, quem Slatizam Bulgari appellant, Bonfinius. „Der perg hiess türkisch Altintach, sirvich Slada Gura, er ach teütsch der guldin perg hiesse“ Beheim ed. Karajan, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte etc. Wien 1849 p. 35.

се съмняваме, че християнската войска тогава дѣйствително е пристигнѫла дори до града Златица. За подробноститѣ обаче поради неясностьта и несъгласието на извѣстията знаемъ малко вѣрни нѣща [15]. Турцитѣ навѣрно добрѣ били укрѣпили Ихтиманския проходъ, тъй че по тозъ пѫть не е било възможно да се прѣминѫтъ планинитѣ. Това навѣрно е подбудило християнскитѣ войводи да потеглѭтъ отъ София къмъ Златица и отъ тукъ гледали да си пробиѭтъ пѫть въ равнинитѣ при Пловдивъ. Отначало прѣдполагахъ, че може би сѫ мислили да потеглѭтъ отъ най-западния кѫтъ на Златишката котловина около крѣпостьта Петричъ прѣзъ тѣсната лѫкатушна долина на Тополница къмъ сегашния Татаръ-Пазарджикъ, обаче като се запознахъ съ самата покрайнина се убѣдихъ, че тѣ навѣрно сѫ дошли чакъ до града Златица и отъ тукъ сѫ искали да прѣминѫтъ прѣзъ Срѣдна Гора на стария друмъ, който добрѣ може да се прослѣди. Около петь километра на югъ отъ Златица води прѣзъ Тополница старъ каменъ мостъ — турска направа, въ срѣдата издигнѫтъ съ остъръ сводъ, а до него на двата брѣга стоѭтъ каменнитѣ основи на двѣ малки крѣпости [16]. Отъ тукъ се върви по долината на потока Меде́дъ на горѣ въ лѣсоветѣ на Срѣдна Гора а отъ другата страна прѣзъ околностьта на градеца Панагюрище ($5^1/_2$ ч. отъ Златица) долу къмъ крѣпостьта Стрѣлча, която въ старо врѣме била центъръ на Срѣдна Гора и първа крѣпость на южнитѣ ѝ поли; по-нататъкъ може да се върви къмъ Пловдивъ безъ прѣпятствия вече по равно поле [17]. Дукасъ добрѣ знае дѣвственнитѣ гори, които и до день днешенъ покриватъ Срѣдна Гора (ὄρη καὶ δρυμῶνες δύσβατοι). Опититѣ на християнитѣ, да си пробиѭтъ пѫть прѣзъ тази гориста планинска верига, ясно се описватъ въ нѣкои извѣстия, както и рѣката, която тече подъ склона на самитѣ планини. Християнитѣ били принудени да се върнѫтъ отъ една страна поради гладъ и зима — било е около Коледа — отъ друга страна поради отпора на Турцитѣ, които мѫжки защищавали Срѣдногорскитѣ височини.

---

15 Критично да разгледа изворитѣ за този походъ въ най-ново врѣме се опита Alfons Huber, Die Kriege zwischen Ungarn und Türken 1440—1443. Archiv für österr. Geschichte, 28 Bd. (1886).

16 Моста и крѣпоститѣ за жаль не можахъ да посѣтѭ поради ненадѣйното затваряние на границата съ карантина. Мѣстнитѣ Турци наричатъ тѣзи крѣпости Дженевизъ-кале́, „Генуезски крѣпости," както всички стари крѣпости въ азиятскитѣ и европейски провинции.

17 Вж. моитѣ бѣлѣжки въ Пер. Списание 8 (1884) 13 слд. Че походътъ навѣрно се направлявалъ къмъ Меде́дъ, вече по-напрѣдъ ми твърдѣше въ приятелски разговоръ проф. Дриновъ, който самъ е родомъ отъ Панагюрище.

Дванайсеть години по-послѣ, на 1455 г. тука е дохождалъ Доменико Гатилузио, единъ отъ генуезскитѣ князье на островъ Митилини, заедно съ своя секретарь, познатия историкъ Дукасъ, за да се поклони на султана Мохамеда II., който боравѣлъ «въ българското село Излати» въ врѣме на чума; пѫтницитѣ дошли отъ Пловдивъ въ Златица слѣдъ три дни мѫченъ пѫть прѣзъ гори и планини.

Отъ по-късни тѣ турски врѣмена имаме малко извѣстия за Златица. Хаджи Калфа споменува «Ислади, на югозападъ отъ Ловечъ, окрѫгъ съ 30 села и много води», а въ търговската книга на Дубровчанина Рестичъ се говори за Златишка вълна (стр. 25). По-послѣ Златица била толкова заборавена, че на картитѣ била туряна къмъ горното течение на рѣка Видъ на сѣверната страна на Балканската планинска верига, която грѣшка се поправи тепърва на 1870 г. отъ Лежана [18]. Това недоразумѣние има своитѣ причини. Въ турско, па на вѣрно и по-напрѣдъ въ българско врѣме Златица е зависѣла отъ задпланинскитѣ, сѣверни градове. Още до неотдавна тя била подчинена на турскитѣ власти въ Ловечъ; въ старитѣ турски законници изрично се причислява заедно съ Ловечъ, Търново и други градове къмъ крайдунавския Никополски санджакъ [19]. Споредъ черковното раздѣление и до днесь принадлежи заедно съ цѣлата своя околия къмъ Ловчанското епископство, както и Тетевенско и Етрополско, когато Срѣдна Гора и Гьопса се числѫтъ къмъ Пловдивската метрополия.

Отъ турското владичество сѫ послѣдвали етнографични промѣни. Прѣданието твърди, че прѣвзиманието на Златица станѫло слѣдъ кръвопролитни бойове и че старото българско население се разбѣгало по околнитѣ планини, по Срѣдна Гора, Етрополско и Тетевенско. Най-хубавата часть отъ Златишко поле, сѫщо както и отъ Туловско поле и Гьопса, била заселена отъ Турци. Златица станѫла чисть турски градъ. Сѫщо и селата Лѫжене, Келево Камарци и Клисекьои до освобождението на България били заселени само отъ Турци. Па и останѫлитѣ селища въ полето имали смѣсено население; само най-западниятъ кѫтъ на околията (Стргелъ, Д. Камарци, Смолско, Каменица) останѫлъ чисто български. Пространни-

---

18 Срв. Kanitz 2, 248. Boué, Itinéraires 1, 93 добрѣ изброява имената на всички села въ „canton de Sladitza," обаче туря ги въ басейна на Горни Видъ; той чулъ за тѣхъ само по пѫтя отъ София прѣзъ Етрополе за Ловечъ отъ своитѣ водачи.

19 Hammer, Osman. Staatsverfassung 1, 311.

тѣ пусти турски гробища напр. на югъ отъ Мирково (прѣди войната имало 161 кѫщи турски, 209 български) свидѣтелствуватъ за нѣкогашната силна османска колонизация, чиито слѣди отъ постоянната емиграция въ наше врѣме сѫ наполвинъ изчезнѫли. Тукашнитѣ Турци лошо живѣли съ Българитѣ, особенно Лѫженчани и Душанчени; тѣ незнаяли български и околнитѣ планинци за да могѫтъ да се сношаватъ съ тѣхъ учили се турски.

Отъ по-ново врѣме се помнѭтъ буйствата на Кърджалиитѣ, които безпокоили цѣлата котловина, обаче въ Златица, добрѣ укрѣпена, не влѣзли. Прѣзъ руско-турската война Златишко доста изпатило.Руситѣ стояли на Стара Планина, като безпокоили турскитѣ позиции при Етрополе и Араба-конакъ; Турцитѣ имали единъ таборъ съ укрѣпени редути и на върха Бакаджикъ при Златица. Християнското население отъ полето отъ часть избѣгало при Руситѣ, турското въ Пловдивско. Сама Златица прѣзъ войната стояла пуста; въ Пирдопъ жителитѣ останѫли, като имали гарнизонъ отъ 300 Черкези, които, казватъ, прилично се държали. При извѣстието, че Руситѣ слизатъ и къмъ Пловдивъ и къмъ София, турската войска изведнѫжъ на бързо избѣгала. Тепърва когато Руситѣ подиръ нова година 1878 слѣзли отъ Балкана и потеглили прѣзъ Срѣдна Гора къмъ Пловдивъ, селата почнѫли изново да се заселяватъ.

Берлинскиятъ трактатъ постави границата между българското княжество и Румелия прѣзъ самото Златишко поле; линията върви отъ изтокъ по билото на Стара Планина, слиза между Лѫжене и Пирдопъ на югъ къмъ Тополница, слѣдва течението на Тополница до селото Петричъ и отъ тукъ завива около Каменица на западъ къмъ Вакарелъ.

Дойдохъ въ Златица съ надѣжда, че тамъ ще намѣрѭ нѣкакви слѣди отъ старини, обаче останѫхъ много излъганъ. Градътъ отъ далече все още импонира съ своята пространность и множество градини. Отъ вѫтрѣ има турски изгледъ, съ криви улици и ужасенъ калдаръмъ. Отъ странитѣ на улицитѣ задъ досаднитѣ зидове се криѭтъ стари турски конаци между буйнитѣ листа на сѣнчеститѣ орѣшаци, сливи и череши, по нѣкога до 2—300 дървета въ единъ дворъ. Видѣхъ тукъ нѣколко много стари орѣха съ необикновенъ обемъ. Населението прѣзъ послѣднитѣ години съвършенно се промѣнило. Въ турско врѣме Златица била населена изключително отъ фанатични османлии. Християнитѣ почнѫли да се заселяватъ тепърва прѣди немного врѣме, на южния край, гдѣто на 1859 г. си издигнѫли и черква. Споредъ турскитѣ официялни списъци тукъ е имало 436

кѫщи мюсулмански и 117 християнски.[20] Вече Каницъ намѣрилъ града въ запустѣло положение. Прѣзъ войната по-голѣмата часть отъ Турцитѣ избѣгали, а тѣзи, които сѫ останѫли постоянно се изселяватъ. Тѣхното мѣсто завзематъ Българи отъ околнитѣ села, отъ Копривщица, Петричъ, Разлогъ, па дори и отъ Македония, обаче прииждането на заселници не е тъй силно, щото бързо да съживи пространния градъ. На 1881 г. при прѣброяванието се оказахѫ 408 кѫщи и само 1546 жители (отъ тѣхъ 411 Турци)[21]. Затворенитѣ кѫщи и запустѣлитѣ улици при обширностьта на кѫщитѣ и градинитѣ правѭтъ тѫжно впечатление. Отъ четиретѣ джамии, отъ които само една служи за ислямско служение, ни една не е била първоначално християнска черква. Околнитѣ жители разказватъ, че градътъ първоначално билъ заграденъ съ тухленъ зидъ, снабденъ съ кули и капии. Старини видѣхъ само двѣ: голѣмъ извѣтрѣлъ камъкъ въ една улица съ нѣколко арабски букви и годината 979 (1571), казватъ гробъ на нѣкой мѣстенъ турски светецъ, и на камбанарията на християнската черква камбаната отъ нѣкогашната турска саат-кула, издѣлие на български лѣячъ, съ лѣточисления отъ двѣтѣ страни, съ турски цифри 1191 и съ кирилски букви 1777, навѣрно нарочно излѣта за градския часовникъ. Отъ камбанарията се отваря хубавъ ориентиращъ изгледъ по цѣлото поле. Пѫтекитѣ отъ града до Задбалканско били снабдени въ найблизко съсѣдство съ малки кули. На пѫтя къмъ сѣверъ до Тетевенъ и Ловечъ върхътъ Го̀лешъ носи на темето си незначителна развалина. При другата пѫтека на сѣверозападъ къмъ Етрополе лежи подъ планината селото Клисе́кьой, нѣкога турско, сега подиръ войната съвършенно запустѣло, наречено тъй отъ нѣкоя християнска черква (клисе́ отъ εκκλησια); надъ него при пѫтя, казватъ, че сѫщо имало слѣди отъ нѣкое градище. Отъ Златица до Етрополе и Тетевенъ се смѣта 4 до 5 ч. мѫченъ и стрьменъ пѫть; зимно врѣме сношенията биватъ три мѣсеца наредъ прекѫснѫти.

Съвсѣмъ друго впечатление отъ Златица прави съсѣдниятъ градецъ Пирдопъ, отдалеченъ отъ нея само три километра на изтокъ. Въ него живѣе почти четвъртината отъ цѣлото население на Златишка околия (3270 жители);[22] прѣди войната тукъ имало и малко

[20] Матеріалы III, 5, 206 (споредъ стр. 36 само 84 християнски семейства).

[21] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 442 домакинства съ 2075 жители, отъ които ни единъ мохамеданинъ.

[22] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 3470 жители. (П.).

Турци. Чужденецътъ тукъ е изненаданъ отъ живота по тържищата и улицитѣ, отъ множеството пропѫтували търговци и голѣмата вълнена индустрия. Тукашнитѣ гайтани, аби и шаяци отиватъ дори до Босна, Сърбия и Македония. Гайтана най-много се изнася въ Раховско и Видинско, гдѣто населението сега повече се конти отколкото прѣди войната, а слѣдъ това въ Велесъ и Битоля. Когато обаче ние пѫтувахме Пирдопчани много се оплаквахѫ отъ Берлинската граница; новиятъ прѣдѣлъ прѣдъ самия градъ скѫсалъ тѣхнитѣ стари търговски сношения съ Тракия, толкова повече, че съсѣднитѣ Срѣдногорци изпърво дохождали тукъ всѣки день на пазаръ. Освѣнъ това турско-българската граница прѣчи на старата търговия съ Македония, новитѣ тарифи скѫсватъ сношенията съ Сърбия, а въ Босна тѣхниятъ гайтанъ се бори съ Виенската конкуренция. При това тѣ молѣхѫ поне околийскиятъ центъръ съ сѫдилището и телеграфа да се прѣнесе отъ запустѣлата Златица въ тѣхния градъ.

Старини въ Пирдопъ нѣма. Мѣстната черква е отъ 1819 г.[23] За това пъкъ въ най-близко съсѣдство се намира интересенъ старобългарски паметникъ, развалинитѣ на мънастиря св. Илия, единъ часъ на сѣвероизтокъ подъ Балкана на десния брѣгъ на Еленска (собственно, казватъ, Илинска) рѣка. Мѣстоположението ни очудва съ своята хубость. По ливади, пълни съ всѣкакви цвѣтя, се приближавашъ между висока миризлива трѣва къмъ подножието на великолѣпни, стръмни и каменисти планини. Тѣсна сѣнчеста долчинка, оживена отъ шума на водитѣ, се промъква между голитѣ скали, вънъ въ полето. Развалинитѣ се невиждатъ до като се недойде съвършенно близко. Въ планинската сѣнка се подава между зелената трѣва старо червено градиво, високо колкото четире човѣшки ръста. Старитѣ хора не помнѭтъ да е било нѣкога по-голѣмо; до колкото тѣ знаѭтъ то не се е промѣнило. Развалината съдържа полукрѫга на апсидата (5·50 метра на ширина) и части отъ два четверожгълни параклиса отъ двѣтѣ страни на главния олтарь. Зидоветѣ, цѣли отъ плоски тухли, добрѣ опечени и споени съ дебели пластове бѣлъ хорасанъ, сѫ 1·24 метра дебели, съ сводови прозорци и съ многобройни дупки отъ скелята. Отъ сводоветѣ на

---

[23] Сливненскиятъ метрополитъ, дѣдо Серафимъ, родомъ отъ Пирдопъ, ми разправяше, че въ неговото дѣтинство тукъ имало сума рѫкописни черковни книги, по които се чела и литургията; по-късно Ловчанскиятъ владика, гъркътъ Диониси, вьвелъ печатани гръцки книги. Рѫкописитѣ останѫли въ една подземна стая при училището, гдѣто дѣцата ги вадили и кѫсали, докато неостанѫло нищо. Въ развалинитѣ на Еленския мънастирь, казватъ, дѣцата сѫщо тъй намѣрили веднѫжъ въ прозореца славянско рѫкописно псалтирче.

долнитѣ прозорци, които едвамъ се подаватъ низъ трѣвата, се вижда, че значителна часть отъ сградата лежи подъ земята. Тухлиното градиво живо напомня Софийската черква св. Георги и св. София. Черковната развалина се намира вѫтрѣ въ малко четвероѫгълно градище, 60 крачки дълго и 45 широко, което до нѣкждѣ е издигнѫто надъ шумещия потокъ и околнитѣ ливади; още се познава негозата съборена ограда, два метра високъ насипъ отъ недѣлани гранитови рѣчни обли камъне, обрасълъ съ много гѫста трѣва. Прѣзъ подпланинскитѣ ливади се отваря хубавъ изгледъ на Срѣдна Гора а прѣзъ долината на долна Тополница — на Мусалла, най-високиятъ щитъ на Рила; самиятъ Пирдопъ остава скритъ задъ низкия рътъ. Прѣданието гласи, че въ този мънастирь умрѣлъ послѣдниятъ Търновски патриярхъ и че мънастирятъ запустѣлъ тепърва въ найново врѣме; той билъ разрушенъ, казватъ, отъ османскитѣ войски, които отивали прѣзъ тукъ срѣщу «Нѣмеца», прѣди 200 годинъ[24].

Въ околностьта на Пирдопъ сѫ локализирани прѣданията за Момчилъ юнакъ. Той споредъ съврѣменни извѣстия живѣлъ въ Родопскитѣ планини и паднѫлъ на 1345 г. въ боя срѣщу царя Ивана Кантакузена при крѣпостьта Перитеорионъ край брѣговетѣ на Егейско море. За неговата личность се заловила българската и сръбска народна поезия, обаче прѣнела крайморскиятъ Перитор на други мѣста, всждѣ гдѣто мѣстнитѣ названия сѫ напомняли за него, на херциговинската крѣпость Пирлиторъ подъ Дурмиторъ, въ Пиротъ а между други сѫщо и въ Пирдопъ[25]. Въ Златишко и въ околностьта се разправя, че «Момчилъ войвода» билъ отъ селото Лѫжене, че живѣлъ въ Пирдопъ, че ходилъ съ войски дори до Цариградъ и че паднѫлъ въ боя съ Турцитѣ при Одринъ. Единъ старецъ отъ Копривщица, дѣдо Панчо Радомировъ, ми разправяше, че прѣди години единъ тамошенъ бегликчия, Стойчо Каравела (ба-

---

24 Около мънастиря се намиратъ и други слѣди отъ заселени мѣста: планинската долчина Джéмина съ градище, послѣ нѣкакъвъ си четвероѫгълникъ отъ разпиляни камъне на влажнитѣ ливади при планинското подножие, нареченъ Тори́чени, гдѣто, казватъ, нѣкога имало черква или мънастирь св. Тодоръ, по-нататъкъ пустото селище Бучу́нъ. Джемина, казватъ, се нарича тъй отъ джамията, на която Турцитѣ подарили имота на запустѣлия мънастирь св. Илия; на градището въ единъ камъкъ, казватъ, стърчало нѣкакво си желѣзо. Понеже имамъ обичай да разпитвамъ за топически имена, показахѫ ми планината Ва́рнеа, плоскиятъ връхъ Площа́ (навѣрно площь-та), мѣстото Че́шко по́ле (отъ пчешко, прилагателно отъ пьсь) и др. Въ Пирдопъ имало до неотдавна метохъ на Хиландарския мънастирь, сѫщо както въ Копривщица и Панагюрище

25 За сръбскитѣ и български пѣсни за Момчила вж. Дриновъ въ Пер. Спис. 4, 147 (Archiv f. slav. Philologie 7, 110).

ща на братия Каравелови), ималъ ржкописна книга съ животописа на тогози Момчила, която, каже, бѣше хубава за четение «да плачешъ, когато ѭ слушашъ», ала тази книга сега е изчезнжла; навѣрно тя е била парафраза на пѣсеньта за Момчила, паметникъ на българската литература отъ врѣмето на турското владичество, и наистина е жално, че се изгубила [26])

Българското население на Златишко по своя типъ, характеръ и нарѣчие образува една група съ Срѣдногорци и Етрополци. Тѣ сж хора хубаво израстнжли, съ угледни лица, повечето русокоси, при това живи, възприемчиви, прѣдприемчиви и разумни. Много сж ревностни къмъ учението; на Софийската гимназия се учехж повече отъ 30 тукашни момчета, които сжщеврѣменно съ насъ дойдохж у дома си прѣзъ ваканциитѣ и ни бѣхж мили водачи въ тѣхната покрайнина. Най-западнитѣ села Мирково, Буново а особенно Смолско,

[26]) Въ Цариградското списание „Читалище“ год. IV (1874) бр. 10, стр. 274—75 намираме слѣдното писмо на В. Чолакова отъ Панагюрище: „Като пжтувахъ едно врѣме изъ България, приказа ми въ Пирдопъ една 84 годишна баба доста дълга и твърдѣ важна историческа пѣсънь за Момчила, която пѣялъ баща ѝ кога била тя още малко момиче.—Поменжтата пѣсень (ако и да е осакатена) азъ записахъ, както ми я приказа бабата.—Като разпитвахъ и други и ми я приказвахж все не рѣдовно и съ нѣкакви малки измѣнения, азъ издирихъ послѣ въ сжщето село единъ т в ъ р д ѣ с т а р ъ ржкописенъ апостолъ съ една бѣлѣжка на края, която напълно подтвърдява пѣсеньта за Момчила. А като въ тая бѣлѣжка се съдържа доста важно историческо указание и като имамъ и други подобни; азъ Ви молѭ да се распоредите да се почне обнародванието имъ“.

Ето бѣлѣжката, за която е дума:

„'Азъ радославъ велїовъ ѿ клисура приидохъ въ сѣмъ монастирѣ (навѣрно мънастиря св. Илия. П р ѣ в о д.) храмъ свати Илии имѣахъ лѣтъ ле҃. Къ неиже лѣтъ бахѹ нападиали тѹрцы ко Трьновскомъ царѣ Іѡанъ Шишманѣ и разбїенъ биде царь ѿ тѹркамъ. Търновской Патрїаръ Еѵтими оставивъ царевимъ градомъ прибѣжи съ всѣмъ клиромъ къ нашемъ монастирѣ и менѣ рѹкоположи въ иноческои чинѣ ке҃ маие индикта ҂зѿг ѿ хрїста лѣтъ ҂ат҃ѯе. Въ томъ лѣтѣ нападоша тѹрки къ нашемъ кнеза момчила многими числомъ тѹркамъ съ коимъ баше Аладемовъ синъ Орканъ тои призвавъ княза да мѹ се предастъ. А князъ строгъ се разари и ополчи се самъ противъ Орканѣ на полѣ да сѣ біе. съ Бж҃їею помощїею оубїенъ биде Орканъ ѿ княжеви мечъ и много дрѹги тѹркамъ поразившааса въсеи битвѣ и гонивши ги самъ кнезъ близъ до одринѣ гдѣ направивше и дрѹгъ сраженїе съ тѹрками и тамо оубїенъ биде нашыи пирдопски князъ момчилъ.»

Спородъ съобщителя на тази бѣлѣжка „Орканъ е паднжлъ при единъ кладенецъ и тоя кладенецъ Турцитѣ почитатъ, че билъ изврѣлъ отъ Оркановата кръвь и го наричатъ Паша-бунарь. Кладенецътъ отстои три четвърти на часътъ отъ Пирдопъ, а гробътъ Оркановъ е на 1 часъ разстояние. — Тюлбето му стои и днесь“.

(П.).

се занимаватъ съ зидарство и дюлгерство, и то не само въ най-близката околность, ами и по цѣла Срѣдна Гора. То е у тѣхъ наслѣдственъ занаятъ, както у много други планински мѣстности въ България (стр. 42).

Тукъ се почва вече землището, въ което при жътва обикновенно помагатъ работници отъ другата страна на Балкана (стр. 182). Прѣзъ нашето пѫтувание навсѫдѣ се обаждахѫ Загорки, жени и моми отъ Осиковецъ и отъ други села въ Орханийско. Цѣлъ день сѫ на полето а вечерьта прѣкарватъ по дворовете на кѫщитѣ весело съ пѣсни и хора, тъй като тази работа тѣмъ е като праздникъ; тукъ работѭтъ на дружини, а у дома си гдѣто жътвитѣ сѫ по-късни отъ тукъ, всѣка жътварка жъне за себе си, безъ пѣсни и хора.

Планинитѣ иматъ лѣтно врѣме особно прѣселно население. Тамъ по високо разположенитѣ пасища живѣѭтъ Власи, чергарски овчари, които се дѣлѭтъ на двѣ: на едни, които говорѭтъ румънски, и на други, които сѫ погърчени. Румънскитѣ Куцовласи и гръцкитѣ Каракачàни никакъ се не женѭтъ, казватъ, помежду си и въобще единъ други не се обичатъ [27]. Въ Котленско имъ казватъ и Арнаути. Българитѣ по нѣкога ги наричатъ съ турското име Юруци, което име означава номадийски овчари изобщо (отъ юрюмекъ ходѭ). Тѣзи Власи пасѭтъ своитѣ стада по цѣла Стара Планина отъ Сърбия дори до Черно море. Пàсбищата (пашá, яйлàкъ) наематъ било отъ съсѣднитѣ селски или градски общини, чиито землища обикновенно се простиратъ дори до най-високия гребенъ, или отъ държавата и отъ частни лица, собственици на тѣзи пасбища [28]. Малко Власи се намиратъ и въ Срѣдна Гора, доста много въ Родопитѣ и въ Рила; тѣ сѫщо посѣщаватъ Осоговската планина, Трънскитѣ планини и Балкана при Пи-

---

27 Въ Македония се наричатъ и Караколчани; тамъ се различаватъ „бѣли Власи,“ които пасѭтъ овце, и „черни Власи,“ които пасѭтъ коньe. Въ Гърция на Власитѣ казватъ Карагунидесъ, въ Сърбия Црновунци (отъ черна вълна). (Срв. далматинскитѣ Мавровласи въ срѣднитѣ вѣкове). Желателно би било по-близко изучване на езика на тия пастири, особно на ония, които говорѭтъ влашки, и то сега, когато говоритѣ на македонскитѣ, албански и тесалски Власи сѫ така основателно изучени отъ Д-ра Вайганда.

28 Всѣки яйлакъ има свое име. Илиевъ стр. 52 привежда отъ Казанлъшкитѣ планини цѣлъ редъ български и турски имена: Корито, Полéнитѣ, Баница, Мандра, Яракосъ, Балабанъ, Коруджа, Сипаница, Пашовица, Гробътъ, Калаянка и т. н. Що се отнася до наема, споредъ сѫщия селото Габарево при Казанлъкъ дава подъ наемъ 4000 уврата пасбища прѣзъ лѣтото за 9500 гроша златни, Мъглишъ 6000 уврата за 12000 гр., Имитлии 300 уврата за 1000 гр., Енина сѫщо 300 за 5000 гр. и т. н.

ротъ. Дохаждатъ заедно съ семейства си и живѣѭтъ на височина 1000—1500 метра въ дървени или глинени колиби, съ дървени стрѣхи, които прѣзъ зимата стоѭтъ праздни; отначало, казватъ, живѣли въ колиби или шатри отъ храсталакъ или пъкъ въ колиби, заровени наполовинъ въ земята [29]. Тѣзи жилища всѣкога сѫ на едно мѣсто като малко село, тъй като Власитѣ живѣѭтъ въ дружини отъ по нѣколко рода, по нѣкога 60—100 лица съ единъ главатарь, който по турски се нарича кехаѝ (означава сѫщо и селски слуга), въ Македония сѫщо чѐлникъ, въ гръцкитѣ покрайнини на Олимпъ и Пиндъ чѐлингасъ (отъ челник-асъ). Между тѣхъ има богати и бѣдни. Пасѫтъ съ хиляди овце и малко конье; рогатъ добитъкъ не вѫдѭтъ. Тѣхниятъ животъ е първобитенъ и дивъ. Мѫжьетѣ носѭтъ синя чалма [30], бѣли или черни вълнени дрехи по македонски крой, обшити съ черни гайтани, и червенъ поясъ, нѣколко пѫти завитъ около тѣлото. Тѣхнитѣ чърти сѫ груби и свидѣтелствуватъ за постоянното имъ живѣние по планинитѣ изложени на вѣтъра; у мѫжьетѣ по нѣкога се срѣщатъ доста хубави лица, ала женитѣ сѫ грозни, тъй като отъ млади години всичката домашна работа лежи на тѣхъ. Раждатъ се и умиратъ по планинитѣ. За свадби и кръщавки слизатъ долу къмъ близкитѣ черкви. Иматъ различни особенни обичаи, напр. на свадбитѣ всѣка колиба намазватъ съ масло и ѭ посипватъ съ ечемикъ, ръжъ и грахъ. Влахътъ се жени само за Влахиня. Главното имъ занятие е доение и правение на масло и сирене, слѣдъ това два пѫти на годината стрижение на овцетѣ, което се почва всѣкога съ особенно веселие. Много е развито у тѣхъ побратимството (ἀδελφοποίησις), което се осветява отъ черквата. Власитѣ, които влизатъ въ такива свещенни връзки за взаемна помощь и охрана, нареждатъ се единъ до други въ черквата, свързани помежду си съ вѫжета, и приематъ блогословия отъ попа съ особенни молитви; тъй се извършва и въ Калоферския и Рилския мънастирь [31].

---

[29] Въ срѣднитѣ вѣкове пастирскитѣ колиби се наричали клѣти („Агупови клѣти“ въ Рилската грамота 1378) или клѣтища (cletista на Власитѣ въ Конавли при Дубровникъ 1430); цѣло влашко село се наричало катунъ (отъ ром. cantone), отъ което сѫ въ България мѣстнитѣ имена Катунища, Катуница. Срв. пословицата „Vlah Vlaha potište a katunaru kletište“ въ комедията „Dundo Maroje“ на Дубровчанина Маринъ Држичъ, Stari pisci 7 стр. 290. Катунари Българитѣ понѣкога наричатъ и чергарскитѣ Цигани.

[30] Синитѣ чалми принадлежѫтъ къмъ гръцката носия въ крайморието на Тракия и въ Тесалия; вече Курипешичъ на 1530 г. пише за Гърцитѣ между Одринъ и Цариградъ: „tragen auch türckisch pündt, aber nur plaw“.

[31] Гръцкитѣ и славянски молитви за братотворенїе вж. въ Гласник 22, 85; 63, 273 слд.

Инакъ сѫ много набожни, при всичко, казватъ, че нѣкога се каратъ помежду си до кръвь.

Тѣзи пастири много спомагатъ за опустошаванив на горитѣ. Своята храна, която повечето се състои отъ млѣко и сирене, подслаждатъ съ пържена букова мъзга и при това обѣлватъ дънеритѣ на младитѣ дървета. На есень запалятъ трѣвата по пасбищата за да изникне на пролѣть по-буйна, а заедно съ това изгарятъ и младата гора. Въ Златишкитѣ планини стоѭтъ отъ Гергьовъ день (23. Априли) до Кръстовъ день (14. Септември). Слѣдъ тази дата натоварватъ жени, дѣца, млѣкарскитѣ и готварски сѫдове и другата покѫщнина на конье и подкарватъ стадата съ своитѣ голѣми вълчи кучета къмъ зимнитѣ си жилища. Да зимуватъ въ долинитѣ подъ планинитѣ не имъ позволява тѣхниятъ хилядогодишенъ обичай и цѣлата имъ непостоянна природа. Вървѭтъ полека, по нѣкога и по два мѣсеца до като стигнѫтъ на своитѣ мѣста въ равнината. Балканскитѣ пастири дори до неотколѣ всички ходили да зимуватъ въ равнината между Одринъ и Цариградъ или въ гръцкитѣ села на Егейския брѣгъ при Еносъ, около устието на Марица. Родопскитѣ отиватъ прѣзъ зимата въ топлото крайморие около Гюмурджина, Власитѣ отъ Рила, Осоговъ и Крайморавско дори до Солунско. Сѫщо тъй и тѣхнитѣ съплеменници отъ Пиндъ слизатъ въ Тесалия и въ полуострова Касандра. На пролѣть изново потеглятъ полека къмъ планинитѣ.

Новитѣ граници съ тѣхнитѣ митници, както и переспективата да плащатъ нѣколкократно бегликъ въ различни държави нанесли тежка рана на това номадско стопанство. Вече въ турско врѣме Власитѣ подъ натиска на економически причини почнѫли да се движѫтъ въ по-тѣсни граници и да зимуватъ въ съсѣдство на лѣтнитѣ пасбища. Отъ тѣзъ, които пасѫтъ въ България и въ Румелия, едни сега прѣкарватъ зимата въ крайморието около Бургазъ и Анхиало, други въ равнинитѣ отъ Видинъ до Варна, даже и близо до Балкана въ подпланинскитѣ области по Врачанско, Ловчанско, Търновско, Шуменско и т. н. Власитѣ отъ Витоша на пр. сега зимуватъ въ Плѣвенско. Тѣхнитѣ зимовища около Враца въвели Лежана въ заблуждение да означи въ етнографичната карта на Европейска Турция Румънски островъ въ този край; селата, които отъ него сѫ указани като румънски, сѫ населени отъ български селяни, обаче тѣхнитѣ землища и до днесь служѫтъ за врѣменно зимно жилище на чергарскитѣ пастири. По сѫщия начинъ произлѣзли у Лежана уединени български села въ равнината Музакя при Авлона въ Албания; до-

колкото знаѭ, тамъ зимуватъ български овчари отъ Струга и Охридъ. При прѣброяванието на населението, което станѫ срѣдъ зима на нова година 1881, намѣрихѫ се въ княжеството около 3000 зимуващи Власи, отъ тѣхъ около 2300 които говорѭтъ румънски и 700 погърчени. Тѣ живѣехѫ по селата въ групи отъ 20—70 души, въ източнитѣ окрѫзи и по 163[32]. Сѫщо и въ новитѣ краища на Сърбия Власитѣ отъ Пиротския Балканъ, отъ Вранско и Копаоникъ, споредъ Миличевича всичко 134 семейства съ 33000 овце и 1800 коня, зимуватъ въ близката долина на Морава[33]. Съ постоянното разширочавание на орната земя и стѣсняванието на пасбищата въ низинитѣ туй влашко стопанство се натъква на сѫщитѣ мѫчнотии, както и прѣселнитѣ овчари въ долна Италия и въ Испания; всѣкога още ще се намѣрѭтъ лѣтни и зимни пасбища, ала далечното прѣминавание прѣзъ земедѣлски покрайнини става мѫчно[34]. Вече сега българскитѣ селяни често се оплакватъ отъ скитанието на голѣми стада, понеже нѣматъ отъ тѣхъ никаква полза освѣнъ малко торъ (стр. 185). Освѣнъ това въдението иа дребния добитъкъ отпада; Срѣдногорскитѣ Българи, сѫщо и пастиритѣ, се грижатъ вече не за овце, а за рогатъ добитъкъ.

Съ чергарскитѣ пастири сѫ въ свръзка влашкитѣ **кираджии**, водачи на коньетѣ въ керванитѣ, които сновѫтъ между Дунава и Македония. Тѣхни съплеменници сѫ сѫщо румънскитѣ ханджии по градоветѣ и шосетата, които почти всички сѫ отъ планинитѣ между Битоля и Охридъ (отъ селищата Гобешъ, Магарово и т. н.), слѣдъ това търговцитѣ и занаятчиитѣ, които се установили въ по-голѣмитѣ градове на западнитѣ окрѫзи, по произхождение повечето Москополитани или въобще Епирци. Румънскиятъ езикъ на пастиритѣ Власи е пъленъ съ гръцки думи: мѫжьетѣ говорѭтъ всички сѫщо и български. Отъ зимуванието въ гръцки страни между чергарскитѣ

---

32 Това число ще получимъ, разбира се, само приблизително, като съберемъ малкитѣ количества Власи въ вѫтрѣшнитѣ окрѫзи у Сарафова, Пер. Спис. 5, 16 и 8, 58 слд., и като извадимъ ханджиитѣ, занаятчиитѣ, кираджиитѣ и войницитѣ отъ румънскитѣ крайдунавски села (както въ Варненския гарнизонъ, гдѣто се намира Видинскиятъ полкъ. Пер. Спис. 3, 45). **Гърци** въ Видинско, Раховско и т. н.; на пр. въ Врачанското село Тлачене сѫ зимували едни до други 41 Влаха и 50 Гръка. Власитѣ по окрѫзи: Ловечъ 450, Търново 409, Шуменъ 396, Берковица 247, Враца 286, Севлиево 148, Ески Джумая 122, Орхание 89, Трънъ 44 и т. н.

33 Годишњица Ник. Чупића 4, 247.

34 Въ провинцията Капитаната при Фоджия овчитѣ стада зимуватъ отъ Октомври до Априли въ Апулската равнина и въ крайморскитѣ пасбища, отъ Юни до Септември оставатъ по планинитѣ. За испанскитѣ отношения срв. Roscher, System der Volkswirthschaft 2 (9 изд.), 284.

Власи много силно се разпространява еленизацията, даже много отъ тѣхъ въ България и Сърбия се издаватъ за Гърци. Между пастиритѣ въ Балкана, Осоговъ и Витоша нѣкои знаѭтъ и гръцки да пишѫтъ, което сѫ научили прѣзъ зимуванието си. Съ развитието на румънското кралство подвзело се малко народно южнорумънско движение въ Пиндъ и въ румънскитѣ градчета около Костуръ и Битоля въ Македония, обаче, доколкото можахъ да узнаѭ, това движение не е засегнѫло чергарскитѣ Власи и разпрьснѫтитѣ, полу български, полу погърчени южнорумънски откъслеци въ България и Румелия. Южнорумънскитѣ граждани въ Пловдивъ, Татаръ-Пазарджикъ, Пещера и др. се издаватъ вече само за Гърци.

Прѣселническиятъ животъ на влашкитѣ пастири е много старъ. Още въ 11. столѣтие споредъ Кекаумена тесалийскитѣ Власи пращали прѣзъ лѣтото, отъ Априли до Септемврй, своитѣ стада заедно съ семействата си въ българскитѣ планини (εἰς τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας)[35]. Тѣхниятъ животъ край брѣговетѣ на Адриатическо море и въ Сърбия въ срѣднитѣ вѣкове е добрѣ познатъ. Пахимересъ разправя, какъ на 1285 г., когато Татаритѣ нахлули въ България, Византийцитѣ отстранили номадскитѣ Власи, които се скитали между Виза и Цариградъ въ голѣмо количество, заедно съ стадата имъ посрѣдъ върла зима въ Мала Азия, за да се не съединѭтъ съ татарскитѣ чети; слѣдователно още тогава часть отъ Власитѣ е зимувала, както и сега, въ топлата по-долна Тракия а лѣтото прѣкарвала по околнитѣ планини[36].

Интересни сѫ правнитѣ отношения на Власитѣ къмъ земедѣлческото население и къмъ държавата, които много отдавна сѫ установени отъ обичаитѣ, въ които малко се е промѣнило. Отъ сръбскитѣ, босенскитѣ и далматскитѣ паметници отъ 13—15. вѣкъ тѣзи отношения много добрѣ се обясняватъ[37]. Сѫщо и въ старотурскитѣ законници подробно сѫ опрѣдѣлени. Споредъ тѣхнитѣ постановления чергарскитѣ пастири или Юруклеръ сѫ били свободни хора, които не били поданници на никой васаленъ господарь или спахия. За лѣтнитѣ пасбища (яйлакъ, старосръб. лѣтовища) давали чрѣзъ своитѣ началници въ врѣме на жътва опрѣдѣленъ данъкъ ресми отлакъ (отъ тур. трѣва; старосръб. данъкъ травнина); сѫщо

---

[35] Васильевски, Совѣти и разкази византийскаго боярина XI. вѣка. Петербургъ 1881, 90, 106; срв. Tomaschek, Zur Kunde der Haemushalbinsel 1, 58. Кекауменъ споменува вече за побратимството на Власитѣ (Васильевски 106).

[36] Pachymeres, Andronik Pal. кн. I, глава 37.

[37] Вж. Даничичовия старосръб. рѣчникъ подъ влахъ.

плащали ресми къшлакъ за зимнитѣ пасбища (тур. къшла, старосрѫб. зимишта, зимовишта). Когато такива пастири се остановявали понѣкога като земедѣлци, плащали за ново обработената земя особенъ прѣходенъ данъкъ, обаче десеть години наредъ били записвани като рая на сѫщото село [38].

2. Срѣдна Гора.

Централна Срѣдна Гора. Върховетѣ Богданъ, Буная и Братя съ изгледитѣ отъ тѣхъ. Буковитѣ вѣковни гори и планински пасбища. Българското скотовъдство изобщо. Чисто българско население. Градчетата Панагюрище и Копривщица.

Въ Пирдопъ и околностьта прѣкарахме единъ приятенъ день въ гостоприемната кѫща на тамошния търговецъ г. Хараламии Златановъ. На другия день ни чакаше пѫть за Срѣдна Гора. Съ нетърпѣние очаквахъ първия погледъ въ вѫтрѣшностьта на тази «terra incognita». Обаче при прѣминаванието на границата срѣщнѫхме съвършенно непрѣдвидено прѣпятствие. Вечерьта прѣди нашето заминавание Пирдопската митница получила телеграфически заповѣдь отъ София, че границата къмъ Румелия трѣбва да бѫде отъ зараньта затворена. Отъ него день вънъ можеше да излиза всѣки, обаче въ княжеството се пущахѫ хора само прѣзъ импровизиранитѣ карантини на четире мѣста по цѣлата гранична линия, въ Чалѫкавакъ, Твърдица, Шипка и Вакарелъ. Причината бѣ холерата въ Египетъ. Нито въ Мала Азия, нито въ Европейска Турция, нито изобщо въ Европа нѣмаше ни най-малка слѣда отъ нѣкаква заразителна болесть; при все това българското санитарно управление бързаше да покаже публично своята прѣдпазливость или поне «да упражни персонала» въ случай на дѣйствителна опасность. Търговцитѣ и пѫтницитѣ малко бѣхѫ му благодарни за това, и по пѫтя си бѣхъ на всѫдѣ свидѣтель на търговскитѣ послѣдъци отъ тази излишна грижа; тепърва слѣдъ шесть недѣли карантината бѣ дигнѫта.

На другия день 20. Юли имаше въ Пирдопъ пазарь. Срѣдногорци рано дойдохѫ до границата, обаче не ги пущахѫ вече въ града. По тозъ начинъ нѣмахме възможность да си наемемъ коньe за яздение и товарение, тъй като отъ тукашнитѣ кираджии никой неискаше да дойде съ насъ, па и неможехѫ понеже трѣбваше да

[38] Hammer, Osm. Staatsverfassnug 1, 199, 200, 405, 413.

правжтъ огромни забикалки за да се върнжтъ при карантината. Трѣбваше да търсимъ друга помощь. Моятъ другарь като имаше собственъ конь, който въ своитѣ млади години въ битката при Шейново е носѣлъ нѣкой руски майоръ, прѣпуснж напрѣдъ въ първото румелийско село да услови нуждното число коньe. На обѣдъ отъ двѣтѣ страни трѣбваше да се срѣщнемъ на границата. Мене ме изпроводихж голѣмо множество Пирдопчани дори до границата. Около 25 минути на изтокъ отъ града се издига между нивята могилата Тàртарица. На нейния връхъ подъ прохладния покривъ отъ сухи листа, който се вижда отъ далече, приятно се излежавахж митничнитѣ стражари, които се радвахж за дългитѣ неочаквани ваканции. Други 20 минути по-нататъкъ едва тече отъ Балкана между ливади и елховъ храсталакъ плиткия потокъ Граматнйкъ, който служи за граница между княжеството и «автономията». Никакъвъ знакъ, нито колъ не показваше че това е граница. Обществото бѣ добрѣ разположено; остротитѣ за грозещата чума се заливахж отъ голѣмитѣ дървени бъклици, а веселиятъ попъ даде ми на прощавание бѣлъ чесновъ лукъ като сигуренъ антидотъ противъ всѣкаква зараза.

За половинъ часъ стигнжхме до малкото село Душанци въ сѣнчеста долина, въ която Тополница излиза отъ Срѣдна Гора въ Златишко поле. Селото било изпърво повечето турско отколкото българско, обаче сега турскитѣ имоти сж прѣкупени отъ Копривщенци. Край пжтя навсждѣ се вижда плодородна почва, влажни ливади съ хубави буки. Особенъ стафажъ образуваше редицата Турци въ бѣли чалми, които косѣхж сѣно въ ливадитѣ на нѣколко Копривщински господари въ черни калпаци съ голѣми мустаци, които ни посрѣщнжхж на буйнитѣ си жребци. Прѣди войната Османлиитѣ отъ Душанци се ползували съ лошо име поради своето разбойничество; днесь разбойническиятъ занаятъ вече не вирѣе и който не се е изселилъ, благодаренъ е ако си изработи нѣщо у нѣкой Българинъ. Селото, казватъ, нѣкога имало 700 кжщи и при разораванието на пуститѣ мѣста и ливади постоянно се намиратъ слѣди отъ стара орань. Сжщо ми показахж слѣди отъ двѣ черквички Едното черковище св. Тройца при пжтя прѣдъ селото е изчезнжло, освѣнъ каменниятъ прѣстолъ, който стърчи още между бодили. Другото черковище св. Никола лежи 18 минути на западъ отъ селото на склоноветѣ на лѣвия брѣгъ на Тополница; основитѣ на малкия четверожгълникъ, 12 крачки дълги, съ полукржгла апсида сж скрити между глогъ и лѣски. Отъ тѣхъ се отваря хубавъ погледъ

на срѣщния Тетевенски Балканъ съ неговитѣ скали, снѣжни петна, пасбища и влашки колиби. За отдавнашното християнско население свидѣтелствуватъ и двѣ турски топически названия на близу: Папазъ-чаиръ (попова ливада) и Клисé-баиръ (черковенъ врѣхъ).

Надвечерь (4 ч. 50 м.) тръгнахме за Копривщица, $3^1/_2$ ч. отдалечена отъ Пирдопъ. Петь минути задъ селото прѣминахме Тополница по каменъ мостъ. Тамъ е кръстопѫть. Нѣкакъвъ си мегкъ пѫть води край рѣката въ тѣсната и кривулистата ѝ долина чакъ въ града. Ние обаче уловихме право прѣзъ планинитѣ конската пѫтека, която веднага слѣдъ моста възлиза много стрѣмно къмъ върха. Нѣщо повече отъ единъ часъ съ мѫка се възкачвахме по отвѣсното било на стръмния слидовъ връхъ, затворенъ отъ лѣвата страна отъ дълбокия долъ на Тополница, отъ десната отъ долината на потока нареченъ Корйто. За свое очудване забѣлѣзахъ, че този пѫть е постланъ съ тѣсенъ 1 м. широкъ калдаръмъ, който съ много кривули се извива между низъкъ дѫбакъ и лѣски; напомни ми пѫтя отъ Которъ за Черна Гора. Този калдаръмъ заедно съ моста е направенъ около прѣди 50—60 години отъ единъ Копривщенецъ на име Дрàгулъ [1]. Върхътъ заедно съ пѫтя се нарича Климàшь [2] Въ турско врѣме тука всѣка година ставали грабежи и убийства отъ Турцитѣ въ село Душанци, които чакали въ гѫсталацитѣ; тукъ-тамъ стърчѫтъ гробове на хора, убити отъ разбойници, напр. на едно живописно мѣсто на края на гората има единъ сивъ камъкъ безъ надписъ, нареченъ «Груевъ гробъ». На 6 ч. стигнахме края на калдаръма. На десно малко на далечъ се забѣлѣзватъ на низъкъ тѣсенъ хлъмъ основитѣ на малко градище (Душанско калé). Половинъ часъ по-нататъкъ дойдохме на най-високото мѣсто, около 600 метра надъ Тополница. Тамъ на ливадата се издига двоетажна беклентйя, турска стрѫжница, съ чардакъ около горния катъ, сега пуста [3]. На близо се виждатъ дървенитѣ колиби на Вла-

[1] На моста отъ вънъ е зазидана отъ страна плоча съ нѣкакъвъ си надписъ отъ тогози Драгула, обаче азъ ѭ забѣлѣзахъ тепърва отъ голѣма височина като бѣла точка, та бѣше вече тежко да се връщаме изново надолу.

[2] Може би гръцкото κλίμαξ, стълба (срв. горѣ споменѫтиятъ проходъ прѣзъ Балкана Сълбица съ сѫщото значение); въ Цариградъ и околностьта гласи кш, слѣдователно климакшъ. Думата може би е прѣнесена отъ Каракачанитѣ, които говорѭтъ гръцки. Има сѫщо върхове Климашъ и въ Балкана, при Тетевенъ и др.

[3] Споредъ моя джебенъ анероидъ въ сравнение съ сѫщеврѣменнитѣ наблюдения на г. Лутероти въ София: Душанци е 736, поляната при беклентията 1339 метра надъ морето. Австрийската карта ги туря на 730 и 1378. Руската карта бѣлѣжи Климашъ съ 1346 м.

ситѣ на поляната, както и тѣхнитѣ конье и овце. Хубаво се вижда Златица и нейното поле а на лѣво отъ нея въ хоризонта и темето на далечната Витоша. Задъ стражницата се захваща разкошна букова вѣковна гора съ стари дървета отъ огроменъ обемъ; ягоди, малини и лѣски прѣпрѣчватъ пѫтя, а на мѣста яздачътъ по тѣсната пѫтека до колѣна гази между блѣдозеленитѣ листа на буйния папратакъ. По-нататъкъ се отваря на десно великолѣпна гледка на обширнитѣ листнати вѣковни гори, които пълнятъ котловината съ изворитѣ на потока Корито. Малко слѣдъ това съглеждаме на лѣво дълбоката долина на Тополница. Пѫтеката се обръща въ широкъ пѫть като шосе и върви високо надъ Тополница покрай гѫста гора, по крайщата на която цъвтѣхѫ хубави бѣли дѣдови зѫби (Digitalis). Вечерниятъ горски хладъ приятно дѣйствува подиръ пека отъ нажеженитѣ скали на Климашъ. Нѣколко извора клокочятъ до самия пѫть. Най-послѣ прѣдъ насъ се появяватъ въ дълбочината червенитѣ стрѣхи на Копривщица; голѣмо селище на дъното на малка зелена котловинка, въ която се събиратъ изворитѣ на Тополница. Ала тепърва цѣлъ часъ слѣдъ първото виждание влизаме подиръ дълго слизание отъ стръмнинитѣ между крайнитѣ кѫщи (8 ч. 20 м.).

Първиятъ огледъ по пѫтя даде ни вече прѣдварително понятие за гористата Срѣдногорска природа; веднага на другия день бързахъ да се запозная по отъ близо съ този хубавъ край и да го кръстосамъ въ различни посоки. Планътъ на пѫтуванието си бѣхъ наредилъ тъй, че по пѫтя отъ княжеството къмъ Румелия минѫхъ прѣзъ Копривщица а на връщание прѣзъ Панагюрище и Ихтиманъ. Безъ да гледамъ на заобиколкитѣ на моитѣ собствени екскурзии, ще подамъ тукъ общъ прѣгледъ на тѣзи планини.

Срѣдна Гора се протака почти въ равна линия отъ западъ къмъ изтокъ, паралелно съ южнитѣ хълбоци на Стара Планина. Нейниятъ зачатъкъ лежи между изворитѣ на Искъръ и Марица при сѣвернитѣ поли на Рила планина, краятъ ѝ — въ завоя на Тунджа при Ямболъ. Отъ Стара Планина Срѣдна Гора е раздѣлена съ редъ долини, чиито води се оттичатъ къмъ Марица: Златишко поле, Гьопса и Туловско поле. Самата верига се състои отъ три части: 1) Ихтиманска Срѣдна Гора отъ Рила Планина чакъ къмъ долното течение на Тополница, 2) срѣдната, най-високата и най-широката часть около Панагюрище и Копривщица, отъ долна Тополница до рѣка Стрѣма, и 3) източната най-низка часть, тъй нареченията К а р а д ж а д а г ъ, което български значи «сърнена гора», отъ тукъ дори до Ямболъ. Втората часть е помѣстена въ карти-

тѣ тепърва около 1871 г. отъ Лежана и Хохщетера, тъй като, при всичко че се види добрѣ отъ Тракийско поле (стр. 120, 127), отъ далече била е смѣтана отъ пжтувачитѣ за самия Балканъ. Описанието на тази срѣдна и главна часть, около 70 километра дълга (отъ пролома на Стрѣма до Тополница при Петричъ) и до 35 широка, иматъ за цѣль слѣднитѣ страници.

Името Срѐдна Горà (въ Копривщица) или Ся́дна горà (въ Панагюрище),[4] което е всеобщо познато у Българитѣ, добрѣ означава мѣстоположението на тази верига между Стара Планина и тракийската низина. Турското Ортадагъ е само прѣводъ отъ него[5].

По външность централна Срѣдна Гора съвършенно се отличава отъ Стара Планина и Родопитѣ. Тя е доста широка планинска верига, ала не много висока съ обли, малко издадени върхове, всичко умѣренно наклонено безъ голѣми стръмнини, съ приятни форми за окото. Висотитѣ и долинитѣ сж изпълнени съ висока стара гора, която въ по-високитѣ мѣста е прошарена съ зелени поляни; само най-близката околность на Копривщица и Панагюрище е гола. Сѣверниятъ склонъ къмъ Златишко поле сравнително е стръменъ; на югъ планината се спуща постъпенно съ многобройни низки и гористи издънки, които почти незабѣлѣзано се губжтъ въ низината. Най-високитѣ върхове стоjжтъ заедно въ двѣ групи, едната на из-

---

[4] Въ Срѣдна Гора се казва горá, рѣкá, само вóда има ударение споредъ западното нарѣчие.

[5] Сега гора български означава лѣсъ; само въ мѣстнитѣ имена Срѣдна гора, Црна гора (при Скопие), Света Гора (Атонъ и единъ връхъ при Търново), както и въ Загóрье, Загорци се е запазило първоначалното значение на планина (напр. въ житописа на св. Теодоси Търновски частитѣ на Балкана се наричатъ „гора Емонская", „гора Сливенская"; срв. старото име на Родопитѣ „Славиеви гори" и т. н.). Думата е почнжла да има двойно значение вече отъ 14. столѣтие. Цамблакъ употрѣбя думата и въ двѣтѣ значения; веднжжъ пише въ житописа на св. Петка, че Търново било „стръмнинами горъ и хлъмовъ високыхъ затворено", другъ пжть въ житописа на патриярха Евтими (Гласник 31,277), че Света Гора при Търново било мѣсто „горою надходимо частою и пространною" (гжсть лѣсъ на български се нарича и до днесь чѐста горá). И въ законника на царя Душана (1349) гора означава лѣсъ: „да расте гора", „што су кудѣ посекли Саси горе". Сжщеврѣменно почнжли Българи и Сърби да употрѣбятъ за стбълг. гора думата планина, която въ старитѣ сръбски грамоти отъ 13. и 14. вѣкъ означава повечето планински пасбища, отколкото самитѣ висоти: тъй навѣрно трѣбва да ж разбираме сжщо и въ Вирпинската грамота на българския царь Костантинъ Асень отъ 13. вѣкъ, гдѣто се споменуватъ села съ нивя, лозя и „съ планинами". Обаче вече въ Рилската грамота на царя Шишмана отъ 1378 г. четемъ „планина Срѣднѣя, отъ где Рыла истичетъ". Името Стара Планина най-напрѣдъ се срѣща у пжтувача Вранчичъ (1553 г.). Покрай загорски полека лека влѣзло въ употрѣба и запланински (грамота 1406, Венелинъ, Влахоболг. грамоты. стр. 18). Въ нѣкои по-стари сръбски пѣсни почнжла и зелена планина да получава значение на лѣсъ, обаче то не си пробило пжть (Bogišić, Nar. pjesme iz starijih primorskih zapisa 13,43).

токъ около изворитѣ на Тополница, другата на западъ между Панагюрище и срѣдното течение на сѫщата рѣка. Между тѣзи групи се простира височина, покрита съ гора и пасбища.

Срѣдна Гора е много по-низка отъ Стара Планина. Нейнитѣ върхове недостигатъ 1600 метра, ала главниятъ гребенъ непада подъ около 1100 метра. Затова, както се вече споменѫ, Балканскиятъ гребенъ добрѣ се вижда отъ равнинитѣ при Татаръ-Пазарджикъ и Пловдивъ прѣзъ Срѣдна Гора, даже и отъ Родопскитѣ висоти виждашъ прѣдъ себе си въ далечната високата стѣна на Стара Планина а прѣдъ нейнитѣ поли Срѣдна Гора почти само като едно дѣте. Централното мѣстоположение на Срѣдна Гора въ срѣдата между високи планини и пространни низини има тази прѣднина, че отъ върховетѣ, при всичко че тѣхната височина сравнително е малка, се отварятъ гледки извънмѣрно хубави и поучителни.

Геологичната формация на Срѣдна Гора не е още описана. Скала рѣдко излиза на явѣ; всичко е покрито съ растителность, съ гори и поляни, а голъ камъкъ се показва почти само по върховетѣ, въ малки купчини по пасбищата и въ рѣчищата на потоцитѣ. Хохщетеръ и Тоула въ своитѣ геологични карти означаватъ Срѣдна Гора съ архаиченъ теренъ. До колкото можахъ да забѣлѣжѫ, планинитѣ около двата града сѫ отъ гранитъ, който на отворени мѣста е съвършено извѣтрѣлъ и се прѣобърнѫлъ въ жълтиникави сипеи, въ пѣська на които блѣщукатъ съ хиляди дребни люспи бѣла слида. Между свлѣченитѣ камъне на потоцитѣ видѣхъ и голѣми кѫсове бѣлъ кремъкъ. На най-високитѣ върхове, които сѫ покрити съ множество балвани, почти като върховетѣ съ архаиченъ теренъ на чешката Шумава, както и по голитѣ скали на Климашъ, се показва слида. Около Панагюрскитѣ топли извори скалитѣ се състоѭтъ отъ бѣлъ аспиденъ камъкъ. На югъ отъ Панагюрище и Стрѣлча настава еруптивенъ теренъ, който се проявява особенно въ звъноподобнитѣ конуси на Коюнтепé, които стърчѫтъ осамотени въ низината при Пазарджикъ. Тамъ се намиратъ и многобройни топли извори. На 1886 г. Златарски прѣдприе геологическо изслѣдвание на цѣлата планина, обаче трудътъ му за това не е още излѣзълъ [6]

---

[6] Студията на Г. Н. Златарски „Геологическо-петрографическо описание на Срѣдня-Гора между рѣкитѣ Стрѣма и Тополница и на съсѣднитѣ ней страни“ съ една геологическа-колорирана карта излѣзе на 1892 г. въ Пер. Спис. кн. 40, 41. 42. стр. 501, 805.

(П.).

Прѣзъ прѣбиванието ми въ Срѣдна Гора разпитвахъ за българскитѣ наименувания на различнитѣ форми на терена, и планинцитѣ, които съ своитѣ стада постоянно живѣѭтъ по тукашнитѣ или Старопланински висоти, можахѫ да ми дадѫтъ доста ясни дефиниции. Турската дума балканъ на български е планина, която има своитѣ върхове. Каменииститѣ върхове на Стара Планина се наричатъ чуки. Думата бѝло за планински гребенъ е разпространено не само по Стара Планина, ами и у Сърбитѣ и Хърватитѣ дори до Адриатическо море. Бърдо (тур. баиръ) както ми казахѫ е връхъ, който се присъединява къмъ други ако ще и по-високи върхове. Хълмъ и могѝла (тур. тепé) сѫ осамотени височини съ стръмни склонове. Водораздѣлъ се нарича въ Срѣдна Гора пресяка. Другадѣ по Балкана сѣдловината се нарича прѣслопъ, при всичко че тази дума повече се е запазила въ мѣстни названия. Сѫщо старославянското дѣлъ (връхъ) се срѣща като употрѣбителна дума само въ Софийско; другадѣ живѣе само въ мѣстни названия, като на пр. Равни Дялъ (между Копривщица и Клисура), Дебели Дялъ (надъ Клисура) и т. н. [7]. Рътъ е височина отъ едната страна стръмна, отъ другата полегата, обикновенно между два потока; въ западнитѣ нарѣчия тази дума гласи ридъ, хридъ, като се употрѣбя по край него и думата рътлина. Брягъ е склонъ (pente, côte, Abhang), сипей — голъ сипкавъ пѣсъченъ или глинестъ склонъ. Покрай славянското скала слуша се въ Търновско канарà (тур.), въ сѣверна Македония кàрпа. Думата потокъ въ цѣла източна България се срѣща само въ мѣстни названия; всѣка и най-малка вода, що тече се нарича рекà (въ по-източнитѣ нарѣчия ряка) или по турски дерé, отъ което е направено и бълг. умалително дерѐнце [8]. Долъ, долчѝна значѫтъ сѫщо и потокъ, който само зимно врѣме или подиръ дъждове се напълня съ вода, инакъ е суходолъ. Долѝна е дълга рѣчна низина; страниченъ долъ, вритъ отъ стичанието на водитѣ въ хълбоцитѣ на планинитѣ се нарича падѝна, падѝнка. По цѣла България се употрѣбя и думата валогъ (споредъ Н. Герова «на отлогъ на планинѫ мѣсто извито като

---

[7] Въ една народна пѣсень отъ Княжево при София „искарай ме на висока дела"; дѣлъ споредъ пѣвачката означава баиръ, ридъ, чукаръ (Пер. Спис., кн. 16, стр. 164). Миличевичъ, Годишница 4, 260 привежда отъ Пиротско рътъ и дѣлъ като синоними, планински издънки между двѣ падини.

[8] Виръ е дълбоко, тихо, рибно мѣсто въ една рѣка (гатанката: Сини виръ дъно нѣма? Очитѣ). Виръ въ смисъль на руското значение на думата (нѣм. Wirbel) се казва бълг. завòй (означава обаче и заобиколка, кривула) или въ Търновско въртòпъ (тази дума другадѣ значи и пещера).

вдлъбнжтинж и на дъното малко равнище» или «долъ». Прѣвод.), скокъ въ смисълъ на водопадъ. Началото на една рѣка се нарича изворъ; вода, която извира отъ дълбоко — кладенецъ; водоемъ съ корито за напояванне се нарича въ крайдунавскитѣ равнини сту́белъ. Поля́на е планинско пасбище за разлика отъ ливадата въ долина край рѣка; поле е всѣка равна плоскость на пр., крайдунавската или тракийската низина или дъното на всѣка котловина, като Златишко, Софийско, Кюстендилско поле и т. н.

Хидрографически централна Срѣдна Гора се дѣли на двѣ области около споменжтитѣ двѣ групи най-високи върхове. Около Копривщица се събиратъ изворитѣ на Тополница, около Панагюрище извира Луда Яна, и двѣтѣ притоци на Марица. Зачатъцитѣ на тѣзи двѣ рѣки показватъ заедно и мѣстото на главнитѣ проходи прѣзъ планината отъ сѣверъ къмъ югъ.

Нека пристжпимъ сега къмъ подробно описание, като вървимъ отъ истокъ къмъ западъ. При селото Чукурлии недалече отъ Хисарскитѣ Бани, срѣщу послѣднитѣ издънки на източна Срѣдна Гора или Караджа дагъ, се издигатъ отъ десния брѣгъ на рѣка Стрѣма или Гьопса първитѣ бърда на нашата централна Срѣдна Гора, цѣли обрасли съ гора. Отъ тукъ постъпенно се повишаватъ дори до изворитѣ на Тополница. Тази рѣка се образува въ малката котловина (до 1100 м.) между двата най-високи върха на Срѣдна Гора, Богданъ на източната и Буная на западната страна. Въ Копривщица не ж наричатъ Тополница, а Топо́лка. Извира подъ сѣвернитѣ поли на Буная, тече най-напрѣдъ около 5 километра на истокъ, при сливанието си съ Крива рѣка, която иде отъ хълбоцитѣ на Богданъ, се обръща къмъ сѣверозападъ и минава срѣдъ Копривщица, гдѣто между кжщитѣ се втичатъ въ нея нѣколко по-малки ручея. Подъ града котловината изново се затваря и рѣката влиза въ тѣсна долина, между стръмнитѣ склонове на която се вижда отъ Копривщица на сѣверния хоризонтъ малъкъ кжсъ отъ Стара Планина. По-нататъкъ, около 2 ч. отъ извора, Тополница се обръща въ своята долина отъ сѣверозападна посока постъпенно на западъ, и като заобикаля сѣвернитѣ поли на плоския врьхъ Градѝще, гдѣто се намиратъ основи на нѣкоя стара крѣпость, и планината Зла́тенско, на която по пжтя забѣлѣзахме влашки колиби, излиза, както се вече каза, при Душанци въ Златишко поле [9].

[9] По-малки притоци на горна Тополница сж: надъ Копривщица отъ лѣво По̀пско дере́, въ сама Копривщица ручеитѣ Ко̀совъ долъ и Бяла рекà

Най-високиятъ връхъ на Срѣдна Гора е Бóгданъ, отдалеченъ два часа пѫть съ конь на югоизтокъ отъ Копривщица. Азъ го посѣтихъ на 24. Юли въ компания отъ нѣколко уважаеми Копривщинци, между които бѣ и г. Георги Груевъ прѣдсѣдатель на върховния сѫдъ и на тогавашното румелийско събрание. Ние бѣхме шесть души, възсѣднѫли на добри коньe; на 7 ч. 25 м. излѣзохме около най-южнитѣ кѫщи на селището вънъ и тръгнѫхме най-напрѣдъ почти половина часъ на горѣ край Тополка на югъ, по некоселитѣ росни ливади и между нивя, засѣяни съ барбой. Слѣдъ това (7 ч. 50 м.) завърнѫхме къмъ страничната ливадеста долина на Крива рѣка, оградена отъ страни съ жълтобѣли сипеи и вървѣхме по нея къмъ ЮИ чакъ до мѣстото (8 ч. 12 м.), гдѣто подъ остъръ ѫгълъ се съединяватъ двата потока, които образуватъ тази рѣка. Отъ тукъ се почнѫ възлизанието къмъ върха по трѣвиститѣ му склонове между двѣтѣ долчинки, отъ които само южната е украсена съ острововидни гѫсталаци. Въ една овчарска бачѝя спрѣхме коньетѣ да си починѫтъ малко безъ да слизаме. Подиръ малко (8 ч. 45 м.) стигнѫхме на водораздѣла или по тукашната терминология на пресяката, на гребена нареченъ Тънки рътъ, обрасълъ съ висока букова гора. Отъ западната му страна извира Крива рѣка, отъ източната нѣколко ручея, които се вливатъ въ Гьопса къмъ селото Рахманлии. Отъ него видѣхме вече отъ една страна гребенитѣ на Карловския Балканъ, отъ друга щитоветѣ на Рила. По този гребенъ стигнѫхме бързо къмъ сѣвернитѣ поли на Богданъ, чийто горисгъ връхъ още отъ града постоянно ни стърчеше прѣдъ очитѣ. Отъ тукъ се върви по дълбея на единъ планински потокъ прѣзъ хубава букова вѣковна гора чакъ подъ върха. Висока папрать, размѣсена съ цвѣтове отъ звънчета и лютичета, се зеленѣе подъ сѣнката на стари дървета, ягоди се червенѣѭтъ между коренитѣ на могѫществении столѣтни пънове, голѣми дървесни гѫби се подаватъ отъ кората на застарѣли буки а край поваленитѣ отъ вѣтъръ и молния великани виждашъ и изсъхнѫли исполини, които като нѣкои страшилища между живата гора простиратъ още своитѣ избѣлѣли голи клонье. Дребни ручеи клокочѫтъ между издънки, които буйно растѫтъ въ гористата сѣнка, ранната роса като съ блѣстещи бисери краси трѣвата и цвѣтята а край пѫтя изкачатъ извори съ вода почти ледена.

(отъ Андрéева горà) отъ лѣво, Петрéшка отъ десно, въ тѣснинитѣ подъ града отъ десно Чýмина рекà, въ чиято долчина, казватъ, Копривщенци живѣли когато върлувала нѣкаква чума а отъ лѣво Гр́ми долъ въ дълбокъ долъ между Градище и Златенско.

Спрѣхме се подъ три разклонени буки на една наклонена поляна (9 ч. 10 м.). Другаритѣ пустнѫхѫ коньетѣ да пасѫтъ по крайщата на гората, накладохѫ между нѣколко камъка огень и приготвяхѫ отъ единъ дългъ обѣленъ клонъ ръженъ за орманъ кебабъ. Планината има два върха, Голѐми Бо̀гданъ и Ма̀лки Бо̀гданъ. Първиятъ отъ тѣхъ, обрасълъ съ гора, бѣше отдалеченъ само около 400 метра на десно отъ нашето становище. Той прѣдставлява плоскость около 300 метра дълга и 50 широка, гѫсто обрасла съ низъкъ букакъ, между който се подаватъ малки обрасли съ лишей слидови скали. Подъ дърветата буйно расте планинска трѣва, пълна съ цъвнѫли растения; покрай узрѣли ягоди виждаме още и ягодовъ цвѣтъ а около тѣхъ звънчета, теменуги, мащерига, мъртва (глуха) коприва, лѣпенъ и други цвѣтя. Височината на този върхъ руската карта неотбѣлѣзва; по-източния и донѣкждѣ по-високъ, около два километра отдалеченъ Малки Богданъ, на чийто трѣвистъ връхъ още стои рускиятъ тригонометрически бѣлѣгъ, поставя на 1572·5 метра [10].

Изгледътъ е тъй ограниченъ отъ гѫсталацитѣ, че се отваря само по края на върха, което изисква много катерение тукъ тамъ между храсталаци и клонье. На сѣверъ стърчи стѣната на Стара Планина въ непрѣкѫснѫта линия отъ Етрополско дори до Калоферъ. Най-далече на десно великолѣпно се прѣдставя въ нея Калоферската планина съ високия Гюмрукъ-чалъ, който се познава по снѣжната прѣспа на южния склонъ; слѣдъ нея идѫтъ Карловската и Сопотската планина съ своитѣ низки гѫсталаци, Троянската сѣдловина, на която се виждаше пѫтя, който се спуща отъ нея на югъ, високиятъ Веженъ тъкмо на сѣверъ отъ насъ съ двѣ снѣжни петна на лѣво отъ голия връхъ, Златишкиятъ Балканъ и най-послѣ Баба. Долината на Гьопса се вижда почти цѣла; въ нея Богданъ съ своитѣ мъгли и облаци служи за барометъръ на земедѣлцитѣ. Златишко поле остава закрито отъ по-близкитѣ висоти на Срѣдна Гора, които се намиратъ между него и насъ. На сѣверозападъ се вижда цѣла Копривщица съ червенитѣ стрѣхи подъ жълтеникавитѣ сипеи и зеленитѣ поляни, съ цѣлата котловинка на изворитѣ на Тополка, която като по-ясна междина личи между тъмната зеленина на височинитѣ и Срѣдногорскитѣ гори. Тъкмо срѣщу насъ, въ права

---

[10] Спорѣдъ моитѣ наблюдения съ малъкъ анероидъ този върхъ би лежалъ 1119 м. надъ София, 1654 надъ морето, число доста високо. Изобщо отклоненията на моя урѣдъ отъ тригонометричнитѣ данни растѣхѫ, колкото повече се възкачвахме на високо.

линия около два часа отъ насъ на западъ, се издига гористата Буная. На десно отъ нея се виждатъ по-нататъкъ Братя съ поляна на върха. На лѣво отъ Буная много далече се показватъ на хоризонта мъглявитѣ очъртания на нѣкоя много висока, продълговата планина—Витоша. На югозападъ се лъска въ омара нѣщо огромно, на горѣ по-ясно, долу съвсѣмъ замъглено; това е Рила Планина, височината на която отъ тукъ ясно личи. Цѣлиятъ юженъ хоризонтъ е заграденъ отъ великолѣпнитѣ Родопи въ цѣлата имъ длъжина отъ Рила до Хасковско, но тѣхниятъ образъ е неясенъ поради омарата, която тъкмо на пладне се издига отъ равнината и която ни заграждa и изгледа на Пловдивъ [11]. Интересенъ е южниятъ хълбокъ на Срѣдна Гора. На десно отъ Малки Богданъ стърчи още по-низкиятъ Чифйръ (или Джифйръ) съ острожгълна изпъкнжла скала на върха и съ гористъ стръменъ спускъ къмъ Ново Село. Южниятъ склонъ на нашия връхъ е покритъ отъ тъмни, почти непроходими гори; мѣжду тѣхъ се подава единственото голо бърдо Вълкъ, на пжтя отъ Копривщица къмъ Пловдивъ. На югозападъ ни обръщжтъ вниманието длъгитѣ низки издънки на Срѣдна Гора особенно около селото Стрѣлча, които съ своето гористо облѣкло ясно се отражаватъ отъ безлѣсната низина. Въ равнината или, както тукъ се казва, въ полето плуватъ между омара, като продълговатъ островъ четире звъновидни хълма Коюнтепе въ Пазарджишко. Самото поле до извѣстна далечина е напъстрено съ малки гори и осамотени дървета, обаче по-нататъкъ къмъ Марица става еднообразно жълто безъ зелени точки, като че да е съвършенно голо.

Сѣдловината между Богданъ и Буная е сжщеврѣменно и водораздѣлъ между Тополка и Стрéлешка река, наричана сжщо Медéдъ-дерé [12], която извира въ гжстата вѣковна гора подъ южнитѣ поли на Богданъ, отъ тукъ се спуща на югозападъ прѣзъ селото Стрѣлча и при селото Попинци се втича въ Луда Яна. Самиятъ водораздѣлъ е низъкъ и голъ. На югоизтокъ отъ нейната долина стърчи споменжтиятъ връхъ Вълкъ, който пъкъ раздѣля нейното порѣчие отъ Песченѝкъ (тур. Кумлỳ-дерé отъ кумлу, пѣсъчёнъ),

---

[11] Тази лѣтна пара или споредъ простонародната дефиниция „мъгла, на която слънцето свѣти,“ се нарича въ Срѣдна Гора умàра, въ сѣверна Македония омàрина, въ Сливенско мараня (срв. сръбското òмара, душно, die Schwüle). Трептещиятъ топълъ въздухъ надъ нивитѣ се нарича български ярата (ерé се, разярàва се).

[12] Името Меде̂дъ, което се повтаря и въ Панагюрище, може би произлиза отъ старослав. медвѣдь (бълг. сега мéчка). Въ Копривщица ме увѣряваха, че Медедъ била ужъ турска дума.

който зачина подъ хълбоцитѣ на Чифиръ, тече прѣзъ Новосело и се влива въ Марица недалече подъ Пловдивъ. Южниятъ склонъ на Влькъ е съвършенно покритъ съ гора. Бѣлата кула върху него и едно голѣмо бѣлезникаво голо мѣсто подъ нея посрѣдъ зеленитѣ Срѣдногорски склонове се разпознаватъ на всѫдѣ отъ Пловдивско и отъ склоноветѣ на срѣщнитѣ Родопи; кулата споредъ думитѣ на моитѣ другари «бѣлѣе се като яйце» между горитѣ дори отъ Узунджово.

Буная ми е позната само отъ далече. Отъ Богданъ съ просто око се познава, че нейниятъ връхъ само малко е по-низъкъ отъ самия Богданъ; руската карта ѭ туря сѫщо единъ саженъ по-низко отъ Богданъ. Сѣверниятъ склонъ, покритъ съ гѫста гора, спада много постѫпенно, тъй че планината отъ тази страна никакъ не бие въ очи. На голия и плосъкъ връхъ лежѫтъ грамада огромни чърносиви камъне, като че да сѫ поставени тамъ изкуственно по способа на старитѣ «долмени». Южниятъ и югозападниятъ хълбокъ е покритъ съ поляни. При сѣвернитѣ поли извира Тополка, при югозападнитѣ Луда Яна.

Надъ западната страна на самата Копривщица, на сѣверъ отъ Буная стърчѫтъ единъ до други върховетѣ Попъ и Попадия, между които лѫкатуши пѫтятъ за Панагюрище. Интересенъ е Попъ (1415 м.), правиленъ, гладъкъ, съ трѣва обрасълъ конусъ съ нѣколко голи петна по странитѣ и съ грамада камъне на плоския връхъ. Изгледътъ отъ него за първо ориентирание е много поучителенъ. Обзира се цѣла Копривщица «à la vue d'oiseau» и цѣлиятъ изворъ на Тополка. Освѣнъ това вечеръ на десно отъ Влькъ (около 155°) въ широката тракийска назина подъ стѣнитѣ на Родопитѣ ясно се познаватъ Пловдивскитѣ тепета съ бѣлитѣ имъ кѫщички, въ чиито прозорци си играѭтъ огненитѣ лѫчи на заходещето слънце, около 12 часа пѫть отъ това гледище. Великолѣпна е гледката на сѣверъ; върхътъ на Попъ е може би най сгодното становище за нарисувание профила или панорамата на Стара Планина отъ Етрополе до Калоферъ.

На западъ отъ Буная и Попъ се простира дори до Братя широка височина, която изпълня почти цѣлото пространство между Копривщица и съсѣдното Панагюрище, на $4^1/_2$ ч. пѫть. Нейната срѣдна височина възлиза около на 1300—1400 метра. Нейната повръхность само малко е развълнена отъ нѣколко низки хълма и дълбоко врѣзанитѣ долини на потоци, които течѫтъ било на сѣверъ къмъ Тополница, било на югъ къмъ Луда Яна. Гѫсти гори и пространни поляни се смѣняватъ едни слѣдъ други; въ горитѣ

прѣоблада букъ, само на сѣверния склонъ къмъ Златишко поле забѣлѣзахъ малко и джбова гора. Тукъ нѣма села, тъй като мѣстата сж високи и въ зимно врѣме не сж за живѣние. Лѣтно врѣме ги съживѣватъ голѣмитѣ стада на Копривщенци и Панагюрци, повечето говеда, по-малко овце или коньe. Пастиритѣ живѣжтъ въ колиби или овчарски бачии, пржтени и глинени колиби.

Азъ се запознахъ съ тази разкошна покрайнина още първия день слѣдъ пристиганието ми въ Копривщица. Бѣхъ поканенъ на екскурзия къмъ стадата на уважаемия гражданинъ Лука Искровъ. Излѣзохме (21. Юли) подвечерь на $6^1/_2$ ч. Около нѣколко трандафилови ниви съ бѣли или червени рози и между купи прѣсно сѣно влѣзнжхме въ сѣнчестия долъ на Бѣла рѣка и се възкачвахме по стръмнитѣ брѣгове прѣзъ гора къмъ върха. За половинъ часъ бѣхме горѣ. Другаритѣ слѣзнжхж отъ коньетѣ и почнжхж да събиратъ ягоди, които се червенѣехж между мъха подъ дърветата. Азъ между това съ очудвание се взирахъ въ гледката, която постоянно растѣше. Виждаше се кжсъ отъ Златишко поле и Балканътъ чакъ до великанитѣ надъ Калоферъ. Като вървѣхме между гори и поляни вече по самата височина, стигнжхме изново за половина часъ на Панагюрския пжть, управенъ и за волски кола. Изгледътъ по Срѣдногорското плато ставаше отъ минута на минута по-ясенъ. На лѣво се виждахж гориститѣ главулеци на Богданъ и Буная. Другаритѣ ми наименувахж отдѣлнитѣ части на височината и тѣхнитѣ издънки: ето врѫхътъ Главо̀чъ надъ Душанци, тамъ поляната У́рсулица, тамъ по-нататъкъ Зла̀тевица, на югъ полянитѣ Белотру́пъ, Ши̂рине, Бичъ, Лива̀ди и др. Нѣкои смѣсени съ гора и ливади части изглеждатъ като разкошенъ природенъ паркъ. На много мѣста расте по полянитѣ на сѣнка по краищата на горитѣ огромно множество лѣпенъ съ стъбла по единъ метъръ и повече високи, като свѣщъ прави, съ топчица жълтъ цвѣтъ на върха. На пръвъ погледъ ти се струва, като чѐ нарочно се засѣти; навѣрно растжтъ отъ тора на добитъка, който пасе по тѣзи мѣста[13]. На други мѣста се зеленѣе по склоноветѣ между горитѣ висока папрать, която отъ далече съ своя свѣтлозеленъ цвѣтъ прилича на лоза. Отъ самитѣ поляни се отваря огроменъ изгледъ на вси страни. Надвечерь, особенно първитѣ минути слѣдъ заникъ слънце, той бива още по-ясенъ;

[13] Verbascum въ Срѣдна Гора и Троянско се нарича лепя́нъ, въ Крайдунавско и западна България (Кюстендилско, Трънско) ло́пенъ. Въ Тетевенско има и село Лопенъ; неговитѣ разпрърснжти колиби чухъ да ги наричатъ въ Срѣдна Гора Лепянски колиби, въ Орханийско Лопенски колиби.

на ясния хоризонтъ около връстъ се показватъ тъмносинитѣ очъртания на Родопитѣ, Рила, Витоша, на далечнитѣ Трънски планини и на огромната отсрѣщна Стара Планина, въ която личи близкиятъ Веженъ съ своето снѣжно петно. Срѣдногорскитѣ овчари добрѣ познаватъ планинитѣ на всѣкидневнитѣ свои изгледи, разпознаватъ тѣхнитѣ височини споредъ долната линия на облацитѣ въ облачни дни, и споредъ промѣнитѣ въ тѣхния изгледъ си съставили своя простонародна метеорология. Вече се смръкваше и небеснитѣ свѣтила трептѣхѫ по ясния небосклонъ. На срѣща въ височитѣ на Стара Планина задъ дълбокото Златишко поле засвѣтихѫ като най-долни звѣзди огньоветѣ на Власитѣ. Настигнѫхме нѣколко овчара съ овчи калпаци и кафяви дрехи отъ груба овча вълна, съ дълги тояги въ рѫцѣтѣ. Настанѫ нощно пѫтуване по тѣсна пѫтека прѣзъ гѫста букова гора. Нѣкои буки тукъ иматъ толкова дебели пънове, че четире души едвамъ ги прѣгръщатъ. Голѣми мъхове висѫтъ като мустаци отъ тѣхнитѣ клонове. Клоньетѣ отъ дърветата и отъ страничнитѣ гѫсталаци постоянно ни ударяхѫ по лицата. Вечеренъ планински хладъ се появява отъ гористата влага. Пълната луна излиза задъ насъ и освѣтява прѣзъ коронитѣ на огромнитѣ дървета нашата пѫтека, заградена изново съ лѣпенъ. Крѣсливи птичи гласове се обаждатъ отъ вѣковнитѣ гористи дълбини; това сѫ чулѝвки и уловѝци, казватъ ни пастиритѣ водачи, нощни птици съ «човѣшки глави», навѣрно отъ рода на бухалитѣ.

Най-послѣ на $8^3/_4$ ч. излѣзохме на широка поляна, по която се разнасяше силното лаяние на голѣмитѣ бѣли овчарски кучета. Това е поляната Злàтевица, цѣльта на нашия пѫть. При лунната свѣтлина разпознаваме въ срѣдата голѣмо стадо бѣлъ добитъкъ. На десно се показва прѣзъ гората малъкъ лагеръ; подъ огроменъ букъ пламти голѣмъ огънь, който пращеше силно и изхвърляше искри, а около него насѣдала весела дружина, цѣли семейства съ жени и дѣца. Между тѣхъ имаше и лѣкари, сѫдѝи и учители, родомъ отъ Копривщица, които бѣхѫ дошли да посѣтѭтъ родното си мѣсто. Екскурзията при стадата тукъ е главното лѣтно забавление. Слѣдъ взаименъ поздравъ сѣднѫхме съ кръстосани крака на мъха подъ букитѣ да вечеряме: печено ягне на шишъ, пържена пастърма, пъстърва, различни видове тукашно сирене, а при това вино въ огромни бъклици. При този случай узнахъ, че тѣзи колосални сѫдове (най-голѣмитѣ събиратъ дори до 18 оки) се дълбаѭтъ въ седмиградския Брашовъ, въ планинското село Дойкинци при Пиротъ и у нѣкои Помаци въ Родопитѣ. Слѣдъ яденето се захванѫ

обикновенното българско забавление. Покрай звуковетѣ на гайдитѣ и овчарскитѣ кавали се разнасяхж по гората стари и нови народни пѣсни, пѣни въ хоръ, а най-послѣ се игра хоро около огъна. Омайната пълнолунна нощь на високата планина подъ прастари дървета не ни остави дълго да спимъ. Тепърва подиръ полунощь утихнжхж разговоритѣ. Спахме до коньетѣ подъ открито небе върху дрехи, постлани по мъха, на скоро ни разбуди златната свѣтлина на слънцето. Рано зараньта тръгнжхме изъ гората на ловъ, но не се оказа нито мечка, нито дива свиня. Гората бѣше много тиха, като не смѣтаме гласоветѣ на нѣколко птици, главно о с о й к и. На близо до мѣстото на лагера минава прѣзъ гората ручеятъ нареченъ сжщо тъй Златевица и се влива въ Тополница; водитѣ клокочжтъ подъ сѣнката на широката папрать между поваленитѣ огромни дървета, съ пънове понѣкога до 20 метра дълги. Нелипсваше и обикновенната стрѣлба на нишанъ, безъ която въ България неможе да има веселба. Едвамъ вечерьта се върнжхме долу въ града.

Въ идиличната природа на тѣзи планински поляни се крие и нѣщо митологично. За нѣкои мѣста се говори, че тамъ живѣжтъ с а м о д и в и. Въ Срѣдна Гора, както и въ Трънско, Котленско и Кюстендилско показвахж ми С а м о д и в с к о х о р о или х о р и щ е, гдѣто ужъ самодивитѣ или както на западъ имъ казватъ самовили или вили нощно врѣме играѭтъ. Всрѣдъ обикновенна поляна виждаме кржгъ или полукржгъ съ по-дебела, по-висока и по-зелена трѣва или и съ листести растения, на пр. ягоди. Неговиятъ дияметъръ бива по-голѣмъ или по-малъкъ споредъ това, съ каква сила вихрушката е занесла въ своето турло сѣмената на тѣзи растения. На такова мѣсто нощно врѣме хората не смѣѭтъ да отиджтъ а когато косѭтъ сѣно, оставатъ го некосено, даже по нивята си не се наиматъ да го изоржтъ. Едно великолѣпно такова хорище се намира на високитѣ планини на сръбско-българската граница между Кюстендилъ и Враня, на самия водораздѣлъ, и се нарича В и л ь о к о л о; границата минава посрѣдъ него и когато всждѣ на около сѣното е прибрано, по него все още е буйнала трѣва като пшеница, тъй като никой се недокосва до неѭ[14]. Такива таинственни кржгове впрочемъ и въ Шотландия на пр. се смѣтатъ за прибѣжище на духове (fairy rings). На българскитѣ самодиви има посветени и различни цвѣтя. Тѣ сж р и г а́ н и н а или м а́ щ е р и г а, Thymus serpillum,[15] а особенно

[14] Описва Miličević, S Dunava na Pčinju стр. 71 (Godišnjica 4, 280).

[15] Р и г а́ н и н а, дума употрѣбяна въ Търново, въ Лѣсковецъ и т. н., произлиза навѣрно отъ гръц. ορίγανον. Една пѣсня отъ Търновско гласи: „Из-

ро́сенъ, Dictamnus albus на ботаницитѣ, лѣпливо растение, чиито свѣтло розавъ, рѣдко бѣлъ цвѣтъ и стъбло издаватъ омайна миризма, причинена отъ етерическото масло, ужъ запалително, и което още отъ римско врѣме много се употрѣбя въ медицината[16].

Мѣстото, отъ гдѣто извира втората Срѣдногорска рѣка Луда Яна е много по-пространно, но сжщо и много по-низко отъ това на Тополница. Нейнитѣ извори се събиратъ между Буная и Братя въ котловина, повече отъ 2 ч. дълга и широка. Отъ двата спомен҄жти върха а особенно отъ горитѣ на горѣ описаната височина се стичатъ многобройни потоци (Мулейска река̀, Окошка река́, Гр̀мидолска река́, Душко́вченинъ). Котловината, въ която отъ тѣхното стичание се образува Луда Яна, лежи около 600 метра надъ морето, слѣдователно до 500 по-низко отъ котловината съ изворитѣ на Тополница; за това въ нея̨ има не само поляни, но и повече нивя. На югозападния край на този басеинъ лежи градътъ Панагюрище (около 550 м.). Луда Яна минава прѣзъ него по широко пѣсъчливо корито, лѣтно врѣме почти сухо,[17] слѣдъ това тече между скалисти тѣснини около селото Бъ́та, гдѣто въ гориста хълместа мѣстность се влива отъ десно въ нея̨ Ба́нска река́; по-долу подъ селото Попинци иде къмъ нея̨ отъ лѣво горѣспоменжтата Стре́лешка река́. Въ околностьта на селото Карагларе тя излиза въ полето, обикаля могилитѣ Коюнтепе отъ западна страна и като тече въ главна посока къмъ югоизтокъ, влива се въ Марица подъ Татаръ-Пазарджикъ. Прѣдъ устието си по-напрѣдъ се

лѣзе Янка Росенъ да набере, росенъ, риганина. Ненамѣри Янка росенъ, риганина, най намѣри Янка бача Радослава; подъ пелиня лежи, отъ пелиня кърши, главата си върже." На запитванията Радославъ отговаря, че „змеицата ме либи" — алегорично означение на треската.

[16] Че росенъ е Dictamnus albus, съ готовность ми издири г. Д-ръ Тодоровъ въ Пловдивъ, тъй като при пжтуванията ми никждѣ не ми показахж това растение, безъ съмнѣние защото моитѣ пжтувания спадахж прѣзъ мѣсецитѣ подиръ неговото цъвтѣние. При Търново има мѣстность Росенова поляна. Една народна пѣсень, печатана въ Болградското списание „Общъ Трудъ," гласи: „Що гората на Росенъ мерише, я полето на червенъ трѫндафилъ? Да ли ми се й' гората развила, или ми се й' росенътъ разросилъ?" Г. Тодоровъ мисли, че тукъ „разросилъ" не може да значи „покрилъ съ роса;" има растения, чиито цвѣтове се наричатъ реса́ (лозата, върбата и т. н.), разре́симъ се, пу́снжли реса, ресили. Дали росенъ е въ свръзка съ мѣстното име Ресенъ (села въ Краище, при Търново, градъ при Охридъ), не е лесно да се отгатне. — Dictamnus, който расте въ Критъ, въ Аркадия, на Парнасъ, въ Тесалия, при Абдера и т. н., е добрѣ познатъ на Плиния, който на дълго и широко описва неговитѣ лѣчебни дѣйствия.

[17] Въ самото Панагюрище Яна събира ручеитѣ Ма́решка река́, (отъ десно отъ планината Лисецъ), Драгули́нски долъ и Свина́рска река́ (отъ лѣво).

разливала въ три ръкава, които отъ часть се губили въ блата; сега на разноски на Татаръ-Пазарджишката окръжна постоянна комисия тя е събрана въ едно корито.

На ССИ отъ Панагюрище лежи най-низкиятъ водораздѣлъ на гребена на централна Срѣдна Гора[18]. Отъ другата страна извира рѣката, наречена пакъ Меде́дъ-дере́, която на югъ отъ Златица се влива въ Тополница. По нейната долина, която изобщо се нарича пакъ Меде́дъ, води пѫтятъ отъ Панагюрище до Златица, за който споменѫхме, когато говорихме за похода на 1443 г.

На западъ отъ този водораздѣлъ се издига, тъкмо на сѣверъ отъ Панагюрище и на югъ отъ Златица, третиятъ отъ високитѣ върхове на Срѣдна Гора, нареченъ Братя'[19]. Познава се отъ далече по яснозелената поляна на темето надъ тъмнитѣ гори, които обвиватъ хълбоцитѣ. Кълъ югозападъ съ неѭ тѣсно е съединенъ чрѣзъ гористъ гребенъ по-низкиятъ Ли́сецъ (1387 м.). На връха на Братя се отива отъ Панагюрище на конь за три часа. Азъ го посѣтихъ на 12. Августъ въ голѣма компания Панагюрци; бѣше недѣля и се събрахѫ около 20 яздачи, мѣстни граждани, два лѣкаря, румелийски офицери, ученици отъ София и т. н. Отначало се върви около единъ часъ на сѣверозападъ между нивята и ливадитѣ на Панагюрско поле. Слѣдъ това се захваща възкачванието по гористия склонъ, отначало между дѫбове, между които край пѫтя растѫтъ множество сливи съ жълти плодове, слѣдъ това между буки. Най-послѣ на източния брѣгъ на Лисецъ, 2 ч. отъ града, лаятъ на куч̦ета, които овчаритѣ съ рунтави калпаци и дрехи скоро накарахѫ да млъкнѫтъ, ни издаде овчарската бачия, поставена на стръменъ склонъ. До неѭ въ разкошенъ гористъ кѫтъ подъ сѣнката на огромни стари буки извира кладенецъ съ необикновенно студена вода (+ 5°C). Отъ тукъ се присъединихѫ къмъ насъ нѣколко горски мѫжье като водачи на върха на чело съ нѣкогашния бай (братъ, обикновенна титла въ Срѣдна Гора) Станко. Възкачвахме се по билото, което съединява Лисецъ съ Братя. По пѫтя нѣма никакъвъ изгледъ. Пѫтеката е скрита въ букова гора, тъй гѫста, че даже и неизлизаме отъ сѣнка и постоянно се навеждаме подъ клоньетѣ,

---

18 Австрийската карта поставя караула на водораздѣла на 1093 м. Руската карта на самия водораздѣлъ нѣма числа. Азъ видѣхъ това мѣсто само отъ върха на Братя.

19 Името е отъ женски родъ един. число и се изговаря почти като Братье́. Първоначалното значение е навѣрно „братия". Като „Mt. Bratia" този връхъ най-напрѣдъ е записанъ на една малка Лежанова карта, „Bulgarie meridionale, Environs de Sophia," въ Tour du Monde vol. XIII (1873) p. 135.

които ни събарятъ шапкитѣ. Гористиятъ теренъ е чистъ безъ храсталаци. Пѫтятъ служи и за волски кола за прѣкарвание на дърва. Течещи води нѣма, тъй като тѣхнитѣ извори лежѫтъ по-долу на десно и на лѣво. Природата е разкошна; най-хубавитѣ букови гори, които знаѭ, сѫ на данския островъ Сееландъ и на българската Братя. Слѣдъ нѣколко часа яздение най-послѣ излизаме пакъ на слънце на нѣколко поляни, гѫсто обрасли съ папрать, като че сѫ посѣти; лѣпенъ нѣма, освѣнъ нѣколко уединени стръка между кукурякъ по краищата на горитѣ. Отъ страна се вижда на поляната селище на пастири Власи. Най-послѣ виждаме прѣдъ себе си най-високиятъ връхъ, конусъ, обрасълъ съ гладка трѣва. Излѣзохме съ забиколки по лека лека чакъ на върха, безъ да слизаме отъ коньетѣ. Горѣ лежѫтъ между трѣвата на малката полянка купове камъне, почърнѣли отъ извѣтрявание, на които кацатъ обикновенно орли; навѣрно сме ги пропѫдили, тъй като се виехѫ високо надъ насъ. На руската карта по несъглеждание не е турнѫто при Братя никакво число. Споредъ нашитѣ наблюдения височината би възлизала на 1037 м. надъ София, 1023 м. надъ Панагюрище, 1572 надъ морето, ала мислѭ, че дѣйствителното число ще бѫде до нѣкѫдѣ по-малко.

Изгледътъ е единъ отъ най-великолѣпнитѣ не само въ България и на Балканския полуостровъ, но изобщо въ Европа. При пръвъ погледъ бѣхъ като омаянъ, тъй като неочаквахъ подобно нѣщо. Отдавна слушахъ, че въ Срѣдна Гора има планини, отъ които се вижда и София и Пловдивъ, и сега се увѣрихъ, че това е истина. Връхътъ е сравнително не високъ и при това и лесно достѫпенъ, обаче географическото му положение е на такова мѣсто, че отъ него се вижда огромна панорама. Стара Планина се вижда не само отъ Калоферския Балканъ дори до Баба, ами още по-нататъкъ стърчи прѣдъ нашитѣ очи великанътъ Мургашъ надъ Софийско поле, даже на десно отъ него се издига нѣкакъвъ много отдалеченъ остъръ връхъ, който стои нѣкѫдѣ при Искърския проломъ въ околността на Черепешкия мънастирь. Всичкитѣ тѣзи Калоферски, Карловски, Троянски, Тетевенски, Златишки и Етрополски Балкани съ своитѣ рѣдки храсталаци, съ своитѣ сиви скали и позеленѣли поляни струватъ ни се много голи въ сравнение съ темнозеленага гориста Срѣдна Гора около насъ и подъ насъ. Забѣлѣзваме, че нашиятъ връхъ е по-високъ отъ прохода, който води тамъ на срѣща отъ Златица прѣзъ планинската стѣна за Етрополе (1451 м.). Златишко поле съ Златица, пълна съ градини, съ села и жълти нивя се простира подъ насъ като разтворена географична карта. На

западъ изпъква великолѣпниятъ профилъ на Витоша въ цѣлата ѝ ширина, а на десно отъ нея се познаватъ въ мъглата очъртанията на далечнитѣ Трънски планини. Софийско поле на дъното е покрито съ лека омара, обаче добрѣ се познава въ него мѣстоположението на София. Овчаритѣ, наши водачи, ни разправяхѫ, че отъ лани е издигнѫта въ нея нѣкоя нова голѣма сграда, съ бѣлото си лице обърнѫта на тази страна, чиито прозорци рано при изгрѣвъ слънце ясно блѣщѫтъ; това е новата гимназия, до развалинитѣ на старата св. София, отъ балкона на която тъй често се заглеждахме въ Братя, която отъ тукъ въ ясно врѣме се вижда на хоризонта въ междината между Баба и Вакарелскитѣ висоти. На лѣво отъ Витоша се вижда смѣсица гѫсто сбутани гористи конуси и гребени, по-низки отъ нашето гледище; това е Ихтиманска Срѣдна Гора съ тъмнозеления конусъ Еледжикъ (Яйладжикъ) и неговитѣ съсѣди задъ дълбоката и тѣсна долина на Тополница. Въ Ихтиманско поле виждаме само склоноветѣ на западния край; дъното остава скрито. На югозападния хоризонтъ се издига огромната стѣна на Рила, съ великолѣпния щитъ на Мусалла въ срѣдата и съ много високи гребени, въ чиито падини се бѣлѣятъ многобройни прѣспи прѣсенъ снѣгъ; отъ тукъ съ просто око се увѣряваме, че тѣзи планини сѫ дѣйствително най-високитѣ въ цѣлия нашъ изгледъ и изобщо въ цѣла Срѣдна България. Къмъ огромния тозъ възелъ е привързана дългата верига на Родопитѣ, която изпълня цѣлата южна страна на нашия хоризонтъ, съ високи темета и съ нѣколко дълбоко врѣзани долини, обаче полуденното слънце бѣше вече издигнѫло толкова пари отъ тракийската низина, че подробноститѣ освѣнъ главнитѣ очъртания се губѣхѫ въ неопрѣдѣленость. Въ горещия въздухъ на полето ясно се виждахѫ близкитѣ «овчи могили» или Коюнтепé. По-нататъкъ плувахѫ блѣдитѣ чърти на Пловдивскитѣ тепета, разположени въ редица, най-низкото на лѣво, най-високото на десно. Отъ сѣверна страна отъ всѣкѫдѣ бие въ очи пирамидалната имъ форма съ стръмни склонове. Овчаритѣ твърдятъ, че при съвършенно ясно врѣме отъ Братя добрѣ се вижда сааткулата на Сахатъ-тепе, даже че се забѣлѣзва понѣкога и далечниятъ Чирпанъ. Най-послѣ да погледнеме още къмъ подножието на нашата планина. Ето долу прѣдъ насъ долината на Медéдъ съ пѫтя отъ Панагюрище за Златица а задъ нея цѣлата по-горѣ описана Срѣдногорска височина съ своитѣ сѣнчести гори и като острови разпръснѫти слънчести поляни и папратови ниви дори до Буная и Богданъ. А най-послѣ долу тъкмо на югъ цѣлото Панагюрище съ всичкитѣ свои кѫщи.

Цѣли часове човѣкъ би могълъ да просѣди на това високо мѣсто; окото всѣка минута открива нѣщо ново въ тази великолѣпна картина. По главнитѣ очъртания познавашъ подробности, отдѣлни върхове, могили, селца и пѫтеки между тѣхъ, като на жива карта!

На връщание за 40 минути бѣхме при извора подъ Лисецъ, гдѣто ни чакаше горски овчарски банкетъ. По тѣзи мѣста Турци и не пристѫпвали. По дърветата при извора виждашъ издълбани на кората бѣлѣжки на български хайдути. Черкези, Турци или Арнаути, които се осмѣлявали на самъ, били застрѣлвани отъ самитѣ овчари. Даже подиръ Срѣдногорското възстание войводата Крайчо Самоходовъ, юначенъ интелигентинъ мѫжъ съ голѣми мустаци, сега вече между мъртвитѣ, съ който сѫщо тъй се запознахъ, се държалъ съ шъпа възстанници въ горитѣ около Лисецъ дори до дохождането на Руситѣ.

На западъ отъ Братя и Лисецъ се простира дива обрасла съ вѣковна гора мѣстность, въ която се крие гористата котловина Оборище, забѣлѣжителна по българското тайно събрание прѣзъ пролѣтьта на 1876 г., съ което се захванѫло възстанието. Отъ тукъ на югъ, между Луда Яна и Тополница, се протакатъ гористи издънки съ върхове до 800 м. високи чакъ близо до Татаръ Пазарджикъ. Характеристика на тѣзи краища заедно съ Ихтиманска Срѣдна Гора дори до пѫтя прѣзъ Траянови Врата най-добрѣ могѫтъ да дадатъ моитѣ собственни пѫтни бѣлѣжки отъ Панагюрище до Ихтиманъ. На 13. Августъ подиръ обѣдъ тръгнѫхъ съпровожданъ отъ нѣколко Панагюрски приятели на западъ. Градътъ за половинъ часъ изчезва отъ очитѣ. На мѣстностьта Чумовъ гробъ показахѫ ми шанцитѣ на възстанницитѣ прѣзъ 1876 г., които имали за цѣль да затворѭтъ тукашния проходъ: обкопъ $^3/_4$ метра дълбокъ, направенъ погрѣшно прѣдъ малъкъ насипъ, на мѣсто задъ него, за да се прикриватъ въ него стрѣлцитѣ. За 1 ч. 20 м. стигнѫхме до селото Мечка, като прѣминѫхме потока, който тече отъ Оборище на югъ към Панагюрска Баня. Прѣдъ селото се намира самиятъ водораздѣлъ между Яна и Тополница. Врѣдъ на около вѣковна дѫбова гора съ диви жълти сливи и съ смрика по скалитѣ. Самото село (149 кѫщи) е съборено; при него се били на 1876 г. Панагюрци срѣщу Турцитѣ, а сѫщо и Руситѣ имали тукъ прѣстрѣлка на 25. Декември (източ. кал.) 1877 г., за която напомнятъ два надгробни паметника. Пѫтувачътъ чувствува, че се намира въ планинска срѣда, далече отъ равнинитѣ, въ българско загорие, което тепърва въ наше врѣме влѣзнѫ чрѣзъ войнитѣ въ сношение съ свѣта. Отъ тукъ прѣзъ кривулич-

на скалиста долина дойдохме по лоша, тѣсна пѫтека между дѫбакъ за 1 ч. 10 м. къмъ Тополница до селото Пойбрене[20]. Прѣдъ селото се намира каменъ гробъ на Панагюрци и други възстанници отъ 1876 г. съ надписъ. Селото има 300 кѫщи; всѣко семейство има двойно жилище, една хижа за зима въ селото при рѣката, а друга за лѣто въ кошаритѣ или колибитѣ, които сѫ пръснѫти на единъ часъ пѫть по околнитѣ висоти. Жителитѣ сѫ едноврѣменно овчари и земедѣлци, които обработватъ малки планински нивички. Тополница тече въ дълбока, тѣсна долина съ безбройни завои. Содиръ дъждове често съ ужасна сила излиза отъ брѣговетѣ си. На брѣга се забѣлѣзватъ слѣди отъ златари; до руско турската война тукъ сѫ дохождали мияче отъ Неврокопско въ Родопитѣ да прѣсипватъ съ голѣмъ трудъ пѣсъка на планинскитѣ потоци. Жителитѣ ни показахѫ при рѣката и нѣкакъвъ си сѣренъ, вонещъ изворъ, който отъ тѣхъ е полозасипанъ, тъй като, казватъ, имъ отравялъ добитъка.

Слѣдъ като се простихъ съ Панагюрци прѣбродихъ Тополница и почнѫхъ да се възкачвамъ изъ сѣнчестата ѝ тѣснина на огрѣнитѣ отъ слънце върхове. Тамъ се влиза въ идиличния лабиринтъ на Ихтиманска Срѣдна Гора съ гѫсти дѫбови и габрови гори и съ разпръснѫти лѣски и осини. Тукъ нищо нѣма по-лесно да изгубишъ слѣдата на пѫтеката и да се луташъ цѣли часове. Врѣдъ на около стърчѫтъ вълнисти гребени и високи конуси съ приятни меки форми, гѫсто сбутани и отъ главитѣ до петитѣ обрасли съ дървета. Между тѣхъ дълбоко се впуснѫли тѣсни долинки съ малки поляни, гдѣто високи като дървета дрѣнове и глогове, съ корони прѣплетени отъ павой, както и многобройни диви круши (киселици) и ябълки растѫтъ край никога не прѣсъхващитѣ потоци. Кѫдѣто да погледнешъ, тукъ тамъ по склоноветѣ се показва нѣкоя жълта нивица и при неѭ нѣколко бѣдни колиби, на височина 6—800 метра. Жителитѣ тъкмо що жънѣхѫ и вършахѫ; отъ склонъ на склонъ прѣзъ тихия въздухъ се разнасяхѫ проточенитѣ звукове на тѣхнитѣ викове и пѣсни. Пѫтекитѣ, които на мѣста едвамъ се познаватъ, водѭтъ ту на горѣ ту на долу, отъ хълмоветѣ въ дълбокитѣ долини при водитѣ и изново изъ гората на горѣ къмъ върховетѣ, докато омръзне на яздача постоянно да слиза и да си намѣстя сѣдлото. Тукъ тамѣ отъ по-високитѣ мѣста се виждатъ гребенитѣ на

---

[20] Името означава хора, които живѣѭтъ при рѣка Ибъръ (лат. Ad-ibrenses). Жителитѣ сѫ живѣли първоначално навѣрно при стария Хебъръ, при изворитѣ на който и до днесь единъ потокъ се нарича Ибъръ (стр. 115).

Етрополска Стара Планина на сѣверъ и на Рила на югъ, която, като доста близка до тукъ, изглежда великолѣпно.

Скоро задъ Тополница моитѣ хора, единъ стражарь и двама кираджии, забъркахѫ съвсѣмъ пѫтя. Отговоритѣ, които ни давахѫ жътваритѣ отъ околнитѣ склонове, малко помагахѫ. Около два часа се лутахме, до като срѣщнѫхме селския пѫдаринъ съ пушка на рамо, който ни изведе отъ този лабиринтъ. Вече се мръкваше. Нощувахме въ Грòзеви кòлиби, една група отъ селото Белѝци, въ една селска кѫща. Коньетѣ се вързахѫ за плета подъ крушата, водачитѣ се настанихѫ вънъ подъ стрѣхата а азъ се разположихъ на глинения подъ вѫтрѣ. Овесъ за коньетѣ намѣрихме у една съсѣдна, много сладкодумна баба. Хората ме прѣдопрѣдихѫ да се не отдалечавамъ много отъ колибата тъй като кучетата били много зли. На югъ надъ горитѣ се издигаше великолѣпниятъ профилъ на Мусалла, образъ и нощя на мѣсечина гигантски. Кѫщичката имаше една единственна стаичка, пълна съ димъ, въ която влизаше свѣтлина отъ вратата и малкия прозорецъ, който се затваряше съ дървенъ капакъ. Отъ окадения таванъ висѣхѫ на верига котелъ надъ отвореното огнище а по-нататъкъ на двѣ вѫжета люлка въ видъ на малко корито. Вечерята бѣ скоро привършена; сѣднѫхъ съ кръстосани нозѣ на чергата, ядохъ отъ паницата млѣко съ дървена лъжица, накусихъ малко медъ съ ръженъ хлѣбъ и се напихъ съ вода отъ глинената стомна. Моитѣ хора между това ядѣхѫ съ охота чушки, опечени въ жеравина. Легнѫхъ на земята съ чизмитѣ си и дрехитѣ, и съ сѣдлого подъ главата. Хърканието на младитѣ селски сѫпрузи при огнището, писъкътъ и доението на бозайничето и немируванието на дѣцата малко нарушавахѫ здравиятъ, безгриженъ сънъ. Рано зараньта настанѫ въ селото движение; жителитѣ изкарвахѫ въ дрѣзгавината на хладното, дори студено утро козитѣ и свиньетѣ на пасба. Питамъ, какво длъжѫ. Всичкитѣ разноски за 3 коня и 4 хора възлизахѫ на два лева. Закусихъ сурова краставица съ ракия и потеглихъ изъ тихата гора нататъкъ. Въ дрѣзгавина минѫхме дълбоката долина на нѣкакъвъ притокъ на рѣката Мѫтивиръ отъ лѣва страна и вървѣхме прѣзъ хубави гори между непроницаеми гѫсталаци, въ които се показвахѫ и малко буки, къмъ скрития въ сѣнчеста долина изворъ Робовъ чучуръ, когато отъ една висока поляна се отвори разкошенъ погледъ на Рила, Витоша и жълтото Ихтиманско поле. Слѣдъ три часа яздение слѣзнѫхме въ спещия още Ихтиманъ.

Слѣдъ това географично изложение нека направимъ нѣколко

общи бѣлѣжки. Климатътъ на централна Срѣдна Гора е планински, съ люта зима и прохладно лѣто. Въ Копривщица въ втората половина на Юли имаше на сѣнка + 26°С., въ София 26 — 30°С., въ Пловдивъ 35°С. Панагюрище, което лежи малко по низко, е донѣкждѣ и по-топло. Срѣдното мѣстоположение на планинската верига между горещата тракийска низина и хладната Стара Планина и Софийско поле, както и изпаренията отъ собственнитѣ гори, иматъ навѣрно интересни резултати въ дъждописенъ огледъ, на това ще се обясни може би нѣкога въ бѫдѫще.

Що се отнася до горитѣ, най-гѫститѣ вѣковни гори сѫ на южнитѣ поли на Богданъ, въ една долина на югъ отъ Климашъ, въ Меледъ-дере между Панагюрище и Златица, и на западната страна на Братя при Лисецъ. По височинитѣ, както се споменѫ, прѣобладава букъ. Дѫбъ се показва само въ по-низкитѣ склонове къмъ Златишко поле, къмъ срѣдна Тополница, а прѣобладава въ по-низката Ихтиманска Срѣдна Гора. Иглолистна гора нѣма; тукъ тамъ по скалитѣ расте тъй нареченията тукъ ардъчъ (Juniperus, на Рила смрйка). Гората е изсѣчена само около двата града, обаче жителитѣ още помнѭтъ до кѫдѣ се е простирала и кога е била опустошена. Срѣдногорската флора горещо прѣпорѫчвамъ на ботаницитѣ; мене ме интересуваше богатството на българскитѣ имена на растенията, грижливото събирание но които много ще помогне за проучванието на езика [21].

Въ горитѣ се скитатъ много звѣрове. Мечкитѣ се крижѫтъ

---

[21] За такива сбирки до сега е направено много малко. Училищнитѣ ботаники сѫ прѣводи, нѣкога много на бързо направени, и сѫ прѣпълнени съ неумѣстно и неизкусно взети чужди имена, главно руски и чешки. Въ тѣхъ не намираме на пр. споменѫтиятъ росенъ и много други простонародни имена. Наистина въ домашнитѣ названия има голѣми различия споредъ покрайнинитѣ, за това при записванието трѣбва опрѣдѣлено да се спомене отечеството на всѣко име. Отъ филологично гледище интересни сѫ многобройнитѣ имена на -ига, -уга: мàщерига, тамянýга Viola, овсига Bromus, вратига Tanacetum, търстелига и т. н. Подавамъ тукъ отъ своитѣ записки нѣколко имена, записани отъ устата на Срѣдногорци по полянитѣ: зеленйка Vinca, звънйка Arnica, равенéцъ Achillea (различава се отъ ревéнъ отъ грѣц. ῥαβέντιον, rabarbora), синчéцъ Centaurea, очé (умал. отъ око) Campanula, подбя́ла Tussilago farfara, воленйка (другадѣ турски гюзýмъ или арабски нанé) Mentha, лáйкучка Matricaria chamomila, живòвлекъ (въ Котленско жàловникъ) Plantago officinalis, плю́скавица единъ видъ ягоди, бóрци Taraxacum, живóвникъ Rumex acetosa, щавýнекъ Oxalis, рéпей (другадѣ лóпохъ) Lappa, лю́тница Ranunculus acris, козàкъ или пръчъ Tragopogon, кóзя брадà и кукувйчина нѣкакви трѣви и т. н. Имената на градинскитѣ растения въ български езикъ повечето сѫ гръцки и турски: лалé Tulipa, зюмбюлъ Hyacinthus, шибой Cheiranthus, трандафилъ Rosa, латйнка Tropaeolum, замбàкъ или кринъ (κρίνος) Lilium и т. н.

главно въ сѣнчестата вѣковна гора подъ южнитѣ поли на Богданъ и много се ловятъ отъ любители; при Панагюрище сѫ вече рѣдкость. Изобщо се твърди, че мечката е обикновенно плашливо животно, което се храни съ лѣщници и изобщо съ растителна храна. Опасна, казватъ, става, когато веднѫжъ се настърви; тогава по-често ѝ се прищѣватъ овце, телета или жребета. Вълцитѣ зимно врѣме безпокоятъ цѣлата планинска верига и Златишко поле. Рисътъ е рѣдко животно, което малко се размножава; разказахѫ ми че има само два, които бѣгатъ изъ горитѣ на Братя, и единъ, който неотдавна убили Душанчани. Най-обикновенъ дивечъ сѫ дивитѣ свинье (гликъ), които на пр. се скитатъ по буковитѣ гори на Братя въ стада по 10—20 а зимно врѣме, когато букитѣ[22] изчезнятъ подъ снѣга, слизатъ и въ околностьта на селищата, гдѣто по нѣкога ги хващатъ живи; веднѫжъ се примъкнѫли по снѣга дори въ училището въ Копривщица. По цѣла Срѣдна Гора се срѣщатъ не само сърни, но и рогачи (чухъ отъ овчаритѣ и думата е л е́ н и); по нѣкога слизатъ отъ планинитѣ на югъ въ нивята и опустошаватъ житата. Между клоньетѣ на вѣковнитѣ дървета се криятъ и диви котки и катерици; сѫщо нелипсватъ и лисици.

Централна Срѣдна Гора е прѣкрасна мѣстность за скотовъдство. Тукашнитѣ Българи въдятъ не само овце, а главно едъръ добитъкъ отъ хубава бѣла порода. Лѣтно врѣме ги изкарватъ въ още по-високи планини, Копривщенци въ Тетевенския Балканъ, Панагюрци на Витоша и въ Самоковскитѣ планини, а зимно врѣме ги подкарватъ къмъ Бургасъ, въ Одринско или дори до Еносъ и Кешанъ. За кланье този добитъкъ се изпраща въ Царигадъ или въ Сърбия. Съ този прѣселнически начинъ стопанството на Срѣдногорци много прилича на влашкото, само че Власитѣ не се занимаватъ съ едъръ добитъкъ. Съ овце по-напрѣдъ отъ тукъ се е вършила голѣма търговия пакъ съ Цариградъ.

Стада свинье, каквито се въдятъ въ Сърбия, ненамираме въ българскитѣ гори. Обаче отъ срѣдновѣковнитѣ извѣстия излиза, че отглежданието на свинье въ голѣми полудиви стада нѣкога е било разпространено по цѣлия полуостровъ и че това, което днесь намираме въ дѫбовитѣ гори на Шумадия и въ Унгария, е само остатъкъ отъ нѣкогашния всеобщъ стопански системъ. Акрополита пише за свинягитѣ (χοιροβοσκοί), жители на Родопитѣ, а Пахимересъ сѫщия класъ жители споменува на Хемусъ.

---

[22] Б у к ъ се нарича както самото дърво, тъй и плодоветѣ му; желъдитѣ се наричатъ и ж и р ъ.

За самото Византийско царство най-добро свидѣтелство намираме въ извѣстието, което царь Иванъ Кантакузенъ дава за своя частенъ имотъ; неговитѣ стада възлизали на 5000 кжса рогатъ добитъкъ, 2500 коня, 50000 свинье и 70000 овце [23]. Тѣзи числа безъ съмнѣние прѣдставятъ отношението на отдѣлнитѣ видове добитъкъ, което въ 14. столѣтие изобщо е прѣобладало въ стадата на византийскитѣ велможи. Тепърва прѣзъ владичеството на исляма стадата свинье полека лека изчезватъ, вече подъ влиянието на гжстото турско население, което се разпръснжло по Тракия и Крайдунавско. Ала още въ 16. столѣтие се споменуватъ въ Видинския и Никополския санджакъ свинье, които пасжтъ по планинитѣ [24]. И рицарятъ Дерншвамъ видѣлъ въ Румелия по полетата цѣли стада свинье. Отвращението на мусюлманитѣ къмъ свиньетѣ ще разбере всѣки, който въ тѣзи страни види съ какво се хранжтъ тѣзи животни по двороветѣ на хорскитѣ жилища [25].

Интересна е пастирската терминология на Българитѣ, която прѣдставя чудна смѣсица отъ славянски, румънски и турски елементи. Нѣкои изражения сж ограничени въ малка область, други обаче се простиратъ отъ Гърция прѣзъ Албания, Сърбия и България дори до Карпатитѣ, даже и до нашитѣ моравски Власи. Каква важна часть отъ народния имотъ съставя добитъкътъ ясно се вижда отъ това, че въ България много често се нарича просто стока. Стоката се състои отъ едъръ добитъкъ или говеда и дребенъ добитъкъ. Дребенъ добитъкъ сж главно овцетѣ, между които се различаватъ овни, прашове или кочове (тур. кочъ, овенъ), áгнета (въ Рила множествено число гласи áгнища), сагмáлъ (овце за доене), шилета (отбити ягнета) и т. н. Отбиванието на ягнетата отъ овцетѣ при пролѣтното дѣление на стадото се нарича предой. Кози и ярета се отглеждатъ покрай овцетѣ въ доста голѣмо количество въ планинитѣ, обаче поради покачванието на данъка върху тѣхъ броятъ имъ сега се намалява, за голѣма полза на младитѣ гори. Селското стадо се нарича чардá; въ Котленско

---

23 Кантакузенъ кн. 3, гл. 30.

24 Von den Schweinen Garuna (новогръц. γουρούνιον, прасе) welche in den Gebirgen mästen, werden 32 Aspern für die Heerde entrichtet.“ Кануна на Видинския санджакъ, Hammer, Des osm. Reiches Staatsverfassung 1,313. Постановлението въ Никополския санджакъ (1,304): „Von den Wildschweinen, welche im Walde liegen, bezahlen die Ungläubigen nichts, sondern geben nur 1 Asper für 2 zahme Schweine“ по-скоро се отнася за полудивитѣ стада, отколкото за глиганитѣ.

25 Вж. Барта стр. 23. Неговитѣ думи може да потвърди всѣки, който е пжтувалъ по Сърбия и България, съ повече или по-малко комични наблюдения.

подъ това име разбиратъ само воловетѣ, кравитѣ и биволитѣ, въ Търновско и другадѣ цѣлиятъ добитъкъ[26]. Добитъкъ, който насе вънъ отъ селото, въ по-голѣмъ брой, принадлежи къмъ стадата. Пастѝритѣ носятъ още и имената чобáни или говедàри, овчàри (съ прѣгласъ овчéри) и козáри. Има много изражения за пастирскитѣ хижи: колѝба, кошáра, слѣдъ това общо познато на Шаръ, Родопитѣ, на Балкана дори до Добруджа е мáндра (отъ гръц. μάνδρα, μανδρίον, μανδράκι), бачѝя, въ Срѣдна Гора овчарска колиба, бачѝло въ Македония (срв. сръбското бача, бачѝя, иначе станъ, пастирски салашъ; рум. bačiŭ овчарь, сиренарь; bača у Моравскитѣ Власи значи прѣдводитель на овчаритѣ). Прятенитѣ огради, въ които овцетѣ нощуватъ до овчарскитѣ колиби се наричатъ ъ́гли (ъ́гъл, отъ тур. агълъ салашъ), егреци (егрекъ), огради и т. н. Главниятъ овчарь или сиренарь се нарича мандражия (и рум. mandračiŭ). Зимовището на овцетѣ обикновенно се нарича къ́шла. Думата оборъ въ значение на кошара или прибѣжище за стадата по планинитѣ е рѣдка, обаче мѣстнитѣ имена показватъ, че въ старо врѣме е била повече въ употрѣба. Въ Жеравна при Котелъ мѣстото, гдѣто пасятъ овцетѣ се нарича пладнище (пладну́вание на овцетѣ на сѣнка), а мѣстото гдѣто нощуватъ въ оградитѣ полугáръ, което се чува и по Габровско и Търновско, гдѣто пъкъ за това незнаятъ ще е това бачия и мандра. Зимно врѣме овчитѣ и козитѣ стада се хранятъ съ събрани прѣзъ лѣтото листа; тѣхното събирание по горитѣ като се сѣчятъ цѣли клонье се нарича въ Копривщица брáзденье (глагола браздá), самитѣ купови листа въ Кюстендилско и другадѣ лѝстници.

Вълната на овцетѣ се стриже два пяти, веднъжъ на пролѣть втори пять на есень (ярина).

Въ мандритѣ се произвежда прѣди всичко сирене. Сиренето на Балканския полуостровъ е било прочуто още въ римско врѣме, главно caseus Docleas отъ сегашна Черна Гора и caseus Dardanicus отъ провинцията Дардания около днешното Скопие и Призренъ[27]. Доението на млѣкото въ дървени чéбъри (на изтокъ и чубу́ръ) съ дя́ги и óбрячи и пригатвянието на масло и сирене съ помощьта на всѣкакви сирища е една отъ главнитѣ грижи на чоба-

[26] Старослав. чрѣда grex; отъ него произлиза и маджарското csorda, стадо рогатъ добитъкъ или и свинье.

[27] Plinius, Nat. hist. 11 §. 340. Totius orbis descriptio (отъ 4. стол.) § 51 (Geogr. graeci min. vol. 2).

нитѣ. Първото още жълто млѣко, което се получава при доението, се нарича кула́стра (лат. colostrum); тази дума минава отъ Балканския полуостровъ по Карпатитѣ дори у Малорруситѣ и Тѣшинскитѣ Поляци. Сурватката или цвикътъ се нарича и мж́теница, непрѣсѣченото кисело млѣко по турски айранъ, сметаната сжщо тъй по турски каймакъ[28]; солената вода, въ която се пази сиренето зимно врѣме въ голѣми ка́ци се нарича саламу́ра. Сиренето бива нѣколко вида. Кашкавалъ[29] (думата е позната и на Румънитѣ и на Турцитѣ) е жълто кравешко сирене въ голѣми тънки пити, както се именно произвежда въ Панагюрище; много голѣмата гжстота и сухость го отличава отъ Швейцарското сирене. Остро раздробено овче сирене се нарича у́рда (новогръцки μυζιθρα; тази дума сжщо е много разпространена и у македонскитѣ и карпатскитѣ Румъни означава козе сирене или извара, у Малоруситѣ прѣсѣчено овче млѣко, у моравскитѣ Власи овча сметана на масло[30]. Печено сирене, сварено въ млѣко съ брашно, каквото ядохъ при извора подъ Лисецъ, български се нарича белмушъ; и тази дума има голѣмо разпространение и въ формата балмушъ означава у карпатскитѣ Румъни нѣкакво си ястие отъ царевично брашно, у Русинитѣ въ Буковина и у Хуцулитѣ каша сварена съ сметана. Козиятъ мѣхъ, въ който овчаритѣ си пазжтъ млѣко, което моитѣ Срѣдногорски приятели на шега наричахж «българска лимонада», се нарича угуртнѝкъ, ургутнѝкъ (отъ тур. йогуртъ, йоуртъ прѣсѣчено млѣко.[31]

Въ цѣлия полуостровъ много се яде говеждо, овче или козе месо, добрѣ смачкано на дълги кжсове или пити и сушено лѣтно врѣме на слънце, което се нарича пастърма́; въ най-усъвършенствуванитѣ форми прилича на италиянскитѣ мортадели и салами, ала чужденецътъ навиква да го яде само слѣдъ пълна аклиматизация. Думата е турска и татарска (бастърма, пастирма) и е позната и въ Анадолия и въ Кримъ; на Балканския полуостровъ влѣзла

---

28 Отъ Бесарбскитѣ Българи слушахъ и думата сминта́на, стара дума, запазена въ румънски езикъ и отъ него приета обратно заедно съ старата носовка.

29 Думата е позната и въ Далмация въ XVI. вѣкъ (s kruhom kaškavala, Hektorović. Stari pisci 6, 16) и въ Италия, гдѣто въ Римъ единъ видъ сирене се нарича cacio cavallo.

30 Срв. Miklosich, Rumunische Untersuchungen (за македонорумънския езикъ) а особенно Über die Wanderungen der Rumunen in der dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Wien 1879. (Denkschr. на Виенската акад. часть 30.).

31 За старотурския айранъ и йогуртъ вж. Vambéry, Das Türkenvolk 208.

въ употрѣба сѫщо у Гърцитѣ, Румънитѣ и Албанцитѣ. Черва натъпкани съ месо и повечето сушени само на слънце се наричатъ суджуци (тур.), на́деници и Копривщински лока́нки[32]. Къмъ овчарскитѣ ястия принадлежи и кавърмата, вѫтрѣшноститѣ сварени съ зеленчукъ[33]. Останѫлитѣ животински продукти, съ които се занимаватъ джелепитѣ и касапитѣ сѫ кожи, лой (червишъ отъ тур.), сланина[34], езици и рогове, които се употрѣбятъ въ гребенарството и за правение пищялки на гайдитѣ.

Земедѣлието въ централна Срѣдна Гора е слабо. Нивяга около Копривщица принадлежѫтъ къмъ най-скромнитѣ земедѣлчески опити, каквито се намиратъ въ хладнитѣ планински кѫтове. Въ послѣдно врѣме по Срѣдна Гора се разпространи обработванието на барабой. И нивята около Панагюрище, при всичко че иматъ по-голѣмъ размѣръ, не стигатъ даже да снабдѭтъ жителитѣ съ жито за една година. Тамъ се сѣе добра ръжь, овесъ, просо а сѫщо и малко слаба пшеница ('ченйца) и царевица. Тукъ както и въ Златишко, нивитѣ се оставятъ на угаръ двѣ години, когато въ съсѣдната Пловдивска равнина лежѫтъ по три години келемета. Лозя въ Срѣдна гора нѣма; вино въ Копривщица се докарва отъ Гьопса или отъ Перущица, въ Панагюрище отъ Калугерово и отъ други села по най-долното течение на Тополница. Прѣзъ послѣднитѣ години подиръ войната направихѫ се опити за развъжданието на гюлъ; видѣхъ трандафилови ниви при самата Копривщица (повечето съ бѣлъ цвѣтъ) и около Панагюрище.

За минѫлото на този планински край не се знае много нѣщо. Писанитѣ срѣдновѣкови паметници, до колкото се запазили, почти нищо не разправятъ за тѣзи мѣста. Театърътъ на войнитѣ между Българи и Византийци е билъ повечето при Черно Море и около Одринъ, тъй че лѣтописцитѣ не сѫ имали случай да споменуватъ тукашнитѣ крѣпости. Централна Срѣдна Гора е лежала на страна отъ голѣмитѣ пѫтища и е била слабо населена. Нито Хаджи Калфа не пише нѣщо за неѭ. Ала при все това тукъ се намиратъ малко старини, особенно стари крѣпости.

---

32 Отъ новогръц. λουκάνικον, стара дума взета отъ Италиянския езикъ, употрѣбяна още въ Римско врѣме; вече латинскитѣ автори знаѭтъ lucanica единъ видъ суджуци, наречени тъй споредъ отечеството имъ Lucania, часть отъ Южна Италия.

33 Думата кавармa се срѣща дори въ турскитѣ езици отъ Срѣдна Азия, гдѣто значи пушено месо, варено съ просо. Vambéry, op. cit. 210, 309.

34 Lardum се споменува вече въ 4. столѣтие между главнитѣ продукти на Македония. Totius orbis descriptio l. c.

Отъ селищата най-старо се показва да е Стрѐлча (жительтъ Стрѐлченинъ, прил. стрѐлешки), подъ южнитѣ поли на Буная между низкитѣ издънки на Срѣдна Гора, $1^1/_2$ ч. на изтокъ отъ Панагюрище, $2^1/_2$ ч. на югъ отъ Копривщица и 6 ч. на сѣверъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Съжалявамъ, че неуспѣхъ да посѣтѫ това мѣсто. Тамъ се намира топълъ изворъ и пространно старо градище, въ което се изкопватъ голѣми гърнета съ изгнило просо. Старото българско име е било навѣрно **Стрѣльчь-градъ** (крѣпость на стрѣлцитѣ), което се вижда и отъ сегашната форма на прилагателното име стрѐлешки, обаче чува се и по новата форма стрѐлченски[35]. Турцитѣ при прѣвзиманието на страната намѣрили въ Стрѣлча единственната по-важна крѣпость въ тѣзи краища и за това настанили тукъ сѫщо и единственната османска колония въ Срѣдна Гора, която обхва́щала и близкитѣ двѣ селца Горньо и Долньо Осма̀ново. Стрѣлешкитѣ Турци били прочути разбойници и до послѣдно врѣме не се погаждали съ Българитѣ. Въ Копривщица ми разправяхѫ, че въ старитѣ турски грамоти се писало «Стрѣлча касабасѫ» и «Аврадаланъ махалеси» — градъ Стрѣлча а колиби Копривщица. И Стрѣлчани ми твърдѣхѫ, че тѣхното селище нѣкога било воеводско сѣдалище и че неговиятъ синоръ нѣкога е минавалъ прѣзъ пазара въ Копривщица, до като тя била само една група овчарски колиби; имали, казватъ, и стара подземна черква и грамота за границитѣ 300 годинъ стара. Прѣди възстанието на 1876 г. тамъ имало 40 турски кѫщи, 32 татарски и 200 български[36]. Въ възстанието Панагюрци изгорили Стрѣлча. Сега тя има 340 кѫщи съ 1702 души жители, всички Българи; Турцитѣ до единъ се изселили, само нѣколко отъ тѣхъ живѣѭтъ въ ближния Пазарджикъ. Българитѣ си присвоили правата на Турцитѣ, и между сегашната българска община въ Стрѣлча и съсѣднитѣ градове Копривщица и Панагюрище има остри спорове за синора[37].

---

[35] Срв. селото Стрѣльць въ Сърбия между имената на Дечанския мънастирь въ грамотата отъ 1330 г. и неговата граница „стрѣльчьска мегя.“ Miklosich, Mon. serb. 92. — Думата стрѣлецъ не е била непозната на Българитѣ: срв. само стрѣлецъ въ пѣсеньта отъ Панагюрище, издадена отъ Дринова, Браилско Пер. Спис. кн. 11 и 12, стр. 149.

[36] Отъ Стрѣлча билъ униятскиятъ български епископъ Рафаилъ Поповъ (†).

[37] Прѣзъ моето прѣбивание въ Копривщица засѣдаваше подъ Буная въ присѫтствие на румелийскитѣ власти синоренъ сѫдъ съ свидѣтели старци и т. н. Старитѣ синори на града Стрѣлча се допирали на Срѣдногорската височина непосрѣдственно съ Душанци.

Отъ старитѣ пѫтища три сѫ прѣминавали прѣзъ централна Срѣдна Гора. Двата сѫ излизали отъ Златица, единиятъ прѣзъ околностьта на сегашна Копривщица, другиятъ прѣзъ Панагюрския край; и двата се спущали около Стрѣлча въ Пловдивско поле. Третиятъ пѫть е вървѣлъ право отъ Етрополския Балканъ прѣзъ Панагюрско въ тракийската равнина, къмъ могилитѣ Коюнтепе. Посоката на всичкитѣ тѣзи пѫтища е означена съ малки крѣпости.

Първата слѣда отъ третия пѫть, излизаме ли отъ югъ, се показва на една отъ вулканическитѣ могили на Коюнтепе, близо до селото Ферезлии, на която се намира пространно градище [38]. Около 5 километра на югъ отъ Панагюрище лежи Крáсенъ-калеси на една скала надъ лѣвия брѣгъ на Луда Яна, срѣщу селото наречено Бъта; останѫли сѫ още двѣ високи стѣни отъ камъне и тухли и остатъкъ отъ черква. Говори се, че тукъ е имало мънастиръ или черква св. Димитъръ и че ужъ въ Панагюрскитѣ черкви сѐ пазили икони, прѣнесени отъ тукъ, обаче въ възстанието и свързанитѣ съ него пожари пропаднѫли. Друго прѣдание гласи, че крѣпостьта дълго се защищавала срѣщу Турцитѣ и че ѭ прѣдали жителитѣ на Бъта [39].

Отъ тукъ къмъ Араба-конакъ е вървѣлъ старъ друмъ прѣзъ Баня и Мечка, двѣ интересни мѣстности, които посѣтихъ. Бáня лежи $1\frac{1}{2}$ ч. на югозападъ отъ Панагюрище въ тѣсната, хладна долина на Банска рѣка, която подъ село Бъта се втича отъ десно въ Луда Яна. Селото се състои отъ съвършенно бѣдни кѫщички, покрити съ керамиди или слама. На горния му край почти въ самото рѣчище се намиратъ бани съ много първобитна външность: отворена дървена сграда като клетка, собствено скелетъ на недовършена баня съ два басейна, въ които хората седѫтъ «coram populo» въ водата, разбира се въ ризи или износени дрехи. Температурата на извора въ мѫжкия басейнъ измѣрихъ на $+42^{\circ}$ С., въ женския $+44^{\circ}$ С. Не далече изкача отъ скалистото дъно на самото рѣчище отворенъ изворъ съ значителна топлина ($+43^{\circ}$ С.), който образува кржгълъ гьолъ съ зелени водорасли и отворъ на дъното. Мѣхурчетата, които излизатъ на повръхностьта, показватъ, че изворчетата се простиратъ и по-нататъкъ подъ рѣката. Нѣколко крачки само погорѣ на брѣга се издига малка черквичка, тепърва неотдавна изкопана и покрита; нейнитѣ размѣри ми наумихѫ «черковището»

---

[38] Описва Захариевъ стр. 75, 78.

[39] И развалинитѣ на Траянополь близо до устието на Марица се наричатъ български Красно калé. Въ Русчушкия окрѫгъ има едно село Красенъ.

при Душанци. При него се намѣрили желѣзни стрѣли и желѣзенъ кръстъ[40]. Надъ тѣзи бани на десния брѣгъ се издига много високъ стръменъ спускъ, надъ който лежи (125 м. надъ рѣката) разрушеното Бàнско калé. Катерихме се изъ гѫстия дѫбакъ право на горѣ. Водачъ ни бѣше единъ отъ началницитѣ на Срѣдногорското възстание, войнственниятъ Бански попъ Груйо, който на 1876 г. въ Оборище заклевалъ съзаклетницитѣ, мълчаливъ високъ планинецъ съ угледно лице и съ дълга брада, безъ училищно образувание, ала съ бистъръ умъ и съ обикновенното у тукашнитѣ хора присѫтствие на духа. Интересуваше го анероида, който имахме у себе си, и скоро разбра въ какво се състои работата; разпитваше ме, какъ сѫ изглеждали старитѣ лѫкове, съ които се хвърляли тѣзи желѣзни стрѣли, и до колко далече сѫ могли да стрѣлятъ. Самото кале е тъй обрасло съ гора, че едвамъ може човѣкъ да се промъкне между клоньетѣ. Стѣнитѣ на крѣпостьта, зидани отъ плоски кѫсове бѣлъ аспиденъ камъкъ, на мѣста още добрѣ сѫ запазени. Вратата съ кулата сѫ били на източната страна. Отъ върха се отваря хубавъ погледъ на Срѣдна Гора; Панагюрище остава закрито отъ близката височина. Банитѣ се виждатъ тъкмо долу въ страшна пропасть. На срѣщната страна, между кории и поля, на мѣстото наричано Вѣ́гренъ се забѣлѣзвали слѣди отъ калдаръменъ пѫть, които обаче азъ невидѣхъ, тъй като прѣзъ тукъ минѫхме на връщание, когато се бѣше вече мръкнѫло.

Друго особенно мѣсто е споменѫтата вече по-горѣ Мéчка (жителятъ Мéченинъ, прил. мéченски). Надъ селото стърчи старото градище Пàвлакалеси, наречено, казватъ, по името на нѣкой си Павелъ войвода, който се защищавалъ тукъ срѣщу Турцитѣ. Въ селото до възстанието имало старинна черквичка св. Никола съ надписи и съ нѣколко рѫкописа на перsuccessful пергаментъ и на книга. Турцитѣ ѭ изгорили; останѫли сѫ само опушенитѣ стѣни безъ стрѣха, отъ десната страна на новата черква, която била по-щастлива та се упазила. Проф. Дриновъ видѣлъ тази черквичка на 1871 г. и ми ѭ описва въ едно приятелско писмо като тѣсна ограда безъ прозорци, освѣнъ една тѣсна, както казватъ Панагюрци, лукарна. Надписитѣ при фрескитѣ, които прѣдставяли библийски сцени и светии, били писани съ разбъркань правописъ отъ 17. столѣтие и то понѣкога наопаки тъй, както изглежда писмото въ огле-

40 Чухъ за нѣкакъвъ си камъкъ съ „латински букви“, който, казватъ, билъ прѣнесенъ отъ тукъ въ Пловдивския музей, но за жаль никога нищо по-подробно неможахъ да узнаѭ за него.

дало. Разбъркването на буквитѣ показва, че зографътъ не е билъ Българинъ, а Гръкъ или Ромънецъ. На олтарната стѣна се намѣрилъ надписъ, пъленъ съ съкращения, съ означена година 1014, навѣрно споредъ турското лѣточисление, слѣдователно 1605 по Хр.[41].

Въ Мечка се намиратъ и монети. Селянитѣ ми показахѫ сребърна пара съ надписъ «Diva Faustina» (съпруга на царя Марка Аурелия), нѣколко мѣдени византийски кѫсове и единъ полски сребъренъ грошъ съ образа на краля Сигмунда III. (1587—1632). Тѣзи грошове, все отъ сѫщия краль и отъ сѫщия типъ, се срѣщатъ въ цѣла България въ голѣмо множество. Въ Черноморско, въ Софийско, въ сѣверна Македония и другадѣ тѣ принадлежѫтъ къмъ най-обикновеннитѣ монети, които се намиратъ, и вседѣ се виждатъ по женскитѣ украшения и косаци, понѣкога позлатени или направени на копчета. Тѣхното изобилие бѣше ми гатанка, до като узнахъ отъ четение, че такива пари съ образа и надписа на краля Сигмунда III. е сѣкла Дубровнишката република още на 1766 г. Навѣрно тѣзи пари сѫ имали на полуострова извѣстенъ кредитъ, приблизително както сега доларитѣ на Мария Терезия въ Абисиния и Суданъ, и затова били сѣчени отъ Дубровчанитѣ съ търговска спекулация и слѣдъ едно и половина столѣтие[42].

На сѣверъ отъ Мечка продлъжението на тѣзи пѫтеки споредъ разказа на Панагюрци може да се слѣди въ двѣ посоки. Едната слѣда води край западната страна на Лисецъ къмъ Златишкото село Коланларе около градището, наречено Сѝва грамàда, другата право на Петричъ прѣзъ мѣстностьта Вранъ кàмъкъ, около върха, нареченъ Окопàнъ, съ слѣди отъ нѣкаквиси стари окопи. Че Петричката крѣпость, която казватъ била доста голѣма, е сѫществувала вече въ срѣднитѣ вѣкове и че тогава отъ Пловдивъ за

---

[41] Писмото на Дринова до мене за „Меченската прѫквица" вж. въ Пер. Спис. 9, стр. 7 и 8 Олтарниятъ надписъ Дриновъ го е челъ: „**Да се знае, кога се писа светитель Никола, лѣто. аід . .**" Въ надписитѣ било писано **пратие, опразь, опрадоканиаа** намѣсто **братие, образь, обрадоканиаа, послꙋзьте** и. **послоушьте**. Подобни грѣшки въ звуковетѣ намѣрихъ и въ черквата въ Долна Лисина въ Краище, въ надписа отъ 1610 г (**препотониаа параскева**), може би отъ сѫщия зографъ.

[42] Французскиятъ консулъ Le Maire (1766) казва въ извѣстието за Дубровникъ (Starine, дѣлъ 13, 1881 стр. 96): „Il y a une monnoye d'argent de 3 sols 9 deniers, qui porte d'un côté une tête couronnée avec la légende „Sigismondus III. D. G. Rex Po. M. D. L." et au révers la ville de Riga avec la légende 1592 „gros arg. trip. civi. Rige". Les Raguzois en ont frappé tout recemment, sans rien changer ni à l'empreinte ni à la date. J'ignore, en quel temps et pourquoy il leur a été concedé le privilège singulier de se servir du coin d'un roy de Pologne et d'un ville étrangère".

София се пѫтувало нѣкждѣ по тѣзи пѫтеки, имаме за това изрично свидѣтелство у Анна Комнена, която споменува Πετριτζός между Срѣдецъ и Пловдивъ [43].

За другия пѫть, отъ Стрѣлча за Златица, по-горѣ вече почесто се споменувà. Припомнювамъ само, че на сѣверъ отъ Стрѣлча се намира градището Рехмàнъ-калеси, което овчаритѣ наричатъ сѫщо и Осдя. Въ Панагюрище осдя се нарича всѣко мѣсто, обърнѫто на сѣверъ; сѫщо и споредъ говора на планинцитѣ отъ западния Балканъ сѣверниятъ склонъ къмъ Видинско лежи на осой, южниятъ къмъ Пиротъ и София на присой. При пѫтя отъ Панагюрище за Златица ($5^1/_2$ ч.) въ Меседъ Турцитѣ напослѣдъкъ основали черкезко село Каратепè, ала Панагюрци още прѣди възстанието «очистили» нѣколко Черкези, и по тозъ начинъ накарали кавказкитѣ неканени гостье по-скоро да се изселѭтъ.

И послѣдниятъ най-източенъ пѫть прѣзъ Копривщенско е означенъ съ стари крѣпости, обаче въ по-малки размѣри; навѣрно прѣзъ тукъ по-рѣдко се минавало. Отъ Пловдивъ първото градище или кале се намира надъ селото Крастово при долната стражница подъ Вълкъ, на конусообразенъ връхъ, съ разхвърлени камъне и тухли. Малко по-високо въ гората лежи при пѫтя отъ Стрѣлча за Копривщица малкото Мрзя́нско калè. На пѫтя отъ Копривщица къмъ Душанци имало двѣ градища, сега едвамъ се познаватъ, на споменѫтия връхъ Градѝще и Душанско калè на Климашъ.

Тукъ е имало и нѣколко мънастирчета. Освѣнъ онова на Красенкалеси показва се мѣстностьта «манастирь» съ слѣди отъ стари сгради между Панагюрище и Стрѣлча, и остатъци отъ трети мънастирь или по-скоро пустинически «скитъ» подъ Мързянско градище. Сега тукъ се намира единственъ мънастирь св. Никола при село Калугерово, на мѣстото, гдѣто Тополница излиза въ Пазарджишката равнина. Името Caludriz намираме още у Рамберти (1534 г.), който знае и рѣката Toponiz; съврѣменниятъ нему белгийски пѫтувачъ Schepper [44] отбѣлѣзва при Пазарджикъ рѣката Яна, доказателство, колко стари сѫ тѣзи рѣчни имена.

Въ турско врѣме почнѫли да прииждатъ на Срѣдна Гора, навѣрно отъ Родопитѣ, и турски чергарски пастири или Юруци. Тѣ добрѣ живували съ Българитѣ и до днесь сѫ останѫли по свои-

---

[43] Anna Komnena ed. Reifferscheid II. 41,256.

[44] Вж. за него Matković въ Rad jugosl. akad. дѣлъ 62.

тѣ мѣста; общината Юруцитѣ не далече на югъ отъ Панагюрска Баня има сега 492 турски жители, които живѣжтъ въ четире махали или групи отъ колиби (Оручлж, Дуванлж, Окчулж, Джафърлж).

Византиецътъ Дукасъ, както се вече спомена (стр. 299), пише, че на 1443 г. между Златица и Пловдивъ имало само «планини и непроходими гори», обаче нѣма съмнѣние, че тѣзи негови ὄρη καὶ δρυμῶνες δύσβατοι още тогава сж имали пастирско население, което полека лека се заселило въ двѣ голѣми села, Панагюрище и Копривщица. Още попъ Константинъ на 1819 г. въ своето гръцко описание на Пловдивска епархия отбѣлѣзва жителитѣ на двѣтѣ села само като пастири или овчари. А че и двѣтѣ села сж основани тепърва въ турско врѣме, това твърджтъ ясно и самитѣ мѣстни прѣдания.

Тукашнитѣ пастири били първоначално не само Българи, но и Румъни. За това свидѣтелствуватъ многобройни мѣстни имена. Въ Копривщица има пасбища У́рсулица (урсулъ рум. мечка), връхъ Кре́цулъ (крецъ рум. къдравъ, набръчканъ), долъ Дълбо́ки Валъ (рум. вале долина), долина Чѐрбулъ въ вѣковната гора на югъ отъ Климашъ (чербу рум. еленъ). Недалече отъ Панагюрище се влива въ Луда Яна отъ лѣво ручеятъ Мѐрулъ (рум. ябълка). Въ Копривщица и Панагюрище се срѣщатъ лични имена Нягулъ, Драгулъ, Янкулъ, Радулъ, двѣтѣ и въ произведени фамилни прозвища.

Въ новата българска история Панагюрци и Копривщенци завзематъ много видно мѣсто. Въ своитѣ осамотени планински общини, снабдени съ разни привилегии, тѣ никога не сж подпадали подъ онзи натискъ, подъ който е пъшкало земедѣлческото население въ равнинитѣ и долинитѣ съ смѣсено население, и сж запазили много отъ стария народенъ духъ. Въ наше врѣме тѣ станжхж причина за подновяванието на българската самостоятелность съ Срѣдногорското възстание на 1876 г., което най-напрѣдъ избухнжло въ Копривщица, ала центъра му билъ въ Панагюрище, гдѣто тогава Българитѣ првъвъ пжть юнашки се защищавали не само срѣщу башибозуцитѣ, но и срѣщу редовната османска войнa.

Въ езика и живота на тѣзи Срѣдногорски Българи сж запазени много старинни нѣща. Самитѣ географични названия съ малки изключения (нѣколко «калета» и «дерета») сж чисти отъ онзи примѣсъ на турски имена, който намираме и по върховетѣ на Стара Планина и въ Родопитѣ. Родоветѣ пазжтъ своитѣ прѣкори на—овъ

по цѣли столѣтия, когато другадѣ и въ чисто българскитѣ Балкански мѣста, даже и въ Търновско, и най-голѣмитѣ родове нѣматъ постоянни имена и членоветѣ имъ къмъ личното име притурятъ само името на бащата. Тѣзи прѣкори сѫ понѣкога много старинни, произведени напр. отъ имената на прадѣдитѣ: Десимиръ, Радомиръ, Делянъ и т. н.; родоветѣ сѫщо помнѭтъ своето родословие на нѣколко поколения назадъ. Населението много се размножава; привеждахѫ ми случаи, гдѣто единъ баща е ималъ 18 или 22, даже и 24 (отъ двѣ майки) дѣца, обаче никога, казватъ, всички неизцѣляватъ. Къмъ едно семейство принадлежѫтъ понѣкога до 40 лица, но тѣ никога не живѣѭтъ въ единъ юридиченъ съюзъ. Езикътъ принадлежи къмъ източното нарѣчие и се отличава по правилностьта и неизмѣнностьта на самогласнитѣ, както и съ лексикално богатство. Ала при всичко, че Копривщица и Панагюрище лежѫтъ близо едно до друго, въ говора имъ има извѣстни различия, главно въ фонетиката и въ употрѣбата на различни думи [45]. Грамотностьта тука всѣкога е вирѣяла. Забѣлѣзватъ се стари надгробни камъне съ български надписи, съ старославянски прави букви, отъ врѣме прѣди цѣлото народно движение въ нашето столѣтие (въ Копривщица виждахъ лѣточисления отъ 1772 г. и слд.). И въ двѣтѣ общини се пазили и прѣписвали рѫкописи, и тѣ били доста много дори до възстанието на 1876 г., което съ своитѣ пожари унищожило и тѣзи паметници. Литургията се чела отъ старославянски рѫкописи българска редакция, често прѣписвани въ поново врѣме, навѣрно дори до 1820 г., когато изобщо влѣзли въ употрѣба черковнитѣ книги, печатани въ Русия [46]. Рано се почнѫло тукъ школското учение. Деведесетгодишенъ старецъ, учитель въ Панагюрище, ми разправяше, какъ се училъ при «даскалъ Яни», и че той билъ първиятъ тамошенъ учитель изобщо; по-напрѣдъ се учили само по кѫщитѣ. И много стари жени тукъ знаѭтъ да пишѫтъ съ черковни букви. Въ врѣме на гръцкото черковно влади-

[45] Въ Панагюрище се чува самогласно *р* и *л* (вж. Дриновъ въ Браилското Пер. Спис. кн. 11 и 12 стр. 148). Въ Копривщица по нѣкога се срѣща самогласно *р*; *л* тамъ се придружава отъ полугласна, подобна на стѣснено *а*, която се присъединява задъ него, тъй както се пише въ старитѣ рѫкописи: влъкъ, слъ̀ба, длъго, стлъ́пъ, Блъ́гаринъ. Явна разлика сѫществува въ замѣстянието на старото *ж*. Споредъ Дринова (Archiv für slav. Phil. V 373) неговитѣ съотечественици Панагюрци го замѣстятъ съ дългъ тъменъ звукъ, Копривщенци обаче съ съвършенно кратъкъ звукъ или чисто *а* (мо̀га, паднà лъ). Въ Копривщица често се чува *е* въ случаи, гдѣто въ Панагюрище се изговаря *я* (брегъ К., брягъ П.). Отъ Иоанъ произлѣзло въ Копривщица О в а́ н ъ, въ Панагюрище Е в а́ н ъ.

[46] Дѣдото на г. Груева, попъ въ Копривщица, челъ литургия само отъ български рѫкописи.

дичество само нѣкога се пѣло гръцки отъ едната страна въ черквата, и то когато е дохождалъ епископътъ. Въ историята на българскитѣ училища и на новобългарската литература Срѣдна Гора завзема видно мѣсто; отъ тукъ сѫ излѣзли много учители, списатели и политици [47].

По-голѣмо и по-старо отъ двѣтѣ мѣста е Панагю́рище (житель Панагю́рецъ, Панагю́рка, прил. панагю́рски) въ котловината подъ изворитѣ на Луда Яна, съ доста отворенъ крѫгозоръ, който вредъ на около е обграденъ съ гори, надъ които се издигатъ върховетѣ Братя, Лисецъ и Буная [48]. Съ своето значително пространство и нѣколко издигнѫти черковни кубета отъ далече прави впечатление на голѣмъ градъ. На източния край стърчи голъ безъ кѫщя по него връхъ Бу́рдо, отъ който се вижда не само цѣлото селище, ами на хоризонта прѣзъ Срѣдна Гора и заснѣжената Рила Планина и една ивица отъ Родопскитѣ гребени. На сѣверъ се простира махалата Дра̀гулинецъ, казватъ, най-старата, а на западъ Ма̀решката махла (тур. марашъ пазаръ). Тази мѣстность се вижда, че много отдавна е била населена. На южния край на мѣстото наречено Мря́моръ се намѣрили човѣшки кости и нѣкаквиси стари монети. Прѣданието гласи, че Панагюрище най-напрѣдъ било разпръснѫто по планинитѣ въ малки групи колиби и че тепърва по-късно се събрало на едно мѣсто въ срѣдата, гдѣто ставалъ панагюръ или годишниятъ пазаръ. Отъ старитѣ колиби сѫ останѫли изъ околностьта различни оброчища или параклиси, каквито се намиратъ и другадѣ, особенно край цѣлитѣ сѣверни Родопи около градоветѣ и по-голѣмитѣ села; често на такова оброчище виждаме само единъ кръсть въ полето, понѣкога то е пусто мѣсто отъ стара черква, рѣдко малъкъ зиданъ параклисъ, но всички носѭтъ имена на различни светци. Едно оброчище, наречено Пре́света Неде́ля, лежи дори близо при западнитѣ поли на Буная. Между колибитѣ най-голѣмото селище, казватъ, било «на Богосло̀вска поля́на» сѫщо подъ Буная, гдѣто се виждатъ още купища камъне. Турцитѣ наричатъ Панагюрище Отлукъ-кьой, «село на пасбище», което ясно

---

[47] Отъ Копривщица сѫ по-голѣмата часть български знатни хора въ Пловдивъ, нѣкогашниятъ руски консулъ Найденъ Геровъ, румелийскиятъ директоръ на просвѣщението Иоакимъ Груевъ, Д-ръ Чомаковъ, Д-ръ Вълковичъ, братя Кесякови, братия Любенъ (†) и Петко Каравелови, бъг. министеръ прѣдсѣдатель, и много други, отъ Панагюрище е писательтъ Нешо Бончевъ (†), историкътъ проф. Дриновъ (отъ махалата Драгулинецъ) и други.

[48] Старото българско описание отъ В. Чомакова, Описание на село Панагюрище. Цариградъ 1866, 14 стр. 16⁰.

свидѣтелствува за занятието на най-старитѣ жители. Мѣстнитѣ прѣдания турятъ основанието на Панагюрище въ втората половина на 15. вѣкъ, като разправятъ, че султанъ Мохамедъ II. подиръ прѣвзиманието на Цариградъ прѣселилъ на това мѣсто 200 български кѫщи отъ Ямболъ, съ опрѣдѣлени условия, да служѫтъ като войници. Прѣданието за това прѣселявание чухъ сѫщо и въ Ямболъ.

Войнишкитѣ села съ християнско българско население сѫ били доста многобройни въ старата турска империя. Башъ-байрактътъ на войницитѣ отъ цѣло Пловдивско, споредъ прѣданието билъ въ Панагюрище. Само Панагюрище било надарено съ войнишки права, но не и околнитѣ малки планински села. Други войници, за които имамъ положителни свѣдѣния, живѣли въ голѣмото село Голѣмо Конаре (3547 жители) въ равнината между Срѣдна Гора и Пловдивъ, отъ гдѣто произлѣзе революционното движение, което въ Септември 1885 г. съедини Румелия съ България, въ Жеравна въ Балкана при Котелъ, въ Ямболската махала Каргона, въ селото Войникъ при Ямболъ, въ Иджикъ и Смядово при Шуменъ, въ Вардунъ при Прѣславъ, въ Бѣла при Янтра, въ Знеполската покрайнина около Трънъ и, ако съмъ добрѣ увѣдоменъ, въ нѣкои села при Ловечъ и Търново[49]. Знеполскитѣ войници ходили въ Цариградъ за царската косидба дори до самата 1876 година. Както се види, къмъ войницитѣ е принадлежала и по-голѣмата часть отъ сегашнитѣ Родопски а може би и Ловчански Помаци, до като не сѫ били потурчени. Войнишки села въ Родопитѣ били Чуренъ и Дедево[50]. Съ сѫщинскитѣ войници обикновенно се смѣсватъ деребенджиитѣ и харбаджиитѣ или харбалиитѣ, пазители на проходитѣ.

Споредъ Хамера «войнаклъкътъ» билъ въведенъ отъ султана Мурада I. (1362—1389) по съвѣта на Тимурташа, единъ отъ първитѣ румелийски беглербегове, за по-лесно покоряване на планинскитѣ Българи. Обаче основата на тази институция навѣрно не е отъ турски произходъ. Още въ домашнитѣ царства, у Византийцитѣ, Българитѣ и Сърбитѣ имало извѣстенъ класъ жители, които, подобно на западнитѣ феодални князье, били задлъжени срѣщу извѣстни права и ползувание отъ опрѣдѣлени земи да служѫтъ въ войската или да пазѭтъ границитѣ и проходитѣ. Турцитѣ приспособили

[49] За войницитѣ въ Бѣла Славейковъ, Пер. Спис. 14,175. И селото Щърклево въ Русчушкия окрѫгъ имало нѣкакви привилегии, но нѣщо по-подробно за него незнаѭ. Между Българитѣ е разпространено и името Войниковъ.

[50] Добруски въ Пер. Спис. кн. 21 и 22, стр. 333.

тѣзи стари наредби въ извѣстни покрайнини къмъ своитѣ потрѣби. Българскитѣ войници, сръбскитѣ планински бойовници въ Херцеговина и гръцкитѣ арматоли водѭтъ своето начало навѣрно отъ старитѣ стражи, каквито сѫ били сръбскитѣ крайщници въ законника на царя Стефана или византийскитѣ граничари въ планинитѣ на Витиния на селджушката граница, които споредъ свидѣтелството на Пахимересъ, за да пазѭтъ крѣпоститѣ, пѫтищата и проходитѣ били освободени отъ данъкъ и надарени съ земи [51]. Турцитѣ давали такива права не само на по-старитѣ селища, но съ тѣхното раздавание тѣ подпомагали да се основаватъ нови села на пусти мѣста, гдѣто имало нужда отъ стражи противъ разбойници, както Брокиеръ (на 1433 г.) разправя за двѣ селища въ Ихтиманско (стр. 109) и както се прѣдставя работата въ прѣданията за основанието на Панагюрище.

Отначало войницитѣ изпълнявали дѣйствителна военна служба. Брокиеръ споменува въ своя дневникъ голѣмъ брой християни, Гърци, Македонци, Албанци, Сърби, Румъни, па и Българи, навѣрно нашитѣ «войници», които, ако и не доброволно, били принудени да служѫтъ въ турскитѣ войски. Че чети сръбски планинци сѫ ходили въ старо врѣме съ Турцитѣ на война, сигурно знаемъ отъ 17. столѣтие за Брѫдянитѣ, Дробняцитѣ, Бѣлопавличитѣ и Пиперитѣ въ сегашна Черна Гора [52]. Позната е историята на гръцкитѣ арматоли, въоржжени стражи на проходитѣ. Въ християнскитѣ покрайнини на сѣверна Албания и до днешенъ день сѫществуватъ подобни отношения.

Вече самото име войникъ (турски се изговаряло войнàкъ) показва, че отначало е билъ истински «войнаклъкъ». Дерншвамъ на 1555 г. видѣлъ войници, въоржжени само съ кѫсо копие, които отивали отъ Нишъ за Темишваръ. Тѣзи копия сѫ навѣрно еднакви съ харбитѣ, орѫжия, които и до сега се помнѭтъ въ деребенджийскитѣ села, и за които се споменува и въ Гундуличовия «Османъ» [53]. Въ османскитѣ войски обаче отъ 16. и 17. столѣтие тѣзи войници не отивали срѣщу неприятеля, ами поправяли пѫтищата и мостоветѣ, работили по окопитѣ, косили сѣно за кон-

51 Pachymeres, Michael Palaeologos кн. 1, глав. 4.

52 Писма, издадени отъ Любича въ Starine, дѣлъ 10.

53 Харби съ значение на „кѫси, дебели копия“ въ Бѣльово (тамъ по кѫщата, казватъ, още има нѣкои ръждясали кѫсове) споменува Захариевъ, Татаръ-Пазарджишко 54, въ Котелъ В. Д. Стояновъ, Браилско Пер. Спис. кн. 5 и 6 (1872) 34. Харба въ Гундуличовия Османъ 18, 74.

ницата, пазили и съпровождали обоза и т. н. По-късно тѣхната повинность се ограничила въ служба изъ султанскитѣ Цариградски обори. Отъ цѣлия войниклъкъ останѫло само това, че всѣка година на пролѣть отивали въ Цариградъ въ дружина, прѣдъ която носили малъкъ байрякъ. Вече Сърбинътъ Михаилъ Константиновичъ отъ Островица, който прѣзъ 1455—1463 г. служилъ между яничаритѣ, разправя, че свободнитѣ християни, наричани «войници», развеждатъ празднитѣ султански коньe. Герлахъ, който прѣзъ 1573—1578 г. живѣелъ въ Цариградъ, описва всѣкогодишното дохаждание на тѣзи Българи въ града около Великъ-день; влизали въ града съ гайди и хоро, слѣдъ което четире мѣсеца пасли коньетѣ на султана и везиритѣ, жънѣли имъ ечемикъ и косили за тѣхъ сѣно.

Най-важно извѣстие за цѣлата тази работа даватъ турскитѣ закони отъ 16. столѣтие, прѣведени отъ Хамера. «Канунъ-намето» на султанитѣ Сюлейманъ II. (1520 — 1566) и Селимъ II. (1566—1574) съдържатъ и «кануна» на войницитѣ [54]. Институцията била феодална. Всѣки войникъ ималъ опрѣдѣлена отъ държавата наслѣдственна земя, наричана и по турски б а щ и н а, за която не плащалъ никакъвъ данъкъ; и у Хамера четемъ термина «jaschtina» (sic), въ сборника на турскитѣ закони отъ Аристархъ бей «бащенé» [55]. Той не плащалъ нито харачъ, нито десетъкъ отъ житото, нито десетъкъ отъ овцетѣ до 100 глави. Ако обаче е обработвалъ нѣкоя земя вънъ отъ бащината или ако е ималъ повече добитъкъ, плащалъ за него данъкъ, като всѣки другъ. Освѣнъ това той билъ освободенъ отъ всички ангарии. За това пъкъ ходилъ на царска служба въ войската или въ султанскитѣ обори, като се падало на всѣкиго отдѣлно да служи тепърва всѣка трета година. Войницитѣ имали и свой началникъ, който се наричалъ д ж е р и б а ш и [56] и имъ взималъ данъкъ отъ виното, както и различни сѫдебни глоби; при криминални случки войникътъ билъ сѫденъ отъ санджакбега (управитель на цѣлата провинция) и отъ неговия кадия. Покрай редовнитѣ войници имало

---

54 Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, дѣлъ 1, стр. 309, 407, 413.

55 Bachtèné, attribuée aux voynoughan, dont le système est aboli. Aristarchi Bey, Législation ottomanne, Constantinople 1873, 1.167.

56 Въ старитѣ турски нарѣчия ч е р и означавало войска, ч е р и б а ш и войвода, пълководецъ (čeribaši armiragius, Codex Cumanicus). — Тази дума въ България е излѣзла сега отъ употрѣба и въ формата „черибашия“ означава само „управитель на циганската махала“.

е и нередовни, които наистина сѫщо тъй имали бащина, но инакъ били зависими отъ спахиитѣ, феодални турски владѣтели. Първоначално на чело на войницитѣ стояли особенни чиновници, войнакбегвé, които въ иерархията били равни на санджакбегветѣ, имали щъркелово перо на чалмата и байрякъ съ една конска опашка [57].

За броя на войницитѣ отъ това врѣме, когато институцията е била въ пълната си сила, нѣмаме извѣстия. Герлахъ говори за «много хилядни», Рико само за «нѣколко семейства». Числа привежда графъ Марсили, който обаче нарича тѣзи християни, освободени отъ данъкъ и задлъжени да поправятъ пѫтищата прѣдъ войскитѣ и да правѭтъ окопи, не войници, а по погрѣшка «муселими», което е название на единъ класъ нередовна мюсюлманска пѣхота. Всѣкога, каже, сѫ служили 5 отъ 30. Въ санджака Казълджа (сегашниятъ Кѫзъл-Агачъ) имало е, каже, 198 семейства, въ Чирменския санджакъ, който и споредъ Хаджи Калфа е завзималъ голѣмо пространство въ Тракия, 351 семейства. Обаче тѣзи числа ми се виждатъ непълни [58].

Войниклъкътъ се продължавалъ по стария начинъ дори до унищожението на старитѣ институции, до тъй наречения «танзиматъ» отъ 1839 г. Отъ Панагюрище ходили въ Цариградъ войници на служба при султанскитѣ коньe и по-късно, още около 1860 г. Тѣ били 33 души въ народна носия съ царвули безъ орѫжие. Единъ отъ тѣхъ носѣлъ червена кърпа съ полумѣсецъ, привързана къмъ дървена дръжка като знаме; на връщание свирили на гайди и съ бирали пари по дюкянитѣ. Чувствуванието на задачата, чието име станѫло почти ирония на дѣйствителната служба, свързана съ войниклъка, се проявявало въ хумора на войницитѣ; въ похода тѣ понѣкога си отвързвали по селата царвулитѣ и карали селскитѣ момчета на шега да ги развождатъ на около за връвитѣ, както това правили турскитѣ аги, които давали своитѣ богато украсени военни коньe на селянитѣ да ги развождатъ за юздитѣ.

Споредъ разказитѣ на Панагюрци войнишката повинность била свързана съ опрѣдѣлени бащиний, както се чете въ споме-

---

[57] Hammer op. cit. 2,246. Въ 17. столѣтие излиза Ахмедъ паша отъ Разградъ, нареченъ Войнакъ, като командантинъ на Дарданелитѣ и капуданпаша; той паднѫлъ на 1649 г. въ боя съ Венециянцитѣ при Суда въ Критъ. Може би да е билъ по произходъ отъ войницитѣ или да е билъ първоначално тѣхенъ бегъ. Hammer 3², 297,341,353.

[58] Marsigli, Stato militare dell'imperio ottomanno. Amsterdam 1732 стр. 86,129. За муселимитѣ вж. Hammer, Osm. Staatsverf. 1,209. 2,235.

нжтитѣ стари турски закони. Тази бащина наслѣдвалъ всѣкога най-стариятъ синъ; като царска земя не е могла нито да се дѣли нито да се продава, та тѣзи ниви оставали съ принадлежащитѣ къмъ тѣхъ повинности по цѣли поколения въ ржцѣтѣ на едни и сжщи родове. Когато войниклъкътъ билъ унищоженъ, тѣзи семейства били принудени да изкупжтъ съ пари своитѣ бащини отъ хазната, за да ги турьжтъ подъ свое лично владѣние. По феодалната си основа войниклъкътъ приличалъ на турския спахилъкъ, съ тази само разлика, че войникътъ получавалъ своята земя наслѣдствено, когато турскиятъ спахия се ползувалъ отъ своето спахийство само докато билъ живъ.

Привилегиитѣ на Панагюрци били вписани въ царски ферманъ съ златенъ подписъ, който имъ отнелъ Татаръ-Пазарджишкиятъ бегъ Хасанъ Гаванозооглу въ началото на нашето столѣтие. Прѣданията гласьжтъ, че прѣди 200 годинъ Турчинъ не смѣялъ даже да нощува въ селото. Заабитинътъ, чиновникъ, който живѣлъ тукъ и зависѣлъ отъ Пловдивския паша, могълъ, казватъ, да довежда жена си отъ Пазарджикъ само отъ врѣме на врѣме за единъ мѣсецъ, за да не родѣла, казватъ, въ Панагюрище. Въ послѣдно врѣме до 1876 г. тукъ е стоялъ турски мюдиринъ (окржженъ началникъ), комуто били дадени два християнски векили (замѣстници), избирани отъ населението за година; за безопасностьта се грижили 3—4 заптиета Турци и 10 пандури Българи.

Както много други не заградени български селища и Панагюрище изпатило отъ Кърджалиитѣ; жителитѣ, казватъ, тогава 10 годинъ наредъ живѣли въ колиби по горитѣ. На пжтя къмъ Стрѣлча показватъ едно мѣсто Честйти долъ, гдѣто Панагюрци се запазили отъ Кърджалиитѣ. Панагюрище тогава било изгорѣно, та по-стари кжщи не се намиратъ въ него. Най-старата сграда е черквата св. Тодоръ при подножието на Бърдо, която запустѣла тепърва отъ 1876 г. Тя прѣдставя четверожгълникъ съ доста малки размѣри, съзиданъ отъ камъкъ и греди. Въ стѣнитѣ били вложени праздни гърнета обърнжти съ тѣснитѣ имъ отвори къмъ вжтрѣшностьта на черквата, каквито се зазиждали за увеличавание на акустиката и подъ сводоветѣ на западнитѣ черкви и въ кубетата на турскитѣ джамии. На външната стѣна на десно отъ вратата се чете краятъ на нѣкакъвъ надписъ [59] съ голѣми букви, които сж направени отъ зазидани тънки тухли, както на Хрельовия надписъ

[59] Думата Діонисіа (може би име на нѣкой епископъ).

отъ 1335 г. въ старата кула на Рилския мънастирь. Тъкмо до тази «църквица» се издига голѣма черква съ три отдѣления на длъжъ «Въведение Прѣсветия Богородици» отъ 1818 г.; въ нейния каменъ подъ се забѣлѣзватъ многобройни по-нови надгробни камъне съ надписи съ старославянски букви. Друга голѣма черква св. Георги, съградена на 1856 – 1860 г., се намира на сѣверо-западния край, до Светогорския (Атонски) метохъ, която има и камбанария, съединена съ черквата, рѣдка направа въ византийски стилъ. И въ двѣтѣ черкви се забѣлѣзватъ много слѣди отъ биткитѣ на 1876 г., дупки отъ топовни гранати и обезобразени отъ турски тѣ сабли стѣнни ликове на светиитѣ. Турцитѣ тогава ограбили, омърсили и запалили черквитѣ. Запалили сѫщо и всички училища, именно нѣколкоетажното главно училище (отъ 1848 г.). Тукъ-тамъ между градинскитѣ огради се подаватъ окадени зидове отъ голѣми каменни кѫщи на по-богатитѣ граждани, които нѣкога давали хубавъ изгледъ на града. Намѣрението на Турцитѣ било да изгорѭтъ цѣлото Панагюрище, обаче пръснѫтитѣ кѫщи и градини попрѣчили на тѣхното намѣрение. Въ училището изгорѣла и библиотеката, която имала около 2000 тома и 15 български и сръбски рѫкописи, отъ които нѣкои били дори отъ 14. вѣкъ. Запазили се само нѣколко интересни екземпляра, които на 1875 г. по щастливъ случай заелъ въ Русия тукашниятъ гражданинъ проф. Дриновъ [60].

Говори се, че Панагюрище прѣди Кърджалийско врѣме имало 800 кѫщи; попъ Константинъ (на 1819 г.) привежда 600. Прѣди възстанието имало е около 1500. Прѣброяванието на населението на 1. Януари 1885 г. намѣрило въ Панагюрище 1774 кѫщи съ 8510 жители. То е центъръ на една околия отъ Татаръ-Пазарджишкия окрѫгъ, която се състои отъ 23 села съ 26,581 жители [61].

Джелеплъкътъ билъ отначало главното занятие на Панагюрци, които търгували съ рогатъ добитъкъ дори въ Цариградъ и Бѣлградъ. Отъ занаятитѣ работѣлъ мутафчилъкътъ, правение на човали отъ козина за прѣкарвание на жито и оризъ съ салове по Марица къмъ устието ѝ, ала подиръ отварянието на желѣзницата плуванието по рѣката спрѣло, а заедно съ него и тази индустрия. Около 1858 г. почнѫло се работението на аби, грубо

---

[60] Вече Априловъ (Денница новоболг. образованія, 1841, 89) получилъ отъ Панагюрище 10 рѫкописа, между които единъ перг. миней, казва, отъ 13. вѣкъ.

[61] Спорѣдъ прѣброиванието на населението на 1. Януари 1893 г. Панагюрище имало 2032 домакинства съ 9016 жители. Околията имала 21 села съ 29.340 жители.

(П.).

сукно, което се изнасяло въ Цариградъ, Силиврия и т. н. Стара домашна индустрия е изработванието на шаяци; тукъ има сжщо табаци и папукчии, които оползотворяватъ кожитѣ отъ тукашнитѣ стада.

Панагюрци сж хора здрави и старинни съ истински планински характеръ. Говорятъ малко и съ мѣрка, безъ праздни думи, съ съобразителность и извѣстна гордость; при по-близки сношения ще познаешъ тѣхната откровенность па и тѣхното остроумие. Своята храбрость и рѣшителность най-добрѣ показахж въ възстанието. При това сж демократи, та се отличаватъ отъ своитѣ съсѣди Копривщенци, които иматъ по-скоро аристократически характеръ. Като сжщински планински жители тѣ сж набожни, особенно женскиятъ полъ [62]. Тѣхната сериозность показва тъмноцвѣтната женска носия безъ пъстри бои, които другадѣ сж въ обичай: черна кърпа на главата, черно палтенце, черенъ сукманъ, бѣли чорапи и черни обувки. Вънъ отъ търговията и грижитѣ за стадата не се скитатъ много по свѣта и не се изселяватъ толкова въ чужбина, както Копривщенци. Много сж прѣдадени на учението; прѣзъ моето пжтувание тритѣ мѣстни училища бѣхж посѣщавани отъ 1300 дѣца отъ двата пола. За висше образувание ходятъ повечето въ Русия. Подиръ възстанието Панагюрище отпаднжло и осиромашало, обаче при по-нататъшното развитие на българската индустрия и при постоянното подобрение на пжтищата има още бждаще.

Копривщица, втората забѣлѣжителна българска община въ Срѣдна Гора, лежи до 500 метра по-високо отъ Панагюрище, и покрай Батакъ и Самоковъ е изобщо най-високо разположениятъ градъ въ България (около 1060 м.). На 3 ч. пжть около връсть нѣма никакво селище. Единственниятъ, разбира се несгоденъ пжть за кола иде отъ сѣверъ край Тополница [63]. Панагюрци прѣзъ моето пжтувание имахж шосе до Пазарджикъ, телеграфъ и околийско управление; въ Копривщица нѣмаше нищо подобно, тъй че тамъ

---

62 Монашеството обаче у тѣхъ неуспѣва. Тукъ е имало женски мънастирь, обаче прѣди 15 години се разтурилъ, защото на жителитѣ не имъ аресвало, тѣхнитѣ дъщери да се покалугеряватъ. Подиръ възстанието почнжли тукъ да развиватъ дѣйность и американски методисти; протестантската община брои около 50 души.

63 Подиръ моето пжтувание се направи шосе отъ Копривщица прѣзъ планината Влъкъ на югъ къмъ Пловдивъ. Най-напрѣдъ се употрѣбило прѣзъ румелийската революция на 1885 г., когато революционеритѣ закарали по него плѣнения генералъ губернаторъ Гавриилъ паша Кръстевичъ въ Копривщица и тамъ го интернирали.

сѫществуваше почти новъ свѣтъ [64]. Името Копривщица споредъ окончанието (-ица) навѣрно е било първоначално рѣчно название; не произлиза непосрѣдственно отъ думата коприва, а отъ копривище. Мѣстоположението е тѣсно, между високи безлѣсни склонове, които тукъ-тамѣ сѫ промѣшени съ сивъ камънакъ или бѣли пѣсъчливи голежи. Улицитѣ на западната страна водѭтъ стрѫмно на върха и прѣсичатъ по-малкитѣ потоци съ каменни сводови мостове [65]. Сама Тополница прѣзъ лѣтото слабо тече между върби по широко пѣсъчно корито, прѣзъ което се минава по дървени мостове и безбройни бродове. Край рѣката градътъ се простира отъ югъ къмъ сѣверъ около на половинъ часъ пѫть, когато ширината на нѣкои мѣста е съвършенно незначителна. Петьтѣ махали се наричатъ: Ла̀мбовска-махала̀, Арнау́тъ-махала̀, Срѐдна-махала̀, Тороманъ-махала̀, Бяло-ка̀манье. Кѫщитѣ повечето сѫ дървени, отъ дебели, червеникави греди; най-хубавитѣ отъ тѣхъ се намиратъ посрѣдъ калдаръмени дворове и иматъ въ фасадата пространенъ кьошкъ на стълпове, гдѣто се възлиза по стълба. Изъ вѫтрѣ иматъ голѣми стаи съ много прозорци. Показватъ се нѣкои по-стари кѫщички, които се запазили отъ прѣди Кърджалийско врѣме; тѣхниятъ дървенъ материялъ, казватъ, е взетъ отъ дърветата, които сѫ сѣчени на самото мѣсто, гдѣто е издигнѫта кѫщата, тъй като нѣкога, казватъ, гората се простирала чакъ долу до рѣката.

За минѫлото на своето родно мѣсто Копривщенци сами твърдѭтъ, че тѣхното селище е по-ново отъ Панагюрище, тъй като въ старитѣ турски грамоти се споменува само като колиби или махали на града Стрѣлча; също тѣхното землище е съвършенно тѣсно. Турски се нарича Авратъ-аланъ, «женска поляна», име, което ни напомня многобройнитѣ Момини поляни, Момини клисури, Момини калета по разни краища на България. Разправя се [66], че Копривщица основала ужъ нѣкаква богата болярка отъ село Рила (споредъ други отъ Самоковъ), която измолила отъ султана въ Одринъ ферманъ, който се пазилъ, казватъ, до Кърджалийско врѣме. Обаче

---

64 Отъ Копривщица до Златица се смѣтатъ 4 ч., до Клисура 3, до Татаръ Пазарджикъ прѣзъ Стрѣлча $8^1/_2$ ч., до Пловдивъ 12 ч.

65 Тѣзи мостчета не сѫ много стари. „Геовниятъ мостъ“ има полуизвѣтрѣлъ български надписъ отъ 1820 г.; жителитѣ помнятъ, че прѣди 60—70 годинъ тукъ се прѣминавало по греда.

66 Вж. статията на стареца учитель Хр. Пуляковъ, съ когото въ Копривщица още бесѣдвахъ, Географическо прѣгледувание за село Копривщицѫ, Бълг. Книжици 1860, II 262—5, III 9—15.

туй прѣдание е произлѣзло на вѣрно отъ тълкуванията на турското име въ по-ново врѣме, когато Копривщица е имала по-близки сношения съ Рилския мънастирь. Друго прѣдание твърди, че една часть отъ жителитѣ сѫ отъ Малешево въ Македония, друга дори отъ Албания, споредъ които и до днесь въ града се нарича една махала Арнаутъ-махала и кладенецътъ Арнаутецъ. Прѣданието разправя още, че Копривщинци ходили съ турскитѣ войски дори подъ Budинъ, но че войници като Панагюрци не били; у тѣхъ нѣма никаква слѣда отъ башинитѣ нито отъ ходението въ Цариградъ на служба при султанскитѣ конье. Господинъ П. Р. Славейковъ, добъръ познавачъ на българскитѣ традиции, ми разказваше, че Копривщенци, като Вакарелци и Василчени, били прѣзъ старото турско управление харбалии, пазачи на планинитѣ и проходитѣ отъ разбойници. Инакъ прѣданията на Копривщенци описватъ тѣхнитѣ прадѣди като пастири, които лѣтно врѣме живѣли по Срѣдна Гора, а прѣзъ зимата слизали въ Одринско, като водили търговия съ вълна, сирене, масло и овце за турския «курбанъ-байрямъ». Между Българитѣ, които въ врѣмето на Герлаха прѣди 300 годинъ карали овце за Цариградъ на «курбана», навѣрно сѫ били вече и прадѣдитѣ на днешнитѣ Копривщенци и Панагюрци.

Турски грамоти съ мѣстни привилегии не сѫ се запазили и въ Копривщица, поне всичкитѣ мои разпитвания за тѣхъ останѫхѫ на праздно. Послѣдниятъферманъ, разправя се, съдържалъ между другото и това, че селото било основано отъ султана Сюлеймана II. (1520—1561), че плащало само данъкъ на една джамия въ Цариградъ като вакуфъ, че било освободено отъ десетъкъ и ангарии, и че освѣнъ турския заабитинъ имало християнски началници, които носѣли особни шапки. Освѣнъ християни живѣли до 1876 г. и мюсулмански Цигани, които имали сѫщо и джамия, но прѣзъ възстанието повечето били изклани.

Прѣзъ Кърджалийскитѣ врѣмена (подиръ 1793 г.) Копривщица не се упазила; жителитѣ се разбѣгали, селището три пѫти било изгаряно и тепърва около 1810 г. пакъ било възобновено. И слѣдъ това е страдало отъ многото разбойници, Турци и Арнаути, до като султанъ Махмудъ II. донѣкждѣ понаредилъ държавата; остатъцитѣ отъ мюсулманскитѣ разбойници полека-лека били «очистени» отъ българскитѣ мѣстни хайдуци.

Около Копривщица се виждатъ сѫщо многобройни оброчища по полянитѣ и по върховетѣ, обикновенно стари голѣми каменни кръстове безъ черквичка. Като най-стара черква ми показахѫ пу-

стото черковище св. Арангелъ на сѣверозападния край на сегашнитѣ гробища; споредъ други тамъ е било само **папазъ-еви** (тур. попова кѫща), въ която жителитѣ се събирали на богослужение. Тепърва на 1817 г. била издигнѫта въ сѫщия край високо надъ Тополница голѣма черква съ три «прѣстола» (олтари), на св. Иванъ Кръститель, на «Успѣние Богородици» и на св. архангели Михаилъ и Гавриилъ [67]. Вѫтрѣшностьта е низка, ала пространна, съ три отдѣления на длъжъ, съ тухленъ подъ и дървенъ таванъ, подпрѣнъ съ каменни стълпове. Градили сѫ ѭ български майстори отъ Смолско и Мирково. Прѣданието гласи, че сградата била свършена за 11 дни, когато получили отъ турския аянъ позволение само подъ влиянието на извѣстни особенни случки. На прѣстола лежи единственъ рѫкописъ, който видѣхъ въ Срѣдна Гора, евангелие на книга, безъ юсове съ двата ера и ударения, писано отъ двѣ различни рѫцѣ съ почеркъ на погледъ съвършенно стариненъ, както въ книгитѣ отъ 14. вѣкъ; споредъ една бѣлѣжка писалъ го е «во градъ Враца при митрополита Трьнову киръ деспота Макария . . . рукою бренною даскалъ Рашо» на 1644 г. Още прѣди 40 годинъ имало, казватъ, тукъ маса рѫкописи, обаче една часть била унищожена отъ единъ пожаръ въ метоха до черквата а други били разнесени отъ частни лица [68]. Втората по-голѣма черква св. Никола, градена на 1842 г. отъ гръцки майстори отъ Пловдивъ, се намира въ южната часть на града; годината на градението показва надписътъ отъ вънъ подъ стрѣхата, направенъ въ каменния зидъ пакъ отъ сглобяванието на тънки тухли въ букви, както на Рилската кула. Освѣнъ това въ Копривщица имало и метоси на мънастиритѣ Хиландарски и Рилски; тѣхнитѣ калугери се ползували съ голѣма почетъ, тъй като жителитѣ за своитѣ спорове ходили да се сѫдѭтъ не при турския кадия, а при тѣзи старци.

Въ първата половина на нашето столѣтие Копривщица се славила като отечество на много **бегликчии** (стр. 146). Копривщенскитѣ чорбаджии наемали въ Цариградъ събиранието на беглика, десетъка отъ добитъка, въ разни краища на Европейска Турция а

---

[67] Въ надписа надъ вратата е отбѣлѣзана годината по старъ начинъ, лѣто .аѡзі. индиктионе, мѣсеца юлия день осми.

[68] Между иконитѣ въ черквата обърна ми вниманието единъ образъ на св. Георги, изписанъ отъ единъ български иконописецъ на 1838 г. за гражданина Петко Догановъ, съ конь удовлетворително изобразенъ изъ натура, съ изкуство, което надминава обикновенниятъ типиченъ живописъ на иконитѣ. Този зографъ билъ попъ Иванчо отъ Елена, на когото постояното жилище било въ Разградъ и като вдовецъ билъ считанъ за калугеръ.

съ това добивали голѣмо влияние и у правителството и у народа. Това е било главно въ врѣмето на султана Махмуда II. и Абдула Меджида. Бегликчилъкътъ сѫществувалъ до 1869 г., когато правителството почнѫло само да събира данъцитѣ безъ наемачи. И до днесь се намиратъ въ Копривщица многобройни старци, които подробно знаѭтъ всички планини въ Видинско, Врачанско, Пиротско, Софийско, Трънско или и въ Македония и Албания. Бегликчиитѣ за прѣброяванне на стадата имали на своя служба понѣкога до 200 души, повечето Копривщенци, и се славили по своето великолѣпно облѣкло, хубави коньe и добро орѫжие. Тѣ подканяли християнското население да се възползува отъ ново даденитѣ тогава права и да построява черкви; слѣди отъ тази тѣхна дѣятелность намѣрихъ въ най-затънтенитѣ мѣста на западна България. Прѣди избухванието на гръцко-българската черковна распря тѣ били и ефори, мирски надзирачи, въ мънастиритѣ Рилски, Бачковски (въ Родопитѣ, сега въ гръцки рѫцѣ)[69] и Хиландарски; по стѣнитѣ на тамошнитѣ черкви още се виждатъ интереснитѣ образи на Копривщенскитѣ «ктитори» и на тѣхнитѣ жени въ носии отъ трийсетитѣ и четиресетитѣ години. Най-първи отъ тѣхъ били чорбаджи Стоянъ (Чалоглу) и Вълко (Чалъкоглу), слѣдъ това сѫ дохождали други отъ родоветѣ Каравéла, Доганивъ, Чомаковъ и т. н.; тѣзи семейства сѫществуватъ всички и до сега, ала повечето се прѣселили въ Пловдивъ. Бегликчиитѣ извикали въ Копривщица (на 1837 г.) и Отца Неофита Рилски, основатель на по-новото българско школо, който учителствувалъ тукъ двѣ години и обучилъ много ученици.

Попъ Константинъ (на 1819 г.) прѣсмѣта Копривщица съ 1000 кѫщи. Прѣди войната тукъ се прѣброили 1150 вѣнчила. Първата румелийска статистика отъ 1879 г. привежда 1232 кѫщи съ 5753 жители; по-правилното прѣброяванне на 1885 г. заварило само 4811 жители (2008 мѫжье, 2803 жени, 1205 домакинства). Явната на гледъ непропорционалность на тѣзи числа ще обяснимъ по-долу. Подиръ образуванието на Източна Румелия Копривщица отначало била направена центъръ на малка околия съ 7 села, ала скоро била присъединена къмъ Овчехлъмска околия, чийто центъръ е селото Голѣмо Конаре; за това пъкъ ѝ билъ оставенъ особенъ сѫдъ[70].

---

[69] На 1894 г. мънастиря изново го завзехѫ Българетѣ. (П.).

[70] Споредъ прѣброяванието на населението на 1. Януари 1893 г. въ Копривщица (тогава е принадлежала къмъ Пирдопска околия, Софийски окрѫгъ) се оказали 4342 жители (1781 мѫжье и 2561 жени) и 1083 домакинства, значи изселванието все още продължавало. Отсѫтствували вънъ отъ княжеството 291 души, отъ които 270 въ Турция. (П.).

Жителитѣ постоянно се изселватъ и затова много кѫщи стоѭтъ праздни. Копривщенци ще намѣришъ на всѣкѫдѣ по всички краища на България. Тази емиграция се продължава отдавна. Не само въ Пловдивъ, но и въ Одринъ ядката на българскитѣ граждани се състои отъ Копривщенци; тѣ много често со хвалѭтъ, че побългарили Пловдивъ, по-напрѣдъ полупогърченъ. Ще ги намѣришъ и въ Димотика, или по-близу въ Казанлъкъ, въ Пазарджикъ, въ селата подъ политѣ на Срѣдна Гора, въ Златишко и т. н.; всѣкога когато пѫтувахъ въ компания отъ тукашни хора, всѣки день намирахѫ по нѣкой свой съгражданинъ.

Планинската природа кара жителитѣ да търсѭтъ печалба другадѣ. Освѣнъ издѣлията, които излизатъ отъ отглежданието на добитъкъ, почти всичко друго се принася въ Копривщица отъ другадѣ, отъ тракийската низина, отъ Гьопса, отъ Златишко, жито, вино и пр. Самиятъ прѣселнически овчарлъкъ е каралъ Копривщинци да живѣѭтъ отъ врѣме на врѣме вънъ отъ отечеството си, въ Одринско или около Цариградъ. Освѣнъ това къмъ пѫтувание ги е подбуждало изработванието на абитѣ: абаджиитѣ съ дрехи и мѣстни аби, шаякъ и гайтанъ ходили па и още ходѭтъ да кроѭтъ и шиѭтъ по Анадолъ, въ Бруса, Смирна, Ангора, или по гръцкитѣ острови, въ Лемносъ, Тасосъ, Хиосъ, Икария и т. н. Млѣкари отъ Копривщица водѭтъ добра търговия въ египетска Александрия (около 30 души подъ руска защита), даже нѣкои тукашни хора като търговци съ орѫжия ходили дори до Абисиния, за да не говорѭ за близкитѣ страни, за Цариградъ, Македония, Сърбия и Румъния. Повечето заминаватъ зимась, тъй че Копривщица около нова година въ отсѫтствието на много мѫжье става почти женско село. Това се вижда и въ онова послѣдно румелийско прѣброявание на населението, което било много редовно направено тъкмо на 1. Януари, когато въ първото прѣброявание влѣзли всички, и които били тамъ и които отсѫтствували. На южния край на града се намиратъ камънетѣ, наречени «Сополйвитѣ камънье»;[71] чакъ тамъ женитѣ и роднинитѣ изпращали своитѣ отхождащи мѫжье и тамъ се съ тѣхъ прощавали. А когато мѫжьетѣ се пакъ съберѫтъ, могѫтъ да си разказватъ взаимно своитѣ патила за не малка часть отъ свѣта, сѫщо както въ Тесинския кантонъ и въ други части на Швейцария, гдѣто планинската природа сѫщо тъй кара хората да търсѭтъ поминъкъ съ многогодишно живѣние въ чужбина. Прѣзъ моето по-

[71] Срв. въ Калоферъ „Плачи-камъче."

сѣщение разказитѣ на Копривщенци често се вѫртѣхѫ около най-затънтенитѣ кѫтове на изтокъ; единъ описваше Сана въ Йеменъ, другъ Нилската делта, трети вѫтрѣшностьта на Мала Азия.

Копривщенци сѫ хора добросърдечни, откровенни, подвижни, весели и приказливи, съ извѣстна поетическа жилка. Влиянието на бегликчилика е оставило у тѣхъ копнѣние за външенъ блѣсъкъ; между тукашнитѣ граждани ще намѣришъ и съвършенни джентлемени, които говорѭтъ английски, французски или италиянски и се обнасятъ по най-добритѣ западни маниери. Съ скитанието по свѣта освояватъ бързо различни езици и много отъ тѣхъ говорѭтъ ново гръцки, турски и арабски. При все това у тѣхъ се запазили и много стари нѣща; на пр. прѣзъ моето пѫтуване никой нѣмаше часовника си оправенъ «алафранга,» ами само по турски, гдѣто часоветѣ се броѭтъ отъ заходъ слънце. Скитническото стопанство и голѣмата емиграция води къмъ постоянно отпадание на тѣхното планинско родно мѣсто, при всичко че градътъ може пакъ да се повдигне по Швейцарски примѣръ съ разнообразна индустрия и отъ лѣтното живѣние на жителитѣ отъ голѣмитѣ градове на горещата низина.

---

3. Гьопса.

Отъ Копривщица прѣзъ Клисура, Сопотъ и Карлово за Калоферъ. Българскитѣ индустриялни градове подъ Балкана. Гьопса, долината на рѣка Струма. Гюмрукчалъ, най-високиятъ връхъ на Балкана или Стара Планина. Карловскитѣ, Хисарскитѣ и Крастовскитѣ бани.

Отъ Срѣдна Гора се отправихме въ областьта на Гьопса. Първиятъ день (26. Юли) пристигнѫхме отъ Копривщица въ Карлово. Най-напрѣдъ се върви по сѣвероизточна посока прѣзъ водораздѣла между рѣкитѣ Тополница и Стрѣма въ градеца Клисура, 3 ч. отъ Копривщица. Планинската конска пѫтека лѫкатуши прѣзъ високи поляни, отъ които се виждатъ въ значителна близина стръмнитѣ склонове на Стара Планина съ Веженъ и по-нататъкъ на десно дъното на Гьопса. Отъ пасбищата тукъ тамъ се издигатъ низки скали. На една отъ тѣхъ, съ особна живописна форма, се намира о б р о ч и щ е н а с в е т и И л и я, кръсть съ аязма (гръц. ἁγίασμα, свети кладенецъ). На водораздѣла, $^3/_4$ ч. отъ Копривщица, на мѣстата наречени Р а́ в н и д я л ъ и Б е́ л и к а́ м и к ъ (1412 м.), пакъ намираме развалини отъ турско «беклеме;» тѣзи стражници сѫ сега

пусти, но безопасностьта въ новото управление е несравнено много по-голѣма, отколкото прѣзъ врѣмето, когато въ тѣзи крѣпости сѫ стояли гарнизони. Пѫтеката се съпровожда отъ високи колове за да се не побърка пѫтникътъ въ мъгляво врѣме. Половинъ часъ подолу на края на сѣнчестата гора съ вѣковни буки до самия пѫть шурти Владйчина чешма́. Отъ тукъ настава уморително спущание по скалитѣ, обрасли съ висока смрика. Прѣзъ стръмнината Осйковъ рътъ се дохожда въ тѣсния долъ на Длъга́ река, която извира подъ споменѫтия водораздѣлъ, и принадлежи вече къмъ Стрѣма[1].

Клису́ра лежи въ тѣсна долина между огромнитѣ спускове на Стара Планина[2] и гориститѣ склонове на Срѣдна Гора, на източния край на прохода Козница, при шосето отъ Златишко за Карлово, на мѣсто закрито отъ вѣтроветѣ (до 800 м.). Миризмата на изтисканията гюловъ цвѣтъ, натрупанъ прѣдъ селото, обажда ни за неговата гюлова индустрия, но самото село ни изненажда съ многото си развалини. Отъ всички мѣста, унищожени въ Срѣдногорското възстание, освѣнъ Батакъ ни едно не прави такова впечатлѣние като Клисура. На всѣка крачка се познава, че нѣкога тя е била хубаво, имотно селище съ интелигентни жители; сега между развалинитѣ се забѣлѣзватъ само врѣменни низки и слаби колиби. Прѣди 1876 г. тукъ е имало 7—800 кѫщи (споредъ други 438 или 500 «вѣнчила» или домакинства), все български, освѣнъ кѫщитѣ на нѣколко мюсулмански Цигани. Прѣзъ възстанието ударилъ на Клисура Тосунъ бей, турски велможа отъ Карлово, на чело на башибозуци свикани отъ околностьта. Клисурци подиръ щетенъ бой съ загуба на 230 души се оттеглили въ Копривщица. Турцитѣ оплѣнили и изгорили праздното селище заедно съ двѣтѣ черкви; между другата плячка отнели нѣколко стотинъ котла за пригатвяние на гюлово масло. Жителитѣ много бавно се връщали, даже мнозина се и невърнѫли въ родното си мѣсто, а се заселили въ турскитѣ села на Гьопса, напустнѫти подиръ руската война отъ Турцитѣ. Сега въ Клисура се намиратъ само 1550 жители или 414 семейства въ 369 колиби.

Пристигнѫхме въ голѣма компания, тъй като приятели отъ Копривщица ни изпратихѫ дори до тукъ, като приготвихѫ по пѫтя и горски обядъ на Владичина чешма. Клисурци посрѣщнѫхѫ кавалка-

[1] Стрѣма образуватъ Длъ̀га река́, Каменйдица, Белѐщица (отъ Богданъ) и Зли Долъ отъ Веженъ.

[2] Двата върха на Стара Планина надъ Клисура се наричатъ Острица и Царичина.

дата съ искренна радость. Заведохѫ ни въ кѫщата на единъ господинъ, който прѣди нещастието билъ първъ богаташъ въ своето селище. Сегашното му жилище се състои отъ низичка хижа, която съдържа една стая съ прѣдвѣрие и отъ отворенъ сейванъ, подъ който бѣхѫ поставени котли за гюлово масло. Нагостихѫ ни съ хубави вишни, медъ и едно народно ястие, което се нарича тутманикъ, голѣма, скоро опечена пита отъ брашно и сирене върху крѫгла тепсия. Между развалинитѣ и сегашнитѣ бѣдни кѫщички се бѣлѣе една нова здрава сграда: първиятъ градежъ, който Клисурци прѣдприели съ общи сили, билю училището. Показахѫ ни и една ца̀рска кѫ́ща, колиба съ мѣсто за осемъ души насѣдали, едвамъ 1½ метъръ висока; такива хижи за осиромашалото население турското правителство се било разпоредило да се направѭтъ до сто, разбира се тепърва подиръ пѫтуванието на европейскитѣ комисии за изслѣдванне на «кланетата,» обаче повечето отъ тѣзи кѫщички скоро се разпадали отъ дъждъ и вѣтъръ. Единъ мѣстенъ майсторъ ни показа въ своята кѫщичка пневматически машини за отвѣвание на жито, които прѣкрасно бѣ наподобилъ споредъ западно европейскитѣ машини и ги разпродава далече въ околностьта. Населението се оплакваше, че било ощетено и съ новата граница. Неговитѣ пасбища се простирали, казватъ, прѣзъ гребена на Тетевенския Балканъ на сѣверъ, обаче въ тази часть, която се паднѫла къмъ княжеството сега, казватъ, ги непущали. Подобни оплаквания чувахъ и въ Калоферъ. Отъ кръстосванието на новитѣ политически граници съ синоритѣ на общинитѣ изобщо бѣхѫ станѫли много неправди, оплаквания отъ които пѫтувачътъ по румелийско-българската и българско-сръбската граници можеше до насищание да слуша.

За минѫлото на Клисура прѣданието гласи, че селото прѣди Кърджалийско врѣме лежало малко по-горѣ въ самата тѣснина на Козница. Турското му име Прасадѝнъ дерве́ндъ, което никой не може да обясни, крие въ себе си нѣкое по-старо название. На западъ въ самата тѣснина и на изтокъ къмъ Гьопса се издигатъ малко на далече на осамотени конуси съ чудновати форми, подъ които се намиратъ и желѣзни стрѣли, двѣ градища, стари стражници на пѫтя отъ Гьопса за Златица. Попъ Константинъ на 1819 г. споменува това село подъ неговото турско и българско име, съ овчарско население и 500 кѫщи. [3].

Отъ Клисура до Карлово има 6 ч. пѫть. Задъ самото селище се

---

[3] Отъ Клисура е българскиятъ държавенъ мѫжъ М. Д. Балабановъ и заслужилиятъ за българската литература книжарь Хр. Г. Дановъ.

минава дълбоката провала на Балканския потокъ Зли Долъ. Прѣди малко врѣме въ Living Козницкия проходъ биде убитъ единъ търговецъ, който отивалъ отъ София за Карлово, обаче разбойницитѣ бѣхѫ хванѫти въ Клисура, между които се оказа и нѣкой си нехрани майко Гяуръ-Илия, който нѣколко пѫти е билъ и християнинъ и мюсулманинъ. Тази случка прѣзъ врѣме на нашето пѫтуване бѣ прѣдметъ на разговоръ въ цѣлата покрайнина; показвахѫ ни мѣстото, гдѣто единъ отъ убийцитѣ се изскубнѫлъ отъ конвоя, който го съпровождалъ, и се убилъ съ скачанието си въ Зли Долъ. Шосето е сгодно и за кола. Единъ часъ се слиза въ тѣсната долина между двѣтѣ вериги, Стара Планина и Срѣдна Гора, около огромни купове камъне, които се свлѣкли отъ Балканскитѣ висоти край ливадитѣ и розовитѣ градини. Бишѫтъ въ очи многобройнитѣ чудно правилни, като съ вода измити конусообразни хълмове до самия пѫтъ.

Най-послѣ влизаме въ равно поле. Долината между Троянския, Сопотския и Карловския Балканъ отъ една страна и издънкитѣ на Богданъ и на Старозагорска Срѣдна Гора или Караджа-дагъ отъ друга се нарича български Гьо̀пса, Гьо̀пца. И въ старото турско раздѣление се наричала нахия Гьопса. Това име понѣкога се употрѣбя и за рѣката, която събира водитѣ на тази долина и се влива въ Марица недалече подъ Пловдивъ, обаче собственото име на тази рѣка е Стрѐма или Стряма; това е стариятъ Syrmus, Sermius у Плиния и въ животописа на св. Александъръ Дризипарски. По своя типъ Гьопса напомнюва на по-високото Златишко поле, само че е по-топла; за това пъкъ ѝ още липсва прѣлестьта на третата по-низка Туловска долина при Казанлъкъ (стр. 203).

Хоризонтътъ на Гьопса е затворенъ отъ вси страни; и мѣстото, гдѣто рѣката излиза вънъ въ Пловдивската равнина е на пръвъ погледъ заградено и само отъ близо се познава. Стара Планина на изтокъ отъ могѫществения Веженъ надъ изворитѣ на Бѣли Осъмъ малко се снижава къмъ Троянския проходъ, ала скоро пакъ се издига; тамъ отъ гребена се подава високата Амбарѝца (2134 м.) и островърхата Добрѝла надъ Сопотъ, подобна на огроменъ зѫбъ отъ грабливо животно [4]. По-нататъкъ на изтокъ къмъ Карлово гребенътъ повече и повече се издига. Отъ горѣ се зеленѣѭтъ широки поляни съ влашки колиби и стада;

---

[4] И двата тѣзи върха хубаво е описалъ българскиятъ поетъ Иванъ Вазовъ, родомъ отъ Сопотъ, въ статията: „Единъ кѫтъ на Стара Планина“ (Пловдивската „Наука“ II, особенъ отпеч. въ Пловдивъ 1883, 21 стр.).

тукъ-тамѣ по доловетѣ се крижтъ гори отъ ели и борики, ала подолнитѣ склонове между пустъ сивъ камънакъ, набразденъ отъ пороитѣ, само слабо сж накичени съ низъкъ храсталакъ. И тукъ изглежда по-приятна отъ стръмната и гола Стара Планипа срѣщната гориста Срѣдна Гора съ Богданъ, както и нейното продлъжение, тъмнозеленитѣ върхове на Караджа-дагъ на югоизтокъ. Въ самата котловина бижтъ въ очи уединенитѣ могили Чаталъ-тепé, които като островъ се издигатъ на югъ отъ Карлово. Рѣката Стрѣма, сжщо както Тополница въ Златишко и Тунджа въ Казанлъшко, се придържа о южния, Срѣдногорски край на котловината. Дъното на Гьопса въ нѣкои части, главно на западния и източния край, е плодородно а сжщо и прѣкрасно разработено, ала въ срѣдата, на пр. на югозападъ отъ Сопотъ, се простиратъ широки каменисти мѣста, необработени, обрасли съ джбовъ храсталакъ, пълни съ валчести камъне, повалени отъ Балкана. Отъ планинитѣ текжтъ многобройни потоци. Нѣкои, като Сопотнúца, иматъ корита 6—8 метра дълбоки и 30—35 м. широки, съ стръмни брѣгове и съ дъно пълно съ грубъ камънакъ, ала лѣтно врѣме сж съвършенно сухи. Край пжтя растжтъ високи храсталаци, трънки, къпини, шипки и т. н. Обработената земя се дѣли на лозя, розови градини, нивя и ливади; освѣнъ това по-често се минава прѣзъ рѣдки кории съ стари вишни, орѣхи и джбове. Който иде отъ сѣверъ, ще се зачуди отъ многобройнитѣ костенурки (Testudo graeca), съ много изпъкнжлъ щитъ, черно и бѣложълто карирани, около двѣ педи длъги, които на сѣверъ отъ Балкана по-рѣдко се срѣщатъ, обаче въ Тракия сж съвършенно обикновенно явление.

Населението въ долината до неотдавна било повечето турско, ала сега неговиятъ етнографиченъ съставъ се промѣня съ изселването на Турцитѣ и размѣстянието на Българитѣ (Клисурци, Копривщенци и др.). Селата сж пръснжти по дъното и по политѣ на планинитѣ. Като излѣзнемъ въ полето, най-напрѣдъ съглеждаме на лѣво смѣсеното Лахманлáре (тъй изговарятъ Българитѣ тур. Рахманларъ), скрито въ хубави овощни градини. Срѣщаме многобройни Турци на волски ритлени кола и Туркини съ черни яшмаци; бѣхж заети тъкмо съ жътва. По-нататъкъ се показва на десно подъ Срѣдна Гора пакъ смѣсено село Слатина. На срѣща въ лѣво се отваря интересенъ изгледъ на Балкана; прѣзъ прорѣза на единъ планински потокъ се виждатъ вжтрѣ три връха единъ задъ други, единъ отъ други по-високи; тѣ сж само огради на планинскитѣ басейни на сжщия потокъ дори до най-високия

гребенъ. На десно отъ тази тѣснина лежи подъ планинитѣ турското село Текке́ (бълг. Текйя). Отъ него възлиза съ голѣмъ виденъ завой пѫтятъ прѣзъ Троянския Балканъ, който на другия склонъ слиза въ градеца Троянъ съ посока къмъ Ловечъ. Руската карта отбѣлѣзва височината на конусообразния върхъ до най-високата сѣдловина съ 1652 метра. Това отдавна прочуто, отъ Римлянитѣ направено шосе сега е западнѫло и търговията прѣзъ тукъ има незначителни размѣри[5]. По-нататъкъ минѫхме прѣзъ смѣсеното село Карасарлйи а слѣдъ него прѣзъ повечето турско село Игàново, въ което се намира румелийската митница срѣщу Троянския проходъ, помѣстена въ една селска колиба. Улицитѣ на тѣзи турски села отъ часть сѫ калдаръмени. Между двѣтѣ се простиратъ голѣми турски гробища, съ много стотини грубо издѣлани прави каменни плочи; нарочно минѫхъ до самитѣ тѣхъ, ала не видѣхъ по тѣхъ никждѣ нищо написано. Тукъ-тамъ пакъ се показватъ високи могили. Приближаваме османското село Ахйево съ нѣкакъвъ си полусъборенъ чифликъ. Нѣколко минути по-нататъкъ стърчи отъ лѣвата страна на самия пѫть уединенъ старъ дѫбъ, до него гладъкъ дебелъ стълбъ, може би стариненъ, безъ надписъ и около двата каменна четвъртита стѣна; това било. казватъ, тюлбето (гробъ) на нѣкой си турски светецъ, който при прѣвзиманието на България загинѫлъ въ боя срѣщу гяуритѣ отъ близката Сопотска крѣпость.

Като оставихме градеца Сопотъ на страна въ лѣво, тръгнѫхме надвечерь право за Карлово. По странитѣ на сухото корито на Сопотница стърчѫтъ три високи могили на западния, една на източния брѣгъ. Облацитѣ надъ Балкана и тежкото душно врѣме ни карахѫ да бързаме. Отъ веднѫжъ притъмнѣ и завалѣ страшенъ проливенъ планински дъждъ. За минута потърсихме прибѣжище подъ огромния орѣхъ надъ стръмнитѣ брѣгове на едно широко сухо корито, което минутно се напълняше. Кандилата окачени по галериитѣ на Карловскитѣ минарета по случай на рамазана, бѣхѫ нашиятъ маякъ. Най-послѣ изплавахме отъ въртещитѣ се кални потоци и излѣзохме на градския калдаръмъ. Ханътъ, въ който влѣзохме да нощуваме, ни измами; вечеряхме отъ собственнитѣ си провизии а покрай сушението на своитѣ вещи, отвори ни се доста работа съ запушванието на многобройнитѣ разбити прозорци на нашата съ тухли постлана стая, въ чиито прогнили стѣни скърцахѫ

[5] На 1883 г. прѣзъ митницата на княжеството въ Троянъ била внесена стока за 67,227, изнесена за 293,497 лева.

и дълбаехѫ множество буболечки. Шуртението на водитѣ се чуваше цѣла нощь и ни караше да мислимъ, че дъждътъ никакъ непрѣстава; зараньта слънчовото утро ни обясни за наша радость тази измама: по всички улици текѫтъ природни Балкански ручеи.

Кàрлово лежи подъ самата Стара Планина. Името произлиза, казватъ, отъ турското каръ, снѣгъ (карлѫ-ова, снѣжно поле). Градътъ на това мѣсто е отъ по-новъ произходъ. Вѐче Григоровичъ (на 1845 г.) слушалъ, че селището първоначално се наричало Сушица, па и мене ми разправяхѫ, че въ пропаднѫлия сега помѣникъ на Калоферския мънастирь се чело «село Сушица»; то е лежало, казватъ, на източната страна на сегашно Карлово, въ днешнитѣ градски лозя. И Каницъ е слушалъ, че Карлово е новъ градъ, едвамъ, каже, сто годинъ старъ; най-старото лѣтоброение, което съгледахъ тукъ, бѣ годината 1775 на една чешма. Мѣстоположението е много гиздаво, съ хубави градини, лозя и гюлове. Улицитѣ, изъ които малкитѣ турчета си игражтъ съ каль и сметъ край бързитѣ потоци, иматъ повечето мохамедански изгледъ; много отъ тѣхъ сѫ прикрити съ асми, които се протакатъ по прѫтове отъ кѫща въ кѫща. Тукъ има седемь джамии, незнаѭ до колко стари. И двѣтѣ голѣми черкви сѫ нови, отъ 1847 и 1851 г. Въ Кърджалийско врѣме градътъ билъ обграденъ съ стѣна и добрѣ се запазилъ. Попъ Константинъ (на 1819 г.) казва, че χωμόπολις Κάρλοβον ималъ тогава до 1000 кѫщи, отъ които една четвърть били християнски, тритѣ четвърти турски, и споменува гюловетѣ, изработванието на барутъ и правението на аби (γρόζα) отъ женитѣ. Прѣди войната имало, казватъ, 1200 кѫщи български и 300 турски[6]. Прѣзъ войната на 1877 г. Карлово било сполѣтѣно отъ страшна катастрофа. Подиръ първото прѣминавание на Гурко казацитѣ обсадили Карлово, ала когато подиръ биткитѣ при двѣтѣ Загори пакъ бързо отстѫпили, Турцитѣ се вмъкнѫли въ града и безъ сѫдъ избѣсили по-голѣмата часть въ възрастното българско население, 813 мѫжье; питали само: «видѣлъ ли си Руситѣ?» Въ черквата св. Никола издълбали очитѣ на светиитѣ надъ олтаря и ѭ прѣобърнѫли въ башибозушка казарма. Самия градъ обаче не изгорили. И до сега тукъ има до 700 вдовици. Споредъ послѣдната румелийска статистика Карлово брои 7545 жители (отъ тѣхъ

---

6 Отъ Карлово е семейството Гешови, познато отъ по-новата политическа история на България и Румелия, българскиятъ борецъ за свобода Василъ Левски († 1873 г.) и др.

1609 Турци)[7]. Освѣнъ гюловото масло главно издѣлие сѫ чернитѣ и сини гайтани. Преждата за тѣхъ се изработва съ домашна работа въ кѫщи; вечерьта видѣхме на площада при телеграфната станция пазаря на прежда, гдѣто се събирахѫ християнки и Туркини съ своитѣ издѣлия. Отъ мѣстното черно вино сега се произвежда и нѣкакво си шумливо българско «шампанско» или «вино d'Asti».

Стàра река̀, главниятъ отъ мѣстнитѣ притоци, образува четвърть часъ надъ града въ тѣсенъ скалистъ Балкански долъ малъкъ водопадъ (скокъ, тур. сучуру́мъ). Водата съ голѣмъ шумъ скача около осемъ метра дълбоко въ тѣсна провала между гладки гранитови скали и съ своята бѣла пѣна покрива огромнитѣ бѣлизникави балвани, свлѣчени отъ Балканскитѣ склонове. Прѣзъ нашето пѫтуване водопадътъ бѣше само около единъ метъръ широкъ; при прииждание на водитѣ навѣрно достига много по-голѣми размѣри. Подъ него се намира крѫгълъ басеинъ съ тиха, хубава зелена вода, съ брѣгове като че изкуственно изглаждани; нѣколко български момченца хвърляхѫ въ него малки жабки. Рѣката и по-долу, около редицата малки воденици, е пълна съ огромни камъне, свлѣчени отъ горѣ, които подъ сѣнката на дебелитѣ стари орѣхи служѫтъ за хубава отпочивка, ако неискаме, разбира се, да се изкачимъ по склона въ гюловетѣ и да се наслаждаваме отъ тукъ отъ изгледа по Гьопса.

Само 4 километра на западъ отъ Карлово лежи сѫщо подъ Балкана другъ градецъ Сòпотъ. Значението на това име въ тукашната покрайнина е заборавено; обаче въ Крайдунавско сòпотъ и до днесь значи дървена водна трѫба или водениченъ улей. И старославянското **сопотъ** означавало изкуственъ воденъ улей (σωλήν, canalis споредъ Миклошича)[8]. Турското име Акчé клисé (бълг. Бя́ла църква) се отнася собственно за старинната черквичка св. Богородица на върха надъ селището, отъ гдѣто се отваря хубавъ обгледъ по котловината, на гористия Богданъ а прѣзъ низката Срѣдна Гора и на далечнитѣ Родопски гребени. Черквицата била наполвинъ въ земята; на 1833 г. ѭ прѣправили, ала на 1877 г. запустѣла заедно съ съсѣдното училище и съ цѣлото селище. Турцитѣ

---

[7] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Карлово имало 7663 жители (3602 мѫжье, 4061 жени) отъ които 1531 мохамедани; домакинства имало 1828. (П.).

[8] Срв. въ срѣдовѣковната Сърбия мѣстнитѣ имена Сопотъ, Сопотьцъ, Сопоте, Сопоћани. Въ Чехия Sopoty при Polná, Sopotnice при Potštejn.

прѣзъ Карловскитѣ събития запалили Сопотъ, ала жителитѣ избѣгали на врѣме въ Балкана и се запазили въ загорьето, обсадено отъ Руситѣ. Въ врѣмето на често споменувания попъ Константинъ Σόποτ ἢ Ακτσέκκλησε ималъ 500 кѫщи. Сѫщиятъ пише, че тукъ имало стъкларни, които изработвали стъклени сѫдове, малко, каже, възчерни и не доста прозрачни [9]. Поразпитахъ за това стъкларство и ми се каза, че тукъ тази индустрия сѫществува много отъ стари врѣмена, но че се ограничавала само въ прѣтопяванио на стъклени парчета, събирани отъ другадѣ. Сега въ този край съ неѭ се занимава само единъ Турчинъ «Анадолия» въ Карлово, ала той работѣлъ въ своята пещь, казватъ, само на пролѣть, докато не е настѫпила голѣма горещина. За това пъкъ една стъкларница и до сега сѫществува въ Казанлъкъ; работи само 20 дни въ годината, събира материялъ отъ счупени стъкла, донасяни отъ Одринъ, Сливенъ, Стара-Загора, Габрово и Търново и изработва годишно около 5—6000 прости шишета, повечето за гюлово масло [10]. Въ Сопотъ по-напрѣдъ се печатали сѫщо и цвѣтя на кърпи, басми и изобщо на памучни материи, и то съ дървени дъски съ момощьта на тискала, ала при голѣмата конкуренция на чуждата стока работата се не изплащала. И до сега тукъ се изработватъ гайтани, сукна и гюлово масло. За индустриялната прѣдприемчивость свидѣтелствува новиятъ простъ станъ за тъкание, измисленъ отъ самоука майсторъ Ненчо, при когото Сопотненци не се забавихѫ да ме заведѫтъ.

Сопотъ сега има 3775 жители, все Българи. Въ старо врѣме тукъ имало и Турци съ джамия и своя баня, ала още прѣди 150 годинъ измрѣли [11]. Сега подиръ войната тукъ е издигнѫта нова черква, въ която «женската цръква» е горѣ като галерия около връстъ, каквато видѣхъ само още въ Кюстендилъ. Тукъ има и малъкъ женски мънастирь.

На сѣверозападъ отъ Сопотъ, около $1^1/_2$ ч. далеко, се намира на острожгъленъ скалистъ Балкански издадъкъ малко пристѫпно, ала отъ далече видимо градище. Не успѣхъ да отидѫ до самото него; то е, казватъ, малъкъ продлъговатъ четвероѫгълникъ отъ недѣлани камъне, споени съ хорасанъ отъ варь и пѣсъкъ, съ

9 Ἐνταῦθα εἰσι καὶ ὑελουργεῖα κατασκευάζοντα διάφορα ἀγγεῖα ὑάλινα, μελανὰ ὅμως μικρὸν, καὶ οὐχ οὕτω διαφανῆ, ὡς ὁ κρύσταλλος. Константинъ, Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως стр. 37.

10 Илиевъ, Старо-Загорский окрѫгъ стр. 97.

11 Споредъ статистиката отъ 1. Януари 1893 г. Сопотъ ималъ 3504 жители (1578 мѫжье, 1926 жени) въ 852 домакинства, все християни. (П.).

полусъборени стѣни и съ голѣми дупки въ тѣхъ. Подъ него при политѣ на Балкана лежи мънастирятъ св. Спасъ, сега подновенъ. Прѣзъ войната той билъ изгорѣлъ съ всички свои паметници; Григоровичъ видѣлъ въ него «нѣколко нови ржкописа», а тукашни хора ми твърдѣхж, че въ тѣхъ имало интересни бѣлѣжки отъ турско врѣме.

Равното поле между Сопотъ и Карлово е сега безсѣнчеста пуста покрайнина. Надъ нея ми показвахж на Балканския склонъ едно мѣсто, гдѣто неотдавна земята се сринжла и разбъркала, та излѣзли на явѣ голѣми тамъ закопани кюпове. Долу въ полето между двата града внимателното око веднага ще познае биещитѣ въ очи рѣдици камъне и явнитѣ основи отъ сгради. Прѣданието гласи, че тукъ нѣкога се намиралъ голѣмъ градъ. Турцитѣ добавятъ, че се наричалъ Узунъ-шехиръ (дльгъ градъ) и че въ него нѣкога билъ центърътъ на Гьопса. Всичко това е важно за историческата география на тѣзи покрайнини. Селището е било разположено при калдаръмени пжтища, чиито слѣди въ тази покрайнина се виждатъ въ двѣ посоки. Прѣзъ Гьопса минавало римското шосе отъ Пловдивъ къмъ Дунава. Като прѣсичало Тракийско поле дохаждало е до днешния Хисаръ, прѣминавало низкитѣ хълмове на Срѣдна Гора на изтокъ отъ Богданъ, вървѣло около едно старо градище при селото Карасарлж къмъ старото кале при Текке́, възлизало къмъ третата крѣпостна развалина на върха на Троянския проходъ и слизало отъ другата страна въ Ловечъ. Тамъ неговитѣ клонове сж раздѣляли на три страни, на сѣверъ къмъ Дунава до Oescus (при устието на Искъръ) и до Novae (Свищовъ), а на изтокъ до стария Никополь при Търново[12]. Отъ тази главна линия се отклонявалъ при Текке́ другъ калдаръменъ пжть, който вървѣлъ подъ самитѣ южни поли на Стара Планина за Казанлъшко и споредъ мнѣнието на населението достигалъ дори до Стара Загора. Единъ кжсъ отъ тозъ калдаръмъ се вижда 10 минути на западъ отъ Карлово тъкмо край диритѣ на споменжтия «Узунъ-шехиръ»; той е около 3—4 крачки широкъ, съ малъкъ каменень сводъ прѣзъ единъ потокъ.

На «Узунъ-Шехиръ» е лежала безъ съмнѣние българската крѣпость Копсисъ, споменувана у Византийцитѣ въ 14. столѣтие, у Пахимересъ и Кантакузена[13]. Подпланинската покрайнина отъ Сливенъ

12 Калето при Текке́ е безъ съмнѣние римското Sub Radice, а пъкъ кастела на върха Monte Emno: и двѣтѣ тѣзи станции се споменуватъ въ Tab. Peuting. Срв. Archeol. epigr. Mitth. X 100 и Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 157.

13 Κόψις,-εως (не κοψα,-ας); български може би **Копсис**.

дори татакси до порѣчието на Тополница съ центъръ въ Копсисъ била е отечество, а по едно врѣме и сѣдалище на българския деспотъ Войсилъ. Това е било въ врѣмето, когато три братя отъ домашенъ болярски родъ съ славянски имена, царь Смилецъ, севастократоръ Радославъ и деспотъ Войсилъ, водили жестоки бойове съ Тертеровци, велможи отъ кумански произходъ, които три поколения наредъ юнашки се държали на царския Търновски тронъ. Слѣдъ измиранието на Тертеровци (1322 г.) Войславъ, който до тогава живѣлъ въ грѣцката империя, съ помощьта на своитѣ стари сношения съ населението разположилъ се въ Копсисъ и други четире крѣпости, завладѣлъ цѣлия край дори до Сливенъ, образувалъ си войска отъ 3000 души, ала се оставилъ съвършенно въ ръцѣтѣ на византийския царь Андроникъ Млади. Обаче вече подиръ кѫсо врѣме той билъ изгоненъ отъ новоизбрания български царь Михаилъ отъ Видинската династия. Войсилъ изново избѣгалъ въ Византия и се споменува още на 1328 г. между Андрониковитѣ войводи при Охридъ въ Македония [14].

Името Копсисъ се срѣща още въ турско врѣме подъ формата Гьопше. Дубровчанинътъ Рестичъ около 1600 г. (стр. 25) търгувалъ въ София съ двама Турци «de Ghiopscie». Турцитѣ подиръ прѣзиманието на България напълнили тукашната покрайнина съ свои заселници; още на 1885 г. Карловската или Стрѣмската околия между своитѣ 47786 жители е броела 9021 Турци [15]. Подиръ 17. столѣтие селището, може би подъ влиянието на нѣкои мѣстни обстоятелства, каквото е споменѫтото сривание на Балканскитѣ склонове, било прѣнесено по-нататъкъ къмъ изтокъ на мѣстото на днешното Карлово. Старото име на Гьопса останѫло обаче и подиръ изчезванието на стария градъ за цѣлата околна покрайнина, явление и инакъ не рѣдко на Балканския полуостровъ.

Като прѣкарахме само единъ день въ Карлово и неговата околность, побързахме за Калоферъ, отдалеченъ $2^1/_2$ ч. на изтокъ. Въ една приятна вечерь (на 27. Юли) тръгнѫхме изъ плодородния край въ подбалканската равнина, гдѣто селянитѣ съ тежки овчи калпаци тъкмо бѣхѫ заети съ жътва и сѣнокосъ. Отъ лѣвата страна се издигатъ Балканскитѣ стѣни, все еднакво стръмни и грапави, обаче скоро по тѣхъ се показватъ и гори. Тукъ пакъ излиза онзи

---

14 За Войсилъ вж. моитѣ бѣлѣжки въ Пер. Спис. кн. 9 стр. 34—45.

15 Споредъ статистиката отъ 1. Януари 1893 г. Карловската община имала 47879 жители, отъ които турски билъ матеренъ езикъ само на 4678 души.

старъ калдаръмъ, около 3 метра широкъ и намѣста добрѣ запазенъ; вървѣхме около единъ часъ край него и по него. Между високия гжсталакъ край него се червенѣехж многобройни издигнжти класове змийско гроздье (Arum maculatum). Подплашени лалугери и яребици бѣгахж отъ пжтя въ ливадитѣ. Слѣдъ 1 ч. 10 м. минжхме прѣзъ турското село Митеризово (метерисъ тур. стѣна съ мазгали), съвършенно скрито въ влажната сѣнка на огромнитѣ орѣхи. Прѣдъ джамията седѣхж на трѣвата съ кръстосани нозѣ цѣлъ сборъ Турци въ бѣли чалми, които важно пушехж отъ своитѣ дълги чибуци. Безъ поздравъ почетохж ни само съ гордъ погледъ. Нѣколко женски фигури облѣчени чисто въ черно а главитѣ имъ забулени въ бѣло мѣрнжхж се край пжтя въ гжстата вечерна сѣнка подъ дърветата и мълчишкомъ си обърнжхж лицата на страна къмъ трънливия плетъ около дворовѣтѣ. Смушнжхме коньетѣ да излѣземъ колкото можемъ по-скоро отъ този старотурски кжтъ. Могжщитѣ нѣкога Митеризовски спахии иматъ ферманъ съ привилегии отъ султана Мурада III. (1575—1594) и още въ врѣмето на румелийското правителство се ползували отъ особенни доходи като мутевелии (стр. 113).

Половинъ часъ по нататъкъ стигнжхме до хубавото шосе отъ Пловдивъ за Казанлъкъ и излѣзохме на него между склоновѣтѣ на Калоферскитѣ върхове, които съ своитѣ тъмни гори и златниниви вече отъ Карлово постоянно ни стърчехж прѣдъ очитѣ. Изъ тъмнината на топлата вечерь се разнасяхж хиляди гласове на жетвари. Отъ турскитѣ коли по шосето изпращаше ни се честиятъ поздравъ: «хаиръ олсунъ» (бжди щастливъ). Край рѣката Акдере минжхме около разваленатa турска крѣпость, наричана изобщо Стража, прѣхвърлихме низкия водораздѣлъ между Стрѣма и Тунджа (608 м.) и зърнжхме отъ тукъ близо прѣдъ себе си длъгата редица на Калоферскитѣ свѣтила. Добриятъ ханъ и добрата компания въ него направихж ни още отначало приятно впечатление. Намѣрихъ тукъ не само сума български ученици, ала и мѣстенъ археологъ самоукъ, каквито се срѣщатъ не рѣдко изъ България; четжтъ прилежно български книги, знаѭтъ всички топографични названия, знаѭтъ мѣстоположението на старитѣ крѣпости, събиратъ старини и съ гореща любовь издирватъ минжлото на своята покрайнина. Повечето отъ тѣхъ сж придобили интересъ за тѣзи нѣща отъ стареца П. Р. Славейкова, когато е билъ вѣстникарь въ Цариградъ. Г. Еньо Карпачовъ, обущарски майсторъ и замѣстникъ на градския кметъ, бѣше нашъ водачъ и се постара да не остане ни единъ мѣстенъ паметникъ незабѣлѣзанъ отъ насъ.

Калсферъ има разкошно мѣстоположение тъкмо подъ най-високитѣ бърхове на Стара Планина. На сѣверозападната му страна се издига Гюмрукъ-чалъ или Юмрукъ-чалъ, най-високиятъ врѫхъ на цѣлата Балканска верига отъ Тимокъ до Черно море, споредъ руското измѣрвание 2375 метра високъ. Името е турско, както и много други названия по околнитѣ планини, тъй като землището на Митеризовскитѣ Турци достигало чакъ до неговия врѫхъ [16]. Чухъ единъ анекдотъ, какъ Турцитѣ веднѫжъ мѣрили височинитѣ безъ всѣкакви геодетични уреди, по баснословно простъ начинъ, и дѣйствително намѣрили, че Гюмрукчалъ е по-високъ отъ околнитѣ ърхове; именно тѣ забили единъ лѣтенъ день по върховетѣ колове съ овчи глави и зараньта намѣрили, че главата замръзнѫла само на Гюмрукчалъ!

Планината има звъновидна форма съ стръмни трѣвисти склонове, по които Власитѣ пасѫтъ своитѣ овце. На южната страна се бѣлѣе голѣмо снѣжно поле въ коритото, което се продлъжава право на долу. Като продлъговато, на долу обърнѫто бѣло петно се познава отъ цѣлото поле, отъ Пловдивъ и отъ Родопитѣ. Този снѣгъ никога неизчезва напълно. По неговата повръхность споредъ разказитѣ на мѣстни жители се виждали множество червени черви; дребното растение (водорасль) Protococcus nivalis, което се срѣща само въ многогодишенъ или вѣченъ снѣгъ, тѣ го смѣтатъ за жива тварь, за каквато сѫ го прогласявали впрочемъ и нѣкои по-стари зоолози, като сѫ го врѣждали между наливнитѣ животни. Отъ това снѣжно поле си води началото потокътъ Сýхо праскàло; съ него се съединяватъ подъ върха въ гѫстата гора Бъ́зова рекà и Бóево дъ́но, които идѫтъ отъ дълбокитѣ долове на западната страна на Гюмрукчалъ, и образуватъ рѣката Акдерé (български, казватъ, Корни́дица), която тече около Калоферския мънастирь на югъ а слѣдъ това отъ Стражата на югозападъ къмъ Стрѣма. Горѣ подъ полянитѣ растѫтъ ели и борики; по-долу се простиратъ букови и габрови гори, които надъ мънастиря сѫ промѣшени отъ хоризонтална ивица сребролистни липи, която се вижда отъ далече. По камениститѣ върхове на

---

16 Чаловетѣ сѫ пасбища, смѣсени съ храсталакъ. Първата часть съдържа или думата юмрукъ, или гюмрукъ (митница), може би споменъ отъ нѣкой „карагюмрукъ,“ вѫтрѣшна митница между провинциитѣ на близкия проходъ до Загорьето

Прѣзъ 1889 г. съ едно постановление отъ Калоферското градско общинско управление Гюмрукчалъ е прѣименуванъ на Фердинандовъ врѫхъ. (П.).

Калоферския Балканъ[17] живѣжтъ и диви кози (тъй и сръб., новогръц. ἀγριογίδαις, тур. дагъ кечиси). Тѣ се срѣщатъ, ако и въ малко екземпляри, сжщо и по камениститѣ гребени на Тетевенския Балканъ (около Веженъ) и въ Твърдишкия Балканъ въ областьта на Новозагорска околия[18]. Най-много ги има на Рила, обаче на Витоша съвсѣмъ липсватъ. Освѣнъ това тѣ се намиратъ на Шаръ-планина, въ нѣкои сръбски, черногорски и херцеговински планини и на Олимпъ[19]. По-близко зоологическо прѣглеждание може да ни поучи, дали е то сжщото плашливо животно, което сживѣва скалиститѣ гребени на Алпитѣ и Карпатитѣ, или се отличава въ нѣщо отъ него. Планинцитѣ твърджтъ, че по мѣстата, гдѣто се събиратъ дивитѣ кози и добитъкътъ изваденъ да пасе, се криела соль, която тѣ лижжтъ; единъ планинецъ при Калоферския мънастирь ни твърдѣше, че такива солни пластове се намиратъ, каже, отъ тукъ до Сливенъ на петь мѣста. Обаче формацията на тукашнитѣ планини (филитъ) не допуща сжществуванието на соль, и най-естественното обяснение е това, че животното близе киселинитѣ, които се образуватъ по повръхностьта на скалитѣ (мелантеритъ, sulfat de fer).

На сѣвероизтокъ отъ Гюмрукчалъ се издига остриятъ връхъ Марагидикъ, който не можемъ да видимъ обаче отъ Калоферъ. Неговото име въ България е по-познато, тъй като около него върви пжтеката отъ Калоферъ за Ново Село въ Севлиевско (споредъ Руситѣ сѣдловината има 1878 м.). Каницъ прѣсмѣтнжлъ неговата височина на 2230 м., 300 метра, каже, надъ прохода, и го прогласи за най-високиятъ връхъ на цѣлия Балканъ; обаче споредъ рускитѣ измѣрвания тази честь се пада на по-горѣ споменжтия неговъ съсѣдъ. Мѣстото на прохода се нарича Русалиитѣ[20] или Русàлскитѣ грòбища. Малко по на югъ отъ тукъ извира Самодѝвския клàденецъ; тамъ, казватъ, самодивитѣ играели своето хоро и тамъ и до сега пжтницитѣ оставятъ кравайчета като даръ на невидимитѣ планински дѣви. По-долу се бѣлѣе кула на склона, нареченъ Зàнога[21]; подъ нея, между Гюмрукчалъ и сѣ-

---

17 Едно подробно описание на тия планини отъ Д. Илковъ, Екскурзия по Калоферската планина, Пер. Спис. год. X (1896) книжка LII—LIII стр. 629 – 687.

18 Илиевъ, Старо-Загорский окржгъ стр. 84.

19 За Олимпъ вж. Barth, Reise durch das Innere der Eur. Türkei стр. 185.

20 Отъ това име заедно съ българския членъ произлѣзълъ Каницовия Rosalita-Pass, който срѣщаме въ всички по-нови карти. Руската карта, не всѣкога вѣрна въ имената, има Разалито поле.

21 Това име се срѣща и другадѣ и е означавало на вѣрно нѣкаква форма на терена. Въ една сръбска грамота отъ 14. столѣтие четемъ за границитѣ на Шаръ Планина, които отивали „на Заногу". Гласник 15,301.

далището на вилитѣ, извира рѣката Тунджа, която тече отначало на югъ, минава прѣзъ цѣлия Калоферъ и слѣдъ това се обръща на изтокъ къмъ Казанлъкъ.

На югоизтокъ отъ Марагидикъ се издига високата и пространна Кадимлия (2279 м.), по височина второ връхъ на Балкана, чийто широкъ профилъ владѣе надъ Туловско поле и се вижда отъ Пловдивъ и Родопитѣ. Тя изкача отъ собствения гребенъ на югоизтокъ и се съединява съ него само чрѣзъ тѣсна възвишеность, отъ странитѣ на която извиратъ два потока, които съ своитѣ дълбоки долове почти съвършенно обгръщатъ Кадимлия. Въ западния долъ между Кадимлия и Марагидикъ при самия проходъ изтича рѣката Тжжа[22] (турски Монастиръ дереси); въ неж се вливатъ отъ десно Дълбо̀ка река̀ (нейни притоци сж пъкъ Пе́нчова река̀, Чучу́рка и ручеятъ отъ Самодивския кладенецъ) и по-долу Кечй-дере́ (тур. Козя-рѣка). При селото Голе́мо село̀ Тжжа излиза въ Туловско поле и се съединява съ Тунджа. Нейното дере е тъй дълбоко, че се познава и отъ Пловдивъ като голѣмъ прорѣзъ въ Балканския гребенъ (стр. 128). На изтокъ отъ Кадимлия се измъква отъ планинитѣ подобна рѣкичка съ сжщата длъжина (името ѝ незнаж), която излиза въ полето при селото Софулари.

Низката сѣдловина между Стражата и Калоферъ съединява Стара Планина съ източна Срѣдна Гора или Караджа-дагъ, която се простира отъ пролома на Стрѣма право на изтокъ къмъ Ямболъ и съ своята съвършенно залѣсена външность напълно напомня Панагюрската и Копривщенската Срѣдна Гора, само че е много по-низка. Отъ многобройнитѣ гористи върхове най-високъ, казватъ, е Кадрафи́лъ на югъ отъ Калоферъ[23]. Отъ другата му страна лежи Аджа̀ръ (една негова махала се нарича Влашка махла) и други села отъ сегашна Сърненогорска околия, чийто центъръ е селото Абрашларе, сега прѣименувано въ Брѣзово, вече въ полето къмъ Чирпанъ.

Между остатъцитѣ отъ минжли врѣмена интересно е продължението на стария калдаръменъ пжть, който видѣхме вече на двѣ мѣста въ Гьопса. Той върви край самитѣ поли на планинитѣ посрѣдъ горитѣ, нѣколко километра на сѣверъ отъ Калоферъ, близо подъ мъ-

---

[22] Нѣма съмнѣние, че Тунджа и Тжжа е едно и сжщо име, стариятъ Tonzus; въ първата форма старото ж се е запазило като *ун*, въ втората обаче е промѣнено споредъ правилата на новобългарския езикъ въ ъ.

[23] Въ руската карта е отбѣлѣзанъ връхътъ Карасиври надъ Аджаръ (981 м.) и другъ безименъ (1440 м.) на изтокъ отъ Аджаръ.

настира. Населението много добрѣ знае този калдаръмъ и неговата посока. Излиза въ Туловско поле при Голѣмо Село, гдѣто се намиратъ и три крѣпости за неговото пазение. Отъ тѣхъ най-забѣлѣжителна е голѣмата развалина мънастирище въ долината на Тѫжа, безсъмнѣние старобългарската крѣпость Крънъ (стр. 209). Калоферци разправятъ, че тамъ първоначално се намиралъ мънастирятъ, който сега е прѣнесенъ подъ Гюмрукчалъ въ гората при брѣговетѣ на Акдере́. Освѣнъ това едно градище се намира, казватъ, сѫщо и на сѣверния склонъ на Марагидикъ а друго въ Срѣдна Гора при селото Марибасъ (собственно Омаръ-овасѫ, «Омарово поле») на югъ отъ Калоферъ.

За минѫлото на Калоферъ се разправятъ много прѣдания. Най-старото селище се наричало Звъ́никрадъ[24] и е лежало въ долината на Акдере между Стражата и Калоферския мънастирь подъ гориститѣ склонове, гдѣто и до сега се изкопаватъ основи на кѫщи, голѣми сѫдове съ просо и остатъци отъ воденици и ковачници. Самото Акдере, казватъ, се наричало по-напрѣдъ Звъну́ша. Мѣстностьта обаче не прилича на срѣдновѣковитѣ замъци и крѣпости а по-скоро е идентична съ сегашния Калоферъ, който се простира на половинъ часъ пѫть край рѣката Тунджа. Подиръ турското завоевание билъ основанъ Калоферъ. Неговъ основатель билъ юнакътъ Калиферъ войвода, който напомня героитѣ основатели (ἥρως ἐπώνυμος) на еленскитѣ градове[25]. Той, казватъ, хванѫлъ по тѣзи мѣста единъ везиръ, но пакъ го пустнѫлъ заедно съ коньетѣ, които били натоварени съ иманье, а за това великодушие получилъ, казватъ, отъ султана ферманъ съ позволение да основе тукъ село. Показа ми се и гробътъ на Калиферъ войвода, въ двора на една селска кѫща надъ десния брѣгъ на Тунджа; той прѣставя негладена каменна плоча, забита въ земята а горѣ изострена въ ѫгълъ, висока около единъ човѣшки ръстъ, безъ надписъ.

Калоферъ споредъ други прѣдания първоначално билъ разпръснѫтъ въ колиби по горитѣ, сѫщо както се разказва за много Срѣдногорски и Родопски селища, и тепърва по-късно се събралъ на едно мѣсто. Първоначално, казватъ, принадлежалъ къмъ Казан-

[24] И Григоровичъ (пѫтописъ, 2 изд. стр. 142) пише: „Калоферъ по прѣданію Звенигородъ“.

[25] Името е гръцко. Въ историята отъ 14. столѣтие се споменува рицарятъ Иоанесъ Ласкарисъ Καλόφηρος († 1322), за когото срв. Hopf, Chroniques gréco-romanes 472 (генеал. таблици). Единъ човѣкъ Гјиргј Калоферовик' въ околностьта на Щипъ въ грамотата 1388, Гласник 24,270.

лъшката нахия и къмъ Чирменския санджакъ [26]. Турцитѣ наричали селището Узу́нъ-улу́къ (длъго корито) или още, казватъ, и Алтънъ-Калоферъ (златенъ К.), може би отъ промиване на златна руда. Населението имало привилегии, които Селимъ II. (1566—1575) искалъ да унищожи, ала Мурадъ III. (1575—1594) пакъ подновилъ. Помни се, че жителитѣ били дербенджии, пазачи на прохода (стр. 109). Калоферци добавятъ, че ужъ Турчинъ не смѣелъ съ подкованъ конь да мине прѣзъ тѣхното село, не могълъ да бѫде тукъ погребенъ, нито пъкъ тукъ да се роди, нѣща прѣувеличени; вѣрно е, че Турцитѣ прѣдпочитали да странѭтъ отъ такива полусвободни, чисто български мѣста, не само за по-голѣма свобода на тамошнитѣ християни, но и затова, че тукъ е нѣмало джамия, нито пъкъ имаминъ. Селището, казватъ, дори до послѣднитѣ реформи било освободено отъ харачъ (данъкъ на глава).

Мѣстната черква била отъ 1714 г.; нейнитѣ рѫкописи съ интересни бѣлѣжки пропаднѫли въ послѣдната война. Тукашнитѣ два женски мънастира сѫ основани въ 18. столѣтие. Въ Кърджалийскитѣ врѣмена Калоферъ злѣ изпатилъ. На 1799 г. Индже войвода, родомъ Българинъ, съ 2—300 Кърджалии ненадано дошълъ прѣзъ Марагидикъ отъ Ново Село тъкмо на Рождество Христово. Понапрѣдъ пратилъ извѣстие на чорбаджиитѣ веднага да му изпратѭтъ «три феса алтъни», въ противенъ случай ще дойде самъ да ги прибере; ала тѣ ненаправили това, като мислили, че поради дълбокия снѣгъ не ще има възможность да изпълни това свое заплашвание. При извѣстието, че Кърджалиитѣ вече слизатъ отъ планината, цѣлото население прѣзъ нощьта избѣгало въ Карлово, добрѣ укрѣпено. До неотдавна живѣли свидѣтели на тѣзи събития, между които и единъ дѣдо, който тогава като дѣте пеленаче лошо изпатилъ; майка му при бѣганието въ отчаяние хвърлила го въ снѣга, ала други бѣженци, които идѣли подиръ нея, намѣрили дѣтето още живо и го взели съ себе си. Кърджалиитѣ обрали и изгорили напустнѫтото село. Сѫщото направили и при второто нахлувание на 1804. Попъ Константинъ на 1819 г. пише, че селото Калоферъ (χώμη Καλόφερος) «било по-напрѣдъ по-голѣмо, ала защото било сѫщо изгорѣно отъ разбойници, сега е подновено и брои едвамъ 5—600 кѫщи»; жителитѣ водѣли търговия съ боядисани

---

[26] Хаджи Калфа брои (въ Хамеровия прѣводъ) въ Чирменския санджакъ и Нова Загора; затова пъкъ Казанлъкъ, Стара Загора и Чирпанъ туря подъ София, въ което ще има нѣкоя грѣшка, може би само отъ побъркването листата на рѫкописа, отъ който Хамеръ прѣвеждалъ.

кожи или сахтияни съ «Европа» а женитѣ тъкали вълнени материи (μάλλινα ὑφάσματα, κοινῶς γρύζα аби), въ двата женски мънастира съ по-тънка вълна за покривки (σινδόνας), както и сукна (ράσα).

Още прѣди Кърджалийско врѣме Калоферски търговци ходили въ Цариградъ, Букурещъ, Брашовъ, Виена, отъ началото на сегашното столѣтие и въ Одеса. Единъ старецъ до послѣдни години обичаше да разправя, какъ въ Виена съ собственнитѣ си очи видѣлъ великия Бонапартъ. Отдавнашнитѣ сношения съ задграничния свѣтъ и до сега се проявяватъ въ душевната живость и въ приказливостьта на жителитѣ. Прѣди послѣдната руско-турска война Калоферъ ималъ 1160 (споредъ други 1300) български семейства и съ своята индустрия съ многобройни, карани отъ вода чаркове за правяние на сукна и гайтани, съ угледнитѣ кжщички, добритѣ училища и тритѣ черкви се аресалъ на всички чужди пжтувачи. Прѣзъ лѣтото на 1877 г. слѣдъ отстжпванието на Руситѣ отъ Стара Загора нещастие сполѣтѣло и Калоферъ. Жителитѣ добрѣ се защищавали и редовно отстжпили прѣзъ Марагидикъ въ загорьето; само около 400 души болни и старци или хора, които неискали да избѣгатъ, останжли и били избити отъ Турцитѣ и Черкезитѣ. Самото село било до дъно изгорѣно, тъй че не останжла ни една кжща. Когато азъ пжтувахъ то бѣше доста подновено. Споредъ статистиката отъ 1885 г. Калоферъ има 964 кжщи съ 3928 жители [27].

Сжщата сждба постигнжла въ войната и Калоферскиятъ мжжки мънастирь «Рождение на Прѣсвета Богородица» [28], който лежи $1^1/_4$ ч. или 6 километра на сѣверозападъ въ разкошна мѣстность на високия десенъ брѣгъ на Акдерé, тъкмо подъ Гюмрукчалъ. Споредъ свидѣтелството на попъ Константина въ него, както и въ Сопотския мънастирь, литургията се е чела всѣкога само на славянски. Черквата, издигнжта на 1818 г. отъ камъне и тухли лежи въ развалини, ала мънастирската сграда до нея е вече подновена. Най-хубавъ погледъ на Гюмрукчалъ се отваря отъ аязмата, която извира срѣщу мънастира задъ рѣката; тя има форма на малка бесѣдка (кьошкъ), въ която студената вода се влива въ каменно корито, на което е издълбана годината 1822. По нейнитѣ стѣни (тя

[27] Статистиката отъ 1879 г. показва 1561 кжщи (може би и съ запустѣлитѣ пепелища?). — Споредъ статистиката отъ 1. Януари 1893 г. Калоферъ ималъ 979 домакинства съ 3959 жители (1776 мжжье, и 2184 жени).

[28] Подробно описание на този мънастирь въ всѣка посока имаме отъ Н. Начовъ, Калоферската мжжска св. обитель. София, 1895. (П.).

е единственната неизгорѣла сграда) се виждатъ примитивни живописи, които на 1868 г. правилъ нѣкой си «образописатель» калугеръ отъ Габрово. Въ турско врѣме този мънастирь билъ нѣкакъ центъръ за тази часть на България; тукъ прѣзъ праздницитѣ се събирали Българи отъ Калоферско, Карловско, Казанлъшко, Старозагорско и Чирпанско, и подиръ богослужението се веселили съ ядение, пиение и пѣние, стрѣляли на нишанъ и бълнували за свобода. Различнитѣ еснафи имали въ мънастирската сграда особенни одаи. Тукъ е имало нѣкога и ржкописи, напр. поменици и нѣкаква си българска хроника, писана съ черни и червени букви, ала всичко това пропаднжло.

Въ единъ хубавъ горещъ день тръгнжхме въ компания отъ Калоферци, повечето ученици отъ Пловдивската гимназия, Цариградския Робертъ Колежъ и Одеския университетъ съ живи разговори по заградена отъ лѣски пжтека между лозя и гори къмъ мънастиря. Подъ сѣнката на огромнитѣ орѣхи прѣдъ аязмата обѣдвахме съ двамата тукашни дългокоси калугери на трѣвата, като имахме прѣдъ очитѣ си най-високиятъ връхъ на Стара Планина, който съ зеленитѣ поляни и бѣлитѣ снѣгове високо издига своята глава надъ околнитѣ върхове, обрасли съ гжста сѣнчеста гора, а слѣдъ това обиколихме околнитѣ гори. Хубавъ Балкански кжтъ се намира около единъ километъръ по рѣката на горѣ. Подъ сѣнката на стари буки и лѣпи рѣката съ вѣченъ, оглушителенъ шумъ скача прѣзъ насипитѣ планиски камънакъ и живо си играе съ голитѣ, обѣлени клонье на огромнитѣ дървета, които е свлѣкла отъ погорнитѣ мѣста. Не се вижда вече нито връхътъ на Гюмрукчалъ, нито отворения край около Калоферъ, а само рѣката, горитѣ и синьото небе на горѣ съ бѣли облачета. Въздухътъ се движи отъ постояненъ вѣтрецъ, който вѣе изъ планинскитѣ тѣснини надъ водата и който разнася силната миризь на здравеца (Geranium) и на други цвѣтя, що растжтъ по брѣговетѣ между гжсти лѣски и млади буки. Водата е студена, ала камънетѣ въ нея още сж топли отъ денното слънце, което прониква тука за кжсо врѣме. Голѣми костенурки шаватъ изъ пѣсъка, пестърви се прѣмѣтатъ прѣзъ водоскоцитѣ а въ рѣката се мѣрка сивосиня рибоядна водна змия (и зъмя́) съ бѣлъ и черенъ коремъ (Coluber natrix); тя не е отровна, като другата тукашна змия осойница (Vipera ammodytes)[29].

[29] Змиитѣ заематъ въ простонароднитѣ вѣрвания на Българитѣ видно мѣсто. Смоковетѣ и змиитѣ, които живѣжтъ по кжщитѣ, се ползуватъ съ особенна почеть. Даватъ имъ да пижтъ млѣко. Който ги убива, падатъ му, казватъ, коситѣ. Вѣрванията за змеитѣ събра Ефремъ Карановъ въ Пер. Спис. 9,129 слд. въ интересна сбирка, която има 80 броя.

Вижда се, че водитѣ идѫтъ още по отъ далече, отъ сѣнчестия гористъ долъ, ала по гѫсто обраснѫлитѣ брѣгове не води никаква пѫтека по-нататъкъ въ тайнствената планинска вѫтрѣшность. Къмъ такива мѣста сѫ лѣтѣли мислитѣ на Вергилия (Georgica 2,488):

O qui me gelidis convallibus Haemi
sistat et ingenti ramorum protegat umbrâ!

Калоферъ е единственното мѣсто гдѣто заварихъ ясни спомени отъ прѣдишнитѣ научни пѫтувачи. Жителитѣ помнѭтъ не само Каница (1871 г.), който имъ пророкувалъ скорошна свобода и твърдилъ, че ще дойде врѣме, когато чужденци ще почнѫтъ да посѣщаватъ тукашнитѣ планини, но и живия, подвиженъ Лежанъ (около 1867 г.) и Барта (1862 г.). Калоферецътъ, който съпровождалъ този послѣдния въ околностьта на мънастиря, описваше ми го (името непомнѣше) като важенъ човѣкъ отъ Берлинъ, около, каже, 50 годишенъ (Бартъ билъ по-младъ, ала отъ шестгодишното пѫтувание изъ Срѣдна Африка остарѣлъ), който говорѣлъ малко турски и грьцки а на една висота при мънастиря дълго се замислилъ и загледалъ въ покрайнината.

На 29. Юли тръгнѫхме отъ Калоферъ по шосето на югозападъ най-напрѣдъ къмъ Карловскитѣ Бани ($2^1/_4$ ч.). Много ми се щѣше да промѣнѭ плана на пѫтуванието и да се скитамъ нѣколко дни по Балканскитѣ гори и върхове, ала не бѣше лесно да се разваля прѣсмѣтнѫтия маршуртъ. Като излѣзохме около Стражата въ полето, вървѣхме между нивя, пълни съ снопье, между орѣхови и дѫбови кории и прѣзъ дѫбовия гѫсталакъ на прѣсеченитѣ отъ шосето два върха Чаталтепе. По пѫтя се вижда цѣлата Гьопса съ минаретата и дърветата на Карлово и цѣлата ѝ ограда, сивата Стара Планина до Веженъ и зелената Срѣдна Гора до Богданъ. Проточенитѣ бѣли мъгли на Троянския Балканъ приличахѫ на прѣсенъ снѣгъ. Селото Баня (589 жители)[30] лежи 10 километра на югъ отъ Карлово, още въ вѫтрѣшностьта на Гьопсенската котловина. Впечатлението е тѫжно: село съ глинени небѣлосани кѫщи безъ сѣнка съ ужасенъ прахъ и страшна лѣтна горещина (на 10 ч. + 31·5° C. на сѣнка). Въ единъ двоетаженъ ханъ намѣрихме нѣколко познати отъ Пловдивъ, които бѣхѫ дошли тукъ да прѣкаратъ лѣтото. Банската колонада се замѣстя отъ купъ върби на мегдана, до пъноветѣ на които сѫ забити желѣзни халки за връзвание на конье.

---

30 Споредъ послѣдната статистика отъ 1893 г. 713 жители. (П.).

Около 1000 метра безсѣнчестъ пѫть между високи купове слама води на югоизтокъ къмъ самитѣ бани; тѣ сѫ низка каменна сграда съ два басейна и съ дървена кръчмарница. Отъ измѣрванието се оказа, че топлината на извора е $+ 44^{0}$ C.

Като дочакахме вечерната сѣнка, тръгнѫхме по-нататъкъ къмъ Хисара ($1^{1}/_{2}$ ч.). Петь минути задъ селото минѫхме Стрѣма по дългъ дървенъ мостъ, подъ който се почва дефилето, прѣзъ гдѣто рѣката се промъква въ Пловдивско поле. На източната страна на този проломъ се издига крайнятъ хълмъ на Караджа-дагъ Пѣснопо́й (стр. 98), на чийто връхъ се намирали, казватъ, основитѣ на старо градище. Като прѣминѫхме между низкитѣ баири на послѣднитѣ издънки на централна Срѣдна Гора, видѣхме прѣдъ себе си въ ясния вечеренъ въздухъ разкошна панорама. Задъ широкото поле се издигахѫ гребенитѣ на Родопитѣ въ цѣлата си дължина, великолѣпенъ профилъ съ три явни прорѣза отъ тритѣ рѣки, Пещерска, Кричимска и Станимашка, които изтичатъ отъ вѫтрѣшностьта. Задъ срѣдния прорѣзъ се виждаше заденъ редъ звъновидни и рѫбести върхове. Сѫщо тъй и задъ най-западния прорѣзъ надничахѫ нѣкои далечни планини, приблизително въ посока на Хисаръ-Коюнтепе; ала немислѭ, че туй можеше да бѫде Пиринъ-Планина. Най-далече на десно се издигаше щитътъ на Мусалла въ Рила Планина. Цѣлата картина ми напомни до нѣкѫдѣ изгледътъ на Алпитѣ прѣзъ Венецианската равнина отъ кулата на града св. Марко. Най-близко, недалече подъ нашето гледище, произвеждаше съвсѣмъ особенно впечатление голѣмиятъ добрѣ запазенъ четверѫгълникъ на почернѣлитѣ отъ врѣмето стѣни — Хисаръ. Слизахме къмъ него около двѣ голѣми, чисто български села, Хисаръ-Кюселери и Синджирлии, които лежѫтъ на подножието на Срѣдна Гора между нивя, лозя и гюлове. Чисто облѣченото население, повечето черноокѝ жени, на всѫдѣ бѣше заето около харманитѣ, направени въ широкото поле до натрупанитѣ снопье, и весело ни поздравяше съ своето «добъръ часъ» и «добра срѣща.»

Като наближаваме вратата на старовѣката ограда, веднага се чувствуваме прѣнесени отъ планинската природа въ врѣвата на голѣмитѣ градове. Хисарътъ е именно лѣтно жилище и курортъ на Пловдивъ. Подъ сивата римска стѣна седи въ кафенетата около маситѣ сума елегентенъ свѣтъ въ свѣтли лѣтни облѣкла като се разхлажда съ долдурма и лимонада, и едвамъ слизаме отъ коньетѣ, посрѣщатъ ни румелийски приятели и ни водѭтъ, насъ напрашени и изгорѣли пѫтници, въ крѫга на своитѣ семейства. Въ хотела на

привѣтливия Полякъ Мокренски, отъ нѣкогашнитѣ казаци на Чайковски, намѣрихме и удобенъ подслонъ.

На зараньта хубавото вечерно впечатление пакъ изчезнѫ при погледа на тѫжната безъ сѣнки мѣстность, каквато е обща на всички бани въ тѣзи покрайнини. Въ тежката горещина (+ 32° С. на сѣнка) обиколихъ прѣди всичко цѣлата крѣпость.

Мѣстоположението е такова. Около три километра отъ южното подножие на Срѣдна Гора се простира плоскость, малко издигнѫта, отъ която извиратъ нѣколко горещи извори, и укрѣпена съ стѣни въ видъ на четвероѫгълникъ. Оградата е имала опора въ самия теренъ. Отъ източната страна се протака прѣдъ стѣната долътъ на малката рѣка, която иде отъ селото Синджирлии; край западната страна върви подобна плитка долинка, а на югъ крѣпостьта е запазена отъ естествения наклонъ на земната повърхность къмъ Пловдивско поле, тъй че само на сѣверъ къмъ Срѣдна Гора трѣбвало да се изкопае изкуственъ хендекъ. Четвероѫгълникътъ е съвършенно правиленъ, освѣнъ едно криво мѣсто на югозападъ. Всѣка страна (споредъ подометъра) е около 600 метра длъга. Градивото на стѣнитѣ, на мѣста още 5 до 6 метра високи, се състои отъ правилни пластове камъне и пластове тухли, които идѫтъ единъ слѣдъ другъ. Камънетѣ сѫ повечето недѣлани (само въ основитѣ се виждатъ изгладени квадрати); тухлитѣ (4 см. дебели) лежѫтъ въ шесть реда, яко споени съ много хорасанъ отъ варь и пѣсъкъ. На всѣкждѣ се виждатъ дупки отъ скелята. Тъкмо въ срѣдата па всѣка страна на четвероѫгълника се намира врата. Развалинитѣ на южната врата още стоѭтъ съ голѣми изпадали камъне и съ стѫпала за изкачвание на стѣната. Най-добрѣ е запазена западната врата съ широкъ сводъ; при неѭ стѣната е най-висока, въ единайсе пласта. Сѣвернитѣ врата споредъ слѣдитѣ е била малка а източната съвършенно е изчезнѫла. На югозападния ѫгълъ, гдѣто е най-низкото мѣсто на цѣлото градище се намиралъ въ дълбока яма отворъ за изтичанието на водитѣ отъ банитѣ, ала тамъ стѣнитѣ сѫ сега съвършенно съборени. Най-добрѣ сѫ запазени зидоветѣ на сѣверозападъ и югоизтокъ; сѣверната страна е цѣла до дъното съборена. Въ турско врѣме се къртѣло отъ стѣнитѣ градиво и то отъ долу, та се образували проломи като врата и прозорци, което още повече увеличава живописностьта на развалинитѣ. Дѫбове и вишни простиратъ своитѣ клонье край черносивитѣ зидове, между които отдалече ясно се познаватъ правилнитѣ хоризонтални ивици отъ червени тухли. Отъ оградата се вижда близката Срѣдна Гора и полето заедно съ Пловдивъ (4 ч. съ кола, съ конь 6—7 ч.) дори до Родопитѣ.

Вѫтрѣ въ четвероѫгълника се намира въ сѣверозападната четвърть малко турско селце Лъджа Хисаръ или просто Хисаръ, полу съборено; послѣдната статистика (1885 г.) го отбѣлѣзва съ 89 кѫщи и 318 жители (253 Турци).[31] Останѫлитѣ три четвърти отъ голѣмия просторъ сѫ изпълнени съ неплодоносни лозя, обрасли съ цвѣтя и трѣва, съ нѣколко разпръснѫти хотела. При всѣки ударъ съ мотиката се намиратъ стари основи, римски тухли, дѣлани и недѣлани камъне. Нашиятъ хотелъ бѣше постланъ изключително съ голѣми антични тухли. Главнитѣ двѣ улици и до днесь, както и въ старо врѣме, се кръстосватъ въ прави линии отъ врата къмъ врата подъ прави ѫгли.

Топли извори има нѣколко въ градището и около него. Близо до центъра на четвероѫгълника се намиратъ три извора съ стари каменни басейни, подъ сгради съ кубета по ориенталенъ образецъ: Хаву́зътъ + 47° C., Чолуджа́ + 40° C., Инджѐзътъ + 40° C., споредъ моя термометъръ. Вънъ прѣдъ западнитѣ врата се намира изворътъ Кюпчѐзъ, прѣдъ източнитѣ Кѫзла́ръ или Мо́мина, и двѣтѣ въ заградени здания; освѣнъ това има още нѣколко отворени топли води, въ които се перѫтъ дрехи. При влизанието въ Хавуза бѣхъ изненаданъ отъ множеството Турци, Ерменци и Българи, които съ кожа вече червено подпухнѫла седѣхѫ въ прозрачната вода толкова гореща, че едвамъ можахъ да се турѭ въ неѭ рѫката. Такива удоволствия ние западнитѣ хора неможемъ изтрая. За това пъкъ се кѫпахъ въ Инджеза, въ чийто залъ влѣзохме въ турски пещемали и съ налъми. Подиръ банята те избива силенъ потъ, който грае цѣлъ часъ; гоститѣ седѭтъ, завити въ бѣли хавлии, на рогозки въ комодни стаи, пиѭтъ вишновка и кафе, пушѫтъ цигари и се забавляватъ съ весели разговори. Като излѣзешъ слѣдъ това на слънце тъкмо по пладне, даже се и не изпотявашъ, ала скоро те обзема тежка умора и дълбокъ сънъ.

За минѫлото на това мѣсто нищо сигурно се незнае. Монетитѣ, тукъ намѣрени, сѫ повечето римски кѫсове отъ 2. и 3. вѣкъ. Надписъ видѣхъ само единъ, сѫщиятъ, който издаде гръкътъ Цукаласъ и французитѣ Lejean и Dumont. Той се състои отъ 17 реда на гръцки, но камъкътъ се вижда само на половина, тъй като лежи въ праха на края на западнитѣ врата и десната му половина се крие подъ зида. Сега този надписъ е прочетенъ отъ

---

31 Споредъ статистиката отъ 1893 г. 346 жители, отъ които 208 души съ матеренъ езикъ турски, и 78 домакинства.

(П.).

Добруски и гласи: селското управление на тракийското село Ейтруза и съединенитѣ съ него общини Еприза, Гейзагра и Бидекира изказватъ благодарность на своя филархъ (види се римски чиновникъ) Емили Бейтисъ [32]. Българитѣ наричатъ това градище също Трояновъ градъ а Турцитѣ го приписватъ, като всички развалини въ Европа и Анадолия, на Генуезцитѣ (Дженевизлеръ). За неговото съграждание циркулира между населението прѣданието, че тепърва тогава се удало, когато зазидали жената на най-младия зидарски майсторъ; тя е същата легенда, която се разказва и за Кадинъ мостъ при Кюстендилъ, въ сръбската пѣсень за съграждането на Скадерската крѣпость, въ новогръцката повѣсть за моста при Арта и въ румънската за черквата въ Куртеа де Арджишъ [33]. Цѣлиятъ планъ на крѣпостьта е римски, обаче самитѣ зидове вече по своитѣ смѣняеми пластове и поради липсата на кули иматъ по-късенъ изгледъ. Също споредъ слѣдитѣ на калдаръмитѣ нѣма съмнѣние, че римското шосе отъ Пловдивъ за Дунава е минавало прѣзъ тукъ. Споредъ Хиерокла граматика, съврѣменикъ на Юстинияна, провинцията Тракия имала петь града: Филипополисъ, Берое, Диоклецианополисъ, Себастополисъ, Диосполисъ. Ние знаеме само първитѣ два; останжлитѣ три града, които се повтарятъ и въ найстаритѣ епархиялни списъци на източната черква като сѣдалища на епископи, подчинени на Пловдивския метрополитъ, не сж ни познати по-отблизу [34]. Докато небѣхж познати голѣмитѣ развалини въ Чирпанско, мислѣхъ, че съ Хисаръ може да е идентиченъ Диоклецианополисъ, който билъ обезпокояванъ на 587 г отъ Аваритѣ въ похода отъ Берое за Пловдивъ, ала по посоката на този походъ, тозъ укрѣпенъ градъ трѣбва да се търси по-скоро въ околностьта на стария Пизусъ (стр. 158). Оставатъ тогава Себастополисъ и Диосполисъ. Епиграфичнитѣ открития може би ще освѣтжтъ нѣкога тази загадка; за това трѣбва да се прѣгледатъ турскитѣ и християнски гробища въ околностьта, съ камъне може би и антични. По-сигурно извѣстие имаме отъ срѣднитѣ вѣкове. Царь Алекси Комненъ (1081—1118) основалъ на сѣверъ отъ Марица близо до Пловдивъ градъ Неокастронъ или Алек-

---

[32] Сборникъ на Мин. XIII, 432—433.

[33] Хисарското прѣдание съобщи Бобчевъ въ Пловдивското мѣсечно списание „Наука" III, стр. 25 заб.

[34] Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, ed. Parthey. Berolini 1886 p. 5, 72, 160, 179, 195.

сиуполисъ[35] за обърнжтитѣ Павликяни, на които съ хрисовулъ имъ подарилъ тамъ кжщи, лозя и нивя. Новото основание е станжло, както обикновенно се е правѣло, на вѣрно на мѣстото на по-старо селище. Потомцитѣ на Павликянитѣ, разбира се побългарени и принадлежащи на католическата черква, и до днесь съ своето старо име (стр. 143) живѣжтъ въ самата околность на Хисара; найсѣверното чисто павликянско село Даваджово лежи тъкмо подъ южната страна на старото градище, нѣщо повече отъ километъръ отъ него.

Отъ Хисара на 31. Юли се отправихъ за Пловдивъ, ала не на право, а съ забиколка. Най-напрѣдъ вървѣхме къмъ югозападъ край politѣ на Срѣдна Гора по вълнообразенъ теренъ, покритъ повечето съ низки джбови гжсталаци, въ които пъплѣхж сума костенурки. На мѣста се показва и скалистъ теренъ. По низкитѣ баири се простирахж сѣнчести джбови кории съ стари дървета. Множество круши, диви и питомни, растжтъ край пжтя. Общото впечатление отъ мѣстностьта е пустота, която се чувствува особенно въ тежката горещина. По немногобройнитѣ нивя събираше снопьето женското население съ груби чърти, но привѣтливо. На едно мѣсто изгубихме пжтеката и се лутахме малко врѣме изъ джбака като да бѣхме създадени за хайдуци. Като минжхме по-напрѣдъ два потока, които течехж на югъ, прѣминжхме $1^3/_4$ ч. отъ Хисаръ пѣсъчно безводно корито, около 30 метра широко; на десно отъ него се издигаше една могила. Половинъ часъ по-нататъкъ вървѣхме около сѣверния край на селото Паничéрево. По тамошнитѣ ливади и нивя на всѣкждѣ бѣхж разпръснжти уединѣли хубави орѣхи, съ голѣми обли корони—типично дърво на румелийската покрайнина. Като прѣпускахме по присойнитѣ пасбища наслаждавахме се отъ хубава панорама. Срѣдна Гора на изтокъ отъ Богданъ е толкова низка, че прѣзъ нейния гребенъ се виждатъ Кадимлия и Гюмрукчалъ, длъгиятъ еднообразенъ гребенъ надъ Карлово и поостритѣ върхове надъ Сопотъ. На другата страна плуваше въ омáра образътъ на Родопитѣ съ нейнитѣ прорѣзи и на далечната Рила съ явнитѣ снѣжни петна на Мусалла.

---

35 Г. Ат. Такелла, поддиректоръ на Пловдивската Нар. Библиотека ми съобщи, че прѣзъ лѣтото на 1897 г. при разкопката на нѣколко могили при католишкото с. Калъчлии, въ десно на пжтя отъ Пловдивъ за Брѣзово, 2 километра на ЮИ отъ това село открилъ около една развалена стара чешма основитѣ на старъ градъ, споредъ него Алексиуполисъ. Близо до тѣхъ вървѣлъ на ЮИ развален старъ римски друмъ, който идѣлъ навѣрно отъ къмъ Хисара.

(П.).

Слѣдъ три часа яздение стигнѫхме до Старо Новосело (тур. Чьомлекъ-Еникьои), голѣмо българско село (1815 жители)[36] при политѣ на Чифиръ, при което пакъ се забѣлѣзватъ гюлове. Селото взело участие въ възстанието на 1876 г. и било съвършенно изгорѣно. Както на всѫдѣ изъ Румелия бѣлѣеше се посрѣдъ кѫщитѣ нова училищна сграда. Тукашната рѣка Песченйкъ, която изтича отъ Срѣдногорскитѣ вѣковни гори, всѣкога има вода, и лѣтно врѣме, казватъ, по-малко исъхва отъ Стрѣма. Селото, казватъ, по-напрѣдъ често се прѣнасяло отъ мѣсто на мѣсто.

По-нататъшниятъ ни пѫтъ водѣше пакъ между еднообразни дѫбови кории безъ по-голѣми дървета и безъ изгледъ, освѣнъ на близката Срѣдна Гора, тукъ доста стръмна и съвършенно залѣсена. Слѣдъ единъ часъ се показа Крàстовската Бáня (406 м.), сѫщо тъй курортъ. Въ гората се издига малка кѫщичка съ два грубо направени каменни басеина, въ които отъ врѣме на врѣме вали прѣзъ дървената стрѣха. Отъ странитѣ има двѣ стаички за гости, въ които почти неможе да се живѣе поради изобилието на дървеници. Врѣдъ на около стърчахѫ въ гората между дѫбоветѣ низки сламенни колиби, отъ които гоститѣ, повечето селско население отъ Пазарджишко, излизахѫ лазишката, за да се позабавляватъ съ насъ. Копривщенци тукъ малко ходѭтъ, тъй като отъ кѫпанието, подиръ бързата промѣна на климата отъ планинския хладъ въ горещата равнина, придобивали треска. Температурата на извора споредъ моето измѣрвание е $+ 45^{0}$ *C.*, която на тукашнитѣ гости (чакъ тукъ е проникнѫло познанството съ термометъра) се виждаше малка.

Около четвърть часъ по-нататъкъ на западъ лежи Крàстово (първоначално навѣрно Крѫ́стово), опърпано село, при което пѫтятъ отъ Копривщица за Пловдивъ слиза въ полето. На Срѣдна Гора се вижда високо горѣ бѣлата кула до голия Вълкъ и червената стрѣха на по-долната втора кула посрѣдъ гората. Смѣта се отъ тукъ $2\frac{1}{2}$ ч. пѫть до горната кула и толкова отъ тукъ до Копривщица. На серпентинитѣ между двѣтѣ кули ставатъ често смѣли грабежи и убийства отъ непозната рѫка, казватъ отъ Турци изъ Гьопса. Недалече отъ Крастово на сѣверозападъ се намиратъ единственнитѣ турски села въ тукашната подпланинска мѣстность, двѣтѣ Османово (стр. 339). Отношенията между двата народа не сѫ добри; когато ние пѫтувахме при Паничерево при вечерь въ широкото поле биде

[36] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 2153 жители. (П.).

убитъ единъ Турчинъ въ своята кола а колата заедно съ мъртвеца запалени; воловетѣ си продлъжавали пѫтя до като на хората отъ околностьта не обърнѫлъ вниманието този подвиженъ огень.

Неискахме да нощуваме въ непривлѣкателнитѣ стаи на хана, та прѣдпочетохме да се разположимъ на широкия приземенъ чардакъ, разбира се на земята, както си бѣхме облѣчени и съ ботушитѣ. Нощьта бѣше топла; вечерьта на 7 ч. още +30° C. а зараньта на $4^1/_2$ ч. вече +26° C. Звѣздитѣ ясно блѣщукахѫ между лозовитѣ листа надъ насъ а гласоветѣ на петлитѣ и магаретата и тупканието на коньетѣ на двора отъ врѣме на врѣме нарушавахѫ ни съна. Веднѫжъ ме събуди нѣкакво си шавание при главата; простирамъ си рѫката и хващамъ меко коте—на пармаклъка надъ мене висѣхѫ дисаги съ сурово месо. На зараньта се михме отъ «машината» за миение, както ѭ тукъ наричатъ; тя е тенекиена газова кутия, снабдена съ чучуръ за пущание на вода.

Тукъ прѣстанѫ пѫтуванието съ конь, когото замѣсти пакъ колата. Моятъ спѫтникъ се върнѫ въ Копривщица; за това пъкъ къмъ мене се присъедини единъ внукъ на стария български патриотъ Д-ръ Чомаковъ, когото неможахъ да убѣдѭ да ми не оказва и въ Пловдивъ своето гостоприемство. Пѫтуванието отъ Крастово до Пловдивъ трая 5 часа. Тръгнѫхме на 1. Августъ много рано (5 ч. 20 м.). За половинъ часъ се излиза при селото Гере́нъ отъ низкитѣ издънки на Срѣдна Гора, обрасли съ досаденъ дѫбакъ, въ равнината. Отъ страна пакъ забѣлѣзахме Сопотскиятъ и Карловскиятъ Балканъ; Гюмрукчалъ постоянно се виждаше изъ отзадъ. Покрайнината ставаше всѣки часъ по-тѫжна и по-пуста. Най-напрѣдъ се появяватъ уединени кичести орѣхи и дѫбове, тукъ-тамѣ събрани въ приятни кории, ала и това прѣстава. Гѫсталаци отъ бѫзъ (Sambucus) буйно растѫтъ край пѫтя. Нѣма сѣнки, и слънцето пече все повече и повече чувствително. Окото прѣдпочита да се устреми на образитѣ по широкия хоризонтъ, на срѣщнитѣ Родопи, на които постъпенно разпознава високо лежащитѣ обработени земи, на седемьтѣ Пловдивски тепета, които ставатъ все по-ясни и по-ясни, и на звѣновиднитѣ хълмове на вулканическото Коюнте́пе на десно. Пустото впечатление се увеличава отъ развaленото турске село Кара-Мустафаларъ (6 ч. 45 м.) до шосето, съ нѣколко бѣдни сламенни хижи на новитѣ прѣселници отъ Крастово. При голѣмото българско село Насфакьои (7 ч.) захващатъ да се издигатъ безбройни малки могилки, разпръснѫти отъ тукъ до Марица като ку-

пове сѣно [37]. Въ мѣстното училище имаше нѣкакво шумно общинско засѣдание; бѣше тъкмо праздникъ, «Илинъ-день». Половинъ часъ по-нататъкъ кръстосахме коларския пѫть отъ Хисара за Пазарджикъ. Догонихме керванитѣ на весели Копривщенци, кираджии и абаджии, и Турци отъ Османово, които карахѫ дърва за продань въ Пловдивъ. Селата ми се показахѫ сиромашки, съ бѣдни глинени кѫщички между високи плетове отъ сухи трънье и храсталакъ, безъ градини и безъ лозя. Вино взиматъ отъ политѣ на Родопитѣ, ала прѣзъ праздницитѣ по-обичатъ, казватъ, да пиѭтъ ракия. Земята при всичката плодородность, малко е разработена. Кладенцитѣ приличатъ на маджарскитѣ, съ ведра, които се спущатъ долу съ верига, окачена на длъга греда, закрѣпена о една подпорка. Отъ селото Строево (8 ч. 30 м.) дърветата съвършенно се изгубихѫ. Въ степьта (9 ч. 45 м.) поихме коньетѣ при една чешма подъ висока могила съ хубавъ погледъ на Пловдивъ и Родопитѣ; на южната страна на могилата се протака отъ югозападъ къмъ сѣвероизтокъ откѫслекъ отъ калдаръмъ, три метра широкъ, безъ съмнѣние остатъкъ отъ римското шосе отъ Пловдивъ за Хисара. Скоро стигнѫхме Калоферското шосе и влѣзнѫхме (10 ч. 15 м.) между първитѣ кѫщи на Пловдивскитѣ махали на лѣвия брѣгъ на Марица.

---

[37] При селото Чардакъ на югъ отъ Насфакьои се намирали постоянно стари монети на мѣстото, наречено „керемидитѣ.“ При селото Мързянъ, на югъ отъ Строево, селянитѣ на 1880 г. отворили една могила, намѣрили въ неѭ каменна стая, въ която имало глинени вази, кости и други нѣща, ала както разказва г. Такела въ Пловдивския вѣстникъ „Echo des Balkans“ 1885 бр. 4, до като узнае за това Пловдивската префектура, всичко било разграбено. Въ могилата имало и мраморна плоча съ барелиефъ, който е прѣдставялъ плачаща жена, подкрѣпяна отъ единъ войникъ. Тази плоча се намира сега въ Пловдивския музей.

4. Родопи.

Часть първа (историческа).

Общъ характеръ на планинската верига. Исторически прѣгледъ. Беситѣ. Провинцията Родопи и подпланинското морско крайбрѣжие. Византийскитѣ епископства. Покрайнинитѣ Меропи, Ахридосъ и Мора. Смоляне и Рупци. Прѣдполагаемитѣ Драговичи. Българското рупско нарѣчие. Планинскитѣ династии Иванко, Славъ и Момчилъ. Властитѣ въ срѣдовѣковнитѣ и днешни Родопи. Дохаждането на Турцитѣ. Овчаритѣ Юруци. Разпространението на исляма. Страната на Помацитѣ (мохамедански Българи). „Непокорнитѣ села“ на помашката „република“ между Румелия и Турско и тѣхната история 1878 — 1886 г.

Голѣмото пространство между Пловдивско поле и Егейско море се изпълня отъ рѣка Места дори до долна Марица отъ Родопскитѣ планини. Като излизатъ отъ могѫществения вѫзелъ на Рила планина на югоизтокъ, тѣ се разцѣпватъ по-нататъкъ на двѣ вериги, между които при подножието на Крушова, най-високиятъ Родопски връхъ (до 2300 м.), извира рѣка Арда, която се влива въ Марица прѣдъ самия Одринъ. Долината на Арда е най-голѣмиятъ отъ всички дълбеи въ тази пространна планинска система; останѫлитѣ рѣчни долини всички сѫ тѣсни, съ голѣмъ наклонъ и слабо заселени. Вѫтрѣшностьта на тѣзи планини прави особно впечатление. Около високитѣ върхове съ не много стръмни форми, които особенно въ западната часть често иматъ повече отъ 2000 метра надморска височина, се простиратъ много широки поляни, сгодни за прѣселническото пастирско стопанство. На сѣверната страна сѣверниятъ пѫтувачъ остава изненаданъ при вида на хубавитѣ вѣковни иглолистни гори; Родопитѣ сѫ най-южната область на конифеpовитѣ гори въ цѣла Европа, които се спущатъ по тѣхнитѣ склонове сравнително до много низъкъ поясъ. На склона обърнѫтъ къмъ Егейско море прѣобладатъ букитѣ, които се простиратъ дори до срѣдноморската крайбрѣжна флора [1]. Населението е рѣдко, повечето пастирско и дърварско. По-богатитѣ покрайнини се простиратъ само по политѣ; такива сѫ лозарскиятъ край съ заможни градчета край Пловдивско поле и неширoката топла приморска равнина по Егейското крайбрѣжие, въ наше врѣме страната на най-добрия тютюнь, който става най-добрѣ около града Карасу-Ениджe близо до устието на Места.

---

[1] За флората на Родопитѣ пише Dr. H. Dingler, Das Rhodopegebirge und seine Vegetation. Zeitschrift des Alpenvereins 1877, кн. 2.

Срв. сѫщо Ст. Георгиевъ: Родопитѣ и Рилската Планина и нихната растителность. Мсб. кн. III, стр. 324—354, IV, стр. 529—585, V, стр. 311 — 354. (П.).

Името ἡ Ῥοδόπη е останжло отъ Херодотово врѣме (7,111), който описва тази верига като високи планини, покрити съ гори и снѣгъ, дори до днесь, но повечето въ литературата, отколкото въ паметьта на населението [2].

Въ старата гръцка и латинска литература, поетическа и прозаична, много често се споменуватъ Родопитѣ. Старитѣ Елени се запознали съ тази планинска верига много рано отъ къмъ морето, отъ гдѣто заснѣженитѣ нейни гребени надъ стръмнитѣ склонове изглеждатъ особно великолѣпно. Още Хомеровата Илияда (14,227) знае «снѣжнитѣ планини на Тракитѣ». По плодородното морско крайбрѣжие основали цѣлъ редъ градове, нѣкои отъ които, като Еносъ и Марония, и до сега сжществуватъ съ своитѣ стари имена.

Отъ многобройнитѣ тракийски племена въ вжтрѣшнитѣ Родопи най-много се прочули Беситѣ, историята на които може да се прослѣди отъ Херодота до царя Юстинияна. Тѣ живѣли въ западната часть на планината. Тѣхниятъ главенъ градъ Бесапара се намиралъ близо до днешния Татаръ-Пазарджикъ (стр. 122.) Покрай войнитѣ най-обичното имъ занятие било рудокопството, което отъ часть и до день днешенъ сжществува въ Родопитѣ. Въ врѣме на римското владичество отъ всички племена Беситѣ се най-много отличили и най-дълго врѣме се удържали; областьта на тѣхното име, което се срѣща въ многобройни военни надписи отъ цѣлата империя, се разширила дори до Сердика, Берое и Филипи.

Сѣверната подпланинска мѣстность въ по-кяснитѣ римски столѣтия, както и въ срѣднитѣ вѣкове, е принадлежала подъ Пловдивъ, центъръ на особна provincia Thracia. Южната пъкъ часть съ морското крайбрѣжие отъ Места до долна Марица въ Диоклецияново врѣме била организувана въ provincia Rhodope. Градоветѣ на тази провинция, между които бижтъ въ очи многобройнитѣ имена дадени тѣмъ отъ единични царье, сж лежали повечето близо до морето [3]. Главниятъ градъ на провинцията, много стариятъ Еносъ (Αἶνος, Aenus) при устието на Марица и до днесь сжществува; неговото пристанище съ растещата делта на Марица много обаче е отнесено. Обща участь постигнжла Траянополисъ и Максимиянополисъ (Мосинополисъ у Византийцитѣ, Месинопле у кръстоноситѣ); още въ 13. столѣтие тѣ и двата били населени, ала

---

[2] Българитѣ пишжтъ по новогръцки изговоръ Родо̀пи, повечето въ мн. ч. Родо̀питѣ, при всичко че би трѣбвало да се пише Родо́па въ ед. ч.

[3] Вж. Ammianus Marcellinus 27,4. Prokopios de aedif., Hierokles, римскитѣ пжтописи, списъцитѣ на най-старитѣ епископства и т. н.

вече въ врѣмето на Кантакузена били запустѣли. Тѣхнитѣ развалини и досега сѫ прочути и много прѣдания сѫ разпространени за тѣхъ между народа; развалинитѣ на Траянополъ, и до сега познати подъ старото име, лежѫтъ малко на страна отъ устието на Марица близо до селото Деде Агачъ, гдѣто се свършва желѣзницата отъ Одринъ къмъ Егейско море, а съсипнитѣ Месинъ-калеси се показватъ до днешния градецъ Гюмурджина (виз. Кумуцéна). Въ околностьта на залива или лагуната, която днешнитѣ моряци наричатъ Лагосъ, се намиралъ Анастасиополисъ, близо до по-късния византийски Перитеорионъ[4] (старослав. Перитоpъ), и старогръцката Абдера (Полистилонъ у Византийцитѣ) на сегашния носъ Балустра-бурунъ. На западъ отъ изброенитѣ градове се намиралъ Топиросъ при долна Места. Въ вѫтрѣшностьта единственниятъ голѣмъ градъ билъ Nicopolis ad Nestum (може би Кайсарополисъ на Византийцитѣ), сегашниятъ Неврокопъ, срѣщу който лежи задъ Места старо градище, наричано и до сега Никополь; въ 2. и 3. столѣтие тукъ е имало и монетенъ дворъ (сѣкли сѫ пари съ надписъ Οὐλπίας Νικοπόλεως πρὸς Μέστῳ)[5]. У Прокопия се споменуватъ още нѣколко по-малки кастели, но за тѣхното мѣстоположение нищо сигурно неможемъ каза.

Отъ по-старо византийско врѣме първитѣ извѣстия за Родопитѣ срѣщаме въ списъцитѣ на епископствата отъ врѣмето на царя Лъва Философа (886—907)[6]. Тогава въ тѣзи планини се срѣщали границитѣ на три метрополии, Траянополска, Пловдивска и на македонскитѣ Филипи. Траянополскиятъ метрополита, който по-късно се подписвалъ и πάσης Ῥοδόπης, ималъ осемъ епископа, чиито сѣдалища (освѣнъ едно непознато) се намирали всички по морското край-

---

[4] Кантакузенъ 1,541 твърди, че Перитеорионъ ужъ билъ основанъ отъ Андроника III. (1328—1341) на мѣстото на стария Анастасиополисъ (за който пише Prokopios de aedif. 303). Това отъждествяване обаче е погрѣшно, тъй като въ старитѣ списъци на епископствата ὁ Ἀναστασιουπόλεως и ὁ Περιθεωρίου се споменуватъ единъ до другъ; Перитеорионъ знаѭтъ най-послѣ и Fulcher отъ Chartres въ извѣстието за първия кръстоносенъ походъ (подъ формата Pretoria) и Акрополитъ. Когато пѫтувалъ Bertrandon de la Brocquière (1433 г.) Перитеорионъ, чието мѣстоположение той ясно описва, още билъ населенъ.

[5] Идентичностьта на Кайсарополь съ по-стария Никополь доказва Tomaschek, Ost. Gymnasialztschr. 1867, 713. Грамотата за основанието на Бачковския мънастирь обаче поставя Кайсарополь къмъ морето, съ езеро и риболовци, разбира се до колкото можемъ да довѣряваме на извлѣченията на попа Константина. Въ черквата името на този Никополь се употрѣбяло до 14. столѣтие: Acta patr. 1,146.

[6] Tafel, Const. Porph. de provinciis 44—51; Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum ed. Parthey стр. 122. Срв. Heerstrasse 72 заб. 6.

брѣжие [7]. Метрополита, сѣдалището на когото било въ старитѣ Филипи въ сегашно Драмско поле, ималъ седемъ епископа, отъ които два сигурно принадлежжтъ въ планинската вжтрѣшность, Кайсарополскиятъ (може би въ Неврокопъ) и Смолѣнскиятъ, за когото още ще поговоримъ [8]. На Пловдивския метрополитъ били подчинени десетъ епископа. Нѣкои отъ тѣхъ имали сѣдалищата си близо дори до Одринъ; отъ останжлитѣ Ἰωαννίτζα се споменува на 1339 г. като епископски градъ покрай Перперакионъ, който се намиралъ въ долината на Арда, Βούχοβα напомня селото Буково близо до Хасковскитѣ бани а Βελιχεία съ чисто славянско име се повтаря и между сѣдалищата на Филипската черква [9].

По-подробни извѣстия за тѣзи покрайнини се запазили отъ 12. до 14. столѣтие. Тогава мощната Родопска планинска система, отъ сѣверната страна прикрита отъ цѣлъ редъ укрѣпени замъци, била една отъ главнитѣ опори на Византийцитѣ срѣщу Българитѣ, особенно като охрана на крайморския пжть отъ Цариградъ за Солунъ. Укрѣпенитѣ замъци били подчинени на Пловдивъ, важна гранична крѣпость. По-главни отъ тѣхъ били Станимака, (Стенимахосъ), Перущица, Кричимъ и Чепино; тѣзи четире и други «градчеда и паланки (πολίχνια κα κωμοπόλεις), които лежали подъ Родопитѣ» по често се споменятъ отъ Акрополита, който на едно мѣсто изрично казва, «че всичкитѣ тѣзи укрѣпени мѣста лежжтъ прѣдъ лицето на Родопскитѣ планини и пазжтъ всичко, което е задъ тѣхъ» [10]. Царь Кантакузенъ споменя двѣ провинции въ Родопитѣ; първата била Мора (Morrha) въ планинската вжтрѣшность, другата пъкъ се наричала провинция Станимашка и Чепинска, при всичко че къмъ неж принадлежалъ и Пловдивъ [11]. На едно мѣсто царственниятъ историкъ изброява всички укрѣпени градове на тази провинция: «Тѣ били деветь: Чепино и Кричимъ, Перущица, Св. Юстина, Филипуполисъ, градъ чудесенъ и го-

---

[7] Дидимотеихосъ, Макри, Мисинополь, Анастасиополь, Порои (на сѣверния край на Логоската лагуна, Ксантия, Перитеорионъ и непознатото инакъ епископство „Теодориту" (срв. Теодорополисъ въ пров. Родопи у Прокопия 305).

[8] Θεωρίου, Полистилонъ (старата Абдера), Βελιχείας, Христополисъ (днешна Кавала), Смолѣнé, Кайсарополисъ, Анакторополисъ (днесь Елефтерополи при морето близо до Кавала).

[9] Срв. за тѣхъ Heerstrasse 73. За Драмица вж. по-долѣ описанието на Каваклийско; Βλεπτον остава непознато.

[10] Акрополитъ 84,119,120.

[11] Ἐν Ῥοδόπῃ ἑτέρα (безъ Мора) ἐπαρχία Ῥωμαίοις ὑπήκοος, Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης προσαγορευομένη, Кантакузенъ 2,405. Τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις 2, 406. Родопскитѣ провинции съ Станимака и Чепино 1,135,176.

лѣмъ, Станимака (Στενίμαχος), Айтосъ (Ἀετός), Беадносъ (Μπέαδνος) и Козникъ (Κόσνικος)» [12]. Първитѣ шесть по-нататъкъ ще опишѫ по-подробно; послѣднитѣ три (списъкътъ до тукъ върви съвършенно по редъ отъ западъ къмъ изтокъ) се намирали било на изтокъ отъ Станимака сѫщо тъй по планинскитѣ поли, или може би вѫтрѣ въ планината; напомнятъ ни за тѣхъ помашкото село Беденъ при горното течение на Кричимската рѣка и селото Козница при Смилянъ въ околностьта на изворитѣ на Арда. Освѣнъ тѣхъ тукъ е имало и нѣколко по-малки крѣпости, което се вижда отъ развалинитѣ и отъ думитѣ на самия Кантакузенъ [13]. Къмъ тѣхъ е принадлежала крѣпостьта Прусинъ или може би Брусинъ (Προυσηνόν), гдѣто на 1189 г. Византийцитѣ били разбити при политѣ на планината отъ кръстоносцитѣ [14], пакъ «жабиятъ замъкъ» Βατραχοκάστρον между Кричимъ и Баткунъ [15] и укрѣпеното селище Баткунъ подъ Чепино [16]. Латинскитѣ лѣтописци отъ третия кръстоносенъ походъ споменуватъ още нѣколко укрѣпени селища, ала тѣхнитѣ имена не сѫ сигурни.

Въ вѫтрѣшностьта на планината се споменуватъ четире области: земята на Смолѣнитѣ, Меро́пи, Ахридо́съ и Мора. Най-напрѣдъ на тѣхъ обърнѫлъ внимание прѣди повече отъ 40 годинъ многозаслужилия за историческата география на полуострова Тюбингенски професоръ Тафелъ; той поставя Ахридосъ въ сѣверната, Мора въ източната и Меропи въ южната часть на планинската верига. [17] Въ монографията си за стария пѫть отъ Бѣлградъ до Цариградъ доказвахъ тъждественностьта на Ахридосъ съ Мора и ги поставяхъ въ дългата долина на рѣка Арда; Меропи търсѣхъ на югъ отъ Мора а Смолѣни при рѣката Места. [18] При всичко че въ пѫтуванието си нѣмахъ възможность да проникнѫ дори до Арда и Места, тѣзи въпроси могѫ сега да изложѫ още по-подробно и по-точно.

Името Смолѣни се срѣща най-напрѣдъ въ единъ гръцки надписъ, който е прѣписалъ единъ французски езуитинъ на 1707 г.

---

12 Кантакузенъ 2,406.

13 Καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων οὐκ ὀλίγων ὄντων. Кант. 1,135.

14 Никита Акоминатъ 534. Tomaschek, Öst. Gymnasialztsch. 1878,208 мисли, че той може би е тъждественъ съ „Пернисъ" у Ансберта.

15 Никита 679.

16 Никита все тамъ, Акрополитъ (Βατκούνιον, πόλις и χώμη) 128 слд. и Bacon у Ансберта.

17 Tafel, Via Egnatia (1841) II, 46, Symbolae criticae ad geographiam Byz. 1, 84 (1847).

18 Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 96—98.

отъ нѣкакъвъ си мраморенъ стълбъ между развалинитѣ на стария Филипи. Надписътъ, незапазенъ цѣлъ, може би ще да е отъ врѣмето на царя Симеона, е поставенъ отъ Българитѣ и говори за похода на воеводата Кауханъ противъ τοὺς Σμολεανού(ς).[19] Между епископскитѣ сѣдалища, подчинени въ сѫщото врѣме на Филипския метрополитъ, е била, както се вече каза, и епархията τῶν Σμολένων. Въ 11. вѣкъ въ земята на τῶν Σμολένων живѣлъ гръцкиятъ пустинникъ Филипъ, авторътъ на «Диоптра»[20]. Къмъ края на 12. вѣкъ Никита Акоминатъ, който познавалъ Родопскитѣ покрайнини отъ собствени наблюдения, два пѫти споменя провинцията τὸ θέμα τῶν Σμολένων.[21] Отъ Никитовия разказъ, какъ възстанието на българина Иванко (1199 г.) се разпространило отъ Пловдивско прѣзъ планинитѣ до морското крайбрѣжие при Ксантия и Мосинополь, като обхващало и Смолѣнската покрайнина, вижда се ясно, че Смолѣнитѣ сѫ живѣли въ сегашната покрайнина Ахъръ-Челеби при горна Арда. И до сега тамъ има голѣмо село Смилянъ (тур. Исмиланъ) съ голѣми развалини, безъ съмнѣние центъръ на старата Смолѣнска область. Смолѣнското епископство отдавна е унищожено; въ послѣдно врѣме неговата область завземала Ксантийската епархия, която се срѣщала съ Пловдивската при селото Широка Лѫка въ покрайнината Рупчосъ.

Въ сѫщата котловина на горна Арда се намира и покрайнината Меро̀пи (Μερόπη), която се споменя въ мемоаритѣ на царя Кантакузена, 150 годинъ подиръ послѣдното извѣстие за Смолѣнитѣ. Отъ неговитѣ думи излиза, че подъ това име най-напрѣдъ се разбирала нѣкаква си планина (τὸ αὐτὸ ὄρος) а слѣдъ това и нейната околность. Освѣнъ «други села, не малочисленни» имало въ нея и двѣ по-голѣми укрѣпени селища (φρούρια), Св. Ирина и Повисдо̀съ (Ποβιστδός), и много други по-малки. Жителитѣ, номадски български овчари, съотечественници на Момчилъ юнакъ, когото Кантакузенъ назначилъ управитель на Меропи, живѣли въ тази планина «въ неукрѣпени села» (ἐν κώμαις ἀτειχίστοις). За мѣстоположението на покрайнината узнаваме още, че на изтокъ тя граничела съ Мора, на югъ съ града Ксантия.[22] Отъ всичко това може да се сѫди, че Меропи е завземала по-първата Смолѣнска область, сегашната Ахъръ-

19 Corpus inscr. graecarum IV p. 318, № 8691 B.
20 Дриновъ, Заселеніе Балк. полуострова Славянами 165.
21 Niketas Akominatos 679, 708.
22 Кантакузенъ 2, 402, 403, 421, 530. Момчилъ отначало владѣлъ онѣзи два споменѫти укрѣпени града а слѣдъ това си присвоилъ и други: καὶ τῶν κατὰ Μερόπην φρουρίων ἦρχε παντων.

Челебийска покрайнина при Горна Арда. За Повисдъ твърдѣхъ въ монографията си за шосето отъ Бѣлградъ до Цариградъ, че то е безъ съмнѣние погърчена форма на славянското име **Подвисъ**, което се често повтаря между названията на укрѣпенитѣ селища; тъй се нарича въ България и една развалина при Камчия. По-послѣ съ очудвание чухъ, че въ Ахъръ-Челебийско не далече на сѣвероизтокъ отъ Смилянъ и до сега се намира село **Нодвисъ** съ стари развалини, при рѣката Чатакъ-дерé, което се влива въ Арда отъ лѣва страна; около него сѫ селата Устово (тур. Чатакъ), Трънъ и Тйкале.[23]

Азъ мислѭ, че името на Меропскитѣ планини (слѣдъ отпаданието на безакцентния началенъ слогъ **ме**) стои въ свръзка съ названието на сегашната покрайнина, наречена **Рýпчосъ**, която почва близо до Подвисъ и обхваща планинската мѣстность отъ тукъ на сѣверъ чакъ близо до Станимака и Кричимъ, както и съ името **Рýпченци**, **Рýпци**, **Рупалàни** и **Рупалйи**, както се наричатъ отъ своитѣ съсѣди всички Българи въ Родопитѣ отъ Перущица чакъ до Еносъ.[24] Това име е старо: още Вранчичъ на 1553 г. чулъ въ Пловдивъ да наричатъ Родопитѣ изобщо **Рупска** планина (Rupzca).

Името **Ахридóсъ**, често споменувано въ 11.—13. вѣкъ, споредъ Акрополита сѫщо тъй било първоначално название на планини, като означавало цѣлитѣ Родопи или извѣстна тѣхна часть.[25] То е произлѣзло може би отъ старобългарското хрѫдъ, скала. Акрополитъ споменува въ тази покрайнина шесть укрѣпени града. Три отъ тѣхъ сѫ познати: **Ефремъ** (Ἐφραίμ), «château l'Efraim» у Villehardouin, 5 дни отъ Одринъ, ще се е намиралъ на вѣрно при селото Еврем-

---

[23] Това извѣстие ми прѣдаде г. Илия Блъсковъ, редакторъ на „Държавенъ Вѣстникъ," който нѣкога билъ учитель въ Ахъръ-Челеби. Картитѣ на тази покрайнина още сѫ много непълни. На австрийската карта (отъ 1880 г.) сѫ отбѣлѣзани „Tikalie" и „Tirin" и селото Чатакъ; Подвисъ се намира слѣдователно на изтокъ отъ градеца Пашмаклѫ, гдѣто сега е сѣдалището на турския каймакаминъ на Ахъръ-Челебийската кааза. Г. Христо П. Константиновъ, български журналистъ, родомъ отъ Пятково въ Ахъръ-Челеби, ми разправяше, че въ Подвисъ има двѣ крѣпости една срѣщу друга отъ двѣтѣ страни на рѣката. Отъ сѫщия чухъ, че въ тази покрайнина се намиратъ и римски надписи, отъ които единъ ужъ се намиралъ на една скала между селищата Арда, Тозбурунъ и Козница.

[24] Вж. моята статия Der Urprung des Namens der Rupci in der Rhodope. Ягичовия Archiv 8, 96—99.

[25] Τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδὼς ὠνόμασται, Акрополитъ 42; cf. 77, 119, 126. Род. п. Ἀχριδοῦ Никита 535 и Акрополитъ, дат. п. ἐν Ἀχριδῷ, вин. п. τὴν Ἀχριδώ Anna Komnena ed. Reifferscheid 1, 138.— Provincia Phylipupleos, Veroys, Moras et Archridij, въ Венецианската привилегия на царя Алексия III. 1199, Tafel und Thomas 1, 269.

кьои при долна Арда, тамъ гдѣто отъ десно отъ покрайнината Султанъ-Ери дохажда рѣката Бургазъ-дерé, тъй наречена отъ нѣкоя развалина (тур. бургазъ отъ гръц. πύργος). Мънякъ (Μνείαχος), «château Moniac» у Villehardouin, се намиралъ два дни на западъ отъ Ефремъ въ хубавата долина на Арда (fleuve de l'Arte).[26] Перперакионъ, който въ 14. вѣкъ билъ епископско сѣдалище,[27] е безъ съмнѣние укрѣпенъ градъ на десния брѣгъ на рѣка Перперекъ-дере, която тече отъ лѣво въ Арда, отбѣлѣзанъ на Викеноловата карта. Останжлитѣ три оставатъ за сега непознати: Остра (Οὔστρα) между Мънякъ и Перперакионъ, Кривусъ (Κρυβοῦς) между Перперакионъ и Ефремъ и «съвършенно незначителното укрѣпление» Патмосъ въ «Ахридоскитѣ планини.» Подъ името Ахридôсъ се разбирала слѣдователно долината на срѣдна и долна Арда. Отъ сегашнитѣ названия напомнятъ ни за него на гледъ името на покрайнината Ахъръ-Челеби при най-горното течение на Арда и името Ахря́не, както се наричатъ помацитѣ въ Ахъръ-Челеби и при горното течение на Кричимската рѣка, обаче и едното и другото оставатъ вънъ отъ границата на опази стара область. Името Ахряне произлиза по-скоро отъ библийскитѣ Агаряне (Ἀγαρηνοί), както православнитѣ още отъ срѣднитѣ вѣкове наричали Турцитѣ и изобщо мюсулманитѣ.

Въ втората половина на 13. столѣтие името Ахридосъ изчезва и у писателитѣ въ 14. вѣкъ, у Пахимересъ и Кантакузена се срѣща друго име Мора (Μόρρα). Него срѣщаме още въ византийската привилегия, дадена на Венециянцитѣ на 1192 г., гдѣто при изброяванието на провинциитѣ се споменýватъ една до друга «Мора» и Ахридосъ. Отъ свидѣтелството на Кантакузена, който споменя нѣкогашнитѣ Ахридоски укрѣпени градове Ефремъ и Хиперперакионъ като крѣпости въ Мора, излиза тъждественностьта на двѣтѣ покрайнини въ негово врѣме. Най-вѣроятно Мора първоначално е била една часть отъ стария Ахридосъ и то близо до Дидимотейхосъ (Димотика), може би сегашната покрайнина Султанъ-Ери, и тепърва по-късно името било прѣнесено по цѣлото долно порѣчие на Арда. Отъ Кантакузена узнаваме още, че Мора на сѣверъ се простирала до Станимашката провинция, на изтокъ дори до града Чрномѣнъ (сегашния Чирменъ) и близо до Одринъ, на югоизтокъ до околность-

[26] Villehardouin ed. Wailly Въ Кипертовата карта на новитѣ граници (Берлинъ 1881) има при Срѣдна Арда три села, чиито имена свидѣтелствуватъ, че тамъ има развалини: двѣ Хисаралти и едно Хисаръ-усту-кьои.

[27] Acta patriarchatus 1, 190.

та на Дидимотейхосъ, на югъ дори надъ крайморската равнина, а на западъ до границитѣ на Меропи.[28]

Населението на тѣзи Родопски покрайнини въ срѣднитѣ вѣкове е било главно пастирско и то номадско, което прѣзъ зимата слизало съ своитѣ стада въ крайморската равнина.[29] То се състояло отъ Българи и Власи. Освѣнъ селяни (ἀγρόται) и пастири споменятъ се сѫщо и градски жители (οἱ ἐν ταῖς πόλεσιν), които въ бурни врѣмена не били съгласни съ селянитѣ, отъ часть навѣрно Гърци.

Българско племе въ Родопитѣ се споменя само едно, често повтаряното Смолѣнѐ. Въ нашата историческа литература се поставятъ въ тѣзи покрайнини и Драговичи, отдѣлни отъ първитѣ, които тъй често се споменуватъ въ Солунско.[30] Обаче сѫществуванието на тракийскитѣ Драговичи е много съмнително. Прѣди нѣколко години българскиятъ писатель П. Р. Славейковъ изказа съмнѣние за мнимата Драговития въ Пловдивско. Разпитванието въ самата покрайнина и прѣглежданието на исторично географическия материялъ и мене убѣди, че цѣлата тази работа не стои на здрава основа.

Срѣдновѣковнитѣ паметници знаѭтъ само Драговичи въ македонското приморие, между Солунъ и Берое подъ Олимпъ, и тѣхното епископство (Δρουγουβιτείων, Δρουγουβιτίας), подчинено на Солунския метрополитъ[31]. Тепърва въ турско врѣме името на Драговичитѣ се появява въ титлата на Пловдивскитѣ метрополити. Тѣ почнѫли да се пишѫтъ «екзархи на цѣла Тракия», слѣдъ това, «екзархи на цѣла Европа и Драговинтия», гдѣто подъ Европа се разбира навѣрно римската провинция съ това име при Пропонтида, срѣщу провинцията Азия; по-късно употрѣбяли титлата «екзархъ на Тракия Дроговития» (ἔξαρχος Θράκης Δρογοβιτίας).[32] Тѣзи титли не могѫтъ да се прослѣдѭтъ много отъ рано, даже споредъ патриаршескитѣ актове отъ 14. столѣтие титлата «екзархъ на Тракия»

---

28 Пахимересъ 2, 605. Кантакузенъ 1, 191; 2, 161, 404, (Ефремъ), 426 (Перперекъ), 433, 436, 461, 530; 3, 251.

29 Кантакузенъ 1, 146; 2, 402, 421; 3, 251.

30 Šafařík, Sebrané Spisy 2, 235, Дриновъ, Заселеніе Балк. полуострова Славянами 168 и др.

31 Tafel, Const. Porphyr. de provinciis 47, Notitiae graec. episc. ed. Parthey 100, 109, 208, 250. Споредъ Димитра Хоматияна (Tomaschek, Zur Kunde der Haemus — Halb. 2, 80) една часть отъ тѣзи Солунски Драговичи живѣли дори въ Пологъ при изворитѣ на Вардаръ.

32 Въ най-късния списъкъ на епископствата (Tafel op. cit 54 nota, Notitiae p. 134) се казва, че Пловдивскиятъ метрополитъ има титла „екзархъ на цѣла Тракия,“ но че метрополитъ Дамянъ (надали сѫщиятъ, който е убитъ на 1410 г.) се писалъ ἔξαρχος πάσης Εὐρώπης καὶ Δραγοβιντίας.

въ византийско врѣме принадлежала не на Пловдивския митрополитъ, а на Одринския.

Домашниятъ списатель попъ Константинъ въ описанието на Пловдивската епархия 1819 г. прѣдполага, че названието «Друговития» въ митрополната титла произлиза може би (ἴσως) отъ потока наричанъ Δρογοβ·της при долния Кричимски мънастирь [33]. Това прѣдположение си пробило пѫть въ тази покрайнина и се разпространило. Нашиятъ съотечественикъ инженера Пелцъ (на 1877 г.) споменува въ тази покрайнина потока Драговица при Кричимъ, недалеко отъ тука градището Драговетъ (Драговецъ?), въ източнитѣ Родопи планината Драговина и т. н. [34]. Славейковъ (1882 г.) знае тамъ само поточето Драгоданъ, което тече прѣзъ западната половина на селото Кричимъ и другъ потокъ Драгана при Устина; името на крѣпостьта Драговецъ приписва го като измислица на едно извѣстно тамашно лице [35]. Когато азъ посѣтихъ тази покрайнина (1883 г.) забѣлѣзахъ само вързкави и неопрѣдѣлени данни. Въ Перущица жителитѣ ми разправяхѫ, че въ Кричимъ извира нѣкакъвъ потокъ Дра́говецъ, който се наричалъ и Сина вода, и знаехѫ за Драговития въ митрополитовата титла; за това пъкъ не имъ бѣше извѣстна крѣпость Драговетъ подъ това име. Кричимскитѣ селяни, хора душевно убити отъ събитията на 1876 г., отъ изгарянието на двѣтѣ имъ черкви и отъ откарванието на цѣлото село въ Пловдивъ въ «плѣнъ», нищо незнаехѫ да ми кажѫтъ по тозъ въпросъ. Въ Пещера пъкъ единъ познавачъ на тукашната покрайнина ми разправяше, че този потокъ въ Кричимъ се нарича и Дра̀говецъ и Дуругда̀нъ; при това добави, че старитѣ хора ужъ обясняватъ това като споменъ отъ покрайнината Драговития, споменувана въ епископската титла.

Споредъ всичко това името на Драговичитѣ е влѣзло въ титлата на Пловдивската епархия тепърва въ турско врѣме, може би било е само прѣнесено отъ епископството на познатитѣ македонски Драговичи. Случаи на такова прѣнасяние на географични имена въ черковни и свѣтски титли не сѫ рѣдкость. Въ къснитѣ срѣдни вѣкове цѣлото име Македония било прѣнесено въ Тракия и самиятъ Пловдивъ билъ наричанъ македонски градъ. Въ по-ново врѣме мѣстнитѣ литератори търсили опора за тази «Драговития» въ топичната номенклатура на Пловдивската околность и ѭ намѣрили въ

---

33 Константинъ, забѣлѣжка на стр. 46.

34 A. Pelz въ „Památky archeologické“ 1877, X, 773.

35 П. Р. Славейковъ въ „Наука“ (II, 376 забѣл.).

едно име, което съдържа корена драг, тъй обикновенъ въ личнитѣ и мѣстни имена въ цѣла България[36]. Туй, което сега се разправя въ околностьта на Кричимъ, е само литературна реминисценция, която води началото си отъ книжката на попа Константина и отъ кржга на нейнитѣ читатели, отражение отъ разказитѣ на Пловдивскитѣ кржгове. Влиянието на литературата върху прѣданията на полуострова е много по-голѣмо, отколкото обикновенно се мисли. Отъ сношение съ читатели на книги станжло познато въ тоза край името на града Бесапара и жителитѣ на село Бѣльово почнжли да говорятъ за народъ «Бешафари», който ужъ живѣлъ въ тѣхния замъкъ, та по тозъ начинъ заблудили Захариева а слѣдъ него и други. По сжщия пжть и Перущичани знаятъ за войнитѣ между Византийци и Българи за тукашнитѣ крѣпости.

Ако се ненамѣри нѣкое сигурно извѣстие за Драговичитѣ въ Родопитѣ отъ срѣднитѣ вѣкове, това племе трѣбва да се изличи отъ критическия народописъ на Тракия.

Първитѣ граници на българската народность въ Родопитѣ изобщо малко се промѣнили отъ срѣднитѣ вѣкове. Villehardouin разказва, какъ Солунскиятъ краль Бонифаци билъ убитъ на 1207 г. единъ день пжть отъ Мосинополь отъ «мѣстни Българи» (li Bougre de la terre), когато прѣдприелъ малъкъ походъ противъ тѣхъ подбуденъ отъ Гърцитѣ Мосинополци. Отъ Кантакузеновитѣ разкази за Момчила се вижда, че Българитѣ сж живѣли дори до сама Ксантия. Въ наше врѣме българскитѣ села, повечето мюсюлмански, се привършватъ въ планинитѣ близо до сжщата Ксантия (тур. Ескиджѐ); най-южнитѣ християнски села тамъ сж Габрово и Еникьои на сѣверния склонъ на Ксантийската планина. При устието на Марица българскиятъ елементъ, и то въ старитѣ села, чието основание не се помни, достига дори до морето, до Еносъ, до развалинитѣ на Троянополь и до Ферѐ, което къмъ края на срѣднитѣ вѣкове прѣзъ размирнитѣ врѣмена отъ голѣмъ укрѣпенъ мънастирь (виз. Βήρα) съ прѣселванието на околното население вжтрѣ въ нѣколко години се обърнжло въ укрѣпенъ градецъ, както го Кантакузенъ ясно описва[37]. Въ България има много хора,

---

[36] Лица Драганъ, Драгомиръ, Драгшанъ, Драгое, Драгьо. Въ княжеството има села Драговита (при Царибродъ), Драговищица (Искрешка околия), Драгоданъ (при Дупница), Драгийци (колиби при Елена), Драгоилъ (при Царибродъ), Драгойченци (въ Кюстендилско Краище), Драголевци (пакъ тамъ), Драгижево (при Търново) и т. н.

[37] Този мънастирь билъ основанъ отъ Исака Комнена, баща на Андроника I. (Никита Акоминатъ 595). У Villehardouin ed. Wailly § 382 p. 226 че-

които прѣкрасно познаватъ тѣзи краища. Устието на Марица, неговитѣ блатливи острови, обрасли съ буйна вѣковна гора, оглушителното нощно крякание на жабитѣ, живота на подивѣлитѣ домашни животни, конье, мисирки и т. н., както и горскитѣ животни, главно глигани, и разкошнитѣ вечерни изгледи отъ тукъ прѣзъ морето на Атонъ и на островитѣ Самотраки и Имбросъ често живо ми описваше българскиятъ министъръ прѣдсѣдатель Петко Каравеловъ, който своитѣ дѣтински години прѣкаралъ отъ часть въ Еносъ и околностьта, когато зимували тамъ стадата на баща му, богатия Стойчо Каравела отъ Копривщица. По това крайбрѣжие се намиратъ цѣли джбови гори (Quercus vallonea Kotschy), чиито плодове и паламу́ди се изнасятъ въ голѣмо количество за джбение на кожи и като материялъ за фабрикация на танинъ; българското име паламуда, сжщо както и италиянското vallonea, е образувано отъ грьцкото βάλανος, βαλονίδια. Подиръ послѣдната руско-турска война много Българи отъ това приморие, главно отъ Феpé, се прѣселили въ Румелия (стр. 175).

Къмъ българското царство Родопскитѣ планини сж принадлежали само отъ врѣме на врѣме и то не цѣли. Прѣзъ царуванието на царя Симеона и царя Петра, нѣма съмнѣние заедно съ Пловдивъ и една часть отъ планинитѣ е влизала въ границитѣ на България. Въ врѣме на Търновското царство сжщитѣ тѣзи покрайнини ги владѣлъ царь Калоянъ. Подиръ битката при Клокотница северното подножие (съ Станимака, Чепино и т. н.) отъ 1230—1246 било българско, Ахридосъ пъкъ си оставалъ на Византийцитѣ [38]. На 1246 г. царь Ватацесъ завоювалъ цѣлитѣ Родопи, ала подиръ осемъ години българскиятъ царь Михаилъ Асѣнь (1254) прѣвзелъ пакъ не само сѣверното подножие, ами и Ахридосъ. Акрополитъ разказва, че тогава «жителитѣ, които били Българи, прибѣгвали къмъ своитѣ съотечественници (τοῖς ὁμοφύλοις προσέτρεχον) и отхвърляли игото на

темъ, че французскиятъ рицарь Anseau de Courcelles ималъ „parties de Macré et de Trainople et de la Baie, devers une terre“ и пр; въ ркп. А поправилно се чете „et de l'abbeie de Vereisne.“ Dumont (ibid. p. 485) обяснява това мѣсто като „la baie de Lagos,“ ала погрѣшно; тукъ ясно се разбира Вирското абатство. На пролѣтьта 1342 г. монаситѣ съ околнитѣ селяни бранили добрѣ укрѣпенитѣ стѣни на Вира отъ Кантакузена (2, 196), тъй че той се оттеглилъ безъ да свърши нѣщо. Прѣзъ слѣднитѣ войни и постояннитѣ турски нападения Βήρα отъ мънастирь се прѣобърнжла въ градско селище, заселено отъ околнитѣ селяни (сжщиятъ 3, 310). Bertrandon de la Brocquière на 1443 г. видѣлъ Вира като турски и грьцки градъ, основанъ около укрѣпенъ замъкъ, въ който, каже, нѣкога живѣли до 300 калугери.

[38] Акрополитъ 77 (споменува Ватацесовъ управитель въ Ахридосъ прѣди 1246 г.).

иноезичницитѣ (τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλογλώσσων).»[39] Обаче Българитѣ немогли тамъ да се удържжтъ и били пакъ изгонени отъ царя Теодора Ласкаресъ II. По-послѣ по едно съглашение царь Иванъ Александъръ получилъ на 1344 г. отъ царицата Анна Пловдивъ заедно съ крѣпоститѣ по цѣлото подножие, Мора обаче немогълъ да обсеби. Въ такова положение намѣрили Турцитѣ границитѣ, когато почнжли своитѣ завоювания на европейска земя.

Длъгото византийско владичество оставило слѣди въ Родопскитѣ български нарѣчия, у християни и Помаци, т. е. старинни гръцки думи, които не се срѣщатъ другадѣ въ българския езикъ: харкома (χάλκωμα) бакъръ, лепйда (λεπίς) ножъ безъ черенъ, пáплома (πάπλωμα) постелна покривка, сáкулъ (σακκοῦλα) чувалъ, стрàкина (въ Доспатъ) паница (ὀστράκιον) и т. н.[40].

Тѣзи стари чужди думи не сж единственната особенность на българския езикъ въ тѣзи планини. Въ Родопитѣ владѣе особенно нарѣчие, което покрай източното и западното (стр. 91) образува трета група, която се простира отъ Перинъ-Планина и Сѣръ до Димотика а поради по-новитѣ изселвания и по-нататъкъ дори до Бургашко при Черно море. Това нарѣчие въ България се нарича обикновено рупско. На пръвъ погледъ най-много бие въ очи неговата особенность да употрѣбя тройна членна форма, когато останжлитѣ Българи употрѣбятъ само една: глава-та (всеобщо българско), глава-са, глава-на съ различно демонстративно значение, което латински би се прѣдало приблизително съ caput hoc, caput illud, caput istud. При това въ него има многобройни фонетични и лексикални особенности. Всички тѣ сж архаизми, които на мѣста се появяватъ още въ срѣдовѣковнитѣ ржкописи и които нѣкога навѣрно сж били общоразпространени по цѣлата територия на българския езикъ. Интересно е, че тройниятъ членъ и нѣкои фонетични особенности се повтарятъ освѣнъ въ Родопитѣ още и на едно друго далечно мѣсто, въ диялекта на тъй нареченитѣ Мияци въ Дебра въ най-западна Македония. Тѣзи форми слѣдователно се запазили въ двѣ осамотени планински покрайнини, като въ острови. Могло би да се мисли, че силната османска колонизация, която подиръ прѣвзиманието на страната наводнила цѣлата тракийска равнина (стр. 144), отдѣлила Родопитѣ отъ земята на Балканскитѣ Българи и съ

---

39 Сжщиятъ стр. 114.

40 Посàтъ, посàтье оржжие, произлиза отъ тур. пусатъ, оръдие, сѣчиво, оржжие а не отъ виз. φωσσάτον лагеръ, войска, както мислѣхъ въ Пер. Спис. 8, 90 и 10, 25.

това спомогнжла за упазвание на тѣзи особенности. Мене обаче се струва да е по-правдоподобно, че архаизмитѣ на рупския говоръ и напрѣднжлото положение на тъй нареченото източно нарѣчие, което днесь владѣе въ тракийско поле, се установили още въ по-старо врѣме, прѣди турското завоюване. Най-добро доказателство за това е фактътъ, че въ центъра на Родопитѣ въ мохамеданския Доспадъ и въ близкия християнски Батакъ и Пещера владѣе доста чисто източно нарѣчие; този клинъ, който се спуща отъ сѣверъ въ рупското нарѣчие, е произлѣзълъ навѣрно прѣди разпространението на исляма по Родопитѣ и слѣдователно безъ съмнѣние още въ срѣднитѣ вѣкове.[41]

Особенность на срѣдновѣковната история на Родопитѣ сж българскитѣ юнаци самозванци, които по едно врѣме си основали въ тѣзи планини силни държави. Тѣ сж три лица съ особенни сждбини.

Болявринътъ Иванко убилъ царя Асѣня I. въ Търново (1195), прибѣгнжлъ при Византийцитѣ, станжлъ управитель въ Пловдивъ и въ подпланинскитѣ крѣпости, дали му византийска княгиня за жена, обаче слѣдъ това се сговорилъ съ брата на убития Асѣня, царь Калоянъ и станжлъ най-опасенъ неприятель на византийското царство. Още като управитель почнжлъ да гради нови крѣпости на згодни мѣста, събиралъ български войници и отдалечавалъ Гърцитѣ отъ себе си. Слѣдъ възстанието главна негова крѣпость била Кричимъ. Византийскиятъ воевода Камицесъ прѣвзелъ тази крѣпость, но послѣ самъ билъ уловенъ отъ Иванка между Батрахокастронъ и Баткунъ. Слѣдъ това цѣлитѣ Родопи дори до морето прѣминжли въ ржцѣтѣ на юначния болявринъ. Еднородцитѣ (ὁμογενεῖς) всждѣ съ радость се присъединявали къмъ него. Споредъ разказа на Никита Акоминатъ оставялъ при своитѣ угощения за по-голѣмата имъ тър-

---

[41] Други примѣри съ троенъ членъ: волатъ, воласъ, воланъ; конетъ, конесъ, коненъ; царенъ (тъй се нарича султана у Помацитѣ), мостосъ, дрвосо, детесо, пушкана, женана, манастиренъ. ж и ъ, особенно съ ударение, се промѣнятъ въ *о*: можъ, рока, коща, главота, тревота. Стари примѣри **пжтосъ, хлѣбосъ, градосъ** и т. н. вж. Miklosich, Vergl. Gramm. I 81, IV 122. Общо българско е нощесъ hac nocte, денес-ка hodie. Отъ лексикалнитѣ особенности типиченъ бѣлѣгъ на рупското нарѣчие е рỳкамъ, (изт. вйкамъ, шопски хóкамъ). Рупски текстове отъ Ахъръ-Челеби и Неврокопско у В. Чолакова, Бълг. Народенъ Сборникъ, Болградъ 1872. Първиятъ трудъ за това нарѣчие е отъ Славейкова, Рупското и Рупаланското българско население и нарѣчие. Наука 1882, II, 463. Полихроній Сырку, Рупалани или Рупцы, замѣтка по болг. діалектологіи. Воронеж. фил. записки 1883. Нашитѣ помашки пѣсни отъ Чепино съ обширенъ диялектологически уводъ, Пер Спис. 8, 76 слд. Нови приноси съобщава С. Н. Шишковъ, Родопски старини или сборникъ отъ обичаи, суевѣрия, пѣсни, пословици, нарѣчие и пр. на родопскитѣ жители, кн. 1. въ Пловдивъ 1887 г. Хр. П. Константиновъ, Материялъ за изучвание Родопското нарѣчие, Мсб. кн. I, 134 слд., II, 269 слд.

жественность да колжтъ плѣнени Гърци. По-послѣ самъ царь Алекси III. нахлулъ въ Тракия, прѣвзелъ Станимака и нѣкждѣ въ околноститѣ ѝ заробилъ Иванка съ измама, като го прѣлъстилъ съ клетва да дойде на едно устно свиждание (1199).

Деспотъ Славъ билъ най-напрѣдъ управитель на Родопскитѣ покрайнини въ името на своя уйчо, царя Калояна. Подиръ смъртьта на Калояна (1207) той станжлъ неприятель на неговия наслѣдникъ царя Борила — на своя браточедъ. Споредъ французския лѣтописецъ Henri de Valenciennes причината на това неприятелство е била тази, че Борилъ искалъ да вземе Славовата земя, но Славъ се възпротивилъ на това и отнемалъ на царя крѣпости, хора и приятели. Слѣдъ побѣдата надъ Борила при Пловдивъ (1208) латинскиятъ царь Хенрихъ се срѣщнжлъ приятелски съ Слава въ Кричимъ и Станимака, слѣдъ което Славъ се оженилъ въ Цариградъ за една незаконна дъщеря на царя Хенриха и останжлъ съюзникъ на Латинитѣ. Споредъ Акрополита той държалъ и Мелникъ въ долината на Струма и Ахридòсъ. Още на 1228 г. се споменува «tota terra de Sclave» (цѣлата земя на Слава) между землитѣ на латинското царство. Втората му жена е била роднина на Епирския владѣтель Теодора Комнена. Подиръ битката при Клокотница той се подчинилъ на царя Асѣня II. и се споменува между царскитѣ роднини и въ българскитѣ поменици.[42] Още въ 15. и 16. столѣтие цѣлитѣ Родопи се наричали Славиеви гори, може би отъ Слава.[43]

Най-голѣма слава въ народната паметь си е спечелилъ Момчилъ воевода, който и до днесь се възпѣва навсждѣ по България и Сърбия. Театъра на цѣлата му история сж Родопитѣ и съсѣдното крайморие. Той билъ родомъ Българинъ, разбойничествувалъ отъ двѣтѣ страни на византийско-българската граница, служилъ въ войската на сръбския царь Стефанъ Душанъ, а по-послѣ и подъ знамената на самозвания царь Іоанъ Кантакузенъ. Когато Кантакузенъ обсаждалъ Перитеорионъ, защищаванъ отъ гарнизона на царица Анна и нейния синъ Іоанъ Палеологъ, Меропскитѣ планинци

42 Срв. Dějiny bulh. стр. 206—214.

43 Константинъ Философъ (писалъ на 1431 г., изд. Ягичъ, Гласник 42, 299, 306) пише, какъ на 1410 г. единъ воевода на султана Муса **прошьдъ Славнієвынми горы реченые** ударилъ на Пловдивъ, и какъ самъ Муса на 1412 г. потеглилъ отъ Солунъ **Славниевынми горами** за Одринъ. „Zlavievi gori“ на югъ отъ Пловдивъ и Марица споменува сжщо Врманчичъ (1553), изд. на унгарската академия 1,331. — Обяснението отъ Славъ срѣща обаче една прѣчка. Отъ името Славъ планинитѣ би се наричали „Славови“, когато „Славиіеви гори“ сж произведени отъ името Славий, което би вело къмъ бълг. славей.

доброволно му се прѣдали и поискали отъ него управитель. Кантакузенъ имъ изпратилъ Момчила, между другото и за това, защото е билъ тѣхенъ еднородецъ (ὁμόφυλος). Момчилъ събралъ въ планинскитѣ села конна и пѣша войска, готова, каже, да умре за своя юначенъ войвода, но скоро станѫлъ независимъ господарь. Царица Анна му дала титлата деспотъ; Кантакузенъ го наградилъ съ още по-голѣмъ чинъ — севастократоръ, който до тогава билъ даванъ само на Византийци отъ царска кръвь. За свое главно сѣдалище си избралъ града Ксантия, гдѣто слиза пѫтятъ отъ изворитѣ на Арда къмъ крайморието. Най-послѣ Кантакузенъ съ помощьта на своя приятель Омаръ-бегъ, владѣтель на Смирна, разбилъ Момчила подъ стѣнитѣ на Перитеорионъ (1345 г.). Момчилъ юнашки загинѫлъ на бойното поле. Когато се прѣдала Ксантия, Кантакузенъ позволилъ на жената на Момчила, родомъ отъ България, да се завърне свободно въ отечеството си съ всичкия си имотъ. Отъ разказитѣ на самия Кантакузенъ и на другия съврѣменникъ Никифоръ Грегорасъ виждаме, какво впечатление е направила въ онова врѣме личностьта на Момчила, неговото бързо въздигание и юнашката му смърть.

Освѣнъ Българи въ Родопитѣ сѫ живѣли и **Власи**, и то въ много по-голѣмъ брой отколкото днешнитѣ номадически пастири. За тѣхъ имаме едно извѣстие сѫщо тъй у Кантакузена. Когато въ гражданската война между двамата Андрониковци стратегътъ (управительтъ) на Родопитѣ прѣминѫлъ отъ младия царь къмъ стария (1322 г.), той затворилъ единъ Румънецъ отъ номадическитѣ пастири, на име **Шарбана**, като партизанинъ на противната страна и накаралъ да го горѭтъ по лицето съ желѣзо [44]. Но Шарбанъ избѣгалъ изъ тъмницата, събралъ чети леко въорѫжени пастири и подбудилъ крѣноститѣ да се провъзгласѭтъ къмъ страната на по-младия царь; слѣдъ свършванието на своето дѣло той отишълъ при младия Андроникъ и за голѣмо очудвание на Гърцитѣ на колѣнѣ молилъ милость за плѣнения стратегъ. Освѣнъ този любопитенъ епизодъ има дири отъ старото румънско население и въ мѣстнитѣ названия; на лѣвия брѣгъ на Места има нѣкои помашки села съ румънски имена, като **Сингуръ** (румънски «сàмъ», отъ лат. singuli), **Крбулъ** и т. н.

Още въ византийско врѣме се срѣщали въ Родопитѣ и

---

44 Ἕνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ γένους νομάδα Συρμπάνον ὀνομασμένον. Кантакузенъ 1.146.

турски селища. Анна Комнена споменува въ 11. столѣтие Турци, които живѣли около Ахридо̀съ[45]. Тѣ сѫ били подобни колонисти отъ селджушкитѣ Турци, каквито кръстоноснитѣ заварили на 1189 г. около Стара Загора и каквито сѫ живѣли отъ много по-старо врѣме и въ Солунско подъ името Турци Вардариоти.

Слѣдъ турското завоевание Родопскитѣ покрайнини изгубили своята важность. Хаджи Калфа знае вѫтрѣ въ планинитѣ само областьта Дагарди, както и до сега се нарича единъ край на сѣверъ отъ Гюмурджина[46]. Сега цѣлата планинска верига се дѣли на слѣднитѣ части. Долината на горна Арда се нарича Ахъръ-Челеби (центъръ селото Пашмаклѫ); дори до послѣднитѣ голѣми промѣни тя се е броела къмъ Пловдивския санджакъ, но сега принадлежи къмъ Гюмурджинския санджакъ. Южната часть на порѣчието на долна Арда се намира въ мѣстностьта Султанъ-Ери («султанова земя»), чиито центрове сѫ селата Даридере́ (дарѫ тур. просо) и Мѫстанлѫ; този край, до колкото знаѭ, е чисто османски, освѣнъ една малка християнска община въ Даридере́. Лѣвата страна на долна Арда завзема покрайнината Кърджали, чийто центъръ се намира въ едно село съ сѫщото име; отъ този край, сѫщо тъй чисто турски, въ румелийско врѣме била образувана особна «Кърджалийска околия»[47]. Сѣверниятъ склонъ на Родопитѣ отъ Ахъръ-Челеби до Станимака обхваща споменѫтата по-горѣ покрайнина Рупчо̀съ, съ 66 села. Нейното пространство сега е намалено: източната половина е румелийска околия съ сѫщото име, чийто центъръ е селото Чепеларе, западната половина днесь принадлежи на Турция; нѣкои по-далечни села сѫ присъединени къмъ други румелийски околии. Планинското подножие около Станимака се нарича Ко̀нушъ; наистина тамъ се намира малко село съ сѫщото име, ала центърътъ на сегашна «Конушка околия» е градъ Станимака. Ахъръ-Челебийци наричатъ обикновенно Ко̀нушко по̀ле Пловдивската равнина подъ планинитѣ.

Народописнитѣ промѣни отъ края на 14. вѣкъ сѫ много голѣми. Източната часть на Родопитѣ, т. е. стариятъ Ахридо̀съ или Мора или днешнитѣ покрайнини Султанъ-Ери, Кърждалийско и Хасковско, както и крайморската равнина около Гюмурджина сега сѫ повече или по-малко турски. Въ цѣла Европейска Турция нѣма днесь

---

45 Въ виз. войска отредъ τῶν περὶ τὴν Ἀχριδῶ οἰκούντων Τούρκων, Anna Komnena ed. Reifferscheid 1,138.

46 Tagardi, Хамеровиятъ прѣводъ стр. 70.

47 До колкото знаѭ, селата на новата Кърджалийска околия сѫ принадлежали по-напрѣдъ къмъ три санджака, Хасковски, Султанерийски и Чирменски.

край по типъ, езикъ и нрави тъй чисто османски, както е Кърджали при долна Арда. Разпространението на рупското нарѣчие отъ долна Марица на сѣверъ къмъ двѣтѣ Загори и на изтокъ къмъ Черно море е станѫло навѣрно отъ емиграцията на Родопскитѣ Българи изъ източнитѣ планини; това изселвание е станѫло поради натиска на силната турска колонизация въ отечеството имъ.

Освѣнъ тѣзи Турци, които си избрали постоянни селища, по цѣлитѣ Родопи се скитатъ Турци номади, пастири, познати подъ името Юру́ци или Коня́ри; тѣ посѣщаватъ и западната часть на Родопитѣ, която освѣнъ нѣколко османски колонии въ градоветѣ, като въ Пещера или Неврокопъ, е останѫла инакъ чисто българска. Още прѣди прѣминаванието си въ Европа Турцитѣ сѫ живѣли въ Мала Азия повечето като номадически пастири, които сѫ лѣтували по планинитѣ а зимували край морето, както това изрично споменува Кантакузенъ (къмъ 1328 г.) за османскитѣ Турци въ Витиния[48]. Слѣдъ завоеванията въ Европа тѣ прѣнесли тозъ начинъ на живѣнпе и въ Тракия и Македония, гдѣто почнѫли да зимуватъ край морето отъ Еносъ дори до Солунъ а лѣтото прѣкарвали по Родопитѣ, Перинъ, Осоговъ и по-разни други македонски планини. Докато по-голѣма часть отъ османския народъ полека-лека се отрекла отъ нѣкогашното пастирство, Юруцитѣ въ Анадолъ и Европа и до сега живѣѭтъ по първобитенъ начинъ. И до днесь ходѭтъ въ южната половина на Балканския полуостровъ двойни номадически пастири, християнски Власи, коренни жители на полуострова и мюсулмански Турци Юруци, които сѫ дошли по-късно. Селата на турскитѣ пастири, въ които тѣ прѣкарватъ зимата, се намиратъ всички по крайморието около Гюмурджина, въ хълмистата покрайнина отъ Сѣръ до Кукушъ и Солунъ, въ македонския край Моглена и въ тесалската равнина. Когато разпитвахъ за името Коняри (гръцки Κονιαρίδες) нѣкои Родопски туземци тълкувахѫ ми го отъ турското коюнъ (овца), други отъ българското конь, ала отъ прѣданията на Солунскитѣ и тесалски Коняри излиза на явѣ, че то произхожда отъ града Коние́ въ Мала Азия, старията Икония, сѣдалищенъ градъ на селджушкитѣ султани[49]. Названието Юрюкъ произлиза отъ турския глаголъ юрюмекъ ходѭ и означава изобщо номадецъ; тѣ сами се наричатъ съ това име и то съ извѣстна гордость (бенъ Юрюкюмъ: азъ съмъ Юрюкъ). Тѣхното нарѣчие,

48 Кантакузенъ 1,341.

49 За произхода на тесалскитѣ коняри вж. Finlay, History of Greece (ed. Tozer, Oxford 1877) 5,125.

както ме увѣрѣвахѫ Помацитѣ, се отличава отъ този османски езикъ, на който говорѭтъ турскитѣ граждани и земедѣлци [50].

Прѣселението на Юруцитѣ е ставало полека-лека и е траяло дълго врѣме. Ханъ чулъ въ Македония, че тамъ дошли прѣди 300—350 годинъ, слѣдователно въ началото на 16. вѣкъ, и прибавя, че според мѣстнитѣ прѣдания много християни, като напр. въ покрайнината Моглена, приемали исляма, за да се отървѫтъ отъ натиска на новитѣ гостье [51]. Мене ми разправяхѫ Македонци, че тия Коняри ужъ дохождали въ Солунско полека-лека, нѣкои прѣди 200 години, други тепърва прѣди 50, и живѣли, казватъ, по-напрѣдъ въ сношения съ християнскитѣ Лази и Караманлии въ Мала Азия. Тѣхнитѣ дири могѫтъ да се прослѣдѭтъ далеко на сѣверъ. На сръбско българската граница между Знеполье и Власина една мѣстность се нарича Юручки колиби. Въ Осоговскитѣ планини при Кюстендилъ ми показахѫ Юручки гробища, около 5—6 мюсулмански гроба върху една висока поляна по склоноветѣ на високия Руенъ, всѣки съ два прави камъка, до главата и до краката. Сега по тѣзи мѣста недохожда вече ни единъ Юрукъ. Че тѣ сѫ посѣщавали Панагюрска Срѣдна Гора, за това свѣдочи тамошната турска община Юруци (стр. 343). Тѣ ходили дори оттатъкъ Балкана. Ловчанскитѣ Помаци наричатъ всички Османлии Уруци. Едни колиби Уруцитѣ има въ Балкана при Трѣвна, едно турско село Юрюклеръ се намира при Ловечъ а петь други съ сѫщото име сѫ разпръснѫти въ покрайнината отъ Търново къмъ Силистра.

По Родопскитѣ височи и по тамошнитѣ яйли или пасбища [52] има много прѣдания, отъ които се вижда, че тѣзи мохамедански пастири сѫ били нѣкога многобройни и мощни. Въ по-старо врѣме тѣ били раздѣлени на окрѫзи между седемь Юрукъ-бегове [53]. На Доспадската височина, между Батакъ и Неврокопъ, се

---

50 За нарѣчието на малоазиятскитѣ Юруци, които се наричатъ тамъ и Гьочебé, Vambéry, Das Türkenvolk (Leipzig 1885) 605 казва, че се приближава на турския азербайджански езикъ и че има много стари думи, които у другитѣ Османци сѫ замѣстени съ чужди арабски и персийски думи.

51 Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, стр. 261.

52 Помацитѣ прѣвеждатъ тур. яйлà (пасбища) на български съ думата планина; горриститѣ пъкъ планини наричатъ съ турската дума балкáнъ.

53 Споредъ Ricaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, p. 612 „Юруклеръ“ броели тогава въ Европейска Турция 1294 рода. Marsigli, Stato militare dell'imperio ottomano, Amsterdam 1732 p. 129 прѣсмѣта ги на 1702 семейства, които изпращали 298 войници. Седемьтѣ имъ бега (срв. Hammer, Osm. Staatsverf. 2,249) живѣли въ Виза, Ямболъ, Такирдагъ (Родосто), Солунъ (съ 400 семейства), и въ „Aghra, Cogiak, Nalauchen“ (?).

приказва, че Койнаритѣ (тъй се изговаря) нѣкога сѫ броели тамъ до 70000 «оджака» и имали колиби, разпилѣни на десеть часа пѫть, въ които, казвать, изпървомъ и зимували, но послѣ видѣли, че планинската зима е много остра, та почнѫли да слизатъ на зимовище къмъ морето въ Солунско. Въ Солунъ, казватъ, има и една махала Карлъкъ-махалеси, тъй наречена отъ Конярит, които нѣкога пасли прѣзъ лѣтото стадата си на Карлъкъ Планина въ Родопитѣ. Сега само малъкъ брой Юруци дохаждатъ на Доспатъ и въ дружини отъ по 100 души пасѫтъ своитѣ конье и овце дори до румелийската граница; когато азъ пѫтувахъ тѣ бѣхѫ наели пасбища и въ съсѣдство на румелийския градецъ Брацигово и близо до Батакъ. Единъ траенъ споменъ Конярит оставили въ географическата наменклатура. Отъ Одринъ и Димотика дори до изворитѣ на Искъръ и до Перинъ-Планина по-голѣмата часть отъ върховетѣ и пасбищата иматъ турски имена, които еднакво употрѣбятъ Турци, Българи и Власи. Характеристично е, че тъкмо най високитѣ върхове на Рила, Перинъ и Родопитѣ иматъ само турски имена: Мусалла́, Гьолъ-тепѐ, Карлъкъ.

Съ нѣкогашната мощь на Юруцитѣ е свързано и друго явление въ историята на Родопитѣ подъ турското владичество: разпространението на исляма между Българитѣ въ цѣлата тази планина. Землището, което завзематъ мохамеданскитѣ Българи или Помацитѣ, е много голѣмо и далеко прѣминава границитѣ на Родопитѣ. То е единъ широкъ поясъ, който се простира отъ Пловдивъ дори до Солунъ, отъ срѣдното течение на Арда до македонския Вардаръ. Въ него влизатъ покрайнинитѣ Рупчосъ, Ахъръ-Челеби, Доспатскитѣ планини, Чепино, Неврокопско, Разлогъ, и голѣма часть отъ срѣдна Македония, Джумайско, Пиянешко, Малешевско, Тиквешко, Кукушко, даже и Моглена задъ Вардаръ и още други краища. Осамотенъ островъ Помаци се намира на сѣверъ въ околностьта на Ловечъ, Плѣвенъ и Рахово въ крайдунавска България, въ порѣчието на Видъ и Искъръ.

На въпроса, кога е станѫло това потурчвание, неможемъ да отговоримъ; писменни свѣдѣния за това до сега не сѫ намѣрени. Изглежда, че то е почнѫло доста отдавна, ала не веднага слѣдъ паданието на старитѣ държави и никакъ не наведнѫжъ. При завоеванието на страната имало е случаи на доброволно потурчвание, но то, до колкото знаемъ, не е било общо. Іосафъ, Видински митрополитъ пише, че веднага слѣдъ паданието на Търново мнозина приели мохамеданската вѣра, или, каже, отъ страхъ, или поради

прѣдумвания, или съ надѣжда да придобиѭтъ чинове и имоти, или най-подирѣ отъ простота [54]. Цамблакъ разказва, че патриярхъ Евтимий въ заточението си въ Македония съ своитѣ проповѣди мнозина отвърнѫлъ не само отъ ереситѣ, но и отъ „сарацинскаго нечестія тмы.“ [55] Отъ друга страна знаемъ отъ Владислава граматика (1469 г.), че въ негово врѣме въ Крупникъ надъ Струма седѣлъ още епископъ, когато въ наши денье селото отдавна е чисто помашко. Българскитѣ по-нови лѣтописни бѣлѣжки отнасятъ потурчването на «Доспатъ-Планина, Чепино, Крупникъ, Кочани» въ врѣмето на султана Селима I. (1512—1520) [56]. На сѫщия владѣтель приписватъ това дѣяние и устнитѣ разкази на Българитѣ въ Тракия, които съмъ често самъ слушалъ. Захариевъ, безъ да указва своя източникъ, отнася приемането на исляма отъ Родопскитѣ Помаци въ врѣмето на султана Баезида II., къмъ 1495 г. [57] Г-нъ П. Р. Славейковъ ми разправяше, че въ Бачковския мънастирь при Станимака прѣди много години се пазилъ единъ помѣникъ, отъ който се виждало, въ коя година кое отъ сегашнитѣ помашки села въ близкия Рупчосъ прѣстанѫло да дохожда въ мънастира; слѣдователно това потурчване е ставало постѫпенно. Самитѣ Помаци иматъ за това събитие само тъмни понятия [58]. Тѣ разказватъ, че приемането на исляма не е станѫло навсѣдѣ въ едно и сѫщо врѣме. Въ западнитѣ планини най-напрѣдъ се потурчилъ ужъ Доспатъ, послѣ селата Наипли, Довленъ и други околни и най-послѣ Чепино. Това послѣдното се потвърдява и съ писменни свидѣтелства. Чепинци иматъ грамота за своитѣ междии, издадена веднага слѣдъ потурчването имъ, 227 (арабски) години ужъ прѣди това наше пѫтуване (на 1883 г.). Това напълно се посрѣща съ познатия български записъ, напечатанъ у Захариева, споредъ който потурчването на Чепино станѫло въ врѣмето на султана Мохамеда IV. и на великия му везиръ Мохамедъ Кьоприли (1656—

[54] Период. Списание кн. 1 (1882) 44.

[55] Житието на Евтимия, Гласник 31, 288.

[56] Вж. Дриновъ въ Пер. Спис. 7 стр. 9.

[57] Захариевъ, Описание на Татаръ-Пазарджишко 75.

[58] Нѣкои традиции за потурчването на Помацитѣ споредъ разкази на мюсюлмански и християнски Родопци събра г. проф. Добруски въ Пер. Спис. кн. 21 и 22 стр. 332—338. Споредъ тѣхъ потурчването станѫло въ 17., даже и въ 18. столѣтие, като избѣгали останѫлитѣ християни въ други села. Най-старитѣ мюсюлмани се намиратъ на сѣверозападната страна на Родопскитѣ планини, най-младитѣ на южната. Много прѣдания, разбира се, сѫ съставени за обяснение на разни имена, каквото е прѣданието за постоянството на двѣ християнски момичета въ Дьовленъ, на които се позволило да запазѭтъ вѣрата си и отъ благодарность за това построили „момина джамия“ (Късъ-джамиси) и „моминъ мостъ“ (Късъ-кьопрюсю).

1661).[59] Споредъ този записъ Чепинци били войници и ходили съ Турцитѣ на войни; по тозъ начинъ тѣ а навѣрно и тѣхнитѣ съсѣди скоро се сближили съ исляма.

Споредъ всичко това нѣма съмнѣние, че потурчванието на Родопитѣ се почнѫло тогава, когато борбата противъ християнскитѣ държави на полуострова е била вече довършена и когато Турцитѣ сѫ станѫли неограничени господари на всички тѣзи страни. А това начало станѫло въ врѣмето на Баезида II. и на Селима I., когато била потурчена отдавна прочутата черква св. Димитъръ въ Солунъ и метрополията св. Георги въ София[60], когато на християнитѣ се отнемали всички каменни богослужебни сгради, като имъ се оставали само дървенитѣ черквици, и когато жестокиятъ Селимъ I. споредъ турски извѣстия си наумилъ да изтреби или да потурчи цѣлата рая[61]. Подиръ това islямътъ се разпространявалъ по Родопитѣ още въ 17. столѣтие, когато Мохамедъ IV. дохождалъ на ловъ въ «Деспотъ-яйласѫ» и тамъ съ своя дворъ оставалъ подълго врѣме.

Самото име Помакъ остава необяснено; българскитѣ тълкувания отъ помагачъ и други не издържатъ критика.

Интересно е, че покрай българскитѣ мюсулмани въ Родопитѣ се срѣщатъ и грѫцки. Голѣмото село Ляловo (90 кѫщи) на югъ отъ Неврокопъ е населено отъ мохамедански Гърци; нѣкои Помаци ме увѣрявахѫ, че и други двѣ съсѣдни села, Лозникъ и Корникъ, били изпърво грѫцки, но че подиръ своето потурчвание отъ общуванието съ околнитѣ български мюсулмани се побългарили. Въ с. Сотиръ, $^1/_2$ ч. на югъ отъ Дермендере, Пловдивска околия, разправятъ за Тъмрѫшкитѣ Помаци, че тѣ не били ужъ сѫщи Българи, когато се потурчили, но че въ тѣхъ имало «грѫцка жилка»[62].

Съ приеманието на исляма отъ тѣзи планински Българи Турцитѣ спечелили не малка опора за своето владичество, народъ примитивенъ, войственъ и юначенъ, при това напукъ всички традиции за християнския имъ произходъ вѣрно прѣданъ на исляма и на

---

59 Захариевъ 67. Dějiny bulh. 409. г. Славейковъ ми разправяше, че този записъ е автентиченъ, само че у Захариева езикътъ е малко промѣненъ; при все това азъ мислѭ, че той не е отъ едно и сѫще врѣме съ събитието.

60 Потурчванието на черквата св. Димитъръ сръбскитѣ лѣтописи поставятъ на 20. Августъ 1494 г. (Гласник 53, 104) или на 1499 (Šafařík, Památky 82). Tafel, De Thessalonica eiusque agro (Berolini 1836) p. 133 знаелъ, че тази светиня около 1480 г. била още християнска, но кога е била тя обърнѫта въ джамия не можалъ нищо да узнае.

61 Hammer, Gesch. des osm. Reiches, 2. изд. 2, 804.

62 Пер. Спис. кн. 21 и 22 стр. 332 бѣл. 2.

османското царство. Само тѣхниятъ малъкъ брой, тъй като тѣзи краища сѫ много слабо населени, е билъ причина, че Помацитѣ не се прочули толкова много, както мюсулманскитѣ Босняци и Албанци. На военни турски служби и до сега се намиратъ нѣколко прочути Помака отъ Родопитѣ и отъ Ловечъ [63].

Въ наше врѣме Родопскитѣ Помаци излѣзохѫ отъ своето забравяние на сцената, а може би и въ бѫдѫщитѣ войни въ Тракия пакъ ще стане за тѣхъ дума. Тѣ още въ грѫцкото въэстание (1821 г.) помогнѫли на Турцитѣ да потушѫтъ съ кръвопролитие революцията на Халкидика и на Атонъ. Прѣзъ Срѣдногорското възстание и прѣзъ руската война показахѫ се най-вѣрни подданници на портата, та за това и портата слѣдъ това не ги изпустнѫ отъ рѫцѣтѣ си. Една часть отъ тѣхнитѣ покрайнини Берлинския договоръ присъедини къмъ Източна Румелия, но това присъединение останѫ само на книга. Прѣзъ цѣлата седмогодишна доба какъ сѫществува́ румелийската автономна провинция бѣ разискванъ въпроса за «непрѣдаденитѣ» или «непокорнитѣ села», обаче безъ всѣкакъвъ резултатъ. Румелийското правителство не можеше да ги завземе съ военна сила а портата напукъ всички дипломатически обѣщания неискаше да ги прѣдаде.

Не ще бѫде не намѣсто ако изложѫ този особенъ въпросъ малко по-подробно, като се ползувамъ отъ подробнитѣ извѣстия, събрани въ българската книжка на Хр. П. Константинова по този въпросъ [64]. Въ Срѣдногорското възстание прѣзъ пролѣтьта на 1876 г. главно участие взели три заможни, чисто български градчета на сѣверния склонъ на Родопитѣ: Перущица, Брацигово и Батакъ. Турското правителство било изненадано отъ избухванието на това възстание. Въ цѣлата Пловдивска провинция нѣмало редовна войска. На бързо били свикани мохамеданскитѣ башибозуци отъ полето и особно отъ планинитѣ. Тѣхни прѣдводители станѫли двама силни помашки аги, Ахмедъ ага, синъ на Хасанъ ага отъ село Тъмръшъ [65] въ планината надъ Перущица и другиятъ Ахмедъ ага

---

63 Отъ Родопитѣ сѫ били Тахиръ паша (отъ Драма) и Али паша (отъ селото Хусеница въ Доспадъ), който загинѫлъ при Плѣвенъ. Отъ Ловчанскитѣ Помаци сѫ излѣзли познатиятъ отъ Херцеговина и отъ Египетъ Дервишъ паша и братъ му Феимъ паша, и двамата отъ селото Изворъ между Ловечъ и Орхание. Сѫщо познатиятъ турски юристъ Джевджетъ паша е, казватъ, Помакъ отъ Ловечъ.

64 Хр. П. Константиновъ. Непокорнитѣ села въ Родопскитѣ планини. Книга 1 (1878—79), Търново 1887, 20 стр. Кн. 2 (1879—1884), София 1886, 48 стр. Ще излѣзе още и кн. 3.

65 Чуе се и Тъмръчъ. Старото име е, казватъ, Тъмпашъ.

отъ село Барутунъ (или Бартина) въ Доспадската височина. Тъмръшлията унищожилъ Перущица, обаче започнатото вече кланье на населението било спрѣно отъ дохождането на редовни войски. Барутунлията между това изгорилъ Батакъ и по най-звѣрски начинъ изклалъ населението му. Прѣдъ Брацигово дошли и двамата Ахмедовци, ала жителитѣ се защищавали до като дошли паши съ войска, и по тозъ начинъ запазили себе си и селището си. Освѣнъ това Помацитѣ унищожили и изклали още много малки села по подножието и докарали въ своитѣ селища богата плячка, главно добитъкъ по цѣли стада.

Като слѣдствие на българскитѣ кланьета бѣ руската война, въ която послѣдниятъ бой станѫ при политѣ на Родопитѣ и Пловдивъ. Остатъцитѣ отъ разбититѣ турски войски се разбѣгали по планинитѣ. Тамъ произлѣзла цѣла анархия, която се усилвала и отъ присѫтствието на много хиляди турски бѣженци отъ цѣла Румелия. Когато казацитѣ подиръ Пловдивската битка на Януари 1878 г. прѣминѫли прѣзъ Рупчосъ и достигнѫли дори до Арда, тамошнитѣ Помаци избѣгали и Рупчоскитѣ християни за отплата изгорили много тѣхни села, между други и Тъмрѫшъ. Ала мюсюлманитѣ захванѫли да се врѫщатъ. Помашки башибозуци, турски мародери и въорѫжени дезертьори почнѫли да безпокоѭтъ рускитѣ прѣдни стражи и християнскитѣ села въ Ахъръ-Челеби, въ Рупчосъ, па и по подножието на планината дори до околностьта на Перущица. Като водитель на тази самозванна «народна турска войска» и началникъ на цѣлитѣ Родопи отъ Неврокопъ до Димотика се издавалъ Англичанинътъ St. Clair съ нѣколко други авантюристи. Отъ друга страна прѣдвождалъ български чети противъ тѣхъ хайдушкиятъ войвода Петко Ференски [66]. Руситѣ не се грижили много за тѣзи планини. Тѣхнитѣ прѣдни стражи по едно врѣме отишли доста далеко, което се най-добрѣ вижда отъ руската карта, която подробно съдържа и цѣлиятъ теренъ на непокорнитѣ села. Но тъй като размѣстянието на войскитѣ по разпрѣснѫтитѣ колиби срѣщало мѫчнотии, подиръ нѣколко сполучливи сражения съ башибозуцитѣ тѣ прѣдпочели да намалѭтъ районитѣ на аванпоститѣ. Помацитѣ изтълкували туй нѣщо като страхъ, че Руситѣ имъ се боѭтъ, и това станѫло причина да се подгордѣѭтъ.

---

[66] За тогози Петко войвода, родомъ отъ Дуванъ-хисаръ близо до морето на сѣверъ отъ Деде-Агачъ, излѣзе една книжка отъ Хр. П. Константиновъ: Петко войвода, бранитель на Родопскитѣ Българи до 1879 год. Пловдивъ 1888, 8° 40 стр. Войводата билъ и при Гарибалди въ Италия, билъ се въ Критъ и т. н., а сега живѣе въ Варна.

Берлинскиятъ договоръ постави границата между Източна Румелия и Турция на водораздѣла между притоцитѣ на Марица отъ една страна и притоцитѣ на Места и Арда отъ друга; едвамъ въ Хасковския окрѫгъ границата трѣбвало да се доближава до самата Арда.

Румелийското правителство изпърво приело въ Родопитѣ само християнскитѣ краища; отъ пограничнотѣ мохамедански краища бѣхѫ въ негови рѫцѣ само Чепинската долина, окупирана отъ Руситѣ, и смѣсенитѣ краища въ Рупчосъ. Направихѫ се опити за завземанието и на останѫлата часть. Чисто мохамеданския окрѫгъ Кърджалийски при-долна Арда биде спечеленъ по миренъ начинъ; единъ отъ водителитѣ на тамошнитѣ башибозуци, Кара Мустафа, бѣ назначенъ жандармерийски окрѫженъ началникъ, всички тамошни служби бѣхѫ завзети отъ мѣстни Турци, които особно привличаше редовно изплащаната мѣсечна заплата, на населението се остави орѫжието и му се простихѫ данъчнитѣ недобори. Въ Рупчоска околия за началникъ биде назначенъ нарочно пакъ мохамеданинъ, но не нѣкой отъ помашкитѣ водители, ами Мехмедъ бей, единъ отъ турскитѣ Пловдивски първенци. Тази постѫпка обаче неуспокои Помацитѣ, тъй като тѣ прѣзиратъ градскитѣ Османлии като полунеѣрници и развалени хора. За това румелийското владичество се въдвори само въ източната смѣсена половина на Рупчосъ, въ която въ 29 села живѣѭтъ 10674 мохамедански и 10046 християнски Българи. Западната половина отъ проектираната околия останѫ независима, даже къмъ тамошнитѣ Помаци не се и изпрати нѣкое довѣрено лице, което да ги придума съ добромъ да се присъединѭтъ къмъ Румелия, както това станѫ въ Кърджалийско. Причината на тази грѣшка лежи въ дълбокото впечатление отъ събитията на 1876 г.; властвуващитѣ партии въ Румелия, съставени отъ Българи, които прѣзъ възстанието и прѣзъ войната повечето лично сѫ пострадали, неможехѫ да го изгладѭтъ отъ паметьта си. Отъ друга страна Помацитѣ ги биеше съвѣстьта—достатъчно бѣше да се види само запустѣлия Батакъ—и се страхувахѫ отъ отмъщение.

По тозъ начинъ между фактическитѣ прѣдѣли на Румелия и турската граница се образува едно независимо планинско землище, което на шега се наричаше «помашка република». То съдържаше отначало 18, по-късно 22 села; отъ тѣхъ споредъ румелийското разпрѣдѣление 17 трѣбваше да принадлежѫтъ къмъ Рупчоска околия, 5 къмъ Пещерска околия [67]. Въ него влизаше цѣлата горна

[67] Къмъ Рупчоска околия щѣхѫ да принадлежѫтъ селата: Грохотна. Гьовренъ, Мугла, Триградъ, Кюстенджикъ (съ селцето Дешюкъ Дере), Беденъ

долина на Кричимска рѣка. Най-далечнитѣ отъ тѣзи села сж отстранени 20 часа отъ политѣ на Родопитѣ, 23 часа отъ Пловдивъ, най-близкитѣ обаче лежжтъ много близо надъ края на полето въ съсѣдство на Кричимъ и Перущица, само 8 ч. отъ Пловдивъ. Ширината на цѣлата територия отъ изтокъ къмъ западъ се прѣсмѣта на 10—12 часа. Тя е непроходима планинска покрайнина, прѣзъ която нѣма никакъвъ друмъ нито пъкъ нѣкаква сносна керванска пжтека и въ която се раждатъ само тънки та високи борики и юначни мжжье. Овчарството, дърварството, катранджилъкътъ, обработванието на ленъ и абаджилъкътъ сж единственитѣ занятия на жителитѣ, чийто брой се прѣсмѣта на 19000 души въ 2445 кжщи. На западната страна на тази територия се издига Карлъкъ (2081 м.), единъ отъ най-високитѣ върхове на Родопитѣ. На мѣста, казватъ, планинцитѣ сж толкова диви, че «незнаыжтъ, че задъ гората живѣыжтъ сжщо хора».

Още къмъ края на 1879 г. независимитѣ Помаци си конституирали единъ видъ правителство. На събранието, свикано отъ Тъмръшлията, билъ избранъ Хасанъ ага Триградлията за околийски началникъ, Хаджи Мустафа Беденлията и Молла Еюбъ Муглалията за негови помощници, Исмаилъ ага Тъмръшлията (братъ на Ахмедовци) за началникъ на жандармерията и другъ единъ Помакъ за бирникъ и касиеръ. Върховенъ господарь останжлъ обаче Ахмедъ Тъмръшлията. Освѣнъ «кабадахиитѣ», въоржжени слуги на отдѣлнитѣ аги, за реда въ тази оригинална държава се грижили 20 мѣстни заптии. Данъцитѣ били намалени на третинята отъ това, което се плащало въ Румелия или въ Турция. Центърътъ билъ въ Настанъ или Михалково, по-късно въ селото Триградъ, около което се намиратъ развалини отъ стари крѣпости и черкви, по-послѣ въ Тъмрѫшъ. На своитѣ румелийски съсѣди гражданитѣ отъ новата държава се обаждали съ малки нахлувания и обири по планинскитѣ пжтеки, които съединяватъ Рупчосъ съ Станимака, но и това вършили съ мѣрка, за да не обърнжтъ къмъ себе си твърдѣ много вниманието на хората.

Когато на 1880 г. турско-румелийската комисия опрѣдѣляше

(или Беденъ-Баня съ топълъ минераленъ изворъ), Михалково, Балабанъ, Чуруково, Осиково, Петваръ, Лѣсково, Брѣзье, Настанъ; къмъ тѣзи 14 подиръ свършванието на румелийската статистика отъ 1880 год. се присъединихж още Тъмрѫчъ, Брѣзовица, Черешово. Подъ Пещера трѣбваше да попаднжтъ: Довленъ, Карабулàкъ, Наиплии, Селча а освѣнъ тѣхъ Бабешки колиби въ Чепино. Споредъ Константинова тѣ плащали въ турско врѣме 4600 златни лири данъкъ въ годината.

подробната гранична линия, Помацитѣ отъ независимитѣ села се изказали, че сѫ готови да се подчинѭтъ на румелийското правителство, но че ужъ Ахмедъ ага имъ това непозволявалъ. Въ това врѣме сѫщо и Гюмурджинскиятъ мутесаривъ Маджибъ паша и подчинениятъ му Ахъръ-Челебийски каймакамъ за очи прѣдумували Помацитѣ да се подчинѭтъ. Ала при това се водѣхѫ агитации отъ фанатичнитѣ молли отъ Турция между Османлиитѣ въ сама Румелия, главно около Айтосъ въ Балкана и въ Ѣърджалийско, които въ това послѣдно мѣсто станѫхѫ причина за кървави сбивания. Въ Рупчосъ между това (1881 г.) къмъ независимитѣ села се присъединихѫ още три, до тогава подчинени на Румелия. Самата гранична линия нищо не помагаше, тъй като между Турция и Румелия нѣмаше митническа граница и слѣдователно нѣмаше нужда прѣдѣлитѣ да се вардѭтъ съ стража.

Въ слѣдната зима портата обѣщаваше да прѣдаде западнитѣ 4 села, принадлежащи къмъ Пещерска околия. Гуй бѣше обаче само неискренъ дипломатически фокусъ. За това прѣдавание (на Декември 1880 г.) бѣ изпратенъ отъ румелийска страна Татаръ-Пазарджишкиятъ префектъ Найденовъ съ Пещерския и Рупчоския околийски началници, съ единъ знатенъ румелийски Турчинъ и съ единъ жандармерийски офицеринъ, съпровождани отъ 15—20 конни жандари. Отъ турска страна билъ проводенъ Сѣрскиятъ мутесарифъ, родомъ Арнаутинъ, който водѣлъ съ себе си Ахмедъ Барутунлията, причинителятъ на Баташкото клание, и около 20 войници. Префекта въ първото село Селча намѣрилъ голѣми тълпи въорѫжени башибозуци, които подиръ явни заканвания пустнѫли го да върви по-нататъкъ само когато имъ казалъ, че единственната цѣль на неговото пѫтуване е личенъ разговоръ съ «пашата». Той намѣрилъ мутесарифина въ селото Д о в л е н ъ, което сѫщо тъй гъмжало отъ башибозуци, въорѫжени до зѫбитѣ [68]. Мутесарифинътъ казалъ, че по пѫтя минѫлъ прѣзъ Наиплии и Карабулакъ, и че тамъ всички били готови да се прѣдадѫтъ, та и нѣмало нужда да прѣдава всѣко село отдѣлно. Префектътъ не се съгласявалъ на туй. На другия день Довленци обадили, че и тѣ сѫ съгласни да прѣминѫтъ подъ румелийското управление; тѣ прѣдложили

---

[68] Това име въ самата покрайнина споредъ различнитѣ нарѣчия се слуша и различно: Де́вленъ, Дȍвленъ, Дьȍвленъ. Руската карта бѣлѣжи Дȍвленъ, което е мѣстната форма. Добруски l. c. стр. 337 пише Дьȍвленъ и обяснява името отъ Дѣвляне, Дѣвино село, за јо=ѣ въ мѣстното нарѣчие. Първоначалната гласна е навѣрно ъ, както бълг. ж ъ н е м е въ Доспадъ се изговаря ж е н е м е, въ Чепино и въ областьта на рупското нарѣчие ж ȍ н е м е.

и писменно своето съгласие, но когато префектътъ попиталъ за селскитѣ печати, казали му, че тѣ сѫ у Триградлията, самозванния планински началникъ, и че той ги подбуждалъ съ своитѣ «чиновници» да се противятъ. Тогава префектътъ помолилъ турския пълномощникъ да остане още нѣколко дена съ него, докато се свърши цѣлата работа. Мутесарифинътъ му обаче отговорилъ, че нему е възложено да съобщи на селянитѣ заповѣдьта на портата и че не е упълномощенъ да употрѣби каквито и да било принудителни мѣрки: «селата сѫ ваши, вие можете да накажете виновнитѣ». Слѣдъ това веднага заминжлъ и оставилъ префекта съ неговитѣ шъпа хора всрѣдъ нѣколко стотинъ фанатични, добрѣ въоржжени мохамедани, които много явно изказвали своето недоволство. Тази сцена ми бѣ живо описвана отъ участницитѣ на тази комисия. Румелиотитѣ се намѣрили като въ обсада по срѣдъ неприятелската безъ всѣкакъвъ пѫть земя и не имъ оставало друго, освѣнъ още сѫщия день по-скоро да се върнжтъ назадъ [69].

Въ румелийскитѣ събрания къмъ цѣлия въпросъ изпърво се обръщаше малко внимание. Тепърва на 1881 г. прѣзъ лѣтото много се писа изъ вѣстницитѣ за непокорнитѣ села и дълга дипломатическа кореспонденция се води; самъ генералъ губернаторъ Богориди води прѣговори за тѣхъ въ Цариградъ съ Турцитѣ и съ посланицитѣ на великитѣ сили. Турцитѣ лицемѣрно отговаряли, че тѣ вече прѣдали селата; защо, каже, Румелийцитѣ не ги завзехѫ? Съ туй подмѣтали за срѣщата въ Довленъ, която обаче имаше за цѣль да уравни въпроса съ 4 западни селища, но не и съ 17 Рупчуски села.

Между това Помацитѣ почнжхѫ да дѣйствуватъ по-самостоятелно. Помашкото «правителство» не се стѣсняваше да иска отъ Рупчосскитѣ християнски села Широка Лѫка и Върбово десетъка за минжли четире годипи отъ нѣкои нивя, които лежжтъ въ землището на независимитѣ помашки села Мугла и Брѣзье. Скоро и околийското управление въ Рупчосъ получи отъ помашкитѣ «власти» официялни писма за пограничнитѣ въпроси. При все това самитѣ Помаци, агитѣ и простиятъ народъ, донѣкждѣ се колебаехѫ. Ахмедъ Търъшлията прати извѣстие веднѫжъ на Пловдивския префектъ, че ако бжде назначенъ отъ румелийското правителство за околийски началникъ на Рупчосъ, ще накара всички 21 села да се

[69] Найденовиятъ рапортъ е печатанъ на французски въ „Марица“ бр. 294, 16. Юни 1881 г., и въ английския Bluebook, Turkey n-ro 4, 1881.

подчинѭтъ; обаче румелийското правителство неискаше да има между своитѣ чиновници единъ отъ главнитѣ виновници на кланьетата. Когато азъ пѫтувахъ владѣеше силна анархия въ независимата територия. Въ Пловдивъ, Перущица и другадѣ слушахъ, че сега Помацитѣ лесно би се спечелили съ добромъ. Въ Пещера ми разправяхѫ, че въ «непрѣдаденитѣ села» силнитѣ обиратъ слабитѣ; агитѣ отнимали на селянитѣ воловетѣ, ако имъ се аресвали, или пъкъ каратъ сиромаситѣ да имъ жънѫтъ нивята. Вслѣдствие на това развитие на «юмручното право» нѣкои по-близки села сами доброволно извѣстили, че сѫ готови да се подчинѭтъ на румелийскитѣ власти. Това желание изказали депутации отъ Наиплии, Карабулакъ и Довленъ; отъ Пещера имъ били назначени кметове и имъ дали селски печати, но нищо не помогнѫло. Довленскиятъ кметъ за това си дѣйствие билъ убитъ отъ своитѣ Помаци и всички съглашения унищожени.

По това врѣме и портата почнѫ да се изказва по опрѣдѣлено. На румелийското правителство биде му чисто и просто казано, че тѣзи села немогѫтъ да се прѣдадѫтъ, тъй като, каже, не принадлежѫтъ къмъ територията на Източна Румелия. Чиновницитѣ на помашката република бѣхѫ потвърдени отъ турска страна, на агитѣ се раздадохѫ ордени и почнѫхѫ да събиратъ данъцитѣ. Източнитѣ села бѣхѫ присъединени къмъ Ахъръ-Челебийската кааза, Гюмурджински санджакъ, Одрински вилаетъ, западнитѣ къмъ Неврокопска кааза, Солунски вилаетъ. Въ дѣйствителность обаче цѣлиятъ изпърво независимъ край бѣше оставенъ като особенъ окрѫгъ, въ който главно лице оставаше Търъшлията. Тогава и въ румелийскитѣ събрания се почнѫхѫ дебати по тозъ въпросъ. Правителството на княза Богориди опита репресалията да затвори границата, обаче тази заповѣдь скоро биде отмѣнена, тъй като съ неѭ се уврѣждаше само румелийското население; това бѣше тъкмо на есень, когато Помацитѣ бѣхѫ вече пожънѫли и събрали житото си, обаче винаритѣ по подножието на Родопитѣ нѣмахѫ още дърва и смола за сѫдоветѣ си, който материялъ се донася отъ планината. За военна обсада неможеше и да се мисли; за неѭ трѣбваше позволението и помощьта на портата, а освѣнъ това румелийската милиция много слаба се показа при прѣслѣдванието на незначителната разбойническа чета на Спаноса въ Бѣльовскитѣ гори, което станѫ причина въ събранието за остри нападки срѣщу управлението на военнитѣ сили въ областьта. Знаеше се сѫщо, че Помацитѣ сѫ прѣкрасно въорѫжени и готови за бой. Сгодната минута, когато можеше всичко

да се свърши съ образуванието на особна околия въ горното поръчие на Кричимската ръка и съ назначаванието на нѣкой помашки ага за нейнъ началникъ, бѣше безвъзвратно изгубена. Единственната репресалия, която оставаше на Румелиотитѣ, бѣше тази, че при внасянието на паричния данъкъ на портата недоплащанията оправдавахѫ съ неизпълненото още прѣдавание на тѣзи планински покрайнини.

Румелиотитѣ най-послѣ съ извѣстна ресигнация се покорихѫ на сѫдбата си. Веднѫжъ, когато Пловдивскиятъ метрополитъ Герваси минѫлъ отъ Кричимъ прѣзъ независимата територия за Широка Лѫка въ вѫтрѣшния Рупчосъ, той билъ съпровожданъ като гость на Тъмръшлията отъ въорѫженъ помашки конвой отъ една граница до друга. Даже на 1883 г. самъ Ахмедъ ага отишълъ въ Бѣла Черква на западъ отъ Бачковския мънастирь, когато тамъ билъ освещаванъ подновениятъ старъ мънастирь въ присѫтствието на 3000 Българи. Тамъ билъ и Пловдивскиятъ метрополитъ и сума чиновници, офицери и други гостье отъ Пловдивъ. За пръвъ пѫть слѣдъ войната стѫпилъ стариятъ Ахмедъ на румелийска територия между Българи, като каненъ гость. Той дошълъ на черенъ жрѣбецъ въ униформа на турски юзбашия (капитанинъ) въ пълно въорѫжение, съ малъкъ конвой Помаци, добрѣ въорѫжени съ пушки централки и съ револвери, и билъ приятелски посрѣщнѫтъ и нагостенъ [70]. Съ него се отнасяли като съ нѣкой съсѣденъ князь, чието приятелство не имъ е индиферентно.

Другарятъ на Тъмръшлията, Ахмедъ ага Барутунлията, който споредъ рѣшението на европейскитѣ комисари за Баташкото кланье справедливо е заслужвалъ бѣсилка, и до днесь живо и здраво господарува въ селото Барутунъ на Доспадската височина. И той е тамъ на турско землище сѫщински господарь. Помацитѣ го наричатъ обикновенио «Ахмедъ паша». Той добрѣ знае каузалната свръзска на своитѣ дѣла съ историята на послѣднитѣ години. Единъ мой познатъ, жандармерийски окрѫженъ началникъ, веднѫжъ се срѣщнѫлъ съ него на границата. Ахмедъ, който като всички помашки аги е горещъ приятель на силната ракия, весело си попийнувалъ и казалъ на българския офицеръ съ самодоволенъ смѣхъ. «Твоитѣ пагони азъ ти ги дадохъ! Азъ бѣхъ причина за войната; че дойдохѫ Руситѣ и Ви дадохѫ княжество и автономия (Румелия), станѫ

---

70 Живо описание на тази сцена отъ Зах. Стояновъ вж. у Константинова 2,44.

само заради мене». «Е добрѣ, Ахмедъ аго, направи нѣщо такова още веднѫжъ нѣкѫдѣ по-далече, задъ планинитѣ въ Македония!» отговорилъ Българинътъ. «Ахъ, веднѫжъ стига!» възразилъ агата, «нема́ и отъ туй не се разклати доста царството?»

Познато е, че авторитѣ на послѣдния румелийски прѣвратъ въ Септемврп 1885 г. прѣди сваляннето на Гавраилъ паша Кръстевича водили тайни прѣговори съ Ахмедъ Тъмръшлията въ селото Дермендере при политѣ на планинитѣ близо до Пловдивъ, за да си усигорѭтъ неговата неутралность. Вслѣдствие на това подиръ навлизанието на княжескитѣ войски въ Румелия Помацитѣ напълно мирували. Подиръ туй въ Цариградския протоколъ отъ 5 Априли 1886 г., съ който посланницитѣ на великитѣ сили потвърдихѫ договора на княза Александра I. съ портата за съединението на България съ Румелия, Кърджалийската околия и «непрѣдаденитѣ села» формално бѣхѫ отстѫпени на Турция, въ замѣна на правото да укрѣпява румелийската граница, което султана имаше споредъ § 15. отъ Берлинския договоръ [71]. Помацитѣ, както слушамъ, сега не сѫ благодарни отъ всичко това, защото между тѣхъ и долния край сега има митническа граница, нѣщо до сега небивало.

Дали съвѣтницитѣ на Александъръ I. добрѣ сѫ го съвѣтвали по тозъ въпросъ, ще се види съ врѣме. Въпросътъ за владѣнието на Родопскитѣ височини не е индиферентенъ. Който иска да държи тракийската равнина, трѣбва да има въ рѫцѣтѣ си и тази планинска покрайнина, която напълно владѣе пѫтя отъ София прѣзъ Пазарджикъ за Пловдивъ. Отъ Тъмръшъ може за нѣколко часа да се прѣсѣче линията между Пловдивъ и Пазарджикъ. Турция съ завладѣванието на горната долина на Кричимска рѣка се сдоби съ природна крѣпость, отъ която напукъ непроходимостьта на планинскитѣ пѫтеки и скалиститѣ проходи въ извѣстно врѣме съ бързо нахлуване лесно може да заплашва и Пазарджикъ и Пловдивъ, когато офензивата отъ равнината къмъ планинитѣ на горѣ всѣкога ще бѫде тежка поради лошия теренъ.

---

71 Французскиятъ текстъ на този протоколъ е печатанъ въ Мюнхенския вѣстникъ „Allgemeine Zeitung“ 13. Априли 1886 бр. 103; § 2 гласи: „Tant que l'administration de la Roumélie Orientale et celle de la Principauté de Bulgarie resteront entre les mains d'une seule et même personne, les villages musulmans du canton de Kirdjali, ainsi que les villages musulmans sis dans la région du Rhodopé et restés jusqu'ici en dehors de l'administration de la Roumélie Orientale, seront separés de cette province et administrés directement par le Gouvernement Impérial“.

5. Родопи.

Часть втора (пжтописна).

Отъ Пловдивъ по политѣ на планината. Потомцитѣ на Синопскитѣ емири. Гръцката Станимака и Бачковския грузински мънастирь. Перущица съ Червена Черква. Турска гощавка въ Устина. Кричимъ. Брацигово и езикътъ на македонскитѣ прѣселници. Пещера. Рударството въ Родопитѣ и изобщо въ България; прастарото плавение на злато и желѣзо. Батакъ съ слѣди отъ кланьето прѣзъ 1876 г. Археологически извѣстия отъ Доспадско. Тръсинното Баташко блато Долината Чепино. Помашки пѣсни. Прѣзъ Каркария. Погледъ на Рила и Перинъ. Прѣзъ карантината въ София.

Родопската планинска верига до сега е била посѣтена само отъ естествоизпитатели, какъвто е билъ геологътъ Viquesnel (1847), чийто обеменъ трудъ и до сега има голѣма цѣна, и ботаницитѣ Janca и Dingler. Археологични издирвания не сж даже и зачевани. Затова много ми се искаше да кръстосамъ тѣзи планини, сжщо както споменжтитѣ пжтувачи, въ нѣколко посоки на прѣко отъ Пловдивско поле дори до Неврокопъ, Ксантия и Гюмурджина, ала новата граница и особеннитѣ, изложени по-горѣ гранични отношения правѣхж невъзможно за сега изпълнението на такъвъ планъ. Като оставихъ посѣщението на Рупчосъ за другъ случай, какъвто за жаль не ми се вече удаде, азъ се задоволихъ съ пжтуването по сѣвернитѣ поли отъ Пловдивъ до Чепино, гдѣто тъкмо се намира цѣлата редица отъ изброенитѣ по-горѣ срѣдновѣковни градища.

Най-напрѣдъ посѣтихъ близкия подпланински градъ Станимака. Отъ Пловдивъ се върви 15 километра къмъ югоизтокъ по праволинейно шосе прѣзъ присойна безсѣнчеста равнина, по която на всждѣ се виждатъ слѣди отъ запустѣлитѣ сега чалтици. Редица бѣли мънастири и съ дървета оградени села красжтъ Родопскитѣ склонове. Въ едно отъ тѣзи села и до днесь живѣжтъ потомци на старата селджушка династия на Исфендияритѣ, Кастамунски князье въ Синопе, които султанъ Мохамедъ II. покорилъ на 1461 г., като имъ опрѣдѣлилъ сѣдалище при Пловдивъ. Дубровчанинътъ Якубъ Лукаричъ, който къмъ края на 16. столѣтие често посѣщавалъ тѣзи краища, пише, че султанъ Баезидъ II. подарилъ на Исмаилбегъ, послѣдния Синопски князь, селото М а р к о в о; той самъ видѣлъ тамъ двама братя отъ неговитѣ потомци, които държали старото си име, и живѣехж, каже, по-добрѣ отколкото другитѣ «варвари»[1]. Исмаил-

---

[1] Че Исмаилбегъ Синопски билъ поселенъ въ Пловдивъ, пишжтъ Халкокондиласъ, Дукасъ и Турчинътъ Нешри (срв. Hammer, Gesch. des osm. Reiches II² 463). Сърбинътъ Константиновичъ отъ Островица (гл. 31) казва, че Смаилбегъ получилъ С т а н и м а к а въ „българска земя“. Luccari, Annali di Rausa (1605) p. 106.

беговци живѣѭтъ и до сега въ Пловдивъ и до днесь държѫтъ своя мютевеликъ (стр. 113) и своя конакъ въ Марково; за забѣлѣзвание е, че на чело на рода не стои бащата, а едно лице избрано отъ всички негови мѫжски членове. У Българитѣ тѣ се ползуватъ съ извѣстна почеть. Хаджи Исмаилъ бей, който всѣкога се отличавалъ по своята толерантность и хуманность, искалъ даже съ прѣдумвания да попрѣчи на буйствата на другитѣ Турци въ врѣме на клането прѣзъ 1876 г., но разбира се неуспѣлъ [2].

Станимака лежи до самия входъ въ планинитѣ, тамъ гдѣто Чепеларска ряка излиза отъ тѣсната клисура вънъ въ полето. На пръвъ погледъ тя ни изненажда съ своята обширность; брои 11784 жители въ 2355 кѫщи. Той е градъ по прѣдимство гръцки, което забѣлѣзваме веднага отъ надписитѣ по дюкянитѣ; покрай 8583 Гърци тукъ живѣѭтъ 2506 Българи, 490 Турци и малко Цигани и Евреи [3]. Източната махала на десния брѣгъ се нарича Ампело. Българитѣ наричатъ станимашкия Гръкъ Лангера, отъ новогръц. ὁ λάγγερας, τὸ λάγγερον лошо, долно качество вино. Производството на вино и ракия и търговията съ тия пития сѫ главнитѣ занятия на «Станимакалиитѣ», което се познава вече отъ миризмата по улицитѣ. Голѣма часть отъ населението носи червени фесове, които другадѣ по България подиръ войната сѫ съвършенно изчезнѫли у християнското население. Гърцитѣ иматъ добри училища. Българитѣ тепърва въ послѣдно врѣме се усилватъ съ прѣселвание отъ околнитѣ села; двѣтѣ народности сѫ много остро настроени една срѣщу друга, повече отъ всѣкѫдѣ другадѣ. Надъ лозята по скалитѣ се бѣлѣѭтъ множество малки черквички или параклиси — прости колибки (Ἅγιος Ἠλίας, ἅγιος Γεώργιος и т. н.). Лѣтната жега надъ вечерь се охладява отъ вечерника (и гръцки вечѐрникосъ), редовенъ вѣтъръ, който вѣе приблизително отъ шесть часа вечерьта до осемь часа зараньта отъ планината долу въ полето. Това лесно обяснимо метеорологическо явление е общо на всички долини, които отъ Родопскитѣ височини се спущатъ на северъ въ топлото поле.

Долината надъ града, врѣзана между високи, голи скали прѣдставя любопитенъ погледъ въ вѫтрѣшностьта на планината. Най-

---

[2] Процесътъ противъ Хаджи Арифа и Хаджи Шабана прѣдъ руския воененъ сѫдъ въ Пловдивъ на 18. Августъ 1878, в. „Марица“ бр. 9 стр. 7.

[3] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Станимака има 13089 жители въ 2753 домакинства; на 6149 матерниятъ езикъ е гръцки, на 6071 български и на 627 турски.

(П.).

отзадъ се забѣлѣзва високо на лѣвия брѣгъ старо градище. Къмъ него се възлиза около половинъ часъ (1600 метра по подометъра) по най-лошъ пѫть, т. е. по стѫпала, издълбани въ скалата, по-сгодни за магарета и мулета, отколкото за човѣци и коньe. Тукъ разбираме правотата на думитѣ на Родопчани, че катърътъ за тѣхнитѣ планини е туй, което камилата за пустинята. Скоро излизаме отъ областьта на вишнитѣ, черницитѣ и лозята и отъ веднѫжъ се виждаме заобиколени отъ голъ камънакъ, между който край пѫтя растѫтъ само дрѣнки и другъ храсталакъ. Градището (130 метра надъ Станимака) се намира на една уединена скала между пѫтя и дълбоката пропасть, въ която клокочѫтъ водитѣ на Чепеларска рѣка. Стръмнитѣ околни скали прѣдставятъ особна гледка; тъкмо срѣщу градището е вритъ въ тѣхъ дълбокъ долъ съ пѣсъчно, много наклонено дъно. На сѣверъ се вижда долу Станимака съ множество червени стрѣхи, задъ неѭ широкото поле (Пловдивъ остава скритъ), а най отъ задъ се синѣе Стара Нланина съ Гюмрукчалъ и съ Сопотскитѣ и Троянски гребени. Погледътъ прѣзъ долината на югъ се простира около единъ часъ далеко. Край рѣката и по тераситѣ, съ мѫжка издигнѫти между камънака на скалитѣ, още се забѣлѣзватъ лозя. По-нататъкъ нагорѣ се вижда само дива природа, голѣми букови и борови гори; само тукъ-тамѣ между тѣхъ проблѣсватъ жълтитѣ снопье на нѣкоя уединена нивица. Но тая посока се дохажда за 3 часа до Бачковския мънастирь, за единъ день или 15 часа, постоянно край рѣката, до Чепелари, централно село на Рупчоска околия, за 20 часа до Ахъръ-Челеби къмъ рѣката Арда, а за 3—4 дена до крайморието при Гюмурджина. Прѣзъ тѣзи скалисти пѫтеки сѫ бѣгали на Януари 1878 г. въ дълбокъ снѣгъ остатъцитѣ отъ армията на Сюлейманъ паша на горѣ въ планинитѣ.

Станимашката крѣпость прѣди изнамиранието на огнестрѣлнитѣ орѫжия почти че не е могла да се прѣвземе: мѣсто по природа непристѫпно, лесно за защищавание, къмъ което има пристѫпъ само по една пѫтечка и около което нѣма пространство, гдѣто неприятелятъ, що обсажда, да може да разположи войската си. На западъ къмъ тѣсната пѫтека и на сѣверъ склоноветѣ на гладката скала се спущатъ почти отвѣсно, до 40 метра високи, надъ които стоѭтъ остатъци отъ стѣнитѣ на четверожгъленъ кастелъ, съграденъ отъ груби, недѣлани камъне и на пръвъ погледъ почти надвиснѫли. Отъ тази страна нѣма входъ. Скалата трѣбва да се заобиколи по една тѣсна пѫтека отъ югъ, та да се дойде до оста-

тъцитѣ отъ уединена кула, която е пазила крѣпостьта отъ южна страна, и да се влѣзе въ тѣсния дворъ между високата крѣпостна скала и провалата на Чепеларска рѣка. Отъ този дворъ можемъ да се покатеримъ между трънье, смрйка и павитни растения по ронлива почва, пълна съ свлѣчени камъне и счупени тухли горѣ въ крѣпостьта. Обаче умалѣлъ отъ силния слънчевъ пекъ, азъ се отрекохъ отъ мисъльта да видѭ самото орлово гнѣздо, което впрочемъ е много малко и е снабдено съ щерна. На сѣверната страна малко по-низко подъ двора, но вѫтрѣ между стѣнитѣ на крѣпостьта, се намира доста запазена развалина на хубава стара византийска черква, тъй наречена «Св. Богородица на калето», ἡ Παναγία τοῦ Καλέ. Основитѣ на тази сграда, около 23 крачки дълги, стоѭтъ върху жива скала. Отъ долу има нѣкакъвъ си тъменъ сводъ, който сега служи за кози хлѣвъ, а надъ него се намира сѫщинската черква. Стѣнитѣ се състоѭтъ отъ ритмични мозайки дѣланъ камъкъ и плоски тухли (всѣкога три реда тухли и три реда камъне едни надъ други). Надъ входа при западния край се намира малка крѫгла куличка, може би камбанария; подобна по-низка кула надъ срѣдата съ осемь прозореца е имала малко кубе, сега съборено; олтарната апсида, обърнѫта къмъ рѣката, и до сега си стои. Отъ вънъ и отъ вѫтрѣ се вижда старъ живописъ на възчеренъ фондъ, съ гръцки надписи (ЄФНМНΛ съвършенно фонетично, ПРОКОПІОС и др.); образитѣ на светцитѣ сѫ очукани отъ Турцитѣ. Надписи за съграждането на този храмъ, чиято здрава сграда би могла още лесно да се поднови, нѣма, но той надали ще е по-старъ отъ врѣмето на Комненитѣ.

На това градище е имало единъ паметникъ и то български, който малко прѣди моето минавание билъ нарочно унищоженъ. Когато на 2. Августъ отивахъ да видѭ крѣпостьта, моитѣ многобройни съпровождачи [4] искахѫ да ми покажѫтъ прѣди всичко стариятъ надписъ на царя Асѣня; тѣ мислѣхѫ, че тепърва неотдавна е откритъ, при всичко че въ литературата отколѣ е вече познатъ. Той билъ издълбанъ въ скалата подъ основитѣ на крѣпостьта на южната ѝ страна на едно високо мѣсто, къмъ което обаче можеше човѣкъ да се покатери по стрѫмния камънакъ. Но какво бѣше нашето очудвание когато видѣхме, че надписътъ е изтритъ! Познавахѫ се само мѣстата на неговитѣ редове, които отъ далеко се бѣ-

[4] Бѣхѫ съ мене Станимашкиятъ околийски началникъ г. Куртовичъ, околийскиятъ полицейски комисарь г. Топузовъ, младиятъ г. Иванчо Чомаковъ отъ Пловдивъ, учительтъ г. Мишевъ и нѣколко български ученици и гръцки пандури.

лѣехѫ на възчерния камъкъ. Най-напрѣдъ помислихме, че е замазанъ съ варь, но отъ близо се видѣ, че буквитѣ съвършенно сѫ издълбани съ длато, и то неотдавна; работата бѣше още прѣсна и поради лѣтната суша дъждътъ не бѣше още измилъ бѣлитѣ ѝ слѣди. Въ послѣдно врѣме мнозина дохаждали да видѭтъ този български паметникъ. Това, види се, разгнѣвило нѣкои прѣкалени гръцки патриоти въ Станимака и тѣ рѣшили да затриѭтъ тази диря отъ нѣкогашното българско владичество, запазена въ землището на тѣхния еленски градъ. Малко по-нататъкъ на сѫщата скала се четѣхѫ прѣсно издълбанитѣ имена на нѣколко ученици отъ Станимашкото гръцко училище; моитѣ другари изказахѫ подозрѣние, че тѣхното длато е работило и за изглажданието на надписа, може би само двѣ три недѣли прѣди нашето дохаждание [5].

Надписътъ е познатъ. Той е начъртанъ отъ французския лѣкарь Paul Lucas, безъ да е разбиралъ неговото значение, който по заповѣдь на краля Людовика XIV. прѣдприелъ нѣколко научни пѫтувания изъ Турция. На Юни 1706 г. отивалъ отъ Пловдивъ прѣзъ горна Арда за Драма и Сѣръ. Половинъ часъ отъ Станимака видѣлъ развалини на една силна крѣпость съ хубава черква, и на скалата надписъ, чиито букви се му сторили нѣщо съвсѣмъ особно. Жителитѣ мислѣли, че той съдържалъ тайната на камъка на мѫдрецитѣ, и когато видѣли, че пѫтувачътъ си го прѣписва, стекли се около него и молили го да ги научи, какъ се прави злато. Надписътъ споредъ Лукасовото изображение билъ прочетенъ отъ П. И. Шафарика. По-късно отъ ново бѣ прѣписванъ отъ Българитѣ и печатанъ по вѣстницитѣ и списанията. Той е броелъ деветъ кѫси реда съ неправилни букви, свързани помежду си, и е гласѣлъ: **В лѣт(о) ѕѱлѳ.** (6739=1231) **енд(нкта). д. б(ог)ѡ(мь) въздвиженън ц(а)р(ь) Асѣнь Блъгаромь и Гръкомь, таже и прочимъ странамь постави Алексѣ севаста и ѕизда сеи градъ.** Подиръ побѣдата при Клокотница (1230) Асѣнь II. слѣдователно се погрижилъ за укрѣпяванието на проходитѣ прѣзъ Родопитѣ, та

---

5 Отъ „Московскіе вѣдомости“ 1884 бр. 4 узнавамъ, че г. В. В. Качановски, сега професоръ въ Казанския университетъ, който пѫтувалъ нѣколко недѣли прѣди мене, видѣлъ този надписъ, но вече малко поврѣденъ отъ съвършенно прѣсно, нарочно дълбание. „Замѣчательно, что надпись эта носить слѣды весьма свѣжей, прѣднамѣренной порчи какимъ то тупымъ орудіемъ, оказавшимся однако безсильнымъ скрыть для археолога важныя для него начертанія“. Вандалското дѣло се е вършило слѣдователно постъпенно, почнѫло е съ малки опити и е свършило съ съвършенното затривание.

между другитѣ заповѣдалъ да доизкаратъ и изново да укрѣпѭтъ по-старата Станимашка крѣпость [6].

Старо прочуто мѣсто е **Бачковскиятъ мънастирь**, който лежи повече отъ два часа още по-нататъкъ въ дола на Чепиларска рѣка, при българското село, наречено Бачково (200 кѫщи). За неговото основание намираме подробни извѣстия въ често споменуваната драгоцѣнна книжка на попа Константина. Основали го двама братя Грузинци въ врѣмето на царя Алексия I. Комнена, членове на благородната фамилия **Пакурияни** (грузински **Вакурани**), севастъ и «мегасъ доместикосъ (великъ войвода) на западъ» Григори, споменуванъ въ историческото съчинение на царицата писателка Анна Комнена, и «великиятъ магистъръ на изтокъ» Апасиосъ. Основанието станѫло подиръ побѣдата надъ Печенѣзитѣ на 1084 г., и самъ Григори станѫлъ калугеръ въ този мънастирь съ много отъ своитѣ ветерани. Мънастирятъ билъ надаренъ съ голѣми имоти: всички мѣста отъ Стенимахосъ прѣзъ Родопскитѣ планини дори до Ксантия и Перитеорионъ, както и съ земи въ Кайсарополь, Сѣръ и Солунъ. Отъ основателитѣ е останѫлъ единъ старъ типикъ на пергаментъ, писанъ на три езика, гръцки, грузински и ерменски. Главната светиня била старата икона на Св. Богородица, наречена Παναγία (или Θεότοκος) ἡ Πετριτσονιτίσσα, наречена тъй ужъ отъ Станимашката крѣпость, която споредъ попа Константина изпърво се наричала Πετριτσός. Тази икона, украсена съ бронзови и сребърни рамки, имала грузински надписъ (γράμματα ἰβηρικά), който гласѣлъ, че първоначално принадлежала на нѣкой си грузински мънастирь въ Карсъ; отъ тамъ, каже, по чуденъ начинъ дошла въ тази покрайнина и била намѣрена въ пещерата наречена **Кловионъ**, половинъ часъ отъ Бачково, дѣто се намира параклисъ на Св. Богородица съ аязма [7]. Тя е навѣрно копие отъ прочутата Иверска

---

[6] Paul Lucas, Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l' Afrique, Paris 1710 (нѣм. прѣводъ въ Хановеръ 1715), надписъ бр. 46. Šafařík, Památky jihoslov. písemnictví, 2 изд. стр. 94. Славейковата „Гайда“, Цариградъ 1864, 8. Юни (I бр. 23 стр. 182). Пловдивската „Марица“ бр. 275, 7. Априли 1881 г.

[7] Κωνσταντίνου ἱερέως Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1819) стр. 52—56. Разправя подробно за годината на основанието (стр. 53): ἀπὸ μὲν κτίσεως κόσμου ,σφ|β'. ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως ,απδ'. ἰνδικτιῶνος ζ' κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Имоти (стр. 54): δοὺς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ τοῦ μοναστηρίου διὰ χρυσοβούλλων βασιλικῶν ἀπὸ Στενημάχου ἕως

Богородица «Portaitissa», пазена въ грузинския (τῶν Ἰβήρων) мънастирь на Атонъ, който билъ основанъ въ 10. столѣтие, но сега (споредъ отца Сава Хиландарецъ въ «Osvěta» 1884, 487) и той е въ ржцѣтѣ на гръцки калугери, освѣнъ единъ скитъ малко по-нататъкъ отъ мънастиря, въ който нѣколко грузински калугери извършватъ литургията на домашенъ езикъ.

Отъ по-старо врѣме имаме още три извѣстия за тази грузинска задушбина. На 1189 г. кръстоноснитѣ прѣвзели прочутия и добрѣ укрѣпенъ замъкъ «Scribention», надъ който се намиралъ мънастирь, чийто игуменъ, родомъ «ex Hybernia» (трѣбва да бжде Hiberia, Ἰβηρία, Грузия) билъ заведенъ при Фридриха Барбароса въ Пловдивъ; царятъ привѣтливо поразговарялъ съ него и слѣдъ това любезно го пустнжлъ [8]. Константинъ Философъ (1431) пише за Станимака, като за мѣсто подарено въ врѣмето на по-старитѣ царье на светия градъ Ерусалимъ отъ нѣкои братя, които живѣли тукъ, което очевидно не се отнася за Станимака, ами за задушбината на грузинскитѣ братя [9]. Лукаричъ разправя, че видѣлъ лика на българския царь Иванъ Александъръ въ естественна голѣмина (ritratto al naturale) въ мънастиря Св. Мария въ околностьта на Станимака, съграденъ отъ нѣкой си грузински краль (rè di Hiueria), тъй като тази черква била уголѣмена и надарена (accresciuta e bonificata) съ много доходи отъ Александра [10]. Слѣдователно още къмъ края на 16. столѣтие калугеритѣ споменували като подновитель на своя мънастирь българския владѣтель, който на 1344 г. прѣвзелъ Пловдивъ съ ближнитѣ подпланински области и тамъ, както и другадѣ, се грижилъ за подобрѣнието на мънаститритѣ. Че ликътъ на Александра стои и до днесь въ мънастиря или поне че е стоялъ до неотдавна, знаеме отъ Захариева; слушалъ съмъ за него и отъ

Ξάντης καὶ Περιθεωρίου πάντας τοὺς ἐμπεριεχομένους τόπους καὶ χώρας, ἔτι δὲ καὶ ἐν Σέρραις τινὰ χωρία, καὶ τινὰ Καισαρόπολιν καλουμένην μετὰ τῆς λίμνης καὶ τῶν ὀψαριοτοπίων αὐτῆς, καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ χωρίον τι Πριλόγκιον καὶ ἄλλα τινά, ὡς διαλαμβάνει τὸ τυπικὸν τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Типикътъ като изворъ на тѣзи свѣдѣния се споменува и на стр. 52: Бачково изпърво се наричало Παναγίας τῆς Πετριτσονιτίσσης, ὡς διαλαμβάνει τὸ τυπικὸν τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Цукала, Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιπποπόλεως (Виена 1851) стр. 60 споменува втория Апасиосъ Пакуриянъ и триезичния типикъ.

[8] Ansbert ed. Pangerle (Fontes rerum Austr., Scriptores V) p. 34. Въ изданието на Добровски стои Sebention.

[9] Из. на Ягича, Гласник дѣлъ 42 стр. 300.

[10] Luccari, Annali di Rausa (1605) p. 52.

хора, които сѫ го виждали тамъ въ не много отколѣшно врѣме[11]. Lucas на 1706 г. намѣрилъ мънастира «Bascu» като укрѣпена сграда прилична на крѣпость съ три врати, съ черква, подновена, каже, отъ «царя Маурициия», чийто ликъ се виждалъ на нѣколко мѣста, съ чудотворната икона на Св. Богородица, зографисана ужъ отъ св. Лука, и съ хубава библиотека, въ която се намирали и забѣлѣжителни ржкописи. Gerard Cornelius van der Driesch, който съпровождалъ на 1719 г. царски пратеници въ Цариградъ, чулъ въ Пловдивъ за този мънастирь, че ималъ ужъ 300 калугера, но че доходитѣ му стигали тогава само за 30 души, както и че въ него се намирали рѣдки стари ржкописи и грамоти, захвърлени въ праха.

Въ нашето столѣтие още прѣди 40 годинъ, свѣтски «ефори» на мънастира сѫ били български бегликчии отъ Копривщица, чиито ликове били изписани по стѣнитѣ на черквата. Слѣдъ избухванието на гръцко-българската черковна борба мънастирятъ останѫлъ въ ржцѣтѣ на гръцкитѣ калугери, които почнѫли да затварятъ паметницитѣ си и на запитванията за тѣхъ да отговарятъ на кратко, че нищо подобно нѣматъ. Стариятъ типикъ, а може би и първоначалниятъ хрисовулъ за основанието на мънастира сѫществуватъ до днесь. Г. Іоакимъ Груевъ, директоръ на просвѣщението въ Източна Румелия, ми разправяше, че прѣди много години видѣлъ въ самия мънастирь копие отъ стария, както се изражаваше, «сигилии» отъ Комненово врѣме, но немогълъ да си го прѣпише. Въ него се разправяло за основанието на мънастира отъ грузинскитѣ воеводи, станѫло вслѣдствие обѣщанието, дадено въ боя съ варваритѣ. Любопитно било постановлението, че въ мънастира трѣбвало да има само 50 калугера, изключително Грузинци; само «грамматикосъ» (секретарятъ) могълъ да бѫде Гръкъ. Слѣдъ това се описвалъ имота на мънастира съ множество мѣстни имена; отъ тѣхъ само съсѣднитѣ села Бачково и Добра Лѫка иматъ, каже, и до сега сѫщитѣ имена, когато всичко друго се промѣнило. Г. Груевъ видѣлъ и иконата съ надписъ отъ грузински букви[12] и патерицата или жезъла,

---

11 Захариевъ стр. 65.

12 Най-малко като несполучлива шега може да се окачестви извѣстието на „Московскія вѣдомости“ 1884 бр. 4, че г. Качановски намѣрилъ въ Бачково икона съ глаголски надписъ. Грузинското писмо, особно унциялното, отъ далеко много прилича на глаголицата. Г. Кочановски видѣлъ въ мънастира славянски и гръцки ржкописи, когато го посѣтилъ заедно съ Пловдивския гръцки епископъ; за хрисовула и типика вѣстникарското извѣстие за неговото пѫтувание неспоменува нищо.

която споредъ българския надписъ изработилъ майсторъ Стоянъ отъ Пещера въ врѣмето на султана Ибрахима въ 17. вѣкъ.

Да посѣтѭ този особенъ мънастирь, който очевидно цѣли 800 годинъ никога не е запустѣвалъ, бѣше мое горещо желание, главно за да видѭ неговитѣ стари книги а особенно грамотата за основанието на мънастира, много важенъ източникъ за историчната география на Родопскитѣ планини. Въ Пловдивъ ми обаче казахѫ, че и прѣпорѫката на гръцкия мѣстенъ епископъ нищо нѣма да ми помогне, тъй като Бачково е «ставропигионъ», т. е. мънастирь подчиненъ право на Цариградския патриярхъ. По пѫтя за Станимака ме обезнадѣжди прѣсно издълбания надписъ и съзнанието, че моитѣ български съпровождачи ще ми бѫдѫтъ само прѣчка съ изпълнението на моето намѣрение. Оставихъ посѣщението за другъ случай. Извѣстията, че се намѣрилъ рѫкописа на Софокла въ този мънастирь и на Аристотела въ Пловдивъ даватъ надѣжда, че може би нѣкой гръцки ученъ самъ ще се завземе съ Комненскитѣ паметници на Бачковския мънастирь и ще ги прѣдложи на учения свѣтъ [13].

Съ историята на Бачковския мънастирь е свързано и минѫлото на Станимака. Старото ѝ име е Στενίμαχος «отбрана на прохода», което Константинъ Философъ добрѣ тълкува съ **„тѣсьно браньство"**. То се срѣща най-напрѣдъ въ Бачковския хрисовулъ отъ 1084 г., до колкото може да се разбере отъ по-горѣ споменуванитѣ бѣлѣжки на попа Константина. Съмнявамъ се да се е наричала нѣкога Πετριτσός, както мисли сѫщиятъ мѣстенъ географъ. По-скоро ѝ принадлежи името «Scribention», което споменува Ансбертъ като название на единъ много укрѣпенъ замъкъ, който лежалъ подъ мънастира. По-често чуваме за Станимака прѣзъ възстанието на Иванка, когато Българитѣ ѭ храбро защищавали отъ царя Алексия III., но немогли да ѭ удържѫтъ.

Славна страница въ историята на тази развалина е геройската защита на фландерския рицарь Renier de Trit, Пловдивски воевода (стр. 135), който подиръ Одринската битка (1205 г.) побѣгнѫлъ отъ Пловдивъ прѣдъ побѣдителитѣ Българи въ тази недостѫпна крѣпость. Съ 15 рицара и нѣколко войници (sergeants) той се удържалъ въ крѣпостьта наречена «Estanemac» 13 мѣсеца, като билъ прѣзъ цѣлото врѣме държанъ въ обсада отъ неприя-

[13] Споредъ Révue archéologique 1887 стр. 70 Петъръ Папагеоргиосъ намѣрилъ въ Май 1886 г. въ Бачковския мънастирь единъ рѫкописъ на Софокловия Аянтъ отъ 1460 г.

теля отъ единъ, каже, много добъръ градецъ, който се намиралъ при политѣ на крѣпостната скала — отъ сегашна Станимака [14]. Най-послѣ на 11. Юли 1206 г. Рениѐ забѣлѣзалъ отъ амбразуритѣ на крѣпостьта едно отдѣление конници, които слизатъ отъ планинитѣ на южната страна. Въ първитѣ минути незнаелъ дали сѫ туй приятели или неприятели. Излѣзли обаче негови съотечественици. Царь Хенрихъ тръгнѫлъ отъ Одринъ край Арда на горѣ и отъ крѣпостьта Мънякъ изпратилъ едно отдѣление най-храбри рицари съ чета Венециянци да видѭтъ, що е станѫло съ Рениѐ. Тѣ вървѣли три дни прѣзъ неприятелска земя. Маршалътъ Вилхардуинъ, писательтъ на мемоаритѣ, съ които достойно се захваща мемоаровата фанцузска литература, прѣдводителствувалъ авангарда. Той изпратилъ нѣколко самострѣлци (arbaletriers) по-близо до крѣпостьта да видѭтъ, да ли Французитѣ сѫ още въ неѭ или да ли не сѫ вече отдавна изгинѫли, тъй като за тѣхъ дълго врѣме вече нищо не се знаело. Съ огромна радость посрѣщнѫлъ Рениѐ своитѣ освободители. Войската се разположила въ градеца подъ крѣпостьта, но вече на другия день потеглила назадъ заедно съ Ренié и неговитѣ другари къмъ царя. Напустнѫтата крѣпость минѫла въ рѫцѣтѣ на Българитѣ. Двѣ години подиръ това ѭ намираме въ рѫцѣтѣ на деспота Слава, който ималъ въ неѭ лично свиждание съ царя Хенриха (1208). Изглежда, че тя пакъ е образувала часть отъ Пловдивското воеводство и въ врѣмето, когато Ренié повторно си ѭ обсебилъ. По-късно изново прѣминѫла въ български рѫцѣ, та Асѣнь II., както неговиятъ надписъ свидѣтелствува, заповѣдалъ изново да се укрѣпи. По-често става за Станимака дума у Акрополита въ историята на българо-византийскитѣ войни въ половината на 13. столѣтие и у Кантакузена въ историята на военнитѣ събития въ слѣдния вѣкъ. По това врѣме почти цѣло столѣтие крѣпостьта е оставала въ гръцки рѫцѣ, до като ѭ прѣвзелъ царь Александъръ (1344) заедно съ Пловдивъ; не много врѣме слѣдъ това отнели ѭ отъ български рѫцѣ, заедно съ цѣла горна Тракия, Турцитѣ.

Крѣпостьта е служила още въ първитѣ турски врѣмена. Константинъ Философъ пише, какъ на 1410 г. султанъ Муса отстѫпилъ прѣдъ брата си султана Сюлеймана отъ Пловдивъ въ старата крѣпость „**Стенимахо**,“ съградена на едно мѣсто „**жестокоу соу-**

[14] Estanemac, qui ere uns chastiaux moult fort, Villehardouin ed. Wailly 239. Той лежалъ trois lieues отъ Пловдивъ. „Une moult bone ville qui estoit al pié del chastel et qui tenoit a dés assiégé le chastel“ (сѫщиятъ 263). Отъ по-новитѣ пѫтописци обърнѫ внимание на този любопитенъ епизодъ тепърва E. Queillé (Erdic), En Bulgarie et en Roumélie p. 211 слд.

щюү“ (стръмно) около „цркки много изкрание“ (прѣкрасна) [15]. Когато Турцитѣ изгонили отъ Пловдивъ старото християнско население и на града дали такъвъ мюсулмански характеръ, въ какъвто го заварилъ Герлахъ, византийскитѣ граждани, които въ врѣмето па източно римското царство пазили града за империята, се прѣнесли въ съсѣдната Станимака. По тозъ начинъ този градецъ заедно съ нѣколко близки грьцки села (Горни и Долни Воденъ, Долни Арбанаси, Кукленъ) станжлъ центъръ на еленизма въ западна Тракия [16]. Населението говори особно старинно нарѣчие. Lucas описва «Stenemac» на 1706 г. като едно голѣмо чисто християнско мѣсто, което, както и до сега, се занимавало съ винарство; направили му впечатление огромнитѣ бъчви, 40 педи длъги и до 7 стжпки високи. Въ Кърджалийско врѣме разбойническитѣ чети изгорили Станимака и близкитѣ села и мънастири — опустошения, които се споменуватъ почти на всѣка страница у попа Константина (1819), свидѣтель на това разбойническо върлувание.

Слѣдъ като видѣхъ Станимака, отправихъ се къмъ политѣ на Родопитѣ на западъ отъ Станимака. На 4. Августъ излѣзохъ отъ Пловдивъ на югозападъ, прѣзъ полуселската крайна махала край Марица; подъ върбитѣ край рѣката момичета играехж въ сжбота вечерь хоро, като на нѣкой селски мегданъ. Задъ града настава еднообразна покрайнина съ пусти чалтици и нѣколко върби край рѣката, чийто десенъ брѣгъ тукъ е поразително по-високъ отъ лѣвия. На едно мѣсто се върви по старъ калдаръмъ, остатъкъ отъ турско врѣме [17]. Заобиколени отъ пустиня прѣдпочитаме да се вглеждаме въ красивитѣ планини по цѣлия хоризонтъ, въ Стара Планина, Срѣдна Гора и въ близкитѣ Родопи, по които се подаватъ жълти нивя между зелени гори, дори до най-високитѣ върхове. Тамъ горѣ при селото Чурянъ (което принадлежи вече къмъ Рупчоска околия), около 1200 метра надъ равнината, се захващатъ покрайнинитѣ на независимитѣ Помаци, които отъ тукъ прѣзъ румелийската

---

15 Гласник часть 42 стр. 300.

16 Селото Горни Арбанаси е българско. Попъ Константинъ и двѣтѣ нарича Ἀλβανιτοχώρια. Първитѣ жители били Албанци или Румъвн отъ Албания. Споредъ статистиката отъ 1885 г. Станимашката (или Конушката) околия имала 40285 жители, отъ които 22939 Българи, 11666 Гърци, 4809 Турци, 731, Цигани и 111 Евреи. Споредъ тази пъкъ отъ 1893 г. всичко 44209 ж., отъ които 30883 Българи, 8496 Гърци, 4074 Турци, 434 Цигани, 126 Евреи.

17 Отъ турско врѣме е и едно парче калдаръмъ съ мостъ при селото Паша-махлеси между Пловдивъ и Станимака. Римскиятъ калдаръменъ друмъ е вървѣлъ подъ Родопитѣ; неговитѣ дири се виждатъ при селото Златитрапъ чието име свидѣтелствува за нѣкогашно плавение на злато.

граница гледатъ свободно Пловдивъ. Близо задъ Чурянъ лежи селото Търмръшъ, сѣдалище на Ахмедъ ага Търмръшлията. Минавахме устието на потока Върлѣщица, който иде отъ воденичарското село Дермендере. Прѣдъ турското село Айранлж, при което Руситѣ на Януари 1878 г. посрѣдъ зима прѣбродили Марица, завърнжхме на лѣво, прѣсѣкохме при село Кадиево желѣзницата и се опжтихме къмъ планинитѣ. Покрайнината ставаше все по-весела и по-весела. Между много буйни живи плетове отъ трънки, кжпини и лугачки вървимъ по влаженъ дълбокъ пжть посрѣдъ царевица и просо, между които тукъ-тамѣ се издигатъ групи хубави орѣхи. На лѣво подъ самата планина се простира голѣмото българско село Брѣсто̀вица съ бѣла черква [18].

Слѣдъ два часа пжть прѣминжхъ прѣзъ българското село, наречено Пасту́ша, около което по нивята цъвтѣше голѣмо количество тютюнъ; и въ това незначително село (24 кжщи) има нова училищна сграда. Петь минути на югъ отъ селото, малко на лѣво отъ коларския пжть, очаква археолога непрѣдполагана изненада. На едно по-низко мѣсто се издига огромна развалена черква отъ твърдочервени тухли, живописно потънжла между тъмнозеленитѣ корони на старата орѣхова кория: разкошна картина съ великолѣпния фондъ на стръмнитѣ Родопи, около единъ километъръ прѣдъ пейнитѣ поли! Това е Червена Черква, която е била, казватъ, едно врѣме мънастирь Св. Богородица. Очевидно това е било триконхална черква съ три олтарни ниши, отъ истокъ къмъ западъ нѣщо повече отъ 20 крачки длъга и първоначално съ едно високо кубе. Северната страна стърчи още на 6 човѣшки ръста високо, една яка сграда, подобна на Св. Илия при Пирдопъ, само отъ тухли, по която личжтъ дупки отъ скелята. По стѣнитѣ се забѣлѣзватъ остатъци отъ живописъ върху черенъ фондъ, съ гръцки надписи [19]. Между гжстата трѣва забѣлѣзахъ дири отъ други околни сгради. Има хора, които си припомнятъ отъ своитѣ дѣтински години, че развалината е била попълна, и които разправятъ, че въ черквичката въ Пастуша имало тогава и ржкописни черковни книги, нѣкои, каже, на пергаментъ.

---

[18] Турски Дереджикьой. По картитѣ често се смѣсватъ Брѣстовица съ Перущица. Попъ Константинъ (стр. 47) пише, че нѣкога то е било голѣмо селище. Околното население ми показа връха Кесаръ надъ село̀то и извора Лещенска чешма и твърдѣше, че тамъ ужъ било нѣкога епископство.

[19] Прочетохъ на едно мѣсто геѡргіꙋ тꙋ пал (α·οῦ).

И попъ Константинъ (1819) споменува тази сграда само като развалина, като указва обаче на нейнитѣ голѣми размѣри [20].

Този хубавъ подпланински кжтъ е билъ населенъ още отъ много старо врѣме. На сѣверната страна на Пастуша стърчжтъ нѣколко особенно голѣми могили. При една отъ тѣхъ, наречена Бáнова могѝла, още прѣди руско-турската война изкопали нѣкакви си «желѣзни кола» съ цѣли скелети на конье и хора. Австрийскиятъ консулъ г. Лутероти, сега въ София, който живѣлъ тогава въ Пловдивъ, разправяше ми, че на сжщото мѣсто била намѣрена и една метолическа плочица съ латински надписъ, която неговиятъ французски колега изпратилъ въ Парижъ. Тя ще да е навѣрно военниятъ дипломъ на царя Траяна, даденъ на единъ войникъ отъ племето Беси, за който въ сбиркитѣ отъ надписи се бѣлѣжи, че е намѣренъ при Пловдивъ [21]. На сѣверозападъ отъ тукъ показахж ми едно мѣсто Стара Пастуша, гдѣто се намиратъ тухли и голѣми кюпове. Турцитѣ въ близката Устина ми разправяхж, че на мѣстото на сегашнитѣ селища Перущица, Пастуша и Куртово Конаре нѣкога имало ужъ голѣмъ градъ. Между Пастуша и Куртово Конаре, надъ стръмнитѣ склонове на десния брѣгъ на Кричимска рѣка се намира и пространно градище, което обаче не разгледахъ отъ близо; това е споменуваниятъ по-горѣ и прѣдполагаемиятъ «Драговецъ». На сѣверъ отъ тукъ при самия пжтъ наши съотечественици, учители при Пловдивската гимназия, намѣрили стари барелиефи, стълпове, корнизи и др., а при Айранлж единъ добрѣ запазенъ миленъ стълпъ на царя Гордияна. Отъ тукъ е минавало римското шосе отъ Бесапара за Пловдивъ; въ тази покрайнина се пада неговата станция Tugugerum [22]. Въ по-послѣшно врѣме навѣрно тукъ се е намирала една отъ изчезнжлитѣ епископски столици на Пловдивската митрополия.

Четвъртъ часъ по-нататъкъ на югъ е разположенъ тъкмо подъ планинитѣ градецътъ Перýщица (ж. Перýщенецъ, Перýщенка, прилаг. перýщенски), при единъ безименъ планински потокъ [23]. Задъ

---

20 При Брѣстовица и Перущица χωρίον Παστοῦσα καλούμενον καὶ παρ'αὐτῷ τις ἐκκλησία μεγίστη λιθόκτιστος, παλαιὰ οἰκοδομὴ, νῦν δὲ ἐρείπιον (Константинъ 47). Развалината е отбѣлѣзана и въ руската карта.

21 „Metico Solae filio Besso“. Corpus inscr. lat. III. p. 863 „ad Philippopolim“. По-подробни свѣдѣния за намѣреното нѣмамъ; би било важно да се знае, дали този металически дипломъ е билъ намѣренъ може би вжтрѣ въ могилата.

22 Срв. Archaeol. epigr. Mitth. X 94,205.

23 Самото име Перущица по окончанието си (-ица) е рѣчно име.

него се издигатъ колосални трахитови урви, съ многобройни остри зжбци, обраснжли по валозитѣ съ джбова и иглолистна гора. Тукъ влизаме изново между тжжнитѣ слѣди отъ възстанието прѣзъ 1876 г. Перущица е било заможно селище съ хубави сгради, но въ тѣзи бойове била съвършенно разорена и изгорена, слѣдъ петь дена обсада отъ планинскитѣ Помаци. Турскиятъ паша, който пристигнжлъ съ войска, слѣдъ послѣдващата капитулация билъ много изненаданъ; той слушалъ, че тамъ ужъ имало Черногорци, Сърби и Руси, а намѣрилъ само български селяни. Мнозина отъ жителитѣ избѣгали между това въ планинитѣ. Други се впустнжли прѣзъ полето за Панагюрище, понеже знаели, че тамъ е центърътъ на възстанието, но били избити отъ башибозуцитѣ по нивята. Всички, които били заварени въ селото, заедно съ семействата имъ, били откарани въ Пловдивъ и отъ тукъ тепърва полека-лека били пущани, повечето съ откупъ. Изгорената Перущица стояла три мѣсеца пуста; буренъ и трѣва никнжли по дворовeтѣ и развалинитѣ на кжщята, и башибозуцитѣ косили трѣвата по улицитѣ за своитѣ коньe. До 320 души загинжли въ борбата; освѣнъ това около 500 други, казватъ, измрѣли отъ студъ въ слѣдната година. Посрѣдъ селището и до сега стърчи разнебитена черква, солидна каменна сграда отъ четиредеСЕтитѣ години; въ неж имало само жени и дѣца, но Турцитѣ стрѣляли съ топоветѣ въ неж, докато разбили кубетата. Отъ разбититѣ сводове и до днесь висжтъ нѣкои камъне въ въздуха на желѣзни пржтове, съ които сградата е била споена. Сега сж подновени 385 кжщи. Винарството и копринарството сж главнитѣ занятия на населението, чисто българско (2053 души) [24]. Тукашното вино се изнася въ София, Копривщица и другадѣ. Перущенци сж хора хубави на гледъ, привѣтливи, добросърдечни и трудолюбиви и гледатъ съ своята работа да наградятъ нѣкогашнитѣ загуби; тѣ сж съ селски характери, бавни, безъ свѣтската рутина на пропжтувалитѣ Копривщенци и Калоферци, но остроумни. Иматъ добро училище съ петь учители, но рѣдко нѣкой отъ тукъ отива да продлъжава учението си. При вечерата у кмета, на когото бѣхъ гость, единъ старецъ съ горчивъ хуморъ забѣлѣза, какъ мнозина иматъ лична полза и добъръ животъ отъ тѣхното възстание, цѣлата свобода на България излѣзе отъ него, а кой, каже, сега мисли за Перущенци, които тогава се хвърлихж въ огена за отечеството си! Прѣди десетина години София бѣше, каже, село, много по-долѣ отъ

[24] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 448 домакинства съ 2438 души жители.

Перущица, а сега София е като новъ царски градъ, а Перущица само бѣдно на ново съградено пепелище. И тукъ забѣлѣзахъ, колко малко вѣра има населението въ бѫдѫщето на Източна Румелия; близкиятъ край на петгодишното губернаторство на княза Богориди всеобщо се очакваше съ прѣдчувствие на нѣкаква близка промѣна.

Самото село, до колкото помнѭтъ стари хора, не е имало, казватъ, повече отъ 120 кѫщи, но скоро растѣло. При копанието на нови основи намиратъ се пепелища отъ по-старо врѣме; то е било изгаряно отъ Кърджалиитѣ (тукъ имъ казватъ хайтитѣ, ед. ч. хайта), които върлували, казватъ, всичко 18 години. Единъ мѣстенъ житель ималъ писанъ лѣтописъ за това врѣме, но книгата пропаднѫла въ възстанието, както и старитѣ рѫкописи на тукашнитѣ двѣ черкви.

Името Перущица ни е познато отъ срѣднитѣ вѣкове. Крѣпостьта съ това име (Περιστίτζα) била отнета отъ Гърцитѣ отъ царя Михаила Асѣня, ала на 1254 г. била изново завладѣна отъ царя Теодора Ласкаресъ II. и то съ помощьта на обсадни машини. Втори пѫть се споменува между крѣпоститѣ, които царь Иванъ Александъръ обсадилъ заедно съ Пловдивъ. Тя се намирала навѣрно въ живописнитѣ скали, които се издигатъ надъ градеца въ огромна височина. Горѣ въ единъ валогъ се намира мънастирятъ св. Тодоръ, който въ врѣмето на попа Константина билъ изгоренъ отъ Кърджалиитѣ а сега подиръ възстанието изново билъ разрушенъ отъ Помаци или Турци. Прѣданието гласи, че той е билъ основанъ отъ калугери отъ Червена Черква при Пастуша. Надъ него върху една скала се издига старо градище съ великолѣпенъ изгледъ на тракийско поле. Още по-високо върху единъ остъръ непристѫпенъ връхъ между провали лежи друго градище Мóмица или Мóмино калé, въ което ужъ при прѣвзиманието на страната отъ Турцитѣ се защищавали двѣ моми [25].

Въ недѣля на 5. Августъ рано съпровожданъ отъ много Перущенци отидохъ въ най-близкото село Устина, което е отдалечено около половинъ часъ. Неговото мѣстоположение е великолѣпно. То лежи въ единъ скритъ кѫтъ подъ страшни скалисти спускове, които го заграждатъ отъ изтокъ и отъ югъ. Круши, орѣхи, вишни, сливи съ жълти плодове и други овощки, заградени отъ буйни

---

[25] Забѣлѣжителни сѫ нѣколко гръцки топически названия на нивя и поляни въ околностьта: Мавpòги (μαυρόγη, черна земя, кòкино (κόκκινο червено). Чухъ нѣщо и за старитѣ женски носи: носили нáнизъ, пари на челото отъ ухо до ухо и на главата бѣлъ рогъ, нареченъ кàчулъ.

плетища лѣски, шипки, малини и капини, образуватъ около селото единъ приятенъ лѣсъ, пъленъ съ прѣлестни сѣнки и изобилни планински поточета. Надъ селото ми показахѫ въ голѣма височина висока остра скала и върху неѭ нѣкаква си кула или кале, което изглежда съвършено непристѫпно. Това е безъ съмнѣние крѣпостьта св. Юстина (ἁγία Ἰουστίνα), споменувана у Кантакузена, отъ която сегашната Устина води своето име.

По-голѣмата часть отъ селото е била турска, но подиръ организиранието на Румелия почнѫли да се заселяватъ въ него и много Българи (отъ 1545 жители сега една пета часть) [26]. Устинскитѣ Турци били прочути по своята люта ненависть спрѣмо гяуритѣ, особено спрѣмо съсѣднитѣ Перущенци; тѣ взели сѫщо участие въ Перущинската катастрофа. Когато ние посѣтихме селото, Турцитѣ тъкмо празднувахѫ своя байрямъ при звуковетѣ на голѣми тѫпани, чийто отгласъ се отражаваше отъ скалитѣ. Турското население бѣше облѣчено въ нови дрехи, сѫщо както Българитѣ на своя Великъ-день облачатъ ново облѣкло; дрехитѣ имъ се състояхѫ отъ чалма, салтамарка и шалвари жълти, сини, черни, но повечето червени, живописна пъстрота. Малки момиченца, още назабулени, бѣхѫ си намазали като съ малини пръститѣ съ кана, турски косметикъ. Туркинитѣ гледахѫ ни съ любопитство прѣзъ дървенитѣ мрѣжи на прозорцитѣ. Застигнѫхме тукъ сѫдебната комисия отъ Пловдивъ, която бѣше дошла да издири убийството, което бѣ станѫло тукъ тѣзи дни; младъ трътлестъ Турчинъ билъ намѣренъ въ гората убитъ съ сѣкира. Докато се осѣтимъ, ето че ни поканихѫ въ една турска кѫща на праздничио угощение. Всички мюсулмани, които се срѣщахѫ, единъ други се прѣгръщахѫ, като си пожелавахѫ весели праздници, което правѣхѫ и Турцитѣ между румелийскитѣ жандари, които съпровождахѫ онази комисия. Насѣдахме въ единъ отворенъ салонъ въ крѫгъ, върху черга съ кръстосани крака. Въ срѣдата се постави низка дървена софра и на всички гостье прѣзъ колѣната се прострѣ единъ много длъгъ и тѣсенъ пешкиръ. На софрата се принасяше въ сахани ястие слѣдъ ястие, кисела чорба, орисъ, пълни чушки, баница, млѣко съ орисъ и т. н. Единствениятъ приборъ бѣхѫ дървени лъжици; разбира се че подиръ ядението послѣдва церемониялно поливание на рѫцѣтѣ отъ ибрикъ надъ металически леенъ. Угостителитѣ, юначни мѫжье съ черни мустаци, въ

[26] Спореръ статистиката отъ 1893 г. 1756 жители, отъ които само 287 Българи т. е. около една шеста часть. (П.).

бѣли чалми и сини дрехи, стояхѫ около насъ и прислужвахѫ. Шумолението и тихитѣ стѫпки задъ затворенитѣ врата издавахѫ любопитството на невидимитѣ угостителки. Прѣкраснитѣ ястия възбуждахѫ силна жажда, но единственията напитъкъ за нейното уталожвание бѣ планинска вода, която обикаляше въ бѣли дълбоки пята отъ уста на уста. Подиръ черното кафе съ стискание на рѫцѣ простихме се съ всички. Като мѫдрецъ отъ «Европа» (Европадàнъ), който пѫтува да разглежда разни покрайнини и старини (ески шейлеръ), бѣхъ прѣдметъ на особно внимание. Мѣстниятъ кметъ, валенъ снаженъ мѫжъ съ чалма, въ дрешка отъ цвѣтна материя съ червенъ поясъ, заведе ни и въ своята кѫща. Най-напрѣдъ извика въ двора, обраснѫлъ съ разкошни овощки, да се скрие харемътъ. Слѣдъ това ни заведе въ своя селамлъкъ, украсенъ съ дървенъ материялъ салонъ, около връстъ съ червени възглавници и постланъ съ черга, въ който въ едно долапче се виждахѫ пята и шишета. Пакъ бѣхме почерпени съ кафе. Между разговора стопанинътъ разправи, че селото изпърво се намирало горѣ въ планината и се наричало Волга (отъ бълг. валóгъ), и че нѣкой си Страхинъ воевода, хайдушки главатарь, принудилъ Турцитѣ да се изселѭтъ отъ тамъ. Още, каже, се знае коя кѫща въ селото най-напрѣдъ е била съградена.

Чухъ и разни работи за Кърджалиитѣ, които тъй много се вълпили въ паметьта на хората, защото въ покрайнинитѣ недокоснѫти отъ руската война на 1829 г., то е било до послѣднитѣ промѣни единственното по-важно събитие отъ 70 годинъ. Подиръ изгарянието на Перущица тѣ потеглили за Устина. Ала Устинци на врѣме се заградили съ селски кола. Християнки и мохамеданки въ цѣлото село се молили. Когато неприятелятъ почнѫлъ стрѣлбата, единъ Устинецъ, скритъ въ едно куфо дърво, измѣрилъ съ пушката си воеводата на Кърджалиитѣ, който съ една кърпа давалъ знакъ да настѫпватъ. Началницитѣ на тази кърджалийска орда се наричали, казватъ, Синапъ и Исоглу. За послѣдния воевода Еминъ ага Българитѣ разправятъ, че билъ разбитъ при Пастуша; тамъ ужъ и до сега се търсили неговитѣ закопани имания. Турцитѣ обаче ми твърдѣхѫ, че Еминъ ага билъ убитъ въ Балкана единъ день отъ Видинъ, когато потеглилъ да се присъедини къмъ Пасваноглу. Сѣдалището на Емина било въ селото Гювенджилеръ на югозападъ отъ Хасково, гдѣто и до днесь се показва неговиятъ сарай; другадѣ само обиралъ, но дома си, каже, билъ обичанъ и отъ раята.

Не далеко (около $^3/_4$ ч.) на западъ отъ Устина се намира

историческото мѣсто **Кричимъ**, тамъ, гдѣто рѣка **Въ́ча** излиза отъ тѣсния долъ въ полето прѣзъ единъ голѣмъ проломъ, който принадлежи къмъ онѣзи прорѣзи, които още отъ Срѣдна Гора забѣлѣзахме по Родопската верига. Въ по-горнитѣ помашки покрайнини рѣката се нарича **Крѝва ря̀ка**. Отъ наплива на планинскитѣ води, които на веднъжъ съ сила се изливатъ въ полето, както и отъ прѣградата на хълмоветѣ, наречени **Баба-баиръ**, които се нижѫтъ по сѣвернитѣ поли на Родопитѣ отъ Татаръ-Пазарджикъ дори близо до Кричимъ, се образува прѣдъ скалиститѣ врата мокра ливада, тъй нареченото **Блатò**, прѣзъ което водѭтъ остатъцитѣ на единъ старъ сипанъ пѫть отъ Кричимъ къмъ градището при Пастуша. Самата рѣка се раздѣля на два рѫкава, които се вливатъ не далече единъ отъ други въ Марица; източниятъ отъ тѣхъ, наричанъ обикновенно **Кричимска рѣка**, който ни е познатъ отъ желѣзницата, е по-изобиленъ съ вода и по-силенъ.

Селото Кричимъ лежи прѣдъ самитѣ планински врата, и е раздѣлено по народности: на десния брѣгъ е турската махала, на пѣсъчливия островъ циганската, а на лѣвия брѣгъ българската. Рѣката сега е граница между Пловдивска и Пещерска околия. Селото до не отдавна е било оградено съ стѣна съ врата, та се ужъ упазило и срѣщу Кърджалиитѣ. На лѣвия брѣгъ надъ българскитѣ кѫщя стоѭтъ на една висока скала развалинитѣ на голѣма крѣпость съ двойна ограда, по-горната около плоския връхъ, по-долната малко по-низко. Познаватъ се и основитѣ на кула, както и пѫтеката отъ селото на горѣ. На срѣща на десния брѣгъ, казватъ, имало слѣди отъ друга по-малка крѣпость. А по рѣката на горѣ, 1—2 ч. отъ селото се намиратъ въ скалиста долина двата Кричимски мънастира, **Свѐти Вра̀чеве** и **Прѣсвѐта Богорòдица**; първиятъ, казватъ, отдавна билъ пустъ, вториятъ билъ изгоренъ прѣзъ възстанието на 1876 г. заедно съ своитѣ старини, рѫкописи и старопечатни книги (екземпляри отъ сръбскитѣ печатници въ 16. вѣкъ), и сега стърчѫтъ само неговитѣ окадени стѣни [27].

Селото имаше съвършенно празниченъ видъ; бѣ байрямъ а сѫщеврѣменно и недѣля. Въ турската махала се събирахѫ брадати мѫжье съ чалми въ отвореното кафене на мегдана, помѣстено подъ върби до единъ шадраванъ, подавахѫ си рѫцѣ и се цѣлувахѫ.

---

27 Попъ Константинъ стр. 46 нарича тѣзи мънастири τῶν ἁγίων Ἀναργύρων и τῶν Εἰσόδων τῆς Θεοτόκου съ стари сгради (οἰκοδομαὶ παλαιαί); между двата имало многобройни остатъци отъ стари черквички и други сгради.

Едно трътлесто момче съ чалма ходѣше съ голѣмъ тѫпанъ и съ дърво, накичено съ цвѣтни кърпи, отъ кѫща въ кѫща и съ пѣсни събираше бакшишъ; той бѣше навѣрно общински слуга съ нѣкакъвъ прототипъ на нашитѣ коледни дръвчета. Слѣзнѫхъ въ българската махала и изпихъ една паница млѣко, като седѣхъ въ една селска колиба на рогозки. Мѣстнитѣ Българи, хора съ хубави типове, на моитѣ въпроси едва ли нѣщо разумно ми отговаряхѫ; очевидно събитията прѣзъ 1876 г. сѫ оставили у тѣхъ дълбоко впечатление.

Крѣпостната скала отъ селото изглежда великолѣпно. Стариятъ Кръчимъ[28] има значително минѫло. Тамъ горѣ е живѣлъ Иванко. Византийскиятъ воевода Камицесъ отнелъ му крѣпостьта слѣдъ отчаянъ бой; Гърцитѣ се катерили съ стълби по стѣнитѣ, и единъ отъ прѣдводителитѣ, Георги Палеологъ, загинѫлъ отъ българското орѫжие съ много свои другари. По-късно тукъ е било сѣдалището на втория отъ тѣзи Родопски владѣтели, на Слава. На 1208 г. латинскиятъ царь Хенрихъ дошълъ подъ Кричимъ, който се състоялъ отъ една крѣпость (château) и единъ градъ (ville) отъ долу. Славъ, много зарадванъ отъ поражението на Борила, слѣзнѫлъ отъ крѣпостьта въ лагера, цѣлунѫлъ на царя по византийски обичай рѫката и чехълътъ и билъ приетъ за васалъ на латинското царство; при това била му обѣщавана и българската корона. По-късно Кричимъ се споменува въ врѣме на бойоветѣ на царя Михаила Асѣня съ Гърцитѣ (1254 г.) и между крѣпоститѣ, които обсебилъ царь Александъръ (1344 г.). Туцитѣ заварили крѣпостьта още като важно мѣсто и съгласно своята политика незакъснѣли да основѫтъ при нея една османска колония за да ѭ пази.

Дойдохъ съ намѣрение веднага да се изкачѫ горѣ, но полуденната тежка горещина и извѣстна слабость, която не произлизаше толкова отъ постоянното язденье на слънце, колкото отъ безсъннитѣ нощи въ дървенитѣ кѫщи, оживѣни отъ кръвожадни паразити, отклонихѫ ме отъ тази мисъль; до вечерьта неискахъ да чакамъ и прѣдпочетохъ да побързамъ по-нататъкъ. На мѣстото на досегашния въорѫженъ водачъ, веселъ момъкъ, който говорѣше на най-чистото нарѣчие на Трънскитѣ планини, дадохѫ ми отъ «Кричимската бригада» другъ конникъ и заминѫхъ по-нататъкъ на западъ. Най-близ-

[28] Формитѣ Κριτζιμός у Никита Акомината 678, Κρυτζιμός у Акрополита, Κροτζιμός у Кантакузена сочѫтъ къмъ старо слав. Кръчимъ. Henri de Valenciennes (Villehardouin ed. Wailly p. 331) пише Crucemont — „Krysmon“. Турцитѣ изговарятъ името Кръчмà.

кото подножие, обрасло съ джбакъ, смрика, чимрика (Jlex), смрадлика и бъзъ съвършенно се отличава отъ Устинскитѣ градини и толкова е по-тжжно, защото близкиятъ голъ Баба-баиръ съвършенно затваря изгледа на сѣверъ въ полето. Но вече слѣдъ 40 минути завърнжхме на югъ въ планинитѣ, по сухо едно корито, напълнено съ лъскавъ бѣлъ камънакъ. Видътъ на вегетацията и покрайнината скоро се промѣни. Градини съ садени черници, гжсталаци низки диви смокини съ полуузрѣли овощия и групи стари орѣхи, подъ чиято сѣнка почиваше добитъкъ, заобикалятъ селото Кόзарско, до което стигнжхме за 10 минути. Високитѣ дървени кжщи и каменнитѣ огради край пжтя издаватъ, че селото е едно отъ по-заможнитѣ. На 1876 г. и то е било изгорено; като особеность ми показахж една кжща, която случайно катастровата не закачила. Между градинитѣ стърчи една стара могила. Прѣзъ долината на сухата мѣстна рѣка, която иде отъ село Ждрéбичко, се вижда профила на осамотенъ звъновиденъ връхъ, който ме много интересуваше, и то защото длъго врѣме неможахъ да узнаж неговото име, при всичко че той ми бѣше познатъ вече отъ Ветренъ и отъ Татаръ-Пазарджикъ. Това е Света Недѣля до българското село Ясжкория (казва се сжщо Асакорйя или просто Кория) на ЮЮИ отъ Брацигово (до 1500 м.).

До Брацигово оставаше $1^{1}/_{2}$ ч. пжть. Излиза се на върховетѣ, които дѣлжтъ долинитѣ на Козарска и Пещерска рѣка и по тѣхния гребенъ се върви къмъ югозападъ. Ясно се вижда длъгиятъ, низкъ и голъ Баба-баиръ, който загражда правия излазъ на Пещерска рѣка въ полето къмъ Пазарджикъ и ж принуждава да завърне на изтокъ въ Въча подъ Кричимъ. Пжтятъ, повечето старъ тѣсенъ калдаръмъ, лежи около 400 метра високо надъ нейната широка долина, която съ фондъ отъ високи гористи върхове остава постоянно отъ десната ни страна. Височинитѣ край пжтя повечето сж посадени съ лозя. Нигдѣ въ България не съмъ виждалъ толкова разнообразие и буйность въ живитѣ плетове, както въ тази подпланинска покрайнина; въ тѣхъ се смѣняхж дрѣнове, дребнолисти клѣнове (Acer tataricum), малини и кжпини, глогъ, бъзъ, трънки, шипки, всичко оплетено отъ дива лоза, павой (Clematis) и свлѣкъ (поветица). Най-високитѣ мѣста сж покрити съ джбакъ, смѣсенъ съ тисъ и смрика. Въ съсѣдство на два чисти извора пакъ се издигатъ стари орѣхи; покрай студената планинска вода служжтъ за разхладително и прѣлестнитѣ Родопски кжпини, които самитѣ мѣстни жители ужъ, незнаж защо, неяли. Отъ върха на-

реченъ Кръстецъ, на който се намира сивъ извѣтрѣлъ камъкъ съ издълбанъ кръстъ, отъ веднѫжъ се отваря разкошна гледка отъ прѣдъ: дълбока долина, въ неѭ гѫсто струпанитѣ стрѣхи на Брацигово а отзадъ онзи споменѫтиятъ по-горѣ връхъ, който личи между по-нататъшнитѣ гористи гребени. Слизанието на долу по пѫтя, постланъ съ голѣми камъне, бѣ донѣкѫдѣ трудно за коньетѣ, но на всѣка крачка се показвахѫ все по-хубави и по-хубави гледки. Долината, защитена отъ сѣверни и южни вѣтрове е една приятна градина: тукъ има гюлове, лозя, овощни градини (особенно прѣкрасни круши), тютюнъ, царевица, всичко пълно съ сѣнчести дървета и планински извори и ручеи. На една височина отъ западъ се червенѣѭтъ стрѣхитѣ на селото Чанакчиево, на полвинъ заселено отъ Турци Османлии.

Брацигово ме изненада съ своето оригинално мѣстоположение, сгради и население. Неговитѣ 530 високи кѫщи съ червени стрѣхи и тъмносиви стѣни сѫ гѫсто сбити, безъ дворове и градини, въ едно дълбоко тѣсно мѣсто посрѣдъ плодородна котловина. Тѣснитѣ улици, които ту се издигатъ на горѣ, ту се спущатъ на долу по неравния теренъ, и издаденитѣ чардаци и чикми на пръвъ погледъ напомнятъ срѣдновѣковнитѣ градове на западна Европа. На източната страна надъ цѣлото мѣстоположение господствува голѣмото бѣло училище на три ката, съградено прѣди двѣ години. Особно впечатление прави масивната каменна черква Св. Иванъ Кръститель (отъ 1833 г.), вѫтрѣ темна, съ двѣ кубета, подобни на тѣзи, съ каквито биватъ покрити турскитѣ хамами. Единъ малъкъ пѣсъчливъ потокъ минава прѣзъ долната часть и отива къмъ сѣверозападъ. Жителитѣ, 3154 души[29], се дѣлѭтъ на три народописни елемента, които живѣѭтъ въ отдѣлни части на града. Има Арнаути, най-многобройни, прѣселници отъ Македония, Мърваци, стари Родопски доморߋдци (подъ това име собственно се разбиратъ Българитѣ около Мелникъ, Сѣръ и Драма), и Болгари, нови колонисти отъ тракийско поле. Всѣко племе си говори на своето нарѣчие и си има своя носия. Женитѣ на старото туземно население иматъ тъмносини дрехи съ твърдочервени прѣстилки. Облѣклото на женитѣ на македонскитѣ колонисти на пръвъ погледъ ми напомни Херцеговинскитѣ носии около Требинье съ червени фесове и съ дълги кърпи на тѣхъ, които висѭтъ отзадъ. Тѣ носѭтъ на челото си червенъ

[29] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Брацигово е имало 669 домакинства съ 3184 души жители. (П.).

поясъ като диядема (пу́плето), който е накиченъ съ на́низъ (въ вжтрѣшностьта на Родопитѣ си́нци); отъ него се спуща по плѣщитѣ длъгъ бѣлъ дюлбенъ. «Арнаутитѣ» сж дошли отъ околностьта на града Костуръ (Кастория) и неговото езеро прѣди 100—150 години, нѣкои по-рано, други по-късно. Тѣ се изселили отъ отечеството си поради натиска на различни паши, главно, казватъ, отъ притѣсненията на прочутия Али паша Янински, който билъ убитъ на 1822 г. Тѣ още помнжтъ нѣкогашнитѣ свои сѣдалища: селата Слѝмница, Ому́тско (жителитѣ Ому́щене) и О́решецъ, всички въ Костурската кааза [30]. Говорятъ, че неотколѣ още умрѣлъ единъ старецъ, който се родилъ въ старото си отечество. Въ Кърджалийско врѣме селото е било вече населено, при всичко че попъ Константинъ го не споменува, може би само поради неговата незначителность; жителитѣ тогава обиколили селото си съ ограда, но нѣколко пжти били принуждавани да бѣгатъ въ Пещера, гдѣто Татаръ-Пазарджишкиятъ бей Каванозоглу защищавалъ населението отъ хайдушкитѣ чети. Брациговци отъ македонски произходъ по типа се различаватъ отъ останжлитѣ тракийски и Родопски Българи. Тѣ сж съ остри чърти и голѣми носове, иматъ живъ характеръ и много бързо говорятъ; между женитѣ има красиви лица. Всичкитѣ три племена се женятъ разбира се помежду си, но жената всѣкога приема обичаитѣ и нарѣчието на онова племе, къмъ което се е присъединила.

Много е любопитенъ говорътъ на Брациговци «Арнаути». Най-особенниятъ бѣлѣгъ на тѣхното нарѣчие, което и лексикално много се отличава отъ българския езикъ на околното население, сж остатъцитѣ отъ носовки въ извѣстни думи [31]. Тази особен-

[30] На картитѣ е отбѣлѣзано „Сливиста" на югъ отъ Костурско езеро; споредъ други и до сега тамъ има села „Слимнища" и „Омоско".

[31] На остатъцитѣ отъ ринезъмъ въ Брацигово обърнж най-напрѣдъ внимание младиятъ български филологъ, Ph. Dr. Александъръ Теодоровъ въ Пер. Списание 3(1882), 142—145. Въ неговата статия погрѣшно се споменува, че и селата Пателеница и Црънча употрѣбятъ това нарѣчие, когато и въ двѣтѣ тѣзи села се говори тъй, както изобщо въ тракийско поле, съ изключение на нѣколко Брациговци, които тепърва въ най-ново врѣме накупили тамъ имоти. Съ помощьта на Брациговци съставихъ по-пъленъ списъкъ отъ 21 случая: че́ндо, деве́ндесе, длъмбо̀ко (рѣдко, покрай обикновенното д́ълбокъ), д́ъмбъ, гле́ндамъ, гре́нда (греда), гре́нда иджъ (но вече се казва и кой греди?), гро̀мбиште (съвършенно неправилна форма, която не е честа въ Брацигово), гр́ънди, ѓълъмби (рѣдко, ед. ч. само ѓълъбъ), ѓъмба, кънде́ля, м́ъндо, огленда̀ло, пе́нда, пе́ндесе (форма много разпространена по цѣла България и тамъ, гдѣто инакъ слѣдитѣ отъ носовитѣ гласни съвършенно сж изчезнжли), пре́нда (испрендѝ кънде́лята!), ре́ндове въ гюловетѣ (но ед. ч. само редъ), ръмбъ (на ръмба), с́ъмбота, зъмбъ. Азъ ще прибавя още думитѣ п́ънда (пждя), с́ънда (сждя), сѫндове (сждове), ъ́нди (ужъ), кл́ъмбо

ность се срѣща и въ говора на жителитѣ на Костурската покрайнина [32].

Освѣнъ това въ Брацигово се слуша много чуденъ жаргонъ, тъй нареченията дюлгерски езикъ, който до нѣкждѣ е познатъ и въ близката Пещера. Той нѣма думи за всички понятия, а само извѣстенъ брой за най-потрѣбнитѣ нѣща. На него говорятъ помежду си майсторитѣ дюлгери, отъ който нито даже тѣхнитѣ жени неразбирали всичко. Изобщо обаче всѣки Брациговецъ знае по нѣщо отъ него. Прѣзъ възстанието на 1876 г. Брациговци си послужили прѣкрасно съ него въ турскитѣ затвори и между сждебното разпитвание, като сж могли незабѣлѣзано да се разбиратъ по между си. Главниятъ елементъ въ този жаргонъ сж обикновенни албански думи, и то отъ южното нарѣчие на Тоскитѣ (у́я вода, ме́кра брада, ко̀ка глава, къ̇мба кракъ и т. н.). Албанскиятъ езикъ, който поради своята малка разпространеность и мжчнотия въ усвояванието, много добрѣ прилѣга за прикривание на мислитѣ, прѣобладa сжщо и въ останжлитѣ подобни жаргони по славянскитѣ страни на полуострова: въ езика на дюлгеритѣ отъ покрайнината на Мияцитѣ въ Дебъръ (стр. 42), въ езика на «му-

---

(умал. кло̀м[б]че), които ми съобщи г. В. Грамполовъ, родомъ отъ Брацигово и одѣ̀нда (отвждъ), която чухъ отъ учителя г. Търповъ въ Пещера. (Прѣвод.). Споменуванитѣ у Теодорова думи гремблo и сре́нда (Арнаутитѣ казватъ сре́да, Болга́ритѣ сря́да) не сж познати въ тази форма на г. Ангелъ Дамчевъ, студентъ по химията въ Прага, единъ отъ моитѣ Брациговски познати (Арнаутинъ). Съгласната *н* въ тѣзи думи звучи като всѣко друго *н*, като напр. въ тѣ́нко, трѣ́нка. Въ останжлитѣ случаи старото ѫ и ѧ у Брациговци сж замѣстени съ чисто ъ и *е*, както въобще въ днешния български езикъ: изговарятъ мъш, рѣ̀ка, мѣ̀ка, пѣ̀т, ме́сец, ме́со, све́т, мѣ́тен, ѣ̀гъл, дѣ̀га, къпи̇на, е́зик, я̇ребица, мѣ̀дър и т. н. Старото рѫзказано (rassvenssano въ Седмиградския български катехизисъ, Miklošić, Vergl. Grammatik der slav. Sprachen 1,91) гласи у тѣхъ, както на вскдѣ въ България, развѣ̀рзано. — Отъ единъ пограниченъ стражарь въ Кюстендилско, родомъ отъ Струмица въ Македония, чухъ думата янгу́ли (мн. ч) за лат. anguilla; въ Брацигово тази риба се нарича само по турски ламбалѣ̀къ (отъ тур. иланъ-балъкъ, „змийна риба“). — При образуванието на бждяще врѣме въ Брацигово се употрѣбя не *ще*, а *ке* или собственно *ки*: ко̀га ки до̀йдешъ? На мѣста се явява *шч* намѣсто *шт*, както въ западна Македония: е́шче, но покрай това градище, селище. Ударението е по македонски начинъ, всѣкога най-далече отъ края. Особенно е личното име Джинджифо́ръ.

[32] Въ селата Загоричени, Бобишча, Команичево, Котори, Олишча, Бомбоки, Фотиничишча на източния край на Костурско езеро, за които вж. Дринова въ Браилското Пер. Спис., кн. 11 и 12 стр. 163. — Въ Пер. Спис. въ най-ново врѣме се приведохж дългъ редъ примѣри, незнаж само до колко вѣрни, които сж събрани въ селата Висока, Сохо̀ и Зарва при Солунъ (А. Теодоровъ въ Пер. Спис. 15,401, Офейковъ пакъ тамъ 17,321). Срв. сжщо Д. Матовъ, Остатъци отъ звуковетѣ ъм, ън, ен, ем въ Костурския говоръ (Книжици за прочитъ, Солунъ 1889 г. кн. I, стр. 17 слд.), който дава сводъ на всички до сега извѣстни думи съ носовки.

тафчиитѣ», които работятъ съ козя вълна въ Враня, въ езика на дюлгеритѣ отъ босенския Осатъ. Освѣнъ чужди думи Брациговскиятъ езикъ съдържа сѫщо много творби на народния хуморъ, образувани само съ прѣнасяние на смисъла: «мръсенъ» е Турчинъ, «хладна» кръчма, «глуха» пушка, «пилавки» пари и т. н.[33]. Градътъ се нарича Рупйще, може би отъ селището Хрупища въ старото отечество на Брациговци, на югъ отъ Костуръ.

Главното, по-напрѣдъ изключително занятие на «Арнаутитѣ» е дюлгерство. Тѣ зидатъ кѫщи по цѣлитѣ западни Родопи и посъсѣднитѣ части на полето. Останѫлитѣ жители, освѣнъ Арнаутитѣ, повечето сѫ земедѣлци, но сега мнозина се залавятъ за търговия. Развъжданието на трандафила е било прѣнесено тепърва прѣди 60—65 години отъ селото Хисаръ-Кюселери (стр. 379); гробътъ на Брациговеца дѣдо Тòсе, който е прѣнесълъ тукъ тази индустрия, още се вижда при вратата на новото училище, една каменна плоча съ изображение на казанъ за дестилирание на гюловото масло. По кѫщята се чуе шумътъ на многобройнитѣ станове, на които работятъ женитѣ. Разпространеното име Юруковъ, което впрочемъ е обикновенно и у Костурскитѣ Българи, свидѣтелствува сѫщо, че жителитѣ въ по-старо врѣме се занимавали и съ пастирство. На градския пазарь дохаждатъ Помаци отъ близкитѣ планини; носятъ дъски за бъчви и катранъ, а купуватъ брашно, соль, зеленчукъ и други дребни потрѣби.

Прѣзъ възстанието на 1876 г. Брациговци храбро се защищавали шесть дни наредъ срѣщу помашкитѣ башибозуци, които сѫ били, казватъ, 16,000 души. Отъ една страна нахлулъ Ахмедъ ага Барутунлията подиръ унищожението на Батакъ, отъ друга Ахмедъ ага Тъмръшлията подиръ опустошаванието на Перущица. Орѫжието на Брациговци били нѣколко стотинъ стари кремаклии пушки и както въ Панагюрище и Петричъ нѣколко дървени топа, издълбани отъ черешови дънери и напълнени съ топки отъ търговски кантари. Когато дошла редовна войска съ Хасанъ-паша на чело, тѣ прѣстанѫли да се биятъ и заявили, че искали да се за-

---

[33] За този Брациговски домашенъ езикъ вж. моята статия: Conventionelle Geheimsprachen auf der Balkanhalbinsel, Ягичовиятъ Archiv 8, 99—103. По-пъленъ списъкъ ще обнародвамъ пакъ тамъ въ най-скоро врѣме. Срв. сѫщо V. Jagić, Die Geheimsprachen bei den Slaven, Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wissenschaften in Wien. phil. — hist. Classe Band CXXXIII, 1895 и Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ въ Мсб. кн. XII, книжовенъ отдѣлъ, стр. 15 и слд., гдѣто при оцѣнката на Ягичовия трудъ се съобщаватъ богати материяли за българскитѣ тайни езици. За езика на Мияцитѣ пише тамошниятъ майсторъ Георги М. Пулевски, Речник од три езика, македонски, арбански и турски (Бѣлградъ 1875) 2, 161.

щищаватъ само противъ недисциплиниранитѣ, кръвожаднитѣ разбойнически пълчища. По тозъ начинъ излѣзли отъ борбата съ малка загуба на хора и безъ опропастяване на града си; сжщо отъ началницитѣ само нѣкои изчезнжли въ затворитѣ, множина обаче трѣбвало да се откупжтъ съ много пари.

Много младежи отъ тукъ се учжтъ въ чужбина. Веднага слѣдъ пристиганието ми намѣрихъ на ливадата при града една компания ученици, които дошли въ отечеството си да прѣкаратъ ваканциитѣ, между тѣхъ и единъ въ чешка чамара (черна парадна дреха). До вечерьта обиколихме града и околностьта. Между другото показахж ми въ черквата св. Иванъ освѣнъ два късни ржкописа една непозната до сега старопечатна славянска книга, пъленъ екземпляръ отъ едно тетроевангелие българска редакция, напечатана отъ «дяка Лаврентия» въ Седмиградския Бѣлградъ на 1572 г. по заповѣдь на войводата Крищовъ Батори [34].

На 6. Августъ зараньта тръгнжхъ по-нататъкъ за града Пещера, $1^{1}/_{4}$ ч. право на западъ. Задъ Брацигово идкътъ заградени съ каменни плетове нивя съ трандафили, царевица, червеноцвѣтенъ бобъ и тикви, слѣдъ това мокри ливади съ сѣнчести орѣхи и ясени. Изгледътъ на лѣво и отъ прѣдъ е загради съ планини съ стръмни, гористи склонове. Пжтятъ прѣзъ нѣкои блатливи мѣста съ тръстика е калдаръменъ. Минаваме по единъ мостъ прѣзъ Прѣвренска рекà, която иде отъ Чанакчиево, притокъ на Брациговския потокъ, слѣдъ което настава прѣхвърлянието на каменистия връхъ, нареченъ Грамáдитѣ. Канарата е гжсто обрасла съ низъкъ гжсталакъ, въ който прѣобладатъ габри и два вида джбове; тукътамъ се забѣлѣзватъ и липи а край пжтя буйнжли лѣски, дрѣнове и трънки, прѣплетени отъ дива лоза и бѣлоцвѣтна поветица. Въ гористата сѣнка цъвтѣхж сини сложноцвѣтни растения и бѣли плюскавичета. На лѣво се издига високиятъ връхъ Тѫ́мбра, по чийто склонъ лежжтъ между гори множество свлѣчени камъне, като лавина; горѣ се намирало, казватъ, нѣкакво градище. На десно стърчи по-нататъкъ къмъ Брациговска рѣка уединениятъ връхъ Тумба. На нашето разглеждание Родопската природа постоянно прѣчеше лжкатушната пжтека съ ужасенъ калдаръмъ, особенно

[34] Тази старопечатна книга описахъ въ Archiv für slav. Phil. 8. 132. Отъ двата ржкописа на книга единиятъ е съ юсово писмо отъ 16.—17. вѣкъ и съдържа жития на светии съ канони; другиятъ, безъ юсове, е писанъ на 1658 г. отъ попа Иоана въ Етрополе за черквата св. Михаилъ и Гавраилъ въ селото Осиковица (Орханийско) и споредъ надписа на подвързията на 1758 г. билъ е подаренъ на Кричимския мънастирь свети Врачеве.

пъкъ вратоломното спущание по стълбовиднитѣ завои отъ другата страна, което често довежда ездеца въ неприятно сблъскване съ трънливитѣ гѫсталаци и неукастренитѣ клонье на дърветата. Найпослѣ се отваря нова панорама: посрѣдъ горриститѣ планини виждаме мокри ливади, въ чиито бразди се натрупали гѫститѣ листа на прѣцъвтѣлитѣ балтийки (саблици Gladiolus communis) и въ чиято прѣсно зелена трѣва се бѣлѣѭтъ неподвижни щъркели, а прѣдъ гористия фондъ Пещера съ бѣли кѫщи, минарета и сааткула. Въ града отъ турскитѣ дворове ни посрѣщнѫ ужасното байрямско пѣние, като прѣминаваше ту въ блѣние, ту въ рѣвъ, съ което празднично настроенитѣ мюсулмани изказвахѫ чувствата си на най-голѣмо удоволствие слѣдъ изобилния обѣдъ.

Пе́щера ($4^1/_2$ ч. на югъ отъ Татаръ-Пазарджикъ) въ своята трѣвиста котловина, заградена отъ югъ и западъ отъ гориститѣ склонове на Родопитѣ, отъ сѣверъ отъ низки насадени съ лозя бърда, прави привѣтливо впечатление[35]. Посрѣдъ града прѣминава една по-голѣма рѣка, която има нѣколко имена: горѣ ѝ казватъ Ба̀ташка река̀, въ града Ста́ра река́, по-долу Пе́щерска река́. Името на града произлиза отъ три голѣми пещери, които се виждатъ на югозападната страна високо между горитѣ на тѣсната клисура, отъ гдѣто рѣката иде къмъ града; тѣ се наричатъ обикновенно Уша́тови дупки, защото ужъ приличали на ухо. Говори се, че тѣ изъ вѫтрѣ сѫ хоризонтални, но никой не е билъ чакъ до края. Градътъ, центъръ на околия, брои 4704 жители, между които има три главни народности: Българи (3138), Турци (972), Власи (404), освѣнъ това една шъпа Арменци, Цигани и Евреи[36]. Особеность на града е влашката или македо-ромѫнската колония, единственната такава по-голѣма градска община въ България и Румелия. Тѣзи Ромѫни споредъ свидѣтелството на попа Константина сѫ отъ Воскополь или Москополь, по-голѣмъ търговски градъ на горни Дѣволъ въ Албания, който въ минѫлото столѣтие се прочулъ по прѣдприемчивостьта на своитѣ жители, но скоро слѣдъ това пакъ пропаднѫлъ отъ натиска на Албанцитѣ и грабежитѣ на Кърджалиитѣ[37]. Сегашното поколение разправя, че дош-

---

[35] Височинитѣ споредъ моитѣ наблюдения сѫ: Кричимъ, бълг. махала 238, Брацигово 401, Пещера 407, Батакъ 1032 метра.

[36] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Пещера имала 1025 домакинства съ 4724 жители; отъ тѣхъ на 3491 д. матерниятъ езикъ билъ български, на 984 турски, на 145 грѫцки, на 11 еврейски; 92 души фигуриратъ въ рубриката „други езици". (II.).

[37] Пещера съ 600 кѫщи (сега 876), отъ които двѣ третини християнски,

ли приблизително, каже, прѣди 80 години отъ Македония и Тесалия. Тѣхното прѣселвание въ тази покрайнина може би че е въ нѣкаква зависимость съ дохожданието на Брациговскитѣ Македонци отъ Костурско. Помежду си тѣ говорятъ румънски съ голѣма примѣсь отъ гръцки и български думи, но публично се издаватъ за Гърци и иматъ гръцко училище и гръцка черква. Името на града въ тѣхнитѣ уста е прѣправено на Перистера (περιστερά гълѫбъ), когато Турцитѣ направили отъ него Бешъ-дере («петь потока»).

Надъ града се издига на сѣверната страна до новата казарма на Пещерската дружина уединенъ хълмъ, нареченъ св. Петка споредъ малкия параклисъ при политѣ. На плоския връхъ между лозята лежѫтъ остатъци отъ стара крѣпость, Пещерско кале: остатъци отъ четвероѫгълна стѣна, направена отъ пластъ камъне, пластъ тухли. Земята е пълна съ тухлени отломъци. Тукъ сѫ били изкопани кюпове, по-високи отъ човѣшки ръстъ, напълнени съ добрѣ запазено просо; 10—12 подобни исполински сѫдове се намѣрили и прѣдъ споменѫтитѣ пещери. Изгледътъ отъ горѣ е интересенъ. На сѣверъ прѣзъ гребенитѣ и пролукитѣ на вълнообразнитѣ алувиялни хълмове Баба-баиръ, които образуватъ тукъ почти прѣдна стража на Родопитѣ, се вижда Пловдивъ и неговото поле, въ което тукъ-тамѣ живо блѣсва огледалото на Марица. Задъ полето познаваме Стара Планина съ Гюмрукчалъ, по-близу пъкъ Срѣдна Гора съ замъгления синъ Богданъ и съ голежа между горитѣ надъ Крастово, а задъ нея проточениятъ Тетевенски Балканъ. На сѣверъ всичко е голо и като че изсъхнѫло, и близкитѣ бърда и широкото поле, когато на югъ всичкитѣ планини сѫ облѣчени съ хубава висока гора, която ги гѫсто закрива отъ върха дори до Пещерскитѣ лозя и до гюловетѣ при политѣ [38].

Освѣнъ градището тукъ има и други стари остатъци. Чухъ да разправятъ и за стари калдаръмени друмове, за единъ отъ Пловдивъ и за другъ отъ Пазарджикъ прѣзъ Пещера на югъ за Македония. На пѫтя за Брацигово подъ склоноветѣ на Тъмбра близо до едноименна рѣка се намира едно пусто мѣсто Прѣвренъ, гдѣто още прѣди 150 години ставалъ, казватъ, пазарь за аби, който по-късно билъ прѣнесенъ въ Пазарджикъ; тамошнитѣ жители се прѣселили, казватъ, въ Пещера и Брацигово. На близо се на-

---

една третина мюсулманска, и съ „μέτοιχοι ἱκανοὶ ἀπὸ Βοσχοπόλεως.“ Константинъ стр. 43.

[38] Подъ градището има два извора, на западната страна Чепински врисъ (βρύσις) и Капу де шопъ (румънско име).

мира мѣстото Стари кѫщи съ основи отъ черква и дири отъ кѫщи, при които Пещерскитѣ Турци прѣзъ лѣтото пазѭтъ ледъ въ зимници. Любопитно за мене бѣше прѣданието, че Пещера, сѫщо като Панагюрище, първоначално била разпилѣна по колиби, които се намирали по околнитѣ върхове на шесть мѣста, гдѣто и до сега се показватъ дири отъ оброчища (казватъ деветь), и че тепърва по-късно се събрали на едно мѣсто на ливадитѣ подъ крѣпостьта. На югъ отъ града се издига отъ планинитѣ високъ гористъ връхъ, раздѣленъ горѣ на темето на двѣ отъ една малка сѣдловина (къмъ 175° отъ Пещерското градище), който се нарича Пéринъ или Пйринъ; отъ горѣ му се намира градище, нѣкаква си дълбока тъмна пещера (казватъ въ самата крѣпость), и изворитѣ на малкия потокъ Лукóвица, който се влива въ Пещерска рѣка подъ града [39]. На южния край на града, при входа въ клисурата, неотколѣ били изкопани на края на гората при десния брѣгъ стари гробове; при всѣки скелетъ лежалъ, казватъ, бакъренъ сърпъ, безъ съмнѣние нѣкакво много старо бронзово орѫжие. Нѣколко пусти градища лежѫтъ на сѣверъ, при брѣга на Пещерска рѣка градището Пика при селото наречено Бя́га и нѣкакви си голѣми развалини съ добрѣ запазени, казватъ, каменни стѣни на тъй наречената Панара поляна, между селата Радулово, прѣзъ което минава шосето отъ Пещера за Пазарджикъ, и Дебърщица, на едно стръмно мѣсто надъ Бѣла рѣка, около единъ часъ отъ края на полето. За посѣщението на всички тѣзи мѣстности, за които ми разправяхѫ Пещерци, учители и граждани, когато разглеждахме отъ тукашното градище околностьта, трѣбвахѫ най-малко още три дни, а пъкъ врѣмето ми бѣше отъ напрѣдъ измѣрено.

Въ самия градъ нѣма нищо старинно. Рѫкописитѣ, които до неотколѣ се пазили въ полуподземната черква св. Петка, сѫ прѣдадени на «областния музей» въ Пловдивъ [40]. Пещера не е пострадала прѣзъ възстанието и боеветѣ прѣзъ послѣднитѣ години, тъй като тукъ християнитѣ добрѣ се спогаждали съ Туцитѣ. Попъ Константинъ споменува три мѣстни индустрии, желѣзарство [41], бички-

39 Това е Перунова гора, която Захариевъ споменува на 63 стр. заедно съ едно градище. Името Пйринъ чухъ отъ устата на мнозина мѣстни жители, но за Перунова гора никой нищо незнаеше. Прѣди години нѣкой американски мисионеръ влѣзълъ, казватъ въ тази пещера, но скоро му изгаснѫла свѣщьта; може би че това е дупка на нѣкое старо рудище.

40 Съжалявамъ, че никога нѣмахъ случай да останѫ по-дълго врѣме въ Пловдивъ да разгледамъ подробно тѣзи стари книги и да намѣрѭ може би нѣкои стари записи въ тѣхъ.

41 Σιδηρομεταλλεῖα ἤτοι σαμακόβια, Константинъ стр. 44.

джилъкъ и особенно табаклъкъ, съ боядисвание на кожи. Това послѣдното и до днесь сѫществува. Отъ десеть години насамъ тукъ се отглеждатъ и гюлове. Когато азъ пѫтувахъ транзитътъ за Македония бѣше съвършенно незначителенъ и се ограничаваше само съ прѣвозъ на памукъ, при всичко че нѣмаше митница между Турция и Румелия.

Изработванието на желѣзо е вече пропаднѫло, но за него още свидѣтелствуватъ забѣлѣжителни остатъци. На южния край на града ми показахѫ черни купища желѣзна сгория, по 3—4 метра високи, както и вади за карание колелетата на старитѣ самокови; на сѣверната страна се показва една мѣстность Изгоре́ло самоко́во съ остатъци отъ вигни. Самата руда, магнетитовъ пѣсъкъ, сѫ промивали при селото Ликàчево на сѣверъ отъ Пещера[42]. Работението прѣстанѫло около 1850 год. Споредъ българския географъ Захариева въ Пещера е имало първоначално седемь самокова; тѣ били въ рѫцѣтѣ на нѣколко български семейства, които ги притежавали по наслѣдство възъ основа на единъ ферманъ на султана Сюлеймана, като давали на държавата петата часть отъ изработеното желѣзо. Къмъ края работили само потомцитѣ на богатия Зафиръ чорбаджи въ единъ самоковъ съ три вигни, но защото, казватъ, рудата на близо се довършвала, продали самокова на нѣкои Турци, които го обърнѫли въ проста воденица. Захариевъ добавя, че въ околностьта освѣнъ желѣзо се добивало и бакъръ; тукъ ми разправяхѫ за едно мѣсто, отдалечено, казватъ, единъ часъ отъ тукъ на югъ, което се нарича Бакърджийски дупки, въ които се намирало и сачикабрусъ.

Тукъ се намираме въ землището на една отъ най старитѣ рударски покрайнини на Европа, въ страната на Беситѣ, които се прочули въ римско врѣме съ добиванието на метали, и то не само съ промивание на пѣсъкъ, но и чрѣзъ подземни прокопи, които споредъ тѣхъ се наричали въ римската войска «cuniculi more

---

42 Тъй се изговаря тукъ това име; инакъ се слуша Аликочово, все отъ тур. Али-ходжа-кьои. У Boué и Viquesnel, които не сѫ дохождали въ Пещера, тѣзи руди не се споменуватъ; само у първия отъ тѣхъ има едно извѣстие по слухъ: „il existe des mines de fer sur la route de Nevrocop à Despot-Jailak et à Philippopoli". (Esquisse géologique de la Turquie, Paris 1840 p. 160). Първо научно описание на тѣзи желѣзни пластове обнародва нашиятъ съотечественникъ, инженеръ А. Пелцъ, Ueber das Rhodope-Rand-gebirge südlich und südöstlich von Tatar-Pazardjik, Jharbuch der geolog. Reichsanstalt 1879 стр. 72. Споредъ него Пещерското желѣзо е сѫщото, както и Самоковското и се намира въ раздробени на пѣсъкъ сипеи, особенно въ малкитѣ потоци между Радулово и Аликочово; по-нататъкъ на западъ се срѣща сѫщо и при селото Елидере́ и около Бѣльово.

Bessorum». Неможеме да пропустнимъ този случай, за да не дадемъ нѣкои по-обширни свѣдения за минжлото на рударската индустрия въ тѣзи покрайнини. Тя ни е позната повечето само отъ остатъци, тъй като освѣнъ на двѣ мѣста на всждѣ е пропаднжла, до нѣкждѣ въ нашето столѣтие поради конкуренцията на чуждитѣ метали, отъ часть още много отколѣ [43].

Самата рударска българска терминология има въ себе си слѣди отъ голѣма старость, като съдържа елементи отъ четире езика. Отъ старото латинско scauria, scoria произлиза думата сгория, згория, въ Кратово жгýра (и новогръц. σκουριά). Отъ послѣднитѣ срѣдновѣковни столѣтия сж нѣмскитѣ думи, прѣнесени отъ Саксонцитѣ, които въ 14. и 15. столѣтие копали руди въ Босна, Сърбия и България, като били повикани безъ съмнѣние отъ Унгария и Седмиградско. Въ България тѣхни селища се споменуватъ въ писменитѣ паметници само въ Чипоровци при Берковица (стр. 285), но тѣхнитѣ дири се простиратъ много по-далече. Въ Чипоровци, Самоковъ и въ Рила сгорията и до сега се нарича шлакнò (отъ нѣм. Schlacke), въ Кратово рударитѣ се наричатъ утмани (Hüttenmann), а едно село въ планинитѣ при Кратово се нарича и до днесь Сàсе. Третиятъ елементъ въ тази номенклатура е славянскиятъ: руда, рудѝще мѣстото, гдѣто се изкопва рудата, рýпа или дýпка [44] яма или подземенъ прокопъ, дворѝще (въ Божица) коритото, въ което се прѣсипва пѣсъкътъ съ златнитѣ или желѣзни зрънца (сжщо ýлей или кòруба, както въ воденица), вадà (улеятъ, прѣзъ който тече водата на колелетата или ямата за разтапяние на сипкавия камъкъ въ пѣсъкъ), вѝгня или вѝдня пещь [45], расвачъ (тур кюлче) сурова топка разтопенъ металъ [46], самоковъ (наковалня съ колелета, карани съ вода), валмò чукътъ въ самокова, т. е. масивенъ желѣзенъ кржгъ, който въ видъ на хомотъ е натъкнжтъ на дебела дървена ось, която се върти отъ обикновенно воденичарско колело [47]. Най-послѣ отъ тур-

---

43 За подробности посочвамъ своята статия Archaeologische Fragmente aus Bulgarien, II Alte Bergwerke, Arch epigr. Mitth. X (1886) 75—85.

44 Старосръбски сжщо тъй рупникъ рударь; въ Черна Гора „рупа“ е сжщото, което въ Краньско е „долина“ въ Крашка формация. Срв. старослав. **доупль, доупьнъ** cavus, **доупина** cavitas, **доупъка**.

45 Чува се повечето въ мн. ч. вигнитѣ, виднитѣ. Срв. словинското vigenj самоковъ, срб. виганѣ наковалня, ковачко огнище (тукъ принадлежи и чешкото výheň коминъ въ ковачко огнище).

46 Може би отъ първоначалното раз-совачъ; за втората часть срв. стслав. **сонжти** или **совати**, срб. сунути—лѣык, усовъ—лавина.

47 Отъ стслав. **валити, валяти** volvere, чеш. válеti, бълг. валявица. Срв Валовища, бълг. име на града Демиръ-хисаръ при Сѣръ.

ски произходъ сѫ маданъ, маданйще, пещь за второ прѣтапяние на рудата или изобщо рударско мѣсто.

Най-лесниятъ начинъ за добивание руда е навѣрно и найстаръ, т. е. промиванието на златнитѣ зърна отъ рѣчния пѣсъкъ; въ Родопскитѣ планини той е цъвтѣлъ още въ римско врѣме. Беситѣ се споменуватъ като събиратели на злато въ одата на Паулина отъ Нола, който възпѣва мисионерската дѣятелность на епископа Никита отъ Ремесияна (около 400 г.)[48]. Царската «constitutio» отъ 370 г. взема мѣрки противъ тракийскитѣ прѣселници aurilegulі, които отъ отечеството си отивали въ Илирия и Македония, и заповѣдва, щото и отъ двѣтѣ тѣзи земи да бѫдѫтъ изпращани по домоветѣ имъ[49]. Въ врѣме на готското нахлувание на 376 г. Родопскитѣ златокопачи, притискани съ тежки повинности и данъци, показвали на Готитѣ пѫтя къмъ мѣстата, гдѣто населението се криело заедно съ своя имотъ и съ запасъ отъ жито[50]. Златарството въ Родопитѣ никога не е изчезвало. Жителитѣ на Неврокопска кааза при срѣдна Места, особенно на нейнитѣ скалисти и гористи части, въ бѣднитѣ села наричани Скребáтно, Бáлдево и други, и до днесь има златари или миячи. Дори до голѣмитѣ политикоекономически и политически прѣврати, причинени отъ послѣдната руско-турска война, тѣ работили своя занаятъ почти по цѣла България, Румелия и Македония. Всѣко лѣто посѣщавали притоцитѣ на Арда въ Родопитѣ, Котленскиятъ Балканъ, течението на Тополница като почвали отъ Златишко поле надолу, потока Палагария въ Витоша, рѣкичкитѣ около Брѣзникъ, Дупница, Кюстендилъ и т. н. Въ старитѣ турски врѣмена прѣди реформитѣ се ползували отъ извѣстни привилегии, главно отъ частично освобождавание отъ данъкъ срѣщу прѣдавание извѣстно тегло златенъ прахъ. Разбира се че тѣхната работа е била трудна и уморителна, повтаряното нѣколко пѫти прѣсипвание и промивание на рѣчния пѣсъкъ давало годишно само 80 до 120 лева чисто злато. Българското правителство отначало запрѣщаваше плавението на злато до като се освѣтли колко е незначителенъ неговия резултатъ. Сега тази много стара ин-

---

48 „Bessus . . . quod humi manuque ante quaerebat, modo mente coelo colligit aurum".—„Callidos auri legulos in aurum vertis, et Bessos imitaris ipse, e quibus vivum, fodiente verbo, eruis aurum". S. Paulini Nolensis de Nicetae reditu in Daciam. — Златото, добивано „fluminum ramentis" също „in Hebro Thraciae," споменува Plinius nat. hist. 33 § 66.

49 Cod. Theodos. X, 19,7.

50 Ammianus Marcellinus 31, 6,6.

дустрия изчезва, тъй като вcждѣ се намира по-лесенъ и по-добъръ討 поминъкъ [51].

Най-близо до промиванието на златото е плавението на желѣзнитѣ магнетитови зърна отъ рѣчния пѣсъкъ. Областьта на тази примитивна, много проста и навѣрно сжщо тъй много стара индустрия е била нѣкога много голѣма на Балканския полуостровъ; простирала се е отъ изворитѣ на Вардаръ дори до брѣговетѣ на Черно море. Развитието на тази индустрия подробно е описано отъ познавачи, каквито сж Boué и Hochstetter, които сж ѭ видѣли въ Самоковъ, гдѣто горѣ-долу още сжществува. Плиний въ научното описание на различнитѣ начини на рударство въ негово врѣме не споменува за промиванието на желѣзо отъ рѣкитѣ; при все това азъ не се съмнявамъ, че желѣзото, което се споменува въ едно географическо съчинение отъ 4. столѣтие между издѣлията на Македония, се е добивало по сжщия простъ начинъ, по който и до сега се добива по сжщитѣ мѣста [52]. Сжщо и желѣзнитѣ рудници при Терлешъ въ планинитѣ между Сѣръ и Неврокопъ, отъ които мънастирятъ Лавра на Атонъ прѣзъ 1347 г. е ималъ извѣстни приходи, навѣрно не сж били по-усъвършенствувани отъ работилницитѣ за изкарвание желѣзо, които и до днесь работжтъ въ сжщата покрайнина [53].

Мѣстата, гдѣто тази примитивна желѣзарска индустрия се развивала, се дѣлжтъ на четире голѣми групи. Първата се намира на горни Вардаръ, въ покрайнината Порѣчъ при рѣката Треска, въ Крайшница между градоветѣ Гостиваръ и Калканделенъ и въ Слатина недалече отъ града Кичево [54]. Може би съ тази индустрия да има свръзка и името на крѣпостьта, сега село Желѣзница (въ 14. столѣтие Желѣзнецъ, тур. Демиръ-хисаръ) на югъ отъ Кичево. Струва ни се, че тамъ вече днесь се неработи.

Втората група обхваща планинската покрайнина между горна

51 Освѣнъ Неврокопци съ промивание на злато се занимавали и Македонци отъ Кратовско и други Българи. Срв. мѣстнитѣ имена: село Златари при Рѣсенъ въ Охридско, колиби Златаритѣ при Габрово, село Златарь при Прѣславъ, село Златарица при Търново и т. н.

52 (Macedonia) eicit ferrum, plumbum. Totius orbis descriptio (написано около 350 г.), Geogr. graeci minores II, 523,51.

53 Доходъ ἀπὸ τῶν σιδηροχαυσίων τοῦ Τριλισίου (сега Терлешъ, Терлипчъ), грамотата на мън. Лавра отъ 1347 г., Флорински, Аѳонскіе акты и фотографическіе снимки Севастьянова, Петербургъ 1880 стр. 99 и 100.

54 Тѣзи три мѣстности ми изброи единъ старъ работникъ въ Божица, който работилъ тамъ на млади години. Вече Boué, La Turquie d'Europe 1,378 чулъ, че ужъ въ Шаръ двѣ lieues отъ Калкенделенъ имало „d'anciennes mines“, подобни на тѣзи въ Халкидика.

Струма, Българска Морава и Нишава. Центъръ е селото Божица, което ще посѣтимъ по-късно, на българско землище при самата граница. На сръбска страна имало повече подобни рудници, около блатливото Власинско езеро и при рѣката Масурица въ Вранско. Границитѣ на тѣзи рудища се простиратъ дори до Трънско, къмъ западния край на Знеполско поле, гдѣто слѣди отъ тѣхъ се виждатъ при селата Стрезимировци и Грознатовци, при които до старото «черковище» се намиратъ и римски монети. Въ тѣзи желѣзни планини се намирала може би и крѣпостьта Ferraria, която царь Юстиниянъ накаралъ да укрѣпжтъ въ землището на града Ремесияна (днесь Бѣла Паланка между Нишъ и Пиротъ), което очевидно е обхващало голѣма часть отъ планинската покрайнина между градоветѣ Несусъ (Naissus), Сердика и Павталия [55]. Турския географъ Хаджи Калфа въ 17. столѣтие съ похвала споменува «прочутитѣ Власински желѣзни рудници, отъ които излизатъ безподобни оржжия и сѣкири». Експлоатацията на рудищата въ Божица прѣстанжла около 1855 г., въ останжлитѣ мѣста и по-напрѣдъ.

Третата и най-голѣма група обхваща цѣлитѣ Рилски, Перински и Родопски планини, крайбрѣжнитѣ области на Струма, Места, горна Марица и изворитѣ на Искъръ. На двѣ мѣста, въ Самоковъ и около Мелникъ още се работи, разбира се вече слабо. Тази група се присъединява къмъ много старитѣ желѣзни и сребърни рудници на Халкидика, къмъ тъй нареченитѣ Сидерокапсия или Мадемохория, които още въ 16. столѣтие били въ разгара на работата, както се вижда отъ описанието на французския пжтувачъ Петъръ Белонъ. Отъ тукъ на изтокъ най-близо до морето се намирали желѣзнитѣ рудници на планината Пангайя срѣщу острова Тасосъ. Още на 1697 г. се споменуватъ голѣмитѣ работилници за лѣение на куршуми, които Турцитѣ имали въ селото наречено Правища близо до старитѣ Филипи; [56] едно малко селище на близо и до днесь се нарича съ българското име Самоковъ. По-нататъкъ на сѣверъ се плави желѣзенъ пѣсъкъ и се кове желѣзна руда по многобройнитѣ рѣки около градеца Демиръ-хисаръ (тур. «желѣзна крѣпость», Σιδηρόκαστρον на Византийцитѣ), който Българитѣ наричатъ Валовища, и около стариння градъ Мелникъ; въ селата Крушово, Кърчево, Кали-

---

[55] Procopius de aedificiis ed. Bonn. p. 284,33. Въ изданията стои Φερραρία. Въ по-късния латински езикъ ferraria има значение на желѣзни рудници изобщо.

[56] Hammer, Gesch. des osm Reiches 3², 894. Десеть села сж работили въ рупитѣ, вигнитѣ и лѣярницитѣ и занасяли готови куршуми въ пристанището въ Кавала.

манци и други се работи, до колкото чухъ отъ мѣстни жители, и до день днешенъ. Цѣлъ поясъ желѣзарници обгръщалъ Рилскитѣ планини. Куповетѣ сгория при село Рила на западната страна на планинитѣ и при Баня и Мацакурево на сѣверната получаватъ особенъ интересъ отъ съсѣдството съ развалини, антични надписи и срѣдовѣковни градища; по-подробно описание ще подадемъ когато му дойде мѣстото. Районътъ на рудищата на града Самоковъ, който отъ всички тѣзи желѣзарски градове най-много се прочулъ, първоначално се простиралъ много далече на сѣверъ, дори до хълбоцитѣ на Витоша; послѣднитѣ желѣзни сгории се забѣлѣзватъ чакъ при Владая и Горубляне въ най-близка околность на главния български градъ. Въ Родопитѣ Пещерскитѣ рудници не сѫ осамотени. Желѣзнитѣ сгории свидѣтелствуватъ, че е имало и други желѣзарници въ планинската вѫтрѣшность, въ планинитѣ между Батакъ и Неврокопъ, на височината наречена Бегликъ (Бейликъ-яйла̀) на сѣверъ отъ прохода Ташъ-боазъ [57], при Доспадскитѣ ханища и на 2—3 мѣста въ тѣхната околность и най-послѣ въ съсѣдство на самия градъ Неврокопъ.

Четвъртата желѣзарска покрайнина се намирала при самото Черно море. Нейнъ центъръ било селото Малки Самоковъ, сега въ турско землище между Инияда и Кръкклисé, при малкитѣ потоци, които отъ Странджа се вливатъ въ Черно море. Експлоатацията на тамошнитѣ рудници прѣстанѫла тепърва въ нашето столѣтие.

Къмъ тѣзи желѣзарници, които получвали своя материялъ отъ пробирането на разложения магнетитовъ пѣсъкъ, се присъединяватъ желѣзнитѣ рудници, въ които металътъ (хематитъ) се добивалъ съ суха рѫчна работа въ рупитѣ. Тѣ образуватъ петата область желѣзарници край сѣверния склонъ на Стара Планина. На западъ най-напрѣдъ се показватъ дири отъ желѣзни работилници още въ Сърбия въ долината на Црна Река, притокъ на Тимокъ. Слѣдъ това се явяватъ до оловенитѣ и сребърни рудници въ Чипоровци и при съсѣдното село Желѣзна, като прѣскачатъ отъ тукъ и на южната страна на Балкана, гдѣто желѣзни сгории се срѣщатъ при селото Сѣнокосъ въ покрайнината Висока, въ Царибродска околия. По-нататъкъ на изтокъ работѣло се е желѣзо въ Етрополе (работилницитѣ изчезнѫли тепърва въ нашето столѣтие) и при изво-

[57] За тѣхъ ми разправяхѫ въ Пещера. „Minerais de fer au plateau de Beïlik“ споменува сѫщо Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe, Paris 1868, 2,365.

ритѣ на рѣката Черни Осъмъ при Троянъ[58]. Въ най-ново врѣме сѫ намѣрени слѣди отъ стари желѣзарници (хематитови) дори при Ямболъ и Бургазъ при Черно море.

Старото рударство въ Родопитѣ не се ограничавало само съ добивание желѣзо и злато отъ пѣсъка на планинскитѣ потоци. Не липсватъ тамъ и слѣди отъ рупи. За «бакъренитѣ дупки» при Пещера вече споменѫхме. При помашкото село Лѫкàвица въ Рупчоска околия (на югъ отъ Бачковския мънастирь) на 1884 г., още въ врѣмето на Източна Румелия, се поднови отъ една компания работата въ старитѣ сребърни и оловени долове, съ дълбоки подземни галерии[59]. На Доспадската височина се намиратъ остатъци отъ сребърни и златни рудници при потока Гюмюшъ-дерé (тур. «сребъренъ потокъ»), въ съсѣдство на една стара крѣпость, до самата румелийска граница. Единъ мѣстенъ житель отъ долината на Арда разправяше ми за стари рупи съ дървени подпори при селото Вълчево въ Ахъръ-Челебийската покрайнина; у Viquesnel е отбѣлѣзана не далече отъ тукъ на югъ при градеца Даридерè планината Мàденъ, чието име турски значи рудище. Къмъ тѣзи Родопски рудища се присъединяватъ златнитѣ и сребърни пластове на планината Пангайя при морското крайбрѣжие и желѣзнитѣ и златни рудници на островъ Тасосъ, познати отъ старата история.

Металургията и до сега е главно занятие на извѣстни тукашни покрайнини. Сѣвернитѣ съсѣди на Неврокопскитѣ златари, жителитѣ на покрайнината Разлогъ при изворитѣ на Места и до сега правѭтъ примитивни пръстени, кръстчета, обици и други дреболии, главно за богомолцитѣ, които дохаждатъ въ Рилския мънастирь. Подобни нѣща отъ бронзъ, бакъръ и желѣзо лѣѭтъ и ковѫтъ и жителитѣ на Бѣльово при горна Марица[60].

Слѣдъ тази екскурзия изъ историята на старото Родопско рударство нека се върнемъ къмъ описанието на нашия пѫть.

---

58 За тѣзи руди на Стара Планина срв. статиитѣ на Златарски въ Пер. Спис. 1882—84 кн. 2, 4, 6, и 10. — Въ околиитѣ Тетевенска и Троянска биѭтъ въ очи двѣ села, наречени Желѣзна. — Чипоровци било населено още въ Римско врѣме. Въ 17. столѣтие при черквата се намѣрилъ барелиевъ на Дияна съ латински надписъ (Acta Bulg. eccl. 91).

59 На руската карта е отбѣлѣзано на югъ отъ Лѫкавица селището (очевидно само колиби) Сребро, което се не споменува въ румелийскитѣ официялни списъци на Рупчоскитѣ села.

60 Нѣколко образци отъ тази Разлошка индустрия донесохъ на г. В. Напръстекъ за неговия индустрияленъ музей въ Прага и на покойния проф. Айтелбергеръ за k. k. Museum für Kunst und Industrie въ Виена. — Попъ Константинъ на стр. 42 пише, че въ Голѣмо Бѣльово правѭтъ κλεῖδας τεχνικὰς ἐξ ὀρειχάλκου, δηλαδὴ προύντζου καὶ ἐκ σιδήρου.

На 7. Августъ побързахъ за Батакъ, отдалеченъ 3 ч. отъ Пещера. Съпровождаше ме началникътъ на околийската жандармерия г. Шишмановъ, който тъкмо заминаваше за границата да инспектира стражата. Още бѣ полудрѣзгаво когато излѣзохме отъ улицитѣ на заспалия градъ и свърнѫхме на югозападния му край въ една лѫкатушна и тѣсна рѣчна долина. На това мѣсто се намира изворътъ Лѣковита вода, въ който пѫтницитѣ отъ суевѣрие хвърлятъ бакърени пари и парцали. Слѣдъ половинъ часъ съгледахме отъ лѣвата си страна задъ рѣката отворитѣ на онѣзи три пещери, отъ които Пещера носи своето име; и по-късно съглеждахме често подобни по-малки пещери високо горѣ по скалитѣ. Пѫтятъ води постоянно прѣзъ тѣсната долина на Баташка или Пещерска рѣка къмъ ЮЮЗ, по сѣнчестото дъно между вѣковни гори. Край него нѣма никакви села нито осамотени връчми, които по тукашнитѣ пѫтища никога не липсватъ, само тукъ-тамъ се срѣщатъ осамотени бичкии, въ които обаче нѣмаше жива душа. Безлюдието на покрайнината и великолѣпната природа правѭтъ дълбоко впечатление. Неизлизаме нито на минута отъ влажната сѣнка на самораслата, дива гора. Моятъ другарь, мѫжь съ весело сърдце, пѣеше народни пѣсни, български и на различни източни езици, но ехото на неговия гласъ бѣше единственниятъ човѣшки елементъ въ тихата покрайнина. Самата гора, колкото повече влизахме въ вѫтрѣшностьта на планината, измѣняше полека-лека своя характеръ. Най-напрѣдъ се върви между дѫбове, послѣ между габри, по-подирѣ подъ разкошни буки, но между тѣхъ скоро се показахѫ яснозеленитѣ иглолистни клонье на Родопскитѣ борики съ нѣколко черни бора, а най-накрая борътъ взе връхъ надъ останѫлитѣ дървеса. Край тѣсната пѫтека, достѫпна само за конникъ и мулета растѣхѫ гѫсти лѣски и широка папрать, наръсена съ изобилна роса, чиито капки трептѣхѫ по листата, както подиръ силенъ дъждъ. Рѣката постоянно се обаждаше край насъ съ еднообразния шумъ на малкитѣ водоскоци, които скачахѫ прѣзъ сиви балвани и скалисти стъпала. Отъ дълбочинитѣ на гората едва се обадихѫ нѣколко птичи гласа. Самиятъ пѫть на мѣста се обръщаше въ видъ на примитивни каменни стълби, които стѣснени лѫкатушехѫ между високия храсталакъ. На опасни мѣста той бѣше подзиданъ съ греди. Всичкитѣ мостове бѣхѫ пълни съ дупки, почти на падание. Веднѫжъ съ импровизиранъ джамбазлъкъ минѫхме по гладка скалиста почва подъ горскитѣ великани, които се събаряхѫ тъкмо прѣзъ пѫтя. Нарѣдко само при нѣкой завой се отваряше въ гористата сѣнка нѣкоя малка

полянка, украсена по крайщата съ високи жълтоцвѣтни лѣпени. Хора срѣщахме много малко. Тѣ бѣхѫ влашки пастири, диви мѫжье и жени въ черни и червени груби дрехи, които отивахѫ въ Пещера да накупѭтъ соль и други потрѣби, и мълчаливи Батачани, мѫжье и момчета, които карахѫ мулета натоварени съ дълги дъски. Отъ всѣка страна на семера на мулето сѫ привързани нѣколко дъски, греди или лѣтви, чиито долни краища се влачѫтъ далече слѣдъ животното по земята; отъ диритѣ на това примитивно влачение пѫтятъ често бива съвършенно набразденъ.

Слѣдъ два часа язденье почнѫхме най-послѣ отъ ранната прохлада на сѣнчестата длъбина да възлизаме на десно по единъ стръменъ присоенъ склонъ. Огледътъ се отваряше. Пространни папратища прошарвахѫ по склоноветѣ буковитѣ гори, между които стърчехѫ тукъ-тамѣ единични иглолистни дървета, а край пѫтя между камънака цъвтѣхѫ бѣли и сини звънчета. На лѣво отъ провалата още се чуеше шумътъ на рѣката а по горното ѝ течение тукъ-тамъ надничахѫ отъ гората бичкиитѣ на Батачани, направени отъ вѣковни пънове. Слѣдъ 20 минути излѣзохме на едно малко безгористо платò съ жълти дозрѣващи класове Намираме се около 1100 метра надъ морето, около 700 метра надъ Пещера. Врѣдъ на около хоризонтътъ е заграденъ съ огромни гори. Изгледътъ на югъ, въ вѫтрѣшностьта на Родопитѣ, бѣше закритъ съ мъгли; сиви облаци бързо прѣхвъркахѫ тамъ низко надъ земята, като се допирахѫ до самитѣ върхове на навѫсенитѣ борики. За това пъкъ се отваряше ясенъ изгледъ отзадъ на сѣвероизтокъ. Между гориститѣ хълбоци на долината, прѣзъ която минѫхме, се виждахѫ като прѣзъ нѣкоя планинска равна улица познатитѣ сини очъртания на Стара Планина и Богданъ съ бѣлата кула надъ Крастово.

Четвърть часъ на западъ, на сѫщото платò малко по-низко лежеше пространно село съ дървени сиви стрѣхи. Това е Батакъ. Кѫщитѣ сѫ съвършено нови, просто сглобени отъ нови дъски или цѣли необѣлеви пънове. Между тѣхъ се чернѣѭтъ пространни развалини и пепелища. По вратитѣ стоехѫ повечето жени. отъ колкото мѫжье, всички убити духомъ и тѫжни; нито ни изглеждахѫ съ любопитство, нито ни поздравяхѫ. Женската носия се състои отъ забунче и сукманъ отъ синя аба, съ широкъ червенъ поясъ и цвѣтни кърпи на главата. Лицата сѫ планински, груби, съ остри чърти, но понѣкога се срѣщатъ и красиви.

Спрѣхме се при единъ малъкъ ханъ, който се държи отъ кръчмари Власи отъ Пещера. Около насъ се събрахѫ нѣколко ту-

кашни ученици отъ Пловдивската гимназия, учительтъ Македонецъ и други тукашни граждани. Отидохме най-напрѣдъ да видимъ сцената на ужаситѣ прѣзъ мѣсецъ Май 1876 г., черквата и училището.

Ще припомнѭ най-напрѣдъ съ нѣколко думи, какво се е тукъ случило. Когато избухнѫло Срѣдногорското възстание, отъ меджлиса въ Татаръ-Пазарджикъ на бързо били повикани Помацитѣ отъ планинитѣ на помощь срѣщу възстанѫлитѣ «гяури». Ахмедъ ага Барутунлията съ Доспадскитѣ мохамедани и Мохамедъ ага отъ Дорково съ Чепинскитѣ Помаци тръгнѫли на долу въ полето. Пѫтятъ имъ билъ край Батакъ, дърварски градецъ, който споредъ Захариева тогава ималъ 400 кѫщи и 1500 мѫжско население, което плащало «аскери беделие», воененъ данъкъ (слѣдователно всичко около 4000 души). Батачани отколѣ не се погаждали съ Помацитѣ. При извѣстието, че се приближаватъ въоржжени мюсулмански тълпи, на бързо се оградили съ барикада отъ коли и дъски. Когато пристигнѫли агитѣ, почнѫлъ се бой. Два дни наредъ Батачани юначно се защищавали, при всичко че тѣхнитѣ стари пушки немогли да се сравняватъ съ централнитѣ пушки на мюсулманитѣ. Най-послѣ почнѫли се прѣговоритѣ. Ахмедъ ага искалъ слаганието на орѫжията. Батачани отказвали, като съобщили, че нѣма да ги дадѫтъ другиму освѣнъ на редовната войска или на султански чиновници. Тогава Ахмедъ се заклелъ, че никому нищо нѣма да стане. Между самитѣ Батачани се породило несъгласие: една часть се прѣдала заедно съ орѫжието, но друга невѣрвала на Ахмеда и продлъжавала стрѣлбата. Между това избухнѫлъ пожарь, подклажданъ отъ мюсулманитѣ. Башибозуцитѣ нахлули въ селото и безъ милость убивали мѫжье и жени, старци и дѣца до послѣдното пеленаче. Най-ужаснитѣ сцени станѫли въ онѣзи двѣ главни сгради. Батакъ слѣдъ това останѫлъ три мѣсеца пустъ — огромно пепелище съ хиляди незаровени трупове. Какъ е изглеждалъ той тогава, четемъ въ рапорта на английския комисарь Баринга (билъ е тукъ на 31. Юли 1876 г.), въ извѣстието на американския генераленъ консулъ Schuyler и въ дописки тѣ на кореспондента на «Daily News» Mac Gahana. Селото било почти непристѫпно отъ миризмата на гниещитѣ трупове. Тепърва слѣдъ дохождането на чужди комисии остатъцитѣ отъ населението почнѫли да се връщатъ отъ околнитѣ гори да се опитатъ да издигнѫтъ нови колиби между пепелищата на своитѣ жилища и между коститѣ на нещастнитѣ роднини и съсѣди. Тѣ сѫ били, както ми ги описваше единъ отъ прѣводачитѣ на онѣзи комисии, Пловдивскиятъ префектъ г. Димитровъ, хора като че съвършен-

но побъркани и наполу онѣмѣли отъ нещастието. Колко жертви е погълнѫла Баташката катастрофа, не е сигурно извѣстно. Барингъ смѣталъ селището съ 6500 жители; отъ тѣхъ, каже, 5000 сѫ избити и 1500 се учували. Schuyler казва, че Батакъ ималъ ужъ около 900 кѫщи и 8000 жители; отъ тѣхъ останѫли 2000, слѣдователно около 6000 загинѫли. Турскитѣ извѣстия прѣсмѣтали едни 2500, други до 1700 избити. Числото обаче е индиферентно; нека жертвитѣ да сѫ били хилядо повече или по-малко, съ това обаче ужасътъ на Баташкото кланье нѣма да се увеличи, нито намали. Споредъ Баринга това е най-гнусното прѣстѫпление въ нашето столѣтие [61].

Черквата св. Недѣля е старинна низка каменна сграда, около 30 метра длъга, дълбоко заровена въ земята, тъй че отъ вънъ се издига надъ земната повръхнина едвамъ единъ и половина човѣшки ръста; вѫтрѣ се слиза по нѣколко стъпала. Вѫтрѣшностьта, раздѣлена на три отдѣла, е масивно сводообразна и стрѣхата, отъ която се подава едно малко кубе, е покрита съ голѣми аспидни плочи. Около черквата се намира четвероѫгъленъ дворъ, заграденъ съ висока стѣна отъ греди и камъне. Надъ южнитѣ черковни вратца единъ български, съ безформени чърти издълбанъ надписъ, обажда, че черквата е градена на 1813 г. Прѣданието гласи, че градението се свършило тайно за единъ мѣсецъ, безъ позволителенъ ферманъ; на Турцитѣ било казано, че се гради само попска кѫща.

Влизаме вѫтрѣ. Отъ полутъмнитѣ помѣщения ни посрѣща чудна миризь. Вѫтрѣшностьта е оставена въ това положение, въ което се намирала слѣдъ прибиранието на човѣшкитѣ трупове. Прѣдъ олтаря на низки полици лежѫтъ редове черепи. При нѣкои отъ тѣхъ има восчени свѣщи, при други цвѣтя. Нѣколко сѫ завити въ кърпи; роднинитѣ прѣдполагали, че сѫ намѣрили въ тѣхъ останкитѣ отъ своитѣ мили, и ги снабдили съ особна завивка. Нѣкои сѫ цѣли, други сѫ пробити съ коршумъ, но по-голѣмата часть иматъ отзади си бѣлѣгъ отъ тежъкъ ударъ съ ятаганъ или сабя; повечето сѫ черепи на жени и дѣца, които били изклани отъ ликуващитѣ мюсулмани като овце — хващали ги за коситѣ и съ бръзъ ударъ отзадъ отсичали имъ главитѣ. Живописътъ по стѣнитѣ и тавана едва се познава: билъ унищоженъ отъ огена. Около

[61] „Achmet Agha and his men belongs the distinction of having committed perhaps the most heinous crime that has stained the history of the present century, Nana Sahib alone, I should say, having rivalled their deeds." Report by Mr. Baring, Suppl. to the London Gazette, 19. Sept. 1876.

прозорцитѣ се забѣлѣзвать дупки отъ куршумитѣ на пушки. По пода и по прозорцитѣ е пълно съ кости. Подътъ е билъ камененъ, но е изровенъ и ние ходимъ по влажна земя. Призрачни червени петна по стѣнитѣ достигатъ отъ земята дори до врата на възрастенъ човѣкъ. Това е съсирена кръвь; толкова високо сж лежали натрупанитѣ тѣла на избититѣ Батачани.

Малцина сж свидѣтелитѣ, които могжтъ да разправыжтъ за послѣднитѣ часове на тѣзи нещастници. Безорѫжното население гжсто е било сбито въ черквата, като се е надѣвало да намѣри тукъ сигурно прибѣжище. Мнозина още до като е траелъ пожара и стрѣлбата умрѣли отъ жажда, ужасъ и тѣснота. Когато башибозуцитѣ нахлули вжтрѣ и когато се почнжло кланьето, нѣкои още избѣгали отъ прозорцитѣ. Единъ отъ моитѣ съпровождачи, младо момче, билъ единъ отъ тѣзи малцина, които се измъкнжли между главитѣ и плещитѣ на стенещето население и на врѣме избѣгали. Останжлитѣ били избити. Когато щѣла да дойде европейска комисия, турското правителство заповѣдало да бѣлосатъ отъ вжтрѣ черквата, по работата неуспѣла да се свърши. Комисаритѣ намѣрили вжтрѣшностьта на черквата пълна съ полуизгорѣли трупове чакъ до половината на свода, която отъ туй изглеждала още по-низка и по-тъмна.

Излѣзохме отъ тази гробница пакъ на чистъ въздухъ въ двора. Той билъ подиръ кланьето до горѣ напълненъ съ изклани Батачани. Въ него Baring, Schuyler и Mac Gahan видѣли до четире стъпки високъ пластъ трупове, които отъ три мѣсеца гниели на слънце или се сушили. Турцитѣ въ послѣдната минута напраздно се мжчили да ги скриыжтъ, като натуряли отъ горѣ имъ дъски и каменнитѣ плочи отъ черковния подъ. Тепърва подиръ заминаванието на «Европейцитѣ» труповетѣ били или изгорени на сламенни огньове или закопани.

Прѣзъ улицата срѣщу черквата се чернѣыжтъ на южната страна развалинитѣ на училището. То е било двоетажна каменна сграда, свързана съ дебели греди. Въ него изгорѣли около 200 Батачани. Мнозина искали въ послѣдната минута да избѣгатъ вънъ въ полето, но били застрѣляни отъ мюсулманитѣ или изклани на дънера, който служилъ за мостъ прѣзъ рѣката. Комисията намѣрила рѣчището още пълно съ хорски трупове. Единъ отъ тѣзи, които при все това избѣгали отъ училището, е сегашниятъ общински кметъ Трандафилъ, който ни разправи на това мѣсто своята сждба съ прости думи. Стрѣляли и подиръ него, но той успѣлъ

да се скрие въ ръжьта. Слушалъ още писъка на хората, които били клани въ черквата, промъкнжлъ се въ горитѣ и 22 дни се луталъ изъ тѣхъ, като се плашилъ отъ всѣки най-малъкъ шумъ; отъ гладъ той толкова се побъркалъ, че тепърва слѣдъ дълга лѣкарска грижа повърнжли му се силитѣ и ума му.

На западната страна на св. Недѣля на единъ ръть лежжтъ основитѣ на голѣма нова черква, която се сега гради съ подараци отъ цѣла България. Биеше ми въ очи лъскавиятъ розовъ камъкъ, който служеше за градиво. По-нататъкъ прѣдъ хана показва се низко дървено училище, съградено отъ Лади Странгфордова, която, безъ да се бои отъ каквото и да било, скоро слѣдъ онѣзи ужаси дошла тукъ, да помогне съ щедра поддръжка на останжлата часть отъ избитото население.

Споредъ прѣброяванието отъ 1885 г. подновениятъ Батакъ брои сега 382 кжщи, 404 семейства и 1815 жители[62]. Поради хладното планинско мѣстоположение (около 1032 м.) земедѣлието е слабо; става само малко овесъ, ръжь и ечемикъ. Главното занятие на населението е било, па и до сега е дъскарство; на врѣдъ се виждатъ бичкии, карани отъ вода, и складове отъ лъскави чамови дъски. За по-старата история на селото много малко се знае. Най-напрѣдъ Батакъ се споменува на 1671 г. въ похода на султана Мохамеда IV. отъ Одринъ за Доспадъ[63]. Отъ Кърджалиитѣ той е билъ изгоренъ и жителитѣ били принудени да живѣжтъ по горитѣ въ колиби. Попъ Константинъ на 1819 г. споменува Батакъ само като малко дъскарско село съ 100 кжщи; отъ това врѣме очевидно скоро растѣлъ.

Шесть часа на югъ отъ Батакъ при стражницата на Ташъбоазъ, на пжтя за Неврокопъ, Сѣръ и Солунъ се намира румелийската граница. За тази покрайнина могж да съобщж нѣкои подробности отъ разказитѣ на Батачани и Помаци. Тя прѣдставя планински пустини, въ които сега дохаждатъ само лѣтно врѣме пастири и дъскари. По-голѣмата часть отъ пограничното землище е изпълнено съ огромни, на мѣста съвършенно непроходими гори, въ които споредъ жителитѣ «и деня е тъмно». Тѣ сж борови гори, въ които Помацитѣ различаватъ двѣ дървета, бя̀ла борѝка (при Самоковъ чухъ белобо̀рка) и црна или црно̀кова борѝка; тази послѣдната въ Рила планина се нарича мура и е сжщата чер-

[62] Споредъ статистиката на 1893 г. 461 домакинства съ 2368 жители. П.

[63] Приложението къмъ Хамеровия прѣводъ на Хаджи Калфа 184.

ногорска оморйка, Pinus Peuce, съ тъмно стъбло и ясни листа, която расте само въ най-голѣма височина. Тѣсната конска пѫтека на мѣста е калдаръмена, отъ турско врѣме; другъ много по-старъ и по-широкъ калдаръмъ се намира по-нататъкъ въ горитѣ на изтокъ при градището, наречено Касъкско калé. Батачани разправятъ, че по планинитѣ се намирали остатъци отъ стари селища: камъне и оджаци отъ воденици и тепавици, както и стари черковища ужъ съ «латински» надписи. Къмъ тѣхъ принадлежѫтъ споменѫтитѣ по-горѣ дири отъ желѣзни рудища. Прѣдъ границата се минава още прѣзъ най-горното течение на Кричимска рѣка, тукъ наричана Крйва ря́ка, която най-напрѣдъ тече къмъ югоизтокъ и тепърва при селото Довленъ взима сѣверна посока; въ образувания по такъвъ начинъ ѫгълъ се издига великанътъ Карлъкъ. На водораздѣла, който образува границата, се намира върхътъ Джинѐвра съ остатъци отъ по-голѣмъ градъ, въ който, казватъ, се познавали и улицитѣ.

Задъ границата, 8 ч. отъ Батакъ, се простира вече въ областьта на рѣката Места Доспáдско поле. За него прѣмного ми разправя особенно младиятъ Мустафа отъ Доспадъ, интелигентенъ, приблизително 20 годишенъ Помакъ, който посѣщаваше гимназията въ София. Споредъ него то е височина около 8 ч. длъга и 2—3 ч. широка, заградена съ гористи планини и населена отъ Помаци въ нѣколко села. Дъното е покрито най-вече съ ливади, край които се простиратъ само малко нивя съ овесъ и «йчменъ» (тъй му казватъ тука); тукъ-тамѣ расте сѫщо пшеница и ръжь, но главното земно произведение е ленътъ, който тукъ се обработва въ голѣмо множество. Рѣката Су́ра тече отъ СЗ къмъ ЮИ около главното село Доспàдъ и Доспàдскитѣ хàнища (споредъ австрийската карта 1198 м.) на пѫтя за Неврокопъ. При селото Бàртина (тур. Барутунъ) прибира отъ лѣво рѣката, наричана български Родопа, тур. Караджда̀-дерé («сърнена рѣка»), чиято глава се намира на върха «Соуджакъ» при границата, близо до Доспадскитѣ села Касъклѫ и Иланджи. По-нататъкъ Сура се нарича обикновенно само по турски Доспадъ-дерé и тече право на югъ въ Места, която Турцитѣ и Помацитѣ наричатъ Карàсу. На Доспадско поле се намира и едно малко, четвъртъ часъ длъго езерце Гюмюшдерски гьолъ, съ голѣми риби. Доспадскитѣ Помаци сѫ хора първобитни и бѣдни. Зимно врѣме седѭтъ въ своитѣ колиби, освѣтени само съ бо̀рна и работѭтъ ленъ и вълна. Между тѣхъ сѫ запазени стари български обичаи; зимнитѣ домашни съ-

брания на женитѣ на работа се наричатъ, както и другадѣ, **седѐнки**, а когато нѣколко момичета се съберѫтъ въ чужда кѫща на преденье, **преденки**. Въ околностьта на Бартина, гдѣто живѣе Ахмедъ Барутунлията, всичко носи български имена: скалата **Пȯ̀пино ка́макъ**, дупки въ скалитѣ, наречени **Ма́ркови каза́нкьеве**, въ които възпѣванията въ пѣснитѣ Крали Марко готвилъ ужъ обѣда си и т. н. По селата има разбира се джамии и въ тѣхъ фанатични, повечето османски ходжи. Цигани въ Доспадъ нѣма а сѫщо и Черкези тамъ не сѫ виждали, освѣнъ прѣзъ войната. Любопитно е, че Родопскитѣ Помаци, които инакъ говорѭтъ доста чисто български, разбира се съ много турски думи, броѭтъ отъ едно до четиредесеть повечето на турски.

На тази височина се намиратъ много стари градища. Особенно мѣсто е върхътъ **Гьозъ-тепе́** (тур. «връхъ съ огледъ») на самия водораздѣлъ, 5 ч. на ЮИ отъ Джиневра и 8 ч. отъ Батакъ, надъ непрѣдаденитѣ села Наиплии и Триградъ. Отъ тукъ се виждало, казватъ, далече на югъ и часть отъ Егейско море. На самото мѣсто се намиратъ различни развалини, «царска палата» и «царска могила». Това е навѣрно мѣстностьта на прочутия отколѣ оракулъ на Беситѣ, Дионисовата светиня «на най-високитѣ планини», която посѣтилъ Александъръ Велики и Октави, баща на царя Августа, и чийто върховенъ жрецъ Vologaisos въ Августово врѣме прѣдвождалъ Беситѣ въ войната срѣщу Одриситѣ. Въ Херодотово врѣме на задаванитѣ въпроси отговаряла пророчица а мѫжкитѣ жреци тълкували нейнитѣ отговори. Когато Александъръ посѣтилъ този храмъ и излѣлъ на олтаря винна жертва, пламъцитѣ ужъ се издигнѫли високо надъ стрѣхата къмъ небето; подиръ него се случило това ужъ само на Августовия баща. Самото име на Беситѣ означавало първоначално жрецитѣ на тази светиня и тепърва по-късно било прѣнесено на околното тракийско племе[64].

До самия Доспадъ има три крѣпости, «хисарътъ,» голѣмата

---

[64] Херодотъ 7, 111: τοῦ Διονύσου τὸ μαντήιον, ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων. Споменува се у Euripides, Hekuba v. 1267. Vologaisos: Dio Cassius 54, 34. Посѣщението на Александра и Августа „in Liberi patris luco“ въ Тракия, Suetonius, Aug. 94. „Sacra Liberi patris“ въ Родопитѣ и на Орбелъ, Pomponius Mela 2, 17. Този оракулъ сѫществувалъ още въ врѣмето на Pausanius 9, 30, 9.—Мѣстностьта, на която се намирали ужъ развалини съ капители отъ стълпове, корнизи, мозаики, гробове и надписи, най-напрѣдъ споменѫ Захариевъ споредъ разказитѣ на нѣкой Батачанинъ; споредъ това описание най-напрѣдъ Дриновъ, Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами стр. 4 ѭ прогласи за беската Дионисова светиня. Мѣстноститѣ Гьозъ-тепе и Джиневра сѫ отбѣлѣзани и въ руската карта и въ Кипертовата гранична карта.

крѣпость на мѣстото Кàукълъ и третото градище на Келтепé («голи връхъ»). Жителитѣ разправятъ, че «кралското место» билъ ужъ самиятъ Доспадъ и че въ мѣстната черква била закопана «кралската щерка»; тамъ се ужъ намѣрило нейното тѣло съ трижгълни пулове на челото, гривни и пръстени.[65] На Дразлишката крѣпость на изтокъ отъ Доспадъ има изкуственъ подземенъ ходникъ, ужъ три часа дълбокъ, може би стара рударска рупа. За пуститѣ сребърни рудници при Гюмюшдерé, 4 ч. на западъ отъ Доспадъ при румелийската граница, вече споменжхъ. При тѣхъ има и крѣпость, а срѣщу неж слѣди отъ черква, наречени Бардакчийско клисé. Освѣнъ това споменжхж ми още Кутленско и Гарванско калé. Селото У́сина, 1 $^1/_2$ ч. отъ Доспадъ, на единъ часъ пжть е заобиколено съ развалини, въ които постоянно се изкопаватъ старини. До селото Лю́бче, 1 ч. отъ Доспадъ, има подобни пространни »каурски гробища» съ кръстове и надписи, а на Любска рѣка на мѣстото Ло́ковица дири отъ голѣмъ мънастирь. И при селото Делджилеръ въ Доспадско поле се виждатъ развалени стѣни отъ нѣкое мънастирище съ «каурски» гробища. На сѣверъ отъ Доспадъ, единъ часъ отъ границата, се виждатъ дири отъ стари сгради при Зеленѝково. На планината Кючюклии има черковище, наричано отъ Юруцитѣ Ак-клисé («бѣла черква») съ гробища и нѣкакъвъ си камъкъ два човѣшки ръста високъ и писанъ. Най-далече на изтокъ близо до Гьозтепé се намира Касъкското калé, голѣми развалини съ високи стѣни, остатъци отъ водопроводъ и огромни гробища. Прѣданието твърди, че жителитѣ въ него седемь години се защищавали срѣщу Турцитѣ, до гдѣто найпослѣ били разбити на мѣстото наречено Дахà; плѣненитѣ били съсѣчени а другитѣ се разбѣгали по горитѣ. Тепърва по-късно тѣзи остатъци се заселили при развалинитѣ на Доспадъ, гдѣто между това се били разположили Юруци, тъй че били принудени да прѣкупуватъ отъ тѣхъ пасбищата си съ пари.

Въ тѣзи извѣстия, черпени отъ втора и трета ржка, тъй като лицата, които ми ги дадохж, не сж виждали тѣзи мѣста съ собственитѣ си очи, има може би тукъ-тамъ нѣщо прѣувеличено отъ народната фантазия, но при все това виждаме, че тѣзи планини нѣкога сж били повече заселени, особенно до като въ тѣхъ е цъвтѣло рударството. Отъ кое врѣме сж тѣзи крѣпости, черковища, мънастирища

[65] За това откритие чулъ и Захариевъ 71. Споредъ него пръстенътъ съ образъ на зеленъ камъкъ билъ продаденъ въ Сѣръ на нѣкой Французенъ.

и гробища, може да се обясни само съ подробно разглеждание на самитѣ мѣста, което за сега не е лесна работа, тъй като най-напрѣдъ ще трѣбва да се влиза въ прѣговори съ недовѣрчивото население и съ мѣстнитѣ аги. Не се съмнявамъ, че много отъ тѣзи паметници принадлежѫтъ на старитѣ Беси и на римската епоха; но и въ срѣднитѣ вѣкове тукъ е било навѣрно нѣкое отъ изчезнѫлитѣ сега епископски сѣдалища отъ византийската епоха. Дали името Доспадъ е въ свръзка съ византийската титла деспотъ или може би съ деспота Момчила, господаря на тѣзи планини прѣзъ първитѣ посѣщения на Турцитѣ въ Европа, не е сигурно. Доспад-яйлà, планинскитѣ Доспадски поляни се прочули въ врѣмето на султана Мохамеда IV., страстенъ ловецъ. Той ходилъ на ловъ съ хиляди души, които да гонѫтъ животнитѣ на опрѣдѣленото мѣсто, на Странджа Планина около Чаталджа, Виза и Кръкклисé, по околностьта на Одринъ (при Фикла), по Балканскитѣ поли около Ямболъ, Карнобадъ и Айтосъ, въ покрайнинитѣ при Пловдивъ и Станимака, по едно врѣме и на Олимпъ и при тесалската Лариса, гдѣто на 1669 г. английскиятъ пѫтувачъ Brown видѣлъ султанския дворъ. Прѣзъ пролѣтьта на 1671 г. султанътъ за пръвъ пѫть потеглилъ прѣзъ Пловдивъ и Батакъ за «Доспад-яйласѫ», гдѣто останѫлъ до есеньта. Едно писмо на великия везирь до седмиградския воевода е датувано «подъ Деспотскитѣ Алпи» (sub Alpibus Despoticis). Покрайнината му се толкова аресала, че той почесто почнѫлъ да отива тамъ. Тѣзи султански посѣщения и до днесь се помнѭтъ на Доспадъ; показва се неговиятъ пѫть, неговиятъ сарай и бани[66].

Споредъ нарѣчието си Помацитѣ отъ Доспадско поле, както се вече каза (стр. 400), непринадлежѫтъ къмъ Рупцитѣ, но както Батачани и Пещерци къмъ източния говоръ, който тукъ образува клинъ въ землището на домашното Родопско нарѣчие; въ цѣлото съсѣдство, въ горната долина на Кричимска рѣка, въ Рупчосъ, въ Ахъръ-Челеби, въ Неврокопско и въ Чепино владѣе «рупското» нарѣчие. Съсѣдитѣ наричатъ Доспадчани Планинцù; Помацитѣ при горната Кричимска рѣка се наричатъ Ахря́не а жителитѣ на Рупчосъ Рупченци. Покрайнината на югъ отъ тукъ, между Доспадска-

---

[66] За ловидбитѣ на Мохамеда IV. вж. Hammer 3 (2 изд.), 656 и др. Прѣводътъ на Хаджи Калфа 184. Дубровнишкиятъ посланникъ Маринъ Кабога на 12. Априли 1675 писалъ на сената отъ Нови Пазаръ: „Il Gran Signore (султанътъ) finite le feste deve andare a far l'estate al Monte di Despot Balkan, dove e stato l'anni passati“ (Дубр. арх.).

та височина и рѣка Места съ 50 помашки села се нарича Ч̀ечко (турски Чеч-колу); тамошнитѣ жители въ Доспадъ се наричатъ Чешлии, въ Ахъръ-Челеби Ч̀еченци[67].

Разпитахъ за Родопското прѣселническо население. Казахѫ ми, че Юруцитѣ или Коняритѣ сега по-рѣдко дохождали, но че нѣкои тѣхни дружини се намирали много близо до Батакъ. Власитѣ не пасѫтъ стадата си по Доспадъ; тѣ посѣщаватъ повечето Ахъръ-Челебийската покрайнина и особенно околностьта на Батакъ. Дѣлѭтъ се на румънски Каравласи, които се сближаватъ и съ българската черква, и на погърчени Каракачани, които иматъ сношения съ гръцкото духовенство на градскитѣ Власи въ Пещера. Тѣ зимуватъ около Драма, Гюмурджина, при долна Марица или при Черно море до Анхияло.

Като неможахъ да видѭ Неврокопъ отъ близо, разпитахъ и за него. Той ми биде описанъ като голѣмъ градъ, приблизително ужъ като Татаръ-Пазарджикъ (една турска статистика наброява 1410 кѫщи); между населението три четвърти били Османлии, една четвърть Българи и Власи. Тамъ било сѣдалище на гръцки епископъ. Християнитѣ били, казватъ, доста угнетявани отъ турскитѣ аги, които били въ роднински свръзки съ турскитѣ ефендета въ Гюмурджина. На близо, подъ планинитѣ, обрасли съ дѫбова гора, извиратъ три топли извора съ бани. На югъ отъ града при селото Дебрене се намира голѣма черква св. Архангелъ съ стара крѣпость.

Отъ Батакъ тръгнѫхме (на 1 ч.) на сѣверозападъ къмъ Чепино. Между високъ овесъ изкачихме се на една низка сѣдловина и слѣдъ половинъ часъ изгубихме вече прѣдъ очи Баташкитѣ кѫщи. Прѣдъ насъ се отвори новъ поразителенъ изгледъ (1 ч. 35 м.). Посрѣдъ единъ прѣкрасенъ вѣнецъ отъ гѫсти борови гори се простира равно поле, покрито съ зелени ливади, по които лежехѫ раз-

---

[67] Мустафа ми диктува слѣдния списъкъ отъ чечки села, които повечето принадлежѫтъ въ Неврокопска кааза а отъ часть сѫ отбѣлѣзани и въ австрийската карта (листъ N 13, Сѣресъ): Ко̀ченъ, Кру̀шово, Са̀товица, До̀ленъ, Дрѝново, Мару̀лово, Жѝжево, Цѝрънче, Осѝня, Лю̀бче, Борѝнъ, Сла́щенъ, А̀бланица, Товѝщенъ, Вѝлкоселъ (съ старо градище, 2 ч. на лѣво отъ пѫтя отъ Доспадъ за Неврокопъ), Кр́булъ, Гу́щиръ, Сѝнгуръ, Те́пленъ, Махалѝцитѣ (съ слабо х), Косте́нъ, Хусенѝца, Го̀рно и До̀лно Сънгъртѝи. Многобройни имена на —енъ, —янъ се срѣщатъ и въ Рупчосъ (Нареченъ, Чурянъ) и при горното течение на Кричимска рѣка, послѣ при сѣвернитѣ поли на Балкана въ Врачанско, Плѣвенско, Тетевенско. Тѣ не сѫ прилагателни на —ьнъ, а съкратени множествени форми на —яне, —ени, както се вижда на сѣверъ въ името Те́тевенъ, което още се чува въ множествената форма Тетевене (въ старитѣ записи Тетювене, въ новитѣ български книги и Тетювенъ, Тетивенъ).

пилѣни стотина купи сѣно. Това е Баташкото блато, което прѣди издаванието на руската карта бѣше познато само отъ бѣлѣжката на Викенеловата карта (plaine marécageuse), и отъ описанието у Захариева [68]. Отъ него води и Батакъ името си (тур. батакъ блато). То е тръсище, което само периодично се напълва съ вода [69]. Неговото дъно е продлъговато, отъ югъ къмъ сѣверъ около два часа длъго и половинъ часъ широко. Амфитеатралната ограда отъ невисоки хълмове, съвършенно обрасли съ стари борове, придава му хубавъ, но дивъ изгледъ, тъй като не се виждатъ нито хора, нито хорски жилища, а само орли, соколи и други птици, които изхвъркатъ и пакъ кацатъ въ гората. Шъпа Батачани шътатъ около сѣното а отъ гората далече въ тихата покрайнина се разнася ехото отъ сѣкирата на нѣкой Помакъ. Южната по-висока часть лѣтно врѣме е суха и служи като ливада, която дава богато сѣно, особенно добро, казватъ, за кърма на рогатия добитъкъ; половината принадлежи на Батачани, половината на Чепинскитѣ Ракитовци. Между трѣвата се прѣбродяватъ дълбоки барища съ застояла вода пълни съ тръстика и риби, останжли отъ зимнитѣ води. Зимно врѣме тѣзи ливади се заливатъ съ вода и тогава цѣлото езеро трѣбва да се обикаля по южния му брѣгъ. Сѣверната, по-низка часть на дъното е непроходимо блато, пълно съ вода; по повръхностьта на гледъ плува твърда трѣва съ заплетени корени, въ която невнимателни хора и непрѣдпазвания добитъкъ пропадатъ понѣкога безслѣдно. Множество водни птици сж завили гнѣзда между тръстьта; по воднитѣ мѣста имало, казватъ, голѣми черни риби съ невкусно месо. Гжсти мъгли често се събиратъ надъ блатото, което не е безъ оттокъ. На сѣверозападния му край между горististѣ върхове се отваря живописенъ долъ; борики се спущатъ по склоноветѣ му чакъ до рѣкичката, която долу подъ сѣнката на елхи едвамъ се движи между дребния камънакъ; тя тече съ голѣмъ завой къмъ западъ и при селото Дорково излиза между нивята на Чепинско поле. Стражарьтъ, който бѣше съ насъ разправи ми прѣданието, отбѣлѣзано още отъ Захариева, че нѣкога въ езерото имало огромна риба, която изпила всичката вода на рѣката и слѣдъ това останжла да лежи вънъ въ полето; тя била толкова голѣма, че три мѣсеца ж яли кучетата. Чухъ и за нѣкакъвъ проектъ да се

---

68 Захариевъ 70 (споредъ него Dějiny bulh. 16).

69 И на сѣверния склонъ на Мусалла се намира подобно по-малко тръсище, отъ което излиза единъ отъ потоцитѣ, които образуватъ Марица (стр. 115).

изсуши това тръсище съ помощьта на каналъ, който да се прокопае прѣзъ долната му часть.

Не пъленъ часъ слѣдъ заминаванието ни отъ Батакъ слѣзохме къмъ брѣга на тръсището (1 ч. 50 м.) и вървѣхме 25 минути напрѣко прѣзъ дъното му. Споредъ моитѣ наблюдения височината му е около 1097 метра [70]. На другата страна отъ ливадитѣ влѣзохме (2 ч. 15 м.) въ естественъ паркъ съ островчета борова гора. Отъ тукъ се изкачихме на единъ каменистъ водораздѣлъ (1202 м.), на който подъ сѣнката на миризливитѣ борове растѣхѫ множество звънчета, боровинки и папрать. На югоизтокъ се виждахѫ близо скалисти върхове, който се издигахѫ надъ гората въ огромна височина [71]. Отъ върха (2 ч. 30 м.) се отвори нова, хубава панорама на западъ. Прѣдъ насъ лежехѫ множество гористи планини, между тѣхъ тъкмо на срѣща снѣжнитѣ гребени на исполинската Рила Планина; между неѭ и насъ пъкъ се зеленѣеше дълбоко дъно между планини и гори, но по-голѣмо и по-дълбоко, нагиздено съ голѣми села, които се вѣстяватъ съ бѣли минарета, изкокнѫли между дѫбравитѣ овощни дървета. Това е покрайнината Чепино.

Настанѫ слизание по скалитѣ и водение коньетѣ за юздитѣ. Слѣдъ единъ часъ (3 ч. 35 м.) влѣзохме въ първото Чепинско село, заобиколено съ царевични нивя. То се нарича Ракйтово или Ракйтовецъ [72] (790 м.) и е разположено подъ планинитѣ въ югоизточния кѫтъ на котловината. Езерото, което е отбѣлѣзано при него въ всички карти, дори и въ руската, несѫществува; то е произлѣзло само поради недоразумѣние отъ страна на Викенела, който чулъ нѣщо за Баташкото Блато. За това пъкъ надъ селото въ скалитѣ има голѣма пещера. Седнѫхме на гредитѣ при новото българско училище, което току що се довършваше съ помощь отъ румелийското правителство. Ракитово има смѣсено население: 1090 мохамедански, 528 християнски Българи и 287 Цигани. Скоро се събрахѫ около насъ Българи въ черни калпаци и бѣлобради Помаци въ бѣли чалми, съ християнския и мюсулманския кметъ. Турскиятъ кметъ, веселъ брадяга, смѣташе ме щѫ не щѫ за лѣкарь и разправяше, че въ Ракитово хората никога неболедували, живѣли дълго и умирали само отъ старость. На свършвание подаде си и двѣтѣ рѫцѣ на веднѫжъ и поиска да му хванѫ пулса. Влѣзохъ

70 Руската карта го бѣлѣжи малко по-долу на северъ 1086 м.

71 Навѣрно Кара чумакъ и Семеръ-Аланъ въ руската карта, до 1900 м.

72 Бълг. Ракйта (както и въ другитѣ славянски езици) е единъ видъ върба, мислѭ Salix purpurea.

въ тази импровизирана роля и му казахъ за голѣмо негово спокойствие: «Най-здравиятъ човѣкъ на свѣта! Сто годинъ ще живѣешъ!» Азъ мислѫ впрочемъ, че неговиятъ макробиотиконъ е напитъкътъ, запрѣтенъ отъ Мохамеда, който наистина въ Чепино не се произвежда, но се донася отъ «полето». До вечерьта слѣдъ два часа бързо яздение успѣхме да пристигнемъ въ село Баня.

Чепино е любопитенъ кѫтъ. Главната ось на котловината върви отъ изтокъ къмъ западъ, приблизително до 12 километра длъга. По срѣдата дъното е стѣснено отъ изкочилитѣ планински издънки дори до 3—4 километра на ширь; за това пъкъ на източния и западния край котловината има странични кѫтове, въ които като въ заливи сѫ разположени села, на югоизтокъ Ракитово, на сѣвероизтокъ Дорково, на сѣверозападъ Корово, на югозападъ Баня. За това цѣлото поле може да се види само отъ върховетѣ, а не отъ дъното. Около връсть на всѫдѣ стърчѫтъ високи гористи планини, между които личи на западъ щитътъ на огромния Мусалла. На югъ и югозападъ се простиратъ гориститѣ Родопски върхове отъ Рила до Карлъкъ; задъ тѣхъ при изворитѣ на Места лежи Разлошката котловина, еднакво висока като Чепино, но по-голѣма. Съ източната ограда се запознахме сега сами по пѫтя. На сѣверъ Чепино е раздѣлено отъ полето отъ стръмни планини, коронувани надъ тъмнитѣ гори съ зъбести скали, които биѭтъ въ очи съ своитѣ остри форми. Долината е безъ съмнѣние, както и Баташкото Блато, езерно дъно, истина, която тукашното население само е познало и облѣкло въ «геологическия митъ» за онази риба, която ужъ прояла тукашния проломъ. Срѣдната надморска височина достига до 750 метра. Главната рѣка иде отъ югозападъ, отъ водораздѣла къмъ Разлогъ; Захариевъ ѭ нарича Бистрица, руската карта Ябланица а азъ въ Баня чухъ да ѭ наричатъ Василия. При село Ложене тя прибира отъ десно Дорковска рѣка, която изтича отъ Баташкото Блато (у Захариева Ягодинка, въ руската карта Мутница)[73]. По-долу при село Корово всичкитѣ тѣзи съединени води получаватъ турското име Елидерé и изтичѫтъ прѣзъ една твърдѣ много лѫкатушна, страшно дълбока пропасть вънъ въ полето къмъ Марица. Въ тази провала нѣма нито села нито пѫтища. Стръмни до 45° скали се спущатъ къмъ рѣката, която тече по тѣсно сѣнчесто дъно прѣзъ множество огромни свлѣчени балвани. Подиръ

[73] Освѣнъ това споменѫхѫ ми по-малкитѣ потоци Каменска река при Каменица (Еленка въ руската карта) и Луковица въ Лъжене (тъй и въ руската карта), и двѣтѣ отъ западъ.

моето пѫтуване обсѫждаше се единъ планъ за постройката на шосе прѣзъ тази пропасть до Чепино, но изпълнението на шосейния проектъ се показа невъзможно. Нашиятъ съотечественикъ г. инженеръ Витихъ на 1884 г. съ мѫка намѣрилъ двама български ловци на диви кози за водачи, тъй като 15 годинъ прѣзъ тукъ никой не е минавалъ. Катерили се отъ полето до Корово съ мѫка единъ день и половина, постоянно по стръмни спускове, като прѣбродявали често рѣката до гърди дълбока [74].

Въ Чепино нѣма нито блата, нито езера. За това пъкъ тукъ извиратъ цѣлъ редъ топли извори край западнитѣ поли. Тѣ принадлежѫтъ къмъ оня вѣнецъ горещи води, които обгръщатъ Рила планина отъ всички страни: Костенешка Баня при извоританѣ на Марица, Сапаревска Баня въ Дупнишко, топлитѣ извори въ Джумая и Разлошкитѣ и Неврокопски Бани.

Цѣлата ограда на Чепино е покрита съ тъмни борове; само въ по-долнитѣ склонове има малко буки и дѫбове. По горитѣ се скита всѣкакъвъ дивечъ, особенно диви свини. Самото дъно е завзето отъ късно зрѣещи ниви и ливади, които никога не пожълтяватъ отъ лѣтната жега. По нивята (жътвата става въ началото на Августъ) се вижда освѣнъ ръжь и царевица, бобъ и особенно много ленъ. Дървенитѣ огради отъ колове и дълги греди около нивята и ливадитѣ напомнятъ алпийскитѣ покрайнини въ Тиролско и Швейцария. Малки дѫбрави съ тополи, елхи, върби и габри намираме на всѣкждѣ по завоитѣ на потоцитѣ и рѣкичкитѣ. По пасбищата се прѣпичѫтъ освѣнъ кози и овце и хубава порода бѣлъ рогатъ добитъкъ.

Чепино нѣма много сношения съ свѣта, макаръ че лежи на пѫтя отъ Пазарджикъ за Разлогъ. Съ кола не може да се дойде тукъ отъ никждѣ, па и съ конь пристѫпътъ не е лесенъ, защото пѫтекитѣ сѫ такива, че не много мѣста трѣбва да слизашъ и да водишъ коня за юздата. Най-лесниятъ пристѫпъ е отъ Батакъ; вратоломната пѫтека прѣзъ Каркария за Пазарджишко поле самъ видѣхъ, а и високиятъ водораздѣлъ за Разлогъ (1353 м. споредъ австрийската карта) не е, казватъ, по-пристѫпенъ. Къмъ Бѣльово въ горитѣ, експлоатирани отъ Хиршовата компания, имало ужъ нѣкакви меки пѫтища, но разбира се само за волски кола.

[74] Проектътъ за прокарвание на шосе прѣзъ Елидере сега е вече осѫщественъ. По шосето вече свободно отиватъ файтони отъ Пазарджикъ право въ Чепино.

(П.).

Населението е любопитно. Въ Чепино има седемь села [75] съ 8370 жители, отъ които 5136 сѫ Помаци, 2687 православни Българи (цѣла Каменица и третинята отъ Ракитово) и 547 Цигани. По езикъ Чепино съдържа най-западната издънка на рупското нарѣчие, съ което населението се сближава съ Неврокопско, Рупчосъ, Ахъръ-Челеби и долна Марица; въ съсѣдния Разлогъ и въ Самоковъ владѣе вече западното нарѣчие, въ Батакъ и на Доспадъ източното Хората сѫ здрави, изобщо добросърдечни планинци. Забѣлѣзахъ и слѣди отъ кретинизъмъ, който тъй силно се явява по сѣверната и западната страна на Рила.

Помацитѣ, които се тукъ потурчили тепърва въ 17. столѣтие (стр. 407), още си държѫтъ своитѣ стари родови имена: Вранчовци, Поповци, Манчовци и т. н., при всичко че единични лица се казватъ Дервишъ, Юсуфъ, Хасанъ, Тахиръ, женитѣ Айша, Фатима, Енифé, Зелхуна или и съ други все турски имена. Тѣхнитѣ кѫщи сѫ много масивно направени отъ дърво и глина, или само отъ греди, понѣкога и просто сглобени отъ цѣли дебели, неодѣлани и небоядисани горски пънове. Азъ бѣхъ тукъ въ врѣме на байрямъ, когато всички обличатъ нови дрехи; за това на всѣкѫдѣ се показваше чистота и извѣстна имотность въ облѣклото, която друго врѣме може би не се вижда. Мѫжьетѣ носѭтъ сини, зелени и кафяви дрехи отъ вълнена аба, червенъ поясъ и бѣла или съ другъ цвѣтъ чалма. Помакинитѣ се обличатъ въ вълнени дрехи, които приличатъ на народнитѣ носии на християнкитѣ, съ редъ сини, редъ червени вертикални ивици; само главата си цѣла покриватъ съ голѣми бѣли кърпи. Щомъ като забѣлѣжѫтъ по пѫтя нѣкой мѫжь, билъ той Помакъ или ка升 к а у р и н ъ, и посрѣдъ полската си работа бързо се забулватъ, обрѫщатъ се на страна, навождатъ се или и клѣкатъ. Азъ мислѭ обаче, че само старитѣ изпълняватъ съ такава ревность прѣдписанията на ревнивия мюсюлмански законъ; поне азъ забѣлѣзахъ, че млади Помакини оставатъ понѣкога половината си лице открито и весело попоглеждатъ макаръ и да е нѣкой неправовѣренъ. Помацитѣ живѣѭтъ по цѣлитѣ планини само въ моногамия. На б а́ р е м а (тъй изговарятъ байрямъ) момичетата играѭтъ хоро съ открито лице и момцитѣ ги оглеждатъ, но само отъ далеко; когато вечерьта влѣзохме въ Баня, на всѫдѣ

---

75 Дóрково, Костандòво, Ракѝтово (или—овецъ), Кòрово, Кàменица, Лòжене (тъй се изговаря на мѣстото; името произлиза отъ л ъ д ж а) и Бàня. Село съ име Чепино нѣма, но по нѣкота подъ това име се разбирало, казватъ, Ракитово.

отъ затворенитѣ дворове се разнасяхж весели пѣсни, пѣни отъ момински гласове.

Чепинскитѣ християни сж съвършенно уединени и за това се ползуватъ отъ особни черковни привилегии; могжтъ да се женжтъ съ роднини отъ по-близки стъпени (съ първи братовчедки).

На 8. Августъ останжхъ цѣлъ день въ Баня, най-голѣмото отъ Чепинскитѣ села (476 кжщи съ 2095 жители), което лежи въ долината, широка на единъ пущенъ хвърлякъ; на западната страна високо на брѣга лежи развалена кула отъ камъне и греди. До границата къмъ Разлогъ оставатъ само 4 ч. пжть до тъй нареченитѣ Бáбешки колиби, нѣколко стотинъ разпръснжти помашки жилища, наполовинъ румелийски, наполовинъ «непокорни». Около селото се простиратъ голѣми гробища, гдѣто се погребвали хора още въ християнско врѣме, съ много мраморни камъне и 3—4 черковища, отъ които едно се нарича и до сега св. Илия. Своето значение селото длъжи на топлитѣ извори. Тѣхното мѣстоположение се познава вечерно врѣме веднага щомъ влѣзешъ въ селото по синята пара, която се издига отъ дъното на долината прѣдъ гориститѣ склонове малко по на югъ отъ селото, задъ бѣлитѣ минарета и високитѣ дървета, съ които сж заобиколени селскитѣ кжщя.

Въ селото намѣрихъ много бански гостье, повечето Българи отъ Пазарджикъ и Пещера. Тѣ бѣхж се настанжли много първобитно, подъ палатки, подъ провизорни стрѣхи съ вълнени черги за завѣси или въ праздни дървени станчки. Азъ намѣрихъ подслонъ въ казармата; тукъ квартируваше единъ младъ привѣтливъ офицеринъ съ 30 души отъ румелийската милиция, да пази границата отъ разбойници, които отъ врѣме на врѣме се появяватъ въ близкитѣ гористи пустини. Отъ него чухъ че въ цѣлата (единствената) рота отъ Пещерска дружина служжтъ само трима Помака.

На заранъта отидохъ къмъ банитѣ. Тѣ стоjжтъ уединено въ гората, около 1100 крачки отъ послѣдната кжща. Тѣ сж двѣ хубави каменни сгради, скрити между тополи, върби, елхи и габри, които изпълнятъ тѣсното мѣсто между склоноветѣ и рѣката. Подолната мжжска баня (793 м.) се намира въ шестожгълна сграда съ кубе и съ четвероjгъленъ басеинъ, иззиданъ съ голѣми дѣлани камъне; надъ вратата се чете арабската година 1163 (1750). До вънщната стѣна растжтъ лугачки (Dipsacus) по-високи отъ човѣшки ръстъ. Двѣ минути по-нататъкъ въ гжстия елховъ шумакъ се крие женската баня, подобенъ малко по-голѣмъ шестожгълникъ. Според моето измѣрвание водата на първата има $+45^{\circ}$C.,

на втората + 46° С. (рѣката на пладне + 17°, въздухътъ + 24°). Въ оттока на банитѣ въ високата температура растѫтъ гѫсти зелени водорасли; въ самата рѣка си играѭтъ много водни змии, които не сѫ отровни.

Най-близката околность на банитѣ е разкошенъ планински кѫтъ. Изкачихъ се на съсѣдния склонъ и прѣкарахъ слѣдъ постоянно яздение и говорение приятенъ часъ на самѣ подъ сѣнката на единъ широкъ Родопски боръ съ хубавъ изгледъ на около: долу живописни ливади и прѣсно зелени алпийски пасбища край рѣката, по стръмнитѣ склонове гѫста гора, долу жълтозелена букова и дѫбова, горѣ тъмнозелена или черна борова. Между дърветата расте изобилно смрика. Голѣми орли и бѣлоглави бабичета спокойно прѣхвъркатъ отъ гора въ гора отъ единъ склонъ на другъ, а тѣхнитѣ сѣнки бавно плаватъ долу по ливадитѣ. Отъ по-високитѣ мѣста се вижда на сѣверъ Чепинско поле; само изгледътъ край рѣката на горѣ по пѫтя за Разлогъ не се простира много далече, тъй като недалеко надъ банитѣ долината съвършенно завива на западъ. Освѣнъ шума на рѣката и гласоветѣ на банскитѣ гостье, които се отражаватъ отъ акустичнитѣ кубета, единственниятъ звукъ, който оживява покрайнината, е еднообразното, правилно чукание на тепавицитѣ. Тѣ сѫ съвършенно проста машина, поставена при нѣкоя вада подъ открито небе, безъ кѫща или покривъ; колелото, вертѣно отъ водата съ своитѣ лопатки издига едното рамо на стоещъ дървенъ лосъ, та другото рамо пада долу и тепе вълната, поставена върху една дъска. На пладне банитѣ се повече съживихѫ. Обѣдвахъ въ малка приятна българска компания съ Пещерския околийски началникъ г. Поповъ въ прохладния кьошкъ при банитѣ; т. е. надъ вадата за тепавицитѣ, обградена съ разкошни елхи, е поставенъ голѣмъ дървенъ подиумъ, покритъ съ стрѣха, въ който приятно се седи, разбира се по турски съ кръстосани нозѣ.

Вечерьта се намѣрихъ въ весела компания млади Българи отъ двѣтѣ вѣри, мѣстни мюсулмани и румелийски офицери, чиновници и търговци. Поради байряма и жътвата селото бѣше изобщо празднично настроено. При живитѣ разговори, придружавани съ пиение на ракия и пушение на цигари, взаемнитѣ отношения имахѫ съвършенно приятелски характеръ. Помацитѣ почнахѫ да пѣѭтъ и изпѣхѫ цѣлъ редъ хубави народни пѣсни. Най-голѣмо впечатление направи пѣсеньта за помашкия Донъ Жуанъ Мехмедъ. Три села се оплакватъ отъ него, че люби всичкитѣ хубави моми, и момата на кадията, на аяна и на пашата. Когато кадията за тази му вина

го турнѫлъ въ окови, Мехмедъ помолилъ да му позволѭтъ да разкара скрьбьта си като посвири на своята дрънкя и като попѣе, но когато му позволили, тъй задрънкалъ и запѣлъ, че самиятъ кадия почнѫлъ да играе и всичко му простилъ за голѣма радость на момитѣ. Азъ се сприятелихъ даже съ сина на единъ мѣстенъ бей, съ младия, веселъ Юсуфъ. Той на зараньта ми продиктува нѣколко отъ тѣзи пѣсни и ми каза, че ако могѫ по-дълго врѣме да останѫ тукъ, толкова много пѣсни ще ми изприкаже, «че китапчето, каже, нѣма да ти стигне»[76]. Неговиятъ баща, богатиятъ и почетенъ Алишъ Пехливанъ ага, бѣше елегантенъваженъ мюсулманинъ въ сини дрехи съ червенъ поясъ, но не съ чалма, както другитѣ, ами съ новомоденъ фесъ.

Народнитѣ пѣсни на Чепинскитѣ и Доспадски Помаци не се отличаватъ отъ останѫлата позната българска поезия. Въ тѣхъ прѣобладатъ лирични, еротически и сатирични материи. Тѣ се пѣѭтъ или отъ единични лица или въ хоръ, при акомпаниментъ на китарка, която въ Чепино се нарича дрнкята, на Доспадъ съ юрушката дума байламà (стр. 97). Чухъ и хайдушки пѣсни за мюсулманитѣ харамии на «Карловска планина» (Карлъкъ) и за християнскитѣ хайдути отъ Батакъ, съ чиито жители очевидно Чепинци отколѣ сѫ били въ натегнѫти отношения. Чепинскитѣ Помаци изобщо пѣѭтъ по нѣкога и за юнаци хайдуци съ християнски имена (Панаутъ, Курдалия и т. н.); отъ по-стария епосъ иматъ пѣсни и за «Крали Марко». Въ една пѣсень, която чухъ, се споменува «Мендеръ градъ», бесарабскиятъ Бендери, за който пѣѭтъ и албанскитѣ башибозуци—споменъ отъ руско-турскитѣ войни прѣзъ осемнайсето столѣтие. Въ друга се пѣеше за боеветѣ около Плѣвенъ, но въ неѭ нѣмаше никакво дѣйствие, а само общи фрази, какъ сабитѣ блѣщѫтъ и какъ земята се тресе отъ гърмежа на топоветѣ. На Доспадъ се пѣе само за юнаци съ турски имена; само въ пѣснитѣ на село Бàртина се намирали, казватъ, нѣкои християнски имена на юнаци

Тази поезия на мюсулманскитѣ Българи изобщо напомня пѣснитѣ на мохамеданскитѣ Бошнаци, които пѣѭтъ много сладки или тѫжни любовни пѣсни, но отъ старата юнашка поезия, съ срѣдновѣковни още герои, каквато се е запазила у християнскитѣ Сърби и Хървати, има само слаби остатъци[77]. Промѣната на вѣрата скѫ-

---

76 Печатани въ Пер. Списание 8, 90 слд.

77 Въ Сараево на правителствени разноски е излѣзълъ интересенъ сборникъ съ епически пѣсни на босенскитѣ мохамедани; тъй съдържа 39 пѣсни дос-

сала свръзкитѣ съ старитѣ исторически традиции, тъй като тѣ имали повече или по-малко християнски характеръ. Сръбскитѣ и българскитѣ мюсулмани изобщо станѫли разпалени фанатици за исляма и пазили неговитѣ прѣдписания съ по-голѣма ревность и съ по-голѣма твърдость отъ самитѣ Турци. Отъ пѣснитѣ впрочемъ се вижда, че между Бошнацитѣ и Помацитѣ е имало въ турскитѣ войски приятелски връзки; въ Чепино се пѣе за единъ босенски делия, купувачъ на безподобенъ конь, чийто дѫхъ затварялъ прозорцитѣ и чието пръхтение потрисало керамидитѣ отъ стрѣхитѣ, и се описва идеала на млада Помакиня — юнакъ конникъ, който да говори «босенски думи» [78].

та дльги, всички обаче се отнасятъ до събития отъ турско врѣме, прѣвзиманието на Будинъ, битката при Сигетъ, бойоветѣ при Зворникъ и въ Далмация и т. н. (Narodne piesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sabrao K. Hörmann, savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Knjiga prva. Sarajevo, zemaljska štamparija 1888, 8⁰, XII+624 стр.).

[78] За „прѣдисторичнитѣ и прѣдхристиянскитѣ пѣсни", които Бошнакътъ Верковичъ, търговецъ съ антики въ Сѣръ, издаде подъ звучното заглавие „Веда Славена", проститѣ Родопчани нищо незнаѭтъ. Това е толкова по-чудно, защото издательтъ (Веда Славена. Бѣлградъ 1874, часть I стр XV) като лица, отъ чиито уста ужъ нѣколко негови помощници записвали тѣзи пѣсни за него, изброява по именно не само Помаци (и то отъ самия Доспадъ), но и християнски Българи (отъ желѣзарницитѣ при Мелникъ и отъ Разлогъ), па и пастирски Власи а даже и Цигани, та споредъ това би могло да се прѣдполага че е била много обширна територията, въ която този видъ поезия е била позната на хора отъ различни класове и народности. Ималъ съмъ много лични сношения съ Доспадски, Чепински и Неврокопски Помаци, ималъ съмъ съ години слуги, християнски Българи, отъ Разлогъ и Мелнишко, говорилъ съмъ съ християни отъ цѣлитѣ Родопи, но никому отъ тѣхъ не бѣхѫ познати нѣкакви пѣсни за прѣселението въ страната, за изнамирането на житото, виното, писмото, за божества съ индийски имена, за Орфея и т. н. Само Мустафа отъ Доспадъ веднѫжъ ми каза, че наистина у дома си не е слушалъ подобни пѣсни, но че цѣла книга отъ тѣхъ се продава въ Пловдивъ по книжаритѣ! Добри познавачи на България между самитѣ Българи откогѣ ми разправяхѫ, че тѣзи съмнителни открития сѫ цѣло шарлатанство, за това още въ Dějiny bulh. стр. 516 азъ се произнесохъ че тѣ не сѫ истински. Почтениятъ старецъ г. П Р. Славейковъ, най-добриятъ познавачъ на народния български животъ, добрѣ запознатъ и съ Рупчосъ и съ други Родопски покрайнини, не веднѫжъ положително ми е твърдѣлъ, че тѣзи Веди сѫ фалшификация на цѣла нѣкаква си компания отъ учители въ Сѣрско и Мелнишко; веднѫжъ (туй бѣше въ София на 5/17. Януари 1882 г.) ми разправи, какъ учительтъ Харизановъ отъ Мелнишко, който може би и до днесь служи като сѫдия въ княжеството, му се призналъ, че и той билъ „ортакъ" при скованието на Верковичовитѣ пѣсни. Славейковъ го попиталъ, защо правили изобщо това нѣщо, и получилъ отговоръ, че тѣ мислили, че това ужъ ще повдигне народната слава; Верковичъ собственно се надѣвалъ да докаже съ тѣзи пѣсни първобитното жителство на Българитѣ и изнамирането на цивилизацията отъ Славѣнитѣ. Тѣзи пѣсни, разбира се, сѫ съставяни повечето съ прѣправяние и вмъкване на дѣйствителни народни пѣсни, като мислили, че „огромната" дължина е знакъ на дълбока старость. Между младата българска интелигенция за тѣзи пѣсни се застѫпватъ само нѣкои λογιότατοι, които се учили по чужбина и познаватъ своето отечество повечето отъ книгитѣ, или сътрудницитѣ на Верковича, които сега всички се намиратъ въ княжеството. Верковичъ самъ отъ войната живѣе, доколкото знаѭ, въ Петербургъ.

Отъ нѣкакви литературни опити на Помацитѣ, подобни на босенскитѣ, каквито е събиралъ нѣмскиятъ ориенталистъ Blau, въ Родопитѣ нѣма и дири, поне до колкото азъ можахъ да разпитамъ. Всѣкога когато Помацитѣ трѣбва нѣщо да пишѫтъ, служѫтъ си съ турския езикъ, тъй като той е всеобщо познатъ въ тѣзи покрайнини вече поради сношенията съ заселенитѣ въ източнитѣ части на планинската верига мюсулмани и съ чергаритѣ Юруци. За това пъкъ узнахъ нѣщо за писменитѣ трудове на македонскитѣ Помаци. Г. Іос. Ковачевъ, главенъ секретарь на министерството на вѫтрѣшнитѣ работи въ София, ми разправяше, че въ неговия роденъ градъ Щипъ, нѣкога дошълъ при него единъ ходжа отъ съсѣднитѣ македонски Помаци въ тѣснинатѣ на рѣка Вардаръ, отъ покрайнината Тиквишъ, и му прочелъ изкуственна поема съ полуфилософско съдържание, не много ясно, писано на много чисть български езикъ съ арабски букви; при това казалъ: «и ние имаме своитѣ елі̂ника», т. е. стари елегантни обрати и думи, като напр., каже, старославянското человѣкъ намѣсто сегашното човѣкъ.

На 9. Августъ тръгнѫхъ (10 ч. 15 м.) отъ Баня на сѣверъ къмъ Татаръ-Пазарджикъ. Като карахме галопъ по полскитѣ пѫтища минѫхме слѣдъ четвърть часъ помашкото село Лджене а слѣдъ други петь минути на западъ отъ него стигнѫхме при една отворена височина, гдѣто уединени се издигатъ двѣ бански сгради, подобни каменни шестоѫгълници, както и въ Баня. Тѣхнитѣ имена Вѐльова бáня и Кòстова бáня сѫ останѫли още отъ християнско врѣме прѣди потурчванието на Чепино. Въ дървения кьошкъ между двѣтѣ намѣрихъ цѣла компания български учители въ бански костюми, дълги цвѣтни антерии, каквито носѭтъ испанскитѣ Евреи. Вѫтрѣшностьта на банитѣ, тъкмо заети отъ жени, неможахъ да видѭ. Слѣдъ малка почивка стигнѫхме по сѣверозападна посока прѣзъ ливади за 10 минути въ село Каменица, което е разположено на западния край на котловината въ по-голѣма височина.

Прѣди да влѣземъ въ селото изненада ме особенно природно зрѣлище. Въ една малка котловина близо до оброчището Свети Власъ се намира съвършенно отворенъ, отъ човѣшка рѫка съвсѣмъ непокѫтнѫтъ изворъ съ необикновенно висока температура, който особенно въ по-хладно врѣме отъ далече дими между буйната планинска трѣва. Нѣколко полуголи Българки, прѣпасани само съ прѣстилки, перѣхѫ въ неговия оттокъ и като съгледахѫ насъ конницитѣ търтихѫ да бѣгатъ. Отъ близо се чувствува силна сѣрна миризма.

Термометърътъ, който за измѣрвание на изворитѣ носѣхъ съ себе си, бѣхъ го испратилъ на зараньта заедно съ багажа ми напрѣдъ, но Помакътъ, който караше товарния конь, не ни чакаше по пѫтя, а бѣше ни много отминѫлъ Имахъ съ себе си само единъ джебенъ уредъ съ скала до +50°C., но той се пукнѫ щомъ го допрѣхъ до водата. Узнахъ обаче, че споредъ измѣрванието на горскитѣ чиновници на Хиршовата компания топлината на извора възлизала на + 62°C.

Въ самото село, единственното чисто християнско селище въ Чепино, се издига голѣмо ново училище, което виждахме като бѣла точка още отъ върховетѣ надъ Ракитово. То бѣше посѣщавано приблизително и отъ 50 млади Помаци не само отъ Чепино, но и отъ Доспадъ, които подъ рѫководството на главния учитель Докумовъ (отъ Къзълджиларъ въ Провадийско) и неговитѣ другари се учехѫ на българска книга и начална наука, съ парична помощь отъ румелийското правителство. Единъ отъ тѣхъ, младъ, приблизително 20 годишенъ елегантенъ момъкъ съ чалма прѣдстави ми се веднага слѣдъ пристиганието като «Българинъ отъ мюсулманско вѣроизповѣдание» и съ любезна приказливость обсипа ме съ извѣстия за планинитѣ на своето отечество. Тѣзи ученици сѫ искренни мюсулмани, но при това и български патриоти. Нѣколко отъ тѣхъ отишли отъ Каменица да продължаватъ учението си въ реалната гимназия въ Пловдивъ, а моето пѫтувание станѫ причина, че нѣкои слѣдъ мене заминѫхѫ за гимназията въ София. Съжалявахъ, че бѣхъ си разпрѣдѣлилъ днитѣ и часоветѣ тъй, че не ми бѣше възможно да останѫ по-дълго врѣме въ Каменица, много сгодно мѣсто за изучвание страната и хората.[79] Селото съ своитѣ неизмазани кѫщи отъ червеночърни греди, почти всички съ горенъ катъ, е доста голѣмо; числата за неговата голѣмина прѣзъ послѣднитѣ 70 годинъ ясно изобразяватъ бързото рȁстение на българскитѣ села въ нашето столѣтие, което очивидно е било всеобщо, и е било свързано навѣрно съ всеобщото по-силно размножавание на населението[80]. Прѣди да тръгнемъ станѫ малка тревога. Бригадирътъ на румелийската жандарска стражница на Куртова Гора надъ Каме-

---

[79] Жителитѣ ми разправяхѫ за нѣкаква развалена черква св. Спасъ, чиито стѣни, каже, стърчѫтъ въ гората между Чепино и Бѣльово.

[80] Попъ Константинъ на 1819 г. бѣлѣжи Каменица (стр. 42) съ 80 кѫщи, Захариевъ на 1870 г. съ 140 кѫщи; румелийската статистика отъ 1880 г. изброява 238 кѫщи, другата отъ 1885 г. 268 кѫщи, 281 семейства, 1496 души (758 м., 738 ж.). Споредъ статистиката отъ 1893 г. Каменица има 287 домакинства съ 1598 жители (824 м., 774 ж.).

ница обади, че чета харамии прѣминжла границата и пратила да иска храна отъ едни овчари. Веднага бѣ изпратена подкрѣпа на горѣ.

Бързахме по-нататъкъ (12 ч. 25 м.) изпървенъ право на изтокъ. Слѣдъ четвъртъ часъ прѣбродихме рѣката Елидере, чиято вода достигаше до стрѣмената и вървѣхме по равно безгористо дъно, гдѣто Помацитѣ токо що довършвахж жътвата. По коларския пжть срѣщнжхме пжтници за банитѣ, повечето Евреи отъ Татаръ-Пазарджикъ. За минута слѣзохме отъ коньетѣ (1 ч. 35 м.) при една не висока могила, обрасла съ нѣколко дървета, съ хубавъ обгледъ по Чепино; бѣлината на минаретата и каменнитѣ бански сгради въ Ложене олесняваше ориентуванието. Село Костандо́во (2 ч. 20 м.) съ дървенитѣ си кжщички и широкия трѣвистъ мегданъ около джамията изглеждаше като измрѣло; жителитѣ, мало и голѣмо, бѣхж по нивята на жътва.[81] Излѣзе само общинскиятъ пазачъ съ котле кисело млѣко. Чепинци разправятъ, че това селище било старъ центъръ на тѣхната покрайнина и че тукъ се почнжло най-напрѣдъ потурчванието Показахж ми хълма, гдѣто ужъ Турцитѣ и до сега въ дена на св. Георги колжтъ курбанъ овце; тамъ казватъ, се намирала стара крѣпость, но въ бързината неможахъ отъ далече да разпознаѭ никакви стари стѣни, нито изравнена плоскость, по която обикновенно скоро се познава старо градище[82].

Тукъ се раздѣлихъ съ другаритѣ си, жандармерийския началникъ и други, които се отправихж на десно къмъ върховетѣ, прѣзъ които води конска пжтека отъ Чепино право въ Пещера, като прѣсича оттока на Баташкото Блато веднага слѣдъ излизанието му отъ мочуритѣ. Азъ самъ съпровожданъ отъ единъ пѣши стражарь тръгнжхъ (2 ч. 55 м.) на сѣверъ къмъ Дорково; коня, който яздихъ, въ този скалистъ теренъ ми бѣше по-скоро тяжесть, отколкото полезенъ. Покрайнината доби другъ видъ. Вървѣхме между гористи склонове около единъ километъръ прѣзъ широката долина на оттока на блатливото Баташко езеро на горѣ къмъ единъ затворенъ кжтъ, въ който около бѣлото минаре бѣхж наредени гжсто сбититѣ, сжщо тъй дървени Дорковски кжщи. Тукъ тамъ жънѣхж хора по нивята, повечето жени, които бързо се закривахж. На едно мѣсто бѣхъ изненаданъ отъ особна сцена; въ лѣво отъ пжтя тъкмо задъ единъ живъ плетъ седѣхж или клечехж петь Помакини, които, обърнжти

81 Турцитѣ наричатъ това село и Ортакьои, „срѣдно село“.

82 Бѣлѣжката на попа Методия отъ Корово у Захариева стр. 67 описва потурчванието на Костандово и споменува тамошнитѣ черкви св. Петка и св. Апостолъ Андрей.

съ забуленитѣ си лица тъкмо къмъ насъ, съ явно усърдие мълчаливо се молѣхѫ съ поклони въ посока къмъ Мека на югоизтокъ. Около самото Дорково (3 ч. 30 м.) въ планинския кѫтъ още се люлѣехѫ златокласитѣ ниви, промѣшени съ уединени смрики и заобиколени съ черни борове; жътвата токо що се почваше. Край тѣхъ голѣми пространства завземахѫ блѣдозелениятъ ленъ и червеноцвѣтниятъ бобъ. Приятната горска миризь се мѣшеше съ прѣсния планински въздухъ надъ зрѣещитѣ ниви. По пѫтя нѣкои кѫсове бѣхѫ на ново постлани съ камъне. Хвърлихъ единъ бързъ погледъ въ дола, отъ който отъ десно дохажда къмъ селото езерниятъ оттокъ, и влѣзохъ (3 ч. 50 м.) въ гората, въ която се почва пѫтеката прѣзъ планината за тракийско поле. Прѣдъ гората се намѣрихме на кръстопѫть. Селото бѣше праздно. Когато изсвири моятъ съпровождачъ, дойде отъ нивитѣ единъ Помакъ съ бѣла шапчица, която се носи на гола глава подъ чалмата, и неглиже, мѫжь съ твърдъ, упоритъ изгледъ, и ни каза гордо да вървимъ на десно; когато го погледнѫхъ, спомнихъ си какъ сѫ се отличили Дорковскитѣ аги съ своитѣ хора въ Баташкото кланье.

За прѣминаванието прѣзъ тѣсното и отъ двѣтѣ страни много стръмно било на върха Каркария трѣбвахѫ ни повече отъ четире часа; възлиза се около 600 метра на горѣ и 1200 метра на долу. Планината е гѫсто обрасла съ вѣковна гора. Чепинската, южна страна покриватъ прѣкрасни борови гори; само най-долу при Дорково видѣхъ и малко дѫбове. Задъ билото по сѣверния склонъ почватъ букитѣ, ала тукъ тамъ все още прошарени съ борове, украсени по нѣкога съ бѣлоцвѣтенъ павой, който се овива по дебелокоритѣ пънове дори между клоньетѣ на короната. Безъ водачъ съ мѫка можешъ прѣминѫ прѣзъ тука, тъй като пѫтятъ на мѣста едва се познава. Отначало той е вратоломна сипкава пѫтека, която се рони подъ краката, по-нататъкъ само горска вада, пълна съ храсталакъ, въ която често съ рѫка трѣбва да отмахашъ клоньетѣ, що дръзко те удрятъ въ очитѣ, или пъкъ внимателно да заобикаляшъ широкитѣ корени и мъртвитѣ, прѣзъ пѫтя нападали дървета. Нѣкѫдѣ трѣбва да вървишъ крачка по крачка по нѣкой жлѣбъ, въ който неможешъ и да се обърнешъ, между пѣсъчни брѣгове, по-високи отъ човѣшки ръстъ. Влачението на коня, когото, разбира се, постоянно водѣхъ за юздата, никакъ не ми бѣше приятно. Има мѣста, гдѣто посоката на пѫтя се познава само по конския торъ. Прѣзъ цѣлото това катерение срѣщнѫхме само двама Помака. Когато слънцето се накланяваше къмъ хоризонта и между дърветата станѫ

дрѣзгаво, тихата гора се съживи отъ животински гласове; тукъ има мечки, вълци, сърни, зайци и много птици. Между другитѣ звукове най-ясно се познавахѫ гласоветѣ на кукумявкитѣ. Вълци тъкмо прѣди нѣколко дена се приближили до двѣ помашки момчета, които карали добитъкъ, натоваренъ съ дъски, само съ една прѫчка въ рѫцѣтѣ; прогонили ги като почнѫли да удрятъ по дъскитѣ. На едно мѣсто тъкмо прѣдъ насъ бѣше кацнѫла една голѣма дива кокошка, но докато се наканимъ да стрѣляме, тя тихо се мушнѫ въ храсталака, гдѣто неможехме да ѭ слѣдимъ. На билото до една хубава планинска ливада, заобиколена съ старъ гѫстъ боръ, стърчи кула на три ката съ стража отъ осемь пѣши жандарми. Въ низкия приземенъ катъ сѫ оборитѣ, а около най-горния етажъ има галерея, по която заобикаля стражата. До кулата блика изворъ съ ледена вода. Стражаритѣ живѣѭтъ спокойно, ядѫтъ хлѣбъ, бобъ и дивечъ, колкото могѫтъ да убиѭтъ, и пиѭтъ тази планинска вода.

Изгледътъ отъ Каркарийската кула е великолѣпенъ, единъ отъ най-величественнитѣ въ цѣла България. Още по пѫтя постоянно се озъртахъ назадъ между дърветата въ гористия лабиринтъ на Родопитѣ, особенно долу на Чепино и на Баташкото Блато, които личехѫ като единственнитѣ зелени поля между чернитѣ гори. Когато стигнѫхъ при кулата (1414 м. споредъ моитѣ наблюдения), бѣше ясна вечерь съ прозраченъ въздухъ безъ мъгли и облаци (5 ч. 35 м.)[83]. На сѣверъ се протакаше цѣлата великолѣпна верига на Стара Планина отъ Етрополския Балканъ до околностьта на Мъглишъ въ Казанлъшко, съ гребенъ на гледъ еднакво високъ съ нашето гледище, съ всички пролуки и познати върхове: Баба, Веженъ, Троянската сѣдловина, Сопотскитѣ чуки, Гюмрукчалъ, Марагидикъ, Кадимлия и Шипченскиятъ проходъ. Прѣдъ Балканскитѣ склонове се простира много по-низката Срѣдна Гора, съ полегати хълбоци и не много лични върхове. Самото поле се простираше тъкмо подъ насъ въ страшна дълбочина (разликата е около 1200 м.) въ «птича переспектива»: огромна жълтеникава равнина безъ дървета, съ явнитѣ бразди и между на нейнитѣ ниви и съ лѫкатушното течение на Марица. По срѣдата долу лежеше прѣдъ

[83] Австрийската карта поставя тази кула на 1445 м. височина. Въ рускатк карта не е отбѣлѣжена нейната височина; за това пъкъ едно мѣсто на склона къмъ Дорково бѣлѣжи съ 1291 м., (безъ съмнѣние сѫщата точка, която австрийската карта означава на сѫщото мѣсто съ 1319 м.), а единъ връхъ на сѣверозападъ отъ кулата съ 1496 м.

насъ цѣлиятъ Пазарджикъ съ своитѣ кѫщи и улици, а по-нататъкъ на изтокъ стърчехѫ наредени скалиститѣ Пловдивски тепета като нѣкакви дребни играчки. На десно се виждаше подъ стръмнитѣ гористи Родопски склонове бѣлото училище въ Устина и червенитѣ стрѣхи на Брацигово. Ами погледътъ отзадъ! Тамъ се отваряхѫ тайнитѣ на Родопитѣ. Ето високиятъ Карлъкъ далече на лѣво и огромната широка Рила Планина на десно на сѣверозападъ, на гледъ съвършенно близо до насъ съ страшната провала на Елидерé, по голѣмина и височина царица на всички тѣзи планини, съ лъскавъ снѣгъ, пръснѫтъ на петна и ивици надъ горитѣ между голия камънакъ на най-високитѣ чуки. Това е върхътъ Мусалла, който по пѫтя тъй често стърчеше прѣдъ очитѣ ни, на тройната граница между България, Румелия и Турция, надъ изворитѣ на Искъръ, Марица и Места. Между Рила и Карлъкъ има много гребени, които освѣнъ нѣкои планински пасбища, сѫ съвършенно залѣсени. Ясно се познава между тѣхъ пролуката, прѣзъ кѫдѣто води пѫтятъ отъ Чепино за Разлогъ. Задъ нея изкачахѫ на хоризонта въздушнитѣ очъртания на много далечни, огромни планини, които привлѣкохѫ всичкото ми внимание. Тѣ бѣхѫ двѣ по-близки групи около 260° на хоризонта, а на лѣво отъ тѣхъ трета, вече неясна и мъглява, която се свършваше приблизително къмъ 240°. Първата група, почти тъкмо на западъ, принадлежи може би още къмъ Рилскитѣ планини на югъ отъ Рилския мънастирь. Втората съ ясния снѣгъ на сѣверния склонъ на високия остъръ кѫжель е Перинъ Планина, античниятъ Орбелосъ, въ чиято величественна пирамида толкова пѫти се заглеждахме отъ Дупнишко поле и отъ Кюстендилско; този връхъ, подъ който лежи малко езерце, носи турското име Гьолъ-тепé, «езеренъ връхъ». Третата група принадлежи навѣрно къмъ Перинския връхъ Алабурунъ, подъ чиито южни поли води пѫтека отъ Мелникъ за Неврокопъ. Ясно се познава, че между тѣзи далечни планини и по-близкитѣ Родопи се протака нѣкоя дълбина — долината на Места. Това бѣше разкошна панорама, пълна картина съ необикновенна красота, която наведнѫжъ освѣтяваше голѣмъ и любопитенъ кѫсъ отъ вѫтрѣшностьта на Балканския полустровъ.

При кулата узнахъ, че не съмъ минѫлъ прѣзъ тамъ, прѣзъ гдѣто искахъ, около развалинитѣ на голѣмото Каркарийско кале. Отъ Дорково за полето водила т. е. още една пѫтека, малко по-нататъкъ на западъ; отъ нея може да се дойде до кулата, но собственно тя слиза въ полето при мънастира св. Петъръ близо

до селото Баткунъ. Тази пѫтека прѣсича потока Каркарийско дере, който извира отъ западната страна на кулата и прѣзъ дълбокъ долъ се влива въ Елидере́. На лѣвия брѣгъ на този долъ на едно високо мѣсто стърчѫтъ стѣнитѣ на старо градище, казватъ, отъ камъкъ съ дебели неизгнили греди между камънетѣ; казватъ му кале или метохъ, като го смѣтатъ за старъ мънастирь. Мѣстоположението на това мѣсто бѣше ми показано отъ Каменица като ми се каза, че безъ това ще минѫ край него. Отъ кулата поради високата гора градището се невижда. Искаше ми се много да нощувамъ въ кулата, при всичко че войницитѣ ми разправихѫ за мѫката отъ бълхитѣ и за нощния тропотъ на хилядитѣ мишки, които прогризватъ сградата въ всички посоки, и на заранъта да отидѫ при градището, но врѣмето ми бѣше разпрѣдѣлено.

Развалинитѣ на «метоха» сѫ остатъци отъ славната крѣпость Τζέπαινα, която се споменува у Византийцитѣ въ 13. и 14. вѣкъ и отъ която покрайнината и до сега води своето име, което значи «разцѣпена» (т. е. планина), спорѣдъ пролома на рѣката Елидере[84]. Нейното мѣстоположение прѣгледно описва Акрополитъ. Най-напрѣдъ той ѭ споменува между Родопскитѣ крѣпости, които царь Ватацесъ на 1246 г. отнелъ отъ Българитѣ подиръ смъртьта на царя Калимана. Слѣдъ смъртьта на Ватацеса (1254 г.) царь Михаилъ Асѣнь отново обсебилъ всичкитѣ Родопски крѣпости. Царь Теодоръ Ласкарисъ II., синъ на Ватацеса, скоро изпѫдилъ отъ тукъ Българитѣ; само Чепино се упазило. На пролѣтьта една войска подъ водителството на Алексия Стратегопула и на «великия примикари» Константина Торника, потеглила за Чепино отзадъ отъ Сѣръ, но войницитѣ се показали плашливи, защото когато чули, каже, въ планинитѣ нѣкакво си викание и звукъ на трѫби, почнѫли безъ редъ да бѣгатъ и оставили обоза и много коньe на «българскитѣ пастири и свинопаси», безъ сѫмнѣние на домашнитѣ планинци, които били скрити въ нѣкоя засада въ проходитѣ нѣкждѣ на Доспадъ или въ Разлогъ. Сѫщата есень царятъ се рѣшилъ лично да потегли за Чепино, тъй като отпорътъ на това единственно мѣсто много го смущавалъ. Войската тръгнѫла отъ Одринъ съ много кола, на които били натоварени храна и разни обсадни машини; въ войската имало и латински и татарски наемни войници а особенно много стрѣлци съ лѫкове. На Мокроливада на половинъ пѫть между

---

84 Τζέπαινα прѣдполага старослав. Цѣпѣна (или Цѣпена, Цѣплѣна) отъ цѣпити findere.

Одринъ и Станимака паднѫлъ първиятъ снѣгъ, но това не спрѣло похода[85]. Въ Станимака войската се снабдила съ прѣсна храна и потеглила за Баткунъ, гдѣто намѣрила доста припаси. Отъ тукъ царятъ изпратилъ чича си Мануила Ласкарисъ, който се билъ покалугерилъ подъ име Максимъ, и войводата Константинъ Маргаритъ да разгледатъ мѣстоположението на Чепино. Като се завърнѫли тѣ твърдѣли, че пристѫпътъ е лесенъ, при всичко че други, които познавали мѣстностьта, въ царския воененъ съвѣтъ твърдѣли противното. Царятъ повѣрвалъ на първитѣ и съ цѣлата си войска потеглилъ отъ Баткунъ на горѣ въ планината. Пѫтятъ билъ толкова стръменъ, че не било възможно да се седи на коньетѣ. Къмъ тази стръмнина се придружила и гладка поледица а по-горѣ сѣнчести и гѫсти гори (συνηρεφῆ τε καὶ λάσια δένδρα περὶ τὴν ἀκρώρειαν). Войската нощувала по пѫтя безъ палатки, които трѣбвала да остави долу, и цѣла нощь се грѣла около огньоветѣ. Поради гѫстотата на дърветата (ὑπὲρ τῆς τῶν δένδρων πυκνότητος) димътъ немогълъ да се издига въ въздуха и като се сгѫстявалъ въ гората глождалъ въ очитѣ. На зараньта когато се съмнѫло, царятъ се убѣдилъ, че крѣпостьта неможе да се прѣвземе съ обсада и заповѣдалъ на войската да слѣзе пакъ въ полето. Византийцитѣ оплѣнили Баткунъ и потеглили назадъ за Одринъ. Чепино не спечелили съ бой а съ миренъ договоръ съ Българитѣ на 1257 г.[86]

Чепинската крѣпость се споменува и у Кантакузена като една отъ първитѣ крѣпости на сѣверното подножие на Родопитѣ. За послѣденъ пѫть чуваме ѭ между деветьтѣ замъци, които получилъ царь Иванъ Александъръ (на 1344 г.) и които останѫли въ български рѫцѣ дори до турското завоевание[87]. Споредъ прѣданията, отбѣлѣзани у Захариева, крѣпостьта дълго врѣме се защищавала отъ Турцитѣ. Отъ турско врѣме нѣма за нея извѣстия и вижда се, че скоро е запустѣла и обрасла съ гора.

По склоноветѣ, по които прѣди 628 годинъ Гърцитѣ зáлудо

---

85 Тази Макроливада, споменувана освѣнъ у Акрополита p. 127 и у Константина Философа (Гласник 42, 307) като поле на истокъ отъ Пловдивъ, гдѣто султанъ Муса на 1413 г. напраздно подканялъ брата си султана Мохамеда I. да се биѭтъ, е безъ всѣко съмнѣние Хасковско поле, тъй наречената Узунджова (тур. „дльго поле“), което е чистъ прѣводъ на грьцкото име. Тя е сѫщата мѣстность, гдѣто до неотколѣ сѫ ставали голѣми панаири. Въ околностьта на Хасково и то къмъ тамошнитѣ топли извори (на 3 отъ града) принадлежи може би и крѣпостьта Toplitzós, която е лежала близо до Марица не далече отъ Одринъ, гдѣто въ 11. столѣтие били разбити Печенѣзитѣ (Heerstrasse 99).

86 Акрополитъ 84, 114, 119, 120, 128 (голѣмиятъ походъ), 135.

87 Кантакузенъ 1,135,176. 2,405,406.

се катерили прѣзъ вѣковна гора къмъ височинитѣ, почнжхъ да слизамъ отъ кулата долу (5 ч. 45 м.). На кулата ми дадохж новъ съпровождачъ, живъ и приказливъ Българинъ, който въ бѣлитѣ си царвули весело скачаше по камънака; той бѣше отъ тѣзи, които прѣзъ военната си служба въ казармата се научили да четжтъ и пишжтъ. Моятъ съпровождачъ ми разправяше по пжтя историйки отъ неотколѣшно врѣме, какъ тукъ на 1881 г. гонили хайдушката шайка на Спаноса, който съ 18 души развълнува цѣла Румелия. Спаносъ, Гръгъ или Влахъ, родомъ нѣкждѣ си отъ Битоля, и неговитѣ хора прѣкрасно знаели всички мѣста, тъй като по-напрѣдъ прѣзъ тукъ минавали като дървари и търговци на дъски. Веднжжъ дошълъ въ мънастира св. Петъръ при Баткунъ да иска храна; въ мънастира имало голѣма компания, между която билъ и Татаръ-Пазарджишкиятъ префектъ, но набрала само страхъ. По-послѣ Спаносъ билъ прѣслѣдванъ отъ румелийската жандармерия и милиция въ два отряда, разпръснжти отъ политѣ до връха, като настжпвали единъ срѣщу други. Двата отряда се срѣщнжли въ гората, но не видѣли разбойницитѣ; тѣ въ това врѣме слѣзли въ полето, скрили се въ житото и избѣгали прѣзъ нощьта прѣзъ гората задъ гърба на съединенитѣ отряди пакъ въ планинитѣ! При развалинитѣ на едно голѣмо турско беклеме́ на половината на склона се почнж тѣсенъ калдаръмъ, правенъ отъ Турцитѣ, съвършенно развалeнъ отъ водата [88]. Тамъ ни застигнж тъмна нощь, безъ мѣсечина. Къмъ края минжхме въ тъмнината единъ лошъ сипей, голѣмъ бѣлъ, стръменъ голежъ, покритъ съ мекъ пѣсъкъ, въ който потъваше кракътъ и се свличаше въ тъмната пропасть. Не слѣдъ много врѣме дойдохме до политѣ и слѣдъ четвъртъ часъ (8 ч. 30 м.) влѣзохме въ първото село, което се нарича Црънча. Освѣнъ нѣколко турски и цигански кжщи, то е българско. Въ кръчмата почиваше добродушниятъ Помакъ Дервишъ съ моя багажъ. По лавицитѣ седѣхж селскитѣ голѣмци, между тѣхъ нѣколко разумни старци; най-приказливъ бѣше единъ селянинъ, който като говедарь на реквизиционнитѣ коньe прѣзъ войната прѣбивавалъ въ обсадения Плѣвенъ. За вечеря и съ пари можахъ да намѣрж само сирене, хлѣбъ и вино.

Моятъ съпровождачъ веднага слѣдъ полунощь, за да се възползува отъ ранния хладъ, тръгнж назадъ за кулата. Спахъ на една лавица завитъ съ горната си дреха. На зараньта 10. Августъ видѣхъ се самъ въ тази сграда, пооправихъ своитѣ отъ трънье раз-

88 Споредъ австрийската карта височината на тази долна кула е 760 м.

кѫсани дрехи, стегнѫхъ своята Росинанта, заплатихъ си смѣтката 10 гроша и когато слънцэто като червено кълбо се появи на източния хоризонтъ, прѣпускахъ по-нататъкъ къмъ Пазарджикъ. Дервишъ както и по-рано бѣше далеко напрѣдъ. Полето скоро станѫ тъй еднообразно, че отъ тѫга че то се обръщахъ назадъ да гледамъ Каркарийскитѣ склонове и нейнитѣ хубави сѣнчести гори. Изпървомъ вървѣхме по подножието съ пръснѫти тукъ-тамѣ орѣхи и съ стари могили, но слѣдъ това настанѫхѫ пустини съ бодили и стърнища. Въ селата биѭтъ въ очи по странитѣ турскитѣ кули или чифлици съ издаденъ горенъ катъ, съ чардакъ околу връстъ и съ високи комини. Коньетѣ толкова се уморихѫ отъ горещината, която бѣше налегнѫла още отъ зараньта, че до Татаръ-Пазарджикъ или както Помацитѣ казватъ «на Пазаръ» се влѣкохме съ мѫка около 3 часа, като стърчахѫ постоянно прѣдъ очитѣ ни неговитѣ многобройни кѫщи.

Отъ града скоро ме изпѫди тежката жега, по-лоша отъ Пловдивъ. Още слѣдъ пладне побързахъ на сѣверъ за Панагюрище. Отъ тукъ стигнѫхъ въ Ихтиманъ на 14. Августъ заранньта. Карантината отъ страна на княжеството още не бѣше вдигнѫта. Между разговора съ Ихтиманскитѣ познати околийскиятъ лѣкарь, привѣтливъ Гръкъ, който на турска служба се запозналъ и съ Херцеговина и Албания, написа ми свидѣтелство, че съмъ съвършенно здравъ. Единъ Ихтимански дѣдо мушнѫ този документъ въ джеба на своитѣ широки шалвари и ме откара съ кола на двѣ колелета къмъ границата. До бѣлата Вакарелска черквичка отъ далече се виждаше тъкмо на граничната линия платнена палатка съ жълто байряче а прѣдъ неѭ сѫщо тъй двѣ жълти знамена отъ двѣтѣ страни на шосето. Това е навѣрно карантината. Съ далекогледа виждамъ единъ брадатъ мѫжъ до знамената въ положение, което при дѣйствителна холера не въ Египетъ, ами нѣкѫдѣ въ Турция би възбуждало извѣстенъ страхъ. Когато се доближаваше нашата кола, синковецътъ бързо се стъкми, облѣче си униформата, т. е. шаечина бозава дреха пакъ съ жълти «акселбанти», и си зае позицията. Поиска санитарното «тескере». Моятъ талигаджия го прѣдаде и карантината бѣ свършена. Вѫтрѣ въ палатката се изтѣгахѫ въ дълбокъ пладнешки сънъ нѣколко селски чичовци съ калпаци: навѣрно «подозрителни», т. е. нѣматъ свидѣтелство за своето здравие! Слѣдъ осемь часа пѫть колата се спрѣ въ София прѣдъ моето жилище на «Раковски булевардъ».

ЧАСТЬ ТРЕТА

ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ.

---

1. Трънски планини.

Къмъ сръбската граница. Сливница, Драгоманъ, Царибродъ. Скалистата покрайнина при Трънска рѣка. Погановскиятъ мънастирь св. Иванъ Богословъ и околнитѣ крѣпости. Градъ Трънъ. Рѣка Ерма и легендата за св. Терапонъ. Магьосници. Слѣди отъ румънски елементъ. Котловината Знеполье. Изкачване на Руй Планина. Историченъ прѣгледъ. Сръбско-българскитѣ сношения.

Слѣдъ 28 дневно отсѫтствие заварихъ София въ пъленъ политически кипежъ, който въ най-младата европейска столица, за разлика отъ по-старитѣ главни градове, обикновенно настава тъкмо въ най-горещитѣ годишни дни и често чудно изненажда политическия свѣтъ посрѣдъ «мъртвия сезонъ». Градътъ се намираше въ явно вълнение. Цѣлата досегашна полуабсолютна система на управление се сгръмолясваше. Сѫщиятъ день, въ който потеглихъ отъ Родопитѣ прѣзъ Пазарджикъ за Срѣдна Гора, либералитѣ тържественно посрѣщали прѣдъ града своя водитель, нѣкогашния министъръ прѣдсѣдатель, стареца Драганъ Цанковъ, който най-послѣ бѣше освободенъ отъ интернирането му въ Вратца. На другия день пъкъ слѣдъ моето пристигане посрѣщахѫ вечерьта сегашния министъръ прѣдсѣдатель, който се връщаше отъ Русия, генерала Леонида Соболева, който тогава явно поддържаше либералната партия противъ «консерваторитѣ». Досегашното раздѣление на партиитѣ съвършенно пропадаше. Прѣдметъ на всички разговори и комбинации бѣше отъ една страна растещата разпра между княза и Руситѣ, отъ друга страна прѣговоритѣ за съединение между либерали и консерватори. Дѣйствително слѣдъ нѣколко дена се дойде до съгласие за тази коалиция на партиитѣ, но при това се появи раз-

колъ въ либералната партия. Партията на Цанкова влѣзе въ прѣговори за нѣкакви промѣни въ Търновската конституция, която трѣбваше изново да се възстанови. Партизанитѣ на Каравелова, когото неотдавна видѣхъ въ Пловдивъ като тамошенъ кметъ, се обявихѫ противъ промѣнитѣ и се организувахѫ като нова опозиция, която искаше възстановяванието на конституцията безъ всѣкакво нейно ограничение.

Ала мене всичко туй никакъ не ме привличаше; още съмъ се неопомнилъ отъ поезията на Родопскитѣ борове и отъ пастирскитѣ Срѣдногорски мандри бързахъ да извършѫ втората половина отъ проектираното пѫтувание, въ югозападнитѣ краища на княжеството. Мой другарь по цѣлия този пѫть бѣше милиятъ ми приятель, геолога на българското правителство, г Георги Златарски отъ Търново, тъй че образувахме единъ видъ частна научна експедиция [1].

На 23. Августъ 1883 г. зараньта съ проста талига стигнѫхме за $3^1/_4$ ч. въ Сливница. Широкото хубаво шосе води въ права като линейка линия прѣзъ най-еднообразната часть на Софийско поле, равно като маса, съ съвършенно незначителенъ склонъ на югъ. Суха трѣва, високи бодили, трънесть козашки трънъ (paliurus) и живо зелени млѣчки (euforbiae) покриватъ голѣми кѫсове добъръ черноземъ, които се смѣнятъ съ пусти стърнища. Всички села лежѫтъ далеко отъ пѫтя, край който минаваме само единъ чифликъ и една кръчма. Освѣнъ кѫсове върбови алеи и нѣколко далечни гѫсталака край селата не се вижда никѫдѣ нито едно дърво. И най-близкитѣ планини отъ странитѣ сѫ голи. Около десеть дълбоко врѣзани потока кръстосватъ пѫтя отъ западъ къмъ изтокъ. На хоризонта виждаме отзадъ нашата Витоша, а пъкъ на лѣво низката Лилинъ Планина и нейното сѣверно продлъжение, на десно дългиятъ профилъ на Стара Планина съ шосето за Ломъ. Самото шосе е малко оживено, срѣщаме само малко Шопи въ бѣли дрехи и червени шапчици съ дълги коли.

По-нататъкъ долината съвършенно се стѣснява въ завоя, въ чийто заденъ край лежи селцето Сливница (155 жит.) подъ каменисти варовити връхове съ плоски гребени, които свързватъ издънкитѣ на Балкана съ Лилинскитѣ върхове и по тозъ начинъ затварятъ Софийско поле [2]. Отъ наноса на мѣстната рѣка тукъ правѭтъ

---

[1] Обширната геологическа студия на Златарски за този пѫть излѣзе въ Период. Списание, кн. 16, 17 и 18 (1885).

[2] Турцитѣ наричали Сливница Халкали, но сега това име на самото мѣсто като че е заборавено.

тухли, поради липса на дърва на сламенни огньове. Селянитѣ ми разправяхѫ за старо, римско шосе (стари друмъ), чиито слѣди вървѭтъ по-висотитѣ ѫжъ по-нататъкъ на западъ.

Отъ Сливница се възлиза за 10 минути прѣзъ дълбокъ пѫть между споменѫтитѣ варовити върхове на една хладна височина, гдѣто царевицата и бобоветѣ скоро отстѫпятъ мѣсто на пустинитѣ, по които пасѭтъ овчи стада. Когато ние пѫтувахме никой не можеше да прѣдчувствува, че тази тиха покрайнина скоро ще стане бойно поле между два братски народа. Каменистата плоскость на западъ отъ шосето къмъ село Алдимировци съ голѣми окопи е обърнѫта отъ Българитѣ въ позиция, която прослави името на незначителната Сливница. Самата височина, на водораздѣла между Искъръ и Нишава (715 м.)[3], е била театъръ на биткитѣ на 17., 18. и 19. Наември 1885 г. На двѣ мѣста се простиратъ блата съ притоци, но безъ оттокъ; другадѣ между ливадестата почва се протакатъ пространни низки скали. Забѣлѣзахъ отъ странитѣ и двѣ стари могили. Изгледътъ е ограниченъ. На десно погледа на Балкана ни заграждатъ три чудни, съ дълбоки сѣдловини отдѣлени единъ отъ другъ варовити връха, украсени по отвѣсния си склонъ, обърнѫтъ къмъ насъ, съ пластове всѣкакъ извити; съ своята голота и пепелявъ цвѣтъ живо ни напомнятъ херцеговинскитѣ покрайнини. Тѣ се наричатъ Три Уши (турски Юч-Кулакларъ) и прѣзъ споменѫтитѣ битки били прѣвзети отъ Българитѣ съ атака, която била начало на тѣхнитѣ побѣди. На лѣво се издигатъ различни плоски височи на по-голѣмо разстояние, тъй че височината отъ тази страна е по-широка. До самото шосе при мѣстото, гдѣто острововиднитѣ скали го тѣсно затварятъ, се протака старъ, съ пѣсъчникъ постланъ римски друмъ, четире крачки широкъ и доста добрѣ запазенъ.

Около $1^1/_2$ ч. отъ Сливница минѫхме край селото Дра́гоманъ, което лежи около 20 минути отъ пѫтя високо подъ единъ връхъ на десно подъ скали; между сламеннитѣ стрѣхи личи една бѣла кѫща, селската черква. Жителитѣ още носѭтъ шопска носия. Селото сѫщо тъй е принадлежало по-напрѣдъ подъ София, сега обаче е присъединено заедно съ Сливница къмъ Царибродска околия. Половинъ часъ по-нататъкъ стигаме до една уединена кѫщица край пѫтя (не е ханъ), прѣдъ която има чешма съ турски надписъ отъ неотколѣшно врѣме. При Драгоманъ извира малъкъ потокъ,

---

[3] Руската карта поставя това число къмъ блатото при Драгоманъ; въ австр. карта е отбѣлѣзано 726 м.

който бърза къмъ повечето алпийска покрайнина, която се отваря прѣдъ насъ; той се нарича Іéжевица и принадлежи вече въ порѣчието на Нишава, даже отъ мнозина се смѣта за сама Нишава. Като зачатъкъ на Нишава изрично го описва вече пѫтувачътъ Дришъ на 1719 г., според показанията на своитѣ водачи. Шосето, което слѣдва неговото течение, слиза въ една живописна дълбока долчинка, която полека-лека се стѣснява въ кривулестъ проходъ или дербентъ, затворенъ между високи (до 300 м.) скали съ пластъ червенъ пѣсъчникъ, пластъ варовитъ камъкъ — размѣсомъ. На тѣсното сѣнчесто дъно едва има мѣсто за потока, заграденъ съ върби и съ по-дребна буйна растителность, главно съ цъвнѫлъ лѣпенъ и лулички (Linaria); шосето край потока е толкова тѣсно, че двѣ коли едва могѫтъ се разминѫ. Рѣката, на мѣста прѣградена, кара малки воденици, чиито стрѣхи сѫ покрити съ голѣми аспидни плочи. Хора отъ зараньта срѣщнѫхме много малко. Въ покрайнина, гдѣто се вижда само публика съ калпаци, фесове и чалми, бѣше ни чудно да виждаме пѣши пѫтници, облѣчени «alla franca»; тѣ сѫ нѣмски и сръбски скитници, които отиватъ въ София да търсѭтъ щастие въ занаята си. Клисурата е около единъ часъ длъга; между населениото се нарича и Іѐжевица и била по-напрѣдъ подъ това име всеобщо позната като важна стратегическа позиция на пѫтя отъ Нишъ за София. Сега прѣзъ нея се строи желѣзница отъ Бѣлградъ за Цариградъ.

Задъ послѣдния завой на клисурата се отваря плодородна по-широка долина, въ която Іежевица при село Калотина се съединява съ Годешка рѣка, чиито извори лежѫтъ близо до Гинци на шосето отъ София за Ломъ; отъ тукъ вече рѣката се нарича на всѣкждѣ Нишàва. Прѣзъ пролуката на Годешка рѣка надничатъ отзадъ голитѣ зѫбци на Стара Планина. Между Стара Планина и нашето шосе се простира продълговата, къмъ сѣверъ наклонена долина, която се нарича Висὸкъ. Горни Високъ принадлежи сега на България, Долни на Сърбия. Въ картитѣ е вмъкнѫлъ тази дълга, гѫсто населена долина тепърва Каницъ. Рѣката Висὸчница (или Темска) се влива въ Нишава чакъ подъ Пиротъ; прѣзъ нейната долина е вървѣло турското шосе отъ Гинци за Пиротъ, сега почти запустѣло.[4]

---

[4] Часть отъ Високъ между Нишава и рѣката Височница, на сѣверъ отъ Царибродъ се нарича Зàбрдене (села Протопопинци, Радейна, Бребевница, Петрлашъ, Моинци и др.). Подъ планинитѣ на границата, която се спуща въ права линия отъ Балкана на ЮЗ къмъ Нишава, се намира българската второстъпенна митница въсе лото Славиня.

Около $^3/_4$ ч. отъ края на клисурата сме у цѣльта, въ Царибродъ. Жителитѣ изговарятъ името му Ц а̀ р е в ъ   б р о д ъ (Czarew Brod пише вече Вранчичъ на 1553 г.) или Ц а р е б р о д ъ; нѣкога тукъ се е плащала навѣрно царската «бродинина» (мито). Градецътъ е разположенъ въ привѣтлива мѣстность въ продълговата, доста тѣсна долина, между високи гористи склонове на лѣвия брѣгъ на Нишава, заградена съ върби и тополи. Между неизмазанитѣ глинени кѫщи съ керамидени стрѣхи личѫтъ нѣколко нови бѣли правителствени сгради. Тукъ има околийски началникъ, мирови сѫдия, митница и държавно трикласно градско училище, на чийто дворъ ни показахѫ два хванѫти орли. Лѣкарь тукъ нѣмахѫ; за аптека служеше — химическиятъ кабинетъ на училището. Край рѣката се издигатъ съвършенно селски колиби, съ окрѫгли прѫтени кошари за сушение на царевица. Населението (1074 души) се състои отъ стари мѣстни жители и Пиротски прѣселници, които, неблагодарни отъ сръбското управление, прѣминѫли въ България. На главната улица, доста оживена, се забѣлѣзватъ много дукяни и многобройни ханища. Намѣрихме подслонъ въ единъ ханъ съ низки нумерувани столчета и легла, който носѣше името на близката Видличъ Планина, която дѣли долината на Нишава отъ долината на Височница. Срѣдъ селището се издига недоизкарана джамия, споменъ отъ спахиитѣ и Черкезитѣ, сега изчезнѫли. Прѣданията твърдѫтъ, че Царибродъ прѣди 200 години билъ ужъ голѣмо селище съ 800 кѫщи, което обаче не се потвърдява отъ многобройнитѣ извѣстия на старитѣ пѫтописи. Когато е пѫтувалъ Герлахъ (1578 г.) селото е лежало горѣ по върховетѣ; долу на шосето пѫтницитѣ се спирали само при единъ уединенъ кладенецъ.

Хубавъ изгледъ на селището се отваря отъ стръмния, гѫсто обрасълъ връхъ на сѣверната страна. Отъ промиванието на варовника, богатъ съ вкаменелости, се образува по склоноветѣ на този връхъ травертинъ,[5] отъ който на мѣста изкачатъ периодически извори, които текѫтъ само подиръ дъждъ. Подъ върха, край тѣсния десенъ брѣгъ върви римски калдаръменъ друмъ,

---

[5] Травертинъ се нарича български изобщо б и г о р ъ. Зеленикавиятъ амфиболитъ наричатъ въ Трънско з м и я в й к ъ. Кремъчнитѣ кристали се наричатъ тамъ б о ж я   с т р ѣ л а; паднѫли били ужъ съ свѣткавицата, което се говори и за каменнитѣ прѣдисторични чукове. Стеатита се нарича въ Самоковско м а̀ с л е н ъ   к а̀ м а к ъ, слидата въ Кратово л ъ с к а в е ц ъ (въ Самоковъ — е ч ъ), кремъкътъ, що дава искри все тамъ т р е́ щ е н и   к а́ м ъ н ь е. Българската популярна минералогическа терминология съдържа изобщо много интересни форми, както и ботаническата, но досега малко е събрано отъ неѭ.

Фиг. 16. Царибродъ.

4—5 крачки широкъ, отъ часть обрасълъ. Нѣколко малки крѣпости (при Калотина, едно калéнце срѣщу устието на Лукавица и т. н.) сж служили за охрана на този пжть. Изобщо, казватъ, въ всѣко село въ долината се намирали стари тухли, глинени трjби и слѣди отъ стари селища или крѣпости. Въ близкото село Суково задъ границата прѣди години е намѣрено цѣло иманье, безъ съмнѣние закопано прѣзъ готското нахлуване на 376 г.; въ Царибродъ ми показахж отъ него една златна монета отъ царя Валентиниана. И височината на водораздѣла е била въ старо врѣме населена. При черквичката въ Драгоманъ стои грѫцки вотивенъ надписъ, издигнжтъ на бога Сабазия отъ нѣкой войникъ отъ втория италиянски легионъ.[6] За минжлото на Високъ свидѣтелствуватъ намѣренитѣ тамъ римски и венециянски монети. Най-интересното тамъ мѣсто, гдѣто постоянно се намиратъ антични прѣдмети е селото Тýденъ при изворитѣ на Годешка рѣка, недалече на западъ отъ шосето отъ София за Берковица; отъ тукъ сж прѣнесени въ Софийския музей два груби идола на Зевса и Хера, споредъ надписитѣ, сжщо тъй грѫцки, издигнжти отъ «селското управление» (κωμαρχία) на нѣкоя непоименувана тракийска община.[7] Недалече на западъ отъ Сливница се намира едно старо градище на високия връхъ между селата Гургуля́та и Братýшково. Въ тази околность, близо до Драгоманъ е лежала римската шосейна станция Meldia.

Околностьта на Царибродъ е планински край, пъленъ съ пжтеки, съ многобройни бѣдни села. Лозя тукъ и въ Високъ нѣма; всичкото вино се прѣнася прѣзъ границата отъ Пиротъ. Сжщо и тукъ съвършенно липсватъ биволи, които видѣхме още въ Сливница; въ Царибродско, казватъ, мнозина селяни не сж и виждали прѣзъ цѣлия си животъ това толкози обикновенно другадѣ въ България домашно животно. Стрѣхитѣ на кжщитѣ сж стръмни, поради голѣмия зименъ снѣгъ. Мжжската носия тукъ и въ Трънско прилича на облѣклото на македонскитѣ Дебралии: бѣла дреха отъ овча вълна, бѣли беневреци (тукъ бревенеци),[8] червенъ поясъ и черенъ калпакъ (бáрла). Женитѣ носжтъ бѣли съ цвѣтя украсени кърпи на главитѣ, червени или черни сукмани отъ единъ кжсъ, червена като черга прѣстилка съ отвѣсни ивици и около тѣлото пояси отъ червена вълна или кожени и посребрени; на гърдитѣ, отъ ржкавитѣ на дрешката

[6] Arch. epigr. Mitth. X. 239.
[7] Пакъ тамъ X. 52.
[8] „Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika“ на югослав. академия обяснява benevreke въ втората часть отъ лат. bracae. Думата е позната по цѣлата сѣверна часть на полуострова, и въ Адрия; сжщо и алб. brendevek.

и подъ кѫсия сукманъ се подава бѣла риза. Момичетата, както и въ Софийско, иматъ отъ козина правени коцаци дори единъ метъръ дълги, а по тѣхъ малка опашчица, покрита съ сребърни монети. На краката си носѭтъ, разбира се, обикновеннитѣ опинци.[9]

На 24. Августъ, съпровождани отъ единъ стражарь и единъ цигански кираджия, отправихме се на сѫщинския си пѫть, разбира се на конье. Нашата цѣль бѣше Трънъ, гдѣто пристигнѫхме на-истина слѣдъ дводневни забикалки. Около 20 минути задъ митницата свърнѫхме отъ голѣмото Пиротско шосе на лѣво въ страничната долина, въ която отъ югъ дохажда силниятъ притокъ на Нишава, Лукàвица или Лукàвичка рекà, която извира на Брусничка Планина на сѣверъ отъ Брѣзникъ. По-горната ѝ долина изпълня цѣлата покрайнина между Сливница, Брѣзникъ и Трънъ и се нарича Бýрелъ, като брои около 20 села[10]. Като минѫхме рѣката, която тече въ дълбокъ врѣзъ между голѣми наноси отъ честитѣ наводнения, влѣзохме въ живописната, около 25 минути дълга долинка на единъ потокъ, който се влива въ Лукавичка рѣка отъ лѣво. На долния ѝ край близо до устието лежи особна черковна развалина, на горния ѝ пъкъ край селото Лукàвица. Богатата растителность, прѣсната зеленина на покрайнината и шумътъ на водитѣ напомнятъ на нѣкой алпийски кѫтъ; орѣхи, дѫбове, явори, върби, круши, сливи съ сини или жълти плодове и високи царевици засѣнчѫтъ многобройнитѣ кладенци и водоскоци около селата, които бѣхѫ съвършенно праздни. Жителитѣ се бѣхѫ пръснѫли по харманитѣ на своитѣ нивя по околнитѣ склонове. Покрай глогъ, оплетенъ отъ павой и тукъ, въ този задпланински край се вижда козашки трънъ (paliurus), съвършенно южно растение; въ Трънско ми обаче казахѫ, че този трънистъ храстъ е билъ прѣнесенъ тукъ тепърва прѣди 20 годинъ и то отъ чергаритѣ Цигани.

---

[9] Жителитѣ на Царибродско и Пиротско, които другояче говорѭтъ и другояче се носѭтъ отъ Шопитѣ, често се наричатъ Тòрлаци. Въ самата покрайнина не обичатъ да слушатъ това име като прѣкоръ; въ Царибродъ ми казахѫ, че тамошнитѣ хора наричатъ Торлаци тъкмо Шопитѣ въ Софийско. Впрочемъ името на Торлацитѣ въ различна смисъль е познато и въ други краища Въ Берковишко селянитѣ, които живѣѭтъ отъ двѣтѣ страни на Балкана едни други се наричатъ Торлаци; и Румелиотитѣ въ Гьопса наричатъ жителитѣ по сѣверния склонъ на Балкана Торлаци (Славейковъ, Пер Спис. 9, 110 и т. н.). У Албанцитѣ, Тоскитѣ и Гегитѣ, торолáкъ, трулàкъ, турлáкъ означава глупакъ или лудъ.

[10] Недѐлище, Н слà, Ярловци, Чòрулъ, Цацýровци и т. н. Въ Трънъ чухъ, че въ Бурелъ на мѣстото, наречено Каваци (тур. тополи) между Врабча и Царибродъ лежали нѣкакви камъне съ латински надписи. Въ Несла се намиратъ стари тухли и два изгладени стълпа, слѣди отъ нѣкаква стара сграда.

Развалениятъ Лукавички храмъ е съвършенно особенна сграда. Самата черква е незначителна, само 7 крачки длъга и 5 широка, съ полукржгла апсида; първоначалния тухленъ сводъ, който вече отдавна се е съборилъ, селянитѣ неотколѣ замѣстили съ дървенъ покривъ. Надъ черковното прѣдвѣрие се издига триетажна четвероjгълна кула, отъ страна 5 крачки широка. Нейнитѣ стѣни сж грубо направени отъ рѣчни обли и чупени камъне, между които хоризонтално сж зазидани греди. Най-високиятъ катъ е ималъ параклисче по цѣлата му длъжина сводообразно, съ четверожгълни прозорчета и трижгълна апсида, по чиито стѣни още се познаватъ фрески. Срѣдниятъ катъ, безъ съмнѣние само стълба, има голи стѣни съ два мазгала отъ страна. Долниятъ просторъ е постланъ съ камъне и по стѣнитѣ е билъ украсенъ съ по-малки ликове на светии, прилежно изработени на тъменъ фондъ въ два реда единъ надъ другъ; на свитъцитѣ, които светиитѣ държжтъ въ ржцѣтѣ си, се четжтъ отломъци отъ старославянски надписи. Лицата на светцитѣ сж изподълбани отъ Турцитѣ. Цѣлиятъ храмъ изглежда, като да е билъ нѣкога засипанъ съ пръсть и изново изровенъ. Старитѣ брѣстове и явори се надварятъ съ височината на кулата, която съвършенно закриватъ. Около развалината се забѣлѣзватъ и купове дѣланъ камъкъ и слѣди отъ ограда. Мѣстото между върха и потока е толкова тѣсно, че кулата едва ли е могла да служи за отбранна цѣль. За минжлото на тази сграда, която като съединение на кулата съ самия храмъ е голѣма рѣдкость въ източната архитектура, нѣма прѣдания; селянинътъ, който ни отвори черквата, каза, че и дѣдо му (билъ ужъ 120 годишенъ, както изобщо по селата годинитѣ на старитѣ хора много се надкачатъ) ужъ незнаялъ, кога тази «църква е служила». Селянитѣ, каже, дохаждатъ тукъ на Митровъ день [11].

Слѣдъ четвърть часъ стигнжхме пакъ шосето близо до събориния мостъ, който водѣлъ прѣзъ Лукавичка рѣка надъ нейното устие въ Нишава (2 ч. 55 м.). На инженеритѣ на българското правителство праздното пѣсъчно рѣчище се показало много широкó и за това отъ часть го заградили съ насипъ; едвамъ мостътъ билъ готовъ, рѣката ненадано придошла и изведнжжъ отнесла насипа заедно съ скжпия мостъ. При това сливание на двѣтѣ рѣки се отваря изново отворена долина край Нишава, пълна съ конопь

11 Архитектитѣ Милутиновичъ и Валтровичъ въ описанието на черквитѣ въ новитѣ сръбски краища и Трънско въ Гласник кн. 48 (1880) наричатъ Лукавичката черква св. Никола.

и царевица. Въ планинитѣ гърмѣше, но насъ ни застигнѫхѫ само нѣколко капки. Слѣдъ минута минѫхме край ханищата на село Желюша (3 ч. 15 м.) и съгледахме прѣдъ себе си сръбската митница и селото Обреновацъ, разбира се тепърва не отколѣ така прѣименувано. Задъ митницата долината се пакъ стѣснява, но задъ тази тѣснина се вече отваря Пиротската котловина. Ние свърнѫхме прѣдъ самата граница на лѣво въ планината (3 ч. 25 м.) и възлизахме край харманитѣ, сливитѣ и слабитѣ лозя на селището Гоинъ долъ, още българско, и по шубарлачести върхове чакъ къмъ границата. Сръбската граница бѣше явно отбѣлѣзана съ бразда, до която лежехѫ дърва и трънье, остатъци отъ развалення отъ дъждъ сръбски «плетъ». Като се възкачвахме постоянно, излѣзохме (4 ч. 10 м.) на връха Планинички ритъ, отъ който за пръвъ пѫть се отвори по-голѣмъ изгледъ. На сѣверъ се виждаше цѣлата Пиротска котловина, доста пространна съ равно дъно, по нея села съ лозя а отзадъ подъ планинитѣ черквитѣ, джамиитѣ и бѣлитѣ кѫщи на самия Пиротъ, доста голѣмъ градъ (8183 жители). Задъ Пиротъ на хоризонта се издигаше биещъ въ очи уединенъ връхъ, може би далечниятъ Ртань между Тимокъ и Морава, единъ отъ най-високитѣ върхове на източна Сърбия. Интересенъ бѣше погледътъ на Балкана. Върхътъ на Комъ изглеждаше само малко издаденъ отъ гребена; познаваше се и десната страна на Височката котловина, въ която нашитѣ водачи ни показвахѫ мѣстоположението на мънастира св. Кирикъ. Покрайнината на изтокъ отъ насъ къмъ Балкана бѣше почти гола, на западъ пъкъ гориста. На югоизтокъ се издигаше острията профилъ на Витоша, която слѣдъ това по цѣлия си пѫть виждахме отъ всичкитѣ по-високи мѣста, тъй че цѣлото си пѫтувание можехме наистина да наречемъ пѫтувание около Витоша.

Най-близко въ Сърбия лежѫтъ селата Чȍринъ долъ а Планинйца. Прѣзъ това второто прѣминѫхме и стигнѫхме пакъ българската граница, която кръстосва мекия пѫть отъ Трънъ за Пиротъ, който се присъединява къмъ шосето отъ София за Пиротъ тепърва на сръбска територия. Митническата стража отъ двѣтѣ страни, като видѣхѫ официялни пѫтувачи, взехѫ орѫжията си. Разликата между тѣхъ биеше въ очи. Сръбската стража, нѣколко скѫсани пандури въ бѣли беневреци и царвули, живѣеше въ мрьсна низка колиба отъ храсталакъ; на българска страна се издигаше нова кѫщица съ стрѣха, чийто гарнизонъ имаше порядъчна униформа отъ кестенявъ шаякъ съ зелени яки и запрѣтнѫти долу зелени

ржкави. Отъ тукъ се спуснжхме прѣзъ гористата долина на западъ, като вървѣхме ту на горѣ ту на долу прѣзъ една пжтека, която ми напомни Ихтиманския задгорски край въ Срѣдна Гора. Въ гората нѣкждѣ на близо се крие още на българска територия мънастирчето св. Никола Планинички, малка, казватъ, черквица като зимникъ съ живописъ отъ 17. столѣтие. На лѣво цѣлото ни внимание поглъщахж живописнитѣ чуки, импозантенъ профилъ съ дивъ изгледъ, които се издигахж доста близо отъ насъ. Това сж скалитѣ при Суковска рѣка, която стигнжхме при село Дръжина (5 ч. 40 м.), гдѣто се намира българскиятъ митнически «пунктъ». Селото е пълно съ сливи и круши; въ кжщитѣ лежехж сании за влачение на дърва отъ планината.

Въ названията на тази рѣка, която по голѣмината си и водната си сила е сжщинскиятъ зачатъкъ на Нишава, владѣе чудна забърканость, която безъ съмнѣние произлиза отъ това, че рѣчната долина поради своята непроходимость не служи за пжть и слѣдователно не образува никакво общо цѣло. На сръбска страна около устието се нарича Сỳковска рекà споредъ селото Суково, което лежи въ Сърбия малко нѣщо подъ Дръжина; това име се срѣща и въ пжтописитѣ отъ 16. столѣтие. Въ Дръжина се нарича Влашка рекà, въ селото Власи пакъ тъй или Трънска рекà, при всичко че тамъ нѣкои твърджтъ, че се нарича собственно Нишàва, други пъкъ ѝ казватъ най-просто «тая рекá». Въ Трънско се нарича Голема река. Освѣнъ това отъ гражданитѣ се слуша името Іéрма, което обаче, както по-нататъкъ ще посочж, е отъ интересенъ литературенъ произходъ. Изворитѣ лежжтъ въ планината между Знеполье и Власинската долина, при село Клисура.

Пжтуванието отъ Дръжина (6 ч. 6 м.) на югъ край рѣката на горѣ е просто плѣнително. Върви се низъ широка лжкатушна долина, въ която отъ странитѣ надъ влажнитѣ джбрави се издигатъ високи скалисти огледала и чудни зжбци отъ бѣлъ варовникъ дори до височина 100—200 метра. Върховетѣ на тѣзи скали се познаватъ и отъ София, на десно отъ Руй. Населението нарича тѣзи планини споредъ близкитѣ села Влашка планина или Драговитска Планина, самиятъ проломъ Ждрéло (гърло). Край водата подъ сѣнка и на хладъ расте буйна растителность, главно клѣнове и огромни лугачки (Dipsacus) по-високи отъ човѣкъ на конь. Пжтеката лжкатуши ту по пѣсъка край рѣката, ту по камънака край скалитѣ. Деветь пжти прѣбродвахме рѣката, дълбока до конскитѣ колѣна и доста силна. Тукъ-тамъ пасѣхж стада кози, които

въ цѣло Царибродско образуватъ главната часть отъ дребния добитъкъ; овчарскитѣ кучета се хвърлихѫ веднѫжъ върху ни съ такава ярость, че вече бѣхме се приготвили да стрѣляме.

Поразително впечатление прави скалистиятъ амфитеатъръ при село Власи (6 ч. 56 м.). Изведнѫжъ се отваря малка котловина, пълна съ царевица, конопь и огромни орѣшаци. На западния брѣгъ малко по-високо надъ рѣката лежи селото а надъ него стръмно се издига огромна набръчкана стѣна съ пещери, която отъ горѣ се свършва съ чудно изрѣзани зѫбци. Скалата се нарича съ съвършенно румънско име Мýмулъ; горѣ между тѣзи зѫбци лежи, казватъ, нѣкакво старо градище съ кладенецъ. Въ котловинката рѣката влиза отъ лѣво прѣзъ тѣсенъ прорѣзъ между високи скали, едва 15 метра широкъ; този проломъ, който сѫщо тъй наричатъ ждрéло, не е, казватъ, дълъгъ, и човѣкъ може, каже, да прѣмине, разбира се като гази въ водата. Въ селото селянитѣ, хора съ хубави лица и живъ характеръ, ни приехѫ любезно. Моятъ другарь донѣкѫдѣ се ориентира, като искаше па другия день да разгледа леглото на каменитѣ вѫглища, открити въ съсѣдство; тѣ сѫ съвършенно тънки пластове между бѣлъ пѣсъчникъ и мергелъ въ дола, нареченъ Аса[12]. Слѣдъ четвърть часъ почивка на низки триножници въ широкия дворъ на кметовата кѫща побързахме по-нататъкъ, излѣзохме на върха на западния брѣгъ и заобиколихме Мумулъ и Ждрело, чието гърло сега видѣхме пъкъ отъ опъката, южна страна. Въ гората ни свари мрачината. Нашиятъ стражарь, родомъ отъ Радомирско, запѣ народни пѣсни, което е много старъ обичай у жителитѣ на разнитѣ народи на полуострова когато пѫтуватъ вечерно врѣме прѣзъ гора[13]. Единъ часъ отъ селото стигнѫхме до цѣльта, въ мънастира св. Иванъ Богословъ или въ Погановския мънастирь. Прѣзъ цѣлия день не бѣхме хапнѫли освѣнъ малко сливи съ ракия; първата ни грижа бѣше да се подкрѣпимъ отъ собственнитѣ си провизии съ помощьта на мънастирското гостоприемство.

Погановскиятъ мънастирь лежи на прѣкрасно мѣсто, като Власи, въ подобна, но по-миниятурна, гориста котловинка между огромни скали. На пръвъ погледъ даже се и невижда, отъ кѫдѣ мо-

---

12 Недалече на западъ е вече границата. На бълг. територия лежи тамъ село съ чудно име Кусаврана.

13 Никефоросъ Грегорасъ (кн. 8 гл. 14), столиченъ нѣженъ Византиецъ, описва своя страхъ, когато въ посланническото си пѫтуване въ Сърбия на 1326 г. неговитѣ водачи въ околностьта на Струмица прѣзъ гѫстата гора въ безлунна нощь почнѫли да пѣѭтъ юнашки пѣсни, които страшно се отражавали отъ скалитѣ и горациитѣ дълбочини.

же да се излѣзе отъ това скривалище вънъ па бѣлъ свѣтъ. Най-високата стѣна, сива съ жълтеникави мѣста и съ пластове на десно наклонени, се издига къмъ небето тъкмо надъ мънастира на сѣверозападъ, и се нарича Зу́беръ Планина; горѣ надъ нейния спускъ стърчѫтъ върховетѣ на дърветата на планинската гора. Най-високо по скалитѣ растѫтъ, казватъ, между камънака и иглолистни, и то му́ра (стр. 458). На едно високо мѣсто стоѭтъ на скалата четире естественни каменни столо̀ве, които и тъй се наричатъ; тамъ кацатъ и се виѭтъ орли, всѣкога въ дружини по четире, петь. Рѣката иде отъ югозападъ отъ великолѣпни долини между фантастично изострени скали. Източната ограда образуватъ малко по-низки скали, отъ които прѣзъ дива тѣсна долина отъ по-малки размѣри дохожда Погановскиятъ потокъ. Стара гѫста букова и церова (Quercus cerris) гора изпълня дъното на котловината[14]. Рѣката тече съ постояненъ шумъ прѣзъ голѣми бѣлезникави балвани и бѣлъ пѣсъкъ подъ сѣнката на клѣнове, буки, коренясти елхи и диви круши; зелената вода и зеленото отражение на дърветата се сливатъ въ една боя. Подъ горската сѣнка въ неѭ се вливатъ по-малки студени ручеи, надъ които около цвѣтята бръмчѫтъ пчелитѣ отъ мънастирскитѣ кошари. Въ мънастира живѣе само игуменътъ, добриятъ и говорливиятъ отецъ Василъ. Въ стопанството му помага братъ му, който се е настанилъ тукъ съ цѣлото си семейство.

Посрѣдъ стопанскитѣ мънастирски сгради, нѣколко каменни свода съ дървени тавани, се издига старинната черква. На първъ погледъ живо ми напомни черквата на Станимашкото градище: живописна сграда отъ пласть тухли (въ 3 реда) и пласть дѣланъ камъкъ, около 18 крачки длъга и 7 крачки широка, която надъ прѣдвѣрието на черквата има сѫщо тъй четверожгълна куличка. Сѫщинската черква е триконхална, като има освѣнъ олтарната апсида още двѣ полукржгли апсиди отъ странитѣ съ малки прозорчета. Надъ неѭ се издига едно кубе върху тамбуръ съ осемь прозорчета, прѣзъ които се вмъква слаба свѣтлина въ тъмната вѫтрѣшность. На пода, постланъ съ тухли съгледахъ нѣколко диска отъ печена глина, съ

---

14 Различнитѣ видове дѫбове иматъ свои имена. Въ Трънъ си записахъ тѣзи: пърна̀ръ (и новогръцки παρνάριον Kermeseiche, Steineiche), благу́нъ, лапу́хъ, церъ, гору́нъ. Видоветѣ на иглолистнитѣ се наричатъ: елха̀ (трѣбва да бѫде ела̀ Abies), смрѝка или смърча (Juniperus), боръ и му́ра. Дивиятъ бъзъ се нарича и абъдъ; дървенъ бъзъ е Sambucus на дърво, бъзъ само храсталакъ.

листови орнаменти. Къмъ тази стара сграда въ по-ново врѣме е прибавенъ отъ прѣдъ отворенъ перистилъ на стълбове. Интересни сж грижливо изработенитѣ стѣнни живописи, на тъменъ фондъ, които се простиратъ дори до кубето; тѣ сж не само добрѣ запазени, но узнаваме и кога сж били правени. Надписътъ надъ вратата на черквата ни обажда, че зографията е била правена (не е казано отъ кого и за кого) на Октомври 1500 г., а другиятъ надписъ надъ иконостаса споменува зографисванието на 1512 г. [15] Отъ вънъ въ стѣната на фасадата сж зазидани три каменни диска, на които се виждатъ издълбани имената на св. Иванъ Богословъ, «господинъ Костандинъ» и «госпог(j)а Елена». Името на св. Ивана и Константина се повтаря и на срѣднитѣ стълпове по прозорцитѣ отъ странитѣ. Нѣма съмнѣние, че подъ тѣзи имена се разбиратъ, самата плоча може да бжде по-нова или по-стара, основателитѣ, нѣкои южнославянски князье. Традицията ги е идентифицирала съ царя Константина Велики и неговата майка, който впрочемъ наистина е билъ родомъ отъ тукашния край, отъ близкия Naissus (Нишъ).

Отъ второстепеннитѣ сгради м а г е р н и ц а т а напълно напомня кухнитѣ на нашитѣ стари замъци: сводъ отъ тухли и камъкъ, който изкача въ високъ коминъ, подъ влиянието на стогодишенъ димъ като че съ емаилъ напъстренъ. Въ него се показва откжслекъ отъ надписъ, който споменува годината, мѣсеца и кржга на слънцето, ако съмъ прочелъ добрѣ, 7085 отъ сътворението на свѣта = 1577 подиръ Хр.

Интересенъ паметникъ е поменикътъ на българскитѣ царье, писанъ приблизително въ 17. столѣтие на малка дървена дъсчица, която, казватъ, принадлежала къмъ нѣкоя икона съ двѣ крила [16]. Въ една колона сж написани имената на царье, взети отъ сжщия източникъ, отъ който е произлѣзълъ и Боянскиятъ поменикъ (стр. 69), въ друга имената на калугери. Поменикътъ и досега се чете на литургия прѣзъ праздници. Тукъ е имало много ржкописи, тъй като, казватъ, мънастирятъ никога не е оставалъ пустъ, но въ нашето столѣтие били разнесени отъ частни лица. Намѣрихъ само 9 книги на хартия, всички съ черковно съдържание [17].

---

15 Между светиитѣ покрай Константинъ и Елена и Св. Иванъ Богословъ тукъ сж изобразени сжщо и св. Иванъ Рилски, св. Иоакимъ Сарандапорски, св. Симеонъ Сръбски, св. Сава „архиепископъ сръбски“ и т. н. Въ прозореца на лѣво има анаграми, чиито букви се четжтъ може би на кръстъ прѣзъ една, но азъ неможахъ да изкарамъ отъ тѣхъ никаква смисълъ.

16 Погоновскиятъ поменикъ издадохъ въ Период. Спис. кн. 7. стр. 68 и сл.

17 Тѣ сж едно евангелие, 1 триодъ, 2 стихирари, 1 прѣдписание за служ-

Тукашната мѣстность може би много отколѣ е била населена. Отецъ игуменъ ми показа монети, намѣрени при копанието въ мънастирската градина, кѫсове отъ Юлия Цезаря (съ слонъ), Аурелияна, Константина, Юстинияна, византийски монети, български сребърни отъ Царя Асѣня и т. н.

Ние имахме намѣрение да вървимъ постоянно край рѣката на горѣ дори до Трънъ. Но въ мънастира узнахме, че поради непроходимостьта на долината това е невъзможно, особенно на коньe. За тамошната покрайнина разпитахъ въ Трънъ, главно окрѫжния училищенъ инспекторъ, архимандрита Зиновия Петровъ. Около половинъ часъ на югъ отъ св. Иванъ се намира селото Одо̀ровци, което може да се стигне само пѣша съ голѣма забиколка. Надъ него на десния брѣгъ на една висока скала се намира градището Ѐсеново калѐ, четверожгълникъ около 40 метра длъгъ отъ странитѣ, съ стѣни 1 дори 2 метра дебели отъ дѣланъ бигоръ (травертинъ) и съ щерна; неговото мѣстоположение ми показахѫ отъ връха на Руй Планина. На срѣща на лѣвия брѣгъ лежѫтъ развалинитѣ на старъ мънастирь, Одоровския монастирь. Прѣданието гласи, че крѣпостьта била прѣвзета отъ Турцитѣ на самия день Великъ-день, когато гарнизонътъ присѫтствувалъ на божата служба въ срѣщния мънастирь. На тази военна хитрость Турцитѣ били, казватъ, научени отъ една баба. Слѣдъ това мънастирятъ, въ който, казватъ, живѣли 70 калугери, споредъ прѣданието билъ унищоженъ отъ Турцитѣ, защото калугеритѣ нападнѫли турската хазна, която била носена прѣзъ тукъ отъ Нишъ за Самоковъ, събрали паритѣ а хората и катъритѣ хвърлили въ близката пропасть (провалия), гдѣто ужъ тѣхнитѣ кости и до сега се бѣлѣѭтъ. Името на крѣпостьта се свежда, разбира се, съ царя Асѣня, вѣроятно подъ влиянието на поменика у св. Иванъ; малко по-високо лежи обаче край рѣката селото Ѐсеновъ делъ, чието име сочи по-скоро на дървото ясенъ (о̀сенъ) отколкото на старитѣ Асѣновци. Отъ лева страна се влива тамъ въ Трънска рѣка малъкъ потокъ отъ село Зво̀нци, гдѣто извира топълъ, неприкритъ изворъ безъ сграда (казватъ + 24° R.). Споредъ прѣданието при градението на крѣпостьта отъ този изворъ хвърляли камъне отъ рѫка на рѫка чакъ горѣ. Между Звонци и Искровци се виждатъ

битѣ (единственниятъ юсовъ ркп., приблизително отъ 15 в.), 1 миней, 2 служби на светии, 1 ркп. черковни запрѣщения, съвършенно новъ (и глава о коуркоулакохъ). Петь рѫкописа отнели, казватъ, Сърбитѣ прѣзъ окупацията.

остатъци отъ каменъ мостъ (Ковачевъ мостъ) прѣзъ Трънска рѣка, съ калдаръмъ прѣзъ ливадата и нѣкаква сграда.

На 25. Августъ подиръ пладне прѣбродихме рѣката, излѣзохме прѣзъ гората на единъ гребенъ между два потока и слѣзохме за половинъ часъ къмъ източния отъ тѣхъ въ селото наречено Погàново. Въ всичкитѣ тукашни села главната овощка е сливата, отъ която варѭтъ или споредъ тукашния говоръ «пекѫтъ» и ракия или сливовица. Отъ лозя никждѣ нито слѣда; за това пъкъ извѣстна прѣднина има конопътъ, който прѣобладa въ цѣлата тази планинска покрайнина отъ Царибродъ дори до Струма и Вранско. По нивята се забѣлѣзва и елда, другадѣ въ България непозната. Отъ тукъ (2 ч. 15 м.) вървѣхме край Погоновския потокъ къмъ горната му долина, наречена Рибни долъ, въ която се намиратъ само нѣколко малко воденички[18]. Край пѫтя се забѣлѣзвахѫ между буковата гора свѣжи ливади и буйна растителность, дребнолисти клѣнове (Acer tataricum), глогъ, дрѣнъ, лугачки (Dipsacus), млѣчки (euforbiae), люскавиче (мѣхуниче, Physalis Alkekengi) и т. н. На височината Бѣли кàмикъ стигнѫхме шосето отъ Пиротъ за Трънъ при развалинитѣ на една турска караулница. Отъ тукъ се вижда прѣкрасенъ откѫслекъ отъ Балкана, който отъ тукъ се прѣдставя като продлъговатъ гребенъ, само тукъ-тамъ по-вълнообразенъ, послѣ отколѣ познатата намъ Витоша а на югозападъ близката Руй Планина надъ Трънъ. На сѣверъ отъ насъ се простира разкѫсанъ гористъ теренъ, пъленъ съ гребени, хълмове и долини, най-близко на югъ чуденъ нѣкакъвъ лабиринтъ отъ високи скалисти пирамиди. На западъ пъкъ се подаватъ познатитѣ бѣли скали и чуки край Трънска рѣка, заобиколени съ зелени гори. Въ лѣво познаваме и скалитѣ при Драгоманъ. До съборената кула се показва голѣмъ камъкъ, съ който ужъ хвърлялъ Крали Марко.

Отъ тукъ почнѫхме да се спускаме къмъ село Врабча, което отъ часть е разпръснѫто въ «кошари». По нивята овесътъ стоеше още зеленъ; жътвата тукъ въобще едва тепърва се почваше. На десно отъ пѫтя сѫ наредени споменѫтитѣ чудни стръмни скалисти конуси, всѣки усамотенъ; отъ тукъ тѣ вървѭтъ далеко на югъ къмъ Брѣзнишко. Единъ отъ тѣхъ, каза ни се, се наричалъ Го-

---

[18] Надъ Рибни долъ имало, казватъ, сѫщо тъй основи отъ нѣкаква крѣпость. Прѣди врѣме тамъ имало ужъ и каменна плоча, на която били изобразени три хлѣба и единъ ножъ, вѣроятно нѣщо подобно на иероглифнитѣ знакове на херцеговинскитѣ надгробни камъне; не отколѣ обаче ѭ зазидали въ яза при мънастира св. Иванъ.

лешки връхъ. Въ Врабча (5 ч. 15 м.) имахме въ хана случай да познаемъ гостоприемството на тукашното население; единъ селянинъ отъ една воденица въ Рибни Долъ не ни пустнѫ безъ да ни почерпи съ кафе и ракия. Отъ тукъ (5 ч. 35 м.) вървѣхме по серпетини постоянно по-дълбоко, по хубаво шосе между царевици съ изгледъ въ десно на Руй, чийто трѣвистъ конусъ отъ тукъ се показва въ цѣлата своя уединена висота. Живописностьта на покрайнината ни изненаждаше; това е единъ видъ българска Швейцария.

Най-послѣ се отвори прѣдъ насъ въ длъбината равна долина, която вървѣше като улица отъ югоизтокъ къмъ сѣверозападъ, съ малка рѣкичка на дъното, която се нарича тукъ Секѝрица и прѣзъ голѣмия проломъ при селото, наречено Петàчинци се влива въ Трънска рѣка. Край рѣката върви на дъното шосето отъ Трънъ за Брѣзникъ съ телеграфъ. Околностьта на Врабча има голѣма стратегическа важность като позиция, която владѣе важенъ кръстопѫть. Като слѣзохме къмъ шосето (6 ч. 38 м.), свърнѫхме по него на десно и излѣзохме пакъ на скалиста сѣдловина безъ изгледъ, на мѣста съвършенно обрасла съ дивъ низъкъ люлякъ (Syringa). Трънъ остава скритъ въ своето скривалище, докато ненадано влѣзешъ между първитѣ кѫщици (7 ч. 15 м.). Едва пристигнѫхме на мегдана, бѣхме тъй сърдечно посрѣщнѫти отъ жителитѣ, хора много привѣтливи и живи, както никога неочаквахме въ този край, намъ и на двамата лично непознатъ. Намѣрихме гостоприеменъ подслонъ въ кѫщата на гражданина г. Таке Пейовъ.

Градътъ Трънъ (1552 жители)[19] лежи въ дълбока, отъ всички страни затворена котловинка отъ двѣтѣ страни на многоименната рѣка, между високи върхове. По-напрѣдъ е имало въ него 10 кѫщи турски и 30 черкезски, но тѣ прѣзъ войната си отишли. Червено и синьо измазанитѣ кѫщи съ градини и дървени плетове, съ шума на рѣката и съ фондъ близкитѣ гористи склонове правѭтъ привѣтливо впечатление. На фасадата на много кѫщи сѫ изрисувани левове и конници, примитивни опити на Дебърскитѣ дюлгери и «изографи», които понѣкога въ кратъкъ надписъ увѣковѣчили и своето име. Градътъ се дѣли на три части: Бáринци на западъ, около единъ километъръ отъ центъра, съединени съ останѫлата часть само съ рѣдъкъ редъ кѫщи край рѣката, Срѣдня махала и Спахийска махала на изтокъ.

Черкви въ Трънъ има двѣ. Едната въ центъра е нова, съ

---

[19] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 3662 жители. (П.).

Дебралийска «зография». По-интересна е св. Петка въ Баринци, която е свързана съ цѣлъ легендаренъ кржгъ. Триконхалната черква е сградена сжщо тъй тепърва на 1856 г., но на мѣстото на стара черква, която въ своя планъ, казватъ, приличала на близкия мънастирь св. Рангелъ. До черквата се издига много стара борика, навѣрно садена отъ човѣшка ржка. Такива уединени стари иглолистни дървета съмъ забѣлѣзвалъ и по други мѣста въ западна България; вѣроятно нѣкога е имало обичай когато турятъ основитѣ на нѣкоя сграда да садыктъ дърво, и то борово[20]. Въ черквата се пази поново ржкописно евангелие съ рисувани ликове на евангелиститѣ и на св. Прохоръ; мисли се безъ съмнѣние св. Прохоръ Пшински, народенъ светецъ, чието сѣдалище е било при рѣката Пшиня близо до сегашната тройна сръбско-българско-турска граница, гдѣто на турска територия и до сега се издига голѣмъ мънастирь, нареченъ на негово име[21]. На иконостаса въ десно между другитѣ светии е изобразенъ въ природна голѣмина св. Терепонтий, който се ползува съ голѣма почеть въ Трънско. Историята на този светецъ, който въ врѣмето на царя Валерияна живѣлъ въ Лидия като свещенникъ въ тамошния градъ Сарди, е била прѣнесена въ Сердика, днешна София, гдѣто видѣхме дървото, при което ужъ мжченически умрѣлъ (стр. 19), и въ цѣлата околность. Синаонскиятъ градъ, античниятъ Συναός въ една планинска покрайнина на азиятска Мизия (споредъ по-късното раздѣление въ Phrygia Pacatiana), сегашниятъ Симавъ на югъ отъ Бруса, споменуванъ въ тази легенда, по извѣстна прилика на името посрѣдствувалъ св. Терапонъ да стане домашенъ въ Знеполския (Трънския) край. Срѣщу черквата съ нейната стара борика показватъ на десния брѣгъ на Трънска рѣка една скала, на която ужъ живѣлъ св. Терапонтий; на мѣстото, гдѣто между мжкитѣ изтекли неговитѣ вжтрѣшности, произлѣзла, казватъ, малка пещера, отъ която заранъ рано при утрѣнната хладина излиза бѣла пара. На срѣща на сѣверната страна върху една друга скала се вижда друга по-голѣма пещера зазидана съ вратца, нѣкоя стара еремитска постница; въ неьж споредъ разказитѣ на населението жи-

[20] „Le vieux pin, qui fait un effet pittoresque sur des rochers calcaires caverneux", на гробищата при черквата интересувалъ още Ами Буе прѣди 50 годинъ (1837) при влизанието му въ Трънъ. Recueil d'itinéraires 1, 86.

[21] То е недѣлно евангелие на книга приблизително отъ 16. — 17. столѣтие, безъ юсове, съ акценти. Една бѣлѣжка гласи, че на 1717 г. въ военно врѣме го е подвързалъ попъ Никола отъ село Хмелщица (сегашното Мéщица, на югоизтокъ отъ Брѣзникъ), а го „оковала" съ своя работа „монахия Яникия". И въ една бѣлѣжка на евангелието въ Бусинци се споменува книгоподвързачъ попъ Никола мелщинукы.

вѣла св. Петка. Още калугера Паиси въ своята българска хроника, писана на 1762 г., споменува св. Терепонтия като български светецъ, който, каже, билъ свещенникъ въ Трънъ. Съ това прѣнасяние на легендитѣ стои въ свръзка и името Іéрма, което се дава на Трънска рѣка и което въ послѣдни години се вмъкнѫ въ многобройни сръбски и български книги; сѫщо и въ руската карта е отбѣлѣзано за цѣлото горно течение отъ извора до Ясеновъ Делъ. По-старитѣ пѫтописи за него нищо незнаьѫтъ. Още по пѫтя често разпитвахъ за това име, но селянитѣ го незнаехѫ, само граждани, учители и попове за него знаехѫ, и то нѣкакси несигурно; въ Царибродъ ми казахѫ, че то се чете въ единъ печатанъ прологъ въ една Трънска черква. Тази Іерма не е нищо друго освѣнъ отколѣ познатата рѣка Хермосъ въ Лидия, сѫщо тъй споменувана въ легендата на св. Терепонъ (въ старослав. прѣводъ на рѣцѣ Ѥрмѣ). Св. Петка станѫла домашна светица въ Трънъ сѫщо тъй съ прѣнасяние на легендата възъ основа на подобность на имената. Нейнитѣ останки т. е. въ срѣднитѣ вѣкове почивали въ Търново надъ Янтра. Въ тѣзи краища тя е била турнѫта въ такава близка свръзка съ Трънъ, че една пословица, позната по цѣлата околность, гласи: туй Трънъ, туй света Петка и означава приблизително сѫщото, както и латинската «hic Rhodus, hic salta»[22].

Подиръ обѣдъ излѣзохме край рѣката отъ града на долу. Около една малка воденица се дохожда прѣзъ гориста долина до мѣстото, гдѣто на десния брѣгъ се явява пакъ едно обикновенно въ тукашния теренъ ждрѣло. Между скалисти пилони отъ тѣсната долина изкача малъкъ потокъ, може би много кѫсъ; на руската карта не е даже отбѣлѣзанъ. На срѣща на лѣвия брѣгъ между дърветата се крие високо върху гористъ склонъ мънастирятъ Свéти Рàнгелъ. Неговата малка черква, тъкмо надъ склона, прилича на св. Иванъ Богословъ: каменна сграда отъ бигоръ и греди, 15 крачки длъга и 6 крачки широка, съ триконхална вѫтрѣшность, надъ която се издига кубе, съ осмоѫгълна куличка и съ тъмно прѣдвѣрие, което има отъ горѣ си по-малко кубе, снабдено само съ единъ мазгалъ. Въ вѫтрѣшностьта, която лежи около 2 метра подъ нивото на двора, царува мрачина, която въ по-старитѣ черкви вѣроятно нарочно е била създавана за да усили впечатлението на светость на божия домъ. По стѣнитѣ се вижда живопись по-груба работа въ два реда единъ надъ другъ, съ славянски надписи: до-

[22] Пословицата у Миличевича, Кральевина Србиjа 138 (отъ Нишско)

лу светци съ полуразвити свитъци въ ржцѣтѣ, слѣдъ това редъ кржгове съ глави, по-високо пъкъ фрески съ голѣми фигури чакъ до кубето. Подътъ е постланъ съ четвероъгълни, нѣкждѣ почти единъ метъръ широки тухли съ диягонални врѣзове. Черквата, казватъ, дълго врѣме е стояла пуста. Надписътъ на вжтрѣшната страна на първитѣ врата, затворени отъ горѣ само съ греда, не е четливъ, за това пъкъ четемъ на вжтрѣшната страна на вторитѣ врата, че черквата на «архистратига Михаила» е била зографисана по поржката на «настоятелитѣ» киръ Воихна отъ село Ранилугъ и киръ Костандинъ отъ село Тургияковци, ако съмъ прочелъ добрѣ, на 1643 г.[23] Сега въ мънастира живѣе само единъ духовникъ; въ надписа се споменува игуменъ съ трима братя. Изгледътъ на сѣверъ е затворенъ. На близо се влива въ рѣката отъ лѣво Ловнишка рѣка, малъкъ потокъ, при който лежи село Ло́вница съ старо градище, на което, казватъ, се забѣлѣзвали на високо желѣзни халки.

Срѣщу мънастира, малко нѣщо на сѣверъ отъ онзи процѣпъ, стърчи високо надъ десния брѣгъ при пжтя между клѣнове на мѣстото наречено Престо́лъ античенъ четвероъгъленъ вотивенъ камъкъ съ латински надписъ. Корнизътъ на горния край е украсенъ съ орнаменти въ видъ на листъ а отъ горѣ на камъка лежи нѣкакво си плоско каменно блюдо. Надписътъ е наопаки поставенъ и доста нацапанъ. Въ него се споменува непознатъ до сега латински идолъ Casebonus[24]. Петь крачки по-нататъкъ се издига кръсть отъ бигоръ, на който забѣлѣзахъ неясни слѣди приблизително на три букви.

Цѣлата мѣстность по склона и до днесь има извѣстенъ митологиченъ характеръ. Когато, съ навлѣчена на лѣвата ми ржка юзда на моя конь, съ мжка слѣдвахъ буквитѣ на стария камъкъ и си ги записвахъ, дойде при мене единъ селянинъ и почнж да ми задава чудни въпроси: «Ние сме будали, прости човѣци, планинци: жена попъ може ли да бжде?» Узнахъ, че въ едно близко село

---

[23] Лѣточислението е неясно: ҂зрма. може би ҂зсма (1643 или 1743). Първото отъ тѣзи села сега се пише обикновенно Ранилукъ и лежи на западния край на Знеполската котловина (къмъ името срв. срб. врањи лук eine Art wilder Lauch въ Вуковия рѣчникъ). За селото Тур́яковци (тъй днесь) по-нататъкъ ще поговоримъ.

[24] Arch. epigr. Mitth. X. 53. Подиръ ясното начало „Sancto Casebono sacrum“ слѣдва неясно приблизително „pro salute M. Antoninus felicissimus posuit“. Проф. Томашекъ посочва на името на крѣпостьта Κασιβόνων въ провинцията Хемимонтъ (у Прокопия).

живѣе нѣкаква си врачка, която неприпознава попа и извършва своя занаятъ при нѣкоя аязма. Този случай не е единственъ. Планинцитѣ въ Царибродско, Брѣзнишко, въ планинскитѣ части на Радомирско и Кюстендилско, въ извѣстни Трънски краища, даже и въ Нишско сѫ много суевѣрни; отъ това суевѣрие сѫ избавени само тѣзи Трънски села, които се скитатъ много по свѣта за работа. На всѣкждѣ изъ тѣзи планини е пълно съ вражалци и врачки, които съ магия (вражанье, врачуванье, баянье) лѣкуватъ болни, издирятъ изгубени вещи и т. н., разбира се всѣкога срѣщу добро възнаграждение. Още въ Цариродъ ми разправихѫ, че тамъ живѣлъ единъ светѐцъ и една светѝца, които нощя се разправяли съ св. Богородица и св. Тройца (тази имъ се явявала като жена въ бѣла риза), и за това сѫ оракули на женитѣ отъ цѣлата околность; светецътъ живѣе въ нѣкое си ново мънастирче на югъ отъ градеца. Въ Брѣзникъ една баба гледа на кости отъ печени пилета; при това е, казватъ, въ споразумѣние съ поповетѣ, та слѣдъ извършванието на врачуванието праща своитѣ овчици при тѣхъ да имъ четѫтъ молитви, което, разбира се, не се извършва безъ възнаграждение. По селата се празднуватъ различни бабишки праздници, прѣзъ които е запрѣтено да се работи; хората сѫ, казватъ, тъй фанатици, че чупѭтъ колата на тогози, който на такъвъ день би се осмѣлилъ да иде на работа. Чухъ оплаквания, че се намиратъ и селски попове, които сами вѣрватъ въ подобни повѣрия и които между другото сѫщо и агитиратъ да се неучѫтъ и момичетата и да не ходѭтъ въ ново учрѣденитѣ селски училища. Сѫщо и въ Македония има подобни магьосници, които иматъ срѣща съ светиитѣ; чухъ за едного въ гората при Кратово, при когото хората пѫтували отъ далече пѣша и съ кола [25].

---

[25] Попъ Петъръ Любеновъ отъ Кюстендилъ въ интересната книжка Баба Ега или сборникъ отъ различни вѣрвания, народни лѣкувания, магии, баяния и обичаи въ Кюстендилско (Търново 1887) стр. 52 и слд., която получихъ тъкмо прѣди печатанието на тази книга, изброява деветь лица, които врачуватъ въ Краищскитѣ, Каменичкитѣ и Пиянечкитѣ села. Дѣдо Рано нареченъ „костаро“ въ Прѣколнипа (Каменица) гледа на овчи и кокоши кости Баба Цвѣта въ село Жеравина (пакъ тамъ) съ своето лѣкувание събира около себе си сума хора отъ Кюстендилско и Егрипаланско. Станое Стаменковъ въ село Враца (на З отъ Кюстендиль) съ пущание на бобъ въ блюдо съ вода гледа за болести и дава на хората трѣви, съ които да се кадѭтъ за своето оздравяние. Отъ по-новъ характеръ е Димитъръ Стойковъ въ Црешнево, който гледа на длань и Магдалена Пантаджийката въ градъ Кюстендилъ, гледачка на карти. Баба Гоца Стойчева отъ Брѣсница (Краище) още на 1860 г. повдигнѫла такова движение, че селянитѣ по нейна покана почнѫли да градѭтъ на голѣми тълпи не само мънастирь въ селото, но и въ околностьта 7 черкви, отъ които нѣкои — съ слама покрити сгради—и до сега стоѭтъ, като служѫтъ сега лѣтно врѣме за под-

Тукашното население прави изобщо симпатично впечатление, особенно въ собственно Трънско. Тѣ сѫ хора добрѣ израстнѫли, съ живъ духъ въ хубави носии, къмъ чужденеца привѣтливи и при всичката си сиромашия гостоприемни. По пѫтя поздравляватъ кратко: Бо (Богъ). Женитѣ носятъ сурови кожуси безъ рѫкави, съ вълната отъ вѫтрѣ, черни дрехи съ златни нашивки по политѣ и гърдитѣ и сини индигови или червени алкърмъсови пояси; виждатъ се и тежки сребърни пояси. Момичетата носятъ на кърпата, която споредъ всеобщия въ тѣзи покрайнини обичай е завързана подъ коцака, цвѣтя, главно червени латинки (tropaeolum), развъждани по градинитѣ. И по-старитѣ жени иматъ обли угледни лица. Още отъ село Власи виждахме на всѣкѫдѣ хубави женски типове, всички черноокн отъ романски характеръ. Че голѣма часть отъ планинцитѣ въ покрайнината между Нишава, горна Струма и Искъръ, отъ Балкана до Вранско сѫ дѣйствително само пославянени Власи, за това свидѣтелствуватъ множеството мѣстни имена. Тѣ сѫ подобни явления както въ централна Срѣдна Гора (стр. 344). Въ Искрешкэ околия въ Балкана има село Церецѐлъ (рум. черчелъ—облаци), въ Високъ село Букȍровци (рум. букоръ—хубавъ), въ Бурелъ села Крнулъ, Чо̀рулъ, Гургулѝтъ, Цацу̏ровци, Раду̏ловци. По пѫтя видѣхме селото, наречено просто Власи а до него скалата Мумулъ. Отъ върховетѣ около самия Трънъ единъ на югоизтокъ се нарича Чирчилатъ[26]. Въ планината между Трънъ и Радомиръ близо едно до друго лежѫтъ двѣ села съ румънски имена, Хѐрулъ (или Ѐрулъ) и Ба̀нишоръ. Нѣколко примѣра има по-нататъкъ на западъ въ Краище, колибитѣ Крѐцулъ (часть отъ Горньо Уйно), Борбу̏ловци (часть отъ село Ресенъ), Витурци (часть отъ Чешлянци). Днесь румънския езикъ се прѣдставлява само отъ нѣколко Власи пастири, които обаче прѣзъ зимата отиватъ къмъ Егейско море.

слонъ на добитъка. Тази „света Гоца“ често примирала и виждала светии. Значението на тѣзи лица у селското население е по-голѣмо отъ туй на попа или учителя; за лѣкари и до сега изобщо малко искатъ да знаятъ. Прѣди церемонията магьосницитѣ добрѣ разпитватъ за отношенията на просителя, и не могѫтъ ли да узнаятъ нѣщо по-подробно, отлагатъ или изпращатъ просителя съ думитѣ: „вие несте за тува“. За възнаграждение взиматъ пари, овце, скотъ, масло, платно, вино, ракия и т. н. Любеновъ споменува една рѣчь на баба Цвѣта при вражанье като пѣсень, въ която тя призовава на помощь не само св. Недѣля и св. Петка, но и „мои мили друшки отъ Вильо коло, отъ Витоша и отъ Рилска Планина“, слѣдователно планинскитѣ вили. — Официялното сръбско извѣстие за магьосницитѣ въ Нишския окрѫгъ вж. у Миличевича op. cit. 154—158.

[26] Върхътъ на югъ отъ града се нарича Муртѐница; останѫлитѣ иматъ славянски имена, на сѣверъ Гърковъ ка̀микъ, при св. Рангелъ Простоводъ, на изтокъ отъ тукъ Веслѐцъ и Китка.

Мѣстното нарѣчие принадлежи изцѣло къмъ западната група на българския езикъ, но се отличава съ особни форми. Неговата область обхваща Пиротско, Царибродско, Брѣзнишко, Трънско, Вранско и сѣверната часть отъ Кюстендилско Краище. Негови слѣди достигатъ на югозападъ до Кумановско и Кратовско. Нѣкои форми сѫ като сръбскитѣ, но инакъ фонетичниятъ, морфологичниятъ и лексикалниятъ материялъ е български. Подъ влиянието на съсѣднитѣ западнобългарски нарѣчия, както и отъ сношенията съ Сърбитѣ първоначалниятъ характеръ на този пограниченъ диялектъ вече се губи [27].

---

27 Славейковъ, Пер. Спис. 9, 119 казва, че нѣкои слѣди отъ това нарѣчие се появяватъ и въ Софийско и въ нѣкои Берковишки (въ Чипоровци) и Ломски села, може би чрѣзъ по-нова емиграция. Единственъ опитъ да се опрѣдѣлятъ неговитѣ особности се направи отъ Д-ръ Теодоровъ въ статията „Западнитѣ бълг. говори," Пер. Спис. 19, 146 слд. Тъй като и Българи и Сърби смѣтатъ за своя народностьта на жителитѣ на тѣзи покрайнини, не ще бѫде не намѣсто ако добавѭ тукъ нѣколко по-обширни бѣлѣжки за това нарѣчие, съ примѣри взети до нѣкждѣ отъ моитѣ собственни пѫтни бѣлѣжки.—А) Звукословие. Българското жд навсѣкждѣ сѫществува въ това нарѣчие; даже и на сегашна сръбска територия има рѣка Любераждa въ Нишско, село Драгобужде въ Вранско (сръбски би било—гја, гје). Само въ Краище се чува д′: меда̕та (Божица). За това пъкъ бълг. щ е замѣстено съ ч: ночъ, среча. Тимочани, които изпърво сѫщо сѫ принадлежали къмъ това погранично нарѣчие, въ тѣзи случаи иматъ дж и ч: меджа, свеча (Годишнјица 5, 152). Бѫдѫще врѣме се образува съ ч у, ч е: че идемъ. Българското ъ, ь остава ъ: дънъ, съга, тъгай, листъцъ. На мѣсто ж намираме у, както въ сръб. езикъ: путъ, два пути. руката, 3 л. мн. ч. седу́, мѣстоим. ю, ню; стслав. сѫтъ (блг. са, сѫ) гласи с у, н е с у, при всичко че чухъ отъ хора отъ Горньо Кобиле въ Краище и н е с у́ т ъ (несутъ имали тапии), а отъ хора отъ Драголевци въ сѫщата покрайнина с а т ъ, н е с а т ъ (cf. макед. с е т ъ). Биятъ въ очи мекитѣ к′ г′ прѣдъ извѣстни гласни (като въ Котелъ), по нѣкога и намѣсто т: ног′е, рук′е, мак′а (майка), девойк′а, уйк′а, брак′а, трек′ата година. Думата кѫща въ Краище се чува и като к а щ а и като к у й к а (срб. кућа, въ Македония кукя или кук′а). Твърдото л е у както въ сръбски: вуна, вукъ, Бугаринъ, но въ причастието всѣкога остава —ълъ: дошълъ, легълъ, станулъ Освѣнъ това чува се и меко ль, въ бълг. рѣдко: угльенъ, угльеве, колье, земля, да спра́влямо конье (Трънъ). Въ цѣла западна България се чува и н′, въ Трънско сѫщо както и въ Кюстендилско, Радомирско, Софийско (въ източното нарѣчие само въ Елена и Котелъ): н′ива, кон′. Звукътъ р, както въ голѣма часть отъ българскитѣ нарѣчия е вокално: трнъ, дрво. Звукътъ ф гласи повечето като в: чивликъ, Вилипъ, вранкъ (монета). В) Форми. Мѫжскиятъ членъ е ътъ: у градътъ, царътъ, путътъ (въ Краище, както и въ Кюстендилско, Софийско, въ Русчушко, Одринско и т. н., владѣе окончанието о: монастиро, бего). Женскиятъ членъ, като на всѣкждѣ, е т а. Споредъ съобщението на г. Спасъ Вацовъ въ Пиротъ се чува въ „женския говоръ" и дете-во, дете-но, жена-ва, слѣдователно форми близки на рупскитѣ и дебърскитѣ особенности (стр. 399). Нѣкога къмъ члена погрѣшно се поставя вторъ членъ: солтата (Божица), дай лойту́то (Трънъ), срв. свеща̀та въ Габровско. Падежи се запазили два: имениталенъ и винителенъ. Винителниятъ падежъ прѣобладa като casus generalis за всички падежи освѣнъ имениталенъ, което е типична особенность на това нарѣчие. Чува се 1. като дѣйствителенъ винителенъ: на Турчина, да ви̇дишъ на̀шу ва̀лявицу (Поганово), дай свечу́ту (Брѣзникъ), изве́ли воду́ту, удари̇ше на плячку (Божица); 2. намѣсто род.: отъ проклету Турцио (Бусинци), отъ гору̇ту, дойде сабя до гу́шу (Божица), въ бѣлѣжката отъ 1672 г. въ Лѣсновския мънастирь: отъ Криву рѣку,

Бѣднотията на покрайнината принуждава Трънчани да търсжтъ поминъкъ въ чужбина. Ходжтъ по работа въ Сърбия, Румънско, въ Ломско и София, повечето като дюлгери, дърводѣлци, грънчари или прости наденничари. Въ турско врѣме, казватъ, ходили прѣзъ лѣтото редовно до 5000 мжжье въ Сърбия. Тукъ, както и въ сѣверно Радомирско и въ Краище, пакъ имаме покрайнина съ скитници дюлгери, които работжтъ повечето въ тайфи отъ 40—50 души. Нѣкои селяни искали отъ тукъ да се заселжтъ въ плодородното Ломско край Дунава, но като планински хора не имъ понесълъ тамошниятъ климатъ. При това Трънчани сж хора хитри; въ тѣхната покрайнина не вирѣе нито Евреинъ, нито Цинцаринъ.

Трънско, Брѣзнишко, планинскитѣ Радомирски мѣстности (ала безъ самата котловина или полето), както и извѣстни краища около Витоша сж единствената область въ България, гдѣто и до сега сжществуватъ голѣми роднински дружини отъ нѣколко семейства на едно. Тѣзи задруги се наричатъ р о́ д а, брожтъ 30—50 души на чело съ единъ с т а р е й ш и н а, който може да бжде и отъ женски полъ. Причината, че този стариненъ начинъ на живѣние се е упазилъ тукъ, лежи тъкмо въ споменжтото отпжтуване на мжжьетѣ

отъ Паланку (Гласник 42, стр. 14); 3. намѣто дат.: при женýту; 4. намѣсто твор.: сосъ душу, сосъ войску (Трънско), работи'а подъ тоя́гу (Божица), 5. намѣсто мѣст.: у нашу ре́ку работѝше, у планинýту, у кулу̀ту, у калту (Божица). монастирище у клисýру (Лисина). Край склонявания женски членъ чува се и вин. съ мжжски членъ съ флексия: попатога, волатога, копятога, човѣкатога, црнотога, бѣлотога; тѣзи форми се срѣщатъ впрочемъ и въ Родопитѣ, въ Шуменско и въ Македония. Въ лич. мѣстоим. ж. р. гласи дат. ед. ч. въ Трънско й о й, въ Пиротско и Лѣсковешко (Миличевич, Краљевина Србија 48) в о й. Въ глаголитѣ 1 лице мн. ч. има, както въ сръбски, окончание —мо; въ Краище се срѣща само въ сѣверната часть, когато въ южната прѣоблада —ме. Въ 1 л. мн. ч. имперфектъ съ изпущанието на х произлизатъ форми на пръвъ погледъ еднакви съ сегашно врѣме; въ Трънско и сѣверно Краище (Драголевци, Уши, Метоя и т. н.) се чува: врше́мо (сег. вр. вршимъ, аор. вр'о'ме), косѝмо, жне́мо, ходѝмо, копа̀мо, въ южно Краище пъкъ (Ломница, Брѣсъ и т. н.) ко̀семе, жне́ме (сег. вр. съвършенно еднакво), бере́ме, врше́ме, работѝхме, носѝме, подолу къмъ Кюстендилъ жнейѐхме, вршѐхме. Аористъ (идо', вѝдо', дава', несо', несо̀мо, несо̀сте) има въ 3 л. мн. ч. не —х а, както всичкѝ останжли български диялекти, но —ш е като сръбски: ударѝше, работѝше, узе́ше, писа̀ше, дойдо̀ше. —Оригинална форма за 3 л. мн. ч. сегашно врѣме е д о й д е в ъ, с т о і е в ъ, х в а н е в ъ (veniunt, stant, capiunt) въ „женския“ говоръ въ Кратово (Пер. Спис. Браилско 11, 12, стр. 170). Миклошичъ, Vergl. Gramm. 1, 369 гж сравнява съ словинската dojdejo и съ старосръб. творителенъ п. в ѣ р о в ъ срѣщу старослав. вѣрож. До колкото знаж, д о й д е в ъ въ сжщото множественно значение е разпространено и по Кумановско и Вранско (източнобълг. и македонското дойдофъ, зедофъ е ед. ч. отъ —о х ъ). „Кумановски моми боси ходавъ“ въ Вранската пѣсень у Миличевича, Краљевина Србија 328; „кадъ роднвъ Лесковачко, девет града захранив“ сжщиятъ 113. Пиротска особенность е б е в о (въ смисълъ на бълг. аористъ б ѣ х ъ; произлѣзло е на вѣрно отъ бево(х)ъ а това отъ бѣахъ): „бе́восте ли и ви у ло̀зе? бе́вомо“; „бе́во на село̀то“ бѣхъ въ селото.

въ чужбина за лѣтна работа; тѣхното дълго отсѫтствие изнеква поздраво скрѣпяване на семействвто Разбира се, че тѣзи родове подъ влиянието на по-новия стремежъ къмъ индивидуалность на всѣкждѣ се вече разкапватъ.[28] Интересно е, че тѣзи задруги въ тукашния планински край неизбѣгали отъ вниманието на единъ старъ пѫтувачъ; Gerard Cornelius van der Driesch на 1719 г. описва ги като особенность на селското население около Пиротъ.[29]

Славенъ день на нашето пѫтувание бѣ изкачванието ни на Руй Планина на 27. Августъ. Бѣше тъкмо праздникъ и за това къмъ насъ се присъедини голѣма компания отъ учители и чиновници на черни жрѣбци и бѣли конье На зараньта бѣхме смаяни отъ гѫстата мъгла, замъгленитѣ прозорци и хладното врѣме—виждаше се даже дъхътъ отъ устата ни (на 8 ч. + 13 °C); рѣката отъ планинскитѣ дъждове бѣше съвършенно пожълтѣла. Но мъглата полека лека почнѫ да се дига и покрититѣ съ роса плетове около кѫщята се тъкмо димѣхѫ отъ ранната пара. Излѣзохме малко покъсно (9 ч. 20 м.), прѣминѫхме бързо прѣзъ Баринци и влѣзохме слѣдъ послѣднитѣ кѫщи на Трънската община (9 ч. 45 м.) въ полето. Прѣди насъ лежеше Знѣполье.[30] То е една отъ многобройнитѣ, първоначално езерни котловини, които сѫ особенность на планинскитѣ краища на западна България. То има продълговата форма, отъ западъ къмъ изтокъ около 16 километра длъго и на най-широкитѣ мѣста само 3—4 километра широко. Алувиялното зелено дъно, въ източната часть около 770 м. високо, е безгористо и съвършенно обработено, съ ръжени и царевични ниви и съ многобройни села по политѣ. Около връсть стърчѫтъ гористи конуси съ меки форми, тукъ-тамѣ съ пѣсъчни голежи. Свѣжата зеленина на цѣлата покрайнина прави приятно впечатление. Всичкитѣ води отвлича Трънска рѣка, тука наричана Голѣма рѣка, която тече прѣзъ

[28] Разпитвахъ много за тази родова организация, но хората не обичахѫ да говорѭтъ за неѭ; причината ми се обясни въ Брѣзнишко. Миличевичъ въ Годишњица 4,266 споменува въ село Црвена Јабука на сръбска територия, на СЗ отъ Руй, задруга отъ 66 души, между които 17 „ожењених глава.“

[29] Driesch въ нѣм. прѣводъ стр. 85 говори за селянитѣ около Пиротъ, „dass sie nach dem Exempel der alten Römer noch in Gechlechter ausgetheilet sind, also zwar, dass, wann ein Sohn zu einem solchen Alter kommt, worinnen er sich verheyrathen kann, er auf väterlichen Grund für sich und seine Braut ein Haus aufbaue, wann er nicht sonst schon ein leeres daselbst findet, und dieses geschiehet so vielmal, als das väterliche Erb solches zu ertragen geschickt ist; wann aber selbiges nicht mehr im Stand, was mehreres zu ertragen, muss er von dar weichen und sich eine andere Wohnung suchen.“

[30] Формата Снѣгполье у Буе, която намираме на картитѣ, е произлѣзла отъ погрѣшната етимология на неговитѣ водачи, които произвеждали името отъ снѣгъ; неговото Mt. Snegpolje е Руй.

цѣлата котловина отъ западъ къмъ изтокъ. На сѣверната страна къмъ сръбската граница се издига Руй Планина, цѣльта на нашето пѫтувание. На югоизтокъ наднича задъ близкитѣ гребени характеристичната скалиста пирамида Любаша. Тъкмо на срѣдата при село Ярловци полето се стѣснява отъ южната страна отъ изкокнѫла плоска тераса; върху й лежѫтъ слѣди отъ пространенъ градъ, гдѣто се изоравать тухли, зимници и римски и византийски монети (блюдоподобни мѣдени кѫсове отъ Комненско врѣме); слушахъ и за желѣзни острила на стрѣли и за нѣкъкъвъ си равенъ мечъ. Тази мѣстность се нарича Зѐмунъ. Прѣданието гласи, че тукъ нѣкога живѣли «Латини»; тѣ ужъ били изгонени отъ нѣкой посиленъ народъ и основали градъ Земунъ срѣщу Бѣлградъ — пакъ една отъ многобройнитѣ народни етимологии, образувани отъ подобието на имената. На югъ отъ тукъ въ планината на пѫтя къмъ Струма лежи селото Горàчевци, въ което не отколѣ бѣ намѣренъ малъкъ барелиефъ съ надписъ Κυρία Ἥρα, както и монети на царьетѣ Константинъ, Лициний, Валенсъ и т. н.

При хана въ началото на полето тъкмо бѣхѫ се събрали много селяни да купуватъ месо; вчера бѣхѫ се свършили строгитѣ Богородичини пости. На близо се издига стара могила, а по-нататъкъ въ полето още една; на западния край при село Клисура имало, казватъ, и трета. Въ първата странична долина на южнитѣ поли на Знеполье се вижда селото Бýсинци, центъръ на особенна грънчарска индустрия, която изработва зелено глечосани сѫдове по форма и орнаментика съвършенно старинни; имамъ отъ тамошнитѣ работилници нѣколко вази съ корместо тѣло и тѣсно гърло, около което сѫ наредени фигури на конье и птици, както и фигурата на единъ куфъ конникъ, който напомня прѣдисторическитѣ издѣлия или старитѣ «aquamanilia.»

Като оставѝхме шосето, тръгнѫхме на десно полека по единъ връхъ за въ село Турякòвци (10 ч. 5 м.), чиито разпръснѫти кѫщи стоѭтъ между ясени край широко сухо, съ свлѣчени обли камъне изпълнено корито. Отъ тукъ възлизахме на сѣверъ по червени и бѣли голежи, по които растѣхѫ само млѣчки (euforbiae), чакъ до водораздѣла между Знеполье и Ловнишка рѣка (11 ч. 20 м., около 1275 м.), гдѣто по полянитѣ се появи вече тинтява. Изгледътъ на Знеполье на всѣка минута ставаше по-ясенъ; хоризонтътъ съвършенно се изясни, само малки облачета ни пазѣхѫ отъ слънчевитѣ лѫчи. Като напрѣдвахме къмъ сѣверозападъ, достигнѫхме при политѣ на сѫщинския конусъ, доста стръменъ (11 ч. 45 м; около

1380 м.). Изолираниятъ връхъ се състои споредъ проф. Тоула отъ амфиболъ-гнайсъ, между варовникъ и пѣсъчникъ отъ източната страна и кристалинни аспиди и филити на западъ. Край полянитѣ растѣхѫ низки храсталаци буки, до които цъвтѣхѫ лѣпени, scabiosae, очеболци (potentillae) и шекерчета (coronillae); отзадъ пакъ се вече виждаше нашата Витоша. Отъ тукъ, безъ да слизаме отъ коньетѣ, вървѣхме съ голѣми забикалки по източния хълбокъ на горѣ. Скоро, приблизително на височина 1520 метра, се изгубихѫ всѣкакви издънки отъ гора и храсталакъ. По-нататъкъ на горѣ се простира само висока гѫста трѣва, между която имаше сума цвѣтя: блѣдосини звънчета (campanula rotundifolia), по-тъмни гергевденчета (Veronica), дребни каранфилчета, малки cerastiae и бѣли дѣдови зѫби (Digitalis purpurea). Безъ брой насѣкоми бръмчехѫ изъ въздуха; мухитѣ, неизбѣжни другари на планинскитѣ стада, безпокоехѫ пръхтещитѣ коње, а хвърчащитѣ мравки насъ яздачитѣ. Надъ главитѣ ни нелипсвахѫ нѣколко орли, които се тихо виехѫ.

За половинъ часъ бѣхме на върха, на който стои купъ камънакъ и съборенъ отъ вѣтъра тригонометриченъ колъ. Височината споредъ руското измѣрване е 1712 метра. Изгледътъ е единъ отъ най-хубавитѣ въ тѣзи земи и образува извѣстенъ pendant къмъ панорамата на Братя, вече поради своята лесна достѫпность; безъ мѫка се възлиза на коне чакъ на върха. Отъ Руй, който самъ отъ вскѫдѣ издава още отъ далече положението на Трънъ, се вижда почти цѣла нѣкогашна Dacia mediterranea. Тъкмо на сѣверъ се захваща гребенътъ на Стара Планина и върви като стѣна на югоизтокъ, гдѣто изчезва задъ широкия профилъ на плоския конусъ на Витоша, който господствува надъ цѣлия източенъ изгледъ. Между омарата на Софийско поле на лѣво отъ Витоша трептѭтъ бѣли ивици — нашата София, отъ която въ привечернитѣ часове тъй ясно се вижда на хоризонта звъновидниятъ Руй. На югоизтокъ въ далечината се протака колосалната Рила, днесь съ сиви мъгли на гребена. На южния хоризонтъ отъ изтокъ къмъ западъ постъпенно се издига Осоговъ, на чийто най-високъ връхъ Руенъ (къмъ 210°) пакъ се закрѣпили тъмни облаци. Нѣкѫдѣ около тройната граница лежи единъ осамотенъ издаденъ връхъ (къмъ 230°), може би Любатска планина въ Краище. На югозападъ се протакатъ отъ нашата планина по-низки гористи върхове, които образуватъ границата отъ къмъ Сърбия; червената стрѣха въ гората долу е българската митница Дъсчени Кладенецъ. На сѣверозападъ прѣзъ низкия водораздѣлъ се вижда отворена долина, пълна съ жълти ниви, вече въ

Сърбия въ Лѣсковечкия край. Задъ нея се издигатъ (къмъ 290°) нѣкакви високи далечни планини, които заграждатъ долината на Морава отъ западна страна. На десно отъ тѣхъ се синѣе на най-далечния хоризонтъ дългъ гребенъ, който веднага познахъ като старъ познатъ отъ първото ми пѫтувание по полуострова на 1874 г.: Ястребацъ между Крушевецъ и Топлица, задъ Нишъ. По-нататъхъ (къмъ 320°) се издига тъкмо срѣщу Витоша висока ней подобна скалиста планина съ стръмни хълбоци и остъръ връхъ, на върхо по-високъ отъ нашето гледище. Това е Суха Планина между Нишава и Морава. Нейниятъ дългъ гребенъ отъ тукъ виждаме отъ страната, отъ която се прѣдставя като единственъ нешинокъ връхъ; срѣщу насъ стои тъкмо нейниятъ най-високъ връхъ Ракошъ (1983 м.). На десно отъ него се познава продълговатиятъ прорѣзъ на долна Нишава между по-далечни и по-близки върхове. Хубавъ е изгледътъ най-близко на ССИ прѣзъ гѫститѣ гори на бѣлитѣ скали на пролома на Трънска рѣка, която, разбира се, лежи дълбоко подъ насъ; на дъното на самата рѣка неможемъ да надзърнемъ, но кривулитѣ на нейната провала добрѣ могѫтъ да се слѣдѭтъ. Лѣвиятъ брѣгъ на просѣката е явно по-низъкъ отъ десния. Подъ Балкана познаваме Драгоманскитѣ скали. Сѣверниятъ склонъ на Руй е полегатъ и гористъ; на югъ къмъ Знеполье се спуща съ страшни стръмнини (на спуска тукъ казватъ върля́къ).

Името на самия връхъ е особенно. Руй въ тази покрайнина означава смрадлика (тетря). Азъ не мислѭ обаче, че името на планината е въ зависимость съ тази дума, която е отъ гръцки произходъ (ῥοῦς, Rhus cotinus). Въ съсѣдство има още три значителни върха, наричани Ру̀енъ, единъ надъ Пшина, вториятъ — най-високиятъ връхъ на Осоговъ, третиятъ при Скрино на Струма. Струва ми се, че тѣзи планински имена произлизатъ отъ единъ коренъ, който е принадлежалъ, разбира се, на изчезнѫли сега езици.

По полянитѣ, по които растѣхѫ множество високи тинтяви въ цѣли купчини, слѣзохме около за половинъ часъ на западъ при единъ кладенецъ до една скала съ силно ехо, при който на бързо обѣдвахме. Въ по-нататъшния ни пѫть ни застигнѫ въ гората дребенъ дъждецъ на облакъ съ гръмъ. Слѣдъ единъ часъ бѣхме при митницата Дъсчени Кладенецъ. Около нея върви конска пѫтека долу въ Сърбия, гдѣто най-близко лежи градецътъ Власо̀тинци. Стока тамъ се прѣнася малко, за това пъкъ прѣзъ тамъ минаватъ доста много пѫтници. Въ новата чиста митническа българска кѫща срѣдъ гората живѣѭтъ двама чиновници съ нѣколко

стражари. Въ околнитѣ гори се скитатъ вълци, рогачи (тукъ елени), сърни, лисици, понѣкога и мечки или рисове.

Отъ тукъ слизахме цѣлъ часъ прѣзъ букова гора на югъ къмъ селото Милославци, което лежи вече въ Знеполско поле. Дъждътъ прѣстанж и на изтокъ се показа хубава джга. Въ лѣво виждахме постоянно трѣвистата пирамида на Руй, когато отъ прѣдъ въ голѣма далечина явно се показваше Рила съ заснѣжени збци. Задъ южния хълбокъ на Знеполье стърчеше острията зжбъ Голѣми връхъ (1487 м. споредъ руската карта), по-високъ отъ Любаша, която се издига на водораздѣла между Трънска рѣка и Струма, на югъ отъ село Херулъ, що принадлежи сжщо къмъ грънчарскитѣ селища. На близо стигнжхме шосето отъ Клисура, освѣнъ паднжлитѣ мостове доста добро, и тръгнжхме по дъното на Знеполье пакъ назадъ въ Трънъ. На южния склонъ на Руй подъ живописни склонове се виждаше селото Зелéни градъ, при което сжщо тъй има нѣкакво градище, а по-нататъкъ селото Зàбелъ съ запустѣлъ мънастирь [31]. Покрайнината съ прѣсната зеленина на своитѣ ливади, на мѣста мокри, напомняше Златишко поле, въ миниятуренъ образъ съ по-малки планини отъ странитѣ. За 2 часа отъ Милославци влѣзохме въ Трънъ, разбира се вече въ тъмно.

Исторически извѣстия за Трънската покрайнина има много малко. За най-старата търговия свидѣтелствуватъ сребърнитѣ Дирахински и Тасийски монети, които се намиратъ тукъ. Въ римско врѣме тукъ се срѣщали, както виждаме отъ намѣренитѣ тукъ паметници, двата господствуващи тогава въ свѣта езика. Голѣма часть отъ тази планинска мѣстность е принадлежала, може би, къмъ землището на града Ремесияна, чиито развалини лежжтъ при Бѣла Паланка между Нишъ и Пиротъ и чийто окржгъ споредъ извѣстията на Прокопия съдържалъ 30 крѣпости, съ имена повечето латински (Lupi fontana, Primiana, Spelunca, Aquas, Lamponiana и т. н.). Тъй като къмъ Ремесияна отъ три страни близко се приближавали землищата на съсѣднитѣ три града Naissus, Aquae (Бърза Паланка край Дунава), къмъ който е принадлежала и цѣлата долина на Тимокъ, и Serdika, която е обхващала и Пиротъ, нейната територия е могла да се разпространява само на югъ въ планинитѣ. Свидѣ-

---

[31] Забелескиятъ мънастирь е запустѣлъ приблизително въ началото на 18. столѣтие. Една негова книга, ржкописенъ миней, се намира въ Погановския мънастирь; купилъ іж отъ „катанитѣ" (сръбски или унгарски доброволци въ австрийскитѣ войски прѣзъ 18. стол.) за единъ грошъ попъ Паиси и іж подарилъ на св. Иванъ. Думата забѣлъ означавала старосръбски заградена гора или граница изобщо.

телство за тази свръзка съ романскитѣ покрайнини на долна Мизия е латинскиятъ надписъ на Прѣстолъ. Отъ друга страна грърцкитѣ паметници въ Горачевци, Туденъ и Пиротъ свидѣтелствуватъ, че южнитѣ и източнитѣ части на тукашната планинска область сж принадлежали къмъ землището на Сердика, гдѣто по монетитѣ и надписитѣ е употрѣбянъ грърцкиятъ езикъ. Въ срѣднитѣ вѣкове покрайнината е принадлежала къмъ Срѣдешката епархия, която споредъ хрисовула на царя Василия II. отъ 1019 г. обхващала освѣнъ крѣпостьта Перникъ на Струма градоветѣ Σύχοβος, може би при село Суково или изобщо въ долината на Суковска или Трънска рѣка, и несигурниятъ Σβενέατζος или Σβενέαπος, който може да се тълкува било като Ꙁвънѣцъ, днешното Звонци съ близкитѣ крѣпости и мънастири, или като Ꙁвънѣп(олъ), днешното Знеполье [32]. Покрайнината е принадлежала къмъ българското царство, и въ врѣмето, когато сръбската империя тъй великолѣпно се разпространявала на югъ къмъ Егейско море. На планината Чемерникъ между Знеполье и Враня още на Курипешича на 1530 г. била показвана нѣкогашната граница между Сърбия и България. Старата сръбско-българска граница е вървѣла отъ Желѣзнитѣ Дунавски Врата и то отъ планината Мирочъ срѣщу Ршава на югъ, около българскитѣ крѣпости Сврлигъ и Соколница подъ Ртань, прѣзъ прохода Куновица между Нишъ и Бѣла Паланка, чакъ къмъ пролома на Струма между Радомиръ и Кюстендилъ [33]. Слѣдъ като надвилъ султана Муса на 1413 г. Мохамедъ I. подарилъ на сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ, на своя съюзникъ, крѣпостьта Коприанъ (сегашниятъ Курвинъ градъ при Нишъ) и покрайнината Знеполье [34]. Дали Зелени градъ, споменуванъ въ договора на деспота Георги Бранковичъ съ Турцитѣ на 1443 г., е мѣстото съ сжщето име подъ Руй, не е доказано [35].

---

32 Голубински въ Историята на южнославянската черква отбѣлѣзва -πος.- Tomaschek, Zur Kunde der Haemushalbinsel 1, 28 споредъ Порфирия Успенски -τζος. Срв. моитѣ Handelsstrassen und Bergwerke стр. 68 бѣл. 220 и Arch. ep Mitth. X, 53.

33 Соколница и Сврлигъ нарича ги български крѣпости Константинъ Философъ на 1431 г., Гл. 42, 307. Срв. по този въпросъ Heerstrasse 107, Пер. Спис. 1. стр. 31 и Новаковича. Град Вишесав и Видинска област въ Годишњица кн. 5 стр. 153 слд., гдѣто доказва, че Порѣчъ при Желѣзнитѣ Врата билъ сръбски, Ключъ и покрайнината на И. отъ Мирочъ български. Куновица като сръбско-българска граница отбѣлѣзва Рамберти на 1534 г.

34 Дасть же юмоу и страноу Ꙁнеполь глаголюмꙋю. Гласник 42, 309. Срв. Новаковича въ Годишњица 3, 326.

35 Единъ връхъ Зелени градъ се намира на югъ отъ Лѣсковецъ, на западната страна на Морава. Миличевич, Краљевина Србија стр. 3.

Турското завладѣване на покрайнината е станжло навѣрно по миренъ начинъ, тъй като на Знеполци е била дадена привилегията да бждѫтъ войници. Тѣ, както и Панагюрци и други, ходили прѣзъ лѣтото въ Царигаръ да пасжтъ царскитѣ и пашовскитѣ атове и слѣдъ унищожението на старитѣ институции, послѣденъ пжть още прѣзъ пролѣтьта на 1876 г. Привилегиитѣ съединени съ войниклѣка привличали и населението отъ околностьта; отъ Брѣзнишко бѣгали селянитѣ въ Трънско като въ свободна земя. Затова и Знеполци не взели участие въ възстанието, което на 1841 г. избухнжло около Нишъ и Лѣсковецъ и станжло причина да се изпрати французския економистъ Бланки въ тѣзи краища. Турски селища, освѣнъ нѣколко кжщи въ Трънъ, не е имало въ цѣлата покрайнина, па и турскиятъ езикъ тукъ почти е непознатъ.

Прѣзъ Знеполье е водилъ пжтятъ отъ Враня за София, който прѣзъ 15. и 16. столѣтия повече е работѣлъ. Прѣзъ тукъ на 1410 г. султанъ Муса отъ София прѣзъ «планината Чемерникъ» съ неочаквано нахлувание изненадалъ сръбския вѣлможа Угльешъ въ Враня и ударилъ на съсѣдното Ново-Бърдо, тогава единъ отъ прѣднитѣ планински и търговски центрове на полуострова [36]. По този пжть сж пжтували сжщо на 1530 г. царскитѣ пратенници Никола Юришичъ и графъ Ламбергъ за Цариградъ. Тѣхниятъ прѣводачъ, Словинецътъ Курипешичъ, описва Враня съ стара крѣпость, послѣ шесть часа широката, «много хубава» гора Чемерникъ, на която споредъ него се захващала България, първото село Стрезимировци, въ което пратенницитѣ прѣзъ праздника на св. Михаила отпочивали цѣлъ день, хубавото, добрѣ обработено поле Знеполье [37] и пжтя прѣзъ върховетѣ за Брѣзникъ. Трънъ у него не се споменува; тепърва по-късно се явява подъ турското име Изнеболъ-касабаси («Знеполски градъ») или Таранъ-Паланка. Курипешичъ не споменува сжщо желѣзнитѣ руди, които се добивали вече въ тѣзи врѣмена около Чемерникъ (стр. 450). Хаджи Калфа знае въ Софийския санджакъ «кадилукъ» (сждебенъ окржгъ) Исненболъ [38].

Писменното изкуство въ Трънската покрайнина постоянно се е крѣпѣло. За това свидѣтелствуватъ не само многобройнитѣ надписи за подновяванието на черковнитѣ живописи въ 16. и 17. столѣтия, но и много ржкописи, главно евангелия; въ черквитѣ се чело поради недостатъкъ на печатани издания повечето само отъ

[36] Константинъ Философъ, Гласник 42, 305.
[37] „Nach einem schönen wol erpawten feld, genannt Snepolle."
[38] Hadži Chalfa, Rumeli und Bosna. Прѣв. Hammer стр. 57.

писани книги. Нѣкои евангелия, както по-горѣ споменжтитѣ въ Баринци и едно въ Бусинци, сж украсени и съ образи, разбира се доста примитивни. Това второто, което сега се намира въ Софийската народна библиотека, съдържа сжщо и редъ бѣлѣжки, като почнемъ отъ 1717 г. дори до наше врѣме. По-ститѣ черковни надписи сж старославянски съ юсове; по-новитѣ нѣматъ юсове, но се появява бъркотия въ употрѣбата на падежитѣ [39].

Съ чужбина тѣзи покрайнини почнжли пакъ да иматъ сношения, когато Австрийцитѣ на 1689 г. и 1737 г. обсадили Нишъ и Пиротъ. Въ първата война графъ Енеасъ Силвиусъ Пикколомини веднага слѣдъ побѣдата при Нишъ съ 1000 конника навлѣзълъ прѣзъ Пиротъ чакъ до Драгоманъ. Капитанъ Шенкендорфъ, който останжлъ като комендантъ въ Пиротъ, узналъ, че Турцитѣ се събиратъ при Драгоманъ, и излѣзълъ тамъ съ 1000 Сърби и Маджари. Турцитѣ били разбити при лагера си а самото село при всичкия отпоръ на селянитѣ било оплѣнено отъ Маджаритѣ. На другия день 29. Октомври обаче румелийскитѣ паши прѣдприели ново нападение и разбили Шенкендорфа, който изгубилъ 3 нѣмски офицера, единъ сръбски капитанъ и 502 сръбски и маджарски доброволци, но не се възползували по-нататъкъ отъ побѣдата. Когато на 1690 г. главната команда взелъ генералъ Ветерани, леки отряди съ помощьта на тукашнитѣ планинци прѣминжли нѣколко пжти чакъ до Струма. Подполковникъ Антонио Валерио Жичъ (Югославянинъ) съ 2500 пѣши Сърби на 23. Януари разбилъ 3000 спахии, яничари, Татари и Арнаути нѣкждѣ, каже, въ Софийско и съ загуба само отъ 40 души се върнжлъ къмъ Нишъ. При новото си нахлувание съ 2000 Сърби и 100 конника на 20. Марта разбилъ Турцитѣ при «Баня», както и до днесь се нарича отъ народа Кюстендилъ. Три дни подиръ това Шенкендорфъ съ 600 мушкетери, 500 Арнаути и 600 Сърби на коньe отъ Пиротъ нападнжлъ Перникъ и оплѣнилъ 4000 главъ добитъкъ. Прѣзъ нощьта на 9. Юли сжщиятъ пакъ излѣзълъ съ 100 Нѣмци, Унгарци и Сърби отъ Пиротъ за въ Трънъ, гдѣто неговата чета съ присъединението на селяни порастнжла на 1500 души, и на 11. нападнжлъ пакъ Перникъ, гдѣто му паднжли въ ржцѣтѣ голѣми запаси отъ храна и 3000 главъ работенъ добитъкъ; голѣма тур-

[39] По свитъцитѣ, които светиитѣ въ Лукавичката черква държжтъ, се чете: **въ начялѣ** (тъй) **бѣ слово**, на друго мѣсто . . . **чешж повѣдати**. Въ кубето на св. Рангелъ около връсть има надписъ съ голѣми букви, въ който се познаватъ думитѣ: **тако ризож сънимъ ю . . . дрѣва** и т. н.

ска сганъ го е прѣслѣдвала, но той щастливо се завърнжлъ заедно съ плячката [40]. Прѣзъ втората война сръбски доброволци, които пакъ образували авангардъ, обсадили Цариградъ и клисурата Іеже-вица. Прѣзъ Августъ на 1737 г. единъ полски капитанъ съ 100 избрани мжжье отъ доброволцитѣ прѣзъ своя 10—12 дневенъ походъ прѣминжлъ Зеленииградската планина и при село Периволъ въ Кюстендилско въ малко едно сражение отнелъ на Турцитѣ знамето и малко коньe [41]. Въ Перникъ и въ Периволъ и до днесь сжществува споменъ, че «Нѣмцитѣ» въ старитѣ войни дохождали чакъ тукъ.

Около 1760 г. за тѣзи планини е било учрѣдено ново епископство, тъй наречената Нишавска епархия, която обхващала Знеполско и Пиротско а центърътъ ѝ билъ въ Пиротъ [42]. Тя е принадлежала подъ Печската патриярщия; поне единъ Бусински попъ е отбѣлѣзалъ, че билъ опопенъ на 1759 г. въ Нишъ отъ Печския патриярхъ Гавраилъ, въ дена на св. Терапонтия.

Прѣзъ анархичнитѣ врѣмена на Селима III. Трънско станжло центъръ на Кърджалиитѣ. Една бѣлѣжка въ Бусинското евангелие гласи, че на 1796 г. (7304) «додоше Крежалие, млого зулумъ учинише». Въ Трънъ се поселилъ самиятъ прочутъ Карафеизъ (тукъ изговарятъ Каравезйя), единъ отъ първитѣ тѣхни началници, родомъ Арнаутинъ, и синъ му Алибей, който на 1821 г. воювалъ срѣщу гръцкитѣ хетеристи въ Влашко а на 1832 г. плѣнилъ София (стр. 27). Между неговитѣ оржженосци, които по турски се наричали сеймени, по албански пля́ка (означава старейшина), имало и християнски Трънчани, чиито синове и внуци и до сега сж живи. Карафеизово сѣдалище е била високата триетажна

---

40 Hauptmann Gerba, Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Mitth. des k. k. Kriegsarchivs. Abtheilung für Kriegsgeschichte, Neue Folge, II (Wien 1888) 115—179. Прибавена е снимка на интересна военна карта отъ 1689 г. Баня е отбѣлѣзана на островчето на рѣка Струма; въ съсѣдство лежжтъ при притока на Струма „Tragovistiza" (Драговищица), селата „Sovalana" и „Berivol" (Соволяно, Периволъ). Между Пиротъ, Лѣсковецъ и Кюстендилъ сж отбѣлѣзани Presniza (Брѣзникъ), Neupoli (Знеполье), Streliz (Стрелацъ въ Лужничката котловина подъ Суха Пл.), Срв. Hammer, Osm. Geschichte III³ 837, 843.

41 Comte de Schmettau, Mémoires secrets de la guerre de Hongrie 1737—1739, Francfort 1786 (имената сж пълни съ печатни грѣшки). Капитанинътъ се нарича на стр. 65 Албертъ Стански, на стр. 55 Шланке, noble Polonais. Бандайова, Бадайова стр. 40, 71 и др. не е, както Ка́ницъ (2, 299) мисли, при Драгоманъ, а познатото Подуево между Куршумлье и Прищина.

42 Извѣстието за тази епархия въ рускитѣ Матеріалы часть 3, кн. 5 стр. 40 гласи, че нейната граница се промѣняла споредъ промѣната на политическитѣ граници на окржзитѣ. Тогава (1877 г.) епархията е броела въ Пиротска каза 212 села, 86 енории, 52 черкви и 10 мънастира, въ Знеполска или Трънска каза 56 села, 38 енории, 20 черкви и 2 мънастира.

бейска кула, отъ сжщия видъ, каквито се виждатъ въ Кюстендилъ и каквито се забѣлѣзватъ по селата въ Албания и Херцеговина, даже и въ старитѣ християнски градове на Которска Бока, напр. въ Перастъ. Трънската кула се издигала въ Спахийската махала срѣщу сегашното ново училище; на 1882 г. тя била съборена до дъното за спечелване на мѣсто. Въ нея силниятъ бей подиръ военнитѣ и разбойнически походи е отпочивалъ въ кржга на избрани любовници.

Колко малко сж били познати тѣзи краища още прѣди немного години, вижда се най-хубаво отъ туй, че градоветѣ «Иснеболъ» и «Пирсникъ» (Трънъ и Брѣзникъ) по недоразумѣние били отбѣлѣзвани въ картитѣ между Видинъ и Пиротъ, въ околностьта на Бѣлоградчикъ. Тази бъркотия е отстранилъ отъ картитѣ на сѣверната подбалканска покрайнина тепърва Каницъ [43].

Самото Знеполье въ нашето столѣтие е било посѣтено нѣколко пжти отъ пжтници геолози. Буе (1837) намѣрилъ вече унищожено владичеството на Кърджалийскитѣ династии; кулата била прѣобърнжта на затворъ съ стражи отъ заптии [44]. Подиръ него тукъ е билъ Хохщетъръ (1869), който съ въодушевение пише за тѣзи идилични хубави долини, за разкошнитѣ алпийски поляни и за живото население [45]. По-подробно геологическо изслѣдване е направилъ професоръ Тоула (1875) [46].

Турцитѣ въ послѣдно врѣме на своето владичество гледали колкото е възможно по-малко да дразнжтъ населението, между което поради недостатъкъ на турски села нѣмали никаква подпора. Послѣдниятъ каймакаминъ въ Трънъ е билъ даже християнинъ, Българинъ отъ Търново; подобно изключение било допустнжто само въ Габрово. Прѣзъ войната Сърбитѣ подиръ побѣдата при Пиротъ обсадили къмъ края на Декември 1877 г. Царибродско, Трънско и Брѣзнишко, като подпомагали движенията на Руситѣ, които отъ София прѣзъ Радомиръ напрѣднжли чакъ задъ Кюстендилъ. Берлин-

---

[43] Тази погрѣшка е произлѣзла отъ една картографична компилация, некритично съставена отъ имената, които се намиратъ въ Хамеровия прѣводъ на Хаджи Калфа 1812. Срв. Heerstrasse 161.

[44] Буе на 1836 г. прѣминжлъ отъ Сѣръ прѣзъ Радомиръ, Брѣзникъ и долината но Лукавица за Пиротъ, на 1837 г. прѣзъ Лѣсковацъ, Зелени градъ, Трънъ и Брѣзникъ за София и назадъ пъкъ прѣзъ Радомиръ и Трънъ за Враня. Recueil d'itinéraires I, 86, 329. Mineralogisch-geognostisches Detail über einige meiner Reiserouten in der Europ. Türkei (1870). Sitzungsb. на Виенската акад. часть 61 (съ картичка).

[45] Petermanns Mittheilungen 1872, 96 (съ карта).

[46] Toula, Geologische Untersuchungen im westlichen Theile des Balkans. Виенскитѣ Sitzungsber. часть 81. и 88. (съ нѣколко илюстрации).

скиятъ конгресъ, вслѣдствие молбитѣ на Българитѣ и ходатайсвото на Руситѣ, далъ тѣзи три покрайнини на Българитѣ. Къмъ края на Май 1879 г. Сърбитѣ ги прѣдали на тогавашното руско окупационно управление въ България, отъ което за тѣхното приемание билъ изпратенъ полковникъ Лукашовъ съ малко отдѣление българска конница. Интелигенцията съ духовенството била на българска страна, и още прѣзъ сръбската окупация тайно, както и Пиротчани, усилно сѫ дѣйствували за присъединяванието къмъ княжеството [47]. Между селското население, особенно близо до границата и въ Брѣзнишко, сѫ останѫли тукъ тамѣ симпатии къмъ Сърбия, които отъ послѣдната сръбско-българска война навѣрно се обърнѫли.

Българитѣ изобщо за този край малко се грижехѫ. Князь Александъръ I. никога не посѣти Трънъ. Сѫщо и българска войска Трънчани не сѫ виждали, освѣнъ изпратената веднѫжъ тукъ нѣкоя и друга рота поради безредици при изборитѣ. Въ събранията Трънскитѣ прѣдставители бѣхѫ всѣкога съ либералитѣ и радикалитѣ. И инакъ малцина отъ българската администрация познавахѫ този хубавъ край отъ собственни наблюдения. Покрайнината е организувана като окрѫжие съ префектъ въ Трънъ, раздѣлено на три околии, мѣстна, Царибродска и Брѣзнишка. Слушахъ горчиви оплаквания отъ постоянното промѣнявание на чиновницитѣ, отъ гордостьта и надутостьта на младитѣ, току що израстнѫли държавни чиновници, които съ селянитѣ неискатъ и да говорѭтъ, и отъ безредието въ сѫдилищата. За това пъкъ самитѣ управители сѫ оставили всички добъръ споменъ. Нишавското епископство сега е унищожено; сръбскитѣ части сѫ присъединени къмъ Нишската метрополия, българскитѣ пъкъ къмъ Софийската [48]. Голѣми разноски се правѭтъ отъ българска страна за подобрѣнието на училищата. Първата година, когато Трънскиятъ окрѫгъ на 1879 г. билъ приетъ отъ българското управление, въ него се намирали само 16 училища съ 18 учители, 375 ученици и 12 ученички; на 1882 г. имаше освѣнъ 2 градски училища вече 50 първоначални съ 55 учители, 3 учителки, 3239 ученици и 330 ученички.

Между Сърбия и България отъ опрѣдѣлението на границата споредъ Берлинския договоръ дори до послѣднитѣ събития сѫще-

---

[47] Въ княжеството служѫтъ не малъкъ брой Пиротчани въ войската, въ администрацията и въ училищата. Всички сѫ фанатични неприятели на Сърбия.

[48] Прѣдпослѣденъ Нишавски епископъ е билъ Партений, родомъ отъ Галичникъ въ Дебъръ, български писатель; послѣдниятъ, Евстатий Пелагонийски отъ Бѣлово, за своитѣ български убѣждения е билъ прѣзъ сръбската окупация даже интерниранъ въ вѫтрѣшна Сърбия.

ствуваше пограниченъ въпросъ. Неговото начало е много просто. Границата върви отъ Стара Планина дори до тройната граница прѣзъ планински покрайнини, които недостигатъ голѣма надморска височина и затова сѫ чакъ до върха сравнително гѫсто населени, съ което съвършенно се отличаватъ отъ безлюднитѣ скалисти и гористи пустини напр. край високия Рилски или Осоговски гребенъ на турската граница. Всѣко пасбище и всѣка гора принадлежи къмъ землището на нѣкое село, което бива разпръснѫто въ малки групи на голѣмо пространство. Въ старо врѣме когато се опрѣдѣляли нови граници обикновенно се взимали подъ внимание прѣдѣлитѣ, които сѫ сѫществували «ab antiquo», старитѣ синори между земитѣ, покрайнинитѣ, общинитѣ, крѣпоститѣ и т. н., които отъ една страна се отстѫпвали на друга. При опрѣдѣлянието на границата въ Берлинския договоръ не се отстѫпили сѫществуващитѣ до тогава турски нахии и кази съ тѣхнитѣ прѣдѣли, ами била установена идеална линия единственно по водораздѣла, която е съединявала извѣстни точки, отбѣлѣзани въ досегашнитѣ доста неусъвършенствувани карти. Когато слѣдъ това новото разграничение отъ теоретическата карта, направено на зелената маса, било прѣнесено на дѣйствителна почва, оказало се, че тѣзи точки не лежѫтъ всички на водораздѣла между Морава отъ една една страна и Струма и Трънска рѣка отъ друга, за който договорътъ изрично говори. За това пограничната комисия оставала ги на страна (напр. планината Столъ на западъ отъ Дръжица) и слѣдвала просто «le partage des eaux». Поставянието на границата край водораздѣла имало обаче този резултатъ, че синоритѣ на много имоти частни и общински, даже и цѣли групи колиби (като село Прѣсѣка при Звонци или Топли Долъ въ Краище) били раздѣлени на двѣ. Сърбитѣ веднага, освѣнъ опрѣдѣлени мѣста, затворили добрѣ своята граница, даже издигнѫли срѣщу България пограниченъ плетъ, какъвто имали по-напрѣдъ срѣщу Турция. Селянитѣ отъ разпокѫсанитѣ селища горчиво се оплаквали, че имъ е отнетъ пристѫпътъ къмъ тѣхнитѣ земи задъ граница. Произлѣзохѫ погранични разправии, които съдържѫтъ въ себе си постояненъ зародишъ за конфликти. Българитѣ искахѫ ревизия на пограничната линия споредъ точкитѣ, споменѫти по име въ договора. Отъ друга страна Сърбитѣ се противѣхѫ на туй, като неискахѫ да допуснѫтъ да се опрѣдѣля нѣкоя нова граница. Този споръ не е подлаганъ на международенъ сѫдъ. Съ пограничния въпросъ се занимавахѫ нѣколко смѣсени комисии но безъ резултатъ. Самитѣ Сърби ясно изказвахѫ своитѣ притенции на Трънъ, като на

градъ взетъ прѣзъ войната отъ тѣхъ, и желанието да иматъ въ своя територия цѣлото порѣчие на Нишава. Най-послѣ дойде сръбско-българската война на 1885 г., чиято основна причина лежи тъкмо въ тѣзи погранични несъгласия. Букурещкиятъ миръ обаче нищо не промѣни въ пограничната линия между България и Сърбия.

---

2. Брѣзникъ и Радомиръ.

Отъ Трънъ за Брѣзникъ. Брѣзнишката котловина, старото Грахово поле, и нейнитѣ жители. Търсение на сребърнитѣ рудници отъ 1530 г. Изворитѣ на Струма. Крѣпостьта Перникъ. Радомиръ и неговата котловина. Прѣзъ дервента на Струма при крѣпостьта Земенъ за Кюстендилъ.

Отъ Трънъ тръгнѫхме на 28. Августъ на пладне за порѣчието на горна Струма. Градътъ прѣзъ нашето стоение бѣше може би по-оживенъ, отколкото други пѫть. Първиятъ день т. е. ставахѫ въ новата училищна сграда избори за събранието, а прѣди нашето заминавание почнѫхѫ се пакъ тамъ изпититѣ въ ваканционния курсъ за селски учители и учителки; момчета и момичета въ народни носии прѣдъ картитѣ и на таблата скоро отговаряхѫ на задаванитѣ въпроси. При излизанието изъ града слѣдъ раздѣлата ни съ познатитѣ, изненада ни нѣщо особенно; изъ една отъ послѣднитѣ кѫщи излѣзе селски мѫжъ, намъ съвършенно непознатъ, съ шише вино въ рѫцѣ и ни пожела сърдечно щастливъ пѫть съ по една глътка върху сѣдлото.

До Брѣзникъ се върви на конь $5^1/_2$ часа. Пѫтувахме безъ стража; цѣлата наша свита се състоеше отъ единъ бодъръ Трънски планинецъ въ хубава бѣла носия, който бѣше възседнѫлъ третия товаренъ конь Първиятъ откѫслекъ отъ пѫтя даже и не цѣлъ часъ дългъ, чакъ до кръстопѫтя къмъ Врабча, бѣше ни вече познатъ. Отъ тамъ тръгнѫхме на горѣ по сѫщата долина на югоизтокъ. Рѣката, на която по-горѣ казватъ не вече Сѣкѝрица а Яблàница, тече между върби по доста широко дъно, край шосето, което е тѣсно, но хубаво, като несмѣтаме липсата на мостове. Отъ странитѣ се виждаше царевица, барабой, житни снопове и конопени ниви, отъ които изхвърчахѫ множество птици. По високитѣ склонове женското население съ сърпове въ рѫцѣ бѣше излѣзло на късна жътва и усилено работѣше. Склоноветѣ сѫ високи, отъ сѣверната страна доста голи, отъ южната покрити съ низка гора. Страничнитѣ притоци влизатъ въ долината пакъ прѣзъ скалисти

проломи, както и при Трънска рѣка. По шосето срѣщахме многобройни учители въ селски дрехи съ голѣми чадъри, които отивахѫ въ Трънъ на изпитъ. Въ първото село Филиповци видѣхме пакъ селяни въ шопска носия, като дрънкахѫ въ кръчмата на «булгарина». Г. Златарски се отби къмъ едно близко мѣсто, наречено Стипса, гдѣто въ самото рѣчище на Ябланица се показватъ тънки жилки отъ въглища. Азъ между това седѣхъ прѣдъ хана при сухото корито на Вилиповска рѣка, която тече прѣзъ селото отъ изтокъ. Отъ веднѫжъ при най-ясно слънце незначителниятъ потокъ зашумѣ и пѣсъчното му корито за минута се напълни съ поройна жълта кална вода, която съ силенъ наклонъ бързаше прѣзъ сухия до тогава водениченъ язъ къмъ Ябланица. Моятъ другарь по-долу прѣдъ бурнитѣ води скоро отскочи на брѣга. Въ гората навѣрно сѐ изсипалъ силенъ дъждъ и намъ се вѣсти само съ бързото наводнение, причинено отъ него. Отъ срѣщната страна отъ западъ дохаждa, сѫщо тъй отъ тѣсна долина, потокътъ Клисурица; край него лежи по-горѣ въ гората при село Мисло̀вщица мънастирятъ св. Богородица, гдѣто вчера е имало тъкмо съборъ.

При по-нататъшния ни пѫть се отваря изгледъ на особенна плапинска панорама. На десно се издигатъ четире остри варовити пирамиди съ значителна височина въ единъ редъ една слѣдъ друга, почти паралелно съ шосето. Първата е Парамӯнъ Планина (1387 м.), чието име е запазило споменъ отъ много отколѣшни врѣмена (виз. παραμονή стража). Слѣдъ нея иде живописната, отъ всѣкѫдѣ отъ далече виждана Люба̀ша, най-високата отъ тѣхъ (1408 м.). Зачухъ, че подъ нея между селата Ля̀линци и Кривоносъ се намирало нѣкакво градище, казватъ съ надписи. Съжалявахъ, че не ни стигаше врѣмето, да се покатеримъ и на нейния връхъ; профилътъ на планината напомня алпийскиятъ остъръ Чюрганъ при Арлберкъ или Ниссенъ при Тунското езеро, разбира се въ миниатурни размѣри. Послѣднитѣ двѣ пирамиди сѫ по-малки и по-низки. Отъ другата страна на пѫтя стърчѫтъ подобни върхове, но отъ нашата долина се виждатъ тепърва отъ изворитѣ на Ябланица.

Задъ село Баба, отъ което при пѫтя се вижда впрочемъ само една сграда посрѣдъ тѫжния голъ край, се намира около $1^1/_2$ ч. прѣдъ Брѣзникъ водораздѣлътъ (822 м.) между Нишава и Струма. Това мѣсто, трѣвисто plateau, се нарича Бу̍кова гла́ва; въ турско врѣме тукъ е имало селище съ Черкези. Изгледътъ е доста

далеченъ; вижда се голиятъ Лилинъ, профилътъ на Витоша, мъглявата верига на Рила, по-низкитѣ върхове между Самоковъ и Радомиръ и въ тѣхъ прорѣзътъ на шосето отъ Радомиръ за Дупница. Прѣзъ пролукитѣ на Лилинъ на двѣ мѣста надничатъ дребни откжслеци отъ Стара Планина. Отзадъ се показваше пакъ Руй Планина. Най-близко прѣдъ насъ лежеше досадно еднобразното Брѣзнишко поле, много пространна котловина (до 750 м.) съ низки брѣгове, но съвършенно безлѣсна; едва край потоцитѣ расте по нѣкоя върба. Широкитѣ пространства сж покрити съ бодили и млѣчки (euforbiae). Овесътъ на всѣкждѣ още стоеше по нивята. Самиятъ **Брѣзникъ** се вижда тепърва отъ четвъртъ часъ пжть. Лежи при сѣвернитѣ поли на единъ на глед осамотенъ връхъ, който се нарича **Висо̀ки Брѣгъ** (926 м.). Той прѣдставлява отъ себе си голѣмо, нечисто и занемарено село (1256 ж.). Настанихме се въ хана, въ една стая надъ обора, ала отъ вонята, която проникваше прѣзъ слабия подъ, неможахме и да спимъ.

Брѣзнишката котловина и областьта при Горна Струма около Перникъ образуватъ покрайнината **Гра̀хово** съ 43 села, чието име като **Грахово поле** се споменува още у **Курипешича** на 1530 г.[1] Забѣлѣзахъ обаче, че старото това прочуто име сега много е изгубило отъ своето значение; думата **Гро̀ховецъ** се употрѣбя тукъ почти като псувня. Брѣзнишко заедно съ Бурелъ образуватъ сега особенна околия съ центъръ въ Брѣзникъ. Жителитѣ по носия и външность съвършенно приличатъ на Шопитѣ отъ Софийско поле, на които тѣ казватъ **Полци**, но нарѣчието имъ се приближава къмъ Трънското; тепърва въ Мещица подъ Лилинъ почватъ формитѣ отъ Софийския говоръ.[2]

Покрайнината е по-богата отъ Висок, Царибродско, Бурелъ или Знеполье. Около Брѣзникъ пакъ се виждатъ биволи. Голѣма прѣчка е липсата на гора; хлѣбъ и тухли тукъ се пекжтъ на слამененъ огънь. Самото население е съвършенно друго отъ туй въ планинитѣ, отъ които идеме. Лицата на жителитѣ сж груби и тжпи, а тѣхниятъ душевенъ животъ много ограниченъ; на работа въ чужбина неходжтъ, малцина отъ тѣхъ сж виждали Трънъ или София а и по отношение на училищата сж много лѣниви. Тѣхниятъ до-

---

[1] Подробнитѣ прѣдѣли на Грахово се описватъ въ едно писмо на архимандрита Зиновия, напечатано въ моя бълг. прѣводъ на Курипешича, Пер. Спис. 4, 87.

[2] Трънчани и Брѣзничани казватъ **пут**, Мещичани като Софийци **пато̀** (пжть).

машенъ животъ е малко утѣшителенъ. Познати сѫ като кавгаджии и пияници. Живѣѭтъ въ родове, които броѭтъ дори до 45 души и се наричатъ споредъ имената на старейшинитѣ. Отъ паданието на турското владичество обаче, особенно по-малкитѣ родове отъ 2—3 братя постоянно се дѣлѭтъ: по-голѣмитѣ, казватъ, по се крѣпѭтъ. Старейшинитѣ, на които казватъ и по турски чорбаджии, често се мѣнѭтъ, поради недовѣрие и недоволство; за това ставатъ между членоветѣ на рода нерѣдко жестоки сбивания, даже и убийства. Голѣма прѣчка за развитието на семейния животъ е една особенность, която на пръвъ погледъ прави чудно впечатление и служи на съсѣдното население за прицѣлна точка на всѣкакви солени остроти и за прѣдметъ на декамеронски анекдоти. Тя впрочемъ не се ограничава въ Брѣзнишко, ами се срѣща и въ Царибродско, въ извѣстни части отъ Софийско, въ Радомирско и Кюстендилско. Момцитѣ се женѭтъ повечего още съвършенно неузрѣли съ момичета доста възрастни, най-често 15—18 годишни съ момичета 20—25 годишни. Често въ селскитѣ кѫщи мислѣхъ, че младитѣ сѫ братъ и по-стара сестра, а тѣ бѣхѫ съпрузи. Причината на този обичай, казватъ, е — да дойдѫтъ въ кѫщата по-вече работни сили, главно женски. Съпружескитѣ длъжности при това на мѣсто синоветѣ често изпълняватъ бащитѣ или старейшинитѣ. Свадбитѣ се правѭтъ обикновенно отъ родителитѣ, безъ да се питатъ дѣцата за тѣхното мнѣние. Момитѣ, като по-узрѣли, иматъ обикновенно свои любовници и само съ принуждение се подчиняватъ на заповѣдьта на родителитѣ. Като резултатъ на туй сѫ, разбира се, честитѣ разводи а сѫщо и убийства. Най-ранни свадби ставатъ въ Царибродско, затова, казватъ, хората тамъ сѫ доста развалени. Въ Краище не отколѣ единъ селянинъ оженилъ малолѣтния си синъ, но когато неможалъ да се споразумѣе съ снахата, убилъ ѭ съ косата; билъ отсѫденъ на 15 годишенъ затворъ. Прѣмахванието на този развратъ е работа на черквата, която въ яснитѣ прѣдписания на каноническото право за възрастьта на съпрузитѣ би имала съвършенно достатъчна опора. Освѣнъ уговоренитѣ свадби тукъ, както и въ голѣма часть отъ България, е въ обичай отвличанието, обикновенно слѣдъ споразумѣнието на двѣтѣ страни, за което още поподробно ще поговорѭ.

Въ Брѣзнишко днесь нѣма ни единъ Турчинъ. Прѣди войната въ самия градецъ се намирали около 60 османски кѫщи, па и по селата живѣли нѣкои аги; селото Кошарево е било повечето турско. Административно Брѣзникъ въ турско врѣме билъ подчи-

ненъ на София, която отъ тукъ прѣзъ Лилинъ Планина е отдалечена не цѣлъ день пѫть. Черковно всѣкога е принадлежалъ подъ Софийската метрополия. За старини неможахъ нищо интересно да узнаѭ; тукъ има двѣ мънастирчета, св. Безсребреници на Црна Гора при село Гигинци, и св. Рангелъ при село Билинци, но и двата, казватъ, безъ каквито и да било особенности.[3] Прѣзъ войната Брѣзникъ билъ обсаденъ отъ Сърбитѣ, къмъ които тукашното селско население и слѣдъ това имало явни симпатии.

Зараньта на 29. Августъ се мѫчихме да изтълкуваме едно извѣстие и Курипешича. Словинскиятъ пѫтописецъ споменува, че при градеца Брѣзникъ се намиратъ сребърни рудници.[4] Въ паметьта на населението нѣма за тѣхъ никакъвъ споменъ. Обиколихме сѣверната и западната страна на Високи Брѣгъ, на който, казватъ, нѣкога имало мънастирь. Върхътъ на сѣверъ се спуща много стръмно, на югъ е свързанъ съ издъникитѣ на Лилинъ а отъ горѣ е плосъкъ и обрасълъ съ храсталакъ. Той се състои отъ мелафиръ и андеситъ, а по краищата отъ червенъ пѣсъченъ варовникъ. На сѣверозападния хълбокъ намѣрихме съвършенно тънички жили галенитъ, но никакви слѣди отъ вигни; г. Златарски съгледа и кристали пиритъ и халкопиритъ, както и легла отъ гипсъ и окъръ. Водата за пиение въ града стори ни се, че има донѣкждѣ желѣзенъ вкусъ. На западъ отъ върха изтича потокътъ Лесковъ долъ, въ който Неврокопци до не отколѣ (1880 г.) плавили злато, като живѣли въ лѣтни колиби. При неговото устие лежѫтъ Брѣзнишкитѣ кошари, около 10 минути отъ града, гдѣто сѫ на гражданитѣ, повечето земедѣлци, харманитѣ и хамбаритѣ. Надъ покрайнната панорама господствува острата Любаша; вижда се Витоша, Рила, Голо Бърдо надъ Радомиръ и на югозападъ нѣкакъвъ си звъновиденъ връхъ (отъ кошаритѣ 240°), може би въ Краище.

Водитѣ на котловината се втичатъ на югъ въ Струма, като се съединяватъ въ Брѣзнишката рѣка. Пѫтуванието отъ Брѣзникъ дори до Струма ($3^{3}/_{4}$ ч.) бѣше едно отъ най-досаднитѣ, поради тѫжната голота на широката долина съ низки брѣгове и съ многобройни мочури край шосето. Пладнешниятъ въздухъ подъ облачното небе бѣше тежъкъ както прѣдъ дъждъ. Единственното заселено мѣсто край пѫтя сѫ ханищата на село Ярджýловци. Срѣщу

---

[3] Тѣ сѫ стари: на 1586 г. единъ духовникъ „изъ Былина монастыря архангелскаго“ дошълъ съ Кюстендилския епископъ въ Русия. Гласник 47,196.

[4] „Kommen auf das Grachouopolle in ein stätlin, Pressnick genant, allda auch vil silber ertzt.“

тѣхъ се издига нова черква, която споредъ думитѣ на Цинцарина ханджия била неотколѣ съградена на мѣстото на старъ храмъ ужъ още «латински»; този епитетъ означава само голѣма старость. Въ дъждъ прѣминяхме прѣзъ значителното село Бáтановци и стигнахме рѣката Струма. Високо задъ рѣката врѣзано въ стръмнитѣ скали на Голо Бърдо върви широкото военно шосе отъ София за Кюстендилъ, построено още отъ Турцитѣ. Скалитѣ сѫ пѣсъчникови и правятъ особено впечатление съ своята червена боя. Слѣдъ единъ часъ се дотътрахме до Радомиръ.

Пѫтятъ отъ София за Радомиръ (5 ч.) за допълнение на пѫтописа трѣбва да опишѫ съ нѣколко думи. Прѣзъ Владайската сѣдловина между Витоша и Лилинъ (914 м.) надъ Княжево, лѣтното жилищё на Софиянци (стр. 72), прѣминаванието е доста мѫчно. Отначало се върви къмъ върха край единъ дивъ потокъ, който още принадлежи къмъ Дунавското порѣчие. Огромни камъне, свлѣчени отъ планинскитѣ хълбоци, изпълнятъ цѣлия край съ маса отломъци и балвани. Шосето е врито въ сѣверния хълбокъ, въ гладки, голи скали; на срѣща на южната страна се спущатъ габровитѣ и дѫбовитѣ Витошки гори чакъ до потока. Край шосето особенно впечатление правятъ остатъцитѣ отъ недостроената турска желѣзница отъ София за Скопие, която може да се слѣди дори до Кюстендилъ. Нощнитѣ и зимнитѣ пѫтувания прѣзъ тукъ, както добрѣ знаемъ отъ собственъ опитъ, сѫ неприятни, даже и опасни. На горѣ въ лѣво между кории и ливади лежи селцето Владáя, съ голѣма воденица на единъ Търновчанинъ, обикновенната изходна точка за изкачванието на Витоша. На самата сѣдловина при единъ осамотенъ ханъ се отдѣля на лѣво правъ пѫть за Дупница, по-пригоденъ за яздачъ отколкото за кола; минава прѣзъ селото Крапéцъ, при което се показватъ слѣди отъ стари желѣзарници, и върви къмъ селото наречено Дикáня въ Радомирско поле, гдѣто кръстосва шосето отъ Радомиръ за Самоковъ. И двата пѫтя отначало слизатъ къмъ млада Струма, която извира недалеко въ лѣво въ доловетѣ на Витоша а тукъ тече въ рѣчище, обрасло по брѣговетѣ съ дървета, прѣзъ малка, при това високо положение (до 720 м.), доста плодородна котловинка. На мѣстото гдѣто достигаме до водитѣ на старо прочутия Стримонъ, лежи въ лѣво селото Цръква (съ откѫслеци отъ гръцки надписи), на десно въ височинитѣ село Мóшино съ долове, гдѣто българското правителство отъ 1879 г. добива кафяви въглища (лигнитъ), които до сега служятъ, разбира се, само за малкитѣ нужди на сама София. Хо-

ризонталнитѣ прокопи достигатъ сега (1888 г.) вече 580 метра подъ земята. Задъ себе си постоянно виждаме Витоша, която отъ тукъ изглежда като огромна крѣпость.

Не слѣдъ дълго врѣме се появява голѣмото село Перникъ, послѣдно селище отъ Софийския край, въ който се намиратъ и изворитѣ на Струма. Шосето напуща лѣвия брѣгъ, притиснѫтъ отъ скали. Мостътъ съ двоенъ сводъ при самото село съ нѣкаква си драконовска глава отъ страна на стълпа, старитѣ каменни кръстове безъ надписи и полуподземната черквичка издаватъ, че това мѣсто е старинно. Задъ селото Струма си пробива тѣсенъ проходъ между стръмнитѣ варовити скали. Шосето се обръща отъ рѣката на десно и се врѣзва въ прилѣпнѫлия къмъ варовника червенъ пѣсъчникъ, слѣдъ което пакъ се навежда къмъ рѣката. Между шосето и рѣката се простира малко скалисто plateau и по него се забѣлѣзватъ слѣди отъ старобългарската крѣпость Перникъ. Градището е било доста пространно. Неговитѣ стѣни сѫ вече изчезнѫли, но се познаватъ тѣхнитѣ основи отъ рѣченъ камъкъ, споенъ съ бѣлъ хоросанъ, както и разпръснѫти откѫслеци отъ добрѣ изпечени тухли. Отъ югъ то е било пазено отъ страшната провала на Струма съ отвѣсни брѣгове. Околнитѣ селяни му казватъ Перинъ градъ. Перникъ най-напрѣдъ се споменува въ старата безименна легенда за св. Иванъ Рилски, издадена отъ Хилфердинга; този светецъ (въ 10. столѣтие) по едно врѣме живѣлъ ужъ при Перникъ на едно каменисто мѣсто близо при рѣка Струма, и отъ тукъ отишълъ на «планину Витошу», гдѣто живѣлъ въ гориститѣ пустини, докато най-послѣ се отправилъ на Рилската планина. Крѣпостьта въ срѣднитѣ вѣкове била ключъ на пѫтя отъ Македония за Крайдунавско. Византийскиятъ царь Васили II. два пѫти, на 1002 и втори пѫть на 1016 г. слѣдъ упорита тримѣсечна обсада безъ да свърши нѣщо се оттеглилъ отъ Перникъ, който билъ храбро защищаванъ отъ българския воевода Кракрасъ[5]. Още въ врѣмето на Анна Комнена тукъ е имало важна крѣпость. По-късно сръбскиятъ великъ жупанъ Стефанъ Неманя, когато прѣзъ разпаданието на Комненовото царство и подиръ прѣминаванието на кръстоносцитѣ отъ третия походъ (1189 г.) прѣвзималъ византийскитѣ замъци, опустошилъ и Перникъ. Че мѣстото е запазило своята важность и по-късно, за това свидѣтелствува сѫществуванието на малко уеди-

[5] Сегашнитѣ български поети, особенно Василъ Поповичъ и Иванъ Вазовъ по-често сѫ взимали защитата на Перникъ като прѣдметъ на своитѣ поезии.

нено османско селище на крѣпостната скала, което пропаднѫло тепърва на 1877 г., и събитията прѣзъ 1690 г. (стр. 514).

Задъ Пернишката тѣснина долината на Струма се разширява. Прѣзъ дървенъ мостъ, скритъ между високи дървета, шосето минава пакъ на лѣвия брѣгъ и върви, както се вече каза. по северния хълбокъ на каменистия връхъ, нареченъ Голо Бърдо (върха до 1160 м.) въ червеникава пѣсъчлива почва високо надъ Струма. Край десния брѣгъ се протака тѣсно плодородно дъно, на което между ливади и нивя се влѣкѫтъ недовършени, съ трѣва обрасли желѣзнични насипи съ оставени отвори за мостове. На сѣверъ се трупатъ вълниститѣ Трънски хълмове и между тѣхъ се подава като глава захарь Любаша. Тукъ отъ десно се присъединява шосето отъ Брѣзникъ.

Слѣдъ нѣколко забикалки край Голо Бърдо се отваря изгледъ на втората котловина на Струма То е Радомирско поле, по форма почти крѫгло, отъ изтокъ къмъ западъ около 20 километра длъго и отъ сѣверъ къмъ югъ около 15 широко. То е плодороденъ край, чиито ниви само тукъ тамѣ сѫ прѣсѣчени отъ малки вълнообразни хълмове или мочури, гдѣто се стичатъ водитѣ, които ненамиратъ лесенъ оттокъ. По ливадитѣ стърчѫтъ многобройни малки могилки. Теренътъ е по-високъ отъ Софийско поле и климатътъ хладенъ, планински (най-низкото мѣсто около 630 м.). Лоза тукъ не вирѣе, освѣнъ нѣколко кисели грозда при самия Радомиръ. Краинната панорама е заградена съ голѣми планини, на изтокъ огромниятъ осамотенъ конусъ на Витоша, съ пепелява боя и тѫпъ връхъ, а на югъ длъгитѣ сиви стѣни на зѫбестата Рила, която съ своитѣ лѣтни снѣгове отъ тукъ има съвършенно алпийски изгледъ.

Жителитѣ сѫ прилични на Шопитѣ около София, хора тънки та високи, съ широки лица, тѣсногръди и плещести, повечето чернокоси, въ кафяви калпаци, бѣли дрешки и тѣсно прилѣпнѫли бѣли беневреци отъ гѫста вълна, съ опинци на краката и твърдочервенъ вълненъ поясъ. Женитѣ, понѣкога съ юнонски фигури, носѭтъ сини дрехи съ бѣли орнаменти и тѣ съ червенъ поясъ, вапсани съ кърмъзъ. Лицата сѫ правилни и угледни, по-привѣтливи отколкото около София. Ала населението на Радомирско не е еднообразно и се дѣли на три части. Най-многобройни сѫ жителитѣ въ полето, гдѣто по-напрѣдъ е имало многобройни чифлици на турски аги; по своята неодѣланость приличатъ на населението около София. Покрай тѣхъ особенъ типъ сѫ хората около Перникъ, кокалести и твърдоглави, донѣкѫдѣ по-близки на Брѣзничани. Третата часть отъ Радомирско е

крайбрѣжната область на Струма, която обикаля полето отъ сѣверния му край, и планинската покрайнина отъ тукъ на сѣверъ къмъ Трънско. Долината край рѣката отъ самия Радомиръ чакъ до селото Жаблянъ, но не и по-нататъкъ, се нарича съ старото име Мракá[6]. Прѣдприемчивото тамошно население, което се занимава главно съ дюлгерство по далечни краища, напомня съвършенно Трънчани.

Градецътъ Рàдомиръ съ своитѣ широки праволинейни улици, които донѣкждѣ сж снабдени и съ алеи, и съ голѣмитѣ казарми прави впечатление на новъ, официяленъ градъ (2381 ж.)[7]. При входа отъ София стои на шосето простъ каменenъ сводъ съ надписи, съ които тукъ е билъ посрѣщанъ князь Александъръ I. на 1879 г. при първото му пжтувание по страната. Изпървомъ значителна часть отъ населението били Турци, но сега съвършенно се изселили. Старини нѣма; селището най-напрѣдъ се споменува въ 17. столѣтие у Хаджи Калфа като центъръ на единъ «кадилукъ». Тукъ се сбиратъ шосетата отъ София, Брѣзникъ, Кюстендилъ, Дупница и Самоковъ, което придава на града военно значение. Забѣлѣжителность е водопада, който вжтрѣ между Радомирскитѣ улици скача отъ бигорови скали около 12 метра дълбоко въ едно кржгло глинесто долче; неговата ширина лѣтно врѣме се намалява около до единъ метъръ. Самата рѣкичка, притокъ на Струма, се нарича Изворъ; нейната вода има остъръ варовитъ вкусъ[8].

Въ Радомиръ останжхме само нѣколко минути, като искахме до вечерьта да стигнемъ до входа въ пролома на Струма между Радомирско и Кюстендилско поле. Като взехме за водачъ единъ конникъ отъ окржжната жандармерия, вървѣхме най-напрѣдъ повече отъ часъ по широко, равно шосе на югъ, по дъното на Радомирската котловина. Тамъ срѣщахме многобройни кервани съ конье, натоварени съ кошове хубави овощия, които отъ Кюстендилъ въ голѣмо количество се носжтъ въ София. При първото село Върба на ливадата край шосето стоятъ два загадъчни паметника: единъ обълъ гладъкъ стълбъ, около два човѣшки ръста високъ, посрѣдата отъ единъ прорѣзъ стѣсненъ, и единъ четвероjгъленъ съ издълбани отъ странитѣ рѣзки по-високъ отъ човѣкъ на конь. Сега служжтъ на-

---

[6] Ж. родъ: Мракàта. То се срѣща къмъ 1330 г. у сръбския архиепископъ Данаилъ, Даничичово издание 193.

[7] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 3297 жители. (П.).

[8] При копанието на 10 метра дълбокъ кладенецъ въ самия Радомиръ намѣрили сж легло отъ вжглища, което показва, че вжглешнитѣ пластове въ Мошино не сж уединени. Златарски въ Пер. Спис. кн. 17, стр. 1.

вѣрно за прѣдѣлъ, но е ясно, че първоначално не сѫ били правени за тази цѣль. На западъ отъ тукъ при Струма у селото Пчелинци лежѫтъ на единъ върхъ развалини отъ крѣпость и черква; тамъ сѫ намѣрени огромни грънчарски сѫдове и особенно бакърена мрѣжена броня за главата на воененъ конь (сега у г. Архимандрита Зиновия). Това градище е може би римската Aelea въ Пеутингеровитѣ таблици на пѫтя отъ Сердика за Пауталия [9].

Подиръ шесть часа стигнѫхме до хана, който принадлежи къмъ село Попрненци. Тукъ е най-дълбокото мѣсто на Радомирската котловина съ нѣколко блата; прѣзъ тѣхния оттокъ въ Струма води дървенъ мостъ на каменни стълпове, задъ които се забѣлѣзватъ остатъци отъ нѣкой старъ друменъ калдаръмъ. Прѣзъ кѫсата почивка се загледахме въ профила на великолѣпната Рилска верига, която отъ тукъ се вижда по цѣлата ѝ длъжина отъ Мусалла дори до Струма.

Отъ тукъ шосето върви право на ЮЮЗ за Кюстендилъ. Надъ селото Изворъ то се изкача на високата Коньовска Планина, чиито върхове достигатъ до 1150 м. (единъ на югъ отъ Изворъ ни казахѫ, че се наричалъ Колошъ); на горѣ заобикаля прѣзъ кривулисти сѣнчести долини и излиза на една малка височина, на която лежи разпръснѫтото село Чукльево и чифлици съ старинното име Старопадàлишка махалà, «махалата, гдѣто сѫ нощували (падàлище) старитѣ кервани». Отъ тукъ се отваря назадъ далеченъ изгледъ дори до синитѣ контури на Стара Планина задъ София. На другата страна се слиза по стръмни склонове съ много забикалки дълбоко долу къмъ село Коньово при Струма. Погледътъ отъ тѣзи стръмнини на хубавото Кюстендилско поле е чудесенъ; на дъното отзадъ тъкмо подъ тъмнозеленитѣ гори на високата Осоговска Планина се свѣтлѣе бѣлиятъ градъ Кюстендилъ. Отъ Радомиръ до Кюстендилъ се върви съ конь около $5^1/_2$ часа.

Нашето намѣрение не бѣше да вървимъ по това познато и удобно шосе. Искахме да слѣдимъ течението на Струма, която прѣзъ скалисти планини си е отворила пѫть като е пробила огромни дервенти, чиито кривули се отдалечаватъ отъ шосето съ голѣмъ завой на сѣверозападъ. Отъ онзи ханъ ударихме на западъ съ бързъ рисъ, донѣкѫдѣ вече по тъмно. Подпланинската область съ голѣми

---

[9] На сѣверъ отъ тукъ въ планината при потока Свѣтла лежи селото Сиришникъ (544 жители). Незнаѭ за него нищо особенно, но по-напрѣдъ е имало нѣкоя по-голѣма важность. Хаджи Калфа (стр. 57) споменува т. е. „кадилукъ“ Сиришникъ, между Брѣзникъ и Звеполье, населенъ отъ „Българи християне“.

села е гжсто населена, и нашиятъ пжть, който кръстосваше пакъ слѣдитѣ отъ недовършената желѣзница, вървѣше повечето между висока буйна царевица. Селото Кàлище, гдѣто пристигнжхме слѣдъ единъ часъ, прави впечатление на заможно селище. Жителитѣ се радватъ при надѣждата, че желѣзницата ще се доизкара, тъй като при тѣхното село е проектирана станция. Младиятъ интелигентенъ кметъ заведе ни въ своята кжща, гдѣто се настанихме въ общинската канцелария, малка стаичка съ глиненъ подъ. Моятъ другарь постла малко сѣно на пода и разпрострѣ надъ него каучукова покривка; азъ легнжхъ въ нѣкакви си съвършенно нови ясли, напълнени съ сѣно, и мушнжхъ връзка правителственни вѣстници отъ общинския «архивъ» като възглавница подъ главата.

Походътъ прѣзъ тѣснинитѣ отъ Калище до Кюстендилъ на 30. Августъ отне ни 12 часа, въ които сж прѣсмѣтнжти, разбира се, честитѣ геологически спирания на моя приятель. На пжть съ конь, особенно лѣтно врѣме, трѣбва да се излиза колкото е възможно найрано, но моитѣ другари когато ги подканяхъ всѣкога намирахж причина да отлагатъ, главно да се подкрѣпятъ и по причина на разни приготовления, които отнемахж много врѣме. Нашия Трънски водачъ съ товарния конь изпратихме по шосето за Кюстендилъ и останжхме сами двамата съ стражара. Излѣзохме тепърва на 8 ч. 15 м. Прѣзъ една малка долинка съ блатлива рѣка, пълна съ ракита и балтийки (gladiolus communis), стигнжхме около развалинитѣ на малка каменна черквичка за 20 минути до Струма, тъкмо при мѣстото, гдѣто почватъ тѣснинитѣ между варовити и пѣсъчливи скали. Плешъ Планина на лѣво надъ рѣката е обрасла съ гжста джбова гора. На десно задъ рѣката се вижда селото Лòбошъ, при което ни показахж мѣстото на стария мостъ прѣзъ Струма и мѣстностьта наричана Царско селище. Нашиятъ пжть вървѣше по лѣвия брѣгъ подъ скалитѣ, повечето въ тѣсния прорѣзъ, направенъ за желѣзницата, но сега засѣтъ съ царевица. Скоро минжхме (9 ч. 10 м.) голѣмото село Жàбляно (на десния брѣгъ), гдѣто за наше очудване намѣрихме съвършенно добъръ мостъ прѣзъ рѣката; четиретѣ стълпа сж направени отъ дѣланъ камъкъ първоначално за желѣзницата, а горната часть е дървена. Тази постройка направили лани сами Жаблянци, повечето дюлгери, на свои разноски; когато имъ било натяквано, че безъ позволение си присвоили желѣзничния материялъ, отговорили, че когато желѣзницата дѣйствително ще се строи, тогава сами пакъ ще издѣлатъ отъ околнитѣ скали тѣзи камъне.

При моста свърнѫхме на лѣво по върха къмъ Жабленския монастирь. Пѫтеката върви половинъ часъ стръмно на горѣ край малъкъ потокъ, прѣзъ хубава дѫбова гора, прошарена съ зелени ливади, чиито краища заграждахѫ глогове съ узрѣли червени плодове и диви круши съ изобилно овощие. Мънастирчето св. Иванъ Прѣдтеча стои между скали и стари дървета въ приятна гора при изворитѣ на онзи потокъ: дървена черквичка, прилѣпена къмъ скалата, съ планински изворъ вѫтрѣ до олтаря, и двѣ три скромни стопански колиби. Той е билъ подновенъ тепърва неотколѣ (около 1870 г.) вслѣдствие видѣнието на нѣкой набоженъ момъкъ въ Жабляно, и то на мѣстото на стария мънастирь, за който свидѣтелствуватъ основитѣ на стѣнитѣ до черквата съ нѣколко сиенитови стълпа, които сѫ прѣнесени отъ далече, тъй като въ околностьта нѣма сиенитъ. Тукъ живѣе единъ калугеръ, който подвързва черковни и училищни книги на цѣлата околия дори до самия Кюстендилъ. Старини неможа да ни покаже никакви, на ни и каза, че и въ близкия мънастирь св. Никола при село Пещера, $1^1/_2$ ч. отъ десния брѣгъ на Струма, има наистина стара черквичка, но никакви книги или стари надписи [10].

Слѣдъ кѫса почивка слѣзохме пакъ долу къмъ Струма. Отъ десно иде по-голѣма рѣка, която извира чакъ въ Кюстендилско Краище надъ село Трекльенъ; тукъ се нарича Пещерска, по-горѣ Трекльенска рѣка. Долината на Струма се стѣсни дори приблизително на 60 метра; и на по-широкитѣ мѣста едвамъ се промъкнѫхме край Струма, като вървѣхме прѣзъ висока царевица, насадена край водата въ алувиялни бразди. Слѣдитѣ отъ желѣзницата ту се виждахѫ на десния, ту на лѣвия брѣгъ.

Тъкмо на пладне се отвори на лѣвия брѣгъ малка плодородна котловинка. Въ неѭ лежи селото Бѣлово; надъ него малко по-високо се намира Блатешница, пакъ едно отъ дюлгерскитѣ села, отъ които иде голѣмъ потокъ съ сѫщото име [11]. Отзадъ на котловинката се виждатъ скалисти врата, входа въ сѫщинскитѣ тѣснини на Струма. До тѣхъ на лѣво на една висота се издига подъ гората пакъ единъ малъкъ мънастирь, св. Иванъ Богословъ, черквичка съ кубе а до неѭ малка сграда съ нѣкаква си

---

[10] Архимандритъ Зиновий, тамошенъ гражданинъ, показа ни едно евангелие на книга отъ 16 — 17. столѣтие, безъ юсове, отъ Пещера. Прѣди години тамъ е намѣрена и нѣкаква антична статуя.

[11] Селото Блатечница е принадлежало споредъ грамотата на царя Ивана Александра отъ 1347 г. на мънастира св. Никола Орѣховски въ Софийско (стр. 19).

кржгла поиздадена кула. Цѣлото село бѣше заето съ вършенье; и мънастирятъ бѣше затворенъ, тъй като единственията̀ калугеръ самъ вършеелъ нѣкждѣ си далече въ планината.

Тукъ настанж послѣдната и най-тежка часть отъ пжтя. Тукашнитѣ хора сами незнаѭтъ много за пжтекитѣ прѣзъ тѣзи скали, тъй като който иска да иде въ Кюстендилъ, отива на горѣ по върховетѣ къмъ шосето, а не край рѣката. И нашиятъ стражарь знаеше пжтя само до тукъ, до границата на Радомирска околия. При Бѣлово се свършвахж и слѣдитѣ отъ желѣзницата; понататъкъ се показватъ тепърва при село Мазарачево въ Кюстендилско, гдѣто обраслитѣ съ трѣва и жита прокопи изглеждатъ вече като нѣкои «прѣдисторични» окопи. Прѣбродихме (12 ч. 25 м.) подъ селото Струма, чиито кални води прѣдъ онѣзи скалисти врата широко се разливатъ и отъ врѣме на врѣме ставатъ лоши наводнения. На другия брѣгъ подъ скалитѣ стоеше още една кжщичка, между сливи, снопове овесъ и високъ конопъ, който на слънцето чудно миришеше. Влизанието въ тѣснината (12 ч. 35 м.) прави голѣмо впечатлѣние. Отъ двѣтѣ страни стърчжтъ високи скалисти стѣни отъ доломитовъ варовникъ, по чиито пепеляви склонове зеѭтъ високо на горѣ пещерообразни ровове. Самитѣ врата иматъ само около 40 метра ширина. Рѣката съ високъ плѣсъкъ прѣзкача прѣзъ свлѣченитѣ камъне. Само изобилниятъ пѣсъченъ наносъ, който изпълня около двѣ трети отъ рѣчището, дава ни възможность да прѣминемъ край десния брѣгъ; срѣщната лѣва страна съ прѣчупени пластове, около 100 метра висока, се спуща право въ водата Когато е дълбока водата, очевидно всичко отъ скала до скала е залѣто отъ бурнитѣ вълни на затворената Струма, чието дѣйствие се вижда и по изгладената повърхность на стѣнитѣ отъ двѣтѣ страни.

Вжтрѣ въ тѣснинитѣ настава великолѣпенъ пустъ край, който до нѣкждѣ напомня прохода Lueg въ Салцбурскитѣ Алпи, дълбокъ, тѣсенъ, почти 4 ч. дългъ долъ между доломитови скали, отъ долу подъ които понѣкога се подава пѣсъчникъ. Една остра кривула иде слѣдъ друга. Всѣки завой задъ всѣки скалистъ издадъкъ е отдѣленъ свѣтъ за себе си, въ който се не вижда далече нито напрѣдъ нито назадъ. Склоноветѣ иматъ различенъ характеръ. На лѣвия брѣгъ нерѣдко се спущатъ низки джбови храсталаци между свлѣчени балвани стръмно долу чакъ до самата рѣка, и отъ тѣхнитѣ зелени листа се издигатъ чудно сформирани високи бѣлизникави стълпове и игли, които напомнятъ извѣстнитѣ Бѣлградчишки скали. По нѣ-

кога тѣ сж наредени двайсеть единъ слѣдъ другъ. Десниятъ брѣгъ е повечето дивъ и скалистъ; на мѣста срѣщу зеления склонъ се издигатъ огромни отвѣсни стѣни съ хоризонтални пластове дори 4—500 метра надъ рѣчището. Високо на горѣ въ тѣхъ се чернѣжтъ тъмнитѣ отвори на пещеритѣ и цѣли редове по-малки дупки или пукнатини съ червени краища, а около тѣхъ съ разперени крила безспокойно прѣхвъркатъ хубави голѣми орли, крегали и соколи. Навѣрно сме имъ нарушили обикновенната тукъ тишина; бързо влизатъ и пакъ излизатъ отъ своитѣ въздушни дупки. Долу при водата задъ самия входъ има признаци още отъ близки хорски селища: овесни и конопени нивички, селски в а̀ р н и ц и, първо лозе, което видѣхме прѣзъ това планинско пжтувание, прѣдизвѣстникъ на по-топълъ край, и крави, които се прохлаждахж въ рѣката, въ потихитѣ ѝ мѣста. Скоро обаче се намѣрихме въ покрайнина, явно малко посѣщавана. Пжтеката въ камънака и пѣсъка край рѣката едва се познаваше. Самото рѣчище е пълно съ балвани и прагове; наклонътъ на Струма въ цѣлата тѣснина отъ Калище до началото на Кюстендилско поле възлиза приблизително на 120 метра. Тъй като скалитѣ ту на десния, ту на лѣвия брѣгъ се приближаватъ право до водата, трѣбваше едно слѣдъ друго да прѣбродяваме рѣката. За единъ часъ прѣбродихме ж вече петь пжти; рѣката е тъй дълбока, че на мѣста водата ни дохаждаше до ботушитѣ.

На едно мѣсто неможехме изобщо край водата да вървимъ на прѣдъ. Пжтеката тамъ върви по лѣвия брѣгъ като лжкатуши вратоломно между храсталакъ, съвършенно близо около нѣколко отъ споменжтитѣ чудно издадени стълпове, достига почти до горната скалиста стѣна и слѣдъ това пакъ се спуща стръмно на долу къмъ водата. По-нататъкъ (1 ч. 45 м.) пропастьта се малко поотвори и върху ни падна веселъ слънчевъ лжчъ, който инакъ се отражаваше само отъ горнитѣ зжбци на високитѣ скали. Ето подъ скалитѣ край рѣката и малъкъ оазисъ, стари орѣхи и осѣни съ младочета лѣски, смрики и дрѣнове, проплетени отъ дива лоза. Слѣзохме за нѣколко минути отъ коньетѣ, хапнжхме орѣхи и голѣми зрѣли дрѣнки и ги залѣхме съ вода отъ изворчето, което шуртѣше между дебелитѣ корени на дърветата. Не слѣдъ много врѣме прѣбродихме щести пжть рѣката и намѣрихме слѣдъ нѣколко минути градинка съ култивирани сливи и други слѣди отъ хора.

Тукъ се отвори (2 ч. 30 м.) великолѣпенъ скалистъ амфитеатъръ, по чиито склонове пакъ не липсвахж многобройни малки пещери. Отъ десния брѣгъ излиза къмъ югоизтокъ дългъ

каменистъ издадъкъ и на края му, около 100 метра надъ повърхностьта на Струма, се бѣлѣѭтъ върху една мѫчно достѫпна чука каменни основи на пространно градище. Казватъ му З е́ м е н с к о к а л е́; цѣлиятъ тозъ непроходимъ край въ тѣснинитѣ на Струма отъ Бѣлово до Рѫждавица изобщо се нарича отъ населението З е́ м е н ъ. Това е Ꙁемльнъ градъ, по-често споменуванъ въ южнославянскитѣ паметници отъ 12—14. стол. На западъ крѣпостната скала се спуща много стръмно къмъ рѣката; на истокъ на нейнитѣ поли се зеленѣе край водата тѣсна малка ливада съ ширококлонести орѣхи и малко лозе. При гърлото, съ което се отваря на сѣверъ пристѫпъ къмъ градището, намѣрихме пакъ хора, мѫжье и жени вече въ Кюстендилски носии, които на малкия харманъ карахѫ конье въ крѫгъ и се вглеждахѫ въ насъ съ непристорено очудвание. Казахѫ ни, че сѫ отъ село Скакавица, отъ тукъ, каже, още далече. Искаше ми се да се изкачѫ горѣ на градището, но за такъвъ пѫть трѣбвахѫ единъ или два часа, а ние бързахме, да не ни стигне нощьта въ тѣснинитѣ. Крѣпостьта е служила по-скоро за добро прибѣжище отколкото за защита на нѣкой пѫть; прѣзъ дефилето едва ли нѣкога се е пѫтувало много, тъй като зимно врѣме и при дълбока вода то навѣрно съвършенно се затваря.

Отъ тукъ останѫхме постоянно на десния брѣгъ, но пѫтятъ, при всичко че въ рѣчнитѣ завои се явявахѫ малки ливадки, не бѣше много по-лесенъ. Сивата боя на скалитѣ става по-тъмна. Найпослѣ (4 ч. 15 м.) се отвори неочаквано хубава панорама, която въ пустинитѣ на Балканския полуостровъ малко има равни на себе си. Долината съ рѣчището на Струма между скалитѣ малко се поотвори съ обратъ къмъ западъ. Около единъ километъръ прѣдъ насъ се издигаше напрѣчна варовита стѣна повече отъ 100 метра висока, надъ която отзадъ се подавахѫ други по-високи шубрачести планински гребени. Надъ склона на самия край на провалата стърчѫтъ глинени кѫщички съ червени стрѣхи, като лѣстовичини гнѣзда, а отъ тѣхъ изъ стѣната скачатъ долу два сребропѣнести тънки водопада. Долу, гдѣто тѣхнитѣ води се втичатъ въ Струма, подъ скалата се зеленѣе гѫста горица отъ тополи, ябълки и сливи, въ която се крие малка воденичка. Отъ разлаганието на варовника се образува около водопада хубавъ бигоръ[12]. Отъ десно отъ къмъ

---

12 Въ Кюстендилъ единъ Дебралия ни разправи, че въ покрайнината Д е б ъ р ц а при Охридъ бигорътъ се образува тъй скоро, че жителитѣ го оставятъ да се кондензира въ издѣлани басейни, които се изпълнятъ, каже, вече за една недѣля. При сама Дебра има, каже, пещера единъ часъ дълбока, въ която се добива а л ч и я (гипсъ).

високитѣ планини при селото Злогошъ въ Краище иде широкъ суходолъ, пѣсъчно, много наклонено корито, което само подиръ дъждъ се пълни съ кални, силни води. Струма, като не може да си пробие пѫть на прѣдъ, подъ водопадитѣ отъ лѣво се обръща на югъ пакъ прѣзъ скалисти долове. Селото горѣ се нарича Скака̀вица; името е въ свръзка съ мѣстоположението на селото, тъй като скокъ се нарича изобщо въ България водопада [13].

Изгледътъ бѣше хубавъ, но ние не бѣхме весели. Стоехме долу между балвани и купчини пѣсъкъ въ коритото на Струма и напраздно се озъртахме прѣзъ кѫдѣ да тръгнемъ по-нататъкъ; никѫдѣ се невиждаше, какъ отъ тѣзи дълбочини ще излѣземъ пакъ горѣ. Нѣколко изстрѣла произведохѫ силно ехо, но отъ никѫдѣ се не обади човѣкъ. Ударихме направо къмъ водопадитѣ Прѣзъ обли свлѣчени камъне и грамади дребенъ камънакъ пристигнѫхме до едни отъ тиня заобиколени острови отъ мекъ наносъ съ огромни стари орѣхи, подъ чиито корони въ влажната сѣнка царуваше отвратителенъ блатливъ хладъ. Коньетѣ потъвахѫ въ тината, която плѣскаше подъ тѣхнитѣ копита, но хора въ воденицата нѣмаше. Най-послѣ издирихме една тѣсна козя пѫтека, която по склона възлизаше между дѫбовъ храсталакъ на върха. Най-лошото мѣсто бѣше глинестиятъ сипей, отъ гдѣто земята въ дъждовно врѣме се рони долу, мѣсто немного широко, но шеметно, прѣзъ което съ напрѣгнѫта внимателность прѣкарахме себе си и коньетѣ. Прѣзъ низикъ дѫбакъ и нѣколко лозя излѣзохме по лека лека чакъ до селския мекъ пѫть, който води прѣзъ планинитѣ отъ Скакавица на югъ въ полето. Тамъ отъ сѣнката на провалата излѣзохме пакъ на горещото слънце. Струма оставихме на лѣво въ тъмния долъ. Между Скакавица и Ръждавица се намира най-тѣсното мѣсто на цѣлия проломъ; въ него надъ единъ отъ голѣмитѣ завои стоѭтъ на стръмна конусообразна скала три стѣни отъ стара четвероѫгълна кула. Въ тази тѣснина рѣката се обръща отъ югозападната си посока на югоизтокъ. При Ръждавица пъкъ се намира долната скалиста врата. Между това нашиятъ изгледъ скоро се съвършенно

---

[13] Това село се нарича Полска Скакавица за разлика отъ другата Каменичка С. на З отъ Кюстендилъ. — Споредъ Григоровича (пѫтописъ 2 изд. стр. 42) въ Хиландарския мънастирь покрай грамотата на бълг. царь Александъръ, дадена на 1347 г. на мънастира св. Никола Орѣховски, се пази друга безъ дата, почти еднаква, дадена на сѫщия св. Никола отъ Стефанъ Урошъ, „краль на сръбската и поморската и Овчеполската и Велбуждската земя", незнаѭ дали оригинална, съ нѣкакъвъ си чуденъ разбърканъ правописъ; покрай горѣ споменѫтата Блатечница и др. въ неѭ се прибавя още и селото Скакавица.

отвори (5 ч. 15 м.): показа се равното Кюстендилско поле на дъното между планини, въ което при политѣ на отсрѣщнитѣ планини се бѣлѣеше Кюстендилъ, още 3 ч. далече, а по-близо до насъ голѣми села, заобиколени съ пространни градини.

При политѣ задъ широкото сухо корито на нѣкой планински потокъ прѣминжхме прѣзъ селото Стенско (6 ч. 15 м.), въ което се издига пустата сега Стенска кула, четиреетажна отъ камъкъ и греди съ отворенъ чардакъ въ най-горния катъ, споменъ отъ турскитѣ владѣтели[14]. Задъ селото прѣбродихме прѣзъ топлата вечерь дълбоката Драговищица, която не далеко подъ Стенско се втича въ Струма, по нататъкъ Соволщица (7 ч.) и много градински вади за поение. Тъй като добрѣ вече знаехъ покрайнината, пуснжхъ нашия водачъ, който свърнж на лѣво за у дома си къмъ шосето за Радомиръ. Кюстендилъ, като всѣки източенъ градъ, нощя съ своитѣ криви, лошо постлани улици е цѣлъ лабиринтъ. Съ мжка намѣрихъ единъ познатъ ханъ, чийто персоналъ съ засукани мустаци, съ оржжия въ пояса и гръмовити гласове при свѣтлината на фенеритѣ имаше извѣстенъ разбойнически типъ. Но ето че надойдохж сума български приятели, които напраздно излѣзли задъ града, като се надѣвали да ни срѣщнжтъ. Младиятъ директоръ на реалното училище г. Тодоръ Иванчовъ, възпитанникъ на медицинското училище въ Монпелие а напослѣдъкъ въ врѣме на регенството и министъръ на просвѣщението, заведе ни въ своята гостоприемна кжща.

---

3. Кюстендилъ.

Кюстендилско поле. Градъ Кюстендилъ, неговата околность и топли извори. Античпи и срѣдовѣковни старини; римската Паутапия и славянскиятъ Велбуждъ. Пограничниятъ животъ. Македонскитѣ харамии.

Кюстендилската котловина или «поле» заслужва всичката похвала, която сж изказали за него Буе и Хохщетъръ. То е трижгъленъ басеинъ посрѣдъ високи планини, долу гористи, на горѣ покрити съ ливади. Неговитѣ размѣри сж незначителни. Длъжината на равното дъно отъ изтокъ къмъ западъ не е по-голѣма приблизително отъ 15 до 18 километра; сжщо и ширината отъ сѣверъ

---

14 Едно пасбище между градинитѣ на югъ отъ Стенско се нарича Шишманица.

къмъ югъ, отъ Стенско до крѣпостния връхъ надъ Кюстендилъ въ права линия възлиза приблизително само на 10 километра. Най-дългата страна на трижгълника е южната, гдѣто полето се прилѣпя къмъ високата гориста верига Осоговска Планина[1] чиито върхове надминаватъ 2000 метра; при политѣ на единъ неинъ издадъкъ, коронуванъ съ старо градище, е разположенъ много стариятъ градъ Кюстендилъ. Сѣвероизточната страна на трижгълника образува рѣка Струма, която на сѣверния жгълъ на полето излиза отъ скалиститѣ тѣснини, прѣзъ които току що прѣминжхме, и отъ тукъ тече на югоизтокъ, до като влѣзе въ нови тѣснини, сжщо тъй каменисти и кривулисти съ подобни градища. Задъ Струма стърчжтъ скалисти планински гребени, 1000—1300 м. високи, прѣзъ които води шосето за Радомиръ и София; тѣ нѣматъ общо название и се наричатъ споредъ близкитѣ села Црвенянска или Кòньовска Планина, по-южниятъ Тавàличка Планина[2]. Сѣверозападната страна на трижгълника е заградена съ по-низки върхове, които изпълнятъ на единъ день пжть тъй нареченото Краище чакъ до тройната граница между България, Сърбия и Турция; най-близкиятъ отъ тѣхъ е Лѝсецъ (1508 м.) на западъ отъ града.

Алувиялното дъно на Кюстендилско поле има срѣдно 470—500 м. надморска височина и е доста неравно, поради низкитѣ, проточени дилувиялни хълмове, пълни съ свлѣчени обли камъне, тъй като се простиратъ между рѣкички, които текжтъ почти паралелно отъ западъ къмъ изтокъ до Струма. Отъ тѣзи рѣки най-голѣма е Драговѝщица,[3] която тече отъ Краище; по на югъ иде отъ Каменичко поле Совòлщица, по на горѣ наречена Грленска рѣка,[4] а най-долу си върви Бàнщица или Жѝленска

[1] Името Осоговъ е старо; срѣща се въ животописа на св. Иоакимъ Осоговски, който е живѣлъ въ 10. столѣтие, и въ други паметници. Името „Дованица Планина“ на картитѣ е произлѣзло отъ нѣкое недоразумѣние на пжтувачитѣ, които не сж познавали мѣстния езикъ; грѣшката е произлѣзла може би отъ селото Доганица на сѣверозападъ отъ Кюстендилъ, при което на границата има и незначителенъ гребенъ Догановска Планина.

[2] Името Вербина Планина на Австрийската карта е произлѣзло по недоразумѣние; тамошното село отбѣлѣзано като Върбнна, се нарича Гърбино.

[3] Рѣката „Tragouistiza“ е отбѣлѣзана още на австрийската карта отъ 1689 г. (вж. стр. 515 бѣл. 40). Името „Dobreluka“ на австрийската карта не е познато въ Кюстендилско. Добра Лука се нарича само едно поточе при Колоница въ Краище близо до сръбската граница; другъ потокъ Дълга Лука тече пакъ тамъ при село Мелна.

[4] Рѣка Каменча у Данаила на 1330 г., Камена рѣка въ една старопечатна книга отъ 1566 г.; тя е кирилски часословъ, който е печатанъ въ Венеция отъ Яковъ „отъ подкрыли великиіе горы Осоговчей близъ Коласискаго града (т. е. Кюстендилъ) отъ мѣста нарицаіема Камена Река“

рѣка, която тече прѣзъ градинитѣ на самия Кюстендилъ. Въ тѣзи рѣки до неотколѣ се плавѣло злато.

Самото поле съ една дума е градина, овощенъ край. Най-много пространство завзематъ сливови градини, изкуственно поени съ вади отъ рѣки и потоци, съ дървета насадени въ редове. Развъжданието на сливи за износъ се почнжло въ голѣми размѣри тепърва отъ Кримската война. Сушени сливи на кервани се изнасятъ въ Солунъ, а отъ тамъ се разпращатъ въ Триестъ и Марсилия; на западнитѣ тържища, покрай босенскитѣ сливи, сж познати подъ името «турски сливи.» Жителитѣ твърдятъ, че ужъ на петь години веднжжъ всѣкога имало по-изобилна беридба; споредъ официялната статистика прѣзъ Кюстендилската митница на 1883 г. били изнесени 261,023 килограма сушени овощия на сума 81,923 лева. Покрай синитѣ сладки сливи забѣлѣзватъ се по градинитѣ и други овощия: голѣми жълти круши, обемисти сочни ябълки, сладки череши и възкисели вишни, дребни жълти сливи, праскви, мушмули, черници, орѣхи и т. н. Покрай зеленчука се развъждатъ особенно пъпеши и дини, които лѣтно врѣме съ цѣли кервани се разнасятъ въ Радомирско и други по-хладни околни краища. София изобщо се снабдява съ всички овощия или отъ Кюстендилъ, или отъ Румелия. Освѣнъ градини въ Кюстендилската котловина се забѣлѣзватъ и житни и царевични ниви; тѣ се сѣятъ всѣка втора година, като се оставатъ една година да лежятъ угаръ. По хълмоветѣ се забѣлѣзватъ хубави лозя; тукашното вино е прѣкрасно, но се изпива повечето въ самия край. Въ по-ново врѣме се въвежда и развъжданието на тютюна, чиято собственна область обаче почва малко по-нататъкъ на югоизтокъ, въ Дупнишко поле, въ топлата котловинка около Кочериново и задъ турската граница въ Джумая въ долината на срѣдна Струма. Българското правителство се опита и за развъжданието на памука, но до колкото знаж, безъ успѣхъ.

Въ лѣтнитѣ мѣсеци старитѣ орѣхови кории, тъмната зеленина на градинитѣ и лозята и златокласитѣ ниви заедно съ ливадитѣ и горитѣ по политѣ на планинитѣ придаватъ на покрайнината извѣстенъ юженъ характеръ прѣзъ дневната горещина и шумното пѣние на щурцитѣ въ звѣзднитѣ топли нощи. Обаче отъ италиянския климатъ тукъ сме още далече. Зимата е наистина по-умѣрена отколкото въ Радомиръ или София, но всѣкога доста остра; подъ влиянието на околнитѣ планини понѣкога още въ мѣсецъ Октомври пада раненъ снѣгъ. За това тукъ бадемитѣ и кестенитѣ неузрѣватъ. Кюстендилската котловина е само уединенъ по-топълъ оазисъ посрѣдъ

планински краища; отъ града за два часа на всички страни се отива въ покрайнини съ хладни лѣтни нощи, съ дребни овощия и слаби жита. Споредъ терминологията на мѣстнитѣ жители цѣлиятъ тукашенъ край се дѣли на четире части, на полѐто, дъното на котловината, и на три планински области, Кра́ище на сѣверъ, Ка̀меница на западъ и Пия̀нецъ или Пиянечко въ източната половина на Осоговскитѣ планини.

Тукашното население е повечето дребно съ типове по-често черноокии черпокоси отколкото руси, изобщо добрѣ развито и съ хубави лица. Бѣлата мѫжска шопска носия прѣстава въ Коньовска Планина. Въ полето се виждатъ само по-тъмни македонски носии; женскиятъ полъ на мѣсто синитѣ планински дрехи съ червени пояси, каквито се виждатъ около Витоша, носи саи (ед. ч. са̀я) бѣли или зелени, съ цвѣтни, най-често червени прѣстилки и съ ризи, по рѫкавитѣ и гърдитѣ богато нашити. На главата си носятъ бѣли кърпи, понѣкога копринени и прозрачни като яшмацитѣ на Туркинитѣ; разбира се че не липсва обикновенниятъ поясъ съ сребърни пафти. Нарѣчието има западенъ характеръ; отъ по-далечнитѣ македонски диялекти се отличава още въ много работи.[5] Турци живѣятъ само въ градоветѣ и въ три смѣсени села подъ Осоговъ на югоизтокъ отъ града (Згу́рово, Пелатѝково, Ра̀шка Гра̀щица); всичко останало е българско, освѣнъ нѣколко чергари Власи по планинитѣ. И Цигани въ този край има малко; тукъ, както въ Търновско и Севлиево, сѫ застѫпени най-слабо (8 на 1000 жители), въ Силистренския край при Дунава най-силно (3·4 %).[6]

Кюстендилъ, отъ селското население наричано повечето Кюстендилска Баня или просто Баня, има отъ сѣверната и сѣвероизточната страна много живописенъ изгледъ. Множеството червени негови стрѣхи, заедно съ тънкитѣ и високи бѣли минарета, съ двѣтѣ сиви стари кули и многобройнитѣ корони на овощкитѣ, между които се подаватъ осамотени тънки тополи, се отражава отъ ясно зеления фондъ отъ ливади, лозя и кории по политѣ на огромната Осоговска планина, чийто склонъ се спуща дори до заднитѣ градски кѫщи. Надъ цѣлата тази картина всѣкога, кога свѣти слънцето и кога вали дъждъ, се издига лека, прозрачна синкава пара, която излиза отъ топлитѣ извори; тя придава на цѣлия изгледъ при различно освѣтление, особенно прѣзъ яснитѣ Августови вечери, съ-

---

5 Кюстендилци иматъ щ и ќ; казватъ къща, каща, въ Краище куйка (отъ кукя); сѫщо тъй едно до друго се слуша щерка и ќерка.

6 Сарафовъ, Пер. Спис. 5, 12 и 8, 59.

вършенно особенна прѣлесть. Въ десно на западъ селата Колу́ша и Жиленци съвършенно сѫ потънѫли въ гѫститѣ дървета на сливови и орѣхови градини. На лѣво по политѣ на планинитѣ се протакатъ гѫститѣ градски лозя а около връсть въ полето прѣдъ града се бѣлѣѭтъ по блѣдозеленитѣ пусти морави множество стълпове — турски стари гробища. Градътъ има съвършенно еднаква надморска височина както и София, но каква разлика въ природата!

Надъ града на единъ издадъкъ надъ стръмнитѣ трѣвисти склонове стои старо градище, тъй нареченията Асарлъкъ или поправилно Хисарлъкъ. За четвърть часъ сме горѣ. Този издадъкъ е гнайсовъ отъ Осоговската планина съ плосъкъ връхъ, който има около 200 крачки въ дияметъръ. Склоноветѣ къмъ града сѫ много стръмни, ала на югъ връхътъ непосрѣдственно се съединява съ останѫлата планинска верига; отъ тази страна замъкътъ е билъ укрѣпенъ съ окопъ, въ който още се познаватъ основитѣ отъ нѣкогашнитѣ крѣпостни врата. Отъ крѣпостната стѣна сѫ останѫли само слаби остатъци отъ градивото — камъкъ и тухли. Цѣлото пространство, което заемала крѣпостьта сега е градина съ орѣхи, сливи, вишни и мушмули, подъ които между буйната трѣва се намиратъ сума кѫсове тухли и камъне. За това турски се нарича Кирезлъкъ (отъ кирезъ череши). На едно мѣсто се показва «черковище», гдѣто ужъ била крѣпостната черквица. Прѣзъ самото градище минава напрѣко водопроводъ съ изворна студена вода, който почва въ планината три часа ужъ на югъ задъ сѐлото Богословъ въ гората наречена Аткория (тур. конска гора). Водата тече въ глинени трѫби, които на крѣпостьта сѫ снабдени на нѣколко мѣста съ отвори за по-лесенъ надзоръ; въ града се спуща прѣзъ три трѫби. Въ по-старо турско врѣме Богословскитѣ селяни били, казватъ, задлъжени постоянно да поправятъ водопровода, за това пъкъ били освободени отъ извѣстни данъци. Говори се, че една негова половина билъ направилъ прѣди 400 годинъ Гази Сюлейманъ паша, втората половина по-късно нѣкой си Мехмедъ ага; впрочемъ не е невъзможно водопроводътъ да е по-старъ и че отъ Турцитѣ е билъ само поправенъ.

Изгледътъ отъ градището е разкошенъ, обаче тепърва въ наше врѣме е достѫпенъ за всѣкиго; Турцитѣ непущали тукъ никого, не по нѣкакви може би стратегически причини, но защото отъ тукъ се вижда цѣлиятъ градъ съ всички инакъ грижливо заградени дворове и градини, а разбира се, и съ вѫтрѣшностьта на всичкитѣ харемлъци. Кюстендилско поле отъ тукъ се вижда цѣло съ своитѣ

ниви, градини и села, съ блѣстещитѣ завои на Струма, съ бѣлия Кадинъ-мостъ, съ планинитѣ около връсть, между които личжтъ алпийската Рила и пирамидата на заснѣжената, като съ млѣко облѣта Перинъ Планина най-далече на югоизтокъ. Всичкитѣ градски прозорци сж обърнжти къмъ върха; вечерь виждашъ, какъ полека-лека се запалятъ свѣщитѣ въ една кжща слѣдъ друга. Прѣданието гласи, че тукъ ужъ на крѣпостьта се намиралъ нѣкога палата на «царя Костадина», насрѣща, на звъновидния връхъ при село Николичевци палата на «царя Михаила», а самото поле че било тогава езеро — геологически митъ, подобенъ на този, който се разправя за Софийската котловина (стр. 71).

Кюстендилъ, както по-голѣмата часть отъ източнитѣ градове, скоро разочорвава пжтника вжтрѣ. При всичката своя пространность, той нѣма ни една широка улица, нито единъ площадъ, даже нито една по-голѣма сграда, освѣнъ нѣколко турски джамии и бани. Неговитѣ криви улици, по чиито страни се издигатъ повечето само глинени зидове на дворове и градини, задъ които се крижтъ приземни или най-много двоетажни кжщи, съградени отъ греди, тухли и глина, тепърва сега почватъ да се регулиратъ по опрѣдѣленъ планъ. Повръхностьта на града е наклонена къмъ сѣверъ, та подиръ дъждъ по калдаръма, направенъ отъ рѣчни обли камъне, шуртжтъ силни потоци долу къмъ Банщица. Всичко на всичко сега се прѣсмѣтатъ 1827 кжщи съ 9589 жители, между които покрай Българитѣ има 1572 Турци, 959 испански Евреи и малко нѣщо Цигани [7]. Слѣдъ организиранието на българското княжество градътъ придоби голѣма важность: тукъ е центъръ на пограниченъ окржгъ съ 143,172 жители, който се дѣли на четире околии, Кюстендилска, Краищска, Дупнишка и Радомирска. Тукъ се намира префектура, окржженъ сждъ, погранична главна митница и низше реално училище. Едина полкъ редовна пѣхота е помѣстенъ въ нѣколко «палата» на нѣкогашни турски бейове — пространни низки кжщи съ голѣми дворове. Въ послѣдно врѣме тукъ били отваряни отъ правителството винарско и градинарско училище.

Най-забѣлѣжителната особенность на града сж топлитѣ извори, които поижтъ деветь хамама. Зимно, па и лѣтно врѣме рано по хладина на много улици изкачатъ между калдаръма тънки кълба топла водна пара, като отъ нѣкой волканически теренъ. Освѣнъ това около

[7] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Кюстендилъ ималъ 2287 домакинства съ 11383 ж., отъ които Българи 9205 души, Евреи 1086, Турци 462, Цигани 473. Цѣлиятъ окржгъ ималъ 167,175 ж. (П.).

хамамитѣ и перачницитѣ се разпространява силна сѣрна миризма, която напомня вонещи яйца; при първо влизание въ хамамъ тя е съвършенно непоносима. Хамамитѣ сѫ всички малки и тѣсни, съ каменъ басейнъ подъ кубето, при това нечисти и тъмни; всички иматъ турски имена: Чукурбаня, Алайбаня, Дервишхамамъ и под. Въ тѣхъ топлата вода, докарана съ глинени или дървени трѫби отъ главнитѣ извори, е вече смѣсена съ студена вода отъ горѣ описания водопроводъ, и има слѣдователно значително намалена температура. Споредъ Буе топлината на Кюстендилскитѣ извори е + 48 — $58\frac{1}{2}$° *R.* (60 — 70·2° *C.*). Споредъ Хохщетера + 50 — 54° *R.* (62·5 — 67·5° *C.*). Ние искахме по-точно да се увѣримъ върху тѣхната температура и една заранъ се отправихме по-отблизо да разгледаме самитѣ извори, съпровождани отъ градския чешмеджия или майстора на мѣстнитѣ водопроводи, извори и водоеми, елегантинъ възстаръ Турчинъ. Хавузитѣ, на брои осемь, лежѫтъ близу единъ до другъ въ тъй наречената Кайнарлъкъ-махала, при самитѣ поли на крѣпостния връхъ. Най-високо поставениятъ главенъ изворъ е отдалеченъ само около 20 метра отъ подножието на Асарлъка, въ сегашната еврейска махала. Всички извори сѫ прикрити съ голѣми каменни плочи, които поради нашето любопиство тепърва трѣбваше да се вдигатъ отъ работници. Тѣзи камъне зимно врѣме никога не сѫ покрити съ снѣгъ и при най-голѣмъ студъ постоянно сѫ горещи. Жителитѣ ги употрѣбятъ и за хигиеническа цѣль; чувствува ли нѣкой отъ околностьта нередовность въ смилателнитѣ органи, просто сѣда надъ извора и спокойно загрѣва своята утроба. Слѣдъ повдиганието на капака видѣхме яма иззидана на всякждѣ добрѣ съ камъкъ, отъ която изкачахѫ такива пàри и такава сѣрна миризма, че само съ мѫка можахме да утраемъ по-дълго врѣме при отвора. Цѣлото гърло на отвора бѣше посѣто съ дребни жълти сулфурови кристали. Внимателно измѣрихме температурата на шестьтѣ главни извора и намѣрихме + 68 до 75° *C*[8]. Жителитѣ твърдѭтъ, че въ изворитѣ плаватъ червени червеи, които се появяватъ само когато грѣе слънце въ водата, но никога, каже, немогѫтъ да се уловѭтъ. Ние при всичкото си внимание нищо невидѣхме и незнаеме, отъ какво е произлѣзло това прѣдание. Бие въ очи страха на жителитѣ, че изворитѣ могѫтъ нѣкога съ голѣма сила да избликнѫтъ и да наводнѭтъ града съ

[8] Златарски въ Пер. Спис. 17, 189 поставя малко по-низки цифри, обаче моятъ уредъ (намира се и до сега у мене), съ който правихме мѣрението, е погрѣшенъ приблизително на — 1·8°.

врѣла вода. Прѣданието даже твърди, че топлитѣ извори наистина веднѫжъ се разливали въ водоскоци изъ града, докато ужъ нѣкоя царска дъщеря не ги запушила съ една копринена кърпа. На 9. Марта (прав. кал.), въ дена на св. четиредесеть мѫченици, Българки и Туркини палѭтъ 40 восчени свѣщи на едно мѣсто, наречено Кърклъкъ (къркъ тур. четиредесеть) надъ изворитѣ, за да не избликватъ водитѣ по-силно. Споредъ чешмеджията изворитѣ текѫтъ малко по-слабо само нѣкоя зима, и то рѣдко. Земетресенията тукъ, както и въ София, не сѫ рѣдкость; на 1641 г. се съборила, казватъ, една трета часть отъ града, прѣзъ тресението, което при възкачванието на прѣстола на султана Ибрахима изпоплашило ориента а въ Персия унищожило града Табризъ [9].

Само единъ отъ изворитѣ е донѣкждѣ уреденъ, и то не много отколѣ; по-напрѣдъ билъ, казватъ, отворенъ, тъй че хора нощно врѣме нѣкога по погрѣшка падали вѫтрѣ и злѣ се попаряли. На отворенъ тѣсенъ дворъ подъ тенекиена стрѣха, поставена на дървени стълпове, стои чудно кафяво, глинено, съвършенно гладко полукѫлбо около 1 метъръ високо, съ цилиндрически коминъ на върха за парптѣ. Около този звъновиденъ похлупакъ отъ шесть чучура изтича вода съ първоначална топлина $+74^{c}\,C$. и се влива въ каменни урни, на дъното пълни съ жълта и черна сѣреста отайка, въ които се смѣсва съ хладна вода отъ водопровода (около $+29^{\circ}C$.). Тѣзи урни служѫтъ за пранье на дрехи. Подобни публични перачници се намиратъ доста и другадѣ по града, особенно около хамамитѣ, гдѣто ризитѣ на Кюстендилци понѣкога се перѫтъ въ каменнитѣ саркофази на старитѣ Римляни. Водитѣ отъ банитѣ се оттичатъ слѣдъ това подъ града на сѣвероизтокъ въ рѣката Банщица, гдѣто по ливадитѣ още далеко разпространяватъ грозната миризма, която произлиза отъ сѣрата и отъ праньето на конопа, а освѣнъ това увеличена отъ ускореното разлагание на всѣкакви органически материи въ водата съ по-висока температура.

Кюстендилъ има не незначително минѫло. Споменъ отъ найстаритѣ жители сѫ двѣ високи могили на източната страна на града, въ ѫгъла между двата кръстопѫтя, които водѭтъ единиятъ за София, другиятъ за Дупница; сега сѫ съвършенно накичени съ надгробни турски камъне. Въ старитѣ вѣкове въ тази покрайнина се спомену-

---

[9] Писмо отъ Чипоровци на 23. Май 1641 г.: „vicino a Soffia una città chiamata Bagna si e profondata, ma non tutta, se non terza parte“, заедно съ голѣмото земетресение въ Персия. Acta Bulg. eccl. 110. За катастрофата въ Табризъ вж. Hammer, Gesch. des osman. Reiches 3², 220.

вать тракийски **Дантелети**, неприятели на македонскитѣ кралье и съюзници на Римлянитѣ. Плиний изрично ги поставя на десния брѣгъ на Стримонъ; Птоломей като най-западенъ окрѫгъ на Тракийската провинция, на западъ отъ Сердика, споменува Дантелетското воеводство (στρατηγία)[10]. Въ врѣмето на римскитѣ царье въ тази котловина се развилъ новъ животъ съ основанието на голѣмъ градъ, организиранъ отъ Траяна и повдигнѫтъ отъ М. Аурелия, който се наричалъ Пауталия, или официялно Ulpia Pautalia, по-късно и Pautalia Aurelii[11]. Като всички градове на Тракия, тя била община наредена по гръцки образецъ съ господствуващъ еленски елементъ, който се показва по монетитѣ и мѣстнитѣ надписи. Въ врѣмената подиръ Диоклетиана тя била покрай Сердика и Naissus единъ отъ прѣднитѣ градове на новата провинция Dacia mediterranea.

Споменитѣ за Пауталия въ античната литература сѫ бѣдни, но до нѣкждѣ ги допълнятъ цѣлъ редъ монети Οὐλπίας Παυταλίας или Παυταλιωτῶν, сѣчени прѣзъ врѣмето на царьетѣ като почнемъ отъ Хадриана дори до Гордиана. Тѣхнитѣ много разнообразни образи и надписи говорѭтъ твърдѣ много [2]. На нѣкои се забѣлѣзва рѣченъ богъ, било съ брада, било голобрадъ, ту съ тръстика въ лѣвата рѫка и лодка въ десната, другадѣ пъкъ съ класъ и трандафилъ и съ надписъ Στρυμών. На една мѣдена монета отъ врѣмето на царя М. Аурелия Антонина (Каракалла) сѫ изобразени до бога на рѣката Стримонъ четире малки гении: единъ съ гроздъ и думата βότρυς, другъ съ товаръ на плещитѣ и надписъ ἄργυρος, трети простира рѫцѣ къмъ водата, която изтича отъ нѣкакъвъ сѫдъ, съ надписъ χρυσος, а четвърти държи сърпъ и сноцче класове, съ бѣлѣжката στάχυς. Грозде, жито, сребро и злато били слѣдователно въ римско врѣме главнитѣ продукти на тукашната покрайнина. За лозя и житни ниви знаемъ и отъ днешенъ опитъ. За старо плавение на злато свидѣтелствува едно откритие, което на 1880 г. изъ цѣлата покрайнина направи голѣма сензация; край шосето при

---

10 Отъ единъ ново намѣренъ надписъ отъ Сврлигъ при Княжевецъ (Arch. epigr. Mitth. X 240) узнаваме, че тази стратегия се дѣлила на двѣ, планинска и полска, Δενθελητική πεδιασία и ὀρεινή.

11 На единъ късенъ надписъ срѣщаме прилагателното на вулгаренъ латински езикъ: Patelense.

12 Всички извѣстия за старата Пауталия прилежно е събралъ и обяснилъ W. Tomaschek, Zur Kunde der Haemushalbinsel I, Wien 1882 (Sitzungsber. на Виенската акад., часть 99), въ главата надписана: „Notizen über Pautalia oder das heutige Köstendil in Bulgarien“, стр. 13—32.

Чукльово надъ Коньово се изкопа старинно гърне, което съдържаше деветь либри чисто рѣчно злато! Това иманье, разбира се, веднага се прибра отъ правителството. Сѫщо и за сѫществуванието на сребърни рудници напълно се увѣрихме тъкмо при това си пѫтувание. На други монети сѫ изобразени други божества: Дионисий съ гроздове и тирсъ, Деметеръ съ класове или кошъ съ овощия, Кибела на ловъ съ копие, тракийската Артемида съ лѫкъ и куче, Афродита съ трандафилъ и т. н. Съ особенна почеть се ползувалъ бога на медицината Асклепий, господарь па лѣчебнитѣ извори, който заедно съ Хигея е изобразенъ на различни Пауталски типове, както и на монети отъ Сердика, сѫщо тъй надарена съ топли извори. На една монета отъ врѣмето на царя Каракалла се вижда лѣсистъ хълмъ съ храма на Асклепия на върха; вторъ храмъ стои долу при политѣ и три други около връсть. Мислѭ, че единъ отъ тѣзи Асклепиови храмове се е намиралъ надъ града на стария акрополисъ, останѫлитѣ четире долу при политѣ до банскитѣ извори или изобщо въ града.

Отъ римско врѣме въ Кюстендилъ сѫ останѫли сума паметници. Турскитѣ гробища на сѣверната и източната страна гѫсто сѫ насѣти съ стари издѣлани камъне съ бѣлъ или сивъ цвѣтъ. Тамъ се виждатъ много голѣмо множество гладки, безъ рѣски стълпове отъ най-разнообразенъ обемъ, като почнешъ отъ тънки и леки и свършишъ дори съ такива, които едва могѫтъ се обгърнѫ съ рѫцѣ, както и стари четвъртити дѣлани камъне отъ най-различна голѣмина. Вѫтрѣ по улицитѣ на всѣкѫдѣ се забѣлѣзватъ слѣди отъ старинность, които се подаватъ надъ земната повръхность въ зидоветѣ или въ калдаръма: прости, обикновенно единъ метъръ високи надгробни камъне безъ надписи, огромни четвъртити кѫсове, употрѣбени за основитѣ на днешнитѣ дървени и глинени кѫщички, голѣми саркофази, въ които сега се перѫтъ дрехи или се събира кладенчова вода, гладки дебели стълпове, които подпиратъ сейвантитѣ на турскитѣ джамии и кервансараи или се търкалятъ въ каль и прахъ. На пустото сега пространство между реалното училище и окрѫжното управление при изравняванието на земята за публична градина прѣзъ лѣтото на 1880 г. случайно закачили, около 2—3 метра дълбоко, основитѣ на нѣкоя великолѣпна антична сграда. Понеже се намирахъ въ града и официялно пѫтувахъ, можахъ самъ да разгледамъ тови откритие. На изкопаното мѣсто се виждаше дебела стѣна отъ огромни четвъртити дѣлани камъне, около 20 метра длъга, която вървѣше отъ западъ къмъ изтокъ;

къмъ нея отъ югъ се прилѣпяхѫ тухлени стѣни съ сводове на нѣкаква си врата и съ кѫсчета отъ многобройни глинени водни трѫби. При туй се намѣрихѫ нѣколко мѣдени пари, между които една отъ царя «Антонина», сѣчена въ Никополь при Търново, и една отъ царя Юстинияна. Но откритието по-нататъкъ се непродлъжава, и изкопаниятъ откѫслекъ пакъ се засипа отъ градското управление. Тя е била безъ сомнѣние сѣверната страна на римска баня, съединена съ нѣкоя отъ споменѫтитѣ Асклепиови светини.

Не липсватъ и антични надписи, изключително гръцки, но всички въ извѣтрѣлъ, лесно ронещъ се гранитъ, тъй че четението имъ е мѫчно; понѣкога нищо вече неможе да се извади отъ тѣхъ, особенно отъ тѣзи, които сѫ турнѫти въ калдаръма [13]. Съ повторени опити напраздно се мѫчихъ да прочетѫ една голѣма плоча, три крачки длъга, която лежи прѣдъ вратата на една голѣма джамия, изтрита и отъ стѫпкитѣ на правовѣрнитѣ отъ много столѣтия. Малко камъне сѫ тъй добрѣ запазени, както камъкътъ зазиданъ въ външната стѣна на Дервишхамамъ, съграденъ на 973 г. спородъ хеджра (1566 г.), на който се четѫтъ съ голѣми букви думитѣ: «Всички, които крачѫтъ отъ крѣпостьта или къмъ крѣпостьта, виждамъ и прѣглеждамъ»; [14] — може би надписъ надъ градскитѣ врата или на нѣкоя кула. Сѫщо и въ околнитѣ села се срѣщатъ подобни паметници. Въ селото Лозенъ 1 ч. на сѣверозападъ отъ Кюстендилъ, се намира голѣмъ надписъ на епическо нарѣчие, който за жаль не съмъ виждалъ съ собственнитѣ си очи, а имамъ само копие отъ втора рѫка. Остроумниятъ познавачъ на гръцката поезия, проф. Т. Гомперцъ въ Виена, реконструира отъ него интересенъ надгробенъ епиграмъ; нѣкой знатенъ мѫжь (името не е запазено) прѣправилъ старото градище на стръмната скала, чието съграждание се приписвало на славни стари кралье, за свой мавзолей [15]. Въ селото Скриняно била намѣрена каменна плочка съ барелиефъ, който прѣдставя три танцуващи нимфи; въ Ваксово въ Пиянечко не отколѣ зазидали извѣтрѣлъ барелиефъ съ Афродита, много недостатъчно облѣчена, въ стѣната на черковния дворъ, като мислили, че това е нѣкоя светица.

Старата Пауталия се споменува още въ 5. и 6. столѣтие.

---

13 Тѣзи надписи вж. въ Arch. epigr. Mitth. X 64 слд.

14 Πάντας, ὅσοι στείχουσιν ἀπ'ἄστεος ἠδὲ πρὸς ἄστυ, λεύσσω ἢ εἰσορόω.

15 Arch. epigr. Mitth. X 66.

Царь Зенонъ (474—491) споредъ разказитѣ на историка Малхусъ прѣдлагалъ на Теодориха сѣдалище въ Пауталия, но готскиятъ прѣдводитель прѣдпочиталъ да се настани край морския брѣгъ около Диррахионъ. Прѣзъ религиознитѣ смутове, които въ врѣмето на царя Анастасия станжли причина за възстанието на «Illyriciani militis» на полуострова подъ прѣдводителството на Римлянина Виталианъ, споменува се на 516 г. отъ къмъ страната на възстанницитѣ Евангелусъ «Episcopus Pautaliensis». Царь Юстинниянъ споредъ свидѣтелството на Прокопия заповѣдалъ да се поправжтъ стѣнитѣ на Пауталия и на разни по-малки околни крѣпости.

Немного слѣдъ това тѣзи провинции заедно съ своитѣ градове паднжли въ ржцѣтѣ на прѣселницитѣ Славяни. Името Пауталия вече се нечува, но крѣпостьта съ града при топлитѣ извори незапустѣла, и въ врѣмето, отъ което имаме пакъ по-подробни извѣстия, се срѣща подъ ново славянско име като **Кельбѫждь** (Βελεβούσδιον). Името споредъ тълкуванието на Миклошича е произведено отъ личното име Велбудъ, както на пр. Драгобуждъ отъ Драгобудъ [16]. Въ нѣкои късни паметници се пише сжщо и Велблуждъ, като да произлиза отъ **кельблждъ** (камила). Въ списъка на епископствата на Охридската черква отъ 1019 г. намираме и Велбуждския епископъ, комуто били подчинени Велбуждъ, Германия (въ Дупнишко), крѣпостьта Стобъ (при паланката Рила), непознатиятъ Теримеросъ и най-послѣ крѣпоститѣ или покрайнинитѣ **Сжтѣска** (Σουνδέασχος) Горни и Долни, безъ съмнѣние и двѣтѣ въ доловетѣ на Струма, едната близо до по-късния Землънъ, другата подъ Кюстендилско поле. Слѣдъ третия кръстоносенъ походъ Сърбитѣ нахлули въ тѣзи краища, тогава византийски; великиятъ жупанъ Стефанъ Неманя, като излѣзълъ отъ Нишъ, гдѣто приятелски се срѣщнжлъ съ царя Фридриха, прѣзъ зимата на 1189/90 г. разрушилъ Срѣдецъ, Перникъ, Землънъ, Стобъ, Велбуждъ и други мѣста, но въ тѣхъ не се задържалъ. Слѣдъ заминаванието на кръстоносцитѣ въ Азия Византийцитѣ енергически почнжли да воюватъ срѣщу Сърби и Българи и напрѣднжли съ войскитѣ си прѣзъ Срѣдецъ изново чакъ до Дунава. Въ търговската привилегия, която Венециянцитѣ на 1198 г. получили отъ царя Алексия III., споменува се и византийската «provincia Triadice (Срѣдецъ) et Velevusdii». Ала скоро този край отнелъ отъ гръцки ржцѣ българскиятъ царь

---

[16] Miklosich, Bildung der slav. Personennamen стр. 42.—Отъ сжщото име сж произведени чешкитѣ Velbudice въ Жатецко.

Калоянъ; прѣзъ врѣмето, когато кръстоносцитѣ отъ четвъртия походъ прѣвзели Цариградъ (1204 г.), въ Калояновитѣ прѣговори съ папа Инокенти III. се споменува сѫщо Анастасъ «archiepiscopus Belebusdiensis». Сѫщиятъ се споменува съ двама намѣстници, Епифаний и Димитръ, „єпископы Вєлбѫждскыми“, които живѣли въ врѣмето на царя Асѣня II. (1218—1241), въ Палаузовия поменикъ, който се сега пази въ Софийската народна библиотека. Подиръ смъртьта на Асѣня II. царь Ватацесъ на 1247 г. изново присъединилъ тѣзи западни покрайнини къмъ грърцкото царство. При все това още българскиятъ царь Константинъ Асѣнь около 1270 г. въ подарителната грамота, дадена на единъ мънастирь при Скопие, се явява като господарь на сѣверна Македония а на вѣрно и на Велбуждско, но то не е траяло дълго врѣме. Тамошнитѣ покрайнини пакъ прѣминѫли въ грърцки рѫцѣ, слѣдъ което въ началото на 14. столѣтие ги обсебилъ сръбскиятъ краль Стефанъ Урошъ II. Милутинъ. Отъ това врѣме Велбуждско останѫло въ сръбски рѫцѣ чакъ до турското завоевание.

Българитѣ още веднѫжъ се опитали да завладѣѭтъ тукашния край. Царь Михаилъ се съединилъ съ грърцкия царь Андроникъ Млади противъ сръбския краль Стефанъ Урошъ III. Дечански, но въ битката при Велбуждъ на 28. Юни 1330 г. билъ разбитъ и самъ погинѫлъ на бойното поле. Тази битка подробно описватъ съврѣменници, византийскитѣ писатели Иванъ Кантакузенъ и Никефоросъ Грегорасъ и сръбскиятъ архиепископъ Данаилъ. Българитѣ настѫпвали отъ изтокъ край Струма и се спрѣли на мѣстѣ рекомѣмь Ѕемльнъ, на брѣгоу же рѣкы зовомыѥ Строума. Този край принадлежалъ тогава заедно съ Велбуждъ вече къмъ Сърбия, както и не сѫ се промѣнили отъ това врѣме прѣдѣлитѣ на окрѫга; тѣснинитѣ на днешния Зѐменъ чакъ до Бѣлово и до днесь принадлежѫтъ подъ Кюстендилъ, по-горниятъ край подъ Радомиръ. Сръбскиятъ краль се намиралъ въ Велбуждско поле при рѣка Каменча, сегашната Соволщица. Всѣка страна броела до 15,000 души; Българитѣ довели съ себе си татарски и алански наемници, Сърбитѣ чета облѣчени въ броня нѣмски наемници. Нѣколко дена войскитѣ стояли въ бездѣйствие една срѣщу друга, до като Сърбитѣ издебнѫли дена, когато Българитѣ непрѣдпазливо се прѣснѫли да търсѭтъ храна. Съ бързо нападение подъ прѣдводителството на младия наслѣденъ князь, по-късно царь Стефанъ Душанъ, тѣ рѣшили боя въ своя полза. Боятъ станѫлъ на брѣга на Струма, споредъ думитѣ на Кантакузена близо до Велбуждъ «на едно мѣсто,

което имало тѣсенъ и мѫченъ проходъ». Данаилъ разправя, какъ Сърбитѣ подиръ битката се впустнѫли на прѣдъ и дошли „на мѣсто глаголѣмо Мракоу“, а слѣдъ това „въ прѣдѣлъ земле блъгарскые въ мѣсто рекомо Изворн“, гдѣто ги присрѣщнѫли пратенници на Михаиловия братъ Белауръ и на всички български велможи. Сръбскитѣ войски слѣдователно сѫ настѫпвали безъ съмнѣние въ Коньовскитѣ планини, въ посока на сегашното шосе и слѣзли въ покрайнината край Струма, която и до днесь се нарича Мрака, а именно къмъ селото Изворъ, при което и сега новото шосе се спуща отъ планината долу въ Радомирско поле. Тамъ тѣхниятъ походъ се свършилъ съ мирни прѣговори.

Сръбскитѣ лѣтописи разправятъ, че слѣдъ това на бойното поле и то на това мѣсто, гдѣто била палатката на кральетѣ, била въздигнѫта черква Възнесение. Развалинитѣ на тази черква и до днесь стоѭтъ: това е мънастирятъ св. Спасъ на осамотения звънoводенъ връхъ (641 м.), който се издига въ ѫгъла между устието на Соволщица и Струма около 160 метра надъ равнината, и сега освѣнъ темето цѣлъ е насаденъ съ лозя. На западната страна къмъ полето лежи подъ върха селото Николичевци (4½ километра отъ Кюстендилъ), което се облива отъ водитѣ на Соволщица, на източната къмъ Струма, задъ която се издигатъ стръмнитѣ Коньовски върхове, селото Копѐловци. На върха лежѫтъ развалини на малка черква, 16 метра дльга и 8 метра широка, съ три кубета; двѣтѣ по-малки надъ прѣдвѣрието още стоѭтъ, но главното кубе се срутило на вѫтрѣ отъ земетресение, казватъ на 1864 г. По стѣнитѣ се виждатъ съвършенно слаби слѣди отъ живописъ на темносинъ фондъ, развален съ сабли отъ Турцитѣ споредъ безобразния мюсулмански обичай. Надписъ ненамѣрихъ никакъвъ; подъ кубето пакъ намѣрихъ дупки отъ грънци, зазидани споредъ навика на срѣдовѣковитѣ архитекти за по-добра акустика. Главнитѣ врата срѣщу олтара сѫ зазидани; когато попитахъ, кой е направилъ това, селскитѣ водачи ми разправихѫ, че веднѫжъ тукъ се вѣнчалъ единъ царь и когато излѣзълъ съ царицата отъ черквата, вратата слѣдъ тѣхъ била зазидана. Това е подобно прѣдание, каквото се разправя за сръбския мънастирь Жичъ, гдѣто подиръ коронацията слѣдъ всѣки краль била ужъ зазиждана по една врата. Самата сграда е направена отъ пластъ мекъ, добрѣ издѣланъ бигоръ отъ Скакавичкия водопадъ и пластъ голѣми плоски тухли (въ два реда) и прави хубаво впечатление съ хармоничната съразмѣрность на каменнитѣ и тухленитѣ пояси, както и съ

угледнитѣ, примѣрно изработени тухлени орнаменти [17]. Малко по нататъкъ отъ черквичката се намира стара щерна и нови гробища на съсѣднитѣ села. Изгледътъ е прѣкрасенъ, особенно надвечерь. На югоизтокъ се бѣлѣжтъ сводоветѣ на Кадинъ мостъ прѣзъ Струма, въ далнината стърчи сивата огромна Рила а задъ нея далечниятъ Перинъ; на югъ се виждатъ Осоговскитѣ гребени, на които ясно се познаватъ баракитѣ на пограничната стража. Хубавъ изгледъ има полето а особенно Кюстендилъ. На сѣверозападъ задъ Краищскитѣ планини поразително личи върха Цръноокъ. Азъ най-много се загледахъ на сѣверъ. Тамъ долу тече Струма въ кривулесто рѣчище, пълно съ пѣсъкъ, съ ниви по брѣговетѣ и скали надъ тѣхъ на източната страна. Малкото това поле, което се простира около 5 километра край Струма на горѣ, ще да е навѣрно българско-сръбското бойно поле на 1330 г. Отзадъ се вижда селото Ръждáвица, а до него по-долнитѣ врата на Струмскитѣ тѣснини, засѣнчини отъ група тополи. Ръждавица споредъ прѣданието била нѣкогажъ градъ; около нея, казватъ, се показвали 12 черквища.

Когато сръбското царство слѣдъ смъртьта на царя Стефана († 1355) се раздѣлило на многобройни господарства между единични сръбски велможи, въ сѣвероизточна Македония се закрѣпили трима братя Иоанъ Драгашъ, «господинъ» Константинъ и войвода Димитъръ. Тѣхното землище е обхващало Жеглигово (при днешно Куманово), Щипъ, Струмица, Кратово и Велбуждъ. Сребърнитѣ рудници въ планинитѣ около Кратово и Велбуждъ били главенъ изворъ на богатството и силата на тѣзи господари. Подиръ смъртьта на Драгашъ Константинъ управлявалъ самъ, като васалъ на турския султанъ, до като най-послѣ загинѫлъ въ Баезидовата войска въ Влашко въ битката срѣщу Румънитѣ на 1394 г., заедно съ своя съсѣдъ краль Марко, синъ на краля Вълкашина и владѣтель на Скопие и Прилѣпъ. И до днесь и двамата наедно се възпѣватъ въ народнитѣ сръбски пѣсни: Марко Кралевичъ и бегъ Костадинъ.

Подиръ Константиновата смърть неговата земя била заграбена отъ Турцитѣ, но споменътъ на неговото име въ тази покрайнина дълго врѣме не е изгаснѫлъ, сѫщо както и другадѣ послѣднитѣ християнски владѣтели обикновенно дълго врѣме се помняли. Въ 15. столѣтие се споменува цѣлиятъ тукашенъ край още нѣколко пѫти като «земя Константинова». У мѣстнитѣ жители този Констан-

---

[17] Черковниятъ живописецъ г Доспевски въ Самоковъ ми каза, че плана на тази черква е сѫщиятъ, както на мънастирската черква св. Гавраилъ въ Лѣсново при Кратово.

тинъ, разбира се, се е слѣлъ съ стария римски царь, основателя на Цариградъ; старитѣ сгради населението обикновенно отнася въ «царь Костадиново врѣме», което въ полето и въ Краище е обикновенното изражение за прѣдтурския периодъ.

Отъ това врѣме и името на Велбуждъ се заборавило, тъй че тепърва въ наше врѣме пакъ биде извадено отъ старитѣ книги и грамоти. Покрай него града навѣрно отколѣ се е наричалъ споредъ топлитѣ извори просто Баня, и за разлика отъ други било е бѣлѣжено само съ нѣкое прозвище. Въ 15 — 17. столѣтие нерѣдко четемъ за Велбуждска Баня, (споредъ сръбския изговоръ Веобуждска, Биобуждска). Рейнскиятъ рицарь Харфъ пише на 1499 г. за «Wruska Balna», Хървата Феликсъ Петанчичъ около 1502 г. въ своя описъ на военнитѣ пѫтища въ Турция за «Balnea Beobusci» малко по-далечъ отъ Стримонъ, който дѣли, каже, Македонцитѣ отъ Българитѣ, Дубровчанинътъ Лукаричъ (1605 г.) за «Banja Biobuška»: Печскиятъ патриярхъ Паиси въ 17. вѣкъ говори за битката на 1330 г., че била на «Бани Белбушкой» и т. н. Покрай това се явява названието Константинова баня, напр. у Курипешича на 1530 г. (die Toplitz genant Constainitza Wanna) и у непоименувания венециянски пѫтувачъ ок. 1559 г. като Buscobagno или Constantinobagno[18]. Турцитѣ споредъ това название нарекли града Кьостендилъ или Кюстендилъ, което име сега се всеобщо употрѣбя[19], но повечето отъ чуждитѣ, отколкото отъ мѣстнитѣ жители. Селското население въ околностьта на града и до днесь казва просто Баня или най-много Кюстендилска Баня; гражданитѣ пъкъ нарича Бàнчене (ед. ч. Банчанинъ) и мѣстната рѣчица Бàнщица.

Освѣнъ това тукъ пакъ намираме една куриозность въ историческата география, каквато забѣлѣзахме въ влиянието на легендата за св. Терапонти въ Трънско. Въ 15 — 17. столѣтие Кюстендилъ неведнѫжъ се споменува подъ името Коласае, градъ Коласийски. Пръвъ употрѣбя това име Константинъ Философъ въ началото на 15. вѣкъ, който самъ билъ отъ Костенецъ, което име споредъ нѣкои е сѫщо тъй едно отъ старитѣ названия на Кюстендилъ[20]. Не се съмнявамъ, че и това чудно име е отъ

---

[18] Издалъ Матковичъ въ Starine X (1878) 254.

[19] Гърцитѣ сѫ писали Κεστεντήλιον.

[20] Starine I, 25 (видѣлъ псалтиръ съ титли дребно написанъ „въ Коласаiехъ“). На 1654 г. пише се единъ „митрополитъ Бански глаголiемя Коласия. Кратовски и Щипски“, Гласник 40, 188. Че Коласаiе е Кюстендилъ, доказа Голубински (История на югослав. черква 499) и въ най-ново врѣме Руварацъ въ Гласник 47, 196.

Мала Азия, че то е познатиятъ античенъ Colossae (Κολοσσαί) при Горни Маяндъръ, по-късниятъ византийски Хонаи, днешниятъ Хонáсъ. Кюстендилъ и Colossae иматъ една обща особенность: силни топли извори. Прѣнасянието е могло да стане само посрѣдствомъ познатата легенда за чудото на архангелъ Михаилъ (6. Септември). Стариятъ Colossae е билъ изходната точка на култа на св. Михаилъ. Въ легендата се казва, че погани искали да развалятъ пазената отъ единъ християнски свещенникъ ἁγίασμα на светията съ едно изкуственно наводнение, та прѣкарали рѣката въ единъ нарочно за това изкопанъ трапъ, обаче архангелътъ съ едно земетресение откаралъ събраната вода въ дълбока пропасть. На вѣрно Кюстендилъ въ срѣднитѣ вѣкове ималъ при топлитѣ си извори сѫщо тъй черква св. Михаилъ, която се намирала въ извѣстни отношения съ прѣданията за аязмитѣ [21].

Въ по-старо турско врѣме Кюстендилъ билъ центъръ на много голѣмъ санджакъ, къмъ който споредъ Хаджи Калфа принадлежали и Враня, Кратово, Щипъ, Велесъ, Струмица, Петричъ, Мелникъ, Дупница и Радомиръ. Той е лежалъ на единъ отъ найважнитѣ търговски и военни пѫтища на Балканския полуостровъ, който въ Татаръ-Пазарджикъ се отклонявалъ отъ голѣмия пѫть отъ Цариградъ за Бѣлградъ и прѣзъ Сомоковъ, Кюстендилъ и Скопие водилъ къмъ Адриатическитѣ пристанища въ Албания и Далмация. Рицарятъ Харфъ на 1499 г. нарича Велбуждската Баня «градъ много голѣмъ и хубавъ» и добавя, че ужъ турскиятъ султанъ недържалъ многобройнитѣ свои жени всички въ Цариградъ, ами часть и въ Адрианополь, Филипополь и въ тази Велбуждска Баня [22]. Венецианскиятъ анонимъ ок. 1559 г. намѣрилъ тукъ около 1000 кѫщи, градени по турски начинъ, оживенъ пазарь, много джамии, двѣ бани съ топла вода, които му напомнили банитѣ въ Падуа, и имаретъ или ханъ, който билъ съградилъ много прилично за удобство на чужденцитѣ нѣкой си санджакбей за душата си (per l'anima sua); жителитѣ били Турци съ нѣколко испански Евреи. Нагледно и вѣрно описание намираме у Хаджи Калфа: «Кюстендилъ, градъ отъ срѣдна голѣмина, заобиколенъ съ планини, безъ стѣни, съ сѫдебна околия, е прочутъ по изобилието на води и овощия. Тукъ растѫтъ единъ видъ мискови ябълки, които като ги заклатишъ, въ

[21] Срв. K. Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsberichte на Виенската акад. 1897, бълг. прѣводъ въ Пер. Спис. кн. 55—56 стр 240—243.

[22] Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff 1496—1499. Изд. Groote. Cöln 1860 p. 207, 211.

тѣхъ дрънкатъ сѣмената. Кюстендилъ има пазарь и дванайсеть топли извора. Вода за пиенье се докарва по водопроводи, но градинитѣ се поѭтъ отъ потоцитѣ, които идѫтъ отъ планинитѣ. Градътъ понапрѣдъ билъ сѣдалище на Българи. При прѣвзиманието на тѣзи покрайнини на 773 г. (споредъ хеджра), тогавашниятъ управитель на града се обърнѫлъ къмъ Високата Порта съ молба да бѫде освободенъ (?) отъ трибута, което му било и обѣщано[23]. Града има много топли бани; надъ дванайсетьтѣ отъ тѣхъ благодѣтелни хора издигнѫли кубета и каменни хамами. Единъ отъ тѣзи хамами по хубость личи между всички други. Водата е топла и мирише силно на сѣра. Пѫтятъ отъ Цариградъ до тукъ трае 14 дена. Околнитѣ сѫдебни околии сѫ: Дупница, Радомиръ, Кратово, Враня. Кюстендилската планина лежи на източната (трѣбва да бѫде на южната) страна на града, а на другата страна планината се простира къмъ рѣката Егрисъ (т. е. Крива рѣка), която раздѣля тази планинска верига на двѣ. Тукъ-тамѣ се намиратъ златни и сребърни руди и получениятъ отъ тѣхъ металъ се сѣче въ Кратовската зарбхана».

Хаджи Калфа при описанието на Скопие споменува тамошната кула съ часовникъ, «още, каже, отъ врѣмето на невѣрницитѣ». Подобна забѣлѣжителность има и въ Кюстендилъ. Кула съ биещи часовникъ (тур. саат кула) принадлежи къмъ личнитѣ здания на ориенталскитѣ градове. Кюстендилската се отличава не само по височината си, но и съ ясния, звучния гласъ на своята камбана, който въ тихо врѣме далеко и широко се разнася по цѣлото поле. Жителитѣ твърдѣхѫ, че тя е стара черковна камбана още отъ християнски врѣмена, и че на неѭ, каже, се чете и надписъ. Изкачихме се горѣ, разбира се внимателно и полека, и не съ такава бързина и увѣреность, съ каквато се изкачваме на пр. на нѣкоя campanila въ Венеция. Въ тъмната вѫтрѣшность на четверожгълната кула се възлиза по полуизгнили дървени стъпала. На върха се намѣрихме въ шеметна ситуация. Камбаната висѣше тъкмо надъ насъ подъ малка стрѣха, поставена на нѣколко греди, а около връсть нѣмаше нито ограда нито пармаклъкъ. Всичко изглеждаше тъй изгнило, че се боехме да се опремъ. Но г. Лука Вѫжаровъ, младиятъ нашъ окрѫженъ училищенъ инспекторъ, не се побоя и слѣдъ нашето заминавание изново се опиталъ да се приближи до камба-

---

[23] Това мѣсто въ нѣмския прѣводъ на Хамера (стр. 87) навѣрно не е добрѣ прѣведено. Хаджи Калфа говори безъ съмнѣние, че управительтъ (Константинъ) билъ оставенъ въ града срѣщу извѣстенъ трибутъ.

ната съ помощьта на стълби и дъски, и по този начинъ щастливо прѣписалъ надписа. Той е съ кирилски букви и гласи: „**Сиѥ звоно светомоу Николе въ лѣто** 6937 (1429 подиръ Хр.) **по изволенїю божїю азъ Радосавъ приложихъ**“. Тази камбана може би е прѣнесена отъ Турцитѣ отъ черквата св. Никола въ прочутия рударски градъ Ново Бърдо (между Враня и Прищина) а Радославъ би могълъ да бѫде сръбскиятъ воевода съ това име, който умрѣлъ на 1436 г.[24].

Освѣнъ сааткулата въ града има още една подобна кула на три ката висока, сега пуста. Тѣ били, казватъ, повече; стърчали сѫ въ единичнитѣ дворове на турскитѣ аги. Отъ деветьтѣ съ олово покрити джамии Булгарджамия била, казватъ, съградена отъ единъ потурнякъ. Въ една се ужъ пазилъ единъ косъмъ отъ брадата на пророка (сакал-и шерифъ); въ друга и подиръ войната се продуциралъ шеихътъ на дервишитѣ съ гимнастическо биение самъ себе си съ помощьта на желѣзенъ топузъ. Отъ останѫлитѣ турски сгради се отличава Девеханъ (камилски ханъ), съ два дебели антични гладки стълпа въ фасадата, безъ съмнѣние «имаретътъ» на онзи Венециянецъ въ 16. вѣкъ. Той има продълговата стрѣха съ остъръ врърхъ, както съборениятъ кервансарай въ Нови Ханъ при София. Споредъ прѣданието, той билъ съграденъ отъ нѣкой си Мурадъ Челеби скоро слѣдъ турското завоевание. Високо надъ сводовитѣ врата е зазиданъ арабски надписъ въ шесть колони който не може да прочете никой отъ мѫдрецитѣ между мѣстнитѣ Турци; неговитѣ чърти напомнятъ надписа на Кадинъ мостъ, за който има още да говоримъ, но за жаль не можахъ да си набавѭ копие отъ него.[25]

Особенъ мѣстенъ въпросъ на Кюстендилско сѫ аграрнитѣ отношения, за които заслужва да се каже нѣщо по подробно.

Старата турска държава прѣзъ славнитѣ свои врѣмена различавала главно четире вида земи: мюлкъ или частенъ имотъ, хасъ или короненъ имотъ, вакуфъ или имотъ завѣщанъ за религиозна или благодѣтелна цѣль и тимаръ или лененъ имотъ. Останѫлитѣ

---

[24] Свѣдѣние за този надписъ дадохъ въ Ягичовия Archiv für slav. Philologie VIII (1884) 133. Чухъ, че на саатитѣ въ Нова Загора и въ Баня Костенецъ имало ужъ камбани, прѣнесени прѣди 200 години отъ Австрия прѣзъ турскитѣ войни.

[25] Когато разглеждахъ този надписъ пристѫпи при мене единъ молла и каза, че този ханъ и една джамия сѫ най-старитѣ турски сгради въ града; Кюстендилъ, каже, три пѫти е билъ прѣвзиманъ отъ Турцитѣ, докато го задържали. Самъ твърдѣше, че една джамия ѭ държи неговиятъ родъ (нашио коренъ) вече 360 годинъ.

дѣлове били съ незначителни размѣри, бащинитѣ на войницитѣ, на соколницитѣ, на муселимитѣ и т. н. На първо мѣсто стояли земитѣ подчинени на леннитѣ владѣтели. Стара Турция до 1839 г. била феудална държава. Владичеството надъ прѣвзетитѣ покрайнини се удържало съ заселяванието на войници, които били поддържани отъ данъцитѣ на християнското и мюсулманско земедѣлческо население и въ врѣме на война съ бърза концентрация на извѣстни мѣста образували готови отряди конница съ доказана опитность. Ленниятъ конникъ се казвалъ спахи (или спахия) а неговиятъ ленenъ имотъ спахилъкъ. Тѣзи ленни имоти били само доживотни; на всѣки спахия при настаняванието му се давалъ особенъ бератъ отъ султана. Само не много тъй наречени «смѣнливи ленни имоти», отъ които само единъ човѣкъ смѣнливо отивалъ на бойното поле, били наслѣдственни, и то и по майка. На спахията за непослушание или страшливость могълъ да бжде отнетъ ленниятъ имотъ, но за храбрость могълъ да бжде надаренъ и съ по-износенъ спахилъкъ. Самитѣ спахилъци се дѣлили на два класа. Голѣмитѣ имоти, чийто владѣтель ходилъ въ бойоветѣ съ дружина до 20 души, се наричали зиаметъ (тѣхниятъ владѣтель заимъ); малкитѣ пъкъ се казвали тимаръ, чийто владѣтель (тимарлия) отивалъ на бойното поле било самъ, било само съ 1—4 конника. Спахиитѣ първоначално били задлъжени да живѣжтъ въ своя спахилъкъ, въ различни кули или на чифлицитѣ си. Въ дѣйствителность обаче тѣ живѣли повечето въ градоветѣ, които били центрове на отдѣлни пахии или кадилъци (сждебни околии) и санджаци (окржзи). За доходъ взимали десетъкъ отъ житата отъ мюсулманитѣ и отъ християнитѣ, а отъ християнитѣ освѣнъ това и данъкъ отъ добитъка, отъ зеленчука, отъ овощията, отъ меда и т. н.

Въ 16. столѣтие леннитѣ уредби се намирали още въ редъ, описанията и бератитѣ били подновявани и контролирани, но отъ началото на 17. столѣтие въ цѣлата тази система се вмъкнжлъ такъвъ хаосъ, че вече не се удало описванието изново на леннитѣ имоти. Отъ една страна беглербейоветѣ, които имали право да раздаватъ по-малки спахилъци, намѣсто заслужили войници намѣстяли свои храненици и любимци, разбира се по примѣра на централното управление, което сжщо тъй незачитало старитѣ разпоредби и множество спахилъци раздавало на придворни чиновници и други лица, които нито сами изпълнявали военната служба, нито пъкъ се замѣстяли на бойното поле отъ други. Самитѣ спахии непрѣстанно раздробявали своитѣ дѣлове а при туй полека лека прѣобърнжли

своитѣ ленни имоти въ наслѣдственни. Още въ 16. столѣтие, казватъ, нито единъ спахилъкъ не билъ цѣлъ, а въ началото на нашия вѣкъ понѣкога мнозина спахий нѣмали нито десетата часть отъ цѣла една селска кѫща.[26] Редоветѣ на спахийскитѣ войници орѣдявали и ленната войска губѣла цѣната си; сѫщеврѣменно пъкъ колкото по-малъкъ билъ спахилъкътъ, толкова по-жестоко спахиитѣ събирали данъцитѣ отъ подчиненитѣ имъ жители. Най-послѣ турското правителство почнѫло да разбира, че при сѫществуването на тази ленна система и финанси и войска и богатството на императорскитѣ земи съвършенно ще пропаднѫтъ. Огромнитѣ доходи (главно десетъцитѣ отъ хранитѣ) на султановитѣ ленни имоти отивали не въ държавната хазна, която отдавна се борѣла съ постояненъ дефицитъ, а у спахиитѣ. Самитѣ спахии на много мѣста, както това доказватъ примѣритѣ приведени отъ Хана изъ Албания, десетъцитѣ отъ хранитѣ промѣнили въ опрѣдѣлена плата, наречена кесимъ, който се плащалъ било въ натура или въ пари[27]. Думата кесимъ въ по-прѣжното турско законодателство се споменува само въ нѣкои санджаци на Мала Азия като данъкъ отъ градинитѣ и нѣкаква си особенна прибавка къмъ десетъка въ продукти.[28]

Най-послѣ султанъ Махмудъ II. (1808—1839) слѣдъ унищожението на яничарския отрядъ (1826 г.) и слѣдъ горчивитѣ опити отъ сръбската и гръцка революция, както и отъ руската война (1829 г.) рѣшилъ се да унищожи досегашната феудална институция и да обсеби всички ленни имоти за държавата. Промѣната била обявена отъ неговия синъ, султанъ Абдулъ Меджидъ съ «Гюлханския хатишерифъ» на 1839 год. или съ тъй наречения «танзиматъ». Спахиитѣ били махнѫти отъ своитѣ спахилъци, десетъка, който до сега взимали като възнаграждение за своята военна служба, билъ вземенъ за държавата като държавенъ данъкъ, и мѣстото на пѣшитѣ яничари, ленната конница отъ спахии и други стари отряди завзела редовна войска, повечето пѣша, събрана отъ цѣлото мохамеданско население посрѣдствомъ рекрутсво по западно европейски начинъ. Сѫщеврѣменно била реформирана и адми-

---

[26] Hahn (Reise von Belgrad nach Salonik, 2 Avfl. стр. 103) намѣрилъ на 1858 г. село Хараджина при Скопие, което броело 25 бълглрски кѫщи, раздѣлени между 18 спахии.

[27] Hahn, Alban. Studien 1,132. Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar стр. 331 (на пр. селата край долни Матъ плащали кесимъ 2 конски товара царевица за всѣки чифтъ волове).

[28] Hammer, Osm Staatsverf. 1,270, 271, 277.

нистрацията; намѣсто спахийскитѣ началници, субашии, алайбегове и аяни, които на край врѣме мѣстнитѣ турски владѣтели сами си избирали, което не ставало безъ кървави скарвания и омрази, въ окржжнитѣ градове навсѣкждѣ били намѣстени каймаками «Стамболии», назначавани отъ самия султанъ отъ Цариградъ. Съ тази централизация Османското царство получило по-вече единство и сила и могло да се удържи и въ новитѣ обстоятелства на нашето столѣтие. На спахиитѣ, махнжти отъ султановитѣ ленни имоти дадена била доживотна пенсия; и до днесь живѣжтъ още нѣкои старци, които приематъ таквази награда за отнетитѣ спахилъци.

При унищожаванието на спахийския системъ и при въвеждането на новитѣ уредби станжли въ западнитѣ провинции на Европейска Турция голѣми стълкновения, особенно въ Албания и Босна. Реформираната Турция нѣмала толкова сила и послѣдователность да унищожи на всѣкждѣ съвършенно ститѣ институции. Въ Крайдунавско и въ Тракия съвършенно изчезнжли отъ паметьта, но въ планинскитѣ покрайнини на самия центъръ на Балканския полуостровъ, особенно на сръбската и черногорска граница, останжли на становището отъ тридесетитѣ години. Въ Нишския пашалъкъ на 1835 г. водени били прѣговори за регулиранието на повинноститѣ, които селянитѣ имали къмъ спахиитѣ и господаритѣ. Това станжло по причина на съсѣдството съ Сърбитѣ, тъй като слѣдъ установяванието на новата граница (1833 г.) пограничното население на турска територия почнжло да се бунтува и било умирено само съ посрѣдничеството на князя Милоша.[29] Между спахиитѣ и селянитѣ тамъ били водени прѣговори още на 1858 г. когато пжтувалъ Ханъ, който въ Нишъ заварилъ голѣмо смущение слѣдъ завръщанието на депутацията, пратена въ Цариградъ отъ 70 села.[30] Слѣдъ руско-турската война българското правителство въ Кюстендилско, както и сръбското въ Вранско, въ Лѣсковечко и въ Нишско намѣрили още немалки остатъци отъ спахилъка.

Броятъ на спахиитѣ тъкмо въ тѣзи покрайнини на горното течение на Струма и Морава билъ много голѣмъ. Запазили сж се

29 Интересно писмо за това изравняванпе отъ Аврамъ Петрониевичъ, който въ Милошево врѣме управлявалъ външнитѣ работи, отъ м. Юни 1835 г. отъ Ягодина вж. у Миличевић, Краљевина Србија 45. Въ най-ново врѣме излѣзе за историята на феудализъма и чифликчийството въ Сърбия важна студия отъ Стоянъ Новаковичъ, Пронијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије). Принос к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX века. Бѣлградъ (първия брой отъ книжкитѣ на сръбската крал. академия) 1887.

30 Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik 2 изд. стр. 36.

три статистики на леннитѣ имоти отъ 17. столѣтие. Англичанинътъ Ricaut, който цѣли 18 години живѣлъ въ Смирна и Цариградъ, въ своя описъ на военнитѣ сили на Турция въ Кюстендилския санджакъ поставя 48 зиамета и 1017 тимариоти, брой, какъвто не се намиралъ нито въ единъ другъ окрѫгъ. Немного по-късно Болонеца графъ Marsigli, участникъ въ походитѣ на маркграфа Лудвика Баденски и принца Евгения, въ своята книга «Stato militare dell'imperio ottomano» въ сѫщия санджакъ поставя 35 заими и 588 тимариоти. Турскиятъ писатель Хесарфенъ на 1660 г. бѣлѣжи Кюстендилския санджакъ съ 37 заими и 788 тимари[31].

Въ Кюстендилско, което заедно съ Краище броело до 159 села, прѣзъ послѣднитѣ години на турското владичество около една трета отъ обработената земя била въ турски рѫцѣ, при всичко че самото османско население се ограничавало само въ 700 кѫщи въ града Кюстендилъ и въ близкитѣ осемь малки села съ смѣсено население[32]. Подобни обстоятелства били разпространени и въ съсѣдното Радомирско поле и въ нѣкои мѣста на Дупнишка околия. Селянитѣ на голѣма часть села работили на турскитѣ чифлици, и споредъ своитѣ права се дѣлили на три класа, исполджии, момци и кесимджии.

Исполджиитѣ (тур. ортакчии) и момцитѣ споменѫхме вече въ очерка на българското земедѣлие (стр. 180). За тѣхното отношение ще приведѫ само единъ статистически примѣръ. Въ Радомирското село Негованци 80 кѫщи имали собственна земя и работили при това и земитѣ на агата на исполу; освѣнъ тѣхъ 6 кѫщи били момци, а отъ тѣхъ 2 кѫщи си имали кѫсъ своя земя, останѫлитѣ пъкъ никаква собственна земя.

Мѣстна особенность били кесимджиитѣ въ Краище, въ 10 селища въ Кюстендилската котловина,[33] и въ четире села отъ Дупнишка околия[34]. До като минѫлитѣ два класа живѣли отъ часть и на своя собственна земя и работили на агитѣ срѣщу възнаграждение споредъ пазарлъка, кесимджиитѣ живѣли въ цѣли

31 Hammer, Osm. Staatsverfassung 2,251. Ricaut като че е побъркалъ числата за Кюстендилъ и София.

32 Пелатиково, Згурово, Рашка Грацица, Берсинъ, Горня Грацица, Лилячъ, Коньово, Скакавица. По-голѣмата часть отъ селскитѣ Турци се разбѣгали на 1877 г. прѣзъ войната.

33 Невѣстино, Четирци, Нови Чифликъ, Трновлакъ [т. е. Търновъ лагъ (ливада)], Копеловци, Дворища, Шишковци, Лекинци, Трсино, Кадревица, всички край Струма или изобщо на изтокъ отъ града

34 Малка и Голѣма Козница, Мрводолъ, Блато близо до първитѣ, при Кадинъ мостъ.

села и на спахиитѣ, както и до сега казватъ на господаритѣ, плащали не като отдѣлни лица, но цѣло село годишно опрѣдѣленъ кесимъ (отъ кесмекъ рѣжж, т. е. на ръбушъ) или отсекъ, т. е. извѣстенъ брой кутла (по 20 оки) жито. Освѣнъ това тѣ имъ работили на чифлицитѣ, често далече долу подъ Краищскитѣ планини въ Кюстендилско поле, ангария, извѣстно число дни прѣзъ годината косенье, жътва, вършенье, копанье лозя, гроздоберма и т. н.; отъ горѣ на всичко това давали имъ още опрѣдѣлено количество сирене, масло, дърва, дървени вжглища, колове за плетове, ягнета за байрямъ и т. н. Самата кжща на кесимджията била наистина неговъ имотъ, но спахията могълъ неговата земя или бащина или собственно дохода отъ тази бащина въ споменжтитѣ данъци и ангарии, да продаде на другъ спахия. Държавнитѣ данъци плащалъ кесимджията. Когато съ течение на врѣме селата расли и селянитѣ разоравали постоянно по-голѣми кжсове земя, агитѣ постоянно увеличавали кесима. Въ послѣдно врѣме нѣкои аги доброволно се съгласили съ селянитѣ, и кесима и ангарията замѣнили съ годишенъ данъкъ въ пари. Въ Краище, планинска покрайнина много бѣдно надарена отъ природата, населението било много притискано и отъ дѣлението на селата между по-голѣмъ брой спахии; напр. село Ломница (70 кжщи) било раздѣлено между 11 аги, Чешлянци (28 кжщи) между 3 аги и т. н. Нѣкои по-богати села прѣзъ послѣднитѣ години се откупили съ пари[35].

Най-особенно обстоятелство е това, че между кесимджийскитѣ села има и многобройни села свободни, ра̀ецки, ра̀йски села, даже и въ кесимджийски села има по нѣколко свободни кжщи, ра̀ецки кжщи[36]. Това напомня македонскитѣ села въ срѣдовѣковнитѣ врѣмена, въ които, както се вижда отъ списъка на Хиландарскитѣ имоти отъ 14. стол., едни до други сж живѣли черковни парики, прониарски поданници и независими елевтери или славянски свободници[37].

Подиръ войната положението на агитѣ и селянитѣ въ Кюстендилско толкова повече обърнж вниманието на българското правител-

[35] Въ Кюстендилско поле се откупили вече подиръ войната Шипочено и Граница, въ Краище селото Драгойчинци (около 1850) и Црешнево.

[36] Раецки села въ Краище сж: Божица, Босиловградъ, Груинци, Изворъ, Горньо Уйно, Горни и Долни Коритенъ, Злогошъ, Скакавица, Бранковци, Рика̀чево, Рибарци. Освѣнъ това има раецки кжщи въ Турско Село 4 отъ 33, въ Милевци 7 отъ 32 и т. н.

[37] Ѳ. Успенскій, Матеріалы для исторіи землевладѣнія въ XIV. вѣкѣ. Одесса 1883.

ство, защото подиръ неплодородието на 1879 г. веднага въ първата зима отъ българското управление въ Краище се появи лошъ гладъ. Кюстендилскитѣ Турци, които били избѣгали прѣдъ Руситѣ, се върнѫхѫ, но оставахѫ въ града а въ селата не се осмѣлявахѫ. При това явно претендирахѫ за своитѣ доходи и по този въпросъ се обръщахѫ не само къмъ българското правителство, но и къмъ портата и къмъ прѣдставителитѣ на великитѣ сили въ София. Селянитѣ обаче неискахѫ и да чуѭтъ за старитѣ отношения и се готвѣхѫ да посрѣщнѫтъ нѣкогашнитѣ свои господари по начинъ не много гостоприеменъ.

Българското министерство рѣши въ Августъ 1880 г. да изпрати комисия, която да изучи на самото мѣсто неясния въпросъ за «беземнитѣ селяни». Членове на комисията бѣхѫ назначени г. Михаилъ Сарафовъ и авторътъ на тази книга; въ първитѣ дни пѫтува съ насъ и тогавашниятъ министъръ на финансиитѣ г. Каравеловъ самъ. Работихме цѣли 12 дни. Изслушахме и прѣдставителитѣ на селата, свикани въ Кюстендилъ, и самитѣ турски владѣтели, които (бѣхѫ около 20) въ своята осиромашалость подиръ войната изглеждахѫ много жалко. Агитѣ бѣхѫ всички отъ турски типъ съ орлови носове, освѣнъ едно татарско чипоносо лице. Едни бѣхѫ по стариненъ начинъ облѣчени въ дълги, съ кожи обшити джюбета отъ синь цвѣтъ, съ бѣла чалма на главата; други носѣхѫ модерни черни или сини палта по униформовъ крой а на главата новотурски червенъ фесъ. Само единъ имаше нѣкаква си чиновническа или военна външность и останѫ сѫщо съ своитѣ щивали, когато останѫлитѣ споредъ турския етикетъ събухѫ своитѣ чехли прѣдъ вратата и въ стаята влѣзохѫ по чорапи. Дисциплината на владѣтелната класа се виждаше отъ тѣхнитѣ ясни въпроси и обмислени отговори. Всички говорѣхѫ съвършенно плавно български. Селянитѣ пъкъ бѣхѫ съвършенно оригинални планински фигури въ груби кафяви облѣкла съ червени пояси и съ голѣми калпаци, нѣкои съ подстригани коси, други дългокоси; намирахѫ се между тѣхъ хитърци съ ясна логика и съ особенно съдържателно говорение, но покрай тѣхъ имаше и хора ограничени, недовѣрчиви и почти диви.

Официялниятъ нашъ рапортъ излѣзе печатанъ и биде раздаденъ на прѣдставителитѣ въ събранието[38]. За изполджиитѣ и момцитѣ не ставаше и дума, защото голѣма часть отъ тѣхъ имахѫ и

[38] М. Сарафовъ и К. Иречекъ. Рапортъ отъ комисията испратена въ Кюстендилския окрѫгъ, да изучи положението на безземеннитѣ селяни. София 1880, 8°. 39 стр. (отпеч. отъ Држ. Вѣстникъ).

собственна своя земя, а освѣнъ това въ Радомирско понѣкога селянитѣ сами купувахѫ турскитѣ чифлици и ги раздѣляхѫ помежду си. Главното внимание бѣше обърнѫто къмъ кесимджиитѣ. Забѣлѣзахме скоро, че по-голѣмата часть отъ кесимджийството е произлѣзло приблизително отъ стария лененъ спахилъкъ поради невъвежданието на реформитѣ. Спахиитѣ въ тѣзи отдалечени краища отхвърлили отъ себе си леннитѣ права и гледали да се ползуватъ като наслѣдственни притежатели (малсаибии, въ Сърбия прѣди освобождението читлук-сахибии) на селата. За това най-добрѣ свидѣтелствува това обстоятелство, че селянитѣ и тѣзи сегашни свои господари все още наричатъ спахии, и десетъка, сега даванъ на държавата, спахилъкъ. Турскитѣ аги, разбира се, не бѣхѫ много зарадвани отъ тази наша бѣлѣжка. Покрай това отъ сравнението съ правата на читлук-сахибиитѣ, каквито, споредъ описанието на Вука Караджича, сѫ сѫществували по-напрѣдъ въ Сърбия, се вижда, че по нѣщо въ тѣзи институции е произлѣзло и отъ дѣйствителенъ имотъ, не само отъ спахилъка. Поради липсата на писменъ материялъ обаче, изслѣдванията и по неотколѣшни работи е тежко. Отъ изповѣдитѣ на Турцитѣ и селянитѣ излѣзе на явѣ, че тѣзи отношения на мѣста сѫ произлѣзли или се разпространили и отъ задължняванието на селянитѣ: агитѣ плащали за селото данъчниятъ недоплатъкъ (бакии) и селянитѣ като дължници (борчлии) на господаритѣ трѣбвало да се ангажиратъ съ различни постоянни изплащания и да признаѭтъ агата за господарь на своята земя. На нѣкои мѣста освѣнъ това сегашнитѣ села вѣроятно сѫ произлѣзли полека-лека отъ работнически заселници въ турски чифликъ. Селянитѣ, разбира се, твърдѣхѫ почти едногласно, че всички тѣзи повинности били имъ наложени тепърва неотколѣ, особенно отъ голѣмия натискъ прѣзъ сръбското въстание и разправяхѫ по-подробно, какъ тозъ или онзи силенъ Турчинъ прѣди двѣ или три поколения си подчинилъ селото (притисна́лъ село̀то). Освѣнъ това бѣше ясно, че правото да събиратъ кесимъ и да се ползуватъ отъ селската ангария постоянно било продавано между Турцитѣ отъ рѫцѣ на рѫцѣ, тъй че повечето отъ сегашнитѣ господари даже и не сѫ наслѣдници на по-старитѣ владѣтели, ами или сами сѫ купили тѣзи права, или пъкъ сѫ ги придобили съ покупка тѣхнитѣ бащи.

Прѣдложихме кесимджийскитѣ села да бѫдѫтъ оцѣнени споредъ кесима, като се установи броя на «кутлитѣ» жито, който билъ даванъ на господаритѣ, както и като се опрѣдѣли срѣдната цѣна

на «кутела» при по-напрѣжното продавание на тѣзи села. Възъ основа на туй щѣше да се заплати на Турцитѣ едно възнаграждение отъ правителството, а населението щѣше съ годишни плащания полека лека да изплати на държавната хазна дадената сума. Турцитѣ скоро се съгласихѫ на нашето прѣдложение, защото тѣмъ имъ бѣше работата колкото се може по-скоро да се изселѭтъ съ готови пари.

Народното събрание прие слѣдъ това единъ «законъ за подобрение положението на земедѣлческото население въ господарскитѣ земи и чифлици,» внесенъ отъ министра Каравелова.[39] Подъ «господарска земя» се разбирахѫ земитѣ на кесимджиитѣ, които съ този законъ се прогласявахѫ за собственници на земята, обработвана отъ тѣхъ. По сѫщия начинъ се рѣши въ полза на изполджиитѣ и момцитѣ, че който е работилъ цѣли 10 години непрѣкѫснѫто нѣкоя земя отъ нѣкой чифликъ, тя става неговъ имотъ, както и колибата въ чифлика, ако е живѣлъ въ неѭ повече отъ 10 години. На господаритѣ на всички тѣзи земи, на които оставаше, разбира се, остатъкъ земя, щѣше да имъ се заплати едно възнаграждение за това отчуждавание.

Отъ това врѣме се изминѫхѫ цѣлъ редъ години, а въпросътъ за Кюстендилскитѣ земи и до днесь стои тамъ, гдѣто и бѣше. Подиръ насъ дойдохѫ други комисии за подробно издиряние цѣнитѣ и мѣстата, които стояхѫ въ Кюстендилъ по цѣли мѣсеци. Веднѫжъ тѣхната архива изгорѣ при пожара на дъсченото здание на народното събрание въ София, и работата трѣбваше изново да се почне. Работата се влѣчеше безъ резултатъ отъ година на година. На Турцитѣ туй скоро дотегнѫ и почнѫхѫ се горчиви оплаквания, до като най-послѣ една часть отъ тѣхъ по-лека лека разпродаде своитѣ права на различни домашни прѣдприемачи, Българи и испански Евреи, и се изсели. Правителството почнѫ да принуждава нѣкои села, до разрѣшението на цѣлия споръ, да даватъ кесимъ въ жито по стария начинъ, но по туй нѣщо срѣщнѫ тукъ-тамѣ силенъ отпоръ. Между това цѣната на земитѣ постоянно растѣше и сгоднитѣ първоначално обстоятелство полека лека се промѣнихѫ. Въ Септемврий 1885 г. четохъ въ българскитѣ вѣстници, че Кюстендилскиятъ аграренъ въпросъ най-послѣ е разрѣшенъ и че всички тѣзи права ще бѫдѫтъ откупени отъ правителството за 800,000 лева; петь години прѣди това изкупната цѣна се прѣсмѣташе много по-долу. Но подиръ нѣколко

---

[39] Законъ отъ 10. Декемврий 1880 г., Държавенъ Вѣстникъ II бр. 93.

дни избухнѫ Пловдивската революция, и до колкото ми е извѣстно, работата останѫла пакъ на книга.

Но нека се повърнемъ къмъ историята на Кюстендилско. За австрийскитѣ походи дори до тѣзи покрайнини вече споменѫхме (стр. 514). Прѣзъ врѣмето на Кърджалиитѣ градътъ се защищавалъ добрѣ. Единъ ага, Кюстендилски «аянъ,» въоржжилъ раитѣ и селянитѣ и отблъснѫлъ нападението на трима силни Кърджалийски началника отъ съсѣдство; тѣ били Карафеизъ отъ Трънъ, Билярь ага отъ Радомиръ и Каргалия отъ Дупница. Какъ е изглеждалъ градътъ прѣди 50—60 годинъ, нагледно ми описа единъ български старецъ, «дѣдо Самоковлия»; той като момъкъ на 1829 г. видѣлъ още Руси въ Одринъ и живо описваше похода на Решидъ паша, който билъ, каже, потурченъ попски синъ, малъкъ човѣкъ съ руси мустаци, противъ възстанника Мустафа Скадерски и битката при Прилѣпъ на 1832 г., гдѣто султановата войска разбила бунтовницитѣ. Кюстендилъ се намиралъ подъ върховното управление на единъ наслѣдственъ паша, който живѣлъ въ Скопие, навѣрно сѫщия, отъ чието гостоприемство се възползувалъ тамъ Грисебахъ въ своето ботаническо пѫтувание на 1839 г. Всичката сила въ този край се намирала въ рѫцѣтѣ на сверѣпи аги, бейове и спахии, отъ които нѣкои били отъ Вранско и Албания. Шосета е нѣмало и по пѫтищата на всѣкждѣ се скитали сума разбойници, повечето Арнаути. Градътъ билъ турски; Българитѣ тепърва въ по-ново врѣме почнѫли да се заселватъ отъ близкитѣ села, както това е ставало и въ други градове. Покрай деветь джамии въ града имало само една черква, която и до днесь бие въ очи по това, че нейниятъ подъ лежи около три метра подъ повръхностьта на околнии дворъ, тъй че отъ нейнитѣ врата се слиза десеть стѫпала дълбоко въ тъмната вѫтрѣшность. Въ Кюстендилъ наистина е живѣлъ метрополитъ, но той е билъ Гръкъ изпратенъ отъ патриаршията, който не знаелъ мѣстния езикъ а къмъ населението проговарялъ сегизъ тогизъ само нѣщо по турски. Отъ врѣме на врѣме той изпращалъ своя ага на «ясакчиитѣ» (стражаритѣ) съ нѣколко попа по селата да събиратъ епископския данъкъ, който се давалъ, разбира се, безъ особенна християнска любовь. Словото божие на славянски е слушано само отъ калугеритѣ на Рилския мънастирь. По селата се намиратъ множество малки стари черквички отъ камъкъ, но повечето сѫ съборени; тепърва отъ кримската война при по-голѣма религиозна свобода били издигнѫти повече селски черкви. Прѣминаванието къмъ исляма при това не било рѣдко. Състоянието на общественно-

то образование било така низко, че въ Краище на 1880 г. имаше още цѣли села, въ които никой не знаеше да чете и пише; за отварянието на училища въ Кюстендилско българското правителство положи голѣмъ трудъ, па за тѣхъ сѫ харчѫтъ и значителни суми.

Прочутото старо Кюстендилско епископство въ послѣдно врѣме е унищожено. То обхващало не само Кюстендилско съ Краище и Радомирско, но и на сегашна турска територия Кратовско, Кочанско, Щипско и Срѣдорѣчкитѣ села. Първиятъ български метрополитъ, назначенъ подиръ свършванието на черковната борба съ гръцкия патриярхатъ, старецътъ Иларионъ, родомъ отъ Елена, умрѣ на 1884 г. около 82 годишенъ. Споредъ постановлението на екзархийския уставъ упразднената метрополия се съедини съ Софийска, т. е. тази часть, която лежи въ княжеството; сѫдбата на българскитѣ епархии на турска територия въ Македония и до днесь не е рѣшена.

Прѣзъ руско-турската война въ Кюстендилъ нищо особенно не се е случило. Градътъ нѣколко дни нѣмалъ нито руски нито турски гарнизони и гражданитѣ сами повикали Руситѣ да ги пазѭтъ отъ грабители. Руската конница отишла слѣдъ това чакъ до Криворѣчна Паланка и Царево Село задъ сегашната граница.

Границата между княжество България и турското царство е поставена тукъ на гребена на Осоговскитѣ планини, едва 4 часа отъ града. Опрѣдѣлението на западната ѝ часть на най-високия гребенъ не изисквало много мѫка, но по-нататъкъ на изтокъ международната погранична комисия дълго врѣме не могла да бѫде готова, защото непълнитѣ карти, които служили за основа на Берлинския конгресъ, не се съгласявали съ дѣйствителния теренъ. Това може да се каже особно за откѫслека отъ Осоговъ напрѣко прѣзъ долината на Струма къмъ Рилската планина. Селата Лисия, Дрѣново и Клисура нѣколко пѫти твърдѣли, че принадлежѫтъ къмъ България, при всичко че отъ международната комисия на 1879 г., която работила на самитѣ мѣста, изрично били присѫдени на Турция, защото лежѫтъ всички на югъ отъ водораздѣла, който билъ приетъ за прѣдѣлъ. Вслѣдствие на тѣзи несъгласия къмъ края на 1880 г. нова турско-българска комисия обходи цѣлата граница и изново установи всички отдѣлни подробности. Споредъ нейното рѣшение слѣдъ това на извѣстни разстояния се поставихѫ зидани погранични стълпове, четверожгълни и масивни, отъ камъкъ и тухли, на $1^{1}/_{2}$ метра високи, бѣло измазени и отъ далече видими.

Отъ българска страна за пазение границата най напрѣдъ на

1879 се организира «пограниченъ баталионъ,» на брой около 800 души. По край него бѣхѫ събрани доброволци, т. е. всѣкаква сбирщина, която се скиташе около границата: Българи, Албанци, Сърби, Гърци и Македонски Власи, повечето нѣкогашни хайдуци; мислѣше се собственно, че тѣзи хора, като се поставятъ подъ военна дисциплина, ще обикнѫтъ новото свое занятие и ще се държѫтъ прилично. Тази надѣжда обаче не се изпълни. Военнитѣ упражнения вървѣхѫ наистина добрѣ на прѣдъ и офицеритѣ имахѫ достатъченъ авторитетъ у войницитѣ, но вънъ отъ службата доброволцитѣ си позволявахѫ голѣми зулумлуци. По селата взимахѫ сѣно, жито, пилета и т. н. безъ да плащатъ а по Кюстендилскитѣ улици нерѣдко при вечерь се пущѫхѫ изстрѣли при тѣхнитѣ карания съ гражданитѣ или съ полицията. Затова вече подиръ една година, въ Юни на 1880 г., баталионътъ биде разпуснѫтъ. Послѣдната служба, която извърши, бѣше участието му при изтрѣбянието на турското разбойничество въ източнитѣ черноморски окрѫзи, въ Варненско, Шуменско, Провадийско и т. н. Тамошното османско население, като видѣло да минаватъ тѣзи силни мѫжяги въ овчи калпаци съ зелено дъно отъ горѣ, съ зелени палта, съ бѣли опинци на краката, всички съ диви лица и тъмни очи, съ засукани, изобилно намазани рачешки мустаци, настръхвала му кожата на гърба. Слѣдъ разпущанието доброволцитѣ скоро се разпръснѫли. Най-голѣмата часть се върнѫли въ Кюстендилско и Дупнишко и се промъкнѫли прѣзъ границата въ Турция, като се заловили пакъ за свободния хайдутлукъ по височинитѣ на Перинъ Планина, Шаръ-Планина, Олимпъ и други прочути македонски планини.

Пазението на границата слѣдъ това биде повѣрено на окрѫжната жандармерия заедно съ пикети отъ въорѫжени погранични селяни. Но този начинъ скоро се оказа недостатъченъ. Турската и българската стража не стоеше собственно на самата граница, на вѣтровития гребенъ на високитѣ планини, а долу въ подножието близо до селата. По този начинъ се създаде извѣстенъ неутраленъ поясъ, дори до 4 часа широкъ, въ който свободно се движехѫ хайдушкитѣ чети, по нѣкога до 20 души на брой. Прѣзъ яснитѣ нощи отъ селата на българска страна ясно се виждаше, какъ тамъ горѣ харамиитѣ при звуковетѣ на тѫпани и зурни весело пирувахѫ около разпаления огень, надъ който се въртѣше на ръженъ ягне, порѫчано отъ чергаритѣ овчари, разбира се не съ пари. Турция сама тогава бѣше слаба да ограничи тѣзи междуособици. Задъ граница въ Македония сѫществуваше пълна анархия. Авторитетътъ на Пор-

тата се ограничаваше само на тѣзи мѣста, гдѣто имаше турска войска, а освѣнъ това тогава бѣше силно подкопаванъ отъ албанската лига (алб. к ó н г р а), която квартируваше въ Призренъ, чието землище обхващаше и Скопско и почти на единъ день пѫть се приближаваше до българската граница. Тайфитѣ или шайкитѣ албански, турски, помашки, български и гръцки разбойници надваряли се въ притѣсняванието на постоянното население отъ всички вѣри и народности. Мнозина отъ християнскитѣ харамии, когато на есень се прѣкѫсваше хайдушкия «сезонъ,» промъквахѫ се прѣзъ границата въ България и прѣзъ зимата спокойно държахѫ нѣкой дукянъ или кафене въ самия Кюстендилъ или Дупница, като най-мирни граждани. Освѣнъ това прѣзъ зимата на 1879—80 г. живѣехѫ около 7000 македонски бѣженци въ Дупнишко и въ други погранични български краища; тѣ постоянно дохаждахѫ и заминавахѫ прѣзъ границата и неможехѫ да се рѣшѫтъ нито да останѫтъ, нито да се колонизиратъ на мѣстата, които имъ се прѣдлагахѫ отъ правителството, нито да се повърнѫтъ. При това Турцитѣ постоянно се оплаквахѫ, че ужъ българското правителство нарочно пропуща организирани шайки прѣзъ границата въ Македония съ политически цѣли.

Имахъ случай да наблюдавамъ тѣзи диви обстоятелства на 1880 г., когато първъ пѫть посѣтихъ Кюстендилъ. Единъ день дигнѫ се п о т е р а срѣщу нѣкоя шайка, която искала да се промъкне отъ България въ Турско; една рота редовна пѣхота заобиколи прѣзъ ясната лѣтна нощь селото Жиленци, половинъ часъ прѣдъ града, но въ селото нищо се ненамѣри — селянитѣ или добрѣ скрили, или на врѣме изпратили своитѣ приятели харамии. Другъ пѫть пъкъ въ Дупница се улови Турчинъ съ прокламации отъ албанската лига къмъ мюсулманитѣ, насочени, разбира се, повече противъ Сърбия, която бѣше изгонила Албанцитѣ отъ тѣхнитѣ сѣдалища въ Прокупье, Куршумлье и Враня. На префектурата въ Кюстендилъ лежеше цѣлъ складъ най-разнообразни конфискувани харамийски пушки, като почнешъ отъ новитѣ централки и свършишъ съ дългитѣ арнаутски пушки, дълги колкото единъ човѣшки ръсть (п у ш к а б о й л и я), отъ които се гърми още съ помощьта на кремъкъ. Една заранъ кмета на едно погранично село съ нѣколко въорѫжени селяни докара въ града петь свързани разбойника. Тѣхъ ги хванѫлъ войводата на друга по-силна харамийска чета и чрѣзъ онзи селски кметъ «пращаше ги подаръкъ« на българската власть. При туй прѣдалъ и едно писмо, писано на гръцки, безъ съмнѣние

съ ржката на нѣкой Влахъ отъ чергаритѣ овчари. То бѣше оригинално писмо на единъ кжсъ мазна хартия, приблизително съ слѣдното съдържание: «Азъ Νιχόλιτζος ἀπὸ Σοχόλοβο περὶ Κράτοβο съ своитѣ 17 другари хванжхъ тѣзи петь лоши хора и ги пращамъ съ много здравье на господинъ пристава и на българското управление въ Кюстендилъ. Защото тѣ сж хора лоши, убийци и разбойници, убихж единъ Влахъ и сж правили много пакости на всѣкждѣ, кждѣто сж минжли, и иматъ много даваджии (δαβατζίες). Виждате, че се стараемъ за общественното добро и че не сме тъй лоши, както може би си мислите. Направете съ тѣхъ каквото трѣбва. Сърдечно ви поздравляваме и ви желаемъ всичко добро.» «Плѣненитѣ» протестирахж, апелирахж и къмъ българската конституция, но изглеждахж тъй подозрително, че префектътъ поне врѣменно ги задържа, за да се узнае нѣщо по-подробно за тѣхния животописъ.

Обратъ настанж, когато Дервишъ паша съ сила и измама съкруши албанската лига и когато Турцитѣ по-силно укрѣпнжхж въ своята земя. Тогава по взаемно съглашение (на 1881 г.) се завзе самата граница. На всѣкждѣ и на най-високия планински гребенъ на извѣстни разстояния се поставихж стражни бараки. Турцитѣ намѣстихж въ тѣхъ редовна войска, Българитѣ рота нова погранична жандармерия въ постове пѣши или смѣсени съ нѣколко конника, съ добри унтерофицери и подъ командата на единъ офицеръ, който като пограниченъ командантъ имаше върховниятъ надзоръ. Турскитѣ стражи всички сж по-силни отъ българскитѣ. Прѣзъ зимата пикетитѣ отъ планинскитѣ колиби по височинитѣ обикновенно се сваляхж въ долинитѣ.

Но мжчнотиитѣ съ туй непрѣстанжхж. Въ Македония кипежа не се потуши, па и въ бждяще ще сжществува, до като тамъ не настанжтъ нѣкои човѣшки поносими отношения съ сигурность на лицата и имота и съ справедливо мѣстно управление. На 1883 г. живѣехж въ самия Кюстендилъ и въ най-близката околность 110 харамии, повечето отъ Малешовско, Пиянечко, Кратовско и други покрайнини задъ граница, заедно съ женитѣ и дѣцата си. Главното лице между тѣхъ е прочутиятъ Илия Войвода отъ Берово въ Малешово, хубаво израстнжлъ старецъ, пъленъ съ рани отъ огнестрѣлни и студени оржжия, който като старъ ратникъ за свобода получава и пенсия отъ българското правителство. Тѣзи харамии незаборавяхж своето отечество задъ планинитѣ. Властитѣ имахж голѣми грижи да възпрѣпятствуватъ на всѣки тѣхенъ опитъ, който би нарушилъ неутралността на България. А съ хора, всѣкога го-

тови да посегнжтъ на чуждъ животъ и да изложжтъ своя собственъ, не е лесно да имашъ работа. Сегизъ тогизъ се случваше, че на българска територия биваше загащена нѣкоя чета отъ Македония, прѣслѣдвана отъ Турцитѣ, или пъкъ че българскитѣ стражи о врѣме спирахж и обезоржжавахж нѣкоя шайка, когато искала прѣзъ нощьта да се промъкне прѣзъ кордона въ Турция; сжщо се случваше, че братията Македонци прѣдприемахж смѣлъ грабежъ въ самата българска територия въ пограничнитѣ села, или пъкъ че тази дива сбирщина въ самия Кюстендилъ кърваво се сбиваше даже и помежду си. При това никога не липсваше политически фондъ. Дружествата на македонската емиграция, тъй многобройна между чиновничеството на княжество България [40], както и звучнитѣ възвания на «възстанницитѣ», датирани отъ нѣкой високъ врьхъ задъ граница, не веднжжъ развълнувахж европейскитѣ дипломатически кржгове, особенно когато Македонцитѣ тъй тежко бѣхж излъгани въ надѣждитѣ си съ неизпълнението на реформитѣ, обѣщани въ Берлинския договоръ, и съ непровеждането на закона за вилаетитѣ на Европейска Турция, който бѣше изработенъ отъ международна комисия въ Цариградъ на 1880 г., но захвърленъ отъ портата. По-късно (1885 г.) излизаше въ София като органъ на стремежитѣ за освобождавание на Македония французски и български писанъ вѣстникъ «Македонски Гласъ», подъ редакцията на живия Д. Ризовъ отъ Битоля. Даже въ Май 1885 г. една чета отъ 53 Македонци подъ прѣдводителството на нѣкогашния казашки офицеръ Калмиковъ въоржжени нахлухж отъ Кюстендилско въ своето отечество, но при Струмица били разпръснжти и по-голѣмата часть избити отъ много по-многобройнитѣ турски войски.

За пограничнитѣ сношения най-добро свидѣтелство е това обстоятелство, че прѣзъ турско-българската граница нѣма никакъвъ телеграфъ. Телеграма отъ Кюстендилъ за Скопие или Велесъ не върви на право, ами се праща съ голѣма забиколка прѣзъ София, Цариградъ и Солунъ! Сжщо и търговията е слаба. На 1883 г. износътъ прѣзъ Кюстендилската митница е оцѣненъ на 1,073.631, вносътъ на 1,003.164 лева.

---

[40] Голѣмъ брой Македонци въ княжеството има въ митническия, сждебния и учителския персоналъ. По едно врѣме главнитѣ секретари на двѣ министерства бѣхж Македонци. Единъ Македонецъ (Помяновъ отъ Прилѣпъ) бѣше и министъръ на правосждието. Сжщо тъй ги има и между висшето духовенство.

4. Осоговъ Планина.

Рудокопство въ Кратово и Осоговъ. Каменичко поле. Сребърни рудници при Сребърно Коло. Живота на пограничнитѣ стражи. Погледъ въ Македония. Люботрънъ и Шаръ Планина на хоризонта. Идилична карантина.

Планинитѣ между Кюстендилъ и Кратово били прочути въ по-старо врѣме по своето прѣкрасно рудокопство. Неговъ центъръ било Кратово, което е отдалечено отъ Кюстендилъ на югозападъ повече отъ единъ день пѫть, прѣзъ градеца Криворѣчна Паланка (тур. Егри Паланка). Поради сегашнитѣ погранични отношения и поради недовѣрието на Турцитѣ не ни бѣше възможно да посѣтимъ това забѣлѣжително мѣсто, но отъ разказитѣ на Кратовчани можахъ да си съставѭ за него доста ясна картина. Отколѣ прочутото Кратово лежи въ дълбока, тѣсна и гореща котловина посрѣдъ голи трахитови планини, чиито гори отъ столѣтия сѫ сѣчени за наклаждание рударскитѣ вигни. То броело, казватъ, 620 кѫщи съ около 7000 жители, отъ които половината сѫ Турци, половината Българи. Улицитѣ вървѭтъ до нѣкѫдѣ стръмно по единъ хълмъ; надъ потоцитѣ, що текѫтъ прѣзъ града сѫ издигнѫти тринайсеть стари каменни моста. Седемьтѣ четвероѫгълни 3—4 етажни пирги, множеството малки каменни черкви и самитѣ старинни кѫщи свидѣтелствуватъ за славно минѫло. И околнитѣ села се гордѣѭтъ съ каменни кули, стари черкви и други паметници. Копанието на олово и сребро въ Кратово се извършвало дори до реформитѣ на султана Махмуда II. отъ населението на околния край, което било освободено отъ данъци а срѣщу това трѣбвало отъ всѣка кѫща да изпраща на двѣ три недѣли по единъ работникъ въ планината. Освѣнъ Кратовчани работили сѫ и наети аргати отъ Вранско и отъ нѣкои Кюстендилски краища. Самиятъ градъ е подкопанъ съ лабиринтъ зимници и рупи; сѫщо и цѣлата околность била провъртяна отъ шахти, въ които напослѣдъкъ се работѣло и съ барутъ. Вигнитѣ за топение на оловото и среброто видѣлъ усилено да работѭтъ още Ами Буе на 1836 г.[1] Тѣ били съвършенно примитивни, старинни пещи, и Буе прѣдсказа, че при този начинъ на експлоатация, свързанъ съ страшно унищожение на горитѣ, скоро ще трѣбва да се спре работата. При все това по малко по малко се копало чакъ до послѣдната война; оловото и среброто раздѣляли тукъ, ала часть отъ материяла прѣ-

[1] La Turquie d' Europe 3, 59.

тапяли изново тепърва въ Цариградъ. Къмъ края работата управлявали нѣкои английски инженери, до като най-послѣ подиръ войната, една година прѣди нашето пѫтуване (т. е. на 1882 г.), експлоатацията въ Кратово, казватъ, съвършенно прѣстанѫла.

Разправяше ми се, че ужъ най-напрѣдъ въ Кратово работили Латини, а че и по-късно всѣкога тамъ имало по единъ Павликянинъ като главенъ майсторъ, до като по-послѣ топението въ вигнитѣ почнѫли да управляватъ Гърци (нѣкой си майсторъ Тодораки отъ Гюмурджина) и Българи. Въ това прѣдание се е запазилъ споменъ за старитѣ Саксонци, които въ срѣднитѣ вѣкове почти въ всички рудници на Балканския полуостровъ управлявали рударската работа. Рудокопачитѣ въ Кратово и до днесь се наричатъ у́тмани (hüttenmann), а отъ Саксонцитѣ е останѫло и името на селото наречено Саса (до 120 кѫщи) съ развален самоковъ и запустѣли рудници, на турска територия подъ южнитѣ поли на Осоговска Планина.

Че рударскиятъ районъ се е простиралъ отъ Кратовско дори до самата околность на Кюстендилъ, за това свидѣтелствува споменуванието на сребро въ надписитѣ на монетитѣ отъ Пауталия, както и мѣденитѣ издѣлия на самата Пауталска зарбхана, а освѣнъ това и горѣ приведеното извѣстие на Хаджи Калфа отъ началото на 17. столѣтие. Ами Буе зачулъ за рудници въ тукашната околность, но поради недовѣрието на населението повече нѣщо неможалъ да узнае [2]. Около прѣди 12 години нѣкои инженери на служба у турското правителство, може би прѣзъ недовършения строежъ на желѣзницата прѣзъ този край, сѫщо тъй чули нѣщо за дири отъ стари рудници на сѣвернитѣ хълбоци на Осоговъ, но селянитѣ, като се бояли отъ нова ангария, водили ги тукъ тамъ по горитѣ, ала търсеното мѣсто имъ непоказали. Въ българско врѣме нѣколко пѫти се разнесе слухъ за руди отъ тази страна на планината и се появихѫ по тайни пѫтища и кѫсове галенитъ за показъ [3]. Най-послѣ нѣкои чиновници а особенно унтерофицери отъ пограничната стража се промъкнѫли до самитѣ запустѣли рупи подъ най-високитѣ върхове на Осоговска Планина.

Отправихме се на 1. Септември да разгледаме това мѣсто отъ близо. Шосето отъ Кюстендилъ къмъ границата води въ права ли-

---

[2] Près de Kostendil on cite des mines de cuivre et d'argent. La Turquie d' Europe 1, 378.

[3] Кѫсъ среброносна оловена руда отъ планинитѣ при Кюстендилъ ми показа въ София г. полковникъ Тимлеръ още прѣзъ Неември 1879 г., малко врѣме слѣдъ моето пристигание въ България.

ния на ЮЗЗ. На края на пространния градъ се виждатъ зачатъци отъ новата публична градина, срѣщу нея черквата на св. Мина (Μηνᾶς) между голѣми дървета, по-нататъкъ митничната сграда, а на лѣво отъ нея селото Колу́ша, съединено съ града съ гъсти градини отъ стари орѣхи и сливи. Въ това село малко врѣме слѣдъ войната била подновена една малка, полузаровена срѣдновѣковна черква, съ хубава тухлена архитектура. На край града се минава прѣзъ каменъ мостъ надъ Колушкия потокъ. По-нататъшния пъть виждаме на $1^1/_4$ ч. право прѣдъ себе си: широко бѣло шосе, което се възкачва постоянно по единъ връхъ чакъ до една малка сѣдловина (около 1050 м.) между скалисти върхове, които затварятъ отъ тази страна изгледътъ отъ града. По пътя се вижда на лѣво малко отдалечени гориститѣ хълбоци на Осоговска Планина, когато на десно се протака по-низкиятъ Лисецъ. Всички села лежатъ отъ странитѣ подъ самитѣ върхове; до самиятъ пъть е само Жиленци и нѣколко осамотени ханища.

Дванайсеть километра отъ Кюстендилъ, тъкмо задъ онази сѣдловина, лежи селото Гр́лено или, както по-често се слуша, Гр́ляно [4]. Отъ него се вижда вече цѣлото Ка̀меничко по̀ле, малка котловина, която има около 1000 м. надморска височина и около 8 километра въ дияметъръ. Осоговската Планина завива около южния и западния край и продлъжава своитѣ издънки и по-нататъкъ на сѣверозападъ. По западнитѣ върхове на планинския фондъ личатъ колибитѣ на пограничната стража. Тъкмо на срѣдата въ тѣхния редъ се бѣлѣятъ на върха една до друга двѣ къщички, българската и турска стражарници на Девебаиръ; тамъ шосето надъ 106-ия километъръ отъ София прѣминава прѣзъ граничната сѣдловина, и задъ нея се спуща къмъ Криворѣчна Паланка и по-нататъкъ къмъ Скопие и Велесъ. Ясно разпознаваме при българската стражарница високъ прътъ съ сламенна ръкойка сѣно, който служи за огненъ сигналъ въ нуждно врѣме. На дъното на самото поле се виждатъ кафявитѣ къщички на нѣколко бѣдни селца: Гр́ляно, Ра́ненци, Скака́вица (Каменичка Скакавица), Гю́ешево а на десно още нѣколко по-нататъкъ, отъ часть много разпръснати. Едно село на сѣверната страна се нарича Куту́герци, споменъ на едно отъ названията на срѣдновѣковитѣ Богомили, които били наричани и Кутугери [5]. Биятъ въ очи двѣ или три бѣли чисти къ-

[4] На руската карта неговото име е изпустнато, при всичко, че къщитѣ му сѫ отбѣлѣзани.

[5] У Халкокондиласъ и въ писмото на патриярха Генадия II. Срв. черк. история на Голубински 592 и слд. и единъ слав. текстъ въ Гласник часть 63 (1885) стр. 11 (Кундугери. Кутугери).

щички; това сѫ нови училища, отваряни всѣкога за нѣколко села заедно. Отъ лѣвата страна иде прѣзъ скалисти врата изъ вѫтрѣшностьта на Осоговска Планина рѣката Бистрица, която събира всичкитѣ тукашни води и подъ името Гърлянска рѣка около единъ часъ на сѣверъ отъ шосето си пробива пѫть прѣзъ лѫкатушна долина въ по-низкото Кюстендилско поле, гдѣто ѝ казватъ Соволщица. Каменичкитѣ села принадлежали дори до войната не къмъ Кюстендилския окрѫгъ, ами къмъ каазата Криворѣчна Паланка задъ планинитѣ, при всичко че Осоговскитѣ планини тукъ образуватъ водораздѣлъ между областитѣ на Струма и Вардаръ. Подъ политѣ на планината се простиратъ мокри ливади, които изглеждатъ почти като тръсина; между тѣхъ далеко се простиратъ напливи отъ груби рѣчни камъне, свлѣчени отъ планинскитѣ хълбоци. Стада дребенъ кѫсоногъ едъръ добитъкъ съ възчърна боя пасѫтъ по ливадитѣ. При всичко че се намираме вече въ началото на Септември, овесътъ още се зеленѣе по нивята. По останѫлитѣ нивя мѫжье и жени, хора бѣдни, хубави и привѣтливи, съ високо пѣние весело жънѫтъ и трупатъ снопитѣ на купи или на волски кола; другадѣ пъкъ конье се въртѭтъ въ крѫгъ и тъпчѫтъ класове. Голѣми родове тукъ нѣма; въ една кѫща живѣѭтъ, казватъ, 10, 12 до 15 души. Сѫщо и задъ граница въ Кратовско и Струмско не е другояче[6]; за това пъкъ въ Щипско, казватъ, се намирали родове по 40—50 души, които живѣѭтъ заедно. Отъ село Гюешево била Румѣна войвода, жена, която около 1860 г. прѣдвождала хайдушка чета по планинитѣ. Климатътъ на Каменица, малко отдалечена отъ Кюстендилъ, е вече планински; надъ вечерь духатъ силни вѣтрове отъ планинитѣ долу и зимно врѣме засипватъ шосето съ снѣжни прѣспи. Лозя и овощни градини тукъ вече нѣма.

До Гърляно при шосето стърчи осамотена кѫщичка, която има двѣ стаи, кухня и оборъ за конье. Това е стражарница, «Каменички участъкъ», съ гарнизонъ отъ четире конника. Началникътъ на тази стража бѣше нашъ водачъ въ планинитѣ, ефрейторъ Мите, младъ мѫжь съ високъ ръсть и хубаво лице, попски синъ отъ южна Македония. Нѣколкото книжки, които забѣлѣзахъ на неговата полица, между тѣхъ прѣгледъ на българската история и Жюлъ

---

6 Азъ твърдѭ само по слухъ, че въ Кратовско нѣма задруги. но г. Карановъ, родомъ отъ Кратово въ описанието на Кратовско (Браилско Пер. Спис. кн. 11 и 12 стр. 127) нагледно описва, какъ изглежда тамошната рода съ 30—40 души. И двѣтѣ извѣстия сѫ вѣрни приблизително въ туй, че задругата навѣрно не ще да ѭ има въ всички селища, ами е ограничена само въ извѣстна територия.

Верновия прѣводъ на пѫтуванието около свѣта за 80 дни, веднага го издадохѫ, че е любитель на четението, единъ отъ тѣзи патриоти самоуци, каквито познахъ много прѣзъ пѫтуванията си по България и Румелия. Тѣ сѫ мѫжье повечето отъ планинскитѣ краища, които прѣзъ възстанието и войнитѣ въ послѣднитѣ години сѫ прѣкарали горчива школа и които сѫ образували своя характеръ не съ студии, но съ патила отъ дѣйствителния животъ. Ще намѣришъ у тѣхъ здравъ, практиченъ умъ, ще чуешъ отъ тѣхъ нагледни описания на покрайнини, жители и събития, разказвани съ живо чувство за природата, а при това те изненаждатъ съ многобройни въпроси, които свидѣтелствуватъ за трезвенния имъ разсѫдъкъ, безъ да кажѫтъ нѣкога нѣщо не намѣсто или необмислено.

Самото Гърляно по-напрѣдъ лежало, казватъ, по на югъ при планинитѣ, гдѣто се показва пусто селище. Тамъ на скалитѣ до една много стара круша се вижда обрасло съ огромни глогове црквище, основи на малка каменна черквица. На около има стари и нови гробове; селото т. е. и до днесь нѣма нова черква и въ опрѣдѣлени дни се събира тукъ за божа служба, па тукъ и до сега погребва своитѣ мъртви[7]. Тукъ се намѣрили и стари мѣдни римски монети.

Долътъ, прѣзъ който Бистрица излиза отъ Осоговъ, е малко проходимъ. Прѣдприехме малка екскурзия въ него. Подъ буковитѣ гори отначало се показватъ многобройни брекини (Pirus aucuparia) съ сѣнничета узрѣли червени плодове и изобилни лѣскови храсталаци[8]. По-нататъкъ на вѫтрѣ рѣката се мѣта съ оглушителенъ шумъ прѣзъ многобройни прагове въ тѣснината между надвиснѫли гнайсови отвѣсни скали. Край водата води пѫтека, що едвамъ личи, прѣзъ огромни свлѣчени обли камъне и гладки каменни прагове. Слѣдъ $^3/_4$ часа дойдохме около 2300 метра отъ селото при една надвиснѫла скала, отъ която хората отъ околностьта събиратъ жълтъ прахъ отъ мелантеритъ, който е произлѣзълъ отъ разлаганието на марказита, като го употрѣбятъ за шарило По плъзгавитѣ отъ водата измити прагове край рѣчището попаднѫ ми на едно мѣсто прѣдъ очитѣ правилна крѫгла дупка, като че изкуственно издълбана въ форма на дълбоко гърне въ скалата и сега пълна съ

---

7 На единъ съ мъхъ обрасълъ камъкъ имаше славянски надписъ, въ който се познаваше само началото єко лєжи. Писменото искуство тукъ по селата е било нѣкога вѣроятно по-инакъ разпространено, отколкото днесь.

8 Брекинята (Pirus aucuparia) тукашнитѣ селяни наричатъ смрѐдлика, което въ източна България означава Rhus.

дъждовна вода; тя ми напомни подобнитѣ, само че много по-голѣми котли (marmites, pots de glaciers), които се намиратъ на дъното на алпийскитѣ ледни планини, които сѫ издълбани отъ ротацията на камънетѣ, въртѣни отъ водата. На една скала надъ дола се намирало, казватъ, старо манастирище съ слѣди отъ тухли и камъне, навѣрно хубаво сѣдалище за пустинникъ. Най-послѣ полека лека стигнѫхме до малкия водопадъ, надъ който прѣзъ зеления виръ бѣше пространъ единъ голѣмъ пънъ, или дяволски мостъ, както казватъ Българитѣ [9]. По-нататъкъ се изгубватъ вече всѣкакви пѫтеки и за тозъ, който най-изкусно се катери по скалитѣ.

На другия день 2. Септември станѫхме още въ тъмно и излѣзохме щомъ като се малко изясни между раннитѣ пари (6 ч. 55 м.). Ние бѣхме петь конника, ние двама пѫтувачи и ефрейторътъ съ двама войника. Нашата цѣль бѣше изворътъ на Бистрица, къмъ който може да се дойде само съ голѣми забикалки отъ западната страна. Четвъртъ часъ прѣпускахме още по шосето въ посока къмъ границата. Прѣдъ селото Рàненци свърнѫхме на лѣво и пристигнѫхме прѣзъ една влажна морава за десеть минути до устието на малка долчинка, която излизаше отъ планинитѣ. Отъ тукъ почнѫхме да се възкачваме стръмно къмъ върха, който бѣ съставенъ отъ филитъ и амфиболъ съ гранитови жили, въ букова гора прѣзъ многобройни сипеи и ръвини, по една пѫтека почти козя. Долу се виждаше цѣлото малко Каменичко поле като на карта: блѣди ливади, разпръснѫти гѫсталаци край потоцитѣ, каменисти голежи и скали, жита въ нѣколко стотинъ купени, и тукъ тамъ въ групи незначителни селски колиби. Бѣла плаваща мъгла бѣше се прострѣла подъ насъ по политѣ, която излизаше слѣдъ вечерния дъждецъ отъ мокритѣ ливади. Изъ вълнообразния лабиринтъ конусообразни върхове на сѣверъ личеше осамотениятъ Црноокъ въ Краище. Още по-нататъкъ познахме на сѣверния хоризонтъ старата позната Руй-Планина и Любаша. На десно на сѣвероизтокъ поздравяхѫ ни познатитѣ зѫбци на високата Витоша.

На 8 ч. 35 м. бѣхме около 700 метра надъ Каменичко поле. Въ гората ни чакахѫ десеть селяни отъ Раненци и отъ Скакавица, снабдени съ мотики, длъгокоси, задгорски фигури съ дрехи отъ кафява груба овча вълна. Изгледътъ отзадъ се затвори а на югъ се отвори вѫтрѣшната Осоговска панорама — алпийска картина, на която само липсвахѫ вѣчнитѣ снѣгове по върховетѣ. Прѣдъ

[9] Единъ по-доленъ виръ се нарича Плавйло.

насъ въ дълбочината лежеше изворътъ на Бистрица: мжчно достжпно гористо планинско корито, което произлиза отъ събирането на нѣколко дълбоко врѣзани, тѣсни и тъмни долове, въ които бързатъ малки потоци. На височината ясно се познаваше линията, която дѣли гористия поясъ отъ безлѣснитѣ по-високи пасбища. Срѣщу насъ тъкмо на югъ задъ долината стърчеше най-високиятъ връхъ на Осоговскитѣ планини, трѣвистата Руенъ Планина съ плосъкъ връхъ (споредъ руската карта 2253 м.); по стръмнитѣ поляни подъ върха се гушехж низкитѣ колиби на най-високата погранична стража. Около Руенъ извиратъ четире рѣки: нашата Бистрица, която тече на сѣверъ въ Каменичко поле, Елéшница, що въ гориститѣ планини на югъ отъ Кюстендилъ прѣзъ длъгъ завой бърза на сѣвероизтокъ къмъ Струма, Тýрáница (при село Саса) на югъ, която се влива въ Брѣгалница, притокъ на рѣка Вардаръ, и Крива рѣка, що върви на западъ въ Пшиня, която се влива въ Вардаръ между Скопие и Велесъ. Изгледътъ отъ върха билъ, казватъ, огроменъ, особенно на югъ въ малко познатитѣ краища на Македония. На лѣво отъ Руенъ се отдѣля една верига, която върви задъ Бистрица къмъ Кюстендилъ; първиятъ високъ връхъ въ нея до Руенъ се нарича Шапка (2189 м.). Отъ двѣтѣ страни на Руенъ Осоговската верига бързо се снишава, особенно на изтокъ.

Настанж спущанието на долу, почти по-мжчно отъ възкачванието на горѣ. Като дойдохме около 300 метра по-дълбоко, стигнжхме (9 ч. 15 м.) до мѣстото, гдѣто се сливатъ Црна и Главна рѣка, два потока, които образуватъ Бистрица[10]. На една малка полянка между гористи стръмни склонове се намира мѣстото Сребърно Коло, голѣмъ кржгъ металическа сгория отъ мѣдь, олово и сребро, останжла отъ разтапянието на руда. Една срипжта яма е навѣрно остатъкъ отъ самата вигна. На Сребърно Коло имало само вигна. Самата руда се добивала по-нататъкъ на югъ въ тѣсната долина на Главна рѣка. Слѣдъ малка почивка нашиятъ длъгъ керванъ, който броеше 15 мжжье и 5 коня, полека вървѣше на горѣ прѣзъ букова гора, пълна съ буйна папрать, висока трѣва, синьоцвѣти тинтяви и звънчета и голѣмолисти рѣпеи. Особенна растителна миризма се разнасяше въ този влаженъ и сѣнчестъ долъ, покритъ съ вѣковна гора; роса и капки отъ вчерашния вечеренъ дъждъ капѣхж ни по лицата. Край потока се червенѣехж сума узрѣли малини и ягоди; тукъ растжтъ и множество

[10] По-долу въ Бистрица се вливатъ отъ десна страна още Лéва река а подъ нея Орлòва река. Друго тукашно поточе се нарича Солунка.

боровинки, но тѣхнитѣ плодове бѣхѫ наядени отъ горскитѣ звѣрове. Изъ гората се скитатъ сърни и зайци, по нѣкога и вълци; диви свини на Осоговъ сѫ рѣдки, па и мечки нѣма. На десно отъ насъ шумѣше Главна рѣка въ рѣчище, пълно съ голи на стѫпала отвѣсни скали и съ мѫхова покривка украсени скалисти балвани. Отъ врѣме на врѣме се обаждаше до насъ нѣкоя пъстърва, която весело се прѣмѣташе прѣзъ скоковетѣ на планинския потокъ. Самитѣ буки не бѣхѫ дебели нито стари; не рѣдко по тѣхъ се виждахѫ голѣми дървесни гѫби. По цѣлата планинска верига прѣоблада букова гора; борове (ужъ мура, Pinus Peuce) се намиратъ само въ Аткория, но споредъ прѣданието по-напрѣдъ били ужъ повече разпространени

Най-послѣ стигнѫхме до цѣльта (10 ч.). Тѣсната, дълбоко заровена долина е разположена тъкмо отъ югъ къмъ сѣверъ; западниятъ стръменъ брѣгъ е голъ и скалистъ, източниятъ користъ Изгледътъ на всички страни е запушенъ, само на югъ надъ гората, въ която се крижтъ изворитѣ на потока, се виждатъ високо на горѣ пространни блѣди поляни: гребенътъ на Осоговъ при самия Руенъ. Тукъ е особенъ кѫтъ отъ свѣта, около 1580 метра надъ морето. На дъното на долината потокътъ се дѣли на нѣколко корита, около камънака на които растѫтъ дивъ бъзъ (Sambucus), парлива коприва, високи бодили и особенни голѣми сѣнникоцвѣтни растения, които издигатъ своитѣ сѣнничета високо надъ трѣвата, папратьта и рѣпеитѣ. При политѣ на гората се търкаляхѫ на около множество съборени дървета, чиито бѣли бѣзкори пънове изглеждахѫ като рогове на нѣкои огромни животни. Отъ гората се обаждахѫ нѣкакви четвероноги, които търсѣхѫ капнѫлитѣ желѫди; това бѣхѫ полудиви свини, собственность на селянитѣ, които дохождатъ тукъ за дърва. Скоро си намѣрихме лагеръ, привързахме нашитѣ петь коня на една поляна съ висока трѣва, и се заловихме за главната работа [11].

И отъ двата склона, отъ безлѣсния и отъ гористия, се свличатъ силни порои ронливъ камъкъ, очевидно отъ човѣшка рѫка копанъ. Тѣ излизатъ отъ седемь полузапушени отвора, които лежѫтъ около 50 метра надъ рѣчището, шесть на десния брѣгъ и единъ на лѣвия. Околностьта на тѣзи дупки е стръмна и освѣнъ снопчетата жълта трѣва гола; когато се възкачвахме подъ краката ни съ

[11] Долината е подробно очъртана на руската карта. Старитѣ рудници се намиратъ на мѣстото, гдѣто буквитѣ на името „Г. Сака-вашче“ вървѫтъ напрѣко прѣзъ Бистрица.

шумъ се ронѣше камънакъ, въ който отъ срѣдневното слънце свѣтѣхж кжсове галенитъ съ оловенъ блѣсъкъ. Самитѣ дупки сж донѣкждѣ засипани отъ дребенъ материялъ а освѣнъ това и първоначално много тѣсни. Най-интересна бѣше една рупа на десния брѣгъ високо на горѣ. Въ нея г. Златарски намѣри жилка галенитъ, смѣсенъ съ пиритъ и халкопиритъ, около 25—30 см. дебела, поставена въ филитъ. Хвърлениятъ камъкъ кънтѣше въ подземието, до като плѣснж въ водата, събрана на дъното. Всичкитѣ седемь рупи споредъ жилитѣ имахж еднаква посока. Тукъ има жилки още незачекнжти [12]. На едно мѣсто, гдѣто двата пороя отъ изроненъ материялъ отъ двѣтѣ страни се срѣщатъ при рѣката, лежжтъ край водата основитѣ на малка четверожгълна «колиба» отъ рѣчни обли камъне, сега съвършенно обрасла съ мъхъ, папрать и малини. Вжтрѣ въ малкия четверожгълникъ стърчи старъ букъ. Въ тази колиба вѣроятно нѣкога сж живѣли или нощували рударитѣ. Разпитвахме селянитѣ за мѣстнитѣ прѣдания, но и най-старитѣ хора отъ околнитѣ села не сж слушали отъ своитѣ дѣди, кога е било работено тукъ. Суровиятъ материялъ отъ споменжтата колиба билъ носенъ въ вигната на Сребърно Коло; отъ тукъ, казватъ, въ онѣзи врѣмена водѣлъ мекъ пжть право въ самия Кюстендилъ. Неговитѣ слѣди, сега разбира се обрасли съ трѣва и храсталакъ, се виждатъ, казватъ, но планинитѣ чакъ до Аткория; отъ тукъ се захваща пжтя прѣзъ селото Богословъ за града, по който и сега могжтъ да минаватъ волски кола. Отъ този пжть се отклонявала друга стара конска пжтека, която прѣзъ мѣстностьта, наречена А н и щ а на Руенъ водѣла право въ Кратово. Заслужва да се спомене и това, че Каменичко поле е принадлежало дори до най-ново врѣме къмъ Кратовския рударски районъ и че неговитѣ жители срѣщу освобождението имъ отъ «вергиитѣ» (данъцитѣ) били задлъжени да работжтъ ангария въ Кратовскитѣ рудници. Изглежда, че отварянието на тѣзи рудници би се изплатили, разбира се, че разноскитѣ по уреждането би били много голѣми.

Слѣдъ разглеждането на мѣстата нашитѣ водачи се заловихж да ловжтъ пъстърва, и то по оригиналенъ начинъ. Извѣстни части отъ потока се прѣградихж съ камънакъ и храсталакъ, и двата вида пъстърви, едни по-жълти и други по-черни, се хващахж отъ селянитѣ съ ржцѣ, и то като се обръщхж камънетѣ въ коритото, при което забавление планинцитѣ издавахж радостни викове ка-

[12] Срв. Златарски въ Пер. Спис. 17, 192.

то дѣца. Уловенитѣ риби се завихѫ въ коприва и упекохѫ за нашия скроменъ обѣдъ до развалинитѣ на отколѣшната планинска колибка на огънь, накладенъ сѫщо тъй примитивно съ помощьта на кремъкъ.

Слѣдъ повече отъ четиречасно стояние вдигнѫхме се за обратенъ пѫть (2 ч. 30 м.). Като освободихме селянитѣ, отправихме се не по сѫщия пѫть, ами по скалитѣ нагорѣ къмъ пограничната стража. На най-горното мѣсто, гдѣто склонътъ, нацѣпенъ на многобройни пукнѫтини, се наклоняваше къмъ дълбоката провала, катерихме се почти лазишкомъ, като водѣхме коньетѣ задъ себе си. Надъ скалитѣ идѣхѫ пространни морави съ дири отъ нѣкаква си колиба. Това бѣше влашка бачия, развалена колиба на чергари овчари. По-напрѣдъ тукъ Власитѣ пасли своитѣ стада всѣка година прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци, но много страдали отъ разбойници; сега ги прогонила отъ тукъ пограничната линия и переспективата да плащатъ бегликъ (данъкъ за добитъкъ) на двѣ страни. Тукъ останѫла само една дружина съ овчи стада, която обаче прѣзъ зимата не се връща вече къмъ Солунския крайморски брѣгъ, а зимува въ България въ Берковишкия край. Най-послѣ стигнѫхме (3 ч. 45 м.) на Осоговския гребенъ (около 1900 м.). На лѣво планинската верига се издигаше съ плоски морави къмъ Руенъ и горѣ на зелената поляна се виждахѫ турскитѣ стражарски колиби при онѣзи Анища. Появяванието на чета конници произведе вѣроятно тревога; видѣхме какъ Турцитѣ живо тичатъ тукъ тамъ и ни наблюдаватъ.

Отъ тукъ тръгнѫхме за Деве-баиръ, $1^1/_2$ ч. постоянно край границата по билото на Осоговска Планина, което тукъ постъпенно се снишава къмъ сѣверозападъ. Планинската верига е тѣсенъ високъ гребенъ, отъ който на извѣстни разстояния се издигатъ малки трахитови, понѣкога доста стръмни конуси. На десно подъ горишитѣ склонове лежи Каменичко поле; въ лѣво се отваря долината на Крива рѣка, чието дъно не се вижда отъ тукъ, а задъ нея се разстилатъ гористи планини, на глѣдъ пусти безъ села, които се протакатъ чакъ до Кратово. Разкошни поляни съ висока блѣдозелена трѣва покриватъ тѣзи хубави висоти, които се провѣватъ отъ хладенъ планински въздухъ. Но тѣзи морави сѫ плъзгави и стръмни, сѫщо като на Рила или на Стара Планина. На нѣкждѣ би било най-лесно да седнемъ на трѣвата и да се спустнемъ по дѣтински долу, обаче освѣнъ за себе си трѣбваше да се грижимъ и за своитѣ коньe. Границата е отбѣлѣзана съ пѫтека, до която на мѣста стърчѫтъ нови погранични стълпове. Минѫхме покрития съ храсталакъ конусъ

Бождарица, на чийто връхъ се намира турската караулница, и се спустнахме по Равна Нива, презъ кждето преди време, когато е нямало още сегашното шосе, минавалъ пжтятъ отъ Кюстендилъ за Скопие. Около трийсетъ крачки една отъ друга се намиратъ тамъ двете караулни колиби, българската и турската. Предъ всека е издигнжтъ високъ пржтъ съ ржкойка слама, а край него се разхожда карaулътъ — единъ войникъ съ пушка съ щикъ на рамо, който се озърташе по местностьта. Нашето дохаждание направи тревога. Българската стража броеше четире войника, прилично облечени съ кафяви дрехи отъ домашенъ шаякъ съ червени украшения по долната часть на ржкавите и яката и съ бели сплеснжти шапки по руски образецъ; и техната низка глинена колиба изглеждаше чиста. Турската стража се състоеше отъ неколко редовни войника, млади мжжье съ живи лица, съ изтрити сини униформи, съ царвули на краката и фесъ на главата. Турскиятъ чаушъ или унтерофицеръ ни почете съ тенекиено чапчаче студена вода и съ удоволствие прие една цигара. Той беше типъ на старъ Турчинъ, добродушенъ фаталистъ; разправи ни, че е отъ Ангора, че вече 4 години не е виделъ жена си и децата си, нито пъкъ знае нещо за техъ, да пише и да чете незнае, незнае даже кога ще излезе отъ служба; отъ неколко години постоянно стои на българската или сръбската граница. Съ Българите тукъ, каже, добре се спогаждатъ като истински аркадашларъ (другари). И отъ българска страна действително нема оплаквания отъ турските войници, които, каже, сж добри хора, но за това пъкъ не е и такова мнението за техните началници, за турската интелигенция или ако щете за чиновническата и военна аристокрация. Малко време преди нашето пжтувание станжла на границата трагична случка. Турските и българските погранични стражи седели заедно и приятелски се разговаряли. Българскиятъ ефрейторъ обяснявалъ на Турците механизъма на своята пушка, като заборавилъ да види да ли не е пълна. Пушката гръмнжла и убила единъ Турчинъ. Виновникътъ избегалъ, той беше обаче издиренъ и наказанъ отъ българския военнъ сждъ. Турците, безъ да обръщатъ внимание на това, хванжли двама невинни български стражари и ги отвлекли въ Солунския затворъ. Всички преговори на пограничните власти и на българското правителство за освобождението на тези нещастници бехж напразднн.

На турска страна около единъ часъ отъ тукъ лежи въ гористи долове близо до града Крива Паланка мънастирятъ св. Иоакимъ Осоговски, който често е съвършенно запустявалъ, а сега

въ него живѣе само единъ калугеръ. Отъ границата се невижда. Възседнѫхме изново коньетѣ и стигнѫхме по снишаващия се гребенъ между скали и горички чакъ на трахитовия Деве Баиръ, «камилски връхъ», гдѣто Кюстендилското шосе минава въ Турция (5 ч. 15 м., 1180 м.)[13]. И безъ стражата и митницитѣ тукъ бѣше живо. И тукъ имаше т. е. карантина по причина на холерата въ Египетъ; пѫтницитѣ отъ близкитѣ мѣста трѣбваше тукъ да проседѭтъ шесть часа, отъ далечнитѣ два дни. До българската каменна караулница, въ която имаше 4 конни и 8 пѣши войника съ интелигентенъ унтерофицеръ, синъ на заможенъ земедѣлецъ отъ Кюстендилско, и до низкия дървенъ ханъ бѣше разположенъ карантинниятъ лагеръ съ платнени палатки. Въ течение на 6 недѣли прѣминѫли прѣзъ карантината споредъ официялния регистъръ 814 души. Множество трахитови воденични камъне отъ Кратово, които се каратъ чакъ въ Софийско, и товари желѣзни подкови отъ ковачницитѣ въ Криворѣчна Паланка се търкаляхѫ до денковетѣ гайтанъ, които се изнасяхѫ вънъ отъ княжеството, прѣзъ митническата канцелария. Около насъ скоро всички се събрахѫ: войници, «фелчарътъ» отъ Кюстендилската болница пратенъ тукъ за карантината и самитѣ карантинни гости, всички Македонци, единъ младъ търговецъ съ червено палто, другъ пакъ младъ търговецъ отъ Прилѣпско, който ни показа едно шише съ нѣкаква си кисела желѣзиста вода отъ своята покрайнина, старъ единъ попъ отъ Паланка, който си спомняше руския пѫтувачъ Хилфердингъ, комуто далъ два рѫкописа, въ тѣхъ и живота на св. Солунски апостоли, който се отличава отъ обикновения разказъ, и други. Ученицитѣ, които се връщахѫ отъ Македония слѣдъ ваканциитѣ въ Кюстендилското училище, съ непристорена радость мушехѫ фесоветѣ въ джебоветѣ и си турягѫ калпаци. Бѣше недѣля, ясна есенна вечерь и при липсата на гайда чуеше се въ карантината за развеселяване на хорскитѣ сърдца модерна хармоника. Седнѫхме на пейката подъ прѫта съ алармовата слама, пограничнитѣ войници ни сварихѫ чай, «подозрителнитѣ» въ карантината ни поднесохѫ Солунски тютюнъ, намѣри се и диня и сливовица, и около насъ насѣда цѣла тълпа приказливъ и веселъ народъ. И Турцитѣ се облѣкохѫ парадно и дойдохѫ, «мулазиминътъ» (поручикъ), сухъ Черкезинъ съ намусено лице и черни мустаци, и «тескерджията» (паспортенъ чиновникъ), осман-

---

13 Обикновенно се казва Деде Баграданъ (турска аблативна форма деве-баир-данъ: „отъ камилския връхъ“). Това название се срѣща и другадѣ (напр. въ Сърбия при Ягодина).

ски блондинъ отъ Трънъ, съ съвършенно славянска физиономия, който говорѣше и пишеше български и сентиментално ме разпитваше за своето родно мѣсто, което тъкмо прѣди малко бѣхме видѣли. Можете ли да си помислите по-идилична карантина?

Изгледътъ отъ тукъ е голѣмъ. На западъ се чернѣе като облакъ стѣната на огромната Шаръ Планина съ многобройни прорѣзи, безъ високо издадени върхове, съ внезапенъ свършъкъ на десна страна—стръменъ спускъ къмъ Кочанския проходъ. Загледахъ се въ тѣзи далечни планини съ извѣстно благоговѣние: тамъ онзи зѫбъ тъкмо на края на десно е Люботрънъ, най-високиятъ досега познатъ връхъ въ цѣлия Балкански полуостровъ (3050 м.), отъ тукъ приблизително въ посока 270° по компаса. Прѣдъ тѣзи македонско-албански Алпи, отдалечени отъ насъ най-малко 115 километра, се простираше на десно нѣкоя по-низка планинска верига, безъ съмнѣние Църна Гора (Кара дагъ) между Скопие и Враня. Гледката бѣше толкова по-интересна, защото при сегашнитѣ политически обстоятелства на изтокъ трѣбва за дълги години да се откажемъ отъ надѣждата да разгледаме тѣзи планини отъ близу. За Шаръ Планина и до днешенъ день собственно все повтаряме само това, което почти прѣди 50 години видѣли Буе и Грисебахъ![14]

Слѣдъ 14 часа походъ отспахме си пакъ въ Каменичката караулница. На зараньта се случи особенно интермезо. Българскитѣ овчари и полскитѣ стражари отъ Скакавица доведохѫ нѣкакъвъ си младъ човѣкъ съ наивно лице въ българска военна униформа. Той бѣше дезертьоръ, Турчинъ отъ Османпазарь. При Софийскитѣ маневри омръзнѫла му военната служба у невѣрницитѣ. Изгубилъ се отъ лагера и тихо се промъквалъ край шосето като искалъ да прѣмине въ Турция. Най-послѣ се крилъ три дни въ горитѣ край самата граница, безъ да има и понятие, гдѣ се намира. Изглеждаше съвършенно изгладнѣлъ. Бѣше, разбира се, испратенъ надзадъ въ лагера, гдѣто едва ли е получилъ голѣмо наказание, тъй като българскитѣ военни власти бѣхѫ много снисходителни къмъ Турцитѣ.

---

[14] Единственниятъ пѫтувачъ, който до сега е описалъ Люботрънъ, прочутиятъ ботаникъ Grisebach (Reise durch Rumelien im J. 1839, Göttingen 1841, 2 274), при описанието на гледката отъ този великанъ споменува едни планини, които немогѫтъ да бѫдѫтъ други освѣнъ нашиятъ Осоговъ: „Eine sehr entfernte, hohe Gebirgsmasse zeigt sich gerade im Osten und begrenzt den Horizont zwischen der Stadt Ueskueb und dem Caradagh; ihre Lage würde dem Rilodagh entsprechen, der freilich an 30 geogr. Meilen entfernt ist, aber sie schien für die Berge von Caratova zu hoch zu sein.“ За Осоговъ, неговото мѣстоположение и височина, разбира се, тогава се незнаяло.

5. Кюстендилско Краище.

Покрайнината тепърва подиръ Берлинския договоръ отбѣлѣзана въ картитѣ. Планини, рѣки, жители и стопански отношения въ Краище. Околийскиятъ центъръ Изворъ. Желѣзни рудници въ Божица. Изворитѣ на Драговищица. Босилеградъ.

Планинската покрайнина между Кюстендилско, Радомирско и Знеполье се нарича Краище, та споредъ това имаме три Краища, Кюстендилско, Радомирско и Трънско. Името е запазило въ себе си споменъ отъ срѣдновѣковата българско-сръбска граница, която отъ планината Чемерникъ тъкмо прѣзъ тукъ е достигала до Струма при крѣпостьта Землънъ: краище въ старо сръбски езикъ означавало граница, крайщникъ пограниченъ стражарь.

Кюстендилското Краище до неотколѣ бѣше «terra incognita.» На Кипертовата карта на Балканския полуостровъ отъ 1870 г. цѣлото пространство между Кюстендилъ, Радомиръ, Трънъ и Враня е изпълнено съ бѣло петно. Въ малко по-късно издаденитѣ листове на голѣмата карта на Европа отъ генералния австрийски щабъ, които съдържатъ вѫтрѣшнитѣ земи на Европейска Турция (1876 г.), отбѣлѣзани сѫ нѣколко селца, като Божица и «Триклини» (Трекльено), но покрай тѣхъ рѣкитѣ сѫ отбѣлѣзани само съ редове точки. Берлинскиятъ договоръ постави тройната граница между България, Сърбия и Турция тъкмо въ този непознатъ край. Пограничната линия бѣ опрѣдѣлена на 1879 г. на самитѣ мѣста отъ една международна комисия, която при това изработи и подробна карта, издадена на 1881 г. отъ проф. Киперта, но тя съдържа само тѣсната погранична ивица съ най-близкитѣ села и потоци. Вѫтрѣшностьта на Краище остана непозната. Прѣзъ сръбско-българската война на 1885 г. често ставаше дума за Изворъ, центъръ на Крайщска околия, и вѣстникаритѣ бѣхѫ въ недоумѣние; на картитѣ го ненамирахѫ Между това на 1884 г. бѣ отпечатана руската щабна карта, която ни дава много подробенъ образъ на цѣлата покрайнина заедно съ нейнитѣ височини и гори.

Името Краище ми бѣше отдавна познато. Като читатель на българскитѣ вѣстници, които излизахѫ прѣди войната въ Цариградъ, узнахъ прѣзъ лѣтото на 1875 г. отъ дописквтѣ отъ Кюстендилъ за близката «нахия» Краище, въ тогавашната картография още непозната.[1] Когато постѫпихъ на българска служба, първото ми слу-

[1] Вѣстникъ Источно Врѣме (бълг. издание на „Levant Times") отъ 5. Юли 1875 г. пишеше, че отъ селата Драгойчинци и Чешлянци избѣгали 40

жебно пжтувание ме заведе случайно тъкмо въ Краище. Това бѣше съ споменжтата комисия за издиряние аграрнитѣ отношения, когато за да се запознаемъ по-отблизу съ работата прѣскочихме чакъ въ Изворъ. Съ особенно чувство влѣзохъ тогава въ широкитѣ краища, които липсвахж въ най-добритѣ карти. Втори пжть посѣтихъ Краище прѣзъ пжтуванието, което тукъ описвамъ.

Кюстендилско Краище е планинска покрайнина прошарена съ издънки отъ планинската верига, чийто главенъ гребенъ образува водораздѣла между Струма и Морава и тукъ служи за сръбско-българска граница. Отъ по-високитѣ мѣста цѣлата покрайнина се прѣдставя като лабиринтъ вълнообразни върхове и проточени гребени, между които въ дълбоки, тѣсни долини текжтъ многобройни рѣки, които всички отиватъ къмъ Струма. Тѣзи гребени иматъ 800—1200 метра надморска височина. Най-високитѣ върхове се намиратъ на сѣверъ при границата: Милевска Планина (1735 м.) още прѣдъ пограничната верига, Мали Стрешеръ (1710 м.)[2] и Любатска Планина (или Уша, 1932 м.) на пограничнитѣ планини. Тройната граница се намира на върха, нареченъ Патарица (1673 м.). На югоизтокъ отъ Патарица на българска територия се издига осамотената Дукатска Планина (1697 м.). На югъ отъ нея, между тройната граница и Каменичко поле се издига съвършенно осамотенъ конусъ и за това отъ далече видимъ, Црноокъ (1876 м.) при село Црнощица. Въ геологично отношение формацията на терена е много разнообразна. Спорѣдъ Златарски покрай кристаличнитѣ аспидни плочи главниятъ елементъ сж палеозоични филити съ амфиболити: само на югоизтокъ къмъ Струмския проломъ се показва пѣсъчникъ и варовникъ.

Хидрографически Краище принадлежи въ областьта на двѣ рѣки. Първата отъ тѣхъ е многоименната Метойска, по-долу Трекльенска, най-долу Пещерска рѣка, която събира множество потоци отъ планинитѣ между Трънско и Радомирско и се влива въ Струма при село Пещера, въ тѣснинитѣ, които ние не отколѣ посѣтихме.[3] Втората е Драговищица, по-голѣма рѣка съ пространно порѣчие, чието устие въ Струма видѣхме при село Стенско. Пжтятъ отъ Кюстендилъ за вжтрѣшностьта на Краище върви главно

семейства въ Сърбия отъ натискъ и нужда; на мѣста тамъ ужъ хората яли вече само трѣва

[2] Велики Стрешеръ (1882 м.) лежи на страна отъ границата на сръбска територия.

[3] На австрийската карта Трекльенската рѣка погрѣшно е прѣкарана въ Драговищица. Вж стр. 530.

край нея. Отъ нейнитѣ притоци много сѫ само сухи, пѣсъчни корита, пълни съ свлѣченъ материялъ отъ всѣкаква форма, като почнешъ отъ голѣми изгладени камъне и свършишъ съ сипкавъ пѣсъкъ, нѣкждѣ по 30—40 метра широки. Тѣзи пусти рѣчища заедно съ тѫжно пуститѣ скали и урви сѫ характеристични за пѣсъчния и варовития теренъ между Изворъ и Струма, гдѣто такива безводни корита видѣхме вече до самата Струма близо до Скакавица.

По-голѣмата часть отъ височинитѣ сѫ покрити съ несвързани гѫсталаци, кории или понѣкога и по-голѣми дѫбови гори; букътъ се появява тепърва близо до границата. Горитѣ нѣкждѣ сѫ силно опустошени отъ кози стада; жителитѣ имъ събиратъ за прѣзъ зимата купове листници. Нивитѣ и градинитѣ поради липсата на по-широки долини сѫ разположени по високитѣ склонове и гребени. Между тѣхъ по горитѣ сѫ разпръснѫти селата въ малки групи глинени кошари, повечето само съ слама покрити, които по нѣкога сѫ разпилѣни на нѣкокко часа пѫть и иматъ свои названия. По тозъ начинъ селото Божица има 4 часа дължина, селото Коритенъ около 2 часа.

Пшеницата тукъ е рѣдкость; сѣе се ранна ръжь, ечемикъ и главно овесъ, тукъ тамѣ и хелда. Царевица видѣхъ само около Босилиградъ и Изворъ. Барабоятъ, доста свойственъ за тукашната земя, е почти непознатъ. Поради незначителната дълбочина на пръстьта, която освѣнъ това е изложена на чести измивания отъ дъждовнитѣ порои, жителитѣ въ пѣсъчнитѣ покрайнини сѣѭтъ житото много изобилно и по нѣкога всѣка година безъ угаръ, като се боѭтъ да не би дъждовната вода да измие почвата и да остане само долната «гола плоча.» Едвамъ, казватъ, на 7 години веднѫжъ се случва нѣкое по-изобилно плодородие. На мѣста употрѣбятъ съвършенно дървенъ плугъ, на който отъ желѣзо сѫ само нѣколко гвоздея. Овощия има само сливи, дребни круши и ябълки; каквото е по-добро, както и виното и ракията, се докарва отъ Кюстендилско поле. По износно отъ земедѣлието е скотовъдството, но то, до колкото можахъ да забѣлѣжѫ, се ограничава главно съ дребенъ добитъкъ, овце и кози. Само край границата видѣхъ волове, порода дребна и възчерна.

Тази бѣдна и студена покрайнина на гледъ се вижда гѫсто населена, което впечатление тя прави само поради голѣмата разпръснѫтость на селскитѣ колиби. Вникнеме ли въ прѣданията на населението, изглежда, че това заселвание не е даже и отдавнашно. Найстаритѣ селища сѫ приблизително отъ едно врѣме съ тукашнитѣ

рудници, желѣзни въ Божица и оловени и сребърни на Любатска Планина. Инакъ голѣма часть отъ населението първоначално може би по тѣзи мѣста е само пасло своитѣ стада лѣтно врѣме, като е живѣло въ врѣменни кошари по планинитѣ, и тепърва по-късно за винѫги се тукъ заселило. Стадата отъ часть сѫ принадлежали на различни бейове, които споредъ прѣданията добили сѫ ги съ грабежи прѣзъ сръбското възстание; селянитѣ и слѣдъ трайното си заселване въ постоянни колиби останѫли въ зависимость отъ Турцитѣ. Въ имената на групитѣ кѫщи има, както се вече споменѫ (стр. 504), нѣкои патронимически румънски названия.[4]

Жителитѣ употрѣбятъ Трънското нарѣчие (стр. 505) само въ сѣверната часть; по-нататъкъ на югъ се явява вече западниятъ говоръ, подобенъ на нарѣчието на Радомирци и Кюстендилци, найдалече на западъ и на македонскитѣ диялекти. Турцитѣ имъ казватъ Шо́пье; тѣ сами наричатъ жителитѣ на Кюстендилско поле По̀лци, По̀лчене. Тѣ сѫ отъ доста разнороденъ видъ, както и тѣхното правно положение въ турско врѣме било различно (стр. 557). «Ра̀ецки,» свободни села сѫ главно занаятчийскитѣ и напомнятъ ни Трънчани. Божичани изработвали желѣзо не само въ своето село, но ходѭтъ и до днесь на работа и въ други желѣзарници. Отъ Уйно и Коритенъ има доста изкусни зидари, които работѭтъ и далече въ покрайнината, като Знеполци или Радомирци отъ тѣснинитѣ на Струма. Единъ «майсторъ» въ Коритенъ хвалѣше ми се съ построяването на единъ сводовъ мость при Кресна въ Турция и другъ въ Тетевенско. Други ходили лѣтно врѣме да косѭтъ сѣно, да жънѫтъ или да копаѭтъ воденични вади въ Сърбия, Крайдунавско, Битолско, Солунско, Атонъ и др.

Съвършенно друго е било положението на осиромашалитѣ и притѣснени земедѣлци въ «кесимджийскитѣ» села. Прѣданията за произхода на отдѣлни тѣхни села сѫ интересни. Селцето Црна Рѣка на турската граница подъ Црноокъ (сега 8 кѫщи) било, казватъ, прѣди 80 годинъ само съ една кѫща, въ която живѣлъ дѣдо Златанъ; отъ тази кѫща се «изроили» неговитѣ потомци, като разкопвали земята и образували нови ниви. И въ други села стари хора помнѭтъ малкиятъ брой кѫщи, които тѣ още имали[5]. Хората отъ тѣзи кесимджийски села сѫ по-малко интелигентни

---

[4] Въ Топълъ Долъ има и лица съ име Раду̑лъ.

[5] Прѣди 60—70 годинъ Чу̑денци броели, казватъ, 6—7 кѫщи (сега 30), Дра̀гольевци 6 (сега 22), Побйенъ Ка̀микъ 4 (сега 19), Уши 7 (сега 50), Га́брешевци 5 (сега 32), Долня Лйсина 7 (сега 35) и т. н.

отъ колкото тѣхнитѣ пропжтували съсѣди. При това до не отколѣ тѣ живѣли много лошо. Прѣзъ послѣднитѣ години на турското владичество, прѣзъ войната а по-послѣ и прѣзъ зимата на 1879 — 1880 г. въ Краище имало пъленъ гладъ, тъй че жителитѣ отъ нужда мѣсили въ хлѣба и нѣкаква си бѣла земя; българското правителство трѣбваше бързо да помага съ раздавание на жито и други храни. Слѣди отъ тази нѣмотия прѣзъ моето първо пжтувание (1880 г.) всждѣ личехж, но на 1883 г. бѣхж съвършенно вече изчезнжли.

Задруги тукъ нѣма, поне до колкото можахъ да разпитамъ. Подиръ смъртьта на бащата синоветѣ си дѣлжтъ бащината, а ако земята е недостатъчна, разораватъ пакъ нѣкой новъ кжсъ поле. Въ нѣкои планински села има и богати селяни (за едного въ Любата ми разправяхж, че ималъ до 2 милиона гроша), но тѣ живѣжтъ много скромно и никакъ не изпъкватъ съ своето богатство. Отъ тѣхъ най-вече се избирахж прѣдставители за народното събрание. Въ селското стопанство, и то не само въ отсжтствието на домакина, у тѣхъ първа има думата жената на домакина, понѣкога енергично лице. Що се отнася до типа, жителитѣ не сж нехубави; красиви жени се виждатъ особенно по горното течение на Драговищица. При Изворъ се намиратъ джуджета, но гушави кретини нѣма. Мжжьетѣ носжтъ овчи рунтави калпаци съ кафявъ цвѣтъ или бѣли вълнени шапчици, груби палта и тѣ отъ кафява овча вълна, понѣкога съ черенъ кожухъ, бѣли или кафяви беневреци съ червенъ, нѣколко пжти овитъ поясъ и на краката опинци. Женитѣ носжтъ зелени или бѣли кърпи на главата, златни пари на гърдитѣ и сж облѣчени съ черни дрешки безъ ржкави и съ черни сукмани; при туй носжтъ червенъ широкъ поясъ, често снабденъ съ голѣми пафти, и червена или жълта прѣстилка.

За обичаитѣ и забавленията на населението незнаж нищо по-подробно, тъй като невидѣхъ тукъ никакъвъ праздникъ. По съборетѣ, на пр. въ Трекльено, бива, казватъ, много весело; разправи ни се сжщо, че при осветяванието на черкви, чиято церемония продлъжавала чакъ до заранъта, ставало голѣмо нощно веселие, въ което селскитѣ момци иматъ изобилни случаи да задирятъ момитѣ. Населението е доста суевѣрно. Въ Изворъ нѣкога си нощувалъ въ училището епископъ; стаята, въ която живѣлъ, жителитѣ не искали да ж дадатъ на учителя за жилище, защото тя била ужъ светена.

Сватбитѣ ставатъ било съ ранна женитба съ всичкитѣ ѝ послѣд-

ствия, или съ грабя̀ванье по тайно сговаряные на двѣтѣ страни, или съ бѣганье (бѣжански свадби) на момитѣ, което главно, казватъ, служи да се избѣгнжтъ скжпитѣ сватбени пиршества и всѣкакви дарове. Родителитѣ по нѣкога не сж съгласни, но бащата на момцитѣ обикновенно скоро изравняватъ мирно работата. Този обичай много отколѣ е разпространенъ по цѣла западна България, както и въ сръбскитѣ покрайнини дори до Адрия [6]. Има го и у мохамеданитѣ. Единъ мой познатъ Кюстендилецъ прѣзъ руската окупация дошълъ въ Царево Село въ Пиянечко; прѣзъ нощьта отведнжжъ се чулъ викъ отъ нѣкойси помашки чифликъ: «гра́бнаха ми чеде́нцето». Знаж едного селянина въ Радомирско, който грабнжлъ своята невѣста отъ Перникъ прѣзъ една нощь съ нѣколко приятели на коньe. Въ Ломско и Видинско момичето, което противъ волята на родителитѣ си е избѣгало съ нѣкой момъкъ, се нарича пристануша или пристанка; тамъ при сграбяванието произлиза по нѣкога и бой съ сѣкири, когато родителитѣ и тѣхната страна не сж съгласни. По-нататъкъ на изтокъ този обичай не се срѣща, освѣнъ по особенъ начинъ у Турцитѣ въ Казанлъшка околия, които сж чисти Османлии; и у тѣхъ момцитѣ грабжтъ момитѣ, но слѣдъ нѣколко недѣли настава пакъ примирие. У околнитѣ румелийски Българи отъ този обичай нѣма нито слѣда. Въ Кюстендилско понѣкога се случва и насилственно грабяванье противъ волята на момата (влачени моми), гдѣто момата вече отъ срамъ се съгласява да се вѣнчае въ черквата, но често такива бракове пакъ се развалятъ.

Стари мънастири въ Краище нѣма. Споменжхж ми единственната св. Богородица въ Треклъено, която запустѣла прѣди 80 годинъ, когато нѣкой спахия отъ Враня при събиранието на десетъка принудилъ послѣдния калугеръ да избѣга въ Рилския мънастирь. Тепърва подиръ много години мънастирятъ билъ подновенъ за мѣстна черква. За това пъкъ тукъ въ околностьта на желѣзнитѣ рудници има стари черквички съ надписи отъ 16. и 17. столѣтие и съ стари книги, писани и печатани, както въ Трънско.

Въ послѣдно турско врѣме въ Краище се намирали само 4 училища, въ които скромни самоуци учили нѣколко момчета, които искали или да се запопжтъ, или да се научжтъ да пишжтъ поне нѣкои смѣтки. Отначало било тежко да се намѣрятъ лица способни за общински писари. Хора, които да знаятъ да четжтъ, се

6 За грабяванието пише още Бусбекъ на 1553 г., който чулъ за него въ Ягодина въ Сърбия.

намѣрили на 1881 г. само 111 и тѣ били въ нѣколко по-хубави и по-голѣми села. Сѫщата година имало въ Краище вече 15 училища съ 515 ученика, а отъ това врѣме тѣхниятъ брой постоянно расте. Въ селата на цѣлия Кюстендилски окрѫгъ на 1882 г. се падалъ на 229 жители единъ възрастенъ човѣкъ грамотенъ; дѣца, задлъжени да ходѭтъ на училище, посѣщавали новото, невиждано до тогава учение, около 28%. Въ източнитѣ окрѫзи работата стои съвършенно другояче: въ Русчушко посѣщаватъ училището 58%, въ Търновско 60%, въ Свищовско 64%, въ Провадийско 69%, въ Шуменско даже 82% отъ всички дѣца.

Кюстендилско Краище е организувано като околия и брои 65 села съ 3590 кѫщи и 23,765 жители. Шосе въ него нѣма ни едно. Единсвеннитѣ пѫтища сѫ пѫтеки за конье, които по нѣкога вървѭтъ по сухитѣ корита на потоцитѣ и затова въ дъждовно врѣме съвършенно се затварятъ. За въ селата по отстраненитѣ кѫтове по нѣкога се възлиза по кози пѫтеки. Центъра на околията е въ село Изворъ, при всичко че вече нѣколко пѫти се рѣшаваше за неговото прѣмѣстване въ Босилиградъ.

Вече на другия день слѣдъ завръщанието ни отъ старитѣ Осоговски рудници, на 4. Септември, излѣзохме отъ Кюстендилъ за Изворъ, 10 часа отдалеченъ. Въ града прѣзъ нашата екскурзия било живо; сѫщия день, когато ние се катерихме по Осоговскитѣ стръмнини, въ Кюстендилъ ставахѫ допълнителни избори за събранието и за прѣдставитель биде избранъ нашиятъ угоститель г. Иванчовъ. Съ насъ пѫтуваше и училищниятъ инспекторъ г. Вѫжаровъ и то при обстоятелства, които сѫ характеристични за българскитѣ работи. При послѣднитѣ избори правителственната партия искаше да направи безврѣденъ този живъ момъкъ, който принадлежеше къмъ опозицията и прѣдъ изборитѣ го суспендира подъ невѣренъ прѣдлогъ. При всичко че това бѣше само една политическа маневра за нѣколко дни, работата се заборави; мѣсецитѣ се минавахѫ единъ слѣдъ други, правителствата се мѣнѣхѫ, началото на училищната година наближаваше а Кюстендилскиятъ окрѫгъ постоянно оставаше безъ инспекторъ. Министерството въ мѫчнотия телеграфира ми, при всичко че бѣхъ въ отпускъ и можехъ да го прѣкарамъ кѫдѣто и да е въ чужбина, съ молба да се погрижѫ донѣкѫдѣ за прѣмахванието на хаоса въ селскитѣ училища. Взехъ суспендирания инспекторъ съ себе си и съ негова помощь уредихъ нѣколко въпроса. Малко слѣдъ това инспекторътъ биде напълно рехабилитуванъ и заплатата му се изплати за цѣлата минѫла година отъ веднѫжъ, въ огромна торба сребърни левове!

При всичко, че станжхме още въ тъмно, моитѣ другари се готвихж за пжть тъй дълго, че се подвижихме едва на $10^1/_2$ ч. Между безсѣнчести пасбища и пространни лозя, задъ които на лѣво се издига върхътъ Лисецъ, пристигнжхме за $^3/_4$ ч. въ едно отъ най-хубавитѣ села на Кюстендилско поле, въ Совољяно при рѣка Соволщица. Гжсти градини съ сливи, ябълки и черници, напоявани съ вадички бързо течеща вода, заграждатъ угледнитѣ чифлици. Нѣколко тополи, по които се издигатъ лози напомнятъ на пжтувача равнинитѣ на далечната Ломбардия. Отъ срѣдпладнешната горещина се скрихме въ единъ ханъ и обѣдвахме на импровизирана маса глави отъ печено ягне съ дини, които тукъ лѣтно врѣме сж почти главната храна. При насъ тукъ се присъедини единъ македонски търговецъ, който по селата продаваше книги и друга стока а при това се призна, че търси и иманье; на една близо отъ тукъ скала намѣрилъ на пр. цѣли жили злато, и се ядосваше, че нашиятъ приятель геологъ не искаше да му вѣрва а драгоцѣннитѣ кжсове, които му показваше, прогласяваше за обикновенъ — пиритъ. Въ Соволяно живѣе тихо въ хубавъ чифликъ и послѣдниятъ Кюстендилски гръцки епископъ Игнатий като частно лице, като се занимава съ градинарство и винарство.

Отъ тукъ бързахме, постоянно на слънце между лозя, за въ най-близкото село Периволъ, което лежи вече на самия край на Кюстендилско поле при входа въ планинитѣ. Гжста градина овощни дървета съвършенно закрива червенитѣ стрѣхи на селскитѣ кжщи, между които се издига и нова черквичка. Самото име на селото е отъ гръцки произходъ и съвършенно съотвѣтствува на неговото мѣстоположение: περίβολος градина. До него излиза отъ планинитѣ Драговищица, по чиято долина вървѣхме по натататъкъ (на 1 ч.) въ Краище съ главна посока на сѣверозападъ. Високитѣ склонове се състоятъ отъ червенъ пѣсъчникъ; източниятъ брѣгъ е стръменъ, западниятъ до нѣкждѣ по-полегатъ. Градинитѣ и лозята скоро изчезватъ. Два пжти между тополи и елхаци прѣбродявахме самата рѣка, която достигаше до стремената, до като стигнемъ до първото Краищско село, въ Горановци (1 ч. 30 м.).

Отъ тукъ на горѣ пжтятъ става малко по-дивъ. Надъ селото има още ширококлонести орѣхи съ малки лозя, но слѣдъ това иде на източния хълбокъ широко разлѣтото устие на пространенъ суходолъ съ грубъ пѣсъкъ, който се спуща отъ планината при село Полѣтинци долу къмъ Драговищица. Край него на горѣ върви правъ пжть отъ Кюстендилъ за Трънъ. Сега неговото корито бѣше

съвършенно сухо, но прѣзъ минжлото си пжтувание познахъ, какви импровизирани водоскоци отъ кална вода въ дъждовно врѣме скачатъ прѣзъ неговитѣ скалисти прагове. Малко диви круши още растжтъ между пѣсъка. Минжхме тази почти закоравѣла пѣсъчна лавина, която живо напомня сухитѣ корита на «торрентитѣ» въ безлѣснитѣ долини на Фурланскитѣ Алпи, и вървѣхме цѣлъ часъ високо надъ долината на Драговищица, която шумѣше дълбоко въ лѣво между стръмнитѣ склонове, покрити съ джбакъ и глогове. Най-послѣ съгледахме (4 ч. 45 м.) мѣстото гдѣто се слива Драговищица съ Уенска рѣка, които и двѣтѣ текжтъ въ тѣсни долини. Тази втората изглеждаше като онзи суходолъ, само че бѣше почти водоравна безъ видимъ склонъ. Между нейния пѣсъкъ стигнжхме около сливови градини въ селото наречено Горньо Уйно (5 ч. 25 м.); то се простира въ тѣсенъ долъ отъ двѣтѣ страни на съвършенно безводно по това врѣме рѣчище, на което тукъ казватъ Су'о поле или Суходолина. Околийскиятъ началникъ отъ Изворъ, младъ брадатъ блондинъ въ бѣла лѣтна униформа и въ черенъ официяленъ калпакъ бѣше дошълъ да ни посрѣщне при входа въ своята околия, разбира се не безъ радость, че въ своето осамотение пакъ ще види хора отъ по-широкия свѣтъ. Жителитѣ бѣхж намѣрили надъ селото каменни вжглища и ни заведохж веднага при тѣхъ. Въ сжщото пѣсъчно корито между стръмни глинести брѣгове бѣхж изкопани нѣколко пъна, прѣобърнжти въ вжглища, които обаче иматъ цѣна само за една сбирка отъ вкаменелости.

Надъ Уйно почнжхме да възлизаме по хладна пѣсъчникова височина. Отначало на най-горното мѣсто вървѣхме около една провала по толкова тѣсна пжтека, изровена въ лѣпкавата глина на стръмния склонъ, че коньетѣ единъ слѣдъ другъ минавахж съ най-голѣмо внимание, слѣдъ това настанж лабиринтъ отъ малки сухорѣчища. Прѣзъ първото ми пжтувание на 1880 г. единъ отъ нашитѣ ездачи се провали заедно съ коня въ една такава пѣсъчна тѣсна вада, за щастие безъ поврѣда, а слѣдъ малко моятъ конь се подплъзнж на едно скалисто мѣсто и ме събори долу; много седмици наредъ чувствувахъ болка въ лакета на десната ржка. Туй всичко за три години бѣше се промѣнило. Лошитѣ мѣста на всѣкждѣ бѣхж поправени съ малки насипи, и ние вървѣхме безъ всѣкаква прѣчка на прѣдъ.

На най-високото мѣсто (около 1100 м.) се намира безлѣсна плоскость, наричана Вѣтърна Воденица, поради постоянното кръстосвание на силни въздушни течения (7 ч.). Отъ нея почти

на всички страни се спущатъ голи хуниобразни процѣпи, произлѣзли отъ стичанието на водитѣ въ съсѣднитѣ долини. На лѣво стоѭтъ разпрьснѫти колиби, които образуватъ селото Рѣсенъ. Изгледътъ обхваща голѣма часть отъ Краище. Кюстендилско поле оставаше, разбира се, скрито; за това пъкъ тъкмо задъ него на югъ личехѫ високитѣ Осоговски гребени съ такава ясность, че разпознавахме и отдѣлнитѣ караулници, които токо що бѣхме посѣтили завчера. На западъ хубаво се показва Църноокъ, който въ своето осамотение изглежда да е най-високата точка на Краище. На сѣверъ въ далнината се вижда Милевска Планина задъ Изворъ и дльгата верига планини на срьбско българската граница чакъ до тройната граница, съ прорѣза на Драговищица, който засѣга дори подъ границата.

Отъ тѣзи височини слѣзохме въ сѣнчеста долинка и прѣпуснѫхме прѣзъ хубави горички съ храсталаци вьшкино билие (Evonymus) къмъ Изворъ, чието мѣстоположение въ бѣзлесна котловинка (около 960 м.) отъ далече ни се вѣсти вече въ тъмнината съ петь свѣтлинки. Бѣше 8 ч. 20 м. когато слѣзохме прѣдъ главния ханъ на това планинско селце. Новиятъ «хотелъ» отъ дърво и глина, който се държеше отъ единъ тукашенъ старецъ, имаше и двѣ пространни стаи за пѫтници, всѣка съ дървенъ одъръ на мѣсто креватъ (прѣди три години тукъ спахме върху рогозки на земята) и съ нѣколко нерендосани маси и столове отъ прѣсно бѣло дърво. Хоризонта на Изворъ само назападъ е малко отворенъ, отъ страната къмъ тройната граница и къмъ Дукатска Планина, която се вижда прѣзъ прорѣза на рѣката, която отъ тукъ отива къмъ Драговищица. На западния край на селото се издига една кула, която била съградена отъ Турцитѣ съ ангария отъ околнитѣ села за пикетъ заптии (единъ онбашия съ 5 — 6 души) а сега служи за сѣдалище на околийскитѣ власти. Долната часть е каменна, горната глинена съ скелетъ отъ дебели греди. На 1880 г. изглеждаше много оригинално. Партера, само съ единъ входъ и на мѣсто прозорци само съ тѣсни мазгали за пушки, бѣше жилище на нѣколко стражара и оборъ за тѣхнитѣ коньe. Между натрупаното сѣно се възлизаше по примитивни дървени стълби въ пространния салонъ на горния катъ, въ който на една страна седѣше околийскиятъ началникъ, на другата мировиятъ сѫдия. Тогавашниятъ началникъ, Българинъ отъ Крайдунавско, който по-напрѣдъ служилъ въ руската войска като офицеринъ, живѣеше въ една тъмна стая съ черенъ таванъ и прогнилъ подъ, гдѣто му бѣше и канцеларията. Когато валѣше, дъждътъ капѣше прѣзъ тавана вѫтрѣ, и началникътъ се

обличаше съ каучуково палто да се не измокри въ собственната си постеля. Официялнитѣ книжа постоянно се затварѣхѫ въ архивния сандъкъ да се неизмокрѭтъ отъ ненаданъ порой. Малкитѣ неправилни прозорци бѣхѫ залѣпени съ броеве отъ вѣстника «Български Гласъ» въ голѣмо фолио, разбира се че отъ вѣтъра и дъжда много разпокѫсани. Главното желание на началника бѣше да получи поне стъкла за прозорцитѣ; за това, разбира се, трѣбваше и крѣхкиятъ материялъ и джамджията да се докаратъ чакъ отъ Кюстендилъ. Двата чардака отъ прѣдъ и отъ задъ на салона и околностьта съ нѣколко плета отъ трънье и прѫтове, съ кошари за добитъкъ и царевични нивя допълняхѫ панорамата на тази турска сграда. Туй всичко се бѣше промѣнило. Изворската кула ни посрѣщнѫ съ възродена външность и добрѣ наредена вѫтрѣшность. Бѣше хубаво измазана съ бѣла боя, покрита съ добра стрѣха, снабдена съ нови тавани и подове и имаше прилични стъклени прозорци даже съ пердета.

Самото село (546 жители) се състои собственно отъ една улица съ нѣколко дукянчета и низки глинени колиби съ керамиденъ покривъ. Отъ голитѣ склонове на югъ се свлича отъ дъжда много пѣсъкъ чакъ до улицата. То носи своето име отъ силния изворъ, чиито прозрачни води изкачатъ въ четверожгълна каменна ограда около $1^1/_2$ метра широка и 3 метра дълбока съ голѣма сила и съ множество мѣхурчета и зимно врѣме никога не замръзватъ. Оттока на извора образува силния потокъ Изворщица, който върви на западъ въ Драговищица. Сградата, която най бие въ очи е тукашната черква, която се издига като нѣкоя крѣпость между тополитѣ малко по-нататъкъ надъ селскитѣ кѫщи. Тя е каменна сграда около 50 крачки длъга и 25 широка, раздѣлена на три отдѣления, съ дъсченъ таванъ и камененъ подъ. Въ фасадата се намира отворенъ перистилъ, въ които сѫ изобразени митарствата, мѫката въ пъкъла и за такива грѣхове, които Краищенци могѫтъ може би само отъ тукъ да научѫтъ. Черквата е съградена на 1834 г., когато Турцитѣ подиръ Одринския миръ почнѫли да позволяватъ градението на нови черкви, но не отъ тукашнитѣ жители, а отъ бегликчията Стоянъ чорбаджи Чалѫоглу отъ Копривщица.

Тъкмо на пладне 5. Септември тръгнѫхме по-нататъкъ на сѣверозападъ. Чакъ до Божица ни съпровожда и селскиятъ прѣдставитель на този окрѫгъ дѣдо Станко. Въ горещото слънце стигнѫхме до единъ ледено студенъ изворъ подъ гориститѣ върхове, съ интересенъ изгледъ (1 ч.). На югъ се виждаше Изворъ въ своята гола

котловинка. На изтокъ се протакаше дългата долина на Метойска или Трекльенска рѣка; на дъното на дълбоката тѣсна долина се виждахѫ кѫщитѣ на голѣмото село Трекльено (2 ч. на И отъ Изворъ), около което минава шосето отъ Кранище прѣзъ Гора́чевци за Трънъ. Тъкмо на изтокъ отъ нашето гледище се подаваше задъ низкитѣ върхове пакъ Витоша. На десно отъ нея се издигахѫ на югоизтокъ проточенитѣ очъртания на Рила Планина, а на югъ се виждаше цѣлата Осоговска планинска верига. На западната страна близо до насъ лежахѫ въ гората далече едни отъ други отдѣлнитѣ кошари на село Гру́енци. Въ неговата околность се намиратъ развалини отъ стара крѣпость, наричана ужъ Славище, не много отдалечени отъ самия Изворъ; прѣданието гласи, че отъ Груенци за крѣпостьта водѣлъ «водопроводъ за млѣко», съ което ужъ жителитѣ на старата крѣпость се снабдявали.

По-нататъкъ пѫтеката се възкачваше вече край долината на Метойска рѣка, която тече отъ десно въ голѣма дълбочина. Покрайнината при всичката своя прѣсна планинска зеленина не е безъ монотония; кѫдѣто и да погледнешъ, невиждашъ освѣнъ букови гори по проточенитѣ върхове, между тѣхъ разкошни поляни, блѣдозелени папратища, тукъ тамѣ нѣкое шумещо поточе съ ледена вода, а самъ тамъ кафяви колиби съ сламенъ покривъ, въ групи разпръснѫти една отъ друга на едно провикване. Отъ десната ни страна се виждахѫ на дъното на долината колибитѣ на селото Метѻ́я (1 ч. 30 м., чува се и Метовйя). Горската пѫтека, доста добра за конникъ, съ постоянно възкачвание ни изкара въ селото Шатковица, което брои само 4 кѫщи съ 47 жители (2 ч. 15 м.). Горещината ни принуди да отпочинемъ половинъ часъ въ високата трѣва подъ старитѣ буки при политѣ на гората край едни ниви, гдѣто жителитѣ токо що жънѣхѫ съ сръпъ своето скромно плодородие.

За половинъ часъ пристигнѫхме на сѣверния склонъ на високата Милевска Планина (3 ч. 15 м.). Между полянитѣ на едно високо вѣтровито мѣсто (около 1600 м.) стърчеше бѣлъ стълпъ отъ неодѣланъ кремъченъ камъкъ, който служи да показва пѫтя въ мъгляво врѣме. Прѣдъ насъ на сѣверъ се отвори нова панорама: дългата верига на пограничнитѣ планини къмъ Сърбия съ върхове, освѣнъ нѣколко гористи хълбоци повечето голи. Между тѣхъ личеше острият Стрешеръ; Руситѣ, казватъ, при неговото измѣрвание двѣ недѣли живѣли на неговия връхъ. На лѣво на сѣверозападъ се издигаше високата Любатска Планина съ голъ и широкъ връхъ. Хидрографичното раздѣление на пограничния край лежеше прѣдъ насъ

като на карта. На десно се виждаше околностьта на селото Шипковица, отъ гдѣто идѫтъ зачатъцитѣ на Трекльенска рѣка. Тъкмо прѣдъ насъ въ дълбоко врита долина течеше на югъ Божичка рѣка, единъ отъ зачатъцитѣ на Драговищица.

При слизанието ни на долу забѣлѣзахме провиквания отъ планина на планина, както въ Алпитѣ или Черна Гора; селянитѣ отъ напрѣдъ си обаждахѫ за пристиганието на тълпа конници, вѣроятно «каменната комисия», както ни наричахѫ поради геологическия чукъ, съ който бѣше въорѫженъ моятъ другарь. Слѣдъ единъ часъ (4 ч. 15 м.) бѣхме долу при Божичка рѣка, тукъ доста голѣма и силна, и вървѣхме край нейния брѣгъ на сѣверозападъ. Въ нейната долина посрѣщнѫхѫ ни първитѣ слѣди отъ старитѣ Божички рудници, двѣ голѣми черни грамади желѣзна сгория, които имахѫ 30 крачки въ дияметъръ, по повръхностьта до нѣкѫдѣ обрасли съ лѣпенъ, лугачки (Dipsacus) и други бодливи растения. Недалече се виждахѫ и дири отъ самоковище. По-нататъкъ долината бѣше тѣсна, съ малки морави на дъното и съ пасища по високитѣ стръмни склонове, по които пасѣхѫ стада овце и едъръ добитъкъ. На 5 часа пристигнѫхме мнжду нивя още зеленъ овесъ въ центъра на село Божица (около 1240 м.). На издадъка между стичанието на два потока се издигатъ стара черква, ново училище и редъ кѫщи, построени край пѫтя къмъ склона, между тѣхъ и единъ ханъ. Кѫщитѣ сѫ покрити или съ аспидни плочи, или само съ слама.

Старинната Божичка черква, съградена отъ камъкъ, покрита съ аспидни плочи и вѫтрѣ сводообразна, е само 6 крачки дльга и широка. Вѫтрѣ стѣнитѣ сѫ съвършенно покрити съ живописъ, който обаче на тавана е издълбанъ отъ сабитѣ на Кърджалиитѣ. Надъ вратата има надписъ за зографисванието на тази черква св. Никола на 1608 г. отъ Божичкитѣ пресвитери, батьовци и дѣдовци. Самата черква е, разбира се, по-стара; жителитѣ твърдѫтъ, че сигурно била ужъ хилядогодишна (црква старинска ѝе, отъ иля̀ду гòдинъ више). Въ олтаря лежеше единъ непъленъ екземпляръ отъ миней, старосръбски или Венециянски печатъ отъ 16. вѣкъ. Въ Софийската народна библиотека не много прѣди нашето пѫтувание се получихѫ отъ тази черква два рѫкописа, едно евангелие на книга приблизително отъ 16. столѣтие, българска редакция, и единъ откѫслекъ отъ апостолски послания, сръбска редакция, на старинна книга, споредъ писмото приблизително отъ края на 14. вѣкъ. На съсѣднитѣ гробища се виждатъ гробове високо подзидани, съ изправенъ камъкъ при главата. Срѣщу черквата задъ рѣката сто-

жтъ остатъци отъ кула, въ която, казватъ, цѣли 30 годинѣ живѣли Кърджалии отъ Трънско и Вранско, докато ги изгонилъ Един ага Кюстендилски.

Вечерьта бѣше живо въ хана, тъй като пристиганието на толкова много хора отъ далече тукъ е голѣма рѣдкость. Вечерята си пригатвяхме сами. Геологътъ съ селския учитель печеше месо на отворенъ огънь, инспекторътъ пригатвяше орисъ а историкътъ варѣше чай. Моятъ приятель страстно обичаше да яде пъстърва и на всѣко мѣсто питаше дали ж има; тази вечерь обаче (за мое вжтрѣшно удоволствие) ловението на риба въ Божица не се удаде. За това пъкъ въ хана имахж овче сирене, ръженъ хлѣбъ и хубаво вино. Туй що липсваше на вечерята, допълни го веселото разположение. Нощьта прѣкарахме добрѣ, като спахме на сѣно въ горната стая. На заранъта платихме, за 5 души и 5 коня, повече отъ 90 гроша, което е много въ тѣзи покрайнини. Но ханджиитѣ се извинявахж, както въ врѣмето на Ами Буе въ Албания, съ простата бѣлѣжка: «Кога пакъ ще се случи да ни доджтъ такива хора!»

На заранъта 6. Септември тръгуванието ни се много забави поради една училищна работа. Общината съградила ново училище, но майсторътъ, при всичко че получилъ спазарената сума на прѣдъ, недовършилъ сградата и оставилъ печкитѣ и други неизбѣжни части. На заранъта дойде при насъ киетътъ, разуменъ майсторъ дюлгеринъ съ дълги мустаци, който говорѣше много умно, съ цѣлия общински съвѣтъ, все селяни съ калпаци и царвули, да изравни въ наше присжтствие тази работа. Прѣговоритѣ бѣхж мжчни, тъй като майсторътъ още отъ заранъта бѣше се тъй добрѣ напилъ, че не можеше да го трогне даже и пламенното краснорѣчие на единъ отъ нашитѣ другари, който, като непознаваше тѣзи покрайнини и тѣхното особенно население, мислѣше, че въ такива работи най-добрѣ се надвива се блѣскава реторика.

Бѣхъ благодаренъ, когато най-послѣ тъкмо на пладне излѣзохме вънъ отъ селото въ посока къмъ старитѣ желѣзни рудници, които се намиратъ $1^1/_4$ ч. на сѣверозападъ отъ Божица при самата граница. Пжтятъ водѣше най-напрѣдъ край потока, около нѣколко воденици а слѣдъ това постоянно по единъ връхъ между букови гори и прѣсни поляни. Тукъ тамъ се виждахж сламенни покриви на уединели колиби и до тѣхъ още зелено жито, както и градини съ неузрѣли сливи и малки нивя съ макъ. По на горѣ въ планината се показахж дребни буки съ папратища, отъ гдѣто про-

гонихме една лисица. Самиятъ гребенъ е повечето голъ. Мѣстото, отъ гдѣто се взимала желѣзна руда, лежи до самата сръбско-българска граница, която тукъ е отбѣлѣзана съ мекъ пѫть. Около на половинъ часъ пѫть всичко е разкопано. Старецътъ Стаменко, който самъ на млади години билъ 30 години кехая на рудищата, съпроводи ни чакъ до тукъ и показа ни отдѣлнитѣ части: тукъ е Явйшкинъ долъ, тукъ Каравелйевъ долъ, тукъ Нова вада, тамъ връхътъ св. Никола съ изворъ. Рудата се добивала само съ промивание на магнетитовъ, желѣзистъ пѣсъкъ, произлѣзълъ отъ разлаганието на гнайсови скали. За ускоряванио на природния процесъ прѣзъ тукъ била прѣкарана ръвйна, т. е. примитивно нивелирана вада съ многобройни завои. Стръмнитѣ урви отъ кафявъ пѣсъкъ съ свѣтли зрънца и желѣзни кристали при всѣко движение на вѣтъра полека лека се ронѫтъ въ малки поройчета. Покрай сипкавия материялъ било извѣтрѣлъ, било промитъ отъ дъжда или съ водна сила, намира се желѣзо и въ твърди още скали, въ които се виждатъ на мѣста и цѣли желѣзни жилки. Но въ тѣхъ не се работѣло, вече поради липсата на инструменти. Доловетѣ още не сѫ изчерпени и иматъ още бѫдѫще.

Въ всѣко рудище сѫ копали 15—16 души. Желѣзниятъ пѣсъкъ билъ прѣнасянъ слѣдъ това въ дворищата, т. е. корита, гдѣто както при плаванието на златото, билъ промиванъ, до като оставало само желѣзо. Добитиятъ материялъ слѣдъ това се прѣтапялъ въ 5 маданища или вигни при Божичката рѣка. Отъ 500 оки руда се добивало едва 120—160 оки желѣзо; жителитѣ сами знаѭтъ, че прѣтапянието е несъвършенно и че изхвърляната черна и тежка згория съдържа още много неразтопено желѣзо. Желѣзото било ковано въ самокови, карани отъ сѫщата рѣка; готовитѣ прѫтове желѣзо били прѣнасяни въ Криворѣчна Паланка, гдѣто отъ тѣхъ се работили подкови, пирончета и т. н. Въ Кюстендилъ въ двора на префектурата показахѫ ни огромното валмо на единъ отъ Божичкитѣ самокови, въ видъ на пръстенъ или желѣзенъ хомотъ, който се надѣвалъ на дебелъ цилиндъръ, въртѣнъ отъ обикновенно воденично колело. Защо е било докарано това валмо собственно въ града, безъ съмнѣние само съ най-голѣма мѫка, неможахме да узнаемъ; може би, нѣкой турски каймакаминъ искалъ да го продаде за добри пари, па го оставилъ да лежи между трѣвата и билкитѣ.

Божичкитѣ рудници сѫ очевидно много стари. Прѣданието гласи, че ужъ тукъ работили нѣкога 70 мадана (пещи) и 70 кола или

витла отъ самоковитѣ на рѣката, и отъ това множество кола, казвать, едно близко село се нарича Колоница. Стари хора още помнжтъ, че е работено на рудищата до дена на св. Никола и въ вигнитѣ прѣзъ 9 най-топли мѣсеци, повечето ангария отъ съсѣдното население. Самитѣ рудници били, казватъ, вакуфъ. Работата била спрѣна поради липса на паливо; околнитѣ гори били изсѣчени и нѣмало отъ кждѣ да взиматъ дърва за паление на пещитѣ. Възможно е сжщо, че синкавиятъ пѣсъкъ се е свършилъ и че неискали да се рѣшжтъ, па може би и незнаели, да разкопаватъ твърдата скала край жилкитѣ. Има, каже, 28 годинъ отъ какъ работата е спрѣла въ тѣзи рудници, т. е. около 1855 г. Тукашнитѣ работници ходили по-напрѣдъ като маданджии и въ други подобни рудници, напр. въ желѣзарницитѣ на западна Македония, а и до сега ходжтъ въ Самоковъ; даже намѣрихме Божичани, които знаехж сръбскитѣ барутни фабрики въ Страгари и рудницитѣ въ Майданпекъ. Когато и останжлитѣ рудници почнжли да неработжтъ, хванжли да ходжтъ на друга работа въ Сърбия, София, въ Загорье, т. е. Крайдунавско задъ Балкана, и въ Ромъния. Въ самата Божица вирѣе само скотовъдство; житата зрѣжтъ много късно и сж слаби.

Божичкитѣ рудници принадлежжтъ къмъ по-голѣма група желѣзни легла отдавна разработвани, които образуватъ часть отъ великолѣпния поясъ желѣзарници, който се протака отъ Шаръ до Понта (стр. 450) [7]. На сѣверния, сега сръбски склонъ отъ сжщия поясъ има много повече подобни рудници: при Врла рјека тъкмо срѣщу Божица, при рѣка Масурица, на мѣстото наречено Мркова поляна и особенно въ долината на рѣка Власина.

Покрай желѣзарство тукъ, както и въ Горно Уйно и въ други селища изъ Краище, било плавено и злато отъ рѣчния пѣсъкъ. но и тази толкова трудна и толкова малко износна работа сега е спрѣла, при всичко че и до сега се помни названието «златна Божица».

Отъ височината на гребена (около 1560 м.) се отваря широка гледка на сѣверъ въ сръбска територия. Долу виждаме Власинската долина, на чието зелено дъно сж наредени многобройни купи прѣсно сѣно. Въ него лежи и малка сбита група кжщици съ черква, училище и ханъ, центъръ на селото Власина, което, каз-

---

[7] И въ Габрешевци при Трекльенска рѣка имало ужъ желѣзенъ „маданъ“, „маданище“, който около 1860 г. билъ прѣобърнжтъ въ валявица.

ватъ, е раздѣлено на 9 и повече махали. Напраздно търсимъ съ очитѣ си повръхностьта на близкото (около на 4 километра) Власинско езеро, отбѣлѣзано въ картитѣ; то е само блато около 2 ч. дльго, обрасло съ ракитакъ и трѣва, съ малка гола повърхность по срѣдата, която обаче остава скрита отъ нашето становище. Задъ Власина пакъ се издигатъ гористи планини; между тѣхъ рѣка Власина отива на сѣверъ къмъ Морава, въ която се влива малко по-горѣ надъ Лѣсковецъ, като минава прѣзъ градеца Власотинци. На десна страна се виждаше по нататъшното продължение на пограничнитѣ върхове къмъ Трънско, обли гористи конуси безъ стръмнини. На лѣво прѣзъ долипата на Масурица се виждаше чакъ до Вранско, а прѣзъ пролуката се познавахѫ и далечнитѣ планински профили задъ Морава. Нашитѣ водачи Божичани разправяхѫ ни за Вранско поле, богато и пълно съ хубави круши, и за гордитѣ Арнаути, които прѣди войната на 1877 г. седѣли по селата край Масурица и притискали християнската рая, но сега съвършенно изчезнѫли. При това много се оплаквахѫ отъ границата; сръбската стража, каже, никого не пуща безъ паспортъ даже и въ пограничнитѣ села, при всичко че хората отъ двѣтѣ страни отдавна сѫ въ роднински връзки и искатъ по-често да се виждатъ.

Отъ тукъ побързахме (3 ч.) на западъ, край границата на планинския гребенъ, покритъ отъ часть съ пасбища, отъ часть съ дребни буки. На мѣста се виждахѫ остатки отъ сръбски «плетъ» — хендекъ обрасълъ съ лѣпенъ и насипъ отъ храстье и трънье. Главната посока на границата тукъ е отъ ССИ къмъ ЮЮЗ. Обгледътъ въ душния като прѣдъ дъждъ въздухъ бѣше огроменъ на вси страни. Пакъ видѣхме Осоговскитѣ планини, Рилскитѣ гребени, Стара Планина и Руй надъ Трънъ. На сръбска страна се показвахѫ тънки сини очъртания на нѣкоя много отдалечена верига, може би пакъ Ястребацъ. На лѣво отъ него се издигаше синъ мъглявъ кѫжелъ; мислѭ, че туй бѣше Капаоникъ, най-високиятъ сръбски връхъ на сѣверния край на Косово поле.

По доста стръмни ливади, по които срѣщахме впрѣгатни малки черни волове, що теглѣхѫ примитивни дървени шейни натоварени съ храсталакъ отъ гората, стигнѫхме до разпръснѫтитѣ кѫщички на селото Топли долъ и слѣзохме при нѣколкото чифлика, които се редѭтъ въ малъкъ единъ кѫтъ около черквата, покрита съ шиндра и около недоградената малко училище (4 ч. 40 м.). Скоро бѣхме заобиколени отъ тълпа тукашни планинци, които съвършенно се отличавахѫ отъ живитѣ Божичани. Отъ тѣхното бавно, често прѣсичано

говорение се виждаше, че тѣ сѫ полудиви хора, които малко мислѭтъ и малко говорѭтъ. Занимаватъ се съ скотовъдство, като иматъ пасбища и прѣкрасни сѣна. Житото тукъ много слабо става поради високата вѣтровита мѣстность; тѣ сѫ принудени да попълватъ своитѣ запаси отъ храни постоянно съ покупки отъ «Баня» (Кюстендилъ). Когато запитахме защо тѣхното село се нарича Топли долъ, казахѫ ни, че то се наричало собственно Зли долъ, но че Турцитѣ на присмѣхъ го прѣименували, защото тукъ по тѣзи височи горещина именно никога не става. Много се оплаквахѫ отъ границата и отъ Сърбитѣ. Пограничната линия, теглена по планинския гребенъ, раздѣлила разпръснѫтитѣ групи отъ тѣхнитѣ кѫщи на двѣ. Горитѣ, пасбищата, даже и нивитѣ на много жители останѫли задъ граница, и сега, каже, Сърбитѣ тамъ никого не пущатъ и наематъ тамошнитѣ писбища на чергаритѣ Власи.

Отъ тукъ (5 ч. 20 м.) прѣзъ малки горички стигнѫхме по върховетѣ надъ дълбоката горна долина на Лисинска рѣка, която, като тече отъ западъ къмъ изтокъ, заедно съ Божичка рѣка образуватъ Драговищица. Съ своитѣ листести гори и свѣжи зелени поляни, както и съ високата Любатска планина отзадъ покрайнината напомняше на нѣкои швейцарски кѫтове, но бѣше доста пуста, освѣнъ женскитѣ пѣсни, които вѣтърътъ носѣше отъ жътвата по уединѣлитѣ нивя, пръснѫти между горитѣ. По горитѣ на десно оставаше скрито селото Ръжана. Слѣзохме отъ областьта на свѣжитѣ морави край разкошна букова гора по стръмнини чакъ до рѣката, която тече въ тѣсенъ долъ, и край неѭ дойдохме прѣзъ една малка долина въ селото Горня Лисина (6 ч. 45 м.).

Край рѣката се издигатъ 5—6 бѣдни низки глинени колиби, една фурна, училище, т. е. низка колиба отъ неизмазана кафява глина съ висока стрѣха отъ посивѣла слама, и два хана, но и тѣ се състоѭтъ само отъ по една стая. Задъ рѣката се бѣлѣе малка осамотена черквичка. Отъ двѣтѣ страни на тѣсната долина се издигатъ стръмни гористи склонове, които ограничаватъ изгледътъ въ съвършенно малъкъ кржгъ. Прѣнощувахме на отворения чардакъ на една сграда, чийто доленъ просторъ служеше за конски оборъ, погорниятъ, достѫпенъ само по една стълба, за плѣвникъ.

На 7. Септември заранька слѣдъ като се умихме въ рѣката, поразговорихме се съ жителитѣ, хора много привѣтливи и доста приказливи. Добродушниятъ кметъ тъкмо бѣше получилъ писмо отъ околийския началникъ, което се отнасяше до нѣкакъвси годишенъ тръгъ; тъй като отъ по-възрастнитѣ никой не знае да чече, а учи-

телятъ още не бѣше дошълъ, биде повиканъ съ провикванио отъ планина на планина едно момче отъ полето да прочете това писмо. До като ни приготвятъ коньетѣ, разходихме се изъ селото и надникнахме прѣзъ една вратца и въ една хижа: тя се състоеше отъ една единственна мѣстность съ глиненъ подъ и дървенъ таванъ, който подъ сламенъ покривъ е покритъ съ лъскавъ емаилъ отъ сажди, па и цѣлата вѫтрѣшность е накадена отъ дима на огъна, около който сѫ наредени котли и грънци. Селянитѣ не ни се сърдѣхѫ за нашето любопитство. Жената съ червено черни груби дрехи и съ бѣла кърпа, по тукашния обичай дори подъ брадата завита, седѣше до огнището съ прежда въ рѫцѣ и ни покани да влѣземъ вѫтрѣ: «вижте наш'та ку̀йка какъ е у̀бава». Малкитѣ момиченца въ тукашния край носятъ твърдочервени шапчици[8].

Разпитвахме много за нѣкакво си откритие на стари сгради и рудници въ Любатска Планина, толкозъ повече, че още прѣзъ първото си пѫтуване чухъ за нѣкакви си сребърни дупки по сѫщитѣ планини. И дѣйствително разбрахме, че подобно нѣщо се намира нѣкждѣ между селата Ба̀рье, Му́сулъ и Люба̀та подъ самата тройна граница на българска територия, но извѣстията бѣхѫ толкова неясни и що се отнася до самото мѣсто тъй неопрѣдѣлени, че забѣлѣзахме като че тази работа искатъ да ѭ скриятъ отъ насъ. Щѣхме да се впустнемъ чакъ до самата тройна граница, ако не не уплаши дъждовното врѣме. Г. Златарски получи по-късно проби отъ тамошната руда и издири, че въ този край имало подобни сребърни и оловени рудници, каквито видѣхме въ Осоговска Планина и каквито споредъ сръбския геологъ г. Жуевичъ се намѣрили на близо въ Сърбия при селото Рупье на сѣверозападъ отъ Власина.

Слѣдъ заминаванието ни отъ Горна Лисина (8 ч. 50 м.) скоро стигнахме въ живописни скалисти долини до мѣстото, гдѣто се съединяватъ Лисинска и Божичка рѣка, сега подиръ дъжда много голѣма (9 ч. 10.), а слѣдъ малко (9 ч. 55 м.) бѣхме вече при кѫщицитѣ на Долна Лисина. Тамъ вече рѣката се нарича Драговищица. Въ тѣсната тамъ долина подъ една стръмна скала, отъ която шуртятъ множество потоци, се намира подъ сѣнката на високи ясени стара черквичка. Сводообразната вѫтрѣшность пакъ е само около 6 метра дълга и пуста; по-голѣма часть отъ «зогра-

---

[8] Червенитѣ шапчици (pileolum purpureum) на благороднитѣ ужъ момичета споменува Бусбекъ на 1553 г. у Ягодина въ Сърбия (ed. 1663 p. 34); тѣ принадлежали слѣдователно къмъ срѣдновѣковата носия.

фията» се изронила, но отъ вънъ надъ вратата се чете още надписътъ, който гласи, че тази черква на св. Петка била съградена и зографисана на 1610 г. Жителитѣ не помнѭтъ тази черква въ добро състояние, тъй като Турцитѣ, казватъ, отдавна ѭ съсипвали. Тукъ имало ужъ и мънастирь на св. Иванъ, половинъ часъ подъ селото въ клисурата. Отъ тукъ се върви по тѣсна, доста добра пѫтека надъ лѣвия брѣгъ на Драговищица, която тукъ тече въ дълбокъ, почти праволинеинъ долъ. Склоноветѣ, пълни съ малки извори, сѫ обрасли съ дѫбове, глогове и дрѣнове. Но само нѣколко минути можахме свободно да се озъртаме. Върху ни се изсипа изобиленъ есененъ пороенъ дъждъ. Надѣнѫхме скоро мушамитѣ, вдигнѫхме качулкитѣ и като гледахме само отпрѣди си въ мъгливия тѣсенъ хоризонтъ, услушвахме се въ цапанието на конскитѣ копита въ меката каль и въ шума на капкитѣ, които падахѫ по твърдата дреха. Коньетѣ вървѣхѫ крачка по крачка, разговорътъ помежду ни се прѣкѫснѫ и минутитѣ минавахѫ като часове.

Босили градъ или Босиловъ градъ, Бусиловъ градъ (12 ч. 30 м.) лежи въ плодородна котловинка тамъ, гдѣто се стичатъ Драговищица съ Изворщица отъ изтокъ и съ Дукатска рѣка отъ западъ. Орѣхитѣ, сливитѣ, тополитѣ, дървесниятъ бъзъ и градинитѣ пълни съ царевица, бобъ и кромидъ съ сламенни кошарини веднага на пръвъ погледъ показватъ, че това мѣсто е топло, запазено отъ вѣтрове посрѣдъ студеното Краище. Самото селище е доста голѣмо (120 кѫщи, 691 жители)[9] и съ своитѣ улици между прилични кѫщички и градинни плетове, заедно съ многобройнитѣ ханища има извѣстенъ градски типъ. Освѣнъ това то не е пръснѫто като останѫлитѣ Краищски села, а е събрано на едно мѣсто. Нѣкои жители иматъ кошари по околнитѣ върхове, но сѫщеврѣменно и кѫща въ селото. Тукъ има и слѣди отъ старо селище. Надъ селото на единъ връхъ се намира градище. Отъ калето, въ което сѫ намѣрени голѣми глинени сѫдове, водѣлъ ужъ таенъ прокопъ долу къмъ водата; при послѣдната ужъ негова обсада Турцитѣ най-послѣ прѣзъ него се промъкнѫли горѣ, когато патицитѣ имъ показали пѫтя — приказка, която се повтаря и за много други развалини въ България. Въ самото село ужъ въ старо врѣме имало 75 дукяна; и въ него при копание постоянно се намирали стари стѣни, глинени кюнкове, тухли и т. н. Турци тукъ не сѫ живѣли.

[9] Споредъ статистиката отъ 1893 г. околийскиятъ центъръ Босилградъ броелъ 434 домакинства съ 2562 жители. (П.)

Тукъ имало и стара черква, на чието мѣсто не отколѣ била съградена нова. Въ нея се намиралъ и единъ голѣмъ камъкъ, гѫсто изписанъ уж҄ъ «латински». Този паметникъ билъ неотдавна унищоженъ за винѫги отъ своеволието на единъ игнорантъ; на 1879 г. прѣзъ войната нѣкой си началникъ на доброволцитѣ или «майоръ на самоволцитѣ» на сръбска служба, казватъ Сърбинъ или Нѣмецъ, накаралъ зидари да изгладѭтъ писмото, да не дойдѫтъ ужъ Латинитѣ тукъ втори пѫть. Тъй поне ми разправяхѫ селянитѣ.

Прибѣжище отъ дъжда намѣрихме въ единъ ханъ, който се държеше отъ единъ стопанинъ съ петь възрастни сина и нѣколко дъщери. Моитѣ измокрени другари съ киселъ хуморъ както седнѫхѫ не се и помѣстихѫ отъ огъна въ кухнята. Скоро бѣше готовъ яйчникътъ, т. е. яйца пържени въ масло съ кълцани зелени чушки; поради липса на вино, ние го заливахме съ студена планинска вода. Жителитѣ употрѣбихѫ голѣми усилия да ни обяснѭтъ, че тѣхното селище по прилѣга да бѫде центъръ на околията, отколкото Изворъ. До Изворъ стигнѫхме за единъ часъ, все въ дъждъ, по широкото пѣсъчно, токо що напълнено отъ калнитѣ поточета рѣчище на Изворщица.

На 8. Септември се върнѫхме въ Кюстендилъ, и то по единъ пѫть, който донѣкѫдѣ се отклоняваше на изтокъ. Около разпръснѫтитѣ хижи на селата Уши и Коритенъ, гдѣто по скалистото дъно на малкия потокъ се намѣрихѫ между варовникъ единични вкаменели иглолистни растения (споредъ Златарски Sequoia), слѣзохме прѣзъ еднообразна скалиста покрайнина, съставена повечето отъ доломитовъ варовникъ, пакъ въ Уйно. На сѣверната страна на това село се намиратъ леговища отъ хубавъ бѣлъ мраморъ, които малко вече се и експлоатиратъ. Послѣдната часть отъ пѫтя къмъ града прѣминѫхме въ тъмно, гдѣто най-малко удоволствие ни правѣше нощното газенье прѣзъ придошлата Драговищица.

На зараньта узнахме различни новини. Азъ пѫтувахъ на единъ добъръ конь, наетъ отъ едни македонски харамии, а за водачъ и нагледвачъ на коньетѣ бѣхме взели съ себе си хитрия синъ на единъ отъ тѣзи бѣженци отъ Турско. На вечерьта въ тъмнината, тъкмо когато сме се приближавали къмъ града, тамъ имало тревога: харамията, притежатель на коня, на който яздихъ и баща на нашия водачъ, отъ лично отмъщение застрѣлилъ съ пушка единъ свой другарь, сѫщо тъй харамия, и веднага изчезнѫлъ въ планинитѣ.

6. Дупница.

Кадинъ мостъ и прѣданията за него. По-долнитѣ клисури на Струма. Село Пастухъ съ крѣпость (стариятъ Житомитскъ ?) и стари черкви. Скрино, родно мѣсто на св. Иванъ Рилски. Свършъкъ на клисурата при градеца Бобошево. Дупнишко поле и градъ Дупница. Вжглещни пластове при Бобовъ долъ. Топли извори при Сапаревска баня съ желѣзни рудници. Римската Германия, Велизарово родно мѣсто. Гушавость и кретинизъмъ около Рила Планина.

Въ Кюстендилъ подиръ нашето завръщание отъ Краище имаше голѣмо политическо движение. На 11. Септември на Александровъ день се чете на вратата на конака печатанъ княжески манифестъ, въ който се обѣщаваше възстановяванието на конституцията, но слѣдъ нейната ревизия въ велико народно събрание, споредъ единъ проектъ, който ще се приготви отъ една смѣсена комисия отъ всички партии подъ прѣдсѣдателството на самия князь. Манифеста лежеше въ запечатенъ пликъ вече нѣколко дни у префекта, който имаше заповѣдь да го отвори тепърва на този день. Затова бѣше много живо при тържественната литургия, която се извърши отъ стария метрополитъ Иларионъ, който едва шепнѣше, отъ часть въ тъмната, полуподземна Кюстендилска черква, отъ часть на ливадата прѣдъ училището. Подиръ пладне мѣстнитѣ прѣдставители заминавахѫ за София за сесията на обикновенното народно събрание, което тогава имаше намаленъ брой прѣдставители. Ние пъкъ на 4 ч. побързахме пакъ къмъ планинскитѣ кѫтове, като искахме прѣзъ по-долнитѣ клисури на Струма да прѣминемъ въ Дупнишко поле. Отъ властитѣ получихме за конвой двама стражари.

Широко шосе води право на изтокъ. Задъ града се минава Злокошка рѣка или Злокощица, която иде отъ едноименно село подъ Осоговъ, въ което веднѫжъ на 1880 г. въ недѣля видѣхъ хубаво селско хоро подъ старитѣ орѣхи и съборена каменна черквичка св. Никола съ кубе, запустѣла, казватъ, отъ 250 години. По-горѣ въ гората Аткория надъ селото Ново Село се намиралъ, казватъ, нѣкой голѣмъ античенъ надписъ, но селянитѣ отъ суевѣрие го крижтъ. Половинъ часъ отъ града съгледахме на десно подъ низкитѣ гористи издънки на Осоговъ между лозя и градини голѣмото село Граница, въ което прѣди три години ни се оказа великолѣпно старославянско гостоприемство отъ едно почтенно мѣстно семейство. Селото е старо; възобновителитѣ на Рилския мънастирь въ 15. столѣтие били родомъ отъ него. На десно отъ шосето се забѣлѣзва по-нататъкъ могила въ полето. На лѣво лежи Бàгренци,

гдѣто ужъ не отколѣ се намѣрили основи на голѣми сгради, подобни на тѣзи, които се открихѫ на 1880 г. въ самия Кюстендилъ; около селото по нивята лежѫтъ нѣколко огромни дѣлани камъне.

Два часа отъ града пристигнѫхме на най-източния край на Кюстендилско поле при прочутия мостъ надъ Струма, който е познатъ по далечната околность подъ името Кадинъ мостъ. Той е 144 крачки дългъ, 7 крачки широкъ и има 5 кржгли свода, отъ които срѣдниятъ е най-високъ, страничнитѣ пъкъ постъпенно по-низки, тъй че центърътъ се издига около два човѣшки ръста надъ краищата. Отъ странитѣ е снабденъ съ каменни прѣчки. Цѣлата постройка е направена много солидно отъ голѣми правилни гранитови четвъртити камъне. Стълповетѣ изкачатъ въ долната си часть на страна въ остри жгли и по срѣдата сж проломени съ малки сводовити прозорци. На западния край, гдѣто има малъкъ ханъ, лежи въ калдаръма античенъ надписъ, който неможе да се прочете. Другъ такъвъ камъкъ служи сега за горенъ покривъ на сѣверния издадъкъ на най-източния стълпъ, но за жаль той е издѣланъ, а освѣнъ това отъ снѣгъ и дъждъ съвършенно почърнѣлъ. На надписа, който билъ навѣрно отъ четире реда, ясно се познава името Παυταλίαν.

Мостътъ не е антично дѣло. За неговото построявание ни обажда арабскиятъ надписъ на голѣма плоча въ южната балюстрада близо до западния край. Прѣписътъ, който накарахъ да ми снеме единъ Кюстендилски Турчинъ, биде разгатнѫтъ отъ прочутия познавачъ, професоръ Карабачекъ въ Виена, по този начинъ: «Заповѣда построяванието на този мостъ нашиятъ господарь, сердâръ, благородния везиръ, господарь на великитѣ емири и основатель на набожни и добри дѣла . . . Ишâкъ паша, когото всемогжщиятъ Богъ нека поживи, година 874» (11. Юли 1469 — 29. Юни 1470). Този паша, единъ отъ везиритѣ и воеводитѣ на султана Мохамеда II., е лице добрѣ познато отъ историята. Мостътъ споменуватъ като хубава голѣма постройка и нѣкои пѫтувачи отъ 16. столѣтие [1].

Около 200 метра отъ източния край на моста се намира 12 крачки дълга развалина на черквичка безъ стрѣха, за олтаренъ ка-

---

[1] Felix Petantius (ок. 1502) знае „Balnea Beobusci pontemque Strymonis, dirimentem Macedones a Triballis sive Bulgaris“ (Schwandtner, Script. rer. Hung. I 869.). Курипешичъ въ Януари 1531 г. дошълъ „zu einer schönen stainen prugken.“ Венецианскиятъ анонимъ ок. 1559 г. (Starine X, 254) видѣлъ на Струма „un ponte grande, bello, fatto da un Mustapha bassa“ (той го смѣсилъ съ моста на великия везиръ Мустафа прѣзъ Марица надъ Одринъ).

мъкъ на която служи единъ античенъ надгробенъ камъкъ безъ надписъ. Тя се нарича Свети Спасъ и на Спасовъ день при нея става съборъ. На близо неотколѣ била изкопана, казватъ, отъ селянитѣ металическа кола съ много конски черепи, но отъ това важно откритие нищо вече не е могло да се упази.

Въ прѣданията на околното население Кадинъ мостъ, чиито бѣли сводове се виждатъ отъ далече отъ много околни върхове, е прѣдметъ на различни приказки. Разправя се, че камънетѣ за постройката вървѣли сами по горитѣ, по ливадитѣ и по нивята, а когато мостътъ билъ свършенъ, сами се пакъ спрѣли; отъ това врѣме ужъ лежѫтъ онѣзи голѣми дѣлани камъне по нивята въ село Багренци. Желѣзниятъ прѫтъ, който чупилъ камъне въ горитѣ надъ Кюстендилъ, сѫщо тъй самъ отъ себе си прѣсталалъ да работи и до днесь ужъ се виждалъ да стърчи на скалитѣ надъ Жиленци. За постройката циркулира сѫщото прѣдание, което споменѫхме при Хисара подъ Срѣдна Гора (стр. 382) и което е тъй разпространено у всички народи на полуострова. Постройката ужъ тръгнѫла на прѣдъ тепърва, когато била зазидана жената на най-младия майсторъ. Майсторитѣ, трима братя, видѣли, че мостътъ иска жертвѫ, та се сговорили, че тази отъ тѣхнитѣ жени, която на другия день заранъта най-рано дойде при постройката да донесе ястие на работницитѣ, ще се зъзида и то въ срѣдния сводъ. Двата по стари братя още отъ вечерьта прѣдопрѣдили своитѣ жени да не дохаждатъ рано при моста; по този начинъ сѫдбата постигнѫла жената на най-младия. Клетата плакала и измолила поне да ѝ оставѭтъ очитѣ и гърдитѣ отворени, та да вижда и доя своето пеленаче. И до днесь ужъ въ извѣстни вѣтровити нощи чувало се нейното стенение. Суевѣрни жени отъ околнитѣ села, даже и отъ самия Кюстендилъ, чупѭтъ кѫсове отъ извѣстенъ камъкъ надъ главния сводъ, варѭтъ ги въ вода и пиѭтъ тази отвара да иматъ повече млѣко. Говори се сѫщо, че моста не носи името си отъ кади (сѫдия), а отъ кадъна и цѣлото прѣдание се привежда въ свръзка съ името на селото Невѣстино (отъ невѣста), което изпървомъ ужъ било разположено на източния край при пустата черквичка, и тепърва подиръ изгарянието му отъ Кърджалиитѣ било прѣнесено на западната страна на моста [2]. Къмъ тѫй трѣбва да добавѭ, че изобщо въ България циркулира прѣдание, че ужъ никоя каменна постройка не успѣва, ако се не зазида въ основитѣ ягне, петелъ

[2] Прѣданията за Кадинъ мостъ събра по моя просба добриятъ познавачъ на македонското население проф. Ефремъ Карановъ, Пер. Списание 7, 126 сл.

или поне човѣшка сѣнка. Майсторитѣ ужъ знаели да измѣрятъ сѣнката на нѣкой човѣкъ, който минава край тѣхъ, и да ѭ зазидатъ; измѣрениятъ човѣкъ умира и става таласъмъ на тази сграда. Съ тѣзи повѣрия е въ свръзка, може би, и зазиждането на непотрѣбни стари черковни книги, което било изпървомъ всеобщо разпространено на полуострова.

Когато ние пѫтувахме Струма подъ моста повече прилѣгаше къмъ десния брѣгъ, като оставаше двата крайни лѣви свода на сухо. Силенъ дъждъ ни отклони отъ разглеждането на постройката. Оставихме шосето, което отъ тукъ отива прѣзъ върховетѣ право въ Дупница и ударихме по пѫтекитѣ край рѣката на долу. Слѣдъ 20 минути стигнѫхме селото Чѐтирци, въ което нощувахме. Прѣдъ него прѣбродихме голѣмата Елешница, която тукъ се влива въ Струма. Селото, разположено между лозя и сливови градини, брои около 60 кѫщи, отъ които 25 сѫ рàецки, останѫлитѣ кесимджийски. Жителитѣ при изплащането на данъцитѣ и по кесимджийскитѣ работи постоянно имахѫ конфликти съ правителството, тъй че веднѫжъ (1881) тукъ бѣше даже изпратена една рота пѣхота да уталожи буйствата. Улицитѣ и дворовет̀ѣ бѣхѫ пълни съ торени и сламени нечистотии; на всѣка крачка се виждахѫ само прѣсни или гниещи растителности. Въ всички тѣзи села служебното лице, което пѫтникътъ веднага ще забѣлѣжи, е пòлякътъ (на изтокъ казватъ пѫдàрь) съ дълга стара арнаутска кремъклия пушка. Помѣстихѫ ни въ кѫщата на единъ заможенъ селянинъ, която се състоеше отъ двѣ мѣстности: вѫтрѣ имаше одаѝ, стая напълнена съ жито, вънка кàща, по-широкъ салонъ съ отворенъ оджакъ и накаденъ таванъ, около стѣнитѣ на която бѣхѫ наредени чували и сѫдове. Около огъня и димещитѣ котли седѣше голѣма компания, разумна и приказлива по-стара жена, млади жени, които кърмѣхѫ пеленачета, и сгушени дѣца въ компания отъ прасета, кучета, котки и кокошки, които сновѣхѫ на горѣ на долу. Вънъ въ тъмната нощь се разнасяше виението на кучетата. Близо до сѫщото огнище импровизирахме за себе си отъ нѣколко дъски малъкъ подъ, турнѫхме отъ горѣ му слама и го покрихме съ своитѣ дебели кебета. Нашиятъ хуморъ поради безъ спиръ шумещия дъждъ бѣше убитъ, даже почнѫхме да мислимъ да се откажемъ отъ своя планъ за по-нататъшно пѫтувание.

На 12. Септември заранъта се разведри, даже полека поизгрѣ между мъглата и слънцето. Прѣминѫхме до вечерьта цѣлата долна клисура на Струма, която е по-лѫкатушна отъ горния боазъ между

Радомирско и Кюстендилско, като показва и повече пъстрота въ своята геологическа формация; прѣобладатъ кристаллични аспиди съ диоритови жилки а на мѣста и туфъ. Течението на самата рѣка, която е по-голѣма и затова вече не може на всѣкждѣ да се прѣброди, е толкова стѣснено, че пжтекитѣ, главно между Пастухъ и Скрино, водятъ високо по хълбоцитѣ. Склоноветѣ сж стръмни и повече или по-малко голи, подъ влиянието и на атмосфернитѣ води. Ние вървѣхме постоянно по десния брѣгъ, край който сж разположени и двѣ селища, прѣзъ които минжхме.

Като излѣзохме малко късно (9 ч. 45 м.), изкачихме се на единъ връхъ (10 ч. 30 м.), отъ който въ лѣво се виждаше въ дълбочината Струма, на десно пъкъ долината на Елѐшница. Тази рѣка извира подъ Руенъ надъ много пръснжтата община, наричана Ра̀ково. Най-напрѣдъ тече край пограничната верига къмъ югоизтокъ, но скоро завръща на сѣвероизтокъ право къмъ нашето гледище. Тази по долна нейна долина е почти равна, пълна съ гори, между които сж пръснжти жълти нивя и единични колиби.[3] Задъ долината се вижда въ профилъ една гориста, доста висока издънка на Осоговъ, която се свършва съ Кюстендилското градище.

Тукъ стоимъ на края на тайнственни, до сега много малко познати македонски планински покрайнини, които изпълнятъ голѣмото пространство между Кюстендилъ и Струмица. Цѣлата по-горна долина на Елешница заедно съ срѣдната долина на голѣмата рѣка Брѣгалница задъ Осоговъ на турска територия образуватъ покрайнината, наречена Пиянецъ или Пиянечко.[4] Въ турско врѣме тя цѣла принадлежала къмъ Кюстендилската каза; споредъ границата, установена отъ Берлинския конгресъ, отъ 42 Пиянечки села 12 въ порѣчието на Елешница се паднжхж на княжеството,[5] а остатъкътъ заедно съ главното селище Ца̀рево Село, което лежи край брѣговетѣ на самата Брѣгалница, останж въ Турция. Едно село близо до Царево Село се нарича Градъ. Мжжьетѣ «Пиянчане» се познаватъ по чернитѣ си дрехи отъ овча вълна. На югъ отъ Пиянецъ, на най-горното течение на Брѣгалница, се намира друга покрайнина

[3] Най-близкитѣ села долу край рѣката сж Друмуа̀ръ и Еремѝя.

[4] Името е старо: Πιάνιτζα и Μαλέσοβα въ Морозвиздското епископство на 1019 г. Пиѩньць отнелъ отъ Византийцитѣ сръбскиятъ краль Милутинъ, Данаилъ стр. 109. Села и земи оу Пиѩници при Брѣгалница въ грамотата отъ 1347 г., Гласник 27, 293

[5] Раково, Црвена Ябука, Чеканецъ, Сажденикъ, Вѣтренъ, Ваксово, Койно, Илия, Црварица, Страдалово, Смоличино, Пелатиково, всички раздѣлени на множество групи.

Малéшово, чиито главни селища сѫ градеца Пéхчово и селата Бéрово и Владимирово. Край Брѣгалница долу Пиянецъ обхваща цѣлия юженъ склонъ на Руенъ (заедно съ селото Саса) чакъ до прѣдѣла на Кочанската каза, чието главно селище Кóчани (казватъ съ 930 кѫщи) лежи въ тъй нареченото Кочанско поле. Тамошнитѣ покрайнини ми се описвахѫ отъ многобройни домородци като много по-топли и по-плодородни отъ Кюстендилско, съ хубави села и съ каменни кѫщички. По-нататъкъ на югъ се дохажда въ Струмичко поле доста широко, освѣнъ тѣснинитѣ при Петрчъ. Въ това поле въ околностьта на града Струмица, надъ който стърчи старо градище съ 3—4 кули, приблизително ужъ толкова високи колкото Асарлъкъ надъ Кюстендилъ, става и сусамъ, памукъ, оризъ и макъ за афионъ. Тамъ вече се срѣщатъ и чакали, които ужъ нощя се промъквали до овчаритѣ да имъ гризѫтъ коженитѣ царвули. Населението въ всички тѣзи покрайнини между Струма и Вардаръ е чисто българско, но смѣсено, християнско и мохамеданско (помашко).[6]

Между дѫбови гори, промѣшени съ габъръ, отъ които селянитѣ на шейни свалятъ листници за зимна храна на козитѣ, спуснѫхме се отъ тази гледка въ Пиянечко по стръмни пѫтеки въ селото Пастухъ, което лежи при Струма въ малка котловинка подъ стръмни скали (11 ч. 35 м.). Между камениститѣ издадъци на голѣмитѣ завои се отварятъ на дъното малки мѣста съ нивя. Селището (съ 373 жители) принадлежи вече къмъ Дупнишка околия. Глиненитѣ кѫщи съ сламени стрѣхи бѣхѫ отъ вънъ по стѣнитѣ съвършенно окичени съ тютюнови листа за сушение, което нѣщо подолу се вижда въ всички села: по дърветата бѣхѫ окачени чушки въ дълги плитки. Жителитѣ и отъ двата пола ни гледахѫ съ голѣмо любопитство, тъй като тукъ много рѣдко дохажда чуждъ човѣкъ, а при това и въ «европейски» дрехи. Между красивитѣ жени на тукашната долина се виждатъ кѫдрави блондинки почти отъ сѣвероиталиянски типъ. На срѣща на лѣвия брѣгъ се бѣлѣѭтъ на стръменъ, много високъ връхъ основитѣ на старо градище съ зидове отъ стара черквичка. Отъ селото пристѫпътъ къмъ него е доста сложенъ, трѣбва да се прѣбродва Струма и да се върви по стръмна пѫтека на горѣ по високата скала. Споредъ разказитѣ на жители-

6 Между Малешово и Петрчъ при село Джеджерово на планината Добри Лагъ се намирало ужъ голѣмо градище съ великолѣпни развалини; прѣди години (на 1812?) тамъ веднѫжъ станѫло тържественно копание на иманье, по който случай се събрали 3000 души отъ Мелнишко, Малешовско и Петрчъ, но нищо не намѣрили. Любеновъ стр. 55.

тѣ въ черквата се виждали само слабо узнаваеми слѣди отъ живописъ. Да ли има тамъ надписи, не можахъ да узнаѭ отъ селянитѣ, тъй като писано тукъ означава и зографисано, па и изобщо писменното искуство тукъ е малко познато. Три стари каменни черквички съ полукрѫгли апсиди се намиратъ долу край рѣката. До сега запазената и навѣрно подновявана черквичка св. Троица на лѣвия брѣгъ не видѣхъ отъ близо. На десния брѣгъ надъ селото се намира развалината св. Георги, наполовинъ засипана съ пѣсъкъ отъ дъждовнитѣ води; продлъговатиятъ, около 7 крачки дългъ сводъ, сега съборенъ, има по стѣнитѣ слѣди отъ грубъ живописъ съ славянски надписи. Около десеть минути подъ селото се крие подъ страшни скали при самата вода св. Иоанъ, малка (6×5 крачки) отъ травертинъ направена черквичка съ прѣдверие, въ която се вижда обикновенното ритмично смѣняване на камъне и тухли. Вратата сѫ направени отъ споясванието на три голѣми камъка. Вѫтрѣшностьта, съ груби фрески и славянски надписи до тѣхъ,[7] е засипана отъ паднѫлия таванъ. Въ каменистото водно корито, което отива до самото село, още показватъ мѣстностьта свети Врачъ, уж мънастирище. Питахъ кмета, който ме заведе при съборенитѣ черкви, отъ кѫдѣ е произлѣзло названието на това село. Неговиятъ разказъ бѣше неясенъ: пастухъ, каже, било името на нѣкой конь, който владѣелъ водата, що текла прѣзъ селището, до като, каже, нѣкоя жена прала пелени въ тази вода и отъ това врѣме този потокъ прѣсъхнѫлъ. Старославянското име пастухъ, което означавало жрѣбецъ, и до сега тукъ е познато; въ Кюстендилскитѣ коледни пѣсни се споменуватъ ждребчéта пастушéта.

Тѣзи изобилни слѣди отъ старъ животъ свидѣтелствуватъ, че въ тази котловина въ старо врѣме се намиралъ нѣкой по-голѣмъ центъръ. Мислѭ, че тукъ се намирала покрайнината Κάτω Σουνδέασχος, „Долна Сѫтѣска", за разлика отъ Горна Сѫтѣска при Земльнъ, споменувана между селищата на Велбуждското епископство на 1019 г. Тукашната крѣпость е безъ съмнѣние Житомитьскъ, въ 12—14. столѣтие по-често споменуванъ а и до сега загадъченъ; поне въ една грамота на българския царь Иванъ Александъръ отъ 1347 г. се подарява на Орѣховския мънастирь св. Ни-

[7] На едно мѣсто въ св. Георги прочетохъ завързано писмо стаа марина егүптена; въ св. Иванъ надъ вратата сты іѡ предтéча, въ олтаря азъ есмь двéр.

кола едно лозье въ Житомитьскъ тъкмо до едно друго въ село Скрино, въ което веднага ще дойдемъ [8].

Селянитѣ искахѫ да ни задържѫтъ и да ни нагостѭтъ, но ние бързахме напрѣдъ (12 ч. 45 м.). Пѫтятъ води високо надъ Струма; собственно той е проста пѫтека съ опасни мѣста надъ страшни спускове, отъ часть въ дѫбова гора; край неѭ растѣхѫ въ съсѣдство на осамотенитѣ харманни високи дрѣнове, стари глогове като ширококлонести дървета и ябълки съ голѣми зелени плодове. Отъ врѣме на врѣме хубаво се виждаше Рила Планина. На срѣща задъ рѣката лежи високо на единъ склонъ въ живописна мѣстность селото Вѹково [9]. Пѫтеката слѣзе най-послѣ (2 ч. 45 м.) въ селцето Скрѝно (435 жители), красивъ кѫтъ съ лозя и тютюнови ниви, пъленъ съ орѣхи, сливи и ябълки, прѣзъ който текѫтъ клокотещи ручеи. Отъ тукъ е билъ св. Иванъ Рилски (въ 10. стол.). Единъ старецъ ме заведе до подновената черквица надъ селото, и ми показа върха наричанъ пакъ Рѹ́енъ, на който живѣлъ св. Иванъ прѣди да отиде въ Рила [10]. На този върхъ, на който пакъ стърчи осамотена борика, има слѣди отъ сгради (дзидѝна, обрѻ̀чище), гдѣто се събира населението на Очевъ день (дена на св. Иванъ Рилски) и подиръ молитвитѣ се гощаватъ съ говеждо печено (кѻ̀лиме волъ тамъ). Скрино има около 60 кѫщи; старецътъ ми каза, че той въ младитѣ си години заварилъ тукъ само 15, но единъ спахия ужъ му казалъ, че селото е записано на кютюка (стр. 86) въ Цариградскитѣ архиви съ 90 кѫщи. Съжалявахъ, че половинчасовото само спиране не ни позволяваше да разгледаме по-отблизо тукашната историческа околность.

До Бобошево оставаше още $1^1/_2$ ч. Долината подъ Скрино се разширява: живописенъ, плодороденъ край между каменисти склонове, по които горѣ пакъ се появява червенъ пѣсъчникъ. Пѫтятъ вече извива край самата рѣка, слѣдъ дъждоветѣ сега много мѫтна. Подъ лозята се простиратъ царевични и тютюнови ниви съ високи черници и глогови дървета; по-топлия климатъ се вижда отъ буйностьта на плетоветѣ, които се състоѭтъ отъ трънки, кѫпини и

8 Градъ Житомитьскъ въ животописа на сръбския великъ жупанъ Неманя отъ сина му краль Стефанъ, гл. 7 (въ реда: Стобъ, Земльнъ, Велбуждъ, Житомитьскъ, Скопье и т. н.). Грамотата отъ 1347 г. у Šafařík, Památky, 2 изд. 98.

9 Не Буково нито Вълково. Вълкъ въ тукашното нарѣчие, както и въ Трънско се нарича вукъ.

10 Скрино и планината Руенъ изрично се споменуватъ въ нѣкои легенди за св. Иванъ Рилски. Този Руенъ се простира чакъ до Бобошево, гдѣто на руската карта на неговия хълбокъ е отбѣлѣзанъ мънастира св. Димитрий.

шипки гжсто прѣплетени отъ павитни растения. По нивата се виждахж пакъ повече хора. Четвърть часъ прѣдъ Бобошево изненада ме подъ склона на десно пакъ червена черковна развалина свети Тодоръ, четвероѫгъленъ тухленъ храмъ съ хубаво кубе и съ остатъци отъ грубъ, червенъ живописъ на тъмна основа; при ликоветѣ на светцитѣ имаше славянски надписи, но никждѣ никаква бѣлѣжка за неговото съграждание или зографисвание. Олтарятъ като нѣкой долменъ може да се върти около своята ось. Бобо́шево на края на клисурата е градецъ (1798 жители)[11] съ двѣ черкви и дървенъ мостъ прѣзъ Струма на три каменни стълпа. На западъ отъ него се простиратъ по върховетѣ чакъ до водораздѣла срѣщу Пиянецъ многобройни села, разпръснжти въ колиби, отъ които едно отъ най-голѣмитѣ и най-високитѣ близо до границата се нарича Фро́лошъ[12]. Ханътъ, въ който се спрѣхме, бѣше като пустъ; ханджията отишълъ въ София да гледа маневритѣ. Още сжщата вечерь, разбира се вече по мрачина, пристигнжхме за 2 ч. въ Дупница: минжхме по мостъ прѣзъ Струма, прѣбродихме рѣката Джерменъ и излѣзохме на голѣмото шосе отъ София за Сѣръ.

Дупнишката котловина е елептически басейнъ около 14 километра дългъ и 6 широкъ, до 550 м. издигнжтъ надъ морето, чиято главна ось е обърнжта отъ сѣвероизтокъ къмъ югозападъ. Скалиститѣ върхове, прѣзъ които токо що прѣминжхме, дѣлжтъ го отъ Кюстендилско поле на сѣверозападъ; задъ тѣхъ се показва на хоризонта Осоговска Планина. Голитѣ низки хълмове, прѣзъ които минава шосето отъ София (водораздѣла 718 м.), образуватъ прѣдѣлътъ къмъ Радомирско поле. На сѣвероизтокъ въ дъното се издига Витоша, която служи на тукашнитѣ винари за мѣрило на врѣмето. На югъ Дупнишко поле прилѣга непосрѣдствено къмъ политѣ на Рила Планина, която отъ тукъ изглежда великолѣпно. Огромната сива стѣна, която достига до 2000 метра надморска височина, обръща се къмъ полето съ страшни стръмнини, на които на глѣдъ никждѣ нѣма слѣда отъ нѣкоя долина или пжтека; тепърва отъ близо виждаме скалисти долове, отъ които излизатъ нѣколко потока. Политѣ сж като съ ножь прѣрѣзани и почиватъ върху глинеста плоска тераса съ зелени пасбища, между които въ дълбоки ровове изтичатъ планински потоци. На пръвъ погледъ се познава, че

---

[11] Спредъ статистиката отъ 1893 г. 1839 жители. (П.).

[12] Надъ самото Бобошево се намира черква св. Георги, казватъ съ надписъ отъ врѣмето на Баезида II. Азъ чухъ за нея тепърва слѣдъ пристиганието ни въ Дупница.

отъ тази страна не е лесно да се влѣзе въ вжтрѣшностьта на тѣзи планини. Лѣтно врѣме въ най-горнитѣ падини се бѣлѣе понѣкога съвършенно прѣсенъ снѣгъ. Когато вали дъждъ и слѣдъ спирането му играта на боитѣ и сѣнкитѣ, смѣната между синкавата дъждовна прѣмѣна, сивата дрѣзгавина и ясното слънце, която се вижда прѣзъ промѣнливитѣ влажни въздушни пластове, прѣдставя съвършенно алпийски гледки. По сѣвернитѣ склонове боровитѣ гори, казвать, отъ 15—20 години много сж опустошавани съ пожари отъ овчаритѣ Власи; по-долу по подножието се простиратъ голѣми гжсталаци, повечето, казватъ, лѣски.

Многобройнитѣ води, които се спущатъ отъ планинската ограда, прибира Джерменъ, който отъ единъ Рилски долъ въ видъ на джга бърза на югозападъ къмъ Струма, съ която се съединява тъкмо подъ скалиститѣ врата при Бобошево. Самото поле е потопло отъ Радомирското, но по-неплодородно отъ Кюстендилското. Причината на туй сж колосалнитѣ грамади рѣчни камъне, които постоянно свличатъ отъ Рилскитѣ хълбоци многото потоци. Коритото на Джерменъ отъ този постояненъ наносъ е много плитко и отъ странитѣ му камънацитѣ се търкалятъ вече и въ полето; на мѣста се образуватъ малки блата, отъ които въ горещината се издигатъ цѣли рояци мушици, гжсти като димъ. Селата лежжтъ по крайщата при подножието на планинитѣ; дъното по срѣдата е еднообразно, безъ дървета, повечето посѣто съ царевица. Тукъ тамѣ стърчжтъ, както въ Софийско и Радомирско поле, стари могили; населението разправя, че на тѣхнитѣ върхове нѣкога сж стояли палатитѣ на старитѣ князье (една се нарича Драгоина могила). По срѣдата на котловината минава праволинейно шосе отъ Дупница за Самоковъ, съ алеи. Красивъ край съ лозя, градини и тютюнови нивя настава тамъ, гдѣто овалътъ на котловината къмъ югозападъ се затваря и гдѣто на тѣсното мѣсто е разположена Дупница. Сжщиятъ характеръ има покрайнината отъ Дупница долу край Джерменъ и слѣдъ това край Струма чакъ до турската граница.

Дупница (7529 жители)[13] се извива около $^3/_4$ ч. пжть между високи склонове край лжкатушното Джерменско рѣчище, и на пръвъ погледъ изглежда като една много дълга съ рѣчни камъне постлана улица. Хубави дървени кжщи се редмтъ край двата брѣга, съединени съ многобройни мостчета и греди. Забѣлѣзватъ се многото нѣкогашни турски конаци съ пространни дворове и гради-

[13] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 8416 жители. (П.).

ни; никждѣ не съмъ виждалъ толкова високи градинни стѣни отъ камъкъ, греди и керпичи, издигнжти за укривание на харемитѣ отъ любопитнитѣ погледи, както въ Дупница. Множеството джамии свидѣтелствуватъ, че турското население нѣкога е било голѣмо. Центърътъ на града се намира на мѣстото, гдѣто отъ Рилскитѣ хълбоци прѣзъ живописна, между кжщитѣ дълбоко врѣзана долина, дохажда буйната **Бистрица**. Главната улица минава прѣзъ нейнитѣ шумещи вълни по единъ старъ каменъ мостъ съ единъ сводъ. До моста стърчи старинна джамия, отъ чието минаре или викало малко прѣди войната двама ходжи по неизвѣстни причини се хвърлили долу въ пѣнещитѣ води. Отъ сааткулата при мохамеданскитѣ гробища на източната тераса се отваря хубавъ изгледъ на града и неговитѣ градини, които на пролѣтъ, когато Рила отзадъ е още покрита съ снѣгъ, прѣдставятъ приятна гледка съ бѣлия цвѣтъ на сливитѣ, черешитѣ, вишнитѣ, ябълкитѣ и крушитѣ и съ червеникавия на прасквитѣ, дюлитѣ и бадемитѣ.

Градътъ е произлѣзълъ въ по-ново врѣме на мѣстото, гдѣто се кръстосватъ два голѣми друма, единъ отъ Цариградъ за Скопие и за по-нататъшния западъ, другиятъ отъ София или Дунава за Сѣръ и Солунъ Той се образувалъ навѣрно полека лека около кервансараитѣ край шосето. Неговото име (Турцитѣ изговарятъ Дупинджа) е произлѣзло отъ старобълг. дупьнъ, куфъ, дуплина, дупина яма, пещера [14]. Първото извѣстие за Дупница (Tobinitza) четемъ въ пжтническия дневникъ на рицаря Харфа отъ 1499 г., въ който се казва, че е «хубавъ градъ». Петанчичъ и Курипешичъ не ж споменуватъ и отбѣлѣзватъ като становище на кервана селото Червени брѣгъ, което лежи на сѣверния край на котловината подъ ясночервенъ пѣсъченъ склонъ, който се отдалече вижда. Хаджи Калфа описва Дупница вече като по-голѣмо селище. Въ Кърджалийско врѣме «войвода» въ Дупница и господарь въ Струмица билъ Сюлейманъ Каргалия, родомъ Арнаутинъ, който поради притисканието на раята и отвличание на жени и моми съ най-черни букви е записанъ въ паметьта на населението; той умрѣлъ на 1813 г. вслѣдствие раната отъ топовенъ куршумъ, която придобилъ отъ Сърбитѣ при Делиградъ [15]. Въ нѣкогашния неговъ конакъ,

---

14 Нѣкои български писатели искахж да въведжтъ неумѣстната форма Джбница, като заборавятъ, че стсл. джбъ въ западнитѣ нарѣчия и въ Дупнишко гласи дабъ съ чисто а като пжть—пать, кжща каща и т. н.

15 **Въ лѣтѡ 1813 оубїха Сръбетѡ Гаргалїата на Нїшъ съ топъ оу ногата ї оумре августъ 15, беше големъ злѡдеецъ ї много женї ѡс-**

съ турски надписъ и съ годината 1224 (1807) надъ вратата, сега сѫ помѣстени училищата.

Руско-турската война направи тукъ голѣми промѣни. Дупнишкитѣ Турци, народъ много фанатиченъ, почти съвършенно се изселихѫ прѣзъ границата въ недалечната македонска Джумая, и наопакъ Джумаискитѣ Българи, хора живи и прѣдприемчиви, се прѣнесохѫ въ Дупница, която станѫ центъръ на погранична околия. Отначало тукъ се държеше български гарнизонъ, планинска батерия съ отдѣление пѣхота, но по-късно туй се показа излишно. Прѣминаванието на бѣжонци и харамии причинява всѣкакви грижи на българското правителство и въ Дупница. Освѣнъ Българи тукъ има и испански Евреи, па разбира се и Цигани. Прѣзъ недѣлнитѣ и празднични дни градътъ съ своята оживеность прави впечатление. Живото, красиво население, черноокo и чернокосо, има юженъ характеръ, много отдалеченъ отъ флегматичностьта на планинцитѣ въ близкитѣ краища на сѣверъ. Биѭтъ въ очи пъстритѣ женски носии: момичета съ червени китки на главата, въ черни дрежки съ златни обшивки и въ зелени сукмани, пристиснѫти съ позлатенъ поясъ.

Отъ Дупница направихме двѣ екскурзии. На другия день слѣдъ пристиганието ни, на 13. Септември посѣтихме планинитѣ, които дѣлѭтъ Радомирско отъ Кюстендилско. Като излѣзохме на шосето къмъ турската граница, стигнѫхме за 10 минути до кръстопѫтя, гдѣто на десно се отдѣля шосето за Кюстендилъ. По него минѫхме прѣзъ каменния мостъ съ 8 свода надъ Джерменъ и стигнѫхме прѣзъ низки хълмове до голата кредова котловинка на рѣката Разметàница, която тече на югъ къмъ Джерменъ. И край неѭ нѣкога се плавѣло злато. Нейното име се срѣща още въ втората половина на 10. столѣтие, като название на покрайнината, въ която царь Самуилъ накаралъ да убиѭтъ брата му Арона заедно съ неговото семейство, поради стремежитѣ му да се докопа до короната или поради тайни сношения съ Византийцитѣ [16]. На единъ часъ отъ Дупница оставихме шосето при единъ ханъ и ударихме по полски пѫтеки на сѣверъ, край Бобовска рѣка. Слѣдъ половинъ часъ стигнѫхме до селото Голéмо сéло; въ него има двѣ

кверні, но постиже его въ скоре казнъ божіа і погибе съ шумомъ. Съврѣменна бѣлѣжка въ ркп. на Паисиевата хроника въ Рилския мънастирь.

16 Ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ῥαμετανίτζας. Кедренъ 2, 435.

турски кули, по кѫщята висѭтъ чушки и тютюнъ, но всѫдѣ се показва одърпаность и сиромашия, както въ всички села, произлѣзли около турскитѣ чифлици. На западната страна стърчѫтъ въ нивята двѣ могили. Веднага попитахъ за старото писано камънье, намѣрено въ мѣстностьта Цàричина на южната страна на селището, за което ми говорихѫ въ Дупница, но бѣше вече късно: селянитѣ тъкмо градѣхѫ черква и майсторитѣ бѣхѫ вече обдѣлали и зазидали «писанитѣ камъне» въ гладкия стълбъ! Ядосани прѣпускахме въ срѣдневната горещина по-нататъкъ прѣзъ еднообразната покрайнина. Слѣдъ вторъ половинъ часъ прѣминѫхме прѣзъ Мàлко сéло, подобно бѣдно село около чифлици. Отъ тукъ долината постоянно се стѣсняваше и се захванѫ покрайнина повечето планинска, но безлѣсна. Дърва за градение тукъ докарватъ чакъ отъ Радомирско. Като минѫхме една могила, край която се издигаше старъ дѫбъ, прѣминѫхме прѣзъ Младолово и стигнѫхме 2 ч. отъ шосето до подпланинското село Бобовъ долъ. Тукъ се захващатъ вече Радомирскитѣ женски носии. Въ разговоръ съ селянитѣ чухъ да наричатъ кмета съ старинното име протòгеръ (πρωτόγερος), което и въ Кюстендилско не е заборавено. Нашата цѣль бѣхѫ вѫглещнитѣ пластове, половинъ часъ на сѣверъ отъ селото при изворитѣ на Бобовса рѣка, за които Буе, който за Радомиръ прѣминѫлъ прѣзъ тукъ на 1836 г., още нищо нечулъ. По пѫтя къмъ тѣхъ жителитѣ ни показахѫ старо селище и въ него скоро изкопани основи на малка черквичка съ олтаренъ камъкъ; въ пода на черквата намѣрени били три скелета. По полянитѣ растѣше множество синкавъ качунъ (Colchicum autumnale). Вѫглища селянитѣ неотколѣ почнѫли да копаѭтъ, но спрѣли работата, когато при копанието единъ отъ тѣхъ загинѫлъ; той легнѫлъ въ прокопа на гърба си и почнѫлъ да копае надъ главата си и всичко, разбира се, се сринѫло върху му. Пластоветѣ прѣкрасни кафяви вѫглища, дори до 2 метра дебели, образуватъ по брѣговетѣ на потоцитѣ видимъ поясъ, заедно съ пръстьта между тѣхъ около 14 метра високъ. Моятъ другарь снимаше профила на пластоветѣ, а говедарятъ който пасѣше конье, свирѣше му за откритието на този прѣкрасенъ долъ на триструнна гусла. Най-високиятъ връхъ въ съсѣдство се нарича Валòго, долнитѣ долини Црвùлото и Кусýро. Водораздѣлътъ къмъ Радомирско има около 1100 м. височина. Задъ върховетѣ най-близко въ Радомирско лежи селото Кондофрé; това название, за което често разпитвахъ, за да схванѫ вѣрно неговитѣ звукове, напомня византийското лично име Κονδοφρέ, прѣиравено отъ Gotofredus,

Godefroi [17]. На връщание отъ Мламолово прѣкрасно се виждаше на хоризонта огромниятъ, по срѣдата заостренъ щитъ на Перинъ Планина, който се издигаше на дъното на десно отъ западния край на Рила Планина.

Другата екскурзия на 14. Септемвре бѣше насочена къмъ стария центъръ на Дупнишката покрайнина. Рѣката Джерменъ въ 14. вѣкъ се нарича Германщица, въ 15. вече Гьерманъ. Туй ни опжтва къмъ античния градъ Germáneia или Germané, една отъ главнитѣ общини на провинцията Dacia mediterranea и къмъ родното мѣсто на славния Велизари, воевода на царя Юстинияна I. [18] Γερμάνεια се споменува още между черквитѣ на Велбуждското епископство отъ 1019 г, а като хубавъ градъ «Джермания» въ долина между градини и лозя ѭ знае арабскиятъ географъ Идриси на 1153 г. Отъ това врѣме извѣстията за нея прѣставатъ. По-напрѣдъ мислѣхъ [19], че тя ще да е била при селцето Джѐрменъ, което лежи около 5 километра на югъ отъ Дупница, но то е съвършенно незначително мѣсто, безъ каквито и да било старини. При сегашното ни пжтуване най-послѣ намѣрихме тази мѣстность. Най-старинното селище въ цѣлата котловина е селото Баня, споредъ съсѣдното (на изтокъ) село Сапàрево или Цапàрево отдавна наричано обикновенно Сапàревска Баня [20]. Тя лежи $1\frac{1}{2}$ ч. на изтокъ отъ Дупница при политѣ на Рила Планина тъкмо на мѣстото, гдѣто рѣка Джерменъ отъ дълбоко врѣзания долъ излиза въ полето, на лѣвия неинъ брѣгъ. До организиранието на княжество България тя принадлежала не подъ Дупница, а къмъ Самоковска каза. Кжщитѣ на тамошнитѣ подпланински села сж съвършенно потънжли въ зеленината на дърветата [21]. Между турскитѣ гробища, по които се търкалятъ гладки стари стълпове и дѣлани четвъртити камъне, се издига на западния край на селището каменъ хамамъ. Неговата вжтрѣшность неможахме да видимъ, тъй като тъкмо въ

---

17 Κονδοφρέ Ефремъ в. 8427. Πρωτοκυνηγὸς Κοντοφρέ, Кантакузенъ 1, 341. Γοντοφρέ се нарича у Анна Комнена Готфридъ Буйонски. По-къснията Никита Акоминатъ р. 794 пише маршала Geoffroi Villehardouin Ἰοφρέ.

18 Споредъ Прокопия (ed. Bonn. 1.361) Велизари билъ ἐκ Γερμανίας ἣ Θρακῶν τε καὶ Ἰλλυριῶν μεταξὺ κεῖται.

19 Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 28.

20 Топлитѣ извори съ каменно кубе въ село Сиярова (чети Сипарова), двѣ мили отъ Дупница, споменува Хаджи Калфа 89. — Името Цапарево се срѣща още като название на едно село при Мелникъ.

21 Между Баня и Сапарево на десния брѣгъ е разположено село съ чудно име Мацакỳрево (куръ mentula, мàцамъ spurco, inquino).

него се кжпѣхж жени; тукъ има по малко гости, главно отъ Самоковъ и Дупница. На двора мѣрихме водата въ отворения водопроводъ и топломѣрътъ показа +67—68° С.; самиятъ изворъ е прикритъ съ камъкъ, издава сѣрна миризма като Кюстендилскиятъ и навѣрно има сжщата температура. Около 300 метра по-долу стои вторъ каменен хамамъ, сега пустъ, съ продлъговатъ сводъ; вжтрѣшностьта между тиня и камънакъ бѣше напълнена съ конопъ, който отъ далече се обаждаше съ своята страшно лоша миризма. Между двѣтѣ сгради се намира единъ отворенъ изворъ съ температура +49° С. Съ тѣзи топли извори е въ свръзка навѣрно и античното име Германейя, което никакъ не е въ зависимость съ нѣмскитѣ Германи, и което професоръ Томашекъ сполучливо сравнява съ санскритското **гарма** топълъ[22]. Край долната баня се виждахж при пжтя и черни желѣзни сгории, каквито се тукъ намиратъ въ голѣмо множество край самия Джерменъ и край потока **Валя̀вица**, който минава прѣзъ селото. Туй сж «сгоманенитѣ рудници» въ Рила Планина близо до Дупница, въ които се работѣло още въ врѣмето на Хаджи Калфа. Вжтрѣ въ селото се намира пуста черквица св. **Никола**, малка четверожгълна сграда 6 крачки широка, хубаво съградена отъ пластъ камъне и пластъ тухли (тѣзи само въ единъ редъ), съ кубе, което се издига въ видъ на кула съ 4 прозореца и постлана съ тухли. По стѣнитѣ се виждатъ фрески на тъменъ фондъ съ славянски надписи, въ два реда единъ надъ другъ. По околния дворъ лежи цѣлъ музей стълпове, надгробни камъне безъ надписи и други кжсове на стара каменодѣлческа работа. Най-интересенъ е олтарниятъ камъкъ съ латински надписъ, 13 реда дългъ. За жаль неотколѣ нѣкой черковенъ зографъ искалъ да го прочете, та почернилъ прѣдполагаемитѣ отъ него букви и по тозъ начинъ зацапалъ цѣлата повръхность, а азъ нѣмахъ съ себе си никакъвъ сгоденъ кжсъ книга да направѭ отпечатъкъ. Надписътъ е посветенъ «Imperatori Caesari L. Septimio Severo Pio Pertinaci Augusto Arabico Adiabenico Parthico»; по-нататъкъ ясно се познава само името на легата на Тракия C. Caecina Largus[23]. И по други мѣста изъ селото лежжтъ стълпове и стари основи. Въ планинитѣ на близо се намирали ужъ 20—30 развалени черквици. До не отколѣ тукъ имало и 7—8 турски кжщи съ 2 джамии.

---

[22] „Offenbar hatte der Ort von Warmbädern seinen Namen, gleich den mysischen und phrygischen Ortschaften Γέρμη, Germa und dem dakischen Warmbad Germisara, d. i „heisses Wasser" (vgl. sanskr. **garma** heiss)". Tomaschek, Zur Kunde der Haemus—Halbinsel 2,86.

[23] Arch. epigr. Mitth. X. 73.

Жителитѣ ни разправяхѫ, че нѣкогашъ тукъ се издигалъ Свиленъ градъ, което прѣдание води своето начало или отъ нѣкои пѣсни или отъ нѣкоя литературна фантазия. Тукашното население, мѫжьетѣ съ рунтави калпаци и дрехи отъ кафява аба, а женитѣ въ сини дрехи съ червенъ поясъ, има груби чърти. Забѣлѣзахъ доста много гушави хора или и пълни кретини, които инакъ сѫ много рѣдки въ България. На сѣверъ отъ Балкана се намиратъ гушави хора безъ душевна немощь само въ Бѣлградчикъ и въ Габровскитѣ колиби, и то много на рѣдко, на югъ отъ планинитѣ единствено въ Клисура въ Гьопса. Едного срѣщнѫхъ въ долината при Сливенъ. За това пъкъ гушавостьта заедно съ развитъ кретинизъмъ е силно разпространена около цѣлитѣ Рилски планини, при изворитѣ на Марица и на Джерменъ и край рѣка Рила. Отъ този центъръ се простира тукъ-тамѣ на сѣверъ и на изтокъ; гушави хора видѣхъ и подъ Витоша въ Софийско и въ Чепино. Въ планинското село Пъстра при Рила, казватъ, по-голѣмата часть отъ населението имало гуши. Тамъ и въ Клисура приписватъ туй явление, както и въ Алпитѣ, на пиението на нѣкакви си гушави води. Рилскитѣ кретини изглеждатъ съвършенно като алпийскитѣ; мѫжьетѣ сѫ безъ мустаци съ тлъсти лица, иматъ голѣми глави и малко тѣло, дѣтински гласъ и колѣбливъ ходъ. Въ Сапаревска Баня видѣхме единъ тлъстъ 18 годишенъ кретинъ, малъкъ като момче; въ Рила единъ бѣше само 80 см. високъ.

Въ Баня единъ чешки земедѣлецъ бѣше наелъ чифлика на единъ заможенъ Самоковецъ и работи въ него за очудвание на населението съ невиждани плугове и то даже се конье намѣсто волове. Но нашето бързание не ни позволи да се срѣщнемъ съ него и да чуемъ нѣщо отъ неговитѣ стопански наблюдения. Обѣдвахме на бързо въ хана, гдѣто тълпа селяни съ очудвание гледаше всѣки кѫсъ, който туряхме въ устата си, и до вечерьта слѣдъ половинъ день усилена язда успѣхме да пристигнемъ дори до селото Рила на западния край на планинитѣ.

---

7. Рила Планина и Рилскиятъ мънастирь.

Рила Плананна, нейното разположение и природа. Приликата ѝ съ Карпатитѣ. Вѣковни гори и планински езера. Пѫтищата отъ Дупница за градеца Рила. Крѣпостьта Стобъ и надписи на Старитѣ Беcси. Пѫтуванie край рѣката на горѣ. Рилскиятъ мънастирь, неговото мѣстоположение, сгради и история.

Рила Планина[1] и стариятъ прочутъ български мънастирь въ нейнитѣ нѣдра въ наше врѣме сѫ посѣщавани отъ мнозина пѫтувачи, тъй че за нея се създава вече малка литература[2].

Могѫществениятъ тозъ планински вѫзелъ се простира почти въ самата срѣда на Балканския полуостровъ, еднакво отдалеченъ отъ Дунава и отъ Егейско море, надъ изворитѣ на три голѣми рѣки, Искъръ, Марица и Места, както и на нѣколко главни притока на горна Струма. Най-голѣмиятъ неговъ просторъ отъ западъ къмъ изтокъ въ права линия възлиза приблизително на 50 километра, когато неговата ширина, между Разлогъ и Самоковско поле, не надминава около 30 километра. Сѣверниятъ склонъ е на всѣкждѣ стръменъ и планинската верига отъ тази страна изглежда и найвеликолѣпно; съ единъ по-низъкъ гребенъ между Дупнишката и Самоковска котловина тя тамъ е въ извѣстна свръзка съ издънкитѣ на Витоша, съ другъ между изворитѣ на Искъръ и Марица пъкъ съ Срѣдна Гора. На източната страна Родопитѣ толкова тѣсно се съединяватъ съ Рила, че тѣхното разграничение нѣма географична основа а е резултатъ само отъ терминологията на туземцитѣ, които поставятъ нееднакво прѣдѣла между двѣтѣ, повечето въ дефиле-

[1] Въ срѣдновѣковнитѣ съчинения Рыла (рѣка и планина), новобългарски Рила (ж. р.); формитѣ Rul (мѫж. р.) и Rilo въ нашитѣ карти не сѫ въ употрѣба. Формата Rulla у Бусбека, родомъ Белгиецъ, като че показва, че тогава (1554 г.) се изговаряло още ы, ако приемемъ *u* споредъ французския изговоръ; новобългарскиятъ езикъ има само *u*.

[2] Рила Планина съ мънастира сѫ посѣтени отъ Boué на 1836 г. (Turquie d'Europe 3, 462, Récueil d'itinéraires 1, 294), Viquesnel, Григоровичъ (1845), Hilferding, Barth (1862), Hochstetter (1869), Rockstroh (Im Rilodagh въ списанието Aus allen Welttheilen, Leipzig 1876), C. Brunner von Wattenwyl (Oesterr. Touristenzeitung Ш. бр. 14), Панчичъ (латински каталогъ на растенията отъ тукъ въ Гласник кн. 53, 1883). Първото си посѣщение на 1880 г. описахъ въ „Osvěta" 1883. На послѣдъкъ посѣти тѣзи планини младиятъ Виенски ентомологъ Karel M. Heller (Aus dem Rilo Dagh. Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1885).—За старинитѣ и историята на мънастира подробно разправя отецъ Неофитъ: Описанiе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго. Составилъ Iеромонахъ Неофитъ Рылецъ. Издава Рыльскiй монастырь. София. Скоропечатница на Янко С. Ковачевъ 1879. 8⁰, 9 и 133 стр. Този трудъ е написанъ на 1868 г., напечатанъ по залѣганието на проф. Дринова; тя е една отъ първитѣ книги, които сѫ излѣзли отъ новитѣ Софийски печатници.

то на Елидере. На югъ Рила непосрѣдствено е свързана съ Перинъ Планина.

Старовѣкитѣ географи отда́вна иматъ подробни извѣстия за тази планинска верига. Тукидидъ, добъръ познавачъ на тракийскитѣ земи, казва, че четире рѣки Нестосъ, Стримонъ, Хебросъ и Оскиосъ текѫтъ отъ планината наречена Скòмбросъ, огромна и пуста, свързана съ Родопитѣ. Сѫщото извѣстие, като е изоставенъ по-малко познатиятъ Оскиосъ, четемъ у Аристотела[3]. Нѣкои отъ списателитѣ въ римско врѣме подъ Родопитѣ разбиратъ и Рила; споредъ Плиния Ескусъ извира въ Родопитѣ, а споредъ Птоломея Родопитѣ захващатъ между изворитѣ на Хебросъ и Нестосъ.

Единственната долина, която въ тѣзи планини върви паралелно съ посоката на тѣхната верига, е дълбокиятъ долъ на рѣката Рила, що тече на западъ къмъ Струма. Главниятъ и най-високъ гребенъ, съ срѣдна височина 2130 м., върви отъ западъ къмъ истокъ край сѣверната страна на този прорѣзъ. На срѣща на южната страна се протака другъ по низъкъ гребенъ, който сега образува ґраницата между България и Турция. Най-високиятъ връхъ се намира тъкмо между изворитѣ на Искъръ, Марица и Места, не далече на сѣверъ отъ тройната граница между България, Румелия и Турция. Той се нарича Мусаллà и е въведенъ въ картитѣ тепърва съ руското тригонометрично измѣрвание. Неговата височина възлиза на 2930 метра, тъй че остава само малко надзадъ отъ Люботрънъ въ Шаръ (3050 м.) и отъ старопрочутия Олимпъ (2973 м.), като трети по височината си връхъ на Балканския полуостровъ[4]. Чадъръ-тепé, най-близкиятъ съсѣдъ на Мусалла на сѣверната страна, на гребена между изворитѣ на Марица и Искъръ има 2786 метра. Планинскитѣ имена въ този край, както въ Родопитѣ, сѫ повечето турски, отъ пастиритѣ Юруци; на западъ близо до мънастира е останѫла старата славянска терминология. Надъ мънастира най-високъ връхъ е Попова Шапка 2704 м.; близкиятъ Сейменски камикъ, който изкача къмъ Дупница има 2674 м. Други върхове, които надминаватъ 2300 м., руската

[3] Тукидидъ, 2, 96 (въ по-старото издание е отбѣлѣзано Скомиосъ). Аристотелъ, Meteorol. 1, 13. И двѣтѣ мѣста разглежда и Бартъ 78. Томашекъ, Oest. Gymnasialzeitschr. 1878, 205 сравнява името съ тракийското племе Σκόμβροι и съ крѣпостьта Σκοῦμβρο при Ремесияна.

[4] 1373 сажсна на руската карта = 2929·982 метра. Числото 3109 м. въ послѣдното издание на австрийската карта (листа София отъ 1885 г.) е произлѣзло, както и нѣколко други съсѣдни цифри, отъ погрѣшното прѣобръщание на саженитѣ въ метри.

карта отбѣлѣзва още цѣлъ редъ. Отъ тѣхъ се отварятъ огромни изгледи. Виждатъ се Стара Планина, Витоша, Руй и Любаша, котловинитѣ Софийска, Самоковска, Дупнишка, Радомирска и Кюстендилска, по-нататъкъ Осоговъ, Перинъ, части отъ Родопитѣ, Разложката котловина и различни, малко познати планински вериги въ източна Македония; отъ най-източнитѣ върхове се вижда Срѣдна Гора и тракийската равнина.

Пѫтища прѣзъ тѣзи планини има малко. Единствениятъ пѫть за кола възлиза отъ Струма край рѣка Рила чакъ до мънастира, но е тѣсенъ и изобщо по-проходенъ за яздачи отколкото за кола. Останѫлитѣ три прѣхода сѫ пѫтеки прѣзъ високи сѣдловини, само лѣтно врѣме пристѫпни: 1. отъ мънастира за Самоковъ, 2. отъ мънастира край Илийна рѣка прѣзъ вѣковни гори и скалисти пустини за въ градеца Мехомия въ Разлогъ (14—15 ч.), и 3. отъ Самоковъ прѣзъ Демиркапия пакъ въ Разлогъ. Лѣтно врѣме може да се прѣмине отъ мънастира на сѣверъ прѣзъ гребена право въ Сапаревска Баня, но за него трѣбва труденъ цѣлодененъ походъ.

Общиятъ типъ на Рила Планина вече много пѫтувачи, като Хохщетъръ и Рокстрохъ, сѫ го оприличавали на Карпатитѣ. Това подобие често бие въ очи и произлиза отъ формацията на скалитѣ и отъ външностьта на горитѣ, както и отъ фауната и флората. Идете въ Мехадия около «Херкулесовия изворъ» на горѣ край весело шумещата рѣка Черна и ще видите прѣдъ себе си партия отъ околностьта на Рилския мънастирь. И Рила Планина има своитѣ «морски очи», както Татритѣ, около 50 малки синьозелени езера. Най-голѣми тѣхни групи се намиратъ на двѣ мѣста, надъ склона къмъ Дупнишко и около зачатъцитѣ на рѣка Рила и «Лѣва рѣка», единъ отъ потоцитѣ, отъ които се образува Искъръ. Сѫществуването на една часть отъ тѣзи езера откри нѣмскиятъ естественикъ Ервинъ Рокстрохъ;[5] тѣ напълно сѫ внесени и отбѣлѣзани съ боя въ руската карта. Отъ най-западнитѣ или поне отъ тѣхно съсѣдство излизатъ потоцитѣ Бистрица и Отовица, които въ самата Дупница се вливатъ въ Джерменъ. Голѣмата група, която се намира на мѣстата, гдѣто се приближаватъ единъ до другъ изворитѣ на Джерменъ и Черенъ Искъръ, се нарича Седемьтѣ езера, турски Еди гьолеръ. Къмъ тѣхъ се отнася може би тъмното извѣстие у Плиния, който казва, че Стримонъ при горното си тече-

[5] Rockstroh, Die Quellseen des Kara Iskra und der Kriva Rieka in Rilodagh, Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1874, 481—7 (10 езера при Лѣва рѣка, 7 при Крива рѣка).

ние прѣминава седемь езера; при сама горна Струма нѣма езера, има ги обаче тукъ при притоцитѣ на Струма изъ Рила Планина[6]. Отъ друга по-източна група отъ петь езера излиза Урдина рѣка, единъ отъ главнитѣ притоци на Черни Искъръ. Голѣмитѣ езера при зачатъцитѣ на рѣка Рила се наричатъ Рѝбни е́зера; тѣ сѫ шесть по-голѣми (най-голѣмото се нарича Смрдливо езеро) и нѣколко по-малки. Лѣва Рѣка излиза отъ цѣла система такива басейни; отъ нѣколко по-нататъшни единични езера се образува Бѣли Искъръ и Места. Послѣднитѣ на изтокъ се намиратъ чакъ при изворитѣ на Марица.

Върховетѣ и билата сѫ голи скали, нарѣзани като пили, зѫбести амбразури и стръмни стѣни. Ледници Рила Планина нѣма, както и въобще ги нѣма на цѣлия полуостровъ, па и не сѫ намѣрени никакви слѣди, които да засвидѣтелствуватъ тѣхното сѫществувание въ по-отдавнашно врѣме. Въ сѣнчеститѣ долове снѣгъ се задържа и прѣзъ лѣтото, но поле съ «вѣченъ снѣгъ» не намираме; снѣжнитѣ линии, разбира се, често се допълнятъ прѣзъ хладнитѣ лѣтни дни, гдѣто слѣдъ нощенъ дъждъ отъ Дупнишката котловина рано често се виждатъ високо по планинитѣ петна отъ прѣсенъ снѣгъ. По формацията си Рила е планина съ архаиченъ теренъ. Ядката е гранитъ и сиенитъ; край тѣхъ се показва и слидовъ гнайсъ, амфиболитъ, отъ който сѫ правени чернитѣ стълпове въ мънастирската черква, филити и кристализиранъ бѣлъ варовникъ или хубавъ мраморъ, отъ който при мънастира се произвежда даже и варь. За пояса топли извори около връсть и за плавението на желѣзенъ пѣсъкъ при политѣ вече споменѫхме. Близо до мънастира Буе намѣрилъ галенитъ, халкопиритъ и малахитъ, но г. Златарски слѣдъ дълго дирение неможа да намѣри изново това мѣсто.

По-долнитѣ хълбоци и долове сѫ покрити съ стара вѣковна гора, каквато въ България може да се намѣри само още въ Родопитѣ. Най-долу се простиратъ свѣтли дѫбови гори, надъ тѣхъ габрови съ редове липи, които въ вѣтровито врѣме скоро се издаватъ съ лъскавата опака страна на листата. По на горѣ дохажда буковъ поясъ, промѣшенъ съ бѣлостъблени трепетлики съ трептещи листа. Приблизително на 1000 метра височина захващатъ иглолистнитѣ; изпърво сѫ промѣшени съ буки и трепетлики (тѣзи отиватъ около до 1300 м.), но по-горѣ полека лека се умножаватъ, до като съвсѣмъ измѣстятъ послѣднитѣ. Тази пъстра широколистеста и игло-

[6] Plinius, nat. hist. 4 § 38: „Strymon, ortus in Haemo; memorandum in septem lacus eum fundi, priusquam dirigat cursum."

листна гора около самия мънастирь лѣтно врѣме прѣдставя много красива гледка, но зимно врѣме и въ ранна пролѣть прави особно впечатление съ своята прозрачность. Между иглолистнитѣ прѣобладатъ боровецѣ, сѣверни и южни борики (Pinus Laricio) а най-горѣ мура (Pinus Peuce), която се срѣща и въ Родопитѣ, въ Перистера при Битоля и на Комъ въ Черна Гора (стр. 458). Тукъ тамѣ се срѣща и тисъ. Много е разпространена смриката, която покрива най-високитѣ склонове въ видъ на низъкъ храсталакъ между планинскитѣ морави. Тѣзи пространни поляни съ висока, отъ лѣтното слънце изсушена трѣва, по стръмнитѣ мѣста сѫ много плъзгави и съставятъ главната мѫчнотия при възкачванието по върховетѣ; затова мѣстнитѣ жители, за да могѫтъ да ходѭтъ по тѣхъ, привързватъ на царвулитѣ си особенни желѣзца, наречени **котки**. Горната граница на гористия поясъ има около 2000 метра надморска височина.

Най-великолѣпнитѣ вѣковни гори видѣхъ при горното течение на Илийна рѣка. Много стари конифери съ чекорести стъбла, чиито тъмноцвѣтни кори сѫ обрасли съ брадатъ мъхъ, гѫсто се притискатъ едни о други. Слънчевата топлина едва се промъква между сплетенитѣ клонове въ полутъмната горска атмосфера, пълна съ влага и упоителна растителна миризма. Гѫсти издънки понѣкога прѣпрѣчятъ пѫтя и съ своитѣ неподадливи клонье се удрятъ въ лицето на ездача, чийто конь не рѣдко прѣскача старитѣ трупове на изкуфяли великани, които гниѭтъ между лъскавитѣ папратови вѣтрила. При могѫщественнитѣ корени гъмжѫтъ червени мравунеци отъ необикновена голѣмина. Нѣкѫдѣ се вмъкваме въ блатливи мѣста, другадѣ пъкъ въ коритата, прѣпрѣчени съ камънакъ и балвани, на планинскитѣ потоци, докато отъ гористата дрѣзгавина излѣземъ на нѣкоя присойна поляна, пълна съ висока миризлива трѣва. Това сѫ остатъци отъ онѣзи вѣковни гори, прѣзъ които въ Тукидидово врѣме тракийскитѣ и македонски господари си просичали пѫтища за военни дѣла,[7] и за които четемъ още въ срѣдновѣковнитѣ легенди на св. Иванъ, гдѣто се разправя за гори, въ които имало толкова широки дървета, че двама души немогли да ги обгърнѫтъ, съ безбройни клонье и съ дупки като врата.

Зимно и пролѣтно врѣме отъ склоноветѣ по стръмнитѣ дълбеи съ дивъ екотъ се търкалятъ долу снѣжни лавини, на които тукъ казватъ **сóспи** (срв. стслв. сѫсъпъ). Тѣ понѣкога влѣчѫтъ и ка-

[7] Тукидидъ 2, 98 за тракийския краль Ситалкесъ (τεμὼν τὴν ὕλην) и 2,100 за македонския краль Архелаосъ (ὁδοὺς εὐθείας ἔτεμε) и т. н.

мъне, които събарятъ по пѫтя си цѣли кѫсове гори. Другадѣ горитѣ страдатъ отъ планинскитѣ вихрушки, които оставятъ слѣдъ себе си множество съборени дървета; нарѣдко пламватъ горски пожари, противъ които калугеритѣ каратъ да се копаѭтъ окопи, но само дъждътъ, казватъ, може съвършенно да ги погаси.

Въ горитѣ се скита много дивечъ, тъй като самитѣ калугери, съобразно съ своитѣ правила, не ядѫтъ месо, неходѭтъ на ловъ, освѣнъ на вълци. Мечки въ Рила и Перинъ имало, казватъ, доста много, черни, сиви или му́рдави (кафяви); нападатъ ждрѣбчетата, които се отдалечаватъ отъ конскитѣ стада а по нѣкога нощя безпокоѭтъ и овчарскитѣ кошари. Вълцитѣ на пукь всички хайки не могѫтъ да се изтрѣбѭтъ, понеже иматъ много и много прибѣжища. Отъ по-дребнитѣ грабливи животни се срѣщатъ рисове, диви котки и лѣсици. Сърни и елени, понѣкога рогачи отъ необикновенна голѣмина, се скитатъ въ цѣли стада. По най-високитѣ безлѣсни мѣста живѣѭтъ диви кози, които намѣрихме вече въ Калоферския Балканъ (стр. 372); въ Рила сѫ много по-многобройни и между мънастирскитѣ пандури има страстни ловджии на диви кози. Поради своя цвѣтъ слабо се различаватъ отъ скалитѣ; тѣ душѫтъ отъ голѣма далечина приближиващия се къмъ тѣхъ човѣкъ. Пандуритѣ ми разправяхѫ сѫщото нѣщо, което се говори и за алпийскитѣ диви кози и което естественницитѣ, познавачи на Алпитѣ, прѣдполагатъ да е ловджийска приказка; отъ дивитѣ кози, казватъ, една всѣкога стояла на стража и щомъ се приближава нѣкоя опасность, тя изсвирва и по тозъ начинъ дава на останѫлитѣ сигналъ да бѣгатъ. Козерогътъ съвършенно липсва; понѣ мѣстнитѣ жители, на които го описвахъ, никога не сѫ виждали такова животно. Между птицитѣ по своя брой на първо мѣсто стоѭтъ грабливитѣ, орлитѣ и креталитѣ. Потоцитѣ сѫ пълни съ изобилна риба, особенно пъстърва (въ западна Македония стрвка); сушенитѣ пъстърви сѫ една отъ главнитѣ части на калугерската храна.

Единственни постоянни жители на планинитѣ сѫ калугеритѣ; лѣтно врѣме дохаждатъ овчари, отъ часть Власи. Само калугеритѣ цѣнѭтъ гористото мѣстоположение и планинскитѣ пустини, туй, което срѣдновѣковитѣ книги наричатъ пустыня Рылская, 16 часа длъга и 60 часа въ обемъ. За земедѣлие и градинарство тукъ нѣма мѣсто. При мънастира не става вече нито жито нито овощия. Когато ние пѫтувахме сливитѣ бѣхѫ още съвършенно малки и зелени; чушкитѣ въ мънастирскитѣ градини по присойния склонъ никога недозрѣватъ, за това пъкъ става хубавъ грахъ и зелье.

Единственниятъ добъръ пристжпъ въ тѣзи планини е отъ западъ. Отъ Дупница за градеца Рила водятъ при долния край на долината на рѣка Рила три пжтя. Първиятъ пжть води по шосето, разбира се съ голѣма забикалка, като образува остъръ жгълъ. Първиятъ кжсъ върви по долината на Джерменъ, прошарена съ градини и лозя. Селата оставатъ далече отъ шосето, което е много широко и добрѣ направено; то принадлежи къмъ системата военни пжтища, които Турцитѣ построили за свързвание на Дунава съ крайморскитѣ покрайнини при Сѣръ и Солунъ. Слѣдъ 2 ч. се появяватъ на десно червенитѣ стрѣхи на Бобошево при скалиститѣ врата, отъ които излиза Струма. Отъ тукъ се върви постоянно къмъ ЮЮЗ по долината на Струма, около два километра широка между високи глинести тераси, край лѣвия брѣгъ; на пръвъ погледъ се струва, че Струмската долина е непрѣкжснжто продлъжение на Джерменската и че самата Струма е само страниченъ притокъ. Струма, тукъ вече голѣма широка рѣка съ буйни води, на пролѣть жълти, лѣтѣ сини, тече между пѣсъчни брѣгове, по които кацатъ сини рибарчета, като очакватъ нѣкоя рибка да изкочи на повръхностьта. Покрайнината е еднообразна, съ пасища и ниви, или съ пусти поляни, по които живо никнжтъ зелени млѣчки (euforbiae). Нейната монотония нарушаватъ само длъгитѣ алеи стари върби, надвиснжли надъ шосето, и тънки та високи тополи и елхи задъ рѣката, които обаждатъ мѣстоположението на разпръснжтитѣ чифлици, задъ които по склоноветѣ на десния брѣгъ се показватъ тукъ-тамѣ червени пѣсъчни сипеи. Изгледътъ на лѣво е заграденъ отъ глинести спускове, обаче на мѣста въ тѣхъ се отварятъ проломи, долини на потоцитѣ, прѣзъ които забѣлѣзваме села горѣ по терасата съ една часть отъ Рила отзади. Отъ веднжжъ, 4 ч. на конь отъ Дупница, долината на Струма на нашия лѣвъ брѣгъ се съвършенно затваря съ глинестъ връхъ. Шосето върви лжкатушно на горѣ по върха. Слѣдъ нѣколко минути сме горѣ и прѣдъ нашитѣ очи се отваря далечна гледка. Тъкмо прѣдъ насъ въ малка котловинка лежи приличното село Кочериново, посрѣдъ тютюниви нивя, разпрѣдѣлени въ правилни квадрати. Два километра на югъ отъ него тече между елхи рѣката Рила, която при най-долното си течение образува границата между България и Турция. Виждаме моста надъ нея съ караулници отъ двѣтѣ страни а задъ моста на турско землище селото Бараково (тур. Байраклж). На десно задъ Струма на югозападния хоризонтъ стърчжтъ натрупани високитѣ вълнообразни Малешовски планини, до сега на половинъ «terra incognita» за географичната

наука. Но всичкото ни внимание се поглъща отъ планинскитѣ била и върхове, наредени отъ лѣвата ни страна. На изтокъ се издигатъ Рилскитѣ стѣни а въ тѣхъ личи процѣпътъ, прѣзъ който рѣка Рила излиза вънъ. На югоизтокъ въ цѣлата картина господствува въ значителна далечина най-великолѣпниятъ и най-елегантниятъ планински образъ въ цѣлата източна половина на Балканския полуостровъ, Перинъ Планина, античниятъ Орбелосъ. Този кжжеловиденъ връхъ съ остро теме, върху широка основа и нагледъ по-високъ отъ Рила, видѣхме вече отъ Кюстендилската крѣпость, отъ Мламолово, даже по-напрѣдъ отъ Каркария. На пролѣть, когато високата пирамида е покрита съ лъскавъ пластъ планински снѣгъ, тя прѣдставя възхитителна гледка, пълна съ алпийско величие. Разпитвахъ да ли този връхъ нѣма нѣкое особно име, но всѣкога бѣше наричанъ просто Перинъ Планина (тур. Перинъ Дагъ). Името Аризваница (собственно Ризваница), което му даватъ Бартъ и Рокстрохъ, принадлежи, казватъ, на единъ по-низъкъ, плосъкъ връхъ между Перинъ и Рила. Инакъ мѣстнитѣ жители ме увѣрявахж, че най-високиятъ връхъ на Перинъ Планина, Елтепе или собственно Гьолтепé, «езеренъ връхъ» (споредъ картитѣ 2680 м.), съ малко планинско езеро, което лежи на изтокъ отъ село Кресна при Струма, ужъ не моглъ да се види отъ Кочериново, понеже е прикритъ отъ други. Азъ се съмнѣвамъ донѣкждѣ въ това, но не успѣхъ да издирж истината; руската карта толкова далеко се не простира, като съдържа само още самата Джумая. На сѣверната страна на Перинъ води пжть отъ Джумая за Мехомия въ Разлогъ прѣзъ сѣдловината Прѣдѣлъ и селата Осеново и Марульево. На южната страна на планината лежи българско село, наричано сжщо тъй Перинъ.

Задъ границата само $1^1/_2$ ч. далеко лежи по-голѣмъ градъ Джумая, населенъ повечето отъ фанатични отдавнашни Турци, или прѣселени отъ Дупница, съ турски гарнизонъ. Неговата околность е прочута по прѣкрасния си тютюнъ. Въ града има топли извори и стари надписи; отъ българскитѣ учители, които сж развивали тамъ дѣятелность прѣди войната, често слушахъ за единъ двоезиченъ, латински и гръцки надписъ на царя Гордиана, въ който се споменували Пауталия и Германия; той захващалъ, казватъ, съ думитѣ «bona fortuna» и разбитъ на четире кжса се намиралъ въ Джумайската черква. Прѣписъ обаче неможахъ да си доставж, а да посѣтж самата Джумая не ми се удаде никакъвъ сгоденъ случай, при всичко че често по цѣли седмици се бавѣхъ въ пограничнитѣ околии.

Въ Кочериново забѣлѣзваме, че сме на границата; виждаме селяни съ пищови и дълги пушки, български жандари, митнически стражи и въоръжени полски пазачи. Търговията къмъ Сѣръ и Солунъ поради страшната несигурность на пѫтищата въ Турция е съвършенно незначителна; отначало Българитѣ тухъ поставихѫ митническо управление, но когато неговитѣ приходи невъзлизахѫ повече отъ 6000 лева годишно, оставихѫ тукъ само митарственъ пунктъ съ единъ писарь, като експозитура на Кюстендилската митница.

Отъ Кочериново до село Рила се върви още 1 ч. на сѣверо-изтокъ по долината на Рила, чиито брѣгове малко по на горѣ вече и двата принадлежѫтъ къмъ княжеството. Това **Кочериновско поле** е най-топлиятъ край въ западна България. Изобилнитѣ овощни дървета, особенно хубави круши, голѣмитѣ ясноцвѣтни листа на тютюна по нивята, царевици по-високи отъ човѣшки ръсть, непроходимитѣ живи плетове, множеството пъстри пеперуди и черни биволи, които се търкалятъ между тръстиката по блатливитѣ ливади напомнятъ нѣкои италски покрайнини.

Другиятъ пѫть води отъ Дупница право на югъ въ градеца Рила, край самитѣ поли на Рила Планина, далеко отъ всички хорски селища, съ голѣмъ обгледъ на западъ. Той е обикновенна пѫтека, която е неприятна за яздачъ поради честото прѣминавание прѣзъ дълбокитѣ провали на многобройнитѣ потоци, които се вливатъ въ Джерменъ и Струма. Слушамъ, че българското правителство на 1886 г. почнѫло по тази посока да построява и шосе. Прѣминѫхъ прѣзъ тукъ веднѫжъ въ края на Априли, на великия вторникъ (1881 г.), за $3^1/_2$ часа. Въ Дупница овощнитѣ дървета бѣхѫ въ пъленъ разцвѣтъ, въ по-топлото Кочериново всичко бѣше вече прѣцъвтѣло, Струмската долина на западъ бѣше се съвършенно раззеленѣла, но нашата пѫтека, която се възкачаше приблизително до 1000 метра надморска височина, водѣше още край широки снѣжни полета, които се стичахѫ въ доловетѣ на Рила чакъ при политѣ на планинитѣ и изпарявахѫ ранни мъгли, които разпокѫсани на парчета леко се издигахѫ надъ долнитѣ краища на снѣжнитѣ полета.

По третия пѫть се отправихме при сегашното си пѫтувание на 14. Септември подиръ пладне. Той води изпърво 2 ч. по шосето и слѣдъ това 2 ч. между двата описани рутиера около селата **Слатина** и **Смочево**, по дилувиялна тераса, пълна съ рѣчни обли камъне и прорѣзана отъ дълбоки долове между стръмни, глинести брѣгове. Селата съ колибитѣ, накичени съ тютюнъ, и съ кулитѣ на чифлицитѣ изглеждатъ бѣдни, па и растителностьта на тераса-

та, много вѣтровита, е слаба, съ дѫбови гѫсталаци, въ които пасѭтъ кози. По пѫтя ни застигнѫ ясна пълнолунна нощь. Рила Планина и профилътъ на Перинъ съ облаци на върха при мѣсечната свѣтлина се освѣтявахѫ съ особенъ блѣсъкъ. Срѣщахме кервани отъ катъри, които влачехѫ греди отъ планинскитѣ гори. Въ градеца Рила намѣрихме по улицитѣ бѣлѣгъ отъ близката граница —силна нощна стража, десеть граждани съ пушки и щикове. Границата т. е. минава само 5 километра на югъ отъ градеца по върховетѣ. Тамъ на българско землище се намиратъ още колибитѣ, наречени Бозовàя; сѫщия день тамъ тъкмо бѣше ограбена една колиба. Послѣдната стража на българската погранична жандармерия се намира надъ тѣзи колиби; по-натагъкъ на изтокъ границата изъ камениститѣ, пусти върхове не се пази. Слѣзохме въ недовършения дървенъ ханъ на нѣкой си Цинцаринъ и спахме въ една стая, която бѣше отъ три страни заобиколена съ прозорци още безъ стъкла.

Градецътъ Рила е голѣмо селище (2569 жители)[8] съ много привѣтлива външность, разположено тъкмо прѣдъ скалиститѣ врата, прѣзъ които рѣка Рила излиза вънъ на полето, въ амфитеатрална, прѣдъ зимата и вѣтъра прикрита котловинка, пълна съ лозя. Дървенитѣ кѫщи се криѭтъ между градинитѣ съ орѣхи, ябълки и праскви; малки поточета клокочѫтъ по улицитѣ, които сѫ тъй криви, че човѣкъ лесно може въ тѣхъ да се заблуди. Жителитѣ сѫ хора хубави и привѣтливи; занимаватъ се съ развъждание на тютюнь, съ винарство (по кѫщята се виждатъ огромни сѫдове) и съ търговия. Тукъ нѣколко пѫти виждахъ много живи пазари[9].

На сѣверния склонъ се бѣлѣе нова двоетажна училищна сграда. До неѭ се намира старо черквище св. Никола, гдѣто лежѫтъ антични корнизи, стълпови подножки и други дѣлани камъне старо издѣлие. Малко по-натагъкъ се намира черквата свети Арангелъ, старинна сграда отъ тухли и не измазани рѣчни камъне, чието кубе се подпира отъ зидове, отъ всѣка страна направени като зидоветѣ на стария пиргъ въ Рилския мънастирь, като сѫ наредени три тѣсни слѣпи свода; къмъ неѭ въ по-ново врѣме (1819 г.) е пристроено сводово прѣдвѣрие. Живописьтъ е старъ, съ гръцки надписи. Стрѣхата е покрита съ голѣми аспидни плочи, когато въ

8 Спорѣдъ статистиката отъ 1893 г. 3259 жители. (П.).

9 Въ Рила, както и въ Пловдивско, правѣше ми впечатление, че майки доѭтъ дѣца, които вече ходѭтъ, до третата година и повече, особенно най-младитѣ. До колко е разпространенъ този обичай не ми е познато.

самото село всички стрѣхи сж покрити съ керамиди. До черквата забѣлѣзахъ нови, скоро печени тухли съ съвършенно римска форма, плоски квадрати.

Най-много ме интересуваше грьцкиятъ надписъ въ извѣтрѣлъ гранитъ, зазиданъ въ каменната ограда на черковния дворъ въ страната къмъ града. При всичко че не е цѣлъ и много поврѣденъ, познава се въ него, че се посвещава жертвеникъ отъ помощитѣ въ денари на лица съ тракийски имена, които се бѣлѣжатъ като Беси[10]. По-късно чухъ, че по кжщитѣ се намирали и други грьцки надписи. Цѣлото пространство край рѣка Рила на три километра далеко чакъ до село Стобъ (тур. Истопъ) е пълно съ основи отъ дува́рища, тухли, стари глинени сждове и др. Стобъ лежи на лѣвия брѣгъ на Рила; на срѣща на десния стърчжтъ на ливадитѣ три високи трѣвисти могили. Надъ селото на върха се виждатъ развалини отъ стара крѣпость, отъ която е останжла още единъ кжсъ отъ кула съ прозорецъ; тази кула отъ нѣкои се наричаше Петрова кула, което може би е въ свръзка съ разказитѣ за българския царь Петъръ въ легендитѣ за св. Иванъ Рилски. Искахъ да се изкачж горѣ, но жителитѣ ми твърдѣхж, че градището е съвършенно непристжпно вслѣдствие сиькванието на глинестия съ конгломератъ напълненъ теренъ. Една ливада подъ крѣпостьта се нарича сарай; отъ тукъ ужъ нѣкога крѣпостьта била прѣвзимана. Нѣма съмнѣние, че това е крѣпостьта Стобъ, добрѣ позната отъ паметницитѣ отъ 11 — 14. столѣтие[11]. Още въ грамотата, дадена на Рилския мънастирь отъ царя Шишмана на 1378 г. изрично мънастирятъ се взима въ охрана отъ възможнитѣ заграбвания на крѣпостното население: «градъ Стобъ нека нѣма никаква мощь надъ мънастирски човѣкъ и ни надъ единъ косъмъ отъ неговия имотъ.» Въ турско врѣме въ Стобъ живѣли мюсулмански Арнаути; сжщо тъй имало изпърво джамия и въ близкото село, все още на българско землище, наречено Пороминово (на вѣрно отъ виз. παραμονή стража). Наслѣдникъ на Стобъ станжлъ градецътъ Рила, който навѣрно е произлѣзълъ тепърва въ турско врѣме.[12] Къмъ тѣзи паметници се присъединяватъ и пространни

---

10 Arch. epigr. Mitth. X. 74.

11 Στοβος въ Велбуждското епископство 1019, градъ Стобъ до Велбуждъ и т. н. въ животописа на Неманя отъ краля Стефана, Στούμπιον у Никита Акомината 568 и Акрополита 84, градъ Стобъ въ Рилския хрисовулъ 1378.

12 Въ грамотата отъ 1378 г. селото Рила не се споменува, само че св. Архангелъ, споменуванъ въ границитѣ на мънастирското землище, се тълкува да е споменжтата горѣ черква съ сжщото име. И въ прѣнасянието на св. Иванъ на 1469 г. не се говори нищо за селището Рила.

слѣди отъ желѣзарници въ самата Рила, купища желѣзни сгории на лѣвия брѣгъ, съ които нѣкои дворове изглеждатъ като че сж постлани съ калдаръмъ. Желѣзарницитѣ работили, казватъ, «чакъ до Каргалиовитѣ врѣмена,» слѣдователно още прѣди сто годинъ.

Рилскиятъ мънастирь има въ градеца метохъ съ лозя и градини. Пжтникътъ скоро забѣлѣзва, че Рилскитѣ граждани не живуватъ добрѣ съ мънастира. Една отъ причинитѣ на тѣзи отношения сж калугеркитѣ, които живѣжтъ тукъ, казватъ, до стотина, и то не въ нѣкой затворенъ мънастирь, ами въ извѣстни улици въ единични, отъ вънъ много угледни кжщички. Между тѣхъ има не само почтенни стари жени, отъ часть роднини на Рилскитѣ отци, но и хубави, млади момичета; тѣ се занимаватъ главно съ преденье и тъканье на вълненъ шаякъ. Тѣхниятъ начинъ на животъ би ималъ нужда отъ строги реформи, ако сж истински само половината отъ декамеронскитѣ историйки, които Рилци разправятъ за честитѣ посѣщения на калугеритѣ и на пжтуващитѣ чиновници у нѣкои отъ тѣзи «сестри.»

Отъ Рила до мънастира дойдохме на 15. Септември подиръ пладне за 5 ч. Азъ минавахъ прѣзъ тукъ вече трети пжть, но на моя другарь бѣше всичко ново. Мекиятъ пжть, тѣсенъ но на мѣста много добъръ, върви постоянно край рѣка Рила, чакъ до устието на Илийна рѣка съ главна посока къмъ изтокъ. Десеть минути задъ селото се отваря скалиста врата въ вжтрѣшностьта на планинитѣ, между огромни пилони съ сивъ цвѣтъ. Тѣзи скали на три километра се състоятъ отъ колосални маси конгломератъ, съ огромни кжсове свлѣченъ гранитъ, гнайсъ и кварцитъ, твърдо слѣпени съ глина и пѣсъкъ; Буе, комуто напомнили познатитѣ формации на швейцарския Риги, ги нарича «d'énormes rochers de poudingue». На едно мѣсто се намира въ тѣхъ малка жилка каменни вжглища. Задъ входа настава хубава планинска покрайнина. Голи, издигнжли се въ висинето скали, съ повръхность понѣкога като огледало, ослѣпително освѣтени отъ подирпладнешното слънце, стърчжтъ отъ странитѣ, пжтятъ лжкатуши ту по единия, ту по другия брѣгъ, тъй че невиждашъ далече нито напрѣдъ нито назадъ, а дивата разпѣнена Рила скача прѣзъ язове натрупанъ камънакъ и прѣзъ изпотрошени, отъ планината свлѣчени пънове и клонье съ такъвъ екотъ, че понѣкога не можемъ да се разберемъ помежду си и при най-силно говорение. На мѣстото, гдѣто конгломератитѣ отстжпятъ мѣсто на гнайса, лежи на десния брѣгъ метохътъ Орлица съ стара черква на св. Петъръ и Павелъ, съ-

градена споредъ надписа на 1478 г. Въ прѣдвѣрието е изобразено прѣнасянието на св. Ивана отъ Търново въ Рилския мънастирь. Не далече отъ тукъ се минава стариятъ каменъ мостъ прѣзъ Рила, по турски начинъ посрѣдъ свода издигнѫтъ а къмъ брѣговетѣ доста стръмно наклоненъ. По-нататъкъ долината се отваря и около връстъ се показватъ весели поляни, надъ които по-високо се простиратъ хубави свѣтли гори, габрови и букови. Най-горѣ по планинитѣ се вижда вече черна иглолистна гора. Край рѣката растѫтъ круши киселици, съ павой прѣплетени жълти сливи съ брашнени плодове, дребнолисти явори, високи лѣски, смрика, кѫпини и дивъ хмелъ. Турската граница върви съвсѣмъ близо на десно горѣ по билото, въ права линия само около 3 километра отъ пѫтя.

Слѣдъ два часа язденье се забѣлѣзва въ лѣво на високо селото Пастра или Пъстра, отъ което край пѫтя има само ханища. Около 3/4 ч. отъ тукъ стигнѫхме до бичкията, която нѣкой си Арнаутинъ наелъ отъ мънастира; начинътъ на сѣчението гората, което той извършваше безъ всѣкаква контрола, стори ни се безобразно опустошение, когато вѫтрѣ въ планинитѣ стари дървета просто гниѭтъ. Около единъ мънастирски чифликъ, заобиколенъ съ плѣвници и огради за добитъкъ, стигнѫхме, 40 минути прѣдъ мънастира, на едно тѣсно мѣсто съвършенно засѣнчено отъ планинитѣ. Тукъ при малката караулна кула, въ която отъ врѣме на врѣме се поставятъ по нѣколко души, дохажда отъ югоизтокъ прѣзъ дълбока долина Илийна рѣка. Задъ неѭ стърчи пограничниятъ връхъ Царевъ връхъ (2390 м.) и Кадинъ гробъ между изворитѣ на Илийна рѣка и Рила. Пѫтятъ завива на сѣвероизтокъ и постоянно се издига. Покрайнината става по-дива. Долината се стѣснява, ливадитѣ се привършватъ, смѣсенитѣ гори гѫстѣѭтъ, Рила се обажда въ провалата на десно съ по-гръмливъ гласъ, планинитѣ изглеждатъ по-високи и по-стръмни, даже прѣдъ насъ и отзадъ вече се виждатъ камениститѣ зѫбци на най-високиятъ гребенъ. Слънцето освѣтява само върховетѣ; тъмни вечерни сѣнки изпълнятъ дълбочината на долината и обхващатъ и нашия пѫть, скритъ между гѫсти дървета. Най-послѣ гората се разтваря. Подъ сѣнката на много високи, долу съ вѣковна гора обрасли, горѣ съвършенно голи склонове се показва на една тераса между гората и десния брѣгъ на дълбоко потънѫлата Рила малка полянка, а тя е прѣградена съ голѣма сива стѣна отъ неизмазани камъне съ малки прозорчета, наредени въ многобройни ката единъ надъ други. Намираме се прѣдъ мънастира. Той изглежда като нѣкоя срѣдновѣ-

кова крѣпость съ зѫбци и мазгали; липсва само окопъ и подвиженъ мостъ.

Прѣдъ голѣмитѣ врата отъ вънъ се издига малъкъ сводъ съ фрескови ликове на светии. Единъ мънастирски пандуръ съ твърдочервена доламичка и съ бѣла албанска фустанела ни поздравя и ни

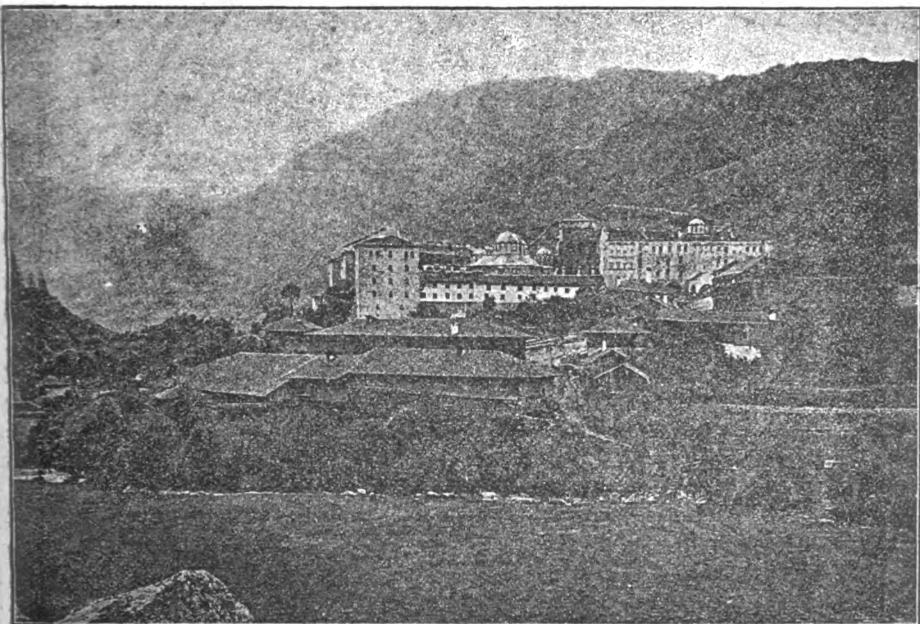

Фиг. 17. Мънастирятъ св. Иванъ Рилски (изгледъ отъ източна страна).

прихваща коньетѣ. Прѣминаваме прѣзъ пасажа вѫтрѣ. Първото впечатление е поразително. Пространниятъ дворъ, обрасълъ съ зелена трѣва и оживенъ отъ шума на чешмитѣ, е заобиколенъ въ четире и петь ката отъ отворени коридори съ стълпове и сводови аркади, отъ които се влиза въ келиитѣ, които сѫ до 300. По срѣдъ двора се издига великолѣпна черква отъ цвѣтно градиво съ кубета покрити съ олово, а до нея стърчи висока, отъ вѣковетѣ почърнѣла срѣдновѣковна кула. Този мънастирь е най-голѣмата каменна сграда въ цѣла България и въобще въ цѣлата сѣверна половина на Балканския полуостровъ, като не броимъ Цариградъ, Одринскитѣ джамии и сараи, Атонскитѣ мънастири и остатъцитѣ отъ римскитѣ палати въ Сплетъ. Но веднага отначало трѣбва да спомена, че само онази кула е стара; всичко останѫло е градежъ отъ първата

половина на нашето столѣтие, отъ врѣмето на възстановяванието религиозната свобода въ Турция.

Мънастирятъ е съграденъ, повече отъ 1100 м. надъ морето[13], въ жгъла, който се образува отъ стичанието на Рила съ дивата Друшлявица[14], която иде прѣзъ живописенъ долъ отъ сѣверъ, и се издига на десния брѣгъ на Друшлявица и Рила. Мънастирското здание, поставено на тѣсно мѣсто, гдѣто нѣма другъ проходъ освѣнъ прѣзъ самия мънастирь, напълно владѣе долината на Рила. Надъ мънастира при Рила се отваря малка гориста долинка съ ливадесто дъно, задъ която на сѣвероизтокъ се издигатъ огромни скалисти стѣни; горѣ на тѣхното било послѣднитѣ лжчи на заникъ слънце чудно освѣтяватъ обкования съ тенекия кръсть на темето на Еленинъ връхъ (2401 м.)[15]. Наистина снѣгъ по нѣкога пада

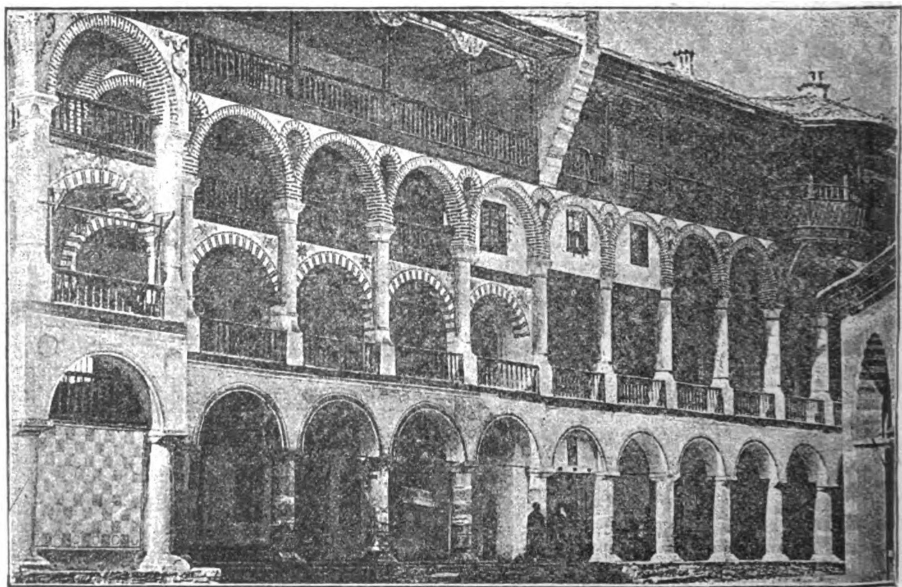

Фиг. 18. Рилскиятъ мънастирски дворъ.

[13] Австрийската карта поставя мънастира на 1180 м., което е взето отъ барометрическитѣ измѣрвания на Viquesnel'а. Руската карта бѣлѣжи една точка на ливадитѣ при Рила надъ мънастира въ посока къмъ старата постница съ 1154 м. Споредъ едно анероидово наблюдение на Златарски въ сравнение съ съврѣменното положение на барометъра въ София мънастирятъ има 1138 м.; Heller стр. 95 бѣлѣжи 1263 м., което е твърдѣ много.

[14] Друшлявица безъ съмнѣние отъ бълг. друсамъ, раздрусанъ.

[15] Незнаѭ сигурно, да ли това име трѣбва да гласи Еленинъ или Елени връхъ. Той съвсѣмъ не е най-високиятъ връхъ на Рила, както се често слуша.

и въ Юли на Петровъ день, но климатътъ сравнително е умѣренъ, тъй като по своята посока (ЮЗ—СИ) долината прѣзъ всички мѣсеци е изложена цѣла на слънчевитѣ лжчи, а вѣтроветѣ и зимнитѣ снѣжни вихрушки непроникватъ до дъното на долината.

Калугерскитѣ келии иматъ разкошенъ изгледъ въ околната планинска природа. Въ тѣхната наредба бижтъ въ очи дулапитѣ, зазидани въ стѣнитѣ, повечето отъ сурово дърво различно украсено, дългитѣ низки миндери съ пъстри черги и високитѣ печки съ зелени захлупаци като чинии върху бѣли емайлови тухли. Деня и нощя постоянно се чуе мелодичниятъ шумъ на Рила и нейнитѣ притоци.

Този мънастирь води своето начало отъ първото столѣтие слѣдъ покръщението на България. Неговиятъ основатель св. Иванъ Рилски умрѣлъ споредъ старобългарскитѣ пролози на 946 г., ужъ на 70 годишна възрасть; споредъ туй, той ще да е роденъ още прѣзъ царуванието на княза Бориса около 876 г., едва дванайсеть години слѣдъ покръщението на страната, а младитѣ му години би спадали въ врѣмето на царя Симеона, когато българското царство достигнж до най-голѣмъ разцвѣтъ, и въ врѣмето на апостолската дѣятелность на св. Седмочисленници, ученици на св. Кирила и Методи, въ македонскитѣ земи. Легендитѣ, разбира се доста мъгляви, привеждатъ св. Ивана въ сношение съ българския царь Петъръ (927—969). Въ своята дѣятелность св. Иванъ не билъ самъ. Въ тѣзи първи християнски врѣмена излѣзли въ самата срѣда на полуострова четире пустинници, чиято паметь и до день днешенъ мощно живѣе съ сжществуванието на четире мънастира, които водятъ началото си отъ тѣхъ. Прѣданието привежда тази «четворица» въ най-тѣсни връзки, като поставя св. Ивана за главно лице а останжлитѣ за негови ученици. Останжлитѣ три «пустинножители», чиито мънастири и до сега се намиратъ на турско землище, били Прохоръ Пшински на рѣка Пшиня подъ Козяшка планина въ „поустынихъ Кранинскыхъ“, Гавраилъ Лѣсновски, основатель на мънастира св. Архангели въ Лѣсновската планина при Кратово и Иоакимъ Осоговски или Сарандапорски, за чийто мънастирь вече споменжхме[16].

Най-прочутиятъ отъ тѣзи четирима пустинници билъ обаче св.

---

[16] Новогръцкото име Сарàнда пòри (40 брода, старогръц. τεσσαράκοντα πόροι) се повтаря често въ полуострова, както и турското к ъ р к ъ г е ч и д ъ съ сжщото значение.

Иванъ, чието сѣдалище била «пустыня Рылская». Неговиятъ животъ се описва отъ цѣлъ редъ легенди, които въ подробности не малко се отличаватъ една отъ друга[17]. Той билъ отъ Скрино (стр. 609). Слѣдъ смъртьта на родителитѣ си, споредъ житието нито

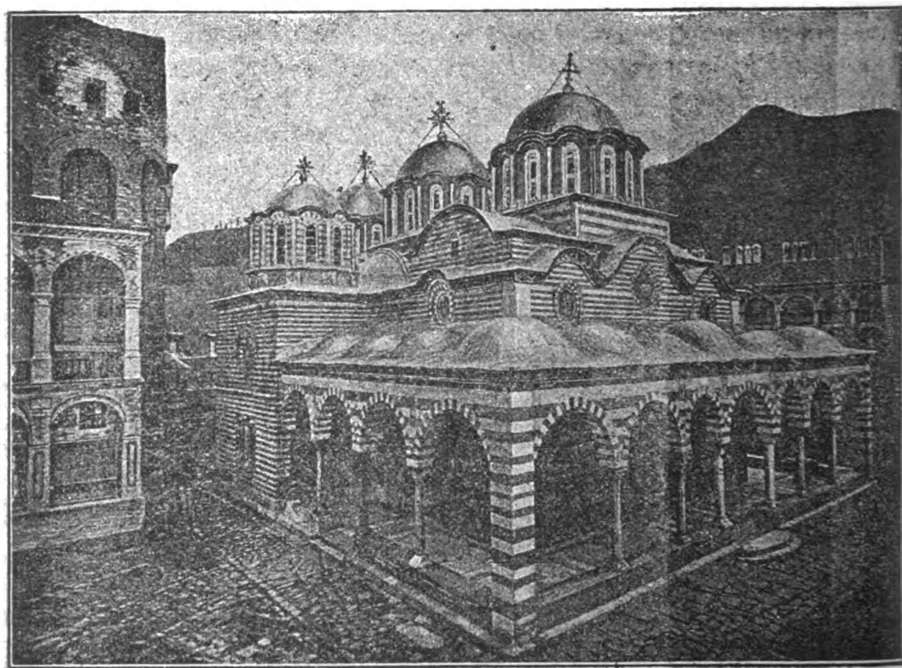

Фиг. 19. Рилската мънастирска черква.

[17] Има шесть животописа на св. Иванъ Рилски. Разборъ на тѣзи жития намираме отъ проф. Полихроний Сырку въ Сборникъ статей по славяновѣдѣнію (издаденъ за юбилея на проф. Ламански), Петербургъ 1883 стр. 354—380. Тѣ сѫ слѣднитѣ:

1. Първиятъ е написанъ въ врѣмето на царя Мануила Комнена (1143—1180) въ Срѣдецъ отъ византийския сановникъ Георгий Скилицесъ, може би началникъ въ сѫщия градъ (другъ е Иванъ Скилицесъ, авторъ на виз. лѣтописи, които достигатъ до 1081 г.). Печатанъ е въ голѣмитѣ минеи на митрополита Макария. Сирку прѣдполага, че тази много изкусно написана легенда била съставена изпърво на славянски, което обаче е съмнително (на пр. личното име Грудасъ, навѣрно Грѫдъ).

2. Безименна легенда, написана безъ реторика популярно и почти наивно сѫщо тъй въ 12. вѣкъ, до като тѣлото на св. Иванъ лежало въ София. Издаде ѭ Хилфердингъ. Събр. съч. 1, 125—131 споредъ единъ рѫкописъ, писанъ въ Габрово на 1756 г., като ѭ смѣта за най стара отъ тѣзи легенди. Сирку ѭ счита за апокрифична, съ богомилски елементи.—Това житие заедно съ живота отъ пролога и съ Скилицовата легенда се намира въ Рилския рѫкописъ бр. 47, писанъ на 1602 г. отъ „иеропапа“ Никифора, навѣрно въ Бобошево.

3. Кратъкъ животъ въ „пролога“ на 20. Октомври, съставенъ приблизително въ 13. столѣтие, когато св. Иванъ билъ вече прѣнесенъ въ Търново.

бѣдни нито богати, той се отправилъ въ близкия мънастирь подъ тамошната планина Руенъ, но наклонностьта му къмъ съзерцателенъ животъ го завела още по-нататъкъ въ пустинитѣ, гдѣто се прѣдалъ на пустиннически животъ. По едно врѣме живѣлъ ужъ край Струма близо до Перникъ и на Витоша. По-послѣ се оттеглилъ въ Рилската пустиня, най-дива отъ всички; тамъ, каже, живѣлъ най-напрѣдъ въ куфо дърво, послѣ въ една пещера, гдѣто го посѣщавали овчари и околното население, особенно когато се разчуло, че светиятъ пустинникъ изпѫжда злитѣ духове и лѣкува всѣкакъвъ видъ недѫгави, глухи, хроми, слѣпи и бѣсни. Скоро около него се събрала малка пустинническа община, чиито членове си съградали подъ пещерата колибки за келии и малка черква. Около единъ часъ пѫть отъ сегашния мънастирь край Рила на горѣ се подаватъ отъ гората високо на сѣверния хълбокъ на долината подъ склоноветѣ на Еленинъ врьхъ двѣ малки сгради. Източната отъ тѣхъ е старата постница или стари скитъ на св. Ивана. Тамъ има три малки студени пещери. Една отъ тѣхъ има изходъ на горѣ, прѣзъ който поклонницитѣ се промъкватъ; който е грѣшникъ немогълъ ужъ да прѣмине, което се случва, разбира се, повечето на дебели хора. По-долу стои черквичка, чиято западна страна съ първоначалния гробъ на св. Ивана се намира сѫщо тъй въ пещера, а останѫлата часть е съградена на 1820 г. До неѭ подъ надвиснѫлата скала сѫ съградени четире низки келии, при които се намира малъкъ изворъ. Сега тамъ живѣе отъ 33 години единъ добъръ старъ калугеръ, който прави капи; когато го посѣтихме той ни почерпи съ ракия и липовъ чай. Втората западна сграда около половинъ часъ отдалечена, въ която сега никой не живѣе, се нарича постница на св. Лука, споредъ името на братовия синъ

4. Легенда, съставена въ втората половина на 14. столѣтие отъ Търновския патриярхъ Евтими, който се е ползувалъ и отъ първитѣ три, образецъ на изтъпченъ старославянски езикъ. Издадена е най-напрѣдъ въ Киевъ на 1671 г., на послѣдъкъ отъ Стояна Новаковича въ Гласник кн. 22.

5. Легенда, съчинена на 1470—1478 г. отъ Димитъръ Кантакузенъ, слѣдъ прѣнасянието на св. Ивана въ Рила (1469 г.) и вписана вече въ Рилския панегирикъ отъ 1479 г. Славянскиятъ текстъ съдържа слѣди отъ гръцки оригиналъ (Трѝновъ намѣсто Тръновъ и т. н.).

6. Прѣнасянието на св. Ивана отъ Търново въ Рила на 1469 г. е изобразено хубаво, безъ пуста реторика, отъ Владислава граматика. Намира се вече въ панегирика отъ 1479 г.; печатано въ Гласник кн. 22 Даничичъ, Starine 1, 45 изказа съмнѣние, че то е Граматиково съчинение, но въ Рилския панегирикъ, писанъ съ собствената Владиславова рѫка, четемъ въ началото на това съчинение на края „граматиково“ съ старъ почеркъ, а сѫщата стара бѣлѣжка се вижда и въ другия Рилски панегирикъ отъ 1483 г. на сѫщото мѣсто.

на св. Ивана, който живѣелъ тукъ съ него[18]. Мънастирскитѣ прѣдания твърдятъ, че най-стариятъ по-широкъ мънастирь се издигалъ на ливадата при Рила тъкмо подъ св. Лука, гдѣто ужъ и до сега се вижда черковище и основи отъ стѣни.

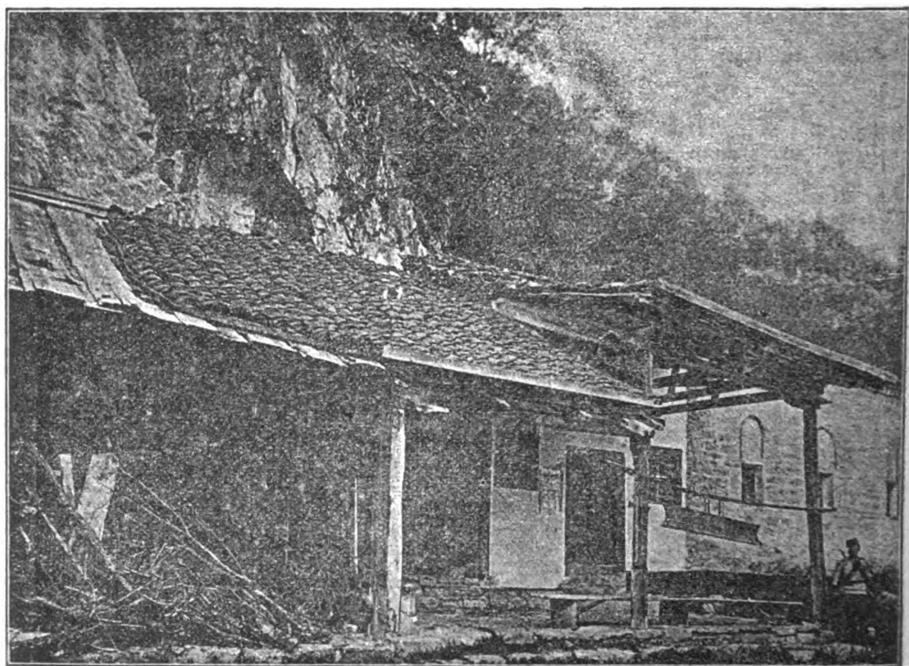

Фиг. 20. Старата постница на св. Иванъ Рилски.

Тѣлото на св. Ивана неостанжло дълго врѣме въ мънастира. Още, каже, царь Петъръ заповѣдалъ да го прѣнесжтъ въ Срѣдецъ, и отъ това врѣме св. Иванъ около 500 годинъ оставалъ отдале-

[18] Черквата на св. Лука съградилъ въ началото на нашето столѣтие съ собственни разноски покаянникътъ Хаджи Игнатий отъ Стара Загора, който въ свѣтския си животъ като хайдукъ Иванъ билъ страшенъ разбойникъ и споредъ собственната му изповѣдь изпратилъ на онзи свѣтъ съ стотина души. Като станжлъ калугеръ, ходилъ на поклонение на Божия гробъ въ Иерусалимъ и живѣлъ слѣдъ това въ Рила съ голѣмо покаяние, но свършилъ трагически, като билъ убитъ отъ единъ побърканъ човѣкъ. Неговиятъ сестринъ синъ Игнатий, когото Неофитъ лично познавалъ (вж. неговото описание на Рилския мънастирь стр. 84 слд.), билъ като момче потурченъ, но избѣгълъ отъ Турцитѣ въ Рила; на 1814 г. като отстжпникъ отъ исляма билъ обѣсенъ въ Цариградъ, вслѣдствие на което билъ вмъкнжтъ между мжченицитѣ подъ името Игнатий Старозагорски. Той самъ копнѣелъ за мжченическа смърть и напукъ всички съвѣти на другаритѣ си самъ отишълъ въ Цариградъ да проповѣдва срѣщу исляма, като се приготвилъ по-напрѣдъ съ строги пости на планината Атонъ.

ченъ отъ Рила Планина. Споменжхме вече по-напрѣдъ (стр. 10), какво мѣсто заема участьта на тѣлото на св. Ивана въ историята на Срѣдецъ. За самия мънастирь незнаемъ нищо по-подробно отъ това врѣме, освѣнъ туй, че неговитѣ калугери взели участие въ прѣнасянието отъ Срѣдецъ въ Търново (1194). Отъ българскитѣ царье «Великата Рилска лавра» (тъй се нарича въ мънастирския типикъ) била дарявана съ голѣми привилегии. Царь Шишманъ въ своята грамота споменува дарованията „сватопоунившаго царѣ Асѣнѣ и Калимана царѣ,“ на Асѣня II. (1218 — 1241) и на сина му Калимана (1241—1246), както и на всички „прѣдѣдовъ и дѣдовъ родителей царства ми“ Тогава слѣдователно е сжществувала цѣла мънастирска архива съ всичкитѣ му пергаменти отъ длъгата редица Търновски царье. Живота въ мънастира билъ нареденъ споредъ типика, даденъ отъ самия св. Иванъ. Неговиятъ текстъ, който самъ обаче не съмъ видѣлъ, и до сега е запазенъ въ прѣписъ отъ стария пергаментъ, който на 1385 г. заедно съ други мънастирски книги и вещи грижливо билъ скритъ «поради належащъ страхъ отъ безбожнитѣ синове Агаренски» (Турци), но заедно съ всичкитѣ тѣзи паметници пропадналъ. Една отъ неговитѣ заповѣди, която е въ сила и до день днешенъ, запрѣщава на калугеритѣ да ядлтъ месо; зелье, бобъ, сирене и риби сж почти единственната мънастирска храна[19].

Слѣдъ битката при Велбуждъ (1330) тукашната покрайнина нѣкое врѣме била въ сръбски ржцѣ, тя била владѣна отъ владѣтеля на Струмица и Мелникъ, воевода Хреля, и до сега възпѣванъ въ народнитѣ южнославянски пѣсни. Съ негови разноски били направени най-трайнитѣ сгради въ мънастира, който се вече намиралъ на сегашното мѣсто. Отъ него е съградена горѣ споменжтата кула или пиргъ, тъй наречената Релина кула, четвероъгълна пететажна сграда до 25 метра висока, която като охранна сграда първоначално е била на жгъла на мънастира или опора на вратата, но съ разширението на мънастира сега се намира вжтрѣ въ

---

[19] Този типикъ е описанъ отъ отца Неофита, op. cit. 22 заб. Захваща съ думитѣ: „Азъ покоренъ и грѣшенъ Иванъ . . . когато дойдохъ въ тази Рилска пустиня, не намѣрихъ въ нея хора, само диви звѣрове и джбри непроходими“. Послѣсловието гласи, че този завѣтъ прѣписалъ отъ пергамента игуменътъ киръ Домециянъ „мжжь словесенъ“, ученикъ на игумена Варлаама пустинника, който 9 годинъ живѣлъ на Черна гора, сега наречена Чрней (за тази мѣстность въ околностьта на мънастира ще поговоримъ още) и 28 годинъ въ старата постница, на 6893 (1385) г. поради опасность отъ Турцитѣ. Отъ този прѣписъ направилъ копие, което и до сега е запазено, калугерътъ Саватий, ученикъ на самия Домециянъ. Отъ тукъ може да се сжди, че мънастирять сжществувалъ нѣкое врѣме и подиръ 1385 г.

двора. Почърнѣлитѣ зидове, долу дори до 3 метра дебели, чудно се отражаватъ отъ лъскавия камъкъ на съсѣдната черква и отъ стълповетѣ и аркадитѣ на мънастирския дворъ. Най-долу е тъмница, въ която затварятъ лудитѣ и непослушнитѣ калугери, най-горѣ малъкъ параклисъ, въ който се пази стара икона на св. Богородица, споредъ прѣданието даръ отъ царя Мануила Комнена. Отъ всѣка страна се издигатъ въ зидоветѣ дори подъ най-високитѣ етажи два тѣсни много високи свода, почти слѣпи прозорци, които крѣпжтъ въ цѣлость сградата; малки прозорчета има само въ най-горния катъ, когато отъ странитѣ се виждатъ само малки мазгали. Съ подобни стари пирги е снабдена по-голѣмата часть отъ Атонскитѣ мънастири. На южната страна (къмъ черквата) се вижда високо на кулата стариненъ надписъ, съставенъ съ зазиданието на прави и окржгли тухли въ стѣната, тъй че буквитѣ немогжтъ да се заличжтъ отъ дъждъ. Той гласи: «Въ царуванието на прѣвисокия краль Стефанъ Душанъ въздигнж този пиргъ господинъ протосевастъ Хрель съ голѣмъ трудъ и разноски на светия отецъ Иванъ Рилски и на света Богородица наречена Осѣновица, на 6843 год. (1335) индиктъ . . .» Списателитѣ на 15. вѣкъ приписватъ на Хреля и съгражданието на черквата, която се намирала до 1834 г. на мѣстото на сегашната черква до кулата. Тя била споредъ разказитѣ на старцитѣ хубава сграда, но не голѣма и тѣсна, съ двѣ кубета и живописъ отъ по-новъ характеръ. Въ нея билъ погребенъ самъ Хреля, който къмъ края живѣлъ въ Рила като калугеръ Харитонъ и тукъ се простилъ съ свѣта на 1343 (6851) г. Неговиятъ дългъ надгробенъ надписъ сега лежи вънъ при южната стѣна на черквата, но за жаль не е цѣлъ, а е разбитъ на три несъотвѣтственни кжса.

Подиръ Хреля намираме тукашнитѣ покрайнини пакъ въ български ржцѣ. Царь Иванъ Александъръ на 1347 г. правилъ подаръци въ близкото Скрино; границата слѣдователно въ това врѣме е вървѣла въ тази покрайнина и задъ Струма. Неговиятъ синъ царь Иванъ Шишманъ на 21. Септември 1378 г. (6887 инд. 2) потвърдилъ въ Срѣдецъ всичкитѣ привилегии на Рилския мънастирь. Тя е единственната старобългарска грамота, която е запазена не само въ Рила, но и въ цѣла България; останжлитѣ, до сега запазени, се намиратъ въ Атонъ или въ чужбина. Тя е добрѣ запазена и изглежда, че въ врѣмето на турското нахлувание била е упазена може би въ Атонъ и слѣдъ това пакъ тукъ прѣнесена; азъ немислж, че е била зазидана, инакъ отъ Рилския архивъ щѣше да

се запази нѣщо повече. Той е дългъ пергаментовъ свитъкъ, не много широкъ, написанъ съ стоято, сивочерно, донѣкждѣ възчервено писмо, безъ дѣление на думитѣ и съ означение на ударението; долу се чете царскиятъ подписъ съ сплетени червени букви. Висещиятъ златенъ печатъ отъ едната страна прѣдставя образа на царя Шишмана, отъ другата св. Иванъ Рилски. Цѣлиятъ външенъ видъ напомня съврѣменнитѣ стари сръбски грамоти, каквито немалко съмъ ималъ на ржцѣ.[20] Отъ отбѣлѣзанитѣ въ грамотата граници виждаме, че мънастирятъ освѣнъ сегашното свое землище, което обхваща горното порѣчие на рѣка Рила дори до село Пъстра, притежавалъ и цѣлия край въ жгъла между Рила, Струма и Джерменъ и отдѣлни села въ Джумайско (и на западната страна на Струма) и въ Разлогъ. Отъ имената на селищата се вижда, че отъ края на 14. столѣтие много села сж изчезнжли, но и сжщо голѣма часть отъ топографическитѣ названия, които до сега сжществуватъ, сж отъ много старъ произходъ.[21] Мънастирятъ билъ поставенъ вънъ отъ властьта на всички земски и придворни чиновници, малки и голѣми боляри, които се изброяватъ цѣли редове, както и билъ освободенъ и отъ всички данъци и ангарии.

Слѣдъ турското завоевание на България Рилскиятъ мънастирь съвършенно запустѣлъ и отъ всичкитѣ му сгради останжли само пиргътъ и черквата, обрасли съ трѣва, трънье и храсталакъ. Това запустяване траело около педесеть годинъ. Тепърва въ половината на 15. столѣтие мънастирятъ билъ подновенъ отъ трима братя, Българи отъ болярски произходъ отъ село Граница при Велбуждъ (Кюстендилъ).[22] Тѣхниятъ баща въ прѣкарала възрасть приелъ духовенъ санъ и подъ името Яковъ билъ епископъ въ Круп-

---

20 Най-хубавото издание, споредъ копието на Отца Неофита направено нѣкога за Венелина, вж. у Šafařík. Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův, 2 изд. стр. 105—108. Има нужда обаче отъ още по-вѣрно издание, най-хубаво съ фотографическа снимка.

21 Отъ селищата, споменувани въ хрисовула отъ 1378 г., до сега сжществуватъ между Дупница и Кочериново Бѫдино (Ба́дино, Ба́денско), Кръчино (Крѣ́чино пакъ тамъ), Чртовъ долъ (Чертово на австр. карта при село Слатина), въ долината на Рила Пъстра, Бъзово (сега село Бозова̀я, въ официялния списъкъ печатано Бозовае), въ Разлогъ Гнидобрадско (сега село Нидобрдско, въ което ужъ се намиралъ срѣдновѣковенъ надписъ въ черквата, както въ Бояна), въ Джумайско Лѣшко, Селище, Дреновъ Долъ (сега Дреново, на десния брѣгъ на Струма), Церово, най-послѣ на западната страна на Струма при Кресна Градечница (сегашното полупомашко село Градешница). Сжщо тъй сжществуватъ и до сега много имена на Рилски върхове: Ломница, Каменица (на С отъ Пъстра), Царевъ Врьхъ, Шипоченъ и т. н., рѣка Илийна, метохъ Орлица и др.

22 Въ изданието на съчинението на Владислава граматика въ Гласник 22,289 селото при Велбуждъ се споменува безъ име, но въ други ржкописи изрично се казва Граница.

никъ, голѣмо село подъ Перинъ между Джумая и Мелникъ, което сега е населено отъ фанатични Помаци.[23] Тѣ сами подиръ смъртьта на своитѣ жени сжщо станжли калугери съ имена Иосафъ, Давидъ и Теофанъ, съ намѣрение при растещия мюсулмански натискъ да принесжтъ по-голѣма полза на християнската вѣра. За тази цѣль съ свои срѣдства и съ помощьта на други набожни хора подновили запустѣлия Рилски мънастирь, и събрали нова мънастирска община[24]. Съ посрѣдничеството на царица Мария, дъщеря на сръбския деспотъ Георги Бранковичъ и вдовица на султана Мурада II., която живѣла въ село Ежево при Сѣръ († 1488), прѣнесли на 1469 г. тѣлото на св. Ивана отъ Търново обратно въ Рилската пустиня.

Тъй като мънастирятъ не е билъ безъ прѣкжсвание обитаванъ, сегашната му библиотека несъдържа никакви остатъци отъ срѣдновѣковната библиотека на нѣкогашната Рилска Лавра. Славянски ржкописи има сега до 100. Между тѣхъ има само нѣкои по-стари екземпляри, като на пр. едно пергаментово евангелие приблизително отъ 13. столѣтие; останжлитѣ сж прѣписи съ духовно съдържание, направени въ 15—18. вѣкъ. Между тѣхъ най-голѣма исторична цѣна иматъ два огромни «панегирика» (жития на светии, главно домашни); единиятъ е писанъ на 1479 г. отъ Владислава граматика въ единъ мънастирь подъ Црна Гора при Скопие, другиятъ на 1483 г. отъ разни калугерски ржцѣ въ самия Рилски мънастирь.[25] Освѣнъ това тукъ има цѣлъ купъ старопечатни книги отъ първитѣ славянски печатници въ Сърбия, въ Венеция и въ Русия, на пр. може би единственниятъ пъленъ екземпляръ на октоиха, печатанъ на 1539 г. въ Грачанския мънастирь на Косово поле.

Турскитѣ султани неотказвали своята охрана на възобновения мънастирь; неговиятъ архивъ съдържа цѣла сбирка стари фермани, които потвърдяватъ границитѣ на неговия имотъ. Въ черквата показватъ двѣ украсени лампади, които подарилъ единъ отъ старитѣ султани (ужъ Мурадъ II.), когато при пжтуванието му прѣзъ Дупница му се поклонилъ Рилскиятъ игуменъ. Мънастирятъ до неотколѣшно-

[23] Кога се е потурчилъ Крупникъ, до колкото знаж, е съвършенно забравено (стр. 407). Въ Рилския мънастирь се пази разкошно евангелие на книга, което подарилъ „метрополитъ на Крупникъ киръ Иосафъ“ а обковалъ съ сребро и злато „Матей златарь отъ София“ на 1577 г. (Неофитъ op. cit. 101).

[24] Годината кога е подновенъ мънастира не се знае. Най-стариятъ отъ братията Иосафъ, првъв игуменъ слѣдъ възобновяванието, умрѣлъ на 1463 г. (срб. лѣтописи въ Гласник 53 стр. 96).

[25] Отъ Рилския панегирикъ се ползували Григоровичъ и Хилфердингъ. Отъ него е взета и легендата на св. Кирилъ Солунски, издадена въ Шафариковитѣ Památky jihoslov., споредъ прѣписитѣ направени отъ отца Неофита за Григоровича.

то падание на турското владичество билъ нѣкакъ си наслѣдствено (бабаданъ) подъ охраната на турскитѣ фамилии въ Дупница. Отъ старитѣ румънски князье мънастирятъ има двѣ златоткани покривки за гроба на св. Ивана отъ 1511 г., даръ па молдавския воевода Иванъ Богданъ. Като ставропигионъ мънастирятъ билъ вънъ отъ юрисдикцията на епископитѣ. Печскитѣ патриярси, както узнаваме отъ бѣлѣжкитѣ по ржкописитѣ, по-често дохаждали тукъ на посѣщение; още на 1766 г. мънастирятъ билъ посѣтенъ отъ послѣдния отъ тѣхъ Калиникъ, малко прѣди унищожението на тази патриярши я.

Заслугитѣ на Рилския мънастирь за българския народъ въ турско врѣме сж голѣми. Като се намиралъ посрѣдъ българскитѣ земи, той станжлъ общенародна светиня, посѣщавана отъ поклонници отъ всички страни. Животописътъ на св. Ивана съ разказитѣ за царя Петра и царя Асѣня и хрисовулътъ на царя Шишмана спомагали да се запази паметьта на отколѣшното българско царство. Навѣрно подъ влиянието на мънастира исляиътъ, който отъ Родопитѣ напрѣднжлъ дори до долината на Струма, не се разпространилъ по-нататъкъ на сѣверъ, ами само прѣзъ планинитѣ на западъ къмъ Вардаръ. Инакъ и Дупнишко и Кюстендилско щѣше да се напълни съ Помаци. Епископитѣ на тѣзи покрайнини въ минжлото и наше столѣтие били повечето Гърци, които къмъ своето стадо знаели да проговарятъ само гръцки или турски; словото божие на народенъ езикъ славянското население тукъ слушало само отъ калугеритѣ на Рилския мънастирь, въ който черковнитѣ служби безъ прѣкжсвание се чели само на славянски. Въ тази своя дѣйность мънастирятъ се опиралъ о многобройнитѣ метоси, които ималъ въ цѣлъ редъ градове: въ Дупница, Самоковъ, Брѣзникъ, София, Нишъ, Видинъ, Враца, Казанлъкъ, Котелъ, Чирпанъ, Пловдивъ, Татаръ-Пазарджикъ, Копривщица, въ Солунъ и т. н. На духовницитѣ, които били пращани тамъ за извѣстно врѣме (таксидиоти), било възложено да поучаватъ християнитѣ; при туй, разбира се, събирали помощи за поддържанието на мънастира. Мнозина отъ тѣзи калугери въ зачатъка на новото движение намираме между първитѣ български учители. Първиятъ будитель на България, калугерътъ Паиси, който билъ родомъ отъ Самоковска епархия отъ най-близката околность на Рила, въ своята българска хроника, съставена на Атонъ (1762 г.), съ горещи думи подканя Българитѣ хубаво да гледатъ Рилския мънастирь, тъй като той самъ самичъкъ е останжлъ отъ голѣмитѣ български мънастири. Туй е съвършенно

право: мънастиритѣ на днешна България освѣнъ Рила сж малки, въ които живѣе само единъ калугеръ; само Троянскиятъ мънастирь въ Балкана и гръцкиятъ Бачковски мънастирь въ Родопитѣ сж малко по-голѣми. Въ началото на нашето столѣтие на чело на българското училищно движение е стоялъ пакъ Рилецъ, отецъ Неофитъ.

Прѣзъ анархията на минжлото столѣтие мънастирятъ три пжти билъ оплѣняванъ отъ разбойнически чети (1765, 1768, 1778), даже на послѣдния пжть въ едно Августово утро на съмнуванне билъ и запаленъ отъ една чета отъ 30 души Арнаути, тъй като освѣнъ пирга, черквата и каменнитѣ сводове на приземнитѣ сгради всичко останжло било дървено. На 1819 г. около 800 Турци пристигнжли съ заплашвания прѣдъ мънастира и само даровете̂ ги накарали да се върнжтъ. Не много слѣдъ това слѣдъ избухванието на гръцкото въстание на 1821 г. дошла въ Рила още по-голѣма тълпа настървени мюсулмани да търсжтъ скрити ужъ складове барутъ и оржжия, приготвени за всеобщо възстание на раята; но когато нищо ненамѣрили, накарали да имъ дадать сума пари и слѣдъ това се оттеглили. Голѣмо нещастие постигнжло мънастира съ огромния пожарь на 1833 г., но той станжлъ причина да се подновжтъ великолѣпно всички сгради прѣзъ 1833—1847 г. Правителственния ферманъ, съ който се позволявалъ градежа, издѣйствувалъ отецъ Неофитъ като Рилски пратенникъ въ Цариградъ съ помощьта на Стефана Богориди, князь на Самосъ и баща на Алеко паша, първия губернаторъ на Източна Румелия.

Цѣлото огромно здание е паметникъ отъ епоха на вжтрѣшенъ миръ и по-голѣма свобода, която въ първата половина на нашето столѣтие настанжла слѣдъ тежкитѣ години на Кърджалийската анархия и продлъжавалъ отъ Одринския миръ до Кримската война (1829—1854). Прѣди туй издиганието на такива сгради не е било възможно поради притѣсненото положение на раята и липсата на черковна свобода, а по-късно сжщо тъй станжло невъзможно, когато народното движение подъ влиянието на чисто политически тенденции изгубило нѣкогашния религиозенъ характеръ. Цѣлиятъ български народъ въ Крайдунавско, Тракия и Македония съ своитѣ дарове е взелъ участие въ това дѣло.

Пжтувача най-много изненажда едно обстоятелство. Тѣзи огромни крѣпостни стѣни отъ дѣланъ камъкъ, смѣлитѣ кубета, цвѣтнитѣ фрески и марангоза, всичко е работа на мѣстни жители на Балканския полуостровъ, на Българи и Македорумъни, неучени и саморастли майстори, които работжтъ по наслѣдственно прѣдание! На

всждѣ се забѣлѣзва жива традиция отъ византийскитѣ срѣдни вѣкове, па се познава и тѣхниятъ образецъ — Атонъ; Рилскиятъ мънастирь заедно съ черквата и своята вжтрѣшна уредба е сполучливо наподобение на старитѣ мънастири на Светата Атонска Гора. Черквата е градена отъ майсторъ Павелъ отъ македорумънското село Кримино въ Костурско въ долинитѣ на Пиндъ, голѣмитѣ крила съ келиитѣ отъ майсторъ Миленко отъ Блатешница (стр. 530) въ горнитѣ тѣснини на Струма, майсторъ Алекси Рилецъ отъ село Рила и отъ различни Дебралии, отъ които единъ майсторъ Кръстьо Дебралията отъ село Лазарополе поставилъ най-високия балконъ на сѣверното крило. Живописа сж работили майстори отъ Самоковъ и отъ Разлогъ, които продлъжаватъ Атонската школа и сега, когато старата прочута зография въ Светогорскитѣ мънастири съвършенно е изгаснжла. Нѣкои отъ образитѣ зографисалъ Димитъръ отъ село Банско въ Разлогъ, но по-голѣмата часть сж изработили двама братя отъ село Досней при Самоковъ, Димитъръ и Захарий, синове на Христо Зографа, който се изучилъ още въ Атонъ. Синътъ на Димитра Станиславъ (първоначално Зафиръ) Доспевски се усъвършенствувалъ въ своето изкуство въ Русия и се установилъ въ Татаръ-Пазарджикъ; своитѣ патриотически убѣждения той заплатилъ прѣзъ «кланьетата» на 1876 г. съ трагическа смърть въ Пловдивскитѣ зандани. Въ самия мънастирь за живопиство и рѣзбарство за жаль не залѣгатъ.

Сградата е неправиленъ четверожгълникъ, чиито страни иматъ различна длъжина. Въ двора воджтъ два входа съ тежки врати, обковани съ желѣзо, които при заникъ слънце здраво се затварятъ, Дупнишката порта на западъ и Самоковската на изтокъ. Надъ Самоковската врата се намира параклисъ на сръбскитѣ св. Симеонъ и Сава, надъ Дупнишката параклисъ на св. Архангели. Прѣдъ Самоковската врата се намиратъ стопанскитѣ сгради, бичкии, каранци съ вода, обори, ковачници, точилници и т. н. Отъ вънъ стѣнитѣ сж неизмазани; само гдѣто грубо одѣланитѣ камъне се допиратъ, турнжта е ивица твърда бѣла мазилка. На нѣкои мѣста сградата има издадки като кули съ много малки прозорчета. На лѣво отъ Дупнишкитѣ врата наблюдателното око ще намѣри отъ вънъ на голѣма височина двѣ кржгли каменни глави, зазидани въ стѣната — примитивни опити да се изобрази човѣшко лице съ очи, уста и носъ; каза ми се, че сж зазидани отъ майсторитѣ само за украшение, но азъ мислж, че въ тѣхъ се крие нѣщо отъ нѣкоя простонародна архитектурна митология. Отъ стрѣхата, покрита съ керамиди, се из-

дигатъ комините, но ориенталски начинъ много високи, както и гребените на дебели пожарни стѣни, които раздѣлятъ цѣлата сграда на шесть части, та и на коридоритѣ прѣминаванието прѣзъ тѣхъ е възможно само прѣзъ желѣзни вратца. Коридоритѣ около двора лежѫтъ върху отворени сводове, които се крѣпѭтъ отъ дебели каменни стълпове. Отъ тѣхнитѣ дървени пармаклъци на мѣста се издаватъ малки кьошкове; отъ най-високитѣ се отваря шеметенъ погледъ въ двора съ пирга и черквата. Пода на коридоритѣ, както и голѣмитѣ стълби сѫ дървени.

Най-стара страна (около 120 крачки) е сѣверната, отдѣлена отъ гористия склонъ само съ единъ ровъ, по който води и пѫть. Окаденитѣ стари стълпове въ партера, обковани съ желѣзни обрѫчи, сѫ още отъ врѣмето прѣди пожара на 1833 г. Въ горнитѣ катове има голѣми стаи за поклонници съ рогозки и възглавници около връсть; една стая наредили за себе си, както обажда дългъ единъ надписъ, Копривщенци на 1834 г. Долу сѫ стопанскитѣ мѣетности, зимници съ складове вина, кисело зелье, овче сирене, фурни и пространна старинна м а г е р н и ц а съ огроменъ окаденъ сводъ, прѣзъ който изкача широкъ коминъ чакъ до връха; въ нея има и чешма за миение на голѣмитѣ котли а по стѣнитѣ вѣсѭтъ дървени лъжици, голѣми като гребла. Тукъ има и сводообразна воденица, която се кара отъ подземна вада отъ Друшлявица; този потокъ пълни и шесть чешми на двора. Западното крило е най-кѫсо, около 20 метра високо, съ четире ката и съ хубавъ изгледъ прѣзъ долината на Рила долу дори до мѣстото, гдѣто се тя слива съ Илийна рѣка. Най-богата и най-великолѣпна часть е южната къмъ рѣката Рила; отъ вънъ, отъ гдѣто е два пѫти по-висока отколкото отъ двора, се издига около до 30 метра. Въ нея сѫ жилищата на игумена и на по-прѣднитѣ калугери, както и стаитѣ за повидни гости; въ партера се намира библиотеката или по-добрѣ казано съ желѣзни врата затворенъ складъ на книги и черковни сѫдове, и общата трапезария, чиито сводове се подпиратъ отъ три дебели стълпа. Източното, най-дълго крило най-послѣ само на половинъ прилича на останѫлитѣ; другата половина е остатъкъ отъ мънастира въ първоначалната му форма—неугледна сграда на два ката съ низки келии, по-голѣмата часть дървена.

Черквата рождение на св. Богородица срѣдъ двора се намира на мѣстото на старата Хрельова черква; изпърво искали да ѭ издигнѫтъ до нея, но всички комбинации излѣзли ялови, поради липса на мѣсто. Отъ вънъ до половината е заобиколена съ отворенъ

перистилъ съ тънки та високи стълпове отъ бѣлъ мраморъ и черенъ амфиболитъ. Отъ горѣ ѝ се издигатъ петь кубета, покрити съ олово отъ Кратово, едното по-голѣмо а четиретѣ по-малки. Говори се, че планътъ изцѣло е направенъ споредъ черквата на Хиландарския мънастирь въ Атонъ. Вѫтрѣшностьта, изцѣло до 50 метра дълга и до 30 широка, се дѣли съ редици мраморови и амфиболитови стълпове на три отдѣла. Пъстриятъ камъкъ, що е служилъ за градиво на външнитѣ ѝ стѣни, въ които се смѣнятъ пластове бѣли и червени изгладени четвъртити камъне, всичко отъ околнитѣ планини, прави прѣкрасенъ ефектъ и живо напомня подобнитѣ пъстри фасади на сѣвероиталскитѣ сгради, като на пр. на катедралната черква Санъ Лоренцо въ Генуа или старинниятъ градски домъ въ Кома. Стѣнитѣ, проткани съ желѣзни прѫтове, били издигнѫти за четире години, 1834—37, но за вѫтрѣшната уредба на черквата било работено чакъ до 1860 г. Фрескови живописи гѫсто покриватъ всичкитѣ стѣни отъ пода дори до самитѣ кубета. Тукъ виждаме между ликоветѣ на светцитѣ въ природна голѣмина народни български, сръбски и гръцки светии, св. Кирила и Методия, стареца Наума, епископа Климента Охридски, българския царь Давидъ, цѣла редица сръбски кралье и архиепископи и т. н.; между множеството останѫли брадати мѫченици и пустинници срѣщаме даже и познатитѣ отъ срѣдовѣковата литература Варлаама и Иосафата. Като образецъ на този живописъ сѫ служили познатитѣ халкографични образи на сръбския художникъ Жефаровичъ отъ минѫлото столѣтие. Лъснѫтиятъ като огледало мраморенъ подъ се простира отъ прага дори прѣдъ олтаря. Най-голѣмо впечатление прави прѣкрасниятъ, съвършенно позлатенъ иконостасъ, който прѣгражда пространството прѣдъ олтаря на прѣко като висока златна стѣна, пълна съ арабески и други украшения, между които сѫ вложени емаилови, съ скѫпоцѣнни камъне украсени икони на светии. Отъ десната страна прѣдъ самия иконостасъ лежи ковчегътъ на св. Ивана Рилски.

По стѣнитѣ и по самия черковенъ подъ четемъ имената на многобройни к т и т о р и, които съ помощьта, дадена за направата на нѣкоя часть отъ свода или пода, помогнѫли за довършванието на черквата. Най-много се споменуватъ Копривщица и Габрово, но покрай тѣхъ се срѣщатъ и други мѣста отъ Крайдунавско, Тракия и Македония. До черковнитѣ прозорци изненаждатъ ни фресковитѣ портрети на щедри покровители, особенно на Копривщенски бегликчии заедно съ тѣхнитѣ жени, повечето отъ четиресетитѣ години,

които нѣкога ще бѫдѫтъ много интересни за историята на носиитѣ. Подъ прикритата ходба, която заобикаля черквата, сѫ наредени отъ вънъ фрески, които изобразяватъ мѫката на различни грѣшници (мѫжье и жени), подобни на западнитѣ срѣдновѣкови живописи. Въ рѫцѣтѣ на рогати дяволи, въорѫжени съ вили и клещи, се намиратъ тълпи разбойници, злодѣи, безнравственици, кръчмари съ несправедливи мѣрки, търговци съ фалшиви теглилки, селянки въ Самоковска носия, които вѣрватъ въ самовили, магесници и вражалици и които пиѭтъ всѣкакви магии и други бабешки лѣковити маджуни, всички съ български надписи съ черковни букви. За дѣтинскитѣ наивни умове на селянитѣ този зографисанъ катехизисъ може би дѣйствува повече отколкото ученитѣ проповѣди.

Камбанарията е пристроена къмъ западната страна на Хрельовата кула въ видъ на отворена ходба съ два свода. Отъ петьтѣ камбани тритѣ сѫ подаръкъ отъ сръбския князь Милошъ Обреновичъ; изпърво били окачени горѣ на пирга, но защото звукътъ имъ се разнасялъ само на изтокъ въ планинитѣ, направена била за тѣхъ тази пристройка.

Атонскитѣ мънастири, образци на всички мънастири на Балканския полуостровъ, се дѣлѭтъ на два класа; единиятъ, споредъ думитѣ на Фалмерайера, е почти монархически (κοινόβια, слав. общежитие) съ игумени на чело, избрани до животъ, безъ частенъ имотъ, съ обща трапеза, вториятъ демократически (μοναστήρια ἰδιόρυθμα), гдѣто игуменитѣ и останѫлитѣ сановници се избиратъ за година и всѣки живѣе съ свои срѣдства въ собственно жилище съ собственна кухня. Рилскиятъ мънастирь е нареденъ повечето споредъ този вторъ образецъ. Всѣко калугерско жилище се състои отъ келия и кухня. Калугеритѣ се хранѭтъ всѣки за себе си, като получаватъ, разбира се, часть отъ общитѣ припаси; въ общата трапезария калугеритѣ се събиратъ само въ недѣля и въ праздници, като слушатъ между ядението разни четива съ духовно или научно съдържание. Братията сѫ повечето отъ Самоковъ, отъ горна Марица, отъ Разлогъ, но покрай тѣхъ сѫ застѫпени и всички други български покрайнини. Всѣки безъ изключение е натоваренъ съ нѣкоя длъжность. Два пѫти на день се събира цѣлиятъ мънастирь на молитва въ черквата, подиръ обѣдъ и рано заранъ къмъ четире часа. Тѣ се свикватъ отъ единъ калугеръ, който четвъртъ часъ бие на двора на дървено клепало около единъ метъръ дльго (σήμαντρον) съ чукъ. Още е въ паметьта на стари хора, когато мънастирятъ ималъ 400 души, и то 200 калугери (иеромонаси, иеродякони и прости

калугери, които нѣмали духовенъ чинъ), отъ които мнозина, разбира се, сѫ живѣли вънъ отъ мънастира въ метоситѣ, около 100 бѣлци (свѣтски послушници, които прислужвали на единични калугери) и до 100 стражи, работници и овчари. Сега тукъ живѣѭтъ около 200 лица, между тѣхъ около 70 калугера.

Въ турско врѣме мънастирятъ всѣка година много страдалъ отъ разбойничеството, което траело отъ пролѣтъ до есень. По тази причина той билъ принуденъ да държи постоянна стража отъ 40 пандури, облѣчени мнозина по арнаутски, повечето нѣкогашни хайдути. При всѣка врата сѫ стояли по 10 подъ заповѣдьта на калугера портаръ, който самъ билъ въорѫженъ съ пушка, пищови и ятаганъ; останѫлитѣ били пръснѫти при стадата или съпровождали поклонницитѣ и фортоларитѣ съ товарния добитъкъ, които носѭтъ отъ далеко жито и други потрѣби за мънастира. Освѣнъ това 10 турски заптии, на които се плащало отъ мънастира, били поставени при чифлика на пѫтя за градеца Рила. Сега безопасностьта е по-голѣма. Но и до днесь въ портитѣ обикновенно сѫ отворени прѣзъ дена само малкитѣ вратца (парапортия) за единъ човѣкъ; нощя вратитѣ се здраво затварятъ, ключоветѣ се занасятъ на игумена и по коридоритѣ обикаля нощна стража.

Размирнитѣ врѣмена, които прѣдшедствували освобождението на България, мънастирятъ прѣкаралъ безъ поврѣда. На 1876 г. нѣколко ранени Батачани прѣзъ гори и планини избѣгали чакъ тукъ, тъй като между калугеритѣ имали роднини и сътечественици. Чаушътъ на турскитѣ заптии ги забѣлѣзалъ. Вслѣдствие на това игуменътъ билъ виканъ въ Дупница прѣдъ сѫдъ, но само да се изпълни една формалность, тъй като тамошнитѣ аги неискали да напакостѭтъ на мънастира. Скоро слѣдъ това дошли въ мънастира 300 башибозуци отъ Джумая и Дупница да търсѭтъ комити, но укротени съ подаръци, ядение и пиене, скоро се върнѫли по кѫщитѣ си. Прѣзъ руско-турската война цѣлиятъ градецъ Рила избѣгалъ въ мънастира, но прѣзъ върлата зима пѫтищата се затрупали съ такива снѣгове, че скитницитѣ башибозуци и турски мародери не се осмѣлили да влѣзѫтъ навѫтрѣ въ планинитѣ.Руситѣ се появили тепърва слѣдъ обсадата на Джумая; на 12. Февруари (изт. кал.) 1878 г. пристигнѫли двама офицери съ 50 козака и били горещо посрѣщнѫти.

Мънастирятъ се посѣщава отъ многобройни поклонници, които на нѣкой праздникъ се събиратъ до 2500, даже подиръ войната, когато на мѣсто тежкитѣ, несигурни врѣмена настѫпилъ дълбокъ

миръ и нечута сигурность, отведнѫжъ надошли, казватъ, 6000 души съ сѫщия брой коньe. Всѣки градъ или покрайнина има свой праздникъ, на който отива въ Рилския мънастирь, Очевъ день (на св. Ивана Рилски на 20. Октомври), Спасовъ день, Петровъ день и т. н. Най-много поклонници дохаждатъ на Великъ день. Веднѫжъ видѣхъ самъ такива великденски поклонници (1881). Имаше тукъ хора отъ Карлово, Брѣстовица при Пловдивъ, отъ Севлиево, Троянъ, Враца, Бѣлоградчикъ, повечето обаче бѣхѫ отъ близо, отъ Софийско, Радомирско, Трънско. Най-далечнитѣ отъ тѣхъ имахѫ шесть дена пѫть задъ себе си. Най-много ме интересувахѫ хората отъ Мелникъ на югъ отъ Перинъ Планина, мѫжье въ бѣли чалми, жени съ тъмноцвѣтни кърпи на главитѣ и въ облѣкла отъ пъстри, хубаво украсени матерiи, съ хубави обли лица и черни очи; по тѣхнитѣ конье и катъри бѣхѫ прострѣни свѣтлочервени покривки и черги, домашна женска работа. Оплаквахѫ се, че Турцитѣ съ мѫка имъ даватъ тескерета за прѣминавание прѣзъ новата граница, макаръ и на поклонение. Между цѣлото това множество чудно се чувствувахъ като единъ едничъкъ човѣкъ въ западноевропейски дрехи. Снѣгътъ лежеше още на всѣкѫдѣ по склоноветѣ, даже прѣзъ нощьта леко посипа кубетата на черквата, планинскитѣ води съ удвоена сила бучехѫ прѣзъ праговетѣ и водоскоцитѣ, а отъ околнитѣ върхове надничахѫ въ мънастира голитѣ още букови гори, които се мѣшехѫ на по-високитѣ мѣста съ гѫстата чернина на боровѣтѣ. Службитѣ и молитвитѣ скоро се свършихѫ. Проповѣди за поклонницитѣ, поне сега, не се казватъ. Другадѣ въ по-малкитѣ български мънастири населението отива на поклонение и на шумно веселие, та слѣдъ литургията подиръ пладне пѣе, играе и пие по ливадитѣ и горитѣ; въ Рила царуватъ строги нрави и поклонницитѣ тихо се разотиватъ още въ самата свѣтла недѣля.

Любезниятъ читатель навѣрно ще ме попита и за самото мънастирско братство и за неговитѣ особенни качества. Калугеритѣ повечето сѫ пропѫтували практици, безъ дълбока ученость, но не липсвахѫ между тѣхъ и лични мѫжье. Най-забѣлѣжителенъ членъ на Рилския мънастирь бѣше отецъ Неофитъ, който умрѣ на 4. (16) Януари 1881 г почти 90 годишенъ. Почтенния, многозаслужилъ за българската просвѣта старецъ видѣхъ послѣдната година прѣдъ неговата смърть [26]. Той се родилъ около 1793 г. въ село Банско при Разлогъ, като синъ на единъ селски попъ, и дошълъ въ Рил-

---

[26] Срь. „Osvěta" 1883 стр. 903—908.

ския мънастирь като зографски чиракъ, когато майсторъ Димитъръ отъ Банско зографисвалъ единъ параклисъ при старата постница. Между работата аресалъ му мънастирскиятъ животъ и противъ волята на родителитѣ си станжлъ калугеръ (1808 г.). Въ самия мънастирь имало много малко наука. Младиятъ Неофитъ се училъ у Гърци, у единъ младъ граматикъ (секретарь), който водѣлъ мънастирската кореспонденция и при избухванието на гръцката революция тайно избѣгалъ въ отечеството си да воюва за свобода, слѣдъ това четире годинъ въ Мелникъ у «даскала» (διδάσκαλος) Адама отъ Медзово, погърченъ Македорумънъ, и една година въ гръцкото училище въ Букурещъ. Знанията тъй придобити той допълнялъ съ прилежно четение на книги, особенно гръцки и руски. Вече на 1827 г. почнжлъ да учителствува въ Самоковъ и тамъ прѣживѣлъ развълнуванитѣ врѣмена прѣзъ руския походъ къмъ Одринъ, когато въ Самоковъ тамошниятъ епископъ Игнатий билъ убитъ отъ единъ мюсулмански фанатикъ. На 1835 г. Неофитъ съ 120 ученика отворилъ първото споредъ модернитѣ изисквания наредено българско училище, което основали въ Габрово български търговци отъ Одеса; тамъ се учило вече не по примитивния начинъ на полусрѣдовѣковитѣ училища, ами споредъ изискванията на съврѣменната педагогия и то по взаемноучителната Белъ — Ланкастерова метода, която въ България до неотколѣ господствувала въ училищата. Голѣма часть отъ ученицитѣ отъ тази школа сами станжли учители и се намирали въ постоянна кореспонденция съ Неофита. Неофитъ покрай учителствуванието постоянно списвалъ книги, тъй като тепърва трѣбвало да се основава училищна литература. Тѣзи учебници били печатани въ сръбската държавна печатница въ Крагуевацъ, съ позволението на княза Милоша безплатно. Неофитъ сжщо прѣвелъ новия завѣтъ на простъ български езикъ, на нарѣчие, което се говори около Рила Планина; този прѣводъ е печатанъ въ Смирна на 1840 г. и билъ прѣслѣдванъ отъ Цариградската патриаршия. По покана на Копривщенскитѣ чорбаджии (1837 г.) той основалъ подобно училище и въ Копривщица; то трѣбвало да бжде отворено собственно въ Пловдивъ, но влиянието на бегликчиитѣ не било въ състояние да надвие отпора на гръцкото духовенство. По изричната покана на патриаршията той билъ слѣдъ това (до 1852 г.) професоръ на старославянски езикъ въ гръцката духовна академия на островъ Халки прѣдъ Цариградъ. Често му билъ прѣдлаганъ епископски санъ, но той всѣкога го отхвърлялъ, като прѣдпочиталъ да си остане скроменъ «даскалъ Неофитъ». Между туй той

се заловилъ да съставя български и старославянски рѣчникъ съ грѣцки обяснения въ голѣми размѣри. Неговото печатание се почнжло на 1875 г. но било прѣкжснжто отъ послѣдоващитѣ събития; нодиръ смъртьта му намѣри се приготвенъ ржкописъ дори до думата овца. Изданието на този тежъкъ трудъ е проблематично, вече поради смѣсванието на черковния езикъ съ сегашния и поради грѣцкитѣ бѣлѣжки, тъй като грѣцкиятъ езикъ па сегашното поколение въ България не е вече познатъ; отъ Кримската война младежьта покрай руски езикъ се учи френски или английски, но не грѣцки. «Дѣдо» Неофитъ бѣше интересенъ субектъ, живъ лѣтописъ на българското възраждание; той дочака и възобновяванието на българската държава и при своята ясна паметь съ чудно чувство говорѣше за врѣмената въ началото на нашето столѣтие. Бѣше привѣтливъ, приказливъ старецъ съ малъкъ ръсть, донѣкждѣ сгърбенъ съ бѣла брада, въ черно калугерско облѣкло и лисичи кожухъ, по характеръ очевидно тихъ и несмѣлъ; четѣше и виждаше безъ очила, всѣка дума добрѣ чуваше и говорѣше съ съвършенно твърдъ гласъ.

Споредъ Берлинския договоръ Рилскиятъ мънастирь отъ «пустиня», скрита въ срѣдата на османското царство, станж погранично мѣсто. Българско-турската граница на билото по южната страна на порѣчието на Рила се вижда отъ всѣко по-високо мѣсто въ околностьта на мънастира, но поради безлюдието на планината тукъ и отъ двѣтѣ страни нито се и пази. За това прѣзъ мънастирскитѣ гори понѣкога се промъкватъ хайдушки чети. Въ келиитѣ на калугеритѣ често виждаме по стѣнитѣ лъснжти пушки отъ най-нови системи и тѣ сами въ разговоръ нерѣдко признаватъ, че не е невъзможно да се появи ненадана опасность.

Князь Александъръ I. още при първото си пжтувание по страната (1879) посѣти задушието на старитѣ български царье и отъ това врѣме почти всѣко лѣто отиваше въ мънастира. Прѣзъ тѣзи посѣщения тукъ ставаше много живо; до тихия други пжть мънастирски замъкъ квартируваше рота пѣхота и половинъ ескадронъ кавалерия, при импровизираната главна стража при мънастирскитѣ врати гърмѣхж барабани съ тржби, по граничнитѣ гори бѣхж разпръснжти малки пикети, въ една келия поставенъ телеграфъ и князя, съпровожданъ отъ дипломатическитѣ агенти и висши чиновници, които дохаждахж да уреждатъ нѣкои работи, правѣше далечни разходки или ловджийски екскурзии по планината.

Мънастирятъ и въ турско врѣме билъ освободенъ съ султански фермани отъ всѣкакъвъ данъкъ. Тази привилегия се под-

твърди и отъ едно рѣшение на българското народно събрание, което се прогласи съ княжески указъ отъ 26. Февруари 1883 г.: «Рилскиятъ мънастирь, забѣлѣжителната българска светиня, се освобождава отъ всѣкакви данъци, както за минѫли години, тъй и въ бѫдѫще».

Ала новитѣ врѣмена съ растещия религиозенъ индиферентизъмъ докарахѫ всѣкакви несгоди. Отъ българскитѣ партии само консерваторитѣ бѣхѫ разположени къмъ мънастира; отъ радикалитѣ често се изказваше мнѣние, че той трѣбва да се вземе отъ калугеритѣ и да се прѣобърне въ княжески ловджийски замъкъ. Подъ влиянието на конституцния животъ въ България почнѫ да се разпада старата дисциплина между братството и да се образува между него опозиция, толкова повече, че споредъ мънастирската наредба тукъ живѣѭтъ едни до други бѣдни и богати, които скоро се обрѫщатъ въ благодарни и неблагодарни. Изъ България често се чува желание Рилскиятъ мънастирь да стане духовенъ и литературенъ центъръ, да си отвори богословско училище за повдигание на духовното съсловие и да се изкаратъ добри проповѣдници, както и да се нареди печатница, отъ която да излизатъ черковчи и религиозни книги. Въ мънастира иматъ наистина печатна машина, управлявана отъ единъ калугеръ отъ Панагюрище, който ходилъ чакъ въ Виена да изучава механиката, но печататъ само халкографични щампи. Отецъ Неофитъ неостави ученици съ литературни стремежи. Калугеритѣ, които се учили на мънастирски разноски по богословскитѣ руски училища, прѣдпочитатъ да останѫтъ по градоветѣ като учители; за самото мънастирско училище, отворено за послушницитѣ, сѫществуватъ въ общината разни несъгласия. Почнѫхѫ да излизатъ и остри брошури противъ Рилския мънастирь; тъкмо четохъ една отъ нѣкогашния министъръ Тодоръ Икономовъ (1886), който изброява даже всѣкакви убийства, които сѫ станѫли между самитѣ калугери, и грѣшкитѣ на мънастира рисува съ най-черни краски, разбира се възъ основа на изпитаното само отъ тридневно стояние. Поправянието на всичко зависи, разбира се, най-много отъ самото братство и отъ туй, ще ли се намѣри между тѣхъ нѣкой организаторски талантъ.

Слѣдъ като пристигнѫхме въ мънастира въ това си пѫтувание бѣхме горещо посрѣщнѫти, тъй като моя другарь вече отдавна тукъ очаквахѫ, а азъ бѣхъ старъ познатъ. Посѣтихме старея, игумена Кирила, родомъ отъ Батакъ, проигумена Пантелеймона, мѫдъръ и начетенъ бѣлобрадъ старецъ, който засѣдавалъ и като прѣд-

ставитель въ първото Търновско събрание, слѣдъ това нашия приятель, веселия отецъ Теофилактъ, който знае цѣла България, а прѣзъ войната като опасно лице билъ откаранъ отъ Турцитѣ отъ мънастирската келия въ занданитѣ на крѣностьта на островъ Родосъ, и други познати. Нашитѣ пѫтувания давахѫ изобиленъ материялъ за разговоръ.

Търсихме кариеритѣ, отъ които прѣди 50 годинъ сѫ чупени камъне за сградата на черквата и които видѣли Boué и Viquesnel. Но мѣстото е заборавено, па и отъ това врѣме се засипало и обрасло. Единъ старъ пандуръ ни заведе $1^1/_2$ ч. далеко на върха Черней, малко по-високо срѣщу старата постница на св. Ивана, на лѣвия брѣгъ на рѣка Рила. По пѫтя г. Златарски намѣри балвани съ лъскави кристали пиритъ и волластонитъ, които на нашитѣ водачи тъй влѣзохѫ въ очи, че си набрахѫ отъ тѣхъ, колкото можехѫ. Склонътъ Черней е особна вѣковна гориста покрайнина. Отъ Рила, която тече между балвани съ лъскави люспи слида и между съборени, дори до 20 метра дълги борове, гѫста гора се издига стръмно на горѣ по почва, съставена отъ маса натрупани балвани. Камънетѣ сѫ покрити съ цѣли възглавници мъхъ. Кракътъ на всѣка крачка потъва въ труповетѣ на прогнилитѣ борове, извѫтрѣ като трѫба изгнили, въ натрупания мъхъ и листа отъ боровeтѣ, или въ опаснитѣ пукнѫтини между камънетѣ. Отъ коренитѣ на боровeтѣ и чернокоритѣ борики висѭтъ лишеи. Между иглолистнитѣ се намиратъ и малко буки, край рѣката само елхи и голѣми лѣски. Виждаме цвѣтове отъ ягоди, тинтяви (gentiana) и здравецъ (geranium). Въ дупкитѣ между балванитѣ свили сѫ си, казвать, леговища лисици, па и мечки.

Денятъ 18. Септемврии бѣше опрѣдѣленъ да се възкачимъ на върха на Рила Планина. Вечерьта прочетохме още описанието на Бартовото възкачвание, чийто пѫтописъ е познатъ и на калугеритѣ въ руски прѣводъ. Лунната нощь даваше най-добра надѣжда, че изгледътъ ще бѫде ясенъ. Но мене неочаквано ме хванѫхѫ ревматични болести въ лицето, безъ съмнѣние вслѣдствие силното загрѣвание въ влажната вѣковна гора, съ такава сила, че до зараньта неможахъ и да мигнѫ и прѣдпочетохъ да останѫ въ мънастира. Г. Златарски излѣзе на $3^1/_2$ ч. при лунната свѣтлина съ двама водачи и се възкачвалъ по много стръменъ връхъ между Рила и Друшлявица, до като на 7 ч. стигнѫлъ до извора на единъ притокъ на Друшлявица; температурата тамъ паднѫла на — 1°. На 10 ч. пристигнѫлъ на върха, съставенъ отъ гнайсъ. Изгледътъ

билъ вече разпокжсанъ отъ раннитѣ мъгли, но се виждала Витоша, града Самоковъ, Стара Планина особенно около Етрополе, часть отъ Срѣдна Гора, очъртанията на Родопитѣ, снѣжниятъ Перинъ и на югоизтокъ Малешовскитѣ планини. На западъ изгледътъ билъ затворенъ отъ зжбцитѣ на самия Рилски гребенъ. Тъкмо подъ гледището лежали въ окржгла като кратеръ пропасть подъ снѣжни долове петьтѣ езера, отъ които изтича Урдина рѣка, единъ отъ зачатъцитѣ на Черни Искъръ. Облацитѣ скоро затворили изгледа. Слизанието било мжчно, трѣбвало да се плъзгатъ по гладката суха трѣва, пълна съ скритъ камънакъ, дори близо до старата постница при Самоковския пжть. На $3^1/_2$ ч. подиръ обѣдъ г. Златарски се върнж въ мънастира съ разкжсани панталони и изподраскани ржцѣ, сжщо като Бартъ, който се спусналъ навѣрно по сжщия пжть. Мислж, че възкачанието би станжло много по-лесно отъ мънастирския чифликъ край потока Елешница (знаж тази долина чакъ до горния край на гората) дори на гребена и отъ тамъ на изтокъ къмъ извора на Друшлявица и къмъ тамошнитѣ върхове.[27]

---

8. Самоковъ.

Отъ Рилския мънастирь къмъ изворитѣ на Искъръ. Градъ Самоковъ. Исторически бѣлѣжки. Желѣзарници и индустрия. Долината на Палагария и бойното поле на 1413 г при Чаморлу. Изгледъ отъ Лозенъ. Завръщание въ София.

На 19. Септември се отправихме (9 ч. 35 м.) отъ Рилския мънастирь на сѣвероизтокъ за Самоковъ, 12 часа пжть прѣзъ планински пжтеки. За водачъ ни се даде единъ мънастирски пандуръ, младъ момъкъ съ пушка мартинка въ военна бѣла фуражка. Бѣше вече съвършенно есененъ, влаженъ и студенъ день (около $+10^{\circ}$C.) съ мъгли, па прокапваше и дъждецъ. Първата часть отъ пжтя вървѣше още по долината на рѣка Рила. Самоковскитѣ поклонници, които бѣхж сж разположили на лагеръ въ гората подъ св. Лука,

---

[27] Златарски въ Пер. Спис. 18,348 нарича посѣтения отъ нето връхъ Еленинъ Връхъ, което ми се вижда погрѣшно, тъй като това име принадлежи на по-низката планина съ лъскавия кръсть, малко по-нататъкъ на изтокъ. Споредъ описанието той е билъ навѣрно при точката, отбѣлѣзана на руската карта съ 1228 сажена (2620 м.) на югъ, или на втората съ 1251 сажена (2670 м.) на западъ отъ петьтѣ езера. На връха неговиятъ анероидъ на 11 ч. 20 м. показвалъ 557·5 милиметра, термометъра $+10^{\circ}$ С; сжщия день г. консула Лутероти наблюдавалъ въ София (гдѣто капнжло и малко дъждъ) на 2 ч. 718·6 мм. (барометъръ) и $+21{\cdot}4^{\circ}$ С., което би дало диференция 2142 метра. Поставимъ ли кжщата на г. Лутероти въ най-низкитѣ части на града съ 535 м., надморската височина на този Рилски връхъ би била слѣдователно 2677 метра.

бѣхѫ послѣдното човѣшко общество, което видѣхме. Слѣдъ това захванѫхме да се отдалечаваме отъ рѣката и почнѫхме да се възкачваме по единъ връхъ прѣзъ тиха борова гора съ тънки дървета до до 25 метра високи, между които отначало тукъ тамѣ се зеленѣеше още нѣкой осамотенъ букъ. Слѣдъ малко видѣхме на десно на юго-изтокъ дивадесть прорѣзъ, въ който Рила иде отъ своитѣ «Рибни езера». Рѣката се нарича тукъ Крива река а нейната долина Тиха Рила. Отзадъ надалеко се издигаше на границата голиятъ Ца́ревъ Връхъ съ жълтеникави поляни надъ горитѣ. Скоро (11 ч.) слѣзохме отъ коньетѣ и се възкачвахме къмъ върха съ много кривули по една пѫтека, която бѣше собственно вада между смриковъ гѫсталакъ; на мѣсто борове захванѫхѫ да се показватъ борики а понататъкъ около 1850 м., мури съ черно стъбло и свѣтлозелени листа. Край пѫтя никнѣхѫ разнообразни цвѣтя, тинтяви, на мѣста още неразцъвнѫли, високи звънчета, дребноцвѣтни дѣдови зѫби (Digitalis viridiflora споредъ Панчича), цъвнѫли кокорчета (мушанки, Панчичовата Viola Orbelica) и прѣцъвтѣли лѣпени. Отзадъ на югозападъ се виждахѫ още въ дълбоката гориста долина между дървета и поляни сивитѣ стѣни на Рилския мънастиръ. Пѫтеката повечето върви къмъ лѣвата страна, къмъ скалиститѣ спускове на найвисокитѣ Рилски върхове.

На обѣдъ стигнѫхме на една плоскость съ каменни могилки, смрика и низъкъ боровъ храсталакъ. Между гѫсталака растѣхѫ бра̀шници и борови̇нки, които въ Самоковскитѣ села ги ядѫтъ сурови и много ги събиратъ. Върха на десно поименувахѫ ни го Сухи чалъ. Шумътъ на Рила, който идѣше отзадъ въ дълбочината, за насъ утихнѫ; за това пъкъ се обаждахѫ поточетата отъ лѣво, отъ близкитѣ огромни стѣни.

Слѣдъ нѣколко минути се отвори прѣдъ насъ тъй нареченото Су́хо езеро съ периодическа вода и продлъговата форма, около 400 метра длъго (споредъ руската карта 1933 м.). То бѣше тъкмо сухо. Само на западния край имаше малко вода; по-нататъкъ дъното бѣше пълно съ пѣсъкъ, пабразденъ отъ сухи корита като отъ поточета. Южниятъ брѣгъ бѣше пъленъ съ камънакъ и голѣми остри балвани, отъ които се издига по стръмния склонъ висока борова гора, промѣшена съ смрика, която на по високитѣ мѣста прѣоблада сама. Сѣверната страна при политѣ на страшни скали е заградена отъ каменистъ гористъ склонъ, подъ който между трѣвата лѫкатуши тѣсна пѫтека. Видимъ оттокъ езерото нѣма. Зимно врѣме то е пълно и достига дори до пѫтя. Прѣзъ това врѣме въ

него се намиратъ голѣми риби, които изчезвали въ нѣкое друго подземно езеро прѣзъ дупкитѣ, които сѫ скрити между огромнитѣ балвани на южния брѣгъ. Отъ изтокъ иде отъ Попова Шапка силенъ потокъ, дѣли се на нѣколко рѫкава, ала тѣ скоро се изгубватъ между камънака на езерното дъно. Въ онзи остатъкъ вода на западъ се влива съ миниатюрна блатлива делта другъ малъкъ потокъ, при който бѣхѫ буйнѫли високъ гѫсталакъ цъвнѫли сини шапки (Панчичъ отбѣлѣзва Aconitum Cammarum отъ сѫщото езеро) и разни сѣнникоцвѣтни растения. На сѣверната страна бучи на високо водопадъ прѣзъ гладки скали, но невиждаме, кѫдѣ отиватъ неговитѣ води; за това пъкъ забѣлѣзваме, че подъ свободно единъ надъ другъ натрупанитѣ камъне край пѫтя живо клокочѫтъ нѣкои невидими подземни води. Цѣлата сѣдловина очевидно е съставена отъ наносъ колосални балвани, свлѣчени отъ двѣтѣ страни. Въ пространствата между тѣхъ се набира вода, която се стича отъ склоноветѣ; слѣдъ разтапяние на снѣга и подиръ дъждъ нейната повръхность се издига надъ пластоветѣ балвани и напълня това езеро.

Слѣдъ половинъ часъ почивка потеглихме пѣша по-нататъкъ прѣзъ мъгливитѣ висоти, по които растѣхѫ само сирикови храсталаци и дребни елхи. Най-послѣ стигнѫхме (1 ч. 45 м.) на водораздѣла между областитѣ на Егейско и Черно море, на тъй нареченото Кобѝлино бра̀нище (споредъ руската карта 2155 м.). То е покрито съ жълти поляни, по които растѣхѫ нѣкакви си бѣли съсънки и дребенъ видъ тинтяви. Изгледътъ отъ страни бѣше загражденъ отъ прѣлѣтни мъгли, които се трупахѫ като димъ срѣщу насъ и постоянно ни пръскахѫ съ капки. Само прѣзъ пролукитѣ въ тѣхъ се познаваше височината на околнитѣ върхове. По пѫтеката на мѣста се виждахѫ правенитѣ опити да ѭ постелѭтъ съ калдаръмъ, другадѣ обаче изчезваше въ нѣкое тръсище, по което трѣбваше да цапаме. По-нататъкъ Власи пасѣхѫ планински полудиви конье, черни и бѣли, които се обаждахѫ съ особенъ писклівъ гласъ. Единъ младъ Влахъ въ бѣли дрехи съ синя чалма стоеше близо до пѫтя. Водачитѣ ни размѣнихѫ съ него нѣколко думи на развалѣнъ новогръцки езикъ, който ми напомни развалѣния италиянски езикъ на Бокелитѣ и Арнаутитѣ: Ти ка̀мишъ (χαμεῖς)? ‚Тѝпоте!‘ (Какво правишъ? Нищо).

Отъ тукъ настанѫ вече спусканието въ Дунавското порѣчие; плъзгавата трѣва бѣше овлъгнѫла, та позволяваше по-твърдо да се стѫпва по неѭ. Скоро стигнѫхме до Лѣва рѣка, единъ отъ тритѣ потока, отъ които се образува Искъръ. На ливадата обрасла съ боровъ

храсталакъ и смрика (2 ч. 30 м.), подъ гранитови балвани край студената рѣчица обѣдвахме за половинъ часъ на бързо студено месо, хлѣбъ и ракия. На близо стръмния склонъ красѣше изгорѣлъ храсталакъ, съ чуденъ розовъ и виолетовъ цвѣтъ, слѣди отъ неотколѣшенъ горски пожаръ. Отъ доловетѣ на изтокъ излизатъ притоцитѣ на Лѣва рѣка отъ множество езера, които откри Rockstroh, но ние виждахме около себе ся само мъгли и пари, отъ които всичкитѣ ни дрехи бѣхѫ овлъгнѫли като подиръ дъждъ.

Пѫтеката върви по-нататъкъ край Лѣва рѣка, която тече съ шумно бучение най напрѣдъ на сѣвероизтокъ, по-долу на сѣверъ, като прѣзъ дълбока улица между високи голи склонове, отъ които на мѣста се спущатъ огромни грамади свлѣченъ материялъ. Слизанието е много мѫчно. Най-опасни сѫ голѣмитѣ плоски скалисти прагове до 20 крачки дълги, гладки като ледъ; на мѣста дохаждатъ единъ слѣдъ други като скалисти стълби, но нѣкждѣ могѫтъ да се обходѭтъ прѣзъ гората или гѫсталацитѣ. На едно мѣсто на моя другарь се сплаши коня и го хвърли, за щастие безъ по-голѣма поврѣда. Тукъ пакъ срѣщнѫхме овчари съ стада бѣлъ кѫсоногъ добитъкъ, който принадлежеше на нѣкой Самоковецъ; стадата на Панагюрци, които пасѫтъ тукъ лѣтно врѣме, бѣхѫ вече потеглили за зимовището си. Въ хубаво врѣме тукъ навѣрно се вижда разкошенъ планински край, но ние тукъ заварихме само игра на мъгли и облаци, които се прѣобръщахѫ въ студени замръзнѫли капки или дъждъ. Къмъ края (отъ 4 ч. 15 м.) вървѣхме до самата рѣка, която тече прѣзъ многобройни рѫкави между храсталакъ, борики, вълкино билье и Lonicera съ червени луковици. Прѣзъ тукъ минаватъ вече и волски кола за дърва. Слѣдъ това пѫтятъ се изкача изново високо на десния брѣгъ, но вече скоро (6 ч. 10 м.) стигаме края на планината. Прѣдъ себе си виждаме жгълъ, въ който Лѣва рѣка се влива въ Черни Искъръ, който иде отъ югозападъ и се образува отъ Урдина рѣка и други потоци при сѣвернитѣ поли на Рила Планина; самиятъ жгълъ е изпълненъ отъ пространна безлѣсна тераса. Задъ Черни Искъръ се вижда въ мъглата Доспейска Планина, низъкъ гористъ планински носъ на Рила (върхътъ 1664 м.), въ който при село Доспей неотколѣ се намѣрили пластове вжглища. На края на Лѣва рѣка лежи селището Србско село, но ние неотидохме къмъ него, ами свърпнѫхме на сѣвероизтокъ прѣзъ единъ неголѣмъ гребенъ къмъ Бѣли Искъръ. Той тече на изтокъ отъ Лѣва рѣка, паралелно съ нея въ подобна праволинейна, на сѣверъ обърнжта долина отъ

самата тройна граница между България, Румелия и Турция. Въ Самоковъ ми казахж, че край него върви съвършенно добъръ пжть чакъ до границата, гдѣто на върха Демиръ-кания, 6 ч. отъ града, се намира погранична стражница съ гарнизонъ жандармерия и старъ проходъ за Разлогъ към рѣка Места. Южниятъ склонъ къмъ Разлогъ не е тамъ стръменъ и е покритъ съ гори, въ които се произвежда катранъ. Турцитѣ къмъ края на своето владичество искали прѣзъ тукъ да построжтъ шосе, което да свързва Самоковъ право съ морето, а именно съ Кавала.

Застигнж ни тъмна нощь. Българскиятъ лошъ навикъ да се излиза на пжть късно заранъ, който напраздно се мжчихъ съ добри съвѣти да поправя, сега ни се отплащаше съ доста опасния походъ, по тѣсни непознати мѣста. По лоши спускове слѣзохме въ тъмната като въ рогъ нощь, като водѣхме коньетѣ внимателно слѣдъ себе си, въ селото Бѣли Искъръ (7 ч. 25 м.), отъ което покрай шумното бучение на рѣката се разнасяше изъ гората ехото отъ кучешки гласове и селско пѣние. Отъ тукъ стигнжхме при мѣстото, гдѣто се стичатъ Бѣли съ Черни Искъръ въ великолѣпна тъмна пустиня между стръмни склонове, въ която се намира цѣлъ редъ желѣзни пещи: подъ копитата постоянно хрущехж желѣзни сгории. Прѣминжхме по каменъ мостъ прѣзъ Черни Искъръ, промъкнжхме се прѣзъ тѣсенъ проходъ въ отворено поле и стигнжхме късно (9 ч. 15 м.) въ Самоковъ.

Самоковъ лежи пакъ въ една отъ типичнитѣ котловини на западна България. Самоковско поле се простира край Искъръ, който тече тукъ на сѣверъ, около на 12 километра и е около 4—5 километра широко. По своята височина то надминава много и Софийско поле; самиятъ градъ лежи спорѣдъ руската карта 937 м. надъ морето. Овощия и вино се докарватъ всѣкога отъ другадѣ. Дъното на полето е трѣвиста плоскость съ нѣколко стари могили; по крайщата на далеко и на широко то е черно вапсано отъ желѣзни сгории, които на мѣста сж натрупани въ малки купчини. По-близкитѣ склонове сж обрасли съ храсталакъ (тукъ бусъ, бу́сье); на югозападъ се захващатъ голѣми иглолистни гори, горѣ наричани Чамъ-кория. На сѣверъ се вижда хубавиятъ профилъ на Витоша, на югъ цѣлата великолѣпна, съ снѣжни петна украсена ограда на Рила Планина.

Градътъ лежи на десния брѣгъ на Искъръ, прѣзъ който води дървенъ мостъ; на лѣвия брѣгъ се намиратъ само казарми. Той брои 9970 жители, отъ които 833 сж испански Евреи, 608 Тур-

ци и 130 Румъни (Власи)[1]. Има заможенъ видъ и до неотколѣ билъ прьвъ градъ на западъ, като е стоялъ по богатство и напрѣдъкъ по-високо отъ София и Кюстендилъ. Улицитѣ сѫ широки и постлани съ калдаръмъ, кѫщитѣ хубави съ широки дворове, по които се виждатъ стари като дървета дрѣнове съ голѣми плодове. Тукъ има 12 джамии и 5 черкви. Високата дървена сааткула бие по «европейски». Забѣлѣжителна е старата чешма, четвероѫгълна масивна сграда отъ четвъртити камъне съ издадена стрѣха, всѣка страна на която се прѣдставя като изпълненъ сводъ по мавритански стилъ. Въ единъ ѫгълъ горѣ е прикрѣпена каменна кѫщичка като моделъ или играчка и нѣкаква си каменна халка. По-стара сграда е и хамамътъ съ мраморни басейни, мавритански прозорци и съ особенни входове въ мѫжската и женската бани; ала водата не е отъ топлитѣ извори. ами се топли съ огънь, който поглъща сума планински дърва. Отъ новитѣ сгради личи новото училище съ дворъ насаденъ съ борове, съ 23 прозореца въ фасадата, чийто градежъ билъ захванѫтъ още въ турско врѣме. Тукъ има и методистична американска мисия съ черква и голѣмо училище, съвършенно дървено. Тукъ сѫществува и женски мънастирь, който се занимава съ сукнарство, основанъ на 1837 г. Българското правителство тукъ отвори богословско училище.

Началото на града не е познато. Въ срѣднитѣ вѣкове за него нищо се несспоменува, освѣнъ въ кснитѣ турски хроники между първитѣ завоевания въ тѣзи покрайнини. Въ всичкитѣ извѣстия за голѣмата битка въ съсѣдство на 1413 г. нигдѣ името на Самоковъ се не споменува. Очевидно селището се образувало постъпенно край самоковитѣ на тукашнитѣ желѣзарници. Прѣданието твърди, че първоначално градътъ се намиралъ около 20 минути на югъ въ полето при осамотената черква, наричана Бельова црква. Тя е полуподземенъ продлъговатъ сводъ, първоначално много тъменъ, който тепърва на 1869 г. пакъ билъ реставриранъ и осветенъ. Старитѣ фрески бѣхѫ съвършенно изтъркани отъ Турцитѣ; на връха на свода растѣлъ брѣстъ, който сега е прѣсаденъ до черквата. Желѣзната врата е стара, съвършенно пробита отъ куршуми. Сега тази черквица е постлана съ надгробни турски камъне, отъ които е съставена сѫщо хубава сбирка отъ източна орнаментика въ стѣнитѣ на съсѣдния кьошкъ. На югозападъ отъ тукъ се

[1] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 9568 жители, отъ които Българи 7878 души, испански Евреи 1020, Цигани 392, Турци 151 и „други езици“ 106. (П).

посочва на единъ връхъ, който заграждa отъ западна страна тѣсния входъ въ Искърскитѣ долове, прѣзъ гдѣто вчера прѣзъ нощьта влѣзохме въ полето, градището Шишманово калѐ и мѣстностьта Шишмановъ гробъ. Тамъ ужъ загинжлъ въ бой съ Турцитѣ послѣдниятъ български царь Иванъ Шишманъ. Забѣлѣзахъ, че прѣданията за него сж нѣкакси въ свръзка съ сжществуванието на Рилския хрисовулъ, за който се знае между населението.

Въ пжтописната литература не липсватъ извѣстия за Самоковъ. Харфъ на 1499 г. нищо неспоменува още за този градъ, при всичко че отъ Пазарджикъ за Дупница е прѣминжлъ навѣрно прѣзъ тази покрайнина. Петанчичъ ок. 1502 г. знае Самоковско поле (Campi Samocovi). Курипешичъ прѣзъ Януари 1531 г. останжлъ цѣлъ день въ Самоковския пазарь (marckt Samokouo). Венецианскиятъ анонимъ около 1559 г. е отбѣлѣзалъ Самоковъ като добъръ градъ (terra buona) съ желѣзни рудници, въ полето край рѣка Искъръ. Едно извѣстие отъ началото на 17. вѣкъ споменува тукъ 21 самокова [2]. Хаджи Калфа нарича този градецъ центъръ на кадилъкъ, съ желѣзоносни води и желѣзни мадани, въ които се коватъ и котви за кораби. Споредъ Марсили Самоковскитѣ работилници доставяли на турския корабенъ арсеналъ годишно 1395 кантара желѣзо на пржчки [3].

Приблизително въ 16. столѣтие е основано въ Самоковъ и епископство, за което въ срѣднитѣ вѣкове нѣма още извѣстия. То било подчинено на сръбската патриаршия въ Печъ, слѣдъ нейното възобновявание (1557 г.) въ врѣмето на великия везиръ Мехмедъ Соколовичъ, когато съсѣдниятъ Софийски метрополитъ въ това врѣме билъ всѣкога подчиненъ на Цариградския патриярхъ. Самоковската метрополия съдържа днешната Самоковска околия, часть отъ Радомирско край западната страна на Витоша заедно съ селото Владая, пакъ Дупнишка околия, при това въ Турция цѣло Джумайско и на десния брѣгъ на Струма, Разлогъ, най-послѣ въ Румелия главата на Марица и Ихтиманско заедно съ Василица, Мухово и Вакарелъ. Отъ Берлинския договоръ землището на това епископство е разпокжсано на три части. Споредъ постановлението на екзархийския уставъ Самоковската метрополия трѣбва да се съедини съ Софийската веднага щомъ като се упразни.

Самоковъ въ послѣднитѣ столѣтия било едно отъ важнитѣ

---

[2] „Samocou, doue 21 molin batte ferro". Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien стр. 71 заб. 237.

[3] Marsigli, Stato militare de l'Imperio Ottomano стр. 151.

огнища на християнската образованность въ вжтрѣшностьта на полуострова, сжщо както Балканскитѣ и Срѣдногорски градчета и както въ Македония подобниятъ рударски градъ Кратово. За по-старата епоха свидѣтелствуватъ каменнитѣ селски черквички, ржкописитѣ писани въ околностьта (видѣхъ единъ молитвеникъ, прѣписанъ на 1744 г. въ селото наречено Бѣлчинъ), старопечатнитѣ черковни книги отъ Венецианскитѣ печатници и т. н. Училище, разбира се грѣцко, въ града е основано на 1800 г. Тукашнитѣ прѣдприемачи и търговци, хора пропжтували, които знаели Лайпцигъ, Брашовъ и Смирна, били въ близки и роднински връзки съ бегликчиитѣ и търговцитѣ отъ Копривщица, заселени въ Пловдивъ. И въ сегашната българска администрация има доста много Самоковци. По характеръ тѣ нѣматъ живостьта на Срѣдногорцитѣ или Македонцитѣ, тѣ сж хора неподвижни, благоразумни, но трудолюбиви и постоянни; като сжщински планинци сж много набожни.

Турцитѣ изпърво образували въ града една трета отъ населението. Между тѣхъ билъ прочутъ родътъ на Михалбейовци, чиито имоти били въ Ихтиманско (стр. 113). До 1877 г. Самоковъ не е страдалъ отъ военни нещастия. Само на 1737 г. прѣзъ войната съ Австрийцитѣ Турцитѣ обѣсили Самоковския метрополитъ Симеона въ София [4]. Въ Кърджалийско врѣме Самоковъ билъ заграденъ съ насипъ и окопъ съ кули при вратата и при моста; прѣданията разправятъ за боиоветѣ, които Турцитѣ и християнитѣ имали съ Кърджалиитѣ въ прохода при село Клисура на пжтя за Дупница.

Цѣлото свое развитие Самоковъ длъжи на желѣзарницитѣ, чиято область първоначално била много голѣма [5]. Магнетитови зрънца се промиватъ и до сега отъ разложения сиенитовъ пѣсъкъ въ долината на Искъръ и неговия притокъ Палагария отъ тамошнитѣ селяни въ селско землище. По-напрѣдъ тази индустрия е цъвтѣла и по-нататъкъ на сѣверъ въ селата около цѣла Витоша дори до сама София, но тамъ изгаснжла приблизително прѣди 40 годинъ [6]. За

---

4 Бѣлѣжка въ Московската печатана библия отъ 1663 г. въ Рилския монастирь: 1737 „владику Симеона Самоковскаго обесише у Софию месеца ав(густа) 21".

5 Руда събиратъ и до сега при Самоковъ край Искъръ селата Драгошиново, Злокучанье, Чамурли, Калково, Горни и Долни Околъ, а край рѣката Палагария Широки Долъ, Райново, Раньово, Алийно, Поповяне, Ковачевци, Ярлово. По-напрѣдъ работѣли и селата около цѣла Витоша: Владая, Кладница, Крапецъ, Сръбски Самоковъ, Чуйпетлово, Желѣзница, Бистрица, Горубляне. Въ желѣзарската область принадлежжтъ и маданитѣ и многобройнитѣ самокови при найгорна Марица.

6 Когато се печатахж тѣзи страници г. Златарски ми съобщи съ писмо отъ 15(27) Януари 1888 г. нѣкои интересни подробности за угаснжлата желѣзна

това промиване се събира пѣсъка, свличанъ отъ потоцитѣ слѣдъ топението на снѣга въ терасовидни резервоари, които се наричатъ вирове, което е общо българско изражение за дълбоки мѣста въ рѣкитѣ. Рудата, добивана отъ плавение на пѣсъка се разтапя въ вигни или видни (виж. стр. 447), послѣ повторно въ мадани и слѣдъ това се кове въ самокови, главно при най-горна Марица. Работата въ виднитѣ, загрѣвани съ дървени въглища, се ограничава на нѣколко лѣтни мѣсеца. Работилницитѣ иматъ български имена (Бойковъ маданъ, Бельовъ маданъ, Етровица и т. н.), но напослѣдъкъ се намирали повечето въ турски или еврейски ржцѣ. Работницитѣ въ виднитѣ не сж тукашни, ами Крайщани отъ Уйно и Божица. При примитивното устройство на вигнитѣ отъ 360 оки руда се добива само 60 оки желѣзо, намѣсто около 260; останжлата часть остава въ сгории.

Въ по-старитѣ турски врѣмена въ Самоковъ имало 72 видни и 18 мадана. Бартъ (1862 г.) намѣрилъ тукъ да работжтъ 58 отъ първитѣ и 16 отъ вторитѣ. Напослѣдъкъ прѣди войната работили само 25 видни и 12 мадана. Хохщетеръ (1869 г.) прѣсмѣта годишното производство на желѣзо на 53,000 Виенски цента, слѣдователно по-малко отколкото изработва една модерна пещь на западъ. Около прѣди 25 години Самоковци порѫчали на западни

индустрия около Витоша, черпени отъ прѣдания. Въ Владая (стр. 524) се показватъ слѣди отъ двѣ видни и множество сгория на купове, сега отъ планинскитѣ води често разнасяна. Потокътъ Владая, който тече къмъ Княжево, за това е пъленъ съ желѣзни кжсове. Споредъ прѣданието прѣди 40 годинъ въ Владая се изработвали за единъ день и една нощь всѣкога три разсвачи (виж стр. 447) по 120 оки, които за по-нататъшно прѣработване били носени въ Сестримо при главата на Марица, гдѣто и Самоковското желѣзо се ковало и приготвяло за понататъшенъ транспортъ въ Цариградъ. Работата при всѣко маданище извършвали 4 видняри отъ Трънско (отъ Божица?). Владая тогава политически принадлежала подъ Самоковъ; черковно и до днесь принадлежи къмъ Самоковска епархия. Желѣзо се изработвало и въ Витоша дори до Княжево и Бояна; Владайската рѣка карала, казватъ, 70 колета на самокови дори до „Александровия мостъ", 1 километъръ надъ Княжево, и работата се простирала по Витоша на горѣ чакъ до мѣстностьта „Златни мостове" (стр. 61). При Александровия мостъ прѣди години се намирали слѣди отъ „латинска църква", сега съвършенно изчезнжла. Послѣденъ притежатель на Владайскитѣ самокови билъ Хосревъ паша, Самоковски владѣтель, адмиралъ прѣзъ гръцката революция а по-късно великъ везиръ (умрѣлъ на 1855 г.). Жителитѣ за работата, която била ангария, получавали отъ Хосрева за кола руда, кола дърва и кола дървени вжглища всичко на всичко само 21 грошъ и за това завели противъ Хосрева дългъ процесъ, който се прѣкратилъ тепърва съ смъртьта на Хосрева прѣзъ Кримската война Тогава и прѣстанжла цѣлата работа въ Владая, на Витоша и въ Грубляне (стр. 105), гдѣто сжщо тъй имало 3 видни. Хосревъ се грижелъ да се запазжтъ горитѣ на Витоша, които били букови, по-малко джбове и най-малко борове, което потвърждава и Буе (Itinéraires 1, 67); подиръ смъртьта на Хосрева Османъ паша Софийски позволилъ да се сѣче гората и по тозъ начинъ Витоша била оголена, както е сега.

работници да имъ направѭтъ нѣкаква си по-добра пещь, ала несполучили, защото не била добрѣ направена. До Кримската война тукашното желѣзо се изнасяло чакъ до Влахия, прѣзъ Свищовъ, но слѣдъ това било изтикано и отъ българскитѣ пазари отъ силната конкуренция на евтиното английско, шведско и щирско желѣзо. Турцитѣ дори до послѣдно врѣме взимали подкови за конницата на Шуменския корпусъ отъ тукъ.

Днесь тази индустрия е въ съвършенъ упадъкъ. Г. Златарски ми пише, че сега (Декемврий 1887 г.) работѭтъ вече само 4 мадана съ 4 видни: 1 маданъ близо до Самоковъ при мѣстото, гдѣто Искъръ излиза отъ планинитѣ въ полето, съ видна при самия градъ, 1 маданъ съ видна въ селото Махала при главата на Марица, $2^1/_2$ ч. отъ Самоковъ, и 2 мадана съ видни въ селото Радоилъ въ сѫщата покрайнина. Първиятъ маданъ принадлежи на Евреинъ, останѫлитѣ на Българи.

Самоковската индустрия не се ограничавала само въ тази область. Покрай желѣзарството е цъвтѣлъ и табаклъкътъ, особенно изработванието на сафияни, гайтанджийството, чиито продукти (гайтанъ) отивали въ Македония, Албания и Босна, и сукнарството; съ тукашния шаякъ били обличани цѣли два корпуса отъ турската армия. Прѣди години се правили опити и за произвеждането на стъкло; ок. 1850 г. нѣмскиятъ лѣкарь д-ръ Унтербергъ, отъ 40 годинъ заселенъ въ Самоковъ, докаралъ за тази цѣлъ и работници отъ чужбина, но работата неуспѣла.

Тежка рана нанесохѫ на Самоковската индустрия новитѣ граници. Съ румелийско-българската граница бѣ отрѣзано не само Ихтиманско, което много отколѣ е образувало часть отъ Самоковско, ами и най-горната долина на Марица, въ която лежи часть отъ градскитѣ видни и самокови. Митническата граница прѣкѫснѫ старитѣ сношения съ западнитѣ покрайнини на Европейска Турция. Градътъ, изпърво единъ отъ прѣднитѣ въ Турция, изпаднѫ на околийски градецъ въ Софийски окрѫгъ. Доставкитѣ за турската армия прѣстанѫхѫ; Самоковци бѣхѫ готови да доставятъ облѣкла и ботуши за българската войска, но домашнитѣ издѣлия се видѣхѫ много груби на лицата, отъ които зависѣше доставката. Въ Самоковски шаякъ бѣше обличана само жандармерията. Желѣзарството изпаднѫ почти на изгасвание. Хората, инакъ прѣдприемчиви, отъ неуспѣха на своитѣ усилия се сепнѫхѫ и изгубихѫ смѣлость. Тукъ видѣхъ само малка нова фабрика за кибритъ, държана отъ една чешко-българска компания, въ която старитѣ машини свидѣтелствувахѫ,

че въ тази мѣстность по-напрѣдъ се работили сукна, и една ракѫджийница. Веднѫжъ се мислѣше желѣзницата прѣзъ Сърбия и България за Цариградъ на мѣсто прѣзъ Ихтиманъ да се прѣкара прѣзъ Самоковъ, но този планъ бѣше изоставенъ, защото проходътъ отъ тукъ къмъ изтокъ има огроменъ склонъ къмъ Марица.

Отъ изкуствата въ Самоковъ цъвти, както вече се споменѫ (стр. 643), и до сега черковниятъ живописъ (зография), чийто произходъ е отъ Атонъ и въ околностьта на Рилския мънастирь тукъ и въ Разлогъ се развилъ самостоятелно. Освѣнъ тѣзи двѣ мѣста това изкуство въ голѣма мѣра се упражнява въ Балканската Трѣвна (стр. 222), гдѣто е прѣнесено сѫщо тъй отъ Атонъ. Прѣкарахме почти цѣлъ день въ приятната компания на тукашнитѣ зографи, които знаѭтъ полуострова отъ Бѣлградъ до Цариградъ и могѫтъ да дадѫтъ цѣнни свѣдѣния за много старини. Освѣнъ това тукъ много се работи рѣзбарството, главно за черковни украшения; неговитѣ издѣлия отъ епископскитѣ тронове дори до малкитѣ лъжици отъ глогово дърво сѫ интересни. Отъ много години тукъ е работѣла и халкотипия, печатница за щампи за Рилскитѣ поклонници, даже старецътъ Н. Карастояновъ печаталъ тукъ на малка, отъ Бѣлградъ прѣнесена печатничка отъ 1847 г. съ старославянски букви черковни книжки, часослови, молитвеници, жития на светии, буквари и т. н., разбира се полутайно [7]. Тази печатница не е била сама. Въ четиредесетитѣ години въ Мелникъ сѫ печатани гръцки молитвеници и други дребни нѣща, които сѫ добрѣ познати въ тѣзи покрайнини, но азъ нѣмахъ щастие да видѭ нѣкой екземпляръ.

На 20. (8) Септември имаше тъкмо праздникъ. Въ хана се заловихме за голѣма тоалета при амфиболитовото корито на двора, дадохме слѣдъ толкова врѣме пакъ веднѫжъ да ни лъснѫтъ ботушитѣ и слѣдъ планинското подивяване приготвихме се, колкото бѣше възможно, малко по за прѣдъ хора. Въ Бельова черква, гдѣто заранька отидохме, тъкмо 4 руфета праздннуваxѫ своя праздникъ, между тѣхъ и еснафа на гостилничаритѣ. Седѣхѫ на трѣвата съ ядение и пиение; носѣхѫ стара градска носия, мѫжетѣ калпакъ, кожуси и широки потури, женитѣ фесове овити съ кърпа около връсть, кѫси кожуси, тежки пояси и червени сукмани. Самоковскиятъ началникъ бѣше въ България цѣла рѣдкость: отъ руската окупация че-

[7] Синътъ на Карастоянова, фотографъ въ Бѣлградъ, ми показа тѣзи печатни книги па 1874 г. съ молба нигдѣ за тѣхъ да не споменувамъ, тъй като било опасно ако се научи за тѣхъ турското правителство. Неговитѣ внуци сега иматъ фотография въ София, отъ която сѫ излѣзли множество картини отъ сегашна България, репродуцирани въ западнитѣ журнали.

тире години стои постоянно на едно мѣсто, когато другадѣ чиновницитѣ заедно съ правителствата постоянно се мѣнѣхѫ. Тъкмо въ Кюстендилъ се запознахме съ другъ, който вече билъ въ осемнайсеть околии! Съ очудвание чухме отъ него голѣмата новина, на пръвъ погледъ неправдоподобна: пристигнѫлъ новиятъ княжески манефестъ и извѣстието, че Търновската конституция е възобновена, че министъръ-прѣдсѣдательтъ генералъ Соболевъ отстѫпилъ и че било назначено ново коалично министерство, съставено отъ либерали и консерватори съ Цанкова на чело. Самоковци освѣнъ това бѣхѫ зарадвани и отъ диганието на карантината, която много излишно бѣ прѣкѫснѫла всичкитѣ имъ сношения съ Румелия, тъй като най-близкиятъ позволенъ проходъ бѣше чакъ при Вакарелъ.

Дойде и послѣдниятъ, за мене 66-ти день отъ нашето пѫтувание. На 21. Септември се върнѫхме съ кола въ София за 8 часа (53 километра). Прѣзъ студеното утро слѣдъ ясната лунна нощь имаше хубава гледка на Рила. Прѣди да тръгнемъ имахме голѣма изненада, каквато другадѣ въ България не ми се е случвала. Цинцарътъ ханджия на нашия ханъ, чийто постели достигахѫ почти върха на нечистотията, и отъ чийто таванъ висѣхѫ калчища и слама, прѣдложи ни цѣла разбойническа смѣтка; въ нея на пр. печеното пиле струваше 14 гроша, като се бѣлѣжеше подробно колко дохажда за скубание, за въртение на шишъ и т. н. Той ни смѣташе за хора, които търсѭтъ за правителството злато и сребро по планинитѣ и които трѣбва споредъ това и съ злато да заплатѭтъ. Спомнихъ си подобна класическа смѣтка, която получилъ французскиятъ историкъ Бюшонъ на 1841 г. въ една арнаутска кръчма въ околностьта на старата Елеусина, въ която обаче била още прѣсмѣтнѫта и особенна сума за вратата, на която пѫтникътъ спалъ.

Отъ Самоковъ се върви все край Искъръ, съ постояненъ изгледъ на Витоша и на нейнитѣ голи планински носове, отъ които се промива магнетитово желѣзо. Отъ лѣво иде рѣката, която отколѣ се нарича Палагàрия, въ която покрай желѣзо се добивало и злато.[8] Селата въ нейната долина сѫ стари. При Алийна на пр. се намира развалина на манастирь съ старо градище; при Бѣлчино, споменувано още въ 15. столѣтие, имало нѣкакви топли извори. Скоро се появява на десно малко отдалечено селото Чаморлу, прѣзъ което се отдѣля шосе за Ихтиманъ. При него на 1413 г.

[8] Името е старо. Сръбскитѣ лѣтописи отбѣлѣзватъ къмъ 1413 „убијение Мусийно на Поликарии (Šafařík, Památky 63). Мнозина при това име ще си помислѭтъ на Παλαιοχαρυά, старъ орѣхъ; на читателя на Плиния неволно ще хрумне на ума palaga, palacurna, старъ, първоначално испански терминъ за кюлче злато (Nat. hist. 33,77).

султанъ Мухамедъ I. съ помощьтѣ сръбски отряди разбилъ брата си султана Муса, който на бойното поле при Искъръ билъ хванѫтъ и удушенъ.[9] По самото шосе прѣминѫхме прѣзъ селото Каиково. Въ Самоковъ ни показахѫ чудна находка отъ това село, два седнѫли коня, издѣлани отъ стеатитъ, които щѣли да служѫтъ, може би, за облѣгалки на нѣкой столъ или за украшение на печка. Работата бѣше толкова примитивна, че не можеше да се опрѣдѣли, да ли е грубо вчерашно издѣлие или нѣщо «прѣдисторично.»

Въ селото Долни Пасарелъ (казватъ му и Пусти Пасарелъ, отъ което жителитѣ се сърдѭгъ) виждаме пакъ шопски носии, тѣсни бѣли беневреци. Въ Самоковско господствува друга носия и друго подрѣчие, което обхваща и Дупнишко и Разлогъ. Тукъ напущаме пролома на Искъръ, въ който долу лежѫтъ нѣколко малки мънастирчета (стр. 69) и удряме на десно прѣзъ високия гребенъ (1060 м.) къмъ село Горни Лозенъ (стр. 106). По пѫтя срѣщнѫхме Самоковската дружина, която се връщаше обратно въ своитѣ казарми отъ маневритѣ при София. Отъ стръмнитѣ серпентини имахме красивъ изгледъ на Софийско поле, огромно жълтеникаво стърнище, и на Балкана задъ него, съ Комъ, Мургашъ, Баба и нѣкакъвъ си остъръ връхъ при пролома на Искъръ. Отъ серпентината, която най-далече завива на изтокъ, изненада ме хубава вечерна панорама, която се простираше чакъ до покрайнинитѣ, въ които прѣди два мѣсеца бѣхъ захванѫлъ това си пѫтувание. Видѣше се Веженъ, Тетевенскиятъ и Троянскиятъ Балканъ, даже съ далекогледътъ добрѣ се разпознаваше Гюмрукчалъ; по-близко се виждаше гористата Братя съ голия връхъ а до нея поляни и гори по Срѣдногорскитѣ склонове надъ Златишко поле. На другата страна край хълбоцитѣ на Витоша се виждаше на сѣверния хоризонтъ Руй и скалитѣ около Погановския мънастирь.

Въ София намѣрихме съвършенно промѣнена ситуация, видѣхме нови министри, отворено събрание и заминаванието на рускитѣ генерали, на които Каравеловата партия, неблагодарна отъ компромиса, даваше на раздѣла великолѣпенъ банкетъ, въ който участвувахѫ до 200 души. Изминѫхѫ се нѣколко дена до като се ориентирамъ въ тази врѣва, която образуваше такъвъ контрастъ на спокойния животъ въ тъй близкитѣ покрайнини, отъ които идѣхме.

---

[9] Спорѣдъ Константина Философа (Гласник 42,308) Мохамедъ I. стоялъ „подъ горою Витошею на рѣцѣ Искрѣ,“ Муса „на Стипони“ (прѝ Ихтиманъ). Турскитѣ лѣтописи споменуватъ Чаморлу; споменѫтиятъ сръбски лѣтописъ поставя убиванието на Муса при Палагария. Срв. Dějiny bulh. 318.

ЧАСТЬ ЧЕТВЪРТА.

ЧЕРНОМОРСКО.

I. Ямболъ и долна Тунджа.

Отъ София за Ямболъ. Днешниятъ Ямболъ, византийскиятъ Диямполисъ. Античната Кабиле на Таушанъ-тепе. Стариятъ българско-византийски пограниченъ окопъ (Еркесия). Нововѣковно прѣселение на народи въ източна Тракия и Добруджа. Татарскитѣ султани. Късълъ-Агашко и Каваклийско. Гърци Кариоти. Странджа Планина, Сакаръ Планина и Монастирскитѣ върхове.

Послѣдното двомѣсечно пѫтуване по България извършихъ прѣзъ лѣтото на 1884 г. Отправихъ се въ черноморскитѣ покрайнини, за които имаме наистина добри карти още отъ руската война на 1829 г., но чиито старини до сега сѫ само малко изслѣдвани. Тѣзи краища иматъ за историка особенъ интересъ, тъй като проходитѣ прѣзъ най-източната часть на Хемусъ съ околностьта на близкитѣ понтически градове повече отъ двѣ хиляди години сѫ били театъръ на важни събития, като почнемъ отъ Дариовия походъ срѣщу Скититѣ и отъ старитѣ македонски и римски походи дори до седмовѣковната история на войнитѣ между Българи и Византийци и до османската история. Азъ си разпрѣдѣлихъ пѫтя по такъвъ начинъ, че най-напрѣдъ се отправихъ въ източнитѣ околии на Румелия, слѣдъ това пропѫтувахъ цѣлото пространство отъ Сакаръ Планина при Одринъ чакъ до носа Калиакра близо до границата на ромънска Добруджа и отъ тамъ се завърнахъ край сѣвернитѣ поли на Балкана въ София [1].

На 14. Юни рано напустнахъ София и стигнахъ на третия день заранньта въ Пловдивъ. Въ най-близкитѣ планински краища на

---

[1] Обширенъ археологически рефератъ за това пѫтуване подадохъ въ Archaeol epigr. Mittheilungen X (1886) 129—203, гдѣто отпращамъ за всички антикварни подробности.

всѣкждѣ още стоеше по нивята житото повече зелено отколкото жълто и цѣлиятъ край имаше видъ на пролѣтна прѣснота, който се увеличаваше отъ неразтопенитѣ още зимни снѣгове по планинскитѣ върхове. При Траяновитѣ Врата по горитѣ край шосето, обградено съ високи гжсталаци цъвнжли шипъци, тъкмо стоехж малки военни пикети, по причина на разбойницитѣ, които се появили тждѣва нѣкждѣ. Пжтятъ обаче тѣзи дни бѣше много оживенъ, та едва ли нѣкой очакваше какво и да е нападение. Всждѣ се чуваше само momински смѣхъ и говоръ. Вакарелки въ живописни носии съ сърпове въ ржцѣ отивахж по старъ обичай да жънжтъ въ равнината около Татаръ-Пазарджикъ и Пловдивъ, на полето или съ старинно изражение на Романя́, въ чети дори до 40 момичета, всѣкога съ нѣкое момче на чело като водачъ на жътварската чета или както тукъ казватъ драгоманинъ. Стори ми се, че тѣ отиватъ повече на забавление отколкото на печалба; поне въ Ихтиманъ на двора на нашия ханъ играхж до късна нощь хоро съ гайда. Освѣнъ тѣхъ отивахж за сжщата работа Ихтимански Цигани, чисто облѣчени, съ женитѣ си и дѣцата си на коньe, като нѣкое малко прѣселение на народитѣ.

Въ Пловдивъ умоветѣ на обществото бѣхж заети тѣзи дни отъ двѣ събития, чиито продлъжение и послѣденъ резултатъ никой не можеше да прѣдвиди. Очакваше се пристиганието на новоназначения генералъ губернаторъ Гавраилъ Кръстевичъ отъ Цариградъ, отъ друга страна вниманието бѣше обърнжто къмъ спора, който тъкмо бѣ се повдигнжлъ между Сърбия и българското княжество за нѣкаква си погранична поляна при Брѣгово и който за нѣколко седмици докара даже скжсванието на дипломатическитѣ сношения между двата съсѣда. Нѣкакви голѣми прѣврати тогава, 15 мѣсеца прѣди Пловдивската революция, никой не очакваше и въ източнорумелийската областъ владѣеше най-голѣмо спокойствие.

Отъ Пловдивъ за Ямболъ, гдѣто за мене се захващаше сжщинското пжтуване, ме кара на 18. Юни желѣзницата отъ $8^1/_2$ ч. заранъта до 6 ч. 11 м. вечерьта. При първата часть отъ пжтя, която ми бѣше вече позната, отъ четире години насамъ нѣщо повече бѣше земедѣлческото училище въ Садово, при Пловдивъ, първо въ цѣла България, а липсваше старотурския кервансарай въ Папазли, отъ къртение почти съвършенно унищоженъ. Хубавиятъ погледъ на Балкана и Срѣдна Гора задъ станцията Хаджи Елесъ се затваря. Желѣзничниятъ пжть лжкатуши по плодородна долина край низкитѣ брѣгове на Марица, чийто постъпененъ наклонъ се вижда отъ лѣ-

нивото въртение на воденичарскитѣ колела подъ първобитни язове отъ храсталакъ. При бавното вървение имаше доста свободно врѣме да разгледаме самата желѣзница. На локомотива стоятъ двама ориенталски огняри съ голѣми сламени шапки на главата, кондукторитѣ, повечето Ерменци и Гърци, викатъ по станциитѣ «фертигъ!», безъ да знаятъ какво собственно то означава, а до насъ въ тѣсното съсѣдно купе отъ втори класъ функционира пощата, т. е. румелийски чиновникъ въ калпакъ съ импровизирана маса между сѣдалищата и съ подвижна кутия съ прѣградки за писма на стѣната. По станциитѣ съ досадно дълги почивки гордо се надуватъ желѣзничнитѣ чиновници въ износени дрехи по французски крой, повечето Левантинци; «интелигенцията» на съсѣднитѣ градове дохажда при пристиганието на влака да узнае що ново има по свѣта и между врѣвата, въ която се слуша български, турски и гръцки, се движятъ Туркини въ бѣли яшмаци, които безъ стѣснение по пътя се показвахѫ отъ прозорцитѣ, и жени на испански Евреи, които се взаимно поздравяхѫ по кастилански съ титлата «дона.» За да не довѣряваме твърдѣ много на идиличната желѣзница, показваше ни случайниятъ съпѫтникъ, познатиятъ румелийски докторъ и политикъ, поправеното мостче прѣдъ станцията **Каяджикъ**, гдѣто се слиза за недалечния окрѫженъ градъ Хасково; не отколѣ то се съборило тъкмо подъ трена, въ който имало множество прѣдставители отъ румелийското събрание, но никой, каже, се не уби. По-голѣмо нещастие станѫло на 1878 г. прѣзъ руската окупация, когато паднѫлъ моста прѣзъ Арда при Одринъ.

Малко слѣдъ обѣдъ стигнѫхме на станцията Търново-Сейменъ, отъ гдѣто се отклонява линия на сѣверъ за Ямболъ, която първоначално трѣбвало да бѫде построена дори задъ Балкана до Шуменъ. Селото Сейменъ на лѣвия брѣгъ (1900 ж.) е центъръ на една околия отъ Старозагорски окрѫгъ. Станцията е слаба сграда, бюфетъ нѣма и всѣки обѣдва сиренето което си носи съ кромидъ или чесънъ въ своето купе. Като се прѣмѣстихме въ другъ тренъ, минѫхме Марица, която тукъ тече между високи склонове, по дългъ желѣзенъ мостъ и вървѣхме на горѣ край лѫкатушната и тиха Сазлийка (стр. 159). Безлѣсниятъ край съ вълнообразни върхове е много еднообразенъ. Въ него се добива алчия, при Сейменъ край рѣката Алчи-дере и въ околностьта на станцията Радне-Махлеси, отъ която се отива за Стара-Загора. Покрайнината полека лека се разхубавява. Множеството златокласи жита и дългитѣ редове хубави череши свѣдочѫтъ за богатството на Загорско

поле. По-нататъкъ при самата линия се показва градеца Нòва-Загора (тур. Ени-Заара, 3647 ж.)[2], голѣмо село съ глиненъ цвѣтъ и нѣколко малко бѣли кѫщички. Отъ тукъ линията завръща на изтокъ. Край сѣверната ѝ страна се протака низъкъ гребенъ отъ най-източна Срѣдна Гора. пъленъ съ малки кории. Още между двѣтѣ Загори той достига извѣстна височина, при всичко че задъ него прѣзъ една сѣдловина (СЗ отъ Н. Загора) се показва и Стара Планина (нѣгдѣ въ околностьта на Хаинбоазъ); по-нататъкъ обаче постоянно спада и остава низичъкъ гребенъ, който се издига надъ линията само около 100 метра. На десно стърчѫтъ цѣлъ редъ рътове, на единъ отъ които (Теке-баиръ) виждаме бѣла сграда на нѣкой ислямски молитвенъ домъ. Линията тукъ е полуразвалена; желѣзничната компания, казватъ, нищо не харчила за поправката и поддръжката на този клонъ. По станциитѣ релситѣ често съвършенно сѫ ръждясали, та се ронѭтъ подъ обущата. А по занемарената линия тренътъ бавно се движи надъ прогнилитѣ траверси и постоянно шуми между високата трѣва, пълна съ дивъ бъзъ, тънки та високи лугачки, зелени млѣчки и сини ралици. На едно мѣсто гологлавъ голѣмъ креталъ спокойно бѣ кацнѫлъ въ полето до линията и прѣдъ трена едвамъ едвамъ отлѣтѣ. Пощенски тренъ пѫтува по тази странична линия само три пѫти въ седмицата; нашиятъ отъ Нова Загора бѣше наполвинъ празденъ. Станцията Керменли (при шосето за Сливенъ) е само тѫжна осамотена колиба посрѣдъ полянитѣ. Най-послѣ близкитѣ склонове отъ десно изчезнѫхѫ и се отвори по-широкъ изгледъ: ето остритѣ профили на двата осамотени Монастирски върха, на югъ въ далечината проточенитѣ очъртания на продълговататата Сакаръ Планина а прѣдъ насъ бѣлиятъ Ямболъ съ тънки високи минарета, тъкмо подъ сивитѣ конуси на уединения Бакаджикъ. Градскиятъ кметъ г. Киро Икономовъ веднага отъ станцията любезно ме покани за свой гость и слѣдъ малко застигнѫ ни заходещето слънце при единъ новоизкопанъ античенъ надписъ на старитѣ турски гробища.

Ямболъ, центъръ на околия, сѣдалище на една дружина войска и становище на централна телеграфна станция на линията отъ Русчукъ за Цариградъ, е доста голѣмъ градъ, който брои 8463 жители (отъ които 789 Турци, 606 Евреи и 110 Цигани)[3].

---

[2] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 4401 ж. (П).

[3] Ямболъ на 1. Януари 1885 г. ималъ 10,771 жители: 8290 Българи, 1507 Турци, 1745 Евреи, 120 Гърци, 48 Цигани, 33 Ерменци. Изглежда, че Циганитѣ при туй румелийско прѣброяване на много мѣста се записвали като

Той е разположенъ отъ двѣтѣ страни на рѣка Тунджа въ плодородна низина (около 140 м. надъ морето); десниятъ брѣгъ е низъкъ а на мѣста и блатливъ, лѣвиятъ пъкъ високъ и сухъ. Изгледътъ се ограничава на източната страна съ живописния Бакаджикъ, който се състои отъ два гористи конуса отъ еруптивенъ произходъ. Голѣмиятъ Бакаджикъ надъ самия градъ има 150 метра височина. Малкиятъ или Войнишкиятъ Бакаджикъ югоизточно отъ него е малко по-низъкъ. На южната страна се издигатъ на една далечина отъ 30 километра подобни конуси на Монастирскитѣ върхове, които владѣѭтъ цѣлата тукашна панорама, като напомнятъ до нѣкждѣ съ своята осамотеность и форма Monti Euganei на Венециянската низина. На сѣверъ се вижда съвършенно близо низичкиятъ край на Срѣдна Гора, която за послѣденъ пѫть се издига въ остро, като нѣкой морски носъ, прѣрѣзанъ върхъ Таушанъ-тепе (тур. «заешки врѣхъ» 258 м.), въ единъ блатливъ завой на Тунджа, която около него отъ източна посока се обръща право на югъ. На десно отъ тукъ се синѣѭтъ низко на далечния хоризонтъ два кѫса отъ Стара Планина.

Стариятъ естественъ Ямболски акрополь е стоялъ на лѣвия брѣгъ въ рѣчняя завой, отъ три страни заобиколенъ съ вода. На скалистия му теренъ, около 130 крачки широкъ и 16 метра издигнѫтъ надъ рѣката, сега се издига единственната сграда, запустѣлата Софуларъ-джамия. Тя е угледна мохамеданска сграда съ стѣни отъ греди и камъне, които вѫтрѣ цѣли сж изписани съ арабески, съ подъ отъ тухлени шестоѫгълници и съ високо кубе; християнитѣ твърдѭтъ, че ужъ първоначално била черква св. София, на което обаче явно противоречи не само архитектурата ала и правилната посока на стѣнитѣ къмъ Мека. Край южната страна на джамията се забѣлѣзватъ огромни стари основи отъ голѣми дѣлани камъне, а по многобройнитѣ околни турски надгробни паметници и остатъци отъ издѣлани старинни орнаменти. На сѣверната страна рѣката съ своитѣ буйни жълтеникави вълни мие стръмнитѣ поли на скалата, когато на низкия западенъ хълбокъ се простиратъ долу подъ скалата и влажни овощни градини. Съ града този полуостровъ е съединенъ съ низъкъ ржкавъ, на който сега се намиратъ колибитѣ на Циганитѣ. При тѣхъ се познаватъ и основитѣ на стѣни отъ недѣланъ камъкъ и тухли, съ които града билъ първоначално

Турци, което при ценза въ княжеството не се позволяваше. Споредъ статистиката отъ 1893 г. въ града се оказали 13,588 ж., отъ които 10,528 Българи, 1558 Турци, 1011 Евреи, 247 Гърци, 118 Цигани и 101 „други езици“.

заграденъ отъ всички страни. Мѣстоположението въ рѣчния завой и осамотената, отъ далече видима бѣла джамия на пръвъ погледъ напомнятъ, разбира се въ по-малъкъ размѣръ, на Търновския Царевецъ.

Около това пусто градище се простира въ полукръгъ отъ рѣката до рѣката сѫщинскиятъ градъ, по-напрѣдъ заселенъ повечето отъ Турци, съ нѣколко сгради отъ по-старо османско врѣме.

Мене най-много ме интересуваше безестена, единственниятъ, който видѣхъ още цѣлъ, неразваленъ. Той е висока продлъговата сграда, съ стѣни по типическия начинъ на старотурскитѣ сгради съ обли камъне въ четверожгълни тухлени рамки и съ четире кубета, чийто оловенъ покривъ не много отколѣ е билъ замѣстенъ съ керамиди. Вѫтрѣшностьта, въ която водѭтъ четире голѣми врати съ желѣзни крила, е снабдена съ 10 прозореца, прѣмрѣжени съ желѣзни решетки. Дукяни имало отъ вънъ и отъ вѫтрѣ. Отъ вънъ били наредени край всѣка отъ по-дългитѣ страни 12 сводови дукяна; въ вѫтрѣшностьта, 8 метра висока, 50 крачки дълга и 12 широка, подъ сводове, по които сѫ изписани жълти цвѣтове съ сини листа, се помѣщавали въ два реда 32 търговци, чиито мѣста се дѣлили съ дървени прѣгради. Безестенътъ билъ вакуфъ, задушбина на нѣкой си Али паша; незначителния годишенъ данъкъ (по 55 пари годишно за дукянъ) всѣкога приблизително 20 години наредъ дохождалъ да събира единъ вакуфски управитель отъ Цариградъ. Този масивенъ огнеотпоренъ безестенъ е поучителна илюстрация на писменнитѣ извѣстия за отколѣшната цъвтеща търговия въ славнитѣ врѣмена на османското царство. Въ послѣдната руска война Турцитѣ на отстѫпвание запалили безестена, напълненъ съ провизии, но безъ успѣхъ, тъй като само малко е окаденъ. Сега въ него се намира складъ на болницата и войската.

За голѣмата Ески-джамиси Българитѣ твърдѭтъ, че ужъ първоначално била християнска черква; прѣзъ руската окупация тя дѣйствително била обърнѫта въ черква, но първиятъ румелийски губернаторъ Богориди заповѣдалъ да се повърне на мохамеданитѣ. Вѫтрѣ обаче азъ не забѣлѣзахъ никакви дири отъ християнски градежъ. На двора неотколѣ билъ намѣренъ барелиевъ съ тракийски яздачъ, съ щитъ въ рѫката; при всичко че нѣма ламя подъ себе си, билъ прогласенъ за св. Георги и поставенъ въ една черква. Отъ останѫлитѣ сгради заслужватъ да се споменѫтъ развалинитѣ на два хамама при рѣката и подземния водопроводъ отъ изтокъ, който се разклонява изъ града отъ старинния таксимъ

(резервоаръ), който изглежда като четвероѫгълна каменна кула безъ прозорци и врата.

Срѣщу този градъ съ повечето османски изгледъ се простира на низкия десенъ брѣгъ на Тунджа по-пространна и по-населена махала Кàргона, пълна съ градини съ високи дървета и населена само отъ Българи, които въ неѭ иматъ и своитѣ училища (съ 19 учители и учителки и около 1000 ученици) и двѣ нови черкви. При градението на по-голѣми здания, главно черкви, тукъ обикновенно работѭтъ зидари отъ Трѣвна и каменари отъ Одринъ. Въ главната черква има надписъ за нейното прѣправяние на 1835 г., веднѫжъ гръцки, втори пѫтъ български съ гръцки букви[4]. И надписитѣ по гробоветѣ въ черковния калдаръмъ отъ края на 18. столѣтие свидѣтелствуватъ за еленизъма, който господствувалъ въ града въ училищата чакъ до 1847 г. На други надгробни камъне се виждатъ само фигури, които изобразяватъ занятието на починѫлитѣ: свѣщи, гергефъ за женски шефъ и т. н. На едно мѣсто въ Каргона се показватъ при рѣката полузалѣти основи на нѣкой турски сарай.

Прѣзъ Тунджа водѭтъ два моста, и двата дървени на каменни стълпове — стара работа. Хамамкьопрюсю къмъ станцията на шосето за Сливенъ лежи още на всички шесть стълпа; на нѣкои камъне сѫ издълбани змии, което ще има навѣрно нѣкой митологиченъ произходъ. Вториятъ мостъ, който води за Каргона, е 72 метра дългъ и сега стои само на два стари стълпа; другитѣ сѫ замѣстени съ дървени подпори.

Освѣнъ споменѫтото градище въ рѣчния завой въ Ямболъ се намиратъ и други различни старини Въ града на лѣвия брѣгъ често при копание се намиратъ дебели основни зидове отъ голѣми четвъртити камъне (както въ Кюстендилъ), или тухлени сводове, подобни на Софийскитѣ (въ единъ до безестена самъ влѣзохъ), части отъ старъ калдаръмъ и особенно монети отъ античната епоха (особенно, казватъ, отъ Филипа Македонски) дори до най-новитѣ врѣмена (видѣхъ на пр. доларъ на Маурицпя, курфирстъ саксонски отъ 1547 г.). На източния край на града се търкалятъ дебели гладки гранитови и мраморни стълпове. По турскитѣ гроби-

---

[4] Той е единственниятъ такъвъ надписъ, който съмъ виждалъ въ българскитѣ покрайнини. Поради голѣмата прилика на главнитѣ гръцки и кирилски букви разликата личи само при чисто славянскитѣ звукове (начало: **ПОДНО-ВИ СА ХРАМА ТОИζИ НА СФІАТИ ВЕЛИКОМȣТζЕНИКА** и т. н.; понататъкъ напр. **ТАРГОФТζИ, МПОЕТζИ** (бояджии).

ща на сѣвероизточната страна лежѫтъ много старинни дѣлани камъне Два отъ тѣхъ иматъ надгробни гръцки надписи отъ врѣмето на римскитѣ царье.

Въ Ямболската покрайнина се пада единъ отъ най-старинниттѣ градове на стара Тракия, македонската и римска Кабиле. Въ нея краль Филипъ II., баща на Александра Велики, около 342 г. прѣдъ Хр. основалъ македонска колония, безъ съмнѣние на мѣстото на нѣкое старо тракийско градище. Между колониститѣ имало и прѣстѫпници, заселени може би за работа въ минитѣ. Най-старо свѣдѣние за това селище имаме въ съврѣменната Демостенова рѣчь за Херсонскитѣ работи. По-кьснитѣ гръцки извѣстия поставятъ Кабиле опрѣдѣлено къмъ рѣката Тонзусъ въ срѣдата на Тракия, близо до границата на могѫщето племе Асти, чиито жилища се простирали отъ Пиринтъ на Пропонтида дори до Аполония (Созопоаь) и слѣдователно е обхващала цѣлата почти планинска верига на Странджа. Между крѣпоститѣ, които прѣвзелъ М. Lucullus (на 72 г. прѣди Хр.) въ похода противъ Тракитѣ и черноморскитѣ Гърци, изрично се споменува и Кабиле. Града и прѣзъ римското владичество не изгубилъ своето значение и се споменува въ пѫтописитѣ и географичнитѣ съчинения дори до 4. столѣтие. На черковния съборъ въ Сердика присѫтствувалъ и Северусъ, епископъ на Кабиле. Послѣденъ пѫть Кабиле се споменува въ описанието на сѫдбоносното готско нахлуване на 378 г. у съврѣменния Аммияна Марцелина. Изглежда, че туй нахлуване турнѫло край на разцвѣта на това македонско селище; поне у съврѣменницитѣ на царя Юстинияна, у Прокопия и Хиероклесъ, както и въ запазенитѣ списъци на епископскитѣ сѣдалища нейното име вече се не срѣща[5]. Само въ похвалната поема на Мануила

[5] Кабиле: Филипъ II. сега прѣвзима и урежда въ Тракия между други градове и Καβύλην, Demosthenes or. de Chers. § 44. Καλύβη (sic), πόλις Θρᾴκης, ἄποικος Μακεδόνων, Stephanus Byz. Харпократионъ поставя Кабиле споредъ Теопомпа и Анаксимена πρὸς τῷ Τάξῳ ποταμῷ (чети Τόνζῳ споредъ Tafel, Const. Porph. de thematibus p. XXVIIa) κατὰ μέσον τῆς Θρᾴκης. Споредъ Полибия 13, 10, 7 лежала οὐ πόρρω τῆς τῶν Ἀστῶν χώρας. Споредъ Страбона 7 p. 320 надъ Византионъ живѣли Аститѣ, у които билъ разположенъ πόλις Καλύβη (sic), Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου τοὺς πονηροτάτους ἐνταῦθα ἱδρύσαντος. Lucullus „Cabylen cepit," между Ускудама (покъсния Одринъ) и Аполония, Eutorpius 6, 10. У Плиния, Nat. hist. 4, 40 се споменува тракийското племе Carbiletae, чието име обаче (споредъ Tomaschek, Oest. Gymnasialzeitschrift 1867, 702) не трѣбва да се бърка съ Cabyletae. Птоломей 3, 11 поставя Кабиле до Тонзусъ и Арзусъ, съ мѣстоположения донѣкждѣ побъркани. Gams, Series episcoporum (Ratisbonae 1873) p. 434 смѣсилъ Кабиле съ Габала въ Сирия. Готитѣ „prope Cabylen," Ammianus 31, 11, 5

Фила за полководеца Главàсъ срѣщаме града Τούντζης πόλις, градъ при Тунджа, който може би е лежалъ на мѣстото на римската Кабиле.

За мѣстоположението на Кабиле най-сигурно може да се сѫди отъ римскитѣ описания на шосетата. Града е лежалъ на мѣстото, гдѣто шосето, идейки отъ Анхиало, се дѣлило на двѣ посоки, къмъ Адрианополь и Филипополь. Разстоянието отбѣлѣзано въ Пеутингеровитѣ плочи отъ тукъ до Берое (52 римски мили) добрѣ би прилѣгало и за Ямболъ. Обаче разстоянието на Кабиле отъ Адрианополь ни насочва къмъ мѣстоположение донѣкѫдѣ по-сѣверно, тъй като споредъ «itinerarium Antonini» то е възлизало на 79 римски мили, когато отъ Одринъ до днешния Ямболъ най-много може да има 68 такива мили [6]. Кабиле споредъ туй е лежала между сегашния Ямболъ и подножието на Хемусъ. Тъкмо тамъ се намира прѣкрасна позиция на послѣдния край на Срѣдна Гора, на горѣ споменѫтия «заешки връхъ» Таушанъ-тепé, около 9 километра отъ Ямболъ. Уединениятъ конусъ, отъ далече отъ всѣкѫдѣ видимъ, съ изгледъ на Балкана, Бакаджикъ, Странджа, Монастирскитѣ върхове и Сакаръ-Планина, лежи тъкмо въ завоя на Тунджа, която около него въ правъ ѫгълъ отъ източна посока се обръща на югъ, като се разлива при това прѣзъ многобройни странични рѫкави въ пространни мочурлаци. На самия върхъ се намиратъ остатъци отъ пространна крѣпость между многобройни могили. Крѣпостьта впрочемъ е сѫществувала дори до османско врѣме. Въ крѣпостьта Таушанли близо до Ямболъ е квартирувалъ султанъ Мурадъ I. въ похода на неговия воевода Али въ България на 1388 г. а сѫщо и тамъ получилъ отъ него извѣстието за побѣдитѣ надъ царя Шишмана, който тогава билъ принуденъ да признае турския суверенитетъ [7]. Турцитѣ прѣнели името отъ Мала Азия, гдѣто и до сега се намира на сѣверозападъ отъ Кутахия градъ Таушанли, въ старо врѣме по-прочутъ отколкото сега [8]. На южната страна на върха лежало до неотколѣ село Ковелъ, запустѣло отъ войната на 1829 г., но на картитѣ, направени отъ по-старата руска карта, още не е на всѣкѫдѣ отбѣлѣзано; неговото име, което е въ свръзка, разбира се, съ българското название на трѣвата Stipa pennata

---

6 „A Cabile per compendium Hadrianopolim usque LXXVIIII sic: Orudisza ad Burgum XXX. In medio XXV. Hadrianopoli XXIIII.“ Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum edd. Parthey et Pinder (Berolini 1848) p. 77.

7 Leunclavius, Historiae musulmanae Turcorum etc. (Frankfurt 1591) p. 276 споредъ турскитѣ хроники: (Sultanus) „quum ad aliquid tempus in urbe Iamboli substitisset, ex eo loco discedens, ad arcem Tausonlu nominatam se contulerat“ etc. Hammer, Gesch. d. osm. Reiches I² 174 пише Tausli.

8 Tawschanli у Hammer I² 159; срв. Tauschanlubasar ib. 530.

(стр. 96), като че напомня още на старата Кабиле или споредъ по-късния гръцки изговоръ Кавили.

Остатъцитѣ отъ градището на темето на Таушанъ-тепé описа Чехътъ господинъ Херменегилдъ Шкорпилъ, който като учитель въ Сливенската реална гимназия ималъ добъръ случай да разгледа всички околни покрайнини. Тамъ по лозята и нивята има развалини, които покриватъ около два квадратни километра, съ остатъци отъ четвероѫгълна кула и дири отъ стѣни, кѫсове отъ трицвѣтна мозаика, очукани барелиефи (на единъ лице съ лѫкъ въ рѫката), стълпове, архитрави, водопроводъ съ глинени трѫби, които излизатъ отъ една голѣма щерна, иззидана съ тухли и отъ горѣ покрита съ каменни плочи и т. н. Сума градеженъ материялъ е откаранъ отъ градището въ смѣсеното село Таушанъ-тепé на югоизточнитѣ поли и въ Ямболъ. До градището стърчѫтъ около 14 могили; въ една отъ тѣхъ селянитѣ прѣди години намѣрили, казватъ, бронзова кола [9].

Къмъ землището на Кабиле принадлежали още и нѣкои крѣпости въ околностьта. По върховетѣ на Голѣмия Бакаджикъ се намирали остатъци отъ двѣ градища (у населението тѣхнитѣ основи се наричатъ «монастирь») а по сѣвернитѣ имъ поли при село Търново части отъ старъ калдаръменъ друмъ, безъ съмнѣние остатъци отъ римския пѫть отъ Пловдивъ прѣзъ Кабиле за Анхиало, отбѣлѣзанъ въ Пеутингеровитѣ плочи [10]. Около 20 километра на югозападъ отъ града на една осамотена височина въ Ямболско поле на югъ отъ селото Бояджикъ, унищожено отъ Турцитѣ прѣзъ българското възстание на 1876 г., лежи пространно градище, въ което до черковището на св. Георги били изкопани, казватъ, железни стрѣли, часть отъ буздоганъ и релиефъ съ конникъ копиеносецъ. Г. Шкорпилъ открилъ въ околностьта на Ямболъ на три мѣста и дири отъ староврѣменно рударство. На сѣдловината между двата Бакаджика, при върха Малтепé (тур. имотенъ връхъ), се намиратъ около селата Тюркменъ и Нова Махала единични зрънца и 15 сантиметра дебели жилки галенитъ съ дълбоки рупи, ала при туй никакви слѣди отъ пещи за топение на добиваното

---

9 Вл. и Кар. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки върху археологическитѣ и историческитѣ изслѣдования въ Тракия. Пловдивъ 1885 стр. 33, 84. Авторитѣ поставятъ Кабиле (стр. 37) чакъ къмъ селото Бейкьои, около 20 км. на югъ отъ Ямболъ, което никакъ се несхожда съ разстоянието на Кабиле отъ Адрианополь и отъ Берое, отбѣлѣзано въ старня римски пѫтописъ на Антонина, чийто текстъ вѣроятно не имъ е познатъ.

10 За този калдаръмъ споменува и Шкорпилъ все тамъ на стр. 47 брой 31.

олово и сребро. Дири отъ старо добивание на мѣдь съ рупи се намѣрили на западъ отъ Бояджишкото градище, при селото Куемджи, и остатъци отъ желѣзни рудници на сѣвернитѣ поли на Голѣмо-Монастирския врѣхъ, съ петь руни по 5 метра дълбоки[11]. За врѣмето, когато по тѣзи мѣста били експлоатирани рудницитѣ, околното население нищо не помни.

Сегашниятъ Ямболъ се появява тепърва въ срѣднитѣ вѣкове, въ 11—14. столѣтие, кагато у византийскитѣ списатели често се споменува като Да̀мполисъ или Диа̀мполисъ[12]. Пахимересъ го пише Hyámpolis, като му се е въртѣлъ вѣроятно въ ума градътъ съ сѫщото име въ еленска Фокида, който се споменува въ Илиядата (B 521); сѫщиятъ му дава епитета «много хубава крѣпость» (φρούριον κάλλιστον). Тогава тази крѣпость заедно съ своя градъ (нарича се и πόλις и φρούριο) била главна на пѫтя отъ Адрианополь за тѣснинитѣ на Хемската Сидера. Въ врѣмето на Комненскитѣ царье често става за него дума прѣзъ войнитѣ съ заддунавскитѣ номади. Споменува се сѫщо и въ похвалната поема на Мануила Фила за полководеца Глава̀съ. Прѣзъ царуванието на българскитѣ царье въ 14. столѣтие, въ врѣмето на Свѧтслава, на Михаила Шишмановецъ и на Александра, Диамполь не веднѫжъ се споменува като български градъ на самата граница[13]. Българската форма на това срѣдовѣковно име сигурно незнаемъ. Изглежда, че се е казвало Дѫбилино или по сръбски Дубулино. Първата форма се срѣща въ надписа отъ 1357 г., отъ врѣмето на българския царь Иванъ Александъръ на стълпа, който неотколѣ е билъ намѣренъ въ турскитѣ гробища при Ямболъ;[14] втората се споменува около 1409 г. у Константина Философа като име на забѣлѣжителенъ градъ по пѫтя отъ Влахия за Адрианополь[15].

---

[11] Херм. Шкорпилъ, Природни богатства въ цѣлокупна България, Пловдивъ 1884 стр. 44, 64, 71, 92. Нѣкои бѣлѣжки стр. 46, 47.

[12] Името Диамполисъ сочило би къмъ по-старния тракийски градъ Диосполисъ (Kiepert въ регистера на своя Atlas antiquus бѣлѣжи „Cabyle, postea Diospolis, Yamboli"), който се споменува въ 6. столѣтие (Hierocles ed. Parthey p. 5, Notitiae episcopatuum ib. 72, 160, 195, Theophanes ed. Boor 1, 177). Ала този градъ е лежалъ въ сѫщинската provincia Thracia споредъ Диоклетияновото раздѣление и е принадлежалъ подъ Пловдивъ, когато Ямболския край по това врѣме е принадлежалъ навѣрно къмъ provincia Haemimontis (съ столица въ Адрианополь), която споредъ Хиероклесъ съдържала и Девелтъ и Анхиало.

[13] Kedrenos 2, 596. Anna Komnena ed. Reifferscheid 1, 229, 244. 2, 63. Pachymeres 2, 558. Kantakuzenos 1, 294, 324, 431, 463.

[14] Стълпътъ съ българския надписъ отъ 6865 г. Изобразенъ въ Пер. Спис. кн. 21 и 22 (1887) стр. 524.

[15] Султанъ Муса потеглилъ отъ Влахия (1409) за Адрианополь и по пѫтя плѣнилъ Саража-баша „въ мѣстѣ нѣкоемъ Дубулинѣ." Гласник 28, 412 или 42, 293.

Ямболъ изрично се споменува между градоветѣ, прѣвзети отъ Турцитѣ прѣзъ тѣхнитѣ първи завоевания въ Европа[16]. По-късно се прочулъ като сѣдалище на многобройни бейове а особенно като врѣменна резиденция на нѣкои князье отъ царствуващия родъ на Кримскитѣ ханове. Отъ османскитѣ владѣтели често въ него е прѣбивавалъ страстниятъ ловецъ Мохамедъ IV. (1648—1687), когато въ покрайнинитѣ отъ Одринъ дори до Балкана и до морето е устроявалъ голѣми ловидби (стр. 462). Подъ името «Авджи-Мохамедъ султанъ» той и до днесь се помни отъ Турцитѣ въ тукашнитѣ покрайнини. Освѣнъ Турци въ Ямболъ живѣли и Българи; жителитѣ на махалата Каргона и на селото Войникъ (подъ М. Бакаджикъ) имали права и повинности на «войницитѣ». Разказахме по-горѣ, че и Панагюрскитѣ «войници» по произходъ сѫ били отъ Ямболъ (стр. 347). Хаджи Калфа въ 17. вѣкъ описва Ямболъ доста нагледно съ 5 джамии, 2 бани, мостове, градини, махали задъ рѣката и възхвалява тукашнитѣ прочути кебета. Той изрично споменува, че града въ негово врѣме нѣмалъ нѣкогашнитѣ свои стѣни. Въ това врѣме Ямболъ се славилъ съ своитѣ овощия, главно сливи, и снабдявалъ султанскитѣ сараи съ «сорбети»[17]. Въ войната на 1829 г. генералъ Шереметѣвъ пристигнѫлъ съ конница отъ Айдосъ въ Ямболъ, застигнѫлъ тукъ голѣми турски сили, които отстѫпвали отъ Шуменъ, ала подиръ малъкъ вечеренъ бой обсадилъ града на зараньта; Турцитѣ между туй прѣзъ нощьта избѣгали, като оставили голѣми припаси. На 1877 г. Турцитѣ изсѣкли лозята и градинитѣ на сѣвероизточната страна за да се неприближѫтъ Руситѣ отъ тази страна незабѣлѣзано къмъ града, както на 1829 г. Когато слѣдъ това руската войска обсадила Стара Загора и напрѣдвала къмъ Сливенъ, Ямболскитѣ мохамедани прѣзъ планини и долини избѣгали, ала слѣдъ биткитѣ при двѣтѣ Загори скоро се пакъ върнѫли. Християнитѣ, които между това били обрали джамиитѣ съ келимитѣ и свѣщницитѣ, прѣди завръщанието на Турцитѣ всичко на бързо пакъ окачили и прострѣли по мѣстата имъ; само косъмътъ отъ брадата на пророка (сакàл-и-шерифъ), пазенъ като голѣма светиня въ една малка кутийка у една джамия, не се намѣрилъ вече. Неговото изчезвание мнозина тогава турило въ опасность за живота. По-виднитѣ граждани отъ

16 Luccari, Annali di Rausa p. 64 (Boruigrad и Jambol). Leunclavius. Hist. musulm Turc. p. 278, 470 Hammer, Gesch. des Osm Reiches I² 154.

17 Hadži Chalfa, Rumeli und Bosna стр. 53. За овощията Marsigli, Stato militare p. 56. Споредъ Hammer, Osm. Staatsverfassung 1, 196 въ 16. столѣтие имало въ Ямболъ царски сарай и всѣки петъкъ пазарь.

тукъ и отъ околнитѣ градове, главно отъ Сливенъ, между тѣхъ и старци въ прѣклонна възрасть, били интернирани въ Болу́ въ Анадолия (стариятъ Витински Клаудиополисъ) и тепърва слѣдъ войната пустнжти.

Ямболъ съ своята плодородна околность има още бждяще; населението иска прѣди всичко желѣзнично споение съ Черно море, тъй като транспортнитѣ тарифи по желѣзницата чакъ до Дедеагачъ при устието на Марица сж толкова високи, че допущатъ конкуренция на търговията съ биволски кола по шосето до по-близкия Бургасъ.

Особенни сж етнографическитѣ отношения не само на Ямболската околность, но изобщо на цѣлото пространство край Черно море отъ Дунава дори до самия Цариградъ. Населението тукъ много се промѣняло, отъ паданието на българското и византийското царства дори до день днешенъ. Повтарянитѣ тѣзи промѣни, освѣнъ запустяванието на много краища, сж имали единъ резултатъ, много чувствителенъ при историческитѣ изучвания — изчезванието на срѣдовѣковнитѣ географически названия и на старитѣ прѣдания, които сж били свързани съ единични мѣстности. Стари жители въ цѣлия този край сж собственно само българскитѣ планинци въ Шуменско, Котленско, Сливенско, въ нѣколко само по-източни долини (напр. около Гулица, Ченге, Вресово и около Русокастро), както и жителитѣ на крайморската часть на Странджа; слѣдъ това Гърцитѣ въ старитѣ понтически градове и най-послѣ тъй нареченитѣ Гагаузи по крайбрѣжието отъ Варна на сѣверъ, т. е. християни, които говорятъ турски, безъ съмнѣние потомци на Куманитѣ, заселени и покръстени въ 13. столѣтие въ България. Въ всички останжли мѣста прѣзъ послѣднитѣ петстотинъ години сж ставали чести или ненадани прѣселения на народитѣ, при които най-чудното обстоятелство е това, че се прѣселяло съ явна леснота не номадното население, ами земедѣлческото. Това промѣняние на жилищата заедно съ неговитѣ народописни резултати и до сега е малко познато въ научната литература. За неговото прослѣдяване въ по-старитѣ епохи главно прѣчи липсата на писменни извѣстия.

Покрайнинитѣ край старитѣ византийско-български граници, заградени отъ една страна съ плодороднитѣ хълбоци на Срѣдна Гора и Балкана, за чието богатство споменува Villehardouin въ разказа за французскитѣ нападения срѣщу Българитѣ, отъ друга съ населената долина на Марица заедно съ заможния Одрински край, който въ византийско врѣме всѣкога билъ пъленъ съ цъвтещи градове,

прѣзъ турското завоевание по-голѣмата часть били пусти, главно вслѣдствие седемстотингодишнитѣ войни между Българи и Византийци. За края между Ямболъ и Одринъ имаме изрично свидѣтелство въ житописа на Григория Синаита отъ 14. столѣтие. Въ тѣзи пустини, отъ които съ паданието на старитѣ царства веднага било отстранено злото отъ постояннитѣ погранични войни, се заселили Турци. Не само въ Пазарджишко, Пловдивско и Загорско (стр. 144), ами и около Ямболъ, Карнобадъ, Бургасъ и отъ тукъ на югъ къмъ Одринъ днесь имената на потоцитѣ, планинитѣ, селата, полетата, пасбищата и т. н. по-голѣмата часть сѫ чисто турски, при всичко че въ наше врѣме въ сѫщитѣ мѣста между Българи или Гърци сѫ прьснѫти вече само малки остатъци Турци. Турскитѣ имена на селата показватъ, че много отъ тѣхъ сѫ произлѣзли отъ чифлици, тъй като много често сѫ произведени отъ лични имена или названия на различни чинове отъ по-старата турска администрация.[18] Споменѫхме (стр. 145), че споредъ Пловдивския попъ Константинъ въ Пловдивската епархия още прѣди 70 години на брой Турцитѣ съставлявали болшинство; въ Одринскитѣ покрайнини тѣхното надмощие било още по-значително. Обаче и тукъ османскитѣ селища не се задържали и християнскиятъ елементъ полека лека пакъ придобилъ надмощие. Тази промѣна ставала постъпенно, съ измиранието на Османлиитѣ, върху които е лежало цѣлото брѣме на военната служба, и съ заселванието на християнски земедѣлци по турскитѣ чифлици, по спахилъцитѣ, вакуфитѣ и други имоти. Единъ очевиденъ примѣръ на такава колонизация имаме въ турскитѣ грамоти на чисто българското село Вакуфъ въ Каваклийско, споредъ които тамошното землище било първоначално ислямски черковенъ имотъ, въ което къмъ края на 16. столѣтие била заселена рая съ права и повинности на «дербенджии» (пазители на проходитѣ). Споредъ нарѣчието може да се прослѣди отъ кѫдѣ сѫ дохаждали тѣзи български колонисти. И тукъ слизали отъ планинитѣ, до нѣкѫдѣ отъ Срѣдна Гора и Стара Планина, до нѣкѫдѣ отъ Родопитѣ. Съ туй си обяснява и разпространението на «рупското» нарѣчие отъ Родопитѣ прѣзъ Марица къмъ Черно море чакъ до Бургашко.

---

[18] Напр. въ Ямболско Гедикли („гедьокли" се наричали тѣзи чиновнически дивански класове, които намѣсто плата били възнаграждавани отъ дохода на леннитѣ имоти, т. е. секретари, мутеферици и чауши, Hammer, osm. Staatsverfassung 2, 55 и др.), Ханово, Кадикьои, Хасбеглии, въ Къзълъ-Агашко Бейкьои, Пашакьои и т. н. Отъ народописенъ произходъ сѫ имената на селата Арнауткьои (сега бълг.), Тюркменли (смѣс.), Османли (бълг.) въ Ямболско. Отъ лични имена сѫ напр. Даудбегли (бълг.), Енибегли въ Казълагашко, Ибрахимли (бълг.) въ Каваклийско и т. н.

Тѣзи промѣни не били ограничени само въ равнината на стара Тракия. На сѣверъ отъ Балкана навѣрно едноврѣменно станжли подобни прѣврати, само че тъкмо наопакъ. Когато на югъ Турцитѣ въ близки намъ врѣмена отстжпили, като оставили подиръ себе си само множество мѣстни имена, на сѣверъ Българитѣ въ послѣднитѣ столѣтия останжли въ малцинство. Крайдунавскитѣ и черноморскитѣ покрайнини отъ рѣка Янтра до Варна още къмъ края на 16. столѣтие имали прѣобладащо християнско население, но отъ това врѣме били наводнени отъ силна турска колонизация въ такъвъ размѣръ, че българскиятъ елементъ билъ съвършенно измѣстенъ отъ нѣкои покрайнини (напр. отъ Османпазарско). Кога и какъ е станжла тази промѣна, не е още обяснено. Изглежда, че е станжла полека лека и то, както още ще обяснимъ когато му дойде мѣстото, съ съдѣйствието на разни обстоятелства.

Най-голѣмитѣ прѣврати били причинени отъ рускитѣ войни. Вече походитѣ въ врѣмето на царица Екатерина II. (1768—1774), както и походитѣ на 1806—1812 г. оставили въ Крайдунавско трайни послѣдъци и разбъркали особенно народописния съставъ на Добруджа и Бесарабия. Войната на 1829 г. пъкъ станжла причина за цѣло прѣселение на народитѣ. Отъ Одринско, Ямболско, Сливенско, Бургашко и Провадийско при заминаванието наРуситѣ се задигнжли хиляди български семейства и потеглили за Заддунавско на румънска и руска територия. Въ Бесарабия тогава дошли, казватъ, 3900 семейства, споредъ други 25,000 души. Между названията на българскитѣ села въ Бесарабия и до днесь се повтарятъ многобройни имена на задбалкански села.[19] Ала на мнозина отъ емигрантитѣ не се аресало въ Бесарабия. Въ трийсетитѣ години настанжло обратно прѣселение. Обаче голѣмо множество отъ тѣзи, които се завръщали, не стигнжли у тѣхъ си въ Тракия, ами се заселили въ пуститѣ отъ войната села на сѣверъ отъ Балкана. По тозъ начинъ въ Варненско и Провадийско голѣма часть отъ сегашното българско населенне е въ второ или трето поколение отъ Ямболско.

Отъ 1829—1877 г. станжли още и други постъпенни промѣни. На сѣверъ отъ Балкана почнжли да слизатъ въ равнинитѣ на Добруджа отъ Провадия дори до Тулча Котленски планинци, които

[19] Въ Бесарабия се намиратъ напр. села Вайсалъ (село съ сжщото име въ Одринско), Ескиполосъ, Девлетъ Агачъ (отъ Кръкклисийско), Делджилеръ (отъ Каваклийско), Пандаклия, Дюлменъ, Чьомлеккьои (отъ Ямболско), Тропокло, Бургуджикъ, Твърдица (отъ Сливенско) и т. н.

отначало тамъ само лѣтно врѣме пасли своитѣ стада, ала по-послѣ останжли за винаги. Отъ друга страна емиграция отъ земедѣлци отъ Загорско и Чирпанско отивала на изтокъ въ Каваклийско, въ Ямболско, въ околностьта на Факия, въ Бургашко, главно около 1860 г.[20] Освѣнъ това отъ Кърджалийско врѣме дори до послѣдната война се разпространявали български селища по равнинитѣ на долна Тракия дори близо до Родосто, Деркосъ и до самия Цариградъ.[21] Заселванието на Черкези (1864 слд.) е било само прѣходенъ епизодъ; сега сж съвършенно изчезнжли (стр. 34). Нови промѣни, както вече по-често се споменувà (стр. 152, 175), докарала войната прѣзъ 1877—78 г. При заминаванието на рускитѣ войски отъ Одринско дигнжла се отъ тамъ нова българска емиграция. Прѣселенци отъ долна Марица се прѣселили въ Румелия, отъ самия Одринъ и отъ Кръкклисийско въ Варненско. Сжщеврѣменно и до тазъ минута се изселватъ Турци отъ България и отъ Румелия въ околностьта на Цариградъ и въ Мала Азия а заедно съ него става, разбира се, полека лека и ново размѣстване на българското население по нѣкогашнитѣ османски села.

Отъ Ямболъ направихъ една екскурзия на конь по долината на Тунджа на югъ, въ двѣтѣ погранични околии Късълъ-Агашка и Каваклийска. Пжтувахъ свободно безъ всѣкакъвъ багажъ, освѣнъ горна дреха, съпровожданъ отъ единъ коненъ румелийски стражарь, на хубавъ конь, който любезно ми зае архиерейскиятъ намѣстникъ въ Ямболъ. Прѣзъ тукъ не минава никакво шосе и полскитѣ пжтища въ малко заселения край тъй често се дѣлжтъ и кръстосватъ, че телеграфнитѣ стълпове, които водятъ право прѣзъ гори и ливади, понѣкога сж единствената гаранция да се незабъркашъ. На 19. Юни въ 2 ч. подиръ обѣдъ тръгнжхме за Късълъ-Агачъ (35 килом.). Задъ самия Ямболъ настжпватъ на много часа пжть еднообразни пасбища, по които прѣобладатъ гжсталаци отъ високи козашки тръние. На десно тече Тунджа въ отворена долина, пълна съ малки кории,

---

20 Напр. Курмушлии въ Каваклийско, Войникъ въ Ямболско, Дракà въ Факийско, по-голѣмата часть отъ Бургашкитѣ села сж населени съ хора отъ Ст. Загора.

21 По-старитѣ съчинения не споменуватъ Българи между Кръкклисе и Цариградъ. Напр. Бошковичъ на 1762 г. като първо бълг. село споменува Канара и Коджа-Тарлà при Скопелосъ; капитанъ Духамелъ въ военното описание на пжтищата отъ Свищовъ за Цариградъ (Петербургъ 1827) казва, че землището на Българитѣ се свършва прѣдъ гръцкото село Ескиполосъ (при Кръкклисе) и че по-нататъкъ сж само Гърци и Турци. — Шоповъ, Българитѣ подъ стѣнитѣ на Цариградъ, Пер. Спис. кн. 21 и 22 стр. 486, обяснява, че Българитѣ около Чаталджа и Чорла се прѣселили въ Кърджалийско врѣме отъ Чирпанско, Калоферско и т. н.

съ дири отъ ужасни периодични наводнения. Не многобройнитѣ селища, съ население повечето смѣсено, турско и българско, сѫ наредени далеко отъ пѫтя повечето край склоноветѣ къмъ рѣчището. Срѣщаме само млади Турци въ бѣли чалми съ коса на рамото, които ни мѣрѭтъ съ погледъ пъленъ съ непривѣтлива недовѣрчивость, нѣколко селски кола съ черно забулени кадъни и нѣколко Българи съ калпаци, които съпровождахѫ колата съ голѣмъ дървенъ котелъ за варение ракия. При пустотата на най-близката околность погледътъ на пѫтника прѣдпочита да се устреми на живописнитѣ силуети на вулканическитѣ планини, които изкачатъ татъкъ на хоризонта като уединени острови: на лѣво не много далечниятъ (2—3 ч.) Бакаджикъ и на десно Монастирскитѣ върхове, задъ които все по-ясно и по-ясно се подава далечниятъ гребенъ на Сакаръ Планина. На 4 ч. забѣлѣзахме на срѣщния брѣгъ на Тунджа селото Фундукли (тур. фундукъ лѣщникъ), което Българитѣ изговарятъ Пандакли. Сѫщеврѣменно минѫхме по пѫтя си нѣмия паметникъ отъ старо врѣме, за който отдавна вече бѣхъ слушалъ изъ България, особенно отъ г. Славейкова и отъ Старозагорски приятели, и който ни бѣше описванъ като цѣло чудо на свѣта. Съ своитѣ огромни размѣри и съ своята загадъчность наистина прави особенно впечатление. Отъ издънкитѣ на Бакаджикъ се спуща къмъ Тунджа право отъ сѣвероизтокъ на югозападъ старъ окопъ, който въ първитѣ минути напомня на запустѣлъ желѣзниченъ насипъ. Насипътъ, покритъ съ висока трѣва, е около единъ човѣшки ръстъ високъ и се намира на сѣверната страна; край южния му хълбокъ върви окопътъ, пъленъ съ гѫстъ храсталакъ, петь крачки широкъ и толкова дълбокъ, че въ него спокойно може да се скрие задъ насипа единъ конникъ безъ даже и да слиза отъ коня. «Ето господине, Еркесйя, за която питашъ! Казватъ, че върви отъ Черно море дори до Бѣло море» (Егейско), каза моятъ водачъ; изобщо въ населението е разпространено мнѣнието, че окопътъ се простира отъ едно море до друго.

Този окопъ наистина захваща отъ Черно море, отъ лагунитѣ на Бургашкия заливъ, и върви отъ тукъ дори къмъ срѣдното течение на Марица. Неговата линия може добрѣ да се прослѣди на 100—110 километра. Първата половина, отъ морето дори до Тунджа, която се протака отъ изтокъ къмъ западъ на всѣкѫдѣ прѣзъ лѣсисти покрайнини, малко обработени, почти на всѣкѫдѣ е обрасла съ стари дървета и по този начинъ прѣкрасно се е запазила. Нейната посока въ околнитѣ покрайнини е всѣкиму позната. На новата руска щабна

карта цѣлата тази първа часть е ясно отбѣлѣзана съ кафява линия, при което равниятъ изгледъ на единични части ясно личи. Началото лежи въ блата на западния край на Мандренското езеро при село Якъзли, на сѣверъ отъ развалинитѣ на стария Девелтъ. Отъ тукъ окопътъ възлиза постоянно по продълговати височини, които образуватъ водораздѣла между западнитѣ притоци на онова езеро. Върви прѣзъ вѣковнитѣ гори на югъ отъ старата крѣпость Русокастро (на австрийската карта тамъ е отбѣлѣзанъ единъ върхъ Еркесимъ Ташъ), минава между селищата Караджиларъ и Курудере́, слѣдъ това отъ южна страна близо около Джумалии, и завръща прѣзъ по-обработени мѣста между селата Хасбеглии и Афтанъ на сѣверната и Башалии на южната страна. Отъ тукъ се въскача около сѣверната страна на селото Нова Махала (тур. Ени Махала) на сѣдловината между двата Бакаджика и се спуща въ права линия на югозападъ къмъ Тунджа, като има отъ сѣверна страна селото Мансарли, отъ южна Гедикли и Османли. Тунджа прѣсича малко по-на сѣверъ отъ Фундукли. Втората часть, отъ Тунджа къмъ Марица, лежи въ безлѣсни низини, по-добрѣ обработени и голѣма часть вече е разорана или разкопана Ямболци и Каваклийци знаехѫ да ми кажѫтъ само неопрѣдѣлено, че диритѣ отъ окопа се протакатъ около сѣверната страна на Монастирскитѣ върхове и че се доближавали до Марица между Харманлии и Чирменъ. Малко слѣдъ моето завръщание отъ България излѣзе описанието на този окопъ отъ г. Шкорпила. За загадъчната западна часть казва, че отъ Тунджа до Акбунарската рѣка е сега съвършено разорана. По-нататъкъ, каже, се появява на сѣверозападната страна на Монастирскитѣ върхове тъй, че селата Балѫбунаръ, Коюнбунаръ и Базарджикъ оставатъ на сѣверната, Талашманли, Маца и Делджилери на южната страна. Послѣденъ кѫсъ отъ този окопъ г. Шкорпилъ намѣрилъ на сѣверъ отъ станцията Търново-Сейменъ, на десния брѣгъ на Сазлийка, до самата Ямболска линия при селото Текке́-Мусачево, на източната страна на градището, което споредъ нашето мнѣние (стр. 158) е безъ съмнѣние срѣдовѣковиятъ Блисимосъ [22].

Направата на окопа е навсѣкждѣ еднаква, съ насипа всѣкога къмъ сѣверната страна, само че намѣста окопътъ е по-широкъ

---

[22] Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки стр. 1 слд. Срв. H. a L. Škorpil, Pohraničný val v jižním Bulharsku, Slovanský Sborník 1884 кн. 9 (Септември) 464—471. Споредъ първото съчинение стр. 90 началото лежи на южния брѣгъ на Ваякьойската лагуна, между морето и селото Мугресъ.

и насипътъ по-високъ, както ще разправя още по-подробно при посѣщението на този окопъ въ вѣковнитѣ гори при Русокастро. Старитѣ крѣпости всички стоятъ малко отдалечени отъ него. Само при Нова Махала (споредъ Шкорпила) прилѣга до самия окопъ на южната страна насипъ въ формата на полукръгъ съ радиусъ около 80 метра. Може би че е служилъ за охраната на прѣхода по правъ пѫть отъ Одринъ за Карнобадско, като се заобикаля Ямболъ, по който прѣзъ тукъ (прѣзъ Бююкъ и Кючюкъ Дербентъ и Афтанъ) е пѫтувалъ още Carsten Niebuhr на 1767 г. при завръщанието си отъ експедицията въ Арабия. Да ли е имало нѣкждѣ укрѣпена врата, може да се установи само съ подробно разслѣдвание на цѣлата линия.

У Турцитѣ и у Българитѣ този окопъ обикновенно се нарича съ турското название Еркесйя (тур. еркесенъ, еркесимъ «земенъ прорѣзъ»). Въ нѣкои краища ясно се знае, че това е стара граница, даже въ Русокастро, чиито жители сѫ Българи, заселени тукъ въ старо врѣме, чухъ такова прѣсно прѣдание, като че тѣзи насипи сѫ служили за онази цѣль до самото турско завоевание. Туй ни води къмъ границата между Българи и Византийци. Границата между тѣхъ е вървѣла по тѣзи мѣста въ разни врѣмена по двѣ посоки Гърцитѣ всѣкога смѣтали Хемусъ за истинска своя граница, и тѣхното владичество дѣйствително често е достигало чакъ до тази верига. Въ 8. столѣтие, както знаемъ отъ Теофанесъ, Месемврия, Анхиало, Девелтосъ въ приморието, Маркелли въ Хемусъ, Берое (Ст. Загора), Филипополисъ и Сердика, покрай многобройни по-малки крѣпости, заселени повечето отъ сирски и ерменски колонисти, били главнитѣ опори на пограничното укрѣпление на източноримското царство. Още ужъ въ половината на 9. вѣкъ проходитѣ на Сидера въ Върбишкия Балканъ образували границата (ὅριον) между Ромеи и Българи[23]. И гръцкитѣ писатели отъ 14. столѣтие смѣтали Хемусъ за сѫщинска граница (μεθόριον) на империята и сѫщото мнѣние поддържали и Византийскитѣ държавни мѫжье при прѣговоритѣ съ Българитѣ въ лагера при Русокастро на 1331 г.[24] Българитѣ отъ своя страна още отъ самото начало на своето заселявание въ Крайдунавско се стремѣли да държѫтъ границата много

---

[23] Пустинята (ἐρήμη) Загора отъ Сидера до Девелтосъ била отстѫпена на Бориса, продлъжението на Теофанесъ стр. 165. Hirsch. Byz. Studien стр 220 се съмнява въ истинностьта на това извѣстие, като посочва Георги Монахъ, гдѣто отстѫпването на Загора се приписва на царя Юстиниана II. (705).

[24] Nikeforos Gregoras 1,233. Kantakuzenos 1,462 слд.

по на югъ задъ Хемусъ, приблизително въ линията на нашия окопъ. Първа диря отъ такива стремежи се показва на 716 г., когато князь Кормисошъ въ прѣговора съ царя Теодосия III. Адрамитенски издѣйствувалъ щото границата да се намира при тракийскитѣ Милéони, т. е. приблизително при Монастирскитѣ върхове. Този договоръ съ скорото падание на Теодосия III. навѣрно е билъ нарушенъ, обаче още слѣдъ сто години князь Крумъ на 812 г. искалъ неговото възобновявание [25]. Око ко 864 г. Византийцитѣ, споредъ продлъжителя на Теофановата хроника, отстѫпили на княза Бориса пустата тогава земя отъ Сидера до Девелтосъ. Че слѣдъ туй Борисовиятъ синъ Симеонъ и внукъ му Петъръ сѫ владѣли тракийскитѣ равнини заедно съ Пловдивъ, достатъчно е доказано.

Въ врѣмето на Търновското царство въ 13. и 14. столѣтие Сливенъ и Боруй (Ст. Загора) се споменуватъ все като български градове, Скопелосъ (въ Кръкклисийско), Проватонъ, Букелонъ (при Одринъ) и Пловдивъ като византийски погранични крѣпости. Като спорна територия излиза тъкмо краятъ между Хемусъ и Еркесия съ тамошнитѣ градове: Диамполисъ, Лардеасъ, Росокастронъ, Ктения, Аетóсъ, Анхиало, Месемврия. Въ врѣмето на царьетѣ Теодора Свѧтслава (1295—1321), Георгия Тертерия II. (1321—1323) и Михаила (1323—1330) Българитѣ дѣйствително владѣли това подпланинско землище. Кантакузенъ изрично споменува Диамполисъ и Русокастронъ като български градове на границата (ἐν μεθορίοις), а и двѣтѣ лежѫтъ тъкмо при самата Еркесия, 1—2 ч. на сѣверъ отъ нея.[26] На край врѣме царь Иванъ Александъръ не само подновилъ тѣзи граници въ «Романия», ами прѣвзелъ и Пловдивъ съ Родопскитѣ крѣпости. По-послѣ Турцитѣ, които въ по-старото свое раздѣление на страната се придържали повечето о тѣзи граници, които намирали въ придобититѣ земи, къмъ землището на Силистренския санджакъ въ 16. и 17. столѣтие броили и задбалканскитѣ градове Анхиало, Айтосъ, Карнобадъ и Ямболъ, тъкмо чакъ до нашия окопъ.[27]

Мѣстоположението на Еркесия се схожда слѣдователно съ границата между Българи и Гърци, каквато е била особенно въ послѣдно врѣме на домашнитѣ християнски царства. Стариятъ окопъ вече споредъ това схождание е тъждественъ съ ὅρια, μεθόρια на

[25] Theophanes ed. Boor 1,497. За Милеонитѣ вж. по-долу.
[26] Pachymeres 2, 445, 449. Kantakuzenos 1, 294, 431 и т. н.
[27] Хаджи Калфа 24. Hammer, Osm. Staatsverf. 1, 296. Селото Якъзли въ Бургашко и до сега има стара турска грамота за своитѣ прѣдѣли, като село на Силистренския санджакъ.

византийскитѣ списатели. Ала ние имаме и съвършенно вѣрни извѣстия, че Българитѣ сѫ укрѣпяли своята граница съ окопи и строго ѭ пазили. Папа Николай I. узналъ на 866 г. отъ българскитѣ пратенници, че при тѣхнитѣ граници постоянно стоѭтъ стражи, които сѫ отговорни съ своята глава ако нѣкой се промъкне безъ позволение прѣзъ границата.[28] Арабскиятъ списатель Масуди въ първата половина на 10. столѣтие описва нагледно окопа: «земята на Борджанитѣ (Българитѣ) е заградена съ трънестъ плетъ, въ който се намиратъ отвори въ видъ на дървени прозорци; този плетъ е като зидъ до прокопа; тѣхнитѣ села нѣматъ такъвъ плетъ». Полякътъ Отвиновски на 1557 г. миналъ по пѫтя отъ Айтосъ за Одринъ прѣзъ голѣмъ, гѫстъ, низъкъ лѣсъ, който Турцитѣ наричали «дървенъ зидъ». Споменува тамошната Еркесия и плета на Масуди. У Византийцитѣ този български пограниченъ окопъ се наричалъ «Голѣмиятъ прокопъ», ἡ μεγάλη τάφρος или ἡ μεγάλη σοῦδα; споредъ извѣстието, запазено у лѣтописеца Скилица (отъ тукъ у Кедреносъ), царь Никифоръ Фока на Юни 966 г. забикалялъ градоветѣ на Тракия и когато дошълъ дори до «Голѣмия прокопъ», писалъ отъ тука на българския царь Петъръ да не позволява на Унгарцитѣ да прѣминаватъ Дунава и да плѣнѭтъ византийската територия[29]. Впрочемъ този видъ граница не е билъ уединенъ на изтокъ. Царь Михаилъ Палеологъ заповѣдалъ срѣщу Турцитѣ да се постави край рѣката Сангарионъ въ Витиния дѫлга дървена засѣка, снабдена при бродоветѣ съ крѣпости; въ този случай рѣката е замѣстяла прокопа, засѣката насипа и бродоветѣ съ стражата вратата[30]. Въ една грамота на сръбския краль Стефанъ Милутинъ, дадена на Хиландарския мѫнастирь, се описватъ нѣкѫдѣ си при Струмица границитѣ, които се простирали до «трапа сръбскаго», подъ което може би се разбира укрѣпената граница на тогавашна Сърбия[31]. Подобно нѣщо е и досегашниятъ пограниченъ сръбски плотъ срѣщу Турция и България.

---

28 Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum (Concilia ed. Labbei 1681 VIII. p. 516 sq.) c. 25: „consuetudinis esse patriae vestrae perhibetis semper custodes inter patriam vestram et aliorum iuxta terminos invigilare et si servus aut liber per eandem custodiam quocunque modo fugerit, sine omni intermissione custodes pro ea interimuntur".

29 Масуди у Kremer, Sitzungsber. на Виен. акад. 1850 стр. 210. — Kedrenos ed. Bonn. 2, 372. За думата σοῦδα, която значи прокопъ или собственно прокопъ укрѣпенъ съ колове (лат. sudes), вж. Ducange, Glossarium mediae graecitatis.

30 Pachymeres, Mich. Pal. 1. VI. стр. 29.

31 Miklosich, Monumenta serb. стр. 64.

Окопитѣ на Еркесия сж били споредъ всичко това копани приблизително въ 9. столѣтие, когато българскитѣ владѣния за пръвъ пжть се разпространили въ Тракия, и слѣдъ това до 14. столѣтие постоянно били подновявани. Че това укрѣпление е направено отъ Българитѣ а не отъ Гърцитѣ, свидѣтелствува и това обстоятелство, че насипътъ се намира на българска страна, прокопътъ на грънка.

Селото Фундукли е едно отъ главнитѣ сѣдалища на татарскитѣ «султани», т. е. на потомцитѣ на ханския родъ Герайовци. Тѣ отъ 17. столѣтие владѣжтъ многобройни чифлици около Ямболъ и Карнобадъ, и да като сжществувала татарската държава въ Кримъ, често четемъ, какъ този или онзи отъ тѣхъ отъ нѣкое тукашно село билъ повишенъ за владѣтеленъ ханъ въ отечеството си. Тукъ си спечелили само лошо име съ притѣснението на раята. За тѣхъ имаме подробни свѣдѣния отъ C. Niebuhr (1767). Наблюдателниятъ пжтувачъ забѣлѣзалъ, че въ Турция и при тогавашната ленна уредба не е имало никаква селска ангария, както другадѣ по Европа, и че спахиитѣ могли да искатъ отъ селянитѣ само петата часть или десетъка отъ житото и нѣкакви данъци отъ добитъка, но никакви «hofdienste». Единствено, каже, на тѣзи султани мѣстнитѣ селяни трѣбвало да работжтъ безплатно нивята и да пасжтъ добитъка, като били принуждавани за това и отъ въоржжени султанови слуги; самитѣ султани обаче живѣли много просто, неживѣли и не се хранили, каже, много по-добрѣ отъ обикновенниятъ български селянинъ[32]. За своеволията и сверѣпствата на Герайовци въ епоха не много по-късна нагледно разправя въ своитѣ спомени българскиятъ епископъ Софрони. Прѣзъ анархическитѣ врѣмена на Кърджалиитѣ тѣ правили конфедерация помежду си; тогава ужъ Пандаклийскиятъ султанъ излизалъ като самозванъ защитникъ на мюсулманскитѣ и християнски бѣженци отъ цѣлата околность. За зулумлуцитѣ на тѣзи «султани» четѣше се впрочемъ и въ българскитѣ Цариградски вѣстници дори до послѣдната руска война. Нѣкои отъ тѣхъ и до сега живѣжтъ въ Ямболско, разбира се като незначителни лица безъ всѣкакъвъ авторитетъ; за аграрнитѣ отношения можахъ да узнаж само това, че своята земя давали подъ наемъ за третината отъ продуктитѣ.

---

32 C. Niebuhr, Reisen durh Syrien und Palästina etc. III. (Hamburg 1837) стр. 169. Въ неговия списъкъ на селищата, гдѣто сж живѣли тѣзи султани, побъркани сж имената на мѣстата и лицата, по недоразумѣние въ разговора съ селянитѣ въ Исетли (въ Карнобадско).

На 5 ч. отъ пустинитѣ съ трънливъ храсталакъ влѣзохме въ по-привѣтливъ край, по-гористъ и по-зеленъ, въ който житото още не бѣше покътнжто. На десно стърчахж три могили, на лѣво се криеше малко по-нататъкъ селото Бейкьой, при което се намирало старо градище и развалена баня на нѣкой бей[33]. На 6 ч. слѣзохме до самата Тунджа, която тукъ тече въ много тѣсно и криво корито между стръмни брѣгове, обрасли съ върбовъ и елховъ храсталакъ. Край пжтя се издигахж въ живописни корни високи буйни храсталаци, гжсти като стѣна и прѣплетени отъ дива лоза, между която надничахж многобройни неузрѣли трънки. Самата рѣка тукъ е много дълбока; въ нея се вѫдѣли особенно голѣми сомове. До една осамотена воденица на единъ връхъ на лѣвия брѣгъ между стръмни склонове, около 30 метра високи, стои пусто, съ храсталакъ и жито обрасло градище, съ основи отъ стѣни и разхвърляни голѣми камъне. То се нарича Дерменъ калеси (тур. «воденична крѣпость»). Въ него се намѣрили, казватъ, сребърни и златни монети и бронзовъ кръстъ. Срѣщу градището на изтокъ се издига пакъ група отъ три високи могили; при тѣхъ се намира въ гората голѣмъ камъкъ, нареченъ Крали мезаръ (тур. гробъ на «кральетѣ»). Интересни бѣхж обноскитѣ на тукашнитѣ хора. На градището ме заведе моя стражарь, който нѣкога билъ тука воденичарски чиракъ. Въ самата воденица единъ отъ воденичаритѣ на моитѣ въпроси за старото кале недовѣрчиво поклати съ главата: «кой ти го знае, кой пита за такова нящо»! Ала другъ младъ гражданинъ съ голѣмъ овчи калпакъ съ радость се възкачи заедно съ мене горѣ. Вечерьта пъкъ въ най-близкото село селянитѣ какъ та какъ искахж да ме убѣдятъ, че тамъ никога никаква крѣпость не е имало. А туй всичко ставаше, за да не изкопае нѣкой старото имание или за да не бждѫтъ обезпокоявани за прѣдполагаемата тѣхна находка — хилядогодишно влияние на византийскитѣ а по-късно и турски закони за «откривание на имание» (εὕρησις θησαυροῦ)!

Около 40 минути отъ воденицата стигнжхме въ селото Мурсатли, разпръснжто по единъ склонъ между нивя и лозя. При самото село стърчи висока обрасла могила, за която населението говори, че въ нея била закопана «драгоцѣнна кола». Когато почнжхъ да разпитвамъ веселитѣ селски дѣдовци въ кръчмата за еми-

[33] Между селата Бейкьой, Ишикли и Мурсатли Шкорпилъ намѣрилъ дири отъ антично селище, саркофази, части отъ стълпове и мозайки, бронзови фигури, римски монети и т. н., ни никакво укрѣпление. Неговото мнѣние, че тукъ е лежала Кабиле, е погрѣшно (вж. заб. 9). Тукъ може би е лежала Orudiza ad Burgum въ Антониновия пжтописъ.

грацията на 1829 г., прогласихѫ и мене за потомъкъ на тукашнитѣ изселенци. Въ женската носия биехѫ ми въ очи червенитѣ шапчици съ нѣколко златни монети на челото и съ бѣла кърпа, която се спущаше отзадъ, както въ южна Херцеговина. Вечерахъ, седнѫлъ съ кръстосани крака на чергата, яйца, сирене, хлѣбъ и вода и нощувахъ на земята на рогозка въ една чиста селска кѫщица.

На 20. Юни прѣзъ хладното утро ме събудихѫ гласоветѣ на воловетѣ и биволитѣ, които се карахѫ на паша. На 5 ч. топломѣрътъ вънка показваше само +8° С. Половинъ часъ слѣдъ това прѣпускахме по полскитѣ пѫтища между гори и нивя по-нататъкъ. Долината на Тунджа се затваря отъ двѣтѣ страни се низки гористи склонове, между които се намираше долу собственната алувиялна рѣчна область. Завоитѣ на самата рѣка едва се познавахѫ по ранната пàра, тъй като широкото дъно на долината е изпълнено съ пространни ливади. Въ тѣхъ живѣѭтъ вълци, глигани, лисици, яребици и диви фазани (Phasianus colchicus). Мечки въ тѣзи покрайнини нѣма; за това пъкъ на Сакаръ Планина се срѣщатъ и елени.

На 7³/₄ ч. стигнѫхме въ Къзълъ-Агачъ (по-напрѣдъ и Къзълъ-Ениджe или Ениджели), чиито бѣли кѫщички съ осамотената нова правителствена сграда прѣди повече отъ единъ часъ вече блѣщукахѫ прѣдъ насъ между зеленината на ливадитѣ. Чиновницитѣ на околийското управление ме посрѣщнѫхѫ съ голѣма радость, тъй като дохождането на наученъ пѫтникъ тукъ е голѣма рѣдкость. Разведохѫ ме по селището и ми съобщихѫ много подробности за тукашната покрайнина. Къзълъ Агачъ прѣдставлява голѣмо село (1588 жители) въ по-отворена равнина, само нѣколко метра надъ Тунджа, която тукъ минава прѣзъ малко отворено поле, въ което образува и голѣмъ островъ. Въ турско врѣме тукъ е лежалъ градъ, съ чисто османско население. Хаджи Калфа въ 17. вѣкъ описва Ениджe Къзълъ-Агачъ като градецъ въ малка равнина единъ день пѫть отъ Одринъ, съ мостъ прѣзъ Тунджа, съ джамия, баня и малъкъ ханъ. Още се тукъ виждатъ запустѣли турски гробове, юртища (мѣста) на кѫщи, дири отъ чаршия съ 30 — 40 дукяна, основи отъ нѣкакъвъ си сарай, остатъци отъ голѣма джамия и при Тунджа развалини отъ каменни бани, отъ часть подѣдени отъ рѣката. Ала Турчинъ тукъ вече отколѣ нѣма ни единъ. Градътъ, казватъ, пропаднѫлъ въ Кърджалийско врѣме и особенно прѣзъ нѣкаква си голѣма чума. Сегашнитѣ жители всички сѫ Българи, които помнѭтъ едва до 1829 г. За името на селището, което означава «червено

дърво», разправятъ, че тукъ нѣкога расълъ нѣкакъвъ горски великанъ, чийто пънъ въ нѣкоя си много отколѣшна битка билъ съвършенно напръсканъ съ кръвь, и отъ туй ужъ билъ нареченъ града. Чухъ сжщо за нѣкакви си баждарски гробища, гдѣто ужъ баждаритѣ, пазачи на пжтищата, били избити отъ Крали Марко, който въ пѣснитѣ и прѣданията се е отзовалъ чакъ тукъ; даже и задъ граница въ Ковчатъ и въ Кръкклисийско има развалини, които се казватъ Маркови кули. Въ Кримската война прѣзъ тукъ минжлъ единъ французски корпусъ по сухо за Варна. Прѣзъ послѣдната руска окупация въ Къзъкъ Агачъ било живо, даже въ единъ низъкъ пржтенъ хамбаръ имало и билярдъ.

Сега Къзълъ Агачъ е центъръ на околия, която брои 32,120 жители[34], отъ които повече отъ 4/5 сж Българи; Турци има малко, а гръцки сж само двѣ голѣми села при границата, Голѣми и Малки Боялъкъ. Цѣлиятъ край спада вече въ гориститѣ височини на Странджа. Населението е бѣдно и занемарено. Край границата отъ Тунджа дори до Черно море върлуватъ много разбойници отъ двѣтѣ страни. Тукъ се скитатъ чети дори до 30 души голѣми, турски (като прочутиятъ Деведжия) и български. Тъкмо отъ двѣтѣ страни бѣше поставенъ силенъ кордонъ, отъ румелийска страна 1½ рота отъ Бургашкия полкъ, едно отдѣление конна «подвижна» жандармерия и пикети отъ окржжна жандармерия; ала при всичко че Турци и Румелиоти прилежно се упражнявахж въ аванпостната служба по безлюднитѣ пусти гори, разбойницитѣ все още могли да се промъкватъ между постоветѣ. Още по пжтя моятъ водачъ ми показа на хоризонта мѣстото, гдѣто минжлата седмица единъ «отъ нашитѣ момчета» паднжлъ въ прѣстрѣлката съ разбойническата шайка, и друго едно мѣсто, гдѣто тѣзи дни въ едно сблъскване разбойницитѣ избѣгали, като оставили на бойното поле седемь свои коня. Румелиотитѣ се оплаквахж, че турскитѣ селяни тайно подпомагатъ и хранжтъ своитѣ съотечественици разбойници и че отъ турска страна и заптиитѣ помагатъ на шайкитѣ. Неотколѣ се събрали стражитѣ отъ двѣтѣ страни и единъ турски войникъ казалъ: «Какъ, разбойницитѣ сж добри и юначни хора, истински бабаитларъ!» Искаше ми се да прѣскочж поне чакъ до Урумъ-бейли-кьои, отъ гдѣто се вижда вече равнината на долна Тракия и въ нея 5 часа отъ границата и самия Одринъ (тур. Едрене́) съ бѣли минарета и лъскави кубета. Ала нуждата отъ по-голѣмъ конвой и още повече

---

[34] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 32,838 жители а самиятъ Къзълъ-Агачъ 1949 жители. (П.).

перспективата на малка научна користъ ме накарахѫ да се откажѫ отъ това си желание. Свѣдѣнията, които събрахъ въ околийския центъръ, рисувахѫ покрайнината като полупуста и планиниста съ множество малки градища и високи могили на групи [35].

Още сѫщия день на $3^1/_2$ ч. побързахъ отъ Къзълъ Агачъ съпровожданъ отъ единъ старши стражарь по-нататъкъ на югозападъ за Кавакли. Веднага задъ послѣднитѣ кѫщи се върви по дървенъ мостъ прѣзъ източния рѫкавъ на Тунджа, която приблизително отъ 40 години тече прѣзъ тукъ близо до града; три минути по-нататъкъ минаваме по-слабата «вехта Тунджа», при която се виждатъ развалини отъ каменъ мостъ и часть отъ калдаръмено турско шосе, около $3^1/_2$ метра широко. Рѣката тукъ служи за прѣдѣлъ не само между Къзълъ-Агашка и Каваклийска околии, но и между покрайнини физически съвършенно различни. На изтокъ се простиратъ многоглавитѣ гористи върхове на Странджа съ рѣдко, незаможно население и съ хладенъ климатъ; на западъ пъкъ между проточената Сакаръ Планина на югъ и около 20 километра отъ нея отдалеченитѣ два Монастирски кѫжела на сѣверъ се простира плодороденъ, топълъ край (ок. 150 — 200 м.) съ заможни, многолюдни села, освѣнъ малкитѣ дѫбови кории добрѣ разработенъ. Слѣдъ половинъ часъ седѣхъ въ бесѣдката, т. е. подъ стрѣхата отъ сухи листа, прѣдъ кръчмата въ Хасанбегли и разглеждахъ отзадъ панорамата на Къзълъ Агачъ и неговия фондъ. Въ това турско-българско бѣдно село, въ послѣдната война изгорѣло, е било отначало нѣкое врѣме и сѣдалище на турскитѣ окрѫжни власти. На $4^3/_4$ ч. минѫхме прѣзъ долината на почти застоялата рѣчица Азмакъ (иде отъ СЗ). По не много добри пѫтища, които въ дъждовно врѣме сѫ пълни съ дълбока лѣпкава глина, стигнѫхме за единъ часъ до втора прикрита долина въ голѣмото прилично село Синапли (1638 жители), вече гръцко. Пространнитѣ чисти градинарски бахчии и самата вънишность на кѫщитѣ показвахѫ извѣстна заможность; училищниятъ звънецъ свикваше ученицитѣ на подиробѣдно учение и моето внимание привлѣче едно официялно обявление на стѣната на селското кафененце, написано на тритѣ околийски езика, гръцки, български и турски.

По-нататъшниятъ ни пѫть вървѣше прѣзъ хълмиста покрайнина съ хубави изгледи на близкитѣ Сакарски, Монастирски и Странджански върхове. Най-послѣ влѣзохме въ голѣма сѣнчеста дѫ-

---

[35] Подробности вж. въ Arch. epigr. Mitth. X, 146.

бова гора и се спустнѫхме отъ неѭ долу въ Каваклии (8 ч. 20 м.). Мислѣхъ си, че ще намѣрѭ само нѣкое по-хубаво село, но неочаквано, като излѣзохъ отъ гората, видѣхъ прѣдъ себе си значителенъ градъ (на 1885 г. 1120 кѫщи съ 7064 жители), разположенъ между лозя, черничени градини и конопища на единъ склонъ, наведенъ къмъ сѣверъ. Прѣди години, разбира се, то е било, казватъ, само селце, наречено «Козлуджанско Каваклии» (кавакъ тур. топола). Подиръ уреждането на румелийското управление тукашниятъ край билъ отдѣленъ отъ Къзълъ-Агашко и като му прибавили нѣколко села отъ Загорско и Ямболско отъ него била направена нова особенна околия. Околийскитѣ чиновници, повечето Българи отъ Сливенския и Котленския Балканъ, и тукъ ме изненадахѫ съ посрѣщание още въ гората прѣдъ селището.

Каваклийска околия брои 34,455 жители, отъ които 17,939 сѫ Българи, 14,150 Гърци, 1176 Турци и 863 Цигани[36]. При всичко че Гърцитѣ нѣматъ болшинство, тукашниятъ околийски началникъ или ἔπαρχος въ румелийско врѣме всѣкога е билъ Гръкъ, сѫщо тъй както въ Станимашка и Анхиалска околия. Гръцкитѣ села, на брой седемь[37], съставятъ наистина най-хубавата и най-богатата часть отъ това землище, които наредени между споменѫтитѣ върхове образуватъ свързана цѣлость. Тукашнитѣ Гърци се наричатъ отъ своитѣ съсѣди съ извѣстенъ укоръ Кариоти, казватъ отъ Καρύαις, гръцкото име на нѣкогашното главно село Козлуджа. Занимаватъ се главно съ бахчованлъкъ, който занаятъ ходѭтъ лѣтно врѣме да упражняватъ и въ по-далечни покрайнини дори до самия Цариградъ[38]. Главниятъ зеленчукъ въ тѣхнитѣ градини е бамията (отъ араб. бахамия, Hibiscus esculentus), чиито зелени плодове се сушѫтъ, нареждатъ се въ качета или се нанизватъ на канапъ и се разнасятъ далеко по полуострова. Освѣнъ това тукъ вирѣе винарството и копринарството; по нивята се вижда и много конопъ, тютюнъ и чесънъ. Памукъ около Каваклии още не се срѣща, освѣнъ на западния край на тукашната околия при село Главанъ; повече се развъжда задъ Сакаръ Планина и Марица около Хар-

---

36 Споредъ статистиката отъ 1893 г. 36,555 ж., отъ които 20,776 Българи, 14,899 Гърци, 418 Турци и 335 Цигани. Самиятъ Каваклии 7456 ж. въ 1286 домакинства. (П.).

37 Каваклии, Козлуджа, Доганово, Синапли, Чукуркьои, Голѣми и Малки Монастирь.

38 Развъждането на зеленчуци отдавна е било главното занятие въ подпланинскитѣ покрайнини около Одринско поле; споредъ старитѣ турски наредби градътъ и санджака Виза снабдявали сарая годишно съ 6000 кантара кромидъ (cepolle secche). Marsigli, Stato militare dell'imperio ottomano p. 56.

манли. Тукашнитѣ конопени материи се отличавали, казватъ, съ особенна трайность, особенно ризитѣ, които населението когато работи носи надъ гащитѣ. Между Каваклийскитѣ Гърци има доста заможни хора. По характеръ тѣ били, казватъ, много набожни и суевѣрни; когато пѫтувахъ забѣлѣзахъ, че женитѣ като видѭтъ пѫтници спиратъ се, да имъ не кръстосатъ пѫтя—повѣрие, което се срѣща и въ Сърбия, ала въ България (освѣнъ Сливенско) е рѣдко. Носията на Кариотитѣ е съвършенно българска, и съ калпака заедно. Мѫжьетѣ незнаѭтъ всички български, но има и жени, които знаѭтъ. Пѣнието на пѣсни съ чужди примѣсици, на пр. съ български рефрени, като «вакла Яне!» показва, че тѣзи Гърци отъ часть сѫ само погърчени Българи; въ Кавакли, сега съвършенно гръцки, една махала и до днесь се нарича «Булгаръ-махала». Споредъ топографичната номенклатура, която съ малки изключения е съвършенно турска, може да се сѫди, че християнското население и тукъ е отъ по-новъ произходъ. Що се отнася до духовното управление, Каваклийскитѣ Гърци се намиратъ подъ гръцкия Одрински метрополитъ, когато съсѣднитѣ Българи принадлежѫтъ (отъ 1870 г.) къмъ ново създадената българска Сливенска епархия. Отношенията между Българи и Гърци и тукъ не сѫ приятелски.

На зараньта 21. Юни посѣтихъ Палеокастро, стара скалиста крѣпость, отдалечена 50 минути пѣша на западъ отъ Кавакли. Околийскитѣ чиновници отъ часть ме съпроводихѫ дори на върха. Тя е осамотена висока скала, която горѣ има тѣсенъ просторъ, около 200 крачки длъгъ и около 60, на краищата само 30 крачки широкъ. На западната страна, горѣ назѫбена съ чудни зѫбци отъ надвиснѫли пластове, скалата се спуща съвършенно отвѣсно около на 16 метра къмъ стръмни морави, които пъкъ се наклоняватъ къмъ малъкъ единъ потокъ. Източниятъ склонъ, насаденъ съ лозя е по-полегатъ. Най-стръмниятъ спускъ се намира на югъ; профила на осамотеното и високо градище отъ тази страна прави отъ далече великолѣпно впечатление. Самата крѣпость е била приспособена къмъ естественото положение на скалата. Надъ края на западната пропасть се забѣлѣзватъ слѣди отъ права стѣна отъ сплѣснѫти камъне; на източния склонъ се протакатъ остатъци отъ стѣни въ два изпъкнѫли пояса като тераси единъ подъ други и въ тѣхъ тукъ тамѣ личѫтъ основитѣ на крѫгли кули. Входътъ е билъ отъ сѣверъ, гдѣто до основитѣ на крѫгла кула, обрасли буйно съ брѣстъ, глогъ и дрѣнъ, се познава мѣстото на стари врата. Въ трѣвистата вѫтрѣшна плоскость на крѣпостьта се виждатъ дири отъ каменни основи на кѫщя и сума тухлени парчета.

Изгледътъ отъ градището (423 м.) е омаянъ. Стара Планина и Срѣдна Гора на сѣверния хоризонтъ въ мъглата едвамъ се познавахѫ. За това пъкъ по-близкитѣ планини се виждахѫ много ясно: тъкмо прѣдъ насъ се бѣ изпрѣчилъ около 3 ч. далеко Голѣмо-Монастирскиятъ кѫжелъ, на десно отъ него по-низкиятъ и попроточениятъ Мало-Монастирски връхъ, и двата съ едноименни села на южния хълбокъ, слѣдъ това мъглявиятъ Ямболски Бакаджикъ и Войнишкиятъ Бакаджикъ, който отъ тукъ изглеждаше уединенъ, а по-нататъкъ вълнообразнитѣ гребени и хълмове на Странджа задъ Тунджа. На западъ се виждаше отворенъ низъкъ край, пъленъ съ безлѣсни бърда и долини съ лозя и въ него най-близко българското село Гердемé; задъ него се издигатъ малки хълмове, прѣзъ които минава пѫтятъ прѣзъ границата къмъ Марица за Мустафа-Пашовата Паланка. Южниятъ хоризонтъ затваря само 2 ч. отъ тукъ отдалечената Сакаръ Планина, проточенъ гористъ гребенъ, който върви отъ сѣверозападъ къмъ югоизтокъ, около 12 километра дългъ и споредъ Руситѣ на най-високото мѣсто 824 метра високъ, на билото почти равенъ и отъ върха дори до политѣ съвършенно покритъ съ дѫбови гѫсталаци. Споредъ Хохщетера той е съ архаиченъ теренъ[39]. При самия Кавакли има мраморни кариери; въ съсѣдство се намиратъ леговища пиритъ, който нѣкои жители смѣтатъ за злато. Отъ южната страна, отъ низкото и топло Одринско поле (при брѣга на Марица само 40—50 м.) тази осамотена планина изглежда още по-величолѣпно отколкото отъ тукашнитѣ гледища, сравнително високи. По билото върви румелийско-турската граница. Покрайнината отъ Кавакли дори до политѣ е ненаселена, само на едно мѣсто се познава селището Армутлии (тур. армутъ круша), казватъ, отъ 80 години пусто. Въ източната часть се лъска едно мѣсто високо между горитѣ като нѣкое огледало, което още вчера по пѫтя отъ Синаплии ми биеше въ очи; то е гладката скала Манда-ташъ (тур. биволски камъкъ). Терминологията на мѣстата по цѣлата планина е турска. Малко по-нататъкъ отъ югоизточния край на Сакаръ Планина се издига отстранена малко на югъ, уединената Дервишка Могила, турски Дервишъ-Тепè, остъръ кѫжелъ съ значителна височина (687 м), съ жълтокафявъ цвѣтъ и по-голѣмата часть голъ. Съ своето мѣстоположение господствува надъ долината на Тунджа и отъ него има прѣ-

[39] Hochstetter (Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1870, стр. 546) казва, че тѣзи планини се наричали ужъ български „Kawa-Göldschü,“ което е произлѣзло по недоразумѣние отъ имената Кавакли и Козлуджа.

красенъ изгледъ и къмъ Одринъ и къмъ Ямболъ. Поради тази своя стратегическа важность поставянието на румелийско-турската погранична линия прѣзъ него не станжло безъ прѣпирни; върхътъ останжлъ на Турцитѣ. Отъ Палеокастро този Дервишки връхъ остава закритъ отъ самата Сакаръ Планина, но отъ краищата на изтокъ отъ Кавакли неговиятъ профилъ ясно се вижда.

На западъ отъ Палеокастро на южната страна на селото Главанъ се намирало, казватъ, подобно градище, ала още по-високо, съ двойна ограда, съ кладенци вжтрѣ и съ огроменъ изгледъ дори до Пловдивъ. За старинностьта на Палеокастро свидѣтелствуватъ каменниятъ чукъ, както и монетитѣ отъ царьетѣ Анастасия и Юстиниана, намѣрени при самия Кавакли.

Историческото опрѣдѣление на тѣзи мѣстности е мжчно, при всичко че въ срѣднитѣ вѣкове въ покрайнинитѣ между Одринъ и Ямболъ се споменуватъ повече топически имена. Най-близка охрана на Одринъ отъ сѣверната страна били крѣпоститѣ Букелонъ и Провалонъ, които Българитѣ още на 1328 г. искали да обсебжтъ. Тѣхнитѣ развалини, отбѣлѣзани и на руската карта, и до днесь се виждатъ, и двѣтѣ на турско землище недалече отъ румелийската граница. Пространнитѣ съсипни на Букелонъ се намиратъ около 18 километра на сѣверъ отъ града при селото Фикелъ (турски Фикла) на десния брѣгъ на Тунджа[40]. Развалинитѣ на Проватонъ, който не трѣбва да се бърка съ едноименната крѣпость при Варна, се намиратъ около 4 ч. на сѣвероизтокъ отъ Одринъ при селото Провадия надъ Провадийска рѣка. На сѣверозападъ отъ Хадриановия градъ се простира чакъ до южното подножие на Сакаръ Планина присойна покрайнина, прочута по своето винарство и копринарство. Въ нея лежжтъ нѣколко старинни селища, които въ срѣднитѣ вѣкове били броени къмъ Пловдивската метрополия, най-напрѣдъ Скутарионъ, сегашниятъ Скутаре или турски Юскюдаръ, още прѣди 50 години центъръ на нахия, която се простирала дори до Каваклийско, а по-нататъкъ къмъ сѣверозападъ Леуке, сега Лефки. Въ този край е лежалъ и града Агатонике, сега изчезнжлъ[41]. Въ 8. и 9. столѣтие се споменува тукъ

---

40 Βούχελλον споредъ по-старитѣ епископски каталози (Notitiae episcop. ed. Parthey p. 124) билъ сѣдалище на епископъ, подчиненъ на Одринския метрополитъ. Βουχέλου πόλισμα или φρούριον у Кантакузена ed. Bonn. 1, 324—327; 2, 484. Въ околностьта на Фикла прѣбивавалъ и Мохамедъ IV. прѣзъ голѣмитѣ свои ловидби, Hammer 3, 951.

41 Notitiae episc. ed. Partaey p. 122, 218 (епископи на Агатонике, Скутарионъ, Леуке подъ Пловдивъ).

и крѣпостьта или може би покрайнината Версиникия[42]. Въ съсѣдство се намира една мѣстность важна въ стратегическо отношение, чието име въ 9. столѣтие се пише Авролéва, въ 12. вѣкъ Аврилевó. Лѣтописецътъ Теофанесъ разправя, какъ на 796 г. българскиятъ князь Кардамъ съ своитѣ войски достигнжлъ чакъ на обраснжлия Авролéва (ἕως τοῦ δασέως Ἀβρολέβα) и се разположилъ въ тамошната гора. Царь Константинъ VI. излѣзълъ му на срѣща до Версиникия и отъ тамъ чакъ на голия (γυμνός) Авролева. Тѣ 17 дни наредъ били разположени единъ срѣщу други, безъ да се осмѣлжтъ да влѣзатъ въ бой, слѣдъ което всѣки се оттеглилъ въ своята страна. Отъ тѣзи думи излиза, че тя е била нѣкоя планинска верига, половината гориста, половината гола. Споредъ Анна Комнена царь Алекси I. излѣзълъ (на 1094 г.) срѣщу Куманитѣ отъ Одринъ въ Скутарионъ и отъ тамъ въ Агатонике; Куманитѣ между това се разположили срѣщу него на мѣстото, наречено Аврилевó (Ἀβριλεβώ) и се издали прѣзъ нощьта съ многобройнитѣ огньове. Когато пъкъ царятъ накаралъ въ своя лагеръ да накладжтъ огромно множество огньове, за да изглежда, че потегля съ много голѣма войска, Куманитѣ се излъгали отъ тази стратегема и потеглили назадъ къмъ Хемусъ[43]. И двѣтѣ тѣзи извѣстия съвършенно добрѣ прилѣгатъ за тази покрайнина;714 гористиятъ Авролева е, мислж, навѣрно Сакаръ Планина съ нейнитѣ джбаци, голиятъ Авролева пъкъ безлѣсната Дервишка Могила, и двѣтѣ една срѣщу друга, близо надъ Скутарионъ и неговата околность.

Когато е дума за тѣзи покрайнини не трѣбва да забораваме и една етнографична особенность, т. е. «православнитѣ Турци» около Одринъ, християни, които говорятъ само турски. Тѣ живѣятъ въ 5—6 села въ Одринската каза, въ Хафса, въ Баба-Ески и въ околностьта на тѣзи двѣ градчета. Наричатъ се Сургучи[44] и се занимаватъ главно съ винарство. Тъй като и по типъ се отличаватъ отъ Българи и Гърци, едва ли ще грѣшимъ ако ги смѣтаме за потомци на онѣзи покръстени Турци, които Византийцитѣ въ 11. и 12. столѣтие заселили въ покрайнината Ахридосъ надъ долна Арда недалеко отъ Одринъ, около Берое (Ст. Загора) а може би и въ други покрайнини на Тракия (стр. 164, 403).

---

42 Βερσινικία: Theophanes ed. Boor 1,470, 500.

43 Theophanes ed. Boor 1,470 (Бооръ въ регистера добрѣ тълкува A. за „saltus“). Anna Komnena ed. Reifferscheid 2, 71 (въ старото Парижко издание погрѣшно τὴν Ἀβιλεβῶν).

44 Въ Къзълъ-Агачъ чухъ да ги наричатъ Зълъвци.

Като се върнахъ отъ Палеокастро направихъ подиръ обѣдъ археологическа екскурзия на източната страна, въ която случайно намѣрихъ интересни нѣща. Околийскиятъ лѣкарь, родомъ отъ Халичъ, припомни си, че въ едно село чулъ нѣщо за «писани камъне», и излѣзохме въ голѣма компания да видимъ какво би могло то да бжде. Слѣдъ 1/2 ч. стигнахме въ голѣмото гжсто струпано село Козлуджа, гръцки Καρύαις (2120 жители), което по-напрѣдъ тукъ било, казватъ, главно селище; червената мазилка на глиненитѣ кжщи заедно съ керамидинитѣ стрѣхи правжтъ отъ далече особенно впечатление. Отъ тукъ за 3/4 ч. стигнахме до цѣльта, въ гръцкото село Доганово, само 5 километра отдалечено отъ Тунджа. Пжтятъ водѣше прѣзъ плодороденъ край. По нивята стоеше низката още бамия, която съ голѣмитѣ подобни на яворъ листа изглежда като фиданка на нѣкое високо дърво; другадѣ се простирахж лозя, които населението тъкмо плѣвеше съ весели пѣсни, а тукъ тамъ се простирахж храсталаци отъ свѣтлолиста смрадлика. Гористиятъ гребенъ на Сакаръ Планина оставаше на страна въ десно. Доганово споредъ името ще да е било навѣрно изпърво село на султански соколници (доганъ тур. соколъ). Нѣколкото могили около него още отъ далече издаватъ старо тракийско селище. Въ селото не отколѣ били изкопани нѣколко старини, очевидно отъ първитѣ врѣмена на римското владичество въ Тракия. На мегдана до нѣколко откжслеци отъ стълпове лежеше половина отъ голѣмъ барелиевъ съ конникъ и съ името на съпругата на нѣкой полороманизиранъ Тракиецъ, която му издигнжла този паметникъ: Fl(avia) Bendis. Въ общинската канцелария, помѣстена въ една прѣдна стая на селската черквица, показахж ни груба, на двѣ строшена статуя на мжжь съ момче (съ надписъ Πίστους Βίθους ἀπὸ Γινούλων [?] εὐχαριστήριον), и безглавъ малъкъ Ескулапъ съ змия, която се овива около неговата патерица. Мене най-много ме интересуваше старинната плоча отъ зацапанъ жълтъ, прѣдполагамъ, мраморъ, 14 см. висока и широка, на която се виждаше съ примитивни чърти изобразенъ конникъ върху дебелогрждъ конь а отъ прѣди му обърнжто къмъ него забулено пѣше лице, може би жена. Той е най-старинниятъ отъ всички образи на «тракийски конникъ», които съмъ виждалъ; напомняше почти на познатитѣ «прѣдисторични» рисунки, намѣрени въ западна Европа.

Не далече отъ тукъ на югъ лежи мънастирятъ св. Тройца, нова сграда отъ 1836 г., но за неговото посѣщение не оставаше вече врѣме; тъкмо имаше споръ между Гърци и Българи кой да го владѣе. Той лежи въ съсѣдство на българското село Вакуфъ

(166 кжщи), въ което се запазили интересни турски грамоти. За най-старата отъ тѣхъ, писана съ нѣкакво старинно писмо, не можахъ нищо по-подробно да узнаж; отъ останжлитѣ двѣ получихъ прѣписи отъ прѣвода, благодарение на любезностьта на г Юрданова, единъ отъ младитѣ Българи въ околийското управление. Тѣ сж фермани на султана Махмуда II. отъ 1255 г. споредъ хеджра (1838 г.), съ които се подтвърдява по-старата грамота на Мохамеда III. отъ 1004 г. (1595). Отъ тѣхъ се вижда, че въ врѣмето на тогози султана въ Вакуфъ на черковенъ мохамедански имотъ били заселени християни като дербенджии, съ задлъжение да пазжтъ пжтя, който е вървѣлъ прѣзъ тукъ край Тунджа на горѣ; заедно съ раята на съсѣднитѣ села Бинкьои (сега изчезнжло) и Еникьои (Ново село) трѣбвало да поддържатъ съ своитѣ данъци джамията, «тюрбето» (гробътъ) и болницата на мюсулманския светецъ Еюбъ въ Цариградъ. Въ Махмудовитѣ фермани освѣнъ това се отхвърлятъ претенциитѣ на гръцкия Одрински метрополитъ върху тѣзи мѣста, тъй като, каже, «вакуфъ въ вакуфъ не може да бжде», черковенъ християнски подаръкъ въ черковенъ ислямски имотъ, а освѣнъ това, каже, раята въ по-старо врѣме могла е да подарява на мънастири и черкви само готови пари, ала не и недвижимъ имотъ. При описванието на синоритѣ се споменува и потока Маденъ дере́, чието име издава нѣкои стари рудници [45].

На 22. Юни тръгнжхъ на 9. ч. 20 м. отъ Кавакли обратно за Ямболъ. Пжтятъ водѣше далече отъ всѣкакви села прѣзъ плодородни краища съ постояненъ изгледъ отзадъ на Сакаръ Планина, отъ прѣдъ на Монастирскитѣ върхове; на 10 ч. 55 м. прѣхвърлихме малка една височина съ могила и веднага задъ нея Синаплийската рѣка и стигнжхме на 11 ч. 50 м. въ селото Голѣмъ Монастирь (Μεγάλο Μοναστήρι, тур. Бююкъ Монастирь). Отъ тукъ могжтъ добрѣ да се разгледатъ Монастирскитѣ върхове или Монастирь-Баири, които вече четвъртия день имахъ постоянно прѣдъ очитѣ си, като ги виждахъ почти отъ вси страни. Тѣ стърчжтъ на самѣ, отдалечени единъ отъ други съ по-низка пролука около два километра широка. Западниятъ Голѣмо-Монастирски връхъ е по-високъ (споредъ Руситѣ 604 м.) и по-стръменъ; когато се

---

[45] Данъцитѣ на Дербенджиитѣ въ Вакуфъ били на човѣкъ 15 пари, 1 кило жито, 1 кило ечемикъ и отъ всѣки два кошара пчели 1 пара. За това пъкъ били освободени отъ всички „дивански ангарии". Останжлитѣ двѣ села плащали като „десетъкъ" отъ житото една осмина. Данъцитѣ за вакуфа събирали опрѣдѣлени Одрински бегове. Селото Вакуфъ още на 1838 г. принадлежало къмъ Юскюдарската нахия.

приближавашъ отъ югъ, неговото теме при по-близко взирание се разлага на три части. Източниятъ връхъ надъ селото Малки (Кючюкъ) Монастирь е по-низъкъ продлъговатъ гребенъ съ нѣколко плоски връха (448 м.). И двата връха, доста подобни на чешкото Срѣдогорие съ Рипъ сж обрасли съ гжста гора а освѣнъ това и двата иматъ на върховетѣ си остатъци отъ голѣми стари крѣпости. Поради своята уединеность сж изложени на чести удари отъ гръмъ; споредъ околийския лѣкарь въ м. Май 1883 г. въ Каваклийско загинжли скоро единъ слѣдъ други седемь души по нивата отъ гръмъ.

Селото Голѣми Монастирь лежи подъ югоизточнитѣ поли на върха, между нивя и лозя. Гиздавитѣ глинени кжщици съ червени стрѣхи и трънести плетове около дворовете сж наредени около просторно хорище съ дървета и тухлена червена чешма, около която тъкмо се събираше младежьта за недѣлното хоро. Жителитѣ (1507) сж троезични Гърци, които говорятъ ту гръцки, ту турски, ту български, но и тритѣ езика еднакво лошо. Тѣхната носия е като българската: калпакъ, палто отъ синя аба, обшито съ черни кожи, бѣла съ червени нашивки риза, сини беневреци, червенъ широкъ поясъ, високи дори до колѣната бѣли чорапи и турски кафяви чехли. Слѣзохме въ хана, чийто веселъ ханджия когато викаше, увѣрявамъ ви, гласътъ му ечеше по селото като гласъ Стенторски, което се обясни, когато ни каза, че той по произходъ е морски човѣкъ чакъ отъ Сира въ Архипелага. Моето намѣрение бѣше да се изкачж къмъ градището на върха (около 400 м. надъ селото), за което при стрьмностьта на склоноветѣ щѣше да ми трѣбва повече отъ единъ часъ. Ала докато се озърнемъ, треснж гръмъ съ гжстъ дъждъ. Искахъ най-напрѣдъ да чакамъ, но замрачениятъ небосклонъ недаваше надѣжда а отъ жителитѣ, когато попитахъ, кой иска да ми бжде другарь на горѣ, никой се не обади, отъ страхъ прѣдъ бурята.

Въ самото село се намѣрихж важни антични и срѣдовѣкови паметници. Още въ Кавакли ми показахж една тукъ намѣрена бронзова фигурка, куфа кокошка съ гребенъ, направена да се отваря на длъжь. На южния край на селото се издига могила около 5 м. висока. На сжщата страна минжлата пролѣть случайно билъ изоранъ въ една нива гладкъкъ стълпъ съ гръцки надписъ отъ осемь реда; той е поставенъ въ черквата въ единъ тъменъ кжтъ до олтаря, гдѣто го и прѣписахъ при свѣтлината на една восчена свѣщь. Тѣ сж четире хексаметри въ епическо нарѣчие, вотивенъ надписъ издигнжтъ на Аполона отъ синоветѣ на Тракиеца Аулузенеусъ и на

съпругата му Аполонида; въ него се споменува селището Додопаросъ, отъ другадѣ не познато.[46] Въ Кавакли ни разправяхѫ, че ужъ на Г. Монастирския връхъ било намѣрено и гърне около съ сто сребърни монети отъ врѣмето на краля Лисимахосъ, които обаче въ селото се крижтъ много тайно.

Селската черква се намира тъкмо подъ склона; тя е около 30 крачки дълга, полуподземна и тъмна. На лѣвата ѝ страна, обърнѫта къмъ връха, долната часть на стѣната, както се вижда отъ вънъ, е срѣдовѣка, съ смѣнливи пластове камъне и тухли, когато останѫлитѣ зидове, съ греди изъ вѫтрѣ, сѫ нови. Говори се, че Даалиитѣ (Кърджалиитѣ) изгорили черквата, слѣдъ което ужъ тайно прѣзъ нощьта на бързо била възобновена. На близу се намиратъ разпръснѫти между дърветата шесть черковища, отъ които сѫ останѫли само незначителни купове камъне: св. Георги, св. Спасъ, св. Илия, св. Атанасъ, св. Христофоръ и шестото въ боаза между двата върха. Селото по-напрѣдъ било центъръ на нахия, която принадлежала подъ Одринъ, но за туй неможахъ да узнаѭ нищо по-ясно, тъй като Монастирци помнѣхѫ само до епохата слѣдъ Даалиитѣ; тѣ незнаехѫ даже защо се нарича Монастирь.

За състоянието на този край въ първата половина на 14. столѣтие поучаватъ ни животописитѣ на прочутия пустинникъ Григори Синаита и на неговия ученикъ Теодоси Търновски, съставени на гръцки отъ Париградския патриярхъ Калистъ († 1364), който и самъ е принадлежалъ къмъ школата на Григория, и до колкото знаѭ, запазени само въ старославянски прѣводъ.[47] Григори Синаита билъ родомъ отъ Клазомѐнъ въ стара Иония, отъ родъ славенъ и богатъ. Като се посветилъ отъ рано на мънастирски животъ, той живѣлъ въ Иерусалимъ, въ Синая, на Атонъ и въ разни гръцки мънастири. Въ Цариградъ чулъ за нѣкого си пустинника, на име Амирали, който съ своитѣ другари живѣлъ «въ глѹбоүайшии поүстыни Парорсцѣй» или въ пограничното мѣсто «по срѣдѣ Грькъ и Бльгаръ, иже Парорие зовомо ѥсть» (παρορία граница), въ края нареченъ Месомилионъ. Съ нѣколко ученика

46 Вж. Arch. epigr. Mitth. X, 141.

47 И двата тѣзи животописи ми сѫ познати отъ рѫкописния Рилски панегирикъ, писанъ на 1479 г. Срв. Голубински, История на югославянскитѣ черкви и статията на архимандрита Леонида, Изъ исторіи югосл. монашества, въ Москва 1881 (отд. отпеч.). — Гръцкиятъ текстъ е сега издаденъ отъ Помяловскій, Житіе иже во святыхъ отца нашего Григорія Синаита, СПетербургъ 1894. Извлѣчение отъ животописа на св. Ромила въ Гласник кн. 9 (1857) стр. 243 (единственниятъ екз. отъ тази книжка има въ Прага г. Патера, отъ която можахъ да се възползувамъ благодарение неговата любезность).

между които билъ и Калистъ, той се отправилъ прѣзъ Созополь въ тази Парорийска покрайнина и тамъ се заселилъ. Това било въ послѣднитѣ години на Андроника II. или Стари (1282—1328). Скоро се появили мѫчнотии. Въ пограничнитѣ пустини сѫществувала «татьба по дльгомоу обычаю» и тамъ се скитали сума «татие» или «разбойници»; па и самиятъ Амирали билъ човѣкъ грубъ и нетолерантенъ. Григори скоро се скаралъ съ него и се прѣселилъ съ своитѣ другари въ близката планина Катакекриомени, (Κατακεχρυωμένη), но злобниятъ Амирали и подирѣ му изпратилъ наемна чета разбойници. Хайдутитѣ искали златни и сребърни пари, но у бѣднитѣ пустинници ненамѣрили нищо. Слѣдъ тази неприятность Григори се отправилъ обратно въ Цариградъ, но слѣдъ нѣкое врѣме при по-сгодни обстоятелства той изново се върнѫлъ въ Парория, този пѫть прѣзъ Одринъ. На Катакекриомени събралъ около себе си сума ученици Гърци, Българи и Сърби, основалъ цѣло калугерско «село» съ «лавра» а освѣнъ това издигнѫлъ още други три «лаври», главно на мѣстото наречено Пὸзова (Бъзово?) и «къ самой же пещерѣ Месомильсцѣй». Въ неговата община главно се отличавали Българитѣ, а между тѣхъ Теодоси Търновски, който билъ дошълъ отъ пустинническитѣ скити на срѣщния Сливенски Балканъ. Съ тѣхното посрѣдничество българскиятъ царь Иванъ Александъръ (възкачилъ се на прѣстола на 1332 г.) подарилъ на новото калугерско селище не само «имотъ и добитъкъ» но имъ въздигнѫлъ въ пустинята до келиитѣ и укрѣпенъ «пиргъ» (кула) за отбрана отъ разбойници. Григори слѣдъ това обръщалъ и гордитѣ и кръвожадни разбойници къмъ по-добъръ животъ и умрѣлъ въ особната своя еремитска келия малко на страна отъ Парорския мънастирь (около 1346 г.). Слѣдъ неговата смърть общината се неудържала, тъй като въ долна Тракия скоро се заселили Турци, които захванѫли да плѣнѭтъ цѣлия край чакъ до Хемусъ. Споредъ животописа на св. Ромила, родомъ отъ Видинъ, за опасностьта отъ Турцитѣ обърнѫлъ вниманието на пустинницитѣ византийскиятъ «кефалия» (владѣтель) въ Скопелосъ (при Кръкклисе́); тѣ се пръснѫли по Крайдунавско, на Атонъ и другадѣ.

Тѣзи мънастирски общини на границата между Гърци и Българи едва ли могѫтъ се търси другадѣ, освѣнъ при двѣтѣ села и до днесь наричани Монастирь. Черковищата и Голѣмо-Монастирската черква водѭтъ началото си навѣрно отъ скромнитѣ лаври и келии на Григория Синаита и на неговитѣ другари. Името Месомилионъ наумѣва ни тракийскитѣ Милѐона, при които Бъл-

гаритѣ на 716 и 812 г. искали да иматъ границата си [48]. Тѣй се наричали може би Монастирскитѣ върхове съ своитѣ крѣпости а Месо-милйонъ е било навѣрно пространството между тѣхъ, тамъ гдѣто е сегашниятъ Голѣми-Монастирь сѫ дири отъ мънастирски скити. Да ли има въ околностьта и пещери, не можахъ да узнаѭ; една пещера се намирала, казватъ, въ скалата надъ мънастира св. Тройца при Вакуфъ а нѣколко други, изкуственно издълбани, Хохщетеръ забѣлѣзалъ високо по двата брѣга на Тунджа малко по-долу отъ тукъ при селото Татаркьои, при самата сегашна румелийска граница [49].

Равнината около двата връха е пълна съ старини, съ черковища и могили. На западъ отъ Голѣми Монастирь при селото Талашманлии неотколѣ, казватъ, намѣрили въ една могила стъклени и глинени сѫдове а до тѣхъ на сребърно синджирче малъкъ златенъ полумѣсецъ, украсенъ съ нѣколко червени камъчета. И около близкото Делджилери стърчали 33 могили близо една до друга. Въ сѫщото село сега ставатъ новоустроенитѣ годишни панаири, главно за тъкани платове, желѣзни орѫдия и др. Утрѣ щѣше да се отваря тазгодишниятъ панаиръ. Единъ околийски чиновникъ, който отиваше тамъ за надзоръ, изпрати ме чакъ до Гол. Монастирь. Отъ него узнахъ и за градището на другия Мало-Монастирски връхъ; то е, каже, четвероѫгълникъ, 150 крачки дългъ и 80 широкъ. На южната страна подъ върха лежи голѣмото гръцко село Малки Монастирь (съ 1258 жители), на сѣверната пъкъ турското село Драма. Незнаѭ, да ли има въ това второ село нѣкои старини, но името ми напомни Драмица, сѣдалище на епископъ, който споредъ византийскитѣ списъци отъ края на 9. столѣтие заедно съ епископитѣ на градчетата Скутарионъ и Леуке при южнитѣ поли на Сакаръ Планина билъ подчиненъ на Пловдивския митрополитъ [50].

На $3^1/_4$ ч., когато захванѫ малко да роси, излѣзохъ отъ Гол. Монастирь и пристигнѫхъ за 6 ч. въ Ямболъ. Сѣдловината между двата връха е гѫсто обрасла съ низъкъ дѫбакъ и е много сгодна за разбойническа засада; моятъ стражарь държеше карабината постоянно въ рѫцѣтѣ си и азъ се озъртахъ по-внимателно отъ другъ

[48] Τοὺς ὅρους ἀπὸ Μηλεώνων τῆς Θρᾴκης. Theophanes ed. Boor 1,497. Комбинацията за мѣстоположението на Милеона изказахъ още въ Monatsberichte на Берлинската акад. 1881, 455.

[49] Hochstetter, Mittheilungen der Wiener geogr. Gesellschaft 1870 стр. 546.

[50] Δραμίτζα, Notitiae episcopatus ed. Parthey p. 122,218.

пѫть, защото разбойницитѣ въ врѣме на панаиръ се усилватъ. Първото село на другата страна бѣше (на $4^1/_4$ ч.) смѣсеното, бѣдно **Гюмли** между овесни нивя, съ съборено минаре. На $5\ ^3/_4$ ч. стигнѫхме въ **Акбунаръ**, най-сѣверното грьцко село въ вѫтрѣшностьта, единственото въ Ямболска околия. На хорището пъстро облѣчената младежь съ еднообразни пѣсни въ дльги редове играеше своето недѣлно хоро. Вечерното пѫтувание прѣзъ тихата плодородна покрайнина небѣше безъ омая. Обикновениятъ тѣсенъ междуселски пѫть водѣше постоянно между високо пълноклacно жито, между което се мѣркахѫ цвѣтове на плѣвелъ и на нѣкакви си конски зѫби (Ornithogalum). Тукъ тамѣ се отваряхѫ по-малки пустини съ голъ теренъ, поразително бѣлъ, или съ трънестъ козашки трънъ. На лѣво се виждахѫ въ далечината нѣколко по-низки хълма и брѣгове. Пъстри пеперуди хвърчахѫ надъ житото, птици безъ страхъ пѣехѫ на земята край пѫтя и изъ тихия въздухъ се разнасяхѫ пѣснитѣ на чучулигитѣ, които се издигахѫ въ висинето. Изгледа отъ прѣдъ заграждахѫ обвититѣ отъ дъждоносни облаци профили на Бакаджикъ и Стара Планина. Въ рѣчището на Акбунарския Азмакъ, който въ този край тече на югъ (къмъ Синапли), се лъскахѫ заградени блата, отъ които се чуеше крѣканието на жабитѣ и клепанието на щъркелитѣ. Около селата се валяхѫ огромни стада черни лѣниви биволи. Срѣщнѫхме само нѣколко Турци, за които този день бѣше дѣлникъ; християнитѣ празднувахѫ своята недѣля по кѫщитѣ си въ селата. На $7^1/_2$ ч. се показа най-послѣ Ямболъ като бѣло гнѣздо въ мъглявата сива равнина. Скоро слѣдъ това ни застигнѫ и нощьта около единъ кладенецъ, чиито греди като нѣкоя голѣма алфа се виждахѫ отъ далече въ съсѣдство на една стара могила. Като прѣгазихме многобройни застояли води, влѣзохме тепърва на 9 ч. при цвилението на коньетѣ и виението на кучетата въ тъмнитѣ, кални улици между градинитѣ на Каргона.

---

2. Сливенъ и Котелъ.

Индустриялниятъ градъ Сливенъ. Котленскиятъ Балканъ. Селищата Жеравна, Котелъ, Медвенъ и Градецъ. Букови вѣковни гори и балкански поляни. Овчарското прѣселническо стопанство. Турцитѣ при Камчия. Езерното градище при Каябаши и старитѣ пжтища прѣзъ планинитѣ въ Прѣславъ. Сунгурларъ.

Отъ Ямболъ побързахъ на 23. Юни за Сливенъ. Отива се съ кола по доста добро шосе за $2^1/_2$ ч., по сѣверозападна посока. Задъ моста «Хамамкьопрюсю» прѣзъ Тунджа и задъ желѣзничната станция се захващатъ лозя съ орѣхови дървета а задъ тѣхъ се възлиза на единъ миниятуренъ гребенъ на Срѣдна Гора, обрасълъ съ низъкъ джбакъ. Най-високата сѣдловина, $^1/_2$ ч. отъ Ямболъ, лежи непълни 100 метра надъ този градъ. Отъ нея се вижда на дясно острията профилъ на Таушанъ-тепé; отъ прѣдъ цѣлото пространство е изпълнено отъ огромната стѣна на стръмния голъ Балканъ, но самиятъ Сливенъ дори до послѣдната минута остава скритъ задъ нѣколко низки хълма. Горѣ на сѣдловината се забѣлѣзватъ отъ странитѣ на пжтя нѣколко стари могили; по-долу ги има още повече. Тъкмо 1 ч. отъ Ямболъ се минава по дървенъ мостъ пакъ прѣзъ Тунджа. Въ недълбоката вода подъ моста се валяхж множество черни лѣниво прѣживащи биволи, повечето отъ които само главата си подавахж на повръхностьта, а до тѣхъ на единъ малъкъ островъ почиваше въ пѣсъка стадо бѣли волове. По-нататъшната покрайнина дори до Сливенъ съвършенно напомняше на Туловско поле: алувиялна равнина съ бѣла пѣсъчна почва, съ хубави ниви, множество могили и осамотени корни стари джбове, а задъ тѣхъ отзадъ стѣнитѣ на Балкана.

Въ това подбалканско поле се намиратъ слѣди отъ стари селища, както сж тукъ чести случаитѣ, въ съсѣдство на топли извори. На шосето отъ Нова Загора за Сливенъ лежжтъ на десния брѣгъ Сливенскитѣ бани а срѣщу тѣхъ, между Тунджа и политѣ на Стара Планина, при селото Дермендерé остатъци отъ по-голѣмо селище, слѣди отъ три черквички и основи на кжщи, между които се изкопаватъ стари сждове, оржжия и монети[1]. Прѣдполагамъ, че това градище е навѣрно града Авли, богатъ съ добитъкъ и жито, който въ 11.—13. столѣтие се споменува при самитѣ поли на Хемусъ близо до Диамполисъ, 4—5 дни на сѣверъ отъ Адрианополисъ. На 1049 г. въ него се настанили Печенѣзи и разбили

[1] Описва Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки и т. н. 65.

византийскитѣ войски, които идѣли срѣщу тѣхъ, при Ямболъ. На 1207 г. латинскиятъ царь Хенрихъ въ похода си срѣщу Българитѣ на петия день пристигнѫлъ отъ Одринъ въ Авли, който тъкмо на ново билъ завзетъ отъ царя Калояна. Населението на врѣме избѣгало въ планинитѣ. Латинитѣ въ града набрали голѣма плячка, ала нѣкои рицари, които «безразсѫдно» (follement) се осмѣлили по-нататъкъ въ близкитѣ планински тѣснини, много злѣ изпатили и едва се избавили съ чувствителна загуба на хора и коньe[2].

Първиятъ погледъ на Сливенъ (около 250 м.) е плѣнителенъ. Прѣдъ насъ се прѣдставя съвършенно алпийска панорама. Подъ сивитѣ, набраздени скали на Балкана, чиито зѫбци и чуки тукъ достигатъ приблизително до 1100 метра надморска височина, се простиратъ около три километра на ширь маса червени стрѣхи, бѣли минарета и сѣнчести градински дървета. По планинскитѣ склонове надъ града се простиратъ далеко и широко хубави лозя, казватъ на 4 ч. пѫть. Между тѣхъ се бѣлѣжтъ пѫтекитѣ, по които изъ града може да се излѣзе право въ Балканската природа. Множество планински ручеи клокочѫтъ по улицитѣ долу къмъ по-голѣмитѣ потоци. Изгледътъ на южната страна къмъ Тунджа остава затворенъ отъ низки голи върхове, отъ които цѣлото мѣстоположение се прѣобръща въ видъ на котловина. Прѣзъ лѣтната горещина въ града всѣкога владѣе планинска прохлада, зимно врѣме обаче често отъ височинитѣ бучѫтъ долу силни вѣтрове. Сливенъ сега брои 3797 кѫщи съ 20,248 жители, отъ които 15,184 сѫ Българи, 2877 Турци, 1399 Цигани, 400 испански Евреи и 279 Ерменци[3].

Града се състои отъ три части. Сѫщинскиятъ Сливенъ по срѣдата споредъ разказитѣ на домородци е отъ по-новъ, турски произходъ. За броя на нѣкогашното османско население въ него свидѣтелствуватъ 17 джамии, отъ които сега само 4 сѫ оставени за ислямско богослужение. Надъ града при подножието на планинитѣ се издига голѣма бѣла сграда—правителствена фабрика за сук-

---

[2] Αὐλή у Кедрена 2 р. 596. У Villehardouin въ изданието на Wailly стр. 293 въ текста погрѣшно е Eului; по-добри сѫ вариянтитѣ Aulin. Eulin, отъ грѣц. вин. п. Αὐλήν. Срв. Archeol. epigr. Mitth. X. 149. — Идриси споменува Афли въ плодородна покрайнина подъ Балкана, съ желѣзарски работилници, единъ день пѫть източно отъ Истлифносъ (Сливенъ) и Томашекъ споредъ това поставя това мѣсто въ околностьта на селото Бургуджукъ (Zur Kunde der Hämushalb. 2, 38).

[3] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 4732 домакинства съ 23,210 ж., отъ които 18,188 Българи, 2661 Турци, 1193 Цигани, 626 испански Евреи, 119 Гърци и 388 „други езици“.

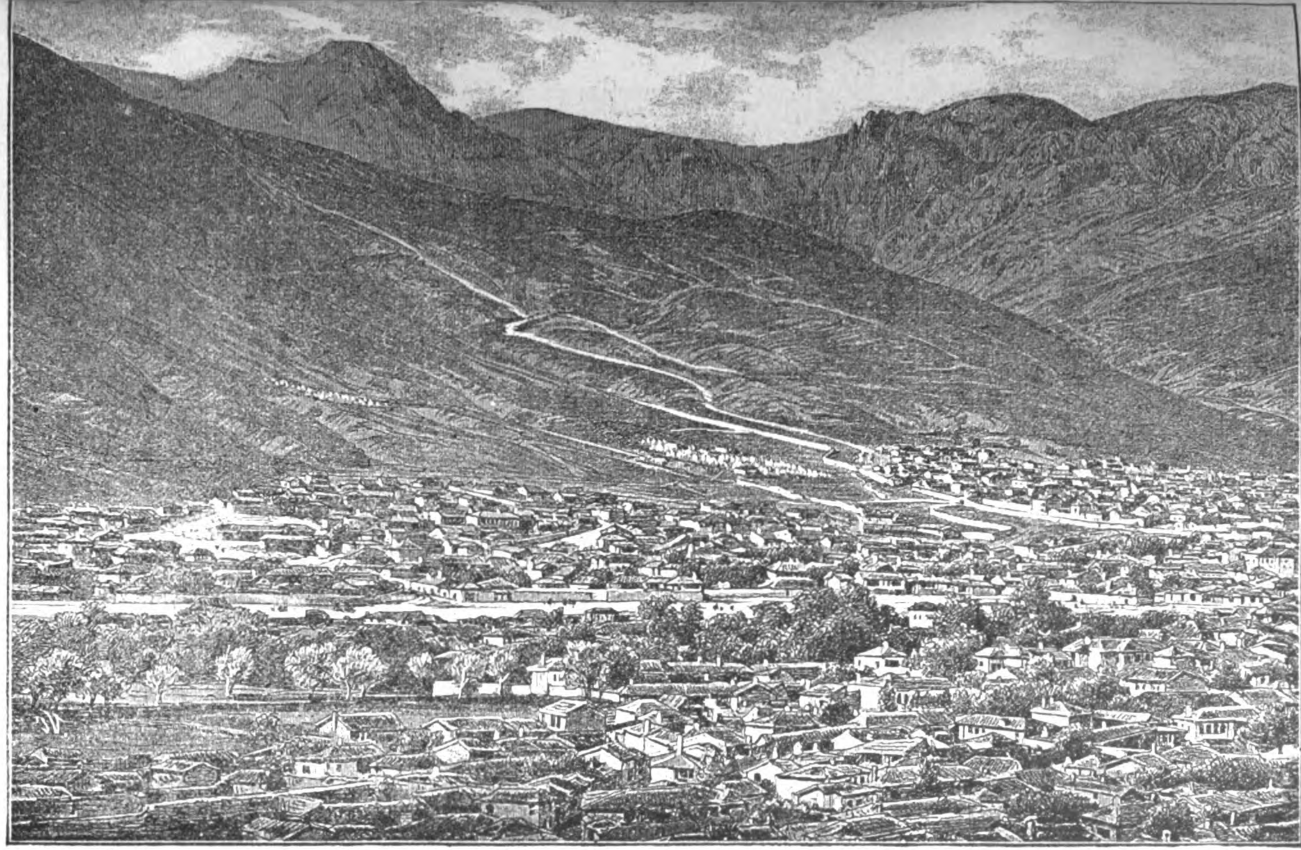

Фиг. 21. Сливенъ (западна половина).

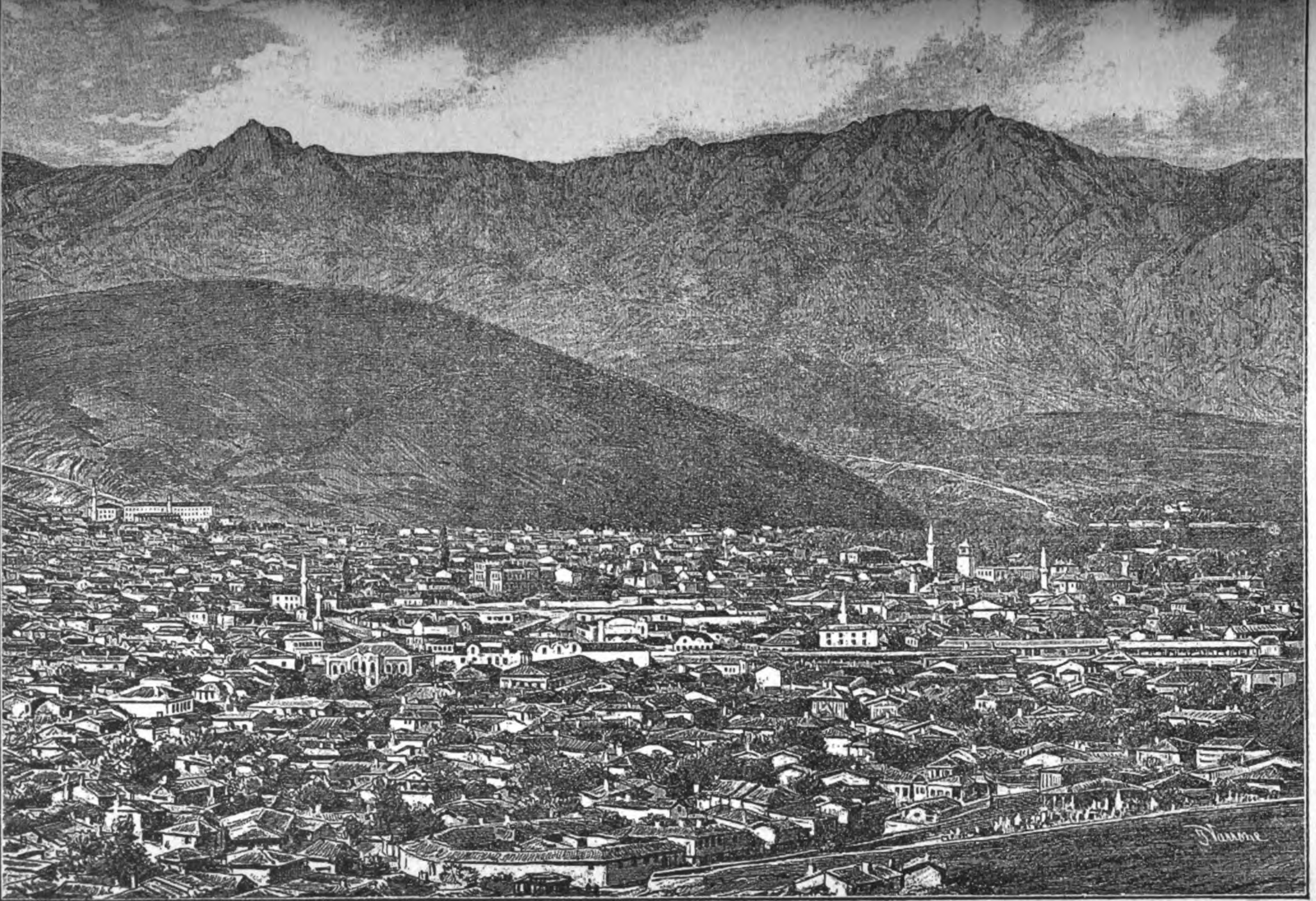

Фиг. 22. Сливенъ (източна половина).

на, основана, казватъ, на 1834 г.; сега ѭ взело подъ наемъ отъ румелийското правителство мѣстното българско дружество «Напрѣдъкъ», което изкарва годишно около 230,000 метра цвѣтни сукна за войската и жандармерията не само въ България и Румелия, но и въ Турция. Машинитѣ се каратъ отъ водата на единъ планински потокъ съ помощьта на двѣ дървени колелета; работници има до 240, Българи, Турци и Цигани отъ двата пола. Тя е сега първата индустриялна фабрика въ България. Мостритѣ, които ми показахѫ, се равняватъ на всѣка западна работа. При фабриката неотколѣ е отворено и малко индустриялно училище, а за осъвършенствувание на фабриката управлението е довело и двама бояджии отъ Райхенбергъ. Въ послѣдно врѣме въ околностьта на града се издигнѫли още двѣ частни фабрики за сукна, инсталирани пакъ отъ Сливенци. Освѣнъ това тукъ се намиратъ и 9 спиртни фабрики.

На западъ отъ тази централна часть на града лежи махалата Клуцохо̀ръ, турски Кадъкьои, грцки Критохоръ, чисто българска; въ турско врѣме мюсулманитѣ не оставали въ неѭ подиръ заходъ слънце отъ страхъ прѣдъ хайдуци[4]. Прѣзъ тукъ минава и планинскиятъ потокъ Коруджа, чието широко пѣсъчно рѣчище лѣтно врѣме повечето бива съвършенно сухо. До рѣката се намира пазаря а въ него несполучливъ малъкъ градски паркъ, основанъ прѣзъ руската окупация, когато градоветѣ кой отъ кой по-бърже се надваряли да се сдобиѭтъ въ най-скоро врѣме съ модерна външность. На изтокъ пъкъ, около двѣ минути отъ сѫщинския Сливенъ, лежи махалата Новосело, пълна съ вишнови и черничени градини, съ население сѫщо тъй само българско.

Непосрѣдственно надъ тѣзи градски махали се издигатъ планини. На лѣво стърчи високиятъ Бармỳкъ, по чиито хълбоци лѫкатушѫтъ пѫтекитѣ за Задбалканско прѣзъ сѣдловината наречена български Вратникъ, турски Демиръ-капу («желѣзна врата») къмъ селото Стара Рѣка и къмъ Търново. По срѣдата се издига по-низкиятъ объл Га̀говицъ или Се́лишки връхъ, чакъ до горѣ насаденъ съ четвъртити лозя и отъ двѣтѣ страни заграденъ съ сѣнчести долове, въ които текѫтъ буйни, никога непрѣсъхващи

---

4 Името Критохоръ води началото си отъ епохата на немного отколѣшното владичество на грцкия езикъ, като букваленъ прѣводъ на турското Кадъкьои Срѣщното Новосело тогава сѫщо тъй се наричало грцки Неохори; на моста прѣзъ Новоселската рѣка, каменна сграда съ два свода и плоска повръхность безъ пармаклъци, отъ страна се вижда грцки надписъ, който гласи, че моста билъ издигнѫтъ на 1839 г. δι᾽ἐξόδων τῶν Νεοχωριτῶν. Освѣнъ нѣколко стари хора сега никой отъ Сливненци незнае грцки.

планински ручеи. Лѣвиятъ долъ тъкмо надъ фабриката е тъй нареченниятъ Селишки боазъ или Селишки долъ; горѣ въ него се намиратъ слѣди отъ нѣкое запустѣло селище, а още по-високо дири отъ старъ мънастирь, т. е. основи отъ малка черквица посрѣдъ четверожгълно градище съ остатъци отъ стара кула, съ аязма и съ изгледъ дори до Ямболско. Тамъ мислѭ въ врѣмето на старото българско царство въ «гора Сливенская» билъ скритъ мънастирятъ св. Богородица, нареченъ «Епикерневъ», споредъ основателя, придворенъ «епикернъ» (лат. pincerna, виночерпецъ), въ който въ 14. столѣтие живѣлъ св. Теодоси Търновски, прѣди да замине за калугерското селище на Григория Синаита въ срѣщнитѣ Монастирски връхове. На десно отъ Селишкия връхъ се намира живописниятъ долъ на Новоселска рѣка, която клокочи между тѣсни склонове подъ гжстата сѣнка на джбове, бѣли тополи и дрѣнове. Край водата се дохожда до хубавия кжтъ Кадъкайнж (сждийски изворъ); тамъ прѣди войната християнинъ не е смѣелъ и да се покаже, за да не нарушава спокойствието на турскитѣ кадъни, които се забавлявали тукъ въ планинската сѣнка, разхлаждявани отъ прохладния вѣтрецъ, който духа цѣлъ день отъ планинитѣ долу. Сега тукъ се намира фабриката за сукна на г. г. Поповичъ и Саржъ-Ивановъ съ желѣзни белгийски машини, на които се работи кафявъ и синъ шаякъ, повечето за военни нужди. Разходката, която направихъ въ приятна компания до тази фабрика по любезната покана на господа притежателитѣ, изново ми показа всичката омая на планинскитѣ Балкански уединени кжтове. Надъ тази долинка къмъ сѣвероизтокъ изкачатъ отзадъ най-високитѣ и най-голи зжбци на Сливенската панорама, Българка, Чаталъкая и по-нататъкъ гребеньтъ Сѝни Кàмънье; по тѣхнитѣ хълбоци се крижтъ многобройни сталактитови пещери (Змѣйове дупки, Орлова дупка, Птичи дупки и т. н.). На Синитѣ Камъне лежи високо тъй нареченниятъ Птичи кладенецъ или турски Кушъ-бунаръ, съ огроменъ изгледъ по източна Тракия[5]. Въ тѣзи скали се намиратъ и нѣколко мжчно достжпни стари градища, отъ които особенно личжтъ едно на Селишки връхъ надъ горното течение на Новоселска рѣка и тъй нареченото Маричино градище на Синитѣ Камъне.

---

[5] Hammer, Gesch. d. osm. Reiches, 3, 951 споменува „die Alpen von Islemije“ и „Vogelquell,“ между мѣстата, по които султанъ Мохамедъ IV. ходилъ на ловъ. Вж. за тѣзи мѣста и възпоминанията на войводата Панайотъ Хитовъ.

На източния брѣгъ на Новоселска рѣка, тъкмо надъ онзи живописенъ долъ лежи (сѣверозападно отъ Ново Село) тъй нареченото Хисаръ-калеси. То е низко плоско градище, заградено на западъ съ споменѫтия сѣнчестъ долъ, на югъ съ склона къмъ Ново село, на изтокъ съ по-малъкъ долъ и на сѣверъ отъ къмъ близкитѣ планински стѣни съ изкуственъ окопъ, край който надъ спуска около 3—4 метра високъ се протакатъ още основи отъ старъ каменъ зидъ. Споредъ най-новитѣ военни понятия неговото мѣстоположение, разбира се, е съвършенно несгодно; високиятъ Селишки връхъ на западъ задъ Новоселска рѣка съвършенно владѣе позицията на крѣпостьта. Цѣлото вѫтрѣшно пространство, около 400 метра широко, е насадено съ лозя, чиято почва е пълна съ старинно градиво, което намѣста е събрано въ купове или въ куруджийскитѣ бараки. При копание на лозята се намиратъ многобройни стари монети, главно мѣдени византийски. Отъ горния край на градището води, казватъ, пѫтека въ планинитѣ, като се съединява съ пѫтеката отъ Сливенъ за Кипилово въ Задбалканско. На южния склонъ ми показахѫ между храсталака неотколѣ открититѣ основи на малка черквичка, около 12 крачки дълга.

Ново Село подъ градището, при всичко че споредъ името изглежда да е отъ по-новъ произходъ, наопакъ е най-старата махала на Сливенъ. Въ него се намѣрили, казватъ, и основи на стари сгради, заедно съ римски монети. Срѣдовѣковата черква св. София, съ тухлено кубе, обрасло съ дървета и храсталакъ, на 1838 г. била замѣстена съ нова сграда. На нейния дворъ лежѫтъ нѣколко антични кѫса. Дългиятъ гръцки надписъ, който споменува за въздигание статуи на боговетѣ вслѣдствие опрѣдѣлението на оракула на Аполона Колофонски, за жаль е наполовинъ вече измитъ отъ изливанието на вода изъ чешмата [6]. О черковния зидъ лежи опрѣна каменна плоча, съ барелиефи отъ двѣтѣ страни: отъ едната страна се виждатъ четире нимфи въ хитони, които се държѫтъ за рѫцѣтѣ, както се тъй прави при сегашнитѣ хора на полуострова, образъ, който напомня на многобройнитѣ далматински скулптури [7]; отъ другата пъкъ е изобразена ловджийска група — конникъ съ копие подъ едно дърво догонилъ еленъ и дива свиня. На южния край на селището стърчѫтъ между турскитѣ гробища 6—7 могили [8].

---

[6] Опитъ за разгатвание отъ проф. Хартелъ, Arch. epigr. Mitth. X, 147.
[7] Вж. статията на Р. Шнайдеръ, Arch. epigr. Mitth. IX, 34 слд.
[8] Споредъ Шкорпила стр. 77 въ една отъ тѣхъ неотколѣ била изкопана, покрай разни сѫдове, една монета съ надписъ „Germanicus consul“ и бронзова

Името на тукашното тракийско и римско селище не е познато. Името Сливенъ най-напрѣдъ се срѣща у Араба Идриси (1153 г.); той споменува стария градъ Истлифносъ, който не малко, каже, процъвтѣва [9]. У Византийцитѣ прѣзъ 13. и 14. вѣкъ се споменува (въ формата ἡ Στίλβνος) като важна българска крѣпость не далече отъ границата. Царь Иванъ Александъръ прѣзъ войнитѣ съ Гърцитѣ тукъ събиралъ своитѣ войски за походитѣ си въ долна Тракия [10]. Турцитѣ наричатъ Сливенъ Ислемьé. Хаджи Калфа много вѣрно описва неговото мѣстоположение: хубаво селище въ глъбината на Балкана въ пѣсъчлива покрайнина съ изобилни води, отъ дѣйствието на които градинитѣ толкова много растѫтъ, че цѣлиятъ градъ, каже, почти съвършенно е скритъ въ сѣнката на дърветата, съ три джамии и една баня, съ множество овощия и липса на жито, 8 дни отъ Цариградъ. Още тогава жителитѣ се занимавали главно съ работението на аби, които подъ влиянието, каже, на въздуха и тукашната вода били по-добри отъ Ангорскитѣ и Бегбазарскитѣ. Ала отъ броя на джамиитѣ излиза, че селището тогава е било още малко и че тепърва отъ това врѣме полека лека е нараствало до досегашната си голѣмина. Въ началото на нашето столѣтие главната индустрия въ Сливенъ била пушкарството, сега, до колкото знаѭ, заборавено. Сто занаятчии били длъжни да прѣдаватъ на правителството мѣсечно 500 пушчени цѣви; всѣка цѣвь се плащала по 20 гроша. Желѣзо за работата се донасяло отъ Самоковъ подъ Рила Планина [11]. Освѣнъ това Сливенъ билъ единъ отъ центроветѣ на търговията съ жито въ тѣзи покрайнини; лѣтно врѣме тукъ сѫ ставали голѣми годишни панаири.

Голѣми прѣврати докарала руската война на 1829 г. Прѣдъ

глава на младъ Сатиръ съ рогчета, овѣнчанъ съ лоза (сега въ Пловдивския музей). Споредъ рисунката, която ми изпрати г. Атанасовъ, тя е хубава антична работа; въ Сливенъ ми казахѫ, че е намѣрена до могилата, при нейнитѣ поли.

[9] Tomachek, Zur Kundc der Haemushalb. 2, 37.

[10] Андроникъ плѣнилъ отъ Загорско дори до Копсисъ и ἐς Στίλβνου μέχρι, Пахимересъ, 2, 447. Подиръ смъртьта на Тертерия II. (1322) градоветѣ отъ Месемврия до Στίλβνου се подчинили на Византийцитѣ, когато ἀπὸ Στίλβνου μέχρι Κόψεος се настанилъ Войсилъ. Кантакузенъ, 1, 177. Александъръ на 1341 г. се намиралъ ἐν Στίλβνῳ πόλει ἐν μεθορίοις τῆς αὑτοῦ τε καὶ Ῥωμαίων ἡγεμονίας ᾠκισμένῃ, и на 1344 г. пристигнѫлъ ἐπὶ Στίλβνου πανστρατιᾷ. Кантакузенъ 2, 69 и 420.

[11] Капитанъ Тучковъ, Военно-топографическое описаніе дорогъ отъ Эски-Стамбула чрезъ Османбазаръ, Казань, Сливно и Ямболъ до Адріанополя. Петербургъ (печат. на генер. щабъ) 1827 стр. 10.

града на източната му страна Турцитѣ въ 3 часова битка били разбити и принудени да отстжпыхтъ. Българитѣ посрѣщнжли Руситѣ съ непритворена радость. Слѣдъ мира по-голѣмата часть отъ Българитѣ заминжли заедно съ Руситѣ, тъй че, каже, населението отъ 24,000 души намалѣло на 10,000; единъ старецъ ми разправяше, че въ града останжли само 74 български кжщи. Прѣселенцитѣ се настанили въ Влашко, въ Плоещъ и главно въ Браила, която до тогава била само турска крѣпость, ала отъ 1834 г., отъ когато почнжли да циркулиратъ параходи по Дунава, почнжла да процъвтѣва като първокласно ново тържище. Тѣхни потомци и до сега тамъ живѣыхтъ. Българското население въ Сливенъ скоро се обаче допълнило. Близкостьта на планинитѣ била причина, че тукъ народниятъ духъ по-буйно се развивалъ отъ другадѣ; напр. прочутиятъ хайдушки воевода Панайотъ Хитовъ е родомъ Сливненецъ отъ града. Въ наше врѣме Сливенъ принадлежи между първитѣ градове въ България поради своята сукнарска индустрия. Вълна за сукна дохожда най-много отъ Котленския Балканъ, а най-хубавата, казватъ, отъ Карнобадъ; конопъ и ленъ въ тукашната покрайнина даже се и не сѣе. Покрай сукнарството повдигнжло се и копринарството, което виждаме отъ куповетѣ бѣли и жълти пашкули по кжщитѣ. Къмъ старата домашна индустрия принадлежи и тъканието на килими. Отдалеченостьта отъ желѣзницата е прѣчка, отъ която тукашнитѣ индустриялци много се оплакватъ. Сега Сливенъ е центъръ на окржгъ, който съдържа петь околии: Сливенска, Котленска, Ямболска, Късълъ-Агашка и Каваклийска, всички споредъ послѣдното издание на статистиката съ 156,329 жители, отъ които 114,617 Българи, 17,550 Гърци, 17,200 Турци, 4,683 Цигани, 1228 Евреи, 320 Ерменци, 32 Руси, Нѣмци и Италиянци и 699 «различни»[12]. Когато се основа българската екзархия тѣзи покрайнини се отдѣлихж отъ гръцката Одринска метрополия и се образува отъ тѣхъ особенно българско епископство съ сѣдалище въ Сливенъ. Ново основаната областна реална гимназия съ нейнитѣ дѣятелни учители, Българи и Чехи, станж огнище на просвѣта за източно Подбалканско. Въ града не липсва и печатница, въ която се печататъ и политически вѣстници. До като сжществуваше Източна Румелия Сливенъ бѣше вторъ градъ слѣдъ Пловдивъ и спроти главния градъ съ неговото троезично население станж важна опора на българско

[12] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 170,514, ж. отъ които 134,095 Българи, 18,937 Гърци, 10,686 Турци, 4,053 Цигани, 1,725 Евреи, 430 Ерменци, 312 Румъни, 106 Нѣмци, Руси, Италиянци, Французи и Сърби, „други езици“ 113, „непоказани езици“ 56. (П.).

опозиционно движение, разбира се унионистично; туй му спечели епитета «румелийска Москва».

На 26. Юни тръгнѫхъ отъ Сливенъ за Котленскитѣ планини. Моитѣ Сливенски приятели, които прѣзъ двудневното прѣбивание въ гостоприемната кѫща на г. директора на реалката В. Атанасовъ ми показахѫ толкова услуги, граждани, юристи, лѣкари, учители, руски офицери, чешки инженери, изпроводихѫ ни чакъ до Ново Село. Нашиятъ съотечественикъ, г. окрѫжниятъ инженеръ Фридрихъ, бѣше мой другарь прѣзъ нѣколко дена пѫть дори близо до Карнобадъ. Съ двамата стражари и съ кираджията на коньетѣ, сина на «мухтарина» на християнскитѣ Цигани въ Сливенъ, нашиятъ керванъ броеше петь конника. Пѫтятъ за Котелъ не води отъ града право на горѣ въ планинитѣ, освѣнъ ако нѣкой иска пѣши да се отправи право прѣзъ високитѣ гребени въ Раково или Нейково, ами върви най-напрѣдъ въ източна посока край политѣ на Синитѣ Камъне. Постоянно се върви между лозя, въ които стърчѫтъ разпръснѫти орѣхи, вишни и череши. Край пѫтя, снабденъ съ многобройни турски чешми, се точѫтъ гѫсти плетове отъ яворови и габрови гѫсталаци, промѣшени съ шипки и на мѣста провлѣчени съ поветица съ голѣми бѣли цвѣтове. Тукъ тамъ окото се спира на синитѣ цвѣтове на нѣкоя висока кандилка (aquilegia). Костенурки и гущери се движехѫ подъ храсталацитѣ и горещия въздухъ се тресеше отъ гласоветѣ на щурцитѣ. На десно се виждахѫ мъглявитѣ очъртания на Бакаджикъ, на Монастирскитѣ върхове и на неясната Сакаръ Планина и прѣдъ тѣхъ низкиятъ, напослѣдъкъ като отсѣченъ край на Срѣдна Гора. За $^3/_4$ ч. стигнѫхме до Сотирската долина, прѣзъ която пѫтятъ завръща на сѣверъ въ планинитѣ. При селото Сотиръ лежи старо мънастирище, отъ което безъ съмнѣние селището води своето име (Σωτήρ Спаситель); тукъ се намира и нова трета фабрика за сукна. Въ стихотворението на Мануила Фила въ похвала на византийския пълководецъ Михаилъ Главáсъ Тарханиотъ отъ ок. 1305 г. се споменува между българскитѣ градове и Σωτῆρος πόλις, «Сотировъ градъ»; нѣгдѣ близо е билъ и града Камена (Κάμαινα). Познато е Πυργίτζιον (умалително отъ πύργος кула), безъ съмнѣние селото Бургуджукъ, сега прѣименувано на Горно Александрово, на изтокъ отъ Сотиръ, тамъ гдѣто се кръстосватъ шосетата отъ Сливенъ за Бургасъ и отъ Ямболъ за Котелъ [13].

[13] Jireček, Das christl. Element etc. Приложение: Die bulgarischen Burgen bei Manuel Philes, стр. 83 = Пер. Спис. XI, 55—56, стр. 258—259.

Като оставихме селото на десно въ глъбината, тъкмо на обѣдъ взехме да се възкачваме къмъ върха по скалиста пѫтека, по която въ турско врѣме е минавала пощата на конь отъ Сливенъ за Шуменъ. На мѣста се забѣлѣзватъ и части отъ турски калдаръмъ; населението разправя, че нѣкога ужъ такъвъ калдаръменъ пѫть е водилъ отъ Сотиръ дори до Търново. Сега тукъ се правѣше подъ рѫководството на г. Фридриха тѣсно окрѫжно шосе за товаренъ добитъкъ и по-леки кола отъ Сливенъ за Котелъ, тъй като който сега иска да мине прѣзъ тукъ съ кола, трѣбва да обходи тѣзи планини съ голѣма забикалка на изтокъ прѣзъ Бургуджукъ. Долината на Сотирска рѣка остава дълбоко въ десно. Склоноветѣ по двата брѣга сѫ съвсѣмъ обрасли съ габрови и дѫбови гѫсталаци, които въ врѣмето на турското владичество често прикривали движенията на българскитѣ хайдуци, тъй като тѣхното главно сѣдалище е било около Синитѣ Камъне и около изворитѣ на Камчия; сега тукъ ставатъ сбивания съ турскитѣ разбойници, които искатъ да се промъкватъ отъ Турция прѣзъ двѣтѣ граници въ княжеството. На 1 ч. стигнѫхме до Малкото и немного слѣдъ това до Голѣмото Джендемъ-дере́; и двѣтѣ текѫтъ въ дълбоки прорѣзи на десно къмъ Сотирска рѣка. При второто се намиратъ развалини отъ караулница, при която въ турско врѣме се искали отъ пѫтницитѣ тѣхнитѣ тескерета. Между дѫбовата гора по склоноветѣ надничахѫ множество разпръснѫти зеленолисти липи, съ листа отъ долу сребърно бѣли. Гѫсти дрѣнови храсталаци и цъвнѫли шипки и малини затварятъ по нѣкога по стрмитѣ завои цѣлиятъ изгледъ. Тукъ тамъ по скалитѣ никне дивъ люлякъ (Syringa), който изобилно се срѣща и на Бармукъ надъ самия Сливенъ. Поради задушливата горещина подъ облачния небосклонъ безлюдниятъ гористъ край имаше нѣкакъвъ си меланхоличенъ видъ, и когато полека лека се възкачвахме къмъ най-високата сѣдловина, удари за минута и гѫстъ дъждъ. Около засъхнѫлата чешма на височината земята бѣше разровена отъ иманджии, които сѫ търсили прѣдполагаеми закопани имания. Най-високото мѣсто, на което стигнѫхме на 2 ч., се нарича Чука (около 900 м.). Изгледътъ на сѣверъ и при дъждовното врѣме бѣше много поучителенъ. Прѣдъ насъ лежеше на прѣко отъ западъ къмъ изтокъ продълговата долина съ изворитѣ на Малка или Луда Камчия (тур. Дели Камчикъ), която принадлежи вече къмъ областьта на Черно море, планински край, гѫсто обрасълъ съ дѫбови и букови гори, прошаренъ и заобиколенъ съ проточени гребени и съ ясно зелени пасбища. Въ лѣво се виждаше мѣстото, гдѣто общиятъ

гребенъ на Стара Нланина се разклоняваше на нѣколко вериги; на една отъ тѣхъ, на Сливенския Балканъ, който по нататъкъ на изтокъ се нарича Матейска Планина, стоиме сами. Тъкмо срѣщу насъ на склона на втората вжтрѣшна верига между гори и морави ясно се познавахж кжщицитѣ на високо разположеното село Жеравна. На десно въ далечината блѣщеше по-низкиятъ и по-ясниятъ безлѣсенъ край около Каябашъ. Пжтятъ на долу бѣше много стръменъ и лошъ. Половинъ часъ слизахме по нѣкакви си скалисти стълби, по които за насъ пѣшитѣ бѣше много мжчно, та камо ли за коньетѣ, които съ мжка водѣхме крачка по крачка за юздитѣ; неготовиятъ новъ пжть обхожда това мѣсто съ нѣколко изкуствени завоя. Оставаше още единъ часъ прѣзъ гористия край до като на $3^1/_2$ ч. стигнжхме въ селото Ичера (тур. Вечера)[14]. Името е старо. Мануилъ Филъ споменува въ българскитѣ планини градъ Ачера (Ἀτζερᾶς τόπος), който е билъ близо до сегашното село или е тъждественъ съ градището при селото Градецъ, малко по-долѣ отъ Ичера, за което ще говоримъ още.

Ичера (266 кжщи) лежи тъкмо подъ склона на Сливенския Балканъ на лѣвия брѣгъ на Раковска рѣка въ тѣсенъ, почти тъменъ долъ въ посока отъ западъ къмъ изтокъ; понѣкога, особенно зимно врѣме, тукъ, казватъ, че и слънце даже непрониквало. Кжщитѣ отъ долу сж направени отъ камъкъ или отъ червена глина, отъ горѣ отъ дъски и всички иматъ голѣми дворове. Цѣлиятъ тукашенъ край, освѣнъ нѣколко малобройни православни Цигани, е чисто български и служи за свръзка между българския елементъ въ Шуменско и Сливенско; нѣколко часа по-нататъкъ и на изтокъ и на сѣверозападъ, край долна Камчия и въ Тозлука, се захващатъ чисто османски покрайнини. Живитѣ жители почти всички сж овчари. По малкитѣ нивя едва иматъ малко ечемикъ и бобъ. Характерътъ на планинитѣ и на населението много напомня на Срѣдна Гора около Копривщица и Панагюрище. По кжщитѣ на вскждѣ се вижда литографическиятъ ликъ на българския революционеръ, поетъ и историкъ Раковски, който тукъ е почти мѣстенъ герой. Ичерци ми показахж три антични монети, отъ царьетѣ Хадрианъ, Филипъ и Деций, намѣрени въ самото село, и разправяхж за зидоветѣ на нѣкакво си мънастирище подъ селото.

[14] Отъ дневника на полския пжтувачъ Oswięcim (1636 г.) узнаваме, че името Ичера тогава означавало цѣлата Луда Камчия. Oswięcim прѣминжлъ тази рѣка най-долу при Ченге и казва, че български се нарича Ичера, турски Канджи-сую. Пер. Спис. кн. 19 и 20 стр. 67.

На 6 ч. тръгнахме по-нататъкъ на сѣверъ, пакъ изъ високи джбови гори, които покриватъ проточения върхъ Кобилишница. Слѣдъ половинъ часъ прѣминжхме потока съ сжщото име и половинъ часъ по-послѣ Нейковската[15] (или Бараковска) рѣка, която отива право на изтокъ къмъ селото Катунища. Отъ нейното сливание съ Котлешница, която източно отъ Жеравна прѣзъ дълбоки клисури излиза отъ планинскитѣ нѣдра, и съ Раковска рѣка се образува Камчия, която съ това име се нарича тепърва отъ селото Градецъ. Тѣзи планински бързотечни рѣки сж пълни съ риби, но не съ пъстърви, ами съ други видове, които въ Жеравна се наричатъ мрéнка и клéнове, въ Котелъ мря́на, червенопéрка, алáй и (най-малката) куртàшъ. По-долу въ самата Камчия, която около Кадърфакли е три метра дълбока, се срѣща сомъ, понѣкога, казватъ, до 10—12 оки тежъкъ. За множеството раци свѣдочи вече и името на най-горното село на западъ: Раково. Освѣнъ обикновенниятъ въ сѣверна Европа ракъ (Astacus) тукъ се намиратъ, както и вскдѣ по Тракия, и южноевропейски рѣчни раци (Thelphusa), съ сивъ, почти четвероъгъленъ щитъ; български ги казватъ въ Срѣдна Гора крѝви раци, въ Сливенско ồпаци раци.

Нашата цѣль бѣше селото Жéравна (споредъ мѣстното нарѣчие собственно Жéруна), турски наричано Башъ-кьой, разположено на височина около 660 м. подъ два върха, коронувани съ висока гора а по теметата голи. Прѣзъ Жеравненско поле, малка отворена плоскость съ младъ овесъ и пасбища, пристигнахме на $8^1/_4$ ч. на мѣстото. Тукъ останахъ и цѣлия утрешенъ день за да се запознаж по отъ близо съ природата и съ населението на тукашнитѣ планини.

Жеравна брои 518 кжщи съ 2146 жители, между които има 314 православни Цигани[16]. Името на селцето напомня на птицата жеравъ (Grus), която прилита, разбира се, прѣзъ тѣзи покрайнини само когато се прѣселва Гжсто струпанитѣ кжщи сж наредени на едно високо, отъ далече видимо мѣсто при политѣ на гората. Цѣлиятъ хоризонтъ е напълненъ съ планини и гори. За земедѣлие тукъ нѣма мѣсто, а само за овчарство. При всичката красота и здравина на въздушното мѣстоположение жителитѣ ми твърдѣхж, че ако тѣхното селище би било унищожено прѣзъ бурнитѣ врѣмена, които прѣдшедствувахж освобождението на България, никой не-

[15] Въ селото Нéйково при нейнитѣ извори се намирали, казватъ, три могили и четире мънастирища, едно (св. Георги) въ самото село.

[16] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 445 домакинства съ 1849 ж. (П.)

щѣлъ да го поднови на сѫщото мѣсто. Въ цѣла Жеравна нѣма ни една кола, а зимно врѣме когато има силни снѣжни виелици често неможе по цѣли седмици нито да се влѣзе нито да се излѣзе отъ селото. Улицитѣ иматъ видъ на малъкъ градъ. Кѫщитѣ сѫ доста живописни, съ много издадени стрѣхи, все двоетажни а вѫтрѣ чисти и гиздави; долната часть е каменна, горната дървена отъ невапсани греди и дъски. Разправя се, че нѣкои сѫ градени отъ дървета, сѣчени на самото мѣсто, до като въ селото е имало още гора, даже въ стѣната на една кѫща билъ, казватъ, зазиданъ старъ дънеръ съ коренитѣ. По дворовеТѣ, постлани съ голѣми каменни плочи, вирѣѭтъ и слаби вишни и сливи, а около чардацитѣ и слаба асма. Вѫтрѣ въ стаитѣ се виждатъ, както на всѣкѫдѣ въ българскитѣ градчета отъ двѣтѣ страни на Стара Планина, хубаво изрѣзани стѣни, врати и тавани, издѣлия на изкуственна домашна работа. Тукашнитѣ Българи, хора добросърдечни и откровенни безъ излишна изтънченость, сѫ хубави, високоизрастнѫли и русокоси, съ рѣдки изключения чернокоси. Съ християнскитѣ Цигани, които живѣѭтъ по края на селището, тѣ сѫ въ приятелски връзки, но взаимно съ тѣхъ не се женѭтъ. Жеравненци, Българи и Цигани сѫ майстори на гайдата. За Българина меланхоличниятъ и еднообразенъ звукъ на гайдата и въ чужбина звучи като гласъ отъ отечеството, ехо отъ Балканскитѣ гори и поляни; за единъ търговецъ въ Тулча при устието на Дунава се разправя, че гайдата си крилъ като скѫпо имание въ желѣзната каса и когато си довършвалъ дневната работа, въ вечернитѣ часове или въ недѣля самъ ѭ надувалъ, която му спомняла далечното отечество. Жеравненскитѣ Цигани всѣка година свирѭтъ по жътвитѣ изъ равнинитѣ въ Подпланинско; за това тъкмо бѣхѫ всички вънка, тъй че въ тѣхното отечество неможахъ да видѭ ни единъ Циганинъ. Носията въ всички селища на Котленския Балканъ е горѣ-долу еднаква. Мѫжьетѣ носѭтъ рунтавъ калпакъ и дрехи отъ жълтъ и синъ шаякъ, съ горѣ-долу «европейски» вече крой; женитѣ иматъ кърпа на главитѣ си, тежко подплатени елечета, тъмноцвѣтни сукмани, пъстри прѣстилки и лѣтно врѣме ходѭтъ повечето боси. Тукашниятъ говоръ принадлежи къмъ Сливенското нарѣчие и съвършенно се отличава отъ уединеното Котленско нарѣчие задъ планината. Названията на мѣстата сѫ български, безъ турска примѣсь, каквато се намира на вскѫдѣ долу въ тракийско поле (махала Бърдо, мѣстность Дойпинци могили, ручей Потокъ и т. н.). Жителитѣ каратъ своитѣ стада зимно врѣме повечето въ Добруджа дори до Тулча, ала много имъ струва прѣминаването прѣзъ

двѣ нови граници—румелийска и ромънска. Въ по-старо врѣме пасли своитѣ стада само въ Ямболско, въ Карнобадско и въобще въ краищата на югъ отъ Балкана; въ Добруджа захванжли, казватъ, да ходжтъ тепърва въ нашето столѣтие. Мжжьетѣ въ всички Котленски села често само за мѣсецъ или два дохождатъ у дома си, тъй че домашната работа вършжтъ повечето самитѣ жени. Тѣхната планинска вълна се изнася най много въ Сливенскитѣ фабрики, но и въ «Европа»; оплакватъ се обаче, че износътъ въ послѣднитѣ години пада. Женитѣ изработватъ отъ вълната материи за дрехи и едноцвѣтни черги съ дълги червени или жълти влакна, но само за себе си а не и за продань; на рамката за тъкание, която другадѣ изъ България се нарича гергефъ, въ Жеравна казватъ остръгви (мн. ч.).

За минжлото на тукашната покрайнина най-старо свидѣтелство е могилата на източния край на селото; стари монети тукъ се ненамиратъ. На двѣ мѣста въ околностьта се виждали, казватъ, слѣди отъ малки мънастири. Въ турско врѣме Жеравна принадлежала къмъ войнишкитѣ села. Войницитѣ и тукъ били първоначално бáшници (бащинници), т. е. срѣщу своитѣ задължения тѣ се ползували отъ извѣстни наслѣдственни имоти, но къмъ края войниклъка очевидно билъ наложенъ на цѣлото село. Жеравненци пращали всѣка година 10—15 «войника» за два мѣсеца въ Цариградъ за придворна служба. По-напрѣдъ ходили сами, но напослѣдъкъ изпращали на свое мѣсто наети Цигани, които съ гайди свирили на султанскитѣ коньe по лѣтнитѣ пасбища; ходили прѣзъ Сливенъ въ Бургазъ и отъ тамъ на параходи заминавали за Цариградъ съ воененъ билетъ като дѣйствителни войници. Туй продължавало дори до 1876 год. Стариятъ войнишки ферманъ не се е запазилъ; въ селото иматъ само по-нови турски грамоти за синоритѣ и за черквата. Споредъ фермана тукашниятъ ага билъ, каже, каикчи-баши на султанския палатъ; освѣнъ отъ Жеравна той прибиралъ доходитѣ и отъ селата Иджикъ въ Шуменско и отъ Каргона въ Ямболъ. До 1838 г. тукъ е имало като правителственно лице единъ турски заабитинъ, който издавалъ позволителни за покупка и продажба; всичкитѣ данъци на всѣки Жеравненецъ тогава се ограничавали, казватъ, само на петь гроша годишно като «заабитликъ». Освѣнъ Българи и Цигани живѣли въ селото и Турци; старцитѣ разправяхж още за 5—7 османски кжщи, но сегашното поколение помни вече само послѣдната Туркиня въ Жеравна, «баба Алимица». Въ Кърджалийско врѣме около Жеравна билъ издигнжтъ наистина ша-

рампол̑ъ (палисада), ала при все това Кърджалиитѣ нападнѫли и унищожили селището; жителитѣ едва на врѣме избѣгали прѣзъ планинитѣ въ укрѣпения Котелъ. До неотколѣ въ Родопското Хасково живѣлъ единъ старъ Турчинъ, който па млади години дохаждалъ тукъ съ Кърджалиитѣ за плячка (тур. яма) а слѣдъ това и като кираджия. Подиръ руската война на 1829 г. половинъ село, до 250 кѫщи, се изселило въ Бесарабия и основало тамъ село, наречено сѫщо тъй български Жеравна, турски (отъ Гагаузитѣ) Башкьой; въ стара Жеравна и до днесь се помнѭтъ роднинскитѣ връзки съ тѣзи прѣселенци, даже по нѣкога тукъ намине нѣкой бесарабски Жеравненецъ, като отива прѣзъ бащиното си село на поклонение въ Света Гора Атонска. Паметьта на селскитѣ старци се простира назадъ дори до Токакчията, единъ отъ Кърджалийскитѣ воеводи, и до войната на 1829 г., когато тукашнитѣ планинци, мѫжье и жени, носили ангария на гърбоветѣ си гранати за топоветѣ и ечемикъ на Турцитѣ отъ Сливенъ въ Шуменската крѣпость.

Въ по-старо турско врѣме единственната християнска черква въ тази покрайнина била въ Жеравна; жителитѣ на съсѣдното Нейково, Кипилово, Ичера и Градецъ дохождали тукъ да се черкуватъ. Въ това врѣме тукашниятъ край принадлежалъ, казватъ, къмъ Търновската епархия; сега тукъ се срѣщатъ границитѣ на три епархии, тъй като Нейково и Кипилово принадлежѫтъ подъ Търново, Жеравна, Градецъ и Ичера подъ Шуменъ а по-долнитѣ селища подъ Сливенъ. На мѣстото на малката стара черква, казватъ, каменна съ дървена стрѣха, на 1828 г. била издигнѫта по-голѣма нова, но и тя е полуподземна. Стари рѫкописи по-напрѣдъ имало въ нея, казватъ, сума, но въ по-ново врѣме били разпилѣни, тъй че тукъ сѫ останѫли само два, единъ апостолъ на пергаментъ и единъ миней на книга [17]. До черквата сапикасахъ чешма съ стихотворенъ български надписъ за нейното подновяване на 1867 г., който гласи, че била основана прѣди 105 годинъ. Старитѣ хора всички знаѭтъ да пишѫтъ и то съ прави черковни букви, както сѫ писани старитѣ рѫкописи. Гръцкиятъ езикъ тукъ никога не си е пробивалъ пѫть, при всичко че епископитѣ по нѣ-

---

[17] Въ сбирката на Григоровичовитѣ рѫкописи въ Москва се намира едно послание на Хиландарския калугеръ Иосифъ отъ 18. столѣтие, писано за поучение на набожнитѣ християни „во Богомъ хранимую весь, именимъ зовомою Жеруна,“ на простъ български езикъ, съ множество турски думи. А. Викторова, Собраніе рукописей В. И. Григоровича, Москва 1879 стр. 26 бр. 5.—Дали „Жеравинскиятъ уставъ,“ перг. бълг. ркп. у Срезневскій, Древніе слав. памятники юсоваго письма стр. 70, 219 е отъ Жеравна, незнаѭ.

кога подарявали гръцки черковни книги. Както отъ всички планински мѣста, и отъ Жеравна сж излѣзли цѣлъ редъ лица, които заематъ видно мѣсто въ по-новото българско движение [18].

Въ шейсетитѣ години по околнитѣ планини се скитали български хайдуци и очистили горитѣ отъ турскитѣ разбойници; срѣщу тѣхъ на 1867—68 г. тукъ е стоялъ единъ полкъ отъ турскитѣ козаци на Чайковски, който се състоялъ отъ полски емигранти, отъ старитѣ козаци Некрасовци и разни авантюристи отъ полуострова. На 1876 г. прѣзъ Срѣдногорското въстание появила се въ гората чета отъ около 60 български младежи и обадила за своето дохаждание въ Котелъ. Тамошниятъ мудиръ, родомъ Арнаутинъ, ималъ само шесть Турци при ржцѣ, т. е. единъ чиновникъ, единъ телеграфистъ и четире заптии, и тѣ отъ страхъ вече си свалили фесоветѣ и надѣнжли калпаци. Прѣзъ нощьта паднжлъ прѣсенъ снѣгъ. Тукъ пристигнжли 300 башибозуци, на бързо свикани отъ Тозлука, въоржжени съ кремаклии пушки и снабдени съ вжжета за «яма», по снѣга познали стжпкитѣ на българската чета и ж разпръснжли при Катунища. Петь отсѣчени глави забили на колове прѣдъ полицията въ Жеравна; Жеравненци казали, че незнажтъ чии сж тѣзи глави, но тѣ били тукашни младежи. Жителитѣ на Котленския Балканъ хвалжтъ тогавашния Сливенски мутесарифъ Хайдаръ бей, който умѣелъ да държи Турцитѣ за юздитѣ и попрѣчилъ иа безредицитѣ, които другадѣ докарахж такива ужаси. Прѣзъ руската война ясно се чувало гърмѣнието на топоветѣ при 12 часа отдалечената Елена, но дълго врѣме тукъ нѣмало нито Турци нито Руси. Слѣдъ това въ селото квартирували донски козаци и дружинитѣ отъ български доброволци, тъй като прѣзъ примирието демаркационната линия около турския още Шуменъ и Варна е минавала прѣзъ недалечния Медвенъ. Къмъ края на историческитѣ бѣлѣжки за този планински кжтъ заслужва да се спомене, че Жеравна има добро училище съ четире първоначални отдѣления и два класа, по чиито чинове седѣхж сума пъргави мом-

---

[18] Жеравненци сж били по-старитѣ учители Райно Поповичъ († 1858), гръцки възпитанникъ, който 30 години учителствувалъ по Тракия и съчинявалъ простонародни книги, и Сава Вълчевъ Филаретовъ († 1863 г.), ученикъ на Московския университетъ, управитель на Софийското училище. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ цѣлъ редъ наши съврѣменници: единъ министъръ въ княжеството (списательтъ Тодоръ Икономовъ), двамина отъ шестьтѣ румелийски префекта (Димитровъ и Цанковъ), нѣкои голѣми търговци въ Тулча и Варна, многобройни списатели, сждии, офицери и т. н. Жеравненецъ е и познатиятъ на чешкитѣ читатели български списатель, моятъ приятель Василъ Д. Стояновъ, редакторъ на „Пер. Списание“ и сега директоръ на Софийската народна библиотека.

чешца, както и читалище съ библиотека, произлѣзла отъ завѣщания на тукашни родомъ учители.

За околната покрайнина ме поучи екскурзията на съсѣдния връхъ Ветрила. Непосрѣдственно надъ селото се издигатъ стръмни поляни съ студени извори при политѣ. Надъ тѣхъ се захваща рѣдка гора съ стари разклонени джбове, която по стръмния склонъ се издига дори до 800 метра височина, гдѣто захващатъ буки. За $1\frac{1}{4}$ ч. бѣхме на билото на Ветрила (около 940 м.). Вече по пжтя често се озъртахъ по панорамата на изворитѣ на Камчия съ прохода при Чука и съ зжбестата Матейска Планина отзадъ; на западъ стърчахж върховетѣ при Нейково и при Сливенската Демиркапия. Селата Ичера, Катунища и Градецъ оставатъ скрити; за това пъкъ на изтокъ се познава по-низкото поле при Каябашъ и задъ него далечнитѣ мъгляви Айтошки планини. Поразителенъ бѣ изгледътъ отъ гребена на сѣверъ. Дълбоко долу се отваря окржгла котловина, опасана съ гористи планини, и въ нея на голото дъно лежи града Котелъ съ гжсто струпани червени стрѣхи и съ двѣ бѣли черкви, въ права линия само около 5 километра отъ насъ. Задъ Котелъ се познава почти разрѣзаниятъ връхъ, прѣзъ гдѣто води шосето прѣзъ новата граница въ княжеството, а на десно отъ него зжбестата Урушка стена́ (турски Калаба́къ Тепе́) сжщо тъй на самата граница. Отъ околнитѣ върхове особенно два биятъ въ очи. Въ лѣво се издига хубавиятъ гористъ кжжелъ Ра̀збойна, чийто връхъ бѣше покритъ съ мъгла; отъ него се виждала, казватъ, и една ивица отъ Черно море[19]. На десно пъкъ се отцѣпва отъ самата Ветрила малко къмъ сѣвероизтокъ осамотенъ много стръменъ връхъ Градъ, въ Котелъ и Вида наричанъ, турски Късъ-тепе (момински връхъ), съвършенно обрасълъ съ храсталакъ, съ малко плоско теме. Изкачванието на него е много трудно, при всичко че началника на жандармерията въ Котелъ, младъ руски офицеринъ, успѣлъ да възлѣзе съ конь чакъ на върха; изгледътъ особенно къмъ югоизтокъ билъ, казватъ, много обширенъ. Самото име показва, че на върха нѣкога се е намирало нѣкое укрѣпление, но до колкото можахъ да узная, тамъ сега не се забѣлѣзвали никакви стѣни, а само малка каменна щерна, която Турцитѣ по-напрѣдъ слѣдъ всѣки нѣколко години по веднжжъ я чистили, безъ съмнѣние за въ случай на война. На източната, по-

[19] На руската карта (листъ VI, 7, Сливенъ, Котелъ) околностьта на Котелъ, незная защо, е останжла безъ това изобилие на имена на планини и потоци и числа на височини, съ което тази карта на всждѣ другадѣ се отличава.

стръмна страна на Градъ лежи тѣсниятъ дълбокъ Котленски проходъ, прѣзъ който слѣдъ нѣколко дена минахъ. Една долина при сѣверните поли на Градъ се нарича Гръшки долъ (споредъ други Гришки); въ нея ужъ въ старо врѣме Гърцитѣ били избити веднъжъ отъ Българитѣ. Двата низки хълма въ полето отъ тукъ за Котелъ се наричатъ Уши. Нѣколко крачки подъ гребена на Ветрила се протака по сѣверната му страна водоравно поставенъ «terrassement», около четире крачки широкъ; насипъ и прокопъ по него нѣма, а изглежда само като обикновенъ правенъ пѫть, обрасълъ съ трѣва и храсталакъ. Жеравненци ми казахѫ, че това е сѫщо тъй Еркесія, стара работа, която, каже, върви отъ Разбойна дори до Котлешница; други ми твърдѣхѫ, че нейното продлъжение завръща на изтокъ дори около Медвенъ[20].

Мануилъ Филъ споменува въ тозъ прѣдѣлъ града Διαβαινᾶ, Дявенà, вѣроятно Дѣвина (сирѣчъ гора). Като го споменува до Козякъ, който лежи при Котелъ, нетрѣба да се мисли на селото Девня при Варна; той трѣбва да се търси въ нашия прѣдѣлъ, именно на върха Градъ или Вида, особно ако прѣдположимъ, че турското Къзъ-тепé може да е прѣводъ отъ българското име. Името на Дѣвина не е познато само на Фила. Споредъ разказитѣ на Пахимересъ българскиятъ царь Лаханасъ (Ивайло) съ единъ слабъ отрядъ разбилъ византийския пълководецъ протовестияритъ Муринъ съ неговитѣ 10.000 Гърци ἐπὶ τῷ Διαβχινᾷ.[21]

Силенъ вѣтъръ ни прогони отъ височинитѣ пакъ скоро долу. Въ гората по склона се разнасяше силна миризь отъ мащерига а между дърветата се червенѣехѫ сума узрѣли ягоди, които тукъ се казватъ планйици или осойки. Подъ гребена Жеравненци ни показахѫ Самодйвско хорйще, единъ голѣмъ крѫгъ съ висока трѣва между по-низка около нея а по-долу вторъ отъ ягоди, разпилѣни въ голѣмъ полукрѫгъ (стр. 325). За самодивитѣ, които тукъ ужъ въ горската природа кършели своитѣ хора, се разправя,

---

20 Шкорпилови (op. cit. стр. 88 слд.) описватъ освѣнъ този по-малъкъ окопъ на Ветрила, който билъ 1 метъръ длъгъ, и единъ по-голѣмъ надъ найтѣсното мѣсто на Котленския проходъ, безъ да указватъ неговата длъжина, съ 2 м. високъ насипъ на сѣверна, прокопа на южна страна. Тѣзи окопи служили, казватъ, и за синори между Котленскитѣ и Жеравненски землища; ако сѫ стари, тѣ навѣрно се споменуватъ въ по-старитѣ турски грамоти, каквито иматъ и двѣтѣ общини и въ които би трѣбвало да се назърне. Впрочемъ припомнямъ, че тукашнитѣ проходи сѫ били укрѣпяни и отъ Турцитѣ прѣзъ по-старитѣ руски войни съ примитивни шанци; Молтке въ своя планъ около Котелъ (отъ войната на 1829 г.) отбѣлѣзва два стари шанца на СЗ, единъ на С отъ града, на пѫтищата за Търново и Османпазаръ.

21 Jireček, Das christl. Element p. 82. П.Сп 55—56, стр. 257.

че ядѫтъ червени брѣкини (тъй се нарича тукъ Sorbus aucuparia, срв. чеш. břekyně). Освѣнъ въ самодиви народътъ още вѣрва и въ вампири; на божичъ (нова година) турятъ трънье въ коминитѣ да не влѣзѫтъ въ кѫщи вапйри. Освѣнъ стадата на домашнитѣ овчари видѣхме далеко конье и овце на говорещитѣ гръцки «Каракачани и Арнаути». По горитѣ се скита много дивечъ. Голѣми черни мечки се разхождатъ особенно въ съсѣдство на Градъ, Медвенъ и Ичера, гдѣто тъкмо тѣзи дни нападнѫли едно стадо; поради многобройнитѣ врѣди Сливенската окрѫжна постоянна комисия обявила, че плаща осемь рубли за всѣка убита мечка. Вълцитѣ лѣтуватъ въ планината, привличани отъ множеството стада, които пасѫтъ по височитѣ; тепърва прѣзъ зимата слизатъ въ долинитѣ. Освѣнъ това по горитѣ се скитатъ и рогачи, сърни, диви свини и др.

На 28. Юни заранъта тръгнѫхме на $9^1/_4$ ч. по-нататъкъ за Котелъ. Пѫтятъ, който тъкмо сега се прави, води изпърво прѣзъ хубава дѫбова и габрова гора. Слѣдъ половинъ часъ се намѣрихме високо надъ долината на Котлешница и завърнѫхме не долу къмъ нея, къмъ шосето, ами на сѣверъ въ сѣдловината между Ветрила и Градъ, въ която се намира най-хубавиятъ гористъ край. Тѣсната пѫтека тъй е заградена съ буйна растителность отъ двѣтѣ страни, че коньетѣ и хората често съ цѣлото си тѣло закачатъ високитѣ гѫсти храсталаци съ листа, оросени отъ ранна роса. Вѣковната букова гора на мѣста е нрошарена съ малки полянки съ висока, прѣсно зелена трѣва, нагиздена съ множество пъстри цвѣтя: цѣли острови съ нѣкакво си синьо цвѣте, низки мащериги, червени scabiosae, виолетови малки салепови растения (orchideae), дребно тъмно-синьо кукувичино гроздье, бѣли тоболици и парици (очици), жълти радики и много други. Цъвнѫли шипкови храстье, малъкъ дребнолистенъ яворъ и голѣми лѣски, всичко прѣплетено отъ пълзива пóветица[22] съ голѣми бѣли цвѣтове, заграждатъ самия пѫть. Горската тишина нарушавахѫ само кукувицитѣ, славеитѣ и щурцитѣ. Пъстроцвѣтни пеперуди лѣтѣхѫ надъ цвѣтята и тукъ тамъ пълзѣше по нѣкоя костенурка. Сапикасахъ и нѣколко змии отъ различна голѣмина, черни съ бѣлъ коремъ. Жителитѣ въ този разкошенъ кѫтъ турятъ кошари, но случва се, че мечки събиратъ меда. На 10 ч. минѫхме развалената турска стражарска кула, която се намира на сѫщинската сѣдловина (около 950 м.). Подъ нея излѣзохме отъ гората на слънце и вървѣхме по тѣсенъ врѣзъ край западния хълбокъ на Градъ дори до

[22] Тъй се нарича въ Жерáвна Convolvulus, въ Загора бухтица, въ Неврокопско съвлякъ.

нѣкаква си развалена, казватъ, санитарна стражница отъ холерово врѣме; тамъ се захванѫ стръменъ спускъ (около 20 минути) на долу къмъ Котленско поле и къмъ шосето съ телеграфъ, което стигнѫхме на 10$^3/_4$ ч. при нѣколко воденици. Планинскитѣ потоци отъ странитѣ сѫ прокарани право въ Котлешница по дървени корита прѣзъ воденичнитѣ язове, за да не ги засипватъ съ пѣсъкъ. На лѣво се вижда въ вѫтрѣшностьта на страничнитѣ долини пространна дѫбова гора, собственость на Котленци. На 11 ч. 20 м. стигнѫхме въ Котелъ.

Котелъ, турски Казàнъ, околийски центъръ, е доста голѣмъ градъ, съ 1416 кѫщи и 7056 жители[23], освѣнъ нѣколко Цигани всички Българи. Неговото мѣстоположение (надморската височина е около 470 м.) знаеме вече отъ Ветрила. Самиятъ градъ е гѫсто струпанъ на едно неравно мѣсто и на пръвъ погледъ има съвършенно стариненъ видъ, тъй като отъ памти вѣка никога не е горѣлъ, при всичко че е съграденъ цѣлъ отъ дърво. Кривитѣ улици възлизатъ на мѣста стръмно на горѣ и поради каменистата почва или калдаръма отъ голѣми гладки плочи сѫ много плъзгави, особенно подиръ дъждъ; освѣнъ това тѣ сѫ много тѣсни, тъй че само прѣзъ нѣкои можешъ прѣминѫ на конь (а пъкъ съ кола само прѣзъ една), и то главно поради надвиснѫлитѣ, далеко прѣдъ кѫщята издадени стрѣхи. Самитѣ кѫщи сѫ тъмни, съ малки дворчета, надъ които се издигатъ бесѣдки отъ асми; стѣнитѣ сѫ тънки, отъ двѣ три дебели дъски, ала за това пъкъ статитѣ сѫ украсени съ дървена рѣзба. Котленци сами разправятъ, че каменнитѣ кѫщи би били по-добри и по-евтини. Котелъ изобщо се смѣта за влаженъ и нездравъ градъ. Тѣснотията и мрачината на кѫщитѣ, както и планинската влага личѫтъ по блѣдитѣ лица на женитѣ и дѣцата. Зимата тукъ е по-дълга отъ лѣтото; тепърва неотколѣ прѣди нашето дохождание жителитѣ прѣстанѫли да се грѣѭтъ, не при печки, а край мангалитѣ. Лѣтно врѣме по цѣли мѣсеци продлъжава дъждовно врѣме, като че водоноснитѣ облаци немогѫтъ да се раздѣлѭтъ отъ тукашната котловина. Та и насъ веднага на другия день ни посрѣщнѫ такъвъ проливенъ дъждъ, че тукъ цѣли два дни заклекнѫхме[24].

Веднага при влизанието удари ми въ очи множеството затво-

---

[23] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 5694 ж. въ 1325 домакинства. (П.).

[24] Котелъ станѫ жъртва на единъ огроменъ пожаръ на 15/27 Юли 1894 г., който се наченѫлъ отъ една запалена бъчва спиртъ. Изгорѣли 1360 кѫщи, двѣтѣ черкви, правителственни здания, училища. Уцѣлѣли около 400 кѫщи по краищата, особно въ махалата Галата, на Глогова и при Циганитѣ.

рени дукяни, при всичко че небѣше праздникъ. Котелъ запустѣва. Самата мѣстность е неплодородна, безъ нивя или градини; само вълна и сукна се изнасятъ, всичко друго се прѣнася отъ другадѣ. Отъ постояннитѣ сношения съ Добруджа тукашното овчарско население почнѫло повече да остава въ плодовититѣ тамошни равнини, купувало тамъ земи и най-послѣ се заселвало и по градоветѣ и по селата дори до самото Дунавско устие. На пр. въ Хаджи Оглу Пазарджикъ, сега прѣименувано въ Добричъ, около 150 кѫщи сѫ заселени, казватъ, отъ Котленски прѣселенци Най-голѣмо нещастие за Котелъ бѣше обаче новата граница споредъ Берлинския договоръ. Котелъ, който по напрѣдъ принадлежалъ къмъ Дунавския вилаетъ и съ цѣлото свое стопанство зависѣлъ отъ по-сѣвернитѣ покрайнини, бѣше присъединенъ къмъ Румелия, отдѣленъ отъ крайдунавскитѣ пасбища съ българско-румелийската граница, която минаваше само 6 километра на сѣверъ отъ града, а освѣнъ това отъ долна Добруджа, отъ околностьта на Бабадагъ и Тулча, още и съ втора българско-румънска граница, и двѣтѣ разбира се съ митници. Котленци особенно се оплаквахѫ отъ прѣчкитѣ, които Румънитѣ правили на тѣхното прѣселническо стопанство. Когато азъ пристигнѫхъ бѣхѫ много замислени; тъкмо прѣди една недѣля влѣзли въ сила по митницитѣ на княжество България нови по-високи тарифи. По-напрѣдъ Котелъ билъ тържище и за задпланинскитѣ краища и неговия пазарь съживѣвали главно Турци отъ покрайниннитѣ Тозлукъ и Герлово. Туй сега е прѣстанѫло. За това се е развила контрабандата, но само съ стока отъ незначителна цѣна; Котленци се промъкватъ прѣзъ планинитѣ въ княжеството да купуватъ месо или соль а Тозлушкитѣ Турци обхождатъ румелийскитѣ митници съ товари овощия. Поради тѣзи обстоятелства цѣната на кѫщитѣ въ Котелъ е паднѫла отъ руско-турската война повече отъ половината, отъ 600 лири на 200—300; нѣма кой да купува. Между туй се замогнѫла недалечната Тича (тур. Чатакъ), голѣмо българско погранично село задъ планинитѣ въ княжеството. Котленци кроехѫ да отворѭтъ фабрики, карани съ вода, за кестеняви и сини шаяци и аби, ала види се че капиталитѣ имъ не стигахѫ за такова ново прѣдприятие. Тѣзи народоекономически прѣврати, причинени отъ Берлинския договоръ съ поставянието на нова митническа граница за голѣма врѣда на индустриялнитѣ градчета отъ двѣтѣ страни на Балкана, бѣхѫ най-мощниятъ лостъ за поддържание движението, което подготвяше съединението на България съ Румелия.

Котленци се отличаватъ отъ своитѣ съсѣди не по носия, а по

характеръ и езикъ. Тѣхното нарѣчие, което се простира на западъ дори до Елена, се отличава по смекчаванието на звуковетѣ, главно въ н', д', т' (кон'; д'адо гласи почти като гядо; път' като пък'). Говорението на всѣки Котленецъ е много бързо, тъй че отначало едва му разбирашъ. При това тѣ по характеръ не сѫ отворени и весели, а затворени и замислени. На ръсть сѫ повечето малки и мускулести. Съсѣдитѣ твърдѭтъ за тѣхъ, че обичали ужъ да се оплакватъ и да се биѭтъ. При това като сѫщински планинци сѫ много набожни, приблизително като Тиролцитѣ или Бретонцитѣ; всѣки день ходѭтъ въ черква, па и подиръ обѣдъ посѣщаватъ божиитѣ служби. Тѣ иматъ и двѣ черкви. Черквата св. Петъръ и Павелъ, съградена на 1834 год. на мѣстото на по стара черква, се отличава съ хубавата си орнаментика по изкусно изрѣзанитѣ врати и на иконостаса, украсенъ съ орелъ. Цѣлата тази работа е рѫководилъ единъ самоукъ, майсторъ Димитъръ отъ Трѣвна, който билъ, казватъ, и до днесь живъ; показахѫ ми рѫкописниятъ планъ на черквата и чистиятъ чъртежъ на «темплото» съ украшенията отъ него, като ми забѣлѣзахѫ, че майсторътъ инакъ едва знае да се подпише. Другата черква, много висока и хубава сграда, е довършена на 1871 год Но набожностьта на Котленци не се ограничава само въ областьта на православието; между привърженицитѣ и «reverends» на протестантизъма, който е прѣнесенъ въ България прѣзъ послѣднитѣ десетилѣтия отъ американски методисти, се намиратъ и Котленци. Колко се интересува населението за школското учение, видѣхъ при изпита въ дѣвическото училище; въ салона седѣхѫ сума градски жени съ вълна и предиво, които заедно съ работението слушахѫ що сѫ научили тѣхнитѣ дѣца.

За началото на Котелъ мѣстното прѣдание гласи, че първитѣ заселенци били отъ часть отъ селото Раково, въ което се намирали двѣ черковни развалини и въ което нѣкога ужъ имало 80 бояджийски и казанджийски дукяна, отъ часть отъ пустата сега Новачка при Медвенъ, за която ще поговоримъ още. Най-старата часть на селището е сегашната, казватъ, «Колибарска улица». Раковски и Славейковъ твърдѭтъ, че Котленци по произходъ сѫ Каракачани, румънски номадски пастири, но незнаѭ на какво почива това мнѣние. Че мѣстото въ врѣмето на българското царство едва е било видно селище, се вижда отъ липсата на всѣкакво срѣдовѣковно укрѣпление. Тепърва въ Кърджалийско врѣме Котелъ билъ заобиколенъ съ стѣна отъ камъкъ, та се очувалъ съ неѭ отъ неприятеля. За запазванието на Котелъ отъ Кърджалиитѣ разправя се

модерна легенда: разбойницитѣ ужъ забѣлѣзали верига около града и двамина старци, св. Петъръ и Павелъ, които държали куфаритѣ отъ тази верига, та съ голѣмъ страхъ ударили на бѣгъ.

Котелъ е единственниятъ български градъ, който има архива отъ по-старо врѣме, заключенъ безъ редъ въ единъ сандъкъ въ «келията» при старата черква. Фермана за правата на селото — въ по-старо врѣме Котелъ все се нарича село, никога градъ — и тукъ не се е запазилъ. За това пъкъ иматъ множество турски грамоти отъ минжлото столѣтие (1709 г. и слд.), които прѣдставятъ нагледна картина за безправието и безредието въ врѣмето на упадъка на османското царство. Съ особенни фермани се освобождаватъ Котленци отъ натиска и произволнитѣ зулумлуци на съсѣднитѣ татарски султани въ Върбица, на различни чиновници и яничари, отъ хранението на пощенскитѣ конье и т. н. и съ отдѣлни фермани за всѣки случай се заповѣдва на войскитѣ сами да си плащатъ тука ечемика, на мѣстнитѣ чиновници, т. е. субашата, кадията и харачеръть да се хранжтъ съ свои пари а не на градски разноски, на войската при прѣминаванието да не квартирува по кжщитѣ, а по ханищата, на чиновницитѣ да не взиматъ сирене отъ овчарскитѣ мандри безъ да го заплатжтъ и т. н.; даже на 1760 г. Котленци прѣдъ шехъ-исляма се сждили съ субашата, мѣстния политически началникъ, че имъ «изѣлъ дукатитѣ», и двѣ години слѣдъ това изрично се постановява, че тѣ не сж длъжни да плащатъ данъкъ два пжти! Интересни сж двѣ градски книги, писани отъ тукашни попове и граждани, черковна кондика, захванжта около 1780 г. и разхвърлянието на данъцитѣ отъ 1781 г. Многото лични имена, все въ по-стари форми, сега вече необикновенни, съставятъ богатъ материялъ за българската номенклатура. Прѣкоритѣ войникъ или харбалийски свѣдочжтъ още за сжществуванието на стари привилегувани български класове. Виждаме, че къмъ края на минжлото столѣтие още се прѣселяли сума хора отъ околностьта въ Котелъ, заселенци отъ Тича, Върбица, Жеравна, Раково, Медвенъ, Катунища, отъ далечната Факия, даже се споменува единъ «Сербинъ» и единъ «Арменинъ». Споменуватъ се и тогавашнитѣ Прѣславски епископи, все Гърци. Освѣнъ подаръци на домашни черкви (на вакуфъ) въ кжщя, пари и овце, четжтъ се и завѣщания на чужди мънастири, като напр. на Ивиронъ въ Атонъ и на далечния Сумеласъ въ Трапезунтъ. Размирното Кърджалийско врѣме личи въ бѣлѣжкитѣ отъ 1797—1814 години, гдѣто нѣкои години сж съвършенно праздни. Отъ по-новитѣ документи видѣхъ единъ български отъ 1835 г.,

въ който, «ние кехаи, овчари, чорбаджии» Котленски «въ Добруджета и въ Дольноту поле» се съгласяватъ да подпомагатъ мѣстната черква. Чухъ, че по-напрѣдъ въ Котелъ се пазили много стари ръкописи, но по-голѣмата часть сѫ разнесени, при всичко че по кѫщитѣ могло би, каже, да се намѣри още нѣщо. Видѣхъ само единъ апостолъ на книга (безъ юсове) и единъ сръбски триодъ, печатани въ Венеция на 1561 г.

Въ историята на българското движение Котелъ завзема много важно мѣсто. Въ минѫлото и въ началото на нашето столѣтие той е билъ почти прѣденъ християнски градецъ на Балканска България. Тукашенъ житель е билъ Стойко Владиславовъ или послѣ като Врачански владика Софрони, ученикъ на историка калугера Наиси, единъ отъ българскитѣ будители и първитѣ новобългарски списатели, чиито спомени съдържатъ и часть отъ мѣстната история отъ втората половина на 18. вѣкъ. И до днесь се показватъ двѣ кѫщи, въ които той живѣлъ, но и тукъ не можахъ да узнаѭ, кога и гдѣ е умрѣлъ, вѣроятно въ Букурещъ около 1815[25]. Отъ тукашнитѣ бегликчии, и то отъ Софрониевия родъ е билъ Стефанаки (първоначално Стойко) Богориди, князь на островъ Самосъ († 1859), и синъ му Алеко Богориди, първия губернаторъ на Румелия. И двамината сѫ знаели много малко български, тъй като и Стефанаки е излѣзълъ отъ тукъ като малко дѣте. Отъ гдѣ произлиза тѣхното прозвище Богориди, и въ Котелъ никой неможа да ми обясни. На разноски на княза Стефанаки се учили въ тридесетитѣ години въ висшитѣ Парижски училища двамина Котленски

[25] Софрониевитѣ съчинения за жаль не сѫ още всички събрани и издадени печатно (вж. статията на Дринова въ Пер. Спис. кн. 12). Въ Айтосъ ми показа младиятъ секретарь на сѫдилището г. Никола Юрдановъ отъ Медвенъ интересенъ ръкописъ, който се намираше въ негови рѫцѣ: **Өеатронъ політіконъ сирѣчь гражданское позорище**, прѣведено отъ угровлашкия господарь Никола Маврокордато (въ ркп. стои Маврокодратъ) отъ латински на гръцки а отъ „греческаго пространнаго языка“ прѣведено „на болгарскіи нашіи простыи языкъ“ отъ Софрония, който подъ прѣдговора е подписанъ: **Сѡфроніа смиреніи епископъ кратуанскіи**. Прѣвода е свършенъ на 25. Августъ 1809. Дебелата книга (349 листа въ 8⁰), грижливо написана съ прави черковни букви, черни и червени, като старитѣ ръкописи, и подвързана здраво въ дървени дъски, е може би собственорѫченъ ръкописъ на Софрония и е напълно готовъ за печатъ. Съдържа въ 30 глави нѣкаква си държавна етика, за длъжноститѣ и качествата на владѣтеля, на чиновницитѣ и на народа и т. н, съ исторически примѣри. Тя заслужва да се издаде вече поради волята на списателя и неговото усилие да има слогъ и езикъ чисто български; турскитѣ термини сѫ замѣстени съ български, но сѫ отбѣлѣзани на края: ровъ (хендекъ), предѣлъ (синора), затворката (хапусхана), волненіе световноѭ (талази), ладиа (каикъ), прилежателенъ (кайратлия) и т. н. Българското книжовно дружество въ София трѣбвало би да се заеме съ изданието на Паисиовата хроника въ събранитѣ Софрониеви съчинения.

младежи, които се прочухж въ двѣ различни посоки. Огнениятъ Георги Раковски поради своята тенденция скоро се скаралъ съ Богориди и си избралъ револючния пжть, като вѣстникарь и глава въ свое врѣме на българската емиграция († 1868). Вториятъ, тихиятъ Гавраилъ Кръстевичъ, довърши правото, напрѣднж въ сждебната турска служба и тъкмо когато ние пжтувахме станж като старецъ вторъ и послѣденъ румелийски губернаторъ. Котленци сж били и юначниятъ капитанъ Георги Мамарчовъ († 1846), организаторъ на революцията въ България и прѣдшественикъ на Раковски, слѣдъ това въодушевениятъ калугеръ Неофитъ Бозвели, първиятъ агитаторъ за образуването на българска черква, който на 1849 т. умрѣлъ въ Атонскитѣ тъмници, и патриотътъ лѣкарь Петъръ Беронъ (убитъ на 1871 г. въ Румънско), който на 1824 г. турнж началото на училищната българска литература съ първия букварь (стр. 145). Въ българската писменость въ първата половина на нашето столѣтие влиянието на Котелъ е съвършенно очевидно; въ политиката това влияние, насочено да се живѣе въ спогодба съ Турцитѣ, продлъжава̀ дори до врѣмето на Източна Румелия, която безъ Богоридовци и тѣхния кржгъ не би могла даже да дойде на бѣлъ свѣтъ.

Тукъ живѣжтъ старци, които си спомнятъ подробно далечнитѣ тѣзи врѣмена. Въ разговора съ нашия угоститель, стария сждия дѣдо Матей и съ неговия чичо, 82 годишния старецъ Хаджи Петъръ Хаджи Матеевъ, узнахъ много работи за старитѣ врѣмена и хора. Литературното образувание тукъ, както и на всждѣ по българскитѣ градове, първоначално е било гръцко, още подъ влиянието на еленизъма, който е владѣлъ въ Румънско, гдѣто стариятъ Богориди и други се учили въ гръцкото училище въ Букурещъ. На 1812 г. въ Котелъ било основано «еллинско» училище; неговитѣ възпитаници, тукашни и отъ околностьта, ходили за по-нататъшно образувание, подиръ упадъка на Букурещското училище, въ гръцкото училище въ Куручешме при Цариградъ. Стари Котленци още съ въодушевение говорятъ за откжслеци отъ Хомера, Херодота, Демостена и Страбона, които се изучвали въ това училище, но също отъ тѣхъ можешъ чу французски идеи отъ Русо и Волтера, съ които било надъхано по-старото новогръцко школо. Въ самия Котелъ прѣди 40 — 50 години се живѣло много просто. Кафето било рѣдкость и се давало само въ правителствения конакъ, а тютюнъ съ наргиле се виждалъ само у богатитѣ и Турцитѣ; и сладкото, което сега по гръцки и румънски обичай се смѣта за не-

избѣжно по цѣла България за черпение на гоститѣ, било непознато и хората се черпили съ ракия и вино отъ шишета и пѐкълчета безъ чаши. Жителитѣ, всички овчари или търговци съ добитъкъ, живѣли просто и скромно; когато нѣкой задъ планинитѣ напечалилъ много пари, дохаждалъ си въ кѫщи, накривялъ калпака и ялъ и пилъ. Женитѣ между това тъкали въ кѫщи вълнени материи и черги, много мѫчни и скѫпи, което правѭтъ и до сега. Въ нѣкои семейства иматъ, казватъ, черги за пода и стѣнитѣ, че би могли да покриѭтъ нѣколко кѫщи; такъвъ килимъ за постилание пода на обикновенна стая има, казватъ, цѣна до 12 златни лири. Тукъ, както и въ градчетата на Търновско, сѫществува голѣма ненависть между богаташитѣ или чорбаджиитѣ и проститѣ овчари и занаятчии; въ Срѣдна Гора и по южнитѣ поли на Балкана незабѣлѣзахъ подобно нѣщо и изглежда, че тамъ отношенията сѫ по-привѣтливи.

Отъ околностьта на Котленско по причина на лошото врѣме видѣхъ много малко. Десеть минути на западъ се намира Изворъ, гдѣто подъ единъ полукрѫгъ отъ стръмни варовити скали съ хоризонтални пластове, около 50 метра широкъ, въ пѣсъкъ въ окрѫгли водоеми, около 15 крачки единъ отъ другъ, извиратъ два голѣми извора, наречени Каза́нчето и Ру́скина ду́пка. Яснозеленаата вода изтича отъ тѣхъ съ такава сила, че вече отъ далече клокочи като нѣкой потокъ; въ самия изворъ водата по срѣдата шумно бучи съ мѣхури и пѣна. Топлината на водата споредъ моитѣ измѣрвания подиръ обѣдъ бѣше + 10° C., въздуха + 23° C.; въ дъждовно врѣме водата става по-мѫтна а зимно врѣме тече по-силно. Риби въ Изворъ нѣма, само гадь и жаби. И двата извора лежѫтъ 35 крачки отдалечени отъ скалата, ала споредъ двѣ сухи дупки, наречени ста́ри ду́пки, се вижда, че водата първоначално е извирала при политѣ на самата скала, докато отворитѣ се напълнили съ пѣсъкъ и камънакъ и ѭ принудили да търси другъ изходъ. Самото мѣсто е тѫжно пусто. Освѣнъ незначителни групи низъкъ глогъ между камънака тукъ нѣма никаква растителность; тепърва по-долу се захващатъ върби. Говори се, че нѣкога при тѣзи извори имало и лозя, каквито сега въ Котленската долина нѣма. Отъ съединението на водитѣ на двата извора се образува голѣма, бързо течеща рѣка, която кара колелата на нѣколко тепавици, отъ които дори до града се влачехѫ сума дребни вълнени пласи. При Изворъ въ хубаво врѣме е недѣлното «corso» на Котленци; моми и момци дефилиратъ едни край други, изглеждатъ се и си подхвърлятъ по

нѣкоя и друга дума. На всѣкиго, който дойде въ Котелъ, тукъ му изкарвали, казватъ, пѣсень. Лошото врѣме ми отне възможностьта да видя това планинско забавление и да дамъ на Котленци случай да съставятъ и за мене нѣкоя пѣсень; бѣше недѣля, но още отъ зараньта се говорѣше «днеска няма изворъ».

За останалата околность ще дамъ нѣколко бѣлѣжки, които събрахъ отъ разпитвание, главно за мѣстнитѣ имена. На сѣвероизтокъ между скалата Урушка стѣна и върха Коминчето на пътя за Върбица, 1 ч. отъ града, лежи развалината на крѣпостьта наречена Кóзякъ, съ стѣни отъ пластъ камъкъ, пластъ тухли. Козякъ е едно историческо мѣсто, за което се говори въ срѣдновѣковнитѣ паметници. Въ единъ български надписъ, направенъ на една тухла и намѣренъ въ самото градище, се говори за съграждането на града Козякъ и на една черква въ него съ името на св. Никола.[26] Мануилъ Филъ споменува този градъ Козякъ (τὸ Κοζίακος ἄστυ) веднага слѣдъ Върбица.[27] Отъ западната страна на връха Сýхи дялъ иде Крѝва рекá, често съвършенно суха; по нейното корито дохождатъ въ града Загóрци отъ Еленско. При нея, половинъ часъ далеко, се намиратъ пещеритѣ Козѝте пещери, а на сѣверъ еднакво отдалечена отъ Котелъ, се крие сталактитовата пещера Нѝрецъ още съ нѣколко други. Въ тѣзи пещери е локализирана цѣлата история на «Райна княгиня», по-старъ руски романъ отъ Велтманъ, въ който дѣйствието се върши въ Прѣславския дворецъ; тозъ романъ поради своята материя, взета отъ мѣстната история, много се аресалъ на българското население, та два пъти е билъ прѣвеждань на български. Отъ сѣверъ иде рѣкичката Сýха Глóгова, която въ дълбокъ долъ заобикаля града отъ източната страна. Задъ нея се издига на изтокъ върхътъ Комѝнчето или Грàгювца, на чиято друга страна се намира въ планинитѣ ледовата пещера Лед-

---

[26] Издаденъ отъ В. Д. Стояновъ въ Период. Спис. VII (1890) стр. 795:... **арх....** (архиепископъ? патриярхъ?).... **ъстол....къ** (пръвостолникъ? Прѣславскиятъ метрополитъ е билъ „прототронъ“) **створи г(ра)дъ Козѣкъ** (Стояновъ чете — **нъ) мѣсаца юнѣ к. н. д. д(ьнъ), д(ь)нъ свѧтаго Иωана и цръков свѧтаго Николаѣ.**

[27] Jireček, Das christl. Element etc. стр. 81—82. Пр. Спис. 55—56, стр. 257, Мануилъ Филъ изброява градоветѣ Овчага (Ουτζάγχα), сегашното Ченге, Върбица (Ούρβίτζιον), Козякъ, Дѣвина, Грамени (Γραμαίνη), „Агермини“ у Идриси на пътя отъ Прѣславъ за Сливенъ, Инокъ (Οἰνῶχος, другояче непознатъ), Петровъ върхъ (Πετροβοῦνος), Теофилактъ Ачера (сега Ичера), Гологледъ (Γολογλέντου τόπος, мѣсто непознато) и Атича (Ἀϊτζα), сегашната Тича (Чатакъ).

нйца. На югъ изгледътъ напълно се владѣе отъ високия профилъ на близката Вида или Ґрадъ. Тукъ въ околностьта се намиратъ още мѣстата Песй долъ (при Разбойна) на пжтя за Нейково, върхътъ Мира, мѣстностьта Здрáвченикъ, изворитѣ Солéни долъ и Барýтено клáденче (миришело, казватъ, на барутъ), пжтя Крйвча, прѣзъ гдѣто дошли Руситѣ на 1829 г. и т. н. Тукашната рѣка, която се образува отъ съединението на Изворъ, Крива рѣка и Суха Глогова, се нарича подъ града Стáра реќа, по-долу задъ клисурата, прѣзъ която излиза отъ тукашната долина вънъ, Кóтленска рекá или Кóтлешница[28].

Лесно дойдохме въ Котелъ, но мжчно бѣше да излѣземъ сега вънъ отъ него. Цѣли трийсеть часа се лѣеше постоянно като изъ ржкавъ; отъ врѣме на врѣме ехото на гръма ечеше между планинскитѣ склонове, бученето на излѣзлитѣ отъ брѣговетѣ си рѣки се чуваше чакъ въ града и всждѣ наоколо се виждахж кални бързи порои, които влачехж листа и храсталаци. Прѣзъ такива дни никой не дохажда отъ вънъ, тъй като нѣма мостове; за канцеларитѣ наставатъ цѣли ваканции. Най-послѣ на 30. Юни тръгнжхме на 2. ч. 20 м. отъ града за Медвенъ и Градецъ. Задъ послѣднитѣ кжщи настанж първото прѣбродвание прѣзъ разводненната, но не дълбока рѣка. Шосето бѣше съвършенно залѣто отъ чоколадовитѣ води на Котлешница, тъй че вървѣхме малко по-високо надъ нея по склоноветѣ, изъ тѣсни пжтечки. На $2^3/_4$ ч. влѣзохме въ боаза или въ дефилето на Котленската Демиркапия (тур. «желѣзни врата») между Градъ отъ десно и плоската Плешивица[29] отъ лѣво. При самия входъ трѣбваше да газимъ по една часть отъ залѣтото шосе като цапахме крачка по крачка, ала скоро излѣзохме на суха добра почва. Четвърть часъ отъ входа прѣминжхме по единъ мостъ на десния брѣгъ а четвърть часъ по-долу по другъ мостъ пакъ на лѣвия. Между двата моста се намира великолѣпна, тѣсна и лжкатушна тѣснина, долу едва 50 метра широка, затворена отъ каменни спускове съ чупени пластове, надъ които растжтъ гжсти габри и джбове. Прѣданието гласи, че нѣкога проходътъ билъ затворенъ съ желѣзенъ синджиръ; на плоския връхъ на Плешивица имало, казватъ, горѣ и нѣкакви окопи, може би шанци отъ по-ново врѣме. На 3 ч. 20 м. краятъ се малко поотвори; на лѣво се виждахж градини съ неузрѣли още вишни, надъ тѣхъ по при-

[28] Въ рускитѣ съчинения прѣди 1829 г., у Буе и др. тази рѣка се пише „Изворотъ", споредъ Изворъ при града.

[29] Чухъ и Плѣшивецъ и Плéшивица.

сойнитѣ склонове на Плешивица лозята на Котленци а още по-горѣ между гората нѣкакви си бѣли, може би пѣсъчни мѣста. На $3^1/_2$ ч. се отклонихме отъ шосето въ лѣво по тѣсенъ дълбокъ пѫть въ дѫбова гора, въ която се не виждаше далеко наоколо. Като излѣзохме отъ нея, видѣхме прѣдъ себе си въ далечината четире поразително остри Балкански връха около пролома на Камчия подъ Кадърфакли. Около три високи могили стигнѫхме на $4^1/_2$ ч. въ българското село Медвенъ, турски Папаськьои (попово село), скрито въ дълбока долина надъ рѣкичката Гюлмез-дерé, която отива между орѣшаци и лозя на югоизтокъ въ Камчия.

Медвенъ е послѣдното българско село край Камчия долу. На сѣверъ се простиратъ огромни вѣковни дѫбови и букови гори, та по цѣли дни можешъ се лута изъ тѣхъ. На изтокъ въ подобни пусти краища се захващатъ села чисто турски, най-близо Садово, задъ него Кадърфакли. Вчера тукъ имало тревога. Трима турски разбойници въ черни тозлушки дрехи нападнѫли овчаритѣ при границата, взели имъ хлѣба, слѣдъ това положили ги съ лицето къмъ земята, за да не видятъ кѫдѣ ще отидѫтъ и изчезнѫли. Жандармерията отъ станцията въ Кадърфакли и потера отъ Медвенъ гонили ги въ дъжда изъ горитѣ, но разбойницитѣ избѣгали прѣзъ границата, 3 ч. отдалечена отъ тукъ. Медвенъ (257 кѫщи) е отъ сѫщия характеръ както и прѣднитѣ селища: дървени кѫщи, покрити съ керамиди или аспидни плочи, съ овчарско остроумно население, само малко по-примитивно отколкото въ останѫлитѣ села[30]. До войната тукъ сѫ живѣли и малко Турци въ 10—12 кѫщи. Медвенъ въ войната пострадалъ; прѣдъ нахлуванието на башибозуцитѣ отъ съсѣдната турска покрайнина жителитѣ избѣгали въ Котелъ, но една часть била догонена и около 50 души били избити, слѣдъ което Турцитѣ оплѣнили селото. Въ околностьта се е запазила още българска терминология: върхове Грачище, Чортовéцъ, Ȏрлица. Надъ тукашната рѣка сѫ издигнѫти малко по-горѣ и бичкии; дърва за градение се изкарватъ отъ тукъ далеко до безлѣсния доленъ край, дори до Каваклийско.

Въ околностьта се намиратъ нѣколко стари паметници. Около $^1/_2$ ч. на изтокъ отъ Медвенъ лежи плоска височина, наречена Новáчка, отъ двѣ страни пазена отъ доловетѣ на два потока, съ стара могила и съ подивѣли градини съ стари вишни. Тамъ нѣкога се намиралъ, казватъ, градъ съ 30, споредъ други съ 80 казан-

30 И отъ Медвенъ има много учители, чиновници и т. н.; отъ тукъ е познатиятъ списатель Захари Стояновъ, нѣкогашенъ подпрѣдсѣдатель на българското народно събрание.

джийски или бакърджийски дукяна, който пропадналъ тепърва въ турско врѣме; жителитѣ се изселили въ Котелъ, въ Медвенъ, Градецъ и т. н. Тукъ се изкопаватъ метални стрѣли а въ Котелъ въ черквата се пазятъ «серафими», тукъ намѣрени; виждатъ се и слѣди отъ зидове и мѣстото на стара черква. На югъ отъ Медвенъ се намира пустата крѣпость Бу́тово а въ гората на сѣверо-изтокъ още двѣ, казватъ, стари градища. Около 1 ч. на сѣверъ отъ Садово се намира въ планината крѣпостьта Карасу-калеси. Най-голѣмото градище на цѣлата тукашна покрайнина обаче е Руспу́-хисаръ (тур. «курварска крѣпость») на единъ високъ, стръменъ връхъ около $1^1/_2$ ч. на сѣверъ отъ Кадърфакли, на самия Балкански гребенъ, не далече на изтокъ отъ новото шосе, което отъ Карнобадъ прѣзъ Исупли (или Юсуфли), гдѣто билъ единственниятъ, казватъ, мостъ прѣзъ Камчия, води за Върбица и отъ тамъ прѣзъ Прѣславъ за Шуменъ. Подъ крѣпостьта се намирало, казватъ, плоско мѣсто, наречено Дюзъ-тепе́ (тур. равенъ връхъ) съ старо черковище. Издаденото положение на този крѣпостенъ връхъ на самия гребенъ се вижда особенно отъ югоизточнитѣ краища, въ посока къмъ Карнобадъ. Изгледътъ, казватъ, билъ огроменъ, отъ Монастирскитѣ върхове дори до Шуменско. Котленци, Медвенци и Градечани ми разправяхѫ, че въ гората между Медвенъ и Кадърфакли възлиза въ планинитѣ старъ, сега съ храсталакъ обрасълъ калдаръменъ (баталъ) пѫть, на мѣста съвършенно добрѣ запазенъ и около деветь педи широкъ; неговото продължение се показва и въ гората около Върбица, отдалечена 6 ч. отъ Медвенъ. Въ Медвенъ нѣкои ми твърдѣхѫ, че прѣзъ околнитѣ планини се протакала и нѣкаква си Еркесия, ужъ продължение на споменѫтия окопъ на Жеравненска Ветрила съ низичъкъ зиданъ «дуваръ» отъ странитѣ а именно около двѣ тукашни градища чакъ до споменѫтата крѣпость въ планинитѣ надъ Кадърфакли. Други ми обясняваха, че тази прѣдполагаема Еркесия не е нищо друго освѣнъ споменѫтия старъ калдаръменъ пѫть. Туй нѣщо може, разбира се, да се разрѣши когато се разгледатъ самитѣ мѣста[31].

[31] Шкорпилъ (Нѣкои бѣлѣжки стр. 52—53) изброява въ този край три крѣпости: 1. Карасу-калеси, 3 ч. на СИ отъ Медвенъ на лѣвата страна на пѫтя, 2. Тепегьозъ на десната страна (намираме го като име на връхъ и въ руската карта), 3. Руспу-хисаръ на С отъ прѣдишната, отдѣленъ отъ нея съ долъ. „Еркесия" видѣлъ на Карасу-калеси; тя е зидъ, 2 м. дебелъ съ слѣди отъ врата, вѣроятно (описанието е неясно) затворъ на прохода, какъвто е имало на Траяновитѣ Врата а споредъ Марсили и при Троянъ, Габрово и т. н. За старъ калдаръмъ нищо не говори. По-точното изучване на тѣзи градища е твърдѣ желателно. Тукъ трѣбва да се търсятъ нѣколко града, споменувани у Фила, положението на които не е познато.

Разпитвахъ и за Турцитѣ при срѣдна Камчия, тъй като врѣмето и начина на тѣхното заселвание сѫ загадъчни. Садово (80 кѫщи), сега чисто турско, има не само българско име, ала и развалини отъ черкви на близо; въ селото се пазила, казватъ, стара грамота за основанието на селището. Между тѣзи Турци имало, казватъ, много потурняци отъ български произходъ; единъ въ Кадърфакли даже знаелъ, че неговитѣ дѣди се казвали Василъ и Стоянъ. Турскиятъ елементъ щѣлъ да напрѣдва отъ тукъ и понататъкъ на западъ. Селото Шехово (50 кѫщи) на изтокъ отъ Градецъ сега е съвършенно турско, но въ Градецъ още живѣѭтъ нѣколко Българи, родени въ Шехово. Сѫщо и Мокрени въ Балкана на югъ отъ тукъ, нѣкога, казватъ, голѣмо село съ пазарь и многобройни бакърджии, прѣди 60 години било напустнѫто отъ послѣднитѣ Българи; сега, разбира се, пакъ има смѣсено население. И Мокрени е едно старо име още отъ врѣмената на българското царство. Мануилъ Филъ (ок. 1305 г.) споменува слѣдъ Сотиръ една мѣстность Мокряне и въ неѭ, види се, градъ Пачово (τῆς Μοκρεάνους τὸν τόπον τῆς Πατζόβου)[32]. Българското село Леденикъ при Камчия на западъ отъ Каябашъ неотколѣ съвършенно запустѣло. За малкитѣ турски колонии въ Медвенъ, Жеравна, Градецъ, които се изгубили въ нашето столѣтие, споменуваме на друго мѣсто. Турцитѣ при Камчия сѫ много фанатици и диви. Понапрѣдъ, всѣкога когато случайно минавалъ Българинъ прѣзъ тѣхното село, викали на подигравка: «Хелé, хелé гяуръ! бу шей адамъ дъръ!» (гледайте, гледайте невѣрникъ, и туй било човѣкъ!). Въ Кадърфакли молили г. Фридриха, когато обѣдвалъ въ една селска кѫща, да не накапе съ своето вино пода имъ, като неискали да омърсѭтъ кѫщата си съ християнски напитъкъ.

Искаше ми се да надзърнѫ по-отблизо въ природата на онѣзи тъмни вѣковни гори и да видѭ онѣзи окопи, калдаръми и крѣпости, но за такова нѣщо нѣмаше възможность, освѣнъ ако почакахъ нѣкоя и друга седмица за по-добро врѣме. На 6 ч. прѣпускахме отъ Медвенъ на югъ, прѣминѫхме слѣдъ четвърть часъ шосето между Градешкитѣ лозя съ черешови дървета и стигнѫхме на 7 ч. при Камчия тъкмо надъ мѣстото, гдѣто се стичѫтъ рѣкитѣ Котленска и Раковска. Силнитѣ жълтокафяви води на Котлешница съ шумно клокочение бързо като стрѣла се търкаляхѫ въ широкото рѣчище съ пѣсъчно дъно, пълно съ обли свлѣчени камъне.

---

[32] Jireček, Das christl. Element etc. 83. ПСп. 55—56 стр. 259.

Мостъ нѣма, тъй като обикновенно водата е съвършенно плитка. Прѣбродихме рѣката, но туй бѣше най-опасното прѣминавание, което съмъ нѣкога извършвалъ. Незабѣлѣзахме знаковетѣ на двама селяни, които отъ височината на срѣщния брѣгъ съ махание на рѫцѣ и съ викание ни показвахѫ истинското мѣсто на брода, и се пустнѫхме прѣзъ водата много по-долу. Най-напрѣдъ прѣминахъ азъ съ единия стражарь въ права линия; при десния брѣгъ моятъ високоногъ конь изгуби дъното и захванѫ да плава, но водата не ми влѣзе даже и въ ботушитѣ. Останѫлата часть отъ нашата компания бѣше отвлѣчена отъ водитѣ малко по-долу; единъ катъръ съ кѫси крачка захванѫ отъ мѫка да пие вода и при това намокри своя товаръ, тъй че имахме какво да сушимъ. Отъ върха надъ стичанието на двѣтѣ рѣки стигнѫхме за дванайсеть минути въ Градецъ. На другия день водитѣ спаднѫхѫ и тогава се видѣхѫ слѣдитѣ, оставени отъ лошото наводнение: навсѫдѣ тиня по нюравитѣ, горски дървета, разхвърляни по крайбрѣжнитѣ скали и съборени дяволски мостове и воденични язове въ самия Градецъ.

Градéцъ (544 кѫщи съ 2796 жители)[33] е селище много живо съ градски видъ, съ широки калдаръмени улици и дългa чаршия, въ чиито дукяни шумѫтъ шевни машини, и съ прѣдприемчиво население; като най-живо мѣсто въ цѣлата околия съ врѣме може да съперничи съ Котелъ за първенство. Неговото мѣстоположение е съвършенно скрито, тъй че отъ всички страни се вижда само отъ близо. Лежи на лѣвия брѣгъ на Раковска рѣка, идейки отъ Ичера, която подъ Градецъ се съединява съ Котленска рѣка и отъ тукъ съединена захваща да се казва Камчия. Въ поминѫли врѣмена и тукъ сѫ живѣли малко Турци, прѣди 30—40 години около 30 кѫщи, прѣди войната само двѣ кѫщи[34]. Прѣзъ руската война на 1829 г. Градецъ броелъ, казватъ, едва 200 кѫщи и отъ това врѣме постоянно се повдигалъ. Въ Кърджалийскитѣ врѣмена жителитѣ се оградили съ колове и засѣки, но били принудени да напустнѫтъ селото и да живѣѭтъ по планинитѣ въ колиби. Черквата отъ 1830 г. е още полуподземна; по-напрѣдъ извършвали божитѣ служби само въ зимника на частната попова кѫща. Приблизително отъ 30 години иматъ училище съ голѣмъ салонъ, направенъ за потрѣбата на Ланкастеровата метода; ставахѫ

[33] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 569 домакинства съ 2522 ж. (П.).

[34] Послѣдниятъ Градешки бей е описанъ хумористически отъ Kanitz, Donaubulgarien 3, 91.

тъкмо изпититѣ къмъ края на училищната година и тукъ имахъ случай да видѭ, съ какво прилежание младото българско поколение гледа да развие своята природна способность. Показахѫ ми една стара книга, печатанъ часословъ въ Венеция на 1566 г. отъ Яковъ отъ Каменна рѣка (стр. 536).

Своето име Градецъ носи отъ старото градище, което лежи сѫщо тъй на лѣвия брѣгъ на Раковска рѣка, 10 минути на югозападъ. То е издадъкъ, отъ сѣверната страна заграденъ съ напрѣченъ скалистъ гребенъ, на който въ гѫстата дѫбова гора, около 60 метра надъ рѣката, се намиратъ слѣди отъ стара каменна ограда съ основи на нѣкаква си кула и съ врати, които добрѣ личѫтъ. Останѫлата часть отъ градището, сѫщо тъй съ остатъци отъ охранни стѣни, се наклонява съ гористъ склонъ къмъ понизкото, съ високи дѫбове обрасло пространство въ рѣчния завой; на едно мѣсто тамъ се вижда и старо черковище, като продлъговата куфина въ посока отъ западъ къмъ изтокъ. Отъ връха прѣзъ рѣчната долина долу се вижда мѣстоположението на старитѣ градища при Кадърфакли и Каябашъ, горѣ пъкъ къмъ Ичера се отваря изгледъ въ хубавъ гористъ край, въ който се криѭтъ и други паметници: на югъ въ гората нѣкакъвъ си крѫгълъ старъ окопъ, на западъ връхътъ Стра̀жа и т. н. Въ самия Градецъ ми показахѫ множество монети отъ царьетѣ Септими Северъ и Диоклецианъ, мѣдени и златни византийски монети, намѣрени тукъ въ околностьта, златна пара отъ венециянския дожъ Алоизъ Моценигъ, полски монети отъ Сигмунда III. и т. н.

На другия день, на 1. Юли, тръгнѫхме на $12^1/_2$ ч. пакъ на изтокъ, и то въ голѣма компания, тъй като нѣкои Градешки търговци ни съпровaждахѫ дори до вечерьта. Първиятъ кѫсъ отъ пѫтя водѣше по плоски висоти край десния брѣгъ на Камчия, прѣзъ пространни дѫбови гори съ гѫсти фиданчета, които затварятъ изгледа и на лѣво къмъ Камчия и на десно къмъ Матейска Планина. Този гористъ край се нарича Дѫбра̀ва. Нѣкои части между високитѣ дѫбове сѫ живописни, но забѣлѣзахъ и изобилни слѣди отъ своеволно опустошавание на гората съ подпалвания или съ нарѣзвание на единични стъбла. Лѫкатушниятъ мекъ пѫть често се разклонява, тъй че тукъ е лесно човѣкъ да се заблуди. Край пѫтя растѫтъ високи сини звънчета а около стъблата често се обажда голѣмиятъ бръмбаръ рогачъ (Lucanus cervus). Застигнѫхме нѣколко чети жътвари и жътварки, които отивахѫ отъ Елена на работа въ южнитѣ подпланински покрайнини. На $2^1/_2$ ч. кръстосахме

шосето отъ Котелъ, което напослѣдъкъ бѣхме оставили недалече на югъ отъ Медвенъ; то прѣсича Камчия между Градецъ и Шехово, минава прѣзъ Джбрава около селото Мокрени на югъ, кръстосва при политѣ на Балкана при Бургуджукъ (градъ Πυργίτζιον, споменжтъ у Фила близу до Сотировъ градъ) голѣмото шосе отъ Сливенъ за Бургасъ и отива прѣзъ блатистото подбалканско поле чакъ въ Ямболъ. Планинскиятъ проходъ между нашето становище въ Джбрава и подбалканската мѣстность при Бургуджукъ се нарича Марашъ-боазъ[35]. Въ землището на село Седларево се намирали, казватъ, и двѣ стари градища, наричани «градище» и «Шейтанъ калеси» (тур. дяволска крѣпость).

Отъ шосето тръгнжхме слѣдъ малка почивка по-нататъкъ на изтокъ, прѣзъ по-отворена, безлѣсна покрайнина. Видътъ на земната повръхность съвършенно се промѣнява. До сега въ долината на Камчия виждахме на сѣверъ малко отдалеченъ отзадъ срѣдниятъ, главниятъ Котленски и Върбишки Балканъ, на югъ малко по-близо Сливенскиятъ Балканъ. Този юженъ клонъ тукъ на Матейска Планина (около 1000 м.) отъ веднжжъ се изгубва и тепърва малко по нататъкъ къмъ изтокъ виждаме неговото продължение въ Айтошкия Балканъ. По тозъ начинъ въ южното прѣдградие на собствения Балканъ се образува около 15 километра отъ западъ къмъ изтокъ широка пролука, която се изпълня отъ плоско plateau, сжщеврѣменно и водораздѣлъ между Камчия (при Юсуфли 325 м.) и рѣката Азмакъ, която се влива въ Тунджа къмъ Ямболъ. Надморската височина на това plateau е около 500 метра. Плоскостьта на неговата повръхность станжла причина да се образуватъ нѣколко басейна съ застояла вода безъ оттокъ. Най-напрѣдъ минжхме около една малка, съвършенно миниатюрна локва, слѣдъ това четвъртъ часъ отъ шосето около по-голѣмо блато, обрасло съ висока трѣва, а по-послѣ 8 минути по-нататъкъ прѣдъ насъ се отвори повръхностьта на окржглото Каябашко блато.

Ка́ябашкото блато́ (името Свето́ блато въ руската карта не чухъ въ самата покрайнина), турски Хисаргьолъ («крѣпостно блато») има овална форма, отъ западъ къмъ изтокъ около 1200 крачки длъго. Руската карта бѣлѣжи една точка на източната му страна съ 499 м. Отъ южната страна блатото е заобиколено отъ низки, горѣ плоски скали, надъ които води и пжтятъ

[35] При честитѣ разпитвания слушахъ всѣкога само Марашъ, но никога не Марак-боазъ, както се пише въ нѣкои по-стари книги, главно въ новогръцкия Δρομοδείχτης. Марашъ е едно село при Бургуджукъ.

отъ Градецъ за Карнобадъ; надъ сѣверния брѣгъ се издига проточенъ каменистъ връхъ съ развалини отъ стара крѣпость, а западното крайбрѣжие завзематъ мокри ливади съ буйна трѣва. Отъ западната и сѣвероизточна страна се втичатъ малки води, но оттокъ блатото нѣма; подиръ дъждъ, казватъ, неговата повръхность по нѣкога се издигала. Неговата дълбочина споредъ Каябашкитѣ селяни е срѣдно два човѣшки ръста а дъното е, казватъ, повечето пѣсъчливо, отколкото тинясто. Черни диви натки плуватъ по неговата повръхность, а отъ неговитѣ риби ми изброихѫ три вида, шаранъ, сезѐнъ и платѝца или платѝчка. Лани, казватъ, наловили 6000 оки риба, но тазъ година рибата била «болна». Многобройни желви се навъртатъ около брѣговетѣ и се изкачватъ чакъ горѣ на крѣпостната скала. За естествоизпитателя изслѣдванието на този басейнъ би било много интересно, поради множеството плаващи растения надъ водата и подъ водата, както и поради изобилието на рачета, бръмбари и т. н. Инакъ краинната картина е доста тѫжна; като единственъ гласъ се чува шумолението на гѫстата висока тръстика, която на западния брѣгъ прѣвишава и човѣкъ на конь, и плѣсъка на калнитѣ вълни, които изхвърлятъ пѣна на брѣговетѣ.

Ситуацията на градището напомня Палеокастро въ Кавакли. То лежи на продълговата, къмъ езерото наклонена скала. Сѣверната му страна образува остъръ длъгъ скалистъ гребенъ, издигнѫтъ около 50 метра надъ езерото, който билъ снабденъ съ стѣна отъ голѣми камъне, чиито основи, 2·5 метра на ширь, и до днесь стоѭтъ. Южната му страна пазило езерото. Около 15 крачки прѣдъ неговия брѣгъ се протакатъ добрѣ запазенитѣ основи на праволинейна стѣна отъ четвъртити камъне, която съ горната стѣна е токо речи паралелна и която при по-висока вода навѣрно е била мита отъ езернитѣ вълни. По-кѫситѣ стѣни на източната и западна страна едва се познаватъ. Вѫтрѣшниятъ крѣпостенъ просторъ не е освѣнъ стръменъ склонъ, между голѣми балвани гѫсто обрасълъ съ длъга лѣпкава трѣва и съ много буенъ гѫсталакъ отъ високи лѣски, глогове и като дървета едри дрѣнове. Само източнитѣ склонове сѫ насадени съ жито и бобъ. На всѫдѣ се виждатъ дѣлани камъне, кѫсове отъ тухли, слѣпени съ хоросанъ, стъклени отломъци, набраздени парчета отъ гърнета и отломъци отъ керамиди отъ стрѣхи, които отъ дъждовнитѣ води бѣхѫ свлѣчени чакъ до тръстиката на езерния брѣгъ. Жителитѣ твърдѭтъ, че ужъ и въ самото блато се крижтъ потопени развалини. Тукъ се намиратъ византийски и български монети,

металически кръстове, сѣкири съ двойни острила, ножове, стрѣли и т. н. Черквата въ село Каябашъ почти цѣла е съградена (на 1874 г.) отъ дѣлания камъкъ на градището; на нейния дворъ лежи набразденъ четвероѫгъленъ стълпъ и единъ голѣмъ камъкъ, на който е издълбанъ кръсть, поставенъ въ единъ крѫгъ. Единъ гладъкъ стълпъ отъ тукъ въ турско врѣме е служилъ като валмо за отъпкванйе на шосета. Чухъ сѫщо, че отъ тукъ билъ отнесенъ въ Цариградския музей мраморенъ камъкъ съ надписъ, но неможахъ за него да научѫ нищо по-подробно. Поразителнията изгледъ отъ горната стѣна веднага ни поучава за стратегическата важность на това и инакъ укрѣпено мѣсто. Къмъ сѣверъ се вижда вѫтрѣшния Балканъ отъ Раково дори до Чалъкавакъ около 50 километра на дължъ. Познава се въ него мѣстоположението на Жеравна подъ Ветрила, прорѣза на Котленския проходъ съ Градъ отъ лѣво, който отъ тукъ изглежда като фригийска шапчица, обърнѫта съ върха си на десно, по-нататъкъ двѣтѣ сѣдловини надъ Медвенъ а долу по-близо до насъ плоското мѣсто на Новачка съ дървета. Тъкмо на сѣверъ се издига въ самия гребенъ плоскиятъ по-високъ връхъ на «Руспу-хисаръ» надъ Кадърфакли; на лѣво отъ него води единъ долъ въ планинитѣ — тамъ завива новото шосе за Върбица и тамъ, казватъ, се виждалъ и горѣ споменѫтиятъ старъ калдаръменъ друмъ. На десно пъкъ се редѭтъ по-низки върхове около прохода къмъ Чалъкавакъ. На югъ се вижда далечниятъ Ямболски Бакаджикъ. Гледката долу на крѫглото блато подъ върха съ фондъ горитѣ на Дѫбрава и Матейска Планина не е безъ прѣлесть. Единъ тукашенъ б а й о въ червенъ елекъ, който ни заведе горѣ, искаше по пѫтя на долу да ни покаже стари прѣдполагаеми «басамаци», гдѣто въ своитѣ гладки пѫтнически ботуши и при слабото росение повече се плъзгахъ отколкото вървѣхъ по влажната трѣва и камънакъ. Крѣпостнитѣ кѫщи очевидно сѫ били издигнѫти въ тераси, ала сега отъ стичанието на дъждовната вода и отъ буйностьта на гѫстата растителность всичко е изгладено.[36]

Селото Кàябашъ (тур «каменна глава», 47 бъл. кѫщи) съ стрѣхи отъ голѣми аспидни плочи лежи $^1/_4$ ч. източно отъ блатото и принадлежи къмъ най-бѣднитѣ селища на цѣлата околия. Изгледътъ отъ него на югъ е по-ясенъ отколкото отъ градището: виждатъ се покрай Бакаджикъ и Монастирскитѣ върхове и Сакаръ

[36] Каницъ (3, 94) е подалъ изображение на това блато (Хисаргьолъ). но за тукашното градище не узналъ.

Планина а на югоизтокъ на хоризонта съ далкогледъ ясно се познава града Карнобадъ съ бѣли кѫщи и вѣтърни воденици.

Непосрѣдственно подъ селото Каябашъ и неговата плоска тераса лежи 250 метра по-низко широка долина, отъ западъ къмъ изтокъ около 3 ч. пѫть дльга и на равното си дъно изпълнена съ хубави ниви, между жълтитѣ класове на които тукъ тамѣ стърчѫтъ сума ширококлонести овощни дървета, орѣхи и круши. За южна страна ѝ служѫтъ по-низки хълмове, които изкачатъ отъ Матейска Планина на изтокъ, съ дѫбови гѫсталаци и по-малки нивя. Общо название тази плодородна долина нѣма; въ неѭ тече Азмàкъ, която пакъ принадлежи къмъ областьта на Егейско море. Най-западни села долу сѫ Мокрени, слѣдъ това иде Аптолкьои съ дѫбова кория а подиръ него Черкешли, въ което дойдохме за $^3/_4$ ч., като слѣзохме по стръменъ склонъ право въ селото. Понапрѣдъ цѣлата тази долина била чисто турска, до като въ наше врѣме се захванѫлъ обратъ съ изселванието на Турцитѣ и съ прииждание на Българи. Въ епохата прѣди «танзимата» (1839 г.) въ Черкешли живѣлъ прочутиятъ турски «деребей» Арабоглу, който нѣкое врѣме ходилъ като разбойникъ по планинитѣ, отъ врѣме на врѣме живѣлъ въ селото и основавалъ добродѣтелни задушбини, баня въ своето село, чешма на Матейска Планина и т. н. Сега въ Черкешли има около 60 турски кѫщи и 40 български, повечето Каябашлии. Когато минавахме прѣзъ турската махала, единъ чисто облѣченъ ходжа въ дльга антерия и бѣла чалма съ нѣколко другари поздрави нашата компания съ привѣтливото «хошъ гелдинъ»; очевидно християнитѣ и мюсулманитѣ още добрѣ живуватъ. На източната страна на селото посрѣдъ турскитѣ гробища, чиито надгробни камъне, собственно изправени аспидни плочи, всички сѫ строго ориентирани къмъ югоизтокъ въ посока на Мека, стърчѫтъ три могили около два ръста високи; една отъ тѣхъ отъ страната като че бѣше разкопавана.

Около $^3/_4$ ч. по-нататъкъ къмъ изтокъ стигнѫхме въ Сунгурлàръ. Недалеко прѣдъ селото лежи на подножието на нѣколко хълма насадени съ лозя студенъ сѣрливъ изворъ (тур. ючмé), въ отворенъ четвероѫгъленъ каменeнъ басейнъ, около 4 метра широкъ, който, при всичко че водата му пиѭтъ по нѣкога за лѣкъ, служи за пранье на дрехи. На лѣво отъ него е скритъ подъ голѣми дѫбове оградeнъ съ плетъ гробъ на нѣкой турски светия, а на десно, на една малка плоска издигнатость се намира кржгъ отъ около двайсеть нѣколкостолѣтни брѣста съ огромни корони. Хубавитѣ ло-

зя на съсѣднитѣ рътове и четиретѣ малки и една голѣма могили между тютюновитѣ и житни ниви подъ бърдата допълнятъ картината на този хубавъ кѫтъ. Сребърната монета на царя Хадриана, намѣрена при извора, свидѣтелствува, че това мѣсто и въ римско врѣме е било посѣщавано.

Сунгурлàръ е прилично село съ 272 кѫщи; освѣнъ около 35 български кѫщи жителитѣ сѫ Турци и то еретици Късълбаши (вж. стр. 167). То лежи на шосето отъ Карнобадъ за Върбица и при богатството на своята околность има извѣстно бѫдѫще. Слѣзохме въ много добъръ ханъ и скоро около насъ се събра цѣлъ съборъ отъ новозаселени Българи, планинци отъ по-високи покрайнини, и стари Турци. Отъ гдѣ произлиза името Сунгурларъ, незнаѭтъ. И тукъ забѣлѣзахъ, колко малко исторически възпоминания има турското население. Старецътъ Мехмедъ Алоолу въ зелена чалма разправяше на хубавъ литературенъ турски езикъ, че селото първоначално било въ лозята при извора, гдѣто се намиратъ и керамиди отъ врѣмето на «Дженевизлиитѣ», знаеше и нѣщо за кримскитѣ султани, но единственното по-старо лице въ прѣданията на тукашнитѣ Турци е ловджията владѣтель «Авджи-Мохамедъ-султанъ» (Мохамедъ IV.). Подиръ войната тукъ се заселили и български бѣженци отъ Димотика при долна Марица, майстори въ развъжданието на тютюна, сусама и памука, но когато почнѫли да се връщатъ избѣгалитѣ Турци, пакъ си отишли. Хубавъ тютюнъ, бѣло прѣкрасно вино и голѣми черни сочни череши, най-хубавитѣ въ цѣла България, сѫ главнитѣ тукашни продукти. На другия день зараньта гледахъ какъ заминавахѫ на жътва, която се тъкмо захващаше: тъмнооки изгорѣни моми съ нашити рѫкави и селянки съ пеленачета въ торбата на гърба и съ сърпъ въ рѫцѣтѣ; тѣ похапнѫхѫ за закуска малко хлѣбъ, постегнѫхѫ своитѣ царвули, натоварихѫ на магаренца дребни потрѣби и съ голѣми жълти кучета на тълпи потеглихѫ въ полето. Спроти веселата живость на селянитѣ особенъ контрастъ образуваше нехайностьта на турското население; боси Туркини съ черни кърпи на главата, чиито краища свободно висѣхѫ отзадъ, въ кѫси елечета и въ широки шалвари съ сини и бѣли ивици нѣкакъ си сърдито и лѣниво работѣхѫ около колибитѣ изъ градинитѣ, заградени съ прѫтове.

---

3. Карнобадъ и Айтосъ.

Прѣзъ мочуритѣ на рѣката Азмакъ за Карнобадъ. Карнобадското градище съ стари лагери. Айтосъ и старата „орлова крѣпость“. Турската околия. Айтошкитѣ бани и тѣхното минжло. Къмъ морето за Бургасъ.

На 2. Юли зараньта простихъ се съ г. Фридриха и Градечанци и тръгнжхъ съ двама конни стражари по-нататъкъ на югоизтокъ. Отъ Сунгурларъ до Карнобадъ вървѣхме $4^1/_2$ ч. Покрайнината съвсѣмъ се отличава отъ Котленскитѣ планини. Лошиятъ пжть води прѣзъ еднообразна, низка и гореща котловина край брѣговетѣ на Азмакъ, който има съвсѣмъ незначителенъ склонъ и колкото отива по-нататъкъ повече се разлива въ широки блата; неговото течение т. е. при самия Карнобадъ е прѣградено отъ напрѣчна планинска верига отъ еруптивенъ произходъ, която върви отъ западъ къмъ изтокъ, прѣзъ която рѣката само прѣзъ единъ тѣсенъ долъ се промъква вънъ къмъ по-долното Ямболско поле. Планинитѣ оставатъ по пжтя далече отъ страни; на лѣво се подаватъ издънкитѣ на Айтошкия Балканъ, на десно пъкъ, особенно отначало, добрѣ се вижда напрѣчниятъ профилъ на Сливенския Балканъ: високъ горисъ връхъ съ поляна на темето надъ Градецъ, задъ него прорѣзътъ на долината, обърнжта на изтокъ, при Седларево а най на югъ сжщинската висока Матейска Планина. Като излѣзохме на $8^1/_4$ ч. отъ Сунгурларъ, стигнжхме (9 ч.) въ селото Ениджекьои, населено отъ Българи, Турци и Цигани, минжхме (9 ч. 40 м.) малко на страна отъ селото Куркуджа, разположено на лѣво около една високо насадена могила, съгледахме слѣдъ това на десно на единъ връхъ чисто българското село Турско Бейкьои съ лъскавата тенекиена стрѣха на новата черква и пристигнжхме около една осамотена кория отъ стари джбове на $10^1/_4$ ч. въ селото Кадъкьои, сжщо тъй българско. Отъ тукъ дори до Карнобадъ се простиратъ тжжни блата. Коньетѣ постоянно газжтъ въ каль по пжтя, чиято посока се познава само по браздитѣ на волскитѣ кола и по стжпкитѣ на коньетѣ. На по-сухитѣ трѣвисти мѣста пасжтъ голѣми овчи стада. Монотонното крѣкание на милиарди жаби съпровожда пжтника по цѣли часове. Нѣма даже мѣсто, гдѣто да можешъ да слѣзешъ и да оставишъ уморенитѣ коньe, около чиито копита се събиратъ цѣли груди каль, да си починжтъ. На десно край Азмакъ се лъщжтъ кални блата съ висока тръстика, около която се бѣлѣ-

ѫтъ многобройни неподвижни щъркели. Блатата отъ часть сѫ покрити съ сазъ (сазлъкъ тур.), който се коси. На $11^3/_4$ ч. дойдохме на най-лошото мѣсто, на калдаръменъ насипъ, турска работа, съ многобройни мостове, седемь минути длъгъ. Зимно врѣме тѣзи блатливи краища ставатъ тъй непроходими, че за въ града трѣбва да се заобикаля нѣколко часа пѫть, но прѣзъ силнитѣ горещини понѣкогa значително изсъхватъ. Четвърть часъ подъ града прѣпускахме вече на по-твърда почва около една висока могила, обрасла съ жито.

На $12^1/_2$ ч. влѣзохме най-послѣ въ Карнобадъ, който се отъ далече познава главно по четиретѣ вѣтърни воденици съ голѣми платнени колела. Градътъ е доста пространенъ (5039 жители)[1] и е разположенъ подъ сѣверния склонъ на споменѫтата напрѣчна планинска верига, която прѣгражда долината на Азмакъ; изгледъ има само на сѣверъ къмъ Балкана. Карнобадъ лежи приблизително на половинъ пѫть между Сливенъ (отъ тукъ 11 ч. на конь) и Бургасъ. Най-близката околность съ лозя и нивя е доста плодородна. Многобройнитѣ хубави кѫщи съ градини, бесѣдки и шадравани, 4 джамии, около 20 чешми и други признаци показватъ, че града до не отколѣ билъ населенъ повечето отъ Турци. Сега Българитѣ съставятъ вече повече отъ половината на населението (3396 души). Християнската черква е съвършенно нова. На св. Тройца тукъ става годишенъ панаиръ, който продлъжава седемь дена; продава се вълна, манифактури и добитъкъ. Дървенитѣ бараки за този панаиръ образуватъ цѣла пазарна махала, т. е. длъги стрѣхи съ задна стѣна и съ напрѣчни прѣградки за единични търговци; до като трае панаира едно мѣсто се наема за три златни турски лири. По-напрѣдъ тукъ живѣли и малко Ерменци, но сега сѫ изчезнѫли. За това пъкъ въ Карнобадъ и до сега е останѫла колония испански Евреи (197 души), които водѭтъ голѣма търговия; Евреитѣ отъ Айтосъ и Бургасъ се погребватъ тукъ. Оригинално изглежда по-високата югоизточна махала, наречена Галата[2]. Въ прѫтени колиби, покрити съ слама и заградени съ плетъ отъ храсталакъ, тамъ живѣѭтъ Цигани мечкари, които отъ тукъ ходѭтъ по цѣлия полуостровъ; при всѣка колиба се тъкалятъ вързани съ вериги опитомени мечки, не тукашни, ами докарани отъ Анадолъ, почти

---

[1] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 7338 ж., отъ които 4617 Българи, 1080 Турци, 367 Евреи, 177 Цигани, 77 Гърци и пр. (П.).

[2] Махали съ името на Цариградската Галата има и въ Котелъ, въ Пиротъ и въ Яшъ въ Молдавия.

като домашни животни. Града прави доста тжжно впечатление, вече поради пустотата на панаирскитѣ бараки и поради запустяването на много кжщи и улици. Той пострадалъ въ войната; башибозуцитѣ отъ околностьта на нова година 1878 тукъ клали; Руситѣ дошли тепърва слѣдъ 14 дни. Околното население отдавна много е паднжло духомъ поради лошия турски натискъ, главно отъ владичеството на кримскитѣ султани, които живѣли тукъ по селата. Напослѣдъкъ отъ неплодородието три години наредъ задлъжнѣлото население осѣтило затруднения. Разправяхж ми, че никждѣ въ България нѣмало ужъ такова лихварство (тур. фаизчилъкъ), каквото въ Карноабдско; характеристично е това обстоятелство, че въ всѣко село отъ тукашната околия има по единъ Евреинъ бакалинъ, нѣщо невиждано въ други български краища при бакалския духъ на населението.

При всичко, че самиятъ градъ нѣма старини, той е отъ старъ произходъ. Неговото българско име, употрѣбяно отъ околнитѣ селяни и отъ близкитѣ планинци, гласи Ка́рново. Въ тази форма се споменува като градецъ Carnovo и у Дубровчанина Джиорджичъ на 1595 г., на пжтя отъ Балкана за Одринъ [3]. Турцитѣ наричали града съ околностьта Карин-ова, «Карновско поле», както се чете въ османскитѣ хроники, обработени отъ Леунклавия [4]. Сегашната форма Карнобадъ (сега официялно употрѣбяна) или Карнабадъ на пръвъ погледъ има персийски видъ, но само на гледъ; това име не е съставено съ думата бадъ, ами споредъ мене е произлѣзло навѣрно отъ турската локална форма, образувана съ приставката да: Карин-ова-да [5], «въ Каринова». Хаджи Калфа споменува «Каринабадъ» само мимоходомъ безъ всѣкакви подробности. Дубровчанинътъ Бошковичъ намѣрилъ на 1762 г. «Carnabat» като голѣмъ турски градецъ въ прѣкрасно мѣстоположение; тъкмо тукъ билъ отворенъ тридневния панаиръ, за който се били събрали търговци дори отъ Цариградъ, Турци, Гърци и Евреи. Окопътъ, съ който града се защищавалъ отъ Кърджалиитѣ, и до днесь се вижда; тѣ изгорили само Галата. Въ Галата показватъ двѣ хуниобразни

---

3 На пжтя за Одринъ „vi sono queste terre: Aitos, Carnovo, Sarai et Jambolli“. Макушевъ, Monumenta historica Slavorum meridionalium 2,243 (послѣднитѣ двѣ имена тамъ сж усакатени).

4 Leunclavius, Historiae musulm. Turcorum p. 319,470: Carin-oua при Ямболъ.

5 „In dem persisch-türkischen Wörterbuche Farhang-i Schuûrî wird bemerkt, dass o w a als zweites Glied türkischer Composita nicht selten durch den gelehrten Unverstand verbesserungssüchtiger Schreiber in âbâd umgewandelt werde“. W. Pertsch въ Byz Zetschrift I, 271.

провали съ извори на дъното, отъ които водѣлъ, казватъ, по склона длъгъ лжкатушенъ коридоръ, който може да се слѣди съ свѣщь, но тъй като отворитѣ задъ изворитѣ тъкмо бѣхж запушени, незнаж нищо по-подробно да кажж за него.

Токо що слѣзохъ въ хана, и тукъ бѣхъ взетъ на гостье, па намѣрихъ и въ Карнобадъ нѣколцина познати отъ по-първитѣ ми пжтувания. Мене най-много ме интересуваше тукашното Хисаръ-кале, отдалечено отъ града по правъ пжть около 1½ ч. къмъ югозападъ. Градскиятъ кметъ съ единъ гражданинъ ме допроводихж до тамъ. Прѣзъ лозята, въ които лежжтъ голѣми балвани, наречени Мàркови камáне, излѣзохме на билото на върховетѣ, които се простиратъ надъ града, и прѣпускахме по каменистия му теренъ на западъ, като имахме прѣдъ себе си на всички страни хубавъ изгледъ на голѣма далечина. Долу подъ сѣвернитѣ поли на тѣзи върхове върви паралелно съ тѣхъ голѣмото праволинейно шосе отъ Сливенъ за Бургасъ. На мѣстото, гдѣто Азмакъ пробива тѣсната стѣна на тази верига за да излѣзе въ по-низкото поле къмъ Ямболъ, се намиратъ, около 3 километра на югъ отъ шосейния мостъ, на единъ каменистъ връхъ надъ източната страна на пролома, великолѣпни остатъци отъ старо градище.

Старинната крѣпость се състои отъ три четвероъгълни укрѣпления въ три реда, които се спущатъ отъ сѣверъ къмъ югъ. Първата и най-голѣма часть лежи на гребена тъкмо надъ пролома. Той е неправиленъ четвероъгълникъ, отъ сѣверъ къмъ югъ около 120 крачки широкъ, който билъ ограденъ съ 3 метра дебела стѣна отъ пластъ камъне и всѣкога петь реда тухли едно слѣдъ друго; отъ нея на югъ е останжлъ единственниятъ, съвършенно обрасълъ съ лишей кжсъ, високъ колкото възрастенъ човѣкъ. Сѣверната и южна страна на крѣпостьта сж защитени отъ стръмнитѣ склонове на самия връхъ, източната страна отъ изкуственъ дълбокъ прокопъ, прѣдъ който се познаватъ слѣди още и отъ другъ по-външенъ окопъ; западната страна е пазена отъ дола на Азмакъ, чиято повръхность лежи около 80 метра подъ крѣпостьта. Стръмнитѣ склонове надъ рѣката сж обрасли съ люлякъ (тукъ лýлекъ, Syringa), който споредъ мѣстнитѣ жители растѣлъ ужъ само по старитѣ градища и на Гергьовъ день цъвти синьо, както и съ плюскавиче (Colutea), прѣплетено отъ ластаритѣ на дива лоза. Въ скалитѣ живѣжтъ многобройни орли; като заобикаляхъ градището, пропждихъ отъ пещеритѣ и единъ голѣмъ бухалъ (тукъ гýнекъ) съ широки крила и съ дебело тѣло като немалко куче. Скалистиятъ теренъ на самото градище е пъленъ съ

отломъци отъ тухли и гърнета, между които по срѣдата на цѣлото пространство се познаватъ основитѣ на нѣкоя по-голѣма каменна сграда. Изгледътъ е прѣкрасенъ. На сѣверъ се виждатъ върховетѣ и гребенитѣ на вѫтрѣшна Стара Планина, между които ясно се познава високата Разбойна, чудно сформираниятъ уединенъ връхъ Градъ надъ Котленския проходъ и плоскиятъ «Руспухисаръ». По-близо до насъ лежѫтъ въ лѣво скалиститѣ стѣни на Сливенския Балканъ, на десно по-низкитѣ кѫжели на Айтошкия Балканъ, а по срѣдата между двата нивитѣ и мочуритѣ на Карнобадско поле. На югозападъ виждаме, че и подъ прохода отъ десно на Азмакъ, тъкмо подъ стѣнитѣ на Матейска Планина се образуватъ и други по-голѣми блата — пространното Сралджанско блато, между чиято тръстика тъкмо блѣщеше огледалото на блатливото езеро, освѣтено отъ огненнитѣ лѫчи на заходещето слънце. Въ прѣмамливата трѣва на неговитѣ брѣгове често, казватъ, потъвали биволитѣ, които пасѫтъ наоколо; на западната му страна до смѣсеното, българско-турско-циганско село Стралджа лежѫтъ развалини на Сарай, ловджийска крѣпость на Мохамедъ IV., съ бани, водопроводи, джамия и т. н., при които на Врѣбница става сѫщо панаиръ. Отзадъ се мѣрка нѣкоя много отдалечена висока планинска верига, поиздаденитѣ части на Балкана, може би около Мъглишъ. Чудно изглежда профилътъ на низкия свършекъ на Срѣдна Гора, тъкмо отъ източната страна. На лѣво отъ нея, въ тракийската равнина се виждатъ низки хълмове на югъ отъ Нова Загора. На южната страна на изгледа, задъ горизститѣ и пусти долове господствува Бакаджикъ, който закрива Монастирскитѣ върхове; на лѣво отъ него се простиратъ горизститѣ гребени на Странджа, въ които около 20 километра на югъ отъ насъ се крижтъ старитѣ окопи на Еркесия. На изтокъ изгледътъ е заграденъ отъ по-високитѣ части на сѫщия гребенъ, на който стоимъ. Около 20 минути на изтокъ отъ крѣпостьта на него се издига високата Попова могила; нѣколко други вѣковни могили, нѣкои стръмни други плоски, стърчѫтъ на сѣверния склонъ на крѣпостния връхъ къмъ шосето. Градъ не се вижда ни единъ, тъй като Сливенъ, Ямболъ и Карнобадъ оставатъ скрити. Безлюдието на цѣлата покрайнина, силниятъ сѣверенъ вѣтъръ, бѣлитѣ облаци на Стара Планина и чернитѣ надъ Бакаджикъ, заедно съ многобройнитѣ виещи се орли, придавахѫ на цѣлата тази панорама видъ пустъ и дивъ.

Крѣпостьта обаче не се състоеше само отъ това високо градище. Съ очудване забѣлѣзахъ подъ неговия юженъ склонъ още двѣ

четвероѫгълни кастра съ окопи и насипи, чиито страни бѣхѫ по посока на точкитѣ на хоризонта. Първиятъ четвероѫгълникъ лежи 50 метра подъ крѣпостьта, е (отъ З къмъ И) 550 крачки дългъ и (отъ С къмъ Ю) 370 крачки широкъ; вториятъ лежи непосрѣдственно подъ него, около 20 метра по-низко и е 400 крачки дългъ и 100 широкъ. Отъ източната страна на двата лагера продлъжава източниятъ окопъ на горната крѣпость, насипъ 6 метра високъ съ прокопъ 16 крачки широкъ, който и при своя голѣмъ склонъ отъ часть бѣше напълненъ съ дъждовна вода. Западната страна къмъ рѣката заграждa подобенъ окопъ, направенъ върху низки скали. Двата лагера дѣли единъ отъ другъ отъ южната страна насипъ около 10 метра високъ; южната страна на долния лагеръ най-послѣ е заградена само съ низъкъ насипъ, прѣдъ който лежи широкъ съ вода напълненъ прокопъ. По-горниятъ лагеръ има правилни врата и къмъ рѣката и срѣщу тѣхъ въ полето на изтокъ; двата лагера сѫ съединени помежду си съ 12 крачки широкъ входъ, срѣщу който лежи подобенъ изходъ отъ долния лагеръ на югъ. Вѫтрѣшностьта на двата лагера е плоско пасище безъ храсталаци и, освѣнъ незначителни тухлени отломъци, безъ слѣди отъ стари сгради. Цѣлата околность е пуста, само малко на страна на югъ се намира при Азмакъ нова зидана воденица; когато сѫ копали вадата за неѭ въ клисурата подъ крѣпостьта, намѣрени били четире праздни огромни кюпа (стр. 188).

Крѣпостьта безъ съмнѣние е прикривала пѫтя прѣзъ пролома на Азмакъ и споредъ положението на лагеритѣ тя е била издигнѫта отъ нѣкого, който искалъ да се пази отъ сѣверенъ неприятель. Могилитѣ би сочили за вѣковния произходъ на по-горната крѣпость. Традиции за минѫлото на това мѣсто нѣма. Показахѫ ми само монети, намѣрени на крѣпостьта: сребърна пара отъ Свѧтславъ († 1321) и три мѣдени византийски монети отъ епохата на македонската и Комненска династии. На връщание минѫхме по пѫтеката край рѣката прѣзъ самата клисура и стигнѫхме за $^3/_4$ ч. до шосето при моста надъ Азмакъ; този мостъ се поддържа отъ Карнобадскитѣ Турци «мутевеллии» (стр. 113). На австрийската карта тукъ при шосето до Карнобадскитѣ блата е отбѣлѣзано селото Ахъркьой, което сега подиръ войната съвсѣмъ е изчезнѫло; неговитѣ жители били разбойници Турци, които съ стари фермани били освободени отъ данъци срѣщу задлъжението да хранѭтъ султанскитѣ

конье [6]. Отъ моста за единъ часъ бѣхме въ града; като минавахме прѣзъ нивитѣ, «загорскитѣ» жътварки ни поставихѫ посрѣдъ пѫтя единъ снопъ съ разтворена кърпа на върха, за «бакшишъ» или подаръкъ споредъ обичая.

Въ планинскитѣ покрайнини на сѣверъ отъ Карнобадъ, източно отъ пѫтя, по който тръгнѫхъ отъ Сунгурларъ, бѣхѫ ми изброени отъ Карнобадци цѣлъ редъ забѣлѣжителни мѣста. При село Скендерли тъкмо на сѣверъ отъ града подъ планинитѣ лежи стара крѣпость; споредъ прѣданията при нея на скалитѣ се виждали желѣзни халки за прѣвръзвание на кораби, останѫли отъ епохата, когато морето се ужъ простирало чакъ до горѣ — приказка, която се повтаря въ Провадийско. Стари планински български села сѫ Комàрево и Кôстенъ, чието мѣстоположение добрѣ се познава отъ Карнобадъ. При Комарево, което се споменува още у Джиорджича (на 1595 г.) на пѫтя отъ Шуменъ прѣзъ Балкана, има остатъци отъ крѣпость и отъ старо селище, въ които се намиратъ римски монети отъ епохата на царьетѣ, отъ които ми показахѫ цѣло множество отъ тѣзи планински села [7]. Костенъ (тур. Кючюк-кьои) въ 18. столѣтие въ цѣлия Карнобадски кадилъкъ било единственното село, което имало черква, въ епохата, до като тѣзи покрайнини принадлежали подъ Анхиалския метрополитъ; то било едно отъ дванайсетьтѣ села, които заедно съ града Карнобадъ съставлявали по едно врѣме енорията на попа Стойко, по-послѣ епископъ Софрони [8]. Много слушахъ да се разправя за добрѣ запазената, пространна крѣпость (една стая ужъ цѣла стояла) на лѣвия брѣгъ на Камчия, на сѣверъ отъ смѣсеното село Пôдвисъ и на западъ отъ сѫщо тъй смѣсеното село, наричано български Прùлепъ, турски Добрàлъ. На тази крѣпость и въ селото Кишла-кьои се намирали, казватъ, често монети отъ Александра Вел., каквито ми показахѫ въ Карнобадъ нѣколко кѫса. Край Камчия долу, при турското село Кереметлика лежѫтъ остатъци отъ селище, черкви, чешми и т. н., наричани Граматиково, а на срѣща на десния брѣгъ нѣкакво си «монастирище» при селото Барука.

---

[6] Подпоручикъ Веригинъ, Военнотопографическое описаніе дорогъ отъ гор. Туртукая чрезъ г. Карнабатъ, Факи и т. н. до Кучукъ-Чекмедже (Петербургъ 1827) пише (стр. 25), че въ Карнобадска околия се намиратъ 32 села, отъ които 28 плащатъ данъкъ и 4 сѫ подчинени на турски чиновникъ, който управлява голѣмъ „конски заводъ". Ахъркьои бѣлѣжи съ 10 турски кѫщи.

[7] Comorevo у Джиорджича ed. cit. 251. Шкорпилъ 92 обширно описва тѣзи остатъци: основи на четвероѫгълна крѣпость съ кули по ѫглитѣ, и на селище, гдѣто се намиратъ римски и византийски монети.

[8] Животописа на Софрония въ Браил. Пер. Спис. кн. 5 стр. 62

Историческото възстановявание на тѣзи мѣста е мжчно. Отъ римско врѣме извѣстия за тѣзи покрайнини нѣма, тъй като въ това врѣме главнитѣ проходи прѣзъ източния Хемусъ се намирали по-нататъкъ при морето близо до Анхиало. Византийцитѣ споменуватъ въ тази покрайнина цѣлъ редъ крѣпости, но тѣхнитѣ извѣстия не сж доста опрѣдѣлени, понеже не сж отбѣлѣзани на редъ въ подробенъ воененъ итинераръ. Изобилнитѣ извѣстия на Араба Идриси (1153 г.), който самъ тѣзи земи не е виждалъ и всичко ималъ отъ втори и трети ржцѣ, страдатъ отъ двосмислието на неговия текстъ. Броятъ на възможнитѣ комбинации е голѣмъ, но тѣ ще останжтъ само догадки, докато нѣкога може би подробното археологическо изслѣдвание на цѣлия край съ новитѣ находки хвърли нуждната свѣтлина на тѣзи догадки [9].

Крѣпоститѣ на Таушанъ-тепе, на Бакаджикъ, при Карнобадъ, при Каябашкото блато, надъ Кадърфакли, при Костенъ и Подвисъ образували очевидно верига отъ крѣпости, които прикривали пжтя отъ Одринъ или отъ Ямболъ прѣзъ Хемусъ за Прѣславъ, на мѣстото, гдѣто влизанието на по-отворения теренъ въ планинитѣ много улеснявало прѣминаванието прѣзъ планинската верига. Сѣдловината на Върбишкия Балканъ съ неговитѣ крѣпости и калдаръменъ пжть е безъ съмнѣние тъждественна съ клисурата, която въ 8. и 9. столѣтие се наричала Верéгава (Βερέγαβα, κλεισούρα Βερεγάβων), въ 9—13. вѣкъ Сидера, «Желѣзна клисура» или «Желѣзна Врата» (Σιδηρᾶ κλεισούρα, πύλαι Σιδηραῖ); [10] ако двата тия прохода сж били различни, пакъ Верегава неще е била твърдѣ далеко отъ «Желѣзнитѣ Врата» на Сидера.

Като мѣсто отъ южната страна най-близко до Сидера Анна Комнена бѣлѣжи крѣпостьта Голое (ἡ Γολόη), и инакъ често споменувана у Византийцитѣ въ 11. и 12. столѣтие. Идриси споменува крѣпостьта Голои на пжтя отъ Анхиало за Сливенъ, половинъ день на западъ отъ Айтосъ, два дни отъ Сливенъ, и казва, че има хубаво мѣстоположение въ плодородна равнина и че е посѣщавана отъ търговци. Въ сегашнитѣ имена нищо не напомня за нея, освѣнъ далечното отъ тукъ село Гулица въ Балкана близо до

---

[9] Една наша комбинация вж. въ Arch. epigr. Mitth. X 157—158, въ която трѣбва обаче много работи да се промѣнжтъ споредъ ново поправения текстъ на Идриси у Tomaschek, Zur Kunde der Haemushalb. 2, 34—38.

[10] За тъждественностьта на двѣтѣ срв. Arch. ep. Mitth. 158 бѣл. 22. „Желѣзни врата„ (Демиркапия) сега има сума на Балканския полуостровъ.

морето. Споредъ това описание Голое може да бжде отъждествявана съ Новачка, Каябашката крѣпость, даже и съ Костенъ [11].

«На половинъ день пжть между Голое и Диамполисъ» се намирала споредъ свидѣтелството на сжщата царственна писателка [12] крѣпостьта Маркелли, прочуто мѣсто въ българскитѣ войни прѣзъ 8. и 9. столѣтие. Името (Μαρκέλλαι, κάστρον Μαρκέλλων) издава римски произходъ. Тази крѣпость била основана или по-скоро възобновена (около 756 г.) отъ царя Константина I. (Копронима). При Маркелли на 792 г. стариятъ български князь Кардамъ разбилъ младия Константинъ VI. При нея на 811 г. царь Никефоръ прѣминжлъ българската граница, пристигнжлъ «съ много забикалки прѣзъ непроходими мѣста» вече на третия день отъ границата до Крумовия дворецъ, безъ съмнѣние до Прѣславъ, но тамъ въ нощната битка заплатилъ своя походъ съ главата си. Маркелли е навѣрно Карнобадската крѣпость, чиито правилни окопи добрѣ прилѣгатъ за епохата, когато Византийцитѣ още прилежно пазили римскитѣ правила за укрѣпяване на лагеръ.

«Между Диамполисъ и Голое» е лежала сжщо тъй споредъ Анна Комнена крѣпостьта Лардеасъ или Лардеа (ὁ Λαρδέας, ἡ Λαρδαία), въ която царь Алекси I. на 1088 г. квартирувалъ 40 дни. Тя се споменува още въ началото на 14. столѣтие въ съсѣдство на Ямболъ, та би прилѣгала да бжде Таушантепé [13]. Освѣнъ това Византийцитѣ тукъ споменуватъ крѣпостьта Бастернаи, съ несигурно мѣстоположение.

Съ изчезванието на Прѣславъ и повдиганието на Шуменъ въ турско врѣме пжтищата се прѣмѣстили повечето на изтокъ. Бонгарсиусъ на 1585 г., Джиорджичъ на 1595 г., Бошковичъ на 1762 г. и Нибуръ на 1757 г. знаижтъ пжтятъ прѣзъ Карнобадско, прѣзъ Комарево и селото Чалъкавакъ (22 килом. на И отъ Върбишкия проходъ) и отъ тамъ било къмъ Прѣславъ, било къмъ Шуменъ [14]. Крѣпости на Чалъкавашката сѣдловина, до колкото знаж,

---

[11] Томашекъ 37 поставя Голое до Скендерли, което е много далече на изтокъ. Споредъ Анна 2, 71 царь Алекси I. прѣзъ нощьта билъ περὶ τὴν ἀκρολοφίαν τῆς Σιδηρᾶς Κλεισούρας и на заранньта на разсъмнуване стигнжлъ въ Голое.

[12] Анна Комнена 1, 244.

[13] Анна 1,229. Никита Акоминатъ 518, Пахимересъ 2,559. Мануилъ Филъ въ Пер. Спис. кн. 55—56, стр. 261.

[14] Чалъкавакъ нѣкои български писатели наричатъ Рижъ, но други ми казахж, че това е нова литературна форма, направена отъ Рисово, отъ врисъ, βρύσις изворъ.

нѣма; калдаръма, който напомнилъ на Бошковича римската Via Appia, споредъ Нибура билъ не отколѣ направенъ по заповѣдь на султанитѣ [15].

Отъ Карнобадъ побързахъ на 3. Юли подиръ пладне за Айтосъ ($3^3/_4$ ч. на конь). Въ лѣво малко на страна държѫтъ сѫщата посока съ насъ спусковетѣ на низкия Айтошки Балканъ (до 600 м.) почти въ една линия; на десно се простира низка гориста хълмиста покрайнина. Дѫбови гѫсталаци достигатъ дори до самото шосе, особенно на низкия (около 250 м.) водораздѣлъ между Егейско и Черно море. По развaленото каменно шосе тътразѣхѫ се множество голѣми биволски товарни кола и нѣколко файтона съ пѫтници отъ парахода отъ Бургасъ. Еднообразието на покрайнината се увеличаваше отъ липсата на села край пѫтя. Въ турско врѣме тѣзи мѣста се ползували съ много лошо име поради честитѣ грабежи. Вече два часа отъ Карнобадъ забѣлѣзахъ отъ водораздѣда на голѣма далечина прѣдъ себе си Айтосъ. Изглежда привѣтливо като бѣло гнѣздо съ градини и минарета на подножието на Балкана, тъкмо прѣдъ устието на долината на планинския потокъ Дермендере́; на югъ отъ него се простира малка равнина съ ниви, мочури и група уединени еруптивни върхове, които съ своитѣ кѫжели напомняхѫ Коюнтепе́ при Татаръ Пазарджикъ. По-нататъкъ къмъ изтокъ задъ по-низки хълмове се крие вече Черно море. Страшни облаци покривахѫ южния и западния хоризонтъ и на другия день въ Айтосъ ме свари пакъ буря съ дъждъ, както въ Котелъ.

Отивахъ въ Айтосъ съ мисъль, че ще се намѣрѭ само между Турци. Айтошка околия т. е. прѣзъ румелийско врѣме, сѫщо както Рупчошка и Кърджалийска околии, имахѫ началникъ Турчинъ. Въ нейнитѣ 64 селища живѣѭтъ 25,333 жители, отъ които двѣ трети сѫ Турци, които живѣѭтъ въ Балканскитѣ долини; 6,849 Българи живѣѭтъ само въ полето на югъ и на югозападъ отъ околийския центъръ. Но за свое очудване видѣхъ, че Айтосъ самъ двѣ трети е български (отъ 3933 жители 2587 Българи)[16] и намѣрихъ въ него патриотично българско общество отъ граждани, учители и чиновници, които ме приехѫ много сърдечно. Бѣхъ гостенинъ на учителя и околийски училищенъ инспекторъ г. Сукнарова отъ Неврокопъ, съ когото прѣди година се запознахъ въ Батакъ.

---

[15] За пѫтописитѣ на Бонгарсиусъ, Бошковича и Нибура срв. Arch. ep. Mitth. X, 156 заб.

[16] Споредъ статистиката отъ 1893 г. цѣлата Айтошка околия имала 25,024 ж., отъ които 14,982 Турци а само 7979 Българи. Самиятъ Айтосъ ималъ 4551 ж. отъ които 2710 Българи, 1515 Турци. (П.).

Околийския началникъ, разбира се, сѫщо тъй посѣтихъ; той бѣше турски бей отъ Анхиало, въ фесъ съ кѫсо подстригана брада и съ остроносъ профилъ съвѣмъ османски. Говорѣше само турски; български знаеше само да подписва своето име — Салимъ. Като на пѫтувачъ, който се скита по свѣта да гледа «стари работи» (ески шейлеръ), показа ми множество монети македонски (отъ Александра Вел.), старогрѫцки, римски (повечето отъ Галиена, Гордиана, Филипа) и византийски (хубави екземпляри отъ златнитѣ «солиди» на Теодосия, Зенона, Анастасия), всички отъ крайморието при Анхиало.

Важностьта на Айтосъ се състои въ неговото мѣстоположение при входа въ Балканската долина, прѣзъ която води пѫтя прѣзъ планинитѣ за Провадия. Старата крѣпость Ἀετός (орелъ), споменувана въ 14. столѣтие, се намирала на Хисаръ Баиръ, който се издига 185 метра надъ града на сѣверозападната му страна. Нейнитѣ остатъци лежѫтъ на върха съ хълбоци на вси страни много стръмни, на които между варовникъ тукъ тамѣ растѫтъ смрика, ломикамъне (Saxifraga) и разни трънье. Формата на градището е неправилна; по-скоро прилича на трижгълникъ, на югъ по-широкъ и съ острия ѫгълъ обърнѫтъ къмъ сѣверъ, около 300 крачки на длъжь. Крѣпостната стѣна отдавна е съборена отъ вѣтъръ и дъждъ, тъй че отъ неѭ сѫ останѫли само купове камъне и тухли. Вѫтрѣ лежѫтъ основитѣ на малка четвероѫгълна сграда отъ дѣланъ камъкъ, дълбока колкото възрастенъ човѣкъ; нейното дъно пълно съ изпочупени тухли, до нѣкждѣ е пълно съ дъждовна вода, която смѣтатъ за аязма, при всичко че сградата вече породи посоката на стѣнитѣ никакъ не може да се брои за черква. Забѣлѣзахъ и основитѣ на три кули, отъ които най-голѣмата е стояла на най-високото мѣсто посрѣдъ крѣпостьта. Като се озъртахме по терена на крѣпостьта, забѣлѣзахме при единъ пънъ на много старъ глогъ до многобройни тухлени кѫсове и отломъци отъ голѣми кюпове и едната половина отъ хрѫмелъ, т. е. каменна плоча 45 см. въ дияметъръ широка, съ дупка по срѣдата за дръжка; между два такива каменни крѫга старитѣ жители на «орловата крѣпость» млѣли своето жито. Тукъ се намиратъ и срѣдовѣковни монети; получихъ една много интересна мѣдена пара отъ българския царь Тертерия, намѣрена на крѣпостьта. На склона къмъ града намѣрихъ на една гола скала половината отъ желѣзна куфа топовна граната — споменъ отъ канонадата прѣдъ Айтосъ въ руско-турската война на 25. Юли 1829 год.; генералъ Рюдигеръ, като идѣлъ отъ морето отъ Анхиалско съ седмия руски

корпусъ, разбилъ на източната страна на града силниятъ турски таборъ. Отъ крѣпостния врѣхъ се вижда долината, пълна съ златокласи ниви съ разпилѣни корони на овощки, която като заливъ завива отъ града на сѣверъ въ планинитѣ; срѣщнитѣ склонове сѫ покрити съ яснозелени лозя. Балканътъ тукъ се прѣдставя само като низка верига безъ особенно издадени върхове. На югъ задъ низката хълмиста покрайнина се простиратъ издънкитѣ на Странджа, а на югоизточния хоризонтъ окото се спира на лъскави водни повръхности; това не е още самото море, ами само Бургашкитѣ лагуни.

По-долниятъ градъ нѣма старини. Полякътъ Oswięcim на 1636 год. заварилъ Айтосъ като градецъ полу турски, полу български, който малко прѣди това билъ два пѫти оплѣняванъ отъ Запорожци, които грабителствували край Черно море. По-голѣмата часть отъ сегашнитѣ български граждани е отъ околнитѣ села; старитѣ жители на 1829 год. се изселили въ Бесарабия. По-напрѣдъ имали само пусто черковище на гробищата, въ което се черкували подъ отворено небе, но сега е издигнѫта голѣма нова черква.

Въ планинската околность на сѣверъ се намира между Турци едно осамотено българско селце Врѣсово при изворитѣ на Хаджидере, което тече къмъ Месемврия. Споредъ прѣданието нѣкога било градъ, подчиненъ на Ямболъ, съ 17 казанджийски дукяна, и се наричало първоначално Хърсово; Oswięcim на 1636 год. го споменува като българско село «Hirsovo». Въ него има черковища и старо градище; освѣнъ монети (и отъ Александра Вел.) тамъ били намѣрени двѣ малки плочи, на които билъ изобразенъ конникъ, че гони сърпа. Подобни находки сѫ станѫли и въ по-нататъшното село Копарани подъ Еминския Балканъ. На югъ отъ Айтосъ се намира едно градище при селото Кючюкъ-Али, което лежи при споменѫтитѣ вулканически кѫжели; мѣстоположението му прилѣга къмъ срѣдовѣковата крѣпость, наречена Ктения, която се споменува въ 13. и 14. столѣтие тъкмо между Айтосъ и Русокастро.[17]

Околнитѣ турски планинци сѫ полудивъ народъ. Това забѣлѣзахъ още по пѫтя по очитѣ на османскитѣ жътвари съ бѣли чалми въ облѣкла отъ кафява овча вълна, които съ голѣми коси на ра-

[17] Κτένια: Пахимересъ 2,445, Кантакузенъ 1,431. Четвероѫгълна кула, доста висока и на глѣдъ каменна, въ Кючюкъ Али се споменува въ военното съчинение Описаніе пути отъ Константинополя до Очакова, Петербургъ, въ печатницата на генер. щабъ 1821 стр. 30. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки стр. 47 бр. 85 споменува три градища въ околностьта на село Кючюкъ Али, Касапли и Урумъ-Еникьой, отъ които двѣ сѫ отъ странитѣ на пѫтя отъ Русокастро за Айтосъ.

мо вървѣхѫ по шосето. Прѣзъ моето стоение въ Айтосъ се случи въ недалечното планинско село Алмадере́ («ябълковъ потокъ») страшно сбивание. Тамошнитѣ турски селяни, раздѣлени на три партии, една на друга неприятелски, скарали се у демирджията за редъ, кому отъ присѫтствуващитѣ по-напрѣдъ да кове, пипнѫли ковашкитѣ уреди (алати) и съ тежкитѣ чукове тъй разярено се набили, че на бойното поле останѫли двама мъртви и много тежко и леко ранени. Отъ Бургасъ дойде сѫдебна комисия съ лѣкарь да изслѣдва тази случка. Отъ врѣме на врѣме се появяватъ въ планинитѣ чети разбойници, сѫщо и Турци.

На 5. Юли, въ който день врѣмето пакъ сочеше на буря, тръгнѫхъ на 12³/₄ ч. отъ Айтосъ къмъ морето и то на кола; моето Циганче неискаше по-нататъкъ, вѣроятно защото тукъ по градоветѣ нѣма Цигани, у които да може да намѣри подслонъ, та бѣхъ принуденъ да пустнѫ наетитѣ конье. Слѣдъ половинъ часъ кръшнѫхме отъ шосето на десно и прѣминѫхме прѣзъ стара дѫбова гора, съ голѣми далеко едно отъ друго изправени дървета и съ множество високи живо зелени млѣчки. На 2 ч. пристигнѫхме въ първото гръцко село Урумъ-Еникьои (тур. «гръцко ново село», 158 кѫщи), което се нарича гръцки Стахтохо́ри (στάχτη игръц. пепелъ). Първоначално, казватъ, броело 500 кѫщи, но два пѫти било изгаряно отъ Кърджалиитѣ, та на 1829 год. жителитѣ освѣнъ три кѫщи всички се изселили въ Русия; военнитѣ руски съчинения отъ двайсетитѣ години наистина бѣлѣжѫтъ туй село съ 300 кѫщи. На една чешма е зазиданъ хубавъ мраморенъ барелиефъ, на който е изобразенъ конникъ и съ надгробенъ латински надписъ. Уединената тази римска слѣда въ покрайнина, въ епохата на царьетѣ повечето еленска, прѣдсказва ни близостьта на старата колония на ветеранския Деултумъ. Шума на гърмотевицата ме свари при прѣписванието на старитѣ редове; прѣдъ изобилния дъждъ се подслонихъ въ селската кръчма, гдѣто ме почерпи съ кафе и ракия единъ старецъ Гръкъ, който прѣзъ Одринския миръ билъ 12 годишно момче и доста плавно говорѣше руски. По кални меки пѫтища слѣдъ полвинъ часъ карание излѣзохъ пакъ на шосето, при единъ добъръ мостъ надъ скалистото корито на нѣкой потокъ. Покрайнината се отвори, скалитѣ и върховетѣ се изгубихѫ, ясниятъ въздухъ отъ прѣдъ обаждаше близостьта на морето и въ лѣво отъ веднѫжъ се разтвори бланкитната повръхность на първата Бургашка лагуна! Слѣдъ четвърть часъ кръшнѫхме на лѣво по каленъ мекъ пѫть къмъ една мѣстность

само 10 минути отдалечена отъ шосето, по чието мизерно сегашно положение неможемъ и да прѣдполагаме за стара слава.

Най-далече на западъ отъ широката синя повръхность на Атанаскьойското езеро, най-сѣверното отъ Бургашкитѣ лагуни, около 5 километра отъ брѣга и около 15 километра отъ Бургасъ, лежжтъ въ тжжна, безлѣсна пустиня на низка тераса подъ голи върхове — послѣдни издънки на Айтошкия Балканъ, подбалкански и приморски топли извори, най-източнитѣ въ длъгата редица тракийски бани, тъй нареченага Айтошка лъджа. Отъ далече се познава само осамотена бѣла сграда, заобиколена съ нѣкакви си кафяви и сиви пристройки. Отъ близо виждаме четверожгълна банска сграда отъ пластъ тухли и пластъ камъне, съ кубе, снабдено съ кржгли отвори за свѣтлина и пара. Задъ двѣ прѣдни стаи се намира тъмна зала съ силно ехо, между чийто каменъ калдаръмъ отъ голѣми плочи е помѣстенъ четверожгъленъ басейнъ; подъ неговата прозрачна вода се лъскатъ гвоздейчетата, които съединяватъ дъскитѣ на неговото дървено дъно. До басейна блѣстжтъ въ дрѣзгавината нѣщо като три до една педя високи бѣли лъскави лилии, които изкачатъ отъ свѣтли мраморни плочи, вставени между другитѣ плочи; това сж пѣнливитѣ извори топла вода, на вкусъ лѣплива. Температурата на всички извори е еднаква; азъ ги измѣрихъ и сравнихъ добрѣ съ термометъра, който показа + 42° C. Непоносимата горещина ме караше поскоро да излѣзж на чистъ въздухъ; вънъ на сѣнка бѣше + 26° C. Непосрѣдственно до сѣверната страна на тази сегашна баня лежжтъ развалини на стара римска баня, най-напрѣдъ четверожгъленъ басейнъ, чиито стѣни още стърчжтъ високи колкото единъ човѣкъ, задъ него другъ кржгълъ басейнъ съ четире тухлени ниши отъ странитѣ, повече разрушенъ и сега пъленъ съ дъждовна вода, по която се зеленѣе покривка отъ нѣжни растения (Lemna); двата басейна сж съединени помежду си съ три четверожгълни отвора. Самиятъ изворъ се намира подъ земята въ тѣсно пространство съ гореща почва, което дѣли старитѣ развалини отъ сегашната сграда. Къмъ близкото езеро тече топълъ още оттокъ на банската вода, който малко по-долу при осамотенъ чифликъ кара една малка воденица. Теренътъ около връстъ е пъленъ съ отломъци отъ тухли и кжсове отъ дѣланъ камъкъ; забѣлѣзватъ се и основи на сгради, а внимателното око скоро сапикасва и явни слѣди отъ стѣни, които нѣкога обграждали банитѣ въ форма на четверожгълникъ, отъ страни около 500 метра длъгъ. Надписи нѣма; за това пъкъ често се намиратъ стари монети. Около четвърть часъ на сѣверъ се вижда подъ единъ връхъ селцето Лъджакьои.

Около банската сграда живѣжтъ гости, доста многобройни, но какъ! Едни се помѣщаватъ въ нѣкаква си мизерна дървена барака, други въ стари изпокжсани крѫгли палатки, които прѣзъ войната били навѣрно имотъ на турската кавалерия, а за колонада служеше стрѣхата на нѣколко кола, подъ която на откритъ въздухъ около сждове, сандъци, столове и друга стока гоститѣ прѣкарватъ безгриженъ животъ. Мжжьетѣ въ нечисти долни дрехи, повечето въ фесове, пиѭтъ своето кафе, приготвено въ тази кръчма безъ стѣни, други млащатъ сурова салата; до тѣхъ тъкмо едного гражданина публично бръснѣхѫ, а тамъ на края нѣколко мръсни хлапетии мачкахѫ отъ захарно оризово тѣсто червена и бѣла халва и съ голѣми, почти овчарски ножици, ѭ рѣжехѫ на кжсове. Тукъ нѣма нито сѣнка, нито паркъ за разходка, нито сигуренъ подслонъ срѣщу дъждъ. Отъ честитѣ промѣни на въздуха заедно съ изпаренията на близката лагуна тукъ върлуватъ и трески. Но поради дѣйствието на лѣковититѣ води противъ ревматизъмъ тукъ постоянно е пълно съ хора, Българи, Гърци и Турци, дори отъ Одринъ, Варна, Разградъ и Силистра, даже тукъ токо що бѣше дошълъ и единъ черенъ султански евнухъ отъ Цариградъ. Българскитѣ гостье щомъ пристигнѫхъ ми казахѫ, че искатъ съединението на Румелия съ княжеството, тъй като само тогава, каже, ще се направи нѣщо за тази баня; румелийското правителство не иска, каже, нищо да похарчи за по-добра уредба. Тѣзи топли извори въ съсѣдство на морскитѣ бани иматъ навѣрно голѣмо бждяще; въ това положение, въ което ги заварихъ, тѣ сж скжпоцѣненъ камъкъ, хвърленъ въ кальта.

«Айтошката лъджа» има славна история. Това сж често споменуванитѣ Aquae Calidae на Римлянитѣ. Готскиятъ лѣтописецъ Иорданесъ, който споредъ издирванията на Момсена е писалъ въ Мизия и за тукашнитѣ мѣстности всѣкога говори съ голѣма разпаленость, съврѣменникъ на царя Юстинияна (527 до 565), разправя, какъ Готитѣ при първото свое нахлуване много дни стояли при политѣ на Хемусъ въ банитѣ близо до Анхиало, които «съ огнената горещина, която изригватъ отъ дълбочинитѣ на своя изворъ, между безбройнитѣ други топли извори въ цѣлия свѣтъ сж, каже, найпървитѣ и най-добритѣ за лѣкуване на болни». Неговиятъ съврѣменникъ Прокопиосъ отъ Палестинска Цезареа пише, какъ Юстиниянъ за безопасность на гоститѣ заповѣдалъ да се укрѣпѭтъ съ стѣни тѣзи Анхиалски бани. Хунитѣ и Аваритѣ се кжпали въ тѣхнитѣ води, а за аварския хаганъ се пише, че при обсадата на Анхиало на 583 г., когато била опустошена цѣлата околность, той

пощадилъ тѣзи бански сгради поради забавлението, което имялъ въ тѣхъ неговиятъ харемъ. Въ срѣднитѣ вѣкове тукашното селище се нарича Therma, Megali Therme или Thermopolis и се споменуватъ случайно въ българскитѣ, кумански и печенѣжки войни. Идриси знае «Megali Therme» като малъкъ градъ, снабденъ съ стѣни. Послѣденъ споменува за него маршалътъ Villehardouin. Той разправя, какъ латинскиятъ царь Хенрихъ прѣзъ есеньта на 1206 г., при настжпванието срѣщу Българитѣ, пристигнжлъ чакъ до Анхиало и три дни останжлъ въ близкия хубавъ градъ «La Ferme», «съ найхубави топли бани въ цѣлия свѣтъ», но когато заминжлъ той постжпилъ по-другояче, отколкото нѣкогажъ аварскиятъ ханъ: заповѣдалъ да съборжтъ и изгорлжтъ банския градъ. Това е било навѣрно свършека на старата слава. Сегашната банска сграда съ голѣмо кубе е съградена отъ султана Сюлеймана II. (1520—1566), споредъ свидѣтелството на Хаджи Калфа, който споменува и «голѣми развалини, които показватъ, че това мѣсто било навѣрно изпърво прѣкрасенъ градъ», и добавя, че тукъ на есень ставали голѣми панаири. Околното население разправя, че още до «Кърджалъка», слѣдователно прѣди сто години, се намирало при самитѣ бани малко село или градъ [18]. Рускитѣ военни описания отъ 1827 г. знажтъ близкото село подъ името Лиджехоръ. Ami Boué на 1837 г. видѣлъ банитѣ навѣрно въ това положение, въ което сж сега, само съ още по-голѣма нечистота и неудобства: «on doit avouer qu'il faut être Ottoman ou bien malade, pour se colloquer dans ce désert» [19].

Отъ тукъ побързахъ за Бургасъ. Вървѣхме по равно, очевидно съвършенно ново шосе между ниви съ развълнувани жълтозелени жита въ плодороденъ, но безлѣсенъ край. Задъ синьото Атанаскьойско езеро се виждаше на сѣверъ склонътъ на низка тераса съ малки джбове, подъ които навѣрно нѣкога е водѣло римското шосе отъ Aquae Calidae за Анхиало; на десно отъ тукъ се виждахж въ далечината на плоско plateau силуетитѣ на двѣ високи могили. На южния брѣгъ на лагуната лежи селцето Атанаскьой, около 60 бѣдни колиби съ слама покрити, въ които живѣжтъ Българи, прѣселенци отъ Загорско. Съ нетърпѣние очаквахъ първия погледъ на морската повърхность, като размишляхъ, какъ ще се настанж въ нѣкой Бургашки ханъ и какъ ще си разпрѣдѣлж

---

[18] Срв. Heerstrasse 148, Arch. epigr. Mitth. X, 168 слд., извѣстията на Идриси у Томашека op. cit. 34. Термополисъ въ хунската война на 447 г. и въ българската на 922 г. погрѣшно е тълкуванъ по-напрѣдъ като Термопили.

[19] Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie 1, 143.

седмодневното стояние между екскурзии и почивка. Ала прѣдъ града ме взехѫ пакъ на гостье окрѫжниятъ лѣкарь г. Д-ръ Димитровъ и младиятъ финансовъ инспекторъ г. Сава Стоевъ и се постарахѫ да се запознаѭ съ тукашната покрайнина най-приятно. За $1^1/_2$ ч. отъ банитѣ бѣхъ въ Бургасъ. При заникъ слънце стоехъ при бурнитѣ вълни на Черно море, като се озъртахъ по омайната панорама на широкия Бургашки заливъ. На лѣво се виждаше бѣлиятъ Анхиало, на половинъ вече потънѫлъ въ вълнитѣ, на десно мисътъ Акра закриваше изгледа къмъ Созополь, а между двата отворената синя повърхность на Понта се сливаше съ сѫщо тъй синия хоризонтъ въ равна почти непознаваема линия. Слънцето хвърляше послѣднитѣ свои горещи лѫчи като разлѣто червено желѣзо на неподвижното огледало на Ваякьойската лагуна на западната страна на града; лека вечерна пара се издигаше около труповетѣ на нѣколко хвърлили котва кораба а слѣдъ минута свѣтнѫхѫ далече въ морето три свѣтила—Анхиалскиятъ фаръ, «фанара» на островчето св. Иванъ прѣдъ Созополь и една по-малка свѣтлина на островъ св. Атанасий на десно подъ политѣ на гористия Бакарбаиръ.

---

4. Бургашки заливъ.

Характеръ и обиколка на Бургашкия заливъ. Созополь, старата Аполония. Тритѣ Бургашки лагуни. Поросъ и Скафида. Развалинитѣ на Римския Деултумъ. Града Бургасъ. Посѣщението на Русокастро. Горитѣ на Странджа и пѫтятъ прѣзъ Факия за долна Тракия.

Бургашкиятъ заливъ е наистина най-голѣмиятъ врѣзъ по цѣлото западно крайбрѣжие на Черно море, но неговитѣ размѣри не сѫ голѣми; при входа има 12 километра длъжина а въ сушата се врѣзва около 15 километра. На южната страна го заграждатъ високи и гористи планини, началото на веригата на Странджа, която отъ тукъ съпровожда морския брѣгъ съ стръмни склонове чакъ до Цариградския Босфоръ. Отъ сѣверната страна го заобикаля плоската низка тераса на Анхиалско поле, задъ която се издигатъ послѣднитѣ издънки на Балкана. Най-длъбокиятъ кѫтъ на залива завзематъ три продлъговати езера или лагуни, които засѣгатъ длъбоко въ вѫтрѣшностьта.

Прослѣдихъ морскитѣ брѣгове по крайморието на Румелия и България отъ Созополь чакъ до миса Калиакра на края на Добру-

джанскитѣ степи. Въ слѣднитѣ страници ще се придържамъ, безъ да гледамъ на забикалкитѣ на собственното ми пѫтувание, о географичния редъ на мѣстата отъ югъ къмъ сѣверъ.

При самия входъ въ Бургашкия заливъ лежи на южната страна града Созополь, античната Apollonia. Неговото мѣстоположение само по себе си е особенно, като напомня ситуацията на многобройнитѣ крайморски старогръцки градове въ Мала Азия и въ долна Италия, основани сѫщо тѫй на малки полуострови съ пристанища отъ двѣтѣ страни. Подъ горнститѣ кѫжели, гѫсто обрасли съ церъ и дѫбъ, се простира край брѣга малко по-отворено мѣсто съ жита и лозя. Отъ него пъкъ, отъ една тераса, на която се въртѭтъ платненитѣ крила на нѣколко вѣтърни воденици, се впуща въ морето скалистъ полуостровъ и на него се червенѣѭтъ гѫсто струпанитѣ керамидени стрѣхи на Созополскитѣ кѫщи. Съ твърдата суша този издадъкъ е свързанъ съ низъкъ пѣсъченъ провлакъ, около 120 крачки широкъ и не много повече дългъ. Между дълбокия, дребенъ неговъ пѣсъкъ се издига новата черквица св. Зосимъ, който билъ тукашенъ гражданинъ и живѣлъ въ врѣмето на царя Траяна[1]. Отъ източната страна зеленитѣ морски вълни съ бѣло разпѣнени гребени съ всичка сила се хвърлятъ на сипкавия провлакъ и на градскитѣ скали; отъ тази страна т. е. морето е отворено дори до далечния хоризонтъ. На западната страна на провлака пъкъ се намира въ прикрита вода пространно пристанище, споредъ мнѣнието на специялисти най-хубавото и най-безопасното пристанище на цѣлия западенъ брѣгъ на Черно море; то е сгодно и за най-голѣми кораби, но сега го съживѣватъ едва нѣколко крайбрѣжни лодки.

Созополь край своя скалистъ, на мѣста стръменъ край понапрѣдъ билъ заграденъ съ дебели стѣни отъ недѣланъ камъкъ, отъ които сѫ останѫли още голѣми основи, а отъ страната къмъ провлака и нѣкои високи части. Вѫтрѣ двоетажнитѣ кѫщи, отъ долу каменни, а отъ горѣ, дървени, гѫсто се притискатъ една до друга край тѣснитѣ сѣнчести улици, които по скалистия терепъ съ кривули ту се изкачатъ на горѣ, ту слизатъ на долу. Той е градъ споредъ познатия типъ на малкитѣ крайморски гръцки и италиянски градчета, съ рибарско и гемиджийско население.

Прѣдъ града морскитѣ вълни обливатъ нѣколко скалисти

---

[1] Menologium imperatoris Basillii на 19. Юни (Migne, Patrologia graeca vol. 117 p. 504); Зосимосъ ἐκ Ἀπολλωνιάδος τῆς ἐν Σωζοπόλει. — Едно описание на града Созополь въ „Марица“ 1879 г. Септ. бр. 115.

островчета. Най-голѣмото отъ тѣхъ на сѣверъ отъ града е гола низка скала съ сивозелени храсталаци, наречена Хайиосъ Яннисъ (св. Иванъ) съ новъ бѣлъ фаръ (φανάρακι). До пустото мънастирче лежжтъ незначителни остатъци отъ стара крѣпость (κάστρο). Малко по-нататъкъ на изтокъ изкача отъ морската повърхность голата скала Хайиосъ Петросъ. На западната страна на града лежи островчето Кирикосъ, на който въ византийско врѣме се издигалъ «царскиятъ и патриаршески мънастирь» на великомжченицитѣ св. Кирикъ и Юлита, които светии (майка и синъ, отъ Икония въ Мала Азия), и до сега се ползуватъ съ голѣма почетъ на цѣлия Балкански полуостровъ. Той е билъ мънастирь подчиненъ право на патриаршията [2]. При самия градъ на сжщата страна се подаватъ още двѣ плоски каменисти островчета, наречени Милосъ и Гатта. Цѣлата тази група острови, подобни на далматинскитѣ «скоглии», пазжтъ града и неговитѣ пристанища отъ силнитѣ удари на вълнитѣ на «негостоприемния Понтусъ», както казвали старитѣ.

Жителитѣ (2958 души въ 531 кжщи)[3] сж всички Гърци.

---

[2] Acta patr. 1, 366, 487. 2, 153. Поради липса на врѣме за жаль не можахъ самъ да посѣтж тѣзи скали. Три грамоти съ важни свѣдѣния за мънастиритѣ, които се намирали едно врѣме въ Созополь и на съсѣднитѣ острови, издаде I. Саккелионъ на 1889 г. въ Δελτίον на елинското историческо и етнологическо общество въ Атина П, 8 стр. 609—621. Тия грамоти сж взети отъ единъ ржкописъ, купенъ отъ Саккелионъ въ Цариградъ, писанъ на 1613 г., който съдържа сборникъ на постановления за мънастира св. Іоанъ Прѣдтеча на островъ „Мегалописи“ при Созополь: двѣ царски грамоти и 14 патриаршески сигилии отъ г. 1482—1610. Царь Іоанъ Палеологъ на 27. Юли 1363 г. дава хрисовулъ на мънастира св. Богородица τοῦ Καλέως (слѣдъ това врѣме прѣименуванъ на св. Іоанъ Продромъ); той му подчинява като новоснованъ метохъ отъ Атанаса Палеолога, уйка на царя, мънастира на св. Апостоли и Δισμυρίων μαρτύρων въ Созополь, както и μονύδριον на св. Кирикъ и Юлита. Отъ св. Кирикъ прѣжнитѣ монаси били недавно изпждени като «ἄπιστοι καὶ ἀνυπόληπτοι». На св. Апостоли били подчинени и Ерменцитѣ, заселени въ Созополь (τοὺς ἐκεῖσε ἐξ Ἀρμενίων εὑρισκομένους). Втората грамота е единъ аргировулъ (съ сребъренъ печатъ) на втория Іоанъ Палеологъ отъ м. Августъ 1437 г.; царя подарява на мънастира св. Іоанъ Продромъ едно «μονύδριον», наречено τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐπικεκλημένου Πτωχοβοηθήτου, което е лежало край морето (ἐν τῷ αἰγιαλῷ πλησίον τῆς ἄκρας), тамъ, гдѣто е сегашното село св. Никола. Отъ третата грамота на патриарха Дионисия отъ 1482 г. се вижда, че метрополнията храмъ въ Созополь билъ тогава разоренъ и че метрополитътъ е стоялъ въ черквата св Іоанъ вжтрѣ въ града; понеже тази черква е принадлежала на мънастира св. Іоанъ на острова, по това врѣме отъ разорението възобновенъ съ труда на игумена Гервасия, метрополитътъ далъ въ замѣна на монаситѣ градската черквица τῆς Παναγίας τῆς Ἐπισκέψεως и патриарха потвърдилъ тази замѣна.

[3] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 2947 жители въ 628 домакинства. (П.).

Отъ постояннитѣ сношения съ българскитѣ селяни мнозина разбиратъ или и говорятъ лошо български. Иматъ малко лозя и нивя, но главниятъ имъ елементъ е при все това морето. Поминаватъ се главно съ рибарство, което тукъ е толкова износно, че нѣкои прѣдприемачи печалятъ годишно, казватъ, до 3000 лири турски. Край побрѣжнитѣ скали по цѣлата околность на всѫдѣ се виждатъ даляни (отъ тур. талиамъ), примки за риби, които правилно прииждатъ, колове и разтворени мрѣжи. Главно се ловятъ чирузи и скумрии, които на есень потеглятъ на сюрии отъ устието на голѣмитѣ руски рѣки къмъ Босфора. Прѣзъ Бургашката митница годишно се изнасятъ сушени риби приблизително за 100,000 лева, а тѣ главно идятъ отъ риболовницитѣ при Созополь и Месемврия. Тѣ се разнасятъ по цѣлия изтокъ, тъй като сушената риба замѣстя на крайморскитѣ Гърци до нѣкѫдѣ и хлѣба. Това черноморско риболовство е много старо; за рибитѣ, които потегляли отъ рускитѣ рѣки, още старитѣ Елени имали своитѣ мрѣжи при Византионъ и Синопе, главно за тонове[4].

Прѣзъ моето посѣщение гражданитѣ отъ немай кѫдѣ се осмѣлявахѫ да излизатъ по сухо въ околностьта и горчиво се оплаквахѫ отъ разбойничеството, което на пукъ всички кордони страшно се бѣше размножило въ гориститѣ пустини край близката румелийско-турска граница. Отъ самото съсѣдство на Созополь нѣколко хора бѣхѫ отвлѣчени въ планинитѣ и пакъ пустнѫти срѣщу извѣстно възнаграждение, което е главната цѣль на разбойницитѣ. Отъ града дори до Айи Лиманъ, гдѣто границата се спуща къмъ морето, въ права линия около 15 километра отъ тукъ, се намиратъ само три малки селца, по-напрѣдъ черкезски, сега отъ войната български; пограничниятъ край е изобщо много запустѣлъ, тъй като и отъ смѣсенитѣ планински села, като напр. отъ Алагюнъ, Турцитѣ съвърщенно се изселили. Тукашнитѣ села лежѫтъ съвършенно въ гората и пѫтекитѣ между тѣхъ отъ страни сѫ затворени съ гѫстъ храсталакъ, тъй че разбойницитѣ могѫтъ на всѫдѣ да дебнѫтъ незабѣлѣзано край самия пѫть или да се доближѫтъ до самитѣ селски кѫщи. Разказвахѫ ми, че тъкмо тѣзи дни задъ границата въ Турция нѣкаква си чета се вмъкнѫла ненадано чакъ до самата вѫтрѣшность на градеца Скепастó. При това разбойницитѣ намиратъ ятаклъкъ и храна у овчаритѣ а по нѣкога и у селянитѣ, които това правятъ, разбира се, само отъ страхъ. Д-ръ Димитровъ,

---

[4] Scombri въ Понтийско море споменува вече Plinius, Nat. hist. IX, 49.

който любезно ме придружаваше въ екскурзията въ Созополь, тъкмо завчера билъ съ правителственна комисия въ съсѣднитѣ планини, да прѣгледа намѣреното тамъ тѣло на единъ хайдушки воевода, който билъ убитъ прѣди нѣколко недѣли, отъ ржцѣтѣ може би на собственнитѣ си другари. Въ вѣковната гора «на вълчи мѣста» лежалъ воевода Стою — скелетъ, по който висѣли още остатъци отъ дрехи; коститѣ и черепътъ били изпочупени отъ зжбитѣ на грабливитѣ горски звѣрове.

Созополь сега е забораненъ градъ и пристиганието на чуждъ пжтникъ прави тамъ не малка сензация. Гражданитѣ ме приехж много привѣтливо и съ непристорена радость ми показахж всичкитѣ свои забѣлѣжителности. Тукъ живѣе епископъ, чиято епархия обаче се свършва близо прѣдъ градскитѣ врата. Държавни учрѣждения тукъ нѣма; кмета съ пикетъ румелийска жандармерия прѣдставя въ този кжтъ правителственната власть. Че града има още бждъще, се вижда и отъ нѣколкото кжщи, сега ново съградени.

Този градъ има много стара история. Старата Аполония (Ἀπολλωνία ἐν τῷ Πόντῳ за разлика отъ другитѣ едноименни градове) е била основана около 610 г. прѣди Хр. отъ Елени отъ ионския Милетосъ. Елианъ разправя, че ужъ Милетскитѣ колонисти при основанието на този градъ били водени отъ славния тѣхенъ съотечественикъ, философа Анаксимандросъ; споредъ Стефана Византийски при основанието участвували и Родосчани. За еленската търговия на Понта Аполония имала голѣмо значение, тъй като при плуванието отъ Византионъ на сѣверъ тя е била първата съотечественна колония задъ негостоприемнитѣ скалисти брѣгове, населени отъ разбойници домородци. Ксенофонъ живо описва пиратското стопанство на тукашнитѣ Траки; тѣ се занимавали съ ограбвание на разбититѣ еленски кораби и по брѣговетѣ имали даже гранични стълпове за отбѣлѣзвание районитѣ, въ които всѣко племе е могло да разбойничествува [5]. Първоначално Аполония се намирала на островъ, както изрично четемъ у Страбона (ἐν νησίῳ τινί) и у Стефана Византийски (ἐν νήσῳ); пѣсъчниятъ, низъкъ провлакъ се е образувалъ слѣдователно въ по-късно врѣме. Споредъ описанията на старитѣ морски пжтувания града ималъ «двѣ голѣми пристанища» [6]. Въ периода отъ персийскитѣ войни до излизанието на Римлянитѣ на

[5] Ксенофонъ, Анабасисъ, 7, 5.

[6] Strabo 7 p. 319. Stephanus Byz s. h. v. Periplus Anonymi, Geogr. graeci minores, 1, 419 sq. Plinius, Nat. hist. 31 §. 51 споменува въ Аполония изворъ, лѣтно врѣме изобиленъ, зимно врѣме малъкъ; да ли сжществува и до сега, не знаж.

полуострова Аполония била виденъ градъ; още Помпониусъ Мела, който правилъ извлѣчения отъ по-стари гръцки книги, дава ѝ епитета «magna». Най-голѣма гордость на богатата община билъ славниятъ Аполоновъ храмъ, въ който се намирала огромна метолическа статуя (κολοσσός) на този богъ, 30 римски лакти висока и 500 таланта тежка, издѣлие на художника Каламида (отъ 4 стол. прѣди Хр.)[7]. Въ околностьта жителитѣ на Аполония си основали нѣколко по-малки колонии, главно Тиниада на брѣговетѣ на споменѫтитѣ тракийски пирати (днешната Иниада) и Анхиало на срѣщния плодороденъ брѣгъ, който съ по-късното си развитие засѣнчилъ майка си основателка. При това живота въ общината, както въ всички еленски градове, често билъ вълнуванъ отъ вѫтрѣшни размирици. Аристотелъ въ своята Политика на двѣ мѣста привежда примѣри отъ историята на Понтийска Аполония, двѣ размирици, една при извикванието на нови колонисти, друга, въ която гражданитѣ се повдигнѫли съ орѫжие въ рѫцѣ срѣщу олигархитѣ за прахосвание на общественъ имотъ[8]. Когато Римлянитѣ навлѣзли въ тѣзи покрайнини, жителитѣ на Аполония ги посрѣщнѫли неприятелски. Маркусъ Лукуллусъ (72 прѣди Хр.) прѣвзелъ града и злѣ ги наказалъ (евертитъ казва Еуторпиусъ). Аполоновиятъ колосъ като великолѣпна плячка въ триумфа билъ прѣнесенъ въ Римъ и поставенъ на Капитолъ, гдѣто още стоялъ въ врѣмето на Плиния. Градътъ дълго врѣме не могълъ да се съвземе отъ тава нещастие. За неговото възобновявание може би се отнася единъ отъ надписитѣ, прѣписани тукъ отъ мене и публикувани, който се намира въ стѣната при вратата на главната Созополска черква. Въ него се пише, че Мѣтокосъ, синъ Таруловъ, слѣдователно мѫжъ съ съвършенно тракийско име, подновилъ града слѣдъ унищожението му съ три врати и съ охранна кула, та поставилъ този надписъ на «лѣкаря Аполона»[9]. Въ по-късната римска епоха Аполония наистина по-често се споменува, главно въ пѫтописитѣ и описанията на морски пѫтувания, но вече не е достигала до по-голѣмъ блѣсъкъ. Тя сѣкла монети отъ Домициана до Гордиана; между тѣхнитѣ образи виждаме храмъ съ четире стълпа въ фасадата и съ три идола вѫтрѣ, Паллада, Ескулапъ, три нимфи и т. н.

Послѣденъ пѫть Аполония се споменува подъ старото си име у Амияна Марцелина. Въ християнско врѣме тя била прѣименувана

---

[7] Колосътъ е описанъ у Страбона и у Плиния 34 §. 39.
[8] Aristotelis Politica 5, 2, 11 и 5, 5, 7 (или p. 1303, 1307).
[9] Arch. epigr. Mitth. X. 162—165, 198 сл.

въ Созόполисъ, което име се срѣща най-напрѣдъ на 431 год., съ извѣстие за тамошния епископъ.[10] Въ по-старо византийско врѣме Созополь нарѣдко се споменува, освѣнъ като градъ, гдѣто въ царуванието на Комненитѣ били пращани на заточение различни изпаднѫли величия. Въ 13. и 14. столѣтие, когато изново се развила понтийската търговия, Созополь пакъ процъвтѣлъ като градъ важенъ и имотенъ. Въ италиянскитѣ карти и въ тогавашнитѣ търговски книги се пише Сисополи, Сиксополи. И други градове съ името на Аполона сѫ били слѣдъ побѣдата на християнството прѣименувани въ градове на спасението: тъй Аполония въ Писидия (М. Азия) била прѣименувана въ Созополь, Аполония въ Кирена (Африка)—въ Созуса (Σῴζουσα) вече въ 5. и 6. вѣкъ[11]). Освѣнъ Генуезци и други италиянски мореплаватели, тукашното пристанище посѣщавали и Егейски Гърци; поне изрично се за тѣхъ споменува въ привилегията, която града Монембасия на Пелопонесъ получилъ на 1292 год. отъ царя Андроника Стари.[12] Царь Кантакузенъ въ своитѣ мемоари нарича Созополь градъ «многолюденъ и голѣмъ», другадѣ пъкъ «хубавъ и пъленъ съ всѣкакво добро»; съврѣменниятъ Никефоросъ Грегорасъ потвърждава това мнѣние, като говори за «много богатъ и многолюденъ градъ».[13] Отъ българскитѣ войни вече поради своето мѣстоположение той по-малко е билъ докосванъ, отколкото неговитѣ съсѣди на сѣверната страна на залива. При все това по едно врѣме въ него царували и Българитѣ. Въ началото на 14. вѣкъ царь Свѧтславъ владѣлъ и този градъ, и когато нѣкои Генуезски търговци били ограбени на българското крайбрѣжие, Генуезцитѣ на 1316 г. запрѣтили на своитѣ подданици да посѣщаватъ българскитѣ пристанища и между тѣхъ главно Созополь.[14] Царь Михаилъ на 1328 г., като обсебилъ крѣпостьта Букелла при Одринъ, искалъ да ѭ повърне само ако му се отстѫпи Созополь, изгубенъ прѣзъ размирицитѣ слѣдъ Свѧтславовата смърть, но той непостигнѫлъ своето намѣрение. Голѣма катастрофа сполѣтѣла Созополь на 1352 г., когато билъ прѣвзетъ и оплѣненъ отъ Генуезцитѣ, които тогава водили голѣма война срѣщу Венециянцитѣ и тѣхния съюзникъ царя Кан-

---

10 Ammianus 22,8. Атанасъ епископъ Созополски 431: Gams, Series episc. 427. Созополисъ и 515 у Marcellina — Тъждественностьта на Аполония и Созополь се вижда не само отъ дистанцийтѣ на старитѣ морски пѫтописи, но изрично се споменува въ морския пѫтописъ на Анонима, въ животописа на св. Зосимъ и т. н.

11 Jireček, Das christl. Element etc. стр. 3—4.

12 Phrantzes p. 403.

13 Kantakuzenos 1,325 и 2,216. Niceph. Gregoras 3,83.

14 Heyd, Gesch. des Levantehandels I. 579, 580.

такузена. Царятъ изпратилъ въ понтийскитѣ градове подкрѣпления. На всѣкждѣ били съ благодарность приети, само Созополци се отказали гордо отъ тѣхъ, като се хвалили съ числеността и храбростьта на своитѣ граждани, които нѣмали нужда отъ чужда помощь. Но едва опрѣдѣлената за тамъ войска отплувала назадъ, показали се Генуезцитѣ съ десеть кораба и скоро прѣвзели неприготвения градъ. Созополь билъ отъ тѣхъ съвсѣмъ ограбенъ; не само обрали до косъмъ черквитѣ и частнитѣ кжщи, въ които ужъ разравяли и стѣнитѣ, но гражданитѣ били още принудени да събержтъ на длъгъ пари въ Генуезка Галата при Цариградъ като контрибуция за пощадяванието на града. На 1366 г. прѣзъ похода на Амадеа Савойски Созополь се намиралъ въ български ржцѣ, отъ които билъ отнетъ съ сила и прѣдаденъ на Гърцитѣ; слѣдъ заминаванието на Амадея обсадили го Турцитѣ.[15] На 1391 г. споредъ патриаршескитѣ документи града билъ още въ грьцки ржцѣ; отъ Турцитѣ билъ прѣвзетъ навѣрно сжщеврѣменно съ Анхиало и Месемврия (1453).

По-късно Созополь излиза на сцената въ историята на рускитѣ морски походи. Около 1623 г. козацитѣ въ своитѣ черноморски нахлувания нѣколко пжти плѣнили въ самия Созополь, даже веднжжъ се разположили за извѣстно врѣме въ мънастира св. Иванъ Кръститель на островчето прѣдъ града; вслѣдствие на това мънастирятъ билъ унищоженъ отъ Турцитѣ.[16] На 1829 год. Руситѣ завладѣли Созополь още въ Януари, петь мѣсеца прѣди похода прѣзъ Балкана. Контрадмиралъ Кумани съ малка ескадра прѣвзелъ града, заетъ само отъ малко отдѣление Арнаути, съ ненадано нападение. Руситѣ по островитѣ и по сухо скоро поставили батереи, отблъснжли нападението на турската войска по сухо и причакали дохажданието на главнитѣ войски; османскитѣ кораби се показали прѣдъ града, но безъ изстрѣлъ пакъ отплували. Въ послѣдно врѣме турската власть тукъ се прѣдставлявала отъ единъ мюдиръ съ трима заптии. Въ руско-турската война въ града потърсили прибѣжище около 2000 селяни отъ околностьта, които бѣгали прѣдъ Черкезитѣ и башибозуцитѣ; на провлака още се вижда окопа, направенъ тогава на бързо за отбрана на града.

Старини въ Созополь има сума. Въ черквитѣ (има три, не много стари), въ зимницитѣ и подъ сейванитѣ, по улицитѣ, изъ

---

15 Бруунъ, Черноморье 2,336.

16 Молбата на Созополци отъ Юни 1623 г. къмъ Цар. патриярхъ, Sathas, Bibl. graeca 3,563. За мънастира св. Иванъ: The travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his archdeacon Paul of Aleppo in Arabic, translated by F. C. Belfour, London 1836, 2,423.

зидоветѣ на вѣтърнитѣ воденици и другадѣ ми показахѫ многобройни старогръцки надписи и барелиефи, повечето надгробни. Задъ провлака, около $^3/_4$ ч. къмъ югоизтокъ, прѣзъ моето посѣщение ставаше нѣкакво археологическо копание, което обаче отъ близо приличаше на търсение иманье. Созополскитѣ археолози бѣхѫ се т. е. увлѣкли отъ прѣдположението, разбира се съвършенно погрѣшно, че сѫ намѣрили мѣстото на старата крѣпость Акра (днешната Калиакра), въ която споредъ Страбона краль Лисамахосъ криелъ своитѣ имания; въ сѫщность обаче тѣ копаехѫ нѣкогашнитѣ гробища на своя собственъ градъ, стария некрополисъ на Аполониянцитѣ. Азъ видѣхъ тѣхнитѣ находки въ кѫщата на единъ гражданинъ. Тѣ бѣхѫ интересни нѣща, но простички и не много изкуственни, които свидѣтелствуватъ за скромнитѣ срѣдства на малкия античенъ градецъ и които се отличавахѫ отъ великолѣпнитѣ находки въ гробищата на сѫщинска Елада, Сицилия или южна Италия: около двайсеть по единъ метъръ високи кюпове съ дръжки отъ двѣтѣ страни на гърлото и съ имената на грънчаритѣ при шията, кѫсове отъ черни вази съ бѣли чъртежи или червеникави съ черни украшения, отломъци отъ хубава бронзова ваза, броеница отъ позлатени керамични топчета, нанизани на телъ, многобройни дребни гробни свѣтилници, фрагментъ отъ стъкленъ бѣлозеленъ сѫдъ и множество прости грънчарски кѫсове. Гърцитѣ сѫ такива любители на своитѣ старини, че при прѣглежданието на тѣзи нѣща едно обикновенно момче съ фесъ и бѣла фустанела ме попита да ли сѫ туй ἑλληνικά или може би само βυζαντινικά.

Изгледътъ отъ Созопоаь е омаенъ. Бургасъ отъ града се невижда, за това пъкъ на лѣво отъ фара ясно се забѣлѣзва Анхиало на срѣщния низъкъ брѣгъ, а на десно отъ него и гористиятъ свършекъ на Хемусъ съ остро прѣрѣзаната скала на Емонския мисъ. На югоизтокъ край брѣга се виждатъ само близкитѣ гористи кѫжели. За по-нататъшнитѣ брѣгове узнахъ, че градеца Василико не отколѣ изгорѣлъ и че Агатополь не лежалъ ужъ на издадъкъ, ами при малъкъ заливъ и до сега заобиколенъ съ развалини отъ дебели стари зидове. Жителитѣ на всички тѣзи гръцки крайморски градчета дори до Месемврия поддържѫтъ съ крайбрѣжно плавание постоянни сношения помежду си, па сѫ и въ роднински свръзки помежду си.

Съобщенията между Бургасъ и Созопоаь ставатъ съ малка пощенска варка, разбира се съ платна. Дльжината на плуванието зависи отъ врѣмето. На зараньта вървѣхме на изтокъ цѣли $4^1/_2$ часа въ тихо невѣтровито врѣме (кадънъ хавасѫ казватъ

Турцитѣ, «женско врѣме»), но подиръ обѣдъ, тласкани отъ силенъ източенъ вѣтъръ, се върнѫхме за 2 часа и 8 минути, за голѣма радость на варкаджиитѣ, които често се провикваха: τρέχει πολὺ καλά! (прѣкрасно върви). Лодката караше отъ Бургасъ малко газъ, захаръ и кафе; пѫтницитѣ, всички Гърци въ фесове или калпаци, съ жени и дѣца, бръщолевѣхѫ бърже като воденица, тъй че съ своитѣ новогръцки познания често не разбирахъ нищо. Температурата подъ платнения балдахинъ на малката лодка, при всичката инакъ горещина, бѣше съвършенно приятна; слѣдъ обѣдъ въздухътъ имаше +25° С., самото море +22° С. Крайбрѣжието има видъ на планинско негостоприемство. Най-близко задъ Созополь сѫ насадени още малко лозя; между тѣхъ по скалитѣ се издигатъ малки параклиси (св. Теодоръ, св. Илия, св. Стефанъ и т. н.). Слѣдъ това се забѣлѣзва на страна отъ морето селото Свети Никола, населено само отъ Българи, подиръ което иде мисътъ Акра и нѣколко други скалисти издадъци, задъ които се издигатъ високи гористи планини. Единственното населено мѣсто е мънастирятъ св. Атанасий на крайбрѣженъ скалистъ островъ съ високи сиви брѣгове: голѣма дървена сграда на каменна основа съ вѣтърна воденица и отъ прѣдъ къмъ морето нова бѣла стражна кѫщичка и при нея върлина за окачвание нощно врѣме на нея фенеръ. Отъ прѣдъ прѣдъ островчето изкача низка скала съ високъ кръсть. Не отколѣ тукъ въ една бурна нощь се разбилъ рускиятъ пощенски параходъ, който идѣлъ отъ Одеса за Бургасъ. Надъ цѣлото туй крайбрѣжие се издига трахитовъ врѣхъ съ плоско теме, който се нарича Бакаръ-баиръ (380 м., тур. «мѣденъ връхъ»); г. Шкорпилъ намѣрилъ по неговитѣ поли пластове мѣдь и желѣзо (хематитъ), както и стари рупи и сгории и на върха слѣди отъ четвероѫгълна крѣпость[17]. Отъ тукъ навѣрно е била мѣдьта, отъ която съсѣднитѣ градове Аполония, Деултумъ, Анхиало и Месемврия въ старо врѣме сѣкли своитѣ монети. Тѣзи рудници тукъ не сѫ уединени. Задъ границата при селото Малки Самоковъ до неотдавна се произвеждало желѣзо отъ промиванието на желѣзестъ пѣсъкъ (стр. 451). Още въ 17. столѣтие този понтийски Самоковъ произвеждалъ желѣзо за турскитѣ арсенали, даже до 1829 г. тамъ се лѣли топовни куршуми, но отъ послѣднитѣ 30 години тамошното желѣзарство западнѫло[18]. Въ околностьта на Бакаръ-баиръ се намира

[17] Х. Шкорпилъ, Природни богатства стр. 66. Нѣкои бѣлѣжки стр. 44.

[18] Marsigli, Stato militare dell' imperio ottomano, 56, 151 (Samacow nel Mar Nero). Капитанъ Духамелъ, Военно-топогр. описаніе дороги, ведущей отъ Систовъ и т. н. въ Буюкдере, Петербургъ 1827 стр. 33.

може би и мѣстото Кремна̀, по срѣдата между Созополь и Анхиало, гдѣто на 1328 г. се срѣщнѫли царь Андроникъ Младши и българскиятъ царь Михаилъ да подновѭтъ взаемнитѣ договори[19]. Тукъ е билъ и градеца Канстрицтонъ, който се споменува у Пахимера въ съсѣдство на Созополь и Агатополь, у Мануила Фила между Девелтъ и Скафида (Κανστρίτζιον).

Задъ мънастира св. Анастасий се отваря по-голѣмъ тихъ заливъ между гористи брѣгове, тъй нареченото Чингене́-скеле́ (циганско пристанище), който сега се смѣта за добро прикритие и за най-голѣми кораби. Руситѣ прѣзъ послѣдната война тукъ имали, казватъ, своитѣ складове и телеграфна станция. Селища тамъ при морето нѣма[20].

По-нататъкъ се захваща вече вѫтрѣшната низка задна часть на залива съ споменѫтитѣ три езера. Само най-южната отъ тѣзи лагуни има постоянно съобщение съ морето, Ма̀ндренското е́зеро (тур· Мандра-гьолю), наречено тъй отъ селото Мандра на западния край, 10 километра дльго, на най-широкитѣ мѣста два, на най-тѣснитѣ по-малко отъ единъ километъръ широко[21]. Въ западния му край, заобиколенъ съ пространни мочури, се вливатъ двѣ рѣки, Русокастренската и Карабунарската, а на южния му брѣгъ се влива въ него прѣзъ тѣсенъ450 гористъ долъ трета доста воднатата Факѝйска рѣка (срѣдовѣковата Скафида). Отъ дѣйствието на тѣзи рѣки се образува слабо, но постоянно течение, което ни обяснява, защо това езеро е запазило съобщението си съ морето; останѫлитѣ двѣ лагуни нѣматъ толкова силни притоци. Тѣсниятъ проливъ, който съединява езернитѣ води съ морето, се нарича По̀росъ и подъ това име е вече отбѣлѣзанъ въ срѣдовѣковитѣ италиянски карти. То е особенно мѣсто, което посѣтихъ отъ Бургасъ (около 1 ч. плавание) въ голѣма компания, съ отворена варка съ платна; нейнитѣ двамина гръцки гемиджии ни разправяхѫ, че ѭ купили за

---

19 Κρημνά, Кантакузенъ 1, 340. И Мануилъ Филъ споменува τὰ Κρημνά.

20 Подробенъ морски планъ на Бургашкия и Месемврийския заливъ отъ страна на пруската карта отъ 1828 г. (Karte der Hauptstrassen von der niedern Donau bis Constantinopel, von kgl. preuss. Generalstab) поставя тукъ селото Tschingane Iskelessi съ бѣлѣжката „diese Rhede würde die beste sein, wenn ihr Grund nicht Morast wäre, in welchem sich Würmer befinden, die die äussere Bekleidnng der Schiffe anfressen“ а за вѫтрѣшностьта на залива казва „selbst für die flachsten Fahrzeuge nicht brauchbar.“

21 Името на езерото поставямъ тъй, както го чухъ въ самия край. На картитѣ тази лагуна се нарича Кьорфе.

70 турски лири въ Сира и че дошли съ това крѣхко плавило отъ Архипелага чакъ до вѫтрѣшностьта на Понта[22].

На източната страна на Поросъ се намиратъ остатъци отъ стара четвероѫгълна кула, отъ едната страна промивани отъ морскитѣ вълни. Бѣше 8 метра широка и очевидно доста висока; стѣнитѣ стърчѫтъ още 4 метра високо. Основитѣ сѫ направени отъ огромни одѣлани балвани. Прѣзъ по-високитѣ стѣни, иззидани отъ недѣлани обли камъне и твърда като скала варь се виждатъ на прѣко на кръсть правилни дупки отъ скара, която е крѣпѣла цѣлата сграда; въ нѣкои лежѫтъ прогнили кѫсове отъ греди, прѣзъ други се вижда отъ единия край до другия. Кулата, отбѣлѣзана още на картитѣ отъ 1828 г. като старина, първоначално е служила навѣрно и за отбрана на устието и за фаръ. Нѣколко крачки задъ неѭ се намира при една бѣдна колиба салъ съ вѫже, който обаче води само прѣзъ най-дълбокото мѣсто на пролива; по-нататъкъ на западъ дохажда много длъгъ тѣсенъ мостъ на колове, около 500 метра длъгъ, който прѣзъ послѣдната война билъ направенъ отъРуситѣ. Пѣшеходцитѣ вървѭтъ по моста а колитѣ минаватъ до него прѣзъ брода; тъкмо гледахме какъ една кола съ горски храсталакъ, теглена отъ волове, едва се движеше на страна отъ сала въ плитката солена вода край вѫтрѣшната страна на моста дори до западния брѣгъ[23].

Отъ склона надъ колибата на прѣвозвача се отваря поучителенъ изгледъ. Къмъ Мандренското езеро не се вижда далеко, тъй като неговитѣ брѣгове съ многобройнитѣ заливи сѫ доста кривулести, но познаваме ясно неговата блатлива, тѫжно дива природа. Южниятъ брѣгъ е гористъ и високъ; прѣзъ гънкитѣ на тихия, съ гора заграденъ по-малъкъ заливъ и прѣзъ коронитѣ на гѫститѣ дѫбове се виждатъ недалечнитѣ кѫжели на вѫтрѣшна Странджа, съвсѣмъ обвити въ зеленъ горски плащъ; особенно биѭтъ въ очи

---

[22] Варката се наричаше Φιλτάτη Ἀπολλωνία; името вѣроятно е взето отъ единъ старогръцки надгробенъ камъкъ въ Созополь съ надписъ: „Φιλτάτη Ἀπολλωνίδεω“ (Arch. ep. Mitth. X, 163).

[23] Споредъ „Военнотопографическое описаніе береговой дороги Чернаго моря,“ печатано отъ руския генераленъ щабъ въ Петербургъ на 1827 г. споредъ изслѣдванията отъ 1788, 1796 и 1819 тукъ се минавало единъ верстъ „по разливу“ въ водата 2 стѫпки дълбока и слѣдъ това 150 крачки на мизеренъ салъ къмъ колибата на прѣвозвача. „Рѣката“ Поросъ тогава служила и за пристанище на малкитѣ лодки, които се укривали отъ силния вѣтъръ, като хвърляли котва и по-нататъкъ задъ мѣстото на прѣвозването въ езерото. Прѣзъ окупацията на 1878—79 г. мостътъ билъ цѣлъ, съ понтонъ прѣзъ мѣстото на прѣвозването.

два по-високи конуса съ плоски върхове (къмъ 185° и 230°). На срѣща на сѣверния бѣгъ смѣсица мочуреста суша и висока тръстика изпълня широкото пространство между крайморския пѣсъкъ и низкитѣ хълмове, покрити съ храсталакъ, които дѣлѭтъ това езеро отъ слѣдното. Задъ нея въ далечината на югозападъ блѣщи часть отъ вѫтрѣшното езеро. При мѣстото на прѣвозванието дългитѣ бразди показватъ, че тукъ тече нѣкой слабъ потокъ, който прѣзъ Поросъ излиза вънъ. Между тъмнозелената тръстика се изправили черни и бѣли водни птици, които неподвижни очакватъ да изкочи нѣкоя риба; на пръвъ погледъ отъ далеко едва се познава, да ли туй е трънъ или нѣкоя жива тварь. Освѣнъ птичитѣ гласове царува дълбока тишина надъ вечерната покрайнина; повръхностьта едва се заклаща отъ удара на вѫжето на прѣвозния салъ или отъ движенията на рибитѣ, които се мѣтатъ надъ водата или плуватъ подъ нея, като оставатъ слѣдъ себе си бразда на повръхностьта. За разлика отъ тази гориста и пуста южна и западна панорама къмъ сѣверъ се вижда отворенъ, плосъкъ край съ найблизкото второ езеро. Тъкмо на сѣверъ се бѣлѣе задъ морето града Бургасъ съ стожеритѣ на корабитѣ въ неговото пристанище. Още по-нататъкъ отзадъ се издигатъ двата осамотени еруптивни върха на Айтошко поле (къмъ 310°) а задъ тѣхъ се протакатъ синитѣ гребени на Балкана, който отъ тукъ изглежда съвършенно низъкъ; само къмъ 340° се вижда по-високъ заденъ гребенъ. На миса между езерното устие и залива при Чингене скеле—скалистъ теренъ, обрасълъ съ трѣва и козашки трънъ (paliurus), забѣлѣзахъ и низка стара могилка. При този планински носъ (казватъ му сѫщо тъй П о р о с ъ) се намира чифликъ, нареченъ К а ф к а.

Поросъ не е билъ всѣкога тъй пустъ и тихъ като сега. За малкитѣ старовѣки и срѣдновѣки кораби той е билъ безопасно пристанище. Край покрититѣ съ храсталакъ склонове на южния брѣгъ на Мандренското езеро дохожда се до двѣ незначителни бѣдни селца, които се наричатъ А х р а н л и (собствено само чифликъ) и С к е ф а (346 жит. тур., гръц. и бълг.). При Ахранли имало, казватъ, остатъци отъ нѣкакъвъ си «монастирь», основи отъ стѣни, между които населението отъ врѣме на врѣме копае за прѣдполагаеми имания. При Скефа се намира устието на Факийска рѣка. До него на единственното сухо мѣсто между крайбрѣжнитѣ мочури, наречено К а л é б у р у н ъ (тур. крѣпостенъ мисъ), на единъ хълмъ надъ езерото се намиратъ остатъци отъ старо к а с т р о; диритѣ отъ нѣкакъвъ старъ калдаръмъ изчезвали, казватъ, подъ хълма подъ прозрачнитѣ езерни

води. Това сж развалинитѣ на крѣпостьта наречена Скафида, която заедно съ близкия Порро се споменува почти въ всички стари италиянски карти на Черно море, които захващатъ съ портулана на Генуезеца Пиетро Весконте отъ 1318 г. Не далече отъ тукъ на моста прѣзъ рѣката Скафида Българитѣ на 1308 г. били разбити отъ Византийцитѣ, които настжпвали отъ Созополь [24]. Старофранцузката хроника за похода на графа Амадеа Савойски на 1366 г. споменува градеца Скафида съ «добро и безопасно пристанище» [25]. Тѣсното устие на тукашната лагуна знае и Венецияnскиятъ географъ Негри къмъ края на 15. столѣтие, а Поросъ се споменува като пристанище и въ турскитѣ митнически закони отъ 16. вѣкъ [26].

На западния край на Мандренското езеро, малко на страна отъ блатливитѣ езерни брѣгове, между устието на двѣтѣ рѣки Русокастренска и Карабунарска лежи българското село Якъзлж (110 кжщи). Въ Бургасъ ми казахж, че то е едно отъ старитѣ тукашни села, и че въ по-старитѣ турски документи се нарича Ак-язълж. Сжщеврѣменно ми съобщихж, че при туй селище се намиратъ пространни развалини на нѣкой градъ. Искахъ да посѣтж тази мѣстность, но ненаданото затваряние на Бургашкото пристанище ме накара по-скоро да заминж отъ Румелия прѣзъ Балкана за княжеството. Това градище подиръ моето пжтувание е описано отъ г. Шкорпила. То се състои отъ двѣ части отъ двата брѣга на тѣсната и дълбока Карабунарска рѣка, недалече надъ нейното устие. На десния брѣгъ лежи на осамотена височина тъй нареченото Горно градище или калé, четверожгълникъ, който завзема, каже, около 3000 □ метра и билъ укрѣпенъ съ зидове въ два пояса; на жглитѣ се намирали крж гли кули. На срѣща на лѣвия брѣгъ лежи на по-низка плоскость, наклонена къмъ рѣката, второ, тъй нареченото Долно градище. Надписи тукъ нѣма, при всичко че нѣма съмнѣние, че при по-внимателно търсение и копание би се навѣрно намѣрили. Запазили се и остатъци отъ старъ водопроводъ отъ глинени тржби една въ друга намушени, който водилъ отъ Русокастро между тамошната рѣка и Еркесия 8 километра далеко дори до Долната крѣпость. Около двѣтѣ градища се забѣлѣзватъ правилни окопи. На сѣверъ отъ тѣхъ Еркесия се доближава до самото езеро.

---

[24] Пахимересъ 2, 446.

[25] „Le port de Schaffida . . . bon et seur", при него „ville de Schaffida", Monum. hist. patriae. Turin 1840, 1, 310.

[26] „Stagnum Deuelconium, in mare tenui ore exiens" въ обширното описание на тукашната покрайнина у D. Negri, Geographia (Basileae 1557) p. 263. „Jorus" (sic): Hammer, Osm. Staatsverfassung 1,296.

Въ околностьта се забѣлѣзватъ стари гробове, на страната къмъ село Айваджикъ тъй нареченитѣ «еленски гробища»; «еленски» на полуострова сега означава «погански». Пространни блата край Русокастренската рѣка и край побрѣжието на близкото езеро съвършенно заграждатъ стария градъ отъ сѣверъ и отъ истокъ. Множество камъне били откарани отъ тукъ като градеженъ материялъ дори до далечни села (Келешкьои, Балабанлии и т. н.)[27].

Тукъ е лежала римската колония Деултумъ или може би по-право Деултусъ, която основалъ царь Веспасиянъ за ветеранитѣ на осмия легионъ. Мѣстоположението между непривлѣкателни, тжжни мочури напомня оплакванията на легиониститѣ въ размирицата слѣдъ възкачванието на прѣстола на царя Тиберия, че слѣдъ изслужванието имъ се даватъ подъ името на нивя блатливи мѣста[28]. Нелатинското име показва, че тя е била поставена на мѣстото на по-старо селище на тракийски домородци. «Colonia Flavia Deultum» четемъ по монетитѣ въ неж сѣчени; на металическата плочица отъ 82 г. по Хр., която не отколѣ била намѣрена въ Есквилина въ Римъ, се нарича «colonia Flavia Pacis Deultensium» или «colonia Deultus». Съврѣменникътъ Плиний знае колонията като «Develcon cum stagno, quod nunc Deultum vocatur veteranorum». Отъ Деултскитѣ монети, всички мѣдени, Мионе описва 166 типа, отъ врѣмето на Траяна до царя Филипа Араба. Тѣхнитѣ надписи всички сж латински. Отъ знаковетѣ насъ ни интересуватъ Ромулусъ и Ремусъ, доени отъ вълчица, четирестълпенъ храмъ, въ който седи Юпитеръ съ копие, съ патерица и орелъ при краката, Колонусъ, който оре съ два вола, Цересъ съ класове, Бакхусъ съ тирсъ, два рѣчни бога, които седжтъ между корабъ съ платна и варка — символъ на морско и рѣчно плавание, орли между легионови знамена и т. н. По-късно Амиянусъ Марцелинусъ описва битката при «oppidum Dibaltum», въ която (378 г.) трибунътъ Барзимересъ съ римската пѣхота храбро воювалъ срѣщу Готитѣ, до като паднжлъ въ този бой[29]. Още по-късно градското име се срѣща въ гръцката форма ἡ Δεβελτός. Хиероклесъ, Юстиниановъ съврѣменникъ, знае Девелтъ между градоветѣ на провинцията Хемимонтъ, а най-старитѣ епископски списъци споменуватъ Девелтския епископъ между суфрагантитѣ

---

[27] Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки стр. 26, 94.

[28] „Per nomen agrorum uligines paludum". Tacitus, Annales 1, 17.

[29] Corpus inscr. lat. VI n-ro 3828. Plinius, Nat. hist. 4 § 45. Ptolomaios 3, 11: Δεουελτὸς κολωνία (πόλις μεσόγειος). Debelco It. Ant. Ammianus 31, 8, 9; 31, 12, 15.

на Хадрианополския метрополитъ[30]. Редицата на тукашнитѣ епископи може да се слѣди отъ 2. до края на 9. столѣтие[31]. На 812 г. българскиятъ князь Крумъ прѣвзелъ Девелтъ съ обсада, жителитѣ и епископа Георги прѣселилъ въ България и изнесълъ отъ града голѣма плѣчка. Епископътъ билъ мѫченически убитъ отъ поганитѣ Българи и отъ Гърцитѣ вмъкнѫтъ между светцитѣ[32]. Едно византийско свидѣтелство нарича Девелтъ въ половината на 9. столѣтие изрично пограниченъ градъ между Българи и Гърци[33]. Като послѣдна слѣда отъ този градъ до сега се смѣташе бѣлѣжката у Никита Акомината, който извѣстява, какъ царь Алекси III. на 1203 г. при обсадата на Цариградъ отъ Латинитѣ избѣгалъ съ лодка въ Девелтъ[34]. Отъ похвалната поема на Мануила Фила за пълководеца Главàсъ узнаваме обаче, че градътъ, чиито развалини сѫ намѣрени отъ Шкорпила при Якъзлѫ, билъ населенъ още въ началото на 14. столѣтие: τὸ γὰρ Δεβελτὸν μαρτυρεῖ καὶ μακρόθεν καλῶν ὑπ' αὐτοῦ προστεθὲν τοῖς πρακτέοις[35]. Безъ съмнѣние е запустѣлъ прѣзъ турскитѣ нахлувания въ 14. столѣтие.

Слѣднитѣ двѣ лагуни нѣматъ видимъ оттокъ. Тѣ сѫ плитки солени езера, въ които се вливатъ нѣколко слаби потока отъ западната страна и отъ морето сѫ отдѣлени съ тѣсни пѣсъчни прагове, обрасли съ жилава трѣва. Трескави изпарения се разнасятъ отъ тѣхъ по-цѣлата околность. Особенность сѫ многобройнитѣ сладководни кладенци, които извиратъ по тѣснитѣ пѣсъчни ивици между езерата и морската повърхность и снабдяватъ Бургасъ съ всичката вода за пиение; водата сигурно първоначално е солена, но се филтрува като прѣминава прѣзъ пѣсъчни пластове. На нѣколко мѣста се виждатъ дири отъ прокопи, съ които жителитѣ искали да съединѭтъ езерата съ морето, та съ постоянното съобщение на водитѣ да се намали опасностьта отъ тѣхнитѣ изпарения, но морскитѣ вълни пакъ засипали съ пѣсъкъ тѣзи канали. Южната отъ тѣзи лагуни се на-

---

30 Hierocles ed. Parthey p. 5. Notitiae episc. ib. p. 124, 220.

31 Gams, Series episc. p. 427 привежда слѣднитѣ Дебелски епископи: Aelius Publius Julius (2. столѣтие), 431 Athanasius, 448—459 Jovinus, 787 Eustratius, 812 S. Georgius, 879 Symeon.

32 Theophanes ed. Boor 1, 495, 499. Срв Мат. Соколова, Изъ древней исторiи Болгаръ (Петербургъ 1879) стр. 122 бѣл. 3.

33 Theoph. Cont 163. Отъ неразбиране на това мѣсто е произлѣзло и погрѣшното тълкуване, че Девелтъ се наричалъ и Загора; отъ тукъ води началото си и селото „Загора“, бѣлѣзано на много по-нови карти на западния край на езерото.

34 Niketas Akominatos 723.

35 Мануилъ Филъ, Пер. Спис. кн. 55—56, стр. 255. Arch. epigr. Mitth. X, 167. Едно подробно описание отъ братия Шкорпилови съ планове въ Мсб. IV, 134 слд.

рича Ваякьойско блато, сѣверната Атанаскьойско блато, според съсѣднитѣ двѣ български селца. Мандренското езеро е отдѣлено отъ Ваякьойското съ плосъкъ гористь хълмъ, нареченъ Каратепé (тур. «черенъ хълмъ» 208 м.), Ваякьойското отъ Атанаскьойското съ по-широка тераса съ ниви и лозя, между които върви шосето за Бургасъ.

Бургасъ, грьцки Пиргосъ, лежи тъкмо на мѣстото, гдѣто двѣтѣ лагуни се приближаватъ къмъ морето. Когато се приближаваме по сухо, съглеждаме града тепърва когато влѣземъ между неговитѣ кѫщи, тъй като е разположенъ на склонъ, обърнѫтъ къмъ морето. Според румелийската статистика отъ 1879 г. той е броелъ само 2950 жители, според втората отъ 1885 г. вече 5865, и то 2083 Българи, 1993 Гърци, 1268 Турци, 213 Евреи, 88 Ерменци и малко чужденци[36]. Дървенитѣ едноетажни кѫщи по старъ образецъ, голѣмата небѣлосана дървена казарма, която прилича на извѣстни сгради въ Шведско, тънки та високитѣ турски и низкитѣ, широки татарски минарета, както и малката, полусъборена българска черква съ дървени подпори напомнятъ минѫла епоха, но не много отколѣшна, тъй като града е дѣте на нашия вѣкъ, според името произлѣзълъ около нѣкоя стара кула (πύργος). Мануилъ Филъ споменува между Скафида и Росокастронъ градъ Πύργος; ако това не е била кулата при Пиргосъ, може тоя «пиргъ», укрѣпена кула, да е билъ най-стариятъ прѣдшественникъ на града Бургасъ вече въ началото на 14. вѣкъ. Приближимъ ли се къмъ пристанището, забѣлѣзваме равни улици, насадени съ редове акации, нови тухлени кѫщи, нова грьцка черква, ново българско училище и всѣкакви складове, и всичко това прави впечатление на неотколѣ основанъ международенъ градъ съ извѣстно бѫдѫще. То не ще го отмине, ако Бургасъ, както вече често е прѣдлагано, се съедини съ желѣзница съ житнитѣ покрайнини около Ямболъ, Загора и Пловдивъ. Само жълтитѣ лица на населението, които свѣдочѫтъ за честитѣ трески, чийто произходъ трѣбва да се търси въ мѣстоположението между двѣтѣ лагуни а сѫщо, казватъ, и въ голѣмата консумация на риби, възбуждатъ у насъ до нѣкждѣ страхъ. Къмъ морето се спущатъ стръмни глинести или пѣсъчни брѣгове. Само въ околностьта на митницата се навежда къмъ водата по-полегатъ склонъ; тамъ сѫ и скелетата, мостчетата на колове за товарение и разто-

[36] Според статистиката отъ 1893 год. 9778 ж., отъ които 4173 Българи, 2745 Гърци, 1853 Турци, 454 Евреи, 34 Цигани, Нѣмци 61, Французи 30, Сърби 16, Руси 4, „други езици“ 397, „непоказани езици“ 11. (П.).

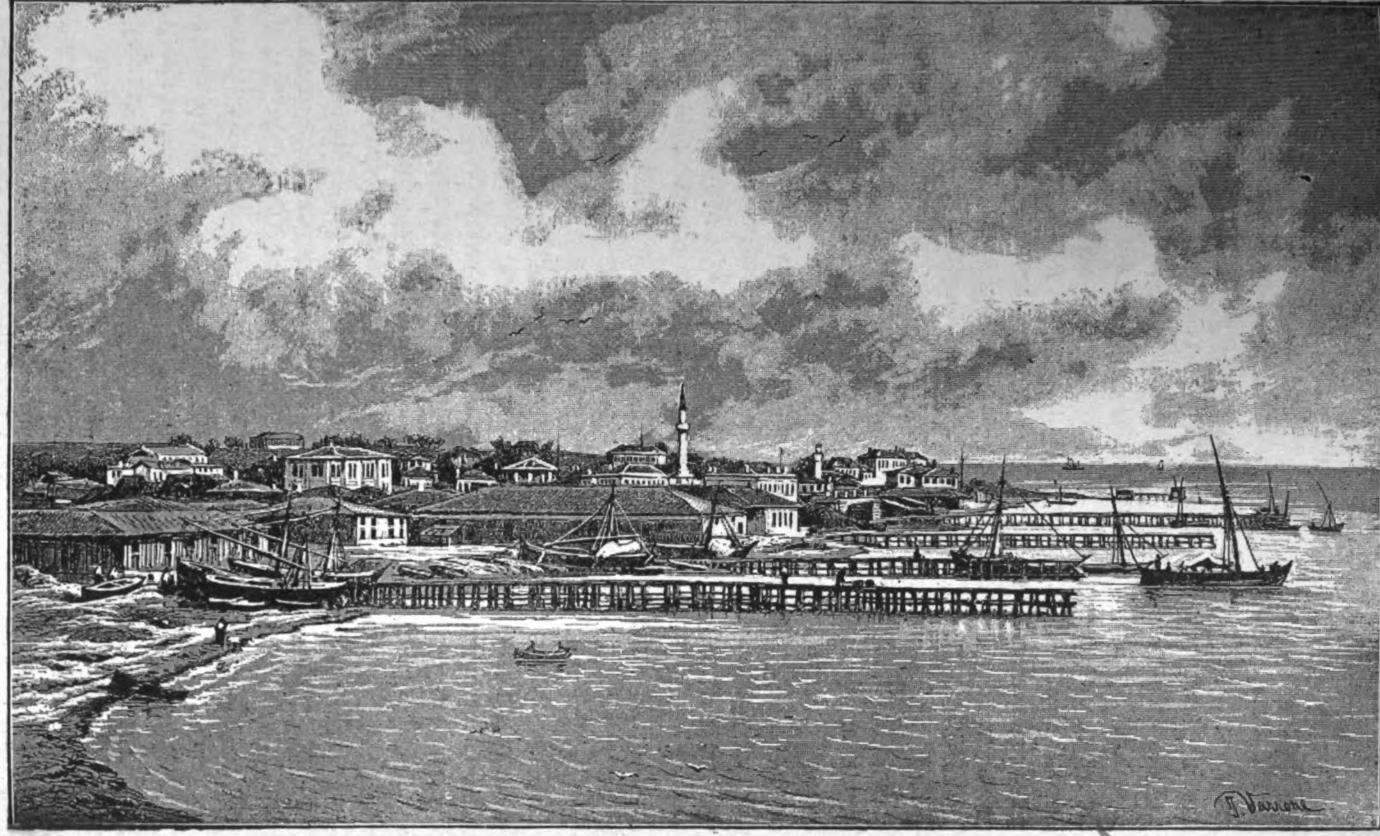

Фиг. 23. Бургашкото пристанище.

варяние на корабитѣ. Главното скеле прѣзъ окупацията било вкарано отъ Руситѣ далече въ морето дори до най-голѣмитѣ кораби, но слѣдъ това по мнѣнието на мѣстнитѣ градски старейшини било пакъ прѣполвено. Пристанище съ каменни насипи и охранни градежи тукъ нѣма, ами само отворенъ леманъ, въ бурно врѣме много опасенъ. Пощенскитѣ кораби зимно врѣме сѫ принудени или да сновѫтъ много часове между Анхиало, Бургасъ и «Чингене скеле», което въ такова врѣме е най-доброто прибѣжище, или съвършенно да обърнѫтъ назадъ; разправятъ се анекдоти за пѫтници, които при едно пѫтувание видѣли и Одеса и Цариградъ, докато се удало на парахода дѣйствително да ги изкара въ Бургасъ. Тукъ живѣѭтъ шестима чужди консула, които, като нѣма що да правѭтъ, занимаватъ се съ фотографирание. Вносътъ (главно памукъ, желѣзо, спиртъ и т. н.) на 1883 г. възлизаше на 2,200,000 лева, износътъ на 3,250,000 лева (отъ него $^3/_4$ жито, останѫлата часть Сливенски сукна, дърва за градение, сушена риба и т. н.). Въ пристанището намѣрихъ само нѣколко малки кораба съ платна, които плуватъ край брѣга до Варна или до Царигадъ; само подиръ жътва дохождатъ голѣми, главно английски параходи. Като особенность забѣлѣзахъ керванъ съ камили, който бѣше дошълъ отъ Димотика задъ Одринъ да натовари морска соль отъ Анхиалскитѣ солници; по пѫтя чухъ за единъ другъ, който билъ дошълъ тѣзи дни въ Градецъ въ Котленскитѣ планини. Камилата въ тѣзи покрайнини е дошла заедно съ Турцитѣ и съ тѣхъ пакъ изчезва. Първата вечерь слѣдъ пристиганието ми имахъ случай да наблюдавамъ особенъ мѣстенъ обичай: въ прѣдвечерието на Еневъ денъ (лѣтни св. Иванъ на 24. Юни), Бургашчани накладохѫ по улицитѣ и по широката калдаръмена чаршия прѣзъ лунната нощь огньове отъ стари кошове и другъ храсталакъ и ги прѣскачахѫ съ живость, въ която старитѣ търговци се надваряхѫ съ малкитѣ момчета. Прѣзъ дена по улицитѣ е доста живо. Меланхоличното «ò!» на сакаджиитѣ, които на коньe разнасятъ вода въ кожени мѣхове по улицитѣ, дълго врѣме звучи на чужденеца въ ушитѣ. Въ кафенетата до чаршията се виждатъ още много червени фесове съ сини пискюли, които въ княжеството освѣнъ у нѣколко по-богати Турци (турскиятъ селянинъ носи бѣла чалма) сѫ съвършенно изчезнѫли. Говори се, че Бургасъ що се отнася до политическото интригантство е трети градъ въ България подиръ София и Пловдивъ.

Покрайнината на западъ отъ тритѣ лагуни при политѣ на Странджа познахъ прѣзъ екскурзията на коньe за Русокастро, въ

която ме съпровождаше сънародникътъ г. Д-ръ Свобода, тогава прокуроръ на Бургашкия окръженъ съдъ. На 8. Юли излѣзохме на $7^3/_4$ ч. заранъта отъ Бургасъ, съпровождани отъ двама конни стражара. Пътятъ води най-напрѣдъ край сѣверния брѣгъ на Ваякьойското блато. Задъ града идѫтъ отначало лозя и хубави ниви, оживени отъ «загорски» жътварки, но скоро наставатъ еднообразни кранища, съ изгледъ на тихото езеро въ лѣво, съ ивици тръстика край брѣга, и на гористия хълмъ задъ него. Слѣдъ 9 ч. спрѣхме се въ бѣдното селце Ваякьой (15 кѫщи) въ кръчмата на единъ възглухъ Гръкъ. По-нататъшната покрайнина е степь съ гѫсталаци жълтоцвѣтенъ козашки трънъ (paliurus), на мѣста промѣшена съ пустини бѣла пръсть или съ малки мочури. На нѣкои мѣста пасѣхѫ стада овце, другадѣ пъкъ се таркаляхѫ биволи на стада по 40 — 50 главъ; рояци малки птици прѣхвъркахѫ около грубитѣ, неподвижни животни и кацахѫ по окалянитѣ имъ гърбове. Щъркели меланхолически стояхѫ край блатата а орли, кафяви соколи и бѣли водни птици се виехѫ изъ въздуха. На сѣверния хоризонтъ стърчѫтъ прѣдъ синия Балканъ еруптивнитѣ кѫжели на Айтошко поле, а при източнитѣ имъ поли се бѣлѣе въ далечината новото училище въ Урумьеникьой. На 10 ч. стигнѫхме западния край на езерото и прѣбродихме една малка рѣкичка съ застояла вода между тинести брѣгове; това е Дермендере, което тече отъ града Айтосъ въ Ваякьойската лагуна. На 10 ч. 25 м. минѫхме подобна тинеста рѣка, до нѣкждѣ регулирана, по каменъ мостъ и излѣзохме на веригата хълмове, която отъ тукъ влиза между Ваякьойското и Мандренско езеро. Двѣ бахчовански колиби и осамотена чешма на страна отъ високата дѫбова гора сѫ единственнитѣ остатъци отъ нѣкогашното село Джанкардашъ, което се споменува още въ пѫтописа на Хохщетера (1869 г.) и въ мемоаритѣ на хайдушкия воевода Панайотъ; то запустѣло поради честитѣ трески. Отъ тукъ настанѫ пѫть по леко разлѣти височини съ досадни пустини тъкмо по срѣдъ пладнешната тежка горещина (на сѣнка + 28° С.). Пѫтятъ е заграденъ съ широки гѫсталаци, между които пакъ прѣобладава неизбѣжниятъ трънистъ козашки трънъ (paliurus), осамотени малки дѫбове и свѣтлолиста тетря съ своитѣ червени китчици, до които се издигатъ особенно високи сѣнникоцвѣтни цвѣтя съ бѣли сѣнничета и розовобѣли слѣзове. Пъстротата на растителностьта увеличаватъ синитѣ ралички (delphinium), жълтитѣ и бѣли сложноцвѣтни растения (compositae), червената детелина и бѣлата голѣма поветица (convolvulus), която съ своитѣ вѣйки високо прѣплита

трънеститѣ храсталаци. Въ лѣво задъ плитката долина на Русокастренската долина се виждатъ низки проточени върхове, по билото на които, около единъ часъ пѫть отдалечено, ясно се виехѫ гѫститѣ корони на висока гора. Отъ прѣдъ окото скоро се спрѣ на една по-висока скала съ бѣлъ «монастирь»; това е градището Росòкастронъ (Ῥωσόκαστρον, Ῥουσόκαστρον), въ 12—14. столѣтие не незначително мѣсто.

Тъкмо на обѣдъ стигнѫхме въ българското село Русокàстро (154 кѫщи съ 847 ж.), чиито бѣдни кѫщички, покрити отъ часть съ керамиди, отъ часть само съ слама, сѫ разположени около новата бѣла черква на лѣвия брѣгъ на рѣкичката, която тече доста силно. Надморската височина е само около 40 метра. Влажнитѣ изпарения на лагунитѣ, прѣнасяни тукъ отъ вѣтъра, причиняватъ чести трески. Цѣлата околность на пръвъ погледъ прави впечатление на неотколѣ изкоренена гора. Жителитѣ бѣхѫ тъкмо на жътва, тъй че селището бѣше праздно, когато на около по нивята на всѫдѣ се виждахѫ голѣмитѣ сламенни шапки на жътваритѣ; съ нетърпѣние очаквахѫ да видѭтъ чудесата на машината жътварка, която тѣзи дни пръвъ пѫть щѣла да дойде тукъ. По околнитѣ склонове, край рѣката и около изкуственно направенитѣ «кáлища за биволя̀та» се виждахѫ голѣми стада бѣли крави и черни биволи; селянитѣ ни се оплаквахѫ, че иматъ наистина доста пасбища, но нѣматъ вода за поение. Лозя тепърва сега почнѫли да садѭтъ.

Слѣдъ малка закуска, която се състоеше отъ нѣколко кѫса сирене съ чаша ракия, побързахме за градището, което е отдалечено отъ селото около 35 минути на сѣверозападъ край рѣката на горѣ. Подъ крѣпостьта на източната му страна се намиратъ слѣди отъ старо селище: остатъкъ отъ турски хамамъ, четвероѫгълни основи отъ пощенска станция (мензилъ) при нѣкогашния турски пѫть отъ Цариградъ прѣзъ Айтосъ къмъ Дунава и малки мѣста отъ кѫщи. Сега всичко е обрасло съ козашки трънъ и лѣпенъ, между които стърчѫтъ стари круши и дѫбове. Между трънетѣ ми показахѫ и нѣкакъвъ си дикили-ташъ (тур. «правъ камъкъ»), гладъкъ стълпъ безъ надписъ, около 2½ метра дългъ. Очевидно още въ турско врѣме тукъ се намирало селото като suburbium и тепърва по-късно било прѣнесено на днешното мѣсто. Самото градище лежи на десния брѣгъ на Русокастренската рѣка въ завоя, който на австрийската и руска карта ясно е отбѣлѣзанъ, на издадъка, чиято повръхность лежи до 80 метра надъ рѣката и има

около 250 крачки въ дияметъръ. Отъ три страни е заградено съ стръмни склонове, отъ четвъртата съ дебела каменна стѣна, отъ която сѫ останѫли широки основи съ дири отъ кула. Бѣлата черквица горѣ неотколѣ била, казватъ, издигнѫта на мѣстото на старо черковище; при нейния градежъ намѣрено било въ земята сума пепель, тухли, гвоздейчета и пр. Подъ крѣпостьта се намиратъ и стари стрѣли. Подземната ходба отъ тухли водѣла, казватъ, отъ градището долу къмъ водата. Изгледътъ не е много обширенъ; на западъ лежи селото Демирдешъ, а отъ сѣверъ се спуща къмъ Русокастренската рѣка широкъ долъ съ ниви и гори, прѣзъ който (около селата Балабанлии и Келешкьой) водѭтъ пѫтища отъ Русокастро за Карнобадъ и Айтосъ (и двата 5—6 ч.). Тази долина е старо бойно поле. На 1332 г. царь Андроникъ III. съ 3000 души съ неочаквано нахлувание прѣвзелъ подхемскитѣ крѣпости, но когато се намиралъ въ Русокастро, той билъ изненаданъ отъ новия български царь Иванъ Александъръ съ 8000 Българи и 2000 Татари; похода отъ Търново прѣзъ Айтосъ до тукъ той извършилъ, казватъ, за 5 дни. Битката прѣдъ крѣпостьта се свършила съ отстѫпванието на Гърцитѣ. Отъ Никифоросъ Грегорасъ узнаваме нѣкои подробности, замълчавани отъ Кантакузена, който инакъ се отличилъ съ лична храбрость въ битката. Русокастренци, като видѣли побѣдата на Българитѣ, затворили прѣдъ царя вратата, но Гърцитѣ ѭ строшили и изгонили или избили жителитѣ. Положението въ крѣпостьта скоро се влошило поради липса на храна за коньетѣ и още повече, че тамъ нѣмало кладенецъ. Но царь Александъръ не захванѫлъ да обсажда, ами склонилъ да сключи миръ, разбира се нему износенъ.

Селскитѣ ни водачи, кметътъ и попътъ, заведохѫ ни и къмъ не лесно достѫпната пещера (тур. ма̀ра̀) на стръмния сѣверенъ склонъ на крѣпостната скала. Като се спуснѫхме нѣкждѣ седешката, нѣкждѣ лазишкомъ, намѣрихме между гѫсти дървета входъ въ сѣнчеста куфина около 6 крачки широка, 16 крачки дълбока и до два човѣшки ръста висока. Вѫтрѣ се намира изворче съ блатлива, съ лоша миризь вода, която обаче се смѣта за аязма; до неѭ лежеше дъсчица за лѣпение на свѣщи. По клоньетѣ на сѣнчеститѣ високи дрѣнове прѣдъ пещерата бѣхѫ привързани многобройни червени нишки отъ вълнени пояси, тукъ въ употрѣба; закачатъ ги тѣзи, които дохаждатъ тукъ за пръвъ пѫть. Много, казватъ, тукъ копали за иманье, но нищо не намѣрили. За това пъкъ въ селото ни показахѫ бронзовъ кръсть, намѣренъ въ крѣпостьта, съ гръцки надписи.

Страшниятъ слънчевъ пекъ правѣше много мѫчно възлизанието и спущанието по стръмнитѣ скали; отъ югъ се обаждаше и далечно гърмѣние. Като си починѫхме при политѣ на крѣпостната скала подъ сѣнката на стари дѫбове, ударихме пакъ на югоизтокъ. Между храсталакъ отъ козашки трънъ, отъ който пропѫдихме голѣмъ бѣлоглавъ креталъ, влѣзохме въ полуобработена гора, въ която между царевицата още се зеленѣехѫ уединени дѫбове и дѫбчета. Отъ неѭ, като се възкачвахме полека лека по единъ връхъ, прѣминѫхме въ друга стара съ високи дървета гора. Тъкмо единъ часъ пѫть на югъ отъ селото Русокастро се протака прѣзъ гората отъ сѣверозападъ къмъ югоизтокъ старата Еркесия (стр. 683). Природната сценерия около огромнии паметникъ е великолѣпна. Намираме се въ тъмна тиха дѫбова вѣковна гора, между чиито стари чекоресги дървета бѣхѫ буйнѫли въ влажната сѣнка високи младочета цъвнѫла тетря, дебели дрѣнове и високи габраци. Сини кандилки (aquilegiae), прѣцъвтѣли диви божури съ мъхнати плодове, кървавочервени карамфили и други цвѣтя се криѭтъ подъ храсталацитѣ. Съ мѫка конникътъ си пробива пѫть между растенията. Самата Еркесия изглежда като при Фундукли. Насипътъ, отъ страна на прокопа около 3 човѣшки ръста високъ, лежи на сѣверната страна, прокопътъ, до 10 крачки широкъ, на южната; въ прокопа южния склонъ имаше до 1 човѣшки ръсть височина, а сѣверния отъ дъното до върха на насипа 10 голѣми крачки. По насипа и въ прокопа сѫ пуснѫли своитѣ корени стари дѫбове, и при мѣрението на дъното на трапа едва се промъкнѫхъ между много гѫститѣ листа на по-низкитѣ едни съ други сплетени гѫсталаци. Двѣ минути на сѣверъ отъ окопа стърчи посрѣдъ гората висока, съ дървета обрасла Султанска могила.

Нощувахме въ Русокастро. Настанихме се въ пространната прѣдна стая на една кѫща и разговаряхме много прѣзъ топлата лунна вечерь съ тукашнитѣ граждани, особенно съ единъ 75 годишенъ старецъ. Русокастро е старо село съ старо население. Нашиятъ дѣдо добрѣ помнѣше войната на 1829 г.; и той заминѫлъ съ Руситѣ, билъ три години въ Бесарабия, видѣлъ тамъ, какъ почнѫли да градѭтъ града Болградъ, но слѣдъ туй пакъ се върнѫлъ у дома си. Споредъ неговата наивна бѣлѣжка царьетѣ, каже, тогава незнаели да воюватъ тъй, както днесь; тогава Руситѣ били, каже, всички бръснѫти като дѣца и обозътъ имъ билъ каранъ отъ волове, а сега всички дошли брадати и имали само конски коли. Русокастренци като старинни жители знаехѫ и нѣщо за Еркесия.

Била, казватъ, въ старо врѣме синоръ и по прѣдание се помнѣло отъ майка до майка, че при нейното копание работили и жени, даже нашиятъ дѣдо твърдѣше, че при копанието била и прабабата на единъ 120 годишенъ старецъ, който неотколѣ умрѣлъ въ селото. Въ Русокастро по-напрѣдъ се пѣла и пѣсень за Еркесия, но сега никой вече ѭ незнае. Въ неѭ се разправяло, че при тази постройка работили мѫжье и жени, всички майки били на работа и на всѣки деветь пеленачета била оставена въ кѫщи по една баба да ги гледа; дѣцата плакали, бабата имъ запѣла да ги умири и клела царя за това му дѣло, но въ това врѣме царятъ минавалъ на конь край кѫщата, чулъ клетвата и казалъ на бабата: «всйчко е бабо до време́». Споредъ този откѫслекъ тя е била осмистѫпна пѣсень, очевидно хороводна.[37] Другъ единъ старецъ ми каза, че ужъ Еркесия инакъ се наричала и троянъ, но това название принадлежи на калдаръменитѣ римски друмове (стр. 107). При самия насипъ имало, казватъ, тукъ тамъ и фурни, гдѣто си пекли хлѣбъ тѣзи, които работѣли за издиганието на насипа. И при Еркесия и на тукашната крѣпость били намѣрени и стари монети, но азъ неможахъ да видѭ ни една.[38]

Инакъ тукъ, както и на вси́дѣ другадѣ, забѣлѣзахъ растещо недоволство отъ Румелия, главно поради кадастъра, т. е. данъка отъ имотитѣ, за който за основа бѣше взетъ десетъка, какъвто е билъ десеть години прѣди войната, тъй че мнозина слѣдъ огромнитѣ промѣни, станѫли прѣзъ тѣзи години, плащахѫ и за нива между тъй запустѣли. Тукашнитѣ селяни добрѣ знаехѫ, че въ княжеството за кадастъра е взето за основа срѣдното число отъ десетъка прѣзъ тритѣ години подиръ войната. Освѣнъ това на селското население въ Румелия тежеше и двойниятъ курсъ на паритѣ; златната турска лира се взимаше отъ държавната хазна за 100 гроша, а на пазарь вървѣше 133, та този, който взима-

---

[37] Подобно прѣдание се разправя и за градежа на Бѣла Паланка между Нишъ и Пирогъ: докато крѣпостьта се градѣла, една жена трѣбвало да гледа седемдесеть малки дѣца, за да могѫтъ останѫлитѣ жени да работѭтъ при градежа. Миличевић, Краљевина Србија 232.

[38] Въ женскитѣ носии въ Русокастро и въ околностьта биѭтъ въ очи тканитѣ цвѣтни прѣстилки. Тъканьта, главно черна или кафява, има лице само на една страна и е снабдена съ правилни орнаменти отъ разни цвѣтове, които се правѭтъ съ помощьта на дървени подложки и чиито имена тукъ случайно научихъ; крѫглитѣ фигурки се наричатъ тъ р к а л ц а̀ (рѝдки търкалца́), ѫглеститѣ к л е́ т к и, другитѣ х о м о̀ т и. Шарилото е отъ растителенъ произходъ. Срѣщу тѣзи славянски имена има само три славянски отъ деветьтѣ изражения, които споредъ Миличевича се употрѣбятъ въ Пиротъ за фигуркитѣ на килимитѣ (п л о ч а, о г л е д а л а, в р а ш к а к о л е н а), останѫлитѣ турски (с о ф р а, с а к с и я, г ю л о в е).

ше отъ държавата пари, разбира се много печелеше, но който плащаше на държавата много губѣше. Желанието «България и автономия да станжтъ едно», се чуеше въ най-малкото селце отъ стари и млади. Голѣмъ ефектъ въ Румелия правѣхж новитѣ сребърни монети на княжество България; и въ Русокастро ме попитахж да ли и въ София има тарап-ханà. Между другото тукъ чухъ и за Нѣмцитѣ, прѣселенци отъ Банатъ, които около 1860 г. били се поселили въ нѣкои тукашни села (Ашларе, Кайлия и т. н.), но поради боледувание, поради черкезското разбойничество и турското безредие скоро пакъ се изселили; околнитѣ Българи помнжтъ за тѣхъ, че имали желѣзни плугове, че орали не съ волове, ами съ конье и че въ тѣхнитѣ кжщя висѣли биещи часовници — туй отъ всичко друго най-много имъ останжло въ паметьта [39].

За гориститѣ Странджански покрайнини на югъ отъ Русокастро дори до турската граница могж да съобщж, споредъ извѣстията дадени ми въ Бургасъ, нѣколко подробности. Три четвърти отъ Бургашка околия сж джбова гора; тукъ джбътъ се дѣли на храсть (казватъ най-твърдиятъ видъ) и на церъ (въ нѣкои краища бѣли джбове). Букитѣ сж рѣдкость, поради низкото положение на цѣлата покрайнина. Гората, разбира се, по-голѣмата часть е само низъкъ шумалакъ, но, както се споменж, тукъ не липсва и дѣйствителна вѣковна гора съ високи стари дървета. Дивечъ въ горитѣ има доста много, особенно глигани, сърни, елени и вълци; мечки нѣма. Покрайнината отъ Карабунарската рѣка на югъ дори до Кръкклисийско се нарича Хасикѝя, пакъ отъ тур. хасъ, държавенъ имотъ (стр. 212). Жителитѣ на Хасикия по нарѣчие и носия се приближаватъ къмъ Родопскитѣ Рупци; едни се наричатъ Мрваци, други около пограничното село Алагюнъ—Трôнковци. Въ понизката часть на Бургашка околия смѣтатъ се за стари селища освѣнъ града Созополъ само Русокастро, Якъзли, Келешкьои, Орханкьои, Бей Махала, Карабунаръ [40], все български близо до Еркесия, както и чисто българското село Мехмечкьои на югъ отъ Бакарбаиръ; при туй, разбира се, е за забѣлѣзвание, че отъ тѣхнитѣ имена ни едно не е отъ български произходъ. Всички останжли български села, особенно около самия Бургасъ, сж ново населени отъ прѣди 45 до 12 години, повечето отъ Загорско и Чирпанско. Отъ най-новъ произходъ е българското население въ

---

[39] За тия Нѣмци вж. Mitth. der Wiener Geogr. Gesellschaft 1870, стр. 550.

[40] Въ Карабунаръ живѣлъ една година (1793) и попъ Стойко — по-късно епископъ Софроний.

селата, които до 1877 г. били населени отъ Черкези: **Айваджикъ** (на югъ отъ Русокастро) сега е населено отъ Българи отъ различни краища на Одринския вилаетъ, **Демирдешъ** (на западъ отъ крѣпостьта Русокастро) съ 39 семейства отъ околностьта на Мустафа Пашовата Паланка, **Гергебунаръ** съ 90 семейства отъ Ковчазъ (при Кръкклисé) и т. н. За по-старитѣ прѣврати свѣдочѫтъ въ турскитѣ села старитѣ християнски гробове и на опакъ въ българскитѣ сега села мѣстнитѣ турски имена. Около границата сѫ останѫли и нѣколко чисто турски села (**Белеврéнъ**, **Текенджé** и т. н.).

Важни сѫ въ този край остатъцитѣ отъ стари пѫтища съ крѣпости. Прѣзъ тукъ е вървѣло римското шосе отъ Деултумъ за Одринъ и срѣдовѣковиятъ и турски пѫть отъ Айтосъ прѣзъ Русокастро и Факия за Цариградъ. Стариятъ калдаръменъ друмъ се захваща отъ западния край на Мандренското езеро, при стария Деултумъ. Около половинъ часъ на югъ отъ Карабунаръ неговата слѣда се приближава къмъ сегашния пѫть и може край него да се слѣди прѣзъ смѣсеното село **Каракютюкъ** дори до Факия и по-нататъкъ; познавачитѣ на този край описвахѫ ми го като калдаръмъ съ дѫбове върху му[41]. Въ гориститѣ краища между Мандренското езеро и Факия се намиратъ нѣколко стари градища: при селото **Гергéбунаръ** на високия скалистъ връхъ при Факийска рѣка, който се вижда отъ самия Бургасъ, и др. Пограничното българско село **Факия** (φακή грьц. грахъ) е разположено въ плодородна долинка между двѣ крѣпости. На сѣверозападъ на единъ остъръ връхъ, който една по-стара военна руска релация оприличава на захарна глава, стърчѫтъ високи стѣни отъ крѣпость, на която по-напрѣдъ казвали «св. Георги». Половинъ часъ на югоизтокъ се намиратъ развалини отъ друга крѣпость, наречена **Сарпъ-Хасанъ-калеси**, между Факия и Мадлешкьои. Факия, едно отъ «дербенджийскитѣ» селища, се споменува въ многобройни по-стари пѫтописи; пѫтницитѣ, които идѣли отъ Цариградъ, тукъ най-напрѣдъ се запознавали по отъ близо съ Българитѣ и описватъ подробно тѣхнитѣ кѫщи, носии, хора и пр.[42] Сега принадлежи къмъ Къзълъ-Агашка околия. На юж-

[41] Развaленото шосе, построявано, каже, отъ римски войници, при „Факи“ видѣлъ на 1636 г. Полякътъ Oświęcim. Между Факия и Карабунаръ „остатки древней мостовой, на каторой теперь находятся весьма большія дерева“. Описаніе пути отъ Константинополя до Очакова, Петербургъ (издание на ген. щабъ) 1821 стр. 28. Шкорпилъ стр. 13 бѣлѣжи широчината на този калдаръмъ 7·3 (?) метра.

[42] Отъ извѣстията за Факия ясно се вижда неточностьта на по-старитѣ статистични данни въ Турция: Бошковичъ на 1762 г. бѣлѣжи 88 кѫщи, полковникъ Lehn на 1793 г. 150, една релация отъ 1821 г. 250, капитанъ Духамелъ на 1827 г. само 40, Буе на 1837 г. 160, румелийската статистика отъ 1879 г. 136, отъ 1885 г. 152 съ 702 жители.

ната страна лежи водораздѣла (около 500 м.) съ румелийско-турската граница. На другиятъ му склонъ се захваща низката, плодородна хълмиста покрайнина на долна Тракия, богатъ край съ гъсто турско, българско и гръцко население, което подиръ послѣдната руско турска война навѣрно доста е орѣдѣло отъ силната българска емиграция. Най-близкото тамъ голѣмо градище е византийскиятъ Скопелосъ[43] при село Ескиполосъ, въ 13. и 14. столѣтие погранична крѣпость срѣщу Българитѣ; Полякътъ Oświęcim на 1636 г. видѣлъ тукъ още великолѣпни развалини отъ замъкъ съ петь кули, черква, чешми и т. н., отъ които днесь, казватъ, е останжла само една кула. Сегашниятъ центъръ на тамошната покрайнина е по-голѣмиятъ градъ Кърк-клисé (тур. «40 черкви»), на който въ наше врѣме е дадено отъ българскитѣ писатели изкуственото име Лозенъ-градъ (отъ лозя).

---

5. Анхиало и Месемврия.

По сухо отъ Бургасъ за Варна. Анхиалско поле и неговитѣ исторически спомени. Стариятъ Анхиало при Палеокастронъ. Новиятъ Анхиало съ солници. Месемврия, нейното славно минжло, византийски черкви и сегашниятъ упадъкъ. Емински мисъ, краятъ на Балкана. Прѣзъ прохода Акбоазъ, прѣзъ джбови вѣковни гори за Айваджикъ на румелийско-българската граница и отъ тамъ прѣзъ долна Камчия за Варна.

Заминаванието ми отъ Бургасъ бѣше свързано съ нѣкои мжчнотии. Причината бѣше пакъ холерата, която въ тѣзи години вързлуваше по разни пристанища на Срѣдиземно море и на източнитѣ държави даваше потикъ да затварятъ границитѣ си. Въ Бургасъ, гдѣто дохаждатъ само застарѣли броеве отъ вѣстници, се разнасяхж слухове за страшно вързлувание на епидемията въ Марсилия, които скоро се потвърдихж съ извѣстия отъ Цариградъ. Високата порта се страхуваше, че болестьта може да прѣмине отъ Франция не само по море, но и съ забиколка по сухо прѣзъ Варна и веднага постави петдневна карантина на Черно море за всички кораби отъ България, Ромъния и Русия. Въ това запрѣщение бѣхж, разбира се, включени и пристанищата на автономната провинция Източна Румелия. Параходътъ отъ Одеса, който прѣзъ нощьта пристигнж въ Бургасъ, получи позволение да прѣдаде само пощата; пжтницитѣ,

---

[43] Срв. Arch. ep. Mitth. X, 161. Revue archéologique 1888, 465.

на брой около 30, не се пустнххж на сухо и бѣхж откарани къмъ Босфора, гдѣто при Фанараки трѣбвало да се подложжтъ на петдневенъ надзоръ, до като имъ било позволено да стжпжтъ на землището на османското царство. За плуванието обаче на малкитѣ крайбрѣжни платнени лодки Турцитѣ, вѣрни на своята послѣдователность, не бѣхж дали никакви разпореждания. Можеше да се очаква, че българското княжество ще отговори съ херметическо затваряние на своитѣ граници, което се опита да направи вече миналата година, когато вързлуваше холера въ Египетъ. По тази причина побързахъ още на другия день слѣдъ прогласяванието на карантината къмъ Балкана, и като не можахъ да намѣрж коньe за язденье, наехъ за 540 гроша или 30 рубли въ злато колата съ два коня на единъ Варненски Турчинъ.

Отъ Бургасъ за Месемврия пжтувахъ въ приятната компания на Анхиалския околийски началникъ г. А. Папасаула, родомъ Гръкъ. На 12. Юли тръгнххме на 2 ч. слѣдъ пладне отъ Бургасъ. Първиятъ кжсъ отъ пжтя води половинъ часъ по тѣсенъ пѣсъченъ провлакъ между морето и Атанаскьойското блато, чиято повръхность е оживена отъ многобройни диви патки. Пѣсъка на провлака отъ къмъ морето е повече натрупанъ, отколкото на езерния брѣгъ. Бургашкитѣ приятели ни изпратихж дори до края на насипа, до тъй нареченото мѣсто Кумбаши (тур. «начало на пѣсъкъ»). Отъ провлака влѣзохме въ Анхиалско поле То е крайморска тераса, издигнжта 30—40 метра надъ морската повръхность, около 25 километра на длъжь и 10 на ширь. Отъ западната страна ж заграждa низкиятъ Айтошки Кючюкъ-Балканъ, отъ сѣверната сжщинскиятъ Балканъ, на изтокъ Черно море, на югъ Бургашкиятъ заливъ. По-голѣмата часть отъ тази равнина е плодородна, покрита съ житни и царевични нивя, съ хубави лозя и овощни градини; на мѣста се срѣщатъ, разбира се, и мочури, напоявани отъ периодичното стичание на силнитѣ планински потоци, и пустини, обрасли съ тръньe или съ много високи бодили. Това е χάμπος Ἀγχιάλου на старитѣ Византийци.[1] На много мѣста стърчжтъ високи старинни могили, които още въ по-старитѣ военни руски съчинения се прѣпоржчватъ като прѣкрасно мѣсто за топографическа ориентация; всѣка отъ тѣхъ има свое име, Маджартепѐ, Чаталтепé и т. н.

[1] Theophanes ed. Boor 1, 366, 433; въ разказа за сжщото нѣщо у патриярха Никифора ed. Boor p. 43 на мѣсто campus стои гръцкото πεδίον. Нгръц. χάμπος = бълг. поле (равнина, низина) и до днесь се чува въ Македония, Grisebach, Reise durch Rumelien 2, 243 бѣл.

Нашиятъ мекъ пѫть вървѣше постоянно край морето, задъ чиято развълнувана зелена повръхность съ бѣло накѫдрени вълни ясно се виждаше далечниятъ Созополь. Минѫхме (3 ч. 10 м.) сухото корито, което се нарича на грѫцки Διχάλωμα, турски Манаф хендѐ, и (3 ч. 30 м.) гечидъ (тур. «бродъ») прѣзъ устието на мочури, съединени съ морето.[2] Пусти търнища се простиратъ отъ Атанаскьойското блато до споменѫтото корито; по-нататъкъ покрайнината е по-весела, понеже е изпълнена съ жито, царевица, вишнови градини и лозя на Анхиалци. На едно мѣсто край пѫтя лежеше грозно вонещъ паднѫлъ конь, когото грабливитѣ птици не бѣхѫ още оглождали до коститѣ. Скоро въ лѣво се отваря изгледъ на солната лагуна, която посрѣща пѫтника съ отвратителна морска миризма. На 4 ч 5. м. минѫхе черквичката св. Георги съ градскитѣ гробища и на 4 ч. 30 м. влѣзохме въ Анхиало.

Анхиало има съвършенно особенно мѣстоположение между водитѣ. Лежи на края на единъ издадъкъ отъ суша, който на сѣверната страна на Бургашкия заливъ изкача въ остъръ ѫгълъ на югоизтокъ вънъ въ морето; въ самия ѫгълъ, между брѣговетѣ, които вървѭтъ отъ една страна къмъ западъ, отъ друга къмъ сѣверъ, се простира споменѫтата солна лагуна. Това солено езеро безъ съмнѣние е тъждественно съ византийската Ἱερὰ λίμνη, която Анна Комнена споменува до Анхиало[3]. Пристѫпътъ къмъ града е възможенъ само по провлацитѣ между тази лагуна и морето. Обикновенниятъ пѫть иде отъ западъ по една ивица около 600 крачки широка, заета отъ лозя, соловарници, вѣтърни воденици и водопроводъ; отъ сѣверъ би могло да се дойде и по тѣсенъ низъкъ насипъ, образуванъ отъ пѣсъкъ съ ослѣпителна бѣлина, който заграждa солната лагуна отъ източната страна срѣщу отвореното море. На този насипъ, сѫщо като въ Бургасъ, се намиратъ сладководни извори. Живописно изглежда Анхиало отъ сѣверозападъ: посрѣдъ панорамата лежи тихата лагуна, на десно и на лѣво около нея се простиратъ низки тѣсни пѣсъчни прагове, лѣвиятъ низъкъ и бѣлъ, десниятъ зеленъ съ високи дървета, на мѣстото, гдѣто двата се съединяватъ, е разположенъ града, а задъ него дори до хоризонта се простира широката повръхность на Понта!

---

2 Селата Господдомъ, Станчова, Ганчова, отбѣлѣзани на картитѣ (освѣнъ на новата руска) сега тукъ несѫществуватъ; тѣ сѫ били чифлици или овчи зимовища на 1829 г., когато е била правена по-старата руска карта.

3 Anna Komnena ed. Reifferscheid 2, 61. — Параскевопулосъ (Θемистоклисъ), Ἱστορικογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς Ἀγχιάλου, Атина 1888, 1 св. (история до 1453 г.), 96 стр. съ изображения на мѣстнитѣ монети.

Града е доста голѣмъ, съ 861 кѫщи и 4922 жители, които освѣнъ 281 Българи и 271 Турци всички сѫ Гърци [4]. Съ своитѣ оживени улици той има повече градски видъ отколкото Бургасъ, който изглежда като ново основано пристанище съ складове и нѣколко пристройки. При входа ни посрѣщатъ неизбѣжнитѣ вѣтърни воденици, крѫгли каменни или дървени кули съ голѣми платнени колела; тѣзи колелета иматъ 9—12 спици, всѣка съ триѫгълно платно. Вѫтрѣ влизаме въ лабиринтъ кривулести тѣсни улици между дървени кѫщи, чийто градежъ въ горнитѣ катове понѣкога изкача до 2—3 метра напрѣдъ въ улицата. Въ околностьта нѣма камъне, но и дървеното градиво е скѫпо. Коньетѣ помѣщаватъ въ мандрй, т. е. подъ стрѣхи отъ сухи листа. Поради множеството дървени сгради града въ неотколѣшни години два пѫти (1858, 1874) много пострадалъ отъ опустошителни пожари. Черквичкитѣ сѫ малки, като каменни бараки. На източната страна къмъ отвореното море води стръменъ глинестъ склонъ, около 10—12 метра високъ; градскитѣ кѫщи, между тѣхъ и метрополитовото сѣдалище, се издигатъ почти на самия край. Анхиалци твърдѭтъ, че ужъ сушата по-напрѣдъ се простирала по-нататъкъ и че морето съ зимнитѣ бури постоянно подѣжда тѣзи високи брѣгове. При това се оплакватъ, че немогѫтъ да разширѭтъ града, тъй като отъ всѣкѫдѣ е заобиколенъ съ вода. Южниятъ склонъ, прѣдъ който лежѫтъ въ отворенъ лиманъ нѣколко малки ладии, лежи върху скала, та е и по-твърдъ. Особенность на Анхиало и Месемврия сѫ бѣлитѣ мартини (Larus, гръцки λάρος, тур. мартинъ-кушъ), които лѣтно врѣме въ голѣми рояци безъ страхъ кацатъ по градскитѣ стрѣхи; тѣхниятъ крѣсъкъ прилича ту на гѫши писъкъ, ту на квичение на малки дѣца. По градинитѣ растѫтъ и смокини подъ отворено небе, но за по-добро растение на дърветата прѣчи лошата почва. Зимно врѣме, казватъ, ставали рѣзки промѣни на температурата, но твърдѣ много кѫщи нѣматъ печки. Жителитѣ се занимаватъ съ винарство и соларство; лѣтно врѣме прѣзъ дена работѭтъ въ солницитѣ, а заранъ и вечерь копаѭтъ своитѣ лозя. Богати хора тукъ нѣма, но нѣма и бѣдни. Виното отъ своитѣ лозя изпиватъ повечето сами. Надъ вечерь тукъ чувашъ на всѫдѣ пѣсни и срѣщашъ «чакъръкефлии» отъ вино, особенно зимно врѣме; като се разхождахъ изъ града минѫхъ край много групи, които весело попийнувахѫ отъ

[4] Спорѣдъ статистиката отъ 1893 г. 1000 домакинства съ 5365 ж., отъ които 4232 Гърци, 834 Българи, 237 Турци, 43 Цигани.

(П.).

глинени гърнета прѣдъ вратитѣ на кѫщитѣ и мене чужденеца приятелски канѣхѫ да опитамъ тѣхния напитъкъ. Риболовството е слабо, сѫщо и търговията или мореплаванието, прѣди всичко поради липсата на добро пристанище. Въ мѫжската носия прѣоблада червениятъ фесъ (φεσάκι). Женитѣ, между които видѣхъ лични хубавици отъ еленски типъ, по нѣкога носятъ и дрехи «alla franca»; каза ми се, че иматъ до 16 дѣца. «Корсото» въ Анхиало се намира при едно малко кафененце на най-тѣсния издадъкъ надъ морето; вечерь отъ тукъ се виждатъ фаровете на Емонъ и при Созополь и свѣтилата на Месемврия, но Бургасъ остава скритъ задъ малката височина на сѣверната му страна.

Главната забѣлѣжителность на днешно Анхиало сѫ солницитѣ. Сольта е държавно право, но самитѣ солници сѫ притежание на населението. Водата отъ лагуната, която, казватъ, била много плитка, се прѣкарва съ дървени улеи въ тигани и отъ тѣхъ се впуща въ 6800 малки четвероѫгълни, около 3—4 квадратни метра голѣми солници, заградени съ дебели греди, и тамъ отъ слънчевата топлина се изпарява, отъ което, разбира се, се разпространява страшна миризма. Корага, която се образува на повръхностьта, постоянно се прѣхвърля съ лопати, до като водата въ тиганитѣ се съвършенно изпари; слѣдъ това добитата соль въ доста нечисто състояние се смита на купеве съ бѣлъ или пепелявъ цвѣтъ. Единичнитѣ части на тѣзи солници иматъ особенни гръцки имена (Παλαιοδρόμος, Ἀκτή, Δέσση, Χωνιάτη) или и турски (Μαχαλᾶς, Κιόσκη). Цѣната на една солница споредъ мѣстоположението е 3—15 златни лири турски. Жителитѣ твърдятъ, че това не е соль отъ обикновенната морска вода, но че на дъното на езерото се намирали ужъ нѣкакви особенни солени извори, което, разбира се, е заблуждение. Производството зависи отъ слънцето; отъ лѣтния дъждъ работата понѣкога съвършенно се разваля. При най-добри обстоятелства се произвежда, казватъ, годишно до 900,000 «кила» по 30 оки, при най-лоши само около 80,000. Тѣзи солници въ народното стопанство на тукашнитѣ земи иматъ голѣма важность. На Балканския полуостровъ, освѣнъ въ босенска Тузла, пластове отъ каменна соль съвсѣмъ нѣма. Вѫтрѣшнитѣ покрайнини се снабдяватъ съ морска соль, на западъ отъ Адрия, на югъ отъ Егейско море, на изтокъ отъ Анхиало. Въ крайдунавска България съ морската соль конкурира карпатската каменна соль отъ Окна въ Влашко. Въ най-ново врѣме станѫли, казватъ, нѣкои сполучливи опити за производство на морска соль въ Балчикъ, на сѣверъ отъ Варна.

Въ Анхиало се срѣщатъ нѣкои антични паметници, но тѣ сѫ докарани отъ околностьта. Споредъ мѣстното прѣдание Анхиало билъ прѣнесенъ на сегашното си мѣсто тепърва въ византийско врѣме, и то, казватъ, билъ прѣмѣстенъ отъ царица Ирена при нѣкогашния фаръ (φάρος) на по-стария градъ, гдѣто основала и черква Панагия, сега посрѣдъ града, която развалена тъкмо сега се прѣправя отъ основитѣ. Това прѣдание се схожда съ лѣтописнитѣ извѣстия: споредъ Теофанесъ царица Ирена въ Май 784 г. съ своя синъ, малкия Константинъ VI., съпровождана отъ много войска съ тържественность и музика лично посѣтила тракийскитѣ градове и при тозъ случай изново основала и Анхиало.[5] Мѣстностьта на стария градъ се показва половинъ часъ съ кола на сѣверозападъ, между солната лагуна и Бургашкия заливъ, на мѣстото, на което казватъ Палеокастро или по турски калé. То е плосъкъ низъкъ теренъ, заграденъ на сѣверъ отъ брѣговетѣ на солното езеро, на западъ съ блатливи мѣста, гдѣто се намира чифликътъ Беклиджикъ съ черничени градини и задъ които се издигатъ нѣколко високи могили, на югъ съ брѣга на Бургашкия заливъ близо до чифлика Ἀχροτήρι. Цѣлиятъ теренъ е гѫсто насаденъ съ лозя, прѣзъ които минава за сегашния Анхиало водопроводъ $1^1/_2$ ч. дългъ, на мѣста подземенъ, който захваща отъ селото наричано Аликàрия. На лѣво отъ пѫтя, който върви край солното езеро, ми показахѫ съсипни на антична стѣна отъ масивни четвъртити камъне, $1^1/_2$ до 2 крачки дълги съ дупки за спояванне на камънетѣ съ желѣзни скоби. По-голѣмата ѝ часть, казватъ, тепърва неотколѣ била разграбена при градежа на сградитѣ на близкия Беклиджикъ. Нѣколко други такива издѣлани балвани се търкалятъ на около по лозята; на единъ такъвъ камъкъ въ една дупка се събира дъждовна вода, която се смѣта за аязма, гдѣто женитѣ палѭтъ свѣщи на св. Иванъ. На пръвъ погледъ биѭтъ въ очи мириярди тухлени парчета, съ които почвата на брѣга на солното езеро, по лозята и по пѫтищата е почти наситена. Лозята сѫ сѫщо тъй главното мѣсто, гдѣто се намиратъ стари монети. Всички старовѣкки одѣлани камъне на днешния Анхиало сѫ отъ тѣзи мѣста. На мѣстото, гдѣто се градѣше черквата Панагия видѣхъ множество такова антично градиво, архитрави, гладки стълпове, подложки на стълпове и т. н., въ други черкви камъне съ надписи, а у едного любителя на старини показахѫ ми освѣнъ сбирки отъ монети, сѣчени въ Анхиало,

[5] Theophanes ed. Boor 1, 457.

Месемврия и Истъръ, и главата на нѣкой римски царь или богъ въ природна голѣмина.[6]

Анхиало е най-младъ между старитѣ еленски градове на тукашното крайморие. Страбонъ, съврѣменникъ на царя Августа, го нарича само градче (πολίχνιον), основано отъ жителитѣ на срѣщната Аполония. Изглежда обаче, че Амасейскиятъ географъ е прѣписалъ това свое извѣстие отъ нѣкое вече по-старо грънцко съчинение. Поне единственниятъ античенъ пѫтописецъ, който ни описва това крайбрѣжие отъ собственни наблюдения, разбира се много недоброволно, Страбоновиятъ съврѣменникъ Овиди, въ плачливото свое извѣстие пише, какъ «per Apollinis urbem» пристигнѫлъ «alta sub Anchiali moenia» и отъ тамъ прѣзъ «Mesembriacos portus» отплувалъ понататъкъ въ заточение къмъ дивитѣ брѣгове на сегашна Добруджа. Тѣзи високи стѣни показватъ, че Анхиало тогава вече не е билъ незначителенъ [7]. Царь Траянъ далъ на града нова организация и нови права съ многобройното прозвище Ulpia. «Съвѣта и найясната община на Анхиалскитѣ Улпияни» (ἡ βουλὴ καὶ ὁ λαμπρότατος δῆμος Οὐλπιανῶν 'Αγχιαλέων), както се чете въ единъ надписъ въ честь на царя Септимия Севера, който прѣписахъ тукъ, сѣкла и мѣдени монети. Тѣхната редица може да се прослѣди отъ Домициана до Гордиана; на тѣхъ е изобразена триетажна крѣпость, съ врати и галерия около горната часть, Бакхусъ съ тирсъ, Деметра съ класове и кошъ съ овощия, Посейдонъ съ тризѫбецъ, корабъ съ платна и гребци, или три тона (риби), нѣкога съ делфинъ. На нѣкои се вижда храмъ съ четире стълпа въ фасадата или орелъ надъ храма. На една монета отъ Септимия Севера съ споменуватъ до два сѫда съ палми Σεβήρια Νύμφια, нѣкакви тукашни игри. Още Амиянусъ нарича Анхиало «civitas magna» и ѭ споменува по край Хадрианополь като пръвъ градъ въ провинцията Хемимонтъ. Петь друма, отбѣлѣзани въ старитѣ итинерари, се събирали при градскитѣ врати: 1) край брѣга на сѣверъ къмъ устието на Дунава, 2) прѣзъ Хемусъ къмъ Марцианополь и Дуросторъ (Силистра), 3) прѣзъ Aquae Calidae за Кабиле, Берое и Филипополь, 4) прѣзъ Деултумъ за Хадрианополь, 5) край морето на югъ за Византионъ,

---

[6] Мѣстоположението на Палеокастро съвършенно прилѣга на дистанцията 12 римски мили, която старитѣ итинерари и Иорданесъ бѣлѣжѫтъ отъ Aquae Calidae до Анхиало. До сегашния Анхиало това число нестига.

[7] Strabo 7, p. 317. Ovidius, Tristia I, eleg. 10, v. 36. Стробонъ пише ἡ 'Αγχιάλη, като едноименния градъ въ Киликия. По-късно всѣкога ἡ'Αγχίαλος, лат. Anchialus.

първата часть отъ който за срѣщната Аполония се прѣкжсвалъ, разбира се, съ прѣплуванието прѣзъ залива. Християнството тукъ рано хванжло корень [8].

Много често се споменува Анхиало въ врѣмето на прѣселението на народитѣ. Неговото мѣстоположение прѣдъ най-лесния проходъ прѣзъ Хемусъ направило го важна крѣпость. Още при първото нахлувание на Готитѣ въ 3. столѣтие той билъ оплѣненъ отъ тѣхъ [9]. Въ врѣмето на царя Маурикия (582—602) походитѣ на Аваритѣ въ източно римското царство нѣколко пжти минавали край Анхиало, гдѣто тогава неведнжжъ е билъ главниятъ лагеръ на царскитѣ войски. Още по-голѣма важность придобилъ Анхиало, когато въ Крайдунавско се заселили Българи и Хемусъ станжлъ граница на мѣсто Дунава. Отъ това врѣме седмивѣковната история на бойоветѣ между Българи и Византийци се върти около стѣнитѣ на Месемврия и Анхиало. Царица Ирена, както вече споменжхме, на 784 г. лично подновила Анхиало на по-безопасно мѣсто срѣщу какво и да е нападение отъ сухо, навѣрно отъ часть съ заселванието на нови колонисти. Прѣзъ войнитѣ византийскитѣ войски обикновенно настжпвали срѣщу Българитѣ по два пжтя, по сухо и по море, дори до тѣзи погранични крѣпости, гдѣто двата отряда се съединявали. Прѣдъ вратитѣ на Анхиало (ужъ на 707 г.) царь Юстиниянъ II. билъ разбитъ отъ българския князь Тервелъ, съ ненадано нападение върху конницата, която безгрижно се била пръснжла да събира сѣно по полето (χάμποι). Юначниятъ Константинъ V., прѣзъ чиито войни става често дума за тѣзи мѣста, на 30. Юни 762 г. слѣдъ кръвопролитенъ бой разбилъ въ «Анхиалско поле» българския князь Телецъ съ голѣма войска отъ Българи и тѣхни съюзници Славяни. Прѣзъ приготовленията за походъ въ вжтрѣшностьта на България на 766 г. огромната флота отъ 2600 кораба и ладии отъ всички византийски провинции била разбита отъ ненадана сѣверна буря при неприкрититѣ брѣгове на Анхиало и Месемврия съ страшни загуби. Когато на 812 г. князь Крумъ обсаждалъ Девелтосъ, Анхиалскитѣ християни ударили на бѣгъ прѣдъ поганитѣ Българи, безъ да ги е нѣкой прѣслѣдвалъ [10]. На 20. Августъ 917 г. царь Симеонъ разбилъ Византийцитѣ при Анхиало въ една голѣма битка,

---

[8] У Гамса, Series episc. p. 428 прѣди епископа Тимотея, който на 344 г. засѣдавалъ въ събора въ Сердика, се споменува още Сотасъ, tempore Montani (2 стол.).

[9] Scriptores hist. aug., живота на царя Клаудия гл. 12. Амиянусъ 31, 5.

[10] Вж. Теофанесъ и патр. Никифоросъ (ed. Boor.).

чиито слѣди се виждали още къмъ края на сѫщото столѣтие[11]. Въ врѣмето на Комненитѣ царь Алекси I. живѣлъ тукъ прѣзъ походитѣ срѣщу заддунавскитѣ Печенѣзи и Кумани[12]. Слѣдъ възобновението на българското царство Анхиало два пѫти злѣ пострадалъ: на 1190 г. билъ оплѣненъ отъ Българитѣ, а на 1206 г. пъкъ билъ изгоренъ отъ латинския царь Хенрихъ въ похода срѣщу българския царь Калояна, въ чието царство тогава принадлежалъ (Aquille у Villehardouin'a). Той останѫлъ въ български рѫцѣ заедно съ Месемврия чакъ до врѣмето на царя Михаила Палеолога (1259 — 1282). Отъ началото на 14. столѣтие до похода на Амадея Савойски на 1366 г. държали го повечето Българитѣ; между това врѣме Византийцитѣ го обсебвали два пѫти но само за малко, на 1323 г. и 1364 г. Отъ 1366 — 1453 г. тукашното крайморие се намирало въ гръцки рѫцѣ. Турцитѣ станѫли господари на Анхиало тепърва нѣколко недѣли прѣди послѣдната обсада на Цариградъ.

Въ врѣмето на разцвѣта на черноморската търговия въ 14. столѣтие Анхиало съ околностьта много билъ посѣщаванъ отъ италиянски гемиджии. Созополь, Анхиало, Месемврия и Варна били складъ на българското жито, което се изнасяло не само въ Цариградъ, но може би и на западъ. Италиянскитѣ гемиджии знаели града подъ името L a s s i l o или A c h i l l o, L a q u i l o, както и гръцки по нѣкога се пише Α χ ε λ ὸ (отъ туй тур. А х и о л ю). Флорентинеца Pegolotti (около 1340 г.) въ своята «pratica della mercatura» поставя Анхиалското жито на равно съ кримското отъ Кафа, забѣлѣзва обаче, че Родостското (въ долна Тракия) е още по-добро. Освѣнъ жито билъ изнасянъ и добитъкъ и български восъкъ, «cera Zagore»[13]. За соль въ срѣдовѣковитѣ паметници, до колкото знаѭ,

---

11 Мнѣнието на Томашекъ (Zur Kunde der Haemushalb. 2, 22), че битката била при Анхиало, азъ считамъ за вѣрно, толкова повече, че и Левъ Дяконъ, доста близъкъ свидѣтель, изрично ѭ споменува къмъ това мѣсто. Р ѣ к а А х е л о о с ъ у продлъжителя на хрониката на Георги монахъ (отъ тамъ и въ продлъжението на Теофановата хроника, срв. Hirsch, Byz. Studien 268) е произлѣзла отъ нерѣдката форма А х е л ὸ с ъ = Анхиалосъ у нѣкого, който по-добрѣ е знаелъ познатата рѣка Ахелоосъ въ Епиръ. Мѣстнитѣ тълкуватели прѣдполагатъ, че диря отъ названието на тази рѣка се намира въ името на турското село А х л и при р. Хаджидере при Месемврия, но това име изглежда да е отъ турски произходъ.

12 Anna Komnena ed. Reifferscheid 2, 63 описва мѣстоположението на града: на десно Понтийско море, въ лѣво мѣсто неравно, покрито съ лозя, непроходимо за конница — лозята на Палеокастро.

13 Heyd, Gesch. des Levantehandels 1, 579, 580. 2, 179, 351. Срв. Negri, Geographia (Basileae 1557); 263: около Бургашкия заливъ и дълбоко на вѫтрѣ се простира „regio Sagora, aprica et frugifera affatim, ubi mellis et cerae magna copia"

не се споменува. Въ черковно отношение Анхиало често билъ съединенъ съ Месемврия и за това въ най-старитѣ епископски списъци не се споменува особенно; когато Месемврия била повишена (около 1100 г.) въ метрополия, тогава и Анхиало станѫлъ архиепископство, обаче и въ 14. столѣтие се срѣщатъ и двѣтѣ столици съединени наедно[14].

Въ турско врѣме се издига въ Анхиало семейството **Кантакузеновци**. При всичко че споредъ Герлаха още въ 16. столѣтие нѣкои си се съмнѣвали за тѣхния произходъ отъ нѣкогашната царска фамилия съ сѫщото име, азъ при все това мислѭ, че за нейнитѣ свръзки съ старитѣ византийски Кантакузеновци не може да има споръ. Въ Месемврия се намира надгробенъ камъкъ на една Кантакузенка отъ 1441 г. и разказахѫ ми, че тамъ по-напрѣдъ имало (или може би още сѫществува) на една икона вотивенъ надписъ на едного Димитра Кантакузена отъ 1493 г. Слѣдователно Кантакузеновци живѣли тукъ още въ 15. вѣкъ въ прѣхода отъ византийската епоха въ турската, и то споредъ ясната мѣстна традиция въ двата града, въ Месемврия и Анхиало. Въ половината на 16. столѣтие високо се издигнѫлъ Михаилъ Кантакузенъ, наричанъ отъ Турцитѣ и **Шейтаноглу** (дяволски синъ), приятель на великия везиръ Мехмедъ Соколовичъ. Като наемачъ на соловарницитѣ въ Анхиало и на солнитѣ мини въ Влашко, прѣдприемачъ при постройката на военнитѣ кораби и доставчикъ на руски кожуси за султанския дворъ разполагалъ съ голѣми срѣдства и ималъ голѣмо влияние прѣдъ портата. Сваляль и качвалъ патриярси и епископи и се бъркалъ сѫщо въ влашкитѣ и молдавски работи. Освѣнъ своя палатъ въ Цариградъ ималъ великолѣпенъ **сарай** въ Анхиало, голѣма сграда, заобиколена съ висока стѣна. Тамъ живѣлъ самъ съ семейството си, съ своитѣ чиновници и около съ стотина слуги отъ двата пола, между които имало много християни, момичета и момчета, освободени отъ него отъ турското робство. Интригитѣ въ ромънскитѣ княжества приготвили му паданието. По заповѣдь на самия султанъ на 3. Марта 1578 г. билъ хванѫтъ въ своя палатъ въ Анхиало и веднага обѣсенъ на вратата на стаята му. Неговитѣ великолѣпни имоти били продавани въ Цариградъ на публиченъ

---

[14] Notitiae episc. ed. Parthey p. 135. На 1054 г. Месемврия била още архиепископство, на 1143 г. (въ врѣмето на Нила Доксапатрия) метрополия. Въ Acta patr. (1, 367, 502) на 1357 и 1369 г. има общъ метрополитъ за Месемврия и Анхиало, на 1380 г. (2,10) пакъ отдѣленъ архиепископъ на Анхиало.

тръгъ[15]. Михаиловитѣ братия и синове избѣгали въ Влашко. Отъ тѣхъ води началото си семейството Кантакузеновци, отъ което излѣзли нѣколко влашки и молдавски князье; тѣхнитѣ потомци и досвесь живѣѭтъ въ Румънско и въ Русия[16]. Въ самото Анхиало и до днесь се е запазилъ споменъ отъ Михаила Кантакузена. Знае се, гдѣ е била неговата кѫща, и подъ Анхиалския «bellevue» се показва въ морето кѫсъ отъ каменна стѣна (безъ съмнѣние свлѣченъ остатъкъ отъ византийскитѣ стѣни) като Кантакузенова «стара баня» (παλαιολούτρα). Единъ отъ моитѣ съпровождачи забѣлѣза, че за смъртьта на Кантакузена сѫществува и траýди, народна пѣсень[17].

Въ солницитѣ въ по-старитѣ турски врѣмена работили осемь села, които съ привилегия отъ 974 г. споредъ хеджра (1566) като тусджи (солари) били освободени отъ всички ангарии, т. е. отъ даване дѣца за Яничарския отрядъ, отъ работа по шосетата и крѣпоститѣ, отъ султанския ловъ и т. н. и надарени съ намаление на данъка[18]. За нѣкогашната важность на града свѣдочи и обемътъ на епархията на мѣстния метрополитъ. Още въ 18. столѣтие цѣло Карнобадско принадлежало подъ духовното управление на Анхиало, а отъ 1636 г. се е запазило интересно рѣшение на Цариградската патриаршия, споредъ което селата Чалъкавакъ, Смядово и Кълново въ Шуменско се даватъ на Анхиалския метрополитъ, като се изключаватъ отъ юрисдикцията на Прѣславския епископъ[19]. Сега крайбрѣжнитѣ епархии се ограничаватъ само съ гръцкитѣ крайморски села; поради това метрополититѣ Созополски и Месемврийски иматъ съвършенно незначителни доходи, когато Анхиалскиятъ има поне още и града Бургасъ. За това пъкъ Анхиало е центъръ на околия съ два града, 51 села и 21,462 жители; Гърци (8499 души) наистина живѣѭтъ въ двата тукашни града и въ нѣколко край-

---

15 За тѣзи случки обширно пише Герлахъ въ своя дневникъ, чиито разказъ въ извлѣчение съобщихъ въ Č. Č. Musea 1877 стр. 585 и въ Пер. Списание 6, 32—35. Срв. Sathas, Biblioth. graeca 3, 154.

16 Рускитѣ Кантакузеновци, мислѭ, сѫ потомци на великия влашки спатаръ Тома Кантакузенъ, който слѣдъ похода на царя Петра на 1711 г. останѫлъ въ Русия като графъ и генералмайоръ.

17 Повече подробности за жаль не знаѭ; може би че тя е сѫщата пѣсень за смъртьта на Мих. Кантакузена, която издаде Emil. Legrand, Recueil de poëmes historiques en grec vulgaire, relatifs à la Turquie et aux Principautés Danubiennes (Bibl. de l'école des langues orientales) Paris 1887.

18 Hammer, Osm. Staatsverfassung 1, 295. Въ врѣмето на Хаджи Калфа (стр. 25) годишниятъ наемъ за Анхиалскитѣ солници билъ „40 юка (товара) аспри". Споредъ Marsigli, Stato militare dell' imperio ottomano p. 56 Анхиало доставялъ на султанския сарай годишно 2695 „stari di sale".

19 Sathas, Bibl. graeca 3, 571.

морски села, но нѣматъ болшинство, тъй като покрай тѣхъ тукъ живѣжтъ още 7241 Турци (въ планинитѣ), 5005 Българи (между тѣхъ 744 нови заселници отъ Димотика, Кръкклисе, Бунархисаръ и т. н.) и 571 Цигани[20].

Българитѣ и Гърцитѣ тукъ стоjжтъ неприятелски едни срѣщу други, както се убѣдихъ безъ да щж отъ туй, което се случи съ мене. Анхиалскитѣ Гърци привѣтливо ме разведохж изъ града, показахж ми различни старини и обѣщахж ми всичко туй да допълнжтъ на другия день въ една екскурзия въ околностьта. Когато слѣдъ това седѣхме въ кжщата на началника на вечеря, изведнжжъ се чухж отъ улицата буйни мелодии на войнственни български пѣсни. Присжтствуващитѣ Гърци отъ уплашвание изпустнжхж лъжицитѣ на масата. Анхиалскитѣ Българи съ ученицитѣ на тукашното българско околийско училище узнали за пристиганието на човѣкъ, който се занимава съ българската история, и бѣхж дошли да го поздравжтъ. На зараньта никой гръцки гражданинъ вече ме не погледнж. За това пъкъ бѣхъ заведенъ въ българското училище на изпитъ; ученицитѣ прѣкрасно знаехж географията, но историческитѣ въпроси се въртѣхж най-вече около отколѣшнитѣ битки между Българи и Гърци при Анхиало. Невесело побързахъ по-нататъкъ за Палеокастро, безъ Гърци и Българи, само съ началника, който бѣше като на тръние.

Около 12 километра на сѣвероизтокъ отъ Анхиало лежи много стариятъ градъ Месемврия[21]. Азъ го посѣтихъ на 13. Юли. Задъ Палеокастро, което напустнжхъ на 10 ч., иде еднообразна крайбрѣжна равнина безъ дървета съ пространни ниви, по които загорски жътварки и Цигани жътвари тъкмо съ весели пѣсни бѣхж въ кипежа на работата. Плодородието тази година се смѣташе тукъ за добро; само, каже, на мѣста се появила по класоветѣ черна главня. Казахж ми, че нѣкога тукъ задухва отъ вжтрѣшностьта топълъ вѣтъръ, нареченъ самилй, който унищожава житата. Анхиалскитѣ Гърци инакъ разпознаватъ като правилни вѣтрове прѣдпладнешния понéнде отъ сушата, вечерниятъ сарóкосъ отъ морето и между тѣхъ пладнешното и полунощно безвѣтрие, наречено бонаца; имената свѣдочжтъ за много отдавнашното влияние на италиянската мореплавателна терминология (ponente, scirocco отъ араб.,

---

[20] Споредъ статистиката на 1893 г. Анхиалска околия имала 20,530 ж., отъ които 7132 Българи, 8315 Гърци, 4518 Турци, 538 Цигани. (П.).

[21] Вж. плановетѣ и изображенията на Месемврия отъ братия Шкорпилови въ Мсб. III.

bonazza). Отъ върховетѣ въ лѣво най-високиятъ се нарича Пепирина. Подъ върха се забѣлѣзватъ нѣколко населени мѣста, съ външность изобщо доста бѣдна: чифлика Ескипасли (гръцки Скепастὸ), гръцко-циганско-турско-българското село Аликария, гръцко-турското Даутли и нѣкогашното черкезско Балджикьой, сега подъ името Мѐдово (балъ тур. медъ) населено отъ български прѣселенци отъ околностьта на Димотика. На десно се протакахѫ развалениtѣ брѣгове на солното езеро, въ чийто сѣверенъ кѫтъ на есень се събира шуменъ сборъ отъ мартини, диви гѫски и други водни птици, които се готвѭтъ за прѣлѣтявание. Задъ езерото се виждаше Анхиало въ смѣнливи профили, а въ далечината задъ морето планината Странджа надъ Созополь. На 11 ч. минѫхме, четвъртъ часъ задъ края на езерото, рѣката Чймосъ, която тече въ тѣсенъ долъ съ стръмни брѣгове и сега бѣше съвършенно плитка; прѣзъ планинскитѣ дъждове неочаквано тя се прѣобръща въ страшенъ порой, та прѣди нѣколко дена ненадано бѣше отнесълъ една биволска кола съ петима Турци. При рѣката по-напрѣдъ се намирали чифлицитѣ на трима турски бея, които крили у себе си разбойници и дѣлили съ тѣхъ плячката; прѣзъ войната били изгорени, но сега сѫ пакъ подновени отъ християнитѣ. На десно се крие подъ двѣ високи могили крайбрѣжното гръцко селце Равда. Нейното землище заедно съ земитѣ на недалечното Инджекьой завзематъ, казватъ, по-голѣмата часть отъ Месемврийска околия, която сама има много малка територия.

Пристѫпътъ къмъ Месемврия е пъленъ съ особенни природни картини. На $11^3/_4$ ч. слѣзохме съ нашата кола до остатъцитѣ отъ недоправено праволинейно шосе отъ турско врѣме отъ малката тераса долу и стигнѫхме до пространното блато съ висока тръсть, което се нарича Кардисъ (λίμνη Καρδίς) и отъ врѣме на врѣме, казватъ, се наводнява и отъ прилива на морската вода. Задъ него близо срѣщу насъ стърчѫтъ вече тъмнозеленитѣ склонове на Емонския Балканъ. Пѫтятъ кръшва на десно, гдѣто ни очаква нова сценерия. Между блатото, морето и града се простиратъ дълги редици високи пѣсъчни рътове съ такава ослѣпителна бѣлина, че окото въ срѣдпладнешното слънце като ранено се обръща къмъ по-приятния фондъ на тъмносинята морска повръхность. Отъ близо виждаме, че тѣзи симетрични могили се състоѭтъ отъ съвършенно дребенъ морски пѣсъкъ, съ цвѣтъ до нѣкѫдѣ възмургавъ, който при най-малъкъ вѣтрецъ се рони долу. Цѣлата тази пустиня е издигнѫта отъ морскитѣ приливи и вихрушки, та при по-силни морски бури моги-

литѣ, казватъ, постоянно се разсипватъ и изново пакъ се образуватъ въ нови форми и редици. Около тѣхъ дохаждаме на единъ скалистъ издадъкъ, на който на лѣво отъ пѫтя се намиратъ два кладенеца съ ведра; отъ тѣхъ Месемврия черпи всичката си вода за пиение. Града вече лежи прѣдъ насъ въ чудното свое мѣстоположение: скалистъ островъ въ морето, съвършенно покритъ съ гѫсто наредени червени стрѣхи. Пристѫпътъ отъ сушата води прѣзъ тѣсенъ, около за двѣ кола достатъчен провлакъ, по който вървѣхме крачка по крачка 4 минути. Поради неговата низкость прѣзъ бурнитѣ зимни дни по нѣкога вълнитѣ се прѣмѣтатъ прѣзъ него, тъй че града става почти непристѫпенъ. Незная дали не е изкуственно насипанъ, при всичко че въ историчнитѣ паметници Месемврия никога се неспоменува като островъ. По срѣдъ него се намираше завой, на който се забѣлѣзватъ основи отъ голѣма кула, която още на 1829 год. защищавала пристѫпа къмъ града.[22] На 12¼ ч. влѣзохме въ развалинитѣ на старата врата, отъ която сѫ останѫли още страничнитѣ стѣни отъ голѣми симетрични четвъртити камъне.

Месемврия сега е полузапустѣлъ и разв官енъ градъ. Споредъ официялната статистика има 327 кѫщи, споредъ гражданитѣ 413, между които много пусти. Жителитѣ, на брой 1761 души, сѫ Гърци, освѣнъ малка шъпа отъ 70 Българи и 67 Турци и мохамедански Цигани. По-напрѣдъ тукъ живѣли 80—90 фамилии богати Турци, но тѣ въ послѣдно врѣме се изселили, като оставили подирѣ си само развалини отъ джамия близо до градскитѣ врата.[23] Подиръ руската война на 1829 г. двѣ трети отъ населението, между тѣхъ първитѣ тукашни семейства, се изселили въ Галацъ, Браила и Одеса и отъ това врѣме постоянно продължава емиграцията и упадъка безъ спиръ. Образуванието на Румелия още повече тикнѫло назадъ Месемврия, която до тогава била поне околийски градъ. Тукъ нѣма никакво учрѣждение, нито телеграфъ, нито даже лѣкарь. Телеграфъ тукъ имало още въ турско врѣме, както свѣдочѫтъ за това голитѣ стълпове на провлака, а лѣкарь, казватъ, не искалъ да се установи тукъ никой; общината между това залудо води споръ съ нѣкой си

[22] Moltke, Der russisch-türkische Feldzug 1828 und 1829 (Berlin 1845) стр. 342 споменува на провлака „einen alten massiven Thurm“, която кула е отбѣлѣзана и на неговия планъ на града. Дължината на провлака споредъ него е 1000 крачки. Образа на Месемврия у Каница 3,152 прѣдставя града по-нататъкъ въ морето, отколкото е въ дѣйствителность.

[23] Румелийската статистика отъ 1880 г. бълѣжи освѣнъ Цигани още 177 Турци, всичко 1922 жители. Въ статистиката отъ 1885 г. по погрѣшно броение се споменуватъ само Турци, но не и Цигани. — Споредъ статистиката отъ 1893 г. 1808 ж., отъ които Гърци 1633, Българи 98, Турци 75, Цигани нѣма. (П.).

шарлатанинъ, който напукъ всички запрѣщения упражнява своето лѣкарско изкуство още отъ турско врѣме. Жителитѣ се поминаватъ съ риболовство и лозарство на земитѣ на срѣщната суша, или ходжтъ като кръчмари и бакали по Балканскитѣ села. Голѣмата търговия съ дърва отъ близкитѣ планински гори спрѣла, и врѣмената, когато тукъ (при Равда) се строели голѣми кораби и когато Руситѣ (на 1829 г.) могли въ пристанището да обсебжтъ свършена вече корвета съ 22 топа, принадлежжтъ вече къмъ историята. Самиятъ градъ е старина, па и обществото, което въ него господарува, се състои отъ старци. Бѣхъ гостенинъ на привѣтливия нѣкогашенъ кметъ «киръ Клеанти», въ староврѣменно общество, и главниятъ мой водачъ бѣше общинскиятъ секретарь, бѣлобрадатъ старецъ въ фесъ съ очила. Веселиятъ попъ, родомъ отъ Кефалония, който плавно говорѣше италиянски, очърта на кжсо положението на Месемврия съ думитѣ: «Имаме много чистъ въздухъ (ариа фреска), много здравие, но малко пари, малко напрѣдъкъ и малко бждкще!» Улицитѣ сж старинни тѣсни и криви. Кжщитѣ въ долния катъ сж съградени отъ камъкъ, въ горния повечето отъ греди, между които въ разнообразни фигури сж наредени тънки тухли; видѣхъ по тѣхъ и по-стари лѣточисления (на пр. 1750). Зимници нѣма, тъй като при копанието, казватъ, излизала вода, горчива и не добра за пиение; за складъ или за виненъ зимникъ служи долниятъ катъ. Високи комини се издигатъ надъ керамиденитѣ стрѣхи, на които както въ Анхиало кацатъ пискливи мартини. Малко сж кжщитѣ, които иматъ нѣкой по-голѣмъ дворъ; оползотворението на всѣки и най-малъкъ кжсъ мѣсто свѣдочи за нѣкогашното гжсто население. Мжжьетѣ почти всички носжтъ червени фесове, понѣкога и моряшки съ голѣмъ овиснжлъ пискюлъ отзадъ. Чернокоситѣ жени съ дълги косаци сж доста красиви. При всичко че бѣше тъкмо недѣля, ненамирахъ по улицитѣ вчерашната Анхиалска веселость; само отъ единъ дворъ се чуеше играние, съпровождано съ гайди и меланхолическо пѣние, и въ една кръчма седѣхж нѣколко души заедно.

Антични надписи намѣрихъ само два. Каквото отъ тукъ е напечатано въ сбирката на Boeckh Руситѣ го прѣнесли на 1829 г. въ Петербургския музей; въ самата Месемврия сега се показватъ само дупки и междини въ стѣнитѣ, гдѣто по-напрѣдъ били зазидани статуи, барелиефи и надписи [24]. Околовръсть градската скала се

---

[24] Вж. руския археологъ Латышева, Die in Russland befindlichen griechischen Inschriften. Mittheilungen des deutschen archeol. Institutes in Athen IX (1884) 209—231.

спуща къмъ морето съ склонъ 10—12 метра високъ. Надъ него нѣкога се издигали дебели стѣни отъ смѣнливи пластове тухли и камъне; и до днесь се виждатъ цѣли кѫсове, нѣкои свлѣчени долу въ водата. Пристанището се намира на южната страна, но за голѣмитѣ кораби въ наше врѣме то е много плитко и отворено.

Най-важното съкровище на старата Месемврия сѫ многобройнитѣ византийски черкви. Тѣ сѫ всички малки, дори миниатурни, но тѣхната направа свѣдочи за отдавнашния разцвѣтъ на архитектурата. Мозайковата служба на стѣнитѣ отъ два вида бѣлъ камъкъ, проститѣ, но вкусни орнаменти, направени съ размѣстянието на тухлитѣ между камънетѣ въ цѣли или чупени ивици или пъкъ въ видъ на ѫглести маендри, звѣзди, решетки, дѫги и т. н., нареждането на малки зелени, крѫгли или ѫглести глинени плочки около сводоветѣ на прозорцитѣ, грънцитѣ съ тѣсенъ отворъ, зазидани за увеличение на акустиката въ ѫглитѣ на сводоветѣ подъ кубетата, както и остатъцитѣ отъ стѣнни живописи сѫ общи тѣхни бѣлѣзи. За тѣхната история знаемъ много малко, тъй като надписитѣ за съграждането имъ не сѫ били издълбани въ камъкъ, ами писани на стѣната, гдѣто сѫ вече отдавна замазани. Нѣкои отъ тѣхъ е прѣписалъ и изобразилъ Каницъ; по-пъленъ описъ съ образи споредъ собственни сполучливи фотографии може би слѣдъ врѣме ще издаде г. Descloux, французскиятъ консулъ въ Бургасъ[25] Азъ видѣхъ всичкитѣ десеть черкви, освѣнъ по-малкитѣ параклисчета (παραχλισάκι).

По срѣдъ града се намиратъ развалинитѣ на старата метрополия, може би най-старата и най-голѣмата тукашна черква. Тя е била триконхална басилика съ крѫгла апсида или трибуна, около 24 крачки дълга. За трижгълния профилъ на покрива, сега изчезнѫлъ, може да се сѫди споредъ източната стѣна, до днесь запазена. Страничнитѣ стѣни, които служѫтъ за подпора на съсѣднитѣ кѫщи, имали два реда прозорци съ обли сводове единъ надъ другъ и се състояли отъ пластове, всѣкога единъ редъ дѣлани камъне и петь реда тухли. Сегашната метрополия (Панагия) е пространна сграда до нѣкждѣ тъмна; нейната стрѣха се крѣпи отъ мраморни стълпове съ антични базиси и капители. Надписитѣ надъ вратата и вѫтрѣ по стѣната говорѭтъ за поправкитѣ на 1593 г. (7101) и на 1599 г. (7107). На иконостаса се виждатъ нѣ-

[25] Каницъ (3,330—333) съобщава за Месемврийскитѣ черкви кратъкъ рефератъ съ два образа, но неговитѣ имена на черквитѣ се несхождатъ съ тѣзи, които на мене се съобщихѫ. Неговата св. Михаилъ е Пандократоръ, неговата басилика „dritte S. Johanneskirche“ е старата метрополия.

колко хубави стари икони отъ епохата на най-хубавото византийско живописство. На десно отъ вратата на иконостаса се намира около 1 метъръ висока икона на св. Богородица съ дѣте, съ обли и привѣтливи чърти, а на сребърния обковъ около него се четѫтъ дълги три гръцки надписа, които извѣстяватъ, че това украшение било посветено на божественната икона на св. Богородица Милосърдна (Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης) въ царуванието на българския царь Иванъ Александъръ на 1342 г. отъ чичото на царя, безъ съмнѣние отъ византийския протостраторъ Теодоръ Синаденосъ. Тази икона слѣдователно е много по-стара и въ половината на 14. вѣкъ принадлежала на мънастира τῆς Ἐλεούσης, който се споменува въ Месемврия и въ съврѣменнитѣ византийски грамоти, и може би е тъждественъ съ тази сегашна метрополна черква.[26] Въ тази черква ми показахѫ гръцко евангелие на пергаментъ, писано много чисто съ по-късенъ курсивъ, безъ година.[27] Хубава сграда е недалечниятъ запустѣлъ ἅγιος Ἰωάννης Ἀλειτούργητος на южната страна на града, сега складъ на дъски. Говори се, че останѫлъ недограденъ и неосветенъ, на което невѣрвамъ; по стѣнитѣ се виждатъ т. е. и слѣди отъ живописъ, ликове на светии въ редици, а живописътъ е захванѫтъ, не ще съмнѣние, само слѣдъ свършванието на сградата. Кубето на зданието, около 25 метра дълго, сега разбира се липсва. Неговиятъ окрѫгълъ отворъ подпиратъ четире гладки дебели стълпа съ елегантни капители отъ коринтски стилъ; единиятъ стълпъ е дървенъ на мѣсто каменния, който, казватъ, отнесълъ единъ капуданъ-паша въ прочутата Селимова джамия въ Одринъ.

Най-голѣмо впечатление съ хубавата си орнаментика прави черквата τοῦ ἁγίου Παντοκράτορος, сега за жаль слаба развалина, която сѫщо тъй е складъ па греди, колове и стълпове и едва се крѣпи отъ нѣколко дървени подпори. По вѫтрѣшнитѣ стѣни, цѣли тухлени, още се познаватъ чъртитѣ на светии въ крѫгли дискове стѣненъ живописъ. Кубето отъ вѫтрѣ било снабдено съ особенъ нарѣзанъ сводъ. Надъ входа се издига четверожгълна кула; въ нейния доленъ сводъ водѭтъ отъ фасадата три врати съ еднаква

---

26 Теодоръ Синаденосъ билъ споредъ Кантакузена (1,459) на 1331 г. управитель въ Месемврия и (1,468) Александровъ чичо (θεῖος); въ надписа името на царския чичо изрично не е отбѣлѣзано. Надписътъ напечата, ако и не много правилно, споредъ копието на единъ гръкъ отъ 1827 г. Раковски, О Асѣню I. и II. (1860) стр. 99. Текстътъ на надписа вж. въ МСб. IV, 103. Своя прѣписъ ще публикувамъ при случай.

27 За този рѫкописъ се носѭтъ по околностьта чудни приказки. По пѫтя чухъ, че ужъ въ Месемврия въ метрополитовата каса имало евангелие на мембрана, писано отъ самия евангелистъ Матей съ неговия подписъ!

височина и еднаква орнаментика; горѣ (приблизително до камбанитѣ) се възлизало по тѣсни стълби като въ минаре. Добрѣ запазена е черквицата св. Иванъ, масивна малка сграда, чието високо кубе отъ далече изглежда като обърнято гърне. Старият живописъ по стѣнитѣ сега е съвършенно бѣлосанъ и като че размазанъ. До кѫщата, въ която бѣхъ гость, се издигахѫ двѣ черкви. Едната на св. «архистратеги» Михаилъ и Гавраилъ е развалина подобна на св. Пандократоръ, но по-малка, сѫщо тъй съ остатъци отъ кула надъ входа. На срѣща се намира ἁγία Παρασκευή. Въ нея само долнитѣ стѣни сѫ стари; горната часть е замѣстена съ дървенъ покривъ като на житница. Черквата Ἀνάληψις (Възнесение) въ сегашния си видъ е подновена на 1609 г. (7117) въ врѣмето на метрополита Киприана отъ мѣстнитѣ архонти (εὐγενεστάτων ἀρχόντων) отъ рода на Коппадука. Прѣдъ олтаря блѣщи въ пода почти два метра длъга плоча отъ гладъкъ мраморъ, съ надгробенъ надписъ на Маттеса (Ματθαισση) Кантакузина Палеологова отъ Ноември 1441 г. (6950); надгробниятъ камъкъ билъ прѣнесенъ тукъ въ по-ново врѣме отъ развалената стара метрополия.[28] Незнаѭ дали тѣзи черкви не сѫ още повече. Мимоходомъ ми показахѫ вратата на една, която отъ вънъ изглеждаше като частна кѫщичка; въ тъмната и студена вѫтрѣшность клечехѫ подъ низкия таванъ сума жени съ пеленачета и въ люлки, които се молѣхѫ за оздравянието на своитѣ дѣца.

Набожнитѣ граждани незнаѭтъ цѣната на старитѣ свои черкви, та почнѫли да градѭтъ съ голѣми разходи нова черква, най-голѣма отъ всички, но поради липса на пари оставили ѭ да стои заедно съ скелето като полуразвалина. Фасадата на нейното прѣддвѣрие или нартиката (νάρθηξ) има петь свода, и зидоветѣ на сградата, които се издигатъ надъ най-високия центъръ на града, се виждатъ отъ далече и отъ сушата. Между натрупаното градиво лежѫтъ и антични мраморни стълпове съ йонски волути и съ коринтски аканти, стари черковни стълпове съ кръстове по тѣхъ и множество старинни работени камъне отъ всѣкакъвъ видъ. Но каква разлика между тази занаятчийска сграда на сегашнитѣ македонски майстори и простото великолѣпно дѣло на срѣдовѣковитѣ художници! Месемврийци ме питахѫ въ какъвъ стилъ е планирана тази нова сграда; отговорихъ, че въ «влашки» (македорумънски)

---

[28] Къмъ името срв. съврѣменника Δημήτριος Παλαιολόγος ὁ Καντακουζηνός въ грамотата на царя Иоанна VIII. отъ 1442 г., Acta graeca medii aevi 3, 215.

стилъ, ἐν ῥυθμῷ βλαχικῷ, което ги накара много да се смѣжтъ, и употрѣбихъ своитѣ слаби зачатъци на новогръцки говоръ, да имъ докажж, че би направили по-добрѣ да се погрижжтъ за своитѣ стари черкви и на пр. да поправжтъ хубавата сграда на св. Ивана Алитургита, отколкото да се впущатъ да правжтъ такава голѣма безвкусна черква, за чието довършвание нѣматъ даже срѣдства.

На строителскитѣ прищѣвки на модернитѣ Месемврийци паднжла жертва малката черквица Χριστὸς Ἀκροτήριος на източния мисъ на градския полуостровъ. Съборили неговитѣ съсипни до основитѣ за градеженъ материялъ на новата сграда! За нейното унищожение толкова повече трѣбва да се съжалява, защото историята на тази черква може до нѣкждѣ да се прослѣди. Тукъ на акрополиса на старата Месемврия се споменува въ византийско врѣме «царскиятъ и патриаршески» мънастирь τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Ἀκροπολίτου, който билъ богатъ съ имоти и земи, въ 14. столѣтие осиромашалъ, до като на 1369 г. съ собственни разноски го подновилъ калугерътъ Макарий.[29] Подъ него градскитѣ скали се свършватъ съ стръмни спускове въ низъкъ мисъ отъ натрупани балвани. Отъ двѣтѣ вѣтърни воденици тукъ се отваря разкошенъ изгледъ. Отъ едно мѣсто се вижда цѣлото крайбрѣжие отъ околностьта на Агатополь и отъ ясно видимия Созополь подъ гжститѣ гребени и кжжели на Странджа дори до Емонския мисъ. Интересна е гледката на сѣверъ на послѣдния кжсъ отъ Балкана. Задъ синята повръхность на тихия заливъ се виждатъ най-далече въ лѣво споменжтитѣ бѣли крайбрѣжни пѣсъчни могили, по-нататъкъ устието на рѣката Хаджи дере́, което прѣзъ блатото Кардисъ се втича въ морето. Слѣдъ това иджтъ яснозеленитѣ крайбрѣжни лозя на Месемврийци при пристанището за дърва (безъ кжщи) Ἁγία Ἄννα и при по-нататъшното малко село (49 гръцки кжщи), което турски се нарича Кючюкъ Монастирь, гръцки Ἅγιος Βλάσιος; тамъ въ 14. столѣтие сжщо тъй се издигалъ единъ патриаршески мънастирь св. Власий. Надъ лозята се протакатъ гориститѣ склонове на Емонския Балканъ (тур. Емине́-Балканъ), чийто гребенъ споредъ руската карта на най-високото мѣсто е 473 метра високъ. Между по-тъмната зеленина на горитѣ се наклоняватъ къмъ морето и уединени жълти житни ниви. Задъ щита на връха св. Илия (386 м.) прозиратъ вѣтърнитѣ воденици на гръцкото село Емонъ (тур. Еминѐ, 114 кжщи), въ чието име и до днесь се спазилъ живъ

[29] Acta patr. 1, 502.

споменъ отъ античния Хемусъ. Най-далече на десно изкача голъ хълмъ, който изъ веднѫжъ като прѣсѣченъ се спуща съ скалисти склонове къмъ морето — Еминскиятъ мисъ, свършека на Балкана, около 13 километра отъ нашето гледище. Неговиятъ фаръ отъ тукъ се невижда. Многобройнитѣ слѣди отъ мънастирчета и черквици, както и названията на върховетѣ и мѣстата споредъ различни светии свѣдочѫтъ за отдавнашното живѣние на пустинници на «Еминската планина». Въ срѣднитѣ вѣкове на миса се издигала и крѣпость Еммона, често споменувана въ гръцкитѣ и италиянски паметници.[30] Около миса отъ Месемврия за Варна се прѣсмѣта, разбира се при попѫтенъ вѣтъръ, 6 часа съ платненъ корабъ.

Историята на Месемврия е почти двѣ хиляди и петстотинъ годинъ стара. Най-старото хорско селище на скалистия полуостровъ било тракийско градище; поне писателитѣ отъ класическата епоха твърдѫтъ, че гръцкото име μεσημβρία или дорски μεσαμβρία (пладне) настѫпило само като видоизмѣнение на по-старото тракийско название, което съдържало въ себе си думата βρία (градъ).[31] Врѣмето и начина на основанието на първото еленско селище сѫ неясни Нѣкои извѣстия споменуватъ като основатели дорскитѣ Мегаряни, първи жители и на Босфорскитѣ колонии. Отъ едно мѣсто у Херодота може да се сѫди, че Месемврия е сѫществувала още въ врѣмето на Дариовия походъ срѣщу Скититѣ (513 прѣди Хр.). На друго мѣсто у него четемъ, какъ жителитѣ на Византионъ и Халкедонъ слѣдъ нещастното възстание на азиятскитѣ Гърци срѣщу Перситѣ на 493 г. прѣди Хр. недочакали дохажданието на персийския флотъ, ами напустнѫли своето отечество и отплували къмъ Понта и тамъ се заселили въ Месемврия.[32] По край по-новата Каллатида (при сегашна Мангалия) «Месемврия» била единственниятъ дорски градъ по тѣзи брѣгове. Изглежда, че Херодотъ самъ посѣтилъ Месемврийцитѣ прѣзъ своето морско пѫтуване за Олбия на сѣверния брѣгъ на Понта. Тукашнитѣ надписи, които говорѭтъ за

---

30 Мѣстото mauocastro, гдѣто ок. 1315 г български подданници ограбили Генуезски гемиджии (Heyd, 1, 579), мислѭ трѣбва да се чете (e)manocastro, κάστρον Ἔμμωνα, при миса cauo de l'Emano на картата на Генуезеца Петъръ де Весконте отъ 1318 г., mons Emona на географическата карта на Fra Maura отъ 15. вѣкъ въ доисовия Венециянски палатъ.

31 Strabo 7, p. 319. Nicolaus Damascenus у Steph. Byz. (βρία = πόλις, основателя у Страбона Μένα, у Николаусъ Μέλσος). По монетитѣ тепърва въ 3. стол., въ врѣмето на Септимия Севера, се появява η намѣсто дорското α.

32 Като колония на Мегарянитѣ у Страбона, Скимна и въ Periplus Anon. Херодотъ 4, 93 и 6, 33.

съюзитѣ съ жителитѣ на Истросъ (близо до Дунавското устие), Томи и Аполония, споменуватъ мѣстния Аполоновъ храмъ и градскитѣ лозя и съдържатъ раздаванието на почетната «проксения» на чужденци, Тесалийци и тракийски Асти, както и сребърнитѣ монети съ надписъ (Μεσαμβριανῶν) съ Палада, Диониси, съ шлемъ или гроздъ, сега много рѣдки, свидѣтелствуватъ за отдавнашния разцвѣтъ на тази община. Наулохосъ задъ края на Хемусъ (при Гьозеке) и Бизоне при днешния Балчишки заливъ били, казватъ, колонии на Месемврийски гемиджии.[33] Въ римско врѣме града остава назадъ, обаче отъ Хадриана до царя Филипа и тукъ били сѣчени монети съ образитѣ на Диониси, Деметра, Зевса, Аполона, Хигейя и т. н.

Прѣзъ врѣмето на прѣселението на народитѣ за Месемврия не става много дума, тъй като поради своето морско мѣстоположение била е мжчно достжпна за сухопжтнитѣ войски, та неприятелятъ прѣдпочиталъ да настжпва къмъ съсѣдния Анхиало. Отъ заселванието на Българитѣ въ Крайдунавско Месемврия станжла погранична крѣпость, най-хубавия κάστρον на източноримското царство при подножието на Хемусъ. Въ мирно врѣме тукъ цъвтѣла търговията съ «варваритѣ», но тукъ имало и арсеналъ за военно врѣме, когато Месемврия служила за пристанище и като изходна точка за морскитѣ и сухопжтни походи срѣщу Българитѣ, на пр. въ врѣмето на войнствения Константинъ V. (741—775). По нѣкога се случвало, че сваленитѣ български владѣтели избѣгвали тукъ като въ най-близка гръцка крѣпость, какъвто е случая въ врѣмето на Константина V. съ князя Сабина и въ 13. столѣтие съ единъ отъ послѣднитѣ Асѣновци. За осилвание на населението въ Месемврия били заселвани и малоазийски колонисти. Въ врѣмето на Юстинияна II. тукъ съ своитѣ родители билъ прѣселенъ младиятъ Левъ Исаурски и когато този царь слѣдъ свалянието му избѣгалъ отъ Кримъ и съ помощьта на българския князь Тервелъ потеглилъ нѣкждѣ прѣзъ тукъ къмъ Цариградъ (705), Левъ му излѣзълъ на срѣща съ даръ 500 овце, вслѣдствие на което билъ назначенъ спатаръ—начало на кариерата, която издигнжла най-послѣ исаурския младежь и на трона.[34] Царь Теофилъ (829—842) издигнжлъ, казватъ, кула на провлака, градската врата и една отъ старитѣ тукашни черкви.[35] Въ духовно отношение Месемврия първоначално

---

33 Strabo l. c. и Periplus Anonymi.
34 Theophanes ed. Boor 1, 391.
35 Moltke 342 (може би споредъ нѣкой надписъ?)

била съединена съ Анхиало, което и по-късно често се повтаряло. Голѣма катастрофа било ненаданото прѣвзимание на Месемврия отъ българския Крумъ въ Октомври 812 г. слѣдъ кѫса, около 14 дневна обсада, гдѣто българскитѣ машини управлявалъ единъ арабски майсторъ, избѣгалъ отъ византийската войска. Между плячката добита тукъ и въ Девелтосъ побѣдителитѣ обсебили и 36 огнемѣтни «сифона» съ запасъ отъ «гръцки огънь».[36] Българитѣ обаче тукъ не се задържали и града останѫлъ византийски.[37]

Въ врѣмето на Комненскитѣ царье за Месемврия даже и не слушаме; липсва и у Идриси. За това пъкъ придобила нова важность слѣдъ възобновяванието на българското царство съ столица въ Търново, и заедно съ своя съсѣдъ Анхиало често прѣминавали отъ рѫцѣ въ рѫцѣ. Българитѣ съ малка фонетическа промѣна прѣобърнѫли нейното име въ Несабръ, покрай което въ славянскитѣ съчинения се срѣща и формата Месебръ[38]. Пахимересъ ѭ нарича «голѣмъ градъ», Никифоросъ Грегорасъ «крайморски укрѣпенъ и многолюденъ градъ»[39]. Описанието на мѣстоположението у Кантакузена прилѣга съвършенно за сегашно врѣме; царственниятъ лѣтописецъ знае провлака (τὸ στενόν) и кладенеца (πηγή) вънъ не далече отъ града, отъ който още тогава Месемврийцитѣ черпили всичката вода за пиение, като имали вѫтрѣ само недостатъчна и лоша вода, което въ врѣме на обсада било голѣма несгода. За градското землище не знаеме друго, освѣнъ че крѣпоститѣ Козякъ и Емона се броели къмъ Месемврийската епархия[40]. Въ черквитѣ се пазили многобройни мощи; на 1256 г. въ врѣмето на латинското царство Венецианцитѣ ненадано нападнѫли града, тогава български, и отнесли отъ него главата на св. Теодоръ, нѣкогашенъ тѣхенъ патронъ[41]. Византийскитѣ грамоти споменуватъ четире тукашни мъ-

---

36 Theophanes 1, 499.

37 Βουνὸς Λέοντος, „Лъвовъ рътъ" при Месемврия далъ потикъ на по-кѫснитѣ лѣтописци (Теоф. Конт. 25) да разправятъ за побѣдата на царя Лъва Арменина надъ Българитѣ, за която по добритѣ извѣстия нищо не знаѭтъ; срв. Hirsch, Byz. Studien 126. Въ 10. стол. Месемврия била византийска (сигурно прѣзъ битката на 917 г.); за нейното владѣние отъ Българитѣ нѣма никакво изрично свидѣтелство.

38 **Несабръ и късе Поморие** въ бѣлѣжката на псалтира отъ 1337 г., Пер. Спис. кн. 21 и 22 стр. 274. Несебръ въ животописа на св. Сава отъ Доменциана стр. 328. „Несебръ градъ" въ Врънхобрѣзнишкия хронографъ (чеш. музей) л. 199ᵃ въ разказа за дохождането на Българитѣ. Въ животописа на св. Теодосия Търновски „гора Емонская близъ Несебра" и „окрьсть Месебра". Въ Палаузовия поменикъ метрополити „Месембрьстии".

39 Pachymeres 1, 211, Niceph. Gregoras 1. IX. cap. 13 p. 457.

40 Acta patr. 1, 367 (1357 г.).

41 Hopf, Gesch. Griechenlands (Ersch Gruber ч. 85) 260.

настири, все патрияршески; св. Спасъ на Акрополисъ, св. Богородица τῆς 'Ελεούσης и св. Власий подъ Хемусъ срѣщу града, за които вече говорихме, както и непознатиятъ по отъ близо τῆς 'Αγιοσορειτίσσης. Тѣ отъ войнитѣ тъй били изпаднѫли, че патриярха (ок. 1382 г.) отстѫпилъ тѣхното управление на мѣстния митрополитъ като на свой «екзархъ» (намѣстникъ)[42]. За важностьта на Месемврийското пристанище за България узнаваме сѫщо отъ описанието на завръщанието на сръбския св. Сава отъ Палестина (1235 г.); отъ Цариградъ пѫтувалъ по море до «Несебра» и отъ тамъ на конье, пратени му на срѣща, тръгнѫлъ за царя Асѣня въ Търново. За мѣстната търговия имаме и италиянски извѣстия. Венециянцитѣ внасяли сукна (draparia) и изнасяли жита, пшеница и ечемикъ, отъ тукъ и отъ Анхиало за Цариградъ. При това имали споръ съ византийскитѣ митничари (comerclarii) и чиновници надъ житата (officiales super frumento), както и съ военния «мегатриерарха» (адмиралъ), тъй като Гърцитѣ искали да привилегируватъ свои подданници съ прѣвоза на житата отъ тукъ за Цариградъ. Освѣнъ Венециянци дохождали и Дубровчани (ок. 1278 г. Маринъ Буничъ съ товаръ венециянско сукно) а разбира се и Генуезци[43]. Гражданитѣ били както въ старо врѣме и както сега Гърци, но съ Българитѣ знаели да се спогаждатъ вече поради търговски съображения. Когато на Българитѣ отивало злѣ, както прѣзъ паданието на династиитѣ на Асѣновци и Тертеровци, скоро прѣминавали къмъ Византийцитѣ. Ала на опакъ щастието на Българитѣ ги отцѣпвало отъ Византия. Въ врѣмето на Свѧтслава по единъ договоръ прѣминѫли къмъ Българитѣ. Слѣдъ възкачванието на прѣстола на Ивана Александра отначало държали съ Византия, но не много искренно, тъй като щомъ Византийцитѣ били разбити при Русокастро (1332 г.), Месемврийцитѣ пакъ се отцѣпили отъ тѣхъ и гръцкия гарнизонъ или избили, или изгонили[44]. Планинската околность била българска, както се вижда и отъ българското възстание на воеводата Добромиръ въ съсѣдство на 1078 г.

Въ по-коснитѣ срѣдни вѣкове Месемврия имала еднаква сѫдба съ Анхиало. Въ първата половина на 13. вѣкъ била българска, въ втората византийска, въ първата половина на 14. столѣтие пакъ българска (съ малки изключения), 1366 — 1453 пакъ ви-

---

[42] Acta patr. 1, 502; 2, 22 (всички четире) и 152,

[43] Tafel und Thomas, Urk. zur Handelsgeschichte von Venedig 3, 238, 244, 246 и Thomas, Diplomatarium veneto-levantinum (Venetiis 1880) 165.

[44] Pachymeres 2, 601. Kantakuzenos 1, 459. Niceph. Gregoras X, 4 p. 487.

зантийска. Послѣднитѣ войни между Българи и Гърци се въртѭтъ около тѣхнитѣ стѣни. На 1364 г. Иванъ В. Палеологъ слѣдъ прѣвзиманието на Анхиало обсадилъ Месемврия, издигнѫлъ при входа отъ сушата къмъ провлака обсадна кула, но Месемврийцитѣ юнашки се защищавали до като пристигнѫлъ царь Иванъ Александъръ съ българска войска и турски наемници и накаралъ неприятеля да отстѫпи; своята кула Гърцитѣ при това сами пакъ съборили[45]. На 1366 г. графъ Амадео Савойски пакъ прѣвзелъ за Гърцитѣ Месемврия съ нападение по сухо и по море отъ три страни, но безъ голѣмо кръвопролитие. Въ врѣмето на послѣднитѣ Палеолози Месемврия съ околностьта станѫла единъ отъ най-важнитѣ градове на пропадащето царство. Послѣдниятъ царь Константинъ въ младитѣ си години, подиръ смъртьта на баща си, царь Мануилъ († 1425 г.), и прѣзъ царуванието на брата си Иоанна VI. билъ нѣкое врѣме суверененъ владѣтель на Месемврия, Анхиало и тамошната околность. Скоро слѣдъ това Месемврия станѫла театръ на войни между самитѣ Палеолози (1441—42). Най младиятъ братъ на Иоанна и Константина, лекомисълниятъ деспотъ Деметриосъ наредилъ си тамъ самостойно господарство и съ крайморскитѣ Гърци и наемни Турци почнѫлъ да води война за византийския тронъ, като безпокоилъ самия Цариградъ. Потикътъ за туй е билъ до нѣкждѣ отъ романтиченъ характеръ. Искалъ да вземе за жена Теодора Асановица, дъщеря на велможата Павелъ Асана, потомъкъ на единъ клонъ отъ българскитѣ Асѣновци, който се настанилъ въ Византионъ, но останѫлитѣ Палеолози му възбраняли туй. Тогава Асановица съ баща си избѣгала отъ Цариградъ въ Месемврия, Деметриосъ отплувалъ слѣдъ нея и подиръ сватбата повдигнѫлъ се срѣщу брата си. Извѣстието за тѣзи случки ни съобщава единъ отъ послѣднитѣ византийски лѣтописци, дипломата Францесъ, който на Януари 1442 г. самъ въ Месемврия като Константиновъ пратеникъ напраздно се мѫчилъ за помирение. Деметриосъ обаче съ своето прѣдначинание не успѣлъ. Послѣдната година на византийското царство Месемврия съ царски хрисовулъ (1452 г.) била обѣщана на «Янко» (Ἰάγκος) Хуниядъ, който отъ своя страна се задлъжилъ да обсади града и да пази гръцкото царство; грамотата, която съставилъ самъ Францесъ, била дѣйствително изпратена на Хунияда, но било вече късно[46]. Малко прѣди паданието на Цариградъ, приблизително въ Януари

[45] Кантакузенъ на самия край на своитѣ мемоари.

[46] Phrantzes 122, 194, 327. Срв. Hertzberg, Gesch. Griechenlands 3, 508 и Zinkeisen, Gesch. des osm. Reiches 2, 67 бѣл.

1453 г., Караджа бегъ прѣвзелъ всички черноморски градове, които до тогава не били още въ турски ржцѣ, между тѣхъ главно Месемврия и Анхиало[47].

Сетнинитѣ на града въ турско врѣме сж много по-тъмни, отколкото срѣдовѣковнитѣ събития. Отъ черковнитѣ надписи узнаваме, че тукъ живѣли имотни архонти, които отъ врѣме на врѣме поправяли тѣзи черкви. Месемврийската епархия още до неотколѣ обхващала и Провадийско. На 1829 г. Турцитѣ, изненадани отъ неочакваното прѣминавание на Руситѣ прѣзъ Балкана, били разбити при св. Власия. Османъ паша съ 2000 души намѣсто да отстжпи прѣзъ Анхиалско поле, затворилъ се въ Месемврия, но отъ генерала Рота и адмирала Грейга скоро билъ принуденъ да капитулира.

Отъ Месемврия ни прѣдстоеше дводневно пжтувание за Варна, въ което се пустнжхъ съ извѣстна несигурность, поради липсата на по-подробни свѣдѣния за пжтя. На 14. Юли заранъта излѣзохъ съ своята кола съпровожданъ отъ двамина конни румелийски стражари; единиятъ бѣше русокосъ, съ славянско лице Българинъ въ бѣла руска фуражка безъ козирогъ, въ бѣла дреха и сини панталони, другиятъ пъкъ чернобрадъ тихъ Турчинъ, съвършенно синьо облѣченъ, съ черенъ калпакъ по черкезски съ дъно; мохамеданитѣ и въ лѣтната горещина прѣдпочитатъ да носжтъ тежкия калпакъ отколкото «гяурската» фуражка. На $8^{1}/_{2}$ ч. тръгнжхъ отъ края на провлака, минжхъ кръстопжтя за Анхиало и къмъ Балкана край блатата, които се простиратъ на десно, и влѣзохъ при западния край на мочуритѣ въ плодородната долина на рѣката Хаджи-дерѐ. Между пустинитѣ съ храсталакъ и тръньe се простирахж около селата житни и царевични нивя, съ множество сини високи злъчки (Cichorium intilus), промѣшени съ неизсѣченъ бъзъ и козашки трънъ. На десно се протакаше гористиятъ низъкъ Балканъ. Задъ турско-българското Инджекьой ($9^{1}/_{2}$ ч.), въ което на дукяна бѣше залѣпенъ български печатанъ формуляръ на финансовото управление на Анхиалска околия, въ който празднитѣ мѣста бѣхж изпълнени на гръцки, прѣбродихме рѣката, прѣминжхме прѣзъ българското село Баракли и пристигнжхме ($10^{3}/_{4}$ ч.) въ подбалканското село Гюлевца (или Гюлелеръ), населено отъ Българи, Турци и Цигани. Спрѣхъ се за обѣдъ и се разположихъ между селото и политѣ на планинитѣ въ гората подъ високи ширококлонести джбове, доста рѣдко единъ отъ другъ пръснжти. На сѣверъ се виждаше низкиятъ Бал-

[47] Ducas 145.

канъ и високо между неговата гора жълти ниви съ една кжщица на селото Еркече; на югъ бѣше разположено селото, сега, въ врѣме на жътва освѣнъ периодичното лаение на кучетата като измрѣло, съ кафяви сламенни покриви, а задъ него се издигахж малко по-нататъкъ върховетѣ на Пепирина. Горещиятъ въздухъ (+ 26° С. на сѣнка) едва се раздвижваше сегизъ тогизъ отъ лекъ вѣтрецъ отъ планинитѣ. Отъ трънистата ограда съ мандра, покрита съ сухи листа, се обаждахж звънцитѣ на овцетѣ и кавалътъ на овчара; подъ гората пасѣхж голѣми гжски а прѣзъ дърветата се бѣлѣеше далече стадо бѣли волове. Отъ мълчаливото озъртание по идиличната покрайнина ме отклони посѣщението на единъ планинецъ. Мжжественъ високоизрастнжлъ Еркѐчeнинъ въ рунтавъ калпакъ и груби дрехи отъ мургава овча вълна седнж безъ поздравъ до мене на трѣвата, дѣлкаше си съ костурката малка клечка, попита ме какво правж и на кждѣ отивамъ и на моя въпросъ сухо отговори, че кара шилета на единъ касапинъ на Месѐбъръ; за своето Еркече каза, че има 200 (двѣста) кжщи (споредъ статистиката 1171 жит.), само български и че има двамина учители, слѣдъ което станж и сжщо тъй безцеремонно тръгнж слѣдъ своето стадо. Моитѣ хора между това пустнжхж своитѣ конье да пасжтъ между дърветата и донесохж отъ селото обѣдъ: сирене, яйца, млѣко, ръженъ хлѣбъ и вода. Когато искахъ да заплатж, селянитѣ отказахж да вематъ пари. Между ядението обади ми се и селскиятъ учитель, почти момче, родомъ чакъ отъ Преспа въ западна Македония.

По-нататъшниятъ пжть водѣше край потока, който се влива въ Хаджидере и български се нарича Бя̀ла ря̀ка, турски Акдерѐ, въ клисурата наречена Акбоазъ. Прѣзъ тукъ е миналъ на 22. Юли 1829 г. главниятъ руски отрядъ прѣзъ Балкана, и прѣзъ тукъ въ старо врѣме е водилъ главниятъ пжть отъ Цариградъ къмъ Дунава; ала при все това този проходъ въ нашитѣ книги и карти е почти съвършенно заборавенъ. Отъ селото ($1^1/_4$ ч.) вървѣхъ четвъртъ часъ между много високъ глогъ и козашки трънъ, пъленъ съ дива лоза. Слѣдъ нелесното прѣминавание прѣзъ скалистия потокъ при нѣколко малки воденици стигнжхме съвършенно запустѣлото и отъ планинскитѣ води измито шосе съ телеграфъ, което съединява Бургасъ съ Варна, и вървѣхме половинъ часъ прѣзъ лошъ скалистъ жлебъ между стари джбове постъпенно на горѣ. На върха се отвори живописенъ планински край. Джбови и габрови гори, по крайнитѣ гжсталаци прѣплетени отъ павой, се смѣнятъ съ нива узрѣло жито, които се простиратъ въ лѣво дори до селото Еркече.

Самиятъ пѫть въ врѣзоветѣ по склоноветѣ е по-добъръ. На 3 ч. стигнѫхме на билото на Балкана. Отъ разтурената турска табия отъ послѣдната война се отваря хубавъ изгледъ на вси страни. Самиятъ Балканъ тукъ е играчка въ сравнение съ частитѣ въ западна България; руската карта бѣлѣжи това мѣсто съ 427 метра. На югъ се вижда цѣлото Анхиалско поле, самиятъ Анхиало задъ огледалото на своето солено езеро, Бургашкиятъ заливъ, Созополь и далечнитѣ върхове на Странджа съ плоския Бакарбаиръ; на десно задъ долината на Хаджидере се протакатъ тъмносинитѣ очъртания на Айтошкия Кючюкъ-Балканъ (Малки Б.). На сѣверъ окото блуждае по широкитѣ, пусти гори; въ тѣхъ се познаватъ тритѣ напрѣчни прорѣзи на Козяшка рѣка, Камчия и Провадийска рѣка, които се втичатъ въ морето. Въ далечината виждаме, какъ брѣгътъ при Варна свръща на десно а тамъ най-далече на сѣвероизтокъ нѣщо плува като дълги бѣли облачета низко надъ морето: това сѫ скалиститѣ брѣгове около Балчикъ. Цѣлата източна страна на панорамата завзима тъмносиниятъ Понтусъ; само гориститѣ височи на Емонския мисъ стоѭтъ на пѫтя, инакъ морската хоризонтова линия би била непрѣкѫснѫта.

Отъ тукъ почнѫхме да слизаме на долу, въ огромни вѣковни гори, които още изглеждатъ тъй, както ги е описалъ Теофилактъ Симокатесъ въ началото на 7. столѣтие. Между старитѣ и млади дѫбове стърчѫтъ и уединени габри и ясѣни. На мѣста лѣски и дива лоза образуватъ като завѣса прѣдъ гѫсталака на вѫтрѣшната гора, на мѣста пъкъ простирѣнитѣ клонове се прѣвиватъ като сводъ надъ пѫтя и хвърлятъ върху му тъмна, хладна сѣнка. Телеграфътъ повечето е прикрѣпенъ по дебелитѣ стъбла на самитѣ дървета. Подъ коронитѣ на старитѣ дѫбове привличатъ пѫтника хубави сѣнчести мѣстеца съ мъхъ и трѣва. Другадѣ пъкъ се отварятъ малки гористи ливадки съ бъзовъ храсталакъ и съ малки локви, надъ които се издигаше тиха тръстика. До неотколѣ тукъ е било опасно разбойническо котило. На най-лошото мѣсто, гдѣто прѣзъ тъмната тиха гора по каменистъ теренъ се слиза долу, моитѣ съпровождачи мълчаливо свалихѫ карабинитѣ и ги държахѫ готови за стрѣлба, като се снижавахѫ на сѣдлата си подъ клоньетѣ и като се озъртахѫ внимателно. Приблизително слѣдъ единъ часъ (4 ч.) стигнѫхме на кръстопѫтъ; на лѣво се отива за турското село Караманджа, което принадлежи още къмъ Румелия. На 4$^3/_4$ ч. гората се поотвори и ние пристигнѫхме въ пограничното село на княжество България, въ Айваджикъ.

Айваджикъ, малко селце около съ 30 кѫщи, лежи на лѣвия брѣгъ на пограничния потокъ наричанъ пакъ Акдере́, който въ тѣсно и дълбоко рѣчище върви прѣзъ гориста долина отъ сѣверозападъ къмъ югоизтокъ и по-долу се съединява съ по-голѣмото Гьозеке-дере, чието устие въ морето е около 4 часа отдалечено отъ тукъ. По долината на горѣ лежи около 4 часа на западъ старото българско селце Гулица (тур. Суджуларъ), споменѫто още отъ Джиорджича на 1595 г., подъ малъкъ амфитеатъръ отъ по-високи върхове при изворитѣ на тукашния потокъ.[48] Гуличани като Еркечани сѫ енергично население и заселили, казватъ, много села въ Варненско. Споменътъ за дюла (тур. айва) въ името Айваджикъ е прѣнесенъ на вѣрно отъ далечни по-топли покрайнини; и при низкото надморско положение тукъ нѣма лозя нито овощия и нощитѣ сѫ хладни и посрѣдъ лѣто. Около връсть цѣлиятъ хоризонтъ е изпълненъ съ пространни дѫбови гори, между които само при селото се виждатъ малко нивя. Случихъ се тъкмо при една народописна промѣна. Тукашнитѣ фанатици Турци бѣхѫ тъкмо на щрекъ и искахѫ още тази година да се изселѭтъ. Житото посѣли на врѣме, но съ царевицата закъснѣли, тъй че бѣше още съвсѣмъ малка; кромидъ и други по-дребни потрѣби всѣки день купувахѫ отъ дукяна. Въ турско врѣме се поминавали отъ грабежъ или отъ съпровождането на керванитѣ за да ги пазѭтъ отъ разбойници (т. е. отъ самитѣ тѣхъ), за което бѣднитѣ пѫтници, като тухлари отъ Кръкклисийско, трѣбвало да имъ плащатъ съ златни лири. Цѣлото село сега продали много евтино за хилядо лири; каза ми се, че тазъ годишното плодородие само има цѣна на половината отъ тази сума. Най-напрѣдъ искали да го купѭтъ Българи отъ чифлика Ескипасли при Анхиало, но румелийското правителство не имъ позволило да се изселѭтъ. Сега Айваджикъ е прѣкупено отъ близкото крайморско селище Бѣла или Аспро (Гърци), които искатъ да го прѣобърнѫтъ въ свой чифликъ. Въ селото неможеше нищо да се намѣри. Моятъ турски коларь отъ Варна се настани у нѣкой си мюсулманинъ, но румелийскитѣ жандари, при всичко че единъ отъ тѣхъ бѣше Турчинъ, неможахѫ даже и съ пари да намѣрѭтъ ечемикъ или овесъ и затова веднага тръгнѫхѫ назадъ прѣзъ границата. Мене ме прибра управительтъ на българската митническа станция, който съ шесть конни стражара живѣеше въ нова чиста правителственна кѫщица

[48] Джиорджичъ на 1595 г. споменува пѫтя прѣзъ Балкана прѣзъ християнското село Голица (у Макушева 2,251 печатано Голива), 4 мили отъ морето, достѫпно за кола.

надъ селото, при която на единъ стълпъ се развѣваше българско знаме. За стражаритѣ всичко се купува отъ далече, главно отъ Гьозеке при морето, гдѣто тѣзи дни имаше панаиръ. Керванъ прѣзъ тукъ минава рѣдко; само прѣди нѣколко дена минѫли 11 коли за Айтошкитѣ бани. Телеграфътъ върви край селото, но станция нѣма чакъ до Варна. Румелийцитѣ по тѣзи мѣста нѣмахѫ митническо управление, освѣнъ единъ стражаринъ въ Гьозеке. Отъ три години, казватъ, въ околностьта не се е случилъ никакъвъ грабежъ. Главниятъ потикъ да се изселватъ Турцитѣ била, казватъ, границата; имали нивя и въ Румелия задъ рѣката, за които плащали данъкъ на другата страна, а за данъка отъ добитъка (бегликъ), който пасѣлъ отъ двѣтѣ страни, имало постоянно спорове.

Околностьта има археологически интересъ и заслужвала би подробно изслѣдване. Прѣзъ тази часть на Хемусъ водили споредъ римскитѣ итинерари двѣ шосета, чиито слѣди заедно съ остатъци отъ укрѣпления въ проходитѣ могѫтъ още да се прослѣдѭтъ: крайморскиятъ пѫть отъ Месемврия прѣзъ Templum Jovis за Одессосъ (сегашна Варна) и вѫтрѣшниятъ отъ Анхиало прѣзъ Scatrae за Марцианополь (при сегашна Девна). На първия друмъ се намира споредъ свѣдѣнията, които имамъ отъ Варненски приятели, между селата Еникьои и Гьозеке капия, т. е. стара стѣна съ врата. На близо, на мѣстото, гдѣто еднообразната зеленина на стръмнитѣ гористи брѣгове се прѣкѫсва отъ устието на една тѣсна долина, лежи споменѫтото крайморско село Гьозеке, надъ което на южната страна се намира развалена крѣпость, въ срѣднитѣ вѣкове позната подъ името Козякъ [49]. По-нататъкъ на сѣверъ се показвали, казватъ, части отъ калдаръменъ пѫть, обърнѫтъ къмъ Варна и на мѣста 40—50 крачки дългъ, при село Арнаутларъ. Вториятъ, вѫтрѣшенъ римски друмъ е минавалъ прѣзъ сегашния Акбоазъ и прѣзъ вѣковнитѣ гори, прѣзъ които тъкмо минѫхъ, и билъ между Гулица и Айваджикъ затворенъ съ сѫщо тъй напрѣченъ зидъ съ врата и кули, чиито остатъци лежѫтъ при село Караманджа, около 4 километра на западъ отъ Айваджикъ на румелийско землище [50]. Отъ схожданието на разстоянията отъ Анхиало и отъ рѣка Панисъ, днешна Камчия, нѣма съмнѣние, че тази крѣпость е тъждественна

---

49 Κοζέακον, Acta patr. 1, 367. Cossacho у Венецияница Негри. Κοζίακος у Мануила Фила (ПСп. 55-56, стр. 256), който споменува обаче и другъ единъ градъ Козякъ при Котелъ.

50 Описватъ St. Clair and Ch. A. Brophy, A residence in Bulgaria, London 1869 p. 56.

съ римскитѣ Scatrae, които подновилъ още Юстинианъ. Това сѫ «Хемскитѣ врата» (πύλαι τοῦ Αἵμου) на югъ отъ Марцианополь, които къмъ края на 5. столѣтие споменува Малхусъ [51]. Стражаритѣ на българската митница ми разправихѫ, че ужъ този зидъ продължава отъ Караманджа прѣзъ гората чакъ до морето (15 килом.); това разбира се е само прѣдположение, което иска да съедини крѣпоститѣ при двата пѫтя. Отъ Караманджа водѭтъ остатъци отъ калдаръменъ друмъ прѣзъ пусти гори и прѣзъ околностьта на селата Джеферли и Гебешъ чакъ задъ Камчия до селището Султанларъ на пѫтя отъ Русчукъ за Варна, слѣдователно тъкмо къмъ развалинитѣ на стария Марцианополь. Отъ срѣднитѣ вѣкове има върху тия мѣста нѣколко бѣлѣжки у Мануила Фила (ок. 1305). Между градоветѣ на България той споменува слѣдъ Месемврия: Емонъ (Αἵμων), Козякъ, Вица (Βύτζα), отбѣлѣженъ като Viça, Lauiza, Lauiça на сѣверъ отъ Cauo de L'Emano (Емонски мисъ) на италиянскитѣ морски карти отъ 14. вѣкъ, Карна (Καρύα) вѣроятно гръцкиятъ прѣводъ на Орѣхово близо до устието на Камчия, Стенонъ (Στενόν), Пачемысльскъ (Πατζιμίσκου ὁ τόπος) и Овчага (Οὐτζάγκα, Овчая у Otwinowski 1557), сегашното Ченге [52].

На 15. Юли зараньта тръгнихъ ($7^3/_4$ ч.) отъ Айваджикъ съ своя турски коларь самъ самичъкъ, безъ въоръженъ съпровождачъ. Конния стражарь, когото ми бѣхѫ изпроводили на срѣща отъ околийското управление въ Варна, срѣщнѫхме тепърва по пѫтя. Задъ селото подъ гората, при една барака отъ храсталакъ стоеше селска стража съ пушки, двамина Българи и двамина Турци, съ тенекиени бѣлѣзи на гърдитѣ; туй бѣше новъ начинъ за пазение на шосетата съ постоянни мѣстни пикети, въведенъ тепърва неотколѣ. Слѣдъ това вървѣхме цѣли два часа прѣзъ подобни гори, като вчера. Шосето, собственно доста добрѣ направенъ мекъ пѫть съ мостове, водѣше като улица между гѫстъ храсталакъ, който затваряше отъ двѣтѣ страни краищата на сѣнчестата вѣковна дѫбова гора. Българското правителство нѣколко пѫти заповѣдваше да се изсѣкѫтъ гѫсталацитѣ край пѫтищата, но тѣзи заповѣди оставахѫ на книга; разбойницитѣ могѫтъ съвършенно отъ близо да изненадатъ пѫтника

[51] Tab. Peut. „Marcianopolis XII, Pannisso XII, Scatras XVIII, Cazales XVIII, Ancialis". Itin. Antonini ed. Parthey 107: „Marcianopoli. Scatris XXVI Anchialis XXIIII". Ravennatis anonymi cosmographia ed. Pinder et Parthey p. 187: „Marcianopolis, Panusion, Scatras, Carsaleon, Aquis calidis". Scatrina: Procopius de aedif. 307, 15 (Moesia). Malchus frag. 15. Едно описание на римскитѣ пѫтища, прѣгради и капии въ този прѣдѣлъ отъ братия Шкорпилови въ М. Сборникъ VIII (1892) стр. 31—58.

[52] ПСп. 55—56 стр. 256—257.

съ неочакваното дуръ! (стой), слѣдъ което послѣдватъ отъ високия храсталакъ цѣвитѣ на насоченитѣ пистолети или пушки. Слѣдъ два часа горски пѫть се отвори плодороденъ край съ нива и съ калища за биволитѣ; на лѣво се виждахѫ планинитѣ при Гулица, на десно въ дълбочината пакъ морето чакъ до хоризонта. Прѣминѫхме (10¼ ч.) прѣзъ турското село Арнаутларъ, първоначално сигурно населено отъ Албанци, които, както вѣрно знаемъ, живѣли до неотколѣ и около Провадия. Пѫтятъ, за да се попрѣче на далечното скитание на добитъка, често е прѣграденъ съ плетове, чиито врата трѣбва прѣдъ колата да се отварятъ и слѣдъ нея да се затварятъ. Застигнѫхме Турци, които на конье носѣхѫ въ клѣтки кокошки на пазаря въ Варна. Като слизахме къмъ Камчия стигнѫхме (11¼ ч.) въ селото, което български се нарича Орѣхово, турски Дервишъ-Иованъ. Отъ душната срѣдпладнешна горещина (на сѣнка 30° С.) си починѫхъ подъ сейвана на малката селска кръчма. Тукашнитѣ събудени Българи ми разправихѫ, че тѣхното село се нарича Стàро Орéхово; четвъртъ часъ къмъ морето лежи Ново Орéхово, и толкова къмъ западъ Дервишъ Муслимъ. По-нататъкъ на западъ иде Дюлгèрово, напослѣдъкъ изново населено отъ прѣселенци Българи отъ Одринско.

Съсѣдството на Камчия тукъ се познава отъ гѫститѣ облаци комари, които вечерь безпокоѭтъ цѣлата долина. Отъ селото (1 ч. 10 м.) къмъ рѣката се върви половинъ часъ прѣзъ мочурести ливади съ много буйна растителность, които се простиратъ край десния брѣгъ отъ Кьоприкьой дори до устието. Огромни брѣстове и дѫбове, ширококлонести скоруши и дебели глогове, прѣплетени отъ дива лоза, павой и бръшлянъ, хвърлятъ гѫста влажна сѣнка на пѫтя, който съ своята лѣтно врѣме затвърдѣла каль не е много приятенъ. Клоньетѣ на дърветата и храсталацитѣ удрятъ ни и въ колата по лицето. На пролѣть по нѣкога цѣлото това пространство се наводнява; въ самото Орѣхово иматъ каици за да могѫтъ въ такова врѣме да плуватъ изъ наводненната гора къмъ моста. Дърва свлѣчени отъ водитѣ отъ по-горнитѣ краища лежѫтъ на всѫдѣ между дърветата а понѣкога на сѣнка се простира и неизсушена, дълбока тиня. Най-послѣ (1¾ ч.) дойдохме до моста, лани построенъ. Камчия тукъ, около 5 километра надъ устието, е много дълбока и до 50—70 крачки широка; нейнитѣ води, подиръ дъждоветѣ кални, съ дълги развлѣчени по течението ѝ жабунеци на повръхностьта, текѫтъ полека между гѫстата ограда отъ крайбрѣжни дървета, които съ своитѣ клонье се навеждатъ дори до водата. Прѣзъ войната на 1829 г. се водилъ упоритъ бой за прѣминаванието на рѣката при

това мѣсто, до като най-послѣ Руситѣ обходили турската позиция, като прѣминжли по-горѣ при Дюлгерово и Кьоприкьой. За по-малки кораби рѣката сигурно е плавателна; трѣбва само да се направжтъ потрѣбнитѣ опити.

Послѣдната часть отъ пжтя водѣше близо край морето пакъ по въздушни висоти, повечето обработени, съ чести прѣминавания прѣзъ дълбокитѣ долове на потоцитѣ, които се вливахж въ морето. На мѣста се виждаше отзадъ крайбрѣжието дори до Емона; между тъмносинята повръхность и зеленитѣ върхове блѣщехж голѣми бѣли пѣсъчни купчини, натрупани между мочуритѣ на Камчия и морето. На $2^3/_4$ ч. минжхме турско-българското село Петре; на срѣща въ лѣво задъ дола лежи турското селце Яйла. Нивята съ разпръснжти джбове, явори и лѣски се замѣнихж (4 ч.) съ гориста покрайнина въ страшно кривулестъ долъ Пашадере́, въ който споредъ обясненията на моя талигаджия прѣди врѣме билъ убитъ нѣкой паша. Покрайнината възбужда възпоминания за жестокото тукашно горско кланье на 1829 год., когато Турцитѣ залудо се мжчили да избавжтъ обсадената Варна. На 4 ч. 50 м. съгледахме прѣдъ себе си отъ височинитѣ въ дълбочината бѣлата Варна и нейното езеро. Прѣзъ долове съ гжсти храсталаци слѣзохме полека долу въ равно поле, което се простира между езерото и морето, и влѣзохме по моста надъ оттока на езерото, 20 минути отъ политѣ, въ Варненскитѣ улици (5 ч. 35 м.).

Въ Варна бѣхъ пакъ въ познатъ край, при универзалния пжть, който съединява Цариградъ съ «Европа». Настанихъ се въ удобния новъ «Hôtel St. Pétersbourg», държанъ отъ единъ Българинъ, който по-напрѣдъ стопанувалъ въ Русия. Слѣдъ пристиганието ме сполѣтѣ ненадѣйно нещастие. Още подиръ обѣдъ чувствувахъ по пжтя нѣкаква си необикновенна слабость. Прѣзъ нощьта се силно разболѣхъ отъ стомахъ и до зараньта неможахъ да мигнж. Пѣнието на Турцитѣ «рамазанлии» въ съсѣдната освѣтена джамия бѣше ми слаба утѣха. Варненскитѣ приятели на другия день твърдѣхж, че може би нѣкждѣ въ послѣднитѣ селища съмъ ялъ нѣщо отъ некалаисанъ мѣденъ сждъ и по този начинъ съмъ се слабо отровилъ. Както и да е, на зараньта се чувствувахъ малко по-добрѣ и на третия день продължавахъ пжтуванието си. Между разговора попитахъ за събранието, което засѣдаваше въ Търново, и узнахъ, че въ княжеството вече отъ цѣла недѣля иматъ пакъ ново министерство подъ прѣдсѣдателството на Каравелова, което въ Бургасъ, на даже и въ Айваджикъ не се знаеше още!

---

6. Варна и Калиакра.

Варна. Смѣсица отъ народности. Най-ново прѣселение на народи. Турски говорещитѣ християни или Гагаузи, потомци на старитѣ Кумани. По крайбрѣжието на сѣверъ. Съсипнитѣ при Дишпудакъ и Екрене́.Ислямскиятъ Акязълж-Баба̀ и християнскиятъ св. Атанасъ въ едно лице. Стариятъ Круноп или Дионисополисъ, градъ Бакхусовъ, сегашниятъ Балчикъ Добруджанската степь, нейнитѣ растения и могили. Гагаузскиятъ градецъ Каварна. Мисъ Калиакра и неговата крѣпость. Батовскитѣ вѣковни гори съ дива лоза.

Варна е разположена между сладководното Девненско езеро и морския брѣгъ на дъното на широка долина, която на сѣверъ и на югъ е заградена съ стръмни височини; издънкитѣ на тѣзи височини се спущатъ като стръмни мисове въ морето и заграждатъ Варненското пристанище отъ двѣ страни. Подъ града между хаосъ отъ мочурлаци и пѣсъчни купчини се втича въ морето оттока на езерото. Скалистиятъ мисъ на южната страна на малкия, отъ вълнитѣ на Понта незапазенъ заливъ се нарича турски Галата-бурунъ, сѣверниятъ мисъ обикновенно Варна-бурунъ.

Града има значително минжло. Въ старо врѣме се наричалъ Odessos (Ὀδησσός), по-късно и Odyssos, Odyssopolis. Той е основанъ отъ Мелетчани въ първата половина на 6. столѣтие прѣди Хр. на крайбрѣжието, населено отъ тракийското племе Кробизи. Тукашнитѣ монети (Ὀδησειτῶν) сж сребърни отъ епохата на самостоятелностьта и бронзови отъ врѣмето на царьетѣ отъ Хадриана до Гордиана, съ обикновенното множество богове, които загатватъ за изобилието и плодородието въ края, а сжщо и съ божеството на мѣстната рѣка. Въ римско врѣме жителитѣ на Одессосъ принадлежали къмъ «пентаполисъ» (по-късно «хексаполисъ») на гръцкитѣ понтически градове, къмъ съюза, чийто центъръ се намиралъ понапрѣдъ тука, по-късно въ по-сѣверния Томисъ. Въ врѣмето на прѣселението на народитѣ Одессосъ често е билъ изходна точка на военни походи и посланнически пжтувания въ Крайдунавско. Плана на античния и срѣдовѣковенъ градъ съ по новитѣ крѣпостни сгради е, разбира се, много промѣненъ. Единственниятъ остатъкъ отъ старинното укрѣпление е развалината на масивната кула, около 8 метра висока, отъ смѣнливи пластове голѣми четверожгълни камъне и тухли, и еднитѣ и другитѣ все по четире реда, съ явни тухлени сводове отъ врати или прозорци; тя се издига близо до най-високото мѣсто на градския теренъ, до гръцката черква св. Георги, между дворовете на нѣколко частни кжщи, на които служи — за заходъ. Кулата е принадлежала навѣрно къмъ сѣверния фронтъ на първо-

началния акрополисъ, който отъ къмъ морето се е опиралъ о високитѣ скалисти брѣгове, които се издигатъ на сѣверъ отъ сегашното скеле на пристанището. По града се намиратъ сума стари зидани зимници отъ прѣдтурско врѣме. На двора на хотела, въ който се бѣхъ установилъ, лежахѫ скоро изкопани набраздени и гладки стълпове и ионски и коринтски капители — тънка работа, изкопани при градението на кѫщата. При правението на улицитѣ и събарянието на турскитѣ бастиони постоянно се изнасятъ на явѣ надписи, статуйки и монети отъ врѣмето на римскитѣ и византийски царье. Въ кѫщата на гръцкия метрополитъ ми показахѫ около 15 гръцки надписа, повечето надгробни, съ барелиефи;[1] други се пазѭтъ въ българската държавна реална гимназия и въ частни кѫщи. Най-късниятъ отъ тѣзи, които видѣхъ, е отъ врѣмето на царя Юстинияна I., надгробенъ камъкъ на единъ търговецъ отъ село Тарутия при Апамеа въ Сирия, ново свидѣтелство за голѣмото разпространение на сирийската търговия въ врѣмето на царьетѣ[2].

Отъ края на 7. столѣтие града се появява съ ново име Варна. Византийскитѣ лѣтописци разправятъ, че Българитѣ на 678 г. навлѣзли дори до «Варна близо до Одессосъ» и обсадили тамошния вѫтрѣшенъ край[3]. Споредъ това мѣсто се сѫди, че името Варна първоначално е принадлежало не на стария Одессосъ, ами на нѣкоя мѣстность въ околностьта. То е означавало навѣрно най-напрѣдъ Провадийската рѣка съ Девненското езеро и неговата долина, както и царь Константинъ Багренородни въ 10. вѣкъ говори за «рѣка Варнасъ.»[4] Да ли това име е славянско и тъждествено съ думата врана, незнаемъ сигурно; впрочемъ не далеко отъ тукъ на западъ, въ Шуменско, и до днесь единъ притокъ на Камчия се нарича славянски и турски Врана.

Въ срѣднитѣ вѣкове Варна сравнително рѣдко се споменува, при всичко че е принадлежала на вѣрно всѣкога къмъ прѣднитѣ пристанища на българската земя. Идриси знае «Барнасъ» като голѣмъ край-

---

[1] Споредъ фотографиитѣ на Русина Iермаковъ тѣ сѫ обнародвани отъ Mordtmann въ Révue archéol. 1878. Сѫщиятъ споменува въ Mitth. на нѣмския институтъ въ Атина X (1885) 313 „zur Warnung für zukünftige Reisende" рѫкописната сбирка отъ надписи въ Варненската метрополия, която и на мене показахѫ; съдържа само познати нѣща отъ печатнитѣ сбирки.

[2] Arch. epigr. Mitth. X, 179. Споредъ Mordtmann въ Zeitschr. der deutschen morgenländ. Gesellschaft, 41 Bd. 1887 стр. 302 и до днесь при Апамея има развалини отъ селището наречено Тарутинъ.

[3] Βαρναν πλησιον Ὀδυσσου, Nicephorus 35, Theophanes 1,359 и двамината отъ единъ източникъ съ сѫщитѣ думи.

[4] De adm. imperio p. 79.

морски градъ. Слѣдъ възобновяванието на българското царство тя била прѣвзета на Великъ день 1201 г. отъ царя Калояна съ помощьта на обсадни машини. По-късно Варна е била много посѣщавана отъ италиянски гемиджии. Италиянцитѣ Pegolotti въ началото на 14. вѣкъ и Uzzano на 1442 г. ѭ наричатъ главно житно пристанище въ «Bolgaria» или «Zagorra»; на 1352 г. тукъ се споменува и венециянски консулъ.[5] Въ 14. столѣтие на тукашното крайморие се въздигнѫлъ мощенъ болярски родъ, който прѣзъ упадъка на българското царство станѫлъ дори полунезависимъ. Най-напрѣдъ се споменува на 1346 г. князь Б а л й к а с ъ (ἄρχων Μπαλίκας), владѣтель на Карбона, днешния Балчикъ, споредъ името навѣрно потомъкъ на турскитѣ Кумани (б а л ъ к ъ тур. риба), които въ 13. столѣтие отъ молдавскитѣ степи се втурнѫли отъ часть въ Унгария, отъ часть въ България и тамъ се покръстили. Въ България прѣзъ 1280—1323 г. царувала на царския Търновски прѣстолъ даже и династия отъ кумански произходъ въ три поколения; нейнитѣ членове се подписвали съ своитѣ народни имена, като дваминатa Т е р т е р о в ц и и деспота Е л т и м и р ъ, за когото напомнятъ още двѣ села, А л д и м и р о в ц и при София и А л т и м и р ъ при Рахово (д е м и р ъ тур. желѣзо). Баликасъ взелъ участие и въ тогавашнитѣ вѫтрѣшни войни между Византийцитѣ. Той изпратилъ своитѣ братия Теодора и Добротича съ 1000 конника на помощь на царица Анна срѣщу противника ѝ царя Кантакузена; Добротичъ наистина билъ разбитъ при Селимбрия, но нѣкое врѣме се държалъ въ околностьта на Мидия.[6] Не много слѣдъ това намираме сѫщия Д о б р о т и ч ъ (Τομπροτίτζης, Dobrodize, Dobrodicius) съ деспотска титла владѣтель на приморска България. Неговата жена била дъщеря на великия византийски дуксъ Апокауха, а Михаилъ, синъ на царя Иоанна V. билъ неговъ зеть. У Халкокондиласъ, Варна и Калиакра се споменуватъ като нѣкогашни Добротичови крѣпости, а отъ византийскитѣ грамоти знаеме, че той на 1357 г. владѣлъ и крѣпоститѣ Козякъ и Емона.[7] Срѣщу похода на Амадеа Савойски (1366 г.) Варна била юначно защитена отъ Българитѣ; рицаритѣ прѣвзели наистина Емона и Калиакра, но Варна напраздно обсаждали, па и онѣзи двѣ крѣпости скоро изгубили. По-късно Добротичъ се намиша въ Трапезунтскитѣ работи, воювалъ съ крим-

[5] Heyd, Gesch. des Levantehandels 1, 580. Томашекъ въ тълкуванието на Идриси стр. 24.
[6] Кантакузенъ 2, 584; 3, 62.
[7] Acta patr. I p. 367. Халкокондиласъ стр. 172.

скитѣ Генуезци и въобще се стремилъ да основе морско владѣние на Понта.[8] Слѣдъ него дошълъ (около 1386 г.) синъ му Иванко, който на 1387 год. подновилъ мира съ Генуезцитѣ съ договоръ, сключенъ въ Цариградска Пера отъ неговитѣ пратенници «discreti et sapientes viri Costa et Jolpani», отъ които вториятъ има съвършенно източнотурско име. Сжщиятъ Иванко, наричанъ отъ Турцитѣ «синъ Добричовъ», Добрич-оглу,[9] се запазилъ и отъ напрѣдванията на турскитѣ завоевания. Слѣдъ бързата негова смърть, като неговъ наслѣдникъ се появява румънскиятъ князь Мирча, който на 1390 г. се пише «terrarum Dobrodicii despotus et Tristri (Дрьстеръ) dominus».[10] Обаче Турцитѣ скоро трайно завладѣли всички тѣзи крѣпости и покрайнини.

Като жители на Иванковото землище въ грамотата отъ 1387 г. се споменуватъ Bulgari et Graeci. За забѣлѣзвание е, че Варненскитѣ метрополити 1320—1389 (отъ това врѣме сж запазени патрияршески грамоти) се намирали подъ Цариградския патриярхъ, и че изобщо за тѣхъ не става дума въ черковнитѣ български паметници. Въ врѣмето на самия Добротичъ веднжжъ (1369 г.) даже Варненската метрополия била прѣдадена на метрополита на съсѣдната Месемврия и Анхиало. Въ тази метрополия се намирали многобройни „πατριαρχικὰ καστέλλια,“ подчинени право на патриярха и повѣрени на метрополита само да ги управлява: Кранеа Герания, Карнава (сега Каварна), Калиакра, Дристра или Тристреа (Дрьстеръ?) и Келлиа и Ликостромионъ на Дунавското устие (днесь Килия и Вилковъ).[11] Освѣнъ Варна къмъ землището на Варненския метрополитъ принадлежали още: крѣпостьта Калатасъ или Галатасъ, която се споменува въ всички стари италиянски карти, както и въ походитѣ на графа Амадеа и на краля Владислава при днешния Галатски мисъ до Варна, гдѣто сега е фара и селото Галата (418 ж.), по-нататъкъ Карбона (Балчикъ), Емона, Петринъ (крѣпостьта Петричъ при Девна), Провадъ и непознатото намъ Кичево.[12] Съсѣди на Варненския метрополитъ били българскитѣ метрополити на Овча града (сега

---

[8] Hopf, Gesch. Griechenlands im Mittelalter (Ersch-Gruber, часть 86) 27—28. Heyd 1, 581.

[9] Leunclavius, Hist. musulm. 265.

[10] Вж. Dějiny bulh. 303. Името Иолпанъ не е нито славянско нито румънско; на 1615 г. се споменува като молдавски постелникъ Чолпанъ, Hâjdeu, Archivea istorica 1, 158. У срѣдноазиятскитѣ Турци чолбанъ означава звѣзда денница (Vambéry, Das Türkenvolk 225).

[11] Изброени въ Acta patr. 1, 95 (с. 1320) и 528 (1370).

[12] Κιτζιβος, Acta patr. 1, 502 (1369).

Провадия, която Варненскиятъ метрополитъ си присвоявалъ очевидно безъ всѣкакво право) и на Дръстеръ (Силистра); и двамината се споменуватъ на пр. въ Търновския синодъ на 1360 г.[13] За самата Варна имаме по-подробно извѣстие отъ половината на 15. столѣтие. Тя била заобиколена, както и днесь, съ крайморски градини и лозя; на едната страна на тѣсния заливъ лежала Галата, на другата, сѫщо тъй на мисъ, Макрополисъ, «дългъ градъ», вѣроятно редица кѫщици въ лозята, каквито и до сега се виждатъ тамъ на пѫтя къмъ новия княжески лѣтенъ дворецъ.[14]

Варна спечелила свѣтовно име съ поражението на краля Владислава III. на 1444 г. Нашиятъ пѫть ще ни заведе още и на самото бойно поле на брѣга на Девненското езеро. И въ турско врѣме Варна непрѣстанѫла да бѫде търговско пристанище; прѣзъ тукашната митница въ 16. вѣкъ минавали жита, материи, дърва за градежъ, медъ, мазь, кожи биволски и волски.[15] Отъ началото на 17. столѣтие често била обезпокоявана отъ казацитѣ. Въ поново врѣме Варна се прочула въ руско-турскитѣ войни. Напраздни били опититѣ на Руситѣ на 1773 г. и 1810 г.; тепърва на 1828 г. слѣдъ тримѣсечна обсада крѣпостьта била прѣвзета прѣдъ очитѣ на самия царь Николай. Самиятъ градъ при туй билъ съвършенно разрушенъ отъ бомбардирането. Молтке изброява, че отъ Руситѣ сѫ хвърлени изцѣло 50,000 топовни изстрѣли; стари гранати и до днесь се намиратъ въ всички кѫщи. Подиръ тѣзи войни цѣлата околность била пуста. Варненската епархия 12 години наредъ била управлявана отъ Месемврийскитѣ метрополити, до като около 1840 г. билъ назначенъ за метрополитъ Иосифъ, Българинъ отъ Сѣръ, който и до днесь е оставилъ добъръ споменъ у българското население. Прѣзъ Кримската война въ Варна се намиралъ английско-французски отрядъ, но по-голѣмата часть отъ него мизерно погинѫла отъ болести; на най-хубавото мѣсто, на сѣверната страна на града се простиратъ тѫжни, съ високи стѣни заобиколени французски гробища отъ това врѣме. Съ отварянието на желѣзницата отъ тукъ за Русчукъ на 1867 г. Варна станѫла прѣходно мѣсто на пѫтя, който съединява Цариградъ съ западна Европа. Турцитѣ постоянно поправяли и допълняли Варненскитѣ бастиони, но прѣзъ послѣдната война отъ тѣхъ се не обадилъ ни единъ топъ; бойното поле тогава бѣше другадѣ, а къмъ края Варна и

---

13 Житието на св. Теодоси Търновски, въ Рилския панегирикъ л. 289 б.
14 Callimachus у Schwandtner, Script. rer. Hung. 1, 513.
15 Hammer, Osm. Staatsverfassung 1, 294.

Шуменъ бѣхѫ прѣдадени наРуситѣ безъ единъ изстрѣлъ споредъ постановлението на договора за мира.

Варна брои 24,561 жители; между тѣхъ 8903 сѫ Турци, 6721 Българи, 5367 Гърци, 1181 Ерменци, 837 Татари, 541 испански Евреи, 338 Цигани и още по-малки части отъ други народности; 10% отъ жителитѣ били на 1881 г. чужди поданници[16]. Като главно морско пристанище на княжество България придоби голѣма търговска важность. На 1884 г. прѣзъ Варна е внесена въ България стока на стойность почти $14^1/_2$ милиона (на 1881 г. $19^1/_4$ мил.) лева; главно мѣсто заематъ памука, манифактуритѣ, сольта, желѣзото, мѣдьта, ориза, захарьта, кафето, спиртнитѣ питиета, газа, най-много отъ Англия. Сѫщеврѣменниятъ износъ, главно жито и царевица, е възлизалъ на 9,324.403 (на 1883 г. 12,693.773) лева. Самиятъ градъ процъвтѣва. До морето е издигнѫто ново скеле отъ желѣзо и отъ греди, но до скѫпата направа на насипъ недойде, тъй като трѣбвахѫ много пари, па имаше и много планове. Отъ много годинъ се говори за прѣнасянието на пристанището съ каналъ въ Девненското езеро, но неговата повръхность лежи малко по-високо отъ морето и дъното му е доста плитко, могло би обаче изкуственно да се направи по-дълбоко. Българитѣ издигнѫхѫ край морето хубава нова митническа сграда. Турскиятъ конакъ съ затворъ, казарми, поща и т. н. лежи на западната страна на града, близо до станцията. На близо се гради и нова българска черква по византийски стилъ. За държавната реална гимназия се издига до съборенитѣ крѣпостни бастиони нова сграда, ала по нормандски стилъ съ много висока стрѣха, който по мое мнѣние, не прилѣга за тукашната покрайнина. Прѣдъ кметството въ вѫтрѣшния градъ се издига чуденъ четверoѫгъленъ стълпъ, доста елегантна работа по мавритански вкусъ, на който на черенъ фондъ блѣщѫтъ гѫсти редове отъ арабско писмо съ златни букви. Това е паметникъ, издигнѫтъ въ честь на султана Махмуда на 1250 г. (1834) споредъ хеджра, когато се е подновявалъ града и крѣпостьта слѣдъ руската обсада. Дългиятъ турски надписъ съ своето бомбастично многословие принадлежи къмъ пай-афектиранитѣ творби на източното краснорѣчие, които знаѭ.[17] На срѣща се простира градската градина съ ново

---

[16] Сарафовъ въ Пер. Спис. 3,55 и 4,48. Споредъ статистиката отъ 1893 г Варна имала 28,174 ж., отъ които Българи 10,580, Турци 8477, Гърци 4670, Евреи 782, Цигани 396, „други езици" 3012 и пр. (П).

[17] Султанъ Махмудъ се сравнява съ Дария и Александра. Неговото най-ясно лице е свѣтлина за цѣлата вселенна; съ своитѣ куршуми изгаря мозъка на неприятелитѣ и всички суверени на земното кѫлбо му се кланѭтъ. Около града

насадени дървета, заобиколена съ широки асфалтови тротоари. Голѣма часть отъ новитѣ наредби се длъжжтъ на г. Колони,[18] патриотъ български търговецъ отъ Браила, който отъ основанието на България заема въ Варна службата градски кметъ. Отъ този примѣръ се вижда колко е полезно да се управляватъ общинскитѣ градски управления по-дълго врѣме отъ способни хора, на спроти постояннитѣ промѣни, които сж въ обичай въ останжлитѣ български градове. Разбира се, тѣзи нови сгради сж само въ извѣстни по-добри части на града; другадѣ кжщитѣ въ кривитѣ и неравни улици сж съградени отъ керпичи и въ горния катъ сж заградени съ неизмазани дъски.

Князь Александъръ I. обичаше да живѣе въ Варна и на мѣстото на нѣкогашнитѣ мънастирчета св. Константинъ и св. Димитъръ, около единъ часъ на сѣвероизтокъ отъ града, захванж да гради надъ морския брѣгъ хубавъ лѣтенъ дворецъ, нареченъ Сандрово[19] (отъ Сандро, итал. Alessandro), който мислж се довърши на 1885 г. Пжтятъ къмъ него води между разкошни градини и лозя край морския брѣгъ. Морето е тъй прозрачно, че на дъното по пѣсъка между алгитѣ ясно се познаватъ движенията на голѣмитѣ риби и раци. При морскитѣ бани единственната неприятность причиняватъ синкавитѣ морски змии съ бѣли петна, дори до единъ метъръ дълги, които често се овиватъ около коловетѣ и веригитѣ на банскитѣ сгради.

Многобройнитѣ народности въ Варна не се погаждатъ помежду си. Турцитѣ сж на брой най-силни, па и тѣхниятъ езикъ господствува по улицитѣ и на пазаря; иматъ добро, по модеренъ начинъ наредено висше училище, което се управлява отъ единъ ученъ Турчинъ, родомъ отъ София, който говори плавно французски и български. Татаритѣ отъ часть сж прѣселенци отъ Кримъ; живѣжтъ въ отдѣлна махала на шосето за Провадия и въ многобройни села и сж, казватъ, по способни отъ Турцитѣ. Гърци въ Варненския

били изкопани толкова дълбоки прокопи, че тѣхното дъно се не вижда и неприятеля неможе да ги прѣскочи, ако неиска да загине съ самоубийство, като се хвърля въ тѣхъ, за да падне право въ пъкъла: сжщински гробъ за неприятеля на религията. Съградени били и казарми, „гнѣзда на побѣдата", и военни складове, отъ които всѣки се прѣдставя на неприятеля като огромна планина и т. н. За причинитѣ на поправкитѣ се казва много прѣдпазливо само туй, че Варна била „поврѣдена отъ ударитѣ на политиката на обстоятелствата".

[18] Михаилъ Колони, род. се въ Сливенъ на 1817 г., заминжлъ на 1829 г. съ родителитѣ си въ Влашко, училъ се въ Атина и Парижъ, умрѣлъ въ Варна на 10. Януари 1893 г. Варненский Общинский Вѣстникъ VI бр. 1—2, 20 Януарий 1893 година.

[19] Сега Евксиноградъ, нареченъ тъй отъ сегашния бълг. князь Фердинандъ I. по желанието на княгинята на 27. Юли 1893 г.

окрѫгъ споредъ статистиката отъ 1881 г. има 9219 (8·8 процента отъ цѣлото население).[20] Голѣмата търговия, главно съ жита, се намира въ тѣхни рѫцѣ. Но тѣ не сѫ всички чисти Елени както Созополци или Месемврийци; къмъ Гърцитѣ въ Варненско се брои и не малко число хора, които у дома си говорѭтъ не гръцки, ами турски и между които гръцкия езикъ тепърва се разпространява отъ училището. Тѣзи турски говорейки християни, между които впрочемъ една страна държи съ Българитѣ, се наричатъ Гагаузи и както по-нататъкъ ще разправѭ по-подробно, сѫ особенна народность. Въ Варна живѣе и гръцки метрополитъ, който зависи отъ патриярха; сегашниятъ обаче не е припознатъ отъ българското правителство, тъй като е билъ назначенъ отъ патрияршията безъ прѣдварително извѣстие и споразумѣние. Отношенията между Гърци и Българи въ Варна, очевидно по вина и на двѣтѣ страни, сѫ много натегнѫти и се проявяватъ и въ разни дребни нѣща; на пр. управлението на общинскитѣ гръцки училища отказвало е на българското правителство да съобщи всѣкогодишнитѣ статистични данни като изпълни обикновеннитѣ печатани формуляри, което инакъ у Турцитѣ, Ерменцитѣ, Евреитѣ и т. н. не е срѣщало никакъвъ отпоръ. Причината лежи въ нѣкогашната черковна разпра между Гърци и Българи, която тукъ още не е заборавена. Прѣдметъ на Варненскитѣ спорове сѫ тъкмо споменѫтитѣ Гагаузи, които и двѣтѣ страни искатъ да спечелѭтъ за своята черква и за своето училище. Самитѣ Българи въ Варна излизатъ на сцената тепърва отъ образуванието на княжеството; по-напрѣдъ тѣ тукъ били немногобройни и незначителни. Подиръ войната тукъ се заселили много търговци отъ Тулча и отъ други Дунавски градове; отъ година на година расте напливътъ на български занаятчии отъ вѫтрѣшностьта. Между новитѣ заселенци освѣнъ хора отъ източния Балканъ и отъ Тракия има и Македонци, които дохождатъ по море. Ерменцитѣ сѫ повечето неимотни и занаятчийско население.

Българитѣ и въ околностьта нѣматъ болшинство. Въ Варненска околия тѣ образуватъ само 38·8% отъ населението, Турцитѣ 37·7%; въ цѣлия Варненски окрѫгъ, който се състои отъ три околии (Варна, Балчикъ, Добричъ) отъ 106,024 жители, споредъ Сарафова на Българитѣ се падатъ 38·6%, на Турцитѣ 43·7% отъ цѣлото население[21]. Това числено отношение отъ единственното

[20] Сарафовъ въ Пер. Спис. 5 стр. 12

[21] Споредъ статистиката на 1893 г. цѣлиятъ Варненски окрѫгъ, който е съдържалъ още двѣ други околии, Ново Село и Провадия, е ималъ 215,213 ж., отъ които Българитѣ съставятъ 46·46%, Турцитѣ 42·72% (П.).

прѣброяване на населението на 1881 г. за осемь години вече навѣрно значително се е промѣнило съ турската емиграция, която и до днесь не прѣстава. Обаче и това българско селско население е отъ часть отъ съвършенно новъ произходъ. Къмъ по-стария слой принадлежжтъ, както вече по-горѣ споменжхме (стр. 680, 725), Ямболци и Котленци. Селянитѣ отъ Ямболско се прѣселили при заминаването на рускитѣ войски на 1829 г. въ Бесарабия, но тамъ имъ се неаресало и слѣдъ кжсо врѣме потеглили назадъ. На връщание останжли изъ Варненско въ пуститѣ села, отъ часть като аргати на мѣстнитѣ бейове; три години наредъ имало прѣкрасенъ берикетъ и това ги накарало да останжтъ. Котленци дохаждали тукъ по-напрѣдъ само да пасжтъ своитѣ стада, ала скоро захванжли да купуватъ недвижими имоти, главно около Балчикъ, Добричъ (Хаджи-Оглу-Пазарджикъ) и изъ сегашна румънска Добруджа; отъ врѣме на врѣме се слушатъ оплаквания, че на колонизацията по пжтя се изпрѣчватъ степитѣ, които заематъ голѣми пространства. Подиръ войната на 1878 г., при заминаването наРуситѣ отъ източна Тракия, въ Варненско нахлули множество прѣселенци отъ Одринско и отъ Кръкклисийско, които били поселени въ пуститѣ черкезски и турски села. Освѣнъ тѣхъ надошли и Българи отъ Мала Азия (вж. стр. 272) и Българи отъ Добруджа, сега румънска.[22] Прѣзъ лѣтото на 1884 г. такива малоазийски Българи замѣнили съ Турцитѣ отъ Варна село слѣдъ село и като прѣдали своитѣ селища на прѣселенитѣ Турци, дошли да се поселжтъ на придобитото землище въ отечеството си. Тукъ обаче околнитѣ български селяни излѣзли да претендиратъ за тѣзи турски земи, отъ лакомство за земя орница, което подиръ освобождението тъй силно бѣше пустнжло коренъ между Българитѣ, и работата трѣбваше по сждъ да се рѣши. Беднитѣ Малоазийци останжли безъ помощь на вѣтъра и дъжда въ Варна и проклинали своята сждба, като немогли и да се върнжтъ назадъ въ Азия. Българското правителство въ организацията на тази колонизация не показа за жаль никакъвъ творчески духъ.

Стари жители на тукашната покрайнина сж горѣспоменжтитѣ

---

[22] Единъ официяленъ списъкъ отъ 1881 г. (рапортъ на Варненския окржженъ инспекторъ Радивоевъ до министра на просвѣщението бр. 236 отъ 30. Ноември 1881 г.) отбѣлѣзва нови български прѣселенци въ Варненския окржгъ всичко 1213 семейства или 5556 души въ 51 села: въ Варненска околия 720 семейства, 3112 души (въ Козлуджа 15 семейства, 70 души отъ Азия, въ Курт-дере́ 50 семейства, 220 души отъ Румънско, всички останжли отъ Тракия), въ Балчишка 285 семейства, 1400 души (около 1/4 отъ Румънско), въ Хаджи-Оглу-Пазарджишка 208 семейства, 1004 души (139 души въ Арайлари отъ Азия, други 304 отъ Румънско, останжлитѣ отъ Тракия).

Гагаузи, християни, които говорятъ турски. Тѣхното землище първоначално очевидно е било пространно и тепърва отъ рускитѣ войни въ послѣднитѣ 120 години и отъ послѣдващитѣ слѣдъ това промѣни въ населението било разпокжсано и стѣснено. Отъ Варна тѣхнитѣ села се редятъ край морето чакъ до Дунавското устие, като иматъ извѣстенъ центъръ въ Балчикъ. Задъ Дунава разпръснжти Гагаузи се намиратъ и въ Бесарабия, като потомци на прѣселенцитѣ отъ 1829 г. (отъ Шабла, Караманли и т. н.). Въ вжтрѣшностьта тѣ живѣятъ и въ сѣверната часть на Провадийско, обаче много сж вече побългарени; селата Маалъчъ, Шадъркьои, Карaачъ, Късълджилари, Кадикьои и други отъ послѣдната война напущатъ турския езикъ и говорятъ български. Въ Султанларъ старцитѣ говорятъ български лошо, като Турци. Въ самата Провадия Гагаузитѣ образуватъ главната ядка на християнскитѣ граждани. Срѣщатъ се и въ степитѣ около Добричъ (село Каракуртъ), както и край Дунава въ Силистра. Въ селото наречено Войвода-кьои въ Шуменски окржгъ, на пжтя за Силистра, живѣятъ около 20 християнски семейства, които говорятъ само турски; въ Шуменъ ми наистина казахж, че не сж Гагаузи, но туй ми се струва, че не е напълно установено. За броя на Гагаузитѣ за жаль нѣма сигурни данни. Сарафовъ изброилъ само отъ сравнение на числата на православното население и на населението, чийто майчинъ езикъ е турски, че въ Варна Гагаузитѣ образуватъ 7·34% отъ градското население[23].

Турскиятъ езикъ, който употрѣбятъ, не се различавалъ, казватъ, отъ обикновенния османски говоръ, освѣнъ нѣкои форми, поблизки до татарския езикъ (напр. коу намѣсто кьои село). При извѣстни случаи, както още ще разправя, се слушатъ интересни по-стари, прѣдосмански думи. И мѣстнитѣ имъ имена на мѣста иматъ особенъ неосмански характеръ (Тортамъшъ, Курдоманъ въ Балчикъ, Таптъкъ въ Провадийско и т. н.). Не липсватъ разбира се и гръцки и български чуждици (исповѣдъ олуръ; възклицанието ялà боже помози!). Гръцкиятъ езикъ и край морето е познатъ само подъ влиянието на търговията, училищата и черквата. Момчетата често пѣятъ български пѣсни безъ да знаятъ какво съдържатъ. Въ черквитѣ можешъ да чуешъ и турски проповѣди съ обръщението «християнъ кардашларъ» (братия християни), сжщо както у извѣстна часть Арменци и у Караманлитѣ, турски говорейки християни

[23] Пер. Списание кн. 3. стр. 44.

(стари Византийци) въ вжтрѣшностьта на Мала Азия. При това и християнскитѣ имена сж промѣнени по нѣкога на турски: отъ Димитъръ станжло Демиръ (желѣзо). Чудно впечатлѣние ми направи, когато на Калиакра нашиятъ коларь Ерменецъ и селскиятъ слуга Гагаузъ, и двамата християни въ български калпаци, разговаряхж помежду си турски. За нѣкаква литература, разбира се, не може да става и дума. До колкото забѣлѣзахъ, турскиятъ прѣводъ на новия завѣтъ, печатанъ съ гръцки букви за Караманлиитѣ отъ английското библейско общество въ Лондонъ на 1877 г., и до сега не е познатъ на Гагаузитѣ, при всичко че тази книга би имъ била много полезна.

По типъ на пръвъ погледъ Гагаузитѣ се отличаватъ отъ Българитѣ и отъ Гърцитѣ. Тѣ сж чернокоси и черноокu, съ малъкъ мускулестъ ръсть и тъмна кожа, съ широки, жглести глави и кокалести, дебели ржцѣ и нозѣ. Отъ очитѣ на младитѣ момичета изкача особенъ огънь, но старитѣ жени сж извънредно грозни: тлъсти зжбести баби въ широки шалвари, повечето съ сини и бѣли ивици. Разбира се тукъ тамѣ се явява и примѣсъ отъ други елементи: руси коси или гръцки орлови носове.

Въ тѣхния характеръ на първо мѣсто стои ината и страстьта въ всичко. Много пижтъ и при това скоро се скарватъ, като ваджтъ веднага ножъ; убийства отъ отмъщение или само отъ случайна страсть не сж рѣдкость. Единъ Варненски анекдотъ разправя за единъ тамошенъ занаятчия, който веднжжъ на басъ си отрѣзълъ единъ кжсъ отъ собственното месо отъ кълката, опекълъ го и го изелъ; той билъ живъ още малко прѣди послѣдната война. Въ Провадийско се твърди, че Гагаузитѣ по селата отъ отмъщение единъ другиму си подпалватъ житницитѣ; въ тамошнитѣ български села, казватъ, наопакъ, когато на нѣкой селянинъ случайно изгори кжщата, цѣлото село му помага до ѭ поднови. У своитѣ съсѣди Гагаузитѣ сж познати по своето голѣмо сластолюбие; Варна има своя домашна «chronique scandaleuse», съ историйки, пълни съ варварска искренность и суровость[24].

Нравитѣ на Гагаузитѣ сж подобни на турскитѣ. Мжжьетѣ ядж тъ отдѣлно отъ женитѣ; жената въ кжщи не се и показва. Тѣ се придържжтъ здраво о християнството, почти съ фанатизъмъ.

---

[24] Когато напослѣдъкъ минавахъ прѣзъ Провадия, цѣлиятъ градъ бѣше развълнуванъ отъ една декамеронска случка. Една Гагаузка имала отъ много години тайни сношения съ нѣкой си мѣстенъ Донъ Жуанъ. Случайно забѣлѣзала, че е прослѣдена. Когато любовникътъ ѝ дохождалъ пакъ у нея, нападнжла го съ револверъ въ ржка; синковецътъ избѣгалъ, а тя отъ цѣлата ситуация излѣзла още като героиня.

къмъ чужденцитѣ, на пр. по селата около Балчикъ, сѫ доста гостоприемни. Тѣхната носия повече или по-малко е турска. Женитѣ носѭтъ кърпи на главитѣ, кѫси елечета безъ рѫкави и широки турски шалвари отъ пъстри материи. Обичатъ яснитѣ цвѣтове и на пръвъ погледъ, на пр. въ врѣме на жътва по нивята, изглеждатъ като Туркини безъ обикновенната забуленость или като Циганки. Впрочемъ въ Добруджа, въ Силистра, Разградъ, Ески Джумая до неотколѣ и Българкитѣ ходили забулени съ яшмакъ и фередже, за да се не отличаватъ по улицитѣ и на пазаря отъ Туркинитѣ. Мѫжьетѣ носѭтъ фесове или сега и рунтави калпаци, сини елечета, червени пояси, широки кафяви потури отъ овча вълна и турски емении.

За гагаузскитѣ обичаи узнахъ само малко нѣщо. По сватбитѣ се играе особенна «заешка игра» (таушанъ уюну).[25] Единъ отъ по-младитѣ мѫжье се облича въ обърнѫтъ на опаки кожухъ, привързва си чехли къмъ ушитѣ и при звуковетѣ на гайдата подскача като заекъ. Веселитѣ Гагаузи едни викатъ на гайдара: «пъркълдáтъ, баláмъ, пъркълдáтъ!» (надувай, сине, надувай!) а други подвикватъ на заека «джиртъ, баláмъ, джиртъ!» (дръжъ се, сине, дръжъ). Трети подканятъ гоститѣ да пиѭтъ вино: «Не вереимъ санà? Шарàбъ истéрмисинъ? (Какво да ти дамъ? Вино искашъ ли?) Отговорътъ гласи: «Шарàбъ истемéмъ, къмъсъ веръ банà!» «вино нещѫ, дай ми къмъсъ» — кисело конско млѣко, или кумисъ, обичното питие на Татаритѣ. Слѣдъ виното се подаватъ закуски (тур. мезé) и тогава гоститѣ искатъ косъ и шитлаукъ, орѣхи и лѣшници (тур. джевизъ и фундукъ).

Тѣзи думи печатани съ курсивъ не сѫ османски. Варненци казватъ, че сѫ татарски, но че тѣзи игри се играли у Гагаузитѣ отдавна прѣди дохожданието на тѣзи Татари, които се прѣселили въ тѣзи покрайнини отъ Кримъ прѣди неотколѣшни години; освѣнъ това Гагаузитѣ ги, казватъ, повтарятъ, безъ да знаѭтъ тѣхното значение, по старъ обичай. Тукъ имаме слѣди отъ стария говоръ на тѣзи хора, отъ врѣмето, когато тѣхниятъ езикъ, поради близостьта съ турскитѣ езици, не се е билъ още ассимилиралъ съ османския езикъ. Азъ оставамъ, разбира се, на специялисти да се произнесѫтъ; припомнямъ само туй, че бала у срѣдоазиятскитѣ Турци значи момче,[26] и че чатлаукъ въ смисъль на орѣхъ се намира и въ познатия кумански рѣчникъ отъ 1303 г. отъ ита-

[25] Описанието на тази игра любезно ми изпрати г. Радивоевъ.
[26] Vambéry op. cit. 216.

лиянскитѣ колонии въ Кримъ; срѣща се споредъ Радлова съ сѫщото значение и у Казанскатѣ и Тоболски Татари.[27]

За самото име Гагаузъ ми казахѫ, че е отъ по-новъ произходъ. Употрѣбя се почти като прѣкоръ, каквато е сѫдбата, разбира се, на много етнографични названия, които сѫ на измирание; самитѣ Гагаузи се срамуватъ за името си.[28]

Турскиятъ езикъ съ споменѫтитѣ стари елементи е безъ съмнѣние първоначалниятъ езикъ на Гагаузитѣ, по-старъ отъ тѣхното християнство. Тѣ сѫ навѣрно остатъкъ отъ турското племе, което се поселило въ тѣзи покрайнини още въ срѣднитѣ вѣкове на землището на нѣкогашнитѣ християнски домашни държави. Споредъ тѣзи сѫждения тѣ сѫ сигурно турскитѣ Кумани или по руски Половци, които подиръ 1241 г. въ значителенъ брой се заселили въ България и придобили въ тази земя голѣма сила. Както вече споменѫхме, въ половината на 14. вѣкъ въ Балчикъ, въ самия центъръ на сегашното землище на Гагаузитѣ, живѣлъ единъ християнски боляринъ съ съвършенно турско име — споменѫтиятъ Балйкасъ (стр. 819). Самото име на Гагаузитѣ напомня домашното название, съ което Куманитѣ сами се наричали: Узи или Огузи. Прѣзъ 150 годишния периодъ, който изтекълъ отъ покръщението на Куманитѣ, прѣселени въ България, дори до завоеванието на страната отъ Османитѣ, християнството е могло тъй силно да се вкорени въ новитѣ колонисти, че и при турския си произходъ прѣодолѣли исляма. Че населението край самото море не се е промѣняло много отъ това врѣме, виждаме и отъ имената на крайморскитѣ селища въ патриаршескитѣ грамоти и въ италиянскитѣ карти отъ 14. столѣтие, които до нѣкѫдѣ сѫществуватъ и до днесь (Галата, крѣпостьта Петричъ, Кастрици, Კранеа, Калиакра и т. н.) и отъ описанието на Дубровчанина Павелъ Джиорджичъ, който споменува край морето днешнитѣ гагаузски селища, като бѣлѣжи изрично, че въ негово врѣме (1595 г.) били населени отъ християни (Каварна, Ехерена и т. н.)[29] Въ вѫтрѣшностьта, разбира се,

---

[27] Dr. W. Radloff, Das türckische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Manuscript der Marcuskirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880). St. Pétersbourg 1887 (Mémoires на цар. академия VII. série, t. 35 nro. 6).

[28] Въ Румънско Гагаузъ е псувня, „tout ce qu'il y a de plus bête“, както ми обясняваше единъ Румънинъ. Въ Варна единъ самораслъ домашенъ филологъ ми тълкуваше това име отъ тур. гага и узъ равенъ: хора, които съ насъ (Турцитѣ) иматъ равни уста, еднакъвъ езикъ! Тур. огузъ, огузане = грубъ, неодѣланъ (Vambéry op. cit. 20).

[29] Извѣстието на Джиорджича у Макушева, Monumenta hist. II (Бѣлградъ 1882) стр. 244.

било иначъ. Не е невъзможно, че това множество турски говорещи християни е улеснило голѣмото разпространение на исляма съ турския езикъ по Силистренско и Добруджа.

Крайбрѣжието отъ Варна на сѣверъ е много интересна покрайнина поради многото свои паметници, но при всичката своя достжпность само малко е изслѣдвана. Направихъ тамъ тридневна екскурзия чакъ до Калиакра. Другарь ми бѣше добриятъ познавачъ на цѣлата покрайнина, окржжниятъ училищенъ инспекторъ г. Миланъ Радивоевъ отъ Елена.

Морскиятъ брѣгъ отъ Варна до Калиакра се дѣли на двѣ части. Най-напрѣдъ дохожда отъ градскитѣ лозя праволинеинъ, съ гжста гора покритъ, къмъ морето стръмно наклоненъ гребенъ, около 4 ч. дългъ и 300 метра високъ, съ главна посока отъ ЮЗ къмъ ССИ. При селото Екрене́ тази верига затваря долината на Батовска рѣка, около 3 километра широка и прѣдъ устието изпълнена съ блатлива кория. Отъ тукъ брѣгътъ се обръща на изтокъ съ малка въ вжтрѣшностьта врѣзана джга и се състои на 5 ч. пжть отъ високи, повечето бѣлезникави скали, надъ които горѣ се простира равната степь на широката Добруджа. Добъръ пристжпъ отъ тази тераса долу къмъ морето се намира само на двѣ мѣста —тамъ, гдѣто сж разположени градоветѣ Балчикъ и Каварна. Скалиститѣ спускове се свършватъ на гледъ при носа Калиакра, задъ който брѣга свръща къмъ сѣверъ. По тозъ начинъ между горискитѣ върхове на западната страна и скалиститѣ брѣгове на сѣверната страна е затворенъ заливътъ, който при Балчикъ има пристанище, добрѣ прикрито отъ крайбрѣжнитѣ скали прѣдъ сѣвернитѣ вѣтрове.

Пжтятъ отъ Варна за Балчикъ води дори до устието на Батовска рѣка не край морето, но съ забикалка прѣзъ вжтрѣшностьта. На 18. Юли зараньта ($7^1/_2$ ч.) излѣзохме съ кола съ три коня, прѣминжхме прѣзъ пустия «glacis» на нѣкогашната крѣпость и стигнжхме между пространнитѣ, немарливо плевени лозя на Варненци при политѣ на гребена, който се издига около 300 метра надъ града. Гледката отзадъ на Варна и Галата, на бѣлезникавото Девненско езеро и синия морски заливъ съ фондъ далечния Балканъ е разкошна. Като се възкачвахме пѣша, стигнжхме (8 ч. 20 м.) въ татарското село Бююкъ Франга, въ което живѣжтъ и малко Българи. При ранната горещина и поради окжсаностьта на неговитѣ колиби изглеждаше много бѣдно. Около дукяна се търкаляхж нѣколко Гагаузи съ натоварени магарета, а на страна работѣхж по

нивята нѣколко кадъни, едва покрити съ парцали. Прѣдъ джамията ми обърнж вниманието каменна маса (салла-ташъ). Турцитѣ погребватъ своитѣ мъртви много бързо; щомъ като умржтъ, занасятъ ги въ джамията, поставятъ ги на тази маса, прочитатъ нѣколко молитви и безъ отлагание ги закопаватъ. Около всички тукашни селища има плетища, които дѣлжтъ оранитѣ и не оранитѣ мѣста; по нивята жителитѣ оржтъ обикновенно прѣзъ година и оставенитѣ на угаръ ниви употрѣбятъ за пасища.

По-нататашната покрайнина бѣше тжжна пустиня. Въ лѣво се показватъ на страна гагаузскитѣ села Джевизли и Еникьои. На 9 ч. стигнжхме до единъ голѣмъ изворъ, прокаранъ въ хубава чешма; отъ стѣнитѣ издигнжти въ двѣ крила подъ правъ жгълъ водата, която като градскитѣ Варненски води има извѣстенъ варовитъ вкусъ, се излива прѣзъ нѣколко устия въ каменни корита и отъ оттока се образува малъкъ потокъ. Половинъ часъ по-нататъкъ дохаждa осамотениятъ дървенъ Чаморлу-гечидъ-ханъ. Прѣзъ кжсата отпочивка единъ отъ гоститѣ, български попъ, разправи ни, че гдѣто удари гръмъ, остава подиръ себе си клинъ; слѣдователно и тукъ се срѣщатъ «прѣдисторични» каменни чукове, които населението на всѣкждѣ счита за «гръмове». Изгледътъ на десно бѣше заграденъ отъ низки върхове. Тамъ въ гората надъ морето ($2^1/_2$ ч. отъ Варна) лежи гагаузкото село Кестеричъ. Въ него има остатъци отъ по-голѣмо селище и отъ нѣкакъвъ си мънастирь (Аладжà-монастирь), т. е. 6 черковища въ изкуственно изгладени пещери отъ разна голѣмина, които на склона на една стръмна скала въ редица се издигатъ все по-високо отъ земната повръхность. Нашиятъ пжть скоро влѣзе въ пространни низки джбови гори, пълни съ тетря; мекиятъ пжть между гжсталацитѣ е толкова тѣсенъ, че клоньетѣ постоянно ни удрятъ въ лицето. Това е часть отъ голѣмата Батовска гора, нѣколко часа длъга; запознахъ се по добрѣ съ нея на връщание. Отъ прѣдъ се лъска вжтрѣшниятъ кжтъ на Балчишкия заливъ съ бѣли скали и съ лека пара надъ водата.

На $10^1/_2$ ч. слѣзохме отъ гората въ по-отворена долинка, до една малка рѣкичка, която тече на сѣверозападъ, и се намѣрихме между кжщитѣ на селцето, което по-напрѣдъ подъ името Азизиé било населено отъ Черкези. На 1879 г. въ него се поселили Българи, прѣселенци отъ Вайсалъ и отъ други села отъ Одринско (403 ж.). Селището сега се нарича съ турското име Дишпудакъ (означава, казватъ, осéново дърво). Колониститѣ живѣжтъ въ черкезскитѣ колиби, полуподземни. Училището си направили въ джа-

мията, въ която оставили още минарето да стърчи; понѣкога, казвать, минава нѣкой Турчинъ около нея и се кланя прѣдъ затворенитѣ врата вънъ.

На западната страна на Дишпудакъ, на дъното на долината между царевични ниви лежжтъ развалини отъ четвероѫгъленъ, отъ странитѣ 40 крачки дългъ кастелъ съ крѫгли кули по ѫглитѣ; още до единъ човѣшки ръстъ високо стърчжтъ кѫсове отъ дебели стѣни отъ недѣланъ камъкъ. Този четвероѫгълникъ не е осамотенъ, а образува само източната страна на по-голѣма многоѫгълна крѣпость, която има всичко седемь страни, все приблизително по 50 крачки дълги. Вжтрѣ въ градището се забѣлѣзватъ основи отъ малка черквичка, въ която били намѣрени метални кръстове, монети, глинени сѫдове и т. н. Много градиво отъ крѣпостьта било отнесено отъ Черкезитѣ за градежа на джамията и кѫщитѣ. Полудиви лози се издигатъ по дърветата на съсѣднитѣ склонове, които тепърва неотколѣ сж обработени, тъй като прѣди основанието на черкезското село (1864 г.) тукъ били само непроходими гористи пустини. Многобройни извори бликатъ около развалинитѣ. На една отъ тѣзи чешми сапикасахъ старъ зазиданъ граниченъ стълпъ на нѣкогашнитѣ жители на Одессосъ, съ голѣми букви: [F.TE] RR.| ODESS. Не отколѣ отъ тукъ била прѣнесена въ Варна каменна плоча съ отломъкъ отъ грѣцки надписъ вече отъ християнско врѣме [30].

На изтокъ отъ Дишпудакъ се издига сѣверниятъ край на споменжтата крайморска верига. На нейния гребенъ въ гората лежжтъ, казвать, развалини отъ много голѣма крѣпость, съ стѣни по три лакти дебели. Жителитѣ на Дишпудакъ, Екрене́ и Балчикъ наричатъ тѣзи развалини Хачука, но Кестеричани имъ казватъ Кестеричъ калеси. На политѣ на върха до морето подъ градището, на края на делтата на Батовска рѣка стърчжтъ немногобройнитѣ кѫщички на бѣдното крайбрѣжно селце Екрене́ (287 ж.). Подъ името Castri, Castriçi тази крѣпость се споменува въ всички италиянски морски карти отъ 14. и 15. столѣтие. Cranea въ тѣхъ е отбѣлѣзана само веднѫжъ на единъ портуланъ отъ 1408 год.; затова пъкъ се срѣща нѣколко пжти въ византийски грамоти отъ 14. столѣтие като χαστέλλιον на Цариградската патриаршия, въ които пъкъ наопакъ липсва Castriçi; то се споменува тамъ заедно

---

30 Arch. ep. Mitth. X, 182. Проф. Борманъ мисли, че този отломъкъ се захваща съ имената на царьетѣ Аркадий и Хонорий. Оригинала за жаль самъ невидѣхъ.

съ друго, съвършенно подобно мѣстно название — **Герания** (мн. ч.)[31]. Това второто име четемъ още въ старитѣ вѣкове у Плиния, между Одессосъ и Дионисополисъ, като жилище на митически джуджета. Въ 14. столѣтие на вѣрно Кранеа се е наричало пристанището при морето (сегашното Екрене́) а Castriçi крѣпостьта на върха (чието име е запазено въ названието на по-нататъшното село Кестеричъ); Герания може би е била онази многожгълна крѣпость при Дишпудакъ.

Като напустнжхме (2 ч. 8 м.) колибитѣ на добритѣ Дишпудачани, които ни нагостихж на рогозки подъ една сѣнчеста круша съ пиле и краставици, съгледахме слѣдъ четвърть часъ на десно кжщичкитѣ на Екрене́ и влѣзохме въ долината на Батовска рѣка. Тя е равнинка само 12—15 метра издигнжта надъ морето; отъ къмъ сѣверъ ж прѣвишава трапезовиденъ брѣгъ, надъ който се простира вече Добруджанската степь. Буйностьта на блатливата природа се вижда отъ високитѣ едногодишни растения. На лѣво на единъ гористъ връхъ се вижда гагаузското село **Геикчикьои**. Като вървѣхме на сѣверъ, минжхме рѣката по малко каменно мостче и стигнжхме (3 ч. 20 м.) до селото **Текке́**, което по-напрѣдъ сжщо тъй било населено отъ Черкези. Тукъ се намира прочута мюсулманска и християнска светиня, споредъ Турцитѣ гроба на **Акязълж-Баба**, споредъ християнитѣ гроба на св. **Атанасъ**. Този светецъ пази добитъка и по молитвитѣ на правовѣрнитѣ отъ двѣтѣ вѣри намира изгубения или откраднатия скотъ. Той достигнжлъ до този утраквизъмъ благодарение изобрѣтателностьта на дервишитѣ тепърва подиръ Кримската война; по-напрѣдъ помагалъ само на мохамеданитѣ. Лани били събирани волни помощи особно за св. Атанасъ, особно за Акязълж-Баба; християнскитѣ пари били слѣдъ това употрѣбени и за построяване на училище въ Балчикъ! Сега мислж черквата вече е турнжла край на туй чудно нѣщо.

Въ Текке бѣше пусто. Никой се при насъ не вѣсти. Отъ 26 дервиша, които тукъ сварилъ Каницъ на 1872 г. край селото съ 180 черкезски кжщи, останжлъ е единъ, но ние не се срѣщнжхме се него. Спокойно разгледахме всички сгради, цѣли отворени. Самото текке, издигнжто на малъкъ склонъ, е седмижгълна кула отъ хубаво натъкмени бѣли четвъртити камъне, около 15 метра висока и

31 Ἡ Κρανέα и τὰ Γεράνια ок. 1320 г. Acta patr. 1,95. Τῆς Κρανέας καὶ τῶν Γερανίων 1370 ib. 1,528. Gerania, ubi Pygmaeorum gens fuisse dicitur, Plinius, Nat. hist. 4, §. 44. Античното **Круни** не се отнася за Екрене́ (вж. по-долу при Балчикъ). Екрене́ се споменува и въ старитѣ турски законници, у Джиорджича 1595 (Echerrena) и у Хаджи Калфа.

вѫтрѣ 10 крачки широка. Вѫтрѣшниятъ просторъ, много свѣтълъ, изненаджда съ особенното ехо, което като въ турскитѣ хамами дълго врѣме ечи; броихъ 4 секунди. Гроба на светеца, между калдаръма отъ голѣми камъне, е низъкъ, продълговатъ, по срѣдата като стрѣха изпъкнѫлъ саркофагъ, покритъ съ зелено платно. При главата се намира дупка, въ която се пущатъ пари. До него отъ всѣка страна има по 9 свѣщника; 5 мюсулмански лампи висѭтъ отъ тавана. И тукъ лежи коранъ и чудотворнитѣ чехли на Акязълѫ-Баба, съ които болнитѣ ходѭтъ около гроба да се избавѭтъ отъ треска, и неговото блюдо и печатъ, т. е. металическо похлупаче съ дупка. На 1828 г.Руситѣ ужъ отворили гроба и отнесли черепа на светеца. Стѣнитѣ освѣнъ арабескитѣ сѫ бѣли. Надъ вратата отъ вънъ е написана съ персийски цифри годината 1283 (1866), датата на послѣдната поправка. На двора подъ каесии лежи камъкъ, въ който споредъ мюсулманитѣ Акязълѫ-Баба се кѫпалъ, а споредъ християнитѣ св. Атанасъ билъ убитъ. На едно дърво прѣдъ вратата бѣхѫ навързани по клоньетѣ множество нарцали, споменъ отъ поклонници.

На срѣща лежи развалина на сѫщо тъй седмиѫгълна сграда, около 20 метра въ диаметъръ широка, съ пространно прѣдвѣрие. Стрѣхата ѭ вече нѣма. Вѫтрѣ природата се разполага безъ ограничение. По пода расте виолетоцвѣтенъ бодилъ по-високъ отъ човѣшки ръсть, кадънки (Papaver rhoeas) се червенѣѭтъ между високата трѣва съ класове и метли (Scopariae), около които бръмчѫтъ множество насѣкоми, мравки се раздвижили по мраговетѣ, затрупани отъ съборения камънакъ, храсталаци прострѣли своитѣ клонове въ прозорцитѣ и по стѣнитѣ, а птици съ крѣсъкъ прѣхвъркатъ около една кукумявка, която се крие въ нѣкоя дупка. Отвадъ се вижда отворено огнище съ високъ, тънъкъ коминъ.

Мънастирятъ е билъ основанъ въ 16. столѣтие въ врѣмето на султана Сюлеймана II. Кога е била изгорѣна втората сграда, навѣрно нѣкой имаретъ (ханъ за поклонници), вече е заборавено; може би че това е станѫло прѣзъ руската война на 1773 г. Угледно одѣланитѣ четвъртити камъне въ стѣнитѣ, облиятъ мраморенъ стълпъ при чешмата и други кѫсове показватъ, че е употрѣбено антично градиво. Дѣйствително на сѣверозападъ недалече отъ тукъ при селото Алаклисé лежѫтъ при Батовска рѣка основи отъ голѣмо четвероѫгълно градище, което заема, казватъ, около сто уврата. Споредъ разказитѣ на моя съпровождачъ тамъ било пълно съ тухлени парчета, но никакви надписи. Тамошнитѣ зидове били много разграбени отъ Черкезитѣ за сграждание на кѫщитѣ въ Текке.

Отъ тази светиня свърнжхме (4 ч.) на изтокъ къмъ морето. Пжтятъ води повече отъ половина часъ край сѣверната страна на блатливата делта на Батовска рѣка. Върви се между гжсталаци по мизеренъ пжть край самото блато; на едно мѣсто единъ конь отъ нашата тройка се умъкнж въ водата, но щастливо бѣ изкаранъ. Буйностьта на растителностьта е удивителна. Между мочуритѣ стърчжтъ високи дървета, повечето брѣстове, сребролисти тополи, скоруши и клѣнове; подъ тѣхната сѣнка буйно растжтъ много висока тръсть съ цъвнжли метли, тънки та високи папури (Typhae) съ черни главици и свѣтлозелени млѣчки (Euforbiae). Отъ сухата страна пжтятъ е заграденъ съ гжсталаци отъ козашки трънъ, кичести калини и явори, всичко прѣплетено отъ павитъ и дива лоза. Въ тѣзи мочурести гори се скита много дивечъ, па и вълци; прѣзъ една отъ послѣднитѣ зими нападнжли, казватъ, на този пжть единъ български стражарь и го изѣли заедно съ коня. Въ турско врѣме Черкезитѣ отъ Дишпудакъ и Текке́ тукъ дебнжли пжтницитѣ; всѣки завой на тѣсния пжть има свои кървави спомени. При устието блатливата делта е отдѣлена отъ морето съ тѣсна пѣсъчна ивица съ протоци за водата, по която може и съ кола да се прѣмине на срѣща за Екрене́ на южната страна на делтата

Скоро стигнжхме до морето ($4^3/_4$ ч.). По-нататъшниятъ пжть води прѣзъ покрайнина съ съвършенно другъ характеръ, прѣзъ плодородна крайморска ивица, прѣкрасно запазена отъ сѣверъ. На лѣво стръмно се издигатъ крайбрѣжни скали, около 200 метра високи съ водоравни пластове бѣлъ варовникъ и съ чудно сформирани издадъци. Множеството огромни, струпани балвани свѣдочжтъ за не много отколѣшни промѣни, а на едно мѣсто и на десно отъ пжтя изкача уединена скала като крѣпость съ малка стрѣха на върха за коруджията на лозята. На десно се простира тихата морска повърхность дори до далечния Емонски мисъ, съ бѣлитѣ платна на рибарскитѣ варки. Въ тѣсното пространство между скалитѣ и морето се зеленѣжтъ буйни лозя съ каесии и хубави царевични ниви. Между гжсталацитѣ отъ кисели трънье (Berberis vulgaris) и кичести калини съ множество бѣли паужини на различни насѣкоми личжтъ и малко южни растения, всѣкога зелени. Подъ стръмнитѣ скали бликатъ многобройни извори съ чешми, а на двѣ мѣста бързатъ къмъ морето въ кжси долини между лозята и малки потоци, които каратъ воденици съ колела, поставени по нашенски вертикално. Най-послѣ прѣминжхме прѣзъ пустъ проломъ между великолѣпни голи скали съ бѣлъ цвѣтъ и влѣзохме ($4^3/_4$ ч.) въ Балчикъ.

Балчикъ (680 кѫщи съ 3845 ж.)[32] изненажда съ своето оригинално мѣстоположение. Не много широкъ долъ се спуща отъ Добруджанската равнина долу къмъ морето. На десния му брѣгъ на надвиснѫлъ теренъ сѫ наредени въ тераси градскитѣ кѫщи[33]. Найгорнитѣ улици лежѫтъ повече отъ 100 метра надъ морето, найдолнитѣ при самия низъкъ брѣгъ. Когато азъ посѣтихъ града тъкмо се строеше широко шосе съ много серпентини долу къмъ пристанището. Разправя се, че ужъ Балчикъ въ старо врѣме страдалъ отъ земетресение и отъ смъкване на почвата. Бѣлитѣ склонове на стръмнитѣ, като че неотколѣ отсѣчени скали, главно на сѣверозападната страна, рѣдката зеленина на нѣкои източни склонове, смѣсицата глинени татарски и турски кѫщи и гледката на широкото море дори до хоризонта правѭтъ особенъ ефектъ. Между населението най-много сѫ на брой Турцитѣ и Гагаузитѣ, тъй че турския езикъ по улицитѣ има пълно надмощие. Гърцитѣ се прѣдставляватъ отъ нѣколко богати търговци, па иматъ тукъ и училище. Българитѣ сѫ пришълци отъ разни покрайнини; кмета е отъ Лѣсковецъ при Търново, други сѫ Котленци, трети Македонци и т. н. Най-високо на сѣверозападъ лежи въздушната Гемеджи махала, населена само отъ християни. Черкви има три, всички нови, двѣ български и една гръцка. Край морето се намиратъ каменни складове а между частнитѣ сгради даже една четиреетажна кѫща, голѣма рѣдкость въ ориентъ. Самата Варна отъ пристанището не се вижда, понеже остава скрита задъ миса, на който се гради княжескиятъ лѣтенъ дворецъ. На 1884 г. износътъ прѣзъ Балчишката митница билъ оцѣненъ на 2,984.338 лева, почти изключително храни отъ Добруджа, ечемикъ, жито, царевица и малко просо. Вносната стока възлизала само на 93,184 лева (главно соль и дърва за градежъ). Недалече на изтокъ отъ града захванѫли да произвеждатъ морска соль; ако успѣе този опитъ, ще помогне на Балчикъ на ново да процъвти. Тукъ е центъръ на околия, която брои не по малко отъ 84 села, но много отъ тѣхъ сѫ само чифлици или групи отъ двѣ, три кѫщи. Що се отнася до населението на тази околия (15,240 души), 50·2% сѫ Българи, 40% Турци.

Жителитѣ твърдѭтъ, че въ града се намиратъ остатъци отъ

---

[32] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Балчикъ е ималъ 1081 домакинства съ 5173 ж. Цѣлата околия съ 91 села е брояла 28,301 ж., отъ които Българи сѫ 48·78%, Турци 38·82%. (П.).

[33] Плана на Балчикъ и Каварна вж. у Молтке въ атласа къмъ историята на руско-турската война на 1829 г.—Къмъ името срв. тур. балчикъ глина, въ куманския рѣчникъ отъ 14. вѣкъ балчукъ блато (fangum).

старо к а л é и манастирь. Многобройни, голѣми, дѣлани камъне се търкалятъ по улицитѣ и на много мѣста се подаватъ стари основни зидове. Най-старото селище, което се споменува на това мѣсто, се наричало К р у н о и, отъ многобройнитѣ извори (κρουνός = κρήνη), които бликатъ отъ скалитѣ на горѣ описаното прикрито крайбрѣжие на западъ отъ града. Лозарството, което се подхванѫло около тѣзи извори и което и до днесь вирѣе, дало причина да се прѣименува града споредъ името на бога на виното — Д и о н и с о п о л и с ъ. Страбонъ знае само старото име; въ стихотворната география, която се приписва на Скимносъ Хийски, се казва, че прѣименуванието ужъ станѫло споредъ статуята на Диониси, прѣнесена по море на тукашния брѣгъ, и че града е населенъ отъ «елленски мелеси» (μιγάδες Ἕλληνες), на границата на Скититѣ и Кробизитѣ. Овиди на тѫжния си пѫть за далечното изгнанство поздравялъ тукъ «arces dictas nomine, Bacche, tuo»[34]. Въ врѣмето на царьетѣ отъ Августа до Юстинияна Дионисополисъ се споменува доста често. Споредъ по-късното раздѣление той принадлежалъ къмъ провинцията Скития, чиято граница отъ къмъ провинцията долна Мизия е било навѣрно устието

[34] Ovidius, Tristia 1, 10, 38. Каницъ 3,210, малко запознатъ съ латинския езикъ, пише: „Dionysopolis wird als „Bacchus" auch von Ovid in den Klagen auf der Fahrt nach seinem Exil Tomi erwähnt" и мисли, че „Dionysopolis — Bacchus" (sic) лежалъ при Екрене́. — Единъ отъ най-голѣмитѣ и най-важнитѣ паметници, открити въ България, е надписа (49 реда), намѣренъ въ самия Балчикъ на главната улица и споредъ съобщението на Карла В. Шкорпила изданъ отъ В. Латышевъ, Эпиграфическіе этюды VII, Декретъ изъ г. Діонисополя, Журналъ Мин. Просв. 1896 Ян. Февр., Отд. Класс. Фил. стр. 1—19. Споменуватъ се заслугитѣ на Дионисополския гражданинъ Акорнионъ въ врѣме на похода на Гая Антония (стрика на триумвира, намѣстникъ въ Македония на 62 — 61 г. прѣди Хр., разбитъ тогава отъ Бастарнитѣ при Истрополь до устието на Дунава), неговото посланство при голѣмия тракийски краль Буребиста (βασιλεως Βυρεβίστα πρωτον καὶ μεγίστον γεγονοτος τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων), който заелъ всичкитѣ мѣста отъ татакъ Дунава (πᾶσαν τὴν περαίαν τοῦ ποταμου) и прѣвзелъ всичкитѣ прѣдѣли до самия Дионисополь (καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχηκότος), и най-подирѣ неговото посланство отъ краля Буребиста до римския пълководецъ Гней Помпей (προς τε Γναῖον Πομπήιον, Γναῖου υἱον, αὐτοκράτορα Ῥωμαῖον, ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβέστα πρεσβευτὴς), когото намѣрилъ въ Македония при Хераклеа на Ликосъ (περὶ Ἡράκληαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λυκου), въ Битолско, споредъ Латышева г. 48 прѣди Хр., послѣ успѣхитѣ на Помпея срѣщу Цезара при Диррахионъ и прѣдъ Фарсалската битка, и спечелилъ тамъ приятелството на Римлянитѣ (τὴν εὐνοιαν τὴν Ῥωμαίων) за краля и за своето отечество. Дионисополититѣ рѣшили да дадѫтъ на Акорниона златенъ вѣнецъ и бронзова статуя на най-видното мѣсто на градската „агора" (площадь). Текстътъ е напечатанъ заедно съ много други паметници и въ книжката на К. и Х. В. Шкорпилъ, Паметници на гр. Одессосъ—Варна стр. 29—33 (отъ II. годишенъ отчетъ на Варненската гимназия за 1897/8).

на Батовска рѣка. Въ врѣмето на царя Юстиниана на 543 г. морето при Одиссосъ и Дионисополисъ на веднѫжъ излѣзло отъ брѣговетѣ си, ужъ 4 римски мили далеко, и пакъ се оттеглило[35]. Мѣстоположението на Дионисовия градъ мнозина търсѣхѫ при Екрене́, поради приличието на името съ античното Круной. Ала разстоянието на старитѣ морски пѫтописи и итинерари ясно сочѫтъ къмъ Балчикъ, къмъ който водѭтъ и тукашнитѣ извори и лозя. Още по-ясно се установява идентичностьта на Балчикъ съ стария Дионисополисъ отъ два надписа, които тукъ намѣрихъ. Единъ камъкъ, който се сега търкаля на пазаря въ долния градъ, билъ издигнѫтъ отъ съвѣта и общината на Дионисополитанитѣ въ честь на Тита Витразия Поллиона (legatus pro praetore), който въ врѣмето на Антонинусъ Пиусъ управлявалъ долна Мизия. Вториятъ надписъ, сега въ село Юнузчиларъ, Дионисополитанитѣ поставили въ честь на единъ свой гражданинъ, Деметриусъ, синъ Диогеновъ, който заемалъ разни мѣстни длъжности и като пратенникъ на общината ходилъ и при царя въ Римъ.[36] Въ епохата на царьетѣ въ Дионисополисъ се сѣкли и монети отъ Коммода до Гордиана (съ надписъ Διονυσοπολειτῶν); по тѣхъ виждаме Сераписа съ рога на изобилието, Диониси, Деметра, Хераклесъ, Хермесъ, Асклепиовата змия сама или заедно съ Хигея и т. н. Въ първитѣ християнски врѣмена тукъ е живѣлъ и епископъ.

Въ срѣднитѣ вѣкове тукашното селище се появява въ писменитѣ паметници тепърва слѣдъ дълга пауза. Подъ името Карбона, Карвуна се споменува въ българскитѣ и гръцки грамоти отъ 13. и 14. столѣтие и на италиянскитѣ карти отъ 1318 г. до 16. вѣкъ.[37] Новото име Балчикъ, което безъ съмнѣние води началото си отъ горѣ споменѫтия тукашенъ болиринъ Баликасъ, четемъ тепърва въ 16. вѣкъ.

На 19. Юли заранька се отправихме по-нататъкъ къмъ цѣльта,

---

35 Theophanes ed. Boor 1. 224.

36 Arch. epigr. Mitth. X, 184 слд.

37 „(До) Карвунъскыю хоры“ въ грамотата на Асѣня II., Miklosich, Mon. Serb. 3. „Земля Карвунска“ между Дунава и морето като най-старо сѣдалище на Българитѣ въ фантастичното „Видѣние на пророка Исайя,“ споредъ което нѣкой си царь Славъ основалъ тамъ „сто могили“ (ПСп. 55-56 стр. 262). Τοῦ Καρβωνᾶ (1325) Acta patr. 1, 135. Ὁ Καρβουνᾶς 1369 ib. 1, 502. Τοῦ Καρβωνᾶ Кантакузенъ 2, 584. Carbona на итал. карта отъ 1318 г. слд. — Безсмисълната форма Pecek или Pezech въ похода на краля Владислава на 1444 г., въ най-ново врѣме отъждествявана съ Балчикъ, не принадлежи тукъ; тя е крѣпостьта Петричъ, въ която по-нататъкъ ще дойдемъ.—Къмъ името срв. върха Кàрвуна на Халкидика у Гризебахъ 1, 313.

за миса Калиакра. Хана, въ който нощувахме, лежеше 56 метра надъ морския брѣгъ, къмъ който се слизаше по стръмни улички. Ние трѣбваше да се възкачваме въ ранното слънце пѣша на горѣ, тъй като поради постройката на шосето трѣбваше да изпратимъ колата по околенъ пѫть на прѣдъ. Около 112 метра надъ брѣга минѫхме послѣднитѣ градски колиби и като крачехме постоянно на горѣ край безсѣнчестъ долъ съ лозя отъ десна страна, стигнѫхме при хана на единъ Македонецъ отъ Охрида най-послѣ горната равнина (споредъ руската карта 186 м.). Отъ тукъ се захвана ($7^1/_4$ ч.) пѫть на изтокъ. Покрайнината горѣ има особенъ характеръ: плоска степь дори до хоризонта пълна съ стари могили — неможешъ ги нито прѣброи! Морето остава близо на десно подъ стръмнитѣ скали, но отъ горѣ се невижда, тъй че пѫтника остава въ измама, като че се намира далече въ вѫтрѣшностьта. Отъ начало вървѣхме по черноземъ между високо хубаво жито, което жънѣхѫ забулени Туркини. Слѣдъ това настанѫхѫ пусти мѣста съ множество цвѣтя; жълти лѣпени, сини злъчки и ралици се издигахѫ надъ жълти сложноцвѣтни растения, зелени млѣчки и бѣли поветици; тукъ тамѣ се виждахѫ и червени кадънки и слѣзове. Но и туй скоро се прѣкрати и колата се тътразѣше между високи бодили и трънье, между които си боричкахѫ множество лалугери. Минѫхме двѣ села, татарското Тюркъ-Суютчукъ и българското Михалбей; и двѣтѣ лежѫтъ при суходолища, които се спущатъ къмъ морето.

Градеца Каварна (1479 ж.),[38] въ който пристигнѫхме на 8 ч. 50 м., лежи на една плоскость между двѣ дълбоки долини съ сухо дъно, които малко по-долу се съединяватъ подъ остъръ ѫгълъ и като единъ долъ се спущатъ къмъ морето, чийто брѣгъ достигатъ при осамотената митническа кѫщица. Съ своитѣ голѣми улици и стари, сѣнчести орѣхи задъ каменнитѣ стобори отъ далече прави привѣтливо впечатление, но вѫтрѣ отъ катастрофата на 1877 г. е пълно съ развалини. Тогава билъ съвършенно оплѣненъ и изгоренъ отъ Черкезитѣ. Около 12 високи могили стърчѫтъ около селището, особенно на източната страна; въ една отъ тѣхъ се намѣрилъ, казватъ, прѣди войната сводъ отъ тухли и въ него човѣшки кости и «черковни сѫдове» (на вѣрно метални вещи), които обсебилъ тогавашниятъ Балчишки каймакаминъ. На високия върхъ надъ съединението на двѣтѣ долини, на тъй наречения Чиракманъ-

---

[38] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 2261 ж.

(П.).

Баиръ,[39] на южната страна на селището, лежжтъ основи отъ крѣпость съ широки стѣни. На дъното на самитѣ долини се виждатъ развалини отъ джамия, хамамъ и т. н., паметници отъ мохамеданското население, което сега отдавна е изчезнжло.

Мѣстоположението на Каварна при единствения добъръ пристжпъ къмъ морето на цѣлия пжть отъ Балчикъ за Калиакра — останжлиятъ брѣгъ се състои отъ съвършенно стръмни скали — прилѣга къмъ единственното мѣсто, което се срѣща въ тази покрайнина изъ античнитѣ морски пжтописи и срѣдовѣкови морски карти. Тукъ навѣрно трѣбва да се търси старото селище Бизонъ или Бизоне, по-голѣмата часть отъ което още прѣди началото на нашето лѣточисление се потопила отъ земетресение. Споредъ едни то било населено отъ варвари, споредъ други отъ Месемврийци. Арриянъ, съврѣменникъ на царя Хадриана, знае го като пусто селище, ала при все това се споменува още и въ римската Пеутингерова карта.[40] На туй отколѣшно селище е принадлежалъ навѣрно длъгиятъ надписъ, който видѣхъ въ тукашното гръцко училище зазиданъ между два прозореца, но за жаль непохватно отъ двѣтѣ страни бѣлосанъ, тъй че крайнитѣ букви неможахъ да отгатнж. Изброяватъ се въ него седемь «таурски жръци» съ тѣхнитѣ бащи (ἱερεῦς Ταύρων) съ гръцки имена (Теогенесъ, Посейдониосъ, Проклосъ, Хризиппосъ и т. н.), между които четире пжти се повтаря личното име Скитесъ.

Въ срѣднитѣ вѣкове тукъ се споменува селище тепърва въ 14. столѣтие, у Византийцитѣ подъ името Карнава,[41] у Италиянцитѣ подъ името Cauarna или Gauarna, съ крѣпость, която се споменува на 1444 г. при похода на краля Владислава. Отъ италиянскитѣ мореплаватели намѣрихъ тукъ на двора на гръцкото училище паметникъ, единственниятъ, който знаж на цѣлото туй крайбрѣжие, очуканъ надписъ, съ букви, които съвършенно напомнятъ надгробнитѣ камъне отъ 13—15. столѣтие въ черквитѣ на града Генуа.[42] Патриаршеското непосрѣдственно владичество тукъ е продлъжавало чакъ до 17. столѣтие; тепърва на 1652 г. патриар-

---

[39] Къмъ името срв. куманското чиракъ свѣтлина, чираклъкъ свѣщникъ (Радловъ op. cit. 59); върхътъ може би е служилъ за фаръ на пристанището.

[40] Доказателства вж. въ Arch. ep. Mitth. X, 187.

[41] Ἡ Κάρναβα ок. 1320 г. и 1370 г., Acta patr. l. c.

[42] Познаватъ се едва нѣколко букви: p. 1. † De donis die . . . . p. 2. s(an)c(t)i Cosm(e) et Dam(iani) . . . ., p. 3, Const(antinopoli?), p. 4. Stef . . . . Вж. Arch. epigr. Mitth. X, 186.

шеската «екзархия» на Каварна била съединена съ Варненската епархия за 5000 аспри годишно, които метрополита като «екзархъ» (намѣстникъ) трѣбвало да плаща на Цариградския патриярхъ.[43] Въ морскитѣ описания на тукашното крайбрѣжие Каварна въ 16. и 17. столѣтие нерѣдко се споменува като пристанище съ християнско население.[44] Въ Кримската война това мѣсто си създаде тѫжно име, когато на английскитѣ кораби, закотвени въ тукашното пристанище, върлувала страшна холера.

Жителитѣ сѫ Гагаузи, говорѭтъ само турски, а гръцки и български знаѭтъ едва отъ училището. Българското училище сѫществува съ поддържка отъ правителството, гръцкото съ поддръжка отъ гръцкия «силлогосъ».

Отъ Каварна побързахме прѣзъ степната покрайнина съ безбройни могили по-нататъкъ къмъ миса. Нагрѣниятъ въздухъ вече трептѣше надъ еднообразния кръгозоръ. Пѫтятъ слѣдъ $^3/_4$ ч. минава прѣзъ голѣмото гагаузско село Гяуръ Суютчукъ (тур. «водица на християнитѣ», 890 ж.), при единъ дълбокъ кладенецъ между стари дървета. До селото около една висока могила се забѣлѣзватъ и турски гробища; прѣди 50 – 60 години тукъ живѣли и Турци. Терена е пъленъ съ червени камъне.

Отъ Гяуръ-Суютчукъ се пристига за 50 минути на забѣлѣжителния мисъ Калиакра, който като скалистъ полуостровъ изкача далеко въ морето и още отъ далече съ своя особенъ силуетъ привлича погледитѣ на пѫтника. Пѫтятъ води прѣзъ тѫжни пустини съ възчервена, глинеста почва, която Турцитѣ прѣнасятъ отъ тукъ въ Делиорманъ за боядисвание стѣнитѣ на своитѣ колиби. По-нататъшниятъ теренъ е камениста пустиня съ низъкъ гѫстъ дѫбакъ. Скърцанието на колата подплаши орела, който бѣше кацнѫлъ тъкмо до пѫтя на едно младо дръвце. По сухата, неплодородна почва биѭтъ въ очи многобройнитѣ загадъчни квадрати, навѣрно основи отъ стари кѫщи (бълг. юртища, отъ тур. юртъ) или огради на отколѣшни лозя. Нашиятъ водачъ, селскиятъ кехая, каза, че тукъ ужъ се намирало Ески-Ени-кьои (тур. Старо Ново село) и че отъ тукъ ужъ жителитѣ прѣди 200 години се прѣнесли въ Гяуръ-Суютчукъ.[45] Прѣдъ самия мисъ се показахѫ на лѣво и пусти тур-

---

43 Sathas, Bibl. graeca 3, 587.

44 Cavarna у Джиорджича, l. c. A scala and harbour on the coast of Mangolia, Costanja and Caliacra, the name of which is Cafirna, въ пѫтописа на патр. Макария отъ 17. столѣтие (вж. стр. 766) 2, 423.

45 Село Гелегри, отбѣлѣзано тукъ на австрийската карта, (поне сега) не сѫществува.

ски гробове, между които, казватъ, се намирали и основи на християнска черква.

Укрѣплението на Калиакра отъ къмъ сушата е било много пространно. Мисътъ е билъ пазенъ отъ двоенъ окопъ отъ море до море. Външната ограда е образувалъ плитъкъ, сега съ диви смокини обрасълъ ровъ. При неговия входъ се намиратъ съ бъзъ и лѣпенъ обрасли основи на каменна, четвероѫгълна кула. Между хръсталака се червенѣеше Зъмски мисиръ (Arum maculatum). Около 350 метра по на югъ иде другиятъ прокопъ, около 10 крачки широкъ и два човѣшки ръста дълбокъ, отъ вѫтрѣшната страна на който се издига каменень зидъ. Въ него сѫ останѫли още страничнитѣ стѣни на каменната врата. Между двата прокопа пакъ се показватъ четвероѫгълни юртища. На страна къмъ западъ се намира бунаръ, отъ гдѣто сега се взима всичката вода за градището. Около 250 метра задъ втората ограда дохожда сѫщинскиятъ пристѫпъ къмъ скалистия мисъ. Той е кѫсъ провлакъ, долу при морската повръхность около 50 крачки широкъ, съ пѫть едва 3 метра на ширь между шеметно стръмни спускове. Задъ него се издигатъ живописни съсипни отъ срѣдовѣкова крѣпость. Каменнитѣ стѣни, около 9 метра високи, пълни съ дупки отъ старото скеле, сѫ поставени на голата скала, на мѣста и надвиснѫла. Входътъ води прѣзъ четвероѫгълна кула, отъ вѣтъра разбира се вече много съборена, съ сводова врата, чийто подъ е природна скала. На десно отъ нея високо на външната стѣна на непристѫпно мѣсто се вижда малъкъ грубо направенъ барелиефъ: бѣлъ камъкъ съ конникъ, вапсанъ червено. Отъ двѣтѣ страни на входа били, казватъ, зазидани каменни лъвове, които отнесли Французитѣ прѣзъ Кримската война.

Самиятъ мисъ има плоска, трапезовидна повръхность, отъ вратата до фара около 450 метра дългъ; къмъ морето се спуща съ склонове 60 — 70 метра високи, по които слизатъ нѣколко шеметни пѫтеки съ стѫпала. Задъ вратата слѣдъ малъкъ завой между дефензивни зидове дохажда втора врата съ четвероѫгълна кула отъ десна страна. Вѫтрѣ свѣдочѫтъ за старо селище развалината на малъкъ сводовъ турски хамамъ, крѫглото гърло на много дълбока щерна, основитѣ на малки кѫщици и множеството тухлени парчета. Синьоцвѣтиятъ люлякъ, български крѣпостенъ храстъ, не липсва и при тѣзи развалини. Най-много биѭтъ въ очи около 20 природни пещери, които ми напомнихѫ приказката за Полифемъ. Тѣ сѫ низки, ала приблизително до 15 крачки широки и доста дълбоки,

и сега служжтъ за овчарски кошари; входа на повечето е заграденъ съ каменна прѣграда а вжтрѣшностьта по стѣнитѣ и по тавана е накадена отъ горението на животинския торъ, който покрива пода. Въ размирни врѣмена тѣ сж прибѣжище за околното население, както на 1877 г., гдѣто Каварненци, Шабленци и други се защищавали на миса отъ Черкезитѣ, които грабили и убивали. На най-тѣсния край се издига фара, поддържанъ отъ австрийския Лоидъ. Неговитѣ пазачи, трима Турци отъ Дамаскъ и Трапезунтъ, сж единственнитѣ жители на градището; единъ отъ тѣхъ тукъ живѣе вече 18 години. На страна подъ фара се влиза въ четире по-малки пещери, изкуственно изгладени въ форма на сводъ и снабдени съ издѣлани сѣдалища; тѣ сж съединени помежду си като нѣкой крѣпостенъ залъ. Единъ кжтъ въ тѣхъ, прѣграденъ съ низка стѣна и напълненъ съ пръсть, посочва се отъ християнитѣ като гробъ на св. Никола, отъ Турцитѣ като гробъ на «Хаджи Баба». Отъ послѣдната скалиста стая се отваря сводовъ прозорецъ безъ прѣчки право въ шеметната пропасть, въ която вълнитѣ на Понта съ шуменъ плѣсъкъ се разбиватъ около балванитѣ, натрупани подъ най-тѣсния издадъкъ на планинския носъ. Не рѣдко долу се припичатъ и боричкатъ малки тюлени (гръцки и тур. фокà). Този прозорецъ се нарича по турски К ъ р к ъ - к ъ з ж - к а п у с ý, «врата на 40 моми», които споредъ прѣданието при нѣкоя си обсада се хвърлили ужъ отъ тукъ въ морето.

Историята на Калиакра е много стара. У старовѣковнитѣ списатели най-напрѣдъ се срѣща подъ името мисъ Т и р и з а или Т и р и с т а, въ много неустановени форми.[46] Споредъ Страбона краль Лисимахосъ на това укрѣпено мѣсто държалъ едно отъ своитѣ съкровища.[47] Въ римско врѣме крѣпостьта се явява просто подъ името «мисъ,» като А к р а, една отъ крѣпоститѣ на провинцията Скития, днешна Добруджа. Въ врѣмето на царя Анастасия се явява A c r e s c a s t e l l u m на 514 г. като една отъ главнитѣ крѣпости на възстанническия воевода Виталианъ, Римлянинъ отъ Скития. Споредъ ново открититѣ фрагменти на Ивана Антиохийски царскиятъ воевода Хипатиосъ потеглилъ къмъ Акра и се разположилъ прѣдъ нея задъ ограда отъ волски кола. Хунитѣ отъ Виталиановата войска се спус-

---

46 Τίριζις ἄκρα Strabo, Tiristis promunturium Mela, Τετρισίας Arrian, Τιριστὶς ἄκρα Ptolemaios (вар.-stris,-stria,-stre и т. н.), Τίριζα Peripl. Anon., Trissa Tab. Peut., по-право Tirissa Geogr. Rav.

47 Τίριζις ἄκρα, χωρίον ἐρυμνόν, ᾧ ποτε καὶ Λυσίμαχος ἐχρήσατο γαζοφυλακίῳ, Strabo 7 p. 319.

нѫли върху му съ дъждъ отъ стрѣли, ранили воловетѣ, докарали по този начинъ оградата отъ коли въ безпорядъкъ и съвършенно разбили царската войска. Около 6000 души били убити; труповетѣ на хората и животнитѣ изпълнили ужъ единъ долъ чакъ до горѣ. Самъ Хипатиосъ скочилъ въ морето, но билъ хванѫтъ и туренъ въ окови въ Акра.[48] Въ срѣднитѣ вѣкове планинскиятъ носъ, който на западната си страна служи за добро прибѣжище, получилъ прозвището «хубавъ,» и въ византийскитѣ грамоти както и въ италиянскитѣ карти и съчинения отъ 14. вѣкъ се пише Кали-Акра (Galiakra, Caliacra, Chaliacra).[49] Халкокондиласъ нарича Калиакра крѣпость на Българина Добротича, а Шилтбергеръ, единъ отъ участницитѣ въ Никополската битка на 1396 г., знае ѭ като главенъ градъ на третата, крайморска часть на България, покрай Видинъ и Търново, главни градове на първитѣ двѣ части. Графъ Амадео Савойски прѣвзелъ Калиакра въ своя походъ на 1366 г. Сѫщо ѭ обсебилъ и краль Владиславъ въ нещастния си походъ къмъ Варна на 1444 г., взели ѭ собственно Унгарцитѣ съ атака, като се покатерили по стѣнитѣ[50] Въ старитѣ турски законници споменува се като пристанище Килагра съ митница. Хаджи Калфа споменува тукъ малка крѣпость, два часа отъ Балчикъ, «съ поклонническо мѣсто, наречено Сарѫ салтъкъ.» По-ясно описва тази мѣстность по-младиятъ неговъ съврѣменникъ, турскиятъ пѫтувачъ Евлия Ефенди. При крѣпостьта «Килгра,» която, каже, султанъ Муса отнелъ отъ невѣрницитѣ, се намиралъ дервишки мънастирь и при него единъ отъ седемьтѣ гроба на мюсулманския светецъ Сарѫ-салтукеде, които се показвали въ различни части на свѣта. Този гробъ се намиралъ въ пещерата, въ която светеца ужъ убилъ седмиглавъ драконъ и по тозъ начинъ освободилъ двѣтѣ тамъ затворени царски дъщери, който подвигъ помогнѫлъ за разпространението на исляма въ тази страна. Евлия добавя, че християнитѣ почитали този ислямски све-

---

48 Marcellinus comes (Roncalli 2, 313), ἡ Ἄκρις Joannes Antioch., Fragm. hist. graec. 5, 33. Акраи въ Скития у Hierocles ed. Parthey p. 6 и Steph. Byz. Tiriza, сега Акра, Peripl. Anon., Geogr. graeci minores 1, 400.

49 Ἡ Γαλ ακρα Acta patr. 1, 95, 528. Caliacra въ итал. карти (вж. Tafel, Constantinus Porph., Tübingen 1846 p. 37—41). Chagliachra въ голѣмата географическа карта на Fra Maura въ палата на Венециянскитѣ дожи, Chaliacra у Негри и т. н Въ списъка на рускитѣ градове, съставенъ прѣди началото на 15. вѣкъ, споменуватъ се и нѣколко български крѣпости (Търново, Силистра и т н.) а между тѣхъ до Каварна и Аколятра, безъ съмнѣние нашата Калиакра (Барсовъ, Географія начальной лѣтописи. Варшава 1885, 2 изд. стр. 114; Бруунъ, Черноморье 2, 347 тълкува ѭ за Ликостомионъ или Вилковъ).

50 Chalcocondylas p. 172. Schiltberger ed. Neumann p. 93. Callimachus у Schwandtner 1, 512.

тия подъ името «патриярхъ св. Никола.» Тукъ имаме историческо, повече отъ 200 години старо обяснение на гроба, който ни тукъ показахѫ; утраквистичниятъ светия, islямски и християнски, напомня ни и близкото Текке́, ала за свръзката на тамошната светиня съ тукашната нѣма извѣстия.[51] Крѣпостьта е имала навѣрно чисто турско население. Селището е западнѫло може би прѣзъ руско-турскитѣ войни на Катерина II.; външнитѣ два окопа поне иматъ вече характеръ на модерни фортификации.[52]

Името «Гюлградъ,» бѣлѣжено въ толкова карти отъ началото на нашето столѣтие, е съвършенно непознато въ цѣлата покрайнина; по недоразумѣние то е произлѣзло отъ турското «Килагра,» може би отъ локалната форма Килагра-да, приблизително като Карнабадъ отъ Карново (стр. 745). Турцитѣ наричатъ този планински носъ Геларé или Челигра, Българитѣ Геларéто; Гърцитѣ знаѭтъ старото название, па и италиянскитѣ гемиджии и до сега знаѭтъ за «Capo Calacria». Тукашнитѣ старини отдавна сѫ разграбени. Рускиятъ адмиралъ Грейгъ видѣлъ тукъ на 1828 г. още два мрамора съ гръцки надписи[53]. Въ Гяуръ-Суютчукъ ми показахѫ монети, намѣрени на градището, едната изтрита, може би македонска и сребърна пара отъ царя Хадриана.

Каменистиятъ мисъ съ своитѣ паметници е живописно мѣсто, което остава въ паметьта. Особенна гледка прѣдставятъ брѣговетѣ, които тъкмо тукъ завиватъ въ правъ ѫгълъ. На сѣверъ отъ тукъ се протакатъ край морето стръмни скали съ хоризонтални тъмночервени пластове, които се простиратъ чакъ до лагунитѣ при Шабла на границата и до града Мангалия (античниятъ Каллатисъ), сега румънски. Брѣгътъ на западъ, отъ Калиакра къмъ Балчикъ, е равномѣренъ спускъ около 100 метра високъ, съ пластове горѣ червени, долу бѣли; малко растения се зеленѣѭтъ долу подъ линиитѣ на пластоветѣ а най-долу се бѣлѣе тѣсна ивица пѣсъкъ. Край морето долу нѣма пѫтека, само горѣ по трапезовидната тераса. Единственното устие долу къмъ морето между тѣзи скали се намира при осамотената Каварненска митница.

---

51 Hammer, Osm. Staatsverfassung 1, 294. Хаджи Калфа 27. Евлия у Бруунa 2, 343 (Хамеровия прѣводъ нѣмамъ при рѫцѣ).

52 За жаль не ми е достѫпно ни едно подробно описание на руския походъ на 1773 г. Полковникъ Берхъ на 1819 г. (Военнотопографическое описаніе береговой дороги Чернаго моря, Петербургъ 1827 стр. 26), когато споменува Гяуръ-Суютчукъ описва „Коварна“ съвършенно тъй, както изглежда Калиакра, полуостровъ съ пристанище прикрито и т. н. По пѫтя си той, разбира се, и двѣтѣ мѣста е видѣлъ само отъ далече.

53 Тепляковъ стр. 23.

Моето пжтувание достигнж до най-послѣдната си точка; отъ тукъ настанж обратенъ пжть къмъ София. Ако да ми стигаше врѣмето, щѣхъ да разгледамъ и еднообразнитѣ степи чакъ до ромънската граница, тъй като и равнинитѣ около Хаджи-Оглу-Пазарджикъ (9567 ж.)[54], който на 1882 г. официялно биде прѣименуванъ въ Добричъ[55], не сж безъ исторически паметници; тамъ се намиратъ нѣкакви развалини при селата наречени Кабасакалъ и Геленджикъ, скали при Базауртъ съ изкуствени пещери (гяуръ евлери, «кжщи на невѣрницитѣ» ги наричатъ Турцитѣ) и т. н.

Прѣзъ тежката срѣдпладнешна горещина (+27°С. на сѣнка) починжхме си при Турцитѣ подъ фара, нагостихме себе си и угоститѣлитѣ си съ провизиитѣ, които бѣхме донесли съ себе си и се отправихме назадъ. Като нощувахме пакъ въ Балчикъ, тръгнжхме на заранъта по сжщия пжть, съ изключение на едно мѣсто. Отъ мостчето при Текке прѣзъ Батовска рѣка ударихме сирѣчь право къмъ осамотения «Чамурлу гечидъ-ханъ» (1½ ч.). По тозъ начинъ се запознахъ съ разкошната природа на Батовската гора. Въ долината при Текке, въ което въ ранната хладина множество полу забулени Туркини потегляхж съ сърпове за жътва, прѣминжхме рѣкичката, която идѣше отъ гагаузкото село Чаушкьой, и вървѣхме слѣдъ това половинъ часъ на горѣ по тѣсна улица между джбове, габри и лѣски, по единъ дълбокъ пжть, въ който колата постоянно се закачаше о гжститѣ храсталаци. Бѣхъ изненаданъ отъ голѣмото множество дива лоза, която оплита храсталацитѣ край пжтя. Нейнитѣ дребни, сладки плодове, всички съ черенъ цвѣтъ, служжтъ за храна на птицитѣ, но се употрѣбятъ и за вапсвание на виното ясночервено. Отъ тази дива лоза въ понтийскитѣ вѣковни гори на Балканския полуостровъ, на Кавказъ и въ Мала Азия произлиза споредъ Гризебаха всичката питомна лоза[56]. Около извора, нареченъ Чаталъ-чешме, растжтъ и диви череши. По-нататъкъ на десно лежи селото Капакли, сега прѣименувано Климентово. При всичко че бѣше недѣля, християнскитѣ Гагаузки въ пъстри дрехи прилежно жънѣхж по нивята изъ гората. Слѣдъ тўй настжпихж пакъ гжсталаци съ стари буки и разпръснжти липи, до като стигнжхме до споменжтото осамотено ханче. Отъ тукъ за 70 минути стигнжхме пакъ долу въ Варненскитѣ улици.

---

[54] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 11,087 ж. (П.).

[55] Това прѣименувание станж по прѣдложението на самитѣ граждани и се подтвърди отъ княза на 19. Януари 1882 г. (Държ. Вѣстникъ 1882 бр. 22 стр. 170).

[56] Grisebach, Die Vegetation der Erde, Leipzig 1872, 1, 125.

7. Провадия и Шуменъ.

Бойното поле на 1444 г. при Варна. Девна и развалинитѣ на римския Марцианополисъ. Крѣпостьта Петричъ. Провадия. Добрина (Диздаркьои), до 1829 г. центъръ на албански селища. Повѣрия за вампири. Шуменъ. Образътъ на конникъ на скалата при Мадара. Римскиятъ castrum при Абоба. Старобългарското царско сѣдалище Прѣславъ.

Отъ Варна на 22. Юли се отправихъ въ едно влажно и студено, почти есенно утро на западъ за Провадийско, пакъ въ компания съ г. Радивоева. Шосето, отъ построяванието на желѣзницата съвършенно развалено, върви край сѣверната страна на Девненското езеро, прѣзъ плодороденъ край съ ниви и разпръснжти дървета, който на десно на разстояние около три километра се свършва съ спуска на Добруджанската тераса. Желѣзницата минава на лѣво отъ насъ край самия брѣгъ на езерото; задъ него на другата страна се простиратъ голѣми гори, които покриватъ повърхностьта на не много висока хълмиста покрайнина.

Пжтятъ води прѣзъ Варненското бойно поле на 10. Ноември 1444 г. Половинъ часъ отъ Варна, при петия километръ, стърчжтъ около хилядо крачки на десно отъ шосето двѣ могили една до друга, едната гола, другата обрасла съ храсталакъ. На тази втората, наричана турски Кара-папазъ-мезарá (гробъ на черния попъ), полскитѣ емигранти прѣзъ Кримската война издигнжли на нещастния краль Владиславъ III. нѣкакъвъ паметникъ, който обаче скоро билъ унищоженъ отъ Турци и Гагаузи, казватъ по подбужданието на гръцкия метрополитъ. Отъ тѣзи могили напрѣко прѣзъ пжтя отива малъкъ долъ съ потокъ въ езерото. На десния му брѣгъ нѣколко крачки прѣдъ кръстопжтя на шосетата за Провадия и Добричъ се намира турско текке́. Въ мѣстностьта, която отъ вънъ изглежда като виненъ зимникъ, и до сега единъ турски ходжа пази «гроба на черния паша», Кара-паша-мезарà; въ него ужъ билъ погребенъ нѣкой си шехидъ, мжченикъ или ратникъ, който загинжлъ за вѣра. Стариятъ надгробенъ камъкъ заедно съ други паметници билъ, казватъ, отнесенъ отъРуситѣ на 1829 г., ала Турцитѣ и до сега дохождатъ тукъ да се покланятъ на гроба. По-нататъкъ на десно ми показахж подъ горитѣ близо до селото Пашакьои мѣстоположението на второ теке́нце; въ него почива другъ шехидъ, съ непознато име, който, казватъ, загинжлъ сжщеврѣменно съ онзи «черенъ паша».

Всички тѣзи тъмни спомени се отнасятъ за Варненската битка.

Единъ отъ тѣзи шехиди е навѣрно Караджа паша, беглербегъ на Анадолъ, който командувалъ лѣвото турско крило подъ могилитѣ и тамъ паднѫлъ въ боя срѣщу Хуниада. Битката се е въртѣла навѣрно главно около споменѫтия долъ, който отъ политѣ на върховетѣ отива къмъ езерото; християнитѣ сѫ стояли на изтокъ отъ него, отъ езерото къмъ върховетѣ, като сѫ имали задъ себе си града Варна, Турцитѣ пъкъ, като пристигнѫли слѣдъ краля прѣзъ Шуменъ и Провадия, на западната му страна [1]. Краль Владиславъ не билъ погребенъ на бойното поле, както прѣдполагатъ сега нѣкои Варненци, най-малко въ онѣзи могили, които могѫтъ да бѫдѫтъ отъ много старо врѣме. Отъ съгласнитѣ извѣстия на съврѣменници знаемъ, че главата на краля била отсѣчена отъ Турцитѣ и като трофей изпратена въ Бруса. Безглавото пъкъ тѣло, споредъ свидѣтелството на съврѣменния нѣмски стихотворецъ Михаилъ Бехаймъ, войницитѣ отъ християнския обозъ, заедно съ Гърци, погребали ужъ въ нѣкоя гръцка черквичка (in ain kriesch kapeln) [2]. Споредъ Каллимаха Турцитѣ издигнѫли на мѣстото, гдѣто се намѣрило на бойното поле тѣлото на краля, невисокъ стълпъ съ надписъ, който разправялъ за битката, но отъ него сега не е останѫлъ нито споменъ.

При по-нататъшния пѫть въ лѣво къмъ езерото се виждатъ храсталаци, на десно жита и лозя, между които пакъ се подаватъ стари могилки. Селото Аджемлеръ въ далечната подъ върхове сега е турско, но има стари християнски гробища; то е запустѣло може би прѣзъ руската война въ врѣмето на царица Катерина II. и било слѣдъ това изново населено отъ мюсулмани. Надъ него на върховетѣ се намира мѣстностьта Герәклеръ съ дири отъ стара крѣпость, която навѣрно е тъждествена съ замъка нареченъ «Mihelitsch», отдалеченъ 4 мили отъ морето; той (споредъ Бехайма) билъ прѣвзетъ отъ краля Владислава въ похода отъ Петричъ за Варна. Руската карта отъ 1829 г. бѣлѣжи на сѣверната страна на Аджемлеръ и селцето Муаличъ, но въ новата карта отъ 1884 г. нѣма го вече; сравнението на двѣтѣ карти е изобщо интересно за да се познаѭтъ промѣнитѣ въ заселванието на страната прѣзъ послѣднитѣ 50 години [3]. На лѣво при езерото лежи голѣмото село Кадъкьои и чифлика Инджекьои съ нѣколко кѫщи.

---

[1] Най-добрия трудъ за битката и бойното поле е тозъ на генерала G. Köhler, Die Schlachten von Nicopoli und Warna, Breslau 1882 (съ плана). За полскитѣ разкопки около Варна вж. МСб. VII, 447.

[2] Издаде Karajan въ сборника Quellen und Forschungen, Wien 1849 стр. 45.

[3] Туй селище не трѣбва да се бърка съ селото Маалъчъ или Михалъчъ въ Провадийска околия, на пѫтя отъ Провадия за Силистра.

Особенна гледка прѣдставятъ тъй нареченитѣ дикили-ташларъ, «прави камъне» близо до селото Аладънъ, въ което стигнахме слѣдъ 2 ч. 20 м. отъ Варна. Тѣ сѫ около 30 неправилно разположени, естественни нумулитови стълпове, отъ които най-виcокитѣ сѫ около $2^1/_2$ човѣшки ръста високи и 2 метра въ диаметъръ дебели. Повръхностьта на дебелитѣ, като че отъ вода въ видъ на крѫгъ подѣдени камъне е набраздена, пълна съ пукнѫтини и дупки като морска гѫба; на горната плоскость расте трѣва, по странитѣ червени и жълти лишеи. Почвата на около връсть се състои отъ дълбокъ пѣсъкъ, отъ който се издигатъ низки скалисти плоскости съ пещери. Друга група отъ такива стълпове се намира на югъ отъ желѣзницата при село Гебеджé; тѣ сѫ по-малко, но сѫ по-високи и по-гѫсто наредени, сѫщо тъй въ пѣсъчливъ теренъ. Жителитѣ ги смѣтатъ за вкаменени дървета. По-старитѣ пѫтувачи мислили, че тѣ сѫ изкуственни стълпове, но чудна имъ се виждала тѣхната неправилность и липсата на капители и основи. Геологическо описание на тѣзи интересни стълпови дълги формации отъ нумулитовъ варовникъ заедно съ изображенията имъ подаде английскиятъ капитанъ Spratt [4].

Слѣдъ четире часа пѫть постоянно все на западъ съгледахме най-послѣ отъ горgriститѣ хълмове прѣдъ себе си плитка, широка долина, обърнѫта отъ сѣверъ къмъ югъ. На срѣщния, западенъ нейнъ хълбокъ се простира високо българското село Девна, което отъ далече изглежда като Жеравна, но разбира се безъ гори и планински фондъ. На лѣво отъ него гѫсталака отъ лозя и градини на пръвъ погледъ се показва като второ село. На дъното на долината тече Дéвненска рекà, надъ която се издига 70 крачки дългъ мостъ, едната половина каменна, другата дървена. Край нея се нижѫтъ между буйни цвѣтисти ливади и високи върби и бѣли тополи не по-малко отъ 34 воденици (на 1829 год. били 24); тѣ образуватъ особно селище, наречено сѫщо тъй Девненска рѣка (213 ж.) и принадлежѫтъ повечето на Турци, една даже на единъ Циганинъ, но наемачи сѫ Българитѣ. Тукъ се намираме въ мѣстностьта на античния Марцианополисъ, основанъ отъ Траяна, главния градъ на римската провинция Moesia inferior. Този голѣмъ градъ сѣкълъ и монети съ надписи изключително гръцки, отъ Марка Аурелия до царя Филипа (у Мионе 263 типа); по тѣхъ виждаме четирестълпнитѣ

[4] Capt. F. A. B. Spratt, On the geology of Varna and the neighbouring parts of Bulgaria. Journal of the geol. Society XIII (1857). Примитивенъ образъ вж. и у Теплякова.

храмове на Аполона и Сераписа, рѣчния богъ съ тръсть въ ржката, Диониси съ гроздъ, Деметра съ класове, Ескулапа и т. н. Прѣзъ готското нахлуване въ 3. столѣтие защитата на града споредъ Дексипа управлявалъ юначниятъ Максимусъ, потомъкъ, каже, на тракийския краль Реметалкъ. Извѣстията за Марцианополь прѣставатъ тепърва подиръ смъртьта на царя Маурикия (602 г.). Дистанцията 18 римски мили отъ него до Одессосъ, отбѣлѣзана на римската Пеутингерова карта, съвършенно се схожда съ разстоянието отъ Варна до Девненска рѣка. На 1829 г.Руситѣ намѣрили при воденицитѣ, освѣнъ множество императорски монети, и единъ надписъ [5].

Спрѣхме се на обѣдъ въ хана до моста, гдѣто ни посрѣщнж г. Лазаръ Дуковъ отъ Девна, единъ отъ селскитѣ прѣдставители въ българското събрание, и слѣдъ това заобиколихме тукашнитѣ забѣлѣжителности. На картитѣ рѣката е отбѣлѣзана като че иде отъ далече, отъ градеца Козлуджа (2033 ж.), познатъ отъ побѣдата на Руситѣ на 1774 г., който лежи на сѣверъ отъ тукъ въ подобна, малко по-плитка долина. Но жителитѣ ми казахж, че отъ тамъ тече само слабо поточе, което се пълни отъ нѣколко чешми и едва слѣдъ дъждъ повече прииждa, и ме заведоха при сжщинскитѣ извори. Не далече на сѣверъ отъ моста рѣката излиза при подножието на низка варовита тераса отъ многобройни извори, отъ които петь видѣхъ отъ близо. Тѣ сж басейни 4 — 5 метра дълбоки съ прозрачна вода, отъ която периодически изкачатъ редици мѣхурчета, които издигатъ по нѣкога и пѣсъкъ отъ дъното. Нѣкои сж полигонално обзидани, други пъкъ оставени като малки езера. За едно езеро ми казахж, че е дипсъзъ, тур. «безъ дъно». Риби въ водата, на вкусъ не особно добри, неживѣжтъ, но за това вирѣжтъ сума водни растения, тръсть и жабунеци; по нѣкога зеленината на дъното изглежда като потопена гора. Туй е безъ съмнѣние подземенъ оттокъ на водитѣ на равнината инакъ безводна, която отъ горния край на близката варовита тераса се простира чакъ до Дунава и вече отъ тукъ се нарича Добруджа. Населението твърди, че водата иде отъ Дунава и разправя за доказателство на туй различни приказки за изплувалитѣ овчарски тояги и т. н. Туй

[5] Двоезичниятъ надгробенъ надписъ у Теплякова, Письма изъ Болгарiи 134 (той билъ тукъ въ лошъ часъ и станжлъ даже недоброволенъ свидѣтель на кървавата битка при близкия Ески Арнаутларъ), Boeckh n. 2055 B, C. L. Lat. Ш 761. Споредъ свѣдѣнията на Теплякова тукашната мѣстность прогласилъ за Марцианополь Бларамбергъ. За Виктора Григ. Теплякова (р. 1084, + 1842 въ Парижъ), поетъ и чиновникъ „особыхъ порученiй“ вж. едно животописание съ портретъ въ Истор. Вѣстникъ XXIX (1887).

сж безъ всѣкакво съмнѣние изворитѣ на рѣката Потамосъ, която споредъ Иорданесъ извирала съ води извънмѣрно прозрачни и вкусни посрѣдъ Марцианополисъ.[6] Сжщиятъ списатель отъ 6. вѣкъ разправя тогавашното навѣрно мѣстно прѣдание, какъ ужъ тукъ слугинята на Марция, Траянова сестра, като наливала вода изгубила тежкия златенъ сждъ и какъ този сждъ дълго врѣме слѣдъ това пакъ изплувалъ отъ дълбочинитѣ; тогава ужъ Траянъ като прѣдполагалъ, че надъ тази вода владѣе нѣкое божество (fontique numinis quoddam inesse credens), основалъ градъ и го нарекълъ споредъ името на сестра си. Околностьта е пълна съ стари основни зидове. Около изворитѣ и воденицитѣ се протакатъ слѣди отъ пространна, както изглежда, полигонална градска стѣна. Въ по-ново врѣме служили като каменоломни за градежа на Варненската крѣпость и по тозъ начинъ по-голѣмата часть сж вече до основитѣ разграбени. Много антично градиво сега е зазидано въ воденицитѣ а особенно въ язоветѣ, но тукъ се намиратъ още доста четвъртити камъне, изпочупени стълпове, грънчарски сждове и особенно римски монети. На пжтя за селото се търкаля похлупака на огроменъ саркофагъ, по чиито страни сж изобразени копие съ щитъ и два свѣтилника. Въ една фурна въ самата Девна билъ зазиданъ, казватъ, откжслекъ отъ гръцки надписъ съ името на царя Траяна, но неможахж да ми го покажжтъ, тъй като сега е замазанъ. Г. Дуковъ любезно ми начърта латинскиятъ надписъ на единъ не отколѣ изоранъ саркофагъ[7].

Сега покрайнината около изворитѣ се смѣта за нездрава поради честитѣ трески; и хубавата вода на изворитѣ не струва за пиение. Въ старобългарско врѣме Марцианополисъ очевидно вече не е билъ населенъ. Здравословнитѣ отношения слѣдователно значително сж се промѣнили отъ римско врѣме. Изворитѣ понѣкога причиняватъ лоши наводнения и лани (1883 г.) рѣката отнесла и половината отъ каменния мостъ, сега замѣстена съ греди. Не е невъзможно, че отъ наводненията и цѣлиятъ теренъ се повдигнжлъ и промѣнилъ.

Прѣзъ тукашната долина се вижда на югъ лъскавиятъ край на Варненското или Девненско езеро, което обаче отъ Варна до тукъ не е цѣло, а е прѣкжсвано отъ мочурлаци. Задъ него се издигатъ

[6] In flumine illo, qui nimii limpiditatis saporisque in media urbe oritur, Potami cognomento. Jordanes, Getica ed. Mommsen p. 82.

[7] Arch. epigr. Mitth. X, 192 (гробъ на нѣкого си Миризма, издигнжтъ отъ декуриона Cosconius Ingenuus).

плоски гористи върхове. На тѣхъ, около единъ часъ отъ Девна, се познава мѣстоположението на мжчно достжпната крѣпость Петричъкалеси, която се намира на високъ планински издадъкъ надъ врѣза на желѣзницата отъ Русчукъ за Варна, между станцията Гебедже и селото наречено Авренъ. Отъ околнитѣ планини градището е отдѣлено съ прокопъ, 10 крачки широкъ и издълбанъ въ естественна скала; и неговитѣ зидове, казватъ, били изсѣчени отъ природна скала. Споредъ г. Радивоева, който веднжжъ се изкачилъ горѣ, изгледътъ отъ крѣпостьта обгръща по-голѣмата часть отъ Провадийско и Варненско. Край скалистия спускъ къмъ сегашната желѣзница водила долу отворена стълба, врѣзана въ скалата, около съ 120 стжпала, сжщо както отъ Провадийската крѣпость, но долната ѝ половина се отчупила и срнижла. Долу, казватъ, се намирали каменни стари кръстове, «гърнета съ хорски кости,» стрѣли и т. н. По-нататъкъ на югъ едно мѣсто при Авренъ се нарича Кешишликъ (кешишъ тур. калугеръ); споредъ прѣданието тамъ нѣкога е имало «мънастирь Благовѣщение.» Крѣпостьта е добрѣ позната отъ историята на похода на краля Владислава. Palatio и Dlugoš ж наричатъ Petrecz, Beheim Petrus или по нѣмски Peterspürck; тѣ описватъ нейното мѣстоположение съвършенно ясно, близо до края на Варненското езеро, съ прокопъ издълбанъ въ скалата. Християнитѣ ж прѣвзели на 7. Ноември 1444 г., слѣдъ топовна стрѣлба, съ атака прѣзъ прокопа, напълненъ съ дъждовна вода и прѣзъ проломитѣ въ стѣнитѣ; около 5000 Турци ужъ били съсѣчени или изхвърлени отъ бастионитѣ, а вжтрѣ били освободени множество християнски роби. Византийското τὸ Πετρῖν въ Варненското епископство, което се споменува до Провадия на 1369 г., принадлежи безъ съмнение сжщо тукъ[8].

Римското шосе отъ Марцианополь за Анхиало заобикаляло мочуритѣ подъ Петришката скала малко по-нататъкъ на западъ, гдѣто неговиятъ калдаръмъ се вижда между селищата Тестеджи и Султанларе; тамъ се намиратъ стари камъне, както и развалини отъ нѣкой ужъ старъ градъ, нареченъ Хаскьои (стр. 814).

Селото Девна или и Девня е чисто българско и доста голѣмо (1255 души)[9]. Жителитѣ разправятъ, че по-напрѣдъ се наричало Дéвино, което се схожда съ формата, отбѣлѣзана у Дубров-

[8] Въ изданията на Каллимаха Petrechium е осакатено въ Pezechium, което Хамеръ тълкува, че е Балчикъ. — Петринъ: Acta patr. 1,502. — Развалината е отбѣлѣзана на руската карта „Петричка разв. крѣп.“

[9] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 1707 жители.

чанитѣ, на 1595 г. у Джиорджича и на 1605 г. у Лукарича, както и у епископа Богдана на 1640 г. У послѣднитѣ двамина името означава тукашната рѣка (fiume Deuina), край която още въ врѣмето на Богдана имало 25 воденици, всѣка на цѣна 5—6000 скуди, всички въ турски ржцѣ[10]. На своето землище Девненци сѣжтъ прѣзъ година, веднжжъ отъ тази страна на рѣката, втори пжтъ отъ другата. Селото било първоначално вакуфъ и до сега има за своето землище ферманъ, даденъ прѣди сто годинъ отъ султана Селима III. Неговото население, както и въ цѣлата тукашна покрайнина, прѣзъ послѣднитѣ сто годинъ много се е промѣняло. Въ Добрина, за която още ще поговоримъ, въ сега турското Ески Арнаутларъ (български се нарича и досега Арбанаси), въ Дерекьой (понапрѣдъ се наричало Петрина рѣка) и въ Девна живѣли близо скупомъ християнски Албанци, които били прѣселени тукъ отъ Турцитѣ безъ съмнѣние скоро слѣдъ завоеванието на отечеството имъ; тѣ сж принадлежали къмъ онѣзи албански села въ източна България съ войнственно население, на брой около 7000 души въоржжени, които знае вече Джиорджичъ, и сж били въ свръзка съ Албанцитѣ въ Арбанаси при Търново, както и съ албанското население на двѣ села при Разградъ (Бей- и Кара-Арнаутъ).[11] Прѣданията гласжтъ, че тѣзи тукашни Албанци носили дълги «пушки гегалии» и юнашки се защищавали срѣщу Даалиитѣ (Кърджалиитѣ), които въ чети отъ по 2—300 души се скитали по страната; тѣхниятъ постояненъ лагеръ билъ Петришката крѣпость. Селищата захванжли да запустяватъ отъ руския походъ на 1773 г. На 1829 г. цѣлата покрайнина била развълнувана отъ походи и битки, слѣдъ които всички Албанци заминжли съ Руситѣ въ Бесарабия, гдѣто тѣхнитѣ потомци въ село Каракуртъ близо до Болградъ и до днесь не сж заборавили своя езикъ. Споредъ бѣлѣжкитѣ, които г. Д-ръ А. Теодоровъ има добрината да ми изпрати, нарѣчието на тия Албанци е еднакво съ това на Тоскитѣ; само старата генерация знае албански, младитѣ говорятъ повече български и гагаузско-турски.

Въ пустата Девна почнжли да се заселватъ Балканджии отъ Трѣвна. Къмъ тѣхъ на 1833 г. се присъединили селяни отъ Ям-

---

10 Acta Bulg. eccl. 77.

11 Къмъ тѣзи албански селища споредъ името си е принадлежало на вѣрно и Тюркъ-Арнаутларъ, на СЗ отъ Провадия къмъ Енипазаръ. Джиорджичъ у Макушева, Monumenta hist. Slavorum merid. 2, 252: „in Bolgheria sono molti casali habitati da Albanesi, de quali al numero di 7 milla possono mettere insieme, sono bravi et bene armati.“ Сжщиятъ р. 246 за „Albanesi“ при Търново, за които вж. стр. 248 бѣл. 32.

болско, които отишли съ Руситѣ въ Бесарабия, но слѣдъ това пакъ потеглили назадъ. Тукъ има обаче и нѣкои стари жители, каквото е семейството на нашия Лазаръ. Неговиятъ дѣдо скрилъ нѣкое си момиче отъ примкитѣ на турскитѣ бейове, но тѣ пъкъ за туй отъ отмъщение му ограбили воловетѣ, овцетѣ и житото; той на врѣме се скрилъ и избѣгалъ въ «долния вилаетъ,» въ Ямболско и то въ село Чьомлеккьой. Отъ тамъ на 1829 г. се отправилъ съ Руситѣ въ Бесарабия и тамъ умрѣлъ въ Комратъ. Неговиятъ синъ се върнжлъ въ първото си отечество. Девна е една отъ опоритѣ на българското движение въ тѣзи покрайнини. Въ цѣлата покрайнина Девненци най-напрѣдъ имали българско училище, приблизително прѣди 40 годинъ съ учитель отъ Елена, и най-напрѣдъ показали отпоръ на гръцкия патриярхъ; обадили на портата, че гръцкиятъ епископъ иска отъ тѣхъ нѣкакъвъ си джанъ-гюмрукъ, жито за душата, и че по тозъ начинъ събира пари за Критското възстание. Енергически характери тукъ нелипсватъ; чухъ да се разправя за единъ войнственъ попъ въ околностьта, прѣдъ когото Черкезитѣ треперяли и който сега организиралъ хайки на турски разбойници.

На западъ лежи селото Монастиръ, сега турско, по-напрѣдъ българско; подъ името Монастирица го споменува като християнско селище вече Джиорджичъ. При самата Девна се намира пусто «селище» Маркозàна, за което никой незнае кога е било населено. На сѣвероизтокъ при Козлуджа лежи селото Карахюсеинъ, понапрѣдъ също тъй, казватъ, населено отъ Арнаути; сегашнитѣ му жители сж Гърци отъ Одринско, които на 1829 г. също тъй заминжли за Бесарабия и при скорото си завръщание се заселили тукъ, като намѣрили селото, освѣнъ три турски кжщи, праздно.

Прѣнощувахме въ Девна у селянина бай Кръстьо, който прѣди 28 години се прѣселилъ отъ Трѣвна, и на 23. Юли тръгнжхме по-нататъкъ. Между Девна и Провадия се простира висока варовита тераса, съ плоска гориста повръхность и съ стръмни склонове на всички страни. Обходихме ж най-напрѣдъ отъ сѣверната страна. По пжтя на десно се вижда българското село Котлубей; на единъ обрасълъ съ храсталакъ връхъ при него се намирали, казватъ, особенно когато силни дъждове разровжтъ почвата, многобройни монети, най-много сребърни кжсове отъ Александра Велики. По-нататъкъ дохожда на десно турското Ахъркьой; на лѣво остава скрито подъ планината пакъ турското Ески-Арнаутларъ съ шанци отъ кървавата тукъ битка на 1829 г., въ която наистина Охоцкиятъ полкъ билъ почти изтрѣбенъ, но Турцитѣ, които искали

да избавятъ обсадената Варна, били отблъснати къмъ Шуменъ. Слѣдъ единъ часъ стигнахме въ Дерекьой. Отъ него се отваря широка гледка. На сѣверъ се вижда вече края на еднообразната Добруджа, за начало на която тукъ се смѣта отъ далече видимиятъ хълмъ Ясѫ-тепé, бълг. Плоска-могила. Най-близкитѣ села на сѣверъ сѫ гагаузски, но вече полупобългарени, когато Дерекьойци сѫ чисти Българи. На западъ се вижда дълбокия врѣзъ на Провадийската рѣка а задъ него по-нататъшни плоски върхове. По склоноветѣ на споменѫтата тераса на югъ отъ Дерекьой се намиратъ мѫчно достѫпни пустиннически пещери, около 10 човѣшки ръста (тур. адамбой) високи; споредъ разказитѣ на мѣстния попъ въ тѣхъ се виждали слѣди отъ живописъ и на едно мѣсто било написано по гръцки «ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Γεωργίου.»

Слѣдъ ³/₄ ч. слѣзохме край западната страна на сѫщата тераса въ града Провадѝя (тур. Провади), прѣдъ който се протакатъ явнитѣ руски окопи отъ 1829 г. Мѣстоположението е великолѣпно. Между страшни скалисти склонове, около 100 метра високи, се простира равно, около единъ километръ широко дъно като улица и въ него при Провадийска рѣка лежи града съ 4700 жители[12], нѣкога очевидно значителенъ, но сега отъ войнитѣ осиромашалъ. Отъ източна страна надъ него владѣе старъ замъкъ, врѣзанъ въ скалитѣ. Християнитѣ между гражданитѣ повечето сѫ Гагаузи, които говорятъ само турски. При всичко че прѣзъ тукъ минава желѣзница, тукъ нѣма ханища за хора, а само за коньe и биволи; за това пъкъ пѫтувача може да се нахрани на мегдана въ една македонска ахчийница, сграда отъ три дървени стѣни и дъсчена стрѣха, въ която за броя и вида на ястията намѣсто отъ писанъ листъ узнавашъ като повдигашъ капацитѣ на тенджуритѣ на огнището. Насъ ни прибра младиятъ околийски секретарь, родомъ отъ Добруджа, въ чието скромно жилище нощувахме[13].

По стѣнитѣ, които стѣсняватъ долината, се отварятъ на западния спускъ високо горѣ малки пещери; прѣдъ тъмния отворъ на една отъ тѣхъ се вижда нѣщо бѣло, като сухо дърво или коренъ. Населението разправя, че това е халка, за която били връзвани корабитѣ, до като морето се простирало чакъ тукъ и достигало толкова високо. Това прѣдание четемъ още у Хаджи Калфа,

---

[12] Споредъ статистиката отъ 1893 год. 4959 жители. (П.).

[13] Отъ него между другото узнахъ, че старото име на Исакча е Обрỳщица. Турското име произлиза отъ гроба на нѣкой си мюсюлмански светецъ: Исакъ Баба тюрбеси.

който пише, че на скалитѣ, които, каже, като стръмни зидове затварятъ Провадия, се намиратъ голѣми желѣзни кржгове, та жителитѣ, каже, прѣдполагатъ, че тази долина е била морска тѣснина като Босфора и че тамъ горѣ били привръзвани корабитѣ. Сжщата басня се разправя и въ извѣстни мѣста въ Карнобадско и въ Шуменско. Въ западна Европа се разказва за такива халки (anneaux d'amarre) въ Провансъ въ околностьта на Нимесъ. На височинитѣ на западъ личжтъ двѣ високи могили.

Старата крѣпость надъ източния склонъ е интересна. Тя прѣдставя укрѣпенъ трапезовиденъ върхъ отъ тозъ видъ, който край сѣверната страна на Балкана се простира отъ Петричъ прѣзъ Търново до Ловечъ а може би и по-нататъкъ. Отъ другата, източна страна градището е отдѣлено отъ останжлата тераса съ дълбокъ долъ; отъ равната земя е пристжпно само по тѣсенъ провлакъ между пропасти отъ сѣверъ. Къмъ града долу води тѣсна, шеметна, въ скалитѣ врѣзана стълба. Пристжпътъ по онзи провлакъ е билъ укрѣпенъ съ изкуственъ прокопъ, съ кула сега развалена, която трѣбвало да защищава нѣкогашния подвиженъ мостъ; развалини отъ втора кула отъ дѣланъ камъкъ се познаватъ надъ спуска, обърнжтъ къмъ града. Горната плоскость е доста пространна и споредъ явнитѣ слѣди била е по краищата заобиколена съ зидове. По срѣдата се издига, както на Търновския Царевецъ, малка, още по-висока тераса, сжщо тъй трапезовидна. Основи отъ сгради на крѣпостния просторъ, казватъ, не се познавали; тамъ има само два дълбоки герана. Горѣ на крѣпостьта за жаль не се изкачихъ; силниятъ бронхиаленъ катаръ, който се появи слѣдъ връщанието ми отъ Калиакра, не ми позволяваше да се катерж по високи и вѣтровити мѣста.

Въ римско врѣме тукашната мѣстность не е била населена; поне нищо не се е намѣрило, което да засвидѣтелствува туй. Тепърва въ срѣднитѣ вѣкове тукъ се появява укрѣпенъ и важенъ замъкъ, който въ византийскитѣ паметници се пише ἡ или τὸ Προβάτους (отдѣленъ отъ Πρόβατον при Одринъ), въ славянскитѣ пъкъ **Овеч̑ъ** (πρόβατον: овьцѧ). Гръцкиятъ изразъ се е запазилъ и до днесь, когато българскиятъ послѣденъ пжть се споменува у Лукарича, който познавалъ тази покрайнина отъ собственни наблюдения; на 1581 г. останжлъ въ Силистра а на слѣдната година заминжлъ за София[14]. Особеннитѣ гръцки надписи на българскитѣ князье отъ 9.

---

14 Въ Палаузовия поменикъ се споменуватъ двамина метрополити „Овечьстии“ отъ врѣмето на Асѣня II., въ животописа на св. Теодосия Търновски (въ

столѣтие свѣдочжтъ, че града още тогава е било владѣтелно сѣдалище. Прѣданието, отбѣлѣзано у Лукарича, приписва основанието на крѣпостьта на царя Симеона. Идриси (1153 год.) между Варна и Прѣславъ знае града «Borfantô» край една рѣка между двѣ планини. Споредъ Акрополита Прѣславъ и Проватъ били дѣлъ на царя Петра, брата на царя Асѣня I., ако не се е побъркалъ гръцкиятъ лѣтописецъ съ своя съврѣменникъ севастократора Петра, шурей на царя Михаила Асѣня, който споредъ договора между Българи и Дубровчани на 1253 г. ималъ въ българското царство своя отдѣлна земя[15]. Въ 13. и 14. столѣтие тукъ е живѣлъ метрополита на Търновската черква; чудно е обаче, че на 1369 год. Проватъ се споменува и между градоветѣ на Варненското епископство, което било подчинено на Цариградския патриярхъ (стр. 820). Въ похода на графа Амадеа Савойски срѣщу Българитѣ на 1366 г. двамина негови плѣнени васали били затворени въ града «Проватъ»[16].

Турцитѣ наричали тукашния скалистъ замъкъ Ташъ-Хисаръ, «каменна крѣпость», което име срѣщаме у Леунклавия въ извѣстието за прѣвзиманието на Провадия отъ Турцитѣ и у Бехайма при разказа за похода на краля Владислава.

Въ турско врѣме Провадия била въ 16. и 17. вѣкъ великолѣпенъ търговски градъ, който се описва подробно отъ нѣколко пжтувачи. Нагледно описание ни дава Полякътъ Oswięcim, който прѣминжлъ прѣзъ тукъ на 1636 г. на пжтя за Цариградъ, съ посолство отъ краля Владислава IV. Града ималъ малко дървени сгради, все каменни «сараи», калдаръмени улици, многобройни фонтани, голѣмъ «безестенъ», дукяни на различни занаятчии и хора отъ всѣкаква народность, между които имало и нѣколко «Латини» или Дубровчани. Отъ седемьтѣ джамии едната била пуста, три покрити съ олово, три съ тухли. На крѣпостьта се виждали дебели стѣни, но хубавитѣ кжщи въ нея всички били съборени; стърчала тамъ само стѣната на развалената черква съ живописъ и по срѣдата каменна кула, въ която Турцитѣ държали нѣколко затворници. Тамъ имало и кладенецъ съ развалена вода; неотколѣ копали другъ 30 сажена дълбоко, безъ да стигнжтъ до вода. За страшно шеметната стълба, само за единъ човѣкъ широка, се разправяло, че по нея

Рилския панегирикъ) на Търновския синодъ на 1360 год. Лазаръ, метрополитъ „Овча града". „Prouato, che i Bulgari chiamano Ouceпoglie", Luccari 53. — За Лукарича вж. Acta Bulg. eccl. 6, 13.

15 Акрополита стр. 22. Miklosich, Mon. serb. 37.

16 Бруунъ, Черноморье 2, 336.

прѣзъ седмигодишната обсада на крѣпостьта отъ Турцитѣ единъ български юнакъ на конь въ галопъ се изкачилъ горѣ, но въ вратата коня му паднжлъ, па и той, едва се помолилъ въ черквата и се върнжлъ при коня си, прѣдалъ Богу духъ; въ споменъ тамъ на неговия гробъ билъ издигнжтъ нѣкакъвъ си кржгълъ стълпъ[17]. Епископъ Богданъ заварилъ тукъ на 1640 год. до 2000 турски кжщи и само 50 православни; хвали хубавата и плодородна околность съ изобилни лозя, жита, овощия, добитъкъ и риби. Епископъ Филипъ Станиславовъ, родомъ отъ Орѣше при Свищовъ, намѣрилъ на 1659 г. тукъ 1500 турски кжщи и 100 православни, подчинени на Месемврийския епископъ.

Дубровчанитѣ тукъ имали търговска станция, покрай Софийската първа въ България, която отъ 1580—1689 год. често се споменува. Името на града пишжтъ всѣкога Prouato, само Гундуличъ въ «Османъ» пише Провадия. Тѣ се занимавали главно съ износъ на волски и биволски кожи, и отъ тукъ спохождали Варна, Силистра, Бабадагъ, Исмаилъ, Аккерманъ и т. н. Съобщение съ отечеството си поддържали прѣзъ Търново, София, Нишъ и Новипазаръ. Тѣхната колония на 1581 г. броела само 6 кжщи, но въ първата половина на 17. вѣкъ тукъ всѣкога е имало 40—70 Дубровчани, като се брожтъ и слугитѣ, повечето родомъ Българи, които ставали католици за да могжтъ да се ползуватъ отъ защитата на привилегиитѣ на Дубровчанитѣ, които търгували изъ Турция. Търговцитѣ постоянно си държали католически свещенникъ, който служилъ литургия по-напрѣдъ въ частна кжща, по-късно въ дървена черквица, най-послѣ и въ каменна. Тъй като града билъ почти съвършенно турски, мюсулманскиятъ фанатизъмъ съ негодувание търпѣлъ християнското богослужение; на 1639 г. даже се повдигнжлъ въ Провадия страшенъ бунтъ, въ който Турцитѣ съборили новиятъ каменнъ храмъ на Дубровчанитѣ и старата черква на православнитѣ. За събарянието на Дубровнишкия параклисъ полскиятъ посланникъ Миасковски чулъ слѣдната година, че станжло защото Халилъ паша неуспѣлъ да измъкне отъ търговцитѣ 100,000 аспри даръ[18]. Но единиятъ и другата скоро били подновени. На Дубровчанитѣ тукъ казвали Латини, подъ което име въ Шуменъ още се е запазилъ нѣкакъвъ споменъ за тѣхъ; тамъ се намиратъ български родове, за които се говори, че ужъ сж отъ «латински» про-

---

[17] Пер. Списание, книжка 19, страница 66.
[18] Пер. Списание, книжка 21 и 22, страница 343.

изходъ. Около 1700 г. колонията постъпенно изчезнжла, приблизително като въ Търново (стр. 243). Търговията привлѣкла тукъ и испански Евреи, чиито потомци (293 души) и до днесь тукъ живѣжтъ.

Войнитѣ въ 18. вѣкъ още не се докосвали много до Провадия. Рускиятъ полковникъ Ленъ описва Провадия на 1793 г. като голѣмъ градъ съ 3000 кжщи, 5 джамии, дукяни и фонтани и съ голѣми табакхани, гдѣто се изработвали жълти и зелени сафияни; населението било повечето турско. Прѣзъ рускитѣ войни на 1773 и 1774 г. войската тукъ се движела съвършенно на близо; на 1829 г. Провадия била заета и укрѣпена отъ Руситѣ, които тукъ прикривали обсадата на Варна срѣщу офензивнитѣ опити на Турцитѣ отъ Шуменъ. Отъ това врѣме съвършенно западнжла, не безъ влиянието и на разцвѣта на съсѣдната Варна.

При обикалянието по града издирихъ най-напрѣдъ два гръцки надписа, които Виенскиятъ живописецъ и пжтувачъ Каницъ ги е изрисувалъ непълно, тъй че се само познаваше, че сж срѣдовѣковни. Принадлежжтъ къмъ групата интересни гръцки надписи на българскитѣ князье отъ 9. столѣтие[19]. И двата сж издълбани на гладки дебели стълпове и съдържанието имъ, освѣнъ нѣколко имена, е съвършенно еднакво; тѣ захващатъ съ името на поганския български князь «хана Омуртага» и споменуватъ похода на българскитѣ войски чакъ къмъ Τήσαν τὸν ποταμόν, къмъ унгарска Тиса, много рѣдко допълнение къмъ Сюидовото извѣстие за покоряванието на остатъцитѣ отъ Аваритѣ отъ българския князь Крумъ и къмъ Айнхардовитѣ извѣстия за сношенията на Франкитѣ съ «rex Bulgarorum Omortag« около 824 г. чакъ да 829 г. въ днешна Унгария. Тѣ иматъ типъ на буквитѣ на съврѣменнитѣ византийски надписи и сж били навѣрно правени по заповѣдь на князя отъ гръцки майстори, може би дезертьори или плѣнници. Единиятъ стълпъ, по-добрѣ запазенъ, стои прѣдъ аптеката, другиятъ лежи на двора на една и до сега употрѣбяна джамия до развалината на турски хамамъ тъкмо подъ спуска на крѣпостната скала, но е много поврѣденъ. До него лежжтъ други кжсове отъ гладки стълпове, на единъ отъ които пакъ намираме съвършенно неясенъ отломъкъ отъ подобенъ характеръ. Въ прѣдвѣрието на джамията лежи единъ надписъ на четвъртитъ камъкъ, който никакъ неможеше да се прочете, а въ нейната ограда сапи-

---

[19] Вж. надписитѣ отъ езическо българско врѣме, съобщени въ Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen XVII, 192, 199—200, 208, XIX, 237—248 отъ братия Шкорпилови съ бѣлѣжки на Тамашека и Иречека.

касахъ единъ кръстъ съ буквитѣ IC XC NIKA K||| ЄФѮ. Около насъ се събра множество Турци и турски дѣца и моитѣ водачи ме съвѣтвахѫ да не оставаме тукъ дълго врѣме.

Отдавна слушахъ отъ Българитѣ за селището наречено **Добрина**, турски **Диздаркьой**, която ужъ приличала на Арбанаси при Търново. Като християнско село **Добрина** споменува ѭ и Джиорджичъ на 1595 г. Отидохме тамъ за 40 минути, около южния издадъкъ на Провадийската крѣпость, прѣзъ една долина съ чешма и слѣдъ това по тѣсенъ, една крачка широкъ калдаръмъ около три запустѣли чешми чакъ на горната плоскость на скалистата тераса, която отъ тукъ се протака чакъ до Девна. Подъ самото plateau има пещери съ силно ехо, подобни на тѣзи, които видѣхме въ Калиакра. Отъ пѫтя се вижда Провадийската крѣпость а на югъ се забѣлѣзватъ зелени гористи върхове, задъ които тече Камчия. Селото Добрина лежи около 162 метра надъ Провадия, която има незначителна надморска височина (около 60 м.). Старинятъ калдаръмъ по улицитѣ, двѣ пространни чешми и житницитѣ направени отъ елегантни четвъртити камъне на пръвъ погледъ показватъ, че тукъ нѣкога е било прѣкрасно градче, но покрай туй буйнитѣ коприви и бодили и мизернитѣ малки колибм правѭтъ впечатлѣние на полузапустѣло селище. По улицитѣ бѣше пусто, освѣнъ виението на кучетата, тъй като цѣлото население се намираше вънъ на жътва. Тукъ има двѣ черкви. Едната на св. Теодоръ неотколѣ била очистена отъ растителностьта и възобновена. Тя е полуподземенъ продълговатъ сводъ, около 30 крачки дългъ, 9 крачки широкъ и 4 метра високъ, цѣлиятъ отъ хубаво издѣлани камъне. Въ вѫтрѣшностьта, раздѣлена на сѫщинска черква и на прѣдвѣрие, съединено съ нея съ четвероѫгълни вратца съ два прозореца, се слиза по шесть стѫпала; свѣтлината въ нея влиза прѣзъ седемь малки четвероѫгълни отвора отъ десно на свода, подъ които има още три по-голѣми четвероѫгълни прозорци. Отъ живописъ нѣма слѣди; пода сега, освѣнъ олтаря, е само глиненъ. По срѣдата лежи базисъ отъ античенъ стълпъ а отъ страна стои надгробенъ камъкъ, съ неясенъ новогръцки надписъ [20]. Втората черква прѣсвета Богородица, съвършенно подобна на първата, е цѣла развалина, въ която влѣзохме като се въвирахме между храсталакъ и бъзъ, около множество четвероѫгълни плочи и каменни кръстове на старитѣ гробища. Останѫла е само апсидата, въ която се познаватъ живописи съ лица

[20] По срѣдата приблизително ἐκήμη η δουλη του Θεου Νιαχωσια (?).

изпочукани отъ Турцитѣ, 8 голѣми светии и 12 малки въ кръгове надъ тѣхъ, съ гръцки надписи; останжлитѣ стѣни сж съборени до дъно. На сѣверния край на селището се вижда развалина отъ една джамия. Въ посока къмъ Провадийската крѣпость води калдаръмъ къмъ едно пусто монастирище. Прѣданията гласжтъ, че тукъ живѣли богати търговци Арнаути въ кжщи покрити съ тенекия и че тогава Добрина съ 80 «казанджийски» дукяна била градъ, Провадия само село. «Коконитѣ» отъ Месемврия и Анхиало дохаждали ужъ тукъ на поклонение. Градеца билъ унищоженъ на два бузгуна, въ врѣмето на царя Николая въ «казашката война» (1829 г.) и веднъжъ прѣди нея, навѣрно прѣзъ царуванието на царица Катерина; страдалъ, каже, и отъ Даалиитѣ или Кърджалиитѣ. Старитѣ Арнаути се изселили въ Бесарабия. Между сегашнитѣ жители (412 души) има, казватъ, само два ерлии (стари жители); останжлитѣ сж половина Гагаузи[21] или Българи отъ Нова Загора (дошли около 1860 г.) и нови колонисти отъ Кръкклисе.

Екскурзията ни въ Добрина накара хората да ни подозиратъ, че сме малджии, които търсжтъ закопани имания; на вечеря въ споменжтата Провадийска прохладна ахчийница приседнж къмъ насъ единъ Македонецъ отъ Сѣръ, който искаше да научи отъ насъ туй изкуство. Сърдцето му туптѣше когато станж дума за разковното, цвѣте, което отваряло ужъ иманията, скрити въ пещеритѣ и пазени отъ орлитѣ. Въ околностьта изобщо циркулиратъ много повѣрия. Центъръ на магьосницитѣ, или както тукъ казватъ, на джададжиитѣ (тур. джада магия) е Девна. Главното имъ занятие е да изгонватъ вампиритѣ. Вампиръ става всѣки покойникъ, когато прѣди смъртьта върху му падне нѣкоя сѣнка или когато го прѣскочи куче или котка; тѣлото остава въ гроба, но невидимиятъ вампиръ хвърчи изъ въздуха и причинява болести на хората, наймного обаче на добитъка, комуто пие кръвьта. Когато се намѣри кой е вампиръ, гроба му се разкопва, тѣлото му се прободва въ гърдитѣ съ глоговъ колъ и се изгаря на огънь отъ глоговъ трънакъ. Въ селото наречено Невша (говори се, че първоначално се казвало Нѧгоша, както го пише Джиорджичъ на 1595 г. Gnecuscia) неотколѣ се появила болесть по овцетѣ. Извикали противъ нея джададжията, който съ икона въ ржцѣ търсилъ вампирина отъ овца въ овца; невидимиятъ лошъ духъ бѣгалъ прѣдъ

[21] Като искахме да видимъ вжтрѣшностьта на черквата, момчето, което се намираше при нея, незнаеше, при всичко че инакъ говорѣше български, какво е ключъ, до като му казахъ турски анахтáръ.

иконата въ овчитѣ звънци, въ вълната, въ устата на едно куче и най-послѣ въ една дървена тржба; тя била запушена и изгорѣна, слѣдъ което ужъ болестьта подиръ нѣколко дена изчезнжла. Въ селото наречено Венчанъ подобенъ моръ изгонилъ джададжията, повиканъ отъ Девна, като ходилъ съ стара иконка въ ржцѣ отъ дворъ въ дворъ, до като иконата захванжла да трепере въ знакъ, че се е допряла до вампира. Тогава магьосникътъ се разтърчалъ слѣдъ невидимия духъ, гонилъ го отъ кжща въ кжща, прѣзъ плетове и огради, до като му паднжли пояса и царвулитѣ. Най-послѣ се спрѣлъ при гроба, въ който билъ закопанъ нѣкой Циганинъ. Селянитѣ се стекли съ мотики и лопати, изкопали мъртъвеца, чието лице ужъ било червено като кръвь, донесли дърва и трънье и изгорили тѣлото. Вампирина ужъ пищялъ въ огъна; джададжията стоялъ съ иконата до огъна да не избѣга злиятъ духъ, до като изгорѣло тѣлото. Тогава каже и болестьта слѣдъ 15 дни прѣстанжла. Хонорара на магьосника за такава операция възлиза на 5—6 рубли.[22] Отъ сношенията на жени съ вампири се ражда фърку́лякъ (безъ съмнѣние «вълкодлакъ») който съ очи може да забѣлѣжи вампира; джададжиитѣ сж потомци на фъркуляцитѣ и за това виждатъ вампиритѣ даже и прѣзъ мъгла. Вѣрванието въ вампири не се ограничава само въ тѣзи източни краища; намира се и въ Ловчанско и въ други останжли назадъ крайдунавски покрайнини. Въ Кюстендилско ловци на вампиритѣ (вампирджии) били до неотколѣ Турцитѣ, които убивали хвърчащитѣ вампири съ сѣкира въ въздуха; на това мѣсто се намирала слѣдъ това кръвь.

Въ извѣстни смѣсени Провадийски села отъ врѣме на врѣме става прочутото подкадявание на добитъка; кара се по улицата между редове огньове, а попове и ходжи бъбржтъ при туй славянски и турски молитви. Жителитѣ на този день у дома си не кладжтъ огънь, ами варжтъ своето ястие на тѣзи церимониялни огньове и отъ тамъ си взиматъ разпалени главни въ кжщи да накладжтъ домашното си огнище.[23]

Въ Провадия разпитахъ и за покрайнинитѣ на югъ отъ тукъ край Камчия, организирани въ околия съ центъръ въ Ново Село (тур. Еникьои). Турцитѣ тукъ на всѣкждѣ на брой сж бол-

---

22 Тѣзи два нови случая сж извлѣчени отъ рапорта на Варненския инспекторъ до министъра на просвѣщението отъ 12. Марта 1882 г. №. 315.

23 Въ Кюстендилско споредъ Любенова стр. 44 имало подобенъ обичай да дефилира добитъка между огньове, сжщо тъй слѣдъ изгасванието на всички огньове въ селото. Церемониялниятъ огънь тамъ се подклаждалъ отъ търкането на двѣ осѣнови дървета.

шинство: въ Провадийска околия образуватъ 52·8%, въ Новоселска даже 71·4% отъ населението. Стари градища има тамъ при селата Лопушна и Ченге, отъ послѣдното отъ които, обикновенно наричано «монастирь», видѣхъ двѣ македонски мѣдени монети, отъ краля Филипа и Александра. Прѣзъ Ченге води пжтека отъ Провадия за Карнобадъ, позната и на Джиорджича (1595 г.). Западно отъ Ново Село лежжтъ при селото Карабурунъ[24] двѣ стари крѣпости отъ двѣтѣ страни на Голѣма Камчия, на десно едната пакъ наричана «монастирь», на лѣвия брѣгъ по-голѣма на върха наричанъ Арковна Баиръ. Очевидно тѣ сж защищавали моста, тъй като при тѣхъ има и остатъци отъ калдаръменъ пжть, който върви отъ сѣверъ къмъ югъ. Българското село Ченге, казватъ, първоначално се наричало Овчага.[25] Това име се потвърдява и отъ поляка Otwinowski, който на 1557 г. нарича селището Овчая.[26] Туркинитѣ въ селата около Лопушна отъ двѣтѣ страни на българско-румелийската граница иматъ носия, както ми каза г. Радивоевъ, съвършенно подобна на облѣклото въ Софийския край въ посока къмъ Пиротъ, като турятъ отъ горѣ само фередже като горна дреха. Говори се, че мнозина отъ тамошнитѣ Турци сж Българи потурчени по вѣра и езикъ. Селото Лопушна имало, казватъ, старъферманъ, който го освобождавалъ отъ всички данъци, безъ съмнѣние съ задължение да пази и поправя пжтищата прѣзъ Балкана.

На 24. Юли зараньта се захванж слѣдъ нощното пѣние на ходжитѣ байряма и на зараньта се появихж Турци и Турчета въ нови дрехи. Като се простихъ съ своя съпровождачъ, тръгнжхъ по желѣзницата за станцията «Shumla Road», единъ часъ отъ тукъ. Прѣди пристиганието на Варненския влакъ на Провадийската станция видѣхъ идилична сцена: кондукторитѣ и пазачитѣ бързо разгонвахж стадо овце, които спокойно почивахж по релситѣ. Желѣзницата върви прѣзъ дола край Провадийската рѣка на горѣ, между подобни трапезовидни тераси. Въ лѣво на горѣ лежи група села, наречени Сърть-кьойлеръ (Черковна, Равна, Кривня и т. н.)[27].

---

[24] „Черенъ мисъ". На руската карта е погрѣшно Карабунаръ (черенъ кладенецъ).

[25] Фете-кьои на югъ отъ Провадия първоначално, казватъ, се наричало Ветхо село.

[26] Пер. Спис. кн. 21 и 22, стр. 340.

[27] Тѣхнитѣ жители говорятъ по-инакъ, отколкото въ околностьта. Споредъ образцитѣ въ тѣхния говоръ има елементи отъ рупското нарѣчие, което достига до Бургашко и може би тепърва съ прѣселението на 1829 г. е достигнжло чакъ тукъ.

На десно на плоската скала при село Венчанъ стърчи старо градище, което се споменува прѣзъ турското завоевание на България и чието основание Лукаричъ сѫщо тъй приписва на царя Симеона.[28] Нѣкои много издадени скали, по чийто тънкъ гребенъ като че сѫ пробити прозорци, изглеждатъ много живописно.

На станцията ме чакаше Шуменскиятъ прѣдставитель г. Друмевъ; Шумненци не искахѫ да ме оставьѫтъ да се изтъкнѫ незабѣлѣзано и се постарахѫ да ми покажѫтъ въ града и въ околностьта всички исторически паметници. Отъ станцията къмъ града се върви около татарското село Буланликъ 2 ч. на ЮЗЗ. Широкиятъ плодороденъ край е заграденъ на изтокъ съ спусковетѣ на скалистото plateau, което отъ Провадия се простира чакъ тукъ, на западъ отъ осанотения плосъкъ Шуменски върхъ. На югъ гледката се простира прѣзъ Камчия дори до гребенитѣ на Върбишкия Балканъ. На сѣверъ се забѣлѣзва въ низка хълмиста покрайнина на разстояние около 20 километра биещъ въ очи врѣзъ, въ който стърчи осанотенъ крѫгълъ рътъ, подобенъ на огромна изкуственна могила; тамъ лежи селото Войвода-кьой съ християни, които говорьѫтъ турски; около него минава единъ отъ пѫтищата отъ Шуменъ за Силистра. Край нашето шосе се виждатъ запустѣли насипи отъ недоизкарана странична линия отъ станцията до крѣпостьта, отъ послѣдно врѣме на турското владичество. Четвероѫгълнитѣ камъне, високи приблизително като възрастенъ човѣкъ, които вървьѫтъ край слѣдитѣ отъ стария пѫть ту край новото шосе, ту по нивята, сѫ споменъ, казватъ, отъ обиколката на султана Махмуда II. на 1837 г. по царството.

Шуменъ (тур. Шумла въ по-старо врѣме Шумна) има особенно мѣстоположение. Между порѣчието на сѣверна Камчия и Провадийска рѣка стои съвършенно на самѣ окрѫгло plateau по форма подобно на трапезовиднитѣ ритове около Провадия. Въ прорѣза на малкия потокъ Боклуджа, който изкача изъ нѣдрата на този трапезовиденъ върхъ на сѣвероизтокъ, лежи града много пространенъ, пъленъ съ градини, въ мѣстоположение, което напомня Сливенъ, при всичко че му липсва високъ планински фондъ. Надъ града на споменѫтото plateau и въ равнината къмъ изтокъ сѫ размѣстени голѣми укрѣпления и шанци или турски табии, които прѣобърнѫли тази позиция въ прочута крѣпость. Най-високитѣ

[28] La rocca di Viencian. Luccari, Annali di Rausa 53. И. Джинорджичъ на 1595 г. знае бъ лг. село Viencian (въ печатния текстъ погрѣшно Vunciari).

мѣста, отъ които може да се обзърне града, сѫ Илдъзъ табия (звѣзденъ шанцъ) на сѣверозападъ и Илчовъ баиръ на югъ. Вѫтрѣшностьта на града прави привѣтливо впечатление, съ гиздави, между градини скрити кѫщи. Отъ Турцитѣ сѫ останѫли пространни казарми, разбира се много мизерно съградени. Пространнитѣ табакхани сѫ центъръ на мѣстната индустрия. Споредъ новата градска статистика, която ми съобщихѫ, Шуменъ брои 47 джамии, 2 български черкви, 1 ерменска, 1 еврейска хавра и има 21,186 мѣстни жители. отъ които 9825 Българи, 9134 мюсулмани, т. е. Турци, Татари и Цигани, 1098 испански Евреи, 986 Ерменци и 143 чужденци.[29] Турци и християни за чудо тукъ добрѣ живуватъ; по-напрѣдъ живѣли въ отдѣлни махали, но сега старитѣ махали се смѣсили. Българитѣ сѫ хора хубави и привѣтливи, водѭтъ редовенъ животъ и почти всички ходѭтъ въ училище. Приличатъ повечето на планинцитѣ на Котленския Балканъ отколкото на хитритѣ Търновци. По-напрѣдъ главното имъ занятие било доставки за турската войска, отъ която тукъ квартирувалъ цѣлъ армейски корпусъ, до 30,000 души. Сега тукъ има едва 2500 души българска войска, единъ полкъ пѣхота, полкъ кавалерия и полкъ артилерия. За това града сега прѣкарва, като много други, економическа криза, до като се установѭтъ новитѣ отношения. Особенно впечатлѣние прави жизнената сила на турското население, рѣдко явление въ България; Турцитѣ тукъ си издигнѫли въ българско врѣме ново училище и много частни кѫщи. Туй произлиза отъ тамъ, че послѣдната руско-турска война недокоснѫла Шуменъ. Прѣзъ примирието тукъ Руси и Турци стояли заедно, тъй като града е билъ прѣдаденъ на българското управление тепърва вслѣдствие постановлението на мира.

По-старата отъ двѣтѣ черкви била издигнѫта на мѣстото на стара каменна черквичка, както гласи надписа, на Септември 1829 г. отъ еснафитѣ въ царуванието на султана Махмуда и архиепископа Антима. Най-стариятъ градъ е билъ въ тѣсната долина на югозападния край, отъ гдѣто изкача мѣстниятъ потокъ. Тамъ се издига най-хубавата ислямска сграда въ цѣла България, голѣмата

---

[29] Сарафовъ, Пер. Спис. 3, 10 слд. поставя споредъ прѣброяванието отъ 1881 г. 4251 кѫщи и 23,098 жители: 10,941 Българи, 9,849 Турци, 900 Ерменци, 740 Евреи, 366 Татари, 56 Цигани, 45 Гърци, 40 Руси, 39 Ромъни, 112 други (Персийци, Арнаути и т. н.). Въ това число е била прѣсмѣтнѫта и войската. Споредъ статистиката отъ 1893 г. 4655 домакинства сь 22,517 ж., отъ които Българи 12,470, Турци 7363, Евреи 1117. Цигани 223, Ерменци 725, Татари 648 и други по-малки народности.

Тумбулъ-джамиси, съградена отъ везира Шерифъ-паша на 1059 г. (1649). По-нататъкъ подъ върховетѣ се намира текке, въ което ужъ лежалъ погребенъ турскиятъ завоеватель на града, съ зелено байряче на гроба. Послѣдна е еврейската махала. Въ най-задния кѫтъ се намира въ мѣстностьта Кьошкове малка нова пивоварница, управлявана отъ Чехи; на върховетѣ, надъ изворитѣ на Боклуджа има нѣкаква си пещера Хинди-бунаръ а горѣ надъ нея лежи мѣстностьта на стария Хисаръ, срѣдовѣковата Шуменска крѣпость. Къмъ нея е принадлежалъ и нѣкакъвъ мънастирь, тъй като лозята подъ Илдъзъ-табия се наричатъ Монастирски лозя. [30]

Името Шуменъ стои може би въ свръзка съ името на царя Симеона († 927). Поне на 1088 г. царь Алекси I. Комненъ квартирувалъ въ тази покрайнина на «Симеоновия връхъ» (ἀκρολοφία τοῦ Συμεῶνος), която се наричала и «сборище на Скититѣ» (Βουλευτήριον τῶν Σκυθῶν), т. е. на Печенѣзитѣ; туй е било въ похода отъ прохода Сидера (при Върбица) за Дрѫстеръ (Силистра) [31]. Араба Идриси споменува при Прѣславъ града «Мисионосъ», старъ и прочутъ, при politѣ на върхове, въ добрѣ напоявана и прѣкрасно обработена покрайнина, съ значителна търговия; Томашекъ чете това име като Симионосъ и го тълкува, че е Шуменъ [32]. Споредъ турскитѣ извѣстия града при прѣвзиманието му броелъ 800 кѫщи, въ 18. столѣтие 4 — 5000 [33]. Петъръ Богданъ на 1640 г. намѣрилъ тукъ 1000 турски кѫщи, 300 православни, които имали само дървена черква, и 19 ерменски; Филипъ Станиславовъ на 1659 г. бѣлѣжи 2400 турски кѫщи съ 7 джамии и само 120 български. На 1581 — 1659 г. тукъ се били заселили 2 — 4 кѫщи търговци отъ Дубровникъ; къмъ тѣхъ се присъединили нѣколко тѣхни български слуги съ семейстата си, които за да се ползуватъ отъ Дубровнишкитѣ привилегии приимали и католицизъма, на 1659 г. всичко 17 кѫщи. Черква, разбира се, нѣмали, и се задоволявали съ посѣщението на католическия священникъ отъ Провадия. Извѣстието на Богданъ възхвалява богатството на околностьта, пълна съ лозя, жито, овощия, зеленчуци, всѣкакъвъ видъ добитъкъ, особенно би-

---

30 Петъръ Богданъ на 1640 г. споменува на сѣверъ отъ Шуменъ пустинническо жилище, врѣзано въ една скала въ Шуменската планина, съ славянски букви и живописи, унищожени отъ Турцитѣ. Acta p. 77.

31 Anna Komnena ed. Reifferscheid 1,233.

32 Tomaschek, Zur Kunde der Haemus-Habl. 2,30.

33 Хаджи Калфа и Вассифъ (отъ 18. стол.) въ Хамеровия прѣводъ на Хаджи Калфа 36.

воли. Дубровчанитѣ изговаряли името или Шумня, или като прилагателно Шуманъ[34]. Джиорджичъ на 1595 г. брои Шуменъ къмъ Делиорманъ, не много по-младиятъ Хаджи Калфа, който го споменува като голѣмъ градъ, къмъ Добруджа. Най-голѣма важность придобилъ Шуменъ прѣзъ рускитѣ войни на 1774, 1810 и 1829 г. Тъй като Руситѣ никога не сѫ влизали въ него, смѣтанъ билъ отъ Турцитѣ за непристѫпенъ и въ нашето столѣтие съ огромни разноски билъ укрѣпянъ. Но вече на 1829 г. Руситѣ само заградили Шуменъ отъ една страна и потеглили по-нататъкъ къмъ Одринъ. А послѣдната война се свърши безъ да изгърми отъ Шуменскитѣ укрѣпления ни единъ топъ.

Войнитѣ тукъ нѣмали влияние върху промѣнитѣ на населението. Подиръ 1829 г. Българи се прѣселили само отъ Чалъкавакъ и Драгоево; за това пъкъ въ Касапли се заселили, казватъ, малко Ямболци. Нѣкои селища имали въ турско врѣме привилегии и военни повинности, Смя́дово, Иджйкъ и Шуменската «Долня махала». Бѣхъ изненаданъ когато чухъ и въ Шуменъ прѣданието, че нѣкои кѫщи сѫ съградени отъ дървета, сѣчени на самото мѣсто, и че града по-лека лека билъ основанъ въ гората.

Сбирка отъ старини, главно отъ Прѣславъ и отъ Абоба, видѣхъ въ резиденцията на българския Прѣславски и Варненски митрополитъ Симеонъ, горещъ приятель на науката. Най-скѫпоцѣненъ кѫсъ е каменната плоча, 60 сантиметра висока, гѫсто изписана въ 40 реда съ гръцки надписъ въ дорско нарѣчие[35]. Началото и края за жаль е унищоженъ. Паметникътъ се схожда въ терминитѣ съ надписа въ Сестъ, въ който се споменува Пергамския краль Аттала III. (умрѣлъ на 133 г. прѣди Хр.), и е приблизително отъ сѫщата епоха. Надписътъ е поставенъ отъ дорската, нѣкога мощна община на Каллатианитѣ (въ днешна Мангалия) и съдържа съглашението на тѣхнитѣ стратеги и пробули съ приятелската йонска Аполония (сега Созополь) да издигнѫтъ стълпъ въ тамошния Аполоновъ храмъ въ честь на съгражданина имъ, който се отличилъ като пратенникъ въ нѣкоя война въ скитска територия. Този камъкъ неотколѣ билъ изкопанъ въ нѣкогашното черкезско село Кемекчи-дере́, което сега подъ името Костена ряка е населено отъ Българи (196 жит., община Марковча, околия Енипазарска), на терасата, която загражда

---

[34] Джиорджичъ на 1595 г. Sciumgna, писмото отъ 1595 г. въ Дубр. архивъ Sumgna; Suman, Scuman, Sciuman въ Acta Bulg. eccl.

[35] Archaeol. epigr. Mitth. X, 198 съ бѣлѣжка отъ Dr. Szanto.

Шуменско поле отъ източна страна[36]. Какъ е тамъ минжлъ, е неясно, но азъ мислж, че това е станжло още въ старо врѣме. Тамошното градище, недалече отъ Мадарския барелиефъ, може би е тъждественно съ тракийското Бурзиаво, което Лукуллусъ споредъ извѣстието на Еутропиа прѣвзелъ въ тѣзи покрайнини.

Наближаваше дена, когато бѣхъ обѣщалъ да отидж въ София за първото главно събрание на българското книжовно дружество; освѣнъ това вслѣдствие всѣкидневнитѣ усилия и бързина не се чувствувахъ въ добро здравие. При все това на 25. Юли направихъ цѣлодневна екскурзия въ околностьта да посѣтж нѣколко археологически паметници, съпровожданъ отъ прѣдсѣдателя на окржжната постоянна комисия г. Янева, директора на педагогическото училище г. Рачова и младия юристъ Д-ра Данева.

Около 13 километра тъкмо на изтокъ отъ Шуменъ лежи подъ стѣнитѣ на трапезовидната тераса, която върви къмъ Провадия, турското село Мадара, малко на сѣверъ отъ Кулевча, гдѣто на 1829 г. Руситѣ разбили Решидъ паша. Скалиститѣ стѣни сж съ сивъ цвѣтъ съ вертикални гънки, прѣзъ които хоризонтално минаватъ жълти пояси. Отъ единъ голѣмъ кжтъ блика буенъ потокъ, който, като скача прѣзъ голѣми балвани, кара нѣколко воденици. Въ жгъла, гдѣто се срѣщатъ двѣтѣ страни на този кжтъ, се намира главата на извора въ голѣма полукржгла пещера, която изненажда съ своето живописно мѣстоположение и разкошна гледка на плодородното Шуменско. При извора, който изкача отъ скалата, се намиратъ четире каменни, съ мъхъ обрасли корита. На тавана, отъ който постоянно капе, се виждатъ сталактитови фигури, а долнитѣ части на стѣнитѣ, украсени съ мъхове и лишеи, изглеждатъ като нѣкоя пъстра пантерова кожа. Лѣстовици си свили гнѣзда подъ сѣнчестия сводъ а орлитѣ пера, пръснжти по земята, показватъ, че тѣзи птици по-често прѣлитатъ тукъ отъ своитѣ дупки по високитѣ околни стѣни. Биехж ми въ очи пукнжтинитѣ на сѣверната страна на пещерата, издѣлани като стжпала; очевидно нѣкога сж били въ свръзка съ нѣколко чудни четверожгълни дупки, голѣми като прозорци, които се виждатъ отъ вънъ на отвѣсната скала до пещерата въ голѣма височина.

Сега тукъ се събира сборъ на св. Марина, обаче религиозното значение на тази мѣстность води своето начало отъ много по-

---

[36] На австрийската карта Кемекчидере е отбѣлѣзано между Марковча и Чобанъ; на руската карта липсва, тъй като подиръ послѣдната война то е било пусто.

старо врѣме. Намираме се въ земята на Гетитѣ, които тепърва вслѣдствие на келтското нахлувание въ 3. столѣтие прѣди Хр. почнали да се прѣселватъ прѣзъ Дунава въ Седмиградско. Въ такива непристѫпни пещери живѣлъ пророкъ Замолксисъ, посѣщаванъ само отъ самия краль, и неговитѣ наслѣдници, подобни, полунедостѫпни съвѣтници на гетскитѣ владѣтели [37]. Изкуствено издълбанитѣ пещери по отвѣснитѣ скали сѫ особенность на черноморскитѣ покрайнини на полуострова; намиратъ се въ околностьта на Цариградъ, при Одринъ надъ Тунджа, въ Варненско при Кестеричъ, въ Провадийско при Дерекьой, въ Шуменско тукъ и при селата наречени Калугерца, не далече на сѣверъ отъ Мадара, и Тройца (тур. Туруджа) на пѫтя за Прѣславъ. Въ много отъ тѣхъ се виждатъ, разбира се, слѣди отъ срѣдовѣкови черковни живописи съ надписи, но въ тѣхъ навѣрно по напрѣдъ е имало погански светини.

Вървимъ ли отъ тази пещера край скалитѣ на сѣверозападъ, забѣлѣзваме слѣдъ нѣколко минути около седемь човѣшки ръста високо голѣмъ барелиефъ, вече доста извѣтрѣлъ и особенно въ срѣдпладнешното слънце неясенъ. Нѣма рамки и скалата при неговото дълбание само малко е била изравнена. Това е «тракийски конникъ» въ природна голѣмина. Главата му е смита отъ дъжда; за това пъкъ добрѣ се познава дѣланиятъ конь, подъ него лъвъ а задъ конника жива, ударила на бѣгъ хрътка. Изглежда, че конникътъ е проболъ лъва съ копие. Подъ нозѣтѣ на коня се виждатъ двѣ четвероѫгълни дупки отъ скелето на античнитѣ художници. Отъ двѣтѣ страни на коня се простира надписъ, който на лѣво е много изтритъ, но отъ десно добрѣ би моглъ да се прочете отъ близо. Този надписъ не е латински, както прѣдполагалъ Каницъ [38], а гръцки. Съ далекогледа можахъ да разпознаѭ за жаль само единични букви и нѣкои слогове (надъ кучето **ΧΑΙΡΕ**, на десно отъ коня

---

37 Замолксисъ въ ἀντρῶδές τι χωρίον ἄβατον, Strabo 7 p. 297.

38 Изображението у Каница 3,112. Едно ново изображение на Мадарския конникъ отъ Шкорпила въ Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen XIX стр. 247. Надписътъ се продължава и подъ конника и споредъ всичко е гърцки отъ българско езическо врѣме. На двѣ мѣста ужъ се познавали имената на Крума и Омортага. Самия конникъ може би е по-старъ, отъ тракийско врѣме. Краткото извѣстие за археологическата експедиция, изпратена отъ Виенската академия въ България на 1897 г. подъ управлението на проф. Евг. Бормана въ Anzeiger на академията 1898 стр. 23 гласи: „Diese Vermuthungen zu verificiren und die Lesung weiter zu fördern, erwies sich ohne Errichtung eines hohen Gerüstes als unmöglich. Auf Anregung Bormann's soll jedoch das Monument für das Museum in Sofia demnächst in Gips abgegossen werden, und so steht zu hoffen, dass die für die bulgarische Geschichte einzigartige Bedeutung desselben bald in abschliessender Weise festgestellt werden kann.“

ТѪЄНАМ, другадѣ ЄІЛЄ и ЄМЄТЄ), но четението отъ долу не е възможно, тъй като поради неравната, неизгладена плоскость горната часть на буквитѣ стои обикновенно по-дълбоко отъ долната. Господинъ Д-ръ Даневъ се опита да се изкачи на горѣ по скалиститѣ издадъци, но дойде само до половината височина, отъ гдѣто тепърва нищо се невиждало. Въ цѣла Мадара, гдѣто тъкмо празднувахѫ байрямъ, нѣма ни една стълба. Издиганието на скеле, за което греди и дюлгери трѣбваше да се докаратъ чакъ отъ Шуменъ, щѣше да ни отнеме най-малко три дни, а което врѣме бѣше измѣрено. Населението разправя, че ужъ единъ «латински» царь на ловъ тукъ паднѫлъ отъ скалитѣ и че за споменъ му билъ издълбанъ на това мѣсто образа.

Отъ тукъ около единъ часъ на сѣверъ пристигнѫхме въ турското село, наречено А б о б а (означава тур. прадѣдо), около 6 километра на сѣверозападъ отъ станцията «Shumla Road» и толкова на западъ отъ околийския градецъ Е н и п а з а р ъ. Тамъ се намиратъ слѣди отъ огромно селище, за което чулъ още на 1767 г. Carsten Niebuhr и което откри за науката Каницъ[39]. Въ най-ново врѣме, разбира се, тѣ сѫ до основитѣ разграбени за градежи на джамии, крѣпости и частни кѫщи въ Шуменъ, на разни сгради въ Енипазаръ, па даже и на близката станция и нейнитѣ складове. Тъй нареченото Х и с а р ъ-к а л е с и лежи въ равно поле, незначително наклонено на югъ и ограничено на сѣверъ съ гористи тераси, прѣзъ които води споменѫтиятъ пѫть прѣзъ село Войвода за Силистра. То се състои отъ двѣ части, отъ огроменъ четвероѫгъленъ лагеръ съ насипъ и прокопъ и отъ малъкъ вѫтрѣшенъ, сѫщо тъй четвероѫгъленъ praetorium. Мѣстоположението подробно бѣлѣжи новата руска карта. Четвероѫгълника на лагера е отъ сѣверъ къмъ югъ продълговатъ и неправиленъ, на сѣверния фронтъ по-широкъ отколкото на южния. Западниятъ насипъ върви право отъ сѣверъ къмъ югъ и е почти шесть верста дългъ (1 верстъ = 1067 метра). Източната страна има почти сѫщата дължина, въ южната си часть обаче завива малко на вѫтрѣ. Сѣверната и южна страна сѫ малко изпъкнѫли на вънъ; първата има $4^1/_2$ верста дължина, втората само $3^1/_3$. Преториума не лежи тъкмо въ срѣдата; разстоянието му отъ сѣверния и южния фронтъ е наистина еднакво, обаче лежи по-близо къмъ източната страна отколкото къмъ западната. Въ сѣверозападния ѫгъ на лагера извира малъкъ потокъ, тече около за-

[39] При Енипазаръ „soll in älteren Zeiten eine grosse Stadt gelegen haben,“ Niebuhr 's Reise 3, 173. — Kanitz 3, 242.

падната страна на преториума и излиза вънъ при Абоба (822 жит.), която лежи отъ вѫтрѣ на южната линия; тамъ той се слива съ Провадийска рѣка (или Канаръ-дере), край която върви желѣзницата [40].

Огромнитѣ, равно като по вѫже измѣрени линии на окопитѣ, особенно на западната страна, ни очудватъ. Склонътъ на насипа отъ гребена до дъното на прокопа е 16 крачки, когато прокопа на дъното е равномѣрно около 12 крачки широкъ. Огромното вѫтрѣшно пространство (повече отъ 25 ☐ килом.) е насѣто съ жито, царевица и зеленчукъ съ разпръснѫти дървета. Преториума, сега пъленъ съ градини съ краставици и бобъ, ималъ каменни зидове, а по ѫглитѣ и по срѣдата на всѣка, 600 крачки или 10 минути дльга страна крѫгли кули. Едно мѣсто, пълно съ глогове. трънье и диви круши на истокъ отъ преториума казахѫ ми, че се наричало клисé, мѣсто на стара черква. Надписа отъ врѣмето на царя Тита, който видѣлъ тукъ Каницъ, вече е изчезнѫлъ; видѣхъ само единични стълпове и камъне, особенно на гробищата на Абоба, голѣми тухли и нѣкакъвъ си отъ единъ камъкъ издълбанъ сводъ (кемеръ-ташъ), който се намиралъ на вѣрно надъ нѣкоя врата. Надписитѣ, които споменували κάστρον Βουρδιζου и πόλεμος τῆς σερᾶς, сѫщо тъй намѣрени тукъ отъ Каница, прѣзъ руската окупация се намирали на станцията а сега сѫ изправени на двора на Шуменската префектура [41]. Турцитѣ принисватъ това градище по обичая си на Дженевизлиитѣ, Генуезцитѣ (Дженевиздáнъ вакътлàръ калмà). Забѣлѣжителна особенность сѫ двѣ мегалитични групи правилно въ редици издигнѫти, отъ далече прѣнесени, неодѣлани и безформенни балвани отъ различна голѣмина дори до единъ човѣшки ръсть; едната лежи вънъ прѣдъ южната линия на окопитѣ при самата Абоба (81 кѫса, 9 реда по 9 камъка), другата на ливадитѣ прѣдъ източния фронтъ (35 кѫса, 7×5). Турцитѣ имъ казватъ девъташларъ и разправятъ, че единъ Дженевизъ носѣлъ таквазъ играчка на гърба си. На западната страна забѣлѣзахъ задъ лагера нѣколко могили. Отъ преториума хубаво се виждатъ трапезовиднитѣ тераси тукъ при Мадара, тамъ при Шуменъ, а между тѣхъ въ далечината Стара Планина въ околностьта на Чалъкавакъ и Върбица.

Лагера е навѣрно отъ римски произходъ, но за неговото име

---

40 На руската карта стои погрѣшно Ак-баба намѣсто Абоба.

41 Крѣпостьта Бурдизонъ е античниятъ Буртудизусъ между Одринъ и Цариградъ. Срв. Monatsberichte der Berl. Akad. 1881, 460 и Arch. epigr. Mitth. X, 194.

можемъ да изкажемъ само комбинация. Пеутингеровитѣ таблици знаятъ шосето отъ Марцианополь за Никополь при Търново, 130 римски мили дълго, което добрѣ прилѣга за линията теглена прѣзъ Абоба; тѣ не споменуватъ обаче ни една станция по него. Тукашната покрайнина сигурно е принадлежала къмъ провинцията Moesia inferior, за източна граница на която е служила линията отъ Дунава подъ Дуросторъ (Силистра) чакъ до едно мѣсто на понтийското крайбрѣжие между Одессосъ (Варна) и Дионисополисъ (Балчикъ), може би при делтата на Батовска рѣка. Отъ седемьтѣ града на тази провинция, споменувани у Хиерокла, знаеме мѣстоположението на всички освѣнъ на единъ, познатиятъ отъ смъртьта на царя Деция въ нещастната битка срѣщу Готитѣ на 251 г. Abrittus, въ който една часть споредъ Дексипа се наричала Forum Sempronii[42]. Споредъ горѣ споменжтитѣ срѣдовѣкови стълпове мѣстото е било населено и въ ранно българско врѣме. Може би тукъ принадлежи старобългарскиятъ Плисковъ (Πλίσκοβα) въ 10. и 11. столѣтие, който Левъ Дяконъ споменува между Прѣславъ и Дръстеръ, Анна Комнена между прохода Сидера и Дръстеръ въ съсѣдство на «Симеоновия връхъ» (Шуменъ)[43].

Отъ Абоба за Шуменъ вървѣхме $2^1/_2$ ч., прѣзъ турското и татарско село Инджекьой, гдѣто ни показахж пакъ девташларъ, обаче дѣлани обли стълпове, отъ които единъ стърчи а другитѣ се търкалятъ, и около турското село наречено Макакъ. Въ всички турски села се забѣлѣзватъ голѣми стада гжски; споредъ бѣлѣжки-

---

[42] Срв. Arch. ep. Mitth. X, 196. Споредъ нови по-внимателни изслѣдвания оказва се, че укрѣплението въ Абоба не е римско а срѣдновѣковно, отъ езическо българско врѣме, нѣщо като аварскитѣ „хрингове“ въ унгарскитѣ равнини. Извѣстието на археологическата експедиция на Виенската академия на 1897 г. въ Anzeiger на академията отъ 1898 г. стр. 23 гласи: „Приблизително отъ сжщото врѣме като надписътъ (Мадарскиятъ) ще бжде и една твърдѣ голѣма постройка при селата Абоба и Сюютлии, която до сега бѣше загадъчна. Тя се състои отъ едно донѣгдѣ продълговато (annähernd oblong) укрѣпление съ насипъ и прокопъ, приблизително 6 километра дълго и 3 километра широко; донѣгдѣ въ срѣдата се познава четвероъгълникъ отъ каменни зидове, съ кули и врати, подъ сегашната повърхность. Борманъ мисли, че тукъ единъ римски castrum е билъ разширенъ съ старобългарски укрѣпления, и разкопкитѣ, които могжтъ безъ мжка да се извършжтъ, ще потвърдятъ тази комбинация, която приематъ и други.

[43] Leo Diaconus p. 138, Anna Komnena ed. Reifferscheid, 1, 233. За този градъ (Πλίσκουβα, Πλίσκοβα), споменжтъ и у Кедрена и Зонара, вж. Иречекъ, Географичнитѣ имена въ българското видѣние на пророкъ Исайя, притурка къмъ статията Das christliche Element etc., бълг. въ ПСп. 55—56 стр. 262. Въ старобълг. прѣводъ на хрониката на Конст. Манасия е писано Плиска. Видѣнието на Исайя казва, че единъ отъ най-старитѣ български царье, Испоръ (Аспарухъ?) е основалъ градоветѣ Дръстеръ и Плюска, която споредъ този разказъ била първата българска столица, прѣди основанието на Прѣславъ отъ царя Симеона. Къмъ името срв. Плесковъ (Псковъ) въ Русия.

тѣ на моитѣ дрргари тѣ заематъ у мюсулманитѣ мѣстото на свиньетѣ, които оживѣватъ българскитѣ села.

На другия день 26. Юли къмъ пладне тръгнжхме пакъ въ голѣма компания отъ Шумненци по-нататъкъ за Прѣславъ, отдалеченъ 2 ч. на югозападъ. Водачъ на нашата компания бѣше г. Хараламли Ангеловъ, Прѣславски прѣдставитель и сега намѣстникъ на Варненския кметъ, добъръ познавачъ на тѣзи покрайнини. Шосето води прѣзъ селото Дивдя́дово (Diudeo у Джиорджича на 1595 г.), наричано турски Ченгелъ (170 бълг. кжщи, 30 тур.), което се отличава по грижитѣ си за своитѣ училища. Въ туй село е направено особенно откритие. На половинъ пжть отъ тукъ за Шуменъ край пжтя е стърчалъ балванъ, отъ всѣка страна по единъ саженъ (повече отъ 2 м.) високъ и широкъ, само отъ къмъ пжтя изгладенъ; въ тази изгладена плоскость се намирала малка вдлъбнатина, колкото да може да се постави въ нея едно гърне, въ която по-напрѣдъ, казватъ, било поставено едно парче мраморъ съ нѣкаква си фигурка. Когато Турцитѣ на 1869 г. построявали прѣзъ тукъ шосето отъ Шуменъ прѣзъ Прѣславъ за Котелъ, камъкътъ имъ прѣчилъ, та го разбили съ барутъ. Тогава се видѣло, че и долната плоскость на балвана е изгладена и че лежи на сжщо тъй изгладена скала; отъ долу се намѣрили на скалата двѣ паралелни трапчинки и въ тѣхъ между кжсове изгнило платно два скжпоцѣнни ножа. Работницитѣ, Турци и Българи, се скарали за тѣхъ, но въ това врѣме притича турскиятъ офицеръ, който ржководилъ постройката, и ги прибралъ за себе си. Отъ него купилъ тѣзи ножове Шуменскиятъ гражданинъ Димитъръ Шалварджиевъ. Подиръ послѣдната война прѣкупилъ ги отъ него рускиятъ полковникъ А. П. Логиновъ, констатиралъ съ изповѣди на свидѣтели мѣстото на находката, гдѣто се ужъ виждали и слѣди отъ нѣкоя сграда отъ дѣланъ камъкъ, и прѣдалъ тѣзи старини на българския князь Александъръ I., който, както ми пишжтъ приятели отъ София, слѣдъ абдикирането ги взелъ съ себе си въ Нѣмско. Оригинала никога не съмъ виждалъ, а само акварелъ, подаренъ отъ Логинова на Дивдѣдовската община.[44] Ножоветѣ сж равни, около 40 сантиметра дълги, само съ едно острило, желѣзни съ чиренъ отъ рогъ; на желѣзото сж тънко издълбани отъ едната страна фигурки на животни, пеликанъ съ риба въ устата, заекъ гоненъ отъ куче,

[44] Изображенията на ножоветѣ вж. въ списанието „Българска Илюстрация“ 1880 г. бр. 9, стр. 17.

два лъва отъ странитѣ на козя глава, коза, двѣ кучета едно слѣдъ друго и лъвъ обвитъ отъ змия, отъ другата страна четире цвѣтя съ листа, всичко отъ сребро, само змията на лъва е изработена съ злато. Работата е художествена, сигурно антична; камъкътъ, подъ който били намѣрени ножоветѣ, е билъ безъ съмнѣние нѣкой жертвеникъ.

По-нататъшниятъ пѫть води край сѣверна Камчия, която български днесь, както и въ срѣднитѣ вѣкове, обикновенно се нарича **Тича**, турски **Акълл ж Камчикъ** («разуменъ», за разлика отъ «дивия» Дели Камчикъ). Рѣката тече по тѣзи мѣста отъ югозападъ къмъ сѣвероизтокъ прѣзъ плодородна покрайнина, пълна съ дървета. Отзадъ се протака низката верига на Прѣславския Балканъ, съ меки форми, чакъ до върховетѣ (около 600 метра) обвити въ гѫста гора. Недалече подъ мѣстото, гдѣто Тича излиза отъ боаза, прѣзъ който си е пробила пѫть прѣзъ тѣзи планини, дохожда право отъ западъ малъкъ потокъ и въ неговата долинка лежи голѣмото село **Преслàвъ**,[45] тур. наричано **Ески Стамбулъ**, съ 2770 живи жители,[46] центъръ на особенна околия. Въ сегашната администрация се брои вече за градъ. Мѣстоположението е разкошно, особенно гледката на югъ прѣзъ полето и лозята дори до близкитѣ гористи върхове, при плодородието на покрайнината е пълна съ необикновенна омая.

На това около два километра широко пространство въ ѫгъла между Тича и Прѣславското поточе, отъ днешното селище дори до входа въ онзи боазъ, е лежала подъ върховетѣ старата резиденция на българскитѣ царье въ 10. вѣкъ, **Прѣславъ** въ славянскитѣ паметници, Μεγάλη Περισθλάβα у Византийцитѣ. Нейниятъ разцвѣтъ се пада въ царуванието на царя Симеона (888 — 927) и на неговитѣ най-близки наслѣдници. Идриси (1153 г.) казва, че

---

[45] Истинската стара форма на името е **Прѣıаславъ**, отъ едно лично име, съставено отъ глагола **прѣıати**: **Праславъ** въ грамотата на Асѣна II, дадена на Дубровчанитѣ, сѫщо въ прѣвода на Манасиовата хроника, **митрополита Прѣжславскаго** въ апостола отъ 1277 г. Ср. сѫщото мѣстно име въ други словѣнски земи: Переяславль въ Русия (въ старорус. лѣтописи българския градъ Прѣславъ като Переяславецъ), въ Моравия Přejaslavice, въ Чешко Přaslavice, въ Полша Przesław, Przęsławice. У Византийцитѣ се чете: ἡ Πρεσθλάβον у Константинъ Порфирогенетъ, Πραισθλάβα у Левъ Дияконъ и Михаилъ Атталиатъ, Προσθλάβα у Анна Комнена и Никета Акоминатъ, Περσθλάβα у Мануила Фила; Prosthlava въ папскитѣ грамоти отъ 1203 г., Migali Berisklâfa у Идриси.

[46] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 3521 ж. (П.).

«Migali Beriśklâfa» лежи край рѣката, която на югъ отъ Варна се влива въ морето, и че нѣкога била голѣмъ и забѣлѣжителенъ градъ, сега обаче била западнжла. Ала още въ началото на 13. столѣтие Никетасъ Акоминатосъ рисува Прѣславъ като «много старъ градъ, съграденъ цѣлъ отъ печени тухли, който има най-голѣмъ обемъ отъ всички Хемски градове».[47] На Търновския синодъ на 1360 г. споменува се Доротей, митрополитъ Великааго Преслава като прототронъ, първъ подиръ Търновския патриярхъ.[48]

Въ турско врѣме прѣзъ тукъ е минавалъ пжтятъ отъ Цариградъ за Букурещъ. Французскиятъ ученъ Яковъ Бонгарсиусъ, който на 1585 г. пжтувалъ съ французски пратенници за Цариградъ, видѣлъ въ «Ескистамбулъ» само село и при него «кржгъ отъ стѣни отъ бѣли четвъртити камъне, почти цѣлъ и много пространенъ».[49] Джиорджичъ на 1595 г. знае Prislavo като градъ (terra) до Шуменъ. Лукаричъ (1605 г.) бѣлѣжи, че Велики Прѣславъ, по срѣдата на който тече рѣка Тича, е основанъ отъ царя Симеона.[50] Хаджи Калфа казва, че близо до Шуменъ се намира голѣмъ развалѣнъ зидъ отъ врѣмето на невѣрницитѣ, направенъ отъ четвъртити голѣми камъне, който съдържа въ себе си поле и вѫрхове, по-голѣмо, каже, пространство отколкото е Цариградъ; населението взима отъ него камъне за своитѣ сгради. Най-обширно рисува старата българска столица Хаджи Калфовиятъ съврѣменникъ, епископа Петъръ Богданъ на 1640 г.: «Около 5 миглии на югъ (отъ Шуменъ) има градъ много голѣмъ (una città grandissima), който турски се нарича Ески Стамболъ, т. е. старъ Цариградъ; той билъ цѣлъ съграденъ отъ четвъртити бѣли камъне, но сега е въ развалини. На славянски езикъ се нарича Приславанъ,[51] т. е. градъ много славенъ (città gloriosissima). Сега всѣки день го събарятъ Турцитѣ и взиматъ тѣзи четвъртити камъне за градение на своитѣ кжщи. При него сега се намира село (villa), което било епископство, па още и до днесъ живѣе владика въ единъ мънастирь при това село. И се виждатъ издълбани кирилски букви на много мѣста, но понеже сж развалени, не мо-

---

[47] Nicetas p. 486.

[48] Животописа на св. Теодосия Търновски въ Рилския панегирикъ.

[49] Неговиятъ дневникъ у Dr. Hagen, Jacob Bongarsius, Bern 1874, 72.

[50] „Prislaua maggiore, la quale città fece Simeone rè de' Bulgari, nelle ruine di Ogiggie (неразбиране на Никетовия πόλις ὠγυγία) sott' il monte Emo e per mezzo gli passa il fiume Ticia". Luccari, Annali di Rausa 53.

[51] Богданъ схващалъ името като прилагателно (бълг. би било прѣслàвенъ) и го написалъ въ сръбска форма, споредъ изговора на Дубровчанитѣ. Acta Bulgariae ecclesiastica p. 77.

же да се разбере тѣхния смисълъ.» Carsten Niebuhr на връщанiе отъ Арабия на 1767 г. намѣрилъ тукъ пространно селище съ много градини, 120 християнски кѫщи и 100 мюсюлмански, което се наричало Ески Стамбулъ, «in der bulgarischen Sprache Praslav». На южната страна къмъ рѣката «Kamsche» видѣлъ да стърчи още кѫсъ отъ стара градска стѣна, което нѣщо заедно съ турското название накарали го да прѣдполага, че това мѣсто е било резиденция на българскитѣ владѣтели. За да разпита по-добрѣ за туй, потърсилъ тукашния попъ, но той не билъ у дома си или пъкъ се е скрилъ отъ чужденеца, като видѣлъ, че той пѫтува съ нѣкой си турски ага. Жителитѣ му казали, че при «Sfetta Troiza», $1^{1}/_{4}$ ч. на ССИ, се виждали ужъ на скалитѣ голѣми желѣзни колове и халки отъ кораби — Провадийското прѣдание.[52] Рускиятъ офицеръ Веригинъ на 1827 г. намѣрилъ Ескистамбулъ като селище между лозя, чието население повечето християнско било много бѣдно, поради ангаринтѣ свързани съ пощенския пѫть, който минавалъ прѣзъ тукъ: на близо се намирали развалини, наричани «султански сараи».[53] Отъ това врѣме развалинитѣ били скоро съборени до дъно, като служили за каменоломня и варница за крѣпостнитѣ постройки въ Шуменъ. Каницъ, който ги посѣтилъ на 1872 г., билъ много разочарованъ отъ тѣхното положение.[54]

Отъ извѣстието у Богдана виждаме, че Прѣславскиятъ епископъ още на 1640 г. е живѣлъ нѣкждѣ си на близо. Незнаеме кога неговата метрополна титла била понижена на епископска и епископството му подчинено подъ Търново. Въ по-ново врѣме епископитѣ почнѫли да живѣѭтъ въ Шуменъ и въ началото на нашето столѣтие по инициятивата на Стефанъ Богороди пакъ били повишени на метрополити[55]. Сегашната българска Прѣславска метрополска епархия съдържа Варненско, Провадийско, Шуменско и Котленско, съ сѣдалище ту въ Шуменъ, ту въ Варна. Нѣщо особенно е, че въ тази епархия нѣма ни единъ мънастирь.

Старини ми показахѫ много вече въ самия Прѣславъ. Въ една

---

52 Niebuhrs Reisen 3, 172.

53 Военнотопографическое описанiе дорогъ отъ города Туртукая и пр. Петербургъ 1827, 14.

54 Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan 3, 70—75.

55 Въ едно описание на епархиитѣ ок. 1725 г. споменува се подъ Търновския метрополитъ ὁ Πρεσλάβας Χρύσανθος, καθέδρα τὸ Κιζανίτου ἀρχ. Издалъ Omont въ Révue de l'Orient latin I (1893) 315. Въ бѣлѣжкитѣ, които четохъ въ Котелъ, Гедеонъ († 1780 г.) и Неофитъ († 1809 г.) се наричатъ „епископъ Прѣслава“, но на 1836 г. се споменува вече „метрополитъ Прѣслава господинъ Герасимъ“.

стая на околийското управление бѣхѫ помѣстени капители съ аканти, архитрави, разбити стълпове, дебели глинени трѫби и т. н. Въ училището видѣхъ камъкъ съ развалень латински надписъ въ 16 реда, който не лесно се четѣше и комуто за жаль неможахъ да посветѭ доста врѣме. Мѣстната черква, издигнѫта, казвать, прѣди сто години, лежи на полвинъ подъ земята, тъй че вѫтрѣ се слиза по 7 стѫпала; тя е правена съ градиво отъ развалинитѣ, постлана е съ стари четвъртити камъне и е снабдена съ шесть гладки стълпа стара работа. На нейния дворъ лежи грубъ саркофагъ като корито. Селянитѣ ми показахѫ и куфа бронзова жаба, 15 см. дльга и добрѣ изработена, на четвероѫгълна подложка, на която като захлупакъ седи миниатюрна мишка; изорали ѭ въ полето. Старитѣ селски чорбаджии имали, казвать, голѣми сребърни и златни рѫкавици, които достигали до лактьетѣ, намѣрени тукъ, но ги стопили.

Градището се състои като при Абоба отъ вѫтрѣшенъ замъкъ съ зидове и отъ много пространни външни стѣни, които завземали пространство срѣдньо около половинъ часъ. Разликата е само тази, че тукъ нѣма прави геометрически фигури, но поради неравностьта на терена вѫтрѣшната крѣпость е поставена чакъ на края къмъ рѣката а външната ограда е прѣкарана около неѭ въ неправилни линии, на сѣверъ въ полето, на югъ по билото на гориститѣ върхове. Мѣстоположението се съвършенно схожда съ описанието на Прѣславъ у Лъва Дякона, който пише за външни «градски стѣни съ зѫбци» и за вѫтрѣшенъ «царски дворъ съ яки зидове», въ който се намирали иманията на Българитѣ[16]. Линията на външната стѣна сега се едва познава, но прѣди години, казвать, стърчали близо до селото кѫсове високи колкото единъ човѣшки ръсть. Тя е съборена дори до основитѣ, които сега сѫ обрасли съ храсталакъ. Вѫтрѣшната крѣпость, наречена сарай, се намира 15 минути отъ селището, недалече отъ лѣвия брѣгъ на Тича, край която тукъ се показвать и основи отъ старъ каменень мостъ. Тя е била неправиленъ четвероѫгълникъ, който ималъ отъ сѣверъ къмъ югъ 225 крачки ширина. Неговата стѣна, два метра дебела, била направена отъ обли камъне и отъ вънъ снабдена съ солиденъ щитъ отъ голѣми продълговати четвъртити камъне. Отъ неѭ сѫ останали още четире кѫса, най-дългиятъ около 20 крачки дльгъ и 6—7 метра високъ, но и тѣ сѫ отъ долу подкопани. Инакъ стѣната е съборена

[16] Leo Diaconus 134—138.

да правятъ варь за Шуменската крѣпость; по разкопанитѣ мѣста расте гжста растителность, глогъ, трънки, бъзъ, бодили, лугачки, сѣнникоцвѣтни, лѣпени, подъ които се мѣркатъ малки змии. Стари селяни помнятъ четвероѫгълника още цѣлъ съ порта. Вжтрѣ въ крѣпостьта сж намѣрени голѣми каменни плочи съ листови орнаменти, чиста правилна работа съ кръсть по срѣдата, всѣка раздѣлена на три колони (по 40 сантиметра на височина и на ширь); видѣхъ ги въ Шуменъ, петь въ метрополията, двѣ въ «читалището». Подобенъ по-голѣмъ камъкъ отъ Прѣславъ, съ нарисувани по него молниени линии, които семитрически заграждатъ малъкъ кржгълъ центъръ, се намира въ черквата св. Петъръ и Павелъ въ Котелъ. Тия плочи сж служили безъ съмнѣние едно врѣме прѣдъ олтаря като основа на иконостаса, както се виждатъ подобни плочи и въ старитѣ черкви на западна Европа въ низкия прѣзидъ около хорътъ, на пр. въ св. Климентъ въ Римъ. Прѣди врѣме се изкопавали вжтрѣ въ крѣпостьта и четвероѫгълни цвѣтни мозаики.

Въ пространството между «сарая» и външната ограда въ посока къмъ сегашния Прѣславъ се намира една нива до друга, съ множество разпръснжти диви круши. Тукъ се намиратъ многобройни монети, съ които селянитѣ — квасятъ млѣко. Отъ тъй нареченото Светò клáденче между стръмни склонове тече малъкъ потокъ на сѣвероизтокъ, заобикаля «сарая» отъ сѣверна страна и се влива въ Тича; нарича се Тунéшка рéка или Тунéшки долъ, а цѣлата му околность Тунéсецъ. Въ този долъ се намиратъ голѣми глинени трѫби, прѣзъ които безъ съмнѣние била прѣкарвана вода за вжтрѣшната крѣпость. На лѣвия му брѣгъ, надъ спуска около 40 метра високо, лежи мѣстото наречено Монастирь, гдѣто се изкопаватъ многобройни мозаикови камъне. На заранъта съ г. Ангелова и съ двама Прѣславски граждани почнжхме съ търнокопи да копаемъ въ Атанасовата нива. Показахж се тухли, парчета отъ гладъкъ мраморъ, кжсове отъ дебело зелено стъкло и хубави гладки камъничета отъ мозаика, повечето трижгълни и четвероѫгълни, съ бѣлъ, червенъ и възсинъ цвѣтъ[57]. Тази мозаика сега, разбира се, не съставлява нѣщо цѣло, ами е разпилѣна изъ орницата, всѣка година разбърквана отъ плуга.

Да ли нѣкоя часть отъ града е лежала на десния брѣгъ на Тича, немогж да кажж; поне явни слѣди тамъ нѣма.

На югъ отъ сарая се влиза въ тѣснинитѣ на Тича. Тамъ на

[57] Осемь кжса съ образецъ отъ стъклото се намиратъ у мене.

края на гѫсталаци отъ дрѣнъ, глогъ, люлякъ и кучешки дрѣнъ, прѣплетени отъ дива лоза, извира чешмата Радула, както изобщо на стария градъ не е липсвала изворна вода. Тича тукъ е около 20 крачки широка, на мѣста по-дълбока отъ човѣшки ръстъ и доста бързотечна. Пълна е съ много риба (мря́нки, крайникъ, плосникъ). Склоноветѣ сѫ покрити отъ гѫста габрова гора, промѣшена отъ сребролисти липи; край рѣката се протака гѫсталакъ отъ лѣски и дрѣнове съ глогъ и калини. Повърхностьта отъ рефлекса на горитѣ е зелена. Жителитѣ ми казахѫ, че тукъ по нѣкои мѣста расте и дивъ кестенъ. Мислѣхъ, че туй ще бѫде може би питоменъ кестенъ (Castanea vesca), който на сѣверъ отъ Балкана е познатъ само по име, а въ Румѫлия се срѣща само спорадично, въ гори пъкъ тепърва въ Македония. За свое очудвание сапикасахъ въ гората край рѣката нѣколко около 15 годишни екземпляра отъ дѣйствителенъ дивъ кестенъ (Aesculus hippocastanum) съ седмобройни листа и трънести плодове! Навѣрно нѣкой отъ тукашнитѣ воденичари посадилъ единъ екземпляръ отъ туй инакъ въ тѣзи покрайнини съвършенно непознато дърво и то се разплодило. Воденицитѣ (тукъ имъ казватъ жéрки) сѫ снабдени съ бентове, направени съвършенню първобитно отъ натрупанъ храсталакъ. При една отъ тѣхъ обѣдвахме въ весела компания българско горско печено, съ серкмета наловена риба отъ Тича и Прѣславско вино. Боаза продължава три часа дълбоко, все между гори и кѫжеловидни върхове съ голѣми кривули; на горния му край се захваща вече повече или по-малко турска покрайнина. Шосето отъ Прѣславъ на югъ не върви прѣзъ този проломъ, ами по на западъ прѣзъ върховетѣ; източно отъ него се забѣлѣзватъ на югъ отъ село Драгóево остатъци отъ старъ калдаръменъ пѫть, който отива прѣзъ гѫсти гори къмъ Върбица и къмъ тамошния проходъ (стр. 734, 750)[58].

На единъ издаденъ връхъ на Прѣславския Балканъ, единъ часъ отъ Прѣславъ на западъ, лежи градището Бя́лградъ,[59] спо-

---

[58] У Мануила Фила се споменува слѣдъ Айтосъ и прѣди ἡ Προβάτους (Провадия) и Прѣславъ града Οὔστιον, Устие, можеби въ тѣсния проломъ на Тича при Прѣславъ. Ср. Оустие = Στενόν, Босфоръ при Цариградъ въ старобълг. прѣводи. ПСп. 55—56, стр. 259.

[59] Този Бѣлградъ познава и Мануилъ Филъ, който веднага слѣдъ Тича (Ἀθίτζα) споменува τὸ κρατιὸν ἄστυ τῶν Βελλεγράδων, види се родното мѣсто на българския пълководецъ Дамиянъ отъ Бѣлградъ. ПСп. 55—56, стр. 258.

редъ прѣдположението на жителитѣ ужъ «лѣтенъ дворецъ» на българскитѣ царье.

Много Прѣславски и Абобски паметници ще излѣзатъ може би на явѣ при случайнитѣ градежи въ Шуменъ или при събарянието на тамошнитѣ турски укрѣпления.

---

8. Отъ Прѣславъ за София.

Ески Джумая. Османпазаръ. Старата покрайнина Горилово (Герлово), сегашниятъ Тозлукъ, и произхода на тамошнитѣ Турци. Прѣзъ пустинитѣ на Тозлука отъ Османпазаръ за Кесарово. Внезапно прѣминавание въ най-плодороднитѣ покрайнини на Лѣсковецъ. Екскурзия въ Елена. Връщание отъ Търново прѣзъ Севлиево, Ловечъ и Орхание въ София. Ловчанскитѣ Помаци. Разбойничеството край пѫтищата.

Отъ развалинитѣ на стария Прѣславъ се отправихме за София право край сѣверното подножие на Балкана, прѣзъ покрайнини сега доста пусти и малко сигурни.

На 27. Юли подиръ пладне пристигнѫхъ за 3 ч. въ Ески Джумая, съ колата на единъ Шуменски Турчинъ, съпровожданъ отъ двамина конни стражари. Върви се прѣзъ отворена хълмиста покрайнина съ низъкъ дѫбакъ, множество диви круши и житни, царевични и тютюнови нивя. На лѣво се протака праволинейното продължение на Прѣславския Балканъ, съ многобройни, съвсѣмъ обрасли кѫжели. На десно се отваря ясна гледка на осамотения плосъкъ гребенъ на Шуменския Балканъ. Простиятъ мекъ пѫть завива на мѣста прѣзъ тѣсни гористи дълбеи; подъ глога край пѫтя цъвтѫтъ многобройни дѣдови зѫби. Циганкитѣ по пѫтя и Туркинитѣ по нивята, забулени въ бѣли платна, малко оживѣватъ покрайнината. Селата лежѫтъ на страна отъ пѫтя, заградени сѫ съ плетове, иматъ все турски имена, но вече се заселватъ въ тѣхъ и Българи: смѣсеното Махмудкьой, турското Карлъкьой, смѣсеното Ашикларъ (или Ашиково) съ каменна черква и смѣсеното Бояджикьой.

Града Ескй-Джумая́ (9197 ж.)[1] лежи въ котловина съ плоски брѣгове, която на югъ се затваря отъ продлъжението на Прѣславския Балканъ. Съ голѣмото свое пространство, както и съ многобройнитѣ джамии, градини и лозя прави отъ далече привѣтливо впечатлѣние. Рѣката, която тече прѣзъ града, се нарича турски и български Врана̀, при всичко че Турцитѣ по-често ѭ наричатъ просто

[1] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 8840 жители. (П.).

су (вода). Слѣзохъ въ единъ голѣмъ дървенъ ханъ, чийто господарь покрай своя занаятъ лѣкуваше и очни болести; тази самозванна окулистика сега му е официялно запрѣтена, отъ което ми се горчиво оплакваше, като ме смѣташе по остроумна комбинация за пѫтуващъ членъ на върховния санитаренъ съвѣтъ. Околийскиятъ началникъ ме разведе изъ града, който съ своитѣ широки улици изглежда съвършенно прилично. Населението е половинъ турско, половинъ българско; християнитѣ въ недѣлното подирпладне бѣхѫ тъкмо всички вънъ по лозята, които били, казватъ, доста слаби. Въ тукашната околия, която принадлежи къмъ Шуменския окрѫгъ, на 1881 г. живѣли 58,684 Турци и 13,018 Българи; Турцитѣ съставяли слѣдователно 78·3% отъ населението[2]. Тукъ квартируватъ двѣ роти отъ Габровската дружина; други двѣ има въ Османпазаръ. На сѣверната страна на града се простира голѣмо поле съ бараки, на което въ дена на св. Георги и до сега става познатиятъ по цѣла Турция панаиръ. Гражданитѣ не сѫ доволни отъ този панаиръ, защото имъ разваля малката мѣстна търговия; околното население т. е. си накупва всичко каквото му трѣбва веднѫжъ въ годината на панаира и слѣдъ това на рѣдко само посѣщава градскитѣ дукяни.

Разпитвахъ за исторически традиции. Градътъ първоначално, казватъ, се намиралъ четвъртъ часъ по на югъ тамъ, гдѣто подъ планинитѣ лежи селото Ра̀збойна, сега и при своето българско име турско. Хаджи Калфа знае «Ески Джума» вече като малъкъ градецъ съ джамия, хамамъ и малка рѣкичка[3]. Панаирътъ произлѣзълъ, казватъ, прѣди сто години отъ туй, че мѣстнитѣ бейове устроявали отъ врѣме на врѣме правилни надпрѣпускания и борба на пехливани, за които се събирали и търговци. Карлъкьой, което видѣхъ по пѫтя отъ далече, било, казватъ, старо село, споредъ обясненията на Ескиджумайци първоначално Кра̀лево село. При него въ планинитѣ се намиралъ на много непристѫпно мѣсто издѣланъ въ скалата конникъ съ надписъ, както при Мадара; туй извѣстие ме много интересуваше, но понеже бързахъ не можахъ да издирѭ нѣщо по-подробно по туй нѣщо. Между българскитѣ граждани въ Ески-Джумая малцина има стари жители или прѣселенци отъ

---

[2] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 25,863 Турци, 10,234 Българи. (П.).

[3] Арабската и турска дума Джумаа, джемаатъ означава първоначалноислямска община; отъ сѫщия коренъ е и джамия молитвенъ домъ и тур. джима етмекъ coitum facere.

най-близкитѣ не многобройни български села; останжлитѣ сж Балканджии отъ Беброво и отъ други мѣста въ Търновско. Подиръ войната се заселватъ по селата пакъ Балканджии и бѣженци отъ Одринско, добри развъждачи на тютюна.

Близкитѣ села Разбойна, Стратиджа, Дервентъ въ Прѣславския Балканъ, по-напрѣдъ български, сега сж съвършенно турски; въ града се намира обаче още семейството Дервентски отъ онзи Дервентъ, въ който се помни и мѣстото, гдѣто е била черквата. За произхода на турското население чухъ пакъ мнѣнието, както въ Градецъ и въ Варна, че мнозина отъ тѣзи Турци сж първоначално Българи, потурняци по вѣра и езикъ. Селата Търновца, Черковна и други на южната страна на сжщата планинска верига, сега съ своитѣ български имена сж чисто турски, потурчили се, казватъ, прѣди 150 години; тамошнитѣ Турци употрѣбятъ и до сега нѣкои български думи, а старцитѣ въ тѣхъ говорили, казватъ, още помежду си български да имъ неразбиратъ дѣцата. При тѣхъ има мѣста наричани Папазъ чаиръ (попова ливада) и Кючюкъ- и Бююкъ-Плевникъ както и лица, наричани Папазоглу (поповъ синъ) и Иванъ оглу (Ивановъ синъ). Осамотено старо българско село е Вардýнъ (1322 жит.) между Дервентъ и Черковна, на правия пжть отъ Прѣславъ за Османпазаръ; жителитѣ били «войници» и ходили въ Цариградъ да пасжтъ царскитѣ коньe. Турцитѣ по-нататъкъ на югъ въ тъй наречения Тозлукъ около Османпазаръ, споредъ разказитѣ на домородци, сж османски прѣселници отъ Анадолъ, което се вижда и отъ тѣхния типъ; носжтъ отъ часть зелени чалми и сж голѣми мюсюлмански фанатици. За врѣмето и начина на тѣхното колонизирание вече нищо се непомни; чува се само прѣданието, че Българитѣ въ тѣзи покрайнини правили голѣми размирици и много разбойничествували, та дошълъ ужъ единъ султански комисаръ, изгорилъ всичко на прахъ (тур. тозъ, отъ туй ужъ и Тозлукъ) и колонизиралъ прѣселници отъ Анадолъ.[4]

Нощьта въ хана бѣше много лоша. Едва легнжхъ, попълзя такова множество дървеници, че прѣдпочетохъ да седнж ездешката на единъ столъ и да прѣкарамъ нощьта въ дрѣмка седешкомъ. На 28. Юли заранньта, слънчевъ ясенъ день, ударихъ отъ Ески Джумая прѣзъ Тозлука за Търново. Прѣминжхъ прѣзъ най-пуститѣ покрайнини на цѣло княжество, които се ползуватъ съ най-лошо име и прѣзъ които за своя утѣха никой не пжтува. Българитѣ пжтуватъ

[4] За нарѣчието на Тозлушкитѣ Турци чухъ само, че слънцето наричатъ чивачъ (османски се казва гюнешъ).

отъ Шуменъ за Търново всѣкога съ голѣма забиколка прѣзъ Русчукъ, та споредъ думитѣ на приятели моето пѫтувание бѣше излишна авантюра. Турскиятъ талигаджия, веселъ и до нѣкѫдѣ наивенъ момъкъ съ жълта чалма, бѣше пазаренъ отъ Прѣславъ за Търново за 20 сребърни рубли.

Тръгнѫхъ на $7^1/_2$ ч. съпровожданъ отъ единъ коненъ стражарь на югъ. Равното шосе съ каменни километрически стълпове и телеграфъ върви между тютюнови ниви и жито право къмъ хубавитѣ гористи върхове на Прѣславския Балканъ. На десно и на лѣво се простиратъ по склоноветѣ лозя; на лѣво се вижда горѣ споменѫтата Разбойна и една стара могила. По нивята между снопьетѣ стърчахѫ множество орѣхи и круши, както и храсталаци дивъ бъзъ, които тукъ на всѣкѫдѣ растѫтъ и между житото. При единъ малъкъ ханъ (8 ч. 4 м.) влиза се въ дервента, по чиито кривули се върви половинъ часъ на горѣ. Туй е красивъ край съ нѣколко идилични воденици, на гледъ съвършенно безлюденъ. Несрѣщнѫхме никого. Шосето, много добрѣ поддържано, прѣминава на дъното, едва 40 метра широко, по многобройни мостове тукъ тамѣ прѣзъ Врана. Склоноветѣ, около 100 метра високи, сѫ покрити отъ габрова гора съ разпилѣни сребролисти липи; край самия пѫть се разклоняватъ орѣшаци, по чиито стъбла е прикрѣпенъ телеграфа, съ павой прѣплетени диви круши и върби. Подъ тѣхната сѣнка никнѫтъ дива лоза, бъзове, огромни листа на рѣпеи, блѣдоцвѣтенъ слѣзъ, лѣпенъ, кадънки, върбовки (Epilobiae) и т. н. Между растителностьта се издигатъ уединени скалисти стълпове. Задъ четвъртата воденица скача на десно отъ скалитѣ малъкъ водопадъ около 10 метра високъ, полускритъ между растенията, подъ голѣмъ орѣхъ, чиито листа трептѫтъ въ въздуха, раздвиженъ отъ водоскока.

На горния край на дервента въ гористъ кѫтъ лежи селцето Дервентъ съ 15—20 кѫщи. Лани около 10 турски кѫщи се изселили отъ него. Българското правителство заселило тукъ 6—7 кѫщи македонски прѣселенци отъ Джумая подъ Перинъ, но тѣ скоро се прѣнесли въ близкото Ходжакьой а слѣдъ туй пакъ нѣкѫдѣ си въ околностьта на Кесарово. Като се спрѣхъ за нѣколко минути въ българския ханъ съ голѣмъ затворенъ дворъ, побързахъ (8 ч. 40 м.) прѣзъ отворената хълмиста покрайнина на югозападъ. Концерта на щурцитѣ се разнасяше въ покрайнината пълна съ лъскавитѣ листа на високата царевица. При развалината на едно турско беклеме минѫхме низка дѫбова гора (9. ч) на водораздѣла на Врана и притоцитѣ на Янтра. Отъ тукъ задъ малка една долинка се бѣлѣе вече

градеца **Османпазаръ**, който близо отзадъ е заобиколенъ съ гористи планини. Покрайнината е привѣтлива, но тѫжно пуста. Множество прѣснѫти дървета, повечето стари високи дѫбове и круши, простиратъ своитѣ клонье край пѫтя и по нивята, а огромни лугачки, глогове, шипки, групи бѣли дѣдови зѫби, жълти енювчета (Galium) и сини злъчки заграждатъ самото шосе. Минѫхме край двѣ села, турското **Карачулфаларъ** и българското **Мечикчилеръ** съ нѣкаква си развалена кула, които и двѣтѣ оставатъ на страна на десно. Българи и Турци бѣхѫ заети съ жътва Слѣдъ това влѣзохме ($9^1/_2$ ч.) въ сѣнчеста гора отъ тънки та високи тъмнолисти дѫбове, които принадлежѫтъ вече на града. При входа въ гората виждаме отъ далече животно, което изглеждаше като сиво овчарско куче, но другояче тичаше и не лаеше. То бѣше младо вълче; до като се наканемъ да стрѣляме по него то избѣга въ високата царевица. На другия край на гората стои на самѣ нова голѣма казарма. Подъ неѭ се простира въ долчина, на единъ склонъ наведенъ къмъ сѣверъ, самиятъ Османпазаръ ($9^3/_4$ ч.), въ който на върха се бѣлѣе нова черква и ново българско училище.

Градеца има 3832 жители, между които Българитѣ, които сѫ повечето отъ Котленско, завзематъ около 200 кѫщи. Тукашната околия прѣзъ прѣброяването на 1881 г. е имала най-голѣмъ процентъ Турци въ цѣлото княжество, 85·1 %[5]. Мѣстоположението е красиво, но често, казватъ, пада градъ и зимитѣ сѫ много люти. Срѣщу града се виждатъ по склоноветѣ и лозя, но слаби. На югъ за Котелъ се прѣсмѣта отъ тукъ прѣзъ селото Тича 6 ч. пѫть. Единственното старо българско село въ околията е **Върбица** (2602 жит.), което принадлежи вече къмъ групата селища на Котленския Балканъ, населено отъ събудени Българи.

Отбихъ се въ околийското управление. Началникътъ бѣше нѣкѫдѣ по селата; намѣрихъ българския секретарь, живъ чернокосъ момъкъ, и турския помощникъ на началника, старецъ въ черно палто, въ фесъ и чехли, съ кристализирана усмивка подъ дългитѣ на долу обърнѫти мустаци. Казахѫ ми, че тази година въ околията не се случилъ още ни единъ грабежъ. За старини ми разправихѫ, че се намирали само въ Върбица; инакъ тукъ имало само едно **кале** на пѫтя за Търново, въ което се изкопавали стари монети.

Тукашната покрайнина е прѣтърпѣла въ послѣднитѣ столѣтия

[5] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Османпазаръ ималъ 3745 ж. Въ цѣлата околия отъ 28,020 ж. 21,917 били Турци и само 5282 Българи. (П.).

значителни промѣни. Околностьта на Върбица съ 20 малки турски села се нарича Гѐрлово (тур. Карлова). Котленци твърдятъ, че името първоначално е гласѣло Герйлово, жителятъ Герйлецъ; и извѣстенъ видъ круши се нарича чакъ въ Плѣвенско герйловка. Тази покрайнина нѣкога е била много по-пространна и още въ 16. столѣтие била е най-много населена отъ Българи. Дубровчанинътъ Павелъ Джиорджичъ на 1595 г. споменува покрай Добруджа и Делиорманъ като трета часть на източна България покрайнината Горилово, която, каже, е по-малка отколкото двѣтѣ останжли, но е по-гжсто населена и то отъ часть отъ голѣмъ брой войственни християни, и има по-голѣмо изобилие отъ земни продукти, особенно овощия, жито и вино [6]. Не много по-късниятъ Хаджи Калфа при описанието на Шуменъ казва, че отъ едната страна на града се намира покрайнината Дели Орманъ съ много села, безъ градини, на другата пъкъ нахията Кирли-Ова, която се простира между Шуменъ и Балкана, съ множество овощия, особенно череши, но съ малко лозя, въ която се изработвали груби сукна, наречени аба. Като центъръ на тази нахия споменува нашия Османпазаръ. Споредъ туй старото Горилово се е простирало задъ границитѣ на сегашно Герлово далече на сѣверозападъ. Хаджи Калфа въ този край споменува още селището «Алакенише» (?), между Шуменъ, Разградъ и Ески-Джумая, на сѣверната страна на Балкана [7]. Сжщото селище се споменува въ единъ ферманъ на Котленския архивъ отъ 1161 (1741 г.) за споровете съ Върбишкия султанъ Асланъ Герай, подъ името Алаклисé. Споредъ прѣданието то било голѣмъ градъ съ водопроводи и е лежалъ на намѣстото на сегашното село Хасанфакж, на западъ отъ Османпазаръ.

Сега цѣлиятъ турски край около Османпазаръ, на западъ дори до границитѣ на чисто българското Търновско, на югъ чакъ до Балкана, се нарича Тозлукъ или Тузлукъ. Това име Хаджи Калфа още незнае. Българитѣ го тълкуватъ отъ тур. тузъ соль, отъ която тукъ нѣма нито слѣда, или отъ тозъ прахъ; споредъ мене то не е освѣнъ дюзлюкъ, низина, дума, която споредъ по-грубия анадолски, или, както се въ Турция казва, манавски изговоръ, гдѣто звучнитѣ и беззвучнитѣ съгласни се често замѣняватъ и *о* и *у* оставатъ непрѣгласувани, гласи тузлукъ.

Обѣдвахъ въ хана на бързо приготвеното пиле и побързахъ вече на 11 ч. 10 м. по-нататъкъ, съпровожданъ само отъ единъ

---

[6] Макушевъ, Monumenta 2,244.
[7] Хамеровиятъ прѣводъ 38, 41.

стражарь, изгорѣнъ Турчинъ съ черни мустаци и съ бѣла фуражка на главата Като излѣзохме около лозята и нивята на Османпазарци, минжхме (11 ч. 55 м.) споменжтото Хасанфакж, съ отдѣлна турска и българска махала и съ лагеръ на чергари Цигани.

Отъ тукъ цѣли петь часа бързо вървѣхме прѣзъ покрайнини чудно пусти. Пжтятъ води съ немного кръшкания право отъ истокъ къмъ западъ. Шосето се намира въ съвършенно добро положение, съ добри дървени мостове, но нѣма край него ни едно село, никакъвъ ханъ, никаква зидана чешма. Само тукъ тамѣ минжхме край праздни колиби, въ които прѣзъ Ескиджумайскитѣ панаири се поставятъ селски стражи. Километритѣ сж отбѣлѣзани съ колове съ черна дъсчица. Срѣщнжхме само около десетина хора, все Турци; нѣкои отъ тѣхъ поздравяхж, но други ни хвърляхж само по единъ гордъ погледъ. За ржкойка сѣно искахж като на подигравка онъ гурушъ (10 гроша или 2 лева). Въ далечината забѣлѣзахъ малки стада волове и конье. Общиятъ характеръ на покрайнината е привѣтливъ, но еднообразенъ: малко вълнообразни проточени върхове (400—500 м.), смѣсица джбови, габрови и липови гори, зелени ливади и жълти ниви, въ които между житата растжтъ множество дървета. Издаденитѣ върхове сж коронувани съ групи високи дървата. Тукъ тамѣ се вижда разпръснжто въ чифлици селце съ червени стрѣхи и бѣло минаре, което имъ често само 8 — 10 кжщи. Но много отъ тѣхъ сж сега съвършенно праздни; жителитѣ се просто изселили безъ да продаджтъ своя имотъ. Па лѣво се вижда Балкана като слабо издигнжти гористи планини на дъното; по-натататъкъ къмъ западъ изглежда като че се състои отъ три вериги. Тукъ тамѣ минаваме малки долове, съ забикалки около гжсти джбрави, които прѣдставяхж прѣкрасно прикритие за разбойническа засада; на пукъ всички прѣдписания, издадени отъ София, гората отъ странитѣ на пжтя не бѣше изсѣчена. Водитѣ на тѣзи долове принадлежжтъ всички вече къмъ Янтра, които се съединяватъ по-нататъкъ на десно въ рѣката Бюкъ-дере́. Живописно изглеждахж пуститѣ турски гробове въ гората край пжтя — плоски изправени камъне отъ различна голѣмина безъ надписи, всички обърнжти въ една посока къмъ Мека. Моитѣ двамина Турци повечето мълчахж. Стражарятъ държеше карабината си постоянно леко закачена на десната си ржка и все гледаше на прѣдъ; само сегизъ тогизъ размѣняше нѣколко думи съ колара.

Топографически подробности къмъ тѣзи общи бѣлѣжки могж да придамъ само малко. Отъ Хасанфакж вървѣхме прѣзъ висока, рѣдка

джбова гора на горѣ къмъ единъ връхъ ($12^1/_2$ ч.), на който се намира границата на Шуменския и Търновския окржгъ. По-нататъкъ се спрѣхме ($1^1/_4$ ч.) при една примитивна дървена чешма, която изглеждаше като кучешка колибка, подъ сѣнката на вѣковенъ джбъ. Не слѣдъ много въ лѣво се показа доста близо селото Яйлакьои. Задъ него се отвори пъстра гледка на планинитѣ и горитѣ на юго-западъ къмъ Елена, когато на западния хоризонтъ свѣтѣше отвора отъ хълмистата покрайнина вънъ къмъ Търновско поле. Скоро влѣзохме въ гориста тѣснина, въ която шосето между джбове, габри и глогъ, прѣплетени отъ дива лоза, слиза скоро долу въ долината, въ която по нивитѣ жънѣхж пакъ незабулени Българки.

Като прѣбродихме широката плитка рѣка Карадере́, която иде отъ югъ прѣзъ тѣсенъ боазъ, стигнжхме (3 ч. 50 м.) въ пространното село Ке́сарово, което брои 1446 жители, повечето Българи. На страна отъ селото стърчи край рѣката осамотена нова правителственна сграда, четвероржгълна като «blockhaus» съ чардаци. Около нея тъкмо се трупаше пъстра смѣсица въоржжени хора, които съ чалми и калпаци изглеждахж като цѣли башибозуци. Околийскиятъ началникъ, въ униформа съ сабя отъ страна, съ своя помощникъ, русокосъ Турчинъ съ орловъ носъ, който въ фесъ и палто съ пагони изглеждаше съвсѣмъ войнственно, тъкмо привършваше прѣгледа на оржжието на селската стража отъ цѣлата околия. Тѣзи ново организирани селски потери съ състоятъ отъ 2 — 3 души отъ всѣко село, за които общината поржчителствува; получаватъ пушки отъ държавата и мѣсечна плата. Чиновницитѣ на Кесаровска околия ме посрѣщнжхж въ своята осамотена кула съ непристорена радость, особенно стариятъ сждия отъ Търново, който на млади години по търговия съ коприна ходилъ чакъ въ Ломбардия. Чухъ, че двѣ разбойнически турски шайки се навъртатъ въ околностьта на пжтя, прѣзъ гдѣто минжхъ, но до сега не сж направили никаква пакость, защото новитѣ селски стражи на всѣкждѣ ходятъ скрито въ гората.

Селото Ке́сарово води своето име безъ съмнѣние отъ срѣдовѣковната придворна титла кесара (καῖσαρα), както на югъ отъ тукъ селото Килифа̀рево, въ 14. столѣтие въ легендата на св. Теодоси Търновски наречено Кьефала́рево, отъ кефалия[8]. И тукъ има османски села съ български названия. На югъ отъ тукъ едно

[8] Въ Килифарево имало, казватъ, до неотколѣ камъкъ съ надписъ, че тамошниятъ мънастирь билъ съграденъ въ врѣмето на патриярха Теодосий въ 14. стол., но зазидали го въ основитѣ на черквата най отдолу въ жгъла!

турско село носи старинното име Романъ (една скала тамъ се нарича турски Карапетра). Селото Тантури на югозападъ отъ тукъ било напослѣдъкъ турско, но въ село Златарица още живѣжтъ Българи, по произходъ Тантурци, чиито дѣди се прѣселили отъ тамъ. Въ гората въ посока къмъ Беброво се намиратъ нѣколко стари градища.

За колонизиранието на пустия Тозлукъ сега се правжтъ само нѣкои слаби опити; въ Балабанларъ живѣжтъ 30 черногорски семейства, които имали медали и хубави пушки, но полската работа оставятъ на женитѣ, въ Куруджи-йоренъ живѣжтъ Българи отъ Мала Азия, въ Мастанларъ и Ходжаларъ Македонци отъ Джумая, въ Джумалъкьой нѣкакви сръбски емигранти. Балканскитѣ колибари неискатъ да се заселватъ тукъ, а отиватъ по-нататъкъ въ по-плодороднитѣ низини въ Разградско и въ Крайдунавско.

Слѣдъ кжса почивка тръгнжхъ вече безъ конвой по-нататъкъ на западъ. Слѣдъ половинъ часъ стигнжхме до една широка рѣка и ж прѣбродихме; водата достигаше до оситѣ на колелата. Това е Джулунйца, най-голѣмиятъ притокъ на Янтра отъ десно, която произлиза отъ съединението на Бебровска, Еленска и Дрентска рѣка. Задъ брода лежи голѣмо село, наричано сжщо тъй Джулунйца, послѣдното село на Кесаровска околия на тази страна[9]. Тукъ пжтника изненажда бързъ прѣходъ. Отъ турскитѣ пустини на Тозлука отъ веднжжъ влизаме въ гжсто населенъ български край, съ чисто обработени ниви. Това е началото на Търновско, градинарската Лѣсковешка покрайнина. Пълниятъ обратъ познахъ и по туй, че единъ веселъ селянинъ при една градина ме спрѣ да ми даде круша за мезе. Вечерьта пристигнжхъ, 80 минути отъ Кесарово, въ селото Козàревецъ, съ широка улица, край която се редѣхж двоетажни кжщи съ голѣми дворове. Нощувахъ въ добъръ селски ханъ, въ чийто дворъ бѣхж се вече спрѣли нѣколко коли съ Турци талигаджии, които седѣхж на рогозки и съ монотонни пѣсни юнашки пиехж вино. Въ партера имаше дукянъ и фурна, въ горния катъ до семейната стая на ханджията друга прѣдна стая съ дървенъ таванъ и глиненъ подъ, отъ която се издаваше отворенъ чардакъ; тамъ се настанихъ, но поради мжката отъ дребнитѣ бълхи само повръхно спахъ.

На 29. Юли зараньта побързахме на 6 ч. по-нататъкъ. Шо-

---

[9] Джулу́ни се наричатъ чернитѣ, ржбати плодове на нѣкакво водно растение, наречено шама́къ, отъ което плетжтъ кошове. Майкитѣ въ Лѣсковецъ кълнжтъ бѣснитѣ момчета: „да с—шъ джулуни“.

сето водѣше прѣзъ единственния край на България и Румелия, въ който цѣлата земна повръхность е употрѣбена за земедѣлие и който по земедѣлческата и градинарска работа се равнява на гѫсто населената западна Европа. Около единъ часъ пѫть на десно видѣхме между прѣсната зеленина бѣлиятъ Лѣсковецъ съ неговитѣ черкви; на лѣво отъ него се бѣлѣеше въ своето високо мѣстоположение на горния край на стръмни гористи скали Петропавловскиятъ мънастирь съ духовно училище. Вървѣхме по хубава алея между чисто изплевени лозя, висока царевица и купи снопове по стърнищата. По синоритѣ стърчахѫ множество голѣми дървета, орѣхи, сливи и круши. Особна гледка прѣдставятъ широкитѣ пространства, покрити съ високъ кромидъ съ зелени стъбла и блѣди китчици. Блѣсъка на цѣлата природа въ ранната свѣтлина прѣзъ топлото лѣтно утро за мене имаше слѣдъ вчерашния Тозлушки пѫть особенна омая. Като минѫхме кръстопѫтя, гдѣто на десно кръшва шосе за Лѣсковецъ ($6^3/_4$ ч.), вървѣхме на югъ отъ онзи мънастирь по широкъ плодороденъ долъ на горѣ къмъ низка една сѣдловина. Подъ скалитѣ, отъ които изкачатъ бистритѣ води на нѣколко зидани чешми, никнѣше буйна хубава растителность, дрѣнки и калини съ сѣнни чета червени плодове, прѣплетени отъ малини, павой и дива лоза. Горѣ минѫхме прѣзъ българското село Шереметъ ($7^1/_4$ ч.), отъ което пѫтятъ пакъ се навежда отъ сѣдловината на долу. Отзадъ се подаде Стара Планина съ познатитѣ върхове; познаваше се Кадимлия, Марагидикъ, Гюмрукчалъ съ облакъ на върха и Карловскитѣ и Сопотски гребени. Скоро въ дълбочината прѣдъ насъ се показа цѣлото Търново съ живописната, вѣчно красива панорама на Царевецъ и кривулитѣ на Янтра. Вече слѣдъ 10 минути (7 ч. 40 м.) почнѫхме да слизаме прѣзъ тѣсна улица въ стариннитѣ турски махали, съ кѫщици въ тераси прилѣпени къмъ стръмнинитѣ; Турци, които изкарвахѫ облачета тютюновъ димъ прѣзъ чървото на наргилето, и забулени Туркини на групи седѣхѫ по тротоаритѣ. Около моста бѣше живо; днесь е тъкмо Света Марина, Марнополски праздникъ. Колата едва се промъкнѫ прѣзъ тѣснитѣ улици до стария познатъ ханъ съ неговия изгледъ на Янтра и Трапезица. Събранието се бѣше вече затворило; намѣрихъ отъ него само нѣколко прѣдставители, архивара и «café chantant», т. е. румънски пѣвици, които се продуцирахѫ на плоската тераса на стрѣхата на нашия ханъ, високо надъ пропастьта на Янтра. Вечерьта въ компания отъ весели Търновчани съ г. Стамболова се разхождахъ по лозята или «корзото» въ Марнополе.

Тозлушкитѣ покрайнини не ми давахѫ мира. Искахъ да видѭ югозападния, още българския тѣхенъ кѫтъ, Еленска околия. Още на другия день 30. Юли излѣзохъ рано зараньта съ конь самъ самичъкъ, безъ другари и безъ конвой, което имаше туй неудобство, че по пѫтя не можехъ за всичко да разпитвамъ. Като неброѭ по-дългитѣ си спирания пѫтувахъ 6 часа. За четвъртъ часъ прѣминѫхъ Марнополе и скалистото дефиле на Янтра (Ўстето), чиито води между огромнитѣ камъне като че бѣхѫ се спрѣли, минѫхъ по мостъ прѣзъ рѣката и стигнѫхъ половинъ часъ южно отъ града на кръстопѫтя за Габрово и Елена. Тѣсното шосе възлиза отъ тукъ по серпентини между варовити скали на горѣ, съ хубави гледки по плодородната Търновска хълмиста покрайнина. На лѣво се вижда въ дола голѣмото заможно село Прѝсово. Селянитѣ поздравяхѫ осамотения пѫтникъ съ своето «добра срѣща»; само веднѫжъ единъ просекъ ми поиска веднага единъ левъ и когато азъ спокойно си прѣпускахъ по-натагъкъ, изпсува ме както трѣбва. За 2 часа стигнѫхъ въ селото Федабей. Задъ него дохаждатъ пространни лозя съ орѣхи, черници и многобройни дървени колибки; тѣ принадлежѫтъ повечето на Еленчани, у които лозата вече невирѣе. Отъ прѣдъ се виждаше входа въ тѣсния боазъ на Дрентска рѣка. На десно отъ него въ единъ кѫтъ между високи дървета се издига Плаковскиятъ мънастирь (св. Илия), а четвъртъ часъ по-натагъкъ при входа въ самия боазъ Кѫпиновскиятъ мънастирь (св. Никола), и двата голѣми каменни сгради като замъци. Шосето минава и край двата. Въ Плаковския мънастирь се спрѣхъ за единъ часъ и като седнѫхъ на двора на рогозка съ кръстосани нозѣ, обѣдвахъ малко варенъ бобъ. Калугерътъ ключарь бѣше нѣкждѣ си на жътва, та черквата бѣше затворена а сѫщо и виното. Възглухиятъ мирски слуга съ постоянна усмивка на всичко отговаряше «незнамъ». По-късно узнахъ, че нито въ единия, нито въ другия мънастирь нѣма старини; за Кѫпиновския мънастирь прѣданието гласи, че билъ основанъ въ врѣмето на царя Асѣня II. 1228 г., и слѣдъ това често билъ възобновяванъ Селото Кѫпѝново, което лежи малко по-натагъкъ на сѣверъ, нѣкога, казватъ, било градъ, центъръ на цѣлата тукашна покрайнина.

Прѣзъ боаза се върви около половинъ часъ край силно шумещата рѣка. Той е много тѣсенъ и кривулестъ между скалисти склонове, които сѫ покрити отъ габрови храсталаци; на едно мѣсто шосето съвсѣмъ е врѣзано въ скалитѣ. До единъ новъ мостъ се вижда другъ старъ развалeнъ съ два свода. Тукъ ставали, казватъ,

често грабежи. Задъ боаза първо селище е Иовковци; задъ него се минава послѣдния мостъ прѣзъ Дрентска рѣка, която тукъ иде отъ югъ, отъ гребенитѣ на Стара Планина. Тамъ надъ главата ми отъ веднѫжъ разярено прѣхвърча шумецъ роякъ горски пчели. Отъ боаза на мѣсто сгрупиранитѣ Търновски села се захьащатъ колиби, селища разпръснѫти въ множество групи между дѫбовитѣ гори; жителитѣ, хубаво, повечето русокосо население съ славянски типъ, на всѣкѫдѣ жънѣхѫ по нивята, като се бѣхѫ върнѫли отъ обикновенната наемна полска работа по Румелия. Прѣминѫхъ още прѣзъ колибитѣ Яковци, до като се показа Елена, която се вижда само съвършенно отъ близо.

Улицитѣ на Елена бѣхѫ тъкмо съвсѣмъ пусти, тъй като всичко се намираше на жътва. Трѣбваше доста врѣме до като намѣрѭ лицата, за които питахъ. Това българско градче е доста голѣмо, около 560 кѫщи (5611 жит.)[10] съ покрити съ олово кубета на двѣ черкви и съ саактула отъ 1812 г. Лежи не далече на западъ отъ долината на Бебровска рѣка. Името жителитѣ изговарятъ повечето Илéна.

За минѫлото на селището си отбѣлѣзахъ нѣколко прѣдания. Елена не е, казватъ, по-стара отъ 300 — 320 годинъ и първоначално била само «колиби» отъ града Кѫпиново. Въ турско врѣме, споредъ актоветѣ на Царигрдското тефтерхане, мѣстнитѣ доходи прибирали Юскюдарскитѣ вакуфи. До реформитѣ Елена, Лѣсковецъ и Плаково плащали само житнина и имали за туй особенъ ферманъ; това освобождение издѣйствувалъ, казватъ, прѣди 200 години нѣкой си попъ Петко съ прѣкоръ Шейтанъ («дяволъ; и до сега тукъ има колиби Шейтани) отъ една султанка; той се прѣдставилъ съ молба да се намалѭтъ данъцитѣ, като посочилъ главно на обстоятелството, че тукъ класоветѣ още въ Августъ сѫ зелени. Кърджалиитѣ, които идѣли отъ Твърдица, изгорили Елена на 24. Априли (прав. кал.) 1800 г. Жителитѣ на врѣме се запазили и между другото закопали черковнитѣ сѫдове въ два гроба. На източната страна на града се показва калé, градище на високия връхъ, направено срѣщу Кърджалиитѣ, въ което всѣко семейство имало своя стая; съборили го на 1836 г. за да не помѣстѭтъ въ него постояненъ турски гарнизонъ. Главниятъ водитель срѣщу Кърджалийскитѣ чети билъ попъ Стойко, нареченъ «гяуръ-имамъ». Тогава

[10] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 577 домакинства съ 2771 ж. (II.).

изгорѣла и старата черква св. Никола, която и до сега стърчи до новия триконхаленъ храмъ Успѣние Богородици отъ 1837 г. Тя е малъкъ продълговатъ сводъ съ стрѣха, покрита съ аспидни плочи и сега служи за воененъ складъ. Вѫтрѣ въ олтаря се намира камъкъ съ дългъ надписъ съ изпъкнѫли букви, който обажда, че тази черква е била подновена на 1804 г. и на 1805 г. осветена отъ Даниила метрополитъ Търновски, и че тозъ надписъ билъ писанъ отъ иерея Дойно (баща на по-късния народенъ будитель и списатель попъ Андрей Робовски). За това възобновявание се казва, че то станѫло безъ позволението на турскитѣ власти за 40 дни; варьта, казватъ, била смѣсена съ дървени вѫглища, за да изглежда черквата отъ вънъ като стара, което наистина, заедно съ бакшиша, измамило Турцитѣ [11]. Нѣкои Еленчани взели участие въ завѣрата (грѫцката етерия) на 1821 г., други въ Търновското съзаклетие на 1836 г., чийто центъръ билъ въ Плаковския мънастирь, но било открито по прѣдателството на единъ Еленчанинъ. Въ тѣзи години селището вече се отличавало съ своята голѣмина [12]. Тукашнитѣ чорбаджии, сѫщо както Габровскитѣ и Лѣсковскитѣ имали, казватъ, отначало голѣмо влияние на правителството като съвѣтници (мемлекетъ-чорбаджиси) на Търновския войвода (Турцитѣ употрѣбяли за своитѣ чиновници тави славянска дума), даже могли да накаратъ и да се свали воеводата; тепърва слѣдъ реформитѣ захванѫла да намалѣва дѣйностьта на християнскитѣ автономни авторитети. Въ по-старо врѣме тукъ, както и въ близката Трѣвна, цъвтѣло черковното живописство, прѣнесено отъ Атонъ; въ първата половина на нашето столѣтие нѣкои зографи отъ тукъ работили не само въ Търново, но и въ Разградъ, въ Пловдивъ и другадѣ [13]. Около 1848 г. тукашното училище подъ рѫководството на свършили учението си Българи Момчиловъ и Михаиловски много процъвтѣло и било посѣщавано дори отъ Свищовци. Прѣзъ руско-турската война на 1877 г. Турцитѣ веднъжъ съ неочаквана операция прѣвзели Елена и ѭ държали 12 дни; при тозъ случай ограбили и частнитѣ

[11] Поради множеството пушки невидѣхъ рисункитѣ по стѣнитѣ; тукъ били изобразени, казватъ, св. Климентъ Охридски, Методий Моравски, Иванъ Рилски, Сава Сръбски.

[12] Капитанъ Духамелъ пише на 1827 г., че „Иляна" е едно отъ най-голѣмитѣ села, които той видѣлъ въ Турция, до 800 кѫщи, турски и български.

[13] Попъ Иванчо отъ Елена (вж. стр. 356 бѣл. 68) прѣди приблизително 40 години работилъ, казватъ, въ черквата св. Богородица въ Пловдивъ; най-горѣ нарисувалъ славянски надписи и веднага свалилъ скелето. Когато Гърцитѣ това забѣлѣзали, много се, казватъ, ядосали, но неунищожили писаното. Той умрѣлъ въ Разградъ. Неговиятъ съврѣменникъ Юрданъ Миховъ Киетски зографисалъ черквата св. Никола въ Търново и т. н.

кжщи и черквитѣ съ черковнитѣ сждове и кръстове а най-хубавитѣ кжщи изгорили. Прѣдъ града се издига руски камененъ паметникъ отъ войната. Позицията има стратегическа цѣна, поради свръзката си съ Нова Загора (съ шосе прѣзъ Твърдица), съ Сливенъ, Котелъ и Шуменъ, все съ планински добрѣ прикрити пжтища.

Между тукашнитѣ Българи, както въ останжлитѣ градчета на Търновския Балканъ, има и до сега аристократи или чорбаджии и демократи, които не се обичатъ едни други [14]. Чорбаджиитѣ се промѣняли и не били, казватъ, наслѣдственни, което мжчно може да се прослѣди, тъй като въ Търновско нѣма стари родови имена както въ Срѣдна Гора. Демократитѣ ги рисуватъ като тирани лихвари, безъ чието позволение простъ човѣкъ неможе, казватъ, да се ожени; отъ друга страна е явно, че харчили много пари за черковни и училищни сгради и че изобщо горещо поддържали училищата. Града съживѣватъ казарми, постоянно жилище на една дружина отъ Търновския полкъ. По улицитѣ се виждатъ многобройни дукяни на Цигани, желѣзари и ковачи.

Старини нѣма много. Въ една кжща видѣхъ античенъ жертвенникъ съ волска глава отъ странитѣ, прѣнесенъ чакъ отъ Никюпъ. На южната страна до калдаръмения пжть за Твърдица показва се мѣстото Самуилецъ, гдѣто стърчи между царевицата голѣмъ камъкъ, на който сж изобразени ангели, издигнжтъ на 1810 г. отъ нѣкой си чорбаджия Константинъ; на св. Константинъ и Елена тукъ става народно веселие и корбанъ, коление и ядение на агнета. Прѣданието гласи, че веднъжъ се женилъ момъкътъ Самуилъ отъ града Кжпиново за момата Елена отъ Твърдица, но сватбеното шествие било нападнжто на това мѣсто отъ разбойници и двамата били убити; тѣхнитѣ родители слѣдъ това тукъ при гроба се поселили, и отъ тамъ ужъ произлѣзло името Самуилецъ и Елена. Отъ това мѣсто се вижда далече къмъ Беброво и Кипилово; покрайнината е съ съвършенно Тозлушки характеръ, съ лабиринтъ гористи върхове, жълти нивя и дълбоки долини, всичко посѣто съ разпръснжти колиби. На сѣверъ, на пжтя за село Златарица се намира близо до турскитѣ колиби, наречени Доспатлии, на равно мѣсто голѣмо градище Братованъ градъ, въ което споредъ прѣданието имало седемь черкви; неговиятъ материялъ билъ вдигнжтъ за постройката на мостоветѣ на новото шосе за Златарица. На сѣверо-

---

[14] Имота въ родоветѣ се пази съ ендогамия; дъщеритѣ на по-богатитѣ се женжтъ само въ самото селище, даже и за по-бѣдни граждани, за да се не пръска имота.

изтокъ на върха Дълго Брайновско се намира пещерата Змѣйова дупка. На изтокъ лежи селото Маренъ, казватъ, по-старо отъ Елена, първоначално ужъ «Марино», при което неотколѣ били намѣрени основи отъ стара черква. Нѣколко стари крѣпости се намирали на югъ въ Балкана: градище въ колибитѣ наречени Садина (на югъ отъ Яковци), по-нататъкъ крѣпость и кула, съединена ужъ нѣкога съ верига, на мѣстото Вардигялъ при колибитѣ Багальовци, слѣдъ това мѣстата Малка Стража при колибитѣ наречени Шубеци и Голема Стража на Твърдишкия пѫть при село Буйновци. Изъ Тозлука въ християнско врѣме имало, казватъ, 40 мънастири.

Мѣстното нарѣчие се приближава къмъ Котленското; само Беброво и Кипилово говорятъ другояче, повечето Търновски. Колибитѣ Руговци били по произходъ отъ западна България.[15]

На задъ въ Търново се върнахъ на другия день съ подполковника Конст. А. Рудановски, командиръ на Търновския полкъ, отколѣшенъ мой познатъ, който още на 1877 г. се билъ при Елена и отъ войната се намираше на българска служба; въ Еленско се ползуваше съ такава популярность, че едно възобновено село нарекохѫ го на него, «село Константинъ.» Когато въ лунната вечерь въ прѣдвечерието на праздника «Илинъ день» стигнахме въ Кѫпиновския мънастирь, изненада ме живото тамъ движение: на двора горѣхѫ огньове, отъ които се чуеше пѣние, гайди и хоро, а въ коридоритѣ се слушахѫ сума женски гласове. Цѣлата тази весела поклонническа нощна сценерия за мене бѣше нѣщо ново, тъй като до тогава знаехъ само строгитѣ обичаи на Рилската пустиня, безъ хора, пѣсни и грѣшното пригаждание на сърдцето и стомаха.

На другия день се събрахме по сговоръ пакъ съ г. Златарски, който между туй бѣше довършилъ двомѣсечнитѣ си геологически изслѣдвания въ срѣдния Балканъ, да се върнемъ заедно въ София. Файтонджиитѣ сега подиръ събранието искахѫ за това четиредневно пѫтувание отначало 100 рубли, но съ пазарлъкъ слѣзохѫ на 50 рубли.

На 2. Августъ подиръ обѣдъ стигнахме за $5^1/_2$ ч. въ Севлиево. Хубавата покрайнина съ лѣтнитѣ кѫщици по лозята скоро задъ Търново се свършва и отстѫпя мѣсто на еднообразни краища: праволинейното шосе води по присойна равнина съ малки кории, отъ лѣвата страна на което върви паралелно долината на Янтра; тя

[15] Огнището тамъ ужъ наричали ватралъ.

отъ село Гостилица тече до извѣстно мѣсто почти отъ западъ къмъ изтокъ. Въ първитѣ села Балванъ и Ново Село чухме, че тази нощь въ гората на границата на Търновския и Севлиевския окржгъ трима разбойници въ турски дрехи нападнжли български търговци съ коньe, които нощували на ливадата и имъ взели 14,000 гроша. Гористото това мѣсто на водораздѣла на Янтра и Русица се нарича Калнa кория (30 килом. отъ Търново) и е снабдено съ стражница, но тя е на Севлиевско землище, а грабежа станжлъ още въ Търновско. На всѣкждѣ по свѣта слѣдъ извѣстенъ грабежъ се пази по-внимателно отколкото прѣди да е станжлъ, та не се чудихме, като срѣщахме по-често пикети отъ жандармерия и въоржжени селяни. Отъ тукъ се слиза къмъ Севлиево по праволинеинъ долъ, съ гористи брѣгове и плодородно дъно; шосето върви по сѣверния склонъ подъ върховетѣ въ права линия, съ изключение на нѣколко завоя на вжтрѣ въ гората направени на мѣста, гдѣто отъ страна излизатъ потоци. Едно такова мѣсто е прочутото Казанджи-дере́, на което въ турско врѣме много хора загинжли и гдѣто тъкмо прѣди една година, на Юли 1883 г., станжлъ смѣлъ грабежъ. Прочутиятъ воевода на Тозлушкитѣ разбойници Чолакъ Пехливанъ, който тъкмо неотколѣ когато ние пжтувахме бѣше застрѣленъ въ Русчукъ (стр. 263), стоялъ тамъ съ своята чета отъ заранььта до обѣдъ и спиралъ всѣкиго, който миналъ прѣзъ тукъ; пжтницитѣ били набутани подъ моста а колитѣ въ тъмния гористъ долъ край потока. Между многобройнитѣ тжжни лица подъ моста се намиралъ и самиятъ Севлиевски околийски началникъ въ униформа. Подиръ обѣдъ шайката била гонена, но тя се промъкнжла въ Тозлука, гдѣто всѣка слѣда отъ неж изчезнжла. Сега тукъ се градѣше каменна стражница; до неж стояхж на стража двамина селяни съ пушки. Разбойницитѣ имахж опора въ близкото турско население, което образува около Севлиево народописенъ островъ, но той разбира се, съ емиграцията на Турцитѣ и заселванието на Българи, вече скоро чезне.[16] Тукашната покрайнина инакъ изглежда привѣтливо; край шосето растжтъ джбове и лѣски съ голѣми повети и червенитѣ плодове на мѣхунечето (Physalis). Селища отъ Ново Село въ Търновско до самото Севлиево край шосето нѣма; само

---

[16] Турски бѣхж селата Балванъ и Ново село още въ Търновско, въ Севлиевско пъкъ Добромирка (2029 Турци), Малкочево, Идилево, Хърсово, Дамяново и др. Въ града Севлиево на 1881 г. имало 1541 Турци, въ цѣлата околия 15,537, 25·2% отъ нейното население. Сарафовъ, Пер. Спис. 5, 10—13. — Споредъ статистиката отъ 1893 г. въ Севлиево отъ 9451 ж. само 866 били Турци, а 8536 Българи; въ околията отъ 59,175 ж. 7073 били Турци, 51,499 Българи.

на послѣдъкъ се показва далече на лѣво тенекиената стрѣха на минарето въ село Богатово. Прѣдъ Севлиево се минава рѣка Русица по седмисводенъ мостъ, издигнѫтъ по срѣдата. Г. Златарски тъкмо бѣше посѣтилъ нейната глава и на нейния голѣмъ притокъ Видима, на сѣверния склонъ на най-високитѣ върхове на Стара Планина. Видѣлъ тамъ и водопада, не само изобразенъ отъ Каница, но и отъ него славно нареченъ, защото неговитѣ съпровождачи незнаели името, «Ami Boué-Cascade;» български се нарича Праскàло.

Севлиево (тур. Селви) лежи въ котловина между планини на лѣвия брѣгъ на Русица, 51 километра отъ Търново, 248 отъ София, и е пространенъ индустриаленъ градъ (8373 жит.); въ него се намиратъ три фабрики за сламенни столове, които отъ тукъ се разнасятъ дори до Варна, табакхани, голѣми обущарски работилници, спиртна фабрика и т. н. Името на града и неговото минѫло не сѫ обяснени. Въ една кѫща се намира латински надписъ отъ Никюпъ, издаденъ вече отъ Каница. При село Градни̂ца, отдалечено два часа на югъ, и сега турско, се намира на издадъка, който образува Видима съ единъ притокъ, старо градище съ мѣстностьта «казанджийска махла» и съ три черковища; на близко се показва мънастирището Петрòвце. Голѣми развалини имало, казватъ, и въ Батошево при горна Русица, гдѣто и до сега се намира малко мънастирче. Въ града компания млади Българи ни заведохѫ — въ театъръ. Прѣдставляваххѫ въ училището ученици, въ полза на паметника, който искатъ тукъ да издигнѫтъ на борцитѣ за свобода прѣзъ възстанието на 1876 г., което засѣгало дори до порѣчието на горна Русица. Първиятъ кѫсъ бѣше нѣкоя отъ гръцки прѣведена драма «Дамонъ и Питиасъ.» Актьоритѣ въ нея се явихѫ съ огромни мустаци въ книжни войнишки шапки, червени мантии и малинови турски чехли; за окови служехѫ желѣзата, съ които се вързватъ коньетѣ на паша. Слѣдъ това се игра българската комедия «Интизапчия» (наемачъ на данъцитѣ), въ която майсторски се прѣдставяше селска кръчма съ всичкитѣ ѝ подробности, съ плиткитѣ кромидъ и съ неизбѣжното сбиване на края. Суфльоръ нѣмаше; оркестъра въ антрактитѣ замѣстяше гайдата. Публиката седѣше по училищнитѣ столове и не пушеше.

Прѣзъ нощьта крѣсъцитѣ на пиянитѣ турски талигаджии въ двора на голѣмия ханъ, напълненъ съ коли, не ни оставихѫ да спимъ спокойно. Когато на 3. Августъ заранъта възлизахме отъ Севлиевската котловина къмъ върховетѣ на западъ, догони ни единъ младъ прѣдставитель, та нашата пѫтническа компания се увеличи. На

десно се вижда живописния гористъ долъ, прѣзъ който Русица излиза въ равнината къмъ Никюпъ. На лѣво сапикасахме въ близката Стара Планина Марагидикъ, прорѣза, по който върви пѫтека за Калоферъ, Гюмрукчалъ, гребена надъ Карлово и зѫба на Добрила. Първото село по пѫтя е турското Курменджикъ (или Кормянско) съ двѣ минарета. На слѣдната сѣдловина по нивята съ сърпъ бързо работѣхѫ Туркини, около 20 по-млади и по-стари жени съ червени елечета, нашити ризи, цвѣтни шалвари, съ кърпи свободно оставени само върху коситѣ. Тѣ ни гледахѫ безъ да закриватъ своитѣ нѣжни, отъ слънцето неизгорѣни, повечето черноокн лица; само долу при потока нѣкои сивобради Турци хвърляхѫ на нашитѣ коли диви погледи. Задъ малката габрова, пакъ съ липи промѣшена гора, се виждаше при единъ кѫжеловиденъ върхъ селото Акенджиларъ [17]. По-нататъкъ настава скалистъ пустъ теренъ съ малки дѫбови кории, въ който единственното населено мѣсто сѫ пощенскитѣ станции и ханища, които принадлежѫтъ къмъ отдалеченитѣ села, наречени Какрина и Горньо Павликени.

За $4^1/_4$ ч. стигнѫхме въ Ловечъ. Прѣдъ града отведнъжъ се показахѫ лозя и при тѣхъ голѣма разнообразна растителность: орѣхи високо обвити отъ павой, лѣски оплетени отъ дива лоза, изобилни глогове и шипки, диви череши, круши и сливи, дрѣнове, голѣмолисти явори, тетря и калина, между тѣхъ полудиви черници и дивъ люлякъ. Ситуацията съвършенно напомня на Търново: дълбоко заровената долина на Осъмъ между плоски скали, на които лежи на десния брѣгъ градището Ловечъ, което се споменува още въ срѣдовѣковата история. Града има 5978 жители [18] и е разположенъ на двата брѣга, които сѫ съединени съ мостъ прѣзъ Осъмъ около 100 крачки длъгъ, съ стрѣха и съ дукяни отъ странитѣ. Около Ловечъ пакъ се простира поясъ турски села край рѣката, който е въ свръзка съ землището на Севлиевскитѣ Турци [19]. За срѣща съ мѣстната интелигенция нѣмаше врѣме [20]. По-нататъкъ искахме да вървимъ не по обикновенната голѣма забиколка прѣзъ Плѣвенъ, ами право край планинитѣ въ Орханийско, при всичко че шосето прѣзъ тамъ не бѣше готово. Поради честитѣ грабежи, които се случвахѫ, поискахме въорѫженъ конвой, но конната жандармерия

17 На сѣверъ задъ върховетѣ лежи българското село Сърбе; едни колиби Сърбье има при Трѣвна.

18 Споредъ статистиката отъ 1893 год. 7012 ж. (П.).

19 Въ Ловчанския окрѫгъ 8029 Турци (9·4%) Сарафовъ, Пер. Спис. 8, 50.

20 Отъ Ловечъ има много млади свършили разни науки Българи, между тѣхъ и Радославовъ, прѣдсѣдатель на министерството прѣзъ регентството на 1887 г.

бѣше съвършенно пръснжта по окржга да лови разбойници, тъй че намъ дадохж само единъ пѣши стражарь, добъръ момъкъ съ калпакъ и съ червена руска риза или блуза, съ патронташъ металически патрони около тѣлото, който се намѣсти на капрата. Файтонджиитѣ не бѣхж доволни отъ нашето намѣрение, но като натъпкахж припаси зелени и червени чушки въ фенеритѣ на своитѣ файтони, прѣдадохж се на сждбата си. До вечерьта стигнжхме за 4 ч. само 23 километра далече въ селото Микре.

Отначало полека вървѣхме на югозападъ по единъ рътъ между лозя, царевица и кории. По-нататъкъ къмъ водораздѣла между притоцитѣ на Осъмъ и Видъ настжпи слабо населена, хубава зелена подпланинска мѣстность съ джбови гори, съ множество папрать и съ цѣли кории диви круши. На лѣво се отваряше интересна гледка на близкитѣ гребени на Стара Планина. Отъ тукъ се не виждатъ стръмни склонове на голи високи планини, както отъ Румелия, али гористи вълни на зелена хълмиста покрайнина, която постъпенно се издигаше, а задъ нея недалече ясниятъ профилъ на самия гребенъ, на гледъ низъкъ; на него се познаватъ два хълма при Троянския проходъ, острата Добрила, продлъговатата Амбарица, Карловскиятъ гребенъ, високиятъ Гюмрукчалъ съ голежи, Марагидикъ като кжтенъ зжбъ, а задъ дълбоката сѣдловина осамотената Кадимлия. Отъ тукъ възлизанието на върховетѣ изглежда че е игрячка. На югозападъ се вижда по-нататъшниятъ гористъ лабиринтъ на Тетевенския Балканъ, задъ който надничатъ скалиститѣ върхове надъ Златица. Шосето не бѣше още насипано, което много забавяше пжтуванието. Единственното селище бѣхж много бѣднитѣ, сега отъ Българи населени колиби Каиклж-махлеси, и съ коминитѣ заедно направени само отъ пржтье и покрити съ слама. Около тѣхъ стада кози глождахж младитѣ джбове.

Задъ голѣмитѣ джбови гори показа се пространното село Микре (1487 ж.) въ красива покрайнина. На югъ надъ него се издигатъ гористи склонове, прошарени съ жълти и зелени ниви. Между тѣхъ тукъ тамъ по прѣснитѣ ливади се бѣлѣжтъ стада овце и бѣлъ едъръ добитъкъ, който прилича на срѣдногорския. По нивитѣ забѣлѣзахъ много просо. Лозя тукъ нѣма. Върховетѣ на около се наричатъ Мрътвило, Ральево, Каменица и Рътá. Бѣше тъкмо врѣме за сѣнокосъ и жътва, и хората прилежно работѣхж, при всичко че бѣше недѣля, при туй отъ върхъ на върхъ се разнасяше планинско провикване и весели пѣсни. Въ тѣсната ливадеста долина се настанихме на края на селото въ една осамотена

кръчма. Вечеряхме на мѣсечина на ливадата и спахме на сѣно, което на нашия въ Цариградски конфортъ възпитанъ прѣдставитель, се виждаше нѣщо много чудно. Жителитѣ сѫ повечето русокоси и въ сравнение съ населението около Търново изглеждатъ да сѫ много първобитни. Мѫжьетѣ носѭтъ дрехи отъ кафява аба, кафяво или бѣло палто безъ рѫкави, нашити ризи съ широки рѫкави, червенъ поясъ, тежъкъ овчи калпакъ и царвули. Женската носия вече прилича на Берковишката и Ломската: бѣла риза съ широки рѫкави и тъмноцвѣтни нашивки на гърдитѣ, двѣ тежки като черги прѣстилки, едната съ хоризонтални ивици отъ прѣдъ, другата вертикално орнаментувана отзадъ, тежъкъ поясъ съ голѣми металически пафти; къмъ туй бѣли кърпи на главата, пари на шията, чорапи отъ бѣла аба и тежки царвули на нозѣтѣ. Нѣкои имахѫ елечета безъ рѫкави или сини сукмани, каквито се носѭтъ другадѣ, но то рѣдко. Прѣстилкитѣ сѫ червени и черни съ бѣли линии. Момичетата носѭтъ на главата си цѣли полукрѫгови вѣнци отъ бѣло, жълто и червено цвѣтье. Малкитѣ дѣца иматъ червени шапчици. На другия день прѣзъ росното утро женското население отиваше на жътва съ фурки въ рѫцѣ; въ торбата, прикрѣпена на гърба съ двоцвѣтни вѫжета — собсвенна работа, лежеше въ вълна нѣкое дѣтенце. Забѣлѣзахъ особенъ остатъкъ отъ слънчевъ култъ; бѣше понедѣлникъ и женитѣ рано зараньта вървѣхѫ срѣщу слънцето да имъ спори, казватъ, работата прѣзъ цѣлата недѣля[21].

На 4. Августъ тръгнѫхме вече рано. Първата часть отъ пѫтя върви прѣзъ гѫсти дѫбови и габрови гори въ боаза, по чиито страни сѫ пръснѫти селски колиби. Задъ селото забѣлѣзахме въ гората съ стари дѫбове обрасли могили. Недоправеното каменисто шосе бѣше обрасло съ трѣва, тъй че прѣдпочитахме да вървимъ по мекитѣ пѫтища край него. При самото Микре се захващахѫ чудни най-модерни развалини, споменъ отъ необмисленитѣ начинания на дирекцията на общественнитѣ сгради прѣзъ послѣднитѣ години. Прѣзъ съвсѣмъ незначителни потоци се издигахѫ недоправени каменни мостове; сводоветѣ сѫ готови, но отъ горѣ липсва насипа, тъй че отъ дъжда, който се втича въ постройката, тя се вече съсипва. Паритѣ хвърлени за тѣзи излишни монументални работи би стигали за довършванието на цѣлата тукашна линия, разбира се съ дървени мостове. За половинъ часъ такива масивни мостове наброихме вече шесть. Отъ двата хана въ съсѣдство на

21 „Идемъ да жѐнемъ. Врвѝмъ срѐщу слънцѐто, да ни спорѝ рàботата“.

планинското (полупомашко) селце Сопотъ (32 километра отъ Ловечъ) се отваряше живописна гледка на югъ, на високитѣ, съвършенно гористи върхове, съ нѣколко остри зѫбци, при които се крие градеца Тѐтевенъ. Край пѫтя се виждахѫ само сѣна, конопъ и малко царевица. Около брода прѣзъ рѣката Калникъ шосето бѣше тъй мизерно, че прѣзъ тукъ собственно може да се пѫтува само на конь. Моста бѣше захванѫтъ на страна на сухо; слѣдъ неговото свършвание искали да прѣкаратъ рѣката тепърва подъ него!

Тукъ се захваща помашки край. По нивята работѭтъ Помаци въ голѣми пъстри чалми и Помакини въ сини шалвари, черно фередже и съ синя кърпа на главата, които по нивята щомъ съгледатъ пѫтници клѣкатъ и се обръщатъ на страна като въ Родопитѣ. Землището на тѣзи сѣверни Помаци се простира прѣзъ цѣлата долина на Калникъ, край лѣвия брѣгъ на Видъ и въ междурѣчието на Видъ и Панега дори до селата Долни Дѫбникъ и Нетрополия при Плѣвенъ; на западната страна на Искъръ сѫ пръснѫти и по Бѣлослатинска околия въ Раховски окрѫгъ. Въ сравнение съ Родопскитѣ и македонски Помаци броятъ на българскитѣ мохамедани въ Ловчанския, Плѣвенския, Раховския и Врачанския окрѫзи е съвършенно незначителенъ. Сарафовъ споредъ прѣброяванието отъ 1881 г. прѣсмѣта само 10,220 души.[22] Прѣзъ войната тѣ много пострадали. Въ врѣме на обсадата на Плѣвенъ и похода на Гурко къмъ София почти всички (освѣнъ селото Тлачане въ Врачанско) избѣгали въ Македония. На 1880 г. захванѫхѫ да се връщатъ, но намѣрихѫ своитѣ селища тъй запустѣли, че изново почнѫхѫ да се изселватъ въ Турция. Да се изселватъ ги подбужда не само агитацията на турскитѣ софти, но и неприятелството на българскитѣ съсѣди, които се стремѭтъ да купѭтъ колкото се може по евтино помашкитѣ нивя и чифлици. Единъ емисаръ на българското правителство, Родопски Помакъ, който прѣзъ пролѣтьта на 1884 г. ги прѣдумвалъ да се неизселватъ, ми разправяше, че отиватъ безъ сърдце, но че недобритѣ отношения съ съсѣдитѣ и постояннитѣ тайни подканвания отъ Цариградъ не имъ позволяватъ да останѫтъ. Сѫщиятъ ми ги рисуваше като по-прости хора и по-

---

22 Ловчанско 4716, Бѣлослатинско (13 села) 4080, Плѣвенско 780, Тетевенска околия (село Добревци) 636. Пер. Спис. 8, 56 (съ изброяване на селищата). Въ Врачанско ги имало въ 4 села (Буковецъ, Джурилово, Комарево, Тлачане), които Сарафовъ стр. 52 по погрѣшка смѣта за Османлии. — Споредъ Л. Милетичъ, Ловчанскитѣ Помаци въ Бъл. Прѣгледъ, год. V (1899), кн. 5, стр. 67—78 на 1. Януари 1893 г. имало Помаци: 2250 въ Тетевенска околия, 3012 въ Бѣлослатинска и 678 въ Луковитска. (П.).

малко фанатични, отколкото неговитѣ Родопски съотечественници; тѣхниятъ езикъ и обичаи сж, каже, по-старинни, а особенно лирически пѣсни, пѣни при звуковетѣ на булгарината и кавала, могло би, каже, да се събере голѣмо множество между тѣхъ. Празднуватъ още много християнски праздници, нова година, Гергьовъ день, Димитровъ день, Великдень, 40 мжченици; на Великдень тѣхнитѣ момичета игражтъ безъ яшмакъ, както въ Родопитѣ на байряма. Употрѣбятъ и много старинни имена (стря́ме м. зенгия, борѐцъ тур. пехливанъ, борбà тур. гюрешъ и т. н.). Тѣ сж хора юначни; още живѣжтъ потомцитѣ на Сирака отъ Чомаковци, който, казватъ, очистилъ Видинския санджакъ отъ Кърджалиитѣ. Въ Раховско мнозина захванжли да ходжтъ въ българскитѣ училища, по агитацията на окржжния инспекторъ г. Цано Гинчевъ, единъ отъ по-старитѣ български списатели. За тѣхната история и произходъ знаемъ още по-малко отколкото за минжлото на южнитѣ Помаци. Отъ извѣстията на католическитѣ мисионери и крайдунавски Павликяни отъ 17. столѣтие се вижда, че тогава по християнскитѣ или и по еретическитѣ села отъ Никополь до Търново живѣли на всѣкждѣ по нѣколко потурняци; тѣ лесно могли въ извѣстни групи селища постъпенно да взиматъ връхъ.

При брода прѣзъ Калникъ завчера станжлъ при самото шосе смѣлъ грабежъ. Чета отъ 10 души нападнжла търговцитѣ, които идѣли отъ панаира въ близкото село Гложене при Видъ и ги обрали; въ гората задъ Микре срѣщнжхме едного отъ тѣхъ, раненъ бакърджия, съпровожданъ отъ коненъ конвой. Разбойницитѣ, навѣрно Българи, избѣгали въ гората, при всичко че били веднага гонени отъ потера. Въ помашкото село Турски Изворъ (42 килом. отъ Ловечъ), гдѣто стигнжхме за 3 ч., заварихме Тетевенския околийски началникъ, живъ момъкъ, който ржководѣше прѣслѣдването на тази чета. Каза ни, че разбойницитѣ иматъ ятаци по селата и агенти, които слѣджтъ по панаиритѣ и че подозрителни имало много, но че сждебната комисия на бързо прѣглежда кжщитѣ и арестува хора прѣди да се събержтъ доказателства, което е почти невъзможно. Не е била тазъ година първата тревога въ тази покрайнина, другъ пжть съвършенно безопасна. Прѣди мѣсецъ тукъ причинила голѣмо вълнение чета въ македонски носии, която направила нѣколко грабежа отъ Тополница дори до Плѣвенско. Потеритѣ, мобилизирани отъ цѣлата околии, гонили іж по цѣли дни, докато най-послѣ іж заобиколили въ Балкана между Етрополе и Стър-

гелъ и слѣдъ кървавъ бой ѭ изхващали. Оказало се, че били македонски прѣселенци, заселени въ града Златица.[23]

Изворъ, родно мѣсто на познатия отъ Херцеговина, Албания и Египетъ Дервишъ паша, изглежда съ своята съборена джамия много пустъ, като не броимъ приличната чаршия съ нови дукяни. Кѫщитѣ съ скелетъ отъ греди долу сѫ каменни, по-горѣ прѫтени като кошъ и иматъ тежки, покрити съ аспидни плочи, стрѣхи. Половинъ часъ по-нататъкъ се отваря хубавъ ливадестъ кѫтъ между планинитѣ, гдѣто се стичатъ Калникъ и Видъ; въ него пакъ стърчи една стара могила. Прѣзъ буйнитѣ, но плитки води на Видъ, пълни съ гранитови камъне, прѣминѫхме по бродъ край съсипнитѣ на голѣмъ каменenъ мостъ, сѫщо тъй отъ най-ново врѣме, които посрѣдъ безлюдната покрайнина правѣхѫ особенъ ефектъ; четире стълпа бѣха готови, за сводоветѣ бѣше вече издигнѫто скеле, сега полуизгнило, а на брѣга стърчахѫ развалинитѣ на колибитѣ на италиянскитѣ работници.

Около помашкитѣ колиби, наречени Бреснѝци, стигнѫхме прѣзъ еднообразна покрайнина, пълна съ дѫбови гори, по тѣсенъ мекъ пѫть 2 ч. отъ Изворъ до забѣлѣжителното мѣсто, което подъ името Глàва Пáнега е познато далеко и широко по България, безъ да се споменува нѣкждѣ въ научната литература. Това сѫ изворитѣ на рѣката Панега, притокъ на Искъръ (споредъ руската карта 200 м. надъ морето), които изкачатъ между скали отъ неокомски варовникъ. Подъ габрови гори рѣката излиза прѣзъ язъ отъ басейнъ, покритъ съ тръсть и жабунеци, и веднага съ пълна сила кара двѣ воденици, всѣка съ по шесть камъка, които принадлежѫтъ па една Габровска компания. По-нататъкъ къмъ устието се редѫтъ още други 30—40 воденици. Водата и при многобройнитѣ растения е добра и храни безъ брой жаби и пъстърви. Но туй не е още всичко. Надъ басейна лежи въ скалитѣ въ дълбокъ котелъ зелената повръхность на малко езеро безъ видимъ притокъ или оттокъ, обрасло съ тръсть и върби. Въ единъ мѫчно достѫпенъ кѫтъ на езерото се вижда на полу потопена пещера като

[23] На 1886 г. тукъ пакъ било живо. Прѣзъ пролѣтьта Черногорцитѣ, заселени въ Тозлука, направили нѣколко грабежа, за които въ Търновско били даже наричани „славянски Черкези.“ На Юни черногорската чета, на брой 6 души, била заобиколена отъ военнитѣ резервисти близо до селото Голѣми Изворъ въ Тетевенско и слѣдъ 7 часа стрѣлба била разбита, като паднѫли трима Черногорци и единъ селянинъ. Прѣзъ есеньта сѫщата година вѣстницитѣ донесохѫ, че нѣкои домашни хайдути въ околностьта на Ловечъ прѣзъ нощьта спрѣли на шосето графа Старженски, чиновникъ въ австрийското дипломатическо агентство, който пѫтувалъ за събранието въ Търново.

врата, сѫщинската глава или гърло, прѣзъ гдѣто водата отъ подземнитѣ резервоари излиза вънъ. Излѣзохме на скалистия провлакъ, който дѣли двата басейна, и между гѫста растителность люляци, лѣски и глогове видѣхме доста високо надъ езерото още една суха пещера, като ухо, въ която, казватъ, зимували мечки и змии. Протоцитѣ подъ провлака отъ езерото въ басейна сѫ скрити. Езерото никога не прѣсъхва [24].

За 10 минути отъ тукъ се стига до една малка кръчма, 114 километра отъ София, на голѣмото шосе отъ Плѣвенъ за София, което тукъ върви отъ сѣверъ къмъ югъ. Конния стражарь, когото ни дадохѫ въ Изворъ, изпратихме още отъ воденицитѣ назадъ, тъй като по-нататъкъ нѣмаше нужда отъ конвой. Тъкмо минѫхѫ по шосето двѣ батереи артилерия, които отивахѫ за нѣкакви си маневри. Отъ тукъ се захващатъ красивитѣ Балкански покрайнини на Орханийско, хълмистъ край съ меки форми, съ дѫбови гори, които на мѣста изглеждатъ като естественъ паркъ, съ редици сливи и орѣхи край пѫтя, и съ конопъ, царевица и жито по нивята, по които сѫ прѫснѫти стари дѫбове. Житото още стоеше по нивята и жътвата едва се захващаше; «жито̀то ни о̀ще седѝ», казвахѫ ни жителитѣ. Въ разпрѫснѫтитѣ колиби и привѣтливи села съ кѫщи съ каменни (аспидни плочи) стрѣхи и нови училищни сгради живѣе красиво, русокосо, весело население, което по типъ и говоръ напомня Срѣдногореца. Тукъ е чисто християнска покрайнина; край шосето сѫщо се невижда вече никаква мохамеданска чешма. Първото село Абланица [25] лежи на източната страна на гористата планина, наречена Дра̀говица. Разхладихме се въ хана на разумния старецъ дѣдо Марко, чийто синъ служи като офицеръ въ войската. При по-нататъшния пѫть отзадъ, задъ по-низкитѣ гористи върхове се показваше панорамата на познатитѣ Балкански върхове: Тетевенскиятъ Веженъ съ голитѣ склонове, Етрополската Баба, остра като волканъ, и на десно отъ видимата сѣдловина при Арабаконакъ не много издигнатиятъ Мургашъ. Задъ селото Мѝшковци минѫхме рѣката Мали Искъръ по хубавъ дървенъ мостъ. Отъ тукъ шосето завива на западъ, прѣзъ дългата улица на селото, наречено Осѝковица. Задъ него настава разкошно слизание прѣзъ дълбокъ тѣсенъ долъ между габрови гори, въ който по едно врѣме

---

[24] Златарски, Пер. Спис. 7.84 слд.

[25] Казва се а̀бланъ намѣсто ябланъ, както въ София а̀бълка намѣсто я̀бълка. Въ Тетевенско има село Асенъ: а̀сенъ м. я̀сенъ или о̀сенъ, Fraxinus.

гледката отъ прѣдъ като съ завѣса бѣше затворена отъ напрѣченъ гористъ планински склонъ. Отъ тукъ се влиза вече въ Орханийско поле, котловина насадена повечето съ царевица. При селото Прáвецъ кръшва на лѣво конска пжтека съ телеграфъ за градеца Етрополе. Вече на мѣсечина и полу въ дрѣмка минжхме селото Лъжене и стигнжхме късно, 8 ч. отъ изворитѣ на Панега, въ градеца Орханиé (2297 жители)[26]. Той е центъръ на околия, която припадлежи къмъ Врачанския окржгъ и до неотколѣ се наричалъ Самунджиево; новото име е официялно название отъ врѣмето на султана Абдула-Азиса и губернатора Митхада, съ което искали да подновжтъ паметьта на султана Орхана, единъ отъ основателитѣ на турското царство. Уморени отъ 15 часовото пжтувание и изгладнѣли слѣзохме въ единъ отъ голѣмитѣ тукашни дървени ханища, и между безредието на тази сграда всички си спомняхме удобния и чистъ селски лагеръ въ Микре.

На другия день 5. Августъ настанж послѣдниятъ, за мене 53 день какъ пжтувахъ. Около селото Врачéшъ напустнжхме дъното на Орханийската котловина и тръгнжхме на югъ, на горѣ по красивата долина на рѣката Бебрешъ, пълна съ цвѣтисти ливади, които на мѣста се синѣехж отъ цвѣтоветѣ на злъчки, другадѣ пъкъ бѣхж посѣти отъ купи миризливо сѣно. Долината на дъното около 400 крачки широка, е доста равна, безъ завои, съ склонове покрити съ гжста габрова гора. Покрай лѣски, глогъ, малини, явори и бъзъ се показва гжста папрать като ограда на пжтя. Храсталацитѣ буйно бѣхж прѣплетени отъ павой и голѣмоцвѣтна поветица. Тукъ тамѣ се виждахж конопени нивици и ивици царевици. Женската носия се вече промѣня; захващатъ се черни дрехи безъ ржкави, съ широки бѣли ржкави отъ ризата. Срѣщаме селяни на конье съ пушки и чадъри. Отъ западъ иде потока Орла, край който неотколѣ дойде князь Александръ при послѣдното си пжтуванае на конь право прѣзъ Балкана отъ село Чурякъ въ Софийско. Край самия пжть се намиратъ само нѣколко воденици и глиненъ ханъ при Татарски Бродъ, прѣдъ който предѣше една стара баба съ лула въ устата. Задъ хана «при генералъ Скобелевъ» изкачихме се пѣша, $3^1/_2$ ч. отъ Орхание, по нѣколко серпентини на върха на Арабаконашкия боазъ, най-низкиятъ отъ проходитѣ на западния Балканъ (988 м.), който въ сравнение съ Берковския проходъ е много лесенъ. Огромниятъ бѣлъ руски паметникъ на кър-

---

[26] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Орхание, вече въ Софийски окржгъ,ималъ 2866 ж. (П.).

вавитѣ сражения за тази позиция прѣзъ Декемврийската зима на 1877 г. стърчи малко на лѣво отъ шосето. Горѣ поздравихме снѣжния Мусалла и Рила, профила на нашата Витоша, а долу подъ насъ миниатурното Камарско поле съ купи сѣно; Срѣдна Гора на лѣво остава скрита. Отзадъ се виждатъ безбройнитѣ гористи гребени, прѣзъ които токо що минѫхме. На южнитѣ поли се намира хана Арабаконакъ, сега нареченъ «при генералъ Гурко». Зимно врѣме прѣминаванието е опасно поради страшнитѣ грамади снѣгъ, който съвършенно закрива шосето, и поради множеството вълци.

На пладне стигнѫхме въ Ташкесенъ; тамъ се счупи осьта на нашата кола, но ние оставихме всичкия си багажь подъ вѣрния надзоръ на нашитѣ хора и пристигнѫхме съ колата на нашия прѣдставитель още прѣди заникъ слънце въ София. Напрашени отъ главата до краката, въ сини отъ слънцето избѣлѣли дрехи, съ изгорѣни лица подъ широки шапки съ краища на долу обърнѫти, потеглихме пѣша за нашето жилище. Познати български държавни мѫжье и младежи, които се разхождахѫ въ вечерния хладъ по улицитѣ въ елегантни дрехи и лъскави обуща, отдръпвахѫ се отъ насъ, като ни мислѣхѫ за нѣкои скитници италиянски каменари. Тепърва прѣдъ зданието на българското книжовно дружество бѣхме познати отъ възрадванитѣ приятели. Не много дни слѣдъ туй простихъ се за винѫги съ България.

ДОБАВКИ И ПОПРАВКИ.

Стр. 3, р. 6 отъ горѣ чети: отъ долинитѣ на сѣверна Македония.
„ —, р. 10 „ долу „ : принадлежала.
„ 4, р. 26 „ горѣ „ : сѣдалище.
„ 5, р. 30 „ „ „ : земедѣлие.
„ 6, р. 6 „ „ „ : принадлежала.
„ 9, р. 7 „ „ „ : най-горното.
„ —, р. 10 „ „ „ : прѣнесе.
„ —, р. 28 „ „ „ : Печенѣзи.
„ 10, р. 31 „ „ „ : жупанъ Неманя.
„ 11, р. 18 „ „ „ : „ „
„ 15, р. 7 „ „ „ : врѣмена.
„ 16, бѣл. 30 : des Inscriptions.
„ 17, р. 4 „ „ „ : кѫсо.

„ 17 бѣл. 36. За нѣкогашната черква на св. Андрей въ Римъ, осветена отъ папа Симмаха (498—514) вж. статията на Rohault de Fleury, Saint-André au Vatican, Nuovo Bulletino di archeologia cristiana II (1896) стр. 41—51 и изобр. VI; тя е била крѫгла съ осемь ниши, първоначално ужъ назначени за гробове, и съ осемь прозорчета въ първия етажъ; първоначално е била съградена, казватъ, за мавзолей (гробница). Авторътъ сравнява тази постройка съ мавзолея на краля Теодориха въ Равенна и съ три черквици въ Миланъ.

Стр. 25, р. 7 отъ долу чети: издигнѫтъ.
„ —, бѣл. 52 : 1 златенъ султанинъ.
„ 26, р. 18 отъ „ „ : изпѫдени.
„ —, бѣл. 54 : Gerlach.
„ 27, р. 8 отъ „ „ : изпѫдени.
„ 28, р. 15 „ горѣ „ : откѫснѫла.
„ —, р. 17 „ „ „ : сѣдалище.
„ —, р. 26 „ „ „ : обѣсенъ.
„ 29, р. 4 „ „ „ : прѣкѫснѫта.
„ 31, р. 16 „ „ „ : облѣкла.
„ —, р. 7 „ долу „ : сѣдлари.
„ 33, р. 18 „ „ „ : обрѣзване.
„ 36, р. 9 „ горѣ „ : площада.
„ —, р. 9 „ долу „ : кочияшитѣ.
„ 39, р. 14 „ горѣ „ : трима.
„ —, р. 25 „ „ „ : мирияди.
„ 42, бѣл. 66 : Чоѣкъ се чувствуваше като отмѣстенъ.
„ 45, р. 5 отъ горѣ „ : размѫтва.
„ 46, р. 10 „ „ „ : Ровередо.
„ 47, р. 14 „ „ „ : високитѣ корони на голѣмитѣ и пр.
„ 48, р. 15 „ „ „ : лѣявици.
„ —, р. 3 „ долу „ : прѣкѫсване.
„ 49, р. 7 „ „ „ : лѣявици.
„ —, р. 7 „ „ „ : навѫсено.
„ 51, р. 6 „ „ „ : lycée de Galata.
„ 62, р. 5 „ „ „ : лежи.

Стр. 65, р. 6 отъ долу чети: Букелонъ.
„ 67, р. 2 „ горѣ „ : Българи.
„ 73, р. 16 „ „ „ : привлѣкателна.
„ 74, р. 18 „ „ „ : прѣсѣчени.
„ 75, р. 11 „ долу „ : Курило.
„ 94, р. 2 „ „ „ : отдалече.
„ 97, р. 2 „ горѣ „ : провенсалската farandola.
„ 98, р. 21 „ „ намѣсто попълня конверзачната часть чети: замѣстя една часть отъ разговоритѣ.
Стр. 102, р. 10 отъ горѣ чети: оцапани.
„ —, р. 13 „ „ „ : окадени.
„ 105, р. 4 „ долу „ : кория, коруджия.
„ 109, р. 4 „ „ „ : Василица.
„ 110, р. 4 „ „ „ : Ръжана.
„ 120, р. 2 „ „ „ : оказало.
„ 121, р. 21 „ горѣ „ : дукяни.
„ 123, р. 22 „ „ „ : безъ спирание.
„ —, р. 6 „ „ „ : седѫтъ.
„ 127, р. 11 „ долу „ : украсена.
„ 134, р. 16 „ „ „ : Christinopolitanum.
„ 141, бѣл. 24 „ : книгата получихме чакъ когато се печатахѫ тѣзи страници.
Стр. 144, р. 9 отъ горѣ „ : Менини.
„ 163, р. 6 „ долу „ : Констанция.
„ 165, р. 4 „ „ „ : Jireček.
„ 168, р. 4 „ „ „ : Москополь.
„ 194, р. 1 „ „ „ : Byz. Zeitschrift III, 260—261 (κώνδηξ, κόνδικας, κῶδιξ).
Стр. 209, бѣл. 12, р. 1 „ : durch.
„ 237, бѣл. 12 „ : Надписитѣ на Омортага, Асѣня и пр.
Надписътъ на Омортага сега е издаденъ наново отъ В. Н. Златарски, МСборникъ XV, 133.
Стр. 241, р. 9 отъ долу чети: по-кротки.
„ 259, бѣл. 8 стиховетѣ сѫ руски:

Разбойникы хватывали
По Балканамъ, по лѣсамъ!

Стр. 266, р. 9 отъ долу чети: Басарбово.
„ 277 бѣл. 36: Окопитѣ въ Рахово сѫ описани отъ г. Добруски въ МСборникъ II (1890) стр. 14, 36, 38. Тѣ сѫ три: 1) отъ лозята на г. Ломпаланка къмъ р. Цибрица при село Дългоделци, 2) отъ Дунава на западъ отъ Козлодуй до рѣката Огость при селото Хайрединъ, 3) отъ Дунава при Островъ около западната страна на Кнежа къмъ селото Тръпакъ. Срв. руската карта, картата на Кривошиева и картата у Jireček, Das Fürstenthum Bulgarien.
Стр. 287, р. 18 отъ горѣ чети: Митхадъ.
„ 297, р 2 „ „ „ : Бýновска рекà.
„ 305, бѣл. 26 добави: Старата бѣлѣжка за Момчила не се съгласява съ историческитѣ бѣлѣжки на съврѣменницитѣ, вж. стр. 401.
Стр. 306, р. 8 отъ горѣ чети: Осиковица.
„ 317, р. 2 „ долу „ : думата валогъ за малка долина.
„ 321, бѣл. 12 „ : медвѣдъ.
„ 327, р. 5 отъ долу „ : нѣкогашния хайдукъ бай ....
„ 339, р. 8 „ горѣ „ : (стрѣлчева крѣпость, крѣпость на стрѣлеца).
„ 340, р. 19 „ „ къмъ Бъта добави: На близо, между Попинци и Панагюрище има дири отъ стара стражница на мѣстото наречено Сарѫ Яръ (тур. жълта земя).
Стр. 379, р. 18 отъ долу чети: отъ кулитѣ на града на св. Марко (сирѣчъ Венеция).

Стр. 381, р. 2 отъ долу „ : лежи въ прага на западнитѣ врата.
„ 383, р. 21 „ горѣ „ : изъ дѫбовитѣ гѫсталаци, създадени като за прибѣжище на хайдуци.

Стр. 388, р. 2 отъ долу „ : Messinople.
„ 389, р. 3 „ „ „ : Траянополскиятъ метрополитъ.

Стр. 389, бѣл. 5 добави: За развалинитѣ на Никополь при р. Места вж. МСборникъ XII (1895) стр. 228—231. Никополската епископия, подчинена първоначално подъ метрополита въ Филиппи, отъ 1329 г. е била дадена на Сѣрския метрополитъ (ср. ПСп. 55—56 стр. 252).

Стр. 390, бѣл. 7 добави: По-старъ текстъ на гърцкитѣ списъци на епархиитѣ, изданенъ у Гелцера, Georgius Cyprius, Nova Tactica p. 79—80, има само първитѣ шесть имена.

Стр. 390, бѣл. 8 добави: Θεωρίου (трѣбва да се чете Περιθεωρίου, Gelzer p. 80.

Βελιχείας (вѣроятно Величка, вж. ПСп. 55—56 стр. 247).

Anaktoropolis (у Gelzer'а p. 80 Ἀλεχτρυόπολις).

Стр. 398, р. 15 отъ горѣ намѣсто βάλανος, βαλανίδια чети: βαλάνια, βαλανίδια жълѫди.

Стр. 398, бѣл. 37 чети: Veroisne.

„ 404, бѣл. 49 добави: Leunclavius, Hist. mus. 337—338 приказва споредъ турскитѣ лѣтописи, че султанъ Баязидъ I. е прѣмѣстилъ номадическитѣ Юруци отъ малоазиятския Саруханъ въ Пловдивско, гдѣто тѣ още въ онова врѣме (ок. 1600) се зовѣли Саруханoвци. Споредъ Коджабега (1630) въ Румелия е имало до 40,000 Юруци; на войска сѫ ходили 5—6000 подъ тѣхнитѣ юрушки бегове (Zeitschrift der morgenländ. Gesellschaft XV, 282),

Стр. 416, р. 12 отъ долу чети: мнѣнието на европейскитѣ комисари.

„ 418, бѣл. 1 до Хамера добави: Zinkeisen II, 388.

„ 423, бѣл. 7 додай: Василий Скордели, Σημειώματα περὶ τῆς μονῆς Βατσχόβου ἐν Στενημάχῳ въ Δελτίον на елинското ист. дружество III, 354—358 (стихове на Пловдивския метрополитъ Паиси къмъ монаситѣ отъ 1819 г.; прѣводъ на грузинския надписъ върху иконата).

Стр. 432, бѣл. 25 добави: — Една мѣстность наречена Клептуса (Κλεπτοῦσα) при Чепинската Баня. МСборникъ I, 221.

Стр. 436, бѣл. 28 добави: Crucemont — „Krysmon", вѣроятно отъ гърцки вин. падежъ: τὸν Κρυτζιμόν.

Стр. 440, бѣл. 28 добави: За този въпросъ вж. сега статията на Д-ръ В. Облака, Macedonische Studien (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wiss. Bd. 134, 1896) стр. 18—25.

Стр. 442, бѣл. 34 за старопечатната книга срв. Emile Picot, Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle, Paris 1895, стр. 34—35 (Extrait du Centenaire de l'École des langues orientales vivantes).

Стр. 448, р. 4 отъ долу чети: ramentis.

„ 459, р. 1 отъ горѣ поправи: Pinus Piuce не е черногорската оморика; Панчичъ, Гласник т. В. стр. 166, 222.

Стр. 466, р. 9 отъ долу чети: Василя.
„ 469, р. 11 „ горѣ: За Бабекъ вж. Хр. Константиновъ въ МСборникъ IX.

Стр. 479, р. 6 отъ горѣ къмъ «кале» добави: Подробно описание на сегашното състояние на градището намираме отъ проф. П. Сирку, което той посѣтилъ на 1879 г., въ Византійскій Временникъ V (1898) стр. 603—617. Освѣнъ видимитѣ части на крѣпостьта съ остатъци отъ кули, той при една малка раз-

копка намѣрилъ и основитѣ на една черква съ многобройно антично градиво, живописи и орнаменти. Между другото при иконостаса намѣрилъ и двѣ плочи съ релефни изображения на св. апостоли Петъръ и Павелъ, споредъ него отъ XII—XIII в., съ надписи, които той изпратилъ даръ на руското археологическо общество въ С. Петербургъ. — Извлѣчение отъ статията на Сырку вж. въ Български Прѣгледъ, год. V (1899), кн. 5, стр. 123—134. Описание на сѫщата крѣпость има и отъ Хр. П. Константиновъ въ Мсб. кн. XV, стр. 222 и слд.

(П.).

Стр. 489, р. 1 отъ долу чети: и при Адрия.

„ —, бѣл. 8 добави: рум. берневечи гащи.

„ 490, бѣл. 9 добави: Родопцитѣ казватъ Турлаци на жителитѣ на полето; името е познато и въ Сливенъ, Бургасъ, Шуменъ (Славейковъ въ Наука II, 462).

Стр. 492, р. 17 отъ горѣ добави: За Пиротъ вж. статията на С. Христова въ МСб. XI.

Стр. 492, р. 2 отъ горѣ намѣсто «слѣдъ минута» чети: слѣдъ кратко врѣме.

Стр. 495, бѣл. 14 чети: πορνάριον.

„ 496, р. 24 отъ горѣ: Надписа отъ Поганово вж. МСборникъ VII, 98.

„ 501, р. 3 отъ горѣ: За св. Терапонти въ Трънъ вж. Jireček, Das christl. Element etc. стр. 54—60 = ПСп. 55—56, стр. 233—238.

Стр. 502, бѣл. 24: За този надписъ говори и Домашевски, Studien zur Geschichte der Donauprovinzen, Archaeologich-epigraphische Mitth. XIII, 153.

Стр. 504, р. 18 отъ горѣ: рум. черчелъ обици.

„ 505, р. 2 „ долу: Турцию.

„ 506, бѣл. р. 29 отъ долу чети: намѣсто мѣстенъ п., а не «намѣсто дат.»

„ —, бѣл. добави: За Кюстендилското нарѣчие вж. Иордана Иванова въ МСборникъ X.

Стр. 516. бѣл. 43 добави: Изнеболъ се зове турски и стариятъ Зенополь въ Исаврия (М. Азия).

Стр. 529, р. 23 отъ горѣ намѣсто «ракита и балтийки» чети: тръстика и перупика.

Стр. 530, бѣл. 10 добави: В. Добруски е обнародвалъ въ МСборникъ XI, 101—102 една старина, намѣрена въ манастира св. Никола до Пещера, Радомирска околия: базисъ отъ една мраморна статуя на богиня Хигея съ гърцки надписъ, споредъ който на Κυρίᾳ Ὑγείᾳ въздигнѫлъ този камъкъ Γαιανὸς Γαΐου.

Стр. 538, р. 25 отъ горѣ поправи: Най-голѣмъ процентъ (4·1%) на Циганитѣ се е намѣрилъ въ Ломско и Раховско.

Стр. 543 бѣл. 11 чети: Potelense.

„ 547, р. 20 отъ долу намѣсто Юни чети: Юли.

„ 563, р. 11 „ горѣ добави: Иларионъ умрѣ на 1884 г., 2. Февр.

„ 580, р. 8 „ „ чети: Кочанишкия проходъ.

„ —, р. 10 „ „ къмъ Люботрънъ добави бѣл.: По-право Люботинъ или Люботенъ, Gliubotin planina у Лукарича (Luccari, Annali di Rausa 1605, стр. 55); *р* е вметнѫто като алб. драскалъ м даскалъ, Кърчево м. Кичево.

Стр. 586, р. 9 отъ горѣ къмъ Царево Село добави бѣл.: Тия Помаци, както ме увѣряватъ, не били мѣстни жители, но бѣжѣнци отъ крайдунавска България отъ врѣмето на войната прѣзъ 1877—8 г.

Стр. 586, р. 18 отъ горѣ чети: освѣнъ, за чудо, у Турцитѣ въ . . .

„ 597, р. 10 „ долу къмъ Копаоникъ добави бѣл.: Нѣма съмнѣние, че това бѣше Копаоникъ; сѫщия неговъ профилъ видѣхъ на 1892 г. отъ прѣдѣлитѣ на Морава близу до Лѣсковецъ въ Сърбия.

Стр. 597, р. 10 отъ долу чети: Копаоникъ.

„ 598, р. 22: По-горѣ на десно оставаше скрито селото Ръжана.

„ 609, р 12 отъ горѣ добави къмъ Скрино: Вж. прѣданието за св. Иванъ Рилски съ бѣлѣжка върху самото село Скрино, съобщено отъ Ив. Кеповъ въ МСборникъ IV, нар. умотворения стр. 152—154.

Къмъ стр. 603: Кадинъ мостъ надъ рѣка Струма при града Кюстендилъ, отъ инжинера Ст. Сарафовъ, Списание на бълг. инжинерно-архитектно дружество въ София. Година I, Авг. 1895, книжка 6.

Стр. 614, р. 8 отъ горѣ добави бѣл.: Отъ статията на В. Добруски въ МСборникъ XI стр. 100—101 се научихъ, че тозъ надписъ не е пропадналъ, ала че сж го прѣнесли отъ Царичина въ село Долисгово. Той е гръцки отъ кждѣ края на II. столѣтие сл. Хр., въздигнжтъ на божествения (царския) домъ и на Олимпийскитѣ богове отъ цѣла една дружина жреци, отъ които мнозина иматъ тракийски имена: Тарсасъ синъ на Местикента, Динасъ синъ на Ептакора, Дейосъ Динеовъ, Райскепоросъ и пр. Единъ се зове Ὀρφεύς, други Οὔλφιλος; нѣкои сж Римляни, като Клавдий Атталосъ, Флавий Аполинарисъ.

Стр. 618 къмъ бѣл. 2 добави: Иванъ Вазовъ, Великата рилска пустиня, МСборникъ VII. Др. J. Цвиjић, Трагови старих глечера на Рили, Глас 54 (1897) стр. 1—104 съ карти и изображения.

Къмъ стр. 620: Др. J. Цвиjић издаде своитѣ изслѣдвания за рилскитѣ езера, които е наброилъ 102, на височина 2100—2400 метра, и на нѣмски: Dr. J. Cvijić, Das Rilagebirge und seine ehemalige Vergletscherung, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin 1898, Nro 4.

Стр. 623, р. 8 отъ долу: Самитѣ калугери опрѣдѣлятъ пространството на голѣмата маса гори и планини, на туй, което . . . .

Стр. 625, р. 3 отъ долу къмъ надписа добави бѣл.: Този надписъ е изданенъ отъ А. Е. Контолеонъ, Ἐπιγραφὴ τῆς Σκαπτοπαρήνης, Mittheilungen des kais. deutschen archaeologischen Instituts, Athenische Abtheilung, Band XVI, 3 Heft (Athen 1891) стр. 267—279, заедно съ бѣлѣжки отъ Th. Mommsen, Zur Inschrift von Skaptoparene, стр. 279—282. Прѣписа е направенъ отъ Конст. З. Капелосъ отъ Янина и Доносъ. Камъкътъ е намѣренъ въ 1868 г. отъ шеха на мѣстното теке́ $1/_2$ ч. подъ Джумая, $1/_2$ ч. отъ р. Струма въ лозята, на една мѣстность, наречена Грамади; сега се намира въ двора на черквата. Има 93 реда, латински и гръцки, и съдържа прошението на селянитѣ на село Скаптопарене, наречени и Грессити (δέησις τῶν κωμητῶν Σκαπτοπαρήνων τῶν καὶ Γρησειτῶν), подадено въ Римъ на 238 г. сл. Хр. на царя Марка Антония Гордияна. Казватъ, че селото има топли извори съ бани (τῇ προγεγραμένῃ κώμῃ οὔσῃ εὐεπεράστῳ, διὰ τὸ ἔχειν ὑδάτων θερμῶν χρῆσιν; θερμῶν ὑδάτων λουτρά) и че двѣ милии отъ селото имало често, особито на 1. Октомври прочутъ панаиръ за 15 дена (ἀπὸ γε μειλίων δύο τῆς κώμης ἡμῶν πανηγύρεως ἐπιτελουμένης διαβοήτου; πλησίον δὲ καὶ πανήγυρις πολλάκις μὲν ἐν τῷ ἔτει συναγομένη, περὶ δὲ Καλάνδας Ὀκτωμβρίας καὶ εἰς πέντε καὶ δέκα ἡμερῶν ἀγομένη). Селото е лежало на землището на града Павталия (ἐν τῷ καλλίστῳ τῆς πολιτείας τῆς ἡμετέρας τῶν Παυταλιωτῶν πόλεως κειμένη). Селянитѣ се оплаквали отъ притѣсненията на войницитѣ, които въ врѣме на панаира отъ тѣхъ изисквали подаръци (ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς ξενίας αὐτοῖς παρέχειν), толкова повече, че заповѣдитѣ отъ началницитѣ на провинцията не помогнжли срѣщу това зло. Прошението на царя е прѣдставилъ единъ простъ мѣстенъ солдатинъ, служащъ въ царската преторианска гвардия въ Римъ, Aurelius Purrus. Царятъ приелъ прошението, но селянитѣ безъ да чакатъ неговото рѣшение, дали да се

направи надписътъ, да осигорѭтъ положението. Началото на надписа: „Bona fortuna. Fulvio Pio et Pontio Proculo consulibus XVII Kal. Ian. (16 Декемяри 238 г.) descriptum et recognitum factum ex libro libellorum rescriptorum a domino nostro Imperatore Caesare M. Antonio Gordiano, pio felice augusto“ и пр.

Стр. 628, къмъ бѣл. 10 добави: Единъ надписъ въ село Рила (Τὸν βωμὸν τόνδε ἡ Παυταλιωτῶν πόλις) е споменѫтъ въ вѣстника Κωνσταντινούπολις 1. Мартъ 1891, год. 23, бр. 49, както виждамъ отъ една бѣлѣжка на Контолеона (вж. по-горѣ).

Стр. 634, р. 14 отъ долу добави къмъ Скилицесъ: Безъ съмнѣние царския грамматикъ Георги Скилицесъ 1166, споменѫтъ у A. Mai, Script. vet. nova collectio IV p. 91 (βασιλικὸς γραμματικός) . . . .

Стр. 640, къмъ бѣл. 25 добави: За тия паметници вж Д. Илковъ въ МСборникъ XII, 615 слд.

Стр. 640, р. 28 отъ горѣ добави къмъ ферманитѣ бѣл.: За турскитѣ грамоти на Рилския мънастирь вж. Джансѫзова, МСборникъ IV, 610 слд.

Стр. 643, р. 18 отъ горѣ добави къмъ Доспѣвски бѣл.: За Доспѣвски вж. Уста-Генчевъ, Бълг. Прѣгледъ II, кн. 11, 1895 Септ. стр. 113.

Стр. 656, р. 15 отъ долу къмъ „Lonicera“ добави: орлови нокти.

„ 664, р. 5 „ „ чети: Алийно.

„ 665, р. 3 „ горѣ „ : Калково.

„ 669, р. 18 „ „ къмъ „зелени млѣчки“ прибави: и червени кадънки (Papaver rhoeas).

Стр. 751, р. 8 отъ горѣ чети: Константинъ V.

„ 768, р. 18 „ „ „ : св. Анастасий.

„ 820, р. 10 „ долу „ : Ликостомионъ.

Азбученъ показатель.

I. Имена.

(Къмъ географичнитѣ имена сѫ прибавени и нѣкои лични. Главното мѣсто при по-голѣмъ брой числа е поставено напрѣдъ).

II. Нѣща.

А.СТАМЕНОВЪ